117. ÉVFOLYAM 2004. MÁRCIUS 1. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Hajdu Tibor
Fejérváry Géza karrierje, avagy
miképp lehetett egy magyar
Ferenc József kedvence

Dombrády Lóránd
Akiről nem beszélünk:
Werth Henrik, I. rész

Andaházi Szeghy Viktor
A Kárpát-csoport 1941. évi
ukrajnai tevékenysége

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry
Managing Editor Gábor Hausner
Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Tibor Balla, Gábor Bona, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -356-95-22/110
Fax (36-1)-214-66-05

E-mail: hadtortk@freemail.hu
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee 1800 HUF annually, 450 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt. Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Hírlapelőfizetési Iroda
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: HELIR Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry
Responsable éditorial: Gábor Hausner
Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Tibor Balla, Gábor Bona, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (président), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22
Télécopie: (36-1)-356-19-39

Rédaction et Maison d'Édition:

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22/110
Télécopie: (36-1) -214-66-05

E-mail: hadtortk@freemail.hu
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement: 1800 HUF (annuel), 450 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt. Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Hírlapelőfizetési Iroda
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: HELIR Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

117. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2004. 1. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Andaházi Szeghy Viktor, Hadtörténeti Könyvtár, (Budapest); *Balla Tibor* őrnagy, PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Borus József,* a történelemtudomány kandidátusa (Budapest); *Csákváry Ferenc* főszerkesztő, Hadtörténelmi Közlemények (Budapest); *Csicsely János* grafikus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Dombrády Lóránd,* a történelemtudomány doktora (Budapest); *Hajdu Tibor,* a történelemtudomány doktora, MTA Történettudományi Intézet (Budapest); *Hausner Gábor* őrnagy, felelős szerkesztő, Hadtörténelmi Közlemények (Budapest); *dr. Jankó Annamária* igazgató, Hadtörténeti Térképtár (Budapest); *Kovács László Gábor* főiskolai hallgató (Budapest); *Mészáros Kálmán* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Intézet (Tápiószentmárton); *dr. Mészáros Zoltán* középiskolai tanár (Szabadka); *dr. Olasz Lajos* tudományos munkatárs, SZTE, Juhász Gyula TFK (Szeged); *Pandula Attila,* a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE BTK (Budapest); *Ravasz István* alezredes, a hadtudomány kandidátusa, irodavezető, Hadisírgondozó Iroda (Budapest); *Sallay Gergely Pál* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Szabó Péter* őrnagy, a hadtudomány doktora, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Szakály Sándor,* a történelemtudomány kandidátusa, alelnök, Duna Televízió (Budapest); *Szikits Péter* fényképész, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Vargyai Gyula,* a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE BTK (Kőszeg); *Veszprémy László* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, igazgató, Hadtörténeti Könyvtár (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Czigány István, Csikány Tamás, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Pálffy Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05, E-mail: hadtortk@freemail.hu
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1280,– Ft, negyedévre 320,– Ft

Terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK), valamint a Magyar Lapterjesztő Rt. Belföldi előfizetés: a Budapesti Postaigazgatóság kerületi ügyfélszolgálati irodáiban, a hírlapkézbesítőknél, valamint a Hírlapelőfizetési Irodában (HELIR), 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu; vidéken: a postahivatalokban és a kézbesítőknél. Külföldi előfizetés: a Hírlapelőfizetési Irodában, 1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., levélcím: HELIR 1900 Budapest, e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu. Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest. Felelős vezető: Roznai Zoltán

TANULMÁNYOK

HAJDU TIBOR

FEJÉRVÁRY GÉZA KARRIERJE

avagy miképp lehetett egy magyar Ferenc József kedvence*

Ahogy a dualizmus kora jelentős alakjainak többségéről, Fejérváry Gézáról sem írtak még életrajzot.[1] Pedig két évtizeden át volt honvédelmi miniszter, előzőleg államtitkárként a minisztérium szakirányítója, ifjan Solferino hőse, majd Ferenc József szárnysegéde és élete végéig kedvence, öregen a magyar politikai élet egyik kulcsfigurája, s ha botrányos körülmények között is, miniszterelnök. Elnyert számtalan kitüntetést, köztük a Mária Terézia-rendet s vele a bárói címet, a gyalogsági tábornoki rangot – de az utókor figyelmét mégsem.

Tudományos életrajz írására magam sem vállalkoznék, márcsak azért sem, mert élete három évtizede egy a honvédség és a Honvédelmi Minisztérium történetével, azt pedig megírták már, s bár újraírása aktuális lenne, nem illeszkedhetne egy életrajz keretébe, a törvények, adatok, felépítés, alakulatok és katonai problémák részletezése elnyomná a miniszter személyiségét. Azt regényes életrajz bonthatná ki, s ez nem a mi terepünk – ne essünk a publicisták hibájába, akik áttévednek a tudományos történetírás mezejére. Az alábbiakban vázlatos képet szeretnék adni Fejérváry pályájáról, arról, hogyan lehetett elnyerni egy magyarnak a mogorva Ferenc József rokonszenvét, gyors karriert csinálni ott, ahol már egy évvel korábbi előléptetés, „außer der Rangtour" is különös kegynek számított. Nem volt Fejérváry szürke törtető, szerette az életet, a kalandot, a pénzt és a pompát, a harcot és az utazást, a szép nőket és a jó lovakat, de mindenekelőtt mégis az érdekelte – hogyan lehet Ferenc József kegyeibe férkőzni? S ezt a célját el is érte.

* Köszönetet kell mondanom az Osztrák-Magyar Akció Alapítványnak, amely lehetővé tette, hogy az életrajzhoz szükséges bécsi kutatásokat elvégezzem. Köszönet illeti a Hadtörténeti Intézetben dolgozó kollégáimat, mindenek előtt Bonhardt Attila alezredest, az Intézet bécsi kirendeltségének volt vezetőjét és a Kriegsarchiv levéltárosait, főnöküket, Peter Broucek udvari tanácsost, kiknek segítsége nélkül nem is gondolhattam volna az életrajz megírására.

[1] Tudomásom szerint az első Fejérváry életét ismertető kiadvány *Kőrösi László:* Fejérváry Géza báró c. írása. (Budapest, 1896. Kortörténeti Könyvtár XXII. füzet.) Ezt nyilván Fejérváry vagy hívei inspirálták, és nem sokkal az ellenfele, Kasics Péter által folytatott sajtókampány után, feltehetőleg annak ellensúlyozására készült. Hamarosan megjelent horvát fordításban is. Tiszti kinevezésének 50 éves jubileumára publikáltak egy hivatalos jellegű életrajzi méltatást: Báró Fejérváry Géza cs. és kir. táborszernagy, m. kir. honvédelmi miniszter. Pozsony, 1901. [Az összeállító, *Vághó Ignác* nevének feltűntetése nélkül.] Ennek változatát közli: *A Ludovika Akadémia Közlönye,* 1901. 743–852. o. – Németül *Rudolf Kiszling* írta meg rövid életrajzát a Neue Österreichische Biographie ab 1815 – Grosse Österreicher sorozat XII. kötetének, Wien, 1957. Magyarul újabban a „Honvédelmi miniszterek 1848–1994" c. összeállításban jelent meg 4 oldalas életrajza. (Budapest, 1994.) Nagyobb munkákat csak kormányának szenteltek. Halálakor számos pesti és bécsi újság közölt érdekes adatokat tartalmazó nekrológot. A vele foglalkozó irodalmi publicisztikából utalnék Krúdy és Mikszáth írásaira, továbbá *Marczali Henrik* cikkeire (*Pesti Napló,* 1928. július-augusztus), *Kun Andor* emlékezésére. (*Magyar Hírlap,* 1937. június 27.)

Szerencséje volt, nem is egyszer és élni tudott vele. Mint tiszt fia, evangélikus vallása ellenére simán bejutott az előkelő és katolikus Wiener Neustadt-i akadémiára, 1844-ben, tizenegy évesen. Apja akkor csak nyugdíjazás előtt álló öreg őrnagy, de mire Geyzát (az akadémián így írta még a nevét) hadnaggyá avatják, ismert, tekintélyes tábornok.

Származása

Az apa, komlóskeresztesi Fejérváry József, régi magyar nemesi családból származott ugyan, az ősi házban, Komlóskeresztesen született, de maga már vagyontalan volt. Neve beszélő név, magába foglalja a család eredetét: mikor a délvidéki, egyes források szerint délszláv eredetű[2] Nekes István 1521-ben elesett Nándorfehérvár ostrománál, özvegye ölbéli fiacskájával Sáros megyébe menekült, ott telepedett le; a kis János felnőtt katonáskodott egy ideig, a Nekes családtól örökölt nemességét 1558-ban Fejérváry néven erősítette meg a császár, utalva születése, apja hősi halála helyére. A hadi szolgálatból kiöregedve megyei tisztviselő: Sáros vármegye jegyzője, eperjesi harmincados, végül a kassai királyi kamara tanácsosa, s ezután nyerte 1570-ben a sárosi szlovák hegyi falucskát birtokul és előnévként.[3] Ez maradt később is a család neve.

A falu a XIII. században a templomos rendé, róluk kapta Komlós a Keresztes nevet, ők építették templomát. Később különböző családokra szállt, s utóljuk kihalván adta a császár Fejérváry Jánosnak, aki az ő hű embere volt, mint leszármazottai közül is sokan. Sárosban és Gömörben viseltek kisebb-nagyobb közhivatalokat, mivel hivatásos katona kevés volt közöttük, inkább megyei hivatalnok-nemesi mint katonacsaládról beszélhetünk. Szükség esetén persze fegyvert is fogtak, s ez a szükség a XVI–XVII. században gyakori volt.

Dédapja Fejérváry László cs. kir. kapitány, nagyapja Fejérváry József Gömör megyei főadószedő, egyik nagybátyja sárosi főbíró. A gazdagnak sohasem mondható evangélikus család tekintélyére mutat, hogy tagjai többször nősültek ismertebb felvidéki nemesi családokba (Barkóczy, Dessewffy, Görgey, Kubinyi, Semsey). Pulszky Ferenc leírja, hogy Sárosban ezek a régi, neves köznemesi családok mennyire összetartottak, „büszkék voltak származásukra, melynek a sok ágra szakadt nemzetségeknek feldarabolt birtoka nem mindig felelt meg. Mindamellett fényűzés és vendégeskedés, táncvigalmak és kártyázás dívott e megyében, pedig nem egy ily régi család merült el pénzzavarokban, de a gazdagabbaknak is voltak szegény rokonaik, kik a tisztválasztásoknál kerestek bármi szerény állomást, melyben legalább három évig úri szerepet játszhattak."[4] A megyéből nagy számban kikerült állami tisztviselőktől úgy mint a néhány arisztokrata családtól elzárkóztak. „Tisztességes állásnak csak a földbirtokosét tartották, ki hivatalt nem visel, senkitől nem függ, ez az igazi úr. Különbséget itt nem tett a nagyobb vagy kisebb birtok, hanem legföljebb a család régisége; egyébiránt erre is inkább családi összeköttetéseknél

[2] *Kőrösi:* i. m.

[3] *Nagy Iván:* Magyarország családai és Kempelen megfelelő helyei. Kriegsarchiv (KA) Wien B 1458. Joseph Fejérváry Nachlaß. Fejérváry József és Géza hagyatékát utóbbi dédunokája, Fejérváry-Vaglio Aranka (Svájc) adományozta a Kriegsarchivnak. – A család történetére lásd még: Sáros vármegye leírása, statistikai, földrajzi, okirati és történelmi tekintetben. *Potemkin Ödön*től, Pest, 1863.; *Tóth Sándor:* Sáros vármegye monográfiája három kötetben. Budapest, 1909–1912.; *Pulszky Ferenc:* Életem és korom. (Az előszót és a jegyzeteket írta *Oltványi Ambrus.*) 1–2. k. Budapest, 1958.

[4] *Pulszky:* i. m. 1. k. 117. o.

Báró Fejérváry Géza gyalogsági tábornok, honvédelmi miniszter
Kolber Károly felvétele
Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívuma, lt. sz.: 51.988.

adtak valamit, mint társaságban, mert az egyenlőség érzete áthatotta az összes birtokos nemességet, az úgynevezett táblabírákat... hogy birtokos nemes család leánya nem-nemeshez menjen férjhez, hallatlan botránynak, családi csapásnak tartották. E részben csak a katonatiszt iránt tettek kivételt, ezeket társadalmilag egyenrangúaknak nézték az urakkal. De a nemesség nemcsak lefelé, hanem fölfelé is elzárkózott, aki mágnásokkal sokat társalkodott, aranykulcsot kapott,[5] vagy mágnásleányt vett el, azt fertálymágnásnak csúfolták..."[6] Ahogy Mikszáth írja: „Sárosban a kis urak is nagy urak és megfordítva: a nagy urak is kis urak."[7]

A család nevezetes tagja, Fejérváry Károly szép kézirat-, ritkaság és műgyűjteményt hagyott Gábor fiára, leányát Pulszky Károlyhoz adta, s így Pulszky Ferenc nagyapja lett. Károly szerepet játszott az evangélikus közéletben is. Fejérváry Gábort is elcsábította az ügyvédi pályáról a műgyűjtés, nagy európai utazásokat tett unokaöccsével, Pulszky Ferenccel, ki így a Fejérváry családban vált műbarátttá, s a régészeti gyűjtemény nagy részét is örökölte nagybátyja halála után, de Fejérváry Gábor tanítványának vallhatta magát Henszlmann Imre és Markó Károly is.

Tehát ha nem éppen gazdag, de jónevű és királypárti felvidéki magyar nemesi família volt a Fejérváry-család, hozzá tartozni kedvező előzmény lehetett nemcsak a Wiener Neustadt-i Akadémián, hanem Ferenc József udvarában is.

Hősünk apja, Fejérváry József (1798–1859) 17 évesen kiszakadt a sárosi családi fészekből. A Fejérváryak majd 250 éven át nem osztották fel az ősi birtokot, de mikor Fejérváry Károly nőül vette a falu másik birtokosának leányát, Semsey Polixénát, vagyonmegosztást kezdeményezett, s családja végül Eperjesre költözött. A vagyonmegosztásnak meglett az eredménye: egy évszázad sem telt el, és Sárosban nem maradt Fejérváry-birtok.[8] Fejérváry Károly öccse, József az omladozó váron kívül már nem sokat hagyhatott hat fiára, s mikor ezek árván maradtak, az ifjabb József olyan megegyezéssel állhatott katonának, hogy földet nem örököl. Ezredkadét lett a 19. magyar gyalogezrednél, amely akkor Milánóban, majd Zárában állomásozott, a legénység ugyan nagyrészt magyar, de a tisztikarnak csak fele. Családi körülményei mellett („árvából lesz jó katona" hirdeti a népdal) bizonyára a napóleoni háborúk dicsősége vitte a hadi pályára, de a hosszú béke éveiben gyakran gondolhatta, hogy ő nem a szerencse fia; csak évek múltán nyert alhadnagyi kinevezést, bár néhány évig testőr volt Bécsben, soká meg is maradt a ranglétra legalsó fokán, míg át nem lépett a pécsi 52-es gyalogezredhez. A pécsiekkel 1830–1831-ben Zágrábban szolgált, itt lett végre 32 évesen főhadnagy, miután nőül vette az árva Paulich vagy Pavlić Antoniát. Antonia régi horvát határőrtiszti családból származott, de nemességet úgy tűnik csak apja kapott, aki 1800-ban őrnagy volt a román–illír határőrezredben, mikor lábát amputálni kellett, s nyugdíjazták.

Antonia aligha tudott magyarul, a családban németül beszéltek, s mikor fiuk született a csehországi Josefstadtban 1833. március 15-én, Fejérváry József már ott szolgált a lengyel 20. gyalogezredben, ahol elfoglalhatott egy megüresedett századosi helyet, őrnagy csak 1842-ben lett, ugyanebben az ezredben.[9] Biztosan azt akarta, hogy a fiú ne feledhesse magyarságát, mikor a más nyelvben nem ismert Geyza névre keresztelteti, s erre

[5] Kamarási címet.
[6] *Pulszky:* i. m. I. k. 73–74. o.
[7] A gavallérok. Mikszáth Kálmán Kritikai Kiadás (MKK) 27. k. 185. o.
[8] Az 1911-es gazdacímtár adatai szerint.
[9] KA B 1458.

oka volt, mert a részben Galíciában, részben Csehországban szolgáló ezredben magyar katona nem akadt, magyar tiszt is csak kettő-három, s így Geyza az iskolában németül tanult, magyarul apjától, iskolatársaitól csehül, a katonáktól lengyelül. Fiatalkori minősítései szerint magyarul tökéletesen beszél, de csak „elég jól" ír, míg jó német stílusát dicsérik. Ezzel szemben sokan állították róla, hogy mikor honvédelmi államtitkár lett, még csak törve beszélt magyarul.

Az igazság valahol középen lehet. Valószínűleg németül tudott jobban, főleg pedig németül tanult fogalmazni. A magyar honvédelmi államtitkárnak azonban fogalmazni is jól kellett tudni, s helytállni a politikai vitákban is nem akármilyen ellenfelekkel szemben. Így az első években kiütközhetett gyakorlatlansága, de a „törve beszélt" bizonyára túlzás, s van benne előítélet az 1868 után felállított magyar honvédségbe vezényelt császári tisztekkel, általában a magyar származású császári tisztekkel szemben. Fejérváry József kétségtelenül „labanc" volt, fiával együtt, ha ezt a felosztást alkalmazzuk, de ez nem jelenti, hogy ne érezte volna magát magyarnak – egy olyan nemzedékhez tartozott, ahol minden hasonló sorsúnak el kellett döntenie, hogy a korábbi századok szellemében a császárhűséget, a birodalmi szellemet tartja-e előbbre valónak vagy már a nemzeti érzést. Ez a sorrend azonban nem jelenti a magyarságtudat hiányát, még azoknál sem, akik 1848-ban a másik oldalon harcoltak, de érthető, ha nemcsak a császár, a korabeli magyar közvélemény is választást követelt tőlük. Pulszky elbeszéli, hogy az ő polgárosodó családjában rendesen németül beszéltek, s a magyart főleg akkor gyakorolta, ha Fejérváry nagyanyjánál vendégeskedett a komlóskeresztesi háromszobás „kastélyban": a Fejérváry családban, mint a megye hasonló köznemesi családjaiban, a magyar volt a mindennapi érintkezés nyelve.

Ami Sáros megyét illeti, annak közhangulata többször is megfordult. A nemesség Mohács után a Habsburgok pártjára állt, a német városokról nem is szólva. Bocskaitól Rákócziig egyre erősödött a kuruc szellem, s ezt még táplálta az evangélikusok üldözése a XVIII. század elején. Mária Terézia porosz háborúiban viszont már sok sárosi nemes harcolt, mind közelebb kerültek Bécshez, és 1848 előtt a megye döntően katolikus és aulikus jellegű volt. Ilyen Sárost hagyott el Fejérváry József, de mikor ő végre karriert csinált a császári seregben, azt ellenforradalmi szerepe, magyarellenessége gyűlöltté tette szülőhelyén is, melyet öregkorában sem keresett fel, s arról sem tudunk, hogy Fejérváry Gézának a családdal vagy másképp sárosi kapcsolatai lettek volna.[10] Pulszky megvetéssel ír Benedek Lajos szerepéről az 1846-os lengyel felkelés leverésében: „a művelt világ elborzadott ezen barbárságon",[11] de nem említi, hogy Benedek mellett ott volt nagybátyja is, kinek nevét nyilván éppen ezért s 1849-es működéséért emlékezésében le sem írja, noha a Fejérváry család más tagjairól ott igen sok szó esik.

Pedig Fejérváry József életének nagy szerencséjét az 1846. februári galíciai felkelés hozta meg. A 20. gyalogezred Neu Sandec-ben (Nowy Szacz) állomásozó zászlóaljának parancsnoka volt, közel a kis Krakkó szabadállamhoz, ahol a lengyelek kitűzték a szabadság zászlaját. Bár a bécsi kormányt és katonai vezetést ez nem érte meglepetésként, a galíciai hadparancsnok, az öreg Rétsey tábornok letargiába esett, a vezénylő tisztek több-

[10] Bár egy Fejérváry Gejza nevű fiút, ugyancsak komlóskeresztesi előnévvel, aki e névvel akár keresztfia lehetett volna, 1867-ben a Ludovika alapítvány költségére felvesznek a kassai cögerájba („Obererziehungshaus"). KA MKSM 1867-14-41/11. 1887-ben, tehát már rokona honvédelmi miniszterségе alatt, főhadnagyi rangban lép át a k.k. hadseregből a honvéd huszárokhoz. Uo. 1887-14-4.

[11] *Pulszky*: i. m. II. k. 253. o.

sége, mint Csollich és Collin tábornok, fejvesztetten kapkodott. Az energikus Fejérváry fenntartotta a rendet Neu Sandecben és környékén, megállította a felkelés terjedését, és kitartott, amíg Rétsey szárnysegéde, Benedek Lajos alezredes a helyszínre sietett, aránylag kis létszámú különítményével szétverte a felkelők kelet felé nyomuló csapatát, s felbérelt, a nemességet gyűlölő lengyel parasztok felhasználásával kegyetlenül vérbe fojtotta a szabadságharcot, még mielőtt a segítségül küldött orosz és porosz ezredek megérkezhettek volna.[12]

A kis őrnagy a legmagasabb bécsi körök becsülését élvezte ettől fogva, Neu Sandec díszpolgárává választotta,[13] és megkapta a Lipót-rend lovagkeresztjét, a Mária Terézia-rend után a legmagasabb katonai kitüntetést. Feltehetően helytállása híre hozta meg neki szülőföldje, Sáros megye tiszteletbeli táblabírói címét. Baráti viszonyba került Benedekkel, akinek karrierje ugyancsak ettől fogva ívelt magasra, Mária Terézia-rendre terjesztették fel, bár a katonai vezetés ehelyett először a Lipót-rend parancsnoki keresztjét, végül lovagkeresztjét javasolta, leszögezve, hogy Benedek kiérdemelte a legmagasabb kitüntetést, de nem akarták a Mária Terézia-rend adományozásával elismerni a kis híján új lengyel forradalommá nőtt lokális felkelés jelentőségét. Benedek nagyon megsértődött, mert így ugyanazt a rendjelet kapta, mint az övéhez nem fogható fegyverténytt végrehajtó Fejérváry, de közös akciójuk mégis egy olyan barátság alapjául szolgált, mely később nagyon hasznosnak bizonyult a más magas összeköttetéssel még nem rendelkező Fejérváry Géza számára.

Bár Fejérváry József 1846-ban hívta fel magára a figyelmet, csak két évvel később lehetett alezredes, mert akkor, 1848 novemberében állt be üresedés ezredénél ezen a poszton. Nemcsak, hogy nem csatlakozott a magyar szabadságharchoz, de 1848 decemberében Simunich altábornagy hadosztályával tört be a nádasi szoroson Észak-Magyarországra.[14] Meg lehettek vele elégedve, mert mikor néhány hónappal később újjá kellett szervezni a temesvári 61. gyalogezredet, ahol a tisztek és katonák egy része Damjanich kapitányt követve a forradalom mellé állt, 1849. március 15-én őt nevezték ki oda ezredesnek.[15] Így Komárom ostromában már nem vehetett részt Simuniccsal. Az ezred törzse és zöme Olaszországban harcolt (két zászlóalj Temesvár védelmében vett részt), Fejérváry áprilisban Olaszországba érkezett és átvette a Po-völgyében harcoló ezredének parancsnokságát. Az ezred éppen Nyugat felé menetelt Mantuából, Alessandriát szállta meg, de júniusban Fejérváryt már a dandár parancsnokságával bízták meg, majd egy újabb átszervezés után visszatért ezredéhez. 1850. november 27-én vezérőrnaggyá és a velencei dandár parancsnokává nevezte ki az ifjú császár. (Sokat írtak arról, hogy 1848-ban terjedt el a k. k. tisztikarban az obligát tegeződés, amit aztán bizonyos ésszerű korlátok közé szorítottak: Fejérváryt sorozatos előléptetése okmányaiban még tegezi a

[12] *Regele, Oskar:* Feldzeugmeister Benedek. Der Weg nach Königgrätz. Wien–München, 1960. Regele Benedek teljesítményét méltatva nem tesz említést Fejérváry Józsefről. – A felkelésről lengyel szemmel, jelentősége bizonyos eltúlzásával lásd *Wawel-Louis, J.:* Kronika rewolucji krakowskiej w roku 1846. Krakow, 1898.; Wypisy Źródłowe do historii Polskiej sztukí wojennej. 13. k.: Polska Sztuka Wojenna w latach 1832–1862. (Szerk. *Marian Anusiewicz.*) Varsó, 1959.

[13] Neu-Szandec város tanácsának díszoklevele KA B 1458: 2.

[14] Balthasar Simunich altábornagy Nagyszombat–Lipótvár–Komárom-i kampányáról lásd *Szeremley Samu:* Magyarország krónikája az 1848. és 1849. évi forradalom idejéből. Pest, 1867.; *Steier Lajos:* Görgey és Kossuth. Budapest, [1924.]; A szabadságharc katonai története. (Szerk. *Bona Gábor.*) Budapest, 1998. stb.

[15] *August Hofmann* (ezredes): Geschichte des k. u. k. Infanterie Regiments Nr. 61. 1798–1892. Wien, 1892. és a megfelelő évi k. k. schematizmusok. Az ezredtörténetben néhány életrajzi adat hibásan szerepel, ezeket figyelmen kívül hagytam.

császár.) Így Fejérváry Józsefnek három év leforgása alatt három nemzet szabadságküzdelmének leverésében volt alkalma résztvenni s ezzel megszolgálni a császári kegyet.

Wiener Neustadttól Solferinóig

Fejérváry Geyza 1833. március 15-én született apja állomáshelyén, a csehországi Josefstadtban. Szülei egyetlen fia, de öt leánytestvére volt, s bizonyára részesült az ilyen összetétel mellett elmaradhatatlan kényeztetésben, gyermekkorától megszokhatta, hogy mindenben ő az első, s ezt később is természetesnek találta. Ez bizonyos, nem a versenytársak iránt rosszindulatú, hanem inkább magától értetődő gyerekes önzés alapjául szolgált. Mint igazi Tornisterkind, két évig Königgrätzben, a harmadik évben apja új állomáshelyén, Neu-Sandecben járt iskolába. Ezzel be is fejezte civil iskolai tanulmányait. 1844-ben mint tiszt fiát akadály nélkül felvették a bécsújhelyi tisztiiskolába, ahol hét évet töltött. Erről a hét évről keveset tudunk. Mint később is mindig, fegyelmezett, strapabíró és eredményes volt, de nem tartozott a legkitűnőbb növendékek közé, jórendű minősítéssel végzett.

A forradalom előtti években a Mária Terézia által alapított bécsújhelyi Akadémián még régimódian szigorú nevelés folyt, sokkal keményebb, mint Musil idején két emberöltővel később. Fogda, testi fenyíték, a kevés szabadidő elvonása nem ritkaság, „a bánásmód a képzelhető legdurvább és legközönségesebb volt" – emlékezik egy grófi növendék.[16] Az erős, fejlett, öntudatos fiúnak nehéz lehetett megszokni az őrmesteri fegyelmezést, de hát éppen ez volt a cél. Az akadémiát végzettek származásra való tekintet nélkül tiszt urak lettek, de Bécsújhelyen, főleg az alsó évfolyamokon, úgy bántak velük, mint a közkatonákkal. A fő tárgyak a katonai ismeretek mellett a matematika és geometria, térképészet, kötelező a francia és a Monarchia népeinek valamelyik nyelve, de kevésbé igényesen. (Fejérváry ott szerzett francia és olasz nyelvtudása elég közepes volt, lengyelül a szolgálat elvégzéséhez elégséges mértékben beszélt, vagyis a lengyel és feltehetően a cseh katonákkal is meg tudta értetni magát.) Fontos viszont a német katonai bükkfanyelv elsajátítása, szóban és írásban. A leendő tisztnek sok jelentést kell majd magának körmölni. Igen sok a közismereti tantárgy: hittan, erkölcstan, logika, történelem, jog, fizika, földrajz stb. Sok időt vettek el a gyakorlatok, a lovaglás, vívás, torna, tánc, úszás oktatása.

A tanárok jelentős hányada ekkor még piarista atya, de a vallásos nevelés formális és külsőséges, Fejérváryra biztosan nem gyakorolt mély benyomást, az alkalmazkodás szelleme inkább. Evangélikus családból származott: az akkori szabályzat szerint a más vallású (protestáns vagy görögkeleti) apának előre reverzálist kellett adnia arról, hogy ha a növendék katolizálni akar az ottani nevelés hatására, azt nem fogja ellenezni.[17] Fejérváry egy-két évig evangélikusként szerepelt a nyilvántartásban, de már katolikusként végezte az akadémiát.[18]

Bécsújhelyen éppen ekkoriban tanult a legkevesebb magyar fiú, az összlétszám 4-5 százaléka. Ezek sem érintkezhettek egymással, mivel egy-egy évfolyam és osztály nö-

[16] *Ernst Wurmbrand:* Ein Leben für Alt-Österreich. Wien, 1988. 53. o. A „Theresianische" Akadémiáról németül sok feldolgozás és részben regényes visszaemlékezés jelent meg, magyarul ezek lényegét kitűnően foglalja össze *Deák István*: Volt egyszer egy tisztikar. Budapest, 1993. 3. fejezet.

[17] *Johann Svoboda:* Die k. k. Militär Academie zu Wiener Neustadt. Wien, 1873. 61. o.

[18] Az akadémia Fejérváry vallására vonatkozó adatait Kelenik József és Pollmann Ferenc kollégáim voltak szívesek kérésemre megvizsgálni.

vendékei ritkán találkozhattak a többiekkel, ez is a katonai nevelés része volt: barátaid ezredtársaid legyenek. Nem tudunk arról, hogy Fejérváry közelebbi barátságot kötött volna magyar kamerádjaival vagy akár másokkal, ha igen, ezek a barátságok nem kísérték az akadémia falain túlra. A kevés magyar növendék egy része is kilépett a szabadságharc előtt és alatt, viszont akik maradtak, a legmegbízhatóbbnak számítottak és nagy karriert csinálhattak, mint a Fejérváry előtt két évvel végzett Szveteney Antal lovassági tábornok. Nem találkoztam semmi adattal arra nézve, hogy a magyar szabadságharc, illetve apja részvétele a felvidéki harcokban milyen emóciókat váltott ki belőle. Erről később, érthető módon, sohasem beszélt. Bizonyára nagy hatással volt rá, mikor az ifjú, nála csak három évvel idősebb (s külsejére vele egykorúnak látszó) császár 1849. július 27-én meglátogatta az akadémiát és őt ábrázoló festményt adott ajándékba, amely azontúl az egyik tantermet díszítette.[19] Bizonyára sokszor elnézte még ezt a képet a nagyravágyó ifjú: ilyen fiatalon s ilyen időkben császárnak lenni!

Az akadémián képzettek gyalogos- vagy lovastisztek lettek. Az utóbbiak csak jómódúak lehettek a lótartás és reprezentáció (meg a huszáros mulatozás) miatt, Fejérváry apja csak akkor került megfelelő anyagi helyzetbe, mikor fia már hatod-hetedéves volt, ő tehát nem készülhetett a gyorsabb előmenetelt ígérő lovassághoz; bár minősítése szerint jó lovas, de lóismerete még 1859-ben is csak „etwas", magyarul csekély. Ugyancsak 1859-es jellemzése (Conduite-Liste) katonai képzettségét dicsérve az „egyéb ismeretei" rovatban csak azt mondhatja: „általános műveltségre törekszik". Tehát csak törekszik. Egyéb képességei közül a vívást és úszást emelték ki parancsnokai. Későbbi jellemzései viszont kiemelik térképezési gyakorlatát, fegyelmezettségét, szorgalmát és becsvágyát, rendezett anyagi helyzetét, tiszttársai között kivívott tekintélyét. Miután az akadémiát „jó" osztályzattal elvégezte, 1851. augusztus 14-én az 52. (pécsi) gyalogezredhez helyezték másodosztályú alhadnagyi rangban.[20] Az ezred három zászlóalja Bolognában és környékén állomásozott (a tartalék zászlóalj Marburgban és Grazban), fő feladata a romagnai betyárvilág, „banditizmus" leküzdése, fő gondja a fogyaték pótlására kapott besorozott volt honvédek átnevelése, szigorú megfegyelmezése.[21]

Fejérváry mindössze 16 hónapot töltött ennél az ezrednél. Nem vesztegette idejét: ha a lovassághoz nem kerülhetett, a legjobb karrierlehetőségnek a vezérkari tiszti pálya ígérkezett, ehhez pedig be kellett jutni az éppen akkor alapított vezérkari akadémiára, a „Kriegsschule"-ra, amihez a nehéz felvételi vizsga letétele előtt főleg az ezredparancsnok támogatására volt szüksége. Ennek biztosítása érdekében, bizonyára akkor velencei dandárparancsnok apja segítségével, kijárta áthelyezését annak korábbi ezredéhez, a temesvári 61. gyalogezredhez.

A 61-esekhez rögtön főhadnagyi rangban vették át 1853. január tizediki hatállyal – ekkor, a hadseregreform előtt, még joga volt ehhez az ezredtulajdonos jogait gyakorló ezredparancsnoknak, akinek úgy lehet, volt oka ilyen szívességet tenni elődjének.[22] Erre mutat, hogy nem századszolgálatra osztották be, hanem tanár lett az ezred kadétiskolá-

[19] *Svoboda:* i. m. 68. o.

[20] Az előléptetések, áthelyezések pontos dátumai más források mellett törzskönyvi lapja és minősítési lapjai szerint: KA B 1459. Nachlaß Géza v. Fejérváry.

[21] Geschichte des k. k. 52. Linien Infanterie Regiments. Wien, 1871.

[22] Nem véletlen, hogy a Fejérváry védelmében íródott Kőrösi-életrajz szükségesnek tartja, az igazsággal ellentétben hangsúlyozni: soha „nem támaszkodott előkelő összeköttetéseire, nem törődött befolyásos ismerőseinek és rokonainak közbenjárásával... A nepotizmust szíve mélyéből megvetette" és így tovább. *Kőrösi:* i. m. 18–19. o.

jában, ahol több módja lehetett készülni a Kriegsschule felvételijére.[23] Már egy évvel később, 1854. januárban, próbaidőre átvették a vezérkarhoz, ahol a 21 éves ifjú először a külországokat tanulmányozó irodához (Landes-Beschreibungs-Bureau des Auslandes) került, vagyis a külföldi hírszerzés és katonai térképek adatainak feldolgozásához. Nem tudom, külföldi utat is takar ez a beosztása vagy csak Bécsben tartózkodott, mindenesetre ekkor nyílt alkalma megismerni a császárvárost. 1854. márciustól októberig a IX. hadtest vezérkarában szolgált, majd visszakerült a külországok „irodájához". A IX. hadtest vezérkarával részt vett egy „vezérkari utazáson" a terep és más viszonyok felmérésével Bécstől Újvidékig. 1855-ben felvették a Kriegsschuléba, melyet 1857-ben végzett el „jó" eredménnyel – ekkor véglegesítették a vezérkarnál, ahol a belföldi „országleíró", vagyis térképészeti irodához került, és Észak-Magyarországra, főleg Borsod és Heves megye feltérképezésére küldték. Ekkor folyt Magyarországon az első modern katonai „mappierung", ami természetesen a civil tudományos térképezéshez is alapul szolgált. A fiatal vezérkari főhadnagy így közel két évet töltött ősei hazájában, ez a körülmény, azzal együtt, hogy korábban jó két évet magyar ezredek tisztje volt, kérdésessé teszi a magyar nyelvtudásával kapcsolatos későbbi gúnyos megjegyzések komolyságát.

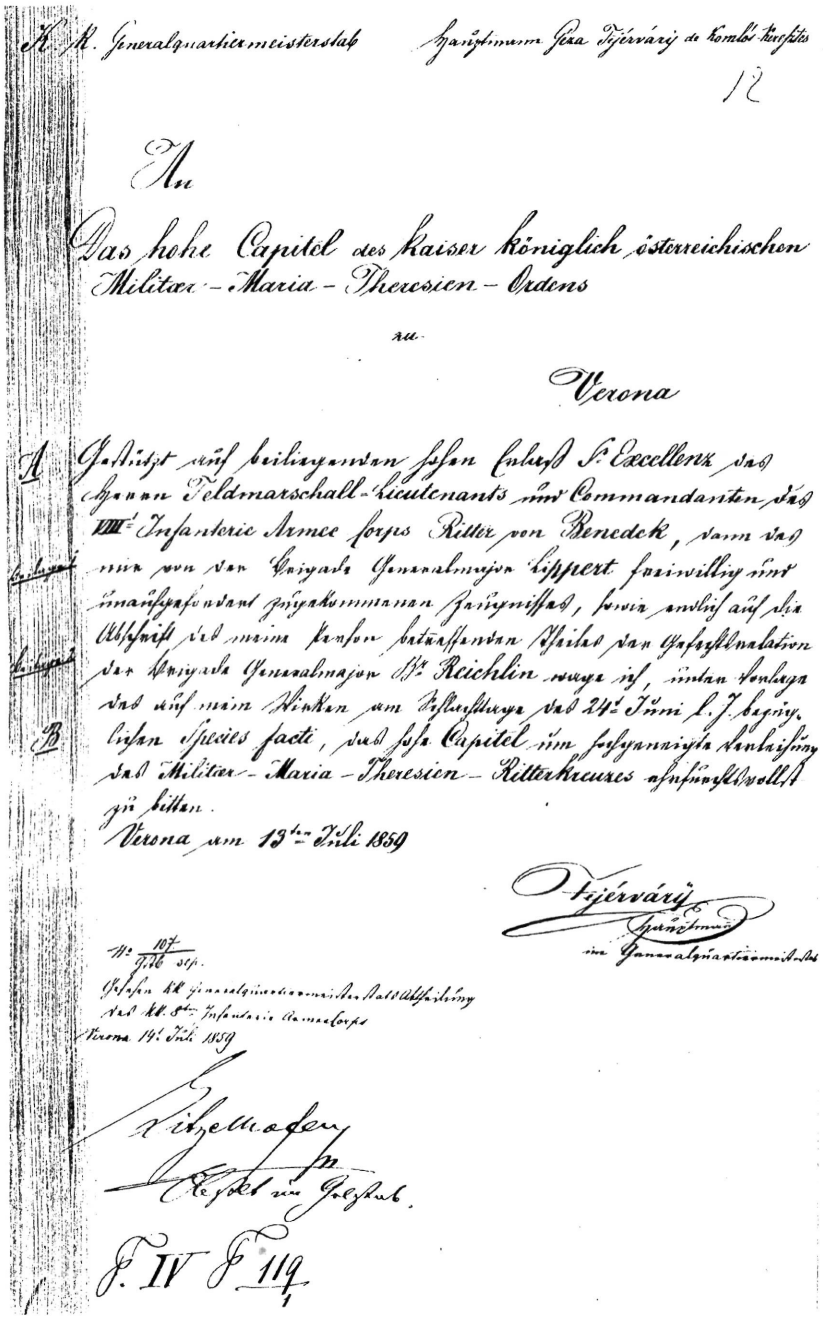
Felmerül itt egy másik kérdés is. Könnyebben megérthetnénk érzéketlenségét nemzete nehéz sorsa iránt az önkényuralom évtizedében, ha valami távoli garnizonban alig hall róla. De hát itt térképezett éveken át, vagyis a magyar vidéket járta, s a forrongó Olaszországban magyar ezredekben szolgált. Ne tegyük fel róla, hogy semmi magyar érzés nem lakott benne; ha az ide helyezett német tisztekre úgy hatottak a magyar trakták és bálok, szépségek és szenvedélyek, neki biztosan tetszett a magyar úri osztály sírva vigadó pazarsága. Az uralkodóhoz való hűség mégis több volt számára, nemcsak a karrier lehetősége miatt. Szerette és tisztelte apját, aki '49-ben hazája ellen harcolt; ha elismeri a szabadságharc jogosságát, őt árulónak kellett volna tekintenie. Végül nagyratörő jelleme alapvonása a fegyelmezettség. Erre mutat, hogy noha később a tábornoki fizetésből sem tudott kijönni, éppen fiatal tisztként semmi sem utal arra, hogy például adósságokat csinált, mert ezeket a minősítési lapokon gondosan jegyezték volna.

Solferino

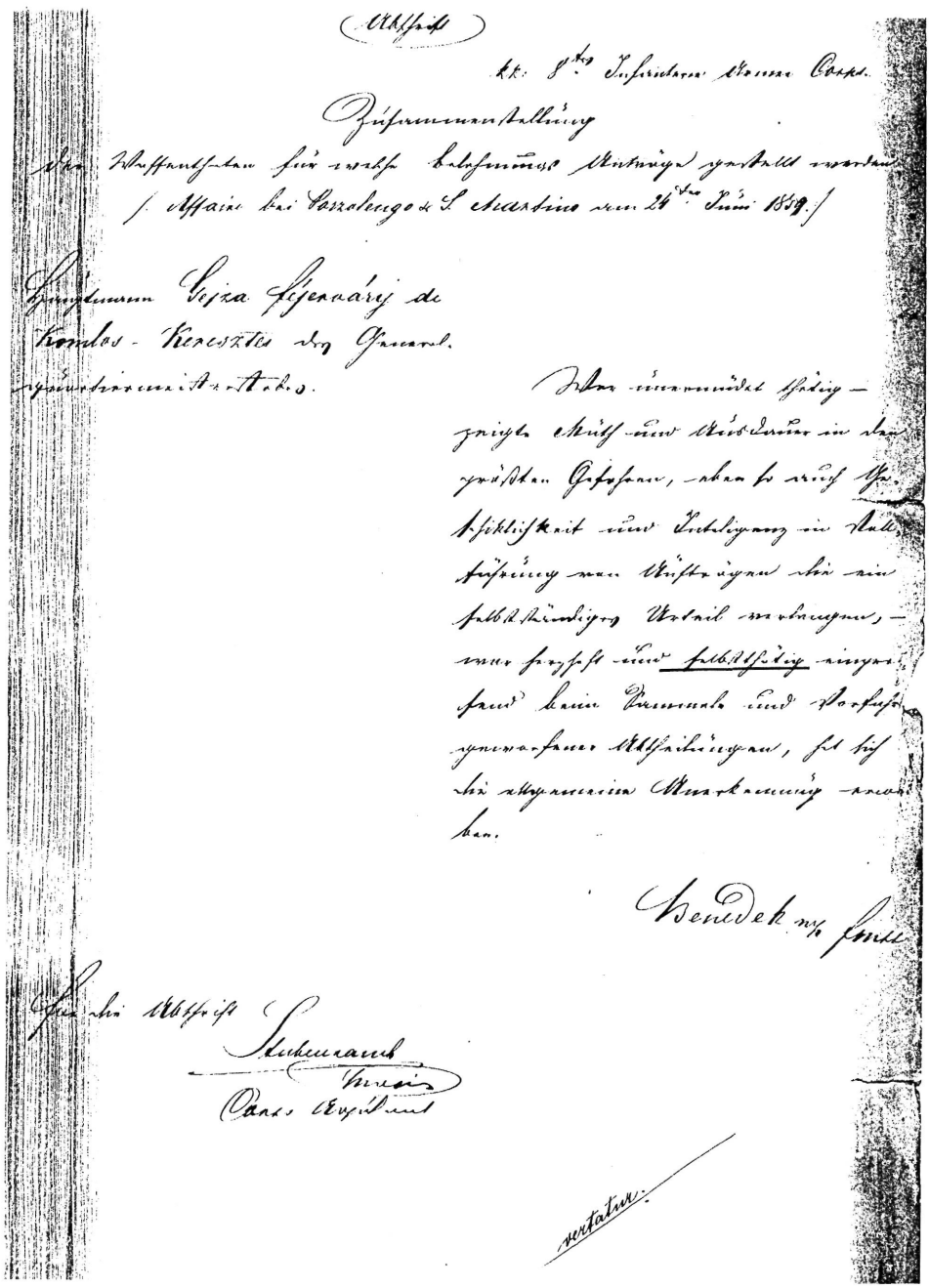
1859. április 8-án áthelyezték a vezérkart helyettesítő General-Quartiermeisterstabhoz, egyidejű előléptetéssel másodosztályú századossá, de már május 22-én elsőosztályú százados. Új beosztása az olaszországi VIII. (Benedek-) hadtesthez szólítja a háború előestéjén. Először teljesült számára minden ambiciózus tiszt vágya – bár nem sejthette, hogy ezután milyen kevés alkalom nyílik majd erre – harci helyzetben megmutatni képességeit. Szerencséje volt, mert parancsnoka emlékezett és felfigyelt rá. Benedek május 14-én írja feleségének, felsorolva új tisztjeit: „Fejérváry altábornagynak, kit ismersz, a fia, egy nagyon csinos, ügyes, szorgalmas fiatalember, akit már szolgálatban és szolgálaton kívül is alkalmam volt megszeretni."[24]

A háború 1859. április 30-án kezdődött meg, mikor az osztrák hadsereg átkelt a Ticinón, ekkor azonban már megindult az olaszok segítségére siető francia haderő felvo-

[23] Fenti adatok és számos további forrása Fejérváry minősítési és törzskönyvi lapja.
[24] Heinrich Friedjung: Benedeks nachgelassene Papiere. 3. kiad. Dresden, 1904. 217. o.

Fejérváry Géza folyamodványa a Császári és Királyi Osztrák Katonai Mária Terézia Rend Káptalanjához

Benedek táborszernagy ajánlólevele

nulása Észak-Olaszországban, ami megfordította az erőviszonyokat. Az első kudarcok, Montebello és Magenta után Ferenc József, aki először és utoljára maga vette át a főparancsnokságot, (III. Napóleonnal és Viktor Emánuellel szemben – császárok csatája!) a Garda-tótól délre, San Martino és Solferino falvak környékén próbálta megfordítani a hadiszerencsét.[25] A felvonuló erők létszámát tekintve a XIX. század egyik legnagyobb csatáját megelőző tervszerű visszavonulás során az uralkodó június 18-án megszemlélte Benedek 8. hadtestét. A rosszul előkészített, Ferenc József kapkodása, rossz haditerve és a protekciós arisztokrata tábornokok tehetetlenkedése által eleve kudarcra ítélt csatára június 24-én került sor.

Mint ismeretes, Benedek az északi szárnyon, San Martinonál megállta a helyét a túlerővel szemben – igaz, hogy szinte kizárólag olasz és nem a nagyobb harcértékű francia csapatok ellen kellett küzdenie –, negligálta a császár visszavonulási parancsát, és csak utolsónak, este kezdett rendben és lépésről lépésre hátrálni, ezzel fedezve a sereg centrumát és megakadályozva, hogy az ellenség – miután már leszállt az éj – üldözze a Mincio folyó mögé visszavonult s ott rendbeszedett vert hadsereget. A hadtest utóvédjének hagyott, az ellenfelet egy utolsó támadással meglepő debreceni (Dom Miguel-) ezrednél maradt, akiket „Utánam, bátor magyarok! Egy magyar sem hagyja cserben tábornokát!" kiáltással vezetett az ütközetbe, szuronyt szegezve időben visszaverve az utolsó olasz támadási kísérletet.[26] Solferino igazi hőse Benedek volt, akinek nem jutott bonyolult feladat, helytállásához egy jó csapatparancsnok szilárdsága, bátorsága, katonai bizalma kellett. Sikere után azonban Ferenc József – aki a maga konzekvenciáját levonva, többé nem aspirált hadvezéri babérokra – képességeit és képzettségét meghaladó pozíciókba helyezte, így a vezérkar főnöke lett.

Fejérvárynak nem volt olyan döntő szerepe Solferinónál mint maga és hízelgői sugallták, de elszántságával, iniciatívájával 26 évesen méltónak bizonyult a Mária Terézia-rendre. (A különböző forrásokat összevetve feltűnő, hogy a dicsérő, de reális egykorú jelentésekhez, jellemzésekhez, maga és felettesei a Mária Terézia-rend elnyerése céljából készített beadványaihoz képest a tábornok, miniszter korában készült jubileumi életrajzok és emlékezések, leírások erős túlzásokat is tartalmaznak. Ezért természetes, hogy az alábbiakban az 1859-es keltű dokumentumokra támaszkodom.)

Június 23-án egy félszázad huszárral több órás lovas felderítést hajtott végre. Ennek ellenére a csata reggelén friss és vállalkozó szellemű. A hadtest vezérkari főnöke, Litzelhofen alezredes engedélyével reggel 7-kor elhagyta a hadtest stábját és csatlakozott a piemontiak feltartóztatására küldött két 59-es zászlóaljhoz. Akciójuk sikeres volt, de reggel 9 körül Fejérváry meglátta, hogy veszélyes rés keletkezik a 8. és a tőle délre álló 5. hadtest között, melybe az ellenség lovassága be akar törni. Engedélyt kért Benedektől, hogy egy huszárszakasszal útjukat állja, majd mikor ez sikerült, biztosította a tüzérség szállítását a veszélyeztetett szakaszra. „Jól van, csinálja csak így tovább!" – mondta a kényes pontot megszemlélő Benedek, és megbízta, hogy segítse az előre tolt Reichlin- és Lippert-dandár parancsnokait. A délelőtt folyamán négyszer verték vissza az olasz támadást, amely déltájt megtört. Fejérváry mikor kellett a szuronyos közelharcban is részt

[25] Az 1859 hadjárat új magyar feldolgozása *Bencze László:* Solferino. Budapest, 2001. – A régebbi irodalomból különösen a háborúban vezető szerepet játszott *Ramming* altábornagy könyvére támaszkodtam: Ein Beitrag zur Vorstellung der Schlacht von Solferino am 24. Juni 1859. Wien, 1861.

[26] *Friedjung:* i. m. 242. o.

vett, hol egy gyalogos zászlóaljat, hol egy huszárszázadot vezetett a gyenge pontok védelmére. Tiszti kalapját lelőtték fejéről, mire felvette egy elesett közlegény sapkáját. A harcok folytán nem lévén közvetlen kapcsolatuk a hadtest parancsnokságával, többször önkényesen adott ki parancsokat, úgy téve, mintha Benedek utasításait továbbítaná.[27]

Délután visszatért Benedekhez, és ekkor már valóban az ő utasításait továbbította lóháton a hadtest különböző csapataihoz. Este fél kilenckor, miután a VIII. hadtest utolsóként elhagyta a csatateret, Benedek oldalán az utóvédnél, a debreceni gyalogezrednél maradt. Csak mikor a sötétség lehetetlenné tette a további harcot, követték a hadtestet, melynek zavartalan visszavonulását ily módon biztosították.[28]

Apját boldog levélben tudósította sikeréről. „Egészen bolond vagyok az örömtől" – kezdi. („Ich bin ein Narr von Freude!") Benedek azt mondta neki: „Kedves Fejérváry, Ön úgy viselte magát a Pozzolongo-nál a csatatéren, hogy mondhatom Önnek és biztosíthatom róla, maga volt a hadtest legaktívabb tisztje."[29] Máris javasolta a Lipót-rendre, „de ha úgy gondolja, hogy kérheti a Terézia-keresztet, tegye meg; erre nem nyílik gyakran alkalom, ki kell hát használni... számíthat rá, hogy támogatni fogom" kérését. Litzelhofenhez utasította, aki azt mondta: „kérje csak, megérdemli". „Persze önmagáért is örülök a dolognak, legjobban azonban miattatok, kedves szüleim" – zárta levelét: arra gondolhatott, hogy apja, aki 1846-ban politikai meggondolásból „csak" Lipót-rendet kapott Mária Terézia helyett, elégtételt fog érezni, és arra kérte, sürgősen küldje el neki a rend statutumát, de titokban, „nem szeretném blamálni magamat, ha a káptalan nem fogad el..." Július 11-én Veronában készítette el beadványát, részletesebben leírva tetteit, s azt ellátta Litzelhofen, az 59. ezred parancsnoka és több más tiszt igazolásával.

Benedek július 21-én írta meg ígért ajánlását, kiemelve Fejérváry önállóságát, önkéntes felelősségvállalását, „intelligens bátorságát" és leszögezve: „én magam szólítottam fel a százados urat, hogy az előírásnak megfelelő, tényekkel alátámasztott kérését a katonai Mária Terézia Rend lovagkeresztjére a Rend magas káptalanja elé terjessze..."[30] 1859. október 17-én nyilvánították Fejérváryt a Mária Terézia-rend lovagjává. Mások mellett Benedek és Litzelhofen is megkapta ezt a kitüntetést (Edelsheim Lipót az előző, magentai csatáért), melyhez kérni lehetett a bárói rangot. Fejérváry ezt meg is tette, míg a büszke Benedek nem kérte a báróságot és megmaradt „Ritter von Benedek"-nek. Fejérváry József tehát abban a boldog tudatban halt meg nemsokára, 1859. december 30-án, hogy fia még nála is többre vitte – s már ilyen fiatalon. Fejérvárynak a magas kitüntetésnél is többet jelentett, hogy két hatalmas pártfogót szerzett egyszerre – Benedek mellett Ferenc József is különös figyelemmel kísérte további pályáját. Ferenc József nem egyszer visszatért a solferinói hőstett méltatására, bizonyára azzal az érzéssel: ha még sokan viselkednek így, ő megnyerhette volna vesztes csatáját. Benedek és Fejérváry érdemében így mintegy önmaga igazolását látta.

[27] *Danzer's Armee-Zeitung*, 1909. június 24.

[28] KA B 1459 Fejérváry-Nachlaß. – KA MKSM (Ferenc József katonai kabinetje) Fasc. IV. F. 119. (Fejérváry beadványai a Mária Terézia-rend elnyerésére, felettesei véleményezéseivel.)

[29] KA B 1459: 5. Fejérváry 1859. július 2-i levele apjához (német nyelven). Szolgálatban a tiszteknek magázódni kellett, főleg nagy rangkülönbség esetén – ezt nem mindenki tartotta be, de a formaságokat szigorúan vevő Benedek igen; szolgálaton kívül nyilván tegezte Fejérváryt is, akinek el kellett találni olyankor, viszonozza-e a tegezést és hogyan.

[30] KA MKSM Fasc. IV. F. 119.

Ferenc József szárnysegéde

Solferino után mint vezérkari tiszt 1859 augusztusától a 6. Mappierer Abteilung-hoz nyert beosztást, Észak-Magyarországon, vagyis visszatért a térképezéshez. Már idézett itteni jellemzése szerint kiváló vezérkari és csapattiszt, mint térképészt viszont csak „megfelelő, használható" jelzőkkel illetik.

Benedek külön, személyes megjegyzést írt 1859. decemberi jellemzéséhez. „Egészen határozott nézetem szerint megvan nála egy kiváló csapat-tábornok minden adottsága, ezért a szolgálat érdekében állna amint lehet *mindenféle soron kívül* [kiemelés az eredetiben] csapat törzstisztnek és rögtön ezredparancsnoknak előléptetni, hogy rendkívüli képességei megfelelő hatáskört nyerjenek."[31] Csakhogy éppen az 1859-es hadjárat után szakított Ferenc József az addigi, teljesítménynek, származásnak, összeköttetésnek rendkívüli lehetőségeket adó előléptetési rendszerrel, és megkezdte annak a bürokratikus, centralizált kinevezési szisztémának a kiépítését, amely lelassította a fiatal tehetségek avanzsálását. Így Fejérváry még 6 évig százados maradt, és csak negyven évesen lehetett ezredes – akkor már ez is rendkívül gyors előmenetelnek számított.

1860 áprilisáig alkalmazták Észak-Magyarország térképezésénél. Akkor berendelték a vezérkar bécsi belföldi „országleíró" irodájába (Landesbeschreibungsbureau), ahol két évig dolgozott. Közben még 1860 júliusában megkapta a kamarási aranykulcsot, majd 1862. április 25-én az osztrák bárói címet. Donáció a katona bárósághoz persze nem járt, s így bár bejáratos volt az udvarhoz és az előkelő fővárosi társaságba, anyagi lehetőségei az ezzel járó reprezentációhoz szűkösek voltak. Apjától vagyont nem örökölt, nővérei sem kötöttek gazdag házasságot, évi fizetése 900 forint és némi – a drága Bécsben az átlagosnál magasabb – lakáspénz, ehhez járt a Mária Terézia-rendtől évi 600 forint „penzió", ami jövedelmét egy alezredesével tette hasonlóvá. Az akkori árak mellett ez legényember megélhetéséhez elegendő, de nagylábon élni nem lehetett belőle, sem frekventálni a módosabbak, felettesek társaságát. A túlköltekezéstől, adósságoktól megóvta magát, de nehezére eshetett a takarékos életmód, ami a további karriert sem segíthette elő.

A bárság elnyerése után elhatározta, hogy gazdagon nősül. A bécsi életben ismerte meg a még csak 18 éves Charlotte Biedermannt, Biedermann Gusztáv zsidó származású (katolizált) pénzember és földbirtokos leányát. Az esküvőt 1862. július 21-én tartották Bécsben, az előírásos 12 ezer forintos kauciót a menyasszony, Charlotte családja tette le. Miután a vezérkarban különösen szigorú volt a nősülési kvóta, 1862 júniusában küszöbönálló házasságára hivatkozva kérnie kellett elbocsátását a vezérkari testületből. A 6. Coronini- (újvidéki) gyalogezredhez helyezték századparancsnoknak. Ebben az időben az ezred két zászlóalja Bécsben, az Alserkaserne-ben volt elhelyezve, valószínű, hogy Fejérváry házassága első másfél évét Bécsben töltötte.

A házasság első évtizedéről keveset tudunk – későbbi megromlásáról többet – valljuk hát Tolsztojjal, hogy a boldog házasságok egyformák. A harmincadik évében járó s bizonyára tapasztalt és nem először szerelmes vőlegény vonzódhatott a 18 esztendős ártatlansághoz, különben nem vette volna el, nem áldozta volna fel a vezérkari karriert (hogy ezzel nem sokat vesztett, azt nem tudhatta előre, valószínű esélye arra nyílt, hogy hosszú csapattiszti szolgálat után ezredparancsnok lehet, s ki tudja a birodalom melyik sarkában), hogy e mellett a kaució és a hozomány szerepet játszott, rosszindulat nélkül

[31] KA B 1459 Fejérváry-Nachlaß.

feltehetjük. Biedermann Gusztáv valóban gazdag lehetett: Charlotte mindhárom húga arisztokrata férjet kapott. Ő maga viszont magyar nemességet „üszögi és mozsgói" előnévvel 1867 szeptemberében, történetesen akkor, mikor Fejérváry az uralkodó szárnysegéde volt már.[32] Az ara és családja számára társadalmi emelkedést hozott a délceg fiatal báró, köztudomás szerint a császár és a vezérkari főnök kegyeltje, aki a kortársak szerint ,még jóval később, öregen is daliás jelenség maradt. Charlotte a bécsi szolgálat évei alatt négy gyermekkel ajándékozta meg férjét (mindegyikük Bécsben született, 1863-ban, 1866-ban, 1867-ben és 1869-ben).

Első leányuk, Gizella (így hívták Ferenc József nagyobbik lányát is) alig múlt három hónapos, mikor atyját Dániába szólította egy új hadjárat. Az ezred északra utazó zászlóaljait maga Ferenc József – aki az előző két évben megszemlélte az ezred egy-egy gyakorlatát – búcsúztatta. Fejérváry az I. zászlóalj 3. századának parancsnokaként szállt a vonatra, amely 1864. január végén vitte őket Breslaun és Berlinen keresztül Hamburgba. Onnan indultak a határfolyó, az Eider felé, melyet 1864. február 1-jén léptek át.[33] Az I. zászlóalj Nübbelen és Fockbeken keresztül vonulva harmadikán ért Schleswig városához; a dán hadsereg csak ott vette fel az ellenállást.

Furcsa háború volt ez. A dánok tudták, hogy nincs esélyük a porosz hadsereg ellen, amely casus belli nélkül indult a Dániához tartozó Schleswig elfoglalására, mégsem akartak harc nélkül kapitulálni, de csak addig küzdöttek, amíg eleget tettek a nemzet becsületének, miközben igyekeztek minél kevesebb embervesztéséget szenvedni. Ausztria egy nemzetközi egyezmény alapján a szomszédos Holsteint tartotta megszállva, és a poroszok segítségére sietett, akiknek erre ugyan nagy szükségük nem volt, viszont két évvel később hálából elvették Ferenc Józseftől Holsteint is. Így Fejérvárynak nem nyílt alkalma a solferinóihoz hasonló hőstettre, helyőrségi szolgálat, majd a dánok által hátrahagyott fegyverzet begyűjtése jutott osztályrészéül. Csak márciusban került harcba Fredericia körül, hol egy tüzérosztályt vezetett, hol felderítéseket hajtott végre, de kitüntetést nem tudott szerezni. Májustól a novemberi hazatérésig az ezred csak megszálló feladatot látott el.

1865. április 12-ével kinevezték Ferenc József egyik szárnysegédévé, egyúttal őrnaggyá lépett elő a 39. gyalogezred állományában. (Az ilyen különleges beosztású tiszteknek mindig egy ezred vagy más csapat állományába kellett tartozni, fegyvernemüknek megfelelően.) Három és fél évig, 1868 őszéig volt az uralkodó szárnysegédje, s addig fizetéséhez évi 1575 forint pótlék („Hofzulage") járt.

E minőségében legfontosabb feladata volt küldetése Benedek főhadiszállására a königgrätzi csatát követően. Két nappal a végzetes vereség után, 1866. július 4-én utazott először Benedekhez (ismét pár hónapos csecsemő apja), hivatalosan mint a helyzet helyszíni tisztázásával, majd a fegyverszüneti tárgyalások irányításával megbízott Mensdorff külügyminiszter kísérője,[34] de azon túl, hogy a kaotikus helyzetben a miniszter bőrére vigyázzon, a császár főadjutánsa, Folliot de Crenneville-Poutot tábornok azt várta tőle: hiteles jelentésekkel tájékoztassa a császárt a dolgok valóságos állásáról és Benedek csődjéről. Másokhoz hasonlóan Fejérváryt is megdöbbentette az osztrák hadsereg állapota és vezetőinek letörtsége, és ezt hűségesen reprodukálni igyekezett jelentéseiben.

[32] A királyi könyvek. (Szerk. *Gerő József*) Budapest, 1940.; *Kempelen Béla:* Magyar zsidó családok. 1. k. Budapest, 1937. 49–56. o.

[33] Geschichte des k. u. k. Infanterie Regiments Karl I., König von Rumänia, Nr. 6. 1851–1907. Budapest, 1908.

[34] Österreichs Kämpfe im Jahre 1866. Nach Feldacten bearbeitet durch das k. u. k. Generalstabsbureau für Kriegsgeschichte. Wien, 1869. 4. k. 4. o.

„Leitomischl-be érkezve rögtön az első pillanatban olyan kép tárult szemünk elé, olyan deprimáló, hogy önkéntelenül a teljes bomlás szimptómáit láttuk magunk előtt; az egész várost oly mértékben ellepték és járhatatlanná tették a trén-járművek, élelmiszer- és muníciószállító oszlopok, hogy még egy gyalogos ember is csak nagyon nehezen vergődhetett át közöttük; legénység csaknem minden ezredből tarkán összekeveredve, a nagy megpróbáltatástól valósággal megnémítva, kiéhezetten, tisztek nélkül – azok a házakba menekültek, s e példát természetesen a legénység nagyrésze is követte, kóbor trénlovak stb. stb., röviden a legrémesebb zűrzavar, és sehol egy ember, akinek akarata és tekintélye lett volna ahhoz, hogy ezt a káoszt valamilyen rendbe, a kocsioszlopokat mozgásba hozza."[35]

A mindig hidegvérű Fejérváryt érezhetően megviselte a hosszú út, amelyen nemegyszer kivont karddal kellett utat törnie magának és a tábornoki múltja ellenére nem túl katonás miniszternek Benedek főhadiszállásáig. Ott is nagy rendetlenséget és tanácstalanságot tapasztaltak, ha nem is káoszt, mint útközben a felbomlott csapatok között. Az ott hallottak alapján azt jelentette: „egyhangúan panaszkodtak a hadsereg-főparancsnokság kezdettől fogva bizonytalanságról tanúskodó vezetésére",[36] személy szerint bírálta Henikstein és Baumgartner tábornokot, a leváltott és a helyére állított vezérkari főnököt. A fegyelem csaknem teljes felbomlása következtében a további ellenállást értelmetlennek ítélte. Megpróbálta rávenni Mensdorffot, kérjen táviratilag parancsot a főparancsnokság átvételére, és rendelje el az azonnali visszavonulást, de erre Mensdorff nem vállalkozott.

Mikor a poroszok által a dán hadjáratért nagyra becsült és ezért a fegyverszünet kieszközlésével megbízott Gablenz altábornagy július 8-án másodszor indult el a porosz főhadiszállásra, vele ment Fejérváry, hogy közvetlenül a császárnak jelenthesse: Moltke közölte Gablenzzel, a király nem fogadja, mivel az adott helyzetben fegyverszüneti tárgyalásnak nem látja értelmét.[37]

Tizedikén reggel érkeztek vissza Bécsbe, Fejérváry személyesen tett jelentést az uralkodónak, átadva Benedek üzenetét: bár a csatavesztés után kérte haditörvényszék elé állítását, most, hogy a helyzet még veszélyesebbre fordult, ezt nem tartja aktuálisnak, és ha új főparancsnokot neveznek ki, készséggel átveszi egy hadtest vezetését.[38] Mint tudjuk, ekkor még Vilmos és tábornokai valóban folytatni akarták az előnyomulást, és csak napokkal később kerekedett felül a belátás, hogy Ferenc József ilyen megalázása nem szolgálja Poroszország távlati érdekeit. Benedek a még rendelkezésére álló csapatokkal – már mint leváltott főparancsnok – lassan visszavonult, mikor július 17-én a császár két szárnysegédét: Beck alezredest és Fejérváryt újra kiküldték segítségére, azzal a parancscsal, hogy gyorsabban vonuljon vissza a Dunáig, vagyis Pozsony védelmére.[39]

„A hadsereg a Vág völgyében vonul Pozsony felé – írja Ferenc József július 18-án a Magyarországra menekített Erzsébet királynénak –. Tegnap odaküldtem Fejérváryt, hogy végre híreket kapjak." Másnap tudatja Erzsébettel: „Az Északi Hadseregről lénye-

[35] KA MKSM Sep. Karton 22/10, Fejérváry 1866. decemberi 40 oldalas összefoglaló jelentése. A fenti szavakat pontosan idézi *Carl Graf Lónyay:* Ich will Rechenschaft ablegen! Die unbewusste Selbstbiographie des Generals Benedek. Leipzig–Wien, 1937. 349. o. A jelentés más passzusait idézi Regele is.

[36] KA MKSM Sep. Karton 22/10. Idézi *Lónyay:* i. m. 351. o.

[37] Gablenz Becket akarta magával vinni, de Crenneville Fejérváryt ajánlotta, aki éppúgy *mindenről* tájékoztatva van, mint Beck. KA MKSM 1867-69-9/1.

[38] KA MKSM Sep. Karton 22/10.

[39] *Regele:* i. m. 445. o.

gében semmit sem tudok. Fejérváry tegnap a Nagyszombat feletti Vágújhelyről táviratozott nekem, ahol a Vág völgyében masírozó különböző hadtestek tegnap álltak. Eddig csak a 2. hadtestet tekinthette meg és morálisan jó, fizikailag azonban nagyon kimerült állapotban találta, az ellátás egyébként jó." Huszadikán: „Ma jön vissza Fejérváry az Északi Hadseregtől. Alig várom már őt, hogy végre valami bizonyosat tudjak." Július 21-én megírja Erzsébetnek, hogy elfogadta a francia közvetítő fegyverszüneti javaslatát, „miután a hírek, melyeket Fejérváry hozott az Északi Hadseregtől, nem hangzottak valami vigasztalóan."[40]

Benedeket ekkor már csaknem teljesen elvágták Bécstől. Ha a poroszok szándékuk szerint beveszik a csupán a Mondel-dandár által védett Pozsonyt, az teljes elszigetelését jelentette volna az immár közvetlenül veszélyeztetett fővárostól. „Beck bajtársa, Fejérváry gyorsan Benedekhez sietett Trencsénbe, és arra ösztökélte őt a főherceg [Albrecht, az új főparancsnok – H. T.] megbízásából, hogy az élen haladó dandárjait a lehető leggyorsabban előre küldje a Dunához. Missziója sikerrel járt. Mikor július 22-én a blumenau-i csatában osztrákok és poroszok utoljára mérték össze fegyvereiket, Mondel már nem egymaga harcolt. Odaérkezett már az Északi hadsereg két és fél dandárja."[41] A fegyverszünet napján vívott ütközet így nem végződött súlyos vereséggel.

Benedek apologétája, Lónyay Károly őrnagy szerint Beck és Fejérváry valósággal magukhoz ragadták az irányítást: „Beck, illetve Fejérváry jelentésein minden katona nagyon el kell, hogy csodálkozzon, hogy merészelt a császári Generaladjutantur két küldötte vezénylő tábornokokkal olyan tónusban beszélni, amilyet ők saját jelentéseik szerint megütöttek. Éppúgy csodálnivaló, hogy vezénylő tábornokok vakon végrehajtották ezeknek a fiatal tiszteknek az operatív parancsait."[42] A kérdés magában hordja a választ, nyilván olyan volt a hadsereg állapota, hogy ezt kellett tenniük, s Fejérváry jelentéseiben közli is: ahol megfelelő utasításokkal menthette a menthetőt, ott megtette. Lónyay nem említi, hogy előzőleg már Becket és Fejérváryt, mint akik legjobban ismerik a helyzetet, ideiglenesen beosztották az új főparancsnok, Albrecht főherceg vezérkarába, az ő és a császár utasítására jártak el, utóbbi Fejérváryt személyesen instruálta és látta el konkrét feladatokkal.[43] Beck soha nem tett volna mást, mint amit Ferenc József kívánt, s ezt gondolhatjuk Fejérváryról is, akiből bizonyára nem hiányzott sem a nagyfokú önbizalom, sem a tettvágy, sem a szándék, hogy felhívja magára a figyelmet. Az adott helyzet azonban nem volt alkalmas arra, hogy osztrák tiszt dicsőséget remélhessen magának, hacsak nem a hősi halál révén.

Nem tudhatjuk, okoztak-e belső konfliktust Fejérvárynak a feladatok, melyekkel megbízták. Elöljárói, Crenneville és Beck a legmagasabb elvárás szellemében igyekeztek Benedekből bűnbakot csinálni. Ebben eszközük volt Fejérváry jelentéseivel, bár nincs adatunk arra, hogy Benedek befeketítésére törekedett volna, ha nem is védte őt. Bizonyára túloz Lónyay, mikor könyvében így ír Fejérváryról: „Ha meggondoljuk, mi-

[40] Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth. (Herausgegeben von *Georg Nostitz-Rieneck.*) Wien–München, 1966. I. k. 41–45. o. Ferenc József általában kora hajnalban írta beszámolóit hitvesének az előző nap történéseiről.

[41] *Edmund Glaise von Horstenau:* Franz Josephs Weggefährte. Das Leben des Generalstabschefs Grafen Beck. Zürich–Leipzig–Wien, 1930. 126. o. Fejérváry jelentése szerint ő tulajdonképpen nem Albrecht utasítását közvetítette, hanem a császár azt módosító parancsát. Benedeket a Trencsén melletti Nemsón találta. – Dícsérőleg emlékezik meg Fejérváry akciójáról Blumenau előtt a Mária Terézia-rend részére készült 1868-as minősítése is.

[42] *Lónyay:* i. m. 368. o.

[43] *Glaise von Horstenau:* i. m. 125. o.; KA MKSM Sep. Karton 22/10.

lyen jóságosan törődött Benedek mindig Fejérváryval, amikor az ő vezérkarában szolgált, hogy Fejérváry császári szárnysegédi állását csakis Benedek ajánlásának köszönhette, legalábbis nem tarthatjuk illendőnek, hogy Fejérváry jelentéseit Benedek elleni felesleges kirohanásokkal díszíti." Elismeri: „Senki sem várhatja egy császári szárnysegédtől, hogy olyat jelentsen, amit a Burgban nem szívesen hallanak, de ez még nem elég ahhoz, hogy valaki, aki Benedeknek nagy köszönettel tartozik, sírásói egyike legyen."[44] Lónyay odáig megy, hogy feltételezi: a császárt Fejérváry jelentései hangolták volna Benedek ellen, noha különben könyvének célja bebizonyítani, hogy Ferenc József és kamarillája eleve kiválasztotta Benedeket a bűnbak szerepére.

Regele nem ítéli el Fejérváryt, csupán utal arra, hogy 1859-ben Benedek hű embere volt. Regelenél Fejérváry, nyilván a valóságnak megfelelően csak alárendelt szerepet játszik Beck alezredes, a későbbi vezérkari főnök mellett. Regele Beck lépéseit általában célszerűnek ítéli meg – éppúgy, mint Beck életrajzírója, Glaise-Horstenau –, és semmiképpen sem vádolja hatásköre túllépésével vagy éppen a császár félrevezetésével, mint Lónyay. Fejérvárynak néhányszor még alkalma nyílt bebizonyítani, hogy a császár parancsát akkor is teljesíti, ha annak hibás voltáról meg van győződve. Így lehetett biztosítani Ferenc József bizalmát. Benedek jóindulatát viszont elvesztette – igaz, hogy már nem is volt rá szüksége –, de kapcsolatuk is teljesen megszűnt. Sok évvel később, 1909. június 24-én, Fejérváry meglátogatta Benedek sírját és ott koszorút helyezett el a következő felirattal: „Kegyeletes emlékül nagyrabecsült hadtestparancsnokának, Benedek táborszernagynak, a solferinoi csata évfordulóján, báró Fejérváry Géza táborszernagy; akkori vezérkari százados."[45]

Fejérváry nem vett részt a Benedek elleni vizsgálatban, bár mint a császár katonai irodájának tagja bizonyára részes volt valamilyen mértékben annak előkészítésében. Annyit tudunk, hogy neki kellett először összeállítani a kormány állásfoglalását, amelyet a vizsgálat befejezése után a hivatalos lap közölt. Regele szerint ezt a tervezetet „enyhe és rövid megfogalmazása miatt nem használták fel", egy új, sokkal élesebb hangú és részletesebb, Albrecht főherceg és John hadügyminiszter részvételével készült cikk került a miniszertanács elé, amely azt nagy vita után elfogadta. Ezt viszont megint enyhíteni kellett, miután a császár nem járult hozzá Benedek elítéléséhez a hadbíróság által, így a szöveg végül a hadügyminiszter által újra kijavított, még így is túlzó és sértő – mint tudjuk, Benedeket mélységesen felháborító – formában jelent meg.[46]

Fejérvárynak mindenesetre sikerült újra kivívni a császár elismerését, ami neki a legfontosabb volt. Egy 1867. február 4-éről keltezett, a katonai irodában készített jellemzése sajnálkozik, hogy formai okok miatt nem lehet még alezredessé előléptetni, noha „egyike a hadsereg azon vezérkari tisztjeinek, kiknek gyorsabb előrehaladása és magasabb rangba való előléptetése szélesebb hatáskörrel a szolgálat érdekében állna... báró Fejérváry őrnagy különösen a múlt évi hadjárat során alkalmat talált... az Északi Hadsereg főhadiszállásán kifejtett ténykedésével nem lényegtelen szolgálatokat tenni, melyekről Őfelsége több alkalommal legmagasabb elégedettségét kifejezni kegyeskedett."[47] Saját bürokratikus szabályain az uralkodó sem léphetett át, Fejérváry rangja, beosztása még másfél évig nem változott.

[44] *Lónyay:* i. m. 369. o.
[45] *Az Őrszem,* 1909. július 1.
[46] *Wiener Zeitung,* 1866. december 8.; *Regele:* i. m. 489. o.; *Lónyay:* i. m. 412. o.; *Glaise von Horstenau:* i. m. 129. o.
[47] KA MKSM 1867-71-1/55.

Königgrätztől eltekintve Fejérváry a kellemes udvari szolgálatban nem töltött be fontos szerepet, hiszen csak a szárnysegédek egyike volt, és távolról sem tett szert olyan befolyásra, mint Crenneville vagy Beck. A beosztás neki volt fontos, mert sok jó kapcsolatot, barátságot kötött a Burgban, és szilárdan befészkelte magát Ferenc József kegyeibe. Ennek több kisebb-nagyobb jelére hivatkozhatok. Bizalmas feladatokat kapott, így már 1865. május 13-án elküldték Kolomeába, hogy a tűzvész rászoruló károsultjai között kiossza Ferenc József személyes adományát, 3 ezer forintot. Sem a parancs, sem Fejérváry részletes jelentése nem szól pogromról, de egyszerű tűzről szó sem lehetett – mintegy 500 ház égett le. Fejérváry csak finoman céloz arra, hogy főleg a zsidónegyed égett le, s vélhetően szándékos gyújtogatás történt. 261 szegény család (1229 családtaggal) között osztotta szét a császár ajándékát, jelentésében részletesen ecsetelve, milyen hálásak voltak a szegény kolomeai zsidók.

Alig negyedévvel később Buczaczba küldték, ahol hasonló gyújtogatás történt. Ott is „főleg" a zsidónegyed égett le, bár Fejérváry jelentése szerint a tettesek elővigyázatlansága következtében a kolostor és a körzeti elöljáróság is. Itt Fejérvárynak 4 ezer forintot kellett igazságosan szétosztani a sok károsult között, részletes jelentésében ismét kitér arra, mennyire hálálkodva fogadták a zsidók a császár nagylelkű ajándékát.[48]

Kellemesebb feladat lehetett, mikor 1867 októberében Beckkel együtt elkísérte Ferenc Józsefet a párizsi világkiállításra, s a protokollnak megfelelően megkapta a francia Becsületrendet.[49] Beck a porosz háború után ezredessé avanzsált és a császár katonai irodájának főnöke lett, s ettől kezdve évtizedeken át Ferenc József bizalmasa, katonai ügyekben legfőbb tanácsadója, Fejérváryval pedig jól összemelegedett a közös küldetésekben 1866 forró nyarán. Kapcsolatuk később is szívélyes maradt: mikor Fejérváry 1884-ben magyar honvédelmi miniszter lett, ezt Beck mint „nagyon jó választást" üdvözölte.[50]

Szárnysegédi szolgálata idejére esik a kiegyezés előkészítése és tető alá hozása; nem tudunk arról, hogy ebbe őt (mint Becket) bevonták volna. Ekkoriban találkozott második unokatestvérével, a nála jóval idősebb Pulszky Ferenccel, ki császári engedéllyel térhetett haza az emigrációból 1866 szeptemberében felesége és gyermeke halálos ágyához. A temetés után Bécsbe kellett utaznia, megköszönni a császári kegyet. „...a Burgba mentem audienciára. A váróteremben ott láttam egy szép, magas, fiatal őrnagyot a Terézia-kereszttel mellén, mint a felség segédtisztjét. Bemutatta magát, hogy öcsém, Fejérváry Géza. Beszélgetés közt kérdeztem, tud-e magyarul? azt felelte, hogy igen keveset; megmondtam neki, tanuljon szorgalmasan, szüksége lesz még rá a magyar minisztériumban, melyben ő bizonyosan még szolgálni fog. Hitetlenül mosolygott, pedig jóslatom csakugyan teljesedett."[51] Fejérváry annyira biztosan tudott magyarul, hogy néhány udvarias szót váltson, de a császári előszobában németül társalogtak, és ő nem akarhatta azzal felhívni magára a figyelmet, hogy tüntetően magyarul szól rebellis rokonához, kinek neve s megjelenése nem lepte meg, hiszen az audienciára jelentkezettek névsorát ismerte.

[48] KA MKSM 1865-44-4/7, 14.

[49] Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth. i. m. I. k. 1867. október–november. Ferenc József részletesen leírja párizsi élményeiket, melyek még rá is nagy hatással voltak – fogadásoktól és vadászattól Párizs nevezetességeinek megtekintéséig és operalátogatásokig, bár utóbbiakat az uralkodó saját bevallása szerint végigaludta.

[50] *Glaise von Horstenau:* i. m. 273. o.

[51] *Pulszky:* i. m. 2. k. 445. o. Pulszky könyvének megjelenésekor (1880) Fejérváry Géza honvédelmi államtitkár volt.

Pulszky a kiegyezés után a Nemzeti Múzeum elnöke, a Deák-párt jelentős tagja, de nincs nyoma annak, hogy a honvédelmi államtitkár ápolta volna a rokoni kapcsolatot a szabadkőműves nagymesterrel.

Három évtized a Honvédelmi Minisztériumban

1868. október 30-án alezredessé nevezte ki az uralkodó a budapesti 32. gyalogezredhez, tehát szárnysegédi szolgálata végeztével sem került vissza a vezérkarhoz, csapatszolgálatot végzett négy évig. Ferenc József rá nem éppen jellemző módon búcsúajándékkal bocsátotta el személyes szolgálatából; magánpénztárából 1500 forintot adott neki mint „Equipirungsbeitrag"-ot, tehát lóra vagy lószerszámra.[52] Semmi jel sem mutat arra, hogy már ekkor felmerült volna későbbi áthelyezése a honvédséghez. Beck és más bécsi protektorai bizonyára azt tervezték, hogy lehetőleg minél előbb ezredparancsnok lehessen, az ezredszolgálat ennek előfeltétele s egyben nyugodt helyőrségi szolgálat Bécs környékén, a háborúk és szárnysegédi, vezérkari szolgálat megerőltető évei után. 1869 nyarán hat hétig helyettesítette a távol levő ezredest, majd 1869 októberétől 1870 augusztusáig betegszabadságon volt – nem tudunk olyan súlyos bajról, ami ilyen hosszú pihenést igényelt volna, sürgős tervek aligha lehettek vele.

Szolgálatba lépésekor az ezredtartalék parancsnoka lett, de már 1870. október 29-én áthelyezték a 72. gyalogezredhez Pozsonyba, ugyancsak mint ezredtartalék-parancsnokot. Ez újabb lépés az ezredparancsnokság felé, mindenesetre magyarországi ezrednél, amelyek közül kevésnek volt magyar parancsnoka. Fejérváry a pozsonyi ezred magyar, német és szlovák katonáival is anyanyelvükön tudott érintkezni, ami a Monarchia hadseregében fontosnak számított. Pozsony előkelő helyőrség: Bécs szomszédságában, sok szál fűzte a Monarchia fővárosához és hadtestparancsnokság állomáshelye volt.

Pozsonyban tehát gondosan ápolhatta bécsi kapcsolatait. Rendszeres levelezést folytatott Beckkel, melyből megtudhatunk egyet-mást. (A levelezést Beck utódaival is fenntartotta – Ferenc Józseffel mégsem levelezhetett, de az uralkodó a katonai kabinetje főnökéhez érkezett levelekről bizonyára tudomást szerzett, a fontosabbakat eredetiben is elolvashatta. Így Ferenc József folyamatosan üzeneteket kapott egykori szárnysegédje gondjairól és nézeteiről. Beck válaszleveleit sajnos nem ismerjük, sem a Fejérváry-hagyaték, sem az ugyancsak a bécsi Kriegsarchivban őrzött Beck-hagyaték nem tartalmazza azokat.)

Becknek válaszolva közli 1872. szeptember 25-én: köszöni, de nincs kedve a bécsi Hadügyminisztériumban szolgálni, inkább csapattiszt marad. „Adjatok nekem néhány év múlva... egy ezredparancsnokságot a távoli keleten, ahova még az arkangyal[53] sem repül", úgylátszik a 72. gyalogezrednél sem érezte jól magát, mert kilátásba helyezte, hogy rövidesen kilép a szolgálatból.[54] Beck postafordultával küldhette vigasztaló válaszát, mert Fejérváry már szeptember 27-i levelében köszönetet mond ezért s egyben tudósítja Becket: Mészey György alezredes, a magyar Honvédelmi Minisztérium osztályvezetője levélben kérdést intézett hozzá, lenne-e hajlandósága átlépni a honvédséghez,

[52] KA MKSM 1868-44-2/6. 1868. november elsején Ferenc József azt kérte Hohenlohe főudvarnagytól, „az általam meghatározott célra" adja át az összeget Bellegarde főhadsegédnek. Az irat mellett található Fejérváry november 15-i nyugtája.

[53] A vezérkari tisztek gúnyneve.

[54] KA MKSM Sonderreihe Karton 57/19.

ahol novemberben egy dandár parancsnokságát vehetné át. Mészey a miniszter nevében közölte, ez a beosztás időt és alkalmat adna megismerkedni a honvédséggel, aztán pedig vagy József főherceg, a honvédség főparancsnoka adlátusa, helyettese lenne, vagy esetleg honvédkerület parancsnoka, ha ilyen hely megüresedik.

Fejérváry nem mutatott elragadtatást az előlépést, gyors karrierlehetőséget jelentő ajánlattól; bizonyára osztotta a k. k. tisztek körében[55] még elég általános lenézést a „milícia-szerű" honvédség iránt. Most már nem vágyott a „távoli keletre", mert mint írta, az ő felesége egy elkényeztetett milliomos-leány, akit nem vihet Kelet-Ázsiába(!). Érdeklődésére, milyen biztos ajánlatot kaphat, Mészey javaslatára felkereste Hollán Ernő honvédelmi államtitkárt, akinek őszintén megmondta, hogy sem József főherceg adlátusa, sem egy távoli helyőrség parancsnoka nem akar lenni. Hollán erre felajánlotta neki a pozsonyi dandár-parancsnokságot, azzal; átveheti majd a hamarosan megürülő pozsonyi honvéd kerületi parancsnokságot, és megígérte: ha úgy látja jónak, bármikor visszatérhet a közös hadseregbe.[56]

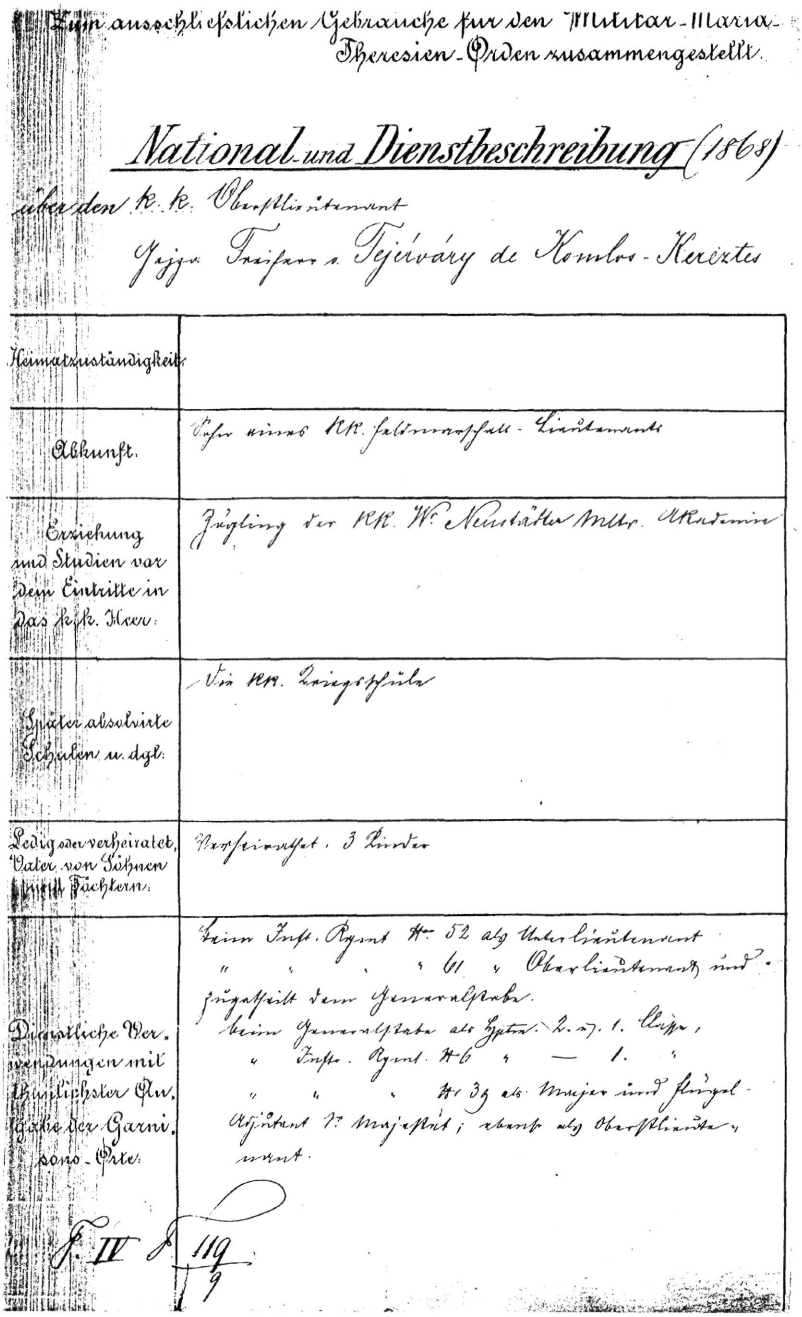
Ilyen fényes ajánlatnak már az ambícióit sem Beck, sem Hollán előtt nem titkoló Fejérváry sem tudott ellenállni. 1872. október 26-ával áthelyezték a honvédséghez, ahol egyidejűleg ezredes és a pozsonyi dandár ideiglenes parancsnoka lett. Meg sem melegedhetett új beosztásában, mikor Budára hívták honvédelmi államtitkárnak. Nem tudni, kitől származott az ötlet; levelezésük szerint nem Becktől, tehát nem Bécstől, Fejérváry sem örült neki, a '48-as érzelmű Szende Béla, az új honvédelmi miniszter sohasem tudott felmelegedni iránta. Andrássy Hollán Ernőt maga mellé vette honvédelmi államtitkárnak, s őt ajánlotta utódjának a miniszteri székben. Mások másképp gondolták, s Hollán mint államtitkár vezette a minisztériumot, melynek formális feje Lónyay miniszterelnök volt, majd a Szlávy-kormányban (1872. december) Szende lett a honvédelmi miniszter s egy évtizeden át, haláláig, az is maradt. A meglevő feszültségeket növelhette volna, ha a Szendénél nagyobb képzettségű, súlyú és múltú Hollán – a vörössipkás hős, Pétervárad sikeres védője, '49-es ezredes – második ember marad mellette.

Kapóra jött a megfelelő rangú, múltú és képzettségű Fejérváry, bizonyára mint átmeneti megoldás. Ő maga is azt írta Becknek: „Úgy látom, semmi esetre sem maradhatok hosszabb ideig, ennekokáért családomat nem is hozom ide."[57] Máris elégedetlen helyzetével: bár agyondolgozza magát, kora reggeltől hivatalában ül, este tíz után mégis elégedetlenül áll fel íróasztalától: a főparancsnoknak, József főhercegnek nem tud eleget segíteni nehéz munkájában, a kormánnyal elégedetlen; kevés illúzióval jött, de azt is elvesztette, a miniszter nagyon rossz kedélyű és kerüli államtitkárát. Őszintén felveti: ha „teljesen magyar lenne", hasznosabb lehetne, ha ő lenne a miniszter, fittyet hányva a közvélemény bizalmatlanságára, de „miután én *soha* nem fogok úgy beszélni magyarul,

[55] A kiegyezés után a „közös" hadsereg, illetve Hadügyminisztérium hivatalos jelzője „k. k.", vagyis kaiserlich-königlich (császári-királyi) Heer maradt. Ferenc József úgy érezte, ez megfelelt a dualizmus szellemének, de a magyar kormányoknak más volt a véleményük, s már ekkoriban, 1873-tól kifogásolták a „k. k.-t", de a közös hadügyminisztérium és az osztrák kormányok ellenkezése miatt csak 1889-ben érte el Tisza Kálmán, honvédelmi minisztere és Beck közvetítésével, hogy „k. u. k.", vagyis császári *és* királyi legyen a közös hadsereg és minisztériuma. Ez az „u" akkor nagy közjogi vívmánynak tűnt a magyar közvéleményben. Bővebben lásd *Somogyi Éva:* Kormányzati rendszer a dualista Habsburg-Monarchiában. Budapest, 1996. 158–159. o.; Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der Österreichisch-Ungarischen Monarchie. 1883–1895. (Bearbeitet von *István Diószegi.*) Budapest, 1993. Diószegi bevezető tanulmánya 142–148. o.

[56] KA MKSM Sonderreihe Karton 57/19., Fejérváry 1872. szeptember 27-i levele Beckhez.

[57] Uo. Fejérváry 1873. február 17-i levele Beckhez.

Zum ausschließlichen Gebrauche für den Militär-Maria-Theresien-Orden zusammengestellt.

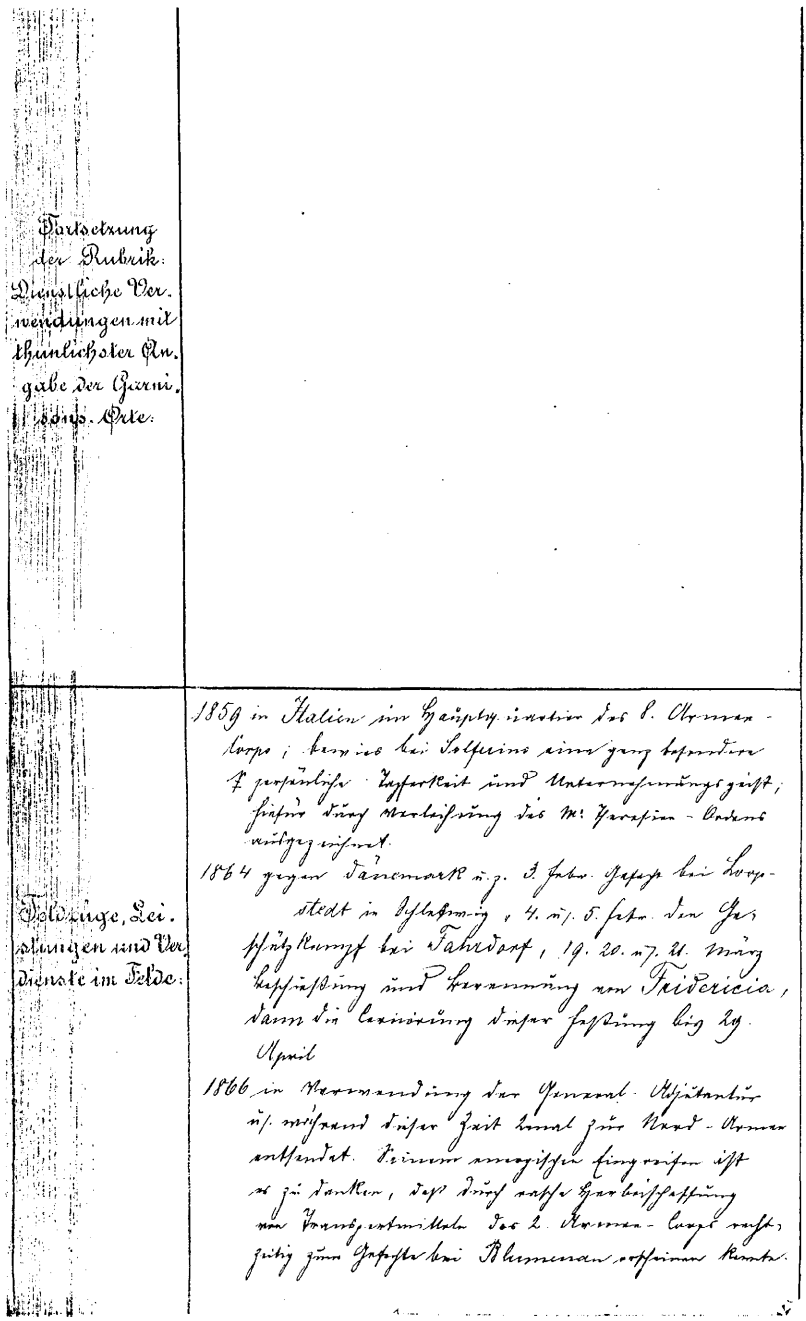
National- und Dienstbeschreibung (1868)

über den k. k. Oberstlieutenant

Gyula Freiherr v. Fejérváry de Komlos-Keresztes

Heimatzuständigkeit	
Abkunft.	Sohn eines k.k. pensionirten Linienlieutenants
Erziehung und Studien vor dem Eintritte in das k.k. Heer:	Zögling der k.k. W. Neustädter Militär Akademie
Später absolvirte Schulen u. dgl.	Die k.k. Ingenieurschule
Ledig oder verheiratet, Vater von Söhnen und Töchtern.	Verheiratet, 3 Kinder
Dienstliche Verwendungen mit ehrenvollster Erwähnung der Garnisons-Orte.	Beim Inft. Regmt. Nr. 52 als Unterlieutenant " " " " 61 " Oberlieutenant und zugetheilt dem Generalstabe. Beim Generalstabe als Hptm. 2. Cl. 1. " Inft. Regmt. Nr. 6 " — 1. " " " Nr. 32 als Major und Flügel-Adjutant d. Majestät; dann als Oberstlieutenant, wirkl.
J. IV	119/9

Báró Fejérváry Géza szolgálati lapjának első oldala

Fortsetzung der Rubrik: Dienstliche Verwendungen mit thunlichster Angabe der Garni. resp. Orte:	
Feldzüge, Leistungen und Verdienste im Felde:	1859 in Italien im Hauptquartier des 8. Armee-Corps; bewies bei Solferino eine ganz besondere persönliche Tapferkeit und Unerschrockenheit, welche Ihm Verleihung des M. Theresien-Ordens nachgesehen. 1864 gegen Dänemark m. g. 3 Jahr. Gefecht bei Hoyerstadt in Holstein, 4. m. 5. Jahr. Im Gefechte bei Tarrebek, 19. 20. m. 21. März Recognoscirung und Herannahen von Friedericia, dann die Cernirung dieser Festung bis 29. April 1866 in Verwendung der General-Adjutantur m. während dieser Zeit einmal zum Rhein-Armee entsendet. Meinem ausgezeichnet hingerichten ist es zu danken, dass durch rasche Gefangennahme von Franzosen ermittelt das 2. Armee-Corps rasch, gütig zum Gefechte bei Blumenau rapportirt konnte.

Báró Fejérváry Géza szolgálati lapjának második oldala

hogy a Minisztériumot átvehetném" buzgalmát céltalannak látja. Tehetetlen, mert egy honvédelmi minisztériumot katonának kell vezetni, aki rendet teremt.

Már ekkor felmerül tehát a '48-as politikusok (mert hiszen a '67-esek is '48-asok voltak, mint Andrássy nem egyszer hangsúlyozta) és a hadsereg egyik fő ellentéte. A bécsi hadügyminiszter és a Landwehr (ausztriai honvéd) miniszter mindig tábornok volt és maradt, a magyar kormány viszont 17 éven át sikerrel ragaszkodott ahhoz a polgári és demokratikus elvhez, hogy a honvédelmi miniszter civil politikus legyen, aki a kormányt képviseli minisztériumában, nem pedig a hadsereget a kormányban.[58] Fejérváry nemcsak becsvágyból tartotta magát alkalmasabbnak, hanem katonás gondolkodásával természetesnek tartotta, hogy a miniszter kipróbált és a hadsereggel egybeforrott tábornok legyen.

A hadvezetés, mint ismeretes, nehezen egyezett bele a honvédség felállításába, s ezekben az években még mindent megtett, hogy ne lehessen több rosszul felszerelt, szegényes, másodrendű milíciánál.[59] Maga a minisztérium bár kis létszámú, több helyen szétszórva, részben albérletekben működött – a bécsi katonai pompához szokott szárnysegéd a lényeges problémák mellett a szinte már megalázó külső körülményeket is nehezen viselte el. Ekkor még Beck sem volt híve a hadsereg kettéosztásának, vagyis a honvédségnek, minél kisebbnek és gyengébbnek szerette volna látni – hát még a nála is maradibbak! Utóbbiak különös averziót éreztek a '48-as „felségárulókból", „Kossuth-Hundból" lett honvéd parancsnokok és miniszterük iránt, s ellenszenvüket nem is nagyon leplezték. Ennek megfelelően – három évtizeddel későbbi méltatások szerint – „osztrák szellemet véltek felfedezni nem egy katonai újításában azok, akiknek az új intézmény katonai érdekei iránt kevés érzékük volt, s maga a polgárminiszter is a régi gárda érdekében néha-néha kétkedve rázta a fejét a javasolt intézkedésekre",[60] „a szélbal Fejérváryt, mint volt osztrák tisztet nagy bizalmatlansággal fogadta. Feltételezte róla, hogy a honvédséget germanizálni fogja majd beolvasztani a közös hadseregbe."[61] Fejérvárynak viszont, aki még nemrég Beckhez hasonlóan vélekedhetett, államtitkári kinevezésével véleménye is megváltozott a honvédségről.

Bár viszonya Szendével évtizedes együttműködésük során mindvégig feszült maradt, első olvasásra meglepő módon néhány hét után már felháborodottan panaszkodik Becknek: a budai k. k. gyaloghadosztály parancsnoka, Piret de Bihain vezérőrnagy nemcsak intrikál Szende ellen, de beosztottai és József főherceg jelenlétében durván, lekezelően beszél vele. Szende azzal fenyegetőzött, hogy ha ezt a főherceg tűri, kihallgatásra jelentkezik a királynál és lemond. Ha ezt nem is teszi talán, együttműködése Piret de Bihain-nel és a budai k. k. parancsnoksággal lehetetlenné válik.[62] Ezek a viszonyok

[58] A *Katonai Lapok* később (1888. augusztus 15-én) nyíltan megírta, hogy Fejérváry, aki már államtitkárként a minisztérium igazi vezetője volt, Szende „úgyszólván csak a honvédség politikai képviseletét látta el", csak azért nem lett 1884-ig miniszter, mert a magyar politikusok ragaszkodtak a civil honvédelmi miniszter eszméjéhez.

[59] A honvédség állapotát az első években nem kell itt ismertetnem, erről részletesen ír többek között *A Honvéd* c. pesti lap 1867. és köv. évfolyamaiban; *Berkó István:* A m. kir. honvédség története 1868–1918. Budapest, 1928.; *Móricz Pál:* A magyar királyi honvéd 1868–1918. Budapest, 1928.; A m. kir. Honvéd Ludovika Akadémia története. (Szerk. *Dezséri Bacho László.*) Budapest, 1930.; *Papp Tibor:* A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után. 1868–1890. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1967/4. sz.; *Hajdu Tibor:* Tisztikar és középosztály. Ferenc József magyar tisztjei. Budapest, 1999.

[60] *A Ludovika Akadémia közlönye,* 1901. 759. o.

[61] A Neues Budapester Abendblatt által kiadott német nyelvű emléklap Fejérváry ötvenéves tiszti jubileumára.

[62] KA MKSM Sonderreihe Karton 57/19. Fejérváry 1873. március 31-i levele Beckhez.

lassan javultak, hiszen a honvédség tisztikarán belül is együtt szolgáltak a várbörtönök egykori rabjai és rabtartóik. Fejérváry pedig, aki addig, ha szükségét érezte magasabb rangúakkal szemben is agresszív, hetyke modorban lépett fel, most egyszerre a kiegyezés, a békesség híve lett, mégpedig a vitákban a honvédség oldalán. Családját Budapestre költöztette, gyermekei magyarnak nevelkedtek.

Ez a hirtelen változás tartósnak bizonyult, és nem volt benne képmutatás. Számára Ferenc József magatartása volt mérvadó, az pedig bármi nehezen fogadta el a kiegyezés alapjait s főleg annak katonai kompromisszumát, ha már törvényerőre emelkedtek, ugyanolyan mereven ragaszkodott hozzájuk, amilyen mereven zárkózott el tőlük sokáig. Fejérváryban fel sem merülhetett a kérdés, egyetért-e az uralkodóval, csak az okozott neki gondot, hogy ő legyen a kényes kompromisszumok eszköze s puffer a két haderő között. Az 1870-es évek elején, mint később elismerte, előfordult olyan eset, hogy ellenzéki képviselőket nem volt hajlandó fogadni,[63] de aztán megtanulta a parlamentáris viselkedést.

A honvédelmi minisztérium negyvennyolcas érzelmű tisztviselőivel sem lehetett könnyű dolga, hiszen érkezésekor például még Thaly Kálmán volt az elnöki osztály vezetője, akitől ugyan gyorsan sikerült megszabadulni, de Szende bizalmasa, Csengery Imre végig, 1884-ig a hadkötelezettségre, sorozásra stb. vonatkozó ügyeket intéző III. csoport főnöke maradt. Csengery Fejérváry kinevezése után távozni akart a minisztériumból és csak barátja, Deák Ferenc felszólítására maradt, aki állítólag azt mondta volna neki: „Neked nem szabad elhagynod a reád bízott helyet és feladatot. Ha az az ember azzal a szándékkal jött ide, hogy viszályt hintsen, hogy megrontsa a kiegyezés művét, melyet oly nehezen hoztunk létre... ez most már fokozott kötelezettséget ró reád és mindnyájatokra, hogy megvédjétek ő ellenében a törvényes alkotmányos állapotot."[64] Thaly viszont lobbanékony természetével nem tudott megalkudni az új helyzettel: Fejérváry kinevezése után rögtön arról tudósította bizalmasát:

„... nagyot változtak itt a dolgok; kezdünk (de nem én) labancokká lenni... én borulni látom az eget, nem pedig derülni; reactió szagot érzek", majd később örömmel jelentette, hogy megszabadult az elnöki osztály vezetésétől, csendesebb osztályt kapott s így nem kényszerül rá „hogy a gyűlölt osztrák szelek zúgását oly közelről hallgassam és ellenök mégse tehessek".[65] Hamarosan ott sem bírta ki és felmondta a jó állást, utóda a megbízható hivatalnok Bárczy István lett. Bárczy és néhány ekkoriban kinevezett társa: Grúz Albert, Bihar Ferenc, Bittó Kálmán, Bíró Pál, Schyttra István, Szoborits Antal, Payr Vilmos, Benkő Rezső ezredes és más tisztek évtizedeken át a Fejérváry-adminisztráció tartós pillérei maradtak. A HM alkalmazottainak létszáma 1877 és 1890 között a számvevőséget nem tekintve másfélszeresére nőtt, a számvevőségé sokkal nagyobb arányban.[66] Fejérváry államtitkársága idején a tisztviselői kar kétharmada kicserélődött, míg a polgári és katonai tisztviselők aránya folyamatosan változott az utóbbiak javára.[67]

[63] *Vághó:* i. m. 1901. 69–70. o.

[64] Deák állítólagos kijelentését idézi Kasics Péter nyílt levele Fejérváryhoz. Nemzeti Újság 1895. december 24.

[65] Thaly 1873. január 8-i, illetve 1874. február 11-i levele Odescalchi Arthúr hercegnek, idézi *R. Várkonyi Ágnes:* Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, 1961. 164–165. o. Beosztása változásaira A központi államigazgatás tisztségviselői a dualizmus korában. 1. rész. Magyar királyi Honvédelmi Minisztérium. (Összeáll. *Székely Vera.*) Budapest, 1979.

[66] *Bíró Pál:* A m. kir. Honvédelmi Minisztérium működése az 1877–1890 években. Budapest, 1891.

[67] *Székely:* i. m. 7. o.

Az igazsághoz tartozik, hogy a képzett magyar tisztek nagy része pártkülönbség nélkül bizalommal fogadta az új államtitkárt. A hadtudomány egyik hazai úttörője, Kápolnai Pauer István akadémikus, a Ludovika tanára, *A Honvéd* 1873. újévi vezércikkében kiállt Szende mellett, de követelte, „hogy a honvédelmi minisztériumból a dilettantizmus száműzessék". Írását utóirattal egészítette ki: „A vezércikk már ki volt szedve, mikor a *Budapesti Közlöny* Fejérváry ezredes úrnak államtitkárrá való kineveztetését közölte. Emez örvendetes tény sajátképen fölöslegessé tette óva-intő szavainkat, mert hiszen az új államtitkár gyakorlati szakember, ki nálunknál sokkal jobban felismerhette a honvédség hadképességének Achilles-sarkait..."[68]

Sok baja volt viszont kezdetben azokkal az osztrák tábornokokkal, akik agresszíven ragaszkodtak a megszállók kiegyezés előtti stílusához. Piret de Bihaint 1873-ban József főherceg adlátusának, helyettesének nevezték ki, tőle hamarosan sikerült megszabadulni, 1874-ben leváltották A magyarországi k. k. hadsereg parancsnoka az ókonzervatív Johann Huyn táborszernagy volt, akitől sok megértést nem kapott, szerencsére 1874 tavaszán őt áthelyezték Bécsbe és utóda Edelsheim-Gyulai Lipót lett. Edelsheim egy évtizednél tovább maradt ebben a magyar katonapolitika szempontjából is kulcsfontosságú pozícióban. Német létére (nem is tudott megtanulni magyarul) a magyarság és a honvédség megértő barátja lett, a fővárosi társaságban sokkal népszerűbb Fejérvárynál, annak ellenére, hogy '48-ban ellenünk harcolt; goromba modorán átsugárzott jóindulata és őszintesége. Fejérváry szerencséjére a nála idősebb és magasabb rangú, a lovassági kiképzés reformjával nemzetközi tekintélyt szerzett Edelsheim nem tekintette őt vetélytársának.

1875-ben Fejérváry nagy segítséget kapott két német tiszt személyében: Graef Eduard altábornagy 1875-től József főherceg adlátusaként képviselte főleg személyi kérdésekben azt a szigort, amire Szende nem volt hajlamos, Fejérváry pedig nem engedhetett meg magának. Edelsheim régi tanítványa, Karl Henneberg ezredes, később tábornok hosszú időre a honvéd lovasság felügyelője és fegyelmezője lett, nagyrészt neki köszönhető, hogy a honvéd lovasságot egy idő után a k. k., sőt a porosz lovasság parancsnokai is egyenrangúnak ismerték el.

Hiába igyekezett őszintén, dolgozott rengeteget Fejérváry, Szende és '48-as környezete, a honvédség '48-as ezredesből előlépett tábornokai, a szélbal sajtója sokáig bizalmatlan maradt iránta, bár a nyílt konfliktust el tudta kerülni. Egy levelében ironikusan feleli Beck utóda, a katonai kabinet új főnöke, Leonidas Popp vezérőrnagy (bécsújhelyi évfolyamtársa és barátja) kérdésére, hogyan alakult a viszony köztük: Szende bennem egyrészt egy olyan államtitkárt lát, aki minden munkát elvégez helyette, s aki mellett nyugodtan élhet a politikai „népszerűséghajhászásnak"; másrészt „évek óta a fekete-sárga ellenőrt látja bennem, akiben nem nagyon bízhat", s alapjában véve mindkettőben igaza van.[69] (Szende egyik híve szerint a miniszter többször is úgy nyilatkozott előtte Fejérváryról: „Ez a – zsandár! Ez a – kém!"[70]) A gyanakvás érthető, de alaptalan volt, Fejérváry elfogadta a kiegyezést, annak alapján állt, bár a minisztériumban igyekezett a politikamentes katonai, tiszti elemet erősíteni a radikális vagy mérsékeltebb '48-asok rovására. Ellenfelei viszont élvezték a '48-as politikusok támogatását, s mikor 1875-ben az addig ellenzéki Tisza Kálmán került kormányra, Fejérváry helyzete nem lett könnyebb.

[68] *A Honvéd,* 1873. január 3.
[69] KA MKSM Sonderreihe Karton 58/25. Fejérváry 1881. július 22-i levele Popphoz.
[70] Kasics id. levele. *Nemzeti Újság,* 1895. december 24.

Tisza azonban, bár jó viszony sohasem jött létre közöttük, igyekezett lojális kapcsolatot fenntartani Bécs bizalmi emberével, s Fejérváry is mindent megtett, hogy együtt dolgozhasson Tiszával és Szendével.

Munkáját az első években nagyban akadályozta a magyar kormányzat szűkös anyagi helyzete, eladósodása, az 1873-as válság egyrészt, másrészt a hadvezetés kifejezett szándéka, hogy ha már bele kellett nyugodni a honvédségbe, mint második vonalbeli milíciát minél szűkebb keretek között tartsák, s azt sem bánták, ha szedett-vedett felszerelése, megoldatlan elhelyezése nevetségessé teszi. A honvédségbe sorozottak meg azt nem bánták, hogy valóságos szolgálati idejük jóval kisebb a közös legénységénél s a fegyelem is lazább. Ezen az egyetlen ponton Fejérváry nem tudta osztani a hadvezetés szándékát. A becsvágy és kötelességtudás, no meg a belé nevelt közöshadseregbeli szellem együtt oda hatottak, hogy igyekezett a honvédséget mielőbb elsővonalbeli, a k. k. hadsereghez hasonló haderővé fejleszteni, s végül az ő koncepciója győzött, mert ez felelt meg a realitásoknak, s nem a magyar politikusok törekvése a honvédség lényegi másságának megőrzésére, sem Bécs gáncsoskodása. Bizonyára kötelességének érezte volna fellépni az esetleges szeparatista vagy Monarchia-ellenes megnyilvánulások ellen, de hamarosan rájött, hogy az efféle bécsi félelmek teljesen alaptalanok, a kiegyezést Magyarországon mindenki komolyan veszi, módosítását az ellenzék is csak elvben és a távoli jövőben tartja lehetségesnek, ha szavazatszerző frazeológiája mást is mutat.

Ahogy megszilárdult pozíciója, nem mulasztotta el Becknél, Poppnál és más bécsi barátainál gáncsolni Szendét, aki egyéb intrikák mellett nem adja meg neki azt a fizetést, ami rangja után megilletné. Ő kénytelen eltűrni minisztere „igazi ázsiai indolenciáját és kicsinyes rosszindulatát", mert valahányszor Becknek panaszkodott, az azt felelte: „Ő Felsége absolute azt kívánja, hogy tartsak ki"[71] Egyre türelmetlenebbül célozgatott arra, hogy ő jobb miniszter lenne Szendénél. Miután ez nem használt, felvetette, hogy szívesen elcserélné az államtitkári széket valódi katonai beosztásra, felsorolva lehetséges utódait s mindegyikről rögtön elmondva, miért alkalmatlan erre; kivéve ifjabb Ráday Gedeont, kiről viszont nem hiszi, hogy államtitkárságot vállalna Szende alatt.[72] (E szerint az előkelő, jónevű, a katonai szolgálatból fiatalon kilépett Ráday neve, kit Ferenc József is jól ismert szárnysegédi szolgálata révén, már ekkor felmerült a honvédelmi minisztérium vezetésére.) Miközben nem titkolta, hogy elégedetlen magas pozíciójával, államtitkárként még nagy önfegyelmet gyakorolt – nem költekezett, nem csinált adósságokat, mint később, alig reagált az őt ért támadásokra, nem párbajozott, mint több magasrangú tábornok, ha megbántották, egyáltalán nem adott ürügyet személyeskedő támadásokra. Ferenc József és környezete méltányolta Fejérváry visszás helyzetét és évtizedes államtitkársága alatt különféle kegyekkel igyekezett kitartásra, jobb kedvre buzdítani. 1875 augusztusában osztrák bárósága mellé magyar bárói címet is kapott, nejével és gyermekeivel együtt.[73] 1878. május 14-én, 45 évesen elnyerte a vezérőrnagyi rangot.

Államtitkárként csendben, de nagyon eredményesen dolgozott, amennyire az anyagi és politikai korlátok megengedték. Sokat tett a még csak egyéves tanfolyamként működő Ludovika Akadémia színvonalának emeléséért, a magyar csendőrség megszervezéséért, amely a képzés és a személyügy, kinevezések terén a Honvédelmi Minisztériumhoz

[71] KA MKSM Sonderreihe Karton 58/25. Fejérváry 1882. április 28-i levele Popphoz.
[72] KA MKSM Sonderreihe Karton 58/25. Fejérváry 1881. július 22-i levele Popphoz
[73] A királyi könyvek. (Szerk. *Dr. Gerő József*) Budapest, 1940. 55. o.

tartozott, a honvéd orvosi kar újjászervezéséért, a csapatok kiképzési színvonalának emeléséért, a sorozások rendjének biztosításáért. Komoly próbatételt jelentett számára Bosznia–Hercegovina okkupációja – de végül államtitkárként első látványos sikere lett minisztériuma és a honvédség helytállása ez alkalommal –, a tiszti párbajok, majd a Verhovay–Majtényi párbaj miatt kirobbant rendkívül heves 1880 januári, több halottal járó budapesti tüntetések, mikor Edelsheimmel vállvetve is nehezen tudták helyreállítani a rendet, végül az év novemberében a Bartha Miklós összekaszabolása miatt kirobbant kolozsvári forrongás.

1882. augusztus 18-án meghalt Szende Béla. Utóda Ráday Gedeon lett, aki mint nagybirtokos politikus, képviselő polgár-miniszternek számított, de egyben képzett katona, Bécsben és itthon is elfogadható; ott mint volt császári tiszt, Ferenc József szárnysegéde, itt mint a szabadságharc után üldöztetést szenvedett neves apa fia, a pesti református egyházmegye gondnoka. Fejérváry hiúságát mélyén sérthette mellőzése a nála fiatalabb és sokkal alacsonyabb rangú Ráday javára, de ezen még túl tudta tenni magát – jó véleménye volt róla és rövid miniszterségé alatt nagyon eredményesen dolgoztak együtt. Egyik nekrológja szerint Szende halála után már ő „volt a miniszterségre kiszemelve, de tábornoki rangja miatt az ellenzék nagy háborúskodással fenyegetőzött. Fejérváry báró vissza akart térni a csapatszolgálatba, és csak a király parancsára maradt meg hivatalában."[74] Ferenc József méltányolta, hogy Fejérváry lenyelte a mellőzést – néhány héttel Ráday kinevezése után, 1882. november 23-án valóságos belső titkos tanácsosává nevezte ki, 1883-ra pedig mintegy újévi ajándékul altábornagyi rangot kapott.

Ráday mindössze egy és negyed évig maradt miniszter, 1883 karácsonyán meghalt. E rövid idő alatt fontos katonai reformokat hoztak tető alá. Legfontosabb közülük a Ludovikát egyéves tanfolyamból négyévessé alakító 1883:XXXIV. törvény, ezzel a Ludovika a közös kadétiskolákkal került egy szintre, a „szabadságolt" tisztek képzésétől pedig megszabadították, így a honvéd tartalékos tiszti intézmény egyenlő lett a közös hadseregével. Államosították a '48-as honvéd-menhelyet, 120 új magyar állami ösztöndíjat alapítottak a közös tisztiiskolákon a magyar állampolgárok arányának emelésére. Folytatták a csendőrség kiépítését. Deák katonai elképzeléseihez való visszatérést jelentett, hogy végre el tudták fogadtatni Béccsel a közös hadsereg új diszlokációját, amely 1883 januárjával lépett életbe: ettől fogva a Magyarországon állomásozó ezredek legtöbbje hazai kiegészítésű volt, néhány különleges alakulaton kívül elvitték a német, cseh ezredeket. Egyúttal megszűnt az önkényuralom éveire emlékeztető magyarországi k. k. hadparancsnoki intézmény, a hadtestek, kiegészítő kerületek beosztása olyan lett, mint a lajtántúliaké. (Edelsheim tehát ettől fogva csak a budapesti hadtest parancsnoka volt.) Fontos nemzeti vívmány volt ez, hiszen addig sokan úgy érezték, hogy megszállott országban élnek. Bár a magyarországi közös ezredek tisztjei is nagyrészt német anyanyelvűek voltak, a hosszabb egyhelyben állomásozás révén megtanultak magyarul, beilleszkedtek, sokszor benősültek a helyi társadalomba.[75]

Tisza Kálmán a deáki hagyományhoz híven Ráday halála után is civil honvédelmi minisztert akart – fél évnél tovább tartott, míg Ferenc József ki tudta erőszakolni kedvence kinevezését. Addig a „király személye körüli miniszter", Orczy Béla báró vezette ideiglenesen a Honvédelmi Minisztériumot. Fejérváry most már határozottan közölte, hogy egy

[74] *Az Újság,* 1914. április 26. Feltehetően Szomory Emil írása.
[75] Minderről bővebben lásd: A Ludovika Akadémia története; *Berkó:* i. m.; *Papp:* i. m.; *Hajdu:* i. m.

laikus miniszter mellett nem vállalja tovább az államtitkárságot, maga helyett Forinyák Gyula ezredest, a minisztérium katonai csoportfőnökét ajánlja, kivel ezt megbeszélte.[76] 1884 októberében nyerte el a miniszteri tárcát – maga sem sejthette, hogy 20 évre. Ellensúlyozására egy évtizeden át civil Tisza-párti politikus, Gromon Dezső volt főispán működött mellette államtitkárként; együttműködésük mindvégig zavartalan volt.[77] A miniszteri poszt betöltéséről Ferenc Józseffel személyesen is folytatott tárgyalások során Fejérváry a hadseregfejlesztés következő lépéseként javasolta a honvéd tüzérség felállítását, ezt azonban az uralkodó elutasította.[78] A nyilvánosság előtt tehát Fejérvárynak is le kellett inteni az ellenzéket, mikor változatlanul követelte a honvéd-tüzérséget vagy a Ludovika főiskolai szintre emelését. Miniszteri működéséhez, különösen az első években, hozzátartozott ez a kínos kettős szerep. Míg a minisztertanácsokon, hadügyi konferenciákon és audienciáin többször javasolta az időszerű és Magyarországon népszerű katonai reformokat, nemcsak Ferenc József, de a Landwehr-miniszter és a bécsi katonai körök tiltakozása ellenében, olykor évekig sikertelenül, addig a nyilvánosság előtt az uralkodó népszerűtlen döntéseit kellett képviselnie, függetlenül attól, hogy azokkal mennyiben értett egyet.[79]

Miniszteri kinevezése után pár héttel, 1884. november 20-án Ferenc József elnökletével közös minisztertanácsot tartottak Budapesten a katonai kérdésekről, melyen Fejérváry főleg a népfelkelési törvény sürgős tető alá hozását szorgalmazta. Jellemző Ferenc József bizalmatlanságára a magyar politikusokkal szemben, hogy egy ilyen jelentős hadseregfejlesztési tervnél is aggályoskodott: a magyar kormány csak a népfelkelést (és a honvédséget) akarja majd erősíteni, a közös hadsereg rovására. Vele együtt Welsersheimb Landwehr-miniszter is kérdésesnek találta Fejérváry optimizmusát ezt és a tényleges létszám emelését illetően, de ő nagy nehezen meg tudta nyugtatni őket.[80]

Az új miniszter első dolga saját pozíciója és a tisztikar stabilizálása volt. Szende idején olyan helyzet alakult ki, hogy a személyi, előléptetési ügyekben a honvéd főparancsnok adlátusa, Graef tábornok döntött, aki nagyon szigorú volt, különösen a '48-as honvédtisztekkel. Fejérváry nyomban magához vonta a döntést kinevezési ügyekben, s amiben lehetett egyébként is kiterjesztette hatáskörét.

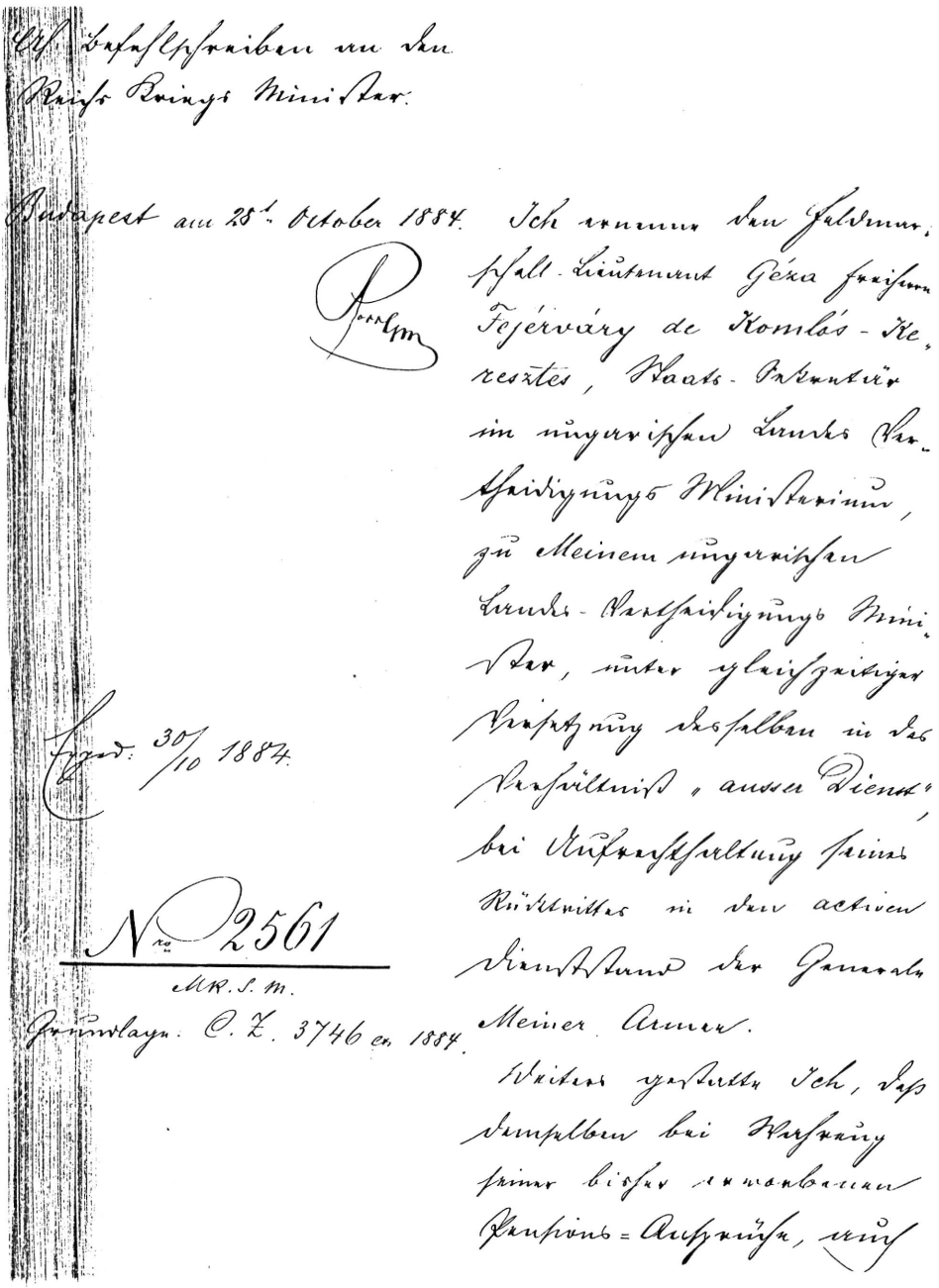
[76] KA MKSM Sonderreihe Karton 58/25. Fejérváry 1884. május 1-jei stb. levele Popphoz.

[77] Gromon 1838-ban született a Bácskában, ott kezdte politikusi pályáját, 1869-ben a balközéphez tartozó képviselő, majd 1875–1880 között Bács-Bodrog megye főispánja, 1881-ben ismét képviselővé választották. (A Sturm-féle parlamenti almanachok alapján.)

[78] KA MKSM Sonderreihe Karton 58/25. Popp 1884. június 27-i levele Fejérváryhoz. Azért is említem ezt az elutasított javaslatot, mert bár Tisza István nevéhez fűződik a honvéd tüzérség felállítása évtizedekkel később, maga Ferenc József is megemlékezett ekkor Fejérváry szerepéről. Érdemes idézni szavait erről az 1904. április 23-i közös minisztertanácson, mert leplezetlenül megadja az okot, miért hagy fel addigi vétójával. „Ő Felsége kegyeskedik emlékeztetni arra, hogy a honvéd tüzérség létrehozásához annakidején, a honvédség megalakulásakor bizalmatlanságból, mégpedig Ő Felsége által is osztott bizalmatlanságból nem járultak hozzá. Azóta azonban a honvédség annyit fejlődött és szelleme is olyanná vált, hála nevezetesen a volt Honvédminiszter, Fejérváry báró sokéves tevékenységének, hogy ennek a bizalmatlanságnak a fenntartása okafogyottá vált... kegyeskedik itt utalni arra, hogy már a korábbi Honvédminiszter báró Fejérváry felhívta figyelmét arra, hogy abban az esetben, ha megtárgyalásra kerül a hadsereg reorganizációja, nem kerülhető el megfelelő megoldást találni a honvéd-tüzérség kérdésére." Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie 1896–1907. (Szerk. *Somogyi Éva.*) Budapest, 1991. 388–389. o.

[79] Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates... 1883–1895. i. m. *Diószegi* bevezető tanulmánya: 58–61., 69–76., 85–92., 100. o. és a megfelelő közölt jegyzőkönyvek.

[80] KA MKSM 1884 – 70-6/1. – Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates... 1883–1895. i. m. 665–689. o. A népfelkelés bevezetését még államtitkárként javasolta, mikor a nagybeteg Ráday helyett vett részt az 1883. november 25-i közös Minisztertanácson: uo. 214–237. o.

Báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszteri kinevezésének első oldala

meines Ministeriums günstigste Zeit bei der finanziell so. folgenden Übernahme in den Ruhestand eingereiht werden darf.

Genehmigen Freih. von Fejérváry ist in der Liste der Generalität weit die übrigen, die General-Charge bekleidenden Minister rückzuschieben.

Indem Ich meine Gnade und das Allerhöchste an Meinem ungarischen Minister-Präsidium anlasse, verbleibe Ich Ihr wohl Vater, Bruder und Freund

Franz

Báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszteri kinevezésének második oldala
I. Ferenc József saját kezű névjelével

A honvédség tisztikara ekkor már jelentős létszámú, de az előírt keretet még nem érte el. A fiatal tisztek minősége vegyesnek mondható a korábbi gyorstalpaló képzés, alacsony követelmények, csekély presztízs és lassú előléptetés miatt, s nagy a fluktuáció. Azok, akik a honvédségnél kezdték, még viszonylag fiatalok, a '48-asok kikopóban vannak, így a törzstiszti kar nagyrészt a közös hadseregből áthozottakból áll.[81] Kivétel néhány tehetséges és tekintélyes '48-as tiszt, akik megállták helyüket; ezek azonban nem a minisztériumban vannak, hanem parancsnoki posztokon. Így a hét honvédkerületi parancsnokból négy közülük kerül ki (Dobay József, Görgey Kornél, Hollán Ernő, Máriássy János), viszonyuk a közös tisztekhez nem mindig zavartalan. Az ő kezelésük volt a miniszter egyik gondja. A minisztériumból viszont Csengery halálával kikoptak a '48-asok, de nemigen volt német tiszt sem vezető beosztásban; a csendőrségi osztály vezetőjétől, a közutálatnak örvendő Schatz Lajos csendőr ezredestől gyorsan megszabadult.[82] Így már minisztersége első éveiben összeállt a hosszúéletű Fejérváry-adminisztrációt vezető, a továbbiakban persze hasonló felfogásúakkal kiegészülő csapat. Fejérváry, ahogy Bécsben tanulta, támogatta hű embereit, a „másságtól" pedig finoman szabadulni igyekezett. 1885-ben nyugdíjazta Dobayt, majd 2-3 év elteltével Máriássyt, Hollánt és Görgeyt.

Amíg Tisza Kálmán volt a miniszterelnök, (tehát 1890-ig) Fejérváry a politikába nem szólhatott bele, kompetenciája a katonai kérdésekre korlátozódott. Viszont e téren kompetenciája túlment azon, hogy a magyar kormány tagja: rendszeresen résztvett az informális, de valóságos hatáskörrel rendelkező „hadügyi konferencián" (Militärkonferenz) Albrecht főherceg, majd Ferenc József személyes irányítása alatt a közös hadügyminiszterrel, a Landwehr-miniszterrel, a vezérkar főnökével és más katonai vezetőkkel együtt, és az ott elhangzottakról belátása szerint tájékoztatta vagy sem a magyar kormányt.[83]

Miniszterként sikeresen folytatta a Rádayval együtt végrehajtott reformokat. Már nagyobb ellenállás nélkül keresztülvitte a „népfelkelésről" szóló törvényt, amely szerint háború esetén mozgósítani lehetett 42 éves korig a hadkötelezett kort már betöltött férfiakat. Ezzel a valóságos hadilétszám lényegesen emelkedett, s mivel a népfelkelés egyfajta milícia volt, a közös hadsereg színvonalát gyorsan közelítő honvédség végleg kikerült ebből a kategóriából, ami együtt járt költségvetésének jelentős emelésével. Ezt Ferenc József azzal ismerte el, hogy 1886-ban közös szemlét tartott a Vérmezőn k. k. és honvédcsapatok felett, a következő évben megszemlélte a Ludovikát, a közös hadgyakorlatokon részt vett a honvédség – „Nagyon jól van! Kitűnő! Csak így tovább!" – kiáltozta a király természetesen magyarul, az 1888. őszi hadgyakorlaton a honvéd huszárok felé[84] –, majd 1890 júniusában „detailvizitet" tartott a budapesti 1. honvéd gyalogezrednél, s azzal támasztotta alá elégedettségét, hogy elrendelte honvéd egységek bevonását a budavári díszőrségbe. Ekkor már leküzdhette a magyar népfelkeléssel szemben táplált fenntartá-

[81] A magyar királyi honvédelmi ministerium, a honvédség és csendőrség névkönyve 1883. évre. Budapest, 1883. (és a következő évfolyamok); *Székely:* i. m.

[82] A m. kir. csendőrség megszervezésében fő szerepet játszó Schatz a szabadságharc leverése utáni megtorlásból is kivette részét mint zsandártiszt.

[83] A Militärkonferenz keletkezéséről és kompetenciájáról lásd *Somogyi Éva* bevezető tanulmányát in: Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates der österreichisch-ungarischen Monarchie. 1896–1907. i. m. – Fejérváry 1888 május 19-i 50 oldalas memoranduma a honvédség reorganizációjáról, Beck és Albrecht főherceg helyeslő megjegyzéseivel: KA MKSM 1888 20-1/4-4.

[84] *Katonai Lapok,* 1888. szeptember 20.

sait is, mert a katonai vezetők (miniszterek, vezérkari főnök, főadjután) 1886. december 18-i tanácskozásán helyeselte Galícia és Erdély egy részének 48 népfelkelő zászlóalj általi megszállását az 1887 tavaszára várt orosz támadás esetén.[85]

Beck vezérkari főnök a bécsi felsőházban a Landwehr első vonalbeli haderővé fejlesztése tárgyában 1893 végén tartott beszédében elismerte: „A m. kir. Honvédségnél ez már a legnagyobb mértékben megtörtént, miután évekkel ezelőtt, az újabb Honvéd-törvény meghozatala után szabályozták a kétéves szolgálati időt",[86] meghosszabbítva az addig gyakorlatilag pár hónapos kiképzést.

Fejérváry 1887-ben törvényt terjesztett elő az országgyűlésben a tiszti és legénységi özvegyek és árvák ellátásáról, majd négy évvel később kibővítették az ellátásban részesülők körét.[87] Folytatódtak a kaszárnyaépítések, az érintett önkormányzatok jelentős, önkéntes anyagi hozzájárulásával.[88] Némely erdélyi vármegye maga kérte a kaszárnyát és a bele való helyőrséget, hogy az izgatókat féken tartsák. 1877 és 1890 között Magyarországon 14 kaszárnya épült.[89] Elfogadták az új honvédségi törvényt, nőtt a tiszti létszám. Sokat tett Fejérváry a magyar hadiipar megteremtéséért: 1889-ben felépült a budapesti Fegyvergyár, mely még évekig jelentős állami támogatást igényelt.

Miniszterként jól beilleszkedett a szabadelvű pártba, annak liberalizmusát idővel magáévá tette, „67-es 48-asságát" csak fenntartással. (Tisza Kálmán liberalizmusa a honvédségre is hatott: József főherceg még az 1880-as években kimondta, hogy a közössel ellentétben a törvényesen működő magyar szabadkőműves páholyokba a hivatásos honvédtisztek a kerületi parancsnokság engedélyével, a tartalékos tisztek külön engedély nélkül is beléphetnek.)[90] A miniszternek illett képviselővé választatni magát, a kormánypártnak voltak a népszerűtlenek számára fenntartott biztos választókerületei. Ezek közül is az egyik legbiztosabb a fővárosi I. kerület, ahol Fejérváryt az addigi képviselő halála után, 1886 májusában ellenfél nélkül választották meg. Ugyanabban az évben az újjászervezett főrendiház tagja lett. Az 1887-es választásokon is az I. kerület mandátumát nyerte el.

A képviselőház, ahol neki kellett megvédeni az ellenzék által hevesen támadott hadsereget és katonai költségvetést, évtizedekre egyik főhadszínterévé vált. Eleinte feszélyezte, hogy ott civil ruhában kellett nyilvánosan szerepelnie (11 éves kora óta először), magyar közjogi ismereteinek, szónoki készségének hiánya – olykor zavartan kereste a megfelelő kifejezést – az ellenzék éles stílusa, mit neki nyugalommal kellett viszonoznia, nem mindig sikerrel. Egy ízben úgy összeszólalkozott Justh Gyulával, hogy majdnem párbaj lett belőle, de végül erőt vett magán és kimagyarázkodott a nála sokkal fiatalabb ellenzéki képviselőnek. Utána „oly izgatott volt, hogy kocsiba ülve úgy bevágta a kocsi ajtaját, hogy annak üvege csörömpölve darabokra tört."[91]

[85] KA MKSM 1886 – 28-1/11. Mint ismeretes, az 1880-as évektől a Monarchia hadvezetése nyíltan evidenciaként kezelte az előbb-utóbb feltétlen várt orosz támadást. A porosz ellenségképet 1878 után felváltotta az orosz ellenségkép, melyhez később Oroszország feltehető szövetségesei társultak.

[86] Beck 1893. december 18-i beszéde az Urakházában. KA Nachlaß Beck-Rzikowski. Faszikel 75. No. 265.

[87] A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei. 1890. március 16 – 1895. január 13. (Összeáll. és a bevezető tanulmányt írta *Lakos János.*) Budapest, 1999. 384. o.

[88] Fejérváry reformjairól, eredményeiről bővebben lásd *Bíró:* i. m.; *Papp:* i.m.; *Hajdu:* i. m.

[89] *Katonai Lapok,* 1891 április 10. – A kaszárnya-kérésekre HL HM elnöki 140/1886, 164/1886 stb. – A kilencvenes évek laktanya-építéseire HL HM Minisztertanácsi jegyzőkönyv-kivonatok T. 42 2. doboz eln. 2452/1896, uo. 4367/1896. stb.

[90] *Katonai Lapok,* 1887. május 22.

[91] *Egyetértés,* 1889. január 23. és köv. számok.

Idővel megszokta a parlamentáris légkört. Még a közbekiabálásokra való gyors replikát is megtanulta. „Ezek nélkül nem is tudna beszélni a honvédelmi miniszter – írja Mikszáth. – Az ő ereje, parlamenti sikerei a közbeszólásokra odavágott feleletekben vannak. Ő az ellenzék nélkül nem létezhetne. Az ő művészete a parírozás... zavarba hozná, ellankasztaná a csönd. Feje tele van ötletekkel, s ezekben annyi elmeél, annyi kedély, a helyzet oly gyors fölismerése, hogy egy igazi nagy debatter lett volna belőle, ha kard helyett könyveket forgat vala."[92] Híresek voltak vitái az ellenzék katonai szakértőjeként szereplő Thaly Kálmánnal. „Fejérváryt senki sem élvezi annyira, mint Thaly és Thalyt senki annyira, mint Fejérváry – írja Mikszáth 1889-ben.[93] – Ez a két ember úgy illik össze, mint a borotva és a köszörűkő." Bár becsülte Thalyt, vele, mint néha másokkal szemben is nyers, katonás tréfákat, replikákat engedett meg magának. Így mikor Thaly kifogásolta, hogy a tisztek fiai előnyben részesülnek a tisztiiskolákba való felvételnél, azzal vágott vissza, nem értheti, milyen öröm a tisztnek vagy más apának, ha fia folytatja az ő szeretett mesterségét, hiszen „Thaly Kálmán képviselő úr nem teljesítette kötelességét, a nemzet gyarapodásáról nem gondoskodott, a mennyiben nem nősülvén, neki fia nincs", aki tovább „búvárkodjon Rákócziban".[94] Thaly zavartan csak annyit tudott felelni, hogy Ivánka Imre képviselő nős ember, még sincs fia, de mindenki megértette az ízléstelen célzást: Thaly azért nem nősült, mert csak saját neméhez vonzódott. Az ülés során aztán megtalálta ő is az illő választ: az itáliai hadjáratban „1859-ben sok tisztet lőtt le a legénység hátulról. E szavaimat a történelem bizonyítja..." Könnyen járhatott volna így a miniszter is, hiszen ő ott „nagyon vitézül harcolt. A magyarok közül sokan, magam is, azok közé tartoztam, kik roppant örültek a vereségnek..."[95]

A politikai közvélemény azonban néhány év után elfogadta Fejérváryt – ennek jele a hosszas méltatás, melyet az előkelő társaság lapja, a *Magyar Szalon* közölt róla. A honvéd minisztériumi „palota ablakai egész hajnalig ki vannak világítva, de legtöbb gyertyát fogyaszt el maga a miniszter... Maga végez mindent, s másnak alig juttat valamit. Ideges munkaerő. Olyan ügyek, melyeknek elvégzéséhez legalább egy hét szükségeltetik, 48 óra alatt kell, hogy elkészüljenek. Ez nála a leghosszabb terminus. Máskülönben rendesen csak így adja parancsait: »Tíz perc alatt hozza be!« És ha valaki ellenvetést akar tenni, kész rá a felelettel: »Nem bánom, ha fejetek tetejére álltok is.«" Kiegészíti őt Gromon államtitkár, aki szinte ellentéte: nyugodt, mint volt főispán jó kapcsolatban van a polgári közigazgatással.[96]

Az 1880-as évek eredményei ellenére ebben az évtizedben még éltek a régi feszültségek nemzet és hadsereg között s nem egyszer robbantak ki éles konfliktusokban, ahol a honvédelmi miniszter gyakran került két tűz közé. Kisebb-nagyobb botrányok elsimítása után Budavár visszavételének évfordulóján, 1886. május 21-én tört ki a vihar. A k. k. helyőrség műszaki tisztjei Janski tábornok vezetésével és a budai német polgárság nagyszámú részvételével megkoszorúzták Hentzi és a többi, e napon elesett tiszttársuk sírját. Halottak napján évente történt hasonló megemlékezés, a felháborodást a koszorúzás napja és módja váltotta ki, s ezt is elsimította volna Tisza Kálmán, aki a parlamentben ki-

[92] MKK 78. k. 131–132. o. (1889-ben.)
[93] Uo. 72. o.
[94] *Egyetértés*, 1889. január 27.
[95] Uo.
[96] A *Magyar Szalon* cikkét közli *Katonai Lapok*, 1887. április 17.

jelentette: „az eljárást tapintatlannak és helytelennek tartom".[97] Csakhogy a bécsi sajtó Janski védelmére kelt, mire kiújultak a heves tüntetések, melyeken a honvédséget is be kellett vetni, vér is folyt. A felháborodás újabb hullámát váltotta ki Edelsheim nyugdíjazása, kinek bűne az volt, hogy mint illetékes parancsnok elítélte Janski akcióját. Janskit viszont előléptették, mert Ferenc József egyértelműen mellette foglalt állást, s ez irányadó volt Fejérváry számára; uralkodójával szolidáris volt, s ezzel csak növelte népszerűtlenségét az ellenzék előtt. Ámde a népharagot magára vonni, mintegy átvállalni a királytól jó befektetés volt – Bécsben. Budapesten viszont az erősítette pozícióját, hogy az új hadtestparancsnok Pejacsevich Miklós lett, Ferenc József intimusa, egyike a négy arisztokratának, akikkel ifjúkora óta tegeződött.

Következő próbatétele a véderőtörvény reformjának 1889. januári vitája. A reform azt nem tartalmazta, amit a magyar közvélemény elvárt volna (például, hogy a magyar önkéntesek magyarul vizsgázhassanak),[98] ellenkezőleg, annak az egyévesnek, aki megbukik, még egy évet kellett volna szolgálnia, a 14. § pedig elvette volna a magyar országgyűlés ősi újonclétszám-megajánlási jogának még a látszatát is. Fejérváry mereven képviselte a törvénytervezet minden paragrafusát – ezt követelte tőle Popp útján Ferenc József,[99] akinek a viták napjain Fejérváry olykor napjában több táviratot is küldött a parlamenti helyzetről –, s a nyilvánosság előtt kénytelen volt ezt tenni Tisza Kálmán is. A tehetetlen ellenzéki kisebbség ekkor vetette be először az obstrukció, az időhúzás bármi módon fegyverét, a mind hevesebb demonstrációkkal szemben nem egyszer katonaságot kellett alkalmazni, bár itt érvényesült a jó vezetés és a fegyelem: az ellenzéki sajtó is elismerte, hogy „a katonák az egész idő alatt rendkívül türelmesen és udvariasan bántak a közönséggel".[100]

Végül kompromisszumos javaslatot fogadtak el, ez azonban nem Tisza vagy Fejérváry érdeme volt; a kortársak szerint az öreg Andrássy Gyula érte el a 14. § visszavonását a fiát gyászoló Ferenc Józsefnél. Így a kompromisszum Tisza és Fejérváry morális veresége, de utóbbi nemcsak újabb bizonyítékát adta feltétlen királyhűségének, új szövetségest is nyert: az ifjú Tisza István első nagy parlamenti beszédében Ugron Gáborral és Apponyival vitába szállva állt ki az eredeti törvényjavaslat mellett, az elkerülhetetlen világháború veszélyeire hivatkozva.[101] Fejérváry felfigyelt a kemény és szókimondó, a közvéleményre nem sokat adó fiatal politikusra.

1890 Fejérváry egyik legsikeresebb éve. Sikerült elfogadtatni az új honvédségi törvényt, törvényben rögzíteni a honvédség újonclétszámát. Az új törvényt fenntartásokkal

[97] *Egyetértés,* 1885. május 22–25.; *Katonai Lapok,* 1886. május 30.; *Szatmári Mór:* Húsz esztendő parlamenti viharai. Budapest, 1928. 16. és köv. o.

[98] A követelés, hogy a magyar önkénteseknek ne kelljen németül vizsgázniuk, az előző években is többször felmerült. Fejérváry ezt a kívánságot következetesen elutasította. Egy 1887. március 26-i interpellációra válaszolva közölte: az alkalmassági vizsgát magyarul is le lehet tenni, a német nyelvtől az elméleti tiszti vizsgánál a közös hadseregben nem lehet eltekinteni, de azon a nem német anyanyelvűeknél „sem folyékony választékos előadást, sem az irásbeli kifejezések tökéletes nyelvészeti helyességét nem kell követelni". Előzőleg fogadta az egyetemi ifjúság küldöttségét, nekik is megígérte: „azon leszek, hogy a vizsga alkalmával a német nyelv tudását ne vegyék felette szigorúan." *Katonai Lapok,* 1887. március 27., április 3.

[99] KA MKSM 1889 82/1-1, 37-1/2. stb.

[100] *Egyetértés,* 1889. január 30., vö. *Katonai Lapok* és más korabeli lapok, *Szatmári:* i. m. és az Országgyűlési Napló megfelelő részei. Fejérváry beszédeit külön is kiadták, ezekből az ő állásfoglalásai részletesen megismerhetők: Komlóskeresztesi báró Fejérváry Géza... honvédelmi magyar királyi miniszternek a képviselőházban az 1884–1890-ik években... tartott beszédei. Budapest, 1890. – A mérsékelt ellenzék radikalizálódásának folyamatát jól megvilágítja *Apponyi Albert:* 50. év. 2. kiad. Budapest, 1922. 7. fejezet.

[101] *Vermes Gábor:* Tisza István. Budapest, 1994. 74. o.

bár, az ellenzék is méltányolta. A nyolcvanas évekhez képest megkétszereződött a honvédség költségvetése, végleg elkészült a Honvédelmi Minisztérium feladatához méltó épülete a Szent György téren. Ez év tavaszán táborszernaggyá, majd alig néhány héttel később gyalogsági tábornokká lépett elő. Tekintélye csak nőtt a kilencvenes években, több város díszpolgára lett, a fővárosi társaság kedveltje, akihez jó emberei bízvást fordulhattak protekcióért, a fáma szerint nem egy úriember, kormánypárti kortes fiának katonai felmentését is elintézte.

A botrány-széria utolsó felvonása az Uželac ügy, már Tisza Kálmán bukása után, a Szapáry-kormány idején következett. Mikor Ferenc József 1891. június 23-án meglátogatta Fiumét, a 79. horvát gyalogezred katonái bántalmazták a királyukat magyarul éljenzőket, és a randalírozó Uželac százados olyasmit mondott: addig nem lesz rend Fiuméban, míg egyszer bele nem lőnek a magyar és olasz csőcselékbe. A függetlenségi Ugron Gábor interpellált emiatt a képviselőházban, s azt mondta a horvát tisztre, hogy az ilyen nem méltó a kardbojtra, mire Uželac provokáltatta Ugront, aki a törvényhozásban tartott beszéd képezvén a párbaj okát, visszautasította a kihívást. Röpködtek a kölcsönös sértések, a magyar közvélemény Uželac ellen háborodott fel, Ferenc József viszont Szapárynak küldött táviratában gyávának nevezte Ugront és megvédte tisztjét,[102] sőt hamarosan elő is léptette. A kormányfő kínos helyzetbe került, mint néhány évvel korábban Tisza Kálmán a Janski-ügyben, és félő volt, hogy követi példáját. Fejérváry erre megfenyegette a miniszterelnököt, hogy lemond miniszteri posztjáról, ha a kormány Ugron mellé áll,[103] amire nem is került sor.

Feszültség támadt a neki nem egyszer kellemetlenkedő Ugron és Fejérváry között, s ez akkor robbant, mikor Fejérváry eltanácsolta a honvéd tisztikart a *Katonai Lapok* olvasásától, ami praktikusan a katonai intézményekből való kitiltást jelentett. Lépése indokolatlan volt: bár a szerkesztő, Bolgár Ferenc mérsékelt ellenzéki képviselő, lapjában igyekezett pártatlan maradni, a minisztériumot és Fejérváryt pedig folyton dicsérte. Megírta ugyan, hogy Fejérváry a mentelmi bizottságtól követelte, kötelezze Ugront elégtétel adására, de minden minősítés, kommentár nélkül. A kiváltó oknál: a *Katonai Lapok* tárgyilagos bíráló cikket közölt az önkéntesképzésről, egy állandóan napirenden szereplő témáról,[104] fontosabb volt, hogy Fejérváry kezdte elveszteni hagyományos türelmét és kedélyességét. (Két évvel korábban még 100 példányban megrendeltette a *Katonai Lapok*nál nem kevésbé hazafias szellemű *Hadtörténelmi Közlemények*et.)[105] Mikszáth is azt írja, hogy haragjának kitöltésére talált egy „kis csirkét" az ártatlan *Katonai Lapok*ban.[106] A politikai feszültségek mellett szerepet játszhattak magánéleti problémái, de főleg az, hogy míg Tisza Kálmán felsőbbségét elismerte, Szapáryval legalábbis egyenrangúnak érezte magát, az előző években olyan sikereket aratott – túl a fentebb említetteken, többször felmerült közös hadügyminiszteri kinevezése[107] –, hogy úgy érezte, szabad folyást engedhet haragjának.

[102] Ferenc József sajátkezű bizalmas levelezése és titkos rendelkezései. A bécsi cs. kir. udvari levéltár anyagából. Budapest, 1924. 40–44. o. Az egész ügyről bővebben *Hajdu:* i. m. 100–101. o.

[103] A Szapáry és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei. i. m. 563–564. o.

[104] *Katonai Lapok,* 1891. október 1.

[105] Uo. 1889. április 1.

[106] MK Művei 80. k. 157. o.

[107] Mintha megfeledkezett volna arról, hogy éppen a *Katonai Lapok* fejtette ki több alkalommal is: (először 1886. május 16-án, 1887. március 6-án, majd 1888-ban is) senki sem lenne alkalmasabb közös hadügyminiszternek, mint Fejérváry. 1888-ban, legalábbis a pesti sajtó szerint csak azért nem lett közös miniszter, mert Tisza ragaszkodott hozzá. (*Katonai Lapok,* 1888. április 1.)

Ugron valóban provokatívan viselkedett, mikor Fejérváry a *Katonai Lapok* ügyében elhangzott interpellációra válaszolva már elég ingerülten azt mondta: „Én, t. ház, ezen lap olvasását be nem tiltottam. Ha kell, szükség esetében megteszem azt is", Ugron közbekiáltott: „De akkor kidobjuk innen!" Mire Fejérváry: „Azt a hősködést ismerjük, azt valódi értékére devalválni tudja minden ember."[108] Arra célzott ezzel, hogy Ugron nem állt ki Uželać-csal. Ugron elértette a célzást: néhány nappal később a Ferenc József huszárkaszárnyában csapott össze Fejérváryval, súlyos feltételek mellett. Amikor a kétszeri golyóváltás pisztollyal eredménytelen maradt, kardra mentek, mindketten megsebesültek, míg végül a párbajt vezető Keglevich István Ugront harcképtelennek nyilvánította.[109] A nemsokára sorra került 1892-es országgyűlési választásokon viszont Ugron győzött, Fejérváry választását megtámadták, és kénytelen volt lemondani mandátumáról, öt évig csak felsőházi tagságát gyakorolhatta. A párbaj után Rudolf Lobkowitz herceg, budapesti hadtestparancsnok, táviratilag sietett jelenteni Ferenc Józsefnek: „Fejérváry könnyű karcolás, különben sértetlen; ellenfelénél súlyos vágás a jobb karon." Fejérváry szintén megtáviratozta az eredményt a Katonai Irodának: „kérem a legmagasabb helyen jelenteni..."[110] Néhány nappal később Fejérváry táviratozott, hogy Bécsbe utazik, jelenteni valója nincs, ha a Felség látni akarja, rendelkezésére áll. Könnyű elképzelni, hogy Ferenc József részletesen elmeséltette magának a párbajt: talán tábornoka helyébe képzelte magát s elmerengett, ha tehetné, ő is milyen gálánsan duellálna, s megvagdosná az őt megharagítókat...

A miniszter magánélete

Gyakori jelenség, hogy a féktelen ifjúból meggondolt, példás életű öregember lesz – Fejérváryval éppen az ellenkezője történt. Fiatal tisztként nagyon fegyelmezett volt, igaz, az udvari szolgálat is erre kötelezte, nem voltak adósságai, botrányai, párbajai. Mikor célhoz ért, miniszter lett, táborszernagy, tekintélyes vezető személyiség, akkor tört elő az ifjan elfojtott féktelenség. A helyzet furcsaságához tartozik, hogy Ugron 14 évvel fiatalabb volt nála, s a korkülönbség későbbi párbaj ellenfeleinél csak növekedett. Ferenc József és a hadsereg párbajpárti volt és türelmetlen, ilyen afférjai tehát csak kedveltebbé tehették. Csakhogy voltak másfajta afférjai is, amilyeneket a pedáns Ferenc József másoknál elítélt, az ő esetében viszont – noha kabinetirodája iratainak tanúsága szerint tájékoztatták minisztere viselt dolgairól – ezeket is tolerálta.

Amíg a gyerekek felnőttek, házassága jó lehetett, legalább nem tudunk az ellenkezőjéről. Miután mind a négy határozottan apás volt, fel kell tételezni, hogy amennyire ideje engedte, foglalkozott velük, míg kisebbek voltak, s miután felserdültek, biztosan egyengette útjukat. A család együtt élt Budapesten, mikor a legnagyobb lányt, Gizellát 1884-ben férjhez adták Gerliczy Ferenc báróhoz, kivel az ő birtokán élt Deszken, s nevelték öt gyermeküket, kiket nagyapjuk igen szeretett, s a Gerliczy családdal szoros kapcsolatot tartott. Gerliczy a főrendiház tagja, egy ideig kormánypárti képviselő volt, de

[108] *Képviselőházi napló,* 1891. december 11.
[109] Magyar párbaj. [*Clair Vilmos* munkái.] (Szerk. és az előszót írta *Ságvári György.*) Budapest, 2002. 316–318. o.
[110] KA MKSM 1891 – 28-4/1.

inkább a helyi (Szeged–Makó környéki) gazdasági és közéletben játszott szerepet, mint az országos politikában.

Nevezetesebb személyhez adta nőül Olga leányát: Burián Istvánhoz, aki akkor ugyan még csak szófiai főkonzul, de később nagy karriert csinált, nem kis mértékben Fejérváry támogatásával. Mint Burián tevékenységének legjobb ismerője írja: „...elszegényedett köznemesi család sarja, alapítványi támogatással végezte el a Keleti Akadémiát, és 1872-től húsz éven át, mint konzul és főkonzul teljesített szolgálatot. 1891-ben azonban nőül vette báró Fejérváry Géza, az uralkodó bizalmasa, a későbbi magyar miniszterelnök lányát, és előmenetelét ettől kezdve új mércével mérték. Rögtön követ lett, majd 1903-ban közös pénzügyminiszter, 1913-ban a király személye körüli miniszter. Hogy aztán két alkalommal is közös külügyminiszteri kinevezést kapott, az már más összefüggésből következett, a karrier meredek emelkedése azonban kétségkívül a »rangon fölüli« házasság révén indult el."[111]

Fejérváry pár hónappal az esküvő után meglátogatta Szófiában a fiatalokat. Burián írta naplójába: „Ipam ideérkezett... A fejedelem tiszteletére tegnap nagy riadót lövetett. Ipam kissé restellte a dolgot, mert előre látta a mindenféle szerb–orosz–francia" missziók neheztelését a diplomáciai szokásokat túllépő fogadtatásért.[112] Mégiscsak rászorult „ipa" támogatására, mikor megkapta ugyan a követi cím és jelleget, de nem tudott szabadulni szófiai állásából, minél többre vágyott. „Írtam ipamnak commissióval gf. K[álnoky]ért, áthelyezésemet illetőleg, felállítván egyszersmind kandidatúrámat az athéni állomásra. Azt tartom, hogy az nekem most a legjobb. Itt maradni már kicsit sok volna, s túlságosan egyoldalúvá tenne."[113] Nehézkesen ment a dolog, mert Kálnoky külügyminiszter lemondott, de ha késéssel is, Burián 1897 februárjában már Athénben volt, mint követ.

Legkisebb leánya, Irma, 1892-ben ment feleségül egy előkelő erdélyi család sarjához, Korniss Károly grófhoz, aki jelentős személyekkel állt rokonságban, ő maga néhány vállalat igazgatóságának elnöke, de különösebb politikai szerepet nem játszott. Négy gyereket neveltek fel; a miniszter tehát el volt látva unokákkal, kiknek társaságában szívesen időzött.

Talán nem független Fejérvárynak Tisza Kálmán bukása után növekvő politikai érdeklődésétől és szerepétől, hogy Imre fia – tartalékos főhadnagy a pécsi 8. honvéd huszárezrednél – jogi diplomát szerzett, s fiatalon lett előbb belügyminisztériumi tisztviselő, majd Baranya megye és Pécs város nagyhatalmú főispánja. Egy tájékozott kortárs írja róla: Pécsett a századelőn (és apja miniszterelnöksége alatt is) ő „tartotta kezében a gyeplőt és igyekezett azt olyan szorosra fogni, hogy senki a hámból ki ne rúghasson. A pécsi és a baranyai urak nagy megtiszteltetésnek vették, hogy az ő törvényhatóságaikat szerencséltette a magas személyiség, akit egész udvartartás fogadott, midőn megjelent délutánonként a Nemzeti Kaszinó termeiben. Szavait kinyilatkoztatásként fogadták, magyarázták, értelmezték és igyekeztek mint parancsokat végrehajtani. A városi polgármester és rendőrfőkapitány állandóan körülötte sündörögtek, nehogy kegyeiben megelőzzék őket a megyei alispán, katonai állomásparancsnok vagy egyéb kormánypárti

[111] *Diószegi István:* Az Osztrák–Magyar Monarchia külpolitikája 1867–1918. Budapest, 2001. 163. o.

[112] HL Personalia 6/A gróf Burián István iratai, a./ csoport. Burián naplója (1891–1906). 1902. február 3-i és 5-i bejegyzések. – Fejérváry Popp utóda (1889-től), Arthur Bolfras altábornagy útján továbbította Ferdinánd fejedelem üzenetét Ferenc Józsefnek, és egyben beszámolt a megszemlélt bolgár hadsereg állapotáról. KA MKSM Sonderreihe 58/25.

[113] Burián id. naplója, 1895. március 8.

főmuftik."[114] (Neki csak egy fia volt, de az a legnagyobb tehetség a családban: a pécsi egyetem zoológia-professzora.)

A miniszter házassága akkor romlott el, mikor a gyerekek felnőttek: 1888 körül, a nagy véderővita előtt. Az okokról nehéz ítélni, mert a barátok hallgattak, amit tudunk, főleg ellenségei mocskolódásából tudjuk,[115] amiben biztosan volt igazság; de mennyi? Fejérváry állítólag bolondnak akarta nyilváníttatni feleségét, akin „nagy izgatottság jelei mutatkoztak" és 1888-ban egy bécsi szállodából zárt intézetbe vitette. Néhány hónapig tartották ott, az orvosok véleménye megoszlott, de végül elengedték. Kimondottan beszámíthatatlan nem lehetett Biedermann Sarolta, hiszen miután a csel nem sikerült, vagy 35 éven át különváltan élt férjétől, így magas kort ért meg intézeti ápolás nélkül. Pár évig külön, de békében éltek, az asszony nagy örökségéből hozzájárult gyermekeik anyagi megalapozásához, 1895-ben azonban Fejérváry válni akart, de mindketten katolikusok voltak, s állítólag nem kapta meg a pápai engedélyt. Bizonyára nő is volt a dologban, hogy valóban nála 30 évvel fiatalabb és kicsoda, nem tudom.[116] Miután a válás sem sikerült, Fejérváry egy időre gondnokság alá helyeztette feleségét.[117] Valami baja azért lehetett az asszonynak, mert gyermekeik egységesen az apa pártján voltak, sőt mikor az meghalt, összefogtak, hogy édesanyjukat kizárják az örökségből, azzal a némileg ellentmondásos érveléssel, hogy egyrészt beszámíthatatlan és betegesen pazarló, másrészt van elég saját vagyona. A Mária Terézia Rend évi nyolcezer koronás özvegyi kegydíját így négy gyermeke között osztották meg – noha egyikük sem volt nagyon rászorulva, de ennyi apanázst kaptak volna atyjuktól haláláig.[118] Később mégis kibékülhetett legalább egyik leányával, az akkor már özvegy Gerliczynével, mert az ő deszki családi birtokán élt és ott is halt meg; a lapok szerint 1924. október 11-én cigarettázva aludt el s így magára gyújtotta az ágyat.

Fejérváry tehát nem nősülhetett újra különválásuk után, s nem rendelkezhetett felesége vagyonával, anyagi nehézségei támadtak, magyarul eladósodott. Egy miniszternek persze már akkor is volt hitele (ami a pénzt illeti), de abban a hadseregben, ahol az ezredesnek pontos kimutatást kellett vezetni tisztjei párszáz koronás adósságairól, mégiscsak kínos lehetett egy táborszernagy sokezer forintos tartozása. Bajában 1893 márciusában Ferenc Józsefhez fordult, aki pontosan tájékozva volt minisztere családi és anyagi zűreiről,[119] és

[114] *Hajdu Gyula:* Harcban elnyomók és megszállók ellen. Emlékezések a pécsi munkásmozgalomról. Pécs, 1957. 20–21. o.

[115] Főleg *Kasics Péter* cikkei a *Nemzeti Újság* 1895. december 24., 29., 31. és 1896. január 1–5. és 31-i számában, valamint röpirata: „A báró Fejérváry és Gromon cég" Budapest, 1896. Fejérváry cáfolata *Pester Lloyd,* 1896. január 2. és március 15. – A szabadelvű párt 1895 végén külön értekezleten foglalkozott e vádakkal, amely Podmaniczky Frigyes és Berzeviczy Albert javaslatára elutasította azokat és bizalmáról biztosította Fejérváryt. Lásd *Kőrösi:* i. m. 85–86. o. – *Az Újság* terjedelmes nekrológja szerint (1914. április 26.) Kasics akciója mögött Apponyi állt; kérdés, hogy ez így volt-e, de Fejérváry így gondolta.

[116] *Kasics* szerint Bad Gasteinben udvarolt egy nála 30 évvel fiatalabb nőnek. Ez 1892-ben lehetett: ekkor jelenti a sajtó, hogy ott tölti betegszabadságát. „Báró Fejérváry Géza honvédelmi miniszter mint Gasteinből írják, teljesen kiépült; jó erőben és kedvben van, visszanyerte régibb tevékenységét." *Katonai Lapok,* 1892. augusztus 10.

[117] Ezek az állítások főleg Kasics fentemlített röpiratában és a *Nemzeti Újság* 1896. január 5-i számában találhatók. Kasics hasonló vádakkal illette Gromon államtitkárt is: elmulatta felesége vagyonát, szeretőket tart, gyanús pénzügyei vannak stb.

[118] KA Mária Terézia-rend iratai Fasc. IV. F. 119.

[119] Kasics cikkei, brosúrája, az uralkodóhoz írott beadványa stb. megtalálhatók KA MKSM 1895–1896 évi Fejérváry-irataiban, tehát Ferenc József maga is olvashatta őket, de ha nem, Katonai Irodája bizonyosan referált róluk. Kasics 1896. december 2-i felségfolyamodványában megismételve vádjait, azt állította, hogy nyugdíjazását a budapesti Villamosvasút-társaság és a Lóvasuti Társaság járta ki, mert Budapest törvényhatóságában leleplezte több millió forintos visszaéléseiket, üldözésében más befolyásos férfiak mellett személyesen résztvett Bánffy Dezső és Podmaniczky Frigyes is.

már korábban is segített hű embere pénzzavarán: személyes utasítására a Mária Terézia Rend kasszájából tizenhatezer forint kölcsönt kapott. Ennek egy részét részletekben visszafizette, de 1896-ban még maradt tizenkétezer forint tartozása, amit ugyancsak legfelsőbb utasításra elengedtek.[120] Ezután már úgy tűnik, jelentős adóssága nem volt, de anyagi lehetőségeit gyakran túllépte, már nem gyermekei kistafírozása, hanem kifejlődött fényűzési hajlama miatt. Meg hát nála többnyire gazdagabb urak társaságában forgott.

1895 végén nyilvános botrány középpontjába került. Ez év során elbocsátotta miniszteriumából Kasics Péter c. miniszteri tanácsost, ki ott 1872 óta dolgozott fontos beosztásokban. Indokolása szerint Kasics nem volt hajlandó lemondani állásával összeegyeztethetetlen gazdasági érdekeltségéről. Az ellentétben kimondatlanul szerepet játszhatott, hogy Kasics, akinek minisztere 1889-ben Vaskorona-rendet adatott a véderő-törvény körüli érdemeiért, most mint Apponyi Nemzeti Pártjának híve politizálni kezdett a főváros képviselőtestületében, melynek tagjává választották. A feldühödött Kasics amellett, hogy a Nemzeti Párt lapjában megjelent enyhén szólva kárörvendő hangú cikkeiben nyilvánosságra hozta volt főnöke magánéleti problémáit, azt állította, az „izmáeliták" fővárosi üzleti visszaéléseik leleplezéséért állnak bosszút rajta. Fejérváry válasza rövid: Kasics cikkei önmagukban bizonyítják, hogy szerzőjük munkaképtelen beteg.[121] Ő nem is annyira Kasicsra haragudott, akit elintézett a nyugdíjazással, hanem Apponyi lapjára, amiért politikai célból közölték a becsületsértő cikkeket, ezért a lap szerkesztőjét hívta párbajra.[122]

1896-ban magánéleti problémái jól-rosszul rendeződtek. Március 13-án megjelentek nála a honvédség tábornokai és ezredesei, hogy kinyilatkoztassák: „lelkünkben és érzelmeinkben mélyen megbántódva érezzük magunkat ama minősíthetetlen támadások által, melyeket Kasics Péter nyugalmazott miniszteri tanácsos nagyméltóságodnak nemcsak hivatalos működése, de jelleme és becsülete ellen is... intézett."[123] Ferenc József gondterhelten jelentette hitvesének: 1896. április 3-án fogadta Fejérváryt, „akit eléggé megviseltek az állandó támadások, mégis szilárdan tartja magát, amiben én igyekeztem is őt nagyon megerősíteni."[124]

Ferenc József bizalmi embere

A politikában viszont a kilencvenes évek Fejérváry legsikeresebb évei. Több pénz jutott a honvédségre, s az Apponyi Albert vezette mérsékelt ellenzék 1890-től rendre megszavazta a katonai költségvetést. Sőt mikor Fejérváry 1891-ben kijárta az uralkodónál a véderőtörvény olyan módosítását, hogy a tiszthiány enyhítésére a magyar állampolgár közös tartalékos tisztek aktivizálásra jelentkezhessenek a honvédséghez, még Thaly Kálmán is békejobbot nyújtott neki: „Abban a velem ritkán történő kellemes helyzetben vagyok – mondta a képviselőház ülésén – hogy ezen törvényjavaslatnál az igen t. honvédelmi miniszter úrnak az én igénytelen szavazatommal kedveskedhetem, amennyiben

[120] KA MKSM 1893 – 8-1/1.; uo. 1896 – 8-1/1.1.

[121] Fejérváry cáfolata az 1895. december 24-i lapokban jelent meg, közli *Kőrösi:* i. m. 51. és köv. o.

[122] Lásd a korabeli sajtót és *Horánszky Lajos:* Tisza István és kora. Budapest é. n. [1994.] I. k. 310. o. Horánszky Fejérváry személyes barátja volt, így közlései kellő kritikával forrásértékűek.

[123] *Katonai Lapok,* 1896. március 20.

[124] Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth. i. m. II. k. 159. o.

azt a magam részéről is elfogadom."[125] Más lépésekkel is sikerült mérsékelni a honvédtiszti létszámhiányt, sőt a tartalékos honvédtiszti rang is nagy tekintéllyel bírt már a századvégen. A presztízs emeléséhez hozzájárult a gyalogos századparancsnokok lovasítása 1894-ben, a kerületi honvédzenekarok felállítása 1896-ban. Mikor végre 1897-ben akadémiai szintre emelték a Ludovikát, felállították a soproni honvéd főreáliskolát, a nagyváradi és pécsi honvéd hadapródiskolát, 1906-ig megszűnt a tiszthiány, Apponyi pedig elismerte: „ezzel meg van valósítva az ő katonai programjának javarésze, s ezzel megszűnt a Nemzeti Pártnak a kormánypárttal való egyesülésének minden erkölcsi akadálya, és nem volt több ok a »céltalan« ellenzékeskedésre."[126]

Mikor elismerjük Fejérváry érdemeit a fenti reformokban, nem hallgathatjuk el, hogy egy részüket pár évvel előbb még valóban korainak tartotta – részben a szükséges fedezet hiányában, de főleg azért, mert nem állt nyíltan egy reform mellé, amíg tartania kellett a bécsi hadvezetés ellenzésétől. Mivel Ferenc Józsefnek ellenjegyzési joga volt az új törvényeknél, tárcája hatáskörében Fejérvárynak kellett megszereznie az előzetes jóváhagyást, így az ellenzék csak nyilvános vitapartnere volt.

A sikerek túlzott önbizalomra vezettek, az meg olykor elkerülhető kudarcokra. Mint említettem, 1892-ben kibukott a képviselőházból, ahova csak 1896-ban térhetett vissza, ettől fogva mint Temesvár képviselője. Ugyancsak 1892-ben történt, hogy Szapáry és Fejérváry elhatározták, enyhítenek a k. u. k. tisztikar régi sérelmén: rávették Ivánka Imrét, az Országos Honvédegylet elnökét, hogy Lobkowitz budapesti hadtestparancsnokkal együtt koszorúzza meg az új honvédemléket és a Hentzi-emlékművet. A terv elnyerte Ferenc József tetszését, és Fejérváry maga igyekezett rávenni a tiltakozó megyei honvédegyleteket, hogy járuljanak hozzá, de ezzel kudarcot vallott, a koszorúzás elmaradt.

(Krúdy Gyula nagyapja, a Szabolcs megyei Honvédegylet akkori elnöke elbeszélése alapján így adja vissza Fejérváry kapacitálását: „Úgy érzem magam, hogy utolsó tábornoka vagyok az 1848/49-i honvédeknek, bár korom miatt akkor még nem szolgálhattam közöttük... Elrendelem tehát, hogy a Legfőbb Hadúrnak megadassék a tisztelet mindazoknak a tiszt urak és legénységi állományban levők részéről, akik az 1848–49-i hadjáratban való részvételükért a megállapított nyugdíjakat húzzák..." melyeknek felemelését is megígérte, mire az öreg Krúdy megkérdezte volna: „Nos, és mit kell a bagóért táncolnunk?" A felvilágosításra, hogy meg kellene koszorúzni a Hentzi-emléket, nemet mondott, mire Fejérváry őrmesteres bonhómiájával folytatta a kapacitálást: „Ne bolondozzatok, gyerekek. Meg kell csinálni ezt a koszorúzást az öreg Prohászka kedvéért. Legyünk már egyszer okos emberek mi is, magyarok, ne mindig csak az osztrák.")[127]

Apponyi szerint, aki maga is támogatta a Hentzi-koszorúzás tervét: „A szobor leleplezéséhez füzött terv bukása magával rántotta a Szapáry-kormányt vagy legalább a miniszterelnököt. Megcsappant tekintélyének ez adta meg a kegyelemdöfést. Képzelhető, hogy a király bizalmát is eljátszotta ezzel a kudarccal, amely egy legfelsőbb helyről jött közele-

[125] *Képviselőházi napló,* 1891. október 6.

[126] *Apponyi:* i. m. 239., 250. o. – A Ludovika 1897-es reformjára bővebben A m. kir. Honvéd Ludovika Akadémia története. i. m.; HL HM eln. 2. doboz, az 1897. április 14-i és május 24-i minisztertanácsi jegyzőkönyvek, illetve előterjesztések: eln. 2828/1897, 3607/1897, 34/1898.

[127] *Krúdy Gyula:* Az utolsó negyvennyolcas honvéd: Fejérváry Géza, I. Ferenc József király barátja. In: A XIX. század vizitkártyái. Budapest, 1986. 180–185. o. Bővebben lásd *Szatmári Mór:* i. m., ő is megerősíti az öreg Krúdy fellépését Ivánkával és javaslatával szemben.

dő lépésnek visszautasítását foglalta magában", bár „a kormány lemondásának indokául hivatalosan az egyházpolitikai kérdésben előállott véleménykülönbséget jelölték meg".[128]

Bármelyik volt a lemondás fő oka: Szapáry ment, Fejérváry maradt a következő, Wekerle-kormányban is. Pedig Szapárynál erősebben exponálta magát az ezt tárgyaló minisztertanácsokon, az 1892. október 17-in is, melyen résztvett maga Ferenc József, az akkor még a király által elutasított egyházpolitikai reformokért.[129] A kudarcok sem változtattak azon, hogy Fejérváry nagy befolyással rendelkezett a kilencvenes években nemcsak Ferenc Józsefnél, akinél olykor havonta megjelent miniszteri értekezleten vagy magán kihallgatáson, de a magyar kormánypolitikában is. Többször fenyegetődzött lemondással, részben fáradtsága, részben állítólag Szilágyi Dezső igazságügyminiszterrel kialakult rossz viszonya miatt. 1893 végén Ferenc József gondterhelten írja a királynénak: december 22-én „Fejérváry volt nálam, aki nagyon erősen megtámadott egészsége miatt sajnos vissza akar vonulni [ausspannen], bár pótolni alig lehet", majd 1894. január 25-én jelenti Madeirán időző hitvesének: 22-én fogadta Fejérváryt, „aki egy ideig teljesen vissza akart vonulni, most azonban mégis marad, szerencsére, hiszen pótlása most alig lenne lehetséges".[130] Másnap meghívta miniszterét Gödöllőre, ahol egy előkelő társasággal fácánra és nyúlra vadásztak. A király haragja még akkor sem bizonyult tartósnak, mikor Fejérváry a magyar közvélemény hatására és a kormány kérésére túllépte az óvatosság határát, és azt javasolta, persze eredménytelenül, felséges urának: küldjön koszorút Kossuth Lajos ravatalára.[131]

Mikor a király 1894 júniusában el akarta ejteni Wekerlét – aki erre formálisan lemondott – és Szilágyi Dezső igazságügyminisztert, Fejérváry határozottan melléjük állt, és fontos szerepet játszott abban, hogy Ferenc József a neki nem túl rokonszenves Wekerlét újra megbízza a kormányalakítással, s ő most már tető alá hozhatta az egyházpolitikai reformot, Szilágyi és Fejérváry segítségével. Bár a történetírás általában kevéssé méltányolja Fejérváry ebben és általában a kilencvenes évek politikai válságaiban játszott szerepét, a laikus, de tájékozott Horánszky Lajossal kell egyetértenem, aki szerint Wekerlének a reform végigvitelében „Főleg báró Fejérváry Géza támogatása bizonyult a legértékesebb segítségnek, annál a belső bizalmas viszonynál fogva, mely a régi kipróbált hű katonát uralkodójával egybefűzte. Volt oly kritikus pillanat, midőn a reform sorsa az ő kezében volt, s a kormány őt állította az első csatasorba, hogy e győzelmet kivívni segítse. Fejérváry többször vállalt magára ily közvetítő szerepet, mely a korona és a kormány álláspontja közötti ellentétek áthidalását szolgálta... Még Szilágyi Dezső is, aki az érdem babérait nem szívesen osztogatta másoknak, elismerte azt, hogy Fejérváry nagy szolgálatokat tett a reform ügyének közvetítő állásfoglalása által."[132] Így emlékezik Tisza István is, aki külön „naplószerű feljegyzést" szentelt az 1894. júniusi kormányválságnak, amelyben ő még csak a háttérben játszott szerepet. Míg Ferenc József Khuen-Héderváry Károly és Bánffy Dezső miniszterelnöki megbízatása között ingadozott, Tisza arra bíztatta (június 8-án) Wekerlét, a megbízatás elnyeréséért tegyen újabb engedményeket a királynak.

Wekerle erre „határozott választ nem adott, de tudatta, hogy Fejérváry vállalkozott egy végső kísérletre, ő most van a királynál, várjuk be, minő választ hoz onnan." Az audi-

[128] *Apponyi:* i. m. 203. o.
[129] A Szapáry- és a Wekerle-kormány minisztertanácsi jegyzőkönyvei. i. m. II. k. 764–776. o. és a Bevezető.
[130] Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth. i. m. I. k. 346., 363. o.
[131] Magyarország története. 7/1. k. (Főszerk. *Hanák Péter.*) Budapest, 1978. 94. o.
[132] *Horánszky:* i. m. I. k. 204. o.

encia után Wekerle azt felelte Tisza érdeklődésére: „Még nincs minden elveszve, Fejérváry azt hiszi, a király engedni fog" Szilágyi miniszterségében is. Este: „Félnyolckor jött Wekerle a klubba. A csata meg volt nyerve. A király bámulatos kötelességérzetén s lelkierején kívül senkinek oly nagy része nincs az eredmény elérésében, mint Fejérvárynak. Engem már néhány nappal az előtt meglepett egy bizalmas beszélgetés alkalmával az a mély belátás, mellyel a kérdés egész horderejét megítélte; a férfias bátorság pedig, melylyel meggyőződését a király előtt képviselte s magát exponálta, éppen ő tőle, kit az egész magyar közvélemény szidott, mint udvaroncot, valóban felül áll minden dicséreten."[133]

Fél évvel később ismét őt küldte Wekerle a királyhoz, az egyházpolitikai törvények jóváhagyása érdekében. „Tegnap Fejérváry volt itt, hogy Wekerle nevében a szerencsétlen törvények szankcionálását szorgalmazza. Az időpontot még függőben tartom, mert nem bízom az urakban odalent, és nem szívesen adom ki kezemből utolsó fegyveremet."[134] Az utóbbi utalás világos: Ferenc József azért engedett kedve ellenére, mert az egyházpolitikai vitával háttérbe lehetett szorítani a megosztott ellenzék katonai követeléseit, azoknak elutasításához viszont mereven ragaszkodott. Wekerle december 10-én jelenthette be a képviselőházban az utolsó, a házassági jogról szóló törvény királyi szentesítését. Wekerlének azonban mennie kellett. Miután utódjának, Bánffy Dezsőnek még annyi politikai súlya sem volt, mint neki, rátermettségről nem is szólva, az olyan tekintélyes kormánytagok, mint Szilágyi vagy Fejérváry befolyása természetesen nőtt s vele önteltségük is.

1896-ban Fejérváry lett a Mária Terézia Rend kancellárja, ami Bécsben is emelte presztízsét. Jellemző példa az udvar körüli bizalmi szolgálataira: mikor Ferenc József kedvelt rokona, Koburg Fülöp herceg felesége megszökött egy magyar ulánus tiszttel, Fejérváry és egy osztrák altábornagy, mint a herceg segédei Nizzába utaztak a csábító után, – aki szerencsére gróf, tehát herceggel is párbajképes volt – átadni a kihívást. Az 1898. febru-árban lezajlott párbaj után Ferenc József magához rendelte Fejérváryt, aki „pontosan elbeszélte nekem a Koburg párbajt és biztosított engem arról, hogy Fülöp nagyon snájdig volt."[135]

1898-ban az ország Bánffy Dezső bukását kapta karácsonyi ajándékul; nem csak az ellenzék, a szabadelvű politikusok jelentős része is túlságosan készségesnek találta Ferenc József kívánságaival szemben („ischli klauzula").[136] Az újév januárja lázas utódkeresésben telt el. Széll Kálmán kész és képes volt megegyezni az ellenzékkel és a szabadelvű párt hatalmas belső ellenzékével, Bánffy viszont az ő addigi keményvonalas politikáját támogató Fejérváryt ajánlotta miniszterelnöknek, aki még a párbajt is vállalta helyette. Ugyanis Horánszky Nándor a képviselőházban olyan sértést vágott Bánffy fejéhez, amiből lovagias ügy lett, de Fejérváry egy nem kevésbé sértő levéllel elérte, hogy ő, mint Bánffy segéde állhatott ki Horánszky segédjével, Károlyi Istvánnal.

„1898. december 28-án... Károlyi István gróf és Fejérváry Géza báró a honvéd lovassági kaszárnyában álltak szembe egymással. Károlyi István gróf kapásból akart lőni, de pisztolya csütörtököt mondott, Fejérváry Géza báró erre fölemelte pisztolyát és minden célzás nélkül lőtt, de nem talált. Időközben gróf Károlyi István megnézte a pisztolya

[133] Tisza István összes munkái. 1. k. Budapest, 1923. II. Naplószerű feljegyzések. I. Az 1894 május–június havi krízis történetéhez. 681–696. o.

[134] Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth. i. m. I. k. 416. o. (1894. december 8.)

[135] Briefe Kaiser Franz Josephs an Kaiserin Elisabeth. i. m. II. k. 365-366. o. Lásd még *Clair:* i. m. 342–343. o.

[136] A válság történetét sokszor leírták, lásd *Gratz Gusztáv:* A dualizmus kora. 1. k. Budapest, 1934. 359–369. o.; Magyarország története. 7/1. k. i. m. 218–228. o. Fejérváry miniszterelnökségének lehetőségét sem Gratz, sem Hanák s persze az őket ismétlő feldolgozások sem említik.

gyújtóját. Báró Fejérváry Géza, amikor ezt észrevette, azt hitte, hogy ellenfele élni akar a lövés jogával. Hirtelen lebocsátotta karját, melyben a pisztolya még füstölgött, és teljes mellel várt a lövésre. Gróf Károlyi István azonban a kezével intett, hogy nem akar lőni. Azután letette a fegyvert s megemelte kalapját a miniszter előtt, mire az ellenfelek egymáshoz közeledtek és kezet szorítottak."[137]

A király e gáláns párviadal után megkínálta a miniszterelnökséggel Fejérváryt, aki azonban világosan látta saját lehetőségeinek határait. Hosszú levélben fejtette ki Ferenc Józsefnek: nem alkalmas miniszterelnöknek „... a szükséges előképzettség totális hiányában, az én koromban és a nálam ezzel jelentkező részbeni törődöttség mellett... továbbá azért, mert néhány éve feszült viszonyban állok a Nemzeti Párttal (a Kasics-eset óta), továbbá mert a viszonyok nálunk nehezebbek, mint évtizedek óta voltak, még ha béke köttetik is az ellenzékkel – amelyről senki sem kételkedhetik, hogy csak ideiglenes látszat-béke lehet – nem lehetek képes a miniszterelnöki poszton azt a szolgálatot elvégezni, melyet Ő Felsége tőlem elvárni kegyeskedik..."[138] Teljesen el akarva vonatkoztatni saját személyemtől, nem akarván hivatkozni fáradságomra közel 27 évi szolgálat után ebben a Minisztériumban, mely alatt Isten látja, nem rózsaágyon nyugodtam, ha Legkegyelmesebb Uram azt parancsolja nekem, pihenés utáni vágyamat teljesen elnyomva meg fogom tenni, ami gyenge erőmtől telik, hogy amennyire ez lehetséges, kifejezhessem hálámat Ő Felségének" a sok kegyért, amit vele gyakorolt, de az őszinteség parancsolja előbb megmondani, hogy a feladatra teljesen alkalmatlannak érzi magát. Mellesleg megemlíti: neje „ismert állapota" miatt nincs abban a helyzetben, hogy ilyen állásnak megfelelően reprezentálhasson, noha adóssága már nincs, és gyermekei is többé-kevésbé a maguk lábán állnak.[139]

Jött tehát Széll Kálmán kormánya, aki ellen Fejérváry, Tisza Istvánnal és más politikai barátaival együtt ereje szerint intrikált, időnként lemondással is fenyegetőzve. Fejérváry pozíciója egyre jobb lett, 1900 januárjával sor került a tiszti fizetések rég óhajtott jelentős emelésére, a katonai költségvetés évről-évre növekedett, s miután a Nemzeti Párt fuzionált a kormánypárttal, ennek parlamenti akadályai is elhárultak. Az 1901-es választásokon újra elnyerte a temesvári mandátumot. Minisztersége utolsó éveiben szívesen vett át magasabb rangú tiszteket is a k. u. k. hadseregből, mint Franz Rohr ezredest (Krieghammer hadügyminiszter rokonát), aki majd 1913–1914-ben a honvédség főparancsnoka lesz, de utódai a minisztériumban végül saját régi tanítványai, beosztottai: Jekelfalussy Lajos, Hazai Samu, Szurmay Sándor.

1900 őszén meghűlt a galíciai hadgyakorlaton, komplikációi mind súlyosabbá váltak, 1901. január 19-én nehéz vakbélműtétet hajtott végre rajta a híres berlini sebész, Sonnenburg professzor, akit az aggódó Ferenc József saját költségén hozatott Budapestre. Széll többször tett az új vívmányon: a telefonon személyes jelentést a királynak Fejérváry állapotáról és az operáció eredményéről. Nehezen gyógyult fel, Olga lánya vagy három hónapig nála lakott, hogy maga ápolja. Ez év júliusában ünnepelték 50 éves tiszti jubile-

[137] *Clair:* i. m. 355. o. Clair a bonyolult politikai párbaj-história többi részletét is leírja. Hadd emlékeztessem az olvasót: Károlyi István, a híres céllövő nem volt ilyen ügyetlen, mikor a Nemzeti Kaszinó határozatára párbajban kivégezte Zichy-Ferraris Viktort (*Clair:* i. m. 282–284. o.) és persze Fejérváry is tudott célba találni, ha akart.

[138] „Nicht im Stande sein werde, Seiner Majestät jene Dienste auf dem Posten der Ministerpräsidenten zu leisten, welche Seiner Majestät allerhöchst erwarten."

[139] Fejérváry 1899. január 26-i levele. KA MKSM Sonderreihe Karton 58/25.

umát, emlékalbummal, kitüntetésekkel, nagy felhajtással. Ferenc József nála szokatlan személyes hangú levéllel küldte meg neki a Szent István-rend nagykeresztjét, gratulálva teljes gyógyulásához: „A minőnek a fiatal, talpra esett katonatiszt lenni ígért, ki a legnagyobb katonai kitüntetést a csatatéren szerezte meg magának, azt Ön pályafutásának minden mozzanatában fényesen be is váltotta. Ésszel és szívvel működött és alkotott Ön mindenkoron, s magyar honvédségem fejlesztése és sikeres kifejlődése oly alkotás, mely az Ön sokoldalú és kiterjedt tevékenységének köszönhető."[140]

A királyi kegy ára

A gyógyulás és ünneplés után, látva a honvédség általánosan elismert fejlődését azt hihette, közel a nyugalmas pihenés ideje, többet láthatja vidéken vagy külföldön élő gyermekeit és unokáit. A királyi kegy napja továbbra is sütni fog rá, hiszen szinte minden lehetséges kitüntetést megkapott, de teljesen egészséges már nem lesz; kezelőorvosa naponta felkereste, meg is masszírozta minden alkalommal, hogy daliás alakját megtarthassa a külvilágnak. Elmúlt már 70 éves, mikor sorsa, vagy inkább uralkodója, benyújtotta a számlát.

1903 januárjában Széll kénytelen volt hozzájárulni ahhoz, hogy a honvédelmi miniszter benyújtsa a Bécs által követelt hadseregfejlesztési javaslatot, amely magában foglalta az újonclétszám felemelését. Az ellenzék viszont azt a következtetést vonhatta le az ország és gazdasága stabil helyzetéből és Széll kompromisszumkészségéből, hogy amint néhány éve az egyházpolitikai kérdésekben, most a katonai követelésekben (magyar nyelv és tisztikar a magyar ezredekben stb.) is engedni fog végül az agg király. Nagyot tévedtek: Ferenc József minél öregebb, annál makacsabb lett, s ha engedett egyben-másban, éppen azért tette, hogy hadserege egységéhez ragaszkodhasson. Fejérvárynak 1902 őszén még nem volt szándéka az újonclétszám emelése, ellenben lépéseket akart tenni a magyar tisztiiskolások számának növelésére a közös hadseregben.[141]

Mindkét kérdésben Bécs kemény ellenállásába ütközött, s miután Fejérváry Bécs támogatása nélkül hiába próbált kiegyezni a kormánypártból ismét kiválni készülő volt Nemzeti Párttal (ezúttal elnyomva személyes ellenszenvét Apponyival és Horánszkyval szemben), a budapesti parlamentben kitört az obstrukció, mikor az újonclétszámnak a hadvezetés által követelt felemelését 20 000 póttartalékos behívásának lehetőségével próbálta pótolni.[142] Fejérváry ismerte Ferenc Józsefet, Bolfras útján szinte napi kontaktusban volt vele ekkor, informálta és ajánlgatta visszautasított kompromisszumjavaslatait,[143] az ellenzék iránt sem voltak illúziói, s mikor az folytatta a heves obstrukciót katonai követelései érdekében, úgy érezte: ideje, hogy visszavonuljon. Előbb még megvívta utolsó párbaját – egy 1903. februári obstrukciós szócsata után kardpárbajra hívta Lengyel Zoltán ellenzéki képviselőt. Az ellenzéki vezérek figyelmeztették Lengyelt: vigyázzon, nehogy kárt tegyen a nála 40 évvel idősebb ellenfelében, mert ilyen lovagiatlansággal ártana pártjának, de azért ő se szégyenüljön meg a Nagy Labanccal szemben. Így aztán mind-

[140] K A B 1459. Nachlaß Géza v. Fejérváry. No. 4. Ferenc József hozzá intézett kéziratai, mintegy 30 darab.

[141] HL T. 42 (H. M.) 2. doboz. Minisztertanácsi határozatok. (1902. szeptember 22., október 27., 1903. március 4.)

[142] *Dolmányos István:* A magyar parlamenti ellenzék történetéből (1901–1904). Budapest, 1963. 159., 191–192. o. Dolmányos lebecsüli Fejérváry kompromisszumkészségét, viszont a korszak legtöbb szakértőjével ellentétben túlbecsüli belpolitikai súlyát, mintha neki a szabadelvű pártban saját frakciója lett volna.

[143] Die Protokolle des gemeinsamen Ministerrates... 1896–1907. i. m. XLV–XLVI. o.

ketten óvatosan csapkodtak maguk körül, mígnem a harmadik összecsapás után a segédek megállították a párbajt. Lengyel az arcán, Fejérváry a karján sebesült meg. Míg sebét ellátták, egyik segédje, Andrássy Tivadar a telefonhoz sietett és jelentést tett a királynak.[144] A közvélemény megosztottságára csak Ady Endre felháborodott cikkét idézném: „... egy fiatal stréber párbajra kényszeríthet olyan kiváló becsületben megőszült embert s öreg katonát, mint Fejérváry báró. Bizony megértjük, hogy miért nézi le olyan igen nagyon a nem intelligens negyvennyolcas honkanászokat Fejérváry."[145]

Mikor a Széll-kormány bukása küszöbön állt, annak érdekében intrikált, hogy Széll utóda Tisza István legyen a miniszterelnöki székben, kivel a katonai és más kérdésekben is egyetértett, így türelmetlenségével a kormánypárt ellenzéki frakciójává vált Apponyi-csoporttal szemben, és kemény kezétől remélte az obstrukció letörését.[146]

Ferenc József más sikertelen megoldási kísérletek után végül megbízta Tisza Istvánt a kormányalakítással, de az általa felkért miniszterjelöltek közül csak Fejérváry vállalta a részvételt kabinetjében, mire Tisza kénytelen volt visszalépni. A király erre mégis Khuen-Héderváry nak adott megbízást, s ezt az alkalmat ragadta meg Fejérváry, hogy miután közel két évtizeden át öt egymást váltó kormány honvédelmi minisztere volt, ezúttal már ne vállalja a tárcát. Ez nem volt lemondás, amit vissza lehet utasítani. Egyúttal letette a temesvári mandátumot is, bár befolyása a Monarchia hadügyeire legalább 1906-ig megmaradt.[147] Ferenc József selyemszőnyeget terített visszavonulása útjára: 1904. október 14-én kinevezte magas fizetéssel az ez alkalommal felállított magyar darabont (gyalogos) testőrség kapitányává, s e mellett a Mária Terézia Rend kancellárja maradt. Szép befejezése lett volna ez egy sikeres pályafutásnak, de hamarosan eljött az idő, mikor fizetnie kellett a sok kitüntetésért és uralkodói kegyért.

A „darabont-kormány"

Mint ismeretes, az 1905. januári képviselőválasztások – a kiegyezés óta először – az ellenzék győzelmét hozták. Tisza István 1903 őszén mégis követte Khuen-Héderváryt a miniszterelnöki székben, s ettől kezdve másfél évtizeden át ő maradt a magyar politika domináns figurája. Kétségtelen államférfiúi képességei és hivatástudata emelték vetély-

[144] *Clair:* i. m. 389. o.; *Lengyel Zoltán:* Párbajom báró Fejérváry Gézával. *Pesti Napló,* 1932. április 10.; *Hajdu Tibor:* Párbajdivat a századvégen. *Mozgó Világ,* 1996. 3. sz. 39. o.

[145] *Nagyváradi Napló,* 1903. február 20. Közli Ady Endre összes prózai művei. IV. k. (S. a. r. *Vezér Erzsébet.*) Budapest, 1964. 211. o. A rendkívül gondos szerkesztő Vezér Erzsébet ugyan ezt azon írások közé sorolja, melyeknek szerzősége nem kétségtelenül bizonyítható, de stílusa, felfogása Adyé, Fejérváryt illetően például többször hasonló szimpátiával nyilatkozott 1902–1903-ban: uo. 30–31. o., Ady Endre összes prózai művei. II. k. (S. a. r. *Koczkás Sándor* és *Vezér Erzsébet.*) Budapest, 1961. 18–19. o.

[146] *Dolmányos:* i. m. 195–196. o.; Tisza István id. kiad. II. Naplószerű feljegyzések. II. Az 1903. évi válság. (Részletesen ismerteti tárgyalásait Fejérváryval 1903 tavaszán, illetve annak szerepét balul sikerült kormányalakítási kísérletében. Mikor 1903. május 22-én, Fejérváry bécsi kihallgatása előtt, Tisza Khuen-Héderváryt ajánlotta miniszterelnöknek, Fejérváry azt felelte neki: „Ha te Khuent tartod alkalmas jelöltnek, mondd azt majd te meg a királynak. Én csak téged tartalak arravalónak s mást nem ajánlhatok neki." 701. o.) Szomory Emil azt írta Fejérváry nekrológjában: Széll „bizalmasai azt kürtölték, hogy őt Fejérváry báró bécsi sakkhúzásai buktatták el és pedig Tisza István gróf érdekében." *Az Újság,* 1914. április 26.

[147] Albert Margutti altábornagy, 1906-tól Ferenc József szárnysegéde, emlékiratai szerint 1906-ig egy hosszantartó, szakkérdésekben konzervatív katonai rezsim irányította a Monarchia hadseregét, melynek vezetői Beck, Krieghammer majd Pitreich hadügyminiszterek, Spann admirális, Welsersheimb és Fejérváry honvéd-miniszterek, akik Bolfras révén befolyásolták az uralkodót. Őket Ferenc Ferdinánd kezdeményezésére

társai fölé, de türelmetlensége, erőszakossága, önteltsége több ízben elragadta, s ilyenkor elverte maga mellől '67-es hívei egy részét is. Ez történt ekkor, s bár hamar felismerte, mit tett, nem tudott a válságból kiutat találni. Örök vetélytársa, ifjabb Andrássy Gyula, a disszidens '67-esek vezére széles politikai koalíciót kötött a '48-asokkal és a kisebb ellenzéki pártokkal, s így a király őt bízta volna meg kormányalakítással. Andrássy azonban belebonyolódott saját gondosan szőtt hálójába, túltéve a kompromisszumra kész mérsékelt '48-asokon ragaszkodott katonai követeléseikhez, melyeket Ferenc József mereven visszautasított. Ez a látszólagos, de látványos harciasság és szilárdság hatalmasra növelte a „koalíció" népszerűségét, s olyan kritikus helyzetet idézett elő, mely a szokásos, parlamentáris módszerekkel csak akkor lett volna megoldható, ha a király feladja előjogait a katonai kérdésekben a parlamenti többség javára. Ráadásul a szociális problémák, az ezek és az orosz forradalom hatására radikalizálódó munkás és parasztmozgalmak is labilissá tették a társadalmi rendet.

Az 1905-ös hazánk történetének ama válságai közé sorolható, amikor minden lényeges szereplő többé vagy kevésbé hibás és őszintétlen politikát folytatott, ami aztán a '67-es rendszert fennállása végéig egyik krízisből a másikba sodorta. 1905-ben a fő felelősség Ferenc Józsefé, aki a bécsi civil és katonai vezetés, valamint a trónörökös buzdítására 1867 óta először szakított az alkotmányosság és a parlamentarizmus elveivel. Miután a kisebbségbe szorult Tisza nem volt képes a törvényesség tágan értelmezett határain belül konszolidálni a helyzetet, e határokat áthágni pedig ő sem volt hajlandó, a király parlamenten kívüli kormány kinevezésére szánta el magát, amit végszükség esetén Magyarország katonai megszállása és abszolutisztikus kormányzás követhetett volna – kidolgozták az „U" tervet, és végrehajtására a hadsereg készen állt.

Igaz, Ferenc József nem tudta még, amit az utókor könnyen tudhat, hogy a népszerűség mámorában úszó s a királyt 1848 emlékképeivel riogató ellenzék mennyire nem egységes, s másfél évi forradalmasdi komédia után milyen elasztikusan adja majd be a derekát, s négyéves kormányzása mekkora csőddel zárul. Ha tudja, talán megpróbálja türelmes audienciákon fárasztani s bomlasztani őket, dehát megijedt. Tisza visszanyerve józanságát, nem volt hajlandó kisebbségi kormányt alakítani, s nagy előrelátással híveivel együtt félreállt, kivárva, amíg a porondon maradtak lejáratják magukat. A király, miután be kellett látnia, hogy parlamenten kívüli kormányzásra nem talál befolyásos civil politikust, végső menedékként fordult 1905 májusában kipróbált hívéhez, Fejérváryhoz, alakítson ideiglenes kormányt.

Nem részletezhetem itt a Fejérváry-kormány történetét, amiről pro és kontra elég sokat írtak, bár részletes, modern, objektív feldolgozása még várat magára.[148] Csupán Fejérváry személyes indítékait próbálnám néhány adalékkal megvilágítani. Tisza és hívei

váltotta fel 1906-ban a modern, de sok hibát elkövető új rezsim: Conrad, Schönaich, Krobatin, Montecuccoli admirális, Georgi és Hazai Samu. *Albert Margutti:* Kaiser Franz Joseph. Persönliche Erinnerungen. Wien–Leipzig, 1924.; *Uő:* Vom alten Kaiser. Leipzig–Wien, 1921. Fejérváryt egyébként nagyra tartotta: „eine der glänzendsten Soldatenerscheinungen der altösterreichischen Armee." 1924-es id. könyve 173. o.

[148] A kormány apológiáját adja *Lányi Bertalan:* A Fejérváry-kormány kormányzatpolitikai és alkotmánypolitikai megvilágításban. Budapest, 1909. (Bár szerzőként csak Lányi neve szerepel, Fejérváryt társszerzőnek tekinthetjük iratai alapján, s az előszó szerint a kormány majd minden tagját bevonták a szerkesztésbe, Kristóffyt kivéve.) Belügyminisztere, *Kristóffy József* memoárja nem mindig megbízható: Magyarország kálváriája. Budapest, 1927. Kortársi bírálata *Ludwig Mangold:* Zur Geschichte des Kabinets Fejérváry. Leipzig, 1909. és *Gratz:* i. m. A válság történetének nagyívű áttekintése a hetvenes-nyolcvanas évek megközelítésében: Magyarország története. 7. k. i. m. VII., VIII. és X. fejezete *Hanák Péter,* illetve *Dolmányos István* munkája.

a magyarországi helyzet ismeretében semmi jót nem vártak a király elhatározásától, de hogy a kormányzati felelősségtől szabaduljanak, támogatták Fejérváry kormány-alakítását, ám abban szabadelvű politikus nem vállalt tárcát. Fejérváry, akinek három évtizede volt megismerni a magyar politika mozgató rugóit és a közhangulatot, maga sem bízott vállalkozása sikerében, s különösen nem tartotta magát alkalmasnak a válság megoldására. Hatalomvágy sem vezette 74 évesen, s tudhatta, hogy elveszti nehezen szerzett politikai tekintélyét, bár ez utóbbi különösebben nem érdekelte. Biztosan számított a szabadelvű párt részéről legalább a Tisza-szárny csendes támogatására, de annak, hogy vállalta a kormányalakítást, egyetlen érdemi oka volt: Ferenc József felesküdött katonájának és adósának tekintette magát.

Még szilárdan királyhű veje, Burián, aki az ő segítségével lett közös pénzügyminiszter és fia sem helyeselte az abszolutisztikus megoldást: „Egy idő múlva legjobb esetben ott volnánk, ahol most" – írta Burián előrelátóan naplójába 1905 áprilisában, s mikor Tisza május 7-én „kérdést intézett hozzám, elvállalnám-e a kormányalakítást? Feleltem határozott *nem*-mel". Burián közvetítő szerepet vállalt ugyan a király és az ellenzék között, de május 13-án azt jegyzi fel: „Apósomat a felség felidézte, avégett, hogy balsikerem esetére felszólítsa egy parlamenten kívüli kormány alakítására. Nézetem szerint nagy hiba, hogy ez történt..." Június 12-én ezt jegyzi fel: „Apósom összehozta a kabinetjét színtelen emberekből. Ezt ma a felségnek bejelentette, s hivatkozással ezelőtt egypár nappal beküldött, a helyzet egész súlyosságát híven ábrázoló emlékiratára a királynak ajánlott valamelyes koncessziót a nyelvkérdésben. A felség ezt kereken megtagadta... evvel a tragikus összekoccanás elemei meg vannak adva..."[149]

Fejérváry miniszterelnöki megbízatását ideiglenesnek tekintette, azzal a céllal, hogy a bukott Tisza-kormány végre távozhasson, s ő mielőbb rávegye a választás nyerteseit többségi kormány alakítására. Ez tűnik ki a király őt kinevező kéziratából is: „Kedves báró Fejérváry! Felette sajnálom, hogy hű magyar nemzetem országgyűlési képviselőházának többségéből kormányt mindeddig nem nevezhettem ki, és pedig azért nem, mert a többséggé szövetkezett pártok nem terjesztettek elém oly kormányzati programmot, melynek alapján a soraikból vett kormányra teljes megnyugvással rábízhattam volna a nemzet sorsát... reménylem azonban, hogy most a kisebbségi kormány felmentése után egy, a pártokon kívül álló kormány közvetítésével... mielőbb lehetővé fogja tenni, hogy a többség soraiból hívhatok meg miniszteriumot szeretett Magyarországom kormányzására... Különös örömömre szolgálna, ha Önnek sikerülne a politikai pártokkal való érintkezés folytán... a megegyezést előkészíteni és ezáltal egy többségi kormány kinevezését előmozdítani."[150]

Fejérváryt fia és Burián még parlamenti „bemutatkozása" előtt, június 19-én rábeszélték, hogy adja vissza megbízatását. Ezt meg is tette, miután a képviselőház ülésén nem csak a többség részéről talált merev elutasításra, de a kialakult helyzetért elsősorban felelős Tisza is nyíltan megtagadta a „darabont-kormány" támogatását, majd többször megismételte Burián és személyes hívei rábeszélésére, és látva, hogy nem tud a parlamenti többségnél eredményt elérni, de Ferenc József mindannyiszor „megparancsolta", hogy maradjon posztján. Burián tanúsága szerint kezdettől fogva tudta, hogy kísérlete kilátástalan. Mikor miniszterkeresése közben a szabadelvű Hódossy Imrének ajánlotta fel az igazságügyi tárcát, az elutasítva a felkérést, őszintén megmondta neki, mit gondol vállalkozásáról, mire

[149] HL Burián id. naplója. (A magyarországi k.u.k. ezredek szolgálati nyelvéről van szó.)
[150] *Lányi:* i. m. 16. o.

Fejérváry azt felelte volna: „Tudom, hogy mire vállalkoztam, de én nem felejthetem el azt, hogy mit köszönhetek a királynak, aki az életemet megmentette. Ha azt parancsolná, ugorjam le a harmadik emeletről, azt is megtenném érte."[151] Ferenc József is tudta, mivel tartozik Fejérvárynak politikai öngyilkosságáért. Mikor Fejérváry többszöri visszautasítás után elvállalta a kormányalakítást, „az öreg király kezet fogva régi katonájával, ezeket a szavakat mondta neki: »Amíg élek, sohasem fogom ezt Önnek elfelejteni«".[152] Magyar titkárának, König Károly tanácsosnak pedig azt mondta: „Fejérváry soha nem fog engem cserben hagyni, nem ismerek mást, aki oly hűen állna mellettem, mint ő."[153]

Június 21-én Fejérváry az uralkodóval egyetértésben feloszlatta és szeptemberig nem is hívta össze a képviselőház ülését, de tovább tárgyalt a házfeloszlatást alkotmányellenesnek nyilvánító többségi pártokkal. Július elsején felajánlotta minden követelésük (így a választójog kiterjesztése) elfogadását, kivéve a magyar szolgálati nyelv azonnali bevezetését a magyarországi ezredeknél. Ezt a koalíció '67-es pártjai (a katolikus Néppárt és Andrássy disszidens szabadelvűjei) is elutasították. Ezután a törvényhatóságokhoz intézett július 12-i üzenetében megismételte, hogy fő célja a többségi kormány megalakításának előkészítése, de a nyár folyamán mégiscsak arra kényszerült, hogy de facto átvegye az ország kormányzását, kormányának egyes tagjai pedig, elsősorban Kristóffy József belügyminiszter, most már nem bánták volna, ha továbbra is hatalmon maradhatnak. Ezért Kristóffy, egyelőre csak a maga nevében, de a király előzetes tudomásával július 27-én a szociáldemokrata párt nála megjelent küldöttsége előtt tartott beszédében bedobta az általános, titkos választójog bevezetését, egyrészt, hogy új választáson esetleg más többség születhessen, másrészt, hogy ezzel megbontsa a koalíció egységét, hiszen annak '67-es pártjai csak a '48-asok kedvéért fogadták el a választójog radikális kiszélesítését (s mikor végre kormányra kerültek, meg is akadályozták azt).

Fejérváry viszont még ragaszkodni próbált eredeti feladatához, s a képviselőház 1905. szeptember 15-i ülésén bejelentette: a király, aki elfogadta lemondását, várja a koalíció propozícióit kormányalakításra, s a Ház ülésezését október 10-ig újra elnapolta. Eközben a koalíció vezérei szeptember 23-án audiencián jelentek meg a Hofburgban, de megegyezés nem született, s így az országgyűlést december 19-ig ismét elnapolták.

Október 16-án a király újra kormányalakításra szólította fel Fejérváryt, de ekkor már nem csupán közvetítés céljából, hanem a kormányzással, új választás előkészítésével is megbízva. Ezzel már akárhogy nézzük, letért a törvényesség útjáról, s most már nemcsak a koalíció, a szabadelvű párt is élesen bírálta, földművelésügyi minisztere, akit a nagybirtokosok megfigyelőjének tekinthetünk, kilépett a kormányból. Igaz, elnyerte viszont a szociáldemokraták és a sajtófőnöke, Vészi József körül tömörülő modern értelmiségi csoport (Ady, Jászi és társaik) támogatását, akik nem tápláltak illúziókat a koalíció felől – persze Ferenc József felől sem, de Fejérváryban egy parancsot teljesítő katonát láttak, akiről az egyházpolitikai viták éveiből még jó emlékeik is voltak, és a választójogot fontosabbnak tartották az uralkodó körök belső differenciáinál.

Fejérváry új kormányalakítása még mindig a kisebbik rossz volt a tervezett katonai diktatúrához képest – bár tegyük hozzá: nincs okunk feltételezni, hogy annak támogatását a király parancsára nem vállalta volna –, de antiparlamentáris megoldás, amely ráadásul

[151] *Horánszky:* i. m. I. k. 558. o. Hódossy személyes közlése Horánszkynak.
[152] *Horánszky:* i. m. I. k. 557. o. Fejérváry Imre személyes közlése Horánszkynak.
[153] *Josef Schneider* (Margutti álneve): Kaiser Franz Joseph I. und sein Hof. Wien, 1919. 49. o.

csak bukással végződhetett. Most már nemcsak parancsot teljesített, Andrássy és Tisza kétszínűségén felbőszülve és talán Kristóffyék hatására is politikai feladatot vállalt a siker reménye nélkül, hiszen nem volt pártja, amellyel választást nyerhetett volna, papírforma szerint azon csak a koalíció pártjai diadalmaskodhattak. Ráadásul olyan célt tűzött programja élére, melynek (a választók számát megháromszorozó reformnak) ha ellensége nem is volt, de meggyőződéses híve sem. 1905. október 28-án programbeszédet tartott,[154] melyben már nem tartózkodott a választási programokban szokásos komolytalan szociális ígéretektől sem, amit a szabadelvű párt azonnal összehívott értekezlete nem is habozott szemére vetni. December elsején, majd 19-én újra lemondott, ezt Ferenc József nem fogadta el, s most már igazán csak őt képviselte minden parlamenti erővel szemben.

1906. újévi nyilatkozatában ugyan újra a koalícióhoz fordult: „Semmi sem akadályozza a többséget abban, hogy a status quo alapján a kormányt átvehesse és... felelős állásban a koronával majdan egyetértésre jutni igyekezzék."[155] A hangulat ekkor már valóban forradalmi volt, a király és a koalíció szemei előtt 1848 képei jelentek meg – s mindketten megrémültek tőlük. Andrássy február 3-án olyan kompromisszumot ajánlott fel Ferenc Józsefnek, amit ő nyugodtan elfogadhatott volna, ha a közeljövőbe látva megérzi: puhul a nagy hazafiság, s nem nézi Kossuth Ferencet – Kossuthnak. Így viszont teljesen szükségtelenül megrendeztette Fejérváryval az országgyűlés brutális feloszlatását, honvéd karhatalom bevonulásával a Parlament épületébe, katonai kormánybiztos kinevezésével. Március 16-án Fejérváry feloszlatta a koalíció „vezérlő bizottságát", mint valami forradalmi komitét. Fejérváry ezzel valóban gyűlöltté vált, a nemzeti emlékezet a „darabont" nevét máig a katonai puccshoz kötve őrizte meg, elfeledve hőstetteit, a honvédség fejlesztésében végzett három évtizedes sikeres munkáját.

A parlamenti többség viszont végre megijedt – a katonaságtól vagy a forradalmi tetteket követelő nemzettől? – s beadta derekát. Április ötödikén Fejérváry fogadta Kossuth Ferencet, aki másnap Andrássyval Bécsbe utazott, s miután lemondtak a katonai követelésekről és elfogadták az általános, titkos választójog elvét, végre megalakíthatták a parlamentáris kormányt, mely kiírta az új választásokat. Fejérváry lemondását most már elfogadta a király, a kortársak emlékezete szerint boldogan, széles mosollyal adta át a hatalmat az új kormánynak. „Politikus nem lettem, de rinocérosz bőröm nőtt" – mondta egy újságírónak.[156]

„Kedves Fejérváry báró! Kérelmének megfelelőleg önt magyar miniszterelnöki állásától fölmentettem" – így kezdődik az 1906. április 8-i „legfelsőbb kézirat". „Ezen, a legnehezebb körülmények közt példás áldozatkészséggel viselt állásában a személyemhez való leghűbb ragaszkodástól, valamint a legtisztább hazafiasságtól vezéreltetve, önfeláldozó buzgalommal kitűnő szolgálatokat teljesített... Ezen, valamint előzőleg is évek hosszú során át, nevezetesen a honvédség nagymérvű fejlesztése által a trón és a haza körül szerzett nagy érdemeiért önnek hálás köszönetet mondok és biztosítom különös kegyelmemről és őszinte vonzalmamról..."[157]

[154] Programbeszéde teljes szövegét közli *Lányi:* i. m. 99–122. o.

[155] Uo 146. o.

[156] *Neue Freie Presse,* (Bécs) 1914. április 26. Távozása után még rá hárult a gondoskodás elbocsájtott híveiről. „Wekerle, Kossuth és Andrássy ugyanis megkérték, hogy kormányának nyugdíjjogosultsággal nem bíró tisztviselőit ő lássa el végkielégítéssel, s erre a megfelelő összeget az ő kezébe adták. Fejérváry azoknak, akikenek tehette, állandó kegydíjat is szerzett a király magánpénztárából", miniszterei nek magas kitüntetéseket. *Az Újság,* 1914. április 26.

[157] Közli *Lányi:* i. m. 191–192. o.

Báró Fejérváry Géza síremléke a bécsi Zentralfriedhofban
Dr. Pollmann Ferenc felvétele

S valóban: végleges bukása után azonnal visszahelyezte a darabont-testőrség kapitányi állásába, gondoskodva jövedelme bőkezű megállapításáról. Reprezentatív állásában politikával nem foglalkozott többé, „Saugeschäft" mondta rá, az őt cserbenhagyó politikai híveit megértette, de azért megsértődött rájuk, családja és mind inkább betegségei kötötték le, de az erős szivarokról miattuk sem tudott lemondani. Jó kedélyét megőrizte, különösen a koalíció bukásán mulatott nagyokat. „Nem érdekel az egész politika – mondta akkor egyik intimusának, Szomory Emil újságírónak (az író bátyjának) –. Különben is mindig azt mondták rám Apponyi Albert meg a többiek, hogy nem értek hozzá. Helyes, ők jobban értettek hozzá – láttuk."[158] Vigasztalásul ekkor, Solferino 50. évfordulóján adta neki a Mária Terézia-rendhez a gyémántokat Ferenc József (ha már magának nem adhatta – utolsó csatájáért, melyet a Feldherrnhügel-ről vezényelt). 1911-ben katonai szolgálata 60. évfordulójára az uralkodó emlékérmet veretett, egyik oldalán Fejérváry, a másikon a solferinoi csata képe.

[158] *Az Újság*, 1914. április 26. (a Fejérváryt élete alkonyán gyakran látogató Szomory Emil nekrológja, sok más érdekes adatot is tartalmaz.)

1912. december 13-án az uralkodó első főudvarmestere közölte vele, hogy Ferenc József kinevezte a bécsi magyar testőrség kapitányának. Így továbbra is a császárvárosban kellett élnie (bécsi lakása berendezésére még 1903-ban tízezer koronát kapott a Mária Terézia Rendtől). Megszerette Budapestet, nem szívesen lakott Bécsben, egészségének sem használt a hurcolkodás, csúzos, köszvényes, dagadt lábai kínozták, és lassan az érelmeszesedés. Utolsó nyarát Karlsbadban és Bad Gasteinben töltötte. 1914 kora tavaszán hörghurut, majd tüdőgyulladás lépett fel, s végül a nyelvrák vitte el. Utolsó heteiben sokat szenvedett, enni sem tudott már. 1914. április 25-én halt meg.

Díszes bécsi temetésén a meghűlt Ferenc Józsefet a trónörökös képviselte („az úr beteg, a szolgája meghalt" – írta Bródy Sándor).[159] Ott volt az utolsó élő Mária Terézia-lovag, egy cumberlandi herceg, aki 1866-ban részt vett a langensalza-i csatában, Hazai Samu honvédelmi miniszter a magyar kormány több tagjával és sok magyar politikus. A 39-esek díszszászlóalját Károly főherceg, a leendő király vezette. A pesti Parlamentben Tisza István búcsúztatta.

Nem érte meg már a nagy háborút, amelyre évtizedeken át készült. Nem láthatta munkája eredményét: a honvédség helytállását ötödfél éven át, mellyel bebizonyította, hogy valóban „első vonalbeli" haderő, mely nem maradt el lényegesen a közös hadseregtől; a népfelkelés eredményes, évről évre nagyobb részvállalását a háború terheiből. S nem kellett megérnie Ferenc József halálát, világa: a Monarchia és a régi Magyarország vereségét és felbomlását. Egy sikeres pálya végén, jókor hunyta le szemét.

[159] *Az Újság*, 1914. április 26. – Az utolsó évére, betegségeire, stb. vonatkozó adatok főleg a halála után megjelent terjedelmes nekrológokból valók.

Tibor Hajdu

GÉZA FEJÉRVÁRY'S CAREER

or how could a Hungarian be Franz Joseph's Favourite

Summary

General of the Infantry Géza Fejérváry was Hungarian minister of defence for two decades, between 1884 and 1903, and still his detailed biography has not yet been written. The study focuses on his close connection with Franz Joseph I, and his endeavours to reach it. The Emperor turned his attention to the aggressive captain in 1859 at Solferino, where the monarch tested his abilities as commander for the last time, and where Fejérváry distinguished himself, winning the highest military honour, the Military Order of Maria Theresa, and barony with it. From 1865 to 1868, he served as the Emperor's aide-de-camp, and it was then that their relation developed into what may be called a friendship. The study aims at throwing light upon Fejérváry's much-debated mission, which has remained in obscurity ever since though. After the defeat at Königgrätz in 1866, Franz Joseph sent him and his other confidant, the later chief of staff Beck, to Benedek several times, to inform him on the situation of the Nordarmee and to help preserve the withdrawing troops from an even greater catastrophe. Although many accused him of ingratitude towards his fatherly patron, Benedek, from that time on the stars of Fejérváry and Beck were rising steadily.

In 1872, he was posted to the recently established Hungarian army against the grain, and soon became the deputy of the minister of defence for a whole decade. He found his bearings quickly in what was a new area for him, and did not only gradually overcome the distrust of Hungarian public opinion towards the *schwarzgelb* commissar from Vienna, but also significantly contributed to the development of the Hungarian armed forces, from a second-line militia to a considerable military force. Nevertheless, he could only rise to the ministry through difficulties in 1884, through the intercession of Vienna. He proved his allegiance to the Emperor in several political crises, such as the great anti-military demonstrations in 1886 and 1889, and he was also recognised by the opposition, owing to the establishment of high-level officer training in Hungary, the humanisation of military service and the foundation of Hungarian war industry. He faced serious problems both in politics and in his private life. Supported by the documents of Franz Joseph's military cabinet, the study introduces how the monarch aided him by redeeming his debts, covering up his marriage scandals, and neglecting his defeat at the elections, and how he overwhelmed him with decorations and presents, while worriedly asking for telegram reports on his duels.

It might be the least known of all, what an increasingly important role Fejérváry played in Hungarian internal affairs between 1890 and 1904, during the government crises subsequent to the fall of Kálmán Tisza. This could not have happened under Kálmán Tisza, but as a permanent member of the ever-changing governments of powerless prime ministers, Fejérváry had not only been a firm representative of a moderately liberal policy, but also the intercessor of ecclesiastical reforms at the monarch, which the latter could be reasoned to accept with much difficulty. In revealing this, the recently published cabinet records are of significant help. The less known diaries of Fejérváry's son-in-law, the Austro-Hungarian Monarchy's finance and then foreign minister Burián, too confirm his endeavours to build up a clientele. These introduce how he helped the average consulate official to such a high rank and how he paved the way for István Tisza to prime ministry. It is also known though that Fejérváry played a scandalous and anti-parliamentary role in forming his government in 1905. One cannot add any more to this than that he was fully aware of the absurdity of the enterprise, which he undertook by command of the monarch only.

Tibor Hajdu

LA CARRIÈRE DE FEJÉRVÁRY
ou comment un hongrois a-t-il pu devenir le favori de François-Joseph

Résumé

Bien que le général d'infanterie Géza Fejérváry eut été ministre hongrois de la défense durant deux décennies (1884-1903), personne n'écrivit sa biographie détaillée. La présente étude met au centre sa relation étroite avec François-Joseph Ier et son ambition d'y arriver. L'empereur remarqua le capitaine d'esprit offensif à Solferino (1859) où celui-là se présenta la dernière fois en sa qualité de chef d'armée. A l'issu de cette bataille, Fejérváry obtint l'Ordre Marie-Thérèse, plus haute distinction militaire et le titre de baron avec. Entre 1865–1868, il fut l'officier d'ordonnance de l'empereur et c'est durant ces années-là que leurs relations proches et presque amicales se renforcèrent. L'étude cherche à éclaircir sa mission très discutée lors de laquelle il a été envoyé plusieurs fois, après la défaite à Königgrätz (1866), avec Beck, futur chef d'état major et également proche de François-Joseph, chez Benedek afin de l'informer sur la situation de Nordarmee et d'éviter à la troupe en retraite une catastrophe de plus grande ampleur. Bien qu'il eut été accusé d'ingratitude envers son protecteur Benedek, la carrière de Fejérváry et aussi de Beck commença alors à monter en flèche.

En 1872 il fut affecté, contre son gré, à l'armée hongroise nouvellement formée et il devint bientôt vice-ministre de la défense pour une décennie. Il s'adapta vite à ce nouveau terrain et réussit à vaincre la méfiance de l'opinion publique hongroise envers ce commissaire «schwarzgelb» envoyé de Vienne qu'il fut en créant une véritable force armée à la place des milices de second plan prévues à l'origine. Cependant il eut besoin de la pression exercée par Vienne pour devenir ministre en 1884. Il fit preuve de sa loyauté envers l'empereur lors de plusieurs crises politiques (grandes démonstrations contre l'armée en 1886 et en 1889), tandis qu'il gagna aussi la reconnaissance de l'opposition grâce à la fondation d'une formation d'officiers hongrois de qualité, à l'humanisation du service militaire et à la création de l'industrie de guerre hongroise. Dans sa vie privée il fut également confronté à de graves problèmes. A ce sujet, l'étude étaye, aussi avec des documents du cabinet militaire de François-Joseph, comment l'empereur l'a soutenu en réglant ses dettes et ses scandales de mariage ainsi qu'en négligeant sa défaite électorale tout en le comblant de décorations et même de cadeaux et en exigeant avec inquiétude des télégraphes sur ses duels.

Le moins connu reste peut-être le rôle croissant que joua Fejérváry dans la politique intérieure hongroise entre 1890–1904 lors des crises gouvernementales successives suivant la chute de Kálmán Tisza. En tant que membre permanent des gouvernements dirigés par des premiers ministres faibles, il fut non seulement un représentant marquant d'une orientation libérale et modérée, mais aussi le porte-parole des réformes de politique ecclésiastique auprès de l'empereur qui, au bout de longues discussions, finit par les accepter. Les comptes-rendus des Conseils des Ministres récemment publiés aident également à mettre en évidence ceci. Les journaux intimes peu connus de son gendre Burián, ministre des finances puis des affaires étrangères de la Monarchie, révèlent également son clientélisme, sa manière de faire accéder à un rang si élevé un fonctionnaire de consulat médiocre ainsi que son aide fournie à István Tisza jusqu'à la nomination de celui-ci au poste de Premier ministre. Par contre, il est bien connu le rôle scandaleux que joua Fejérváry en 1905 avec la formation d'un gouvernement antiparlementaire. A ceci on peut juste ajouter qu'il était conscient de l'absurdité de cette entreprise qu'il avait assumée uniquement sur ordre de l'empereur.

Tibor Hajdu

DIE KARRIERE VON GÉZA FEJÉRVÁRY

oder: wie konnte ein Ungar zu einem der Lieblinge Franz Josephs werden

Resümee

General der Infanterie Géza Fejérváry war zwar zwischen 1884–1903 zwei Jahrzehnte hindurch ungarischer Minister für Landesverteidigung, trotzdem hat niemand seine detaillierte Biographie erstellt. Im Mittelpunkt der Studie stehen seine enge Beziehung zu Franz Joseph I., bzw. seine Bemühungen, solch eine enge Beziehung zum Herrscher zu knüpfen. Der Kaiser wurde auf den angriffslustigen Hauptmann aufmerksam, als sich dieser bei Solferino auszeichnete. Dies war zugleich das letzte Mal, dass der Herrscher seine Fähigkeiten als Feldherr vorführte (1859). Für seine Leistungen erhielt Fejérváry den höchsten Militärorden, den Maria-Theresien-Orden und mit diesem den Titel Baron. Zwischen 1865–1868 diente er als Flügeladjutant des Kaisers und dies war die Zeit, als sich ihre vertrauliche, fast schon freundschaftliche Beziehung verfestigte. Die Studie versucht auch die umstrittene, trotzdem unklare Mission von Fejérváry zu beleuchten: nach der Niederlage von Königgrätz (1866) wurde er zusammen mit einem anderen Vertrauten von Franz Joseph, dem späteren Generalstabschef Beck mehrmals zu Benedek geschickt. Sie sollten ihn über die Situation der Nordarmee informieren und die sich im Rückzug befindende Armee vor einer noch größeren Katastrophe bewahren. Zwar warfen ihm viele Undankbarkeit gegenüber seinem väterlichen Gönner Benedek vor, trotzdem stieg Fejérváry ab diesem Zeitpunkt – ähnlich, wie Beck – steil auf der Karriereleiter empor.

1872 wurde er entgegen seines Willens zur kurz zuvor zustande gekommenen ungarischen Honved-Armee versetzt und innerhalb kurzer Zeit für ein ganzes Jahrzehnt zum Stellvertreter des Ministers für Landesverteidigung. Er orientierte sich rasch auf dem für ihn neuen Terrain und konnte das Misstrauen der ungarischen Öffentlichkeit, das dem schwarzgelben Kommissar aus Wien entgegengebracht wurde, stufenweise abbauen und parallel dazu entscheidend zur Entwicklung der als eine Miliz in zweiter Reihe vorgesehenen Honved-Armee zu einer ernsthaften Streitmacht beitragen. Den Ministerposten konnte er jedoch nur schwer, auf Drängen aus Wien im Jahre 1884 erringen. Fejérváry konnte seine Loyalität gegenüber dem Kaiser in mehreren politischen Krisen (so zur Zeit der großen armeefeindlichen Demonstrationen der Jahre 1886 und 1889) unter Beweis stellen. Zugleich errang er mit der Fundierung der niveauvollen ungarischen Offiziersausbildung, der Humanisierung des Militärdienstes und der Gründung der ungarischen Kriegsindustrie auch die Anerkennung der Opposition. Nicht nur in der Politik, auch in seinem Privatleben kämpfte er mit schwerwiegenden Problemen; die Studie belegt auch mit Dokumenten aus dem Militärkabinett von Franz Joseph, wie der Herrscher Fejérváry beim Abbezahlen seiner Schulden und beim „Frisieren" seiner Eheskandale half, wie er seiner Wahlniederlage keine Beachtung schenkte, wie er Fejérváry mit Auszeichnungen, sogar Geschenken überhäufte und parallel dazu bangend um Telegrammmitteilungen über seine Duelle bat.

Am wenigsten ist wohl die wachsende Rolle bekannt, die Fejérváry zwischen 1890–1904, zur Zeit der Regierungskrisen nach dem Sturz von Kálmán Tisza in der ungarischen Innenpolitik spielte. Während der Amtszeit von Kálmán Tisza konnte solch eine Rolle gar nicht in Frage kommen, aber als unverändertes Stammmitglied von wechselnden Regierungen mit schwachen Ministerpräsidenten war er nicht nur herzhafter Vertreter einer mäßig liberalen Richtung, sondern auch Fürsprecher zum Beispiel von kirchenpolitischen Reformen beim Herrscher, die von diesem nur nach langem Überreden akzeptiert wurden. Beim Aufdecken dieser Zusammenhänge sind uns unter anderem auch die neuerdings publizierten Protokolle des Ministerrates behilflich. Die weniger bekannten Tagebücher des Schwiegersohns von Fejérváry, Burián, der Finanz- und Außenminister der Monarchie gewesen ist, belegen ebenfalls die Versuche von Fejérváry, eine Klientel auszubauen. Sie zeigen, wie er den mittelmäßigen Konsulatsbeamten in eine so hohe Position hob und wie er den Weg für István Tisza bis zu dessen Ernennung zum Minister-

präsidenten ebnete. Bekannt hingegen ist die skandalträchtige Rolle, die Fejérváry mit seiner antiparlamentarischen Regierungsbildung im Jahre 1905 spielte. Diesbezüglich kann nur darüber etwas Neues gesagt werden, inwiefern er sich über die Unmöglichkeit des Unterfangens im Klaren gewesen ist, das er nur auf Befehl des Herrschers annahm.

Тибор Хайду

КАРЬЕРА ГЕЗЫ ФЕЙЕРВАРИ,

или каким образом смог венгр стать фаворитом императора Франца Иосифа

Резюме

Генерал-пехотинец (General der Infanterie) Фейервари Геза в течение двадцати лет в период 1884–1903 годов был венгерским министром обороны, несмотря на это его подробная биография не была написана. В центре публикуемой работы поставлена его тесная связь Фейервари с императором Францем Иосифом I, вернее, автор описывает стремления генерала к достижению этой тесной связи. Император обратил внимание на капитана с наступательным темпераментом, когда у Сольферино он в последний раз (1859 г.) испытывал его полководческие способности, после чего капитан и был награжден, заслужив самую высокую военную награду, Орден Марии Терезы, а вместе с ним и титул барона. В 1865–1868 годах он служил флигель-адъютантом императора, в этот период упрочились их отношения, которые можно назвать почти дружескими, задушевными. Статья ставит задачу осветить много оспариваемую, и все же оставашуюся в тени миссию этого человека, когда он после поражения при Кенигратце (в 1866 году) вместе с другим поверенным Франца Иосифа, впоследствии начальником генерального штаба Беком был несколько раз направлен к Бенедеку с целью информировать его о состоянии Северной Армии и для содействия в сохранении отступающей армии, дабы предотвратить еще большую катастрофу. Хотя многие обвиняли Фейервари в неблагодарности по отношентию к его отеческому благодетелю Бенедеку, все же карьера Фейервари, как и карьера Бека, начиная с этого момента, неуклонно шла вверх.

В 1872 году вопреки его желанию он был прикомандирован к недавно сформированной венгерской армии, а затем вскоре был назначен на пост заместителя министра обороны, где он оставался в течение целых десяти лет. Он быстро ориентировался на новом для него поприще и сумел постепенно преодолеть недоверие венгерской общественности по отношению к „черно-желтому" комиссару, присланному из Вены, что оказало существенное содействие в развитии венгерсих вооруженных сил, – которым первоначально было предназначено быть милицией второго ранга, – превращению их в серьезные вооруженные силы. Пост министра обороны, однако, он получил с трудом и под давлением Вены в 1884 году. В ряде политических кризисов (крупные антивоенные демонстрации 1886, 1889 годов) он сумел доказать свою преданность императору, между тем, ему удалось осуществить обоснование венгерской офицерской подготовки на высоком уровне, сделать более гуманной воинскую службу рядового состава, заложить основы венгерской военной про-мышленности, в результате чего он завоевал также и признание венгерской оппозиции. Фейервари преодолевал серьезные проблемы не только в военном деле, в политике, но сталкивался с ними и в своей личной жизни. Автор статьи, подтверждая документами военного кабинета Франца Иосифа, показывает, как император помогал своему фавориту выплатить его личные долги, как сглаживал его супружеские скандалы, не обращая внимания на провалы его на выборах, осыпал своего любимчика наградами, более того, подарками, и как с тревогой ожидал телеграфных донесекний о его дуэлях.

Пожалуй, менее всего известна та роль, которую Фейервари во все возрастающей мере играл в венгерской внутренней политике в 1890–1904 годах в период правительственных кризисов после падения Тисы Кальмана, в качестве неизменного стабильного члена сменявших друг друга правительств со слабыми премьерами после Тисы Кальмана, во время правления которого об этом даже речи не могло быть. Он был однако не только энергичным представителем умеренного либерального крыла со свободными принципами, но и заступником (ходатаем) у правителя, например, реформ политики в области церкви, которые император принял лишь после долгих уговоров. Вскрытию таких фактов содействуют в числе прочего и недавно опубликованные протоколы совета министров. Менее известные дневники зятя Фейервари Буриана, бывшего министром финансов, а затем министром иностранных дел, также подтверждают, как Фейервари осуществлял строительство клиентуры, как выравнивал путь Тисы Иштвана до назначения его на пост премьер-министра. Однако известна и та скандальная роль которую Фейервари сыграл в 1905 году, сформировав антипарламентарное правительство. Здесь следует лишь подчеркнуть, что ло сих пор не было известно, насколько четко сознавал он нелепость этого предприятия, которое выполнил по приказу правителя.

Budapest, 2003.
360 o. + 16 sztlan o.
3700.- Ft
ISBN 963 9402 30 3

Markó Árpád: II. Rákóczi Ferenc csatái

Válogatott tanulmányok

Sajtó alá rendezte: Mészáros Kálmán

A Rákóczi-szabadságharc hadtörténetének első igazán avatott kutatója, Markó Árpád (1885–1966) számos tanulmányában dolgozta fel a kuruc szabadságharc nagy csatáit és kisebb ütközeteit. A szerző érdeme, hogy a témát a spanyol örökösödési háborúval kapcsolatos nemzetközi összefüggésrendszerben vizsgálta. Ezek az egyre nehezebben hozzáférhető, de immár klasszikussá vált tanulmányok egységes formában és az újabb kutatási eredményekre is utaló jegyzetapparátussal jelentek meg a szabadságharc kitörésének 300. évfordulója alkalmából. A kiadvány bevezetőjében a szerző munkásságát és hányatott életútját, a függelékben pedig a témával foglalkozó műveinek teljes bibliográfiáját is fellelhetjük. A kötetet használatát személy- és földrajzinévmutató, valamint alakulatmutató könnyíti meg.

A szakma elismerését mi sem jelzi jobban, mint hogy a könyv a *Hadtörténelmi Közlemények* és a *Századok* hasábjain is kitűnő kritikát kapott.

Nap Kiadó

Werth Henrik altábornagy
Mihalovits Miklós festményéről készült fotómásolat
Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívuma, lt. sz.: 23.758.

írtak össze. A római katolikus templom 1877-ben épült. A községnek ekkor már postája, távírója és hajóállomása volt. A lakosok hitelszövetkezetet és két gazdasági egyesületet tartottak fenn. A nagyobb vagyoni különbségektől még mentes sváb kisgazdálkodó közösség munkája nyomán a helység dinamikusan fejlődött. Sorsukat maguk irányították. Földesurat nem ismertek maguk felett.[2] Ebbe a közösségbe született bele Werth Henrik, ami nyomot hagyott rajta későbbi élete során is. Apja Werth Lorenz (Lőrinc) kisbirtokos. Anyja nevét nem ismerjük. Két fiútestvéréről tudunk. Egyikről csak annyit, hogy még a negyvenes évek elején is odahaza gazdálkodott. A másik testvér, a nála tizenöt évvel fiatalab Lőrinc, tűzértisztként szolgált, 1943-ban már ezredesi rendfokozatban.

A minden bizonnyal német tanítási nyelvű elemi iskola öt osztályát 1887-től 1893-ig szülőfalujában járta ki. A magyar nyelvet az iskolában sajátíthatta el. A jó fejűnek bizonyuló gyereket tanítója továbbtanulásra alkalmasnak találhatta. Közbenjárására a szülők beleegyeztek, hogy fiuk polgári iskolában tanuljon tovább. A legközelebbi ilyen iskola a

[2] Magyarország vármegyéi és városai. Torontál vármegye (Szerk. *Borovszky Samu.*) Budapest, 1911. XII. o.

harminc kilométerre lévő Nagybecskereken volt. Ez kizárta, hogy naponta járjon be az iskolába, ezért szobát kellett bérelnie. Ez még akkor is jelentős anyagi áldozatot követelt apjától, ha feltételezzük, hogy szállásadója több diáknak adta ki a szobát.

A polgáriban magyar osztálytársai voltak. Az ő révükön került kapcsolatba először a vegyes népességű kisváros társadalmával, ahol a magyarok képviselték a vezető réteget. Ő a sváb kisebbség tagja, amelyik hite szerint fölötte áll ugyan a szerbnek, rácnak, románnak, de a magyarok őt is lenézik. Valószínű, hogy az ekkor még hiányos magyar tudása, kiejtése miatt gyakran mosolyogták meg társai. Az iskola tudatosította benne, hogy a magyar királyság polgára, mely mellesleg a soknemzetiségű Monarchia része. Őfelsége Ferenc József a király, aki egyben az Osztrák–Magyar Monarchia császára is. Falujának közösségéből olyan társadalmi közegbe került, ahol különbségek vannak az emberek között a nyelv, a származás, a foglalkozás, a vagyon szerint. Habár nem a társadalmilag differenciáltabb gimnáziumba járt, a polgáriban is különbség mutatkozott a vidékről bekerült parasztgyerekek és a helyi iparos, kispolgár csemeték között. A jó képességű, falujából kiszakadt sváb parasztgyerek tudta, ha apja kívánságnak megfelelően valamivé akar lenni, úgy tanulnia kell. Kemény szorgalmával, tisztességtudó fegyelmezett magatartásával minden bizonnyal magára irányította tanárai figyelmét.

A polgári iskola jó eredménnyel elvégzett negyedik éve után felvetődött a továbbtanulás kérdése. A lehetőségek meglehetősen szűkre szabottak voltak. A nagyobb perspektívát nyújtó gimnázium felé csak különbözeti vizsga nyithatta meg az utat. Ez azonban különben sem szerepelhetett apja elképzelései között. Olyan iskola után kellett nézni, amelyik ösztöndíjat és négy év után biztos egzisztenciát biztosít. Ezek közé tartozott a hadapród iskola. A császári és királyi hadsereg iskolái nyitottak voltak tehetséges parasztgyerekek előtt is. Nem tudni, milyen úton-módon, kinek az ajánlására került előtérbe ez a megoldás. Sváb származása, német nyelvtudása, jó előmenetele előnyt jelentett. Az ifjú Werth számára pedig a katonatiszti pálya nimbusza vonzó volt. Így apai beleegyezéssel és nagy várakozással utazott a temesvári 7. hadtest parancsnokságára, a felvételi helyszínére. A vizsga sikerült, és a 16 éves ifjú 1897 őszétől a bécsi k.u.k. Infanterie Kadetten-schule, a gyalogsági hadapródiskola hallgatója lett. A felvételi vizsga jeles eredményére utal, hogy nem a hasonló nagyszebeni iskolába küldték.

Sok jó tanáccsal, a zsebében kevés pénzzel, de nagy akarással vegyes szorongással indulhatott el szülőfalujából, hogy egynapi utazás után a Monarchia számára eleddig elérhetetlen távolságban lévő fővárosába, Bécsbe érkezzen. Természetesen nem sok ideje maradt, hogy a várossal ismerkedjen, mert azonnal elnyelte őt a katonaiskola.

Évfolyamtársai a Monarchia minden részéből érkeztek, képviselve annak minden nemzetiségét. Köztük bizonyára magyarok is. Az oktatás természetesen német nyelven folyt, ami azonban még a kisszámú magyar nemzetiségű hallgatónak sem okozhatott gondot. Werthnek sokkal inkább az általa beszélt sváb dialektusnak az irodalmi némethez való közelítése jelenthetett komoly feladatot. Nehezen leküzdhető kiejtése szemet szúrt oktatóinak, akik még a negyedik év végén is hármasra taksálták a különben „igen jó" minősítéssel végzett növendékük német nyelvi tudását. Ugyanakkor ötösre annak az általuk alig ismert magyar és négyesre francia nyelvi előmenetelét.

Társadalmi hovatartozásukat tekintve a zömében állami kishivatalnok származású – csak polgári iskolát végzett – hallgatók között iparos és módosabb paraszt szülők gyermekei is megtalálhatók voltak. Az arisztokrácia, a nagybirtok, a politikai és értelmiségi elit gyermekei nem igen fordultak elő a k.u.k. gyalogsági hadapródiskolákban. A társa-

dalmi és vagyoni különbségek elmosódtak ebben a közegben. Aligha okoztak komolyabb feszültségeket a növendékek között. Az egyenruhát felöltve és beilleszkedve az iskola rendjébe a császár katonájivá, reményük szerint jövőbeni tisztjeivé lettek, akiknek feladata a Monarchia szolgálata, minden külső ellenségtől való megvédése lesz. Elöljáróik, tanáraik ebben a szellemben nevelték a rájuk bízottakat. Ami az iskola színvonalát illette, az alig haladta meg a későbbi magyar jutasi altisztképzőét. Kevesebb elmélettel, több gyakorlattal igyekeztek belesulykolni a növendékekbe mindazt, amit egy gyalogos szakaszparancsnoknak tudnia kell. A humán és történeti ismeretek oktatása legfeljebb némi osztrák hadtörténeti vonatkozások előadásáig terjedt. Ismereteik nem igen haladhatták meg a polgári iskolából hozottakat. A nemzeti szempontok nem voltak figyelembe veendők. Szabadságra csak karácsonykor és nyáron utaztak a növendékek. Bécsi kimenőre ritkán került sor, önállóan aligha ismerkedtek Bécs városával. Annak szellemi és kulturális élete nem igen volt befolyással szilárd monarchista és valláserkölcsi nevelésükre. A császárváros nevezetességeinek megtekintése és egyéb közös programok – színházlátogatás – a Monarchia iránti büszkeség érzésének megalapozását és megszilárdítását szolgálták. A növendékek zöme – beleértve Werthet is – amikor tanulmánya befejezése után elhagyta a császárvárost, alig ismerhette jobban, mint négy évvel előtte.

Werth növendék a rá jellemző szorgalommal látott neki az elméleti tárgyak elsajátításához. Be kellett hozni azokat, akik a hazulról hozott több ismerettel könnyebben boldogultak. Az alaki formaságok elsajátítása, a gyakorlatok nem okoztak gondot a mezőgazdasági munkában edződött, zömök parasztgyereknek. Meg kellett mutatnia apjának, falujának, hogy nem hiába bíztak benne.

Az eredmény nem is maradt el, mint ezt évenkénti besorolásai is igazolják:

1897/1998	1. évf.	4/49	9/49
1898/1899	2. évf.	15/47	7/47
1899/1900	3. évf.	9/48	5/47
1900/1901	4. évf.	7/84	7/88

Négy év után Werth Henrik hadapród tiszthelyettes „igen jó" minősítéssel hagyta el az iskolát. Avatására 1901. augusztus 18-án került sor.[3] Kézhez kapta első szolgálati beosztását a bécsi cs. és kir. 60., zömében magyar állományú és kiegészítésű gyalogezred Egerben állomásozó 3. zászlóaljához.

Kedvvel kezdte meg szolgálatát Egerben. A bécsi 60. magyar gyalogezred kiegészítő kerülete Eger és környéke volt, ezért az ezred altisztképző iskoláját is az egri zászlóaljnál hozták létre. Parancsnokságával a fiatal Werthet bízták meg. Oktatói feladatot kapott az ezred szintén itt működő önkéntes iskoláján is. Alig telt el egy év, és 1902. november 1-jén hadnaggyá léptették elő.

A 60. gyalogezred egri zászlóaljának tisztjei között minden bizonnyal többen is voltak, akik a szabályzatoknak megfelelően tettek eleget szolgálati kötelmeiknek és kiérdemelték munkájuk jó vagy kiváló minősítését. Azonban kitűnt közülük a fiatal hadnagy, aki megérkezése után hatalmas lendülettel vetette magát a munkába. Ő mielőbb az ezred valamelyik bécsi zászlóaljához akart kerülni. Nem igen tévedünk, ha feltételezzük, hogy

[3] Österreichisches Staatsarchiv (ÖStA) Wien, Kriegsarchiv (KA) K. u. K. Inf. Kad. Schule in Wien. Klass-Liste 1901.

Werth hadnagy mértéktelen munkavágyának és ambíciójának kiélésével kivívta tiszttársai ellenszenvét. Mélységesen lenézhették, ugyanakkor irigyelték is, ezt a mindenkit túlteljesítő strébert, ezt az élő lelkiismeretet, aki zavarta komfortérzetüket, kisebb-nagyobb mulasztásaikat juttatta eszükbe. A szolgálati szabályzat kínos betartásával élő és dolgozó hadnagyon nem lehetett fogást találni. Eredményeire csakhamar fel is figyeltek Bécsben, az ezredparancsnokságnál. Az elismerés nem maradt el. Az újonckiképzésben elért kitűnő eredményeiért a bécsi II. hadtest parancsnoka dicséretben részesítette. Bajtársai aligha sajnálkozhattak, amikor négyesztendei szolgálat után, ezredparancsnokának, Artur Königsbrunn ezredesnek a javaslatára a felsőbb tiszti tanfolyam elvégzése után a bécsi Hadiiskolára küldték.[4]

A közös zászlóalj és a miskolci 10. honvéd gyalogezred szintén Egerben állomásozó 2. zászlóaljának tisztjei között aligha lehetett rivalizálás. Legfeljebb a társasági életben a gyengébb nem kegyeiért folyó széptevés során kerülhetett erre sor. Werth azonban ettől is távol tartotta magát. Csak a legszükségesebb mértékben – a zászlóaljon belüli kötelező vizitek erejéig – vehetett részt a fiatal tisztek szórakozásaiban. Nem látogatta a tisztek által kedvelt helyeket. Pezsgős poharát aligha vágta a kávéház tükrébe, nevéhez nem kapcsolódtak gáláns kalandok, botrányok. Nem igen tűnhetett fel hölgytársaságban sem. A színtiszta magyar városban zavarhatta rossz magyar kiejtése, amit azonban sikerrel pallérozott. Nemkülönben visszahúzódóvá tehették a kisvárosi társasági életben a katonatiszt számára kötelező viselkedési szokásokkal kapcsolatos hiányosságai. A bécsi hadapródiskola ezekkel az ismeretekkel nem vértezte fel. Szolid életre intette szerény hadnagyi fizetése is. Hazulról nem kapott, de nem is fogadott volna el támogatást.

Werth Henrik hadnagy még huszonhat éves sem volt, amikor 1905. szeptember 1-jén megkezdte tanulmányait a bécsi Hadiiskolán. Az évfolyamon egyedül a magyar királyi Honvédségtől. Milyen hatással lehetett Bécs a fiatal katonatisztre? Most már lehetősége volt ismerkedni a Monarchia fővárosával, melynek eseménydús és viharos politikai élete a vezérkari iskola hallgatóira sem lehetett hatás nélkül. A Monarchia épülete Bécsből nézve egyszerre tűnt nagynak és erősnek, valamint a létét összedőléssel fenyegető, alig megoldható problémák konglomerátumának. Egyfelől létezett a császár uralkodásának 60. évfordulójának színpompás, a Monarchia valamennyi nemzetiségének hódolatát közvetítő ünnepségekre készülő állam, másfelől léteztek az ennek kereteit feszegető, egyre hevesebb ütközéseket provokáló cseh, olasz, magyar önállósulási törekvések, baloldali munkásmegmozdulások, az előretörő és pozíciókat szerző zsidóság növekvő befolyása, ezzel szemben az osztrák polgár számára mindezekre megoldást ígérő, magát a német mitológiából eredeztető és felsőbbrendűséget hirdető nagynémet gondolat jegyében gombaként szaporodó elméletek és mozgalmak. A császár és tanácsadói a Monarchia helyzetét a valóságosnál kedvezőbbnek ítélték meg. Hittek a birodalom szilárdságában és fennmaradásában, abban, hogy úrrá tudnak lenni a nehézségeken. Bíztak az államigazgatás tisztségviselőinek hozzáértésében, de legfőképp a császári és királyi hadsereg tisztikarának egységében és a császár iránt megnyilvánuló megingathatatlan hűségében. Az agg császárt a körülötte lévők nem világosították fel a helyzet ingatagságának veszélyeiről. Alighanem reménytelen vállalkozás is lett volna.

A Hadiiskola hallgatóinak – ha némi empátiával odafigyeltek a körülöttük fortyogó világra – találkozniuk kellett a birodalom hanyatlására utaló tünetekkel és a hadsereg

[4] A honvédség főparancsnokának kijelölése után kerültek a Hadiiskolára a tisztek.

sorait bomlasztó, átmenetinek vélt megnyilvánulásokkal, még ha rajtuk nem is uralkodtak el a kételyek. Az iskola falain belül biztosan nem, de azon kívül sem igen képezték beszélgetések és dühödt viták tárgyát a napi politika kérdései. Nemzeti hovatartozásuktól függetlenül jó okuk volt hinni a császárban és hadseregének szilárdságában, hiszen érdekük fűződött annak fennmaradásához. Ennek az ármádiának a vezérkari tisztjeivé képezték magukat, itt látták biztosítva jövőjüket.

Werth nem volt politikus alkat. Számára az Osztrák–Magyar Monarchia bel- és külpolitikája volt a mérce, aminek fenntartás nélkül alárendelte magát. Ezt kívánta tőle a hadsereg, amelyre felesküdött. Ha a bécsi újságokból olvasott is a napi politikai harcokról, s kezébe került is valamilyen politikai pamflet, a számára idegen eszmék nem ragadták meg képzeletét, hatásukra nem kérdőjeleződött meg a magában felépített meglehetősen szűk horizontú, de számára biztos alapon nyugvó világ. A ki nem mondott feladat: a hadsereget alkalmassá tenni a jövő megméretéseire. Ezzel nem voltak összeegyeztethetőek holmi, a Monarchia válságát előre vetítő, ezen meditáló pacifista nézetek. Ő jó vezérkarivá akart válni. Számára Clausewitz és a kor hadtudományának más német–osztrák klasszikusai jelentették a naponta tanulmányozandó bibliát. Tanárai ezekre a tanokra alapozták a hadászati és harcászati ismereteket, melyek – a jelen gyakorlatába áttéve – gerincét képezték a hadvezetés tudományának. Az órákon tanulmányozásra és megvitatásra kerülő hadjáratok és csaták a német–porosz had- és harcvezetési gyakorlat fölényét mutatták ki számára a császár hadseregének és hadvezéreinek múlt századi bukdácsolásaival szemben.

Werth Henrik hadnagy szorgalmának meglett az eredménye: 1907 nyarán „igen jó" minősítéssel, a rangsorban 30. besorolással fejezte be tanulmányait és vált vezérkari szolgálatra alkalmassá. Még 26 éves sem volt.[5] Mint a nagyváradi 101. magyar gyalogezredbeli tiszt, 1907. október 31-én megkapta vezénylését vezérkari szolgálatra, és november 1-jén főhadnaggyá is előléptették. Szolgálatát 1908. május 1-jétől a székesfehérvári magyar királyi 81. honvéd gyalogdandár parancsnokság vk. tisztjeként kezdte meg. Bár mindössze másfél évig volt a dandár vezérkari tisztje, ez elégségesnek bizonyult arra, hogy felettesei felfigyeljenek rá. Az 1908. évi minősítése kétségtelenné tette, beosztásában azonnal feltalálta magát: „Mint csapattiszt igen jól megfelelt. Mint dandár vk. tiszt kitűnő képzettséggel, példás szorgalmat, fáradhatatlan kitartást, gyors és helyes harcászati felfogást tanúsított. Vezérkari testületbe helyezésre igen alkalmas. Összegyéniségénél fogva igen derék, becsvágyó, megbízható tiszt."

Lóskay Gábor altábornagy, a székesfehérvári V. honvédkerület parancsnoka felfigyelt a fiatal tisztre. 1909. november 1-jétől a kerületi parancsnokság katonai osztályának vezérkari beosztott tisztjévé nevezték ki. Az őt kísérő minősítése szerint kisvezérkari utazáson igen jól megfelelt, századot igen jól vezetett.

Beosztását a kerületi parancsnokságon két évig, 1911. október 31-ig töltötte be, nem kisebb sikerrel. Az 1910. évi minősítéséből idézünk: „Mint fogalmazó tiszt a ker. parságon kiválóan megfelelt. Összegyéniségénél fogva kiváló, előléptetésre méltó."

A Székesfehérváron eltöltött három és fél év benyomásai és tapasztalatai meghatározóak lehettek további pályafutásában. Magánéletéről ez időből csak azt tudjuk, hogy feltételezhetően itt kötött házasságot a nála egy évvel fiatalabb Ottilie Maria Bergerrel, egy Nikolsburgból (Mikulov) származó osztrák hölggyel, akit bizonyára bécsi hadiakadémiai

[5] ÖStA KA Höherer Kriegsaerchiv Artilleiekurs und Kriegsschule. Klass-listen der Absolenten 1902–1914. 69. fasc.

tartózkodása alatt ismerhetett meg. Ez nem változtatott azon, hogy ideje nagy részét a szolgálat, illetve az arra való felkészülés töltötte ki. Élvezte, amit csinált. Szakmájának gyakorlását tökélyre akarta fejleszteni. Képezte magát. Bebizonyosodni látszott, hogy felettesei felfigyeltek szakmai tudására, értékelik szorgalmát, alkalmasnak tartják és megnyitják előtte az utat a katonai pálya magasabb régiói felé. Érdemes tehát a katonai pályájának szentelnie életét. A tiszttársak gáncsoskodásaival nem törődött. A lemaradók irigysége mindig kísérni fogja. Nem maradhatott rá hatás nélkül az a honvédtiszti környezet, melyben szolgált. A tiszti kaszinóban a politika képezhette a beszélgetések főtémáját. Vezérkariként nem késlekedhetett kinyilvánítani véleményét, ami nem mindig egyezhetett meg a jelen lévő honvéd tisztekével. Ő ugyanis a hazai politikában folyó közjogi harcokat elsősorban a Monarchia és hadserege szilárdságának szempontjából értékelte. Bajtársaival való érintkezései során tapasztalnia kellett saját történeti, hadtörténeti és irodalmi ismereteinek a hiányát, melyeket azok a szülői házból, a középiskolából, a honvéd reál- és hadapródiskolákból, valamint a Ludovika Akadémiáról hoztak magukkal és a honvédtisztek műveltségének, politikai és katonai ismereteinek, nézeteinek magától értetődő hátterét képezték. Ő viszont katonai műveltségét, szakmai tudását, profizmusát érezte alaposabbnak és modernebbnek társaiénál. Nagy szorgalommal törekedett hiányos ismereteinek lehetőség szerinti pótlására. Beosztásánál fogva sem kerülhette el, hogy a legszükségesebb mértékben részt vegyen a laktanyán kívüli társadalmi életben is, amit tőle elvárhatóan az előírt formák között teljesíthetett.

Lóskay altábornagy oly annyira meg volt elégedve beosztottjával, hogy két év után előléptetésre és magasabb beosztásba helyezésre ajánlotta. 1911. november 1-jén kapta meg a vk. századosi rendfokozatot és beosztást a Honvédelmi Minisztériumba. A minisztérium I. csoportja 1. osztályán lett fogalmazó tiszt, amely a honvédség szervezésével, elhelyezésével, mozgósításával, a vezérkarral való kapcsolat fenntartásával foglalkozott. Csoportfőnöke Szurmay Sándor vezérőrnagy, osztályvezetője Belitska Sándor vk. alezredes, közvetlen munkatársai közt olyan később ismertté vált vezérkari tiszteket találunk, mint Stromfeld Aurél, Lorx Győző, Tombor Jenő és Lenz Albin. Werth itt is kivívta felettesei elismerését. Az 1912 -es minősítése szerint, mint fogalmazó tiszt a HM 1. osztályban igen jól megfelelt. Kisvezérkari utazáson általában igen ügyesnek bizonyult. Magasabb parancsnokságnál való alkalmazásra kiválóan alkalmas. Honvéd gazdászati iskolán mint tanár működött. Kitűnő vezérkari tiszt.[6]

Budapesten több lehetősége és ideje volt, hogy a haditudományokkal foglalkozzon. Elsősorban a hadászat és hadtörténelem kérdései érdekelték. Tagja lett a budapesti katonai tudományos egyletnek, melynek összejövetelein hozzászólásaival, Napóleon berezinai átkeléséről tartott előadásával felhívta a figyelmet tudományos érdeklődésére. Az előadás kibővített írásos változata is megjelent a *Magyar Katonai Közlöny* 1913. augusztusi füzetében. Ezt követően az 1913. évi francia hadgyakorlatról értekezett.[7] Tudományos érdeklődése, valamint a gazdászati tanfolyamon tartott előadásain bizonyított jó előadókészsége meggyőzték feletteseit, és 1913. szeptember 1-jétől a felsőbb tiszti tanfolyam tanárává nevezték ki. A tanfolyam parancsnoka Breit József vk. ezredes volt, aki a hadtörténet kutatójaként felfigyelt a hadtörténet iránt érdeklődést mutató századosra. Nagy kedvvel végzett katona pedagógusi munkáját azonban a háború kitörését követő

[6] Hadtörténelmi Levéltár (HL) HM. 1. oszt. 1913/15579.
[7] *Magyar Katonai Közlöny*, 1913. VIII–X. füzet 693–708. o.; 1914. V. füzet 447–459. o.

sorait bomlasztó, átmenetinek vélt megnyilvánulásokkal, még ha rajtuk nem is uralkodtak el a kételyek. Az iskola falain belül biztosan nem, de azon kívül sem igen képezték beszélgetések és dühödt viták tárgyát a napi politika kérdései. Nemzeti hovatartozásuktól függetlenül jó okuk volt hinni a császárban és hadseregének szilárdságában, hiszen érdekük fűződött annak fennmaradásához. Ennek az ármádiának a vezérkari tisztjeivé képezték magukat, itt látták biztosítva jövőjüket.

Werth nem volt politikus alkat. Számára az Osztrák–Magyar Monarchia bel- és külpolitikája volt a mérce, aminek fenntartás nélkül alárendelte magát. Ezt kívánta tőle a hadsereg, amelyre felesküdött. Ha a bécsi újságokból olvasott is a napi politikai harcokról, s kezébe került is valamilyen politikai pamflet, a számára idegen eszmék nem ragadták meg képzeletét, hatásukra nem kérdőjeleződött meg a magában felépített meglehetősen szűk horizontú, de számára biztos alapon nyugvó világ. A ki nem mondott feladat: a hadsereget alkalmassá tenni a jövő megméretéseire. Ezzel nem voltak összeegyeztethetőek holmi, a Monarchia válságát előre vetítő, ezen meditáló pacifista nézetek. Ő jó vezérkarivá akart válni. Számára Clausewitz és a kor hadtudományának más német–osztrák klasszikusai jelentették a naponta tanulmányozandó bibliát. Tanárai ezekre a tanokra alapozták a hadászati és harcászati ismereteket, melyek – a jelen gyakorlatába áttéve – gerincét képezték a hadvezetés tudományának. Az órákon tanulmányozásra és megvitatásra kerülő hadjáratok és csaták a német–porosz had- és harcvezetési gyakorlat fölényét mutatták ki számára a császár hadseregének és hadvezéreinek múlt századi bukdácsolásaival szemben.

Werth Henrik hadnagy szorgalmának meglett az eredménye: 1907 nyarán „igen jó" minősítéssel, a rangsorban 30. besorolással fejezte be tanulmányait és vált vezérkari szolgálatra alkalmassá. Még 26 éves sem volt.[5] Mint a nagyváradi 101. magyar gyalogezredbeli tiszt, 1907. október 31-én megkapta vezénylését vezérkari szolgálatra, és november 1-jén főhadnaggyá is előléptették. Szolgálatát 1908. május 1-jétől a székesfehérvári magyar királyi 81. honvéd gyalogdandár parancsnokság vk. tisztjeként kezdte meg. Bár mindössze másfél évig volt a dandár vezérkari tisztje, ez elégségesnek bizonyult arra, hogy felettesei felfigyeljenek rá. Az 1908. évi minősítése kétségtelenné tette, beosztásában azonnal feltalálta magát: „Mint csapattiszt igen jól megfelelt. Mint dandár vk. tiszt kitűnő képzettséggel, példás szorgalmat, fáradhatatlan kitartást, gyors és helyes harcászati felfogást tanúsított. Vezérkari testületbe helyezésre igen alkalmas. Összegyéniségénél fogva igen derék, becsvágyó, megbízható tiszt."

Lóskay Gábor altábornagy, a székesfehérvári V. honvédkerület parancsnoka felfigyelt a fiatal tisztre. 1909. november 1-jétől a kerületi parancsnokság katonai osztályának vezérkari beosztott tisztjévé nevezték ki. Az őt kísérő minősítése szerint kisvezérkari utazáson igen jól megfelelt, százados igen jól vezetett.

Beosztását a kerületi parancsnokságon két évig, 1911. október 31-ig töltötte be, nem kisebb sikerrel. Az 1910. évi minősítéséből idézünk: „Mint fogalmazó tiszt a ker. parságon kiválóan megfelelt. Összegyéniségénél fogva kiváló, előléptetésre méltó."

A Székesfehérváron eltöltött három és fél év benyomásai és tapasztalatai meghatározóak lehettek további pályafutásában. Magánéletéről ez időből csak azt tudjuk, hogy feltételezhetően itt kötött házasságot a nála egy évvel fiatalabb Ottilie Maria Bergerrel, egy Nikolsburgból (Mikulov) származó osztrák hölggyel, akit bizonyára bécsi hadiakadémiai

[5] ÖStA KA Höherer Kriegsaerchiv Artilleiekurs und Kriegsschule. Klass-listen der Absolenten 1902–1914. 69. fasc.

tartózkodása alatt ismerhetett meg. Ez nem változtatott azon, hogy ideje nagy részét a szolgálat, illetve az arra való felkészülés töltötte ki. Élvezte, amit csinált. Szakmájának gyakorlását tökélyre akarta fejleszteni. Képezte magát. Bebizonyosodni látszott, hogy felettesei felfigyeltek szakmai tudására, értékelik szorgalmát, alkalmasnak tartják és megnyitják előtte az utat a katonai pálya magasabb régiói felé. Érdemes tehát a katonai pályájának szentelnie életét. A tiszttársak gáncsoskodásaival nem törődött. A lemaradók irigysége mindig kísérni fogja. Nem maradhatott rá hatás nélkül az a honvédtiszti környezet, melyben szolgált. A tiszti kaszinóban a politika képezhette a beszélgetések főtémáját. Vezérkariként nem késlekedhetett kinyilvánítani véleményét, ami nem mindig egyezhetett meg a jelen lévő honvéd tisztekével. Ő ugyanis a hazai politikában folyó közjogi harcokat elsősorban a Monarchia és hadserege szilárdságának szempontjából értékelte. Bajtársaival való érintkezései során tapasztalnia kellett saját történeti, hadtörténeti és irodalmi ismereteinek a hiányát, melyeket azok a szülői házból, a középiskolából, a honvéd reál- és hadapródiskolákból, valamint a Ludovika Akadémiáról hoztak magukkal és a honvédtisztek műveltségének, politikai és katonai ismereteinek, nézeteinek magától értetődő hátterét képezték. Ő viszont katonai műveltségét, szakmai tudását, profizmusát érezte alaposabbnak és modernebbnek társaiénál. Nagy szorgalommal törekedett hiányos ismereteinek lehetőség szerinti pótlására. Beosztásánál fogva sem kerülhette el, hogy a legszükségesebb mértékben részt vegyen a laktanyán kívüli társadalmi életben is, amit tőle elvárhatóan az előírt formák között teljesíthetett.

Lóskay altábornagy oly annyira meg volt elégedve beosztottjával, hogy két év után előléptetésre és magasabb beosztásba helyezésre ajánlotta. 1911. november 1-jén kapta meg a vk. századosi rendfokozatot és beosztást a Honvédelmi Minisztériumba. A minisztérium I. csoportja 1. osztályán lett fogalmazó tiszt, amely a honvédség szervezésével, elhelyezésével, mozgósításával, a vezérkarral való kapcsolat fenntartásával foglalkozott. Csoportfőnöke Szurmay Sándor vezérőrnagy, osztályvezetője Belitska Sándor vk. alezredes, közvetlen munkatársai közt olyan később ismertté vált vezérkari tiszteket találunk, mint Stromfeld Aurél, Lorx Győző, Tombor Jenő és Lenz Albin. Werth itt is kivívta felettesei elismerését. Az 1912 -es minősítése szerint, mint fogalmazó tiszt a HM 1. osztályban igen jól megfelelt. Kisvezérkari utazáson általában igen ügyesnek bizonyult. Magasabb parancsnokságnál való alkalmazásra kiválóan alkalmas. Honvéd gazdászati iskolán mint tanár működött. Kitűnő vezérkari tiszt.[6]

Budapesten több lehetősége és ideje volt, hogy a haditudományokkal foglalkozzon. Elsősorban a hadászat és hadtörténelem kérdései érdekelték. Tagja lett a budapesti katonai tudományos egyletnek, melynek összejövetelein hozzászólásaival, Napóleon berezinai átkeléséről tartott előadásával felhívta a figyelmet tudományos érdeklődésére. Az előadás kibővített írásos változata is megjelent a *Magyar Katonai Közlöny* 1913. augusztusi füzetében. Ezt követően az 1913. évi francia hadgyakorlatról értekezett.[7] Tudományos érdeklődése, valamint a gazdászati tanfolyamon tartott előadásain bizonyított jó előadókészsége meggyőzték feletteseit, és 1913. szeptember 1-jétől a felsőbb tiszti tanfolyam tanárává nevezték ki. A tanfolyam parancsnoka Breit József vk. ezredes volt, aki a hadtörténet kutatójaként felfigyelt a hadtörténet iránt érdeklődést mutató századosra. Nagy kedvvel végzett katona pedagógusi munkáját azonban a háború kitörését követő

[6] Hadtörténelmi Levéltár (HL) HM. 1. oszt. 1913/15579.
[7] *Magyar Katonai Közlöny*, 1913. VIII–X. füzet 693–708. o.; 1914. V. füzet 447–459. o.

csapatbeosztásai miatt csak 1914. augusztus 1-jéig tudta folytatni. A tanfolyam húsz hallgatója között volt Lakatos Géza és Dálnoki Miklós Béla, akkor mindketten hadnagyok.

A minisztériumból új beosztásba lépésének alkalmából Szurmay altábornagy Shréter alezredessel egyetértően úgy vélte, hogy kieszközli Klobucar Vilmos lovassági tábornoknál a honvédség főparancsnokánál és Hazai Samu honvédelmi miniszternél, hogy érdemdús beosztottjukat „legfelső kitüntetésre" hozzák javaslatba a császárnál. Vezérkari tisztről lévén szó, a dologhoz elnyerték Conrad tábornagynak, az összes fegyveres erő vezérkara főnökének beleegyezését is. Az 1913. október 30-án kelt hódolatteljes feliratban a honvéd főparancsnokság és az összes fegyveres erő vezérkara főnökének egyetértésével kérték az uralkodót, hogy nevezett Werth Henrik vezérkari testületi századosnak érdemei „kegyteljes elismeréséül legkegyelmesebben elrendelni méltóztassék, miszerint megnevezett századosnak a legfelsőbb megelégedés kifejezése tudtul adassék."[8] Habár a Belitska által adott minősítés szerint az előterjesztett „lovagias gondolkodású, kitűnő vezérkari tiszt", aki „a kerületi parancsnokság, továbbá a 41. honvéd gyaloghadosztály parancsnokság vezérkari és végül a honvédelmi minisztérium 1. osztályában mint fogalmazó tiszt mindenkor fáradhatatlan buzgalommal, a legteljesebb odaadással működött és kiválóan megfelelt", a november 19-i császári döntés nemleges volt „Ezen előterjesztésnek helyt nem adok."[9] Indoklás nincs. Feltehetően vezérkara tisztjének a honvédség keretében kifejtett kitűnő magatartását és szolgálatának példás ellátását környezete sugalmazására őfelsége nem tartotta figyelemre és jutalmazásra méltónak. Nem tudni Werth értesült-e császára visszautasító döntéséről. Valószínűleg igen, amit rezzenéstelen arccal vett tudomásul.

A szarajevoi merénylet híre felháborította. Tiszttársaival együtt lelkesen követelte a bűnösök megbüntetését, majd ennek elmaradásakor a háborús elégtételt. Meggyőződése volt, hogy – mint ezt császára is kijelentette – levélhullásra itthon lesznek a katonák. Hitében Oroszország háborúba lépése sem ingatta meg, hiszen a német szövetséges haderejét igen sokra értékelte. Az íróasztalt és a katedrát hadi beosztással válthatja fel, ami a hivatásos katona számára az igazi megméretést jelenti. Ő vezérkari tisztként ugyan nem igen kerül a tűzvonalba, nem vezényelhet rohamot századának, azonban a vezérkari munka, az irányítás szakszerűsége, döntő tényezője a csata megnyerésének. Részesévé válik a haza védelmében feláldozott katonákért vállalt roppant felelősségnek.

Már a részleges mozgósításkor Pozsonyba vezényelték, ahol a kijelölt parancsnokokkal hozzákezdtek a 100. honvéd népfelkelő dandár felállításához. A munkálatokban nem jutottak messzire, mivel október elején parancs érkezett, a dandár mégsem alakul meg. Werth vk. századost ekkor átvezényelték a mozgósításkor a pozsonyi 73. és a nyitrai 74. gyalogdandárokból szintén Pozsonyban felállított 37. honvéd gyaloghadosztály törzsébe. A hadosztályt a mozgósítást követően azonnal a galíciai frontra szállították. Amikor megérkezett a hadosztály törzsszállására, az már másfél hónapja a San és a Visztula környékén vívott változó sikerű veszteségteljes harcokat. 1915 májusáig a törzs vk. beosztott tisztjeként vett részt a hadosztály galíciai, majd januártól a betört ellenség ellen a Kárpátokban vívott harcaiban. Tevékenységének minősítéséről semmit sem tudunk. De, ismerve tehetséggel párosuló szorgalmát, itt is kiválthatta felettesei elismerését. Elsősorban a 73. dandár parancsnokának Nagy Pál tábornoknak a figyelmét keltette fel. Bár parancsnoka, Tabajdi Kálmán vezérőrnagy és vezérkari főnöke, Kárpáthy Kamilló

[8] HL HM. 1. oszt. 1913/15579.
[9] HL HM. 1. oszt. 1913/17172.

alezredes nehezen engedték el, némi huzavona után 1915. június 13 -tól mégis a 73. dandár vezérkari főnöke lett. Azonban csak július 10-ig töltötte be ezt a beosztást, mert Nagy Pált dandárjával elért harci sikerei eredményeként ekkor altábornaggyá léptették elő és a 38., majd 20. honvéd gyaloghadosztály parancsnoklásával bízták meg. Werth ekkor visszakerült a 37. hadosztály törzsébe. Nagy Pál nem sokáig nélkülözte volt beosztottját, mert amikor 1916 tavaszán a 40. honvéd gyaloghadosztály parancsnoka lett, Werth Henrik őrnagyot kérte maga mellé hadosztálya vezérkari főnökéül. Az 1915 decemberében átvezényelt hadosztály Toporoutz és Rarance közötti állásaiban eredményesen védte Cernowitzot a 1916. január 11-én megindult orosz támadástól. A súlyos veszteségek árán visszavert támadást követően állásait erősítette és veszteségeit pótolta. Werth ekkor vette át beosztását. Már belefolyt a védelmi harcok irányításába, amikor a június 11-i Brussilow-féle támadástól érintve a hadosztály az Oknánál elszenvedett vereség után elhagyta állásait és az Aranyos–Beszterce völgyében lévő Kirlibabáig vonult vissza, ahol védelemre rendezkedett be. Feladata: Borsán, Óradnán és Borgó–Prundon át a Kárpátokba vezető átjárók lezárása. A hadosztály kisebb-nagyobb helyi összecsapások során 1917-ig eredményesen védte a Kárpátok előterét. Werth vezérkar főnöki munkájáról nincsenek ismereteink, azonban parancsnokai minden bizonnyal eredményesnek ítélték, mert 1916 augusztusában őrnaggyá léptették elő, és megkapta a 3. osztályú vaskorona rendet a hadidiszítménnyel és a kardokkal. A még nagyobb elismerés 1917 februárjában érte, amikor a cs. kir. 4. hadsereg Baden-i Főparancsnokságára rendelték. A hadműveleti osztályon fogalmazói beosztás kapott. Más adatok szerint az osztály vezetője lett. Egy évet töltött el a 4. hadsereg hadműveleti osztályán. A honvédség ekkor visszakérte, s 1918 áprilisától a Honvédelmi Minisztériumban az 1. szervezési osztály osztályvezetőhelyettese lett. Még az év folyamán a hadsereg-főparancsnokság hadműveleti osztályára osztották be.

Nem ismerjük véleményét az őszirózsás forradalomról, az azt követő forrongó időszak eseményeinek a honvédségre gyakorolt hatásáról. A polgári forradalomnak a feudális magyar uralkodó osztályok hatalma visszaszorítására irányuló törekvéseinek, tervezett szociális intézkedéseinek jelentős része nem állhatott tőle távol, miként a tisztikartól általában. Beosztásánál fogva közvetlenül szembesült a hadsereg bomlásával, amit kétségbeesetten szemlélhetett. A bomlófélben lévő honvédség politikától független egybentartásáért, újjászervezéséért, fegyverzetének és ütőképességének megőrzéséért szállt síkra. Az Erdélybe betörő román csapatok ellen szilárd védelemre képes, szervezett, ütőképes és nem politikától szétzilált csapatokra volt szükség. Minisztériumi beosztását a honvédséget sem kímélő politikai harcok közepette is megőrizte, 1918. december 14-én alezredessé léptették elő.

A Tanácsköztársaság kikiáltása hivatali helyén találta. A hatalomra juttatott bolsevik rendszer ideológiájával és intézkedéseivel ugyan nem értett egyet, azonban többed magával mégis a helyén maradt. Ott tartotta a tanácskormány határozott szándéka, hogy az intervenciós román, cseh csapatoktól megvédi az országot, s ehhez hadsereget szervez. Más megoldás a védelemre nem adódott. Stromfeld Aurél részvétele az új „proletár" hadsereg irányításában biztosíték volt, hogy helyes úton jár.

Werth alezredes a Vörös Hadsereg hadműveleti osztályának beosztottja lett. A csehek elleni sikerek fellelkesítették, azonban nem volt kétsége afelől – ami be is következett –, hogy két vagy három frontos háborút a toborzott munkás önkéntesekkel kiegészített gyenge fegyverzetű hadsereg nem bír el. Áprilisban a helyzet minden fronton

katasztrófálissá vált. A románok a Tisza vonalán álltak. A tanácskormány fegyverszünetre szánta el magát. Böhm elrendelte a hadműveletek beszüntetését. A román hadsereg parancsnokságán 1919. május 2-án Werth Henrik alezredes nyújtotta át a magyar fegyverszüneti feltételeket. A kapott válasz elfogadhatatlan volt. A Forradalmi Kormányzótanács további harcra határozta el magát.

Az utolsó erőfeszítések már a frontra szólították. Május 15-én kinevezték a tiszai arcvonalon működő I. hadtesthez tartozó 7. hadosztály parancsnokává. Vezérkari főnöke Náday István vk. százados lett. A hadosztály Szolnoknál vonult fel. Egy június 15-én lezárt hadrendi kimutatás szerint viszonylag jó erőt képviselt.

Július 20-án megindult a Vörös Hadsereg offenzívája a szolnoki fronton. A 7. hadosztály is előrenyomult, s a Hadügyi Népbiztosság július 22-i jelentése szerint északról megközelítette Mezőtúrt, felderítő osztagait Kisújszállás, Kunhegyes felé különítette ki. A hadosztály az elért terepszakaszt csak a román túlerő 24-i ellentámadásának következtében elrendelt általános visszavonuláskor adta fel. Parancsnokai – így Werth is – a kormányzótanács augusztus 1-jei lemondásáig, illetve a Vörös Hadsereg felbomlásáig csapataik élén maradtak.

Távol áll tőlünk a Vörös Hadsereg harccselekményeinek értékelése, azonban a tisztikara viselt dolgainak, a harcok kimenetelére gyakorolt szerepének közelmúltbeli történészi megközelítésével és sommás megítélésével nem érthetünk egyet. Liptai Ervin a Vörös Hadsereg harcairól írott monográfiájában kitér Werth szerepére is: A szegedi ellenforradalmárokkal kapcsolatot tartott fenn többek között Werth Henrik a 7. hadosztály parancsnoka és számos más vezető beosztású tiszt. Erre Teleki Pálnak egy Charpy francia tábornokhoz intézet állítólagos leveléből következtet. Eszerint ez az ellenforradalmi beállítottságú hadosztály azt a feladatot kapta a szegedi ellenforradalmi kormánytól, hogy „oldalmozdulatot végezzen és délnyugat felé tolódjék el a Tisza és Duna közötti területnek nyugati részén, ott 40-50 kilométeres sávot és szélességet foglaljon el a demarkációs vonal előtt, és ott minden körülmények között tartsa magát".[10] Ezzel szemben a hadosztály Szolnoknál támadott és előrenyomult. A 7. hadosztálynak csak a tisztikara volt ellenforradalmi beállítottságú – állítja Liptai –, katonáik a proletárdiktatúra hívei voltak, ezért a hadosztály tisztjei július 20-án rákényszerültek a Vörös Hadsereg támadó főcsoportja élén támadni. Ez különben teljesen felesleges volt, mivel Liptai szerint Julier a hadsereg tönkretételére törekedve vezényelte támadásra a hadosztályt, nyitva hagyva annak oldalát a román erők számára. Anélkül, hogy Julier szerepét boncolgatnánk, kétségeink vannak azzal kapcsolatosan, hogy egyáltalában változtatott-e valamin, hogy Julier az összeomlás előtt tíz nappal támadást indított. A Vörös Hadsereg e nélkül is összeomlott volna.

Amit a Kelemen idézte levélben Teleki Werthről ír, nem meggyőző. Az ellenforradalom vezérkara nevében Werth elé kitűzött állítólagos feladatmeghatározás egyszerűen érthetetlen és értékelhetetlen. Ettől eltekintve Werth természetesen még végezhetett „aknamunkát" a hadsereg és saját hadosztálya bomlasztására. Ám ez miben mutatkozott meg? A vörös hatalommal szemben valóban ellenséges Werth a végső offenzíva megkezdése előtt – bár megtehette volna – mégsem távozott Szegedre. Ezzel szemben a rendszer és a hadsereg válságát, kül- és belpolitikai ellehetetlenülését látva, mégis végsőkig kitartott parancsnoki posztján. Aligha hihetjük, hogy a tanácskormányhoz hű legénység

[10] *Liptai Ervin:* A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Budapest, 1960. 463–464. o. Teleki levelét idézi *Kelemen Béla:* Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez. Szeged, 1923. 483. o.

kényszerítette erre. Magatartását nem értékelhetjük másként, mint a hadosztály élén vállalt parancsnoki feladatának a katonai becsület megkövetelte végrehajtását. Ezt várták tőle katonái, akik mellett kötelességének érezte kitartani, ameddig az ellenséges túlerő ezt lehetővé tette.

Októberben Werthet már a Nemzeti Hadsereg Fővezérségén találjuk. Sokan gyülekeztek itt a volt közös hadsereg és a honvédség tisztikarának magas rangú és beosztású tagjai közül. Közülük sokan szolgáltak a Vörös Hadseregben. Szívesen fogadták és igazolták az érkezőket, akiknek a háborúban szerzett tapasztalataira szükség volt. Nélkülük nehezen lehetett volna kialakítani a szerveződő Nemzeti Hadsereg vezető tisztikarát. Végül is mást nem tettek, mint a kommün melletti politikai szerep vállalása nélkül részt vettek a betörő román és cseh csapatok ellen egyedül védelmi harcot folytató Vörös Hadsereg irányításában. Werth háború előtti és alatti pályája ismert volt Soós Károly vezérőrnagy, a Nemzeti Hadsereg vezérkarának főnöke előtt, de nem szorult bemutatásra Belitska Sándor altábornagy, a szegedi kormány hadügyminisztere, hajdani minisztériumi osztályvezetője előtt sem. Nagy Pál altábornagy a miskolci katonai körlet éléről figyelte volt vezérkari főnöke sorsának alakulását. Kommün alatti tevékenysége igazolást nyert és a nemzeti hadsereg vezérkara hadműveleti osztályának lett az előadója.

Az intervenciós csapatok elleni harc nem minősült a Nemzeti Hadseregben való megmaradást kizáró bűnnek. Annál is kevésbé, mivel utóbb minden érintett úgy emlékezett, hogy eskü letételére a Vörös Hadseregben töltött rövid idő alatt nem került sor, ami véleményünk szerint valószínűtlen.

Az elkerülhetetlen vádaskodásokkal, rosszindulatú megjegyzésekkel azonban neki is szembe kellett néznie. Rendelkezésünkre áll Döbrentei nyugállományú ezredes ellen 1920 márciusában becsületsértés tárgyában tett panaszának meglehetősen hiányos irat-anyaga. Az esetet, mint az ekkor gomba módra szaporodó vádaskodások egyikét, példaértékűnek tartjuk. Panaszának tárgya fent nevezett ezredesnek 1919. augusztus 2-án egy látogatás alkalmából felesége, Werth Ottilia[11] és a háziasszony előtt kifejtett vele szembeni sértő véleménye volt. Döbrentei ezredes – korábban Werth barátja – hangot adott azon véleményének, hogy most majd napvilágra jönnek a kommunista rezsim alatt történt rettenetes és gyalázatos dolgok, melyeknek a nekik felesküdött tisztek is részesei voltak. Minden ki fog derülni – mondotta. Amikor Werthné ez ellen tiltakozott, Döbrentei még nyomatékosította is véleményét: igenis a kommunisták a nekik szolgáló tisztektől követelték az esküt, amit az urak „írásbelileg" le is tettek. „Azok az urak, kik a vörös hadseregben szolgáltak – az ura is – testtel és lélekkel szegődtek a kommunistákhoz! Testtel és lélekkel! Testtel és lélekkel szegődtek a kommunistákhoz, és testtel és lélekkel megadták magukat nekik. Az ura is. A kommunistáknak letette az esküt éppúgy, mint azelőtt a királynak és azután Károlyinak."[12] Döbrentei azt is valószínűsítette, hogy Julier és társai bizonyos összegeket is kaptak szerepvállalásukért. Végül Werthné tiltakozására megismételte vádjait, sőt azt sejtette, hogy még többet is tudna mondani, amit azonban a jelen helyzetben nem tehet: „olyan világosan, mint akarnék – erről magával nem igen beszélhetek; az ura már avval is ballépést követett el, hogy belépett a vörös hadseregbe, és kiszolgáltatta magát olyan embereknek, mint Kun Béla és Landler."[13]

[11] HL HM. Eln. c. 1920/67813. Az egyetlen rendelkezésünkre álló forrás, amiből arról értesülünk, hogy Werth feleségét Ottiliának hívták. A iraton nem Werth Henrikné, hanem Werth Ottilia szerepel.

[12] Uo.

[13] Uo.

Döbrentei az ügyet kivizsgáló Sárkány tábornok vezette bizottság előtt is kifakadt. Elmarasztalta mindazokat, akik a vörösök alatt szolgáltak s nemkülönben azokat, akik most arra vannak hivatva, hogy takarítsanak, „ha nem tudják vagy nem akarják erős kézzel kimetszeni a rohadt részt, akkor ez a maffia alá fogja ásni az új, oly szépen induló nemzeti hadsereget is, és bekövetkezik az ország pusztulása, mert még gyűlölni sem tudunk, annyira enerváltak vagyunk".[14]

Miután a vádak nem nyertek beigazolást, a Sárkány-féle igazolóbizottság Werth alezredest igazolta. Döbrentei vádaskodását hazafiúi felhevültségből eredő túlzásnak minősítette. A bizottság végül lebeszélte a sértettet, hogy polgári bíróság elé vigye az ügyet.

Werth és a többi tapasztalt vezérkari tiszt munkájára nagy szüksége volt a szerveződő Nemzeti Hadseregnek. A magyar kormány a trianoni diktátum aláírását követően bízott abban, hogy a bolsevizálódástól veszélyeztetett román és csehszlovák rendszer és hadserege ellen antant támogatással fegyveresen léphet fel, s ezzel a szerződés megváltoztatására bírhatja a nagyhatalmakat. A vezérkar „Ébredés" és „Virradat" fedőnév alatt elkészítette az északi, valamint a keleti irányú hadműveletek tervét. A munkálatoknak bizonyosan Werth is tevékeny részese volt. A tervek gyors alkalmazhatóságának az igénye – a vezérkar javaslatára is – szükségessé tette a kormányzói jogkör módosítását. Így az országot ért megtámadtatás esetében a kormányzó a minisztertanács és az országgyűlés hozzájárulásának utólagos kikérése mellett elrendelhette a hadseregnek az országhatáron kívüli azonnali alkalmazását.

Ferjentsik Ottó vk. ezredes nagy tapasztalatokkal bíró, kiváló katona volt, a világháborút hadosztály és hadtest vezérkari főnöki beosztásban harcolta végig. Még Siófokon kapta a feladatot a magyar vezérkari tisztképzés intézményének, a Magyar Királyi Hadiakadémiának gyors megszervezésére. Munkája eredménnyel járt, 1919. november 25-én már meg is bízták a működését a Ludovika Akadémia épületében megkezdő tiszti továbbképző tanfolyam parancsnoki teendőivel. A hadászat és hadtörténet előadójául az 1920. szeptember 1-jén vk. ezredessé előlépő Werthet vitte az akadémiára. Ismerte oktatói múltját, valamint a hadászat és hadtörténet iránt tanulmányokban is kifejtett érdeklődését. Werth ekkor már folytatta a háború miatt megszakított tudományos tevékenységét. Szükségesnek tartotta a világháború tapasztalatainak feldolgozását, a következtetések mielőbbi levonását. A háború megváltozott jellegéről és ennek a vezetésre gyakorolt hatásáról készített terjedelmes tanulmányának első részét már 1920 őszén közzétette.

A hadiakadémia tanára még jóformán bele sem melegedhetett a munkába, amikor 1921 tavaszán, az első királypuccsot követően, egy számára méltatlan beosztásba vezényelték. A 7. miskolci vegyesdandár 7. kerékpáros zászlóaljának parancsnoki helyét ugyanis nem vezérkari ezredeseknek találták ki. 1922. február 6-ig (más forrás szerint május 1-jéig) volt Salgótarjánban, ahol a zászlóalj állomásozott. A vezénylés okait keresve csak feltételezésekre vagyunk utalva. Az 1921-es év a királypuccsok éve. Nem tudunk arról, hogy Werth, mint hajdani közös hadseregbeli vezérkari tiszt, legitimista szimpatizáns lett volna, akinek közreműködésére a királypártiak számíthattak. Ez nem zárja ki, hogy lehettek ilyen kapcsolatai. Talán éppen a badeni hadseregparancsnokságon került kapcsolatba a király környezetében lévőkkel. Közreműködhettek a királypuccsok hatására különösen kiéleződő közös hadseregbeli és honvédtiszti ellentétek is, nem lehetetlen, hogy egyes rosszindulatú honvédtisztek szükségesnek találták felhívni a figyelmet a ve-

[14] HL HM. Eln. c. 1920/67813.

szélyre, amit a Habsburg hű Werth jelenthet. Mindenesetre az első királypuccsot követően a vezetés számára célravezetőnek látszott a közismerten Horthyhoz hű Nagy Pál altábornagy parancsnokolta 7. miskolci katonai kerület (vegyesdandár) egyik alakulatához vezényelni. De akkor miért nem a dandárparancsnokságra? Nagy Pál április 30-ig volt a parancsnok, ezt követően vezényelték a budapesti honvédkerület élére. Lehetséges, hogy éppen ő súgta Berzeviczy Béla altábornagynak, a vezérkar főnökének, hogy ez a világvégi garnizon különösen alkalmas arra, hogy átmenetileg eldugják a legitimisták érdeklődése elől és megóvják a kísértéstől? Hihetőnek látszik. Werth mi mást tehetett, ha nem akart gyanúba keveredni, elfogadta a vezénylést. A második királypuccs leverésére Budapestre rendelték a miskolci dandár csapatait is, akik bár csak puszta jelenlétükkel kényszerítették meghátrálásra a királyt, de hitet tettek Horthy és kormányhűségük mellett. Nem tudjuk a kerékpáros zászlóalj jelen volt-e a demonstráló csapatok között.

Werth kiállta a próbát. A vész elmúltával rangjának megfelelő beosztást kapott: 1922. február 2-től (május 1-jétől) a Honvédelmi Minisztérium VI-l. (hadműveleti) osztályára helyezték, ahol az osztályvezető, Röder Vilmos tábornok helyettese lett. (A HM VI. csoportfőnökség a vezérkart rejtette.) Ezt a helyet Röder 1922. november 4-i távozásáig töltötte be, majd – rövid átmeneti állapotot követően – 1923. január 15-től kinevezték az 1. osztály élére, amit három éven át, 1926. január 4-ig vezetett. Beosztottjai közé tartozott Lakatos Géza és Szombathelyi Ferenc alezredes, valamint Nagy Vilmos, aki itteni szolgálata alatt lépett elő ezredessé. Ennek a már nagy háborús tapasztalattal rendelkező, felkészült tiszti garnitúrának nem sok feladata akadhatott a honvédség leépítését követően, a legszigorúbb antant ellenőrzések időszakában. A zsoldos hadseregre épülő hadrend alakítása, a megmaradt felszerelés rejtésének megszervezése nem tette próbára képességeiket. A közvetlen ellenőrzések remélt megszűntét követően lehetségessé váló kulisszák mögötti szerény fejlesztés terveinek előzetes kimunkálása sem igen tölthette ki munkaidejüket. Werthet továbbra is a hadászat elméleti kérdései és azok alkalmazása, illetve ennek akadémiai oktatása kötötte le. Nem mondott le tudományos ambícióiról. Ezt felettesei és beosztottjai előtt is hangoztatta. Utóbbiakkal – különösen Szombathelyivel – gyakran kezdeményezett eszmecseréket.[15]

A háború elvesztésének okait kutató korabeli tanulmányok, majd a nyomukban fellángolt viták a katonai vereséget elsősorban a politika és a hadsereg háború előtti és alatti elégtelen együttműködésére vezették vissza. Levonták a következtetést: a jövőben kívánatos a politikai és katonai vezetés súrlódásmentes összműködésének kialakítása. A kormány bel- és külpolitikai programjának összeállításánál a honvédelmi szempont kidomborítása mindig döntő tényezőként szerepeljen. Különösen aktuálissá tette a kérdést a katonai vezetésnek az a tapasztalata, hogy törekvéseik ellenére az életbe vágó honvédelmi érdekek változatlanul nem találnak kellő megértésre a politika részéről.

Werth az 1921-ben közreadott háborús „elmélkedéseiben" fejtette ki véleményét a központi hatalmak politikai vezetésének a háborús vereségben játszott szerepéről. Úgy látta, hogy a politikusok mind a háború előkészítésében, mind pedig a megfelelő béke kieszközlésében adósak maradtak a megfelelő lépések megtételével és magukra hagyták a katonákat. A háború egészére kiterjedő politikai szűklátókörűségük csak a csúfos bukáshoz vezethetett.[16]

[15] *Werth Henrik:* Az átkarolás és áttörés hatása hadtörténelmi példák alapján. *Magyar Katonai Közlöny,* 1920. 1. füzet 16–34. o.; *Uő:* A vezetésről. Uo. 1920. 4. füzet 209–223. o.

[16] *Werth Henrik:* Elmélkedés a világháborúról. *Magyar Katonai Közlöny,* 1921. 3. füzet, 145–161. o.

A háborút megelőzően a politikai előkészítés nem volt összhangban a katonák készítette haditervekkel. Jelesül alapvető hiba volt, hogy Anglia semlegesítése elmaradt. A háborúba való aktív beavatkozása döntő befolyással volt a központi hatalmak főerőinek Oroszország elleni alkalmazására. Ezért vagy Angliát kellett volna a háborútól minden áron távol tartani, vagy pedig a Moltke-féle haditervet megváltoztatni. Minthogy a politikai vezetőségnek 1912-ben nem sikerült a Lord Haldane-féle kiküldetés útján a német flotta bővítése és az angol semlegesség között junktimot teremteni és megegyezésre jutni, csakis a haditerv megváltoztatásáról lehetett szó.[17] Ez nem történt meg. Maradt a német vezérkar eredeti haditerve: „Az offenzívát Franciaország ellen kell kezdeni. Itt remélhető a gyors döntés, míg a támadólagos háború Oroszország belsejében, beláthatatlan ideig tarthatna." Itt kell a döntést „a legnagyobb következetességgel keresni, nehogy a két oldalról támadó ellenség összemorzsolja őket".[18] 1914-ben a helyzet éppen az ellenkező volt: a kihívó fél, Oroszország elsőnek mozgósított és hozzá minden igazi háborús ok nélkül. Amitől tartani lehetett, bekövetkezett, ez végzetesen megosztotta és kétfrontos háborúra kényszerítette a központi hatalmak erőit.

A háború méretei és elhúzódása felkészületlenül érte és új helyzet elé állította a politikusokat és katonákat. „A közelmúlt háború először is óriási terjedelmével alkot újdonságot a világtörténelemben. Több milliónyi hadseregek működtek, és a háborús események a fél világot megrázkódtatták. A világháború még azoknak az államoknak a kereskedelmére és gazdasági helyzetére is érezhetően kihatott, amelyek a háborúban nem vettek részt... Ezek a rendkívüli méretek a hadviselő felekre zavarólag hatottak. Az óriási számok még a vezető férfiakat is elragadták. A lelkesedés túlszárnyalta a belátást. A valóság háttérbe szorult, és az emberek a látszatot uralták. A központi hatalmak lelkesültek győzelmeikért, melyek a nagy háború keretein belül nem voltak egyebek jelentéktelen epizódoknál." „A tévedés az volt, hogy a világháború eseményeit tisztán a katonai eredmények alapján véltük értékelni. A helyes pedig az lett volna, ha azokat a világra való teljes hatásuk szempontjából néztük volna. Minthogy a háború is végeredményben politikai ténykedés, nem szabad azt tisztán csak külső tünetei szerint becsülni, hanem a politikához való viszonyát kell szem előtt tartanunk. A központi hatalmak ezt azonban elmulasztották. A hadvezérek és a politikai vezetők külön-külön úton haladtak. A katonák a harctéren győztek, de a politikusok képtelenek voltak ezeket az eredményeket a békéhez való közeledés érdekében kihasználni. Hadvezér és államférfi nem működött együtt, és ez az egyenetlenség nagyrészt hozzájárult, hogy a központi hatalmak a háborút ily katasztrofális módon elvesztették."[19]

Werth elemzésének következtetései előremutatóak és megszívlelendőek voltak. A megoldást a politikusok és katonák külön utakon keresték, ami csak a bukáshoz vezethetett. A háborút nem let volna szabad csak a külső tünetek alapján kezelni, hanem a világra gyakorolt hatás figyelembe vételével. A domináns szerep a politikusoké lett. Elsősorban nekik kellett volna időben kihasználni a katonák győzelmeit s irányítani az eseményeket, amit azonban elmulasztottak. A háború 1918 tavaszán kezdődő utolsó fejezete során döntőnek bizonyult a politikusoknak a szűklátókörűségen alapuló tehetetlensége, mellyel magukra hagyták a katonákat. Ekkor már „Ausztria–Magyarországon

[17] *Werth Henrik:* Elmélkedés a világháborúról. *Magyar Katonai Közlöny,* 1921. 3. füzet, 159. o.
[18] Uo.
[19] Uo. 146–147. o.

a felbomlás tünetei (zendülések, lázadások) nyíltan mutatkoztak. Sőt Németországban is az erkölcsi erő hanyatlása volt észlelhető (államellenes összeesküvés a tengerészetnél). Mindazonáltal Németország még nagy erővel rendelkezett és így az a központi hatalmaknak most még inkább főtámasza volt, mint bármikor valaha." „Az erőviszonyok megengedték, hogy a központi hatalmak a nyugati hadszíntereken az eddigi védelem helyett támadást kezdjenek. Csak az volt a kérdés, hogy a támadólagos harcmód az általános politikai helyzet alapján hasznot hajtó-e?" A támadás a nyugati fronton csak sürgetőleg hathatott az amerikai csapatok Európába szállítására. Pedig minél több csapat volt Európában „annál valószínűbbé vált, hogy a harcot a központi hatalmak teljes leveréséig fogják folytatni. Megegyezéses békét ebben az esetben nem remélhettünk."[20] Werth felveti a kérdést: „Mi is volt várható sikeres támadásaink esetén? Legfeljebb Franciaországban és Olaszországban további területek megszállása. De nem volt valószínű, hogy ezzel a háborút győzedelmesen be tudjuk fejezni, mert ezek az eredmények Angliára és Észak-Amerikára csak csekély hatással lehettek. Sőt félő volt, hogy a központi hatalmak sikerei ennek a két államnak a hadi készülődését még fokozzák és hogy az egész világot ellenünk uszítják. Annál nagyobb volt azonban a kockázat abban az esetben, ha támadásaink nem járnak sikerrel. Különösen Németországnak nem volt semmi kockáztatni valója, mert fennállott az a veszély, hogy balsikere a szövetségeseit is magával rántja, melyek már amúgy is csak a német erő szuggesztív hatása alatt voltak képesek tovább harcolni.

Ebben a helyzetben a legsürgősebb politikai követelmény az lett volna, hogy a hadseregeket épségükben megtartsák mindaddig, míg az államférfiaknak a béke megkötése sikerül. Ameddig a hadseregek harckészek voltak, addig az államférfiaknak módjukban állott politikai tárgyalásokba bocsátkozni. Addig megvolt a lehetősége annak, hogy félig-meddig elfogadható békéhez jussunk. Ha azonban a hadseregeket latba vetjük anélkül, hogy ezáltal a háborút befejezhetjük, félő volt, hogy a helyzet reménytelenné válik. Az államférfiak azonban nem emeltek szót a készülődő támadások ellen, hanem félreálltak és várták, amíg a hadvezérek jelentik, hogy az ellenfeleket leverték. Ezt azonban, sajnos, a hadvezérek nem tudták elérni. Győzelmeket ugyan a németek még jelenthettek, de ezek csak múló természetűek voltak, és a béke ügyét nem mozdították elő. Ellenben a központi hatalmak harci erői Franciaországban és a Piave mentén annyira felmorzsolódtak, hogy ellenálló erejük erősen csökkent."[21]

Amikor a nyugati német támadás és a Piave-menti harcok nem hoztak eredményt, akkor a politikai vezetésnek végképp le kellett volna vonnia a következtetést, hogy „a háború a fegyverekkel egyedül nem fejezhető be, és hogy az államférfiaknak kell a cselekvés színpadára lépni".[22] Az államférfiak azonban tovább vártak. Alighanem arra, hogy mikor fogják a hadvezérek jelenteni, hogy a hadjáratot elvesztették. Erre nem kellett soká várni. Értékes, pótolhatatlan idő veszett el. Az események „ütésszerűen" követték egymást. „A politikai vezetőség a hadserege legyőzésével elvesztette a talajt a lába alól, és már alig tudott annyi időt nyerni, hogy a fegyverszüneti tárgyalásokat megkezdje... Hasonlóképpen, mint a háború kezdetén, a befejezéskor sem volt meg az összeműködés a katonai és a politikai vezetés között. Egymásután cselekedtek ahelyett, hogy együttműködtek volna. Ez az össze nem hangzás azután a fegyverletételhez hasonlító fegyverszünethez, a diktált békéhez és a középponti hatalmak mai katasztrofális helyzetéhez vezetett."[23]

[20] *Werth:* i. m. 1918 tavasza a háború ötödik utolsó fejezetének kezdete, 158–160. o.
[21] Uo. 160. o.
[22] Uo.
[23] Uo.

Természetesen nagy figyelmet fordított a világháború hadműveletei során szerzett tapasztalatok nyomán alakuló új hadvezetési módszerek tanulmányozására is. A háború új jellegéről a *Magyar Katonai Közlöny*ben már 1920 őszén közzétett rövid áttekintést követően 1921 és 1924 között részletesen feldolgozta és elemezte a világháború hadászati tapasztalatait, a vezetésben bekövetkező változásokat s az ezek nyomán szerinte követendő új vezetési elveket. Ez a terjedelmes – 117 oldalas – tanulmány, amelyet Werth legjelentősebb publikációjának tarthatunk, feltűnhetett a vezetés iránt érdeklődők körében, jó hírét keltve a szerző tudományos felkészültségének és elméleti munkásságának. Tisztázhatatlan a tanulmány keletkezésének és elnyújtott publikálásának története. A terjedelmes munkának csak folyamatos megjelentetésére volt lehetőség. Az 1921. évi első publikációt követően a *Magyar Katonai Közlöny* az 1922-es évben 4 folytatásban vállalkozott a tanulmány zömének közreadására, majd ismeretlen okból egy év kihagyással, csak 1924-ben került sor – két részletben – a még hiányzó fejezetek megjelentetésére. Nem tudni a szerző vajon hogyan reagált tanulmánya közlésének elnyújtására, annak egy éves szokatlan szüneteltetésére. Az nem feltételezhető, hogy Werth négy éven át írta és fejezetenként adta le munkáját. Ez esetben is miért tartott volna egyéves szünetet?[24]

A kedvező fogadtatásra lelt tanulmányban a szerző a hadtörténelemből vett gazdag példatár felvonultatásával vezette elő témáját, igazolva felkészültségét. Az egyes hadászati-hadműveleti elemek (támadás, védelem, áttörés, átkarolás stb.) tárgyalása során a világháborús tapasztalatokat elsősorban Napóleon és a porosz–osztrák háború csatáival vetette össze. A különbségek összevetésével elemezte és kritikusan értékelte a történteket, s meghatározta a jövő háborújának általános jellegét, az abban alkalmazandó új vezetési elveket. Itt is találkozunk hosszú távra érvényes, meggondolásra intő következtetésekkel: „Ha igaz, hogy a mai háború lényege az offenzív hadviselést igényli, ennek mégsem szabad oda vezetni, hogy azt az elv kedvéért, tekintet nélkül a helyzetre, alkalmazzuk. Ha az offenzíva tőlünk több áldozatot kíván, mint amennyi kárt tudunk az ellenségnek okozni, és ha ezeket az áldozatokat pótolni már nem vagyunk képesek, akkor jobb ezeket az áldozatokat meg nem hozni. A központi hatalmak 1918. évi támadásai ebben a hibában szenvedtek." A támadás bár tért nyert, az erőkiegyenlítés a mi hátrányunkra vált. „Ezáltal az ántánt súlya oly naggyá vált, hogy a központi hatalmak még a védelmi állásaikat sem voltak képesek tartani, és a háborút katasztrofális módon el-vesztették...[25] Ha a modern háborúk viszonyai a haderőket nagyobb mérvben emésztik fel, mint a múltban, akkor az erőkkel való gazdálkodás is nagyobb szerepet kell, hogy játsszék. A vezetőnek az erők fenntartására a legnagyobb gondot kell fordítania. A veszteségek a mai időben az ország népességének nagy medencéjéből ugyan gyorsabban pótolhatók, mint az állandó hadseregek idejében, de mivel már a háború elején arra törekszünk, hogy minél nagyobb erővel lépjünk fel, gyorsabban is érjük el a teljesítőképesség végét."[26] „A hadvezetőségnek meg kell gondolnia, hogy minél nagyobb az erőelhasználás, annál nagyobb mértékben érezteti a háború hatását a belországban, és annál jobban közeledik az állam az erkölcsi, fizikai és anyagi kimerüléséhez. Óvakodnunk kell attól, hogy az erőfeszítések szélső határát túllépjük, vagyis hogy az országtól nagyobb áldozatot követeljünk, mint amennyit a nép erkölcsi állapota elbír. Igaz, hogy nagyon nehéz ezt a szélső határt helyesen eltalálni."[27]

[24] *Magyar Katonai Közlöny*, 1921. 3.; 1922. 1., 3., 7-10.; 1924. 1–2. füzet.
[25] *Magyar Katonai Közlöny*, 1921. 1. füzet 52. o.
[26] Uo. 53. o.
[27] Uo.

Werth itt még csak megemlíti a jövő harceszközeinek, a harckocsinak és a repülőnek nem lebecsülendő szerepét. A döntést az előrelátó és a politikával együttműködő katonai vezetésben látta, amely mozgatni és összehangolni képes a tömeghadsereg seregtesteinek tevékenyégét, mely élni tud az új fegyverek és felszerelés által biztosított nagy tűzerő lehetőségeivel. A vezetésnek még inkább számolni kell a jövőben az ellenfél előkészületeivel, ipari felkészültségével, mely a háború során lehetővé teszi számára olyan fegyverek gyártását, melynek kihatását a háború kimenetelére nem tudjuk előre helyesen meghatározni. A világháborúban elsőként alkalmazott harckocsik, repülők és nem utolsó sorban a gáz fokozott szerephez fognak jutni. Ez nem változtat azon, hogy a jövő háborújának is fontos tényezője lesz a néptömegekben felhalmozott erkölcsi és fizikai erő, melyet megismerni és helyesen értékelni igen nehéz.

A tanulmányai révén is ismertté lett Werth pályafutása töretlenül ívelt felfelé. 1926. január 4-től a M. Kir. Honvédtiszti Szabályzatismertető Tanfolyam (hadiakadémia rejtő szerve) parancsnokává nevezték ki. Beosztását több mint öt évig, 1931. szeptember 1-jéig töltötte be. Az új beosztás 1926. november 1-jén meghozta számára a soron kívüli tábornoki előléptetést is. Az akadémián hadászatot adott elő. A hadászat és hadtörténelem tanárának magával vitte beosztottját, Knausz Ferenc (később Szombathelyi) ezredest.

Az új parancsnok feladatául kapta, tegyen eleget a hadiakadémián folyó vezérkari tisztképzéssel szembeni megemelt szintű követelményeknek, teremtse meg ennek szervezeti, tartalmi és módszertani feltételeit. A példa a német vezérkari tisztképzés volt. Kinevezését követően – 1926 februárjában – Németországba vezényelték a német hadiakadémia tanrendjének, oktatási módszereinek tanulmányozására. Különösen a harcászat, a hadműveleti vezérkari szolgálat és hadtörténelem ottani oktatására terjedt ki figyelme. De tájékozódnia kellett a vezérkari továbbképzéséről, valamint az akadémia polgári tanárainak működéséről is.

Az akadémia élete a német minta szerint alakult. Ez nem volt nehéz feladat, hiszen Werth és az akadémia előadói maguk is többnyire a német–osztrák hadtudomány emlőin nevelkedtek a bécsi Hadiiskolában. Az átlagnál is felkészültebb és jártasabb volt a német hadtudományban, ezt nemcsak az akadémia vezetésében, de saját előadásaiban is érvényre juttatta. Számára is Clausewitz volt a mindenkor elővehető biblia, az alapkő, melyre mindenkor építkezni lehet. A hadászat, hadtörténet órákon a porosz–osztrák példák domináltak, amit csak a harmincas évektől egészítettek ki a magyar múltból vett hadvezetési vonatkozásokkal.

Kéri Kálmán erre így emlékezett vissza: „Azt kell mondani, hogy a hadászati oktatás alapjaiban és lényegében a német vonalon mozgott. Clausewitz háborús bölcselete képezte a keretet, »Vom Kriege« c. munkája volt a Biblia, amelyből idézni indokolások vagy érvelések folyamán hozzátartozott a vezérkari színvonalhoz, az idézet bizonyítékul szolgált és megfellebbezhetetlen volt kb. 1931-ig, amikor is a majdnem 100%-ig német iskolát valló Werth Henrik tábornokot Rátz Jenő tábornok váltotta fel, aki már teret nyitott elavult részek elleni állásfoglalásoknak is, de egyébként az általános irány nem sokat változott, mert mind a tanári kar, mind pedig a hallgatók német nyelvtudásuk folytán, főként a német katonai irodalomra voltak utalva."[28] Különben sem igen éreztek ösztönzést az ellenséges antant hatalmak hadtudományának tanulmányozására.

[28] *Kéri Kálmán:* A magyar vezérkari tisztek kiképzése és továbbképzése az 1920–1944 közötti időszakban. Magyar Néphadsereg Vezérkari Osztály, 1982. (Belső kiadvány) 51. o.

A hadtudomány teoretikusai az évtized végére jelentkeztek egy új háború megvívása lehetséges módozatairól kialakított elméleteikkel. Kiformálódtak a technikailag tökéletesített hatásos fegyverekkel – repülőgépek, harckocsik – megvívandó harc módszerei és lehetőségei. Sokan, köztük a magyar katonák előtt nagy tekintéllyel bíró von Seeckt, egy olyan, a hadvezetések rendelkezésére álló elithadseregről adták elő elképzeléseiket, mely csatadöntő ereje lesz a változatlanul tömegeket felvonultató háborúnak. Ezek a nézetek nagy hatással voltak az Európa hadtudományának fejlődését nyomon követő magyar katonákra, mivel – amint ezt kor magyar katonai szakirodalma is bizonyítja – a revízió szükségletétől vezettetve nagy figyelmet fordítottak a jövő háborújának lefolyására. Elképzeléseikben egy „magyar elit" hadsereg képe is helyet kapott, mely szövetséges támogatással csapást tud mérni valamelyik, ilyen támogatással nem rendelkező szomszédos államra.[29]

A hadászatot és hadtörténelmet Knausz (Szombathelyi) Ferenc és Náday István vk. ezredesek adták elő, akik „A hadvezetés elmélete" című tanulmánykötetben gyűjtötték össze a hadiakadémia 1930-ban végző hallgatóinak a hadászati vezetés elméletéről készített záró dolgozatait. Bevezetőt maga Werth írt, mely alkalmat adott, hogy kifejtse véleményét a jövő, elithadseregek közreműködésével megvívandó háborújáról és ebben a magyar hadsereg várható helyéről.[30]

Werth arra az alaphelyzetre építette fel mondandóját, hogy a békediktátumoktól megnyomorított országok – köztük hazánk – olyan növekvő feszültségben élnek, mely békés úton nem oldható meg, hanem soha nem tapasztalt brutális jellegű háborúhoz fog vezetni. Ez már az új technikával megvívott és a résztvevő államok összes energiáját igénybe vevő totális harc lesz. A háborúban feltűnt és korábban még csatadöntőeknek nem elismert harceszközök immár „elsőrendű támadóeszközökként" szerepelnek, melyek a védelemmel szemben nagy erőgyarapodást fognak jelenteni, annak fölényét nemcsak kiegyenlítik, de felülmúlják. Az ezekkel felszerelt hadsereg „a mozgó háború biztos vivője és így a gyors döntés erős tényezője lesz".[31] A fegyverek hatóképessége a háborút messze az országok belsejébe is kiterjeszti. „Természetesen a jövőben is kívánatos lesz minél nagyobb erővel a háborúba kivonulni, de a számnak nem szabad a korszerű felszerelés és alapos kiképzés rovására menni. Lehetne ugyanis, mint a múltban milliós hadseregeket felállítani és azokat gépekkel gyengébben felszerelni, de ezzel az erőtényezőket csak csökkentjük."[32] A jövő elithadseregében a harckocsik és repülők a többi fegyvernem rovására fognak szaporodni, ezt a tömeg és bátorság nem tudja kiegyenlíteni. Ilyenformán ez a „gazdag felszerelés és a nagy szám közötti kompromisszum" eredménye lesz. Elsősorban azonban – írta Werth – „nem a nagy számra fogunk törekedni, hanem arra, hogy a hadsereg nagy tettekre legyen képes. Ezt pedig csakis a technikai vívmányokkal való gazdag felszereléssel, igen lelkiismeretes belső szervezéssel és magas fokú kiképzéssel érhetjük el."[33] A lehetőségek végessége ellenére a revíziós célok a magyar hadsereg számára is csak offenzív jellegű és rövid háborút követelnek meg, „amiből természetszerűleg következik, hogy törekednünk kell az ellenséget a saját országában felkeresni, ott csatára kényszeríteni, felmorzsolni, azután az ország belsejébe behatolni és mindazon anyagokat és eszközöket tőle megvonni, melyek újabb haderők felállítására alkalmasak".[34]

[29] A *Magyar Katonai Szemle* az 1920-as évek második felétől nagy terjedelemben foglalkozott a kérdéssel.
[30] A hadvezetés elmélete. I–II. k. (Összeáll. és bev. *Werth Henrik* tábornok.) Budapest, 1930.
[31] Uo. 15. o.
[32] Uo.
[33] Uo. 16. o.
[34] Uo. 25. o.

Az új eszközök a jövő hadseregét igen drága intézménnyé teszik. Felállítása és fenntartása jelentős ipari bázist feltételez: „Ezen háborús gépeknek és kellékeinek nagymérvű pótlása háborúban az anyaországban igen élénk gyártási tevékenységet igényel. Minél több gépet állítunk be elől, hatványozott módon szaporodnak a szakmunkások hátul."[35] Az új eszközökkel megvívott háború világviszonylatban, de még inkább a kis államokban a kisebb létszámú, de technikailag gazdagon felszerelt elithadsereg felállításához kell vezessen. A nagyhatalmak is csak hadseregük kisebb részét lesznek képesek az új elvek szerint felszerelni.

Werth, akit megragadott a haditechnika vívmányaival ellátott elithadsereg gondolata, a magyar viszonyok között is lehetségesnek tartotta egy elit ütőerő kifejlesztését, holott tisztában volt azzal, hogy az ország akkori politikai és gazdasági körülményei rövid időn belül még gyengén felszerelt sorozott tömeghadsereg felállítását sem teszik lehetővé. Mégis milyen politikai-gazdasági manőverek révén látta ezt megvalósíthatónak a tőkeszegény, gyenge iparral rendelkező Magyarországon? Bizonnyal túlbecsülte a jövő lehetőségeit. Habár Németország helyzetéből ekkor erre aligha lehetett következtetni, remélte, hogy az a közeljövőben a békerendszer felülvizsgálatát követeli s fegyverkezni kezd. A magyar revíziós igények megvalósításában, mint érdekazonos szövetségesre számított az éledő és új helyét követelő Németország politikai, katonai és gazdasági támogatására, ami majd lehetővé teszi a szükséges gazdasági-ipari erőkifejtést is. Jól érzett rá Németország jövőjére, ha abban a magyar szerepet túlértékelte is.

A kis létszámú magyar elithadsereg és az erre alapított „villámháborús" hadászat jól hangzott, de csak vágyálom lehetett a magyar katonai vezetés számára. A realitással számolók, így Röder altábornagy, a vezérkar főnöke is, csak sokkal szerényebb célokat hangoztattak. A veszély abban rejlett, hogy mind a katonák, mind pedig a szélsőségekre hajlamos politikusok között akadtak, akik politikai törekvéseiktől vezettetve hajlamosak voltak ezt az elméletet is politikai elképzeléseik és követeléseik megvalósításának eszközévé tenni és hamis képzetet kelteni, ami messze volt Werth szándékaitól.

Az offenzív célok és az adottságok közötti ellentmondást a kor magyar katonái közül sokan az erkölcsi-politikai célok, a magyar faji adottságok előtérbe helyezésével gondolták feloldani. Werth, tartózkodott a „faji harcászat" és más hasonló elméletektől, habár maga is változatlanul hangsúlyozta, hogy a háború új vonásai ellenére is nagy szerep jut majd az erkölcsi tényezőknek. A végső döntés, csakúgy mint a múltban, a népek harci erényéből eredő szervezettség és kiképzés fokától is fog függni. Ezt a modern eszközök megléte még jobban alátámasztja.[36]

Werthről a parancsnokról és tanárról, ha nem is volt olyan előkelő modorú, mint elődje, Kárpáthy Kamilló altábornagy, elismeréssel nyilatkoztak az akadémia tanárai és hallgatói. Werth a vezérkari technika minden fortélyát ismerte. Hadtudományi olvasottsága és szakirodalmi munkássága kiemelkedő volt.[37] Mint a szolgálati szabályzat és az akadémia oktatási rendjének betartását megkövetelő, az előadások magas színvonalához ragaszkodó, a hadászat és hadtörténelem iránt maga is intenzíven érdeklődő, magatartásában katonásan kimért, de a hallgatók problémáit figyelemmel kísérő és megértő parancsnokra emlékeztek rá. Ez utóbbiakkal kapcsolatosan említi meg Kéri Kálmán: „A hallgatók

[35] A hadvezetés elmélete, i. m. 15. o.
[36] Uo. 15. o.
[37] *Kéri:* i. m. 22. o.

este 10 óráig vendégeket is fogadhattak, akár nőket is. Ezek javarésze nemcsak barátnője volt egy-egy hallgatónak, hanem segítője is. Ők végezték a házi feladatok, tanulmányok gépírási munkálatait. Nem egy volt köztük, aki a rendszeresített katonai rövidítéseket, az írásbeli munkák formai részét tökéletesen ismerte. Amikor Werth tábornok parancsnoksága alatt az egyik tanár, aki a tiszti épületben lakott, felesége biztatására kifogást emelt a női látogatók miatt, Werth kijelentette, hogy a Hadiakadémia a hallgatókért van és nem a tanárokért. Helyesebbnek tartja, ha a hallgatókat választott, sok esetben elődöktől örökölt nők látogatják, mintha fiatal tisztjei a városban keresnének futó kalandokat. Amennyiben a tanárnak ez ellen kifogásai vannak, úgy gondoskodni fog arról, hogy a városparancsnokság a tanár részére a városban megfelelő lakást kiutaljon."[38]

Öt és fél év után érdemei elismerés mellett megvált a hadiakadémiától, és 1931. szeptember 1-jén átvette a pécsi 4. vegyesdandár parancsnokságát. November 1-jén megkapta az altábornagyi előléptetést is. Akadémiai működését kiváló minősítéssel ismerték el felettesei. Szolgálata elismeréseként a kormányzó a II. osztályú Magyar Érdemkereszttel tűntette ki. 1931 karácsonyán Pécsett ünnepelte ötvenedik születésnapját.

A harmincas évek első fele a meghirdetett szerény hadrendfejlesztésnek a kedvezőtlen politikai és gazdasági helyzettől befolyásolt, egyhelyben topogós időszaka volt. A vezérkar a provokáció elkerülését ajánlotta a politikusoknak. A hadsereg a kisantant várható összefogott támadása elleni legcsekélyebb ellenállásra is képtelen. Az olaszok támogatása nem sokat ér. Sőt, vállalhatatlan konfliktusokba keverhetnek bele. Hitler hatalomra kerülése egyelőre nem sok változást hozott a remélt német támogatás terén.

Werth Henrik altábornagynak e kedvezőtlen körülmények között kellett végrehajtania a kapott feladatot: a majdani hadtestté alakulás alapjainak lerakását, a dandár alakulatai kiképzésének olyan szintre emelését, hogy azok mielőbb harcfeladatok végrehajtására is alkalmassá váljanak. Közvetlen beosztottjai: Makay József, majd Bogányi Károly vk. ezredesek, a dandár vezérkari főnökei, Littay András vk. ezredes, gyalogsági parancsnoka, Kovács Károly vk. ezredes a dandár VII. o. vezetője és alacsonyabb beosztású tisztjei megfelelő partnernek bizonyultak. Az adott felszereltségi körülmények között azonban az alárendelt csapatok harckészültsége az erőfeszítések dacára is csak minimális lehetett, komoly feladatra alkalmatlanok voltak. A modern eszközöket még a tisztek is csak leírásokból ismerték. A hiányosságok az 1934-es marseille-i gyilkosságot követő válság napjaiban jelentkeztek teljes valóságukban. A rendelkezésre álló erőkkel lehetetlen volt a déli határnak egy jugoszláv betörés elleni biztosítása.

A politikai helyzet alakulása nem igazolta Werth reményeit. A németországi változások egyelőre nem a várakozásainak megfelelően alakultak. A magyar elithadsereggel kapcsolatos elképzelései vakvágánynak bizonyultak, ami kedvét szegte. Talán ez is közrejátszott tudományos érdeklődése hanyatlásában. Igaz, a beosztásából eredő, idejének nagy részét lekötő feladatok sokasága, valamint a tudományos elmélyülést legkevésbé inspiráló környezete sem ösztönözhették korábbi stúdiumainak folytatására. Ez esetben mivel magyarázzuk, hogy a nyugállomány éveiben sem vett tollat a kezébe? A pécsi években több mint három éves hallgatás után váratlanul megszólalt. Ekkor sem tanulmánnyal jelentkezett, hanem Kaiser Gyula őrnagynak a „Vezetésről" című, a *Magyar Katonai Szemle* 1934 november–decemberi számaiban megjelent tanulmányát használta fel, hogy kifejtse véleményét. Örömmel üdvözölte a fiatal szerzőt, aki fontosságot tulaj-

[38] *Kéri:* i. m. 88. o.

donít a vezetés tárgykörének. Mivel maga is szívesen foglalkozik a vezetés problémáival, indíttatást érez, hogy megjegyzéseket tegyen. Részletes és kritikus bírálatot gyakorol, mert – mint írta – a cikk nem elégítette ki, mivel annak „felépítése és okfejtése nem olyan, hogy a vezetés lényegét tisztán és világosan meg lehessen belőle ismerni. Márpedig, ha valamit tanulmányozás tárgyává teszünk, erre kell törekedni. Olyan értekezések, amelyek a tárgyat elködösítik vagy elhomályosítják, ártalmasak."[39] Ezután a szerző számára lesújtó bevezetés után tételről-tételre górcső alá helyezte megállapításait, s összevetette azokat saját, a vezetéssel kapcsolatos korábbi és újabb megállapításaival. Bírálatának végkicsengése végül megegyezett a szerző következtetésével: a vezetés elméletének nem öncélúan, de az intuitív megoldásokra képes gyakorlat megalapozása érdekében kell birtokában lennie a vezetőnek. Nincs szükség elméletieskedő „katonatudósokra". „Az elmélettel ne a tudálékosság kedvéért foglalkozzunk, hanem csak azért, hogy értelmünket és ítélőképességünket fejlesszük, de úgy, hogy az egészséges érzéket megtartsuk és így háborúban a helyes ítéletünk finom tapintatával eltaláljuk, mert háborúban minden jó, ami sikerrel jár."[40]

A meglehetősen terjedelmes, két folytatásban közreadott hozzászólásából a katonai vezetés művészete avatott tanárának indignáltsága is kiérezhető. Hogy jön ahhoz egy fiatal őrnagy, hogy az ő kedvenc stúdiumához nyúljon? A hosszú hallgatás után miért ezt a meglehetősen kioktató hangú bírálatot használta fel a vezetéssel kapcsolatos nézeteinek kifejtésére? A szolgálati kötelezettségei miatt az elméleti munkától visszavonulni kényszerült teoretikus bosszús megnyilvánulásának is felfoghatjuk hangsúlyozott állásfoglalását az öncélúan elméletieskedő katona tudósok ellen.

Jelentkezésére és gondolataira felfigyeltek, amivel várakozást keltett. A *Szemle* szerkesztői és olvasói örömmel üdvözölték megszólalását. Várták további véleményét a vezetés megújításáról. A témakör különben sem volt ekkor fontosságának megfelelően képviselve a magyar katonai szakirodalomban.[41] Hiába, a hadiakadémia volt parancsnoka, immár csapatparancsnok, továbbra is hallgatott.

Már utaltunk csalódottságára. A tisztikar zömével együtt a Gömbös-érától nagyobb támogatást várt. A miniszterelnök korábbi ígéretei csak részben valósultak meg. Az olasz kapcsolat kevés haszonnal járt. Hitler hatalomra kerülésétől a magyar–német kapcsolat kedvező alakulását remélte. Távol állt tőle, hogy a németországi fordulatban a nácik hatalomra kerülését üdvözölje, hanem egy olyan új dinamikus német kormányzat létrejöttét, mely a korábbi német adminisztrációkkal szemben várhatóan késedelem nélkül hozzáfog a világháború következményeit, ha kell erőszakkal is megváltoztatni kész és képes külpolitika megvalósításához, s a békeszerződés korlátozásait megtagadva megkezdi az ennek biztosítékát jelentő német hadseregnek a felfegyverzését. Az új birodalmi kormány Werth reményei szerint késznek mutatkozik majd a magyar revízió támogatására is, s felismeri, hogy érdekében áll keleti politikáját a térségben egyedül támogató magyar kormányzatnak sokoldalú segítséget nyújtani. Egy ilyen fajta politikában gondolkodott, amikor a magyar elithadseregről írt. Szinte rögeszmés hívévé vált ennek a kapcsolatnak,

[39] *Werth Henrik:* Vélemény Kaiser Gyula tanulmányáról. *Magyar Katonai Szemle,* 1935. 1. sz. 1–9. o.; 1935. 4. sz. 7–8.o.

[40] Uo.

[41] Mindössze Rátz Jenő tábornok a vezetés lélektanáról, Náray Antal vk. őrnagy a politika és hadvezetés viszonyáról értekezett a *Szemle* 1932-es évfolyamában. Egy évvel később Móricz Béla adott történeti áttekintést a politika és hadvezetés viszonyáról a magyar történelem folyamán.

ami az elkövetkező években alapvetően meghatározta politikai és katonai tevékenységét. Ha várakozásával ellentétben német részről vonakodást és visszautasítást tapasztalt, azt hajlandó volt a nem egyértelmű magyar szövetségi politikának betudni. A kétkedőket elutasította, a magyar ügy hátráltatójának tekintette. Remélte, hogy Gömbös – mint erre megnyilvánulásaiból következtetni lehetett –, kihasználja a lehetőséget, aminek a honvédség fejlesztésében is mielőbb meg kell mutatkoznia. Ezért a Németország felé történő határozott nyitást várta a kormánytól. Késedelem nélkül hozzá kell kezdeni továbbá a kormány és a honvédség vezetése közötti, az eddiginél érdemibb, eredménnyel biztató alkotó együttműködés kialakításához is. Mivel távol állt tőle a nácizmus és bármely szélsőséges politika, ezért nem értett egyet a magyar szélsőjobbnak a hadseregre is kiterjedő pártpolitizálásával, mely meggyőződése szerint csak gyengítheti a határozott és az erők szükséges összefogására építendő erőfeszítéseket.

Szűkebb és tágabb környezete előtt sem tartotta titokban, hogy azon kevés számú tábornok közé sorolja magát, aki alkotó módon birtokában van mindazon gyakorlati és elméleti ismereteknek, melyek a hadsereg legfelső vezetésére is képessé teszik. Ugyanakkor, ellentétben a honvédség némely tábornokával, nem kívánt belefolyni a napi politikai csatározásokba. Pécsről különben sem kísérhette kellő figyelemmel a vezetés boszorkánykonyháiban történteket. A megtisztelő beosztás nemcsak az akadémiától szakította el, de távol került mindazon szervek közeléből is, ahol a hadsereg jelenét és jövőjét intézték. Nem volt tisztában azzal sem, hogy mi történik a Kormányzó Katonai Irodájának kulisszái mögött. Azonban még Pécset sem lehetett nem észrevennie, hogy a kormányzó bizalmát bíró Rőder Vilmos és Kárpáthy Kamilló tevékenysége egyre kevésbé felel meg a tisztikartól politikai törekvései mellé egyértelmű felzárkózást váró Gömbös miniszterelnöknek. Hozzá is eljutottak a pletykák, melyeket bizonnyal az érdekeltekre tett epés megjegyzésekkel kísérhetett. Jóakarói azonnal továbbították a kormányzónak és a miniszterelnöknek egyaránt súgók füléhez. Ő a vidéki helyőrségben a szabályzatnak megfelelően igyekezett távol tartani tisztjeit is a politizálástól, bár a miniszterelnök által hirdetett ezideig főként ígéretekben megnyilvánuló cselekvő politikát közel érezte magához. A feladatokra koncentrált, dolgát eredményesen végezte, amit a legfelső vezetés az 1932–1935 közötti időszakban többször is kiváló minősítéssel értékelt. Tudta, hogy közvetlen beosztottjai is elismerik katonai ismereteit és parancsnoki kvalitásait, alkalmasnak és esélyesnek tartják a legmagasabb beosztások betöltésére is. Számosan vannak közöttük, akik nem rajonganak érte, de ezek is inkább felfelé buktatásában reménykednek. Erőszakosságáról, ellentmondást nem tűrő modoráról terjengenek hírek, melyek nem alap nélküliek ugyan, de ezek elkerülhetetlen velejárói a parancsnoklásnak. Érdeklődését várakozássá fokozták az 1934 utolsó hónapjaiban kiszivárgó hírek: a közeledő választások előtt változás várható a vezérkar főneke és a honvédség főparancsnoka személyében. A nyugállományba vonuló Rőder és Kárpáthy utódjául Horthy keménykezű, politikától mentes és hozzá feltétlenül hű embereket akar ezekre a posztokra állítani. Úgy érezte, személyében a politikamentes kemény kéz biztosított, és kormányzóhűsége sem kérdőjelezhető meg. Számított rá, hogy hívják.

A honvédség felső vezetésében bekövetkező változások nem is várattak sokáig magukra. Az eredmény Werth számára lesújtó volt. A Horthy által választott és 1935. január 16-val hivatalba lépők személye aligha hagyott kétséget afelől, hogy valóban Horthyhoz közel állnak. Levonhatta a következtetést, hogy ő nem tartozik ezek közé. A vezérkar főnökévé (HM VI. csoportfőnök) Somkuthy Józsefet nevezte ki a kormányzó. Az ekkor

52 éves tábornok már 1928. július 16-tól a Kormányzó Katonai Irodájának főnöke volt, ahova a 4. vegyesdandár tüzérparancsnoki beosztásából került. Senki előtt nem volt kétséges, hogy a kormányzó megbízható embere. Csak 1935. február 1-jén, új beosztása átvételekor lépett elő altábornaggyá.

Meglepetést okozhatott Werthnek az ugyanekkor a honvédség főparancsnokává kinevezett Shvoy István altábornagy személye is. Az 59 éves tábornokot nyugállományból hívta vissza a kormányzó. Shvoy altábornagy 1928. október 1–1933. január 1-jéig, nyugdíjazásáig a szombathelyi 3. vegyesdandár parancsnoka volt. Shvoy 1935. február 1-jétől gyalogsági tábornok lett, s 1935. január 16–1936. szeptember 5-ig volt a honvédség főparancsnoka.

Werth Horthynak a személyével szembeni bizalmatlansága megnyilvánulásának érezte a történteket. Somkuthy semmilyen téren nem állja ki vele az összehasonlítást. A kabinetirodában szürke eminenciásként eltöltött hosszú évek alatt vált a kormányzó bizalmasává. A honvédség hírei és a kormányzóhoz bejelentkezők csak rajta keresztül, véleményétől kísérve kerültek a Legfelső Hadúr elé, aki bizonyára döntéseihez is kikérte véleményét. Ők ketten sohasem kerültek közvetlen szolgálati viszonyba. Nem vívhatta ki ellenszenvét. Somkuthy mindenestre nem szolgált a Vörös Hadseregben, miként a főparancsnoknak visszahívott Shvoy sem. Utóbbi olasz fogságban vészelte át a kritikus időszakot. A kormányzó Shvoyt is érdemesebbnek találta nyugállományból visszahívni, minthogy őt vegye számításba.

Werth magába zárta csalódottságát és tovább végezte vagyesdandár parancsnoki feladatait. Hívei és vigasztalói azonban gondoskodtak róla, hogy a kinevezésekről alkotott véleménye a legfelsőbbig is eljusson. Ez csak tovább rontotta jövőbeni esélyeit. Abból, hogy kimagasló vegyesdandár parancsnoki szolgálatáért 1935 augusztusában a II. osztályú Magyar Érdemkereszthez megkapta a csillagot, levonta a következtetést, hogy további szolgálatára nem tartanak igényt. Nem várta meg, hogy küldjék. Az év végén, 55 évesen, szolgálati idejének letöltésére hivatkozva nyugállományba helyezését kérte. A kormányzó nem volt hozzászokva, hogy tábornokai ily módon adjanak nyomatékot nemtetszésüknek. A kéréshez – lehet, hogy Werth újabb csalódására – 1936 februárjában hozzájárulását adta.

Werth Henrik altábornagy 1936. március 1-jétől megszűnt a honvédség tábornoki karának aktív tagja lenni. Immár Budapestről kísérhette figyelemmel a politikában és a hadsereg életében történteket. Az aktív politizálástól, az egyre erősödő és harsányabb szélsőséges pártok megnyilvánulásaitól távol tartotta magát, még ha a honvédség fejlesztését érintő egyes radikális követeléseikkel egyetértett is. A katona számára változatlanul csak a kormány politikájával egyező politizálást tartotta megengedhetőnek. Helytelenítette, hogy a tisztikarban és a vezérkarban is egyre többen vannak, akik szélsőjobboldali pártok és eszmék irányában kötelezik el magukat. Ő a magyar politika jobbratolódását, a kormány német kapcsolatainak erősödését a revízió megvalósításának lehetősége s ennek elengedhetetlen feltételeként a honvédség fejlesztése szempontjából értékelte.

A Horthy által is jóváhagyott kompromisszumon alapuló gömbösi politika hadseregen belüli befolyásának erősödésével magyarázta Werth az újabb helycseréket. Somkuthy 1936. szeptember 5-én bekövetkező felváltása az altábornaggyá előlépő Rátz Jenő tábornokkal ennek eredménye volt. Az ekkor 54 éves, kiváló katonai kvalitásokkal rendelkező és szélsőséges politikai nézeteit nyíltan vállaló Rátztól várható volt a miniszterelnök politikai vonalvezetésének egyértelmű képviselete a vezérkarban. Werth jól ismerte, utódja volt az akadémián. Alkalmasnak is tartotta a feladatra, ha túlzó politizálásával nem is

értett egyet. Kinevezésének pikantériája volt, hogy Rátzot, aki 1935. januártól Somkuthy helyettese volt, politizálása okán 1936. május 1-jén leváltotta a kormányzó, s a budapesti 1. vegyesdandár parancsnoka lett.

Somkuthy szerepe ezzel még nem ért végett. A kormányzó 1936. szeptember 2-án felmentette a betegeskedő Gömböst a honvédelmi minisztérium vezetése alól, és nagy körültekintéssel, fáradhatatlan buzgalommal és önzetlen odaadással teljesített kiváló szolgálatai elismeréséül a szolgálaton kívüli viszonyban gyalogsági tábornokká nevezte ki. Utódjául a miniszterelnök javaslatára Somkuthy altábornagyot nevezte ki, s egyben tüzérségi tábornokká lépett elő. Megbízatása csak október 12-ig tartott, amikor a Gömbös halálát követően megalakuló Darányi-kormányba Röder Vilmos gyalogsági tábornokot hívta vissza. Ő megfelelő ember volt, hogy egyensúlyt képezzen a hadügyi kormányzat és a Gömbös-i örökséget a vezérkarban képviselő Rátzzal szemben. Somkuthynak pedig a különböző szolgálati beosztásaiban fáradhatatlan buzgalommal és odaadással teljesített kiváló, értékes szolgálataiért meleg köszönetét nyilvánította és az I. osztályú Magyar Érdemkeresztet adományozta.

Werth úgy ítélte meg, hogy Rátz és Röder között ő játszhatná a mérleg nyelvét. Ezért a legkevésbé sem értett egyet azzal, hogy az immár 60 éves és megromlott egészségű Shvoy István nyugállományba helyezését követően, 1936. szeptember 5-én a honvédség főparancsnokává Sónyi Hugó altábornagyot nevezte ki a kormányzó, majd október 1-jén gyalogsági tábornokká léptette elő. Az 53 éves Sónyi 1934. május 1–1936. szeptember 5-ig a 7. vegyesdandár parancsnoka volt. A húszas években a minisztérium elnökségének vezetőjeként megfelelő kapcsolatot építhetett ki a kormányzóval, amit ezt követően vegyesdandár-parancsnokként is tovább ápolt. A politikai alku eredményeként végrehajtott kinevezésekből Werth levonta a következtetést, hogy ő sem Gömbös, sem pedig Horthy bizalmát nem bírja. Az újabb csalódás után a titkos tanácsosi kinevezés aligha volt elégséges ír számára.

II.

Az elkövetkező másfél év nyugállományban telt el. Nincsenek ugyan ismereteink, de hősünk korábbi és későbbi életét ismerve bizton állíthatjuk, hogy ambícióit fel nem adva, az elmulasztott lehetőségek miatti aggódással kísérte figyelemmel a felforrósodott politika eseményeit. Miközben a külföldi és honi katonai szakirodalom a közelgő háború megvívásának módjáról értekezett, neki változatlanul nem volt közlésre szánt mondanivalója.

Rátznak az újrafelfegyverzés megkezdésével kapcsolatos álláspontja és ajánlásai nem maradtak a katonai vezetés és a kormányzat körein belül, hiszen azokhoz a tisztikar minél szélesebb támogatását igyekezett elnyerni. Werth egyetértett: szerinte is közeleg a cselekvés órája, melyhez sürgősen meg kell teremteni a bel- és külpolitikai, valamint a katonai feltételeket. Átérezte Rátz aggodalmát, hogy a fontolgató Darányi-kormány a lehetőségeket kihasználatlanul hagyja. A többoldalú német kapcsolatok kiépítése elodázhatatlan. Vele egyetértve úgy prognosztizálta, hogy 1940 körül háború lesz Európában, amiből Magyarország geopolitikai helyzeténél fogva nem maradhat ki. Ebben a minden bizonnyal kulcsszerepet játszó Németország oldalán kell részt vegyen.

Arról is meg vagyunk győződve, hogy csak a kormányzó és a kormány vezetésével tartotta lehetőnek az általa is szükségesnek vélt változásokat, a szélsőséges erőknek a had-

seregen belül is megnyilvánuló bomlasztó tendenciáit és kísérleteit károsnak ítélte. Ezért nem kis aggodalommal tölthették el az 1937 tavaszán már a kormány megbuktatásával fenyegető belpolitikai viharok. Tűrhetetlennek találhatta a szélsőjobbnak a törvényes rendet veszélyeztető s az erők megosztására irányuló kísérleteit, melyek a tisztikart is bomlasztják, és sajátos módon hatnak ki a magyar–német kormányközi kapcsolatokra, akadályozva azok alakítását. Megnyugtató volt számára, mikor a MOVE puccskísérletének kudarcával, majd Szálasi perbe fogásával és pártjának betiltásával a kormány úrrá lett a helyzeten. A honvédség szilárdan állt a hadúr mellett. Nem kellett sort keríteni a kormányzó állítólagos szándékára, hogy Röder vezetésével egy keménykezű kormányt bíz meg a helyzet stabilizálásával, melyben legbelső híve, Keresztes-Fischer Lajos lenne a honvédelmi miniszter.

A vezérkar főnöke 1937 nyarán elérkezettnek látta az időt, hogy emlékiratot készítsen egy a honvédség ütőképességét biztosító hadrendről, melyhez 1700 millió pengőt tartott szükségesnek. Kérte a honvédelmi minisztert, terjessze az emlékiratot mielőbb a minisztertanács elé, mert az nem tűr halasztást. A végre november 10-én a kormányzónál összeült értekezlet azonban nem hozott döntést. Amint Rátz elpanaszolta, a terv megvalósíthatóságában elsősorban Fabinyi Tihamér pénzügyminiszter kételkedett. Végül megbízták Imrédy Bélát, az MNB elnökét a hadsereg igényeit és az ország gazdasági helyzetét összeegyeztető pénzügyi terv kidolgozásával. Mivel azonban az Imrédy által kilátásba helyezett összeggel – évi 100 millió – sem volt a hadsereg belátható időn belül támadó hadműveletekre képessé tehető, Rátz 1938. január 2-án benyújtotta lemondását a kormányzónak, amit az nem fogadott el.

A honvédségért aggódó Rátz lemondásának híre kellő hatást váltott ki a tisztikarból, mely egyetértett a hadsereg érdekében radikális változásokat követelő parancsnokával, s felsorakozott mögötte. Január első napjaiban felkereste a kormányzót régi bajtársa, Soós Károly nyugállományú gyalogsági tábornok – 1919-ben a nemzeti hadsereg vezérkarának főnöke, majd 1920-ban hadügyminiszter –, s a tisztikar nevében kilenc pontból álló memorandumot terjesztett elő. A kétségkívül Rátz sugallta iromány sürgősen megvalósítandó, a jobboldalra és a hadseregre támaszkodó, erélyesebb, autokratikus alapon nyugvó kormányzást, a baloldal és a zsidók elleni fellépést, valamint olyan, a nagy cégek fokozott állami ellenőrzését is feltételező gazdasági intézkedéseket követelt, melyek alkalmasak arra, hogy lehetővé tegyék az azonnali és gyors felfegyverzést. Érvelésében figyelmeztetett a közelgő háborúra, amikor is egy felkészületlen Magyarországnak majd félre kell állnia és lemondania revíziós követeléseiről.[42] A kormányzó megnyugtatta Soóst. A program tervezése már folyik, és a végrehajtás sem késik sokáig.

Darányi miniszterelnök 1938. március 5-én Győrben bejelentette az egymilliárdos újrafelfegyverzési programot. Megvalósítása változásokat tett szükségessé a kormányban. Imrédy Béla 1938. március 9-én tárca nélküli közgazdasági miniszter lett. Feladatául kapta az ország gazdasági politikájának egységes irányítását. A programot nem vállaló és sértődött Fabinyit az Imrédyvel mindenben egyetértő Reményi-Schneller Lajos váltotta fel a pénzügyminiszteri székben. A Magyar Nemzeti Bank elnöke a nyugati kapcsolatairól ismert bankszakember, Baranyi Lipót lett. Imrédy 1938. március 11-én már új szerepkörében tájékoztatta a kormányt a vagyonadón alapuló program részleteiről.

Ezek a változások azonban nem voltak elégségesek. Egy dinamikus, a várhatóan további politikai és gazdasági döntéseket megkívánó fegyverkezési program vezénylésére alkalmas kormányra volt szükség. A május 14-én hivatalba lépő Imrédy-kormány

[42] *Macartney, C. A.:* October Fifteenth. I–II. k. Edinburg, 1956. I. k. 212–214. o.

megfelelőnek látszott a feladatra. A miniszterelnök programjának támogatására azonnal beemelte a kormányba Rátz Jenőt. Ő, mint a program megalkotója és kiharcolója, a hadsereg számára biztosíték volt annak maradéktalan támogatására, a hozzá szükséges honvédelmi politikai kialakítására.

Rátz kinevezésével előtérbe került utódjának személye. A politikai radikalizmusra hajló Rátzzal megerősödött a jobboldali behatás a kormányban. A távozó Rőderrel a katonai vezetésben megbomló egyensúlyt a vezérkarnál kellett kiegyenlíteni. A kormányzónak és körének fejtörést okozott, ki legyen a megfelelő ember a vezérkar élén. Különösen azok után vált ez döntővé, hogy Imrédy politikája a külpolitikai elkötelezettség fokozása és a rendeleti kormányzás irányába mozdult. A honvédség számára kedvezőek voltak lépései. Legelső ténykedései közé tartozott, hogy addig is, míg a kormánynak széleskörű felhatalmazást biztosító honvédelmi törvény elkészítésére és életbe léptetésére sor kerülhet, az országgyűléssel elfogadtassa az 1938:XV. törvénycikket, mely 1939. június 30-ig ismét meghosszabbította a kormány felhatalmazását a gazdasági életben szükséges intézkedések megtételére, kiterjesztve azt a termelés folytonosságának biztosítását célzó intézkedések megtételére. Intézkedések születtek a kibővített fegyverkezési program megvalósítása érdekében is. Rátz Jenő gyalogsági tábornok, honvédelmi miniszter, augusztusban ismertette a minisztertanáccsal a honvédelmi törvény tervezetét, amelyik, „mivel hazánk jelenlegi helyzetét akár nemzetközi, akár országos viszonylatban vizsgálva feltétlenül számolnunk kell a háború lehetőségével", az „összes intézkedéseket összefoglalva, módot és lehetőséget nyújt arra, hogy az országnak háború esetén a legteljesebb erőkifejtést biztosítsa".[43]

Werthnek kedvére volt a miniszterelnök határozott fellépése. A számára különben ellenszenves Rátzot is megfelelőnek találta a honvédség érdekeinek a kormányon belüli eredményes képviseltére. Feléledt a remény. Rangidős volta, nyugállományba vonulása előtt elért beosztásai, azon kevesek elé helyezték, akik egyáltalában szóba jöhetnek a vezérkar főnökeként. De katonai kvalitásainál, emberi magatartásánál fogva sem találhatnak nála alkalmasabb embert a vezérkar főnökének posztjára. Politikai megnyilvánulásoktól változatlanul távol tartotta magát, nehogy rossz színben tűnjön fel a kormányzó előtt. Biztos volt benne, hogy amennyiben a Legfelsőbb Hadúrnak előadhatná elképzeléseit, elnyerné bizalmát.

A bekövetkező eseményekre a legkevésbé sem számított. A történelem, de inkább a kormányzó ismételte önmagát. Közvetlen környezetében találta meg a provizórikus megoldást. Katonai Irodája vezetőjét, Keresztes-Fischer Lajos altábornagyot nevezte ki 1938. május 24-i hatállyal a vezérkar főnökévé. Keresztes-Fischer, aki három évvel korábban Somkuthyt követte a Katonai Iroda élén, elődjéhez hasonlóan maradéktalanul bírta a kormányzó bizalmát. Jól érezte magát a helyén. Eszébe sem jutott, hogy kényelmes beosztását a vezérkar főnökével cserélje fel. Éppen most, mikor a hadseregfejlesztési program naponta felelős döntések elé állítja a vezérkar irányítóját. Ő nem bírja az ezzel járó feszültséget és izgalmakat. Horthyval történt megbeszélést követően azzal a kikötéssel vállalta a feladatot, hogy rövidesen visszaveszi irodafőnöki beosztását. Mikor ez később megtörtént, a kormányzó főhadsegédi kinevezéssel jutalmazta szolgálatait.

Mivel Keresztes-Fischer nem kívánt hosszabb időre a vezérkar élén maradni, a kormányzónak végül döntenie kellett a vezérkar főnökének személyéről. A számításba jö-

[43] Magyar Országos Levéltár (MOL) Minisztertanácsi jegyzőkönyvek (Mt. jkv.) 1938. augusztus 10.

hető altábornagyok a következők voltak: Jány Gusztáv altábornagy, a 3. vegyesdandár parancsnoka, aki Keresztes-Fischer utódja lett a Katonai Iroda élén; Denk Gusztáv altábornagy 1938 májusában a hadsereg főparancsnokának helyettesévé lépett elő lovassági tábornokká történő előléptetése mellett; Littay András altábornagy a 7. vegyesdandár parancsnoka, akit meghagytak fontos beosztásában, ő legkevésbé sem jött számításba.

A megoldásnak Nagybaczoni Nagy Vilmos altábornagy látszott, aki ekkor az esetleges Csehszlovákia elleni hadműveletekben döntő szerepet játszó I. vegyesdandár parancsnoka volt. Ő azonban nem tartozott az esélyesek közé. Ennek okát Rátz honvédelmi miniszter támogatásában látta. Később így emlékezett a történtekre: „Egy alkalommal Rátz Jenő honvédelmi miniszter magához kéretett. Tudtam arról, hogy engem látott volna szívesen a vezérkari főnöki állásban. Azt hittem, hogy erről akar tárgyalni velem. Rátz este 7 óra tájban fogadott. Tulajdonképpen semmitmondó ügyeket tárgyaltunk meg, amikre már nem emlékezem. Az azonban megmaradt emlékezetemben, hogy elbeszélte az új vezérkari főnök, Werth kinevezésének a történetét. Erről a kinevezésről úgy értesült, hogy a kormányzó telefonon közölte vele, hogy Werth Henrik, a vezérkar új főnöke hamarosan felkeresi őt. Rátz honvédelmi minisztert ez a kinevezési mód, amely az ő megkérdezése nélkül, sőt megkerülésével történt, nagyon lehangolta. Elvárta volna, hogy a kinevezendő vezérkari főnök személyét illetően tőle is előzetesen véleményt kérjen a kormányzó. Az ügy annál is inkább bántotta, mert Werth és Rátz nem volt egymással jó viszonyban. Werth altábornagy – mint a IV. hadtest parancsnoka – Sónyi Hugó altábornagynak a honvédség főparancsnokává történt kinevezésekor, magát mellőzve érezvén, nyugállományba helyezését kérte, s most onnan hívta vissza a kormányzó."[44]

Nagy Vilmos nem lett ugyan a vezérkar főnöke, azonban sikerült kivívnia Werth ellenszenvét és féltékenységét, ami meghatározójává lett későbbi szolgálati viszonyuknak. A kormányzót és körét is sikerült meggyőznie, hogy Nagy Vilmos a honvédségtől távozó Rátz, illetve a szintén tilos vizekre evező Imrédy elvbarátja.

A kialakult helyzetben csak Werth Henrik altábornagy reaktiválása jelenthette a megoldást. Valószínűleg Röder Vilmos és a konzervatív körök részéről Bethlen István is segített eloszlatni a kormányzó fenntartásait a magát korábban nyugállományba kérővel szemben. Megnyugtató volt, hogy a szélsőjobb nem exponálta magát mellette. A pártpolitikától magát elhatároló, feladatát békében és háborúban mindig kifogástalanul teljesítő, a revíziós politikában bízó és azért tenni kész tábornok alkalmas a vezérkar főnöki kinevezésre. A bizonyítási vágy is sarkallni fogja.

A még funkcióban lévő Rátz honvédelmi miniszternek a vezérkar főnöke személyével kapcsolatos elképzelését már érintettük. Habár a vezérkar kinevezendő főnökét neki kellette előterjeszteni az államfőnek, nagy sérelmére annak jelölésében fél hónappal levegőben lógó leváltása előtt már nem hallathatta szavát. Imrédy miniszterelnök véleményéről nem tudunk. Minden bizonnyal a honvédelmi miniszterének menesztésével és annak utódlásával kapcsolatos kérdések jobban izgatták. Számára Werth egyike volt a talonból elővarázsolt öreg katonáinak.

Werth életének reménye és nagy vágya beteljesedett. A kormányzó 1938. szeptember 29-i hatállyal Werth Henrik altábornagyot kinevezte a honvéd vezérkar főnökévé és előléptette gyalogsági tábornokká. Előtte a lehetőség, elképzelései szerint felépítheti és a revízió megvalósításának eszközévé teheti a honvédséget, hiszen, mint az 1937-ben életbe

[44] *Nagybaczoni Nagy Vilmos:* Végzetes esztendők. Budapest, 1986 . 43–44. o.

lépő szervi határozvány is megerősítette, a vezérkar főnökének kezében van a honvédség háborús alkalmazása, illetve az arra történő felkészítése.[45]

Feladata ellátásban elsősorban a kormányzóra kívánt támaszkodni, akinek hadúri jogainak egy része elsősorban a vezérkar főnöke tevékenysége által valósul meg. Az alárendelést és szolgálati viszonyt tekintve a vezérkar főnöke közvetlenül az államfő parancsai alatt áll, tárgyi tekintetben azonban a honvédelmi miniszternek van alárendelve. Bízott benne, hogy a kormányzót kellő érveléssel – akár a politikusokkal szemben is – megnyerheti törekvéseinek. Erre jó alkalom, hogy a vezérkar főnökének a kormányzónál közvetlen előadási joga van. Vele a kontaktus fenntartása hivatali kötelessége. Ezen az sem sokat változtat, hogy előadása tárgyáról a honvédelmi minisztert előzetesen idejekorán tájékoztatnia kell, hogy esetleges észrevételeit időben megtehesse. Erre a hadsereg-főparancsnokkal szemben is kötelezett. Sürgős ügyekben azonban, amikor az említettek előzetes tájékoztatása az ügy sérelme nélkül nem lehetséges, az utólagos tájékoztatás lép életbe. Az ügy sürgőssége a vezérkar főnökénekének megítélésétől függ. A hadsereg főparancsnokának történő referálást szükségtelennek tartotta, mint magát a főparancsnoki funkciót is.

Nem véletlenül igyekezett túlontúl is a Legfelsőbb Hadúrra támaszkodni és bizalmát megnyerni. Tisztában volt vele, hogy egy politikailag egyre nehezedő időszakban került a honvédség élére és egyben a nagypolitikába. Életében először kell miniszterekkel, politikusokkal – köztük arisztokratákkal – érintkeznie, megnyilatkoznia előttük és érvelni igaza mellett. Ebben eddig nem volt gyakorlata. Kipróbált öreg politikusok mosolyogtak rá, és sejtette, hogy a háta mögött azonnal leszólják. Nem akarta meghallani vele szemben használt jelzőiket. Fokozta zavarát, hogy politizáló tábornokokat, tiszteket is látott, akik nagy igyekezettel keresték civil politikusok, pártvezérek kegyeit. Ezek kerülték őt, ahelyett, hogy szint vallottak volna. Meg volt győződve, hogy a hadseregben vissza kell szorítani a politizálást, és helyre kell állítania a fegyelmet. Ez a hadseregben lévő viszonyok letisztulását és átláthatóságát fogja eredményezni. E nélkül nem lehet hadsereget vezetni.

Osztatlan bizalommal közeledett a vezérkari testület tagjaihoz, a vezetés elit gárdájához, akik közül többeket az akadémiáról ismert. Úgy vélte, tekintélye van előttük. A honvédségnél eleddig szokatlan módon, hivatala átvétele alkalmából október 10-én fennköltt hangú vezérkari parancsban fordult a vezérkari testület tagjaihoz: „A szebb jövőbe vetett rendíthetetlen hittel eltelve léptem beosztásomba. Szilárd hitem abból a meggyőződésemből is ered, hogy oly testület főnöke lettem, amelynek kimagasló értéke, tudásának rangos színvonala és példás szorgalma osztatlanul segítségemre lesz az elém tornyosuló, rendkívüli feladatok megoldásában." Bizalmának alapját az képezi, hogy szerencsés lehetett „a vezérkari testület számottevő részét nevelni és előkészíteni a Honvéd Vezérkarra váró, magasztos , s – talán napjainkban – már tettre hívó feladatokra".[46]

A testület idősebb részével viszont a világháborús és azt követő időszakban került „az egymás megismerését és megbecsülését elősegítő, szolgálati viszonyba". Szükségesnek tartotta, hogy bemutatkozása „első perceitől kezdve kétséget eloszlató módon" minden

[45] Szervi határozvány a honvédség számára (1937): A honvéd vezérkar főnökének hatásköre és kötelessége a honvédség háborús alkalmazására, illetve az arra történő felkészítésére terjedt ki. A vezérkar főnökei – elsősorban is Werth – a saját kötelmeiket és kötelességeiket meghatározó szervi határozványokkal kapott jogosítványaikat sajátos öntörvényűséggel igen széles körűen értelmezték: felhatalmazásra a hadsereg ügyeit illető bel- és külföldi tárgyalásokra, kapcsolatok önálló létrehozására, sőt szóbeli megállapodásokra is. Minderre lehetőnek vélték az utólagos tájékoztatás kötelmének kiterjesztését is. Ez konfliktushoz vezetett mind a kormányfővel és a kormányzati szervekkel, mind pedig a gazdaság és ipar vezetőivel egyaránt.

[46] HL Eln. Vkf. 4. 1938/42545.

vezérkari tiszttel ismertesse azokat az alapelveket, melyek magától értetődően magatartásuk alapjait kell képezzék. A vezérkari tisztet „férfias, nyílt, a legmagasabb célra ellenállhatatlanul törő, szilárd jellem ékesítse".[47] Forró nemzeti érzés hassa át, mint nagy tettek és áldozatok rugója. Hassa át az elöljárók iránti feltétlen bizalom és engedelmesség. Legyen a vezérkari tiszt magas szintű szaktudás birtokában. Képzettsége azonban nem lehet öncél. Jóakaratú belátással kell párosuljon. Ez esetben nem fog az a „meglévő és vélt hibák meddő felkutatására, boncolgatására felhasználódni, hanem mint az egyed és összesség közös kincse nagy teljesítmények lendítőkerekévé válik".[48]

Az új főnöknek a vezérkari testület iránti megbecsülésén nyugvó várakozásteljes sorai megelégedettséggel tölthették el az érintetteket, ami azonban ezután a vezérkari tisztek politizálásáról következett, már nem mindenkiből váltott ki osztatlan lelkesedést. „Pártpolitikai elveket a vk. tiszt nem hangoztathat! A mi »politikánk« adva van, mert az nem lehet más, mint az, amit a Legfelsőbb Hadúr, kormánya kinevezésével szentesit. Ennek a politikának kell alárendelnie magát minden vk. tisztnek, ennek kell, hogy letéteményese legyen kifelé is, s nem tekintgethet jobbra vagy balra, hogy ily módon átmentse személyét a politikai változások esetére."[49]

A túlzottan jobb felé nyitó Imrédy-kormányban bekövetkezett változásoknak a honvédelmi miniszter is áldozatul esett. A vezérkar egyes szimpatizáns tagjai számára, akik a miniszterelnök politikai törekvéseihez való igazodástól előremenetelük meggyorsítását remélték, ez kemény figyelmeztetés volt. A kormányzó akaratával történő legcsekélyebb ellenszegülés megengedhetetlen, sőt, üldözendő. A vezérkari tiszt „magasztos eszményeitől" távol kell álljanak a szélsőséges eszmék, politikai megnyilvánulások.

A vezérkari szolgálat minden részletét kiválóan ismerő Werth hosszasan sorolta az annak ellátásával kapcsolatos kívánalmait, tanácsait. Ezek megszívlelendők voltak, és senkinek sem lehetett kétsége, hogy ezek betartását a maga ellentmondást nem tűrő módján meg is fogja követelni. Bár nem volt naiv, mégis meg volt győződve, hogy a vezérkari tisztek zöme készen áll feladata fenntartások nélküli betöltésére. Önmagából indult ki, aki katonaéletének hosszú évtizedei alatt lételemének tekintette a szabályzatok szerinti maradéktalan szolgálatot. Ezt követelte beosztottjaitól is.

Figyelemre méltó részét képezte a parancsnak a vezérkari tisztnek a csapattiszttel szembeni magatartásával kapcsolatos figyelmeztetés, ami szintén nem volt szokásos megnyilvánulás a vezérkar korábbi főnökei részéről. A vezérkari tiszt legyen „szerény, tisztelettudó és feltétlen bajtársias" csapattiszt bajtársával szemben. Gondoljon arra, hogy a csapattiszt van hivatva végrehajtani a legnehezebb körülménynek között, akár vére hullása árán is a parancsot, amit a vezérkar szerkeszt. A vezérkari tiszt is a csapattól jött és végül oda tér vissza. Ki kell alakítani a kölcsönös bizalmat. Súlyos és nehéz feladat ez, amelynek megoldásán valamennyi vezérkari tisztnek „állandóan és lelkiismeretesen" munkálkodni kell.

Werth nagy lendülettel fogott a munkához a vezérkar élén. Alapvetőnek tartotta a mozgásterét meghatározó és máris késében lévő fejlesztési munkálatok meggyorsítását, az ehhez szükséges feltételrendszer biztosítását. Amint ezt korábbi írásaiban is kifejtette, az első világháborús vereség okát a politikai és katonai vezetés összhangjának és együttműködésének hiányából is eredeztette. A hiba ismétlődését elkerülendő, a revízióra ké-

[47] HL Eln. Vkf. 4. 1938/42545.
[48] Uo.
[49] Uo.

szülő és ehhez hadseregét fejlesztő államnak meg kell teremteni a szükséges összhangot a bel- és külpolitikai, valamint gazdasági feltételek érvényesítése érdekében. A világborús vereség okait latolgató, a megoldás útját korábban a jövő elithadseregében kereső és arról értekező stratéga áll előttünk, akitől változatlanul nem állhat távol, hogy a kormány politikája nyomán megteremtendő nemzeti összefogással és erőfeszítéssel a honvédség ezen elvek jegyében szükséges fejlesztése is megvalósítható. Ennek követelése és ösztönzése az ő és az általa vezetett vezérkar elsőrendű kötelessége.

A fenti elvek jegyében hirdetett programot a beosztottjainak hivatali bemutatkozása során. Az előttük álló tennivalók közül a hadrendfejlesztésnek a külpolitikai helyzet megkívánta meggyorsítását jelölte meg legfontosabbnak. A honvédség fegyverzeti és felszereltségi állapota egyelőre siralmas, ami eleve lehetetlenné tette a német–csehszlovák konfliktusba való bekapcsolódást. Ha ez a helyzet sokáig fennáll, kizárja a külpolitikai helyzetből esetlegesen adódó lehetőségek kihasználását. Márpedig a jelenlegi feltételek mellett a hadseregfejlesztési munkálatok üteme egyelőre oly lassú és oly sok kívánnivalót hagy maga után, hogy a hadra foghatóság elérése megengedhetetlen messzeségbe tolódik ki. A hivatalba lépő Bartha Károly szolgálaton kívüli táborszernagy, honvédelmi miniszterrel hamarosan kidolgozzák azokat az elveket és szükségesnek tartott intézkedéseket, melyek elfogadtatása és végrehajtása a dinamikus hadseregfejlesztés alapját képezhetik.

Mielőbb meg kell szilárdítani a katonai vezetés együttműködését a kormányzattal. A beruházási törvény mellett további törvények, köztük a már folyamatban lévő honvédelmi törvény mielőbbi megalkotásával lehetőséget kell teremteni a hadsereg érdekében végrehajtandó mindennemű igazgatási és gazdasági intézkedések megtételéhez. Már békében valamennyi polgári érdeket és szükségletet a honvédség fejlesztésének kell alárendelni. Az államigazgatásból és gazdaságból ki kell szűrni mindazon lehetőségeket, melyek sértik a honvédség érdekeit. A kormány ne hozzon a hadsereget érintő intézkedéseket a honvédelmi miniszter és a vezérkar főnökének előzetes tájékoztatása és véleményének kikérése nélkül.

Jelentős összeggel kell emelni a milliárdos fejlesztési programot és a honvédelmi költségvetést. Kormányzati eszközök igénybe vételével mindent meg kell tenni a hadiipari tevékenység hatékonyabbá tételéért. Állami hitelekkel és kedvezményekkel is kell növelni a hadiipari kapacitások megteremtését, az iparanyag és félgyártmány ellátását. Akár politikai és gazdasági áldozatok árán is meg kell teremteni a szükséges importlehetőségeket.

Elsőrendű fontosságúnak tartotta a vezérkar főnöke, hogy a kormány külpolitikai vonalvezetése fenntartások nélkül megfeleljen a revízió érdekeinek. A hadseregnek e cél érdekében történő fejlesztése és mielőbbi hatásos alkalmazásának lehetősége elsősorban csak a német kormánnyal szoros együttműködésben képzelhető el. A jövőre nézve le kell vonni a következtetéseket a német–csehszlovák konfliktus során kialakult kellemetlen helyzetből.

Erős kézzel és határozottsággal könnyen alakítható testületnek tartotta a vezérkar főnöke a honvédség egész hivatásos tisztikarát. Nélkülük a mégoly kiváló törekvések is dugába dőlhetnek. Ezt azért tartotta hangsúlyozandónak, mert a tisztikar jelentős hányada nyíltan kifejezésre juttatta egyetértését Imrédy, sőt Szálasi törekvéseivel, valamint egyéb szélsőséges nemzetiszocialista és fajvédő pártokkal, csoportokkal. Habár ezek törekvései részben egybehangzanak a hivatalos kormány politikai törekvéseivel, bomlasztóak, megjelenésük a tisztek között üldözendő. Meg volt győződve, hogy ezek a nemkívánatos politikai tendenciák – melyek megzabolázására ő is hivatott – egyrészt a vezetés korábbi gyengeségének, másrészt annak a türelmetlenségnek tudhatók be, mellyel a tisztikar az

egyre késő kibontakozást ezeknél kereste. Amennyiben a vezetés a tisztikarnak azon jogos követeléseit, melyek megvalósulását egyesek eddig szélsőséges politikai pártok programjaiban vélték megtalálni, határozott célok érdekében felkarolja és erre mozgósítani képes, levezeti a felgyülemlett elégedetlenséget, és a cselekvőképes energiákat a helyes irányba tereli.

A hivatala átvételével és a szükséges tájékozódással járó tennivalókat háttérbe szorította a magyar–csehszlovák tárgyalások és az első bécsi döntéssel kapcsolatos vezérkar főnöki feladatok sokasága. A csapatok mozgósítása és felvonulása, majd a bevonulás az előre elkészített tervek szerint bonyolódott le. A vezérkar új főnökére még csak a csapatok mozgásának figyelemmel kísérése és ellenőrzése hárult. Azonban megváltozott a helyzet a minisztertanácsnak Kárpátalja megszállásáról hozott november 8-i döntését követően. A térségben lévő csapatok gyors felkészítése és a megszállás lebonyolítása már feladat elé állította őt és az általa irányított vezérkart. Miközben a magyar diplomácia az olasz és német partnereinél a lépés várható fogadtatásáról tájékozódott, a megszállás előkészítésére és végrehajtására operatív csoport alakult. Az Imrédy Béla miniszterelnökből, Kánya Kálmán külügyminiszterből, a honvédség részéről Bartha Károly honvédelmi miniszterből és Werth Henrikből álló csoporthoz még Andorka Rudolf vk. ezredes, a 2. vkf. osztály vezetője csatlakozott. November 19-én Werth beszámolt az előkészületekről. A helyzetet optimistán ítélte meg, az akciót különösebb nehézségek nélkül végrehajthatónak tartotta. A már felvonult csapatok két-három nap alatt be is fejezhetik a megszállást. Andorka óvatosabb volt főnökénél, ő tíz nappal számolt, mondván, egy ellenállás nélküli pacifikációs séta is eltarthat odáig. Márpedig ellenállással is számolni kell. Osztályvezetőjének megnyilvánulása bosszantotta Werthet. Ő gyengébbnek ítélte meg az itt állomásozó és dezorganizálódó csehszlovák csapatok várható ellenállását. Bízott a német–olasz – elsősorban diplomáciai – támogatásban is. Az előterjesztett eredeti hadműveleti terv szerint a magyar és lengyel szabadcsapatok egyidejű felléptével, a románoknak a lengyelek által biztosított semleges magatartása mellett 2 hadtesttel november 20-án megindítják a támadást. A honvédség még rendelkezésre álló hadtestei Csallóköz és Rozsnyó környékén biztosították volna az akciót. A támadás napját november 20-ban szabták meg. Ezt azonban a csapatok felvonulásának késése miatt november 21-re, majd 22-re kellett halasztani.[50]

A honvédség megméretésére azonban nem került sor. Ribbentrop november 21-én elmarasztalta a bécsi döntés megszegésére készülő hálátlan magyar kormányt. Imrédy levonta a következtetést: a németek korábbi sérelmeiket nem egykönnyen felejtik el. A további revíziós lépésekhez csak egy Németországnak tetsző megengedő politikán át vezet az út. Werth egyetértett. A történteket a honvédséget is kínosan érintő blamázsnak tekintette. Ez elkerülhető lett volna megfelelő külpolitikai előkészítés esetén.

Werth az eseményeket követően hosszú beszélgetést folytatott Andorkával a nemzetközi politika várható alakulásáról. Nem osztotta véleményét, hogy a világkoalíció meg fogja folytani Németországot. Ő egyértelműen, csak a „Németországgal való szoros kooperációban látja a követendő utat", ezért „be kell hódolnunk a németeknek!" Andorka megjegyezte naplójában: „Azt sem értem akkor, hogy miért harcol Werth a nyilasok ellen és egyéb ilyenek ellen?"[51] A vele szemben ellenérzéseket tápláló és már a távozás

[50] *Andorka Rudolf:* A madridi követségtől Mauthausenig. Budapest, 1978. 64. o.
[51] *Andorka:* i. m. 70. o.

gondolatával foglalkozó Andorka naplójában igen sarkosan fogalmazta meg az általa mondottakat. Lehetséges, hogy ezek a szavak nem egészen így hangzottak el, azonban semmi kétség a megnyilatkozás tartalmát illetően. Csak Németországgal szoros kapcsolatban tartotta megvalósíthatónak a revíziót, illetve erre a honvédség felkészítését. A kormány különben sem engedheti át a kezdeményezést a szélsőséges erőknek. Csak ily módon lehetséges kifogni a szelet a vitorlájukból.

Főnök és beosztott kezdetben nem szimpatizáltak egymással. Werth számára Andorka túlzottan nagypolgári volt, míg az szűklátókörűségben marasztalta el őt. Kapcsolatuk azonban rövid együttműködésük során is változott. A vezérkar főnöke ha néha morogva és ellentmondva is, de egyre nagyobb érdeklődéssel hallgatta a széles látókörű és jól informált, a hadseregen kívüli politikai és polgári értelmiségi körökben járatos beosztottjának véleményét.

Werthet nyugtalanították a nyilasoknak a hadseregben egyre fokozódó tevékenységéről érkező hírek. Megvetette és a hadsereg fegyelmére veszélyesnek tartotta a handabandázó nyilasokat és a nekik behódolt tiszteket. Elsősorban ellenük kereste a fellépés lehetőségét. Elbizonytalanodott, amikor Imrédynek a hadsereg fegyelmére nem kisebb veszélyt jelentő, sőt őt személyében is támadó és a katonai vezetésben változásokat követelő, hangjukat egyre erőteljesebben hallató híveivel került szembe. Ezek az ő megnyilvánulásaiban a miniszterelnökkel szembeni bizalmatlanságát vélik felfedezni. A növekvő ellenséges hangulat mögött nem volt nehéz a miniszterelnök elsőszámú bizalmasának, Rátz Jenőnek a hatását fellelnie. Meglepte annak számára elfogadhatatlan, nyugállományú tábornokhoz méltatlan viselkedése.

A vezérkar főnöke nehezen tudott eligazodni a miniszterelnök viselkedésén. Bizalommal közeledett felé. Mint a fegyverkezési program egyik megalkotójától, megértést és támogatást remélt tőle. Sőt, nem álltak távol tőle az erők koncentrálására, a vezetés egy kézbe vételére irányuló törekvései sem. A hivatalba lépése óta eltelt viszonylag rövid zsúfolt időszak nem hagyott elégséges időt, hogy a kormányelnökhöz való viszonyát alaposabban tisztázza, s értékelje a körülötte kialakuló belpolitikai erővonalakat. Azt tapasztalta, hogy a kormánypártban lappangó, eddig is már a kormány átalakításához vezető ellentéteknek a kárpátaljai külpolitikai kudarcot követő további éleződése nem maradt hatástalan a tisztikar egyes tagjaira sem. Meglepő és szoltalan volt, hogy parancsa ellenére főként a fiatalabb vezérkari tisztek még a közvetlen környezetében is egyre nyíltabban tovább politizálnak. Őt háta mögött nyugdíjból visszahívott, begyepesedett és apolitikus vén salabakternek tartják, aki nem érti meg az idők szavát.

Andorka naplójában leír egy Werthre nagy hatást gyakorló esetet. December közepén a tisztikar nyilas voltáról folytatott bizalmas megbeszélést a főnökkel, amikor az észrevette, hogy Álgya-Pap Zoltán vk. alezredes, saját szárnysegéde az ajtónál hallgatózik. „Igen kellemetlen jelenet volt. Végeredményben Álgya nem rossz, hanem nagy szamár. A főnök leváltatja."[52] A leváltás igen gyorsan meg is történt.

A tisztek felfogásáról gyűjtött adatok az mutatták, hogy egyesek bizalma a Legfelsőbb Hadúrban is megrendült. Ezt Werth igen súlyos, az egész hadsereg fegyelmét alapjában aláásó, tűrhetetlen megnyilvánulásnak tartotta. El is határozta, hogy felhívja erre a kormányzó figyelmét. Bár az antiszemitizmus távol állt tőle, arra a megállapításra jutott, hogy a Horthy-fiuk zsidóbarátsága, valamint az a tény, hogy a kormányzó zsidó nagytő-

[52] *Andorka:* i. m. 75. o.

késekkel érintkezik, egyes tisztek ellenszenvét váltja ki. Úgy látszik a maga módján kezd bedőlni a túlzóknak – jegyezte fel naplójában Andorka –, mikor a szélsőjobb visszaszorításáról beszélgetve, Werth megemlítette neki szándékát. Óvta ettől főnökét, még ha különben jóakaratú szándékkal közelednék is.[53]

Miközben Imrédyvel és követőivel meggyült a baja, megrendült benne azok bizalma, akik éppen a hadseregbeli politizálás megszüntetését, a szélsőjobb előretörésének megakadályozást várták tőle. Úgy látszik, Werth nem tud rendet teremteni a hadseregben – fogadta december végén Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter a nyilasok elleni közös fellépés ügyében összehívott értekezletre érkező Andorkát. Éppen az általa előadottaktól kellőképp felbőszülve, miszerint a hadseregben megtett lépések nem bizonyultak eléggé hatásosnak, fejtette ki elmarasztaló véleményét. A polgári társadalomban már rend van, a baj a honvédségben található. Teljes a zűrzavar, a tisztikar fegyelme a mélyponton. Werth különben egy „öreg voják", akinek nincs érzéke a politikai finomságok iránt. Andorka igyekezett védeni főnökét, aki „egész életében hozzászokott, hogy egyenes emberek között legyen, s ezért »jóhiszemű« mindenkivel szemben."[54] Keresztes-Fischer Imrédy és Csáky jelenlétében Bartha Károly honvédelmi miniszterrel is összeveszett, aki igyekezett megvédeni a tisztikart vádjaitól.

Bartha később magához kérte Andorkát, aki neki is kifejtette véleményét a tisztikar politizálásáról. Kifakadt Werth ellen, aki szerinte a tisztikart hordának tartja. „Akkor ne csodálkozzék, ha a tisztikar bizalmát nem tudja megnyerni." Bartha „egyszerűen nem akar világosan látni, maga is Imrédy »radikális« vonalán áll. Behunyja a szemét és mindent gyönyörűnek lát" – jegyezte meg Andorka.[55]

Werth megrökönyödéssel fogadta a híreket. A honvédség politikamentessége felett őrködni a vádaskodó Barthának is elsőrendű kötelessége.

A vezérkar főnöke a több oldalról jövő szorítás középpontjában érezte magát. Kezdetben bizonytalan volt ugyan a színfalak mögötti politikai küzdőtéren való eligazodásban, azonban nem kellett sok idő, hogy felismerje a Horthy és Imrédy közötti növekvő ellentétet. A kormányzóval szembeni politizálás tarthatatlan. A nemzet erőfeszítésének jelen szakában romboló hatású. A hadseregre gyakorolt hatása pedig egyenesen katasztrofális. A kormányzónak ezen mielőbb változtatnia kell. Már-már a lemondás gondolatával foglalkozva panaszolta el neki a körülötte kialakult lehetetlen légkört, mely a honvédség jövőjére is veszélyes. A kormányzó megnyugtatta és bizalmával megerősítette őt pozíciójában. Nem hátrálhat tehát. Rendet kell teremtenie. Ezt várja tőle a Legfelsőbb Hadúr, akit a mögötte álló Bethlen-csoport egyre határozottabb fellépésre biztat. Nem vesztheti el alig megszerzett, törékeny bizalmát. Annak meglátásához pedig, hogy Horthy és a miniszterelnök közötti harcban ki lesz a győztes, nem kellett különösebb éleslátás.

Werth 1939. január elején újabb paranccsal figyelmeztette a vezérkari testületet. Véget fog vetni a politizálásnak. „Három hónap előtt, a vezérkari főnökség átvétele alkalmával kiadott parancsomban megrajzoltam az eszményi vezérkari tiszt képét, és ugyanott tisztáztam a politikával kapcsolatos nézetemet is. Minden kétséget kizáróan írásba adtam akkor, hogy: »Pártpolitikai elveket a vk. tiszt nem hangoztathat! A mi politikánk adva

[53] *Andorka:* i. m. 78. o.
[54] Uo. 79. o.
[55] Uo. 80. o.

van, mert az nem lehet más, mint az, amit a Legfelsőbb Hadúr kormánya kinevezésével szentesít. Ennek a politikának kell alárendelnie magát minden vk. tisztnek, ennek kel, hogy letéteményese legyen kifelé, s nem tekintgethet jobbra vagy balra, hogy ily módon átmentse személyét a politikai változások esetére«."[56] A vezérkarban még mindig nem szűnt meg a politizálás, és egyesek még mindig hangoztatnak pártpolitikai elveket s tesznek célzatos politikai kijelentéseket oly formában, amely nem egyeztethető össze sem a katonai fegyelemmel, sem azzal az egészséges szellemmel, amellyel komoly és fontos rendeltetésű testületnek, mint a vezérkar, rendelkeznie kell. „Még egyszer és utoljára a legnyomatékosabban figyelmeztetem a vezérkari testület minden tagját, hogy feltétlenül tartózkodjék minden politikai megnyilatkozástól... E testület egyedeinek meg nem gondolt kijelentései továbbá azt a szörnyű veszélyt is magukban rejtik, hogy a csapattiszteknek rossz példát adva, azokat hasonló könnyelmű cselekedetekre, megnyilatkozásokra ösztönzik. A vezérkari tisztek tehát alaposan gondolják meg, hogy e téren mit mondanak, mit cselekednek! Hatványozott mértékben vonatkozik a felelősség az idősebbekre is, főként az elöljárókra... annak az elöljárónak eljárása pedig, aki alárendeltjét vagy alárendeltjeit éppenséggel a politika mezejére igyekszik terelni – ahelyett, hogy onnan visszatartaná –, meg nem bocsátható bűn, amely feltétlen megtorlást érdemel!" Azok a vezérkariak, aki a parancs ellenére sem hajlandók elszakadni a politikától, kérjék nyugdíjazásukat, mert különben ő lesz kénytelen nyugdíjaztatni őket. Hangsúlyozni kívánta azonban: mindez nem jelenti azt, mintha nem lenne megengedett, sőt kötelesség a vezérkari testület számára, hogy „az új koreszméket megismerjék, tanulmányozzák".[57]

A miniszterelnök menesztése a levegőben lógott. Werth bénultsága oldódott Imrédyvel és híveivel szemben. Hiúságában is megsértve, a fő ellenfelének tartott Rátz és hadseregbeli követői ellen fordult. Keresztes-Fischer rátapintott Werth legsebezhetőbb pontjára. Nem rejtette előtte véka alá, hogy Rátz Imrédynél keményen fúrja.[58] Werth sem maradt adós, február 7-én élénk színekkel ecsetelte Keresztes-Fischer előtt Rátznak a hadseregre ható destruktív szerepét. Egyértelműen őt tette felelőssé a bomlásért.[59]

Változatlanul bízott a németekben. Nagy várakozással tekintett Csáky januári berlini látogatása elé, aki hazatérve igyekezett a valósnál pozitívabb képet vázolni Werth előtt, tompítva a Hitler szájából a csehszlovák kérdésben eddigi tanúsított magyar magatartás miatt elhangzott szemrehányások élét. Hitler nyugalmat akar a határ mentén, ezért a magyar terroristák szüntessék be a nyugtalanság keltését. Ez utóbbi nem volt Werth ellenére, mert már korábban is fel akart lépni az általa gyülevésznek tartott társaság ellen. Mindazonáltal Csáky érzése szerint a németek hallgatásuk ellenére sem tartják elintézettnek a csehszlovák kérdést. Nem ingatta meg Csáky beszámolója. Bízott Hitler jóindulatának visszaszerezhetőségében.

Andorkát, akit együttműködésük során kezdte megismerni főnöke pozitív tulajdonságait, minduntalan meglepte annak német vonalon tanúsított szándékos vagy akaratlan naivitása. „Én a főnököt mindig egy nagyobb horizontú kritikus koponyának tartottam, de most kénytelen vagyok azt mondani, hogy »naiv«."[60]

[56] HL Eln. Vkf. 1. 1939/711.
[57] Uo.
[58] *Andorka:* I. m. 90. o.
[59] Uo. 102. o.
[60] *Andorka:* i. m. 103. o.

Valóban, Werth hinni akart. Nagy hatással voltak rá Sztójay jelentései. Meg volt győződve, hogy a sajátos katonai szempontokat érvényre juttató követ a katonai vezetés számára is értékes információkat küld. Már 1928-tól katonai attaséként kiemelt kötelességének érezte a magyar és német vezérkar közötti kapcsolat építését, majd 1935-től jelentései és elemzései sohasem mulasztották el az eseményeknek a követ feladatát meghaladó mélységű katonai elemzését, a politikusok előtt sem eredménytelenül állítva előtérbe a német hadsereg erejét, amit feltétlenül figyelembe kell venni a magyar politikai döntéseknél. Túlbecsülte a német fegyverkezés arányait és a német hadsereg erejét, hogy eloszlasson kétségeket, s fogékonyabbá tegye a magyar politikát a birodalmi törekvések iránt. Jelentései a német hadsereg létszámát 20 millióra, a mozgósítható hadosztályok számát 150-220-ra becsülték. Hasonlóképp felnagyította a Luftwaffe erejét. Olyan, közelebbről meg nem határozott típusú új repülőgépekről jelentett, melyek bármikor elérhetik Anglia partjait, és döntő csapást mérhetnek az angol flotta támaszpontjaira. A várható háború esetén német elgondolás szerint „Közép- és Kelet-Európa államainak azonnal és konkrétan állást kell foglalniuk egyik vagy másik fél mellett".[61]

Sztójay februárban hitelt érdemlő informátorra hivatkozva jelentette: Németország szándéka a csehszlovák kérdés megoldása. A keleti részek Magyarországhoz kerülhetnének. Amikor rámutatott, hogy „az időpontot jó előre kellene, hogy velünk közöljék, s hogy a tárgyban konkrét megállapodások és katonai megbeszélések is szükségesek", informátora azt válaszolta: a likvidálás talán már áprilisban, de szándékuk szerint mindenképpen még ebben az évben történhet meg. Az ezzel kapcsolatos magyar nyugtalanságra célozva még megjegyezte, hogy Németország nem fog a nyugati államokkal háborúba keveredni. A felkészületlen magyar hadsereg alkalmazásával kapcsolatos aggályok leszerelését célozta – Sztójay szerint más oldalról is megerősített – képtelennek tartott állítása, miszerint a csehszlovák hadsereg meggyengült, nehéztüzérségi anyagát a németek megvásárolták, azok már a birodalom területén vannak.[62]

Werth az ország és hadsereg helyzetének megítélésében általában azonos véleményen volt a jelentős politikai karriert befutó Sztójayval, tekintélye az évek során egyre nőtt szemében. Megbízott széles politikai látókörrel ötvöződő katonai szakértelmében, véleményét saját tevékenysége és döntései során figyelembe vette. A honvédség és a birodalom politikai és főként katonai körei között alakuló kapcsolat elsőszámú letéteményesének tekintette. Sztójay kéretlenül is folyamatosan informálta a német illetékeseket a vezérkarnak és a hadsereg tisztikarának a német külpolitikai törekvésekkel kapcsolatos nézetazonosságáról, a német hadsereg iránti rokonszenvéről, sőt azokról a véleménykülönbségekről is, melyek a vezérkar és annak főnöke, valamint a kormány között fennállnak.

A februári napokban Werth számára érthetetlen volt, hogy miközben nem hivatalos berlini információk ahhoz a következtetéshez juttatták a kormányt, hogy készen kell állni a cselekvésre, miért nem meri elrendelni a legszükségesebb katonai előkészületeket sem. Ha a csapatok mozgósítását és felvonultatását a rutén határon mellőzik is, de legalább ennek előkészítése történjen meg. Így nem lehet kihasználni majd az alkalmat. Egyszerűen „nem lehet megmagyarázni neki – jegyezte fel február 28-án Andorka –, hogy addig, amíg a németek ellenállását le nem győztük, kilátástalan minden katonai vállalkozás.

[61] MOL K 64-81-21-1939. Rep.
[62] Uo.

Werth javíthatatlan pronémet, aki képtelen látni más szemüvegen át." „Német–magyar katonai szövetségről álmodozik és vakon bízik a németek katonai fölényében."[63]

Werth türelmetlenségének híre természetesen Berlinbe is eljutott. Március 5-én német Abwehr tisztek érkeztek Budapestre, hogy magyar kollegájukkal, Andorkával tisztázzák a két hadsereg együttműködésének kibontakozását zavaró kérdéseket, mint például a ruténkérdés. Andorka igyekezett megnyugtatni őket a ruténekkel szembeni magyar szándékokat illetően, azonban rámutatott, hogy ha nekünk nem engedik megoldani a kérdést, majd Varsó és Bukarest megteszik.[64]

A vezérkar főnöke végül is nem várt tovább, hanem március10-én Teleki miniszterelnöknek kifejtette véleményét a ruténkérdésről. A jelek arra utalnak, hogy előbb-utóbb aktuálissá válik a megoldás. Ennek érdekében viszont aktívabb külpolitikára és a hadseregnek adott határozott instrukciókra van szükség. Javasolta Telekinek az együttműködés szorosabbá tételét a lengyel szabadcsapatokkal, továbbá – amennyiben a részleges mozgósításra egyelőre nincs lehetőség – a honvédségen belül tényleges tisztekből és legénységből olyan illegális alakulat megszervezését, melynek révén Magyarország a mozgósítás elrendelése és ezzel a külföld figyelmének előzetes felkeltése nélkül bármikor készen állhat a Kárpátaljára való meglepetésszerű behatolásra.

Teleki nem volt elragadtatva a vezérkar főnökének elképzeléseitől, feleslegesnek és megvalósíthatatlannak tartotta. A csehszlovák kérdés kiéleződése láttán azonban ő is szükségesnek vélte, hogy Sztójay érdeklődjön a német külügyminisztériumban a német szándékok iránt. Ribbentrop nyugalomra intette Sztójayt, de ígéretet tett, hogy a csehszlovák kérdésben bekövetkező változások esetén időben kapcsolatba lép a magyar kormánnyal.[65]

A Tiso eltávolítására tett március 10-i kísérlettel felgyorsultak az önálló Szlovákia kikiáltásához vezető események. Werth 11-én részleges mozgósítás elrendelését kérte. A változatlanul óvatos kormány azonban csak két évfolyam fegyvergyakorlatra történő bevonultatásához, valamint a határvadász-zászlóaljak felriasztásához volt hajlandó hozzájárulni.[66]

Ilyen előzmények után a honvédséget végül készületlenül érte Hitler március 13-i üzenete: a magyar kormány szabad kezet kap Kárpátalja elfoglalására. A katonai akció megindítása – március 15. – előtt teljes titoktartást kért.[67]

Werthnek fenntartásai voltak, mikor a kormányban eluralkodó lelkesedés közepette tudtára adták, hogy két nap múlva meg kell indítania a csapatokat. Korábban egy hetet kért volna a mozgósítás végrehajtásához, illetve a csapatok felvonultatásához, mivel a honvédség akkori állapotában csak a mozgósítás előkészületei is 72 órát vettek igénybe.[68] A rendelkezésre álló rövid idő a mozgósítást már lehetetlenné tette, csak a fegyverben lévő soralakulatok jöhettek számításba. Az akciót zömükben február 1. óta szolgáló újoncokkal kellett végrehajtani, ami kockázatos volt. Nem lehetett kétséges, hogy a Kárpátalján állomásozó 12. csehszlovák gyaloghadosztály, valamint a 2. gyorsanmozgó hadosztály 2. gépkocsizó dandára ellenállás estén jelentős veszteséget okozhat a benyomuló magyar

[63] *Andorka:* i. m. 108. és 109. o.
[64] Uo. 110. o.
[65] MOL K 64-83-336/a 236/1939. Rep.
[66] *Andorka:* I. m. 114. o.
[67] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról. (Összeáll. *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt.*) Budapest, 1968. (A továbbiakban: A Wilhelmstrasse...) 368. o. (198. sz.)
[68] HL Eln. Vkf. 1. 1939/3402.

csapatoknak, sőt az egész hadművelet sikerét is megkérdőjelezheti.[69] Ilyen körülmények között Werth a legnagyobb kétségektől gyötörve adta ki március 13-án a parancsot a rendelkezésre álló alakulatok azonnali felvonulására a két nappal később megkezdendő megszálló hadműveletekhez. Menetből kell harcba lépni. Súlyképzés lehetetlen. Ki vállalja a felelősséget a veszteségekért? Szorongását nem sokban oldották a szlovákiai helyzetről érkező hírek, melyek az önálló szlovák hadsereg követelése következtében kiéleződött cseh és szlovák ellentétekről, a cseh katonáknak a Hlinka-gárdával való összecsapásairól, valamint a Szlovákiában állomásozó alakulatok moráljának rohamos csökkenéséről érkeztek. A magyar kormány és katonai vezetés nem kapott előzetes értesítést Csehszlovákia március 15-én kezdődő német elözönléséről, így nem számíthatott arra sem, hogy a csehszlovák alakulatok majd megkezdik elvonulásukat nyugati irányban, igyekezve elkerülni az összeütközés lehetőségét a magyar csapatokkal.

A kormány nem osztotta a vezérkar főnökének aggodalmát. Féltek, hogy ha nem cselekszenek, elmulasztják az alkalmat. Volosin kieszközölheti Hitlernél az önálló Kárpát-Ukrajna megalakítását. Csáky 14-én ultimátumot adott át a budapesti csehszlovák követnek, s ugyanakkor – a német tilalom ellenére – közölte Beck lengyel külügyminiszterrel, hogy a honvédség másnap megindul.

Ezúttal mellőzzük a felvonult és a megszállásban részt vevő és ellenállással alig találkozó csapatok hadműveleteinek részletezését. Három nap alatt elérték az ezeréves határt és kapcsolatot teremtettek a lengyelekkel. Csáky már 17-én győzelmi jelentést tárt a minisztertanács elé: „Magyarország erélyes, elszánt, gyors cselekvésével, honvédségünk bámulatos lendülettel végrehajtott teljesítményeivel nagy prestige nyereséget szerzett nemcsak Németország és Olaszország előtt, de más államok előtt is."[70] Szükségesnek találta kiemelni, hogy Románia nem mert a határövezetbe bevonulni, mert ő tudtukra adta, hogy bárhonnan jövő támadást a magyar csapatok megtorolnak.

A katonai vezetők, de a kormány sem volt oly biztos a román csapatok várható magatartásában, mint ez Csáky szavaiból kitetszett. Szorongva figyelték a határra felvonult román csapatok mozgását, s igen megkönnyebbültek, hogy nem került sor összecsapásra. A területi igénnyel fellépő és csapatait március 15-én a határon felvonultató román kormány a német retorziótól tartva ugyan tétlen maradt, azonban a csapatok támadó szándékra utaló jelenléte így is zavaró volt, és tovább élezte a román–magyar viszonyt.

Werth ezzel szemben a kormányzat és a katonai vezetés összhangjának teljes hiányát látta a történtekben. Nem volt hajlandó akceptálni, hogy Teleki és Csáky a német külügy megnyilvánulásaitól tették függővé a szükséges katonai intézkedéseket. Meg volt győződve, hogy ezek nem váltottak volna ki német retorziós lépéseket. A Kárpátaljára bevonuló csapatok még el sem érték a kitűzött menetcélokat, mikor jelentése már Teleki és Csáky asztalán volt. Kárpátalja megszállása befejeződött. A terület „pacifikálása" azonban, tekintettel a nehéz terepviszonyokra, még hosszabb időt fog igénybe venni. A sikeresen végrehajtott akció – a minisztertanácsban elhangzottakkal ellentétben – katonai szempontból egyenesen „kaland jellegű" volt. A feladat és az alkalmazott erők között a kényszerhelyzet folytán ugyanis igen nagy aránytalanság mutatkozott, a hadműveletek pedig előkészítetlenek voltak. A siker csak a csapatok teljesítményének és a szerencsének köszönhető. Emlékeztetett, hogy a Felvidék megszállását követően a csapatok mozgósí-

[69] HL Eln. Vkf. 1. 1939/3373.
[70] MOL Mt. jkv. 1939. március 17.

tott állapotban voltak, s Kárpátalja megszállása is meg volt szervezve. Ezt követően a készültséget a kormány megszüntette, s az előkészületek megtételét szorgalmazó március 10-i javaslatát nem vették figyelembe. Ezt követően két nappal a kormány olyan követelményekkel lépett fel, amelyeket csak a legnagyobb kockázat vállalásával tudott megoldani. Végül felszólította a miniszterelnököt: „...kérem jövőbeni politikai célkitűzéseit oly időben velem közölni, hogy a katonai előkészületek tervszerűen és megbízhatóan részemről megtehetők legyenek".[71] A jövőre nézve levonta a megfelelő következtetést. Még egyszer nem hozhatja magát és a honvédséget ilyen válságos helyzetbe. Ezt nem győzte hangoztatni szűk környezetének tagjai előtt: „A főnök rettentő boldog, hogy ez a vakmerő, katonailag hihetetlen könnyelmű dolog sikerült. Ilyen kis erőkkel újoncokkal ebben a hófúvásban! Őrült szerencsénk volt !" – jegyezte fel naplójába Andorka.[72]

A Kárpátalja megszállását követő hosszan elnyúló román–magyar feszültség során a kormány óvatossá vált, s Bartha sürgetései ellenére is késleltette a mozgósított erők leszerelését. El akarta kerülni, hogy a román csapatokkal szemben cselekvésképtelen legyen. Csak a román hadseregben megkezdődött leszerelést követően, április közepén rendelte el hasonló magyar lépések megtételét.

A Kárpátalja körüli események részben elterelték ugyan Werth figyelmét a kormányfőváltás történéseiről, de ugyanakkor megalapozták kettőjük diszharmonikus viszonyát is. Teleki hivatalba lépésekor helyzete megszilárdulni látszott a hadseregben. Hirtelen megsokasodtak körülötte a hozzá hű emberek. Az eddig jobb felé orientálódók hátterük meggyengülése folytán közeledtek a „merev és apolitikus" főnökhöz, akinek eddig fejét kívánták. Felsorakoztak mögötte Telekivel szemben, aki várhatóan a németorientált külpolitika és elkötelezettség, valamint a katonai vezetés politikai befolyásának mérséklésére fog törekedni. Hamar felismerte Telekiben törekvéseinek ellenfelét. A Kárpátalja körüli események alatt és után nem késett tudtára adni, hogy a „civil" politikusok beavatkozását a katonai vezetés dolgába egy bizonyos szinten túl akadályozó tényezőnek tekinti, ami lerontja annak hatékonyságát. A kormány katonapolitikai elképzeléseihez, a közös célok megvalósításához szükséges katonai intézkedésekhez szakmai szabad kezet és támogatást kér, amit ha nem kap meg, arra kényszerülhet, hogy az önálló cselekvés vagy a lemondás között válasszon.

A miniszterelnök sem nézett túlzott bizalommal a vezérkar főnökének működése elé, azonban remélte, hogy annak kormányzóhűsége, Rátzcal és híveivel támadt ellentéte és az ennek jegyében tett kijelentései, lépései megfelelő alapot képeznek részéről egy túlzott németorientált megnyilvánulásoktól mentes politika támogatásához. A kormány politikáját is alakítani szándékozó Werth kijelentései és fellépése meglepték. Számára az volt természetes, hogy a hadügyet a honvédelmi miniszter képviselte a kormányban, rajta keresztül jutott el hozzá a hadseregvezetés véleménye, kívánsága, akár kritikája is. Most váratlanul a honvédelmi miniszter megkerülésével közvetlenül jelentkezett nála a vezérkar főnöke, és felelősségre vonta a kormánynak a kárpátaljai ügyben játszott szerepéért. Ez a közjáték eleve meghatározta a viszonyukat.

A jelentkező ellentét megnyilvánulásai azonnal kedvező visszhangra találtak a most Werth mögött felsorakozó tisztikar körében, akik szerint „Werth képviselte a kormány diplomáciai utakat kereső és kunyerálgató eljárásával szemben a cselekvő katonai akara-

[71] MOL K 64-83-35-354/1939. Rep.
[72] *Andorka:* I. m.114. o.

tot".[73] Egyetértettek vele és támogatták, mint a katonapolitikai célkitűzéseknek megfelelő elv és gyakorlat kidolgozásáért és megvalósításáért, illetve a hadseregnek e célok érdekében történő sokoldalú felkészítéséért és alkalmazásáért felelős parancsnokot, akinek ehhez a politikára is kiható szerepet kell játszania a katonai vezetés élén. Ezeket az elveket akarta elfogadtatni a hadseregen kívül is mindazokkal, akik szerepet játszanak az ország politikájának alakításában. Hangsúlyozta, hogy felelősséggel csak így tehet eleget megbízatásának. A kormány bel-, külpolitikai „bizonytalankodásait" a szilárd katona- politikai célkitűzések kialakítását zavaró tényezőnek tekintette, ami lehetetlenné teszi a maximális erőkifejtésre való felkészülést. Ezzel olyan állapotokat teremtenek, melynek a legfőbb cél, a revízió megvalósítása látja kárát. Ebből kifolyólag összeütközései a miniszterelnökkel és másokkal a revíziós célok gyors megvalósítása érdekében a hadsereg harckészültségének emeléséhez szükségesnek tartott intézkedések körüli nézeteltérésekből adódhatnak. Teleki nem kis riadalmára Werth nem győzte hangsúlyozni, hogy megbízatását a Legfelsőbb Hadúrtól kapta, így elsősorban neki tartozik elszámolni tevékenységével. A kormányfő szerint a vezérkari főnök elindult azon az úton, hogy állam legyen az államban.

Teleki nem számított rá, hogy az egyre nehezedő külpolitikai körülmények között megvalósítani szándékolt, tőle elvárt politika belső ellenzéke a kormányzó hívének számító vezérkar főnöke személyében jelentkezik. A hivatali nézeteltérés idővel mélyről fakadó indulatoktól terhes személyeskedő ellentétté fajult köztük. Werth idegenkedett az arisztokratától, a hírneves tudóstól és államférfitől, aki őt, tábornoki csillagjai és magas beosztása ellenére is lenézi. Később igyekezett minden alkalmat megragadni, hogy Telekivel szembeni kisebbrendűségi érzéseit kompenzálhassa. A miniszterelnök valóban lenézte ezt a zömök, kerekfejű, okvetetlenkedő, sváb parasztból felemelkedett tábornokot, aki jogot formál magának, hogy közvetlenül beleszóljon a kormányzati munkába.

Bartha a román–magyar feszültségnek a miniszterelnök és a külügyminiszter római és berlini útját követő enyhülését követően már csak az anyagi és pénzügyi kihatásokra való tekintettel is szükségesnek látta a mozgósított csapatok leszerelését, és ennek foganatosítására kérte a vezérkar főnökét. Werth azonban óvatos volt. A revíziós politika bevallott célja Erdély visszaszerzése. Romániával a feszültség bármikor kiújulhat. A határmenti román fegyveres jelenlét a politika legkisebb rezdüléseit is nyomon követi. A románok erődítenek a határon. Egy esetleges megelőző támadásuk sem kizárható. A csapatok visszatértek békehelyőrségeikbe és a tartalékosokat leszerelték. Azonban május 1-től fegyvergyakorlatok, átképzések stb. ürügyén biztosították egyes alakulatok további felemelt létszámon tartását. Május 8-án „különleges műveletek" megkezdését is javasolta Telekinek: „A Románia elleni hadműveletek előkészítése és adott esetben tervszerű végrehajtása olyan előmunkálatok megkezdését teszi szükségessé, amelyek előkészítése huzamosabb időt – részben éveket – igényel. Ezeknek a következőkben felsorolt előmunkálatoknak megindítását a mindenkori külpolitikai helyzettől függetlenül, titokban, a szükséges elővigyázatossági rendszabályok gondos betartásával már most szükségesnek tartom, annál is inkább, mert ezeket rögtönözni nem lehet."[74] A „műveletek" keretében Werth egy sejtrendszer kiépítését javasolta, amelynek feladata szabotázstevékenység, közlekedési és híradóvonalak, ipari létesítmények rombolása elsősorban a leendő magyar hadműveletek megkezdésekor. Szükségesnek tartotta továbbá egy olyan titkos erdélyi önvédelmi szer-

[73] *Kádár Gyula:* A Ludovikától Sopronkőhidáig. Budapest, 1978. 343. o.
[74] MOL K 64-82-27-1017/1939. Rep.

vezet létrehozását is, melynek feladata a magyar javak elhurcolásának megakadályozása, valamint a meginduló hadműveletek során birtokba vett területeken a katonai közigazgatásban való segédkezés. Egyelőre nem tartotta kivihetőnek az erdélyi magyarság általános felkelésének kirobbantásához szükséges munkálatokat, mivel ezek nem tarthatók titokban, és külpolitikai súrlódásokhoz vezethetnek. Ezzel szemben lehetőnek vélte a határ menti lakosság felkelésének sejtrendszer alapján történő előkészítését, az intenzív és tudatos propagandatevékenység megindítását. A szervező munkát az 5. vkf. osztálynak a határ menti térképhelyesbítő csoportok közreműködésével kell végrehajtani.

A miniszterelnök által összehívott szűk körű értekezlet 1939. május 22-én megtárgyalta és hozzájárult a terv kivitelezéséhez. Teleki azonban fokozott óvatosságra intett, s folyamatos tájékoztatást kért. Kikötötte, hogy az erdélyi magyarság politikai, vallási és gazdasági vezetőit ne szervezzék be.

A Mussolininél, majd Hitlernél tett áprilisi látogatásaik során tapasztaltak mind a román, mind pedig az élesedő lengyel kérdésben még nagyobb bizonytalanságba kergették Telekit és Csákyt. A kormány célja a fegyveres semlegesség politikája, ennek megfelelően kell folytatni a hadsereg felfegyverzését, hogy a revízió a német elkötelezettség nélkül, a háborúba sodródás elkerülésével is megvalósítható legyen. Egy esetleges német–nyugati konfliktus keltette háborús zűrzavart kihasználva, még a háború befejezése előtt cselekedni kell. Ez esetben a háborútól távol maradó magyar kormánynak a békeszerződés során könnyű lesz a román–magyar határ módosítását elismertetni.

A Teleki-féle fegyveres semlegességi politika elmélete nemcsak a szélsőséges politikai erők, de Werth számára sem volt elfogadható. A fegyveres semlegességet nem tudta értelmezni. Miféle háború lehetséges a térségben, melyben szomszédaink részt vesznek, miközben mi a béke szigeteként állunk, s semlegességünkért a békekötéskor területekkel jutalmaznak meg? A revízió letéteményesét a jövőnek a térséget is érintő háborújában és az azt követő rendezésben meghatározó szerepet játszó Németországban látta. A bekövetkező háborúból nem maradhatunk ki. Abban a minden bizonnyal győztes németek mellett kell részt vennünk. Mint eddig is bebizonyosodott, az önálló akciók kiváltják a németek ellenkezését. A magyar honvédség még a körülmények optimális alakulása mellett sem lesz abban a helyzetben, hogy politikai, alkalmasint fegyveres támogatás nélkül lépjen fel. Felfegyverzését is aligha lehet a németek politikai és gazdasági engedmények árán kicsikart támogatása nélkül végrehajtani.

A lengyel kérdésben is eltávolodott álláspontja a kormányétól. Ezt megvilágítja az a legközvetlenebb munkatársaival még márciusban folytatott beszélgetés, ami feltehetőleg Hory András varsói követnek a danzigi kérdéssel kapcsolatos jelentésével függött össze. Hory ebben kifejtette, hogy a lengyelek készek arra, hogy a nyomásnak ne engedjenek, s ha kell, fegyverrel is megvédik jogaikat. Egy lengyel–német konfliktus esetén számítanak a nyugati hatalmak támogatására.[75] Werth, aki már ekkor is kritikusnak látta a lengyelek helyzetét, felvetette: háború esetén mi legyen a magyar álláspont? Andorka és Náday István altábornagy hadműveleti csoportfőnök véleménye megegyezett, Lengyelország ellen fog állni, és érvénybe lép a francia–lengyel szövetség, ami egy világháború kiindulópontja lehet. Ebben nekünk feltétlenül semlegeseknek kell maradnunk, amíg csak lehet. László Dezső vezérkari ezredes, az 1. vkf. osztály vezetője ezzel szemben annak

[75] Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához, 1936–1945. (Összeáll. és s. a. r. *Juhász Gyula.*) I–V. k. (DIMK) IV. k. 126. o.

adott hangot, hogy Németország oldalán Lengyelországot meg kell támadnunk.[76] Werth bizonytalan és tartózkodó volt. Ez nemcsak a magyar közvéleményben és a hadseregben is meglévő lengyelszimpátiával függött össze, de katonai megfontolásokkal is. Erősen megfontolandónak tartotta a fegyverkezése kezdetén tartó honvédséget belevinni egy, akkori megítélése szerint hosszan elhúzódó fegyveres konfliktusba. Ugyanakkor a távolmaradásban is veszélyt látott. Nem szabad kockáztatni a konfrontációt Németországgal. Véleményének alakításában szerepe volt Lengyel Béla ezredes, varsói katonai attasé jelentéseinek is, melyek a valóságosnál lényegesen erősebbnek festették a minden bizonnyal nyugati támogatást is élvező lengyel hadsereg erejét és ellenálló képességét.

Telekinek a lengyel kérdéssel kapcsolatos merev elhatárolódása zavaró tényező volt a kormány és a hadvezetés Romániával kapcsolatos terveiben is. A német részről várható retorziók épp akkor fenyegettek, mikor döntés született a Románia elleni katonai felkészülés meggyorsításáról. Werth felhívta Teleki figyelmét az ország mozgósításának elmaradottságára, a hadianyag-termelés lemaradására. A fegyverkezési programhoz újabb hiteleket kért és kapott. Rámutatott, hogy egyre nagyobb hátrányban vagyunk a román hadsereggel szemben, amely meglévő túlsúlyát a határon lévő erődvonal további erősítésével fokozza. Ezen nem sokat változtatnak a jelentések a román hadsereg mozgósításának zűrzavarairól és hiányos fegyverzetéről.[77] Zavarta a látható német–román közeledés, mely nemcsak a német diplomáciának a románokkal szembeni ellenségeskedés csillapítására irányuló figyelmeztetéseire, de a gazdasági kapcsolatokra is kiterjedt. A magyar kormánynak a romániai fegyverszállítások elleni tiltakozásai ellenére is állandósuló szállításokat a lengyel ügyben kinyilvánított álláspontjával magyarázta.

A kormány mindenesetre kísérletet tett, hogy színvallásra bírja német partnerét a hadianyag-szállítások ügyében, és elősegítse az ország bevonását a német–olasz hadigazdálkodási együttműködésbe. Sztójay június 21-én feljegyzést nyújtott át a német külügyminisztériumban azzal a kéréssel, hogy „legalábbis elvi vonatkozásban a hadigazdálkodás kereteit már most megállapítsuk, s így minden eshetőségre készen álljunk, lehetőség szerint előre pontosan tudjuk, mit várnak tőlünk adott esetben és mit várhatunk mi ellenszolgáltatásként a két nagyhatalomtól", s a három ország „illetékes katonai vezetői felhatalmazást kapjanak arra, hogy a hadigazdálkodás gazdasági és ezzel összefüggő katonai részről egymás között mielőbb tárgyalásokat folytassanak".[78]

Werth azzal a megbízással utazott 1939. július 4-én bemutatkozó látogatására Berlinbe, hogy – bár még hivatalos német válasz nem érkezett – tárgyalásai során említse meg a kérdést.

A vezérkar főnökét vendéglátói nagy reverenciával fogadták. Mindent megtettek, hogy meggyőzzék őt a német hadsereg erejéről. Tapasztalnia kellett, hogy partnerei az ő kérdéseit megelőzve igyekeznek részletesen tájékoztatni és kifejteni véleményüket a felmerülő kérdésekben. Brauchitsch vezérezredessel, az OKH parancsnokával és más vezetőkkel folytatott megbeszélései során felvetette a német hadianyag-szállítások jelen és jövőbeni helyzetét, valamint a hadigazdálkodási együttműködésbe való bekapcsolódási szándékot. Vendéglátói udvarias és megértő magatartást tanúsítottak, a konkrét ígéretektől azonban tartózkodtak.

Az iránta megnyilvánuló bizalom jelét látta Werth abban ahogy július 5-én Hitler fogadta. Bár a személyes megbeszélésről nem maradt feljegyzés, minden bizonnyal elfogódottan, megértéssel hallgathatta a Führert, mikor az terveiről és a Wehrmacht előtt álló fel-

[76] *Andorka:* i. m. 125. o.
[77] HL Eln. Vkf. 1. 1939/3875.
[78] A Wilhelmstrasse... i. m. 403. o. (221. sz.)

adatokról beszélt. Nem tudjuk, hogy a magyar vezérkar főnöke felvetette-e neki a javasolt hadigazdálkodási együttműködést vagy az egyre neuralgikusabbá váló román kérdést.

A legtöbb időt azonban Halder vezérezredes, az OKH vezérkari főnöke társaságában töltötte a vendég. Ujszászy István vk. ezredes, a 2. vkf. új osztályvezetője szerint ez a látogatás alapozta meg Werth és Halder bensőséges barátságát. Újszászy így emlékezett vissza: „A két ember mentalitásában rendkívül sok hasonlatosság volt. Mindkettő olyan katona, aki gondolkozás nélküli szervilitással követi azon politikai és társadalmi rendszert, amelyben él. Egész lényét hivatásának, az előrelátható háborús hadműveleteknek szenteli. Mindkettő reakciós előítéletekkel terhelt, mint akik szemellenzővel járják a világot. Úgy Werthben, mint Halderben nagyfokú katonai professzori vonás uralkodott, bizonyos mértékű, korlátolt kedélyességre hajlottak. Szakmájukban végtelen szorgalmasak, odaadó munkások."[79] Megbeszéléseik során elsősorban a két hadsereg lehetséges együttműködéséről, a honvédség hadfelszerelésének támogatásáról esett szó, de sor került a politikai helyzet várható alakulására is. Halder bizalmasan közölte, hogy rövidesen napirendre kerül a danzigi korridor és a lengyel kérdés fegyveres megoldására. A Romániával szembeni magyar tervek nem képezték a megbeszélés tárgyát.

Természetesen találkozott a magyar vendég a Wehrmacht még több tábornokával, a csapatoknál tett látogatásai során csapatparancsnokokkal is. A program gazdag volt. Wünsdorfban egy korszerű fegyverekkel felszerelt és erős tüzérségi tűztől támogatott gyalogzászlóalj támadását mutatták be neki. Majd az új Me. gépekkel ellátott Richthofen vadászrepülő osztályt szemlélte meg. Különösen felkeltette érdeklődését a Magdeburg melletti Altengrabowban egy páncéloshadosztály gyakorlata. Vendéglátói nem mulasztották el azt sem, hogy Saarbrückenbe repítsék és itt bemutassák a Siegfried-vonal még befejezés alatt álló szakaszának erődjeit és az azt védő csapatok gyakorlatát. A látogatások során nem volt nehéz a német hadsereg fegyverzetétől, felszerelésétől, állapotától és fegyelmétől elkápráztatott Werthet megnyerni a két hadsereg még szorosabb együttműködése ügyének. A látottak hatása alatt megjegyezte Ujszászynak: „Barátom, ezzel a néppel jóban kell lennünk. Nincs az a hatalom, mely ezt az országot legyőzze!"[80]

Werth augusztus 3-án Pariani tábornoknak, az olasz vezérkar főnökének meghívására László Dezső vk. ezredesnek, az 1. vkf. osztály vezetőjének társaságában Olaszországba utazott. Megtekintették a Torino és Rivoli környékén lezajlott olasz hadgyakorlatot. A látottak közel sem voltak olyan hatással, mint a német hadsereg bemutatói. Az olasz hadsereg erejét és ütőképességét eddig sem becsülte sokra, most csak megerősödtek előítéletei. A Parianival folytatott megbeszéléseitől azt remélte, hogy a közlékenyebb olasz révén többet tudhat meg a Romániát illető, Berlinben előtte elhallgatott német szándékokról is. Csalódnia kellett, Parianinak a lényeget megkerülő óvatos válaszai nem elégítették ki. Kifejtette olasz kollegájának, hogy Magyarország Romániában látja egyetlen ellenségét. Részletesen taglalta a román hadsereg gyengéit és a magyar felkészülést. Nagy vonalakban vázolta a magyar hadműveleti tervet is. Pariani a maga részéről udvariasan jónak tartotta a számára közömbös tervet, de szükségesnek tartotta megjegyezni: annak részleteiről csak akkor lenne érdemes tárgyalni, ha a három szövetséges állam közös hadműveleteinek célja Románia lenne. Egyelőre azonban tudomása szerint ilyesmiről szó sincs.[81]

[79] Történeti Hivatal Levéltára, Ujszászy-anyag A-414/7.
[80] Uo.
[81] HL Eln. Vkf. 1. 1939/4417.

Viszonylag nagyobb érdeklődést keltett az iránti érdeklődése, hogy az olasz–magyar együttműködés keretében készítsenek-e összehangolt hadműveletei tervet Jugoszlávia ellen. Az ezúttal is tartózkodó Pariani egyelőre legfeljebb egy megszállási terv elkészítését tartotta reálisnak.

A leghatározottabb nemmel felelt Pariani, mikor vendége Franciaországgal és Angliával kapcsolatos elképzeléseik iránt érdeklődött. Vannak-e a francia hadsereg elleni hadműveleteket feltételező és a német hadsereggel összehangolt terveik.

Szóba került a lengyel kérdés is. Werth a magyar csapatok esetleges alkalmazása ellen foglalt állást. Vendéglátója megnyugtatta, erre nem is fog sor kerülni.

A három baráti állam magyar részről feltétlenül szükségesnek tartott hadiipari és nyersanyag-gazdálkodási együttműködési ügye teljes sikertelenségre volt kárhoztatva.

A megbeszélések végeztével Parinai mereven elzárkózott az elől, hogy az elhangzottakat írásba foglalják. Az lesz a legjobb, szögezte le, ha októberben hármasban leülnek a németekkel és megtárgyalják az összes felvetett kérdést. Itt megállapodhatnak a közös hadműveleti célokban is, ami éppúgy lehet Franciaország, mint Románia.[82]

A magyar küldöttség anélkül hagyta el Olaszországot, hogy kérdéseikre választ kaptak volna. Kétségtelené vált, hogy eddig semmilyen német–olasz katonai megállapodás nem született. Az olasz politikusokhoz hasonlóan a katonai vezetés is teljes bizonytalanságban van Németország szándékait illetően. Telekinek az olaszok megnyerésére irányuló politikája nem sok haszonnal járhat, csak akadályozza saját német kapcsolataink kiépítését.

A lengyel–német háborús konfliktus kitörésének és a magyar reagálás megítélésében markáns ellentét támadt Teleki és Werth között. Utóbbi augusztus 23-án kérte a minisztertanács sürgős összehívását, hogy döntsön a lengyelekkel szövetséges Romániával szemben szükséges védelmi intézkedésekről. Már augusztus 20. óta folynak a román csapatösszpontosítások a magyar határon. A mozgósítás következtében a román hadsereg létszáma elérte az 500 000 főt, aminek fele Erdélyben vonult fel. Szlovákia is mozgósított, és területén megkezdődött a német csapatok felvonulása. A minisztertanács magáévá tette a vezérkar főnökének javaslatát, aki utasítást adott a részleges mozgósításra és a határmenti csapatok készenlétbe helyezésére.

A román kormány a magyar tiltakozásra tagadta a magyar határ felé irányuló román felvonulást. Gafencu külügyminiszter bizonyos folyamatba tett védelmi jellegű katonai intézkedéseket elismert ugyan, de azokat a két hatalmi csoport között esetleg néhány napon belül kitörő háborúval indokolta. Romániának szándékában áll megvédeni magát, ha bárhonnan is gyakorolnának rá presszíót. Békés szándékaikat kinyilvánítandó, felvetette a román kormány készségét egy megnemtámadási szerződés megkötésére. A magyar kormány a román felvonulás mértékére és irányára hivatkozva Gafencu válaszát nem tartotta megnyugtatónak.

Csáky kérte Sztójayt, hogy továbbítsa a német külügybe a magyar kormánynak a román lépések nyomán folyamatba tett tiltakozását és mozgósításának okát. A kormány a diplomáciai üzenetváltások közepette nem nagy örömmel vette tudomásul azt a szándékai ellenében kialakult román vélekedést, miszerint Németország a magyar mozgósítással akar nyomást gyakorolni Romániára, Lengyelország szövetségesére. Kétségtelen volt, hogy a magyar határon kialakult katonai feszültség német érdek. A románok által kiprovokált magyar mozgósítás – egy lehetséges magyar–német támadás lehetősége – alkal-

[82] DIMK IV. k. 397. o. (251. sz.)

mas volt a román hadsereg északi irányú akcióképességének csökkentésére, Romániának a lengyelekkel szembeni szövetségi kötelezettségének akadályozására. Figyelmeztetés egy elhamarkodott román lépés káros következményeire. Ezzel, ha áttételesen is, a magyar kormány részesévé vált a Lengyelország elleni német akciónak. Csáky azt remélte, hogy így lecsillapítja a semlegesség deklarálása miatti német ellenérzéseket.

A kormánnyal ellentétben Werth egy katonai együttműködésre vonatkozó német kérést sem tartott elvetendőnek. Ha nem is eléggé átgondoltan, de a revízió érdekében a német hadsereggel közös akciót is lehetségesnek tartott volna a Lengyelország mellett fegyveres konfliktusba keveredő Románia ellen. Erre azonban nem látott közvetlen lehetőséget, ezért úgy vélte, hogy a német hadsereg hadműveleteinek a románok elleni mozgósítással történő támogatása is jó pontokat jelenthet, némileg egyensúlyozza a kormánynak és egyes politikusoknak a lengyel kérdésben tanúsított merev magatartását.[83]

A Legfelső Honvédelmi Tanács augusztus 28-i ülésén Csáky hangsúlyozta az ország semlegességét a német–lengyel konfliktusban. A végrehajtott katonai intézkedéseket a román fenyegetéssel indokolta. Werth jelentette a tanácsnak, hogy ezek augusztus 29-én lényegében be is fejeződnek. A tanács úgy döntött, hogy a semlegességet ezzel is kinyilvánítandó, további katonai intézkedéseket nem foganatosít. Werth ezzel a folyamatban lévő román hadmozdulatokra, de különösen a konfliktus valószínűsíthető alakulására való tekintettel sem értett egyet.[84] A tanács döntése a magyar fegyverkezést igen érzékenyen érintő reagálást váltott ki Berlinben. Woermann közölte Sztójayval, hogy a magyar magatartás bizonytalansága miatt Keitel leállította a német hadianyag-szállításokat.[85] Ezzel a lépéssel nemcsak a hadfelszerelési program útjába gördítettek akadályokat, de szándékuk szerint mélyítették a szakadékot a kormány és az iránt uk engedékeny katonai vezetés között. Werth ismételten igazolva látta, hogy a kormánynak a német politikával szembeni fenntartásai veszélyeztetik a honvédség felszerelését és akcióképességének alakítását. Nyíltan nem adott ugyan hangot véleményének, és a kormány intézkedésihez tartotta magát, de a honvédség érdekében szükségesnek vélte az elsősorban Teleki befolyásának tulajdonított lengyel politika felülvizsgálatát. Erősödött meggyőződése, hogy a honvédség érdekeinek megfelelően fokozni kell a vezérkar befolyását a kormányra, amihez meg kell nyerni a kormányzó hallgatólagos hozzájárulását.

Ribbentrop szeptember 1-jén, a német támadást követő órákban már utasította Erdmannsdorff német követet, hogy közölje Csákyval, Németország pillanatnyilag semmiféle fegyveres segítséget nem kér. Feltételezi, hogy a magyar kormány nem tesz külön semlegességi nyilatkozatot, nyitva hagyja maga számára az esetleges lehetőségek kihasználását. Kérte Erdmannsdorffot, igyekezzen kipuhatolni a magyar szándékokat, és

[83] Kritkával kell fogadnunk Ujszászynak évekkel későbbi rendőrségi vallomását (Történeti Hivatal Levéltára, Ujszászy-anyag A-414/7.) Szerinte augusztus utolsó napjaiban Budapestre repült Eberhardt Kinzel vk. ezredes, az OKW idegen hadseregek osztályának a munkatársa. Tájékoztatta Werthet a Lengyelország ellen tervezett hadműveletek megindításáról. Hadműveleti együttműködésről nem tett említést. Kérte viszont a magyar vezérkarnak a lengyelekre vonatkozó nyilvántartási adatait, valamint a kárpátaljai vasutak szükség szerinti átengedését a német felvonulás részére. Ennek ellentételeként ígéretet tett a drohabijczi olajforrások közös kiaknázására. Werth állítólag az első kérés végrehajtására utasította Ujszászyt, és ígéretet tett, hogy az átvonulással kapcsolatosan jelentést tesz a kormánynak. Alig képzelhető el, hogy a német vezérkar – amennyiben erre szüksége volt – az átvonulás ügyében csak egy-két nappal a támadás előtt a magyar vezérkar főnökéhez fordult volna, hogy közvetítsen a kormányhoz. Ezt később sem tette. Ha ez megtörtént volna, Werth különben sem késett volna a referálással.

[84] HL Eln. Vkf. 1. 1939/4507.

[85] A Wilhelmstrasse... i. m. 431. o. (250. sz.)

kétséges magatartás esetén erőteljesen hasson a magyar kormányra.[86] Az események alakulását figyelő Werthet Ribbentrop üzenetének elsősorban a „nyitva hagyott magyar lehetőségek" kihasználásával kapcsolatos kitétele ragadta meg, amivel értelmezése szerint egy Románia elleni közös fellépés lehetőségére is utalhat.

A háború kitörését követően a kormány bevezette a rendkívüli állapotot, és elrendelte a magyar VI. hadtestnek a határra történő felzárkóztatását. Egyéb intézkedést nem tartott szükségesnek.

A vezérkar főnöke szeptember 4-én levelet juttatott el Telekihez a háború lehetséges alakulása miatt szükséges további katonai intézkedésekről. A miniszterelnök nyugtalanul olvashatta az előterjesztését A vezérkar értesülései szerint változatlanul újabb csapatok érkeznek Erdélybe. A Szovjetunió csapatösszevonásokat hajt végre a lengyel és a besszarábiai határon. Ha szovjet hadmozdulatokra is sor kerül, mint ezt Gafencu szeptember 1-jén kijelentette, Románia kötelezettségeinek megfelelően valószínűleg csapatokat küld Lengyelországba. Ez esetben számítani lehet arra, hogy „Románia a keskeny román–lengyel határ kiszélesítése érdekében a Kárpátalján át támad, és ugyanakkor határát nyugat felé a Tiszáig tolja előre. Mindezt meg kell akadályoznunk. Ezért javaslom a) az összes határvadász-alakulatok mozgósítását, nyugati határunk kivételével; b) a keleti határnak, valamint egy későbbi általános mozgósítás után bekövetkező általános felvonulásunk biztosítása érdekében a már mozgósított erőink felvonultatását." Az intézkedés sürgős, mert a felvonulás öt napot vesz igénybe.[87]

A vezérkar főnökének helyzetfelmérése hibásnak bizonyult, amikor a francia és brit hadüzenetet követően a lengyelek megsegítése érdekében lehetségesnek tartotta egy több frontos háború kialakulását, melynek Románia is közvetlen résztvevője lesz. A nyugati hatalmak által a német határon kezdeményezett harccselekmények esetén is aligha jöhetett szóba, hogy a több oldalról körülvett és elszigetelt, maga is támadástól rettegő és emiatt katonai intézkedésekhez folyamodó román kormány öngyilkos módon háborút kezdeményez, azaz a Tiszáig való előretöréssel, valamint a német csapatoknak a Kárpátalján és Szlovákián át történő hátbatámadásának megkísérlésével kiprovokálja maga ellen a német–magyar közös fellépést. Ha kezdetben szándékában állt is a román kormánynak a lengyelek megsegítése, már az első napok gyors német hadisikerei nyomán a lengyel hadsereg általános visszavonulása, a szovjet csapatok fenyegető felvonulása keleti határain, ugyanakkor az egyelőre elsősorban biztató üzenetekre szorítkozó nyugat tétlensége, megfontolásra késztették.

Werth mentségére szolgáljon, hogy mindössze három nappal a háború kirobbanását követően, az Erdélyben változatlanul folyó román felvonulástól is indíttatva értékelte így a helyzetet. Német részről a román csapatok ellen magyar területről indított akció gondolata a hadműveletek megkezdését követően sem merült fel. Ilyen megkeresés részükről ekkor sem érkezett. A magyar mozgósítást és a besszarábiai határon felvonuló szovjet csapatok fenyegetését teljesen elegendőnek tartották, hogy a román kormányt elrettentsék meggondolatlan lépésektől.

Még nem kezdődött meg a Szovjetuniónak a németekkel kötött szerződés titkos záradékában lefektetett inváziója Lengyelország ellen, de voltak arra utaló jelek, hogy a szovjet csapatok is be fognak avatkozni. Ebben az esetben a szovjet csapatokkal közös

[86] MOL K 64-81-24-848/1939. Rep.
[87] Uo.

hadműveletek is elképzelhetőek voltak a románok ellen. A miniszterelnökkel ellentétben Werth ebben semmi kivetnivalót nem talált. Minden lehetőséget kész volt kihasználni, ami Erdélybe vezet. A német–szovjet szerződés meglepte ugyan, azonban olyan fontos lépésnek tartotta, ami Németország részéről kiküszöböli az első világháború elvesztésének egyik fő tényezőjének tartott kétfrontos háborút. Amennyiben két ilyen, egymással antagonisztikus viszonyban lévő rendszer a cél érdelében feladta merev különállását és egyességre lépett egymással, és a jelek szerint közös katonai akciókra is hajlandó, akkor a cél érdekében a magyar kormány is felülvizsgálhatja merev álláspontját. A megszállt orosz területek miatti szovjet–román feszültség is fegyveres összeütközéshez és Románia megroggyanásához vezethet, amit ki kell használni Erdély visszaszerzésére. Ez nem jelenti az ideológiai szembenállás feladását, valamiféle baráti közeledést a két ország között.

A magyar kormány közben kétségbeesett diplomáciai kísérleteket tett, hogy területi igényeinek német, olasz részről történő változatlan elismertetése mellett továbbra is távol tartsa magát a konfliktustól, s megőrizze az ország semlegességét. Ribbentrop szeptember 7-én bizalmas megbeszélésre Berlinbe hívta Csákyt. Habár jól ismerte a kormány szándékát, biztosítékot kért, hogy egyetértésük nélkül semmit nem tesz Románia ellen. A meggondolatlan lépésektől feleslegesen óvta a meglepett magyar külügyminisztert, aki buzgalmában még a megnemtámadási szerződés gondolatát is felvetette. Ezt Ribbentrop szükségtelennek tartotta. Fel kellett ismernie, hogy a német diplomácia a két ország közötti feszültség fenntartására törekszik ugyan, de ellenez minden fegyveres összeütközést. Bukarestben a német diplomácia azzal riogatja a román kormányt és közvéleményt, hogy fennáll egy Erdély elleni magyar támadás lehetősége, azonban a német diplomácia mindent megtesz ennek a veszélynek az elhárítása érdekében.

Csáky látogatásával egy időben Berlinben közölték a hadianyag-szállítások zárlata miatt interveniáló Sztójayval, hogy bár a politikai indok megszűnt, a szállítási nehézségek továbbra is fennállnak. Werth és Bartha levonták a következtetést: a németek nem egykönnyen fognak kiengesztelődni a lengyel kérdésben tanúsított merev magyar álláspont miatt. Azon töprengtek, hogyan tudnák rábírni a kormányfőt és külügyminiszterét a honvédséget sújtó fenntartásaik felülvizsgálatára. Gondjaik fokozódtak, amikor szeptember 9-én Ribbentrop a berlini útját követően fellélegező Csákynak felvetette a magyar területen át történő csapatszállítások kérdését. A kérést a kormány kénytelen volt visszautasítani.

A lengyel hadjárat befejezése után sem enyhült a német diplomácia által indukált feszültség. A lengyel menekültek befogadása, a lengyelbarát megnyilvánulások fokozták a német ellenérzéseket. A lengyel szimpátiától a honvédség sem volt mentes. Sónyi Hugó gyalogsági tábornok, a hadsereg főparancsnoka szeptember 17-én kénytelen volt tiszti parancsban elmarasztalni a tisztikar elsősorban fiatalabb tagjait, akik a lengyelek mellett foglalnak állást, sőt eközben németellenes kijelentéseket is tesznek. Ezek a megnyilvánulások már kivívták a német vezető körök tiltakozását, s igen alkalmasak a német–magyar jó viszony megrontására.[88]

Ugyanakkor a kiéleződött magyar belpolitikai helyzetben a szélsőjobbnak a német diplomáciai nyomás kihasználásával indított kormányellenes offenzívája támogatására a német hadseregvezetés is megragadta az alkalmat. Kinyilvánították a tisztikar iránti

[88] HL Eln. Vkf. 1. 1939/4998.

bizalmukat, lépéseket tettek a két hadsereg közötti kapcsolat elmélyítése érdekében. A lengyelországi hadszínteret Csatay Lajos tábornok vezetésével október elején megtekintő katonai küldöttséget a legnagyobb vendégszeretettel és megkülönböztetett bánásmóddal fogadták. A német tisztek a hadműveletek során szerzett tapasztalataik átadásakor többször hivatkoztak rá, hogy ez bizalmas, csak a magyar bizottságnak szól.

A jobboldal és a tisztikar egyetért – bizonygatták a tisztek között terjesztett illegális röpiratok. Az ezekben felsorolt kül-, bel- és gazdaságpolitikai követeléseket, mint a katonákéval megegyezőeket adták elő, melynek megvalósítása egy jobboldali és radikális kormányzatra vár. Ebben a kormányban helyet kell kapniuk egyes megbízható katonai vezetőknek, például Werthnek és Barthának is. Werth nem örült a kitüntető bizalomnak s még kevésbé a szélsőjobb hadseregnek szánt uszításainak. Ezt a hadsereg egységére és fegyelmére nézve károsnak, üldözendőnek tartotta. Az sem derítette jókedvre, hogy német titkosszolgálati jelentések szerint az arisztokráciára és a kormányzóra támaszkodó Telekivel szemben az Imrédy, Werth, Sónyi, Bartha és Csáky csoport áll, mint a jobboldali hatalomváltás esetén Csáky vezetésével létrejövő, a kormányzó ellenében működő és a hadseregre támaszkodó diktatórikus kormány lehetséges várományosai. Bosszantotta, hogy félreértik törekvéseit s azok kinyilvánítását. Nem politizálni akar, hanem a kormányzótól és az általa kinevezett magyar kormánytól nyert megbízatásának megfelelően maga és a tisztikar minden energiáját a honvédség megkésett fejlesztése és kiképzésére akarja fordítani, hogy az mielőbb alkalmassá váljon a kitűzött célok támogatására. Fogékony a térségben jelentkező bármely – német, orosz – románellenes erővel a közös cselekvési lehetőség kihasználása iránt. Egyelőre csak ez biztosíthatja az önálló hadműveletek eredményes megvívására még felkészületlen honvédségnek a túlerőben lévő román hadsereg elleni sikerrel biztató alkalmazását. Vezérkar főnöki kötelmeinek – a miniszterelnöknél szélesebben értelmezett – határain belül bármikor készen áll felvetni az általa megfontolandónak tartott katonai szempontokat és vitatkozni azok érvényre juttatásáért, még ha azok részleteiben nem egyeznek is a kormány külpolitikai irányvonalával.

A katonai vezetés figyelmét októberben a belpolitikában tapasztalható mozgásoktól nem független német–magyar gazdasági kérdések rendezése, valamint a kiéleződött szovjet–román viszony kötötte le. Szeptember 24-én a kormány döntése nyomán helyreállt a diplomáciai kapcsolat a Szovjetunióval. Tárgyalások kezdődtek a közös gazdasági lehetőségek kihasználásáról, ami felbátorította Werthet. Remélte, hogy a Szovjetunióhoz való közeledés mérsékelni fogja Teleki szovjetellenességét, s egyet fog érteni a helyzetből fakadó előny kihasználásával. A szovjet–román fegyveres ellentét kirobbanása esetén a szovjet csapatokkal egy időben kell cselekednünk, amíg a román erők zöme keleten lesz lekötve, s a konfliktust várhatóan gyorsan lezáró fegyverszünet lehetővé nem teszi, hogy haderejüket teljes egészében ismét ellenünk koncentrálják. A német–szovjet szerződés nem taktikai, de stratégiai lépésnek látszik, mely hosszabb időre kijelölte a két hatalom közötti érdekszférákat. A Szovjetunióval egyidejűleg végrehajtott románellenes akciónk ezért nem állhat ellentétben Németország érdekeivel sem, azt nem elleneznék. Werth Romániában elsősorban Németországgal is ellenlábas nyugati szövetségest látott, s figyelmen kívül hagyta a románok leválasztására és megnyerésére irányuló német érdekeket és azok véghezvitelének módozatait.

A románok elleni közös akció gondolatával nem állt egyedül. A tábornoki és tisztikar egyetértett. Nagybaczoni Nagy Vilmos gyalogsági tábornok, ekkor a honvédség feltételezett hadműveleteinek egyik vezénylő tábornoka, szintén meg volt győződve, hogy az

alkalmat kihasználva, együtt kell működni az oroszokkal. Ki is fejtette Werthnek: ha Románia olyan helyzetben van, hogy nem tud ellenünk semmit tenni, „saját fegyvereivel foghatjuk meg; hiszen épp úgy kihasználhatjuk szorongatott helyzetét, amint Románia tette eddig mivelünk". Werth erre azt felelte volna neki, hogy „az oroszokra nem bízhatjuk rá magunkat. Ő már ez irányban puhatolózott."[89] Nagy Vilmos a válaszból levonta a következtetést: a kormányzónak és környezetének nem volt ínyére, hogy az oroszokkal közös akcióba kezdjünk, még ha ez sikerekkel kecsegtetne is.

Werth pedig oly mértékig meg volt győződve, hogy a miniszterelnököt sikerül meggyőznie a szovjet hadsereggel együttes fellépés hasznáról, hogy saját felelősségére kapcsolatok kiépítését kezdeményezte a szovjet vezérkarral. Utasította Faragho Gábor ezredest, az újonnan kinevezett moszkvai magyar katonai attasét, hogy kezdjen puhatolózó tárgyalásokat az együttműködés ügyében.[90] Teleki azonban felbőszült, mikor a dolog tudtára jutott. Közbelépése miatt érdemi lépések megtételére már nem is került sor.

A kormány sem maradt azonban teljesen érzéketlen a Werth felvetette megoldás iránt. Nagy súllyal esett latba az ily módon kialakuló háborús helyzet hatása az erdélyi magyarságra. Természetesen közel sem látták oly egyértelműnek a helyzetet. Csáky ezúttal is az olaszoknál érdeklődött: mi lenne, ha a szovjet Besszarábiát megszállná, és a magyar kormány a közvélemény miatt nem maradna tétlen. Ciano rövid úton a konfliktustól való távolmaradást s a szomszédos államokkal való jó viszony kialakítását ajánlotta. Ők nincsenek abban a helyzetben, hogy az események nemkívánatos alakulása esetén segítséget nyújthassanak.[91]

Csákyt nem nyugtatta meg az olasz válasz. Kérte Villani magyar követet, közölje Cianóval egy Besszarábia elleni szovjet intervenció esetén a magyar kormány előtt álló lehetőségeket: ha a Szovjetunió békésen vagy háborúval megszállná Besszarábiát, a közös akciót jelentő magyar beavatkozás elkerülendő. Amennyiben azonban az esemény következtében Romániában a káosz jelei mutatkoznak, ami a magyarok elleni öldökléshez vezet, akkor a magyar beavatkozás nem maradhat el. Ebben az esetben „a beavatkozásnak nem kell közös akciónak lenni, és pacifikációs jellege dokumentálható volna".[92]

Ciano azt javasolja, hogy mi maradjunk veszteg még akkor is, ha az oroszok bevonulnak Besszarábiába – tájékoztatta Csáky a minisztertanácsot október 5-én. Ez elég volt, hogy a kormány elvesse a Szovjetunióval közös fellépés gondolatát. Senki nem találta szükségesnek megérdeklődni, a külügyminiszter miért nem érdeklődött a kérdésben közvetlenebbül érdekelt Ribbentropnál. Teleki megnyugtatásához Ciano álláspontja is elégséges volt, megerősítette a katonákkal szemben. A döntés kellemetlenül érintette Barthát, aki lemondással fenyegetőzött.

Werth indulatos lett, mikor a minisztertanács döntését közölték vele. Nem értette a kormány visszakozását Ciano intelmeinek hatására. Csákyhoz sietett, és megismételte érveit. A német–orosz együttműködésből, Lengyelország lerohanásából és megszállásából arra lehet következtetni, hogy egy Románia elleni orosz akció Németország hallgatólagos hozzájárulásával, sőt asszisztálásával fog lezajlani. A nyugati hatalmak nem fognak és gyakorlatilag nem is tudnak beavatkozni a két nagyhatalom közé ékelt Románia védelmében, amint a lengyelek esetében sem tették. A szovjet benyomulásnak a román

[89] *Nagybaczoni Nagy:* i. m. 37. o.
[90] *Macertney:* i. m. I. k. 386. o.
[91] MOL K 64-82-27/b-882/1939. Rep.
[92] MOL K 64-82-27/b-885/1939. Rep.

kormányra és hadseregre gyakorolt dezorganizáló hatását ki kell használni, és a még meglehetősen gyenge ütőerőt képező honvédséggel legalább Erdély egy részét el kell foglalni. Németországot kész helyzet elé kell állítani. A német diplomácia sürgősen be fog avatkozni, és kompromisszumos megegyezésre inti a feleket. Ez nem lesz ellenükre, mert Románia megmentőiként befolyásukat fogják növelni. Megerősítette őt Ujszászy jelentése is, mely szerint Romániában nagy a nyugtalanság a szovjet szándékokkal szembeni bizonytalanság miatt. Bukarestben a Besszarábia elleni akciót biztosra veszik. Páni félelem lett úrrá. A csapatáthelyezések a magyar arcvonalról keletre egyre nagyobb méreteket öltenek.[93]

Werthnek a hadseregvezetés által is ismert és pártolt álláspontját nem minősíthetjük csupán egy, a német hadseregben túlontúl bízó, beszűkült látókörű tábornok tévedésének. Az katonailag indokolható helyzetelemzésén alapult. A revíziónak a rendelkezésére álló katonai eszközökkel történő megvalósítása, bár rövid ideig, de a kormány által is fontolóra vett lehetőségnek látszott.

A kedvező időszaknak hamar vége szakadt. A német kormány kéretlen állásfoglalása ugyanis nem váratott sokáig magára, ami megerősítette a kormányt döntésének helyességében. Csáky érthetett belőle, azt Cianón keresztül áttételesen hozták a magyar kormány tudomására. Ugyanis – mint Villani október 7-én jelentette – Berlinben Romániára vonatkozólag közölték Cianóval, hogy mindaddig, míg semlegességét megőrzi – és azt alighanem meg fogja tenni –, sem orosz, sem német támadásnak nem lesz kitéve, mivel a két nagyhatalom a status quót nem akarja megbolygatni. Megérkezett az üzenet Bukarestbe is. Amennyiben a semlegesség ellen vétenek, úgy Oroszország megszállja Besszarábiát, a birodalom nem lép akcióba, mert nincs közös határa, hanem Magyarországra és Bulgáriára bízza, hogy Románia likvidációjában részt vegyen.[94]

A vezérkar október 15-én önmaga igazolására is Csáky külügyminiszter elé terjesztette jelentését az erdélyi magyarságnak az események folytán megváltozó hangulatáról. Az erdélyi magyarok közötti hangulatkeltés, valamint az általunk már említett diverzáns cselekmények szervezésével megbízott 5. vkf. osztály szerint a magyarság a lengyel–német háború kitörésekor a románok nyomott hangulatát érzékelve biztosra vette a magyarok bevonulását. Magyarországnak a háború kitörését követő hetekben tanúsított visszafogott magatartása következtében azonban a „magyarság hangulata romlott, de még mindig tartotta magát az a hit, hogy csak a kedvező alkalomra várunk."[95] Ennek elmaradása és a magyar csapatvisszavonások igen kedvezőtlen hangulatot váltottak ki, egyesek már a magyar revíziós törekvések feladását jósolják. A románoknak behódoló magyarok hangja felerősödött. A kitartóknak a magyar kormány támogatásába vetett hite is csökkent, és félő, hogy egy további magyar–román közeledés teljes lelki összeomlásukhoz és a magyarság behódolásához vezetne. Magyar részről még eddig semmiféle biztatást nem kaptak, annál inkább dolgozik a román terror és propaganda. Ez utóbbira reagálva, Werth megjegyezte: elsősorban a magyar rádióra vár a feladat, hogy folyamatosan tájékoztassa az ottani magyarságot Magyarország törekvéseiről, azaz hirdesse, hogy „a magyar igazságról sohasem fog lemondani és rabságban élő testvéreit nem hagyja cserben".[96]

[93] MOL K 64-81-23-926/1939. Rep.
[94] MOL K 64-82-27/b-921/1939. Rep.
[95] MOL K 64-82-27-937/1939. (HL Eln. Vkf. 1. 1939/83385.)
[96] Uo.

Csáky nem értett egyet a rádiópropaganda intenzitásának növelésével. Különösen a Bukarestből érkezett legújabb hír után nem, amit azon melegében továbbított Werthnek: „Éppen a mai napon értesültem bukaresti követünktől arról, hogy Bihar megyében nagyobb szabású magyar összeesküvést lepleztek volna le a románok, melynek szálai Szatmár megyébe is átnyúlnak, aminek felfedezése máris számos letartóztatással, sőt állítólag többrendbeli kivégzéssel járt volna. Ilyen körülmények között nem kerülhetnők el rádió hírszolgálatunk újabb iránya és az erdélyi magyarság mozgolódása közötti összefüggés látszatát. A dolog különben is a rádiók lepecsételéséhez vezetne."[97]

Az erdélyi szervezkedés felgöngyölítése kellemetlenül érintette a kormányt. Teleki ingerülten vonta felelősségre a vezérkart. Mérgét – okkal vagy ok nélkül – a szerinte nagyszájú és kardcsörtető katonák dilettantizmusa váltotta ki, mellyel szerinte a még kezdeti stádiumban levő szervezkedést irányították. Növelte ellenszenvét, hogy a szervezkedés elhatározásakor kapott instrukciókat nem tartották be. A miniszterelnök folyamatos tájékoztatását, véleményének kikérését mellőzték, határozott tilalma ellenére szerveztek be embereket, köztük kisebbségi vezetőket és egyházi személyeket.

Werth október 22-én megkereste Csákyt: tájékozódása szerint valóban „saját szervezet felfedezéséről van szó". A lebukás körülményeit vizsgálat tárgyává tette, s arról tájékoztatni fogja. Két nappal később megerősítette, hogy a letartóztatott személyek azonosítása megtörtént, azok egy része valóban a beszervezettek közé tartozik. Kérte Csákyt, hogy utasítsa Bárdossy László bukaresti magyar követet, tegyen meg mindent a letartóztatottak védelméért. Felhívta figyelmét arra a biztos forrásból származó és Bárdossy által is megerősített és az eset kapcsán nem elhanyagolható értesülésére, mely szerint „Berlin irányítása mellett az erdélyi német kisebbség is tart fenn titkos sabotage szervezetet Romániában".[98]

A román kormány a leleplezett összesküvés ügyét igyekezett diszkréten kezelni. Kerülni akarták az ellentétek további éleződését. Erre intette őket a német diplomácia is. A két kormány megállapodott, hogy az ügyet nem tárja a nyilvánosság elé. Bessenyei György, belgrádi magyar követ, jugoszláv kormánykörökre hivatkozva november 10-én jelentette: a román kormány mindent megtesz, hogy „az Erdélyben felfedezett összeesküvés ügye ne akadályozza a magyar–román közeledést".[99] A katonai bíróságoktól elvonták az összes pereket, és polgári bíróság elé utalták. A jugoszláv külügyminisztérium reméli, hogy a magyar–román tárgyalások újból megindulnak.

Az összeesküvés keltette vihar elcsitult ugyan, azonban az eset a kormányfő és a vezérkar, illetve annak főnöke között tovább rontotta az amúgy is bizalmatlan viszonyt. Folyt a kölcsönös, sok esetben meggondolatlan vádaskodás, egymásra mutogatás. Telekinek a katonákkal szemben első felindulásában gyakorolt kritikája sem volt megalapozott. Homlok Sándor vezérkari ezredes, a szervezkedést irányító 5. vkf. osztály vezetője nem tartozott a „nagyszájú, kardcsörtetők" közé. A meglehetős sietséggel épülő sejtrendszer leleplezése nem kívánt nagy bravúrt az erre felkészült román elhárító szervektől. Különösen ha nem zárhatjuk ki azt sem, hogy a román–magyar ellentétet kézben tartani és irányítani szándékozó német diplomácia keze nemcsak az összeesküvés elsimításában, de a román elhárítás nyomravezetésében is közreműködött. Az ezzel kapcsolatos feltételezéseket valószínűsítette az a Bárdossytól származó, de a 2. vkf. osztály

[97] MOL K 64-82-27-937/1939. (HL Eln. Vkf. 1. 1939/83385.)
[98] MOL K 64-87-37/b-954/1939. Rep.
[99] MOL K 64-82-27/a-1000/1939. Rep.

csatornáin keresztül is megerősítést nyert értesülés, miszerint Berlin irányítása mellett az erdélyi német kisebbség is tart fenn titkos szabotázs szervezetet. Ennek leleplezéséről sem ekkor, sem pedig a későbbiekben nem érkezett hír. A magyar szervezkedés ellentétes volt a német érdekekkel. A kormány fáradozásai eredményeként az összeesküvésben részt vevők zömét, 67 főt (17 egyházi személyt) december folyamán áttették a határon, mindössze 15 fő ellen hoztak ítéletet.

A magát és beosztottjait igazságtalanul elmarasztalva érző, sértődött és visz-szavágásra kész Werth a miniszterelnök helyett az ügytől elhatárolódni igyekvő Csákyt találta meg. November 14-én indignálódott hangú átiratot küldött neki, megküldve azt egyúttal Telekinek és Barthának is. Sérelmesnek találta, hogy az ő egyik „közege" előtt Csáky azt a kijelentést tette, hogy ő (Csáky) korábban az összeesküvésről tudomással nem bírt. E meglepő állítással ellentétben még május 8-án előzetes hozzászólás céljából megküldte neki az erdélyi különleges hadműveletekről szóló tervezetet. Május 11-én válaszolt is: a tervvel nagyjában egyetért. A tervezetet a honvédelmi miniszter is megkapta, akinek az abban foglaltakkal szemben szintén nem volt észrevétele, azonban javasolta, hogy a különböző tárcákat érintő vonatkozásainak megtárgyalására kezdeményezze értekezlet összehívását a miniszterelnök és a külügyminiszter részvételével. Az értekezletre május 22-én sor is került a miniszterelnöknél, mely alkalommal „Nagyméltóságod az ott általam előadottakkal, beleértve tehát az erdélyi szervezkedést is, mindenben egyetértett".[100]

Csáky válasza már másnap megérkezett. Visszautasította a neki tulajdonított kijelentést, miszerint nem volt tudomása az erdélyi szervezkedésről. Egyetértéséről – miként Werth is említi – még május 11-én értesítette. Sőt, ellentétben a neki tulajdonított megjegyzéssel „Nagyméltóságod közege előtt két követ jelenlétében még azt is megemlítettem, hogy magam részéről ilyen akciónak megvalósítását bizonyos keretek között szükségesnek is tartom".[101]

Csáky nem állhatta meg, hogy ne vágjon vissza az igaztalan állításért. Szemére vetette Werthnek, hogy figyelmen kívül hagyta a május 22-i értekezleten a miniszterelnök és jómaga által is előadott kérést, hogy a szervezkedésbe az erdélyi magyarság politikai és gazdasági szervezeteinek vezetőit ne vonják be. Nem teljesítette továbbá a miniszterelnök kérését, hogy minden beszervezésre kerülő erdélyi személyiség nevét vele bizalmasan közöljék és vegyék figyelembe véleményét.

Werth hagyta eluralkodni magán az indulatot. Nem tudott felülemelkedni, bántani akart, és meggondolatlanul vádolta –Teleki helyett – Csákyt. Nem gondolta végig higgadtan a történteket, amikor helyt adott meg nem nevezett „közege" kijelentésének. Az ügyben döntést hozó közös értekezlet után Csáky nem kompromittálhatta magát ilyen meggondolatlan nevetséges állítással, miért is tette volna. Ő viszont kitette magát mindazok rosszindulatának, akiknek érdekük volt a közte és a kormány közötti viszony további élezése. Nem tudjuk, vajon az affér kézfogással, vagy anélkül ért-e véget. Azt elérte, hogy az elképzeléseivel szemben nyitottabb Csáky szorosabban zárkózott fel Teleki mellé vele és a katonákkal szemben.

Csáky írásban, a miniszterelnök szavakban hányta szemére, hogy kérésüket semmibe vette. Megkérdőjelezték az általa irányított testület szakszerűségét. Igazságtalannak tartotta a vádakat. A májusi döntés és a szervezkedés leleplezése között alig négy hónap telt

[100] MOL K 64-82-27-1017/1939. Rep.
[101] Uo.

el. A szervezés sürgős volt és eredménnyel is járt, ha korán lelepleződött is. A körülmények nem tették lehetővé a beszervezett személyek sok szempontú gondos megválogatását, az esetleges provokatőrök kiszűrését. Azokat lehetett beszervezni, akik vállalták a nem veszélytelen feladatot, és alkalmasnak is mutatkoztak a szervezet belülről történő bővítésére. Így kerültek közéjük papok. Teleki a szigorúan titkos szervezésbe történő, miniszterelnöktől merően idegen beavatkozásával pedig csak zavart keltett, lassította, sőt bizonyos esetekben lehetetlenné tette a szervezet kiépítésének „szakszerű" irányítását.

Nem tudjuk, hogy az erdélyiekért aggódó Teleki végül is milyen mérvű tájékozottsággal bírt a beszervezettek személyéről, mennyiben folyt bele kiválogatásukba. Kik voltak azok az elébe terjesztettek, akiknek beszervezéséhez ő járult hozzá? Egy-egy jóváhagyásával beszervezett erdélyi az azonnali lebukásra számíthatott. Ismerve a magyar viszonyokat, ez szinte személyének közzétételével volt egyenértékű.

A kérdés ugyan megoldódott, hiszen ezek után aligha lehetett volna folytatni a szervezkedést, azonban ennek nyomán tovább mélyült a kölcsönös ellenszenv és bizalmatlanság. A szaporodó ellentétek, melyek főképp Werthnek és az általa irányított vezérkarnak Horthy által is jóindulattal kezelt önállósulási törekvéseiből voltak eredeztethetőek, egyre jobban aggasztották Telekit. Meglátása szerint a kormány vonalától egyre inkább eltérő katonapolitikai vonal van kialakulóban, mely az egyre bonyolultabb külpolitikai viszonyok között befolyásolni igyekszik a kormány döntéseit s veszélyezteti azok végrehajtását. Félt, hogy a hadsereg felbátorítja a radikalizálódó jobboldalt, s végső esetben szövetségre lép vele. Mindez magában hordja a nyílt szakítás lehetőségét. Félt, hogy a hadseregvezetés és a közte lévő ellentét külföldön is köztudottá válik, ami elsősorban a politikájával szemben állóknak nyújt támadási felületet, s rontja revíziós esélyeinket. Ugyanakkor nem tudott úrrá lenni túlzott bizalmatlanságán és veszélyérzetén. Ez odáig terjedt, hogy a számára megbízhatatlan vezérkar megkerülésével, saját megbízható csatornáin át igyekezett tájékozódni külhoni katonai kérdésekben is. Az egyes országokban akkreditált követek útján gyűjtötte értesüléseit a nyugaton kialakult furcsa háborúról, a francia és brit hadsereg erejéről, felszereléséről, stratégiai elképzeléseikről, általában a nagyhatalmak háborús terveiről. De nyugati források segítségével tájékozódott a német hadseregről, Hitler és a német vezérkar szándékairól is. Hasonló feladatra kérte Villani római követet is. Villani fenntartással vállalta a megbízatást: ő nem katona, a jelentések szakszerűségéért felelősséget nem vállal. De a vezérkar megkerülésével, Bárdossytól kért tájékoztatót a román hadseregről is. Saját maga kívánta felmérni a rendelkezésre álló magyar csapatok és a román hadsereg közötti erőviszonyokat.

Telekinek a katonai attasékkal szembeni bizalmatlanságával sikerült hozzájárulni, hogy megromlott a viszony egyik másik követ és attasé között is. Érthetetlen volt az attasék számára a miniszterelnök velük szemben megnyilvánuló bizalmatlansága. Különösen kiéleződött az amúgy is rossz viszony Londonban Barcza György követ és Utassy Lóránd attasé között. Ebben az is közrejátszott, hogy Ujszászy a követ és munkatársai megfigyelésére adott utasítást. Teleki magatartását még akkor sem fogadhatjuk el teljesen indokoltnak, ha az attasék jelentéseiket valóban nem a miniszterelnök és a külügyminiszter tájékoztatására szánták. Igyekeztek elsősorban a vezérkar főnöke igényeihez igazodó információkat szerezni és továbbítani.

A hadseregvezetés az őszi hónapokban igyekezett mindent megtenni, hogy az ideiglenes német embargó okozta lemaradást behozza a hadiipar. Annak feloldását a német diplomácia a kormányra nehezedő újabb gazdasági követeléseik teljesítésével kötötte

össze. Elfogadtatásukhoz a magyar honvédségnek a kimaradó német hadianyagok miatt kétségbeeső vezetőit használták fel. Az októberben megkezdődött német–magyar kormányközi gazdasági tárgyalások során nyomást gyakoroltak a kormányra, ami nem is maradt eredmény nélkül.

A kormány döntése és Berlin nyugalmat sugalmazó behatása ellenére a magyar vezérkar főnöke változatlan kitüntető figyelemmel kísérte a román–szovjet viszony alakulását. Novemberben a szovjet sajtó figyelme a besszarábiai kérdés rendezése felé fordult. November 30-án kitört a finn–szovjet háború, amitől nem lehetett elvonatkoztatni egy Romániával szembeni hasonló szovjet lépés lehetőségét. Werth túltéve magát külpolitikai megfontolásokon, ismét hangot adott meggyőződésének: egy szovjet–román konfliktus kirobbanása esetén a magyar csapatoknak azonnal meg kell indulnia. Szándéka nem maradt titokban a magát az események miatt amúgy is szorult helyzetben érző román kormány és hadvezetés előtt.

Bárdossy december12-én arról tájékoztatta Csákyt, hogy míg másfél hónappal korábban a román kormány a mozgósított állomány csökkentésével foglalkozott, most még a szabadságolásokat is megszüntette. Sőt intézkedtek, hogy az újólag kiéleződött román–magyar viszonynak megfelelően a mozgósított erők zömét a nyugati határon koncentrálják. Bárdossy december 14-én egy Crutescu budapesti román követtől származó és a bukaresti kormány- és diplomáciai körökben elterjedt értesülést közölt Csákyval. E szerint a román kormány „számol azzal, hogy ha korábban nem, tavasszal háború lesz köztünk. Ezt a véleményét arra alapozza, hogy szerinte Magyarországon az történik, amit a vezérkar akar, ha pedig a vezérkar kétségtelenül háborúra készül, s ha tavasszal akár a németek kívánságára, akár más meggondolások alapján elérkezettnek látja az időt, megindítja a hadsereget Románia ellen a kormány megkérdezése nélkül vagy akarata ellenére is."[102] A jól értesült Crutescu a kormánynak a vezérkar ellenében nehezen kicsikart eredményeként még azt is terjesztette, hogy az erdélyi összeesküvés irányítóját, Homlok ezredest más beosztásba helyezték. Ezzel Crutescunak sikerült olajat öntenie a tűzre. Teleki megdöbbenésének adott kifejezést. Werthet és beosztottjait hibáztatta, amiért a románok tudtára jutott Homlok áthelyezése. Ezúttal sem fukarkodott a hadsereg vezetésének titoktartását illető kritikai megjegyzésekkel. Werth a dühtől fulladozva nyelte le a miniszterelnöki szemrehányást. A kiszivárogtatást maga is annál inkább súlyosnak tekintette, mert az csak legközvetlenebb beosztottjaitól kerülhetett ki, hiszen Homlok áthelyezése ekkor még csak kevesek által ismert szándékai közt szerepelt. Homlok 1940. március 1-ig még a Vkf. 5. osztály vezetője maradt. Két hónappal később nevezték ki berlini katonai attasévá. Werth mindenesetre vizsgálatot és a kiszivárogtatók felelősségre vonását ígérte.

Miközben vezérkar főnöki közreműködéssel sikerült a román–magyar viszonyt feszültté tenni, és Erdélyben folytak a román csapaterősítések, december 12-én a miniszterelnök asztalára került Werth memoranduma, melytől remélte, hogy sikerül meggyőzni és elképzeléseinek vállalására rábírni a vonakodó kormányt. Ebben kifejtette, hogy a Besszarábia kérdésében várhatóan bekövetkező szovjet lépés esetén Magyarország nem maradhat tétlen, azonnal meg kell támadnia Romániát, és el kell foglalnia egész Erdélyt. A rendelkezésre álló és mozgósítható erők a román hadsereg lekötöttsége esetén elégségesek a sikeres fellépéshez a különben számbeli fölényben lévő román csapatokkal szemben. A várhatóan súlyos veszteségek következtében a román hadvezetés képtelen lesz je-

[102] MOL K 64-83-35-977/1939. Rep.

lentősebb friss erőket felvonultatni a támadó magyar csapatok ellen. Sőt arra kényszerül, hogy további csapatokat dobjon át a keleti arcvonalra. A román ellenállás így gyöngülni fog, s a kezdeményezés a magyar oldalra tevődik át. Tovább fogja növelni a magyar csapatok győzelmi esélyeit a román hadsereg és hátország teljes összeomlása is. Ezzel döntő tényezőként a javuló fegyverzetű magyar csapatok hazafias lelkesedése áll szemben. Figyelembe veendők az augusztus–szeptemberi román mozgósítás tapasztalatai is, ami mindkét esetben 15 napot vett igénybe. A magyar mozgósítás és felvonulás ezzel szemben csak 4-5 nap. Gyors elhatározást követő, jól előkészített, meglepetésszerű felvonulással és támadással az ebből származó előny kihasználható. Nem hagyható figyelmen kívül az sem, hogy az amúgy is igen különböző minőségű felszereléssel bíró román csapatok tartalék alakulatainak fegyverzete gyenge, márpedig a kétfrontos háborúban lekötött románok erőkifejtésük csúcspontján legfeljebb ilyeneket képesek Erdélyben felvonultatni.

A Werth által előadottakkal szemben joggal merülhettek fel kétségek. Miközben a gyors magyar mozgósításból és a csapatok felvonultatásából származó előnyökre alapított, figyelmen kívül hagyta, hogy a román csapatokat zömében már mozgósították, sőt, nagy erőkkel fel is vonultatták a magyar határon. Meglepésről tehát szó sem lehetett. A valóban gyenge felszereltségű románokkal szemben túlbecsülte a magyar csapatok fegyverzetét. Döntő módon esett latba az ily módon kényszerhelyzetbe kerülő Berlin várható reagálásának megítélése. Feltételezte, hogy amennyiben a románok elleni szovjet hadműveletek nem lesznek a német kormány ellenére, az elnéző megítélés a magyar akcióra is kiterjed.

Telekit bosszantotta a kormány politikájával történő szembefordulás újabb dokumentuma, megijedt azoktól a külpolitikai bonyodalmaktól, melyeket okozhat. Arról sem volt meggyőződve, hogy a honvédség jelen állapotában, kedvező külpolitikai körülmények esetén is képes-e egyáltalán Erdély visszafoglalására. Tartott a hiábavaló véráldozattól is. Elképzeléseinek felülvizsgálatára akarta rávenni Werthet. Ezt elsősorban a Legfelső Honvédelmi Tanács korábbi döntésének megerősítésétől remélte. December 19-én vitte a Tanács elé Werth memorandumát. A kormányzó elnökletével tartott ülésen elsősorban Teleki és Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter éltek ellenvetéssel a várható külpolitikai következményekre hivatkozva. Werth javaslatát ismét elvetették, és a kormány állásfoglalásával egyetértve megerősítették azokat a feltételeket, melyek bekövetkezése esetén a honvédség beavatkozását szükségesnek tartják: 1.) ha veszély fenyegeti az erdélyi magyar kisebbséget; 2.) ha bolsevista forradalom törne ki Romániában; 3.) ha Románia harc nélkül átenged területeket Oroszországnak vagy Bulgáriának.[103]

Werth visszavágása nem sokáig váratott magára. A tanács ülésének második napirendi pontjaként ugyanis ő számolt be az országmozgósítás helyzetéről. Jó alkalom, hogy elmarasztalja a kormányt, illetve az annak irányítása alá tartozó, az ország mozgósítását és a haditermelés alakulását akadályozó kormányhivatalokat, és erélyes lépéseket követeljen. Megállapította: bár a magyar ipar 1939 szeptembere óta mozgósított állapotban van, korántsem a hadsereg érdeke megkívánta mértékben, így a termelés az erőfeszítések dacára sem érte el a megfelelő szintet. Elsősorban a kereskedelemügyi és iparügyi minisztériumot támadta, melyek vonakodnak a megfelelő intézkedések kiadásától. Az egyes miniszterek részéről a legteljesebb az egyetértés a hadsereg ügyeit illetően, azonban a minisztériumok fő tisztviselői „az országmozgósítási munkálatok fontosságát nyilván meg nem értve, azok iránt nemcsak közönyüket, de egyenesen ellenszenvüket nyil-

[103] *Macartney:* i. m. I. k. 389. o.

vánítják. Így az ügyek gyors, sima elintézését bizonyos hatásköri féltékenykedési szempontokból késleltetik. Az LHT által megadott határidőket nem tartják be, sőt azt magukra nézve sértőnek tekintik. A legjellemzőbbek egyes tisztviselők ily mérvű kijelentései: a külpolitikai feszültség enyhült, nem érdemes a dolgokat siettetni! A katonák miért olyan idegesek?"[104] Ezeket az állapotokat megváltoztatandó, a hadsereg fokozott részvételét követelte a gazdaság, illetve az ipar irányításában. Át kell szervezni a „bonyolult és elavult" közigazgatást, mely lehetővé teszi, hogy a munkafegyelem hiánya, a pontatlanság, a határidők be nem tartása miatt a felelősségre vonás elmaradjon. Ez viszont csak úgy érhető el, ha megfelelő módon biztosítják, hogy minden érdekelt minisztériumban az o.m. vezetője katona legyen és az o.m. ügyek irányításával megbízott főtisztviselőn át a miniszternél is legyen előadási és javaslattételi joga. Csak így biztosítható, hogy az o.m. szempontok az illetékes miniszter intenciójának megfelelően maradék nélkül, gyorsan és biztosan érvényesüljenek, valamint, hogy az áldatlan hatásköri féltékenykedések kiküszöböltessenek", és „...minden mulasztás a legszigorúbban meg legyen torolva."[105] Ha mindez nem valósul meg, nem vállalhatja a felelősséget a hadsereg felszereléséért és ütőképességéért. Az ország máris erőn felül mozgósított gazdasági erejének további katonai segédlettel történő maximális kihasználását követelte. Részletekbe menően foglalkozott azokkal a hitelkonstrukciókkal, melyek bevezetése lehetővé teszik szerinte a hadiipar kapacitásának további növelését, anyagellátásának javítását. Ehhez újabb 300 milliós sürgős beruházási hitelt kért a kormánytól a fegyverkezési program kibővítésére. A soron lévő magyar–német gazdasági tárgyalásokra célozva, elmarasztalta azt a kisszerű és szűklátókörű politikát is, mely a német igények megtagadásával késlelteti a német hadianyag-szállításokat és ezen keresztül a magyar hadiipari termelést.

A tanács tagjai jelentősebb ellenvetés nélkül fogadták el a beszámolót, habár annak megállapításai és következtetései a miniszterelnököt, valamint a politikai és gazdasági életnek a realitások talaján való megmaradásáért aggódókat és a katonai befolyást mérsékelni igyekvőket kétségbe ejtette. Nem lehetett megkérdőjelezni, hogy Werth a kormány által elé tűzött feladatok teljesítésétől vezérelve, a honvédség ehhez szükséges fegyverzetének, harckészültségének mielőbbi biztosítása érdekében követelte az ország erőinek mozgósítását. A kormányzó jelenlétét kihasználva és megértésére számítva, az őt feladata teljesítésében akadályozó miniszterelnök elleni ellenszenvtől is vezérelve mutatta be a helyzetet olyannak, ahol egyes politikai és állami vezetők hadseregellenessége akadályozza a hadiipari vállalatokat teljesítményre sarkalló katonákat. Ebben nem hátráltatták a tények, miszerint a kormányzat számolatlanul és óhajaiknak megfelelően oly mértékben bocsátja a hadsereg rendelkezésére a hiteleket, hogy azokat egyelőre fel sem tudják használni, miközben egyre nyilvánvalóbbá lett, hogy a kitűzött céloknak a megvalósítása szétfeszíti a békegazdaság lehetőségeit. Arra sem tért ki, hogy az ipar hiába növeli folyamatosan gyártási kapacitását, ha a leküzdhetetlen importnehézségek következtében – melynek fő okozója éppen a német szövetséges volt – képtelen határidőre teljesíteni vállalásait.

Werth nem ünnepelte jó hangulatban az 1940-es esztendő beköszöntét. Nem elég, hogy memorandumát ismét elvetették, de az felkeltette a német diplomácia érdeklődését is, és nem kívánt hatást váltott ki. Több forrásból érkeztek jelzések, hogy Berlinben helytelenítenek minden olyan lépést, ami magyar–román fegyveres konfliktushoz vezethet.

[104] MOL VKF 1. 939/21/OM.B.
[105] Uo.

Weizsäcker külügyi államtitkár Sztójaynak megjegyezte, nem hiszi, hogy az oroszok akciót kezdenének Délkelet felé. Talán a magyar kormánynak ezzel ellenkező értesülései vannak? Sztójay erre csak nemmel tudott válaszolni.[106] Weizsäcker kijelentette még, hogy mindaddig, míg Románia pontosan betartja gazdasági megállapodásait, számíthat a németek megértő támogatására. Sőt, a szovjet veszélyt is elodázottnak tartják.[107]

Bukarestben Gafencu román külügyminiszter megnyugvással nyugtázta, hogy ily módon Németország garantálja Románia határait. A jelek arra utalnak, hogy lépéseket tesz, hogy egy románokkal szembeni szovjet támadás ne érje váratlanul. Mi mással lehetne magyarázni a Szlovákiában év végétől végrehajtott német csapatösszevonásokat? Felkérték a szlovák kormányt, hogy hozassa rendbe a Magyarország felé vezető utakat, erősítse meg a hidakat.[108]

A magyar vezérkar némileg másképp ítélte meg a helyzetet. A hivatalos indoklás, hogy „pihenőre érkeztek" a motorizált alakulatok Szlovákiába, természetesen elfogadhatatlan. A Szovjetunió terjeszkedése, Finnország és Lengyelország megtámadása után senkit sem érhet váratlanul, ha a Szovjetunió nem áll meg Besszarábia határán, hanem megszállja egész Romániát. Teljesítené régi vágyát, a kijutást a Dardanellákhoz. Románia nem fogja megakadályozni, a Kárpátok is szovjet kézbe kerül, megnyílik az út a Duna-medencébe. Ez ellen – mint a múltban is – csak a Kárpátok magyar kézbe adásával lehet védekezni. Közép-Európa érdeke is tehát Erdély visszacsatolása. A szovjet hadsereggel történő együttműködés Erdély visszafoglalására, ezzel a Kárpátok vonalára történő felzárkózásra, a szovjet elleni védelem megszervezésére adhatna lehetőséget. Amennyiben a kérdésben konfrontáció támadna a Szovjetunió és Németország között, a német hadsereg a szovjet veszélyt elhárítására megszállná Romániát. A felvonult alakulatok csak magyar területen keresztül érhetik el Romániát, így aktuálissá válhat a német hadsereggel közös akció lehetősége.

Werthnek nem sokáig kellett kétségek között őrlődnie. A Wehrmacht vezérkara szükségesnek tartotta, hogy tájékoztassa magyar kollégáit a német csapatok szlovákiai jelenlétének okáról. Január 17-én Budapestre érkezett Kurt Tippelskirch tábornok, a német vezérkar nyilvántartó hivatalának vezetője, hogy megbeszélést folytasson Ujszászy ezredessel a hírnyilvántartási együttműködés javításáról, s ennek érdekében egy német összekötő tisztnek a Vkf. 2. osztályhoz történő vezényléséről. A szorosan vett közös szakmai kérdések megbeszélése után megragadta az alkalmat, hogy a két hadsereget érdeklő aktuális kérdésekről tájékoztassa kollegáját. Mindenek előtt megnyugtatta, hogy bár kénytelenek voltak a nyugat-szlovákiai lehetőségeket csapatok kihelyezésére és kiképzésére felhasználni, ez nem irányul Magyarország ellen. A kelet-szlovákiai csapatokról szóló hírek nem fedik a valóságot, de kérte, ezeket magyar részről ne cáfolják, mert azok terjesztése Romániával szemben kívánatos. Az Ujszászy számára nem túl meggyőző hivatalos indoklást követően Tippelskirch betekintést engedett a színfalak mögé. A román helyzetről elmondta, a német hadvezetés szerint nem valószínű, hogy a Szovjetunió tavasszal felveti a besszarábiai kérdést. Ha ez mégis bekövetkezne, és szovjet–román fegyveres konfliktus törne ki, ami a romániai belső rend felborultával járna, úgy Németország mindent elkövet a ploesti olajmezők biztosítása érdekében. Ez esetben gyors döntést kell elérni. Fütterer budapesti német légügyi attasé szerint a hadművele-

[106] MOL K 64-88-35-179/1939. Rep.
[107] MOL K 64-88-41-115/1940. Rep.
[108] DIMK IV. k. 679. o. (516. sz.)

teket legkésőbb 10 nap alatt kellene befejezni, nehogy az olajmezők használhatatlan állapotba kerüljenek. E cél biztosítására Magyarország beavatkozása is szükséges volna. A német hadsereg légi, tüzérségi és műszaki támogatást nyújtana a magyar csapatoknak. Természetesen – mondta Tippelskirch –, amennyiben a konfliktus lokalizálható és Románia nem omlik össze, úgy nem lesz német érdek Magyarország beavatkozása.[109]

Werth örömmel hallgatta Ujszászy beszámolóját, hiszen sejtését beigazolódni látta. Egyetértett Ujszászyval, akinek a német tábornok fejtegetései hallgatva az volt a benyomása, hogy német részről lehetséges egy megelőző Románia elleni fegyveres fellépés az esetben is, ha ezt belső bomlás ugyan nem indokolja, azonban a román kormány ellenáll a fokozódó német nyomásnak, s vonakodik a német–főleg gazdasági–igények kielégítésétől. Valószínű, hogy a német vezérkar már konkrét tervet is kidolgozott a Románia elleni akcióval kapcsolatosan, amit egyelőre nem kívánnak a magyar hadvezetéssel közölni. Ennek részét képezi a szlovákiai felvonulásuk. Várható, hogy rövidesen a magyar részvétellel kapcsolatos konkrét kérésekkel fognak előállni.

A vezérkar főnöke mindenesetre nem tartotta szükségesnek, hogy tájékoztassa Telekit és Csákyt a Tippelskirch által elmondottakról. Azt Ujszászy által beszerzett belső híranyagnak minősítette. Azzal a szándékkal tartotta vissza az információkat, hogy elkerülje Telekinek a közeljövőben szükségessé válható közös német–magyar katonai fellépés előkészületeivel kapcsolatos tiltását. A német vezérkar jelentkezése esetére meg akarta őrizni cselekvési szabadságát. Forduljon majd Telekihez a német diplomácia, amit aligha fog visszautasítani.

Werth a kormány megkerülésével a diplomáciát érintő lépésre szánta rá magát, mikor úgy vélte, hogy nem haszontalan, ha Róma figyelmét ráirányítja Erdély magyar védelmének fontosságára. A bátorítást Cianónak a fasiszta képviselőház ülésén decemberben elmondott beszéde adta, melyben rámutatott a szovjet veszélyre, s rokonszenvét nyilvánította Magyarországgal szemben. Célszerűnek látta, hogy Graziani tábornoknak, az olasz vezérkar főnökének figyelmét a szovjet veszélyre és az ezzel kapcsolatos erdélyi kérdésre terelje, remélve, hogy véleménye közvetítésével eljut Cianóhoz, akivel egyetértett, hogy a Szovjetunió expanziós politikába kezdett. Lengyelország, a Baltikum, Finnország után várhatóan a közeljövőben fegyveres akciót kezdeményez Románia ellen is, mivel a Dardanellákhoz Besszarábián, Romániân, Bulgárián át vezet az út. Románia a szovjet felé nyitott, határai nem védhetők, ezért meghátrál, vagy ha el is határozza magát az ellenállásra, hosszabb ideig erre nem lesz képes. A Románia közepén húzódó Kárpátok számára nem képeznek stratégiai védelmet. Bulgária és Jugoszlávia még akkor sem harcolnának komolyan az oroszok ellen, ha kormányaik erre kényszerítenék őket. A szovjet veszély, mely a Dardanellákat és a Közép-Duna-medencét fenyegeti, azt követeli, hogy lehető leghamarabb egy erős állam töltse be az őr szerepét a Kárpátokban és Erdélyben. Magyarország történelmi múltja bizonyítja, hogy alkalmas erre a szerepre. Werth példákkal bizonygatta Grazianinak, hogy a Kárpátokra támaszkodó első világháborús oroszellenes magyar hadműveletek sikerrel zárták el az orosz előrenyomulást Nyugat felé.

Telekinek immár közel egy éves kormányfői fungálása alatt egyfolytában romlott a viszonya Werth tábornokkal. Annak hatáskörét túllépő megnyilvánulásai, az államfő által kétségkívül tudomásul vett és fedezett beleszólása a kormány kompetenciájába tartozó ügyekbe, a honvédség felszerelésének és hadrafoghatóságának akár erőszakos, gazdaságon belüli eszközökkel történő siettetése, a hadseregnek a kormány külpolitikai prog-

[109] DIMK IV. k. 675 .o. (514. sz.)

ramjával és vonalvezetésével ellentétes felhasználásának módja és tervei, kétségkívül azt a képzetet keltették, hogy Werth saját hatalmi bázisát próbálja megteremteni. Források hiányában alig közelíthető, hogy Werth törekvéseiben a revíziónak az általa vezényelt honvédség részvételével történő megvalósítása mellett milyen mértékben volt jelen a sikeres revízió általi bizonyítás, s ezáltal saját további politikusi-hadvezéri emelkedésének vágya. Alapvető ellentét volt közte és a miniszterelnök között a mindkettőjük által hőn óhajtott revízió lehetőségeinek és az odavezető útnak a megítélésében.

Nem ő volt az egyedüli, aki nem tudta értelmezni Telekinek a fegyveres semlegességgel kapcsolatos elképzeléseit. A kormányfő jogos és támogatandó külpolitikai törekvése volt a semlegességnek a konfliktusoktól való távolmaradással és az elkötelezettség elkerülésével történő megóvása, ez azonban egyre kevésbé látszott összeegyeztethetőnek a revíziós lépések megtételével. Teleki számára vitathatatlan volt, hogy a honvédség ereje nem elégséges Erdély felszabadításához, még akkor sem, ha a térségben érdekelt hatalmak lábhoz tett fegyverrel néznék ezt a viadalt. Ennek azonban épp az ellenkezőjét feltételezte. Ennélfogva Erdély felszabadítása s ebben a honvédség részvétele csakis az érdekelt hatalmak beleegyezésével és támogatásával, esetleg velük együttes műveletekkel képzelhető el, ami már ütközött Teleki törekvéseivel. Egyre nagyobb averzióval viseltetett a véleményével a külpolitikát is befolyásolni szándékozó és ezzel a hadseregvezetésben is egyetértésre találó Werth iránt. Ugyanakkor sohasem invitálta hivatalos eszmecserére, nézeteik kifejtésére és ütköztetésére, antagonisztikusnak tűnő ellentéteik oldására. Ez szerinte a vezérkar főnöke félreértelmezett szerepének elismerése lett volna. Az ő kormányában a honvédelmi miniszter képviseli a hadügyi hatalmi ágat, a vezérkar főnökének javaslatai csak az ő előterjesztésében kerülhetnek a miniszterelnök és a kormány elé. Azon már rég túl voltak, hogy az ország érdekében jóhiszemű és baráti megbeszélést folytassanak akár a honvédelmi miniszter jelenlétében is. Semmi remény nem volt arra, hogy ezen változtatni lehessen. A kormányzónak ezt látnia kellett, ennek ellenére ő sem adta jelét, hogy az áldatlan helyzet tisztázására készülne.

A magát egyre fenyegetettebb helyzetben érző Románia elsősorban az olaszoktól remélte, hogy segítenek a kialakult helyzet tisztázásában. Gafencu külügyminiszter kérte Cianót, hogy tisztázza a magyar kormány szándékait, melyek mögött német fenyegetést éreznek.

Ciano vállalta a közbenjárást, habár szerinte a magyar kormány bizonyos területi engedmények nélkül adott esetben aligha lesz tétlenségre rábírható. Római látogatásra hívta meg Csákyt, aki román kollegájához hasonlóan azzal a szándékkal érkezett, hogy biztosítsa az olasz támogatást a kiélezett külpolitikai helyzetben. Ciano kifejtette neki, hogy amennyiben Romániát ért külső támadás esetén nem lépnek fel ellenük, ez találkozik helyeslésükkel, s román részről számíthatnak bizonyos területi sávok átengedésével. Csáky azonban csak oly mértékű terület átadására vonatkozó román szándékot tudott akceptálni, mely után Magyarország komoly befolyást tud gyakorolni a Kárpátok védelmére. Ciano kérdésére, hogy egy ilyen méretű területi követelést a magyar kormány hogyan kíván realizálni, Csáky harciasan válaszolt: „a kilátásba helyezett ágyúkra magyar szuronyokkal fogunk válaszolni".[110] Érdeklődésére, hogy a magyar kormány – más megoldást nem látva – mikor kíván háborút indítani Románia ellen, Csáky az LHT decemberi határozatára hivatkozva kijelentette: ez a körülményektől függ. A kormányzó és a kor-

[110] MOL K 64-85-23-39/1940. Rep.

mány akként határozott, ha „Oroszország Romániát megtámadja és utóbbi becsületesen, fegyveresen védi Besszarábiát vagy bármely más határát, Magyarország nem fogja hátba támadni".[111] Csáky ódzkodott egy önálló magyar fegyveres akcióval kapcsolatosan bármiféle kijelentéstől. Arra azonban rámutatott, hogy katonai szempontból az idő Magyarország ellen dolgozik. A román hadsereg napról-napra gyarapodik. Az erődvonal gyors ütemben épül, ezért magyar érdek, hogy a kérdést mielőbb, lehetőleg az európai konfliktus elmélyülése előtt rendezzék. A szovjet–magyar viszonyról szólva kijelentette, hogy Magyarország nem érzi magát veszélyeztetve általuk, s nincsenek vitás kérdések a két ország között.

A magyar vezérkar értékelése szerint a román diplomáciai erőfeszítések dacára változatlanul nem volt kizárható egy románokkal szembeni magyar fegyveres fellépés lehetősége. Románia ugyanis olasz támogatással egy számára veszélyes egyensúlypolitikára kényszerül. A látszat ellenére távol áll attól, hogy külpolitikájának irányát megváltoztassa és sorsát Németországhoz kösse. A román kormány és közvélemény változatlanul a nyugati demokráciák győzelmében hisz és azt kívánja. Ellenáll a német befolyás kiterjesztésének, ami kiválthatja a Tippelskirch által vázolt fegyveres beavatkozást. Egy kirobbanó fegyveres konfliktus esetén a három oldalról fenyegetett Románia nem számíthat nyugati segítségre, komoly ellenállásra képtelen. Az így adódó lehetőséget Magyarországnak azonnal ki kell használni, fel kell ajánlkoznia Németországnak. Sőt addig lenne kívánatos a leszámolás, amíg be nem következik az az egyáltalában nem kizárható helyzet, hogy Románia a jelenlegi politikájával szakítva behódol a német nyomásnak, s ezzel a magyar revíziós igények realizálása igen megnehezül.[112]

A magyar hírszerzésnek a román hadseregről gyűjtött adatai sem voltak szívderítőek. Megállapítást nyert, hogy az jelentős fegyverszállítmányokat kap nyugatról – még az USÁ-tól is –, ugyanakkor az olasz és a magyar tiltakozások ellenére Németország is változatlanul szállít mindennemű – elsősorban csehszlovák – hadianyagot. Növekedett a román gyalogság tűzereje, páncélelhárítása és tüzérsége. Francia harckocsianyaggal folytatódik a gépesített dandárok felszerelése. Eközben éppen a német szállítások késése miatt továbbra is késedelmet szenved a Románia elleni hadműveletekben döntő szerepet játszó magyar gyorsdandárok felfegyverzése. A szövetségi közreműködés zavarai akadályozzák tüzérségünk és légierőnk felszerelését is.

Nem hatott a váratlanság erejével, hogy 1940. március 3-án a kormányzó nyugállományba helyezte Sónyi Hugó gyalogsági tárornokot, a honvédség főparancsnokát, s egyúttal megszüntette a főparancsnokságot is. Werthnek ezzel régi kívánsága teljesült. Werth a szervezet egyszerűsítésére, a parancsnoklási viszonyok hatásosabbá tételére hivatkozva ért célt a kormányzónál. Ezzel kiküszöbölte a társparancsnokot, akivel a hadsereg irányításában akarva-akaratlan osztoznia kellett, ami megkötötte kezét.

Teleki tartott tőle, hogy a számára megbízható Sónyi mérséklő hatásának kiiktatásával a vezérkar főnöke tovább növeli hatalmát a hadseregben, ezért ellenezte ezt a katonák „belső ügyének" tartott és végül Horthy által szentesített lépést. A későbbiek során eredménytelenül emelte fel szavát az eredeti helyzet visszaállítása érdekében.

A hadsereg-főparancsnokság megszüntetésének epizódja nem vonta el Werth figyelmét a Romániával szembeni bizonytalan német szándékokról. A hírszerzés által jelentett

[111] MOL K 64-85-23-39/1940. Rep.
[112] HL Eln. Vkf. 1.1940/3414.

német anyagi támogatás Románia megnyerésének szándékára utalt, ugyanakkor a német csapatok fenyegető jelenléte Szlovákiában befolyásuk erőszakos érvényesítését is kilátásba helyezte. Ez utóbbi révén nyomás nehezedett Magyarországra is. A revíziót váró és ezért erőfeszítésekre is kész magyar közvéleményben zavart keltettek az ellenőrizhetetlen származású rémhírek: a németek a szlovák hadsereggel együtt a Magyarországhoz csatolt területek megszállására készülnek. Zavarta ez a felkészüléssel elfoglalt magyar tisztikart is, mely ebben a szövetséges bizalmatlanságát látta.

Mindenesetre a magyar kormány is igyekezett színvallásra bírni a német diplomáciát szándékairól. Érdeklődése középpontjában változatlanul a Szovjetunió Besszarábiával kapcsolatos fellépésének lehetősége, valamint attól el nem választhatóan a román olaj biztosítását célzó esetleges német katonai intézkedések álltak. A német diplomácia igyekezett kitérni a válasz elől. Weizsäcker a nála február 23-án érdeklődő Sztójayval szemben közel sem bizonyult olyan közlékenynek és jól értesültnek, mint korábban a vezérkarnál vendégeskedő Tippelskirch. A kérdést megkerülve kijelentette, valószínűtlen, hogy a Szovjetunió délkelet felé kezdeményezzen. Rómában Villani kérdezősködésére Ciano közlékenyebbnek bizonyult. Kijelentette: nem hiszi, hogy német–román háború lesz. Németországnak nincs szüksége rá, hogy a szerződésileg biztosított olajat így szerezze meg. Ha mégis meg akarná szállni Romániát, s átvonulást kérne a magyar kormányzótól, akkor véleménye szerint „öngyilkosságot követnénk el, ha ellenállnánk. Az átvonulást tehát tűrnünk kell". Teleki bizonyára jóleső érzéssel fogadta figyelmeztetését: „közös ügyet a birodalommal semmi esetre se csináljunk, mert annak igen súlyos következményei lennének. Ne vonuljunk be tehát a német csapatokkal együtt, hanem várjuk meg, míg azok az akciót befejezték, és csak akkor szálljuk meg Erdélyt azzal, hogy az ottani magyarság védelméről kell gondoskodnunk. Ezzel nem lépnénk be a háborúba és megakadályoznánk, hogy Erdély román uralom alól német uralom alá kerüljön". Villáni jól látta, hogy a Ciano ajánlotta állásfoglalás aligha találkozna a németek egyetértésével, s ennek a beszélgetésről küldött feljegyzésében hangot is adott: „Azt hiszem, nem lesz könnyű a németek beleegyezését a külön akcióhoz megszerezni, de ezt az aggályomat Cianóval nem közöltem."[113]

A német vezérkar elérkezettnek látta az időt a további tájékoztatásra. Budapesti látogatása viszonzásaként Tippelskirch tábornok március végén Ujszászyt Berlinbe invitálta. A pályaudvaron Kinzel vezérkari ezredes várta és a főhadiszállásra kísérte. Ott Tippelskirch fogadta, s rövid tájékoztatás után Halder vezérezredeshez, az OKH vezérkari főnökéhez kísérte. Halder előadta, hogy a románok erősen kacérkodnak az angolokkal, ami előtérbe tolta partraszállásuk lehetőségét a Fekete-tengeri román kikötőkben. Amennyiben Románia hűtlensége bebizonyosodna, úgy egy megelőző hadműveletet terveznek a magyar csapatok bevonásával. Halder az ezzel kapcsolatos felderítés bevezetésére és a folyamatos hírcserére kérte Ujszászyt.[114]

A hírek és események körüli bizonytalanság tisztázására és a szükséges teendők kilakítására Teleki megbeszélésre hívta össze az érdekelteket. Az április 6-án Csáky, Bartha és Werth részvételével lezajlott eszmecsere célja egy esetleges Románia elleni magyar–német együttműködéssel kapcsolatos álláspont kialakítása volt. Teleki semmi jelét sem adta, hogy tájékozott lenne a két vezérkar közötti üzenetváltásokról. Kérte Werthet, hogy tájékoztassa őt a német katonai szándékokról s ebben a magyar honvéd-

[113] MOL K 64-85-23-1840/1940. Rep.
[114] Történeti Hivatal Levéltára, Ujszászy-anyag A-414/7.

ségnek szánt szerepről. Az általa előadottak azonnal ki is váltották a decemberi LHT ülés döntéseihez ragaszkodó miniszterelnök ellenkezését. A románok elleni közös magyar–német fellépés kritériuma, ha a Szovjetunió Románia elleni beavatkozása vagy annak megelőzése váltja ki a német lépéseket, azzal a szándékkal, hogy az olajvidék elfoglalásával az orosz birodalmat megelőzze. A szovjetellenes él a nyugati hatalmak számára elfogadhatóvá tenné a magyar együttműködést. Hallani sem akart a Werth által vázolt és valószínűséggel bíró helyzetről, hogy Németország az olajat egy brit partraszállás esetére is biztosítani akarva, bármiféle szovjet beavatkozás nélkül is megszállhatja Romániát, amihez az átvonulás engedélyezését és a magyar csapatok aktív közreműködését kérheti a magyar kormánytól.

Ezt követően – mint erről Csákynak a megbeszélésről készített feljegyzéséből értesülünk – Teleki a német vezérkarral való érintkezés felvételét s a várható szándékaik felőli óvatos érdeklődést, egyúttal a magyar kormány álláspontjának tudatosítását kérte Werthtől. Az iniciatívát magához ragadva, készítsen egy tervezetet a Románia elleni német–magyar akcióról. Az egyezkedés során leszögezendő volna, hogy a két hadsereg közötti bármily megegyezés csak az orosz előrenyomulás esetén lép életbe, mivel „a magyar részvétel ebben az esetben az antikomintern alapján természetszerűleg történne".[115] Egy orosz–román konfliktus esetére igyekezett szűkíteni a magyar–német együttműködés lehetőségét. Ez esetben a németek az oroszok elől biztosítanák a román olajat, s ezzel az akció szovjetellenes élt nyerne.

Teleki szükségesnek látta annak azonnali felderítését, hogy a németeknek tudomása van-e az orosz tervekről, illetve azok várható időpontjáról. Vajon a német lépés egy támadólag fellépő Szovjetunió megelőzését, az olajforrások biztosítását célozza-e? A számára kedvezőtlen, de a német hadsereg akcióját meghatározó lehetőségre, hogy egy balkáni brit partraszállás ellen akarják biztosítani a román olajat, figyelmet sem fordított. Az érdekelt hadseregek vezetése közötti kapcsolatokra való tekintettel a felmerülő katonai kérdésekről egy magyar–német–olasz egyeztető megbeszélést is szükségesnek látott, ahol részünkről a Werth készítette terv lenne az irányadó.

Werth nem kívánt reménytelen vitába bonyolódni. Meg volt győződve, hogy az átvonulást és annak engedélyezését nem lehet a szovjet lépéseihez kötni, annak megtagadása pedig – miként ezt Ciano is kifejtette – öngyilkosság. Erdély átengedése a német megszállásnak pedig a revízióról való lemondást jelentheti. A miniszterelnök feltételeit a német vezérkarral nem lehet elfogadtatni. Csáky feljegyzése szerint ezután sor került azoknak az alapelveknek a rögzítésére, melyekre a Werth által kidolgozandó javaslatnak épülnie kellene.

A számunkra kedvező esetben, a besszarábiai szovjet benyomulás esetén, a német birodalmi csapatok a kárpátaljai magyar átmenő vasútvonal igénybevételével Kelet-Galícián és Bukovinán keresztül nyomulnának be Moldvába, míg a magyar csapatok Erdély megszállásával biztosítanák a németek oldalát. Ez esetben tisztázandó volna, ki biztosítaná a magyar jobbszárnyat egy esetleges jugoszláv megmozdulás esetén. Mivel ez elsősorban Olaszországtól várható, döntő a velük való egyeztetés.

A másik alternatíva, amit a vezérkar főnöke szintén kezdeményezhetne, hogy „elfogadjuk a német elgondolást, és megengedjük bizonyos meghatározott vonalakon a német csapatok átvonulását Magyarországon a román petróleum felé".[116] Ez esetben is tisz-

[115] MOL K 64-88-41-21/1940. Rep.
[116] Uo.

tázandó volna, hogy a német akció Oroszország ellen, illetve az orosz akció megelőzésére történik, ami Magyarország helyzetét megkönnyítené, mert a dolog antikomintern megmozdulásnak lenne beállítható. Ez esetben is felmerül Jugoszlávia semlegesítésének kérdése, valamint annak tisztázása, hogy a magyar csapatoknak hátuk biztosítására Erdéllyel egyidejűleg meg kellene szállniuk Kelet-Szlovákiát a Magas Tátra–Losonc vonalig (sic!). Tisztázandó volna továbbá, hogy mi történik Moldvával, mert „több mint valószínű, hogy az oroszok nem elégszenek meg Besszarábia megszállásával, hanem a Kárpátokig fognak előnyomulni, ahol sor kerülhet arra, hogy a magyar hadsereg kell, hogy megállítsa őket".[117]

A német lépésekre érzékeny Teleki a nyugat felé szánt gesztusként szerette volna elérni a német vezérkarnál „hogy az átvonuló német csapatok magyar területen magyar parancsnokság alá kerülnek, mert mi nem vonulhatunk be Erdélybe azzal a látszattal, hogy Erdélyt quasi a németek szerzik meg nekünk. Ez a jövőre nézve okozna a magyar kormánynak nehézségeket".[118] Azzal áltatta magát, hogy egy ilyen lépéssel elkerülheti vagy legalább csökkentheti az együttműködésnek és a szuverenitás feladásának a látszatát. Tisztázni kellene továbbá, mely vonalakon, mettől-meddig történik a német csapatok felvonulása. Hol lesz a demarkációs vonal a magyar és német csapatok között, meddig akarják azokat igénybe venni, továbbá Románia leveretése után hogyan történik a magyar vonalakon keresztül a német csapatok utánpótlása. Ezek a kérdések annál is inkább tisztázandók, mert az sem zárható ki, hogy a hadjárat hosszabb ideig elhúzódik és ez esetben „Magyarországnak számolni kell az angol–francia hadüzenettel annak minden konzekvenciájával együtt".[119]

A megbeszélésről készített Csáky-féle feljegyzés azt valószínűsíti, hogy a résztvevők fenntartások nélkül tudomásul vették az elhangzottakat, mint a Werth által kidolgozandó és képviselendő terv szempontjait. Holott a Románia elleni német–magyar együttműködésnek a miniszterelnök által előadott megoldási módjai legfeljebb csak jámbor óhajok lehettek, azok politikai és főként – itt nem részletezendő – katonai szakmai szempontból egyaránt kivihetetlenek, az azokon nyugvó elgondolást a vezérkar főnöke a német vezérkarnál csak úgy adhatta volna elő, ha annak katonai megoldásaitól elhatárolja magát. Amennyiben Werth vitába szállt volna Telekivel, azt Csáky feljegyezte volna. Feltételeznünk kell, hogy hallgatott, meg sem kísérelt ellentmondani. Arra sem vállalkozott, hogy legalább a miniszterelnök javaslatainak a hadvezetést érintő hibáira felhívja figyelmét. A maga szempontjából talán érthető, hogy reménytelennek és feleslegesnek találta a vele szemben amúgy is ellenszenvvel viseltető Telekit még jobban maga ellen hangolni. A német külügy és vezérkar majd a kormány tudtára adja kívánságát, ha az átvonulás, minden bizonnyal hamarosan, aktuálissá válik. És akkor egészen más együttműködési tervet kell készítenie. A Csáky-feljegyzés szerint Bartha honvédelmi miniszter is egyetértően hallgatott, feltehetően ő sem kívánt kormányfőjével vitába keveredni egy eleve elvetélt javaslat miatt.

Teleki nem táplált illúziókat. A vezérkar főnökének hallgatása nem az egyetértés jele. Bizonyosan vannak értesülései a német átvonulási szándékokról, melyeket itt nem adott elő. Épp ezért kétségei voltak, hogy instrukcióinak megfelelően fog-e tárgyalni a német

[117] MOL K 64-88-41-21/1940. Rep.
[118] Uo.
[119] Uo.

vezérkarral, amely őnála minden bizonnyal nagyobb befolyással van rá. Azt sem tartotta kizártnak, hogy a háta mögött Werth már kötelezettségeket is vállalt a németeknél, s ezzel olyan helyzetbe kényszerítheti a magyar kormányt, amely a már amúgy is igen törékeny nyugati kapcsolatok végleges megszakadásához vezethet.

A németekkel szemben engedékenyebb Csáky sem hitt a Teleki-féle elképzelések sikerében. Különben az átvonulás miatti magyar opponálást követően várható erőszakos német lépések megelőzésére aligha ajánlotta volna miniszterelnökének, hogy semmi esetben se hagyja függőben az együttműködést, valamint annak megfontolását, „nem volna-e szükséges esetleges összműködés esetén a németektől megkívánni, hogy velünk egy megnemtámadási és örök barátsági szerződést kössenek".[120]

A miniszterelnök diplomáciai lépésekre is rászánta magát, hogy a német követelésnek elébe menve kinyilvánítsa a magyar kormány álláspontját. Már a megbeszélést követő második napon Rómába küldte Baranyai Lipótot, hogy informálja a Ducét az eseményekről és a magyar kormány ezzel kapcsolatos nézeteiről, s bírja színvallásra. Budapesten nagy a riadalom, jegyezte fel Ciano naplójában, amikor Rómában Baranyai előadta neki, hogy „a német vezérkar meg akarja környékezni a magyar vezérkart. Azzal az ürüggyel, hogy Oroszország nemsokára bevonul Besszarábiába, Németország a román olajmezőket szándékozik elfoglalni, és szabad átvonulást kér Magyarországon. Ennek az engedélynek az ára Erdély volna. A magyarok számára felvetődik a fogas kérdés: vagy átengedik a németeket, vagy erőszakkal szállnak velük szembe. Mindkét esetben vége a magyar szabadságnak."[121] Ciano Baranyait és Villanit, akik az átvonulás ellen voltak, a maga részéről a német kérés teljesítésére intette, majd a Ducéhoz kísérte. A Duce igen tartózkodónak bizonyult. Kinyilvánította, hogy ő, aki Németország mellett áll, s felkészült a franciák és angolok elleni küzdelemre, ezúttal is a német ajánlat elfogadását ajánlja. Baranyi kérdésére, hogy katonai ellenállás esetén számíthat-e a magyar kormány olasz segítségre, Mussolini mosolygott: „Hát hogy képzelik ezt, amikor én Hitler szövetségese vagyok és az is szándékozom maradni?"[122]

Miközben a német átvonulástól tartó Teleki Werthtet tárgyalási szempontokkal látta el s Rómában próbált biztató ígéretekhez jutni, a német csapatok április 9-én bevonultak Dániába és partra szálltak Norvégiában. Várható volt a hadműveletek átterjedése a nyugati frontra. A német vezérkar Románia megszállását fontolgatta. Halder utasítást adott a vezérkar hadműveleti osztályának, hogy készítsenek sürgős tanulmánytervet arra az esetre, ha Szalonikinél angol partraszállás következne be, és lépéseket kellene tenni a román olaj biztosítására. A kész tervet április 8-án terjesztették Halder elé. Számvetésük szerint az angol csapatok Szalonikiből kiindulva gépesített erőkkel 6 nap, gyalogsággal 3 hét, de legkésőbb 28 nap alatt érhetik el a Dunát. Constanţánál partra szálló csapatok 48 óra alatt elérhetik Galaţit és Brailát, ami lehetővé tenné a román olajkikötők lezárását, másrészt a benyomuló angol hadihajók megakadályozhatják a Vaskapu német ellenőrzését is. A Constanta–Boszporusz hajóút mindössze 24 óra.[123] Az ellenintézkedéshez, azaz a német csapatoknak a román határra szállításához 5 napot tartottak szükségesnek. Ezt követően, a románok viselkedésétől függően, a megszálláshoz 8-17 nap elégséges. Amennyiben a nyugati hadjáratra az ideig nem kerül sor, az onnan átcsoportosított erők-

[120] MOL K 64-88-41-21/1940. Rep.
[121] Ciano naplója, 1939–1943. Budapest, 1946. 232. o.
[122] Uo. 233. o.
[123] *Generaloberst Halder:* Kriegstagebuch. I–III. k. Stuttgart, 1963. I. k. 24. és 256. o., valamint A Wilhelmstrasse... i. m. 480. o. (312. sz.)

kel – ami 10 napot venne igénybe – a megszállás rövidebb idő alatt is végrehajtható. Ejtőernyős csapatok bevetése kedvezően módosíthatja a megszállás lefolytatását. A művelet kiindulópontja és utánpótlási bázisa Bécs. Befolyásoló tényezőként kell számolni a magyar állásponttal, mivel a felvonulás magyar területen át történik, valamint sor kerülhet magyar alakulatok felhasználására is.[124]

Halder parancsára azonnal megkezdődtek az előkészületek. Április 7-én Budapestre érkezett Kinzel őrnagy, a német vezérkar keleti hadseregek osztályának vezetője, hogy nem hivatalosan tájékoztassa a magyar vezérkar főnökét a Romániával kapcsolatos előkészületekről. Kinzel április 9-én már jelentett is Haldernek: a magyar vezérkar főnöke a német átvonulással szemben nem emelt semmiféle kifogást, sőt annak ellenértékeként a megszállásban való részvételt kérte. A magyarok Észak-Erdélyben felszabadítóként kívánnak szerepelni. Halder erre pontos szakértői véleményt kér munkatársaitól a Romániával szembeni magyar katonai felkészültségről s a magyar csapatok felhasználásának lehetőségéről.[125]

Werth nem tartotta szükségesnek, hogy tájékoztassa a kormányfőt a Kinzellel folytatott megbeszéléséről, ahol nem az ő kérésének megfelelően járt el. El akarta kerülni, hogy Teleki a kormányzóhoz forduljon, s megakadályozza az esetleges katonai előkészületeket még azt megelőzően, hogy erre felszólítás érkezne a német vezérkartól. Vállalta az ügy ódiumát, mert meggyőződése volt, hogy az Erdély visszaszerzésének lehetőségével biztató akció előzetes vállalásával maga mögött érezheti a tisztikar, de a közvélemény támogatását is. A beszámolás a két vezérkar közötti tájékozódásról nem volt hivatali kötelessége. Teleki sem fog ellentmondani, ha a német kormány az átvonulás kérésével hozzá fog fordulni.

Werth a hadüzenetet követő több hónapos tétlenségében a nyugat gyengeségét látta megnyilvánulni. Ennek vet véget a német hadsereg. Északi akciója minden bizonnyal egy nyugati fronton indítandó sikeres támadás bevezetője. Ennek során Németország nem fog konfrontálódni a Szovjetunióval, amelyik nem exponálja magát a tőkés nyugatért. Még kevésbé teszi ezt Romániáért, aminek Besszarábia lesz az ára. A felgyorsuló eseményektől bátorítva elérkezettnek látta az időt, hogy kifejtse véleményét a német–magyar viszonynak az új helyzet megkívánta alakulásáról és a katonai együttműködésről. Április 15-én közreadott emlékiratát Telekinek, Csákynak és Barthának is megküldte, holott azt elsősorban a kormányzónak szánta. Támogatását akarta biztosítani a miniszterelnökkel szemben.

Az emlékiratban sürgette az eddigieknél határozottabb kiállást és cselekvést Németország mellett, ami nélkül aligha számíthatunk revíziós sikerre. A miniszterelnök nyugatbarát politikájára célozva kifejtette, hogy szerinte a semlegességi politika úgy sem tartható fenn tovább. Az nagy veszélyekkel jár, mert semlegességünket nem fogjuk tudni megőrizni. Helyünk a tengely mellett van, mert a „német–olasz barátság tartósnak látszik, a tengely erős. A végső győzelem nem lehet kétséges, bár a szerencse forgandó, mégis máris bizonyos megállapításokat lehet tenni a háború kimenetelét illetően. Németország ebben a háborúban jobban fel van készülve, mint a szövetségesek. A skandináv államok meghódítása után Németországnak nem lesznek nyersanyag gondjai. A Németország rendelkezésére álló anyagi erőforrások a német győzelmet valószínűvé, vereségét pedig kizárttá teszik. De még abban az esetben is, ha Németország nem nyerné

[124] *Halder:* i. m. I. k. 256. o.
[125] Uo. I. k. 251. o.

meg a háborút, haderejét a szövetségesek nem tudják megsemmisíteni, mint az első világháború végén. Erősebb belpolitikai és kormányzati rendszere miatt az anyaország ereje és ellenálló képessége valószínűleg nem fog megtörni. Ezért tehát Magyarországnak már most Németország mellé kell állnia ebben a küzdelemben. Elérkezettnek látom az időpontot, hogy a skandináviai cselekményekből a következtetéseket levonjuk, a semlegesség és a be nem avatkozás politikáját feladjuk és Németország oldalára álljunk, hogy ezáltal és ezúton az elszakított területeink visszafoglalását megvalósíthassuk."[126] (Teleki széljegyzete a neki juttatott példányon: „Esetleg az országot elveszítjük és járomba hajtjuk és vele a visszaszerzett területeket is.")

Werth elérkezettnek látta az időt, hogy vállaljuk azt, amit 1938-ban felkészületlenségünk miatt nem mertünk. Katonailag megerősödtünk, katonapolitikai helyzetünk az időközben lezajló események hatására kedvezőbb. „Németország hatalmi súlya és katonai ereje felől több ízben meggyőződtünk úgy, hogy ma már felelősen vállalhatjuk Németország oldalán a háború kockázatát is." (Teleki széljegyzete: „Én nem.")

Ha nyílt csatlakozásunk után Németország a háborút mégis elvesztené, akkor a jövő alakulásában biztos optimista Werth szerint a helyzet a következőképp alakulna: biztosan számíthatunk rá, ha most nyíltan Németország mellé állunk és vele együtt megindulunk, Erdélyt rövid időn belül visszafoglalhatjuk, sőt talán a Délvidéket is. Azután „a még hosszú ideig tartó háború alatt a megnövekedett Magyarország belső viszonyait rendezheti, katonai erejét a maximumig kiépítheti, határait megerősítheti úgy annyira, hogy Németország veresége esetén is képesek lennénk Magyarországot megvédelmezni és megtartani a területleadás és vereség folytán igen legyengült szomszédainkkal szemben. Ezután a visszacsatolt területeket mégis megtarthatnánk, mert a szövetségesek csak igen nagy áron szerezhetnék meg a győzelmet, és Magyarország újbóli feldarabolására a részükre már befejezett háború után nem fognak tudni nagy erőket a Duna-medencébe küldeni."[127]

Werth nem fejtette ki, hogy Németország jótéteményeit követően mivel fizetünk, miközben szomszédjaink elvéreznek a háborúban, hogyan fogjuk erőinket megőrizni, semlegességünket fenntartani. Kimondta a nemcsak katonai körökben elfogadottá vált és a háború végéig ható nézetet, a német vereség sem vezethet összeomláshoz. De ő biztosnak látta a győzelmet, a kétfrontos háború elkerülhetősége következtében esélye sem marad a francia–brit szövetségnek a német haderővel szemben. A Szovjetunió és az USA háborúba lépése fel sem merült gondolataiban.

Teleki az átgondolatlan helyzetelemzésen alapuló javaslatokat, a nyíltan meghirdetett háborús célokat a kormánya politikája elleni támadásnak minősítette. Április 18-án levélben fordult a kormányzóhoz. Ő nem küldött másolatot Werthnek, aki a kormánypolitika tőle elvárható képviseletét megkerülve meg nem engedhető terültre tévedt. Figyelmeztette a kormányzót, Werth nem látja a meglévő ország megőrzésének a problémáját. Mint nem magyar ember, nem érzékeli „a német penetráció" nagy veszedelmét. Magánakcióit meg kell fékezni addig, míg nem késő: „Hass oda, hogy a katonák ne politizáljanak. Az a nézetem, hogy nem biztos, hogy Németország győz, és éppen a mai pillanat nem alkalmas, hogy teljesen és lelkesen mellé álljunk fegyveresen. A holnap vagy a holnapután reánk cáfolhat. Ha eddig jól megúsztuk, ne rontsuk el esetleg az utolsó pillanatban nehéz helyzetünket. Politikai akciónk, azt hiszem, jó volt, erről letérni ve-

[126] Az Imrédy per. Híradó Könyvtár, Budapest, 1945. 27. o.
[127] Uo.

szélyes."[128] Semmiképp sem lehetetlen, hogy nem Németország lesz a háború vesztese. A szövetségesek katonai, gazdasági és anyagi felkészültségét vezérkarunk nem ismeri. Az USA és Kanada öntik az anyagot. Nem igaz, hogy belpolitikailag rendezettebb és erősebb. Ha pedig Németország nyerné meg a háborút, úgy Erdély nem úgy lesz a miénk, hogy örömünk telne majd benne.

Werth változatlanul hallgatott a Kinzellel folytatott megbeszéléséről. Kerülte a találkozást. Az ismert oknál fogva különben sem tartotta fontosnak az amúgy is nyílt titokká vált tény tisztázását: a német vezérkar egy brit partraszállás veszélye miatt vette tervbe a megszállást, és ehhez fogja kérni az átvonulást, valamint az esetleges együttműködést.

Mivel az átvonulási szándékkal kapcsolatosan még semmiféle hivatalos német megkeresés nem történt, Teleki próbált tiszta vizet önteni a pohárba. Április 17-én levelet írt Hitlernek. Ebben felvetette, hogy tekintettel a Balkánon lejátszódó eseményekre, a Német Birodalom kormánya nem látja-e szükségesnek megbeszélés létrehozását Olaszország bevonásával, hogy „minden eshetőségre mind a három állam fel legyen készülve, meglepetés ne érhesse, illetve bevégzett tények elé ne állíthassák őket".[129] Hitler válaszát nem ismerjük. Reagálását azonban Halder naplójának április 24-i bejegyzéséből igen. Halder ekkor a Románia elleni megszállás tervéről számolt be. Hitler tudatosan félreértelmezve Teleki levelét, abból a románok elleni magyar támadó szándék megnyilvánulását vélte kiolvasni. A terv magyar vonatkozásainak áttekintése során közölte Halderrel, hogy a Teleki által javasolt háromoldalú megbeszélések szóba sem jöhetnek, mert azok különféle híresztelésekre adnának okot. Erről már a Ducét is tájékoztatta, aki szintén ellene van. Aggasztónak találta, hogy a magyarok erőszakot akarnak alkalmazni Románia ellen, ami nem felel meg Németország érdekeinek. Különben is egy önálló katonai akcióra a magyarok nem képesek, vereséget fognak szenvedni. A magyar hadsereg jelen állapotában legfeljebb három napig tud hadat viselni. A magyarok képesek lennének felgyújtani a lángot a Balkánon, ami angol érdek. Figyelmeztette a Ducét is a hálátlan, eddig semmi áldozatot nem hozó magyarok magatartására. A magyar lépés kiválthatja a Szovjetunió balkáni megjelenését is. Hitler bizalmatlansága kiterjedt a magyar csapatoknak a megszállásban való részvételére is. Egyelőre nem tartott célszerűnek szélesebb körű megbeszélést a magyar vezérkarral, legfeljebb a vasúti szállítással kapcsolatos érintkezés felvételét.[130]

Teleki a brit kormány tudomására hozta Németország esetleges átvonulási szándékát, amit annak megtagadása esetén erőszakkal is végre tud hajtani. Ez egyben ürügyet szolgáltatna arra, hogy a jelenlegi magyar kormány helyére egy Németországot mindenben kiszolgáló kormányzatot ültessen. Megfelelő kompromisszumok esetén azonban a magyar kormány korlátok közzé szoríthatná a németek átvonulását és a magyarországi tartózkodási idejét. Mindenesetre a magyar vezérkar technikai megbeszéléseket folytat a német vezérkarral, hogy drasztikus lépésüket elkerülje. Az átvonulásra természetesen csak akkor kerülhet sor, ha Romániát a Szovjetunió részéről támadás éri, aminek kevés a valószínűsége. A kormány szükségesnek találja felvetni: a brit kormány hajlandó-e ígéretet tenni, hogy megfelelő magyar magatartás esetén a háború befejeztével vagy más alkalmasak látszó időszakban érdektelenséget fog mutatni Erdélynek a magyar csapatok általi visszafoglalása esetén.[131]

[128] Az Imrédy per. Híradó Könyvtár, Budapest, 1945. 27. o.
[129] Magyarország és a második világháború. (Szerk. *Zsigmond László.*) Budapest, 1966. 236. o.
[130] *Halder:* i. m. I. k. 269–270. o.
[131] MOL K-64-88-41-21/1940. Rep.

A válasz gyors volt és lehangoló. A brit kormány Telekitől ígéretet várt, hogy Magyarország feltételek nélkül fegyveresen ellenáll a német átvonulási kísérletnek. Ez esetre kilátásba helyezte a nyugati hatalmak segítségét. Teleki elutasította a merev brit álláspontot, mondván, már mentek tönkre kis államok, mert bíztak az angol segítségben.[132]

A németek előtt természetesen az átvonulás kérdésében létrejött magyar–brit érintkezés sem maradt titokban. Tudatában voltak, hogy a brit feltételeket a magyar kormány nem fogja elfogadni. Ismert volt előttük a Teleki–Werth ellentét. Utóbbi szerepét igen kedvezőnek találták a magyar–német viszony további alakulása szempontjából. Megnyugtató volt számukra a kormányzó hallgatása, amit a Werthtel szembeni lojalitás jelének tartottak. Mindez alapját képezte az angolokkal paktáló magyar kormány elleni hangulatkeltésnek, a politikai és gazdasági nyomás fokozásának. Az április 30-án gazdasági kérdések megtárgyalására Budapestre érkező Clodius megmondta Telekinek, hogy elvárják Magyarországtól, hogy bárhonnan, így az Anglia támogatta importból származó nyersanyagfeleslegét is Németországnak ajánlja fel, hiszen a magyar fegyverkezés az ő jóindulatuktól függ. Teleki tudomásul vette és együttműködésről biztosította. Kevésbé lelkesen, mint Werth, aki Clodius szerint „Németországnak mindig megbízható barátja volt, őszinte csodálatának adott kifejezést a német hadsereg norvégiai teljesítményének láttán. Az angol gazdasági háborúval kapcsolatban kijelentette, minden magyar katona tudja, hogy a magyar fegyverkezés csak Németország segítségével volt lehetséges, és csak Németország segítségével fejezhető be. Ezért a hadügyminiszter és ő mindig síkraszálltak a német–magyar gazdasági kapcsolatok intenzívebbé tétele érdekében, és a jövőben is készen lesznek arra, hogy ezzel ellen irányzatokkal szembeszálljanak."[133]

Werth nyertesnek érezhette magát. A brit válasz, a német megnyilvánulások, Teleki semlegességi politikájának csődjét jelentették, s őt látszottak igazolni. Horthy változatlan hallgatását az egyetértés jelének tekintette. Tovább kell alakítani – a miniszterelnök ellenében is – az egyetlen üdvözítő és a revízióhoz vezető német szövetségi politikát. A nemzet majd hálás lesz neki, eljöhet az idő, mikor nem Telekit, hanem őt fogják a revízió atyjaként ünnepelni. Elemében volt. Május 6-án újabb emlékeztetőt készített. Ebben megerősítette az előzőben előadottakat. Sürgette a semlegesség és be nem avatkozás politikájának feladását, a csatlakozást a tengelyhatalmakhoz, hogy nemzeti céljainkat elérhessük. A honvédség fokozatos mozgósításának követelésével jelentkezett, hogy beavatkozásra készen álljon.[134]

Hitlernek a megszállásban való magyar együttműködéssel kapcsolatos megnyilvánulását az óvatos Halder nem sietett Werth tudomására hozni, aki viszont türelmetlenül várta a vezérkarok közti megbeszélések folytatását. Félt, hogy a német hadsereg eltekint közreműködésünktől, ami beláthatatlan messzeségbe tolja el az erdélyi bevonulást. Ezt elsősorban Telekinek tulajdonította. Április 26-án Halderhez küldte Ujszászyt, hogy megbizonyosodjon a helyzetről. Megbeszélésük részletei nem ismertek, azonban Halder Hitler utasításának megfelelően meglehetősen szűkszavú lehetett, s kerülhette a határozott állásfoglalást.[135]

[132] A Wilhelmstrasse... i. m. 481. o. (313. sz.)
[133] Uo. 483–484. o.
[134] MOL K 63-472. Szent-Iványi Domokos emlékirata. 32. o.
[135] *Halder:* i. m. I. k. 271. o.

Az egyre türelmetlenebb Werth tovább próbálkozott. Május 7-én Homlok berlini magyar katonai attasé jelent meg Haldernél és kért felvilágosítást. Halder ekkor, a nyugati hadjárat előestéjén, közlékenyebbnek mutatkozott. Aktuálissá vált a magyar szerep tisztázása. Halder szükségesnek találta közölni, nincs szó a Teleki által felvetett háromoldalú tárgyalásokról. Német–olasz közös érdek azonban, hogy a Balkánon nyugalom legyen, Románia bizonytalanságát leszereljék. Ennek érdekében szükségesek bizonyos előkészületek, melyek azonban egyelőre csak teoretikus jellegűek. Magyarországgal szemben a következő kérések merülhetnek fel: biztosítsa a német csapatok felvonulását, a vasutak, utak, repülőterek, hírközlő berendezések használatát. Amennyiben ez a német hadsereg számára szükségessé válna; a magyar csapatok legyenek készen arra, hogy a német csapatok délen, ők északon nyomulnak be román területre, sávhatár a Bihar-hegység lesz. Az akció során mindenki saját eszközeit használja, tehát a magyar csaptok ne számítsanak német tüzérségi, légi stb. támogatásra. Részletekre nem tér ki, mert ha a dolgok aktuálissá válnak, azok úgyis alapos megbeszélést igényelnek a két vezérkar között. Az együttműködési szándék diszkréten kezelendő, így semmiféle írásbeli megállapodásra nem fog sor kerülni. Halder kérte Homlokot, hogy az elhangzottakat csak Werthtel közölje.[136]

Halder tehát Hitler látszólagos merev elutasító magatartása ellenére számolt a magyar csapatok szükség szerinti közreműködésével. Felmerülhetett annak a lehetősége is, hogy a nyugati hadjárat leköti a német erők zömét, s a rendelkezésre álló csapatok – különösen román ellenállás esetén – nem bizonyulnak majd elégségesnek a megszállás gyors és zökkenőmentes végrehajtásához.

Werthet némileg megnyugtatta Halder bizalmas közlése. Várta a további konkrét utasításokat, hogy – akár a kormány mellőzésével –, megtehesse a szükséges intézkedéseket. A német vezérkar csakhamar jelentkezett is. Kérésükre május közepén, a nyugati hadjárat megindulását követően Kéri Kálmán vezérkari őrnagy Berlinben Thomas tábornokkal tárgyalta meg a német csapatok átszállításával kapcsolatos kívánalmakat. A tervnek megfelelően kb. 3 német hadtestet kellett Békéscsaba, Gyula térségébe szállítani, és ott páncélos és gépesített csapatok kirakására is alkalmas rámpákat előkészíteni. A szállítást úgy kellett bonyolítani, hogy az ne akadályozza a magyar csapatok Észak-Magyarországra szállítását. Kéri hazatérte után azonnal megkezdődött az előkészítés.[137] A felkészüléssel is kapcsolatba hozható volt, hogy a nyugati hadjárat hírére és várható romániai hatására való tekintettel Werth kérésére a minisztertanács már május 10-én hozzájárult a II. és VIII. hadtest mozgósításához.

A két vezérkar közti kapcsolatfelvétel nyomán megkezdődött előkészületek természetesen vezérkari tájékoztatás nélkül sem maradtak titokban Teleki előtt. A német átvonulás elkerülhetőségében vagy legalábbis külpolitikai hatásának mérséklésében reménykedő, annak érdekében munkálkodó miniszterelnökkel szembeni makacs oppozíció tovább mélyítette az ellentétet. Werthnek a magyar vezérkar történetében eleddig példa nélkül álló magatartása, külpolitikai és katonai kérdésekben a kormány politikájával szemben a német célok melletti ismétlődő elkötelezettsége összecsapással fenyegetett Telekivel. Az egyre hangosabb sajtó és rádió propaganda a „mindent visszát" az erősödő és ütőképes honvédség felszabadító szerepével azonosította, amit a tengely baráti támogatásának emlegetésével kapcsolt össze. Werth emellett törekvései mögött tudhatta a hadseregvezetést

[136] *Halder:* i. m. I. k. 280. és 308. o.
[137] Kéri Kálmán szíves közlése a szerzőnek.

és a tisztikart, valamint a politikai élet és a közvélemény nagy részét, de annak legfőbb megerősítést a kormányzótól várta. Ez utóbbi nélkül aligha képzelhetők el a kormányfővel szembeni megnyilvánulásai.

A vezérkar főnökének nemcsak lehetősége, de szolgálati kötelessége volt a honvédség ügyeiről a hadúr tájékoztatása, véleményének kikérése. Ezekről a kihallgatásokról írásos emlékeztetők nem maradhattak fenn, mert nem is készültek, s napjainkra elhunytak mindazok, akiknek ezek gyakoriságáról, lefolyásuk módjáról, hangvételéről, esetleg az ott elhangzottakról – akár, mint résztvevőknek is – emlékeik lehetnének. Így e sorok írója csak sejtéseire van utalva. A megbeszélések formája katonás, hangja tárgyszerű és merev, érzelmi töltet nélküli lehetett, ahogy a kormányzó tábornokaival általában is érintkezett. Werth szakszerűen és katonás rövidséggel előadott okfejtései meggyőzően hatottak a kormányzóra, aki beleegyező hallgatással, esetleg helyeslő hozzáfűzésekkel vette azokat tudomásul. A szárazföldi erők vezényletében magát járatlannak tartó tengerész szakmai kérdésekben nem akart tábornokai fölé kerekedni. Lehetőleg kerülhették a kormányfő szerepét kapcsolatba hozni a fennforgó témákkal, azokat igyekeztek szigorúan a katonai vezetést érintő ügyekként kezelni. A kormányzót kiismerő Werth jól érzékelte azt az igen labilis tűréshatárt, ameddig elmehet a miniszterelnök hatáskörét elkerülhetetlenül érintő kérdések óvatos elővezetésében, anélkül, hogy a kormányzót számára kellemetlen helyzetbe hozná, megnyilvánulásokra kényszerítené. Tisztában volt vele, hogy óvatossága ellenére is, borotvaélen táncol. Tartott Telekitől és a mögötte álló, a kormányzóra is befolyással bíró személyektől. Amennyiben rövid határidőn belül semmi érdemleges nem történik Erdéllyel kapcsolatban, elmaradnak a német segítő szándékokra utaló jelek, sőt románbarát megnyilvánulásaikra kerül sor, az eredménytelenség megerősíti Telekit, aki törésre viheti a dolgot és lemondását követelheti. A kormányzói bizalmon ez esetben repedés támadhat, s ellenében bizonyosan Teleki gróf mellett dönt, aki mindenkor szívesebben látott vendég a palotában, mint ő. Ezért ellentéteik ellenére sem mondhat le róla, hogy minden alkalmat megragadva igyekezzen meggyőzni Telekit a Németországgal való együttműködés elkerülhetetlen és egyedül üdvözítő voltáról. A velük szembeni ismétlődő elutasító magatartás súlyos következményekkel járhat, veszélyezteti az elvesztett területek visszaszerzésének lehetőségét, sőt a németekkel való tragikus konfrontációt is eredményezhet. Hitler bizalmatlan velünk szemben, az oly fontos olaj békés megszerzése érdekében könnyen Románia mellett foglalhat állást.

A bizonyítási vágytól vezetve küldette meg Csákynak Solymossy Ulászló alezredes, pozsonyi katonai attasé szigorúan bizalmas jelentését. Az attasé ebben meglehetősen bizalmatlannak festette le a német vezetést és közvéleményt Magyarországhoz fűződő viszonyát. „Idealista az – írta Solymossy –, aki altruista erkölcsöket tételez fel a hitlerista birodalom kizárólag saját hatalmi törekvéseit szem előtt tartó politikájáról." A Harmadik Birodalom ferde szemmel néz Magyarországra, mert az – többek között – nem lép fel kellőképpen a zsidók és a liberális tendenciák ellen; nem használja ki gazdasági erőforrásait racionálisan és céltudatosan a magasabb nemzetgazdaság szempontjából, és teret hagy személyi érdekek gyakori kidomborodásának; a megosztott magyar közvéleményben közigazgatási és gazdasági ügyekben egyaránt érvényre jutnak anglofil tendenciák; elégedetlen a magyar iparnak a német importot veszélyeztető túlzott fejlődésével és a magyar mezőgazdaság exportmennyiségével. Ezért nem hivatalos és pártkörök, sőt a hadsereg zöme „nem tekinthető magyar barátnak; sőt bizonyos lenézés és gyűlölködés-

sel vegyes irigység is tapasztalható a legtöbbnél".[138] Csak azok a régi német katonák a barátaink, akiknek még az első világháborúban alkalmuk volt megismerni a magyar katonai erényeket, valamint akiknek szolgálati vagy magán érintkezés során lehetőségük van megismerkedni magyar bajtársaikkal.

Solymossy kíméletlenül főnökei elé tárta a kiábrándító valóságot. A németek célja Magyarországot „Lebensraum"-má tenni, ennek érdekében radikálisan megoldani a zsidókérdést, eltiporni a magyar értelmiséget, megszüntetni a magyar ipart és parasztállamot teremteni német irányítás alatt. Nem meglepő, hogy német katonák és hivatalnokok Szlovenszkóban is nagy kárörömmel beszélnek Magyarország közeli megszállásáról.

Solymossyt – nem véletlenül – a német fenyegetettség a Werth által is hangoztatott következtetéshez és megoldáshoz vezette: „Németország területi fekvésénél és hatalmi helyzeténél fogva Magyarország sorsára döntő befolyást gyakorolhat, amíg kapacitása töretlen." E „kapacitás" tartama előre alig határozható meg. A magyarság számára járható utat és az ebből következő teendőket így határozta meg Solmossy: tisztázni kell a hivatalos német szándékokat Magyarországgal szemben; bel- és külpolitikai tekintetben egyaránt ki kell küszöbölni azokat a magyar–német súrlódási lehetőségeket, amelyek egyenként magyar érdekeket nem veszélyeztetnek; ki kell alakítani a hivatalos és társadalmi jó viszonyt, amiben pillanatnyilag a legteherbíróbb hídnak a két katonai vezetőség közötti kapcsolatot tekintjük."[139]

A nyugati német hadisikerek megnyugtatták Werthet, és kiváltották bámulatát és megelégedettségét. Teleki nem osztozott ugyan ebben az örömben, azonban az események mégis megnyugvással töltötték el. A nyugat szorult helyzete bizonyosan a németekkel való konfrontáció elkerülésére indítja a román kormányt, ami fölöslegessé teszi Románia megszállását. Ezt erősítette Hitler május 14-i levele is. Hitler elutasította Teleki javaslatát a hármas megbeszélésre. Egy ilyen tanácskozás csak megzavarná a Balkán nyugalmát. Azt a vélekedést pedig, hogy Németországnak szándékában áll katonailag fellépni a Balkánon, az ellenség propagandafogásának minősítette. Ezzel azt akarják elérni, hogy német csapatokat tartsanak lekötve a Balkánon.[140]

Teleki május 20-án válaszolt Hitlernek. A magyar kormány mindenképp el akarja kerülni, hogy a dunai és Balkán térség békéjét megzavarja. Ezért hajlandó területi követeléseinek realizálását egy későbbi időpontra elhalasztani. Ezt saját érdekei feláldozásával teszi, mert a hadsereg vezetésétől nyert értesülései szerint az időpont kedvező lenne, hogy keleten fegyverrel érvényt szerezzen követeléseinek. Kitart szándéka mellett, annak ellenére is, hogy „minden hónap, sőt mondhatni minden elvesztegetett nap csak esetleges ellenségünk védelmi és támadó erejét, különösen pedig erődítmény-rendszerének erejét és kiterjedését nagyobbítja".[141] Az eddigi szerény katonai intézkedéseket a szomszédok nyugtalansága és mozgósításai indokolják, hiszen mégsem hagyhatjuk országunkat védtelenül és az eshetőségekre oly kevéssé előkészítve csupa olyan ország közepette, melyek tényleges katonai állományukat állandóan emelik".[142] Nem mulasztotta el ráirányítani Hitler figyelmét a román és a magyar határon tapasztalható szovjet csapatösszevonásokra, és kifejezte ezzel kapcsolatos aggályait.

[138] DIMK IV. k.783. o.
[139] DIMK IV. k.783. o.
[140] A Wilhelmstrasse... i. m. 486–487. o. (317. sz.)
[141] Uo. 487. o.
[142] Uo. 489. o.

Románia mozgósított, mire a kormány riasztotta a II. és IV., valamint a gyorshadtest alakulatait. Ezek az intézkedések már nem voltak összefüggésben egy német–magyar közös akcióval, amire már semmi esély sem volt. A nyugati német győzelmek és a szovjet nyomás hatására a román kormány egyre békülékenyebb hangot ütött meg Németországgal szemben, és távolodott a nyugattól. A nyugati befolyás háttérbe szorulásával egy időben a német behatolás felerősödött. Erre utalt a Tatarescu-kormány lemondása s Károly király új alapokra helyezett nemzeti egység politikája. A német diplomácia Berlinben és Bukarestben egyáltalában nem tudott Romániával szembeni német megszállási szándékokról, habár Magyarország részéről nem zárta ki azokat. Werthnek bele kellett nyugodnia, hogy a román–német közeledés következtében egy fegyveres leszámolás lehetősége bizonytalan időre kitolódik. A Németországtól független revízió megvalósítása elképzelhetetlenné vált számára.

Június hónapban a kormány és katonai vezetés figyelmét a nyugati front alakulása mellett elsősorban a szovjet–román viszony alakulása kötötte le. Kristóffy moszkvai magyar követ június 21-én Rosso olasz követ és Molotov külügyi népbiztos előző napi beszélgetésére hivatkozva felhívta a figyelmet, hogy a közeljövőben a Szovjetunió békés úton, de ha kell háború árán is érvényesíteni kívánja az elcsatolt besszarábiai területekkel kapcsolatos követelését. A beszélgetés során szóba került a magyar–szovjet viszony is. A szovjet kormány jó viszonyt akar kialakítani Magyarországgal, s megértéssel viseltetik a magyar területi követelésekkel szemben. A beszélgetés híre élénk figyelmet keltett Budapesten.[143]

Ezek után a kormányt nem érte váratlanul, hogy június 26-án a Szovjetunió jegyzékben fordult Romániához, és a besszarábiai, valamint a bukovinai területek azonnali átadását követelte. Sztójay már 27-én feljegyzést adott át Woermann-nak, hogy továbbítsa azt Ribbentropnak. Ebben a magyar kormány szükségesnek találta felhívni figyelmét, hogy Románia diplomáciai nyomásra hajlandó területi engedményeket tenni, amit a maga részéről diszkriminációnak tekint. Eddig a tengely kérésére a balkáni béke fenntartására törekedett, semmiféle formában nem gyakorolt nyomást Romániára, nem kötött ellene irányuló megállapodásokat. Jogos követeléseit „a tengelyhatalmakkal való esetleges megállapodások segítségével, illetve a két nagyhatalommal egyetértésben óhajtja, illetve szándékozik megvalósítani".[144] Ha Románia más állammal saját maga tárgyalásokat kezdeményez, abba Magyarországot is be kell vonni. Woermann Ribbentrop kérését tolmácsolva vette át a feljegyzést: Magyarország őrizze meg nyugalmát. Hasonló feljegyzést adott át ugyanakkor Cianónak a római magyar követ is.

Nyugalomra intett Erdmannsdorff is, akit ugyanakkor Csáky kéretett a miniszterelnökségre. Itt Teleki jelenlétében felhívta a követ figyelmét a beláthatatlan következményekre, amennyiben Románia szomszédjaival szemben területi engedményekre határozza el magát, s ugyanakkor elzárkózik Magyarország igényeinek akárcsak megbeszélések tárgyává tételétől is. Csáky hivatkozott a tengelynek tett ígéretekre, hogy Magyarország a kérdésben mérsékletet tanúsít, és háborús bonyodalmak esetén nem fogja Romániát hátba támadni. Most azonban új helyzet állt elő, mivel Románia egy másik hatalommal szemben területi koncessziókat tett, ugyanakkor háborús előkészületeket folytat és fo-

[143] Documents on German Foreign Policy. (GFGP) X. k. 22. o. (21. sz.), valamint MOL K 64-87-27/a-2653/27/1940. Rep.

[144] A Wilhelmstrasse ... i. m. 327–328. o. (496. sz.)

kozza a magyar lakosság üldözését. Csáky feltette a kérdést: fennáll-e még a birodalmi kormány kívánsága, hogy Magyarország viselkedjék továbbra is várakozóan, valamint elvárhatja-e Magyarország, hogy a tengelyhatalmak megígérik Romániával szembeni jogos igényeinek támogatását, s végül milyen álláspontra helyezkednek a tengelyhatalmak, ha Magyarország fegyveresen kényszerülne beavatkozni.[145]

Csáky június 28-án gazdasági ígéretekkel bombázta a Budapesten tárgyaló Clodiust amennyiben támogatnák Romániával szembeni területi követeléseinket, sőt kilátásba helyezte bármilyen délkelet irányú német átvonulás engedélyezését is, méghozzá ellenőrizetlenül, német szerelvényekkel és személyzettel. Ő a tárgyalásos megegyezést keresi, s szembehelyezkedik a katonai vezetés egész Erdély területének visszaszerzésére irányuló egyre türelmetlenebb követelésével. Kifejtette Clodiusnak a szovjet előrenyomulással szembeni aggodalmát.[146]

Csákynak a katonai vezetés szándékaival kapcsolatos túlzó megjegyzése célzás volt együttműködésükre a német vezérkarral. Való igaz, hogy a vezérkar követelése a fegyveres beavatkozásig terjedt, azonban ezt a kormány szándékaival ellentétben nem önálló, hanem közös akció keretében tartotta kivihetőnek. Az erőviszonyok ismeretében önálló és egész Erdély visszaszerzésére irányuló hadműveletben nem igen gondolkozott. Most úgy ítélték meg, hogy a Szovjetunió követelését Románia el fogja fogadni, mivel senkitől sem számíthat segítségre. Németország passzív marad. Feltehetően a szovjet lépésre tudtukkal és egyetértésükkel kerül sor, ha a választott időpont látszólag nem is felel meg a tengely érdekeinek. Ez utóbbi feltételezéséből kiindulva lehetséges, hogy a területi követeléseinkkel kapcsolatos tárgyalási igényünket, sőt azok demonstratív katonai lépésekkel történő alátámasztását is támogatni fogják. Felmerült az a gondolat is, hogy a Romániában esetleg bekövetkező zűrzavarra, baloldali megmozdulásokra, valamint a magyar lakosság védelmére hivatkozva, talán preventív katonai akcióra is lehetőség nyílik.[147]

Ilyen megfontolásoktól vezetve kérte Werth június 27-én az LHT sürgős összehívását. Az esti tanácskozáson, mivel Ribbentrop reagálása a hozzá eljuttatott jegyzékre még nem érkezett meg, Werth javaslatával szemben nem a már mozgósított összes magyar alakulat, hanem csak a határvadászok, valamint az V. és VI. hadtest csapatainak a határra vonását határozták el. A többi hadtest csapatai (II., III., IV., VIII.) július 2-től békeállomáshelyükön készüljenek fel a vasúti szállításra.[148]

Werth nem értett egyet a döntéssel. Ismét a tavaly márciusi helyzet állhat elő, amikor előkészületek nélkül kellett megindítania a csapatokat. A birodalmi kormánynak a szovjet–román eseményekkel kapcsolatos állásfoglalásának késése teret adott reményei újraéledésének. Németország bizonyára az Anglia elleni offenzíva előkészületeivel van elfoglalva. Az új helyzetben is változatlanul szükséges számára a román olaj biztosítása. Egy esetleges román összeomlás s ennek következtében a Szovjetunió esetleges további térnyerésének feltételezése előre számításba nem vett, a román olaj biztosítására irányuló katonai lépések megtételére, Románia megszállására késztethetik a bizalmatlan németeket, ami éppen erőik nyugati lekötöttsége következtében találkozhatna a magyar katonai együttműködésnek ezúttal a kormány egyetértésével történő felajánlásával.

[145] A Wilhelmstrasse ... i. m. 497–498. o. (329. sz.)
[146] Uo. 500. o.
[147] HL Eln. Vkf. 1. 3849/1940. A Vkf. 2. helyzetközlései: 49. sz.
[148] A Wilhelmstrasse... i. m. 500. o. (330. sz.)

A szovjet csapatok a megállapodásnak megfelelően június 28-án megkezdték Besszarábia megszállását. Menetcéljukat mindenütt zavartalanul elérték. A magyar kormány Magyarország elleni fenyegető lépésnek tekintette, hogy miközben a román csapatok a megegyezésnek megfelelően visszavonulnak, és sehol sem fejtenek ki ellenállást, Károly király június 28-án mégis általános mozgósítást rendelt el. Nem kétséges, állapította meg a vezérkar, hogy „a király, feladva az ellenállást a legerősebb ellenséggel szemben, a továbbiakban fegyverrel akar szembenézni miden más irányból várható erőszakos fellépéssel", valamint minden bizonnyal figyelembe vette a felbomlással járó belső helyzetet is. Erdélyben újabb román alakulatok jelentek meg.[149]

A mozgósítás hírére Csáky közölte Erdmannsdorffal, mivel a román mozgósítás kétségtelenül Magyarország ellen irányul, elképzelhető, hogy Károly király megkísérli meglepetésszerű támadással a Tiszáig kitolni a román határt, így próbálva visszaszerezni elvesztett népszerűségét. A birodalmi kormány hozza a román kormány tudtára, szívesen venné, ha tárgyalásokat kezdenének a magyar kormánnyal a területi követelésekről. Felhívta továbbá a német követ figyelmét arra a nyomásra, mely vezető magyar politikusok, köztük Imrédy és a hadsereg részéről Erdély kérdésében a kormányra nehezedik. Ezen körök már korábban is a fegyveres megoldást állították előtérbe.[150]

Csáky ezekben a napokban már állandó kapcsolatban állt a német követtel. Harmincadikán tudtára adta a mozgósítás miatti magyar tiltakozásra adott román választ, miszerint a román mozgósítás nem irányul szomszédjaik ellen. Ez a válasz a magyar kormányt nem elégíti ki, mivel az elmúlt napokban 4 újabb hadosztályt vonultattak fel a magyar határra.[151] Ismét rámutatott a kérdés belpolitikai megítélésére. A magyar kormányt éppen a korábban, az erdélyi kérdés megoldásának módjában tartózkodó magatartása miatt támadó németbarát körök sürgetik, hogy tegyen lépéseket Erdély érdekében, s ehhez vegye igénybe Németország segítségét. A külügyminiszter elmondta nekem – jelentette a megbeszélésről a német követ –, hogy Albrecht főherceg, aki zászlóaljparancsnokként Pécsett szolgál, tájékoztatta őt a hadseregnek a kormány külpolitikájával kapcsolatos hangulatáról. A mozgósított hadseregben él a vágy, hogy Erdélyért harcolhasson. Ez nagyon sok befolyásos magyar személyiség, köztük az erdélyi származású honvédelmi miniszter véleménye is. Általánosan elfogadott nézet, hogy Erdély kérdése döntő lélektani tényező mind Romániában, mind a magyar közvélemény körében. Ilyen körülmények között a kormány nehéz helyzetben van a parlamentben is, mikor tartózkodni kényszerül az erdélyi kérdésben való nyílt állásfoglalástól. A katonai megoldásról szólva a külügyminiszter tudatában van a várható harcászati nehézségeknek. A felhasználható magyar és román erők létszáma nagyjából egyenlő, azonban a magyarok harci morálját jobbnak tartja. Mindazonáltal egy konfliktus esetén kemény román ellenállással számol.[152]

Csáky szükségesnek találta közölni a német követtel, hogy Moszkvában a külügyi népbiztosság egyik munkatársa tudtára adta Kristófynak: kormánya érdektelen az erdélyi és a Kárpáton túli területekkel kapcsolatosan.[153]

Berlinben aggodalommal figyelték a magyar kormány által hozott katonai lépéseket. Tartottak attól, hogy a katonai vezetéstől és bizonyos politikai köröktől is szorongatva

[149] Vkf. helyzetközlés: 49. sz.
[150] DGFP X. k. 64. o. (61. sz.)
[151] Uo. 76. o. (69. sz.)
[152] Uo. 75. o. (69. sz.)
[153] Uo. 76. o. (69. sz.)

önálló hadműveletek megindítására ragadtatják magukat. Ez a lehetőség sürgette Ribbentropot, hogy a magyar kormánnyal közölje a magyar–román viszony alakulásával kapcsolatos véleményét, és erélyes hangon türelemre intse. Május 30-án müncheni látogatásra hívta meg Telekit és Csákyt. Kérte, hassanak oda, hogy addig is, míg a látogatás során az erdélyi kérdést megtárgyalják, a szovjet–román konfliktus alatt Magyarország őrizze meg nyugalmát.[154]

Ribbentrop és más berlini körök megnyilvánulásai a magyar kormány számára bizonyossá tették, hogy a birodalmi kormányt nem érte váratlanul a szovjet lépés és az ennek nyomán kiéleződött román helyzet, abba nem kíván beleavatkozni, és a magyar kormányt is óvja ettől. Hogy semmi kétségük ne maradjon, június 1-jén – a késő éjjeli órákban – a német követ Ribbentrop újabb üzenetével jelentkezett Csákynál. Az üzenet sürgősséget azt váltotta ki, hogy a nap folyamán Berlinbe érkezett a hír: miszerint a román mozgósításra válaszul a vezérkar főnökének javaslatára a kormány mozgósította a még békeállományon lévő I. és VII. hadtestet is, ezzel a hadsereg egészére kiterjesztve a mozgósítást. A csapatok megkapták a parancsot az elvonuláshoz való felkészülésre. Ribbentrop attól tartott, hogy a magyar kormány, kihasználva a románok nehéz helyzetét, azonnali katonai akcióra szánja rá magát. De, ha erre nem is kerül sor, a magyar fenyegetés megnehezíti Károly erőfeszítéseit a bel- és külpolitikai stabilitás megteremtésére, amit éppen a nyugati garanciák felmondása után a Németországhoz való erőteljes közeledés révén kíván végrehajtani. Egy magyar támadás óhatatlanul újabb román területvesztéssel járna, ami a román helyzet kiszámíthatatlan alakulásához vezetne, és veszélyeztetné a romániai német érdekeket, ami mindenképpen megelőzendő.

Ribbentrop felrótta, hogy miközben a magyar kormány Erdmannsdorffnak csak néhány alakulatról beszélt, tekintélyes magyar erők mozgósítását rendelte el. Mindezt olyan időpontban teszi, mikor a birodalmi kormány arra törekszik, hogy a Balkán ne váljék hadszíntérré. Ezért üdvözölte örömmel a Szovjetunió és Románia között létrejött békés megegyezést is. A magyar kormánynak tudnia kell, hogy Romániának nincs szándékában Magyarország megtámadása, épp ezért érthetetlen számára a magyar mozgósítás. Németország megértéssel viseltetik a magyar revíziós követelések iránt, azonban a magyar kormány nem kívánhatja, hogy azokért a német hadsereg fegyvert fogjon. Ha mégis megkísérelné követeléseit erőszakos úton érvényesíteni, azt a saját felelősségére teszi. A fejlemények és következmények beláthatatlanok. A revízió alkalmas időpontban erőszak nélkül is megvalósítható, amelynek „érdekében a német birodalmi kormány is síkraszáll".[155]

Csáky addig is, míg kormányszintű döntés születik, igyekezett megnyugtatni Ribbentropot. A magyar katonai intézkedések békés jellegűek. A kormány nem tervez támadást Románia ellen, csak tárgyalásokra akarja szorítani. Mindazonáltal a közvéleménytől indíttatva, a háborús megoldással is számol. Ilyen esetre nem vett számításba semmiféle német támogatást. Tisztában van a várható veszteségekkel is, azonban egy népnek döntést kell hozni, ha fenn akar maradni. A csapatok feltöltése és Tiszántúlra szállítása pedig aligha volt titokban tartható a német kormány előtt.[156]

Erdmannsdorff szükségesnek tartotta hozzáfűzni saját véleményét is. Itt a hangulat olyan, hogy ha nem lépünk közbe, a fegyverek bármikor elsülhetnek. Határozott fellé-

[154] A Wilhelmstrasse... i. m. 500–501. o. (331. sz.)
[155] Uo. 504. o. (334. sz.)
[156] Uo. 503. o. (333. sz.)

pésre van szükség, méghozzá a románok felé. Tegyenek önként koncessziókat „tekintettel arra a körülményre, hogy a magyar kormány a közvélemény felcsigázott várakozásai láttán már aligha van abban a helyzetben, hogy sikerek vagy legalábbis pozitív, nyilvánosan felhasználható ígéretek nélkül leszereljen".[157]

A Budapestről érkező követi jelentés vétele után Weizsacker Ribbentrop megbízásából azonnal magához kérte Sztójayt. Megdöbbenésének adott kifejezést Csákynak Ribbentrop üzenetére adott válasza miatt. Úgy látszik, nem fogta fel az üzenet komolyságát. Ezért nyomatékosan megismételt Sztójaynak: ha Magyarország fegyveres konfliktust robbant ki a Balkánon, egyedül marad.[158]

Június 2-án összeült a Legfelső Honvédelmi Tanács, hogy választ adjon a német követ által az éjszakai órákban átadott demarsra. Az óvatos Csáky előadásában elkerülendőnek tartotta a kapcsolat megzavarását a birodalmi kormánnyal. Szerinte meg lehetne ugyan nyerni egy Románia elleni háborút, de fontosabb, hogy Németország terveit ne keresztezzük, jóindulatát el ne játsszuk. Ribbenropot mindenképpen meg kell nyugtatni a magyar kormány szándékai felől. Hangsúlyozni kell, hogy ennek előterében a román kormánnyal a kapcsolat felvétele s a tárgyalások megindulása áll. A foganatosított katonai intézkedéssel kapcsolatban a jelenlévők véleménye egyöntetű volt, azok leállítása szükségtelen, de nem is lehetséges. Sőt, az volna megnyugtató, ha Románia tárgyalókészségét bizonyítandó, azonnal kiürítene és Magyarországnak átadna néhány határmenti várost. Végül megerősítették azokat a kormány által már 1939 decemberében meghatározott és az LHT által jóváhagyott feltételeket, melyek a kormány azonnali katonai lépéseit válthatják ki: 1.) a magyar kisebbség üldözése; 2.) forradalom kitörése Erdélyben; 3.) orosz előrenyomulás a Kárpátokig; 4.) kényszerrománosítás Erdélyben besszarábiai és bukovinai román menekültekkel. A válasz nem tért ki a Ribbentrop által felemlegetett katonai intézkedésekre, jelét adva, az eseményeknek a fentiekben vázolt lehetséges alakulására való tekintettel a kormány azokat nem szándékozik leállítani.[159]

A döntés változatlanul nem elégítette ki a nyugtalankodó Ribbentropot. Június 4-én délután Weizsacker közölte Sztójayval, az esti órákban Erdmannsdorff Budapesten Csákyval, hogy Ribbentrop szerint a magyar kormány álláspontja még mindig nem világos. Ennélfogva még egyszer felhívja a magyar kormány figyelmét azokra a várható, sőt bizonyos körülmények között katasztrofális következményekre, melyekkel szembe kell néznie, ha Romániával szemben fegyveres erőt alkalmaz. Németország teljesen magára fogja hagyni. A tengely a Balkánon békét akar. Vizsgálat tárgyává fogja tenni a revíziós problémát, s erről a magyar kormányt tájékoztatni fogja. Elvárja, hogy a magyar kormány elfogadja a tanácsát, és a megoldást békés úton keresi.[160]

Ribbentrop szinte hisztérikussá váló üzengetése és fenyegetőzése mögött az attól való félelme volt, hogy egy magyar lépés ürügyet szolgáltathat a Szovjetunió beavatkozására is. Ennek kezeléséhez pedig jelenleg nyugatról nem tudnak kellő idő alatt csapatokat átvezényelni. A szovjet veszélyt ezúttal nemcsak a magyar kormány megfélemlítésére alkalmas eszközként idézte fel Sztójay, amikor hangsúlyozta Ribbentrop üzenetének ezen részét. Mi sem bizonyította jobban Ribbentrop félelmét a német–szovjet viszonyra is kihatható magyar lépés megtételétől, minthogy a magyar kormány megrendszabályozásá-

[157] A Wilhelmstrasse... i. m. 504. o. (334. sz.)
[158] Uo. 503. o. (333. sz.)
[159] DGFP X. k. 104. o. (94. sz.)
[160] Uo. 117. o.

ra bedobta a német–magyar viszony kedvezőtlen alakulása lehetőségének hírestelését is. Az eszköz Sztójay volt, aki jelentésében a fenyegető következmények közé sorolta az ország nyugati határának kérdésessé válását is.[161] Csáky érdeklődésére a magyar–német érintkezésben eddig fel nem merült fenyegető gondolat forrása iránt, Sztójay saját – sugalmazás nélküli – következtetésére hivatkozott, mely szerint a Führer a hozzájárulása nélkül indított erőszakos revízió esetén nemcsak teljesen elejt bennünket, ha ugyan nem a Magyarországgal szembeni népi határt fogja követelni.[162]

A német diplomáciai offenzíva természetesen a hadseregvezetést sem hagyta érintetlenül. Homlok ezredes, magyar katonai attasé Werthnek küldött jelentésében a maga részéről is megerősítette Ribbentrop üzenetét. A kelet-európai és balkáni béke Németország érdeke, aki megzavarja, német segítségre nem számíthat. Ezen értesülései, valamint Werth kérésére Halderrel folytatott beszélgetése alapján rögzítette Homlok a magyar katonapolitikai helyzetet. Mindenekelőtt leszögezte: „Magyarország jelenleg önálló külpolitikát nem folytathat." Sorba véve a magyar politika alakulására hatással lévő államokat, megállapította, hogy a Német Birodalom terveihez és törekvéseihez az országnak kizárólagosan igazodnia és alkalmazkodnia kell „a vele szemben függő viszonyba került külpolitika céljai megvalósításának tekintetében", még akkor is, ha Németországtól, amíg Angliával nem végez, semmi sem várható. Olaszországtól a magyar politika revíziós politikájához tényleges segítséget nem, legfeljebb későbbi időpontra vonatkozó ígéreteket kaphat. A Szovjetunióval való együttműködés kizárt. A szomszédok közül Románia és Jugoszlávia megszűntek önálló külpolitikát folytatni, igyekeznek alkalmazkodni az új helyzethez, Szlovákia pedig nem számít.

Úgy látszik, Halder egy esetleges katonai együttműködésben gondolkodva, a német politika olyan lehetséges perspektíváit is feltárta az együttműködés lehetőségében ismét csalódni kényszerült, de belenyugodni nem tudó Werth előtt, amit a diplomaták nem merészeltek. Homlok ugyanis Sztójayval ellentétben a fő célról, az Angliával való leszámolásról szólva, megemlítette az ennek érdekében elkerülendő közeli és távolabbi akadályokat is. Elsősorban a Szovjetunióra kell tekintettel lennie, mivel egy vele való háború még Anglia birtokba vétele után is évekre elhúzódhat. Ekkor az Egyesült Államok háborúba lépésével is számolni kell, s „úgy az eddigi német háborús sikerek, de a háború kimenetele is német részről komoly veszélyben forognak".[163]

Homlok jelentésében minduntalan visszatért Ribbentrop kéréseihez. Megszívlelése döntő fontosságú, mert „kétséget nem hagy az iránt, amennyiben Magyarország a Német Birodalom szempontjából oly fontos kelet-európai és balkáni békét revíziós céljainak elérése miatt megbántaná, úgy német szempontból bűnös is lesz, mert ezzel a Német Birodalom eminens érdekei ellen cselekedett".[164] Óvott attól, hogy a Szovjetuniónak a Kárpátokban történő megjelenése esetén bármilyen katonai lépést tegyünk, és a szovjettel konfrontációba keveredjünk, mert ez esetben nem számíthatunk a Szovjetunióval jó viszonyban lévő Németország, de Olaszország segítségére sem.

Werth az eseményeknek – önmaga igazolására is – sajátos magyarázatot adott és sajátos következtetéseket vont le. Az Erdély érdekében lehetséges szovjet–magyar együttmű-

[161] DGFP X. k. 105. o.
[162] DIMK V. k. 292. o. (171. sz.)
[163] Uo. 297. o. (174. sz.)
[164] Uo. 282. o.

ködés lekerült a napirendről. A délkelet irányú német terjeszkedést megalapozó német–román közeledéssel – mint erre a lehetőségre Halder is célzott –, óhatatlanul a német és szovjet ellentét lehetősége kerül előtérbe. Eddig eleget győzködte hiába a politikusokat a Németországhoz való szükségszerű alkalmazkodásról és együttműködésről. Most az új helyzetben egyértelművé kell tennie, hogy a hadsereg változatlanul kész a német orientációra. Werth meg volt győződve, nem várhat tovább, és a tehetetlen kormány helyett neki kell kifejtenie Magyarország általa elképzelt helyét és szerepét a tengely háborújában és az annak eredményes megvívása utáni európai rendben.

Werth 1940. július 6-án egy „Magyarország revíziós igényeiről és azoknak indokolásáról katonapolitikai szempontból" készített német nyelvű emlékiratot nyújtotta át a külügyminiszternek.[165] Elsősorban nem őt akarta meggyőzni a magyar revíziós követelések igazáról és annak kihatásairól a tengely politikájára, hanem az ügyben érintett birodalmi köröket, elsősorban a Wehrmacht vezérkarát. Abban reménykedhetett, hogy a katonák tudatosítják a német külpolitika irányítóival a benne foglaltakat. Werth a saját magánvéleményét tartalmazó emlékiratot maga juttathatta el a birodalmi címzetthez/címzettekhez, esetleg az olaszokhoz is. A másolat megküldése Csákynak annak demonstrálására történt, hogy nem kívánja megkerülni a hivatalos utat. Arra aligha kérhette, hogy ő továbbítsa azt a címzettekhez. A levéltárban található kézirathoz semmilyen kísérő irat, megjegyzés nincs csatolva. Nem tudjuk, hogy a teljes felajánlkozást tartalmazó, a magyar kormány hivatalos politikájával ellentétes tanulmány elolvasása milyen reagálásokat válhatott ki Csákyból, még inkább Telekiből. Nem valószínű, hogy egyetértésükről biztosították a szerzőt. Továbbítását megakadályozni nem tudták, legfeljebb a kormányzónál tiltakozhattak. Nem ismert a kormányzónak az emlékiratról alkotott véleménye sem, akinek hozzájárulása nélkül Werth gyalogsági tábornok, a honvéd vezérkar főnöke, azt magánvéleményként is aligha juttathatta el a címzettekhez. Ezt feltehetően nem kockáztatta volna meg. Az emlékirat utóélete ismeretlen. Nem tudni milyen utat járt be. Lehetséges, hogy elküldésre sem került. Ettől függetlenül is fontos dokumentum, hiszen összefoglaló képet ad a vezérkar főnökének az ország jövőjét illető elképzeléseiről. Itt kifejtett gondolatai meghatározó szerepet játszottak későbbi vezérkar főnöki működése során hozott döntéseiben.

A terjedelmes emlékiratot a szerző a tengelyhatalmak számára készítette azzal a szándékkal, hogy meggyőzze őket, érdekük a magyar revízió elősegítése. Kizárólagosan győzelmükre és meghatározó szerepükre alapította mondandóját, ami egyben kijelöli Magyarország majdani helyét és szerepét az általuk alkotott új világban.[166]

Nagy-Magyarország szétdarabolása súlyos hiba volt, amit nemcsak az államalkotó magyarság, de az itt élő más népek – köztük szép számmal németek is – megszenvednek. A tengelynek Európa újrarendezésekor ezt az óriási hibát korrigálni kell. Külpolitikai céljaik, de főként stratégiai és katonai érdekeik alapján szükséges számukra, hogy a Közép-Duna-medence egész területét magában foglaló Magyarországban gondolkozzanak, s e területeket biztos kezekben tudják. Ehhez az ezeréves magyar államiság egységét újra létrehozva, vissza kell állítaniuk Nagy-Magyarországot, mely a Duna-térségben az egyetlen megbízható középhatalomként, egyedül képes érdekeiknek biztosítására.

[165] DIMK V. k.. 283. o.
[166] Uo. 298–306. o. (175. sz.)

A saját megérzését megerősítő német vezérkari sugalmazások nyomán az eddig a szovjettel még közös akciót is vállalni kész Werth felismerni vélte a délkelet irányú szovjet terjeszkedés feszültségkeltő hatását a német–szovjet viszonyban, ami ebben a helyzetben kijelöli Magyarország természetes helyét. A tengelyhatalmak által Délkelet-Európában és ezen belül a Duna-medencében létrehozandó és megőrzendő béke a szovjet–orosz hatalmi törekvésektől s az antant hatalmak bekerítési kísérleteitől egyaránt veszélyeztetve lesz. A Szovjetunió visszatért a több százéves nagyorosz tradíciókhoz, melynek célja a melegtengeri kijárat megszerzése és a szláv népek egyesítése. A Dardanellák és Szuez felé fogja figyelmét összpontosítani, ami a tengely élettere és befolyási övezete. A szárazföldi út Románián keresztül vezet. Ezt a megbízhatatlan és ingatag Románia nem fogja megakadályozni, mert nincs elég katonai ereje, és stratégiai, földrajzi fekvése is rendkívül kedvezőtlen. Nyílt határai nem teszik lehetővé a védekezést az orosz hatalmi nyomás és behatolás ellen, különösen most, hogy a szovjet Bukovinát és Besszarábiát már birtokolja. A Kárpátok román kézben nem képez akadályt, legfeljebb csak egy menekülési útvonalat a román csapatok romjai számára. Nem tudnák kivédeni, hogy az oroszok benyomuljanak a Kárpát- medencébe. A Kárpátok különben sem képezi Románia természetes határait, így az Románia felé nem nyújt védelmet. Mindebből következik, hogy egy jövőbeni orosz invázió esetére Románia nem kínál megnyugtató garanciát a tengely számára. Ilyen esetben – mint a jelenben is – behódolna a szovjetnek és engedélyezné az áthaladást. Tekintettel katonai gyengeségére, még abban a helyzetben sincs, hogy a tengely felvonulásához szükséges időt biztosítsa.

Meggondolandó ezért, hogy Németország a térség biztonságát, délkelet-európai érdekeinek képviseletét Magyarország vagy Románia kezébe teszi-e. Csak az egész Kárpát-medencét birtokló Magyarország képes az orosz veszély útjába állni. Erdélyt sürgősen vissza kell csatolni és létrehozni a tengelyhatalmak érdekeit védő 20 milliós Magyarországot, mely földrajzi és stratégiai adottságánál fogva eredményes ellensúlyt képezhet az orosz törekvések ellen. A Kárpátokon belül zavartalanul tudja erejét mobilizálni, amivel készen áll az orosz támadás visszaverésére. Románia gyenge és alkalmatlan erre a feladatra. A tengelynek nem érdeke, hogy egy viszonylag hosszú keleti határszakaszon az orosz hatalom két gyenge országgal álljon szemben, és a Közép-Duna medencét is fenyegesse, ahonnan viszonylag rövid előrenyomulással a tengelyhatalmak életterét is elérheti. Magyarország a Kárpát-határral még egy többszörös túlerejű orosz támadás feltartóztatására is képes. Ez az első világháborúban német segítséggel már bebizonyosodott. A tengelyhatalmak nézőpontjából nézve Magyarország biztos felvonulási terület is lenne szárazföldi és légierejük számára.

Megakadályozandó továbbá a Szovjetunió azon törekvése, hogy a pánszláv gondolat jegyében egy nagy szláv birodalmat alakítson ki. Ez egyben a bolsevizmus előretörését is jelenti, mely – Werth szerint – elsősorban a szláv népek körében talált termékeny talajra. Ennek is csak a Kárpátok vonala tud ellenállni. Ez szükségessé teszi, hogy Erdély mellett az amúgy is életképtelen Szlovákia is a magyar államtestbe kerüljön vissza.

A románokat és hadseregüket mélyen aláértékelő Werth elképzeléseibe nem fért bele a német–román szövetségi kapcsolaton alapuló stratégia, mely Moldvába helyezi egy Szovjetunió elleni támadás „sarokpontját".

Werth eddig Magyarországot, mint a szovjet elleni védekezés bástyáját ajánlotta a tengely figyelmébe. A sikeres védelem azonban lehetőséget teremt az (ellen)támadáshoz is. A Kárpát-vonal tehát nemcsak a szovjet előrenyomulást képes megakadályozni, de kedvező

bázist teremt a szovjet elleni offenzíva számára is. A Baltikum szovjet bekebelezésével létrejött a közvetlen német–orosz határ, mely fronttá válhat. Ehhez a fronthoz csak a Kárpátok vonala kínál kedvező „oldalazási" lehetőséget. A mostani kb. 180 km-es magyar–orosz határ azonban stratégiailag túl keskeny, ezért egy mélyebb stratégiai átkaroláshoz szükséges lenne azt kelet felé meghosszabbítani. Amíg a Kárpátok nagyobb része Romániához tartozik, a tengelyhatalmak nem tudják azt, mint alapvonalat, a Szovjetunió elleni offenzíva kiindulópontjaként használni. (Felmerül a kérdés, Werthnek a Kárpát-vonallal kapcsolatos felvetése a Barbarossa előkészítésének korai időszakában nem játszott-e szerepet a második bécsi döntésben, amely a Kárpátok keleti vonalát, mint a védelem biztonsági tartalékát adta magyar kézbe?) A felvonulás a Kárpátok mögött csak úgy készíthető elő, ha egész Erdély magyar államterületet képez. Magyarországot tehát úgy kell számításba venni – összegezte Werth –, mint egy Oroszország elleni offenzíva kiinduló bázisát.

A magyar szerep fontosságának kiterjesztése érdekében tért rá Werth a nyugati demokráciák háború utáni helyzetének elemzésére. Fejtegetését, mellyel meglehetős járatlanságot árult el a náci ideológia és célok ismeretében, aligha olvashatták tetszéssel az európai „új rend" megteremtésének városmányosai. Habár feltételezte, hogy a tengelyhatalmak Európa újjárendezését tartós békével fogják lezárni, mégsem zárta ki, sőt előreláthatónak tartotta, hogy a nyugati demokráciákkal igazi tartós (tengeri) békét nem tudnak majd elérni. Egy idő után újra erőre kapnak, és világhatalmuk visszaszerzésére fognak törekedni. Mindent megtesznek majd, hogy a tengelyhatalmakat visszavessék. Egy új háborút fognak előkészíteni, amelynek célja a tengelyhatalmak bekerítése. Terveik termékeny talajra találnak majd a délkelet-európai országokban. A románok, jugoszlávok, görögök, melyek jelenleg a szövetségesek érdekszférájába tartoznak, csak megsemmisítő német győzelem esetén fognak kilépni és színt vallani, hogy barátok vagy semlegesek. Politikai váltásuk azonban nem lesz tartós. Ésszerű hozzáállásuk következtében bármikor hajlandóak lesznek ismét az antant oldalára állni. Ilyen körülmények között a tengelyhatalmakat a bekerítés veszélye fogja fenyegetni. Ennek megakadályozására Német- és Olaszország igényelni fogja az erős Magyarországot, amelyik a tengely számára dél felé is az elővéd szerepét játssza. Werth erre – merész példaként – 1940 kora tavaszát hozta fel, amikor a tengelyhatalmak a prevenció érdekében egy magyar–német, illetve magyar–olasz kooperációt vettek számításba. Ennek a Hitler által letagadott akciónak az emlegetésével sem igen számíthatott elismerésre.

Werth fantáziáját elragadta az általa elképzelt lehetséges magyar balkáni szerep. A hatalmi érdekszférák ütközése, az itteni nációk gyűlölködése, a megegyezésre és kibékülésre való képtelenség, állandóan táplálják közöttük az ellenséges érzületet, ami a jövőben is így lesz. A kis nemzetek, a terület békéje és rendje érdekében szükséges, hogy ezt a területet egy hatalom – Nagy-Magyarország – a tengelyhatalmak érdekeinek megfelelően örök időkre biztosítsa. A török hódoltság idején Magyarország már betöltötte ezt a funkciót.

A román földgáz és olaj létfontosságú Németország számára. Feltétlenül szükséges, hogy az oda vezető út megbízható szövetséges ellenőrzése alatt legyen. Ennek bizonyítására Werth ismét visszatért a tavaszi megszállási akció tervéhez, amikor Románia megbízhatatlansága miatt az olajutánpótlás biztosítása érdekében a magyar katonai vezetés egyetértésével Németországnak erőfeszítéseket és intézkedéseket kellett tenni. Készen állt egy dél-magyarországi felvonulásra, hogy onnan indítson egy Románia elleni táma-

dást. Az olajvidék távolsága akkor 450-500 km volt, amit a leggyorsabb csapatok is csak többnapos menettel és harccal érhettek volna el. Ha Erdély visszakerülne, az olajszállítás a baráti és szövetséges Magyarország közreműködésével megnyugtató módon biztosítva lenne. Az olajvidék távolsága így csak 50-100 km, ami veszély esetén egy órán belül elérhető. Hogy ez milyen előnnyel járna a tengely számára, nem igényel további kommentárt. Amennyiben az utánpótlás nem lesz megnyugtató módon biztosítva, ez kritikus időkben megbéníthatja a tengelyhatalmakat.

Írásának befejezéseként Werth összegezte mondandóját: Az eddig általa felsorakoztatott túlnyomórészt stratégiai és katonapolitikai érvek azt hivatottak bizonyítani, hogy a tengelyhatalmaknak stratégiai és katonai érdeke, hogy a Közép-Duna–medence egy politikailag egységes Nagy-Magyarország kezében legyen. A velük baráti és szövetséges Magyarország középhatalommá fejlődhet, és hűségesen őrizheti az európai békét és a tengelyhatalmak kelet-európai érdekeit. Előretolt helyőrségként funkcionálhat, vagyis a Kárpátok védelme alatt szárazföldi és légi háborúik stratégiai bázisaként biztosíthatja haderőik felvonulását. Amennyiben azonban a Duna-medence a töredezettség állapotában marad, továbbra sem tekinthető stratégiai egységnek, és innen hathatós előkészületek, intézkedések nem hozhatók, felvonulási területként a tengely számára nem jöhet szóba. A tengelyhatalmak bízhatnak abban, hogy a Nagy-Magyarország újrateremtésével a visszakerülő nem magyar népek megtarthatják önkormányzatukat egy politikai, gazdasági és szociális tekintetben egyesített erős középállamban, mely a tengellyel szoros szövetséget alkot, s beilleszkedett Európa új rendjébe, és a jövőben az európai béke és a tengelyhatalmak keleti érdekeinek biztos őrzője lesz.

Werth egy szót sem ejtett emlékiratában arról, hogy a létrehozandó és szerinte a tengely számára oly hasznos Nagy-Magyarország létrejöttét milyen politikai, katonai támogatásuk révén képzeli el.

Miközben a vezérkar főnöke időt szakított magának, hogy írásban vázolja fel elképzeléseit, az általa irányított testület a csapatok mozgósításával, felvonultatásával és a határövezetben történő elhelyezésével volt elfoglalva. Fel kellett újítani, illetve napra készszé tenni a határövezetben folytatandó elhárító, valamint támadó hadműveleti terveket, s ezek intézkedéseit eljuttatni a seregtestekhez. A felvonulás július 10-én befejeződött. A hadseregek és alárendelt hadtestek parancsnokságai megkezdték a csapatok felkészítését, hogy a hadműveletekre mielőbb készen álljanak. A műveleteket semmi sem zavarta, mivel Ribbentrop és diplomatái, miközben a Románia elleni katonai lépésektől igyekeztek elrettenteni a kormányt, szóba sem hozták a magyar katonai intézkedések megszüntetését, azaz a mozgósított és felvonuló csapatok visszarendelését és leszerelését. Ribbentrop a német érdekeknek megfelelően csak egy magyar támadást akart kizárni, nem a határ menti fenyegető magyar katonai jelenlétet, ami alkalmas eszköz volt a román kormány fenyegetésére, német orientációjának siettetésére. Csak Németország képes megvédeni Romániát egy magyar támadástól. Azzal is tisztában volt, hogy a magyar kormányt és katonai vezetést, de a magyar politika németorientált köreit is nehéz helyzetbe hozná a leszerelés követelésével.

Hitler sem kérte Cianóval Telekitől és Csákytól július 11-én Münchenben a mozgósított magyar fegyveres erőnek a leszerelését, amit különben ő teljesen alkalmatlanak tartott a nagyobb erőt képviselő román hadsereg elleni eredményes hadműveletekre. Hitler csupán tárgyalásokat ajánlott a csalódott, máris kedvező döntést remélő Telekinek, melyekhez támogatását helyezte kilátásba.

A Münchenből csalódottan hazatért Teleki abban reménykedett, hogy Hitler, mivel érdeke a térségben a béke fenntartása, nyomást fog gyakorolni a románokra, megvalósulnak a tárgyalások, ahol nem térhetnek ki a területi engedmények elől. A feszültség fenntartása nem lehet német érdek.

Werth optimizmusát a müncheni tárgyalás eredménytelensége kevéssé rendítette meg. Nem változtatott ezen a német hadsereg vezetőinek München után kialakult véleményéről küldött, június 18-i keltezésű Homlok-jelentés sem. A revíziós követeléseket tekintve elsősorban a katonák részéről mutatkozik bizonyos fokú megértés. Halder, Tippelskirch tábornokok és mások kijelentései azonban ne hagytak kétséget az iránt, hogy a jelen időpontot ők sem találják alkalmasnak a revízióra. Aggodalommal szóltak arról az eshetőségről, ha Magyarország „kizárólag saját érdekeit tekintve", megtámadja Romániát, s ezzel felborítja a balkáni békét, aminek további fejleményei beláthatatlanok. Homlok megerősítve látta saját korábban kifejtett véleményét: „A magyar revíziós törekvések fegyveresen Magyarország által önkéntesen választott időpontban nem valósíthatók meg. A tengelyhatalmak részéről a megértés és jóindulat fennáll. Úgy az időpont, mint a revíziós törekvéseink mérve a tengelyhatalmaktól is függ. Egyelőre részükről a nagy helyzetre való tekintettel a békés úton való megegyezés látszik előtérben lenni."[167]

Werth Hitler és a katonák megnyilvánulásaiból azt vonta le, hogy a nyomásgyakorlás eszközének tartják a felvonult magyar honvédséget a megbízhatatlan románok ellen. Még nem vetette el annak lehetőségét sem, hogy a román olaj védelme közös akcióhoz is vezethet. Különösen most, hogy Homlok a német hadsereg erőállapotát és diszlokációját elemezve felhívta a figyelmet a birodalomból, sőt Franciaországból Lengyelországba irányuló csapatszállításokra, ami szerinte is a német kormánynak a Szovjetunióval szembeni növekvő bizalmatlanságával magyarázható. Érdekük, hogy a végleges győzelem érdekében a Szovjetunióval a konfrontációt elkerüljék, azonban, mint a német tisztek egymás közötti beszélgetéseiből kivehető, bizonyos, hogy az Anglia elleni győzelem után Németország a Szovjetunió ellen fordul. Az attasé az Anglia elleni hadműveletek megindításáról szóló hírek valódiságát is kétségbe vonta. Ez Werthet megerősítette azon hitében, hogy amit emlékiratában a német–szovjet viszonyról kifejtett, Hitler elképzeléseitől sem áll távol. Az események nyomása alatt a miniszterelnök is kénytelen lesz feladni a németekkel szembeni elutasító magatartását. Kettőjük viszonyának meghatározója – remélhetőleg – nem az ő jelen és jövővel kapcsolatos meglátásainak és ajánlásainak tagadása lesz. Közelebb hozza őket egymáshoz a román határon felvonult, háborúra készülő hadsereg iránti közös felelősség is. A közös cselekvés kényszere állhat elő, amikor majd nem tehetők megfontolás tárgyává az olyan kihívások, mint az együtt menetelés a Wehrmachttal. Werth maga mögött érezte a honvédség tábornoki és tiszti karának támogatását, akik akárcsak ő, a német villámháborús győzelem egyik meghatározó tényezőjének tartották a német politikai és katona vezetés között fennálló példamutató együttműködést. Feketehalmy-Czeydner Ferenc altábornagy, a határon felvonult 1. hadsereg vezérkari főnöke írta erről a „példamutató" kapcsolatról: „A katonai vezető tényezők és szükségletek elsőrangú fontosságának megértése arra vezetett Németországban, hogy minden államügyben a katona szava dönt. Ott államügyek eldöntésénél nem beszélnek »vezérkari szakközegekről« – ami nonsens –, hanem a katonai szempontokat természetüktől fogva elsőbbséggel ruházzák fel, s csak a módozatok tekintetében hallgatják meg a

[167] DIMK V. k. 344. o. (208. sz.)

jogi, gazdasági, közigazgatási stb. »szakközegeket«. Abból indulnak ugyanis ki, hogy a háborúk előkészítése már maga is háború, és talán olyan fontos része a háborúnak, amely már el is dönti a játszmát. Erkölcstelenség és vakság tehát a katonai vezért akkor az ország élére ereszteni, amikor a gyenge, önző, széthúzó és rövidlátó békepolitika eszközei kimerültek, a politika maga megbukott, és most mindenki a katonáktól várja a csodákat. Ezek nem állhatnak be, a katona csődöt mond, újra elsüllyesztik és szidják."[168]

A vezérkar főnöke a csapatoknál tett szemléi során a szervezési, hadműveleti és ellátási intézkedések ellenőrzése mellett fontosnak tartotta, hogy a seregtest-parancsnokságokon összegyűlt tiszteket lelkesítő előadásokban tájékoztassa a külpolitikai helyzetről s annak a számunkra várhatóan kedvező további alakulásáról. Felhívta figyelmüket, hogy az elhangzottak nem képeznek titkot, hozzák azt a legénység tudomására. A 3. hadsereg alárendelt alakulatainak a VII. hadtest harcálláspontján összegyűlt tisztjei előtt július 23-án tartott előadásában mindenekelőtt a magyar–német viszonyról megállapította, hogy az immár hosszú ideje jónak és súrlódásmentesnek nevezhető. Ebben nagy része van, hogy Magyarország volt az egyetlen állam, amelyik a délkeleti helyzet tisztázása érdekében késznek mutatkozott Németországgal közös hadműveletre. A liberális körök által az ellentétekről felfújt híresztelések alaptalanok, a légkör megrontására törekszenek. Sikertelenül, mert Berlinben tisztában vannak azzal, hogy ezek a megnyilvánulások nem a közhangulatot fejezik ki. Németország osztatlan barátsággal viseltetik Magyarország iránt.

Az erdélyi kérdés megoldása szempontjából döntő jelentőségűnek nevezte Werth a miniszterelnök és külügyminiszter müncheni megbeszéléseit. Ennek során – szerinte – Hitler és Ciano minden kétséget kizáróan Erdély egész területére elismerte igényjogosultságunkat. Azonban pillanatnyilag az európai helyzet nem olyan, hogy a tengely számára délkeleten egy háború kívánatos volna, ezért felkérik Magyarországot, halassza el jogos igényeinek fegyverrel való kivívását. Ennek ellenében Németország Olaszországgal egyetértésben ígéretet tett, hogy politikai és erkölcsi nyomást gyakorol Romániára, hogy adja fel eddigi merev álláspontját, és kezdjen tárgyalásokat Magyarországgal. Ez azonban nem jelenti azt, hogy ne lépjünk fel, ha egyéni biztonságunkat, erdélyi honfitársaink létét veszélyben látjuk. Sorra vette azokat a magyar kormány által meghatározott és szerinte a szövetségesek által is elismert eseteket, amikor a magyar csapatok azonnal megindulhatnak. A magyar kisebbség bántalmazása, a román kormány összeomlása és belső villongások kitörése esetén van a honvédség felhatalmazva, hogy fegyveresen bevonuljon Erdélybe, ha kell harc árán is elfoglalja azt. Nem szólt viszonyt Werth a német–román viszony alakulásáról, annak a honvédséget érintő negatív megnyilvánulásairól.

Werth kitért a magyar–orosz viszony alakulására is. Ennek annál is inkább szükségét érezte, mivel korábban nem zárta ki velük a katonai együttműködés lehetőségét. Cáfolta és alaptalannak minősítette a Magyarország elleni orosz felvonulásról szállongó híreket. A helyzet ennek éppen az ellenkezője, azt lehet mondani a magyar–orosz viszony kifogástalan. Bár egyelőre még nem hozták nyilvánosságra, de a közelmúltban Molotov tengely diplomaták, de a magyar köve előtt is kijelentette, hogy kormánya elismeri Magyarország jogát és létérdekét Erdélyre. A két ország között semmiféle vitás, illetve elintézetlen kérdés nincs. Különben a német követ tudtára adta Molotovnak, hogy kormánya miden orosz behatolást a Kárpátok medencéjébe barátságtalan cselekedetnek minősít.

[168] *Magyar Katonai Szemle*, 1940. 8. sz. 315. o.

Végül mondandója összegezéseként megállapította, hogy „Magyarország jelenlegi helyzete nemcsak, hogy jó, hanem briliáns, a jelenlegi helyzet döntő helyzet, ebből már visszaút nincs, hanem csak előre. Pillanatnyilag az idő nekünk dolgozik."[169]

Nincsenek ismereteink arról, hogy a seregtestparancsnokok számára tartott szűk körű eligazításokon miről beszélt a vezérkar főnöke. Hogyan nyugtatta a csapataik harckészültségének fenntartására kötelezett parancsnokokat, akik választ vártak égető kérdéseikre? Megegyezést követő bevonulásra vagy Erdély harccal történő visszafoglalására számíthatnak-e? Mikor várható az indulás? Ez azért is sürgető volt, mert, mint a hírszerzés naponta megerősítette, a határövezetbe folyamatosan újabb román csapatok és felszerelés érkeztek, ami támadás esetére egyre rontotta a magyar csapatok esélyeit. A vezérkar főnöke konkrét válaszokat nem adhatott, legfeljebb még két-három hetes kitartásra buzdíthatott. Mindenesetre optimizmust sugárzó megnyilvánulásai, a tőle megszokott határozottság megnyugtatóan hathattak.

A vezetésnek minden szinten a mozgósított több mint félmillió ember és közel fele annyi ló bizonytalan időre történő kihelyezéséből származó problémák tömegével kellett szembenéznie, melyekre az idő előrehaladtával egyre kevésbé találta a megnyugtató válaszokat. A csapatok az akkori ország területének legszegényebb részein vonultak fel. A katonák, lovak, felszerelés hosszú kihelyezése megzavarta az itteni falvak mindennapi életét, a folyamatban lévő mezőgazdasági munkálatokat. Ennek hatása a munkaerő elvonása következtében az ország egész területén érezhető volt. A terepen folyó gyakorlatok, a készenléti állások és megindulási helyek kiépítése további károkat okoztak. Fokozták a gondot a csapatok helyi beszerzései, melyek zavarták a lakosság ellátását. A hosszúra nyúló várakozás, a bizonytalanság, a sok szabadidő és semmittevés a parancsnokok erőfeszítései ellenére is rontották a csapatok fegyelmi helyzetét. A kezdeti lelkesedést néhol a csüggedés váltotta fel. Az emberek nem voltak felkészülve, hogy ilyen sokáig lesznek távol otthonuktól. A zömében paraszt katonákat izgatta az otthoni mezőgazdasági munkák – az aratás – állása. Egyre inkább kezdték kétségbe vonni bevonultatásuk értelmét, hiszen nekik nem hosszú tétlenséget ígértek parancsnokaik, hanem hogy rövidesen Erdélybe fognak menetelni. A tisztek – zömében tartalékosok – között is romlott a hangulat. Ők sem értették, hogy a kormány és katonai vezetés ígéretei, a tengelyhatalmak maximális jóindulata ellenére miért késik az indulás.

A tétlenségnek egyetlen haszna volt a vezetés számára, hogy időt nyertek a felszerelésbeli hiányosságok részbeni megszüntetésére. Sor kerülhetett a lőszerhiány pótlására, valamint a hadműveletekben fontos szerephez jutó gépkocsizó és lovasdandárok harc- és gépjármű anyagának pótlására.

A vezérkar tudatában volt, hogy a helyzet sokáig nem tartható fenn. Addig is, amíg remélhetőleg egy két hét alatt megoldódik, a fegyelemnek a meggyőzés mellett akár kíméletlen eszközök alkalmazásával történő fenntartására hívták fel a parancsnokok figyelmét. Gyakoroltassák továbbá a hadműveleti tervekben meghatározott feladatoknak megfelelően az alegységeket, ami elsősorban a készenléti és megindulási helyek elfoglalásából, illetve a támadáshoz való felfejlődés gyakoroltatásából állt.

Werthet bosszantotta a tehetetlenség, amibe belekényszerült. Természetétől távol állt a bizonytalankodás, amit a katona számára megengedhetetlennek tartott, és amit egyre nehezebb volt lepleznie katonái előtt. Mielőbb valamilyen döntést kell hozni. A tengely-

[169] *Saly Dezső:* Szigorúan bizalmas. Budapest, 1945. 225–226. o.

hatalmaknak – elsősorban Németországnak – nem lehet érdeke a feszültség robbanásig történő feszítése. A körülmények egyre inkább azt a kedvező megoldást erősítették számára, hogy a tengely nyomásra rövidesen megegyezésnek kell születnie Erdély kérdésében. Véleményét erősítették Homlok Berlinből érkező jelentései: Németországnak érdekeivel ellentétes Románia tönkretétele, ezért a magyar követelések összességével szemben kompromisszumot keres. A közvetítést azonban ilyen áron is el kell fogadni, mert követeléseinket Romániával szemben fegyveres erővel nem valósíthatjuk meg. A közvetítésnek ára lesz: „egyúttal ellenőrző szerep, s ha szükséges diktáló szerep is", a kialakított helyzet fenntartása érdekében.[170]

A Salzburgban július 27-én sorra kerülő német–román találkozótól területi döntést vártak Budapesten. A döntés már folyamatban van, eredményei a hét folyamán minden bizonnyal mutatkozni fognak, olvasható már egy nappal később a vezérkari helyzetelemzésben.[171]

A bizakodás korai volt. Budapesten ingerült nehezteléssel vették tudomásul a sovány eredményt. Salzburgban Hitler, miközben ígéretekkel és fenyegetésekkel igyekezett Romániát további közeledésre bírni, felvetette a magyar területi követeléseket is. Tárgyalásokat és kompromisszumos megoldást ajánlott az átadandó területek nagyságát illetően. Óvta a románokat a fegyveres összeütközés káros következményeitől. Ezúttal tartózkodott attól, hogy összehasonlítsa a két hadsereg erejét. Elzárkózott egy esetleges döntőbírósági közreműködéstől is, mikor a román miniszterelnök ezt megemlítette.

Hitler magatartása közel sem volt oly kemény, mint ezt Budapesten remélték. Kétségkívül a német–román közeledés további megalapozására törekedett. A magyar politikusok közül kevesen óhajtottak szembenézi a sajnálatos ténnyel, hogy Hitler nyugalmat akar a térségben, számít a román gazdasági erőforrásokra, sőt hadseregre is. Természetesen fogalmuk sem volt arról, hogy Hitler már ekkor elhatározta a Szovjetunió elleni hadjáratot, melynek Románia egyik felvonulási területe lesz. Ez alól elsősorban Werth volt kivétel, akit Homlok jelentései is segítettek az érlelődő német–szovjet ellentét s ebben Románia felértékelődő szerepének felismerésében. Ezért Homlok javallatai a kompromisszumról számára egyetlen reális megoldásként mutatkoztak. Románia várhatóan egyezkedni kényszerül, de húzza az időt, hogy erdélyi katonai erőire támaszkodva minél kisebbre redukálhassa a magyar területi követeléseket.

A honvédség vezetői között a kedvezőtlen jelek ellenére is tartotta magát az a nézet, hogy Hitler nem paktálhat le oly mértékig a közös ellenség románokkal, hogy számunkra kedvezőtlen területi döntést hozzon. A katonai hagyományokon alapuló német–magyar bajtársi szövetség is kiállja a próbát az erdélyi kérdés körüli csatározásokban. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a német hadsereg presztízse a kora nyári nagy győzelmek hatására tovább nőtt nemcsak a hivatásos, de tartalékos tisztek előtt is. Ekkor még némi kölcsönös rokonszenv is tapasztalható volt a két tisztikar között. A tájékozottabb vezérkar arra számított, hogy a német–román közeledés és kapcsolatok elmélyülése ellenére a német hadsereg vezérkara Hitlernél felkarolja a magyar törekvéseket. Jó jelnek tekintették, hogy tavasszal Románia megszállásának előkészítésekor is figyelembe vették a magyar vezérkar felajánlotta együttműködést, bár Hitler ezt nem ambicionálta különösebben. Baráti gesztusként értékelték továbbá, hogy a német vezérkar tagjai olyan bizalmas

[170] DIMK V. k. 358. o. (221. sz.)
[171] Vkf. Helyzetközlés: 78. sz.

értesülésekhez juttatták magyar bajtársaikat, melyeket a német külpolitika nem óhajtott a magyar kormány tudomására hozni. Arra nem terjedt ki a figyelmük, hogy az esetek jó részében nem a német vezérkariak jóindulatú pletykálkodásáról, hanem tudatos, a diplomácia által szükségesnek tartott hírkiszivárogtatásról volt szó.

Az idő előrehaladtával azonban elsősorban a csapatok tisztjeinél a magyar–német kapcsolatokra is kiterjedő értetlenség és a hangulat romlása volt érezhető. A vezetés a szövetségi hűség, a magyar és német hadsereg közötti bajtársi együttműködés múltjának és jelenének még fokozottabb előtérbe állításával kívánta áthidalni a helyzetet.

A kifelé optimizmussal teli és közeli megoldást ígérő kormányon Salzburgot követően bizonytalanság uralkodott el. A következő lehetőségekkel nézett szembe: kompromisszumos megoldást eredményező tárgyalásokat kezdeményez a román kormánnyal; a tárgyalások meghiúsulása esetén megkísérli legalább Erdély egy részének fegyverrel történő visszafoglalását; a honvédség minden eredmény nélküli demobilizálása. Ez utóbbi megoldás elfogadhatatlan volt. Teleki tisztában volt vele, ha a tárgyalások eredménytelenek lesznek, és ezt követően nem tesz a katonai megoldást is magában foglaló lépéseket, a kormány ellehetetlenül a közvélemény előtt, s jobbról támadásoknak teszi ki magát. Ő, mint a revíziós gondolat atyja, személyében sem vállalhatta és nem is gondolt az eredménytelen visszavonulásra. Bízott a kétoldalú tárgyalások sikerében, a Hitler által ehhez megígért támogatásban, de nem szívesen gondolt a román kormány által felvetett döntőbírói közreműködésre.

Werth és Bartha is elképzelhetetlennek találták a visszavonulást. Ez a kudarc megmagyarázhatatlan a cselekvésre kész hadseregnek. A hosszan tartó mozgósítás és kihelyezés megszüntetése minden eredmény nélkül demoralizáló hatást váltana ki mind a tisztikar, mind a legénység körében. Megrontaná a viszonyt a hadsereg vezetése és az események előtt értetlenül álló tisztikar között. Megkérdőjelezné a német orientációra alapozó egész vezérkarfőnöki tevékenységét, ami elkerülhetetlenné tenné lemondását. Egy ilyen helyzet a szélsőséges politikai erők nem kívánatos aktivizálódásához vezetne hadseregen belül és kívül.

Werth bízott a tárgyalásos megoldásban. A románok tárgyalási készségét nem sokra becsülte, ezért változatlanul csak a németek támogatásával és nem ellenükben tartotta lehetségesnek a helyzet megoldását. Telekivel ellentétben egy döntőbíráskodást sem tartott elvetendőnek. A tárgyalások meghiúsulása esetén marad a fegyveres megoldás. Erdély legalább részbeni visszafoglalása sikeres hadműveletekkel egyre kevésbé látszott kivihetőnek. Tisztában volt a határ túloldalán felvonult román erők túlsúlyával, mellyel szemben nem képes megnyugtató és sikerrel biztató erőfölényt biztosítani. Korábban a dezorganizált román erők ellen a német vagy szovjet együttműködésben megvívott hadműveletek még eredményt ígértek. Ribbentrop azonban a július eleji sikerrel kecsegtető helyzetben, mint Németország érdekeivel össze nem egyeztethető lépést, ezt megakadályozta. Azóta a román hadsereg rendezte sorait, megerősödött és jelentős túlerőt vonultatott fel a magyar csapatokkal szemben. Folyamatosan érkeznek jelentések a beérkező újabb román erőkről. Fegyverzetük, éppen a német támogatás révén is, sokat javult. Szervezettségük, kiképzésük és morális erejük jobb, mint amire számítani lehetett.[172] Németország bizonyosan jól felfogott érdekében szállít fegyvereket nekik, bizonyosan nem azért, hogy a magyar hadsereg ellen erősítse a már szinte szövetségesének számító

[172] Vkf. Helyzetközlés: 108–109. sz.

Romániát. Messzemenőbb tervei vannak vele. Mindebből következőleg, felvetődik a kérdés, Németország most milyen álláspontra fog helyezkedni egy magyar támadás esetén? Mindenesetre a számunkra amúgy is egyre romló erőviszonyok között, katonai akciónkra csak legvégső esetben, az erdélyi magyarság elleni támadások, illetve a kétoldalú tárgyalások eredménytelensége esetén kerülhet sor.

Azt nem tudta Werth, hogy Hitler július 31-én a Berghofban az összegyűlt német katonai vezetők előtt már meghatározta a Szovjetunió elleni hadjáratban részt vevő erők nagyságát és 1941 tavaszában megjelölte a hadjárat kezdetét is. Közölte, ki akarja küszöbölni Délkelet-Európában a felvonulást zavaró tényezőket, ami magában foglalja a magyar–román viszony rendezését is.

Július elején a vezérkar tervezői Werth iránymutatása alapján alakították ki hadműveleti tervet, mely a felvonult seregtestek számára meghatározta a támadó hadművelet során végrehajtandó feladatokat. Sajnos a vezérkar hadműveleti iratanyaga a Hadtörténelmi Levéltár 1944-es kitelepítése során teljes egészében elpusztult, így nem ismerjük az erdélyi felszabadító hadműveletek tervét sem. Egész Erdély elfoglalása megoldhatatlan feladat elé állította volna a csapatokat, ezért nem is volt tervezhető. Amint ez a megmaradt irattöredékekből és visszaemlékezésekből megállapítható, a terv a határmenti városok elfoglalását és a Szamos-völgyébe történő benyomulást tűzte közvetlen feladatként a csapatok elé. Ez elégségesnek mutatkozott, hogy – amennyiben a harcokra egyáltalában sor kerül – kiváltsa Németország közbeavatkozását, alkalmat adjon a döntőbírói fellépésre. Ennek Werth meggyőződése szerint legkésőbb 1-2 napos, remélhetőleg még kezdeti magyar sikerek jegyében folyó csatározások után be kell következni. Így a várható veszteség is még elviselhető lesz. Nem zárta ki azt sem, hogy amennyiben a román kormány megszakítaná a német nyomásra megkezdődő tárgyalásokat s makacsul ellenállna a magyar követeléseknek, úgy esetleg Németország támogatásával is sor kerülhet beavatkozásunkra.

Teleki is tisztában volt a két hadsereg közötti erőviszonyokkal, ezért tartott a tárgyalások meghiúsulása esetén elkerülhetetlenné váló fegyveres megoldástól. Ő is abban bízott, hogy a támadást még a súlyosabb veszteségek és kudarcok elszenvedése előtt meg lehet állítani. Az ily módon számra nem kívánatos helyzet elé kerülő Németország fegyvernyugvást hirdet, majd területi engedményekre fogja rábírni Romániát. Azt sem zárta ki, hogy Románia még előbb döntőbíráskodást fog kérni a Hitlertől, ezzel elkötelezve magát Németország mellett. Az augusztus 7-i minisztertanácson Teleki a tárgyalásokat megelőző tájékozódás céljából Budapestre érkezett Bossy volt budapesti román követre hivatkozva erről tájékoztatta a jelenlévőket. A románok remélik, hogy a tengelyhatalmak nem engedik meg a fegyveres összecsapást Magyarország és Románia között. Ezért bíznak a döntőbíráskodásban. Ez elkötelezettséget jelent részükről, amit nekünk mindenképpen el kell kerülni.

A kérdés kezelése markáns nézetkülönbséghez vezetett Werthtel. Ő ugyanis nem elvetendőnek, hanem célravezető megoldásnak tartotta, ha alkalmasint a magyar kormány is döntőbíráskodás iránti igénnyel fordul Németországhoz. A miniszterelnök aggályoskodását érthetetlennek tartotta. Elképzelhető, hogy Werth ezt a később nagy vihart kiváltó véleményét Fütterer német légügyi attasé előtt is kinyilvánította, de az sem kizárt, hogy az környezete valamelyik tagja által jutott német fülekbe.

Megdöbbentő, de semmi nyomát nem leljük annak, hogy ezekben a nagy fontosságú kérdésekben Teleki közvetlenül érintkezésbe lépett volna Werthtel, hogy kikérje véleményét. Úgy látszik, a tavaszi német átvonulás ügyében összehívott és eredménytelennek

bizonyult értekezletet követően nem kívánt közvetlen kapcsolatba lépni a kérését negligálóval. Közös megbeszélések helyett csak Barthán és Csákyn keresztül érintkezett vele, és közölte a maga és kormánya állásfoglalásait. Arról sem tudunk, hogy Werth, aki – többször kifejtette – a háborús konfliktus szempontjából meghatározó jelentőséget tulajdonított a politika és hadsereg együttműködésének, makacsságát félre téve kereste volna a lehetőséget a közeledésre. Hallgatott a kormányzó is, aki úgy látszik ez esetben sem tartotta szükségesnek a helyzet tisztázását.

Hosszas várakozás után, augusztus 14-én Hory volt varsói követ vezetésével Turnu Severinbe utazott a magyar küldöttség, hogy végre döntésre vigye a két ország közötti területi vitát. A vezérkart Ujszászy ezredes képviselte. Amint ez közismert, az álláspontok összeegyeztethetetlensége kétségtelenné tette, hogy megegyezésre nincs remény. A kezdetben még reménykedő magyar kormánykörök egyre csüggedtebben fogadták a híreket. Augusztus 24-én a tárgyalások végleg megszakadtak, a magyar küldöttség visszatért Budapestre. Hitler ígéretei ellenére láthatólag teljes passzívitással szemlélte a tárgyalások sikertelenségét.

Habár Teleki Münchenben kijelentette Hitlernek, hogy a megegyezés elmaradása esetén Magyarország kénytelen lesz fegyverrel fellépni, jelenleg is aligha számíthatott Hitler jóváhagyására. Azt végleg elvetette, hogy döntésért hozzá forduljon. A visszavonulás azonban már lehetetlen volt. A kormány a kormányzó hozzájárulását elnyerve úgy döntött, hogy megindítja a csapatokat. A hadseregparancsnokok már augusztus 23-án megkapták az irányelveket a hadműveletek megindítására. „Híreink és jelek szerint Románia Erdély fegyveres védelmére készül. Román erőknek Magyarország területére való betörései várhatóak azzal a céllal, hogy a békét megzavarják, a békés megegyezést lehetetlenné tegyék és háborút provokáljanak."[173] Fel kell készülni arra, hogy a hadsereg a románok „kezdeményező betörését ellentámadással" megtorolja. A csapatok készüljenek fel, hogy a „fővezérség külön parancsára" az ellentámadó hadműveleteket azonnal megkezdhessék, amit az összes felvonult magyar erő egyidejű akcióba lépésével általános támadó hadműveletté kell fejleszteni.[174] A csapatoknak augusztus 26-ról 27-re virradó éjjel kell a támadáshoz felfejlődniük és elfoglalni a kijelölt megindulási körleteket, hogy 28-án hajnalban a határ egész hosszában megindulhassanak.[175]

Csáky, akinek Werthez hasonló aggályai voltak a katonai akcióval kapcsolatosan, és közel állt hozzá egy Németország számára is kedvező megoldás gondolata, szükségesnek tartotta a birodalmi kormány várható reakciójának kipuhatolását a magyar lépésre. Már 24-én kérette a német követet, és nyomatékosan közölte vele, hogy a tárgyalások megszakadtak, a kialakult helyzet bizonytalan. Erdmannsdorff azonnal táviratozott Berlinbe: benyomása szerint, ha a tengely közbe nem lép, Magyarország rövidesen támadást indít.

Augusztus 26-án Csáky ismét kérette a német követet, és tájékoztatta a helyzet alakulásáról. A kormányzótól és a hadseregtől szemrehányásokat kapott, amiért felült a románok halogató taktikájának, ami lehetővé tette, hogy újabb csapatokat irányítsanak Erdélybe. Egy magyar támadás esetén ezt a veszteségek növekedésével fogjuk megfizetni. Az erdélyi magyarokkal való brutális román bánásmódról érkező hírek robbanásig feszítik a hangulatot. A román magyarázatok nem kielégítőek. A müncheni találkozón a

[173] HL Főv. hdm. 40/600.
[174] Uo.
[175] HL 390/2. hds. I.a. 40. és 320/2.dd. I.a. 40.

Führer megállapításait úgy értelmezték, hogy csak a jól felfegyverzett román hadsereggel szemben óvta a magyar kormányt, nem pedig a német érdekek sérülése miatt. Ebből a kormány arra a következtetésre jutott, hogy szabad kezet kapnak, ha Románia végleges elutasító magatartást tanúsít. Csáky bizalmasan megemlítette még, hogy a Führer kedvező üzenete a kormányzónak megfelelő erővel bírna, hogy visszatartsa őt és a hadsereget valamilyen gyors akciótól. Ő nincs abban a helyzetben, hogy ezt megtegye, mert az a látszat keletkezne, mintha Románia pártját fogná. A döntőbíróság lehetőségét Csáky nem hozta szóba. Kérte a német követet, tájékoztassa feletteseit a beszélgetésről.[176] Csáky ugyanekkor utasította Sztójayt, hogy érdeklődje meg, a német birodalmi kormány egy magyar–román konfliktus esetén szigorú vagy megértő magatartást tanúsít-e.[177]

Moszkvában Kristóffy augusztus 23-án felkereste Molotovot. Ha a magyar–román tárgyalások megszakadása esetén a fegyveres megoldás lép életbe, a magyar kormány számíthat-e a Szovjetunió barátságos magatartására?[178] A válasz két nap múlva megérkezett: a magyar követeléseket megalapozottaknak tartják. Magatartásuk kedvező lesz Magyarország számára.[179]

A magyar kormány hivatalos állásfoglalásának berlini átadására augusztus 27-én, a tervezett katonai akció megindítása előtti nap délutánján került sor, nem sok időt adva a német álláspont kifejtésére és a harccselekmények leállítására, holott az éppen a várható német reagálást volt hivatva megtudakolni és az esetleges retorziót elhárítani. A Sztójay által Woermann-nak átadott üzenet kifejtette: a tárgyalások kudarca után a magyar kormány a katonai megoldás gondolatával foglalkozik. Nem szabad megvárnia, hogy a katonai helyzet Románia számára még kedvezőbben alakuljon, így magának kell meghatároznia a beavatkozás időpontját. A kormány tisztázni szeretné, vajon szigorúan vagy jóindulatúan semleges magatartást tanúsít-e a birodalmi kormány, azaz „a semlegesség mely fokára, illetve formájára helyezkedne a Német Birodalom Romániával szemben?"[180]

Az üzenet ekkor már ad acta volt teendő, ugyanis a román kormány közölte Berlinnel, hogy a területi vitában hajlandó elfogadni a tengelyhatalmak döntőbíráskodását. Miközben Sztójay átadta a kormány üzenetét, Ribbentrop felhívta Csákyt, és augusztus 29-re Bécsbe hívta a magyar kormányfőt és a külügyminisztert.

A közeli magyar támadást sejtető s az ezzel kapcsolatos német állásfoglalást megtudakolni hivatott üzenet átadására meglehetősen későn került sor. Az eredeti támadási terv végrehajtása esetén ugyanis éppen a birodalmi kormány reagálására nem adott volna elég időt. Erre két magyarázat is elfogadhatónak látszik. Az első szerint a magyar támadás elhatározása csak a németeknek szánt blöff volt. A kormány ezt a módot találta alkalmasnak, hogy a kérdést a holtpontról elmozdítsa. A másik, hogy Teleki valóban el akarta indítani a csapatokat augusztus 28-án hajnalban, megelőzve a német közbeavatkozást és biztosítva ezzel az önálló kezdeményezést, vállalva az esetleges retorziós lépéseket is. Ez utóbbi szerint a magyar üzenet átadása azért történt ily késői időpontban, hogy már ne legyen lehetőség az akció megakadályozására. Ez esetben Teleki nem mérte fel helyesen környezete reagálását. Nem gondolta, hogy a németek már az intézkedés kiadását követő órákban ismerték a tervezett akciót időpontjával együtt.

[176] DGFP X. k. 544. o. (393. sz.)
[177] A Wilhelmstrasse... i. m. 515. o. (343. sz.)
[178] DGFP X. k. 508. o. (314. sz.)
[179] Uo. 527. o. (318. sz.)
[180] A Wilhelmstrasse... i. m. 515. o. (343. sz.)

Hitler magyar és román diplomáciai és katonai csatornákon keresztül pontosan értesült a krízis alakulásáról. Most elérkezettnek látta az időt a beavatkozásra: diplomáciai, de ha szükséges katonai eszközökkel rendezi és a maga hasznára fordítja a román–magyar viszályt. Attól tartott, hogy a fegyveres konfliktus kitörése és a magyar bevonulás esetén a magyar törekvéseket pártoló Szovjetunió is megindul. Jelentések érkeztek a román határ menti szovjet csapatmozdulatokról is. Szükségessé válhat a román olajvidék gyors megszállása. Nem volt megengedhető, hogy a román hadsereg, melynek a Barbarossa tervben szerepet szánt, a magyarok elleni harcban pazarolja az ő támogatásával kiegészített felszerelését. Ezért már 26-án este Halderrel is tanácskozott, s a diplomáciai megoldás sikertelenségének esetére katonai előkészületekre adott parancsot. Az előkészületeket, megfelelő gépesített csapatok és légierő összevonását, augusztus 30-ig kellett végrehajtani úgy, hogy az ne izgassa fel túlzottan a Szovjetuniót.[181]

Augusztus 30-án megszületett a bécsi döntés. Az ország lakossága érthető örömmel fogadta. A Bécsből hazafelé utazó magyar küldöttséget tomboló lelkesedés kísérte a közbeeső állomásokon. Teleki közben fülkéje mélyébe húzódott, s a lemondás gondolatával foglalkozott. Politikája csődjének tekintette amit Bécsben Erdmannsdorff Csáky tudtára adott, nemcsak a román, de a két fél közös óhajának tekintik a döntőbíráskodást. Werthet jelölte meg forrásként, aki már korábban Fütterer előtt úgy nyilatkozott, hogy a döntőbíráskodás óhaja a magyar kormány szándékától sem áll távol. Tehetetlenséget érzett: képtelen megfékezni a politikája ellenében ható erőket. Képtelen úrrá lenni Werth felett, aki állam az államban, egyre nagyobb befolyással bír a kormányzónál is, s minduntalan beleavatkozik az ország sorsára kiható döntésekbe, előidézve azoknak a kormány politikájával ellentétes kimenetelét. Ezúttal is súlyosan kompromittálta a kormányt. „Ez történt akkor – panaszolta hazaérkezése után Horthynak –, amikor a kormány egész politikája arra volt építve, hogy mi nem kérünk döntőbíróságot, mert érdekeink azt kívánták, hogy a románok kérjenek, vagy hogy a tengelyhatalmak fejezzék ki ilyen szándékukat. Csáky közölte is Erdmannsdorff-fal, hogy ez a kijelentés a kormány politikájával ellentétes. Kénytelenek voltunk tehát ebben is a vezérkar főnökének politikai nyilatkozatát dezavuálni."[182]

Teleki számára a Werth iránt érzett gyűlöletté fokozódó ellenszenve nem hagyott kétséget az őket tájékoztatók igazmondása felől. Eszébe sem jutott, hogy külügyminisztere sem tartotta teljesen elvetendőnek, hogy döntőbíráskodást kérjünk, így részéről sem kizárt ennek illetéktelenek előtti korábbi óvatos megpendítése. Hazatérte után nem kereste meg azonnal Werthet, hogy meggyőződjön a hallottak igazáról, hanem az átélt kudarctól gyötörve, Horthyt lepte meg lemondásával. Megválaszolhatatlan kérdések merülnek fel előttünk: Vajon Teleki felháborodását közvetlenül Werthnek is tudomására akarta-e hozni? A későbbiek azt valószínűsítik, hogy ez nem állt szándékában. Ha erre nem volt hajlandó, a kormányzónak hagyta ezt a hálátlan feladatot? A kormányzó a miniszterelnök kifogásaiból mennyit tartott szükségesnek tudtára adni? Werth végül feltehetően tőle értesült a miniszterelnök vele szembeni haragjáról s annak okairól? Ha Werth tudtára jutottak a miniszterelnök kifogásai, úgy érezte-e, hogy az ország miniszterelnökével szemben tisztáznia kell magát? Ennek megtörténtére semmi sem utal. Vajon mit gondoltak egymásról a szeptember 5-i szatmári bevonuláson Horthy két oldalán állva, miközben az üdvözlő beszédeket hallgatták és a csapatok díszmenetét fogadták? Werth Teleki szo-

[181] *Halder:* i. m. II. k. 78. o.
[182] MOL K 589. I. B.

kásosan komor, rezzenéstelen arcáról nem sokat olvashatott le. Ha hivatalosan nem is, de mellékcsatornákon bizonnyal eljutott hozzá Teleki lemondásának híre és annak okai. Legalábbis lehettek sejtései, hogy ebben az ő személyének is része van. Nem vonhatta kérdőre a miniszterelnököt. Csáky azon kevesek egyike, aki tudott a lemondásról, tájékoztathatta volna, azonban Teleki minden bizonnyal diszkrécióját kérte. A boldogságban úszó kormányzónak kisebb gondja is nagyobb volt, mint hogy a feszült hangulatot oldja maga körül.

Werth figyelmét igyekezett az elvonuló csapatokra összpontosítani. A Teleki miatt érzett bosszúságát Nagybaczoni Nagy Vilmos gyalogsági tábornokon, a Szatmárnémetibe bevonuló I. magyar hadsereg parancsnokán vezette le. Nagy Vilmos vetélytársa volt vezérkarfőnöki kinevezésekor, s azóta is fenntartásokkal közeledett hozzá. Minden lehetőséget kihasznált, hogy kellemetlenkedhessen – panaszolta Nagy Vilmos: „ez alkalommal sem mulasztotta el, hogy borsot törjön az orrom alá. Amikor ugyanis a díszmenet még javában folyt, és a vonatalakulatok vonultak el, nem törődve a helyzet ünnepi voltával, hirtelen felém fordult és indulatosan kérdezte, hogy mit keresnek a díszmenetben a vonatjárművek is, mikor ő úgy rendelkezett, hogy csak a csapatoszlop, ellátó alakulatok nélkül, meneteljen el a kormányzó előtt. Azért – feleltem –, mert jóváhagyásommal a hadtestparancsnok így intézkedett. Itt csak az ütközetvonat – lőszer és élelem – megy a csapatokkal. A románok még az utolsó pillanatban is azt mondták, hogy nem nyugszanak bele a döntésbe, és az Avasban meg fogják támadni a bevonuló magyar alakulatokat. A hadtestparancsnoknak, mint felelős vezetőnek felfogása és intézkedés szerint a csapatoknak a lőszert és az élelmet magukkal kell vinniök, mert ha most elválasztják őket egymástól, akkor ma már nem találkozhatnak, és így ellátásuk nem lesz biztosítva."[183] A vezérkari parancsban különben sem volt szó arról, hogy a vonatok nem követhetik a csapatoszlopot. A kormányzó a szóváltást hallva, közbeszólt, s Nagynak adott igazat. A vita ezzel véget ért ugyan, a kormányzó leintését azonban aligha tudta a vezérkar főnöke megemészteni. Werth – mint Nagy Vilmos emlékiratában elpanaszolja – ezt követően egész az ő „jóakaratának" tulajdonított 1941. januári nyugállományba helyezéséig nem szűnt meg kellemetlenkedni.

A kormányzó maradásra bírta Telekit. Az anomáliák tömegét tartalmazó levelében foglaltak orvoslását ígérte neki. A legnehezebb feladatnak a miniszterelnök és Werth közti elmérgesedett viszony feloldása ígérkezett. Az erdélyi bevonulás elfoglaltságaira hivatkozással azonban el lehetett odázni a kényes ügyet. A kormányzó meg akarta tartani Werthet, akit képzett katonának, jó emberének ismert meg, adott véleményére, s gyakran hagyta magát meggyőzni általa még Telekivel szemben is. A német hadsereg nyugati sikerei, a végül is Németország segítségével megvalósuló területnyereségek – jelen esetben Erdély – erősítették a Werth által képviselteket, Horthy számára is egyre elfogadottabbá lett a kül- és katonapolitika német orientációhoz való közelítésének szükségessége. Werth személyében biztosítékot látott, hogy közreműködésével a szélsőjobbtól befolyásolt tisztikart maga mellett tudja tartani, kifogja a szelet azok vitorlájából, akiknek a hadseregen belüli előretörése egy szélsőjobboldali, a kormányzó ellenőrzése alól kicsúszó, érdekeit sértő, hatalomátvételig is terjedhető veszélyt idézett fel.

Werth természetesnek találta, hogy a Legfelsőbb Hadúr, ha Teleki befolyására nem is a helyzet alakulásának megfelelő mértékben, de támogatja és megvédi a hadsereg irá-

[183] *Nagybaczoni Nagy:* i. m. 43. o.

nyításában képviselt törekvéseit, annál is inkább, mert meggyőződése szerint – amint ezt a négyszemközti találkozásaik és referálásai alkalmával elhangzottak megerősítették – azok tőle sem állnak távol. Értékeli felkészültségét, szakmailag indokolt és határozott előterjesztéseit, javaslatait. Ha nem így lenne, a miniszterelnök kívánságára már rég menesztette volna. Azt remélte, mivel a bécsi döntés is őt igazolja, a jövőben még fokozottabb támogatást fog élvezni a miniszterelnökkel szemben. Mindazonáltal felismerve Horthynak Telekihez fűződő szinte baráti kapcsolatát, valamint saját mozgásterének határait, valószínűleg sohasem lépett fel a kormányzónál nyíltan Telekivel szemben. Ő csak az erre mindig nyitott kormányzónak objektíven, a tőle telhető meggyőző erővel igyekezett megvilágítani a hadsereg problémáit, helyzetének alakulását, előadni a hadsereg részéről a kormány által kitűzött célok megvalósításának érdekében tett javaslatait.

Teleki igyekezett respektálni Horthynak Werthtel szembeni engedékenységét, szándékát, hogy a hadseregvezetést általa saját helyzete biztosítására is kezében tartsa. Azonban a kormányzót nem volt nehéz meggyőzni a Werth által képviselt és célravezetőnek tartott stratégia helyességéről. Németország sikerei és megkerülhetetlensége a térség politikájában rá is meggyőző hatással voltak. Teleki veszélyesnek tartotta, hogy a kormányzó engedi eluralkodni magán ezeket a hatásokat. Óvni akarta, de egyre kevésbé tudta meggyőzni, hogy a vezérkar politikailag szűk látókörű főnöke és a mögötte felsorakozó hozzá hasonló katonák olyan külső és belső erőknek válnak eszközeivé és kiszolgálóivá, melyek hatalomra jutása nem kívánatos hatással lesz az ország és a kormányzó helyzetére.

Az elkeseredett Teleki első felindulásában szeptember 1-jén a kormányzóhoz írt levelében kifejtette, hogy a várhatóan tovább élesedő helyzetben egy olyan, a kormányzó bizalmát élvező ember kezébe kell letenni a hatalmat, aki a „miniszterelnök tényleges jogaival jön, és úgy lép fel". Ajánlatot is tett a megfelelő emberre, ami nem volt mentes a kormányzónak szánt iróniától. „Én valószínűleg nem vagyok erre alkalmas, mert túlságosan engedtem, hogy fejemre nőjenek a katonák, és ezért kevesebb lesz a tekintélyem, mint egy új embernek. Olyan ember kell, mindegy hogy katona vagy civil, aki teljes bizalmadat bírja. Ezért gondolnám, de csak ezért, Werthet vagy Fischer Lajost, bár különben távolról sem tartom alkalmasnak egyiket sem az ország vezetésére, és a mai helyzetben a mienk vezetésére éppen nem. Ugyanezt tartom Sztójayról, aki másrészt a németeknek szimpatikus volna és katona."[184] Óvta a kormányzót a katonai diktatúrától, ami Werth vagy Sztójay vezetése esetén fenyegető valósággá válhat, pedig az ország jövője ezzel ellentétes. Végül Keresztes-Fischer Lajost ajánlotta, aki vele mindenben egyetért.

Végül a miniszterelnök hangsúlyozni kívánta, hogy a Werth és közte kialakult helyzet miatt azért nem szólt, nehogy az a Werthtel szembeni személyes antipátiának tűnjön. Sajnál elmenni, mert aggódik az ország sorsáért. „Ezért tartottam ki máig is, és tettem (túl) magamat mindezeken a nehézségeken. Ezért hagytam a dolgokat ily sokáig mindinkább elfajulni, azaz elfajultan maradni. De ahányszor próbáltam szólni, sohasem kaptam igazat a katonákkal, nevezetesen a vezérkar főnökével szemben. Márpedig kötelességemnek tartottam hazámat és a kormányzómat, akihez baráti szálak is fűznek, e helyen szolgálni és kitartani. Ma azonban a feladatok megnőttek, és azt az erőt már nem érzem magamban, hogy ezeknek a feladatoknak ilyen tisztázatlan és bizonytalan helyzetben ne-

[184] Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1962. 233. o.

kivágjak."[185] Teleki itt még csak általában Werth számára a továbbiakban elfogadhatatlan magatartásáról írt, azonban arról nem, mi volt az utolsó csepp a pohárban.

Lemondásának indokait csak másnap terjesztette terjedelmes feljegyzésben Horthy elé. Mindenekelőtt felhívta figyelmét az egyre növekvő befolyásra, amelyet a hadsereg a polgári kormányzatra gyakorol. Tizennyolc havi türelmes tapasztalat alapján teljes felelősséggel jelenthetem ki – írta –, hogy „Magyarországon jelenleg két kormányzati apparátus és két kormányzat van: az egyik a törvényes, a másik a közigazgatás minden ágára kiterjedő katonai kormányzat, amelynek működését a törvényes kormányzat áttekinteni és ellenőrizni se tudja". Türelemmel és tapintattal eddig „valahogy el tudtam lavírozni ezen nehézségek között, habár természetesen korántsem tudtam elhárítani az államigazgatásra és különösen gazdasági életünkre gyakorolt számos igen káros dolgot".[186] Ilyen körülmények között felelősséggel vezetni nem lehet. Egy új miniszterelnök az igen bonyolult viszonyok között csak úgy lesz képes az összes problémákat egy kézben tartva felelősséggel cselekedni, ha ehhez megkapja azt a lehetőséget, hogy „a legfelső hadúri jogok kivételével minden egyéb vonatkozásban a legfőbb intéző legyen".[187] Teleki tudta, hogy Horthy igen érzékenyen figyel a hadúri jogait érintő minden vélt vagy valós sérelemre és ezekkel mindenkor szembeszegül. Hadúri jogait a vezérkarnak neki közvetlenül és kizárólagosan alárendelt főnökén keresztül gyakorolja. Tisztában volt ezzel Werth is, aki e jogok hadseregbeli megtestesítőjeként, a hadúr védelmét élvezve fejtette ki működését. A hatáskörét túllépő intézkedései aligha voltak lehetségesek a kormányzó –legalábbis hallgatólagos – jóváhagyása nélkül. Aki őt támadja, veszélyes vizekre téved, mert a hadúri jogok kritikusává léphet elő. Ennélfogva Telekinek a vezérkar főnöke elleni fellépése közvetve a kormányzó személyét is érintette. Ezért szükségesnek találta, hogy kitérjen a hadúri jogok gyakorlásának kérdésére, „amelyek vonatkozásában – úgy látszik – kételyeket és félelmet keltettem főméltóságodban". Teleki leszögezte, hogy a törvény értelmében „a hadsereg vezérlete békében és háborúban, annak belső szervezésére és vezénylésére vonatkozó ügyek a hadúri jogok körébe tartoznak, s mint ilyen az államfő által személyesen, a felelős kormány kikapcsolásával intéztetnek". Mindazonáltal a kormány sok vonatkozásban „ezekkel kapcsolatos tényekért is felelős az országgyűlésnek". „Mindazok az ügyek azonban, amelyekkel a hadsereg tevékenysége az államvezetés és igazgatás egyéb területeivel érintkezésbe jut, vagy azokba bekapcsolódik, csak a felelős kormány által intézhetők."[188] A háborús felkészülés során a személyi és anyagi erőforrások mozgósítása elkerülhetetlenné teszi, hogy a hadsereg az államigazgatás számos területén közvetlen szerephez jusson. Ide sorolhatók a termelés haditermelésre történő átállítása, ellenőrzése, népmozgalmi nyilvántartása stb. Ez a szerep azonban nem jelenthet a hadsereg részéről önálló ügyintézést, csak a honvédelmi érdekek képviseletét, érvényesülésének ellenőrzését. Ebből következőleg „a hadsereg azon tagjai, akik ezeket a feladatokat az igazgatásai ágakban végzik – bár személyi és fegyelmi tekintetben katonai felsőbbségük alá tartoznak és az alól ki nem vonhatók, mégis, az igazgatás terén végzett funkcióik tekintetében a felelős kormány, illetve az illetékes miniszter irányítása alatt kell állniuk."[189] Amennyiben ellenük kifogás merül fel vagy feleslegessé válnak, eltávolítandók.

[185] Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1962. 233. o.
[186] Uo. 238. o.
[187] Uo. 239. o.
[188] Uo.
[189] Uo.

Különösen veszélyesnek tartotta a miniszterelnök a katonáknak a kormány tudtán kívül és szándékait megkerülve a gazdaság terén kezdeményezett önálló akcióit, melyek igen kellemetlen kényszerhelyzeteket eredményeztek. Megtörtént esetek felsorolásával támasztotta alá, hogy a felesleges, a katonai vezetés, személyesen a vezérkar főnöke által is kezdeményezett, honvédelmi érdekekkel indokolt erőszakos beavatkozások a gazdaságba és az iparba, melyek elsősorban szükségtelen megrendelésekben és kapacitásemelésekben, a pénzzel történő felelőtlen gazdálkodásban nyilvánultak meg, jelentős károkat okoztak.

A legsúlyosabban azonban a hadsereg Werth által jóváhagyott önálló külpolitikai tevékenysége érintette Telekit. Elkerülhetetlen – írta –, hogy a hadseregvezetés saját attaséi útján információkat szerezzen s utasításokat adjon. Ez azonban nem jelenthet „a felelős kormány külpolitikájától eltérő vagy azzal bármilyen tekintetben ellentétes, vagy külön úton járó, vagy még csak a külügyminiszter részéről minden részletében nem ismert külpolitikai működést", amiből következik, hogy e jelentések politikai információiról a külügyminiszternek tudomásul kell bírnia, úgyszintén a vezérkar által a katonai attaséknak kiadott ilyen tartalmú utasítások „csak a felelős kormánnyal egyetértésben, a miniszterelnök vagy a külügyminiszter előzetes tudomásával adhatók ki".[190] Miniszterelnöksége első percétől irritálta, hogy sokáig sem ő, sem pedig a külügyminiszter nem kapott információkat a katonai attasék működéséről. Azóta már a vezérkar küld összefoglaló jelentéseket, de továbbra sincs módjuk betekinteni a jelentésekbe, és nem ismerik a vezérkar főnökének a az attasék számára küldött politikai jellegű utasításait. A miniszterelnök és a külügyminiszter megkérdezése és tájékoztatása, sőt tudta nélkül folytak vezérkari szintű tárgyalások a német vezérkarral, melyek részletei és eredményei csak későn jutottak a kormány tudomására. Ezért történhettek olyan dolgok, mint a tárgyalás a német vezérkarral az átvonulásról. Írásbelileg semmi nem volt lefektetve, vagy ami volt azt nem láttuk, „és politikai vonalon ez tárgyalásainkat és állásfoglalásunk helyes eltalálását lényegesen megnehezítette".[191] Több esetben a vezérkar főnöke véleményén alapuló vezérkari információk el is tértek a kormánynak a vezérkar főnöke által jól ismert álláspontjától. Nemrég a katonák előtt a németeknek Erdélyre vonatkozó ígéretéről úgy nyilatkozott, ami nem felelt meg a tényeknek. Ez a németeknél káros hatást váltott ki, és a kormánnyal szemben bizalmatlanságot keltett. Legutóbb a döntőbíróság kérdésében tett nyilatkozatot, ami „nem vált hasznára a későbbi diplomáciai harcunknak... és ismét egy olyan tény volt, amelynek reparációja sok fáradságba és érdekeink bizonyos csorbításába kerül".[192]

Teleki végül a Honvédelmi Minisztérium és a vezérkar, valamint a polgári szervek együttműködése megjavításának szükségességére hívta fel a kormányzó figyelmét. Ennek alapvető feltétele, hogy a tisztikarban és nevezetesen a vezérkarban kialakult, a viszony megrontására alkalmas szellemet megváltoztassák. A Legfelsőbb Hadúr az általa szükségesnek vélt módon hívja fel a hadsereg vezetőinek figyelmét, hogy a hadúri jogok körébe nem tartozó ügyekben, melyekben „a hadsereg tevékenysége az államvezetés és -igazgatás egyéb területeivel érintkezésbe jut, vagy azokba kapcsolódik, csak a felelős kormány intézkedhetik, és mindenki, aki ezekbe kapcsolódik, a felelős kormány irányítását köteles követni, és annak van alárendelve. S ugyanígy ez hangsúlyozandó a politikai tevékenységre is,

[190] Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1962. 247. o.
[191] Uo. 248. o.
[192] Uo.

akár bel- – és ez fontos – akár külpolitikai. Ebben is a katonaságnak és a vezérkarnak is a miniszterelnöknek kell alárendelve lenni... Ez alól kivétel a hadseregnek azon katonai vonatkozású ügyei, amelyek a legfelsőbb hadúri jogokból folynak."[193] A magát szinte megoldhatatlannak látszó feladattal szembetaláló miniszterelnök igyekezett megnyerni az erre nem túlságosan fogékony kormányzót, hogy segítsen visszafogni a nemcsak a kormányzat, de az ő ellenőrzése alól is egyre inkább kicsúszó és nem kívánt irányba forduló folyamatokat.

Horthy Telekit maradásra bírta. Az erdélyi bevonulás napjaiban különben is nehezen lehetett volna megmagyarázni a kormányválságot, a döntésért ünnepelt miniszterelnök távozását, távol maradását a bevonulási ünnepségekről. A látszólag nehezebb feladatnak Werth maradásának elfogadtatása ígérkezett. A miniszterelnök vádjai nyomán ugyanis menesztése várható lett volna. A kormányzó azonban elégedett volt ténykedésével, tőle sem akart megválni. Egyrészt a Teleki által felhozottakat nem látta oly mértékben veszélyeseknek a magyar politikára mint a kormányfő, másrészt nem volt megfelelő embere a vezérkar főnökének helyére. A Teleki által bepanaszoltakat a katonák olyan bocsánatos bűnének tartotta, melyek a hadsereg felkészítése érdekében kifejtett igyekezetük s az ilyen munkálatokban való járatlanságuk következménye. Egyes megnyilvánulásaik idővel kijavítandók, azonban ezek nagyobb megrázkódtatással járó személyi változtatásokat nem igényelnek. Ezért Teleki panaszáradatát rossz idegállapotából eredő túlzott érzékenységének akarta betudni. Mindenesetre a katonáknak a kormányhoz való viszonya rendezésének ígéretével nyugtathatta. Werthtel és Barthával tisztázza a felmerült nézeteltéréseket. Azzal is érvelhetett, hogy a vezérkar élén most végrehajtott változtatások zavart, nyugtalanságot kelthetnének, nehéz lenne azokat megindokolni a vezetőivel elégedett tisztikarnak. Az erdélyi bevonulás példás megszervezéséért és lebonyolításáért méltán kitüntetett vezérkariak és csapattisztek az ünneplés napjaiban bizalommal tekintenek a vezérkar főnökére, aki maga is megkapta a Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített Nagykeresztjét. Értetlenül fogadnák a vezérkar főnökének menesztését német politikai és katonai körök is.

Amint erre Teleki számított, Horthy valóban nem örült a katonáknak az ő hadúri jogaival történő visszaéléseire, mint a törvényes rendet veszélyeztető tényezőre való hivatkozásának. Ezúttal is óhatatlanul a hadúri jogainak korlátozására irányuló kísérlet veszélyét érzékelte. Kínos, hogy Teleki ennek felülvizsgálatát és orvoslását várja tőle. Megfontolandóaknak tartotta a katonák mentségére szolgáló érveket is, melyek felhozhatók a miniszterelnök elmarasztaló ítéletével szemben. Az ország erőinek mozgósítása, a feszült helyzet megkívánta erőltetett hadseregfejlesztés, 1939 őszétől már a honvédelmi törvény felhatalmazása alapján kihirdetett kivételes hatalom körülményei között, gyorsított ütemben folyt. A vezérkar főnöke által irányított és képviselt, a hadsereg szervezésére, háborús felkészítésére és vezényelhetőségének megteremtésére irányuló ügyeket, valamint munkálatokat lehetetlenség úgy körülhatárolni, hogy azok a sürgős megvalósítás során határozottan és élesen elkülönüljenek és elválaszthatóak legyenek a kormányzat által képviselt és ellenőrizendő ügyektől és jogköröktől. Teleki szerint azonban Werth és beosztottjai ezt meg sem kísérelték, mivel mindezt fölös és elkerülendő zaklatásnak, az ország totális mozgósítását hátráltató tényezőnek tekintik. Kitért azon érv elől, hogy a katonák csak az általa célként kitűzött önálló politikai cselekvés előfeltételeit igyekeztek mielőbb megteremteni.

Nem tudjuk, hogy a szeptemberi napokban Teleki által felhozott kifogások közül melyeket hozta a kormányzó Werth tudomására. Feltehetően igen kevés konkrétumot mond-

[193] Horthy Miklós titkos iratai. Budapest, 1962. 250. o.

hatott, csupán általánosításokra szorítkozhatott. Semmiképp sem maradhatott azonban titokban a miniszterelnök levele, az abban felvonultatott kifogásai. Werth levonhatta a következtetést: a miniszterelnök menesztését kéri a kormányzótól. A napok múlásával azonban nem történt semmi. A jelek arra utaltak, hogy változatlanul bírja a kormányzó bizalmát, így egyelőre nem kell helyzetének változásával számolnia. A veszély azonban ennek ellenére nem múlt el véglegesen. Teleki valószínűleg továbbra is mindent meg fog tenni, hogy leváltassa őt a kormányzóval. Sikerre azonban csak úgy számíthat, ha a kormányzónak is megfelelő elfogadható embert ajánl. Ez csak Nagybaczoni Nagy Vilmos lehet. Jelölését Rátz miatt egyszer már elvetette ugyan a kormányzó, azonban változatlanul elsőszámú ellenlábasának tartotta. Ezzel magyarázható Werth Nagy Vilmossal szembeni növekvő ingerültsége az erdélyi bevonulás napjaiban. A tervezett erdélyi hadműveletek súlypontját képező 1. magyar hadsereg vezényletét rábízta ugyan, azonban ez nem akadályozta abban, hogy vetélytársát a kormányzó előtt igyekezzen lehetetlenné tenni.[194] Ha őt félreállítja, Teleki nem tud megfelelő embert ajánlani helyette. Így kénytelen lesz továbbra is együttműködni vele egy olyan időszakban, melynek történései várhatóan a vezérkar főnökét fogják igazolni vele szemben. Nagy megkönnyebbülés volt Werth számára, hogy 1941 januárjában nyugállományba helyeztethette Nagy Vilmost.

A kormányzó halogató magatartásának Teleki igyekezett véget vetni. Werth, aki elvonulni látta a vihar szelét, megengedte magának, hogy változatlanul konfrontálódjon a miniszterelnökkel. Az újabb ellentét a hadsereg további erőltetett fejlesztése körül alakult ki. Ez ellentétben állt a miniszterelnök elképzeléseivel, aki abban reménykedett, hogy lehetőséget kap az eddigi gyorsított fegyverkezés következményeként kialakult súlyos gazdasági helyzet legalább részbeni rendezésére. Lehetőség nyílna a visszacsatolt területek gazdasági beillesztésére. További elcsatolt területek visszaszerzésére nem látott lehetőséget politikájának veszélyeztetése nélkül. Ebben a helyzetben nem tervezte újabb beruházási hitel rendelkezésre bocsátását, ami ellenérzéseket keltett a hadseregben, ahol veszélyben látták a honvédség mennyiségi, de főképpen minőségi fejlesztésének folytatását. Márpedig számolni kell a háború kiterjedésével, ami a térséget sem kerüli el. Werth már korábban is számolt a német–szovjet ellentét kibontakozásával a Balkán birtoklásáért, ami fegyveres összecsapáshoz vezethet. Németország befolyása alá fogja vonni Bulgáriát és Jugoszláviát is, melyeket, ha nem engednek a nyomásnak, megszállnak. Dél felé is megnyílhat a revízió lehetősége. Ebből Magyarország nem vonhatja ki magát. Amitől Teleki félt, és remélte, hogy elkerülhető, azt Werth nem elkerülni akarta, hanem felkészülni az adott lehetőség kedvező kihasználására.

Teleki nem várt tovább, hanem szeptember 27-én kihallgatást kért a kormányzótól. Jónak látta figyelmeztetni Horthyt, ígérete ellenére a közte és a katonák közti viszony változatlanul rendezetlen. Sőt, az úgynevezett „Erdélyi" hitel újabb nézeteltérésre adott okot, amikor betekintést kért annak felhasználásába. A kormányzó, aki remélhette, hogy az idő múlásával maguktól is elcsitulnak az ellentétek, a bevonulással kapcsolatos elfoglaltságaira hivatkova ismét elnapolta az ügyet.

A kormányzónál történtekről Teleki tájékoztatta Barthát, aki szeptember 28-án keltezett levelében a bizalmatlanság jelének tekintette a miniszterelnök már Horthynak kifej-

[194] *Nagybaczoni Nagy:* i. m. 38. o. Kapóra jött, hogy Nagybaczoni Nagy tábornokot Imrédyvel fenntartott barátságban tudta elmarasztalni. Nagy Vilmos figyelmét Rátz Jenő magánlevélben hívta fel, hogy a volt miniszterelnök tartalékos századosként vonatparancsnok az 1. hadseregnél. Kérte, helyezze pozíciójának megfelelő beosztásba. Nagy Vilmos ezzel egyetértett, s törzséhez osztotta be Imrédyt.

tett kívánságát, hogy „szüntettessék meg a honvédelmi miniszter azon külön joga, hogy a honvédelmi tárca szükségleteire globálisan rendelkezésre bocsátott költségvetés keretében az egyes tételeket belátása szerint, a szükséghez mérten állíthassa át, tehát a költségvetés keretén belül bizonyos szabadsággal gazdálkodhassék". Ez Bartha szerint arra enged következtetni, hogy a miniszterelnök aggódik, hogy „a honvédelmi miniszter, élve ezen lehetőséggel, olyan irányban fejlesztheti a honvédséget, mely nem egyezik a kormány intencióival".[195] Szükségesnek találta megjegyezni, hogy egy ilyen bonyolult pénzgazdálkodás áttekintése és ellenőrzése jelentések útján aligha lehetséges, s a tájékoztatásokból a miniszterelnök „megnyugvást csak akkor fog nyerni, ha bensőleg meg van győződve arról, hogy honvédelmi miniszterének előadásai teljes hűséggel adják vissza a való helyzet tükörképét".[196] Lemondását is kilátásba helyezve, félreérthetetlen éllel megjegyezte, hogy „egy változás a honvédelmi miniszter személyében ma, amikor történelmünk egy fontos szakasza zárult le, és honvédségünknek új feladatokra kell felkészülni, semmiféle irányban nem jelent megrázkódtatást és attól sem kell tartanom, hogy egy ilyen változásból kifolyólag személyemre vonatkozólag bárki is kedvezőtlen következtetéseket fog levonni."[197]

Telekit felbőszítette honvédelmi miniszterének kihívó hangja, mellyel távozásának várható következményeire hívta fel figyelmét. Ennek ellenére elmulasztotta az egyetlen célravezető lépést, hogy Horthy várható rosszallását is vállalva menessze Barthát. Miért nem szabadult meg a vezérkar főnökének akaratát a kormány politikájával szemben is sorozatosan és meggyőződéssel képviselő miniszterétől? Az időpontot nem találta alkalmasnak a konfrontálódásra a politika és a hadsereg szélsőségeseivel? Lehetséges, hogy nem akart cseberből vederbe lépni? A Bartha–Werth duót a kisebb rossznak tartotta? Tény, megalkudott a helyzettel, és kemény hangúnak szánt, de óhatatlanul önigazolónak sikeredett levéllel válaszolt. Sajnálja, hogy Bartha a legcsekélyebb szóra is felveti a bizalmi kérdést, holott erre a „legteljesebb bizalmat kifejező együttműködésével" sem neki, sem más miniszternek nem adott okot. Amit Barthától kér az „a miniszterelnöknek nemcsak legelemibb joga, de legelemibb kötelessége is, mert hiszen a miniszterelnök az ország egész kormányzatát át kell hogy tekintse, és ezen áttekintéshez szükséges, hogy világosan lássa az összes minisztériumok működésének és kormányzatának főbb vonalait... Ha ezt nem teszi, akkor nincs értelme annak, hogy egyáltalában miniszterelnök legyen."[198] Jelenleg sem ő, sem a pénzügyminiszter nem rendelkezik kellő tájékozottsággal a honvédelmi költségvetés felhasználásáról. E nélkül nem képes az ország ügyeit összefogni. Megragadta az alkalmat, hogy ismét és nagyon határozottan szót emeljen a hadsereg önállósulási törekvései ellen. Barthának is megismételte, amit a kormányzónak már előadott. „A miniszterelnöknek ma, amikor az államvezetés e nagy társadalmi krízisben társadalomvezetést is jelent, kötelessége az összes állampolgároknak egymáshoz közelebb hozását ápolni. És ebbe nyilván a tisztikar is beletartozik. Mert ha nem, és ha az külön vonalon halad, akkor e tekintetben is jogos az a nézőpont, mint a gazdasági vonásokban, hogy koncentrálás nélkül a katonaság az államban, illetve két kormányzat van, egy civil és egy katonai."[199]

Macartney angol professzor ismert monográfiájában egy szeptember 29-i kormányzói audenciáról is említést tesz, amikor is Horthy magához rendelte Werthet és Barthát, hogy

[195] MOL K 63-473.; *Szent-Iványi:* i. m. 521. o.
[196] Uo. 522. o.
[197] Uo. 523. o.
[198] A Wilhelmstrasse... i. m. 524. o.
[199] Uo.

a szintén jelen lévő Telekivel végre tisztázzák a fennálló nézeteltéréseket. Macartney téved, a Teleki és Bartha közötti – a fentiekben tárgyalt – nézeteltérés nyomán létrejött üzenetváltást értelmezte úgy, hogy az a kormányzó előtt zajlott le. Találkozó sem ekkor, sem később nem jött létre. Horthy megkímélte magát egy ilyen, a résztvevőkhöz méltatlannak tartott kínos szembesítéstől.[200]

Horthyt a Teleki és a katonák közti viszony csillapítására kellett késztesse a szélsőséges jobboldali erők fokozott, számára sem kívánatos előretörése, ami a tisztikart sem kerülte el. Ebben a helyzetben a hozzá hű Werthtel tudta biztonságban magát, aki híven a szolgálati szabályzat által előírtakhoz, de gondolkodásmódjánál fogva is változatlanul távol tartotta magát mindenféle pártpolitizálástól, és – lehetőség szerint – üldözte azt a hadseregben is. Ez nem kis nehézséggel járt, mert a tábornoki és tisztikar körében egyaránt szembe kellett néznie az Imrédysták és a nyilasok előretörésével. Hiányos ismereteink nem terjednek ki a vezérkar főnökének hadseregen belüli viszonyaira. Nem tudjuk vezérkaron belüli beosztottjai, illetve a tábornoki kar tagjai közül kikkel tartott fenn baráti vagy legalábbis bensőségesebb kollegális kapcsolatot, mennyiben ismerte politikai nézeteiket. Kikkel jött össze baráti társaságban? Nem ismerjük civil kapcsolatait sem. Sem a korabeli, sem pedig a háborút követő időszak jobb- és baloldali sajtójában, naplókban és visszaemlékezésekben nyomát sem találjuk semmilyen adatnak, véleménynek, ami közelebb vihetne bennünket hadseregen kívüli közszerepléseihez és magánéleti megnyilvánulásaihoz. Meglehetősen bizalmatlan ember benyomását kelti számunkra, aki csak magára számított, és megingathatatlanul haladt a maga általa jónak tartott és kimért úton, amíg élvezheti a Legfelsőbb Hadúr – számára egyetlen parancsnok – egyetértő támogatását. Ráérzett a politika alakításának ízére, amiről nem szívesen mondott volna le. Az események arról győzték meg, hogy jó úton jár. Voltak-e egyáltalában kétségei, elbizonytalanodásai, nem tudjuk. Ha igen, nem valószínű, hogy ezeket bárkivel is megosztotta. Nem kívánta a kormányzó bizalmát is élvező miniszterelnök bukását, ami a politikai stabilitás felborulását jelenthetné. Saját pozíciója is meginoghat, ha hatalomhoz jutnak egy rezsimváltás haszonélvezői. Saját tapasztalatból, illetve Ujszászy jelentéseiből tisztában volt azzal, hogy a számottevő katonai vezetők közül többen szimpatizálnak Imrédyvel, illetve Szálasival. Fölöttébb nyugtalanította, hogy rezsimváltás esetén a németek számára megbízható Imrédy – mint ezt bennfentes hívei, köztük katonák állítják – „egy magas rangú tisztekből álló katonai bizottságra kívánja bízni az államhatalom gyakorlását".[201] Jó oka volt feltételezni, hogy Imrédy az ő azonnali nyugdíjazását kérné Horthytól. Ezért személyes érdeke is, a német illetékeseket biztosítani a katonai vezetés kormányhűségéről és irántuk megnyilvánuló lojalitásáról. Meg kell érttetni velük, hogy egy esetleges kormányváltás esetén a honvédség adott tábornoki és tisztikarából nem lehetne a jelenleginél számukra megbízhatóbb vezetői garnitúrát kialakítani. A német elkötelezettség fokozódó nyomására Teleki amúgy is egyre kevésbé lesz képes a kormányzónál befolyásának csökkentésére.

A hadseregben vészesen terjedő pártpolitizálás megfékezésére november elején Horthy – bizonyosan Werth javaslatára – bizalmas paranccsal fordult a tisztikarhoz. Az újabb figyelmeztetést az indoklás szerint az teszi szükségessé, hogy „az eddigi parancsok ellenére még mindig fordulnak elő sajnálatos esetek, amelyekből arra kell következtetnem, hogy egyes tényleges tisztek pártpolitikai elveket vallanak és nyilvánítanak s ezzel

[200] *Macartney:* i. m. I. k. 433. o.
[201] MOL K 589 I. D. 15.

legsúlyosabban vétkeznek a hadsereg fegyelme ellen".[202] Beérkezett jelentések szerint tisztek egyenruhában párhelyiségeket látogatnak, és olyan politikusokkal tartanak fenn kapcsolatot, akik „a fegyelem aláásásával azon dolgoznak, hogy önző hatalmi törekvéseik érdekében felborítsák a törvényes rendet".[203]

A parancs konkrétan megemlítette a közelmúltban történt esetet, amikor egy ezredes egyenruhában vett részt egy szélsőséges pártpolitikus lakásán tartott fogadáson, aki közkegyelemmel szabadult a Csillagbörtönből, ahol az állami rend felforgatásáért reá kiszabott büntetését töltötte. A most szabadult szélsőséges politikusban senkinek sem volt nehéz Szálasira ismernie.

A fegyelem az állami létnek egyedüli szilárd alapja. Ennek megszűnése anarchiához vezet. Fenntartásának „leghatalmasabb eszköze" pedig a hadsereg. Ha ennek fegyelme megbomlik, menthetetlenül bekövetkezik az összeomlás, miként 1918-ban történt. „Politizáló hadseregben nincs fegyelem. Amelyik állam hadserege politizál, az halálra van ítélve. Nem tűrhetem tehát, hogy ma, amikor a nemzet évtizedes nélkülözések után kezdi aratni magatartásának gyümölcseit, lelkiismeretlen kalandorok ismét lejtő szélére vigyék az országot. És nem tűrhetem különösen azt, hogy a hadsereg tisztjei közül egyesek eszközül adják magukat oda."[204]

A tisztikarnak a nemzet előtt álló feladatok megkívánta szellemiségének és egységének további taglalása után, Horthy levonta a végső következtetést: „Utolsó intelemmel és figyelmeztetéssel fordulok tehát ez alkalommal a tisztikar megtévelyedett tagjaihoz, hogy szüntessenek be azonnal minden kapcsolatot bármely politikai párttal vagy irányzattal. Aki ennek a parancsnak eleget tenni nem tud, az haladéktalanul váljon ki a Honvédség tényleges állományából."[205] Aki ennek ellenére a jövőben is politikai vagy politikai szintű tevékenységet fog folytatni, az felelősségre vonás mellett a honvédség kötelékéből 24 óra alatt el fog távolíttatni. Hasonló sorsra jut, aki alattosának politizálásáról tudomást szerez, azt eltűri, és haladéktalanul nem jelenti.

Teleki is súlyosnak tartotta a hadseregben kialakult helyzetet. Nem bízott Werth, de a kormányzó érdemi intézkedéseiben sem. Szent-Iványi miniszteri tanácsosnak panaszkodott a különutas honvéd vezérkar veszélyes játékaira. Ami a legsajnálatosabb: „a helyzeten most még nem tud változtatni; ezen veszélyekre figyelmét mások is felhívták; nem tud semmit sem csinálni, mint menni előre az útján, amin önmagának semmit sem akar elérni".[206]

[202] HL Eln. K. I. 1940/1042.
[203] Uo.
[204] Uo.
[205] Uo.
[206] *Szent-Iványi:* i. m. 525. o.

Lóránd Dombrády

WHOM WE DO NOT MENTION – HENRIK WERTH (PART I)

Summary

The study offers a survey of the life of General Henrik Werth, chief of the Hungarian general staff, who took a prominent part in the country's participation in the Second World War. He was of peasant origin, coming from the Banat, and was educated at the Vienna Cadet School. Subsequently, he started his service in the Royal Hungarian Army, where he was assigned to increasingly significant posts. The First World War found him in the Hungarian Ministry of Defence. His service in the field as staff officer ended after several years at the army headquarters in Baden. During the bourgeois revolution, he saw service in the Hungarian ministry again and then fought against the Romanians as the commander of a division in the Red Army of the Hungarian Soviet Republic in 1919. In the National Army, he was cleared politically from suspicion, and following a short field service, he became the head of the general staff's I Department. It was then that he continued his scientific activity. In his studies, he discussed the expectable course of a future war, based on his experience gained in the First World War. Owing to his service merits and scientific activity, in 1926, he was appointed to the commander of the Regulations Introductory Course (Military Academy), also involving his general's commission. Five years later, he was promoted to lieutenant general and the commander of the IV Brigade (Corps) of all arms. He thought that his distinguished services rendered at his previous posts and the command of the brigade would open up the way for his further promotion to army commander or chief of staff. When it did not occur, he was most disappointed and in 1936, he applied for the retired list.

Subsequent to a short retirement, Henrik Werth reached the height of his career in the autumn of 1938, when the Regent appointed him to chief of the general staff and promoted him to general of the infantry. A soldier always performing his duty outstandingly, and keeping aloof from politics, he was expected to develop and prepare the Hungarian armed forces for the military support of the prospective revision of the Trianon peace treaty. Furthermore, he was to strengthen the army's discipline, and to restrain the officers from discussing the political ideas of the extreme right.

Werth set to work with great energy. To make the army efficient in a short time, he asked for the cabinet's political and financial support. He was convinced that the territorial revision and its preparations could only be realised if Hungary made political approaches and cooperated with Germany. In his opinion, the country had to take part in a European war. This led to a conflict with Prime Minister Pál Teleki, who endeavoured to keep back Hungary's political alignment with Germany, and to stay away from the menace of war.

Teleki repeatedly protested at the Regent against the unwarrantable interference of Werth and the army leaders with the issues of the government's domestic and foreign policy. The Regent, however, held on to the chief of staff and did not act against him. The study guides the reader through the stages of this conflict, analysing its effects on Hungarian politics and the increasing German influence. After the breakout of the Second World War, several major differences led to most serious and irreconcilable clashes between the two parties. Such was the proclamation of armed neutrality, and then the possibility of a Hungarian-Soviet military cooperation against Romania in the autumn of 1939, and the prospect of letting the Germans march across the country in the spring of 1940 against Romania. The views of the chief of staff on the arbitration preceding the Second Vienna Award too opposed the government's efforts, and Werth's related steps taken without the prime minister's knowledge led to Teleki's resignation, which the Regent declined. The prime minister's strained relations with the chief of staff became even worse owing to the joint German-Hungarian military action against Yugoslavia, which was contrary to the Yugoslav-Hungarian pact of friendship, and resulted in the tragic suicide of Teleki.

From the German army's march up, Werth drew the conclusion that a war against the Soviet Union was in progress, and considered Hungary's absence pregnant with consequences. He addressed two notes to Prime Minister Bárdossy, in which he set forth the necessity of entering the war against the Soviet, and made a proposal for immediate military preparations. Both of his notes were repelled. Subsequent to the beginning of the operations, on the pretext of the reputedly Soviet

bombing of Kassa, he persuaded the Regent to declare war on the Soviet Union, and thus he confronted the government with a fait accompli. On his suggestion, the Hungarian army took part in the military operations with its Rapid Deployment Corps. The failure of the blitzkrieg and the formation of the antifascist coalition made the government refrain from sending additional military forces to war. Werth disapproved, and on his own authority, in the presence of German military leaders, he was talking about offering the bulk of the Hungarian armed forces. It was then that Prime Minister Bárdossy appealed to the Regent to dismiss Werth, who had acted against the government policy and Hungarian interests. This time the prime minister met with success.

In the conclusion of the study, on the strength of the few available sources, the author provides a brief survey of Werth's retired years, his lawsuit that was carried on in his absence, and his death, the place of which is unknown.

Lóránd Dombrády

CELUI DONT ON NE PARLE PAS: HENRIK WERTH (I[E] PARTIE)

Résumé

L'étude présente le parcours du colonel général et chef d'état major Henrik Werth, acteur majeur de l'engagement de la Hongrie dans la guerre. Cet enfant de paysans du Banat commença son service dans l'armée hongroise royale après l'école militaire de Vienne et il gravit vite les échelons. Au moment de l'éclatement de la première guerre mondiale, il travailla au Ministère hongrois de la Défense. Son service au front dans l'état major se termina au Q.G. de Baden. Durant la révolution bourgeoise il servit, de nouveau, au ministère hongrois, puis il combattit contre les Roumains dans l'armée rouge de la République des conseils comme général de division. Il fut autorisé dans l'armée nationale et après un bref service en troupe il devint le chef de la première division de l'état major et reprit aussi son activité scientifique antérieure. Dans ses études, il traita le déroulement probable d'une future guerre à partir des expériences de la première guerre mondiale. Grâce à ses mérites de service et à son activité scientifique il devint le chef du cours de règlement (académie militaire) dès 1926, ce qui lui valut également le grade de général. Cinq ans plus tard il fut général de division et général de la 4e brigade mixte. Il croyait que la qualité reconnue de son service à ses postes précédents et à la direction de la brigade lui ouvrirait la voie pour les postes les plus importants (commandant en chef de l'armée, chef d'état major). Comme cela ne fut pas le cas, déçu, il demanda sa mise à la retraite en 1936.

Après une courte retraite, la carrière de Henrik Werth arriva à son apogée en automne 1938 lorsque le gouverneur le nomma chef d'état major et le promut général d'infanterie. On attendait de ce militaire excellent et éloigné de la politique qu'il développe et prépare l'armée au soutien militaire de la révision envisagée, qu'il renforce la discipline et qu'il écarte les manifestations d'extrême droite courantes au sein du corps d'officiers.

Werth se mit au travail avec beaucoup d'énergie. Pour rendre l'armée combattive en peu de temps, il exigea du gouvernement un soutien de politique extérieure, intérieure et économique. Il fut convaincu que la réalisation de la révision territoriale et sa préparation nécessitait le rapprochement et la collaboration avec l'Allemagne et que le pays devait être engagé en cas de guerre en Europe. Sa position s'opposa à celle du Premier ministre, Pál Teleki, qui souhaitait limiter l'engagement envers l'Allemagne et écarter le pays d'un conflit.

Teleki réitéra sa protestation auprès du gouverneur contre l'ingérence de Werth et le commande-ment de l'armée dans la politique extérieure et intérieure du gouvernement. Cependant le gouverneur tenait à son chef d'état major et ne prit aucune mesure contre lui. Cette étude retrace les différents stades de cette opposition et analyse ses conséquences sur la politique de la Hongrie et le renforcement de l'influence allemande. Les conflits majeurs et les plus graves divergences de vues provenaient de la proclamation de l'abstention militaire après l'éclatement de la deuxième guerre mondiale, de l'éventuelle coopération militaire russo-hongroise contre les Roumains en automne

1939, de la possibilité d'une traversée des Allemands contre la Roumanie au printemps 1940, des points de vue du chef d'état major avant la deuxième décision de Vienne contraires aux efforts du gouvernement et de ses mesures prises à l'insu du Premier ministre. Ces dernières provoquèrent même la démission de Teleki, mais elle fut refusée par le gouverneur. L'intervention militaire contre la Yougoslavie au côté des Allemands, contraire au traité d'amitié hungaro-yougoslave, rendit encore plus tendu le rapport entre le chef d'état major et le Premier ministre auquel mit fin le suicide tragique de ce dernier.

Werth déduit de la mise en place de l'armée allemande contre l'Union soviétique que la guerre était imminente et il estima que la non-participation du gouvernement et de l'armée hongroise aurait de lourdes conséquences. Il adressa deux mémorandums au Premier ministre Bárdossy dans lesquels il expliqua la nécessité d'entrer en guerre contre l'URSS et proposa des préparations militaires urgentes. Les deux fois il fut refusé. Après le début des opérations militaires, sous prétexte du bombardement de la ville de Kassa par des prétendus avions soviétiques, Werth convainquit le gouverneur de déclarer la guerre et mit ainsi le gouvernement devant le fait accompli. Suivant sa proposition, l'armée participa aux opérations avec la force de déploiement rapide. L'échec de la guerre éclair et la formation de la coalition antifasciste poussa le gouvernement à ne pas engager d'autres forces militaires dans la guerre, ce que désapprouva Werth qui prit même arbitrairement l'initiative de proposer la majorité de l'armée aux chefs militaires allemands. A ce moment-là, le premier ministre Bárdossy demanda au gouverneur le limogeage de Werth, autoritaire et agissant contre les intérêts hongrois, et cette fois il l'obtint.

Dans la dernière partie de l'étude, l'auteur résumera, dans la mesure où la quantité faible des sources le permet, les années de retraite de Werth, son procès par défaut et sa mort survenue dans un lieu inconnu.

Lóránd Dombrády

EINER, ÜBER DEN MAN NICHT SPRICHT: HENRIK WERTH (TEIL 1)

Resümee

Die Studie gibt einen Überblick über den Lebensweg von Generaloberst Henrik Werth, der als damaliger Chef des Honved-Generalstabes eine führende Rolle beim Einschalten Ungarns in den Zweiten Weltkrieg gespielt hat. Das Bauernkind aus dem Banat begann im Anschluss an die Kadettenschule in Wien seinen Dienst bei der königlich ungarischen Honved-Armee. Nach Absolvierung der Kriegsschule stieg er in immer höhere Positionen empor. Als der Weltkrieg ausbrach, war er im ungarischen Ministerium für Landesverteidigung angestellt. Sein mehrjähriger Generalstabsfrontdienst endete in der Armeekommandantur von Baden (bei Wien). Während der bürgerlichen Revolution stand er erneut im Dienst des ungarischen Ministeriums und kämpfte anschließend als Divisionskommandant in der Roten Armee der Räterepublik gegen die Rumänen. Danach wurde er in die Nationalarmee übernommen und im Anschluss an einen kurzen Truppendienst Leiter der 1. Abteilung des Generalstabs. In dieser Zeit setzte Werth seine wissenschaftliche Tätigkeit fort: in seinen Studien beschäftigte er sich – ausgehend von den Erfahrungen des Weltkrieges – mit dem möglichen Ablauf des Krieges der Zukunft. Als Ergebnis seiner Verdienste und seiner wissenschaftlichen Tätigkeit leitete er ab 1926 einen Statutkurs (Militärakademie), was ihm auch den Dienstgrad des Generals einbrachte. Fünf Jahre später wurde er Generalleutnant und Kommandant der IV. gemischten Brigade (eigentlich eines Korps). Er glaubte, seine anerkannt hervorragenden Leistungen in seinen früheren Positionen und als Leiter der Brigade würden ihm den Weg zu den höchsten Rängen öffnen (Armeeoberkommandant, Generalstabschef). Auch die Enttäuschung darüber, dass dies nicht erfolgt war, führte dazu, dass er 1936 seine Versetzung in den Ruhestand beantragte.

Nach dem kurzen Ruhestand erreichte Henrik Werth den Höhepunkt seines Lebens: im Herbst 1938 wurde er vom Reichsverweser zum Generalstabschef ernannt und zum General der

Infanterie befördert. Vom Soldaten, der seinen Dienst stets hervorragend verrichtete und sich von der Politik fernhielt, erhoffte sich Horthy – nunmehr im Rahmen der Rüstungsgleichberechtigung – die Förderung und Vorbereitung der Armee auf die bewaffnete Unterstützung der zu erwartenden Re-vision, sowie die Festigung der Disziplin und das Zurückdrängen des im Kreis des Offizierskorps verbreiteten rechtsradikalen Politisierens.

Werth begann seine Arbeit mit großem Elan. Um die Armee binnen kurzer Zeit schlagkräftig zu machen, beantragte er von der Regierung innen-, außenpolitische und finanzielle Unterstützung. Er war überzeugt davon, dass die Gebietsrevision und die Vorbereitung auf diese nur durch die Annäherung der ungarischen Politik an und durch Kooperation mit Deutschland zu verwirklichen sei. Das Land könne von einem europäischen Krieg nicht fernbleiben. Dies führte zu Konflikten mit dem Ministerpräsidenten Pál Teleki, der das deutsche Engagement zurückhalten und Ungarn von einem Krieg fernhalten wollte.

Teleki erhob beim Reichsverweser erneut gegen die unbefugten Eingriffe Werths und der Armeeführung in Fragen der Außen- und Innenpolitik der Regierung Einspruch. Der Reichsverweser jedoch hielt an seinem Generalstabschef fest und ging gegen ihn nicht vor. Die Studie führt den Leser durch die verschiedenen Stationen dieses Gegensatzes, analysiert dessen Folgen für die ungarische Politik und für das Stärker werden des deutschen Einflusses. Die wichtigsten Konflikte, die zu den schwerwiegendsten und unüberbrückbaren Meinungsverschiedenheiten führten, waren die Proklamierung des militärischen Fernbleibens zur Zeit des Ausbruchs des Zweiten Weltkrieges, die Eventualität der ungarisch-sowjetischen militärischen Kooperation gegen die Rumänen im Herbst 1939, die Möglichkeit des deutschen Durchmarsches gegen Rumänien im Frühling 1940, die entgegengesetzten Ansichten des Generalstabschefs, die im Zusammenhang mit dem Zweiten Wiener Schiedsspruch standen und den Regierungs-bestrebungen widersprachen, sowie die mit diesen verbundenen Schritte von Werth, von denen der Ministerpräsident nichts wusste. Im Anschluss an diesen letzten Konflikt bot Teleki seinen Rücktritt an, der aber vom Reichsverweser nicht akzeptiert wurde. Der gemeinsam mit Deutschland gegen Jugoslawien geführte Krieg, der dem mit einem Freundschaftsvertrag stabilisierten Verhältnis zwischen Jugoslawien und Ungarn widersprach, spitzte auch die Beziehung zwischen dem Generalstabschef und dem Ministerpräsidenten weiter zu. Schlusspunkt war der tragische Selbstmord von Teleki.

Aus dem Auffahren der deutschen Armee schloss Weth auf einen baldigen Krieg gegen die Sowjetunion, und er meinte, das eventuelle Fernbleiben der Regierung und der Armee von diesem hätte schwerwiegende Folgen. Er richtete zwei Memoranden an Ministerpräsident Bárdossy, in denen er ausführte, weshalb Ungarn gegen die Sowjetunion in den Krieg ziehen müsste und zugleich einen Vorschlag für die dringenden militärischen Vorbereitungen unterbreitete. Beide Memoranden wurden abgewiesen. Im Anschluss an den Beginn der Operationen überredete er – unter dem Vorwand, der Bombenangriff gegen Kaschau (Kassa) wäre von sowjetischen Flugzeugen durchgeführt worden, – den Reichsverweser dazu, zu erklären, Ungarn stünde im Krieg mit der Sowjetunion und stellte zugleich die Regierung vor eine gegebene Situation. Auf seinen Vorschlag hin nahm die Armee mit dem Schnellkorps an den Operationen teil. Das Scheitern des Blitzkrieges und die Herausbildung einer antifaschistischen Koalition bewog die Regierung dazu, sich mit weiteren militärischen Kräften nicht mehr am Krieg zu beteiligen. Dies wurde von Werth missbilligt, ja er bot vor führenden deutschen Militärs sogar eigenmächtig den Großteil der Armee an. Ministerpräsident Bárdossy wandte sich daraufhin an den Reichsverweser und forderte – diesmal mit Erfolg – die Entlassung des eigenmächtigen Werth, der gegen die Politik der Regierung und die ungarischen Interessen auftrat.

Im abschließenden Teil gibt die Studie – anhand der wenigen, zur Verfügung stehenden Quellen – eine Zusammenfassung über die Ruhestandsjahre von Werth, den gegen ihn in seiner Abwesenheit geführten Prozess, sowie seinen Tod, der ihn an unbekanntem Ort aus dem Leben riss.

Лоранд Домбради

О КОМ НЕ УПОМИНАЛОСЬ. ГЕНРИХ ВЕРТ (ЧАСТЬ 1.)

Резюме

Статья посвящена жизненному пути тогдашнего начальника Генерального Штаба Хонведской армии Верта Хенрика, одного из решающих действующих лиц, которые толкнули Венгрию на войну. Выходец из крестьянской семьи из Баната, он после окончания Венского училища юнкеров начал свою службу в венгерской королевской хонведской армии. После окончания военного училища его ожидали все более высокие воинские посты. Первая мировая война застала его в министерстве обороны Венгрии. Длившаяся несколько лет фронтовая служба в генеральном штабе завершилась в баденском командовании армии. Во время буржуазной революции он служит вновь в министерстве обороны, затем в качестве командира дивизии он сражается против румын в красной армии Республики Советов Венгрии. Он был оправдан в национальной армии и после краткосрочной службы в войсках стал начальником 1-го отдела генерального штаба. В это время он занимался научной деятельностью, в своих работах он, исходя из опыта первой мировой войны, занимался вопросами вероятного проведения будущей войны. Благодаря своим служебным заслугам и военно-научной деятельности с 1926 года он был назначен начальником курсов по изучению воинского устава (военной академии), что одновременно означало для него и звание генерала. Спустя пять лет ему присваивается звание генерал-лейтенанта, он назначается командующим IV смешанной бригады (корпуса). Он полагал, что его заслуги, проявленные на занимаемых им ранее должностях и в командовании бригады, откроют для него путь к занятию самых высоких воинских должностей (главнокомандующего армией, начальника генерального штаба). Однако продвижение по службе не состоялось, и это содействовало тому, что в 1936 году он подал в отставку.

После краткосрочной отставки Верт Хенрик добился самого высокого поста в своей жизни. Осенью 1938 года регент Венгрии назначил его начальником генерального штаба и присвоил ему звание генерала пехоты. От вояки, всегда отлично выполнявшего свою службу, и сторонившегося политики, правитель ожидал упрочения дисциплины, развития вооруженных сил и подготовки их к вооруженной поддержке ожидаемой территориальной ревизии, и кроме того совершенствования армии в рамках равноправия на вооружение, оттеснения на задний план крайне правого политизирования, имевшего место в офицерских кругах.

Верт с большим размахом приступил к работе. Для повышения боеспособности армии в короткое время он потребовал от правителя внутренне-политической, внешнеполитической и экономической поддержки. Он был убежден, что ревизия территорий и подготовка к ней может быть осуществлена только путем сближения с Германией, посредством тесного сотрудничества с ней. Страна (Венгрия) не могла оставаться в стороне от европейской войны. Это привело к столкновению с премьер-министром Телеки Пал, который старался уменьшить зависимость страны от Германии, удержать страну в стороне от военного конфликта.

Телеки неоднократно выражал протест у правителя против некомпетентного вмешательства Верта и командования армии в вопросы, касавшиеся внешней и внутренней политики правительства. Однако правитель покровительствовал своему начальнику генерального штаба и не выступал против него. Автор статьи до конца проводит читателя по различным стадиям этих противоборствований, анализирует их воздействие на венгерскую политику, на усиление немецкого влияния. Провозглашение неучастия в войне после начала 2-ой мировой войны, возможное венгеро-советское военное сотрудничество против румын осенью 1939 года, возможность немецкого похода на Румынию весной 1940 года, взгляды начальника генерального штаба, касающиеся арбитража, предшествовавшего второму венскому решению, и связанные с этим шаги начальника генштаба, предпринятые без ведома премьер-министра, вступившие в противоречие со стремлениями правительства, - вот те наиболее важные конфликты, которые привели к сугубо необратимым расхождениям

между Вертом и Тлеки. После вышеупомянутого последнего шага начальника генштаба Телеки подал в отставку, которой правитель не принял. Противоречившее венгеро-югославскому договору о дружбе, стабилизировавшему отношения между двумя странами, совместное с Германией военное выступление против Югославии еще более обострило отношения между начальником генштаба и премьер-министром, что завершилось трагическим самоубийством Телеки.

Из выступления немецкой армии Верт быстро сделал вывод о начинающейся войне против Советского Союза. Неучастие в этой войне правительство Венгрии и венгерское командование оценивали как чреватое тяжелыми последствиями. Верт направил премьер-министру два меморандума, в которых он изложил необходимость вступления войны против Советского Союза и сделал рекомендации о срочной подготовке к войне. Оба меморандума были отвергнуты. После начала военных действий против СССР под предлогом якобы проведенной советскими самолетами бомбежки Кошице, он убедил правителя объявить о вступлении Венгрии в войну против Советского Союза и одно-временно поставил правительство перед готовым решением. По его предложению хонведская армия приняла участие в военных операциях с мобильным корпусом. Провал молниеносной войны и формирование антифашистской коалиции побудили правительство не направлять на участие в войне дальнейших военных сил. Это не нравилось Верту, более того, он самовольно говорил с немецким руководством и предложил для участия в войне основные силы хонведской армии. Премьер-министр Бардошши в свою очередь обратился к правителю, требуя дать отставку самовольничавшему Верту, выступавшему против правительственной политики и интересов страны. На этот раз его требование было выполнено.

В заключительной части статьи автор на основании небольшого количества источников излагает жизнь Верта на пенсии, судебный процесс, проведенный в его отсутствии, упоминает о его смерти, происшедшей в неизвестном месте.

Budapest, 2003. 462 o.
ISBN 963 206 458 5

A magyar hadtörténelem évszázadai

Szerkesztette: Király Béla – Veszprémy László

Hosszú évtizedek óta ez a magyarul és angolul egyidőben megjelent tanulmánykötet vállalkozik elsőként a magyar hadtörténelem 1000 esztendejének tudományos igényű feldolgozására, időrendben haladva a magyar államalapítástól egészen Magyarország NATO csatlakozásáig. A szerkesztők által felkért szerzők a magyar hadtörténetírás fiatalabb és tapasztaltabb generációi, egyetemi és intézeti kutatóműhelyei képviseletében mutatják be a magyar katonai múlt legfontosabb fejezeteit, mindvégig felhasználva a hazai és külföldi levéltári és nyomtatott forrásokat, hasznosítva a hadtörténetírás hagyományos vagy éppen legújabb módszereit, szempontjait és eredményeit.

A kötet hét fejezetében (Középkori Magyarország, Török hódítás Magyarországon, Magyarország a Habsburg Birodalomban, Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, A kiegyezéstől Trianonig, A Magyar Honvédség a második világháború előtt és alatt, Magyarország a vasfüggöny mögött) 22 tanulmány olvasható, amelyhez a hazánk NATO-csatlakozásának menetrendjét felvázoló Epilógus társul. A tanulmányok némelyike konkrét eseményeket, hadműveleteket tárgyal, mások a katonai szervezetek, illetve egyes fegyvernemek adott korszakbeli történetét, a magyar hadtudomány és hadművészet egy-egy fejezetét, megint mások a hadsereg és a politika viszonyát vizsgálják. E sokszínűség, valamint a tanulmányokhoz csatlakozó jegyzetek, térképoldalak, és a kötetet teljessé tevő bibliográfia, életrajzi adattár, hely- és személynévmutató egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy a NKÖM támogatásával megjelent mű a magyar hadtörténelem korszakos kézikönyve legyen.

Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány

KÖZLEMÉNYEK

OLASZ LAJOS

JUGOSZLÁV LÉGITÁMADÁSOK MAGYARORSZÁG ELLEN 1941 ÁPRILISÁBAN

A jugoszláv kormány képviselői 1941. március 25-én Bécsben aláírták a Háromhatalmi Egyezményhez való csatlakozást. Két nappal később nyugatbarát politikusok és katonatisztek egy csoportja a hadseregre és a kibontakozó németellenes tömegmozgalmakra támaszkodva megdöntötte a Cvetković-kormányt. A régenstanácsot lemondatták, és az ifjú II. Péter király megkezdte uralkodói jogai gyakorlását. Új kabinet alakult Dušan Simović repülőtábornok vezetésével. Bár az új jugoszláv kormány nyilatkozataiban a külpolitika változatlanságáról és a korábban megkötött szerződések tiszteletben tartásáról beszélt, a fordulat tengelyellenes éle aligha volt kétséges. A belgrádi kormányváltás megzavarta Németország katonai terveit, megnehezítette a Balkánon a görög–brit erőkkel szemben tervezett hadműveletek végrehajtását, és komoly problémát jelenthetett a keleti front megnyitása, a Szovjetunió elleni támadás megindítása tekintetében is. A belgrádi fordulatról értesülve Adolf Hitler azonnal elrendelte Jugoszlávia lerohanását.[1]

A hadjárat minél gyorsabb befejezése és a Wehrmacht részbeni tehermentesítése érdekében a német vezetés Olaszország és Bulgária mellett Magyarország katonai közreműködésére is feltétlenül számított. A magyar kormánytól egyrészt a német csapatok átvonulásának elősegítését, katonai és légi bázisok átengedését kérték, másrészt igényt tartottak a Honvédség közvetlen részvételére is a hadműveletekben. Hitler cserében a területi gyarapodás lehetőségét kínálta fel az együttműködő országok számára. A magyar kormánykörök komolyan tartottak egy esetleges német megszállástól vagy a hazai szélsőjobboldal német támogatással történő hatalomra kerülésétől, így nem utasították el a német kérést. Nem akarták kockáztatni a revízió korábban elért eredményeit, és nem kívántak lemondani a Délvidék visszaszerzésének lehetőségéről sem. Ugyanakkor számos vezető politikus, köztük Teleki Pál miniszterelnök határozottan ellenezte a frissen megkötött örök barátsági szerződés egyoldalú felrúgását, és el akarta kerülni a nyugati hatalmakkal való nyílt szakítást is. Az ország teherbíró képességét és a hadsereg állapotát tekintve is súlyos hibának tartotta volna a háborúba való belebonyolódást, a katonai erő megőrzésére irányuló „fegyveres semlegesség" politikájának feladását.[2]

A kormány végül beleegyezett a német csapatok átvonulásába és a kért bázisok átengedésébe. Elutasította viszont a katonai vezetés azon kezdeményezését, hogy a magyar hadsereg jelentős erőkkel, a Wehrmachttal való szoros együttműködésben, német irá-

[1] Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. Band 3. (Hrsg. vom Militargeschichtlichen Forschungsamt von *Schreiber, Gerhard – Stegemann, Bernd – Vogel, Detlef.*) Stuttgart, 1984. 444. o.; *Halder, Franz*: Generaloberst Halder, Kriegstagebuch. Band II. Stuttgart, 1962–1964. 330. o.

[2] Náray Antal visszaemlékezése 1945. (S. a. r., a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Szakály Sándor.*) Budapest, 1988. 45., 52. o.

nyítás alatt vegyen részt Jugoszlávia megtámadásában. Teleki javaslatára a közvetlen fegyveres beavatkozást bizonyos feltételek megvalósulásához kötötték. Ilyen feltételnek tekintették, ha Horvátország kiválásával a jugoszláv állam felbomlik, illetve ha a német támadás következtében a jugoszláv hadsereg és a központi közigazgatás kiüríti a Délvidéket, így ott politikai vákuum keletkezik. Ebben az esetben ugyanis – a magyar kormány felfogása szerint – az örök barátsági szerződés eredeti formájában érvényét veszti, és a Honvédség rendfenntartó, pacifikáló szerepkörben vonulhat be a Délvidékre, anélkül, hogy az ország hivatalosan hadviselő féllé válna. Egy Magyarország elleni megelőző jugoszláv támadást vagy a magyar kisebbség elleni erőszakos fellépést természetesen casus bellinek, közvetlen háborús oknak tekintett volna a Teleki-kormány. A magyar vezető körök ragaszkodtak ahhoz is, hogy a Honvédség a kormányzó, illetve a Fővezérség irányítása alatt, a német haderőtől szervezetileg függetlenül, önálló katonai művelet keretében kerüljön bevetésre, és tevékenysége csak a volt magyar területekre terjedjen ki. Ezt erősítették meg a Legfelső Honvédelmi Tanács április 1-jén tartott ülésén is.[3]

Teleki halogatta a mozgósítás megindítását, és közben megpróbálta megértetni, elfogadtatni a magyar álláspontot a nyugati hatalmakkal. A londoni kormány azonban semmiféle megértést nem tanúsított Magyarország kényszerhelyzete iránt, és a német támadás elősegítése esetén a diplomáciai kapcsolatok megszakítását, aktív magyar katonai részvétel esetén pedig brit hadüzenetet helyezett kilátásba.[4] Berlin és a magyar hadvezetés ugyanakkor egyre erősebb nyomást gyakorolt a kormányzóra a magyar katonai részvétel érdekében. A németek elutasították azt a budapesti kérést, hogy magyar területen ne vonultassanak fel támadó csapatokat. A vezérkar főnöke pedig legalább 5-6 honvéd hadtest azonnali mozgósítását sürgette. A kormányzó végül engedett a nyomásnak, és beleegyezett a katonai előkészületek megindításába. A politikai zsákutcába került miniszterelnök április 3-ára virradóra öngyilkos lett. Halálát követően gyorsított ütemű katonai felkészülés kezdődött. Április 3-án elrendelték a IV., az V. hadtest és a gyorshadtest, a jugoszláv határ térségében állomásozó határvadász-alakulatok, valamint a folyami erők, a légierő és az I–VI. hadtest területén lévő légvédelmi egységek mozgósítását. Április 5-én mozgósították a 3. hadsereg parancsnokságát, a hadseregközvetlen és a Fővezérség-közvetlen alakulatokat. Április 6-ától német sürgetésre a mozgósítást kiterjesztették az I. és VII. hadtestre is. Érvénybe lépett a „J" határvédelem és a teljes katonai légvédelmi készültség. A folyamőrség aknazárat létesített a Dunán és a Tiszán.[5]

A kormányzó és az új miniszterelnök, Bárdossy László a lehetőségekhez mérten megpróbált ragaszkodni a Teleki által megfogalmazott feltételekhez. Az adott körülmények között Hitler is tudomásul vette a magyar kormány álláspontját, hogy a Honvédség csak meghatározott feltételek esetén és csupán korlátozott szerepkörben kerül bevetésre. Már korábban utasítást adott a hadműveleti tervek módosítására, Zágráb mielőbbi elfoglalására, hogy minél hamarabb lehetővé váljon a horvát függetlenség deklarálása. A magyar csapatok harcba lépését a 26. számú hadműveleti utasítás április 14-ére tűzte ki.[6]

[3] Magyar Országos Levéltár (MOL) K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyv 1941. március 28.; *Náray:* i. m. 52–53. o.

[4] *Szent-Iványi Domokos*: Csonka Magyarország külpolitikája 1919–1944. MOL K 63. Külügyminisztérium. Politikai ir. 472-473. sz. 494–495. o.; A londoni magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek (1941. április 2.) In: Diplomáciai iratok Magyarország külpolitikájához 1936–1945. V. k. (Összeáll. és s. a. r. *Juhász Gyula – Fejes Judit.*) Budapest, 1982. (DIMK) 991–992. o.

[5] *Pokorny Herman*: A Délvidék 1941-ben történt visszafoglalásának hadtörténeti leírása. Hadtörténelmi Levéltár (HL) Tanulmánygyűjtemény (Tgy.) 2191. 2. o.; *M. Szabó Miklós*: A Magyar Királyi Honvéd Légierő 1938–1945. Budapest, 2000. 129. o.

[6] *Olshausen, Klaus*: Zwischenspiel auf dem Balkan. Stuttgart, 1973. 63–64. o.

A hadműveleti tervek szerint a Bulgáriában állomásozó 12. német hadsereg (List vezértábornagy) fő feladata a jugoszláv és a görög–brit szövetséges csapatok elvágása volt. A hadsereg alárendeltségébe tartozó 1. páncélos csoportnak (von Kleist vezérezredes) dél felől Belgrád irányába kellett előre nyomulnia. A Szovjetunió elleni támadásra felkészülő, de még feltöltés alatt álló 2. hadsereget (von Weichs vezérezredes) Graz és Klagenfurt térségében összpontosították, Zágráb és Szarajevó elfoglalására. A XLVI. gépesített hadtest Nagykanizsa, a XLI. gépesített hadtest pedig Temesvár körzetében vonult fel a jugoszláv határra, hogy északi irányból támadjon Belgrád felé.[7]

A hadműveletek támogatására a Luftwaffe jelentős repülőerőt vont össze. A nyugati frontról és a birodalom belsejéből 50 repülőszázadot, mintegy 700 gépet dobtak át alig 10 nap alatt a délkelet-európai térségbe. A két hadsereg és az 1. páncélos csoport alárendeltségébe 1-1 légi parancsnokságot (Kommandeur der Luftwaffe – Koluft) osztottak be. Mindhárom rendelkezett 1 távolfelderítő és 1 futárrepülő századdal, valamint 1 repülő hírszázaddal. A 2. hadsereg légi parancsnoksága (Dietrich Volkmann ezredes) alá ezeken kívül 4 közelfelderítő század tartozott. A 12. hadsereg 6, az 1. páncélos csoport pedig 3 közelfelderítő századdal rendelkezett. A XLVI. gépesített hadtest támogatására önálló repülőcsoport-parancsnokságot (Gruppenführer der Luftwaffe) állítottak fel, 3 közelfelderítő századdal. A Jugoszlávia elleni támadáshoz a németek összesen 1504 harci repülőgépet vontak össze, amiből április 5-én 1251 volt bevethető.[8] Ehhez csatlakozott az olasz légierő 666 (más adatok szerint 702) repülőgéppel.[9]

A 4. légiflotta erőiből három nagyobb repülő csoportosítást hoztak létre. A bombázó és távolfelderítő egységeket (3 távolfelderítő század, 7 bombázó osztály) Bécs körzetében összpontosították. Itt állomásozott a légiflotta szállítórepülő csoportja is. A Grazi Repülőparancsnokság alárendeltségébe 2 vadászosztály, 1 zuhanóbombázó osztály és 1 zuhanóbombázó kiképző század tartozott. Az Aradi Repülőparancsnokság 2 zuhanóbombázó, 3 vadászrepülő és 1 romboló osztállyal rendelkezett. Ostmark tartomány (Ausztria) légvédelmét a XVII. légi körzet (Luftgau) vadászkiképző századai látták el. Bukarest és a román kőolajvidék védelmét az 52. vadászezred III. osztálya (III/JG 52) biztosította. A Bulgáriában állomásozó VIII. repülőhadtest állományába 2 távolfelderítő század, 3 vadászrepülő, 1 csatarepülő, 1 romboló, 1 bombázó, 4 zuhanóbombázó és 1 szállítórepülő osztály tartozott. A hadműveletekbe bekapcsolódott a Dél-Olaszországban állomásozó X. repülőhadtest több egysége is (3 bombázó és 1 romboló osztály, valamint 1 távolfelderítő és 1 vadászszázad).[10]

Az átcsoportosítás nem ment zökkenők nélkül. A kijelölt egységek egy része harci feladatai miatt csak késve, április közepére érkezett meg a balkáni térségbe (II/ZG 76). Más alakulatok átszervezés vagy feltöltés alatt álltak, ezért átirányításukról le kellett mondani (I., II/JG 3). A fogadó reptereket nem tudták kellő időben, megfelelően módon

[7] Bundesarchiv – Militärarchiv, Freiburg (BA-MA) RH 20-2/130 Kriegstagebuch AOK 2,; RH 20-12/93 Balkanfeldzug der 12. Armee.

[8] BA-MA RL 2. III/712 Generalquartiermeister d. Luftwaffe Abt. 6. (5. 4. 41.); Österreichisches Staatsarchiv – Kriegsarchiv (ÖStA KA) Nachlasssammlung B. 521. (Alexander Löhr) Nr. 30. Überblick über den Luftkrieg auf dem Balkan. Anlage.

[9] *Shores, Christopher – Cull, Brian – Malizia, Nicola*: Air War for Jugoslavia, Greece and Crete 1940–41. London, 1987. 183–184. o.; *Mikić, Vojislav*: Italijanska avijacija u Jugoslaviji 1941–1943. Beograd, 1998. 12. o.

[10] *Balke, Ulf*: Der Luftkrieg in Europa. Teil 1. Koblenz 1989. 414–415. o., *Mikić, Vojislav*: Nemačka avijacija u Jugoslaviji, 1941–1945. Beograd, 1998. 24–26. o.; *Karl Gundelach*: Die deutsche Luftwaffe im Mittelmeer, 1940–1945. Frankfurt a. M. – Bern, 1981. 161–162. o.

előkészíteni. A Bécs környéki bázisok zsúfolva voltak kiképző gépekkel, a romániai reptereken pedig az első napokban hiányzott számos műszaki berendezés, nem állt rendelkezésre elegendő benzin és hadianyag. A földi kiszolgáló személyzet közúton vagy vasúton követte az áttelepülő légi részeket, és néhány esetben csak a hadműveletek megindulása után érkezett meg új állomáshelyére. Az átrepülések során több baleset történt, az 51. bombázóezred 4 gépe lezuhant, 5 pedig a leszállásnál megrongálódott. Mivel a jugoszláv légierő is rendelkezett importált vagy licencben gyártott német típusokkal (Bf-109, Do-17), a Luftwaffe repülőgépeinek motorburkolatát és vezérsíkját krómsárga festéssel látták el. Az azonosítás megkönnyítése érdekében a magyar légierőnél, illetve a román és bolgár repülőcsapatoknál is hasonló jelzés került a hadigépekre.[11]

A német légierő fő feladatai közé tartozott a szárazföldi csapatok közvetlen támogatása és a légi fölény mielőbbi kivívása, a jugoszláv repülőgépek lehetőleg még a földön történő megsemmisítése. Ezt megkönnyítette, hogy április 3-án egy horvát származású repülőtiszt, Vladimir Kren I. oszt. kapitány Grazba szökött, és fontos katonai információkat, a repülőterek helyére, a légi egységek erejére, a mozgósítási központokra és a légierő által használt kódokra vonatkozó adatokat adott át a németeknek.[12] Hitler személyes parancsára a Luftwaffe nagyszabású támadássorozatot tervezett Belgrád ellen, amit a várható katonai eredmények mellett politikai megtorló szándék is motivált. A jugoszláv kormány ugyan április 3-án Belgrádot, Zágrábot és Ljubljanát „nyílt városnak" nyilvánította, a német hadvezetés azonban csak Zágráb bombázását tiltotta meg, politikai megfontolások miatt, a horvát nacionalisták megnyerése érdekében.[13]

A német katonai előkészületek Magyarországot is közvetlenül érintették. Jelentősen megnőtt a Románia felé irányuló csapatszállítás. Az átvonulás a vasút leterheltsége miatt április 1-jétől már közúton is folytatódott. Április 2-án megkezdte a felvonulást a Dél-Dunántúlra a XLVI. gépesített hadtest.[14] A Luftwaffe légi bázisokat vett igénybe az ország egész területén. Budapesten állomásozott a német légierő főparancsnokságának egy különleges távolfelderítő repülőraja (2/Aufkl. Gr. ObdL.), mely korábban a Szovjetunió felett hajtott végre felderítő repüléseket. Memmingenből Szegedre települt a 26. rombolóezred I. osztálya (I/ZG 26) Wilhelm Makrocki százados vezetésével. A tervezett Pécsi Repülőparancsnokság (3 vadászosztály) átcsoportosítási problémák miatt nem került felállításra, a pécsi és kaposvári repülőteret azonban kisegítő bázisként használta a német légierő. A XLVI. gépesített hadtest közelfelderítő századai [6(H)/31, 2(H)/32, 3(H)/41] a Nagykanizsa és Siklós melletti tábori repterekről tevékenykedtek. A kecskeméti és debreceni bázis a Románia felé való átrepülés során közbülső leszállóhelyként szolgált. Szolnokon repülőműszaki állomást rendeztek be, és éjszakai leszállást elősegítő világító rendszert szereltek fel.

Az igénybe vett reptereken repülőirányító- és híradóosztagokat helyeztek el, melyek közvetlen összeköttetésben álltak a Mátyásföldre települt német repülő-összekötő törzszsel. A német gépek tájékozódásának megkönnyítésére Csornán és a Bakonyban rádióval és 60 cm-es reflektorral felszerelt repülőirányító állomásokat állítottak fel. Április első napjaiban nagy számban repültek át az ország felett a Luftwaffe gépei Románia irányába.

[11] *Dierich, Wolfgang*: Kampfgeschwader 51 „Edelweiss". Stuttgart, 1973. 132., 141., 268–269. o.; HL Honvédelmi Minisztérium (HM) Eln. le. 108 888/1941.

[12] *Terzić, Velimir*: Slom kraljevine Jugoslavije, 1941. Beograd, 1983. 292. o.

[13] *Terzić:* i. m. 225. o.; BA-MA RL 7/657 Angriffsbefehl d. Lfl. Kdo. 4.

[14] HL Vezérkarfőnökség (Vkf.) Eln. 1. 4773/1941., 4777/1941.

A Bécs körzetében összevont bombázó egységek pedig gyakorló repüléseket végeztek a magyar légtérben, Sopron és Szeged között.[15]

A mintegy 2200 német és olasz harci repülőgéppel szemben a jugoszláv légierő (Jugoslovensko Kraljevsko Ratno Vazduhoplovstvo – JKRV) jelentős mennyiségi és minőségi hátrányban volt. A tervezett nagyszabású fejlesztés éppen csak megkezdődött, a hadrend szerinti gépállomány mintegy 30%-a még hiányzott, számos egység pedig elavult haditechnikával volt felszerelve. A JKRV összesen 985 katonai repülőgéppel, ezen belül 488 első vonalbeli harci géppel rendelkezett. Ennek azonban csak alig 60%-a volt korszerű típus. A repülőcsapatok szervezetileg három részre tagolódtak: az önálló hadműveleti légierőre, a hadsereg légierőre és a haditengerészeti légierőre. A hadműveleti légierő 305 harci repülőgéppel rendelkezett, amiből 263 számított korszerűnek. A modern típusok közé tartoztak a Savoia-Marchetti SM-79, a Dornier Do-17 K, és a Bristol Blenheim bombázók, a Messerschmitt Bf-109 E, a Hawker Hurricane I. és a hazai fejlesztésű Ikarus IK-3 vadászgépek. A Blenheim, Hurricane és Do-17-es típust Jugoszláviában licencben is gyártották. A háború kirobbanását követően a gyárakból még néhány új gép került a csapatokhoz (3 Do-17 K, 4 Blenheim, 7 Hurricane, 1 IK-3). A géphiány és az átfegyverzés elhúzódása miatt az 1. és 8. bombázóezred századonként csak 6-6 repülőgéppel volt felszerelve, a Belgrádot védő 161. és 162. vadászszázad pedig mindössze 3-3 IK-3 géppel rendelkezett. A légierő parancsnoksága közvetlen alárendeltségébe tartozott egy szállítórepülő csoport (Divac, Valjevo), egy sebesültszállító repülőszázad (Zimony), valamint egy ejtőernyős század. Az egyes szárazföldi seregtestek mellé beosztott közelfelderítő századok 120 elavult Breguet Br-19-es és Potez Po-25-ös repülőgéppel voltak felszerelve. A haditengerészeti légierő állományába 63 (a kiképző századdal együtt 74) harci gép tartozott, többségében szintén korszerűtlen típus.[16]

A jugoszláv honi légvédelem 124 üteggel, 20 reflektoros osztaggal (120 reflektor, 60 fülelő), 9 légvédelmi géppuskás szakasszal (108 géppuska) rendelkezett. A kivonuló hadsereg alárendeltségébe 21 légvédelmi üteg és 30 géppuskás szakasz tartozott. A légvédelmi jelzőszolgálat 579 figyelő őrsből és 98 hírközpontból állt. Belgrád védelmét 5 légvédelmi tüzérosztály (40 löveg), 2 reflektoros osztag és 3 géppuskás szakasz biztosította. A főváros körzetében 96 figyelő őrs és 13 hírközpont működött.[17]

A jugoszláv fegyveres erők rejtett mozgósítását március 30-án rendelték el. A nyílt mozgósítás csak április 3-án kezdődött, mert a belgrádi kormány az utolsó pillanatig igyekezett elkerülni a háborút, és nem akart ürügyet szolgáltatni Németországnak. Április 5-én délután már sorra futottak be a hírek a külképviseletektől, hogy másnap német támadás várható. A légierőnél harci készültséget rendeltek el, de már nem maradt kellő idő a megfelelő felkészülésre. A harcok során komoly utánpótlási nehézségek jelentkeztek. Nem volt elegendő mennyiségű lőszer- és bombakészlet. A Bf-109-esek számára esetenként a lelőtt német gépekből kellett kiszerelni a muníciót. A tábori reptereken hiányzott a szükséges technikai felszerelés és az üzemanyag. Bizonytalanul működött a hírközlés, a magasabb parancsnokságok gyakran nem tudtak kapcsolatot teremteni a német támadás nyomán többször is áttelepülésre kényszerülő csapatokkal.[18]

[15] HL Vkf. Eln. 1. 4018/1941., 4777/1941.; ÖStA KA B. 521. Nr. 30.

[16] *Terzić:* i. m. 169–171., 220. o.; *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 178-191. o.; *Mikić*: Nemačka i. m. 33–34. o.

[17] *Terzić:* i. m. 179., 181., 478. o.

[18] *Lozić, Miodrag*: Izjava o učešću Jugoslavenskog Ratnog Vazduhoplovstva u aprilskom ratu. In: Aprilski rat 1941. Knjiga 2. (Priredio *Miletić, Antun – Trgo, Fabijan.*) Beograd, 1987. 857., 868. o.

Nem volt felkészülve háborús alkalmazásra a magyar légierő sem. A papíron szereplő 30 repülőszázadból a valóságban csak 18 volt feltöltve, a többinek csupán a kerete létezett. A kijelölt 40 katonai repülőtér közül mindössze 12 volt hadi használatra alkalmas. A légierő hadrend szerinti 296 harci repülőgépéből 197 gép volt bevethető állapotban: 88 vadász, 44 bombázó, 52 közelfelderítő, 13 távolfelderítő. A 4 vadászosztály közül 2 (1/I., 2/I.) elavult Fiat CR-32-esekkel volt felszerelve, melyek teljesítménye messze elmaradt a korszerű jugoszláv gépek mögött. Az újonnan rendszeresített olasz Reggiane Re-2000 Héja vadászgépekből április elejéig mindössze 15 érkezett meg Magyarországra. Erre a típusra még folyt a pilóták átképzése. A háború kirobbanásakor csak 6 Héja volt bevethető, a harckiképző század különleges készültségi egysége keretében. A Honvéd Légierők parancsnoki posztját Kenese Waldemár altábornagy töltötte be, akit 1941 tavaszán, többszöri betegsége idején Rákosi Béla tábornok helyettesített.[19]

A légierő mozgósítását követően a 2. vadászezredet és a börgöndi harckiképző századot az Országos Légvédelmi Parancsnokság (OLP) irányítása alá vonták. Az 1. vadászezred, a 4. bombázóezred és a 3/5. bombázószázad az 1. repülődandár (Bánfalvy István vezérkari ezredes) alárendeltségébe került. Az I., IV. és V. közelfelderítő századot a 3. hadsereghez, a III. közelfelderítő századot pedig a gyorshadtesthez osztották be. A többi felriasztott repülőegység, az önálló távolfelderítő osztály, a VI., VIII. és X. közelfelderítő század, az ejtőernyős-zászlóalj és a szállítószázad Fővezérség-közvetlen alakulatként működött.[20] A mozgósítás után a földi részeknek április 9-én kellett megkezdeni az áttelepülést a kijelölt „H" repterekre, a légi részeknek pedig 11-ére kellett beérkezniük. A felvonulási terv szerint az 1/I. vadászosztály (CR-32) Pécsre, az 1/II. vadászosztály (CR-42) Szegedre, a 2/II. vadászosztályt (CR-42) Kecskemétre, a 4/II. bombázóosztály (Ju-86 K) Székesfehérvárra, a 3/5. bombázószázad (Ca-135 bis) Hajdúböszörménybe települt. A 4/I. bombázóosztály (Ju-86 K) már a tapolcai reptéren állomásozott. A távolfelderítő osztály (He-70 K), illetve a Légifényképező és Kiértékelő Csoport (Ju-86 K, He-111 P) gépei Budaörsről kerültek bevetésre. Az I. közelfelderítő század (He-46) a mátyásföldi, a III. (WM-21) a székesfehérvári, a IV. (He-46) a kaposvári, az V. (WM-21) pedig a kecskeméti repülőtérről működött.[21]

A déli határok mentén kialakuló háborús helyzet, illetve a német csapatok magyarországi felvonulása azzal a veszéllyel járt, hogy az ország területét angol vagy jugoszláv légitámadás érheti. A kormány ezért már március 28-án kérte Németországtól a magyar légvédelem megerősítését. A német hadvezetés Románia és Bulgária területére jelentősebb légvédelmi erőt csoportosított át (501., 201. légvédelmi tüzérezred), Magyarország esetében azonban csak saját csapatai légvédelmét biztosította, az ország légterének oltalmazása a magyar fegyveres erőkre hárult.[22] A brit diplomácia már többször figyelmeztette Magyarországot és Bulgáriát, hogy a német csapatok jelenléte miatt a Brit Királyi Légierő (Royal Air Force – RAF) bombatámadásokat intézhet a területük ellen. A Földközi-tenger térségében állomásozó csekély számú angol bombázógép nagyobb szabású akciókat aligha hajthatott volna végre, néhány demonstratív jellegű légi támadással azonban mindenképpen számolni lehetett.

[19] HL Vkf. Eln. 1. 4358/1941., 4487/1941., 4660/1941., Vkf. Hadműveleti (Hdm.) 384/1941.
[20] HL Vkf. Fővezérség (Főv.) Hdm. 1/1941.; *Pokorny:* i. m. II. mell.
[21] *Barczy Zoltán*: A magyar légvédelmi tüzérség fejlődése a Horthy korszakban. 5. rész. HL Tgy. 2974. 508–509. o.; *M. Szabó:* i. m. 129. o.
[22] *Halder:* i. m. 332. o.

A Honvédség vezető szerveinél végrehajtott március 1-jei átszervezés után a légierő, a légvédelmi csapatok és a polgári légoltalom irányítása a HM Légügyi főcsoportfőnöke (Littay András gyalogsági tábornok) hatáskörébe tartozott. A honi légvédelemmel és a légoltalommal kapcsolatos ügyeket a HM VI. (légoltalmi) csoportfőnöksége intézte, Komposcht Nándor tábornok (OLP) vezetésével. A magyar légvédelem jelentős hiányokkal küszködött. A hadműveletek megindulásakor a honi és kivonuló alakulatok 146 légvédelmi ágyúval (többségében 29 M. és 29/38 M. 8 cm-es Bofors) és 360 gépágyúval (36 M. 4 cm-es Bofors) rendelkeztek. A fényszóró századok állományába 40 lámpa (120 és 150 cm-es vegyes olasz–német anyag) és 32 fülelő tartozott.[23] A honi légvédelmi alakulatok zöme, különösen a nagyobb tűzerőt képviselő ágyús ütegek főként Budapest és néhány más jelentősebb ipari centrum védelmét biztosították. A Balaton vonalától délre eső területeken honi ágyús ütegek nem állomásoztak, csak gépágyús egységek. A déli körzetek légvédelmét a kivonuló alakulatoknak kellett ellátniuk.

Április 6-án készenlétbe helyezték a teljes magyar légvédelmi tüzérséget. A mozgósításban nem érintett seregtestek légvédelmi egységei az OLP alárendeltségébe kerültek. A 3. hadsereg felvonulásával összhangban jelentős légvédelmi erőt, 18 ágyús és 28 gépágyús üteget (72 légvédelmi ágyú, 78 gépágyú) vontak össze a Cegléd–Pécs–Békéscsaba által határolt területen. Az I. légvédelmi tüzérosztály Baján, a IV. Pécsen, az V. Szegeden, a VIII. Békéscsabán kapott elhelyezést. A 103., 104., 105. légvédelmi tüzérosztály ütegeit Kiskunfélegyháza, Kecskemét és Cegléd térségébe vezényelték. A VI. légvédelmi tüzérosztály és a 104/3. ágyús üteg a 3. hadsereg alárendeltségébe, a 104/4. légvédelmi gépágyús üteg a gyorshadtest alárendeltségébe került. A felvonuló seregtestek tűzerejét további 60 gépágyúval növelték a beosztott gyalog- és gyorsdandárok légvédelmi gépágyús ütegei. A kivonuló légvédelmi alakulatokat a seregtestek beérkezéséig (legkésőbb április 11-ig) ideiglenesen szintén az OLP alá helyezték.[24] A háború első napjaiban azonban a déli országrészben még nem állt rendelkezésre megfelelő légvédelmi erő. Az V. légvédelmi tüzérosztály április 7-én reggel érkezett meg Szegedre. A VI. légvédelmi tüzérosztály 8-án foglalt tüzelőállást Kiskunhalason, a 104/2. és 105/3. ágyús üteg pedig csak 9-én rakodott ki Kecskeméten.[25]

Az országos légvédelmi figyelő, jelentő és riasztó szolgálat 1941 tavaszán 346 figyelő őrssel rendelkezett. Az I–VIII. hadtest területén 8 Kerületi Légvédelmi Központ (Kerléköz) működött (1. Budapest, 2. Komárom, 3. Veszprém, 4. Kaposvár, 5. Kiskunfélegyháza, 6. Szolnok, 7. Debrecen, 8. Nyíregyháza). Ezek gyűjtötték össze és értékelték az őrsök jelentéseit, majd továbbították az Országos Légvédelmi Központnak (Orléköz). A központok, a komáromi és a kaposvári kivételével, már bombabiztos helyiségekkel és automatizált hírrendszerrel rendelkeztek. Az év elején, Munkácson új Kerléköz létesült (9-es számmal). Észak-Erdélyben 4 központ felállítását tervezték (10. Máramarossziget, 11. Zilah, 12. Szászrégen, 13. Csíkszereda), kiépítésük azonban késett. Ezen a területen egyelőre csak 20 figyelő őrs működött, melyek a MÁV távbeszélő hálózatán keresztül Kolozsvárra, a IX. hadtest parancsnokságának jelentettek.[26]

A légvédelmi figyelőszolgálat tevékenységét több probléma is nehezítette. Nem állt rendelkezésre kellő mennyiségű korszerű felszerelés, nagyfelbontású szögtávcső. A fő-

[23] *Barczy:* i. m. 508–509. o.
[24] *Barczy:* i. m. 508. o.; *Pokorny:* i. m. IX. mell.
[25] HL Vkf. Eln. 1. 4761/1941.; *Pokorny:* i. m. 16. o.
[26] HL Vkf. Eln. 1. 4931/1941.

ként tartalékosokból álló személyzetnek nem volt megfelelő gyakorlata a repülőgépek felismerésében, hovatartozásuk megállapításában. Az őrsök közül csak 96 rendelkezett önálló távbeszélő vonallal, a többi a postai hálózaton keresztül jelentett a Kerléköznek, ami esetenként késedelmet okozott. A légvédelmi jelzőszolgálatot a MÁV figyelő hálózata egészítette ki, mely közvetlen kapcsolatban állt a területileg illetékes Kerléközzel, illetve a Központi Szállításvezetőségen keresztül az Orléközzel. Az országos légvédelmi figyelőrendszer mellett a nagyobb települések saját figyelő őrsöket állítottak fel, melyek a helyi légoltalmi központoknak jelentettek, és onnan továbbították a híreket az érintett Kerléköznek. Az őrsök jelentései alapján a helyi légoltalmi parancsnokok saját hatáskörben is elrendelhették a település riadóztatását. Az ország légoltalmi riasztásában fontos szerepet kapott a műsorszóró rádió. Ellenséges berepüléskor a rádió a műsorát megszakította, és közölte azoknak a településeknek a kódszámát, melyek felé az ellenséges repülőgépek tartottak. A riasztást az illetékes Kerléköz távbeszélőn is megerősítette.[27]

A polgári légoltalom kiépítése terén 1941-re jelentős előrelépések történtek. A légoltalmi szakszolgálatok megszervezése, kiképzése, a lakossági önvédelem szervezeti kereteinek kialakítása megfelelő ütemben haladt. A nagyobb anyagi ráfordítást igénylő műszaki létesítmények és technikai eszközök terén azonban komoly hiányosságok mutatkoztak. A HM által előírt házi és házcsoport óvóhelyek helyének kijelölése 1941 januárjában ugyan minden városban megtörtént, a munkálatok azonban pénzhiány miatt a legtöbb helyen még meg sem kezdődtek. Kevés volt a nyilvános óvóhely, 16 városban csak 42 ilyen létesítmény állt a lakosság rendelkezésére (Budapesten 6, Győrben 7, Székesfehérváron 5, Szegeden 4). Nem készültek oltóvíztároló medencék, hiányzott a szükséges riasztó eszközök 40 %-a, illetve az elsötétítés műszaki berendezéseinek 60 %-a.[28]

A háborús feszültség kiéleződése nyomán az első légvédelmi intézkedésekre már április 1-jén sor került. Működésbe lépett az Orléköz, az 1–8. Kerléköz és az összes légvédelmi figyelő őrs. A HM elrendelte, hogy április 4-én 24 óráig az ország egész területén át kell állni a csökkentett világításra, és fel kell készülni az elsötétítésre, hogy azt szükség esetén 2 órán belül végre lehessen hajtani.[29] A polgári légoltalom számára egyelőre csak könnyített készültség (III. fokozat) lépett életbe. Mozgósították a települések légoltalmi parancsnokságát, a körzetek és alkörzetek törzseit, a megelőző szolgálat központi egységeit, valamint a mentő és tűzoltó osztagokat. A jugoszláv határ közelében fekvő városok (Nagykanizsa, Pécs, Baja, Szeged) légoltalmi parancsnokai saját hatáskörben magasabb szintű, egyszerű készültségnek (II. fokozat) megfelelő intézkedéseket vezettek be. Készenlétbe helyezték a központi légoltalmi szolgálat teljes állományát, és minden alkörzetben a megelőző, mentő és kárhelyreállító szolgálat 1-1 osztagát. A felszerelést a központi raktárakból kiszállították a szolgálati helyekre.[30]

Április 5-én a brit diplomácia megismételve a korábbi figyelmeztetéseket, arról tájékoztatta a magyar kormányt, hogy német támadás esetén Anglia Jugoszláviát a szövetségesének tekinti. Ezért, ha Magyarország önként, „a tiltakozás vagy kényszer valamilyen kimutatása nélkül" átengedi a német csapatokat, és ilyen módon közreműködik a támadásban, London azonnal megszakítja a diplomáciai viszonyt, és a RAF bombázni fogja a németek által használt magyarországi létesítményeket. A Honvédség aktív katonai be-

[27] *Barczy:* i. m. 573. o.
[28] HL HM Eln. lgv. 102 049/1941.
[29] *Pokorny:* i. m. 1. o.; HL HM OLP 231/1941.
[30] HL Vkf. Eln. 1. 6389/1941.; *Légoltalmi Közlemények,* 1941. május 1. (9. sz.) 149. o.

avatkozását pedig nyíltan ellenséges lépésként értékelnék, ami Nagy-Britannia és szövetségesei hadüzenetét vonná maga után.[31] Jugoszláv kezdeményezésre április 6-án hajnalban (5-re antedatálva) szovjet–jugoszláv barátsági és megnemtámadási egyezményt írtak alá Moszkvában. Ebben a felek kölcsönösen elismerték egymás területét, és kötelezték magukat, hogy külső támadás esetén a baráti viszonynak megfelelő magatartást fognak tanúsítani egymás iránt. A jugoszláv kormány eredetileg kölcsönös segélynyújtási szerződésre tett javaslatot, a szovjet fél azonban ezt elutasította. A várható német támadás előestéjén Sztálin csak a balkáni érdekeltségét kívánta hangsúlyozni, de nem akarta egyértelműen elkötelezni, lépéskényszerbe hozni magát egy ilyen szerződéssel. Hajlandó volt viszont jelentősebb mennyiségű hadianyag szállítására. A jugoszláv küldöttséggel 100 repülőgép 100 páncéltörő, 40 tábori és 80 légvédelmi ágyú átadásáról tárgyaltak.[32] A másnap nyilvánosságra került egyezmény újabb alakulatok mozgósítására és biztonsági intézkedésekre ösztönözte a magyar kormányt a szovjet határ irányában is. Szovjet részről azonban közvetlenül fenyegető vagy támadó fellépésre nem került sor.

Április 6-án hajnalban a 12. német hadsereg támadást indított Jugoszlávia ellen, Skoplje és Veles irányában. A 2. hadsereg stratégiailag fontos pontokat, átkelőhelyeket, hidakat vett birtokba a határ mentén Mureck, Radgona és a Muraszombat térségében. Magyar részről a nap folyamán csak a határvédelem megerősítésére történtek intézkedések. A jugoszláv csapatok délelőtt felrobbantották a murakeresztúri és a gyékényesi vasúti, valamint a letenyei közúti hidat. A jugoszláv tüzérség több körzetben (Gyékényes, Beremend) lövéseket adott le magyar területre. Regőce (Riđica) és Gyála (Đala) térségében szórványos tűzharc bontakozott ki a két fél határvédelmi erői között, jelentősebb harci tevékenységre azonban magyar–jugoszláv vonatkozásban nem került sor.[33]

A hadműveletek megindulásával egyidőben a német légierő csapásokat mért különböző katonai célpontokra, közlekedési csomópontokra, hírközlő létesítményekre, hadianyag-raktárakra, repülőterekre, illetve folyamatos támogatást nyújtott a földi csapatoknak a jugoszláv védelem áttöréséhez. A Luftwaffe gépei a nap folyamán 5 alkalommal bombázták Belgrádot. A főváros elleni támadásokban összesen 270 bombázó, 230 zuhanóbombázó, valamint 298 romboló és vadászgép vett részt. A bombázások súlyos anyagi károkat és jelentős személyi veszteségeket okoztak. Találat érte a Hadsereg Főparancsnokság, a Hadügyminisztérium, a Csendőr Parancsnokság épületét, a Főpostát, a Telefon- és Távíróközpontot, valamint számos más fontos középületet. A légitámadások nyomán komoly zavarok keletkeztek a hírközlő hálózat működésében, a közigazgatási hatóságok és a magasabb katonai parancsnokságok tevékenységében.[34]

A jugoszláv légierő már a háború első napján súlyos veszteségeket szenvedett. Megsemmisült 115 harci gépe (légi harcokban 38, a reptereken 77). A német légi csapások következtében a repülőcsapatok irányításában, a hírközlő rendszer működésében, a hadianyag utánpótlásban komoly gondok támadtak. A JKRV parancsnoksága Belgrádból Lješnicába települt, ott azonban hosszabb időn át nem tudta felvenni az összeköttetést a Koviljačiba költöző Főparancsnoksággal, illetve több repülőalakulattal. A magasabb

[31] *Szent-Iványi:* i. m. 574–575. o.; A londoni magyar követ számjeltávirata a külügyminiszternek (1941. április 5.) DIMK i. m. 1006–1007. o.

[32] *Davies, Joseph E.*: Moszkvai jelentés. Budapest, 1988. 427. o.; Ugovor o prijateljstvu i nenapadanju Saveza Sovjetskih Socijalistickih Republika i Kraljevine Jugoslavije potpisan u Moskvi 5/6 aprila 1941. In: Aprilski rat i. m. 463–464. o.

[33] HL Vkf. Eln. 1. 4851/1941.; *Terzić:* i. m. 298–300. o.

[34] *Terzić:* i. m. 477. o.; *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 198–200. o.; *Mikić:* Nemačka i. m. 47. o.

parancsnokságok nem rendelkeztek pontos információkkal a kialakult helyzetről, és nem tudtak megfelelő intézkedéseket hozni a rendelkezésre álló erők leghatékonyabb alkalmazására. Ennek ellenére a háború első napján a jugoszláv légierő igen aktívan működött, a vadászrepülők 377, a bombázók 93, a távolfelderítők 4 bevetést hajtottak végre.[35]

A bombázó egységek elsősorban a Bulgária felől betörő német csapatok ellen kerültek bevetésre, de végrehajtottak néhány támadást határon túli célpontok ellen is. A 3. bombázóezred Bulgáriában Kjustendil és Vrba térségét, a 7. bombázóezred és a 81. bombázóosztály Észak-Albániában Shkodra és Tarabashit körzetét bombázta. A 11. távolfelderítő osztály támadást kísérelt meg az aradi repülőtér és a temesvári pályaudvar ellen, 2-2 géppel. Temesvárnál a bombázást végrehajtották, de az egyik Blenheimet lelőtte a német légvédelem. Aradnál, még a célpont elérése előtt német vadászok támadták meg a jugoszláv gépeket, és mindkettőt lelőtték – az egyiket a magyar határ közelében, Ópécskánál (Pecica), a másikat jugoszláv területen, Sajkásnál. A nap folyamán az 1. bombázóezred több bevetést hajtott végre a román határ mentén felvonuló német csapatok ellen, Denta és Oravița körzetében. Az ezred egyik hazafelé tartó Blenheimjét Belgrád térségében tévedésből egy saját vadászgép lőtte le, mert Ju-88-asnak nézte.[36]

A Banja Luka körzetében állomásozó 8. bombázóezred stájerországi és karintiai katonai létesítmények, közlekedési csomópontok ellen intézett támadásokat. Délelőtt a 69. bombázóosztály 4 gépe Klagenfurt repterét bombázta. A visszaúton az egyik Blenheim lezuhant, hegynek ütközött a Karavankákban.[37] A délután folyamán a 68. bombázóosztály 6 gépe Graz ellen hajtott végre bevetést. Az egyik raj célpontja a főpályaudvar, a másiké a thalerhofi repülőtér volt. A bombázórajokat a 4. vadászezred 2-2 Hurricane gépe kísérte. A kedvezőtlen, felhős idő miatt azonban a kötelék szétszóródott. Grazot végül 2 Blenheim érte el. A ledobott bombák kisebb károkat okoztak a város vasúti létesítményeiben. A légiriadót (mint Klagenfurtban is) késve rendelték el, a légvédelem már csak a bombázás megkezdése után nyitott tüzet. A többi jugoszláv gép másodlagos célokat támadott Riegersburg, Mistelbach körzetében. Este a 8. bombázóezred 6 gépe támadást intézett Graztól délre, a jugoszláv határ felé vonuló német csapatok ellen.[38]

A kibontakozó német–jugoszláv légi háború Magyarországot is közvetlenül érintette. A Bécs körzetében összevont német bombázóerők Belgrád elleni támadásaikat a magyar légtéren keresztül hajtották végre. A német kötelékek a Fertő-tó felett rendeződtek harci alakzatba, majd Baja, illetve Szeged érintésével lépték át a jugoszláv határt. A nagyobb kötelékek mozgásáról a Luftwaffe összekötő tisztje előzetesen tájékoztatta az Orléközt. Az első német felderítő gépek április 6-án reggel fél négykor jelentek meg Magyarország felett. A bombázók első köteléke valamivel 6 óra után repülte át az országot, és a bombázást követően 8 óra körül érkezett vissza a magyar légtérbe. Az átrepülések során a német gépek műszaki problémák miatt több helyen kényszervetést hajtottak végre. Valamivel 7 óra előtt Nagybaracska határában hullott le 2 bomba, 8 óra 40 perckor pedig a Fertő-tó felett dobott le 4 bombát egy német repülőgép.[39] A Szegeden állomásozó rombolóosztály szintén

[35] *Pavlović, Andrija*: Jugoslovensko vozduhoplovstvo u aprilskom ratu 1941. godine. *Glasnik RV i PVO* 1972/5. 40. o.; *Terzić:* i. m. 293–294. o.; *Mikić*: Nemečka i. m. 37. o.

[36] *Terzić:* i. m. 293. o.; *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 204–205. o.; *Oštrić, Šime – Miladinović, Predrag*: Meseršmit Me-109E. *Aeroplan,* 1990/2. 7. o.

[37] *Lazarević, Božo*: Sećanje na rat i revoluciju 1941–1945. Beograd, 1987. 26. o.

[38] *Beer, Siegfried – Karner, Stefan*: Der Krieg aus der Luft. Graz, 1992. 41–42. o.; *Lazarević:* i. m. 27. o.

[39] HL Vkf. Eln. 1. 4851/1941.; MOL K. 149. Belügyminisztérium rezervált iratok. Közbiztonsági osztály (BM VII. res.) 8797/1941.

részt vett a Belgrád elleni támadásokban. A Bf-110-esek a bombázók vadászfedezetét biztosították, illetve alacsonytámadásokat hajtottak végre Újvidék és Belgrád körzetében. A harcok során az egység 4 gépét lelőtték, 3 pedig súlyos rongálódásokkal tért vissza.[40]

A jugoszláv légierő a háború első napján csak néhány felderítő bevetést hajtott végre Magyarország felett. Az 1. jugoszláv hadsereg parancsnoksága a német támadás hírére utasította a beosztott 1. közelfelderítő osztályt, hogy végezzen felderítést a magyar és a román határ térségében, és ha valahol ellenséges betörést észlel, bombázza a támadó csapatokat. Egy Br-19-es gép a Bezdán és Szabadka között, egy másik pedig Horgos és Nagykikinda között repülte végig a határszakaszt. A felderítők a magyar határ térségében támadási előkészületeket nem tapasztaltak. Délután, a Szabadka körzetében megismételt légi felderítés is csak kisebb csapatmozgásokat észlelt a magyar oldalon. Hasonló felderítést végzett a 3. közelfelderítő osztály a Baranyai-háromszög térségében, a 4. közelfelderítő osztály pedig a Dráva és a Mura vonalán.[41]

A délutáni órákban a jugoszláv Főparancsnokság mélységi felderítést rendelt el Magyarország felett annak tisztázására, hogy a Duna–Tisza közén folyik-e jelentősebb csapatösszevonás és felvonulás a jugoszláv határ irányába. Mivel a 11. távolfelderítő osztállyal nem sikerült összeköttetést teremteni, a 62. bombázóosztálynak adták ki a parancsot. Az útnak indított Blenheim 17 óra 30 perc körül repült be a magyar légtérbe Bajánál, és a Kalocsa–Solt útvonalat követve Budapest felé tartott. A légvédelmi figyelőszolgálat időben észlelte és nyomon követte a gépet. Amint a Blenheim elérte a Csepel-sziget térségét, az Orléköz légiriadót rendelt el a fővárosban (18^{01}–18^{36}). Ez volt az első éles légvédelmi riasztás Budapesten. A légvédelmi tüzérséget tűzkészültségbe helyezték, Mátyásföldről pedig felszállt az 1/3. vadászszázad 3 CR-42-es gépe. A jugoszláv felderítő azonban Ráckeve magasságában visszafordult, és Kelebia irányában elhagyta az országot. A háború első napján Magyarország területét ellenséges légi támadás nem érte.[42] A magyar légierő részéről a nap folyamán csak néhány felderítő berepülésre került sor a jugoszláv légtérben.

A Jugoszlávia elleni háborúra való tekintettel a HM április 6-án hajnaltól szigorú katonai légvédelmi készültséget rendelt el az ország egész területére. A polgári légoltalom szerveit 12 óra 30 perckor helyezték I. fokozatú, szigorú készültségbe. Az intézkedés nyomán behívásra került a hatósági légoltalmi szolgálat teljes alaplétszáma. Éjszakára elrendelték az elsötétítést. A ház- és házcsoportparancsnokok ellenőrizték a szükségóvóhelyek állapotát és a padlásterek tűzvédelmének helyzetét. A lakosságot rádió, újságok, falragaszok segítségével, a falvakban kidoboltatás útján tájékoztatták a légvédelmi készültségre vonatkozó fontosabb tudnivalókról, rendszabályokról.[43]

A szigorú készültséggel kapcsolatos előírásokat azonban 6-án estig nem sikerült mindenütt megvalósítani. A lakosság egy része csak késve értesült a készültség elrendeléséről. Az elsötétítés sok helyen nem volt megfelelő, hiányoztak a szükséges légoltalmi anyagok, felszerelési tárgyak. Az este folyamán számos tömegrendezvényt tartottak, vasárnap lévén játszottak a mozik, a színházak. Pedig egyre inkább számolni kellett egy esetleges légitámadás veszélyével. A délután folyamán a londoni magyar követ jelentette, hogy Nagy-Britannia megszakítja a diplomáciai kapcsolatot Magyarországgal, épp úgy,

[40] *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 200. o.
[41] Zapovest štaba 1. armije (6. april 1941.). In: Aprilski rat i. m. 466–467. o.; HL Vkf. Eln. 4. 59 417/1942.
[42] HL Vkf. Eln. 1. Napi helyzetjelentés (1941. április 6.) szn.
[43] HL HM Eln. 35. 102 824/1941.; MOL K 428. MTI Könyomatos 487. k. (MTI) 1941. április 6. (11. kiadás)

mint Romániával és Bulgáriával. A kelet-európai országoknak küldött korábbi figyelmeztetés nyomatékosításaként a brit légierő 37. bombázószázadának 6 Wellington gépe április 6-án éjjel Szófia körzetét támadta. A bulgáriai célpontok demonstratív bombázását a RAF a következő éjszakákon is folytatta.[44]

A jugoszláv légierő parancsnoksága még április 6-án este elrendelte, hogy másnap hajnalban a 8. bombázóezred teljes erejével intézzen támadást Pécs és Szeged repterei, illetve vasúti létesítményei ellen. A kiadott utasítás nem állt összhangban a jugoszláv Főparancsnokság hadműveleti elképzeléseivel, melyek szerint minden rendelkezésre álló erőt a Bulgária felől benyomuló német hadoszlopok feltartóztatására kell felhasználni. A két parancsnokság között azonban akadozott az összeköttetés, így a légierő vezetése egyeztetés nélkül, jórészt még a háború előtt kidolgozott tervek alapján adta ki az intézkedéseit. Pécs és Szeged, mint közlekedési csomópont, hadtestközpont és légibázis, a háború előtti jugoszláv katonai tervekben a légierő elsődleges célpontjai között szerepelt. A JKRV parancsnoksága tudta, hogy jelentős német erők tartózkodnak ezekben a körzetekben, és feltételezte, hogy a Belgrádot támadó repülőgépek az itteni reptereket használják. Pécsen azonban a parancs kiadásának időpontjában még nem voltak német repülők. A bombázást elrendelő utasítás a hírközlő rendszerben jelentkező zavarok, illetve egyes források szerint, a híradócsapatoknál szolgáló magyar és horvát származású katonák szabotázsa következtében csak mintegy félnapos késéssel, 7-én délelőtt jutott el a 8. bombázóezredhez, így a hajnali támadás elmaradt.[45]

Április 7-én a 12. német hadsereg élei elérték Skoplje körzetét. A XLVI. gépesített hadtest erői több hídfőt létesítettek a Dráván, elfoglalták a barcsi hidat, és átkeltek az előző nap felrobbantott, de még használható állapotban maradt gyékényesi hídon. A további átkelések megakadályozására a jugoszláv csapatok felrobbantották a varazsdi és a drávaszabolcsi hidat is, illetve több vasúti és közúti átereszt a magyar határ közelében. A magyar fegyveres erők továbbra sem kezdtek támadó tevékenységbe, csak a Duna–Tisza közi határszakaszon került sor szórványos lövöldözésre. A vezérkar főnökének április 6-án este kiadott parancsa ugyan kimondta, hogy a magyar hadsereg is „részt vesz" a tengelyállamok Jugoszlávia elleni hadműveleteiben, de a fegyveres erők feladatait egyelőre „védőleges határvédelemben" jelölte meg, hangsúlyozva, hogy magyar csapatok a németek előrenyomulása esetén se lépjék át az országhatárt.[46]

A Luftwaffe gépei folytatták a jugoszláv katonai célpontok, repülőterek, közlekedési csomópontok támadását, és 3 alkalommal ismét bombázták Belgrádot. A délelőtt fo-lyamán több német légikötelék repült át a Dunántúl felett. A 2. bombázórepülő ezred I. osztálya repülőtér elleni bevetéseket hajtott végre Brod és Banja Luka körzetében, a III. osztály gépei pedig vasúti célokat támadtak Zágráb és Brod között.[47]

A jugoszláv hadműveleti légierő április 7-én 373 felszállást, közte 100 bombázó bevetést hajtott végre. A bombázókat főként a Bulgária felől benyomuló német csapatok ellen alkalmazták. A 8. bombázóezred a reggeli órákban néhány géppel stájerországi célokat támadott, Deutschlandsberg, Fürstenfeld és Feldbach térségében. Két Blenheim Bécsújhelyig repült, és bombákat dobott a város vasútállomására. Az egyik jugoszláv

[44] A londoni magyar követ április 5-i és április 6-i számjeltávirata a külügyminiszternek. DIMK 1006–1007., 1010. o.; *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 232. o.
[45] *Terzić.* i. m. 293., 509. o.
[46] HL Vkf. Főv. Hdm. 1/1941.
[47] *Balke:* i. m. 240. o.

gépet légvédelmi találat érte. A bombázó kényszerleszállást hajtott végre német területen, személyzete hadifogságba esett.[48]

A 8. bombázóezred stájerországi bevetései során Magyarország területét is szórványos légitámadások érték. A Feldbach körzetét bombázó egyik Blenheim 5 óra 50 perckor berepült a magyar légtérbe, és Máriaújfalu térségében géppuskatüzet nyitott a Szentgotthárdról Szombathelyre tartó személyvonatra. Feltehetően ugyanez a gép lőtte 6 óra körül Felszőszölnök közelében a dél felé vonuló német csapatokat is. Egy másik jugoszláv repülőgép 6 óra 35 perckor 2 db 50 kg-os bombát dobott le Dávidháza–Kotormány térségében, melyek azonban számottevő anyagi kárt nem okoztak. A délelőtt folyamán újabb berepülésekre került sor. Körmend felett 10 óra 45 perckor egy jugoszláv Blenheim haladt át, nyugati irányban. A gép a szentgotthárdi vasútvonalat követve 1 bombát dobott le Rátótnál, a 113. sz. őrház mellett, 2 bombát pedig Alsórönök vasúti megállója közelében. Szentgotthárd fölé érkezve kört írt le az állomás felett, és itt is ledobott 2 bombát, melyek egy személyvonat és egy olajszállító vonat között robbantak. A támadás következtében 2 személy súlyosan, többen könnyebben megsebesültek. Egyes adatok szerint egy 6 éves gyerek életét vesztette. Egy másik jugoszláv gép 11 órakor repült el Zalaegerszeg mellett, és 2 bombát dobott le a város határában a vasúti sínekre.[49]

A 2. vegyes repülődandár parancsnoka délelőtt 9 óra körül kapta meg a Szeged és Pécs bombázására vonatkozó utasítást. A parancs kézhezvétele után Đorđević ezredes személyesen ment át a 8. bombázóezred repülőterére, hogy a bevetést elrendelje. A 68. bombázóosztály Szegedet, a 69. Pécset kapta célpontul. A feladat fontosságára való tekintettel a támadásban válogatott személyzet vett részt, és a kötelékeket a két csoportparancsnok, Lazar Donović és Dobrosav Tešić őrnagy vezette. Vadászkíséretet nem rendeltek ki a bombázók mellé, holott a 4. vadászezred 20 Hurricane gépe alig néhány kilométerre, a szomszédos reptéren állomásozott. Egyrészt, mert a vadászokat Zágráb körzetének védelmére tartalékolták. Másrészt, mert az előző napi bevetések során a kedvezőtlen időjárás, illetve a kötelékrepülésben való hiányos gyakorlat miatt a vadászok és a bombázók rendre elszakadtak egymástól. A dandárparancsnok bízott a meglepetés erejében, hiszen a gépei Klagenfurt és Graz támadásakor sem ütköztek komolyabb ellenállásba. A felszállás előtt a repülőszemélyzet mindössze fél órát kapott a felkészülésre, miközben a műszakiak rohammunkában készítették elő a bombázókat a bevetésre.[50]

A pécsi repülőtéren a reggeli órákban nagy volt a forgalom. Nyolc óra körül az 54. német vadászrepülő ezred II. osztályának 12 Bf-109-es gépe érkezett Pécsre, 3 Ju-52-es kíséretében, melyek a felszerelést és a földi kiszolgáló személyzet egy részét hozták. Sok helyi lakos ment ki a repülőtérre, hogy a német gépeket megnézze.[51] Valamivel 10 óra után a légvédelmi figyelőszolgálat dél felől újabb két repülőgép közeledését jelezte. Bár a gépek hovatartozását nem tudták megállapítani, sajátnak (németnek) azonosították azokat. Valójában azonban két jugoszláv Blenheim érkezett Pécs fölé, és 10 óra 23 perckor 6 bombát dobott a repülőtérre. A légiriadót elkésve rendelték el. A szirénák csak akkor szólaltak meg, amikor már robbantak az első bombák. A támadás jelentősebb kárt vagy személyi veszteséget nem okozott. Egy német vadászgép megrongálódott, 4 német katona és mintegy 10-12 polgári személy megsebesült, és orvosi ellátásra szorult.

[48] *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 211. o.; *Jerin, Zoran*: The Blenheim in Yugoslavia. *Air Enthusiast,* 1981/16. 62. o.
[49] MOL K 63. Küm. Pol. 1941-16/7-6.
[50] *Lazarević:* i. m. 28. o.; HL Vkf. Eln. 2. 80 511/1941.
[51] *Pagáts Pál*: Légitámadás Pécs és Siklós ellen. *Aerohistória,* 1991/1. 9. o.

A civil sérültek száma azonban ennél valószínűleg nagyobb volt, de a támadás után sokan hazaszaladtak, és maguk látták el sebeiket, vagy csak később fordultak orvoshoz. A bombázást követően a német vadászszázadnál riadókészültséget rendeltek el, és járőröket indítottak a határ térségébe. A magyar hatóságok megszigorították a légtérfigyelést, az őrsöket figyelmeztették, hogy további jugoszláv berepülések várhatók. A város légoltalmi parancsnoka intézkedett, hogy a légoltalmi szolgálat folyamatosan ellenőrizze az önvédelmi rendszabályok betartását, és gondoskodjon arról, hogy légiriadó alatt mindenki vonuljon óvóhelyre.[52]

A 69. bombázóosztály 6 gépe 11 óra 15 körül Ócsárd térségében német vadászokba ütközött, melyek először a kötelékvezető Blenheimre támadtak. Tešić őrnagy megpróbált kitérni a Bf-109-esek elől, de a vadászok beérték, és Siklós felett lelőtték. A jugoszláv gép a város keleti szélén, a nagyharsányi út és a vasút kereszteződése közelében zuhant le. A személyzete: Dobrosav Tešić őrnagy pilóta (a 69. bombázóosztály parancsnoka), Milutin Petrović hadnagy megfigyelő és Dragoljub Černe szakaszvezető szerelő-lövész életét vesztette. A korabeli dokumentumok szerint a 3 személyes gép roncsai között egy negyedik holttestet is találtak (Dragutin Kerner hadnagy, 4. vadászezred). Nem ismert, hogy ez a személy milyen céllal tartózkodott a Blenheim fedélzetén, de a háború során gyakran előfordult, hogy vezérkari és összekötő tisztek, haditudósítók is részt vettek bombázó bevetéseken.[53]

A parancsnoki gép kísérője, hogy a vadászokat elkerülje, gyorsan irányt változtatott, Siklós felett kioldotta bombáit, és a legrövidebb úton elhagyta a magyar légteret. Siklóson a légiriadót már a jugoszláv berepülés észlelésekor elrendelték. Három 100 kg-os bomba a Vár közelében, a Batthyány Kálmán utca 12. számú ház udvarán robbant, és lerombolta az épületet. A lakók a kertben elkészített légoltalmi bunkerben húzták meg magukat. A detonáció bedöntötte ugyan a bunker falát is, de az ott tartózkodók között csak két könnyebb sebesülés történt. A negyedik bomba a szomszédos ház udvarára zuhant, de nem robbant fel. A bombázás több környező épületben is kisebb károkat okozott, és további 4-5 személy sérüléseket szenvedett.[54]

Két jugoszláv repülőgép 11 óra 50 perckor újabb támadást kísérelt meg a pécsi repülőtér és a vasútállomás ellen. Ott azonban heves légvédelmi tűz és újabb német vadászok fogadták a támadókat. Az egyik bombázót eltalálta a légvédelmi tüzérség. A Blenheim a repülőtértől 7-8 km-re nyugatra, Pellérd és Bicsérd között lezuhant. Földet éréskor a gép felrobbant, és személyzetével együtt porrá égett. A másik bombázót Bf-109-esek vették üldözőbe, és Szentlőrinc felett lelőtték. A Blenheim Rózsafa határában zuhant le, és a személyzet két tagja, Rudolf Kobal I. oszt. kapitány megfigyelő (a 69. bombázóosztály üzemi századának parancsnoka) és Ivica Čubrilović őrmester, rádiós-lövész életét vesztette. A pilóta, Vladimir Ferant őrmester ejtőernyővel még ki tudott ugrani a zuhanó gépből, de súlyos égési sérüléseket szenvedett. Elfogását követően, előbb a pécsi katonai kórházba került, majd Budapestre vitték a 11. számú honvédkórházba, ott azonban április 13-án belehalt harmadfokú égési sérüléseibe.[55]

A jugoszláv kötelék két további gépe az erős légvédelem miatt nem tudott bejutni Pécs fölé, ezért másodlagos célokat támadott a Pécs–Villány vasútvonal mentén. Vokánynál l,

[52] *Légoltalmi Közlemények,* 1941. május 1. (9. sz.) 150. o., június 1. (11. sz.) 180. o.
[53] Baranya Megyei Levéltár (BML) Siklósi járás Főszolgabírája 3008/1941.
[54] *Légoltalmi Közlemények,* 1941. Május 15. (10. sz.) 166-167. o.; *Pesti Újság,* 1941. április 11. 2. o.
[55] HL HM Eln. B. 32 845/1942.; MOL K 149. BM VII. res. 8487/1941.; *Pécsi Napló,* 1941. április 8. 2. o.

a Palkonya melletti vasúti híd közelében 2 bombát dobtak le, majd 11 óra 30 perckor berepültek Villány fölé. Az egyik Blenheim 3 db 100 kg-os bombát dobott a vasútállomásra, 2 db 50 kg-os bombát pedig a vásártérre, illetve a főszolgabírói hivatal elé. Az első három bomba a pályaudvar szélére hullott, és csak kisebb károkat okozott, az utóbbi kettő pedig nem robbant fel. A másik gép 1 bombát dobott az állomásra, majd dél felé haladva tüzet nyitott a Szársomlyó hegyen kiépített légvédelmi figyelőállásra. Ezt követően a két Blenheim elhagyta az ország légterét.[56]

Időközben a 68. bombázóosztály 8 gépe az Eszék–Kanizsa útvonalat követve elérte a Tiszát, és északnak fordult, Szeged felé. Az OLP mellett működő német repülő-összekötő törzs, illetve az Aradi Repülőparancsnokság addigra már értesült a Pécs elleni támadásról, és rádiólehallgatás, valamint ügynöki jelentések révén bizonyos információkkal rendelkezett a várható újabb jugoszláv berepülésekről is, ezért vadászgépeket irányított Arad és Szeged előterébe. A jugoszláv kötelék 11 órakor repült be a magyar légtérbe, de már a határ felett német vadászgépek támadtak rájuk. Donović őrnagy azonnal ledobta a bombáit és megpróbálta lerázni a vadászokat, a Bf-109-esek azonban utolérték és lelőtték. A Blenheim Ószentiván (Tiszasziget) határában zuhant le. A személyzet tagjai, Lazar Donović őrnagy pilóta (a 68. bombázóosztály parancsnoka), Ivan Pandža hadnagy megfigyelő és Dragutin Veseljko őrmester, szerelő-lövész a roncsok között lelték halálukat. A bombák Ószentiványon több házat megrongáltak, 7 helyi lakos megsebesült. Szegedről 2 mentőautót küldtek ki a községbe a sérültek ellátására.[57]

A parancsnoki gép lelövése ellenére a jugoszláv bombázók folytatták a támadást, és 11 óra 12 perckor elérték Szeged légterét. A figyelőszolgálat ugyan észlelte a közeledő kétmotoros gépeket, de azokat visszatérő német rombolóknak vélték, így nem riasztották a várost. Két Blenheim a repülőtér felé vette az irányt. A felszálló mezőt azonban csaknem üresen találták, mert az itt állomásozó rombolók zöme bevetésen volt. A reptéren csak néhány Bf-110-es állt szétszórtan, javítás alatt lévő gépek, illetve egy néhány perccel korábban leszállt romboló raj, amely akkor érkezett vissza a jugoszláv légtérből. Mivel bombázandó célpont nem kínálkozott, a jugoszláv gépek csak fedélzeti fegyverekkel lőtték végig a reptér területét. Négy másik Blenheim a város vasúti létesítményeit támadta, kettő a rendező pályaudvart, kettő pedig a személy- és teherpályaudvart. A ledobott bombák egy része célt tévesztett, és a vasúttal párhuzamos Boldogasszony sugárút házaira esett. Az egyik gép bombát dobott a vasúti hídra is, ami alig néhány méterre a hídtól zuhant a folyóba. A robbanás 20 méteres vízoszlopot lökött a levegőbe, a hídszerkezetet azonban nem érte komolyabb károsodás. A várost váratlanul érte a légitámadás. A légiriadót már csak a bombázás megkezdése után rendelték el. Késve lépett működésbe a légvédelem is, utána azonban heves tüzet zúdított a támadókra. A vasúti hidat bombázó Blenheimet gépágyútalálatok érték. A repülőgép a folyó túlpartján, az újszegedi kendergyár területére zuhant. A személyzet mindhárom tagja, Vladimir Jovičić I. oszt. kapitány pilóta (a 215. század parancsnoka), Mirko Jovanović alhadnagy megfigyelő és Marko Tošković őrmester, szerelő-lövész életét vesztette.[58]

A jugoszláv légitámadás megindulásának pillanataiban érkezett vissza az Újvidék feletti bevetésről a német rombolók egy nagyobb köteléke. Néhány Bf-110-es a bevetés

[56] BML Baranyavári járás Főszolgabírája 1736/1941.

[57] MOL K 149. BM VII. res. 8487/1941.; *Bosnić, Petar*: Naše nebo april 1941. 24. o.

[58] *Légoltalmi Közlemények*, 1941. május 15. (10. sz.) 165–166. o.; Csondrád Megyei Levéltár (CSML) Szeged város Tűzoltófőparancsnoka (Tpk.) Jelentés az április 7-i légitámadásról 32. d. szn.

során szerzett rongálódások, illetve üzemanyaghiány miatt kénytelen volt leszállni. Az egyik gép a város szélén, a szabadkai út mentén szabadult meg egy beragadt 50 kg-os bombától, ami a vasúti átjáró közelébe esett és felrobbant, de komolyabb kárt nem okozott. A többi romboló azonban azonnal a jugoszláv gépek ellen fordult. Szeged felett heves légi harc alakult ki. A repülőteret géppuskázó egyik Blenheim bombáit a Rókusi állomás körzetére dobta le, majd keleti irányban elhagyta a város légterét, így el tudta kerülni a rombolókat. Kübekháza térségében azonban 2 német Bf-109-es támadta meg. A vadászgépek csak egy rácsapást hajtottak végre, majd feltehetően üzemanyaghiány miatt kiváltak a harcból. Így a Karel Murko őrmester vezette bombázógép, súlyos rongálódásokkal ugyan, de vissza tudott térni saját repterére. Ez volt a 68. bombázóosztály egyetlen gépe, amely a támadásból sikeresen hazatért. A másik gépet viszont utolérték a rombolók. A kialakuló légi harcban a Blenheim egy német gépet lelőtt, de azután kigyulladt, és Szegedtől délre, a határ térségében, Gyála közelében lezuhant. Személyzete, Sergije Voinov I. oszt. kapitány pilóta (a 216. század parancsnoka), Petar Kukić hadnagy megfigyelő és Ilija Mraković őrmester, rádiós-lövész a roncsok között lelte halálát.[59]

A pályudvarokat támadó gépek egyikét még Szeged felett beérték, és rövid légi harc után lelőtték a német rombolók. A Blenheim Szőregen, a kórósi határrészben, a vasútállomás közelében lezuhant és felrobbant. A személyzet mindhárom tagja, Viktor Grdović őrmester pilóta, Dragomir Pavlović hadnagy megfigyelő és Milisav Raković őrmester szerelő-lövész életét vesztette. A raj másik gépe a Bf-110-esek rácsapásai nyomán szintén kigyulladt, és Szegedtől délre a Tiszába zuhant. A személyzet, Radomir Lazarević hadnagy pilóta, Andrija Pozder hadnagy megfigyelő és Ilija Micković őrmester szerelő-lövész életét vesztette. A pilóta még megpróbálta ejtőernyővel elhagyni az égő bombázót, de a gép magával rántotta. Holttestét 3 hónappal később Szerbkeresztúr (Krstur) térségében vetette partra a folyó. A német rombolók és a járőröző vadászgépek a jugoszláv légtérben is folytatták a bombázók üldözését. Egy súlyosan megrongált jugoszláv Blenheim saját terület fölé érve kényszerleszállást hajtott végre. A gép a földet éréskor teljesen összetört, a személyzet azonban kisebb sérülésekkel túlélte a landolást. Egy másik megrongált bombázó az újvidéki repülőtér felé igyekezett, de az elhatalmasodó repülőpánik miatt tüzet nyitott rá a saját légvédelem. A gépet találatok érték, ezért Újvidék közelében kényszerleszállást kellett végrehajtania.[60] Szegeden 12 óra 20 perckor lefújták a légiriadót, de még alig kezdődött meg a mentés és a kárfelszámolás, amikor 12 óra 48 perckor ismét megszólaltak a szirénák. Egy újabb Blenheim jelent meg a város felett, amely bombákat dobott a személy- és teherpályaudvara, és fedélzeti fegyverekkel lőtte a vasúti létesítményeket. Az egyik bomba eltalálta az állomás főépületét és a tetőzetet, valamint az emeleti födémet átütve az állomásfőnök szolgálati lakásába zuhant, de nem robbant fel. A légvédelem lelőtte a támadó gépet. A Blenheim kigyulladt, és a várostól délre, a Boszorkány-sziget térségében a Tiszába esett. A személyzet a gépben lelte halálát.[61]

A jugoszláv repülők a város területére mintegy 26-27, a külterületre pedig 10-12 bombát dobtak. A rendező pályaudvaron és a teherpályaudvaron komolyabb károk ke-

[59] *Potočan, Budimir*: Podvici jugoslovenskih vazduhoplovaca u aprilskom ratu. *Politika,* 2001. április 18.

[60] HL Vkf. Eln. 1. 4940/1941.; CSML Szeged város Polgármestere (Polgm.)14 962/1944.; *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 212. o.

[61] CSML Szeged Polgm. 22 379/1941.; Shvoy Kálmán titkos naplója és emlékirata 1918–1945. (S. a. r., a bevezető szöveget írta, magyarázó jegyzetekkel ellátta: *Perneki Mihály.*) Budapest, 1983. 217. o.; *Szegedi Friss Újság,* 1941. április 8. 3. o.

letkeztek, több hadianyag-szállító tehervagon kiégett. Károsodások érték a városi villamos pályatestet, a víz- és távbeszélő hálózatot is. A bombázás következtében 5 épület összedőlt, 11 ház súlyosabb, 14 ház könnyebb rongálódásokat szenvedett. Az anyagi kár megközelítette a 250 000 pengőt. A támadás során megsebesült több német és magyar katona, komolyabb sérüléseket szenvedett 15 polgári személy (köztük 7 vasutas). Egy mozdonyvezető a kórházba szállítás után belehalt géppuskalövedék okozta sérülésébe. A nap folyamán összesen 5 alkalommal volt légiriadó Szegeden, több támadás azonban már nem érte a várost.[62]

Budapesten 3 alkalommal rendeltek el légiriadót. Az elsőt 10 óra 30 perckor, miközben zajlott Teleki Pál miniszterelnök gyászszertartása. A légvédelmet tűzkészültségbe helyezték, és riasztották a mátyásföldi vadászokat, a szertartást azonban nem szakították meg. A riadó tévesnek bizonyult, néhány perccel később le is fújták. Légiriadó volt délben Kolozsváron is, de Észak-Erdély területét nem érte légitámadás. A Fővezérség elrendelte, hogy a 2. vadászezred alakulatai már a mozgósítás teljes befejezése előtt települjenek át a kijelölt felvonulási repterekre (Mátyásföldre és Kecskemétre), és álljanak az OLP rendelkezésére. A jugoszláv bombázások miatt a szolnoki 1/2. vadászszázadtól 3 CR-32-es érkezett Szegedre, a város védelmére. Az OLP utasítást adott a szombathelyi repülőgép-vezető iskola (REGVI) kiürítésére, a kiképző gépek és a pilóta növendékek áthelyezésére. Egyúttal vadászkészültséget rendelt el a szombathelyi reptéren, amit azonban a rendelkezésre álló gyakorló gépekkel nem lehetett megvalósítani.[63]

Kora délután a 4. légiflotta szállítógépei repülték át az országot Kecskemét–Makó irányában, Románia felé. Az 51. német bombázórepülő ezred gépei 15 órakor a magyar légtéren át újabb támadást hajtottak végre Belgrád ellen. A bombázás során a jugoszláv légvédelem több német gépet megrongált. Két Ju-88-as a sérülések miatt román területen, Arad, illetve Resica közelében kísérelt meg kényszerleszállást. A földet éréskor mindkét gép összetört, személyzetükből 2 fő meghalt, 3 fő megsebesült. Egy harmadik sérüléseket szenvedett német bombázó, az ezred 1. századából a Tisza vonalát követve Szolnokra tartott. A repülőtér közelében azonban lezuhant, és személyzete, Hans-Jürgen Krüger hadnagy pilóta, Heinz Krierig őrmester megfigyelő, Ohme őrmester rádiós-lövész, Georg Lehmann altiszt szerelő-lövész életét vesztette. A rádiós lősérüléstől már Belgrád felett meghalt.[64] Délután 16 órakor azonosítatlan repülőgépek közeledése miatt légiriadót rendeltek el Veszprém és Székesfehérvár körzetében. Hamarosan kiderült azonban, hogy csak egy kisebb német kötelék tért vissza a Jugoszlávia feletti bevetésről.

A délutáni órákban újabb jugoszláv berepülésekre is sor került. A 3. közelfelderítő osztály egy Br-19-es gépe 15 óra 45 perckor Batinától északra, a Duna mentén átrepülte a magyar határt, majd Majs és Magyarbóly felett elhaladva Beremendnél visszatért a saját légtérbe. Ugyanebben az időszakban az 1. közelfelderítő osztály 2 Br-19-es gépe Kiskunhalas térségében végzett felderítést, és 6 bombát dobott a vasúti létesítményekre. Az egyik gép Szeged-Alsóközpont (Mórahalom) érintésével tért vissza saját területre. A másik Kelebia felett repült át, és 16 órakor alacsonytámadást hajtott végre a község ellen.

[62] CSML Szeged Tpk. 590/1942.; Jelentés az április 7-i légitámadásról, 32. d. szn.; *Légoltalmi Közlemények*, 1941. május 15. (10. sz.) 165–166 o.; *Szegedi Új Nemzedék*, 1941. április 20. 7. o.

[63] HL Vkf. Eln. 1. 4878/1941. 4940/1941.; *Légoltalmi Közlemények*, 1941. május 15. (10. sz.) 167. o.; *Pesti Újság*, 1941. április 8. 4. o.

[64] *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 211. o.; *Dierich, Wolfgang*: Kampfgeschwader 51 „Edelweiss" Stuttgart, 1973. 269. o.

Végiglőtte a vasútállomást és a főutcát. A támadás következtében 2 mozdony megrongálódott, 3 vasutas és 9 polgári személy megsebesült, közülük 4 fő súlyosan.[65]

A délután folyamán a jugoszláv Főparancsnokság utasította a 4. hadsereget, hogy indítson ellentámadást a Gyékényesnél kialakított német hídfő felszámolására, és egyben légitámadást rendelt el az átkelőhelyek ellen. A 4. közelfelderítő osztály 2 Br-19-es gépe 15 óra 25 perckor bombákkal és géppuskatűzzel támadta a hídfőben lévő német csapatokat. Egy órával később, 16 óra 40 perc körül 2 Blenheim bombázta a gyékényesi híd körzetét. Három bomba magyar területen, a híd felé vezető vasúti pálya közelében robbant, kettő pedig a híd mellett a folyóba esett. A tervezett jugoszláv ellentámadás azonban egyelőre elmaradt.[66] Este a 8. bombázóezred néhány gépe dél-stájerországi célpontokat támadott. Éjfél után egy Blenheim mélyen berepült Magyarország fölé. Nagykanizsán 0 óra 50 perckor légiriadót rendeltek el, majd 1 óra 20 perckor Pécset is riasztották. A légvédelem tüzet nyitott, és eltalálta a kis magasságban repülő jugoszláv gépet. A Blenheim Újpetre határában lezuhant és személyzetével együtt elégett.[67]

A Magyarország elleni légitámadások jugoszláv szempontból jelentősebb eredményt nem hoztak, ugyanakkor súlyos veszteségekkel jártak. A légvédelmi tüzérség 4, a német vadászok és rombolók 6 Blenheimet lőttek le, 2 további gépet pedig megrongáltak. A közepes teljesítményű, gyenge fegyverzetű jugoszláv bombázóknak vadászkíséret nélkül nem volt esélyük a Messerschmittekkel szemben. A nap folyamán a 8. bombázóezred 10 gépet (állománya 44%-át) és 9 teljes személyzetet vesztett, hősi halált halt a két csoportparancsnok, és a 68. bombázócsoport mindkét századparancsnoka. A Magyarország felett lelőtt jugoszláv bombázók személyzetét mindenütt katonai tiszteletadás mellett, a Honvédség és a helyi hatóságok képviselőinek jelenlétében temették el. Mivel az elesettek vallását a legtöbb esetben nem ismerték, a gyászszertartást általában római katolikus és görögkeleti szerb liturgia szerint is elvégezték. Újszentiványon 8-án, Szegeden, Siklóson és Pécsen 9-én, Rózsafán 11-én volt pilóta temetés.[68]

A légitámadások során a honi légvédelemi figyelőszolgálat működésében komoly zavarok jelentkeztek. Az ország légterében kialakuló nagyarányú repülőmozgásokat a figyelőhálózat nem tudta pontosan nyomon követni. A leadott jelentések sok esetben tévesek, hiányosak voltak. A gyakori német átrepülések hatására az azonosítatlan gépeket a légvédelmi központok rendre sajátnak tekintették. Így juthattak be a jugoszláv bombázók Pécs és Szeged fölé. A bombázásokat követően viszont az észak felől érkező, nyilvánvalóan német gépek megjelenésekor is légiriadót rendeltek el. Kecskeméten 5, Kaposváron és Békéscsabán 4-4 alkalommal szólaltak meg a szirénák téves riasztás folytán. A bombázások idején a légoltalomi szolgálat általában megfelelően látta el feladatait. A mentést és a kárfelszámolást az érintett településeken jól szervezetten, hatékonyan végezték. Felszínre került azonban több olyan probléma, ami sürgős intézkedést követelt. Gondok voltak a déli szolgálatváltással, mert a támadások éppen ebben az időszakban érték a városokat. Ezért a váltást a későbbiekben reggel 6 órára tették át. A szükségóvóhelyek jelentős része nem volt kellően előkészítve, némelyik teljesen alkalmatlannak bizonyult a használatra. A belügyminiszter már másnap utasította a polgármestereket,

[65] HL Vkf. Eln. 1. 4878/1941.; *Pesti Újság,* 1941. április 13. 3. o.
[66] MOL K 149. BM VII. res. 8797/1941.; *Terzić:* i. m. 315. o.
[67] *Barczy:* i. m. 509. o.; *Zalai Közlöny,* 1941. április 8. 2. o.
[68] BML Baranya megye Alispánja 6634/1941.; CSML Csanád megye Alispánja 9617/1948.; *Délmagyarország,* 1941. április 10. 3. o.

intézkedjenek, hogy az óvóhelyek használatba vételéhez szükséges műszaki munkákat a lehető legrövidebb időn belül végezzék el. Néhány esetben problémák adódtak a lakosság magatartásával is. A légitámadások alatt sokan nem vonultak fedezékbe, hanem az utcán kíváncsiskodtak, holott a városok felett zajló légi harcok során számos lövedék csapódott a kövezetbe és a házak falába.[69]

A légitámadásokkal kapcsolatban számos pontatlan információ terjedt el, és került bele még a hivatalos dokumentumokba is. A csendőrség először azt jelentette, hogy Siklóst hárommotoros gépek támadták, holott az SM-79-esekkel felszerelt jugoszláv légiegységek messze délen állomásoztak és nem vettek részt a Magyarország elleni akciókban. Az MTI közölte, hogy 7-én Körmendet is bombázták, Villánynál pedig lelőttek egy jugoszláv gépet – mindez azonban téves hírnek bizonyult. Az első jelentések szerint a bombázásokban angol repülőgépek is részt vettek. Ezt hozta le a sajtó, és ez alapján tett diplomáciai lépéseket a magyar kormány Londonban és Washingtonban.[70] Később bebizonyosodott, hogy a támadásokat csak a jugoszláv légierő gépei hajtották végre. A magyar kormány és a katonai vezetés a jugoszláv bombázásokat megpróbálta háborús okként beállítani, ami jogszerűvé tenné a fegyveres válaszlépést. A lapok utasítást kaptak, hogy az eseményeket feltűnő címekkel, nagy terjedelemben tárgyalják. A Külügyminisztérium hivatalosan tiltakozott a brit és a jugoszláv kormánynál. A nyugati diplomácia azonban elutasította a magyar álláspontot, hangsúlyozva, hogy a légitámadások a Magyarországon állomásozó német csapatok ellen irányultak.[71] Sajátos módon a jugoszláv bombázások a szélsőjobboldal minden propagandatörekvése ellenére a lakosság körében általában nem keltettek szerbellenes közhangulatot és háborús lelkesedést. Maga a kormány is jobb megoldásnak látta a Teleki által megfogalmazott feltételek érvényben tartását, ezért a casus belli kérdése fokozatosan háttérbe szorult.

Április 8-án harcba lépett az 1. német páncélos csoport, és Niš irányába indított támadást. Északon a 2. német hadsereg egységei a Dráváig nyomultak előre, Maribornál és Dravogradnál hídfőt foglaltak a folyón. Támadásba kezdett a XLVI. gépesített hadtest is Gyékényestől Kapronca (Koprovnica) és Varasd, Barcstól pedig Verőce (Virovitica) felé, amit estére el is foglalt. A magyar és jugoszláv határvédelmi erők között kisebb összetűzésekre került sor. Hajnalban egy 20-30 fős granicsár osztag tört be Babócsánál magyar területre, de rövid tűzharc után gyorsan visszahúzódott. Az éjszakai órákban Berzence és Somogyudvarhely térségében került sor hasonló jugoszláv akcióra. Itt a magyar határvadászok mellett egy német alakulat is részt vett a támadók visszaszorításában. A jugoszláv Főparancsnokság utasítására a Bácskában állomásozó 1. hadsereg főerői megkezdték a visszavonulást a Ferenc-csatorna vonalára.[72]

A felhős, esős időjárás nem kedvezett a légi tevékenységnek, mégis mindkét részről nagy számú repülő bevetésre került sor. A jugoszláv hadműveleti légierő 212 harci felszállást hajtott végre. A bombázó és távolfelderítő gépek 96 bevetést végeztek, főként a Skoplje és Niš körzetében előre törő német páncéloscsapatok ellen.[73]

[69] *Légoltalmi Közlemények,* 1941. április 15. (8. sz.) 134. o.; *Szegedi Fiss Újság,* 1941. április 8. 2. o.

[70] A Külügyminisztérium számjeltávirata a londoni magyar követnek (1941. április 7.) DIMK 1017. o.

[71] Erdmannsdorff budapesti követ távirata a külügyminisztériumnak (1941. április 9.) In: A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (Összeáll., s. a. r., a bevezető tanulmányt írta *Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula.*) Budapest, 1968. 573–574. o.

[72] HL Vkf. Eln. 1. 4686/1943.; *Terzić:* i. m. 332. o.

[73] *Pavlović:* i. m. 40. o.; *Terzić:* i. m. 325. o.

Reggel 5 órakor a 4. közelfelderítő osztály 2 Br-19-es gépe Gyékényesnél támadást intézett a Dráván átkelő német erők ellen. A 8. bombázóezred 3 gépet indított dél-stájerországi célpontok bombázására. A Blenheimeket a 4. vadászezred 2 Hurricane gépe kísérte. Egy jugoszláv bombázó 9 óra 50 perckor berepült magyar terület fölé, és két bombát dobott le Besenyszög mellett, hármat pedig Murakeresztúrnál a vasúti sínekre. A támadás jelentősebb anyagi kárt nem okozott, de 3 magyar vasutas és több német katona megsebesült. Kora délután a 8. bombázóezred egyik Blenheim gépe felderítést végzett a Dráva vonalán, Drávaszabolcs és Gyékényes között. A berepülés miatt Pécsen 13 óra 24 perckor légiriadót rendeltek el.[74]

A 4. jugoszláv hadsereg 14 órakor ellentámadást indított a Dráván átkelő német erők visszaszorítására. Ennek támogatására a 4. közelfelderítő osztály 2-2 géppel bombázta a gyékényesi és a barcsi átkelőhelyet. Gyékényesnél a jugoszláv repülőket német vadászok támadták meg, és az egyiket lelőtték. Barcsnál a hidat védő német légvédelmi üteg lőtt le egy támadó gépet. A Br-19-es a Drávába zuhant, személyzete, Radivoje Radovanović szakaszvezető pilóta és Dušan Bojović alhadnagy megfigyelő életét vesztette. A nap folyamán a 4. vadászezred gépei német felderítők és bombázók üldözése közben többször berepültek a magyar légtérbe. Budapesten két alkalommal volt légiriadó, de ellenséges gépek nem tűntek fel a főváros közelében.[75] Délután az 1/II. vadászosztály gépei Mátyásföldről Várpalotára települtek és az 1. repülődandár alárendeltségébe léptek. A főváros légvédelmét átvette a 2/1. vadászszázad. A 2/2. század Nyíregyházán maradt, hogy a szovjet és román határ irányában biztosítsa az ország keleti légterét. A nyugati országrészek védelmére a harckiképző század 3 CR-32 gépét Szombathelyre telepítették.

Április 9-én az 1. páncéloscsoport elérte Ništ, és Belgrád irányába fordult. A XLVI. gépesített hadtest Kapronca elfoglalása után Zágráb felé nyomult. Támadást indított a XLI. gépesített hadtest is Temesvár térségéből, Nagybecskerek (Zrenjanin) és Versec irányába. Estére a 3. magyar hadsereg parancsnoksága beérkezett a kiskunhalasi főhadiszállásra, és megkapta a támadó hadműveletekre vonatkozó utasításokat: súllyal Szabadkától nyugatra áttörni a jugoszláv erődvonalat és birtokba venni a Duna–Tisza közét, illetve a Baranyai-háromszöget.[76] Időközben az 1. jugoszláv hadsereg kiürítette a Bácskát, és a Duna vonala mögé húzódott vissza.

Az időjárás tovább romlott, így a légi tevékenység jelentősen csökkent. A jugoszláv hadműveleti légierő 71 bevetést hajtott végre, ezen belül a bombázók mindössze 12 felszállást végeztek. A légierő parancsnoksága lépéseket tett a Belgrád térségében szétszórtan elhelyezkedő alakulatok összevonására. A bombázóegységeket Bijeljinára, a vadászokat pedig Veliki Radinci repülőterére csoportosították át.[77]

A reggeli órákban a 8. bombázóezred 2 gépe bevetést hajtott végre Graz körzetében. A délelőtt folyamán szórványos felderítő berepülésekre került sor magyar területek felett. Egy jugoszláv Blenheim a Duna mentén egészen Dunaföldvárig repült. A híd légvédelme tüzet nyitott a gépre. Budapesten 11 óra 33 perckor légiriadót rendeltek el. Riasztották a mátyásföldi vadászokat és a harckiképző század Héjáit. A Blenheim azonban visszafordult, és bombázás nélkül elhagyta az országot. Egy órával később, 12 óra 50 perckor újabb riasztásra került sor a fővárosban, ellenséges berepülés azonban ekkor nem történt.

[74] HL Vkf. Eln. 4. 59 417/1942.; MOL K 149. BM VII. res. 8487/1941., 8651/1941.
[75] BA-MA RH 20-2/1083. Luftlagebericht Koluft AOK 2. (8. 4. 41.); HL HM Eln. lc. 80 593/1941.
[76] HL Vkf. Főv. Hdm. 28/1941.
[77] *Pavlović:* i. m. 40. o.; *Terzić:* i. m. 357. o.;

A nap folyamán légiriadó volt több észak-erdélyi városban is. Egyes sajtóhírek szerint Nagyvárad felett légi harc alakult ki, ezt azonban más források nem erősítik meg.[78] Kora délután egy Hurricane bukkant fel Nagykanizsa térségében. A városban 13 óra 27 perckor légiriadót rendeltek el. A jugoszláv gép végiglőtte a német légierő tábori repülőterét, súlyosan megrongálva 2 Hs-126-os felderítőt és 1 futárgépet. A berepülés nyomán riasztották a pécsi német vadászokat, a jugoszláv gép azonban már eltávozott, mielőtt a Bf-109-esek Nagykanizsa körzetébe értek. Valamivel később Sellyénél egy jugoszláv felderítőgép repült be a Dunántúl fölé, és a Szentlőrinc–Dombóvár útvonalon Budapest felé tartott. Elfogására ismét felszálltak a pécsi vadászok, de nem találták meg az ellenséges gépet. A jugoszláv repülő Tamási előterében nyugatnak fordult, majd Marcalinál ismét irányt változtatva dél felé elhagyta az országot.[79]

Kora délután egy német bombázógép valószínűleg műszaki okok miatt néhány bombát dobott le a Kis-Balaton térségében. Az 54. német vadászrepülő ezred III. osztályának 27 Bf-109-ese 15 órakor támadást kísérelt meg a 8. bombázóezred bázisa ellen. A szom-szédos repülőtéren állomásozó 4. vadászezred azonban még idejében felvette a harcot a támadókkal. Az összecsapás során a németek 2, a jugoszlávok 3 vadászgépet vesztettek, a földön álló bombázókat nem érte károsodás. Egy megrongálódott német Bf-109-es (6432. sz.) Pécsnél kísérelt meg kényszerleszállást, de a földet éréskor összetört. Arnold Lignitz százados, a vadászosztály parancsnoka kisebb sérüléseket szenvedett. Egy másik német vadászgép (5570. sz.) Marcali közelében zuhant le. Pilótája, Fabian szakaszvezető ejtőer-nyővel kiugrott.[80]

Délután fél négykor 4 ejtőernyőst láttak leereszkedni Mezőtúrnál, a tiszaföldvári és szarvasi út kereszteződése közelében, egy dél felől érkező, azonosítatlan hovatartozású repülőgépből. A földre szállást a mezőtúri légoltalmi figyelők mellett a MÁV bánrévei figyelőőrse is észlelte. A bejelentés nyomán a fontosabb katonai objektumok, közúti és vasúti műtárgyak őrzését megerősítették, majd katonai és csendőrjárőröket küldtek ki az ejtőernyősök felkutatására. A kirendelt egységek azonban nem találták meg a keresett személyeket. Valószínű, hogy egy megrongált vagy műszaki problémával küszködő német gép személyzete ugrott ki, és később csatlakozott a saját csapatokhoz.[81]

A magyar távolfelderítők a hadműveletek kezdete óta rendszeres repüléseket végeztek a Délvidék felett. Április 9-én sor került a magyar vadászerők első bevetésére is. Az 1. vadászezred légtérbiztosításra kapott parancsot Barcs térségében. A feladatot azonban csak az 1/3. század teljesítette. Az 1/1. század 9 CR-32-es gépéből csak 6 tudott elindulni a várpalotai reptérről, 3 gép műszaki okok miatt rövidesen visszafordult, a másik 3 pedig a rajparancsnok fegyverzeténél fellépő akadály miatt kénytelen volt Veszprémben leszállni. Az 1/4. század a rossz időjárásra tekintettel már nem került bevetésre.[82]

A 3. hadsereg felvonulásának biztosítása érdekében az ideiglenesen az OLP alá rendelt légvédelmi alakulatok egy részét visszaadták a kivonuló seregtesteknek. A IV. légvédelmi tüzérosztályt Pécsről a bajai hídhoz vezényelték. A 14. légvédelmi gépágyús üteg

[78] MOL K 428. MTI 1941. április 9. (35. kiadás); *Délmagyarország*, 1941. április 10. 3. o.

[79] BA-MA RL 2 III/712 Generalquartiermeister d. Luftwaffe (9. 4. 41.); MOL K 428. MTI 1941. április 10. (24. kiadás)

[80] *Scutts, Jerry*: JG 54. Aces of the Eastern Front. Shrewsbury, 1992. 56–57. o.; *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 217–218. o.; *Lazarević:* i. m. 29. o.

[81] HL HM Eln. I. 24 310/1941.; MOL K 149. BM VII. res. 8591/1941.

[82] HL Vkf. Eln. 4. 59 417/1942.; *M. Szabó:* i. m. 130. o.

Szegedről visszakerült a 14. dandárhoz. Ezzel Szeged és Pécs légvédelme meggyengült, de a katonai vezetés úgy ítélte meg, hogy a gyors német előrenyomulás és a csökkenő jugoszláv légi tevékenység folytán ez nem jelent túlzott kockázatot. A polgári légoltalom készültségét egyszerű készenléti fokozatra enyhítették. Az alkörzetek szolgálati állományát részlegesen leszerelték, de csak olyan mértékig, hogy a szigorú készültség 2 órán belül visszaállítható legyen.[83]

Április 10-én a 12. német hadsereg kijutott az albán határhoz, és elvágta a jugoszláv főerőket Görögországtól. A XLVI. gépesített hadtest 14. páncélos hadosztálya estére elérte Zágrábot. A német előretörés hatására a jugoszláv Főparancsnokság elrendelte, hogy az 1. és 2. hadsereg vonuljon vissza a Száva vonalára, és ott foglaljon védelmi állást. A Zágráb térségében harcoló 4. hadsereget is a Száva mögé rendelték vissza. A reggeli órákban Izabellaföld–Kölked térségében egy jugoszláv járőr átlépte a magyar határt, de a határvadász erőkkel való rövid összecsapás után visszatért saját területre. Magyar részről folytak a csapatösszevonások a Duna–Tisza közi határszakasz mentén. A IV. hadtest alakulatai a bajai hídnál összetorlódtak, ami rendkívül veszélyes helyzetet teremthetett volna egy ellenséges légitámadás esetén.[84]

A kedvezőtlen, esős időjárás ellenére a Luftwaffe számos bevetést hajtott végre a jugoszláv légtérben, és folyamatos támogatást nyújtott a német szárazföldi csapatoknak. Reggel az 54. vadászrepülő ezred III. osztálya Aradról a pécsi reptérre települt. Feladatul kapta, hogy biztosítsa a légi fölényt Észak-Bosznia felett, támadja a térségben lévő jugoszláv repülőtereket és oltalmazza a 4. légiflotta boszniai célpontok ellen bevetett bombázógépeit. A jugoszláv légierő viszont egyre súlyosabb nehézségekkel küzdött. A hadműveleti légierő az előző 4 nap során elveszítette gépállománya felét, és már csak 70 vadász-, 63 bombázó- és 9 távolfelderítő géppel rendelkezett. A JKRV parancsnoksága elrendelte, hogy a németek által fenyegetett repülőterekről a légi egységek Szarajavó és Nikšić körzetébe települjenek át. A parancsnokság maga is visszavonult, de közben ismét elveszítette kapcsolatát a csapatokkal. Központi irányítás és pontos helyzetkép hiányában a repülő alakulatnál tanácstalanság, kapkodás jelentkezett. A 31. vadászosztály az esti órákban 13 üzemképes, de üzemanyaghiány miatt át nem telepíthető gépét felgyújtotta, és elvonult, holott a németek még messze voltak a repülőterétől.[85]

Az egyre kilátástalanabb helyzetben több jugoszláv gép megpróbált átrepülni a Szovjetunióba, ez azonban a megfelelő felkészülés hiánya, illetve a rossz időjárási viszonyok miatt a nap folyamán csak 2 gépnek sikerült. A 64. bombázóosztály egyik Do-17-ese átrepülés közben lezuhant a Kárpátokban, egy másik pedig üzemanyaghiány miatt Észak-Erdélyben kényszerleszállást hajtott végre. A 66. bombázócsoport egy SM-79-es gépe Constanța felé, a Kárpátok elkerülésével akart szovjet területre jutni, Mamaia közelében azonban lezuhant. A 81. bombázóosztálytól 5 SM-79-es kísérelte meg az átrepülést. Kettő sikeresen eljutott szovjet területre, kettő útközben lezuhant, egy pedig német kézen lévő területen kényszerleszállást végzett. A súlyos gondok ellenére a hadműveleti légierő még 103 felszállást, közte 68 bombázó bevetést hajtott végre.[86]

Délelőtt 10 óra 40 perckor egy jugoszláv felderítő jelent meg Barcs térségében. A gép 4 bombát dobott a községtől keletre, a vasúti pályatestre, majd a drávaszentesi és a

[83] *Légoltalmi Közlemények,* 1941. április 15. (8. sz.) 122. o.
[84] MOL K. 428. MTI 1941. április 10. (35. kiadás); *Pokorny:* i. m. 32. o.
[85] *Oštrić – Miladinović:* i. m. 6. o.; *Terzić:* i. m. 360. o.;
[86] *Terzić:* i. m. 525–527. o.; *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 220. o.

somogytarnócai út kereszteződése közelében fedélzeti fegyvereiből lőtte a német katonai járműveket. Egy órával később egy jugoszláv Hurricane német bombázók üldözése közben egészen Zalaegerszegig repült. A várost 11 óra 45 perckor riasztották, a jugoszláv gép azonban támadás nélkül távozott. Légiriadót rendeltek el 11 óra 39 perc és 12 óra 13 perc között Veszprém és Székesfehérvár körzetében is. A figyelőszolgálat jelentése szerint egy nagyobb kötelék, 30-40 többmotoros gép repült át a Dunántúl felett északkeleti irányban, a Székesfehérvár–Vác vonalon. Mátyásföldről felszálltak a 2/1. vadászszázad gépei, Börgöndről pedig 3 Héja, ellenséggel azonban nem találkoztak. A adott időpontban német gépek repültek át a magyar légtéren Szlovákia felé. A JKRV Észak-Jugoszláviában állomásozó egységei már egyébként sem rendelkeztek ennyi többmotoros géppel. A 2. repülődandár személyzetének egy része valóban fontolgatta a Szovjetunióba való átrepülés lehetőségét. Számukra a legrövidebb út Baján és Csapon keresztül Sztrij felé vezetett volna. Az átrepüléshez 6-8 Blenheim és 2 Ca-310-es gép állt rendelkezésükre. Az ötletet azonban néhány nappal később elvetették, mert a nagy távolság és a kedvezőtlen időjárás miatt alig láttak rá esélyt, hogy célba érjenek.[87]

A déli órákban egy német vadászgép Bezdán térségében lelőtt egy észak felé tartó jugoszláv felderítő gépet. A Br-19-es Dávodtól délnyugatra, magyar területre zuhant. A földet éréskor a gép felrobbant és elégett. Kora délután 6 azonosítatlan repülőgép jelent meg Kelebia felett. A gépek átrepülték a községet, majd Tompánál visszafordultak, és támadást hajtottak végre a kelebiai határállomás ellen. A légitámadás nyomán több sebesülés történt, a vasúti pályában és a gördülőállományban károk keletkeztek. A támadók ezúttal német gépek voltak, melyek a rossz időjárási viszonyok miatt tévedtek magyar terület fölé. A honvédség illetékesei azonban úgy adták ki a hírt a sajtónak, hogy az akciót jugoszláv gépek hajtották végre.[88] A berepülések miatt Szegeden 14 óra 43 perc és 15 óra 09 perc között légiriadót rendeltek el. Felszálltak a városban állomásozó vadászok, de a bevetés során ellenséges gépekkel nem találkoztak.

Délután a 64. jugoszláv bombázóosztály egy Do-17 K gépe (333. sz.) Csucsánál berepült Észak-Erdély fölé. A bombázó 15 óra 30 perckor Nagysomkúttól 3 km-re északra, Kővárhosszúfalu határában kényszerleszállást hajtott végre. A személyzet, Ivan Pavlević repülő szertári pilóta, Zlatko Kudrna főhadnagy megfigyelő, Ljubomir Đorđević őrmester rádiós és négy repülőkatona (Nikola Batić, Branko Tošić, Jakab Rosandić, Josif Blanka) hadifogságba esett. Beszámolójuk szerint 13 órakor indultak Kraljevóból, hogy a frissen kijavított gépet Szarajevóba vigyék. Az időjárás azonban ott teljesen alkalmatlan volt a leszállásra, ezért visszafordultak Belgrád irányába, a sűrű felhőzet miatt azonban nem találták meg a zimonyi repülőteret sem. Így végül a Szovjetunió felé indultak, de elvesztették a tájékozódást, és leszállásra kényszerültek.[89] A gép később J-101-es jelzéssel a magyar légierő állományába került.

A nap folyamán a magyar távolfelderítők több bevetést hajtottak végre a Délvidék felett. A 2/II. vadászosztályt kivonták az OLP alárendeltségéből, és átadták az 1. repülődandárnak. Délután az 1/4. vadászszázad parancsot kapott, hogy Kecskemét érintésével települjön át Szegedre. A gépek 16 órakor indultak, de a kedvezőtlen időjárás, a rossz látási viszonyok miatt a kötelék szétszóródott. A század 5 gépe Előszállásnál

[87] MOL K 149. BM VII. res. 8797/1941.; K 428. MTI 1941. április 10. (16. és 43. kiadás); *Lazarević:* i. m. 30–31. o.

[88] HL Vkf. Eln. 4. 59 417/1942.; MOL K 428. MTI 1941. április 11. (34. kiadás); *Kovács Ferenc*: Caproni Ca-135 a magyar légierő szolgálatában 1940–1944. *Aerohistória,* 1988/2. 13. o.

[89] HL Vkf. Eln. 1. 4939/1941.

kényszerleszállást hajtott végre, 3 CR-42-es pedig Mátyásföldön landolt. Egy vadászgép Kiskunmajsa közelében lezuhant, és pilótája, Molnár Bálint zászlós életét vesztette.[90] Délután hajtotta végre első bevetéseit az I., a III. és az V. közelfelderítő század a déli határszakasz mentén és a jugoszláv erődvonal felett.

Este 22 óra 30 perckor a zágrábi magyar konzul jelentette, hogy Zágrábban kikiáltották az Független Horvát Államot. A magyar kormány úgy értékelte a helyzetet, hogy a jugoszláv állam, mellyel Magyarország barátsági szerződést kötött, felbomlott, így a korábbi magyar kötelezettségvállalás – legalábbis eredeti formájában – érvényét vesztette. Jugoszlávia szétesésével és a Délvidék katonai kiürítésével megteremtődtek azok a feltételek, melyek most már lehetővé teszik a magyar fegyveres fellépést, az első világháború után elcsatolt területek visszavételét. A csapatok megkapták a Délvidék megszállására vonatkozó kormányzói hadparancsot. A hadvezetés utasította a 3. hadsereget, hogy másnap, a már beérkezett erőkkel kezdje meg az előrenyomulást.[91]

Április 11-én az 1. páncélos csoport Palanka térségében 50 km-re, a XLI. gépesített hadtest pedig Pancsevónál 25 km-re megközelítette Belgrádot. A XLVI. gépesített hadtest elfoglalta Eszéket, Vukovárt, és estére Sremska Mitrovicáig jutott. A német és olasz erők elérték Ljubjanát, mire a szlovén tartományi vezetés tárgyalásokat kezdett az ellenállás beszüntetéséről.[92] A magyar csapatok több körzetben átlépték a határt, stratégiailag fontos pontokat és határvédelmi létesítményeket vettek birtokba jugoszláv területen.

A lassan javuló időjárást kihasználva, a német légierő fokozta tevékenységét. Délelőtt a 77. zuhanóbombázó ezred III. osztályának 40 Ju-87-ese, 20 vadászgép fedezete alatt ismét csapást mért Belgrádra. A Luftwaffe megpróbálta megsemmisíteni az ország északi körzeteiben állomásozó jugoszláv légierőt. A 77. zuhanóbombázó ezred II. osztályának gépei Banja Luka és Bihać repülőterét támadták. Az I. osztály pedig a szegedi rombolók kíséretében az újvidéki és a rumai repülőtérre mért csapást. Délután 14 órakor 20 Bf-110-es jelent meg Veliki Radinci felett. A bázis védelmére 7 jugoszláv vadászgép szállt fel, és visszaverte a támadást. Másfél órával később 12 Bf-110-es végiglőtte a bijeljinai repteret, megsemmisítve 3 bombázót és több közelfelderítő gépet.[93] A reggeli órákban az 1/1. vadászszázad beérkezett Pécsre, az 1/II. vadászosztály pedig Szegedre.

A jugoszláv repülőerők aktivitása tovább csökkent. A hadműveleti légierő csak 45 felszállást hajtott végre. Mostarban horvát felkelés robbant ki. Az ott állomásozó gépek egy része a felkelők kezébe került, a többi Nikšićbe repült, vagy megpróbált eljutni szovjet területre. A 7. bombázóezred 2 SM-79-ese sikeresen átrepült a Szovjetunióba. Egy bombázó még jugoszláv területen, Rogatica közelében, egy másik pedig Romániában, Candeşti mellett lezuhant. Egy további gép magyar területen hajtott végre kényszerleszállást. A nap folyamán a 8. bombázóezred már csak néhány felderítő bevetést végzett Zágráb és Eszék térségében. A 4. vadászezred szórványos légi harcokat vívott Észak-Bosznia felett.[94] Éjszaka a RAF gépei ismét bombázták Szófiát.

Reggel egy felderítést végző jugoszláv Blenheim Našice felől érkezve Beremendnél berepült a magyar légtérbe, majd Mohács felett visszafordult, és Eszék irányában elhagy-

[90] HL HM Eln. I. 24 762/1941.

[91] HLHM Eln. I. 24 317/1941.; *Pokorny:* i. m. 37–39., 41. o.; A külügyminiszter számjeltávirata a berlini magyar követnek (1941. április 11.) DIMK 1034. o.

[92] *Terzić:* i. m. 391–392. o.

[93] *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 222. o.; *Oštrić – Miladinović:* i. m. 10. o.

[94] *Bosnić:* i. m. 40. o.; *Terzić:* i. m. 525–526. o.

ta az országot. Kilenc órakor az 1. közelfelderítő osztály egy Br-19-es gépe Hercegszántó és Röszke között végigrepülte a határszakaszt. A szeged–bajai út zsúfolva volt magyar csapatokkal. A berepülés miatt a 14. dandár vadászrepülő védelmet kért. A hadsereg parancsnoksága 9 óra 20 perckor intézkedett a vadászok kirendeléséről. Ez annál is indokoltabb volt, mert 10 óra 50 perckor egy újabb Br-19-es jelent meg a magyar légtérben, és 4 bombát dobott le Alsóközpontnál, a szegedi tanyai vasút megállóhelye közelében. Egy bomba nem robbant fel, a többi kisebb károkat okozott, néhány magyar katona megsebesült. A légvédelem tüzet nyitott, és riasztották a szegedi vadászokat is, de a jugoszláv felderítő még a vadászok helyszínre érkezése előtt elhagyta a magyar légteret.[95] Ugyanebben az időszakban Gara körzetében is megjelent egy jugoszláv felderítő. Baján légiriadót rendeltek el, a Br-19-es azonban nem repült be a város fölé. Kora délután légi harc zajlott a határ térségében. Egy jugoszláv vadászgép egy német rombolót üldözött, de még a magyar légtér elérése előtt visszafordult. A megrongált Bf-110-es 13 óra 30 perckor Öttömös határában kényszerleszállást hajtott végre. Herbert Meyer altiszt pilóta és Rudolf Scholz őrmester lövész könnyebb sérüléseket szenvedett.[96]

A Dél-Dunántúl felett egész nap élénk légi tevékenység zajlott. Nagykanizsán 10 óra 15 perc és 19 óra között 6 alkalommal rendeltek el légiriadót. A riasztások egy része azonban ezúttal is tévesnek bizonyult, mert német bombázók repültek át a város felett, melyek bevetésről tértek vissza Bihać és Banja Luka térségéből. Kora délután a 3. jugoszláv közelfelderítő osztály 2 gépe, egy Po-25-ös és egy Br-19-es szállt le magyar területen, Kölesdtől északra, Hangospuszta határában. A 4 főnyi személyzet megadta magát a helyszínre érkező karhatalomnak. A horvát származású katonák a Brodból Travnikba való áttelepülés során hagyták ott az egységüket, hogy a maguk részéről befejezzék a háborút. A gépek J-102-es és J-103-as jelzéssel a magyar légierő állományába kerültek.[97] Zalaegerszeg felett 14 óra 45 perckor egy jugoszláv vadászgép jelent meg. A berepülés miatt Nagykanizsát is riasztották. A Hurricane Kaszaháza felett kis magasságba ereszkedett, hogy tájékozódjon, majd déli irányba fordulva elhagyta az országot. Valamivel később az 54. német vadászrepülő ezred 7. századának 2 Bf-109-ese hajtott végre kényszerleszállást a pécsi repülőtéren. A vadászok Banja Luka térségéből tértek vissza bevetésről. A földet éréskor Hermann Leiste zászlós gépe 30 %-os törést szenvedett. Zalalövő közelében 16 óra 40 perckor egy Ju-88-as kényszervetést hajtott végre, 2 bombát dobott le a Zala árterére. Este egy jugoszláv repülőgép felderítést végzett Verőce térségében. A gép 18 óra 25 perckor berepült Barcs fölé is, és egy kört írt le a község felett. A légvédelem heves tüzelésbe kezdett, mire a gép elhagyta az ország légterét.[98]

A délután folyamán a 7. bombázóezred 2 SM-79-ese repült át Észak-Erdély felett, a Szovjetunió irányába. A harmadik gép 5 repülő altiszttel, az ezredorvossal és egy tisztviselővel a fedélzetén 13 óra 30 perckor szállt fel Mostárból. Eredetileg Găeşti felé indultak, hogy a Kárpátokat délről elkerüljék, a Požega feletti sűrű felhőzet miatt azonban északnak fordultak, és Gyula–Nyíregyháza irányában folytatták útjukat. Közben többször is kis magasságba ereszkedtek, hogy tájékozódni tudjanak. Végül azonban, 18 óra 10 perc körül Nagyberezna mellett, a szovjet határtól alig 40 km-re üzemanyaghiány mi-

[95] *Pokorny:* i. m. 63. o.; CSML Szeged Tpk. 101/légo. 1941.
[96] HL HM Eln. I. 25 608/1941.; CSML Pusztamérgesi körjegyzőség. Légi esemény jelentés 1941. április 16. szn.
[97] *Tálosi Zoltán*: Háborús évek. Szekszárd, 2002. 28–31. o.
[98] MOL K 149. BM VII. res. 8797/1941.; MOL K 428. MTI 1941. április 11. (34. kiadás); *Zalai Közlöny,* 1941. április 12. 2. o.

att leszállásra kényszerültek. A gép J-105-ös jelzéssel a magyar légierőhöz került, majd 1942-ben 2 CR-42-esért cserébe átadták Olaszországnak.[99]

A magyar távolfelderítők több bevetést hajtottak végre Újvidék, Belgrád, Zombor és Eszék térségében. Zombornál a jugoszláv légvédelem tüzet nyitott a magyar repülőkre. Az egyik felderítő útról hazatérőben Szabados Pál százados He-70 K gépe műszaki hiba miatt Börgönd közelében kényszerleszállást végzett. Az 1/II. vadászosztály a délelőtt folyamán oltalmazási feladatot látott el a 3. hadsereg csapatai felett, Kelebia–Mélykút–Bácsalmás–Katymár térségében. Az osztály azonban csak egy bevetésre elegendő üzemanyag-készlettel rendelkezett, mert a lőszer- és üzemanyag-utánpótlás az utak és a vasútvonalak leterheltsége miatt estig nem érkezett meg Szegedre. A vadászerők összevonása egyébként folytatódott, este a 2/3. vadászszázad Kolozsvárról Kecskemétre érkezett. A 3. hadsereg légvédelmének megerősítésére az V. légvédelmi tüzérosztály az OLP alárendeltségéből visszakerült az V. hadtesthez.[100]

Április 12-én a német csapatok elérték Belgrádot. A 2. német és a 2. olasz hadsereg egységei Karlovac térségében felvették az érintkezést. A 3. magyar hadsereg megkezdte az előrenyomulást a Duna–Tisza közén, elfoglalta a jugoszláv haderő által korábban már kiürített erődvonalat, és estére elérte Zombor, Topolya és Zenta körzetét. A 9. dandár bevonult a Muraközbe, a 11. dandár pedig a Baranyai-háromszögbe.

A Luftwaffe folyamatosan támadta a visszavonuló jugoszláv csapatokat. A 4. légiflotta bombázói 92, a vadász és romboló egységek 73 bevetést hajtottak végre. A reggeli órákban a 26. rombolóezred I. osztályának Bf-110-esei alacsonytámadást intéztek a bijeljinai repülőtér ellen. Az ott összevont jugoszláv gépek nagy része (17 Blenheim, 2 Hurricane, 15 Br-19 és Po-25) megsemmisült. Valamivel később Veliki Radinci repülőterén a saját személyzet gyújtott fel 13 vadászgépet (8 Bf-109, 3 IK-3, 2 Hurricane), mert üzemanyaghiány miatt már nem tudták áttelepíteni. Ezzel a Belgrád térségében összevont repülőerő megszűnt létezni.[101]

Német zuhanóbombázók reggel, Dunacsébnél elsüllyesztették a Drava monitort. Így a Titel feletti folyószakaszokon már nem maradt jugoszláv hadihajó. A 77. zuhanóbombázó-ezred gépei 11 órakor ismét csapást mértek a jugoszláv fővárosra. Ez volt a 10. légitámadás Belgrád ellen. A Luftwaffe április 6. és 12. között összesen 314 bombázó, 353 zuhanóbombázó, 88 romboló és 304 vadászrepülő bevetést hajtott végre a város ellen, melyek során mintegy 500 t bombát dobtak le. A támadások következtében 9356 épület rongálódott meg, ebből 714 összeomlott, 3716 pedig jelentős károkat szenvedett. Az áldozatok száma pontosan nem ismert. Canaris tengernagy, a német titkosszolgálat vezetője 7000 főre becsülte a halottak számát. Más források szerint ez a szám elérhette a 17 000 főt, de egyes jugoszláv adatok szerint akár a 40 000 főt is megközelíthette.[102]

A jugoszláv légierő vadászgépei a nap folyamán már csak 14, a bombázók és távolfelderítők 18 bevetést hajtottak végre. A Főparancsnokság az üzemképes repülőgépeket Szarajevóban és Nikšićben vonta össze. Az ország északi körzeteiben már csak a 2. repü-

[99] HL Vkf. Eln. 1. 4941/1941.; *Pataky Iván – Rozsos László – Sárhidai Gyula*: Légi háború Magyarország felett. I. k. Budapest, 1992. 55. o.

[100] HL Vkf. Eln. 1. 5161/1941. Balássy Miklós és Németh János jelentése; *Vesztényi János*: A magyar katonai repülés története. HL Tgy. 2787. V. rész. 245. o.; *Panuska Gyula*: Egy távolfelderítő hajózó távírász emlékei. *Magyar Szárnyak,* 1991. 85. o.

[101] *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 222–223. o.; *Terzić:* i. m. 526. o.; *Jerin:* i. m. 63. o.

[102] *Marić, Mihailo*: Uništiti Jugoslaviju. Beograd, 1984. 198–199., 324–329. o.; *Terzić:* i. m. 469., 477. o.

lődandár tartotta a bázisát. Állományából 5-6 Blenheim és 8-10 vadászgép volt bevethető állapotban. A 8. bombázóezred ezen a napon már nem repült, a 4. vadászezred gépei is csak 2-3 felszállást hajtottak végre.[103]

Az MTI napi összefoglalójában élénk ellenséges légi tevékenységről számolt be, valójában azonban csak néhány jugoszláv berepülésre került sor. Délelőtt egy Blenheim lépett be Bajánál az ország légterébe, és Budapest felé tartott. A Duna menti városokat sorra riasztották. A 11. távolfelderítő osztály állományába tartozó gép (3516. sz.) eredeti parancsa szerint Šabácról Tuzlába indult, kétfőnyi személyzettel (Molnár Vladimir törzsőrmester pilóta, Sava Sklković szakaszvezető szerelő-lövész). A magyar származású pilóta azonban útközben Magyarország felé vette az irányt, és 10 óra tájban Érd közelében, Ilkamajornál szállt le. A Blenheim később J-104-es jelzéssel, postagépként szolgált a magyar légierőben.[104]

Szeged felett 10 óra 45 perckor 2 kétmotoros bombázó jelent meg. A gépek 9 bombát dobtak le a város mellett fekvő Fehér-tó körzetére, majd észak felé folytatták útjukat. A figyelőszolgálat Szegedet, Kiskunfélegyházát és Kecskemétet is riasztotta. A „támadók" azonban nem jugoszláv repülők voltak, mint ahogy azt másnap a lapok hírül adták, hanem a jugoszláv erődvonal bombázásából visszatérő magyar Ju-86-osok végeztek kényszervetést a Fehér-tó felett.[105] Délben Szeged és Kiskunfélegyháza, kora délután pedig Siklós körzetében észleltek jugoszláv felderítő gépeket, légitámadás azonban már nem érte az országot. A Duna–Tisza közén előrenyomuló magyar csapatok szórványos jugoszláv légi felderítésről és légitámadásokról számoltak be. A jelentésekben azonban gyakran összekeveredett a jugoszláv és a magyar gépek tevékenysége, mert a felbukkanó repülőgépek hovatartozását sokszor nem tudták megállapítani. A saját csapatok azonosítása a magyar légierő számára is esetenként komoly gondokat jelentett, egyrészt a megfelelő rádióösszeköttetés hiánya miatt, másrészt pedig, mert a földi csapatok nem jelezték peremvonalukat előírásszerűen a repülők számára.

Reggel a 2/4. kolozsvári vadászszázad is beérkezett Kecskemétre. A század V-231 jelzésű gépe leszállás közben nekiment a tiszti épületnek, és 90%-os törést szenvedett. A pilóta, Vámos László szakaszvezető megsebesült. Pécsről egy Fw-58 C gép szállt fel, Rekettyés László pilóta és személyzete a szenttamási híd körzetét fényképezte, a tervezett ejtőernyős akció előkészítésére.[106] A távolfelderítők 5 bevetést hajtottak végre a Délvidék felett. Újverbász és Zombor térségében a jugoszláv légvédelem tüzet nyitott a magyar gépekre. Egy He-70 K gép Észak-Bosznia felett, Karlovac és Brod térségében végzett felderítést, egy Ju-86-os pedig a magyar csapatok bevonulása előtt röpcédulát szórt a Baranyai-háromszögre. Az I., a III. és az V. közelfelderítő század azt az utasítást kapta, hogy folyamatosan figyelje és jelentse a támadó magyar csapatok helyzetét, mert az előrenyomulás – szervezett ellenállás híján – sokkal gyorsabb volt a tervezettnél. A repülők követték a visszavonuló jugoszláv erők mozgását is, hogy az esetleges csapatösszevonásokat, ellenállási gócokat időben felderítsék. A gépek Szegeden szálltak le utántöltésre, hogy minél több időt tölthessenek az ellenséges légtérben. Este az I. közelfelderítő század parancsot

[103] *Terzić:* i. m. 415. o.; *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 223. o.; *Lazarević:* i. m. 31. o.

[104] HL Vkf. Eln. 1. 4942/1941.; *Pataky – Rozsos – Sárhidai:* i. m. 56. o.

[105] CSML Szeged Tpk. 101/légo. 1941.; *Délmagyarország,* 1941. április 13. 3. o.; *Hangodi László*: A M. kir. Honvéd 4/I-es nehézbombázó-osztály története 1936–1942. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2003/1. (144–165.) 157. o.

[106] *Pataky – Rozsos – Sárhidai:* i. m. 56. o.

kapott, hogy településjön át Szegedre, ugyanakkor a VI. közelfelderítő századot tartalékként Mátyásföldre vezényelték. Napközben az V. közelfelderítő század egyik gépét Szabadkától délre megrongálta a jugoszláv csapatlégvédelem. A III. közelfelderítő század egyik WM-21-ese pedig műszaki problémák miatt kényszerleszállást hajtott végre Bácsföldvárnál, jugoszláv fennhatóság alatt lévő területen. A személyzet, Varga Gyula hadnagy pilóta és Hais Tibor főhadnagy megfigyelő a leszállásnál nem szenvedett sérülést.[107]

A bácskai erődvonal elleni magyar támadás a tervek szerint a 77. német zuhanóbombázó-ezred I. osztálya és a magyar vízszintes bombázók légi előkészítésével indult volna. A jugoszláv erők azonban kiürítették ezt a védőövet, így a magyar csapatok már a kijelölt idő előtt elérték az erődöket. Erről értesülve a 3. hadsereg parancsnoksága megpróbálta leállítani a légitámadást. A német gépek bombázás nélkül el is vonultak. A 4. bombázóezred már levegőben lévő két köteléke közül azonban csak az egyiket sikerült rádión visszahívni. A másik egység Ju-86-osai az üres erődvonalra, illetve saját csapatokra (15. gyalogdandár) dobták a bombáikat. A 4/I. bombázóosztály parancsnoka, Mocsáry István százados bombákkal együtt tért vissza Székesfehérvárra, kísérője pedig a Fehér-tó felett végzett kényszervetést. A hadsereg illetékesei a nyilvánosság előtt igyekeztek elhallgatni, illetve elbagatellizálni a saját erők bombázásának tényét, és csak annyit ismertek el, hogy mindössze egyetlen gép oldotta ki a bombáit a magyar csapatok felett, az is a tartalékos személyzet véletlen hibája következtében.[108]

A magyar vadászrepülők a bombázógépeket kísérték, illetve légtérbiztosítást végeztek a 3. hadsereg felett. Az 1/3. század alacsonytámadásokat hajtott végre Zombortól délre hidak és vasúti létesítmények ellen. A szegedi 1/II. vadászosztály működését azonban csak úgy tudták biztosítani, hogy a kecskeméti 2/II. osztály 3 üzemanyag- és lőszerjavadalmazását megfelezték, és másfél javadalmazást Szegedre szállítottak. Ezzel azonban a délelőtti bevetés után mindkét osztálynál már csak 1-1 század rendelkezett egy felszállásra elegendő üzemanyaggal. Az 1/4. század ezt el is használta, este bevetésen volt a Ferenc-csatorna térségében, Szenttamás felett.[109]

Délután a Ferenc-csatorna hídjainak elfoglalására bevetették az ejtőernyős zászlóaljat. Az SM-75-ös szállítógépek 17 órakor indultak volna Veszprémből, ahová reggel települtek át, a felázott pápai reptérről. Az elsőként felszálló, E-101-es jelzésű gép azonban közvetlenül a start után lezuhant, a repülőszemélyzet 4 tagja és 19 ejtőernyős életét vesztette (2 fő másnap a kórházban). A halottak között volt Bertalan Árpád őrnagy, az ejtőernyős zászlóalj parancsnoka, Kelemen Károly százados pilóta, a szállítószázad parancsnoka és Bene László főhadnagy a kötelék vezérmegfigyelője. Mentés közben további 7 katona szenvedett súlyos sérüléseket. Este 19 órakor Kiss Zoltán főhadnagy vezetésével 60 fő ejtőernyős mégis bevetésre került, de 30 km-rel a kijelölt célpont előtt ugrottak le, így másnap a szárazföldi csapatokkal együtt érték el a hidak körzetét.[110]

Április 13-án a németek bevonultak Belgrádba. A magyar erők megszállták a Bácskát, elérték Újvidéket. A jugoszláv haderő minden fronton Bosznia és Crna Gora területére vonult vissza. A Luftwaffe főként közép-jugoszláviai célpontokat támadott, elsősorban Szarajevó, Mostar, Banja Luka, Šabac és Čačak körzetében. Hitler külön parancsára

[107] HL Vkf. Főv. Hdm. 107/1941.; *Varga Gyula* repülő főhadnagy visszaemlékezése a délvidéki eseményekre HL Tgy. 2912. 1–2. o.

[108] HL HM Eln. le. 54 334/1941.; Vkf. Eln. 1. 5168/1941.; *Pokorny:* i. m. 87–88. o.

[109] HL Vkf. Eln. 4. 59 417/1942.; Vkf. Eln. 1. 5161/1941. Balássy Miklós vk. szds. jelentése.

[110] HL Vkf. Eln. 1. 4929/1941.; *Pataki – Rozsos – Sárhidai:* i. m. 56. o.

az 51. bombázórepülő-ezred gépei több hullámban támadták a szarajevói Ilidža Hotelt, ahol a német értesülések szerint a jugoszláv kormány tagjai tartózkodtak.[111]

A jugoszláv Főparancsnokság minden repülőképes gépet Nikšićbe irányított, a légierő gépek nélkül maradt személyi állományát pedig Szarajevó körzetében vonta össze, hogy adott esetben részt vegyenek a szárazföldi harcokban. A délután folyamán a 2. vegyes repülődandár is felégette üzemanyaghiány miatt működésképtelenné váló gépeit, és személyzete Szarajevóba indult.

A jugoszláviai harcok várható gyors befejezésére való tekintettel a Luftwaffe megkezdte egységei délre való átcsoportosítását. A 2. bombázórepülő-ezred gépei 10 óra és 14 óra között repültek át Magyarország felett Kecskemét és Arad érintésével Bukarestbe, majd onnan Plovdivba. A 10. század egyik Do-17-ese (3286. sz.) műszaki problémák miatt Kecskeméten kényszerleszállást végzett. A földet éréskor a bombázó 60 %-os törést szenvedett. A személyzet 3 tagja, köztük a parancsnok, Kunsch hadnagy megsebesült. Az ezred felszerelését és műszaki személyzetét a délutáni órákban a VIII. repülőhadtest Ju-52-es szállítógépei vitték Szegeden át Detára, majd másnap Plovdivba.[112] Délután 17 órakor az 51. bombázórepülő-ezred III. osztályának egyik Ju-88-as gépe (9K+AD) Müller törzsőrmester pilótával Siklós mellett, a Nagyharsányi úttól 500 m-re kényszerleszállást hajtott végre. A bombázó az Ilidža Hotel támadása során légvédelmi találatot kapott, egyik motorja leállt, alig tudott magyar területre elvergődni. A gép a leszállásnál 30 %-os törést szenvedett. Ugyancsak a délutáni órákban egy bevetésről visszatérő német repülőgép bombákat dobott le Vasvár térségében egy legelőre.[113]

A magyar távolfelderítők a Száva vonaláig terjesztették ki működési területüket. A vadászerők légtérbiztosítást végeztek az előrenyomuló magyar csapatok felett. A délelőtti bevetés során az 1/1. vadászszázad egyik CR-32-es gépe Áta határában, Szőkédpuszta területén kényszerleszállást hajtott végre. A repülőgép megrongálódott, a pilóta, Tarnai Sándor szakaszvezető azonban nem sérült meg.[114]

A német hadvezetés a Wehrmacht tehermentesítése érdekében azzal a kéréssel fordult a Honvéd Vezérkarhoz, hogy a magyar gyorshadtest alakulatai lépjék át a Dunát, és német alárendeltségben vegyenek rész a Bosznia felé történő előrenyomulásban. A katonai egyeztetések után a kérést a németek diplomáciai úton is megismételték, Hitler személyes levélben kérte a kormányzótól a magyar csapatok rendelkezésre bocsátását. A kormány több tagja ellenezte, hogy a Honvédség átlépje a volt magyar területek határát. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter azt hangsúlyozta, hogy ez ellentmondana az LHT és a minisztertanács minden korábbi döntésének, illetve az addig képviselt magyar politikai és jogi álláspontnak – és egyet jelentene a háborúba való nyílt belépéssel. Bárdossy miniszterelnök azonban a kialakult katonai helyzetre, a hadműveletek gyors lezárulása miatti szimbolikus szerepvállalás veszélytelenségére hivatkozott, és a várható német kompenzációval, mindenekelőtt a német kézen lévő Bánát visszaszerzésének lehetőségével érvelve kieszközölte a minisztertanács beleegyezését.[115] Ugyanezen a napon német kérésre bolgár csapatok vonultak be Macedóniába, megszálló feladatok ellátására.

[111] HL Vkf. Eln. 1. 5352/1941.; *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 224., 247. o.
[112] *Balke:* i. m. 242., 495. o.
[113] BML Siklósi járás Főszolgabírája 3008/1941.; *Dierich:* i. m. 139., 141. o.
[114] BML Pécsi járás Főszolgabírája 2394/1941.
[115] MOL K 27. Minisztertanácsi jkv. 1941. április 13.; HL Vkf. Eln. 2. 16. sz. helyzetközlés 1941. április 16.; *Olshausen:* i. m. 109. o.; A Wilhelmstrasse i. m. 576. o.

Április 14-én a jugoszláv vezetés fegyverszüneti tárgyalásokat kezdeményezett a német főparancsnoksággal. A király, a miniszterelnök és más állami vezetők Nikšićból repülőgépen Görögországba távoztak. A nap folyamán a magyar csapatok felzárkóztak a Duna vonalára. A Luftwaffe folytatta a boszniai célpontok elleni támadásait, bombázta Szarajevó és Mostar körzetét. Bijeljinán német légideszant szállt le. A jugoszláv hadműveleti légierő már csak 20 géppel rendelkezett, melyek 10 bevetést hajtottak végre. Este megkezdték az üzemképes gépek görög területre evakuálását.[116]

Az 51. német bombázórepülő-ezred I. osztálya Magyarország felett átrepülve Krumovóba települt. A földi személyzetet a 4. légiflotta szállítógépei vitték Bulgáriába, aradi közbülső leszállással. A magyar távolfelderítők Észak-Bosznia felett hajtottak végre bevetéseket. A 4/1. bombázószázad egy Ju-86-os gépe röpcédulákat szórt a Bácska területére. Visszatérve a gép Kecskeméten szállt le, de a sáros talajon megbillent. A Honvédség számára új feladatot jelentett a visszafoglalt délvidék légvédelmének biztosítása, mindenekelőtt a fontosabb közlekedési csomópontok és átkelőhelyek oltalmazása az esetleges jugoszláv légitámadásokkal szemben. A feladat a légierőre és a 3. hadsereg beosztott légvédelmi alakulataira hárult.[117]

Április 15-én a német csapatok elérték Szarajevót és Prištinát. A jugoszláv Főparancsnokság felszállási tilalmat rendelt el a légierő számára. Már csak Nikšić légterét védték, ahonnan légihíd segítségével tovább folyt az evakuáció. A III. közelfelderítő század beérkezett Pécsre, hogy a későbbiekben a gyorshadtest szerb területeken történő előre nyomulását támogassa. A 2/1. vadászszázad egyik CR-42-es gépe Ócsa mellett ismeretlen okból lezuhant, és a pilóta életét vesztette.[118] A Bácska megszállását követően a 3. magyar hadsereg kötelékéből több dandárt is kivontak. Ezek légvédelmi alakulatait „M" állomáshelyükre irányították vissza, de egyelőre nem szerelték le, hanem az OLP alárendeltségébe kerültek. A légoltalmi szolgálat áttért könnyített készültségi fokozatra. Az alkörzetek egységeit leszerelték, csak a törzsek maradtak aktívak. A főkörzetekben is felére csökkent a szolgálatot teljesítő állomány, és csupán a megelőző és mentőszolgálat 1-1 osztaga maradt készenlétben.[119]

Április 16-án a gyorshadtest egységei átkeltek a Dunán, illetve a Dráván. A III. közelfelderítő század gépei folyamatosan figyelemmel kísérték az Eszék és Ilok térségében folyó csapatmozgásokat. Az átkelőhely felett a magyar vadászok légtérbiztosítást végeztek. A délelőtti bevetések során az 1/I. vadászosztály 6 CR-32-ese hajtott végre kényszerleszállást a gépek rossz műszaki állapota miatt. Két vadászgép komolyabb rongálódást szenvedett, de a pilóták, Konráth János és Takács László hadnagy nem sérültek meg. Délután a 2/4. század 4 bevetést hajtott végre 2-2 rajjal. Az utolsó kötelék leszállásakor a V-248 jelzésű CR-42-es kigurulás közben nekiütközött egy német gépnek. A két repülőgép megrongálódott, a magyar pilóta, Bajcsy Endre szakaszvezető sértetlen maradt.[120] A 4/II. bombázóosztály 3 gépe nagy mennyiségű szerb nyelvű röplapot szórt le a Délvidék felett, melyben a szerb lakosságot a fegyverek beszolgáltatására, a bujkáló katonákat pedig az önkéntes jelentkezésre szólították fel. A távolfelderítők Belgrád és Brod térségében végeztek bevetéseket. Az egyik út során, Pijelnicánál a magyar felderí-

[116] *Terzić:* i. m. 432., 525. o.; *Shores – Cull – Malizia:* i. m. 225–226. o.
[117] HL Vkf. Eln. 1. 4686/1943.
[118] HL Vkf. Eln. 4. 59 417/1942.
[119] HL Vkf. Főv. Hdm. 191/1941.; *Légoltalmi Közlemények,* 1941. május 1. (9. sz.) 150. o.
[120] *Pataki – Rozsos – Sárhidai:* i. m. 57. o.

tőt CR-42-es vadászok támadták meg. Mivel a jugoszláv légierő már nem hajtott végre harci bevetést, és ilyen gépekkel egyébként sem rendelkezett, a támadók valószínűleg olasz CR-42-esek voltak, melyek gyakran berepültek Észak-Bosznia fölé.[121]

A nap folyamán az USA elnöke az amerikai semlegességi törvényre hivatkozva Magyarországot Jugoszláviával szemben hadviselő félnek nyilvánította. Ez nem jelentette a diplomáciai viszony megszakítását, de rontotta az ország nemzetközi megítélését, és kereskedelmi korlátozások bevezetését vonta maga után.[122]

A jugoszláv kormány képviselői április 17-én aláírták a fegyverszünetet. Másnap megkezdték a magyar légierő mozgósított alakulatainak leszerelését. Ez alól azonban néhány napig még kivételt képeztek az OLP alá rendelt vadászrepülő-egységek. A hadműveletek befejeződését követően, április 22-én este 20 órától Magyarország egész területén megszűnt a légvédelmi készültség és az elsötétítés.

Az „áprilisi háború" időszakában a jugoszláv hadműveleti légierő összesen 1349 felszállást (945 vadász, 387 bombázó, 17 távolfelderítő) hajtott végre. A bombázó és távolfelderítő erők a harci tevékenység során 45 gépet és 88 fő személyzetet (közte 7 egység parancsnokot) vesztettek – ebből a Magyarország felett 10 gépet és 28 főt (4 parancsnokot), Románia felett 3 gépet és 9 főt, osztrák területek felett 2 gépet és 6 főt. A jugoszláv vadászrepülők harci vesztesége 52 gép és 42 pilóta volt. A hadműveleti légierő további 85 gépe légitámadások következtében a földön semmisült meg.[123] A magyar légierő állományából a hadműveletek időszakában (a repülőbalesetek áldozataival együtt) életét vesztette 6 fő repülő és 19 fő ejtőernyős, további 10 fő pedig súlyosabb sérüléseket szenvedett. Ellenséges behatás nélkül megsemmisült 6 repülőgép (2 CR-32, 2 CR-42, 1 SM-75, 1 WM-21), 3 pedig jelentős mértékben megrongálódott (2 CR-32 és 1 CR-42).

Magyarország 1941 áprilisában találkozott először a légi háború fenyegetésével. A jugoszláv légierő az összes határon túlra indított bevetéseinek mintegy 40%-át Magyarország ellen hajtotta végre. A hadműveleti és a hadsereg légierő részéről magyar területek felett mintegy 33-35 támadó bevetésre és 45-50 felderítő és egyéb célú berepülésre került sor. A légitámadások során az ország területére közel 100 db (8,5 t) bomba hullott. A támadások közül azonban csak Szeged és Pécs bombázása tekinthető tervszerű, hadászati jellegű akciónak, a többi támadás véletlenszerű, általában bevetés közben felderített célpontok ellen irányult. Az egyszerre alkalmazott gépek kis számának, a támadó erő több célpontra történő szétaprózásának és a kevéssé pontos találatoknak köszönhetően a légitámadások sokkal kisebb anyagi károkat és személyi veszteségeket okoztak, mint amivel egy ilyen méretű légi tevékenység együtt járhatott volna.

Az események felhívták a figyelmet a magyar légvédelem és légoltalom számos komoly hiányosságára. A légtérfigyelés gyakran bizonytalanul működött, a riasztás sok esetben elkésett. A kis létszámú és korszerűtlen gépekkel felszerelt magyar vadászegységek nem tudtak részt venni a déli országrészek elleni támadások elhárításában. Az ország légterének védelme a meglévő erőkkel és eszközökkel még egy ilyen korlátozott mértékű konfliktus esetén is megoldhatatlannak bizonyult. A Szovjetunióval, majd pedig az angol–amerikai szövetségesekkel szembeni hadba lépés nyomán Magyarország légi fenyegetettsége jelentősen megnövekedett, és a jugoszláv repülő csapatoknál sokkal nagyobb és erősebb légi ellenfelek támadásaira kellett felkészülni.

[121] *Panuska:* i. m. 85. o.
[122] *Szent-Iványi:* i. m. 586.
[123] *Terzić:* i. m. 526. o.

A német légierő a balkáni háborúban (1941. április 5.)

4. légiflotta: Alexander Löhr repülőtábornok (Neudorf)

76. időjárásfelderítő század	8 He-111, Ju-88 A	Aspern
121. távolfelderítő osztály 4. század	10 Ju-88 A, 3 Bf-110 C	Seyring
Luftwaffe különleges felderítő osztálya 2. század	3 Do-215 B	Wiener Neustadt
2. bombázórepülő-ezred ezredtörzs, I., III. osztály, 6., 10. század	74 Do-17 Z	Zwölfaxing
3. bombázórepülő-ezred III. osztály	28 Do-17 Z, 3 Ju-88 A	Münchendorf
51. bombázórepülő-ezred ezredtörzs, I., II., III. osztály	81 Ju-88 A	Wiener Neustadt
4. bombázórepülő-ezred II. osztály	28 He-111 H	Aspern

XVII. légi körzet: Friedrich Hirschauer légvédelmi tüzérségi tábornok (Bécs)

27. vadászrepülő-ezred kiképző század	15 Bf-109 E	Götzendorf
77. vadászkiképző osztály bevetési század	15 Bf-109 E	Klagenfurt
5. vadászrepülő iskola bevetési század	12 Bf-109 E	Schwechat
Bécsújhelyi Repülőgépgyár bevetési raj	4 Bf-109 E, F	Wiener Neustadt

Grazi Repülőparancsnokság: Karl Christ alezredes (Graz)

3. zuhanóbombázó-ezred ezredtörzs	3 Ju-87 B, 1 He-111 H	Graz
77. zuhanóbombázó-ezred II. osztály	39 Ju-87 B, 1 Bf-110 C	Graz
2. zuhanóbombázó-ezred kiképző század	14 Ju-87 B	Graz
27. vadászrepülő-ezred I. osztály	33 Bf-109 E	Graz
54. vadászrepülő-ezred ezredtörzs, II. osztály (4. század nélkül)	35 Bf-109 E, F	Graz

Romániai német légierő: Wilhelm Speidel altábornagy (Bukarest)

52. vadászrepülő-ezred III. osztály	47 Bf 109 E	Pipera (Bukarest)

Aradi Repülőparancsnokság: Clemens von Schönborn-Wiesentheid alezredes (Arad)

77. zuhanóbombázó-ezred ezredtörzs	3 Ju-87 B, 5 Bf-109 E	Arad
77. zuhanóbombázó-ezred II., III. osztály	79 Ju-87 B, 1 Bf-110 C	Arad
54. vadászrepülő-ezred III. osztály (4. századdal)	42 Bf-109 E, F	Arad
77. vadászrepülő-ezred II., III. osztály	92 Bf-109 E	Deta
26. romboló ezred I. osztály	33 Bf-110 C, E	Szeged

VIII. repülőhadtest: Wolfram Freiherr von Richthofen repülőtábornok (Gorna Djumaja)

2. kiképző ezred 7. (távolfelderítő) század	12 Bf-110 C, D	Vrazsdebna (Szófia)
1. kiképző ezred I. (bombázó) osztály	35 Ju-88 A	Krumovo (Plovdiv)
1. zuhanóbombázó-ezred I. osztály	24 Ju-87 B	Krainici
2. zuhanóbombázó-ezred ezredtörzs, I., III. osztály	81 Ju-87 B, 6 Do-17 P	Belica
3. zuhanóbombázó-ezred I. osztály	39 Ju-87 B, R	Sirbani (Krainici)
27. vadászrepülő-ezred ezredtörzs, II., III. osztály	85 Bf-109 E	Belica, Vrba (Szófia)
2. kiképző ezred I. (vadászrepülő) osztály	27 Bf-109 E	Vrba (Szófia)
2. kiképző ezred II. (csatarepülő) osztály (4. század nélkül)	29 Bf-109 E	Boshurice (Szófia)
2. kiképző ezred 4., 10. (csatarepülő) század	32 Hs-123 A,	Krainici
26. romboló ezred II. osztály	37 Bf-110 D, E	Vrazsdebna (Szófia)

X. repülőhadtest: Hans Geisler repülőtábornok (Taormina)

122. távolfelderítő osztály 1. század	7 Ju-88 A, 3 Bf-110 C	Foggia
26. bombázórepülő-ezred II. osztály (6. század nélkül)	28 He-111 P	Foggia
1. kiképző ezred II., III. (bombázó) osztály	65 Ju-88 A	Catania
26. vadászrepülő-ezred 7. század	15 Bf-109 E	Taranto
26. romboló ezred III. osztály	35 Bf-110 C, D	Foggia

A jugoszláv légierő a balkáni háborúban (1941. április 5.)

Jugoszláv Királyi Légierő: Borivoje Mirković rep. dd. tbk. (Lješnica)

701. összekötő repülőszázad	6 Bf-108, Fi-156, Bü-131	Lješnica
11. önálló távolfelderítő csop.	9 Blenheim, 2 Hind	Veliki Radinci (Ruma)
81. önálló bombázócsoport	14 SM-79	Ortiješ (Mostar)
Önálló vadászrepülő század	3 Bf-109 E, 3 Hurricane 2 Avia BH-33 E	Kosor (Mostar) Podgorica

1. vadászrepülő dandár: Dragutin Rupčić ezds. (Zimony)

1. vadászrepülő dandár törzs		1 Bf-109 E, 1 IK-Z	Zimony
702. összekötő repülőszázad		6 Bf-108, Fi-156, Bü-131	Zimony
2. vadászezred	31. v. csop.	19 Bf-109 E	Sušičko Pole (Kragujevac)
	52. v. csop.	15 Hurricane	Knić
6. vadászezred	32. v. csop.	29 Bf-109 E	Prnjavor (Krušedol)
	51. v. csop.	10 Bf-109 E, 6 IK-Z	Zimony

2. vegyes repülődandár: Jakov Đorđević ezds. (Nova Topola)

703. összekötő repülőszázad		6 Bf-108, Fi-156, Bü-131	Nova Topola
4. vadászezred	33. v. csop.	13 Hurricane	Bosanski Aleksandrovac
	34. v. csop.	7 Hurricane, 8 IK-2	Bosanski Aleksandrovac
8. bombázóezred	68. b. csop.	12 Blenheim	Rovine (Nova Topola)
	69. b. csop.	12 Blenheim	Rovine (Nova Topola)

3. vegyes repülődandár: Nikola Obuljen ezds. (Stubol – Priština)

704. összekötő repülőszázad		6 Bf-108, Fi-156, Bü-131	Stubol (Priština)
3. bombázóezred	63. b. csop.	30 Do-17 K	Petrovac (Skoplje)
	64. b. csop.	30 Do-17 K	Stubol, Obilić (Uroševac)
5. vadászezred	35. v. csop.	15 Hawker Fury	Kosančić (Leskovac)
	36. v. csop.	15 Hawker Fury	Režanovska (Kumanovo)

4. bombázórepülő dandár: Petar Vukčević ezds. (Ljubić – Čačak)

705. összekötő repülőszázad		6 Bf-108, Fi-156, Bü-131	Ljubić (Čačak)
1. bombázóezred	61. b. csop.	11 Blenheim	Davidovac (Paraćin)
	62. b. csop.	12 Blenheim	Bijeljina
7. bombázóezred	66. b. csop.	13 SM-79	Preljina (Čačak)
	67. b. csop.	13 SM-79	Gorobilje (Užička Požega)

Hadsereg légierő		
1. felderítő csoport (1. hds.)	15 Br-19	Ruma
2. felderítő csoport (5. hds.)	16 Br-19, Po-25	Šarlince (Leskovac)
3. felderítő csoport (2. hds.)	19 Br-19, Po-25	Staro Topole (Đakovo)
4. felderítő csoport (4. hds.)	18 Br-19, Po-25	Kurilovac, Pleso (Zágráb)
5. felderítő csoport (3. hds.)	14 Br-19, Po-25	Tetovo
6. felderítő csoport (7. hds.)	16 Br-19, Po-25	Cerklje, Brega (Brežica)
7. felderítő csoport (6. hds.)	18 Br-19, Po-25	Smederevska Palanka
Ön. feld. szd. (Primorski hds.)	4 Br-19	Jasenica (Mostar)

Haditengerészeti légierő: Nikola Nardeli sorhajó kap. (Luksić – Split)

2. vízirepülő parancsnokság	30 Sim-14, SM, Do-22, Do-Wal, PVT-H, IO	Divulje
3. vízirepülő parancsnokság	33 Sim-14, SM, Do-22, Do-Wal, PVT-H, He-8	Kotor
Vízirepülő kiképző század	11 vegyes vízi repülőgép	Trogir

* Források a 16. jegyzetben.

Lajos Olasz

YUGOSLAV AIR RAIDS AGAINST HUNGARY IN APRIL 1941

Summary

Following the outbreak of the Yugoslav-German conflict, Hungary was under political pressure. Forced by German diplomacy and the leaders of Hungarian military, and hoping that the revision of the Trianon peace treaty could be extended to the southern region of historic Hungary, the government undertook the participation in the operations against Yugoslavia. With regard to the Yugoslav-Hungarian pact of friendship, however, the direct intervention of the Hungarian army was subject to certain conditions. According to these, a Hungarian military action could only have taken place in any of the following cases: the dissolution of the Yugoslav state; the military and administrative evacuation of the former Hungarian territories; a preliminary Yugoslav attack; or any atrocities against the Hungarian minority. On 6 April, at the beginning of the German offensive, a partial mobilisation of the Hungarian armed forces was already underway, but only defensive measures were taken at the frontiers. On 11 April, subsequent to the Croatian declaration of independence, and the partial military evacuation of the former Hungarian territories, the Hungarian army crossed the border, and occupied the area in four days.

On 7 April, the Yugoslav air force made aimed air raids against the airfields and railway establishments of Pécs and Szeged. During that day, Yugoslav aircraft also bombed the Szentgotthárd, Zalaegerszeg, Gyékényes, Siklós, Villány, Kiskunhalas and Kelebia regions. In the course of the following days, there were further aerial attacks carried out against the southern region of the country. Yugoslav aircraft bombed and opened fire at various targets in the locality of Murakeresztúr, Gyékényes and Barcs on 8, Nagykanizsa on 9, Barcs on 10, and Mórahalom on 11 April. From a Yugoslav point of view, the air raids against Hungary had not resulted in considerable military suc-

cesses, but brought about significant losses. The Hungarian anti-aircraft defence and the German air force units stationed in the region shot down 13 aircraft; 37 aircraftsmen were killed.

It was in April 1941 that the Hungarian population first had to face the menace of aerial warfare. During the offensive, Yugoslav aircraft invaded Hungary's air space 70-80 times. Almost 40% of the raids that the Yugoslav air force carried out beyond the frontiers of the country were launched against Hungary. Approximately 100 bombs (8.5 tons) fell on Hungarian territory. Two civilians were killed, 65-70 injured as a result of the attacks. Owing to the sporadic character of the raids, the small number of aircraft deployed at a time, and the intervention of the German air force, the bombings claimed less damage and casualties than aerial attacks of such extent could have inflicted.

The aerial aspects of the 'April War' still served with important experiences. They drew the attention to several shortcomings of Hungarian anti-aircraft and civil defence. It had been revealed that the available forces and equipment were not sufficient for the effective air defence of the country, even against enemy attacks of such limited extent.

Lajos Olasz

BOMBARDEMENTS AÉRIENS YOUGOSLAVES CONTRE LA HONGRIE EN AVRIL 1941

Résumé

Par la suite de l'éclatement du conflit germano-yougoslave, la Hongrie se trouva dans une situation contraignante. Le gouvernement hongrois assuma la participation aux opérations militaires contre la Yougoslavie sous la pression de la diplomatie allemande et de la direction militaire nationale ainsi que dans l'espoir de réaliser ses objectifs révisionnistes avec la récupération de la partie méridionale de la Hongrie historique (Délvidék). Compte tenu du traité d'amitié hungaro-yougoslave, l'intervention militaire directe fut cependant liée à certaines conditions : la décomposition de l'État yougoslave ou l'évacuation militaire et administrative de Délvidék ainsi qu'une attaque yougoslave préalable ou des atrocités perpétrées contre la minorité hongroise. Le 6 avril, départ de l'offensive allemande, la Hongrie était déjà en train de mobiliser partiellement ses forces, mais à la frontière seules des mesures à caractère défensif furent prises à ce moment-là. Le 11 avril, après la proclamation de l'indépendance de la Croatie et l'évacuation militaire partielle de Délvidék, l'armée hongroise franchit la frontière et prit possession des anciens territoires hongrois en 4 jours.

Le 7 avril, l'armée de l'air yougoslave mena une attaque aérienne ciblée contre les aéroports et les chemins de fer de la ville de Pécs et de Szeged. Le même jour, des avions yougoslaves effectuèrent d'autres bombardements sporadiques dans la région de Szentgotthárd, Zalaegerszeg, Gyékényes, Siklós, Villány, Kiskunhalas et Kelebie. Lors des jours suivants, le Sud du pays subit d'autres attaques aériennes yougoslaves : les environs de Murakeresztúr, Gyékényes et Barcs le 8 avril, Nagykanizsa le 9, Barcs le 10 et Mórahalom le 11. Les Yougoslaves subirent de lourdes pertes lors de ces attaques aériennes contre les territoires hongrois sans toutefois obtenir de résultats militaires significatifs. La défense aérienne hongroise et les unités allemandes stationnant dans la région abattirent 13 appareils d'attaque et 37 pilotes perdirent la vie.

C'est en avril 1941 que la population hongroise connut la première fois la menace d'une guerre aérienne. Durant la période des opérations militaires, les Yougoslaves firent 70 à 80 incursions dans l'espace aérien hongrois. Près de 40 % des attaques extérieures menées par la force aérienne yougoslave furent dirigées contre la Hongrie et une centaine de bombes (8,5 t) furent larguées sur le territoire du pays. Bilan des ces attaques : 2 morts civils et 65 à 70 blessés. En raison du caractère sporadique des attaques, du nombre faible d'avions engagés ainsi que de l'intervention de la force aérienne allemande, les dégâts matériels et pertes humaines purent être limités.

Cependant les événements aériens de la «guerre d'avril» furent riches en enseignements. Ils attirèrent l'attention sur les nombreuses lacunes graves de la défense et de la protection aériennes hongroises. Les forces et les moyens disponibles se révélèrent alors insuffisants pour défendre le pays de manière efficace contre les attaques aériennes ennemies même en cas de conflit restreint.

Lajos Olasz

JUGOSLAWISCHE LUFTANGRIFFE GEGEN UNGARN IM APRIL 1941

Resümee

Als Folge des Ausbruchs des jugoslawisch-deutschen Konfliktes wurde Ungarn in eine Zwangslage versetzt. Auf Drängen der deutschen Diplomatie und der ungarischen Militärführung, bzw. in der Hoffnung der Erfüllung der Revisionsziele, des Zurückgewinnens des Südlandes, stimmte die ungarische Regierung der Teilnahme an den Operationen gegen Jugoslawien zu. Der unmittelbare bewaffnete Eingriff der Armee wurde jedoch im Hinblick auf den Freundschafts-vertrag zwischen Ungarn und Jugoslawien an bestimmte Voraussetzungen geknüpft, sodass dieser nur nach dem Zerfall des jugoslawischen Staates oder nach der militärischen und Verwaltungs-räumung, bzw. im Falle eines vorangegangenen jugoslawischen Angriffes oder von Atrozitäten gegen die ungarische Minderheit erfolgen kann. Am 6. April, als die deutsche Offensive begann, lief auf ungarischer Seite bereits die partielle Mobilisierung der Streitmacht, an der Grenze wurden aber vorerst nur Verteidigungsmaßnahmen getroffen. Die ungarische Armee passierte die Grenze am 11. April, nach der Verkündung der Unabhängigkeit Kroatiens und der partiellen militärischen Räumung des Südlandes und besetzte die ehemaligen ungarischen Gebiete innerhalb von vier Tagen.

Am 7. April führte die jugoslawische Luftarmee einen gezielten Luftangriff gegen den Flughafen und die Eisenbahneinrichtungen von Fünfkirchen (Pécs) und Szegedin (Szeged) durch. Im Laufe des Tages wurden weitere Bombardierungen in den Gegenden von Sankt Gotthard (Szentgotthárd), Egersee (Zalaegerszeg), Gyékényes, Siklós, Villány, Kiskunhalas und Kelebia durchgeführt. In den darauf folgenden Tagen wurden von den Jugoslawen erneut verschiedene Ziele in den südlichen Regionen des Landes bombardiert: am 8. April in der Region von Murakeresztúr, Gyékényes und Barcs, am 9. in der von Groß-Kanischa (Nagykanizsa), am 10. von Barcs und am 11. von Mórahalom. Die Luftangriffe gegen ungarische Gebiete hatten aus jugoslawischer Sicht keinen wirklichen Nutzen, führten aber andererseits zu schweren eigenen Verlusten. Die ungarische Luftverteidigung und die in der Region stationierten deutschen Lufteinheiten schossen 13 angreifende Maschinen ab, 37 Flieger verloren ihr Leben.

Die Bevölkerung Ungarns wurde das erste Mal im April 1941 mit der durch einen Luftkrieg hervorgerufenen Bedrohung konfrontiert. In der Zeit der Operationen wurden 70-80 jugoslawische Einflüge in den ungarischen Luftraum durchgeführt. Die jugoslawische Luftwaffe führte nahezu 40% ihrer Angriffe über die Grenzen hinaus gegen Ungarn durch. Etwa 100 Bomben (8,5 t) wurden auf Ungarn abgeworfen. Infolge der Angriffe starben 2 Bürger, 65-70 Personen wurden verletzt. Als Ergebnis der lediglich vereinzelten Angriffe, der kleinen Zahl gleichzeitig eingesetzter Flugzeuge, bzw. des Eingreifens der deutschen Luftwaffe verursachten die Bombenangriffe wesentlich kleinere Schäden und Verluste, als bei solch einem Luftangriff möglich gewesen wäre.

Die Flugereignisse des „Aprilkrieges" bargen aber auch so wichtige Erfahrungen in sich. Sie lenkten die Aufmerksamkeit auf ernsthafte Mängel im ungarischen Luftschutz und in der ungarischen Luftverteidigung. Es zeigte sich, dass es mit den zur Verfügung stehenden wenigen Kräften und Mitteln auch in einem Konflikt von solch einem begrenzten Maße nicht möglich ist, das Land gegenüber den feindlichen Luftangriffen effektiv zu verteidigen.

Лайош Олас

ВОЗДУШНЫЕ НАЛЕТЫ ЮГОСЛАВИИ НА ВЕНГРИЮ В АПРЕЛЕ 1941 ГОДА

Резюме

После развязывания югославско-германского конфликта Венгрия очутилась в стеснен-ном положении. Под нажимом немецкой дипломатии и отечественного военного руко-водства, а также в надежде на осуществление своих ревизионных целей и возвращение территорий Южных провинций, правительство Венгрии дало приказ о взаимодействии в военнных операциях против Югославии. Однако непосредственное вооруженное вмешательство хонведской армии, принимая во внимание венгеро-югославский договор о дружбе, ограничивалось определенными условиями, а именно, что оно начнется лишь в случае распада югославского государства или после военно-административной эвакуации Южной Провинции или возможного нападения Югославии первой на Венгрию, в случае, если жизнь венгерских меньшинств в Югославии будет подвержена непосредственной угрозе. 6 апреля, во время начала немецкого наступления с венгерской стороны уже проводилась частичная мобилизация вооруженных сил, однако на границе покамест были введены в действие лишь меры оборонительного характера. Венгерская армия 11 апреля – после объявления независимости Хорватии и частичной военной эвакуации Южной Провинции - перешла границу и в четыре дня овладела бывшими венгерскими областями.

7 апреля югославские ВВС произвели целенаправленное воздушное нападение на город Печь, на аэродром и железнодорожные объекты города Сегед. В течение этого дня юго-славские самолеты произвели дальнейшие одиночные бомбардировки в районе городов Сентготтхард, Залаэгерсег, Дьекеньеш, Шиклош, Виллань, Кишкунхалаш и Келебиа. В последующие дни новые югославские воздушные налеты были совершены на южные районы страны. 8 апреля югославские самолеты бомбардировали и обстреливали города Муракерестур, Дьекеньеш и Барч, 9 апреля был совершен налет на город Надьканижа, 10 апреля – на город Барч, 11 апреля бомбардировке подвергся район Мурахалом, где югославские самолеты обстреляли различные цели. Воздушные налеты на венгерские территории со стороны Югославии не достигли существенных военных результатов, в то же время югославская сторона понесла серьезные потери. Венгерская ПВО и дислоци-ровавшиеся в данном районе немецкие авиационные части сбили 13 наступавших само-летов, погибло 37 летчиков.

В апреле 1941 года население Венгрии впервые получило возможность очутиться лицом к лицу перед опасностью воздушной войны. В период этих воздушных операций в воздушном пространстве Венгрии было совершено 70–80 воздушных налетов. Военно-воздушные силы Югославии выполнили над территорией Венгрии примерно 40 % воздуш-ных наступлений, проводившихся на заграничных территориях, На территорию Венгрии было сброшено около 100 бомб (5 тонн). В результате воздушных налетов погибло 2 граж-данских жителя. 65–70 чкловек было ранено. Благодаря спорадическому характеру бом-бардировок, небольшому количеству вводимых в бой самолетов, а также боевому вмеша-тельству военно-воздушных сил немцев эти бомбардировки нанесли гораздо менее сущест-венные материальные и людские потерти, чем это могло бы случиться при таких масштабах военно-воздушных действий.

Однако воздушные события „апрельской войны" даже и при таком их протекании послужили весьма важным опытом для венгерской армии. Они обратили внимание армейского руководства на многие серьезные недостатки венгерской противовоздушноцй обороны. Выявилось, что с имеющимися в распоряжении незначительными силами и средствами даже при таком ограниченном военно-воздушном конфликте невозиможно эффективно защищать страну от воздушных наступлений противника.

ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR

A KÁRPÁT-CSOPORT 1941. ÉVI UKRAJNAI TEVÉKENYSÉGE

Bevezetés

1. A Barbarossa-terv és hiányosságai

A hadjáratot, melynek célja a Szovjetunió európai területének elfoglalása volt, három hadseregcsoport volt hivatott kivitelezni, a három fő hadászati irányban. Témánk szempontjából legnagyobb jelentőséggel a Dél Hadseregcsoport bírt, amely von Rundstedt[1] tábornagy vezetése alatt, két irányból támadt a Szovjetunió ellen. Egyrészt Galíciából, Zsitomir–Kijev–Rosztov irányba, a Pripjatytól délre. Itt a 6. hadsereg vonult fel von Reichenau[2] tábornagy, a 17. hadsereg Stülpnagel[3] gyalogsági tábornok, és az 1. német páncélos csoport von Kleist[4] vezérezredes vezetése alatt. Másrészt Románia területéről a 11. német és a 3., 4. román hadseregek. Ez összesen 50 hadosztályt és 10 dandárt jelentett.[5]

A tervvel kapcsolatban azonban kételyek merültek fel a német katonai vezetésben, mivel Hitler 1940. december 18-án kiadott 21. számú utasítása a támadásban előrelátható szövetségesként csak a román és a finn haderő segítségével számolt.[6] Magyarország keleti hadjáratban történő részvételéről egyelőre semmilyen értelemben nem esett szó. Rundstedt tábornagy jelezte, hogy egy magyar területről indított támadás elmaradása esetén a 17. hadsereg déli szárnya és a Pruton átkelő román alakulatok közt túl nagy, mintegy 200 km-es hézag marad teljesen fedezetlen. Ez lehetőséget nyújtana a szovjet hadseregnek, hogy éket verjen a két szövetséges haderő közé, ezen kívül pedig a hadműveletek céljainak elérését is kérdésessé teszi. Az erős, Lemberg-környéki szovjet csapatok bekerítése és felmorzsolása sikertelen lesz, ha a német 17. hadsereg jobb szárnya támogatás nélkül marad.[7] A német szárazföldi erők vezetője, Halder[8] vezérezredes is azt a javaslatot tette Hitlernek, hogy „[...] ha Magyarország maga nem is vesz részt a hadműveletben, úgy legalább a területén történő csapatszállításokkal egyet kellene értenie."[9] Ennek ellenére a Barbarossa-tervnek a további variánsai sem számoltak Magyarország

[1] Gerd von Rundstedt (Aschers-Leben, 1875. XII. 12 – Hannover, 1953. II. 24.): tábornagy, 1941. VI. 6 – 1941. XII. 1-jéig a Dél Hadseregcsoport parancsnoka.

[2] Walter von Reichenau (Karlsruhe, 1884. X. 8 – Lipcse, 1942. I. 17.): tábornagy, 1939. X. 20 – 1941. XII. 1-jéig a német 6. hadsereg parancsnoka.

[3] Carl-Heinrich von Stülpnagel (Berlin, 1886. I. 2 – Berlin, 1942. VII. 10.): gyalogsági tábornok, 1941. II. 15 – 1941. XI. 25-ig a német 17. hadsereg parancsnoka.

[4] Ewald von Kleist (Braunfels, 1881. VIII. 8 – Vlagyimir, 1954. X. 16.): vezérezredes, 1941. X. 5 – 1942. IX. 10-ig a német 1. páncélos hadsereg parancsnoka.

[5] Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg. 4. (Szerk. *Boog, Horst.*) Stuttgart, 1983. 474. o.

[6] Hitlers Weisungen für die Kriegsführung 1939–1945. (Szerk. *Walther Hubatsch.*) München, 1965. 98–99. o.

[7] *Uhlig, Heinrich:* Das Einwirken Hitlers auf Planung und Führung des Ostfeldzuges. In: Vollmacht des Gewissens II. 1965. Frankfurt am Main, Berlin. 214. o. idézi *Szabó Péter:* A Magyar honvédség részvétele a Szovjetunió elleni hadműveletekben 1941. június-november. *Új Honvédségi Szemle,* 1991. 10. sz. 16. o.

[8] Franz Halder (Würzburg, 1884. VI. 30 – Aschau, 1972. IV. 2.): vezérezredes, 1939. IX. 1 – 1942. IX. 24-ig a német szárazföldi haderő főparancsnoka.

[9] Idézi *Szakály Sándor:* „...Magyarország és a Szovjet-Unió között a hadiállapot beállott.", in: *Uő:* Volt-e alternatíva? Budapest, 1999. 61. o.

részvételével.[10] A gyakorlati kivitelezés várható nehézségei azonban arra ösztökélték a német hadvezetést, hogy megkeressék az összeköttetést a magyar vezérkarral. Az is egyértelmű volt a németek számára, hogy a magyar haderő csak megfelelő modernizálás után lesz alkalmas bármilyen segítségre. A dilemmát Paulus[11] így látta: „Így felvetődött Hitler és az OKW[12] részére az a probléma, miként bírják rá Magyarországot hadseregének modernizálására, és a Szovjetunió elleni hadjárat előkészítésére anélkül, hogy ez az utóbbi szándék Magyarország előtt túl korán lelepleződjék."[13]

2. A szovjet védelem és a német támadás a magyar hadbalépésig

A határmenti német katonai tevékenység megerősödésére reagálva a szovjet katonai vezetés is mozgásba lendült, felkészülve az aktív és a passzív ellenállásra egyaránt.

1941. március 19-én a Szovjet Fegyveres Erők Vezérkarának Hadműveleti Csoportfőnöksége egy Németország elleni preventív támadás tervét terjesztette fel Sztálinhoz. A terv ismertette a németek részéről várható fő csapásirányokat, felmérte a várhatóan bevetésre kerülő német és szövetséges erőket, és vázolta a Különleges Katonai Körzetek csapattesteinek támadó és védő feladatait.[14] Ezt a támadási tervet azonban a legfelsőbb vezetés végül nem hagyta jóvá.

A védelem mélyítését és a tartalékképzést április-májusban kezdték el megszervezni és végrehajtani. A védelmi főlépcsők mögött, tartalékként, újabb három gépesített és több lövészhadtestet állítottak fel.[15] További erősítésként a Távol-Keletről újabb egységeket, sőt egész hadseregeket dobtak át az európai területekre.[16] Ezt az 1941. április 13-án aláírt szovjet–japán semlegességi egyezmény tette lehetővé.

Magyar szempontból a német Dél Hadseregcsoport és a vele szemben álló szovjet erők voltak lényegesek. A Dél Hadseregcsoport Galíciából támadó részeivel és a magyar határral szemben a Kijevi Különleges Katonai Körzet csapatai látták el a védelmet, mintegy 940 km hosszúságban, Kirponosz[17] vezérezredes parancsnoksága alatt. Itt négy hadsereg állt a határvédelemben, északról délre: az 5., 6., 26. és a 12. hadseregek a Pripjatytól Lipkaniig.[18] A magyar szakaszon a 12. hadsereg Boriszlavtól Kamenyec-Podolszkiig helyezkedett el, parancsnoka Ponyegyelin[19] vezérőrnagy volt. Ez a hadsereg

[10] Idézi *Szakály Sándor:* Volt-e alternatíva? Budapest, 1999. 61. o.

[11] Friedrich Paulus (Breitenau-Gerschagen, 1890. IX. 23 – Drezda, 1957. II. 1.): altábornagy, 1940. V. 30 – 1942. I. 1-jéig a német szárazföldi erők főszállásmestere.

[12] OKW: Oberkommando der Wechrmacht, a német véderő főparancsnoksága.

[13] *Paulus, Friedrich:* Ich stehe hierauf Befehl. Frankfurt am Main, 1960. 129. o.

[14] *Danyilov, Valerij:* Hat der Generalstab der Roten Armee einen Präventivschlag gegen Deutschland vorbereitet? ÖMZ 1993/1. (Idézi *Lengyel Ferenc:* A Kárpát-csoport hadművelete 1941. június 28. – július 8. Budapest, é. n. 23–34. o.) – A németekkel szövetséges államoknál ekkor még csak a román hadsereg jobbszárnya elleni támadással számoltak.

[15] A második világháború története 1939–1945. (Főszerk. *Andronyikov, N. G.*) 4. k. Budapest, 1977. (A továbbiakban: MVT 1939–1945/4.) 61. o.

[16] *Bagramjan, Ivan Hrisztoforovics:* Így kezdődött a háború. Budapest, 1973. 63. o.

[17] Mihail Petrovics Kirponosz (Vertijevka, 1892. I. 21 – Kijev, 1941. IX. 20.): vezérezredes, 1941. II-tól a Kijevi Különleges Katonai Körzet parancsnoka, 1941. VI. 26-tól a Délnyugati Front parancsnoka. (A Kijevből való visszavonulás során vesztette életét.)

[18] MVT 1939–1945/4. 31. o.

[19] Pavel Grigorjevics Ponyegyelin (Parnikovo, 1893. (?) – (?), 1950. VIII. 25.) vezérőrnagy, a Frunze Katonai Akadémia Harcászati Tanszékének vezetője, majd 1941. III-tól a 12. hadsereg parancsnoka. – 1941. VIII. 27-én esett fogságba az umanyi katlanban.

az 1941-es „KOVO-41" hadműveleti terv szerint 5 lövész-, egy hegyilövész-, egy motorizált lövész, két páncélos- és két vadászrepülő-hadosztályból, valamint a kamenyec-podolszki erődkörzet csapataiból állt.[20]

A június 22-i német támadást követően, a „KOVO-41" jelű hadműveleti terv életbelépésével a Kijevi Különleges Katonai Körzet a Délnyugati Front elnevezést kapta. (A támadás rövid ismertetését a német Dél Hadseregcsoport és a szovjet Délnyugati Front közti ütközetekre korlátozzuk, mivel a magyar részvétel szempontjából ennek volt jelentősége.) A Front csapatai a határtól 5-40 km-es sávban helyezkedtek el, az igazán ütőképes gépesített hadosztályok azonban csak hátrébb, mintegy 40-120 km-re állomásoztak.[21] A Dél Hadseregcsoport fő csapásának iránya a szovjet 5. és 6. hadsereg találkozási pontjánál volt, Luck és Dubno térségében, Zsitomir és Kijev irányában. Itt, Vlodavától Krisztinopolig, a német 6. hadsereg és az 1. páncélos csoport bontakozott szét támadáshoz, amelyek az első hadműveleti napon a teljes arcvonalon 4-5 km mélységben jutottak előre.[22] A levegőből a 4. légiflotta légiflotta támogatott, Löhr[23] vezérezredes vezetésével.

Akárcsak itt, az arcvonalon máshol is, a meginduló német csapatok a határőr őrsöket és a határmenti megerődített körleteket gyorsan bekerítették és túlhaladták. Június 26-ra a Sztiren átkelt német csapatok Dubnót elfoglalva előretörtek Osztrog felé, és a szovjet 5. és 6. hadsereg csatlakozásába beékelődve szárnyaik mögé kanyarodtak. Ennek elhárítására az említett szovjet hadseregek, számolva a magyar határ biztosságával, általános ellentámadással válaszoltak, melyet Brodi, Rovnó és Vlagyimir-Volinszk irányában hajtottak végre június 23–29. között.[24] A támadás célja Lublin körzetének elfoglalása volt. Az ellenlökéssel a német előretörést megállítani ugyan nem tudták, de óriási veszteségek árán sikerült azt némiképpen lefékezni.[25]

A szovjet művelet kudarcát az magyarázza, hogy a hátországból távolról felzárkózó második lépcső csapatai sok esetben 200-400 km-es menetből voltak kénytelenek találkozóharcba bocsátkozni. Ez nem tette lehetővé az ellentámadáshoz való felfejlődést, kiváltképp, hogy a hadtestek a szervezett irányítást nélkülözték, így ez a védelem hatékonyságának csökkenését, valamint a szovjet egységek felmorzsolódását eredményezte. Ezen kívül az esőtől sáros országúton nehezen felvonuló alakulatok igen jó célpontot biztosítottak a Luftwaffénak.[26] Annyit azonban sikerült elérni, hogy időt nyertek a csapatok visszavonásához, és Brodi–Dubno körzetében hátráltatták a kijevi irányú német előretörést, valamint átcsoportosításra kényszerítették a német 6. hadsereg erőit.

A német 17. hadsereg Stülpnagel gyalogsági tábornok vezetése alatt a szovjet 6. hadsereggel szemben Tomasovtól Przemyšlig szétbontakozva támadott Rava-Ruszkaján és Lembergen keresztül, Przemyšlnél érintve a szovjet 26. hadsereg északi szárnyát.[27] A rava ruszkajai és a przemyšli megerődített körletek csatlakozási pontján áttörve sikerült

[20] Konyec globalnoj lizs: Kogda Kijev jese nye bombili. *Vojenno Isztoricseszkij Zsurnal,* 1996/4. 5. o.

[21] A második világháború 1939–1945. I. k. Budapest, 1963. (A továbbiakban: MV/I.) 231. o.

[22] Die geheimen Tagesberichte der deutschen Wehrmachtführung im Zweiten Weltkrieg 1939–1945. 3. k. (Szerk. *Mehner, Kurt.*) Osnabrück, 1992. (A továbbiakban: Tagesberichte) 150. o.

[23] Alexander Löhr (Turnu-Severin, 1885. V. 20 – Belgrád, 1947. II. 26.): vezérezredes 1939. IV. 1 – 1942. VII. 3-ig a német 4. légiflotta parancsnoka.

[24] A támadási parancsot lásd Der deutsche Angriff auf die Sowjetunion. (Szerk. *Ueberschär, Gerd R. – Bezymenskij, Lev A.*) Darmstadt, 1998. 216. o.

[25] A nagy honvédő háború története 1941–1945. 2. k. Budapest, 1964. (A továbbiakban: NHHT/2.) 27–28. o. és Tagesberichte, 155–157. o.

[26] *Moszkalenko, K. Sz.:* A délnyugati irányban. I. k. Budapest, 1982. 42. o.

[27] *Bagramjan:* i. m. 99. o.

is június 24-re mintegy 40 km szélességben betörni a szovjet állások mögé. A legtovább kitartó przemyšli szovjet helyőrség 29-én vonult vissza.[28]

A Románia területén gyülekező német 11. és a 3., 4. román hadseregek csak július 1-jén indultak meg a szembenálló Déli Front 9. és 18. szovjet hadseregei ellen. Ez utóbbi hadsereget a magyar–szovjet határt védő 12. szovjet hadsereg kötelékéből június 24-én kiemelt hadtestekből hozták létre.[29]

A német támadásról összességében elmondható, hogy a Dél Hadseregcsoport erői összevetve az Észak és Közép Hadseregcsopottal kevésbé lendületesen haladtak előre, a támadás nem érte el a kívánt mélységet. Ennek egyik oka az volt, hogy a szovjet csoportosítás a Délnyugati Fronton volt a legerősebb, a másik pedig az, hogy a nem teljes szélességben megtámadott 26., és a magyar határt biztosító, harcokat egyelőre egyáltalán nem folytató 12. hadsereg le nem kötött erői lehetőséget adtak a szovjet seregtestek átcsoportosítására.

Itt ütött vissza a német haditerv korábban említett hiányossága, hiszen a szovjet 5. és 6. hadseregek ellentámadására a parancsot a magyar határban bízva adta ki a szovjet hadvezetés.[30]

Ezért lett volna szüksége a német hadvezetésnek arra, hogy a Délnyugati Front erői ugyanúgy teljes hosszon le legyenek kötve, ahogyan ez az arcvonal Közép- és Dél Hadseregcsoportra eső szakaszain történt.

Magyarország hadbalépése a Szovjetunió ellen

1. Az „O" határvédelem és a résztvevő csapatok szervezete

A magyar katonai eseményekre rátérve, időben egy kissé visszalépünk a német támadás megindulásának magyar vonatkozásaiig. A szovjet–magyar határ védelmének szilárdsága a Rundstedt által is feltételezett szovjet válaszcsapás lehetősége miatt a német tervek sikerének minimálfeltétele volt. Ennek érdekében a német és magyar katonai vezetés egyeztette teendőit, bár a politikusok vonakodása miatt gyakorlati lépésekre egyelőre nem gondolhattak.

1941. május 28-án a magyar vezérkarhoz kihelyezett német összekötő Kurt Himer[31] vezérőrnagy és Sáska Elemér[32] alezredes – a vezérkari főnökség 1. osztályának[33] vezetője – tárgyaltak a várható teendőkről és a magyar hadsereg mozgósítási idejéről. Ennek eredményeképpen mutatta be június 14-én Sáska az aktív védelmi tervet Himernek.[34] A magyar határvédelem a magyar–német–szovjet határtól a magyar–szovjet–román hatá-

[28] *Zsukov, G. K.:* Emlékek, gondolatok. Budapest. 1970. 194. o.

[29] *Bagramjan:* i. m. 136. o.

[30] Lásd a 21. jegyzetet.

[31] Kurt Himer (Cottbus, 1888. XII. 21 – Szimferopol, 1942. IV. 4.): vezérőrnagy, 1941. III – 1941. VIII. 18-ig a német szárazföldi véderő magyar vezérkarhoz kihelyezett összekötő tisztje.

[32] Sáska Elemér (Kassa, 1898. XI. 20 – Stuttgart, 1985. III. 31.): 1939. XI. 1-jétől alezredes, 1941. II. 1 – 1942. V. 1-ig a Vkf. 1. osztály vezetője.

[33] A magyar királyi Honvéd Vezérkar 1. osztályának feladata a honvédség háborús felkészítése és a hadműveleti ügyek irányítása volt.

[34] A magyar királyi Honvéd Fővezérséghez beosztott német tábornok hadinaplója. (Közli *Kun József*) in: *Uő:* A német hadvezetés magyarországi politikájához 1941. március–július. *Századok,* 1965/6. 26. o.

rig terjedt, 1000 méter feletti, nehezen járható terpen. A határzár a nehéz terep miatt viszonylag kis mélységben kiépített tábori erődítésekből állt, század és zászlóalj erősségű támpontokkal megerősítve. Maga a határzár aktivizálása aknamezők telepítését, műszaki rombolásokat, forgalomlezárást jelentett, mely intézkedések célja az esetleges ellenséges betörés megállítása, hátráltatása volt. A teljes kiépítéshez nélkülözhetetlen műszaki anyagokat, a szükséges élelmet és lőszert a határt biztosító dandárok elhelyezési körletében halmozták fel. Az „O", vagyis „orosz" határvédelem aktivizálására és a védelmi harc vezetésére a VIII. hadtest parancsnoka, Szombathelyi Ferenc[35] altábornagy lett kijelölve.[36]

A határ mellett települt 8. határvadászdandár és 1. hegyidandár már 1941. április 11-től állandó, hézagnélküli megfigyelő szolgálatot látott el. Az előbbi dandár a magyar–német–szovjet határtól a Viskovi-hágóig, az utóbbi pedig a hágótól a magyar–szovjet–román határig felügyelte a magyar védelmi vonalakat. Megfigyeléseik szerint a szovjetek fokozott határbiztosítást vezettek be, mélységi erőkkel növelték a védelmet, de új magasabbegységeket nem hoztak közvetlenül a határsávba.[37]

A határvédelemben részt vevő alakulatok, június 18-án 0 órától lettek mozgósítva. Ezek az alábbiak voltak:

– VIII. hadtestparancsnokság,
– 1. hegyidandár,
– 8. határvadászdandár,
– hadtestközvetlen csapat- és vonatalakulatok.[38]

Összesen 210 tiszt és 11 500 fő legénység, 5300 ló, 820 országos jármű, és 300 gépjármű lett felvonultatva.[39]

Ejtsünk szót a mozgósított alakulatokról, és szervezetükről:

A Kassai VIII. hadtest új felállítású volt, a Felvidék visszacsatolása után, 1939. január 23-án hozták létre.[40] Alárendeltségébe a nyíregyházi 22., a kassai 23., az ungvári 24. gyalogdandárok és az ugyanilyen számú nyíregyházi, kassai, munkácsi tüzérosztályok, a nagyszőllősi VIII. kerékpáros zászlóalj, az ungvári VIII. közelfelderítő század, valamint a szatmárnémeti és kassai vonat- és műszaki alakulatok tartoztak.[41] A hadtestnek később a 8. határvadászdandárt is alárendelték. A VIII. hadtest parancsnoksága 1941. június 21-én 0 órától Munkácsra tette át székhelyét.[42] Mint említettük parancsnoka Szombathelyi Ferenc altábornagy volt.

A teljes nevén „magyar királyi kárpátaljai 1. honvéd hegyidandár" kereteit 1939. október 1-jére szervezték meg Ungvár központtal, a VIII. hadtestnek alárendelve. Közvetlen

[35] Szombathelyi Ferenc (Győr, 1887. V. 17 – Pétervárad 1946. XI. 5.): 1939. XI. 1-től altábornagy, 1939. I. 15 – 1941. VIII. 1-jéig a VIII. hadtest parancsnoka, mint ilyen, 1941. VI. 28 – 1941. VIII. 1-jéig a Kárpát-csoport parancsnoka, 1941. VIII. 1 – 1941. IX. 6-ig a megszállt szovjet területek katonai közigazgatási parancsnoka, 1941. IX. 6 – 1944. III. 19-ig a magyar királyi Honvéd Vezérkar főnöke.

[36] *Lengyel:* i. m. 16. o.

[37] Hadtörténelmi Levéltár Kárpát-csoport anyaga, 1. fasc. A Kárpát-csoport megalakulása, hadműveletei, I/1. (A továbbiakban: HL Kp-csop. I/1.) 55. o.

[38] A vonatalakulatok a csapatok személy- és anyagutánpótlására felállított alakulatok voltak. Jellemző szállítóeszközük az ún. országos jármű, vagyis a fogatolt kocsi volt.

[39] HM 1942. eln. o. II. tétel 57897. Tájékoztató a Szovjet elleni hadműveletekkel kapcsolatos hadrendi és létszám változásokról. (A továbbiakban: Tájékoztató) 1. o.

[40] Magyarország a második világháborúban. Lexikon. (Főszerk. *Sipos Péter.*) Budapest, 1997. (A továbbiakban: MMV) 152. hasáb.

[41] A m. kir. honvédség békehadrendje 1940. in: *Csima János:* Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához, Budapest, 1961. 101. vázlat.

[42] HL Kp-csop. I/1. 56. o.

előzménye az 1939. július 25-én létrehozott hegyi gyakorló csoport volt, amit a megszervezendő dandár alapjaként állítottak fel.[43] A hegyidandár – és általában a hegyi felszereltségű alakulatok – létrehozását az indokolta, hogy területvisszacsatolásokkal az újra a magyar határon belülre került közép- és magashegységek védelméhez hegyi harcra felkészített és speciálisan felszerelt csapatokra volt szükség. A dandár parancsnoka Felkl Jenő[44] tábornok volt. Alárendeltségébe négy zászlóalj tartozott, az 1., 2., 3. és 4. hegyizászlóaljak, Perecsény, Szolyva, Rahó, Aknaszlatina békehelyőrségeken. Tüzérsége, az 1. hegyitüzérosztály-parancsnokság, Máramarosszigeten települt, ütegeivel az említett helyőrségekben. Műszaki és vonatalakulatai Máramarosszigeten, gyorscsapatai (1. hegyidandár motorkerékpáros szakasz, 1. hegyidandár páncélgépkocsi szakasz, 1. hegyi huszárszázad) Kassán és Nagybányán voltak elhelyezve.[45] A részleges feltöltés utáni, a Kárpátokban eltöltött téli kihelyezést követően a dandárt hadiállományra 1941. április 10-én töltötték fel.[46] A mozgósítás során Kőrösmező területére csoportosultak.

A 8. határvadászdandár szintén új felállítású, hegyi felszereltségű egység volt. A dandárparancsnokságot Kárpátalja visszacsatolása után, 1939. április 5-től helyezték át Ungvárra, majd 1940. március 1-jétől Beregszászra.[47] Feladata a magashegyi határvédelem és határőrizet fenntartása volt. Parancsnokául Rakovszky György[48] tábornok lett kinevezve. Szervezetszerű csapatai a 2., 3., 10., 11., 25., 26., határvadász-zászlóaljak voltak, Felsővisó, Rahó, Ökörmező, Fenyvesvölgy, Vezérszállás és Nagyberezna békehelyőrségeken.[49] A mozgósítás során a dandárt Volócz, Toronya irányába tolták el.

A Szovjetunió elleni német támadásról értesülve, Szombathelyi altábornagy még 22-én parancsot adott az „O" védelmi terv végrehajtására, vagyis a szovjet határ lezárására. Ehhez a IX. hadtestparancsnokságtól megkapták a 22. és 23. határvadász-zászlóaljat is. A parancs értelmében a hadtest csapatai leállították a két ország közti vasúti, távíró és határforgalmat. Műszaki zárakat telepítettek, és egyes közúti műtárgyakat robbantáshoz készítettek elő.[50] 12 órától a VIII. hadtest területén lévő erők légvédelmi készültséget láttak el.[51]

A határ túloldalán a szovjetek 22-én, a német támadással egyidőben megkezdték az ország belsejébe vezető utak műszaki zárását, az alagutakat, hidakat robbantásra készítették elő. A 8. határvadászdandár sávjában Uzsoknál a szovjetek megszállták az állásokat páncéltörő ágyúkkal, géppuskás gyalogsággal, illetve egy üteg tüzelőállásba ment. Erre a magyar határvadász alakulatok is elfoglalták a halogató állásokat.[52]

23-án a magyar határvadász erők megalakították erődszázadaikat, és megkezdődött a kiképzésük az új (zsákmányolt jugoszláv) páncéltörő ágyúkra. A határ túloldalán néhány

[43] *Illésfalvi Péter:* A hegyicsapatok megszervezése a magyar királyi honvédségnél 1939–1940-ben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2000/4. 747. o.

[44] Felkl Jenő (1889. VII. 14., Sopron – ?, Pécs): altábornagy, 1940. VIII. 1-jétől tábornok, 1940. IX. 1 – 1941. X. 1-jéig az 1. hegyi-dandár parancsnoka.

[45] *Szabó Zoltán:* Hegyivadászok. H. n., é. n. 3. fejezet, 6. mell. (Tanulmány, HIM – Hadtörténelmi Könyvtár, 107.217 jelzetén.)

[46] *Lengyel:* i. m. 13–14. o.

[47] *Illésfalvi:* i. m. 764. o.

[48] Rakovszky György (Miskolc, 1892. X. 10 – Kisoroszi 1962. IV. 29.): 1941. V. 1-jétől tábornok, 1941. II. 2 – 1941. VIII. 1-jéig a 8. határvadászdandár parancsnoka.

[49] *Illésfalvi:* i. m. 757–767. o.

[50] HL Kp-csop. III/a. 31. o.

[51] Tájékoztató 1. o.

[52] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, HL Mikrofilmtár B/243. doboz, 227/2319/1988. (A továbbiakban: Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz) 1. o.

szovjet zászlóalj ment állásba, illetve menetben voltak a határ felé, valamint kiürítették Chaszcovanyie községet és az oporeci laktanyát. A Tatár-hágón és a Kukul 1542 háromszögelési ponton levő szovjet őrség a zászlót bevonta.[53] Szlovákia hadbalépésével a keleti határnál rendkívül megerősödött a légi tevékenység. A magyar légteret szovjet repülők többször megsértették, főként a Vereckei- és a Tatár-hágó környékén. Egyes gépek azonban nemcsak átrepültek a határon, hanem több ízben géppuskatámadást hajtottak végre a magyar határvédelmi állások ellen.[54]

Június 24-én általában nyugodt volt a határ, a szovjet járőrözés sűrűsödött. A szovjet csapatok a határtól 8-10 km-re levő védelmi vonalba húzódtak vissza. A szovjet védelmi vonal a magyar határral szemben három védőövből állt. Az első a határon húzódó tábori erődvonal volt, a fő közlekedési irányokban kiserődökkel. A második vonalat Szkole, Dolina, Nadvorna és Gyeljatin[55] vonalában építették ki. A harmadik védőöv Sztrij, Sztanyiszlav, Kolomija területén épült ki.[56] A szovjet csapatok zöme hátrafelé mozgott, az ország belseje felé. Tüzérségük a nap folyamán belőtte magát a Beszkid környékére. A túloldalról harci zaj volt hallható, de ettől eltekintve a helyzet általában nyugodt volt.

A magyar 3. határvadász-zászlóalj 5. és 6. őrsénél a szovjet járőrök beszélgetést provokáltak a magyar határőrökkel. Ez igen feltűnő volt korábbi elzárkózó magatartásukhoz képest, feltehetőleg parancsot kaptak a hírszerzésre. Érdeklődtek, vannak-e a magyar oldalon német csapatok. A nemleges választ nem hitték el, valószínűleg Magyarországról is német támadást vártak.[57]

25-én a határfigyelők jelentették, hogy a szovjetek megkezdték a rombolásokat. Beszkid vasútállomásnál a síneket a levegőbe röpítették, ezért Rakovszky tábornok parancsot adott az 1. hegyi zászlóaljnak a Beszkid alagút robbantás előtti elfoglalására való felkészülésre.[58] A szovjet oldalon tüzérségi bemérő járőr mérte be a határvonalat Uzsokkal szemben, csapataik visszafelé mozogtak, a határvonalon csak gyengébb csapatrészek maradtak.[59] A szovjetek ekkor kezdték meg a tervszerű visszavonulást a magyar határról.

Szombathelyi 25-én utasította a magyar határvédelmi csapatokat, hogy fejezzék be a műszaki zárólétesítmények kiépítését, mivel láthatóvá vált, hogy a szovjet csapatok a német előretörés miatt még korlátozott célú támadást sem tudnak indítani a magyar határ ellen.

A szovjet szárazföldi csapatok visszavonulásával azonban nem csökkent a szovjet légitevékenység. Az első, áldozatokat is követelő fegyveres esemény a Rahó–Tiszaborkút útvonalon közlekedő gyorsvonat elleni alacsonytámadás volt, melyet három vörös csillagos, egymotoros vadászgép – feltehetően I-16-os – hajtott végre, 1941. június 26-án 12^{40}-kor. A támadásnak egy halott és tizenkét sebesült áldozata lett.[60] Ezt követte a máig nem tisztázott felségjelű gépekkel 13^{07}-kor végrehajtott Kassa elleni bombatámadás, amit a légvédelmi figyelőőrsök a beázott telefonvonalak miatt előre jelezni és a légvédelmi

[53] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 227/2319/1988. 4–5. o.

[54] HL Kp-csop. III/a 37. o.

[55] A földrajzi nevek írásának fő forrása: Nyugat-Ukrajna úthálózati térképe, 1:600.000, Magyar Királyi Honvéd Térképészeti Intézet, 1942. II. 24. (Lelőhely: HIM – Hadtörténelmi Térképtár B XI C 105 jelzeten.)

[56] HL Kp-csop. II. 55. o.

[57] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 6. o.

[58] *Kontz Sándor:* A 8. határvadászdandár hadműveletei 1941. június 28 – július 9. *Magyar Katonai Szemle,* 1942/1. 3. o.

[59] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 7. o.

[60] *Pataky–Rozsos–Sárhidai:* Légiháború Magyarország felett. I. k. Budapest, 1992. (A továbbiakban: LMF/I.) 60. o.

ütegek műszaki hiba, valamint szolgálati mulasztás miatt megakadályozni nem tudtak.[61] A bombák igazán jelentős kárt nem okoztak, de az embervesztéség a légiriadó elmaradása miatt elég nagy volt: harmickét halott, hatvan súlyos és kétszázhúsz könnyű sérült.[62]

A bombázást végrehajtó gépek nemzetiségét tekintve számos elképzelés látott már napvilágot, az egyetlen ami közös ezekben a teóriákban az az, hogy mindegyik feltételezéseken alapul. Ha azonban figyelembe vesszük a vezérkar főnöke, Werth Henrik[63] 1941. júliusi állítólagos kijelentését, miszerint: „Nekem a kassai bombázás egyenesen jól jött",[64] beláthatjuk, hogy a Szovjetunió elleni hadbalépés szempontjából valójában teljesen mellékes volt a bombázórepülők nemzetisége. Ami biztos: a katonai vezetés egyöntetűen szovjetnek minősítette a bombázókat. Bartha Károly honvédelmi miniszter, és Werth ilyen értelemben értesítették Horthyt, így kieszközölték a hadbalépéshez szükséges hozzájárulást mivel, ahogy Bárdossy 27-én a Képviselőházban fogalmazott: „[...]a támadások következtében Magyarország és Szovjet-Unió között a hadiállapot beállott."[65]

2. A gyorshadtest szervezete és mozgósítása

A gyorshadtestről, mint a majdan megalakuló Kárpát-csoport egyik fő szervezeti egységéről külön is szót kell ejtsünk, mivel az 1941. évi szovjet hadjártat harcainak zömét ez a hadtest vívta meg.

A magyar királyi I. gyorshadtest parancsnoksága a VIII. hadtesthez hasonlóan új felállítású volt. A gyorscsapatok[66] irányításának összefogására hozták létre 1939. március 1-jén, Szolnok, majd Budapest központtal. Alárendeltségébe a már korábban felállított 1. és 2. gépkocsizó, valamint ugyanilyen számú lovasdandárok tartoztak. Az 1. gépkocsizó dandár parancsnoksága Budapesten, a 2. gépkocsizó dandáré Munkácson, az 1. lovasdandáré Nyíregyházán, a 2. lovasdandáré Kecskeméten volt.

Felállításukkor a gyorshadtest csapatai tagadhatatlanul a magyar hadsereg legfejlettebb egységeinek minősültek, annak ellenére, hogy a korszerűségtől még így is messze álltak. Felszerelés tekintetében leginkább a közepes és nehéz harckocsik hiánya éreztette hatását a későbbi harcokban, átütőerejét pedig jelentősen csökkentette a gépkocsizó, kerékpáros, és lovas csapatrészek különböző menetsebessége. A későbbiek során több fejlesztést és szervezeti átalkítást is végrehajtottak: a gépkocsizó dandárokat egy-egy felderítő, a lovasdandárokat egy-egy páncélos zászlóaljjal erősítették meg.[67] Távlati célként a lovas- és páncélos hadosztályokká való felfejlesztést jelölték ki. 1941. június 3-tól megkezdték a gépkocsizó dandárok 9. és 11. kerékpáros zászlóaljait harckocsizóvá alakítani, de harckocsi hiányában egyelőre csak két-két századot állítottak fel.[68]

[61] Erről bővebben lásd *Borsányi Julián:* Miért nem tudta 1941. június 26-án Kassa honi légvédelmi ütege megakadályozni a bombatámadást? *Új Honvédelmi Szemle,* 1991/10. 133. o.

[62] LMF/I. 68. o.

[63] Werth Henrik (Rezsőháza, 1881. XII. 26 – Szovjetunió, 1952. V. 28.): gyalogsági tábornok, 1938. IX. 29 – 1941. IX. 4-ig a Honvéd Vezérkar főnöke.

[64] Idézi *Lakatos Géza:* Ahogyan én láttam. Budapest, 1992. 47. o.

[65] Idézi *Szakály:* i. m. 69. o.

[66] Gyorscsapatok: 1938-ban bevezetett új fegyvernemi elnevezés, a lovas, kerékpáros, gépkocsizó lövész és a páncélos alakulatok összevont megnevezésére.

[67] *Csima:* i. m. 358. o.

[68] *Lengyel Ferenc:* Az I. m. kir. Gyorshadtest hadműveletei a Szovjetunió elleni háborúban (1941. július 9 – november 15.). Budapest, é. n. 7. o.

A gyorscsapatok 1939-ben a két lovas- és a felállítás elején levő 1. gépkocsizó dandár részeivel segítették a VI. és a VII. hadtestet Kárpátalja visszacsatolásában, majd az észak-erdélyi bevonuláskor Székelyföld megszállását kapták feladatul, ekkor már Miklós Béla[69] tábornok parancsnoksága alatt. (Menetcéljaik elérését egyedül a gyorscsapatok teljesítették a kitűzött időre.) Első harci bevetésükre a délvidéki bevonuláskor került sor 1941-ben, a 3. hadsereg kötelékében, április 11-től május 6-ig.[70]

A Szovjetunió elleni német támadás előkészítése során kapta a honvéd vezérkar azt az intézkedést az OKW-től, hogy a gyorshadtestet rendelje vissza békehelyőrségeire. (A 2. lovasdandárt továbbra is Újvidék környékén hagyták.) A június 27-re vonatkozó mozgósítási parancsig, mivel leszerelésükre nem került sor, a dandárok anyagi és személyzeti kiegészítésekkel, a felszerelés rendbehozatalával foglalkoztak, az idő szűkössége miatt inkább kevesebb, mint több sikerrel. A kivonuló hadrendben az I. gyorshadtest parancsnokság, az 1. és 2. gépkocsizó dandárok, az 1. lovasdandár és a közvetlen vonat- és csapatalakulatok szerepeltek.[71]

A parancs első mozgósítási napként 27-ét jelölte meg, a menetkészültséget 29-re kellett elérni. Az idő rövidsége miatt nem volt csoda, ha minden igyekezet mellett később itt-ott hiányok mutatkoztak.[72]

Az 1. gépkocsizó dandárnak Száldobos, Huszt, Felsőveresmart, a 2. gépkocsizó dandárnak Tiszaborkút, Visóvölgy és az 1. lovasdandárnak Técső, Máramarossziget lett kijelölve felvonulási körzetként. Reális esélye a beérkezésre valójában csak a kassai központú 2. gépkocsizó dandárnak volt, mivel egységei zömmel Kassán, Ungváron és Munkácson állomásoztak.[73] A gyorshadtest csapatai a felvonulás időigényessége miatt csak fokozatosan, július 1. után kapcsolódtak be a harcokba.

Harctevékenység 1941. VI. 28 – VII. 08. között

1. A határ átlépése (harcok VI. 28-tól 30-ig)

A kassai bombázás következtében június 26-án mozgósítási parancsot kaptak a gyorshadtest békehelyőrségen levő alakulatai. 27-re utasítást adtak a VIII. és X. közelfelderítő repülő századnak megtorló légitámadás vérehajtására az Oponyec, Sztaroska, Klausze, Viszkoro, Oporzset, valamint a Jablonyica, Tatarov, Kituluroka, Kukul által határolt területek ellen.

A hadiállapot elrendelésével kapcsolatos intézkedéseket június 27-én adta ki Szombathelyi altábornagy: „A határról visszavonuló ellenséget követni kell. A hadtest a Felső-Tisza völgyében egy erősebb csapatot von össze. Addig is míg a felvonuló gyorshadtest beérkezik, a jelenleg rendelkezésre álló erőkkel követi az ellenséget. Ezért a 8. határvadászdandár nyugati szárnyán álló 26. és 11. határvadász-zászlóaljat vasúti szállí-

[69] Miklós Béla (Budapest, 1890. VI. 11– Budapest, 1948. XI. 21.): 1939. XI. 1-től tábornok, 1940. III. 1 – 1941. VIII. 1-jéig az 1. gyorshadtest megbízott parancsnoka, majd 1941. VIII. 1 – 1942. II. 1-jéig az 1. gyorshadtest parancsnoka.

[70] MMV 78. hasáb, 134. hasáb, 211. hasáb.

[71] Tájékoztató, 2. o. Részletesen lásd a mellékletben.

[72] HL Kp-csop. II./5. 1. o.

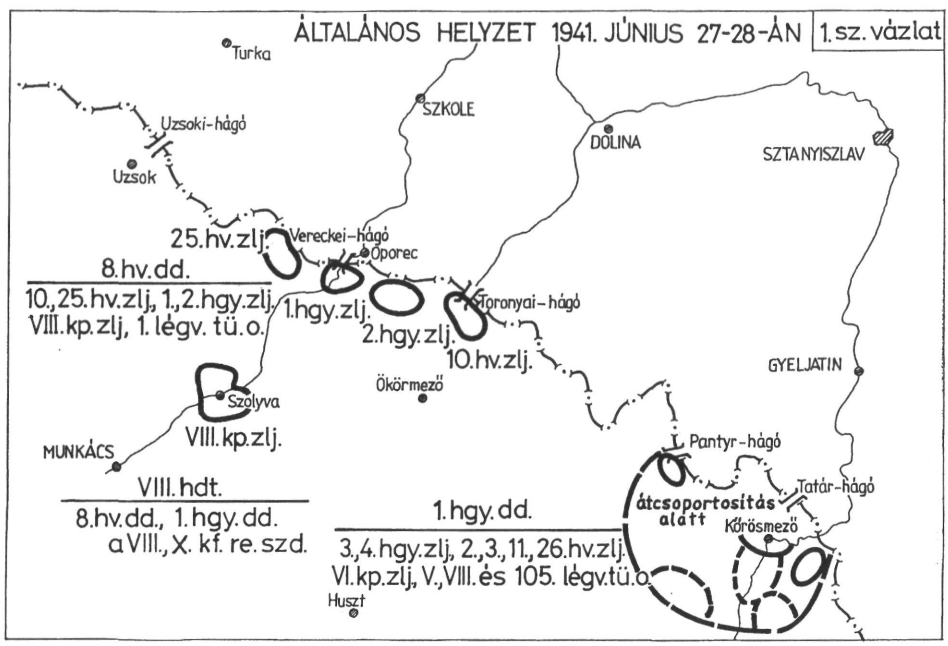
[73] Uo.

tással átvonja az 1. hegyidandárhoz Kőrösmezőre. A felderítést be kell vezetni mindazokon a helyeken, ahol az orosz helyőrségek elhagyták helyeiket."[74]

A 8. határvadász- és az 1. hegyidandár az ellenség követésére lett utasítva, azzal a meghagyással, hogy a gyengébb egységeket megtámadhatja, de a védelemre berendezkedett nagyobb erőket csak felderíti, és legfeljebb akkor támadja meg, ha átkarolásra lehetőség nyílik. Az óvatosság érthető volt, hiszen a felderítés szerint a két előrenyomuló dandárral szemben jelentős túlerő, körülbelül 8 szovjet hadosztály állt.[75]

A 8. határvadászdandár felkészült a támadásra. A 11. határvadász-zászlóalj felderítése szerint a szovjet csapatok a nap során kiürítették Szjankit és a környező állásokat. Járőreikre a szovjetek rálőttek.[76]

Az átirányítások miatt az alárendeltségi viszonyok megváltoztak: A 8. határvadászdandár alá ezentúl az 1., 2. hegyi, a 10., 25. határvadász-, a VIII. kerékpáros zászlóalj, és az 1. légvédelmi tüzérosztály tartoztak, az 1. hegyidandár alá pedig a 3., 4., hegyi, a 2., 3., 11., 26. határvadász-, a VI. kerékpáros zászlóaljak és az V., VIII. és 105. légvédelmi tüzérosztályok.[77] *(Lásd az 1. számú vázlatot.*[78]*)*

A gyorshadtest, mint említettük ezen a napon kezdte meg mozgósítását. Ez azonban az elvártnál lassabban történt, gépkocsikkal való gyenge ellátottsága miatt. A helyzeten

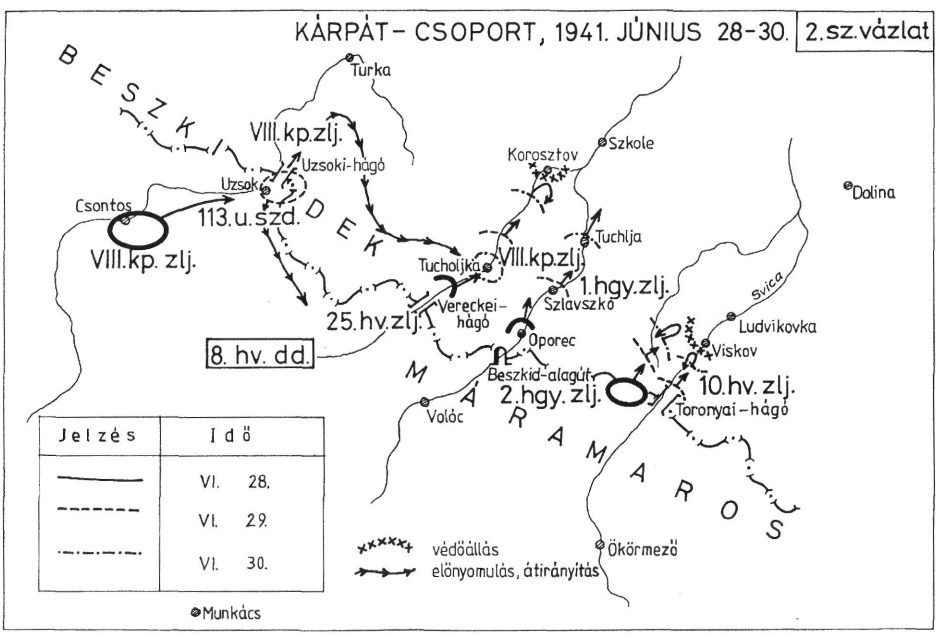
[74] HL Kp-csop. I/1. 56. o.
[75] Uo. 57. o.
[76] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 19. o.
[77] HL Kp-csop. III/b, 1. o.
[78] A vázlatok alapjául *Lengyel Ferenc:* A Kárpát-csoport hadművelete 1941. június 28 – július 8. c. jegyzet vázlatai szolgáltak.

javítandó, a gyorshadtest gépkocsiigényét a hadműveletben részt nem vevő hadtestek készletéből egészítették ki a vezérkari főnök utasítására.[79]

A légierő VIII. és X. közelfelderítő századának a kassai incidens miatt elrendelt megtorló légitámadása a 2/3. vadászszázad támogatása mellett zajlott le. Eredményesen támadták Sztanyiszlav, Oporec, Lavocsnye, Rozanka, Jelenkovata katonai célpontjait, repülőtereket, laktanyákat. Több találatot értek el a pályaudvarokon gőz alatt álló szerelvények ellen.[80]

Június 28.: *(A június 28-30-i előrenyomulást lásd a 2. számú vázlaton.)*

Egyelőre csak a 8. határvadászdandár mintegy 70 km-es szakaszán kezdődött meg a harctevékenység. A dandár csapatai közül három zászlóalj átnyomult a határon. A 25. határvadász-zászlóalj előtti területet felderítése üresnek jelezte, a szovjetek kitértek a támadás elől. Így a zászlóalj a Vereckei-hágón át késő délutánig előrenyomult Klimiecig, felderített Tuchjáig.[81] Tűzharcban megfutamítottak egy kisebb szovjet utóvédet. A harcban két magyar katona hősi halált halt. A keleti hadjárat első halottai így e zászlóalj katonái, Tóvizi Sándor őrvezető és Torzsás József honvéd voltak.[82]

Az 1. hegyi zászlóalj a Beszkid-alagút rombolásának megakadályozására már korábban felkészült, így meglepetésszerűen el tudták foglalni azt a szovjetektől, még a robbantás előtt. A zöm az Opor völgyében nyomult előre a délután folyamán, élővédje Oporecnél akadt el a szovjetek védelmében.

[79] HL Kp-csop. I/1. 62. o.
[80] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 23. o.
[81] Uo. 30. o.
[82] HL Kp-csop. I/1. 59. o.

A 10. határvadász-zászlóalj előtt is visszavonult az ellenség, így megkíséreltek előrenyomulni a Toronyai-hágón keresztül, de a műszaki zárak és a Viskovnál védőállást foglaló szovjetek a jelentősebb előretörést egyelőre megakadályozták.[83]

A 8. határvadászdandár támadó zászlóaljainak sávjában észlelt műszaki zárak és aknamezők általános jelenség voltak a Kárpátokon való áttörés során. Ahogy a dandár története fogalmaz: „Az előrenyomulásnál a szovjet csapatok által az egész határsávban tömegesen alkamazott útzárak, aknák, híd és úttestrombolások miatt igen fontos feladat hárult a kezdetektől fogva a magyar utászokra és árkászokra."[84]A támadó dandárok szerencséjére azonban a szovjet egységek nem eléggé használták ki a rombolásokban és úttorlaszokban rejlő lehetőségeket, vélhetőleg a visszavonulás nagy sietve történt végrehajtása miatt.[85] Így a rendelkezésre álló műszaki erők a 8. határvadászdandárnál általában elegendőnek bizonyultak az utak megtisztítására, helyreállítására.

A 2. hegyi zászlóalj a nap folyamán a Csorna Repa és Határvölgy köré gyülekezett a későbbi támadáshoz.

A VIII. kerékpáros zászlóalj 90 km-es menet után elérte Csontos községet. Mivel közvetlenekkel nem rendelkezett, így a dandárparancsnok egy géppuskás századot és egy árkászszakaszt utalt ki számukra.[86]

A dandárparancsnok harcállásponti at Volócra helyezte át.[87] A Kárpát-csoport parancsnoka ide rendelte dandártartalékként az 5. gépkocsizó zászlóaljat egy esetleges szovjet visszacsapástól tartva.[88]

Az 1. hegyidandár csapatai egyelőre a Felső-Tisza völgyében gyülekeztek a később indítandó támadáshoz.[89] A dandárral szemben a szovjetek állásaikat továbbra is megszállva tartották. Kőrösmezővel szemben 58 harckocsit 60 golyószórót és körülbelül 1200 katonát figyeltek meg. A 3/3. határvadászszázad tűzharcot vívott egy szovjet csoporttal.[90]

A gyorshadtest 1. lovasdandárának a tervek szerint július 1-jén kellett volna elérnie a menetkészültséget. A hadtestparancsnokság a leggyorsabban összevonható 2. gépkocsizó dandárt Verecke mögé szándékozott irányítani, hogy ne egy úton keljen majd át az egész gyorshadtest.[91] A légvédelem megerősítésére három légvédelmi gépágyús üteg kiutalását kérték a vezérkari főnöktől.

Június 29.:

A 8. határvadászdandár csapatai folytatták előretörésüket: A 25. határvadász-zászlóalj előrehaladását műszaki zárak és rombolások egyaránt gátolták, de ezeket leküzdve csak gyenge utóvédekkel találkoztak, amiket repeszgránátok tüzével hamar elűztek. A zászlóalj estére Hutáig jutott el, és helyzetéből adódóan felmerült a lehetőség, hogy amennyiben a következő napon elérik az Opor és az Orava összefolyását Szkole előtt, elvághatják az 1. hegyidandár elől az Opor völgyében viszahúzódó ellenséges alakulatok útját.[92]

[83] HL Kp-csop. I/1. 65. o.
[84] HL Kp-csop. II/2. 5. o.
[85] *Kontz:* i. m. 28. o.
[86] *Lengyel:* i. m. 46. o.
[87] *Kontz:* i. m. 7. o.
[88] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 30. o.
[89] HL Kp-csop. I/1, 61. o.
[90] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 30. o.
[91] Uo.
[92] *Kontz:* i. m. 10. o.

Az 1. hegyi zászlóalj útjában csak gyenge utóvédek álltak, de az úton végrehajtott rombolások és műszaki zárak késleltették az előrehaladást, ezért a zászlóalj alá rendelték a 153. kerékpáros utászszázadot. A szovjetek visszahúzódása miatt estig a zöm Szlavszkoig jutott el.

A 2. hegyi zászlóalj mint a dandár tartaléka indult el, de a nap folyamán a többi egységgel való összeköttetése megszűnt. (Ennek oka az volt, hogy nem vitték magukkal a rádiót.) Zharitól délre egy-két ezred erejű utóvéd oldalazó tüzébe kerültek. Mivel arra számítottak, hogy az ellenség visszahúzódik, így a zászlóalj beásta magát.

A 10. határvadász-zászlóalj helyzete Viskovnál, a Svica-patak völgyét lezáró erős ellenséges utóvéddel szemben nem változott, várták azok visszahúzódását.[93]

A VIII. kerékpáros zászlóalj Uzsok körletbe ért. Fel kellett készülnie a 30-án Szjankiról indítandó támadásra. Feladatuk volt a német 17. hadsereg szomszédos LII. hadtestével felvenni az összeköttetést.

A hadtestparancsnokság alárendelte a dandárnak a 24. tüzérosztályt, ez azonban csak békeállományra volt feltöltve.[94] Két ütege az 1. hegyi, egy ütege pedig a 10. határvadász-zászlóaljhoz került beosztásra.[95]

Az 1. hegyidandár helyzete a nap folyamán változatlan maradt, folytatta a támadó csoportosítás kialakítását, és a hadtestparancsnok utasítására felkészült egy esetleges ellenséges betörés elhárítására. A 2. határvadász-zászlóalj felderítő járőre átlépte a határt. A nagy ködben végrehajtott felderítés során sem ellenséggel, sem műszaki zárással nem találkozott.

Ezzel szemben a 3. határvadász-zászlóalj mind a hat kiküldött felderítő csoportját tűz alá vették a szovjetek. Ugyanígy tüzet kapott a 4. hegyi zászlóaljnak a határ magyar oldalán portyázó járőre, Királymezőnél.[96] A szovjetek a várható magyar áttörés megakadályozása érdekében saját oldalukon felrobbantották a dandár előtt a Kőrösmező–Voronyenka vasút alagútját.[97]

A légi felderítés szerint Szkoléról, Dolináról, Sztrijről körülbelül három gyaloghadosztály, és harckocsi dandár, egy-két lovasezred és egy motorizált dandár vonult vissza.[98]

Délután a légierők parancsnoksága utasítást adott az 1. repülődandár-parancsnokság megalakulására és Beregszászra való kitelepülésére.[99] A 3/5. bombázószázad és a 4/II. bombázóosztály a 2/3. és a 2/4. vadászrepülő századok fedezete alatt megtorló támadást intézett Sztrij ellen, a június 27-én Nagybánya ellen végrehajtott szovjet bombázás miatt.[100]

A gyorshadtest felvonulása eközben folyamatban volt. A 2. gépkocsizó dandár még várta a bevonulókat, mert azok többnyire a Dunántúlról jöttek. A felvonulás meggyorsítására a VIII. hadtest parancsnoksága azonnal elindította a dandár tüzérségét és a 4. gépkocsizó zászlóaljat Kassáról, valamint az 1. lovasdandár tüzérségét is a hegyidandár támogatására.[101] Ezen kívül utasítást adott a 2. gépkocsizó és az 1. lovasdandárnak a 30-i

[93] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 36. o.
[94] HL Kp-csop. III/a. 103. o.
[95] *Kontz:* i. m. 10. o.
[96] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 37. o.
[97] HL Kp-csop. I/3. 25. o.
[98] HL Kp-csop. I/1. 63. o.
[99] HL Kp-csop. III/a. 81. o.
[100] HL Kp-csop. I/1. 13. o.
[101] Uo. 74. o.

elindulásra, az „M" állomány elérésére való tekintet nélkül.[102] Az 1. gépkocsizó dandár ekkor még Budapesten gyülekezett.[103]

2. A Kárpát-csoport megalakulása, a támadás előkészítése

A hadtesthez 29-én 19 órakor érkezett meg a Vkf. 1217./M. 1. Vkf-1941. számú „Intézkedés a gyorshadtest és egyéb közvetlen alakulatok felvonultatására". A parancs szerint a VIII. hadtest parancsnoksága június 30-tól mint a vezérkari főnöknek közvetlenül alárendelt „Kárpát-csoport parancsnokság" működik, a hadtestparancsnok, Szombathelyi Ferenc altábornagy parancsnoksága alatt.[104]

A csoport 1941-es felállítása nem minden előzmény nélkül történt, hiszen 1939-ben, a Kárpátalja visszacsatolásával kapcsolatos hadműveletek, illetve a megszállás koordinálására a kassai VIII. hadtest parancsnoksága irányításával az 1. és 2. lovas-, a 2. gépkocsizó dandárokból, a 24. gyalogezredből és a hadtest területén állomásozó kerékpáros, valamint határvadász-zászlóaljakból létrehozták a Kárpát-csoport parancsnokságot. A hadműveletek ekkor március 14-től 24-ig tartottak, a csoport parancsnoka Szombathelyi Ferenc volt.[105]

A Kárpát-csoport 1941-es újjáalakítása során a VIII. hadtest törzséből és annak közvetlen csapat- és vonatalakulataiból, illetve a határőrizetet ellátó 8. határvadász- és 1. hegyidandárokból állt fel, valamint alárendeltségébe utalták még a gyorshadtest három dandárát (1., 2. gépkocsizó és az 1. lovasdandár) is. Ezeken kívül erősítésül megkapták még a 101. légvédelmi tüzérparancsnokságot és a 2. lovasdandár 15. és 16. kerékpáros zászlóaljait.[106] Felvonultak még: a 151. gépkocsizó hadihíd parancsnokság Beregszászra, a 101. híradó-szerelő oszlop Munkácsra, a 152. gépkocsizó utász zászlóalj Csapra, és a 106. hírközpont és távbeszélő üzemszázad Munkácsra. Erősítésképpen a gyorshadtestnek alárendelték a 2. páncélos zászlóaljat, mint hadtestközvetlent, és az I. gépvontatású légvédelmi tüzérosztályt.[107] A Kárpát-csoport és az alárendelt gyorshadtest-részek összesen 3355 tiszttel, 89760 fő legénységgel, 21265 lóval, 3308 országos járművel, és 5858 gépjárművel vonultak fel.[108]

A csoport feladata a Szovjetunió elleni hadműveleteken belül a német hadműveleti terv azon hiányosságának a kiküszöbölése volt, melyről már korábban szó esett. Nevezetesen, a sávjától északra levő 17. és a déli 11. német hadseregek közti űr betöltése és azok oldalbiztosítása, valamint a Dnyeszter-folyó hídjainak birtokbavétele. Ezeket a hadműveleti célokat a július 1-jére elrendelt támadás volt hivatott elérni. A hadvezetés a német 17. hadsereg előretörése miatt a szovjet csapatok Kárpát-csoport előtti visszavonulására számított, ugyanakkor az utóvédek ellentámadásaival is számoltak.[109]

A parancsnokok 30-án délelőtt a hadtestparancsnokságon értekezletet tartottak a támadással kapcsolatos teendőkről. A megbeszélés során élénk vita bontakozott ki a had-

[102] HL Kp-csop. III/b 4-6. o.
[103] HL Kp-csop. II/5. 5. o.
[104] HL Kp-csop. I/1. 62. o.
[105] MMVL 211. hasáb.
[106] HL Kp-csop. I/1. 91. o.
[107] Uo. 80–81. o.
[108] Tájékoztató, 3. o.
[109] HL Kp-csop. I/1. 89. o.

műveleti felvonulás mikéntjéről. Rakovszky György tábornok, a 8. határvadászdandár parancsnoka javasolta, hogy a gyorshadtest egésze ne a Tatár-hágón keresztül legyen bevetve, mert a rombolások miatt nagyon lelassul majd az előrenyomulás. Az átkelő dandárok közül csak az első fog tudni időben kibontakozni, a többi mögötte fog tolongani. Ezen kívül kifejtette, hogy négy hadműveleti egységet (a gyorshadtest három dandárát és az 1. hegyidandárt) egy ilyen szűk hegyi útra zsúfolni igen kockázatos, mivel egy szovjet ellentámadás esetén lehetőségük sincs a védekezéshez való felfejlődésre. Javasolta a 2. gépkocsizó dandár Viskovi-hágón át való bevetését, mert az a Dolinára kijutva elvághatná a Tatár-hágó túloldalán visszavonuló ellenség útját. A felvázolt elképzelés egybevágott Szombathelyi parancsnok tervével, aki már június 28-án lépést kívánt tenni a 2. gépkocsizó dandár eltolására Vereckére, de a Kárpát-csoport parancsnokság vezérkarfőnöke, Álgya-Papp Zoltán[110] vezérőrnagy és a megbeszélésre időközben megérkező Himer vezérőrnagy ragaszkodtak a gyorshadtest és az 1. hegyidandár Tatár-hágón való átpréseléséhez.[111] Ez a döntés a későbbiekben komoly gondot okozott a kivonult csapatok ellátásában, és mint várható volt a szovjet visszavonulás kellő iramú üldözését is lehetetlenné tette.

Mivel a hadműveletek során a német csapatokkal szorosan együtt kellett működni, ezért sor került a német magasabb parancsnokságokra magyar összekötő tisztek beosztására. A Dél Hadseregcsoporthoz Németh József[112] tábornok, a német 11. hadsereghez Baitz Oszkár [113] ezredes, a német 17. hadsereghez Makray Sándor[114] alezredes és a német 4. légiflottához Szentnémedy Ferenc[115] ezredes lettek beosztva.[116]

3. A Kárpát-csoport harcai (VI. 30 – VII. 08.)

Június 30.:

A Kárpát-csoport első hadműveleti napján csak a 8. határvadászdandár arcvonalán voltak harcok.

A 10. határvadász-zászlóalj újra Viskovra támadott, és ezúttal komoly veszteségeket (tisztek 32%, legénység 36%) szenvedett,[117] mivel a zászlóaljparancsnok a felderítés eredményét félreértékelve támadásra indította egységét, így az belerohant a szovjet utóvéd tüzérségi és aknavető tüzébe. Rakovszky György a támadást leállította, a zászlóaljat védekezésre utasította.[118] A szovjet utóvéd nagy mélységben tagoltan, igen nagy tűzerővel állta útját a zászlóaljnak, ezért a magyar egységek hátrébb húzódtak.[119]

[110] Álgya-Pap Zoltán (Budapest, 1895. III. 18 – Hága, 1987. X. 16.): 1939. V. 1-jétől vezérőrnagy, 1939. I. 15 – 1941. VIII. 1-jéig a VIII. hadtest vezérkari főnöke, 1941. VI. 28 – 1941. VIII. 1-jéig a Kárpát-csoport vezérkari főnöke.

[111] HL Kp-csop. 1/3. 26–27. o. és III/a. 85–86. o.

[112] Németh József (Dunaföldvár, 1888. XI. 24 – Csobánka, 1964. IX. 6.): 1940. VII. 1-jétől tábornok, 1941. VI – 1941. IX. hóig összekötő tiszt a német Dél Hadseregcsoportnál.

[113] Baitz Oszkár (Budapest, 1893. X. 22. – Budapest, 1958. XII. 20.): 1939. V. 1-jétől ezredes, 1941. VI – 1941. VII. hóig összekötő tiszt a német 11. hadsregnél.

[114] Makray Sándor (Dunakeszi, 1898. VI. 10 – München, 1968. XII. 24.): 1939. XI. 1-jétől alezredes, 1941. VI. 30 – 1941. IX. 24-ig összekötő tiszt a német 17. hadseregnél, 1941. VIII. 1-jétől (?) a Honvéd Vezérkar főnökének szárnysegédje.

[115] Szentnémedy Ferenc (Orsova, 1896. XI. 12.– n. a.): 1939. XI. 1-jétől ezredes, 1940. IX. 1 – 1941. VIII. 1-jéig a légierő parancsnokság beosztott törzstisztje.

[116] HL Kp-csop. 1/3. 21. o.

[117] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 46. o.

[118] HL Kp-csop. II/2. 7. o.

[119] HL Hp-csop. I/1. 67. o.

A 2. hegyi zászlóalj tehermentesítő támadást indított a 10. határvadász-zászlóalj érdekében, de előosztaga csak Szlobodáig jutott. Itt az osztag a viszkovi védőállás folytatásában levő túlerejű szovjet egységekbe ütközött, így a 10. határvadász-zászlóalj jobbszárnyához csatlakozva védelembe helyezkedtek. A szovjet erődvonal Behonka 1339 magassági pont, Horodisce 1377 magassági pont és Tomnatik 1204 magassági pontok között húzódott.[120] A zászlóaljak az utánpótlási útvonal igen rossz állapota miatt légi úton igényeltek lőszert és élelmiszert.[121]

Az 1. hegyi zászlóaljnak sikerült a nap során a legmesszebb előretörnie. Mivel ellenség nem állta útját, így az Opor völgyében estig elérték Tuchlját. Másnapi feladatuk Szkole elfoglalása volt.

A 25. határvadász-zászlóalj támadási feladatát, az Opor és Orava összefolyásának elérését a szovjet erők elvágására, nem tudta megvalósítani, mivel szovjet védővonalba ütközött. Elővédjét Korosztovnál mindenhonnan tűz alá vették, és a zömig visszavetették. A szovjet ellentámadást csak a zászlóalj főerői tudták megállítani.[122] Az előved nagy veszteségeit az okozta, hogy annak parancsnoka nem küldött ki felderítő osztagot, így az egész alakulat belefutott a szovjet utóvédbe.[123]

A VIII. kerékpáros zászlóalj beérkezett Tucholjkára. A zászlóalj kerékpár és gépkocsi anyaga – főleg azok abroncsai – már ettől a felvonulástól úgy leromlottak, hogy másnapra pihenőt kaptak a javítások elvégzésére. A 8. határvadászdandár parancsnoksága Volócra helyezte át harcálláspontját.[124]

A gyorshadtest csapatai közül az 1. gépkocsizó dandár 18 órakor indult el Budapestről négy lépcsőben, és Csap–Beregszász–Huszt területére értek el, mintegy 250 km megtételével. A 2. gépkocsizó dandár egyes részei elérték a Tisza felső völgyét. 5. gépkocsizó zászlóalja Volócnál, 6. gépkocsizó zászlóalja és a 2/4. gépvontatású tarackos tüzérosztálya Munkácsnál voltak. Az 1. lovasdandár még szintén felvonulásban volt, egyes részeivel Nagybocskó környékén.[125]

Az 1. hegyidandár a támadáshoz csoportosított át. A balszárnyon a 3., a jobbszárnyon a 26. határvadász-zászlóalj helyezkedett el, mögöttük tartalékban a VI. kerékpáros zászlóalj várakozott. A csapatmozgásokhoz a szovjetek váratlan világítással szolgáltak, mivel felgyújtották a vorochtai és a tatarovi fűrésztelepeket.[126] A 2. hegyi zászlóalj megszállta Pietrosz 2020 háromszögelési pontot.[127]

A Kárpát-csoport parancsnoksága Husztra települt, ahol működését 21 órakor kezdte meg. A VII. közelfelderítő század és a gyorshadtest-parancsnokság Aknaszlatinára települt. A 101. számú páncélvonatszázad beérkezett Csapra.[128]

A július 1-jén megindítandó támadást részleteiben a Kárpát-csoport parancsnokság 277./ vkf. hdt. I. a. 41. VI. 30. számú intézkedése szabályozta. Ennek lényege: az ellenség visszavonulását a Kárpát-csoport támadással követi, súllyal Kőrösmező területéről. A támadás célja Gyeljatinon keresztül Sztanyiszlavot és Kolomiját minél előbb elérni.

[120] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 46. o.
[121] HL Kp-csop. III/a. 86. o.
[122] HL Kp-csop. I/1. 60. o.
[123] *Kontz:* i. m. 13. o.
[124] Uo.
[125] HL Kp-csop. II/5. 6. o.
[126] Uo.
[127] HL Kp-csop. III/b. 8. o.
[128] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 47. o.

A támadási feladatok végrehajtására különböző alegységekből csoportokat állítottak fel. Ezek feladatai részletesen:

– Felkl-csoport: (2., 3., 11., 26. határvadász-, 3., 4. hegyi, VI. kerékpáros zászlóalj, és az 1. hegyidandár-közvetlenek, parancsnok: Felkl Jenő tábornok) támad a Tarack völgyében zömmel Kőrösmezőn át, Jablonyicára, cél: Mikulicsin. Két zászlóaljjal támad a Hoverla-magaslatról a Prut völgyében észak felé, a zöm elősegítésére biztosít a Csorna Hora magaslaton, és kelet felé zárja a Tisza-völgyet. Támogatásul a 2. gépkocsizó és az 1. lovasdandár tüzérsége erőltetett menetben előrevonul Kőrösmezőre.

– Rakovszky-csoport – 8. határvadászdandár: (10., 25. határvadász-, 1., 2. hegyi és VIII. kerékpáros zászlóalj, parancsnok: Rakovszky György tábornok) Feladata: Tiszovica, Sztarij-Muzum vonalát érje el.

– 2. gépkocsizó dandár: 1-jére érjen be Kőrösmezőre, légvédelmével biztosítsa a felvonulási körzetet.[129]

A Kárpát-csoport és a szomszédos hadseregek sávhatáraiként a jobb oldalon Kuti, Sznyatin, Mjelnyica és Kamenyec-Podolszki vonala, a bal oldalon az Uzsoki szoros, Szkole, Kalus, Bucsacs vonal lett kijelölve. A két csoport közti sávhatár a Pantyr-hágó, Nadvorna, Jezierzany vonala volt.[130]

A támadást a bombázóosztály támogatta reggel 7 órától. A földi erők támadása 7^{45}-kor kezdődött. A megindításkor tehát a gyorshadtest egésze még nem kapott szerepet, az áttörés feladata az 1. hegyi és a 8. határvadászdandárokra hárult.

A támadás elrendelése a végrehajtásra kijelölt csapatokat nem teljes felkészültségükben és eléggé váratlanul érte. Ahogy a harcba csak később bekapcsolódó, de már felvonulásban levő gyorshadtest naplója fogalmaz: „A Kárpát csoport VII. 1. támadása pedig teljes lerohanás jellegű rögtönzés volt, ahol nem lehetett sem várni, sem sokat okoskodni."[131]

A kiadott intézkedések a gyorshadtest csapataitól rendkívüli menetteljesítményeket követeltek meg, ráadásul július 1-jére be sem tudták fejezni a mozgósítást. A 2. gépkocsizó dandár beérkezett századainál a békeállományú létszámot csak 15-20 fővel haladták meg.[132]

Anyagi tekintetben a vezérkari főnök szabad kézzel ruházta fel a Szombathelyit, és feloldotta minden előírásbeli megkötés alól. Erre nagy szükség is volt a hiányok gyors pótlása miatt. A felkészületlenséget jellemzi, hogy a támadás megindítása előtt a VIII. hadtest semmiféle egészségügyi felkészültséggel nem rendelkezett, olyannyira, hogy még sebesültszállító típusgépkocsija sem volt.[133] Legkorábban a 24. egészségügyi oszlop érkezett be 30-án, de az is csak egy-két nap múlva tudta megkezdeni működését.[134]

Ezen a napon eleredt az eső, ami több napon keresztül kisebb szünetekkel, változó erősséggel esett, tovább súlyosbítva a közlekedési helyzetet. A legnagyobb gondot az okozta, hogy a megáradt, gyorsfolyású hegyi patakok rendre elsodorták a szükséghidakat.

Július 1.:

Északon a Rakovszky-csoport fő szándéka a viskovi erődvonalban levő túlerejű szovjet csapatok kivetése volt. Ez a német hadműveletekhez annyiban kapcsolódott, hogy itt

[129] *Kontz:* i. m. 10–11. o.
[130] HL Kp-csop. III/b. 12–13. o.
[131] HL Kp-csop. I/3. 28. o.
[132] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 47. o.
[133] Uo. 29. o.
[134] HL Kp-csop. I/1. 92. o.

az ellenség lekötésével jobb esélyeket biztosítottak a német 17. hadsereg csapatainak az észak felé visszavonuló szovjet erők elvágására.[135]

A csoport jobb oldalán levő 10. határvadász- és 2. hegyi zászlóaljak járőrvállalkozásokat hajtottak végre a szovjetek mögött. Többre erejükből nem futotta, mivel lőszerutánpótlásuk elakadt, és a szovjet védővonalakban Viskov és Jenecov között igen erős egységek álltak szemben.[136]

A csoport bal szárnyán levő 25. határvadász-zászlóalj felderítői észak felől túljutottak az Opor és Orava összefolyásán egészen Korcsinig. A zöm az összefolyásnál találkozott az 1. hegyi zászlóaljjal, és így kétoldalról körbefogva, sikerült egy nagyobb ellenséges csoportosulást felszámolniuk, valamint komolyabb zsákmányt ejteniük. A dandárparancsnok utasítására a zászlóaljak 14 óra után benyomultak Szkoléra, ahol több mint tíz feltöltött raktárat vettek kézbe, főleg ruhaneműkkel és élelmiszerekkel megrakva. A felderítők után nyomulva Tiszovicánál, valamint Korcsinnál elfoglalták a Stryj átjáróit.[137] A VIII. kerékpáros zászlóalj nap közben pihent, majd az előbbiek után bevonult Szkoléra.[138]

Az 1. hegyidandár és alárendelt csapatai támadásához az alegységekből több csoportot alkottak. Az első kettő feladata az áttörés, a többié ennek biztosítása volt. Az előretörést a 2. gépkocsizó dandár előrevont utászai segítették.

– Kögler-csoport (3., 26. határvadász-, VI. kerékpáros zászlóaljak, másfél páncéltörő század, hat tüzérüteg és egy-egy utász- és árkászszakasz, parancsnok: Kögler Jenő[139] ezredes): Célja Jablonyica-Sienczuk vonal elérése volt.

– Bárdossy-csoport (3. hegyi zászlóalj egy százada, 1. hegyi huszárszázad, és egy páncéltörő szakasz, parancsnok: Bárdossy Aladár[140] alezredes): Feladata volt a Kögler-csoporttól délre fedezni. Ennek értelmében a 3. hegyi zászlóalj százada a vorochtai vasútvonal mentén nyomult előre a településig, ahol egy üteggel biztosító állást foglalt. A felderítést végző 1. hegyi huszárszázad Tatarovig jutott el.

Az 1. hegyidandár és a VIII. hadtest többi alakulatai mögöttük sorakoztak fel. Két kisebb csoport oldalbiztosító felaldatot kapott:

– Magda, másképp Pietrosi-csoport (2., 11. határvadász-zászlóaljak, parancsnok: Magda Elek[141] alezredes): Eredeti területükön, a Hoverlán biztosították a határt.

– Bogdáni-csoport (3/3. hegyi század, parancsnok: Bartal Béla[142] főhadnagy): zárta a Tisza-völgyet.[143]

A támadás nagyobb ellenállásba sehol nem ütközött, mivel a szovjet csapatok éjjel visszavonultak. Szombathelyi úgy döntött, a fő támadási irányban a gyorshadtest pa-

[135] HL Kp-csop. I/1. 97. o.
[136] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 58. o.
[137] Uo. 59. o.
[138] Uo. 122. o.
[139] Kögler Jenő (1891. XII. 21. ? – ?): ezredes, 1941. VII. 1 – 1941. VII. 8-ig az 1. hegyidandár harccsoportjának parancsnoka.
[140] Bárdossy Aladár (Szombathely, 1894. III. 19. – ?): alezredes, 1939. X. 1 – 1942. V. 1-jéig az 1. hegyi huszárszázad parancsnoka.
[141] Magda Elek (Bikal, 1895. III. 28. - ?): alezredes, 1939. I. 23- 1942. X. 1-jéig a 11. határvadász-zászlóalj parancsnoka.
[142] Bartal Béla (Sziszek, 1912. VII. 4– Budapest, 1952. II. 6.): főhadnagy, 1940. VI. 8 – 1942. IX. 31-ig a 3. hegyi zászlóalj parancsnoka. (Az adatokért Illésfalvi Péternek tartozom köszönettel.)
[143] HL Kp-csop. I/1. 102. o. – A csoport nevét a Tisza-völgyben levő Tiszabogdányról kapta.

rancsnokának, Miklós Bélának adja át a parancsnokságot június 2-tól, létrehozva a Felkl-csoport alárendelésével a Miklós-csoportot.[144] Feladatául az 1. hegyidandár által elért vonalról a támadás folytatását kapta Kolomija–Gyeljatin területére.

A gyorshadtest beérkezett csapatainak indulási területre való előrevonását még 1-jén délután meg is kezdte. A 2. gépkocsizó dandár csapatainak előrevonása a hegyidandár csapatainak félreállításával, annak menetvonalán keresztül óriási torlódást okozott az amúgy is szűk hegyi úton. Felkl tábornoknak, a hegyidandár parancsnokának panaszát és javaslatát, miszerint csak a hidak helyreállítása után vessék be a gyorshadtestet, elvetették.[145] A 2. gépkocsizó dandár éle Blotekig jutott.

Az 1. gépkocsizó dandár a nap során 280 km-t haladva élével Rahót érte el, vonata azonban még csak ekkor indult el Budapestről.

Az 1. lovasdandár zöme Nagybocskóig jutott, beérkezett alakulatai 80%-os feltöltöttségen voltak.[146] A gyorshadtest-parancsnokság Kőrösmezőre költözött.[147]

A 101. számú páncélvonatszázadot felderítésre vetették be a Beszkiden át Oporecre.[148] A század alkalmazását korlátozta, hogy csak a normál nyomtávú vasúti szakaszon volt bevethető.

Az általános benyomás az volt, hogy a szovjetek kelet–észak-kelet felé visszavonulnak – kivéve a 2. hegyi és 10. határvadász-zászlóaljak előtt, ahol a visszavonulást biztosítják, a műtárgyakat rombolják, a lakótelepeket felgyújtják.[149]

Július 2.:

A Rakovszky-csoport erre a napra pihenőt kapott, mert igen kimerültek, leromlottak csapatai. A pihenő alatt az északi irányú biztosítás volt a feladata. A szomszédos német 101. hadosztály felé a határvonal Orov, Taniava, Boljechov, Kalus települések északi vonalában húzódott.[150]

A 10. határvadász-zászlóalj az éjjel elvonult szovjet csapatok után bevonult Viskovra, a 2. hegyi zászlóalj pedig Zharit érte el. A szovjet állásokban igen sok tüzérségi lőszer maradt vissza, ezek összegyűjtését megkezdték.[151]

A csoport előrejutásához sok műszaki erőre lett volna szükség a továbbiakban, mivel előrenyomulási területén igen ritka és rossz minőségű volt az úthálózat és mert a Stryjen és a Svicán a hidak végig rombolva voltak. Ennek ellenére másnap a még meglévőket is elvették tőlük, a fő támadási irány segítésére. Igaz beígértek egy hadihídoszlopot, de az csak 3-án ért be Volócra.[152] A csoport erősítést is kapott: a folyamatosan beérkező 15. kerékpáros zászlóaljat. Szükség is volt az erősítésre, mert várható volt, hogy az északon előrehaladó német hadosztályok nagyobb szovjet egységeket nyomhatnak rá a csoportra, így széles alakzatban akartak továbbhaladni.[153]

[144] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2320. 57. o.
[145] HL Kp-csop. IV/d. 8. o.
[146] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 58. o.
[147] HL Kp-csop. II/5. 6. l.
[148] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 58. o.
[149] Uo.
[150] *Kontz:* i. m. 15. o.
[151] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2319. 67. o.
[152] *Kontz:* i. m. 17. o.
[153] HL Kp-csop. I/1. 125. o.

A 2. gépkocsizó dandár folytatott csak aktív támadó műveleteket a nap folyamán. Felderítő zászlóaljának zöme estére Mikulicsinig jutott el, éle Gyeljatin alá. Mivel Tatarovtól Gyeljatinig még hét híd volt felrobbantva, így a 6. gépkocsizó zászlóaljat időnyerés céljából gyalog indították tovább.[154] A dandár előrehaladását leginkább a sok rombolás akadályozta, nem pedig a szovjet ellenállás. Ez főként azért történhetett, mert a hadihíd anyagok még hátul voltak Huszton, és csak egy békeállományú árkászszázad, valamint az 1. hegyi utászszázad állt rendelkezésére.[155] Ezért a Rakovszky-csoport 151. és 152. kerékpáros utászszázadait a Kárpát-csoport parancsnoksága átrendelte a Tatár-hágóhoz, így viszont a 8. határvadászdandárnál nem maradt semmiféle műszaki erő.[156]

Az 1. gépkocsizó dandár ezen a napon ért be felvonulási körzetére, Borkút–Trebusa területére, kivéve 9. harckocsizó zászlóalját és vonatát. Az 1. lovasdandár továbbra is felvonulóban volt Aknaszlatina–Máramarossziget területére. Parancsnoksága Nagybocskóra települt át.[157]

Az 1. hegyidandárt délután alárendelték a gyorshadtestnek, és Zsabja környékére nyomulva biztosította annak hátát dél felől: a 26. határvadász-zászlóalj Mikulicsinen, a 3. határvadász-zászlóalj Tatarovon, a 2., és 11. hegyi zászlóaljak Lazescsinánál.[158] A 4. hegyi zászlóalj ezen a napon ért be Kőrösmezőre. Az utánpótlási nehézségek ekkor kezdték éreztetni hatásukat a hegyidandárnál. Mivel a vonatok lemaradtak, így fogytán volt az élelem. A dandár ezen időlegesen a vorochtai péküzem beindításával segített.[159]

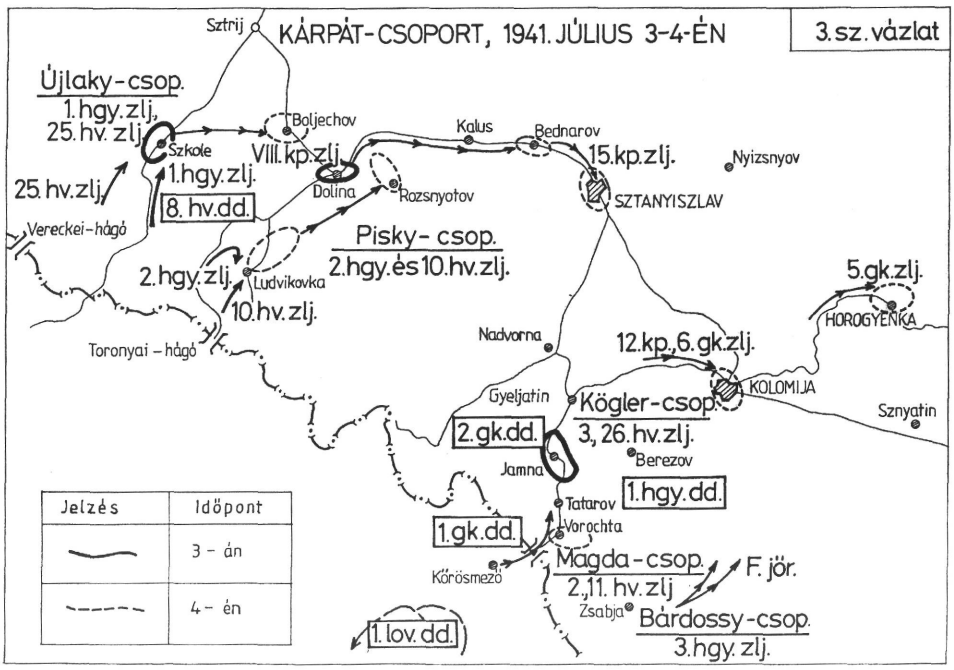
A bombázó erők a kelet felé visszavonuló szovjet oszlopokat támadták a Zalescsikiről és Kolomijáról elvezető utakon, a parancsnak megfelelően súllyal a Dnyeszter-átjárókon. Ezen kívül bombázták Kutit és Sznyatint is. A légifelderítés szerint az ellenség zöme már átkelt a Dnyeszteren és észak felé vonult vissza. Az előrenyomulás útvonalán a hidak többsége rombolva volt.[160]

A következő két nap, július 3–4. feladatául a Kárpát-csoport parancsnokság a Miklós-csoportnak Kolomiján és Horogyenkán átnyomulva a Dnyeszter-átjárók birtokbavételét és hídfőalkotást tűzte ki, hogy a Rakovszky-csoport elől visszavonuló ellenség útját elvághassa.[161]

Július 3.: (*A július 3–4-i előrenyomulást lásd a 3. számú vázlaton.*)

A Rakovszky-csoport előtt a bekerítési szándék elől az ellenség visszavonult. A dandárparancsnokság utasítására a Szkolében levő összes alakulatból az 1. hegyi zászlóalj parancsnoka, Újlaky György[162] alezredes parancsnoksága alatt a 2. hegyi zászlóaljból létrehozták az Újlaky-csoportot.[163] Pisky Zoltán[164] alezredes parancsnoksága alatt ugyanak-

[154] HL Kp-csop. II/5. 8. o.
[155] Uo.
[156] HL, Kp-csop, I/1. 120. o.
[157] HL, Kp-csop, II/5. 8. o.
[158] HL Kp-csop. I/1. 106. o.
[159] HL Kp-csop. II/4. 8. o.
[160] HL Kp-csop. I/1. 128. o.
[161] HL Kp-csop. III/b. 16. o.
[162] Újlaky György (Kassa, 1894. VI. 29.- ?): alezredes, 1939. X. 1 – 1941. X. 1-jéig. az 1. hegyi zászlóalj parancsnoka. (Az adatokért Illésfalvi Péternek tartozom köszönettel.)
[163] Újlaki csoport: 1. hegyi, 25. Határvadász-, VIII. kerékpáros zászlóaljak és a 24. tüzérosztály.
[164] Pisky Zoltán (Budapest, 1893. XI. 11. – Jarocsin (?), 1945. I. 21.(?)): alezredes, 1939. X. 1 – 1942. X. 1-jéig a 2. hegyi zászlóalj parancsnoka. (Az adatokért Illésfalvi Péternek tartozom köszönettel.)

kor a Pisky-csoportot.[165] A csoportok felállításának célja az erők koncentrálása volt.[166] Az Újlaky-csoportnak 4-re Boljechovra kellett előretörnie.[167] Sztrijben sikerült felvenni az összeköttetést a szomszédos német csapatokkal, így tehát az oldaltámadás veszélye elhárult. Igaz a találkozás egy-egy fő sebesültet követelő egymásra lövöldözéssel kezdődött, mivel nem ismerték meg a németek a magyar egységet.[168] Napközben Viskovra teljesen beérkezett a 15. kerékpáros zászlóalj is. A VIII. kerékpáros zászlóalj a főerőket fedezve Dolináig jutott el. A Pisky-csoport a nap folyamán 10. határvadász-zászlóaljával Ludvikovkát, 2. hegyi zászlóaljával Tyeresovkát, érte el. Ez utóbbi Vigoda felé derített fel.

A VIII/2. utászszázad hídverésen dolgozott az Oporon Szkolénál, ami másnapra el is készült. A Svicán egyelőre nem tudták elkezdeni a munkát, mert az esőktől folyóvá duzzadt a patak.[169]

A gyorshadtest egységei közül a 2. gépkocsizó dandár mint első lépcső nyomult előre a fő támadási irányban. A 12. kerékpáros zászlóalj és a dandár élzászlóalja, a 6. gépkocsizó zászlóalj (ez utóbbi gyalogmentben) egy 150 fős szovjet egység kiverése után bevonultak Kolomijára. A dandár főerői Jamnáig jutottak, felderítői Sztanyiszlavig.[170] A dandár 11. harckocsizó zászlóalja ezen a napon rakodott ki Kőrösmezőn. Az 1. gépkocsizó dandár csapatai a Tatarov és Kőrösmező közötti területet érték el, s időközben beérkezett

[165] Pisky-csoport: 2. hegyi és 10. határvadász-zászlóaljak, 24. tábori tarackos és a 2. hegyiágyús ütegek, 24. árkász- és a 151. kerékpáros utászszázadok.
[166] HL Kp-csop. I/1. 137. o.
[167] *Kontz:* i. m. 18. o.
[168] HL Kp-csop. I/1. 134. o.
[169] Uo. 146. o.
[170] HL Kp-csop. II/5. 10. o.

a 9. harckocsizó zászlóalja is. A csapatok hágón való átkelését jelentősen lassította a zsúfoltságon és a rombolásokon kívül az esőtől síkossá vált út is.

Az 1. lovasdandárhoz felvonulási területére a nap folyamán a még hiányzó csapatai is beérkeztek.[171]

Az 1. hegyidandár helyzete a nap folyamán nem változott, továbbra is biztosító feladatot látott el, és folymatos felderítést végzett.

A 101. önálló tüzérfelderítő repülőosztály jelentése szerint a szovjetek nagymérvű visszavonulást hajtottak végre észak felé a Kuti–Sznyatin–Zalescsiki–Jageljnyica útvonalon. Hasonló jelentést tett a 4. bombázóezred is a Kolomija–Zalescsiki–Skala útvonalról. A bombázó és vadászkötelékek eredményesen támadták ezeket az oszlopokat.[172] A repülőfelderítés szerint már csak három ép híd volt ekkor a Dnyeszteren, kettő Zalescsikinél, egy pedig Nyizsnyovnál. Ebből adódóan a gyorshadtest parancsnoksága a Horogyenka–Zalsescsiki felé való előrenyomulást tűzte ki célul.[173]

A vezérkari főnökség benyomása szerint a szovjetek tervszerű visszavonulást hajtanak végre a Dnyeper mögé. A Dnyeszterig már csak utóvédeik vannak hátra. További feladatként a Kárpát-csoportnak az északkeleti irányú előretörést adták meg Sztanyiszlav–Halics irányába.[174]

A megkezdett anyaggyűjtés során eddig főleg 12,2 cm-es tüzérségi lőszert találtak a szovjet állásokban, illetve a Szkolén talált tizennégy raktárban 10 t benzint, élelmet és sok ruhaneműt zsákmányoltak.[175]

Július 4.:

A Rakovszky-csoport csapatai folytatták lendületes előrenyomulásukat. A 15. kerékpáros zászlóalj gépkocsizó éle híd nélkül átkelt a Svicán, és már délelőtt beért Dolinára. 17 órára felderítőik behatoltak Sztanyiszlavba, és épen kézbevették a Bisztrica hídját. A gyors előretörés hatására a „[...]szovjet katonaság pánikszerűen elmenekült észak-északkeleti irányba[...]", hátrahagyva tetemes mennyiségű szállításra előkészített hadianyagot. A zászlóalj sztanyiszlavi zsákmánya 18 db könnyű-, 8 db közepes- és 6 db 52 tonnás nehézharckocsi, valamint 25 db lánctalpas vontató, 50 db tehergépkocsi, 5 db személygépkocsi és 2 db I-16-os vadászrepülőgép volt. Ezeken kívül magyar kézbe került egy teljesen feltöltött katonai raktár, 15 vagon tüzérségi lőszer és 10 000 liter benzin.[176]

A VIII/2. utászszázad Szkole közelében elkészült az Opor szükséghídjával, így az Újlaky-csoport 1. hegyi, és 25. határvadász-zászlóalja reggel átkelt az Oporon és élével Dolinára, zömmel Boljechovig nyomult előre. Az út minőségét jellemzi, hogy a lövegeket többször is tolni kellett. A Pisky-csoport a nap folyamán zömmel Rozsnyatovig és attól északra jutott el. A VIII. kerékpáros zászlóalj Dolinára ért be, ahonnan a Kárpát-csoport parancsnoksága még aznap ki is vonta a zászlóaljat és előrerendelte Bednarovra. A dandárparancsnokság Dolinára települt át. A gyors előretörés és a rossz útviszonyok a dandár utánpótlását szinte lehetetlenné tették. A Rakovszky-csoport kiterjedése a hadműveletek folytán légvonalban ekkorra már több mint 180 km-re nyúlt meg.[177]

[171] Uo.
[172] HL Kp-csop. I/1. 136. o.
[173] *Zsedényi Zoltán:* A gyorshadtest hadműveletei Oroszországban 1941-ben. Kézirat, Budapest, 1942., 5. o.
[174] HL Kp-csop. I/1. 139. o.
[175] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2320. 71., 78. o.
[176] HL Kp-csop. II/3. 19. o.
[177] HL Kp-csop. I/1. 146–147. o.

A 2. gépkocsizó dandár 6. gépkocsizó és 12. kerékpáros zászlóaljai a további előrehaladáshoz Kolomijában gyülekeztek. A 2. felderítő zászlóalj Zasztavnára és Csernyovcira derített fel, és felvette az összeköttetést a románokkal.

Az 5. gépkocsizó zászlóalj és a 2/4. üteg folytatta útját Horogyenkára, ahol azonban az elővéd mintegy két zászlóaljnyi szovjet egységbe ütközött. A szovjetek igen szívósan, kitartóan védekeztek, a faluban minden egyes házat külön-külön kellett tőlük elfoglalni. A zászlóalj végül egy átkarolással kivetette ugyan a helységből a szovjeteket, de bekeríteni már nem tudta őket, mert Szerafinycire visszavonultak. A 12. kerékpáros zászlóalj Kolomijáról Sztanyiszlavon keresztül – ahol felvette az összeköttetést a 15. kerékpáros zászlóaljjal – Nyizsnyovra nyomult előre, hogy az ottani Dnyeszter-hidat elfoglalja, innen azonban Horogyenkára lett rendelve a harcban álló gépkocsizók megerősítésére.[178]

A 2. gépkocsizó dandár parancsnoka utasítást adott a szovjetek oldalba támadására: az 5. gépkocsizó zászlóalj a beérkező 12. kerékpáros zászlóaljjal, egy üteggel és a 4. gépkocsizó zászlóaljjal és még két üteggel támadjon Kadobestije–Zasztavna irányában, a 6. gépkocsizó zászlóalj és egy üteg pedig Kolomijáról Csernyovcira. A támadás célja a visszavonuló szovjetek bekerítése lett volna, de a támadáshoz csoportosuló erők elől azok visszahúzódtak.[179]

A szovjetek horogyenkai ellenállása az általános hadműveleti helyzetből következett. A szovjet hadvezetés június 30-án kiadott parancsa szerint a Délnyugati Front csapatainak és a Déli Front jobbszárnyának a régi erődkörletek vonalára kellett visszavonulniuk.[180] A Horogyenkánál és Sznyatinnál szembenálló szovjet alakulatok a Déli Front 18. hadseregének románok elől visszahúzódó, Csernyovciról Zalescsikin át kivonuló hadosztályainak útját fedezték. Az itt ellentámadó szovjetek állandó erősítést kaptak az észak felé visszavonuló csapataiktól.[181]

Az 1. gépkocsizó dandár oszlopa ekkor még Tatarov és Kőrösmező között húzódott, az 1. lovasdandár beérkezett felvonulási területére, Borkútra és Rahóra.[182]

Az 1. hegyidandár továbbra is biztosító feladatot látott el. Ezen kívül megkezdte a katonai közigazgatás bevezetését az általa megszállt területen.[183] A Kögler-csoport Berezovra, a 3. hegyi zászlóalj Zsabjára, a Magda-csoport Vorochtára ment. A 4. hegyi zászlóalj Lazescsinán szállt meg, a VI. kerékpáros zászlóalj pedig Bloteknél. A dandár vonata Kőrösmezőn állt.[184] A 3. hegyi zászlóalj déli irányba kiküldött felderítőit a Czeremosz-völgyben erős ellenséges támadás érte, csak az erősítésül utánuk menő géppuskás szakasz tudta felmenteni őket. A dandár területén sok volt a rombolt műtárgy. A legkomolyabb gondot ezek közül a gyeljatini viadukt és a Tatarov–Mikulicsin közti híd okozta.[185]

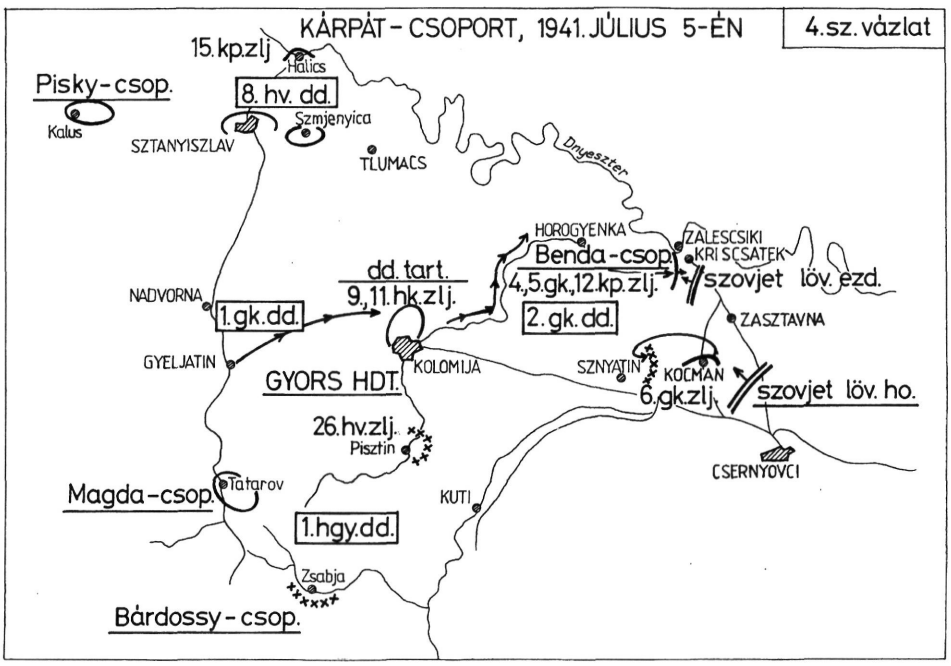
A repülő erők Zalescsiki ellen intéztek sikeres bombatámadást, a pályaudvaron levő szerelvények közül többet megrongáltak.[186]

[178] HL Kp-csop. II/5-b. 3. o.
[179] HL Kp-csop. II/5. 11. o.
[180] MVT 1939–1945/4. 51. o.
[181] Uo. 161. o.
[182] HL Kp-csop. II/5. 12. o.
[183] HL Kp-csop. II/4. 10. o.
[184] HL Kp-csop. I/1. 141. o.
[185] HL Kp-csop. II/4. 14. o.
[186] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2320. 92. o.

Július 5.: (*A július 5-i előrenyomulást lásd a 4. számú vázlaton.*)

A Kárpát-csoport további feladataiként a vezérkari főnökség a német 17. hadsereg déli biztosítása mellett a Szeretre való előretörést és átjáróinak kézbevételét adta meg. Ennek alapján a Kárpát-csoport parancsnoka által kitűzött feladatok: a Miklós-csoportnak a Dnyeszter elérése a Kárpát-csoport teljes szélességében, átjárók biztosításával és a Szeretig való előretöréssel.[187]

A légi felderítés a Dnyeszter és a Szeret között erődítési munkákat figyelt meg.[188] A Rakovszky-csoportnak kerékpáros részeivel el kellett érnie Sztanyiszlavot és biztosítani kellett a német 17. hadsereget, valamint a Miklós-csoportot, átvéve tőle az átjárókat.[189]

Sávhatárként maradtak az eddigiek, meghosszabbítva, délen Uscie–Biskupie, Kalus, északon Bucsács, Csortkov, Tinna, Bar vonalban.[190]

A 15. kerékpáros zászlóalj zöme is bevonult Sztanyiszlavba, gépkocsis részeikkel a Dnyeszterig nyomultak. Sztanyiszlavban nagy mennyiségű gumit, üzemanyagot és élelmiszert zsákmányoltak.[191] A Rakovszky-csoport értesítést kapott, hogy a szomszédos német 101. hadosztály súlyos harcban áll Halicsnál. A Kárpát-csoport parancsnokának kérésére segítségül útba indították a 15. kerépáros zászlóalj gépkocsizó részeit, és a 15. kerékpáros üteget, de beavatkozni már nem tudtak, sőt a folyó túlpartján megjelenő ma-

[187] HL Kp-csop. I/1. 147. o.
[188] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2321. 107. o.
[189] HL Kp-csop. I/1. 148. o.
[190] HL Kp-csop. III/b. 20. o.
[191] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2321. 112. o.

gyarokat a németek tűz alá vették. A félreértés most nem okozott veszteséget.[192] A zászlóalj felderítői megállapították, hogy a Dnyeszter hídjait felrobbantották a szovjetek, így ép híd már csak Zalescsikiben maradt.

A Pisky-csoport Podhorkiig (2. hegyi zászlóalj), Kalusig (10. határvadász-zászlóalj), és Bednarovig (VIII. kerékpáros zászlóalj) jutott el. Az Újlaky-csoport Dolinára ment.[193]

A 113. utászszázad a nap folyamán helyreállította a Vigoda melletti hidat, és hadihidat vert Podhorkinál a Lomnicán.[194]

A gyorshadtest 2. gépkocsizó dandárának feladata végrehajtásáért komoly harcokat kellett vívnia a Dnyeszter-átjárókért: A Benda Antal ezredes[195] vezetése alatt felállított Benda-csoport (4., 5. gépkocsizó, 12. kerékpáros zászlóalj és három üteg) Szerafinyci felől Zalescsiki–Zasztavna irányába támadt, Horogyenkáról. Kriscsatekben hullámzó harcot vívtak a szovjet egységekkel. 16 órára a felderítőknek sikerült kijutniuk a zalescsiki hídig, de azt átkelésük után a szovjetek felrobbantották, így a túloldalon rekedtek.[196]

A 6. gépkocsizó zászlóalj elfoglalta Kocmant és onnan átkaroló támadást indított, azonban attól keletre és délre túlerejű szovjet csapatok voltak. Délelőtt fél 11 körül erős szovjet ellentámadás kezdődött, amit a zászlóalj összes erőinek bevetésével tudott csak visszaverni. „Ebben a küzdelemben mindenki részt vett, a zászlóaljparancsnoktól a gépkocsivezetőig. Az orosz politikai biztosok pisztollyal és géppuskatűzzel próbálták visszatartani a megriadt katonákat, de sikertelenül. Az egész szovjet arcvonalon, mintegy 2 km-es hosszúságban nagy menekülés vette kezdetét [...] A 6. gépkocsizó zászlóalj részei azonnal üldözésbe mentek át, de 10 óra 55 perckor újabb igen erős orosz ellentámadásba ütköztek, úgyhogy a további előnyomulás teljesen megakadt" – emlékszik vissza dandár története.[197] Csernyovci felől egy visszavonulóban levő teljes szovjet lövészhadosztály csoportosított ellentámadásra, és a zászlóalj felderítői a csernyovci úton 50-60 harckocsit figyeltek meg. A zászlóalj kitért az óriási túlerővel induló támadás elől, és Sznyatinra visszahúzódva védelemre készült fel.[198]

A Benda-csoport a repülődandártól azonnali légi támadást kért a szovjet csapatok ellen. A rossz idő miatt azonban a 2/II. vadászosztály és a 4. bombázóezred repülői visszafordultak. Végül a VIII. közelfelderítő század eredményesen bombázta a szovjet ellentámadókat.[199]

A rossz utánpótlási helyzetből adódóan a dandár lőszervonata lemaradt, így a dandár kénytelen volt a fogytán levő páncéltörő lőszert légi úton igényelni.[200] A nehézséget kisegítendő, az 1. gépkocsizó dandár lőszeroszlopát is előrevonták.

A dandárparancsnok a kolomijai útelágazásnál kétfelé is bevethető tartalékot képzett az 1. gépkocsizó dandártól előrevont 9. és a 11. harckocsizó zászlóaljból, valamint a felderítő zászlóalj egy részéből. Ezen kívül intézkedett a Benda-csoport Sztavcsani–Verencsanka vonalában biztosító 4. és 5. gépkocsizó zászlóaljainak 11. és 12. kerékpáros zászlóaljakkal

[192] *Kontz:* i. m. 21. o.
[193] HL Kp-csop. I/1. 157. o.
[194] HL Kp-csop. II/3. 24. o.
[195] Benda Antal (Arad, 1894. III. 26. – n. a.): 1941. V. 1-jétől ezredes, 1940. XII. 1 – 1941. X. 1-jéig a 2. gépkocsizó dandár parancsnokhelyettese, 1941. 7. 27 – 1941. X. 1-jéig harccsoport-parancsnok.
[196] HL Kp-csop. II/5. 14. o.
[197] HL, Kp-csop, II/5-c. 19. o.
[198] Uo. 13. o.
[199] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2321. 112. o.
[200] HL Kp-csop. I/1. 163. o.

való felváltásáról.[201] A harc közben megerősített és átszervezett 6. gépkocsizó zászlóalj végül visszavetette a lövészhadosztály támadását, amely éjjel visszavonult.[202]

A Zalescsikiért folytatott harcok személyi vesztesége 2 fő tiszt és 25 fő legénység halott, 60 fő sebesült, anyagi vesztesége egy páncéltörő ágyú és egy páncélgépkocsi volt.[203] Ez az ütközet volt az eddigi hadműveletek legkomolyabb összecsapása a magyar és a szovjet csapatok között.

Az 1. gépkocsizó dandár menetben volt Kolomijára, de ebben hátráltatta lőszeroszlopának előrevonása a 2. gépkocsizó zászlóaljhoz, így vonulását csak 18 óra után tudta folytatni. A Dnyeszter legfontosabb átjáróit Zalescsiki-Nyugattól Jezsulpolig elérte. Felderítő zászlóalját kiküldte Sznyatintól délkeletre.

Az 1. lovasdandár az 1. gépkocsizó dandár nyomában volt Borkúttól Tatarovig elnyúlva.[204]

Az 1. hegyidandár kitolta biztosítási területét. A 26. határvadász-zászlóalj Pisztinre ment, a Magda-csoport Tatarovra, a 4. hegyi zászlóalj Vorochtára. A 3. határvadász-zászlóalj a Bárdossy-csoport alárendeltségébe lépett. A dandárnál mostanra vált kritikussá az utánpótlási helyzet, kiváltképp a Bárdossy-csoportnál, amely általában 25-30 km-re volt a zömtől. A 26. határvadász-zászlóalj is ekkor fogyasztotta el utolsó tartalék élelmiszeradagját. A dandár repülőgépes utánpótlást kért.[205]

A hiányok nagyok voltak jóformán minden csapattestnél. Ez nemcsak az utánpótlási utak állapotán, hanem a szervezésen is múlott, mivel az ellátó szervek csak július 5-én kezdték meg működésüket, akkor is csak részben. A csapatok gyakorlatilag csak abból gazdálkodhattak, amit magukkal vittek vagy találtak.[206] Ebből adódóan leginkább a lőszerutánpótlás okozott gondot, mivel a zsákmányolt szovjet lőszereket nem tudták felhasználni.

A légi felderítés a Dnyeszter és a Szeret között erődítési munkákat figyelt meg.[207] Ezen a napon kezdték meg a repülő csoport egységeinek áttelepítését. A következőkben az 1. repülő dandár parancsnoksága Kőrösmezőre, a 2/II. vadászrepülő osztály és a VII. közelfelderítő század Kolomijára, a VIII., X. közelfelderítő század és a vonatcsapatok Nadvornára és a 4/II. bombázórepülő-osztály Bustyaházára települt át. A 3/5. bombázórepülő-század maradt Debrecenben.[208]

A nap folyamán a Kárpát-csoport parancsnokság Husztról Kőrösmezőre települt át.[209]

Július 6.:

Ezen a napon a Kárpát-csoport parancsnoka megbeszélést folytatott Németh tábornokkal, a Dél Hadseregcsoporthoz kihelyezett összekötő tiszttel, aki a német kívánságokat közvetítette a továbbiakra nézve. E szerint a következő hadműveletekben csak a gyorshadtest vegyen részt, ugyanakkor kívánatos volna a hátországból a többi kerékpáros és gyorsalakulat bevetése is. Szombathelyi ellenvéleményként kifejtette, hogy „[...] a

[201] HL Kp-csop. II/5. 15. o.
[202] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2321. 112. o.
[203] Uo.
[204] HL Kp-csop. II/5. 15. o.
[205] HL Kp-csop. II/4. 16. o.
[206] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2321. 108. o.
[207] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2321. 107. o.
[208] HL Kp-csop. I/1. 153. o.
[209] Uo. 159. o.

gyorshadtest megerősítve a még rendelkezésre álló négy kerékpáros zászlóaljjal teljesen elegendő arra, hogy az egyre szűkülő, végeredményben mindössze is 50-60 km-es sávot kitöltse. A gyorsaság a fontos és az utak helyreállítása, nem pediglen újabb erőknek a hátországból való bevetése." Hozzátette még, hogy a gépkocsizó dandárok megerősítésére a németektől kellene kérni páncélos alakulatokat és páncélelhárító fegyvereket.

A vezérkari főnökség hadműveleti osztálya részben megerősítette Szombathelyi véleményét, mivel kijelentette, „[...] bárhonnan is jöjjenek némely kívánságok, ezek csak magánbeszélgetésnek tekintendők, minden esetben a VKF[210] dönt."[211]

A Rakovszky-csoport 15. kerékpáros zászlóaljának egy százada egy megrongált híd pilléreit pallókkal áthidalva Nyizsnyovnál átkelt a Dnyeszteren, és Tlusztéra előretörve felderített, ahol egy kisebb szovjet egységet vertek szét. Az itt felbukkanó német felderítők igen elcsodálkoztak, hogy magyar egységeket találtak maguk előtt.[212] A zászlóalj zöme Sztanyiszlavban volt, ahová időközben a VIII. kerékpáros zászlóalj is beérkezett. A hadihídanyag még Lomnicán volt beépítve, és csak négy-öt nap múlva volt várható felszabadulása, de a parton talált rossz kompot utászaik kijavították, és hamarosan megkezdhették a gépkocsizó részek átszállítását is.[213] A komp meggyorsítására a 113. utászszázad két rohamcsónakját előre küldte a Kárpát-csoport parancsnokság.[214] A Kárpát-csoport további előrenyomulását ekkor már egészében hátráltatta a patakok, folyók vízszintjét és sodrását újra megnövelő eső, ami csak július 8-án állt el.[215] A Pisky-csoport Sztanyiszlavra, az Újlaky-csoport Kalusra tört előre.[216]

Az 1. hegyidandár kiterjesztette a felderítést kelet felé. A Bárdossy-csoport Kutira nyomult előre, fedezvén a gyorshadtest hátát. A VI. kerékpáros zászlóalj kivált a kötelékből és Gyeljatinba vonult.

A főtámadást végrehajtó gyorshadtest 2. gépkocsizó dandára Zalescsikinél felzárkózott a Dnyeszterre. Átkelési helyeket kerestek, ami az esőzésektől néhol 300 méteresre szélesedett folyón nem volt egyszerű feladat. Átkelési eszközök hiányában egyelőre egyébként sem tudtak partot váltani.[217] A Benda-csoport 12. kerékpáros zászlóalja Verencsankánál felmorzsolt egy 200 fős szovjet csoportot.

A nap folyamán az 1. gépkocsizó dandár elérte Kolomiját. Felderítő zászlóalja Sznyatinnál biztosított, ahol felvette az összeköttetést a román erőkkel.[218] Az 1. lovasdandár Tatarov–Mikulicsin területét érte el.[219] Az 1. lovas légvédelmi gépágyús üteg kilépett a 8. határvadászdandár alól, visszatért eredeti dandárához.[220] A dandár többi csapatánál változás nem történt, pihenéssel, úthelyreállítással foglalkoztak.[221]

A 16. kerékpáros zászlóalj és a VIII. gépvontatású közepes tarackos tüzérosztály tartalékként bevonult Máramarosszigetre.

[210] VKF: a Honvéd Vezérkar főnöke, a Kárpát-csoport hadműveleteinek idejében Werth Henrik. Lásd a 63. jegyzetet.
[211] HL Kp-csop, I/1. 171-172. o.
[212] *Kontz:* i. m. 22. o.
[213] HL Kp-csop. I/1. 169. o.
[214] *Kontz:* i. m. 23. o.
[215] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2322. 146. o.
[216] HL Kp-csop. I/1. 169. o.
[217] Uo. 166. o.
[218] HL Kp-csop. II/5. 18. o.
[219] HL Kp-csop. I/1. 166. o.
[220] Uo. 170. o.
[221] HL Kp-csop, II/4. 17. o.

A repülőfelderítés szerint ekkorra Kamenyec-Podolszkit már kiürítették a szovjetek és sűrű oszlopokban vonultak észak felé. A bombázó erők az uscie-biskupiei és a skalai úton visszavonuló csapatok ellen bombatámadást intéztek.[222]

A nap folyamán Szombathelyi Ferenc látogatást tett a gyorshadtest parancsnokságán Tatarovban. Az utánpótlási útvonalról szerzett benyomásai alapján úgy vélte, további hadműveletek megalapozása két-három napon belül nem lehetséges, mivel az utak állapotában javulás csak addigra várható.[223] A Bogdán-csoport repülőn igényelt utánpótlást, de a Kárpát-csoport parancsnoka utasította, hogy ellátásának súlyát igyekezzen helyszíni beszerzésre alapozni.[224] Ez egyelőre csak üzemanyagból tűnt biztosítottnak, mivel a 104. mozgó gyűjtő és elosztó táborparancsnokság Nadvornán 250 t benzint talált, igaz olaj nélkül.[225]

Július 7.:

A Szereten túli hadműveletekre a vezérkari főnökség külön intézkedést adott ki. Ennek értelmében a szomszédos német 11. és 17. hadseregek helyzete szükségessé teszi a további keleti irányú előrenyomulást. A Kárpát-csoport feladata ebből adódóan a folyó átlépése után a Sztugyenica-patakig való előretörés volt Borscseven és Kamenyec-Podolszkin át, ami azt célozta, hogy a 3. román hadsereg Csernyovci és Kotin felé történő támadása elől elvonuló szovjet csapatok útját elvágják. Az előretörés kivitelezése a gyorshadtest feladata lett.[226]

A 8. határvadászdandár parancsnoksága Sztanyiszlavba tette át harcálláspontját, ahová az Újlaky-csoport is beérkezett. Gyalogos részeivel a kapott parancsnak megfelően az elért pozíciókat tartották, megkezdték a zsákmányanyag összegyűjtését. A 15. kerékpáros zászlóalj éjjel átkelt a Dnyeszteren és reggelre Porohovkára ért. Felderítő százada rajtaütéssel elfoglalta a Borscsevre vezető Szeret-hidat az azt éppen felrobbantani készülő szovjet utászoktól.

A Szeretre való előretörésnek az is a feladata volt, hogy a Zalescsikinél a gyorshadtesttel szemben álló szovjet erőket átkarolják. Így hát a 15. kerékpáros zászlóalj gyorslépcsője a Kárpát-csoport parancsnokságának utasítására Tlusztén keresztül Liszovcére tört előre, hogy elvágja a Zalescsikiből visszavonuló ellenség útját, de ez a szovjet csapatkivonás gyorsasága miatt nem járt sikerrel. A 15. és VIII. kerékpáros zászlóaljak gyors ütemben befejezték az átkelést. A VIII. kerékpáros zászlóalj Sztripa felé nyomult előre.[227] További feladatként ez a két zászlóalj biztosította a Dnyeszter túlpartjáról a gyorshadtest egységeinek átkelését.[228]

A gyorshadtest 2. gépkocsizó dandára a nap folyamán pihent és anyapótlást végzett a Benda-csoport biztosítása mellett. A csoport megakadályozta az előző nap szétugrasztott szovjet csapatrészek kisebb erőinek összegyűlését és harcbalépését. A dandár megkezdte az átkelést a Dnyeszteren. A hadihídanyag felszabadulásáig a partváltást itt is kompal, illetve bürüvel kellett megoldani.[229] A 4. gépkocsizó zászlóalj és a gyalogos részek

[222] HL, Kp-csop. IV/d. 120. o.
[223] HL Kp-csop. I/1. 168. o.
[224] Uo. 167. o.
[225] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2321. 120. o.
[226] HL Kp-csop. I/1. 177. o.
[227] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2322. 130. o.
[228] HL Kp-csop. I/1. 180. o.
[229] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2321. 121. o.

Zalescsikinél bürün, a járművek és lövegek Mihaljcsinél kompon keltek át. A Dnyeszter túlpartján Tlusztéig jutottak el, de a felderítők délutánra egészen a Szeretig nyomultak előre, ahol a 15. kerékpáros zászlóalj által elfoglalt hídon átkelve hídfőt foglaltak.

Az 1. gépkocsizó dandár élével felzárkózott a Dnyeszterre. Ezen a napon azonban még nem tudtak átkelni a folyón, így a zöm Zsivacsov–Nyezviszka–Obertin körzetében gyülekezett és várta a mihaljcsei híd elkészültét. Egyelőre csak a dandár felderítői jutottak át. A dandár parancsnoksága Kolomijára helyezte át harcálláspontját. Az 1. lovasdandár Kolomiján állva maradt, ahova parancsnoksága is áttelepült. Lovas részei még a hegyekben voltak a torlódás miatt.[230]

Az 1. hegyidandárt a gyorshadtest alá rendelték. A Bárdossy-csoport Pisztinre ment a 26. határvadász-zászlóaljhoz. A 3. hegyi zászlóalj Koszovra nyomult előre, ahol sikerült felvenniük az összeköttetést a román erőkkel. A dandár műszaki alakulatai és zászlóaljanként három-három század a mikulicsin–kolomijai út helyreállításán dolgoztak. Az útkarbantartáson kívül megszervezték az anyaggyűjtő szolgálatot is a zsákmány összeszedésére.[231] Kolomiján is sok értékes anyag volt, és a kihasználatlan kalusi olajkutakat is hamarosan be akarták üzemelni. Az eddig elfoglalt területen körülbelül egy hadtestnek elegendő üzemanyagot és nagy mennyiségű élelmet találtak, így „csak" a lőszerutánpótlást kellett megoldani.[232]

A nap folyamán Kőrösmezőre beérkezett a hadihídoszlopok előrevonásához harmincháromvontató, de a személyzet közül csak tizenhat értett a vontatáshoz, a többinek még jogosítványa sem volt, így a hídanyag előreszállítása tovább késett.[233]

A VII. közelfelderítő század és a Kárpát-csoport parancsnoksága Kolomijába települt át.

Július 8.:

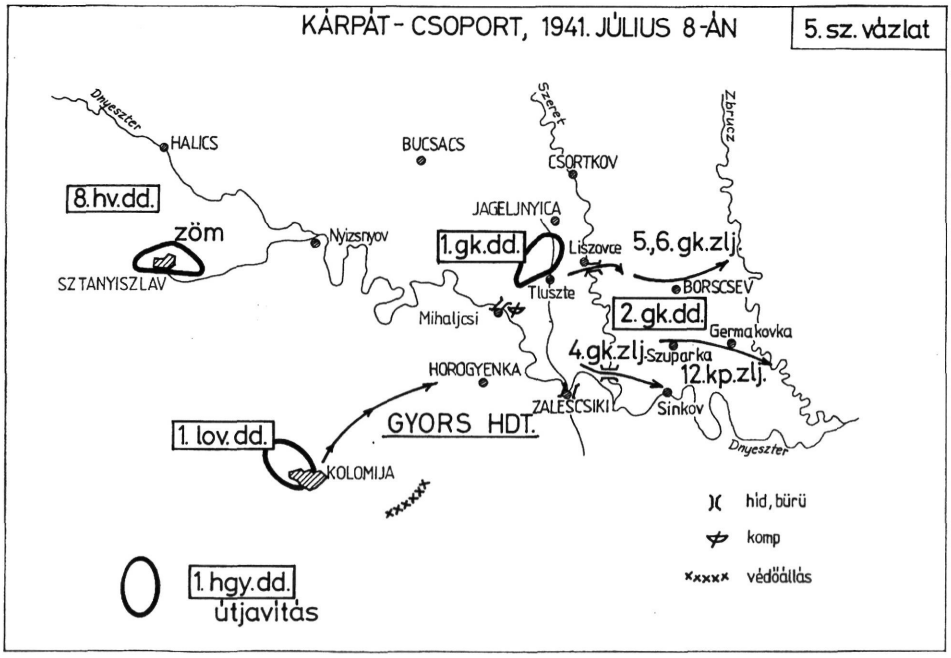
A Kárpát-csoport parancsnokság erre a napra vonatkozó utasítása megállapította, hogy a szovjetek a Dnyeszter és a Szeret közti területet teljesen kiürítették, csak szórványos utóvédek maradtak hátra. Feladatként a szövetséges erők bekerítési műveletének segítése lett kiadva. (Ennek a bekerítő manővernek lett az eredménye az umanyi katlancsata augusztusban, ahol a szovjet 6., 12. és 18. hadseregek 20 hadosztálya semmisült meg.[234]) A csoportnak a Sztugyenica-patakig történő előretörés mellett minél több ellenséges erőt kellett lekötnie a szovjetek észak felé tartó visszavonulását hátráltatva. Ehhez a gyorshadtest alá rendelték a 15., VIII. és IX. kerékpáros zászlóaljakat, miután azok a Szeretet átlépték. Konkrét feladataik voltak:

a Miklós-csoport törjön előre a Sztugyenica-patakig, a Rakovszky-csoport fejezze be az átkelést, érje el a Szeretet, sávjában vegye át az átjárókat, további támadásra készüljön fel. Sávhtáraik: a Szeretig Nyizsnyovtól a Dnyeszter, Szokolov, Jagielnyica, Szoszolovka vonala.

A Kárpát-csoport sávhatárai északon Halics, Monaszteriszka, Bucsacs, Csortkov, Tinna, Bar vonalában, délen a Dnyeszter vonala a Kalusig lettek megállapítva.

A támadás főerőit a gyorshadtest képezte, melynek Borscseven és Kamenyec-Podolszkin át kellett elérnie a Sztugyenicát. Az előrenyomulást a Rakovszky-csoport volt

[230] HL Kp-csop. II/5. 20. o.
[231] HL Kp-csop. II/4. 18. o.
[232] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2321. 130. o.
[233] Uo. 131. o.
[234] *Boog:* i. m. 485. o.

hivatott biztosítani, a Szeret átjáróinak kézbevételével.[235] A feladatok végrehajtását megnehezítették a megáradt folyók és a még mindig viharos időjárás.

A 8. határvadászdandárnál az eddigi csoportképzést (Pisky-, Újlaky- és Rakovszky-csoport) megszüntették. A dandárnak a kapott parancs értelmében az átjárók birtokbavétele után állva kellett maradnia. A zöm továbbra is Sztanyiszlavban maradt.[236]

A gyorshadtest 2. gépkocsizó dandára az átkelés után három oszlopban haladt tovább. A jobbszárnyon a 4. gépkocsizó zászlóalj a Dnyeszter mentén Sinkovra támadt. Középen a 11. harckocsizó-zászlóalj kerékpáros részei és a 12. kerékpáros zászlóalj Szuparkán és Germakovkán át a Zbruczig tört előre. A balszárnyon pedig az 5., 6. gépkocsizó zászlóaljak, a gépvontatású tüzérosztály, a 11. kerékpáros zászlóalj kerékpáros részei nélkül, a légvédelmi gépágyús szakasz, valamint a 3/4. utászszázad Mihaljcsitől Borscseven át nyomultak a Zbruczig. Borscsevnél egy nagyobb ellenséges utóvédet szereltek le saját veszteség nélkül.[237]

A már a gyorshadtesthez tartozó 15. és VIII. kerékpáros zászlóaljak Tluszte térségében egy hátramaradt ellenséges csoportot zúztak szét. Felderítésüket előretolták a Zbruczig.

Az 1. gépkocsizó dandár a Mihaljcsinél elkészült hídon átkelt a Dnyeszteren és a Szeret felé igyekezett. Tlusztét, Jagelnyicát érték el. Felderítői a Szereten meglevő hidakat átvették a 15. és a VIII. kerékpáros zászlóaljaktól.

Az 1. lovasdandár továbbra sem vett részt az előretörésben, folytatta felzárkózását a Dnyeszterre. Kolomijánál biztosító feladatot látott el, míg páncélos és kerékpáros részei a gyorshadtest többi részének hátát fedezték.[238]

[235] HL Kp-csop. III/b. 22-23. o.
[236] HL Kp-csop. I/1. 195. o.
[237] HL Kp-csop. II/5. 21. o.
[238] Uo. 22. o.

Az 1. hegyidandár és a 26. határvadász-zászlóalj ezen a napon 0 órától kilépett a gyorshadtest kötelékéből, a Kárpát-csoport közvetlen alárendeltségébe. A csapatok az út zsúfoltsága miatt továbbra is helyükön maradtak, útkarbantartást végeztek. Szombathelyi altábornagy a dandárparancsnokot bízta meg a helyreállítások és az utánszállítás vezetésével.[239] A délutáni vihar az eddig is rossz állapotú utakat tovább rombolta, sok szükséghidat pedig elsodortak a megáradt patakok. Ezek hatására az utánpótlás teljesen leállt, ezért útvonalát áttették a Toronya–Sztanyiszlav vonalra, ahol kevesebb volt a híd.[240] (*A július 8-i helyzethez lásd az 5. számú vázlatot.*)

4. A gyorshadtest kiválása a Kárpát-csoportból

Július 8-án kapta meg a Kárpát-csoport parancsnoksága a Vkf. 1607. M. 1. vkf. 1941. számú intézkedését a gyorshadtest július 9-i, 0 órától való kiválásáról és a német Dél Hadseregcsoportnak való alárendelésről. A kiválás oka a hadseregcsoport kérése volt, mivel hadműveleteik folytatásához szükségük volt a magyar gyorscsapatokra is, ahogyan erre az összekötő Németh tábornok már július 6-án utalt Szombathelyinek. A gyorshadtest további feladata, míg a Dél Hadseregcsoporttól más utasítást nem kap, az eredeti előrenyomulás folytatása volt: felzárkózás a Sztugyenicára és a szovjet elvonulás megakadályozása, ami továbbra is tartott Kamenyec-Podolszkitól északkelet felé. Tájékoztatásul közölte a vezérkar, hogy később – előreláthatólag augusztusban – a gépkocsizó zászlóaljak tartalékos legénységét és az 1. lovasdandárt felváltani tervezi. (Ez a terv nem valósult meg.)

Az 1. repülő dandár továbbra is a vezérkari főnökség közvetlen alárendeltségében maradt (július 14–15-én tért vissza békeállomására, Mátyásföldre), ugyanakkor létrehozták az I. gyorshadtest repülőparancsnokságot. A Kárpát-csoportra vonatkozólag közölték, hogy szintén a vezérkari főnökség közvetlen alárendeltségében működik területi és katonai közigazgatási parancsnokságként, míg a megszállt területeket német közigazgatás át nem veszi. Feladatai: amíg a hadműveleti helyzet megkívánja, a gyorshadtest mögött biztosít, illetve a területét megtisztítja a szétszóródott szovjet csapatoktól, helyreállítja a közbiztonságot.[241]

A vezérkari főnökség parancsának értelmében adta ki intézkedését Szombathelyi altábornagy a Kárpát-csoportra nézve.[242] Ennek lényege:

A gyorshadtest megkapja az 1. hegyidandártól a VI., és a 8. határvadászdandártól a VIII. kerékpáros zászlóaljakat, a VIII/1. kerékpáros géppuskás század kivételével. A gyorshadtest a Szeret átlépése után a 15. kerékpáros zászlóaljat a Kárpát-csoport saját rendelkezésére visszairányítja. Az 1. hegyi- és 8. határvadászdandárok július 9-én elért helyzetükben maradnak.

Ezeken kívül Szombathelyi felhívta a gyorshadtest figyelmét arra, hogy a további hadműveletekhez feltétlen kérjen a németektől páncélos és repülő erőket, mert a jelenlegi szervezettel a gyorscsapatok komoly hadműveletek megvívására nem alkalmasak.[243] Ezt közölte a Vkf. 1. osztályának főnökével, a Kolomijára látogató Sáska alezredessel is, aki

[239] HL Kp-csop. I/1. 194. o.
[240] HL Kp-csop. II/4. 20. o.
[241] HL Kp-csop. I/1. 183. o.
[242] HL Kp-csop. III/. 22. o.
[243] HL Kp-csop. I/1. 184. o.

a 2. lovasdandár 2. páncélos zászlóaljának kiküldését ígérte meg erősítésül és azt, hogy a gyorshadtestet Rundstedt tábornagy „jellegének megfelelően fogja alkalmazni".[244]

A Kárpát-csoport működésének offenzív szakasza tehát július 9-én 0 órával, a gyorshadtest kivonásával véget ért, mikor a Kárpát-csoportból kiváló gyorshadtest 1717 tiszttel, 41 790 fő legénységgel, 7529 lóval, 1037 országos járművel és 4372 gépjárművel német Dél Hadseregcsoport alárendeltségbe lépett.[245] A Kárpát-csoport a továbbiakban mint megszálló alakulat felügyelte és igazgatta a gyorshadtest működési területe és az országhatár közti galíciai területeket. Állományába 1941. július 9-én 1516 tiszt, 44 482 fő legénység, 12 861 ló, 2032 országos jármű, és 1334 gépjármű tartozott.[246]

A gyorshadtest kiválásáig tartó hadműveletek személyi veszteségei a július 16-án összesített veszteséglista szerint:

– az 1. hegyidandárnál: halott 1, sebesült 4 fő legénység;

– a 8. határvadászdandárnál: halott 2 fő tiszt, 46 fő legénység, sebesült 1 fő tiszt, 76 fő legénység, eltűnt 1 fő tiszt, 76 fő legénység;

– a gyorshadtestnél: halott 2 fő tiszt, 85 fő legénység, sebesült 16 fő tiszt, 247 fő legénység, eltűnt, 1 fő tiszt, 13 fő legénység.[247]

5. A Kárpát-csoport haditevékenységének értékelése

A Szovjetunió elleni hadjárathoz való magyar csatlakozás óhaja a katonai vezetés részéről nem járt együtt hadseregünk kellő felkészítésével. Most a politikai megfontolásokat mellőzve, megkíséreljük csak katonai szempontból értékelni az eseményeket. Az értékelés alapjául Major Jenő tábornok[248] „Tapasztalatok az 1941. évi orosz hadjáratról" című jelentése[249] és a résztvevő csapattisztek visszaemlékezése, valamint a Kárpát-csoport iratai szolgáltak.

1. Határvédelem

Az „O" határvédelem befejezetlen erődítéseivel és a VIII. hadtest határvédelmi erőivel nem jelentett volna kellő akadályt a túlodalon felsorakozott több mint tizenöt szovjet dandárnak, amennyiben azok megindultak volna ellenük. Ebben az esetben, mivel a hadsereg csapatai békeállományon voltak, legkorábban egy héten belül lehetett volna ellenállást kifejteni – már az ország belsejében. Ezeket a hiányosságokat a német előrenyomulás lendülete pótolta.[250]

2. Mozgósítás

A mozgósítás gondjai inkább a gyorshadtest esetében jelentkeztek, mivel az 1. hegyi- és a 8. határvadászdandárok már határvédelemben voltak. A mozgósítás elrendelése

[244] HL Kp-csop. I/1. 197. o.
[245] Tájékoztató, 2. o.
[246] Uo.
[247] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2323. 207. o. (A szovjetek az utóvédharcokban és a visszavonulásban körülbelül 500 főt vesztettek halottakban és 1000 főt fogolyként.)
[248] Major Jenő (Baksa, 1891. VIII. 6 – Blaibach-Immenstadt, 1972. I. 13.): 1940. IX. 1-jétől tábornok, 1940. III. 1 – 1941. XI. 1-jéig az 1. gépkocsizó dandár parancsnoka.
[249] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentése, mikrofilm B/243. doboz: *Major Jenő:* Tapasztalatok az 1941. évi orosz hadjáratról.
[250] HL Kp-csop. IV/d. 439. fólió.

„[...] úgy, mint a Délvidéki eseményeknél is beigazolódott, elkésett a külpolitika határozatlansága és ingadozása következtében"[251] – írja június 27-i benyomásaiban a 2. gépkocsizó dandár parancsnoka, Bisza Ferenc[252] ezredes. Az első „M" nap visszamenőleges elrendelése a mozgósítást nem siettette, hanem komolytalanná tette. A kitűzött határidők így lehetetlen menetteljesítményeket követeltek meg a kivonuló csapatoktól. A sebtében mozgósított gyorshadtestnek nem volt kellő ideje felkészülni a hadjáratra, sőt békeállománnyal indult el, az 1. lovasdandár 80%-os feltöltöttségen volt. Az ország távolabbi részeiről bevonulók csak később érték utol csapataikat.

Szintén gátló tényezőként hatott, hogy gépjárműpark szempontjából sem volt előkészítve a mozgósítás. Ezen a többi, a hadműveletben részt nem vevő hadtestek készletivel próbáltak segíteni.[253]

Az 1. lovasdandár állományában sok volt az újonan bevonultatott nem katonai, illetve vállalkozói[254] ló, amelyek kevésbé bírták a megterhelést. A rossz konstrukciójú nyereg is sokuknak feltörte a hátát.[255]

3. Harctevékenység

3/a. Menetek:

A hadműveleti területen az előrehaladást a szovjet utóvédeken kívül több tényező is gátolta. A legkorábban meginduló 8. határvadászdandár útjában főleg műszaki zárak voltak, amiket az utászok viszonylag gyorsan eltávolítottak. A dandár tapasztalatai szerint ezek gátló ereje harcászati szempontból igen csekély volt, a szovjetek általában nem használták ki az ebben rejlő lehetőségeket.[256] Aknazáraik a sietős telepítés miatt olykor autóval is átjárhatóak voltak, mivel látni lehetett az egyes aknák nyomait. Az utakat is csak egy-egy töltettel robbantották, így azokat hamar helyre lehetett állítani.[257] A dandár gyorsan is jutott előre, igaz zászlóaljai emberfeletti, olykor napi 40 km-es menetteljesítményt produkáltak az úttalan hegyi terepen.

Más volt a helyzet a Tatár-hágónál átnyomuló csapatoknál. Itt egyrészt több híd volt az utakon, másrészt már a támadás megszervezése is magában rejtette a torlódás veszélyét. A Kárpát-csoport vezérkari főnöke, Álgya-Pap vezérőrnagy és a német összekötő, Himer vezérőrnagy érthetelen módon ragaszkodtak mind a négy dandár egy úton való előrevonásához, Szombathelyi és Rakovszky parancsnokok javaslatát elutasítva. A helyzetet tovább súlyosbította, hogy ezen a szakaszon nem volt kellő számú műszaki egység, így azt a 8. határvadászdandártól vonták el. A hadihídanyagok csak későn jutottak előre a tehergépkocsi-hiány miatt és a műszaki egységek is békeállományon voltak.[258] Így nem meglepő, hogy az erős esőzések által megduzzadt hegyipatakok és folyók olykor komo-

[251] HL Kp-csop. IV/d. 439. folió.

[252] Bisza Ferenc (Pola, 1890. II. 12 – Bécs, 1967. V. 28.): 1938. V. 1-jétől ezredes, 1941. VI. 28 – 1941. VIII. 1-jéig a 2. gépkocsizó dandár parancsnoka.

[253] HL Kp-csop. I/1. 62. o.

[254] A vállalkozói lovak olyan kincstári lovak voltak, melyek békeidőben polgári használatra voltak kiadva ellátásuk, gondozásuk fejében.

[255] *Bobrovinczky Tamás:* A szovjet elleni 1941. évi hadjárat a lovasság szempontjából. *Magyar Katonai Szemle,* 1942/8. 174. o.

[256] *Kontz:* i. m. 28. o.

[257] HL Kp-csop. IV/d. 17. o.

[258] HL Kp-csop. II/5. 7. o.

lyan hátráltathatták az előrenyomulást. Természetesen a közlekedési nehézségek kihatottak az utánpótlási helyzetre is.

3/b. Vezetés

A hosszú, részletes hadműveleti intézkedéseket az alakulatokhoz való megérkezésükkor már gyakran túlhaladták az események. Ennek kiküszöböléséhez a dandárparancsnokok rugalmas, az arcvonalhoz közeli vezetésére volt szükség, illetve az általános jellegű elvi intézkedésekre való áttérésre.

Az alegységek vezetői nem mindig voltak tisztában a csapatok menetteljesítményével, és némelyiküknek a térképolvasás is nehézséget okozott. Az igazsághoz hozzátartozik az is, hogy túl sok – tizenegy – féle térkép volt használatban.[259]

3/c. Harcmodor

A szovjetek védekező harcmodora eleinte igen zavaróan hatott a magyar egységekre, amelyek kezdetben a felderítést elhanyagolták. A szovjetek az utóvédharcok során kis egységekben – gyakran civil ruhában – támadtak a magyarokra, a felderítők átengedése után. Ezt a felderítők térelőnyének növelésével tudták a későbbiekben kiküszöbölni. Jól volt alkalmazható a szovjetek ellen az elővédnél használt üteg, repeszgránáttal. A szovjetek – hadműveleteik jellegéből adódóan – reggelre általában eltűntek a magyar egységek elől.[260] Találkozóharcra csak a zalescsiki átkelőnél került sor, de éjjel itt is visszavonultak.

4. Ellátás

A 8. határvadászdandár már a határvédelem megkezdésekor megkapta anyagi utánpótlását. Csak ennek volt köszönhető, hogy „[...] a teljesen váratlanul érkező támadási parancs a dandárt olyan helyzetben találta, hogy az előrenyomulást rögtön megindíthatta."[261] Ez nagyjából elmondható volt az 1. hegyidandárról is, de a gyorshadtestről annál kevésbé. Az ellátóoszlopok rendre későn érkeztek be, a távolabbra elszakadt egységek így kénytelenek voltak időnként repülőgépes utánpótlást igényelni, illetve élelmiszerből főként a helyi beszerzésre támaszkodni. A közlekedési állapotok olyan mértékben súlyosbították ezt a helyzetet, hogy július 6-án Szombathelyinek már kétségei támadtak a továbbhaladást illetően.[262]

Az utánpótlási vonalak állapota miatt a gyorshadtest további hadműveleteihez és a Kárpát-csoport ellátásához nagy szükség volt a megszerzett tekintélyes zsákmányanyagra. Az anyagi helyzetjelentés szerint a zsákmány július 9-ig: 1000 t benzin, 8-10 t olaj, 20 vagon petróleum, 500-600 vagon fémanyag, 200 vagon liszt, 30 vagon cukor, 4 vagon szappan, 6 vagon ruhanemű, 5 vagon lőszer, 8 vagon gázálarc, 2 vagon optikai és technikai felszerelés volt. Ezeken kívül kézre került még egy teljes kórházi orvosi felszerelés, 100 db traktor, 500 db üzemképtelen tehergépkocsi és 30 db üzemképtelen autóbusz.[263] Nehézséget leginkább a hátországba és az ellátóközpontokba való elszállítás okozott.

Az egészségügyi ellátás is hiányosnak bizonyult. A csapatok egészségügyi felszerelése kevés volt és nagyon le volt maradva. A Kárpát-csoport hadjárata idején az első egészségügyi oszlop – a 24. – csak június 30-án érkezett be. A harcokat megkezdő 8. határvadászdandárnak egészségügyi felszereltsége nem volt, sem sebesültszállító

[259] *Major:* i. m. 20. o.
[260] *Zsedényi:* i. m. 6. o.
[261] *Kontz:* i. m. 29. o.
[262] HL Kp-csop. I/1. 168. o.
[263] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2321. 147. o.

típusgépkocsija. A munkácsi csapatkórház és a polgári kórházak nem voltak a sebesültek fogadására kellően felkészülve.[264] Természetesen a haditevékenységek nem járhattak áldozatok nélkül, de a fentiekből adódóan elvérzés miatt jóval többen vesztették életüket, mintha a megfelelő ellátást időben tudták volna nekik biztosítani.

5. Fegyverzet, felszerelés

A kézifegyverek általában megfelelőnek bizonyultak, de a Mannlicher rendszerű puskák tűzgyorsaságban nem vehették fel a versenyt a szovjet automata puskákkal és géppisztolyokkal.

A löveganyag általában kevésnek bizonyult. Páncéltörő ágyúból kevés volt, az is kis űrméretű, 37 és 50 mm-es. A 7,5 cm-es hegyi és tábori ágyúkból, a 10,5 cm-es tábori ágyúkból és könnyű tarackokból, valamint a 15 cm-es közepes tarackból egyaránt kevés volt. Minőségileg legjobban az 50 mm-es gránát- és 81 mm-es aknavetők, valamint a 40 mm-es légvédelmi gépágyúk és 80 mm-es légvédelmi ágyúk váltak be.

A csaptokkal kivonult páncélozott járművek (Toldi könnyű harckocsi, Ansaldo kisharckocsi, Csaba páncélgépkocsi) csak gyalogság ellen voltak hatásosak kis átütőerejű fedélzeti fegyvereik miatt. Az Ansaldo típusú kisharckocsik azonban vékony pánélzatuk és a fedélzeti fegyver beépítése miatt még gyalogság ellen is csak korlátozottan voltak bevethetők.

A kerékpár- és gépjárműanyag igen gyatra volt – ez főleg a bevonultatott civil járművekre volt jellemző. A későbbiekben csak a Botond felelt meg a terep és a harc követelményeinek, de ebből a típusból kevés volt.[265]

A repülőgépanyag szintén jobbára elavult volt, sokfélesége pedig alkatrész-utánpótlási gondokat okozott. Bombázóként Caproni Ca-135, Junkers Ju-86, vadászként Fiat CR-32, CR-42, Reggiane Re-2000, felderítőként Heinkel He-46, He-70, WM-21, szállítóként Savoia Marcetti SM-75 típusok álltak az 1. repülődandár alkalmazásában.

Ruházat tekintetében a minőség és mennyiség egyaránt kiváló volt a gyalogságnál. A motorkerékpáros és harckocsizó legénység mervebb bőrruházata azonban nem biztosított a viselőjének kellő mozgékonyságot. A huszárok nadrágjának a szabása nem volt megfelelő, így gyorsabban kopott.

A műszaki és híradóanyag minőségben megfelelő volt, de nem elegendő mennyiségű.

Összbenyomásként újra csak a gyorshadtest naplóját idézhetjük: „A Kárpát-csoport VII. 1. támadása pedig teljes lerohanás jellegű rögtönzés volt, ahol nem lehetett sem várni, sem sokat okoskodni."[266] Mindenesetre a csapatok megtettek minden megtehetőt az előrenyomulás érdekében. A kitűzött feladatokat a realitás határáig, sőt néha még azon is túl teljesítették. Sebességükkel olykor még a jóval nagyobb erőkkel támadó németeket is meglepték. A felmerülő nehézségek leküzdésében sokat segített a leleményesség (például a vorochtai pékműhely beüzemelése) és olykor a helyi lakosság kedvező hozzáállása (önkéntes hegyivezetők segítsége a felderítőknek[267]). A Kárpát-csoport hadműveleteit illetően igazat kell adjunk az egyik korabeli értékelőnek: „A hadjáratot megelőzően fennállott viszonyok között minden esetre elértük azt, ami emberileg elérhető volt."[268]

[264] HL Kp-csop. I/1. 96. o.
[265] *Major:* i. m. 32. o.
[266] HL Kp-csop. I/3. 28. o.
[267] HL Kp-csop. II/2. 25. o.
[268] *Bobrovinczky:* i. m. 274. o.

6. Megszálló tevékenység

A Kárpát-csoport további működését parancsnokságának az 519. Kp-csop. I. a. 41. VII. 9. számú rendelete szabályozta.[269] Ennek lényege: a gyorshadtest kiválása után a Kárpát csoport parancsnokság mint területi és katonai közigazgatási parancsnokság működik tovább a határ és a gyorshadtest között, alárendeltségében a 8. határvadász- és 1. hegyidandárok szervezetszerű alakulataival – kivéve a portyázó századokat, amelyek a VIII. hadtest parancsnoksága alá tartoznak.

Feladata a gyorshadtest mögötti harcászati biztosítás, a terület megtisztítása a szétszóródott szovjet csapatoktól, légvédelmi biztosítás, illetve a normális élet – termelés, közbiztonság – helyreállítása. Ehhez bevezetik a katonai közigazgatást. A terület felosztása a dandárok között: 1. hegyidandár: Kárpát-csoport déli határa–Nyezviska–Chotyimir–Otinja–Nadvorna–Rafaljova–országhatár.

8. határvadászdandár: ettől északkeletre a Dnyeszter mentén a Kárpát-csoport északi határáig. A Kárpát-csoport parancsnoksága Kolomijába, a dandároké Horogyenkába és Sztanyiszlavba települnek.

A megszállást minden nagyobb helységben legalább század erejű csoportokkal kell végrehajtani, a Dnyeszter-átjárókat tüzérséggel megerősített gyalogsággal kell biztosítani. A közigazgatással kapcsolatban a parancs leszögezte: az ukrán lakossággal lehetőleg barátságosan kell bánni, de a merényleteket, szabotázs akciókat meg kell torolni, ha kell, akár tüszszedéssel is. Egyéb bűncselekmények a közigazgatási hatóságokra és a honvédelmi igazságszolgáltatásra tartoznak.

A megszállás befejezésére a nagy terület és a lóállomány jelentős megcsappanása miatt csak több nap után kerülhetett sor. A zászlóaljak úticéljukat általában július 16-ra érték el.

Az 1. hegyidandár július 12-én indult Tatarovból. A 11. határvadász-zászlóalj, a 26. határvadász-zászlóalj ütege és a dandárparancsnok törzse Kolomijába, a 3. hegyi zászlóalj Obertinbe, a 4. hegyi zászlóalj Chlebicsin-Lesznijbe vonultak. A 3. hegyi zászlóalj Koszovit, a 2. határvadász-zászlóalj Gyeljatint, a 26. határvadász-zászlóalj Horogyenkát, az 1. hegyi huszárszázad pedig Zablatovot szállta meg.

A 8. határvadászdandár 1. hegyi és 25. határvadász-zászlóaljai Sztanyiszlavba vonultak. A 10. határvadász- és a IX. kerékpáros zászlóaljak a Dnyeszter északi oldalán zömmel Jageljnyicán és Szkalán rendezkedtek be.[270] A kijelölt állomáshelyek elfoglalása után a feladatok megkezdése nem váratott sokáig magára.

A Kárpát-csoport parncsnoksága július 11-i utasításában intézkedett a katonai közigazgatás bevezetéséről. Ennek segítésére a községi közigazgatási szerveket újra felállították megbízható ukrán lakosokból. Nekik és az 1. hegyi- valamint a 8. határvadászdandár tábori csendőr[271] egységeinek kellett biztosítaniuk a megkezdődő aratási munkálatok zavartalanságát és a közrend helyreállítását.[272] Megkezdődött a volt szovjet közigazgatási rendszer helyettesítése is, megszervezték a helyi polgári hatóságokat, tanácsokat.

Az anyagi készletek felderítését is megkezdték. Ehhez felállításra kerültek a 101., 102., 103., 104. anyaggyűjtő állomások és a 106., 107. mozgó gyűjtő és elosztó táborok.

[269] HL Kp-csop. III/b. 26. o.
[270] HL Kp-csop. IV/1. 3. o.
[271] Tábori csendőrség: a legfontosab magyar katonai rendészeti szerv a második világháború idején, melynek feladata a hadsereg belső rendjének fenntartása, a kémelhárítás és a hírszerzés volt.
[272] HL Kp-csop. III/b. 29. o.

Július 16-tól 60, majd 100 tehergépkocsival kezdték meg a zsákmányanyag összegyűjtését. Megindították a gyárak és üzemek termelését.[273] A termelés beindítása mellett fontos feladat volt még a közlekedési vonalak, utak, vasutak, hidak helyreállítása amit a 102. vasútépítő zászlóaljtörzs alá rendelt 101., 104., 105., 111. vasútépítő[274] századok, a 120., 123. vasútépítő munkaszolgálatos[275] századok, valamint a VIII. utászzászlóalj végzett el, a német hadseregparancsnokság nagy elismerésével.[276]

Mivel a megszálló csoport a hadműveleti terület mögött helyezkedett el, így mód nyílt a részleges leszerelésre. Egyes alakulatokat teljesen leszereltek, másoknál csak a „nemténylegeseket" vagy azok egy részét bocsátották el.[277] A különböző csoportok július 18–21. között indultak Kőrösmezőre és Volócra gyalogmenetben. Az 1. hegyidandártól 6306 fő és 3492 ló, a 8. határvadászdandártól 3855 fő és 1953 ló szerelt le.[278] Ez a legénység és a lóállomány mintegy egynegyedét jelentette. Rajtuk kívül még kéthetes aratási szünetre elengedték a legénység egy részét két váltásban. Ez a nagyarányú állománycsökkenés egy időre komoly gondokat okozott a megszálló feladatok végrehajtásában.[279]

A gyorshadtest előrehaladásával időközben egyre növekedett a Dnyeszteren túli megszállandó terület. Ezt azonban csak időlegesen kellett felügyelni, mivel a németek augusztus elejére átvették a térséget. Augusztus 1-jén Szombathelyi altábornagy részvételével ünnepélyes keretek közt megtartották Lembergben a galíciai területek Lengyel Főkormányzóságba való betagolását. Az ünnepségen a németek részéről von Roques[280] vezérőrnagy és Franck miniszter-főkormányzó vettek részt. Nemsokára meg is kezdték a német igazgatás előkészítését. Ennek eredményeképp augusztus 14-én a Kárpát-csoport alárendeltsége is megváltozott, ekkortól a Dél Hadseregcsoport közvetlen alárendeltségébe lépett.[281]

A megszállás katonai szükségszerűségen túli céljainak elérése szempontjából nagy jelentőséggel bírt, hogy a területek augusztus 1-jére tervezett átadását 14-ig sikerült elhúzni. E célokról Sáska alezredes Szombathelyi altábornagynak így nyilatkozott: „[...] ezt a megszállt területet jó sokáig szeretnénk a kezünkben tartani, hogy a zsákmányolt hadianyagot, élelmiszert, üzemanyagot és főleg gumit amilyen gyorsan csak lehet, hazaszállítsuk és másrészt, hogy erre a területre a nemkívánatos honi elemeket, zsidókat és ukránokat áttelepíthessük."[282]

Ami az első fő célt, az anyaggyűjtést illeti, míg a németek át nem vették a területet, addig szabadon gyűjthettek a magyar egységek. Ennek határt igazán csak a szállítójárművek mennyisége és az üzemanyaghiány szabhatott. Az OKH[283] Himeren keresztül július 27-én küldött tájékoztatása szerint a németekkel szövetséges haderők az elfoglalt

[273] HL Kp-csop. III/b. 30. o.

[274] A vasútépítő alakulatok feladata a rombolt vasútvonalak helyreállítása és az újraindított vasúti forgalom szervezése, irányítása volt.

[275] A munkaszolgálatos alakulatok feladata a fegyver nélküli honvédelmi szolgálat volt. Állományát származási, politikai, erkölcsi vagy egészségügyi okokból katonailag alkalmatlannak minősített személyek alkották.

[276] *Csima:* i. m. 106. o. és *Zakariás Zoltán:* Honvéd vasútépítők. H. n. é. n. (1990.) 130–136. o.

[277] HL Kp-csop. III/b. 35-36. o.

[278] HL Kp-csop. IV/I. 5. o.

[279] Uo.

[280] Karl von Roques (Farnkfurt a. M. 1880. V. 7 – Landsberg, 1949. XII. 24.(?)): vezérőrnagy, 1941. III. 16 – 1942. XII-ig a Dél Hadseregcsoport biztosító-megszálló erőinek parancsnoka.

[281] HL Kp-csop. IV/I. 13. o.

[282] Idézi HL Kp-csop. I/1. 203. o.

[283] OKH: Oberkommando des Heeres, a német szárazföldi haderő főparancsnoksága.

területek zsákmányából a saját hiányok feltöltésének erejéig rendelkezhetnek azon túl ennek joga az OKH-t illette meg.[284] A magyar anyaggyűjtés szorgosságát dícsérte, hogy a németek elől olajfúró berendezéseket és a bányák kisvasút anyagát sikerült még időben hátraszállítani, ami miatt Lasch galíciai német főkormányzó nehezményezésének adott hangot.[285] Ami az ukrajnai megszállás Sáska által megemlített második fő céját, a Magyarországon nemkívánatosnak minősített elemektől való megszabadulást illeti, igen gyors szervezést tapasztalhatunk. A Kárpát-csoport augusztus 9-i jelentése szerint már a megszállás első hónapjában 12 711 főt telepítettek ki Galíciába.[286] A kitelepítettek döntő többsége német, osztrák, lengyel és szlovák zsidó menekült volt, de kerültek közéjük magyarok is, főként Kárpátaljáról. Közülük sokan hazaszöktek, főleg magyar katonák segítségével, hordókba és egyéb szállítmányokba bújtatva, ami miatt külön rendszabályokat vezetett be a Kárpát-csoport parancsnokság.[287] A Kőrösmezőn felállított gyűjtőhelyről az SS egységei szállították tovább a deportáltakat Kolomijába.[288]

A német igazgatás bevezetésére augusztus 14-én 12 órától került sor, mikor is a magyar csapatok átadták az üzemek őrzését. A Déli Hátsóseregterület Parancsnokságnak intézkedésére a magyar csapatok ezután a Zbrucztól keletre eső területek megszállására vonultak át, a német 444. megszálló hadosztály felváltására. Működési határokként nyugatról a Zbrucz, délről a Dnyeszter a Zbrucz torkolatától, északról a Zarudze–Avratin vonal, keletről a Kalus–Bar–Leticsev–Scserbany vonal lett kijelölve. A csoport feladata az úgynevezett „Rollbahn Süd", a Dél Hadseregcsoport fő utánpótlási vonalának biztosítása lett. Ezen kívül parancsuk volt még az erdős területek átfésülésére, a fegyverek begyűjtésére és a vasútvonalak biztosítására. Az átvonulást augusztus 26-ra befejezték. Ekkortól már a Mogilew-Bar vasútvonal felügyelete is alájuk tartozott.[289]

Szeptember 1-jén megalakult a német Ukrajnai Helytartóság, melynek keleti határa a Mogilew–Bar vonalon volt. A Kárpát-csoport területének keleti határait ekkor kitolták az Uljanovka–Ternavka–Oradovka vonalig. Az Ukrajnai Helytartóság területére eső részt az 1. hegyidandár, az attól keletre eső területet a 8. határvadászdandár vette át Proszkurov és Vinnica székhelyekkel.

A csoport és a dandárok parancsnoki posztjain szeptember 6-tól változás állt be. A honvéd vezérkar főnökévé kinevezett Szombathelyi Ferenc posztját a 8. határvadászdandár parancsnokságával együtt Farkas Ferenc[290] tábornok, az 1. hegyidandár parancsnokságát pedig Pintér Aladár[291] ezredes vette át.[292]

A Kijev elestével megmozduló frontok a megszállási övezetet is átrendezték. Szeptember 18-án a román megszálló erőknek átadta a 8. határvadászdandár a Bartól és

[284] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2322. 200. o.

[285] Uo. 2326. 422. o.

[286] Vkf. 1. o. napi helyzetjelentések, mikrofilm B/243. doboz, 2322.,. 427. o.

[287] HL Kp-csop. Kárpát csoport parancsnokság – parancsok 38., 40. sz.

[288] Az 1941-ben kitelepített összesen körülbelül 18 000 személy közül sokat agyonlőttek augusztus 27–28-án Kamenyec-Podolszkinál a németek és az ukrán milícisták. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter erről tudomást szerezve azonnal leállíttatta a kitelepítéseket. Bővebben lásd *Braham, L. Randolph:* A magyar Holokauszt. Budapest, 1988. 171. o.

[289] HL Kp-csop. IV/1. 14. o.

[290] Farkas Ferenc (Apatin, 1891. VII. 28.– Balatonfüred, 1970. VII. 17.): 1940. IX. 1-jétől tábornok, 1941. VIII. 1 – 1941. XI. 1-jéig a 8. határvadászdandár parancsnoka.

[291] Pintér Aladár (Jásszentandrás, 1892. IX. 13. – Budapest, 1973. X. 26.): 1939. V. 1-jétől ezredes, 1941. X. 1 – 1943. VIII. 10-ig az 1. hegyidandár parancsnoka.

[292] HL Kp-csop. IV/1. 18. o.

a Bugtól délre eső területeket. A további átcsoportosítások során Uman, Golowanjevsk és Pierwomaisk területeire mentek a Kárpát-csoport megszálló erői, míg végül szeptember 26-ára Szombathelyi, mint a honvédség új vezérkari főnöke, intézkedett a Kárpát-csoport felváltásáról, az Olgyay Károly[293] vezérezredes parancsnoksága alatt, német alárendeltségben megalakuló „Magyar megszálló csoport parancsnokság" által.

A megszálló erők 124. dandára Sziklay György[294]ezredes vezetésével ekkor átvette az 1. hegyidandár területét, az pedig elindult Kőrösmezőre. Utolsó részei november 4-én érték el a magyar határt.

Szeptember 30-án a Kárpát-csoport parancsnoksága megindította haza a 8. határvadászdandár ütegeit, majd október 5-én 0 órával befejezte működését, helyét átadva a magyar megszálló csoport parancsnokságnak. A 8. határvadászdandárt a 121. megszálló dandár váltotta fel. A határvadászok kivonása eltolódott: mivel az intézkedést csak október 29-én adtak ki, így csak november 1-jén kezdhették el a határvadászok menetüket Kőrösmezőre gyalog, onnan helyőrségükbe vonattal.[295]

Az 1. hegyidandár november 9-i aknaszlatinai és a 8. határvadászdandár december 3-i munkácsi díszszemléje zárta le végül a Kárpát-csoport 1941. évi ukrajnai tevékenységét.

A Kárpát-csoport megszálló feladatának értékeléséül álljon itt egy idézet a Búcsúparancsból: „A Kárpát-csoport [...] a meghódított területen megteremtette a rendet, biztonságot, és bevezette a közigazgatást. A mostoha időjárás ellenére végrehajtott hatalmas menetekkel, fárasztó őr és járőrszolgálattal biztosította az elől küzdő magyar és szövetséges csapatok ellátását. Ellátó és szállító egységeink a nehézségek és igen rossz útviszonyok mellett emberfeletti munkát végeztek, hogy a csapatok maradéktalanul végezhessék feladataikat. [...] Ezek szerint a Kárpát-csoport a rábízott feladatokat maradéktalanul megoldotta."[296]

[293] Olgyay Károly (Alsókomána, 1887. XII. 17 – Cleveland, 1956. V. 20.): 1940. V. 1-jétől tábornok, 1939. I. 15 – 1942. IV. 18-ig a 18. gyalogdandár, ill. könnyű hadosztály parcsnoka, 1941. X. 2 – 1942. II. 10. az Ukrajnában működő megszállócsoport parancsnoka.

[294] Sziklay György (Budapest, 1887. III. 29 – n. a.): 1938. V. 1-jétől ezredes, 1941. VIII. 1 – 1942. X. 15-ig a 124. gyalogdandár, ill. könnyű hadosztály parancsnoka.

[295] HL Kp-csop. IV/I. 24. o.

[296] HL Kp-csop. Kárpát-csoport parancsnokság – parancsok, 47. sz.

KIVONULÓ HADREND

I. Gyorshadtest:

(Július 2-tól mint Miklós-csoport működött,
pk: Dálnoki Miklós Béla altbgy., vkf.: Zsedényi Zoltán ezds.)

1. lov. dd. (pk.: Pongrácz Pál ezds.)
3. hn. ezd. + ezd. közvetlenek
4. hn. ezd. + ezd. közvetlenek
13. kp. zlj.
14. kp. zlj.
1. lov. tü. oszt.
3. gk. gv. tar. tü. oszt.
1. lov. lgv. gá. ü.
1. lov. pc. oszt.
1. lov. dd. gk. u. szd.
1. lov. dd. hír. szd.
1. lov. dd. fog. von. pság.
1. lov. dd. gk. von. pság.

1. gk. dd. (pk.: Major Jenő vőrgy.)
1. gk. zlj.
2. gk. zlj.
3. gk. zlj.
10. kp. zlj.
9. hk. (kp.) zlj.
1. gk. dd. gv. kö. tar. tü. oszt.
1. gk. gv. lgv. gá. ü.
1. gk. dd. feld. zlj.
1. hk. dd. hír. szd.
1. gk. dd. ut. szd.
1. gk. dd. von. pság.

2. gk. dd. (pk.: Vörös János vőrgy.)
4. gk. zlj.
5. gk. zlj.
6. gk. zlj.
12. kp. zlj.
11. hk. (kp.) zlj.
2. gk. dd. gv. kö. tar. tü. oszt.
2. gk. dd. gv. lgv. gá. ü.
2. gk. dd. hír. szd.
2. gk. dd. feld. zlj.
2. gk. dd. u. szd.
2. gk. dd. von. pság.

Gyorshadtest közvetlen csapatok:
I. gys. hdt. hír. szd
VI. kp. zlj.
VIII. kp. zlj.
V. gk. gv. köz. tar. tü. oszt.
I. gv. lgv. tü. oszt.
V. gv. lgv. tü. oszt.
VIII. gv. lgv. tü. oszt.
4. rep. ezd. (2. kf. szd., 1. vad. szd. 1. b. szd.)
152. gk. u. zlj.
150. hír. zlj.
I. gys. hdt. von. pság

1. hgy. dd. – Felkl-csoport:
(A dd. a Kárpát-csoport harcaiban megerősítve, mint „Felkl csoport" vett részt, Felkl Jenő tbk. psága alatt. Június 2-tól a Miklós-csoport alárendeltségébe ulalták.)
2. hv. zlj.
3. hv. zlj.
11. hv. zlj.
26. hv. zlj.
3. hgy. zlj.
4. hgy. zlj.
V. lgv. tü. oszt.
VIII. lgv. tü. oszt.
VIII/2. gv. lgv. gá. ü. (pc. elh-ra)
104/4. lgv. gá. ü.
105. lgv. tü. oszt. 1. és 2. ü.
1. hgy. hu. szd.
1. hgy. u. szd.
VIII/1. u. szd.
12. gy. ezd. árk. szd.
106. ello. (VII. 06-tól)
(A csoport a hadműveletek során még kisebb csoportokra lett bontva: Kögler-, Bárdossy-, Pietrosi-, és Bogdáni-csoportokra.)

8. hv. dd. – (Rakovszky csoport)
(A dd. átszervezve vett részt a hadműveletekben „Rakovszky-csoport"-ként,
pk.: Rakovszky György tbk.)
10. hv. zlj.
25. hv. zlj.
1. hgy. zlj.
2. hgy. zlj.
VIII. kp. zlj.

15. kp. zlj. (07. 03-tól)
24/II. fog. köz. tar. ü.
1. lov. lgv. gá. ü.
VIII/1. sebsz. gk. oszl.
VIII. bakt. álls.
5. gk. zlj. (tartalék)
VIII/1. ello.
(A csoport VII. 03-tól két kisebb csoportra oszlott: Pisky- és Újlaky-csoportokra.)

VIII. gv. köz. tar. ü.
VIII. távi. ép. szd.
8. őrezd.
106. htp. zlj.
107. htp. zlj.
108. htp. zlj.
VIII. u. zlj.
IX. u. zlj.
102. vép. szd.
101. pc. vonat

Kárpát-csoport közvetlenek:
(A július 8-tól közv. alárendeltségbe lépő 1. hgy. és 8. hv. dd. alakulataival.)
IX. kp. zlj.
15. kp. zlj.
16. kp. zlj.
I. lgv. tü. oszt.
II. lgv. tü. oszt.
IV. lgv. tü. oszt.
10. ö. lgv. gá. ü.
101. lgv. fi. szak.

Repülő erők:
1. repülődandár-parancsnokság
VIII. kf. ezd.
X. kf. ezd.
VII. kf. szd.
2/II. v. rep o.
4/II. b. rep. o.
3/5. b. rep. ezd.
rep. dd. vonatcsoport

Viktor Andaházi Szeghy

THE ACTIVITY OF THE KÁRPÁT GROUP IN THE UKRAINE, 1941

Summary

The study aims at introducing the fighting and occupying activity of the Kárpát operational group and its subordinated units, set up at the beginning of the Hungarian offensive against the Soviet Union, from their crossing of the Hungarian-Soviet frontier to their withdrawal from the Ukraine.

In the introductory part, it is being discussed why the German supreme command insisted on the Hungarian participation in the offensive, owing to the failures of operation Barbarossa, and treats the development of the German attack and the Soviet defence prior to Hungary's entering into the war. The following chapter outlines the circumstances and questions of the Hungarian declaration of war, and then deals with the structure and the short history of the higher level formations deployed (VIII Corps Command, 1st Mountain Brigade, 8th Border Rifle Brigade, Rapid Deployment Corps) and the activation of Hungarian frontier defence.

The study focuses on the fighting activities, from 28 June 1941, i.e. the crossing of the Hungarian-Soviet frontier, to 8 July 1941, i.e. the withdrawal of the Rapid Deployment Corps from the subordination of the Kárpát Group. The fighting activities are introduced down to battalion level, in daily details. With the help of maps, the most significant troop movements are easy to follow. The evaluation at the end of the chapter summarises the military experiences of the operation on the strength of the contemporary staff report.

The conclusion offers a survey of the Kárpát Group's occupying activity from 9 July to 5 October 1941.

In the appendix of the study, the author publishes the in-depth order of battle of those higher level formations that took part in the manoeuvres and the occupation.

Viktor Szeghy Andaházi

L'ACTIVITÉ DU GROUPE CARPATES EN UKRAINE EN 1941

Résumé

L'objectif de l'étude est de présenter le fonctionnement du groupe opérationnel Carpates et de ses unités subordonnées à partir du franchissement de la frontière hungaro-soviétique en passant par leurs activités militaires et d'occupation jusqu'à leur retrait d'Ukraine.

La première partie de l'étude traitera les lacunes du plan Barbarossa – en raison desquelles le commandement militaire allemand a incité les Hongrois à participer à l'attaque –, les développements de l'offensive allemande et de la défense soviétique jusqu'à l'entrée en guerre de la Hongrie. Le chapitre suivant présentera brièvement les circonstances de l'entrée en guerre de la Hongrie et les points d'interrogation y relatifs ainsi que l'organisation et l'historique des corps d'armée engagés dans la campagne (8e commandement du corps d'armée, 1e brigade de montagne, 8e brigade de garde-frontière et de déploiement rapide) et l'activation de la défense des frontières.

Le chapitre central de l'étude présente les activités militaires entre le 28 juin 1941 (franchissement de la frontière hungaro-soviétique) et le 8 juillet 1941 (séparation du corps d'armée de déploiement rapide d'avec le groupe Carpates) sous forme de classement journalier jusqu'au niveau des bataillons. Pour permettre un meilleur suivi, les opérations militaires majeures sont illustrées par des schémas cartographiques. L'évaluation à la fin du chapitre résume les expériences militaires de l'opération sur la base du rapport d'état major de l'époque.

La partie finale de l'étude présente et évalue l'activité d'occupation du groupe Carpates entre le 9 juillet et 5 octobre 1941.

En annexe, on peut trouver l'ordre de bataille détaillé des corps d'armée ayant participé aux opérations militaires et à l'occupation.

Viktor Andaházi Szeghy

DIE TÄTIGKEIT DER KARPATENGRUPPE IN DER UKRAINE IM JAHRE 1941

Resümee

Ziel der Studie ist es, die Funktionsweise der Karpatengruppe vorzustellen, also der Operationsgruppe und ihrer untergeordneten Verbände, die am ungarischen Angriff gegen die Sowjetunion teilnahmen. Dabei beginnt der Überblick beim Passieren der ungarisch-sowjetischen Grenze, geht über die Kampf- und Besatzungstätigkeiten bis zu ihrem Abzug aus der Ukraine.

In der Einführung wird dargestellt, weshalb die deutsche Kriegsführung – wegen des Mangels des Unternehmens Barbarossa – auf das Einschalten von Ungarn in den Angriff drängte. Zudem wird beschrieben, wie sich der deutsche Angriff und die sowjetische Verteidigung bis zum Kriegseintritt Ungarns entwickelten. Das folgende Kapitel der Studie gibt einen kurzen Überblick über die Umstände und Fragezeichen des ungarischen Kriegseintritts, sowie die Organisation und kurze Geschichte der Heereskörper, die am Feldzug teilnahmen (VIII. Korpskommandantur, 1. Gebirgsbrigade, 8. Grenzjägerbrigade und das Schnellkorps) und die Aktivierung des ungarischen Grenzschutzes.

Schwerpunkt der Studie bildet das Kapitel, das die Kriegshandlungen vorstellt. Es behandelt den Zeitraum zwischen dem 28. Juni 1941 (Passieren der ungarisch-sowjetischen Grenze) und dem 8. Juli 1941 (Austritt des Schnellkorps aus der Karpatengruppe). Die Kriegshandlungen werden detailliert bis zur Bataillonsebene, auf Tage genau dargestellt. Um die Ereignisse besser nach-

vollziehen zu können, sind die bedeutenderen Kampfbewegungen mit Kartenskizzen illust-riert. Die Auswertung am Ende des Kapitels fasst die militärischen Erfahrungen der Operation aufgrund des zeitgenössischen Generalstabsberichtes zusammen.

Der abschließende Teil der Studie stellt die Besatzungstätigkeit der Karpatengruppe zwischen dem 9. Juli 1941 und dem 5. Oktober 1941 vor und wertet sie aus.

Im Anschluss an die Studie folgt als Anlage die detaillierte Kriegsordnung der Heerkörper, die an den Operationen und an der Besatzung teilgenommen haben.

Виктор Андахази Сеги

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАРПАТСКОЙ ГРУППЫ НА УКРАИНЕ В 1941 ГОДУ

Резюме

Цель статьи показать действие оперативной группы, сформированной в качестве Карпатской группы для наступления против Советского Союза, и ее подчиненных частей,– начиная с момента перехода частями границы СССР,– в зеркале их боевых и оккупационных дейст-вий вплоть до вывода их с Украины.

Во вводной части статьи автор рассматривает, почему – из-за недостатков плана Барбароссы – немецкое военное руководство настаивало на присоединении к наступлению венгерских войск. Дается анализ немецкого наступления и складывание советской обороны до вступления в войну Венгрии. Следующий раздел статьи кратко характеризует условия вступления Венгрии в войну и обращает внимание на те вопросительные знаки, которые возникали в связи с этим, затем дает краткое описание штатной организации введенных в бой против Советского Союза воинских частей (командование 8 корпуса, 1 горной бригады, 8 пограничной егерской бригады и мобильного корпуса), в статье описывается краткая история этих боевых единиц и активизация венгерской пограничной обороны.

Основное внимание статьи направлено на изложение боевых действий, протекавших с 28 июня (с момента перехода советской границы венгерскими частями) по 8 июля 1941 года (до выхода мобильного корпуса из Карпатской группы). Боевые действия показаны по суткам, в разбивке до батальонного звена. В интересах более простого прослеживания событий наиболее существенные этапы боевых действий иллюстрированы картами. В конце раздела дается оценка, которая на основании донесения генштабу того времени суммирует боевой опыт, извлекаемый из данной боевой операции.

Заключительная часть статьи показывает и анализирует оккупационные действия Карпатской группы в период с 9 июля по 5 октября 1941 года.

В приложении к статье дается детальный боевой порядок корпусов, участвовавших в боевых операциях и в оккупации.

Budapest, 2004. 228 o. +
8 o. ff. képmelléklet
1700.- Ft
ISBN 963 506 552 4
ISSN 1586–5886

Czigány István: Reform vagy kudarc?

Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700

A Habsburg Birodalomban az állandó hadsereg megteremtése lényegében a legfontosabb európai hatalmakkal: Angliával, Franciaországgal és Poroszországgal közel egy időben, a XVII. század második felében ment végbe. A Magyar Királyság a Habsburg Birodalom államalkotó része volt, ezért a királyi katonaságot az egységes birodalmi haderő részének tartották, és megreformálását is annak keretében képzelték el. Azt, hogy a magyarországi katonaságnak, ennek a sajátos fegyvernemi jellegű és taktikájú haderőnek a gyakorlatban milyen súlya és szerepe lesz a birodalom hadigépezetén belül, a hadügyi reformelképzelések mellett a magyar rendek és a központi, a császári-királyi hatalom politikai vitái határozták meg.

A szerző hazai és bécsi levéltári kutatásaira támaszkodva ezt a folyamatot mutatja be, s közben számos, a magyar történelmi köztudatba mélyen beivódott tévképzetet igazít ki: például azt, hogy a Habsburgok a magyarországi katonaság felszámolására törekedtek. A magyar vitézlő rend modernizációja kétségtelenül számos konfliktussal járt, de XVII. század utolsó évtizedében nem a végvári katonaság szélnek eresztésére, hanem annak reguláris átszervezésére került sor.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.

Balassi Kiadó

MŰHELY

SALLAY GERGELY PÁL

A KRÍMI HÁBORÚ NUMIZMATIKAI EMLÉKEI A HADTÖRTÉNETI MÚZEUMBAN

A krími háború hadi eseményeiről gazdag történeti irodalom áll rendelkezésre. Sőt, az első igazi haditudósítóknak köszönhetően az európai nagyhatalmak részvételével zajló fegyveres konfliktust már a korabeli társadalom is figyelemmel kísérhette. Ennek a nyilvánosságnak jó példái a háború kiemelkedő ütközeteiről és alakjairól megemlékező érmek, amelyeket a hadviselő államokban bocsátottak ki. Ezek – művészi értékük mellett – fontos források és kordokumentumok is, akárcsak a háború alkalmából alapított és adományozott kitüntetések. Az elődök jóvoltából ezen emlékérmeknek és kitüntetéseknek néhány szép példánya megtalálható a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteményében. Írásunk célja ezeknek az emlékeknek bemutatása és elemzése, amelyhez azonban elengedhetetlen a krími háború kitüntetés-történeti vonatkozásainak ismertetése és a tárgyak előéletének vizsgálata. Ez utóbbi – reményeink szerint – hasznos adalékokat nyújt majd a Hadtörténeti Múzeum múltjának megismeréséhez is.

A krími háború kitüntetés-történeti jelentősége

A modern kitüntetés-történetben kétségtelenül fordulópontot jelentettek az úgynevezett francia háborúk. 1792 és 1815 között számos érdemrend és hadjárati emlékjel alapítására került sor, ami jelentősen hozzájárult az európai hatalmak kitüntetés-rendszereinek finomodásához és – a kor követelményeinek megfelelően – többlépcsőssé alakulásához. Többek között ekkor hívták életre a francia Becsületrendet, a bajor Miksa József Katonai Rendet, a Porosz Vaskeresztet, az angol Bath Rend rendtagi fokozatát altisztek számára, valamint a klasszikus értelemben vett hadjárati érmet, így a brit Waterloo Érmet vagy az osztrák Hadseregkeresztet. Az utóbbi két kitüntetés a XIX-XX. század katonai tömegkitüntetéseinek előképe: adott hadműveletben – háborúban – való részvételért minden katona megkapta, rendfokozatra való tekintet nélkül. Mindkét érdemjel peremébe bevésték a tulajdonos nevét, ami a brit hadseregben azóta hagyomány.

A krími háború idejére a hadjárati érmek rendszere több országban megszilárdult; a napóleoni és az 1828–1829-es orosz-török háborúkhoz hasonlóan Oroszországban 1849-ben is adtak ki hadjárati emlékérmet „Magyarország és Erdély lecsendesítéséért",[1] Nagy-Britanniában pedig érmek egész sora került adományozásra az indiai és afganisz-

[1] *Шевелева, Е. П.*: Каталог отечественных орденов, медалей и нагрудных знаков. Ленинград, 1962. 61–65., 70–71. o.

táni harcokért, illetve visszamenőleg a francia háborúkért.[2] Az Oszmán Birodalomban 1838-ban a szíriai hadjáratban részt vevők vehettek át emlékérmet.[3] Ilyen előzmények tükrében vizsgáljuk meg, hogy a krími háború milyen hatással volt a résztvevő országok kitüntetési politikájára.

Több hónapos orosz-török harci tevékenységet és nyugati diplomáciai nyomást követően, 1854 márciusában Nagy-Britannia és Franciaország hadat üzent Oroszországnak. A nyári fekete-tengeri védekező harcok után, szeptember elején a szövetséges csapatokat szállító flotta a Krím-félsziget felé vette az irányt. A Lord Raglan vezényelte brit haderő 26 790 katonából állt; a francia csapatok – Saint Arnaud marsall parancsnoksága alatt – 26 526 főt számláltak, míg a Szelim pasa vezetésével felálló török erők 7000 főt tettek ki.[4] Szeptember 13-án a szövetséges hajóraj horgonyt vetett a krími Eupatoriai-öbölben; ellenállásba nem ütközött. A Szevasztopol felé menetelő haderő szeptember 20-án az Alma folyónál csapott össze először az orosz hadsereggel, és emberpróbáló küzdelemben elfoglalta annak a folyó mögötti hegyháton elfoglalt állásait. Bár a szövetséges csapatok már az elkövetkező napokban kialakították pozícióikat az orosz erőd, Szevasztopol alatt, és október közepén megkezdték a város bombázását, komoly ostromra csak 1855 júniusában került sor. 1854. október 25-én nagy erejű orosz lovassági roham érte a balaklavai brit támaszpontot, amelyet azonban igen súlyos veszteségek árán, összehangolt brit-francia-török hadmozdulatok során, sikerült visszaverni. Jelentős erősítéseket követően – mintegy 76 000 fős sereggel – az oroszok november 5-én ismét támadtak. Inkerman mellett a szövetséges haderő jobb (brit) szárnyát próbálták elsöpörni, ám a hathatós francia támogatásnak köszönhetően meghiúsult a Szevasztopol felszabadítására tett kísérlet. 1855 januárjában, 16 000 főnyi katonasággal, a Szárd Királyság is belépett a háborúba a nyugati szövetségesek oldalán. Szevasztopol erődjét végül, többszöri bombázás és rengeteg emberéletet követelő ostromok után, 1855. szeptember 8-án adták föl az oroszok. Ezután, az 1856. március 30-i harmadik párizsi béke aláírásáig, gyakorlatilag szüneteltek a harcok. A krími háborúban a nélkülözés, a betegségek és a nehezen viselhető klimatikus viszonyok több katona halálát okozták, mint maguk a harci cselekmények. A brit csapatok embertelen körülmények között is hősies küzdelmének és sikereinek híre Viktória brit királynőt arra indította, hogy még a háború befejezése előtt, 1854 decemberében emlékérmet alapítson a krími hadjárat tiszteletére.[5]

A brit Krími Háború Emlékérmet (*Crimean War Medal*) mindazon brit tisztek, tiszthelyettesek és közkatonák megkapták, akik a Krími-félszigeten szolgálatot teljesítettek, de a hadjáratban részt vett francia, szardíniai és török csapatok katonáinak is adományozták. Az emlékéremhez – alapításával egy időben – két pántot is létesítettek (ALMA-, INKERMANN-), amelyek a szalagra tűzve jelölték, hogy viselőjük részt vett az adott csatában. 1855 februárjában a királynő a BALAKLAVA-, októberben a SEBASTOPOL-pánt adományozását hagyta jóvá, az előbbit az orosz lovasroham visszaverőinek, az utóbbit azoknak, akik 1854. október 1. és 1855. szeptember 9. között jelen voltak a város ostrománál. A Királyi Haditengerészet állományából azok, akik 1855 folyamán az Azovi-

[2] *Duckers, Peter*: British Campaign Medals 1815-1914. Princes Risborough, 2000. 12–15. o.

[3] *Trost, L. I.*: Die Ritter- und Verdienst-Orden, Ehrenzeichen und Medaillen aller Souveräne und Staaten seit Beginn des XIX. Jahrhunderts. Wien und Leipzig, 1910. 185. o.

[4] *Carter, Thomas – Long, W. H.*: War Medals of the British Army, 1650–1891. London, 1972. (Reprint kiadás.) 381. o.

[5] *Joslin, Edward C.*: The Observer's Book of British Awards and Medals. London, 1974. 99. o.

tengeren szolgáltak, az érmet speciális AZOFF-pánttal is kaphatták.[6] A francia kitüntetettek nemhivatalos pántokat is viseltek az éremszalagon TRAKTIR, MAMELON VERT, MALAKOFF, MER D'AZOFF, KINBURN feliratokkal.[7] A pántok az addigiaktól eltérő formát öltöttek: makkal díszített tölgylevelet ábrázoltak. Ezt a különleges pántformát nem alkalmazták több érmen.[8] A kitüntetés peremébe a britek a tulajdonos nevét és alakulatának számát ütötték vagy vésték.[9] Az érem különlegességét az adja, hogy 1855. május 18-án a Hyde Parkban, a Lovas Testőrség szemléjén a királynő több ezer példányt személyesen adott át azoknak a katonáknak és tengerészeknek, akik sérülés vagy egyéb egészségi ok miatt visszatértek a keleti frontról. Az eseményen a királyi család mellett megjelentek a parlament két házának tagjai, illetve azok, akiknek sikerült belépőjegyet szerezniük. A kitüntetések átadása után a jutalmazottak a Buckingham Palotához vonultak, ahol további programokban vettek részt a királynő jelenlétében.[10] Mindez merőben eltért a szokásos gyakorlattól, hiszen a hadjárati érmeket a kitüntetettek rendszerint az elöljárójuktól kapták meg, leszerelésük esetén pedig postai úton juttatták el hozzájuk.[11] Jelen kivétel talán azzal magyarázható, hogy Viktóriát valóban felkavarta a harcok kegyetlensége és az áldozatok rendkívül magas száma, akiknek emléke előtt így kívánt tisztelegni. Esetleg a háború fentebb említett nagy nyilvánosságának hatására döntött e bölcs uralkodói eljárás mellett, amely a közvéleményre minden bizonnyal jó benyomást gyakorolt. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy 1815 óta Nagy-Britanniának ez volt az első fegyveres konfliktusa európai nagyhatalom ellen.

Kevéssé ismert, hogy a Krím-félszigeten folyó harci cselekményekkel egy időben a brit Királyi Haditengerészet a Balti-tengeren, a Fehér-tengeren és a Csendes-óceán partjainál is fegyveres küzdelmet folytatott Oroszország ellen.[12] 1856 áprilisában egy flottaszemlén Viktória királynő emlékérem adományozását rendelte el azon tengerészek számára, akik 1854 márciusától 1855 augusztusáig az említett hadszíntereken szolgáltak.[13] A Balti Emlékérem (*Baltic Medal*) tulajdonosai között megtaláljuk a Királyi Utászok és Árkászok körülbelül száz katonáját is, akik az Åland-szigetek orosz erődítményeinek lerombolásában játszottak szerepet. Míg a nekik adományozott érmek peremébe hivatalosan ütötték bele a személyes azonosító adatokat, a tengerészek példányai név nélkül kerültek átadásra, és az érem viselője utólag vésethette bele a saját és hajója nevét.[14]

Nagy-Britannia kitüntetési rendszerében a krími háború a fent említett két emlékérem megalapításánál sokkal nagyobb horderejű változásokat is hozott. Szevasztopol ostroma a vártnál jobban elhúzódott, a kialakult lövészárok-háborúban pedig a katonák mindennapos hősiességére volt szükség a közeli orosz állások elleni sikerek eléréséhez. Az események hatására a brit kormány rákényszerült, hogy kidolgozza a katonai vitézségért adományozható hivatalos elismerések átfogó rendszerét. Az eredmény három új kitüntetés alapítása volt. Az 1854. december 4-i uralkodói rendelettel hozták létre

[6] *Carter – Long*, 378–379. o.
[7] *Mackay, James – Mussell, John W.* (Ed.): The Medal Yearbook 2002. Honiton, 2002. 138. o.
[8] *Duckers*, 2000. 17. o.
[9] *Carter – Long*, 379. o.
[10] *Duckers*, 2000. 7. o.; *Carter – Long*, 429–430. o.
[11] *Duckers*, 2000. 7. o.
[12] *Duckers*, 2000. 16. o.
[13] *Gould, Robert W.*: Campaign Medals of the British Army 1815-1972. London, 1972. 31. o.
[14] *Mackay – Mussel*, 138. o.

az először 1855-ben adományozott „Kiváló Magaviseletért" Érdemérmet (*Distinguished Conduct Medal*) az altisztek és a legénység részére.[15] Az 1855. szeptember 13-i királyi titkos-tanácsi rendelettel megalapították a „Kiemelkedő Vitézségért" Érdemérmet (*Conspicuous Gallantry Medal*) a Királyi Haditengerészet altisztjei és legénysége részére.[16] Az 1856. január 29-i uralkodói rendelet pedig lefektette a máig legmagasabb rangú brit (vitézségi) kitüntetés, a Viktória Kereszt (*Victoria Cross*) alapjait, amelyet – alapítása idején meglehetősen szokatlan módon – a hadsereg és a haditengerészet *minden* tagja megkaphatott, rendfokozatra való tekintet nélkül. Ez utóbbi kitüntetés annál inkább a krími háborúhoz kötődik, mivel keresztjét hagyományosan és mindmáig a Szevasztopolnál zsákmányolt orosz fegyverek bronzanyagából kézi munkával készíti a londoni Hancocks cég.[17] (Igaz, a legújabb kutatások rávilágítottak, hogy a gyártáshoz bizonyos korszakokban más fegyveres konfliktusokban – például Kínában – zsákmányolt fegyverek nyersanyagát is felhasználták.)[18] A krími háborúban tanúsított hősies tettekért – beleértve a balti- és az azovi-tengeri hadműveleteket is – összesen 111 Viktória Keresztet, mintegy 670 „Kiváló Magaviseletért" Érdemérmet és mindössze 10 „Kiemelkedő Vitézségért" Érdemérmet osztottak ki. Az első 62 Viktória Keresztet a királynő személyesen adta át a kitüntetetteknek a Hyde Parkban rendezett ünnepségen 1858-ban. Az eseményt természetesen hatalmas érdeklődés és publicitás kísérte.[19]

Ahogyan a Krími Háború Emlékérmét a francia és a török szövetségesek egy része is megkapta, ugyanúgy kaptak francia, szardíniai és török kitüntetéseket a brit alakulatok tagjai is. Francia részről a háború kapcsán nem adtak ki hadjárati emlékérmet, de az ellenséggel szemben tanúsított vitézségért számos tisztnek és közkatonának adományozták a Becsületrend egyes fokozatait. III. Napóleon császár 500 Katonai Érdemérem (*Medaille Militaire*) kiosztásáról is rendelkezett a brit hadsereg számára. Az 1852-ben alapított magas francia vitézségi kitüntetésben két tábornok (Cambridge 2. hercege, George William Frederick Charles altábornagy és Sir William John Codrington altábornagy) kivételével tiszthelyettesek és a legénység részesültek.[20]

Bár a Szárd Királyság csak 1855 januárjában lépett be a krími háborúba, s a hadjáratban részt vett katonáinak száma jócskán alulmúlta a többi hadviselő félét, falerisztikai vonatkozásban mégis említésre méltó következményei voltak a részvételnek. 1856. október 22-én II. Viktor Emánuel király megalapította a szardíniai Katonai Vitézségi Érem (*Medaglia al valore militare*) krími háborúért adományozott változatát.[21] Az érem annyiban tér el az 1833-tól adományozott Katonai Vitézségi Éremtől, hogy hátoldalán a hadjárat helyszínére és idejére utaló SPEDIZIONE D'ORIENTE 1855–1856 körirat olvasható. II. Viktor Emánuel király az arany és ezüst fokozatban adományozott kitüntetésből a brit hadseregnek 400, a haditengerészetnek 50 példányt küldött, amelyben tisztek és a legénység tagjai egyaránt részesültek.[22] A háború következménye az 1815-ös alapítású,

[15] *Duckers, Peter*: British Gallantry Awards 1855–2000. Princes Risborough, 2001. 33. o.
[16] *Duckers*, 2001. 37. o.
[17] *Duckers*, 2001. 14–15. o.
[18] *Mackay – Mussel*, 85. o.
[19] *Duckers*, 2001. 10. o.
[20] *Carter – Long*, 445–446. o.
[21] *Trost*, 130. o.
[22] *Carter – Long*, 478. o.; *Trost*, 130. o.

kiemelkedő harci érdemekért adományozható Szavojai Katonai Rend (*Ordine militare di Savoia*) alapszabályainak megújítása is, amelyre 1855. szeptember 28-án került sor.[23]

Az Oszmán Birodalom – mint a krími háborúban mindvégig érintett fél – több hadjárati érmet is kibocsátott 1853 és 1856 között. Elsőként az 1853-as dunai hadműveletek kapcsán került sor kitüntetés-alapításra. Az 1831-ben létrehozott török Dicsőség Rendhez (*İftihar Nişanı*) ekkor társított érdemérem (*Nişan-ı İftihar Madalyası*) a dunai hadjárat emlékérmének is tekinthető, majd később általános katonai szolgálati érdemeremként adományozták. Arany és ezüst fokozata volt.[24] 1854-ben – a Dunán teljesített szolgálatukért – a szultán az érem arany fokozatát adományozta J. Lintorn Simmons ezredesnek a brit Királyi Utászoktól és Carr-Glyn őrhajóparancsnoknak, illetve az ezüst fokozatot további három tisztnek, 16 közkatonának és 30 matróznak.[25] Az 1854. május 19. és június 22. között orosz ostrom alatt tartott al-dunai szilisztrai erőd sikeres védelmének emlékére alapították az arany és ezüst fokozatú Szilisztra Érmet (*Silistre Madalyası*). Összesen 13 862 példány készült belőle.[26] Egy arany és hat ezüst példányt kapott az a hét brit tiszt, akik az erőd védelménél török csapatok parancsnokságát látták el.[27]

Kimondottan a nyugati szövetségesek számára alapította Abdul Medzsid szultán a Krími Emlékérmet (*Kırım Madalyası*) 1855-ben. Azok tarthattak rá igényt, akik 1854. március 12. és 1855. szeptember 10. között a Krím-félszigeten szolgáltak. Az érmek külalakja bizonyos eltéréseket mutatott, attól függően, hogy az adományozottak melyik ország fegyveres erejében teljesítettek szolgálatot. Az egyik különbség a hátlapon látható zászlók elrendezésében tapasztalható. Annak az államnak a lobogója, amelynek katonája a kitüntetést megkapta, a török zászlótól jobbra helyezkedik el. Ugyancsak többféle változatban jelent meg a „Krím" felirat az érmek hátoldali szelvényében: a brit változat CRIMEA 1855, a francia LA CRIMÉE 1855, a szardíniai pedig LA CRIMEA 1855 szövegezést kapott.[28] (Mindezek ellenére sem lehet az érem alapján egyértelműen következtetni az egykori tulajdonos szolgálati helyére, a brit résztvevők egy része ugyanis a szardíniai változatot kapta. Ennek egyik oka az volt, hogy a brit jogosultak száma jóval meghaladta a rendelkezésre álló készletek nagyságát, másrészt az angol nyelvű változatot szállító hajók egyike Nagy-Britanniába menet hajótörést szenvedett, így a kitüntetés-szállítmány nem érte el rendeltetési helyét.[29]) A brit kormány hivatalosan is engedélyezte az ezüst emlékérem egyenruhán való viselését,[30] de peremükbe csak akkor került a tulajdonos kilétére utaló bevésés, ha azt ő maga megcsináltatta.[31]

A Karsz Emlékérem (*Kars Madalyası*) alapítása a Kis-Kaukázus déli oldalán fekvő város erődjének védelméhez fűződik. A 15 000 fős karszi helyőrséget 1855-ben 50 000-es orosz sereg fogta ostrom alá, az erősség bevételét mégsem az ismétlődő támadások,

[23] *Gritzner, Maximilian*: Handbuch der Ritter- und Verdienstorden aller Kulturstaaten der Welt innerhalb des XIX. Jahrhunderts. Leipzig, é. n., (reprint kiadás) 171. o.

[24] *Denisenko, Ayten*: Askeri Müze Osmanlı ve Cumhuriyet Dönemi Madalya ve Nişanlar Kataloğu. İstanbul, é. n., 34. o.; http://www.turkishmedals.net/campmedals.htm

[25] *Carter – Long*, 509. o.

[26] *Denisenko*, 34. o.; http://www.turkishmedals.net/campmedals.htm

[27] *Carter – Long*, 509. o.

[28] *Demisenko*, 35. o.; *Carter – Long*, 509-510. o. Az angol szakirodalom jelentős hányada hibásan határozza meg az érem elő- és hátlapját. Valójában a szultáni tughra látható az előlapon.

[29] *Carter – Long*, 510. o.

[30] *Joslin*, 100. o.

[31] *Mackay – Mussel*, 139. o.

hanem a kolera kitörése eredményezte. A törökök védelmét kis számú brit erő is segítette William Fenwick Williams tábornok irányítása alatt, aki ezért néhány tiszttársával együtt a háromfokozatú kitüntetés ezüst fokozatát kapta.[32] Szevasztopol bevételéért a török és a szövetséges vezérkar tisztjeinek 1855-ben a Krími Emlékéremhez hasonló aranyérmet adományoztak, amelynek hátoldalán brit, francia és török zászlók, illetve a szelvényben latin betűs SEBASTOPOL felirat látható.[33]

A krími háborúból vesztesen és meggyengülve kikerülő Oroszországban is több kitüntetéssel állítottak emléket a harcoknak és azok résztvevőinek. 1855. november 26-án alapították a „Szevasztopol védelméért" Érdemérmet (*Медаля „За защиту Севастополя"*), amelyet a város helyőrségében 1854. szeptember 13. és 1855. augusztus 28. között szolgálatot teljesített tiszteknek és tiszthelyetteseknek, a hivatalokban dolgozott tisztségviselőknek, valamint a kórházi munkában és a város védelmében közreműködött polgároknak adományoztak.[34] Mivel a háború befejeződése előtt elhunyt I. Miklós cárt II. Sándor követte a trónon, a két uralkodó (apa és fia) névjele egymás mellett látható az érem előlapján. Ez a meglehetősen kivételes ábrázolásmód jelenik meg az 1856. augusztus 26-án alapított „Az 1853-1856. évi háború emlékére" Érem (*Медаля „В память войны 1853-1856 гг."*) előlapján is. A háborús érdemérmet négyfajta szalagon kaphatták az arra érdemesek.[35] Feketesávos sárga szalagon (ún. György-szalag) adományozták a törökök elleni hadjáratban részt vevő Önálló kaukázusi hadtest tisztjeinek és tiszthelyetteseinek, a szinopei tengeri ütközetben (1853. november 18.) harcoló tengerészeknek és a petropavlovszki (kamcsatkai) kikötői hadműveletekben részt vállalt minden rendfokozatú katonának. Kék, ún. András-szalagon kapták azok a katonák és tengerészek, akik nem részesültek a György-szalagos változatban, de részt vettek a hadműveletekben, illetve hadműveleti- vagy ostromterületen tartózkodtak. Szélein feketesávos, vörös, ún. Vlagyimir-szalagon viselhették azok a katonák és civilek, akik valamelyik felkelő alakulatban, vagy a Malorosszijszki 4. kozák lovasezredben harcoltak. Szélein sárgacsíkos, vörös, ún. Anna-szalagon adományozták az érmet a háborús erőfeszítésekhez hozzájárult kereskedőknek és a sebesültgondozásban részt vett polgáriaknak.[36] A szintén 1856. augusztus 26-án alapított „Az 1853-1856. évi háború emlékére" Mellkereszttel (*Наперсный крест „В память войны 1853-1856 гг."*) a papság azon tagjait tüntették ki, akik a háború idején lelki támaszt nyújtottak a katonáknak és a lakosságnak, akár a fronton, akár a hátországban.[37] (Hasonlóképpen ismerték el a papság érdemeit az 1812-es napóleoni támadás idején kifejtett tevékenységükért is.[38])

Nagy-Britanniához hasonlóan az orosz kitüntetési rendszer is jelentősen bővült a krími háború hatására. Az ismertetett emlékjeleken kívül elismerések alapítására ugyan nem került sor, II. Sándor cár 1855. augusztus 5-iki rendelete értelmében azonban a Szent András Rend, a Nyevszkij Szent Sándor Rend, a Szent Vlagyimir Rend, a Szent Anna Rend, a Fehér Sas Rend és a Szent Szaniszló Rend egyes fokozatait már kardokkal is

[32] *Demisenko*, 37. o.; *Carter – Long*, 509. o.; http://www.turkishmedals.net/campmedals.htm
[33] http://www.turkishmedals.net/campmedals.htm
[34] *Шевелева*, 71. o.
[35] *Шевелева*, 71. o.
[36] *Шевелева*, 72. o.; *Romanov, Prince Dimitri*: The Orders, Medals and History of Imperial Russia. Rungsted Kyst, 2000. 175. o.
[37] *Шевелева*, 73. o.
[38] *Romanov*, 177. o.

lehetett adományozni a „háborús hőstettek" elismerésére.[39] Végső soron tehát Oroszországban a krími háború hadi eseményei hívták életre a kitüntetéseken a harctéri vitézség látható jelét képező kardokat. 1855-ben a Szent György Rend alapszabályai is megújultak, többek között nyomatékosítva, hogy a rend minden fokozata „kizárólag különös bátorságért és vitézségért és kiemelkedő háborús hőstettekért" adományozható.[40]

Az eddigiekben ismertetett állami kitüntetéseken kívül a krími háború emlékét még sok művészi érem őrzi. A következőkben a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteményében található tárgyak alapján a két kategória egyes darabjait és azok származását mutatjuk be.

A krími háború emlékérmei a Hadtörténeti Múzeumban[41]

I. Emlékérmek

1. Az Alma melletti csata emlékérme

Előlap: a Skót Lövész Gárdaezred hadnagya baljában zászlóval, jobbjában kivont karddal áll egy magaslaton, tőle balra rohamozó brit, jobbra menekülő orosz katonák, lábánál halottak. Fent félkörívben SEPTEMBER 20TH 1854 dátum, lent bevésve ALMA felirat. Jobbra lent a peremmel párhuzamosan PINCHES. F. jelzés látható.

Hátlapja öt mezőre osztott, a csatában részt vett brit alakulatok nevének felsorolásával: 1ST DIVISION / GRENADIER GUARDS / COLDSTREAM GUARDS / SCOTS FUSILIER GUARDS / 42ND 79TH & 93RD REGTS // 2ND DIVISION / 30TH 55TH 95TH 41ST / 47TH & 49TH REGTS // 3RD DIVISION / 1ST 38TH 50TH 89TH 4TH / 9TH 28TH & 44TH REGTS // 4TH DIVISION / 20TH 21ST & 68TH REGS / 1ST BATTN RIFLES / 2 COMPS OF 46TH REGT / LT DIVISION / 7TH 19TH 23RD 33RD / 77TH & 88TH REGTS / 2 BATTN OF RIFLES // LIGHT CAVALRY / 4TH 8TH 11TH 13TH / AND 17TH LT DRAGOONS / ROYAL ARTILLERY AND / ROYAL ENGINEERS.

Pereme sima, tussal a 36 762/3 számot írtak rá.

Anyaga: bronz

Átmérője: 41,3 mm

Leltári száma: 1274/É (M. kir. leltári szám: 36 762/3).

Az érmet a londoni Pinches cég verte az Alma folyónál vívott csata és brit résztvevői emlékére. Az ütközetben a brit hadsereg élén a Sir De Lacy Evans altábornagy vezette 2. hadosztály és a Sir John Brown altábornagy vezette könnyű hadosztály állt. Előbbit a Sir Richard England altábornagy parancsnoksága alatt állt 3. hadosztály, utóbbit a Cambridge 2. hercege, George William Frederick Charles altábornagy alá tartozott 1. hadosztály támogatta. A 4. hadosztály – Sir George Cathcart altábornagy vezetése alatt – és a könnyűlovasság – Lucan gróf, vezérőrnagy parancsnokságával – tartalékban maradt, hogy a hadsereg bal szárnyát és hátát védje egy esetleges orosz lovassági rohamtól.[42]

[39] *Шевелева*, 15. o.; *Romanov* 43. o.

[40] *Шевелева*, 33. o.

[41] Az ismertetés sorrendjénél a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteménye jelenlegi leltári számait vettük alapul.

[42] *Carter – Long*, 384. o.

A krími háború csatáinak brit emlékérmei

Az érmet – két másik krími háborús emlékéremmel együtt (2. és 3. tétel) – 1930 májusában vásárolta a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum a Robert Ball utóda berlini pénz- és éremkereskedő cégtől (Robert Ball Nachfolger Münzenhandlung und Medaillen-Verlag, Berlin W8 Wilhelmstrasse 44.) 10 márkáért. Az üzlet lebonyolítása postai úton történt. Érdekes, hogy a vétel tárgyát részletező, 1930. március 21-én kelt levelet a német kereskedő cég a „Budapest, I. Var, Bastya-setany 40." címre küldte, míg a három bronzéremről kiállított, 1930. május 8-i keltezésű számla „Budapest IX. Üllöi-út. 47. Mária Therézia laktanya" címzéssel érkezett. A tárgyak beszerzése a numizmatikai gyűjteményt akkor vezető dr. Karny Rezső javaslatára történt.[43] Az érmeket 36 762/1-3 leltári számon vették nyilvántartásba, s a múzeumi törzslapok tanúsága szerint a IX. terem 257. tárlójának 1. rekeszében helyezték el. Ugyanott az érmek áraként 4 pengő van feltüntetve.

Esztétikai szempontból külön kiemelhetjük, hogy az 1-3. tétel alatt szereplő tárgyak nem csak művészi tervezésükkel és a megszokottól eltérő méretarányaikkal,[44] de precíz kivitelükkel is felhívják magukra a figyelmet.

2. A balaklavai csata emlékérme

Előlap: a félköríves BALAKLAVA felirat alatt Cardigan 7. earlje, James Thomas Brudenell vezérőrnagy kivont karddal, lóháton rohamoz egy orosz tüzérségi üteget, a háttérben brit ulánusok, balra szuronyos puskát szegező orosz katonák és egy halott, kétoldalt lőporfüst, jobbra brit lovas elesténck ábrázolása és menekülő orosz katona alakja. Jobbra lent a perem mentén PINCHES jelzés.

Hátlapja hármas osztású, a csatában részt vett brit alakulatok nevének felsorolásával: 1ST DIVISION / GRENADIER GUARDS / COLDSTREAM GUARDS / SCOTS FUSILIER GUARDS / 42ND 79TH AND 93RD REGTS // 4TH DIVISION / 63RD 20TH 21ST & 57TH REGTS / 2 COMPANIES OF THE 46TH REGT / 68TH REGT / 1ST BATTN RIFLES // CAVALRY DIVISION / 4TH & 5TH DN GDS 1ST 2ND & 6TH DNS / 4TH 8TH 11TH 13TH & 17TH LIGHT DRAGOONS / ROYAL ARTILLERY / ROYAL ENGINEERS / OCTR 25TH 1854. Az utolsó három sor hullámos vonalban fut.

[43] Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) Hadimúzeum 1930. 508/930. E helyen mondok köszönetet Farkas Gyöngyi főlevéltárosnak a kutatásaimhoz nyújtott nélkülözhetetlen segítségért. Dr. Karny Rezsőre lásd *Bodó Sándor – Viga Gyula* (főszerk.): Magyar múzeumi arcképcsarnok. Budapest, 2002. 449–450. o.

[44] Az érmek vastagsága – átmérőjükhöz képest – igen nagy.

Pereme sima, tussal a 36762/2 számot írtak rá.
Anyaga: bronz
Átmérője: 41,3 mm
Leltári száma: 1275/É (M. kir. leltári szám: 36 762/2).

Az érmet a londoni Pinches cég adta ki a balaklavai csata és brit résztvevői emlékére. Előlapja a könnyű dragonyosok elhíresült rohamát ábrázolja, amelyet egy támadási utasítás félreértelmezése révén Lucan gróf, altábornagy rendelt el, s Cardigan 7. earlje, James Thomas Brudenell vezérőrnagy vezetett. A támadók részéről igen komoly ember- és lóáldozatot követelő hadmozdulatnak stratégiai jelentősége nem volt, s bár zavart keltett az orosz sorok között, a hadi krónika leginkább a végrehajtás során tanúsított fegyelem és hősiesség révén őrizte meg emlékét. (Említésre érdemes, hogy az éremképen ulánusok látszanak a háttérben, holott a rohamban dragonyosok vettek részt!) Az 1854. október 25-iki ütközetben a brit 1. hadosztály Cambridge 2. hercege, George William Frederick Charles altábornagy, a 4. hadosztály Sir George Cathcart altábornagy, a lovasság pedig Lucan gróf, vezérőrnagy parancsnoksága alatt állt.[45]

1930 májusában vétel útján került a M. kir. Hadtörténelmi Múzeumba (bővebben l. az 1. tételt).[46]

3. Az inkermani csata emlékérme

Előlap: a félköríves INKERMANN felirat alatt brit gránátosok közelharca orosz katonákkal, a háttérben zászlók és lőporfüst, az előtérben halottak. Jobbra fent a perem mentén tussal írott 34 515 szám.

Hátlap: szalaggal körbevett, a napot megjelenítő sugárzó korong. A kiemelkedő koron gon NOV[R] / 5. 1854 dátum van, az azt övező gyűrűn, a sugarak között és a szalagon a csatában részt vevő brit alakulatok neve olvasható. Kintről befelé haladva: 1ST DIVISION / 2ND DIVISION / 3RD DIVISION / 4TH DIVISION / L[T] DIVISION / L[T] CAVALRY // GREN[R] G[DS] / COLD[M] G[DS] / SC. FUS. G[DS] // 30. 55. REG. / 95. 41. REG. / 47. 49. REG. // 1ST REG[T] / 50TH REG[T] // 63. 20. 21. 57 / 68. 2 CO[S] 46 / 1. BAT[N] RIF[S] // 7. 19. 23 / 33. 77. 88 / 2 BAT[S] RIF. / R[L] MARINES // 4TH 8TH 11TH / L[T] DRAG[NS] / 13TH & 17TH // R[L] ARTILLERY / R[L] ENGINEERS.

Pereme sima.
Anyaga: bronz
Átmérője: 41 mm
Leltári száma: 1276/É (M. kir. leltári szám: 34 515).

Az érmet – bár jelölve nincs – stílusa és kivitele alapján a londoni Pinches cég gyárthatta az inkermani csata és brit résztvevői emlékére. A küzdő felek nagy létszáma és heves közelharcai okán a „katonák csatája" néven ismertté vált ütközetben a brit 1. hadosztályt Cambridge 2. hercege, George William Frederick Charles altábornagy, a 2. hadosztályt Pennefather vezérőrnagy, a 3. hadosztályt Sir Richard England altábornagy, a 4. hadosztályt Sir George Cathcart altábornagy, a könnyű hadosztályt Sir George Brown altábornagy vezette. A csata során az alig több mint 14 000 főt kitevő brit-francia erők visszaverték a mintegy 60 000-es orosz erők egész nap ismétlődő támadásait.[47]

[45] *Carter – Long*, 399. o.
[46] HL Hadimúzeum 1930. 508/930.
[47] *Carter – Long*, 405–407., 409–410. o.

Az érmet Niklovits Károly nyugalmazott postatávirász-tiszttől vásárolta a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum. Az eladó 1928-ban ajánlotta éremgyűjteményét az intézménynek megvételre, ám mivel a vételárban és a kifizetés részleteiben nehezen – többszöri levélváltás után – tudtak megállapodni, a tárgyakat az éremtár részéről csak 1930. február 17-én vette át és helyezte el a gyűjtemény felelőse, dr. Karny Rezső. A vételt dokumentáló több száz tételes tárgyjegyzék 939. száma alatt bejegyzett „Inkermann 1854 bronz med." végül a 34 515 leltári számot kapta.[48] Bár az említett jegyzék szerint az érmet 20 pengőért kínálta az eladó, a múzeumi törzslapon 10 pengős vételár szerepel. Mint az a régi leltári számból is kiderül, ez a darab nem azonos a berlini Robert Ball utóda cégtől vásárolt Inkermann-bronzéremmel (l. az 1. tételt), az ügyiratok és a múzeumi törzslapok adatai alapján mégis feltehetjük, hogy a két érem külalakja teljesen megegyezett, vagyis ugyanabból a sorozatból származtak. A másik, 36 762/1 leltári számú érem sorsáról nincs információnk, minden bizonnyal a második világháborús viszontagságok áldozatául esett, s ma már csak a régi nyilvántartásoknak köszönhetően tudunk létezéséről.

4. A brit–francia–török szövetség emlékérme

Előlap: Viktória brit királynő, III. Napóleon francia császár és Abdul Medzsid török szultán ANGLETERRE FRANCE TURQUIE köriratban egymás kezét fogva állnak, fölöttük DIEU LES PROTÈGE, alattuk a szelvényben CIVILISATION felirat olvasható. A szelvény alsó ívén CAQUÉ GRAVEUR DE L'EMPEREUR. F. jelzés.

Hátlapján tízsoros francia nyelvű felirat: EN 1854 / SOUS LE RÈGNE DE / NAPOLÉON III / ET CELUI DE LA REINE / VICTORIA / LA FRANCE / ET LA / G^{DE} BRETAGNE / S'UNIRENT POUR ASSURER / LA PAIX DU MONDE. Az alsó íven OBERT ÉDITEUR jelzés, a szövegtől jobbra tussal írott 20 822 szám látható.

Sima peremébe kezet formáló fémjelet és CUIVRE (fr. <réz>) szót ütöttek.

Anyaga: bronz

Átmérője: 36,5 mm

Leltári száma: 1277/É (M. kir. leltári szám: 20 822).

A Caqué tervezte francia érem Franciaország, Nagy-Britannia és az Oszmán Birodalom 1854-es szövetségének, illetve a két nyugati hatalom krími háborúba való belépésének állít emléket. A brit-francia együttműködést mint a civilizáció védelmét és a világbéke biztosítását propagálja.

Az érmet a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum Niklovits Károlytól (l. a 3. tételt) vásárolta 1926-ban 10 koronáért. A korabeli ügyirat hiányában csak a múzeumi törzslap információi nyújtanak némi támpontot a tárggyal kapcsolatban. Eszerint a 20 822 leltári számú érmet a IX. teremben, a 257. tárló 1. rekeszében tárolták.

Az amsterdami Schulman aukciósház 1913 októberi árverési katalógusában a 809. sorszám alatt található.[49]

5. A brit–francia „szent szövetség" emlékérme

Előlap: brit és francia katona menetfelszerelésben, puskával, egymás vállára tett karral. A háttérben haditrófeák, körben THE HOLY ALLIANCE. LA SAINTE ALLIANCE.

[48] HL Hadimúzeum 1929. 210/929.

[49] Collection Le Maistre. Collection renommée et unique de Monnaies et Médailles se rapportant à la Paix. Pax in Nummis. Octobre 1913. Amsterdam, é. n. [1913.] (a továbbiakban: Pax in Nummis), 196. o.

A brit-francia és a brit-francia-török szövetség emlékérmei

felirat, a szelvényben évszám: 1854. A szelvény felső, döntött peremén PUNCH D. és ALLEN & MOORE F. jelzés olvasható.

Hátlap: babérkoszorúban ENGLAND AND FRANCE / UNITED / TO DEFEND / THE OPPRESSED, / AND AVENGE / INSULTED EUROPE hatsoros felirat, fölötte tussal írott 25 042 szám.

Pereme sima.

Anyaga: ón

Átmérője: 44,4 mm

Leltári száma: 1278/É (M. kir. leltári szám: 25 042).

A brit-francia fegyverbarátság előtt tisztelgő érem a két nyugati szövetséges krími háborúba való belépésének alkalmából, Nagy-Britanniában készült. A feliratok a szövetségre és a harcra szinte isteni küldetésként utalnak, s a két ország feladatát az elnyomottak védelmében és az Európát ért támadás megtorlásában határozzák meg.

Az érmet 1927-ben Fejér József Régipénz- és Éremkereskedésétől (Budapest, VIII. ker. József krt. 66., I. em. 10/a; telefon: József 123-34)[50] vásárolta a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum 12 pengőért. Fejér 1927 októberi vételajánlatában a II. jegyzék 25. tétele alatt szerepel.[51] A múzeumi törzslap szerint a 25 042 leltári számú tárgy elhelyezése a IX. teremben, a 257. tárló 1. rekeszében történt.

Az amsterdami Schulman aukciósház 1913 októberi árverési katalógusában a 993. sorszám alatt szerepel.[52]

[50] HL Hadimúzeum 1927. 1313/927.
[51] HL Hadimúzeum 1927. 614/I-II/927.
[52] Pax in Nummis 237. o.

6. Armand Jacques Leroy de Saint Arnaud marsall emlékérem

Előlap: ARN. JACQ. LE ROY DE SAINT-ARNAUD köriratban a marsall balra néző arcképe, lent a perem mentén BORREL 1855. jelzés látható.

Hátlap: NÉ A PARIS LE XX AOÛT M. DCC. XCVIII. MORT EN MER LE XXIX SEPTEMBRE M. DCCC. LIV. köriratban babérkoszorú, benne a marsall életpályájának állomásai nyolc sorban: MINISTRE DE LA GUERRE / MARÉCHAL DE FRANCE / SÉNATEUR / GRAND-ÉCUYER / COMM^TEN CHEF L'ARMÉE D'ORIENT / DAHRA-KABYLIE / DÉBARQUEMENT EN CRIMÉE / ALMA. A sorok mellett tussal írott 25 135 szám olvasható.

Armand Jacques Leroy de Saint Arnaud marsall emlékérem

Sima peremébe kezet formáló fémjelet és CUIVRE (fr. <réz>) szót ütöttek.

Anyaga: bronz

Átmérője: 67,7 mm

Leltári száma: 1280/É (M. kir. leltári szám: 25 135).

A francia érem az 1854. szeptember 29-én elhunyt Armand Jacques Leroy de Saint Arnaud marsall emlékére készült. A krími háborúban 1854 márciusától a francia haderő parancsnoka volt, részt vett a szeptember 20-iki Alma melletti győztes csatában, majd azt követően – megrendült egészségi állapota miatt – átadta a parancsnokságot Canrobert tábornoknak. Néhány nappal később, a tengeren érte a halál. Földi maradványait Konstantinápolyon át Párizsba vitték, ahol központi gyászszertartáson vettek tőle végső búcsút.[53]

[53] *Carter – Long*, 381., 392–393. o.

Az érmet 1927 őszén Fejér József Régipénz- és Éremkereskedésétől (l. az 5. tételt) vásárolta a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum 40 pengőért. Ugyanezen az úton és ugyanezért az összegért került a múzeumi gyűjteménybe egy másik Borrel-bronzérem is. Ez – a fennmaradt jegyzék szerint – Aimable Jean Jacques Pélissier francia marsallt ábrázolta, aki 1855 májusától a háború végéig – Canrobert tábornokot követően – a francia erők főparancsnoka volt. Az ő nevéhez fűződik Szevasztopol Malakoff tornyának 1855. szeptember 8-i bevétele, amiért 1856-ban a Malakoff hercege címet kapta. Az érem leltári száma 25 134 volt; ma már, bizonyára háborús kár folytán, nincs a gyűjteményben.[54]

7. A török–brit–francia szövetség emlékérme

Előlap: Abdul Medzsid török szultán, Viktória brit királynő és III. Napóleon francia császár TURKEY ENGLAND FRANCE köriratban egymás kezét fogva állnak, fölöttük GOD DEFENDS THE RIGHT, alattuk a szelvényben CIVILIZATION felirat olvasható. A szelvény alsó ívén CAQUÉ. F. jelzés.

Hátlapján tízsoros angol nyelvű felirat: IN THE YEAR 1854 / DURING THE REIGN OF THE QUEEN / VICTORIA / AND THAT OF / NAPOLÉON III / GREAT BRITAIN / AND / FRANCE / JOINED TOGETHER IN ORDER TO INSURE / THE PEACE OF THE WORLD. Az alsó íven OBERT ÉDITEUR jelzés, a szövegtől jobbra tussal írott 25 094 szám látható.

Pereme sima.

Anyaga: ón

Átmérője: 50,7 mm

Leltári száma: 1355/É (M. kir. leltári szám: 25 094).

A francia kiadású érem a 4. tétel alatt található bronzérem angol változata. Bár attól mind méretében, mind anyagában eltér, s az előlap alakjai is más sorrendben állnak, a

A török-brit-francia szövetség emlékérme

[54] HL Hadimúzeum 1927. 1313/927.

tárgy feliratai jelentésükben megegyeznek a francia szöveggel, s mert a tervező (Caqué) ugyanaz, a kivitel is azonos.

1927 novemberében került a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum numizmatikai gyűjteményébe. Fejér József éremkereskedőtől (l. az 5. tételt) vásárolták 20 pengőért. Anyagára nézve a korabeli jegyzékben „Ezüst?" kitétel szerepel.[55] A IX. teremben, a 257. tárló 1. rekeszében helyezték el.

Az érem az amsterdami Schulman aukciósház 1913 októberi árverési katalógusában a 808. sorszám alatt szerepel.[56]

8. A párizsi béke emlékérme

Előlap: lebegő angyal jobbjával pálmaágat nyújt az ülő Ausztriának, aki pajzsot és kardot támaszt a földre. A pajzson hét sorban a békét megkötő államok neve németül: OESTERR. / FRANKR. / RUSSLAND / ENGLAND / PREUSS. / SARDIN. / TÜRK. Az angyal bal kezével vesszőnyalábot tart. Fent félkörívben kétsoros német felirat: BEWAHRE DEINEN FRIEDEN DURCH IHN ERBLÜHET / SEGEN UND GLÜCK, lent a szelvényben SEBALD F. DRENTWETT jelzés.

Hátlap: az óramutató járásával megegyezően elhelyezett domború, kör alakú osztrák, francia, török, szardíniai, porosz, brit és orosz címerpajzsokat növényi díszek ölelik körbe, középen 1856 évszám, lent ED. jelzés olvasható.

Pereme sima.

Anyaga: ón

Átmérője: 40,8 mm

Leltári száma: 2875/É.

A krími háborút lezáró párizsi békét 1856. március 30-án kötötte meg III. Napóleon francia császár, Viktória brit királynő, II. Viktor Emánuel szardíniai király, Abdul Medzsid török szultán, II. Sándor orosz cár, I. Ferenc József osztrák császár és IV. Frigyes Vilmos porosz király. A békekötés emlékét örökíti meg Martin Sebald érme, amely Ausztria számára a felvirágzás lehetőségeként értékeli a békét.

Az érem 1945 előtt került a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum gyűjteményébe, származásáról azonban nem rendelkezünk ismeretekkel. Az amsterdami Schulman aukciósház 1913 októberi árverési katalógusában a 816. sorszám alatt szerepel.[57]

II. Kitüntetések

9. Brit Krími Háború Emlékérem (Crimean War Medal)[58]

Előlap: VICTORIA REGINA köriratban a királynő balra néző profilja, peremében W. WYON. R A jelzés, lent 1854 évszám.

Hátlap: lebegő, szárnyas nőalak jobb kezével koszorút helyez egy római katona fejére. A harcos jobbjában rövid kardot, baljában kerek pajzsot tart, amelyen oroszlán látható. A nőalak bal kezében pálmaág van. Balra CRIMEA felirat, jobbra lent a perem mentén B. WYON SC. jelzés olvasható. A jobb alsó részre tussal a 20 013 számot írták.

[55] HL Hadimúzeum 1927. 614/I-II/927.
[56] Pax in Nummis 196. o.
[57] Pax in Nummis 198-199. o.
[58] A tárgy színes képét és leírását közli *Makai Ágnes – Héri Vera*: Kitüntetések. Budapest, 1990. 89., 202. o.

Pereme sima. Függesztő eleme növényi díszes. Szalagja kétoldalt sárga sávval szegélyezett halványkék selyem. Három – makkos tölgyfalevelet formázó – ezüst pántjának felirata fentről lefelé: SEBASTOPOL, TRAKTIR, MALAKOFF.

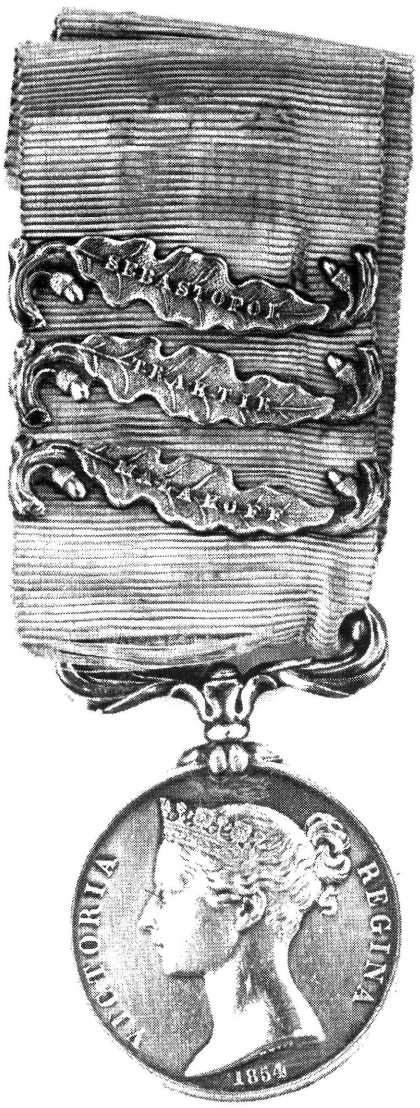
Anyaga: ezüst

Átmérője: 36 mm

Leltári száma: 9011/É (M. kir. leltári szám: 20 013).

Az érem minden valószínűség szerint egy Szevasztopol ostromában részt vett francia katona tulajdona volt, amire a Nagy-Britanniában nem rendszeresített TRAKTIR és MALAKOFF pántok mellett az is utal, hogy peremébe nem vésték be viselője nevét és azonosító adatait.[59]

A tárgyat a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum 1926-ban vásárolta Edmund Rappaport törvényszéki és közszolgálati pénz- és éremszakértőtől (*Gerichtlich beeidigter und öffentlich ausgestellter Sachverständiger für Münzen und Medaillen*, Berlin W35 Derfflingerstrasse 2.) 28 márkáért. Rappaport cége vétellel, eladással, becsléssel és árveréssel foglalkozott.[60] A múzeumi törzslapon vitézségi éremként meghatározott, 20 013 leltári számú darabot a IX. teremben, a 257. tárló 1. rekeszében helyezték el a kiállítás rendezői.

Brit Krími Háború Emlékérem

[59] A Krími Háború Emlékérméről bővebben l. a főszöveget.
[60] HL Hadimúzeum 1926. 628/926.

10. A török Dicsőség Rend Érdemérmének[61] *(Nişan-ı İftihar Madalyası) ezüst fokozata*

Előlap: gömbsor-szegélyes körben Abdul Medzsid török szultán tughrája, alatta 1270 [1854] évszám. A kör hátterében kétoldalt zászlók, fent babérágak, balra néző félhold és hatágú prizmás csillag. Fent fúrt lyuk.

Hátlap: tizenkét ágú prizmás csillag középrészén hatágú prizmás csillag, alatta díszes, ívelt szalagon török „Nişan-ı İftihar" felirat. A szalagot kétoldalt és lent hatágú csillagok keretezik, alul két növényi ág húzódik.

Pereme sima. Zöldszegélyű vörös szalagon adományozták.

Anyaga: ezüst

Átmérője: 31,8 mm

Leltári száma: 10358/É.

A tárgy 1969-ben vétel útján került az Országos Hadtörténeti Múzeumba 80 forintért.

A török Dicsőség Rend Érdemérme

11. Török kitüntetésszalag

Kétoldalt zöld sávval szegélyezett vörös selyemszalag. Felső részén fekvő ovális alakú, ezüstszínű, díszes fémpánt, hátán két függőleges szúrótűvel. Alsó részén díszes függesztő elem, középen lyukkal.

Anyag: selyem, ezüst

Magassága: 46 mm

Szélessége: 29 mm

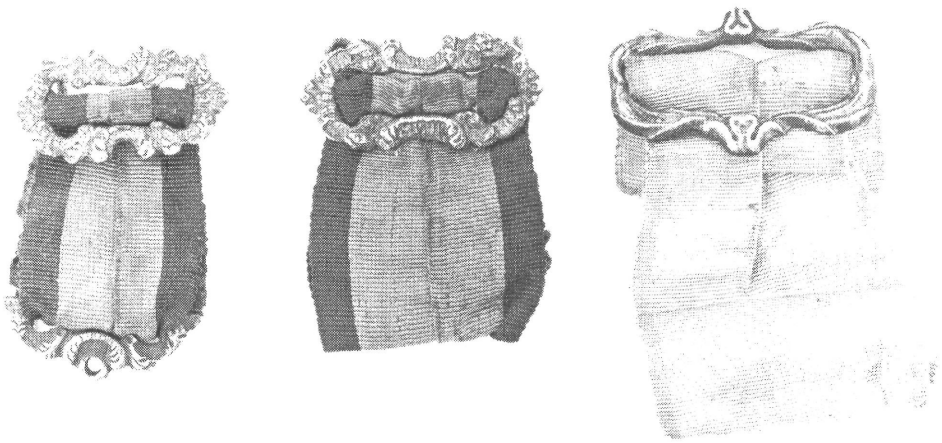
Leltári száma: 10428/É.

Bíró (1848-ig Richter) Ignác (1826 Tokaj – 1890 Tarcal) tulajdona volt. Bíró 1844-től császári-királyi katonaként szolgált, majd az 1848–1849-es szabadságharc tisztje volt (1848. szeptember 1-től honvédhadnagy, december 1-től az 50. honvédzászlóalj százados, december 29-én a móri csatában sebesülten fogságba esett). A szabadságharc végéig Königgrätzben tartották fogva, 1850-ben emigrált és belépett a török hadseregbe, ahol végül őrnagyi rangra emelkedett. 1870-ben hazatért, s a magyar királyi honvédségben 1877-ben őrnagyi, 1882-ben pedig alezredesi rendfokozatot kapott. 1886-ban ezredesként nyugalmazták.[62] A török hadsereg katonájaként részt vett a krími háború-

[61] A Dicsőség Rend Érdemérméről bővebben l. a főszöveget.

[62] *Bona Gábor*: Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. 120. o.

ban. Hagyatékának numizmatikai vonatkozású része 1969-ben a Hadtörténeti Intézet Levéltári alosztályától került a múzeum gyűjteményébe.[63] Bíró levéltári anyagában három török kitüntetési okirat is található, amelyek közül kettőre Vámbéry Ármin turkológus saját kezűleg írta rá a bennük foglaltak tömör fordítását. Ezek szerint az egyik okmány „Omar Szabri (Biró Ignácz) a rumelia hadtest masodik zaszloaljban szolgálo tisztnek a bátorsági érem adományozását tartalmazza." Az iraton német nyelvű kivonat is olvasható, amely a kitüntetést az orosz hadjárat vitézségi érmeként határozza meg.[64] A másik Vámbéry fordítás „Omer aga al őrnagynak a vitézségi érem" adományozásáról számol be, míg a német nyelvű megjegyzés az 1862-1863-as montenegrói hadjárat vitézségi érmét említi.[65] A korabeli török érdemérmek közül a „bátorsági", illetve a „vitézségi" érem kitétel legnagyobb bizonyossággal a Dicsőség Rend Érdemérmére[66] vonatkoztatható. Lehetséges tehát, hogy a hagyaték két török kitüntetésszalagja közül az egyiken a magyar tiszt krími háborús szolgálataiért adományozott Dicsőség Rend Érdemérme függött. Mivel a korszak számos török kitüntetésének egyforma – zöld szegélyű vörös – szalagja volt, az adott körülmények között nem lehet megállapítani, hogy a két selyemszalag közül melyiken milyen érem függött. A tárgycsoport harmadik tagjáról már többet állapíthatunk meg. Bár az érem ez esetben is hiányzik, a szalagról felismerhető, hogy a kitüntetés a brit Krími Háború Emlékérme, sőt, szép példáját kapjuk ez által a külföldi érdemjelek török viselési módjának is.

Bíró Ignác kitüntetésszalagjai

12. Török kitüntetésszalag

Kétoldalt zöld sávval szegélyezett vörös selyemszalag. Felső részén fekvő ovális alakú, ezüst színű, díszes fémpánt, hátán két függőleges szúrótűvel. Függesztő eleme hiányzik.

[63] Országos Hadtörténeti Múzeum Növedéki Napló III. 25 334. folyószám.
[64] HL Personalia 5/c. Bíró Ignác iratai. 18. o.
[65] Uo. 20. o.
[66] Bővebben l. a főszöveget.

Anyaga: selyem, ezüst
Magassága: 41 mm
Szélessége: 33 mm
Leltári száma: 10 429/É.
Bíró Ignác (1826–1890) tulajdona volt. (L. a 11. tételt.)

13. Brit Krími Háború Emlékérem szalagja
Kétoldalt sárga sávval szegélyezett halványkék selyemszalag. Felső részén fekvő ovális alakú, ezüst színű, növényi díszes fémpánt, hátán két szúrótű helye. Függesztő eleme hiányzik.
Anyaga: selyem, ezüst
Magassága: 63 mm
Szélessége: 37 mm
Leltári száma: 10 430/É
Bíró Ignác (1826–1890) tulajdona volt. (L. a 11. tételt.)

14. Orosz „Az 1853–1856. évi háború emlékére" Érem (Медаля „В память войны 1853-1856 гг.")
Előlap: I. Miklós és II. Sándor cár egymásba fonódó, koronás névjele, fent a háttérben sugárzó háromszögbe foglalt szem („Isten szeme"), alul a perem mentén 1853-1854–1855–1856-os évszámok. Lapos, kerek füllel.
Hátlapján ötsoros orosz nyelvű felirat: НА ТЯ / ГОСПОДИ / УПОВАХОМЪ, ДА / НЕ ПОСТЫДИМСЯ / ВО ВЕКИ.
Pereme sima. Négy különböző szalagon adományozták.[67]
Anyaga: sárgaréz
Átmérője: 28 mm
Leltári száma: 2003.169.1. (M. kir. leltári szám: 31 007/8).
Az érem hátoldalán olvasható felirat („Tebenned bízunk Uram, soha ne hagyd, hogy szégyent valljunk") a vesztes fél Istenbe vetett megingathatatlan hitét, illetve azt volt hivatott kifejezni, hogy a vereség ellenére a hősies küzdelem dicsőséget hozott a küzdelem résztvevői számára.
A kitüntetést – több orosz éremmel együtt (l. a 15. tételt) – 1928 októberében Nagy András alezredes feleségétől vásárolta a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum. Ezeket azonos leltári számon (31 007) vették nyilvántartásba, az egyes érmeknek csupán a sorszámuk változik. Jelen kitüntetés a 31 007/8 leltári számot kapta.

15. Orosz „Az 1853–1856. évi háború emlékére" Érem (Медаля „В память войны 1853-1856 гг.")
Elő- és hátlapja megegyezik a 14. sz. alatt leírt éremével.
Pereme sima. Négy különböző szalagon adományozták.
Anyaga: bronz
Átmérője: 28,6 mm
Leltári száma: 2003.170.1. (M. kir. leltári szám: 31 007/9).

[67] L. a főszöveget.

Orosz „Az 1853-1856. évi háború emlékére" Érem elő- és hátlapja

A 14. sz. alatt ismertetett érem bronz változata. Sárgarézen és bronzon kívül – miniatűr változatát – aranyból is készítették.[68]

Az érmet 1928 októberében Nagy András alezredes feleségétől vásárolta a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum, leltári száma 31 007/9 volt.

A M. kir. Hadtörténelmi Múzeum éremtárának gyarapodása az 1920-as évek második felében a bemutatott tárgyi anyag tükrében

A fentiekben ismertetett emlékérmek és kitüntetések túlnyomó része 1926 és 1930 között, vásárlás útján került a Numizmatikai Gyűjteménybe. Az üzletek egy részét a múzeum magánemberekkel kötötte, más részét kimondottan érmek, kitüntetések értékesítésére szakosodott cégekkel, kereskedőkkel. Nem elhanyagolandó szempont, hogy a kereskedők között több külföldi partner is megtalálható. A bemutatott berlini kapcsolatokon kívül például a bécsi Wilhelm Trinks pénz- és éremkereskedő cége (Münzen- und Medaillen-Handlung Wilhelm Trinks, Wien I. Lugeck 7.) is ezek közé tartozott.[69]

Éppen a krími háború éremanyaga kapcsán érzékelhető jól a múzeumi szakemberek azon törekvése, amely a nemzetközileg jelentős hadtörténeti vonatkozású események emlékanyagának minél teljesebb körű begyűjtésére irányult. A krími háborúban ugyan több magyar emigráns is részt vett, a fent ismertetett anyag beszerzése azonban az ő szerepükön túlmutató gyarapítási koncepciónak köszönhető. Hasonlóképpen figyelemre méltó, hogy – például – a krími háborút vívó mindkét fél államainak emlékanyagát fontosnak tartották biztosítani a közgyűjtemény és az utókor számára. A gyűjtemény-gyarapítás e vékony szelete kapcsán is megállapítható tehát, hogy intézményünkben már a megalakulást követő időszakban jól átgondolt szerzeményezési politika alapján folytatták a vásárlásokat.

[68] *Шевелева*, 72. o.
[69] HL Hadimúzeum 1929. 210/929.

A történelmi események szomorú következménye, hogy a második világháború viszontagságait a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum gyűjteményei sem vészelték át jelentős kár nélkül. Ha csak a krími háború itt bemutatott numizmatikai emlékeit vesszük számba, akkor is látható, hogy 11 meglévő tárgyra 2 olyan jut, amelyet ma már nem vehetünk kézbe. Ez több mint 15%-os veszteség. Ennek ellensúlyozásaként, pozitívumként említhetjük, hogy a jelenleg is a gyűjteményben őrzött darabok komoly történeti és művészi értékkel bírnak, s koruknak megfelelő, sőt esetenként – a közgyűjteményi tárolásnak köszönhetően – annál jobb állapotban vannak. Ezt támasztják alá az amsterdami Schulman aukciósház többször idézett 1913 októberi árverési katalógusának utalásai, amelyek némelyik darabot már 90 évvel ezelőtt is ritkaságként határozták meg.[70]

Végezetül emlékezzünk meg arról az emberről – egykori kollégáról – akinek elévülhetetlen érdemei vannak abban, hogy az ismertetett műtárgyak ma a Hadtörténeti Múzeum Numizmatikai Gyűjteményében lehetnek. Dr. Karny Rezső (1876–1958) m. kir. pénzügyi számvivőségi főtanácsos, a M. kir. Hadtörténelmi Múzeum éremtárának gyűjteményvezetője önkéntes munkatársként (könyvtárrendezőként) 1924-ben kezdte hadimúzeumi pályafutását. 1925-től az Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület Számvizsgáló Bizottságának előadója, 1927-től a Hadimúzeumi Lapok segédszerkesztője, 1922-től haláláig a Magyar Numizmatikai Társulat tagja volt. Lelkiismeretes gyűjteményi munkája mellett írásai jelentek meg az 1848–1849-es szabadságharc emlékérmeiről és kitüntetéseiről, illetve az első világháború gúnyérmeiről.[71] A fent bemutatott éremanyag módszeres begyűjtése is azon elgondolás megvalósításának egyik fontos állomása volt, amelyről Karny így írt 1926-ban: „a gyűjtemény további kiegészítése és rendszeres fejlesztése egyik főcélja a múzeumnak."[72]

[70] Pax in Nummis 199., 237. o.

[71] *Bodó– Viga,* 449-450. o.; HL Legfelsőbb elhatározások I. 41. 1940. 73. doboz, 447. lap.

[72] *Karny Rezső*: A Magyar Kir. Hadtörténelmi Múzeum éremtára. *Numizmatikai Közlöny,* XXV. évf. 1926. 200. o.

RAVASZ ISTVÁN

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉDSÉG KARHATALMI ALKALMAZÁSÁNAK SZABÁLYOZÁSA A HORTHY-KORBAN

A karhatalom szükségességének korabeli megítélése

A két világháború közötti időszakban a magyar állam nagy jelentőséget tulajdonított a felforgató, vagy annak minősített tömegmozgalmak megelőzésének, illetve leverésének. A kiemelt figyelem a Tanácsköztársaságnak és az azt megelőző őszirózsás forradalomnak volt köszönhető, s tovább erősítették az 1929–1933-as gazdasági válsághoz kötődő – elsősorban baloldali szervezésű – tömegmegmozdulások, illetve az 1940-es bányászsztrájk során a szélsőjobboldal azon törekvése, hogy a gazdasági követelésekkel induló megmozdulásokat politikaivá változtassa. A korszakban ennek megfelelően mindvégig előtérben állt a karhatalom alkalmazásának kérdésköre.

*

1919 második felétől 1921 derekáig az államhatalom megszilárdítása bizonyos mértékben a Nemzeti Hadsereg és a félkatonai különítmények tevékenységének függvénye is volt. A rendszer konszolidálásának azonban alapvető feltételévé vált egyfelől a katonaság kivonása a direkt polgári rendfenntartásból, másfelől – többek között a külföldi tiltakozások és szankciók hatására – az egyre inkább önállósuló különítmények felszámolása; a túlkapások, vagyis a fehérterror megszüntetése. Horthy Miklós fővezér, majd kormányzó, noha hatalmát nem kis mértékben a paramilitáris szervezeteknek köszönhette, maga állt a folyamat élére, s 1921 végére kiiktatta azokat. A keletkezett űrt azonban a katonai vezetés igyekezett betölteni, mégpedig – a rendvédelmi testületek mintegy kiegészítéseként – a Honvédséggel (a Nemzeti Hadsereg 1922. január 1-jén vette fel a m. kir. Honvédség nevet).

Az 1930. szeptember elsejei események, az ott tapasztalt tömeg százezres nagysága, valamint az, hogy azt a Magyarországi Szociáldemokrata Párt szervezte, bizonyos értelemben megijesztették a poltikai és a katonai vezetést. Élénken élt még emlékezetükben 1919 márciusa, amikor a szervezett szociáldemokraták nélkül nem lehetett volna kikiáltani a Magyarországi Tanácsköztársaságot. Jóllehet 1930 őszén nem álltak fenn hasonló körülmények – az ország „csupán" pénzügyi, gazdasági és társadalmi válságba merült, de nem volt adott a vesztes háború utáni sokkhatás, s nem folyt az ország területeinek szomszédok általi megszállása és integrálása –, a vezetés egy része mégis attól tartott, hogy a történések már magát az államhatalmat veszélyeztetik. Ez utóbbi érzetük ugyan túlzott volt, ám a karhatalom jogi szabályzásának átalakítása mégis vélelmüket tükrözte.

Az 1940-es évet mintegy végigkísérő sztrájksorozat ugyancsak a karhatalom jogi szabályzásának átgondolására késztette a politikai és a katonai vezetést. Az április 15–17. közötti ötezres budapesti építősztrájk egyik következménye május 10-én a katonai pa-

HK 117. (2004) 1. 269–283.

rancsnokok – ún. hadiüzemi megbízottak – kinevezése volt a hadiüzemmé minősített gazdasági egységekhez. Ezt az 1939:II. törvénycikk, a honvédelmi törvény 107. §-a tette lehetővé, s az intézkedés előkészítése már 1939. szeptembere óta folyamatban volt.[1]

A textilmunkások június végén kirobbant egyhetes munkabeszüntetése érzékenyen érintette az államhatalmat, hiszen azzal egyidejűleg folyt a felvonulás a román határra, amikor is 1918 óta első ízben fordult elő, hogy a m. kir. Honvédség egészét mozgósították. A rögtönítélő bíráskodás – korabeli közkeletű nevén a statárium – augusztus 9-i kiterjesztése a honvédelem érdekeit sértő cselekményekre tette többek között lehetővé, hogy az október 7-én a salgótarjáni szénmedencében kirobbant, s harmincezressé duzzadt bányászsztrájk letörésére, mint karhatalmat, a m. kir. Honvédséget is bevetették. Megjegyzendő azonban, hogy a politikai vezetés ebben az esetben elsősorban a szélsőjobboldal ellen lépett fel, ugyanis az akció hátterében a nyilasmozgalom állt. A kormányzat és a kormányzó az ország német szövetségi rendszerben elfoglalt fegyveres semlegességi státusztát féltette – többek között – a szélsőjobboldal térnyerésétől. A fellépés alapját a tárgyalandó karhatalmi szabályozókon túl az 1938:XVI. törvénycikk adta, amelynek 5. §-a az állami és társadalmi rend védelméről szóló 1921:III. törvénycikk hatálya alá sorolta azon mozgalmakat és szervezkedéseket is, amelyek „[...] a jogrend törvényellenes úton való megváltoztatásának veszélyét rejti magában."[2]

A Honvédség felhasználása karhatalmi feladatok ellátására – ezzel együtt – mindvégig másodlagos volt, bár sor került konkrét akciókra is, mint az 1923–1924-es bányász- és mozdonyvezetői sztrájk letörésekor, az 1930. szeptember elsejei megmozdulás idején, az 1935. évi választások során, vagy az 1940-es bányászsztrájk alkalmával. A karhatalmi feladatok végrehajtására elsődlegesen az úgynevezett rendészeti alakulatokat készítették fel, a Honvédséget azok kiegészítésére alkalmazták.[3] A rendészeti alakulatok körét a két világháború között a Belügyminisztériumhoz tartozó Állami Rendőrség, a részben oda utalt Csendőrség és Folyamőrség, a Pénzügyminisztérium felügyelete alatt álló Vámőrség és Pénzügyőrség, továbbá a regionális és helyi közigazgatási hatóságoknak alárendelt Fogházőrség, Erdőőrség és Mezei Őrség alkotta.[4] Az esetek többségében e testületek fellépése elégségesnek bizonyult.

A kiküldött katonai karhatalmi kötelék parancsnoka mellérendelő viszonyba került az adott feladat végrehajtásába már bevont rendvédelmi alakulatok parancsnokaival.[5] Az azokkal való keveredést az utasítások kifejezetten tiltották, sőt még azt is meghatározták, hogy katonák nem használhatók fel rendészeti jellegű tevékenységek, tehát kifejezetten rendőri-csendőri intézkedések megtételére. Engedményt egyetlen esetben, a háborús hátország körülményeit és lehetőségeit figyelembe véve tettek: szükség esetén a katonai karhatalmi alakulatból kikülönített kisebb csoport parancsnokságát átvehette megfelelő rendfokozattal bíró csendőr, de ez a kitétel rendőrökre és más rendészeti testületekhez

[1] Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs. (Szerk. *Sipos Péter – Ravasz István*) Budapest, 1997. 2. kiadás) 147–148. o.

[2] *Sipos Péter:* A Horthy-kormányzat a szélsőjobb ellen. *História*, 1995/9–10.) 4. o.

[3] Ideiglenes utasítás a karhatalmi szolgálat ellátására a m. kir. honvédség számára (HM 1922; Hadtudományi Könyvtár [HTK] Sz 1473-1; [IU]) I/1. §; Szabályzat (A-15) a karhatalmi szolgálat ellátására a m. kir. honvédség számára (HM 1923; HTK Sz 374-3; [A-15/1923]) I/1. §, 6. §; Szabályzat (A-15) a karhatalmi szolgálat ellátására a m. kir. honvédség számára (HM 1942; HTK Sz 373-3; [A-15/1942]) 1. §.

[4] A-15/1923 Bevezetés.

[5] A-15/1923 II/6. §.

tartozó tisztekre már nem vonatkozott. Igaz, a m. kir. Csendőrség egyszerre volt rendvédelmi testület és katonai fegyelem alatt álló alakulat.[6]

Katonai karhatalom igénybevétele

A Honvédség karhatalmi igénybevételének eseteit két csoportba sorolták. Az elsőbe tartozott minden olyan igénybevétel, amit előre lehetett látni, illetve tervezni. Ide tartozott a választások lebonyolításának biztosítása, az árvíz és elemi csapások elleni védelem (amire konkrétan kidolgozott tervekkel rendelkezett a Honvéd Vezérkar vagy a rejtés időszakában az annak megfelelő szerv), de ide sorolták az olyan tömegmegmozdulásokat is, amelyek kifejlődését előre lehetett látni.[7] A második csoportba a váratlanul bekövetkező, szigorúan csak társadalmi jellegű események tartoztak.[8]

Mindkét esetben szükség volt a polgári közigazgatás igényének benyújtására. Amennyiben elegendő idő állt rendelkezésre, akkor annak írásban kellett történnie. A kérvény a várost/járást, vármegyét megjárva került a belügyminiszterhez, aki átadta azt a honvédelmi miniszternek, az a Honvédség Főparancsnokságnak, illetve Honvéd Vezérkarnak, ahonnan aztán az intézkedés a katonai területi parancsnokságokon keresztül jutott el az érintett csapatokig.[9] (Az 1920-as és 1930-as békeévekben a Honvédség Főparancsnoksága, annak megszűnte után háború idején a Honvéd Vezérkar volt a tényleges katonai vezető szerv. A katonai területi parancsnokságok alatt a békeévekben a vegyes-dandár-parancsnokságok, a háború alatt a hadtestparancsnokságokat is felállító honvédkerület-parancsnokságok értendők: I. Budapest, II. Székesfehérvár, III. Szombathely, IV. Pécs, V. Szeged, VI. Debrecen, VII. Miskolc; 1938-tól VIII. Kassa és 1940-től IX. Kolozsvár.)

Szükséghelyzetben az igénylést szóban (telefonon) is le lehetett adni a legközelebbi honvédségi alakulat parancsnokának, vagy ügyeletes tisztjének. Ekkor is el kellett azonban készíteni az utólagos írásos igénylést.[10] Az előre tervezhető eseményeknél – ilyenek voltak például a választások – a szabályzatok nem tették lehetővé az igénylés gyors és közvetlen módját.[11] Részletesen szabályozták azok körét, akiktől az igénylés kiindulhatott. Figyelemre méltó ebből a szempontól az 1923-ban érvénybe lépett karhatalmi szabályzat, ugyanis az abban lefektetett lista 1942-ig érvényben maradt, s akkor is csak lényegtelen, inkább bővítő jellegű módosításokat szenvedett el. Ez olyannyira részletes volt, hogy például még a múzeumigazgatókat is felsorolták benne. (A honvéd karhatalom igénybevételére jogosult személyek listája a *Függelék*ben olvasható.[12])

[6] A-15/1942 6. §.

[7] A-15/1923 I/2. §, II/5. §.

[8] A-15/1923 I/2. §, II/5. §, III/10. §; Egységes vezetés karhatalmak felett nagyobb tömegmozgalmak esetére (Hadtörténelmi Levéltár [HL] Honvédelmi Minisztérium Elnökség 1. osztály [Eln. 1.] 1930/1638; 1147/1923; [Vez-I]).

[9] A-15/1923 I/2. §, II/4. §; A-15/1942 I/2. §, 5. §; Országos karhatalmi készültségbe helyezésről és az országos karhatalmi összevonásról szóló intézkedés (HL HM Eln. 1. 1930/1938; 8578/1929; [Kh-2]) A/IV. pont; Karhatalmak kirendelése választások alkalmával (HL HM Eln. 1. 1935/1789; 107327/1935; [Kh-vál.]).

[10] A-15/1923 II/5. §; A-15/1942 2. §.

[11] Kh-vál.

[12] A-15/1923 I/2. §; A-15/1942 2. §.

Az állami és a helyi hatóságok tudták, hogy az ország mely területein nagyobb az esélye tömegmozgalmak kialakulásának, s hol kevesebb, átfogó tervek mégsem készültek. A katonai vezetés arra az álláspontra helyezkedett, hogy teljes bizonyossággal nem jelezhető előre az esetleges tömegmozgalmak kialakulásának pontos helye és területi kiterjedése, következésképpen adott, végletes esetben egy országos karhatalmi terv inkább akadályozná, mint segítené a Honvédség hatékony fellépését.

Helyi szinten más volt a helyzet, a rendészeti és a honvédalakulatok rendelkeztek helyőrségük területére érvényes karhatalmi tervekkel. Országos karhatalmi terv készítését minössze két esetre, a választások biztosítására és az árvízvédelemre írták elő az utasítások és szabályzatok.[13]

Karhatalmi alkalmazás elrendelése

Katonai karhatalom alkalmazását alapvetően a honvédkerület-parancsnok rendelhette el, hirtelen szükséghelyzet esetét kivéve a Honvédség Főparancsnokságának intézkedése alapján. A kerületparancsnok (illetve törzse) határozta meg a karhatalmi feladatba bevonandó erők nagyságát, eloszlását és feladatait. Az egyes alakulatok felé az ő írásos parancsa alapján az állomás-, illetve a helyőrségparancsnokok intézkedtek. Több kerületet érintő karhatalmi feladatokra a Honvédség Főparancsnoksága fenntartotta magának az intézkedési jogkört.[14]

Szükséghelyzetben a legközelebbi állomás- vagy helyőrségparancsnok is elrendelhette a karhatalmi készültséget, sőt adott esetben egy alakulat ügyeletes tisztje is. Az utólagos tájékoztatást azonban ezen esetekre is előírták.[15]

Honvédalakulatok karhatalmi alkalmazását semmilyen szintű polgári hatóság, vagy közigazgatási szerv nem rendelhette el. Ha a beállott szükséghelyzet elvágta őket felettes szervüktől, illetve minisztériumuktól, és a rendelkezésükre álló rendvédelmi erő kevésnek bizonyult, akkor is csupán kérhettek a legközelebbi honvédségi alakulat parancsnokától. Annak számára viszont elő volt írva a kérés teljesítése, abban az esetben, ha a történteket maga is hasonlóan veszélyesnek ítélte meg, mint az őt a beavatkozásra felkérő polgári vezető. Hasonlóan nem rendelhettek el semmit a honvédcsapatok felé a rendvédelmi alakulatok parancsnokai, még akkor sem, ha beosztásuk és rendfokozatuk egyébként arra alkalmassá tették volna őket. Például egy ezredesi rendfokozatban lévő csendőrkerület-parancsnok is csak kéréssel fordulhatott a területére eső honvédzászlóalj alezredesi parolit viselő parancsnokához.[16]

Amennyiben a polgári közigazgatási szerveket, hatóságokat működésükben megbénították, a területileg illetékes vegyesdandár-parancsnoknak, a legközelebb eső állomás- vagy helyőrségparancsnoknak (vagy azok ügyeletes tisztjének) nem csupán lehetősége, de egyben kötelessége is volt a karhatalmi beavatkozás elrendelése. Kötelesek voltak: „... saját hatáskörükben minden célravezető intézkedést megtenni, amely a mozgalom terje-

[13] IU II/9. §; A-15/1923 II/9. §; IV/21. §; A-15/1942 21. §; Kh-vál.
[14] A-15/1923 II/5. §, II/12. §; A-15/1942 5. §; Kh-2 B/1. pont.
[15] A-15/1923 II/5. §, III/18. §; A-15/1942 5. §; Karhatalmi titkos intézkedés (HL HM Eln.1. 1931/1789; 105175/1931; [Kh-4]) II/3. pont.
[16] A-15/1923 I/2. §, II/5. §; A-15/1942 5. §.

désének meggátlására és elfojtására a legalkalmasabbnak mutatkozik."[17] Természetesen a felettes katonai szerveknek a történteket és az intézkedéseket azonnal jelenteni kellett, amelyeknek viszont a polgári hatóságokat kellett tájékoztatniuk minderről. Érdekes, hogy ennek bevezetésére (szabályozására) csak a Honvédelmi Minisztérium 1931. február 3-i vezetői értekezlete után került sor.[18]

Az egyszer már kirendelt honvéd karhatalom visszavonására az a katonai parancsnok volt jogosult, aki azt kirendelte. Amennyiben a területileg illetékes polgári közigazgatási vezető nem értett egyet a honvéd karhatalom bevonásával (például korainak tartotta azt), az alakulatnak kint kellett maradnia az alkalmazási körzetben, s a belügyminiszternek, illetve a honvédelmi miniszternek kellett egyeztetnie a visszavonásról, vagy annak elhalasztásáról.[19]

Az 1931. február 3-i HM vezetői értekezlet, nem utolsósorban az 1930. szeptember 1-jei budapesti megmozdulások hatására, megvitatta és módosította a Honvédség karhatalmi alkalmazásának alapelveit. A Honvéd Vezérkar főnökének (hivatalos megnevezésében ekkor HM VI. csoportfőnök) előterjesztése alapján elfogadott módosítások lényege a felső katonai vezetés szerepének növelése volt, így az egységes vezetés bevezetését, a parancsnoklás kérdését a Honvédség főparancsnokára bízta és értelmezhetővé tette a polgári hatóságok képviselőinek alárendelését a főparancsnoknak. Sőt: de jure megvalósíthatóbbá tette egy katonai diktatúra adott esetben történő bevezetésének lehetőségét. A döntéssorozatban szokatlanul erős volt a miniszterelnök szerepe, akinek döntéseit kiemelték a minisztertanács kereteiből, noha a február–márciusi koronatanácson az államfő és a honvédelmi miniszter is a módosítások irányában ható beszédeket mondott.[20]

A karhatalom egységes vezetése

A kiküldött katonai karhatalmi alakulatot a „rangidős" polgári közigazgatási vezetőhöz utalták. Ő volt köteles gondoskodni a katonák elszállásolásáról, ellátásáról, ő tájékoztatta a katonai parancsnokot a kialakult helyzetről és az addig tett intézkedésekről. (Ez utóbbit átengedhette a már ott tevékenykedő rendvédelmi alakulatok parancsnokának.) Utasítást azonban nem adhatott katonai karhatalmi alakulatnak.[21] Választások esetén a választási elnökhöz, kisebb helységekben a szavazatszedő küldöttség elnökéhez utalták. Ez az utalás azonban nem jelentett alárendeltséget, vagy parancsadási jogot.[22]

A katonai karhatalmi alakulat parancsnoka az azt kiküldő honvédkerület parancsnoka volt. Amennyiben az alakulat tevékenységét más kerületben fejtette ki, akkor a „fogadó" kerület parancsnokának alárendeltségébe lépett.[23] Az új alárendeltség 1934-től az alakulat elindulásakor lépett életbe, azt megelőzően a menetben lévő alakulat mindig

[17] Kh-4 II/4. pont.
[18] A-15/1923 I/2. §, II/5. §; Kh-4 II/4. pont.
[19] A-15/1923 II/3. §; A-15/1942 3. §; Kh-4 II/1. pont.
[20] *Vargyai Gyula:* A hadsereg politikai funkciói Magyarországon a harmincas években. Budapest, 1983; 99–101. o.
[21] A-15/1923 II/6. §, III/18. §; A-15/1942 6. §.
[22] IU II/9. §; Kh-vál.; A-15/1942 9. §.
[23] A-15/1923 III/16. §; A-15/1942 17. §; Kh-4 II/3. pont.

annak a vegyesdandárnak az alárendeltségébe lépett, amelyiknek a területén áthaladt.[24] Más volt a helyzet a több kerületet egyidőben érintő karhatalmi intézkedések bevezetése esetén.

Az 1920-as években ilyen esetekben a Honvédség főparancsnoka kijelölt egy tábornokot, aki átvette a karhatalmi feladatokra kikülönített honvédalakulatok feletti parancsnokságot.[25] A karhatalmi parancsnok vezetésben annak a vegyesdandárnak a törzsére támaszkodott, amelynek területét a leginkább érintették a karhatalmi intézkedéseket kiváltó események. Hasonló módon oldották meg az egységes vezetést az ország egészét érintő karhatalmi intézkedések bevezetésekor, azzal a két fontos különbséggel, hogy a vezénylő tábornok a Honvédség Főparancsnoksága bázisán állította fel saját vezérkarát, illetve hogy az egységes vezetés felállítását a honvédelmi és a belügyminiszter egyeztetésének kellett megelőznie.[26]

Budapesten a karhatalom parancsnoka az 1. vegyesdandár parancsnoka volt, a városparancsnokság (egyik) végrehajtó szervként az ő alárendeltségébe lépett be a karhatalmi intézkedések bevezetésekor. Országos szintű intézkedések esetén a fővárosi 1. vegyes-dandár parancsnoka közvetlenül a karhatalmi vezénylő tábornok alárendeltségébe tartozott.[27]

1929-ben az egységes vezetés rendszerét annyiban módosították, hogy az ország egészét érintő esetekben a Honvédség Főparancsnokságának Karhatalmi Főparancsnokságot kellett felállítania, amelynek megalakulásakor a két vezető szerv szétvált egymástól.[28]

1931-ben ezt újabb módosítás követte, melynek értelmében az egységes vezetés bevezetésére, a Honvédség főparancsnokával egyetértésben és a honvédelmi miniszter hozzájárulásával, a belügyminiszternek kellett előterjesztést tennie a miniszterelnök felé. Az egységes vezetést ennek alapján a miniszterelnök rendelte el (minisztertanács elé nem volt köteles vinni a dolgot), s a honvédelmi miniszter foganatosította.[29] Ugyanekkor írták elő „...az alkotmányos kormányzás megbénításának esetére...", hogy a Karhatalmi Főparancsnoksághoz a Belügyminisztériumnak egy csendőr, egy rendőr és egy folyamőr főtisztet, a Pénzügyminisztériumnak egy főtisztviselőt, a Kereskedelmi Minisztériumnak egy vasúti és egy postai főtisztviselőt kellett delegálnia.[30]

E személyek a Karhatalmi Főparancsnokság felállításakor a Honvédség főparancsnoka által (alkalomszerűen) kinevezett vezérkari főnök vezetése alatt, a HM kiképzési osztály és a HM 1. osztály teljes állományával, a HM VI/7.ö., VI/7.k. és katonapolitikai osztály egy-egy előadójával, valamint a Katonai Főcsoportfőnökség összekötő tisztjével együtt alkották a Karhatalmi Főparancsnokság vezérkari osztályát.[31]

A budapesti 1. vegyesdandár parancsnokságához a fővárosi rendőr-főkapitányságnak és a fővárosban székelő vidéki főkapitányságnak, a Folyamőrségnek, a csendőrkerületnek és a budapesti révfőkapitányságnak kellett egy-egy főtisztet delegálnia országos

[24] Kh-2 B/4. pont; Országos karhatalmi készültségbe helyezésről és az országos karhatalmi összevonásról szóló intézkedés (HL HM Eln. 1. 1931/1789; 200013/1931; [Kh-3]).

[25] A-15/1923 III/12. §.

[26] Uo.

[27] Kh-4 III.; Az 1. vegyesdandár és a budapesti városparancsnokság karhatalmi szerep- és hatáskörének tisztázása (HL HM Eln. 1. 1930/1638; 10871/1930; [Kh-Bp]).

[28] Kh-2 A/IV. pont.

[29] Kh-4 II/1. pont.

[30] Kh-4 II/2. pont.

[31] Honvéd Főparancsnokság törzsének egységes vezetés esetén való megalakulásának újólagos szabályzása (HL HM Eln. 1. 1930/1639; 118041/1930; [Vez-3]).

karhatalmi készültség elrendelése esetén.[32] A honvédkerület-parancsnokok mellé csak a csendőrkerület-parancsnokok delegáltak egy-egy tisztet.[33]

1931-ben egészítették ki a karhatalmi vezetési rendszert egy karhatalmi hadtest-parancsnoksággal és egy karhatalmi lovashadosztály-parancsnoksággal. A hadtestparancsnokság beékelődött a Karhatalmi Főparancsnokság és a vegyesdandár-parancsnokságok közé, a hadosztály-parancsnokság a dandárparancsnokságok szintjén alakult meg. Mindkét új parancsnokság csak az országos karhatalmi készültség elrendelésekor állt fel. Beiktatásuk a karhatalmi hadrendbe nem jelentette a Honvédségtől bevont erők növelését, a karhatalmi alakulatok létszáma csupán a saját alakulatok nélküli két parancsnokság (önmagában csekély számú) állományával nőtt meg.[34]

További újdonságot jelentett 1931-ben, hogy a Karhatalmi Főparancsnokság közvetlen alárendeltségében létrehozták az országos karhatalmi készültség elrendelésekor felállítandó ún. vári karhatalmi csoportot. A Testőrség parancsnokának alárendelt csoportba az összes, a Budai Várban elhelyezett testőr, honvéd-, rendőr- és koronaőr-alakulat beletartozott. Ugyanekkor osztották a budapesti 1. vegyesdandár-parancsnok alárendeltségében maradó karhatalmi erőket két karhatalmi csoportra: budaira és pestire.[35] 1944. október 15/16-án éjszaka Lázár Károly altábornagy, a Testőrség parancsnoka többek között ezen az alapon tudott (kísérelt meg) cselekedni.

Ugyancsak 1931-ben rendelték el a katonai reáliskolák bevonását a karhatalmi rendszerbe. Tanintézetenként (az 1932/33. tanév kezdetétől) két karhatalmi századot kellett szervezni, tényleges tisztek parancsnoksága alatt, egyet a VII-VIII., egyet az V-VI. évfolyam növendékeiből. A közvetlenül a területileg illetékes vegyesdandár-parancs-noknak, szükséghelyzetben a legközelebbi állomásparancsnoknak alárendelt századokat csak a helyőrségben volt szabad alkalmazni.[36]

1931-ben, arra az esetre, ha az államhatalmi szervek tevékenysége megbénulna, kettéosztották az országot. A Dunától nyugatra eső területek ún. teljhatalmú vezérlő tábornoka a 3., a Dunától keletre eső területeké a 7. vegyesdandár parancsoka lett volna.[37] Hatalmukat az állami vezető szervek cselekvési szabadságának visszanyeréséig semmi sem korlátozta, még az esetlegesen mozgásszabadságukat megőrzött kormánybiztosokat (a Dunától nyugatra eső területeken Zala, a Dunától keletre Borsod-Abaúj-Zemplén vármegye főispánja) is feleskették (volna) a maguk hűségére.[38] A polgári hatóságok feletti intézkedési jogot az 1912:LXIII. törvénycikkre, a kivételes hatalomról szóló törvényre alapozták. Az ország területén ilyen esetben a polgári lakosság felett is a háború esetére szóló különleges büntetőjogi rendelkezések léptek (volna) életbe.[39]

Ez az eset feltételezte a Honvédség Főparancsnokságának és az általa felállítandó Karhatalmi Főparancsnokságnak cselekvésképtelenségét is. A két kerületparancsnok közül a rangidősnek kellett átvennie a legfőbb állami végrehajtó hatalmat. Szükség esetén a

[32] Kh-4 II/2. pont.
[33] Uo.
[34] Kh-4 I/5. pont.
[35] Kh-4 IV/A. pont.
[36] Reáliskolai nevelőintézetek növendékeinek karhatalmi alkalmazása (HL HM Eln. 1. 1935/3370; 117065/1931; [Kh-real]).
[37] Kh-4 IV/B. pont.
[38] Uo.
[39] Uo.

dunántúli teljhatalmú vezénylő tábornokot a 2., a dunáninnenit a 6. kerület parancsnoka helyettesítette.[40]

Ha a karhatalmi intézkedéseket kiváltó események a fővárosban odáig fajultak (volna), hogy a Budapesten állomásozó rendészeti és honvédalakulatok elfojtásukra elégtelennek bizonyulnak, akkor a vidékről felhozott karhalmat két csoportba osztották be. A 3. honvédkerület-parancsnok vezetése alatt megalakuló úgynevezett Dunántúli karhatalmi csoportnak a budai oldalt, a 7. honvédkerület-parancsnok irányításával létrejövő Dunáninneni karhatalmi csoportnak a pesti oldalt kellett előbb blokád alá vennie, majd a bekerítés teljessé válása után oda behatolnia. A budapesti karhatalmi csoport ebben az esetben (tehát ha a szükséghelyzet a fővárosra korlátozódik) megőrizte önállóságát.[41]

A honvéd karhatalom riasztási rendszere

1930-ban vezették be az ország egész területét érintő esetekre vonatkozóan a kétfokozatú karhatalmi riasztási rendszert.[42] Az úgynevezett országos karhatalmi készültség elrendelését követően 6 óra állt rendelkezésre a vezető szervek és a karhatalmi alakulatok megalakítására. Ez alatt el kellett érni a menetkészséget, amibe beleértendő volt az éleslőszer raktárakból való kihozása és felmálházása,[43] illetve az, hogy a Honvédelmi Minisztérium 7/k. osztályának elő kellett készítenie a vasutakat az esetleges csapatszállítások lebonyolítására.[44] Az országos karhatalmi készültség elrendelése után felállítandó honvéd karhatalmi alakulatok hadrendje és harcértéke e tanulmány *Függelék*ében olvasható.[45] A felállított karhatalmi erők összlétszáma nem haladhatta meg a Honvédség, az egyes csapattestek által kiküldött karhatalmi alakulatok létszáma pedig az adott csapattest békelétszámának 50 %-át.[46] Tartalékosok behívása, a tömegmozgalmaktól való félelem okán, elővigyázatból, nem szerepelt a karhatalmi utasításokban. A katonai vezetés megbízott az éppen szolgálatát teljesítő, így fegyelmezett állományban, ám tartott a szervezett szociáldemokrata munkások legénységre esetleg gyakorolt erkölcsi hatásától.

A második fokozat az országos karhatalmi összevonás volt. Csak a készültségi fokozat elérése után rendelhette el a Karhatalmi Főparancsnokság parancsnoka. Elrendelhették az összes, karhatalmi készültségbe helyezett alakulat számára, de elrendelhető volt részlegesen is. Ilyen esetben az összevonásra nem kerülő honvéd karhatalmi alakulatok készültsége továbbra is fennállt.[47]

Az összevonás elrendelését követően a kijelölt honvédségi karhatalmi alakulatoknak el kellett hagyniuk helyőrségeiket, hogy az elrendelő parancsban kijelölt körletekbe, nyilván a tömegmozgalmak által veszélyeztetettebb körzetekbe vonuljanak. 40 km tá-

[40] Kh-4 IV/C. pont.
[41] Kh-4 III., IV/A. pont; Kh-2 4. sz. melléklet.
[42] Kh-2 A/I. pont.
[43] Kh-2 A/II. pont.
[44] Kh-2 B/III. pont.
[45] Kh-2 1. sz. melléklet (helyőrségre bontva adja meg); Karhatalom kirendelésének, erejének és alkalmazásának szabályozása (HL HM Eln. 1. 1935/3370; 5500/1932; [Kh-7]) 1. sz. melléklet; Karhatalmi intézkedések helyesbítése (HL HM Eln. 1. 1935/3370; 5840/1932; [Kh-9]); Ezek a struktúrát és a harcértéket a 31. jegyzettel jelzett két vezető szerv beiktatásának megfelelően, csekély mértékben módosították.
[46] Kh-2 A/III. pont.
[47] Kh-2 B., B/I. pont.

volságig gyalog, 60 km-ig lovon hajtották végre a menetet, azon felül vasúti szállítással.[48] Megalakítottak egy gépkocsioszlopot is a karhatalmi erők, illetve azok utánpótlásának szállítására.[49] A belügyminiszter és a honvédelmi miniszter egyeztetését követően a Karhatalmi Főparancsnokság elrendelhette rendvédelmi alakulatok részvételét is az országos karhatalmi összevonásban. Ezen esetben az érintett, elsősorban csendőr-, Budapesten rendőralakulat a honvéd karhatalmi parancsnok alárendeltségébe lépett. Így került pl. a fővárosi rendőr karhatalom (karhatalmi őrzászlóalj, azon belül lovasszázad, páncélgépjárműves század 10 Ansaldoval és 2 Csabával) az 1. vegyesdandár-parancsnok alárendeltségébe.[50] 1934-ben a Határőrséget kivonták a karhatalmi feladatokra igénybe vehető alakulatok köréből.[51]

Az országos karhatalmi készültség elrendelésekor az esetleg kihelyezésen, gyakorlaton lévő alakulatoknak vissza kellett térniük helyőrségükbe, de előbb (a 6 órás időhatáron belül) meg kellett alakítaniuk karhatalmi csoportjaikat. A vezényelteket és szabadságoltakat vissza kellett rendelni. A tanfolyamok hallgatóinak szintén vissza kellett térniük csapattestükhöz, a vezérkari tanfolyamot is beleértve. A készültség e három eleme azonban nem volt automatikus, végrehajtásukat külön rendelték el, a készültség bevezetésével egyidőben.[52] 1931-től ezt az esetet karhatalmi állományfelemelésnek nevezték.[53]

Karhatalmi intézkedések bevezetésekor az érintett körzetekben külön rádióhálót kellett kiépíteni, aminek 6 órán belüli működőképességéért az adott területen fellépő karhatalmi parancsnokok feleltek. Országos kiterjedés esetén a híradási rendszer létrehozásába bevonhatóak voltak a polgári távközlési hálózatok is. Az így kiépített hálózatnak azonban függetlennek kellett maradni a Belügyminisztérium híradó rendszereitől. A karhatalmi hírközlő csatornákon csak rejtjelzett üzeneteket volt szabad továbbítani.[54]

1930-ban, évente két alkalommal, karhatalmi gyakorlat megtartását is előírták. A gyakorlatokat az elkövetkező években végrehajtották ugyan, de általában nem országosan, hanem 1–1 honvédkerületre korlátozottan, s a gyakorlatok során legtöbbször csak az első, tehát a készültségi szintet kellett elérni.[55]

A katonai vezetés az 1918–1919-es tapasztalatok alapján nem zárta ki a lehetőségét annak, hogy a tömegmozgalmak átterjednek a Honvédség legénységi állományára. Ezt megelőzendő kidolgozták az ún. előkészítő rendelkezéseket, amelyek a katonai fegyelem megerősítését célozták. Ez az intézkedés-csomag két súlyossági fokozatra csoportosított rendelkezésekből állt. Az enyhébb esetekre vonatkozóan tartalmazta a politika bármely megnyilvánulásának fokozottabb távoltartását a katonáktól, a sajtó- és a levélcenzúra, illetve a belépés szigorítását a honvédségi objektumokban, a katonák és a polgári lakosság érintkezésének korlátozását, a legénységi állomány ellátásának javítását, a tisztek közelebb-telepítését, szükség esetén bevonását lakásukról, az őrzés-védelem megerősítését, adott esetben az együtt-tartás elrendelését.[56]

[48] Kh-2 B/II. pont.
[49] Kh-2 1. sz. melléklet.
[50] Kh-2; Kh-4 II/1. pont.
[51] Kh-3.
[52] Kh-2 A/IV. pont.
[53] Karhatalmi nyílt intézkedés (HL HM Eln. 1. 1931/1789; 3370/1931; [Kh-5]).
[54] Kh-2 A/VI. pont; Kh-4 I/5. pont.
[55] Kh-2 D. pont.
[56] A-15/1923 III/10. S (3), (5), (6); A-15/1942 11. §.

Az előkészítő rendelkezések között volt súlyosabb helyzetek kialakulásakor a helyőrség megerősítése, a portyázás bevezetése, egyes helyőrségen kívüli (de ahhoz közeli) objektumok védelmének megszervezése, a lakosság csoportosulásának megakadályozása, sőt tüzér és/vagy aknavető alakulatok kiküldése, „... lázadó helységrészek rajtaütésszerű lövetése". Ez már közelített a katonai diktatúra fentebb vázolt bevezetésének elvi lehetőségeihez.[57] Ugyancsak az előkészítő intézkedések szabályozták az úgynevezett lakossági hirdetmények tartalmát és kifüggesztésének eseteit.[58]

A karhatalmi feladatok végrehajtása

A karhatalmi feladatok végrehajtásának tanulmányozásakor a katonai karhatalom fogalmából kell kiindulni. Ezt 1922-ben fogalmazták meg első ízben, s lényegét tekintve egészen 1945-ig nem változtattak rajta: „Az államhatalomnak, valamint az állami és társadalmi rendnek és a közbiztonságnak fenntartása vagy helyreállítása, továbbá a törvények végrehajtásáról való gondoskodás a közigazgatási (rendőri) hatóságok feladata. [...] végrehajtására a csendőrség és egyéb fegyveres testületek és közegek állnak rendelkezésükre. [...] ha katonai karhatalmi erők igénybevétele feltétlenül szükséges, akkor vehetők csak igénybe karhatalmi szolgálatra a honvédség csapatai [...]"[59] Az 1942-es fogalom, bár másként hangzott, inkább pontosította a katonai karhatalom meghatározását, de nem értelmezte újra a karhatalom általános definícióját.[60]

Az, hogy a Honvédség a korszakban mindvégig másodlagos szerepet játszott a karhatalom tekintetében, e fenti meghatározásból következett. A konkrét cselekvések szintjén ez a másodlagosság azt jelentette, hogy a Honvédségtől kiküldött karhatalmi alakulatok igyekeztek a háttérben maradni, s puszta jelenlétükkel nyomatékot adni a rendészeti erőknek karhatalmi feladataik végrehajtásában. E háttérben maradást szinte szó szerint írták elő: a Honvédségnek „[...] közvetlenül résztvennie sohasem szabad [...]" a karhatalmi jellegű tevékenységekben. Jelenlétével „[...] a közhatóságokat illetve ezek közegeit oltalmazza és rendelkezéseiknek a szükséges nyomatékot megadja [...]"[61] „[...] a rend és a közbiztonság fenntartására irányuló rendelkezésekhez a szükséges erőhatalmat zárt fellépéssel szolgáltassa."[62]

Abban az esetben azonban, ha az események elfajulása odáig vezetett, hogy a honvéd karhatalomnak magának kellett beavatkoznia, igen kemény szabályok léptek életbe. Lényegük, egyben céljuk az volt, hogy a katonák fellépése eldöntsön, lezárjon, ad absurdum véglegesen letörjön mindent. A követendő módszert pontosan meghatározták: „Erély, mely ha kell, a kíméletlenségig fokozható, mindig célba vezet [...]", hiszen „[...] a habozás és a felelősségtől való félelem a kudarc forrása."[63] Az ennélfogva eleve erélyes fellépés közben „[...] semmi szín alatt sem szabad egyezmény kötni, vagy bármily alkudozásba bocsátkozni."[64] S hogy az erélyesség jellegét illetően minden parancsnok ugyanazt értse,

[57] A-15/1923 III/10. § (1), (2), (4); A-15/1942 11. §.
[58] A-15/1923 III/10. § (7); A-15/1942 11. §.
[59] IU I/1. §.
[60] A-15/1942 Bevezetés.
[61] A-15/1942 6. §.
[62] A-15/1942 9. §.
[63] A-15/1923 II/6. §; A-15/1942 6. §.
[64] A-15/1923 II/7. §.

mint az utasítások és szabályzatok megalkotói, leszögezték: „[...] sohasem szabad vak töltényekkel vagy a levegőbe felfelé lőni."[65] Ez utóbbihoz annyit azért hozzá kell tenni, hogy a honvéd karhatalom fellépését már meg kellett hogy előzze a rendészeti karhatalomé, tehát szó sem volt a tömegre figyelmeztetés nélkül leadott azonnali sortüzekről.

Annál inkább sem, mert – a mai előírásokhoz hasonlóan – a karhatalmi fegyverhasználatot többszöri felszólításnak kellett megelőznie. Attól függetlenül, hogy előzőleg a rendészeti karhatalom használt-e fegyvert, a katonai parancsnoknak háromszor fel kellett szólítania a tömeget cselekménye abbahagyására, majd ennek eredménytelensége esetén háromszor el kellett fújni a „Tüzelj!" kürtjelet, illetve kürt hiányában három világító jelzőrakétát kellett fellőni, csak ezt követhette a fegyverhasználat. Az viszont azonnal emberre irányozva.[66]

Az erélyesség, sőt kíméletlenség követelményét az a szemlélet magyarázza, ami a szabályzók között szintén lefektetésre került: „[...] a fegyveres erő becsületének megóvását minden körülmények között biztosítsa [...]" az adott karhatalmi csoport fellépése.[67]

Nem érdektelen megjegyezni, hogy a fenti felszólítást az összes vonatkozó utasítás és szabályzat értelmében a tömeg nagyobb részét alkotó etnikum anyanyelvén volt kötelező megtenni.[68] Más kérdés, hogy a gyakorlatban ez a megkötés, kellő nyelvismeret hiányában, minden esetben érvényesülhetett volna-e. Mindenesetre ezt a szabályt 1945-ig nem vonták vissza, ami az 1942 elején a Délvidéken történtek ismeretében különös helyzeteket teremtett.

Több utasításban foglalkoztak azzal, hogy a megalakult honvéd karhatalmi csoportokat milyen sorrendben vessék be. 1931-től bevonták a karhatalmi feladatokra felriasztható csapatok körébe (az akkor még rejtett) repülőalakulatokat.[69] 1934-ben aztán véglegesen szabályozták a fegyvernemek bevetési sorrendjét. Ha elérhető távolságban volt, a páncélgépjárműves osztagot kellett elsőként bevetni. Ezt követte a gyalogság, majd a kerékpárosok, a tüzérség, a lovasság, végül a műszakiak következtek.[70] A repülők a Karhatalmi Főparancsnokság tartalékaként voltak alkalmazhatók.[71] Kizárták viszont a karhatalmi célokra alkalmazható alakulatok köréből a légvédelmi tüzérséget.[72]

Az 1942-ben kiadott karhatalmi szabályzat bővítette a karhatalmi feladatok körét. Kifejezetten a Csendőrség és a honvéd karhatalom feladatává tette a termelés folyamatosságának fenntartását a hadiüzemekben és az ún. előkészületre kötelezett üzemekben, illetve a közlekedés zavartalanságának biztosítását. Ez sokkal összetettebb feladatot rótt a Csendőrségre és a Honvédségre, mint korábban egy esetleges sztrájk felszámolása. Elég, ha csak arra gondolunk, hogy az egyes katonai vagy csendőrparancsnokoknak ad absurdum még termelésirányítási funkciókat is gyakorolniuk kellett.[73]

A karhatalmi alakulatok ellátásáért általában a felállító alakulat parancsnoka, az őfelette álló kerületparancsnok; átirányítás esetén az alkalmazási körzet illetékes kerületparancsnoka felelt. Érdekesség, hogy éles helyzetben a karhatalmi feladatokat végrehajtó honvédszemélyeknek kiemelt élelmezés járt.[74]

[65] A-15/1923 II/7. §.
[66] IU II/7. §; A-15/1923 II/7. §; A-15/1942 7. §.
[67] A-15/1923 III/11. §.
[68] IU II/7. §; A-15/1923 II/7. §; A-15/1942 7. §.
[69] Kh-4 I/1. pont.
[70] Kh-3.
[71] Kh-4 I/1. pont.
[72] Kh-3.
[73] A-15/1942 1. §, 10. S A., B., C. pont.
[74] Kh-2 C. pont.

Egy korszakon át

A Tanácsköztársaság bukását követő időszakban a Nemzeti Hadsereg, illetve a m. kir. Honvédség karhatalmi szerepe belpolitikai szempontból igen jelentős volt. A bethleni konszolidáció előrehaladásával ez a szerepe fokozatosan csökkent, akárcsak az állam létére veszélyt jelentő tömegmozgalmak kialakulásának esélye. A megváltozott helyzetet tükrözték az 1922–1923 során kiadott karhatalmi utasítások és szabályzatok, illetve az 1923. április 27-i minisztertanácsi ülés, amelynek egyik napirendi pontja „Az ország belső rendjének hatályosabb védelme" volt.[75]

Az 1929–1933-as gazdasági világválság nyomán kirobbant megmozdulások arra késztették az állami és a katonai vezetést, hogy átgondolják és újra szabályozzák a Honvédség karhatalmi alkalmazásának rendszerét. Ennek során, elsősorban a HM 1931. február 3-i és 1932. július 1-i vezetői értekezletén, illetve az 1932. április 27-i minisztertanácsi ülésen vetődött fel (1919 óta ismét) a katonai diktatúra megteremtésének gondolata.[76] Az adott szükséghelyzetben bevezetendő katonai diktatúra célja egyértelműen belpolitikai jellegű volt: az államhatalom megvédése, illetve helyreállítása. Szükséges azonban megjegyezni, hogy a diktatúrát a bármely (tehát bal- és/vagy jobb-) oldalról kiinduló tömegmozgalmak elleni védekezés szándéka hozta (volna) létre – 1931-ben természetesen még a baloldaltól való félelem dominált. A gazdasági válság évei ugyanis nem csak a baloldali pártok és szervezetek aktivizálódását váltották ki, de ezekre az évekre esett a szélsőjobb nagyarányú térnyerése is Európában. A következő évtizedben csak pontosították-finomították a karhatalom struktúráját és alkalmazásának rendszerét.[77]

A Honvédség karhatalmi alkalmazásának újabb átfogó átdolgozására már a háború expanzív szakaszában, 1941–1942-ben került sor, ennek ellenére a módosítások megfogalmazásában nem kis szerepet játszottak az 1940-es bányászsztrájk idején lezajlott karhatalmi akciósorozat tapasztalatai.[78] Bár a hadsereget az adott időszakban elsődlegesen külső funkciójának ellátása kötötte le, belső feladatai nem csökkentek. Az állami és katonai vezetés abból indult ki, hogy a háború végén, ellentétben 1918 végével, a Honvédségnek kell megőriznie az államrendet, a társadalmi viszonyokat, az országterületet, s mindazt, amit azok jelentettek. Ez a cél pedig nem tette lehetővé a Honvédség karhatalmi szerepkörének és feladatrendszerének csökkentését. Annak elemzése viszont, hogy 1944–1945-ben a magyar haderő e feladat minden áron történő megvalósítása helyett milyen sorsra jutott és miért, egy másik tanulmány keretébe tartozik.

[75] IU; A-15/1923; *Vargyai* 98. o.

[76] *Vargyai* 99–100. o.; Vez-1; Kh-2; Kh-Bp; Vez-3; Kh-3; Kh-4; Kh-5; Honvédség főparancsnokának törzse egységes vezetés esetén (HL NM Eln. 1. 1930/1638; 1155/T-1/1924; [Vez-2]); Országos karhatalmi készültségre vonatkozó rendelethez gazdászat-közigazgatási intézkedések (HL HM Eln. 1. 1930/1638; 11165/1929; [Kh-1]).

[77] Kh-7; Kh-9; Kh-vál.; Karhatalom kirendelésének, erejének és alkalmazásának szabályozása (HL HM Eln. 1. 1935/3370; 101947/1931; [Kh-6]); Karhatalmi titkos intézkedés (HL HM.Eln.1. 1935/3370; 110.500/1932; [Kh-8]); Karhatalmi intézkedések helyesbítése (HL HM Eln. 1. 1935/3370; 120563/1932; [Kh-10]); Karhatalmi titkos intézkedések helyesbítése (HL HM Eln. 1. 1935/3370; 115242/1932; [Kh-11]); Karhatalmak kirendelésének, erejének és alkalmazásának szabályozása (HL HM Eln. 1. 1935/3370; 108000/1934; [Kh-12]); Karhatalomról szóló 108000/HM Eln. 1./1934. sz. rendelet helyesbítése (HL HM Eln. 1. 1935/3370; 115322/1934; [Kh-13]); Karhatalomról szóló 108000/ HM Eln. 1./1934. sz. rendelet mellékleteinek helyesbítése (HL HM Eln. 1. 1935/3370; 117961/1934; [Kh-14]).

[78] A-15/1942.

FÜGGELÉK

A m. kir. Honvédség által felállítandó karhatalmi alakulatok hadrendje és harcértéke országos karhatalmi készültség elrendelése után

7 karhatalmi ezred, ezen belül
- 14 zászlóaljban 42 század; valamint
- 2 géppuskásszázad,
- 36 géppuskásszakasz,
- 14 aknavetőraj,
- 14 árkászszakasz;
- 7 karhatalmi kerékpárosszázad;

2 karhatalmi lovasezred, ezen belül
- 4 huszárosztály
- 4 géppuskásszázad, ezen belül
  - 8 honvéd
  - 8 csendőr lovasszakasz és
  - 8 géppuskásszakasz;

1 karhatalmi tüzérosztály, ezen belül
- 7 tábori,
- 5 lovas-,
- 1 tarackosüteg,
- 3 aknavető-félüteg és
- 3 légvédelmi-félüteg;

3 karhatalmi utászzászlóalj, ezen belül
- 6 utászszázad;

2 karhatalmi híradószakasz

1 karhatalmi páncélgépjárműves-szakasz;

1 karhatalmi gépkocsioszlop;

1 karhatalmi sebesültszállító-oszlop;

1 karhatalmi egészségügyi oszlop;

1 karhatalmi betegszállító-vonat;

4 karhatalmi ellátó hivatal;

6 karhatalmi élelmezési felvevő állomás

Katonai karhatalmi harcoló állomány harcértéke összesen:

tiszt: 853 fő
legénység: 16 923 fő
ló: 5279
puska: 12 200
géppuska-golyószóró: 145
löveg-aknavető: 70

Karhatalmi lőszerjavadalmazás (összesen – a katonáknak kiadva):
1942-ben változott a lőszerjavadalmazás mértéke, a / jel előtti adat az 1930-ban meghatározott, a második adat az 1942-ben megadott értéket jelzi.[79]

pisztoly: 25–25 / 25–25
puska: 140–40 / 80–40
golyószóró: 1600–1600 / 800–800
géppuska: 4500–2500 / 500–500
kézigránát: nincs / 2–2
közepes löveg: nincs / 8–0
könnyű löveg: 12–0 / 12–0
aknavető: 21–0 / 52–0
páncéltörő ágyú: nincs / 60–0
nehézpuska: nincs / 120–0

Katonai karhatalami beavatkozás igénylésére jogosultak listája:

miniszterek,
a belügyminiszter helyett az országos rendőrfőkapitány is,
országos, budapesti, kerületi rendőrfőkapitányok,
rendőrkapitányok, rendőri kirendeltségek vezetői,
csendőrparancsnokok és szolgálatban lévő csendőrök,
révfőkapitányok és kapitányok és azok kirendeltségeinek vezetői,
folyamőr parancsnokok és folyamőr hajóparancsnokok,
központi vámigazgatóság vezetője, a vámhivatalok vezetői és a vámőr szakaszparancsnokok,
főügyészségek és ügyészségek vezetői és nyomozást végző tagjai,
törvényszékek elnökei,
járásbíróságok vezetői és nyomozást vézgő bírái,
törvényszéki vizsgálóbírák,
országos fegyintézetek, kerületi börtönök, közvetítő intézetek és gyűjtőfogházak igazgatói,

[79] A-15/1942 Függelék.

főispánok,
alispánok,
polgármesterek,
főszolgabírák,
községi bírák vagy azok helyettesei együttesen a községi jegyzőkkel illetve a körjegyzőkkel,
a köz-, illetve az állategészségügyi törvény alapján kiküldött kormánybiztosok,
árvízvédelmi miniszteri biztosok,
posta- és távirdaigazgatóságok vezetői,
pénzügyigazgatóságok vezetői, pénzügyőri biztosi kerületek vezetői és a pénzügyőri előadók,
adófelügyelőségek vezetői és az adóhivatalok főnökei,
országos közintézetek igazgatói,
műgyűjtemények és múzeumok igazgatói,
állam- és magánvasutak igazgatóságainak vezetői, üzletigazgatóságainak vezetői, üzletvezetői, állomásfőnökei és osztálymérnökei,
bányakapitányságok vezetői,
dohánygyárak igazgatói,
hadiüzemek katonai megbízottjai (utóbbiak csak 1940-től).

Budapest, 2003. 482 o., ill.
3600.- Ft
ISBN 963 05 8026 8

Horváth Miklós: 1956 hadikrónikája

Az elmúlt évtizedben az 1956-os forradalom és szabadságharc történetével kapcsolatban megjelent visszaemlékezések, részmonográfiák, dokumentumkötetek és tanulmányok sokasága segítette a történtek alaposabb megismerését. Horváth Miklós alezredes, a Hadtörténeti Intézet igazgatója könyvében arra vállalkozott, hogy az eddig megjelent szakirodalom és a levéltári források felhasználásával átfogó képet nyújtson az 56-os szabadságharc fegyveres szervezeteiről és katonai eseményeiről. Feltárja és bemutatja az erőszakszervezetek karhatalmi alkalmazásának intézményrendszerét, a Magyarországon állomásozó szovjet csapatok bevetésével kapcsolatos politikai döntések megszületésének körülményeit, a forradalom leverésére indított hadműveleteit, illetve azt, hogy a magyar erőszakszervezetek – a belső karhatalom, a rendőrség, határőrség, a honvédség és a büntetés-végrehajtási intézetek – mennyiben feleltek meg a politika általános és folyamatosan változó konkrét elvárásainak. Ismerteti a felkelő-szabadságharcos és más fegyveres csoportok, később Nemzetőrség megalakulásának körülményeit, ezen csoportok általános jellemzőit, a hatalom ellen Budapesten és vidéken folytatott harcait.

E könyv segítségével az olvasó megismerkedhet a fegyveres harcok történetével, a legfontosabb politikai döntések megszületésének és megvalósulásának körülményeivel.

Akadémiai Kiadó

VISSZAEMLÉKEZÉSEK

BORUS JÓZSEF

ÚJRAINDUL A HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK (1954–1955)

Két esztendő nem nagy idő egy, a 117. évfolyamába lépett tudományos folyóirat életében. Mégis úgy vélem, nem tanulságok nélkül való ötven év távlatából felidézni a második világháború ötödik évében abbamaradt folyóirat 1954-ben történt újraindítását, majd második esztendejét.

Merem állítani, hogy ebben a két évben kisebb-nagyobb mértékben egy kicsit visszatükröződik részben a hadsereg, részben pedig a hadtörténetírás akkori állapota és létezésüknek több sajátossága.

1950 nyarának végén és őszén többen kerültünk a Honvéd, majd Hadtörténelmi Levéltárba, friss egyetemi diplomával a kezünkben. A Levéltár parancsnoka ekkor Neogrády László őrnagy volt, akit hamarosan leszereltek, és helyét Ozorai Imre ezredes vette át. Történészi vagy levéltárosi képzettsége egyiküknek sem volt. Ozorait hamarosan Vértes Imre ezredes követte, aki civilben gyógyszerész volt. A Levéltár élére a Honvédelmi Minisztérium személyügyi főcsoportfőnökének helyettese beosztásából került. Áthelyezésének okát nem közölték velünk, de a minisztérium berkeiből olyan hírt hallottunk, hogy nem tudta ellátni magas beosztását.

Vértes ezredes a Levéltár élén igyekezett megfelelni új feladatának, a beosztottakkal jóindulatúan bánt, meghallgatta a véleményüket. Sokáig ő sem maradt beosztásában, mert a szovjet példa nyomán a cionisták ellen Magyarországon is tervezett perek előkészítésének folyamatában, 1953 elején letartóztatták. Ezekből a perekből aztán Sztálin közbejött halála folytán semmi sem lett, Vértest azonban mondvacsinált ürügyekkel két évi börtönre ítélték.

Vértes letartóztatása után – amiről persze hivatalosan nem értesültünk – „a szolgálatilag távollevő parancsnok helyett" megjelöléssel hol Szimonidesz Lajos evangélikus lelkész vezérőrnagy, hol a vezérkar Szabályzatszerkesztő Csoportfőnöksége keretében létesített Hadtörténelmi osztály vezetője írták alá a parancsnoki aláírást megkövetelő ügyiratokat. Ez utóbbi, Sallai Elemér, akinek munkaszolgálatosként 1942-ben a keleti arcvonalon sikerült átmennie a szovjet csapatokhoz, Salamon Elemér néven két könyvben írta meg élményeit. Az illetékesek feltehetően ebből gondolták, hogy alkalmas lesz a Hadtörténelmi osztály vezetésére. Első találkozásunkkor, valamikor 1952-ben kérdés nélkül ekként fejtette ki célkitűzését: „Az a feladatunk, hogy töltött káposztát főzzünk. Ezt ma még nem tudjuk elkészíteni, csak bablevest főzhetünk. Én jó bablevest akarok főzni."

Ezeket a személyi változásokat tartom szükségesnek mintegy bevezetésképpen leírni, hogy a tisztelt olvasó képet alkothasson az ötven évvel ezelőtti helyzetről, a Levéltár, majd Hadtörténelmi Intézet szavakban tudományos, a gyakorlatban azonban sokszor éppen a tudomány szempontjainak érvényesülését gátló légköréről. Nem tudom, hogy például a Szabályzatszerkesztő Csoportfőnökség Hadtörténelmi osztályának rögzítették-e írásban a feladatát. Az tény, hogy a Levéltár, majd Intézet, mint tudományos műhely feletti tevékenysége kizárólag adminisztratív jellegű volt. Tudományos irányítást az osztály nem tudott adni, előterjesztéseket, terveinket vagy elfogadta, vagy nem, de érdemileg ezekhez nem tudott hozzászólni.

Mi, a Levéltárba érkezett friss diplomás fiatalok, noha olyanok is voltak közöttünk, akik nem is történészi végzettséggel kerültek állományba, szinte kezdettől fogva egyetértettünk abban, hogy szükség lenne saját publikációs fórumra. A legkézenfekvőbbnek az akkori szerkesztő, Pilch Jenő ezredes 1943-ben történt elhunyta miatt megszűnt *Hadtörténelmi Közlemények* újraindítása kínálkozott, erre javaslatot is tettünk. A megvalósítás azonban meglehetősen fáradságosan sikerült.

Az első akadály maga az újraéleszteni kívánt folyóirat neve volt. Noha a régi *Hadtörténelmi Közlemények* nem volt az ötvenes évek elején kizárólag negatívan értékelt magyar királyi Honvédség, sem pedig a régi Honvédelmi Minisztérium „hivatalos" kiadványa, elöljáró szerveink az akkor szokásos „fasiszta" és hasonló minősítéssel ítélték meg. Ezt az akadályt, illetve ellenérvet azzal sikerült kiküszöbölnünk, hogy ráírtuk a folyóiratra: „Új folyam. I. évfolyam."

HK 117. (2004) 1. 285–293.

Jóval nehezebbnek és főleg hosszadalmasabbnak bizonyult a következő akadály, hogy „ki hagyja jóvá" a folyóirat első számát tartalmilag. Erről az a döntés született, hogy állítsuk össze ezt a tervezett számot, és a teljes kéziratot a Hadtörténelmi osztályon keresztül terjesszük fel a vezérkarhoz.

Arra természetesen egyetlen percig sem gondoltunk, hogy a javasolt folyóirat szerzői kizárólag a Hadtörténelmi Levéltár, majd Intézet munkatársai legyenek. Kezdettől fogva, már a tervezgetéseknél számításba vettük az MTA Történettudományi Intézete, az egyetemek, különféle tudományos intézetek munkatársainak közreműködését. Terveinkről szinte megfogalmazásuk pillanatától tájékoztattam Molnár Erik akadémikust, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatóját, aki közléseimet egyetértőleg vette tudomásul. A szerzők személyét illetőleg már akkor, az első szám összeállításakor sem érvényesítettünk semmiféle megkötést, még kevésbé kirekesztést. Az egyetlen mérce a közlésre beadott munka tudományos színvonala volt. Ugyanakkor – erre a későbbiekben még visszatérek – parancsra időnként olyan anyagokat is közölnünk kellett, amik – megítélésünk szerint – nem tartoztak a folyóirat profiljába, máskor meg megtiltották valamely dolgozat megjelenését.

1952 végére – Kossuth Lajos születésének 150. évfordulója ünnepségei és ebben való részvételünk után – sikerült összeállítanunk a tervezett első számot. Érdekes és érdemes felidézni ennek a számnak a tartalomjegyzékét, kitérve a szerzők beosztására is. Ennek a végül 1954-ben megjelent számnak az élén Nógrádi Sándor altábornagynak, a néphadsereg politikai főcsoportfőnökének „A Rákóczi évfordulóra" címmel, a kuruc szabadságharc megindulásának 250. évfordulóján, 1953. június 13-án a Néphadsereg Színházában (azelőtt és ma ismét Vígszínház) rendezett díszünnepségen mondott beszédét közöltük. Ennek a beszédnek a szövege az eredetileg engedélyezésre beadott kéziratban természetesen nem szerepelhetett, utólag vettük be, és mivel a politikai főcsoportfőnök akkor a honvédelmi miniszter első helyettese volt, beszédének közlése hathatós és eredményes érvünk volt a folyóirat megjelentetése mellett. A második tanulmányt Zentai Gyula alezredes, a Zrínyi Miklós Katonai Akadémia tanára írta: „A Szovjet Hadsereg hadműveletei Magyarország felszabadításáért" – szovjet anyagok alapján. Ezt követte Kornis Pál alezredesnek, a Hadtörténelmi Intézet osztályvezetőjének „A Magyar Vörös Hadsereg felvidéki hadműveleteinek néhány kérdése" című dolgozata.

Jelen sorok szerzőjének „A magyar hadtörténetírás helyzete és feladatai" című tanulmánya sorrendben a negyedik helyen jelent meg. Megírásakor, 1952-ben főhadnagy voltam, megjelenésekor, 1954-ben már százados. Katonai folyóiratról lévén szó, a közlés sorrendjét nem kronológiai vagy fontossági szempontok döntötték el, hanem általában a szerzők rendfokozata.

Elolvasva most, több mint ötven év után ezt a tanulmányt, állíthatom, hogy bizonyos, az akkori politikai körülmények diktálta szóhasználattól, kifejezésektől eltekintve, megállapításainak többsége ma is helytálló. Az akkor vázolt feladatok egy része a ma hadtörténetírása számára is kitűzhető, legyen szabad itt ezek közül csak kettőt említenem: a hadseregek szociális összetétele vizsgálatának szükségessége vagy a haditechnika kérdései, ezek nemzetközi kiterjedtségű, összehasonlító elemzése.

Az én tanulmányom után Szalai József alezredes, a Zrínyi Akadémia Hadtörténelmi Tanszéke vezetője és Dömötör Gergely százados, a tanszék egyik tanára „A hadművészet és a haditudomány törvényszerű fejlődése" című dolgozata következett. A „haditudomány" szó ebben a formában történt használata példázza, hogy akkor, a XX. század ötvenes éveinek első felében még a katonai szaknyelv sem volt problémamentes. Az erősen dogmatikus tanulmányhoz a szerkesztőség szükségesnek látta lapalji jegyzetben hozzáfűzni: „A tanulmány megállapításaival a szerkesztőség nem mindenben ért egyet, mint vitacikket közöljük." Ez a felszólításnak is értelmezhető megjegyzés azonban válasz, visszhang nélkül maradt, a „vitacikk" semmiféle vitát nem váltott ki.

A következő tanulmány fordítás volt: I. Sz. Korotov szovjet ezredesnek, a hadtudományok kandidátusának „a moszkvai Sztálin Autóművek kultúrpalotájában tartott nyilvános előadás sztenogrammja": „A Szovjet Hadsereg kiemelkedő hadműveletei a Nagy Honvédő Háborúban", melyet Moszkvában 1948-ban jelentettek meg. Az előadást jól minősíti a következő két idézet. Miután az előadó megállapította, hogy „a szovjet hadvezetés ... a harcnak mindig azt a formáját választotta ki, mely a kialakult helyzetnek megfelelt", így folytatta: „a Nagy Honvédő Háború kezdeti időszakában a szovjet parancsnokság a csapatoknak nem nagy méretű támadásra vonatkozó feladatokat tűzött ki, hanem a helyzetből és a reális erőviszonyokból kiindulva, ideiglenesen

mindent a stratégiai védelemnek rendelt alá." Nos, hogy milyen helyzet alakult ki az 1941. június 22-i, Sztálin és több szovjet politikai és katonai vezető számára hihetetlennek tűnt német támadást követően, ezt ma már eléggé ismerjük.

Folyóiratunk megindulásától kezdődően folytatta a régi, 1943-ig megjelent *Hadtörténelmi Közlemények* azon gyakorlatát, hogy a honvédségi állományú szerzők mellett rendszeresen közölte nem katona történészek írásait. Az 1954. évi 1. számban ezt Székely György és Esze Tamás, akkor mindkettő a történettudomány kandidátusa „Kapcsolatok a kelet-európai népek harcaiban a feudális német hódítók ellen a 11–14. században", illetve „Rákóczi dunántúli hadjáratának terve 1705-ben" című tanulmányainak közlésével valósítottuk meg.

Székely György, aki hamarosan egyetemi tanár, majd akadémikus lett, imponáló szélességű és mélységű forrásbázisra alapozta mondanivalóját. Igaz, ezekben az években a történészeket a haladó hagyományok kutatásának kellett vezetnie, ennek azonban nem kellett szükségszerűen színvonaltalan vagy alacsony színvonalú munkákat eredményeznie. A *Hadtörténelmi Közlemények* új folyamának már ezen első száma, utána pedig a többi bizonyította, hogy az akkori, korlátozások terhelte politikai légkörben, egyoldalú ideológiai követelmények közepette, nem egyszer ezekkel szemben is születhettek maradandó értékű történetírói eredmények.

Nem kevésbé adatgazdag Esze Tamásnak, a Rákóczi-szabadságharc ismert és elismert kutatójának tanulmánya. A kuruc szabadságharc huszonkét napjának széleskörű forrásbázis, ezen belül jelentős mértékben Rákóczi francia nyelven kiadott Emlékiratai felhasználásával megírt története értékes hozzájárulás nemcsak a fejedelem katonai tervei megismeréséhez, hanem mindenekelőtt ahhoz, hogy a Rákóczi által kijelölt katonai vezetők mennyire alkalmatlanok voltak e tervek megvalósítására, a kuruc hadsereg vezetésére. A nemzetközi összefüggéseket jól bemutató tanulmány végső megállapítása az, hogy „Rákóczi és Bottyán a kuruc szabadságharc legkiemelkedőbb alakja."

Az előbbiekben ismertetett tanulmányokon kívül ezen 1. szám tartalmazta még Csillag Ferenc alezredesnek, a Hadtörténelmi Múzeum parancsnokának „A fegyvernemek szerepe a hadművészet fejlődésében" című, inkább népszerű, semmint tudományos dolgozatát. Ebben a szerző a haditechnika és a harcászat összefüggéseire és egymásra gyakorolt hatására hozott fel adatokat, néhány Engels idézeti köré csoportosítva mondanivalóját.

Cserne Tibor őrnagynak, a Zrínyi Akadémia Hadtörténeti Tanszéke tanárának „A fegyvernemek kérdése Zrínyi katonai munkáiban", végül Rohonyi Gábor hadnagynak, a Hadtörténelmi Intézet munkatársának „A magyar hadtörténelem haladó katonai szabályzataiból" című dolgozata mai mércével mérve inkább közleményeknek minősül.

A Könyvszemle és kritika rovatban Tóth Gyula főhadnagy, a Hadtörténelmi Intézet munkatársa „Néhány megjegyzés Várkonyi Ágnes: Vak Bottyán című könyvéhez és „A Dunántúl felszabadítása 1705-ben" című tanulmányához címmel dogmatikus szellemben ismertette a két munkát, erősen vitatkozva a szerzővel.

Az ugyancsak a régi *Hadtörténelmi Közlemények*ből átvett „Hadtörténelmi okmánytár" rovatban Hetés Tibor, a Hadtörténelmi Levéltár munkatársa „Okmányok a Vörös Hadsereg történetéhez" címmel a Tanácsköztársaság nyolc, Esze Tamás pedig „Iratok II. Rákóczi Ferenc tiszántúli hadjáratának történtéhez" címmel a kuruc szabadságharc tíz okmányát tette közzé.

Nógrádi Sándor beszéde közlésének az említett pozitívum mellett volt egy negatív velejárója is. A folyóirat papírjának kiválasztásakor az illetékesek kijelentették, hogy a politikai főcsoportfőnök beszédét jó minőségű papíron kell megjelentetni. Erre viszont a nyomda illetékes egyik vezetője közölte, hogy a kiválasztott papír miatt a folyóirat nem az általam javasolt, a régi Hadtörténelmi Közleménnyel azonos méretű lesz, hanem ennél kisebb. Ez a döntés azután kerek tizenkét évre meghatározta a folyóirat formátumát, és csak az 1966. évfolyammal sikerült visszatérni a korábbi méretre.

Vita volt arról is, hogy feltüntessük-e a szerkesztőbizottság névsorát. Végül, „éberségi okokból" az 1954. évi 1. és 2. szám így jelent meg: „Felelős szerkesztő: a Hadtörténelmi Intézet parancsnoka. Szerkeszti: a szerkesztőbizottság." Az „éberség" azonban hamarosan lazult, mert ugyanezen évben a 3–4 . szám olvasói már megismerhették a szerkesztőbizottság névsorát, imigyen: „Borus József, dr. Csillag Ferenc, Kornis Pál, Nagy Lajos, Rohonyi Gábor (a szerkesztőbizottság titkára), Sallai Elemér, Szalai József, Sziklai Sándor (a szerkesztőbizottság elnöke)."

E névsornak a megértéséhez el kell mondanom a következőket. A szerkesztőbizottság hét tagjából öt nem tudományos alapon, hanem beosztása folytán került be a bizottságba. Csillag Ferenc

a Hadtörténelmi Múzeum parancsnoka volt, Kornis Pál a Hadtörténelmi Intézet osztályvezetője, Nagy Lajos (eredeti foglalkozása női szabó) a néphadsereg vezérkara Cenzúra osztályának vezetője, Sallai Elemér, mint már említettem, a Hadtörténelmi osztály vezetője, Szalai József a Zrínyi Akadémia Hadtörténelmi Tanszékének vezetője, végül Sziklai Sándor a Hadtörténelmi Intézet 1953 decemberében kinevezett parancsnoka.

Ugyanez a névsor szerepelt az 1955. évi 1. számon, két változtatással. A szerkesztőbizottság kibővült Kossovics Gyulával, őt a Politikai Főcsoportfőnökség utasítására kellett bevennünk a bizottságba. A névsor alá került egy további név: „Technikai szerkesztő: Nagy László".

Aki kézbe veszi ezeket a régi évfolyamokat, látja, hogy az 1955. évi 2. számmal kezdődően megint hiányzik a szerkesztőbizottság névsora. Hiányzik az 1955. évfolyam többi számáról és az egész 1956. évfolyamáról, de 1957-tel kezdődően már mindig szerepel.

Itt kell megemlítenem azt a sajnálatos elírást, ami a Hadtörténeti Intézet és Múzeum alapításának 85. évfordulójára kiadott „Múlt nélkül nincs jövő" című, 2003-ban megjelent reprezentatív kiadvány 167. oldalán, a *Hadtörténelmi Közlemények* főszerkesztőinek felsorolásában található. Itt tudniilik az áll, hogy 1954–1956. 02. 11. között Sallai Elemér volt a főszerkesztő. Mivel 1959 előtt, tehát az első öt évfolyamnál főszerkesztői tisztség nem volt, sem Sallai, sem más nem lehetett főszerkesztő. Kitűnik ez az említett öt évfolyam belső címlapjának hátoldaláról, ahol a különböző tisztségek vannak feltüntetve. Helyesen adja meg a szerkesztők/főszerkesztők névsorát a „Magyar katonai folyóiratok repertóriuma" 1979-ben megjelent II. kötete, mely a *Hadtörténelmi Közlemények* 1954–1978. évfolyamainak bibliográfiai adatait tartalmazza.

De térjünk még vissza az első, az 1954. évfolyamhoz. Az 1. szám után hamarosan meg tudtuk jelentetni a másodikat, az elsőnél ugyan valamivel szerényebb tartalommal. A tanulmányok között az első helyre Sziklai Sándor ezredes „Hadtörténetírásunk feladatai a MDP III. kongresszusának tükrében" című, töményen dogmatikus, sematikus dolgozatát kellett tennünk. Ezt a cikket azért kellett közölnünk, mert a Hadtörténelmi Intézet parancsnoka állította össze. Az írásban öt idézet van, közülük az első Nagy Imrének, folyóiratunk e számának megjelenésekor (még) a Magyar Népköztársaság kormánya elnökének „A magyar tudomány előtt álló feladatok" címen a párt elméleti folyóiratában, a *Társadalmi Szemlé*ben megjelent cikkéből származik. Nagy Imre idézésének, mint arra még visszatérek, folyóiratunk egyik következő számában következménye is lett.

A szovjet hadtörténetírást képviselte a következő tanulmány, J. N. Cvetajev: „M. V. Frunze katonai elméleti munkássága a polgárháború után". Ez után egy ugrás következett az ókorba, Tóth Gyula főhadnagy: „A Cannae-i csata" című írásával. A címhez fűzött lábjegyzet szerint „Ez a tanulmány az eddig kiadott források és megjelent tanulmányok alapján, elsősorban hadtörténelmi szempontból kívánja megvilágítani a Cannae-i csata eseményeit. Célunk nem apró részletkérdések elemzése, hanem az ókor e nagy csatájának általános megrajzolása volt."

A tanulmány befejező mondata:

„Néphadseregünknek az a feladata, hogy a sztálini haditudomány tükrében tanulmányozza a régmúlt nagy csatáit, és levonja azokat a tanulságokat, amelyek új típusú, fejlődő hadseregünk elméleti és gyakorlati tudásának emeléséhez hozzájárulhatnak."

Tudom, hogy az efféle megfogalmazások a mai olvasóknak, különösen azoknak, akik ma ötven év körül vannak vagy fiatalabbak, tehát nem lehetnek személyes tapasztalataik erről a korszakról, furcsán hangzanak. A mai olvasó feltehetne különféle kérdéseket, például azt, hogy mennyiben emelhették a Cannae-i csata tanulságai 1954-ben a Magyar Néphadsereg „gyakorlati tudását"?

Ilyen megfogalmazásokat, anakronisztikus aktualizálásokat az akkori történeti/hadtörténeti irodalomban a *Hadtörténelmi Közlemények* mellett másutt is bőven lehet találni. A Szovjetunióra, Sztálinra, a szovjet hadseregre, nemkülönben magyar politikusokra, köztük mindenekelőtt Rákosi Mátyásra való hivatkozás lényegében kötelező volt, nem egy esetben előfeltétele valamely dolgozat vagy könyv megjelenésének. A kutatóktól, köztük a hadtörténelemmel foglalkozóktól megkövetelték, hogy tevékenységükkel aktuális, gyakran napi politikai célokat szolgáljanak. Természetesen akkor is felvetődött az a probléma, hogy a Sztálin, Rákosi és egyéb idézetekkel, a napi politikát alátámasztani igyekvő megállapításokkal zsonglőrködő szerzők maguk mennyire hittek az általuk leírtakban, hogy komolyan vették-e saját írásműveiket, vagy pedig egyszerűen kötelező stílusgyakorlatnak tekintették ezeket.

Az 1954. évi 2. szám sorrendben negyedik tanulmánya fordítás volt, „Dr. Josef Macek egy. docens, államdíjas, a Csehszlovák Tudományos Akadémia levelező tagjá"-nak a *Historie a vojenatvi*

1953. évfolyamából vett „A legrégibb huszita hadiszabályzat" című dolgozata. Ennek folyóiratunkban való közzétételét Székely György javasolta, úgyszintén a fordító személyét is. A színvonalas fordítást az ismert történész, Fügedi Erik végezte el, akit korábban elbocsátottak az Országos Levéltárból, és ebben az időben a budapesti konzervgyár könyvelőjeként kereste meg kenyerét. Szerencsénkre senkinek nem jutott eszébe érdeklődni a fordító személye iránt, így nem vádolhattak meg azzal bennünket, hogy „politikailag megbízhatatlan egyént" foglalkoztatunk a néphadsereg folyóiratánál.

Az MTA Történettudományi Intézetének munkatársa, Makkai László volt a szerzője a következő, „I. Rákóczi György tüzérségének történetéhez" című tanulmánynak, melyhez a szerző az „Okmánytár"-ban 6 okmányt is csatolt. A *Hadtörténelmi Közlemények* 1926–1928. évfolyamaiban jelent meg tizenkét folytatásban Iványi Béla: „A tüzérség története Magyarországon kezdettől 1711-ig" című, érdemes és adatokban gazdag munkája. Ebben Iványi azt állította, hogy „Mohács és Majtény közt a magyar tüzérség fénykorát I. Rákóczi György erdélyi fejedelemség idején élte". Ezt a megállapítást Makkai elfogadja, de egyben bírálja Iványit, mert ez „nem állítja be tárgyát az általános történeti fejlődésbe, sőt magát a tárgyat sem fejlődésében vizsgálja, hanem külsőséges összefüggések szerint taglalja".

A következő, „Esztergom 1706. évi ostromai és az ostromokkal kapcsolatos hadműveletek" című dolgozat mindenekelőtt szerzőjének személye miatt érdekes. A szerző a nemrégiben elhunyt Perjés Géza volt, aki ebben az időben a János Kórházban végzett egészen alantas munkát. Hadtörténészi munkásságának ez a tanulmány volt az első terméke, folyóiratunk joggal lehet büszke arra, hogy publikációs lehetőséget biztosított Perjés Gézának.

A folyóirat e számában indult meg a „Vita" rovat, melyben ekkor két hozzászólást jelentettünk meg. Gogolák Lajos író Székely Györgynek az 1. számban közölt tanulmányához tett historográfiai kiegészítéseket, Dömötör Gergely százados, a Zrínyi Akadémia tanára pedig „A Magyar Vörös Hadsereg kisalföldi támadásának kérdéséhez" címmel Kornis Pállal vitatkozva védte meg a főparancsnokság elhatározását, a főcsapás irányának a Kisalföldre történt áthelyezését. Az 1919. június 15–24. között megvalósított hadművelet ugyan „nem volt eleve elhibázott, de a hadsereg soraiban a szociáldemokrata és ellenforradalmár aknamunka következtében megkezdődő bomlás, a politikai és katonai vezetésben levő ingadozás miatt a támadás nem sikerülhetett."

Az 1. számban indított, abban még csak egy könyvre és egy tanulmányra korlátozódott „Könyvszemle és kritika" itt jelentősen bővült, egy NDK és három hadtörténeti témájú könyv ismertetésével.

Ebben a 2. számban új rovat is indult: „A Hadtudományi Könyvtárba érkezett külföldi hadtörténeti művek jegyzéke (1954. január 1 – június 30.)". Ebben 65 (a Szovjetunióból 23, a Lengyel Népköztársaságból 20, a Bolgár Népköztársaságból 2, az NDK-ból 5 és 15 antikvár, főleg XIX. századi, Bécsből érkezett) könyv bibliográfiai adatai szerepelnek.

Folyóiratunk 2. száma 1954 nyarán, időben megjelent, a 3. szám nyomdába adása azonban minden igyekezetem ellenére elhúzódott, mert sem Kornis Pál osztályvezető, sem Sziklai Sándor a szerkesztőbizottság elnöke minőségében, sem Sallai Elemér, a Hadtörténeti osztály vezetője nem támogatta a kéziratok mielőbbi nyomdába adását célzó törekvésemet. Végül kénytelenek lettünk összevont, 3–4. számot megjelentetni. Ez 15 szerzőtől 14 hosszabb-rövidebb tanulmányt tartalmazott. Közülük ötöt intézeti munkatárs írt, hármat intézetünk állományába tartozó tiszt, további ötöt külső történész, illetve nyugdíjas, végül kettőt külföldi szerző. Az egyik tanulmányt szerzőpáros írta.

A nem intézeti katonai szerzők között ismét szerepelt Nógrádi Sándor „Tíz évvel ezelőtt. Magyar partizánok Salgótarján vidékén" című visszaemlékezésével, Dömötör Gergely a Magyar Tanácsköztársaság fegyvernemeit ismertető dolgozatával és új szerzőként Nagy Kálmán alezredes Damjanich Jánosról szóló tanulmányával.

A nem katona szerzők a következők voltak: Fülep Ferenc, a történettudomány kandidátusa, Kumorovitz L. Bernát történész, Kiss István történész, Markó Árpád, a történettudomány kandidátusa, 1948 előtt MTA levelező tag, főleg a kurucokkal foglalkozó munkák szerzője, Berkó István címzetes vezérőrnagy, számos hadtörténelmi, főleg 1848/49-cel foglalkozó munka szerzője. A „Vita" rovatban Perjés Géza hozzászólása kapott helyet az 1. számban megjelent tanulmányomhoz és Tóth Gyula Várkonyi Ágnest bíráló ismertetéséhez.

A külföldi szerzőktől fordításban közölt dolgozatokat E. G. Suljakovszkij, illetve Ottoheinz Rocholl írták, „A belorusz nép részvétele az 1648–1654. évi felszabadító háborúban", illetve

„Az állandó hadsereg, mint a feudális reakció támasza" címmel. A szovjet dolgozat eredetije a *Voproszi Isztorii*ban, az NDK-beli a *Wissenshaftliche Zeitschrift der Karl Marx-Universitat Leipzig*ben jelent meg.

Kumorovitz L. Bernát tollából „A magyar zászló és nemzeti színeink múltja" című tanulmányának a kezdetektől 1848-ig terjedő részét közöltük. Kumorovitzot még egyetemi hallgató koromból, az 1940-es évek második felétől ismertem. Akkor még a Premontrei-rend tagja volt, egyetemi magántanár, 1947-től címzetes nyilvános rendkívüli tanár, az oklevéltan és más történeti segédtudományok elismert szakértője. Mi, diákok szerettük, előadásai és szemináriumai népszerűek voltak. 1945-től az MTA levelező tagja lett, amit 1949-ben „tanácskozó tag"-gá változtattak. 1951-ben megfosztották minden tanári tisztségétől. Emiatt arra kényszerült, hogy alkalmi munkákból, egyebek mellett az MTA Történettudományi Intézete részére végzettekből tartsa fenn magát.

Így lett tagja annak a munkaközösségnek, mely Székely György irányításával „a parasztság 14. századi helyzetének és antifeudális harcának feltárása" feladatával tevékenykedett. Az eredmény a „Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon a 14. században" címmel 1953-ban megjelent kötet lett. Szerkesztője Molnár Erik volt, aki engem is bevont a kézirat nyomdába adását előkészítő munkálatokba.

Kumorovitzcal így munkakapcsolatba kerültem, s amikor tanulmányt ajánlott fel folyóiratunknak, ezt örömmel elfogadtuk. Egyébként ez volt az első olyan dolgozat, amelyre számos levelet kaptunk, főleg pedagógusoktól, akik hasznosnak minősítették, és megírták, hogy jól fel tudják használni az oktatásban.

A tanulmány azonban másféle visszhangot is kiváltott. Néhány héttel az összevont 3–4. számban való megjelenése után az akkor még az Üllői út 8. számú – az ötvenes évek második felében lebontott – épületben elhelyezett Hadtörténelmi Könyvtár a szabályzatszerkesztő csoportfőnöktől, Maléter Pál ezredestől parancsot kapott, hogy a Kumorovitz-dolgozatban hivatkozott, idézett munkákat haladéktalanul szedjék össze, és szállítsák el a csoportfőnökségre, az I. ker. Fő u. 32. szám alá. Ezt a parancsot a könyvtár természetesen végrehajtotta, a könyveket több csomagba összekötözve odaszállították, hogy aztán néhány hét múltán szemmel láthatóan felbontatlanul visszakapják. Nyilvánvaló volt, hogy hozzájuk sem nyúltak.

Néhány további hét múltán én kaptam parancsot, hogy jelentkezzem Maléternél a csoportfőnökségen. Először megkérdezte tőlem, elhiszem-e, hogy Kumorovitz nyolc nyelven tud. (A tanulmánynak ebben az I. részében egyébként a magyaron kívül öt más nyelvű munkára található hivatkozás.) Megpróbáltam megmagyarázni neki, hogy Kumorovitz, aki a Felvidékről származik, magyarul, németül és szlovákul nyilván gyerekkora óta beszél. Mint katolikus teológiai végzettségű tanárember, tudnia kell latin és ógörög nyelven. Ilyen alapokkal könnyen elboldogul a francia és az angol nyelvvel. Egyébként ahhoz, hogy idézzük valamely idegen nyelvű tudományos munkából, nem okvetlenül kell azt a nyelvet felső fokon ismerni.

Éreztem, hogy ez a magyarázat nem tett rá valami nagy hatást, mert nekem támadt: „Hogy jön ahhoz a százados elvtárs, hogy a gödöllői volt premontrei gimnázium volt igazgatójától, akinek a tanulmányai a fasiszta egyetemi bajtársi egylet, a Turul ugyanilyen nevű folyóiratában, a *Turul*-ban jelentek meg, tanulmányt közöljön a Magyar Néphadsereg tudományos folyóiratában?" Erre a nagyfokú tájékozatlanságot mutató kijelentésre nem válaszoltam, mert nyilvánvaló volt: hiába magyaráznám, hogy a *Turul* genealógiai folyóiratnak az égvilágon semmi köze az egyetemisták egyesületéhez.

A kihallgatás végén Maléter megparancsolta, hogy Kumorovitz tanulmányának II., befejező részét nem jelentethetjük meg. Így történt, hogy ez a rész azután az 1956. évi 3. számban láthatott nyilvánosságot, miután a Szabályzatszerkesztő Csoportfőnökséget 1955 végén megszüntették.

Erről a tiltásról értesítettem Kumorovitzot, és megkérdeztem tőle, hogy szerinte mi lehet az oka Maléter eljárásának. Ő erre elmondta, hogy a Maléter családot Eperjesről ismeri, és az ezredes talán attól tart, hogy Kumorovitz esetleg őránézve kompromittáló dolgokat mondhatna el. Kérdésemre, hogy mi lenne ilyen, azt válaszolta, hogy ilyesmit ő nem tud. Ebből nyilvánvaló lett számomra, hogy a tiltás nem a témának, hanem Kumorovitz személyének szólt.

Ötven év távlatából tárgyilagosan állítom, hogy az újonnan megindított *Hadtörténelmi Közlemények* első évfolyama sokoldalú képet adott a hadtörténelemről. A megjelentetett erősen különböző színvonalú tanulmányok tükrözték nemcsak a szűkebben vett hadtörténetírást, hanem a magyar történetírás lehetőségeit és képességeit is.

A sokszínűség folytatódott az 1955. évfolyamban is. Az 1. számot az akkori elvárásoknak megfelelően a felszabadulás 10. évfordulójának kellett szentelnünk. Ezzel a témával a „Bevezetés"-en kívül hét – kisebb-nagyobb terjedelmű – dolgozat és egy könyvismertetés foglalkozott, továbbá „A Szovjet Hadsereg magyarországi felszabadító hadműveleteinek magyar nyelvű bibliográfiája", mely több mint 250 tételt, túlnyomó többségükben 1955. március 31-ig megjelent újságcikkek címét tartalmazta. A bibliográfiában külön rovatban szerepelnek a „kritikával felhasználható művek", köztük Nagybaczoni Nagy Vilmos volt honvédelmi miniszter „Végzetes esztendők 1938–1945" című emlékirata.

A hét tanulmány közül négy fordítás orosz, illetve román nyelvből. Nem a felszabadulás a témája Sziklai Sándor: „Magyarok a spanyol nép szabadságharcában",valamint Sallai Elemér: „A szovjet Hadsereg az ellenség jelentéseiben" című dolgozatainak. Mindkettő „pártos" szellemben íródott. Sziklai szerint Rákosi Mátyás, akinek nevét a spanyol köztársági hadseregben egy zászlóalj viselte, „korunk legnagyobb magyar szabadságharcosa".

Elismerve a magyar önkéntesek pozitív szerepét, hiszen ő is közöttük volt, az osztályharc állandó élesedéséről szóló akkori tanok szellemében Sziklai megállapítja, hogy a „trockista kémek és rendőrügynökök befurakodtak a Nemzetközi Brigádok soraiba, a Rákosi zászlóaljba is [...]" „Az osztályellenség iparkodik mindenhova bedugni ormányát, hogy bomlassza a forradalmi erők egységét, hisz ezért ellenség, és aki mást vár az ellenségtől, az moralizáló, opportunista kispolgár és nem marxista."

Sallai dolgozatát jól jellemzik befejező mondatai: „Világos, hogy egy újabb háború kitörése esetén az imperialista hadseregekre – így az új Wehrmacht-ra – nem vár nagyobb siker, az azóta még erősebbé vált Szovjet Hadsereggel szemben. Éppen ezért ajánlatos lenne számukra, ha alaposan tanulmányoznák elődeiknek, a Szovjetunióról és a szovjet hadseregről szóló bizalmas jelentéseiket, és levonnák ezekből a megfelelő következtetéseket."

Aki kézbe veszi az 1955. 2. számot, az a belső címlap után Lenin arcképére bukkan. Ezt Rákosi Mátyásnak az Operaházban 1955. április 21-én, Lenin 85. születésnapjának előestéjén rendezett ünnepi ülésen mondott megnyitó beszédének szövege, majd Hegedűs Andrásnak, az alig néhány napja kinevezett miniszterelnöknek az ünnepi beszéde követi. A mai olvasó joggal kérdezheti: hogyan, miért került bele Lenin, illetve Rákosi Mátyás és Hegedűs András a *Hadtörténelmi Közlemények*be? A válasz: Sziklai ezredes, intézetparancsnok utasítására. Miért? Nagy Imre, közelebbről az 1954. évi 2. számban közölt Sziklai-cikkben levő Nagy Imre idézet miatt. Nagy Imrét ugyanis egy héttel a Lenin emlékünnepség előtt, 1955. április 14-én a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetősége antimarxista pártellenes nézetei és frakciós tevékenysége miatt kizárta a Politikai Bizottságból és a Központi Vezetőségből, és visszahívta minden, a párt bizalmából viselt tisztségből. Ennek a kizárásnak folyamányaként április 18-án az országgyűlés felmentette miniszterelnöki tisztéből, és megválasztotta helyébe a 33. életévben levő Hegedűs Andrást.

Sziklai, aki rendkívül óvatos, állandóan lavírozó, a „pártvonallal együtt ingadozó" ember volt, a Nagy Imrét ért retorziók miatt megijedt. A *Társadalmi Szemle*ből átvett Nagy Imre idézetet közlésével elkövetett hibát Rákosi és Hegedűs Leninnel foglalkozó beszédeinek megjelentetésével remélte „jóvátehetni". Amikor ezt az utasítást közölte velem – persze a tényleges indoklás nélkül! – megpróbáltam lebeszélni a két beszéd közléséről, de sikertelenül. Így érvényben maradt az eredeti parancs, amit végre kellett hajtani.

Ez az 1955. évi 2. szám tartalmazott még egy „vonalas" cikket: „A Nagy Honvédő Háborúban aratott győzelem 10. évfordulójára" címmel, Kornis Pál tollából. Ebben a szokásos ideológiai fejtegetések és ismert adatok mellett megtaláljuk a Varsóban összeülő értekezlet említését, a részt vevő államok biztonságának fokozásához szükséges „konkrét intézkedések" megtételére.

Ebben a számban is közöltünk tanulmányt csehszlovák szerzőtől „A 15. század elejének haditechnikai problémáihoz" címmel, ismét Fügedi Erik fordításában. A szerző, Jan Durdik a német Konrad Kyeser, a középkor első jelentősebb haditechnikai írójának 1405-ből származó „Bellifortis" című kéziratát ismertette. A latin nyelvű címet „A háború erejé"-nek lehet fordítani. Kyeser az első, aki sok rajzot tartalmazó kéziratában részletesen foglalkozik a tűzfegyverekkel, rakétákkal, harci szekerekkel, várak és erődített városok ostromával, hajókkal, számos olyan haditechnikai eszközzel, amelyeknek egy részét a husziták néhány évtizeddel később a gyakorlatban alkalmazták.

Ebben a számban még egy jelentős tanulmányt találtunk, Barta Istvánnak, az MTA Történettudományi Intézete munkatársának tollából „Az 1849. január 2-i haditanács és a főváros

kiürítése". Barta István rendezte sajtó alá a Kossuth Lajos Összes Munkái sorozat legelső, majd 1848–1849-es köteteit, akkoriban ő volt a forradalom és a függetlenségi harc iratanyagának legalaposabb ismerője. Behatóan foglalkozott továbbá Csány László kormánybiztos, utóbb a Szemere-kormány közlekedési miniszterének tevékenységével is – mindez alapos és színvonalas tanulmányt eredményezett.

Ez a szám tartalmazza még Árokay Lajos hadnagy, a Hadtörténelmi Intézet munkatársának „Felszabadulásunk a Szovjet Hadsereg röpcéduláinak tükrében" című dolgozatát. Végső megállapítása az, hogy a Vörös Hadsereg röpcédulákkal kifejtett „felvilágosító tevékenysége" hozzájárult hazánk felszabadításához.

Az „Okmánytár"-ban Markó Árpád közli Le Maire francia kuruc brigadéros 1706-elején íródott, Rákóczinak szóló emlékiratát a kuruc hadseregből, valamint Bőhm Jakab és Palotai István által Komárom várának az 1848–1849-es szabadságharcban játszott szerepéről összegyűjtött 26 okmányt.

Folyóiratunk 1955. évi 3. számát az előállító Vörös Csillag nyomda két alkalommal, két változatban nyomtatta ki. Az első változat első tanulmányának címe „A szocialista hadtudomány néhány aktuális kérdéséről", szerzője Ölvedi Ignác alezredes, a Zrínyi Akadémia tanára volt. Ezt a dolgozatot, mint az sajnos csak a nyomdai munkálatok befejezése után derült ki, a folyóirat technikai szerkesztője a szerkesztőbizottság jóváhagyása nélkül tette bele a nyomdának átadott kéziratba. A cikk hidegháborús szellemben íródott, mint azt kezdősorai is tanúsítják:

„A második világháború, amelyet a nemzetközi imperializmus reakciós erői – élen az amerikai–angol imperializmussal – készítettek elő, és a fasiszta Németország robbantott ki [...]". Még egy mondat a dolgozat befejező részéből: „Meg kell értenie hadseregünk minden tagjának, hogy az imperialista agresszorokat aljas terveik végrehajtásában csakis abban az esetben tudjuk megfékezni és találkozó harcban megsemmisítő csapást mérni rájuk, ha állandó harckészültségben leszünk [...]"

Ennek a számnak valamikor 1955 őszén kellett volna megjelennie, amikor a hidegháború ugyan még nem ért véget, de már az osztrák államszerződés május 15-i aláírása, az N. Sz. Hruscsov vezette szovjet párt- és kormányküldöttség május 26 – június 2-i jugoszláviai látogatása után voltunk, és amikor a korábbi években felhalmozódott nemzetközi feszültség és szembenállás csökkenésének számos más jelét tapasztalhattuk.

A szerkesztőbizottság emiatt javaslatomra úgy döntött, hogy Ölvedi cikke nem jelenhet meg; így az 1955. 3. szám néhány példány kivételével a zúzdában kötött ki. Ez volt az első, de nem egyetlen eset már kinyomott szám megsemmisítésére. Az önkényesen eljáró technikai szerkesztő egyébként simán megúszta, mindössze szóbeli szemrehányást kapott.

Ezen okból az 1955. évi 3. és 4. szám ugyancsak összevontan jelent meg, természetesen Ölvedi cikke nélkül. És kimaradt belőle még egy, „A Kvantung hadsereg szétzúzásának döntő jelentőségé"-vel foglalkozó dolgozat.

Ez a 3–4. szám tíz tanulmányt tartalmaz. Új – de sajnos, a későbbiekben elsorvadt – rovatot is, a „Hadtörténelmi apróságok"-at. A folyóirat elején közöltük az 55 évesen elhunyt Szalvai Mihály altábornagy, a spanyolországi nemzetközi brigád Rákosi-zászlóaljának parancsnoka, a néphadsereg egyik vezető tábornokának nekrológját.

A tanulmányok sorát Csémi Károly alezredes, a Zrínyi Akadémia tanszékvezetője, később vezérkari főnök „A szovjet páncélos- és gépesített csapatok szerepe a magyarországi felszabadító hadműveletekben" című írása nyitotta meg. Ezt követte a többi dolgozat a Bocskai-szabadságharcról, a bihari nép 1703–1704. évi harcáról, az 1848 nyári tiszántúli honvédtoborzásról, 1849 hadtörténeti irodalmáról, a Magyar Vörös Hadsereg és a dolgozó nép kapcsolatáról, az 1. Honvéd Műszaki Hadosztály 1945–1947. évi tevékenységéről, a légierő fejlődéséről, továbbá egy oroszból fordított tanulmány: „Orosz katonák részvétele a Magyar Tanácsköztársaság védelmében."

A „Vita" rovat a Varga János „Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén" című kandidátusi értekezéséről kibontakozott vita kezdetét tartalmazta. A „Könyvszemle és kritika"-ban öt szerző munkáját ismertettük.

1956. május 10-től a Hadtörténelmi Intézet bécsi kirendeltségén szolgáltam, az osztrák Kriegsarchivban, ezzel abbamaradt a folyóiratnál végzett szerkesztői tevékenységem. Írásaimat általában közölték, olykor vitatva is egyik vagy másik állításomat. A szerkesztésbe azonban nem vontak be, ezt az Intézet vezetése bécsi kiküldetésem félbeszakadása után sem tartotta szükségesnek.

Ilyenformán abba is hagyhatnám ezt a visszaemlékezést a *Hadtörténelmi Közlemények* 1954. és 1955. évfolyamáról, de szükségesnek tartok elmondani még egy, 1956-ban történt esetet, mely szorosan kapcsolódik a folyóirat első két évéhez, de nem az 1956 utáni időszakhoz.

A Szovjetunió Kommunista Pártjának 1956 februárjában lezajlott XX. kongresszusáról az azóta eltelt közel ötven esztendő alatt sokan nyilatkoztak és sok mindenfélét írtak. Azt a hatást, amit ez a kongresszus a Hadtörténelmi Intézetre és folyóiratára, a Közleményekre kifejtett (volna), ma már csak néhányan ismerjük, többen már nincsenek életben. Akik átélték ezt a korszakot, remélem, egyetértenek velem abban, hogy Magyarországon is új szelek kezdtek fújdogálni, és a már korábban érezhető inkább csak szellők felerősödtek.

A szovjet pártkongresszus hatására erőteljesen ható új szeleket érezni lehetett a Hadtörténelmi Intézetben is, magánbeszélgetésekben, de különféle intézeti rendezvényeken is. A kongresszus keltette hatás egyik megnyilvánulásaként kollektív tanulmányt írtunk: „Gondolatok a magyar hadtörténetírás néhány kérdéséről" – ezt a folyóirat 1956. 3. száma tartalmazta volna. 1956 szeptemberétől, nyári szabadságom után ismét Bécsben tartózkodtam, emiatt az Intézetben történt őszi eseményekről csak utólag értesülhettem. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy a szám, benne a közös tanulmánnyal, elkészült, és november 4. után kellett volna forgalomba kerülnie. Közben azonban bekövetkezett a szovjet intervenció, megalakult a Kádár-kormány, a hadseregben csak az maradhatott tisztként, aki hajlandó volt aláírni az ezen kormány tevékenységét helyeslő „Tiszti nyilatkozat"-ot. Ebben a helyzetben a Hadtörténelmi Intézet részben új vezetése „biztos ami biztos" alapon zúzdába küldte ezt a 3. számot – az utókorra csak néhány példány maradt belőle.

A számot megsemmisítő döntésről ennek elrendelőjével (vagy elrendelőivel) nem beszéltem az indítékokról. Ha ma elolvassuk ezt az 1956. november 4. után és miatt megsemmisített tanulmányt, semmi olyasmit nem találunk benne, ami ellentétesnek minősíthető lehetett a Kádár János vezette „forradalmi munkás-paraszt kormány" nyilvánosságra hozott célkitűzéseivel. Az 1956-ot megelőző esztendőkről a tanulmány megállapítja: „A felső irányításban érvényesülő bürokratikus, hozzá nem értő intézkedések [...] folyamatosan akadályozták az alkotó kutatást. Az intézetet a tudománytól idegen »kincstári« szellemben értéktelen brosúra-gyártásra igyekeztek szorítani. Az állandó személyi szervezések lehetetlenné tették a kutatómunkához nélkülözhetetlen stabilitást. Sok esetben egyszerű parancsolásra kellett megoldani a magyar hadtörténelem tudományos problémáit, eldönteni hosszas kutatást igénylő kérdéseket. [...]"

Vagy talán a következő mondatokat ítélték aggályosnak: „A nemzetközi helyzetben az utóbbi évek során végbement nagyarányú változások, nemkülönben ezek reális értékelése ma már nemcsak lehetővé teszi, hanem egyenesen előírja számunkra, hogy az eddigi helytelen és történelmietlen gyakorlattal szakítva, ne azt vizsgáljuk és mutassuk ki erőnek erejével, ami elválasztott bennünket és egyes környező népeket, hanem arról írjunk, ami összeköt bennünket nemcsak Európával, sőt a világ távolabbi részeivel is. A hódítók elleni népi összefogás – s ezt napjaink története meggyőzően bizonyítja – történelmileg a népek győzelmével végződött és végződik most is, ha közben ideiglenes vereségek is előfordulnak. [...]"

Az ötven évvel ezelőtt történtekre visszaemlékező őszinte szívvel kívánja, hogy újabb ötven esztendő után, a *Hadtörténelmi Közlemények* újraindulásának századik évfordulóján egy leendő krónikás még több eredményről, még több pozitívumról adhasson számot a kutatás fejlődését még szabadabbá, még eredményesebbé tevő körülmények közepette.

Budapest, 2003. 272 o., ill.
2450.- Ft
ISBN 963 9477 42 7

Ravasz István: Magyarország és a magyar királyi Honvédség a XX. századi világháborúban, 1914–1945

A monográfia címéből nem hiányzik a „k" betű, a szerző bemutatja és elemzi azt az egyre elterjedtebb elméletet, amely egy világháborúnak fogja fel az 1914–1945 közötti időszakot, s amely nem új eredetű, ám kimunkálásához több mint fél évszázados történelmi rálátásra volt szükség.

A könyv célja elsődlegesen Magyarország hadtörténetének, helyének és szerepének bemutatása és elemzése a XX. századi világháborúban. Összefoglalja és rendszerezi az eddigi ismereteket, beépítve az elmúlt évtized új kutatási eredményeit. Részletesen foglalkozik mind az 1914–1918, mind az 1939–1945 közötti világháborús szakasszal és a Honvédség szereplésével a frontokon. Áttekinti a két fegyveres szakasz közötti két évtized legfontosabb magyar vonatkozású had-, illetve politikatörténeti eseményeit és Magyarország emberveszteségét is.

Az olvasók megismerhetik azokat a folyamatokat, amelyek a háború első, 1914–1918-as szakaszának kitöréséhez vezettek, majd a köztes, húszéves fegyverszüneti periódusban egyre inkább megalapozták az 1939–1945-ös fegyveres szakasz elkerülhetetlenségét, amely e felfogásban az első szakasz „újrajátszása" volt, a XIX. században gyökerező totális ideológiák hátterével, alapvetően ugyanazon folyamatok eredőjeként.

Puedlo Kiadó

SZEMLE

POLLMANN FERENC

BALSZERENCSE, SEMMI MÁS?

Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása

(Balassi Kiadó, Budapest, 2003. 160 o.)

Stílszerűen, a 2000. évben indult útjára a Balassi Kiadó gondozásában a *Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára* elnevezésű sorozat, méghozzá egyből két kötettel: Balla Tibornak a honvéd lovasságról illetve Domokos Györgynek Ottavio Baldigaráról írott munkájával. A kezdeti lendület azonban megtörni látszott és a következő *opus* megjelenésére már három esztendőt kellett várnunk. Most nyilván annak illene következnie, hogy „... de megérte!", az ilyesmi azonban idejekorán elárulná értékelésem alapvetően pozitív jellegét. Igaz, a Hadtörténelmi Közlemények rendszeres olvasói pontosan tisztában vannak azzal, hogy a Szemle rovat hasábjain az utóbbi évtizedekben alig-alig olvashattak olyan könyvismertetést, amelynek értékelése nem lett volna *alapvetően pozitív jellegű*. Azt gondolhatják, hogy a szerkesztőségnek az az álláspontja: minek hírt adni olyan munkákról, amelyek kritizálást érdemelnek.

Vitathatatlan, hogy ennek az alapállásnak is megvan az értelme, mégsem haszontalan azonban a hadtörténeti szakirodalom kevesebb dicséretet érdemlő részét is górcső alá venni. Terveink szerint már a legközelebbi jövőben várható ezen a téren némi elmozdulás.

Ami mármost a fent említett sorozat harmadik kötetét illeti, elmondható, hogy az tulajdonképpen egy ismeretlen ismerősről íródott. Hogy Tersztyánszky Károly cs. és kir. ve-zérezredes életéről és pályafutásáról a nagyközönség mindmáig igen kevéssé tájékozott, az kétségtelen ténynek tekinthető, miként az is, hogy a nevezett tábornok kollégáiról és kortársairól is vajmi csekély ismeret áll az érdeklődők rendelkezésére. Talán külön tanulmányt érdemelne, miért bánt (bánik) a magyar hadtörténetírás ilyen mostohán a dualizmus és különösen az első világháború korszakával. És itt nemcsak arról van szó, hogy egyik vagy másik tábornokról találunke szócikket valamely lexikonban (általában nem találunk). A magyar lakosság történelmi tudatára legnagyobb és legközvetlenebb hatást gyakoroló középiskolai történelemoktatás szinte teljes ignoranciája inkább a szomorú, de hát persze ennek is megvannak az okai (melyeket az olvasó bízvást keresse abban a bizonyos külön tanulmányban).

Ismeretlensége ellenére azonban Tersztyánszky Károly mégis csak ismerősnek tűnhet e kötet elolvasása után mindazoknak, akik veszik erre a fáradságot. Éspedig nem személyében, hanem azt a személyiségtípust illetően, amelyet megtestesít. Ilyen emberrel valószínűleg már valamennyien találkoztunk életünk során, ki közelebbi, ki távolabbi ismeretségi köréből. Ők azok, akik – Tersztyánszkyhoz hasonlóan – szilárdan meg vannak győződve arról, hogy ami őket a sikertől, a karriertől, a dicsőségtől megfosztja csupán *balszerencse, semmi más*. Saját hibáikkal szemben nagyvonalúan elnézőek, másokéival annál kevésbé. S minél több (kizárólag a balszerencse – mások rosszindulatú intrikái, vagy legjobb esetben a véletlenek kedvezőtlen egybeesése – következtében elszenvedett) kudarc éri őket, annál görcsösebben és kíméletlenebbül törekednek a hőn áhított siker elérésére, miközben szinte egyáltalán nincsenek tekintettel a többi ember – főleg a tőlük valamiképpen függő helyzetben lévők – érdekeire. Ez a szituáció különösen veszélyes, ha – mint Tersztyánszky esetében – magas rangú katonáról van szó, akinek a döntéseitől háború esetén tíz- és százezrek élete vagy testi épsége függhet. Az ő pályafutása pedig kiterjedt az első világháború vérzivataros esztendeire is, s ezért talán nem véletlen, ha sem a kortársai, sem az utókor őt ismerő emlékezői számára nem őriznek róla kedvező képet.

De ha egyszer ilyen kellemetlen ember volt ez a tábornok, vajon érdemes-e éppen őt kiemelni a feledésből? A kötet szerzője szerint természetesen igen (ami nyilvánvaló, hisz egyébként ugyan miért fogott volna hozzá ehhez a munkához). Tersztyánszky ugyanis a dualizmuskori magyar történelemnek az egyik – bármennyire is ismeretelen – kulcsfigurája. Katona volt ugyan, nem pedig civil politikus, ám abban az időben a hadsereg és különösen a tisztikar az úri társadalomnak igen fontos részét alkotta. Egy-egy helyőrség magasabb parancsnokai egyértelműen közszereplőnek számítottak, tevékenységük és viselkedésük a közélet részévé vált. Tersztyánszky pedig 1912 és 1914 között a magyar főváros vezénylő tábornoka és egyben budapesti hadtestparancsnok volt, s mint ilyen óhatatlanul belebonyolódott a honi (illetve a birodalmi) politika ügyeibe. Ügyekben pedig nem volt hiány. Miképpen állt helyt a tábornok a civil politika porondján, ez az egyik legérdekesebb része karrierjének, illetve az ezt bemutató könyvnek. (Mellesleg tudja-e a tisztelt olvasó, van-e a mai Budapestnek hadteste, s hogy ki a parancsnoka? Aligha.)

Ha Tersztyánszky nem a magyar fővárosban éri el békebeli karrierje csúcsát, a hadtestparancsnoki megbizatást, akkor is megérdemelné a figyelmet világháborús szereplése miatt. A kötetben természetesen erről az időszakról is bőségesen lehet olvasni, méghozzá nem csupán a szakembereknek szólóan, de az érdeklődő olvasóközönség számára is érthető módon. A szerzőnek sikerült megtalálnia azt a stílust, amely szakszerű pontossága mellett is élvezhető maradt, s eltekintve néhány kissé barokkosra sikeredett résztől, viszonylag könnyen fogyaszthatóvá tette a munkát. Ez a fajta írásmű sajnálatosan ritka a mai szakirodalomban, noha természetesen azért akadnak mások is, akik képesek lebilincselni olvasóikat.

Végezetül, a recenzióírás rituáléjának megfelelően, essék szó néhány hiányosságról. Mindenekelőtt megemlítem, hogy szinte bántóan hiányzik a kötetből néhány térképvázlat, amely megkönnyíthette volna az olvasó tájékozódását. A szöveg technikai gondozása is hagy némi kívánnivalót maga után: vajon mikor érjük meg azt az időt, a mikor a szövegszerkesztők végre a magyar helyesírás szabályainak megfelelően lesznek képesek a szövegek elválasztására? Ez nyilván a kiadó felelőssége, miként az is, hogy – érthetetlen módon – szinte eldugta (?) saját kiadványát az olvasóközönség elől. Legalábbis erre kell következtetnem abból, hogy igen nehezen lehet a kötetet megtalálni a budapesti könyvesboltok polcain (ha egyáltalán kapható). A magyar közmondás, hogy „három a magyar igazság és egy a ráadás", e kötettel és az időközben megjelent negyedikkel teljesülni látszik.

Csákváry Ferenc

BENCZE LÁSZLÓ

A PIAVE-FRONT

(Paktum Nyomdaipari Társaság, Budapest, 2003. 165 o.)

A közel kilenc évtizede kitört első világháború délnyugati vagy olasz frontjáról az azóta eltelt idő alatt számtalan összefoglaló mű, visszaemlékezés, korabeli napló jelent meg német, angol, olasz, francia, magyar és más nyelveken neves történészek, valamint a harcok egykori résztvevőinek tollából.

Bencze László egy alig kutatott problémakört választott könyve témájául, amely eddig csak kevésbé került a magyar kutatók vizsgálódásainak homlokterébe. Utoljára 1986-ban jelent meg róla magyar nyelven egy, a korabeli politikai nézetekkel erősen átszőtt összefoglaló.

A szerző elsősorban a XIX. század hadtörténelmének, valamint a Habsburg-birodalom által vívott háborúk történetének kiváló ismerője, ameit már az 1859-es solferinói, az 1866-os königgrätzi csatáról, illetve Bosznia-Hercegovina 1878-as okkupációjáról írt köteteivel is bizonyított.

Mostani könyvében az első világégés egyik sorsdöntő epizódjának, az Osztrák-Magyar Monarchia utolsó, 1918. júniusi – az olasz hadszíntér Piave-, valamint alpesi frontján végrehajtott – offenzívájának történéseit és összefüggéseit vizsgálja.

A mű a szerzőtől már megszokott olvasmányos stílusban íródott, rendkívül alapos és alapvetően bécsi levéltári kutatásokra épül. Bencze hihetetlen mennyiségű tényt közöl, figyelme minden apró és jelentéktelennek tűnő részletre kiterjed.

Röviden elemzi a német és az osztrák-magyar vezérkar világháború előtti és alatti együttműködését és rávilágít arra, miért élveztek kezdettől fogva elsőbbséget a német hadicélok és érdekek.

Bemutatja Ausztria–Magyarország haderejét az 1918-as utolsó támadás előtt. Ezen belül taglalja a IV. Károly trónra kerülése után a birodalomban, így a hátországban kialakult gazdasági, politikai viszonyokat, beszél a hadsereg ellátási nehézségeiről, majd ismerteti az 1917 októberében lezajlott caporettói áttörés következtében az olasz fronton előállt katonapolitikai helyzetet.

Felvázolja az 1917 november-decemberére kialakult Piave-front hadászati jellemzőit. Először is kitűnő és kimerítő katonaföldrajzi leírást kapunk a csata későbbi színhelyéről és annak tágabb környékéről, Itália északi területeiről. Ecseteli a frontvonal teljes hosszában jól kiépített olasz védelem jellemzőit, és latolgatja egy, az akkori viszonyok között lehetséges osztrák-magyar offenzíva esélyeit. Nagy részletességgel mutatja be az egymással szemben álló erőket. Kitér arra, milyen hadászati terveket készített a német vezérkar 1918-ra, továbbá milyen harceljárásokat alkalmaztak a német csapatok a nyugati fronton.

Beszél a császári és királyi haderő eleve kudarcra ítélt piavei offenzívája haditervének megszületéséről, valamint arról, hogy a fronton harcoló katonák ellátása, fegyverzete, felszereltsége hiányos, tüzérségi támogatottsága pedig elégtelen volt, aminek következtében a csapatok harci morálja hanyatlott.

Képet kapunk a tiroli frontszakaszon küzdő osztrák–magyar 11. hadsereg, valamint a Piave folyó mentén felsorakozott Boroević-hadseregcsoport (6. és Isonzo-hadsereg) felkészüléséről a nagy offenzívára. A szerző rámutat az osztrák-magyar vezérkar és az egyes hadseregek parancsnokai által elkövetett hibás katonai döntésekre, és felvázolja azok súlyos harctéri következményeit.

Részletes elemzést kapunk az 1918. június 15-én az olasz front teljes hosszában megindult és július 7-ig tartó osztrák-magyar támadás lefolyásáról. Kiderül: a Boroević-hadseregcsoport a Piave folyón át indított „Albrecht" fedőnevű, valamint a 11. hadsereg Dél-Tirolban megindult „Radetzky" fedőnevet kapott győztes támadásától azt várták, hogy a hadsereg anyagi, élelmezési ellátottsága javul, az ellenséget elfogadható békére lehet kényszeríteni, továbbá hogy nem véletlenül nevezték az egyszerű katonák a júniusi csatát „éhségoffenzívának."

A szerző beszámol a császári és királyi haderő által elszenvedett veszteségekről (mintegy 150 000 fő, a szemben álló olasz, angol és francia csapatoké „mindössze" 90 000 katona) és a katasztrofális vereség következményeiről. Felsorolja a hadművelet sikertelenségének legfontosabb okait: így a hibás hadászati-harcászati tervet és az offenzíva elégtelen előkészítését, az erők szétforgácsolását, a vezetés hibás döntéseit, a csapatok hiányos kiképzését, a felderítés hiányosságait, a piavei átkelés helyének nem kellő álcázását, a Piave áradását, a meglepetés és a komolyabb tartalékok hiányát, az olaszok abszolút légi fölényét, az osztrák-magyar tüzérség tüzének csekély hatását (ami egyrészt a lőszerhiánynak, másrészt a június 15-én uralkodó ködös, párás időjárásnak volt köszönhető, aminek következtében a tüzérek nem tudtak hatékony támogatást nyújtani a gyalogságnak).

A szerző több helyen hangsúlyozza és elemzi a magyar parancsnokok érdemeit, illetve hibáit, továbbá a magyar alakulatok szereplését. (Általánosságban elmondható, hogy a magyar csapatok a harcok során mindenhol kitüntették magukat.)

Véleményem szerint igen jó, hogy sűrűn találunk idézeteket a műben, ami kiemeli, alátámasztja, vagy éppen csak színesíti a mondanivalót, segít elképzelni az olvasónak a történéseket, jobban megértjük Ausztria–Magyarország háborús hadvezetésének, illetve politikusainak döntéseit.

A korábban megjelent publikációkhoz képest annyiban hoz újat a könyv, amennyiben igen jól összefoglalja a piavei offenzíva eseményeit. Tényszerű, helytálló elemzést ad az 1917–1918-as esztendő döntő hadászati és politikai változásairól, a központi hatalmak közös hadvezetésének döntésiről, ezzel összefüggésben a németek dominanciájáról, a szövetségesek között feszülő ellentétekről, az önálló osztrák-magyar próbálkozásokról, így az önálló támadás előzményeiről és lefolyásáról.

A kötetben megfogalmazottakat az osztrák–magyar támadó erők 1918. június 15-i hadrendje, valamint a 11., a 6. és az Isonzó-

hadsereg katonaállományának nemzetiségi összetételéről készült összefoglaló táblázat egészíti ki.

Néhány szó a kötet negatívumairól. Rengeteg földrajzi név fordul elő a szövegben, ezért úgy vélem, a mellékletekben magyar nyelvű térképeket kellett volna használni az ott szereplő német nyelvűek helyett, továbbá sok, az *olasz* fronton készült eredeti fényképpel és korabeli képeslappal is színesebbé lehetett volna tenni a művet, a két külső borítót is beleértve. Szembeötlő, hogy a szerző csak német és magyar nyelvű forrásokra támaszkodik, noha az utóbbi időben néhány angol nyelvű kötet is megjelent a piavei csatáról és magáról a korszakról. Sajnos, ezek a munkák sokszor csak ismeretterjesztő jelleggel készülnek, és időnként fenntartással kell őket kezelni, illetve használni, mindezek ellenére hasznos lett volna néhányuk megemlítése, legalább lábjegyzetben, mintegy a kötetben leírtak megerősítéseként. A felsorolt kifogások szinte semmit sem vonnak le a könyv értékéből, hiszen Bencze László jó stílusban megírt, olvasmányos és tényeiben megbízható kötetet készített, amely nemcsak a szaktörténészek, hanem az első világháború eseményei és meghatározó alakjai iránt érdeklődő olvasók körében is érdeklődésre tarthat számot.

Balla Tibor

NICHOLAS J. SAUNDERS

TRENCH ART

(Shire Publications Ltd, Princes Risborough, 2002. 48 o.)

A „lövészárok-művészet" kifejezés magában foglalja azt az igen sokrétű tárgyi kultúrát, amelyet katonák, hadifoglyok és civilek hoztak létre hadianyag és egyéb eszközök felhasználásával, fegyveres konfliktus idején, vagy annak következményeként. Az ilyen műalkotások készítése különféle gyakorlati célokat szolgált. Egy-egy darab lehetett áru, vagy cserealap és személyes használati tárgy is. Kifejezhetett mély érzelmeket, hittel, fájdalommal, gyásszal és örömmel kapcsolatban egyaránt. A jelenség már a XIX. század nagy katonai összecsapásai – a napóleoni háborúk, az amerikai polgárháború, vagy a búr háborúk – idején felbukkant, tömegessé és műfajteremtővé azonban az első világháború révén vált (neve is innen ered), majd végigkísérte a XX. század jelentős fegyveres összeütközéseit a második világháborútól Koreán át Vietnamig és Boszniáig.

A háborús emléktárgyak készülhettek hadianyag felhasználásával (tüzérségi lövedékek, töltények, gránátok hüvelye, harci járművek darabjai) vagy használati tárgyak személyessé tétele által (festett rohamsisakok, vésett cigarettatárcák és fegyverek), de fa, csont és kő megmunkálásával valamint hímzéssel, festéssel is.

Fontos különbséget tenni ipari tömegcikkek, illetve a harcok szünetében, hadifogolytáborokban, vagy háborús menekültek által személyes indíttatásból készített, egyedi jelentéssel bíró alkotások között. Ezek (történeti) fontosságát nem kizárólag művészeti értékük adja, hanem nagyrészt az az érzelmi többlet, amely a készítés körülményeiről árulkodik, s a belőlük (szimbolizmusukból, iróniájukból) áradó erő, ami alkalmassá teszi őket a múlt emlékeinek felidézésére. Sok közülük olyan családtagok emlékét őrizte a háztartásokban, akik nem tértek vissza a háborúból.

Történeti és kulturális szempontból tehát ugyanolyan fontosak ezek az emléktárgyak, mint katonai vonatkozásukban, vagy gyűjteményi darabokként, ahogyan legtöbben tekintenek rájuk. Bármily szerény is egy-egy darab művészi értéke, az embertelen viszonyok közé kényszerült szellemnek állít örök emléket.

A fentiekre hívja fel a figyelmet munkája előszavában Nicholas J. Saunders, aki az 1914–1939 közötti időszak vonatkozásában vizsgálja a műfajt. Könyve újszerű kísérlet az első világháborús „lövészárok művészet" kategorizálására. Nem forma, vagy funkció alapján rendszerezi a nagy számban előállított és az utókorra maradt anyagot, hanem aszerint, hogy azokat ki, mikor és hol készítette. Lehet ugyanis két tárgynak azonos külalakja és rendeltetése, az alkotás történeti jelentőségét azonban mégis a készítés körülményei ha-

tározzák meg. A korabeli felvételekkel és modern tárgyfotókkal gazdagon illusztrált könyv első fejezetében a szerző e körülmények figyelembe vételével osztályozza a lövészárkok művészetét.

Az első főkategória a katonák által 1914–1919 között alkotott tárgyaké, amely mennyiségileg ugyan a legkisebb csoportnak számít, de a formák legkülönfélébb variációit nyújtja. Ide sorolhatóak a frontharcosok, a hadifoglyok, sőt a biztonságosabb hátsó állásokban szolgálatot teljesítő személyzet alkotásai is. Voltak ezek között spontán keletkezésű darabok, míg mások értékesítés céljára, vagy kimondottan megrendelésre készültek.

Jellemző példaként említi a szerző a töltényhüvelyekből és fémhulladékból előállított öngyújtókat és gyufásdoboz-borítókat; az ugyanilyen anyagból gyártott – és gyakran véséssel és jelvényekkel díszített – papírvágó késeket; a díszes, megformált tüzérségilövedékhüvelyeket (vázákat); a fa és fém dohányos szelencéket és cigarettatárcákat; a töltényhüvelyből és fémhulladékból készített gyűrűket, tollakat és ceruzákat; a különböző faragványokat; valamint a hímzett emléklapokat, kendőket, párnákat és a gyöngyhímzéseket.

A második fő kategória a polgári lakosság 1914–1939 közötti háborús vonatkozású műalkotásait foglalja magában, s nagy számuk révén ez számít a legnagyobb csoportnak. Az ide tartozó tárgyakra sokkal inkább a díszítettség, mint a funkcionalitás a jellemző. A háború idején és azt követően a nélkülözés és az elhagyott hadianyagok hozzáférhetősége virágzó „háziipar" kialaku-lásához vezetett.

A kategórián belül alapvetően kétféle tárgyi anyagot különböztet meg a szerző: a háború folyamán a szövetséges és a német katonáknak, illetve az 1919–1939 között a hadiözvegyeknek, a hadszínterekre látogató zarándokoknak és turistáknak vásárlásra felkínált cikkeket. Tipikus formái a különleges alakú és aprólékosan vésett tüzérségilövedék-hüvelyek (vázák), amelyeken egy város, vagy körzet neve, a dátum és a „Nagy Háborúra" utaló felirat szerepel; gazdagon díszített, lövedék- és töltényhüvelyekből készült hamutartók; vésett, gondosan kidolgozott papírvágó kések; töltényhüvely-feszületek, Krisztus-figurák és a háborús emlékműveket megörökítő emlékplakettek.

A harmadik fő kategóriába a hazatért katonák 1918–1939 között készített alkotásai tartoznak, amelyeket kereskedelmi célokra gyártottak a frontról – emlék gyanánt – hazavitt nyersanyagokból. A szerző jellemző példaként ide sorolja a lövedékekből és töltényekből előállított órákat, lámpákat és gyertyatartókat; a gránát- és srapnel-tintatartókat; az eltérő méretű, hüvely alapanyagú „csészéket"; és a díszes keretre függesztett lövedékhüvelyből kimunkált „asztali gongokat".

A könyv külön fejezetben tárgyalja a fémből készült emléktárgyakat, illetve a fa, textil, csont és kő alapanyagú műalkotásokat. A háború fém katonaemlékei közül kétségkívül a lövedékhüvelyből előállított vázák a legismertebbek és a legelterjedtebbek. Díszítéseik sokat elárulnak készítőik ügyességéről, szépérzékéről és társadalmi hátteréről. A vázakészítők némelyike soha nem dolgozott fémmel azelőtt, míg mások szakképzett fémművesek voltak. A belga hadseregben például számos ötvös teljesített szolgálatot, akik a csendesebb frontszakaszokon aprólékos gonddal formálták lövedékhüvely-műalkotásaikat. Hasonlóan képzettek voltak az egyes hadseregek műszaki katonái és patkolókovácsai.

A szerző ismerteti a lövedékhüvelyek megmunkálásának technikáit, a legkedveltebb mintákat és lövedéktípusokat, sőt a tevékenység kockázataira is kitér. A rézhüvely ugyanis értékes hadianyag volt, amelyet – mint állami tulajdont – újrafelhasználásra össze kellett gyűjteni, és a gyárakba visszajuttatni. Az alkotó munka ezen ágának illegalitása magyarázza, hogy kevesen látták el mesterművüket nevükkel, névjegyükkel. Megjelentek rajtuk ugyanakkor az ezredjelvények, dátumok és helységnevek, s a jelképek egész tárháza.

A fémből készült tárgyak közül jelentősebb csoportot alkotnak az írószerek, papírvágó kések, öngyújtók és gyufásdoboz-borítók, órák, ékszerek, valamint a harckocsi-, hajó- és repülőgép-modellek. Alapanyaguk rendszerint töltényhüvely és egyéb rézhulladék volt. A tárgyakat gyakran ékítették alakulatjelvényekkel, zubbonygombokkaal. Német oldalon előszeretettel alkalmazták díszítő elemként a Vaskeresztet, mint a hősiesség megtestesítőjét.

A faragványok és hímzések elkészítése jóval egyszerűbb feladat volt, mint a fémtárgyak megmunkálása. Így a fennmaradt fa, csont, kő és textil alapanyagú darabok esetében sokkal nagyobb a valószínűsége annak, hogy a lövészárok katonája volt az alkotó, s nem a háború utáni időszak kereskedelmi céljaira készültek.

Feltételezhető, hogy az első katonaemlékek fából készültek, amit a nyersanyag köny-

nyű beszerezhetősége és feldolgozhatósága indokol. A kategóriára jellemzőek a cigaretta- és dohánytartó dobozok, perselyek, sétabotok és a hangszerek is. A textíliák lehettek kendők, falvédők, párnák, amelyeken sok esetben zászlók, címerek, ezredjelvények, vagy személyes vonatkozású feliratok jelentek meg. Ezek a darabok általában térben és időben jól behatárolhatóak, hiszen egyszerű technikával meglehetősen sok adatot fel lehetett rajtuk tüntetni.

A továbbvezető irodalom megadása mellett a szerző gyakorlati tanácsokat is nyújt a gyűjtőknek, valamint felsorol több olyan (köz)gyűjteményt, amelyet a téma iránt érdeklődőknek megtekintésre ajánl. A kötet sajátossága (és talán hiányossága is egyben), hogy ezek mind az egykor az antant kötelékébe tartozó országok területén vannak. A könyvben a tájékozódást névmutató segíti.

A szerző, Nicholas J. Saunders régészetet és szociálantropológiát tanult a sheffieldi, southhamptoni és cambridge-i egyetemeken. 1998 és 2001 között a Brit Akadémia kutatójaként az első világháború antropológiáját tanulmányozta, s Nagy-Britanniában elsőként írt tanulmányt a „lövészárok művészetéről." A témában több kiállítás rendezéséhez nyújtott szakmai segítséget Angliában, Franciaországban és Németországban. A könyv megjelenésekor a University College London antropológia tanszékén tárgyi kultúrát oktatott.

A kötetben tárgyalt emlékanyag egyes típusai jelentős számban megtalálhatóak a legtöbb magyar magán- és közgyűjteményben. Nem érdektelen tehát a hazai gyűjtők és szakemberek számára megismerkedni Nicholas J. Saunders kategorizálásával, amely új megvilágításba helyezi a műfajt, és átfogó képet ad elsősorban az antant-hatalmak háborús tárgyi tömegkultúrájáról. Nagyszerű felvételeinek is köszönhetően a könyvet érdeklődéssel forgathatják, akik fogékonyak a történelem nagy jelentőségű eseményei és a mindennapi kultúra találkozásának emlékei iránt.

Sallay Gergely Pál

STEFAN REST – M. CHRISTIAN ORTNER – THOMAS ILLMING

DAS KAISERS ROCK IM I. WELTKRIEG

Uniformierung und Ausrüstung der österreichisch–ungarischen Armee von 1914 bis 1918

(Publikation des Herresgeschichtlichen Museums, Militaria Verlag, Wien, 2002. 507 o., ill.)

Érdemes megjegyezni, hogy a nagy múltra visszatekintő, s az utóbbi évtizedekben egyre terebélyesedő nemzetközi egyenruhatörténeti-, és felszereléstani szakirodalomban – lényegében – igen ritkának mondhatók az egykori Habsburg Birodalom/Osztrák–Magyar Monarchia vonatkozó témaköreit érintő feldolgozások. A jelen kötethez hasonló, egy-egy időszakot átfogóan bemutató feldolgozás pedig eddig még egyáltalán nem jelent meg.

A kötet összeállítása során a szerzők alapvetően a bécsi Heeresgeschichtliches Museum vonatkozó anyagait vették alapul, ami nagyszámú unikális, illetve rendkívül ritka darab bemutatását is lehetővé tette. Ezen túlmenően saját gyűjteményeikre, egyes (osztrák) magángyűjtők tárgyaira, s családoknál megőrződött emlékekre is támaszkodtak. A kötet döntően az ún. „közös" vonatkozásokra koncentrál.

Egyes rövid, történeti-hadtörténeti részletektől eltekintve a mű kizárólag egyenruházati-felszerelési kérdéseket tárgyal, ám a „Königgrätztől Szarajevóig" cím alatt az olvasó áttekintésre lelhet a korábbi időszak egyenruházatának fejlődéséről is.

Részletes taglalja a mű a korban használatos rendfokozati jelzések történetét, illetve azok megjelenését az egyenruházaton. Megismerhetjük a korban alkalmazott, az egyenruházati darabokon fellelhető ún. kincstári bélyegzéseket is.

Különös aprólékossággal tárgyalják a szerzők a korabeli fövegféleségeket (csákó, vadászkalap, tiszti sapkák, tábori sapkák, csendőrsisak, trópusi sisak, rohamsisakok). Az egyes változatoknál részletek is bemutatásra kerülnek, pl. csákócímer, -rózsa, -zsinórzat. Olvashatunk a fövegféleségek tokjairól

is. Megismerkedhetünk pl. az I. Ferenc József tulajdonából származó tiszti sapkával. Különlegesség a tábornokok fehér tiszti sapkája. A tiszti sapkák széles, magasabb, illetve alacsonyabb változata és e jellegzetes fövegtípus tábornoki változata is tanulmányozható. Igen érdekes a tábori sapkák változatait bemutató rész. A mű kiemelt részletességgel mutatja be a Landwehr-nél használt sapkaanyagot, valamint a hegyi csapatok által használt változatokat is. Nem érdektelen pl. az első világháború időszakában a fövegféleségeken igen elterjedt jelvényhasználat tárgyalása. Igen érdekes, eddig alig érintett kérdés az Osztrák-Magyar Monarchia bosnyák katonái által használt tradicionális fezféleségek ismertetése. Tekintettel a csendőrség hadi alkalmazására (tábori csendőrség stb.) a szerzők kitérnek a lajtán túli csendőrség egyes vonatkozásaira is.

Rendkívül érdekes – és szintén alig érintett – téma az első világháború időszakában, a Központi Hatalmak által az Oszmán Birodalom oldalán bevetett osztrák-magyar katonák egyenruháza-tának, trópusi sisakjainak bemutatása.

A recenzensnek különösen kedves az első világháború időszakában használt rohamsisakok (és változataik) tárgyalása. Nagyon érdekes pl. az átalakított, taréj nélküli dragonyos sisak bemutatása, de tanulmányozhatók a különféle homlokvédő lemezek, arcvédő lemezek stb. is. Látható a kötetben a homlokrészen K (Karl = Károly) névbetűvel ékesített sisak is.

Természetesen láthatók a könyvben különféle zubbonyok, nadrágok, kabátok, és más egyenruházati emlékek is. A képeken jól megfigyelhető az elő- és hátoldalak szabása, gombolása, az egyes darabok bélése.

Megismerkedhetünk olyan különleges egyenruhával is, mint amilyen pl. az Önkéntes Motorkerékpáros Csoporté volt. Részletesen ismertetik a szerzők az 1908-ban bevezetett tábori szürke egyenruházat (tiszti és legénységi) nyári és téli változatát. A kötet részletesen taglal továbbá olyan kérdéseket is, mint pl. az ún. szabócímke, vagy az egyes egyenruházati darabok belső kidolgozása.

Több értékes személyi emléket is bemutatnak, pl. Jenő főherceg, Boroević Szvetozár, Kövess Hermann, báró Krobatin Sándor tábornagyok egyenruházati darabjait.

A munka talán leglátványosabb része a korabeli színes lovassági uniformisokat ismertető fejezet. Olvashatunk a dragonyosok, a huszárság, az ulánusok és a Landwehr-lovasság egyenru-házatáról. Itt is nagy teret kapnak a fövegfélék (csákó, sisak, sapkaféleségek). Az első világháború időszakának jellegzetességei közé tartozott a korábbi, színes egyenruházati darabok tábori szürke változata. Hasonló részletességgel kerül bemutatásra a tüzérség viselete is.

Fontos és érdekes a tábornoki kar, illetve a vezérkar egyenöltözékét tárgyaló rész. Itt a szerzők a hangsúlyt az ún. német viseletű tábornoki öltözetekre helyezték. Tanulmányozhatunk több fontos személyi darabot is (pl. I. Ferenc József, Franz Conrad von Hötzendorf Tersztyánszky Károly, báró Stöger-Steiner Rudolf egykori egyenruháit).

Nagyon érdekes, egyedülállóan gazdag a felszerelési tárgyakat bemutató rész, melyben cipőféleségek, mászóvasak, csizmák, lábtekercsek, zoknik, kesztyűk, fülmelegítők, hószemüvegek, gombok, csatok, övek, szolgálati jelvények is találhatók. Igen gazdag a patron- és pisztolytáska-anyag, de olvashatunk kenyérzsákokról, hátbőröndökről is. Gazdag gázálarcanyag (pl. lógázálarc) is közlésre került.

A személyi védőeszközök szintén érdekes emlékei a kornak. A dögcédulák különféle (a korban használatos) változatai sem maradtak ki. Bemutatásra került a világháború utáni időszakra tervezett, mintapéldányokban elkészített egyenruházat is. Végezetül rövid áttekintést kapunk az egyenruházati emlékek ápolása, karbantartása, restaurálása témakörében is.

A monumentális kötet kiemelkedő értéke a rendkívül gazdag képanyag. A képek jelentős része nagyon jó állapotban lévő, eredeti egyenruházati emlékekről készült. Megjegyzendő, hogy a közölt anyagban sok a rendszeresítési minta és a sok, eleddig ismeretlen korabeli fénykép, melyeken az egyes darabok viselése nagyon jól tanulmányozható.

Örvendetes lenne, ha mihamarabb napvilágot látnának a szerzők és a kiadó által tervezett hasonló kivitelű és tematikájú további kötetek is. Megjegyzendő, hogy a mű német-, illetve angol nyelven is megjelenik.

Pandula Attila

SZAKÁLY SÁNDOR

HONVÉDSÉG ÉS TISZTIKAR 1919–1947

Válogatott írások, 1984–2002

(Ister Kiadó, Budapest, 2002. 308 o.)

A MAGYAR KATONAI FELSŐ VEZETÉS 1938–1945

(Ister Kiadó, Budapest, 2003. 410 o.)

Szakály Sándor tudományos pályája kezdetétől, negyed századon át foglalkozott az 1919-es Nemzeti Hadsereg, illetve az abból alakult m. kir. Honvédség felső vezetésének, elitjének történetével. Munkái törzsét e téma adta, bár közben számos más jellegű, de e hadsereg, illetve korszak történetével kapcsolatos kisebb-nagyobb írást is megjelentetett.

Nagy munkája eredménye három szálból fonódott össze. Első összefoglalását és az annak alapjául szolgáló személyi adattárat a *Hadtörténelmi Közlemények*ben tette közzé 1984–1985-ben, az a kutatás még az egész Horthy-korszak katonai elitjére kiterjed, 255 tábornokra.

Következő monográfiáját 1987-ben publikálta. (A magyar katonai elit 1938–1945, Magvető Könyvkiadó. 273 o.) Ebben már, mint címéből is kitűnik, a kutatás évkörét 1938–1945-re redukálta, viszont 414 főre szélesítette a vizsgált személyek körét, köztük azokra is, akiknek nem volt ugyan tábornoki rendfokozatuk, de a hadvezetés fontos, döntéshozásba bevont tisztjei, vezérkari osztályvezetők, hadtest vezérkari főnökök, katonai attasék, stb. voltak. Ennek adattárát azonban csak később tudta kötetbe foglalni: „A magyar katonai felső vezetés. Lexikon és adattár" 2001-ben jelent meg és olyan gyorsan elfogyott, hogy most, 2003-ban már némileg bővített második kiadása is megjelenhetett.

A párhuzamos feldolgozásokat és adattárakat néhány köztes műfajú munka egészíti ki: miután erre igény jelentkezett, elkészítette és különböző folyóiratokban közölte az 1919–1944 közötti honvédelmi miniszterek, vezérkari főnökök, stb. egyenként mintegy 2 oldalas, egységes jellegű életrajzát. Ezek most, más tanulmányokkal együtt, a Honvédség és tisztikar c. kötetbe gyűjtve jelentek meg.

A „Lexikon és adattár" bevezetőjében a szerző tájékoztat további tervéről: szeretné azt kibővíteni a dandár- és hadosztályparancsnokok, illetve a honvédelmi minisztérium vezető beosztottainak adataival. A bővítés bizonyára hasznos lesz és még árnyaltabb képet ad a hadsereg vezető elitjéről, de már a jelen második kiadás is több fontos igényt elégít ki. Először, fontos segítséget ad a hadsereg és a második világháborús magyar részvétel története alaposabb feltárásához. Másodszor, bizonyára sok száz rokon, egykori beosztott vagy csupán érdeklődő forgatja örömmel a szép kiállítású, emlékalbumnak is tekinthető kötetet. Végül beilleszkedik a magyar történetírás és ezen belül a hadtörténetírás egy viszonylag új vonulatába, olyan új típusú feldolgozásába, melyet a régebbi korok vonatkozásában archontológiának neveznek; a XIX–XX. századnál ez az elnevezés talán kevésbé találó, de végülis ugyanarról van szó; egy korszak állama vagy társadalmi szervezet-rendszere érdemi vezetői és munkatársai életrajzának és a szervezetben elfoglalt változó helyének rövid összefoglalásáról. Ez ugyanúgy, mint más oldalról a kronológia, az adott kor, téma történetének stabil vázát adja, támaszt a kutatóknak, másrészt a nálunk még elmaradott társadalomtörténeti kutatásokhoz is bázisként szolgál.

A hadtörténet terén ismeretesek Bona Gábor, Zachar József, Engel Pál úttörő munkái, s ismerünk terveket a török idők vagy az első világháború magyar parancsnokai hasonló adattárára. Az ilyen lexikális művek elkészítését sokszor nagyobb team-ek végzik, megfelelő anyagi-szervezeti háttérrel s talán megszállottnak, vagy régimódinak látjuk azt, aki egyedül vállalkozik ilyen feladatra. A hozzáértők azonban tudják, hogy a régi katonamondás, miszerint a menetoszlop gyorsaságát a leglassúbb katona határozza meg, sajnos gyakran az ilyen kollektív munkákra is érvényes, nemcsak a kézirat elkészülésének idejét,

hanem színvonalát tekintve is, egy-két ember hanyagsága csúf szeplőket hagy nagy vállalkozásokon. Ha a szakember, mint jelen esetben Szakály, vállalja, hogy minden aprólékos műveletet maga végez el, egyben olyan színvonalat biztosít, melyet team-vezetőként nem érhetne el. Az ilyen önfeláldozó munka tehát nagyon is célszerű, ha akad rá megfelelő specialista. Ezzel elmondtuk, miben áll Szakály munkásságának érdeme.

A lexikon megadja a szereplő nevét (nemesi előnevét, vitézi rendhez tartozását, doktorátusát), előző nevét a névmagyarosítás dátumával, születési-halálozási helyét és idejét, vallását, apja nevét, foglalkozását, anyja nevét, iskoláit (a katonai mellett a civileket is) és nyelvismeretét, részletezve rendfokozat-változásait, „életútját", ami elsősorban beosztásait jelenti, katonai pályafutása utáni sorsának lényeges adatait (hadifogság, bírói ítélet, rehabilitálás, stb.), 1945 utáni katonai pályáját (igazolás, beosztás). Nem jelzi esetleges civil foglalkozásait, miután az nem is tartozik a szorosan vett tárgyhoz és nagy, más forrásokat feldolgozó munkát igényelt volna. Lehetőség szerint fényképet is közöl. Ilyen módon nem csak részletes életrajzi adatokat kapunk, de azt is megtudhatjuk, hogy a tisztnek bármely adott időpontban milyen rendfokozata és beosztása volt.

Hála a szerző fáradhatatlanságának és a katonai nyilvántartás alaposságának, a személyi és szolgálati adatok szinte teljesek. Így, az egyes szereplő tisztekről adott tájékoztatáson túl, az adatok lehetőséget adnak a vezetés személyi-tárgyi sémájának felvázolására bármely tetszőleges időpontban. Ennek bázisául szolgál a lexikont kiegészítő adattár, amely időrendben közli az egyes fontos beosztások betöltőinek nevét, tehát alapszintű tiszti címtárként kezelhető. Ha pl. egy feldolgozás, vagy megkeresés adatait kívánjuk ellenőrizni, megállapíthatjuk, hogy mondjuk 1944. március 19-én valóban a kormányzó szárnysegéde volt-e Horváth Dénes, vagy ki milyen beosztásban szolgált 1919-ben, a forradalmak alatt. A lexikon és adattár használhatóságát még jobban növelné és főleg gyorsítaná, ha CD-re vagy más hasonló eszközre fel lenne véve.

Ezen túl a lexikon és adattár lehetővé teszi a katonai elit társadalomtörténeti vizsgálatát, stratifikációját. Ezt szerző meg is tette, ha röviden is, 1987-es könyvében, de más kutató is megteheti a maga szempontjai szerint. Erre fel is hoznék néhány példát, nem azért, mintha saját felfogásomat Szakályé elé akarnám helyezni, hanem annak szemléltetésére, hogy az általa közölt adatok sok nézőpontból osztályozhatók és használhatók.

Így 1987-es könyvében közli, hogy milyen módon juthattak tartalékos tisztek hivatásos állományba és ezek általában a tisztikar 10-15%-át tették (orvosokkal, hadbírákkal együtt, anélkül inkább 10%). A lexikonból viszont kitűnik, hogy ilyenek ritkábban jutottak be a katonai elitbe, s ezek is részben olyanok, akik már az első világháború előtt lettek aktív tisztek. Az elég nagyszámú, első világháborúban vagy a Nemzeti Hadseregben aktivált tiszt közül tehát igen kevesen jutottak magasabb beosztásba, mint például Kuthy László vezérkari ezredes. Az első világháború előtti tisztikar zártsága tehát a két háború között még fokozódott, az elithez csaknem kizárólag katonai akadémiát, vagy hadapród-iskolát végzettek tartoztak – igaz viszont, hogy mint a példák mutatják, utóbbiak az előlépésnél nem voltak hátrányban, akár altábornagyi rangot is elérhettek. „Honvédség és tisztikar" című kötetében Szakály közli a honvédelmi miniszterek, a honvédség főparancsnokai, vezérkari főnökei, a Hadiakadémia, a Haditechnikai Intézet parancsnokainak részletesebb életrajzát: egynek sem volt közöttük más magasabb iskolai végzettsége, mint a katonai akadémia, egyikük sem felnőttként, kívülről került a hadseregbe. Az 1880-as évektől alig fordult elő, hogy érdemes altiszt tiszti rangot kapjon, a két háború között ilyesmi elképzelhetetlen volt (noha a szövetséges német hadsereg már nem ismerte ezt a korlátozást, más korszerű hadseregekről nem is szólva).

Ehhez kapcsolódik a kérdés, volt-e a tisztikar és elitje német–náci orientációjának társadalmi alapja. Válaszul az egy időben divatos vádra, hogy a hadvezetés politikai orientációját a német származásúak nagy száma befolyásolta volna, Szakály 1987-es könyvében elutasítja azt a szimplifikáló nézetet, mintha a német nevű tábornokok eleve németbarátok lettek volna. Sőt nem is vizsgálja a nemzetiség szerinti származást, amit sokaknál nehéz is lenne egy szóval meghatározni, de ez nem teszi a vizsgálatot feleslegessé. *Egy* vizsgált személynél nem lehet a származásból következtetést levonni, hiszen például a német katonacsaládból származó Andorka Rezső kifejezetten náciellenes volt. Viszont mégsem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy mikor a tábornoki kar jelentős hányada német származású (négy szereplő ve-

zérkari főnök közül három, vagy pontosítsuk: két és fél), továbbá német tisztiiskolán tanult, leginkább németül tud, az első háborúban a német hadsereg fegyvertársa volt – ennek mégiscsak van valami jelentősége.

Még bonyolultabb kérdés a szociális összetétel. Itt is jelen van a csaknem egész Európára jellemző tendencia, hogy csökken az arisztokraták és nemesek aránya, amihez nálunk még hozzájárul, hogy a nagyrészt legitimista arisztokrácia a királypuccsok után elfordult a hadseregtől. Mégis tekinthetnénk ezt egyenlősödési tendenciának, ha nem látnánk, hogy a „polgári" középosztályi származásúak többsége közalkalmazott fia, a magánalkalmazott, vagy független értelmiségi származású jóval kevesebb. A munkás- és parasztszármazásúak aránya valamelyest növekszik ugyan, de éppen ezeknek mintegy fele szász vagy sváb.

Bár nem ezt célozta, de befolyásolta a tiszti elit orientációját a nyelvismeret. Míg németül általában tudtak, mégpedig jó színvonalon, aránylag sokan beszéltek a szomszéd népek egy-egy nyelvén, és/vagy franciául (részint születési helyüknek köszönhetően, franciául mert azt tanulták a Monarchia tisztiiskoláin), addig angolul ha minden ötödik tudott, oroszul csupán 4-5 %-uk, ami nagy mértékben behatárolta orientációs, tájékozódási képességüket, például azzal, hogy az angol-amerikai haditechnika fejlődését nem tudták úgy figyelemmel kísérni, mint a németet, és ezért bizonyos előítéletektől eltekintve is egyoldalú, torzított képük volt a második világháború valóságos erőviszonyairól, vagy a fejlemények megítéléséről.

Rá kell mutatnom a lexikon egy bizonyos, éppen az elitkutatás szempontjából hiánynak tekinthető korlátozására. A Horthy-korszak ismert sajátossága, hogy elég sok katonatiszt talált karrier-lehetőséget az államapparátusban és a hadigazdaságban, hadiüzemi parancsnoktól miniszterig. Ezek akkor szerepelnek a lexikonban, ha már az ezredesi, tábornoki rang elérése *után* kerültek ilyen pozícióba (pl. Győrffy-Bengyel Sándor közellátási miniszter, vagy az 1944-es miniszterelnökök közül Lakatos Géza és Miklós Béla). Nem szerepel viszont Sztójay, mert 1938-ban már berlini nagykövet; ha megmaradt volna katonai attasénak, akkor szerepelne. Nem tartozott-e a kor *katonai* elitjéhez Kozma Miklós vagy Szak-váry Emil, csak azért, mert nem értek el magasabb rangot, mivel a szolgálatból fiatalon kiválva miniszteri vagy más civil beosztásban működtek? Ugyanakkor a katonai elit tagjai között szerepelnek a lelkész- orvos- és állatorvos-tábornokok – kétlem, hogy ők a katonai vezetéshez, a katonai elithez tartoztak.

Említettem már, hogy Szakály kutatási köre szerteágazó volta ellenére logikus egységet alkot. Így a „Honvédség és tisztikar 1919–1947" c. kötet kiterjesztéseként is kezelhető. Mint említettem, közli az 1919–1944 közti honvédelmi miniszterek, honvéd főparancsnokok, vezérkari főnökök, hadiiskolai és haditechnikai intézeti parancsnokok életrajzát. Ezek némi értelmezéssel, összefüggésekkel egészítik ki a lexikon tömör adatait, az egyes tanulmányok végén érdekes statisztikai összeállításokat is találunk az adott funkciók betöltőiről. Így perspektivikus képet kapunk a honvédelmi miniszterek és vezérkari főnökök eléggé zárt köréről, melynek tagjai – a forradalmi időkből rövid időre visszamaradt Friedrich István kivételével – a régi hadsereg tábornokai és tisztjei, nagyrészt vezérkari tisztjei voltak. Némi bővítés talán elkelt volna, ha például az olvasó megtudhatja, milyen motívumok indokolták Sréter István és Csáky Károly távozását a hadseregből. Csáky volt egyébként Magyarország utolsó arisztokrata honvédelmi minisztere, 1929-ig, mikor át kellett adnia helyét Gömbös Gyulának. A honvéd főparancsnokok az első világháború magas rangú, szépen dekorált magyar tisztjei. A sorban az utolsó, Sónyi Hugó (1936–1940) csak vezérkari alezredes volt a Nagy Háborúban, de igen fontos, bizalmas beosztásokban (a forradalomban pedig a 29-es vörös gyalogdandár parancsnoka). Nyugdíjazásával megszűnt a főparancsnoki állás.

A Hadiakadémia parancsnokai képzett, magas rangú vezérkari tisztek, fiatalon mind el is végezték a Kriegsschulét, később a Hadiiskolát, tehát ez is zárt kör, amely kapcsolódik a többi körhöz, hiszen közülük vezérkari főnök, honvédelmi miniszter is került ki. Az 1920-ban alapított Haditechnikai Intézet mindhárom parancsnoka a mödlingi Műszaki Katonai Akadémián tanult, tehát szakember volt, de egyik sem tartozott a kiemelkedő kutatási eredményeket elért magyar mérnökök népes táborába.

Egy közölt cikk röviden ismerteti a katonai elit sorsát 1945 után. A kötetben újra megjelent Szakály két fontos, régi tanulmánya: „Az ellenforradalmi Magyarország (1919–1944) hadsere-gének felső vezetése" korábbi adatbázisának eredményeit foglalja össze. Az

előzményekkel, a k. u. k. hadsereg és a dualizmus kori honvédség tisztikarával bővebben nem foglalkozik, viszont megállapítja, hogy az 1919 utáni tiszti elit tagjainak 20 %-a volt a 19-es Vörös Hadsereg tagja. „A magyar katonai felső vezetés társadalmi és anyagi helyzete 1919–1945" akkor íródott, mikor még ritka volt a hasonló igényes szociográfiai feldolgozás. Itt különösen érvényesül a szerző empátiája a tiszti elit iránt – enélkül ritkán születik elmélyült munka, a „leleplező" irodalom ritkán terem időtálló műveket. Másrészt egyoldalúságokkal is jár, a tisztikar anyagi helyzete szerintem nem volt annyira sajnálatraméltó más tanult strátumokéhoz, mondjuk a pedagógusokhoz, kutatókhoz képest.

Hajdu Tibor

BENE JÁNOS – SZABÓ PÉTER

A MAGYAR KIRÁLYI HONVÉD HUSZÁR TISZTIKAR 1938–1945

(Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, 2003. 566 o.)

Volt egyszer egy fegyvernem, melyet sokan és sokáig a „legmagyarabbnak" neveztek: a huszárság. Története – főleg az utóbbi évek kutatási eredményeinek és publikációinak köszönhetően – viszonylag jól feltárt. De kik voltak a huszárok? – tehetnénk fel a kérdést. Pontosabban, kik voltak azok a hivatásos és tartalékos tisztek, akik 1938 novembere és 1945 májusa között a volt magyar királyi honvédségben, azon belül is a huszár/lovasalakulatoknál szolgáltak?

Erre a kérdésre a 2003 nyara előtt nem volt túl könnyű választ adni. Azóta azonban egyszerűbb a helyzet. Két kitűnő, a kérdéssel már hosszú évek óta foglalkozó kutató – Bene János történészmuzeológus és Szabó Péter hadtörténész – ekkor tette ugyanis közé *A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945* című munkáját, amely a nyíregyházi Jósa András Múzeum Kiadványai sorozat 52. kötete.

A könyv elkészültét hosszú kutatómunka előzte meg s így született meg ez a maga nemében csaknem páratlannak tekinthető mű. A kötet adatai imponálóak. 596 hivatásos és 1315 tartalékos, a volt magyar királyi honvédség huszár alakulatainál, illetve más alakulatoknál, a vezérkari testületben szolgált tábornok, törzs- és főtiszt adatait olvashatjuk a kötetben. A szerzők szándékuk szerint minden olyan személyt felvettek a kötetbe, aki kiképzését a lovassághoz nyerte és lovas alakulathoz avatták fel. A később a vezérkari testületbe kerültek is szerepelnek természetesen a könyvben. (Érdemes lett volna még megnézni, hogy a volt magyar királyi csendőrség törzs- és főtisztjei között voltak-e olyanok akik eredetileg a huszár fegyvernemhez tartoztak. Igaz, felmerülhet az a kérdés is, hogy a csendőrséget érdemes-e bevonni a vizsgálatba.)

Nem szerepelnek viszont a kiképzésüket más fegyvernemhez kapottak, de szolgálatukat később a lovasságnál teljesítők. Ők – a szerzők tervei szerint – egy másik kötetben kapnak majd helyet.

Aki valaha próbálkozott életutak – akár rövid, lexikonszerű – felvázolásával, az tudja igazán értékelni azt a teljesítményt amit két szerző felmutatott. Munkájuk eredményeként szinte alig akadhat olyan személy, aki hivatásos, vagy tartalékos tisztként a huszárságnál szolgált és „eltűnt" a kutatói tekintetek elől. Ezek a „kutató tekintetek" néhány évtizeddel ezelőtt még nem a történészi érdeklődés „tekintetei" voltak. Az ÁVO, az ÁVH, majd jogutódainak „munkatársai" figyelték az egykori huszártiszteket is, szinte minden lépésüket regisztrálva nehogy véletlenül „rossz útra tévedjenek."

A huszártisztek ugyanis – hasonlóan számos más fegyverbeli bajtársaikhoz – öszetartottak. Együvé forrasztotta őket a közös szolgálat, a különös huszár bajtársi szellem, az egymásért érzett felelősség, s azt az évtizedek sem koptatták el. Aki tehette, segítette a másikat, ezzel is példát adva a jövő nemzedékei számára. Számosan lettek az egykori huszártisztek közül kitűnő sportolók mesterei. Kezük nyomát a mai napig őrzi a magyar öttusasport, a lovaglás és a fogathajtás, de említhetjük a vívósportot is.

Szabó Péter és Bene János munkájukkal állítottak emléket azoknak, akik már nem él-

nek és azoknak is akik még élnek és őrzik a „legmagyarabb" fegyvernem hagyományait.

A kötet azonban nem csak emlékkiállítás, több annál. Olyan alapvető kézikönyv, amely minden, a korszakkal foglalkozó történész, hadtörténész számára megkerülhetetlen „alapművé" válik, mert ha egy-egy személyre utaló lábjegyzetet kell megírni, a könyv segítséget ad

A kötet érdeme az is, hogy az életrajzi összeállítás mellett röviden és szakszerűen áttekintést ad a volt magyar királyi honvédség lovas alakulatainak 1919 és 1945 közötti szervezeti változásairól, a huszártisztek kiképzéséről, valamint felsorolja a különböző huszáralakulatokat és elhelyezi azokat a honvédség egészének szervezetében. Amit sajnálni lehet, az az, hogy a különböző lovas seregtestek és alakulatok parancsnokait nem adja közre egy kronológiai összeállításban. Igaz, az érdeklődő a közreadott életrajzi adatok alapján azt maga is összeállíthatja.

A szerzők – amint azt a bevezetőben „érzékeltették" – minden kiegészítést, adatot, pontosítást köszönettel vesznek. Így álljon most itt egy-két észrevétel, kiegészítés a recenzestől is, aki azt reméli, egy új, javított kiadás esetén azok hasznosíthatóak lesznek és ezzel segítheti a további munkát.

A bevezető fejezetben – a Magyar Királyi Honvédség lovassága és tisztikara (1920–1945) – gyaníthatóan figyelmetlenségből Imrédy Béla – nemesi előneve ómoravicai – tartalékos főhadnaggyá „vált" tartalékos századosból, míg Gömbös Gyula – a néhai miniszterelnök fia – századossá „neveztetett" ki főhadnagyból. (17. o.), miközben a lexikonban helyesen szerepelnek a rendfokozatok. Dezséri (sic!) János halálozási helye és ideje: Rio de Janeiro, 1993. Ugyancsak Brazíliában hunyt el Troyko György az 1990-es években. Veress Lajos vezérezredes nem volt vitéz. Bercsényi ezredes Egerben, 1974. június 8-án hunyt el.

Meggondolandónak tartanám felvenni a kötetbe liptószentandrási Andreánszky Jenő alezredest (Budapest, 1898. szeptember 9 – Freiburg, 1981. április 2.), aki az első világháborúban honvéd huszártisztként szolgált, majd az 1920-as években rövid csendőrségi szolgálatot követően ismét a honvédségnél szolgált és a második világháború éveiben a 2. vkf. osztályon volt beosztva.

Összegzésként a recenzens csak megismételheti a korábban már leírtakat. Teljességre törekvő, alapos, levéltári kutatásokra alapozott és azt számos más forrásból is kiegészített munka készült el Bene János és Szabó Péter jóvoltából. Csak remélni lehet, hogy a folytatást is hamarosan kézbe vehetjük, amely még inkább kibővítheti ismereteinket a volt magyar királyi honvédség tábornoki és tisztikarának egy jelentős csoportjáról.

Szakály Sándor

GYÖRKEI JENŐ

IDEGEN BÍRÁK ELŐTT

Szombathelyi Ferenc újvidéki pere és kivégzése

(Zrínyi Kiadó, Budapest, 2002. 208 o.)

Kétkedve veheti kezébe az olvasó Györkei Jenő könyvét, hiszen már átlapozása közben világos, hogy az 1942-es razziában elkövetett bűnökért elítélt embernek próbál igazságot szolgáltatni. Joggal gondolhatja, hogy ki más lenne a felelős a történtekért, mint a honvédség feje, a vezérkari főnök. És ha ő nem felelős, akkor, ki az, és ha nincs felelős, akkor mivel magyarázni a nagyszámú áldozatot. Szerencsére a könyvben nem szerecsenmosdatás történik, hanem lépésről lépésre, a lehetőségekhez mérten aprólékosan bizonyítást nyer, hogy Szombathelyi Ferenc nem találta ki, és nem tervezte el a vérengzéseket, és így nem volt közvetlen köze ahhoz, hogy a razziából végül vérengzés lett. Akinek van némi empátiaérzéke, az érdeklődve olvashatja a kötetecskében közölt 120 oldalnyi dokumentumot, és elgondolkodhat azon, hogy vajon egy bűnös úgy védekezik-e, mint Szombathelyi. Nagyon fontos, hogy a könyvben megnevezik a valódi bűnösöket, és egy pillanatig sem kérdőjelezik meg azt, amit nem is lehet, nevezetesen azt, hogy 1942-ben szörnyűségek

történtek, amelyeket a magyar csendőrség és a honvédség hajtott végre, és hogy ezért konkrét egyének felelősek.

A 208 oldalas kötetet tanulmánynak hosszú, önálló műnek rövid 74 oldalas életrajz vezeti be. Ez a rész magán viseli a XIX. századi pozitivista történetírás jegyeit, nem unalmas, ám irodalmi élményt nem nyújt. Szombathelyiről azonban pillanatnyilag másként nem is érdemes írni, hiszen eddig még senki sem vállalkozott arra, hogy rendszerező szándékkal felkutassa a vele kapcsolatos adatokat. E részből, amennyire lehetséges megismerhetjük Szombathelyi életrajzát, családi hátterét, karrierjét, elképzeléseit. Apai ágon német, közelebbről sváb származású, de már apja is magyarnak érezte magát. Vezetéknevét Knausról Szombathelyire változtatta, anyja lánykori nevét vette fel, minderre a vitézzé avatásával kapcsolatosan volt szükség. Szombathelyi életrajza tulajdonképpen annak a története, ahogy egy tehetséges és művelt ember életét a téves háborúba vezető téves politika elrontja. Megtudhatjuk Király Béla visszaemlékezéséből, amelyet a könyv végén külön közölnek, hogy tanítványaiban szimpátiát, és lelkesedést tudott kiváltani.

Szombathelyi nem akarta a háborút, sőt egy tanulmányában (A maritim hatalmak hadviselése), amelyet szűk körben, bizalmas csatornákon terjesztett, megírta, hogy a tengelyhatalmak nem kerülhetnek ki győztesen, miért is azon kell dolgozni, hogy Magyarország kiszálljon a háborúból. Persze ez nem volt lehetséges, hiszen egyrészt ennek fontosságát a politikai elit túl későn ismerte fel, másrészt a Trianonban legyengített ország képtelen lett volna eredménnyel kecsegtető ellenállásra a németekkel szemben (így volt ez gazdasági, politikai, és katonai értelemben egyaránt). Szombathelyi világosan látta, hogy léteznek magyar érdekek, és létezik a náci Németország érdekrendszere, és ezt a kettőt külön kell választani. Az akkori magyar történelem tragédiája, hogy ezt sokan nem fogták fel, így a magyar érdekek érvényesülésére még kevesebb esély mutatkozott, annál a kevésnél is kevesebb, amit az akkori világpolitikai konstelláció hagyott.

Az 1946-os eljárásokkal kapcsolatban az első megközelítésben nem az vitatandó, hogy a vádlottak bűnösek voltak-e. Az eljárás hibái és hiányosságai miatt azonban az ítéletet nem tekinthetjük megalapozottnak. Sajnos, a korszakra nagyon jellemző, hogy bizonyos dolgoknak nincs írásos nyoma, így annak sem, hogy Szombathelyit azért kellett többször is elítélni, mert az volt az „elvárás." A bevezető tanulmányban foglalkozik a szerző a magyarországi perekkel is, de a könyvben közölt források csak az újvidéki perre vonatkoznak. Szombathelyi esetében – az elénk tárt bizonyítékok alapján – bizonyos, hogy sem az eljárás, sem az ítélet nem volt korrekt és pontos. Az kétségtelen, hogy a razziát Szombathelyi rendelte el, de semmi olyan nem volt a parancsban, ami végül is megtörtént, és az is egyértelmű, hogy beosztottjai félretájékoztatták. Szinte teljesen bizonyos, legalábbis nagyon valószínű, hogy „a Gestapo szellemi fertőzésének" tulajdoníthatóan volt annyira véres az 1942-es razzia (erre mások is utalnak, többek között *dr. Aleksandar Kasaš:* Mađari u vojvodini 1941–1946. Filozofski Fakultet u Novom Sadu, odsek za Istoriju 1996.). Amikor kiderültek a kegyetlenségek, Szombathelyi felelősségrevonásokat kezdeményezett, de végül, a nagypolitika beleszólása miatt, nem hozhattak szigorú ítéleteket. A szovjetek hatalomátvétele után viszont Szombathelyi perébe avatkozott bele a nagypolitika és – hogy a „vérszomjasok" igényeit kielégítsék – koncepciós perben elítélték. (Kétszer kellett végigszenvednie a tortúrát, Magyarországon, a rendkívül pongyolán megfogalmazott vádak alapján, első fokon tíz évre, majd életfogytiglani börtönbüntetésre ítélték.) A jugoszláviai is koncepciós per volt, nem az igazságot, hanem a politikai szándékot szolgálta. Talán a könyvben jobban ki lehetett volna domborítani, hogy Szombathelyi ártatlansága jogi értelemben tisztázódott, pontosabban azt, hogy a vizsgálódások során nem találtak a bűnösségére vonatkozó jeleket. A politikai értelemben vett felelősége, minthogy az nem olyan egzakt, mint a jogi értelmű, azonban vita tárgya lehet. A könyv érdekessége, hogy a szerző igen konkrét formában veti fel Horthy felelősségét az 1942-es razziában; Sztálin a háború végén nem tartotta fontosnak a kormányzó elítélését (egyébként a világháború folyamán, és utána is, Magyarország igen kevéssé volt fontos).

A jugoszláviai tárgyalás egyértelműen arról tanúskodik, hogy a hatalom a bosszú lehetőségeit kereste, részben erejét bizonyítandó, részben hogy minél erősebb támogatottságot szerezzen a sokat szenvedett lakosságtól. Erre utal az is, hogy az egyes elítélteket a gaztettek elkövetésének színhelyén végezték ki. Akkoriban a magyarellenesség rendkívül erős

volt. A magyarok életben és lakhelyükön hagyásának a meghunyászkodás volt az ára: a magyar nyelvű sajtóban (a Magyar Szó elődjében, a Szabad Vajdaságban) a legélesebb hangot használták a perrel és Szombathelyivel kapcsolatban, akinek nem kedvezett a helyzet, a „korpa közé keveredett," és felfalta a jugoszláv „igazságszolgáltatás," ami valóban „bosszúszolgáltatás," a „politikai ellenfelekkel való leszámolás" volt. Ezzel kapcsolatos, hogy a könyvben némi terminológiai zavar tapasztalható, ugyanis a szerző szerb bosszúról beszél, ami nem teljesen helytálló, hiszen valójában partizán bosszúról volt szó, ami más területeken, sőt Vajdaságban is, szerbeket is sújtott.

A könyv külön értéke, a gazdag forrásközlés. Ez teljesen szinkronban áll a modern történelemírás egyes irányzataival, amelyek szerint, ahol csak lehet, hagyni kell, hogy a források beszéljenek.

Megfigyelhető, hogy itt-ott még a jogi szövegen is átsüt a partizán gyűlöletbeszéd. Rendkívül jellemző, hogy a magyarságot másodrendű, sőt utolsó nemzetként kezelik, és szinte csak az elnyomás, a bűnösség kontextusában említik meg, ráadásul ezt visszavetítik az egész magyar történelemre. Figyelemre méltó a forrásközlésben, ahogy Szombathelyit a többi vádlott magával rántotta az ítéletbe. Mindazonáltal a mű a legnagyobb értéke az, hogy megbízható információkat kapunk az 1942 és 1946 között történtekről.

Mindaz, ami történt, méltó az emlékezésre és méltó a kutatásra, hogy soha többé ne történjék meg ilyesmi. Hiszen, mindent félretéve, csak azt mondhatjuk, hogy fegyveresek öltek meg fegyverteleneket, miközben más fegyveresekre hivatkoztak, vagy ennyit sem tettek. Többnyire olyanokon álltak bosszút, akiknek csak annyi volt a „bűnük," hogy ehhez, vagy ahhoz a közösséghez tartoztak. Civilizációnk, illetve óhajtott civilizációnk egyik alapértékét tették ezzel semmissé, mert megengedhetetlen, hogy egyesek szabadon ölhessenek, csak azért, mert fegyver van a kezükben. Ennek az elvnek a figyelmen kívül hagyása vetette vissza térségünket a második világháború ideje alatt, de a volt Jugoszlávia térségét is az 1990-es években. Ahol ma, vagy a jövőben megfeledkeznek erről, ott bizonyos a romlás minden téren. A magyar közösségnek így 1942-re is emlékeznie kell, és ez ügyben, éppen úgy, mint más ügyekben, semmi másnak nincs helye, csak az igazságnak.

A szerző utal arra, hogy munkáját az tette lehetővé, hogy az újvidéki kollégákkal és intézményekkel együtt tudott működni. Az eredményt látva remélhetjük, hogy a valódi bűnösökről is megszületnek a hasonló publikációk. Reméljük, hogy 1944-gyel kapcsolatban is hasonló lesz a kollegialitás. Ez lenne végre a méltányos is. Hiszen magyar–szerb (jugoszláv) viszonylatban lényegében véve az egész huszadik századról süketek párbeszéde folyik, a történészek között is. Jugoszláviában hosszú évtizedekig csak a Magyar Honvédség gaztetteit emelték ki, miközben tudomást sem akartak venni másról. A magyar közösség, amikor módja adódott, erre úgy reagált, hogy elsősorban az 1944-es eseményekről beszélt. A helyzet, ami mindebből előállt, nem normális és mindkét félre nézve súlyosan méltánytalan: a „mi" és „ők" között reménytelenül elsikkad a valóság. E könyv megmutatja: a tények alázatos tiszteletével kell elkezdeni a részletkérdések tisztázását, amelynek során kérdéseket kell feltenni, nem pedig ideológiai alapon meghatározni, hogy milyen válaszok szülessenek

Mészáros Zoltán

DOMBRÁDY LÓRÁND

A MAGYAR HADIGAZDASÁG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ IDEJÉN

(PETIT REAL Könyvkiadó, Budapest, 2003. 474 o.)

Egy ország gazdasága, ipari és részben mezőgazdasági termelése háborús viszonyok közepette, a hadviselés vállalásával jelentős mértékben átrendeződik. Számos kisebb-nagyobb gyár, üzem áll át profiljától eltérő, de a békeidőszakban előkészített és megtervezett ún. hadiipari termelésre. A második világháború éveiben a magyar ipar egészén belül a hadiipar 27%-ban képviseltette magát. A hadiüzemeknek az 1942–1943. mozgósítási évre

kiadott jegyzékében már 1370 olyan üzem és gyár található, mely javarészt a magyar királyi honvédség fegyverzeti és felszerelésbeli szükségletét igyekezett kielégíteni.

Dombrády Lóránd vaskos kötetében az 1938 és 1944 közötti erején messze felül teljesítő, kapacitásához képest többnyire irreális feladatokat ellátó, politikai és gazdasági kényszerhelyzetből német igényeket is kiszolgáló magyar hadiipar, hadigazdaság főbb jellemzőit, alakulásait mutatja be 474 oldalon. A szemléltetés szempontjából hasznos táblázatokban bővelkedő műben a szerző szinte kizárólag magyar levéltári források alapján, a tőle megszokott precizitással és részletességgel ismerteti a hadiipari termelésre átállított hazai gazdaság financiális problémáit, kapacitásbeli, illetve nyersanyag és licenc-beszerzési gondjait, képzett munkaerőben való hiányát, s a kötet végén a magyar királyi honvédségben használt, a magyar hadiipar által előállított főbb fegyvertípusok gyártását. A hazai hadigazdaság elemzésén kívül a szerző két esetben katonapolitikai magyarázattal is szolgál. Figyelemre méltó adalékokat olvashatunk a 2. hadsereg 1942 tavaszi keleti hadszíntérre küldésének körülményeiről, valamint a Kállay-kormány és a katonai vezetés közötti 1943 tavaszi–nyári ellentétről, mely elsősorban a hadigazdaságra kiható magyar-német viszony megítélésében nyilvánult meg. Dombrády Lóránd a magyar hadiiparnak szánt tekintélyes állami hitelek sorsát, felhasználási arányait és lehetőségeit is igyekszik nyomon követni és megfejteni, s kötetében erről sommázva az alábbiakat jegyzi meg: „A kormány hiába bocsátotta rendelkezésre a pénzügyi egyensúlyt felborító hiteleket, felhasználásuk csak igen nagy vonalakban kísérhető nyomon. Az egyes gyártási folyamatok pénzügyi lebonyolítása, így az egyes harckocsi-, repülő-, löveg-, stb. programokra átutalt előlegek, részfizetések dokumentációi hiányosak, összegzésük nem lehetséges."

A magyar hadigazdaság felfuttatásának, az egyre irreálisabb fegyverzeti és felszerelésbeli igények kielégítésének lehetőségei igen csak behatároltak voltak a második világháború idején. Amikor a magyar haderőfejlesztést elősegítő 1938. évi ún. győri program által a hazai hadiüzemek a szükséges állami hitelekhez hozzájuthattak, már a szövetségesnek számító országoktól is csak roppant előnytelen szerződések és kompenzációk ellenében lehetett megszerezni az egyes fegyverzeti licenceket, a gyári gépalkatrészeket és a nélkülözhetetlen nyersanyagokat. 1940-ig, amikor a cél még a honvédségnek a revíziós politika akkori célkitűzéseit figyelembe vevő mennyiségi fejlesztése volt, a hadiipar némi felfuttatásával sikerült létrehozni a feladat végrehajtásához elegendőnek látszó haderőt. Ez azonban – ahogy Dombrády megállapítja – egyáltalán nem jelentette azt, hogy a honvédség technikai szintje megfelelt a követelményeknek, s a hadvezetés ezzel kapcsolatos elvárásainak.

Az újonnan felállítandó seregtestek felfegyverzése és felszerelése, illetve a már meglevők megerősítése, hiányaik pótlása megoldhatatlan feladatok elé állította a hazai hadigazdaságot. Már az 1941-re megadott hadiipari foglalkoztatás és kapacitás-kihasználás is lényegesen alatta maradt a magyar hadiipar akkor rendelkezésre álló termelőerői által biztosított lehetőségeknek. A megrendelések teljesítésének gyengéje a szerző szerint kisebb részben a megfelelő műszaki személyzet és szakmunkások hiánya, nagyobb részben a nyersanyagok biztosítása volt. Az ellátás megoldását egyre inkább csak a belföldi nyersanyagbázisok maximális igénybevétele és a hazai pótanyaggyártás által lehetett elképzelni. A háború alakulása, s a szövetségesi elkötelezettség miatt egyre bizonytalanabb nyersanyag-behozatalra építeni nem lehetett. A magyar katonai vezetés azonban Németország, illetve német közvetítés által lehetségesnek tartotta a szükséges nyersanyagok beszerzését, és mintegy felajánlotta szövetségsének a hazai ipar szabad kapacitását. Németország folyamatosan bővülő gazdasági követeléseinek az ország és a honvédség ellátását is veszélyeztető teljesítése következtében a magyar gazdaság egyre szorosabb szálakkal kötődött a Harmadik Birodalomhoz, mely rossz partnernek bizonyult, s vállalt kötelezettségeiről sorozatosan megfeledkezett.

A szerző kiemelten foglalkozik a magyar haderőfejlesztést, s hadiipart hátrányosan érintő, 1941. június 6-án megkötött előnytelen német–magyar repülőgépgyártási szerződéssel, mely a Messerschmitt Bf-210 romboló- és a Messerschmitt Bf-109F vadászrepülőgépek hazai hadiüzemekben történő gyártására terjedt ki. A németek nem csak a magyar ipar kapacitására, s az itt gyártott gépekre tartottak igényt, hanem a háború alakulásától függően Messerschmitt gépekkel felszerelt magyar légi kötelékekre is. A szerződésben meghatározott gyártási munkálatok elhúzódtak, a vártnál nagyobb beruházás-

ra került sor, a szükséges gépek, nyersanyagok és félgyártmányok késedelmesen érkeztek, ennél fogva csak 1943 júniusában lehetett átadni az első használható repülőgépeket. A magyar repülőgépipar gyártásra alkalmas típusok hiányában mindaddig csupán a „Sólyom 21" típusú közelfelderítő és a „Héja" vadászrepülőgépek sorozatgyártására szorítkozott.

A magyar hadiipar az 1941. és 1942. években elsősorban a légvédelmi ágyúk és a hozzájuk tartozó műszerek, valamint a gyalogsági fegyverek tekintetében volt képes minőségi eszközöket előállítani. A harckocsigyártás programjának (Turán-program) támogatásától, licencek, valamint gépjárművek és vontatók átadásától a németek elzárkóztak, ezért csak a hazai gyártás jöhetett számításba. E járművek gyártásánál azonban a motorokhoz szükséges fogaskerekek elkészítése, valamint a páncélgyártáshoz szükséges ötvözőfémek és a gumi hiánya komoly gondokat okozott. 1939 és 1943 között elsősorban a 38 M Toldi könnyűharckocsi, a 40 M Nimród páncélvadász, a 38 M 1,5 tonnás Botond terepjáró rajgépkocsi, s a korábban jól bevált szintén 1,5 tonnás Afi tehergépkocsi sorozatgyártását sikerült beindítani.

A magyar hadiipar 1943-ban termelőképessége csúcspontját érte el. A hadianyaggyártás az 1942/43. évi felfutás és a nagy anyagi ráfordítás dacára sem tudott eleget tenni a 2. hadsereg doni katasztrófája nyomán jelentkezett, s a jelentős anyagi veszteségek pótlására hivatott nagyarányú hadianyag-megrendeléseknek. Az ez irányú erőfeszítéseket a szerző megállapításai szerint az is hátráltatta, hogy a német megrendelésekre való gyártást nem sikerült visszaszorítani, sőt a német hadvezetés mindvégig kereste az alkalmat a magyar hadiipari kapacitásnak a német hadigazdasági komplexumba való beolvasztására. 1944 nyarán aztán megkezdődött a magyar hadiipar fokozatos visszaesése, melynek egyik oka kétségkívül az ország területének bombázása volt. Ennek hatásait – gyárak széttelepítése, föld alá helyezése – még sikerült csökkenteni, de a hadi helyzet alakulása folytán visszaesett nyersanyagellátást már nem.

A magyar hadiipar területei közül – a korszerűsítést szem előtt tartva – a páncél- és gépjármű-, a löveg- és repülőgyártást, s a gyalogsági fegyverek gyártását kezelték kiemelten. Mindezekről Dombrády Lóránd kötetének második részében bőségesen olvashatunk. A szerző végül is elismeréssel ír a második világháborús magyar hadiipar és képviselői teljesítményéről, ahogy az „Epilógusban" megjegyzi: „Nagy jelentőségű volt a korábban megszerzett ismeretekre és kreativitásra alapozott, gyorsan gyarapodó tudás és tapasztalat, melynek birtokában egy tehetséges magyar műszaki gárda, mérnökök és munkások egyaránt, rövid idő alatt képessé váltak bonyolult harceszközök – harckocsik, repülőgépek stb. – gyártásának bevezetésére, továbbfejlesztésére. Mindezek eredményeként lehetővé vált eddig nem gyártott fegyverek, harcjárművek és repülőgépek sorozatgyártása."

A kötet egyaránt ajánlható mindazoknak akik kutatói második világháborús történelmünknek, de hasznos olvasmány lehet a téma iránt érdeklődők, valamint a hazai fegyvergyártás szerelmesei számára is.

Szabó Péter

SZABÓ JÓZSEF JÁNOS

AZ ÁRPÁD-VONAL

A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban 1940–1944

(Timp Kiadó, Budapest, 2002. 300 o. + térkép)

Ha valaki Magyarország második világháborús története iránt érdeklődik, gyakran olvashat a Vörös Hadsereg támadása kapcsán az úgynevezett Árpád-vonalról. Azt azonban igen kevesen tudják, hogy a Keleti-Kárpátoknak az ország belseje felé futó völgyeiben létesített erődrendszer nem az 1944. évi nagy szovjet offenzíva felfogására készült, hanem az országerődítés része volt, az ezeréves határokon belül. Kiépítését az első világ-

háborús tapasztalatok és az európai szemleutak tanulságai alapján Kárpátalja és Észak-Erdély visszacsatolását követően, 1940-ben kezdték meg. Csak a Vörös Hadsereg közeledtével építettek ki a Kárpátok előhegyeiben még két állást (a Hunyadi-, valamint a Szent László-állás), hogy az ellenség ne tudjon menetből rázárkózni a főellenállás vonalára. A több évig tartó munkálatok olyan sikeresek voltak, hogy az Árpád-vonal lett az egyetlen olyan erődrendszer Európában, amelyet nem törtek át. A 4. Ukrán Front 1944 augusztusa és októbere között három nagy hadműveletben kísérletezett a védelem áttörésével – sikertelenül. Támadása csak azt követően nyert tért, hogy a magyar 1. hadsereg a bekerítés veszélye (a 2. Ukrán Frontnak a Kárpátokat délről megkerülő hadművelete) miatt október közepén megkezdte a visszavonulást.

A Timp Kiadó induló Militaria sorozatának első kötete erről, a hadtörténeti szakirodalom számára is mindezidáig szinte ismeretlen magyar háborús erőfeszítésről, a Keleti-Kárpátokban kiépített erődrendszerről és annak védelméről lebbenti fel a fátylat.

A szerző, Szabó József János alezredes, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtörténeti Tanszék tanára, könyve bevezetésében maga meséli el a munka megszületésének történetét. 1990-ben (fontos a dátum!) fiatal oktatóként egy alkalommal a második világháború Magyarország területén zajlott harcaival foglalkozó szemináriumra készülve, vázlatot készített a 4. Ukrán Front 1944. augusztus–október között folytatott harcairól, Grecsko tábornoknak a front alárendeltségében harcolt 1. gárdahadsereg parancsnokának „A Kárpátokon át" című könyve alapján. Az eredmény meglepő volt: Grecsko vezérezredes könyve mindvégig sikeres szovjet előnyomulásról, az ellenség ellenlökéseinek sikeres visszaveréséről, lendületes támadásról szól – a vázlat ellenben az ezen időszakban indított három nagy hadművelet egyhelyben topogását mutatta. Ez a felismerés, illetve Grecsko szövegének figyelmes újraolvasása adott a szerzőnek ösztönzést, hogy tanulmányozni kezdje a Keleti-Kárpátok védelmi rendszerét. Eleinte nagyon kevés használható információra lelt. A véletlen egy erdélyi napilap néhány számának kézhez vételében sietett a segítségére, amelyben Sylvester Lajos sepsiszentgyörgyi újságíró cikksorozata volt olvasható: az „Úz-völgyi hegyomlás" címen. Ebben egykori székely határőrök mesélték el az Úz-völgyében folytatott harcaikat. Így találkozott a szerző Székelyfölddel, a magyar honvédség és a székely határőrzászlóaljak egymás mellett vállvetve végigharcolt küzdelmével. Még azon a nyáron Sepsiszentgyörgyre utazott, ahol megismerkedett a cikk írójával és több interjúalanyával, és részt vett az Úz-völgyében tartott emlékezésen. Ott tanulmányozhatta először saját szemével az Árpád-vonal egy fennmaradt erődjét. Ettől kezdve éveken keresztül a helyszínen: Erdélyben, majd a Kárpátalján kutatta az Árpád-vonal erődítésrendszerét. Folyamatosan, völgyről völgyre járva minden völgyzárról vázlat és fotódokumentáció készült. Szabó József János időt és energiát nem sajnálva kutatta fel a még élő szemtanukat, készített számos interjút, levelezett a külföldön élő volt katonákkal, s kutatott a Hadtörténelmi Levéltárban. Az erdélyi magyarok örömmel vették, hogy „hazulról" ha jó pár év késéssel is, de érdeklődnek az ő „honvédő háborújuk" iránt, s egy hivatásos katonatisztnek az egykori frontharcosok szívesen mesélték el az átélt élményeiket. Ezekből a turistautaknak „álcázott" kutatóutakból, a többnyire ott megismert veteránok visszaemlékezéseiből kerekedett ki az Árpád-vonal levéltári forrásokból csak töredékesen megrajzolható története.

A kötet bevezetése Hárosy Teofil hadiműszaki mérnökkari ezredes, az Árpád-vonal megálmodójának szavait idézve („csak a győztesnek hallani a szavát...") Grecsko tábornok fennt említett könyve alapján, orosz szemszögből – a Vörös Hadsereg felderítéséből – mutatja be az Árpád-vonal erejét, a hadicselekményekben játszott jelentőségét. A szerző felhívja a figyelmünket arra, hogy Grecsko elhallgat tényeket, melyek a Vörös Hadsereg érdemeit kisebbítenék, nehogy el kelljen ismernie a védők katonai teljesítményét. A valóságban a 4. Ukrán Front 1944. szeptember–október folyamán végrehajtott hadműveletei során nem jutott el az Árpád-vonalig, csapatai csak az előtte kialakított Szent László-állást foglalták el. Ami megakadályozta a kijelölt célok elérésében, az a határtól 15-25 km-re, az összeszűkülő völgyekben kiépített körkörösen védhető völgyzárrendszer volt.

Az első fejezetben a szerző egy kis történelmi geopolitikai áttekintést nyújt az olvasónak, külön kitér az ezeréves történelmi-földrajzi egységre, valamint a Trianon utáni csonka Magyarország katonai-földrajzi helyzetére. Megemlíti az orosz medve első világháborús tervét Béccsel kapcsolatban, a szláv „testvéri

szeretet" nevében Szerbia megsegítését, az ezzel járó Földközi-tengerre való kijutást, mely a nagy cél: az 1875–1878-as orosz–török háborúban már majdnem elért Dardanellák szorosának a birtoklásához vezetne. Ezekhez mintegy kulcs volt a magyar Alföld. Megtudjuk, hogy a hegyvidékektől körülvett Alföld hadászatilag három gyenge ponttal rendelkezett. Az első Kárpátalja, a második: a Délvidéken Báziás és Szabács közötti terület, ahonnan a XV. századtól hazánkat a törökök támadások is érték, míg a harmadik gyenge pont nyugaton a Duna völgye Pozsonyon, Győrön, Komáromon át, mely a németek kedvelt hadiútja volt a Balkán felé. Újabb katonaföldrajzi problémák merültek fel az 1939 márciusában és 1940 szeptemberében „visszatért" területek (Kárpátalja és Észak-Erdély) kapcsán azáltal, hogy az ország alakja lényegesen elnyúltabbá vált, védendő határainak hossza megnövekedett.

E problémák egyik lehetséges megoldása volt az országerődítés, amelynek fogalmával és történetével Szabó József János a második fejezetben ismertet meg. A korai védelmi rendszerek történetétől (kőfalak és tornyok) elindulva a XX. századi modern hadászati rendszerekig kalauzol el. Kiváló rajzokkal szemlélteti az évszázadok alatt végbement építkezéstechnikai fejlődést a védekező fél szempontjából. Érthetően behatóbban foglalkozik a két világháború közötti erődítései elméletekkel, tervekkel és az ezekből megvalósult erődrendszerekkel. Az első világháború bebizonyította, hogy csak azok a rendszerek lehetnek hatásosak, amelyek a hadászati elgondolásokkal összhangban épülnek majd meg. Megtudhatjuk, hogy mik tartoztak az államerődítések széles rendszeréhez. Bemutatja a második világháborúban fontos szerepet betöltött erődítéseket. Végül jelentős figyelmet szentel a megváltozott politikai helyzet által felvetődött magyar országerődítési problémáknak, s részletesen idézi a kor jeles katonai szakemberei (Hárosy Teofil, Varró László) által e témában leírtakat, teljes joggal, mivel azok váltak az Árpád-vonal működésének elméleti alapjaivá.

A korabeli szakírók által 1940–41 folyamán aprólékosan kidolgozott összefüggő, de nem a határon végigfutó, völgyzáró erődítéseken alapuló, aktív védelmi rendszer gondolatát 1941-re az ország politikai és katonai vezetése is magáévá tette, és még az évben megkezdte az Árpád-vonal összefüggő rendszerré tételét, valamint a Hunyadi- és Szent László-állás kiépítését a Keleti-Kárpátok előhegyeiben. 1941-ben 6,8 millió, 1942-ben 19 millió, 1943-ban 67 millió, 1944-ben 67,5 millió pengőt fordított az állam erre a célra.

A harmadik fejezet az építkezés fokozatosan kiépülő szervezeteit (mozgósított műszaki századok, Erődítési Parancsnokság, erődítési kirendeltségek) mutatja be, amelyek a mintegy 35 ezer ember munkáját irányították. A hivataltörténet egyhangúságát a bőségesen idézett visszaemlékezések oldják. Az emlékek felvillanó foszlányain át bepillantást nyerünk az 1940-es évek Magyarországának a mindennapjaiba. Kapunk egyfajta társadalmi-gazdasági keresztmetszetet, mely sok érdekességgel szolgál. Itt is nagyon jó szemléltető ábrákkal találkozhatunk, amelyeket egy laikus is könnyen el tud helyezni az új ismeretei között.

„Az építés" című negyedik fejezet az Erődítési Parancsnokság által kiadott Erődítési utasítás (afféle szakmai tanácsadó kézikönyv) és az egykor az építkezéseken dolgozott, még ma is élő résztvevők elmondása alapján készült, s talán a harcok leírásán kívül a legérdekesebb része a könyvnek. Elénk tárul az „a régi kicsiny magyar világ", ahogy az erdélyiek nevezik azt a pár évet. Az építkezések során döntően polgári munkaerőt foglalkoztattak. Az Alföldről kubikos gazdákat szerződtettek a munkálatokra. A kőművesek, ácsok, vasalómesterek, mázolómesterek, robbantási szakemberek, a segédek, mindenki egy célért dolgozott: az országért. Találunk utalást sok egyéb mellett a saját ruha használatára kifizetett kopási díj, az elhasznált cipő javítására kiírt ragasztó, tű, cérna ellenértékére.

Ugyancsak ebben a részben említi meg a szerző a Székelyföld problematikáját. A székely határőrség újra felállításának a gondolata 1942-ben merült fel az Országgyűlés alsóházában. 1943-ra már meg is élték az első átszervezéseket. Létrehozták a határvadász-zászlóaljakat, és nekik rendelték alá az erődszázadokat, akik a völgyzárakban teljesítettek szolgálatot.

A következő fejezet az Árpád-vonal technikai elemeivel: a völgyzárakkal, azok elhelyezkedésével és a hozzájuk szervesen kapcsolódó természeti adottságok kihasználásával szerzett előnyökkel ismertet meg. Szabó itt mutatja be, hogy a háború fordulata, a szövetségesek keleti harctéren elszenvedett kudarcai nyomán a magyar hadvezetés hogyan igyekezett az Árpád-vonal völgyzáró erődrendszerét összefüggő rendszerré és mélységében tagolt állássá

kiépíteni. Mindez új feladatok elé állította a védőket. Többek között új elvet valló kiképzést kellett bevezetni, akkor, amikor arra a front rohamos közeledtével alig volt már idő.

A hatodik fejezetben már a konkrét „Kárpátvédelem"-ről esik szó. Erre megváltozott körülmények között, Magyarország német megszállását és az 1. magyar hadseregnek a német Észak-Ukrajna hadseregcsoport alá rendelését követően, 1944 nyarán került sor. A magyar kötelékek először a Hunyadi-állásba vonultak vissza, ahol az 1. Ukrán Front augusztus eleji sikertelen áttörési kísérlete után állásharcra rendezkedtek be. Már ekkor felszínre kerül a német és magyar katonai vezetés közötti ellentét, az ellenséggel szemben alkalmazható taktikai kérdésekben.

E fejezet keretében a szerző pontos képet rajzol a Hunyadi- és Szent László-állásokról, hadászatilag tervezett és a valóságban betöltött szerepükről. Megtudhatjuk, hogy a szovjet Legfelsőbb Főhadiszállás a Keleti-Kárpátok jelentette akadályt felmérve, az Északkeleti-Kárpátokban, majd a Magyarországon és Szlovákiában folytatandó hadműveletek céljából hozta létre a 4. Ukrán Frontot, amelynek élére a magas hegyek között vívott hadműveletek specialistáját, Iván Efimovics Petrov vezérezredest nevezte ki.

A hetedik fejezet a román „fegyverfordítás" következményeit mutatja be. A román kiugrás (augusztus 23.) után bizony nehéz hetek-hónapok következtek a védők, az 1. magyar hadsereg alakulataira. A magyar vezérkar hadműveleti osztályán több emlékeztető készült a német hadvezetés meggyőzésére a Déli-Kárpátok vonalára történő erőátcsoportosítás érdekében. Dél-Erdély megszállása, az itteni hágók birtokbavétele ugyanis kulcsfontosságú volt az Árpád-vonal védelme szempontjából, mert azok szovjet kézre kerülése bekerítés veszélyével fenyegette a Keleti-Kárpátokban védekező magyar erőket. A Honvéd Vezérkar fenti okokból fakadó, Dél-Erdély visszafoglalására irányuló támadása a német hadvezetés egyetértésével is találkozott, ám a hadműveletek összehangolása számottevő akadályokba, egyebek között a 2. és a 4. Ukrán Front tevékenységébe ütközött.

A „Mind a beton, mind a lélek erős volt" költői című nyolcadik fejezet a legterjedelmesebb és egyben a legszemélyesebb fejezete a könyvnek. Ez szól az Árpád-vonal tényleges védelméről, az itt harcolók helytállásáról. Már a cím is érzékelteti, hogy a fejezet ez utóbbiak apológiája is egyúttal, s mint ilyen vállaltan szubjektív, részint a szerző szándékából, részint a felhasznált források miatt. Szabó József ugyanis az egyes védelmi szakaszok, őrsök (az Ojtozi-szoros, Úz-völgy, a gyimesi völgyzár, a Tölgyesi-szoros és a Maros völgye, a Borsai-hágó) történéseinek bemutatásában döntően a résztvevők és szemtanuk írásos vagy magnószalagra elmondott visszaemlékezéseire támaszkodik.

A hadművészeti tapasztalatokat összegző kilencedik fejezetet követő utószó Hans Frissner vezérezredes, a német „Dél" hadseregcsoport parancsnokának memoárjából vett sorokkal zárul. Friessner szavai azért érdemelnek figyelmet, mert egy olyan parancsnok ír elismerő szavakkal a Kárpátokat védő magyar katonákról, aki egyébként határozott ellenszenvvel viseltetett irántunk.

A kötetet végül „Az Árpád-vonal ma" című összeállítás zárja, amelyben a szerző – mint egy utikönyvben – a saját maga által készített színes fotók segítségével mutatja be, hozza kézzel fogható közelségbe a hajdani védelmi rendszer fennmaradt emlékeit.

A Magyar Királyi Honvédség második világháborús szerepét sikereit és sikertelenségeit együtt kell bemutatni – vallja a szerző. A köztudatba sulykolt megállapítások eddig jobbára a sikertelenségről, a kudarcról, a magyar honvéd kiképzetlenségéről, rossz felszereltségéről, az utolsó csatlósról, a tehetetlen, gyáva, feláldozott hadseregről szóltak. Szabó József János könyve sikertörténetről, helytállásról beszél. Munkája úttörő vállalkozás nem pusztán azért, mert ő az első, aki e témával részletesen foglalkozik, hanem mert sajátos műfajt teremtett. Száraz hadműveleti leírás helyett élvezhető történelmi utikönyvet írt, s a „terra incognita" felfedezésének izgalmát, örömét, amely kutatásai közben elfogta, sikeresen közvetíti az olvasónak is.

Kovács László Gábor

EÖRSI LÁSZLÓ

MÍTOSZOK HELYETT – 1956

(Norán Könyvkiadó Kft., Budapest, 2003. 388 o.)

Eörsi credója egyértelmű és nem is új: „... a tények megismeréséhez – legalábbis kutatási témakörömhöz, az alulról induló 56-os fegyveres mozgalmak történetének rekonstrukciójához – elsősorban a levéltári forrásokat használom fel. ... Évek óta mindinkább meggyőződésemmé válik, hogy ezek valóságtartalma nagyságrendekkel megbízhatóbb, mint a szóbeli visszaemlékezések összessége." Új viszont több vetületben is, hogy leírásaival, közléseivel vitát provokál, nézeteket ütköztet. A mítoszok és a legendák genezisét és azok cui prodestjeit kevésbé tárja fel. Mindezzel kapcsolatban saját helyét és feladatait, az elvégzendőket világosan látja. Historiográfiát is ad, s a recenzens örömét fejezi ki – egyebek mellett – a Berki Mihályról szóló megállapítás miatt. Csehov Kaméleonja nem véletlenül kínál itt némi párhuzamot. Dudás Józsefről mini biográfiát tesz közzé. Néhol szintézis a mű, máshol monográfia.

A szerzőt korábban többször elmarasztalták, mert a mikro-történetírás műfajában mozgott a legotthonosabban. Ezen most túllépett „A forradalom kirobbanásától folyamatosan újabb és újabb felkelő csoportok alakultak az egész főváros területén. Összlétszámuk mintegy 15 000 főre tehető. Tagjai főleg fiatal munkásokból, segédmunkásokból rekrutálódtak, akiket meghurcolt, megkeserített, megalázott a sztálinista rendszer. Az idősebbek közül többen megjárták a szovjet fogolytáborokat is. Többségük egyetértett a forradalom követeléseivel. A 8 évig tartó terror tapasztalatával a diktatúra megszüntetéséért és az ország függetlenségének kivívásáért fogtak fegyvert. Döntő többségük elég homályosan definiált »igazi szocializmust« akart, és a restaurációnak minden formáját elvetette. Mások inkább kalandvágyból, fegyverbirtoklásért, későbbi érvényesülési lehetőségekért csatlakoztak a forradalmárokhoz. Tevékenységükre – különösen a forradalom első napjaiban – főleg a spontaneitás volt a jellemző, hiszen távolról sem a legtudatosabb, legtájékozottabb társadalmi rétegek vettek részt a harcokban."

A szerző persze új könyvében nem váltott műfajt; az információkat olykor értékelés nélkül hagyja. Így kommentárral kísérhette volna, milyen végtelenül primitívek voltak a Kremlben döntéseket hozók, például Furceva, de Zsukov is A sor akár Bata Istvánnal is folytatható.

Azt egyébként már itt szeretné a recenzens megjegyezni, hogy a szerző a Zsukov-jelentések információs hibáinak csupán egy részére utal, pedig azokból fontos következtetésekre lehetett volna jutni a szovjet jelentő rendszer sajátosságait illetően. A november 6-i Zsukov-jelentésben olvashatjuk: „... Horthy egykori palotája közelében mintegy 1500 főnyi lázadót zártak körül". Másnap: „... a város nyugati részén, Horthy egykori palotája környékén csapataink folytatták harcukat az ellenállási góc megsemmisítéséért." Persze, a Széna tér nem is volt olyan messze a Vártól.

Máshol is feltűnik, hogy a szerző nem járja körül a születőt és a szülést. Kutatási mélysége minden nehézség nélkül lehetővé tette volna, hogy feloldja annak genezisét, amit a 15. oldalon ír: „... a nyugati, illetőleg az ENSZ-segítség csupán illúzió maradt..." Ismert, hogy a budapesti lakosság egyes köreiben még azt is számolták, hány óra alatt érhet Kéthly Anna New Yorkba.

A recenzens kevésbé hiba-, inkább hiányjegyzéket készített: nem nyilatkozik például a szerző arról, hogy Kádár november 2-i, Moszkvában mondott értékelése zagyva és zavaros volt-e, avagy politikai mesterdal. Az is inkább a hiánylistára tehető, hogy az ÁVH-s, a rendőri és a katonai erők összevetésénél elmaradt az árnyalás.

Amit a Molotov koktél előállításáról és alkalmazásáról ír, kitűnő, az viszont kár, hogy csak az apparátusban cáfolja Rudakov alezredes közlését, miszerint a november 5-i 6–7 órás harcban a Móric Zsigmond körtéren egy szovjet légideszant alakulat 140 katonája az ellenállók fegyvereitől esett el, vagy sebesült meg. Azt is a harcászattörténeti bizonytalanság műfajába sorolhatjuk, hogy a kőbányai harcok során, „...főleg az Éles saroknál 6-án ismét rekviráltak fegyvereket a katonáktól, amelyeket a légitámadások esetén is felhasználtak."

A 17 000 sebesült említése túlzottnak tűnik, bár a két világháború halott-sebesült

arányait inkább ismerő hadtörténész a polgári lakosság veszteségeivel még a nagyvárosokban is – Varsó, Sztálingrád, Budapest, Berlin – csak másodlagosan foglalkozott.

A szerző – egy szereplőt idézve – azt írja: „... már a Horthy érában is működött egy Függetlenség kurzuslap és nem szerencsés, hogy egy forradalmi újság ugyanilyen néven jelenik meg." A Függetlenség nem egyszerűen kurzuslap volt. Gömbös miniszterelnök hozta létre, sok pénzt költött rá. Az persze már hatósági idiotizmus volt, hogy a visszacsatolt Felvidékre olykor nem engedték be. „Műfajában" alig különbözik az előbbi tévedéstől, hogy a szerző több politikumot vél felfedezni Dudás megnyilatkozásaiban, mint amennyit azok valójában tartalmaztak. Így ellentmondás keletkezett, amikor a szerző – kitűnően – elkészítette Dudás pszichogramját. A recenzens viszont kétségbe vonta volna Dudás vallomásának őszinteségét.

Magyarország az elmúlt években konferenciaország lett. Sajnos. Így még egy szánalmas könyv megjelenésének is örülni lehet. Akár Chestertonra is gondolva: egy rossz könyv mindig többet árul el szerzőjéről, mint a pozitívan értékelhető mű.

Eörsi László kitűnő könyvet írt, amely nem konferenciára készült.

Vargyai Gyula

KÉPESKÖNYV. BILDERBUCH. PICTURE BOOK

Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok, Szerk.: Szijj Jolán

(Petit Real Könyvkiadó, Budapest, 2003, 2., bővített kiadás, 196 o.)

A budapesti HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Levéltárának nagy múltú „Hadtörténelmi Levéltári Kiadványok" sorozatában örvendetes módon már második kiadásban jelent meg a gyűjtemény legérdekesebb és leglátványosabb hadtörténelmi forrásainak fakszimile kiadása. (Az első kiadás *A Hadtörténelmi Levéltár Képeskönyve* címmel 2000-ben jelent meg.) Külön öröm, hogy a korábbi, egyébként igényes és alapos magyar nyelvű levéltári ismertetés mellett a bevezetőt és az iratok tartalmi ismertetését most már német és angol fordításban a nemzetközi nagyközönség is haszonnal forgathatja.

Az első fejezetben 13 tétel az 1529 és 1698 közötti időszak forrásaiból nyújt reprezentatív válogatást, többek között Kőszeg 1529-es védelméről, Dobó István, I. Ferdinánd, Basta György, vagy éppen Apafi Mihály leveleit téve közzé. A második fejezet 5 tétele a Rákóczi-szabadságharcra emlékezik, többek között II. Rákóczi Ferenc és béri Balogh Ádám saját kezű levelének közreadásával. Nem kevésbé gazdag az 1722 és 1849 közötti időszak forrásaiból nyújtott válogatás, amiben Mária Terézia eredeti aláírásában, Napóleon kiáltványában gyönyörködhetünk. A nem oly régen ünnepelt 1848–1849-es évforduló „kiadványdömpingjére" való tekintettel visszafogott, de szintén jól válogatott a forradalom és szabadságharc időszakába bevezető források köre, köztük Kossuth Lajos leveleivel. Az Osztrák–Magyar Monarchia időszakába 19 forrás enged bepillantást, köztük Ferenc József, Andrássy Gyula autográf irataival. A kötetet záró 14 dokumentum pedig az 1918 és 1945 közötti időszakot tekinti át az 1918. december 1-jei magyar katonai eskütől a „Magyar Hadimuzeum" parancsnokának, dr. Erdélyi Gyula ezredesnek 1945 nyarán kelt, az épület háborús károsainak helyreállításáról szóló jelentéséig.

A válogatás erényei nem kis részben abból fakadnak, hogy a szerkesztő túllépett a hagyományos szűklátókörű levéltárosi szemléleten, mely szerint csak a kézírásos dokumentum az értékes. Jó érzékkel vette észre, hogy a hadsereg gépírású, illetve nyomtatott irattermelésének bemutatása lehetővé teszi a katonai irattípusok tartalmi és nyelvi (latin, német, magyar) sokszínűségének érzékeltetését is. A kézzel készült váralaprajzok, várlátképek (így például Belgrád színezett képe 1722-ből), hadrendek jelentőségéből persze semmit sem von le az előbbi megállapításunk, ugyanakkor a katonai hirdetmények, miniszteri körlevelek, hírlapi tudósítások és cikkek, tábori levelezőlapok, szabadságos igazolványok, katonai behívók és kitüntetések (így pl. az Ezüst Vitézségi Érdemérem leírása 1789-ből) legalább annyi újdonságot jelentenek az olvasónak.

A kötet használatát azonban számos olyan apró kiadói tévedés zavarja, ami sajnos jelen magyarországi könyvkiadásunkban tipikusnak tekinthető, s jórészt a klasszikus módszerekkel dolgozó kiadók megszűnésével magyarázható. Egy kiadói korrektor nyilván észrevette volna, hogy a kötet tartalomjegyzéke végig el van csúszva két oldallal, miként az eredeti latin, német és magyar nyelvű dokumentumok átírásában szép számmal becsúszott tollhibák elkerülésében is segédkezett volna. A kötet egyik legnagyobb gyakorlati haszna, hogy a dokumentumok egy részének eredeti nyelven, illetve magyar fordításban való közlésével egyúttal oktatási segédeszközként is használható.

Az olvasó előnye egyúttal a kiadót is kellemetlen helyzetbe hozza, hiszen a jó minőségű fénykép alapján az átírás és fordítás az eredetivel azonnal szembesíthető. A továbbiakban a teljesség igénye nélkül – eltekintve a szintén hibás német átírásoktól – olyan típushibákra hívjuk fel a kiadók figyelmét, amiket a későbbi kiadásokban feltétlenül kijavítandónak tartunk:

2. dokumentum: az olvasó és kiadó is itt szembesül azzal a problémával, hogy a latin rövidítések többféle módon is feloldhatók. A kiadó elegáns megoldást választott, amikor azokat következetesen birtokos esetként oldotta fel, ám így néhány esetben akaratlanul is szembekerült a latin nyelvtan szabályaival („Maiestatis" helyett „Maiestati", „Agriensis" helyett „Agriensi", „Hevesiensis" helyett „Hewesiensi" írandó, összesen négyszer). Olvasati probléma, hogy „et" helyett „ac"-ot ír, „foelicissime" helyett „foelitissime"-t. A fordításban a naplemente helyett napkelte, az ünnep helyett az ünnep vigíliája írandó. A *4. dokumentum*-nál főleg olvasati gondok akadtak: „strenue" helyett „strenuus" olvasható, az „animositatem" egybeírandó, „comitimus" helyett „comutimus", „consignari" helyett „consignati", „dari" helyett „dati", „facturus es" helyett „facturum et", „magnifico" helyett „magnifice", „dapiferorum provisori" helyett „dapi ferrori" (?) olvasható, az oklevél bal margóján található kiegészítés lemaradt, miként Beer neve után a „subscripsi" rövidítése is, a fordító pedig nem találta meg a mondat állítmányát (mandamus et comitimus), a „facinora" és „animositas" szavakat pedig félreértette. *6. dokumentum*: „Servitior" helyett „servitiorum" olvasandó. *7. dokumentum*: A részben latin, részben magyar nyelvű szövegbe a kiadó meglepő módon német szavakat is beleolvasott: „Regis" helyett „Königis", „Regiae" helyett „Königliche", továbbá „Catholici" helyett „Katholici", „Auratus" helyett „Auralus" (?) olvasható, „Secus non facturum" helyett „Secus non facturi" olvasandó. *10. dokumentum*: „Spectabilis magnifice" helyett „pectabilis (?) magnificae", „die" helyett „duo", „Februarii" helyett „Feber" olvasható; a „Praesentibus perlectis exhibenti restitutis" helyett csak a „perlectis"-t, „propensitate" helyett „propen"-t, „De caetero" helyett „De caeterum"-ot sikerült kiolvasni.

A Rákóczi-szabadságharc időszakából közölt néhány irat átírásánál sajnos szintén több hibát fedezhetünk fel. *14. dokumentum*: II. Rákóczi Ferenc 1704. április 25-én Bercsényihez intézett levele már csak azért is fontos számunkra, mert a fejedelem kancelláriájának leveleskönyvei 1703–1704-ből rendkívül hézagosan maradtak fenn, eredeti kiadvány, levél pedig csak elvétve bukkan fel ebből az időből. (Bercsényinek Rákóczihoz írott levelei az Archivum Rákóczianum sorozat IV. kötetében is csupán 1704. április 14-ével kezdődnek, így ritka szerencse, hogy április 28-i dátum alatt megtaláljuk benne Rákóczi szóban forgó levelére adott válaszát.) Nos, a fejedelem levelének mindjárt az első sorában olyan hibát fedezhetünk fel, amelyet nem csupán a korszak forrásaiban elmélyült kutató, de talán még a történelmi regényeket olvasó ifjúság is javítani tud, anélkül hogy egy pillantást is vetne a hasonmás oldalra: nyilvánvaló ugyanis, hogy nem a Buda alá küldött *posta* hozott nyelvet (a szöveg átírója szerint hírt!), hanem a *porta* (portya) hozott „nyelvet", ti. kivallatható hadifoglyot. A levél közepén kipontozott szócska a „kegyelmed" rövidítése, a záró formulában pedig nem a „szolgája", hanem a „szolgál" a helyes alak. A levél érdekessége, hogy két sor titkosírással íródott. A rejtjeles szöveg azonban nem csupán a „rácsodálkozás" élményét kell hogy nyújtsa, hanem lehetőség szerint meg is kellene fejteni. Természetesen az ilyen feladat az esetek döntő többségében komoly szakmai munkát jelentene, ezért az általában nem várható el, itt azonban sokkal egyszerűbb a helyzet, mivel Bercsényi és Rákóczi levelezésének ez időbeli rejtjelkulcsa éppen Bercsényi idézett válaszának utóirata alapján immár 129 éve nyomtatásban is a rendelkezésünkre áll az Archivum Rákóczianum IV. kötetének végén közölt mellékletben. Ez alapján a szöveg rejtjeles része a következő: „és Patajnál ehez hasonló alkal-

matosság lévén, munkámat elkezdem, azon helység még ide hét mélyföld", tehát a szövegösszefüggés alapján Rákóczi tervezett dunántúli expedíciójáról és a Dunapatajnál megépítendő hídról van szó.

15. dokumentum: Mellőzve a rövidítések pontatlan feloldásait, mindjárt az első sorban a szöveg értelmét is módosító elírás: „Pottyondy Ádám uramnál szállottam", a helyes olvasat: „Pottyondy Ádám uram(m)al szólottam". *17. dokumentum*: Szintén sok hibás feloldás töri meg a szöveg mondatainak gördülékenységét, helyes értelmét, melyekre itt nem térünk ki. Olvasati hibák: „lessz" helyett „ércz", „munkás emberek" helyett „markos emberek", a munkások illetményét jelentő „p(rae)benda" helyett pedig „pertenda" került a szövegbe. Végezetül *28. dokumentum*: „Ergötzlichkeit" helyett hibásan „Ergoßlichkeit" (?) olvasható.

További szakmai problémát vet fel, hogy sehol sem említik az iratok korábbi közléseit, pedig ez a kiadványt nem terhelte volna meg lényegesen, s amellett, hogy az olvasó munkáját megkönnyítette volna, a dokumentumokat sajtó alá rendezők is felhasználhatták volna a korábbi közlések – ha nem is mindig hibátlan, de a jelenleginél lényegesen pontosabb – átírásait. Rákóczi és Balogh Ádám idézett leveleit, valamint a jelen kötetben csupán hasonmásban közölt nyomtatott várvédelmi utasítást (*16. dokumentum*) pl. már 1929-ben közreadta Markó Árpád a Magyar Katonai Közlöny XVII. évfolyamának 2. füzetében, bár a rejtjeles szöveg megfejtése neki sem sikerült, pedig jegyzetbeli közlése szerint a Hadtörténelmi Levéltárban és az Országos Levéltárban is kereste a kulcsot. A *17. dokumentum* – igaz, szintén több hibával – már 1862-ben napvilágot látott a vargyasi Daniel család iratait tartalmazó, Daniel Gábor által kiadott okmánytárban: „Történelmi Kalászok 1603–1711". (Szerk. Thaly Kálmán.)

Reméljük, hogy az egyébként kitűnően válogatott kötetnek rövidesen harmadik, bővített kiadását is kézbe vehetjük.

Mészáros Kálmán – Veszprémy László

Budapest, 2003. 264 o. +
16 o. ff. képmelléklet
1800.- Ft
ISBN 963 7097 18 X

„Tizenhárom nap, amely,..."

Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből

Szerkesztette: Horváth Miklós

„1956 szimbolikájában, heroizmusában, retorikájában, végletességében, idealizmusában és tisztaságában talán az utolsó XIX. századi forradalom volt. Hihetetlenül rövid lefolyása, vérbefojtása a forradalmat és szereplőit megkímélte a dezintegrációtól. Ma úgy tűnik, 1956-ban a romantikus-hősi szereplők léptek színre (a Nép, a Jó, a Gonosz, a Munkás, az Utca, az Utca Gyermeke, a Miniszterelnök, a Bíboros)... De mindez a XX. században történt, XX. századi szereplőkkel... 1956 képe halványul az időben és a vitában, amelyhez kételyeket már egy új század ad. A XX. század hagyományának kialakulása, amelyhez nem szolgáltat mintát a XIX. századé, még előttünk áll – benne 1956-tal. Hogy milyen lesz, rajtunk is múlik" – írja Rainer M. János a kötetben olvasható tanulmányában.

A neves szerzők rövid, közérthető írásaikkal a vitás kérdések tisztázásához, a kételyek eloszlatásához, 1956 hagyományának kialakításához kívánnak hozzájárulni.

Hadtörténeti Intézet és Múzeum

KRÓNIKA

JANKÓ ANNAMÁRIA – VESZPRÉMY LÁSZLÓ

LÁTOGATÁS A KEELE UNIVERSITY LÉGIFOTÓ ARCHÍVUMÁBAN

Keele, Staffordshire, 2002 május 17–24.

Az észak-angliai Staffordshire-ban található Keele University-hez tartozó légifotó-archívumban több, mint 500 000 Közép-Európa területén készült légifelvételt őriznek, amelyek a második világháború alatt, zömükben 1943–1945 között készültek. A repülések célja a bombázásokat megelőző felderítés volt, illetve azokat követően a bombakárok felmérése. A légifelvételekről pontos katalógus nem készült, csak az anyag egy része szerepel az országok szerinti névmutatóban, ahol települések szerint követhetjük a repüléseket, így pontosan nehéz felmérni a teljes anyagot. Másolatot rendelni úgy lehet, hogy a kutató személyesen, vagy levélben megadja a keresett település, terület pontos földrajzi koordinátáit, amely alapján a gyűjtemény kezelője (1 fő!) kikeresi, hogy a keresett légifénykép szerepel-e a gyűjteményben. 1°x1° földrajzi fok nagyságú terület átkutatásának költsége 15 font, sikeres kutatás esetén a másolatok (fénykép, illetve CD) további 15 font/kép.

2002 májusában dr. Veszprémy László, a Hadtörténeti Könyvtár és Térképtár igazgatója és dr. Jankó Annamária, a Térképtár vezetője egy hétig folytatott kutatást a fent említett gyűjteményben, melynek célja a magyar vonatkozású anyagok feltárása, számbavétele volt. A munkát nehezítette, hogy olyan nyilvántartás, amely az 1941-es államhatárok szerinti ország területére vonatkozó légifotókat rendszerezné, nincs, illetve csak hiányos. Nehezítette a munkát, hogy nem konkrét településeket kerestünk, hanem az ország teljes területére kívántunk áttekintést nyerni. Kutatásunk így csak részleges eredményekkel járt, a rendelkezésünkre álló rövid idő alatt a lehető legtöbb anyagot igyekeztünk áttekinteni, amihez csak hozzájuthattunk.

A feltevések szerint mintegy 18–20 000 légifelvételt őriznek Magyarországról, ebből több, mint 9000-et tudtunk feljegyezni (nyilvántartás alapján!). Figyelembe kell venni, hogy a légifotók általában nagy átfedéssel készültek (többnyire 60 %), hogy kiértékelhetők legyenek, így például sokszor minden második felvétel elég ahhoz, hogy a területet lefedje.

A nyilvántartó kartonok szerint mintegy 150 településről készült légifelvétel, sokról többször is. Általában a katonailag fontos települések felett repültek, ám gyakran egyéb településekről is készültek képek, ha a repülési útvonalba estek. Az első regisztrált repülés 1943. szeptember 30-án, Budapest északi része volt, az utolsó 1945. augusztus 26-án Tapolca. A leggyakrabban szereplő települések: Arad, Budapest, Cegléd, Celldömölk, Debrecen, Dés, Érsekújvár, Galánta, Győr, Kaposvár, Kecskemét, Kolozsvár, Komárom, Miskolc, Mohács, Nagykanizsa, Nagyvárad, Nyíregyháza, Pápa, Pécs, Pozsony, Sopron, Sümeg, Szabadka, Szeged, Székesfehérvár, Szolnok, Szombathely, Tapolca, Temesvár, Veszprém. A településekről pontos lista készült, repülési adatokkal együtt a Hadtörténelmi térképtárban megtalálható.

Alapvetően kétféle repülési magasság volt, egy magas és egy alacsonyabb, melyek alapján különböző méretarányú fotók készültek. A magas repülések alapján 1:50 000 – 1:56 000 méretarányú légifotó-kontaktok készültek, azokon nem sok látható, használati értékük kisebb. Az alacsony repülések alapján 1:8 000 – 14 000 méretarányú kontaktok készültek amelyek igen részletesek, jól használhatók, és mintegy az anyag felét teszik ki.

A meglevő, részleges nyilvántartás átvizsgálásán túl, szúrópróbaszerűen, konkrét repüléseket is átnéztünk. Nyomon követhetők voltak pl. az 1944. július 14-i soroksári szórt bombázás nyomai, érdekesek a kecskeméti repülőtér kifutópályájáról készült elvételek. Több budapesti repülés adatait is pontosan feljegyeztük, ami lehetővé teszi, hogy utólag megrendelhessük azokat. Az anyag egy része mikrofilmen található, ami a helyszínen jól tanulmányozható volt.

Az anyag további, részletesebb vizsgálatához jóval több időre volna szükség a helyszíni kutatáshoz. Annyit felmérhettünk, hogy páratlan értékű anyag van a Keele-i légifotótár tulajdonában, ami nem csak a háború eseményeit kutató történésznek páratlan értékű, hanem a terep, az ország, a települések egy bizonyos időpontban készült képét őrzi, és pótolhatatlan számunkra.

A Hadtörténelmi Térképtár is őriz a korszakra vonatkozó légifotó-kontaktot, az 1940–1944 közötti időszakot fegyelembe véve több, mint 4300 db-ot. Méretarányuk többnyire 1:30 000, néha 1:25 000, ritkán ennél részletesebb (1:6000, 1:10 000, 1:15 000). A felvételek zömmel 1941–1942 között készültek. Sok felvétel készült a visszacsatolt területekről: Kárpátalja (Huszt, Beregszász), Észak-Erdély (Kézdivásárhely, Csíkszereda), Felvidék (Kassa), Délvidék (Vukovár), valamint a mai Magyarország területéről is (Győr, Budapest, Mór, Bicske Püspökladány, Szombathely, Cegléd, Kecskemét, Kaposvár, Szekszárd, Lenti, Szeged, stb. térségéről) A Térképtárban a légifelvételek szabadon kutathatók, másolhatók. A felvételeket az 1:75 000 térképek szelvényezése szerint tartjuk nyilván.

Ezeket a felvételeket a Honvéd Térképészeti Intézet készítette, de mivel csak az ország viszonylag kis területére készültek el, igen értékes lehet számunkra a brit légierő által Magyarország területére készült légifelvételek felmérése, esetleg az anyag egy részének másolatban való megrendelése.

BALLA TIBOR

HÁBORÚ, KATONASÁG ÉS A MÉDIÁK GUTENBERGTŐL NAPJAINKIG

A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XIX. kongresszusa, Bukarest, 2003. augusztus 10 – augusztus 15.

Az éves rendszerességgel megrendezésre kerülő nemzetközi kongresszus ebben az évben a román fővárosban zajlott le, házigazdája ezúttal a Román Hadtörténelmi Bizottság volt.

A tudományos tanácskozásnak a Bukarest belvárosában található Nemzeti Katonai Központ neoklasszikus stílusban épült palotája adott otthont. A konferencia alkalmából jelentették meg a szervezők a Review of Military History című folyóirat 2003-as, a kongresszus témájával azonos címet viselő különszámát.

A kollokvium keretében került sor a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság levéltári albizottságának soros adminisztratív ülésére *Dr. Rudolf Jaun* alezredes (Svájc) elnökletével. Az augusztus 10-én lezajlott tanácskozáson a budapesti Hadtörténelmi Levéltár képviseletében *Kiss Gábor* főlevéltáros vett részt, aki *Dr. Cristoph Tepperberg*, az Osztrák Hadilevéltár igazgatója angol nyelvű előadását olvasta fel. A szintén jelenlévő *Dr. Balla Tibor* őrnaggyal, a budapesti Hadtörténeti Intézet főmunkatársával, a Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottságának titkárával együtt több, az előadással és a Hadtörténelmi Levéltár felépítésével kapcsolatos kérdést válaszoltak meg. Az ülésen a szervezet főtitkári posztjára *Dr. Christoph Tepperberg*et (Ausztria) választották meg. Ezzel párhuzamosan zajlott a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság bibliográfiai albizottságának ülése is.

A történész kongresszus megnyitó ülésére augusztus 11-én reggel került sor. Elsőként *Dr. Petre Otu* ezredes a Román Hadtörténelmi Bizottság elnöke olvasta fel *Ion Iliescu* román államfő köszöntő szavait, majd *George Cristian Maior* román honvédelmi államtitkár emelkedett szólásra és minisztere nevében köszöntötte az összegyűlteket. Ezután *Prof. Dr. Luc de Vos* (Belgium) a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság elnöke mondott köszöntőt, amelyben megemlékezett az elhunyt *Manuel Themudo Barata* portugál tábornokról, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság elnökségi tagjáról, továbbá beszélt a média, a propaganda és a háborúk történeti összefüggéseiről az ókortól napjainkig, kiemelve többek között a tömegek médiák általi manipulálhatóságát. Ezt követően *Dr. Mihail E. Ionescu* dandártábornok, a román Védelempolitikai Tudományok és Hadtörténelmi Intézet igazgatójának, a Román Hadtörténelmi Bizottság tiszteletbeli elnökének rövid megnyitója következett. Mindannyian üdvözölték a résztve-

vőket, és örömüknek adtak hangot, hogy a román házigazdák meghívására újra együtt lehet a hadtörténészek nemzetközi családja, továbbá reményüket fejezték ki, hogy a kongresszus munkája sikeres lesz.

A tudományos konferencia angol, francia, német és román nyelvű szinkrontolmácsolással zajlott. A munka másfél-kétórás üléseken, egyszerre két szekcióban folyt, amelyeket szünetek szakítottak meg.

Az első szekció elnöke *Prof. Dr. Alan Millett* (Egyesült Államok), az Egyesült Államok Hadtörténelmi Bizottságának elnöke volt. Az első előadást *Prof. Dr. Hervé Coutau-Bégarie* (Franciaország), a Francia Hadtörténelmi Bizottság elnöke tartotta. Bemutatta a háborús propaganda szerepének változását az ókortól napjainkig. Kihangsúlyozta, hogy már az ókori Rómában és Kínában, a XIX. századi német hadseregben, az 1861-65-ös amerikai polgárháborúban, továbbá az első világháborúban a szemben álló antant- és központi hatalmak is komoly propagandát fejtettek ki. A film, a rádió fontos propagandaeszközökké vált már az első, de főleg a második világháborúban. Kiemelte Goebbels propagandagépezetének hatékonyságát, és azt, hogy a németek kevesebbet hazudtak, mint a szövetségesek. Beszélt az amerikai pszichológiai hadviselésről a második világégés során. Végezetül a kommunikáció és a médiák nagy szerepét hangsúlyozta a közelmúltban lezajlott amerikai-iraki háborúban.

A következő előadó *Mohammed Mustapha Kabbaj* (Marokkó) volt, aki francia nyelvű előadásában Gutenbergtől az információs forradalomig tekintette át a háború és a kommunikáció összefüggéseit. Úgy vélte, filozófiai megközelítésben a háborúkat nem csak fizikai, hanem pszichológiai értelemben is vívják. Freud szerint a háborúban az erősebb győz fizikai erővel, s utóbbit ma már a technika helyettesíti. Beszélt a háború egzisztenciális vonatkozásairól, valamint arról, hogy a XX. században megjelent a médiaháború (eszközei a mozi, a TV, a rádió, a sajtó, az internet), amelynek célja az emberek és a közvélemény befolyásolása. Példaként említette Reagen amerikai elnök Kadhafi líbiai vezető ellen, az izraeliek palesztinok ellen viselt médiaháborúját.

Ezt követően *Dr. Stephen Badsey* (Nagy-Britannia) összefoglaló referátuma hangzott el, amely a média és a hadművészet kapcsolatát boncolgatta a nyugati világban, az 1792–1975 közötti időszakban. Az előadó a francia forradalomtól a vietnami háború lezárulásáig négy (1850-ig, 1914-ig, 1955-ig, és az azt követő) korszakra osztotta a hadtörténelmet. Áttekintette az általa vizsgált időszakban megjelent főbb sajtótermékeket. Kiemelte, hogy a francia forradalom idején sajtótisztek működtek a hadseregben, mivel felismerték, milyen fontos szerepet játszik a sajtó a propagandában. Úgy vélte, hogy az újságokban megjelent haditudósítások az 1870–71-es porosz-francia háború után egyre felületesebbek lettek. A tudósítók kritikával éltek és ez magával hozta a cenzúra megjelenését. Sokat foglalkozott az 1899–1902 között lezajlott angol-búr háború, valamint az első és a második világháború média-vonatkozásaival.

A délelőtti kávészünet után következő szekció elnöki tisztét *Dr. Eric Norberg* (Svédország), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság tagja töltötte be. Az első előadó *Maurice Faivre* tábornok (Franciaország), a Francia Hadtörténelmi Bizottság alelnöke volt. Francia nyelven elhangzott előadásában az 1954–62 között zajlott francia-algériai háború történéseit foglalta össze röviden, majd a francia, a tuniszi és a marokkói sajtóban megjelent hadi- és egyéb tudósításokat elemezte. Beszélt az Algéria szabadságát követelő propagandakiadványokról, valamint arról, hogy az arab sajtó torzításokkal ábrázolta a háborút, hiszen szerinte nem volt igaz, hogy a franciák sokat kegyetlenkedtek a lakossággal.

A következőkben *Dr. William Hammond* (Egyesült Államok) előadása hangzott el. Kiemelte, hogy a vietnami háborúban a mintegy 5000, nagyrészt fiatal amerikai haditudósító főként Saigonban tartózkodott, kb. tíz százalékuk nő volt, akik kevesebb fizetséget kaptak munkájukért. 2700 különböző újság közölt tudósításokat Vietnamból, amelyek 43 százaléka amerikai lap volt. Megtudhattuk, hogy az Egyesült Államok egyes földrajzi régióinak újságírói milyen arányban voltak jelen a vietnami háborúban, továbbá, hogy a riporterek életkora átlagosan 35 év volt, akik kezdetben 30 napig, később annál kevesebb ideig tartózkodtak Délkelet-Ázsiában.

A délelőtti utolsó előadást *Pierre Emmanuel Barral* (Franciaország) tartotta. Bemutatta a Vietnamban zajló háborúról és annak az amerikai társadalomra gyakorolt hatásáról készített legismertebb, az Egyesült Államokban készült filmeket. Több kategóriába sorolta azokat: amelyek az amerikai felsőbbrendű

hőst mutatják be (pl. „Zöldsapkások" John Wayne főszereplésével), amelyek kritikát fogalmaznak meg a háborúval kapcsolatban (pl. az „Apokalipszis most", a „Szarvasvadász", a „Hamburger Hill", „A szakasz", a „Jó reggelt Vietnam", a „Full Metal Jacket"), amelyek a háborúban fogságba esett hadifoglyokra koncentrálnak (pl. az „Akcióban eltűnt" több része), illetőleg a hazatérő katonák társadalomba való beilleszkedését vizsgálják (pl. a „Taxisofőr", a „Rambo 1–2.", „Született július 4-én"). Végül kiemelte: az amerikai társadalmat több évtized elteltével még mindig foglalkoztatja a vietnami háború, így manapság is forgatnak ilyen témájú filmeket.

Az ebédet követően két szekcióban folyt tovább a munka. A délutáni első szekcióban a német *Dr. Jörg Duppler* kapitány (Németország), a Német Hadtörténelmi Bizottság elnöke töltötte be az elnöki tisztet. Az első francia nyelvű előadást *Dominic Pedrazzini* ezredes (Svájc), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság bibliográfiai albizottságának tagja tolmácsolásában hallgathatták meg a résztvevők. Beszélt arról, hogy két svájci vezérkari ezredes (Carl Egli és Maurice von Wattenwyl) 1915–16-ban információkat adott át a Monarchiának és Németországnak. Mivel az információcsere nem volt tilos, ezért felmentették őket, az ügy azonban kisebbfajta külpolitikai válságot okozott és azt külföldről is manipulálták. Kifejtette, hogy Svájc nyelvi megosztottságának megfelelően az egyes területek a németekhez, a franciákhoz, vagy éppen az olaszokhoz húztak az első világháborúban. Áttekintette, hogy a különböző politikai beállítottságú lapok, hogyan reagáltak az ország semlegességére és a hadsereggel – amelyet igen gyorsan mozgósítottak – kapcsolatos fejleményekre, így természetesen a két ezredes ügyét is különbözően ítélték meg. Úgy vélte, a svájci semlegesség az első világégés idején gyenge lábakon állt.

A következő francia nyelvű előadást *Dr. Jean Michel Sterkendries* (Belgium), a Belga Hadtörténelmi Bizottság főtitkára tartotta. Felvázolta, hogyan állt ellen Belgium a németeknek 1914 nyarán és őszén, amikor azok semlegességét megsértve megtámadták. Bemutatta, hogyan használták ki a franciák propagandacélokra a véletlen vonatbaleseteket, a németeket erőszakos barbároknak állítva be. Több, a külföldi lapokban megjelent tudatos ferdítésről esett szó, pl. Antwerpen elestével kapcsolatban. Kitért arra, hogy a németek szerint a belgák kegyetlenkedtek a fogságukba esett német katonákkal és a lakosságból verbuválódott fegyveres bandák harcoltak ellenük. A belga propaganda azt sulykolta, hogy a nagyhatalmak áldozata lett a kis ország. Természetesen sok valótlanságot is állítottak, pl. azt, hogy a belga hadsereg soha nem használt harci gázokat, holott ennek éppen az ellenkezője volt igaz.

A szekció utolsó előadását *Dr. Balla Tibor* őrnagy (Magyarország) tartotta, aki az osztrák-magyar sajtóhadiszállás első világháborús szervezetéről és tevékenységéről beszélt. Felvázolta az Osztrák–Magyar Monarchia fő propagandaszervének tekinthető, 1914 nyarán létrehozott sajtó-hadiszállás felállításának és működésének történetét, beszélt az 1917-re tizenkét osztályra tagolódó szervezet egyes részlegeiről és azok feladatairól, ismertebb vezetőiről (akik között több magyar is volt), létszámának 1914–18 közötti változásairól. Kiemelte a különböző politikai pártállású sajtóorgánumok képviselőiből verbuválódott haditudósítók, valamint a képzőművészcsoportot alkotó hadifestők, hadiszobrászok és hadifényképészek elsődleges szerepét a dunai birodalom bel- és külföldön folytatott háborús propagandájának terjesztésében.

A délutáni második szekció elnöki tisztét *Antonio de Nisi* alezredes (Olaszország) töltötte be. Az első előadó *Abel Esterhuyse* alezredes (Dél-Afrika) volt. Az angol nyelvű előadásban a dél-afrikai fegyveres erők és a média utóbbi tíz éves kapcsolatáról tudhattunk meg közelebbit. Röviden ismertette a haderő felépítését, az afrikai békemissziókban való részvételét. Kiemelte, hogy nem igazán pozitív a médiák által a fegyveres erőkről vázolt kép. Kitért a haderő hivatalos médiapolitikájára, érintette a média és a civil–katonai szféra kapcsolatait. Felhívta a figyelmet a katonaság és a média közötti jó viszony kialakításának fontosságára Dél-Afrikában.

A második előadást *Prof. Dr. Lothar Hilbert* (Németország) tartotta francia nyelven. Az előadó a francia katonai attasétestület történetéről és mindennapi működéséről beszélt az 1860-tól 1945-ig terjedő időszakban. Kidomborította a szervezet 1919 és 1939 közötti tevékenységét, az ebben a periódusban történt átszervezéseit. A francia attasék XX. században folytatott levelezését a második világháború végével bezárólag vizsgálta.

Végül *Margaret Vining és Barton C. Hacker* (Egyesült Államok) gazdagon illusztrált közös előadása hangzott el, amelynek kö-

zéppontjában a nők katonai szerepvállalásának képi megjelenítése állt az 1500 és 1920 közötti időszakban. Négy nagy szakaszra bontották a vizsgált korszakot: a harmincéves háborúra, amikor a nők a hadseregeket követték, de még nem kerültek katonai felügyelet alá; a XVII. század közepétől a napóleoni háborúk végéig, amikor is a hadseregek már szabályozták a nők háborús tényekedését; az 1816-tól 1914-ig tartó időszakra, amikor a tömeghadseregek kialakulása következtében átalakult a nők hagyományos katonai szerepe, de utat nyitottak az új középosztálybeli hölgyeknek; majd az 1914–1920 közötti időszakra, amikor a nők már egyenruhát öltöttek és kisegítő tevékenységet láttak el a haderőben.

Augusztus 12-én délelőtt összesen négy szekcióülés zajlott le. Az első ülés elnöke *Prof. Dr. Leo Barnard* (Dél-Afrika), a Dél-Afrikai Hadtörténelmi Bizottság alelnöke volt. Az első előadást *Anna-Maria Forssberg* (Svédország) tartotta angol nyelven, aki a belföldi fogyasztás növelése érdekében 1654–1660 között kifejtett svéd háborús propagandáról beszélt. Felsorolta az 1655–60 között a dánok és a lengyelek ellen viselt háborúkat, kifejtette, milyen nagy szerepe volt a patriotizmusnak a hadba vonuláskor a svédek körében. A svéd kormány megpróbálta legitimizálni háborúit a népe előtt, e törekvésében nagy segítségre talált az egyházban, amely messzemenően támogatta a svéd uralkodó és a politikai elit háborús elképzeléseit.

Másodikként *Dr. Dimiter Mincsev* ezredes (Bulgária), a Bolgár Hadtörténelmi Bizottság elnöke olvasta fel angol nyelvű előadását, amely a bolgár tömegmédia történetét foglalta össze a XIX. század végétől napjainkig. Röviden áttekintette a bolgár hadsereg fejlődését a XIX. század nyolcvanas éveitől, beszélt a bolgár katonai sajtó történetéről. Felsorolta a korábban és a ma is megjelenő ismertebb újságokat, elemezte miről írtak azokban, és mekkora példányszámban láttak napvilágot. Kiemelte, hogy az 1886-tól kiadott lapok és periodikák egy része már tudósított az 1885-ös szerb-bolgár háború eseményeiről, az 1912–13-as két Balkán-háború történéseiről pedig különösen sokat írtak a bolgár sajtótermékek.

A következő előadást *José Blanco Nuñez* kapitány (Spanyolország) tartotta angolul, az 1898-as spanyol-amerikai háború amerikai és brit sajtójáról. Röviden ismertette a háború lefolyását, felsorolta a Kubában megjelent spanyol nyelvű lapokat, amelyek tudósítottak a háború eseményeiről. Megtudhattuk, a spanyolországi újságok, hogyan kommentálták a háborús történéseket. Kiderült, hogy Winston Churchill hadnagyként részt vett a háborúban, és kommentárokat írt arról.

Utolsóként *Dr. Sergiu Iosipescu* (Románia) előadása hangzott el románul. Az előadó Vitéz Mihály havasalföldi vajda életútját, és hadtudományi munkásságát méltatta, beszélt az 1600 körül keletkezett írásairól, az erdélyi fejedelemség elleni 1599–1600-as hadjáratáról, a román fejedelemségek (Havasalföld és Moldva) szerepéről a török elleni harcokban. Kihangsúlyozta, hogy a „Theatrum Europaeum" című korabeli munka, továbbá Mattheus krónikája fontos tudósítás a XVII. század eleji román történelem eseményeiről.

A második szekcióban *Joseph Patrick Harahan* (Egyesült Államok), az Egyesült Államok Hadtörténelmi Bizottságának alelnöke vezetésével kerekasztal beszélgetés zajlott az 1990 óta Európában, Észak- és Latin-Amerikában, valamint Japánban megjelent, illetőleg megjelenés alatt álló főbb nemzetközi hadtörténeti vonatkozású művekről.

Itt hangzott el *Igor Mihajlovics Popov* nyugalmazott ezredes (Oroszország) angol nyelvű előadása a német Wehrmacht ellen irányuló második világháborús szovjet propagandáról. Beszélt a speciális propaganda formáiról, a nyomtatott, a rádióban elhangzott, és a szóbeli propagandáról. Felvázolta, hogy a szovjet Vörös Hadseregben milyen apparátus állt rendelkezésre a speciális propaganda céljaira, beszélt annak fő témáiról, céljairól, és arról, kiknek szánták azt. Szólt a németek jól működő propagandagépezetéről, valamint a második világháborúban a keleti fronton kifejtett propagandából levonható tanulságokról.

A kávészünetet követő harmadik szekcióban *Dr. Patrick Lefevre* (Belgium), a Belga Hadtörténelmi Bizottság elnöke elnökölt. Az elsőként elhangzott előadást *Dr. Petre Otu* ezredes a Román Hadtörténelmi Bizottság elnöke tartotta francia nyelven, a román katonai sajtó 1859–1877 közötti történetéről. Kiderült, hogy már 1859, az egységes román állam megalakulása előtt léteztek román nyelven kiadott katonai lapok. Felsorolta azok címeit, továbbá azt is milyen témákat tárgyaltak azokban, továbbá megválaszolta, milyen szerepet töltöttek be a hadsereg életében. Megállapítása szerint, 1859 és 1877 között a román katonai sajtóban a legtöbbször a hadsereg megerősítéséről és fejlesztéséről esett szó.

A következőkben *Dr. James Hogue* (Egyesült Államok) előadását hallgathattuk meg a sajtószabadságról a XIX. század amerikai háborúiban. Áttekintette az amerikaiak által a XVIII. század végétől vívott háborúkat, így a függetlenségi, a mexikói háborút, és a polgárháborút, bemutatta, mely sajtótermékek tudósítottak azokról. Kiemelte, hogy a távíróhálózat fejlődésével néhány nap alatt eljutottak az információk az Egyesült Államok határain belül egyik helyről a másikra. Megvizsgálta, milyen volt az amerikai elnökök (James Polk, Abraham Lincoln) és a tábornokok, valamint a sajtó és a hadvezetés kapcsolata. A polgárháborús tábornokoknak különböző véleményük volt a sajtóról és mindnyájuknak más volt azzal a kapcsolata, mivel 1861-1865 között nem tudták kontrollálni és cenzúrázni az újságokat. Megtudtuk, hogy a későbbi francia elnök, Georges Clemenceau 1865-ben New Yorkból tudósított a polgárháború eseményeiről.

A párhuzamos negyedik szekcióülés elnöke *Ioannis Kakoudakis* altábornagy (Görögország), a Görög hadtörténelmi Bizottság elnöke volt. Elsőként *Prof. Dr. Shudo Highashinakano* (Japán) olvasta fel angol nyelvű előadását, amely a nankingi mészárlásról, mint máig élő háborús propagandáról szólt. Az előadó beszélt az 1937 decemberében, Kína akkori fővárosa, Nanking japán megszállása után lezajlott mészárlásról, amelynek során 200 000 kínait mészároltak le a japán hódítók. Ismertette, milyen visszhangot váltott ki az esemény a nemzetközi és a japán sajtóban.

Ezután *Dr. Jörg Echternkampf* (Németország) előadása következett, amelyben az előadó a megszállt Németországban 1945-49 között megjelent szövetséges (brit, francia, amerikai, szovjet) sajtó felvilágosító, átnevelő és propaganda munkáját, valamint annak lakosságra gyakorolt hatását elemezte.

Végezetül *Antonio de Nisi* alezredes (Olaszország) angol nyelvű előadását hallgatták meg a konferencia résztvevői az olasz határőrség és a sajtó viszonyáról. Az előadó röviden összefoglalta az észak-itáliai, majd olasz határőrség történetét a XVIII. század végétől napjainkig, bemutatva annak részvételét az egymást követő háborúkban. Megismertette a hallgatósággal, hogyan vélekedett a testület tevékenységéről az olasz sajtó. Részletesebben elemezte a határőrség második világháborús szerepét és annak megítélését a médiákban.

Ezt követően két román kiadvány bemutatójára került sor. Elsőként a bukaresti francia és a párizsi román katonai attasék 1860–1940 közötti tevékenységét összefoglaló francia nyelvű művet, majd a Review of Military History a kongresszusával azonos címet viselő angol nyelven kiadott különszámát ismerhették meg a résztvevők.

Aznap délután ismét négy szekcióülés zajlott le. Az első szekció elnöki tisztét *Adrien Tschumy* hadtestparancsnok (Svájc), a Svájci Hadtörténelmi Bizottság elnöke töltötte be. Az első előadást *Dr. Dan Berindei* (Románia) tartotta francia nyelven, amelynek témája az 1859-ben Marc Antonio Canini által Bukarestben kiadott „Olasz háborús lap" volt. Részleteket ismertünk meg Canini életéről és korábbi tényked éséről, továbbá arról, hogy az újság az 1859-es osztrák-francia-piemonti háború észak-itáliai eseményeit hogyan kommentálta.

Ezután *Dr. David Murphy* (Írország) angol nyelvű előadása következett, amelyben William Howard Russell és a háborús sajtó szerepéről beszélt. Ismertette Russell életének főbb állomásait. Kiderült, hogy az 1840-es években, Írországban kezdte újságírói karrierjét, majd részt vett az 1854–56-os krími háborúban, az 1861–65 között zajlott amerikai polgárháborúban, az 1866-os porosz-osztrák, valamint az 1870–71-es porosz-francia háborúban, mint a „The Times" című lap tudósítója.

Dr. Cemalettin Taskiran (Törökország) utolsóként elhangzott francia nyelvű előadásában áttekintést adott a török katonai sajtó történetéről és fejlődéséről a XIX. század harmincas éveitől az első világháború végéig. Felsorolta milyen periodikák, lapok jelentek meg a korszakban. Részletesen kitért az első világháborús publikációkra, megtudhattuk, azok miként tudósítottak a háborúban lezajlott török hadműveletekről és a szövetséges osztrák-magyar, illetve német csapatok harctéri tevékenységéről.

A második szekció elnöke *Dr. Manfried Rauchensteiner* (Ausztria), az Osztrák Hadtörténelmi Bizottság elnöke volt. Elsőként *Prof. Dr. Maria Gabriella Pasqualini* (Olaszország) angol nyelvű előadását hallgathattuk meg, aki a BBC 1940–45 között az olaszok számára sugárzott adásának a fasizmus bukására és a szövetségesek győzelmére gyakorolt pszichológiai hatását elemezte. Beszélt az Olaszországban folyó civil és háborús propagandáról. Felsorolta, hogy a BBC 1939-ben indult olasz adásában kik voltak a bemondók és milyen műsorokat sugároztak. Megvizsgálta,

hogy az adások milyen pszichés és érzelmi befolyást gyakoroltak az olasz lakosságra.

Prof. Dr. Leo Barnard (Dél-Afrika) másodikként sorra került angol nyelvű előadásában az 1978. május 4-én az angolai Cassingánál a dél-afrikai hadsereg ejtőernyősei és a namíbiai erők között lezajlott csata média perspektíváit vizsgálgatta. A világ legkülönbözőbb újságjaiban megjelent és különféle pártállású angol nyelvű tudósításokat idézett az ütközetről, beleértve a dél-afrikai lapokat is. Megállapította: ezekből nem derül ki egyértelműen pontosan mi is történt 1978 májusában, követtek-e el vérengzést a dél-afrikaiak vagy sem?

A szünetet követő első szekcióülés elnöke *Prof. Dr. Hervé Coutau-Bégarie* (Franciaország) volt. Először *Dr. Wolfgang Schmidt* alezredes (Németország) német nyelvű előadását hallottuk, amelyben a német Wehrmacht második világháborús katonaállományú hadifestőinek tevékenységéről és képeiről volt szó. A gazdagon illusztrált előadásban szólt a német hadsereg propagandáját szolgáló, 1942-ben felállított 80 festőből és rajzolóból álló képzőművész csoportról. Kihangsúlyozta, hogy a művészek és a képek a propaganda eszközei voltak. A képek a háborút és a német katonákat idealizáltan ábrázolták, ezt több ismertebb alkotás fényképének bemutatásával és elemzésével is alátámasztotta.

A következő előadó *Dr. Phil. Hans Rudolf Fuhrer* (Svájc) volt, aki német nyelvű előadásában az 1930-as években lezajlott német-svájci sajtóháború történetét vázolta fel röviden. 1933-tól, a náci hatalomátvételtől kezdve követte nyomon a két állam között kialakult sajtóháborút, amely a svájci sajtószabadság korlátozására irányuló törekvéseket, a német nyomásgyakorlást a svájci újságokra, több svájci újság forgalmazásának betiltását Németországban és az alpesi ország ezek elleni tiltakozását mind magában foglalta.

A harmadikként felszólaló *Dr. Alesandru Dutu* ezredes, a Román Hadtörténelmi Bizottság alelnöke angol nyelvű előadásában azt elemezte, hogy a nemzetközi tömegmédia hogyan vélekedett Románia 1944. augusztus 23-án, a szövetségesekhez történt átállásáról. Ismertette, mit írtak arról, valamint a szovjetek romániai előrenyomulásáról a német, török, brit, amerikai, svájci, francia lapok, és hogyan vélekedtek a különböző rádióadások, így pl. a BBC. Szót ejtett a szovjet tömegmédiák átállással kapcsolatos szándékos félretájékoztatásáról, dezinformálásáról.

A szünet utáni második szekció elnöke *Bouchaib Arroub* dandártábornok (Marokkó), a Marokkói Hadtörténelmi Bizottság elnöke volt. Elsőként *Yavuz Ercan* (Törökország) angol nyelvű előadása hangzott el, amelyben a törökökről alkotott kép európai változásairól beszélt. Bemutatta az európai kereszténység és az iszlám szembenállását a kora középkortól kezdődően, vizsgálta, hogyan vélekedtek a keresztesek a törökökről a középkorban. Felsorolta, mely európai szerzők írtak népéről a X. század óta. Kiemelte, hogy a törökökről korábban kialakult kép a XIX. században jelentősen megváltozott, ebben szerepe volt az afrikai és a balkáni török uralom meggyengülésének is.

Ezt követően *Nicola Labanca* (Olaszország) az olasz katonai sajtó az állam és a társadalom között, 1861–1914 címmel tartott angol nyelvű előadást. Az előadó felsorolta az általa vizsgált időszakban megjelent olasz katonai folyóiratok, újságok neveit, beszélt arról, milyen főbb témákat tárgyaltak azokban. Kifejtette, a sajtó milyen szerepet töltött be az olasz irredenta törekvések népszerűsítésében, hogyan ítélte meg a hármasszövetségen belüli olasz szerepvállalást. Megvizsgálta, milyen volt az olasz haderő társadalmi megítélése és mindezek a vélemények mennyire kaptak helyet a katonai sajtóban.

Prof. Dr. Shahin Leka és Prof. Dr. Gjergj Titani (Albánia) közös angol nyelvű előadásában a XX. századi albán sajtóról és az albán nyelvű publikációkról volt szó. Bemutatták a XIX. század végén és a XX. század elején Európában az albán emigránsok által kiadott lapokat, felsorolták az egyik legnagyobb albán hősnek tekintett Szkander bégről a múlt században megjelent irodalmat. Szót ejtettek a két világégés között megjelent, valamint a második világháború alatt illegálisan kiadott albán katonai újságokról, említést tettek az 1945 utáni kommunista diktatúra idején megjelentetett katonai sajtóról, végül áttekintették az 1990 után napvilágot látott albán hadtörténelmi és hadelméleti publikációkat.

Augusztus 14-én délelőtt összesen három szekcióban folyt a munka. Az első szekció *Prof. Dr. Ioan Scurtu* (Románia) elnökletével kezdte munkáját. Az elsőként megszólaló *Stamatis Vitalis* ellentengernagy (Görögország), a Görög Hadtörténelmi Bizottság főtitkára angol nyelvű előadásában a tömegmédia 1940–41-es olasz-görög háborúban betöltött szerepét vizsgálta. A két állam közötti háború fázisait a görög sajtó-

tudósításokon keresztül mutatta be. Értékelte a rádió, mint másik fontos kitartásra buzdító média szerepét a görög hadsereg és a hátország moráljának emelésében.

Másodikként *Prof. Dr. Tadeusz Panecki* (Lengyelország), a Lengyel Hadtörténelmi Bizottság főtitkára, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság tagja szólalt fel. Francia nyelven elhangzott előadásában a Lengyel Nemzeti Hadsereg parancsnokságának propagandájáról beszélt a második világháború időszakában. Említést tett a nyugatra menekült lengyel emigráns kormány tényekedéséről. Kitért arra, hogy a Wladyslaw Sikorski tábornok vezette kormány 1939–45 között milyen propagandát fejtett ki külföldön, és a németek által megszállt Lengyelországban.

Ezután *Prof. Dr. Kiyoshi Aizawa* (Japán) angol nyelven tartott előadást, melyben a japán császári főparancsnokság keretében létrehozott sajtóosztály működéséről beszélt az 1942 júniusában a Midway-szigeteknél lezajlott tengeri csatával kapcsolatban. Ismertette a csata előzményeit, bemutatta mekkora japán és amerikai erők álltak egymással szemben, majd méltatta az összecsapás jelentőségét. Bemutatta, hogyan tálalták a közvéleménynek az ütközetben elveszett négy japán repülőgép hordozó elvesztését, természetesen meghamisítva a tényeket és csökkentve a veszteségek nagyságát.

A szünetet követő első szekcióban *Prof. Dr. Matitiahu Mayzel* (Izrael), az Izraeli Hadtörténelmi Bizottság elnöke, a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság tagja elnökölt. Az első előadó *Dr. Joannis Loucas* (Görögország), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság tagja volt, aki francia nyelvű előadásában az 1820–21-ben a törökök ellen vívott görög szabadságharc idején Ipsilandi Alexander, a görög hadsereg fővezérének a mozgalom támogatása érdekében kifejtett propagandájáról szólt. Beszélt Ipsilandi származásáról, felsorolta milyen jelzőket (pl. antik görög szimbólumokat és türannoszok neveit) használt a görög propaganda a török szultánra és rendszerére. A fővezér megbízottai által Franciaországban, Németországban, Ausztriában is terjesztette a görög forradalmi eszméket, sőt tudomása volt arról, hogy egyidejűleg Dél-Amerikában is felszabadító harc zajlik.

Michael J. Hughes (Egyesült Államok) ezután következő előadásában a Napóleon katonái által 1800 és 1808 között énekelt mintegy húsz dalról szólt. Elmondta, kik komponálták a francia forradalom örökségéhez tartozó, és egy nyolcvan oldalas könyvben összefoglalt dalokat, amelyek a császárt, a francia hazát dicsőítették és a forradalmi eszme terjesztését szolgálták.

Utolsóként *Dr. José Luis Picciuolo* ezredes (Argentína), az Argentín Hadtörténelmi Bizottság főtitkára tartott előadást angol nyelven José San Martin tábornok, Chile, Peru, Ecuador spanyol uralom alóli felszabadítójának tényekedéséről és irodalmi munkásságáról. Beszélt San Martin életéről, felsorolta milyen újságok jelentek meg Dél-Amerikában a XIX. század első évtizedeiben. Kiemelte, hogy San Martin 1820–21-ben írt cikkeivel, forradalmi írásaival a maga oldalára állította az arisztokráciát a forradalmi célok érdekében. Kiderült, hogy az egyidejű görög és spanyolországi eseményekről is jelentek meg tudósítások a latin-amerikai sajtóban.

A párhuzamosan zajló második szekcióban a háború és a média témakörét érintő kerekasztal-beszélgetést tartottak *Dr. Eduard Stehlik* őrnagy (Csehország), a Cseh Hadtörténelmi Bizottság főtitkára vezetésével. E fórumon hangzott el *Prof. Dr. Bernard Cook* (Egyesült Államok) az orosz-csecsen háború az amerikai sajtóban című angol nyelvű előadása. Felidézte az 1994 óta tartó csecsen válság történéseit, bemutatta, hogy a fontosabb eseményeket az amerikai sajtó hogyan tálalta és kommentálta.

Ugyanott *Nyikolaj Ivanovics Nyikiforov* ezredes (Oroszország) angol nyelvű előadásában a háború és a tömegmédia problémájának vizsgálatára vállalkozott. Példákat sorolt fel az orosz történelemből, így többek között Napóleon 1812-es orosz hadjáratát említette, amelyről számos sajtótermék, propagandaanyag szólt. Ezután a második világháborús szovjet média szerepét elemezte, végül napjaink modern tömegmédiájának feladatait foglalta össze.

Az ebéd utáni délutáni szekcióban *Prof. Dr. John A. Lynn* (Egyesült Államok), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság bibliográfiai albizottságának tagja elnökölt. Elsőként *Dr. Michael Epkehans* (Németország) emelkedett szólásra. Előadásában a német haditengerészet és a nyilvánosság kapcsolatáról szólt az 1897–1945 közötti időszakban. Foglalkozott a német hadiflotta XIX. század végi rohamléptékben történt kiépítésével, valamint annak bel- és külföldi visszhangjával. Bemutatta a haditengerészeten belül létrehozott híriroda

által a flotta érdekében kifejtett propagandamunkát az első világháború végéig, majd részletesebben kitért a második világégés alatti náci flottapropagandára.

Másodikként *Ingrid Schulze Schneider* (Spanyolország) német nyelvű előadása hangzott el, aki a Spanyolországban 1942-44 között kifejtett német propagandát állította vizsgálódásai középpontjába. Ezt a munkát a madridi német nagykövetség végezte, melynek célja az volt, hogy a spanyol népben a németek iránt rokonszenvet ébresszenek. Különböző publikációkkal igyekeztek a spanyolokat megnyerni maguknak, ugyanakkor megpróbálták elhárítani az ellenséges – elsősorban brit – propagandát.

A harmadikként sorra kerülő *Dr. Csefalvay Ferenc* (Szlovákia), a Szlovák Hadtörténelmi Bizottság főtitkára német nyelvű előadásában a szlovák társadalomban 1938–45 között élő ellenségkép változásait mutatta be. A bevezetésben röviden felvázolta Csehszlovákia történetét annak 1939-es széthullásáig. Kitért a lengyelek, a magyarok és a szovjetek ellen irányuló propagandára, továbbá beszélt a Szovjetunió elleni háborúban való szlovák részvételről, valamint az 1944-es szlovák nemzeti felkelésről és annak céljairól.

Végezetül *Yann Galera* csendőr hadnagy (Franciaország) francia nyelvű előadására került sor, amelyben arról hallhattunk, hogy a francia katonai csendőrség első világháborús tevékenységét a korabeli sajtó miképpen ítélte meg. Kiderült, hogy a lapoknak általában nem volt pozitív véleményük a csendőrség munkájáról, s ezt a vélekedést a francia hadvezetés is osztotta. A csendőröket a katonák ellenségnek tekintették, nem voltak népszerűek, hiszen minden katonai alakulat mögött működtek csendőrök.

Augusztus 15-én a délelőtti szekció elnöke *Prof. Yoshinaga Hayashi* nyugállományú vezérőrnagy (Japán) volt. Elsőként *Dr. Bernadette C. M. Kester* (Hollandia) angol nyelven tartott előadása hangzott el. Abban az ENSZ UNIFIL békefenntartó missziójában 1979–85 között részt vett holland alakulat és a sajtó kapcsolatáról volt szó. Kitért az 1970-es években Libanonban kialakult helyzetre, Dél-Libanon 1978-as izraeli okkupációjára és a holland ENSZ békefenntartók (a vizsgált időszakban 8 000 fő) ottani működésére. Ismertette, hogy a holland lapok milyen tudósításokat közöltek katonáik közel-keleti tevékenységéről.

Ezután *Prof. Dr. Massimo de Leonardis* (Olaszország) angol nyelvű előadása következett, melyben az olasz katonai szaksajtóban az olasz haderő második világháború utáni újjászervezéséről folyó vitákat vette górcső alá. Felvázolta, hogy a korabeli vélemények szerint milyen szerepe lehetett az olasz haderőnek a hidegháborús, kétpólusú Európában. Megtudhattuk, hogy mit írt az olasz katonai sajtó a hadsereg, a haditengerészet és a légierő újjáalakításával kapcsolatban az 1945–50 közötti időszakban.

Dr. Jan Schoeman (Hollandia) angol nyelvű előadása hangzott el harmadikként. Ismertette, mit írt az 1995-ös boszniai Szrebrenyicában történt vérengzésről a holland sajtó. Megtudhattuk, hogyan ítélték meg a holland és a brit lapok a holland ENSZ zászlóalj boszniai tevékenységét, azaz, hogy nem tudták megakadályozni a szerb tömegmészárlást. Választ adott arra a kérdésre is, hogy miként ítélte meg a holland és a nemzetközi közvélemény a holland katonák szereplését az eseményekben.

Utolsóként *Thean Potgieter* (Dél-Afrika), a Dél-Afrikai Hadtörténelmi Bizottság elnöke tartott angol nyelvű előadást, amelyben a dél-afrikai haditengerészet fejlesztésére vonatkozó tervek sajtóvisszhangjáról szólt. Először röviden összefoglalta a dél-afrikai hadiflotta 1920-as évektől napjainkig tartó történetét. Kitért arra, milyen tervek születtek az 1970-es, 1980-as és 1990-es években a flotta hadihajó-állományának korszerűsítéséről (pl. portugál, izraeli beszerzések fontolgatása), megtudhattuk, mit írt minderről a dél-afrikai és a brit sajtó.

Ebéd után a konferenciát záró megjegyzésekkel fejezték be, amelyben annak munkáját *Dr. Allan Millett* (Egyesült Államok), *Prof. Hervé Coutau-Bégarie* (Franciaország), *Dr. Hans Ehlert* ezredes (Németország), a Német Hadtörténelmi Bizottság főtitkára, *Dr. Piet H. Kamphuis* (Hollandia), a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság főtitkára és *Dr. Mihail E. Ionescu* dandártábornok (Románia) összegezte.

Ezután a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság adminisztratív plenáris ülésére került sor. Ezt követően sajtókonferenciát tartottak, amelyen *Prof. Dr. Luc de Vos* (Belgium) a Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság elnöke, *Arroub Bouchab* dandártábornok (Marokkó), valamint *Dr. Mihail E. Ionescu* dandártábornok (Románia) vettek részt. Röviden értékelték a konferencia munkáját, és hallottunk a jövő évben Marokkóban megrendezendő XXX. kongresszus előkészületeiről.

Augusztus 15-én este, a jól sikerült rendezvénysorozatot a vendéglátók által adott, vacsorával egybekötött bankett zárta.

A tudományos és adminisztratív üléseken túlmenően a vendéglátók jóvoltából számos más rendezvény keretében is mód nyílt a kollegiális beszélgetésekre, kapcsolatépítésekre, szakmai eszmecserékre.

Augusztus 10-én este a román vendéglátók a Bukarest egyik zöldövezeti részében található üdülőben, nyitófogadáson látták vendégül a világ minden részéről érkezett delegátusokat.

Augusztus 11-én a konferencia résztvevői a bukaresti Hadtörténeti Múzeum „Háború, katonaság és a médiák Gutenbergtől napjainkig" címet viselő kiállításának megnyitóján vettek részt. Ezután többnyelvű idegenvezetéssel megtekintették a múzeum román hadtörténelem évszázadait bemutató kiállítását, továbbá az igen jelentős szabadtéren kiállított tüzérségi és páncélos gyűjteményét.

Augusztus 12-én este a szervezők másfél órás zenei esttel lepték meg a konferencián résztvevőket. A Román Hadsereg Központi Zenekara a Román Honvédelmi Minisztérium épületében ismert amerikai zeneszámokat, valamint román dalokat játszott.

Augusztus 13-án a román kollégák egész napos kirándulást szerveztek. Először Brassótól délre a Kárpátokban a román hadsereg egy hegyivadász alakulatának bemutatóját tekinthettük meg. Ezt követően Sinaiában szakvezetéssel néztük meg az I. Károly román király egykori nyári rezidenciájául szolgáló Peles és Pelisor kastélyt.

Augusztus 14-én este *Dr. Bernadette C. M. Koster* (Hollandia) angol nyelvű kísérő előadásával láthattunk a Weimari Köztársaság idején az első világháborúról készített német háborús filmekből bejátszásokat a Nemzeti Katonai Központ épületében. Ezután a román hadsereg különböző békefenntartó misszióiról készített dokumentumfilmet nézhettük meg, majd pedig a Marokkói Hadtörténelmi Bizottság tagjai mutattak be egy országukról készült filmet.

HAUSNER GÁBOR

85 ÉVES A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM

2003. november 14-én nagyszabású emlékünnepségre került sor a Hadtörténeti Intézet és Múzeum falai között: az intézmény fennállásának 85. születésnapját ünnepelte. Az évfordulóhoz illően impozáns program ismertetésére előtt kötelességünk megemlékezni az alapítás előzményeiről, körülményeiről, azokról az eszményekről és eseményekről, amelyek az intézmény fejlődését meghatározták, és természetesen mindazon elődökről, akik a magyarság hadi tettei emlékének hajlékot adó Hadtörténeti Intézet és Múzeum létrehozásában részt vettek. Mindezek vázlatos felidézésében az intézmény tudományos munkatársai által írott „Múlt nélkül nincs jövő. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum története 1918–2003" című adatgazdag, szépen illusztrált kötetre (Szerk. *Farkas Gyöngyi, Jankó Annamária, Szijj Jolán.* Budapest, 2003. 176 o.) támaszkodtunk, amely *Mádl Ferenc* köztársasági elnök ajánlásával az évforduló tiszteletére jelent meg, s amelyet a Hadtörténeti Intézet és Múzeum az ünnepi program keretében mutatott be a nagyközönségnek.

A mai intézmény jogelődjét, a Hadilevéltárat és a Hadimúzeumot az első világháború végén, 1918 novemberében hozta létre Gabányi János alezredes, később tábornok és vitéz Aggházi Kamil százados, utóbb ezredes, a Honvédelmi Minisztérium 1/a. osztályának keretében 1915 végétől működő levéltári, illetve az ehhez társult múzeumi csoportból. Utóbbiak létrejötte szorosan összefüggött a magyar katonai vezetés azon törekvéseivel, hogy a „világháború nagy haditetteinek leírásában a m. kir. honvédség és népfelkelés részeinek fényes érdemei is megfelelő kifejezésre jussanak".

Az 1919 elejére egyesült Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum tehát az első világháborús magyar részvétel írásos és tárgyi emlékeinek összegyűjtésére és feldolgozására jött létre, az intézmény megteremtésének gondolata azonban jóval korábbra nyúlik vissza, s összeforrt a nemzeti törekvésekkel.

Hazánkban a XVIII–XIX. század fordulóján merült föl először a nemzeti kulturális intézmények létrehozásának gondolata, többek

között az is, hogy két hadimúzeum alapíttassék: egy Bécsben és egy Budán. A gondolat megfogalmazásától azonban hosszú út, majd 120 év vezetett a megvalósulásig.

Az első önálló magyar hadtörténészi szervezet, az Országos Honvédelmi Bizottmány által 1849 elején a szabadságharc küzdelmeinek megörökítése céljából felállított hadtörténeti jegyzői kar rövid életű fennállását követően az önkényuralom éveiben szó sem eshetett a magyarság hadi érdemeinek intézményes formában való bemutatásáról. Ez az igény csak a kiegyezést követően, a m. kir. Honvédség megalakulásától fogva bukkant fel újra a politikai közéletben. Az önálló magyar hadimúzeum megalakításának érdekében tett első konkrét lépést a Magyar Tudományos Akadémia Hadtudományi Bizottságának indítványa jelentette, amelyet 1888 decemberében terjesztettek a vallás- és közoktatásügyi miniszter elé. A javaslattal az országgyűlés is foglalkozott, és határozatban támogatta egy különálló magyar hadtörténelmi gyűjtemény kialakítását. (A magyar hadtörténeti relikviák addig ugyanis a Monarchia bécsi udvari, illetve katonai közgyűjteményeibe vándoroltak.)

A meg-megújuló törekvéseknek a honfoglalás ezredik évfordulója adott új lendületet. 1896-ban a millenniumi kiállítás hadtörténelmi bizottsága, Szendrei János vezetésével már a szervezés kezdetén azzal fordult az illetékes szervekhez, hogy lehetőség szerint tartsák együtt az egész országra kiterjedt gyűjtés eredményeként összállított igen tekintélyes hadtörténelmi anyagot. A magyar vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatta is ezt a tervet, ám az akkor a hadsereg nemzetek feletti egységén őrködő uralkodó, Ferenc József ellenállásán meghiúsult, ráadásul az összegyűlt anyag egy része szétszóródott, illetve a bécsi közgyűjteményekbe került.

A magyar Hadtörténelmi Levéltár és Múzeum ügye a világháború kitörését követően került ismét előtérbe, amikor is Hazai Samu és Szurmay Sándor honvédelmi miniszter kezdeményezésére 1915 őszén sikerült elérni, hogy a magyar honvédség és népfelkelés iratai közvetlenül a Honvédelmi Minisztériumba kerüljenek, ahol azok lemásolása végett létrehozták a levéltári csoportot. 1916-ra a közös hadügyminiszter a bécsi Heeresgeschichtliches Museum raktározási gondjai miatt hajlandónak mutatkozott a hatalmas hadizsákmány és háborús relikvia egy részének átengedésére, s ezzel összefüggésben a magyar Honvédelmi Minisztériumon belül hamarosan megalakult a múzeumi csoport. A fennmaradt dokumentumokból kitűnik, hogy mind a levéltári, mind a múzeumi csoport kezdettől fogva gyűjtőmunkát is végzett. Így a Múzeum gazdag első világháborús gyűjteményébe ekkor kerültek be a harctérről az első fényképek, zászlók, fegyverek stb. A múzeumi csoport 1916 folyamán a katonadalok gyűjtésébe is bekapcsolódott, a munkát a póttestek és csapatok mellett többek között olyan kiválóságok végezték, mint Bartók Béla és Kodály Zoltán.

Hosszas politikai csatározásokat követően 1917 elejére sikerült megnyerni a Ferenc József halálát követően trónra került új uralkodó, IV. Károly előzetes hozzájárulását is a Budapesten létesítendő „magyar nemzeti hadi múzeum és hadi levéltár" alapításához. Az uralkodó indoklása szerint örök hálája, köszönete és elismerése jeléül, azon célból indíttatva járult hozzá a magyar kérés teljesítéséhez, hogy „a magyar nép és a magyar katona hősiessége és rátermettsége az utókor és a történelem részére megörökíttessék, és hogy a serdülő ifjúság, a jelen és jövő nemzedékek és ezen harcokban részt vettek dicsőségét és áldozatkészségét magukba szívhassák és azokat megihletve csodálhassák". Ennek alapján már a közös Minisztertanács is megtárgyalta és jóváhagyta a főváros által a Gellérthegyen építendő magyar hadimúzeum tervét, amikor 1918 októberében az Osztrák–Magyar Monarchia felbomlása új helyzetet teremtett.

1918 novemberében, a független magyar állam újjászületésének pillanatában elhárultak a korábbi politikai jellegű akadályok, s a Honvédelmi Minisztérium levéltári és múzeumi csoportjából szinte nyomban létrejött az egyelőre a minisztérium kebelébe tartozó Hadtörténelmi Levéltár és Hadtörténelmi Múzeum. A minisztérium egészét érintő, 1919 január eleji átszervezés kapcsán már „a magyar hadügyminisztérium (10. osztály) hadtörténelmi levéltára és múzeuma" néven szerepelt az intézmény, amelynek szervezete hat nagy csoportra tagolódott: 1.) Vezetőség vagy Főigazgatóság; 2.) Levéltár; 3.) Irodalmi osztály és szerkesztőségek rajzoló osztállyal és kiadóhivatallal (az osztály hadtörténetírói tevékenységének középpontjában a világháború katonai eseményeinek, hadműveleteinek a feldolgozása állt); 4.) Könyvtár, amely 1923-ban egyesült a Tiszti Kaszinó könyvtárával; 5.) Bécsi csoport, amely kezdetben felszámoló tevékenységet folytatott, később az 1926-ban

aláírt, badeni egyezményként ismertté vált osztrák–magyar levéltári megállapodás értelmében anyaggyarapítás volt a feladata; 6.) Múzeum, amely időnként különvált a fenti szervezettől.

1921. március 16-án a honvédelmi miniszter a m. kir. Hadtörténelmi Levéltár és Múzeumot a minisztériumról leválasztva önálló intézménnyé nyilvánította. Ekkor igazgatóként Rubint Dezső tábornok állt az élén, aki alatt 75 hivatásos állományú dolgozott.

Az intézmény rendeltetésszerű működését a megalakulást követően számos akadály gátolta. A folyamatos munkát nehezítette a trianoni békeszerződés végrehajtása nyomán az 1920-as években lezajlott sorozatos szervezeti változtatás, átszervezés, amelynek során 1922-ben az intézmény előbb a Belügyminisztérium, majd a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium felügyelete alá került. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium 1922-ben szétválasztotta a levéltárat és a múzeumot, ugyanekkor maximálták a létszámot, s „civilesítették" az állományt is, különböző elnevezéssel rejtve a katonai rangokat. A levéltár és a múzeum különállása azt követően is megmaradt, hogy 1928 júniusában mindkettő visszakerült a hadsereghez, a Vezérkari Főnökség irányítása alá. Ekkorra azonban a levéltár a békelétszám feletti törzstisztek rejtésére szolgáló szervezetté vált.

Hosszú ideig megoldatlan volt az elhelyezés, a gyűjtemények tárolása is: kezdetben ideiglenesen a Magyar Országos Levéltár frissen elkészült épületének III–IV. emeleti helyiségeiben helyezték el, majd 1921 elején a Múzeum számára átengedték az Üllői úti Mária Terézia-laktanya egy részét, ahonnan csak 1929-ben költözött fel végleges, mai helyére, a várbeli volt (Ferdinánd-) Nándor-laktanyába. Ennek múzeumi célokra történő átépítése azonban hosszú időt vett igénybe, s az első nyilvános kiállítás csak 1937-ben nyílt meg. A levéltár egészen 1945-ig ideiglenes helyén, az Országos Levéltár bécsi kapu téri épületében működött.

Mindezen nehézségek ellenére az 1930-as évek végére mind a levéltár, mind a múzeum az ország számottevő kultúrintézményévé vált. Az előbbiben tekintélyes hadtörténetírói gárda gyűlt össze, s a különböző osztályokon egyidejűleg három olyan hadtörténész is tevékenykedett, akit a Magyar Tudományos Akadémia tudományos munkája alapján tagjai közé választott: Pilch Jenő ezredes (a könyvtár élén), Gyalókay Jenő ezredes (a Hadtörténelmi Közlemények szerkesztőségében) és Markó Árpád ezredes (a Régi levéltári osztály vezetője). Mellettük értékes írói tevékenységet fejtett ki a régi korok hadtörténelme területén Ajtay Endre, Berkó István, Timon Béla ezredes, Erdélyi Gyula és Péczely László őrnagy, Rédvay István százados, illetve a tiszteletdíjas külső munkatársként foglalkoztatott Doberdói Breit József nyugállományú tábornok, valamint Julier Ferenc ezredes. Az ő közreműködésükkel az 1930-as években jó néhány magas színvonalú, időtálló tudományos mű született, például a Hadtörténelmi Levéltár 1928-ban megindult legnagyobb szabású vállalkozása, „A világháború 1914–1918. (Különös tekintettel Magyarország és a magyar csapatok szereplésére" című sorozat, amelynek 10 kötete jelent meg vagy „A magyar katona. Vitézségünk ezer éve" című 1933-ban kiadott gazdagon illusztrált kétkötetes magyar hadtörténelmi szintézis, „A magyar huszár" (1936) és „A magyar gyalogság" (1939) című összefoglaló munkák, avagy Markó Árpádnak az Akadémia által 1934-ben megjelentetett „II. Rákóczi Ferenc, a hadvezér" című monográfiája.

A Hadimúzeum jelentőségének növekedését mi sem jelzi jobban, mint hogy az 1920–1930-as években jelentékeny számú értékes nemzeti kincs birtokosa lett. Ezek közül kiemelkedő volt a bécsi Heeremuseumtól a badeni egyezmény értelmében átvett, 2000 darabot meghaladó magyar vonatkozású tárgyegyüttes hazakerülése. Más gyűjteményegyüttesekkel is gazdagodott a múzeum magánszemélyektől, testületektől származó adományok, letétek, vásárlások, kül- és belföldi aukciós vételek révén. Az 1937. május 29-én megnyitott, igen nagy figyelemtől övezett első állandó kiállítás ezekből számos darabot állított ki 36 kiállítótermben és 260 méternyi folyosón. A Hadimúzeum ezekben az években építette ki országos gyűjtőhálózatát, kapcsolatait más hazai és társintézményekkel, köztük is a legfontosabbal, a Magyar Nemzeti Múzeummal. Ennek keretében 1935 októberében a két intézmény hadtörténelmi gyűjtőkörét elhatárolták egymástól: az 1715-öt, az állandó hadsereg megteremtésének évét megelőző korokból származó katonai relikviákat a Nemzeti Múzeum, az azt követőeket a Hadtörténelmi Múzeum illetékességébe utalva. A megállapodás értelmében megtörtént az érintett anyagok kölcsönös átadása.

Ezt a jól működő, az 1940-es évekre többé-kevésbé kialakult gyűjteményekkel és

szervezettel rendelkező intézményt alapjaiban rendítette meg a második világháború. A múzeum és a levéltár anyagának tetemes hányada a Dunántúlra történt 1944-es kitelepítés során elpusztult, illetve szovjet kézre került, más része a Várat ért tüzérségi és bombatalálat áldozatául esett. 1945-ben a Múzeum épülete is súlyos károkat szenvedett. A világháború pusztításait követően az Egyesített Hadimúzeum és Levéltár néven 1945-ben újjáalakuló intézményre elsősorban a romeltakarítás és az anyagmentés feladata hárult. Mivel a Szövetséges Ellenőrző Bizottság 1945 májusában csak a múzeum működéséhez járult hozzá, a honvédelmi miniszter rendeletileg megszüntette a Hadilevéltárat, megmaradt iratanyagát megőrzésre az Országos Levéltárnak és a Hadimúzeumnak adták át. Életre keltésére csak a levéltárügy országos rendezését követően, 1947 márciusában került sor, amikor a levéltárat a múzeumot is magában foglaló Honvéd Levéltár és Múzeum keretében Erdélyi Gyula parancsnoksága alatt újjászervezték.

A történész végzettségű, egyetemi magántanári címet is szerzett Erdélyi, aki korábban másfél évtizeden át a Régi levéltári osztály egyik alosztályát vezette, a háború előtti hagyományt folytatva, az intézményt tudományos katonai intézetté kívánta fejleszteni. Erdélyi, majd a halála után őt követő Szentneményi Béla távlatos elképzelései ekkor még nem valósultak, valósulhattak meg. Az intézmény átszervezésére 1950-ben politikai és nem tudományos szempontok érvényesítésével került sor. 1950 októberében az intézményt két különálló részre választották, külön parancsnokkal: a Hadtörténelmi Levéltárra a Vezérkar alárendeltségében és Hadtörténelmi Múzeumra a Politikai Főcsoportfőnökség irányítása alatt. A folyamatos szervezés, az elbocsátások és tiszti áthelyezések sorozata csak 1952 nyarára fejeződött be. A Honvédelmi Minisztérium a levéltár és múzeum teljesen kicserélődött állományának elsősorban az 1952-re létrejött 200 000 fős tömeghadsereg ideológiai nevelésében, az alacsony általános műveltségű új tisztikar történelmi-hadtörténelmi ismereteinek bővítésében szánt szerepet.

Ez az elképzelés csak az MDP III. kongresszusának határozatai nyomán változott meg, amikor a hadtörténetírás felértékelődött. 1954 áprilisában a Magyar Néphadseregben folyó eszmei-politikai nevelőmunka megerősítésének szándékával a Honvédelmi Minisztérium a Politikai Főcsoportfőnökség alárendeltségében létrehozta a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum elnevezésű intézményt, és szervezeti keretébe integrálta a levéltárt. Az Intézet személyi állománya 27 katonából és 29 polgári alkalmazottból állt, míg a Hadtörténelmi Múzeumban 13 katona és 15 polgári személy dolgozott.

A Hadtörténelmi Levéltár önállóságát csak 1958 őszén állították vissza, ekkor az összintézmény neve is újból Hadtörténelmi Levéltár és Múzeumra változott, s így maradt 1961-ig. Ekkor ismét az 1954-es elnevezést és szervezetet állították vissza, s ez kisebb változásoktól eltekintve napjainkig fennmaradt. Az intézmény szervezete, létszáma, működése az 1960-as években stabilizálódott. Az 1963. évi 9. számú elnöki tanácsi rendelet a Hadtörténeti Múzeumot országos hatáskörű intézménnyé emelte, amely arra hivatott, hogy időben és térben teljességre törekedve összegyűjtse, őrizze, megóvja, feldolgozza és bemutassa a magyar és magyar vonatkozású hadtörténelem tárgyi emlékeit. Az 1969. évi 27. sz. törvényerejű rendelet pedig a Hadtörténelmi Levéltárat szaklevéltárrá minősítette.

Az 1960-as évek végén már több mint 20 témában folytak szervezett kutatások a Hadtörténeti Intézetben az Árpád-kortól a legújabb kori Néphadsereg történetéig. Megszülettek az első monográfiák és az első dokumentumkötetek, megindultak a hadtörténeti és hadtudományi repertóriumok, elkészült és megjelent 3 kötetben „Az egyetemes és magyar hadművészet története" (1959–1961).

A gyűjtemények háborús pusztulásainak pótlása, a megélénkült levéltári és múzeumi feldolgozó munka, a magyar hadtörténelem évszázadait bemutató állandó kiállítás (1960), illetve a Haditechnikai park megnyitása (1963–1964), valamint a tudományos munka megélénkülése és tervszerűbbé válása hozzájárult ahhoz, hogy a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum (utóbb: Hadtörténeti Intézet és Múzeum) visszanyerte a magyar tudományos-kulturális életben a háború előtt elfoglalt helyét és rangját.

A rendszerváltás megszüntette a HIM korábbi szoros eszmei-politikai irányítását, az intézmény felügyeletét a felszámolt Politikai Főcsoportfőnökség helyett a HM közigazgatási államtitkára vette át. 1989-et követően az intézményben jelentős arányeltolódás ment végbe a hadtörténelmi kutatások főbb irányaiban: a korábbiaknál nagyobb hangsúlyt kapott a két

világháború közötti korszak, valamint a második világháború történetének elfogulatlan bemutatása, és megkezdődött az 1956-os forradalom és szabadságharc katonai eseményeinek, szereplői életének feldolgozása. Új feladatként jelentkezett a hagyományápolás és a hadisírokkal, haditemetőkkel, hadiemlékművekkel és hadiemlékhelyekkel kapcsolatos nyilvántartó és gondozó tevékenység is, amelynek ellátására 1997-ben a HIM szervezeti keretébe tagolták a Hadisírgondozó Irodát. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum falai között folyó munka támogatására és eredményeinek bemutatására az 1990-es években három alapítvány jött létre, amelyek segítségével önálló múzeumi, levéltári és összintézményi kiadványok, kiadványsorozatok láttak napvilágot. 1990–2002 között a Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársai több száz tanulmányt, cikket jelentettek meg. Az intézmény munkatársai tevékeny részt vállaltak és vállalnak nem csak a hazai, hanem a külföldi tudományos-kulturális életben is.

E rövid összefoglalás végére kívánkoznak *dr. Holló József* vezérőrnagy, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatójának a fent említett kötet előszavában írt sorai: „A Hadtörténeti Intézet és Múzeum... immáron Európa egyik legrangosabb intézménye, a magyar tudományos és kulturális élet fellegvárává nőtte ki magát, és híven szolgálta és szolgálja a magyar katonai-hadtörténeti, nemzeti múlt feltárását, kutatását, a tárgyi és írásos emlékek megőrzését és azok nagy nyilvánosság előtti bemutatását itthon és külföldön egyaránt...

Ma bátran kijelenthetjük, amit vitéz Aggházi Kamil ezredes és Gabányi János címzetes vezérőrnagy, mint alapítók megálmodtak, megvalósulhatott a Hadtörténeti Intézet és Múzeum, amelynek már van saját múltja és van jövője, megvan a kiteljesedés lehetősége, hogy az »artibus unitis« szellemében töretlen lendülettel képviselje a magyarságot és hadi tradícióinkat a sokszínű összeurópai kultúrpalettán."

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum fentebb vázolt múltja, jelene és jövőképe magyarázza a 85. születésnapi program grandiozitását és számos elemét.

2003. november 14-én délelőtt 10 órakor az ünnepség nyitányaként katonai tiszteletadással került sor az alapítók, Gabányi János és Aggházi Kamil a Hadtörténeti Díszudvarán álló szobrának megkoszorúzására, amit a Márványteremben (egykor Tüzérterem) ünnepi állománygyűlés követett. Ezen az intézmény aktív munkatársain kívül meghívottként részt vettek a hajdan itt dolgozott, azóta más munkahelyre vagy nyugdíjba került kollégák és mindazok, akik munkakapcsolatban álltak, állnak a Hadtörténeti Intézet és Múzeummal. A díszvendégek közt foglaltak helyet az intézmény egykori parancsnokai, főigazgatói, a társintézmények vezetői, az írott és nyomtatott sajtó képviselői, az elnökségben pedig Mádl Ferenc köztársasági elnök képviseletében Makk László ezredes, a köztársasági elnök szárnysegéde, a Honvédelmi Minisztérium és a Magyar Honvédség vezetői közül Iváncsik Imre politikai államtitkár, dr. Komor Levente humánpolitikai helyettes államtitkár, illetve dr. Szenes Zoltán altábornagy vezérkari főnök, valamint dr. Szabó Miklós nyugállományú vezérőrnagy, akadémikus, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem rektora, dr. F. Dózsa Katalin a Budapest Történeti Múzeum főigazgató-helyettese és dr. Holló József vezérőrnagy, a HM HIM főigazgatója.

A HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum múltját, jelenét és jövőjét méltató, a Honvéd Művészegyüttes műsorával kísért ünnepi megemlékezés keretében mutatták be az intézmény történetét feldolgozó kötetet és az erre az alkalomra kibocsátott, a HIM várbeli épületét, illetve Aggházi Kamil Stróbl Alajos készítette mellszobrát ábrázoló Matáv-telefonkártyát.

Ezt követően került sor a „Szép hazáért, ősz királyért" című első világháborús kiállítás megnyitására, amellyel a Múzeum stílszerűen adózott annak a nagy világégésnek, amelynek nyomán és amelynek megörökítésére, feldolgozására a Hadtörténeti 1918-ban létrejött. A bensőséges, a háború nagy hadműveletei helyett inkább annak hétköznapjait, a katonák életét bemutató kamarakiállítást *dr. Komor Levente* HM humánpolitikai helyettes államtitkár *és dr. F. Dózsa Katalin,* a Budapest Történeti Múzeum főigazgató-helyettese ajánlotta a több száz fős vendégsereg figyelmébe.

A valamennyi résztvevő szerint az intézmény múltjához, szerepéhez méltó ünnepi programot fogadás zárta.

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

A PROFESSZIONALIZÁLÓDÓ HADÜGY, 1900–1999. TÖREKVÉS A MINŐSÉGRE

Nemzetközi hadtörténeti konferencia, Budapest, 2004. március 29–április 2.

A NATO Békepartnerség programja (Consortium of Defense Academies and Security Studies Institutes) keretében, a németországi Marshall Központ által koordinált és életre hívott Hadtörténeti Munkacsoport (Military History Working Group) 4. nemzetközi konferenciája Bukarest, Szófia és Prága után immár Budapesten került megrendezésre. A magyar hadtörténetírás nemzetközi elismertsége eddig is köztudomású volt, de a külföldön is egyre szűkösebb anyagi feltételek, a csökkenő amerikai költségvetési támogatás mellett a munkacsoport fennmaradása és budapesti találkozója a hadtörténészek nemzetközi együttműködést igénylő határozott fellépésének, a kibontakozott műhelymunka magas színvonalának is köszönhető. Magyarország képviseletében a Hadtörténeti Intézet és Múzeum már a megalapítás évében, 2000-ben csatlakozott a Munkacsoporthoz, s annak munkájában azóta is aktívan részt vesz.

Ez évben a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum az amerikai Szárazföldi Erők Hadtörténeti Szolgálatával (US Army, Center of Military History) közösen rendezte a konferenciát, amelynek társelnöke *dr. Holló József Ferenc* vezérőrnagy, főigazgató mellett *Dr. John S. Brown* dandártábornok, igazgató volt. Miközben a Békepartnerség által életre hívott munkacsoportok száma a felére csökkent, a hadtörténeti munkacsoport fennmaradásához az is hozzájárul, hogy mindig magas szinten s nagy számban képviselték magukat a történeti intézetek és szolgálatok. Így volt ez ebben az évben is, amikor 16 országból (Kanadából, Franciaországból, az Egyesült Királyságból, Hollandiából, Németországból, Olaszországból, Ausztriából, Csehországból, Szlovákiából, Szlovéniából, az Orosz Föderációból, Ukrajnából, Bulgáriából, Romániából) minden eddiginél nagyobb számban 40 részvevő érkezett, közöttük hatan az intézmények igazgatói, aktív tábornokok.

A konferencia a hagyományoknak megfelelően a fogadó ország hadtörténeti múzeumában indult: a budai Várban az amerikai-magyar Bodó Sándor festőművész kiállítása és a „Kard és koszorú, ezer év magyar uralmi szimbólumai" kiállítás megtekintésével, illetve *dr. Holló József Ferenc* főigazgató köszöntőjével és állófogadással vette kezdetét. A konferencia témája a korábbiakhoz hasonlóan, melyeken a hidegháború, a XIX. századi katonapolitikai fontos aspektusait tárgyalták és vitatták meg, nagy érdeklődést váltott ki. A konferencia nagy ívű témája egyúttal a munkacsoport nyitottságát is kifejezi a ma hadseregeinek problémái iránt, azt sugallva, hogy a történeti elemzések szervesen beépíthetők napjainknak a hivatásos hadseregekről és a katonai felsőoktatásról folytatott diskurzusaiba.

Az első három ülésszak a sorozottból hivatásossá váló hadseregek kérdéskörét járta körül szlovén, angol, osztrák, francia, bolgár, szlovák, magyar (*dr. Molnár Ferenc* alezredes, Stratégiai és Védelmi Kutató Intézet) és ukrán előadók segítségével, érzékeltetve, hogy bár ugyanarról a folyamatról van szó, de a jelenség az egyes országokban nem szükségszerűen ugyanazzal terminológiával írható le. A történeti kitekintést az első világháborús bolgár és francia hadsereg, illetve az 1950-es évek magyar hadserege modernizációjának (*dr. Okváth Imre*, Állambiztonsági Szolgálatok Levéltára) esettanulmányai tették teljessé.

A konferencia szakmai kirándulásán a XIX. századi európai erődépítészet gyöngyszemét, a komáromi Monostori Erődöt, majd pedig a középkori magyar államiság szülőhelyét, az esztergomi várat és katedrálist ismertette meg a részvevőkkel *dr. Csikány Tamás* alezredes (Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem). A konferencia záró munkanapján az 1945 utáni szovjet hadsereg doktrinájának kérdéseivel, a „Sivatagi vihar" hadművészeti tanulságaival, valamint az amerikai hadsereg altiszti állománya professzionalizálódásának jelentőségével foglalkoztak. A társadalmi és katonapolitikai folyamatok kérdéskörében a katonai felsőoktatás és képzés történeti aspektusait ismerhettük meg, illetve a szlovákoknak a cseh katonai oktatásban elfoglalt helyéről, illetve a hidegháború magyarországi tisztképzésének tanulságairól (*dr. Nagy Tamás* őr-

nagy, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem) hallhattunk ismertetést. Az egyes országok legújabbkori, illetve aktuális tisztképzéséről kanadai, holland, román és magyar előadók (*Dr. Szabó Miklós* ny. vezérőrnagy, rektor, Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem) nyújtottak alapot a szakmai vitákat bátran vállaló részvevőknek.

A konferencia jelentőségét nem kis mértékben az adja, hogy a közép-európai országok hadtörténészei számára ez az egyetlen fórum, ahol módjuk nyílik a rendszeres személyes találkozóra, amelyek így a napi munkakapcsolatok erősítésének, s egyúttal saját nemzeti, vagy éppen regionális történetszemléletük érvényesítésének és kinyilvánításának is elsőrendű fórumai. Mindez annál is fontosabb, mivel az éves nemzetközi hadtörténeti kongresszusok megnövekedett költségei miatt a kiutazások a közép- és kelet-európai országokból, így Magyarországról is, egyre rendszertelenebbekké és esetlegesebbekké váltak. Jó esély van arra, hogy jövőre Bécsben, a közös amerikai, magyar (*Dr. Horváth Miklós* alezredes, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum) és orosz javaslatnak megfelelően, a Varsói Szerződés megalapításának évfordulójára is emlékezve a katonai szövetségek témakörét tárgyalják meg.

A Munkacsoport, eddigi konferenciáinak színvonala és az azokon elhangzott előadások nyomtatásban és CD-ROM-on megjelentetett anyagának kedvező fogadtatása eredményeként, méltán vált a nemzetközi hadtörténeti kutatások elismert fórumává. (A korábbi találkozók teljes anyaga hozzáférhető a Hadtörténeti Könyvtárban.) Az angol, orosz, francia és magyar nyelven megrendezett konferenciáról a Duna TV reggeli műsora riportban számolt be; az előadások szerkesztett változata, remélhetően, hamarosan nyomtatásban is meg jelenik.

BIBLIOGRÁFIA

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM MUNKATÁRSAINAK VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA 1954–2003

E bibliográfia célja áttekintést adni az immáron 86 éves Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársainak tudományos tevékenységéről. Mint a cím is utal rá, nem teljes leltárt kíván nyújtani az olvasóknak, hanem egyfajta válogatást az elmúlt közel fél évszázad hadtudományi, hadtörténeti munkáiból.

A válogatás összeállításakor két meghatározó kritériumra voltunk tekintettel.

A bibliográfiába azon munkatársakat vettük fel, akik legalább három teljes évig intézményünkben fejtettek ki tudományos tevékenységet. Az itt eltöltött évek előtti publikációk nem kerültek felvételre, a későbbiek azonban többnyire igen, hiszen azok általában a korábbi intézményi munka gyümölcseként születtek.

Tartalmi szempontként, megemlítendő, hogy az egyes publikációk esetében a kutató által leginkább képviselt kutatási terület került előtérbe. Mérlegelés tárgya volt az adott cikk, tanulmány, könyv tudományos értéke, maradandósága. Kimaradtak a válogatásból a könyvismertetések és a népszerűsítő jellegű, rövidebb cikkek. Válogatáson esett át az ötvenes-kilencvenes évek közötti könyvészeti termés is. E fenti szempontokból adódóan nem véletlen, hogy a folyóiratcikkek megjelenési helyeként a Hadtörténelmi Közlemények és a Haditechnika, a könyvkiadók közt pedig a Zrínyi Kiadó dominálnak, mint a hadtörténelmi szakirodalom fő fórumai és kiadója, ugyanakkor a máshol megjelent fontosabb művek is bekerültek a válogatásba. A felvett kéziratok a Hadtörténeti Könyvtár állományában találhatók meg.

Bár e bibliográfia elsősorban az önálló publikációkat tartalmazza, kivételképpen azonban néhány jelentősebb, több szerzős mű is bekerült a válogatásba. A gyűjteményes művek esetében csak a főszerkesztő, szerkesztő nevénél szerepel a cím tételként.

Természetesen a fenti szempontok vitathatók, de a jelen munka célja éppen egy válogatott bibliográfia megalkotása volt, a teljesség igénye nélkül, azzal a nem titkolt szándékkal, hogy az intézményünkben az elmúlt fél évszázad során tevékenykedett kollégáinknak emléket állítsunk. A feldolgozás kezdetét, 1954-et, az összintézmény történetének korszakhatára szabta meg, mikor is a jelenlegi szervezeti keretek kialakultak, a feldolgozás végét pedig az utolsó teljes év, 2003 jelenti.

Az összeállítás forrásául a Hadtörténeti Könyvtár dolgozóinak korábbi bibliográfiái szolgáltak, valamint – akinél mód nyílott rá – az intézményi munkatársak saját publikációs jegyzékei. A bibliográfiában való tájékozódás megkönnyítése érdekében a munkatársak nevei ABC-sorrendben, a publikációk időrendben követik egymást.*

* Rövidítések: HK. — Hadtörténelmi Közlemények; HT. — Haditechnika; KSz — Katonai Szemle; HSz. — Honvédségi Szemle; k. — kötet; o. — oldal; r. — rész; sz. — szám

Ács Tibor

Puccsok és katonák. Zrínyi. Budapest, 1967. 54 o.
Hadsereg és politika a harmadik világban. Zrínyi, Budapest. 1968. 238 o.
Az algériai háború történetéhez (1954-1962). HK. 1969. 3. sz. 515-547. o.
A Honvédelmi Szövétnek, az első magyar hadtudományi folyóirat. Adalék a XIX. századi magyar hadtudomány történetéhez. HK. 1975. 4. sz. 689-720. o.
Gondolatok az 1848-1849. évi magyar hadügyről és háborúról. HK. 1988. 2. sz. 336-361. o.
Magyar tudósok vitája a Congrave-rakétáról 1847. július 5. HT. 1992. 4. sz. 53-55. o.
Széchenyi katonaévei. Zrínyi. Budapest, 1994. 300 o.
A XIX. századi magyar katonai gondolkodás. In: A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény. Zrínyi. Budapest, 1995. 76-106. o.
Az első magyar hadügyér. Új HSz. 1996. 5. sz. 30-38. o.
Az első honvédvezérkar főnöke: Vetter Antal. Hadtudomány. 1998. 3. sz. 90-96. o.
A Magyar Hadi Főtanoda, 1848-1849. HK. 1999. 2. sz. 303-351. o.
(Szerk.:) Honvédelmi reformok, haderőátalakítások Magyarországon 1848-1998. ZMNE. Budapest, 2000. 187 o.

Árokay Lajos

Emlékező tájak. A Szovjetunió Vörös Hadseregének harcai nyomán. Zrínyi. Budapest, 1970. 272 o.

Babucs Zoltán

A 12-es jászkun huszárok ezredtörténete. (1849-1867.) Jászkunsági évkönyv. 1996. 82-102. o.
„Megremeg a föld, amerre a magyar honvéd lába lép..." a m. kir. jászberényi 2/III. és 32/III. honvéd gyalogzászlóaljak története, 1939-1943. Jász Honvédekért Alapítvány. Jászberény, 2001. 168 o.
Jászkun katonai jelképek a XVIII. század közepétől 1867-ig. Egyenrhák, címerek, zászlók. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 4. sz. (2001) 153-163. o.

Baczoni Tamás

Gyalogsági ásók Magyarországon 1875-től napjainkig. HT. 1997. 4. sz. 53-55. o.
Az 1938 M. sátorlap-esőgallér. HT. 1998. 3. sz. 61-63. o.
Rohamsisakok Magyarországon 1915-től napjainkig. HT. 1999. 4. sz. 83-87. o.
A Magyar Királyi Honvédgyalogság személyi felszerelései (1869–1914). A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000) 71–88. o.
A sisak – egy sajátságos katonai jelkép. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 4. sz. (2001.) 139–142. o.
1942 M. páncélos-egyenruha. HT. 2001. 4. sz. 80-82. o.
Válogatás a Hadtörténeti Múzeumban található magyar vonatkozású rohamsisakokból. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 5. sz. (2000) 141–146. o.

Balázs József

Salgótarján, 1919. HK. 1954. 3-4. sz. 290-326. o.
– *Pongó János*: Pisztolyok, revolverek. Rövid fejlődéstörténet. Zrínyi. Budapest, 1977. 95 o.

G. Balázs József

– *Horváth Miklós*: Gondolatok a hadtörténetírás néhány kérdéséről. HK. 1956. 3. sz. 3-19. o.
A honvédelem megszervezése 1848 nyarán és a honvédsereg első győzelme. KSz. 1957. 6. sz. 135-142. o.
– *Kovács József*: Somlyai István 48-as honvédtiszt naplójából. (Forrásközlés) HK. 1958. 1-2. sz. 259-287. o.
A délvidéki hadműveletek 1848 nyarán és őszén. HK. 1960. 2. sz. 24-42. o.

Balla Tibor

A magyar királyi Honvédség szórólöveg-alakulatainak históriája. HK. 1992. 2. sz. 65-96. o.
A magyar királyi honvéd tüzérség. 1912-1914. 1-2 r. HK. 1993. 3. sz. 18-45. o., 4. sz. 43-75. o.
Az Osztrák-magyar Monarchia katonai részvétele a Scutari-válság rendezésében. HK. 1997. 3. sz. 435-459. o.
Rossz szomszédság török átok? Muzulmán menekültek magyar kaszárnyák ban az első Balkán-háború idején. Limes. 1997. 3. sz. 59-70. o.
Die Organisation der Honvédartillerie in den Jahren 1912-1914. In: Die k. u. k. Armee. Europa Institut. Budapest. 1998. 75-78. o.
Török katonák internálása Ausztria-Magyarországon 1912-1913-ban. HK. 1998. 4. sz. 895-910. o.
Ada-Kaleh szigete osztrák-magyar fennhatóság alatt 1878-1918. HK. 1999. 1. sz. 21-52. o.
A magyar királyi honvéd lovasság 1868-1914. Balassi. Budapest, 2000. 176 o.
Az Osztrák-Magyar Monarchia magyar katonái az első világháborúban. HK. 2002. 1. sz. 189-195. o.
Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország I. világháborús képes albuma. Scolar Kiadó. Budapest, 2003. 224 o.
Hungarians in the American Civil War 1861-1865. In: ACTA. Coming to the Americas. International Commission of Military History. Szerk: John A. Lynn. Cantigny First Division Foundation, Wheaton, Illinois. 2003. 273-284. o.

Balló István

A katonapolitikai elképzelések megvalósítása a Magyar Néphadsereg szárazföldi csapatainál, 1951-1953. HK. 1994. 3. sz. 121-135. o.
A Magyar Honvédség első alakulatainak megszervezése és hadműveleti területre küldése (1944. december – 1945. május). Akadémiai Közlemények. 1995. 205. sz. 195-202. o.
Die Ungarische Volksarmee im Warschauer pakt. Möglichkeiten und geplante Aufgaben Richtung Österreich vor 1989. Österreichische Militarische Zeitung. 1998. 2. sz. 161-166. o.
Adalékok Magyarország 1949-1953 közötti háborús felkészítéséről, a várható hadszíntér előkészítéséről. HK. 1999. 4. sz. 800-823. o.
Vasfüggöny. Nemzetvédelmi Egyetemi Közlemények. 2001. 1. sz. 126-154. o.

Bencze László

Königgrätz tanulságai. Honvédelem. 1986. 7. sz. 82-89. o.
Bosznia és Hercegovina okkupációja 1878-ban. Akadémiai. Budapest, 1987. 243 o.
Andrássy Gyula gróf és a magyar biztonság 1860-1870. Andrássy Gyula gróf halálának 100. évfordulójára. HK. 1990. 4. sz. 56-85. o.
Sanitätsdienst bei der Nordarmee im Jahre 1866. Truppendienst. 1991. 3. sz. 220-226. o.
Az éhség offenzíva. Észak-Itália, 1918. június 15. Limes. 1997. 3. sz. 105-118. o.
Adalékok az 1918. június 15-i offenzíva haditerveinek vizsgálatához. HK. 1998. 2. sz. 476-502. o.
A 11. hadsereg offenzívája az Alpokban, 1918. június 15. HK. 1999. 3. sz. 538. o.
A Habsburg Birodalom katonai rendszere. In: A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig, 1848-1849. Zrínyi. Budapest, 1998. 9-33. o.
Uralkodók, főrangúak, katonák. Paktum. Budapest 2001. 216 o.
Solferino. 1-3. r. HK. 2000. 3. sz. 541-576., 2001. 1. sz. 3-35., 2002. 1.sz. 34-59. o.
A Piave-front. Paktum. Budapest, 2003. 165 o.

Bende Sándorné

(Et al.:) Hadtörténelmi közlemények. Új folyam I-XXV. évfolyam, 1954-1978. Repertórium. Hadtörténelmi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1978. 175 o.

(Et al.:) A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1951-1980. Hadtudományi Könyvtár - Zrínyi. Budapest, 1980. 506 o.

Bezzeg Mária

A múzeumi óra hatása a tanulók tudásszintjére. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 2. sz. (1987.) 337–386. o.

Bognár Zalán

Budapest polgári lakosságának tömeges elhurcolása szovjet hadifogságba, 1945. január-március. HK. 1995. 1. sz. 109-113. o.

Az elmaradt szovjet-magyar hadifogoly-egyezmény. HK. 2000. 4. sz. 861-886. o.

(Hadi)fogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944-1945. In: Tanulmányok a XIX-XX. századi történelemből. Szerk: *Zeidler Miklós.* ELTE BTK. Budapest, 2001. 133-148. o

Bojtásné Damó Csilla

(Et al.:) Hadtörténelmi közlemények. Új folyam I-XXV. évfolyam, 1954-1978. Repertórium. Hadtörténelmi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1978. 175 o.

(Et al.:) A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1951-1980. Hadtudományi Könyvtár - Zrínyi. Budapest, 1980. 506 o.

A Hadtörténelmi Közlemények repertóriuma 1979-1988. HK. 1989. 4. sz. 603-639. o.

(Et al.:) A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1981-1995. Hadtudományi Könyvtár - Zrínyi. Budapest, 1996. 328 o.

Bolyósné Újfalusi Éva

(Et al.:) A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1981-1995. Hadtudományi Könyvtár - Zrínyi. Budapest, 1996. 328 o.

Bibliográfia – tanároknak, diákoknak. Iskolakultúra. 1998. 4. sz. 109-111. o.

Bona Gábor

Az 1848-49-es szabadságharc katonai vezetésének nemzetiségi összetételéről. Valóság. 7. sz. 1978. 80-93. o.

Szerb katonák az 1848-49-es honvédseregben. HK. 1981. 1. sz. 105-116. o.

Tábornokok és törzstisztek a szabadságharcban 1848-49. Zrínyi. Budapest, 1983. 394 o.

Kossuth Lajos kapitányai. Zrínyi. Budapest, 1988. 781 o.

Az 1848-1849-es honvédhadsereg Zala megyei születésű tisztjei. In: A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1992. 5-52. o.

A szabadságharc fegyveres ereje., A téli hadjárat, 1848. december- 1849. január., A tavaszi hadjárat, 1849. március-május., Megtorlás és a magyar katonai emigráció. In: A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig, 1848-1849. Zrínyi. Budapest, 1998. 55-79. o., 159-198. o., 199-230. o., 272-287. o.

Az 1848-49-es honvédsereg zsidó születésű tisztjei. Múlt és Jövő. 1998. 1. sz. 59-87. o.

A szabadságharc fegyveres ereje. Az 1848-1849-es forradalom és szabadság harc 150. évfordulójára. HK. 1998. 1. sz. 3-27. o.

Hadnagyok és főhadnagyok az 1848/49. évi szabadságharcban. 1-3. köt. Heraldika. Budapest, 1998.

Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. (Harmadik átdolgozott, javított kiadás.) Heraldika. Budapest, 2000. 773 o.

Bonhardt Attila

Az I. világháborús magyar hadifoglyokra vonatkozó iratok a Hadtörténelmi Levéltárban. Levéltári Szemle. 1982. 2-3. sz. 291-298. o.

A magyar hadifoglyok hazaszállítása az első világháború után. HK. 1984. 3. sz. 475-495. o.
A V-3 és V-4, az első magyar szerkesztésű és gyártású harckocsik. HT. 1984. 4. sz 30-32. o.
A magyar honvédség különleges feladatú páncélozott lánctalpas járművei. (1940-1941.) HT. 1985. 1. sz. 32-34. o.
A 25. M. Ansaldo, a magyar honvédség első rendszeresített harckocsija. HT. 1985. 2. sz. 32-34. o.
A 38. M. Toldi könnyű harckocsi. (1939-1943.) HT. 1985. 3. sz. 31-33. o.
A magyar páncélosfegyvernem gerince, a Turán harckocsi-család HT. 1986. 1. sz. 34-37. o.
A Zrínyi II. rohamlöveg HT 1986. 3. sz. 30-33. o.
A lengyel hadszíntér megtekintésére kirendelt katonai bizottság jelentése; 1939. október. HK. 1989. 3. sz. 389-427. o.
Újabb adatok a Szálasi-röppentyűről. HT. 1990. 1. sz. 42-46. o.
Major Jenő vezérőrnagy jelentése a m. kir. I. gyorshadtest 1941. évi oroszországi hadjáratának tapasztalatairól. Forrásközlés. HK. 1991. 2. sz. 174-211. o.
(Et al.:) A Magyar Királyi Honvédség fegyverzete. Zrínyi. Budapest, 1993. 475 o.
– *Wehli Tünde*: Szent Kristóf, a páncélosfegyvernem védőszentje. Magyar Honvédség Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ. Budapest, 1993. 58 o.
A magyar hadifoglyok hazaszállítása az I. világháború után. Magyar hadifogolyfogadó bizottságok Lengyelországban és Litvániában, 1918. december – 1921. augusztus. HK. 1994. 2. sz. 29-70. o.
A magyar hadifoglyok hazatelepítése az I. világháború után. A magyarországi leszerelő táborok, 1919-1923. HK. 1994. 3. sz. 19-54. o.
Tigris angyalbőrben. Pz VI-e Tiger nehézharckocsik a Magyar Királyi Honvédség kötelékében. HT. 1997. 2. sz. 45-47. o.

Borus József

A magyar hadtörténetírás helyzete és feladatai. HK. 1954. 1. sz. 64-90. o.
Az 1944-es Szolnok-megyei harcok – volt hitlerista tábornokok munkáiban. Jászkunság. 1961. 3-4. sz. 163-173. o.
Dembinski fővezérsége és a kápolnai csata. Zrínyi. Budapest, 1975. 378 o.
Valóban késve indult meg 1941. június 22-ével a Barbarossa-hadművelet? HK. 1989. 3. sz. 302-321.
1941. június 22 – megelőző támadás? HK. 2001. 4. sz. 527-546. o.

Bőhm Jakab

– *Palotai István:* Iratok a komáromi várról az 1848-49-es szabadságharcban. (Forrásközlés) HK. 1955. 2. sz. 184-202. o.
– *Kun József*: Adatok az olaszországi magyar légió történetéhez az 1860-62-es évekből. HK. 1957. 1-2. sz. 299-329. o.
Adalékok az 1863-64. évi lengyel felkelés magyar támogatásához. HK. 1964. 1. sz. 84-113. o.
A német légió szervezése és tevékenysége az 1848-1849. évi magyar szabadságharcban. HK. 1970. 2. sz. 194-218. o.
A magyarországi főhadparancsnokság 1848 tavaszán. HK. 1976. 2. sz. 241-289. o.
(Szerk.:) Az 1848–49. évi forradalom és szabadságharc, az abszolutizmus kora, az 1848–49-es honvédmenház, az 1848–49-es honvédegyletek iratai nak ismertető- és raktárjegyzéke. Petit Real. Budapest, 1998. 68 o.

Bús János

Rejtett tisztképzés a m. kir. Honvédségben. Vámőrtisztképző tanfolyam. Új HSz. 1994. I. 88-92. o.

– *Szabó Péter*: Béke poraikra... Dokumentum-emlékkönyv a II. világháború ban a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Varietas '93. Budapest, 1999. 778 o.
– *Szabó Péter*: Béke poraikra... Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban a történelmi Magyarország területén elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Varietas '93. Budapest, 2001. 1071 o.
(Et al.:) Tiszti kaszinó. Varietas '93. Budapest, 2003. 272 o.

Czigány István
Buda visszavétele 1686-ban. Honvédelem. 1986. 11. sz. 76-88. o.
Hadellátás. História. 1986. 3-4. sz. 20-23. o.
A Rákóczi-szabadságharc hadserege a mustrák tükrében. Egy hadügyi fáziskésés sajátosságai. HK. 1987. 1. sz. 111-153. o.
A magyarországi csapatok szerepe a török alóli felszabadító háborúban. HK. 1989. 2. sz. 15-176. o.
A kuruc állam katonai helyzete és a szatmári béke. HK. 1990. 3. sz. 30-55. o.
A magyar hadtudomány és hadtudományi gondolkodás a XVIII. században. In: A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény. Szerk: *Ács Tibor.* Zrínyi. Budapest, 1995. 57-75. o.
A török-kori Arad és az azt követő időszak. In: Az aradi vár története. Zrínyi. Budapest, 1998. 42-66. o.
Hadügyi reformkísérletek a királyi Magyarországon, 1665-1682. HK. 2001. 2-3.sz. 279-302. o.
(Szerk.:) Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Zrínyi. Budapest, 2002. 311 o.

Csendes László
A Magyar Katonai Térképező Csoport. Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest, 1969. 72 o.
Az 1. katonai felméréshez készült országleírás katonaföldrajzi és történelmi forrásértéke. HK. 1975. 2. sz. 349-371. o.
Országleírás. Földrajz, történelem (1782-1785) Hadtörténeti Múzeum. Budapest, 1975. 156 o.
– *Ipoly Márta, N. – Rázsó Gyula*: Mohács 1526-1976. Hadtörténeti Múzeum. Budapest, 1976. 237 o.
– *Ipoly Márta, N.*: Települések szelvényezése az első-második-harmadik katonai felmérések alapján. Hadtörténelmi Térképtár. Budapest, 1977. 174 o.
Történelem térképeken. Lázár deák térképétől a részletes katonai felmérésekig. HK. 1977. 2. sz. 241-264. o.
Földabrosz. Hadtörténeti Múzeum. Budapest, 1978. 143 o.
Térkép és történelem 1919. Hadtörténeti Múzeum. Budapest, 1979. 183 o.
Térképhistória. Történelem a térképek tükrében. Magvető. Budapest, 1980. 213 o.
Térképek, metszetek Budavár visszavívásáról. HK. 1986. 4. sz. 724-739. o.
Hadseregtörténet. Tények és adatok. 1-2 r. HM. Budapest, 1998. 199 o.

Csillag Ferenc
A kézi lőfegyverek és a hadművészet. Zrínyi. Budapest, 1965. 139 o.
Magyar és török fegyverek a XVI. század közepén. HK. 1966. 4. sz. 828-843. o.

Csima János
A németországi harmincéves háború (1618-1648) és a vonalharcászat kialakulása. Hadtörténelmi Kiskönyvtár 17. Zrínyi Akadémia. Budapest, 1956. 13 o.
A francia forradalom fegyveres ereje, harcai és harceljárása a jakobinus diktatúráig. Hadtörténelmi Kiskönyvtár 18. Zrínyi Akadémia. Budapest, 1957. 44 o.

Adalékok a Horthy-hadsereg szervezetének és háborús tevékenységének tanulmányozásához (1938-1945). HM Központi Irattár. Budapest, 1961. 423 o.

A kínai nép felszabadító háborúja (1945-1949). Honvéd Akadémia. Budapest, é. n. 44 o.

Olaszország szerepe a Horthy-hadsereg fegyverkezésében (1920-1941.) HK. 1969. 2. sz. 289-313. o.

A Horthy-hadsereg diszlokációja 1920-1941 között. HK. 1971. 3. sz. 528-544. o.

Derkovics Jenő A Magyar Vörös Hadsereg gyári munkásezredeinek szervezése. HK. 1955. 3-4. sz. 213-242. o.

Dezsényi Miklós Hadiesemények a Dunán Buda 1686-os ostroma idején. HK. 1957. 1-2. sz. 241-251. o.

Osztrák hadtörténelmi okmányok Budavár 1849. évi ostromáról. HK. 1961. 1. sz. 145-174. o.

A dunai hajóraj a Tanácsköztársaság honvédő háborújában. KSz. 1958. 7. sz. 59-65. o.

A szovjetorosz dunai hajóraj harcai Magyarország felszabadításáért. Athenaeum. Budapest, 1964. 34 o.

Adatok a „Bácska" aknarakó hajó történetéhez. HK. 1967. 2. sz. 384-391. o.

Dombrády Lóránd A horthysta katonai vezetés erőfeszítései a páncélos fegyvernem megteremtésére (1938-1940.) HK. 1970. 4. sz. 576-624. o

Adalékok a Horthy-hadsereg gépesítésének történetéhez 1936-1940. HK. 1971. 1. sz. 129-152. o.

A Horthy-hadsereg tábori tüzérségének anyagi-technikai állapota 1940-ben, a háborúba lépés előtti időszakban. HK. 1972. 4. sz. 726-761. o.

A magyar ipar háborús mozgósítása az 1938-40 közötti időszakban. HK. 1973. 2. sz. 227-264. o.

A magyar páncélos magasabbegységek kiépítésére tett erőfeszítések a háború időszakában (1941-1944.). HK. 1974. 4. sz. 591-646. o.

A Kállay-féle kiugrási politika és a magyar katonai vezetés. HK. 1979. 4. sz. 523-550. o.

– *Nagy Gábor* (szerk.): Fegyverrel a hazáért. Magyar ellenállási és partizán harcok a második világháború idején. Kossuth-Zrínyi. Budapest, 1980. 506 o.

A magyar gazdaság és hadfelszerelés 1933-1944. Akadémiai. Budapest, 1981. 291 o.

Hadsereg és politika Magyarországon, 1938-1944. Kossuth. Budapest, 1986. 400 o.

Ellentétek a magyar politikai és hadseregvezetés között az 1939-es lengyel-német háború megítélésében. HK. 1989. 3. sz. 287-301. o.

A legfelsőbb hadúr és hadserege. Zrínyi. Budapest, 1990. 221 o.

A magyar katonai vezetés szerepe a Szovjetunió elleni hadbalépésben. HK. 1991. 2. sz. 3-26. o.

A magyar elszakadási törekvések és a hadsereg 1943-ban. Századok. 1995. 3. sz. 493-534. o.

A katonai gondolkodás néhány jellemzője a második világháború előtt. In: A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény. Zrínyi. Budapest, 1995. 126-145. o.

A hadba lépés felelősségéről. Századok. 1998. 3. sz. 517-551. o.

Katonapolitika és hadsereg 1920-1944. Ister. Budapest, 2000. 293 o.

Domokos György Adalékok a törökkori magyar tüzérség kategória- és típusproblémáihoz. HK. 1984. 1. sz. 117-149. o.

Ostromtechnika a 17. században; Császári muskétások, pikások; Janicsárok, szpáhik; Várvédelem, erődítéstechnika; Ágyúk, mozsarak; Könnyű és nehézlovasság; Lőpor, gránát, akna. História. 1986. 3-4. sz. 14., 18-19., 25., 28-29., 36., 44., 48-49. o.

Várépítészet és várharcászat Európában a XVI-XVII. században. Buda 1686. évi ostromának technikai elemzéséhez. HK. 1986. 1. sz. 47-110. o.

Kanizsa 1588. évi, Szatmár 1600 körül készült inventáriuma. Forrásközlemény. HK. 1988. 3. sz. 545-550.o.

Kassa 1662. évi inventáriuma. Forrásközlemény. HK. 1990. 3. sz. 104-139. o.

A várak jelentősége és a császári seregek ostromtechnikája a felszabadító háborúban (1683-1699). Studia Agriensia 14. sz. (1993) 73-85. o.

Buda visszavívásának ostromtechnikai problémái. I-II. HK. 1993. 1. sz. 3-60. o., 2. sz. 43-95. o.

– *Hatházi Gábor:* Új módszerek és lehetőségek a törökkori hadtörténeti topográfia kutatásában. Studia Agriensia 15. sz. (1995) 87-102. o.

(Et al.:) Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben. Magyar Könyvszemle. 1997. 1. sz. 33-57. o. Bibliográfia 53-57. o.

Adatok a komáromi vár 16. századi építéstörténetéhez. Limes. 1997. 4. sz. 67-92. o.

A kassai királyi hadszertár fegyverzete és felszerelése a XVI-XVII. századi inventáriumok tükrében. HK. 1997. 4. sz. 667-747. o.

Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon a XVI. század második felében. Ottavio Baldigara élete és tevékenysége. HK. 1998. 4.sz. 767-856. o.

Az aradi vár fegyverzet-bevételezési és -kiadási jegyzőkönyve, 1703. január 1- 1704 núnius 12. In: Az aradi vár története. Zrínyi. Budapest, 1998. 67-86. o.

Az egri vár számítógépes rekonstrukciójának tapasztalatai. HK. 2001. 4. sz. 640-661. o.

Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Balassi. Budapest, 2000. 160 o.

A kassai királyi hadszertár 1571. évi bevétel-kiadási jegyzőkönyve. Studia Agriensia 22. sz. (2002) 67-83. o.

Ehrenberger Róbert

(Szerk.:) A béketábor magyar hadserege. A magyar Demokratikus Hadsereg és a Magyar Néphadsereg Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból 1945 – 1957. Petit Real. Budapest, 2001. 282 o.

A lekváros tészta mint a „népi demokrácia" megdöntésének eszköze. Tömeges megbetegedés Tatán 1950 karácsonyán. Ad Acta. 2001. 98-113. o.

Farkas Gyöngyi

Budai polgárok önkéntes felajánlása a franciák elleni háborúhoz. Forrásközlés. HK. 1986. 174-181. o.

(Szerk.:) „Saját kezébe, ott, ahol..." Az 1848-49-es forradalomés szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból. Petit Real. Budapest, 1998. 271 o.

A török kor, a kuruc kor, a nemesi felkelés, a királyi magyar nemesi testőrség irataink levéltári segédlete. Hadtörténelmi Levéltár - Petit Real. Budapest, 2000. 231 o.

(Szerk.:) A Hadtörténelmi Levéltár katonai igazságügyi szerveinek, irataink repertóriuma 1802 – 1991. Petit Real. Budapest, 2003. 94 o.

Farkas Márton

Katonai felkelés Pécsett 1918. májusában. HK. 1968. 3. sz. 417-428. o.

Katonai összeomlás és forradalom 1918-ban. A hadsereg szerepe az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlásában. Kossuth. Budapest, 1969. 428 o.

A császári Németország fegyverszüneti kérelmének történetéhez. HK. 1972. 4. sz. 685-725. o.
Hindenburg. Akadémiai. Budapest, 1976. 234 o.
Spa – Berlin – Compiégne 1918. A német katonai összeomlás és forradalom kérdéséhez. HK. 1978. 4. sz. 524-598. o.
A császári sas lehull. Kossuth. Budapest, 1982. 197 o.
Az első tűzpróba. Az Osztrák-Magyar Monarchia hadseregének veresége a Drina-Száva mentén 1914 augusztusában. HK. 1984. 3. sz. 439-474. o.

Füleki Mihály

„És a honvédségi könyvtárak?..." Könyvtári Figyelő. 1985. 6. sz. 635-643. o.
„Eretnek" gondolatok a néphadsereg szakkönyvtárairól. Honvédelem. 1981. 2. sz. 119-126. o.
A hadtudomány könyvtára. Új Honvédségi Szemle. 45. sz. (1991) 149-157. o.

Galván Károly

A magyar királyi honvédség (1868–1918) békeruházati emlékanyaga az Országos Hadtörténeti Múzeumban. Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője 1. (1971) 228–288. o.
Honvédzenekarok felállítása 1896-ban. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000.) 49–70. o.
Resnitsek József és Scholl miklós „hangász kari mesterek" a cs. kir. 32. gya logezrednél. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 5. sz. (2002) 121–126. o.

Gazdag László

Szempontok a történelmi atlaszok térképeinek tervezésénél. A Hadtörténelmi Intézet Értesítője. 1957. 1. sz. 63-87. o.
Régi térképek mértékegységei. Földrajzi Értesítő. 1958. 1. sz. 119-121. o.
Hazánk területét ábrázoló helyszínrajzi térképek a Hadtudományi Térképtárban. Földrajzi Közlemények. 1958. 2. sz. 182-188. o.

Gazsi József

Az 1944-es ardenni német támadás. 1-2. r. HK. 1963. 1. sz. 3-36. o., 1966. 2. sz. 287-325. o.
Magyar katonák átállásai a Vörös Hadsereghez hazánk felszabadítása során. HK. 1964. 4. sz. 670-689. o.
A Kovpak-partizáncsoport portyája a Kárpátokban. (1943. július 15- augusztus 6.) HK. 1965. 3. sz. 425-450. o.
A XIII/1. honvéd kisegítő karhatalmi zászlóalj történetéből. HK. 1967. 1. sz. 35-64. o.
A magyar antifasiszta ellenállási mozgalom és a hadsereg. Hadtudományi Közlöny. 1970. 2. sz. 154-180. o.
Ejtőernyős partizántevékenység és elhárítás Magyarországon 1941-ben. HK. 1976. 3. sz. 494-524. o.
Adatok és dokumentumok a Szálasi-hadsereg történetéhez. Okmánytár. HK. 1980. 2. sz. 226-282. o.

Gellért Tibor

Az új magyar hadsereg aknakutató és tűzszerész alakulatainak tevékenysége 1945-1947. HK. 1973. 3. sz. 481-522. o.
Tűzszerészek, aknakutatók. Zrínyi. Budapest, 1977. 82 o.
A 3. magyar vasútépítő dandár a fasizmus ellen. Zrínyi. Budapest, 1987. 94 o.

Godó Ágnes

A Horthy-rendszer nemzetközi és katonai helyzete 1921-1927-ben. HK. 1961. 2. sz. 544-587. o.
Az újtípusú bolgár hadsereg megszervezése. HK. 1964. 1. sz. 38-69. o.
Drávától a Muráig. Az 1. bolgár hadsereg harcai Magyarországon 1944-1945. Zrínyi, Budapest, 1965. 252 o. 4 t.
A Bolgár Néphadsereg. Zrínyi. Budapest, 1969. 46 o.

A Kovalenko-Zalka szovjet felderítőcsoport története. HK. 1975. 1. sz. 125-144. o.
Magyar-lengyel kapcsolatok a második világháborúban. Kossuth – Zrínyi. Budapest, 1976. 447 o.
A 2. magyar hegyidandár kapcsolata a „Kriván" partizándandárral 1944. november elején Kelet-Szlovákiában. HK. 1984. 2. sz. 256-270. o.
(Szerk.:) Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941-1945. Zrínyi. Budapest, 1986. 568 o.

Gottreich László Adatok a kuruc hadsereg belső életéből. HK. 1955. 3-4. sz. 421-431. o.
Az ónodi országgyűlés katonai vonatkozásai. HK. 1957. 3-4. sz. 83-100. o.
A tüzérség fejlődése a XVII. század végéig és a kuruc hadsereg tüzérsége. HK. 1960. 2. sz. 43-70. o.

Györkei Jenő Magyar internacionalisták a szibériai és távol-keleti partizánharcokban. HSz. 1960. 6. sz. 102-107. o.
Spanyol földön a szabadságért. Zrínyi. Budapest, 1963. 269 o.
Magyar önkéntesek a spanyol polgárháborúban. Zrínyi. Budapest, 1977. 229 o.
Legenda, valóság, tragédia. A nemzetközi brigádok történetéből. Zrínyi. Budapest, 1986. 251 o.
Bethlen-dokumentumok Moszkvából. Történelmi Szemle. 1994. 3-4. sz. 335-350. o.
– *Horváth Miklós*: Adalékok a szovjet katonai megszállás történetéhez. In: Szovjet katonai intervenció 1956. Argumentum. Budapest, 1996. 7-118. o.
– *Horváth Miklós* (szerk.): 1956 Soviet Military Intervention in Hungary. CEU. Budapest, 1999. 318 o.

Halápi László Dürer erődítéstani tervei. (Születésének 500. évfordulójára.) HK. 1971. 2. sz. 342-354. o.
Rendjelek és kitüntetések az Országos Hadtörténeti Múzeum éremtárában I. rész. Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője 1. (1971) 161–227. o.

Háncs Ernő A kiskőrösi tüzérezred története 1945-1980. Zrínyi. Budapest, 1982. 78 o.
A Politikai Főcsoportfőnökség és a politikai tiszti intézmény létrehozásának előzményei a Magyar Néphadseregben (1948. április – 1949. február). 1-2. r. HK. 1984. 1sz. 72-94. o., 2. sz. 271-289. o.

Harsányi János Adalékok a főbb hadviselő felek stratégiai felvonulásához az I. világháborúban (1914-1918). KSz. 1958. 8. sz. 110-116. o.
(Szerk.:) Magyar szabadságharcosok a fasizmus ellen. Dokumentumok a magyar ellenállási mozgalom történetéből 1941–1945. Zrínyi. Budapest, 1966. 906 o.

Hartai Ernő Az 1859. évi olasz-osztrák háború és az olaszországi magyar légió. HK. 1954. 3-4. sz. 262-289. o.

Hausner Gábor Esterházy Pál emlékirata Zrínyi 1663-1664-ben vívott harcairól. In: Esterházy Pál: Mars Hungaricus. Zrínyi. Budapest, 1989. 7-24. o.
(Et al.:) A Bibliotheca Zriniana története és állománya. Argumentum-Zrínyi. Budapest, 1991. 628 o.
Adalékok a XVII. századi katonai gondolkodás történetéhez. In: A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény. (Szerk.: *Ács Tibor.*) Zrínyi. Budapest, 1995. 44-56. o.
– *Veszprémy László*: Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatvá nyok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig. HK. 1996. 2. sz. 118-126. o.

(Et al.:) Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben. Magyar Könyvszemle. 1997. 1. sz. 33-57. o.
A Hadtörténelmi Levéltár Hadtörténész Osztályának története (1918–1954). Ad Acta. 2000. 47-59. o.
Bethlen Gábor erdélyi fejedelem hadi edictuma. Forrásközlemény. HK. 2001. 2-3. sz. 469-485. o.

Heltay Ágnes

(Et al.:) Hadtörténelmi közlemények. Új folyam I-XXV. évfolyam, 1954-1978. Repertórium. Hadtörténelmi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1978. 175 o.
(Et al.:) A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1951-1980. Hadtudományi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1980. 506 o.
(Et al.:) A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1981-1995. Hadtudományi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1996. 328 o.

Hermann Róbert

Görgei Artúr váci nyilatkozata. HK. 1988. 2. sz. 247-294. o.
„A szép akasztott". Andrássy Gyula 1848-1849-es szerepéről. Andrássy Gyula gróf halálának 100. évfordulójára. HK. 1990. 4. sz. 3-55. o.
Kormánybiztosok Görgei táborában. 1-2. Luzsénszki Pál és Ragályi Ferdinánd kormánybiztosi tevékenysége 1849. január 31- március 1. Folia Historica. 1991. 15-16. sz. 25-53. o., 93-124. o.
A 47. honvédzászlóalj története. In: A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1992. 115-193. o.
Az 56. honvédzászlóalj története. In: A szabadságharc zalai honvédei 1848-1849. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1992. 195-257. o.
Hatvani Imre szabadcsapata és az abrudbányai katasztrófa. Aetas. 1992. 1-2. sz. 5-78. o.
„Felszedek utamban minden fegyveres népet." Kossuth Lajos harmadik toborzóútja, 1848. október 17-27. Limes. 1993. 1. sz. 21-38. o.
Görgei Artúr és Kossuth Lajos levelezésének kiadatlan darabjai. Századok. 1994. 922-999. o.
A drávai hadtest hadműveleti naplója. In: Hadtörténelmi tanulmányok. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1995. 165-210. o.
(Szerk.:) 1848-1849. A szabadságharc és forradalom története. Videopont. Budapest, 1996. 463 o.
Görgei és az önkéntes mozgó nemzetőrség szolnoki tábora 1848 szeptemberében. Zounuk. 11. 1996. 103-146. o.
A feldunai hadtest kapcsolata a politikai és katonai vezetéssel az 1849. évi téli hadjárat időszakában. Századok. 1997. 5. sz. 1101-1156. o.
A köpködős főhadnagy, a lyukas zsebű százados, az önkényeskedő nemzetőr és a többiek. Hadbírósági és fegyelmi ügyek a VII. hadtestnél, 1849. február-április. Fons. 1997. 3. sz. 325-355. o.
Az áprilisi törvények hadügyi rendelkezései, a Hadügyminisztérium és a katonai közigazgatás a szabadságharc idején., Az 1848. évi hadi események a Dunántúlon és a Felvidéken (1848. szeptember – november)., A nyári hadjárat. In: A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig, 1848-1849. Zrínyi. Budapest, 1998. 34-54. o., 131-158. o., 231-271. o.
A kormánybiztosi rendszer 1848-1849-ben. HK. 1998. 1. sz. 28-76. o.
A Drávától Schwechatig. Az 1848 őszi események a Dunántúlon és a Felvidéken. 1848. szeptember-november. Jellacic horvátországi csapatainak támadásától Simunich kiszorításáig. Századok. 1998. 2. sz. 327-370. o.
„Tenni kevés, de halni volt esély." Az 1849. évi nyári hadjárat. HK. 1999. 2. sz. 223-276. o.
Egy „végzetes" döntés születése. Magyar haditervek Gödöllőtől Komáromig. 1849. április 7-29. Századok. 1999. 253-312. o.

A Batthyány-kormány hadügyi politikája. In: A Batthyány-kormány emlékalbuma. Kossuth. Budapest, 1999. 51-132. o.
Az abrudbányai tragédia, 1849. Hatvani imre szabadcsapatvezér és a magyar-román megbékélés meghiúsulása. Heraldika. Budapest, 1999. 330 o.
(Szerk.:) Szószék és csatatér. Politikusi visszaemlékezések és naplók 1848-49-ből. Balassi. Budapest, 2000. 568 o.
1848-1849 - A szabadságharc hadtörténete. Korona. Budapest, 2001. 423 o.
Kossuth és a fővezéri kérdés 1848-49-ben. HK. 2002. 3. sz. 571-658. o.
(Szerk.:) „Fegyvert s vitézt..." A magyar hadtörténet nagy csatái. Corvina. Budapest, 2003. 292 o.

Hetés Tibor

A Hadtörténelmi Intézet Levéltára. HK. 1954. 3-4. sz. 365-374. o.
Repülők a salgótarjáni hadműveletekben. Repülés. 1959. 3. sz. 4-5. o.
A 80. nemzetközi dandár. Zrínyi. Budapest, 1963. 178 o.
Stromfeld Aurél. Kossuth. Budapest, 1967. 376 o.
– *Morva Tamásné,* (szerk.): Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919-1938. Hadtörténeti Intézet és Múzeum - Zrínyi. Budapest, 1968. 575 o.
Gondolatok a magyar hadtörténet-felfogás alakulásáról. HK. 1969. 2. sz. 314-337. o.
A Hadtörténeti Múzeum negyedszázada a felszabadulás után. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2. (1987) 5–57. o.
„... és utódaink dicsőségére is..." Adalékok a Hadimúzeum előtörténetéhez. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000) 153–168. o.

Horváth András

Az 1994. márciusi hadtörténeti konferencia levéltári vonatkozásai. Levéltári Szemle. 1994. 4. sz. 69-75. o.
The system of distrust: the „top secret"document management system in the Hungarian People's Army, 1949-1956. In: International Cold War military records and history. Office of the Secretary of Defense. Washington, 1996. 233-246. o.

Horváth Miklós (1915-1973)

(Szerk.:) Az egyetemes és a magyar hadművészet története. 1-3. köt. Zrínyi. Budapest, 1959-1961.
Platz und Bedeutung des Unterrichtes der Kriegsgesichte in der Zeit der Raketen und nuklearen Waffen von unbegrenzter Stärke. ÖMZ. 1963. 2. sz. 86-90. o.
Nyugati határvédelmünk stratégiai-taktikai jelentőségének néhány kérdése a XI – XII. században. HK. 1957. 1-2. sz. 120-178. o.
Prinz Eugen und seine Zeit gegenwärtigen ungarischen Auffassung. ÖMZ. 1963. 5. sz. 294-297. o.
Die Vernichtung der 2. ungarischen Armee am Don. ÖMZ. 1964. 5. sz. 315-320. o.
A magyar hadtörténetírás fejlődése és feladatai. (Tervtanulmány.) HK. 1965. 4. sz. 631-663. o.
Szigetvár védelmének néhány katonai kérdése. HK. 1966. 4. sz. 844-861. o.

Horváth Miklós (1953-)

1956: Katonai kronológia. MH Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ. Budapest, 1993. 132 o.
Maléter Pál. Századvég – Osiris. Budapest, 1995. 400 o.
Maléter Pál. 2. jav. bőv. kiad. H&T. Budapest, 2002. 324 o.
Fehér foltok a forradalom és szabadságharc katonai térképén. Szovjet csapatok Magyarországon. 1956. Múltunk. 1996. 3. sz. 101-122. o.

A Magyar Néphadsereg és az 1956-os forradalom. Részletek az 1956-os forradalom katonai történetéből. HK. 1996. 3. sz. 3-28. o.
– *Györkei Jenő*: Adalékok a szovjet katonai megszálllás történetéhez. In: Szovjet katonai intervenció 1956. Argumentum. Budapest, 1996. 7-118. o.
– *Györkei Jenő* - szerk: 1956 Soviet military Intervencion in Hungary. CEU. Budapest, 1999. 318 o.
Az 1956-os forradalom és szabadságharc és a Varsói Szerződés. HK. 2001. 4. sz. 600-625. o.
A nemzetőrség szervezése és felállítása 1956-ban. HK. 2002. 4. sz. 1008-1049. o.
1956 hadikrónikája. Akadémiai. Budapest, 2003. 482 o.
(Szerk.:) „Tizenhárom nap, amely..." Tanulmányok az 1956-os forradalom és szabadságharc történetéből. Hadtörténeti Intézet és Múzeum. Budapest, 2003. 280 o.

Huber László Két francia kováspisztoly restaurálása. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 2. sz. (1987.) 403–410. o.

Illésfalvy Péter A hegyicsapatok megszervezése a magyar királyi honvédségnél, 1939-1940-ben. HK. 2000. 4. sz. 743-770. o.
Vadász- és hegyicsapatok megkülönböztető jelzései 1867-től napjainkig. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 4. sz. (2001) 165-175. o.
(Et al.:) „ Vitézségért" Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban. Varietas '93. Budapest, 2001. 100 o.
Fényképalbumok a hadtörténeti Múzeum 1945 utáni Fotógyűjteményében. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 5. sz. (2002) 147–166. o.
(Szerk.:) Emlékezés a hegyicsapatokra 1999. Paktum. Budapest, 2002. 114 o.

Ipoly Márta, N. (Et al.:) Mohács 1526-1976. Hadtörténeti Múzeum. Budapest, 1976. 237 o.
– *Csendes László*: Települések szelvényezése az első-második-harmadik katonai felmérések alapján. Hadtörténelmi Térképtár. Budapest, 1977. 174 o.
A mohácsi csata és csatatér megválaszolatlan kérdései. HK. 1977. 2. sz. 206-222. o

Jankó Annamária Az önállósult magyar katonai térképészet huszonötezres térképei a II. világháború befejezéséig. Geodézia és Kartográfia. 1991. 2. sz. 202-207. o.
Magyarország 1940-1944. között készített 1:50.000 méretarányú térképműve. Geodézia és Kartográfia. 1992. 1. sz. 46-50. o.
Komárom-Esztergom megye várainak térképi ábrázolása a 19. század végéig. Limes. 1994. 3. sz. 51-65. o.
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Hadtörténelmi Térképtára. Iskolakultúra. 1995. 22. sz. 28-34. o.
A második katonai felmérés. HK. 2001. 1. sz. 103-129. o.

Józsa Antal Katonabarátkozások és a breszt-litovszki béke. KSz. 1958. 3. sz. 71-77. o.
Adalékok az oroszországi magyar hadifoglyok történetéhez. 1-2. r: HK. 1961. 2. sz. 625-669. o; HK. 1963. 2. sz. 105-144. o.
A breszt-litovszki béketárgyalások és a hadifogolycsere. (1917. december 22 – 1918. október 31.) HK. 1965. 2. sz. 256-282. o.

Kalavszky György, B. A Hadtörténeti Múzeum Fotóarchívuma. Történeti Múzeumi közlemények, 1984. 1-2. sz. 64-79. o.
Ludovika-album. A magyar királyi honvéd Ludovika Akadémia története, 1808-1944. Libra. Budapest, 1992. 119 o.

A Hadtörténelmi Múzeum Fotóarchívumának fényképalbum-katalógusa. HK. 1999. 1. sz. 74-111. o.
„Viribus unitis." Uralmi és katonai jelképek az első világháborús képes levelezőlapokon. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 4. sz. (2001) 195–200. o.
(Et al.:) Nemzeti emlékhely a Hősök terén. Szaktudás. 2002. 143 o.
Emigrációban a szabadságért. Az olaszországi és poroszországi magyar légiók tisztjeinek fénykép katalógusa. Hadimúzeum Alapítvány. Budapest, 2003. 167 o.

Kedves Gyula

A 48. honvéd zászlóalj története az 1848-49-es szabadságharcban, megalakításától Budavár bevételéig. HK. 1990. 2. sz. 91-128. o.
A szabadságharc hadserege. 1. A lovasság. Sygnatura. Budapest, 1992. 63 o.
A szabadságharc fegyverei. 1-2. r. HT. 1993. 2. sz. 46-50. o., 3. sz. 49-51. o.
A szabadságharc huszárai. Hadimúzeum Alapítvány. Budapest, 1997. 63 o.
A szerb felkelés 1848. nyarán és a délvidéki hadműveletek a honvédcsapatok kivonásáig. In: A szabadságharc katonai története. Pákozdtól Világosig, 1848-1849. Zrínyi. Budapest, 1998. 103-158. o.
A 48. honvédzászlóalj., A 43. honvédzászlóalj., Egyéb alakulatok szabolcsi honvédei. In: Szabolcsi honvédek a szabadságharcban, 1848-1849. Jósa András Múzeum. Nyíregyháza, 1998. 73-92. o., 141-168. o., 169-188. o.
Szabolcs a hazáért. A 48. honvédzászlóalj története. Bp. Heraldika, 2002. 301 o.

Kelenik József

Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. A terminológiai problémái. HK. 1988. 3. sz. 483-519. o.
A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában. HK. 1990. 3. sz. 85-95. o.
A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. A magyar egységek fegyverzete a tizenötéves háborúban. HK. 1991. 4. sz. 3-52. o.
A Kanizsa elleni végvidék katonai erejének változásai 1633-1638. In: Hadtörténelmi tanulmányok. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1995. 5-51. o.
Gondokodó katonák és katonai gondolkodók a XVI. századi Magyarországon. In: A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény. Zrínyi. Budapest, 1995. 23-43. o.
A kanizsa-sormási ütközet. 1600. október 7-13. Zalai Múzeum. 7. sz. 1997. 37.-43. o.

Kerekes Zoltán

A pesti szabad portyázó csapat története. HK. 1967. 1. sz. 65-105. o.
Az Országos Hadtörténeti Múzeum zászlógyűjteménye. Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője 1. (1971) 72–160. o.
Az 1848-49-es forradalom és szabadságharc hadi zászlói. 1-3. r. HK. 1971. 4. sz. 611-648. o., 1972. 2. sz. 286-335. o., 4. sz. 648-684. o.

Kincses Katalin Mária

(Szerk.:) „Im küttem és orvosságot" Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622-1644. Budapest, 1993. 299 o.
(Szerk.:) Bél Mátyás: Sopron vármegye leírása I. Soproni Levéltár. Sopron, 2001. 350 o.
A Hadtörténeti Múzeum kiállításai 1991–2000. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000.) 221–246. o.
„Így ragyogjon Sopron is régiségeivel..." Hatalmi jelképek, a város reprezentációja a XVII. századi soproni országgyűléseken. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 4. sz. (2001.) 77–90. o.

Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi szabadságharc 300. évfordulóján. Argumentum. Budapest, 2003. 193 o.

Kis András

A hadseregszervezés néhány problémája 1945-ben. Hadtudományi Közlöny. 1968. 2. sz. 21-36. o.
A 6. hadosztály. Zrínyi. Budapest, 1977. 87 o.
Az 1. hadosztály. Zrínyi. Budapest, 1979. 74 o.
A 16. gyalogezred. Zrínyi. Budapest, 1980. 90 o.
Műszakiak. A csongrádi katonák és elődeik története 1945-1980. Zrínyi. Budapest, 1983. 94 o.
Mi történt a debreceni fogolytáborban? 1945. február 4- március 4. HK. 1995. 2. sz. 34-56. o.
„Magyarokra nem lövünk!" Egy ejtőernyős partizáncsoport története. 1-2. r. Hitel. 1996. 1. sz. 72-80. o., 2. sz. 61-72. o.

Kiss Gábor

A m. kir. honvédség orvosi tisztikara 1868–1914. Ad Acta. 1999. 45-55. o.
Hadifoglyok írják... Hadifogolysors a második világháborúban. Hadtörténelmi Levéltár. Budapest, 1999. 123 o.
(Szerk.:) Pokorny Hermann: Emlékeim. Hadtörténelmi Levéltár. Budapest, 2000. 168 o.
Az osztrák-magyar haderő első világháború alatti magasabb parancsnokságai. Hadtörténelmi Levéltár. Budapest, 2000. 160 o.
A Hadtörténelmi Levéltár katona-egészségügyi iratainak repertóriuma 1740 – 1980. Signifer. Budapest, 2003. 60 o.

Kiss István Géza

A magyar királyi vámőrség története. Vám- és Pénzügyőrség. Budapest, 1996. 63 o.
A napóleoni közbiztonsági őrtestület útja Párizstól – Itálián és Ausztrián keresztül – Budapestig. Új HSz 1997. 4. sz. 49-55. o.

Kiss Sándor, M.

„Tényállás". Három tételben a mosonmagyaróvári sortűzről. Vigilia. 1996. 10. sz. 737-747. o.
– *Kahler Frigyes*: Kinek a forradalma? Erőszakszervezetek 1956-ban. Püski. Budapest, 1997. 343 o.

Kocsi Gyula

Ismertetés a Hadtörténelmi Intézet és Múzeum Hadtudományi Térképtárának működéséről és anyagáról. HK. 1964. 1. sz. 133-142. o.

Kornis Pál

A Magyar Vörös Hadsereg felvidéki hadműveleteinek néhány kérdése. HK. 1954. 1. sz. 35-63. o.

Korsós László

Hadtörténeti Múzeum. Tájak Korok Múzeumok Egyesület. Budapest, 1993. 16 o.
Hetvenöt éves a Hadi Múzeum. Hadtörténeti Múzeum. Budapest, 1993. 61 o.
A Hadimúzeum a II. világháborúban. Új HSz. 1995. 10. sz. 31-38. o.

Kottra Györgyi, Cs.

Magyarország zászlaja és a magyar katonai zászlók. In: A magyar Szent Korona. Kossuth. Budapest, 1996. 212-221. o.
– *Györkei Jenő*: Dicső ereklyék. Az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc hadilobogóinak története. Zrínyi. Budapest, 2000. 104 o.
– *Györkei Jenő*: Славные реликвии. История боевых знамён венгерской революции и освободительной борьбы 1848-1849-х годов. Zrínyi. Budapest, 2000. 96 o.
– *Györkei Jenő*: National Relics. A History of the War Banners of the Hungarian Revolution and War of Independence 1848-49. Atlantic Research and Publications, Inc., Zrínyi. Highland Lakes, Budapest, 2001. 112 o.

Kovács Vilmos
A honvédtüzérség és a magyar ipar részvétele a vegyi hadviselésben 1916-1918. Új HSz. 1994. 1. sz. 46-50. o.
A Magyar Királyi Honvédség nehéztüzérsége. HT. 1995. 2. sz. 66-69. o.
A magyar tábori tüzérség által a II. világháború során alkalmazott tüzérségi lőszerek. HT. 1996. 2. sz. 5-9. o.
Olasz-magyar együttműködés a tüzérségi lőszerek terén (1929-1944). HT. 1997. 2. sz. 6-9. o.
A trianoni békediktátum hatása a magyar hadiiparra. HT. 1999. 4. sz. 8-16. o.
(Et al.:) „ Vitézségért" Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban. Varietas '93. Budapest, 2001. 100 o.

Kovalcsik József
– *Mucs Sándor*: A légideszant csapatok fejlődésének áttekintése a két világháború között és alkalmazásuk a II. Világháborúban. HK. 1962. 2. sz. 3-72. o.
(Et al.:) Mutató a Hadtörténelmi Közlemények 1888-1943. évfolyamaihoz. 1-44. évf. Hadtörténelmi Intézet. Budapest, 1956. 311 o.
(Et al.:) A Magyar Néphadsereg történetének válogatott bibliográfiája. 1945-1960. HK. 1960. 1. sz. 309-326. o.

Körömi Joachim
Miről vallanak a tábori levelezőlapok? A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2. sz. (1987.) 228–248. o.

Kreutzer Andrea
– *Szoleczky Emese*: Rövidke traktátus a honi múzeumok szükséges és hasznos voltáról – avagy: mire jó a múzeum? Iskolakultúra. 1996. 6-7. sz. 128-134. o.
„Hősök és hősnők lexiconja". A Hadtröténeti Múzeum Értesítője 3. sz. (2000) 15–39. o.
A hadsereg identitástudatának tükröződése a nyomtatott dokumentumokban, 1868–1918. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 4. sz. (2001) 183–193. o.
Az Endterek és a kert. Barokk „vigasztaló kertek" és kertkultúra Nürnbergben a 17-18. század fordulóján. Kút. 2003. 1. sz. 1-15. o.

Krizsán László
Török vázlat Szigetvár 1566. évi ostromáról. HK. 1956. 2. sz. 147-151. o.
Eszterházy Pál nádor hadtudományi jegyzete. HK. 1958. 3-4. sz. 195-201. o.

Kulybus József
Egy román rohamsisak restaurálása. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000) 141–146. o.

Kun József
– *Bőhm Jakab*: Adatok az olaszországi magyar légió történetéhez az 1860-62-es évekből. HK. 1957. 1-2. sz. 299-329. o.
A pécsi katonai lázadás 1918-ban. KSz. 1958. 4. sz. 121-127. o.
Magyarország második világháborúba való belépésének katonapolitikai vonatkozásai. HK. 1962. 1. sz. 3-39. o.
Magyarország német katonai megszállásának előkészítése és lefolyása, 1943. szeptember – 1944. március. HK. 1963. 1. sz. 37-84. o.
A Magyarországon állomásozó és az ország területén átvonuló német csapatok és szervek ellátásának szabályozása (1944. március 20.). – Forrásközlés. HK. 1974. 4. sz. 709-715. o.
(Szerk.:) Lotharingiai Károly hadinaplója Buda visszafoglalásáról, 1686. Zrínyi. Budapest, 1986. 529 o.
Hadtörténelmi forrásaink sorsa a második világháború utolsó szakaszában Ad Acta. 2000. 79-94. o.
(Szerk.:) Vitéz Major Jenő vezérezredes: Emléktöredékek 1944. március – 1945. július Petit Real. Budapest, 2000. 137 o.

Lenkefi Ferenc

A lelkigondozás problémái a francia hadifoglyok körében Magyarországon, 1794-1795. HK. 1994. 3. sz. 3-16. o.
Francia hadifoglyok Magyarországon: 1793-1795. Levéltári Szemle. 1995. 2. sz. 35-50. o.
(Et al.:) Fond- és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Hadtörténelmi Levéltár - Petit Real. Budapest, 1998. 256 o.
Három király katonája - Gróf Hadik András élete. M. H. Humán Szolgáltató Központ. Budapest, 1997. 47 o.
Kakas a kasban. Francia hadifoglyok Magyarországon az első koalíciós háború idején 1793-1797. Petit Real. Budapest, 2000. 287 o.

Liptai Ervin

A magyar Vörös Hadsereg harcai. 1919. Zrínyi. Budapest, 1960. 589 o. 10 t.
A magyar Tanácsköztársaság. Kossuth. Budapest. 1965. 475 o. 16 t.
A magyar Vörös Hadsereg hadműveletei az északi arcvonalon 1919. április 27-től június 24-ig. Zrínyi. Budapest, 1974. 195 o.
Vöröskatonák előre! A magyar Vörös Hadsereg harcai 1919. Zrínyi. Budapest, 1979. 309 o. 24 t.
(Főszerk.:) Magyarország hadtörténete. 1-2. köt. Zrínyi. Budapest, 1984. 671 o.
(Főszerk.:) Horthy-Magyarország részvétele Jugoszlávia megtámadásában és megszállásában 1941-1945. Zrínyi. Budapest, 1986. 568 o.
(Szerk.:) Hadtörténelem. Tansegédlet a katonai főiskolák hallgatói számára. MN Tanintézeti Csoportfőnökség. Budapest, 1989. 279 o.

Lugosi József

Az 1780. M. Girardoni-szélpuska a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében. HK. 1976. 2. sz. 364-369. o.
Szélpuskák. Zrínyi. Budapest, 1977. 22 o.
Egylövetű hátultöltő puskák a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében. HK. 1984. 2. sz. 305-332. o.
A kardfélék Magyarországon a szabványosítás kezdetétől napjainkig. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2. (1987) 58–110. o.
Adalékok az első világháború ismétlőpuskáinak és karabélyainak fejlődéstörténetéhez. HK. 1988. 1. sz. 93-120. o.
– *Temesváry Ferenc*: Kardok. Zrínyi. Budapest, 1988. 74 o. 180 t.
Az első világháború öntöltő és önműködő fegyverei. HK. 1988. 4. sz. 677-697. o.
(Et al.:) Tábori tüzérség. Típuskönyv. Zrínyi. Budapest, 1988. 407 o.
– *Temesváry Ferenc*: Pisztolyok. Zrínyi. Budapest, 1989. 43 o. 109 t.
A Hadtörténeti Múzeum legújabb fegyverkollekciója. 1. r. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 5. (2002) 167–232. o.

Maár Ferenc Géza

A honfoglalás(ok) nyomai a magyar helynevekben. Magyar Szemle. 1995. 4. sz. 417-426. o.
Az „avar"megtelepülés szaporodó kérdőjelei. Magyar Szemle. 1996. 1. sz. 82-89. o.

Makai Ágnes

Vezető a válogatott katonai kitüntetések című kiállításhoz, 1972. október–december. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 1972. 16 o.
A Kossuth-emigráció arany érdemkeresztjei. HK. 1974. 3. sz. 494–510. o.
A spanyol köztársasági kitüntetések. Zrínyi. Budapest, 1976. 29 o.
Az 1848-as szabadságharc Magyar Katonai Érdemrendjének létrejötte. Folia Historica 5. sz. (1977) 25–39. o.
– *Kottra Györgyi*: Az amerikai függetlenségi háborút lezáró 1783-as párizsi béke 200. évfordulójának emlékérmei. HK. 1985. 1. sz. 149-160. o.
A Katonai Mária Terézia Rend emlékei múzeumunkban. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 2. sz. (1987) 193–227. o.

Az erdélyi hadsereg kitüntetésének terve 1849. áprilisában. HK. 1989. 2. sz. 197-199. o.

– *Héri Vera*: Kitüntetések. Zrínyi. Budapest, 1990. 236 o.

Daten zur Geschichte des Militär-Maria Theresien-Ordens (1919–1946). Militaria Austriaca. 8. sz. (1992.) 29–44. o.

Zur Geschichte des Militär-Maria Theresien-Ordens nach dem Untergang der Monarchie. Zeitschrift der Österreichischen Gesellschaft für Ordenskunde 19. sz. (1995) 17–26. o.

– *Lugosi József – Ságvári György:* Hazatért gyűjtemények. Kiállítási vezető. Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 2000. 18 o.

Kitüntetések katonai jelképei. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 4. sz. (2001) 133–138. o.

Pontosító adatok Horthy Miklós katonai kitüntetéseihez. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 5. sz. (2002) 113–120. o.

Kossuth és a magyar kitüntetésügy. HK. 2002. 3. sz. 841-853. o

– *Héri Vera*: Érdem, kereszt, csillag. Kitüntetéek a magyar történelemben. Helikon. Budapest, 2002. 279 o.

Horthy Miklós kitüntetései a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárában. Folia Historica XXIII. sz. 2002. II. köt. 87-104. o.

Markó György

Az Ideiglenes Nemzeti Kormány hadseregének Szabolcs vármegyében meg alakult gyalogászlóaljai (1945. február – 1945 május). HK. 1981. 4. sz. 622-637. o.

A Magyar Néphadsereg légierejének felségjelvényei és megkülönböztető jelzései 1948-1951. MALÉV. Budapest, 1984. 24 o.

A magyar légierő csehszlovákiai repülőgépbeszerzései 1948-1950. HT. 1984. 4. sz. 25-29. o.

A Magyar Néphadsereg kísérleti repülőgépei 1948-1950. HT. 1985. 2. sz. 27-29. o.

Vörös János vezérezredes, vezérkari főnök visszaemlékezése 1944. október 15-ére. Forrás. 1991. 10. sz. 53-63. o.

Vörös János vezérezredes, vezérkari főnök visszaemlékezése moszkvai tárgyalásairól. (1944. november 7 - december 7.) Forrás. 1992. 7. sz. 76-92. o.

A magyar állam szervei 1950-1970. Magyar Országos Levéltár. Budapest, 1993. 657 o.

A Debreceni katonai Bíróság statáriális ítéletei. 1956 december – 1957 október. Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle. 1996. 4. sz. 537-547. o.

A Hadtörténelmi Levéltár helye és szerepe a magyar levéltári rendszerben. Új HSz. 1997. 1. sz. 134-138. o.

(Et al.:) Fond- és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Hadtörténelmi Levéltár - Petit Real. Budapest, 1998. 256 o.

Marosi Endre

Megjegyzések az 1664. évi hadjárat és a vasvári béke értékeléséhez. HK. 1971. 1. sz. 107-128. o.

Dózsa György parasztháborúja. HK. 1972. 3. sz. 387-390. o.

Itáliai hadiépítészek részvétele a magyar végvárrendszer kiépítésében 1541-1592 között. HK. 1974. 1. sz. 28-74. o.

Török várostromok Magyarországon II. Szulejmán korában.. HK. 1975. 3. sz. 427-464. o.

A mohácsi csatatér helymeghatározásához. HK. 1976. 4. sz. 631-652. o.

Maruzs Roland

(Et al.:) „ Vitézségért" Magyar Tiszti Arany Vitézségi Éremmel kitüntetettek a második világháborúban. Varietas '93. Budapest, 2001. 100 o.

(Et al.:) Tiszti kaszinó. Varietas '93. Budapest, 2003. 272 o.

Mátyássy Gabriella A Pesti Polgárőrség lovas-osztályának tisztjei által használt, 1837-ben átalakított sisak restaurálása. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 5. sz. (2002) 129–140. o.

Meggyes Anita Egy XIX. századi győri vonatkozású emléklap konzerválása és restaurálása. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000) 131–136. o.

Mészáros Kálmán Két Csáky László halála. (1698., 1708.) Fons. 1995. 3. sz. 375-378. o.
A Nagyidai család II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. Fons. 1996. 2. sz. 235-245.
Hadseregszervezés és redukció a Rákóczi-szabadságharcban. HK. 1999. 602-626. o.
Zemplén vármegye katonai összeírása 1704-ben. In: Zemplén népessége, települései. Tanulmányok Németh Gábor emlékére. Rákóczi Múzeum. Sárospatak, 1999. 112-238. o.
Egy derék kuruc törzstiszt. Források Hancsok Ádám főstrázsamester életéhez. Zounuk. 15. sz. 2000. 381-407. o.
Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. HK. 2001. 2-3. sz. 303-360. o.
A szabadságharc tisztikara. In: Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadság-harcról. (Szerk.: *Czigány István.*) Zrínyi. Budapest, 2002. 157–188. o.
A győrvári ütközet (1706. november 6–7.) In: „Fegyvert s vitézt..." A magyar hadtörténet nagy csatái. (Szerk.: *Hermann Róbert.*) Corvina. Budapest, 2003. 144–156. o.
A tiszaháti bujdosómozgalom és vezéralakjai. HK. 2003. 3-4. sz. 759–775. o.

Molnár Éva A Hadtörténeti Intézet munkáinak bibliográfiája. 1954-1964. Kézirat.
(Et al.:) A Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme. (Az 1945-1968. években megjelent irodalom bibliográfiája.) HK. 1969. 1. sz. 162-184. o.
(Et al.:) Hazánk felszabadulása. 1944 szeptember – 1945. április 4. (Az 1968 december 31-ig megjelent hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája). 1-2. r. HK. 1969. 2. sz. 413-429. o., 3. sz. 570-581. o.

Molnár Pál Adalék a 6. hadosztály történetéhez. Hadtudományi Közlöny. 1968. 2. sz. 37-48. o.

Morva Tamásné – *Bőhm Jakab*: Adalékok a hadsereg szerepére az 1905-1907-es forradalmi válság felszámolásában. HK. 1963. 1. sz. 366-443. o.
– *Hetés Tibor* szerk: Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez 1919-1938. Hadtörténeti Intézet és Múzeum - Zrínyi. Budapest, 1968. 575 o.
Dokumentumok a Horthy-Szálasi-hadsereg utolsó hónapjainak történetéhez. HK. 1970. 2. sz. 281-312. o.
(Et al.:) A Hadtörténelmi Levéltár fondjainak jegyzéke (Feudális és kapitalista kor). Hadtörténelmi Levéltár. Budapest, 1980. 222 o.

Mucs Sándor – *Kovalcsik József*: A légideszant csapatok fejlődésének áttekintése a két világháború között és alkalmazásuk a II. világháborúban. HK. 1962. 2. sz. 3-72. o.
Adalékok magyar Néphadsereg történetéhez. (1944. december – 1945. május). HK. 1958. 3-4. sz. 44-63. o.
A magyar Néphadsereg fejlődésének néhány kérdése a II. Világháború befejezése után. (1945. május – 1946. március). HK. 1960. 1. sz. 40-66. o.
Adatok a magyar határőrség 1945 utáni történetéhez. (1945. február – 1946. március). HK. 1963. 2. sz. 3-28. o.

A magyar Néphadsereg megszervezése és fejlődése. (1945-1948). Zrínyi. Budapest, 1963. 203 o.
Flottillások. A dunai katonai flottilla története 1945-1980. Zrínyi. Budapest, 1981. 74 o.
– *Tóth Sándor*: A Kilián György Repülő Műszaki Főiskola története 1949-1984. Zrínyi. Budapest, 1984. 62 o.
Politika és hadsereg Magyarországon 1944-1948. Kossuth-Zrínyi, Budapest, 1985. 226 o. 14 t.

Nagy László

A drégelypalánki ütközet. KSz. 1956. 10. sz. 162-169. o.
A Bocskai szabadságharc 1605. évi hadjárata. HK. 1955. 3-4. sz. 24-91. o.
A Bocskai szabadságharc katonai története. Akadémiai. Budapest, 1961. 384 o.
Adalékok Bethlen Gábor honvédelmi politikájához uralkodásának első éveiben (1613-1619). HK. 1962. 1. sz. 125-159. o.
A XVII. századi Habsburg-ellenes függetlenségi harcok értékeléséhez. (A török szövetség problematikája a Bocskai, Bethlen és I. Rákóczi György vezette küzdelmekben.) HK. 1963. 2. sz. 185-241. o.
A csapatzászló történelmi szerepe és jelentősége. KSz. 1956. 1. sz. 187-193. o.
Bethlen Gábor Habsburg ellenes háborúi és hadserege. (Tézistervezet.) Hadtörténeti Intézet, Budapest. 1967. 112 o.
Bethlen Gábor a független Magyarországért. Akadémiai. Budapest, 1969. 484 o.
Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Akadémiai. Budapest, 1972. 221 o.
Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. HK. 1973. 3. sz. 445-480. o.
A végvári dicsőség nyomában. Zrínyi. Budapest, 1978. 274 o.
Bocskai István a hadak élén. Zrínyi. Budapest, 1981. 253 o.
„Nem jöttünk égi hadak útján..." Vázlatok és tanulmányok a XVII. századi kurucokról. Magvető. Budapest, 1982. 494 o.
„Kuruc életünket megállván csináljuk" Társadalom és hadsereg a XVII. századi kuruc küzdelmekben. Akadémiai. Budapest, 1983. 314 o. 1 t.
A török világ végnapjai Magyarországon. Zrínyi. Budapest, 1986. 413 o.
„Megfogyva bár, de törve nem...". Török háborúk viharában (1541-1699.). Tankönyvkiadó. Budapest, 1990. 289 o.

Nádas Egon

XVII. századi török diszszablya restaurálása. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 2. sz. (1987) 396–402. o.
Kmety György tábornok díszszablyájának restaurálása. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000) 129–130. o.
Gróf Buttler János bronz mellszobrának restaurálása. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000) 137–140. o.

Nádor Tibor

(Et al.:) A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1951-1980. Hadtudományi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1980. 506 o.

Okváth Imre

Szándék és valóság. Adalékok az angolszász hatalmak katonapolitikai elképzeléseihez 1945-1949. HK. 1986. 4. sz. 694-723. o.
Magyar katonapolitika a hidegháború kezdeti időszakában 1947-1949. Konfliktus és együttműködés. 1989. 6. sz. 61-88. o.
A hadsereg irányítása Magyarországon, 1945-1956. HK. 1994. 2. sz. 75-98.
Hadseregfejlesztési elképzelések és a hadiipar kiépítésének megkezdése 1947-1948. HK. 1994. 3. sz. 57-72. o
„A Bástya őrei." A magyar tisztikar a hidegháború éveiben, 1945-1956. HK. 1995. 1. sz. 52-59. o.

In the shadow of the Kremlin: Hungarian military policy in the early period of the Cold War, 1945-1956. In: International Cold War military records and history. Office of the Secretary of Defense. Washington, 1996. 457-470. o.

Bástya a béke frontján. Magyar haderő és katonapolitika 1945-1956. Aquila. Budapest, 1998. 483 o.

Jelentés a szocialista országok állambiztonságivezetőinek titkos moszkvai tárgyalásairól, 1955. március 7-12. Forrásközlemény. HK. 2001. 4. sz. 689-706. o.

Otta István

A Rákóczi szabadságharc jelentősége és sikeres támadó hadműveletei. Katonai Figyelő. 1953. 3. sz. 3-25. o.

Őry Károly

A katonapolitika és hadseregszervezés az októberi polgári demokratikus forradalom időszakában. 1-2. r. HK. 1970. 4. sz. 551-575. o., 1971. 1. sz. 7-35. o.

Papp Tibor

A magyar honvédség megalakulása a kiegyezés után (1868-1890). 1-2. r. HK. 1967. 2. sz. 302-338. o., 4. sz. 688-711. o.

Nemzetközi levéltáros konferencia a Hadtörténelmi Intézet és Múzeumban (1973. szeptember 11-14.). HK. 1973. 4. sz. 780-782. o

Hadifoglyok írják... Hadifogolysors a második világháborúban Petit Real. Budapest, 1999. 123 o.

Pollmann Ferenc

Az önálló albán államiság megdzületésének demográfiai hátteréhez. In: Gazdaság – politika – kultúra. Tanulmányok Kelet-Közép-Európa történetéből. Aula. Budapest, 1992. 135-145. o.

A szövetségi együttműködés nehézségei: osztrák-magyar-bolgár ellentétek Koszovó ügyében 1916 tavaszán. HK. 1995. 4. sz. 13-77. o.

Tersztyánszky Károly lovassági tábornok 1915 szeptemberi felmentésének hátteréhez. HK. 1997. 4. sz. 748-770. o.

A magyar kormány és a szerbekkel szembeni osztrák-magyar katonai rendszabályok az első világháború kezdetén. HK. 2002. 1. sz. 184-188. o.

Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása. Balassi. Budapest, 2003. 159 o.

Pongó János

Az Országos Hadtörténeti Múzeum története I. rész. Az Országos Hadtörténeti Múzeum Értesítője 1. (1971) 7–71. o.

Egy korai többlövetű puska a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében. HK. 1975. 4. sz. 761-766. o.

– *Balázs József*: Pisztolyok, revolverek. Rövid fejlődéstörténet. Zrínyi. Budapest, 1977. 95 o. 42 t.

Rácz Balázs

(Et al.:) Tiszti kaszinó. Varietas '93. Budapest, 2003. 272 o.

Ravasz István

A demokratikus Honvédség és a Magyar Néphadsereg kronológiája. Budapest, 1989. 151 o.

A magyarországi harcok kronológiája és adattára, 1944-1945. Kézirat. Budapest, 1989. 151 o.

A Kárpát-medence hadszíntérré válása 1944-45-ben. Új HSz. 1991. 8. sz. 26-36. o.

A román átállás hatása a délkeleti hadszíntérre. Új HSz. 1994. 9. sz. 14-23. o.

Budapest ostromának sajátosságai. Új HSz. 1995. 3. sz. 24-29. o.

(Szerk.:) Magyarország a második világháborúban 1938–1945. Lexikon A-Zs. Magyar Hadtudományi Társaság – Petit Real. Budapest, 1996. 584 o.

Erdély mint hadszíntér – 1944. Petit Real. Budapest, 1997. 285 o.
A Kárpát-medence hadszíntérré válása 1944–1945-ben. Új HSz. 1991. 8. sz. 26-36. o.
Az erdélyi hadműveletek 1944. késő nyarán – kora őszén. 1-5. r. HK. 1998. 2. sz. 384-424. o., 1998. 4. sz. 857-894. o., 1999. 3. sz. 539-581. o., 4. sz. 756-784. o., 2000. 1. sz. 79-118. o.
Budapest hadszíntérré válásának tényezői 1944-1945-ben. HK. 1999. 1. sz. 125-141. o.
(Szerk.:) Magyarország az első világháborúban 1914–1919. Lexikon A-Zs. Petit Real. Budapest, 2000. 848 o.
Három háború 27 év alatt. Finnország függetlenségi harca 1917-1944. HT. 2000. 2. sz. 17-21. o.
Erdély ismét hadszíntér – 1944. Petit Real. Budapest, 2002. 323 o.
Magyarország és a magyar királyi Honvédség a XX. századi világháborúban. Puedlo. Budapest, 2003. 272 o.
Magyarország veszteségei a XX. században és a magyar katonasírok helyzete. Új HSz. 2003. 10. sz. 97-115. o.

Rákóczy Rozália

Sajtóirányítás és hadseregpropaganda a Magyar Tanácsköztársaság ideje alatt. HK. 1984. 3. sz.. 521-539. o.
Ismeretlen XVIII. századi hadelméleti hungarika. Magyar Könyvszemle. 1985. 3-4. sz. 292-296. o.
A polgári demokratikus forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság katonai lapjai. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 2. sz. (1987) 295–336. o.
A Mária Terézia Rend nyomtatott forrásai. HK. 1995. 3. sz. 3-42. o.
1956-os röplapok a Hadtörténeti Múzeum kisnyomtatvány-gyűjteményében. 1-3. r. HK. 1996. 3. sz. 79-114. o., 2000. 1. sz. 185-220. o., 2001. 1. sz. 216-222. o.
Regulamentum militare, 1699. HK. 1997. 2. sz. 326-354. o.
Militaria Hungarica. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia. 1-3 . r. HK. 1999. 3. sz. 663-714. o., 2. r. 2000. 1. sz. 185-220. o., 3. r. 2001. 1. sz. 216-222. o.

Rázsó Gyula

(Et al.:) Mutató a Hadtörténelmi Közlemények 1888-1943. évfolyamaihoz. 1-44. évf. Hadtörténelmi Intézet. Budapest, 1956. 311 o.
Mátyás zsoldosseregének hadművészetéről. HK. 1958. 1-2. sz. 117-147. o.
A lovagi hadseregek stratégiájának néhány kérdése. HK. 1960. 1. sz. 137-172. o.
A zsoldosintézmény kezdetei Magyarországon a XIV. században. HK. 1960. 2. sz. 107-143. o.
A Zsigmond-kori Magyarország és a török veszély (1393-1437.). HK. 1973. 3. 403-444. o.
Hunyadi Mátyás török külpolitikája. HK. 1975. 2. sz. 305-348. o.
(Et al.:) Mohács 1526-1976. Hadtörténeti Múzeum. Budapest, 1976. 237 o.
Az 1529-es török hadjárat startégiai problémái. HK. 1976. 1. sz. 3-41. o.
La fondation de l'etat hongrois. Revue de Hongrie. 1984. 4-5. sz. 105-111. o.
A lovagkor csatái. Tankönyvkiadó. Budapest, 1987. 295 o.
Hadtörténelem. Tansegédlet a katonai főiskolák halgatói számára. MN Tanintézeti Csoportfőnökség. Budapest, 1989. 279 o.
Mátyás hadászati tervei és a realitás. Mátyás király halálának 500. évfordulójára. HK. 1990. 1. sz. 1-30. o.

Rohonyi Gábor

(Et al.:) (szerk.:) Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. 1-2. köt. Hadtörténelmi Intézet. Budapest, 1955. 448 + 560. o.
Zrínyi Miklós téli hadjárata 1664-ben. HK. 1954. 3-4. sz. 92-115. o.
Hajdúles. KSz. 1956. 5. sz. 109-118. o.

Ságvári György

Az attila. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 2. sz. (1987) 249–294. o.
A Magyar Néphadsereg egyenruhái, 1945-1990. In: *Barczy Zoltán*: Évszázadok egyenruhái. Stúdió-Pé. Budapest, 1991. 255-282. o.
A császár ruhája. Osztrák-magyar uniformis a Ferenc-Józsefi korban. Limes. 1997. 3. sz. 29-57. o.
– *Somogyi Győző*: Nagy huszárkönyv. Magyar Könyvklub. Budapest, 1999. 159 o.
Állami és uralkodói szimbólumok a magyar uniformis jelrendszerében. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 4. sz. (2001) 115-131. o.

Sallay Gergely

„Az éremművészet aprópénze." Propaganda az Osztrák-Magyar Monarchia háborús numizmatikájában. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 5. sz. (2002.) 85–112. o.
Államfői kitüntetések Japánból. Az Érem. 2002. 1. sz. 22-27. o.
Bronz Vitézségi Érem változatai a Hadtörténeti Múzeumban. Az Érem. 2003. 2. sz. 36-40. o.

Solymossy József

(Szerk.:) „Barátja, Kossuth". Forráskiadvány Kossuth Lajos Hadtörténelmi Levéltárban és Hadtörténeti Múzeumban őrzött irataiból. Petit Real. Budapest, 2003. 211 o.

Spáczay Hedvig

A Hadtörténelmi Levéltár anyagáról. HK. 1964. 3. sz. 517-529. o.
A Honvédelmi minisztérium szervezete és hatásköre 1867-1918. Levéltári Szemle. 1970. 2. sz. 273-279. o.
A IX. SS hadtestparancsnokság titkos napijelentései a Budapestért folyó harcokról 1945. január 1-24. – Okmánytár. HK. 1975. 1. sz. 187-209. o.
(Et al.:) A Hadtörténelmi Levéltár fondjainak jegyzéke (Feudális és kapitalista kor). Hadtörténelmi Levéltár. Budapest, 1980. 222 o.

Staud Gáborné

(Et al.:) Hadtörténelmi közlemények. Új folyam I-XXV. évfolyam, 1954-1978. Repertórium. Hadtörténelmi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1978. 175 o.
(Et al.:) A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1951-1980. Hadtudományi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1980. 506 o.

Suba János

A M. Kir. Honvédség 10. sz. központi lőszerraktárának (Komárom Csillag erőd - Komárom Óvár) kiépítése. Limes. 1994. 3. sz. 67-77. o.
Határkitűző munkálatok és a trianoni határ térképei. Határőrségi Tudományos Közlemények 1994. 1. sz. 188-201. o.
Ejtőernyős hadművelet tragédiával. HT. 1994. 4. sz. 35-38. o.
– *Horváth Attila*: A trianoni békeszerződés hatása a magyar haderő fejlődésére és az ország katonaföldrajzi, közlekedési helyzetére. Katonai logisztika. 1995. 4. sz. 209-222. o.
A Császári és királyi Hadügyminisztérium Országleíró irodájának működése az első világháború előtt. HK. 1995. 3. sz. 150-159. o.
(Et al.:) Kísérletek a honvédelmi érdekek érvényesítésére az 1920-as évek magyar közlekedéspolitikájában. Katonai Logisztika. 1996. 1. sz. 228-250. o.
A M. Kir. Honvéd Térképészeti Intézet katonaföldrajzi (országleíró) osztályának működése. Katonai Logisztika. 1997. 1. sz. 223-236. o.
Vasúttérképek a Hadtörténelmi Térképtárban, különös tekintettel Jász-Nagykun-Szolnok vármegyére (1847-1918). Zounok. 12. sz. (1997) 87-126 o.
A magyar-csehszlovák határ helyszíni megállapítása és kitűzése 1921-1925 között. Limes 1997. 2. sz. 29-41. o.
Magyarország határain végzett aknatelepítési munkálatok műszaki-technikai biztosítása 1950-ben. Új HSz. 1998. 8. sz. 52-59. o.
Adalékok a taszári repülőtér történetéhez. HT. 1998. 4. sz. 54-60. o.

Stanovenic madarsko-ceskoslovenskej hranice na mieste a jej vytycemie vrokroch 1921-1925 (historicky prehlad) A magyar- csehszlovák határ helyszíni megállapítása és kitűzése 1921-1925 között (történeti áttekintés). Vojenská Historia. 1999. 3. sz. 71-81. o.

Magyarország határának kitűzése és felmérése 1921-1925 között. (A határmegállapító bizottságok működése.) Magyar Honvédség Tájékoztatási és Médiaközpont. Budapest, 1999. 264 o.

A magyar-jugoszláv határmegállapító bizottság működése 1921-1924 között. In: „A Mura mente és a trianoni békeszerződés" „Pokrajina in trianonska mirovna pagodba" Lendavski zveki, Lendvai füzetek. 17. (2000) 137-153. o.

A trianoni magyar-román határ kitűzése 1921-1925 In: Az Alföld történeti földrajza I-II. II. köt. Nyíregyháza, 2000. 47-55. o.

Trianoni határ kitűzése és térképei 1-4. r. Geodézia és Kartográfia 2001. 1. sz. 25-29. o., 2. sz. 4-9. o., 3. sz. 3-6. o., 4. sz. 12-16. o.

A magyar-szlovák határ kijelölése 1938-1941. Geodézia és Kartográfia. 2001. 5. sz. 39-44. o.

A m. kir. Honvédség a határvédelemben a két világháború között. (A m. kir. Szombathelyi 3. honvéd vegyesdandár példáján). Új HSz. 2002. 6. sz. 101-115. o.

A magyar-csehszlovák határszakasz határköveinek története 1938-ban A Nógrád megyei Múzeumok évkönyve XXVI. (2002) 139-160. o.

Magyarország álllamhatárának változásai 1867-1947 között. Tipico Desingn Kft. Budapest, 2003. 229 o.

Süli Attila

A nemzetőrség szervezése Erdélyben 1848. nyarán és őszén. HK. 2000. 3. sz. 605-630. o.

Szabó Mária

A rejtett katonaiskolák sajátos helyzete az 1920-as években. Akadémiai Közlemények. 1994. 1. sz. 54-77.o.

Hadsereg, politika, társadalom a két világháború között Magyarországon (Egyetemi jegyzet). ZMNE. 1995. 175 o.

Történelmi és katonai tudatformálás a két világháború közti honvéd tisztképző- és nevelőintézetekben. HM Humán Szolgáltató Központ 1996. 96 o.

A demokratikus civil kontroll német megoldása: az Innere Führung (1955-1997). Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. Budapest, 1997. 85 o.

A Forze Armate és a civil kontroll. Az olasz fegyveres erő politikai kontrolljának félévszázada. Stratégiai és Védelmi Kutatóintézet. Budapest, 1999. 171 o.

Die Politische Kontrolle der ungarischen Armee. Hamburger Beiträge zur Friedensfoschung und Sicherheitspolitik. 126. sz. (2001) 43 o.

Die Integration von Frauen in die ungarischen Streitkräfte. In: Gender und Militär (Internationalen Erfahrungen mit Frauen und Männer in Streitkräften). Szerk: *Ruth Seifert* et al. Berlin, 2003. 138-165. o.

Szabó Péter

A 2. magyar hadsereg kiszállítása Ukrajnába és előrenyomulása a Donhoz (1942. április – augusztus). HK. 1986. 3. sz. 496-524. o

A 2. magyar hadsereg III. hadtestének részvétele a keleti hadszíntér 1942 koranyári német hadműveletében (1942. június 28 – július 10.). HK. 1988. 1. sz. 21-55. o.

– *Szakály Sándor* (szerk.): Lajtos Árpád: Emlékezés a 2. magyar hadseregre 1942-1943. Zrínyi. Budapest, 1989. 275 o.

– *Horváth István*: Salgótarjániak a Don-kanyarban 1942-43. Nógrád-megyei Nyomda. Salgótarján, 1990. 93 o.

(Szerk.:) *Reszneki Zákó András*: Őszi harcok 1944. Az 1944. évi magyarországi októberi katonai eseményekről és ezek előzményeiről. HungAvia-Kráter. Budapest, 1991. 119 o.

(Sajtó alá rend.:) *Hollósy-Kuthy László*: Élményeim a második világháború alatt, 1939-1945. Fejér Megyei Levéltár. Székesfehérvár, 1992. 160 o.

A magyar 2. hadsereg III. hadtestének védelmi harctevékenysége és visszavonulása 1943. január 15- február 15. HK. 1992. 1. sz. 111-138. o.

– *Bene János*: Nyíri bakák a Donnál. Adalékok a magyar királyi II. Rákóczi Ferenc 12. honvéd gyalogezred történetéhez. (1920-1945.) Báthori István Múzeum. Nyírbátor-Nyíregyháza. 1992. 150 o.

A magyar gyalogság története, 1920-1945. In: Szent László a gyalogság védőszentje. HM Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ. Budapest, 1993. 56 o. 16 t.

Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története 1942-1943. Zrínyi. 1994. 309 o.

Zalai honvéd alakulatok a második világháborúban, és az azt megelőző évek ben (1938-1945.). In: Hadtörténelmi tanulmányok. Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1995. 291-349. o.

A magyar királyi 2. hadsereg csapatlovassága a Donnál. A komáromi 6. huszárszázad harctudósítása, 1943. január 1- február 28. Limes. 1997. 3. sz. 135-212. o.

– *Simon Sándor*: Kiskunok a Don-kanyarban. Kiskun Múzeum Baráti Köre. Kiskunfélegyháza. 1998. 228 o.

– *Bús János*: Béke poraikra... Dokumentum-emlékkönyv a II. világháborúban a keleti hadműveletek során elesett magyar katonákról és munkaszolgálatosokról. Hadtörténeti Intézet és Múzeum – Varietas '93. Budapest, 1999. 778 o.

Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története (1942-1943.) Corvina. Budapest, 2001. 390 o.

– *Bene János:* A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938-1945. Jósa András Múzeum. Nyíregyháza, 2003. 566 o.

Szakály Sándor

A második világháborús magyar katonai felső vezetés összetétele. Tények és adatok . Valóság. 1983. 8. sz. 78-91. o.

Az ellenforradalmi Magyarország (1919-1944.) hadseregének felső vezetése. 1-2. r. HK. 1984. 2. sz. 354-392. o., 3. sz. 567-598. o.

A Vörös Hadsereg tisztikara. HSz. 1985. 10. sz. 6-10. o.

Náray Antal feljegyzései Magyarország hadbalépéséről. (1941. április 12-től.) HK. 1985. 3. sz. 690-704. o.

A magyar tábori csendőrség jelvényei, 1920-1944. HK. 1985. 4. sz. 892-897. o.

La liberation de la Hongrie. Revue de Hongrie. 1985. 1. sz. 89-95. o.

Szombathelyi Ferenc vezérezredes és társai a Honvéd Vezérkar főnökének bírósága előtt, Budapest, 1944. október 11-12. HK. 1986. 1. sz. 182-202. o.

A magyar katonai elit 1938-1945. Magvető. Budapest. 1987. 272 o.

– *Szabó Péter* (szerk.:) Lajtos Árpád: Emlékezés a 2. magyar hadseregre 1942-1943. Zrínyi. Budapest, 1989. 275 o.

A magyar tábori csendőrség. Zrínyi. Budapest, 1990. 154 o.

Magyarország és a Szovjetunió között a hadiállapot beállott. Egy döntés politikai háttere. HK. 1991. 2. sz. 27-44. o.

Hadsereg, politika, társadalom. Lánchíd. Budapest, 1991. 170 o.

The composition of the higher military elite. In: Hungarian economy and society during World War II. Boulder-Highland Lakes – New York. 1993. 103-125.

Honvédségből honvédségbe. A magyar tisztikar 1944-1947-ben. Új HSz. 1994. 1. sz. 22-28. o.

„Es wäre schön, zur Weinlese wieder daheim zu sein": Ungarische Kriegspost aus dem Jahren 1942 und 1943. In: Andere Helme – andere Menschen?: Heimaterfahrung und Frontalltag im Zweiten Weltkrieg. Klartext. Essen, 1995. 81-92. o.

A magyar királyi honvéd hadiakadémia parancsnokai (1919-1944). Új HSz. 1996. 9. sz. 18 o.

Volt-e alternatíva? Magyarország a második világháborúban. Ister. Budapest, 1999. 139 o.

A magyar katonai felső vezetés 1938-1945. Ister. Budapest, 2001. 410 o.

Kik voltak, honnan jöttek? Ister. Budapest, 2003. 214 o.

Számvéber Norbert (Szerk.:) Erőd a Duna mentén. A Budapestért 1944-45-ben folytatott harcok katonai iratai a Hadtörténelmi Levéltárban. Hadtörténelmi Levéltár - Petit Real. Budapest, 1999. 187 o.

A II. SS-páncéloshadtest Prohorovkánál, 1943. július 12-én és 13-án. HK. 2000. 4. sz. 841-860. o.

Nehézpáncélosok. A német 503. nehézpáncélos-osztály magyarországi harcai. Paktum. Budapest, 2000. 190 o.

Konrad 3. Páncéloscsata Budapestért 1945. Paktum. Budapest, 2001. 519 o.

– *Kovács Zoltán András*: A Waffen-SS Magyarországon. Paktum. Budapest, 2001. 540 o.

Kard a pajzs mögött. Német páncéloscsapatok a keleti hadszíntéren 1943 és 1945 között. Ad Acta. 2002. 115-138. o.

– *Szabó Péter*: A keleti hadszíntér és Magyarország 1941–1943. Második, bővített kiadás. Puedlo. Budapest, 2003. 160 o.

– *Szabó Péter*: A keleti hadszíntér és Magyarország 1943–1945. Puedlo. Budapest, 2003. 295 o.

(Szerk.:) Festung an der Donau. Unterlagen über die um Budapest geführten Kämpfe 1944/45 in der Sammlung des Budapester Militärhistorischen Archivs. Materialien aus dem Bundesarchiv. 14. sz. (2003) 297 o.

Sziklai Sándor Magyarok a spanyol nép szabadságharcában. HK. 1955. 1. sz. 138-166. o.

Szijj Jolán A miskolci csata dokumentumaiból. HK. 1969. 1. sz. 139-161. o.

(Et al.:) A Hadtörténelmi Levéltár fondjainak jegyzéke (Feudális és kapitalista kor). Hadtörténelmi Levéltár. Budapest, 1980. 222 o.

Magyarok a franciaországi internáló táborokban 1940-1941. HK. 1989. 2. sz. 240-259. o.

Hetvenöt éves a Hadtörténelmi Levéltár. Hadtörténeti Múzeum. Budapest, 1993. 61 o.

(Főszerk.:) Fond- és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Hadtörténelmi Levéltár - Petit Real. Budapest, 1998. 256 o.

(Szerk.:) A Hadtörténelmi Levéltár képeskönyve. Petit Real. Budapest, 2000. 168 o.

(Szerk.:) Az Osztrák-Monarchia hadereje I. Az osztrák-magyar haderő első világháború alatti magasabb parancsnokságai. Petit Real. Budapest, 2001. 160 o.

Szoleczky Emese – *Kreutzer Andrea*: Rövidke traktátus a honi múzeumok szükséges és hasznos voltáról – avagy mire jó a múzeum? Iskolakultúra. 1996. 6-7. sz. 128-134. o.

A Magyar Nemzeti Múzeum kiállításai négy tételben. Iskolakultúra. 1997. 4. sz. 123-135. o.

Pax in Nummis – A béke megjelenítése emlékérmeken. Folia Historica. 21. sz. (1998-99) 165-214. o.

„Jó lenne már egy kis béke..." (Egy hősi halott a sok közül – Szántó Pál, doberdói fennsík,1915). A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000) 119–126. o.

Aggházy Kamil naplószerű feljegyzései 1937-ből. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000) 169–202. o.

Adalékok a fogarasi várnép és birtokos-asszonya XVII. századi életéhez. In: Erdély és Patak fejedelemasszonya Lórántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. (Szerk.: *Tamás Edit.*) Rákóczi Múzeum. Sárospatak, 2002. 2. köt. 183-217. o.

A végelbocsátás jelképei. Obsitlevelek a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 4. sz. (2001) 201-231. o.

– *Plihál Katalin* -szerk.: Landerer, Ferdinand: Alapos útmutató a topográfiai térképek rajzolásához, 1783. Cartographia. Budapest, 2003. 204 o.

Takácsné Hajdú Mária

A vas-soproni 75. honvédzászlóalj zászlójának restaurálása. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 2. sz. (1987) 386–395. o.

Tóth Gyula

A dunántúli hadjárat 1705-ben. KSz. 1955. 12-13. sz. 173-180. o.

A kuruc táborozás. KSz. 1956. 7. sz. 105-112. o.

– *Markó Árpád:* A Rákóczi szabadságharc legfontosabb katonai szabályzatai. HK. 1954. 3-4. sz. 142-178. o.

Tóth Orsolya

A Hadtörténelmi Múzeum plakát- és aprónyomtatványtárának 1848-1849-es gyűjteménye. HK. 2000. 3. sz. 673-733. o.

A „Harctéri fidibusz" és társai. Első világháborús magyar nyelvű tábori újságok a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiben. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000) 89–118. o.

Tóth Sándor

A szovjet hadsereg felszabadító hadműveletei hazánkban. Szikra. Budapest, 1955. 195 o. 4 t.

A berlini csata. KSz. 1955. 6. sz. 141-149. o.

A Horthy-hadsereg szervezete (1920-1944). 1-2. r. HK. 1958. 1-2. sz. 51-70. o., 3-4. sz. 64-98. o.

A Horthy-hadsereg helyzete a Szovjetunió elleni háborúba lépés idején. HK. 1961. 2. sz. 500-543. o. 1 t.

A szovjet hadsereg felszabadító harcai Magyarországon. Zrínyi. Budapest, 1965. 393 o.

A Horthy-hadsereg gyorshadteste a Szovjetunió elleni rablóháborúban. Egy negyedszázados évfordulóra. HK. 1966. 2. sz. 223-257. o.

A budai önkéntes ezred. Zrínyi. Budapest, 1980. 68 o.

– *Mucs Sándor*: A Kilián György Repülő Műszaki Főiskola története 1949-1984. Zrínyi. Budapest, 1984. 62 o.

Hadtörténelem. Tansegédlet a katonai főiskolák halgatói számára. MN Tanintézeti Csoportfőnökség. Budapest, 1989. 279 o.

A megszállás előkészítése és végrehajtása. In: Magyarország 1944. I. köt. Német megszállás. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 1994. 41-53. o.

Vágó Erzsébet

Az 1869. Magyar nemesi testőrség tiszti díszatillájának restaurálása. A Had történeti Múzeum Értesítője. 2. sz. (1987) 411–418. o.

Feljegyzés egy zászlótartó öv restaurálásáról. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000.) 127–128. o.

Zászlók, zászlószalag, egyenruha. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 3. sz. (2000) 147–150. o.

Vajda Pálné Csizmarik Irén
A Magyar Tanácsköztársaság légiereje. HK. 1969. 2. sz. 350-387. o
A Hadtörténeti Múzeum fotóarchivuma. A Hadtörténeti Múzeum Értesítője. 2. sz. (1987) 111–192. o.

Varga József
A légvédelmi tüzérség története a kezdetektől a második világháború végéig. MH. Légvédelmi Rakéta és Tüzérfőnökség. Budapest, 1996. 221 o.

Vargyai Gyula
Így döntöttek.... A Magyarország megszállását eredményező német katonai döntési mechanizmus., A megszállt ország politikai rendszere., Káosszal enyhített, anarchiával súlyosbított rémuralom. In: Magyarország 1944. I. köt. Német megszállás. Nemzeti Tankönyvkiadó. Budapest. 1994. 7-20. o., 67-79. o., 107-122. o.
Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól összeomlásig. Korona. Budapest, 2001. 391 o.
A biatorbágyi merénylet. Paktum. Budapest, 2002. 149 o.

Veszprémy László
Egy korareneszánsz haditechnikai kézirat és szerzője. Mariano di Jacopo detto il Taccola: De rebus militaribus (A hadi eszközökről). HK. 1988. 1. sz. 3-20. o.
Szent István felövezéséről. HK. 1989.1. sz. 3-13. o.
Legkorábbi hazai sacramentumaink. In: Tanulmányok a középkori magyarországi könyvkultúráról. (Szerk.: *Szelestei László.*) Budapest, 1989. 121-135. o.
Magyar vonatkozású források Otranto ostromáról 1480-84. Mátyás király halálának 500. évfordulójára. HK. 1990. 1. sz. 105-112. o.
A magyar honfoglalás útirányának hagyománya elbeszélő forrásainkban. HK. 1990. 2. sz. 1-21. o.
Szent László. In: Szent László a gyalogság védőszentje. MH Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ. Budapest, 1993. 56 o. 16 t.
II. András magyar király kereszteseinek létszáma. HK. 1994. 1. sz. 113-116. o.
Az Anjou-kori lovasság egyes kérdései. HK. 1994. 1. sz. 3-20. o.
Károly Róbert. MH Oktatási és Kulturális Anyagellátó Központ. Budapest, 1994. 56 o. 12 t.
A magyar katonai gondolkodás a Mohács előtti latin nyelvű forrásokban. In: A magyar katonai gondolkodás története. Tanulmánygyűjtemény. (Szerk.: *Ács Tibor.*) Zrínyi. Budapest, 1995. 11-23. o.
La tradizione unno-magiara nuella Cronica universale di fra' Paolino da Venezia. In: Spiritualita e lettere nella cultura italiana e ungherese del basso medioevo. Firenze, 1995. 355-375. o.
Az 1167-es magyar zászlóskocsitól (carroccio) a székesfehérvári zászlóbontásig. A magyar hadi zászlóhasználat kezdetei. Történelmi Szemle. 1995. 2. sz. 209-216. o.
Könyvtár és kutatás. Iskolakultúra. 1996. 5. sz. 70-73. o
– *Hausner Gábor*: Magyarországi hadtudományi kéziratok és nyomtatványok katalógusa a kezdetektől a XVIII. század közepéig. HK. 1996. 2. sz. 118-126. o.
(Et al.:) Hadtudományi nyomtatványok régi könyvjegyzékeinkben. Magyar Könyvszemle. 1997. 1. sz. 33-57. o.
– *Kovács László* (szerk.): Honfoglalás és nyelvészet. Balassi. Budapest, 1997. 266 o.
A 12. századi magyar kódexírás alakulása. Századok. 1998. 1. sz. 222-230. o.
Zsigmond a katonai reformer? A haditechnikai írásbeliség és a technikai újítások kora. HK. 1998. 3. sz. 657-665. o.
A Hadtörténeti (Hadtudományi) Könyvtár – a Honvédség legrégibb működő könyvtára. Könyv, Könyvtár, Könyvtáros. 1998. 4. sz. 40-44. o.

(Szerk.:) Az első és második keresztes háború korának forrásai. Szent István Társulat. Budapest, 1999. 246 o.

Historical past and political present in the Latin chronicles of Hungary (12-13. centuries). In: The medieval chronicle. Rodopi. Amsterdam. 1999. 260-268. o.

Lovas pecsétek Magyarországon. In: Megpecsételt történelem. Középkori pecsétek Esztergomból. (Szerk.: *Hegedűs András.*) Esztergom, 2000. 11-18. o.

„Some Remarks on Recent Historiography of the Crusade of Nicopolis" In The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity. (Szerk.: *Hunyadi Zsolt - Laszlovszky József.*) CEU-SSCLE. Budapest, 2001. 223-232. o.

(Szerk.:) Szent István és az államalapítás. Osiris. Budapest, 2002. 617 o.

A hadtudomány megszületése Magyarországon: Az Anjou- és luxemburgi királyok kora, A magyar hadtörténelem válogatott bibliográfiája. In: A magyar hadtörténelem évszázadai. (Szerk.: *Király Béla* és - -.) Atlanti. Budapest, 2003. 27-42. o., 408-417. o.

Viniczai István

A Szovjet Hadsereg magyarországi felszabadító hadműveleteinek magyar nyelvű bibliográfiája. HK. 1955. 1. sz. 195-206. o.

(Et al.:) Mutató a Hadtörténelmi Közlemények 1888-1943. évfolyamaihoz. 1-44. évf. Hadtörténelmi Intézet. Budapest, 1956. 311 o.

A Hadtudományi Könyvtár története, jelenlegi helyzete, és feladatai. A Hadtörténelmi Intézet Értesítője. 1957. 1. sz. 12-49. o.

(Et al.:) A Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme. (Az 1945-1968. években megjelent irodalom bibliográfiája.) HK. 1969. 1. sz. 162-184. o.

(Et al.:) Hazánk felszabadulása. 1944 szeptember – 1945. április 4. (Az 1968 december 31-ig megjelent hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája). 1-2. r. HK. 1969. 2. sz. 413-429. o., 3. sz. 570-581. o.

(Et al.:) Hadtörténelmi közlemények. Új folyam I-XXV. évfolyam, 1954-1978. Repertórium. Hadtörténelmi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1978. 175 o.

(Et al.:) A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1951-1980. Hadtudományi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1980. 506 o.

Windisch Aladárné

(Et al.:) Mutató a Hadtörténelmi Közlemények 1888-1943. évfolyamaihoz. 1-44. évf. Hadtörténelmi Intézet. Budapest, 1956. 311 o.

(Et al.:) A Magyar Tanácsköztársaság hadtörténelme. (Az 1945-1968. években megjelent irodalom bibliográfiája.) HK. 1969. 1. sz. 162-184. o.

(Et al.:) Hazánk felszabadulása. 1944 szeptember – 1945. április 4. (Az 1968 december 31-ig megjelent hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája.) 1-2. r. HK. 1969. 2. sz. 413-429. o., 3. sz. 570-581. o.

(Et al.:) Hadtörténelmi közlemények. Új folyam I-XXV. évfolyam, 1954-1978. Repertórium. Hadtörténelmi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1978. 175 o.

(Et al.:) A Zrínyi Katonai Kiadó kiadványai 1951-1980. Hadtudományi Könyvtár-Zrínyi. Budapest, 1980. 506 o.

Zachar József

Az Osztrák-Magyar Monarchia 1868-as véderőtörvényének néhány osztrák vonatkozása. HK. 1977. 2. sz. 163-178. o.

Bercsényi László (1689-1778). HK. 1978. 1. sz. 68-114. o.

– *Póka-Pivny Aladár*: Az amerikai függetlenségi háború magyar hőse (Kováts Mihály ezredes élete 1724-1779). Zrínyi. Budapest, 1982. 177 o.

Idegen hadakban. Magvető. Budapest, 1984. 496 o.

Hadtörténelem. Tansegédlet a katonai főiskolák halgatói számára. MN Tanintézeti Csoportfőnökség. Budapest, 1989. 279 o.

Csaták, hadvezérek, katonák a XVIII. században. Tankönyvkiadó. Budapest, 1990. 249 o.

– *Saláry Endre*: Nyolcvan nyár nyeregben. Skultéty László huszár zászlótartó élete. Ikva. Budapest, 1992. 149 o. 4 t.

A cs. (kir.) állandó hadsereg pénzügyei (1683-1792). Századok. 1995. 4. sz. 857-872. o.

A magyarországi hadügy jogi keretei, 1648-1848. HK. 1995. 2. sz. 3-22. o.

Die Herrschaft der Habsburger und das Wehrwesen in der ungarischen Reichshälfte 1648-1798. In: Ungarn-Jahrbuch. 22. köt. Ungarisches Institut. München, 1996. 35-68. o.

Magyarok a Habsburg-haderőben, 1683-1792. HK. 1997. 1. sz. 3-48. o.

Az osztrák-magyar véderőtörvénymegalakítása és megújítása 1868-1898 között. In: Honvédelmi reformok, haderőátalakítások Magyarországon 1848-1998. (Szerk: *Ács Tibor.*) ZMNE. Budapest, 2000. 49-70. o.

(Szerk.:) A magyar huszár. Corvina. Budapest, é.n. (2000.) 129 o.

Zarnóczki Attila

Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. Mátyás király halálának 500. évfordulójára. HK. 1990. 1. sz. 31-65. o.

Mátyás király katonái. Libra. Budapest, 1992. 66 o.

Összeállította
Andaházi Szeghy Viktor

TARTALOM

TANULMÁNYOK

HAJDU TIBOR — Fejérváry Géza karrierje, avagy miképp lehetett egy magyar Ferenc József kedvence---------- 3

DOMBRÁDY LÓRÁND — Akiről nem beszélünk: Werth Henrik. I. rész---------- 61

KÖZLEMÉNYEK

OLASZ LAJOS — Jugoszláv légitámadások Magyarország ellen 1941 áprilisában---------- 167

ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR — A Kárpát-csoport 1941. évi ukrajnai tevékenysége--------- 205

MŰHELY

SALLAY GERGELY PÁL — A krími háború numizmatikai emlékei a Hadtörténeti Múzeumban---------- 249

RAVASZ ISTVÁN — A Magyar Királyi Honvédség karhatalmi alkalmazásának szabályzása a Horthy-korban---------- 269

VISSZAEMLÉKEZÉSEK

BORUS JÓZSEF — Újraindul a Hadtörténelmi Közlemények (1954–1955)----- 285

SZEMLE

POLLMANN FERENC — Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása *(Csákváry Ferenc)*-- 295

BENCZE LÁSZLÓ — A Piave-Front *(Balla Tibor)*---------- 296

NICHOLAS J. SAUNDERS — Trench Art *(Sallay Gergely Pál)*---------- 298

STEFAN REST – – M. CHRISTIAN ORTNER – – THOMAS ILLMING — Das Kaisers Rock im I. Weltkrieg. Uniformierung und Ausrüstung der österreichisch – ungarischen Armee von 1914 bis 1918 *(Pandula Attila)*---------- 300

SZAKÁLY SÁNDOR — A magyar katonai felső vezetés 1938–1945; Honvédség és tisztikar 1919–1947. Válogatott írások, 1984–2002 *(Hajdu Tibor)*---------- 302

BENE JÁNOS – – SZABÓ PÉTER — A magyar királyi honvéd huszár tisztikar 1938–1945 *(Szakály Sándor)*---------- 305

GYÖRKEI JENŐ — Idegen Bírák előtt. Szombathelyi Ferenc újvidéki pere és kivégzése *(Mészáros Zoltán)*---------- 306

DOMBRÁDY LÓRÁND — A magyar hadigazdaság a második világháború idején *(Szabó Péter)*---------- 308

SZABÓ JÓZSEF JÁNOS — Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Keleti-Kárpátokban *(Kovács László Gábor)*--- 310

EÖRSI LÁSZLÓ — Mítoszok helyett – 1956 *(Vargyai Gyula)*---------- 314

SZIJJ JOLÁN (Szerk.)	Képeskönyv. Bilderbuch. Picture Book *(Mészáros Kálmán – Veszprémy László)*	315
	KRÓNIKA	
JANKÓ ANNAMÁRIA – – VESZPRÉMY LÁSZLÓ	Látogatás a Staffordshire-i Keel University Légifotó Archívumában, 2002. május 17–24.	319
BALLA TIBOR	Háború, katonaság és a médiák Gutenbergtől napjainkig. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XIX. kongresszusa. Bukarest, 2003. augusztus 10 – augusztus 15.	320
HAUSNER GÁBOR	85 éves a Hadtörténeti Intézet és Múzeum	328
VESZPRÉMY LÁSZLÓ	A professzionalizálódó hadügy, 1900–1999. Törekvés a minőségre. Nemzetközi hadtörténeti konferencia, Budapest, 2004. március 29 – április 2.	333
	BIBLIOGRÁFIA	
ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR	A Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársainak válogatott bibliográfiája, 1954–2003	335

CONTENTS

STUDIES

TIBOR HAJDU — Géza Fejérváry's Career or How Could A Hungarian Be Franz Joseph's Favourite---------- 3

LÓRÁND DOMBRÁDY — Whom We Do Not Mention – Henrik Werth. Part I--------- 61

PUBLICATIONS

LAJOS OLASZ — Yugoslav Air Raids against Hungary in April 1941--------- 167

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY — The Activity of the Kárpát Group in the Ukraine, 1941---- 205

WORKSHOP

GERGELY PÁL SALLAY — The Numismatic Relics of the Crimean War in the Hungarian Military History Museum---------- 249

ISTVÁN RAVASZ — The Regulations of the Royal Hungarian Honvéd Army's Deployment as Policing Forces in the Interwar Period----- 269

MEMOIRES

JÓZSEF BORUS — The Military History Quarterly Is Published Again (1954–1955)---------- 285

REVIEW

FERENC POLLMANN — Ill Fortune, Nothing Else? The Life and Career of the Imperial and Royal General Károly Tersztyánszky *(Ferenc Csákváry)*---------- 295

LÁSZLÓ BENCZE — The Piave Front *(Tibor Balla)*---------- 296

NICHOLAS J. SAUNDERS — Trench Art *(Gergely Pál Sallay)*---------- 298

STEFAN REST – – M. CHRISTIAN ORTNER – – THOMAS ILLMING — Das Kaisers Rock im I. Weltkrieg. Uniformierung und Ausrüstung der österreichisch – ungarischen Armee von 1914 bis 1918 *(Attila Pandula)*---------- 300

SÁNDOR SZAKÁLY — The Hungarian Military High Command 1938–1945; The Hungarian Army and Its Officers 1919–1947. Selected Essays, 1984–2002 *(Tibor Hajdu)*---------- 302

JÁNOS BENE – PÉTER SZABÓ — Hussar Officers in the Royal Hungarian Army 1938–1945 *(Sándor Szakály)*---------- 305

JENŐ GYÖRKEI — In Front of Foreign Judges. Ferenc Szombathelyi's Trial and Execution in Újvidék (Novi Sad) *(Zoltán Mészáros)*-- 306

LÓRÁND DOMBRÁDY D — Hungarian Wartime Economy in the Second World War *(Péter Szabó)*---------- 308

JÓZSEF JÁNOS SZABÓ — The Árpád Line. The Royal Hungarian Army's Defence System in the Eastern Carpathians *(László Gábor Kovács)* 310

LÁSZLÓ EÖRSI — Instead of Myths – 1956 *(Gyula Vargyai)*---------- 314

JOLÁN SZIJJ (Ed.)	Képeskönyv. Bilderbuch. Picture Book. *(Kálmán Mészáros – László Veszprémy)*	315
	CHRONICLE	
ANNAMÁRIA JANKÓ – – LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Visit to the Aerial Photo Archives of Keel University, Staffordshire, 17–24 May 2002	319
TIBOR BALLA	War, Military and Media from Gutenberg to Our Days. The 19th Congress of the International Military History Committee. Bucharest, 10–15 August 2003	320
GÁBOR HAUSNER	The 85th Anniversary of the Military History Institute and Museum	328
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Military Professionalization, 1900–1999: The Quest for Excellence. International Conference of Military History, Budapest, 29 March – 2 April 2004	333
	BIBLIOGRAPHY	
VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY	A Selected Bibliography of the Members of the Military History Institute and Museum, 1954–2003	335

TABLE DES MATIERES

ETUDES

TIBOR HAJDU — La carrière de Géza Fejérváry ou comment un Hongrois a-t-il pu devenir le favori de François-Joseph---------- 3

LÓRÁND DOMBRÁDY — Celui dont on ne parle pas : Henrik Werth. 1ère partie------- 61

PUBLICATIONS

LAJOS OLASZ — Bombardements aériens yougoslaves contre la Hongrie en avril 1941---------- 167

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY — L'activité du groupe Carpates en Ukraine en 1941---------- 205

ATELIER

GERGELY PÁL SALLAY — Souvenirs numismatiques de la guerre de Crimée au Musée d'Histoire Militaire---------- 249

ISTVÁN RAVASZ — Le règlement de l'utilisation de l'Armée Royale Hongroise en tant que forces publiques à l'époque de Horthy---------- 269

MÉMOIRES

JÓZSEF BORUS — La Revue d'Histoire Militaire redémarre (1954–1955)----- 285

REVUE

FERENC POLLMANN — Rien que de la malchance ? Le parcours de Károly Tersztyánszky, colonel général impérial et royal *(Ferenc Csákváry)* 295

LÁSZLÓ BENCZE — Le Front Piave *(Tibor Balla)*---------- 296

NICHOLAS J. SAUNDERS — Trench Art *(Gergely Pál Sallay)*---------- 298

STEFAN REST – – M. CHRISTIAN ORTNER – – THOMAS ILLMING — Des Kaisers Rock im I. Weltkrieg. Uniformierung und Ausrüstung der österreichisch – ungarischen Armee von 1914 bis 1918 *(Attila Pandula)*---------- 300

SÁNDOR SZAKÁLY — Le commandement militaire supérieur de Hongrie 1938–1945 ; L'armée hongroise et le corps d'officiers 1919–1947. Écrits choisis, 1984–2002 *(Tibor Hajdu)*---------- 302

JÁNOS BENE – – PÉTER SZABÓ — Le corps d'officiers hussards de l'armée royale hongroise 1938–1945 *(Sándor Szakály)*---------- 305

JENŐ GYÖRKEI — Devant des juges étrangers. Le procès et l'exécution de Ferenc Szombathelyi à Újvidék (Novi Sad) *(Zoltán Mészáros)*---------- 306

LÓRÁND DOMBRÁDY — L'économie de guerre hongroise durant la seconde guerre mondiale *(Péter Szabó)*---------- 308

JÓZSEF JÁNOS SZABÓ — La ligne Árpád. Le système de défense de l'armée royale hongroise dans les Carpates de l'Est *(László Gábor Kovács)* 310

LÁSZLÓ EÖRSI — A la place des mythes – 1956 *(Gyula Vargyai)*---------- 314

JOLÁN SZIJJ (RÉD.)	Képeskönyv. Bilderbuch. Picture Book *(Kálmán Mészáros – László Veszprémy)*	315
	CHRONIQUE	
ANNAMÁRIA JANKÓ – – LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Visite dans les Archives de Photos aériennes de Keel University de Staffordshire, 17–24 mai 2002	319
TIBOR BALLA	Guerres, armées et médias depuis Gutenberg jusqu'à nos jours. 19e Congrès du Comité International d'Histoire Militaire. Bucarest, 10–15 août 2003	320
GÁBOR HAUSNER	L'Institut et le Musée d'Histoire Militaire fête ses 85 ans	328
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	La professionalisation des armées. La quête d'excellence. Un colloque international d'histoire militaire, Budapest, 29 mars – 2 avril 2004	333
	BIBLIOGRAPHIE	
VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY	La bibliographie choisie des collaborateurs de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire, 1954–2003	335

INHALT

STUDIEN

TIBOR HAJDU — Die Karriere von Géza Fejérváry oder: Wie konnte ein Ungar zu einem der Lieblinge Franz Josephs werden------- 3

LÓRÁND DOMBRÁDY — Einer, über den man nicht spricht: Henrik Werth. Teil 1---- 61

MITTEILUNGEN

LAJOS OLASZ — Jugoslawische Luftangriffe gegen Ungarn im April 1941-- 167

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY — Die Tätigkeit der Karpatengruppe in der Ukraine im Jahre 1941---------- 205

WERKSTATT

GERGELY PÁL SALLAY — Numismatische Erinnerungsstücke des Krim-Krieges im Museum für Militärgeschichte---------- 249

ISTVÁN RAVASZ — Die Regelung des Einsatzes der Königlich-Ungarischen Honved-Armee als Exekutive in der Zeit von Horthy------- 269

ERINNERUNGEN

JÓZSEF BORUS — Die Zeitschrift Hadtörténelmi Közlemények erscheint wieder (1954–1955)---------- 285

RUNDSCHAU

FERENC POLLMANN — Unglück und nichts anderes? Leben und Karriere des kaiserlich-königlichen Generalobersten Károly Tersztyánszky *(Ferenc Csákváry)*---------- 295

LÁSZLÓ BENCZE — Die Piave-Front *(Tibor Balla)*---------- 296

NICHOLAS J. SAUNDERS — Trench Art *(Gergely Pál Sallay)*---------- 298

STEFAN REST – – M. CHRISTIAN ORTNER – – THOMAS ILLMING — Des Kaisers Rock im I. Weltkrieg. Uniformierung und Ausrüstung der österreichisch – ungarischen Armee von 1914 bis 1918 *(Attila Pandula)*---------- 300

SÁNDOR SZAKÁLY — Die obere ungarische militärische Führung 1938–1945; Honved-Armee und Offizierskorps 1919–1947. Ausgewählte Schriften, 1984–2002 *(Tibor Hajdu)*---------- 302

JÁNOS BENE – PÉTER SZABÓ — Das königlich-ungarische Honved-Husarenoffizierskorps 1938–1945 *(Sándor Szakály)*---------- 305

JENŐ GYÖRKEI — Vor fremden Richtern. Der Prozess und die Hinrichtung von Ferenc Szombathelyi in Újvidék (Neusatz) *(Zoltán Mészáros)*---------- 306

LÓRÁND DOMBRÁDY — Die ungarische Kriegswirtschaft zur Zeit des Zweiten Weltkrieges *(Péter Szabó)*---------- 308

JÓZSEF JÁNOS SZABÓ — Die Arpadenlinie. Die Verteidigungslinie der königlich-ungarischen Honved-Armee in den östlichen Karpaten *(László Gábor Kovács)*---------- 310

LÁSZLÓ EÖRSI	Anstelle von Mythen – 1956 *(Gyula Vargyai)*	314
JOLÁN SZIJJ (HRSG.)	Képeskönyv – Bilderbuch – Picture Book *(Kálmán Mészáros – László Veszprémy)*	315
	CHRONIK	
ANNAMÁRIA JANKÓ – – LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Besuch im Luftfotoarchiv der Keel University von Staffordshire, 17–24. Mai 2002	319
TIBOR BALLA	Kriege, Soldatentum und Medien von Gutenberg bis heute. 19. Kongress der Internationalen Kommission für Militärgeschichte, Bukarest, 10. August – 15. August 2003	320
GÁBOR HAUSNER	85 Jahre Institut und Museum für Militärgeschichte	328
LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Professionalisierung der Streitkräfte: Streben nach Qualität. Internationales militärgeschichtliches Kolloqium, Budapest, 29 März – 2 April 2004	333
	BIBLIOGRAFIE	
VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY	Ausgewählte Bibliografie der Mitarbeiter des Instituts und Museums für Militärgeschichte, 1954–2003	335

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

ТИБОР ХАЙДУ — Карьера Гезы Фейервари, или каким образом смог венгр стать фаворитом императора Франца Иосифа--- 3

ЛОРАНД ДОМБРАДИ — О ком не упоминалось. Генрих Верт. Часть 1.---------- 61

СООБЩЕНИЯ

ЛАЙОШ ОЛАС — Воздушные налеты Югославии на Венгрию в апреле 1941 года---------- 167

ВИКТОР АНДАХАЗИ СЕГИ — Деятельность Карпатской группы на Украине в 1941 году---------- 205

МАСТЕРСКАЯ

ГЕРГЕЙ ПАЛ ШАЛЛАИ — Нумизматические памятники-экспонаты о крымской войне в Военно-Историческом Музее---------- 249

ИШТВАН РАВАС — Регламентирование применения Венгерской Королевской Армии в целях поддержания внутреннего порядка в эпоху Хорти---------- 269

МЕМУАРЫ

ЙОЖЕФ БОРУШ — Вновь издается Военно-Исторический Вестник (1954–1955 гг.)---------- 285

ОБЗОР

ФЕРЕНЦ ПОЛЛМАНН — Неудача, не что иное? Жизнь и карьера генерал-полковника императорской и королевской армии Кароя Терстянски *(Ференц Чаквари)*---------- 295

ЛАСЛО БЕНЦЕ — Фронт при Пиаве *(Тибор Балла)*---------- 296

NICHOLAS J. SAUNDERS — Trench Art *(Гергей Пал Шаллаи)*---------- 298

STEFAN REST – – M. CHRISTIAN ORTNER – – THOMAS ILLMING — Des Kaisers Rock im l. Weltkrieg. Uniformierung und Ausrüstung der österreichisch – ungarischen Armee von 1914 bis 1918 *(Аттила Пандула)*---------- 300

ШАНДОР САКАЙ — Венгерское высшее военное руководство в 1938–1945 гг. Рядовой контингент и офицерский состав 1919–19-47 гг. Избранные статьи, 1984–2002 гг. *(Тибор Хайду)*-- 302

ЯНОШ БЕНЕ– ПЕТЕР САБО — Венгерское королевское хонведское гусарское офицерство 1938–1945 гг. *(Шандор Сакай)*---------- 305

ЕНЕ ДЬЕРКЕИ — Перед чужеземными судьями. Процесс и казнь Ференца Сомбатхейи *(Золтан Месарош)*---------- 306

ЛОРАНД ДОМБРАДИ — Венгерская военная экономика в период второй мировой войны *(Петер Сабо)*---------- 308

ЙОЖЕФ ЯНОШ САБО	Рубеж Арпадов. Система обороны Венгерской королевской Армии в Восточных Карпатах *(Ласло Габор Ковач)*	310
ЛАСЛО ЭОРШИ	Вместо мифов – 1956 *(Дьюла Вардьаи)*	314
ЙОЛАН СИЙ (Ред.)	Книга в картинках – Bilderbuch – Picture Book *(Кальман Месарош – Ласло Веспреми)*	315
	ХРОНИКА	
АННАМАРИЯ ЯНКО – – ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	Визит в Архив Воздушных фотосъемок Кильского Университета в Стаффордсшире 17–24 мая 2002 г.	319
ТИБОР БАЛЛА	Война, военное дело и СМИ. От Гутенберга до нашего времени. XIX конгресс Международного Военно-Исторического Комитета. Бухарест. 10–15 августа 2003 года	320
ГАБОР ХАУШНЕР	85 лет Военно-Историческому Институту и Музею	328
ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	Профессионализирующееся военное дело, 1900–1999 гг. Стремление к качеству. Международная военно-историческая конференция, Будапешт, 29 марта – 2 апреля 2004 года	333
	БИБЛИОГРАФИЯ	
ВИКТОР АНДАХАЗИ СЕГИ	Избранная библиография сотрудников Военно-Исторического Института и Музея, 1954–2003 гг.	335

Budapest, 2004.
408 o., ill.
5880.- Ft
ISBN 963 327 367 6

Hermann Róbert
Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái

Hermann Róbert könyvével indul a Zrínyi Kiadó Nagy csaták című új sorozata. Célunk az, hogy a magyar történelem egy-egy háborús korszakának csatáin és ütközetein keresztül mutassuk be a magyar történelem egészét. Természetesen a hadieseményekre összpontosítunk, de miután a háborút társadalmi jelenségnek – vagy ahogy a neves porosz katonai teoretikus, Karl von Clausewitz fogalmazott, a politika más, erőszakos eszközökkel történő folytatásának – tekintjük, a kor tágabb politikai körülményeit ismertetve szólunk a háborúk történetéről.

A kötet nem a forradalom és a szabadságharc története, sőt nem is teljességre törekvő hadi krónikája. A szerző arra vállalkozott, hogy elemezze a szabadságharc legjelentősebb összecsapásait, s ezáltal a magyar hadtörténelem egyik legdicsőségesebb időszakát idézze fel a mai olvasó számára. A korszak politikatörténete, valamint a hadszíntér és a közlekedési lehetőségek ismertetése után a szembenálló haderőket mutatja be, majd ezt követi a szabadságharc 11 csatájának és 28 ütközetének leírása – számos illusztrációval, világosan eligazító térképekkel, az összecsapásokban szemben álló erők vezetőinek életrajzával és a fennmaradt jelentésekből, visszaemlékezésekből, levelekből vett részletekkel. A kötetet részletes, áttekintő bibliográfia zárja.

Zrínyi Kiadó

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur:
Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau:
Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:
Tibor Balla, Gábor Bona, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (Vorsitzender), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben von Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Redaktion und Verlagsbüro:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22/110,
Fax: (36-1)-214-66-05

E-Mail-Adresse: hadtortk@freemail.hu
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:
1800,- HUF/Jahr, 450,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:
Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK)

Abonnement für das Ausland:
im Büro für Zeitungsabonnements (Hírlapelőfizetési Iroda),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: HELIR H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор:
Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора:
Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:
Тибор Балла, Габор Бона, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Иштван Диосеги, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Геза Палффи, Янош М. Райнер, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Аладар Урбан, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22
Факс: (36-1)-356-19-39

Редакция и Издательство:
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22/110
Факс: (36-1)-214-66-05

Адрес E-Mail: hadtortk@freemail.hu
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:
На 1 год 1800, на 1 квартал 450 форинтов

Распространяет:
Коммерческий и Логистический Центр (ÜLK) А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:
В Бюро подписки на газеты,
(Hírlapelőfizetési Iroda),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: HELIR H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 450,– Ft

Következő számunk tartalmából

Tősér Márton

Az arkadiopolisi csata
– az utolsó kalandozó hadjárat (970)

Borosy András

Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században

B. Szabó János

A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom."
A Magyar Királyság hadserege 1526-ban

Kovács Sándor Iván

Szigetvár „veszedelmei" a magyar irodalomban

Csetri Elek

Az 1809. évi erdélyi insurrectio

Urbán Aladár

A Nemzetőrségi Haditanács és a honvéd tüzérség
megszervezése 1848-ban

Perjés Géza

Kossuth és Görgey konfliktusa

117. ÉVFOLYAM 2004. JÚNIUS 2. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

Borosy András
Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században

B. Szabó János
A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom"

Dávid Géza – Fodor Pál
Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében

Urbán Aladár
A Nemzetőrségi Haditanács és a honvéd tüzérség megszervezése 1848-ban

Perjés Géza
Kossuth és Görgey konfliktusa

Az alapítás éve
1888

POLLAK ZS.

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry
Managing Editor Gábor Hausner
Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Tibor Balla, Gábor Bona, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -356-95-22/110
Fax (36-1)-214-66-05

E-mail: hadtortk@freemail.hu
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee 1800 HUF annually, 450 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt. Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry
Responsable éditorial: Gábor Hausner
Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Tibor Balla, Gábor Bona, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22
Télécopie: (36-1)-356-19-39

Rédaction et Maison d'Édition:

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22/110
Télécopie: (36-1) -214-66-05

E-mail: hadtortk@freemail.hu
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement: 1800 HUF (annuel), 450 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt. Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

117. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2004. 2. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Andaházi Szeghy Viktor főkönyvtáros, doktorandusz, Hadtörténeti Könyvtár, (Budapest); *Bagi Zoltán* levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár (Szeged); *Balla Tibor* őrnagy, PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Borosy András*, a történelemtudomány doktora, ny. főlevéltáros (Budapest); *Csetri Elek*, a történelemtudomány doktora, az MTA külső tagja, ny. egyetemi tanár (Kolozsvár); *Csicsely János* grafikus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Csikány Tamás* alezredes, a hadtudomány kandidátusa, tanszékvezető egyetemi docens, ZMNE (Budapest); *Dávid Géza*, a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi ta-nár, ELTE BTK (Budapest); *Fodor Pál*, a történelemtudomány kandidátusa, tudományos főmunkatárs, MTA Történettudományi Intézet (Szentendre); *Kemény Krisztián* levéltáros, Hadtörténelmi Levéltár (Budapest); *Kovács Sándor Iván*, az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár ELTE BTK (Budapest); *Mészáros Kálmán* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Intézet (Tápiószentmárton); *Pandula Attila*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE BTK (Budapest); *Pászti László* doktorandusz, OSZK Térképtár (Budapest); *Perjés Géza*; *Sallay Gergely Pál* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Seres István* PhD ösztöndíjas (Budapest); *B. Szabó János* (Budapest); *Szabó Péter* PhD, egyetemi adjunktus, KGRE BTK (Budapest); *Tóth Ferenc* PhD, tanszékvezető főiskolai docens, Berzsenyi Dániel Tanárképző Főiskola (Szombathely); *Tóth Sándor László*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, Szegedi Tudományegyetem (Szeged); *Tősér Márton* PhD ösztöndíjas (Heves); *Urbán Aladár*, a történelemtudomány doktora, Professor Emeritus (Budapest); *Veszprémy László* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, igazgató, Hadtörténeti Könyvtár (Budapest); *Vígh István* történész (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Czigány István, Csikány Tamás, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Okváth Imre, Pálffy Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05, E-mail: hadtortk@freemail.hu
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1800,– Ft, negyedévre 450,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, telefon: 06-1-477-6300).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest. Felelős vezető: Roznai Zoltán

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS

HADI ÉRDEMEK MAGYARORSZÁGON A XIV. SZÁZADBAN

A birtokadományozást írásba foglaló magyarországi oklevelek – úgy tűnik – különböznek az Európa más országaiban kiadott oklevelektől, mert narratióikban igen gyakran megemlítik, vagy felsorolják az oklevélnyerő érdemeit, elsősorban hadi érdemeit. Ezek alapján tettem kísérletet a XIII. században fontosnak tartott érdemek, elsősorban hadi érdemek elemzésére.[1] E jelenséget Mályusz Elemér azzal magyarázta, hogy e narratiók több évszázados hagyományokat őriztek, a kereszténység felvétele előtti kor énekmondóiét, akik énekeikkel igyekeztek a hősies életfelfogást a fiatalokba oltani, az idősebbekben pedig ébren tartani.[2]

Hosszú és alapos recenziójában Székely György elismerő szavai mellett kételyeit is kifejezte Mályusz Elemér elméletével kapcsolatban. Kérdésesnek tartotta, hogy a hazai oklevelek narratióinak különleges volta magyar vagy török népi sajátosságokra volna leszűkíthető. Úgy gondolta, inkább a magyar feudalizmus és a nyugati, hűbérintézményekben gazdag feudalizmus közötti különbségeket kellene kutatni: a nyugati hűbérbirtok a maga kötött szolgálati feltételeivel sokkal konkrétabb tartalmú volt, hogysem beszámoló, felsorolás jellegű teljesítés-igazolásra lett volna szükség, a magyar adománybirtok viszont elvégzett szolgálat és teljesített érdemek fejében, utólagos mérlegelés alapján jutott az oklevél hősének kezére, amikor is az érdemek felsorolása és azok rögzítése nagyon is érthető.[3]

Mályusz Elemér a kérdést 1969-ben a *Le Moyen Age* című folyóirat hasábjain a szakmai körök elé terjesztette, s mivel azok állásfoglalása késett, 1971-ben külön vitacikkben reagált Székely György megjegyzéseire. Érvelése szerint a társadalmi viszonyok eltérő fejlettsége a meghatározó.

A nyugati lovag és a magyar serviens, vagy nemes közt nem szolgálatuk lényegében volt különbség, hanem birtokaik természetében: a XIII. századi német lovag azért tudta pontosan, hogy birtoka után hány és milyen felszerelésű fegyverest kell a hadbahívó parancsra kiállítania, mert terheit már réges-régen megállapították és rögzítették, nem úgy mint a magyarországi vitézét, ki könnyű fegyverzetét még csak ekkortájt váltotta fel páncélossal. Ugyanilyen fejlődéskülönbség nyilvánult meg az adományrendszerek között is. Ott, ahol minden egyes telekhányad terheit külön-külön tartották számon, a birtokok nagysága is határozottabban volt megállapítható, mint ahol nagy általánosságban csak birtokrészeket emlegettek, elárulva ezzel, hogy – mint birtokközösség részesei – a földesúr jobbágyain kívül mások is élnek egyazon faluban.

[1] *Borosy András:* Hadi érdemek Magyarországon a XIII. században. HK XXXII. (1985.) 507–540. o.

[2] *Mályusz Elemér:* A Thuróczy Krónika és forrásai. Budapest, 1967. 13–14., 67–69., 72. o.

[3] *Mályusz Elemér:* A Thuróczy krónika és forrásai. Budapest, 1967. Ism. *Székely György. Századok* 103–105. (1969.) 1215–1217. o.

Bármennyire jelentős is az eltérés a nyugati és magyarországi katonai szolgálat és gazdasági alapjaik között, a különbség nem érinti a katonáskodás módját és méreteit meghatározó adománylevelek kiállításának mikéntjét, mivel az a kancelláriai fogalmazó munkakörébe tartozott, s jellegét tágabb értelemben az udvarban dívó szokások határozták meg, mint ahogyan azok döntöttek megszűnéséről is, melyre általában a XV. század vége felé került sor. Akkor sem az adományrendszer módosulása, vagy a birtokot terhelő kötelezettségek konkrétabbá válása okozta, hanem csupán *ízlésváltás*, nem függetlenül a társadalomtól, de nem is a jogi élet mélyéről sarjadóan. Felesleges a szokás kezdetét a jogi intézmények alapjainál nyomozni megterhelve a felépítménykutatást.

Az oklevelek szövegének elbeszélő elemekkel gazdagítása nem szorítkozott az adománylevelekre, s nem egyedül az adományosok dicsőítését célozta, mert kiterjedt az általános események leírására is, talán többször is, mint tüzetes vizsgálat nélkül gondoljuk. Ma még bizonytalan, honnét terjedt el a szokás, de bizonyosnak látszik, hogy a megértéshez a kancelláriai gyakorlat és az udvari élet elmélyültebb ismerete vihet közelebb. Végezetül célzott arra, hogy a gazdasági alapok feltárására már nincs ereje, és reményét fejezte ki, hogy a vizsgált esetben talán nincs is rá szükség.[4]

Mályusz Elemér válaszcikkében igen óvatosan reagált Székely György megjegyzéseire, és elismerte, „ma még bizonytalan honnét terjed el a szokás", ám nem változtatta meg nézeteit. Hat évvel később írott tanulmányában részletesebben is kifejtette véleményét, mely szerint a jelenség a magyar társadalmi és kulturális viszonyokból eredeztethető, melyek több évszázados hagyományokat őriztek, a kereszténység felvétele előtti kor énekmondóiét.[5]

A narratiókkal foglalkozó későbbi szerzők közül Kristó Gyula 1992-ben elfogadta Mályusz e véleményét.[6]

Kurcz Ágnes szerint (aki nem foglalt állást a Mályusz–Székely vitában) az Anjouk korában az oklevelek számának növekedésével megszaporodott az irodalmi színvonalú, de a sematikus, sablonos narratiók száma is, és különösen erősen hangsúlyozták a lovagi patriotizmust és a király iránti hűséget. Felépítésük még az előző század öröksége: a

[4] *Mályusz Elemér:* Válasz Székely György megjegyzéseire. *Századok* 105. (1971) 135–141. o.

[5] *Mályusz Elemér:* Királyi kancellária és krónikaírás a középkori Magyarországon. Budapest, 1973. Irodalomtörténeti Füzetek 79. 9–27. o. Tanulmánya III. fejezetében (uo. 28–64. o.) a XIV–XV. század fordulójának kancelláriai gyakorlatával foglalkozik. Megállapítja, hogy a Zsigmond trónraléptével kezdődő korban a narratiók többnyire általános fogalmazásúak, csak kis részben szólnak konkrét eseményekről. Hangsúlyozzák a megadományozottnak sikeres és sikertelen hadjáratokban való részvételét és Zsigmond elődeinek, majd magának Zsigmondnak tett szolgálataikat.

Az elbeszélő részek terjedelmét a kancellária a megadományozott társadalmi súlya szerint szabta meg. A köznemesről röviden emlékeztek meg, a nagybirtokos főurak tetteit viszont általában hosszasan méltatták. De nem minden esetben, gyakran országos méltóságokat viselők esetében is csak általánosságokkal találkozunk. Ennek kétféle magyarázata lehet. Az egyik, hogy a kancelláriát olykor sok munkája gátolhatta a hosszadalmas fogalmazásban. Ez lehetett a helyzet a Zsigmond trónraléptét követő hetekben. Másrészt a kancelláriai kiadványoknak csak egy része maradt korunkra, s így feltehető, hogy az elveszett oklevelek közt voltak részletes leírást tartalmazók is. Jellemző pl., hogy a Maróti János javára kiadott oklevelekben, aszerint növekszik a narratio terjedelme, annál részletesebben írják le érdemeit, minél magasabbra emelkedett a társadalmi ranglétrán.

A narratiók megfogalmazása az adományos kezdeményezésére történhetett. Valószínű, hogy maga szolgáltatta az adatokat a kancelláriának: ő tudta legjobban, milyen tettek fűzhetők a nevéhez. A kancellária feladata az lehetett, hogy „a valótlanságoknak útját állja, a nyilvánvaló túlzásokat lenyesegesse". Segítségére lehetett a királyi tanács. A kancellária az egyes fontosabb események lefolyását tartósan rögzítette. A terjedelmes életrajzok fontosságát mutatja, hogy csakis ezekhez kapcsolódott egy egészen sajátságos formulaszerű rész, melyben a király mintegy mentegetőzik, hogy az adományosnak nem minden érdemét sorolta fel, csak válogatva, mert a teljes felsorolás lehetetlen

[6] Középkori históriák 16–29. o.

megajándékozott jellemzése, hűséges tettei időrendben és utolsó nagy tettének részletes elbeszélése. A hőst úgy emelik ki, hogy beleállítják zavargó korába és úgy ábrázolják, mint az egyetlen hűségest a hűtlenség közepette. E narratiók szerint a XIV. század legdivatosabb erénye a hűség. A hős kész életét kockára tenni uráért. A narratiókból kibontakozik a XIV. század egy-egy jelentős eseménye, egyénisége is. Előfordult, hogy az oklevél átírásakor a narratiót bővítették, újabb érdemeket írtak hozzá. Ilyen Tamás csókakői és gesztesi várnagy 1335-ben átírt 1331-es és 1332-es oklevele, mely a Bazaráb elleni csatában mutatott hősiességét emelte ki. E narratiókat a jó példa terjesztésére szánták. Az oligarchák leverése után az ország a békének és nyugalomnak akart örülni, amit a narratiókban terjesztett és népszerűsített lovagi erények biztosítottak. [7]

Zsoldos Attila 1994-es tanulmányában eltérő álláspontra helyezkedett.[8] Ha a narratio csupán azt a célt szolgálta volna, hogy megörökítse az adományos érdemeit, nem lett volna szükség a hűtlen és hű alattvaló tetteinek részletező leírására, ami inkább egyfajta stiláris eszköz, mely az utóbbi érdemeinek még kedvezőbb megvilágításba helyezését szolgálhatta, ám ahhoz elég lett volna a hűtlenség tényének puszta megemlítése is. Sokkal inkább lehet arra gondolni, az efféle narratiók kettőssége arra volt hivatott, hogy kellő alapossággal indokolja mind a birtok elvételét, mind újbóli eladományozását.

Az adománybirtokosnak nem csak ahhoz fűződött elsőrendű érdeke, hogy bizonyítani tudja királyi adományból származó birtokához való jogát, azaz hogy oklevelet eszközöljön ki arról, hanem ahhoz is, hogy az adományt indokló érdemszerző szolgálatait az oklevélben meg is erősítsék. Ez nem a hőskultusszal, hanem a magyar királyok birtokadományozó politikájával, illetőleg az adományok visszavonása terén követett gyakorlatával hozható összefüggésbe. Semmi esetre sem alaptalan az az érv, melyet Székely György hozott fel Mályusz Elemérnek a magyar oklevelek narratióit a pogánykori hősénekekből eredeztető hipotézisével szemben. Mályusz elméletének – Zsoldos Attila szerint – a másik gyenge pontja az, hogy a narratiók nem fejthettek ki a hősénekekkel egybevethető hatást. Az észrevétel megkerülhetetlen, mert a narratiókat bevezető mondatok ugyan gyakran utalnak arra, hogy az adományos tetteinek felsorolása a jövendő nemzedék, az utódok tájékoztatására szolgál, ám a kétségkívül előadott és ilyeténképpen valóságosan buzdító hatású hős-énekekkel szemben a narratiókat és az okleveleket soha nem adták elő.

A narratiók célja Zsoldos szerint az volt, hogy bizonyítsák: az adományos a birtokot nem valami fondorlattal csalta ki a királytól, hanem „igaz szolgálattal" érdemelte ki. Az „igaz szolgálat" pedig elsősorban, bár nem kizárólagosan (pl. követség teljesítésével), a király hadjárataiban szerzett érdemekkel volt azonos. A narratio eredetének és szerepének kérdésére a középkori magyar birtokjog sajátságai adnak magyarázatot.[9]

Meg kell jegyeznem, hogy Zsoldos Attila logikus fejtegetései során egy kérdés – nézetem szerint – megválaszolatlan maradt: ha a narratiót – az oklevelet – sohasem adták elő, hogyan értelmezzük a Szerző által említett, a narratiókat bevezető mondatokat, melyek arra utalnak, hogy az adományos tetteinek előadása a jövendő nemzedék, az utódok tájékoztatását szolgálja? Ha sohasem adták őket elő, hogyan tájékoztathatták a jövendő nemzedéket?

Újabb igen érdekes tanulmányában Zsoldos Attila a narratiókban előforduló elhallgatásokkal és manipulációkkal foglalkozik. A tanulmányból kiderül, hogy a Tamás fia

[7] *Kurcz Ágnes:* Az Anjou kori oklevelek narrációja. *Irodalomtörténeti Közlemények* LXX. (1966.) 179–180. o.

[8] *Zsoldos Attila:* Középkori históriák oklevelekben. *Magyar Tudomány* 101. (1994.) 879–882. o.

[9] *Zsoldos Attila:*: Karászi Sándor bán és utódai. *Századok* 135. (2001.) 385–407. o.

Sinka érdemeit felsoroló oklevelek közül I. Károly azon oklevelei, melyek a király nevében fogalmazva adják elő Sinka érdemeit, kizárólag az uralkodó szolgálatában véghez vitt cselekedeteiről emlékeznek meg, és nem szólnak Sinka korábbi tevékenységéről, mivel Károly számára érdektelen volt, mit tett Sinka III. András uralkodása idején. A Baksa család számára viszont az I. Károly alatti tevékenységük volt érdektelen. A narratiók tehát válogatnak az adott életpálya elemei között, annak szempontjait követve, akinek nevében megfogalmazásra kerültek.

A Zsoldos Attila által részletesen elemzett manipulációk nyilvánvalóan megtörténtek és nagyon érdekesek, de általános következtetések levonására, mint a Szerző is állítja, nem alkalmasak, mert nagyon egyediek. Ritkán adódik lehetőség arra, hogy ugyanazon személy részben ugyanazon tetteiről több szempontból nyerjünk értesüléseket.

Az uralkodói oklevelek – írja a Szerző – „szükségképpen egyoldalú képet festenek az eseményekről", létezésük, tudomásul vételük mégis ajánlatos, mivel a forrásadottságok miatt e korlátok átlépése nem áll módunkban".[10]

A magam részéről úgy gondolom, hogy bár az adományozó oklevelek narratiói az adománytevő (többnyire valamelyik király) szempontjából mutatják be a megadományozott érdemeit, valószínűtlen, hogy a narratióban leírt tettek, főként háborús hőstettek, hadi érdemek *egyáltalán ne történtek volna meg.* Ezért nézetem szerint történelmi forrásokként feltétlenül használhatók. Így gondoltam a XIII. századi magyarországi hadi érdemekről írott tanulmányomban[11] és ma is így gondolom.

Ami a narratiók eredetét illeti, Mályusz Elemér és Zsoldos Attila – mint láttuk – egészen ellentétes nézeteket vall. E kérdésben nem óhajtok állást foglalni, mert a narratiók forrásértékét ez nem igen befolyásolja. Az itt következő tanulmányban a XIV. századi oklevelek narratióiban szereplő hadi érdemeket kívánom elsősorban megvizsgálni, feltételezve, hogy azok valóban megtörténtek.

A szóban forgó oklevelek jelentős része csak általánosságban említi, hogy az adományozott az adományt hadi érdemeiért nyerte. Jutalma lehetett birtokadomány, magasabb társadalmi rétegbe (így a királyi serviensek közé) emelés, vagy a kettő együtt.[12]

[10] *Zsoldos Attila:* Tamás fia Sinka érdemei. (Elhallgatás és manipuláció oklevelek narratioiban.) In: Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére. Budapest, 1998. 327–337. o.

[11] L. az 1. jegyzetet.

[12] A teljesség igénye nélkül: 1302. febr. 28. RDES I. 67. No. 93. – 1302. szept. 27. RDES I. 94. No. 101. – 1302. nov. 9. RDES I. 97. No. 167. – 1302. Anjou I. 181. No. 317. – 1302. *F.* VIII./1. 94–98. – 1304. A. I. 80–82. No. 74. (diplomáciai érdemek) – 1305. febr. 1. Dl. 1684. – 1306. jan. 1 Buda. Anjou II. 9. No. 1. – 1306. máj. 6. Eger. Zerdahelyi cs. lvt I. a. No. 38. – 1306. okt. 18. A. I. 115. No. 107. – 1307. márc. 29. Dl. 1704. – 1307. aug. 23. Dl. 40.514. – 1308. márc. 21. Str. II. 582–583. No. 634. – 1308. máj. 25. A. 150–151. No. 139. – 1308. máj. 29. Dl. 1721. – 1309. Dl. 96.053. – 1310. jún. 11. Buda. Anjou II. 392. No. 900. – 1310. szept. 4. Buda. Dl. 1757. – 1310. okt. 1. Dl. 1754. – 1310. Dl. 1761. és 1763. – 1311. febr. 24. Dl. 62.676. – 1311. aug. 10. Anjou III. 63. No. 127. – 1311. nov. 11. Anjou III. 83. No. 169. – 1312. ápr. 13. Anjou III. 124. No. 265. – 1312. jún. 26. Anjou III. 147. No. 321. – 1312. Dl. 40.944. – 1312. Dl. 91.549. – 1313. febr. 18. Dl. 42.533. – 1313. ápr. 19. Buda. Anjou III. 216–217. No. 482. – 1314. febr. 15. *Smičiklas* VIII. 350. No. 292. – 1314. dec. 21. Anjou III. 379–380. No. 860. – 1314. dec. 28. Anjou III. 382. No. 864. – 1315. jún. 27. Temesvár. Dl. 29.995. – 1315. júl. 1. Anjou IV. 49. No. 113. – 1315. szept. 14. Szeged. Anjou IV. 64. No. 153. – 1315. nov. 20. Dl. 103.942. – 1316. febr. 22. Poluske. Dl. 65.495. – 1316. júl. 25. *Smičiklas* VIII. 430. No. 353. – 1316. szept. 20. *Smičiklas* VIII. 432. No. 355. – 1317. febr. 24. Anjou IV. 155. No. 409. – 1317. szept. 26. Anjou IV. 215. No. 573. 1317. okt. 23. Pest. 33. No. 178. – 1317. dec. 11. Anjou IV. 249. No. 656. – 1317. dec. 11. Anjou IV. 249. No. 656. – 1317. dec. 13. Dl. 54.262. – 1317. Dl. 2799. – 1318. jan. 3. Anjou V. 9. No. 3. – 1318. jan. 17. Dl. 50.116. – 1318. márc. 3. Temesvár. Anjou V. 59. No. 122. – 1318. júl. 23. Győr. Anjou V. 92. No. 216. – 1318. VIII. 9. *Botka* 9. No. 9. IX. és X. – 1318. aug. 9. Anjou V. 98–99. No. 234. – 1318. szept. 22. Anjou V. 110–111. No. 266. – 1317. okt. 21. Komárom vár alatt. *F.* VIII./2. 49–51. és 56–57. – 1318. máj. 3. H. I. 112–113. No. 85. – 1318. nov. 11. Trencsén. A. I. 487. No. 439. – 1318. Anjou V. 141. No. 352. – 1319. ápr. 9. Anjou V. 167–168. No. 425. – 1319. ápr. 18. *F.* VIII. 2. 213–214. – 1319. máj. 13. Dl. 1964. – 1320. júl. 18. A. I. 569–571. No. 514. – 1321.

Az adományozó oklevelek nem csekély része azt is megemlíti, hol és mikor és milyen módon szerzett az adományozott hadi érdemeket.

márc. 29. Dl. 40.442. – 1321. júl. 24. Anjou VI. 83. No. 208. – 1321. nov. 22. Dl. 40.401. – 1321. nov. 28. Anjou VI. 124–125. No. 322. – 1322. jan. 29. Anjou VI. 164. No. 434. – 1323. febr. 12. Lőcse. Anjou VII. 25. No. 33. – 1323. febr. 17. Anjou VII. 28–29. No. 41. – 1323. febr. 26. Dl. 66.804. – 1323. máj. 18. Anjou VII. 97. No. 198. – 1323. jún. 19. Anjou VII. 136. No. 285. – 1323. júl. 13. Anjou VII. 167–168. No. 357. – 1323. szept. 3. Visegrád. Anjou VII. 207. No. 444. – 1323. okt. 31. H. 131–135. No. 947. – 1323. nov. 20. Dl. 72.182. – 1323. nov. 27. Dl. 2169. – 1323. Dl. 2201. – 1324. jan. 3. Anjou VIII. 11. No. 4. – 1324. febr. 9. *F.* VIII./2. 535–537. – 1324. ápr. 12. Anjou VIII. 95. No. 176. – 1324. ápr. 25. Anjou 103–104. No. 195. – 1324. máj. 23. Dl. 2249. – 1324. júl. 5. Dl. 59.534. – 1324. júl. 26. Dl. 95.556. – 1324. aug. 11. Dl. 40.455. – 1324. nov. 8. Anjou VIII. 249–250. No. 493. – 1324. dec. 20. Anjou 279. No. 552. – 1324. dec. 21. Dl. 40.487. – 1324. dec. 26. Visegrád. Anjou VIII. 284. No. 561. – 1325. jan. 8. Dl. 40.462. – 1325. jan. 30. Visegrád. Dl. 40.511. – 1325. Dl. 87.248. – 1326. jan. 10. Anjou X. 41. No. 11. – 1326. jan. 16. Balassa 34. No. 79. – 1326. jún. 13. Visegrád. Anjou X. 166. No. 249. Ez esetben a birtok adományozója két nagybirtokos, az adományozott ***serviensük***, Petres fia Miklós comes. – 1326. aug. 26. Anjou X. 221–222. No. 352. – 1326. dec. 2. Dl. 2393. – 1326. dec. 2. Dl. 2375. – 1327. jan. 30. Dl. 2396. és Dl. 5635. – 1327. jan. 27. *F.* VIII./3. 270–273. – 1327. máj. 21. A. II. 280–284. No. 260. – 1327. aug. 26. Anjou XI. 195. No. 412. – 1327. szept. 8. Anjou XI. 203. No. 429. – 1327. szept. 9. Anjou XI. 204. No. 431. – 1327. szept. 9. Anjou XI. 205. No. 432. – 1327. szept. 9. Anjou XI. 205–206. No. 433. – 1327. dec. 10. Dl. 40.511. – 1327. dec. 21. H. T. 154–155. No. 102. 1328. máj. 21. Anjou XII.– 1328. jún. 12. Anjou XII. 165. No. 319. – 1328. jún. 22. Anjou XII. 169. No. 326. –144. No. 276. – 1328. aug. 16. Anjou XII. 207. No. 401. – 1328. nov. 24. Dl. 70.153. – 1329. jan. 20. Dl. 40.542. – 1330. jan. 2. Str. III. 152–155. No. 225. – 1330. márc. 8. Dl. 41.069. – 1330. jún. 14. *Smičiklas* 525–527. No. 427. – 1331. szept. 8. Buda. Dl. 87.014. Ezúttal az óvári várnagy adományoz meg egy „comes"-t. – 1330. jún. 28. Zala I. 246–248. No. 179. – 1332. márc. 18. után. Dl. 2710. – 1332. márc. 22. Visegrád. Dl. 58.468. – 1332. jún. 29. Visegrád. Dl. 2736. – 1332. júl. 20. Visegrád. Dl. 58.471. – 1332. nov. 7. Dl. 91.258. – 1333. jan. 9. Visegrád. Dl. 58.473. – 1333. márc. 27. Dl. 2777. – 1334. máj. 5. Visegrád. Dl. 2824. – 1334. aug. 28. Dl. 2820. – 1334. okt. 28. Dl. 73.800. – 1335. jún. 22. Dl. 2673. – 1335. *F.* VIII. 4. 655–660. – 1336. nov. 8. Dl. 5167. – 1337. jún. 6. Visegrád. Dl. 30.008. és Dl. 30.011. – 1337. nov. 1. Buda. Dl. 58.496. – 1340. júl. 1. Visegrád. Anjou XXIV. 196. No. 418. – 1340. okt. 26. Zólyomlipcse. Anjou XXIV. 279. No. 617. – 1340. nov. 20. Ipolydamásd. Anjou XXIV. 305. No. 676. – 1340. dec. 19. Visegrád. Anjou XXIV. 336. No. 738. – 1340. Anjou XXIV. 340. No. 747. – 1341. jan. 29. H. I. 180–184. No. 121. – 1343. márc. 22. Visegrád. Dl. 3564. – 1343. márc. 26. Dl. 3566. – 1345. ápr. 11. *Smičiklas* XI. 194–195. No. 147. – 1345. júl. 16. *Ila – Borsa* 101. No. 63. – 1345. aug. 1. Zágráb. *Smičiklas* XI. 220–221. No. 170. – 1347. ápr. 17. *Tóth:* Borsod 38–39. No. 39. – 1347. jún. 30. Dl. 3553. – 1349. febr. 23. Sopron vm. I. 207–208. No. 162. – 1349. dec. 4. Buda. Dl. 30.641. – 1350. okt. 16. Modena. Dl. 93.872. – 1350. nov. 1. Buda. Dl. 42.777. – 1351. febr. 27. Dl. 41.150. – 1351. dec. 15. Buda. *Smičiklas* XII. 59–60. No. 43. – 1352. nov. 23. Buda. A. V. 621–622. No. 391. – 1353. márc. 16. Buda. *F.* IX./2. 232–233. No. CXIII. – 1354. máj. Dl. 41.241 – 1354. szept. 19. *Smičiklas* 254–255. No. 192. – 1355. okt. 19. Visegrád. *Smičiklas* XII. 310. No. 233. – 1355. márc. 12. *F.* IX./2. 397–400. No. CXCIV. – 1357. jan. 18. Dl. 2162. – 1357. febr. 5. Visegrád. Dl. 16.114. – 1357. márc. 28. Visegrád. Dl. 30.664. – 1358. ápr. 28. Buda. *Smičiklas* XII. 567–568. No. 428. – 1358. okt. 14. Temesvár. *Smičiklas* XII. 515–516. No. 396. – 1358. dec. 11. *Gregorich* 103–107. – 1359. jan. 21. A. 553–554. No. 303. – 1359. okt. 10. Dl. 42.732. – 1360. máj. 14. Máramaros. 41–42. No. 20. – 1360. máj. 14. Nagyszombat. Máramaros 42–45. No. 21. – 1361. máj. 14. Máramaros 50–51. No. 24. – 1361. jún. 21. Kouesd. Dl. 38.178. – 1361. dec. 28. *Smičiklas* XIII. 194–195. No. 131. – 1361. Zágráb *F.* IX. 3. 228–229. No. CVIII. – 1362. szept. 11. Dl. 75.532. – 1361. nov. 18. Dl. 41.558. – 1363. aug. 27. Lipcse. Dl. 38.813. – 1363. okt. 16. Diósgyőr. Dl. 66.154. – 1365. máj. 26. *F.* IX. 3. 490–492. No. CCLXII. – 1365. szept. 22. Krassó III. 71–73. No. 56. – 1366. nov. 20. *Smičiklas* XIII. 592–594. No. 420. – 1369. jan. 11. Visegrád. Dl. 103.365. – 1369. júl. 5. Visegrád. Dl. 41.795. és Dl. 102.428. – 1369. júl. 28. Visegrád. Dl. 75.380. – 1369. Dl. 100.126. – 1370. szept. 12. Krassó III. 101–103. No. 74. – 1371. máj. 28. Dl. 96.763. – 1373. márc. 29. Buda Dl. 58.595. – 1373. júl. 2. Visegrád. Dl. 41.991. – 1377. febr. 22. Zólyom Dl. 62.735. – 1377. szept. 14. Lipolc. Dl. 57.455. – 1377. nov. 11. Zólyom Dl. 26.987. – 1377. dec. 27. Diósgyőr. Sopron vm. I. 444–446. – 1380. Zólyom. Dl. 67.931. – 1381. Dés. okt. 11. *F.* IX. 15. 482–483. No. CCLX. – 1382. márc. 28. Buda. Dl. 38.641. – 1383. ADE III. 527. No. 286. – 1384. máj. 25. Buda. Dl. 71.889. – 1385. Buda. nov. 25. MTT IX. 124. – 1386. szept. 15. Óvár. Dl. 71.891. – 1387. febr. 2. Dombró. Károlyi I. 420–421. No. CCLVI. – 1387. ápr. 11. *F.* X. 1. 373–374. No. CCVII. – 1387. ápr. 14. Buda. Károlyi I. 422–424. No. CCLVII. – 1387. ápr. 19. Buda. Csáky I. 154–156. – 1387. máj. 10. Damas. Zs. I. 7/63. – 1387. máj. 27. Zs. I. 8/76 – 1387. jún. 2. Zs. I. 10/89. – 1387. jún. 22. Zs. I. 13/124. – 1387. júl. 13. Zs. I. 15/144. – 1387. júl 28. Zs. I. 17/160. – 1387. aug. 6. Kőrös. Zs. I. 17/171. – 1387. aug. 6. Zs. I. 18/173. – 1387. aug. 7. Zs. I. 18/177. – 1389. ápr. 17. Temesvár. Zs. I. 122/985. – 1389. máj. 5. Zs. I. 125/1009. – 1389. máj. 7. *Smičiklas* XVII. 200. No. 147. – 1389. Buda. jún. 7. *F.* X. 1. 523–525. – 1389. jún. 22. *F.* X. 1. 518–522. No. CCXXXV. – 1390. máj. 8. Buda. Zs. I. 167/1488. – 1392. ápr. 13. Buda. Sztáray I. 522–523. No. 333. – 1392. szept. 2. Zs. I. 286/2632. – 1393. ápr. 13. Buda. Dl. 7858. – 1395. nov. 25. Buda. Dl. 100.269. – 1397. máj. 2. *Századok* 1870. 622. – 1397. Dl. 58.739. – 1397. okt. 22. Temesvár. Máramaros 115–117. – 1398. dec. 15. Buda. Zs. I. 618–619/5616. – 1398. *Palásthy* I. 194. No. 126. – 1399. nov. 5. Szakolca. Zs. I. 680/7111. – 1399. aug. 26. Zs. I. 669–670/6041.

1302. március 1-jén Vencel (László) király érdemeiért Csák Mátének adományozza Trencsén várát és Trencsén megyét. Ő állt először Vencel mellé és vezette be Magyarországba saját és barátai hatalmas csapatával. A koronázás idején híven szolgált Vencelnek és érdekében sok költségbe verte magát.[13]

László (Vencel) magyar király érdemeik fejében birtokot adományoz Bethlen fiainak Mátének és Olivérnek. Koronázása idején a hűtlen bárók megtámadták Budát. Akkor a nevezettek vitézül harcoltak ellenük, miközben Máté halálos (letale) sebet szenvedett, fivérüket Mihályt pedig elfogták és lefejezték. Mikor a hűtlen Roland fia Roland megtámadta Fehérvárt, Máté serviense, Miklós, elesett a csatában.[14]

I. Károly magyar király felsorolja János nyitrai püspöknek szolgálatában szerzett érdemeit. Mikor Károly az ország trónját elnyerte, a püspök egyházának jogait és bevételeit a király ellenségei három éven át megcsorbították, így az pusztulásnak indult, és hosszú idő után sem tudta visszanyerni sértetlen állapotát. Eközben a király nem tudta őt megvédeni. A püspök mindig Károlyt támogatta s összes hozzátartozóit, rokonait és magát romlásnak tette ki. Közülük néhányát kardélre hánytak a püspök hűsége miatt.[15] Itt tehát passzív „hadi érdem" nyeri el jutalmát. Érdemeiért, kivált a kun királlyal (!?) vívott csatában szerzett sebeiért hívének, I. Károly Futogh-i István fia Dénes mesternek adja a Bács megye által Futogh faluban a Dunán átkelőktől szedett vámot.[16]

Mária királyné előtt megjelent Kázmér fia Péter, ki hű szolgálatokat tett, melyeket a bárók igazoltak: Károly király s a bárók előtt Esztergom vára alatt csaknem halálos sebesülést szenvedett, ezért jutalomban részesült.[17] Márton mester is adományban részesül érdemeiért: részt vett Zólyom, Lipcse, Dobronya és Plata, de különösen Esztergom vára ostromában, ez utóbbi során alig menekült meg a haláltól, két lovat öltek meg alatta nyíllövésekkel és kődobásokkal, s a vár ostroma közben több serviense elesett, mások súlyosan megsebesültek. A király a Bahun és Chotey nevű, Pozsony megyei castrensis-birtokokat adományozza neki.[18]

I. Károly meggyőződött Tamás fia Beke szolgálatairól is, melyeket Magyarországra érkezése óta tett. Testvéreit, Roland vajdát és János mestert is elvesztette, majd a cseh király és fia által okozott sérelem visszaverésére összegyűjtötte népei és katonái sokaságát – és testvéreivel, Kopasz nádorral és Beke mesterrel a király seregéhez csatlakozva rátört Csehországra, hogy a sérelmet hasonló módon torolja meg „pusztítva, rombolva és tűzzel emésztve el azt az országot", míg végül hősi halált halt. Már Buda vára alatt is a király mellett harcolt.[19] Mortunus comesnek és fiának, Vencelnek, hűségükért, kivált Vencel és serviensei Esztergom vára alatti szolgálataiért, több helyen vámszedési jogot adományoz.[20] Királyi adományban részesül Rikolf fia Kakas is: mikor Károlyt bevezették az országba, Rikolf fia Kakas kitüntette magát a szepesi vár ostromában, melyet a csehek tartottak, ennek során 32 serviensét és 2 rokonát ölték meg, és maga Kakas is életveszé-

[13] 1302. márc. 1. *Újházy László:* Magyar történelmi emlékek. Budapest, 1914. X. k., XIV. o.
[14] 1302. szept. 26. után. RDES I. 93. No. 160.
[15] 1302. Középkori históriák 128–130. No. 93.
[16] 1303. szept. 29. Kabol. Anjou I. 239. No. 451.
[17] 1306. jún. 23. Középkori históriák 133. No. 96. Az oklevéladó bizonytalan. Lehet, hogy I. Károly valamelyik felesége, de valószínűbb, hogy II. Károly szicíliai király felesége, I. Károly király nagyanyja.
[18] 1306. jún. 27. Anjou II. 27. No. 44.
[19] 1307. szept. 3. Anjou II. 105. No. 232.
[20] 1307. szept. 29. Anjou II. 108. No. 239.

lyesen megsebesült. A közelmúltban Esztergom vára ostrománál Kakas a király szeme láttára sebesült meg, két serviensét pedig kőhajítással megölték.[21]

A vasvári káptalan előtt Haraszti Román fia Barnabás egy két ekényi birtokát, melyet érdemeiért és rokona, Tötői Barnabás haláláért – ki mint a bemutatott királyi oklevélből kiderül, királyi szolgálatban Rouro vára ostrománál elesett – András királytól kapott adományba, eladja.[22]

I. Károly birtokot adományoz Márton mesternek, szolgálataiért, melyeket az Albert római királlyal és Máté nádorral együtt végrehajtott csehországi hadjáratban tett. Hősiesen harcolt, s a haláltól nem félve súlyos sebeket kapott.[23] Birtokadományban részesül érdemeiért Aba nembeli Sándor fia Sándor is. Vitézül harcolt Vencel cseh király, majd Bajor Ottó ellen.[24]

Futagh-i Dénesnek, ki őt Magyarországra érkezése óta minden dolgában, összes magyarországi, csehországi és szerbiai hadjárataiban híven szolgálta, s hűségét vére hullatásával is bizonyította, I. Károly király azt a kiváltságot biztosítja, hogy a megyésispánok és szolgabírák birtokai felett nem ítélkezhetnek, hanem csak a királyi jelenlét bírósága.[25] Fábián comes fia Fábián, Cheba fia Miklós és Pál fia Benedek érdemeikért Bocs falut kapják adományként. Sáros vára ostrománál Benedek nyíl által a lábán megsebesült, a rozgonyi csatában mindhárman vitézül harcoltak, és ott Benedek „letaliter extitit vulneratus."[26]

A döntő jelentőségű rozgonyi csatában sok vitéznek nyílt lehetősége, hogy kimutassa hűségét és hősiességét. I. Károly Gergő falut adja Istvánnak a szepesi szászok comesének és fivérének Arnoldnak, Gargou-i Éliás comes fiainak. Ők ketten, s elhunyt fivérük Jordanus, Lubló és Sáros vára ostromakor servienseik vére ontásával mutatták ki hűségüket. A rozgonyi csatában Jordanus „in concursu et congressu acierum seu cuneorum hostilium" vitézül harcolva a király szeme láttára életét vesztette.[27] Rikolf fia Rikolf szintén hű szolgálataiért érdemelt ki birtokadományt I. Károlytól. Mikor a király Sáros várát ostromolta, melyet a hűtlen Miklós fia Demeter védett, hajított kövek többször is eltalálták, sőt vérét is ontották. A rozgonyi csatában, melyben Amadé nádor négy fia és Demeter mester Trencséni Máté embereit és a cseheket a király ellen vezették, Rikolf a király szeme láttára hősiesen harcolt.[28] Ugyancsak a rozgonyi csatában mutatott vitézségükért I. Károly a hűtelenek egy birtokát visszaadja az eredeti tulajdonosoknak, Egyed fia Ivánnak, Simonnak és István fia Jánosnak.[29] Tekintettel a hűtlen Miklós fia Demeter által elfoglalt Sáros várának ostromakor magát kitüntetett Baan-i Ivánka fia István mester hű szolgálataira, valamint arra, hogy az Omodé nádor fiai és a velük szövetséges Csák Máté emberei ellen harcok során sem félt a veszélytől, sőt lándzsájával egy ellenséges lovast a földre terített, és ő maga is „halálosan" megsebesült, I. Károly birtokadományban részesíti.[30] A Kassa melletti (rozgonyi) csatában tanúsított vitézségéért a szin-

[21] 1307. Anjou II. 123. No. 272.
[22] 1307. DI. 103.253.
[23] 1309. máj. 8. Buda. Anjou II. 278. No. 634.
[24] 1310. szept. 4. Buda. *Smičiklas* VIII. 263–265. No. 221.
[25] 1311. júl. 27. DI. 2071.
[26] 1312. jún. 25. *F.* VIII./1. 450–452.
[27] 1312. jún. 26. *F.* VIII./1. 448.
[28] 1312. jún. 26. Középkori históriák 139–140. No. 103.
[29] 1312. jún. 26. Anjou III. 145–146. No. 318.
[30] 1312. jún. 26. DI. 30.599.

tén „letaliter" megsebesült Csanád nembeli Tamás fia Miklósnak is birtokot adományoz a király,[31] Tyrinna-i Jákó fiainak pedig, Péternek és Györgynek, hű szolgálataikért – részt vettek Sáros vár ostromában és a rozgonyi csatában melyben Péter fia Miklós életét vesztette – az örökös nélkül meghalt Simon fia István királyi várjobbágy birtokát adományozza.[32] Merse fia Benedek fiainak, Miklósnak és Péternek, ugyancsak Sáros ostromában és a rozgonyi csatában teljesített szolgálataikért, birtokot adományoz.[33]

Birtokadományban részesül Aba nembeli Nekcsei Sándor is: amikor a cseh király betört az országba, Sándor vitézül harcolt ellene, üldözése közben pedig, súlyos sebeket szenvedve, szintén vitézül harcolt. A Kassa melletti csatában, amikor Kozma fia János „sagittas suas in eodem certamine contra nostram maiestatem atrociter lentavit et obiecit", Sándor „inter suos sodales" vitézül harcolt.[34] Birtokot adományoz a király Huntpázmán nembeli Hanua-i István fia Miklósnak is érdemeiért: részt vett a rozgonyi csatában s vitézül harcolt a király és a bárók szeme láttára. A csatában Miklós nevű fivére és Teodor fia Péter nevű rokona elesett.[35]

I. Károly Gurgou-i néhai Éliás comes fiai István a szepesi szászok comese és fivére Arnold kérésére átírja IV. László 1270. márc. 7-i privilégiumát Gorgou falu adományozásáról, mert István comes, Arnold és már meghalt testvérük, Jordanus, részt vett Lubló és Sáros várak ostromában, s a rozgonyi csatában, hol Jordanust megölték. Azonkívül elengedi a IV. László privilégiuma szerint fizetendő arany fertó terragiumot, azzal a feltétellel, hogy az ország nemesei módjára a királlyal saját költségükön kell hadba vonulniuk.[36] Nagymihályi Lőrinc fia Gergelynek a Csák Máté elleni harcokban, különösen a rozgonyi csatában szerzett érdemeiért birtokot és birtokára vámjogot adományoz. Nevezett „bellica sudore praefusus, sanguine sui corporis consparsus, in aspectu nostre serenitatis laudabiliter dimicavit."[37] A Szabolcs megyei Opeg-i Mihály fia Péter is birtokot kap hű szolgálataiért – ö is részt vett a rozgonyi csatában.[38] Csanád nembeli Tamás fia Miklós szolgálataiért – megsebesült a rozgonyi csatában – a Bihar megyei Telegd faluban szedett vámot kapja.[39] Márk fiainak, Mátének és Julának, szolgálataikért – mindketten részt vettek a rozgonyi csatában, Máté meg is sebesült – I. Károly visszaadja az Omodé által másnak ítélt birtokukat a Zemplén megyei Hídvéget,[40] Detricus fia Albert gölnicbányai polgár kérésére pedig átírja III. András privilégiumát a Gölnicbánya és Kassa közti erdőről: Albert is részt vett Sáros vára ostromában és a rozgonyi csatában.[41] Aba nembeli Sándornak birtokot adományoz érdemeiért: mikor Csehország királya Magyarországra tört, kincseivel sok nemest maga mellé tudott állítani, de Sándor mestert nem. Ő hű alattvaló maradt. Mikor Károly a támadó cseh királyt űzőbe vette, és Csehországot pusztítva várait ostromolta, Sándor mester dicséretesen harcolt; a

[31] 1312. jún. 29. A. I. 263–264. No. 245.
[32] 1312. jún. 29. jún. 29. Sárospatak. Anjou III. 148. No. 323.
[33] 1312. júl. 1. Sárospatak. Anjou III. 149–150. No. 327.
[34] 1312. júl. 6. Sárospatak. Anjou III. 151. No. 331.
[35] 1312. júl. 8. Sárospatak. Anjou III. 152. No. 333.
[36] 1312. júl. 12. Anjou III. 153–154. No. 335.
[37] 1312. júl. 20. Sárospatak. Sztáray I. 40–41. No. 34. Az oklevelet Károly 1327. márc. 17-én átírta és megerősítette. Sztáray I. 55–57. No. 45.
[38] 1312. júl. 20. Sárospatak. Anjou III. 156–157. No. 340.
[39] 1312. júl. 29. Anjou III. 158–159. No. 346.
[40] 1312. aug. 1. Anjou III. 161. No. 351.
[41] 1312. aug. 6. Anjou III. 163–164. No. 357.

rozgonyi csatában is vérét ontva, vitézül küzdött.[42] Éliás fia Istvánnak, a szepesi szászok comesének szolgálataiért – a szepesi földről gyalogos és lovas seregeket vitt a király segítségére a rozgonyi csatába, hol fivérét Jordanust megölték –az iglói réz, vagy bármely ásvány királyi bányabérének (urbura) negyedrészét adományozza.[43]

I. Károly bizonyos hűtlenek kezére szállott földeket adományoz Ivánka comes fiainak, János, Péter, Beke, László, Miklós és Pál mestereknek érdemeikért, melyeket Sáros vára ostrománál és a rozgonyi csatában szereztek.[44] Természetesen hadi érdemnek számított, hogy Márton fiai: Chana, Máté és Thekele, András fia Péter, Dede fia Chank, Márk fia Bodun a Csák Máté számára védett várat átadták a királynak,[45] aki a leleszi konvent kegyuraságát, érdemeikért, László és Dancs mestereknek adományozta, mert visszavették azt a zsákmányt, melyet Omodé volt nádor Patak városra törő fiai: János, Miklós, Dávid és László a városban szereztek,[46] de hű szolgálataiért Petenye Péternek is birtokot adományoz, mivel vett Sáros királyi vár ostromában.[47] I. Károly Aba nembeli Lypolch-i Sándor fia Sándornak adja a templomos rend egyik birtokát érdemeiért. A király mellett harcolt Bajor Ottó ellen, majd a cseh király üldözése közben Csehországban. A rozgonyi csatában a király és a bárók szeme láttára vitézül küzdött. A birtokra várépítési engedélyt is kap – ha a templomos rend a Szentszéktől kegyelmet nyerne, hasonló más birtokkal kárpótolják.[48] I. Károly Farkas fia Tamás lublói várnagy kérésére Péter fia Mykus Nógrád megyei hollókői várát Mykustól elvéve neki adja. Károly király Magyarországra jövetele után Tamás hamarosan hozzá csatlakozott, emiatt sok kárt szenvedett. Részt vett a rozgonyi csatában, melyben a vár korábbi birtokosa a király ellen harcolt, s a csatában számos embere elesett.[49] Gutkeled nembeli Kis Kozma ispán engedelmet nyer, hogy minden birtokával szabadon rendelkezzék. Sok éven át, de különösen a múlt évben, Csák Máté fia és Omodé nádor fia király elleni támadásakor hű szolgálatokat teljesített, Ivánka nevű fia a királyért harcolva halt meg.[50] I. Károly Pous fia Mihálynak a sárosi királyi vár visszavételekor kimutatott hűségéért s más érdemeiért saját és testvérei Miklós, Egyed és Lőrinc összes birtokait, melyeket tőlük Sáros várának a királlyal szembeni védelme miatt elvett, most visszaadja;[51] Kávási Mátyás fia Miklós comesnek, érdemeiért, birtokot adományoz. Mikor Dancs mester emberei Sáros várát védték a király ellen, Miklós, Rikolf fia Henrikkel együtt ostromolta a várat, s ott vérét ontotta, fivére pedig elesett.[52] Birtokot kaptak hű szolgálataikért Tekule nembeli Juta fia András fiai, Pál és Péter is, melyeket Lubló vára alatt, Sáros vára ostroma során és a rozgonyi csatában teljesítettek,[53] nemkülönben – kérésükre, hűségükért és szolgálataikért – Germanus fiai, János és Miklós, mivel részt vettek a királyi földek visszavételéért Henricus fiai ellen indított Dráván túli hadjáratban.[54]

[42] 1312. aug. 10. K assa mellett. Anjou III. 165. No. 360.
[43] 1312. aug. 11. Perény. Anjou III. 165–166. No. 361.
[44] 1312. szept. 29. Buda. Anjou III. 170. No. 372.
[45] 1312. Anjou III. 195. No. 434.
[46] 1312. Anjou III. 188–189. No. 417.
[47] 1312. Anjou III. 188. No. 415.
[48] 1313. Patak. *Smičiklas* VIII. 325–329. No. 269.
[49] 1313. ápr. 24. Anjou III. 218–219. No. 486 és 219. No. 487.
[50] 1313. jún. 20. Gyulamonostor. A. I. 312–313. No. 281.
[51] 1314. márc. 18. Anjou III. 314–315. No. 708.
[52] 1314. máj. 21. *F.* VIII/1. 536–539.
[53] 1314. jún. 24. Anjou III. 342. No. 769.
[54] 1314. (?) szept. 16. Anjou III. 366. No. 829.

I. Károly Ákos nembeli Mikcs sárosi comesnek és várnagynak is birtokot adományoz. A király a Csák Máté ellen vezetett hadjáratban seregével Visk vára alatt táborozott, mikor a várból zsákmányszerzés céljából kirontó csapat tört rá. Mikcs hősiesen küzdött a támadókkal, majd nagy véráldozat, egyik kiváló serviensének halála s egy másik milesének fogságba esése árán diadalmaskodott. Más helyen a mostani lovászmester, István emberei és servitorai törtek rá (István akkoriban a király ellen fordult), de Micsk legyőzte őket, és sokakat elfogott közülük.[55] I. Károly Merse fia Benedek fiai Miklós és Thot Péter kérésére hű szolgálataikért – saját és testvéreik servienseivel együtt részt vettek a rozgonyi csatában – átírja a szepesi Szent Márton egyház káptalanja 1311. évi privilegiális oklevelét,[56] a neki gyermekkora óta kedvében járó Dénes fia Tamás beregi és ugocsai comesnek pedig Szőlős és Nyaláb várak megszerzésében teljesített szolgálataikért adományoz birtokot.[57] Gargói Hannus fia Jula comes, kérésére, Lipnice lakatlan királyi erdőt kapja hű szolgálataiért, melyeket a király ellenségei által tartott Lubló vára alatt tett; súlyosan megsebesült, de a Máté elleni csatában is híven szolgált.[58] Saját kérésére, érdemei elismeréseként I. Károly Tamás fia Sinkát több birtokában is megerősíti az uralkodó, mivel az Omodé-fiak és Miklós fia Demeter elleni harcok során összes hátrahagyott birtokait lerombolták. Egy kisebb összecsapásban Omodé fia Dáviddal szemben győzelmet aratott. Részt vett Kassa város őrzésében, Sáros vára ostrománál jobb kezét törte, másik keze a Máté serege, Demeter és az Omodé-fiak elleni csatában sebesült meg, legújabban pedig a Henricus ellen indult hadjáratban szerzett sebet, miközben Neek vára alatt, annak kapujánál, lándzsával harcolt.[59] I. Károly a hűtlen Toldi Botond fia Pétertől bizonyos földeket elvesz, mert a király ellenségei közé állt, s visszaadja azokat István fia Istvánnak, Miklós testvérének, aki egy csatában megsebesült és fogságba esett.[60]

I. Károly Orbán comes fiainak Máténak, Pálnak és Mihálynak birtokot adományoz érdemeikért, különösen azért, hogy mikor a tatárok a macsói részeket elfoglalták, a Száva folyónál derekasan harcoltak, Máté a lábán súlyosan megsebesült, de két tatár fejét levágta, s azokat elküldte Budára,[61] Duym comesnek pedig azon érdemeiért, melyeket akkor szerzett, amikor Károly még Apuliában volt, továbbá melyeket Magyarországra érkezése óta szerzett, s a király miatt szenvedett veszteségeiért.[62] Dala comesnek is hű szolgálataiért adományoz birtokot. Dala Kőszeg vára ostrománál a király jelenlétében nyíllövésektől súlyosan megsebesült.[63] László fia Péter kérésére megerősíti rokonait bizonyos birtokok élvezetében. Köztük van Perus Miklós comes, ki Chychoua várát megvédte a hűtlenek ellen.[64]

Babonics János bánnak több falut és várat adományoz érdemeiért. Mikor Henrik bán a király ellen támadt, János bán összegyűjtötte fegyveres erejét, rendezett hadseregével megtámadta Henrik várait, mezei csatában legyőzte a lázadókat és sok foglyot és zsákmányt ejtett. Amikor a lázadók, erejüket összeszedve, újra rátámadtak, ismét legyőzte őket, sok zászlót, lovat és fegyvert zsákmányolt és küldött a királynak. Eközben sok ro-

[55] 1315. jan. 12. Anjou IV. 12. No. 10.
[56] 1315. ápr. 26. Anjou IV. 30. No. 58.
[57] 1315. júl. 1. Temesvár. Anjou IV. 49–50. No. 114.
[58] 1315. okt. 16. Anjou IV. 70. No. 171.
[59] 1315. nov. 20. Anjou IV. 76. No. 185.
[60] 1315. dec.27. Anjou IV. 79. No. 195.
[61] 1316. febr. 5. Temesvár. Anjou IV. 93. No. 236.
[62] 1316. szept. 20. Anjou IV. 125. No. 322.
[63] 1316. okt. 22. Temesvár. Anjou IV. 133. No. 343.
[64] 1316. nov. 29. Dl. 2475.

konát és hívét elvesztette, nemeseket és nem nemeseket, sok embere megsebesült. Több várat elfoglalt a hűtlenektől, Zdencsnél saját személyében is a várra rohant. A védők felismerték és nyíllövésekkel lábán és kezén megsebesítették. Bár sebei nagyon fájtak, nem mutatta, és be tudta venni a várat.[65] Chob-i Sándor fia István comes, kérésére, azért részesül birtokadományban, mert elhagyta a hűtlenek társaságát, s a hűtlen Henrik-fiak által elfoglalt várak ostromakor többször megsebesült.[66]

Érdemeiért, melyeket Magyarországra jövetele óta, különösen Csehország királyának fia ellen szerzett, s mert az ellene vívott harcban annak egyik vára alatt megsebesült, I. Károly Garai János fia Jánost és utódait kiveszi a mindenkori bírák, comesek, és officiálisok joghatósága alól, s utasítja őket, hogy ne kényszerítsék bírósága elé.[67] Néhai Lothardus bán fiai, Jakab, Pál és János a hűség útjáról letérve Tamás hűtlen fiaihoz, Kopoz volt nádorhoz és Bekéhez csatlakoztak; a király hívei, Dózsa s a néhai Omodé fia János ellen támadtak, de vereséget szenvedtek. A király ezért Szabolcs megyei Tiszaköz földjüket elveszi tőlük és érdemei fejében Zoárd nembeli néhai Lőrinc fia István comesnek adja, aki a Károllyal szemben a cseh király fiát támogató Kassa mellett súlyosan megsebesült. Részt vett abban a csatában is, melyet Dózsa és János vívtak Tamás fiaival.[68]

I. Károly birtokokat és kővárakat adományoz a Henrik fiai által bebörtönzött Miklós mesternek és Péternek. Miklóst Atyina várának kapuja előtt meztelenül, lófarokra kötve, embertelen módon vonszoltatták: olyan szörnyűségesen megkínozták, hogy bőre szétszakadozott, teste összeroncsolódott és már-már elszállt belőle az éltető lélek, mikor – Isten kegyelméből, ki az ártatlanok imáit szorongattatásukban meg szokta hallgatni – már szinte haldokolva visszalökték a börtönbe. Péter ma is fogoly. A hitszegők elűzték őket birtokaikról, mégsem tértek le a hűség útjáról.[69]

Egyed fiai, Iván és Simon szolgálataikért birtokadományban részesülnek. Számos hadjáratban szereztek érdemeket, különösen a Tamás fia Kopasz és Beke elleni hadjáratban ontották vérüket.[70]

I. Károly közli, hogy a Csák Máté által hatalmaskodás révén birtokolt Berencs várát, mihelyt kezére jut, visszaadja Vörös Ábrahámnak. Mivel Máté Ábrahám két testvérét és sok rokonát megölte, hűsége miatt birtokait tönkretette, Ábrahámnak Pozsony megyei birtokokat adományoz,[71] Baas fiai, Loránd és Pál hű szolgálataiért pedig, mert a hűtlen Máté által tartott Visegrád alatt a király oldalán harcoltak – átírja III. András 1299. január 28-i oklevelét egy királynéi föld adományozásáról.[72] Márk fiainak, Otmár, Péter, Fülöp és Márton nemeseknek érdemeikért Nagy Palugya falut adományozza, mivel Doncs zólyomi ispánnal együtt szembeszálltak Csák Mátéval, s Visegrád és Komárom ostrománál Otmár a vérét is ontotta.[73] Tamás fia Synka számára, érdemeire tekintettel, megerősíti III. András oklevelét, Synka Omodé fia leverésében, Sáros vár ostromában és Kassa védelmében vett részt.[74]

[65] 1316. dec. 20. *Smičiklas* VIII. 439–442. No. 361.
[66] 1317. febr. 15. Anjou IV. 154. No. 405.
[67] 1317.márc. 23. Anjou IV. 162. No. 428.
[68] 1317. máj. 8. Anjou IV. 173. No. 459.
[69] 1317. máj. 22. Középkori históriák 144–145. No. 110.
[70] 1317. máj. 31. Temesvár. A. I. 429–430. No. 387.
[71] 1317. szept. 30. Komárom vára mellett. Anjou IV. 218–219. No. 583.
[72] 1317. okt. 1. Anjou IV. 219. No. 585.
[73] 1317. okt. 20. *F.* VIII/2. 70–72. és 78–79.
[74] 1317. okt. 20. Dl. 102.891.

I. Károly birtokadományban részesíti érdemeiért Sopron város bíráját Corrardus comest: atyja, István comes, fiatal korában, Sopron város megvédése érdekében, Ottokár cseh királynak adta túszként Miklós fiát és nővéreinek két fiát. Mikor Gergely fia András a király ellen lázadt, Corrardusnak 400 márka kárt okozott.[75] Itt tehát nem igazi hadi érdemről van szó, hanem egy polgár hűségéről, nem úgy, mint Balog nembeli Ivánka fia Miklós fiai, Purustyán-i Péter és László, Haczak-i Miklós és Pál somogyi ispánok és királyi várnagyok, valamint Dénes esetében, akik Magyarországra jövetele óta hívei voltak. Kitűntek a rozgonyi csatában: Beke bal kezét karddal megsebesítették, lovát nyíllal és lándzsával megölték; Miháld vára alatt Pál az elfogott Teodor bánt ló farkára köttette, megütközött Teodor fia Jánossal és Budmic-i (?) Dozpottal és legyőzte őket; Miklós és Pál Déva vára alatt, a László néhai erdélyi vajda fia és István fiai, Miklós, Fülöp és János elleni ütközetben tűntek ki – mindezekért és más szolgálataikért birtokokat kapnak[76] Hurusov-i László mester, Pécsi Ivánka comes fia János, Aladár fiai, Tamás és Miklós, Péter fiai, Mihály és István saját kérésükre, érdemeik fejében birtokadományban részesülnek: László Csák Mátétól fogságot, bántalmazást, birtokpusztulást szenvedett, és mikor Tamás fia Kopasz és fivérei a király ellen fordultak, Adryan vár ostrománál János és 3 serviense megsebesült.[77]

I. Károly felsorolja egyik legfőbb híve, az apuliai származású Fülöp érdemeit. Fülöp elhagyta szülőföldjét és rokonságát, zsenge korában elkísérte a királyt Magyarországra és azóta sem tágított mellőle. Mikor a hitszegők elfoglalták Sáros királyi várat, a vár alatt hősiesen harcolt és két súlyos sebet kapott. Egy Csák Máté elleni hadjáratban Fülöp, mint képzett lovag, életét nem kímélve az ellenséges hadsorokra rontott, s az ellenség harcosai közül kardjával sokakat leterített. Mikor Máté a szepesi vidéken akart pusztítani, Fülöp ellenállt neki és hűbéreseinek igen nagy áldozata árán diadalt aratott.[78]

I. Károly Illés fia István szepesi comest és Arnoldot, valamint Hannus fia Gyulát a rozgonyi csatában szerzett érdemeiért birtokaikban megerősíti és kiveszi őket a szepesi várnagy hatalma alól.[79] Megerősíti a szepesi szászok privilégiumát is: a rozgonyi csatában vagyonukat és személyüket nem kímélve vitézül harcoltak, számos testvérük, rokonuk és társuk ontotta vérét a király szeme láttára.[80] Egyed fiainak, Ivánnak és Simonnak hű szolgálataikért, melyeket a Tamás-fiak ellen a Debrecen melletti csatában és Adryan vára alatt a királynak tettek, Bihar megyei birtokot adományoz.[81] Baboneg comes fia Jánosnak, egész Szlavónia bánjának, kérésére, különböző birtokokat adományoz hű szolgálataiért, melyeket akkor teljesített, mikor a király őt földjei és várai visszaszerzésére a Dráván túlra, Henrik fiai ellen küldte. János bán legyőzte őket, majd amikor újra szembeszálltak vele, győzelmet aratott, sok várat visszafoglalt tőlük, legutóbb azonban, Zdench vára ostromában, súlyosan megsebesült.[82]

A Lomnicha-i, vagyis a zágrábi mezőről való Dobra fia Márkust, János szlavón bán jegyzőjét, kérésére, hű szolgálataiért, melyeket akkor teljesített, mikor a király János bánt a Dráván túlra küldte Henrik hűtlen fiai ellen (Márkus a várak elfoglalásakor súlyo-

[75] 1317. okt. 23. H. II. 27–30. No. 23.
[76] 1317. okt. 23. Dl. 100.035.
[77] 1317. okt. 30. Dl. 102.941.
[78] 1317. nov. 3. Középkori históriák 146–147. No. 112.
[79] 1317. nov. 12. Dl. 63.641.
[80] 1317. nov. 12. F VIII/2. 57–62.
[81] 1317. dec. 13. Temesvár. Anjou IV. 249. No. 657.
[82] 1317. dec. 20. Anjou IV 252–253. No. 664.

san megsebesült, sok kárt szenvedett, eljárt a király ügyeiben, követségekben), rokonaival együtt kiveszi a zágrábi vár jobbágyainak állapotából s áthelyezi a nemesek közé. Márkus tehát érdemeivel jelentős társadalmi emelkedést ért el.[83]

I. Károly Nekcsei Demeter tárnokmester és Liptói Doncs mester kérésére megbocsátja Jób fia Domokosnak, hogy Omodé fiaival hűtlenül a király ellen fordult, mivel később Nagyszombat várában Csák Máté ellen a király szolgálatában tevékenykedett. Birtokaiban megvédi és tekintettel atyja Jób mester érdemeire, megengedi neki, hogy a hűtlensége idején Tibua várában általa elkövetett kártételekért a királyon kívül más bíró nem ítélheti el.[84]

Bugar István kérésére Károly átírja saját 1316. július 19-i oklevelét Máré vára adományozásáról. István Izdenc és Monoszló várak ostromakor, ahol nemes servienseivel együtt harcolt, megsebesült.[85] Birtokadományban részesíti Aba nembeli Soproni Lőrinc fiait, Miklós, Jakab, János és Péter mestereket hű szolgálataikért. Miklóst és Pétert a király ellenségei 3 éven át fogva tartották, Miklóst Agyna vára előtt lófarkon vonszolták.[86] Csépán fia Mike és Mihály fia Arnold kérésére a király érdemeikért visszaad nekik egy birtokot. Vérük hullatásával bizonyították hűségüket a lázadó Tamás vára, Keresszeg ostroma alkalmából.[87] Mortunus mester kérésére egy birtokot, melyet korábban Mortunus fiának Wynchlownak adott a Kopasz nádor elleni csatában történt megsebesüléséért, mivel Wynchlow sebébe belehalt, atyjának Mortunusnak adományoz.[88]

I. Károly Ivachinus fiait, Ivánt és Györgyöt, János szlavón bán servienseit, hű szolgálataikért, melyet János bán elmondása szerint a király érdekében abban a hadjáratban teljesítettek, melyet a bán királyi parancsra indított a hűtlen Henrik fiai ellen – Iván, mint zászlótartó és seregvezér megsebesült és fogságba esett, György pedig a hűtlenek ellen vezetett másik seregben János bán oldalán szerzett súlyos sebet –, János bán kérésére kiveszi a várjobbágyságból, s a nemes serviensek közé sorolja, az ország nemeseit megillető kiváltságokkal és az őket terhelő szolgálatokkal.[89]

Sumus-i György fia Jánosnak, kérésére, hű szolgálataiért (részt vett a király csehországi hadjáratában, továbbá a Csák Máté által tartott komáromi vár megvívásában) bárói tanácsra visszaad egy birtokot, melyet bizonyos bűnei miatt vett el tőle.[90] Hontpázmán nembeli Mihály fia Gergely fia István királyi udvari iuvenisnek adja Pósa Bihar megyei birtokot Som és Somogy nevű tartozékaival érdemeiért. A király megemlékezik István szolgálatairól, melyeket különböző hadjáratokban teljesített és arról a sebről, melyet lándzsaviadal (hastiludium) során ejtett rajta, amikor nem haragból, hanem véletlenül kiütötte három fogát, hogy a seb fájdalmát és a testi hiányt feledje.[91] Ez fontos adat a Károly király korában szokásos lovagi tornákra, s arra, hogy maga a király is részt vett a tornákon.

I. Károly hű szolgálataiért Imre fia Lőrincnek birtokot adományoz. Abban a csatában, mely a hűtlen Gergely fia András megsegítésére Ausztriából jött német rokonai ellen folyt, előkelő foglyot ejtett és egy serviense meghalt. A király hívei e csatában győzel-

[83] 1317. (dec. 20.) Anjou IV. 253. No. 665.
[84] 1318. jan. 13. Temesvár. Anjou V. 11. No. 7.
[85] 1318. márc. 23. Anjou V. 43. No. 80.
[86] 1318. márc. 29. Anjou V. 45. No. 85. és 46. No. 87.
[87] 1318. máj. 19. (Nagy) Várad. Anjou V. 62. No. 131.
[88] 1318. okt. 21. Anjou V. 120. No. 292.
[89] 1319. jan. 10. Anjou V. 144–145. No. 363.
[90] 1319. ápr. 8. Anjou V. 167. No. 424.
[91] 1319. jún. 8. *F.* VIII/2. 210–212.

met arattak.[92] Nagymartoni Simon comes fia Pál és testvére Lőrinc kérésére, érdemeikért, visszaad nekik egy birtokot. Amikor Károly Uros szerb király ellen támadt és Macsó várát ostromolta, Pál a hűtlen Gergely fia András ellen vonult, s a neki segítséget nyújtó németek ellen megvédte Győr és Sopron királyi városokat. Mikor bizonyos ausztriai bárók, akik a hűtlen Andrásnak segítettek, az ország határaira támadtak, Pál, más hű alattvalókkal együtt, legyőzte őket.[93] Morouch-i István fia Mihály udvari ifjú kérésére és szolgálataiért, melyeket Magyarországra jötte óta teljesített – legutóbb a király ellen tartott Sársomló és Somogyvár várak alatt a király szeme láttára harcolt –, megerősíti III. András privilégiumát, mely mentesíti őt bármilyen bíró, vagy comes, különösen a valkói comes joghatósága alól.[94] I. Károly bizonyos hűtlenek birtokait Elefánti Dezső sebesvári várnagynak adományozza, aki különböző hadjáratokban bizonyította hűségét. Átállt Csák Máté hívei közül, miközben összes birtokai, sőt felesége, fiai és leányai is Máté kezében maradtak. Fiait Máté megvakíttatta. Cheevár ostrománál a várból kitörő harcosokkal vitézül harcolt, majd fogságba esett. Fogságából később a király kiszabadította, s ezután még különböző várak ostromában vett részt. Harcolt Luthard fiai ellen és győzött, elfoglalta Szilágy falut. Később vitézül harcolt Adryan vár ostrománál.[95] Farkas fia Tamás aradi, bácsi, szerémi comesnek, a kunok bírájának, hasznosi és sólymosi várnagynak, kérésére, birtokot adományoz érdemeiért: vitézül harcolt a Kassa melletti csatában, ahol sok rokona és nemes serviense elesett és vérét ontotta, azután a Csák Máté által tartott Visegrád vár ostrománál is vitézkedett. Mikor Károly király Csehországba ment, hogy onnan feleségét, Beatrixot, János cseh király nővérét elhozza, Tamás vele ment, s ott birtokait elhanyagolva sok költségbe verte magát.[96] Ez utóbbi is érdemnek számított tehát. A király, érdemei megjutalmazásaként, átírja Dózsa erdélyi vajda és szolnoki ispán számára az újvári vár adományozásáról szóló oklevelét. Dózsa többször is kitette birtokait a hűtlenek pusztításának, hozzátartozói (proximi) fogságba estek, ő maga vérét ontotta. Vitézül harcolt a Kassa melletti csatában. A lázadó Tamás fia Kopasz és Beke elleni harcban győzelmet aratott, sok foglyot ejtett és zsákmányt szerzett, sok tartományt és várost hódított meg a király számára. Azután legyőzte Moys fia Moys-ot, e csatában zászlókat, fegyvereket és lovakat zsákmányolt.[97] I. Károly bizonyos hűtlenektől elvett birtokokkal adományozza meg Perényi Miklós comest hű szolgálataiért. Mikor Fülöp szepesi és újvári comes legyőzte Csák Mátét, Miklós derekasan harcolt, idősebb testvérét Jánost megölték. Miklós comes az Uros szerb király elleni hadjáratban is jeleskedett.[98] Mihály fia Endurl királyi udvari iuvenis és Niculus, továbbá Simon fiai Pál és Lőrinc, kiknek birtokait a hűtlenek tönkretették, maguk pedig részt vettek a hűtlenek által tartott várak ostromában, a birtokukon a soproni comes által szedni szokott vámot kapják.[99] Suky Albert fiainak, Mihálynak és Miklósnak, kérésükre, birtokot adományoz érdemeikért: mikor a hűtlen Mojs fia Mojs Bonchidánál a király hívével Dénes fia Istvánnal csatát vívott s István győzelmet aratott, Mihály és Miklós két serviensét Mártont és Barcsát

[92] 1319. jún. 16. Anjou V. 192. No. 487.
[93] 1319. jún. 18. Anjou V. 194. No. 493.
[94] 1319. jún. 19. Anjou V. 195–196. No. 496.
[95] 1319. jún. 21. A. I. 520–523. No. 471.
[96] 1319. júl. 27. Anjou V. 212–213. No. 544 és 545.
[97] 1319. okt. 17. Z. I. 171–174. No. 198.
[98] 1319. dec. 8. Anjou V. 244–245. No. 637.
[99] 1320. márc. 25. Anjou V. 282. No. 733.

Moys vitézei megölték.[100] Marhardus fia Lőrinc is birtokadományban részesül érdemeiért. Abban a csatában, melyet a király parancsára Dózsa erdélyi vajda és szolnoki comes vívott a hűtlen Kopasz ellen, ő is részt vett.[101] I. Károly Tamás királynéi tárnokmesternek, szerémi, bácsi és aradi comesnek hű szolgálataiért egy Gömör megyei várat adományoz. Tamás részt vett a Kassa melletti csatában.[102] I. Károly elvette a hűtlen László fia Pongrác és Csépán fia Miklós egyik birtokát, mert a mondott csatában Csák Mátét támogatták, s egy másik birtokért cserébe, melyet hű szolgálataikért kaptak, Tamás előtte megjelent fiainak, László és Doncs mestereknek adja.[103] Márkus fia Jánosnak, aki hűségét (Csák Máté halála után) egy vár átadásával bizonyította, birtokot adományoz,[104] hasonlóképpen Lampert fia Mihálynak is, kérésére és hű szolgálataiért, melyeket a hűtlenek által tartott Sáros királyi vár ostromakor teljesített.[105] Ugyancsak kérésére és hű szolgálataiért Osl nembeli Imre fia Lőrinc zalai comesnek adja Kanizsa várát: amikor a németek a király ellen Gergely fia András megsegítésére jöttek, Omodé fia Miklós győztes csatát vívott ellenük, melyben Lőrinc derekasan harcolt, majd amikor Kanizsa várát Miklós fia Miklóstól elvette, három serviense is meghalt a királyért a vár alatt.[106]

I. Károly érdemeiért Miklós csicsói várnagyot újra megerősíti Szentgotthárd, Czege és Szászszilvás birtokában, megbocsátva neki korábbi hűtlenségét és az idő alatt elkövetett emberöléseit[107] – bizonyára nagy érdemei lehettek. Sinka fia Csorba Péter mesternek, a királyi udvar familiárisának és apródjának (familiaris aulae regiae parvulus) –atyja, Sinka mester hű szolgálatait megfontolva, melyeket az a király országba jövetele óta teljesített, s mert végül Sinkát Trencsén vára alatt a várba zárt hűtlenek a szeme láttára megölték – birtokot adományoz.[108] I. Károly néhai Balog nembeli Ivánka fia Miklós comes fiainak, Péter mesternek, Miklós mester hasznosi várnagynak és szerémi comesnek, valamint Dénes mester zsidóvári és miháldi várnagynak is birtokot adományoz érdemeikért. Már Miklós is szolgálta Károly királyt, majd Péter, Miklós és Beke, valamint testvérük, a néhai Pál, részt vettek a Kassa melletti csatában. Pált később a Henrikfiak által tartott Megeriuche vár alatt érte halálos nyíllövés. Amikor Uros szerb király dúlta az országot, Miklós és Dénes sok foglyot ejtettek, majd nagy véráldozat árán megvívták a néhai László erdélyi vajda hűtlen fiai által tartott Déva várát, s a híveivel a Bodrog folyó jegén közlekedő királyt László mester megmentette az elmerüléstől.[109] Chata fia Bechey-i Imre királyi szekérnagy, lévai várnagy, kérésére és hű szolgálataiért, melyet a szekérnagyi tisztségben, továbbá a királynak Magyarországra jövetele óta teljesített, különösen Kőszeg, Nyék, Tamási és Komárom várak elfoglalásában, melyek során súlyos sebeket szenvedett – birtokadományban részesül.[110] Ákos nembeli Mihály fia Mikcs királynéi udvarbíró, sárosi és zempléni comes Károly királytól szolgálataiért Sáros vár Újfalu nevű possessióját kérte. A király teljesíti kérését, mivel Mikcs a király Magyarországra jövetele óta fontos szolgálatokat tett: az Omodé hűtlen fia László által tartott

[100] 1320. márc. 25. Anjou V. 282–283. No. 734.
[101] 1320. nov. 17. Anjou V. 358–359. No. 934.
[102] 1320. Anjou V. 369. No. 963.
[103] 1321. febr. 9. Temesvár. Anjou VI. 21. No. 36.
[104] 1321. aug. 8. Trencsén. Anjou VI. 86. No. 217.
[105] 1321. szept. 25. Anjou VI. 98. No. 252.
[106] 1321. ZW. I. 354. No. 383.
[107] 1322. jan. 27. Középkori históriák 155. No. 119.
[108] 1322. márc. 18. Anjou VI. 183–184. No. 490. – László mesterről az oklevél korábbi részeiben nem esett szó.
[109] 1322. jún. 7. Anjou VI. 229. No. 618.
[110] 1322. júl. 28. Anjou VI. 261–262. No. 711.

Nyevicke királyi várat elfoglalta, közben életveszélyesen megsebesült és számos rokona és serviense meghalt. Ugyanez történt a hűtlen Petenye fia Péter által bírt Borostyán, Bodrogszeg és Borkó várak ostroma alkalmából, mikor szintén súlyos sebeket szenvedett és sok hozzátartozója és serviense meghalt.[111] Tolmácsi Konrád fia Miklós is fontos szolgálatokat tett a királynak. Amikor László volt erdélyi vajda fia László testvéreivel együtt fellázadt és Erdélyt pusztította, Miklós részt vett megfékezésükben, s az erdélyi Salgó várat a hozzá tartozó 9 faluval, továbbá 5 oláh faluval visszaszerezte a királynak, aki – bár korábban Miklóst testvére, János kihágása miatt hűtlennek tartotta, most kegyeibe visszafogadja.[112] Itt tehát az érdemek díja csak a királyi kegyekbe való visszafogadás, ami azért „nem semmi".

I. Károly Szabolcs megyei birtokokat adományoz Pécs nembeli Lukácsnak érdemeiért: vitézül harcolt a király különböző hadjárataiban, főként a lázadó Mojs-fiak elleni harcban és Macho vár ostrománál súlyosan megsebesült.[113] Miklós fia Elus János kérésére neki és fivérének, Lukácsnak is birtokot adományoz szolgálataikért. Mikor Csák Máté Szepes városa lerombolására indult és Fülöp mesterrel, akkori szepesi és újvári comessel megütközött, János vérét hullatva, hősiesen harcolt, majd később, Seyruk és Trencsén várának ostromakor, életveszélyesen megsebesült.[114] Lampert fia Mihály füzéri várnagy is földbirtokot kap érdemeiért, mivel Sáros vára alatt a hűtlen Miklós fia Demeter ellen dicsőségesen harcolt, több serviense elesett, Dedus vára alatt pedig, miután Máté emberei közül többet elfogott, ő maga is életveszélyesen megsebesült.[115] Moroth-i István fia Mihály is vére hullatásával is harcolt a király ügyéért kora ifjúsága óta. Mikor Csák Máté halála után a király a Máté unokatestvére, Cseh István által védett Trencsén várát ostromolta, Mihály nyíllövéstől súlyosan megsebesült, ezért birtokadományban részesül,[116] Ákos nembeli Mihály fia Mikcs kérésére pedig Károly átírja saját, január 12-i privilégiumát, különösen a Henrik fia János serege elleni küzdelemben tanúsított bátorságáért, mikor Mikcs egy serviense elesett s ő maga foglyokat ejtve győzelmet aratott. Új adomány címén birtokot kap.[117] Balog nembeli Ivánka fia Miklós comes fiainak, Péternek, Lászlónak, Miklós hasznosi várnagynak és Dénes étekfogómesternek, miháldi és zsidóvári várnagynak két más, szintén Balog nembeli úr birtokait adja hű szolgálataikért, mert azok Csák Mátéhoz csatlakoztak. A király az adományt azért is adta nekik, mert fivérük, Pál, a Henrik fiai által tartott Megyericse vár alatt a király szeme láttára esett el.[118] Osl nembeli Imre fia Lőrinc zalai comesnek is birtokokat adományoz érdemeiért: mikor a németek a hűtlen Gergely fia András megsegítésére a király ellen támadtak, és Omodeus fia Miklós soproni comes velük megütközött és győzött, a csatában Lőrinc hősiesen harcolt, amikor pedig Kanizsazyg várát Miklóstól visszafoglalta, három serviense elesett.[119] I. Károly Becsei Imre barsi ispán kérésére, szolgálatai fejében és különösen mert rokona, Bertalan, 1322-ben, a király horvátországi hadjárata során meghalt, átírja saját, 1322. június 7-i oklevelét,[120] Myke fiai, Bok, Pobor és Myke kérésére pedig ugyancsak saját, 1321.

[111] 1322. aug. 5. Anjou VI. 266. No. 722.
[112] 1322. Dl. 62.169.
[113] 1323. jan. 20. Anjou VII. 16–17. No. 16.
[114] 1323. jan. 20. Anjou VII. 17. No. 17.
[115] 1323. febr. 4. Anjou VII. 23. No. 27.
[116] 1323. febr. 26. Anjou VII. 31. No. 47.
[117] 1323. márc. 29. Anjou VII. 49–50. No. 88.
[118] 1323. ápr. 29. Anjou VII. 76–77. No. 149.
[119] 1323. máj. 18. Anjou VII. 97. No. 200.
[120] 1323. máj. 29. Anjou VII. 115. No. 241.

szeptember 21-én kelt adományozó oklevelét írja át, főként azért, mert nevezettek híven szolgálták, s fivérük, Ivánka, mikor a király a bajor herceg ellen Frigyes római király megsegítésére küldte, harc közben életét vesztette.[121]

I. Károly meghagyja az egri káptalannak, hogy mivel Péter fia Pált hűtlensége miatt minden birtokától megfosztotta, s e birtokokat Kompoldus fia Pál fia Imrének, udvari milesének adományozta a sári monostor kegyuraságával együtt, küldje ki emberét, kinek jelenlétében Pető udvari miles, egybehíva a monostor többi kegyurát, ha ellentmondás nem lesz, statuálja azt Imre milesnek. Imre részt vett a király majd minden hadjáratában, a hűtlenek csaknem mindenét elpusztították, testvére, László pedig a király szolgálatában áldozta fel életét, amikor a király a Csák Máté kezén lévő Gurka megostromlására küldte, ahol nyíltól találva lehelte ki lelkét.[122] Mivel Kompold fia Pál fia Imre már ifjúságától kezdve hű szolgálatokat tett neki, s különböző hadjáratokban vérét ontotta, különösen pedig mert László nevű testvérét, a király szállásmesterét, Gurka falunál megölték, neki Heves megyei birtokokat adományoz. E birtokokat a király Chabanka fia Péter fia Páltól vette el, mert az a rozgonyi csatában ellene harcolt.[123] I. Károly néhai Rikolf comes fiai, Kokosi János és Rikolf kérésére átírja IV. László 1288. március 23-i oklevelét és a szepesi káptalan 1322. március 6-i oklevelének határjáró részét. A kérelmezők részt vettek a király hadjárataiban, a sárosi vár ostromában s a rozgonyi csatában vérüket hullatták, famulusaik közül sokan elestek.[124]

I. Károly megparancsolja az ország összes bíráinak, hogy Kakas fia Jánost, mivel atyja a rozgonyi csatában elesett, ne merészeljék elítélni, mert a király felmentette őt vétkei alól. Kakas folyamatosan részt vett a király hadjárataiban és fia, János is híven szolgálta őt.[125] Köcski Sándor fia Sándor, szolgálatai fejében, bizonyos Győr megyei birtokokat kért. Sándor Macsó várának ostromakor a várból hajított kövek által súlyosan megsebesült, amikor Omodeus fia Miklós szlavón bánnal a király akkori ellensége Gergely fia András ellen vonult, elfoglalták Kőszeg várát, s közben Sándor, hősiesen harcolva, nyíllövésektől megsebesült. Mikor a király más híveivel együtt Frigyes római király segítségére küldte Lajos bajor herceg ellen, Sándor rokonaival és servienseivel olyan bátran küzdött, hogy az ütközet, a király és Magyarország örök dicsőségére, a németek számára mindig emlékezetes marad. A csatában több rokona és serviense meghalt, másokat elfogtak, mások életveszélyesen megsebesültek. Mindezekért a király birtokadománnyal jutalmazza.[126]

I. Károly Thekule nembeli Iute fia András fiai, Péter, Jakab és Miklós kérésére átírja 1315. évi adományozó oklevelét. András fiai híven szolgálták a királyt. Amikor Mikcs mester, Jakab ura a király ellen támadó Rikolf fiával harcolt, Jakab életveszélyesen megsebesült a torkán. Mikor Csák Máté Szepes városára támadt, Jakab testvére, Miklós a Máté ellen harcoló Fülöp nádorhoz csatlakozott, karján majdnem halálosan megsebesült és kis híján fogságba esett, de Fülöpöt megmentette. Komárom várának védelme során Péter és Jakab vérüket ontották s rokonaik és famulusaik közül többen elestek.[127] I. Károly Illés fia István comes és fivére, Arnold kérésére átírja Fülöp nádor 1323. február

[121] 1323. jún. 7. Dl. 38.775.
[122] 1323. jún. 11. Anjou VII. 126. No. 265.
[123] 1323. jún. 15. Temesvár. Anjou VII. 129–130. No. 272.
[124] 1323. jún. 20. Anjou VII. 138. No. 290.
[125] 1323. jún. 29. Anjou VII. 152. No. 323.
[126] 1323. júl. 14. Anjou VII. 169. No. 361.
[127] 1323. aug. 4. Dl. 40.428.

12-i oklevelét, és hű szolgálataikért visszaadja nekik a nádor által elfoglalt birtokaikat. István és fiai vérüket hullatták, István fivére, Jardan, a rozgonyi csatában a király szeme láttára esett el, másik fivére, Arnold pedig Zágráb mellett vesztette életét.[128] Dénes fia Tamás vitézi szolgálataiért, de különösen a Csák Máté ellen, Árva megyében vívott ütközetben szerzett érdemeiért kap egy Túróc megyei birtokot.[129]

Péntek fia Ugrin uralkodásának kezdete óta támogatta a királyt. Miután a cseh király fia a hűtlenek segítségével a szent koronát Csehországba vitte s a király annak visszaszerzésére támadást indított, Ugrin a vérét ontotta és dicső szolgálatokat tett. A hűtlenek kezén lévő Esztergom vára alatt a király szeme láttára hősiesen harcolt, s a várvédők kövekkel súlyosan megsebesítették. Amikor Dózsa nádor a király ellen akkor hűtlen Kopasz, Beke és Lothárd fia Pál ellen csatát vívott, Ugrin súlyosan megsebesült, testvére, Imre pedig meghalt. A királyi sereg kapitányai győzelmet arattak az ütközetben, Kopasz és Lothárd fia Pál két zászlaját, kilenc levágott ellenséges fejet és az Ugrin által elfogott két ellenséges kapitányt a győzelem jeleként a királyhoz küldték. Ugrin ezért birtokadományban részesül.[130] I. Károly megerősít egy birtokadományt Ite fia Ihon regéci és dédesi várnagy számára. Nevezett azzal érdemelte ki a megerősítést, hogy Csák Máté ellen Sirok, Fülek és Trencsén vára alatt vérét ontva harcolt, s a Sirok váránál elfogottakat a király kicserélhette a Máté fogságában lévő Turmez Benedek fiaira.[131] Dorozlaus fiainak, Gergely és Dorozlaus mestereknek is birtokot eredményeztek tetteik. Macsó vára alatt Dorozlaus a ráhajított kövektől két sebet szenvedett, Uros szerb király Kolobar nevű vára alatt két serviense és rokona elesett.[132] I. Károly Ákos nembeli Micsk fia Mikcs királynéi tárnokmesternek, sárosi és zempléni comesnek is birtokot adományoz érdemeiért, különösen a Csák Máté elleni hadjáratban Wysk vára alatt aratott győzelméért és Csák nembeli István fia Péter seregének legyőzéséért, a harcokban szerzett sebeiért, az őt ért károkért, a saját és emberei bátorságáért.[133] Birtokadományhoz jut Zajhán comes és fia Konrád is. Konrád a Csák Máté elleni ütközetben súlyos sebeket kapott, s egy vár ostromában életveszélyesen megsebesült.[134] I. Károly Miklós magyar nemest, aki magyarok és kunok nagy serege élén csapott össze Babonig János és rokonai hadával, dalmát és horvát bánnak nevezi ki. A csatában a magyarok győztek, többeket elfogtak és megöltek, 400 lovat zsákmányoltak.[135] A király megerősíti a Fülöp szepesi comes által Illés fia István comesnek adott oklevelet is: a rozgonyi csatában István fivére, Illés elesett.[136]

I. Károly Hench fia Jánosnak Pest vára és városa rektorának érdemeiért Simontornya várát adományozza. A megadományozott Tolna vára ostrománál tüntette ki magát, súlyos sebet kapott és két rokona elesett.[137] A király tudatja, hogy Csák fia Jánost megfosztotta az Ecseg nevű vár tulajdonától, mert őt Csák Máté kezére akarta adni. A várat Horsundorph-i Wluingusnak, hű milesének kérésére, más birtokokkal együtt, neki adományozza, mivel Pozsony városát az ő segítségével kapta vissza Ausztria és Stájerország

[128] 1323. aug. 30. Anjou VII. 201. No. 431.
[129] 1323. aug. 30. Anjou VII. 202. No. 432.
[130] 1323. okt. 28. Anjou VII. 249. No. 534.
[131] 1323. nov. 20. Dl. 2192.
[132] 1323. dec. 12. Anjou VII. 300–301. No. 652.
[133] 1323. *F.* VIII/2. 498–499.
[134] 1323. *F.* VIII/5. 133–137.
[135] 1324. jan. 19. *F.* VIII./2. 519–522.
[136] 1324. márc. 23. Anjou VIII. 70. No. 123.
[137] 1324. ápr. 7. Anjou VIII. 90–91. No. 166.

hercegétől. Korlátkő várát is megvédte Csák Máté és Máté unokatestvére, Cseh István ellen. A harcban hősiesen küzdött, 13 serviense meghalt, mégis győzött, s a német katonákat a király hűségére vezette.[138] Gerendi Péter fia Miklóst és fiait, Jakabot és Miklóst a király felmenti korábbi gonoszságaik terhe alól, s érdemeikért kiveszi őket az összes főbíróságok jogköréből: Miklós, saját birtokait az ellenség pusztításainak kitéve, visszafoglalta Léta várát, amikor pedig Mojs fia Mojs Erdélyben a király ellen támadt, az ellene vívott első ütközetben Csicsó vára alatt bátran küzdve megsebesült, ugyanott Anda nevű rokona és serviense (!?) elesett. A második csatában Miklós comes oroszlánként harcolt, majd fogságba esett, melyből saját pénzén váltotta ki magát.[139]

Károly király hű szolgálataiért Farkas fia Tamás erdélyi vajdának adományozza Konrád fia János összes birtokát: vitézül harcolt a Kassa melletti csatában, majd a Csák Máté által elfoglalt Visegrád visszafoglalásakor. A király parancsára János cseh királynál járt, hogy annak nővérét, Beatrixot, a király jegyesét, elhozza, s Tamás vitte Erdélybe első fia születésének hírét.[140] A Péter fia Páltól hűtlenség miatt elvett birtokokat Pál fia Imre Syrak-i várnagynak adományozza, s azzal együtt neki ajándékozza a sári Szűz Mária monostor kegyúri jogának Pált illető részét is. Péter fia Páltól azért vette el a birtokot, mert a király ellenségeihez csatlakozott, többször uralkodója életére tört, s híveinek birtokait pusztította. Imre viszont uralkodása kezdetétől támogatta, részt vett hadjárataiban, és fivérét, Lászlót, a Csák Máté uralma alatt álló Gurka lakói nyíllal megölték, mikor szállváscsinálás céljából a faluba ment.[141] Elkobozza az ellene lázadó Gutkeled nembeli Lotár fia Dénes fiai, András, Dezső és Lotár összes birtokait, s azok egyikét, a Valkó megyében lévő Jarumpna birtokot apródjának, Gergely fia Miklósnak adományozza, aki a lázadók ellen küzdve több sebet kapott, melyek egyike, a lándzsadöfés, életveszélyes volt. Miklós bátran harcolt Dénes fiai ellen is, különösen Macsó vára ostromakor, ahol újfent életveszélyesen megsebesült. Végül a várat elfoglalták és Dénes fia Lotárt elfogták.[142] Elye fia Péter fiait, Mihályt, Pétert, Leustákot, Mykust és Jacout megfosztja bizonyos birtokaiktól, mert három várukat Csák Máté kezére adták, s azokból Máté hívei a környéket pusztították, az egyházakat felperzselték. A király a Kassa melletti csatában legyőzte őket, birtokaikat Farkas fia Tamás erdélyi vajdának adományozza, mert hűségét tettekkel és vére hullatásával bizonyította.[143] Atynai Lőrinc fia János és fivérei, Jakab és Péter, valamint fivérük Miklós fia Péter kérésére átírja IV. László 1274. évi oklevelét, mert Lőrinc fiai a királyt hadjárataiban vérük hullásával szolgálták, továbbá mert Miklóst Henrik bán akkor hűtlen fiai, János és Péter ló farkához kötözve kínozták halálra a király iránti hűségéért.[144] I. Károly tudatja, hogy Lanch-i Jakab fia András a Zólyom megyében, a Geynche-i járásban fekvő Rakolch birtokot kérte szolgálatai fejében. A váci káptalan megállapítja, hogy Rakolch a király adományozási körébe tartozik és azt a király András comesnek és fivéreinek, Mihálynak és Sámsonnak adományozza szolgálataik fejében. András és testvérei több hadjáratban vettek részt, vérüket hullatták, Péter testvérük pedig Macsó vár ostromakor életét vesztette.[145] Megerősíti a Divéki Tamás fi-

[138] 1324. ápr. 11. Anjou VIII. 94. No. 174.
[139] 1324. ápr. 17. Anjou VIII. 97. No. 182.
[140] 1324. ápr. 27. Anjou VIII. 108. No. 203.
[141] 1324. máj. 8. Visegrád. Anjou VIII. 124. No. 233.
[142] 1324. máj. 12. Anjou VIII. 126. No. 245.
[143] 1324. jún. 22. Anjou VIII. 163. No. 320.
[144] 1324. júl. 3. Anjou VIII. 165. No. 325.
[145] 1324. júl. 5. DI. 59.534.

ainak Lászlónak és Tamásnak tett adományt is László és Tamás érdemeiért, és különösen apjuk, Tamás hősi haláláért.[146] Birtokot adományoz Pető fia Jánosnak és Tamás fia Lászlónak érdemeikért és különösen László apja, Tamás vitézségéért, aki Szerém vára védelmében súlyos (letale) sebeket szenvedett.[147]

I. Károly Panki Jakab fia Dobó és fivére János számára birtokot adományoz, mert Dobó a király különböző hadjárataiban hű szolgálatokat teljesített, Kalabar vára alatt pedig életveszélyesen megsebesült.[148] Hű szolgálatai és különösen a Csák Máté elleni hadjáratban tanúsított hősiessége jutalmául engedélyezi Dénes fia Jánosnak, hogy Oroszi nevű birtokán hidat építsen a Thopolnuk folyón és azon vámot szedjen.[149] Bagar fia Márton szilágyi ispán kérésére és szolgálataiért, melyeket fiaival együtt vére hullatásával különböző hadjáratokban – a zágrábi hadjáratban, a Theodor bán fia János által védett Miháld vár visszafoglalásakor, s az országra támadó német és cseh hadak betörésekor – teljesített, s a Bazarád havasalföldi vajdánál tett követjárásáért, birtokot adományoz.[150] Tamás erdélyi vajdának és szolnoki ispánnak hű szolgálataiért, különösen mert részt vett a Csák Máté elleni hadjáratokban, a Kassa melletti csatában és Visegrádot a király számára visszaszerezte, miközben több rokona és serviense meghalt, egy Pozsony megyei vámot adományoz.[151] Tudatja, hogy Fonyi Miklós fia Balázs füleki várnagynak és fivérének, Zunk Jánosnak adományozza Szederkény possessiót szolgálataikért, különösen mert Trencsén vár ostromakor mindketten életveszélyesen megsebesültek.[152] Krisztián [fiai, János és Jakab], Mihály fia Iván, Iván fiai, Jakab és Pál, Márton fia Jakab, továbbá [Sandur fia Péter, Reynoldus fiai András és Jakab, Gak fiai: Jakab és Márton, meg Kemény fia Kemény] Gak nembeli nemesek kérésére, különböző hadjáratokban vérük hullatásával nyújtott szolgálataik fejében, átírja II. András Uroj föld adományozásáról 1221-ben kiadott privilégiumát.[153] Elveszett oklevele helyett új privilegiális oklevélben erősíti meg Lőrinc mestert a Sopron megyei Nymygh possessio tulajdonában: mikor Gergely fia András fellázadt a király ellen, Lőrinc mester, birtokait András és más hűtlenek pusztításának kitéve, a királyhoz csatlakozott. Amikor a király sereget küldött András ellen, s annak vezérévé Miklós akkori soproni ispánt állította, bizonyos hatalmas német bárók, Andrásnak segítve, Miklós ellen támadtak. A király akkor Lőrinc mestert küldte Miklós segítségére, aki hősiesen harcolva több életveszélyes sebet kapott és igen sok rokona életét vesztette az ütközetben. Lőrinc és csapata az ellenségből sokakat levágott és csaknem 40 foglyot ejtve győzelmet aratott.[154] A király Jakab kassai plébános kérésére, hűsége és testvérei, Hannus fiai, Zeurus, Detre, Miklós és Chank szolgálatai fejében, különösen mert a Kassa melletti csatában vérüket hullatták, kiveszi őket a mindenkori ispánok és szolgabírák hatásköréből és a nádor joghatósága alá helyezi őket.[155] Az erdélyi föld nemeseinek, királyi servienseinek, Reud-i Cseh György és Vas Miklós által előadott kérésükre, új privilégiumot ad, különösen azért, mert abban a csatában, melyet Dózsa egykori erdélyi vajda a

[146] 1324.júl. 6. Anjou VIII. 167–168. No. 330.
[147] 1324. júl. 22. Anjou VIII. 178. No. 352.
[148] 1324. júl. 26.Anjou VIII. 182. No. 361.
[149] 1324. aug. 11. Anjou VIII. 192–193. No. 377.
[150] 1324. szept. 26. Anjou VIII. 208–209. No. 408.
[151] 1324. okt. 27. Anjou VIII. 235. No. 465.
[152] 1324. dec. 11. Anjou VIII. 273–277. No. 543.
[153] 1324. dec. 12. Anjou VIII. 274. No. 544.
[154] 1324. dec. 21. Anjou VIII. 279–280. No. 553.
[155] 1325. jan. 8. Bgl. III. 187–189. No. 348.

király és országa ellen lázadó hűtlen Mojs fia Mojs ellen a Kolozsvár melletti Tupa-nál vívott, hősiesen harcoltak és győzelmet arattak, továbbá mert amikor az erdélyi szászok letértek a király hűségéről, az említett nemesek nyílt csatában legyőzték őket, ám közülük sokan meghaltak, súlyos sebeket kaptak, vagy fogságba estek.[156]

I. Károly Bolfach fiainak, Sándor, Lóránd és Egyed gencsi nemeseknek és rokonaiknak, István fia Jakabnak, Lóránd fia Miklósnak érdemeikért földbirtokot adományoz: megőrizték hűségüket, bár javaik a lázadó Héder nembeli András kezébe estek. Mikor a király Köcski Sándort Frigyes római király megsegítségére a Rajnához küldte számos várnaggyal és nemessel, Jakab és Miklós vitézül harcolva a vérüket ontották.[157] Doroszló fiai, Gergely, Doroszló, és László kérésére érdemeikért megerősíti IV. László oklevelét: különböző hadjáratokban ontották vérüket, számos rokonuk és serviensük elesett, különösen amikor elhagyták Héder nembeli Gergely fia András szövetségét, és minden birtokuk annak kezébe került. A nevezett hűtlen ellen vitézül harcoltak, a harc során 11 serviensük elesett, köztük négy rokonuk. Unyam-i Miklós, Demeter fia János, Póka fia Mihály és Márton. Ezenkívül Doroszló a király által ostromolt Macsó vára alatt, annak szeme láttára vitézül harcolt és egy másik hadjáratban életveszélyesen megsebesült.[158]

I. Károly Ákos nembeli Mihály fia Mikcs szlavón bánt, somogyi és soproni ispánt a rebellisek ellen vívott harcokban szerzett érdemeiért megerősíti mindazon javak birtoklásában, melyeket eddig kapott, s a jövőben kapni fog: minden hadjáratában támogatta a királyt, különösen a lázadó Omodé-fiak legyőzésekor; azok földjeit és várait a király számára lefoglalta és számos hadjáratban aratott győzelmet.[159] Gutkeled nembeli Bereck ispán fiai, János, András budai prépost és királyi káplán, Lőkös és Miklós kérésére vitézi érdemeikért, melyeket a rozgonyi csatában, majd a Tamás fiai, Kopasz és Beke elleni harcban Dózsa erdélyi vajda oldalán szereztek, átírja IV. László 1279-ben kelt privilégiumát és más pátenseket.[160] Rikolf fia Rikolfot birtokadományban részesíti és pallosjoggal ruházza fel érdemeiért: a rozgonyi csatában vitézül harcolt és rokona, valamint serviensei megsebesültek. A király serege egy részének kapitányává nevezte ki Rikolfot és László lengyel király segítségére küldte. Ott Rikolf vitézül és okosan harcolt és a magyar nemzetnek dicsőséget szerzett (toti genti nostrae Hungaricae odorem bonae famae reportavit).[161] Birtokot adományoz Köcski Sándor országbírónak érdemeiért: elhagyta a hűtlen Héder nembeli Andrást, és birtokait pusztulásnak tette ki. Elfoglalta a király számára Kobersdorf és Pölöske várakat, s a lázadó Szalafői András seregét nyílt mezei csatában legyőzte; a Frigyes római király megsegítésére küldött magyar csapatok vezéreként oly vitézül harcolt, hogy „per orbem resonat universum". Kíséretéből 60 fő elesett.[162] Péter fia János nemesnek, a királyi udvar jegyzőjének, kérésére, birtokot adományoz, mert ifjú kora óta az udvarban szolgálta a királyt, de különösen azért (úgy látszik, ez fontosabb a békés udvari szolgálatnál!), mert testvére, Dezső, a hűtlenek ellen harcolva Székcső váránál elesett.[163] Újvár megyében erdőt adományoz Egyed fia Jánosnak érdemeiért. János a király és az

[156] 1325. máj. 25. Bgl. III. 198–199. No. 363.
[157] 1325. máj. 27. Zala I. 182–184.
[158] 1325. máj. 30. Dl. 1045.
[159] 1325. jún. 16. *F.* VIII/2. 626–629.
[160] 1325. dec. 4. Bgl. III. 208. No. 381.
[161] 1326.jan. 2. Anjou X. 31. No. 1.
[162] 1326. máj. 11. Anjou X. 132–133. No. 188. A narratio itt túlságosan dicsőít. Lehetséges, hogy Köcski Sándor vitézül harcolt, de az 1322. szept. 28-i mühldorfi csatát Bajor Lajos nyerte meg, Frigyes pedig elvesztette.
[163] 1326. máj. 14. Dl. 74.668.

ország szolgálatában Szerbiában az Uros király elleni hadjáratban vérét ontotta, az Omodé hűtlen fiai által tartott Hungh vára ostromakor kődobásokkal megsebesítették, s a király apósának, László lengyel királynak megsegítésére többekkel együtt Lengyelországba ment, ahol dicséretre méltó tetteket hajtott végre.[164] I. Károly tanúsítja, hogy a Szabolcs megyei Fejértó possessiót, melyet Gothardus fiaitól Páltól és Jánostól, valamint fivérüktől, László fia Lászlótól hűtlenségük miatt elkobzott, Bátori Bereck fia Jánosnak, András budai prépostnak, Lőrincnek és Miklósnak adományozta érdemeikért. Ősük, Vecelin verte le Koppány vezért Szent István mellett harcolva (!!), ők maguk vitézül küzdöttek a lázadók ellen a rozgonyi csatában, s mikor Jánost és Lőrincet Dózsa erdélyi vajda segítségére küldték Mojs fia Mojs ellen, János súlyos sebeket szenvedett, de ő hozta meg a hírt a lázadók legyőzéséről. Vitézül harcoltak Dachon és Calaba várak ostromakor is, ahol négy serviensük elesett. Cylvale várának ostromakor, melynek János volt a várnagya, az ellenség ostromgépei János több rokonát megölték, de a várat meg tudta védeni.[165] A király tudatja, hogy Osl nembeli Herbordus fia István a korábbi, békétlen időkben előbb a hűtlenekhez csatlakozott, ám később visszatért uralkodója hűségére, akinek vére hullatásával is számos szolgálatot tett. Mivel a király közben valamennyi birtokát másoknak adományozta, azokat új oklevélben visszaadja neki.[166] Egyed fia Iván serviensét, Salamon fia Székely (Syculus) Domonkost szolgálatai fejében kiemeli a székelyek közül, s megengedi, hogy Magyarország más nemesei módjára ő és utódai bárhol Magyarországon szabadon letelepedjenek. E kiváltságot azért kapja, mert abban az ütközetben, melyet Debrecennél a király parancsára Dózsa egykori vajda vívott, urával együtt vérét hullatva hősiesen harcolt.[167] Pank-i Péter fiai, Máté és Pető kérésére, szolgálataik fejében, melyeket neki és az országnak nyújtottak, és különösen azért, mert fivérük, András, Nyaláb vára alatt vitézül harcolva elesett, egy Ung megyei birtokot adományoz.[168]

I. Károly Osl nembeli Imre fia Lőrincnek érdemeiért a Sopron megyei Pereszteg várföldet adományozza. Lőrinc részt vett a Gergely fia András és Kokos Miklós pártütők leverésében, ott volt Omodé fia Miklós seregében, mikor Gunch város mellett legyőzték a németek által támogatott Gergely fia Andrást és sebesülten is foglyul ejtett egy Stadeuker nevű bárót, továbbá mert nemrégen segítette Mikcs szlavón bánt Kapronca várának megvívásakor Henrik fiával szemben, ahol ő maga megsebesült és elveszítette Burdez Pál nevű serviensét.[169] Nagymihályi Lőrinc Gergely kérésére, mindazon érdemek alapján, melyeket nevezett Gergely az ő szolgálatában szerzett, kivált mert a Kassa alatt vívott ütközetben kitüntette magát vitézségével, Károly király átírja saját, 1326. július 1-én kiadott oklevelét.[170] Bizonyos birtokokban megerősíti Rikolf fia Rikolfot érdemeiért: vérét ontva, rokonai és serviensei feláldozásával tüntette ki magát a Kassa melletti csatában, és mert kapitányként nagyobb sereget vezetett a király apósa, László lengyel király megsegítésére Bogezlaus Nemodlenemensis herceggel szemben, s vitézségével hozzájárult a győzelem kivívásához.[171] Fülöp nádort, a kunok bíráját, szepesi és újvári ispánt, mert

[164] 1326. jún. 9. Anjou X. 159–160. No. 238.
[165] 1326. aug. 20. (Székes)Fehérvár. Anjou X. 219. No. 346.
[166] 1326. nov. 23. Anjou X. 294. No. 489.
[167] 1327. jan. 30. Anjou XI. 30–31. No. 53.
[168] 1327. márc. 30. Anjou XI. 65–66.
[169] 1327. máj. 12. Anjou XI. 102–103. No. 212.
[170] 1327. máj. 18. Dl. 2472.
[171] 1327. máj. 29. *F.* VIII/3. 215–218.

apuliai öröklött javait hátrahagyva követte a királyt Magyarországra, s neki hűen szolgált, megerősíti a Szabolcs megyei Devecser possessio birtokában.[172]

I. Károly tudatja, hogy elébe járult Palásti Lipót fia György és kérte, őt és testvéreit, Paskát, Istvánt és Miklóst, Hont várának várjobbágyait, szolgálataikért emelje az ország nemesei közé. A király, figyelembe véve vitézi tetteiket, melyeket a maga szemével látott, a főpapok és bárók egyetértésével a várjobbágyságból az ország nemesei közé emeli őket, hogy ugyanazon jogokat bírják, melyeket az ország összes nemesei és a királyi serviensek bírnak.[173] Fony-i Miklós fia Balázs borsodi comesnek és füleki várnagynak érdemeiért több birtokot adományoz. Balázs különböző hadjáratokban mutatta ki hűségét és személyét nem féltve vérét ontotta. Sirok vára alatt vitézül harcolt és kődobások által súlyosan megsebesült, Trencsén ostrománál is fájdalmas sebeket kapott.[174] I. Károly megerősíti Héder nembeli Köcski Sándor országbírót bizonyos birtokokban. Érdemei közül kiemeli, hogy a néhai János nádor lázadó fiát, Jánost, megfékezte, s a kezén lévő négy legerősebb várat: Sárvárt, Újvárt és a két Kőszeget visszaszerezte a királynak.[175] A Nógrád megyei Verbó és Strázsa birtokokat, melyeket Márton fia Mihálytól hűtlensége miatt elkobzott, érdemeiért Tamás erdélyi vajdának adja, aki különböző hadjáratokban személyét veszélyeztetve ontotta vérét, és mindent megtett az ország érdekeinek védelmében, ott harcolt a rozgonyi csatában is.[176] Az érdemeire hivatkozó Füzéri Mihálynak egy Nana fia Andrástól és Andornak fia Lászlótól elkobzott birtokot adományoz. Mihály mester a Miklós fia Demeter által megszállott Sáros vára ostrománál súlyosan megsebesült, majd Trencsén és Dédes várak visszavételekor is életveszélyes sebeket kapott.[177] Tuuz Petőnek és testvérének, Máténak, Panky-i Péter fiainak, az Ung megyei Palouch possessiót adományozza érdemeikért, különösen a Nyaláb vára alatt megölt testvérük, András haláláért.[178] Köcski Sándor országbírót és Vas megye ispánját érdemei elismeréseképpen megerősíti birtokaiban: már akkor a vérét ontotta különböző hadjáratokban, amikor Károly még nem szerezte meg teljesen az uralmat az ország felett. Sok embere elesett, sokat fáradozott és sok veszélynek tette ki magát. A lázadóktól elfoglalta Kobold várát, szembeszállt a hűtlen Andrással s a többi Henrikfiakkal, Zalafőnél megtámadta és legyőzte őket. Mikor a király „cum copiosa suorum multitudine armatorum et equitum". Frigyes császár segítségére küldte, oly vitézül harcolt, hogy „ipsius fama de peracto per eum strenuo triumpho ad exaltacionem nostri nominis et honoris laudem preconis per orbem resonat universum, ex quo maiestatis nostre potencia formidabilis habetur apud omnes extraneos naciones". A csatában Sándornak kb. 80 rokona és serviense esett el. A lázadó János fia János volt nádortól négy várat foglalt vissza.[179]

I. Károly Ják nembeli Lőrinc fia Kopoz kérésére, azon érdemekre tekintettel, melyeket ő és testvérei, István, Lőkös és Imre Sárvár és Kőszeg ostrománál szereztek, megerő-

[172] 1327. aug. 27. *F.* VIII/3. 227–231.
[173] 1327. aug. 29. Anjou XI. 196. No. 414.
[174] 1327. szept. 8. *F.* VIII/3. 203–211.
[175] 1327. okt. 28. Anjou XI. 238–239. No. 508.
[176] 1327.nov. 20. Dl. 2453.
[177] 1327.dec. 10. H. I. 150–153. No. 101.
[178] 1328. jan. 8. Dl. 2482.
[179] 1328. júl. 18. Pozsony. *Kóta Péter:* Regesták a vasvári káptalan levéltárából. Szombathely, 1997. 29. o. No. 64. Hasonló oklevelek: 1328. jan. 8. Visegrád. Anjou XII. 43. No. 10.; 1328. máj. 10. Anjou XII. 131–132. No. 252.; 1328. júl. 18. Pozsony. Anjou XII. 193. No. 379.; 1328. szept. 17. Anjou XII. 212. No. 413.; 1328. nov. 24. Anjou XII. 255. No. 478.; 1328. dec. 20. Visegrád. Anjou XII. 258–259. No. 486.

síti 1325. január 31-i oklevelét, melyben Kopoznak és testvéreinek birtokot adományozott.[180] Henrik fia János volt nádor fia János érdemeiért, így az újvári vár visszaszerzéséért, megkegyelmez László fia Lacknak, Pető mester volt újvári várnagy serviensének minden elkövetett bűncselekményéért. (Igen érdekes, hogy a király egy személy érdemeiért másvalakinek kegyelmez meg!)[181] I. Károly meghagyja a veszprémi káptalannak, hogy Eneruch-i Herceg fia Imre fiai, Miklós és Tamás, valamint Imre fia András fiai, Miklós és Tamás kérésére, érdemeik és különösen András fia Imre testvérük Stilfried vára alatt elszenvedett halála, valamint Imre fia István Pelyske vára alatt a király szolgálatában történt halála miatt iktassa be a kérelmezőket a Zala megyei Cheeb birtokába.[182] I. Károly birtokot adományoz Zarka Miklósnak érdemeiért, mivel Stilfrid váránál különösen kitüntette magát: egy ellenséges lovast a király szeme láttára lándzsájával kivetett a nyergéből és elfogta. A bárók hiteles jelentéséből tudja, hogy amikor Sándor comes több társával együtt egy várat ostromolt, Zarka Miklós az övéivel együtt több életveszélyes sebet kapott, rokona, Máté fia Demeter pedig úgy halt meg, hogy a hajított kövek kezét és lábát összezúzták.[183] I. Károly Ivánka fia Miklós fiai, Péter nógrádi ispán és Dénes királyi asztalnokmester, valamint fivéreik, András erdélyi püspök és László kérésére átírja 1317. október 23-i oklevelét és megemlíti, hogy Péter és testvérei kitűntek a rozgonyi csatában. Pál a Henrikfiak által tartott Megenuche vára alatt nyíltól megsebesült. Az Uros szerb király elleni harcban Miklós és Dénes tűnt ki, ugyanők vették meg Déva várát a néhai László erdélyi vajda fiaitól, s mikor Károly király kíséretével együtt szórakozásból a Bodrog folyó jegén járt és a jég több helyen beszakadt, László húzta ki őt a jég alól, miközben majdnem maga is ott veszett. Dénes bevette a bulgáriai Gorgen várat, s megvédte Nagymihálď várát a bolgárok, Bazaráb havasalföldi vajda, Scismanus szerb király és a tatárok ellen.[184] Tekintetbe véve Miklós szolgálatait, így többek között a Frigyes osztrák herceg megsegítésére vezetett hadjáratban szerzett érdemeit, korábbi adománylevelét megerősítve, birtokot ad Ozlan-i Mikó fia Miklósnak.[185] Ugyanebben az ügyben Miklós nádor ítéletlevelének zárórészében találhatók Mikó fia Miklós érdemei a Lajos bajor herceg elleni hadjáratban. Ott Miklós súlyosan megsérült, Budó nevű testvérét pedig Köcski Sándor országbíró és Azarai Sándor kapitányok jelentése szerint megölték.[186]

I. Károly Kenéz comesnek. Kenéz comes Csák Máté szolgálatát megtagadva csatlakozott a királyhoz, és nem félt birtokait a pusztításnak kitenni. Abban a csatában, melyet Dózsa volt nádor Tamás fiaival, Kopasszal és Bekével, Majos fia Majossal, Lotárd fia Pállal s a kun Ajduddal Debrecen falu mellett vívott, a király által Dózsa segítségére küldött Kenéz comes Dózsát s a szent korona más híveit az ütközet megkezdésére bátorította, majd az ellenség csatarendjére tört, s oly nagy diadalt aratott, hogy az ütközetben a hűtlenek megszámlálhatatlan serege s azok majdnem minden szövetségese megsemmisült. Mikor Kenéz comest a nevezett ütközetben a mondott hűtlenek elfogták, Valkó vára átadására kényszerítve ló farkához kötötték, a vár körül nyomorult módon húzatták és tépették, lábait hóhérok módjára saját bőrével korbácsolták.[187]

[180] 1329. febr. 2. után H. II. 57–61. No. 47.
[181] 1329. márc. 27. Dl. 100.035.
[182] 1329. ápr. 3. Dl. 90.593.
[183] 1329. ápr. 3. után. Dl. 68.092.
[184] 1329. máj. 1. Középkori históriák 170–171. No. 133.
[185] 1329. aug. 1. Visegrád. *F.* VIII/3. 417–419.
[186] 1330. febr. 18. A. II. 463–467. No. 406.
[187] 1330. febr. Dl. 2262.

I. Károly Sándor fia Jánosnak, a királyné helyettes étekfogójának saját és jobbágyai számára idegen bíróságok alóli mentességet biztosít. Fő érdeme: a királynét s a király gyermekeit vitézül megvédte Záh Felicián támadása ellen.[188] Gige zászlótartó fiait, Jánost, Lőrincet és testvéreit érdemeikért felmenti az ország főbb bíráinak s azok helyetteseinek hatósága alól. Harcoltak a király külső és belső hadjárataiban, birtokaikat súlyos károk érték. Fivéreiket, rokonaikat és familiáris szolgáikat (ministros familiares) kitették az ellenség pusztításainak, közülük a Henrikfiak sokat bebörtönöztek, megkínoztak, megcsonkítottak, megvertek, vaslánccal a piactéren kikötöztek, másokat karddal megöltek. Mikor a király Frigyes herceg ellen harcolt, Egyed fivérük Syhord vára alatt harcolva elesett, Lőrinc a vár alatt súlyosan megsebesült, Ugrin pedig Guncheyl város mellett vetőgépből kilőtt nyíl által sebesült meg súlyosan.[189] Imre fia Lőrinc varasdi ispán kérésére hű szolgálatai, különösen Wyumicha, Lobor és Beleh várak ostromakor tanúsított hősiessége jutalmául, átírja 1324. október 26-i adományozó oklevelét.[190] Sok és sokféle hadi szolgálataiért hívének, Mihály füzéri várnagynak adományozza Konrád hűtlen fiainak Zemplén megyei birtokait.[191] Bátori Briccius fiai, András váradi püspök és három testvére, János, Lökös és Miklós a király elé járultak, s felsorolván maguk és elődeik érdemeit, kérték, hogy Bátor nevű városukat vegye ki az összes bírák joghatósága alól és mentse fel őket minden adótól. Figyelembe véve szolgálataikat és Bátor városa sok szenvedését Tamás fiai, Kopasz és Beke lázadása idején, amikor is a város 53 lakója vesztette életét, és hogy Kassa melletti csatában a király seregében különösen János tüntette ki magát, de már előbb, Debrecen táján is szembeszállt a lázadó Tamás fiaival, Erdélyben pedig először Berouta volt vajdával, majd a nádor vezérlete alatt harcolt a hűtlen Mojs fia Mojs ellen, s mert az ő példáját követve a többi testvérek is vállaltak minden fáradalmat és küzdelmet a király szolgálatában, különböző kiváltságokat, többek között pallosjogot adományoz nekik.[192] Kevienjovec György fiait felmenti a collecta fizetése alól, mivel atyjuk egy, a király érdekében a horvátok ellen vívott csatában elesett.[193] Számos falut adományoz Babonics Radoszlónak és fiainak érdemeikért: részt vettek a Bazaráb havasalföldi vajda elleni hadjáratban, melynek során az oláhok a visszavonuló magyar sereget törbe csalták. Az egyik fiú Miklós akkor „iuvenis adleta ut tiro fortis fidelis noster" oroszláni vadsággal harcolt, s mikor már egész páncélzatát elvesztette, testét csak pajzsával védve, hegyes lándzsáját feszítve újra nekirontott az ellenségnek, hűségesen oltalmazta a királyt, akinek szeme láttára a rátámadó öt erős oláh harcost megölte. E csatában Miklós vitéz hat sebet szenvedett a fején és vállán és körülbelül 25 nemes familiárisa esett el.[194] A szász eredetű Berendi Márton, akit bányaművelés céljából hívtak Magyarországra, az oláhok fegyverei ellen pajzsával védte a királyt és kiragadta a veszedelemből.[195] Tamás erdélyi vajda és Komya királynéi étekfogó kérésére serviensüknek, Sándor fia Jánosnak és fivéreinek, Miklósnak és Jakabnak birtokot adományoz. János Komyát helyettesítette, amikor Záh Felicián ki akarta irtani a királyi családot, vitézül megragadta a merénylőt,

[188] 1330. márc. 8. Dl. 41.069.
[189] 1330. márc. 14. Dl. 14.020.
[190] 1330. dec. 9. *Smičiklas* IX. 501–502. No. 412.
[191] 1330. dec. 9. *Smičiklas* II. 534–535. No. 435.
[192] 1330. Chronica Turociense II. CXLVII.; *F.* VIII/3. 768.
[193] 1330. *F.* VIII. 114–115.
[194] 1331. júl. 30. Visegrád. Dl. 2508.
[195] 1331. okt. 5. TT 1885. 532. o. Az erdélyi káptalan 1337-i átiratában.

tőrével többször átdöfte, s így megmentette a királyi család életét.[196] István mester királyi specialis notariusnak tiszte ellátásáért és a Bazaráb elleni hadjáratban való részvételéért birtokot adományoz.[197] Külön érdemnek számított tehát, hogy a jegyző hadjáratban is részt vett. Bothos Miklós, Ördög András és Teke János, továbbá Mihály fiai és Esküllői Lőrinc unokái érdemeiért, különösen melyeket a Brassai Salamon által haláláig bitorolt feketehalmi királyi vár visszaadatásában tanúsítottak, mely várat János és Jakab, Miklós fiai és Brassai Simon unokái főként az ő tanácsukra szolgáltattak vissza, az országban lévő összes javaikat visszaadja.[198]

I. Károly Bátori Bereck comes fiai, János, Szilágy megye comese, András váradi püspök, Lőkös és Miklós érdemeiért, mivel életüket és javaikat veszélyeztetve szembeszálltak a király ellenségeivel, Nyírbátor városnak árumegállító jogot ad. Lőkös a Havasalföldön, Bazarád ellen küzdve életét vesztette, János ugyanott fogságot szenvedett. Egy másik oklevél részletesebben sorolja fel érdemeiket: birtokaikat a hűtlenek a királyhoz való ragaszkodásuk miatt megtámadták, súlyos károkat szenvedtek, sok rokonukat és familiárisukat sötét börtönökbe zárták és megkínozták, népeik közül (de ministris et famulis ac jobagionibus) ötvenhármat Nyírbátorban megöltek. Bereck fia János vitézül harcolt a rozgonyi csatában, Debrecen táján Tamás fiai, Erdélyben pedig Moys fia Moys ellen.[199] Birtokot adományoz Pál comes udvarbírónak és Simon fia Lőrinc zarándi comesnek, mivel különböző hadjáratokban híven szolgáltak, különösen a Bazaráb vajda elleni hadjáratban, melyben Lőrinc vére ontásával bizonyította vitézségét.[200] I. Károly kijelenti, hogy Bertalan fia Miklós fiai, Márk bálványosi alvárnagy és fivére Tamás – Pagan István mester serviensei és Tamás erdélyi vajda familiárisai (!) –, valamint Bartaleus fia Jakab fiai, Fagach és János – Heves megyei Fagach-i várjobbágyok és kondicionárius castrensisek – híven szolgálták őt, s vérüket is ontották érte, különösen a Bazaráb elleni hadjáratban, amikor a vlachok a szorosban a magyar sereget megtámadták. István fia Pethen, Tamás vajda csicsói alvárnagyának rokona és Bartaleus fia Péter vitézül harcolt s a vlachok keze által mindketten meghaltak. A király Tamás vajda kérésére Miklós fiait, Márkot és Tamást, valamint Jakab fiait, Fagach-ot és Jánost kiemeli várjobbágyi és castrensisi állapotukból, s az ország szabad serviensei és nemesei közé emeli őket.[201]

Az esztergomi káptalan I. Károly parancsára Cselén Jánost beiktatja Záh Felicián Jezbe nevű volt birtokába.[202] Erzsébet királyné értesíti Pál udvarbírót és a várnagyokat, hogy Demeter budai éneklőkanonok, a váradi egyház iskolájának rektora és királynéi kapellánus kérésére Mezesi Benedek fiai, Gergely, Simon és Domokos lengyelországi hadjáratban mutatott vitézségéért az atyjuk által a Bars megyei Mezes faluban bírt nemesi telket minden adótól felmenti.[203] Szolgálataikért, különösen a Tamás fiai Kopoz és Beke ellenében tanúsított hűségükért a király engedélyezi Gutkeled nembeli Bereck fiainak, Jánosnak, Lőrincnek és Miklósnak, hogy a Szatmár megyei Ecsed mocsárban kő- vagy favárat építsenek és azt hűségük emlékére Hywseg-nek nevezzék.[204] Tamás erdélyi vajdá-

[196] 1332. febr. 17. Visegrád. Dl. 14.020.
[197] 1332. febr. 17. Visegrád. Dl. 2593.
[198] 1332. *F.* VIII/3. 623–627.
[199] 1333. jan. 2. ZW I. 458. No. 503.
[200] 1333. jún. 26. Károlyi I. 80–82. No. LXIX és 83–84. No. LXXI. L. még 1336. Károlyi I. 117–121. No. 87.
[201] 1333. okt. 6. Visegrád. Dl. 105.572.
[202] 1334. márc. 13. Visegrád. Dl. 2810.
[203] 1334. máj. 5. *F.* VIII./3. 716–718.
[204] 1335. jún. 22. A. III. 174–177. No. 25.

nak megengedi, hogy városa, Gyöngyös, Buda jogaival bírjon érdemeiért: király védelmében vérét ontotta és számos serviense és rokona is meghalt a király mellett vívott harcokban.[205] Megerősíti a Tamás csókakői és gesztesi várnagynak adott 1331-es és 1332-es adománylevelet: a várnagy a Bazaráb ellen vívott hadjáratban a vlachok által történt bekerítés után a mindvégig a király mellett volt, s ahányszor annak lovát botladozni és fáradni látta, annyiszor akarta átadni saját lovát, nem félt attól, hogy a halálveszélyt vállalva gyalog marad. Mikor a király másodszülött fiát, Andrást, Nápolyba küldték, Tamás mester lett a nevelője.[206] I. Károly hozzájárul egy Rikolf fia Rikolf és annak fiai, valamint Roh Jakab által kért birtokcseréhez Roh Jakab érdemeiért, melyeket Miklós, György és János nevű fiaival az ő szolgálatában tett és Roh Jakab fia Mihály haláláért, mellyel Rikolf fia László életét a Bazarád elleni ütközetben megmentette.[207] Hadjáratokban és más feladatokban teljesített szolgálataiért Nagy Péter fiainak, Chor nembeli Tamás liptói comesnek, csókakői várnagynak Szerém megyei birtokokat adományoz, elvéve azokat a hűtlen Szerémi János litteratustól, a királyi kúria notáriusától. Mikor a király a Sulyum nevű királyi birtokot, melyeket e János honorként bírt, a lerombolt Chereug várhoz akarta csatolni, János embereivel szállásukon megtámadta őket, a szállást rájuk gyújtották, a király emberét életveszélyesen, Péter mester rokonát és famulusát (!) pedig halálosan megsebesítették.[208] Zarka fia Miklósnak érdemeiért a castrensisek bizonyos birtokrészeit adományozza: mikor a király Ausztriában Stilfrid vár alatt a cseh királlyal szövetségben harcolt, Miklós egyet azok közül, kik a királyra támadtak, lándzsájával levetett a lováról, elfogta és a király elé vitte. Amikor Sándor comes a többi bárókkal együtt Kőszeg várát ostromolta, Zarka Miklós és rokonai életveszélyes sebeket szenvedtek, Demeter nevű rokona pedig, mivel kezét és lábát kövek zúzták össze, meghalt.[209]

*

I. Lajos megengedi, hogy Mikcs bán és fiai Sáros megyei birtokukon az addigi favárat kőből építhessék újjá familiárisa, Pál fia László haláláért, aki Károly király familiárisa és udvari iuvenise is volt; Csák Máté famulusai, Gyurkei György fia Budun és annak fiai, Dénes, Doncs, János, György Máté, Mihály, Miklós és László (!) ölték meg. A lázadó Petenye Pétert váraiból kiverte, egyik fiát elfogta és a király udvarába vitte.[210] I. Lajos Hahót fia István fia Miklóst megadományozza érdemeiért. Károly királynak az osztrák és stájer herceg elleni háborújában Haburina várát elfoglalta, e vár urait elfogta és Károly királyhoz küldte. Más várakat is elfoglalt. Mikor Károly a rác Uros ellen vonult nagy sereggel, az Abona folyón való átkeléskor a szakadárok egyik lábát nyíllal átlőtték.[211] I. Lajos megparancsolja a nyitrai káptalannak, hogy küldje el hiteles emberét, hogy jelenlétében Valter fia László, a királyi udvar apródja, birtokba iktassa Kistapolcsányi Gyula fia Miklóst, a királyi udvar milesét s általa fivérét Gergelyt hű szolgálataiért, különösen a Záh Felicián által végrehajtott merénylet elhárításában szerzett érdemeiért, mikor fején

[205] 1337. jún. 29. Visegrád. Dl. 68.836.
[206] 1339. dec. 20. Visegrád. Anjou XXIII. 342–343. No. 747.
[207] Év nélkül. *F.* VIII/4. 631–635.
[208] 1342. szept. 23. Visegrád. A. IV. 263–265. No. 101.
[209] 1343. márc. 23. Visegrád. *F.* IX/7. 31–32.
[210] 1344. okt. 9. Buda. Dl. 3725.
[211] 1345. jan. 21. Dl. 3604.

életveszélyesen megsebesült.[212] Domonkos fia István, a királyi udvar speciális notáriusa kérésére és hű szolgálataiért, melyeket atyjának, I. Károlynak tett, különösen a boszniai és szerbiai hadjáratokban szerzett érdemeiért, Lajos király megerősíti egy 1343. július 10-én tett adományát. Domonkos fia István vitézül harcolt a Bazaráb elleni háborúban, ahol az oláhok nyilaitól elárasztva alig menekült meg a haláltól; harcolt a Rácország elleni háborúban is.[213] Egy birtokperben említik Divéki Barleus érdemét, aki a cseh király elleni hadjáratban vitézkedett.[214] I. Lajos érdemeikért birtokot adományoz Ostfi Domokos macsói bánnak és fiainak. Domokos segített a királynak a Rácország elleni háborúban, miközben rokonai, famulusai és kliensei vérüket ontották és elestek.[215] Megparancsolja az erdélyi káptalannak, hogy mivel elébe járult egy Dobay István nevű székely és előadta saját és fia hű szolgálatait, különösen fiának a Tatárföldön bekövetkezett hősi halálát, és bemutatta a királyi ígéretet tartalmazó levelet is, mely szerint ezért jutalmat fog kapni, és a Küküllő megyei Badóteleke földet kérte, hogy végezze el a birtok határjárását.[216]

I. Lajos elé járult Mihály fia Péter erdélyi alvajda s felsorolta katonai érdemeit, különösen melyeket Zára ostroma alkalmából teljesített, melyekért birtokadományt kért és kapott.[217] Károlyi András fiainak, Simonnak, Mihálynak, Miklósnak és Merhárdnak vásárjogot adományoz érdemeikért – különböző csatákban vérüket ontották és súlyos sebeket szenvedtek.[218] A király bizonyítja, hogy elébe járult udvari milese, a Phyrsctosnak nevezett Mihály, s elsorolva hűséges szolgálatait, egy Pest megyei birtokot kért tőle, s azt meg is kapta.[219] I. Lajos Lackfi István erdélyi vajdának, a Károly király által a rácok ellen indított hadjáratban szerzett érdemeiért, különösen mikor a király az országnagyokat Pétervárадon hátrahagyta és Lackfi Istvánt Rácországba küldte, melyet az az Abona folyóig elpusztított, s tekintettel Nándorfehérvár elfoglalásakor tanúsított vitézségére, új adományt ad Simontornya várára, illetve 1343. január 13-án kelt adománylevelét megújítja.[220] Miklós bán bizonyos birtokait kizárólag a király joghatósága alá helyezi érdemeiért. Mikor Horvátország részeit a király ellenségei elfoglalták, Miklós bán e részeket visszaszerezte, s eközben nem kevés rokona és famulusa meghalt, megcsonkult vagy súlyos sebeket szenvedett. Zára ostroma alkalmából Miklós bán vitézül harcolva két súlyos sebet szenvedett és övéi közül többen elestek.[221] Hű szolgálataiért, különösen a horvátországi hadjárat és Zára ostroma alkalmából szerzett érdemeiért István egykori horvát-szlavón bán fiát Istvánt és örököseit s a lendvai és Nymch-i várhoz tartozó birtokát s a rajtuk lévő népeket kiveszi a megyei és más bíróságok hatásköréből és csak a király ítéletének rendeli alá.[222] Lajos király megerősíti atyja, I. Károly Miklós horvát bán számára adott oklevelét érdemeiért: visszafoglalta a megszállt horvát bánságot, miközben nem kevés famulusa és rokona elesett és sok súlyosan megsebesült. Zára előtt Stykach castellum ostrománál Miklós bán két súlyos sebet kapott, és övéi közül többen elestek. Részt vett

[212] 1345. máj. 12. Visegrád. Dl. 39.071.
[213] 1345. máj. 26. Visegrád. H. II. 82–84. No. 64.
[214] 1346. jan. 5. Visegrád. Dl. 29.675.
[215] 1346. júl. 15. Dl. 30.380.
[216] 1346. nov. 2. Várad. Károlyi I. 167–168. No. 111.
[217] 1347. márc. 18. Buda. Dl. 29.676.
[218] 1347. jún. 30. Szerbia 13–14. XXXIX.
[219] 1347. júl. 1. Buda. *Smičiklas* XI. 376–377. No. 285.
[220] 1347. júl. 1. Buda. Dl. 3921.
[221] 1347. júl. 6. *F.* IX/1. 506–509. No. CCLXXIX.
[222] 1347. okt. 3. Dl. 64.029.

a király és az ország összes hadjárataiban nem kímélve vagyonát és személyét.[223] Lajos Geuge Miklós fia Poháros Péter udvari vitéznek Sáros megyei birtokot ad. Ő volt Lajos király nevelője és Zára ostroma alkalmából vére ontásával és familiárisának elvesztésével tűnt ki.[224] I. Lajos. anyja és a rendek hozzájárulásával. Harsundorfer Wluengus érdemeiért, ki a velenceiek ellen harcolva Zára ostrománál elesett, nővérét, Erzsébetet, Tamás erdélyi vajda fia Kónya sárosi ispán felségét fiúsítja, s elhunyt fivére összes birtokait neki adja.[225] Hidegkuti László özvegye kérésére megengedi, hogy hidegkuti birtoka felerészét Hidegkuti Miklós fia Jánosnak adhassa, különösen mert atyja, Miklós, I. Károly erdélyi hadjáratában elesett.[226] Temetvény várát Tót Lőrincnek és fiának adja, főként a nápolyi hadjáratban szerzett érdemeikért.[227] Kérelmükre és érdemeikért megerősíti I. Károly Suky Miklós fiai, Barabás, Mihály és Eliás számára adott adománylevelét, különösen az országba betörő tatárok elleni hadakozásukért, melyben fivérük Dávid elesett, Barabás pedig öt életveszélyes sebet szenvedett.[228] Barakcsai Jakab fia Miklós udvari apród érdemei és atyja érdemei fejében, utóbbi Zára alatt vitézül harcolt és a nápolyi hadjáratba is a királlyal tartott, Trencsén megyei birtokot adományoz.[229] Bertholth-i Egyed fia Simonnak érdemeiért, különösen melyeket a szerb király elleni háborúban szerzett, Bertholth nevű birtokára pallosjogot ad, amit parancsban közöl Sáros megye comesével és vicecomesével.[230] Apród Miklós fia Jánosnak, érdemeiért, visszaadja Tótsolymos falut. Atyja vérét ontotta I. Károly királyért, fivére életét áldozta, ő maga pedig híven szolgálta a királyt.[231] Galgóc birtokát a nápolyi hadjáratban szerzett érdemeikért Tót Lőrinc fia Miklós pohárnokmesternek, s általa fivéreinek, az udvar „strenuus mileseinek," Lökösnek és Bertalannak adományozza.[232] Lőrinc fia Sitoka mesternek birtokot adományoz érdemeiért. Sitoka a nápolyi hadjáratban tüntette ki magát.[233] Rozgonyi János fia Lászlónak és Rozgonyi Péter fia Miklósnak, kik a király összes hadjárataiban részt vettek és különösen a nápolyi hadjáratban életüket folyamatosan veszélynek tették ki, kérésükre pallosjogot s akasztófa-állítási jogot ad.[234]

Birtokot adományoz Kanizsai Lőrinc fiainak. Közülük János részt vett az ország kedvező és kedvezőtlen hadi vállalkozásaiban, különösen a nápolyi hadjáratokban. Testvére, István budai prépost, diplomataként szerzett érdemeket.[235] István erdélyi vajdának és általa Dénes királyi lovászmesternek és fiainak az itáliai városokban és Szicíliában, a Johanna és Tarantói Lajos elleni harcok során tett szolgálataiért két várat adományoz.[236] Érdemeikért birtokot adományoz Gergely fia Német Jánosnak, testvérének, Gergelynek és unokatestvéreiknek: amikor Lóránd fia Lóránd Vas megyei comes I. Károly parancsá-

[223] 1347. okt. 16. Pest 57. No. 302.
[224] 1347. dec. 13. Héderváry I. 40–41. No. 49.
[225] 1348. aug. 14. Buda. Csáky I. 99–100.
[226] 1348. nov. 13. Buda. A. V. 247–249. No. 125.
[227] 1348. nov. Dl. 16.102 és 16.099.
[228] 1349. júl. 22. Visegrád. *F.* IX/1. 647–648. No. CCCLVII.
[229] 1349. okt. 21. Gyulafehérvár. *F.* IX/1. 655–657. No. CCLXIII. A krónikás Tótsolymosi Apród Jánosról van szó.
[230] 1349. *F.* IX/1. 652–653. No. CCCLXI. Az oklevél tévesen azt állítja, hogy Miklós a tengeren túlra jutott Johanna királynőt és férjét Lajost elfogta és Lajos királynak átadta.
[231] 1350. ápr. 12. Dl. 5171.
[232] 1350. szept. 5. *F.* IX/1. 768–770. No. CCCCIII.
[233] 1350. szept. 8. Középkori históriák 183. No. 142.
[234] 1350. okt. 30. Dl. 4151.
[235] 1350. nov. 1. Buda. A. V. 413–415. No. 254.
[236] 1350. nov. 4. Buda. Dl. 89.307.

ra hadba szállt Ausztria hercege ellen, a nevezett János fivére, Miklós, oroszláni bátorsággal harcolt és halálos sebet szenvedve elesett. Mikor a király fivére megbosszulására Szicíliába vonult, János költséget nem kímélve vele tartott, s a hadjárat során háromszor megsebesült. Az újabb szicíliai hadjáratba János újra vele ment és híven szolgálta őt.[237] Birtokot adományoz Zeend-i András fia Tamás füzéri alvárnagynak, aki különböző hadjáratokban, nevezetesen Szicíliában, hű szolgálatokat tett.[238] Tekintetbe véve Gumbási Herbor fia Nempez Miklós érdemeit, kit Szilézíába követségbe küldtek s ott az országért vérét ontotta (!), I. Lajos birtokadományban részesíti.[239] Eszerint a diplomáciai szolgálat sem volt mindig veszélytelen (mint később is látni fogjuk). A király átírja saját, 1345. május 26-án kelt oklevelét, s megerősíti két birtokban Osl fia Domonkos macsói bánt, kiemelve érdemei közül, hogy mikor a szerb király az ország határán Macsó és Szerém vidékét pusztította, Miklós macsói bán Domonkos fivére, majd az ő halálával Domonkos macsói bán a szerb király dühét megfékezte, az elnéptelenedett határvidéket újra benépesítette, majd a szerb király országának határait pusztította és tartományokat foglalt el.[240] Nagy Lajos király Péter fia Mogorosich Nováknak, udvari milesének s fivéreinek, Gergelynek és Jánosnak birtokot adományoz érdemeikért, melyeket a nápolyi hadjáratban szereztek, ahová saját költségükön vonultak.[241] Kolos mesternek, a királyi udvar apródjának bizonyos birtokokat adományoz érdemeiért. Kolos gyermekkora óta szolgálta Károly királyt. Mikor Bazaráb vajda törbecsalta Károly seregét, vitézül harcolt a vlachok ellen, s a király menekülését azzal segítette, hogy lovát átadta neki.[242] I. Lajos király elé járult Poháros Péter, a király udvari milese, újvári comes és boldogkői várnagy, aki sokszor kimutatta hűségét, és kérte a Kőrös megyei Szaplonca várának adományozását, amit a király meg is tett érdemeiért, melyeket főként a nápolyi hadjáratban szerzett. A várba Antal, a királyi udvar milese fogja őt bevezetni, akit az udvarból kifejezetten ezért küldenek oda.[243] Megerősíti II. Andrásnak a Babonics comesek számára adott privilégiumát Miklós comes és fivére János érdemeiért: több hadjáratban kitüntették magukat, így Zára alatt és Apuliában, ahol Miklós és János saját bandériumuk élén, illően felfegyverzett saját familiárisaikkal hadakoztak. Saját költségükön, kényszer nélkül vettek részt a hadjáratban és Miklós nyíllövések által súlyosan megsebesült. Előjoguk, hogy csak megfelelő zsold ellenében kötelesek a magyar királyok, a szlavón bánok, vagy bármilyen más vezér seregében hadakozni.[244] Miklós zágrábi püspöknek a nápolyi hadjáratban szerzett érdemeiért birtokot adományoz, melyet addig Bychow fia Rouaz, I. Károly vitéze birtokolt.[245] Birtokokat adományoz érdemeikért Disislo Péter fiainak, udvari milesének, Nováknak és fivéreinek, Gergelynek és Jánosnak. Zára ostrománál Novák életveszélyesen megsebesült, atyja, Péter, elesett. Novák a nápolyi hadjáratban saját költségén vett részt. Belc vára ostrománál átúszta a vár árkát. Mint kemény katona vitte végbe vitézi tetteit s súlyos sebekkel borítva fogadta az oda érkező királyt.[246]

[237] 1351. jan. 9. Buda. Pest 59. No. 312.
[238] 1351. febr. 27. Dl. 86.152 és Dl. 41.150.
[239] 1351. márc. 29. *Petrichevich* II/1. 6. No. 24.
[240] 1351. ápr. 24. Dl. 41.154.
[241] 1351. dec. 9. *Smičiklas* XII. 50–53. No. 41.
[242] 1352. febr. 26. *Smičiklas* XII. 77–80. No. 54.
[243] 1352. szept. 15. Buda. Dl. 100.061.
[244] 1352. dec. 28. *Petrichevich* II/1. 6. No. 25. Egy 1377. febr. 9-i oklevél szerint a három testvér életben van.
[245] 1352. aug. 7. Buda. MTT IX. 119. No. L.
[246] 1345. febr. 22. Károlyi I. 217–220.

I. Lajos megvizsgálta az összes zólyomi, túróci, és liptói nemes birtoklását, köztük Péter fia Jánosét. János nem tudott felmutatni Liptó megyei birtokának jogos birtoklását igazoló iratot, de a király megerősíti az említett javak birtoklásában érdemeiért, melyeket a nápolyi hadjáratban szerzett, ahol nemcsak fogságba esett, de egyik szemét is elvesztette.[247] Cselén János csongrádi comes számára átírja a sági vásárjogra vonatkozó régebbi oklevelét, ismételten felsorolva a Záh féle merényletkor szerzett érdemeit.[248]

Drugeth Miklós 1355. febr 22-én kelt ítéletlevelében szerepel egy, a pannonhalmi apátság által 1288-ban kiadott oklevél, mely szerint Hermannus apát és a konvent Kemény (Keminus) comesnek, officiálisnak hű szolgálataiért, melyet az apátságnak ifjúkora óta vére ontásával is teljesített, birtokot adományoz.[249]

I. Lajos, felsorolva Vásári Miklós esztergomi érsek érdemeit előadja, hogy mikor András herceg számára a szicíliai koronát megszerzendő más bárókkal együtt Avignonba, a pápához küldték, Miklós hű szolgálatokat tett. Később, a nápolyi hadjárat idején a király előre külde őt Apuliába, Aquila városába, mely akkor Lajos uralma alatt állt. Ott az érsek Kont Miklóssal együtt több hónapig helytállt, nem félt az ellenség fegyvereitől. Amikor a király erős sereggel Rácország ellen vonult és Nándorfehérvár előtt tábort vertek, Miklós, már mint esztergomi érsek, saját fegyveres népének igen nagy sokaságával csatlakozott a királyhoz. Testvére, Tamás, más rokonaival és hozzátartozóival együtt, felemelte az érsek zászlaját, fegyvereseinek és familiárisainak sokaságát egyesítette a király népeivel. A király és az érsek serege Rácország királyának a magyar határra felsorakozott seregét szerencsésen legyőzte, ám a csatában az érsek nővérének fia, László fia Péter és rokona, Ders fia Tamás fia István, valamint kedves familiárisa, Csele fia János súlyosan megsebesült, nem kevés familiárisa pedig elesett.[250]

Margit, Szlavónia hercegnője, István herceg özvegye, megjutalmazza udvari familiárisát, Tamás fia Istvánt, aki nagy szolgálatot tett a hercegnek, amikor Lajos királlyal együtt erős sereggel a szerb király ellen vonult. István herceg halála után folyamatosan a hercegnő udvarában szolgált.[251] I. Lajos megerősíti a Vermes család nemességét. Elébe járult Mátyás literátus, Miklós királyi bajvívó (pugil specialis), Vermes fiai, és rokonaik és kérték, hogy őket és őseiket, akiket a régi magyar királyok a Pozsony megyei udvarnokispánok sorából a királyi serviensek és „tiszta és természetes" nemesek sorába emeltek, nemességükben erősítse meg. Mindezekről Lajos királyt István nyitrai püspök, a teológia magistere és Megyesi Móric fia Simon pozsonyi comes tájékoztatta. Megemlékezve elődeik érdemeiről, különösen Máté mester és Miklós pugil atyja, Vermes hűségéről, aki Károly királynak vére ontásával és súlyos sebek elszenvedésével sok szolgálatot tett, Lajos király Máté mestert, Miklós pugilt, István fia Ábrahámot, Pál fia Jánost, Tamás fia Jánost és a Budafalváról való Miklós fia Jakabot, s általuk utódaikat az igazi nemesek sorába emeli, hogy ezután azok módjára a király zászlaja alatt harcolhatnak.[252] I. Lajos a Kanizsaiak felsorolt érdemeire tekintettel, Kanizsai Lőrinc fia István zágrábi püspök és testvérei kérésére, megerősíti a Nymygh birtokról szóló, I. Károly által kiadott 1324. évi oklevelet. Kanizsai Imre fia Lőrinc I. Károly idején többször ontotta vérét a király szeme

[247] 1355. febr. 22. Buda. P. II. 416–417. No. 146.
[248] 1355. márc. 27. *Turul* 1899. 137.
[249] 1356. jan. 10. *Smičiklas* XII. 320.
[250] 1356. febr. 6. *F.* IX. 2. 467–471. No. CCXXVII.
[251] 1357. jan. 18. Sopron vm. 264–267. No. 197.
[252] 1357. ápr. 6. Visegrád. *Smičiklas* XII. 402–403. No. 301.

láttára, vitézül harcolt a Bazaráb elleni hadjáratban és el is esett. Kanizsai János a két nápolyi hadjáratban és a rácok elleni hadjáratban szolgálta híven a királyt, majd Zára alatt súlyosan megsebesült.[253] Punik fia Péter comesnek és fivérének, Lorándnak, visszaadja Zamlaka possessiót érdemeikért. Részt vettek a király összes hadjárataiban, különösen a tengerentúlon, Trauisius vára alatt és több más helyen ontották vérüket a királyért.[254]

I. Lajos gyaki Kene fia Miklóst és András fia Miklóst, akiket Szécsi Miklós országbíró Benedek deák felesége ellenében rágalmazásban elmarasztalt, a velenceiek elleni háborúban szerzett érdemeik fejében felmentette a büntetés alól.[255] A hadi érdem tehát ez esetben erősebb volt, mint a büntetőjog. I. Lajos a Kis Temes mellett birtokot adományoz Karapat Stanislainak, Negue Wlanyk-nak és Zovena fia László fiainak, Miklósnak és Lászlónak, hű oláhjainak, mert amikor Bazarába Sándor havasalföldi vajda újra elismerte Lajos királyt természetes urának, nem törődve a vagyonukban esett kárral és a veszedelmekkel, otthagyták havasalföldi birtokukat és Lajoshoz álltak. Részt vettek a király hadjárataiban, különösen a zárai és a nápolyi hadjáratban, és vérük ontásával mutatták ki hálájukat.[256] Új adomány címén birtokot adományoz a máramarosi oláh Gyula fia Drágosnak hű szolgálataiért, melyeket különösen Moldvaország helyreállítása alkalmából tanúsított, és mert számos hadjáratban vett részt. Sok lázadó oláhot vezetett vissza a király hűségére. A birtokokat olyan jogon bírja, mint az ország többi nemesei, kik a király zászlaja alatt harcolnak.[257] Punyk fia Péter kérésére, érdemei jutalmaképpen, átírja atyja, I. Károly 1322. december 15-i privilégiumát. Péter vitézül harcolt a velenceiek ellen Zára alatt, nem kímélte személyét és javait.[258] Sukat vára és városa alatt teljesített hű szolgálataiért I. Lajos új oklevelet állít ki szentmiklósi Pongrác okleveleinek pótlására.[259] Kruppa várát hű szolgálataik jutalmául új adományként néhai István bán fiainak Dénes és Pál ispánoknak adományozza. Részt vettek a király valamennyi hadjáratában, vitézül harcoltak, s vérüket valamint rokonaik és familiárisaik vérét ontották a király szolgálatában.[260] I. Lajos hű szolgálataiért, különösen I. Károly idejében és a nápolyi hadjáratban szerzett érdemeiért, birtokot adományoz Miklós esztergomi érseknek.[261] Ez esetben is gondolhatunk katonai érdemekre, mivel a magyar főpapok ekkor (és még sokáig) hadakozók is lehettek. Balk máramarosi vajdának, Szász fiának és testvéreinek, Drágnak, Dragomérnak és Istvánnak birtokot adományoz érdemeiért; a birtokokat a hűtlen, Moldvába távozott Bogdán vajdától kobozta el. A megadományozottak Moldvából vándoroltak be az országba, hogy a királyt szolgálják. Vérüket ontották és halált okozó sebeket kaptak, fivéreik és sok famulusuk pedig elesett.[262]

I. Lajos király Újlaki Miklós fia kérésére, szolgálataiért, melyeket Bodony (Viddin) városa megszerzésében és Bulgária meghódításában teljesített, átír egy privilegiális oklevelet.[263] Heem fia Pál fia Benedek viddini kapitány kérésére a viddini ostrom s a bulgá-

[253] 1357. júl. 2. Pozsegavár. Dl. 41.316.
[254] 1359. aug. 29. *F.*IX/3. 33–35.
[255] 1360. márc. 20. Máramaros 37–40. No. 19.
[256] 1360. márc. 21. *Smičiklas* XIII. 15–16. No. 10.
[257] 1360. jún. 24. Péchy 14. No. 56.
[258] 1360. dec. 28. Blagay 146–148. No. LXXXI.
[259] 1364. febr. 28. Buda. Dl. 5004.
[260] 1365. febr. 2. Máramaros 56–59. No. 29.
[261] 1365. jún. 2. Viddin. Dl.96.491.
[262] 1365. jún. 4. Viddin. Dl. 5234.
[263] 1365. jún. 30. Középkori históriák 202–203. No. 154.

riai hadjárat idején szerzett érdemeikért mentesíti Gywra-i Benedek fia István familiárisait, Jekul fia István fia Andrást és Jekul fia másik István fia Jánost, ebergőci lakosokat a rájuk bármilyen bíróság által kimondott ítéletek hatálya alól.[264]

I. Lajos közli Kont Miklós nádorral, hogy trónralépése óta szándéka volt Bulgária azon részeinek visszaszerzése, melyeket a hitetlenek és cselszövők régebben elidegenítettek. Amikor e célból erős sereggel támadást indított, rokonainak fegyveresekből és íjászokból (armatorum et sagittariorum) álló erős csapatával Miklós nádor személyesen csatlakozott uralkodójához. Nagy szolgálatokat tett, sok fivére, rokona milese és serviense forgott veszélyben és hullatta vérét. A nádor összes kortársait megelőzve annyira megvilágosította a király szemét tanácsaival, hogy elfoglalták Bodony városát és kerületét több erődítménnyel, várral együtt.[265] I. Lajos az Ebergőci Andrásnak és Jánosnak adott föntebbi (l. 262. lj.) adományát részben visszavonja, ez csak személyükre vonatkozik, de Dág és Ebergőc birtokokat, melyeket a király már előbb Kanizsai István zágrábi püspöknek és fivérének adományozott – nem kapják vissza.[266] Megerősíti Gargói Konrád fia György fia János adományát Tótsolymosi Apród Miklós fiai, főként pedig káplánja, János küküllei főesperes érdemeiért, ez utóbbi elkísérte őt Nápolyba, s a hadjárat során a király notáriusa volt.[267] Dragomér Oláh Miklós erdélyi vajda Havasalföldön a pártütő vajda ellen harcolva elesett, fiai, Balk, Drág és János atyjuk érdeméért a Szolnok megyei Kővár várát kapják.[268] Himfi Benedek bolgár bánnak és rokonainak érdemeikért pallosjogot adományoz. Az ország és a király minden vállalkozásában részt vettek, különösen Bulgária és Bodony (Viddin) véra védelmében, nem kímélve sem vagyonukat, sem személyüket. Kitették magukat a változó hadi szerencsének, a váratlan csapásoknak, fáradságos vállalkozásokban vettek részt, viselték azok költségeit és vérüket ontották, miközben súlyos és életveszélyes sebeket kaptak.[269]

I. Lajos Vas megyei birtokokat adományoz Eldurbach egykori udvari milese, s annak fia, Vilmos udvari miles érdemeiért neki és fivéreinek: Purhardus pozsonyi prépostnak, Jánosnak, Frigyesnek és Berchtoldnak. Eldurbach társaival együtt kitűnt Tarvisium ostrománál, Zára elfoglalásánál, majd Vilmos I. Lajos rokonának, Róbert bajor hercegnek volt segítségére az osztrákok ellen vívott harcban.[270]

László havasalföldi vajda, szörényi bán és „dux nove plantationis terrae Fogaras" bizonyítja, hogy László mester a néhai Dobkai Meyster Janus fia, Myked bán unokája az ő rokona, s jóllehet nem tartozott Lajos király uralma alá, hatalmas sereget vezetett a hitetlen törökök és Bulgáriában Tyrna imperatora ellen, ott kiváló haditetteket vitt végbe a keresztény vallás és Lajos király érdekében, s az ellenség elől sohasem hátrált meg. Ezért Fogarasföldön, az Olt közelében, birtokot adományoz neki. Kéri Lajos királyt, mint természetes urát és utódait, hogy adományozó oklevelét tartsák örök érvényben, s az adományt erősítsék meg. Kéri saját utódait is és országa előkelőit, hogy adományát ne semmisítsék meg, ne hogy esküje semmivé legyen. Aki adományát meg akarná másítani,

[264] 1365. júl. 26. Sopron vm. I. 359–360. No. 244. Úgy tűnik, némi hiba volt a birtokok nyilvántartásban.
[265] 1365. dec. 30. Visegrád. Máriássy 35. és 36. No. 85. és 89.
[266] 1369. *F.* IX/4. 114. No LII/3.
[267] 1369. jún. 24. *F.* IX/4. 172–174. No. XCIV. Hogy a notárius hadi érdemeket is szerzett-e, nem tudjuk. Valószínű, hogy nem hadakozott.
[268] 1369. okt. 17. Kassa. Dl. 100.125. és Dl. 100.168. A kétségtelenül vlach származású vajda hűségnyilatkozata és esküje figyelemre méltó.
[269] 1372. júl. 15. Arges. Dl. 26.376.
[270] 1373. *Smičiklas* XIV. 560–561. No. 435.

arra szálljon Isten, a Boldogságos Szűz s a szent királyok István, László és Imre (!) haragja és méltatlankodása.[271] Erzsébet magyar királyné birtokot adományoz Csák nembeli Péter fia Domonkosnak, aki megvédte őt Záh Felicián támadásától.[272] I. Lajos a fogságban tartott, majd száműzött Kanizsai István zágrábi püspököt újra kegyeibe fogadja, mert megbizonyosodott Kont Miklós nádor vádjainak alaptalanságáról, s őt és fivérét, Jánost bízta meg Vasvár és Sopron megyék védelmével a németek ellen. Ezt meg is tették, s ezzel a püspök elnyerte a király szeretetét.[273] A Liptó megyei Martingfalva-i Balázs fia Miklós jobbágyfiút (filium jobagionum nostrorum) sok katonai érdeméért, részben János esztergomi érsek kérésére, s vele testvéreit és rokonait Martingfalva földjükkel együtt kiveszi a vári függésből és a királyi zászló alatt hadakozó nemesek közé sorozza érdemeiért: gyermekkorától kezdve részt vett az összes királyi hadjáratban, így a Havasalföldön a Duna partján Lajkó testvére Godon ellen vívott harcban, majd a litvánok ellen Velzy váránál kő és nyíl általi sebeket szenvedett.[274]

*

Mária királynő birtokot adományoz Krassó megyében Kím fia Pál fia Benedek volt bolgár bánnak testvére, Péter haláláért és érdemeiért: a király minden ügyében és hadjáratában részt vett, különösen a havasalföldi hadjáratban, ahol testvérét, Pétert, megölték.[275] Labdásvarsányi Miklós kérésére a királynő átírja a Miklós atyja István hű szolgálataiért adományozott, labdásvarsányi birtokról szóló adománylevelet. Azt Moogh csepeli hospes fia, István kérte hű szolgálataiért, különösen fiának, Jánosnak a Bazaráb elleni hadjáratban történt haláláért. Maga Moogh fia István is vérét ontva sok sebet kapott, s mikor küldetésbe jött Fehérvárra, a rablók megtámadták és alig menekült meg a haláltól.[276] Mária királynő birtokot adományoz Kaplai János vajdának és testvérének Dezsőnek érdemeikért. Ifjú koruk óta részt vettek minden hadjáratban, különösen az oroszországiban, ahol ők és a hozzájuk tartozók vérüket ontották.[277] Mária királynő birtokot adományoz új adományként Torockói István fiainak: Miklósnak és Lászlónak s általuk unokatestvéreiknek Ákos fiainak Andrásnak és Miklósnak hű szolgálataikért, különösen Miklós és László testvérének haláláért, ki Lajos királynak Lajk erdélyi vajda elleni hadjáratában vitézül harcolva elesett.[278] Mária királynő egyik oklevelében nem hőstettet, hanem gyilkosságot jutalmaz birtokadománnyal, mikor a Nyitra megyei Gimes várát Kozmáli Miklós fia Forgách Balázsnak, az étekfogók mesterének, és általa testvérének, Jánosnak, továbbá atyai nagybátyjának, Péternek adományozza, mert megölte a királyné életére törő Durazzói Károlyt. Az oklevél részletesen leírja Forgách Balázs küz-

[271] 1374. nov. 30. *F.* IX/4. 576–578.

[272] 1377. szept. 8. Vác. Dl. 67.401. 1651-es hiteles másolatról készített 1725. évi hiteles másolat.

[273] 1377. okt. 30. Zólyom. MOL Fekete Nagy Antal temesi gyűjt. 538.

[274] 1378. ápr. 19. H. II. 130–134. Meglehetősen kései adomány. Hadi érdemekért adományozó okleveleket Nagy Lajos korából jóval kevesebbet sikerült gyűjtenem, mint I. Károly korából, bár Lajos király többet háborúzott, mint Károly. Ennek oka az lehet, hogy gyűjtésem csak a kiadott oklevelekre és a Dl-re szorítkozott, s az Anjou–kori okmánytár kiadás még csak az 1340-es évnél jár. Más kérdés, hogy a Dl-ben miért van jóval több ilyen oklevélről készült kivonat Károly, mint Lajos korából.

[275] 1384. máj. 25. Buda. Sztáray I. 466–468. No. 287.

[276] 1384. jún. 22. Máramaros 82–85. No. 50.

[277] 1384. Dl. 32.505.

[278] 1387. febr. 11. Gamnecz. Bánffy I. 387–388. CCLXXIX.

delmét az életét védő II. Károly királlyal.[279] Mindazonáltal semmilyen adat nincs arra, hogy II. Károly Mária életére tört volna.

*

A vitézi tettekért történő adományozásokat Zsigmond király is folytatta, ám ilyen okleveleit csak az 1400-as évvel bezárólag vizsgáljuk. Még nem királyként, csupán brandenburgi őrgrófként, Magyarország uraként és kapitányaként adja Losonczi László és István szörényi bánoknak új adományként Desznő és Pankota várakat hű szolgálataikért, melyeket különösen abban a hadjáratban teljesítettek, melyet a két királynő (Erzsébet és Mária) kiszabadításáért indítottak.[280] Kusali Jakcs fiainak, György, István és András mestereknek, kincstartóknak és beregi ispánoknak adja a Szolnok megyében fekvő, elhagyott Aranyos várát a Lajos királynak, Erzsébet és Mária királynőknek és neki tett szolgálataiért és testvérük, Dénes haláláért, aki a két hűtlen János bánnal vívott csatában esett el, amikor azok a királynőket elfogták, kincseiket elrabolták, számos bárójukat és lovagjukat megölték, vagy elfogták.[281] Új adományként Losonczi Tamás fia Dénes zólyomi ispánnak ajándékozza Bonchidát érdemeiért, mivel ifjú kora óta részt vett Lajos, Erzsébet és Mária minden sikeres és sikertelen hadjáratban és vitéz tetteket hajtott végre.[282] Zsigmond Losonczi László szörényi bánnak Zemplén megyei birtokokat adományoz érdemeiért: vitézül hadakozott a királyi és királynői felség ellen lázadók ellen, minden esetben győzelmet aratott ellenük és megfutamította őket, fegyveres népüket összezúzta és Mária királynőt kiszabadította.[283] Mária királynő Losonczi László szörényi bánnak adományozza Szalánc várát hű szolgálataiért, mivel amikor (Horváti) János Erzsébet királynét fogságban tartotta, Losonczi László félelem nélkül megtámadta és Isten segítségével legyőzte és megfutamította annak seregét.[284] Zsigmond Ruzkai Jakab fia Domokosnak, udvari milesének hadi szolgálataiért, különösen Gwmnech (Gamnecz) vára megvívásakor szerzett érdemeiért új adományként három királyi possessiót adományoz.[285] Másik milesének, Kernech-i Miklós fia Miklós mesternek is birtokot adományoz, főként a Gwmnech (Gamnec) vára ostromakor szerzett érdemeiért, mert a szeme láttára hajítógépek lövedékei sebesítették meg.[286]

Familiárisának, Somosi Péter fia Jánosnak, főként azon szolgálataiért, melyeket a korona elnyerése és számos várnak a hűtlen Horváti Péter fia János bán és János volt vránai perjel kezéből való visszaszerzése során teljesített, birtokokat adományoz Sáros megyében.[287] Kanizsai János fia Miklósnak is birtokot adományoz, főként Gamnec vára alatt szerzett érdemeiért, ahol szeme láttára hajítógépektől sérüléseket szenvedett.[288] Birtokot

[279] 1387. ápr. 19. Buda. Zs. I. 3/31. Az oklevél szerint Balázs férfiasan és bátran megtámadta Károlyt, s oly vitézül támadt rá, olyan sűrű kardcsapásokkal ejtett rajta sebeket, hogy néhány nap múlva kilehelte lelkét. Balázs is nagy és halált okozható sebeket kapott és életben maradása még kétséges. L. még *Újházy László:* Magyar történelmi emlékek. Budapest, 1914. XVIII.

[280] 1387. jún. 3. Buda. Bánffy I. 396–398. No. CCXXXIII.

[281] 1387. júl. 8. Zágráb. Bánffy I. 403–405. No. CCXXXVIII.

[282] 1387. júl. 25. Bánffy I. 406–408. No. CCLXXXVIII.

[283] 1387. aug. 12. Dl. 71.893.

[284] 1387. aug. 13. Zs. I. 19/187.

[285] 1387. szept. 1. Zs. I. 20/203.

[286] 1387. szept. 3. Zs. I. 20/207.

[287] 1387. szept. 29. Diósgyőr. H. II. 151–152. No. 107.

[288] 1387. okt. 14. Zs. I. 25.258.

adományoz Büky Tamásnak érdemeiért: Csáktornya, Medve és Gamnicz várak ostrománál vitézül harcolt és vérét ontotta.[289]

Ulászló lengyel király Benedictus hungarusnak, mivel az megőrizte számára Halics várát, kárpótlásul visszaadja oroszországi birtokait.[290] Zsigmond király János vegliai comesnek az Erzsébet és Mária királynők szolgálatában a hűtlenek elleni harcokban szerzett érdemeiért adományoz várat. János szabadította ki Mária királynőt Pachitel várából súlyos harcok árán, melyek során az ellenséget megfosztotta famulusaitól, lovaitól és fegyvereitől.[291] Zsigmond új adomány címén birtokot adományoz Iván oláhnak, ki Balk és Drág fivére, Dragomér fia és székely ispán. Számos hadjáratban vett részt, atyja, Dragomér, Viddin vára ostrománál, fivére, Tatamér, Belc vára ostrománál esett el Nagy Lajos idején.[292]

Mária királynő Ruskai Jakab fia Domokosnak adományoz számos hadi érdeméért, különösen Gamnicz vára alatt mutatott vitézségéért három Bereg megyei királynői birtokot.[293] Wlkowyth nembeli Frigyes fia Zemkónak azért adományoz Zsigmond birtokot, mert ő hozta a hírt Mária királynő kiszabadulásáról, és mert hűségéről vére hullatásával is tanúskodott.[294] Szécsi István fia Gál mesternek és fiainak, Györgynek, Péternek, Jánosnak, Jakabnak, Lászlónak és unokatestvérének, György fia Jakabnak királyi falvakat adományoz – részben cserébe – Gamnicz vára alatt szerzett érdemeikért, ahol nyilaktól és kövektől a király szeme láttára súlyosan megsebesültek.[295] A hűtlen Korpádi János és fiai birtokait elkobozza és az ellenük vitézül harcoló Botos Domokosnak és Harapk-i Miklósnak adományozza, akik a hűtlent csatában leverték.[296] Kaplai Benedek fia János szörényi bánnak birtokot adományoz hűségéért, vitézségéért és különösen mert Belc vára ostromakor nyíllövéstől megsebesült. Bőven ontotta vérét, nemes familiárisai közül igen sokan elestek, s így Lajos király visszaszerezte Belc várát. János bán visszaszerezte az Oroszországban lévő királyi várakat és sokat tett a két királynő kiszabadítása érdekében is.[297] Perényi Miklós főpohárnokmester familiárisának, Zemzei Demeter fia Lászlónak és testvérének, Jánosnak – László Rácországban, Chestyn és Borych várának megvívásakor szerzett érdemeiért és azért, mert két szepesi falut elvettek tőlük és Gölnicbányához csatoltak – megígéri, hogy a két helységet visszaadja, vagy más egyenértékű birtokokat ad nekik.[298] Zsigmond Szednai István fia Jakabnak a rácok elleni háborúban Borith és Chestin várak ostromakor szerzett érdemeikért Sredna possessióban pallosjogot adományoz.[299] Azon érdemekért, melyeket Perényi Péter fia Miklós miles királyi pohárnokmester és testvérei, János és Imre különböző alkalmakkor és hadjáratokban szereztek, főként pedig Miklós Rácországban, Chestyn és Borych várak ostromakor tanúsított vitézségéért, birtokot adományoz.[300]

Mária királynő érdemeikért birtokokat adományoz Szécsényi Kónya bán fiainak, Franknak és Sebestyénnek. A lázadók ellen harcolva részt vettek Borych és Chestyn vá-

[289] 1387. nov. 25. *Smičiklas* XVII. 105–109. No. 79.
[290] 1387. nov. 25. Buda. Máramaros 87–89. No. 52.
[291] 1387. dec. 6. Buda. Dl. 71.896.
[292] 1388. jan. 10. Zs. I. 37/386.
[293] 1388. jan. 11. Zs. I. 38/387.
[294] 1388. jún. 19. Visegrád. *F.* 426–429. No. CCXLI.
[295] 1389. aug. 20. Buda. Középkori históriák 219–220. No. 162.
[296] 1389. nov. 23. Rácországi táborban. Dl. 84.799.
[297] 1389. dec. 2. Temesvár. *Smičiklas* XVII. 238–239. No. 176.
[298] 1389. dec. 2. Temesvár. Zs. I. 151/1275.
[299] 1389. dec. 2. Krassó III. 192–195. No. 126.
[300] 1389. dec. 6. Temesvár. Zs. I. 515/1280.

rak elfoglalásában és más érdemeket is szereztek a rácok elleni háborúban.[301] Zsigmond Perényi Simon fia Péternek, udvari familiárisának érdemeiért, melyeket az udvar szolgálatában, Rácországban és Borych vára megvívásában szerzett, új adományként Valkó megyei királyi birtokokat juttat.[302] Kállay István fia Istvánnak érdemeiért, különösen melyeket a Rácország elleni hadjáratban szerzett Borych és Chestyn várak ostrománál, Kálló városában Szent György napjára (április 24.) országos vásártartási jogot adományoz.[303]

Mária királynő, figyelembe véve hűségét és mérlegelve azon haditetteket, melyeket Nagymihályi György fia János, a királynő udvari vitéze, életét is gyakran kockára téve teljesített, miközben kövek súlyos ütéseit és a börtönök sötétségét is elviselte, két Bereg megyei királyi birtokot adományoz neki.[304] Zsigmond Keresztúri Miklósnak Gamnicz vára ostrománál szerzett érdemeiért adományoz birtokot.[305] Mária királynő Alsáni János bán fiainak, Bálint bíboros pécsi püspöknek és Pálnak, valamint Pál fia Miklósnak érdemeiért a felségsértő Zuglaki Philpe fia László birtokát adományozza, kit a hű előkelők, főként Alsáni Pál és Miklós legyőztek, megbilincselve Budára vitték, ahol lefejeztetett.[306] Zsigmond király, főként a törökök elleni harcban szerezett érdemeiért, Perényi Miklós szörényi bánnak adja a Zemplén megyei Patak és Újhely városokat.[307] Zsigmond oklevelében előadja, hogy Kanizsai István székelyispán a maga hadi népével és a székelyekkel a király behatolása előtt nyomult be Moldvába, és utat nyitott a királynak, hogy seregével a vajda székhelyére hatoljon és a vajdát hódolatra bírja.[308] Miklós nádor és macsói bán, mikor Zsigmond király a törökök és rácok ellen vonult, zászlaját magasra emelve dicséretes szolgálatokat tett és vitézül harcolt ellenük, miközben több rokonát és hívét elvesztette.[309] Zsigmond Konska-i Domokosnak s fiainak Lászlónak és Miklósnak érdemeikért birtokot adományoz és őket, László király oklevelét megújítva, utódaikkal együtt kiveszi a várjobbágyi állapotból.[310] Zsigmond Ilsvai Péter fia Leusták királyi ajtónállómesternek és Kapolyai Benedek fia János volt vajdának új adományként egy Zágráb megyei várat adományoz érdemeikért, melyeket a végvidéket támadó hűtlenek és pogányok elleni hadjáratokban szereztek.[311] Kanizsai Lőrinc fia János fiai, János esztergomi érsek, Miklós tárnokmester és István székelyispán érdemeiért várat adományoz nekik. Istvánt az Erzsébet és Mária királynők ellen támadó pogányok (!) elfogták és sokáig bilincsben tartották. János és Miklós tevékenyen közreműködött Mária királynő kiszabadításában, majd Miklós és István a Rácországban a törökök ellen vezetett több győzelmes hadjáratban a király mellett harcolt.[312] Perényi Miklós volt szörényi bánnak birtokot adományoz érdemeiért: vitézül harcolt a rácok ellen Borych ostromakor, nem félt a dárdák és kövek záporától. Mikor a törökök Rácországra törtek, fegyvereseivel megtámadta őket, sokakat levágott karddal és megölt lándzsával, a többieket megfutamította és a tőlük elvett zászlókat elküldte a királynak.[313]

[301] 1390. máj. 31. Szerbia 24.25 No. LXVII.
[302] 1390. máj. 8. Sztáray I. 490–491. No. 308.
[303] 1390. júl. 10. Zs. I. 177/1586.
[304] 1390. szept. 25. Temesvár. Zs. I. 188/1669.
[305] 1390. szept. 29. Zs. I. 189/1674.
[306] 1390. Székely O. I. 82–83. No. LXIX.
[307] 1390. *F.* X/1. 595–596. No. CCCXXXIV.
[308] 1391. okt. Zimony mellett a Száva melletti táborban. Zs. I. 249/2257.
[309] 1392. febr. 19. Buda. Zs. I. 261/2396.
[310] 1392. febr. 25. Buda. Zs. I. 262–263/2408.
[311] 1392. júl.12. Krassó III. 219–222. No. 137.
[312] 1392. aug.9. Keve. Szerbia 33. No. LXXVIII.
[313] 1392. aug. 14. Temesvár. Zs. I. 282/2590.

Zsigmond néha szerényebb adományokkal adományozza meg vitézeit. Így Hídvégi János fia Becsének, főleg a törökök és rácok ellen Szerbiába vezetett hadjárat alkalmából mutatott érdemeiért, Földvár városában egy házhelyet adományoz és egy malom harmadrészét.[314] Új adományként adja Kernecsei Miklós fia Miklósnak és Nagyfalvi János fia Erdősnek a Trencsén megyei Nádasd királyi birtokot érdemeikért, melyeket a végvidéket háborgató törökök és a hűtlen skizmatikusok ellen a legutóbbi szerencsés hadjáratban szeme láttára harcolva szereztek.[315] Új adományként egy Pozsony megyei királyi udvarnoki birtokot adományoz Királyfalvai Pál fiainak, Lászlónak, Mátyásnak és Sebestyénnek érdemeikért, főként mert László a törökök ellen Rácországba vezetett hadjáratában a Duna kapujánál a király jelenlétében kitüntette magát.[316] Maróti János fia János macsói bánnak birtokot adományoz érdemeiért, melyeket a török ellen a Szerémségben vívott harcok során szerzett; János két ízben életveszélyesen megsebesült, egyik testvére fogságba esett.[317] János fia Lászlónak a maga és unokatestvérei, Péter fia Gábor, Lelek fia János, Jakab fiai, Miklós és János nevében előterjesztett kérésére, a törökök és rácok elleni háborúkban szerzett érdemeikért, átírja 1392. május 3-án kelt adománylevelét.[318] Birtokot adományoz Albeus Márton fia Dávidnak érdemeiért, melyeket különösen Morvaországban Bizench vára ostromában szerzett.[319] Sarni Péter fia, királyi főajtónálló-mesternek a törökök és rácok elleni csatákban szerzett érdemeiért Bars megyei birtokot adományoz.[320]

Mária királynő Szerdahelyi Ders fia György fia Mártonnak és testvérének, Zsigmondnak adja a szlavóniai Kőrös megyei Ryche királynői birtokot érdemeikért, melyeket Boszniában a patarénusok, a végvidékeken a törökök és rácok, a garai kerületben pedig, ahol Márton fogságba esett, a hűtlenek elleni harcban szereztek.[321] Zsigmond, bár Losonczi István fia László volt bánt az erdélyi részek nemesei a tordai közgyűlésen hűtlensége miatt proskribálták, megkegyelmez neki, mert hűségesen harcolva kitüntette magát a moldvaiak elleni hadjáratban, és megtiltja valamennyi bíróságnak, hogy háborgassák.[322] A hadi érdem eszerint erősebb volt, mint a bíróság ítélete. Hasonló volt a helyzet Bencsencsi Miklós fia János esetében, aki szintén az István moldvai vajda elleni hadjáratban tüntette ki magát, amiért is a király megkegyelmez neki, felmenti a fővesztés és vagyonelkobzás büntetése és minden más büntetés alól, és elkobzott javait visszaadja.[323] Zsigmond Csáki István fia Miklós temesi ispánnak, atyjának és fivérének, tekintettel a törökök, a rácok és István moldvai vajda elleni harcokban szerzett érdemeikre, birtokcserét engedélyez.[324] Blagay Miklósnak és Istvánnak a Havasalföldön a törökök és más szakadárok és pogányok elleni harcokban mutatott vitézségükért a Szlavónia megvédése céljából tőlük elvett Osztrovác várat visszaadni ígéri és elpusztított birtokaik kárpótlásául két falut ad nekik.[325] Birtokot adományoz Zsidai Istvánnak,[326] amiképpen Seusa-i

[314] 1392. aug. 21. Várad. Zs. I. 282/2600.
[315] 1392. aug. 24. Debrecen. Zs. I. 283/2605.
[316] 1393. ápr. 28. Zs. I. 319/2902.
[317] 1393. nov. 1. Nagyszombat MTT IX. 125.
[318] 1394. okt. 30. Szerbia 37. No. LXXXIII.
[319] 1395. jan. 25. Verőce. Zs. I. 415/3799.
[320] 1395. jan. 30. Zs. I. 415/3801.
[321] 1395. febr. 3. Zs. I. 415–416/3804.; Szerbia 38.
[322] 1395. febr. 14. Brassó. No. LXXXV.
[323] 1395. aug. 25. Sebes közelében. Blagay 186–187. No. CVI.
[324] 1325. szept. 16. Esztergom. Csáky I. 174–175.
[325] 1395. okt. 14. Túr. Zs. I. 454/4114.
[326] 1395. nov. 5. Dl. 9139.

Demeter fia László alpohár-nokmesternek és testvérének is László érdemeiért, melyeket főként a törökök elleni havasalföldi hadjáratban szerzett.[327] Zsigmond bizonyítja, hogy elé járult Marcali István fia Miklós temesi comes, s elsorolva hűséges szolgálatait, a Somogy megyei Kálmáncsehi oppidumot kérte, és több, hozzá tartozó birtokot. A király, figyelembe véve Miklósnak az ország összes hadjárataiban tanúsított hűséges és vitéz magatartását, melyek során sem személyét, sem vagyonát nem kímélte a pogány törökök és más ellenségek ellen vívott harcban, a kért birtokot új adomány címén neki adományozza.[328] Győzelmei közül kiemelhető a Tótcsák mellett a törökök elleni győzelme. Zsigmond Fedemesi Zobonya László fia Miklósnak is birtokot ad érdemeiért és László fia haláláért, akit az István moldvai vajda ellen vezetett hadjáratban az oláhok megöltek.[329] Marczali István fia Miklós temesi főispánnak és testvéreinek: Péternek, Istvánnak és Dénesnek, tekintettel Miklósnak a temesi és krassói területeket pusztító törökök, tatárok és rácok elleni harcokban szerzett érdemeire, több birtokot adományoz.[330] Eszerint Miklós vitézi tetteinek jutalmát testvérei is élvezték. Zsigmond birtokot adományoz Zsidai Istvánnak és fiainak, Miklós temesi főispánnak és Györgynek érdemeikért, különösen az országhatárok Temesvárnál történt védelméért, ahol vitézül harcoltak az országot támadó törökök és rácok ellen.[331] Zsigmond király tudatja Venerio Antal velencei herceggel (doge), hogy Mocenigo Tamás kapitánynak, aki őt a vesztett nikápolyi csata után a tengeren Dalmáciába vitte, jutalmul 1000 arany évdíjat rendelt, amit a magyar koronának járó 7000 arany évi adóból fizetnek ki.[332] Kétségtelen, hogy a király életének megmentése szempontjából a velencei kapitány cselekedete minden más hőstettet felülmúlt.

Zsigmond Zentherney Miklós fiainak, Mihálynak és Tamásnak, a különböző hadjáratokban, főként a havasalföldi hadjáratban szerzett érdemeikért – Tamás a király szeme láttára kapott súlyos sebet – birtokot adományoz.[333] Maróti János fia Jánosnak, tekintettel a törökök és rácok, valamint a Bulgária ellen vívott harcokban szerzett érdemeire, mely harcokban unokatestvére, Miklós fia Dénes meghalt, birtokot adományoz.[334] Tehát még az unokatestvér hősi halála is érdem! Marczali István fia Miklós temesi ispánnak a törökök és rácok elleni harcokban szerzett érdemeire, főleg pedig Bulgáriában fogságba esett testvérére, Istvánra tekintettel neki, testvéreinek és unokaöccsének birtokokat adományoz.[335] Zsidai Miklósnak, Györgynek és Péternek birtokokat adományoz az országot támadó ellenség elleni összes háborúkban, de különösen a rácok elleni harcokban szerzett érdemeikért.[336] Kalandai János fiainak, Bertalannak és Antalnak szolgálataikért és János fia Detre nevű testvérük elvesztéséért, aki Nikápoly mellett halt hősi halált, birtokot adományoz.[337] Cillei Hermann grófnak adja Varasd városát, tekintetbe véve azon érdemeket, melyeket elhalt unokatestvére, Cillei Vilmos, a Keve mellett állomásozó, de a magyar sereg közeledtére Rácországba visszavonuló Bajazid szultán elleni hadjáratban,

[327] 1396. jan. 18. Nagyszombat. Zs. I. 464/4233.
[328] 1396. aug. 13. Orsova. Szerbia 38. No. CXXXVI.
[329] 1396. aug. Novigrad mellett. Csáky I. 183–185.
[330] 1397. jan. 4. Spoleto. MTT IX. 45.
[331] 1397. jan. 27. Kőrös. Zs. I. 512/4651.
[332] 1397. márc. 2. Zákány. Szerbia 39. No. LXXXVII.
[333] 1397. márc. 11. Somogyvár. Zs. I. 515/4663.
[334] 1397. márc. 29. Konyár. Csáky I. 188–189.
[335] 1397. aug. 1. Nagyszombat. Dl. 96.694.
[336] 1397. aug. 14. Szerbia 39. No. CXXXIX.
[337] 1397. aug. 20. *F.* X/2. 423–429. No. CCXLVIII.

majd a rácországi Izdryl vára ostromában szerzett.[338] Cillei Hermannak két várat is adományoz érdemeiért: már atyja, Hermann, is vitéz tetteket hajtott végre Nagy Lajos idején, Vilmos pedig, a nevezett Hermann fivére, Zsigmond oldalán harcolt a rácországi hadjáratban. Részt vett a nikápolyi csatában is, zászlaja alatt hős lovagjai és hű famulusai vitézül harcoltak.[339] Csaszlovszki László fia János fia László hevesi főesperesnek érdemeiért, valamint Csaszlovszki László fiának, a Nikápoly mellett harcoló Miklósnak és különböző rokonaiknak, birtokokat adományoz.[340] A bőkezű Zsigmond egyetlen személy hadi érdemeiért egy egész kiterjedt családot gazdagít meg. Nem csoda, hogy uralma alatt az eladományozható birtokok lassan elfogytak.

Zsigmond király megerősíti az összes Kanizsaiaknak adott adományt a nikápolyi csatában és más ütközetekben szerzett érdemeikért.[341] Marczali István fia Miklós temesi ispánnak, főként a törökök ellenében az ország védelmében szerzett érdemeiért, s testvére, István haláláért, aki a nikápolyi csatában török fogságba esett és ott elhunyt, neki és testvéreinek, Péternek és Dénesnek, valamint unokatestvéreinek, János fia Györgynek és István fia Miklósnak birtokot adományoz.[342] Rendkívüli bőkezűség! Zeer-i Pósa fia István fia Péternek, főleg az ország végvidékei állandó védelmében szerzett érdemeiért, birtokot adományoz.[343] Bendefalvai Benke fia Péternek a végvidékeken, az ország ellenségei ellen vívott harcokban szerzett érdemeiért Arad megyei birtokot adományoz – elszakítva azt Világosvár királyi vártól.[344] Zsigmond meghagyja a leleszi konventnek, hogy új adomány címén statuálja a zemplén megyei szőlős birtokot tartozékaival Isip-i Máté fiainak Péternek és Márknak és Upori Gál fia Imre fia Jánosnak – főként a török elleni hadjáratokban szerzett érdemeikért.[345] Tekintetbe véve Csornai Mihály fia László különböző hadjáratokban János esztergomi érsek szolgálatában szerzett érdemeit, főként mert négy éve személyesen részt vett a török ellen Bulgáriában vívott ütközetben, az érsek kérésére új adományként birtokot adományoz; ha családja fiágon kihalna, a birtokrészek János érsekre és testvéreire, illetve az utóbbiak leszármazottaira szállnak. Csornai László a jelek szerint az érsek harcoló jobbágya, prédiális nemese volt.[346] Zsigmond új adományként királyi vámot adományoz Maróti János macsói bánnak érdemeiért, melyeket főként a törökök ellen Bulgáriában négy év előtt vívott harcokban szerzett.[347] Gimesi Forgács András fia Péternek szolgálataiért, melyeket a végvidéket megtámadó és pusztító Prokop morva őrgróf és János Rathbor-i herceg elleni hadjáratokban szerzett, illetve a szeme láttára az őrgróf és a herceg földjén mutatott hőstetteiért, mikor pajzs és bevehetetlen fal módjára az ellenség elé vetette magát, új adományként birtokot adományoz.[348]

*

[338] 1397. okt. 18. Temesvár. Dl. 54.541.
[339] 1397. dec. 8. *F.* X/2. 438–453.
[340] 1398.máj. 5. Újlak Zs. I. 584/5302.
[341] 1398. máj. 9. Újlak. Zs. I. 585/5310.
[342] 1398. szept. 30. Becskerek. Zs. I. 607/5502.
[343] 1399. márc. 30 körül. Zs. I. 640/5782.
[344] 1399. okt. 18. Szakolca. Zs. I. 677/6090.
[345] 1399. okt. 31. Esztergom. Zs. I. 680/6104.
[346] 1400. dec. 2. Oztrow. Zs. II/1. 78/668.
[347] 1302. Középkori históriák 127–128. No. 92.
[348] 1310. márc. 20. Bars. Anjou II. 373. No. 855.

Különös figyelmet érdemelnek azok az adományozó oklevelek, melyekben a király az eddig felsorolt okleveleknél részletesebben sorolja fel a megadományozott érdemeit.

Vencel király megfontolta Rátót nembeli István fia Domonkos servienseinek, Betlen fiainak Máténak, Olivérnek és testvéreinek hű szolgálatait: amikor a király hűtlen bárói Budára jöttek, pusztítottak, raboltak gyújtogattak, gyilkoltak, a szőlőket kivágták s más károkat okoztak Budán és környékén, akkor az igaz hit pajzsával védelmezett nemesek tisztességgel összegyűltek és más hívekkel szövetkezve a hűtlenekre rontva vitézül harcoltak. Nevezett Máté mester életveszélyesen megsebesült, sőt Mihály testvérét az ütközetben elfogták és lefejezték. Amikor Márt fia István sógora, Roland fia Roland bűntársaival Fejér megye kirablására indult, ugyanezen nemesek több más megyebeli társukkal együtt felkeltek ellenük, saját maguk és a megye védelmére megütköztek velük, és Isten kegyelméből dicső győzelmet arattak. Máté mesternek Miklós nevű serviensét hűségének megőrzése miatt a csatában megölték.[349]

I. Károly Garai Pálnak a Pozsega megyei Drenovacot adományozza érdemeiért, mivel Magyarországra jövetelekor Pozsega várát, melynek várnagya volt, Pál átadta Károlynak és őt királyának ismerte el. Amikor Henrik bán Valkó megyét elnéptelenítette és Eug városát kifosztotta, Pál megtámadta annak hadseregét és legyőzte, az elrabolt javakat a megyének visszaadta, miközben súlyos sebeket szenvedett. Amikor Bagun fiai Henrik bán seregével együtt Pozsega megyét pusztították, Pál a király többi híveivel együtt megtámadta és legyőzte Bagun fiait, közben súlyos sebeket szenvedett és lovát, melyen ült, megölték. Amikor Pozsega megye lakói Henrik bánhoz csatlakoztak, Pál a király hű servienseivel együtt legyőzte és visszatérítette őket a király hűségére, miközben lándzsadöfések által súlyos sebeket szenvedett. Károly király Csehország elleni támadásakor a Lean vára alatti ütközetben Pál, bár három fogát elvesztette, elfogott egy Dávid nevű vitéz lovagot, és a királyhoz vitte. Amikor Erardus fia Iho István szerb királyhoz csatlakozott és Szerém meg Valkó megyét pusztította, Pál egy ütközetben foglyul ejtette Iho-t, s megszabadította a hazát a fenyegető romlástól.[350]

I. Károly Nekcse falut, mely a pápa által elítélt templomos rendé volt, Aba nembeli Sándornak adományozza érdemeiért és hűségéért, melyet Magyarországba jövetele óta iránta tanúsított, mert koronázásáig megnövelte híveinek számát és mellette foglalt állást mindenki, különösen a cseh király fia, Károly fő ellensége és annak követői ellen. Amikor Károly a cseh királyt üldözve behatolt Csehországba és sok várat elfoglalt, vagy felégetett, a nevezett Sándor a király szeme láttára hű szolgálatokat teljesített. Ottó herceg ellenében is Károly mellett foglalt állást, nem félt személyét és birtokait a veszedelemnek kitenni. Ha a pápa a templomosoknak megbocsátana, más birtokot kap.[351]

I. Károly Petenye Péternek. Amikor Amadé nádor fiai, János, Miklós, Dávid és László Irozló fiaival, Dezsővel és Miklóssal, s ez utóbb említett Miklós fiaival, Lászlóval és Jakabbal, továbbá Üte fiaival, Lukáccsal és Dömével együtt a király ellen támadtak, s az Amadé fiak a pataki polgárok elpusztítására felvonultak, a nevezett Péter mestert 100 márkányi kár érte lovakban, fegyverekben és más javakban. Az ütközetben Péteren és hívein kívül Amadé nádor fiai és nevezett társaik, Irozló unokái, László és Jakab, valamint Üte fiai is életveszélyes sebeket szenvedtek. Mikor a nevezett Amadé fia Miklós Péter mester Szécs nevű birtokát felperzselte és elpusztította, azt a házat is szétverte, melyben

[349] 1310. szept. 4. Str. II. 628–629.
[350] 1312. ápr. 10. A. I. 254–255.
[351] 1312. szept. 30. *F.* VIII/1. 433–434. és 625–626.

az úrnő, Péter mester hitvese is tartózkodott, a rombolásban Irozló fia Miklós gyermekei és Üte nevezett fiai is részt vettek. Megölték Péter mester egy hasonnevű rokonát, s azt a templomot is lerombolták, melyet ő maga építtetett Szécsben. E dúlásban Péter mestert ezer márkányi kár érte.[352]

I. Károly Aba nembeli Lypolth-i Sándornak, aki különösen akkor mutatta ki hűségét, amikor a csehek királya betört Magyarországba és némely hűtleneket, pénzzel, maga mellé tudott állítani. Sándor mester nem hajlott erre, nem félt személyét veszedelemnek kitenni és nem félt birtokainak elpusztításától sem, hanem hű maradt a királyhoz. Amikor a király híveivel Csehországba tört és több várat elfoglalt, Sándor mester vitézül harcolt, amikor pedig a hűtlen Miklós fia Demeter övéivel és Trencséni Máté segítségével, Omodé más fiainak szövetségében, Kassa mellett csatát vívott a királlyal, melyben Isten segítségével a király győzött, a nevezett Sándor életét is kész volt feláldozni, és a király szeme láttára, vérét ontva, vitézül harcolt.[353]

I. Károly, mivel Petenye fia Péter letért a hűség útjáról és Kopasz volt nádorhoz csatlakozott, s a király híveinek, különösen Mihály fia Micsk sárosi comesnek és királyi várnagynak serviense, Sbugai László fia Miklós megölésével és más serviensei elfogásával és bebörtönzésével sok kárt okozott, s mert végül Kopasszal együtt Károly király ellenében idegen fejedelem segítségét kérte, külföldi erőt akarván a király és az ország ellen igénybe venni, mindezekért a király a felsorolt Zemplén megyei birtokokat Pétertől hűtlensége miatt elveszi, és hű szolgálataiért Micsknek adja. Micsk a király mellett állt annak gyermekkorától fogva, a Máté elleni csatában vitézül harcolt és – többek között – elfogta Máté Márkus fia István fia Péter nevű serviensét. Péter seregei a királyi székhelyül szolgáló Budát naponta támadták, ezért a király fővesztésre ítélte őt. Elfogta néhai Henrik bán fiainak tizenhét serviensét is, akik Kőrös falut igyekeztek lerombolni. Ott Micsk súlyosan megsebesült és két nemes serviense meghalt.[354]

I. Károly Gutkeled nembeli Omodeus fia Miklós mester soproni ispán kérésére átírja saját, 1317. február 24-i oklevelét, melyben Miklós mesternek adományozza Bercyn, Dench és Stupuan birtokokat szolgálataiért. Miklós Henrik bán szövetségéből átállt a királyhoz, ezáltal saját és serviensei birtokát Henrik fiai pusztításának tette ki. A Henrik-fiak által a királytól elfoglalt területet és várakat visszaszerezte. Amikor a királyi hadsereg Macsó vára elfoglalására és a szakadár szlávok megfékezésére vonult, és Uros király szlávjai a téli hideg által is nehezített átkelést a Száva folyón hátráltatni igyekeztek, Miklós mester övéivel biztosította a sereg számára az átkelést. Amint Miklós mester Macsó várát nagyrészt elfoglalta, az ország megnyugodott. Amikor a király ellen lázadó Gergely fia Andrásnak segítséget nyújtó bizonyos ausztriai német bárók az ország határaira törtek, városokat, mezővárosokat és falvakat pusztítottak, Miklós mester az övéivel és a király más híveivel legyőzte őket, közülük hat igen hatalmas bárót és erős lovagot, név szerint Scedekert, Gelleusert, Pronnart, Pregnart, Wyrdusmodart és Preghamart, foglyul ejtett és a győzelem jeléül a király elé vitt. Ezzel javította az ország helyzetét és növelte a király tekintélyét. Midőn Trencséni Péter fia Máté meghalt, Miklós mester a tartományára támadva elfoglalta Opon, Grogh, Preuge és Baymach várakat, s átadta azokat a királynak. Ezután Máté többi várnagyai is átadták váraikat a királynak.[355]

[352] 1317. jan. 2. Anjou IV. 147. No. 385.
[353] 1323. márc. 29. Anjou VII. 48–49. No. 86.
[354] 1323. júl. 18. Anjou VII. 173. No. 369.
[355] 1323. nov. 20. Anjou VII. 272–273. No. 587.

I. Károly Simon fia Tamás comes fiai, László és Doncs mesterek kérésére, érdemeikért, privilegiális formában átírja 1321. február 9-i oklevelét: amikor Omodeus volt nádor fiai, Ihon, Miklós, Dávid és László Patak városát és a király más híveit megtámadták és kifosztották, László és Donch visszaszerezték tőlük az elrablottakat. A harc során Lászlót Omodeus fiai elfogták s a király érkeztéig Kassán fogságban tartották. Omodeus fiai hűségük miatt László és Doncs összes birtokait lerombolták és felégették, s ezzel nekik 1000 márka kárt okoztak. Amikor a király Sáros várát ostromolta, Doncs a király szeme láttára nyilaktól életveszélyesen megsebesült. Abban az ütközetben, melyet a király az ellene Csák Máté támogatásával szembeszálló Omodeus fiai, Ihon, Miklós, Dávid és László, valamint Miklós fia Demeter ellen vívott és győzelmet aratott, László és Doncs hősiesen harcolva, vérük hullatásával bizonyították hűségüket, s több rokonuk és serviensük elesett.[356]

I. Károly Budun fiait, Dénest, Doncsot, Mátét, Jánost, Mihályt, Györgyöt és Miklóst megfosztja összes birtokuktól, mivel Csák Mátéhoz álltak, a király hívei közül sokat megöltek, azok birtokait pusztították. Amikor Máté a rozgonyi mezőn a király ellen fegyvert fogott, Budun fiai Máté várában a király ellen harcoltak és a király szállászcsinálóját, Kompold fia Pál fia Lászlót – miközben a király életére törtek – megölték.

Ákos nembeli Micsk fia Micsk királynéi tárnokmester, sárosi és zempléni ispán a Csák Máté elleni hadjáratban a Wysk nevű vár alatt az abból kitörő ellenség ellen harcolva megsebesült, egyik serviense is meghalt, mégis sikerült az ellenség egyik milesét elfognia és győzelmesen a királyhoz térnie. Amikor Csák nembeli István fia Péter emberei a király ellen támadtak, Micsk szembeszállt velük, sokukat elfogta, sok zsákmányt szerzett és győzedelmeskedett. Mikor Henrik fia János a király ellen lázadt, Micsk hat serviensét veszítette el, ő maga is életveszélyesen megsebesült, de sok foglyot és zsákmányt ejtve győzelmet aratott. Mindezekért a király birtokot adományoz neki.[357]

I. Károly Gutkeled nembeli Péter fiai, Joachim és Péter megadományozásakor tetteik közül a következőket emeli ki: amikor a lázadó Kopasz egykori nádor kényszerűségből Sólyomkő várába húzódott, és a király hívei a várat körülzárták és megostromolták, elfoglalására „szemből kétfelől" erődítéseket emeltek; az egyik erődítésbe Joachim mestert, a másikba Gutkeled nembeli Apaj fia Istvánt rendelték a vár ostromára és az élelmiszerek várba szállításának megakadályozására. Végül Majos fia Majos, Kopasz társa, az említett erődítéseket fegyveresek sokaságával körülfogta és megtámadta. A nevezett Apaj fia István erődítését elfoglalták, a fogoly Istvánt szolgaként megkötözve lehurcolták. Az említett Joachim mester az őrizetére bízott erődítést saját és övéi vére hullása, számos rokona és serviense halála árán oly hősiesen védte és őrizte, hogy azt az ellenség nem tudta elfoglalni. Végül az említett Kopaszt, kiváltképpen Joachim mester segítségével, addig szorongatták, hogy az említett Sólyomkő várát nem tudta tovább tartani; a vár elfoglalása után fogságba esett és átadták a királynak. Mielőtt a nevezett Kopasz e sorsra jutott, Péter fiai és testvérük, Dorog, a védőfallal megerősített Mindszent nevű monostorban tartózkodtak, s a nevezett hűtleneket szakadatlanul támadták. Kopasz fivéreivel és cinkosaival sokáig ostromolta a nevezett monostort, és noha Dorogot megölték, a monostort elfoglalni nem tudták.[358]

I. Károly, mivel Lőrinc fia Apród István mester Fülöp nádornak teljesített szolgálatai fejében egy Zemplén megyei birtok adományozását kérte tőle, 1325. május 5-én meg-

[356] 1325. okt. 12. Középkori históriák 160–162. No. 125.
[357] 1325. dec. 4. Középkori históriák 162–163. No. 126. V. ö. a 160. jegyzettel.
[358] 1326. febr. 7. Anjou X. 60–61. No. 50.

parancsolta az egri káptalannak, hogy iktassák be a birtokba, ami meg is történt. Az adományt István számos érdeméért kapta: már akkor szolgálta a királyt, mikor az, gyermekként, Omodeus nádorral Gönc várában tartózkodott, melynek várnagya akkor István mester volt. Saját vagyonát nem kímélve fáradhatatlanul szolgálta a királyt, hadjárataiban részt vett, különösen amikor a kassai hospesek és a szepességi népek a szepesi várat és Kassa városát a cseh király kezére adták és Gönc várát ostromolták. István mester legyőzte őket, az ostromlók közül sokat foglyul ejtett, s a cseh király megszerzett zászlaját a király után küldte rutén földre, ahová az hű báróival első feleségéért ment. István életveszélyesen megsebesült, de bátor segítsége folytán a lázadók visszatértek a király hűségére. Abban a csatában, melyet Dózsa volt nádor a hűtlen Kopasz ellen vívott, a nevezett István újfent életveszélyesen megsebesült.[359]

I. Károly Radozló fiát, Miklóst és testérét, Duimot főként a Bazaráb vajda elleni hadjáratában tanúsított vitézségükért minden birtokukban megerősíti és 13 királyi falut adományoz nekik. Az oklevél leírja hogyan csalta Bazaráb tőrbe a magyar sereget. Miklós oroszláni bátorsággal harcolt s miután egész páncélzata tönkrement csak pajzsa és hegyes lándzsája védelmében szállt szembe a támadókkal és inkább a királyt igyekezett védeni mint a saját magát. Öt erős oláh harcost, akik a királyra támadtak, hogy fejét vegyék, serényen megölt és a földre terített. A csatában Miklós lovag a király szeme láttára hat sebet szenvedett a fején és vállán és húsz nemes familiárisa esett el. Nagy része volt abban, hogy a király végül megmenekült.[360]

I. Károly Nádasd nembeli Margitnak, Magyar Pál feleségének. Amikor árulók dúlták az országot és Henrik volt nádor fia János, az egész árulás és szövetkezés feje, a király megölésére törekedett, Csapó fia András fiai, László és Dénes comesek a nevezett János területén is kitartottak a király mellett. Henrik fia János serviense, Demeter fia Vörös Salamon ezért Dénes és László comesek házára támadott, László ispánt lakhelyén, Gelsén, három szolgájával együtt megölette, s miután megölték, testét kivonszolták a templomból és levágták a fejét. Dénest hét nemes úrnővel és gyermekeikkel együtt saját házában égették meg, egyedül László comes Margit nevű lánya menekült meg dajkájának gondoskodása révén. Mindezt a király iránti hűségük miatt szenvedték el. Rokonuk, Köcski Sándor comes, a hűség sisakjával felvértezve, seregének zászlaját felemelve, az ország nem csekély részét, Vas és Sopron megyéket, melyeket Henrik fia János unokája Gergely fia András bitorolt az e megyékben fekvő több várral együtt, a király hatalma alá vetette. Említeni kell Margit úrnő hitvese Magyar Pál mester hű odaadását is, aki a király trónralépése óta a király és az ország valamennyi hadjáratában részt vett, és dicső szolgálatokat teljesített. A nevezettek megjutalmazását a király azért is indokoltnak tartja, mert a lázadást már sikerült mindenütt leverni, s az ország egész területén a királyi hatalmat biztosítani.[361] Az érdemek között említi az oklevél a hadi érdemeken kívül a királyhoz való hűség miatt elszenvedett károkat és szenvedéseket is.

I. Károly bizonyos Nagy Herricus fia Herricustól és fiaitól, Jánostól és Pétertől hűtlenségük miatt elvett birtokokat adományoz hű szolgálataiért Micsk szlavón bánnak és fiainak, István, Ákos, László, Lóránd és Miklós mestereknek. Herricus és fiai vétkei: elfogták és kifosztották Berrardust, Róbert jeruzsálemi és szicíliai király I. Károlyhoz küldött és hazatérőben lévő követét. Az Albert és Ottó osztrák és stájer hercegek elleni

[359] 1330. dec. 9. Blagay 110–114.
[360] 1332. nov. 8. Középkori históriák 171–173. No. 134.
[361] 1338. nov. 11. Visegrád. *Tóth:* Borsod 30–31. No. 26.

háború idején hadsereget gyűjtöttek I. Károly ellen, felégették és feldúlták Szlavónia egy részét, elfoglalták Ostruch és Worbouch várát, és Herricus két unokáját túszul adták a nevezett hercegeknek. Ezzel szemben Micsk bán érdemei: fiatal kora óta híven szolgálta Károly királyt. Bánként hadsereget gyűjtött s azt a horvátországi lázadók, Curiacus fiai, Boleszláv, Pál, Gergely és Nyeleptius ellen vezette, s a lázadókat le is győzte. Vitézül harcolt István bán fiai, Dénes, Gergely és Pál ellen, akik lázadókként Scynysnyek várát tartották és visszahódította Gereben várát Wlkuzlaus fia Punyk-tól. Ez utóbbi csatában fia, Ákos mester, súlyosan megsebesült. Amikor Albert és Ottó hercegek hadat indítottak Károly ellen, Micsk bán fiaival együtt hadat gyűjtött, betört Karintiába és egészen Lybaach városáig elpusztította azt. Onnét Stájerországra rontott, s azt kezdte pusztítani. Elfoglalt három jelentős várost: Lauspergh-et, Bresech-et és Ragach-ot, bevette Ragach várát is öt másik várkastéllyal együtt, és ezernél több (!?) falut égetett fel. E hadjáratban szenvedett két fia, István és Ákos mester súlyos sebeket. Elfoglalta a Petovia mellett fekvő Szerdahely nevű várat, majd azt a Lypolch nevű várat, melyeket István bán fia Pál tartott megszállva. E hadjáratokban részt vettek fiai is, rokonai és csatlósai közül pedig sokan elestek és megsebesültek.[362]

I. Lajos király Hahóti István fia Miklósnak, Erzsébet királyné lovászmesterének adományozza a Zala megyei Nempti királyi várat érdemeiért. Egész uralkodása alatt híven szolgálta Károly királyt, és amikor háború tört ki Károly és az osztrák-stájer herceg között, Miklós a herceg hatalmas bárója, Walsee ellen vonult, és bevette Haburne várát. A vár urait, a német Aluhot és Henthult sok rokonával és serviensével együtt elfogta és a királyhoz küldte. Ezután Miklós mester oroszláni bátorsággal elfoglalta a német Pertolthstein úr várát, Trusalthot és felégette azt. A várban több német urat elfogott és elküldte őket a királynak. Amikor Károly nagy sereggel Uros ellen, Rácországba vonult, Miklós egyik lábát az Abona vizén való átkelés közben – a bárók jelentése szerint – nyíllövéssel megsebesítették. Azután Miklós a király német ellenségei ellen harcolva Pochol vára előtt egy Pechmarhoz tartozó Gyepus Szerdahely nevű kisebb várat felégetett, védői közül több németet elfogott, a királyhoz küldött, s ott az övéi (proximi) és serviensei közül többen elestek.[363]

I. Lajos Lackfi István vajdának. Mikor I. Károly Ausztria és Stájerország hercegei ellen a német támadások és rohamok visszaverése céljából erős hadsereget indított útnak, Lackfi István akkori lovászmester, Károly seregének vezére, hadi népével Ausztria területén a németek erős seregét legyőzte, számos német lovagot elfogott és a királyhoz küldött. Eközben lándzsadöféstől két, nyíllövéstől egy súlyos sebet kapott. Ugyanezen hadsereggel, magát halálveszedelemnek kitéve, a Celtigar által tartott Stillfried várát oroszláni bátorsággal megvívta és átadta a királynak Celtigar fejével együtt. Ez még 1328-ban történt. Amikor Károly a szakadárok ellen Rácországba erős sereget küldött, báróit Péterváradon hagyva a nevezett Istvánt servienseivel a rácok földjére rendelte. Ott István, kitéve magát a szerencse forgandóságának, a rácok földjét az Abona folyó forrásáig feldúlta és kifosztotta, amikor pedig Károly országa Kárpátokon túli részének visszaszerzése céljából vezetett hadjáratot, s Argyas előtt tábort vert, a mondott István, mint seregparancsnok, mindig a király mellett tartózkodott, s a hűtlen szakadárok közül, akik Károly embereit megtámadták, hatot foglyul ejtett, többet pedig megölt. A Kárpátokon túli részekről visszatérőben István megóvta a királyt az árulók cselvetéseitől és sértetlenül vezette vissza, miközben a szakadárok egyik jó

[362] 1343. *F.* IX/1. 85–90. No. XXV.
[363] 1347. jún. 30. Sopron vm. I. 196–201. No. 155.

lovát megölték. Amikor a király Istvánt Csehország határaira rendelte, a Csehország határai mentén lévő részeket, melyeket a csehek elfoglaltak, a Szent László által megállapított vonalon elhelyezett hiteles határköveknek megfelelően visszafoglalta. Kilenc évig harcolt a csehekkel, s igen sok serviensének halálveszedelme árán az országnak teljes és örök békét szerzett. Később, mikor a szakadár rácok Nándorfehérvár alá vonultak, s ott várat építettek, István vitézül elfoglalta várukat, s közülük többet elfogott vagy megölt. Azután a király az osztrák végekre rendelte, ahol István az ország határán visszafoglalt egy németek által megszállt hegyet és ugyanott a németek ellen felépítette Szarvkő várát, így az ország régi, Szent István (!) által megállapított határán emelt határköveinek megfelelő határát visszaállította. Léka várát Henrik fiaitól foglalta el, s átadta azt a királynak. A németekkel vitézül harcolva legyőzte őket, Pohemarius osztrák bárót, ki saját zászlaját maga előtt hordoztatta, 12 lovagjával együtt foglyul ejtette és négy mázsa súlyú kincsüket, melynek értékét a foglyok harmincezer márkára becsülték, megszerezte, s az általuk okozott károk megtérítéseként a királynak juttatta. Pohemarius fogságban fejezte be életét. Mikor Krisztus nevében az összes kereszténnyel szemben ellenséges litvánok ellen vonultak, a seregben volt István vajda és fia Dénes lovászmester is. István vajda lábtörést szenvedett, Lőrinc nevű serviense egy Villio (?) nevű vár alatt Lajos király szeme láttára elesett.[364]

I. Lajos Tót Lőrinc kérésére átírja 1348. augusztus 18-án Budán kiadott oklevelét és felsorolja Lőrinc és fiai érdemeit. Tót Lőrinc és fiai, Lőkös és Bertalan gyermekkoruk óta szolgálták Károly királyt. Az 1330-as, oláhok elleni csatában Lőrinc megrohanta az ellenség hadseregét, vitéz harc után lándzsával átszúrták, ennek ellenére tovább harcolt és még négy sebet szenvedett melyek helyét az ország főurai saját szemükkel látták. Utána egy évig volt Bazaráb fogságában, s kiszabadulván, jótállásával másokat is kiszabadított. Amikor Lajos király anyja Szicíliába ment, Lőrinc, familiájával együtt, saját költségén kísérte. Ezután Ausztria határán szolgálta a királyt, az országot támadó osztrákok ellen vitézül harcolt és békére kényszerítette őket. A nápolyi hadjárat során Lőrinc fia Miklós, az udvar ifjú lovagja (iuvenis miles aule nostre) nagy familiájával Szicíliába vonult, s ott biztosította Lajos uralmát. Később Lajos király Lőrinc fiát, Lőköst küldte Szicíliába Lackfi István vajdával együtt, ahol híven szolgálta a királyt.[365]

I. Lajos felsorolja Tót Lőrinc néhai pohárnokmester fia Miklós nyitrai, vasi, soproni, barsi és varasdi ispán szolgálatait, melyeket gyermekkora óta teljesített. A király a nápolyi hadjárat idején Miklóst, különösen kedves udvari milesét küldte Nápolyba. Ő familiárisaival és tiszteletreméltó kíséretével gyors menetben ért oda, Nápolyt bölcsességével, emberségével, ügyességével, vég nélküli csaták sorával, hozzátartozói és serviensei halála, vérük ontása és végtagjaik elvesztése árán eredeti állapotába visszahelyezte. Végül, mikor Lajos is odaért, Szicíliát (azaz Nápolyt) a béke teljes helyreállítása után Lajos uralma alá vetette. András herceg legfőbb gyilkosát és annak tanácsadóit elfogta és lefejezés végett Lajos király kezére juttatta. Johannát, a férjgyilkos nőt mostani férjével Lajossal együtt idegen vidékre üldözte. A tengerentúli részekről Miklós a király hívására tért vissza. Lajos király azután Miklós testvérét, Lőköst küldte Szicíliába, hogy azt kormányozza. István vajda jelentése szerint Lőkös ott az országnak hű szolgálatokat tett.[366]

I. Lajos Lackfi István vajdának. Látván, hogy István vajda bátorságával, állhatatosságával és hűségével kitűnik a vitézek közül, ezért számba veszi kiváló tetteit. Elrendelte,

[364] 1349. máj. 18. Csáky I. 100–107.
[365] 1349. nov. 26. Középkori históriák 181–1/82. No. 141.
[366] 1350. okt. 30. Középkori históriák 184–188. No. 143.

hogy külön-külön írják le szolgálatait. Az első nápolyi hadjáratban ott volt a király seregében. A király hazatérése után Szicília súlyos helyzetbe került, mert Johanna és férje, Tarantói Lajos megtámadta, ezért Lajos király Lackfit visszaküldte. Lackfi István sok érdemet szerzett Károly és Lajos királyok hadjárataiban, védelmezte az ország határait és visszaszerezte azokat a határvidékeket, melyek a király „szent elődei," Magyarország hajdani királyai idején Ausztria és Csehország határáig értek, és csak akkor kerültek az említett idegen országok uralma alá, mikor az ország elvesztette természetes urát. Lackfi buzgalmában bízva a király nagyszámú hadi néppel küldte őt Szicíliába. Miután Foggiába érkezett, Tarantói Lajost és híveit Lucera városában ostromzár alá vette. Lajos elmenekült, Lucerából Ascoli felé vonult és csak nehezen érte el Troia városát. Amikor [Tarantói] Lajos kibontott zászlókkal Troiából a völgyeken át Ascoli felé indult, Lackfi megtámadta és legyőzte. Az elesetteket és halálosan sebesülteket nem számítva 300 lovag került Lackfi István fogságába, aki elragadta Werner herceg, Acciajuoli Miklós, Ördög Fülöp és Surgoniai János zászlait s a személyes pajzshordozók – azaz nemesek – három zászlaját is. Werner herceg, Acciajuoli Miklós és mások, mivel nem ismerték fel őket, megmenekültek István kezéből. Tarantói Lajos Troiából Ascoliba szökött, ám Wernert 500 fegyveresével pár nap múlva Lackfi Corneto városában elfogta. Később Tarantói Lajos nagy zsoldos-sereget gyűjtött – sok hűtlen szicíliai alattvaló is csatlakozott hozzá –, és Nápoly alatt, egy mezőn csatába bocsátkozott Lackfival. Miután mindkét oldalon felharsantak a harci kürtök a két sereg „iszonyú" csatát vívott. A csatában Lackfi győzött. Oroszláni erővel küzdött, az ellenség sok főurát, báróját, előkelő lovagját elfogta és az ellenfelet teljesen legyőzte.[367]

I. Lajos a Busan megyei Dobowyk-i Bachya fia Mermonyának, udvari milesének, birtokokat adományoz érdemeiért. Amikor Lajos nagy sereggel Zára megvédésére vonult a velenceiek ellen, Mermonya a király felszólítása nélkül, csak hűségből és szeretetből, fegyveresei saját költségén kiállított nagy csapatával mindig a király mellett harcolt, amikor pedig a király a maga, a főpapok és az előkelők seregével, valamint zsoldosaival Nápoly ellen vonult, Mermonya familiárisai csapatával kényszerítés nélkül vele ment. Részt vett Aversa és végül Apolitana (Nápoly) ostromában, ahol ő, rokonai és familiárisai súlyos sebeket kaptak, sőt Mermonya a kővetők és tüzfegyverek (pixidum) találatai miatt bal szemét elvesztette és hat jeles familiárisa elesett. Néhány nap múlva Mermonya összeszedve erejét, újra harcolt, sok hűtlent ölt meg a király szeme láttára. Amikor a nagy szükségben a király számos lovagja és zsoldosa fizetésük elmaradása miatt a királyi felséget megvetette, Mermonya 500 arany forintot ajánlott fel, melynek visszafizetését a királyra bízta, s melyet (a király által kiadott oklevél szerint!) a „mai napig" nem kapott vissza. Egy csatában fogságba került, 5 hónapig ült börtönben, ahonnan 300 forintért váltotta ki magát, s újra víg arccal szolgálta a királyt. Mindezen érdemeiért a király, míg méltóbb adományt nem talál, Mermonyának adományozza a hűtlenné vált Radoszláv birtokait.[368] Mermonya hűsége valóban példátlan! Nemcsak vitézül harcol, megsebesül, familiárisait veszti, és mindezt önként, de még pénzt is kölcsönöz a királynak, és nem is kéri vissza!!!

I. Lajos Bajk fiainak, Surján, Bogdán, Demeter, Tamás és Balázs vitézeknek kiváló érdemeikért, melyeket számos hadjáratban, de különösen a rácok és a bolgárok ellen in-

[367] 1364. jan. 27. *Smičiklas* XIII. 331–335. No. 247.

[368] 1376. jún. 9. Visegrád. *Vasil Gjuzelev:* La guerre bulgaro-hongraise au printemps de 1365. et des documents nouveaux sur la domination hongroise du royaume de Vidin (1365–1369). *Byzantino-Bulgarica* VI. Sofia, 1980. 172.

dított hadjáratokban, s különösen pedig a Szörény vára és földje visszaszerzéséért vívott csatában szereztek, földbirtokot adományoz a miháldi districtusban, mely birtok korábban Lehach fia Lászlóé volt, aki a király iránti hűséget elhagyva a Havasalföldre szökött, s a király ellenségévé vált. E birtokot Lajos új adomány címén adományozza Bajknak, hogy olyan szabadságok és szokások szerint birtokolhassa, mint a többi oláh nemes abban a kerületben.[369]

Zsigmond király Losonczi László és Losonczi István szörényi bánoknak és testvérüknek adományozza Desznő és Pankota várát érdemeikért. Vitézül harcoltak a király iránt hűtlenek, s az ország ellenségei ellen, különösen Horváti Pál fia Péter fiai, János és László, a keresztes (azaz johannita) Palisnai János fia János, a néhai András vajda fia Imre, Orjavai Hektor fiai, Ikács és és Wtk s azok társai és csatlósai ellen, akik a két királynő kíséretét megölték és a királynőket elfogták. A Losonciak nagy költségek árán sereget gyűjtöttek és elsősorban a nevezett néhai Lászlóval, Péter fiával és követőivel harcoltak Temesváron, végül az említett Péter fia János ellen vonultak, aki fegyveresek hatalmas csapatával vette magát körül, és saját védelmére nagy oláh sereget állított ki. Berekszó környékén a Losoncziak kegyetlen csatát vívtak az oláhok és egyéb csatlósok ellen, és nagy mészárlást vittek végbe, sok csatlóst elfogtak és Károly fia László, Calabria hercege saját zászlóit győzelmi jelként Budára küldték. Amikor Zsigmondot megkoronázták, a nevezett László herceggel Cserőgnél megütköztek, a halálfélelmet oroszláni bátorsággal legyőzve, seregéből kemény csatában sok harcost elfogtak, a legyőzöttek tömegét Ivanics szigetére űzték. A lázadók a két királynőt Gomnec várába, majd onnan Dalmáciába, Újvár szigeten emelt várába vitték. A szigetet mocsarakkal, sáncokkal, kerítésekkel és árkokkal megerősítették és fegyveresek sokaságával és vadul nyilazó gyalogosok tömegével vették közül. A Losonciak Hédervári Miklós fia Kont Istvánt és a szigetet védő csatlósaikat, kik erősen ellenálltak, István segítségével megfutamították, Gomnec várába szorították, majd a várat elfoglalták, noha Kont István és csatlósai kövekkel és lövedékekkel árasztották el őket. Ezután Zsigmond, akkor Magyarország kapitánya és elöljárója, a főpapok és bárók döntése alapján, a nevezett Lászlót kisszámú sereggel Szlavónia védelmére, István bánt pedig, nagyobb sereggel, a macsói és szörényi bánság védelmére küldte. László bán István modrusi comes hűtlenek segítségére jövő seregét a Száva folyón átkelve legyőzte, sok harcost foglyul ejtett, sok vármegyét és várat hódított vissza, így Temesvárt, Becsét, Érsomlyót, Zsidóvárt, Sebest, Miháldot, Újlakot és Orbovát. Losonczi László és István, testvérükkel, Alberttel együtt, aki Itáliában zsoldosként szolgált, ám a viszályokról tudomást szerezve Zsigmondot akarta szolgálni, megrohanták a csapatával Császmán tartózkodó Kont Istvánt, Gomnec várába szorították és ott, sok csatlósával együtt Mária királynő érdekében fogságba ejtették.[370]

Zsigmond király birtokadománnyal jutalmazza Koroghi Istvánt, aki a királynők védelmében a hűtlen Horvátiak ellen harcolva szerzett érdemeket. Különböző hadjáratokban vett részt, így a hűtlen Péter fia László ellen vitézül harcolt, őt fegyvereseivel együtt megfutamította és a király számára három várat visszaszerzett. Amikor Palisnai János fia János, korábban Aurana priorja, a nevezett István ellen harcolt, az őt a Száva folyón túlra űzte, összes birtokait feldúlta, összes javait elvette. Mikor a két királynőt s a kíséretükben lévő

[369] 1387. jún. 2. Buda, Bánffy I. 389–394. No. CCLXXXI. Hasonló tartalmú Zsigmond 1397. júl. 25-én kelt oklevele, kiegészítve azzal, hogy kiszabadították Mária királynőt. Krassó III. 165–170. No. 111.

[370] 1387. aug. Kőrös. *F.* X/1. 367–370. No. CCIV.

bárókat elfogták és sok vitézüket lefejezték, István bán vitézül harcolt a királynők védelmében, ám hosszas védekezés után elfogták és majdnem egy évig fogságban tartották.[371]

Mária királynő Garai Miklós macsói bánnak és testvérének adott oklevelében leírja, hogyan fogta el őt anyjával együtt Horváti Péter fia János és László, valamint Palisnai János fia János. A királynőket védő Garai Miklóst megölték, unokatestvérét, István fia Pált megsebezték, Garai Pál fia Jánost lefejezték, Keresztúri András fiát, Botos Gergelyt karddal ölték meg. A két királynőt elfogták, egy évig a zágrábi püspökség birtokában lévő Gomnec és Újvár várakban őrizték őket, ezalatt Erzsébetet megfojtották. Később Mária királynőt és kíséretét kiszabadították; egyedül Treutel János van még fogságban Csáktornyán. A hívek közül Mária királynő elsősorban Garai Miklós szolgálatairól emlékezik meg, aki sok helyen és sok alkalommal harcolt a barbár népek ellen, Magyarország határait vitézségével és hadi tudományával kiterjesztette, s végül a királynők védelmében esett el. Fia, Miklós macsói bán, különösen Péter fia János ellen küzdött vakmerően vitéz harcosaival Cserőg környékén. E János fegyveresek hatalmas csapatával vette magát közül és vadul őrjöngött, ám seregét Miklós bán szétverte, Jánost pedig Pozsega várába kergette.[372]

Zsigmond birtokadományban részesíti Koroghi Fülpös fia István bánt érdemeiért, melyeket I. Lajos, Mária és az ő szolgálatában szerzett. Horváti Péter fia Lászlót, a hűtlen macsói bánt megfutamította, ezután ostrommal visszaszerezte Bytva, Kulpen és Nándorfehérvár várát. Mikor a nevezett László a hűtlen János bánnal és János priorral együtt hatalmas seregével a király híve, István bán házait és falvait pusztította Pozsega és Valkó megyében, a lázadók pedig nagy seregükkel a Dráván átkelve más megyéket támadtak meg, István bán a folyó jobb partján szembeszállt velük és megfutamította őket. Miután a két János hatalmas seregével elfogta a két királynőt, számos kísérőjüket lefejezte s őket hosszú ideig fogságban tartotta, a lázadó Horvátiak átkeltek a Száván és Szerém és Valkó megyét dúlták, István bán s vele a vitéz Bajnod András fia György, Alsáni János bán fia Pál, s ennek fia Miklós rájuk rontottak, szétverték seregüket, részben megfutamították, részben elfogták fegyvereseiket.[373]

Zsigmond Sárói László temesi ispánnak érdemeiért Világosvár várát adományozza, mivel részt vett Mária királynő kiszabadításában, több vár és districtus visszafoglalásában, a hűtlenek kiűzésében. Oroszláni bátorsággal hadakozott, szívesen vetette magát a küzdelembe. A szerbek és törökök ellen harcolva a király néhány hű lovagjával és néhány előkelővel együtt, kiket a végvidék megoltalmazására rendeltek, fegyvereseivel átkelt a Dunán és Szerbiában, Barancs vidékén szállt szembe velük. A király többi vitézeivel és előkelőivel együtt személyesen rohant a szakadárok fegyveres soraira, sokáig küzdött velük, és végül erős küzdelemben szétszórta a szerbek és törökök tömegét, dicsérendő módon hatalmas pusztítást, vérontást és mészárlást vitt végbe közöttük. A szakadárok öt zászlóját a földre vetette, a győzelem diadalával hatalmasan megtiporta, végül Zsigmondnak Zólyomba s a királynőnek Budára küldte.[374]

Zsigmond Losonczi István későbbi macsói bánnak a Horváti féle lázadás idején Ivanics és Gumnech vára ostrománál, a rácok elleni hadjáratban Borics vára ostrománál s a törökök elleni hadjáratban szerzett érdemeiért a korábban Toldi Miklós által bírt Bihar

[371] 1387. szept. 14. Középkori históriák 212–219. No. 1–61.
[372] 1388. ápr. 28. Visegrád. *F.* X/1. 414–420. No. CCXXXVIII.
[373] 1390. aug. 14. Szerbia 26–28. No. LXVIII.
[374] 1390. nov. 21. Németi. Szerbia 29. No. LXIX.

megyében fekvő Kőrösszeget és Szatmár megyében fekvő várakat adományoz. Losonczi István a múlt évben a rác szakadárok elleni háborúban Borics vára ostrománál tüntette ki magát, majd a Száva folyó egyik szigetén harcolt a macsói bánság védelmében övéivel együtt. Mikor a hűtlen Kazta fia László fia Demeter nagyszámú törököt és rácot összegyűjtve éjjel megtámadta István csapatát, Demeter számos követőjét megölték. Az ország határának biztosítására István a nevezett szigeten fatornyot emelt, majd a rácok elleni következő hadjáratban is igyekezett a király tetszésére cselekedni.[375]

Zsigmond Sárói Péter fia László temesi ispánnak Zaránd megyében birtokot adományoz. László ispán gyermekkora óta szolgálta I. Lajost, nejét, Erzsébetet, majd Mária királynőt és őt magát is. Főleg a két János bán támadása idején, a kezükön lévő szlavóniai és rácföldi várak felszabadításában, a rácföldi Chetyn és Borics várak visszavívásában és Mária királynő kiszabadításában szerzett érdemeket, továbbá mert temesi ispánként, a Dunán átkelve a rácországi Brancho kerületben lévő Wythinica várnál a rácokat és törököket megverte, az általuk súlyosan megkárosított macsói, szerémi, krassói és temesi kerületek és vármegyék lakosságát megmentette, és öt győzelmi zászlót küldött a királynak Zólyomba, illetőleg Budára.[376]

Zsigmond Macedóniai Péter fia Miklóst, János fia Andrást, és Dancs fia Simont Nikápoly vára ostromakor sebesülésükkel a szeme láttára szerzett érdemeikért, továbbá testvéreiknek, Andrásnak Rácországban, Jánosnak Bulgáriában és János fia Miklósnak a Lypkow-i kerületben a török elleni csatákban történt elestéért, valamint a bosnyák király hívének, Ikco fia Ikachnak a múlt évben Temes megyében vívott ütközetben történt megöléséért birtokadományban részesíti. A birtokok a hűtlenségükért fő- és jószág-vesztésre ítélt Simontornyai Istvánéi és Csáktornyai Lack fia István fia István vajdáéi voltak, akik, midőn ő a bulgáriai csatavesztés után a tengeren hazafelé igyekezett, János bánhoz és János perjelhez csatlakozva fellázadtak, és mint László apuliai király generalis vicariusai, az országot török hadakkal pusztították.[377]

Zsigmond király Kanizsai János esztergomi érseknek és testvéreinek. A múltban a hűtlen Horváti Péter fia János és Palisnai János fia János, Aurana perjele, elrabolta Erzsébet és Mária királynőket, az előbbit meg is gyilkolták. Mikor Jánost, mint felségsértőt, a király kézre akarta keríteni, hogy méltóképpen megbűnhődjék, néhai Simontornyai Dénes vajda fia István megengedte neki, hogy szabadon elvonuljon. A múlt évben a király a török elleni csatában vereséget szenvedett, utána a tengeren igyekezett haza. Ezalatt a nevezett két István fivérükkel, Andrással, aki Lackfi István fiának, a néhai Döbröközi vajdának a fia, igyekeztek a királyt trónjától megfosztani. A néhai Károly király fia, László apuliai király megbízottaiként igyekeztek a hatalmat a kezére játszani. Követeket küldtek Bajezid szultánhoz, hogy adja leányát feleségül Lászlónak. Nem féltek előidézni, hogy a törökök a Dráva és a Száva közére törjenek, ezért a két Istvánt kivégezték. Őket, András és örököseiket úgy kell büntetni, hogy örökre a hűtlenség bélyegével legyenek jelölve. Valamennyi várukat el kell venni. Mindezenközben Kanizsai János esztergomi érsek és fiai, Miklós tárnokmester és István ajtónállómester híven szolgálták a királyt. Mikor Zsigmondot megkoronázták, fegyverforgató híveik erős csapatával Rácország felé indultak. János nevezett fiai rokonaik és familiárisaik vére ontásával segítették a királyt, legyőzték az ellenséget, elfoglalták Csesztin és Borics várát.

[375] 1391. júl. 3. Buda. Balassa 69–70. No. 196.
[376] 1397. márc. 2. Zákány. Zs. I. 513–4653.
[377] 1397. márc. 4. Középkori históriák 235–240. No. 166.

Amikor a bosnyákok elfoglalták Dalmáciát és Horvátországot, sok hűtlen gyűlt össze Dobor várában, mely a boszniai király Ozora nevű földjének területén, az ország határvidékén épült, és nagy gaztetteket követtek el. Ekkor Zsigmond fegyverforgató híveiből sereget gyűjtött, s a Száva folyón túlra, Dobor vára ellen indult, azt elfoglalták, a hűtleneket elfogták, majd visszatértek Magyarországra.

Amikor Zsigmond Moldva ellen indított sereget Kanizsai István követőivel és a székelyekkel együtt előbb ért Moldvába mint a király, Zsigmond elé ment és biztonságos utat mutatott neki, amikor pedig tovább mentek, s a kegyetlen oláhok által elsáncolt szűk úton haladtak, s az oláhokkal és vajdájukkal, Istvánnal harcoltak, János érsek kíséretével hűségesen kitartott Zsigmond mellett. Így a király behatolhatott Moldvába és István vajda az összes oláhokkal, miután engedetlenségükért bocsánatot kértek és nyertek és kötelezték magukat a szokásos adók egyenlő időközönként történő kifizetésére, azonnal őszinte szolgálatot vállalt Zsigmond alatt. Ezután Zsigmond visszatért Magyarországra, majd a Havasalföldre vonult, ahol az oláhok és törökök erős seregei tevékenykedtek. Zsigmonddal tartott a nevezett István saját, és testvére a tárnokmester jól felfegyverzett nagyszámú csapatával. Maga a tárnokmester akkor Franciaországban és Itáliában járt követségben.

A király seregei a Havasalföldön megfutamították a török és oláh sereget és elfoglalták Nikápolyt (Kisnikápolyt), miközben „a nagyságos férfiu," István, elesett, követői pedig súlyos sebeket szenvedtek. Ezután Zsigmond Kassa és a határvidék felé fordult, ahol II. Ulászló lengyel király törekedett az országot elfoglalni. Ekkor János érsek fegyvereseivel a lengyel király ellen vonult, és elzárta előtte az utakat.

Később Zsigmond fegyverbe hívta a különböző országok seregeit és saját fegyvereseit a török ellen. János érsek és István ajtónállómester két zászlóval, testvérük Miklós tárnokmester a harmadik zászlóval állt a király mellé, s vele együtt a török ellen vonultak. Megostromolták Bodony és Orehovo városokat és várakat és elfoglalták azokat. Továbbhaladva csatát vívtak a törökökkel és hatalmas öldöklést vittek végbe. Teljes igyekezettel harcoltak, de a pogányok győztek és vissza kellett vonulniuk, de visszavonulás közben is igyekeztek a török ellen harcolni.[378]

Zsigmond király Stibor vajdának. Stibor ifjú éveitől kezdve Zsigmond mellett állt, már akkor is mikor még nem birtokolta a királyságot, s a két János (a bán és a perjel) nagy károkat okozott az országnak. Ezek Stibort is elfogták és kegyetlenül megkínozták. Bizonyos népek dél felől az ország határai ellen törtek és zsákmányukkal vissza akartak vonulni. Stibor ellenük indult és éjszaka nagy távolságot lovagolva felkutatta őket. Bár négyszeres túlerőben voltak, nem ijedt meg tőlük, hanem miután mindkét részről csatasorba álltak, bátor vitéz módjára harcba szállt velük és legyőzte őket. Stibort karddal hátulról átdöfték, és bár a szúrás áthatolt a testén, nem vonult vissza, hanem az ellenség vezérét százhatvan kísérőjével együtt elfogta és bilincsbe verette, az ellenségből pedig sokakat kardélre hányatott, hogy példájukkal másokat is eltérítsen a gonoszság útjáról. Az istentelen törökök és követőik ellen Zsigmond új hadjáratot szervezett, nagy sereget hívott össze saját királysága és más országok lakóiból. Stibor vajda az erdélyi területekről és saját hadi népeiből hűséges férfiak csapatát gyűjtötte össze saját zászlaja alatt és az említett fegyveres tömeggel a havasokon túlra vonult, ahová Zsigmond ellensége, Vlad vajda, a törökök segítségével benyomult. Stibor vajda ellenállt neki, nagy csatát kezdett, a vajdát személyes harcban legyőzte, seregének szárnyát letiporta s őt követőivel együtt

[378] 1397. dec. 8. Középkori históriák 235–240. No. 166.

megfutamította, miközben maga Vlad vajda is megsebesült. Stibor onnan csapataival tovább haladt, s csatlakozott a király Nagynikápoly mellett álló seregéhez. A vár körül sokáig tartott a harc, melyben a törökök nem kis része elpusztult. A vár alatt a vitézül harcoló Stibor egy hatalmas sziklától sújtva súlyosan megsebesült. Végül a törökök győztek és Stibor seregét teljesen elpusztították. Zsigmond Stibor vajdával együtt menekült Havasalföld felé, majd gályákon leereszkedett a Dunán, Stibor vajdát azonban néhány más báróval együtt visszaküldte Magyarországra. Stibor nyomban visszaindult Erdély felé, az oláhok és az ország más ellenségei cselfogásait kivédte, s az erdélyi részeket megőrizte. Ezután Stibor vajda nagy sereget gyűjtött nemes és fegyverforgató férfiakból és a Havasalföld irányában, a Vlad által tartott Dombovica várához szállt. A várat megostromolta és elfoglalta, a menekülő vajdát elfogta, s miután az Zsigmond hűségére tért a király elé hozta. Az ostromban Stibornak sok vitéze elesett.[379]

Zsigmond Cillei Hermannak és fiának. Hermann comes, Hermann comes atyja, hű szolgálatokat teljesített Lajos királynak, Erzsébet és Mária királynőknek. A törökök elleni (1392-es) hadjáratban Keve közelében, a Dunán túl, Hermann comes unokatestvére, Vilmos fegyvereseivel Zsigmond oldalán harcolt, hű szolgálatokat tett, majd megbetegedett és meghalt. Hermann comes akkor is Zsigmond seregéhez csatlakozott, mikor az Bajezid szultán ellen vonult. Meghódították Bodony városát s elfogták annak „vezérét" Stracimirt, majd elfoglalták Orehova várát, melyben sok törököt is foglyul ejtettek.

A (vesztes) nagynikápolyi csatában Hermann csapatai teljes erejükkel harcoltak, s a vereség után Hermann a király mellett haladt, hogy személyét védelmezze; sértetlenül meg is őrizte a király személyét és a csatatérről biztonságban elvezette, mialatt kedves hadi népei és familiárisai csaknem mind elestek. „Hűségesek közt a leghűségesebb" volt.[380]

Zsigmond Perényi Simon fia Péter székely és zempléni ispánnak, érdemei fejében, az Ugocsa megyei Szőlős várost adja új adományként. Péter ispán megsebesült Galambóc vára alatt, egyik lábán pedig akkor, amikor az érdsómlyói kerületben pusztító törököket megverte és vezérüktől a zászlót elragadta. Később, a fellázadt havasalföldi oláhok elleni királyi hadjáratban, a jobb karján sebesült meg. Végül a szerémségi végvárakban harcolt sikeresen a törökök ellen és megakadályozta őket abban,hogy benyomuljanak az országba. A vitéz Péter ispán személyesen is összecsapott a törökkel, miközben számos életveszélyes sebet szenvedett, így a bal keze is megsebesült.[381]

Zsigmond Stibor vajdának adományozza Berencs várát hűségéért és hadi érdemeiért, főleg azokért, melyeket a Nápolyi László hívei elleni harcokban szerzett. Három év előtt vitézül harcolt a törökök, Nyitra várának ostroma idején pedig a lázadók ellen, és a várat súlyos sebesülése ellenére bevette. Zászlaja alatt erős és jól fegyverzett harcosok gyülekeztek, melyekkel visszaverte a lázadókat, akik emberben és javakban egyaránt súlyos veszteségeket szenvedtek. A birtokában lévő Surány várát, noha azt Török Benedek a lázadók kezére akarta juttatni, megtartotta a király hűségén, majd a nyitrai püspökséghez tartozó, ám hűtlen várnagya, Petric által elragadott Skaczan várát is a király iránti engedelmességre kényszerítette. Krompa és Cracowan castellumokat, melyek csel útján kerültek bizonyos morvák kezére, súlyos harcok árán visszaszerezte a király számára. Miközben a király Csehországban járt, ellene számos főpap, báró és nemes összeeskü-

[379] 1399. jan. 27. Középkori históriák 240–243. No. 167.
[380] 1399. aug. 29. Marót. Szerbia 40–41. No. XC.
[381] 1399–1406. *F.* X/3. 140–159. No. CLIV.

vést szőtt, hogy Durazzói Lászlót juttassa a királyi trónra. Stibor vajda vitézül harcolt ellenük és kemény harcok árán visszafoglalta Győr várát. Amikor Nápolyi (Durazzói) László sok olasz és nápolyi fegyveressel, lovasokkal és gyalogosokkal betört Sopron megyébe, Stibor vajda vitézül rájuk támadt, úgy, hogy nagyobb részük megfutott, másokat kardélre hánytak, zsákmányukat elvették, és László zászlóalját teljesen szétverték. Ezután Stibor serege Székesfehérvárra, majd Budára vonult, és e városok lakóit a Zsigmond iránti hűségre kényszerítette. Nagy fegyveres csapatát mindig harci készenlétben tartotta a király támogatására, és megvédte az ország lakosait a hűtlenek támadásaitól. Amikor Zsigmond visszatért Magyarországra, Stibor vajda, magát és kísérőit nyilak és kövek záporának téve ki, megostromolta Esztergom új városát, a király szeme láttára elsőként lépett a város falára, és sikerült azt bevennie. Amikor Ludány vára Tamás egri püspök testvérei, István és László kezéből a hűtlenek kezére jutott, akik a várhoz közel lakókat elnyomták és kifosztották, a várat vitézül megostromolva elvette tőlük és a vár szomszédait megmentette a jogtalan elnyomástól és fosztogatástól. Más hőstetteit ezen oklevélben nem adják elő.[382]

*

A felsorolt érdemeken kívül okleveleink némelykor olyan érdemekről is tájékoztatnak bennünket, melyek némileg különböznek az eddigiektől, bizonyos esetekben pedig az érdemek fejében birtokot adományozó személy nem az uralkodó.

Ilyen többek között egy 1302-ben a nyitrai káptalan előtt kiadott oklevél, melyben Aba fia Aba comes és fia, Miklós serviensüknek, Salamar fia Leuew dictus Istvánnak érdemei fejében, melyeket vére hullatásával és teste megcsonkulásával szerzett, és testvére, a cseh király által Syuthe várában megöletett Mihály comes haláláért, birtokot adományoznak.[383] A pécsi káptalan küldötte, Gallus mesterkanonok és jegyző beszámol arról, hogy Egyed mester Chob-i Sándor fia Istvánnak, illetve Aldumas fia Mihálynak és testvérének, Petőnek hűségükért, és különösen mert István az Egyed mester megátalkodott ellensége, Cosmas fia Zerie ellen vívott csatában derekasan harcolt, Mihály pedig az ellenséges had kapitányát elfogta, s így Egyed mester győzelmet aratott – birtokot adományoz.[384]

Az egri káptalan előtt Rénoldus volt nádor fia Gylwas Újvár megyei örökölt, Zakula nevű földjének egy részét serviensének, Dénes fia Lászlónak és Andrásnak adja azon szolgálataikért, melyeket Kothunbania városa előtt az onnét Károly király ellen kirontó csehekkel szemben a lováról leeső királynak nyújtottak.[385] Itt tehát egy úr jutalmazza meg saját serviensét, aki a király védelmében hajtott végre vitézi tettet!

A váradi káptalan előtt Petenye fia Péter a királyi adományból birtokolt birtokának egy részét hű szolgálataikért és serviensüknek a Máté elleni csatában történt haláláért servienseinek, Koch fiainak Bodnak és Moknak adja a határok feltüntetésével. Az adományt Péter nem vonhatja vissza.[386] Itt egy úr jutalmazza meg serviensét a serviens serviensének haláláért (!).

[382] 1302. szept. 27. Anjou I. 167. No. 288.
[383] 1307. jan. Anjou II. 57–58. No. 288.
[384] 1307. Anjou II. 126. No. 279.
[385] 1309. Anjou II. 349. No. 797.
[386] 1313. Anjou III. 294–295. No. 656.

A jászói konvent előtt Thekus fia László Konrád fia Jakab fia Albertnek, hű famulusának birtokot adományoz az udvarnokok földjéből hű szolgálataiért, melyeket gyermekkora óta teljesített, különösen amikor Károly király Esztergom várát ostromolta, mert életveszélyes sebe ellenére is védte urát, János mestert.[387]

Sóvári György fia János mester sókútja jövedelméből évi 30 márkát ad Tamás fia Synkh mesternek, aki az ő szolgálatában vitézül harcolt Bécs vára alatt, majd a Sáros várát birtokló cseh Wych ellen, Lengyelországból pedig hermelin- és más prémeket, meg egyéb drágaságokat hozott neki, 1000 márka értékben.[388] Itt a serviens nemcsak vitézül harcol uráért, de ajándékokat is hoz neki.

Miklós volt nádor fia Miklós hű szolgálataiért, melyeket ifjú kora óta teljesített, különösen pedig mert sebesülése ellenére is győzelmet aratott, amikor ellenfelei urát megtámadták, Wenezk-i Jakab fia Istvánnak birtokot adományoz.[389]

A nyitrai káptalan előtt Abafi Miklós kelecsényi birtokát Ilmeer-i Benedek fia Istvánnak adományozza a Rajna folyó mellett tett, halálos veszedelemmel járó hű szolgálataiért.[390]

A szepesi káptalan jelenti, hogy Bozteh-i Renoldus fia László fia János bizonyos birtokokat felerészben András fia Miklósnak, felerészben közösen Miklós testvéreinek, Benedeknek és Lászlónak adományoz a neki és testvérének, Péternek tett szolgálataikért: várukat, Chychouát, majdnem egy évig tartották a király hűtlenjeivel szemben, 200 márka kárt szenvedtek, és négy nemes serviensük elesett.[391] Itt az úr azért jutalmazza meg servienseit, mert várat védtek a király hűtlenjei ellen és a serviensek négy serviense esett el, kik szintén nemes serviensek voltak.

A pozsegai Szent Péter egyház káptalanja előtt Sándor comes fiai, Demeter királyi tárnokmester, Miklós és Sándor három ekényi földet adományoznak Salamon fia Jánosnak és Dobónak nagyapjuk és apjuk érdemeiért, melyeket azok részben még III. András seregében szereztek.[392]

I. Károly király Farkas fia Jakab Lóránd nádor fiának, serviense kérésére, érdemeiért visszaadja birtokait.[393] Bizonyítja továbbá, hogy Tamás fiai, László és Doncs, valamint György fiai, János és Péter rokonuknak, Sóvári György nővérének, Sinkának, György érdemeiért, aki vitézül harcolt Trencsén vára ostromában, és rokoni szeretetből Sóvár falu jövedelméből 60 márkát adnak.[394]

Néhai Miklós nádor fia Miklós királyi lovászmester, vasi és zalai comes, András fiainak, Gergelynek és Dorozlausnak hű szolgálataikért birtokot adományoz. Segítettek megvédeni Léka és Rohonc várát Károly király számára, miközben elestek rokonaik, Vuon-i Miklós és Pouka fia Mihály, továbbá servienseik.[395]

Csák Máté nádor megjutalmazza Kistapolcsányi Gyula ispánt, lévai várnagyot érdemeiért, melyet különböző csatákban szerzett vére ontásával az ő és összes emberei jelenlétében.[396]

[387] 1314. máj. 1. A. I. 341–343. No. 310. Az oklevél a famulust tisztnek fordítja.
[388] 1314. aug. 3. Anjou III. 358–359. No. 810.
[389] 1316. febr. 22. Pölöske. Anjou IV. 95. No. 242.
[390] 1316. máj. 1. A. I. 393–394. No. 356.
[391] 1316. nov. 29. előtt. Anjou IV. 137. No. 355.
[392] 1316. dec. 11. Anjou IV. 141. No. 366.
[393] 1317. nov. 3. Komárom. Dl. 71.380.
[394] 1317. nov. 5. Komárom. Dl. 57.264.
[395] 1318. ápr. 16. Pölöske. Anjou V. 51–52. No. 104.
[396] 1318. nov. 11. Középkori históriák 150. No. 114.

A pozsonyi káptalan előtt Ogyai Péter fia Foko és fivére Andich serviensüknek, Buzka fia Jakabnak hű szolgálataiért 60 eke szántóföldet adományoznak.[397]

Miklós vajda, máramarosi comes Móric mester fiainak, Móricnak, Istvánnak és Miklósnak gyermekkoruk óta teljesített szolgálataikért, valamint mert testvérük, Lőrinc a máramarosi hospesek csatájában elesett, birtokot adományoz.[398]

Babonics János szlavón bán Rokolnoki László fia Miklósnak, kérésére, vámot adományoz szolgálataiért: minden hadjáratában vitézül harcolt a bán seregében és amikor a bán személyesen hadakozott a Henrik-fiak ellen, Miklós sok rokona halálával és saját vére hullásával vitézül szolgálta őt.[399]

Miklós soproni comes, kapui, komáromi és szekcsői várnagy a király jelen hadseregének kapitánya jelenti: a hűtlen trencséni Máté halála után ő a király parancsára hadsereggel vonult Máté tartományába, ahol János fia Bodoz és testvére, Opun-i Farkas fia János csatlakoztak hozzá és hű szolgálatokat teljesítettek, ezért nekik királyi felhatalmazásából egy birtokukat visszaadja.[400] Csák Máté e servienseinek az az érdemük, hogy átálltak a király kapitányához.

Az egri káptalan előtt Oprod István birtokot adományoz múltbeli és jövőbeli hű szolgálataiért serviensének, Andrásnak. Ha András örökös nélkül halna meg, a birtok az adományozóra száll vissza. András és utódai a birtokot csak neki adhatják el.[401]

Fülöp nádor elengedi Uz fia János és Péter fia Lukács, Tamás szepesi várnagy serviensei adóját a Horvátországban, a király utóbbi hadjáratában szerzett érdemeikért.[402]

Mihály jászói prépost és a konvent előtt Rénold fia László fia Péter és Péter fivére, János fia László egy birtokrészt adományoznak servienseiknek Geche-i János fiainak, Simonnak és Bekének szolgálataikért, és fivérük Julas hősi haláláért.[403] János szlavón bán birtokokat adományoz unokájának, Coztanicha-i Péter fia Dénesnek szolgálataiért, melyeket saját és serviensei vére hullatásával nyújtott neki Szlavóniában, Német-országban, Csehországban, Szerbiában, Boszniában és a tengeren túl.[404] Micsk szlavón bán Máté fia Máténak adományoz egy Henrik hűtlen fiaitól elkobzott birtokot hű szolgálataiért. Mikor Micsk bán a királyi hatalom visszaállítása céljából Horvátországba ment, ott a Kuriacius fiai, Budizlaus, Pál és Gergely, valamint sógoruk, Nelipics elleni csatában vereséget szenvedett, Máté azonban olyan hősiesen harcolt, hogy őt az ellenséges sereg hatalmából sértetlenül kimentette.[405] Philippus de Gragnana capuai és magyarországi keresztes perjel Codulus-nak, Lucas de Spingarol fiának adományoz egy prédiumot Vrána védelmében tanúsított vitézségéért.[406] Pál országbíró bizonyos hűtlenek birtokait Sirok várával együtt a cseh Chenyk-nek, a királyi udvar vitéz és hű lovagjának ítéli Aba nembeli Miklós fia Cheley ellenében.[407]

I. Károly bizonyítja, hogy Tamás erdélyi vajda és szolnoki comes, fiai Konya Miklós, a királyné étekfogó mestere és Mihály mester, pozsonyi prépost és két öccsük, Gáspár és

[397] 1319. jan. 21. A. I. 499. No. 449.
[398] 1319. febr. 9. Meggyes. Anjou V. 155. No. 391.
[399] 1320. szept. 26. *Smičiklas* VIII. 573.
[400] 1321. jún. 14. (Nagy)tapolcsány. Anjou VI. 68. No. 166.
[401] 1321. okt. 2. után. Anjou VI. 104–105. No. 269.
[402] 1321. *F.* VIII/2. 315.
[403] 1323. nov. 30. Anjou VII. 287. No. 623.
[404] 1324. ápr. 11. Anjou VIII. 94–95. No. 175.
[405] 1326. szept. 8. Kőrös. Anjou X. 228. No. 364.
[406] 1328. máj. 26. Vrana. Dl. 106.116.
[407] 1331. márc. 10. Visegrád. A. II. 522–525. No. 449.

László nevében a király elé járulva bejelentették, hogy hű szolgálatáért – nem kímélte sem személyét, sem vagyonát – birtokot adományoznak familiárisuknak, Huntpázmán nembeli Ferenc fia Pagan Istvánnak.[408] Tamás erdélyi vajda és szolnoki ispán Chahal-i Péter fia Jánosnak érdemeiért, melyeket ifjú kora óta a király hadjárataiban és más ügyekben neki szerzett, birtokot adományoz.[409] Miklós szlavón és horvát bán Mika fia Miklóst, Kőrös vár nemes jobbágyát, aki I. Lajos Zára alatti, velenceiek elleni csatájában nyíllövés által megsebesült, kiveszi a vár jobbágyságából és a nemes királyi serviensek közé emeli.[410]

Losonci István szörényi bán, figyelembe véve Dés fia Péter Miháld kerületbeli kenéz és testvérei, Halmag, Kristóf és Mihály hű szolgálatait, melyekkel a királyt és az adományozó bánokat szolgálták, különösen a Mária királynő kiszabadítására indított hadban, egy Patak nevű királyi falut adományoz Péternek és testvérének. Minden évben Szent Mihály napján sessiónként 3-3 garast fizet, Szent György napján ötvenedet fizet Miháld vár várnagyainak, amint az a többi szabad kenéz falvaknál szokásos.[411]

*

Nem érdektelenek azok az adományozó oklevelek sem, melyekben az adományozott valamilyen különös, nem feltétlenül hadi szolgálatot teljesített.

Így Károly király Popdi Péter fia János kérésére, hű szolgálataiért, kiváltképpen azon 200 márka kára ellenértékeként, melyeket Nempti faluban a súlyos ügyekben eljáró királyi hadsereg okozott a folyamatos megszállás következtében, neki a Temes megyei Peel üres földet adományozza.[412] Az itt következő már említett oklevél (90. jegyzet) Arany Jánosnak biztosított lehetőséget remekműve, a Pázmán lovag c. vers megírására. I. Károly Huntpázmán nembeli Mihály fia Gergely comes fia István mesternek, a király udvari iuvenisének hű szolgálataiért Som, Somos és Pósa birtokokat adományozza. Különböző hadjáratokban, s az ország és a király más ügyeiben vett részt, legtöbbször a király oldala mellett. Az adomány ezenkívül fájdalomdíjnak is számít István mester lándzsatörésben elszenvedett sérüléséért, amikor is a király, nem valamilyen kitervelt szándékból, hanem tisztán a véletlen folytán, kiverte három fogát.[413] Az oklevél azt is bizonyítja, hogy I. Károly szívesen vett részt személyesen lovagi tornákon.

Tamás erdélyi vajda számos hadi érdemmel dicsekedhetett, de egy érdeme más természetű: I. Károly azért adományozza neki Somoskő várát, mert személyesen vitte hírül a király legidősebb fiának születését.[414]

Nem egészen érthető viszont a következő oklevél: Rátót nembeli Domonkos fia Domonkos volt nádor birtokot adományoz Kocos Miklós özvegyének és fiainak, Miklós egri olvasókanonoknak és Andrásnak az özvegy szolgálataiért, aki a Csák Máté által elfogott és halálra ítélt Domonkos fia Domonkost és fivérét Istvánt, kezük és lábuk törése által (!?) kiszabadította a fogságból.[415] Tamás erdélyi vajda, mivel Szentmártoni Lebee

[408] 1339. nov. 22. Dl. 105.440. – Figyelemre méltó, hogy milyen előkelő nemzetségből származik a familiáris.
[409] 1340. febr. 14. Visegrád. Anjou XXIV. 40–41. No. 79.
[410] 1346. júl. 6. Zára mellett. *Smičiklas* XI. 309–310. No. 231.
[411] 1387. júl. 18. Jenő. Dl. 30.139.
[412] 1317. máj. 19. Anjou IV. 175. No. 464.
[413] 1319. jún. 8. Dl. 1967.
[414] 1323. márc. 6. Temesvár. Anjou VII. 38. No. 61.
[415] 1323. Anjou VII. 333. No. 726.

István fia László Károly király seregében az erdélyi hűtlenek s a király ellenségei ellen harcolva Kő-halom vára alatt elesett, Szentmárton nevű birtokát Péter fia Mihálynak, Mihály testvéré-nek Pálnak és Impur fia Tompának adományozta, akik ugyanabban a seregben harcoltak.[416]

I. Károly meghagyja az ország összes bíróságainak, hogy az oklevélben felsorolt nemeseket és servienseket, akik számos egykor hűtlen, de az oklevél kiadása idején már nem hűtlen nemesnek és serviensnek károkat okoztak, ne vonják felelősségre, mert a kártételek következménye alól már feloldotta őket.[417]

A következő, némileg zavaros eset aligha nevezhető hadi érdemnek, talán inkább az ellenkezőjének: I. Károly megbízza a vasvári káptalant a következő esemény kivizsgálásával: Rezneki Herbord fia Herbord jelentette, hogy Kaba Demeter, Nempty várnagya, 1325. június 9-én ura, Henrik fia János fia János parancsára Reznek ellen vonult. Herbord és fivére János megrémült a németek hatalmától és mindketten elbújtak. Ellenségeik Jánost megtalálták és megölték, Herbordot és hat serviensét súlyosan megsebesítették, ráadásul az összes fegyvert elvitték és tizenöt lovat is elkötöttek.[418]

I. Károly István visegrádi várnagynak birtokot adományoz hű szolgálatai fejében. István uralkodásának kezdete óta támogatta a királyt, aki kilencszer küldte őt a tengeren túlra, hogy ügyeit előmozdítsa.[419] Ez inkább diplomáciai érdemnek értékelhető. I. Károly Aba nembeli Nekcsei Sándor fia Demeter tárnokmesternek hű szolgálataiért és azért, mert László fia születését jelentette, megengedi, hogy birtokát arra hagyja, akire akarja.[420]

Számos oklevél szól azok érdemeiről, kik Károly királyt és családját Záh Felicián merényletekor megmentették. Ilyen I. Károly azon oklevele, melyben Záh Felicián nógrádi és gömöri birtokait Cselén Jánosnak, a királyné helyettes étekfogójának és fivéreinek, Miklósnak és Jakabnak adományozza, mert János a merénylőt tőrével többször átdöfte és megölte.[421] Hasonló tárgyú I. Lajos következő oklevele: a király Gyula fia Miklósnak birtokot adományoz, mert a Záh féle merénylet idején megmentette András herceg életét. Vitézül szembeszállt Felicián éles kardjával és eközben fején súlyosan megsebesült.[422]

Magyar harcos külföldi hadi érdemeiért is kaphatott jutalmat. Így Ulászló lengyel király „Pető dictus Petrus Hungarus"-nak Lengyelországban szerzett érdemeiért lengyelországi birtokot adományoz.[423]

Zábori Miklós kőhalmi várnagy, Péter fia János és a Balog folyó melléki Radnaldfalvai Demeter fia Radnald fiai, Demeter, László, Imre, János és Miklós vérük hullatásával szerzett érdemeikért I. Károly királytól birtokot kaptak, ám azt 100 kolozsvári márka ezüstért visszaadják bizonyos nemeseknek, akik korábban tiltakoztak az adomány ellen, mivel szerintük az jog szerint őket illeti.[424]

I. Károly megjutalmazza Tatamér fehérvári prépost, királyi alkancellárt és testvéreit. Hűségük és nem katonai érdemeik mellett a király megfontolta fivérük, Bakó szolgálatait, melyeket a király minden hadjáratában és több követségben teljesített, különösen mikor

[416] 1324. szept. 2. Kőhalom vár alatt. Anjou VIII. 201. No. 394.
[417] 1324. okt. 31. Visegrád. Anjou VIII. 240. No. 476.
[418] 1325. jún. 23. Visegrád. Bgl. 201. No. 367.
[419] 1326. aug. 30. Anjou X. 224–225. No. 356.
[420] 1326. okt. 14. Anjou X. 253. No. 413.
[421] 1332.jan. 20. Visegrád. Károlyi I. 77–79.
[422] 1344. szept. 26. Buda. *Palásthy* I. 75–76. No. 65.
[423] 1332. nov. 1. Dl. 30.624.
[424] 1334. okt. 28. *Jakó* I. 176. No. 3.

az, az erdélyi vajda parancsára, titkos küldetésben, kevés emberrel a király után sietett, s az ellenségtől és a halálos veszedelemtől csodálatos véletlen által megszabadulva Argyas vára alatt a királyhoz csatlakozott. Ott a királyt az egész sereggel együtt „csodálatra méltó" szolgálatokkal megsegítette. Visszatérésekor bátor küzdelem árán ért haza és bár idővel elvesztette jobb szeme világát, mindegyre azon fáradozott, hogy megkedveltesse magát.[425] I. Károly megkegyelmez Emich fia Was Miklós volt csicsói várnagynak, mert a várat a király kezére juttatta, és korábbi bűneit megbocsátja;[426] két év múlva megerősíti őt birtokaiban.[427]

A pilisi cisztercita konvent 20 márkáért eladja visegrádi házát Töttös barsi főispánnak és óbudai várnagynak, mert megvédelmezte a monostort.[428]

I. Lajos király előadja, hogy mikor vadászat közben Lyptuáról Diósgyőrbe ment, Berev fia Balázs és Zuka fia Komár éjszaka Túrról Kócsra vezették. Jutalmul a király Komárt és fiait (Hench, Imre, György, László, Mihály), valamint Berev-et és fiait (Balázs, Gehan, János, Benedek, István) személyes védelmébe veszi. Sem a nádor, sem az Olas nemből származó kunkapitány nem vonhatja őket bírói széke elé, csakis a király.[429] Éjnek évadján igazán hasznos tett a király útbaigazítása!

I. Lajos utasítja az esztergomi káptalant, hogy iktassa be egy bizonyos birtokba Jakab fia Miklós udvari servitort, főleg mert kora ifjúságától kezdve a királyi kúrián lakva neki szolgált s a tengeren túl is hasznos szolgálatokat tett. A birtokot adják neki, fivérének Istvánnak s mindazon atyai testvéreinek, akikkel meg akarja osztani.[430]

I. Lajos, érdemeikért, visszaadja Nagymartoni Lőrinc fia Miklós és Miklós fia Miklós elvett földjét. Mindketten saját költségükön vettek részt a király Litvánia elleni háborújában, s ott dicséretes szolgálatokat tettek. István boszniai herceg leánya, Mária és Helsenucro úr Passau városában tartott házasságkötésére a király a két Miklóst küldte és ők saját költségükön utaztak.[431]

I. Lajos a következőképpen emlékezik meg a Petrichevich család tagjainak hőstetteiről: 1352. december 28-án kelt oklevelében előadja, hogy Mogorovics Péter likai kenéz a velenceiek által vívott háborúban Zára alatt vitézül harcolt és hősi halált halt. Ugyanebben a csatában fia, Novak, szintén vitézül harcolt és súlyosan megsebesült. Disislavich Péter 1322-ben győzelmesen vett részt a velenceiek elleni háborúban, 1346. júl. 1-én pedig hősi halált halt. Mogorovics Novak Belz alatt is megsebesült.[432]

I. Lajos Kónya mester feleségét, Erzsébetet, beiktatja Harsundorfer Wluengus birtokaiba, aki Zára alatt örökös nélkül esett el Wluengus gyermekkora óta híven szolgálta a királyt és különösen Zára alatt harcolt oroszláni bátorsággal a velenceiek ellen.[433]

Péter bakonybéli apát István fia Jánosnak („dictus Panzel de Coppan"), aki háromszor vonult a király seregével a tengeren túlra a saját költségén és a monostor nevében, s mint a monostor vitéze ontotta vérét, és más érdemeiért, Mártonháza földdarabot adományozza.[434] A föntebbi földadományozás ellen Péter és Egyed szerzetesek a pannonhalmi

[425] 1336. okt. 17. Középkori históriák 176. No. 136.
[426] 1338. jan. 5. ZW I. 491–492. No. 541.
[427] 1340. jan. 9. ZW I. 502–503. No. 552.
[428] 1343. aug. 20. Pest. No. 278.
[429] 1344. febr. 12. Visegrád. Str. III. 532. No. 692.
[430] 1351. márc. 14. Buda. Dl. 16.100.
[431] 1352. ápr. 26. Buda. Középkori történetek 191–192. No. 147.
[432] *Petrichevich* 116., 117., 125. o.
[433] 1353. máj. 16. *F.* IX./2. 206–212. No. XLVII.
[434] 1354. jan. 20. P. VIII. 331. No. 67.

konvent előtt tiltakoztak, s eltiltották Páncél Jánost annak elfoglalásától. Szerintük az apátságnak kevés birtoka van, s az ilyen adományozás káros.[435]

Különleges „érdemért" jutalmazza meg Mária királynő Forgách Balázs pohárnokmestert. Balázs az oklevél szerint „megtorolta" (II.) Károly király gonoszságát és a koronázása utáni 39. napon bátran és merészen megtámadta. Oly ellenállhatatlan erővel támadt Károlyra, s annyi csapást mért rá hadi csákányával, hogy az néhány napon belül lelkét kilehelve meghalt. Balázs súlyos sebet kapott s élete még veszélyben forog, de megszabadította Mária királynőt Károly elnyomásától, jogai semmibevételétől és visszaszerezte hatalmát.[436] Azért gondoljuk ezt különleges oklevélnek, mert merényletet, ráadásul nem közönséges gyilkosságot, hanem királygyilkosságot jutalmaz meg.

Zsigmond király Kanizsai János esztergomi érseket több országnaggyal együtt az ország alsó végeinek őrzésére küldte, költségei fedezésére zálogképpen lefoglalja Zámbó Miklós tárnokmester összes Csallóközben fekvő birtokát, mivel Zámbó Miklós még nem adta át az érseknek a kamara hasznából őt a múlt évre megillető 1200 forintot.[437]

Forgách János fia Miklós a budai káptalan előtt tiltja el Zsigmond királyt attól, hogy birtokot adományozzon Forgách Péternek és két fiának, Lászlónak és Györgynek, akik az adományt a tiltakozó Miklós atyjának, Jánosnak a török hadjáratban történt elestéért kérték, mivel az ilyen adomány elfogadása elsősorban a tiltakozót illetné. Forgách Pétert és két fiát pedig az adomány kérésétől és elfogadásától tiltják el.[438]

Zsigmond a vasvári káptalannak. Gersei Pető fiai, János és Tamás panaszolják, hogy Nádasdy Tamás és fiai arra a hírre, hogy testvérük, György, Nikápolynál elesett, özvegyének, Zsuzsannának, Nádasdy Tamás leányának felbujtására megrohanták az elhunyt házát, feltörték könyvszekrényét (scrinium), az értékesebb iratokat elvitték és Péter vasvári kanonoknál letétbe helyezték. Zsigmond elrendeli Péter kanonok kihallgatását afelől, hogy miként és kinek a révén került hozzá a scrinium? [439]

Zsigmond bizonyítja, hogy Prodavizi Micsk bán fia István fia István csatlakozott a hűtlenekhez: amikor a király a töröktől vereséget szenvedett, s a tengeren meg a folyókon igyekezett haza, ki akarták őt az országból zárni, mert levelet kaptak néhai Károly király fiától, Lászlótól. Követeket küldtek a török szultánhoz, hogy adja leányát nőül Lászlóhoz. A hűtlenek birtokait elkobozzák. Marcali István fia Miklós temesi ispán szolgálataiért viszont, különösen melyeket a török elleni hadjáratokban tett, valamint Miklós testvére István fia István hűségéért, s mert a nikápolyi csatában török fogságba esett, és ott meghalt, Zsigmond Miklósnak, s általa testvérének, Péternek és unokatestvéreiknek birtokot adományoz – feltehetőleg a föntebb említett hűtlenek birtokaiból.[440]

Zsigmond elé járult Stibor erdélyi vajda s elsorolta Váradjai Péter fia János néhai erdélyi alvajda szolgálatait, különösen melyeket a nikápolyi csatában teljesített, melyben saját zászlaja alatt harcolt, s a küzdelemben nyoma veszett. Kéri a királyt, hogy biztosítsa a nevezett lányainak atyai jószágait.[441]

[435] 1354. nov. 18. P. VIII. 332–333. No. 69.
[436] 1386. febr. 28. Középkori históriák 207–208. No. 159.
[437] 1394. ápr. 24. Buda. Szerbia 34–35. No. LXXXI.
[438] 1397. máj. 1. Dl. 58.745.
[439] 1398. ápr. 7. Dömös. Dl. 92.078.
[440] 1398. máj. 5. Újlak. Dl. 8312.
[441] 1398. nov. 15. Dl. 10.524.

Zsigmond a főpapok és bárók tanácsából új adományként ad Szentannai László fia Péter liptómegyei nemesnek egy birtokot, főként a Liptó megyei Nagyvár nevű királyi vár visszaszerzése és ostroma alkalmából szerzett érdemeiért, mivel Prokop morva őrgróf várnagyát tárgyalások során rávette a vár visszaadására.[442] A várat eszerint nem erővel, hanem tárgyalásokkal szerezték vissza, bár feltehető, hogy a tárgyalások mögött – mint a diplomáciában szokott lenni – erő is volt.

Az oklevélnarrációkban az érdemek között néha diplomáciai érdemek is szerepelnek. Ezek általában kevesebb veszedelemmel jártak, mint a hadi érdemek, bár a követjárás sem mindig volt veszélytelen.[443]

*

Mondanivalómat befejezve hangsúlyozni óhajtom, amit a bevezetésben már említettem, hogy a XIV. századi magyarországi oklevelek narratiói nézetem szerint valós tényeken alapulnak. Semmi esetre sem tudom elfogadni azt az álláspontot, hogy a királyok szempontjából csak az volt a fontos, hogy a megadományozott hozzá hű és lehetőleg jó udvaronc legyen, bár a hűség nyilvánvalóan nélkülözhetetlen erény volt.

I. Károly hosszú és nehéz háborúkban törte meg az oligarchák hatalmát, melyek során nem nélkülözhette híveinek harci erényeit, mint ahogyan I. Lajos sem, aki, ameddig egészsége engedte, szinte folyamatosan háborúzott, és saját életét is gyakran kockáztatta – mit ért volna udvaroncokkal, akik csupán a „tányért váltják"? Az általam átnézett (kiadott, vagy regesztázott) oklevelek közül – nem tudni miért – mégis viszonylag kevés származik tőle. S a század végén a török ellen hadakozó Zsigmondnak is vitéz harcosokra volt leginkább szüksége.

Csak megismételni tudom 1985-ben kifejtett véleményemet, mely szerint a hadi érdemeket mutató vitézek „fizikai erő, bátorság, vitalitás és az esetek többségében a királyhoz való hűség dolgában kétségkívül elitnek mondhatók, s méltán emelkedtek a társadalom vezető rétegébe."[444]

Rövidítések

A.	Anjoukori okmánytár. Codex diplomaticus Hungaricus Andegavensis. Szerk.: *Nagy Imre, Tasnádi Nagy Gyula.* I-VII. Budapest, 1878–1920.
ADE	Magyar diplomacziai emlékek az Anjou-korból. Acta extera Andegavensia. Szerk.: *Wenzel Gusztáv.* 1-3. k. Budapest, 1874–1876.
Anjou	Anjou-kori oklevéltár. Szerk.: *Kristó Gyula.* I. k. Budapest–Szeged, 1990.-

[442] 1399. aug. 11. Rosomberg (Rózsahegy). Zs. I. 666/6603.

[443] Így Nagy Lajos király 1373. máj. 8-án Debrecenben kelt oklevelében (Dl. 54.475) közli: értesült arról, hogy Stracimir viddini imperátornak őhozzá küldött követét Makófalvi János fia Lőrinc fia Lőrinc súlyosan megsebesítette. Ezt a király őszintén sajnálja, és Lőrincet felelősségre vonva igazságot fog szolgáltatni. A követ javait vissza kell adni (tehát ki is rabolták!) és ha a követ életben marad (!) élelmiszerekkel és gyógyszerekkel kell ellátni.

[444] L. az 1. jegyzetet, *Borosy András:* i. m. 537. o.

Balassa	A Balassa család levéltára 1193-1526. Fekete Nagy Antal kézirata alapján s. a. r. és szerk.: *Borsa Iván.* Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 18.)
Bánffy	*Varjú Elemér – Iványi Béla:* Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez. I-II. k. Budapest, 1908–1928.
Bgl.	Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I. Bearb. von *Hans Wagner.* II-IV. Bearb. von *Irmtraut Lindeck-Pozza.* Graz–Köln, 1955–1985. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung.)
Blagay	*Thallóczy Lajos – Barabás Samu:* A Blagay-család oklevéltára. Codex diplomaticus comitum de Blagay. Budapest, 1897. (Mon. Hung. Hist. Dipl. 28.)
Botka	*Botka Tivadar:* Bars vármegye hajdan és most. I. k. Regesták és okmányok. II. osztály. Latin okmányok. Pest, 1868.
Csáky	A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története. I. Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. Budapest, 1919.
Dl.	Magyar Országos Levéltár, Mohács előtti gyűjtemény.
F.	*Fejér, Georgius:* Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. I–XI. Budae, 1829–1844.
Gregorich	*Gregorich:* A bori és borfői Bory család és levéltára. Szeged, 1935.
H.	Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius. I–VIII. Győr, Budapest, 1865–1891.
Héderváry	*Radvánszky Béla – Závodszky Levente:* A Héderváry család oklevéltára. I–II. k. Budapest, 1909–1922.
HK	*Hadtörténelmi Közlemények*
Ila – Borsa	Az Abaffy család levéltára 1247–1515. A Dancs család levéltára 1232–1525. A Hanvay család levéltára 1216–1525. *Ila Bálint* kézirata alapján szerk.: *Borsa Iván.* Budapest, 1993.
Itk	*Irodalomtörténeti Közlemények*
Jakó	*Jakó Zsigmond:* A kolozsmonostori apátság jegyzőkönyvei (1289–1559). I–II. k. Budapest, 1990. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai. II. Forráskiadványok. 17.)
Károlyi	*Géresi Kálmán:* A nagykárolyi gróf Károlyi család oklevéltára. I–V. k. Budapest, 1882–1897.
Középkori históriák	Középkori históriák oklevelekben. (1002–1410.) A szövegeket válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta *Kristó Gyula.* Szeged, 1992.
Krassó	*Pesty Frigyes:* Krassó vármegye története. II–IV. k. Budapest, 1882–1884.
Magyar Tudomány	*Magyar Tudomány*
Máramaros	*Mihályi János:* Máramarosi diplomák a XIV. és XV. századból. Máramarossziget, 1900.
Máriássy	*Iványi Béla:* A márkusfalvi Máriássy család levéltára 1243–1803. I. k. Lőcse, 1917.
MTT	Magyar Történelmi Tár. Pest, Budapest, 1855–1934.

P.	A pannonhalmi Szent Benedek-rend története. Szerk.: *Erdélyi László, Sörös Pongrác.* I–XII/B. k. Budapest, 1902–1916.
Palásthy	*Palásthy Pál:* A Palásthyak. I–III. k. Budapest, 1890–1891.
Pest	*Bártfai Szabó László:* Pest megye történetének okleveles emlékei 1002–1599-ig. Budapest, 1938.
Petrichevich	*Petrichevich Horváth Emil báró:* A Mogorovich nemzetségbeli Petrichevich család általános története és oklevéltára. 1. r.: A Petrichevich család általános története. 2. k. 1. A Mogrovics nemzetségbeli Petrichevich család regesztái 1069–1526. Budapest, 1941.
Péchy	*Gárdonyi Albert:* A pécsújfalusi Péchy család levéltári lajstromai. Budapest, 1909.
RDES	Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae. Ed.: *Vincent Sedlák.* I–II. k. Bratislava, 1980–1987.
Smičiklas	*Smičiklas, Tadeusz:* Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae ac Slavoniae. Diplomaticki Zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije. II– k. Zagrabiae, 1904–.
Sopron vm.	*Nagy Imre:* Sopron vármegye története. Oklevéltár. I–II. Sopron, 1889–1891.
Str.	Monumenta ecclesiae Strigoniensis. I–III. Ed.: *Ferdinandus Knauz, Lodovicus Crescens Dedek.* Strigonii, 1874–1924.
Szerbia	Magyarország melléktartományainak oklevéltára. II. k. *Thallóczy Lajos – Áldásy Antal:* A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Budapest, 1907.
Székely O.	Székely oklevéltár. I–VII. k. Szerk.: *Szabó Károly, Szádeczky Lajos.* Kolozsvár, 1872–1898. [VIII. k.] 1229–1776. Közzéteszi Barabás Samu Budapest, 1934.
Sztáray	*Nagy Gyula:* A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára. I–II. k. Budapest, 1887–1889.
Tóth: Borsod	*Tóth Péter:* A Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár Miskolcon őrzött középkori oklevelei. Miskolc, 1990. (Borsod-Abaúj-Zemplén megyei levéltári füzetek 28.)
TT.	Történelmi Tár. Budapest, 1878–1911.
Z.	A zichi és vásonkeői gróf Zichy család idősb ágának okmánytára. I–XII. k. Pest, Budapest, 1871–1931.
Zala	Zala vármegye története. Oklevéltár. Szerk.: *Nagy Imre, Véghely Dezső és Nagy Gyula.* I–II. k. Budapest, 1886–1890.
Zerdahelyi cs. Lvt.	A Zerdahelyi család levéltára.
ZW.	Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von *F. Zimmermann, C. Werner, G. Müller, G. Gündisch.* I–VII. Hermannstadt, Bukarest, 1892–1991.
Zs.	*Mályusz Elemér:* Zsigmondkori oklevéltár I–, Budapest, 1951–.

András Borosy

WAR MERITS IN HUNGARY IN THE 14TH CENTURY

Summary

It was Elemér Mályusz who drew my attention to the fact that the deeds of gift issued by Hungarian kings differ from those issued in other European countries, as their narratives (*narratio*) list the beneficiary's merits, which are usually war merits. The majority of the deeds of gift only make general reference to the fact that the beneficiary was endowed with the grant for his war merits. His reward could be a land grant, or his raising to a higher social stratum, or both. A considerable part of the deeds, however, also makes mention of the place, the time and the circumstances of the beneficiary's war merits, and describes the grant that was bestowed on him. Outstandingly remarkable are those deeds of gift, in which the king lists the beneficiary's merits in detail.

The narratives of the 14th century Hungarian deeds are based on real facts. It is an unacceptable position that the kings did only consider it important that the beneficiary be a faithful and good courtier, because Kings Charles I, Louis the Great and Sigismund all needed absolutely superior fighters.

The knights claiming war merits can undoubtedly be regarded as the elite from the point of view of physical strength, bravery, vitality and allegiance to the king, and they had deservedly been raised to the upper circles.

András Borosy

MÉRITES DE GUERRE EN HONGRIE AU XIVE SIÈCLE

Résumé

C'est Elemér Mályusz qui a attiré mon attention sur le fait que les chartes de donation émises par les rois de Hongrie sont différentes de celles des autres pays européens dans la mesure où leur partie narrative énumère aussi les mérites du donataire qui sont, pour la plupart, des mérites de guerre. La grande majorité de ces chartes de donation mentionnent, sans aucune précision, le fait que le donataire a reçu la donation pour ses mérites de guerre. Il a pu être récompensé par des dons immobiliers et/ou une élévation sociale. Néanmoins une partie non négligeable des chartes de donation détaillent les mérites de guerre du donataire: lieu, date, déroulement des événements, ainsi que la nature du don et de la récompense. Les chartes de donation dans lesquelles le roi détaille les mérites de guerre du donataire méritent une attention particulière.

Les parties narratives des chartes de la Hongrie du XIVe siècle sont basées sur des faits réels. On ne peut pas accepter la position qui consiste à dire que pour les rois seule la loyauté du donataire comptait, puisque les rois Charles Ier, Louis le Grand et Sigismond avaient sans doute besoin de bons guerriers.

La force physique, la bravoure, la vitalité, et, pour la plupart, la loyauté de ces militaires aux mérites de guerre firent d'eux une élite digne d'une élévation sociale.

András Borosy

KRIEGSVERDIENSTE IN UNGARN IM 14. JAHRHUNDERT

Resümee

Elemér Mályusz lenkte meine Aufmerksamkeit auf die Tatsache, dass sich die von den ungarischen Königen herausgegebenen Schenkungsurkunden von denen anderer europäischer Länder unterscheiden, da ihre erzählenden Teile (narratio) die Verdienste des Beschenkten – meistens Kriegsverdienste – aufzählen. Ein bedeutender Teil der Schenkungsurkunden erwähnt nur ganz allgemein, dass der Beschenkte seine Schenkung für seine Kriegsverdienste erhalten hat. Seine Belohnung war entweder eine Gutschenkung, eine Beförderung in eine höhere Gesellschaftsschicht, oder beide zusammen. Kein geringer Anteil der Schenkungsurkunden erwähnt aber auch, wo, wann und auf welche Art und Weise der Beschenkte Kriegsverdienste erworben hatte und welche Schenkungen, Belohnungen er erhielt. Besonderes Interesse gebührt Schenkungsurkunden, in denen der König die Verdienste des Beschenkten detaillierter aufzählt.

Die erzählenden Teile der ungarischen Schenkungsurkunden aus dem 14. Jahrhundert beruhen auf wahren Tatsachen. Der Standpunkt, wonach aus der Sicht der Könige nur wichtig gewesen sei, dass der Beschenkte ein treuer und guter Höfling sei, da die Könige Karl I., Lajos I. (der Große) und Sigismund unbedingt gute Krieger gebraucht hätten, kann nicht akzeptiert werden.

Die Kriegsverdienste aufweisenden Krieger sind, was ihre physische Kraft, ihren Mut, ihre Vitalität und – in der Mehrzahl der Fälle – ihre Treue zum König anbelangt, als elitär zu bezeichnen. Sie sind zu Recht in die führende Gesellschaftsschicht emporgestiegen.

Андраш Бороши

ВОИНСКИЕ ЗАСЛУГИ В ВЕНГРИИ В XIV СТОЛЕТИИ

Резюме

Элемер Майус обратил мое внимание на то, что королевские грамоты, которые венгерские короли даровали своим вассалам, отличались от подобных дарственных грамот, выдававшихся в других европейских странах, ибо нарраторские тексты в них перечисляли заслуги награжденного, состоявшие в большинстве своем из воинских подвигов. Значительная часть дарственных грамот лишь в общих чертах упоминает о том, что награжденный получил дарственную грамоту за свои воинские заслуги. В порядке награды за такие подвиги имело место дарование земельнго владения, повышение ранга и причисление к более высокому общественному слою, или же то и другое одновременно. Однако немалая часть таких дарственных грамот делает упоминание также о том, где, когда и каким образом снискал эти высокие заслуги награжденный и какие именно знаки отличия (дарения) он за это получил. Особого внимания заслуживают и дарственные грамоты, в которых более подробно перечисляются воинские заслуги перед королем.

Нарраторские тексты дарственных грамот XIV столетия основываются на подлинных фактах. Невозможно согласиться с той позицией, согласно которой с точки зрения короля важным было то, чтобы награжденный был предан ему и был бы безукоризненным придворным, ибо королям Карлу I, Людовику Великому и королю Сигизмунду безусловно необходимы были отличные воины.

Витязи, проявлявшие высокие воинские заслуги, отличавшиеся высокой физической выносливостью, силой, храбростью и жизнеспособностью, в деле своей преданности королю в действительности могут быть причислены к элите того времени, в силу чего они по достоинству поднимались в самые высшие слои общества.

B. SZABÓ JÁNOS

A MOHÁCSI CSATA ÉS A „HADÜGYI FORRADALOM"

I. rész
A magyar királyság hadserege 1526-ban

Bevezetés

1. A mohácsi csata a „hadügyi forradalom" vitairodalmában

Az elmúlt évtizedekben az újkorral foglalkozó angolszász hadtörténetírásban a „hadügyi forradalom" teóriája vált az egyik meghatározó paradigmává. Noha első változatát még Michael Roberts, a svéd történelem kiváló szakértője fejtette ki 1956-ban,[1] a fogalom az ő kései kritikusa, Geoffrey Parker 1988-as könyve révén vált sokak által vitatott, de igen széles körben elterjedt terminus technicussá.[2]

Ő az eredetileg a kora újkori nyugat-európai történelem egyes jelenségeit leíró elmélet érvényességét kiterjesztette az egész világra, és a XIX. századra kialakuló európai hegemónia magyarázatává tette. Az ő hatására más kutatók megpróbáltak térben és időben is új területeket bevonni a vizsgálatokba, s ez lassanként szétfeszítette Parker elméletének kereteit.[3]

[1] Roberts eredeti elgondolása szerint 1560 és 1660 között a holland és svéd hadseregben végrehajtott újításoknak köszönhetően elsősorban taktikai „forradalom" zajlott. A tüzérség és a lőfegyverekkel felszerelt gyalogság hatékonysága jelentősen megnőtt, miközben a lovasság egyre inkább háttérbe szorult a harctereken, a hadseregek létszáma pedig a korábbi időszakhoz képest a sokszorosára nőtt. Hosszabb távon mindennek meghatározó szerepe volt az abszolutista államberendezkedés kiépülésében. *Roberts, Michael*: The Military Revolution, 1560–1660. Belfast, 1956.

[2] Parker kitágította a folyamat időhatárait, és vizsgálataiban kiemelte az általa kitűnően ismert XVI–XVII. századi spanyol Habsburgok hadseregének jelentőségét. Ő a folyamat kiindulási pontjaként az ostromtüzérség XV. század végén tapasztalt teljesítménynövekedését határozta meg, aminek következményeként új erődítési rendszer alakult ki Itáliában. Az új módszerekkel megerődített helyek elfoglalása pedig rendkívül idő- és emberigényessé vált, s véleménye szerint ez a folyamat gyakorolt döntő hatást a hadseregléstszámok növekedésére és áttételesen a kormányzati rendszerek átalakulására is. *Parker, Geoffrey*: The „Military Revolution", 1560–1660 – a Myth? *Journal of Modern History*, 48. (1976) 195–214. o.; *Parker, Geoffrey*: The Military Revolution. Military Innovation and the rise of the West, 1500–1800. Cambridge, 1988.

[3] A „hadügyi forradalom" vita mára klasszikussá vált írásainak újrakiadása: The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. (Ed. *Clifford J. Rogers.*) Boulder, 1995. A fogalom jelentésének kibővüléséről: The Dynamics of Military Revolution, 1300–2050. (Eds. *MacGregor Knox–Williamson Murray.*) Cambridge, 2001.; néhány áttekintés a „hadügyi forradalom" elmélete körül zajló vita irodalmáról: *De Vries, Kelly*: Gunpowder Weaponry and the Rise of the Early Modern State. *War in History*, 5. (1998) 127–130. o.; *Wilson, Peter*: British and American perspectives on early modern warfare. *Militär und Gesellschaft in der Früher Neuzeit. Bulletin*, 5. (2001) 111–116. o.; *Black, Jeremy*: European Warfare, 1494–1660. London and New York, 2002. 32–54. o.; magyar nyelven *Ágoston Gábor*: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle*, 37. (1995) 465–468. o.; *Domokos György*: Ottavio Baldigara. Egy itáliai várfundáló mester Magyarországon. Budapest, 2000. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 2.) 11–15. o. A „forradalom" kifejezés széleskörű elterjedésének egyik érdekes példája Thomas T. Allsennél fordul elő, aki egyfajta ázsiai perspektívából ír Kelet-Európáról: „those states and cultures with a lenghty history of interaction with the nomads, who for so long lived under the threat and the spell of an earlier »cavalry revolution«, were the more … hesitant to join the »gunpowder revolution«" *Allsen Thomas T.*: The Circulation of Military Technology in the Mongolian Empire. In: Warfare in Inner Asian History, 500–1800. (Ed. *Di Cosmo, Nicola.*) Leiden, 2002. 286. o.

Parker elméletét már a középkor kutatói részéről is érték kritikák. Clifford J. Rogers 1993-ban „The Military Revolutions of the Hundred Years' War" című tanulmányában a gyalogság és a tüzérség jelentőségének és hatékonyságának a korábbi évszázadokban végbement növekedésére, egymást követő „forradalmaikra" hívta fel a figyelmet, s kétségbe vonta egy egységes, több évszázadon átívelő „hadügyi forradalom" létezését.[4] Hasonló nézőpontból készítette el az Andrew Ayton és J. L. Price szerkesztőpáros és szerzőgárdájuk az 1995-ben napvilágot látott „The Medieval Military Revolution" című tanulmánykötetet.[5]

Az újkorral foglalkozó bírálók közül az egyik figyelemre méltó kritikus, Jeremy Black, a XVIII. századi angol történelem szakértője, már 1991-ben megjelentetett könyvében is sokkal fontosabbnak vélte a hadviselés minőségi és mennyiségi változásainak, valamint az európai hegemónia kialakulásának szempontjából a XVII. század végét és a XVIII. századot, mint az ezt megelőző időszakot.[6] Ő, az angolszász kutatók között ritka kivételként, szakított azzal a metódussal, hogy csak angolul megjelentetett, vagy véletlenszerűen elérhető egyéb publikációk alapján alkosson véleményt olyan régiókról, melyek forrásanyaga ilyen módon korántsem feldolgozott.

1999-ben két általa szerkesztett tanulmánykötet is megjelent, melyekben egyes – az angolszász hadtörténetírásban – kevéssé közismert régiók specialistáinak írásai olvashatók. Ezek eredményeit saját könyveiben is messzemenően felhasználta, így sokkal árnyaltabban láttatja Nyugat-Európa kapcsolatait a kontinens „periférikus" területeivel, valamint az Európán kívüli civilizációkkal.[7] Ennek köszönhetően új megvilágításba kerültek a Kelet-Közép-Európában zajló folyamatok is: nyugat-európai technológiák és szervezeti minták mechanikus átvételét igazoló, igencsak szelektált adatok felsorakoztatása helyett Black a helyi viszonyokhoz igazodó adaptációra helyezte a hangsúlyt, sőt az újabb angolszász irodalom nyomán Lengyelországról szólva már a Nyugat-Európával való kölcsönhatásokat is megemlíti.[8]

Ebben a tudományos diskurzusban jelentősen változott Magyarország s ezzel együtt a mohácsi csata szerepe is. Parker könyvében még alig esett szó az országról: a csatáról csak Lengyelország növekvő fenyegetettsége okán írt, a magyar területén folyó XVI. századi oszmánellenes harcokat pedig egzotikus kuriózumként, lényegtelen határvidéki csetepaték sorozataként említette csupán.[9] Mindez méltán váltotta ki a magyarországi

[4] *Rogers, Clifford J.*: The Military Revolutions of the Hundred Years' War. *The Journal of Military History*, 57. (1993) 241–278. o.

[5] *Ayton, Andrew–Price, J. L.*: The Military Revolution from a Medieval Perspective. In: Medieval Military Revolution: State, Society and Military Change in Mediavel and Early Modern Europe. (Eds. *Ayton, Andrew–Price, J. L.*) London–New York, 1995. 1–17. o. E kötet jelentőségét számunkra többek között az adja, hogy a magyar történelemről nyugat-európai viszonylatban kiemelkedően tájékozott Aytonnak köszönhetően, bevezetőjében a középkori Magyarország hadtörténetének egyes jelenségei kiemelkedő jelentőséget kaptak a „hadügyi forradalom" középkori párhuzamai között.

[6] *Black, Jeremy*: A Military Revolution? Military Change and European Society, 1550–1800. London, 1991.; *Uő*: European Warfare, 1660–1815. London and New York, 1994.

[7] Black újszerű szemléletéről *Wilson*, 2001. 111–112.; European Warfare 1453–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999.; War in the Early Modern World, 1450–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999.; *Black, Jeremy*: War and the World. Military Power and the Fate of Continents, 1450–2000. New Haven and London, 2000.

[8] *Black*, 2002. 53–54., 120–124., 212–124. o.; a Parker féle „hadügyi forradalom" lengyel kritikája *Frost, Robert I.*: The Polish-Lithuanian Commonwealth and the „Military Revolution". In: Poland and Europe: Historical Dimensions. (Eds. *M. B. Biskupski* and *J. S. Pula.*) Boulder, 1993.; *Kolodziejczyk, Dariusz*: Az oszmán „katonai lemaradás" problémája és a kelet-európai hadszíntér. *Aetas*, 9. (1994/4) 142–148. o.; *Frost, Robert I.*: The Northern Wars. War, State and Society in North-Eastern Europe, 1558–1721. Modern Wars in Perspective. Harlow, 2000.

[9] *Parker*, 1988. 37. o.

kutatók kritikáját, akik több szempontból is bírálták Parker állításait, de elmélete alapvető helyességét többnyire nem vonták kétségbe.[10]

Ugyanakkor John R. Guilmartin már 1995-ben felvetette, hogy nagy jelentőséget kell tulajdonítani a XVI. századi európai hadügy vizsgálatakor az oszmánokkal fennálló konfliktusoknak, 1999-ben pedig Thomas F. Arnold „Nyugat" és „Kelet" küzdelméről írva már kifejezetten ki is emelte Mohács jelentőségét.[11] Az oszmán birodalom hadseregének vizsgálata a magyar kutatók közül Ágoston Gábort is radikálisabb kritikára sarkallta, s az ő eredményeik nyomán Black egyre nagyobb figyelmet fordított a XV–XVI. századi Európát érő „oszmán kihívásra", hiszen az oszmánok sikersorozata a legjelentősebb koraújkori „lőporbirodalmak" közé emelte államukat, s mindez erősen megkérdőjelezi Európa feltételezett primátusát a tűzfegyverhasználat vagy a hadseregszervezés terén. Ebben a megközelítésben az 1526. évi mohácsi csata a Parker féle „hadügyi forradalom" kritikájának egyik láncszemévé vált.[12]

A „hadügyi forradalom" kezdetét a középkorra helyező kutatók közül Andrew Ayton viszont hagyományos módon, egy korszak végpontjaként értékelte ezt az eseményt. Bár 1999-ben megjelent „Arms, Armour and Horses" című tanulmányában a csatáról írva ő éppúgy a nyugati típusú magyar nehézlovasság és a vele szemben álló oszmán tüzérség és gyalogság párviadalát emelte ki, mint Black, de vele ellentétben nyomatékosan hangsúlyozta, hogy Mohácsnál egy középkori hadsereg szenvedett vereséget egy koraújkori hadseregtől.[13] A csata ebben a megközelítésben kifejezetten szimbolikus esemény, nem más, mint a lovagvilág, a középkori hadtörténet záróakkordja.[14]

[10] *Kelenik József*: A hadügyi forradalom és hatása Magyarországon a tizenötéves háború időszakában. Tények és megjegyzések a császár-királyi hadsereg valós katonai értékéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990) 4. 85–95. o.; *Uő*: A kézi lőfegyverek jelentősége a hadügyi forradalom kibontakozásában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 104. (1991) 3. 80–122., 104 (1991) 4. 3–52. o.; *Uő*: A hadügyi forradalom és jelenségei Európában és a magyar királyságban a XVI. század második felében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. (Szerk. *Petercsák Tivadar.*) Eger, 1997. (Studia Agriensia 17.) 27–39. o.; *Uő*: The Military Revolution in Hungary. In: Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Conflicts in the Era of Ottoman Conquest. (Ed. *Géza Dávid* and *Pál Fodor.*) Leiden, Boston and Köln, 2001. 117–162. o.; *Ágoston*, 1995. 467–468. o.; *Ágoston Gábor*: Ottoman Warfare in Europe 1453–1826. In: European Warfare 1453–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999. 118–144. o.; *Ágoston Gábor–Oborni Teréz*: A tizenhetedik század története. Budapest, 2000. (Magyar századok) 121–125. o.; *Domokos György*: Az olasz várépítészet és alkalmazása a magyar végvári rendszer kiépítésében. In: Hagyomány és korszerűség a XVI–XVII. században. i. m. 179–201. o.; *Domokos*, 2000. 19–20. o. Magam is Parker téziseinek szellemében írtam az erdélyi fejedelemség hadszervezetéről *B. Szabó János–Somogyi Győző*: Az Erdélyi Fejedelemség hadserege. Budapest, 1996. (a „hadügyi forradalom" hatásai: 15–16. o.)

[11] *Guilmartin, John F.*: The Military Revolution: Origins and First Tests Abroad. In: The Military Revolution Debate: Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe. (Ed. *Clifford J. Rogers.*) Boulder, 1995. 299–333. o.; *Arnold, Thomas F.*: War in Sixteenth-Century Europe: Revolution and Renaissance. In: War in the Early Modern World, 1450–1815. i. m. 30., 35–36. o.

[12] *Black, Jeremy*: Introduction. In: War in the Early Modern World, 1450–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999. 2. o.; *Black*, 2000. 18–23., 29. o.; *Black*, 2002. 2., 56–59,. o.; Mohácsról a következőket írja: „The heavy Hungarian cavalry drove through the lighter Ottoman cavalry, only to be stopped by infantry and cannon fire. The Hungarians, their dynamism spent, were then attacked in front and rear by the more numerous Ottoman forces." (*Black*, 2000. 29.; *Black*, 2002. 58. o.)

[13] „At Mohacs, the Hungarian heavy cavalry was halted by the professional corps of handgun-wielding foot soldiers, the janissaries, backed-up by field artillery: a defeat, taking little more than two hours, which was in effect the destruction of a medieval army by an early modern one." *Ayton, Andrew*: Arms, Armour, and Horses. In: Medieval Warfare. A History. (Ed. *Maurice Keen.*) Oxford, 1999. 208. o. Maurice Keen is hasonlóképpen vélekedett ebben a kötetben: „It was a comparatively non-professional levy, recruited in traditional medieval manner, that is 1526 went down before the Turks at Mohacs." (*Keen, Maurice*: Guns, Gunpowder, and Permanent Armies. Uo. 281. o. Ágoston Gábornak is hasonló lehet a véleménye a magyar hadseregről: „in 1526 he [Süleyman] completely defeated the obsolete Hungarian feudal army at the Battle of Mohács." *Ágoston*, 1999. 129. o.

2. Mohács a magyar hadtörténetírásban

Ezek után végigtekintve a magyar szakirodalmon, azt tapasztalhatjuk, hogy az 1526 előtti időszak hadtörténetével foglalkozó újabb publikációk – a XVI. századi témájú írásokkal ellentétben – túlnyomó többségben nem reflektáltak a „hadügyi forradalom" vitára.[15] Sőt, ha a vitában felmerült szempontok szerint vizsgáljuk a csata hazai irodalmát, arra a meglepő eredményre jutunk, hogy a feldolgozások zömében hiányzik mindaz, ami alapján cáfolni vagy igazolni lehetne a külföldi szerzők állításait, noha a magyar hadtörténetírásban a mohácsi csata az egyik legtöbbször feldolgozott esemény.

Amikor 1926-ban megjelent Gyalókay Jenő mindmáig alapvetőnek számító tanulmánya az 1526. évi hadjáratról, még csak öt korábbi feldolgozásra hivatkozott.[16] Utána 1939-ben Bánlaky József szentelt nagyobb terjedelmet az eseménynek összefoglaló munkájában, majd 1960 és 2003 között – a „Mohács-vita" publicisztikái mellett – nem kevesebb mint huszonhárom történeti cikk, tanulmány és könyv jelent meg a csatáról.[17] (Ezek közül Perjés Géza könyve, a hazai gyakorlatban ritka kivételként, angolul is napvilágot látott.[18])

[14] „The mounted warrior of the middle age had finally been brought down by the forces of the future." *Ayton*, 1999. 208. o. Arra nézve, hogy ez az értékelés mennyire beleilleszkedik a történetírói hagyományokba, talán elég utalni arra, hogy a Hadtörténészek Nemzetközi Bizottságának 1996-ban, Bécsben összeült XII. kongresszusa, mely a későközépkori hadviselés témájával foglalkozott, 1526-ot jelölte meg az egyik korszakhatárként. *Schulten, Cornelius M.*: Vorwort des Präsidenten der Internationalen Kommission. In: XXII. Kongress der Internationalen Komission für Militärgeschichte. Wien, 1997. (Acta 22) 13. o. A régi elképzelések szívós továbbéléséről tanúskodik a konferencia egyik török előadója is, aki Joseph Hammer 1836-ban megjelent könyve felhasználásával írta le a csatát. *Taşkiran, Cemalettin*: L'art de guerre dans l'Empire Ottoman et la bataille de Mohács (jusqu'au XVIe Siècle). Uo. 207–217. o.

[15] Ez egyetlen általam ismert kivétel: *Sebők Ferenc*: Hadseregek Európában és Magyarországon a kései középkorban. *Acta Universitatis Scientiarium Szegediensis. Acta Historica*, CXIII. (2001) 273–282. o.

[16] *Gyalókay Jenő*: A mohácsi csata. In: Mohács Emlékkönyv, 1526. (Szerk. *Lukinich Imre*.) Budapest, 1926. 193–276. o.

[17] *Doberdói Bánlaky (Breit) József*: A magyar nemzet hadtörténelme. 12. k. Budapest, 1939. 167–282. o.; *Papp László*: A mohácsi csatatér kutatása. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 5. (1960) Pécs, 1961. 197–253. o.; *Uő*: A Újabb kutatások a mohácsi csatatéren. *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve*, 7. (1962) Pécs, 1963. 199–221. o.; *Bende Lajos*: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 13. (1966) 532–567. o.; *Szakály Ferenc*: A mohácsi csata. Budapest, 1975. (Sorsdöntő történelmi napok 2.); *Uő*: A mohácsi csatavesztés. In: Magyarország hadtörténete. (Főszerk. *Liptai Ervin*.) I. k. Budapest, 1985. 157–163. o.; *Uő*: A magyar állam összeomlása. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. (Szerk. *Rácz Árpád*.) Budapest, 2000. 97–103. o.; *Perjés Géza*: A mohácsi csata. (1526. augusztus 29.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 23. (1976) 427–468. o.; *Uő*: Válasz Nemes Imrének. *Hadtörténelmi Közlemények*, 24. (1977) 280–291. o.; *Uő*: Mohács. Budapest, 1979.; *Uő*: A mohácsi csata. (1526. augusztus 29.) In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. (Szerk. *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc*.) Budapest, 1986. 195–239. o.; *Marosi Endre*: A mohácsi csatatér helymeghatározásához. *Hadtörténelmi Közlemények*, 23. (1976) 631–650. o.; *Uő*: Mohács-komplexus? *Hadtörténelmi Közlemények*, 27. (1980) 142–160. o.; *Uő*: A mohácsi csatatér régészeti kutatásairól. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 337–354. o.; *Uő*: Hol hőseink vére folyt... Budapest, 2003. 53–68. o.; *Nemes Imre*: Hozzászólás Perjés Géza „A mohácsi csata" című tanulmányához. *Hadtörténelmi Közlemények*, 24. (1977) 105–116. o.; *Rázsó Gyula* könyvismertetése Szakály Ferenc könyvéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 23. (1976) 161–163. o.; *Csendes László–Rázsó Gyula*: A mohácsi csata. MDCXXVI. In: Mohács, 1526–1976. (Szerk. *Hunyadi Károly*.) Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 1977. (Minikönyv.) 7–88. o.; *Ipolyi Márta*: Gondolatok a mohácsi csata 450. évfordulójára. Uo. 89–192. o.; *Csendes László*: Csatatér felülnézetben. Uo. 193–234. o.; *Kubinyi András*: A mohácsi csata és előzményei. *Századok*, 115. (1981) 66–107. o.; *Négyesi Lajos*: A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények*, 107. (1994/4) 62–79. o.; *Sebők Ferenc*: Új szempontok a mohácsi csata megítéléséhez. In: „Magyaroknak eleiről" Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. (Szerk. *Piti Ferenc*.) Szeged, 2000. 457–471. o.; *Domokos György*: A mohácsi csata (1526. augusztus 29.) In: Fegyvert s vitézt... A magyar hadtörténet nagy csatái. (Szerk. *Hermann Róbert*.) Budapest, 2003. 81–95. o.

[18] *Perjés Géza*: The Fall of the Medieval Kingdom of Hungary: Mohács 1526, Buda 1541. New York, 1989. (War and Society in East Central Europe, XXVI.)

Az egész korszak irodalmának áttekintése alapján mégis arra a következtetésre juthatunk, hogy más magyar kutatók munkái révén jobban ismerjük a csatában részt vevő oszmán sereget, mint a magyart.[19] Bár Szakály Ferenc és főként Kubinyi András munkásságának köszönhetően széles körű ismeretekkel rendelkezünk a Jagelló-kori hadszervezetről, ám Kubinyi eredményeit szinte egyáltalán nem aknázták ki a fent említett írások szerzői.[20] Ezekből a művekből meglepő módon a magyar sereg harctevékenységéről is kevesebbet tudhatunk meg a vártnál, mivel Brodarics István és a fontosabbnak ítélt oszmán krónikások kivételével a XX. század első felétől már rendelkezésre álló kiadott források egy részét Gyalókay óta nem használták fel a szerzők,[21] bár a csata helyszínéről – s ennek kapcsán az oszmán források értékeléséről – igen élénk vita bontakozott ki.[22]

E tanulmány célja az, hogy az ismert források és feldolgozások segítségével a korábbiaknál pontosabb képet vázoljon fel a mohácsi csatatérre vonuló magyar hadsereg összetételéről, fegyverzetéről, taktikájáról, s ezek segítségével megkíséreljen választ adni arra a kérdésre is, hogy mindezek befolyásolták-e a csata végkimenetelét – ahogyan ezt

[19] *Káldi-Nagy Gyula*: Szulejmán. Budapest, 1974. 72–84. o.; *Uő*: The First Centuries of the Ottoman Military Organization. *Acta Orientalica Academiae Scientiarium Hungaricae*, 31. (1977) 147–183. o.; *Uő:* A török állam hadseregének kialakulása I. Szulejmán korára. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 163–194. o.; *Hegyi Klára*: Magyar és balkáni katonaparasztok a budai vilajet déli szandzsákjában. *Századok*, 135. (2001) 1258–1272. o.; *Ágoston Gábor*: Párhuzamok és eltérések az oszmán és az európai tüzérség fejlődésében. *Történelmi Szemle*, 34. (1992/3–4) 173–198. o.; *Uő*: Gunpowder for the Sultan's Army: New Sources on the Supply of Gunpowder to the Ottoman Army in the Hungarian Campaigns of the Sixteenth and Seevententh Century. *Turcica*, 25. (1993) 75–96. o.; A problémákról *Fodor Pál*: Önkéntesek a 16. századi oszmán hadseregben. Az 1575. évi erdélyi hadjárat tanulságai. *Hadtörténelmi Közlemények*, 109. (1996). 55–81. o. Négyesi az oszmán hadvezetés tevékenységét és gyöngeségeit tekintette át új megközelítésben. *Négyesi*, 1994. 64–71. o.

[20] *Szakály Ferenc*: The Hungarian-Croatian Border Defense System and Its Collapse. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. (Eds. *Bak János M., Király Béla K.*) New York, 1982. (War and Society in Eastern Center Europe. Vol III.) 141–158. o.; *Uő*: Hadügyi változások a középkori magyar állam bukásának időszakában. In: Magyarország hadtörténete. i. m. I. k. 135–163. o.; *Uő:* A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1356–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 43–57. o.; *Uő*: A magyar végvárrendszer összeomlása. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. i. m. 87–91. o.; *Kubinyi András*: A Szávaszentdemeter-Nagyolaszi győzelem 1523-ban. Adatok Mohács előzményéhez. *Hadtörténelmi Közlemények*, 25. (1978) 194–222. o.; *Kubinyi*, 1981.; *Uő:* The Road to Defeat: Hungarian Politics and Defense in the Jagiellonian Period. In: From Hunyadi to Rákóczi. War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. i. m. 159–178. o.; *Uő*: A királyi udvar élete a Jagelló-korban. In: Kelet és nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk. *Koszta László*.) Szeged, 1995. 320–321., 325–326. o.; *Uő*: Az egyház szerepe a országos politikában és a honvédelemben a középkor végén. In: Főpapok, egyházi intézmények és vallásosság a középkori Magyarországon. Budapest, 1999. 87–99. o.; *Uő*: Politika és honvédelem a Jagellók Magyarországán. *Hadtörténelmi Közlemények*, 113. (2000) 397–413. o. (2000a.); *Uő*: Hadszervezet a késő középkori Magyarországon. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. i. m. 75–86. o. (2000b.); *Uő*: The Battle of Szávaszentdemeter–Nagyolaszi. Ottoman Advance and Hungarian Defence on the Eve of Mohács. In: Ottomans, Hungarians and Habsburgs in Central Europe. The Military Conflicts in the Era of Ottoman Conquest. i. m. 5–115. o.; Kubinyi azonban néhány momentum kivételével eddig magával a csata lefolyásával nem foglalkozott.

[21] Például Szakály Ferenc 141 oldalas könyvében 40 oldalon tárgyalja a magyar hadügyet, és csupán egy 7 oldalas fejezet foglalkozik magával a csatával, igaz, a könyv címe ellenére a bevezetésben maga a szerző figyelmeztet, hogy a munkája nem kifejezetten csak erről szól. *Szakály*, 1975. 8., 29–36., 50–90. o. Ezek az arányok Perjés könyvében még szélsőségesebbek: a 465 oldalas könyvben mindössze 16 oldalon ír a magyar hadsereg szervezetéről, összetételéről, létszámáról és 9 oldal jut a csata leírására. *Perjés*, 1979. 94–102., 111–115., 369–372., 413–421. o.

[22] A csata 450. évforulójára kiadott forrásgyűjteményből is kimaradtak az olasz források és a cseh tudósítások is. Mohács emlékezete. A csatára vonatkozó legfontosabb magyar, nyugati és török források. A csatatér régészeti feltárásának eredményei. (Szerk. *Katona Tamás*.) Budapest 1979. (Pro Memoria.) A helyszín körüli vitákról újabban: *Papp*, 1960.; 1962.; *Bende*, 1966.; *Perjés*, 1976.; *Marosi*, 1976.; *Marosi*, 1986.

a „hadügyi forradalom" vitában részt vevő írók állítják. (A tanulmány most megjelenő első része a magyar sereg nagyságát és összetételét vizsgálja, hogy értelmezhetővé váljon az a felvetés, miszerint Mohácsnál még egy „középkori" magyar sereg csapott össze az oszmán birodalom „koraújkori" hadával. A hadsereg felhasználását, a magyar hadvezetés lehetőségeit, terveit és a csata lefolyását a második rész fogja áttekinteni.[23])

A magyar királyság hadserege 1526-ban

A bevezető végén felvetett kérdés a hazai szakirodalomban csak néhány évtizede merült fel. Az esemény magyar kortársai a vereség okaként még csak a magyar hadevezetés hibáit, az ellenség hatalmas túlerejét és az oszmánok „hadicselét" jelölték meg, a külföldiek pedig ezeken kívül a főurak árulását és a magyarok gyávaságát emlegették. A sereg tevékenysége, viselkedése csak áttételesen szerepelt az okok között, a legtöbben a magyarok fegyelmezetlenségét, csata előtti fékezhetetlen elbizakodottságát bírálták.[24]

A későbbi korok historikusai, ha lehet, még szigorúbbak voltak, de nem tértek el lényegesen a kortársak ítéletétől: a reneszánsz történetírók jellemrajzokra és az emberi erényekre támaszkodó eseménymagyarázatainak nyomán a XIX. században tovább erősödött az a vélekedés – ami az aktuális ideológiának megfelelően átszínezve tulajdonképpen még az 1960-as években is elfogadottnak számított – hogy a magyar sereg alacsony létszámáért elsősorban a kor magyar hatalmi elitje volt felelős, mivel a Jagelló-kor nagyurai rövidlátó módon szétzüllesztették Mátyás százezres hadigépezetét, s kötelességeiket elhanyagolva egyáltalán nem gondoskodtak erre az „élet-halál" harcra elvárható méretű had összegyűjtéséről. A magyar nemzeti büszkeséget ráadásul kifejezetten sértette, hogy a számítások szerint a csatatéren felvonultatott had közel harmadrésze külföldiekből állt. Végül a szinte egybehangzó vélemények szerint a harc színterének megválasztását és a csata levezénylését is teljesen elhibázta a magyar hadvezetés.[25]

1975-ös könyvében Szakály Ferenc már a nemesség katonai szerepvállalását is értéktelennek, az erre épülő banderiális hadrendszert pedig alkalmatlannak ítélte az ország megvédésére.[26] Elmarasztaló véleményét azonban a hadvezetésen túl már az egész hadseregre kiterjesztette: „egy 50–60 ezer fős magyar sereg különösen szerencsés körülmények között, ereje, kitartása teljes megfeszítésével esetleg feltarthatott volna egy nálánál

[23] Ennek révén remélhetőleg a hadviselés terén is könnyebben és elfogultságoktól mentesen lehet majd áttekinteni a XV–XVI. századi Magyarország és Nyugat-Európa viszonyát. Ennek érdekében a tanulmány olyan témákat is érint, melyek egyes szakemberek számára minden bizonnyal jól ismertek, de a hadtörténészek körein túl eddig nem sok publicitást kaptak. E helyen mondok köszönetet munkámhoz nyújtott segítségéért Árendás Zsuzsannának, Dormán Emesének, Erdősi Péternek, Fodor Pálnak, Hausner Gábornak, Kelenik Józsefnek, Kertész Noéminek és Zeidler Miklósnak.

[24] Ez az állítólagos hadicsel az lett volna, hogy szántszándékkal a tüzérségük elé csalták a magyarokat. *Gyalókay*, 1926. 239–240. o. 260–265. jegyzet; Newe Zeittung... In: *Katona*, 1979. 278–280. o.; *Pukánszky Géza*: Mohács és az egykorú német közvélemény. In: *Lukinich*, 1926. 277–294. o.; *Jászay Magda*: A kereszténység védőbástyája olasz szemmel. Olasz kortárs írók a XV–XVIII. századi Magyarországról. Budapest, 1996. 102. o.

[25] *Fraknói Vilmos*: A Hunyadiak és a Jagellók kora (1440–1526). A magyar nemzet története. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) IV. k. Budapest, 1896. 433., 504., 515. o.; *Gyalókay*, 1926. 199–211., 217–218., 239–245., 255. o.; *D. Bánlaky (Breit)*, 1939. 282–285. o.; *Bende*, 1960. 532–533., 564–566. o.; *Székely György*: Magyarország története a honfoglalástól Mohácsig. In: Magyarország története. (Főszerk. *Molnár Erik.*) 2. részben átdolgozott kiadás. 1. k. Budapest, 1967. 143., 157. o.; vö. *Kubinyi*, 1981. 93–95. o.

[26] *Szakály*, 1975. 29–36., 66–67. o.

jóval kisebb török sereget. Miért e pesszimizmus? A két hadsereg nagy minőségi különbsége miatt. Az akkori magyar hadsereg zömének átlagos ütőképessége, leszámítva a török elleni harcban edzett, végvári zsoldoskatonákat, a török hadsereg azon elemeivel állott egy szinten, akiket a fenti számba [50–60 000] már nem számíthattunk bele, mert nem tartoztak a reguláris hadsereg keretei közé."[27]

Szakály könyvének – igen pozitív hangú – bemutatásakor Rázsó Gyula is érintette e témát, ám a fenti állásponttal több ponton is vitába szállt: „Véleményünk szerint, hasonló sereglétszámok esetén az európai típusú, tehát a magyar sereg fölényben volt az oszmánokkal szemben", mivel „a 'csatadöntő' elemek, nehézlovasság és -gyalogság terén ugyanis az oszmánok határozottan hátrányban voltak". Igaz, mint azt egy kevéssé ismert írásában már jóval árnyaltabban kifejtette, a magyar hadsereg nem tartozott a legfejlettebbek közé Európában: nehézlovassága nem érte el a kellő létszámot, könnyűlovassága nagyobb részt gyakorlatlan és rosszul felszerelt nemesekből és jobbágyokból állt, ráadásul hiányzott a hazai nehézgyalogság, s ezt csak kis részben lehetett pótolni külföldi zsoldosokkal.[28]

Perjés Géza rövidebb írásaiban és 1979-ben megjelent könyvében a korábbiakhoz képest új szempontok szerint, Szakály Ferenctől igen eltérő módon közelítette meg a kérdést. Állásfoglalásán kifejezetten érződik múltja, hiszen a második világháborúban részt vevő hivatásos katonaként közvetlen közelről tapasztalhatta meg, hogy mennyit ér a bátorság az ellenséges túlerővel és a több és jobb felszereléssel szemben, valamint azt is, hogy akár jól képzett vezetők irányítása alatt is el lehet veszíteni egy háborút. Szerinte, bár „a Jagelló-korral foglalkozó művek szinte kivétel nélkül súlyosan elmarasztalják az uralkodó osztályt katonai hozzá nem értése miatt", a korábbi vélekedések ellenére „egyszerűen képtelenség feltenni, hogy azok, akik a katonai mesterséget kora ifjúságuktól fogva gyakorolták, és akiknek családja több generáción át halmoztak fel katonai tapasztalatokat, járatlanok lettek volna a hadi mesterségben." A hadsereget sem marasztalja el „ugyanis minden nyomorúság s az ország pénztelensége mellett is lényegében ellátta feladatát: az ország határait meg tudta védeni, a mozgó hadsereg pedig kisebb, sokszor azonban nagyobb szabású vállalkozásokban is jeles haditetteket hajtott végre." Igaz a „magyar hadsereg ütőképességét rendkívüli mértékben gyengítette, hogy kevés gyalogsága volt, s ami volt, annak minősége sem közelítette meg a nyugati reguláris gyalogságét, de a janicsárságét sem." Véleménye szerint a magyar hadszervezet „rugalmasan alkalmazkodott a török elleni határvédelmi harcokhoz, de a hadviselésnek nyugaton végbement nagy reformja nem érintette. Ennek oka... a pénzhiány volt." A sereg csata előtti lázongása, a hadvezetés döntéseinek nyilvános kétségbevonása – mely Gyalókayt még mélyen elkeserítette – Perjés számára meglepő módon nem bírt döntő fontossággal a katonaság megítélése szempontjából: „A jelek szerint az az általános katonaszociológiai jelenség, hogy az ellenséggel nap mint nap harcban álló... csapat bizalmatlan a vezérkar-

[27] *Szakály*, 1975. 29. o. Talán ez volt az első olyan állásfoglalás, ami a hadsereg minőségét jelölte meg a vereség egyik meghatározó tényezőjeként. A szerző szerint ezen a helyzeten még külföldi zsoldosok felfogadásával sem tudtak javítani, mert „az utolsó pillanatban kapkodva összeszedték őket, hogy aztán – mintegy funkció nélkül – beállítsák valahová, a tőlük teljesen idegen hadrendbe, vagy ami még rosszabb, szétszórják őket a többi csapatok közé... Csapatvezetőiktől felfelé senkinek sem volt fogalma arról, hogy mit is kezdjen velük, hogyan használja ki azt az erőt, mely egy jól alkalmazott gyalogos falanxban rejlik. Pedig a svájciak már régen leckét adtak a gyalogos harcmodor alkalmazásából, amikor tönkreverték a francia király vagy a burgundi herceg lovasseregét". *Szakály*, 1975. 77. o.

[28] *Rázsó*, 1976. 162–163. o.; *Csendes–Rázsó*, 1977. 15–20., 28–37., 83–87.; Rázsó már a könyvismertetésben is igyekezett logikus magyarázatot adni a csata helyszínére is.

ral, általában minden hátul 'meghúzódóval' szemben, a Jagelló-kori hadseregben fokozottan érvényesült... Mindebből nem az következik, hogy ezek a katonák rosszul harcolnának, vagy nem teljesítenék kötelességüket." Sőt ebből „a jó harci szellemre... következtethetünk: Mohács előtt ez a katonaság mindenáron harcolni akar, és biztos a győzelemben. Elképzelhetetlen, hogy ennek az eget verő önbizalomnak valamilyen kritikátlan dölyf lett volna az alapja; kézenfekvőnek látszik, hogy több katonageneráció sikeres portyázó harcai nyomán alakult ki."[29]

Perjés könyvét – többek közt a magyar hadvezetés hozzáértésének többszöri és szinte kritikátlan hangoztatásáért – számos bírálat érte. Közülük a legnagyobb új forrásbázis alapján megírt tanulmányában Kubinyi András röviden kitért a hadsereg minőségére is: „Függetlenül attól, hogy a hatvanezerre becsülhető magyar sereget milyen mértékben lehetett mozgósítani, ennek katonai színvonala is nagyon egyenetlen volt. A legjobbak az állandóan fegyverben tartott hadak, valamint a bandériumok. A nemesi felkelés harcértéke már jóval alacsonyabb volt." [30]

Aligha meglepő, hogy a mohácsi csata körül kialakult vitában a magyar szerzők hasonló érveket hangoztattak, mint külföldi kollégáik. Az észrevételek összegzése és egy új szintézis kialakítása azonban mindeddig nem történt meg.[31]

1. A mohácsi tábor

Az addigi elgondolások legszínvonalasabb képviselője – és egyben kritikusa –, Gyalókay Jenő 1926-ban úgy vélte, hogy a rendelkezésre álló források nem alkalmasak a csatában harcoló magyar sereg pontos összetételének megállapítására, s úgy tűnik a szakmabeliek azóta elfogadják ezt az álláspontot: Bánlaky József 1939-ben megjelent összefoglalása óta csupán Bende Lajos próbálkozott az egyes seregtestek számbavételével. Mivel a magyar hadsereg mozgósításáról írva 1981-ben Kubinyi András is főként az új adatokról szólt, a jól ismert forrásokat is érdemes újból áttekinteni.[32]

Vezérfonalként a magyar kancellár, Brodarics István vitairatát használhatjuk fel, melynek fő célja ugyan egy Habsburg szolgálatban álló humanista, Cuspinianus vádjai-

[29] *Perjés*, 1979. 111–115.

[30] A kritikákról: *Nemes*, 1977. 106–116. o; *Marosi*, 1980. 146–158. o.; *Kubinyi*, 1981. 66–105. o., az idézet: uo. 95. o.

[31] A legújabb feldolgozás írója, Sebők Ferenc nem érte el a maga számára kitűzött célokat: a csata lefolyásának rekonstruálásában nem jutott túl Gyalókay és Négyesi eredményeinek reprodukálásán, a Mohácsnál küzdő magyar seregről pedig – a források adatait és Kubinyi András összes eddigi eredményét megkérdőjelzve – azt állítja, hogy túlnyomórészt lovasságból állt. *Sebők*, 2003. Ez az 1498. évi törvény 22. cikkelyének lenne köszönhető, amely Sebők interpretációja szerint 42 bárót kötelezett 400 vagy még több lovasból álló bandérium tartására, akik szerinte így – az íly módon kiszámolható 16 800 helyett – valamiért 17 800 katonát állítottak volna ki, így a magyar hadsereg a király, az országos főméltóságok és a főpapok bandériumaival együtt már 26 750 főt számlált, „amely adat szinte pontosan megegyezik a mohácsi mezőn 1526-ban felsorakozó hadsereg létszámával! Az egybeesés bizonyára nem véletlen és nagyon is elgondolkodtató!" *Sebők Ferenc:* Adalékok a Jagelló-kori magyar hadszervezet történetéhez. *Acta Universitatis Scientiarium Szegediensis. Acta Historica,* CVII. (1998) 36–41. o.

[32] *Gyalókay*, 1926. 216–218. o.; *D. Bánlaky*, 1939. 167–198. o. Mint az a továbbiakból ki fog tűnni, Bende tanulmányának ide vonatkozó része azonban tele van félreértésekkel, mivel ő a források megjelölése nélkül egyszerűen összeadta az 1498. évi törvényben szereplő létszámokat az 1526. évi forrásokban szereplő, esetenként valós létszámadatokkal valamint más – külön le nem írt módon történő – becslések végeredményeivel, s így sikerült egy majdnem 40 000-es seregléttszámot „kimutatni". *Bende*, 1966. 543–544. o.; *Kubinyi*, 1981. 96. o.

nak cáfolata volt, de a kancellár, mint a magyar hadvezetőség tagja, mégis számos fontos és vélhetőleg pontos információt örökített meg benne. Bár közlései mögött feltételezhetünk politikai motivációkat is, adatainak hitelességét mindaddig nem tűnik érdemesnek kétségbe vonni, amíg nem tudunk egyértelműen hitelesebb forrást szembeállítani velük. Brodarics a vitairathoz képest a lengyel alkancellárhoz írt levelében jóval „számszerűbb" tájékozottságot mutat a magyar hadsereg csata előtti állapotáról, mint azt kritikusai feltételezték róla, s az általa közölt részadatok is elég pontosnak tűnnek, ha összevetjük őket az esetenként rendelkezésre álló más korabeli forrásokkal. Természetesen a régóta ismert töredékes adatok újbóli összevetése sem adhat a magyar sereg létszámáról teljesen pontos képet, de arra elegendő, hogy a nagyságrendeket érzékeltesse, és alapul szolgálhat további felvetéseknek is.[33]

Brodarics szerint II. Lajos magyar király – és Báthori István nádor – 1526. július 21-én indult Budáról, s magával vitte a saját katonáin kívül az esztergomi érsek és Mária királyné embereit is, így körülbelül háromezer lovasa és gyalogosa volt. Burgio pápai követ szerint ez a had pontosan 2500 gyalogost, 200 nehézlovast és körülbelül 1000 könnyűlovast számlált.[34] Arról, hogy ez a csapat hogyan állt össze, csak feltételezéseink lehetnek. A királynak az 1498. évi 21. tc. értelmében 1000 lovast kellett kiállítania, ebből azonban az 1507. évi 6. Törvénycikknek megfelelően 600 főt állandóan a déli határon kellett állomásoztatnia, így az udvar körüli szolgálatra elvileg 400 lovas maradt Budán. Az általunk nem ismert tényleges létszámból azonban már június vége előtt levonult 200 könnyűlovas a déli megyékbe. Júniusban úgy tervezték, hogy a király „cseh szolgáiból" ötszáz gyalogost fognak felszerelni, mire II. Lajos táborba száll, s elvben ezt a sereget erősíthették a budai és pesti polgárok is, akik 1521-ben Szerémi szerint 600 gyalogost küldtek a déli hadszíntérre. Szalkai esztergomi érsek, akinek az 1498. évi 20. tc. szerint 800 lovast kellett volna kiállítania, június elején 1000 gyalogost és 400 könnyű- és nehézlovast ajánlott a hadba, de július 5-én már neki is Tomori táborában volt 200 könnyű- és nehézlovasa. Sajnos a nádor bandériumának létszáma nem ismert e korból, de nagyságrendjére azért következtethetünk: 1523-ban királyi helytartóként Báthori István nádor 500 lovast tartott maga mellett, s Burgio szerint az 1526. tavaszi országgyűlésen is 500 lovassal jelent meg.[35]

Ercsiben csatlakozott hozzájuk Báthori András „nem megvetendő csapattal", s innen küldték előre a nádort a tolnai gyülekezőhelyre. Amikor augusztus 6-án a király Tolnára ért, már „négyezer vagy valamivel több lovassal rendelkezett", azaz a lovassága a nádor csapatának kiválása ellenére nagyjából megnégyszereződött.[36]

[33] Brodaricsról és művéről *Tarnóc Márton*: Mátyás király és a magyarországi reneszánsz (1450–1541). Budapest, 1994. 111–112. o.

[34] Brodarics: *Katona*, 1979. 24. o.; Burgio jelentése, 1526. július 26.: *Katona*, 1979. 226. o. A pápa küldötte, Johannes Verzellus szerint „sok úr volt a kíséretében, felszerelésük igen szép és gazdag volt". Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. (Ford. *Bartoniek Emma.*) Budapest, 1926. 97. o.

[35] *Kubinyi*, 2000a. 400. o.; Corpus Juris Hungarici. (Szerk. *Márkus Dezső.*) I. k. Budapest, 1899. 606–607., 698–699. o.; *Szerémi György*: Epistolae de perditione regni Hungariae, 1484–1543. (Közli *Wencel Gusztáv.*) Pest, 1857. (Monumenta Hungariae historica II. Scriptores I.) 698–699. o.; Burgio jelentései, 1526. április 25., június 5., június 13., június 30.: *Katona*, 1979. 200., 209–210., 219. o.; *Fraknói*, 1896. 454. o. A XV. század közepén a nádor fennhatósága alá tartozó jász-kun kerületek elvileg 600 lovast állítottak ki, 1491-ben pedig 300-at adtak II. Ulászlónak a lengyelek elleni harcra, miközben katonaállítási kötelezettségeiket a XV. századi végi törvények mindig a „régi szokások" szerint szabályozták. *Gyárfás István*: A Jász-kunok története. Kecskemét–Szolnok, 1870. (Reprint, 1992.) 3. k. 412–414. o.

[36] Brodarics: *Katona*, 1979. 24., 27. o.

Tolnán igen jelentős erők csatlakoztak a hadhoz. Megérkezett számos főpap és főúr hadinépe, köztük az erdélyi vajda testvére, Szapolyai György Trencsénből „háromszáz vagy valamivel több nehéz- és könnyűfegyverzetű lovaggal és körülbelül ezerkétszáz gyaloggal". Burgio jelentése révén ezt az adatot is pontosítani tudjuk: a szepesi gróf csapata 200 nehéz- és 100 könnyűlovasból, valamint 1200 gyalogosból állt.[37]

Tolnán érte be a hadat az a 4000 morva és lengyel gyalogos is, akiket Burgio pápai nuncius megbízásából három kapitány fogadott zsoldba.[38] Ezek közül elsőként 'Balthassar' kapitányt – akit II. Lajos 'Balczar Epistrensisként' említ egyik levelében – küldték Morvaországba zsoldosokat fogadni június 11-én, csapatát Sárkány Ambrus parancsnoksága alatt hamarosan Tomori hadához rendelték Tolnáról.[39] A második kapitány, II. Lajos olasz származású kamarása, Annibale Cartagine da Este di Padovana volt, aki 1300 zsoldosnak parancsolt. Ő szerencsésen megmenekült a mohácsi csatából, s az 1530-as évek elején I. János testőrségének kapitányaként bukkant fel ismét a forrásokban.[40] A harmadik egy Brodarics által csak Gnoynsky-ként emlegetett lengyel tiszt volt, aki 1500 lengyel zsoldossal vonult a táborba.[41] Ő érdekes módon többféle keresztnéven is szerepel a történeti irodalomban. Brodarics latin kritikai kiadásának készítői a Ladislaus nevet tartották ezek közül helyénvalónak, valószínűleg Gnoieczki László királyi étekfogóval azonosítva személyét.[42] Kubinyi szerint viszont a Gnoynyki Gnoynsky Lénárd nevet használta – ami megfelel Brutus és Istvánffy névhasználatának is –, és már 1522-ben is a magyar király szolgálatában állt.[43] A latin szöveg kritikai kiadásában tévesnek minősített Lampert név viszont lengyel forrásokban tűnik fel: Lampert Gnoinski 1519 és 1537 között többször is szerepel a lengyel király gyalogságának rótamestereként.[44] Az tehát, hogy ebben az esetben egy család több tagjáról vagy esetleg ugyanarról a személyről van-e szó, egyelőre nem dönthető el egyértelműen. Az adatok azonban arra engednek következtetni, hogy ez a Gnoynski – akárcsak Cartagine – már az 1526. évi hadjárat előtt is kapcsolatban állt a magyar királyi udvarral.

Amikor a király serege augusztus 16-én Bátára ért, már a Duna jobb partján állt 5–6000 lovassal a kalocsai érsek, Tomori Pál és a temesi ispán, Perényi Péter is.[45] Tomori még március vége előtt elutazott Budáról a végekre, s a pápai segélypénzekből Burgio áprilisban 200 könnyűlovast és 500 gyalogost küldött neki, a királyi tanács pedig 20 000 aranyat adott neki a saját emberei fizetésére. Tomorinak az 1498. évi 20. tc. szerint a ka-

[37] Brodarics: *Katona*, 1979. 27. o.; Burgio jelentése, 1526. augusztus 13.: *Katona*, 1979. 237. o.

[38] Uo.

[39] Monumenta Ungarie. (Ed. *Engel, Johann Christian.*) Viennae, 1809. 208. o.; II. Lajos levele Antonio Giovanni da Burgio pápai nunciusnak, 1526. augusztus 5.: *Katona*, 1979. 138. o.

[40] Brodarics: *Katona*, 1979. 27. o.; *Fógel József*: II. Lajos udvartartása, 1516–1526. Budapest, 1917. 17., 51., 105–106. o.; *Sunkó Attila*: Az erdélyi fejedelmek udvari hadai a 16. században. *Levéltári Közlemények*, 69. (1998) 111. o. Sunkó Attilának azt a feltevését, hogy az 1532-ben már legalább évtizede magyar szolgálatban álló itáliai tiszt idegen származása miatt csakis egy külföldi zsoldosokból álló külön testőrség kapitánya lehet, semmilyen forrás nem támasztja alá. Így pusztán ebből az adatból – Sunkó és Oborni Teréz véleménye ellenére – külön idegen testőrség létezését tényként kezelni nem lehet. (Vö. *Oborni Teréz*: Az Erdélyi Fejedelemség hadtörténete. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. I. m. 143. o.)

[41] Brodarics: *Katona*, 1979. 27. o.

[42] *Bordarics*, 1985. 90. o.; *Fógel*, 1917. 55. o.

[43] *Kubinyi*, 1981. 102. o.; „Leonardus Gnoscius": *Brutus János Mihály* magyar királyi történetíró magyar históriája, 1490–1552. (Közli *Toldy Ferenc.*) II. k. Pest, 1867. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptores XIII.) 183. o.; „Leonardus Gnoienius Polonus": *Istvánffy Miklós*: Historiarum de rebus Ungaricis libri XXXIV. Köln, 1622. 120. o.

[44] *Brodarics*, 1985. 90. o.; *Wimmer, Jan:* Historia piechoty polskiej do roku 1864. Warszawa, 1978. 91–93. o.

[45] Brodarics: *Katona*, 1979. 30. o.

locsai érsekség után 400, a péterváradi apátság után pedig 200 lovast kellett volna fegyverben tartania, 1523-ban mégis 500 könnyűlovasnak és 300 gyalogosnak fizetett zsoldot. A pécsi püspök – akit az 1498. évi 20. tc. szintén 400 lovas kiállítására kötelezett – 87 könnyűlovas mellett küldött neki még 400 gyalogost is, így a veszélyeztetett várak őrségét is meg tudta erősíteni. Július elejére ezekhez csatlakozott a szekszárdi apát 50 fegyverese és 50 egyéb katonája és az esztergomi érsek – fentebb már említett – 100 fegyverese és 100 könnyűlovasa, valamint a király udvari huszára, Kállai Vitéz János és a királyné familiárisa, Török Bálint lovassága is.

Mivel az érseknek a királyhoz írt levelében az utóbbi két névnél nem szerepel létszám, feltételezhető, hogy Kállai csapatát maga a király küldte az érsek mellé, s talán ez volt az a fentebb említett 200 könnyűlovas, akik júniusban távoztak Budáról.[46] Így Burgio értesülésének megfelelően június végén, július elején nagyjából valóban 1000 zsoldos lovas állhatott Tomori zászlója alatt.

Mire az oszmán had július közepén ostrom alá vette Péterváradot, Brodarics és az oszmán kémjelentések szerint Tomori lovassága – részben a környező megyék hadának mozgósítása révén – már 2000 főre nőtt.[47]

Az érsek Pétervárad védelmére 1000 gyalogost tudott állítani, közülük az ostromot azonban alig 90 ember élte túl, ezeket újra felszerelve ismét beosztották a hadsereghez. Újlak várának 600 fős őrségébe 300 pápai zsoldost és a pécsi püspök 200 gyalogját osztotta be. Ők nyolcnapi ostrom után feladták a várat, s az oszmán krónikás, Lufti szerint a Dunán átkelve ismét csatlakoztak a magyar hadhoz. Augusztus elejére Bácson 3–4000 lovas gyűlt össze az érsek parancsnoksága alatt – ekkor azonban már csatlakozott hozzá Perényi Péter temesi ispán ismeretlen létszámú csapata is.[48]

Miután ez a had is átkelt a Duna jobb partjára, a valószínűleg augusztus 24-én tartott haditanácson Tomori még együttesen sem becsülte többre 20 000 főnél a két magyar had létszámát.[49] Augusztus 25-én azután Tomori a király mellé költöztette a saját táborát, s kikötöttek az ágyúkat és a lőszert szállító hajók Thurzó Elek kincstartó 200 gyalogosával, 26-án vasárnap pedig megjött Batthyány Ferenc horvát bán 3000 lovassal és 1–2000 gyalogossal. Másnap, 27-én reggel megérkezett Erdődy Simon zágrábi püspök és testvére 70 – más források szerint viszont 700 – „lóval, fegyverrel jól ellátott lovas emberrel" (valószínűleg nehézlovasokkal) és a pozsonyi várnagy, Aczél István Budáról 300 lovassal. Este vonult be a táborba Szerecsen János 2000 íjásszal, akiket a Dráva mentén a pécsi káptalan és a saját birtokain fogadott zsoldba.

Egy ismeretlen, állítólag bécsi származású szemtanú szerint a csata előtti napon, augusztus 28-án érkezett még 300 landsknecht, s a hadjárat egy ismeretlen cseh résztvevője szerint még a csata napján is jöttek cseh katonák II. Lajos táborába. (A király cseh hívei

[46] Burgio jelentései, 1526. április 25., június 18.: *Katona*, 1979. 200., 214. o.; Tomori Pál levele II. Lajoshoz, 1526. július 5.: uo. 154. o.; Tomori Pál levele Móré Fülöp pécsi püspöknek, 1526. július 17. In: A körmendi levéltár missilis levelei. (Kiad. *Iványi Béla.*) I. Körmend, 1943. 38. o. 183. sz.; *Kubinyi*, 1978. 211–212. o.; Török Bálint 1527-ben 67 lovast tudott felszerelni. *Szerémi*, 1857. 155. o.

[47] Burgio jelentései, 1526. június 30.: *Katona*, 1979. 219. o.; Brodarics: uo. 26. o.; Szülejmán szultán hadműveleti naplója: uo. 295. o.; *Kubinyi*, 1981. 98–99. o.

[48] Brodarics: *Katona*, 1979. 26. o.; Burgio jelentési, 1526. június 18., június 30., augusztus 5.: uo. 214., 219., 231. o.; Szülejmán szultán hadműveleti naplója: uo. 295. 300. o., Lufti: uo. 358. o.

[49] Brodarics: *Katona*, 1979. 34. o. Ebben az összefüggésben szerepel a 20 000-es adat Brodarics Tomiczky Péter lengyel alkancellárhoz intézett 1526. szeptember 6.-i levelében is, így nem áll ellentmondásban a vitairattal, ahogyan azt Gyalókay állította. *Gyalókay*, 1926. 216. o., vö. Acta Tomicziana VIII. 221. o.

közül Schlick István és a Guttenstein urak kíséretükkel még valószínűleg Tolnán csatlakoztak a királyhoz.[50])

A csata előtt összegyűlt had nagyságát Brodarics 24–25 000 főben adta meg, hozzátéve, hogy a naszádosok szintén jelenlévő – mintegy ezer fős – csapatát ebbe nem számítja bele, mert az nem vett részt a küzdelemben. Ezzel szemben a rendszerint jól értesült pápai követ 25–30 000 fős magyar hadseregről írt Rómába, s már 1526 őszén – tulajdonképpen a kancellár által közölt részadatok alapján kiszámolható – 27 000 fő vált valamiféle elfogadott adattá.

A katonákkal együtt 85 ágyút, 500 prágai szakállast, 5000 szekeret és 15 000 igáslovat vontak össze a mohácsi táborban. Noha a magyar kutatás mindeddig nem nagyon vett róla tudomást, egy ekkora sereget nyilván rengeteg nem harcoló személy is kísért, így ha hozzávennénk a legalább 5000 kocsist, az ismeretlen számú hajóst és a katonák szükségleteit ellátó egyéb szolgák („mosók", „fahordók") tömegét, tulajdonképpen azokat a híreszteléseket sem tarthatjuk teljesen alaptalannak, melyek a király 40 000 vagy még több emberéről szóltak, ám ezeket csak Tomorinak a 200–300 000 fős oszmán hadseregről szóló híreivel érdemes párhuzamba állítani.[51]

A mohácsi csatát megelőző évszázad adataival összevetve azt mondhatjuk, hogy ez volt az egyik legnagyobb magyar hadsereg, ami táborba szállt a kései középkorban. Zsigmond király 1429-ben a külföldi segédcsapatokkal együtt állítólag 25–30 000 ember gyűjtött össze Galambóc ostromára, Thúróczy krónikája szerint 1448-ban Hunyadi János Rigómezőn 24 000 harcossal mérkőzött meg az oszmán szultánnal, s Bonfini szerint 1487-ben Mátyás híres bécsújhelyi seregszemléjén 28 000 katona vonult fel.[52]

Ezt a nagyságrendet még hitelesebbnek mutatja az, hogy azon híresztelések ellenére, melyek szerint Magyarország többi részéről hatalmas erősítések voltak úton Mohács felé, a vereség után nem találni nyomát ezeknek a jelentős seregtesteknek: az irodalomban számos helyen több ezres horvát haddal szerepeltetett Frangepán Kristóf a csata után néhány nappal csupán 450 lovassal érkezett Zágrábba.[53]

[50] Brodarics: *Katona*, 1979. 36–37. o.; Newe Zeittung... In: uo. 280. o.; Egykorú levél a mohácsi csatáról. GG. [Gömöry Gusztáv] közlése. *Hadtörténelmi Közlemények*, 2. (1899) 503–504. o.

[51] Brodarics: *Katona*, 1979. 37. o. A török sereg 200 000-es nagyságáról és a veszteségekről: Brodarics István levele Tomiczky Péter lengyel alkancellárhoz, 1526. szeptember 6.: Acta Tomiciana VIII. 220., 229. o.; Burgio jelentése, 1526. szeptember 5.: *Katona*, 1979. 242. o.; Antonio Boemio jelentése, 1526. november 12.: *Sanuto, Marino*: I diarii. (Ed. *Barozzi, Nicoló–Berchet, Guglielmo* etc.) XLIII. tomo. Venice, 1895. 225. hasáb; *Verancsics Antal* összes munkái. (Közli *Szalay László*.) 2. k. Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica II.: Scriptores III.) 23. o. A magasabb sergelétszámról: Burgio jelentése, 1526. augusztus 25.: *Katona*, 1979. 241. o.; Jacomo Zaratino beszámolója, 1526. szeptember 15.: *Sanuto*, (XLII.) 647. hasáb; Burgio jelentése, 1526. augusztus 25.: *Katona*, 1979. 241. o.; Ferdinánd osztrák főherceg levele Margit főhercegnőnek, 1526. szeptember 18.: *Hatvani Mihály*: Magyar történelmi okmánytár a brüsseli országos levéltárból és a burgundi könyvtárból I. k. (1441–1528.) Pest, 1857. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria I.) 41–43. o.; az oszmánok hadáról: Brodarics: *Katona*, 1979. 34. o.; Tomori Pál levele II. Lajoshoz, 1526. június 25.: *Katona*, 1979. 146. o. Minderre azért fontos felhívni a figyelmet, mert Perjés Géza a magyar veszteségekről szóló török adatokra hivatkozva vonta kétségbe Brodarics számait, ám az ott szereplő 20 000 halott gyalogos közé természetesen beleszámíthatták a táborban elesett civileket is. Perjés, 1979. 370–372. o. A hadba vonuló urak élelmezéséről és kísérőikről *Kubinyi András*: Főúri étrend tábori körülmények között 1521-ben. In: Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. (Szerk. *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György*.) Budapest, 2002. 249–261. o.

[52] *Brocquiére, Bertradon de la*: Le Voyage d'Outremer. (Ed. *Schefer, Charles*.) Paris, 1892. (Republished, Westmead, 1972.) 225. o; *Thúróczy János*: A magyarok krónikája. (Ford. *Bellus Ibolya* és *Kristó Gyula*.) Budapest, 2001. (Milleniumi Magyar Történelem. Források) 295. o.; *Bonfini, Antonio*: A magyar történelem tizedei. (Ford. *Kulcsár Péter*.) Budapest, 1995. 886. o.

[53] Frangepán Kristóf levele, 1526. szeptember 5.: *Lányi Károly*: Magyar egyháztörténete. Átdolgozta *Knauz Nándor*. 1. k. Esztergom, 1866. 715. o. A Habsburgok pártján álló Várday Pál esztergomi érsek pedig

Arról, hogy egy ekkora hadsereg huzamosabb ideig tartó ellátása milyen hatalmas feladat lehetett, Perjés Gézának köszönhetően rendelkezünk némi ismerettel. Sebők Ferenc pedig az angolszász szakirodalomra támaszkodva hívta fel arra a figyelmet, hogy ez európai viszonylatban is a kor jelentős csapatösszevonásai közé tartozott.[54]

Összehasonlításképpen: a százéves háború alatt a legnagyobb angol haderő, mely átkelt a La Manche-csatornán 1475-ben, 1278 nehézlovasból és 10 173 íjászból állt, s a Franciaországban működő angol had létszáma talán csak Calais 1437-es ostromakor érhette el a 30 000-et. Az 1494-ben a híres itáliai hadjáratra vonuló francia seregben, melynél nagyobbat korábban nemigen állítottak ki Európában, valamivel több mint 30 000 katona volt, és 1495-ben Fornovónál az ellenük csatasorba állított szövetséges itáliai hadak sem számláltak 25 000 főnél többet. Az 1525-ös a páviai csatában harcoló francia sereget 25–32 000 főre, a Habsburg hadat pedig 20–25 000 főre becsülik a különböző kutatók.[55]

Általában is elmondható, hogy egészen a XVII. század első feléig az egy helyre összevont európai seregek létszáma ritkán haladta meg a 30 000 főt. Az 1450 és 1550 közötti időszakban a keresztény Európában vagy nem voltak indokai az ennél nagyobb hadsereg felállításának, vagy hiányoztak a fenntartásához szükséges feltételek. Az előbbire utal, az, hogy amikor 1532-ben az oszmánok már a Német-római Birodalmat fenyegették, Európa leghatalmasabb uralkodója, V. Károly császár képes volt ennél jelentősen nagyobb hadsereget felvonultatni Bécs védelmére. Ehhez hasonló csapatösszevonásokat azonban csak a spanyol Habsburgok és a francia királyok hajtottak végre, és a fentebb említett okok miatt ők is csak igen ritkán.[56]

2. Hunyadi Mátyás árnyéka: a zsoldossereg legendája és a Jagellók hadügyi reformjai

A mohácsi táborban összegyűlt magyar sereg tehát a korabeli Európa egyik igen jelentős méretű hadserege lehetett. Mégis, hiába foszlottak szét az elmúlt évszázadban a százezres Mátyás-kori hadseregekről szóló illúziók, a nagy király hadának sikerei és a mohácsi kudarc között látszó óriási kontraszt miatt mit sem változott az összehasonlítá-

1538-ban azt állította, hogy – a legtöbb helyen szereplő 15–20 000-es adattal ellentétben – Szapolyai hada sem számlált sokkal többet 5000 katonánál 1526-ban. Girolamo Alendro pápai nuncius jelentése, Bécs, 1538. november 12.: *Friedensburg, Walter*: Nuntiaturberichte aus Deutschland. Erster Abteilung 1533–1539. IV. Gotha, 1893. 240. o. A Szapolyai hadára vonatkozó ettől eltérő adatokról: *Gyalókay*, 1926. 244. o.

[54] *Perjés Géza:* Mezőgazdasági termelés, népesség és hadseregélelmezés a XVII. század második felében (1650–1715.) In: *Uő*: Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok. Budapest, 1999. 248–252. o.; *Sebők*, 2001. 77–80. o. 1529-ben egy körülbelül kétszer ekkora hadsereg ellátásra 3 hónapra 6300 t kenyeret és 3000 t húst szántak. *Rázsó Gyula*: A Habsburg-birodalom politikai és katonai törekvései Magyarországon Mohács időszakában. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 140. o.

[55] A százéves háború angol hadseregeiről *Gillingham, John*: A Rózsák Háborúja. Budapest, 1985. 53. o.; *Prestwitsch, Michael*: Armies and Warfare in the Middle Ages. The English Experience. New Haven and London, 1996. 336., 342., 345–345. o. Fornovóról *Mallett, Michael*: Mercenaries and their Masters. Warfare in Renaissance Italy. London–Sydney–Toronto, 1974. 238. o. Paviáról *Lot, F.*: Recherches sur les effectifs des armées françaises des guerres d'Italie aux guerres de religion (1494–1562). Paris, 1962. 16–21., 53–56. o.; *Hall, S. Bert*: Weapons and Warfare in Renaissance Europe. Gunpowder, Technology, and Tactics. Baltimore and London, 1997. 207. o.

[56] *Hale, John R.*: War and Society in Renaissance Europe, 1450–1620. London, 1998. 61–64. o. (a 61. és 62. oldalon két különböző adattal az 1532-es bécsi csapatösszevonásról); az 1532. évben Bécs alatt összevont birodalmi seregről *Rázsó*, 1986. 140. o.; *Hall*, 1997. 206–209. o.; *Zombori István*: Az 1532-es török hadjárat és V. Károly. *Aetas* 18. (2003/2) 66–78. o.; a XVII. századi sereglétszámokról *Black*, 2002. 151. o.

sukból fakadó negatív kép. Tóth Zoltán szerint „a mohácsi sereg Mátyás hagyatékának már csak szárnyaszegett maradványa volt", mivel a király halála után az ország vezetői önző és rövidlátó módon felszámolták állandó zsoldosseregét. Így a magyar királyság hada 1526-ban többségében csak időszakonként hadba vonuló fegyveresekből, nem pedig hivatásos katonákból állt. Még a Jagelló-kor magyar hadseregének „európaiságát" kiemelő Rázsó Gyula szerint is jelentős visszalépés történt 1490 után, mert nem „alkalmazták Mátyás speciális hadrendjét, kivitelezéséhez hiányzott a fegyelmezett vezérkar és a hazájához hű hadsereg, így a Jagelló-kor hadseregei, közöttük II. Lajos Mohácsnál vesztes katonái is szinte teljesen lovagi módszerekkel és hadrenddel próbálták feltartóztatni a törököt." Rázsó annak ellenére írta ezt, hogy Mátyás seregének lenyűgöző hadmozdulatait saját állítása szerint sem próbálták ki soha valódi harci helyzetben, sőt sem a király, sem híres zsoldosseregének vezérei nem vívtak meg egyetlen csatát sem néhány ezer főnél nagyobb sereggel. Ezért szükségesnek tűnik némiképp visszatekinteni a nagy király „hagyatékára"is.[57]

Hunyadi Mátyás zsoldosseregének történetével mindmáig Tóth Zoltán 1925-ös monográfiája foglalkozik a legalaposabban, azóta azonban a király bevételeiről készült újabb – és a korábbiaknál jóval mértéktartóbb – összegzésekre támaszkodva több ponton is módosítani kellett az ő elgondolásait. Rázsó Gyula már a zsoldossereg mindmáig elmaradhatatlan „állandó" jelzőjét is többszörös idézőjelbe tette, sőt azt is kimondta, Mátyás „országának jövedelme nem volt elegendő hadseregének fenntartásához."[58] Mindezek alapján a Jagelló-kor kutatói arra a következtésre jutottak, hogy 1490 után a magyar politikusgárda a terület, a népesség és az állami bevételek szabta határok között maradva igyekezett újjászervezni a honvédelmet. Ennek az évtizednek a Kubinyi András által igen részletesen feldolgozott honvédelmi törvényei lényegében visszaállították az 1471 előtti állapotokat, s a telekkatonaság régi intézményére támaszkodva ismét a bárók és főpapok bandériumaira hárult az ország védelmének oroszlánrésze, de ezzel korántsem szüntették meg az állandó katonaságot Magyarországon.[59]

Ha az akkoriban létrehozott rendszert összehasonlítjuk más államok hadügyi szervezetével, kiderül, hogy Európai viszonylatban nem számított kirívóan gyöngének az ország. Bár a középkori magyar királyság Európa egyik legnagyobb területű állama volt, korántsem tartozott a legnépesebbek és a leggazdagabbak közé. A XV. végén az ország 330 000 km^2-nyi területén 3–4,5 millió ember élhetett, s a korábbi vélekedésekkel ellenétben erőskezű uralkodók idején is csak 500-700 000, máskor viszont még kevesebb, 200–300 000 arany folyt be a kincstárba, amiből a néhány száz fős udvari katonaság

[57] *Tóth Zoltán*: A hadviselés átalakulása. In: Magyar renaissance. (Szerk. *Domanovszky István*.) 2. k. Budapest, é. n. [1939.] Magyar művelődéstörténet. 238. o. Lásd. a 25. jegyzetet. Néhány további példa: *Tóth Zoltán*: Mátyás király idegen zsoldosserege. Budapest, 1925. 300–301. o ; *Hóman Bálint–Szekfű Gyula*: Magyar történet. 2. k. Budapest, 1936. 595–608. o.; *Szakály*, 1975. 74–78.; *Keen*, 1999. 281.; *Rázsó Gyula*: Mátyás zsoldosseregének hadművészetéről. In: Mátyás király, 1458–1490. (Szerk. *Barta Gábor*.) Budapest, 1990. 95–98. o .; vö. *Kubinyi*, 1982., *Kubinyi*, 2000a.; *Kubinyi*, 2000b. 79–81.

[58] *Tóth*, 1925.; *Draskóczy István*: A tizenötödik század története. Budapest, 2000. (Magyar századok) 201. o.; *Rázsó*, 1990. 85–87. o.; *Kubinyi András*: A Mátyás-kori államszervezet. In: Hunyadi Mátyás. Emlékkönyv Mátyás király halálának 500. évforulójára. (Szerk. *Rázsó Gyula–Molnár László*.) Budapest, 1990. 67–67. o. (*Kubinyi*, 1990a.) Szakály Ferenc úgy vélte: „Mátyás zsoldosserege is csak kereteiben tekinthető állandónak." *Szakály Ferenc*: Virágkor és hanyatlás, 1440–1711. Budapest, 1990. (Magyarok Európában) 66. o.; Kubinyi András is megszorítással írt a hadról: „Gyakorlatilag állandó seregről van szó, de a létszám változott." *Kubinyi András*: Mátyás király. Budapest, 2001. 93. o.

[59] *Kulcsár Péter*: A Jagelló-kor. Budapest, 1981. (Magyar História) 70–71., 79–81. o.; *Kubinyi*, 2000a.

mellett az ország az oszmán támadások miatt kénytelen volt állandó határvédelmi katonaságot is fenntartani, melynek létszáma 1513–1514-ben 7817 fő volt.[60]

Legnagyobb ellenfele, az oszmán birodalom területe már az 1420-as években is hozzávetőleg 412 000 km² volt, ám Bertradon de la Bocquiére francia lovag 1433. évi tudósítása szerint ekkoriban a várak őrségén kívül még csupán 4000 lovas és gyalogos volt a szultán kíséretében. 1527-re a birodalom területe közel a négyszeresére nőtt – s elérte a 1,5 millió km²-t –, a központi zsoldosseregben már 5088 lovas 12 798 janicsár szolgált. Azaz létszámuk növelése szinte arányosan követte a birodalom növekedését. Az egyre hosszabb határok mentén állomásozó helyőrségekkel és a flotta állományával együtt az oszmán zsoldosok száma ekkorra már elérte a 60 000 főt. Ez nagyjából a birodalom méretének – és talán a népesség számának – arányával volt több az állandó magyar haderő akkori létszámánál, pedig a szultáni kincstár bevétele az 1520-as évekre már jócskán meghaladta az évi 4,5 millió aranyat.[61]

Franciaország, mely 1445-ben hozott létre állandó hadsereget, akkor még Magyarországhoz hasonló méretű, de legalább 10 millió lakosú ország volt. Uralkodóinak éves bevételeit viszont 1461-ben 1 800 000, 1483-ban pedig már 4 700 000–4 900 000 aranyra becsülik a kutatók, amiből a XV. század utolsó negyedében 20–25 000 fős állandó hadsereget tudtak fenntartani. Azaz ebben az esetben a népesség és az állandó hadsereg létszáma között kapunk hasonló arányokat.[62]

Mátyás a hadseregszervezésben a jelek szerint itáliai mintákat követett, mint ahogy a francia *compaigne d'ordonnance* 1445-ös felállítását is itáliai példákra vezették vissza a kortársak. Az ottani államok condottierijeihez hasonlóan a magyar királyt is hosszú évekig szolgálták cseh és német vezérei, akiket a király az aulicusok közé iktatott – hasonló rendszer működött például Milánóban –, s a vezetésük alatt álló „pretorianusnak" vagy egyszerűen csak udvari népnek nevezett seregtest a legtöbb adat szerint – az itáliai példákhoz hasonlóan – főként lovasokból állt.[63]

Philippe Contamine a XV. századi francia hadszervezet kiváló szakértője és az egyik legjobb középkori hadtörténeti kézikönyv szerzője négy pontban foglalta össze az állandó hadsereg ismérveit, melynek Mátyás serege aligha felelhet meg. Az ő szempontjai azonban a speciális XV. századi francia viszonyokra vezethetők vissza. A százéves háború időszakában hosszú ideig tartó kísérletezés és sok véres kudarc vezetett az 1440-es

[60] *Engel Pál*: Szent István birodalma. Budapest, 2001. 258–259., 272–273. o.; *Engel Pál*: A magyar királyság jövedelmei Zsigmond korában. In: Honor, vár, ispánság, Válogatott tanulmányok. (Szerk. *Csukovits Enikő*.) Budapest, 2003. 426–432. o.; *Fügedi Erik*: Mátyás király jövedelme 1475-ben. *Századok*, 116. (1982) 484–506. o.; *Kubinyi*, 1990a. 115–116. o.; *Kubinyi*, 1978. 196. o.

[61] *Brocquiére, Bertradon de la*: Le Voyage d'Outremer. (Ed. *Schefer, Charles*.) Paris, 1892. (Republished, Westmead, 1972.) 183. o. A francia lovag által említett négyezer főből háromezer gyalogos janicsár lehetett. *Ágoston Gábor*: A Nándorfehérvárhoz vezető út. Magyarország, a balkáni oszmán terjeszkedés és a nándorfehérvári győzelem. In: Déli harangszó. Tanulmányok a pápai rendelet félezeréves jubileumára. (Szerk. *Visy Zsolt*.) Budapest, 2000. 211–21. o.; *Káldi Nagy*, 1986. 184–189. o.

A központi kincstár XVI. századi bevételeiről: *Inalcik, Halil*: The Ottoman Empire. The Classical Age, 1300–1600. London, 1973. 49., 116. o.; *Fodor Pál*: Az oszmán pénzrendszer 16. századi válságáról. Megjegyzések az 1585–1589. évi leértékelésről. In: *Uő*: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmántörök történelemről. Budapest, 2001. 91–109. o. A XV. Századról: *Ágoston*, 2000. 214. o.

[62] A francia királyok jövedelméről: *Kubinyi*, 1990a. 116. o. 436. j.; a XV. századi aranypénzekről: *Spufford, Peter*: Money and its Use in Medieval Europe. Cambridge, 1988. 322. o.; a francia hadseregről: *Contamine, Philippe*: War in the Middle Ages. (Trans. *Jones, Michael*.) Oxford and Cambridge, 1984. 171. o.

[63] A kor jelentősebb itáliai államainak hadseregszervezetéről: *Mallett*, 1974. 107–145. o., a milánói hadseregről: *Mallett, Michael*: Mercenaries. In: Medieval Warfare. A History. (Ed. *Maurice Keen*.) Oxford, 1999. 223–225. o.

évekre oda, hogy a rendek a folyamatos angol fenyegetés, az ország belső területeit ért megpróbáltatások és a fizetetlen katonaság pusztításainak hatására hajlandók lettek egy állandó szervezeti keretben működő zsoldoshadsereg terhét magukra vállalni.

Ezért tartja Contamine az összes egyéb politikai, szervezeti, pénzügyi tényező helyett a legfontosabbnak a hadviseléssel kapcsolatos attitűdök változását, ami 1484-ben XI. Lajos halála után is megóvta az állandó hadsereg szervezetét a megszűnéstől, de már nem mentette meg a költség- és létszámcsökkentéstől.[64]

Mátyás azonban soha nem jutott el oda, hogy zsoldosserege törvényekben rögzített kereteket nyerjen, és valójában országainak anyagi lehetőségei sem engedték meg, hogy rendszeresen fizesse embereit, ami nyilvánvalóan a hadszínterek lakosságának rendszeres fosztogatását vonta maga után. A katonák eltartásával együtt járó megpróbáltatásokat pedig régi és új országaiban egyöntetűen elutasították, így a halála után beköszöntő békeidőszak az általános középkori szokások szerint magával hozta a csapatok elbocsátását is.[65]

Véleményem szerint a zsoldossereg eredete is sokkal homályosabb, mint ahogy azt Tóth Zoltán vélte 1925-ben, hiszen Zsigmond király óta tudunk hasonló nagyságrendű több ezer fős külföldi zsoldos kontingensek rendszeres alkalmazásáról Magyarországon.[66] Ráadásul a király zsoldosainak méltatása mellett teljesen háttérbe szorult a bárói és főpapi bandériumok, valamint a városi katonaság szerepének vizsgálata. Holott Mátyás udvari hadainak létszáma – az idegen zsoldosokkal együtt – általában háborús években sem igen haladta meg az 5000 főt, mégis képes volt időnként 10–20 000-es seregeket is mozgatni. (Arra is fontos felhívni a figyelmet, hogy 1468 után a király gyalogos zsoldosainak jelentős részét rendszeresen új tartományainak városai állították ki.[67])

[64] Az állandó hadsereg ismérvei Contamine szerint: 1. legyen stabil szervezeti kerete, amely nem függ a résztvevők személyétől; 2. katonái háborúban és békeidőben is kapják meg járandóságukat; 3. a népesség fiatal tagjai számára biztosítson hosszútávú és tervezhető karrierlehetőséget; 4. a fenntartásához szükséges költségek folyamatos biztosítására a társadalom számára legális eszközöket használjanak fel – azaz a rendek szavazzák meg a szükséges rendszeres adókat. *Contamine,* 1984. 168–169. o. Mátyás hadának létszáma jelentősen ingadozhatott a fizetetlenség miatt (*Tóth,* 1925. 143–153, 243. o.), így a harcias királynak legfeljebb uralkodása utolsó éveiben lehetett fegyverben egyszerre 8–10 000 zsoldosa, s csak az 1488-as glogaui háború befejezése után merülhetett fel az igény, hogy a háborús szélcsend ellenére is együtt tartsák ezeket a csapatokat. Lehet, hogy Mátyásban megvolt a szándék egy békeidőben is fenntartandó állandó hadsereg létrehozására, de nem szabad megfeledkeznünk más, sokkal aktuálisabb szempontokról sem: a Habsburgok ellen vívott háború még korántsem zárult le, s a zsoldosoknak Corvin János utódlásában is jókora szerepet szánhatott a király. Viszont ezeket a zsoldosokat sem tudta fizetni, hiszen még 1492-ben is voltak kiegyenlítetlen kötelezvények veteránjainál. *Szerémi* [*Odescalchi Arthur*]: Adatok a fekete seregről. *Századok,* 37. (1903) 926–927. o.

[65] *Kubinyi,* 1990a. 116. o.; Kubinyi, 2000b. 79.; vö.: *Tóth,* 1925, 165., 226., 301–304. o. Végül még egy eddig kevés figyelemre méltatott szempont: 1490 után az állítólag 8000 fős fizetetlen „fekete sereg" közismert magyarországi garázdálkodásai aligha lehettek durvábbak, mint korábbi ausztriai vagy szilézíai cselekedeteik.

[66] A külföldi zsoldosok korábbi magyarországi szerepéről: *Tóth,* 1925. 35–38., 54–65., 243. o.; *Elekes Lajos*: Hunyadi hadserege. Budapest, 1951. 18. o.; *Pálosfalvi Tamás*: Vitovec János. Egy zsoldoskarrier a 15. századi Magyarországon. *Századok,* 135. (2001) 429–447. o.

[67] *Kubinyi András*: Mozgósítási és hadseregellátási problémák Mátyás alatt. *Hadtörténelmi Közlemények,* 103. (1990) 66–73. o. (*Kubinyi,* 1990b.), vö.: *Rázsó,* 1990. 82–84.; *Tóth,* 1925. 48–49., 89–91., 95., 117–118., 132., 215. o. A néhány ezres nagyságrend már összemérhető más európai országok zsoldosseregeivel is. Mátyás egy-egy hadjáratára felvonultatott seregeiről azonban nehéz létszámbecsléseket közölni, mivel csaptai – a Kubinyi András által is viszonyítási alapként kezelt 1487-es bécsújhelyi hadiszemlén látottakkal ellentétben – szinte mindig néhány ezer fős önálló seregtestekben működtek a hadszíntereken, s általában a nagyobb ismert csapatösszevonások – például 1485-ben Bécs ostromára – sem haladták meg a 10 000 főt. *Tóth,* 1925. 51., 56–65.; 132., 138., 140–141., 145., 160–164., 167., 182., 186–187., 192–196., 220., 226., 235., 246., 248., 271–272., 300–311., 320–329. o., vö. *Engel Pál–Kristó Gyula–Kubinyi András:* Magyarország története, 1302–1526. Budapest, 1998. 240–246. o.; *Kubinyi,* 2001. Jellemző, hogy uralmának végén is csak 10–20 000-es nagyságrendű hadseregek felállítását tudta reális célként elképzelni az oszmánok kiűzésére Európából. Egy milánói diplomata jelentése 1488-ból. In: Diplomáciai emlékek Mátyás király korából,

A Mátyás-kori bandériumok használhatóságáról is több hadiesemény tanúskodik, így az 1471. évi lengyel betörés – amikor a lengyel kutatók által nem kis büszkeséggel emlegetett, 12 000 fős, kizárólag zsoldosokból álló hadat Mátyás jórészt a bandériumok segítségével kényszerítette az ország elhagyására – vagy a korszak legnagyobb oszmánokkal vívott nyílt csatája, az 1479. évi kenyérmezei diadal. Amikor pedig 1492-ben szembekerült egymással Mátyás régi seregének két alkotóeleme, Kinizsi Pál épp az értéktelenebbnek tartott magyarországi erőkkel tudott megsemmisítő vereséget mérni a Mátyás veteránjaiból álló, állítólag páratlanul nagy, 8000 lovast számláló idegen zsoldoshadra.[68]

E hosszú kitérőt azért tartottam szükségesnek, hogy érzékeltessem: az adottságok változatlansága mellett valószínűleg Mátyásnak sem sikerülhetett lényegesen változtatni Magyarország hadügyi viszonyain. Úgy tűnik, az utókor hajlamos elfelejteni, hogy az elért sikerekben mennyire fontos szerepet játszott a király kiváló stratégiai érzéke, hiszen mindig a leggyöngébb szomszédait szemelte ki a magyar támadások célpontjául. Csehországban egy belháborúba avatkozott be, így az ott megszerzett terület lényegében egybeesett katolikus párthívei befolyási övezetével, Ausztria pedig szinte teljes egészében védtelenül volt kénytelen elszenvedni támadásait. A déli határon azonban Mátyás nagyon bölcsen kerülte a nagyszabású összecsapásokat, ami annak fényében, hogy korábban az oszmán és magyar főerők mérkőzési egyetlen kivétellel megsemmisítő oszmán győzelmekkel zárultak, nagyon is érthetőnek tűnik.[69]

Így eléggé illuzórikusnak kell tartanunk minden olyan megközelítést, amely megfontolások nélkül, az összes többi tényezőt teljesen figyelmen kívül hagyva, csupán a szervezeti keretekre helyezi a hangsúlyt, és pusztán az eltérő körülmények között működő hadak által elért eredményekből von le messzemenő következtetéseket e hadseregek katonaságának minőségéről.

3. A magyar hadsereg összetétele 1526-ban

Ez a gondolatmenet azonban nem vezethet a szervezeti keretek vizsgálatának elhanyagolásához sem, hiszen ez kínálja a legtöbb fogódzót annak eldöntéshez, hogy vajon az oszmánok 'kora újkori' katonaságával szemben valóban a magyarok 'középkori' hadserege vonult-e fel a mohácsi mezőn.[70]

1458–1490. (Szerk *Nagy Iván–Nyári Albert.*) 3. k. Budapest, 1877. 435–437. o. A milánói „famiglia ducale"-ban 1420-ban még csak 6–700 fegyveres szolgált, de a hercegi familia 1467-ben sem volt nagyobb 2000 főnél (*Contamine,* 1984. 66. o.), s az 1470-es években Milánó „állandó" zsoldoshadsergének teljes lovassága is csak 6000 főt számlált. Ugyanebben az időszakban Velence zsoldosseregének békelétszáma 10 000 fő körül mozgott. *Mallet,* 1974. 118–119. o. A lengyel király zsoldosairól: *Plewczyński, Marek*: Söldnertruppen in Polen um die Wende des 15. und 16. Jahrhunderts. In: XXII. Kongress der Internationalen Komission für Militärgeschichte. Wien, 1997. (Acta 22.) 360–362. o.

[68] *Plewczyński,* 1997. 348. o.; *Bonfini,* 1995. 779–783. o.; *Tóth,* 1925. 151. o.; *Szakály Ferenc–Fodor Pál*: A kenyérmezei csata, 1479. október 13. *Hadtörténelmi Közlemények,* 111. (1998/2) 309–350. o.; a zsoldossereg pusztulásáról *Tóth,* 1925l. 320–329. o.

[69] Mátyás stratégiájáról *Rázsó Gyula*: Mátyás király hadászati tervei és a realitás. *Hadtörténelmi Közlemények,* 103. (1990/1) 1–30. o. A oszmán–magyar összecsapások mérlegéről *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1356–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 55–57. o.

[70] Az oszmán hadszervezetről és hadviselésről: *Ágoston,* 1999.; *Aksan, Virginia*: Ottoman war and warfare, 1453–1812. In: War in the Early Modern World, 1450–1815. (Ed. *Jeremy Black.*) London, 1999. 147–175. o.; *Murphey, Rhoads*: Ottoman Warfare, 1500–1700. New Brunswick, 1999. (Warfare and History)

A. Udvari csapatok

Az 1493-ban feloszlatott zsoldoscsapatok mellett a XV. századi Magyarországon – mint Európában másutt is – még két fajta állandó katonaság létezett. Ezek közül a régebbi az udvari katonaság volt. Hazánkban az Anjou királyok óta biztosan létező királyi *aula* vitézeinek, a palotásoknak hagyományosan voltak katonai funkciói, de létszámukról a Jagelló-kor előtti időszakból nem rendelkezünk adatokkal. Kubinyi András becslései szerint a XV–XVI. század fordulóján a király mellett fegyveres szolgálatot ellátó palotások (kamarások, udvari huszárok stb.) legalább kétszázan lehettek, és csatlósaikkal együtt körülbelül 500 fegyverest biztosítottak a királynak. Ennek a viszonylag szerény méretű kontingensnek igen jelentős költségei voltak: 1523-ban a 650 főre becsülhető teljes udvartartás költsége majdnem elérte a 80 000 aranyat. Az *aula* tagjainak többsége azonban nem egyszerű katonaként szolgálta a királyt, hanem a nagyobb létszámú királyi bandérium tisztjeként.[71]

Az 1498. évi törvény 21. cikkelye – az ország történetében első ízben – már rögzítette is ennek méretét. Eszerint a király bandériuma régi szokás szerint 1000 – a határok biztonsága felett őrködő négy fizetett királyi főtisztviselő (az erdélyi vajda, a székely ispán, a temesi ispán, és a horvát bán) állandóan fegyverben tartott csapata pedig 400–400 – lovasból kellett, hogy álljon. Ez ugyan szerényebb erő, mint Mátyás serege, de tekintettel a békeidőre, európai viszonylatban még mindig számottevő volt.[72]

A kasztíliai királyságban a *reconquista* befejezése után 1493-ban 2500 lovasban szabták meg az állandó haderő, a *guardia viejas* létszámát. Angliában VII. Henrik 1486-ban hozta létre 150 fővel az első állandó testőrséget (a máig fennálló *yeoman* gárdát), s az egység létszáma a XVI. század elejére már 600 főre nőtt. A francia királyoknak a híres *compaigne d'ordonnance* mellett 7–900 fős testőrségük is volt, s ehhez hasonlóan a burgundi herceg hadában az ottani *ordonnance* kompániák 10 000-es serege mellett már 1476-ban 2000 fegyverest állított ki a hercegi *Hôtel*.[73]

Ennek az alakulatnak volt pontos megfelelője az oszmánoknál is: a szultán hat udvari zsoldoscsapata, melyek az 1520-as években nagyjából 5000 lovast számláltak.[74]

B. Határvédelmi katonaság

A középkori Európában az állandó katonaság másik funkciója a határvédelem volt. Anglia a XV–XVI. század fordulóján békeidőben is 2-3000 katonát tartott fegyverben déli partvidéke, a franciaországi hídfő, Calais és északi határa védelmére. 1479-től Lengyelország első állandó zsoldoshadseregének 900 lovasa és 200 gyalogosa is a tatároktól fenyegetett délkeleti határnál állomásozott. Franciaországban pedig az 1445-ben alapított állandó hadsereg híres nehézlovassága, a *grande ordonnance* mellett felállítot-

[71] *Kurz Ágnes*: Lovagi kultúra Magyarországon a 13–14. században. Budapest, 1988. 45–48. o.; *Mályusz Elemér*: Zsigmond király uralma Magyarországon. Budapest, 1984. 113–114. o.; *Rázsó Gyula*: A zsoldosság gazdasági és társadalmi feltételei és típusai Magyarországon a 14–16. században. *Hadtörténelmi Közelmények*, 8. (1962) 179–187. o.; *Kubinyi*, 1990. 64–67. o.; *Kubinyi*, 1995. 320–326. o.; *Herman Zsuzsa:* Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon. *Századok*, 109. (1975) 330. o.

[72] *Kubinyi*, 1982.; *Kubinyi*, 2000a.; *Kubinyi*, 2000b. 76–78., 150. o.

[73] *Contamine, Philippe*: Guerre, État, et Société à la fin du moyen age. Études sur les armées des rois de France, 1337–1494. Paris–Mouton–Le Hay, 1972. 294–298.; *Contamine*, 1984. 166–167., 172. o.; *Paravicini*, 1989. 83–87. o.; *Gillingham*, 1985. 45. o.

[74] *Káldi-Nagy*, 1986. 187. o.

ták a *petite ordonnance* vagy *mortes-payes* néven ismert könnyűlovas csapattestet is, melyet kisebb csapatokra osztva helyőrségekben állomásoztattak.[75]

Az oszmán támadások miatt Magyarország már az 1410-es évek végén 1700 *lándzsát*, azaz – az 1429-es adatokból ismert 4 fős lándzsánként feltételezhető maximum 3 fegyveressel számolva – 5100 lovast tartott a déli határon, s a határvédelem zsoldköltsége a század közepén már évente 130 000 aranyra rúgott. Mint a fentebb már idézett adatokból kiderült 1521-ig sem a létszám, sem a költségek nem változtak lényeges mértékben.[76] A zsoldos lovasság mellett azonban számottevő lehetett a tizenegy déli vármegyében az adókedvezmények vagy adómentesség fejében a helyi birtokosoknak szolgáló délszláv lovasok (*huszárok*, *vojnikok*) és gyalogosok (*haramiák, martalócok*), valamint naszádosok részvétele is a védelemben, hiszen a kisebb várakban is biztosan szükség volt őrségre.[77]

Az Oszmán Birodalom határainak biztonságáról 1525-ben viszont 41 053, főként lovas zsoldoskatona gondoskodott, akik közül 24 107 a Balkánon, a velencei és magyar határvidék váraiban teljesített szolgálatot. Hozzájuk csatlakoztak az adómentesség vagy adókedvezmények fejében katonai szolgálatra kötelezett balkáni parasztkatonák (*vojnukok, martalosok, akindzsik*), s a török források szerint közülük csak az akindzsik felvonultattak vagy 20 000 lovast. Hagyományosan ezeket a határvidéki katonákat szokták értéktelen, irreguláris lovasnak nevezni a régebbi magyar szakirodalomban. Jelentős részük azonban gyalogos volt: az 1520-as években például Boszniából 7000 gyalogos állt harcra készen a szandzsákbég 3000 lovasán kívül.[78]

C. A telekkatonaságra épülő bandériumok szervezete

1490-es évek rendelkezései szerint, ha Magyarországot az állandó haderő nem tudná megvédelmezni, akkor hadba kell hívni a főpapok és a bárók – vagyonuk nagyságától függő létszámú – bandériumait, valamint a szegényebb nemesek vagyona után kiállított lovasokból álló megyei bandériumokat is. (Az 1498. évi 16. tc. szerint tizenegy déli vármegyében 24 jobbágyporta után kellett felszerelni egy könnyűlovast, a többi megyében pedig 36 jobbágyporta után egy nehézlovast.) Ennek fejében a király az 1498–1500-as hadügyi reformok során a korábbi egyforintos rendkívüli hadsegélyből befolyó uralkodói jövedelmének körülbelül a felét a bandériumtartó uraknak és megyéknek engedte át, hogy katonáik zsoldjára és felszerelésére fordítsák, s ezt a pénzt az érintettek saját maguk hajtották be az adózóktól. Ezeket a bandériumokat azonban nem lehet egész évben harckészültségben tartott állandó csapatoknak tekinteni: tagjaik jó része csupán „készen-

[75] *Contamine*, 1984. 169–171. o.; *Gillingham*, 1985. 46–46. o.; *Plewczyński*, 1997. 350. o.

[76] *Mályusz*, 1984. 115. o. 1429-ben csak Belgrád éves költsége 12 400 aranyforintot tett ki. *Rázsó*, 1962. 172. o. Az 1510-es évekből fennmaradt kimutatások szerint a horvát bán és a temesi ispán bandériumait – és 1507 után valószínűleg a királyi csapat egy részét is – beleértve a déli végeket őrző 5547 lovas, 1170 gyalogos és 1100 naszádos fizetésére 110 000 aranyat szánt a kincstár. *Kubinyi*, 1978. 194–199. o. A királyi bandérium határvédelmi feladatáról: az 1507. évi 6. tc. Corpus Juris Hungarici, 1000–1526. (Szerk. *Márkus Dezső*.) Budapest, 1899. 698–699. o.

[77] *Kubinyi*, 2000a. 406. o. Például Brodarics István szerémi püspöknek 1526 előtt saját bevallása szerint 700 fegyverese volt szerémségi birtokain. Brodarics István VII. Kelemen pápához, 1526. július 27.: *Katona*, 1979. 50. o. A korabeli Magyarországról ismerünk néhány pédát arra, hogy a várak őrzését adókedvezmények fejében rendszeresen falusiak látták el. Világos váráról *Kiss István*: A parasztság és a főurak a 16. századi honvédő harcokban. *Hadtörténelmi Közlemények*, Új folyam, 1. (1954) 61. o.; Gyula váráról: Gyula város oklevéltára (1313–1800). (Szerk. *Veress Endre*.) Budapest, 1938. 86–90. o.

[78] *Káldi-Nagy*, 1986. 189. o.; *Hegyi Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. (História Könyvtár, Monográfiák 7.) 84–85. o.; *Hegyi*, 2001. 1266–1272. o.; *Fodor Pál*: Magyarország és a török hódítás. Budapest, 1991. 161. o.

léti" juttatásban részesült, s csak a hadjáratok időtartamára mozgósították őket, amikorra tényleges zsoldot fizettek nekik.[79] (Hasonló szervezet több európai országban is létezett a középkor folyamán, de a legtöbb helyen gyalogságot szereltek fel ilyen módon, Franciaországban hasonló volt például a *franc archer*-nek nevezett alakulat.[80])

Magyarország 1499 és 1503 között már ezzel a hadszervezettel vett részt Velence oldalán az oszmánok elleni háborúskodásban, így az itáliai diplomaták igyekeztek alaposan tájékozódni a magyar partner haderejéről, s információik alátámasztják Kubinyi András kalkulációit. Francesco de la Zuecha követet 1500-ban úgy tájékoztatta II. Ulászló király, hogy „a lovasság száma 18–20 ezer,... de ebbe nincs beleszámítva az erdélyi és székely" kontingens, melyekkel együtt az ország teljes lovassági potenciálja már 40 000-re tehető.[81]

A rendszer „főpróbája" 1500 szeptemberében a Bácsra összehívott fegyveres országgyűlés volt, ahol II. Ulászló a velencei, a lengyel és a francia követek jelenlétében tartott szemlét az ország hadereje felett. Szakály Ferenc ezt az eseményt meglepő módon a királyság megszégyenüléseként értékelte, mivel szerinte „a tervezett 40 000 lovas helyett... mindössze csak 10 000 vonult fel, közülük is 4000 fegyver nélkül. 18 vármegye egyáltalán nem küldte el kontingenseit". Viszont Soranzo, a velencei követ, aki „10 000 lovas fölvonulását látta", jelentésében úgy referált, hogy a mustra elég jól sikerült, noha „csak 4000 volt ellátva fegyverrel [azaz nehézlovas volt], a többi anélkül volt [azaz könnyűlovas volt], az említett számból pedig valami 700 gyerkőc [az eredeti szövegben a 'ragazzi' szó szerepel, amin a korabeli itáliai szóhasználatban a fegyveresek szolgáit is értették] vala, *a had többi része jó csapatok és lovak.* [Kiemelés tőlem – B. Sz. J.] Egyesek késtek a megjelenéssel, reggel is jött egy főúr 1000, a rác despota meg 600 lovassal; a 73 megyéből 18 hiányzott." Vagyis a velencei diplomatának lényegében nem volt kifogása a látottak ellen, az pedig, hogy a jelentés szerint 18 megye hiányzott a 73-ból, bizonyosan félreértés lehet, hiszen a középkori Magyarországnak nem volt ennyi vármegyéje, a velencei követ nyilván más közigazgatási egységeket is a megyék közé sorolt. Az uralkodó pedig az ország teljes hadipotenciálját nyilván nem kívánta összevonni erre az országgyűlésre, így érthető, hogy a velencei követnek miért nem is hiányzott 30 000 lovas a bácsi táborból. Természetesen a rendszer gyöngéi itt is megmutatkoztak: a mozgósított hadak egy része komolyabb retorzió nélkül elkéshetett.[82]

Az 1500. évi 22. tc. a főpapok esetében ismét a régi, Zsigmond-kori bandériumjegyzéket vette alapul, s így egy 1502-es francia beszámoló szerint a király elméletileg 11–12 000, az egyház és a bárók pedig14 000 lovast tudtak volna mozgósítani. (Hasonló volt a nagyságrend 1524-ben is, amikor egy osztrák diplomata szerint a bandériumok 12 000 katonáját kívánták felvonultatni a déli határ védelmére.) Az 1523. évi törvények 19. cikkelye már 10 telek után rendelte el egy lovas felszerelését, amitől a kormányzat nem kevesebb mint 60 000 katonát remélt egy oszmánok elleni korlátozott célú, de csak nemzetközi támoga-

[79] CJH I. k. 602–605. o.; *Kubinyi*, 2000a.; a XV–XVI. századi bandériumok működéséről *Kubinyi*, 2000b. 81–83. o.; a XVI–XVII. századi viszonyokról *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Budapest, 1981. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat, 94.) 13–49. o.

[80] *Contamine*, 1972. 304–313. o.; *Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Budapest, 1971. (Értekezések a történettudományok köréből. Új sorozat, 94.) 10–14. o.

[81] Kubinyi András számításai szerint a banderiális rendszer a király 2600 saját katonáján kívül – a telekkatonaság kulcsszámától függően – a bárói és megyei bandériumokkal, valamint az egyháznagyok 7250 lovasával együtt még 14–20 000 lovast tudott kiállítani. *Kubinyi*, 2000a. 405. o. Az 1500. évi velencei jelentés fordítása *Balogh István*: Velencei diplomaták Magyarországról, 1500–1526. Forrástanulmány. Szeged, 1929. II. o.

[82] *Szakály*, 1975. 66. o. A közigazgatási egységekről: *Engel*, 2001. 275. o.

tás mellett megindítandó, támadó vállalkozáshoz. Az 1526-os országgyűlésen már nem is határozták meg pontosan a kvótákat, a hadügyi cikkelyekben csupán annyi szerepel, hogy mindenki az előírt mérték felett, „mentül nagyobb készülettel" szálljon hadba.[83]

A növekvő török veszély miatt a XVI. században jelentősen nőttek a az egyházi birtokok katonaállítási kötelezettségei is: az 1504. évi 24. tc. értelmében a király katonái mellett már az egyházi csapatoknak is azonnal fegyverbe kellett szállniuk, majd az 1518. évi bácsi gyűlés 1. törvénycikke a főpapi csapatokat félig, az 1522. évi 4. törvénycikke pedig már teljes egészében a déli határra rendelte, s az 1524. évi 48. cikkely értelmében ezek nem is voltak visszavonhatók onnan, azaz az 1526 előtti időszakban az egyházi bandériumok – legalábbis papíron – a királyság állandó katonaságának részévé váltak.[84]

Több adat utal azonban arra, hogy a szükséges anyagi háttér híján az előírt keretek nem lehettek teljes egészében feltöltve. Így a két legnagyobb egyházi bandériumtartó főpapnak, az esztergomi érseknek és az egri püspöknek békeidőben csupán 60–70 fegyveres állt a szolgálatában, és az ismert adatok szerint háború idején sem számlált bandériumuk lovassága 300 főnél többet.[85]

1518-ban történt még egy igen fontos változás a rendszerben, amit azonban a szakirodalom szinte szóra sem érdemesít: a tolnai országgyűlés végzéseinek 6. cikkelye kimondta, hogy hat észak-nyugat magyarországi vármegye (Árva, Nyitra, Szepes, Trencsén, Túróc, Zólyom) ezután lovasok helyett, száz jobbágytelek után öt puskás gyalogost köteles a hadba küldeni.[86] Az 1525-ös végzések szerint már Sáros vármegye is ehhez a csoporthoz tartozott, így ha a Kárpátok hegyvidékén fekvő terület minden birtokosa ilyen katonát szerelt volna fel, az északi megyék a 16–17 000 adózó jobbágytelek után papíron körülbelül 800 gyalogpuskást állítottak volna ki.[87]

Fontosnak tartom e helyen megemlíteni, hogy a XVI. században az Oszmán Birodalom haderejének gerincét alkotó – és manapság legjobban kutatott – ún. tímárrendszer több tekintetben is hasonlított a telekkatonaságra épülő magyar bandériumrendszerhez. Igaz, a tímáros szpáhik nem magán, hanem az állam által kiosztott szolgálati birtokokon éltek, de ők is csak háború idején tekinthetők katonának, és jövedelmük arányában meghatározott kulcs szerint nekik is zsoldos lovasokat kellett magukkal vinniük a hadjáratokra. (Ez a kötelezettség az egyházi tisztségviselőket ott is terhelte.) A szultáni kincstár

[83] *Kubinyi*, 1999. 97. o. Az ismeretlen francia úr beszámolójában, aki 1502-ben II. Ulászló menyasz szonyának kíséretében járt Magyarországon, az szerepel, hogy 20 jobbágytelek után fogadtak katonákat. *Marczali Henrik*: Közlemények a párizsi nemzeti könyvtárból. Magyar Történelmi Tár, 1877. (XXIII) 110. o.; az 1523-as tervekről és a 60 000-es hadról *Kubinyi*, 1978. 206–207. o.; *Kubinyi*, 1981. 83–85. o.; *Kubinyi András*: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából. i. m. 67. o.; *Kubinyi*, 1981. 86. o. Úgy tűnik, hogy 1526-ban a jobbágyok ötödrésze helyett is állítottak telekkatonákat *Kubinyi*, 1981. 95. o. 153. j., 98. o. 177. j.

[84] CJH I. k. 686–687. o., 752–753. o.; *Holub József*: Az 1522. évi országgyűlés és törvényei. *Századok*, 52. (1918). 508. o.; *Kovachich Márton György*: Sylloge decretorum comitialium... I. k. Pesthini, 1818. 367. o.

[85] Aluise Bon 1519-es jelentése szerint például a 20-as kulcs mellett „a főurak és ezek: a nádor, az erdélyi vajda, a temesvári gróf és a horvát bán, akik 11 450 lovast állítanak ki, de ez a szám sohasem teljes egészen". *Balogh*, 1929. XVIII. o.; a főpapi bandériumok létszámproblémáinak elemzése: *Kubinyi*, 1999. 97. o.; az esztergomi érsek fegyvereseiről *Fügedi Erik*: Az esztergomi érsekség gazdálodása a XV. század végén. *Századok*, 94. (1960) 52–53. o.; Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellum anno MDXIV. (Maiorem partem collegit *Antonius Fekete Nagy*. Ediderunt *Victor Kenéz* et *Ladislaus Solymosi*, atque in volumen redigit *Geisa Érszegi*.) Budapest, 1979. 128. o.

[86] CJH I. k. 764–747. o. A törvény keletkezéseinek okairól nincsennek adatok a szakirodalomban, lásd *Szabó Dezső*: A magyar országgyűlések története II. Lajos korában. Budapest, 1909. 27. o.

[87] Az érintett megyék portaszámát az 1494–1495. évi adóbevételek alapján becsültem meg. *Fügedi*, 1982. 492. o. Az 1525. évi módosító rendelkezés: CJH. I. k. 834–835. o.

is bevételeinek körülbelül felét átadta ezeknek a katonáknak, hogy magukat és kísérőiket, a dzsebedzsiket el tudják látni a törvényekben előírt fegyverzettel és felszereléssel, és hogy a hadjáratok idején is önellátóak legyenek. (Az oszmán államgépezet szigorának köszönhetően azonban ezt a pénzt, legalábbis a XVI. század elején, valószínűleg megbízhatóbban használták fel, mint Magyarországon.) Ezekhez a szpáhikhoz számították a különféle rangú katonai kormányzók – a szandzsák- és beglerbégek – önkéntesekből és zsoldosokból álló, személyes kíséretét is. A portai szpáhikkal együtt ezeket szokta a régebbi magyar szakirodalom a reguláris lovasság kategóriájába sorolni – ellentétben a magyar bandériumok katonaságával.[88]

D. A szabad királyi városok zsoldosai

A magyar hadügyi rendszernek ez talán a legkevésbé ismert része, holott a forrásadottságok valószínűleg ebben az esetben a legkedvezőbbek. A nagyobb városok vagy városszövetségek egyfajta – egyelőre még nem feltárt – kvótarendszer szerint kisebb-nagyobb zsoldoscsapatokat és ágyúkat küldtek a király táborába: II. Lajos 1526 nyarán Eperjestől 25 gyalogost, 1 ágyút, Bártfától 75 gyalogost és szintén 1 ágyút, Soprontól pedig 100 puskás gyalogost és 2 ágyút kért a seregébe. Kubinyi András szerint ezeknek a csapatoknak a létszáma óvatos becslés szerint nem sokkal haladhatta meg az 1000 főt. A városi zsoldosok mohácsi jelenlétéről azonban egyelőre nem ismert adat, ami egybevág azzal, amit Lőcse és Eperjes esetében pontosan tudni lehet: a júliusi mozgósítási parancsot a király később visszavonta, és inkább pénzt kért a városoktól. Ez a lehetőség pedig más városok esetében is fennáll.[89]

E. A nemesi felkelés

A velencei követ titkára, Francesco Massaro 1523-ban úgy tudta, hogy Magyarországon 43 000 nemesember él, a jelenleg elfogadott becslések viszont inkább e szám felére, 20–21 000 főre teszik a nemesség lélekszámát. Ezek közül több mint 12–13 000 csupán egyetlen telekkel rendelkezett, s kimondottan szegénynek számított. Az országot fenyegető nagy veszély esetében azonban a 1518. évi 37. tc. mégis személy szerinti hadbavonulásra kötelezte őket, ám koruk és egyéb tényezők miatt fegyverforgatásra nyilván csak egy részük volt alkalmas.[90]

F. Erdély lokális hadereje

Erdély, a magyar királyság többi részétől némileg eltérő társadalomfejlődésének köszönhetően, rendkívül nagy súlyt képviselt az össz-hadipotenciálon belül, de az erdélyi

[88] *Káldi-Nagy*, 1986. 166–181. o. A magyar hadügyi reformok adóvonatkozásairól: *Kubinyi*, 2000a. 401–402. o.

[89] *Házi Jenő*: Sopron szabad királyi város története. I. rész 7. k. (Oklevelek, levelek és iratok 1521-től 1531-ig). Sopron, 1929. 186–188. o.; *Iványi Béla:* Eperjes városa és az 1526–1528. évi hadjáratok. *Hadtörténelmi Közlemények*, 11. (1910) 446–447. o.; *Hain Gáspár*: Lőcsei krónikája. (Kiad. *Bal Jeromos–Förtes Jenő–Kauffmann Aurél.*) Lőcse, 1910–1913. 32. o.; *Kubinyi*, 1981. 96., 100. o.; 1521-ben – Szakály Ferenc szerint – a király Bárt-fától 100 gyalogost és 3 ágyút kért, ám az anyagilag kimerült város már nem tudott teljes mértékben eleget tenni a király parancsának, és csak 25 katonát szerelt fel. *Szakály*, 1975. 88–89. o. Ennek magyarázata azonban nem a város szegénysége, hanem a városszövetség kvótarendszere volt. Vö.: *Kubinyi*, 1981. 81. o. 86. j.

[90] Francesco Massaro jelentése 1523-ból: *Balogh*, 1929. LXII. o.; a modern becslésekről *Kubinyi*, 2000b. 76. o.; *Engel*, 2001. 279–282. o.; az 1523. évi országgyűlés 20. tc. arról is rendelkezett, hogy az egytelkes nemesek lovasok vagy gyalogosok módjára vonuljanak hadba, ne pedig kocsin, mint ahogyan ezt többen megszokták. CJH 1. k. 814–815. o.

három nemzet, a magyar, a székely és a szász kiváltságaira épülő hadszervezetét e helyen nem tárgyalom, mivel csapataik nem vettek részt a mohácsi csatában.[91]

G. A parasztok általános mozgósítása

Végveszély esetén minden országlakos köteles volt táborba szállni, ha a király meghirdette az általános felkelést, s körbehordoztatta a véres kardot. 1526-ban a tavaszi országgyűlés határozatainak 10. cikkelye elrendelte az általános készenlétet, és több adat is ismert arra nézve, hogy a király –megkísérlendő kiegyenlíteni az oszmánok nyomasztó számbeli fölényét – végül el is rendelte a parasztok fegyverbe hívását a déli országrészben. A jelek szerint azonban a mezőgazdasági munkák kellős közepén nem került sor a rendelkezések végrehajtására.

A paraszti gyalogosok tömegeinek hiánya valószínűleg nem befolyásolta döntő mértékben az eseményeket, hiszen, mint azt 1975-ben Szakály Ferenc már megállapította, a békés életmódot folytató szegény nemesekhez hasonlóan nyílt mezőn a teljesen tapasztalatlan parasztfelkelők sem jelenthettek volna számottevő segítséget az oszmánok elleni harcban.[92]

Állításának igazát a parasztseregek 1514. évi vesztett csatái mellett Bonfininak az 1493-as „horvát Mohács"-ról szóló tudósítása is alátámasztja. Udbinánál a horvát bán annak ellenére vetett be parasztkatonákat nyílt ütközetben az oszmánok ellen, hogy 7000 fős serege 500 lovasán kívül állítólag „a többi vagy hevenyében szedett katona, vagy újonc, vagy paraszt" volt, akik közül „némelyik karddal fölfegyverkezve, pajzs és sisak nélkül, lábnyi hosszú, vasalt végű bottal, fütykössel, kezdetleges íjjal" vonult hadba. Ezt a tulajdonképpen „fegyvertelen és fegyverviselésre csak részben alkalmas" hadat az állítólag még túlerőben is lévő oszmán könnyűlovasság könnyűszerrel szétszórta, majd részenként meg is semmisítette.[93]

Az oszmán had gyalogságának zömét is hozzájuk hasonló katonáskodó parasztok adták, akiknek azonban csak a megerősített helyek ostrománál lehetett igazán hasznát venni. A híressé vált janicsárok mellett ezeknek az adókedvezmények fejében katonáskodó, íjjal felszerelt *azaboknak* és balkáni *martalosoknak* a szerepét általában szóra sem méltatja a szakirodalom, pedig óriási tömegben voltak jelen a hadjáratokon: a XV. század második felében és a XVI. század elején a birodalom körülbelül 20 000 azabot vonultatott fel a keleti hadszíntereken, s 1521-ben I. Szülejmán első magyarországi hadjáratára is Európába rendeltek 10 000 ázsiai *azab* íjászt.[94]

H. Gyalogos zsoldosok

1526 előtt a kortársak sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonítottak a szabad zsoldosoknak Magyarország hadügyeiben, mint ahogy azt kései kutatók teszik, pedig a XVI. században már biztosan komoly jelentősége lehetett a hazai zsoldosoknak, hiszen a mohácsi táborban is több ezernyi volt belőlük. 1523-ban egy velencei diplomata mindenesetre

[91] A fejedelemség-kori erdélyi hadszervezetről, többnyire a XVI. századi előzmények ismertetésével együtt *B. Szabó–Somogyi*, 1996.

[92] CJH I. k. 842–843. o.; II. Lajos levelei Batthyány Ferenc horvát bánhoz: *Mályusz*, 1926. 80–93.; *Borosy*, 1971. 50–51. o.; *Kubinyi*, 1981. 95. o.; *Szakály*, 1975. 68–72. o.

[93] Bonfini 5077 főben adja meg a horvátok veszteségét. *Bonfini*, 1995. 973–974. o.

[94] *Káldi-Nagy*, 1986. 182–183. o.; *Hegyi*, 2001. 1266–1272. o.; Pétervárad 1526. évi ostromának közel másfélezer oszmán áldozata között csupán 60 janicsár volt. Lásd I. Szülejmán szultán hadinaplója: *Katona*, 1979. 296–298. o.

kifejezetten nagyra értékelte az ország sokoldalú katonai adottságait: „Nehéz és könnyű lovaik vannak és gyalogosok nagy számban, amivel semmi más herceg [értsd: fejdelem] nem bír. Franciaországnak vannak lovai, de nincsenek gyalogosai és így kénytelen svájciakat és más idegeneket fogadni, Spanyolországnak sok gyalogosa van, de nincs ugyanannyi lova."[95] Elegendő adat híján egyelőre nem lehet felmérni a magyarországi szabad zsoldospotenciál nagyságát, de a tartalékok több ezres nagyságrendjét jelzi, hogy az 1526. évi hadjárat kezdetén is viszonylag gyorsan lehetett erősítést küldeni a végvárakba, és az is, hogy szükség esetén a magyarországi városok rövid idő alatt képesek voltak kvótájuk többszörösét is kiállítani gyalogosokból.[96]

Emellett az 1490-ben létrejött magyar–cseh perszonálunió Mátyás szerzeményeinek elvesztése után is biztosította annak lehetőségét, hogy a magyar uralkodó szolgálatába fogadhassa a XVI. században még mindig nagyhírű cseh zsoldosokat. A magyar király és a velencei diplomaták egybehangzó tudósítása szerint csakis a pénz hiánya akadályozhatta, hogy a cseh korona országaiban tetemes zsoldoshadat fogadjanak a magyar csapatok mellé. 1526-ban azonban a pápai pénzsegélynek köszönhetően alig másfél-két hónap alatt legalább 4000 jól felszerelt katona érkezett onnan a királyi seregbe, s nagyjából ennyi idő alatt már 1523-ban is sikerült a pápai segélyből 1000 morva gyalogost mozgósítani.[97]

1526-ban ezek a cseh és lengyel alakulatok számítottak a magyar király elit gyalogságának. Hozzájuk hasonló zsoldosokat a XVI. század végig nem találni az oszmán hadseregben. Bár az oszmán gyalogság elitkatonái, a janicsárok is zsoldosok voltak, de a rendszeres fizetésen túl hiába is keresnénk hasonlóságokat: annak a muszlim hitre térített keresztény foglyokból és adó gyanánt begyűjtött gyermekekből felállított fanatizált rabszolgacsapatnak a keresztény Európában nem volt párja.[98]

I. Külföldi segédcsapatok

A cseh–magyar perszonálunióban rejlő másik igen komoly lehetőség az volt, hogy a Jagelló uralkodók – ha nem kis nehézségek árán is de – el tudták érni, hogy a cseh korona országainak rendjei segédcsapatokkal támogassák őket az oszmánok elleni harcban. Úgy

[95] Rázsó Gyula a szomszédos országok segédcsapatain kívül csupán néhány száz külföldi zsoldos alkalmazását feltételezi (*Rázsó*, 1977. 19. o.), Kubinyi András pedig a bandériumok zsoldosai mellett egyáltalán nem szentel figyelmet a Jagelló-kor hadszervezetéről szóló írásaiban ennek a jogilag nem megfogható kategóriának, holott a század elején már Lengyelországban is szolgáltak magyar gyalogos csapatok a cseh zsoldosok mellett. *Wimmer*, 1978. 94. o.; Francesco Massaro titkár jelentése 1523-ból: *Balogh*, 1929. LXII–LXIII. o.

[96] II. Ulászló király például 1514 júniusában a Dózsa-féle parasztháború miatt azt kérte Kassától, hogy sürgősen küldjenek 200 gyalogost – vagy amennyit épp tudnak. Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellum anno MDXIV. i. m. 100–101. o.; Eperjes, Bártfa, Lőcse, Kisszeben városszövetségének XVI. század eleji haderejéről: *Iványi*, 1910.; 1526 tavaszán és nyarán közel ezer zsoldost fogadtak fel és küldtek szét különböző várakba erősítés gyanánt. *Engel*, 1808. 201., 216., 223. o.

[97] II. Lajos levele VIII. Henrik angol királyhoz, 1526.: *Simonyi Ernő*: Magyar történelmi okmánytár londoni könyv- és levéltárakból, 1521–1717. Pest, 1859. (Monumenta Hungariae Historica I. Diplomataria V.) 73. o.; *Balogh*, 1929. XXXIII. o.; 1522-ben Pétervárad helyőrségében is szolgáltak lengyel zsoldosok. *Verancsics*, 1857. 18. o.; *Kubinyi*, 1978. 203. o. (54. j.), 211. o.

[98] Az oszmánoknál csak a XVI. században megjelenő alkalmi zsoldosokról lásd *Ágoston Gábor*: Az európai hadügyi forradalom és az oszmánok. *Történelmi Szemle*, 37. (1995) 482–483. o. A janicsárok intézményéről *Fodor Pál*: Gyermekadó a szultánnak. In: A szultán és az aranyalma. Tanulmányok az oszmántörök történelemről. i. m. 308–314. o. Az iszlám világban viszont már XIV. századi alapításakor is évszázados hagyományai voltak: állítólag elsőként al-Musztaszim kalifa állította fel hasonló módon új testőrségét pogány török rabszolgákból a IX. században, s ez a rendszer hamarosan széles körben elterjedt a keleti világban. *Cahen, Claude*: Az Iszlám a kezdetektől az Oszmán Birodalom létrejöttéig. (Ford. *Sárközi Júlia*.) Budapest, 1989. 214–215. o. A leghíresebb rabszolgakatonaságról, az egyiptomi mamelukokról lásd *Ayalon, David*: The Mamluk Military Society. London, 1979.

tűnik, hogy a királyi helytartók 6–7000 embert tudtak mozgósítani, de a rendek megajánlásaival a segélyhad létszáma elérhette 13 000 főt is. 1521 nyarán egyedül Morvaország rendjei 7220 jól felszerelt gyalogost és 400 lovast valamint 18 ágyút szavaztak meg II. Lajos megsegítésére. E jó minőségű segédcsapatok egyetlen hátránya az időtényező volt: a kétségkívül nem túl lelkes cseh és morva hadak sem 1514-ben, sem 1521-ben, sem 1526-ban nem tudtak augusztus legvége előtt megérkezni az a magyar sereg összpontosítási területére, Buda–Tolna térségébe.[99]

E fejezet lezárásaképpen megállapíthatjuk, hogy a bevezetésben felvetett kérdésre, miszerint egy „középkori" vagy „feudális" jelzővel illethető magyar hadsereg ütközött-e meg Mohácsnál az oszmánok első „koraújkori" hadseregével, korántsem lehet egyértelmű választ adni. Az kétségtelen tény, hogy elvileg 1526-ban a magyar hadszervezet még alapvetően a korábbi évszázad kereteiben működött, tehát valóban középkori alapokra épült, de épp így volt ez az Oszmán Birodalom esetében is, hiszen a két állam hadkiegészítési módszerei sok tekintetben hasonlóak voltak.

Ugyanakkor az is jól látható, hogy sem a mohácsi táborban összegyűlt had összetétele nem feleltethető meg a korábbi hadügyi rendelkezésekben szereplő csapatnemi arányoknak, sem a rendeletekből kikövetkeztethető létszámadatok nincsenek feltétlenül szoros kapcsolatban a hadba vonulók tényleges számával, hiszen a felvonultatott erők jelentős részét alkotó zsoldosokat 1526-ban már tulajdonképpen a régi szervezet keretein kívülről mozgósították. Emiatt úgy vélem, hogy a XV. század végi törvényekből levonható következtetéseket csak nagyon korlátozott mértékben lehet érvényesnek tekinteni az 1520-as években zajló hadieseményekben részt vevő csapatokra.

Mindezt jól tükrözi az 1525. évi hatvani fegyveres országgyűlés is. A tavaszi budai országgyűlésen előírták, hogy az állandóan fenyegetett déli megyék (Bács, Pozsega, Szerém, Temes, Torontál, Valkó), valamint Erdély és Szlavónia kivételével a megyékből az 1523. évi 10-es kulcs szerinti számban kell lovas és gyalogos telekkatonákat hozni az országgyűlésre, a legalább 100 forintnyi vagyonnal rendelkező nemeseknek pedig személyesen is meg kell jelenni. Ennek a rendeletnek elméletileg több tízezres sereget kellett volna eredményeznie, a nemesség 1526 előtti legnagyobb megmozdulásán a külföldi követek jelentései szerint mégis csupán 10 000 „magyar módra" felszerelt könnyűfegyverzetű lovas és 5000 gyalogos gyűlt össze.[100]

4. Csapatnemek, fegyverzet és taktika

A. Lovasság

A XV. század végének hadügyi törvényei még egy olyan időszak szülöttei, amelyben a nehézlovasság csatatéri primátusa vitathatatlan volt. 1490 nyarán Báthori István erdé-

[99] *Kubinyi*, 1981. 85. o. 109. j.; *Kubinyi*, 1986. 82–83. o.; az 1514-es cseh segélyhadról *Barta Gábor–Fekete Nagy Antal*: Parasztháború 1514-ben. Budapest, 1973. 226–227. o.; az 1521. évi segélyhadról *Dřímal, Jaroslav*: Účast Moravske zemské hotovosti v boji proti Turkum při obrane Bělehradu r. 1521. Sborník prací Filosofické fakulty Brněnské University X. Řada historická c. 8. Brno, 1961. 149–160. o.; az 1526. évi csehországi készületekről Burgio jelentése, 1526. július 31.: *Katona*, 1979. 230. o., *Gyalókay Jenő*: A mohácsi vész egy cseh krónikában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. (1934) 59–60. o.

[100] A király és a főurak kísérete 3000 lovast számlált, a nemesség pedig 7000 lovast gyűjtött össze. Az 5000 gyalogosba valószínűleg mindannyiuk katonái beletartoztak. *Fraknói Vilmos*: Magyarország a mohácsi vész előtt. Budapest, 1884. 143–144. o.; Mohács Magyarországa. Báró Burgio pápai követ jelentései. (Ford. *Bartoniek Emma*.) Budapest, 1926. 19. o.

lyi vajda és Kinizsi Pál alsó-magyarországi főkapitány az ország határvédelmének keleti csapataival és Mátyás veterán nehézlovasaival legyőzték Corvin Jánost és híveit, akik viszont a határvédelem nyugati részének katonáit vezették a belháborúban, de nem rendelkeztek kellő nehézlovassággal. A vesztes sereg két vezére utóbb állítólag azt mondogatta, „soha többé nem bízik a gyalogoszászlóaljakban és a könnyűfegyverzetű csapatokban, mert a tapasztalat immár megtanította arra, hogy a páncélosok erejével szemben a könnyűfegyverzetű lovasok semmire sem képesek."[101]

Nagyon is érthető tehát, hogy a külföldi zsoldosok elbocsátása után a hazai nehézlovasok számát kívánták növelni, viszont úgy tűnik, hogy a magyar nehézlovasság nem mindig állta ki az összehasonlítást nyugati kortársaival, és felszerelése is gyöngébb volt. A XV. század második felére ugyanis a nyugat-európai nehézlovasság fegyverzete eljutott fejlődése csúcspontjára: a lovasok olyan drága, de a mozgásukat továbbra sem túlságosan gátló, kiváló szerkezetű lemezvérteket használtak, amelyek az 1480-as évektől már a pajzs használatát is feleslegessé tették. A korábbiaknál némileg súlyosabb, kb. 30 kg-os vértekbe öltözött lovasokat rendkívül értékes, nagytestű, de igen kényes csatalovak hordozták a hátukon, amelyeket nem lehetett hosszantartó megpróbáltatásoknak kitenni, így akár csata közben is váltani kellett őket. Harcban is minél inkább igyekeztek óvni ezeket az állatokat, ezért XVI. század elején a nyugat-európai kortársak számára már csak az számított igazi nehézlovasnak, akinek a lova is páncélozva volt.[102]

A zárt lemezvértben küzdő lovagok mellett a védőfegyverekkel egyébként jól ellátott, de csak sisakkal, pajzzsal, sodronyinggel, esetleg brigantinnal rendelkező – tehát a XI–XIII. századi Európában felszerelésük szerint még nehézlovasnak számító – katonákat már a könnyűlovasság körébe sorolták.[103]

Francesco de la Zuecha 1500. évi jelentése szerint a lovasság legkisebb egysége 6 lovasból állt, élén egy nehézfegyverzetű harcossal, ami nagyjából megfeleltethető az itáliai hadakban ekkor szokásos – a régi *lándzsánál* már népesebb – *elmetto* vagy *corazza* nevű formációnak, de a bandériumok fennmaradt létszámkimutatásaiból tudható, hogy Magyarországon ezek az egységek igen változatosak voltak, hiszen a négy lovas tagozódásra is találni annyi példát, mint erre.[104]

[101] *Bonfini*, 1995. 915. o.

[102] *Rázsó Gyula*: Katonai reformok a 15. században. In: A magyar hadtörténelem évszázadai. (Szerk. *Király Béla–Veszprémy László.*) Budapest, 2003. 46. o.; Estei Hippolit véleménye szerint a magyar „nehézlovasság rossz, azonban a könnyűlovasok a legjobbak a világon". *Balogh*, 1929. XXXIII. o. Burgio külön említi csalódottságában, hogy Szapolyai György csak magyar módra felszerelt nehézlovasokat hozott magával. *Katona*, 1979. 237. o. A nyugat-európai fegyverzet késő-középkori változásairól *Gamber, Ortwin*: Geschichte der mittelalterliche Bewaffnung. Teil. 6. *Waffen und Kostümkunde* 40. (1998/1) 33–62. o.; az európai csataló történetéről *Hyland, Ann*: The Warhorse, 1250–1600. London, 1998.; a XV. század második felének magyar lovassági felszereléséről *Zarnóczki Attila*: Fegyverzet, katonai felszerelés, hadsereg Magyarországon Hunyadi Mátyás korában. *Hadtörténelmi Közlemények*, 103. (1990/1) 34–46. o.; a janicsárok lovasság elleni harcmodoráról *Mihajlović, Konstantin*: Memoirs of a Janissary. (Transl. by *Stolz, Benjamin.*) Ann Harbor, 1975. 173. o.

[103] A XV. század sokféle európai könnyűlovasságáról *Contamine*, 1984. 128–129. o. A lovasság kategóriáinak – gyakran a védőfegyverzet súlyától független – relativitására igyekeztem felhívni a figyelmet már egy korábbi írásomban is. *B. Szabó János*: Gondolatok a XI–XIV. századi magyar hadviselésről. A fegyverzet, a harcmód és a taktika összefüggéseinek kérdései. *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. (2001/1) 75–102. o.

[104] *Balogh*, 1929. IX. o.; *Mallett, Michael–Hale, John R.*: The Military Organization of a Renaissance State.: Venice c. 1400 to 1617. Cambridge, 1984. 70–71. o. A dalmát humanista, Ludovico Tubero legalább három kiséró lovasról ír, de szerinte akadt olyan fegyveres is, akinek tizenöt–húsz embere volt. *Tóth Zoltán*: A huszárok eredetéről. *Hadtörténelmi Közlemények*, 35. (1934). 165. o. Az egri püspök Temesváron állomásozó bandériumának összetételéről: Estei Hippolit püspök egri számadáskönyve, 1500–1508. (Közzéteszi *E. Kovács Péter.*) Eger, 1992. (A Heves megyei Levéltár forráskiadványai.) 181–182. o.; Bakócz Tamás esztergomi érsek csapatáról: Monumenta Rusticorum in Hungaria Rebellum anno MDXIV. i. m. 128. o.

A kortárs Bonfini leírása szerint az 1490-es évek elején ez a nehézlovasság továbbra is zárt négyszögekben harcolt, mint Mátyás korában, a későbbi évtizedekben alkalmazott taktikáról, annak esetleges változásairól azonban mit sem tudunk. 1492 után a Jagellókorszak békéje e rendkívül drága csapatnem alkalmazásának kedvezett a legkevésbé: noha az oszmánok elleni harcban a déli végvidéken sem nélkülözték az ilyen felszerelésű katonákat, az bizonyosan nem véletlen, hogy az 1523-ban a déli határ védelmére toborzott 3757 lovasból már csak 24 volt nehézlovas.[105]

Egy komolyabb összecsapásban azonban a nehézlovasok továbbra is nélkülözhetetlennek számítottak, mivel az oszmán krónikások tudósításai szerint a könnyebb fegyverzetű, lazább rendben mozgó oszmán lovasság számára szinte megoldhatatlan feladatot jelentett támadásuk feltartóztatása.[106]

Mátyás halála után a nehézlovasok mellett továbbra is igen fontos szerep jutott a bandériumokban az olcsó könnyűlovasságnak is, melynek arányát az 1494. évi törvények 21. cikkelye először 50 százalékban állapította meg, ám 1498-ban tizenegy déli megye kivételével hivatalosan meg is szüntették bennük a huszárságot, így elméletileg a haderő zöme nehézlovassággá alakult át. A fennmaradt kimutatásokból azonban tudható, hogy ezt az állapotot sohasem sikerült teljesen elérni, hiszen a néhány ismert bandérium katonáinak legalább 10 százaléka továbbra is huszár maradt. Az 1518. évi budai országgyűlés határozatai tiltották is a huszárok térnyerését a fegyveresek rovására.[107]

Ugyanakkor a telekkatonaság kulcsszámának csökkenése óhatatlanul együtt járt a könnyűlovasság térnyerésével. Már az is kérdéses, hogy 36 jobbágyporta után valóban ki tudtak-e állítani egy jól felszerelt nehézlovast, hiszen Szlavóniában 33 jobbágy után csak egy könnyűfegyverzetű lovast küldtek hadba, s a régi törvények szerint a 20 porta után kiállított katonák is mindig könnyűlovasok voltak. A tízes kulcs szerint kiállított lovasokról pedig egyértelműen kiderül a dekrétumok szövegéből, hogy csupán azt várták el tőlük, hogy lándzsával és pajzzsal vagy kézíjjal és tegezzel legyenek felszerelve. Sőt, a kormányzat 1518-ban az 50–100 jobbággyal bíró tehetősebb nemesek számára is azt írta elő, hogy „huszár módra páncéllal [azaz sodronyinggel], sisakkal és másféle fegyverekkel kötelesek magukat ellátni".[108]

Mindezek alapján – a végvári őrségek zömével és a déli vármegyék katonaságával együtt – az északi megyék bandériumainak zsoldosait és a nemesi felkelőket is eléggé

[105] A Mátyás-kori nehézlovasságról: *Rázsó*, 1990. 88–89. o.; a nehézlovasság szerepléséről az 1490-es évek elején az 1490-es csontmezei ütközetben: *Bonfini*, 1995, 914. o., az 1491. évi eperjesi csatában: uo. 964–965. o.; 1492-ben a „fekete sereg" szétverésekor: uo. 970. o.; 1494-ben Kinizsi balkáni hadjáratában: uo. 989. o.; 1500-ban Jajca felmentésekor: *Istvánffy*, 1622. 47. o.; *Tóth*, 1934. 163–166. o.; az 1523. évi zsoldoshadról: *Kubinyi*, 1978. 201. o.

[106] Az oszmán vezérek félelmeiről Kemálpasazáde: *Katona*, 1979. 333–334. o.; Dzselálzáde Musztafa: *Katona*, 1979. 407. o.

[107] A balkáni könnyűlovasság elterjedésének egyik legfőbb oka Velencében is annak olcsósága volt. *Mallett–Hale*, 1984. 375–380. o. 1492: CJH. I. k. 89–90. o., 1498: 602–605. o., 1518: Vestigia comitiorum apud Hungaros ... usque ad hodiernum diem celebratorum. (Szerk. *Kovachich Márton György.*) Budae, 1790. 408. o. Tubero adataiból úgy tűnik, hogy 1492 előtt ettől az aránytól mindkét irányban eltértek, 1490-ben például Báthori és Kinizsi bandériumában csak könnyűlovasok voltak. *Tóth*, 1934. 163–165. o. A huszárok részarányára a főpapi bandériumokon belül lásd a 104. jegyzetet.

[108] *Kubinyi*, 2000a. 401. o.; az 1459. évi törvény szerint 20 porta után „cum uno armigero ...bene armato, gladio, clipeo, pharetra et arcu, vel lancia teneantur" *Kovachich*, 1790. 335. o.); az 1492. évi törvény 20. tc. hasonló rendelkezés már a páncélinget is említi: CJH I. k. 492. o.; huszas kulcs esetén az 1518. évi törvény 2. tc. is „unum equitem, ad minus lanceam, et clypeum habentes" írt elő (CJH I. k. 744–745. o.); a 10-es kulcs alapján történő hadbahívásról: CJH I. k. 814–815., 834–835. o.; a tehetősebb nemesek fegyverzetéről: CJH I. k. 744–745. o.

egyértelműen a könnyűlovassághoz sorolhatjuk, ha nem hívták is őket feltétlenül huszárnak. Így 1526-ban a könnyűlovasok száma a lovasságon belül valószínűleg elérte, sőt – a korábban felsorolt töredékes adatok alapján feltételezhetően – talán meg is haladta az ötven százalékot.

A magyarországi könnyűlovasság korabeli fegyverzete, a lándzsa és a pajzs párosítása – ami oly jellemző volt a XVI. századi huszárságra –, alkalmassá tette akár a hasonlóan könnyű felszerelésű oszmán lovassággal, akár gyalogsággal vívott közelharcra. Így korántsem csak tipikus könnyűlovassági feladatokat vállalhatott magára, hanem – annak ellenére, hogy hagyományosan kisebb, laza csoportokban harcolt – a határvidéken szükség esetén csatalovasságként is meg tudta állni a helyét. Elsöprő lendületű rohamának hatékonyságára némileg kései, de jó példa a magyarországi huszárok harca az 1547. évi schmalkaldeni háborúban, ami már előrevetítette – a XVI. századi magyar mintákhoz még sokáig ragaszkodó – lengyel huszárság XVII. századi harci sikereit.[109]

B. Gyalogság

A lovasság megoszlásától eltérően a hadügyi szervezetet szabályozó törvényekből egyáltalán nem vezethető le, hogy miként állhatott 1526-ban a magyar sereg fele részben gyalogságból. Ezért tartom figyelemre méltónak azt az 1516–1518 tájékán készült tervezetet – Kubinyi András hívta fel rá a figyelmet még 1978-ban –, amelyet az oszmánok elleni támadáshoz szükséges hadról állított össze egy ismeretlen, valószínűleg Webőczy köréhez tartozó magyar politikus. Az irat szerint a sereg 10 000 emberéből 3000 nehéz-3000 pedig könnyűlovas, a maradék 4000 pedig fele részben puskás, fele részben hosszú lándzsás (azaz pikás) gyalogos lett volna. Azonban nem meggyőző Kubinyi véleménye, miszerint a tervezet hátterében pusztán a köznemesi vezetők végvári tapasztalataiból leszűrhető tanulságok álltak volna. A későbbi, 1523-ban toborzott zsoldoshaddal ellentétben ugyanis ezt nyilván egy támadó vállalkozásra szánták: feltűnően magas a gyalogságon belül a pikások részaránya, akiket várvédelemben nem lehetett hatékonyan használni, ami viszont arra utalhat, hogy svájci és német módra történő nyílt mezei harcra is fel akarták készíteni a sereget.[110] Ez pedig akár az újfajta nyugat-európai hadviselés adaptációjaként, a magyar hadsereg tervezett tudatos átalakításának egyik jeleként is értelmezhető.

Azt viszont már Kubinyi is megállapította, ez a tervezet feltűnően nagyobb szerepet szánt a gyalogságnak, mint ami a törvényekből következett volna, 1526-ban pedig a lovasság és gyalogság aránya még inkább az utóbbi javára tolódott el, mégis nagyon keveset tudunk a kor gyalogos katonáiról.[111] E tervezetből az is kiderül, hogy az esztergomi

[109] A déli határvédelem könnyűlovasságáról *Tóth*, 1934. 178–189. o., *Rázsó*, 1990. 98. o.; *Károlyi Árpád*: Magyar huszárok a schmalkaldi háborúban. *Századok*, 11. (1877) 642–654., 841–845. o.; a XVI. századi magyar könnyűlovas fegyverzetet megőrző, és így a XVII. század végére az akkori európai lovassághoz képest már nehézlovassággnak számító lengyel huszárságról *Cichowski, Jerzy–Szulczyński, Andrzej*: Husaria. Warszawa, 1977. A magyar könnyűlovasság átalakulását és a hazai huszárság születését egy most készülő tanulmányban kívánom alaposabban elemezni.

[110] Az 1523-ban toborzott zsoldosoknál is hasonló volt a lovasság és a gyalogság aránya. *Kubinyi*, 1978. 201. o. Hasonló arányok lettek volna abban a 15 000 fős támadó seregben is, mellyel a magyar kormányzat 1523-ban az oszmánok határvédelmi erőit kívánta lekötni, míg Szalánkemén várát újjáépítik. Igaz, ott a 6500–7000 gyalogost kizárólag a cseh, morva és német segédcsapatok biztosították volna. *Kubinyi*, 1978. 206. o.; *Kubinyi*, 1981. 83. o.

[111] Ott már megközelítette – a cseh segédcsapatokkal együtt pedig valószínűleg el is érte volna – a 40/60 százalékos lovas/gyalogos arányt, melyet a XVII. század második felének jeles hadtudományi írója és hadvezére, Raimundo Montecuccoli ajánlatosnak tartott a magyarországi hadszíntéren az oszmánok nyomasztó lovas-

érsek már az 1510-es években sem az 1498. évi törvények szerint előírt 800 lovassal, hanem 500 gyalogossal, 300 huszárral és 200 nehézlovassal, a szintén 800 lovas tartására kötelezett egri püspök pedig 500 gyalogossal, 200 huszárral és 200 nehézlovassal vonult volna hadba. Ezek a számok megelőlegezik az 1520-as évekből fennmaradt adatokat: a kalocsai érsek 1523-ban ténylegesen 500 huszárt és 300 gyalogost tartott zsoldban, a király pedig 1525-ben az előírt 1000 lovas helyett 1000 gyalogost és 200 lovast küldött a Jajca felmentésére induló seregbe.[112]

A mohácsi csatatér kutatója, Papp László volt szinte az egyetlen, aki mintegy mellékesen – sajnos a forrásai megnevezése nélkül – leírta elgondolásait a gyalogság fegyverzetéről: szerinte a többség íjász lehetett, talán csak az ötödüknek lehetett puskája, a külföldi zsoldosoknak pedig alabárdja.[113]

A források azonban ennél jóval árnyaltabb képet nyújtanak erről a csapatnemről. Úgy tűnik, hogy a korszak – a hazai szakirodalomban tipikusnak tartott – főként pikákkal és alabárdokkal felszerelt, svájci és német típusú támadó nehézgyalogsága alig volt jelen a seregben. (Ha hinni lehet az ismeretlen bécsi szemtanú beszámolójának, csak mintegy fél zászlóaljnyi ilyen landsknecht érkezett a mohácsi táborba.) A pápai pénzen toborzott cseh és lengyel zsoldos gyalogság viszont – a lengyel és cseh hadtörténetírás szerint – az elhíresült nyugat-európai zsoldosokkal ellentétben általában kétharmad részben lövészekből állt, akik a XV. század vége óta már főként kézi lőfegyvereket használtak számszeríjak helyett. A harmadik harmadban viszont még 1526-ban is szálfegyverekkel és állópajzsokkal (*pavésékkel*) felszerelt nehézfegyverzetű gyalogosok voltak, majdnem pont úgy, mint Mátyás király idejében.[114]

Hasonlóan lehettek felszerelve a király és a szepesi gróf gyalogságának cseh zsoldosai is. A Szapolyaiak családi birtokai behálózták az ország északi megyéit, így Morvaország közelsége lehetővé tette, hogy Szapolyai György ottani zsoldosokat fogadjon fel: így tett 1514-ben is, s ezt híresztelték róla 1526-ban is.[115]

A György gróf által vezetett 1200 gyalogos másik részét viszont valószínűleg a hét északi megye által kiállított gyalogos telekkatonáknak vélhetjük.(Aligha véletlen, hogy 1523-ban is ebből a régióból toborozták a gyalogosokat az ország rövid életű zsoldosserege számára.[116]) A telekkatonaság között azonban nem tudunk nehéz fegyverzetű gyalogosokról. A törvények szövegében, ha egyáltalán említik a gyalogságot, biztosan csak puskások (*pixidariusok*) szerepelnek, így az 1526. évi 11. tc-ben is, amely felsorolja az

ségi fölénye miatt. *Seewann, Gerhard:* Az 1683 és 1699 közötti török háborúk politikai és katonai alapja. In: Tanulmányok a török hódoltság és a felszabadító háborúk történetéből. A szigetvári történészkonferencia előadásai előadásai a város és a vár felszabadításának 300. évfordulójára. (Szerk. *Szita László.*) Pécs, 1993. 44. o.

[112] *Kubinyi*, 1978. 199., 201–202. o.; *Kubinyi*, 1999. 97. o.; *Fraknói*, 1884. 134. o.

[113] *Papp*, 1960. 212–213. o.

[114] *Klučina, Peter* (podkladový materiál O. Frankenberger): Pohusitské vojenství (1434–1526) In: Vojenské dějny československa (do roku 1526). (Hlavni Redakce: *Proházka, Zdeněk–Lipták, Jan.*) I. díl. Praha, 1985. 279–280. o. Az erős cseh hatás alatt fejlődő gyalogságról *Wimmer*, 1978. 91–92. o. A lengyel gyalogságnál még 1560-ban is kötelező felszerelési tárgy volt a pavése. uo.

[115] A Szapolyaiak birtokairól újabban *Engel Pál*: A magyar világi nagybirtok megoszlása a 15. században. In: Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok. i m. 15., 42.m 52. o. 134. j.; *Barta–Fekete-Nagy*, 1973. 161. o.; Burgio jelentése, 1526. július 31.: *Katona*, 1979. 230. o. Már Mohács előtt is köztudomású volt a Szapolyaiakról, hogy birtokaik közelségét kihasználva foglalkoztatnak cseh zsoldosokat. (*Zay Ferenc*: János király árultatása. Kiss Péter: Magyarázat. [Bánffy György] Második János török császárhoz menetele... A kötetet összeállította *Bessenyei József.* [Régi Magyar Könyvtár. Források 2. Szerk. *Kőszeghy Péter.*] 28. o.)

[116] A Brodarics nyomán író Istvánffy 1200 puskásról tud a szepesi gróf csapatában. *Katona*, 1979. 99. o.

ország hadseregének mozgósítandó csapatnemeit, s a fegyveresek és huszárok mellett csak puskásokról szól.[117]

Több mint egy évtizeddel korábban, az 1514. évre vonatkozó adatok szerint már országszerte használtak puskákat a harcokban. A lőfegyverek használatában hagyományosan a városok jártak az élen, ezért nem meglepő, hogy a szerveződő nemesi ellenállás egyik vezére, Bebek János Kassától kért egy mázsa puskaport és puskás gyalogosokat a táborába. A változások szimbolikus emléke az az 1514. január 18-án Radák Balázsnak és testvéreinek kiállított címereslevél, melynek címerképén egy rövid csövű kézipuskával és szablyával felfegyverzett gyalogos látható – hiszen öltözéke, fegyverzete alapján szinte a XVI. század bármely időszakában készülhetett volna a kép. Az, hogy ellenfele, egy hasonlóan könnyűfegyverzetű, de még íjjal felszerelt turbános gyalogos, jól érzékelteti a magyar királyság és az oszmán birodalom közti különbségeket a lőfegyverek használata terén. Míg a szultánok minden eszközzel igyekeztek centralizálni és ellenőrizni a lőfegyverek előállítását és szétosztását, ami lassíthatta azok elterjedését, Magyarország decentralizált hadügyi és logisztikai szervezete valószínűleg inkább gyorsíthatta ezt a folyamatot.[118]

Bár a címer esetében az ábrázolt személy nyilván maga a megadományozott nemes volt, és Taurinus István hőskölteményében, a Stauromachiá-ban a puska még Báthori nemesi seregének fegyvereként szerepel a pajzs mögé búvó, lándzsás, nyilas parasztok ellenében, a lőfegyverek sokkal szélesebb körű elterjedését jelzi, hogy a háború következményeként 1514-ben az államhatalom szigorú szankciókkal próbálta tiltani a parasztokat a lőfegyverek birtoklásától.[119]

Mindezzel látszólag éles ellentétben áll Bonfini leírása az 1493-as udbinai csatában részt vevő horvát parasztok felszereléséről, ami sokkal inkább hasonlított az 1454. évi törvény szerint a jobbágyporták után kiállított, lándzsával, pajzzsal, íjjal felszerelt gyalogosokéhoz. De csak látszólag, mert az, hogy a XVI. század elején Magyarországon a népfelkelők kezében az ősi íjat mindinkább felváltotta a rövid csövű, könnyű kézipuska, még nem jelentette azt is, hogy a paraszti puskások egy nyílt ütközetben a janicsárok vagy a nyugat-európai zsoldosok színvonalán tudták is használni ezeket.[120] (Jó példa erre Giovanandrea Gromo néhány évtizeddel későbbi beszámolója, aki Erdélyben járva a hivatásos katona szemszögéből írt az erdélyi románok fegyvereseiről, „akik szakállas puskát [arquebust] használnak, de ügyetlenek, és ha lőnek egyet, csak akkor tudnak tölteni, ha sok idejük van rá, de ha a mezőn sütik el, rögtön más fegyvert fognak kézbe".[121])

[117] 1526. évi 11. tc.: CJH 1. k. 842–843. o.

[118] Bebek János levele Kassához, 1514. május 28.: *Fekete-Nagy*, 1979. 83. o.; Magyar Országos Levéltár, Dl 67255. Az oszmán törvényekből kiderül, hogy a birodalomban csak a XVI. század vége felé halmozódott fel annyi lőfegyver a lakosságnál, hogy azt a központi hatalom már veszélyesnek találja a közrendre. *Ágoston*, 1995. 479–482. o.

[119] A magyar parasztháborúk irodalma, 1437–1514. (Összeáll. *Geréb László*.) Budapest, 1950. 125–126. o.; az 1514. évi 60. tc. CJH 1. k. 732–733. o.

[120] „duo[s] pedites, similiter pharetras et clypes ac cuspides" 1454. évi 4. tc.: CJH 1. k. 317–318. o.; a kézi lőfegyverek rohamos fejlődéséről *Kelenik József*: Szakállas puskák XVI. századi magyarországi inventáriumokban. A terminológia problémái. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1988. 485–488. o.

[121] A puskák elterjedésére nézve valószínűleg jelzésértékű, hogy az 1510-es években készült tervezetben a megmaradt részletes adatok szerint a gyalogosok között 1600 puskás mellett csupán 50 íjász szerepelt. *Kubinyi*, 1978. 199. o. Gromo leírása: *Timon Renáta:* Az erdélyi fejedelmi udvar János Zsigmond uralma alatt Giovanandrea Gromo leírásának tükrében. In: „Magyaroknak eleiről" Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendős Makk Ferenc tiszteletére. (Szerk. *Piti Ferenc*.) Szeged, 2000. 42. o.

Az államnak azonban nagy szüksége volt olyan lőfegyverekhez már valamelyest értő parasztkatonákra, akik zsoldosként vagy adókedvezmények fejében harcba hívhatók voltak az oszmánok ellen. (A háborús fenyegetettség kiterjedése és állandósulása miatt hosszabb távon csak a parasztok vagyoni helyzete szabott gátat a lőfegyverek elterjedésének a lakosság körében.[122]) A határvidéken folyó állandó kisháborúban ugyanis a könnyűlovasság mellett már ebben a korszakban is jelentős szerepe volt a könnyűfegyverzetű lövészeknek is, mivel Dalmácia, Horvátország és Bosznia járhatatlan hegyvidékein egyik fél sem boldogulhatott ilyen csapatok nélkül. Ez lehetett az egyik fő oka annak, hogy 1526 előtt a végvidék nyugati részén eleve több fizetett gyalogost állomásoztatott a magyar hadvezetés, mint a határ középső, sík területén, és valószínűleg emiatt kértek a horvát tisztek rendre puskás gyalogságból álló erősítést a nyugati határszakaszra. Azaz a XV–XVI. század fordulóján a fegyveres „béke" állapota az észak-balkáni hegyvidéken épp úgy kitermelte az ottani igényekhez igazodó katonaságot, mint ahogy a XVI. század második felében is alkalmazkodott a magyar katonaság a Magyarország belsejében húzódó lápos, mocsaras hadszíntér adottságaihoz.[123]

1525-ben az ostromlott Jajca készleteinek feltöltésére indított és a vár felmentésével végződő magyar hadi vállalkozás igen jó példája a gyalogság és lovasság szerves együttműködésének a hegyvidéki harcokban: Frangepán Kristóf gróf a könnyen mozgó lövészeket küldte előre a magaslati pontok megszállására, hogy a nehézkesen mozgó konvoj útvonalát biztosítsa, s ezekben a harcokban néha bizony még a huszároknak is gyalogosan kellett küzdeniük. Amikor pedig az ostromlók rászánták magukat a felmentő sereg megtámadására, a gróf lovasai a puskások elé csalták a boszniai bég lovasait, akikre Frangepán kétszáz puskása ötszáz lövést adott le, mire azok megfutamodtak.[124]

A források szerint a XVI. század első felében a laza rajokban küzdő magyar könnyű lövészgyalogság és a nehézfegyverzetű cseh zsoldosok elméletileg egyaránt jóval nagyobb tűzerővel rendelkeztek, mint a kor kiváló svájci, német vagy spanyol gyalogsága, amelyet csak 20–40 százalékban szereltek fel kézi lőfegyverekkel.[125]

Ennek hasonló volt az oka, mint a XVI. század végén a tizenötéves háborúban Magyarországon harcoló nyugat-európai katonaság esetében: Kelet-Európa hatalmas távolságaihoz és gyér népsűrűségéhez igazodó, túlnyomó részben lovasokból álló hadsere-

[122] Szerémi elbeszélése szerint 1527-ben egy olyan szegény ember sebesítette meg golyójával a Szegedre támadó Cserni Jovánt, akinek a lőport és golyót is kölcsön kellett kérni. *Szerémi*, 1857. 168. o. Az 1545. évi debreceni részgyűlés már egyenesen kötelezővé tette az egésztelkes jobbágyok számára a puska és a hozzá való lőpor és golyók tartását, és csak a szegényebbek számára engedte meg, hogy régi módra íjat, kardot, pajzsot viseljenek. Magyar országgyűlési emlékek. (Szerk. *Fraknói Vilmos.*) 2. k. Budapest, 1875. 609. o. Az 1552. évi tordai gyűlés annyiban módosította ezt a rendelkezést, hogy a csak lőfegyverhez értők számára tette kötelezővé a puska tartását. Erdélyi Országgyűlési Emlékek. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) I. k. Budapest, 1876. 405–407. o.

[123] Vö. *Kubinyi*, 1978. 198. o.; *Tóth*, 1934. 163. o. 120. j., 166., 178., 187. o.; *Kelenik József*: A hajdúk. In: Nagy képes millenniumi hadtörténet. 1000 év a hadak útján. i. m. 128–129. o.

[124] *Thallóczy Lajos:* Jajcza (bánság és vár) története (1450–1527.) (Az okleveleket szerkesztette *Horváth Sándor.*) Budapest, 1915. (Monumenta Hungariae Historica. I. Diplomataria XL.) CCXLII–CCLIII. o.

[125] A híres spanyol gyalogság felszereléséről a XV. század végén: *Keen*, 1999. 286. o., a XVI. század második felében: *Parker, Geoffrey*: The Army of Flanders and the Spanish Road, 1567–1659. Cambridge, 1972. 276. o. A lengyel irodalom kifejezetten kiemeli, hogy 1550 táján egy 200 fős lengyel gyalogos róta arányában jóval nagyobb tűzerővel rendelkezett, mint egy korabeli spanyol alakulat. *Wimmer*, 1978. 103–104. o.; Kelenik József szerint a Magyarországon szolgáló Habsburg haderőben csak a XVI. század végére érte el a kézi lőfegyverekkel felszerelt katonák száma a cseh–lengyel gyalogságnál már korábban szokásos 70–80 százalékot. *Kelenik*, 1991. 89–90. o.

gek elleni küzdelemre és az igen gyakori várharcokra kiválóan megfeleltek az olcsóbb gyalogos lövészek is.[126]

Nyílt ütközetben azonban csak a cseh és lengyel zsoldosok nem voltak igazán alkalmasak a nehézfegyverzetű pikás gyalogosok elleni küzdelemre. Inkább tradicionális védekező lövészgyalogságként alkalmazták őket nyolc sor mélységű felállásban. Az első sort a pajzsosok, a második sort a nehézfegyverzetűek alkották, hogy némi védelmet nyújtsanak a mögöttük hat sorban álló lövészeknek egy esetleges lovassági támadással szemben. Mivel valódi védelmet inkább a támogató lovasság tudott biztosítani, a zömében könnyűfegyverzetű gyalogság célja az volt, hogy puskatüzével lehetőleg távol tartsa az ellenséget. Mindez tökéletesen megegyezett a janicsárok harctéri taktikájával, s ez bizonyára nem a véletlen műve: a hagyományosan lovasságra épülő oszmán hadszervezetben is elsősorban a várostrom és várvédelem igénye hozta létre a gyalogos janicsár csapatokat.[127]

Mindebből arra a megállapításra juthatunk, hogy a Mohácsnál szembe kerülő két hadsereg csapatnemei, fegyverzete, taktikája is figyelemre méltó hasonlóságokat mutatott egymással, egyedül a sokat kárhoztatott, ósdinak tartott magyar nehézlovasságnak nem volt párja az oszmán seregben. Ami a fegyverzetet illeti, még az is valószínűsíthető, hogy a magyarok létszámukhoz képest nagyobb arányban használtak kézi lőfegyvereket, mint ellenfeleik.[128] A tanulmány következő részében ezért a két szemben álló hadsereg felhasználási lehetőségeit – és a csatát áttekintve – a gyakorlatban kimutatható esetleges különbözőségeket fogom vizsgálni.

[126] *Wimmer*, 1978. 102-103. o.

[127] *Wimmer*, 1978. 103–105. o.; a janicsárok taktikájáról lásd *Mihajlović*, 1975. 165. o.; *Parry, Vernon J.*: „La Manière de Combattre" In: War, Technology and Society in the Middle East. (Eds. *Parry, Vernon J.–Yapp, M. E.*) London, 1975. 220–223. o.; a janicsárok eredetéről: A janicsárok törvénye, (1606). (Ford. és a bevezetőt írta *Fodor Pál.*) Budapest, 1989. (Török–magyar hadtörténelmi emlékek. Elbeszélő kútfők. 1.) 24. o.

[128] Az oszmánok még a janicsárokat is csak a XVI. század második felében látták el teljes egészében lőfegyverekkel. *Ágoston*, 1995. 473. o.

János B. Szabó

THE BATTLE AT MOHÁCS AND THE „MILITARY REVOLUTION"
Part I. The Armed Forces of Royal Hungary in 1526

Summary

In the scientific discourse on the „military revolution", the role of Hungary and the battle at Mohács has changed considerably. In his book, Geoffrey Parker hardly mentioned the country, and only referred to the battle in connection with the growing menace to Poland. One of his most important critiques, Jeremy Black, however, paid more and more attention to the „Ottoman challenge" that the 15th–16th century Europe had to face, as their success after success had raised the Ottomans to become one of the most significant „gunpowder empires" of the early modern times. In this approach, the 1526 battle at Mohács had become a link in the criticism of Parker's „military revolution". At the same time, Andrew Ayton, researching medieval military history, evaluated this event in the traditional way, as being the end of an era. Although he stressed, similarly to Black, that it was a dual between a Western–type Hungarian heavy cavalry and the opposing Ottoman artillery and infantry, but unlike him he emphatically underlined that it was a medieval army that was defeated by an army of the early modern times.

Even though 23 scientific articles, studies and books have been published on the battle since 1960 in Hungary, and Géza Perjés' book is also available in English as a rare example, there is not any reference to the works of Hungarian authors in the Anglo-Saxon literature.

The aim of this study is to outline a picture more exact than the previous ones, making use of the well-known sources and works, on the structure, armament and tactics of the Hungarian army that marched up to the battlefield at Mohács. It also attempts to answer the question whether all these had influenced the outcome of the battle, as all the authors taking part in the „military revolution" dispute claim.

The most vital Hungarian eyewitness, Chancellor István Brodarics gave account of a 24–25 000 strong Hungarian armed force that gathered before the battle, and the usually well-informed papal legate also advised of a 25–30 000 strong Hungarian army. Beside the soldiers there were 85 cannons, 500 Prague wall-guns, 5000 carts and 15 000 workhorses concentrated in the camp at Mohács. Comparing these data to the statistics of the previous century, it may be established that it was one of the greatest Hungarian armed forces encamped in the late middle ages, and in fact it rated as an army of considerable strength in contemporary Europe, too.

This realisation, however, has not at all been emphasised in the Hungarian special literature before, owing to the one-sided and negative judgement about the Hungarian armed forces of the Jagiello era, which stems from the striking contrast between the military successes of and illusions about King Matthias' army, and the failure at Mohács. With the steadiness of the country's conditions, not even Matthias could manage to significantly improve Hungary's military situation though, and the posterity also seems to forget that the great monarch's successes were considerably influenced by his outstanding gift for strategy, as he always chose to attack the weakest neighbouring states.

For all that, the permanent warring imposed practically unbearable burdens on the country, so the scholars of the Jagiello era arrived at the conclusion that after 1490, the Hungarian politicians tried to reorganise the home defence within the limits dictated by the territory, the population and the public revenues. When comparing that newly established system with other countries' military structure, it appears that Hungary was not conspicuously weak in European relations: the proportion of the number of inhabitants to the strength of the standing army was similar in the case of France and the Ottoman Empire, too.

Nevertheless, when examining the Hungarian military structure of the Jagiello era, no definite answer can be offered to the question, whether it was a „medieval" (or „feudal") Hungarian army that encountered the Ottomans' first „modern" army at Mohács. It cannot be denied that in 1526, the organisation of the Hungarian armed forces still followed the basic pattern of the previous century, i.e. it had a medieval foundation indeed, but that was the case with the Ottoman Empire,

too, as the recruiting methods were very similar in both countries. As the facts also show, neither the composition of the Hungarian troops encamped at Mohács, nor the actual strength of the mobilised forces did meet the requirements of the former military regulations, as 50% were already infantrymen, mostly consisting of mercenaries that were mobilised independently from the scope of the old structure. Thus, in my opinion, the conclusions that can be drawn from the laws of the late 15th century can only be applied to a limited extent to the troops participating in the military operations of the 1520s.

Examining the armament and the tactics of the branches of service, we can lay down as a fact once again that the two armies encountering at Mohács showed remarkable similarities, only the often blamed Hungarian heavy cavalry was unmatched among the Ottoman troops. Concerning the armament, it is probable that the Hungarians used small arms on a larger scale than their opponents, compared to their total strength.

In the next part of the study, the author will present the two opposing armies' possibilities of deployment and the course of the battle, and discuss the practical differences.

János B. Szabó

LA BATAILLE DE MOHÁCS ET LA „RÉVOLUTION MILITAIRE"
1ère partie: L'armée royale hongroise en 1526

Résumé

Dans le débat scientifique sur la „révolution militaire", le rôle de la Hongrie ainsi que celui de la bataille de Mohács ont considérablement changé. Le livre de Geoffrey Parker parlait à peine du pays et il mentionne la bataille seulement en raison de la menace croissante qui pesait alors sur la Pologne. Cependant Jeremy Black, l'un des critiques majeurs de Parker, a accordé bien plus d'attention au „défi ottoman" qui avait touché l'Europe au XVe et XVIe siècles, puisque les victoires successives des Ottomans avaient fait de leur État un des „empires des poudres" les plus puissants de l'âge moderne naissant. En vertu de cette approche, la bataille de Mohács de 1526 est devenue l'un des maillons de la critique de la „révolution militaire" de Parker. Toutefois Andrew Ayton, spécialiste de l'histoire militaire du Moyen Age, considérait cet événement comme le point final d'une époque, ce qui correspondait à l'approche traditionnelle. Il a souligné, comme Black, le duel entre la grosse cavalerie hongroise de type occidental et l'artillerie et l'infanterie ottomanes, mais, contrairement à celui-ci, il a insisté sur le fait qu'à Mohács il s'agissait de la défaite d'une armée médiévale face à une armée de l'âge moderne naissant.

Malgré les 23 publications (articles, études, livres) parues sur cette bataille depuis 1960 – dont le livre de Géza Perjés publié exceptionnellement aussi en anglais –, on ne trouve aucune référence aux œuvres des auteurs hongrois dans la littérature anglo-saxonne.

Basée sur les sources et les ouvrages connus, l'objectif de cette étude consiste à apporter des précisions sur la composition, l'armement et la tactique de l'armée hongroise mise en place à Mohács ainsi qu'à tenter de répondre à la question de savoir si tous ces éléments ont eu un impact sur l'issu de la bataille – comme affirment les acteurs du débat sur la „révolution militaire".

Le plus important témoin oculaire hongrois, le chancelier István Brodarics, a estimé l'effectif de l'armée hongroise à 24–25 mille soldats tandis que le nonce apostolique du pape, généralement bien informé, a fait état de 25 à 30 mille hommes. Hormis les soldats, 85 canons, 500 couleuvrines de Prague, 5 mille charrettes et 15 mille chevaux de trait ont été rassemblés. En comparant ces chiffres avec ceux du siècle précédant la bataille, nous pouvons constater qu'il s'agissait de l'une des plus grandes armées hongroises du Moyen Age tardif et qu'elle représentait une force considérable même à l'échelle européenne de l'époque.

Cependant cette réflexion est passée inaperçue dans la littérature nationale spécialisée, car l'armée hongroise de l'époque des Jagellon était jugée de façon unilatérale et négative en raison de l'énorme contraste apparent entre les succès militaires de l'armée du grand roi Mathias et la défaite de Mohács. Mathias n'a pourtant pas pu considérablement améliorer les conditions militaires de la Hongrie, étant donné que la situation du pays est restée inchangée. De plus, la postérité a tendance à oublier que le sens stratégique excellent du roi a joué un rôle très important dans ses victoires dans la mesure où il attaquait systématiquement ses voisins les plus faibles.

Toutefois les guerres permanentes ont imposé des charges insupportables au pays. Ainsi les chercheurs de l'époque des Jagellon estiment-ils que les hommes politiques d'après 1490 cherchaient à réorganiser l'armée en fonction des contraintes territoriales, démographiques et budgétaires. En comparant le système créé à l'époque avec l'organisation militaire des autres pays, il apparaît que le pays ne comptait pas parmi les plus faibles: l'effectif de l'armée régulière par rapport à la population est semblable en France et dans l'empire ottoman.

En revanche, il est difficile d'apporter une réponse sans équivoque à la question de savoir si c'est une armée hongroise „médiévale" ou „féodale" qui se trouvait, à Mohács, en face de la première armée ottomane de „l'âge moderne naissant". Il est indiscutable qu'en 1526, l'organisation militaire hongroise fonctionnait encore sur des bases médiévales, mais il en était de même pour l'empire ottoman, puisque, dans les deux États, les méthodes de recrutement pour compléter l'armée étaient semblables à bien des égards. Cependant il est manifeste que ni la composition de l'armée ne correspond à la proportion des armes figurant dans les ordres militaires, ni les effectifs, qu'on peut déduire des ordonnances, au nombre réel des soldats: 50 % des forces déployées étaient des soldats d'infanterie, pour la plupart des mercenaires mobilisés à l'extérieur des cadres de l'ancienne organisation. Par conséquent, je pense que les conclusions qu'on peut tirer des lois de la fin du XVe siècle sont peu applicables aux troupes qui participaient aux événements militaires des années 1520.

L'examen des armements et de la tactique des armes permet de constater que les deux armées qui se sont affrontées à Mohács présentaient des ressemblances remarquables, sauf la grosse cavalerie hongroise, archaïque et souvent incriminée, n'avait pas d'équivalent dans l'armée ottomane. Quant aux armements, il est probable que les Hongrois aient utilisé plus d'armes à feu par rapport à leur effectif que leurs adversaires.

La partie suivante de l'étude traitera les différences éventuelles constatées après l'examen de la bataille et de l'exploitation des deux armées.

János B. Szabó

DIE SCHLACHT BEI MOHÁCS UND DIE „MILITÄRISCHE REVOLUTION".
Teil 1: Die armee des königreichs ungarn im jahre 1526

Resümee

Im wissenschaftlichen Diskurs über die „Militärische Revolution" hat sich die Rolle Ungarns, und damit auch die Rolle der Schlacht bei Mohács im Jahre 1526 bedeutend verändert. Im Buch von Geoffrey Parker stand noch kaum ein Wort über das Land, und auch über die Schlacht selbst schrieb der Autor nur bezüglich der sich verstärkenden Bedrohung Polens. Einer der wichtigsten Kritiker Parkers aber, Jeremy Black, lenkte seine Aufmerksamkeit immer mehr auf die „osmanische Herausforderung", mit der sich das Europa des 15-16. Jahrhunderts konfrontiert sah. Mit der Erfolgsserie der Osmanen avancierte nämlich ihr Land zu den bedeutendsten neuzeitlichen „Schießpulverreichen" der frühen Neuzeit. In diesem Ansatz wurde die Schlacht bei Mohács im Jahre 1526 zu einem Kettenglied der Kritik an der „Militärische Revolution" von Parker. Der sich

mit der Militärgeschichte des Mittelalters beschäftigende Andrew Ayton bewertete hingegen dieses Ereignis – in traditioneller Art und Weise – als einen Endpunkt einer Ära. Zwar hob er, genauso wie Black, den Zweikampf zwischen der ungarischen schweren Kavallerie westlichen Typs und der ihr gegenüberstehenden osmanischen Artillerie und Infanterie hervor, doch betonte er im Gegensatz zu Black mit Nachdruck, dass bei Mohács eine mittelalterliche Armee gegen eine Armee der frühen Neuzeit verloren hatte.

Zwar sind in Ungarn seit 1960 nicht weniger, als dreiundzwanzig historische Artikel, Studien und Bücher über die Schlacht erschienen (von diesen erschien das Buch von Géza Perjés als seltene Ausnahme auch in englischer Sprache), trotzdem findet sich in der angelsächsischen Literatur kein einziger Verweis auf die Werke der ungarischen Verfasser.

Ziel der vorliegenden Studie ist es, mit Hilfe bekannter Quellen und Aufarbeitungen ein genaueres Bild über die Zusammensetzung, Bewaffnung und Taktik der ungarischen Armee zu skizzieren, die auf das Schlachtfeld bei Mohács zog. Dadurch will die Studie die Frage zu beantworten versuchen, ob all das den Ausgang der Schlacht beeinflusst hat – so, wie das von den Verfassern, die an der Diskussion um die „Revolution im Militärwesen" teilnehmen, behauptet wird.

Die Stärke der Armee, die sich vor der Schlacht versammelt hatte, wird vom wichtigsten ungarischen Zeugen, Kanzler István Brodarics, mit 24-25 000 Mann angegeben. Auch der im Allgemeinen gut informierte Gesandte des Papstes berichtete über eine ungarische Armee von 25-30 000 Mann. Im Lager von Mohács wurden zusammen mit den Soldaten 85 Kanonen, 500 Prager Büchsen, 5000 Pferdefuhrwerke und 15 000 Zugpferde zusammengezogen. Verglichen mit den Daten des Jahrhunderts vor der Schlacht, können wir feststellen, dass diese eine der größten Armeen war, die im Spätmittelalter ein Lager bezogen hatte. Sogar im zeitgenössischen Europa galt sie als eine Armee von ziemlich bedeutender Stärke.

Diese Erkenntnis ging jedoch in der früheren ungarischen Fachliteratur fast völlig unter, da wegen der Illusionen von der Armee aus der Zeit von Matthias Corvinus und wegen des scheinbar riesigen Kontrastes zwischen den Erfolgen der Armee des mächtigen Königs und des Fiaskos von Mohács, die einseitige und negative Beurteilung der Armee aus der Zeit der Jagellonen ziemlich stark war. Es scheint, als ob die Nachwelt vergessen würde, dass es bei unveränderten Gegebenheiten des Landes wahrscheinlich auch Matthias nicht gelungen wäre, die Militärverhältnisse Ungarns wesentlich zu modifizieren. Zudem spielte auch das hervorragende strategische Gefühl des Königs eine bedeutende Rolle, da er immer die schwächsten Nachbarn als Zielpunkt der ungarischen Angriffe gewählt hatte.

Die endlosen Fehden bürdeten dem Land auch so fast unerträgliche Lasten auf, deshalb gelangten die Forscher der Jagellonen-Ära zu dem Schluss, dass die ungarische Politikergarde nach 1490 innerhalb der Grenzen, die ihr von der Fläche, der Bevölkerung und den Staatseinnahmen vorgezeichnet worden sind, versuchte, die Landesverteidigung neu zu organisieren. Wenn wir das damals geschaffene System mit der Organisation des Militärwesens anderer Staaten vergleichen, stellt sich heraus, dass das Land im europäischen Vergleich nicht als bedeutend schwach galt: beim Vergleich von Bevölkerung und Stärke der ständigen Armee erhalten wir im Falle Frankreichs und des Osmanischen Reiches ähnliche Verhältnisse.

Auf die Frage, ob die ungarische Armee, die bei Mohács auf die erste „frühneuzeitliche" Armee der Osmanen stieß, mit dem Attribut „mittelalterlich" oder „feudal" zu bezeichnen ist, können wir – wenn wir die Organisation des ungarischen Militärwesens in der Jagellonen-Ära untersuchen, keineswegs eine eindeutige Antwort geben. Es ist eine unbestrittene Tatsache, dass das ungarische Militärwesen im Jahre 1526 im Grunde noch im Rahmen des früheren Jahrhunderts funktionierte, also tatsächlich auf mittelalterlichen Grundlagen basierte. Genauso war es jedoch auch im Falle des Osmanischen Reiches, da die Methoden der Heeresergänzung der beiden Staaten in vielerlei Hinsicht ähnlich waren. Gleichzeitig ist gut zu erkennen, dass weder die Zusammensetzung der Armee im Lager von Mohács den Truppengattungsverhältnissen in den früheren Bestimmungen des Militärwesens gleichgesetzt werden kann, noch die aus den Bestimmungen erschließbaren Angaben bezüglich der Stärke unbedingt in einem engem Verhältnis zur tatsächlichen Zahl der in den Krieg ziehenden stehen. 50% der eingesetzten Kräfte waren nämlich bereits Infanteristen, in bedeutendem Teil Söldner, die von außerhalb des Rahmens der alten Organisation mobilisiert wurden. Deshalb bin ich der Meinung, dass die Schlussfolgerungen aus den Gesetzen vom Ende des 15. Jahrhunderts nur sehr beschränkt als gültig

angesehen werden können, wenn wir von den Truppen sprechen, die an den Kriegsereignissen der 1520er Jahre teilgenommen haben.

Wenn wir uns die Bewaffnung und die Taktik der Truppengattungen ansehen, kommen wir wohl ebenfalls zu der Feststellung, dass die beiden Armeen, die sich bei Mohács gegenüberstanden, interessante Ähnlichkeiten aufwiesen: einzig die oft verdammte, als überaltert angesehene ungarische schwere Kavallerie hatte kein Pendant in der osmanischen Armee. Was die Bewaffnung betrifft, ist sogar wahrscheinlich, dass die Ungarn – im Vergleich zu ihrer Stärke – in größerem Maße Handschusswaffen verwendeten, als ihre Feinde.

Der nächste Teil der Studie beschäftigt sich – indem er auch einen Überblick über die Verwendungsmöglichkeiten der beiden, einander gegenüberstehenden Armeen und über die Schlacht gibt – mit den in der Praxis aufzeigbaren eventuellen Unterschieden.

Янош Б. Сабо

БИТВА ПРИ МОХАЧЕ И „РЕВОЛЮЦИЯ ВОЕННОГО ДЕЛА"
Часть 1. Армия венгерского королевства в 1526 году

Резюме

В научной дискуссии, проводимой по теме „Революция в военном деле," значительно изменилась роль Венгрии и вместе с тем роль битвы при Мохаче в 1526 году. Джефри Паркер в своей книге едва делает упоминание о стране, и о битве он пишет лишь по причине увеличивающйся угрозы для Польши. Однако один из его важнейших критиков Джереми Блэк обращал все больше внимания „османскому вызову," брошенному Европе в XV–XVI веках, ибо серия успехов, одержанных османскими турками, подняла их страну в ряд самых значительных „пороховых" империй своего времени. В таком аспекте битва при Мохаче в 1526 году стала одним из звеньев цепи критики „революции военного дела" типа Паркера. Эндрю Айтон, занимающийся военной историей средневековья, оценил однако эту битву традиционным образом, характеризуя ее как оконечную точку эпохи. Хотя он так же, как и Блэк, акцентировал единоборство венгерской тяжелой кавалерии западного типа и противостоявшей ей османской артиллерии и пехоты. Однако в противоположность Блэку он настойчиво подчеркивал, что при Мохаче средневековая армия потерпела поражение от армии раннего нового времени.

Хотя в Венгрии, начиная с 1960 года было опубликовано об этой битве не менее, чем двадцать три историко-исследовательских работы, статей и книг, в том числе книга Перьеши Геза была опубликована, как редкое исключение, на английском языке, в англосаксонской историко-исследовательской литературе невозможно найти ни одной ссылки на работы венгерских исследователей.

Цель настоящей работы заключается в том, чтобы с помощью известных источников и научных разработок дать более точную, чем до сих пор, картину о составе венгерской армии, сражавшейся на поле боя при Мохаче, о ее вооружении, тактике и с помощью этого сделать попытку ответить на вопрос о том, как повлияли эти факторы на исход сражения, как это утверждают авторы-исследователи, участвовавшие в дискуссиии о „революции в военном деле."

Величина венгерской армии, прибывшей на поле битвы у Мохача, была определена самым важным венгерским свидетелем – очевидцем канцлером Бродаричем Иштваном численностью в 24 000–25 000 человек. Одновременно посол папы римского, который, как правило, всегда был хорошо информирован, посылал сообщение о венгерской армии числом 25 000–30 000 человек. В лагере при Мохаче вместе с воинами было сосредоточено 85 пушек, 500 специальных позиций пражского типа, 5000 боевых повозок, и 15 000 гужевых лошадей. В сопоставлении с данными столетий, предшествовавших битве, можно

сказать, что это была самая большая венгерская армия, которая сосредоточивалась на поле битвы в позднем средневековье, более того, в современной Европе она также считалась армией с солидным численным контингентом.

Констатация этого факта почти была упущена в более ранней отечественной специальной литературе, ибо вследствие кажущегося огромным контраста между иллюзиями, с которыми срослись представления о венгерской армии эпохи короля Матьяша, успехах походов великого короля-полководца, и поражением в битве при Мохаче, оценка и характристика венгерской армии эпохи Ягелло была односторонней и отрицательной. Хотя при неизменном сохранении прндпосылок страны, по всей вероятности, даже Матьяшу не удалось бы существенно изменить военные параметры Венгрии, и как кажется, потомки склонны забывать тот факт, какая важная роль в достигнутых успехах принадлежала замечательной стратегической интуиции короля, ибо он всегда выбирал целью своих атак именно самых слабых своих соседей.

Однако ведение постоянных походов (пусть и завоевательных) накладывало почти невыносимое бремя на население страны, поэтому исследователи эпохи Ягелло пришли к выводу о том, что после 1490 года когорта венгерских политиков, оставаясь в рамках, определенных территорией, населением страны, и принимая во внимание государственные доходы, старалась реорганизовать свои вооруженные силы. Если сопоставить созданную в ту эпоху систему военного дела с военными организациями других стран, выяснится, что в условиях Европы Венгрия не считалась чрезвычайно слабой: мы получим аналогичные пропорции между населением страны и численным составом ее постоянной армии так же и в аспекте Франции и Османской империи.

На вопрос, сформулированный таким образом, что при Мохаче столкнулась ли „средневековая" или „феодальная" венгерская армия с первой армией „нового времени" османской империи, отнюдь невозможно дать единозначного ответа, анализируя венгерскую военную организацию эпохи Ягелло. Несомненным фактом является то, что в 1526 году венгерская военная организация функционировала в основном в рамках предшествовавшего столетия, то есть фактически опиралась на средневековые основы, но ведь это было действительно так же и для османской империи, ибо способы пополнения армий обоих государств во многих отношениях были сходными. В то же время хорошо видно и то, что состав мобилизовапнного в лагерь при Мохаче войска не соответствовал пропорциям между родами войск, определенным в военных уставах и регламентах, а данные, касающиеся численного контингента, как об этом можно было бы заключить из уставов того времени, не находились в строгом соответствии с фактическими данными войск, вышедших на поле сражения, ибо 50 % отмобилизованных вооруженных сил составляла пехота, и в значительной части она состояла из наемников, которые были отмобилизованы вне рамок старой военной организации. Поэтому я считаю, что выводы, которые можно сделать из законов конца XV века, можно лишь в ограниченной мере считать действительными для войск, участвовавших в вооруженных событиях 1520-х годов.

Анализируя вооружение и тактику родов войск этих двух армий, можно установить, что противостоявшие при Мохаче две армии характеризовались достойными внимания сходствами, единственно обреченная на неудачу, много критикуемая тяжелая каваленрия Венгрии не имела аналога в османской армии. Что касается оружия, можно со всей вероятностью утверждать, что венгры в большей пропорции по отношению к своей численности применяли ручное огнестрельное оружие, чем их противник. Следующая часть историко-исследовательской работы рассмотрит возможности применения двух противостоящих армий и – анализируя ход битвы – покажет возможные различия, выявляемые на практике.

DÁVID GÉZA – FODOR PÁL

AZ OSZMÁN TIMÁR-BIRTOKOS HADERŐ NAGYSÁGA ÉS ÖSSZETÉTELE A XVII. SZÁZAD MÁSODIK FELÉBEN

1. Az Oszmán Birodalom gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedésének egyik tartópillérét több mint két évszázadon át legalább három vonatkozásban a timár-rendszer alkotta.[1] A timáros szpáhi mindenekelőtt lovas harcos volt, aki az államtól kapott javadalom fejében katonai szolgálatot teljesített. Ugyanakkor a megművelhető földek használatának és a mezőgazdasági termelésnek az irányítójaként, aki a parasztokra *(rája)* kivetett adók nagy részét is begyűjtötte, meghatározó szerepet játszott az állami tulajdonon alapuló *(míri)* földrendszer fenntartásában. Végül, de nem utolsó sorban, mint a közbiztonság őre és más rendészi feladatok végzője, a központi hatalom helyi megbízottjaként működött.

Az oszmán történelem kutatói mindig nagy, tényleges jelentőségének megfelelő érdeklődést mutattak a timár-rendszer különböző kérdései iránt. Ennek ellenére a részletes vizsgálódások ritkán terjedtek ki a XVI. század vége utáni időszakra, mivelhogy – mint az többé-kevésbé ismeretes – lényeges változások következtek be a birtokok nyilvántartási módjában, ami nagymértékben korlátozta a téma tanulmányozhatóságát. A századforduló tájától nem vagy csak elvétve készítettek hagyományos *timár defteri*ket, s ezen kívül évtizedekig fejetlenség uralkodott mind a központi, mind a tartományi közigazgatásban. Miközben bizonyos nyilvántartásokat, például a *timár rúznámcse defteri*ket meglehetős pontossággal vezettek, addig másokat, mint a mustra-könyveket (*joklama defterí*k), egyre gondatlanabbul – ahogy arról a kortárs Ajn Ali oly keserűen panaszkodott.[2]

Mindezek következtében a XVII. századi timár-rendszerről kialakult képet főleg a korabeli oszmán királytükör-irodalom ihlette. Ezekben a művekben a következő panaszok térnek vissza újra meg újra, melyek jól jellemzik a timár-birtokosok rétegén belül uralkodó viszonyokat: a) különböző módszerekkel sokukat megfosztottak javadalmaiktól; b) a birtokok vesztettek értékükből, és így tulajdonosaik képtelenné váltak hagyományos katonai udvartartásuk és kíséretük fenntartására; c) a timárok nagy része vezírek, fő tisztségviselők és háremhölgyek kezére került, akik nem végeztek katonai szolgálatot; d) a szpáhik közé nagy számban szivárogtak be paraszt származású „idegenek". A fenti-

[1] Néhány fontosabb összefoglalás a timár-rendszerről: *Vera P. Mutafchieva*: Agrarian Relations in the Ottoman Empire in the 15th and 16th Centuries. Boulder, 1988. 1–60. o.; *Klaus Röhrborn*: Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte. Berlin, New York, 1973.; *Gyula Káldy-Nagy*: The First Centuries of the Ottoman Military Organization. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 31. (1977) 2. 147–183., főleg 147–162. o.; *Ömer Lûtfi Barkan*: Timar. In: İslâm Ansiklopedisi. XII/1. İstanbul, 1979. 286–333. o.; *Nicoară Beldiceanu:* Le timar dans l'État ottoman (début XIVe – début XVIe siècle). Wiesbaden, 1980.; *İ. Metin Kunt*: The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650. New York, 1983.; *Halil İnalcık*: The Ottoman State: Economy and Society, 1300–1600. In: An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300–1914. (Ed. by *Halil İnalcık* and *Donald Quataert.*) Cambridge, 1994. 72–74., 103–154. o.; *Rhoads Murphey*: Ottoman Warfare, 1500–1700. London, 1999. főleg 35–43. o.

[2] *Ayn-i Ali Efendi*: Kavânîn-i Âl-i Osman der Hülasa-i Mezâmin-i Defter-i Dîvân. (Önzöz: *M. Tayyib Gökbilgin.*) İstanbul, 1979. 75–81. o.; vö. *Ahmed Akgündüz*: Osmanlı kanunnâmeleri ve hukûkî tahlilleri. IX. kitap. I. Ahmed, I. Mustafa ve II. Osman devirleri kanunnâmeleri (1012/1603–1031/1622). İstanbul, 1996. 66–68. o. (Ajn Ali munkája közvetlenül a tizenöt éves háború után, 1607-ben keletkezett.)

ek hatására a timár-birtokosok harci értéke drámai mértékben csökkent.[3] Az a kevés korábbi tanulmány, amelyik ebben a kérdéskörben született, általában hajlott e kortárs (egyébként igencsak ideologikus színezetű) munkák álláspontjának elfogadására. Ezek szerzői azt feltételezték, hogy a pénzügyi válság miatt, továbbá a pénzügyigazgatás és a hadviselés gyökeres átalakulása következtében a szpáhikon alapuló rendszer a XVII. századra alapjaiban rendült meg.[4] Karen Barkey, aki könyvében egész fejezetet szentelt a kérdésnek, ezzel szemben úgy vélte, hogy a timár-rendszert „nem hagyták elrohadni", hanem a hagyományos szpáhi réteget kiszorítva a harcképes udvari zsoldosok és paraszti eredetű („külső", „idegen") elemek ellátására fordították, és így a centralizáció érdekében használták fel. A koncepciógyártásban igen erős Barkey megállapításainak (illetve egész munkájának) értékét azonban erősen csökkenti legalább három körülmény: 1. önálló kutatásokat nem végzett, lényegében Douglas Howard doktori disszertációjának eredményeit alakította saját koncepciójának megfelelően; 2. Új, XVII. századi fejleményeknek vél olyan jelenségeket, amelyek már sokkal korábban megfigyelhetők; 3. Az a terület, ahonnan az átvett bizonyító anyag származik (Ajdini szandzsák), a klasszikus timár-rendszeren belül speciális helyzetet foglal el, mivel ott az 1580-as években jelentős átszervezés történt, s így az udvari eredetű birtokosok létszáma az átlagosnál magasabb lehetett.[5]

Bár az eddigi munkákban is számos figyelemre méltó, továbbgondolásra érdemes megállapítással, ötlettel találkozhatunk, nyilvánvaló, hogy a változások számos részlete még feltárásra vár. Tanulmányunkban a régi rendszer néhány olyan elemét fogjuk vizsgálni, amelyik továbbélt, illetve amelyik formálisan fennmaradt ugyan, de közben lényeges változásokon ment át. Bizonyítékaink többsége a hódolt Magyarországra vonatkozik, ám nézetünk szerint olyan jellegzetességeket mutatnak fel, amelyek a birodalom egészére érvényesek.

2. Először az úgynevezett *kilics*-timár kérdéskörét járjuk körül. Ezt a szakkifejezést, amelynek eredeti jelentése „kard", „alap-timár"-nak szokták fordítani, amely vagy a javadalom meghatározott része (területe) volt, amelyet elvileg nem lehetett megosztani, vagy (s ez lényegében ugyanaz) a bevétel meghatározott összegére terjedt ki, amelyet minden körülmények között egyben kellett tartani. A *kilics*ek száma volt egy-egy közigazgatási egység timáros katonai erejének fő mutatója. Kétféle *kilics* létezett: a szokásos fajtáját azok kapták, akik eredendően is szpáhi státussal rendelkeztek vagy akik időközben elvesztették korábbi birtokaikat; a másikat olyan igénylőknek adományozták, akik „kezdő" *(ibtida)* timárral léptek a szóban forgó katonai csoportba. A javadalmak *kilics* része régiónként némileg eltért egymástól – az alacsonyabb értékeket Anatóliában figyelhetjük meg (lásd az 1. táblázatban). Amennyiben a timár éves jövedelme elérte az adott területen érvényes határt, a kiutalást csak az udvar foganatosíthatta; az ilyen javadalmat *tezkereli*nek hívták. Ha az összeg alacsonyabb volt a megszabott határértéknél, a tartományi kormányzó rendelkezhetett haszonélvezőjéről; az ilyen birtok neve pedig

[3] Vö. *Douglas A. Howard*: Ottoman Historiography and the 'Literature of Decline' of the Sixteenth and Seventeenth Centuries. *Journal of Asian History*, 22:1. (1988) 52–77. o.; Kocsi bég 1631-ben egyenesen azt állította, hogy a hagyományos timáros hadsereg gyakorlatilag megszűnt létezni *(jok oldu)*. *Ali Kemali Aksüt*: Koçi Bey risalesi. Istanbul, 1939. 31. o.

[4] *H. Inalcık:* The Ottoman State, i. m. 25. o.

[5] *Karen Barkey:* Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Organisation. Ithaca and London, 1994. 55–76. o. A timár-rendszer későbbi sorsára lásd még *H. Veli Aydın* tanulmányát (Tımar sisteminin kaldırılması süreci ve bazı değerlendirmeler. *OTAM* 12. [2001] 65–104. o.), amelyben azonban kevés szó esik a minket érdeklő századról.

tezkeresziz volt. Fontos jellemzőként említhetjük még, hogy a kis *(tezkeresziz)* és a kezdő *(ibtida)* timárok *kilics*einek nagysága gyakorlatilag egybeesett. Hangsúlyoznunk kell, hogy a táblázat adatai egy XVII. század végi kéziratból származnak. A benne szereplő összegek igazolni látszanak azon gyanúnkat, hogy a XVI. századi minták – legalábbis elvben – a legtöbb kormányzóságban változatlanok maradtak.[6]

Mint fentebb jeleztük, a korabeli oszmán források gyakran tárgyalták – éles kritikákkal illetve – azt a gyakorlatot, amikor különféle ürügyekkel és jogcímeken (*bozundu, hissze, mahlul* stb.) felosztották vagy elbitorolták a *kilics*eket. E megállapítás igazságtartalmának ellenőrzése végett készítettük el a 2. táblázatot, amelybe már korábbról ismert adatok mellé továbbiakat illesztettünk a fent citált párizsi kéziratból. Ezen szinte folyamatos, a XVII. század legvégéig tartó adatsor alapján arra következtethetünk, hogy a központi hatalom állandó erőfeszítéseket tett a *kilics*ek számának azonos szinten tartására, s hogy ez a törekvése nem maradt teljesen sikertelen. Ha eltekintünk Szófiai Ali csaus túlzottan magas számaitól, akkor azt mondhatjuk, hogy – legalábbis a XVI. század utolsó negyedétől – az udvar 40 000-ben határozta meg a birodalmon belüli *kilics*ek ideális mennyiségét. Ezt legjobban a táblázat összesítő sorának utolsó konkrét tétele (37 609) igazolja. Eszerint a végeredmény még 1695-ben (tehát a magyarországi hadszíntéren bekövetkezett súlyos oszmán veszteségek után) is megközelítette ezt az értéket, sőt ha a Budai vilájet ekkor már hiányzó *kilics*-számát ehhez hozzáadjuk (lásd a 3. sort), ugyanahhoz a számhoz jutunk.

A 3. táblázat további bizonyítékkal szolgál a *kilics*ek stabilitására. Tíz olyan ruméliai szandzsákban, amelyekre mind a XVI. század első harmadából (1533), mind a XVII. század végéről (1695) maradtak ránk adatok, átlagosan a *kilics*ek 90%-a őrződött meg 160 év során. Ha pedig a 4. táblázatra vetünk egy pillantást, amelyben azt is feltüntettük, hogy hány ruméliai szandzsákot soroltak fel a különböző időpontokban, megint ugyanerre a következtetésre jutunk: amikor a szandzsákok száma egybeesett vagy nagyon közel állt egymáshoz, a *kilics*ekre nyerhető értékek is azonos szint körül mozogtak. Végül a 2. és a 3. táblázatból az is kiolvasható, hogy csak az 1695–97-es súlyos vereségek (főleg az 1697. évi zentai csata) után változott meg alapvetően a helyzet: az ezekben az esztendőkben készült jegyzékek a rendszer nagy mértékű hanyatlását tükrözik; a hadműveletekben a katonai vezetés a korábbi timáros kontingensnek csupán mintegy 39%-ára támaszkodhatott.

Vajon miként tudta a központi vezetés elérni azt a célját, hogy ilyen hosszú ideig megközelítőleg azonos szinten tartsa a *kilics*ek számát? A XVI. század végén vezetett *timár rúznámcse defteri*ből több jellegzetes, ezt elősegítő módszert ismerhetünk meg.

a) Az állam – nem csupán a törvénykönyvekben (*kánunnámé*kban), de a gyakorlatban is – tiltotta és meg is akadályozta két vagy több *kilics* egy kézre kerülését.[7] Tanulságos ebből a szempontból a kivégzett budai beglerbég, Musztafa pasa fiának esete. A szóban forgó Iszkender bég, akinek ténylegesen kiutalt javadalmai jóval a neki járó nominális összeg alatt maradtak, a hiány pótlására megpróbált szultáni parancsot szerezni arra, hogy egy másik *kilics*et is a ziámetjéhez csatoljanak. Tervét végül mégsem tudta keresztülvinni, jóllehet kiváló kapcsolatokkal bírt az udvarban. A szultáni tanács indoklásában éppen azt hangsúlyozták, hogy két *kilics*et nem szabad összevonni.[8] Ugyanerre a követ-

[6] Bibliothèque nationale de Paris, Département des manuscrits, manuscrits orientaux [a továbbiakban: BN], Supplement turc 69, 48a–b alapján.

[7] *Ö. L. Barkan:* Timar, i. m. 316. o.

[8] İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi (a továbbiakban: BOA), Kepeci 325, 15–16. o. (1582–84-ből).

keztetésre jutunk egy bizonyos Mehmed bin Abdullah esetében is. Miután az illető elvesztette korábbi ziámetjét, amely a Budai szandzsákban feküdt, egy másikért folyamodott. Elképzelése szerint ez egyfelől az elhalt budai alajbég megüresedett javainak egy részéből, illetve egy szintén jobb létre szenderült Budai szandzsákbeli szpáhi birtokából állt volna össze. Ő végül megkapta a kiutalási okmányt, de csak azzal a feltétellel, hogy javadalmának magja csupán egyetlen *kilics* lehet, a maradékot olyan töredékekből *(hissze)* kell összeszedegetni, amelyek nem alkotnak önálló *kilics*et.[9]

b) A kormányzat világosan megkülönböztette és külön kezelte az úgynevezett *eskin timár*it és a *müsztahfiz timár*it, azaz a szorosan vett (javadalmuk fejében páncélosan és kísérőkkel hadba vonulni köteles) szpáhik birtokait, illetve azokat a javadalombirtokokat, amelyeket várvédő katonáknak és más szolgálattevőknek zsold fejében adományozott (a továbbiakban a kétféle javadalmat szpáhi-timárnak és zsold-timárnak fogjuk nevezni). Az udvar e tekintetben érvényesülő meggondolásait jól szemlélteti Szefer bin Ali példája. Az őt érintő *rúznámcse*-bejegyzésből kiderül, hogy korábban *eskin* timárja volt, mely névértéken 7550 akcsét tett ki, ám tényleges bevételei attól lényegesen elmaradtak. Idővel ismeretlen okból elvesztette javadalmát, és várakozási állományba *(mázul)* került. Minthogy nem sikerült másik *kilics timár*hoz jutnia, kényszerűségből elfogadta az észak-magyarországi Szonda párkányának parancsnoki tisztét *(dizdár)*, amely elődjének lemondása miatt üresedett meg. Új posztján ugyanarra a 3110 akcsét jövedelmező *hissze* (vagyis *müsztahfiz*) *timár*ra nyert jogosultságot, mint a korábbi kapitány. Az adományozás alkalmából kikötötték, hogy „amíg a dizdári teendőket ellátja, nem folyamodhat *eskin timár*ért". Ez azt jelenti, hogy mindaddig, amíg ebben az alacsonyabb beosztásban dolgozott, gyakorlatilag nem számított a szpáhik közé, s elvesztette azon jogát (legalábbis átmenetileg), hogy szpáhi-timárt kérjen magának. A bejegyzés fölötti későbbi kommentár arra utal, hogy az ilyetén változás elég szokatlan lehetett. A szóban forgó szöveg magyarul így hangzik: „A tartományi kormányzó várkapitányságot ad valakinek, aki [korábban] szpáhi-timárt birtokolt."[10] Véleményünk szerint ezzel azt akarták értésre adni, hogy a kétféle szolgálat és a kétfajta javadalmazás világosan megkülönböztetendő, elválasztandó egymástól.

c) Az egyik leghatékonyabb eszköz, amelyet a XVI. század végétől alkalmaztak nagyobb gyakorisággal, a javadalmak sajátságos kiosztási módja volt. Ahelyett hogy a timárosok az egyes települések teljes adóját megkapták volna, sokszor csak azok bevételeinek egy részét osztották ki nekik. Ezzel két legyet akartak ütni egy csapásra. Egyfelől azt kívánták megakadályozni, hogy a szpáhi teljes ellenőrzést nyerjen a föld és a parasztok fölött[11] (mint látni fogjuk, ezt a fejleményt hosszú távon mégsem sikerült elkerülni). A másik célkitűzést többször idézett XVII. század végi forrásunk így fogalmazta meg: „Ha egy falu önálló timár volna, és egyetlen ember ellenőrizné, s egy nap a falu rájái elszélednének, akkor az alap-timár *(kilics)* is törlődne és elveszne. Vagy ha hosszú időn át birtokolná, esetleg magánbirtokká vagy alapítvánnyá alakítaná, s ezzel a katonaság rendjét sérelem érné. Ám ha [a szpáhik] tíz faluban közösen birtokolnak, képesek lesznek

[9] Uo. 14–15. o. (1584-ből). A javadalmak egyesítése *(ilhák)* és feldarabolása *(paralamak)* már II. Szelim (1566–1574) korában foglalkoztatta az oszmán törvényalkotókat; lásd *Douglas A. Howard:* Ottoman Administration and the Tîmâr System: Sûret-i Kânûnnâme-i 'Osmânî Berây-i Tîmâr Dâden. *Journal of Turkish Studies,* 20. (1996) 107–110. o.

[10] *Eskin timari olana bejlerbeji dizdarlik verir.* BOA, Kepeci 325, 12. o. (1584-ből).

[11] Vö. *H. Inalcık:* The Ottoman State, i. m. 114–115. o.

hadba vonulni akkor is, ha a falvak közül egy-kettő szétszóródik és eltűnik, és így hiányuk keletkezik. És ily módon a timárok és ziámetek nem vesznek el, mert mindenképpen akad jelentkező rájuk."[12]

3. Mindazonáltal a kormányzat erőfeszítései egy vonatkozásban nyilvánvalóan hiábavalók voltak: nem sikerült megakadályozni, hogy a XVI. század végétől kezdve a javadalmak fokozatosan öröklődővé váljanak. A továbbiakban e folyamat állomásait próbáljuk bemutatni. Ebben az összefüggésben ki kell térnünk arra, hogy a javadalmak örökölhetőségének kérdését többnyire kánunnáme-passzusok alapján tárgyalták, s csak ritkán egyéb levéltári forrásokra támaszkodva.

Kivételt jelent ez alól Klaus Röhrborn, aki minden korábbi szerzőnél gazdagabb anyagot nézett át a timár-adományozásokra vonatkozóan. Ő arra a következtetésre jutott, hogy bár az egyik XVII. századi emlékirat szerzője, Kocsi bég azt javasolta, hogy az elhalt timáros teljes javadalmát adják fiának vagy más közeli hozzátartozójának, elgondolása nem valósult meg, s az öröklés határozott formái nem alakultak ki.[13] Avdo Sućeska főleg boszniai területeket vizsgált, amelyek – mint maga is hangsúlyozta – egyedi jellegzetességeket mutatnak az Oszmán Birodalmon belül. Tanulmányában néhány fermánt és egyéb előírást idéz, amelyek arról tanúskodnak, hogy az ottani *dirlik*ek (*odzsaklik*ok) a XVI. század végétől kezdődően örökölhetővé váltak.[14] Rajta kívül Mario Grignaschi utalt ilyen jellegű átalakulásra – területi korlátozások nélkül – egyik tanulmányában, amely a timár-rendszer jogi kérdéseit tárgyalja. A cikk összefoglaló megállapításai ekként hangzanak: „Mindezek ellenére a XVII. században többnyire az egész *timár* átszállt az elhalt *szpáhi* fiára, azzal az átlátszó kifogással, hogy minden *szpáhizáde* [szpáhi-fiú] különleges bánásmódot érdemel. A fiak öröklési jogát tehát csak sok idő elteltével ismerték el, hosszú távon azonban a *szpáhizádé*k teljes sikert könyvelhettek el."[15]

Különböző, Isztambulban őrzött XVI. és XVII. századi defterek anyagán dolgozva mi is számos olyan bejegyzésre bukkantunk, amelyeket nehéz lett volna másként értelmezni, mint azonos jövedelemforrások egyazon személy által a korábbiakhoz képest szokatlanul hosszú időn keresztül történő birtoklásának tanúságait, avagy mint kvázi vagy egyértelműen örökölhető timár-birtokok bizonyságait.

Az első szokatlan megfogalmazások az 1580-as és 1590-es években a magyarországi területekről vezetett *timár rúznámcse defterik*ben ötlenek szemünkbe.[16] Megfigyelhető, hogy az eredeti kiutalás részletes rögzítését követően idegen kezek rövid mondatocskák formájában nyomon követték az adott javadalom további sorsát. Ezek az utólagos, kiegészítő kommentárok gyakran 15–20 évvel későbbről származnak, mint az első adományozás. Ráadásul sokszor nem fordul elő új név a hozzáfűzött szövegben, s ez a körülmény egyértelműen azt sugallja, hogy ugyanaz a személy megszakítás nélkül élvezte a szóban forgó jövedelemforrás(oka)t. A fentiek illusztrálására a Szerémi szandzsákból idézhe-

[12] BN, Supplement turc 69, 45b–46a; vö. 48b.

[13] *K. Röhrborn:* Untersuchungen, i. m. 95–96. o.; ugyanezt állítja *K. Barkey:* i. m. 65.

[14] *Avdo Sućeska:* Die Timar-Organisation im bosnischen Eyalet. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes,* 82. (1992) 335–348. o. Az ún. odzsaklik-timárokkal kapcsolatos vitához ld. *Michael Robert Hickok:* Ottoman Military Administration in Eighteenth–Century Bosnia. Leiden, New York, Köln, 1997. 42. o. skk. és a könyv *Nenad Moačanin* által írt kritikáját: *Turcica,* 33. (2001) 379–384. o.

[15] *Mario Grignaschi:* Das osmanische tımar-Recht und der kanun Süleymans des Gesetzgebers. In: Armağan. Festschrift für Andreas Tietze. (Hrsg. von *Ingeborg Baldauf* und *Suraiya Faroqhi* unter Mitwirkung von *Rudolf Veselý.*) Praha, 1994. 136. o.

[16] BOA, Maliye 15567, 16052; Kepeci 344; Ruznamçe 216.

tünk egy tipikus példát. Az 1004/1595–96-ból származó eredeti bejegyzés fölé utólag az alábbi, számunkra sokat mondó sorokat írták: „[birtoklását] megerősítette, s adománylevelét megújította 1026. dzsemáziülláhir 14-én [1617. június 19.])."[17] A két időpont között mintegy 22 holdév telt el, s jól láthatóan eközben nem változott a szpáhi személye, sőt az illetőnek jó esélye volt arra, hogy a jövőben is birtokon belül maradjon.

Máskor a fentitől eltérő a hivatkozás: a *berát*ot vagy I. Ahmed (1603), vagy utóda, I. Musztafa (1617) trónra lépésekor újították meg.[18] Olykor azt tudatták, hogy az érintett személy másik timárt kapott ugyanabban a közigazgatási egységben (avagy valahol másutt). Ennek bemutatására egy pécsi ügyet idézünk, amely megint csak egy 1004/1595–96-os eredeti timár-osztással kapcsolatos. A minket érdeklő szakasz így szól: „az említett livában másik timárt szerzett, s adománylevelét megújította. Az 1031. év ... [a hónap nevét nem sikerült kibetűznünk] 18-án [1621–22]. Adománylevelet a beglerbégtől kapott az 1032. [1622–23.] évben."[19] Ezúttal tehát 28 holdéven át voltak egyazon települések jövedelmei ugyanannak az embernek a kezében.[20]

A *rúznámcsé*kban található utólagos megjegyzések következő csoportjába azok tartoznak, amelyek szerint az apa halála után a fia örökölte a timárt, alkalmanként változatlan összetétellel és értékben, míg máskor némi módosulással.[21] Ugyanakkor nem ritka, hogy a kommentárok a korábbi gyakorlat továbbélését tükrözik. Így például ezekben az években a fiak még messze nem jutottak automatikusan apjuk birtokához. Ezen túlmenően sok adományozás fölé egyáltalán nem írtak később semmit. Mindez arra vall, hogy a fent említett változások nem hirtelen következtek be, de tendenciájuk és erősödő jellegük vitathatatlan. A timár-rendszernek a hódoltsági területeken az imént vázolt irányba történő átalakulását többek között az is igazolja, hogy a XVII. század későbbi szakaszában a Budai, Egri és Kanizsai vilájetben készült *rúznámcsé*k igen alacsony számú bejegyzést, azaz birtokos-változást tartalmaznak.[22] Az a néhány kötet, amelyikben szembeötlően sokkal több timárt soroltak fel, egy-egy uralkodó trónra lépése *(dzsülusz-i hümájún)* után született, amikor legalábbis elvben minden szpáhinak meg kellett újítatnia adománylevelét.[23]

Tudjuk, hogy miután az 1590-es években felszámolták a szandzsák-összeírások rendszerét, a központi kormányszervek nem foglalkoztak többé azzal, hogy részletes kimutatást állíttassanak össze a javadalmak számáról és fajtáiról. Mint a párizsi kézirat kompi-

[17] *Mukarrer edip tedzsdid-i berát ejledi fi 14 dzsemaziülláhir szene [10]26.* BOA, Maliye defteri 15567, 176. o.

[18] Például BOA Maliye 15567, 126., 186. o.; Maliye 16052, 33., 37. o.

[19] *Liva-i mezburda ahar timar alip tedzsdid-i berát ejlemisdir. Fi 18 ... szene 1031. Mirmirán berát sod szene 1032.* BOA, Ruznamçe 216, a Pécsre vonatkozó rész.

[20] Az eddig megfigyelt leghosszabb időtartam, amíg valaki bizonyíthatóan ugyanazt a timárt birtokolta, 37 év volt. Egy bizonyos Ivaznak 1056/1646-ban rendeltek timárt adni, ennek alapján 1061/1651-ben a Szegedi szandzsákban jutott javadalomhoz, amelyet 1098/1687-ben bekövetkezett haláláig megszakítatlanul birtokolt; Ruznamçe 656, 253. o. A timárosok birtoklásának átlagos időtartama *D. Howard* szerint is nőtt (Ajdinban a XVII. században 10 év 3 hóra emelkedett; ezt az adatot *K. Barkey* hivatkozásából ismerjük: Bandits and Bureaucrats, i. m. 68: 21. jegyzet), jóllehet Howard következtetései olykor ellentétben állnak a mieinkkel. Egyikre alább még visszatérünk.

[21] Például: BOA, Maliye 15567, 107., 180. o.

[22] BOA, Kepeci 373 (1036/1626–27), 375 (1033/1623–24), 377 (1034/1624–25), 383 (1038/1628–29), 400 (1054/1644–45), 431 (1070/1659–60), 738 (1070/1659–60), 744 (1071/1660–61). Igen tanulságosak az utolsó három defterből a Budai vilájet néhány szandzsákjára kigyűjtött példák: Buda: 14, 6, 5; Nógrád 3, 1, 0; Székesfehérvár: 5, 2, 3; Simontornya: 3, 1, 0; Esztergom: 9, 6, 3; Pécs: 16, 5, 11; Szekszárd: 1, 0, 0; Szigetvár: 5, 3, 3; Szekcső: 4, 2, 1; Fülek: 26, 0, 2; Szeged: 40, 14, 9; Szolnok: 13, 0, 5; Hatvan: 37, 1, 2; Koppány: 3, 0, 2, azaz a három defterben összesen 179, 41 és 46 bejegyzés.

[23] BOA, Ruznamçe 377 (1027/1617–1618), 419 (1032/1622–1623), 599 (1052–1053/1642–1643), 656 (1062/1651–1652). E defterek másolatait Hegyi Klára volt szíves rendelkezésünkre bocsátani.

látora a XVII. század végén megállapította, „már hosszú ideje, az ezredik évtől (1591–92) fogva" egyszerű parancsokkal és kiutalási okmányokkal *(tahvil)*, a nisándzsi beleegyezése nélkül falvakat hasítottak ki ziámetekből, hász-birtokokból és kegyes alapítványokból,[24] aminek következtében évtizedeken át elkerülték a hivatalos nyilvántartásba vételt. Mintegy negyven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy az udvar az 1630-as évek elején némileg megreformálja a rendszert. A pillanatnyi helyzet rögzítésére új (az előző évtizedekben formálódó) összeírás-típust rendszeresítettek, melyet *der deszt, dzsebe, eskál* és/vagy – a régi terminust tovább használva – *idzsmál defteri*nek neveztek.[25]

Az 1631-es felvételekből a magyar területeket érintők véletlenszerűen majdnem teljes egészükben fennmaradtak.[26] A listák jellemzőit illető megfigyelések, valamint ezek és a XVI. század végi, hagyományos *timár* vagy *idzsmál defteri*k összehasonlítása megvilágíthatja a timár-adományozások gyakorlatában a közbülső időszakban bekövetkezett változásokat. Erhan Afyoncu megállapításával összhangban az 1631-es defterek valamennyi birtoknál egyetlen település nevét tüntették csak fel és a várható bevételek summáját. Ezek fölött általában a szpáhi nevét olvashatjuk, fizikai tulajdonságainak rövid leírásával, majd a jogosultságot igazoló okmány dátuma következik, végezetül az esetleges későbbi tulajdonos-változások.

Adódik a kérdés: hogyan tudtak adatokat gyűjteni a hatóságok a ténylegesen meglévő ziámetekről és timárokról ezen defterek egybeszerkesztéséhez? Netán lemásolták az utolsó *idzsmál defteri*ket? Egymás mellé téve a Simontornyai és a Nógrádi szandzsák ma ismert utolsó, 1580-ból származó timár listáit és a megfelelő *der deszt defteri*ket, úgy tűnik, a válasz nem, mert a bejegyzések sorrendje eltér egymástól.[27] Ugyanakkor nem hagyható figyelmen kívül, hogy az utóbbiakat mindig „másolatnak" *(szuret)* nevezik az írnokok. További lehetőségként felvetődik, hogy talán a *timár rúznámcseszi*kre támaszkodtak. Itt nehezebb tisztán látni, de ha arra gondolunk, hogy – mint kitértünk rá – ez a forráscsoport a XVII. századi Magyarországon igen gyér információkkal szolgál, akkor nemigen képzelhető el, hogy őket vették volna alapul. Bármi volt is a helyzet, a Simontornyai szandzsákban megejtett összehasonlításból az alábbiak rajzolódnak ki.

Negyven különálló bejegyzésből áll a minta, valamennyi szpáhik ziámetje és timárja. Az nem meglepő, hogy a hász-birtokok teljességgel hiányoznak: ezeket mindig lehagyták a *der deszt* listákról. Valamivel váratlanabb, hogy a várkatonák zsold-timárjai *(müsztahfiz timári)* is kimaradtak. Az 1631-es javadalmak összetételét vizsgálva egyértelművé válik, hogy a települések oroszlánrésze 1580-ban is ziámetek és timárok alkotóeleme volt, csupán az alábbi eltérések figyelhetők meg.

a) Két falu korábban a budai beglerbég, illetve a helyi szandzsákbég hászai közé tartozott.[28]

[24] BN, Supplement turc 69, 49b–50b.

[25] E forrásfajta tanulmányozása csak nemrégiben kezdődött meg: *Erhan Afyoncu:* XVII. yüzyıl Osmanlı bürokrasisinde iki yeni defter: cebe ve derdest defterleri. *Tarih İncelemeleri Dergisi,* 15. (2000) 221–229. o.; vö. *Douglas A. Howard:* The Historical Development of the Imperial Registry (Defter-i hakanî): Mid-Fifteenth to Mid-Seventeenth Centuries. *Archivum Ottomanicum,* 11. (1986[1988]) 217: 21. jegyzet.

[26] Wien, Österreichische Nationalbibliothek [a továbbiakban: ÖNB], Türk. Hss. Mxt. 640 (Flügel 1395; összevont kiadása: *Velics Antal – Kammerer Ernő:* Magyarországi török kincstári defterek. II. 1540–1639. Budapest, 1890. 712–729. o.); BOA, Tapu defteri 791., 1032.

[27] BOA, Tapu defteri 659. és *Gustav Bayerle:* Ottoman Tributes in Hungary According to Sixteenth Century Tapu Registers of Novigrad. The Hague, Paris, 1973. 95–110. o. Bár Simontornyát és környékét 1590-ben is összeírták, nem tudjuk, megtörtént-e javadalmak kiosztása, s ha igen, mi történt a *timár defteri*vel.

[28] ÖNB, Türk. Hss. Mxt. 640, 38b–39a.

b) Egy várparancsnok *(dizdár)* zsold-timárjából 1631-re szpáhi-timár lett.[29]

Az 1631-es defter számunkra legfontosabb és legfigyelemreméltóbb jellegzetessége az, hogy az egyes tételek fejlécében feltüntetett település rendre azonos azzal, amelyik az 1580-as *timár defteri* vonatkozó javadalmánál az első helyen szerepel. Ez persze nem jelenti automatikusan azt, hogy a birtokok felépítése sem változott meg közben; arra inkább az utal, hogy mindössze két vagy három helység tűnik fel 1631-ben egy-egy javadalom új magjaként.[30] Ez a tény éles ellentétben áll a XVI. századi gyakorlattal, amikor a birtokok összetétele gyakran változott.

A fenti megfigyelés látszólag erős érv amellett, hogy az egyes javadalmak állandósultak, megszilárdultak ebben a késői időszakban. Ugyanakkor a birtokok végösszegeiben alkalmanként eltérés tapasztalható 1580 és 1631 között, ami az 1590-es *tahrir defteri* megfelelő adataival való szembesítéskor is észlelhető. Anélkül, hogy túlzottan belebonyolódnánk ennek taglalásába, néhány példa alapján az valószínűsíthető, hogy a különbségek inkább a timárok összetételének átalakulásából származtak, nem pedig az egyes települések adójának emelkedéséből.[31] Ezt még akkor is el kell ismernünk, ha gyengíti azon feltételezésünket, hogy a szpáhik ziámetjei és timárjai mintegy örökölhetővé váltak.

Vannak azonban további bizonyítékaink, amelyek támogatják tézisünket, miszerint a timárok ténylegesen apáról fiúra szálltak a XVII. század második felében, s nem csupán magyar és boszniai területeken. A szpáhik közt feltűnő fiatalkorú fiúgyerekek növekvő száma arra vall: egyre több embernek (ez esetben nőknek vagy képviselőiknek) sikerült elérnie, hogy a javadalom a család kezén maradjon. Ebben az összefüggésben érdekes és a változó felfogás jele, hogy időnként külön kimutatást készítettek, amelybe olyan ifjak kerültek, akik nem voltak képesek személyesen részt venni a hadjáratban, s megengedték nekik, hogy egy-egy vértest *(dzsebelit)* küldjenek maguk helyett. Ilyen érdekes dokumentumra bukkantunk 1649–51-ből, amelyikben – pár kivételtől eltekintve – kizárólag ruméliai és anatóliai fiatalkorú timár-birtokosokat soroltak fel.[32] A két holdévből származó számok meglehetősen különböznek egymástól; mi a magasabb értékeket mutató 1651. évi ruméliai adatokat gyűjtöttük ki és közöljük itt szandzsákonként (lásd az 5. táblázatban). Szinte hihetetlen, hogy az egyik közigazgatási egységben, a kis Dukagini szandzsákban a gyerek-timárosok aránya meghaladta a 30%-ot. Négy alkormányzóság 14–19% közötti értéke is szokatlanul sok ifjú javadalom-birtokosra utal. A 15 mozgósított ruméliai szandzsákra pedig átlagosan 9% adódik. Az anatóliai régióban valamivel alacsonyabb volt ez a mutató: 7% körül mozgott 1649-ben. Az itt vázolt jelenség talán nem fenyegette a rendszer működését, némi bizonytalanságot mégis eredményezhetett a mozgósítás terén, egyben csökkentette a katonák harcértékét. Hozzáfűzhetjük még, hogy fentebb nem néztük, hány fiú szerepel egy fejléc alatt, pedig elő-előfordult, hogy két vagy három legényt is megemlítettek, mint például Kösztendilben, ahol egy két- és egy négyéves gyerek mondhatott magáénak egy timárt.

Mielőtt megállapításunkat általánosítanánk, emlékeztetnünk kell arra, hogy Douglas Howard szerint az Ajdini szandzsákban eltérő, fogyó tendenciát mutatott a családtagoknak juttatott timárok aránya, legalábbis 1570 és 1611 között. Kutatásait úgy összegezte, hogy „a helyi szpáhik fiai 63%-át kapták a kezdő timár-kiutalásoknak Szulejmán szultán

[29] ÖNB, Türk. Hss. Mxt. 640, 39b.
[30] Például Orhiba (Horhi) és Nag Berin (Nagyberény); uo.
[31] Vö. ÖNB, Türk. Hss. Mxt. 639 (Flügel 1396), 24b.
[32] BOA, Kepeci 405. Hasonló információkkal szolgál BOA Kepeci 434, 62–68. o.

uralkodásának vége felé. Az ajdini új adományozások több mint fele tartozott ebbe a kategóriába még 1577-ben is, de aztán gyorsan fogyott ez a szám, s 1611-re 10 % alá esett."[33] Vizsgálódásaink pillanatnyi szakaszában egyetlen magyar szandzsákból sem tudunk hasonló, összevethető adatokkal szolgálni, de az eddig elmondottak és az alább még kifejtendők fényében úgy véljük, hogy azok eltérnének az ajdini tapasztalatoktól, amelyek vagy időleges, vagy – s inkább erre gyanakszunk – helyi tendenciát tükröznek.

(Zárójelben megemlítjük, hogy az imént tárgyalt defterek bejegyzései annyiban is érdekesek, amennyiben a serdületlen fiú fogalmára is adnak némi fogódzót. A szóban forgó esetekben – még ha sokszor körülbelül jelölik is meg az életkort – sohasem mennek tizenkét év fölé, egyetlen kivételtől eltekintve, amikor is az Arabgiri szandzsákban valakit tizenhárom esztendősként sorolnak fel. Ennek alapján arra következtethetünk, hogy a tizenkét évnél idősebbeket gyakorlatilag felnőttnek fogadták el, azaz valamivel hamarabb, mint ahogy azt az iszlám jog tizennégy évben előírta.[34] Másfelől ez a határ eltér az 1536-ban született törvénytől, amely egy korábbi előírást változtatott meg, miszerint attól kezdve nem tíz, hanem tizenhat esztendős koruktól kellett a fiatal timár-birtokosoknak hadba menniük.)[35]

A következő pont, amelynél érdemes elidőznünk, a fiaknak adott birtokok összegének nagysága. Ez bizony nem ritkán különbözött attól, mint amekkorát a kánunnámék megszabtak. Ha az utóbbiak szellemében jártak volna el, a feltüntetett summáknak sokkal egyhangúbbaknak kellene lenniük, mint a valóságban, és mindig kerek számokra kellene végződniük. Példának okáért az Iszkenderijei szandzsákban 19 675 akcséval két fiúra szálló javadalmat nem utalhatták ki a előírásoknak megfelelően, az nyilvánvalóan azonos volt az apa által birtokolt bevételi forrásokkal.[36] Rengeteg hasonló esetre hivatkozhatnánk, néhány ilyet az 5. táblázatnál tüntettünk fel.

Figyelemre méltó módon korabeli magyar dokumentumok is több birtoknál igazolják, hogy azok apáról fiúra vagy más családtagra származtak át az 1640-es években. Győr vármegye vizsgálati jegyzőkönyveiben olvashatjuk, hogy két vagy három „török földesurat" is gyermekük követett ezeken a távoli végeken.[37] S ami még meglepőbb: 1649-ben két asszonyra bukkanunk, akik elhunyt férjük nyomába léptek.[38] Utolsó példánkban egy sógor örökölte meg egy település jövedelmeit.[39]

A most idézett magyar anyagból a török adóztatási rendszer átalakulása is kirajzolódik. Mint rámutattunk, az utolsó XVI. századi szandzsák-összeírások után az egy-egy település tizedeiből és más kötelezettségeiből várható értékek a timár-rendszerre vonatkozó valamennyi defter-típusban változatlanok maradtak. Logikus feltételezésnek tűnik,

[33] *Douglas Howard:* Central and Provincial Administrative Interaction in Timar Bestowals in the Early Seventeenth Century. In: Decision Making and Change in the Ottoman Empire. (Ed. by *Cesar E. Farah.*) Kirksville, 1993. 85. o.

[34] *Géza Dávid:* The Age of Unmarried Male Children in the *tahrīr-defters* (Notes on the Coefficient). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 31. (1977) 347–357. o.

[35] *M. Tayyib Gökbilgin:* Kanunî Sultan Süleyman'ın timar ve zeamet tevcihi ile ilgili fermanları. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi,* 17:22. (1967) 44. o. Érdemes megjegyezni, hogy a XVIII. század legvégén a szkopjei kádi-regesztrumok szerint a korhatárt tizenöt évre csökkentették. Az egyik iratból kiderül, hogy a fiatal timár-birtokosok között gyakori lehetett a tényleges életkor eltitkolása, s hogy a hatóságok komoly erőfeszítéseket tettek ennek megakadályozására; lásd *Marlene Kurz:* Das Sicill aus Skopje (sajtó alatt), No. 71.

[36] BOA, Kepeci 405, 4. o.

[37] *Ráth Károly:* A Győr vármegyei hódoltságról. *Magyar Történelmi Tár,* 7. (1860) 43: 1. jegyzet, 64–65. o.

[38] l. m. 77., 80. o.

[39] l. m. 28. o.

hogy egy magas inflációjú korszakban, mint amilyen a XVII. század volt az Oszmán Birodalomban, az állandósult összegek nem fedezhették a javadalmazottak érthetően növekvő igényeit. A magyar tanúvallomások meggyőzően bizonyítják, hogy minden a gyakorta egyoldalú egyezkedések során dőlt el – elképzelhetjük, ki diktálta a feltételeket és milyen irányban (ezek aztán később változhattak, mindig a birtokos javára). Meglehetősen ritka volt az a szpáhi, aki hosszabb ideig megelégedett ugyanakkora adókkal és ugyanazokkal a szolgálatokkal.[40] A másik lényeges fejlemény abban ragadható meg, hogy a helyi szokásokhoz igazodva több kötelezettséget átalányban szabtak meg, illetve pénzben váltottak meg.

4. Mondanunk sem kell, a timáros hadak összlétszáma messze meghaladta a *kilics*ek számát, hiszen a javadalmazottaknak birtokaik nagyságával arányban bizonyos menynyiségű vértest (*dzsebelit*) kellett tartaniuk, akiket magukkal vittek a hadjáratokra. Ahhoz, hogy a XVII. századi timáros haderőt és annak mozgósítható részét ki tudjuk kalkulálni, mindenképpen ismernünk kellene az ezzel kapcsolatos korabeli rendelkezéseket. Minthogy nincs nyoma annak, hogy e későbbi időszakban átfogó kodifikáció született volna, egy-két kutató változásokra utaló megjegyzései dacára[41] általában azt feltételezik, hogy a XV. század végi, XVI. század eleji kánnunnáme útmutatásai később is, az egész vizsgált korszakban érvényben maradtak. Ezen kötelmeket a 6. táblázatban foglaltuk összse.[42] A levéltári forrásokból azonban nyilvánvalóan kitetszik, hogy idővel – legalább három tekintetben – bizonyos változások következtek be a rendszerben.[43] Először is az alsó határ, amelytől a szpáhiknak lovas vértes kísérőt kellett kiállítaniuk, 3000–4000 akcséról 6000-re emelkedett. Másként fogalmazva: csak a nagyobb *(tezkereli)* timárok és a ziámetek birtokosai kényszerültek arra, hogy *dzsebelit* tartsanak. Feltételezésünk szerint ez az átalakulás már valamikor a XVI. század első felében végbement. Ezt a kijelentésünket a Temesvári vilájet példájával is meg tudjuk erősíteni, ahol a század közepe után már ezen elv szerint számolták ki a *dzsebelik*et. A Temesvári, Moldovai, Lippai és Jenői szandzsák 1568. évi *timár defteri*jeinek első lapján szereplő összesítések egyértelműen bizonyítják: a 6000 akcsénál kevesebbel rendelkező szpáhiktól (azaz a *tezkeresziz* timárok gazdáitól) nem kívánták meg, hogy vérteseket vigyenek magukkal a hadjáratba.[44]

A második és a harmadik módosulásra már Ajn Ali felhívta a figyelmet 1607 körül írott munkájában, s valószínű, hogy mindkettő még a XVI. század második felében vég-

[40] I. m. 80. o.

[41] *M. T. Gökbilgin:* Kanunî Sultan Süleyman'ın, i. m. 35.; *Dávid Géza:* A Simontornyai szandzsák a 16. században. Budapest, 1982. 83. o.

[42] Code de lois coutumière de Mehmed II. Kitāb-i Qavānīn-i 'Örfiyye-i 'Osmānī. (Édité par *Nicoară Beldiceanu.*) Wiesbaden, 1967. 9v–10r alapján (vö. *N. Beldiceanu:* Le timar, i. m. 80. o.); *Ahmed Akgündüz:* Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. II. kitap. II. Bâyezid devri kanunnâmeleri. İstanbul, 1990. 45–46., 82. o. A törvénykönyv datálása körüli vitákhoz ld. *Uriel Heyd:* Studies in Old Ottoman Criminal Law. (Ed. by *V. L. Ménage.*) Oxford, 1973. 18–24. o.; *Nicoară Beldiceanu:* A propos d'un livre sur les lois pénales Ottomanes. *Journal of the Economic and Social History of the Orient,* 17:2. (1974) 206–214. o. és *A. Akgündüz:* i. m. 34–35. o.

[43] A törvénykönyv és több XV. századi *timár defteri* összevetése azt mutatja, hogy akkoriban az előírásokat nagyjából betartották (vö. *Halil İnalcık:* Hicrî 835 tarihli sûret-i defter-i sancak-i Arvanid. Ankara, 1954 [Türk Tarih Kurumu yayınları, XV/1.]; Fontes Turcici Historiae Bulgaricae. Series XV–XVI. XIII/II. Ed. *Nikolai Todorov* et *Boris Nedkov.* Sofia, 1966. 11–41., 112–115., 119–231. o.; *Dušanka Bojanič-Lukač:* Vidin i vidinskijat sandžak prez 15–16 vek. Sofija, 1975. 55–91. o., Facs. 1–111; *Hazim Šabanović:* Krajište Isa-bega Ishakovića. Zbirni katastarski popis iz 1455. godine. Sarajevo, 1964). Ebből a tényből és a később bekövetkező változásokból arra következtethetünk, hogy a törvénykönyv összeállításánál nem annyira a jövőben érvényes szabályok lefektetése volt a cél, mint inkább a megelőző időszak gyakorlatának (szokásainak) összefoglalása.

[44] BOA, Tapu defterleri 552. és 1010.

bement. Itt részben arról van szó, hogy a 10 000 és 19 999 akcse közötti jövedelemmel bíró szpáhiknak egységesen három *dzsebelit* kellett tartaniuk, a záimoknak pedig csak minden 5000 akcse után kellett kiállítaniuk egyet, szemben a korábbi 4000 akcséval.[45] Mindezen újítások minden valószínűség szerint a mozgósítható haderő csökkenését eredményezték. A változások jelentőségének és irányának bemutatása végett két különösen jól dokumentált esetet mutatunk be a XVI. századból.

a) Az első 1533-ból származik, amikor a Ruméliai vilájet javadalmairól egy rövid, de információban fölöttébb gazdag lista készült, amelyben a jövedelmek nagyságát vették a csoportosítás alapjául.[46] A Boszniai szandzsákban ekkor 17 ziámetet és 717 timárt találtak. Amennyiben a fent említett törvényi szabályozás alapján számítjuk ki az általuk kiállítandó *dzsebeli*ket és szolgákat, 2040 fős kontingenst nyerünk (lásd a 7. táblázatban). Több mint 10 évvel korábban (kb. 1520 körül) ugyanezen a területen szemlét tartottak a timárosok fölött, s a róluk felvett defterbe név szerint beírták a szandzsákbég és a hadra fogható szpáhik „embereit" is.[47] A kimutatás szerint a Boszniai szandzsák tényleges timáros hadereje 3117 főt tett ki. A timár-birtokosokat átlagosan 1,87 vértes kísérte, a záimokat fejenként 13,31 ember, ha pedig a két kategóriát összevonjuk, átlag 2,15 főt kapunk. Ez az érték 34%-kal haladja meg a törvény által előírtat, ami 1,60 személy lenne. A bég leginkább szolgákból (*gulám*okból) álló kísérete különösen nagy volt, s több mint hétszeresére rúgott a kötelező létszámnak (1040 fő a 148 helyett). Vele is számolva, az egy szpáhira eső vértesek átlaga 3,72-re emelkedik. Így a bég és kísérete 33%-al részesedett a szandzsák teljes haderejéből. Elmondhatjuk tehát, hogy a terjeszkedés korszakában a birodalom legnyugatibb sarkában állomásozó timáros katonaság létszáma számottevően (esetünkben 53%-kal) magasabb volt a vártnál. Ez főleg amiatt vált lehetségessé, mert a végeken sok önkéntes szerencsevadász kóborolt, akik a hivatalos katonai státus elnyerése reményében vállalták a szolgálatot.[48]

b) A második példa, amely némi betekintést enged a *dzsebeli*k számába, hatvan évvel későbbi, 1583-ból való, amikor a birodalom katonaságát az iráni hadjáratra mozgósították. Vizsgálatunk egy rövid hivatalos listán alapul, amelyben azt részletezték, hogy mennyi katonát várt a központ 18 ruméliai szandzsákból.[49] Először megadták a timár- és ziámet-birtokosok számát, majd feltüntették, hogy az illetőktől összesen hány *dzsebeli*t reméltek. Bár így lehetetlen megmondani, hogy a javadalmazottak külön-külön mennyi kísérőt állítottak ki (ami pedig a legnagyobb segítséget nyújtaná számunkra), mégis ki-

[45] *Ayn-i Ali Efendi:* Kavânîn-i Âl-i Osman, i. m. 13., 39. o.; *A. Akgündüz:* Osmanlı kanunnâmeleri, IX. kitap, 51. o.; vö. Sofyalı Ali çavuş kanunnâmesi. (Hazırlayan *Midhat Sertoğlu.*) İstanbul, 1992. 21. o.; *Ahmed Akgündüz:* Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri. 4. kitap: Kanunî Sultan Süleyman devri kanunnâmeleri. I. kısım: Merkezî ve umumî kanunnâmeler. İstanbul, 1992. 464. o.

[46] *Ömer Lütfi Barkan:* H. 933–934 (M. 1527–1528) malî yılına ait bir bütçe örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 15:1-4. (1953–1954[1955]) 301. o., egy korábbi, talán 1521-ből származó dokumentum adataival kiegészítve (uo. 303; a dátumra: *Jean-Louis Bacqué-Grammont:* Les Ottomans, les Safavides et leurs voisins. Contribution à l'histoire des relations internationales dans l'Orient islamique de 1514 à 1524. Istanbul, 1987. 297. o.; vö. *I. M. Kunt:* The Sultan's Servants, i. m. 101. o. skk).

[47] Fordításban közreadta: *Ahmed S. Aličić:* Popis Bosanske vojske pred bitku na Mohaču 1526 godine. *Prilozi za Orijentalnu Filologiju,* 25. (1975) 171–202., főleg 182–201. o. Több, itt nem részletezhető okból az a véleményünk, hogy a deftert inkább 1520–21 táján állították össze, s nem 1526-ban, a mohácsi csata előtt, ahogy a közreadó gondolta.

[48] Vö. *Fodor Pál:* Önkéntesek a XVI. századi oszmán hadseregben (Az 1575. évi erdélyi háború tanulságai). *Hadtörténelmi Közlemények,* 109:2. (1996) 55–81. o.

[49] BOA, Kepeci 320, 114–116. o.

kalkulálható egy általános szorzó, amelyet aztán összevethetünk azokkal a feltevésekkel, amelyeket Rhoads Murphy adott elő az oszmán hadviselésről írott új könyvében.

A lista vonatkozó adatait – Ajn Ali párhuzamos számaival együtt – a 8. táblázatban foglaltuk össze. A 18-ból két szandzsáknál Ajn Ali nem közli a javadalombirtokosok elvi számát, ezeknél tehát nincs mód összevetni a mozgósított haderő arányát. Ily módon 16 szandzsákra nézve az állapítható meg, hogy átlagosan a katonák 66%-át rendelték be, 34%-át pedig nem. Nagyjából tehát a szpáhik egy harmadát hagyták otthon azért, hogy szükség esetén segítséget nyújtsanak a várak őrségeinek.[50]

Az udvar azt remélte, hogy a hadjáraton 3823 *ümera* (szandzsák- és beglerbég), ziámet- és timár-birtokos szpáhi fog részt venni 6487 vértes kíséretében. Ha az utóbbiakból az Ajn Ali által megadottak szerint levonjuk azokat a kísérőket, akiket a bevonultatott szandzsákbégeknek kellett kiállítani, illetve maguktól a kormányzóktól is eltekintünk, akkor marad 3805 javadalombirtokos és 5323 *dzsebeli*. Ez azt jelenti, hogy a ziámet- és timár-birtokosokra átlagosan 1,4 *dzsebeli* jut, ami kétségtelenül alacsonyabb, mint vártuk. Murphynél ez az érték 1631-re 1,6, ami az itteni adatok fényében kissé magasnak látszik.[51] Ez a tény még hangsúlyosabbá válik, ha emlékeztetünk arra, hogy rendszerint a kevésbé értékes, kisebb jövedelmű timárosokat hagyták otthon, akik vagy mentesek voltak a vértesállítástól, vagy kis számban tartottak ilyeneket. Másképpen kifejezve: a *dzsebelik* átlagos száma még kisebb lenne, ha a szpáhi-sereget maradéktalanul bevonultatták volna.

Ha ezt a koefficienst érvényesnek fogadjuk el Rumélia többi részére is, az egész tartományra 12 648 *dzsebelit* kapunk. Ez jóval kevesebb, mint az Ajn Ali által a vilájetre számított 20 200 vértes: csupán 60%-a annak. Kénytelenek vagyunk arra gondolni, hogy Ajn Ali kissé optimista volt – más, efféle értekezések szerzőihez, például Szófiai Ali csaushoz hasonlóan, aki Ruméliára még nála is magasabb értéket hozott ki. A fő ok, amiért a saját eredményünknek mégis hitelt adhatunk az, hogy pontosan ismert időpontból származó, hivatalos forrásból szűrtük le, míg Ajn Ali – bár a kancellárián dolgozott – különböző évekből (sőt évtizedekből) gereblyézte össze adatait, és talán kevés alkalma volt akkurátusan összeszámolni a vérteseket.

Hozzá kell tennünk, hogy 1583-ban a hadjáraton való részvételre kötelezték még a ruméliai beglerbég 13 *müteferrikáját* és 105 udvari *müteferrikát* is. Az első csoporttól 75 (fejenként 5,8), a másiktól 710 (fejenként 6,8) *dzsebeli* kiállítását várták, ami élesen megvilágítja a *müteferrikák* kivételes helyzetét a timáros hadsereg hierarchiájában. Nehéz megmondani, hogyan változna a fent kiszámolt 1,4-es szorzó, ha a *müteferrikákat* és vérteseiket is hozzáadnánk a főszámainkhoz. A legfőbb nehézség abban rejlik, hogy az udvari javadalmazottak (*gediklik*) gyakran olyan ziámeteket kaptak, amelyek egyes részei szerteszét feküdtek a birodalomban, s így nem tudhatjuk, hogy vérteseik melyik tartományhoz tartoztak. Ennélfogva nem tűnik súlyos módszertani hibának, ha eltekintünk a *müteferrikáktól* és kísérőiktől, főleg, ha még egyszer eszünkbe idézzük fenti megállapításunkat, amely szerint a kevésbé értékes timárosokat szokták otthon hagyni. A két véglet talán kiegyenlítette egymást.

Bárhogy volt is, a *dzsebelik* átlagos száma lényegesen alacsonyabb a XVI. század végén, mint jó hatvan évvel korábban, habár a két érték nem hasonlítható össze minden fenntartás nélkül; az első még a terjeszkedés korának viszonyait tükrözi, a má-

[50] A kimutatásban az oszmán írnokok – mint máskor is oly gyakran – összeadási hibát vétettek, ám ez nem befolyásolja érdemben számításainkat.

[51] *Rh. Murphy:* Ottoman Warfare, i. m. 41. o.

sodik pedig az udvar hivatalos számait egy olyan korszakból, amelyik már tele volt nehézségekkel. Mindezek ellenére a tendencia nyilvánvaló: a *dzsebelik* átlagos száma az idő múlásával csökkent.

5. Az eddig elmondottak és különösen az utóbbi két példa aláhúzza, hogy miközben a *kilics*ek száma látszólag a régi szinten maradt, az egész rendszerben – különösen a mozgósításban és a harcoló egységek összetételében – lassanként mélyreható változások következtek be. A pénzügyi válság, a pénzrontás és a jövedelmek ezekből fakadó drasztikus esése folytán az alacsony jövedelmű *(alcsak halli)* szpáhik mind nehezebben tudták eltartani kísérőiket és egyre kevésbé voltak képesek hadba vonulni. Ezért, ahelyett hogy behívták volna őket, egyre sűrűbben követeltek tőlük pénzváltságot *(bedel, bedel akcsesi, bedel-i timár)*,[52] vagy azt, hogy rendőri feladatokat végezzenek, legrosszabb esetben közmunkákon dolgozzanak. Ahogy 1631-ben Kocsi bég némi túlzással megjegyezte, közönséges „bérmukásokká" *(irgád)* süllyedtek.[53] Sok adat mutatja, hogy a pénzváltság olykor a szpáhik éves jövedelmének 60 vagy akár 100%-át is elérhette.[54] Itt emlékeztetnünk kell arra, hogy nemcsak ebben az időben, hanem a birodalom fénykorában is számos szpáhi kényszerült elfogadni olyan timárt, amelynek tényleges jövedelme messze elmaradt papír szerinti értékétől. A jövedelemkiutalásnak ezt a sajátos módját *ber vedzsh-i nokszán*nak, *ber vedzsh-i tekmil*nek, vagy ritkábban *ber vedzsh-i iltizám*nak („hiánnyal", „kiegészítéssel", „adóbértlettel") nevezték. De a korábbiaktól eltérően, amikor a szpáhik még ki tudták egészíteni hiányzó bevételeiket a sikeres hadjáratokon szerzett zsákmányból, ennek lehetősége ekkoriban már alaposan lecsökkent, ami nagyban hozzájárult elszegényedésükhöz.

Ilyen körülmények között nem csoda, ha a hadakozás terhe fokozódó mértékben a timáros hadsereg felső, gazdagabb rétegének, kivált a szandzsákok és a vilájetek kormányzóinak vállára nehezedett. Láttuk, hogy a boszniai bég már az 1520-as években egyharmadát állította ki a szandzsák haderejének. Később a szandzsák- és beglerbégek udvari csapatainak *(kapu halki)* aránya a szpáhi-seregen belül – kisebb-nagyobb léptékben – folyamatosan nőtt. A változást jól szemléltetik az 1697 végén, 1698 elején végrehajtott mozgósításra vonatkozó adatok. A zentai vereség után felállítandó sereg regesztrumában külön csoportban vették fel a tartományi timár-birtokos szpáhikat és a kormányzók udvari csapatait.[55] Ebből megállapítható, hogy a közönséges timár- és ziámet-birtokosok az egész seregnek csupán 11–12%-át alkották, szemben a kormányzók által kiállított csapatok 16%-os arányával. Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a bégek magánkatonaságának részesedése a timár-birtokos seregen belül birodalmi szinten 58%-ra emelkedett (ne feledjük, hogy ez az arány 1520 körül Boszniában 33% volt!).

Bár a fenti megfigyelések egy része nem teljesen új,[56] többnyire nem ismerték fel a kapcsolatot eme változások és a birodalom közigazgatási szervezetének átalakulása között. Tudott dolog, hogy míg a birodalmat a XVI. század elején 3–4 beglerbégségre és

[52] *Caroline Finkel:* The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien, 1988 (Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, 14.). 150. o.; *H. Inalcık:* The Ottoman State and Society, i. m. 73. o.

[53] *A. K. Aksüt:* Koçi Bey, i. m. 40. o.

[54] BOA, Mühimme defteri 71, 157/78, 410/217, 628/332, 663/356.

[55] BN, Supplement turc 69, 64b–70a. Részletesebb elemzése a 9. táblázatban és tanulmányunk utolsó részében; a forráshoz lásd még a 68. jegyzetet.

[56] *Vera P. Mutafčieva – Strašimir Dimitrov:* Sur l'état de système des timars des XVIIe–XVIIIe ss. Sofia, 1968. 17–19. o.; *I. M. Kunt:* The Sultan's Servants, i. m. 88–93. o.

mintegy 90 szandzsákra osztották fel, a következő századfordulóra ezek száma 30–40-re, illetve 232-re szökött fel.[57] A növekedést nem lehet pusztán a birodalom területi gyarapodásával magyarázni, bár kétségtelenül ennek is volt szerepe benne. Véleményünk szerint a közigazgatási egységek megsokszorozódása inkább a tartományi hadseregen belüli átrendeződésből vezethető le. Ahogy a kormányzók udvari csapatai lassanként háttérbe szorították a közönséges szpáhikat, és ahogy a központi kormányzat egyre inkább rájuk kényszerült hagyatkozni, úgy szánta el magát újabb és újabb kormányzói posztok létesítésére (különösen a határvidékeken), új hászok kialakítására és a jövedelmek bégek és pasák javára történő átcsoportosítására, mert az általuk kiállított és az előírtnál várhatóan nagyobb magánseregeikre biztosabban számíthatott, mint az ingatag helyzetű kis timárosokra. Hogy a háttérben valóban ilyen meggondolások húzódtak meg, arra a magyarországi adminisztratív intézkedések szolgálnak jó példával. Itt a hódoltság területéhez képest a vilájetek és a szandzsákok száma (2, illetve 20–25) már kezdetben feltűnően magas volt, tükrözve a végvidék katonai jelentőségét. Aztán az 1590-es években öt újabb vilájet jött létre (Szigetvár, Győr, Pápa, Eger, Kanizsa) – csak részben az új hódításoknak köszönhetően.[58] Nem sokkal később ezt a számot részben kényszerűségből négyre (Buda, Temesvár, Eger, Kanizsa) csökkentették, de miután meghódították Nagyváradot és Érsekújvárt, két újabb beglerbégséget alakítottak ki körülöttük. S ami még fontosabb: e vilájeteken belül – egy-két kivétellel – már nem szerveztek szandzsákokat,[59] s így az anyagi és a pénzügyi források elsősorban a kincstári érdekeket és a tartományi kormányzók kíséreteinek ellátását szolgálhatták. A beglerbégek pénzügyi lehetőségeit tágította és magánseregeik megőrzését segítette, hogy egész szandzsákok jövedelmeit adták át nekik ún. „takarmánypénzként" *(arpalik)*, akár hivatalviselésük idején, akár akkor, amikor várakozási állományban éppen hivatalra vártak.[60]

Ugyanakkor az is igaz, hogy bár a bégek és a pasák udvari csapatainak relatív súlya a timáros hadseregen belül nőtt, abszolút létszámban némileg elmaradtak XVI. századi elődeikétől. Akkoriban a nyugati határvidékeken gyakran találkozni több száz fős vagy akár az ezer harcost meghaladó kíséretekkel.[61] 1697–98-ban viszont csak a nagyvezír és a ruméliai kormányzó udvari népe volt olyan nagy (2300, illetve 1500 fő), hogy felülmúlta a boszniai bég 1520 körül 1040 főből álló kíséretét. Néhány ruméliai szandzsák vezetője ugyan még ki tudott állítani olyan magánsereget, amelynek mérete emlékeztetett a régiekére, de a többségé – kivált az anatóliaiké – igen ritkán számlált ötszáznál többet (java része ennél jóval kevesebb emberből állt). A közönséges timárosok gondjai mellett ez a jelenség szintén arra utal, hogy a szpáhi-sereg pozíciója jelentősen meggyengült a XVII. század végére.[62]

6. Az utóbbi megállapítás ellenőrzése céljából végül megvizsgáltuk, milyen súlyt képviselt a timáros sereg az egész oszmán hadszervezeten belül. Ezzel kapcsolatban a szak-

[57] *V. P. Mutafčieva – Str. Dimitrov:* i. m. 13. o., Ajn Ali alapján. Vö. *İ. Metin Kunt:* Sancaktan eyalete. 1550–1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi. İstanbul, 1978. 125–181. o.

[58] Vö. *Dávid Géza:* A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. *Zalai Múzeum,* 4. (1992) 55–64. o.

[59] *Blaskovics József:* Érsekújvár és vidéke a török hódoltság korában. Budapest, 1989.; *Géza Dávid:* Nagyvárad. In: The Encyclopaedia of Islam. VII. Leiden, 1993. 899–900. o.

[60] *I. M. Kunt:* The Sultan's Servants, i. m. 87., 90. o.

[61] Vö. Ibrahim Pecsevi török krónikás tanúságtételével, idézi *Gy. Káldy-Nagy:* The First Centuries, 159. o. és *I. M. Kunt:* The Sultan's Servants, i. m. 84. o.

[62] Az elmondottakat alátámasztják a következő publikáció adatai is: *İ. Metin Kunt:* Bir Osmanlı valisinin yıllık gelir-gideri. Diyarbekir, 1670–71. Istanbul, 1981. 22–26., 54–58. o.

irodalomban gyakran utalnak Kocsi bégre, aki már 1631-ben azt állította, hogy a mozgósítható szpáhik száma legfeljebb 7–8000 fő lehetett. A kijelentés igazságtartalmát nehéz ellenőrizni, de úgy tűnik, az oszmán államférfi alaposan alábecsülte a szpáhik erejét.

Van azonban két olyan belső oszmán forrásunk, amely teljes képet ad arról a seregről, melyet az 1697-ben vívott véres zentai ütközet[63] másnapján állítottak fel (vagy szándékoztak felállítani) egy újabb magyarországi hadjáratra. Ezek segítségével viszonylag pontos számokkal szolgálhatunk. A szóban forgó listákat Ammizáde Hüszejn pasa, az újonnan kinevezett nagyvezír[64] parancsára állították össze, aki egy közvetlen Habsburg támadás lehetőségével számolva óriási erőfeszítéseket tett a veszteségek pótlására és a szétesett hadsereg újjászervezésére.[65]

Az egyik felsorolást, amely egy névtelen szerző 1703 körül keletkezett krónikájában maradt fenn, már Hammer is ismerte, de aztán a későbbi kutatás valahogy megfeledkezett róla, talán, mert elemzés nélkül, egy jegyzetbe eldugva várta, hogy felfigyeljenek rá.[66] Nemrégiben a krónika teljes szövegét közreadták, így a vonatkozó adatokat immár eredetiben is tanulmányozhatjuk.[67] A másik forrás tulajdonképpen az elsőnek egy változata, és a fentebb már többször idézett párizsi kézirat őrizte meg.[68]

A két adatsor szerkezete eltér egymástól. A krónika szerzője gyalogosokként és lovasokként csoportosította a nagyvezír által mozgósított összes katonai egységet, anélkül hogy megmondaná, melyikeket küldték a magyarországi frontra (ezt a célpontot nem is említette külön, bár hallgatólagosan a többi közé értette). A párizsi lista viszont azzal tűnik ki, hogy nem éri be a megszokott üres általánosságokkal („ez és ez a bég tökéletes kíséretével"), hanem megadja minden csapategység pontos létszámát. A timáros hadsereg esetében ez annyit jelent, hogy a szpáhik száma ezúttal a kísérőkét is magába foglalja.

Megnyugtató, hogy a két párhuzamos adatsor kulcsszámai teljes összhangban állnak egymással. Kisebb eltérések persze vannak, ezek a szerkezeten kívül főleg egy-egy másodlagos jelentőségű katonai parancsnok szerepeltetésére vagy hiányára és néhány jelentéktelen számbeli ellentmondásra korlátozódnak. A források hitelességét külön emeli az a tény, hogy mindkettőben szerepelnek a Maras város tehetős polgárai által kiállítandó, mennyiségükben elhanyagolható, ám az udvar által mégis fontosnak tartott alakulatok.

[63] Az oszmánok zentai veszteségeit 20–30 000 főre becsülik; lásd *Sugár István:* Lehanyatlik a török félhold. Budapest, 1983. 389. o.; *Szakály Ferenc:* Hungaria eliberata. Budavár visszavétele és Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1718. Budapest, 1986. 116. o.; *Szita László – Gerhard Seewann:* A legnagyobb győzelem. Dokumentumok az 1697. évi török elleni hadjárat és a zentai csata történetéhez. Pécs, Szigetvár, 1997. 26: 18. jegyzet; *Virginia Aksan:* Ottoman War and Warfare 1453–1812. In: War in the Early Modern World. (Ed. by *Jeremy Black.*) Boulder, 1999. 164. o.; *Géza Dávid:* Zenta. In: The Encyclopaedia of Islam. Vol. XI. Leiden, 2002. 492. o.

[64] Hivatalba lépésének körülményeire lásd *Joseph von Hammer:* Geschichte des Osmanischen Reiches ... VI. 1656–1699. Pest, 1830. 641–642. o.; *İsmail Hakkı Uzunçarşılı:* Osmanlı tarihi. III/1. Ankara, 1973.[2] 570. o.; Anonim Osmanlı tarihi (1099–1116/1688–1704). (Yayına hazırlayan *Abdulkadir Özcan.*) Ankara, 2000. 130. o.

[65] Miután csapatokat és flottákat küldött minden frontra, ahol a birodalom harcban állt, 1698. május végén népes hadai élén Magyarországra indult. Fő célja nem az volt, hogy csatákat vívjon, hanem hogy javítsa a török pozíciókat az időközben megkezdett tárgyalásokon; ezekről lásd Anonim Osmanlı tarihi, i. m. 133. o. skk.

[66] *J. von Hammer:* Geschichte, i. m. VI. 755–756. o.

[67] Anonim Osmanlı tarihi, i. m. 131–132. o.

[68] BN, Supplement turc 69, 64b–70a. A párizsi verzió szempontunkból legfontosabb részét összevont magyar fordításban már korábban közreadtuk egy rövid (főleg a forrás hitelét, datálását érintő) elemzés kíséretében: *Fodor Pál – Dávid Géza:* Az oszmán hadsereg a zentai csata után (1697–1698). In: Népek együttélése Dél-Pannóniában. Tanulmányok Szita László 70. születésnapjára. (Szerk. *Lengvári István – Vonyó József.*) Pécs, 2003. 111–128. o.

Mindent összevéve arra következtethetünk, hogy a kompilátorok, akik a két anyagot ránk hagyták, két, enyhén eltérő hivatalos verziót használhattak, amelyek az 1698-ban mozgósítandó hadsereg alkotórészeit sorolták fel.[69] Ennélfogva – még ha nem ismerjük is a valódi méretét annak a hadseregnek, amely végül 1698 májusában indult útnak a nagyvezírrel – a két előzetes (a felkészülés, a hadsereggyűjtés idején keletkezett) lista adatait nagyjából hitelesnek, a valósághoz közelinek fogadhatjuk el.[70] Megbízhatóságukat azért kell külön hangsúlyoznunk, mert egy kortárs velencei diplomata, Carlo Ruzzini azt állította, hogy az oszmán vezetés az ellenfelek megtévesztésére olyan hamisított dokumentumokat terjesztett, amelyek túlzó adatokat tartalmaztak a sereg erejéről.[71] Bár Ruzzini egynémely ellenvetése valóban figyelmet érdemel (ilyen a fegyverkovácsok tényleges száma, a janicsárok katonai értékének gyengülése, a toborzás nehézségei stb.), egészében véve sem az általa hivatkozott listák, sem a mi forrásaink nem mondanak ellent azoknak az ismereteknek, amelyek már korábban közzétett levéltári kútfőkben találhatók a korabeli oszmán hadseregről.[72]

A két lista hitelességének legerősebb bizonyítéka az, hogy összesített létszámaik nagyjából-egészében összhangban állnak azokkal az értesülésekkel, amelyeket keresztény kémek szereztek az 1698 tavaszán lefolytatott oszmán seregszemléről. Szerintük a nagyvezír hadai 90 000 főből álltak.[73] Az oszmán kimutatások adata meglepően közel áll ehhez: 95 405, illetve ha levonjuk belőle a dunai hajóhad katonáit és legénységét (8521 fő): 86 884 katona. Hangsúlyoznunk kell, hogy a toborzást (sorozást) a háborúk hosszú sorának vége felé hajtották végre, amikor a birodalom erőforrásai már kimerülőben voltak. Ám a vezetés még ilyen nehéz helyzetben is képes volt igen tekintélyes hadsereget felállítani, melynek összetétele a 9. táblázatból olvasható le. Ez a táblázat egyúttal széles betekintést enged az oszmán katonai gépezetben végbement változásokba is.

Ha a katonákat a főbb fegyver- és csapatnemek (gyalogság, lovasság, puskások, udvariak, tartományiak stb.) szerint csoportosítjuk, látható, hogy az állam a megelőző évtizedekben komoly lépéseket tett a hadügyi modernizáció érdekében. Rhoads Murphey nemrégiben azt írta az oszmán hadviselésről szóló összefoglalásában, hogy „a bevonultatott gyalogos és lovas csapatok aránya sohasem haladta meg az egy a kettőhöz arányt, és

[69] A párizsi kéziratban előforduló legkésőbbi dátum 1109. nevruz/1698. március 21., amit sokkal hányavetibben írtak le, mint a többi bejegyzést. Bár a gyűjtemény egészét később másolták össze, mindez nem érinti az itt tárgyalt anyag keltezését.

[70] Az, hogy fennmaradt még egy hasonló, 1696. december 29-i keletű jegyzék, annak ékes bizonyítéka, hogy ezekben az években a kormányzat bevett eszköztárához tartozott az elkövetkező hadjáratokra rendelkezésre álló erők rendszeres felmérése (lásd BOA, Kepeci 39 mükerrer). A forrás alkalmat ad arra, hogy lássuk, milyen módszerekkel gyűjtöttek információt a hadsereg és ezen belül kiváltképp a kormányzók udvari csapatainak létszámáról. Kiderül például, hogy gyakran az udvar és az egyes katonai csoportok vezetői közötti alkudozások eredményeképpen állították ki a harcosokat. A jegyzék utolsó megjegyzése pontosan beszámol néhány gyakorlati részletről és azokról a nehézségekről, amelyek a különféle létszámok, főleg a timárosok állományának megállapításánál adódtak: „Ahogy meghatározzák a birodalmi hadjáratra kirendeltek számát, úgy kerülnek egymás után bejegyzésre ebbe a defterbe. Ez a defter még nincs befejezve. Rumélia és Anatólia deftereit átadták a kormányzóknak, de amíg ők nem rendezik el a ziámet- és timár-birtokosok ügyeit, és nem értesítik őket a háborúról, addig pontos számuk nem jegyezhető be ide. A vezírek, a beglerbégek és a szandzsákbégek udvari csapatainak számát sem írták elő pontosan, hogy mindenféle elnyomást és túlkapást elkerüljenek. Ám amikor a kontingensek méretét végül meghatározzák, kerek számokat fognak megadni, és a gyalogos és a lovas katonákat ennek megfelelően fogják összegyűjteni" (uo. 8. o.).

[71] *Szita L. – G. Seewann:* A legnagyobb győzelem, i. m. 269–275. o.

[72] Lásd például *Ömer Lütfi Barkan:* 1079–1080 (1669–1670) mâlî yılına ait bir Osmanlı bütçesi ve ek'leri. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası,* 17:1–4. (1956) 225–303., főleg 227. o.

[73] *Sugár I.:* Lehanyatlik, i. m. 397. o.

többnyire az egy a háromhoz nagyságrendet követte".[74] Ez a kijelentés nemcsak a Zenta utáni, hanem minden valószínűség szerint az annál jóval korábbi időszakra sem állja meg a helyét: a gyalogság aránya 1697–98-ban 57% körül mozgott, ami még magasabbra, 60–61%-ra emelkednék, ha a dunai flotta legénységét is ide számítanánk. Az oszmán hadsereg összetétele (a minőséget ezúttal nem firtatva) tehát eléggé megközelítette, olykor már-már elérte a vetélytárs Habsburgokét, ahol a főseregekben a gyalogság aránya 55–70% között mozgott az 1680-as évek nagy hadjáratai során.[75]

Ahogy fentebb már jeleztük (ld. a *kilics*ek számának esését a 3. táblázatban), a török jegyzékek más tekintetben is jelentős hadügyi előrelépésről tanúskodnak: félreérthetetlenül mutatják a timár-birtokos szpáhik leértékelődését. A hagyományos javadalombirtokosok és fegyveres kísérőik *(ejálet aszkeri)* részaránya 11–12%-ra zuhant, a beglerbégek és a szandzsákbégek magánhadseregeié 16%-ot tett ki, a kettő együtt pedig 28%-ot (a XVI. században ez még megközelíthette az 50%-ot).[76] De legalább ilyen fontos, hogy már ez az abszolút számában csak enyhébben, ám relatív súlyában alaposan megfogyatkozott seregrész sem mindenestől hagyományos, könnyűpáncélos lovasokból állt. A nagyvezír és a kormányzók 14 070 főt kitevő magánkatonaságából 3200-an (23%) gyalogosok voltak. Ilyen új típusú, gyalogos kíséreteket a nagyvezír és öt balkáni beglerbég és szandzsákbég alkalmazott. Ez nem lehet véletlen, és nyilván európai hatásra vezethető vissza, hiszen a nagyvezíren kívül az itt állomásozó katonai parancsnokok találkoztak legtöbbször a modern nyugati seregekkel, nekik kellett elsőként alkalmazkodniuk az újfajta hadviselési szokásokhoz.

Az európai hatások a kézi tűzfegyverekkel felszerelt, nem-udvari kötődésű gyalogság tömeges felhasználásában is megmutatkoztak. Ezeknek az alkalmilag toborzott puskásoknak a minimális aránya 1697–98-ban megközelítette a 10%-ot, azaz önmagukban (az udvariak és egyéb puskások nélkül) csaknem annyian voltak, mint a timár-birtokos szpáhik. Az utóbbiak egyébként jócskán lemaradtak a többi tartományi katonaelem: *szekbán, szerdengecsti* és *evlád-i fátihán* mögött is, akik – lovasok és gyalogosok, nem számítva közéjük az előbb említett, a kincstár által felfogadott és külön kezelt puskás gyalogokat – a török fősereg 15%-át adták. Végezetül egy olyan adatra hívjuk fel a figyelmet, amely talán a legbeszédesebben mutatja, mennyire eltolódtak a hagyományos arányok az egyes csapatnemek között. A portai zsoldos alakulatok, köztük a jócskán felduzzadt és puskákkal felszerelt janicsár ezredek, csaknem 43%-át (a janicsárok egyedül 21%-át) tették ki a nagyvezír irányította seregnek. Ezzel messze maguk mögé utasították a timáros szpáhikat, akik a XVI. században még a legfontosabb katonai és társadalmi ellensúlyt alkották velük szemben.

Megjegyezzük, van olyan vélemény is, hogy az oszmánok éppen az elsietett modernizációval, a könnyűlovas egységek túl gyors leépítésével követtek el hibát, mert a kelet-európai sztyeppéken az ilyen egységek nélkül nem lehetett esélyük a lengyel nehéz-

[74] *Rh. Murphey:* Ottoman Warfare, i. m. 36. o.

[75] 1683: gyalogos 28 000, lovas 15 000; 1684: 39 000 és 20 000; 1685: 28 650 és 23 800. 1687: 30 000 és 20 000; 1697: 28 000 és 12 000; lásd *Bánlaky (Breit) József:* A magyar nemzet hadtörténelme. XVII. rész. Magyarország felszabadítása a török uralom alól 1683–1699. Budapest, 1940.

[76] Az egyes alakulatok 1526–28 körüli megoszlásáról lásd *H. İnalcık:* The Ottoman State, i. m. 89. o.; az 1526-ban és 1543-ban Magyarországon harcoló oszmán seregek összetételéről lásd *Gyula Káldy-Nagy:* Suleimans Angriff auf Europa. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* 28:2 (1974) 170–176. o. és *Mehmet İpçioğlu:* Kanunî Süleyman'ın Estergon (Esztergom) seferi 1543. Yeni bir kaynak. *Osmanlı Araştırmaları,* 10. (1990) 140–143. o.

páncélos huszárokkal szemben (ugyanúgy, mint Bécsnél 1683-ban, ahol a lovasrohamok döntötték el a kahlenbergi ütközet kimenetelét).[77] Hasonló jelenségek a magyarországi hadszíntéren is megfigyelhetők: sokszor itt is a nehézlovas kürasszírok állították megoldhatatlan feladat elé az oszmánokat, mint például az 1691. évi szalánkeméni csatában.[78] Sőt, a török könnyűlovas, irreguláris csapatok ellensúlyozására a nyugati seregekbe is beillesztették a horvátokból, magyarokból és szerbekből toborzott huszárezredeket,[79] tehát az oszmán hadviselés „visszahatásáról" is lehet beszélni. A közép- és kelet-európai hadszíntér eme sajátosságai sem feledtethetik azonban, hogy a fő tendencia a gyalogság és a tüzérség fokozott alkalmazása volt, s az oszmánok nyilván nem véletlenül fejlesztették hadseregüket ebben az irányban. Véleményünk szerint nem elhamarkodták a modernizációt, hanem inkább féloldalasan hajtották végre: miközben növelték gyalogságukat, tűzfegyvereik számát és hatékonyságát, arra már nem maradt erejük, hogy lovasságukat is a kor követelményei szerint szervezzék át. Bár az elkezdett szerkezeti átalakításokkal nem tudták megakadályozni a Habsburgokat Magyarország nagy részének elfoglalásában, erőfeszítéseik annyiban mégis sikeresnek mondhatók, hogy a Balkán nagy részét és egy ideig a Temesközt is képesek voltak megvédelmezni a keresztény szövetség támadásaival szemben.

Végezetül tanulmányunk főbb megállapításait az alábbi öt pontban összegezhetjük.

1. Az oszmán udvar arra törekedett, hogy a *kilics*-timárok számát nagyjából azonos szinten tartsa, s ebbéli igyekezete az 1580-as évektől az 1690-es évekig nagyjából sikeres volt.

2. A timár-birtokok a XVI. század végétől fokozatosan örökölhetővé váltak, közvetlenül szálltak apáról fiúra (rokonságra) anélkül, hogy kisebb egységekre osztották volna fel őket.

3. Azok az előírások, amelyek a timár-birtokosok vértesállítási kötelezettségeit szabályozták, legalább három ponton megváltoztak a XVI. században; minden arra mutat, hogy a szpáhik vértes kísérőinek átlagos száma idővel csökkent.

4. A szandzsákok és különösképpen a vilájetek (beglerbégségek) számának gyors növekedése a XVI. század második felében nagyrészt annak következménye, hogy az udvar a közönséges szpáhikkal szemben egyre inkább a kormányzók magánhadseregére támaszkodott.

5. Az 1690-es évek közepére a hagyományos szpáhi-sereg teljes jelentéktelenségbe süllyedt. Ugyanakkor az oszmán hadsereg összetételét tekintve jóval közelebb került a kor élenjáró hadseregeihez, mint a 16. század közepe óta bármikor.

[77] *Dariusz Kołodziejczyk:* Az oszmán „katonai lemaradás" problémája és a kelet-európai hadszíntér. *Aetas*, 1999/4. 142–148. o.

[78] *Gerhard Seewann:* Grundzüge der Türkenkriegsepoche 1683–1699 und der Feldzug 1697. In: A legnagyobb győzelem, 61. o.

[79] I. m. 64. o.

1. táblázat

A timár-birtokok egyes kategóriáinak alap-timár *(kilics)* része
a XVII. század végén (akcséban)

Vilájet	A *tezkereli* timárok *kilics*-része	*A tezkeresziz* és a kezdő timárok *kilics*-része	A ziámetek *kilics*-része
1. Rumélia	6000	3000	20000
2. Bosznia	6000	3000	20000
3. Szerém és Szendrő[1]	6000	3000	20000
4. Özü	6000	3000	20000
5. Aleppó	6000	2000	20000
6. Damaszkusz	6000	2000	20000
7. Tripolisz (Szíria)	6000	2000	20000
8. Karsz	6000	2000	20000
9. Erzurum	6000	2000	20000
10. Csildir	6000	2000	20000
11. Rakka	6000	2000	20000
12. Moszul	6000	2000	20000
13. Trabzon	6000	2000	20000
14. Morea, központi szandzsák	6000	2000	20000
Morea, többi szandzsák	5000	2000	20000
15. Adana, központi szandzsák	6000	2000	20000
Adana, többi szandzsák	5000	2000	20000
16. Ciprus	5000	2000	20000
17. Menszuhát[2]	5000	2000	20000
18. Anatólia	5000	2000	20000
19. Szivasz	3000	2000	20000
20. Karamán	3000	2000	20000
21. Maras	3000	2000	20000

Forrás: BN, Supplement turc 69, 48a–48b.

1 Magyarország nagy részének elvesztése előtt a Budai vilájethez tartozott.

2 Azok a földek tartoztak ide Anatólia nyugati és középső részén, amelyek 1582 előtt a jajának és müszellemnek nevezett szolgálónépek ellátását szolgálták. Ezután timár-birtokokat szerveztek belőlük.

2. táblázat

A *kilics*-timárok összes száma tartományonként, 1527–1698

Vilájet	1527	1607 (Ajn Ali)	1631	XVII. sz. (Szófiai Ali csaus)	1695 (Elmasz Mehmed seregszemléje)	1692–1698-as szemlék (elvárt létszám)	1692–1698-as szemlék (ténylegesen megjelent)
1. Rumélia	10668	9274	7521	10187	7353	3441	3441
2. Dzsezáir-i Bahr-i Szefid	—	1618	3534	2320	—	—	—
3. Buda	—	2722*	2669	2860	—	—	—
4. Temesvár	—	—	349	710	—	—	—
5. Bosznia	—	—	1943	(2)280?	1588	—	—
6. Özü	—	—	1374	—	1094	766	766
7. Kaffa	—	554	—	—	—	—	—
8. Anatólia	7536	7311	4883	8619	6489	3015	3015(?)
9. Karamán	6318*	1620	2178	2710	1711(?)	813	515
10. Szivasz (Rum)	?	3130	2777	3937	2264	1196	1196
11. Van	—	1115	—	1615	460	—	—
12. Trabzon	—	554	454	554	—	234	234
13. Erzurum	—	5279	5282	5818	4650	309*	309*
14. Karsz	—	(1206?)	—	1080	—	—	—
15. Csildir	—	656	—	590	527	—	—
16. Dijárbekir	1071	730	740	4217	938	872	563
17. Maras (Zülkadir)	?	2169	2188	2869	2528	395	395
18. Adana	—	—	1551	—	1320	402	402
19. Ruha és Rakka	—	653	663	1150	419	—	—
20. Damaszkusz	2275*	996	996	1250	677	368*	227
21. Aleppó	?	903	922	1250	595	296	185
22. Tripolisz (Szíria)	?	634	634	790	—	—	—
23. Ciprus	—	1667	—	1800	590	—	—
24. Moszul	—	274	—	490	—	—	—
25. Bagdad	—	—	—	1010	—	—	—
26. Sehrizol	—	—	—	790	221	—	—
27. Kréta	—	—	—	—	2018	—	—
28. Menszuhát	—	1038* vagy 972*	—	—	835	—	—
A *kilics*ek teljes száma a forrás szerint	27868	kb. 40000	40658	56209	37609 [100%]	— [47%]	— [39%]

Forrás: *Ö. L. Barkan:* H. 933–934... malî yılına... (lásd a 45. jegyzetben), 281, 284–285. o. (1527); *Ayn-i Ali Efendi: Kavânîn* (lásd a 2. jegyzetben) és *Ö. L. Barkan:* Timar (lásd az 1. jegyzetben), 290. o. (1607); *Rh. Murphey:* Ottoman Warfare (lásd az 1. jegyzetben) 40–41. o. (1631); *A. Akgündüz:* Osmanlı kanunnâmeleri (lásd a 44. jegyzetben), 464. o. skk (Szófiai Ali csaus); BN, Supplement turc 69., 54b., 77b–80b. (1695–98).

3. táblázat

A Ruméliai vilájet timárosainak elvi és valódi létszáma szandzsákok szerint a nagy magyarországi háborúk végén

Szandzsák	Az 1695-ben, Elmasz Mehmed nagyvezír seregszemléjén regisztráltak száma	Az 1697/98-as szemlén megjelentek száma	Az 1697/98-ban megjelentek aránya (%)	A timárok száma 1533-ban	Az 1695-ös *kilics*-szám aránya az 1533. évihez képest (%)
1. Pasa liva, jobbszárny *(szag kol)*	1323	643	48%	2124	97,5%
2. Pasa liva, balszárny *(szol kol)*	749[1]	427	57%		
3. Kösztendil	1110	572	51%	991	112%
4. Tirhala	507	[295?][3]	[58%]	912	55,5%
5. Janja	405	227	56%	461	88%
6. Delvine	182	82	45%	—	–
7. Ilbaszan	133	79	59%	124	107%
8. Iszkenderije	234	73	31%	198	118%
9. Avlonja	547	210	38%	686	80%
10. Ohri	377	213	56%	413	91%
11. Aladzsahiszár	536	nincs (*jokdur*)*	0%	691	77,5%
12. Szelanik	284	187	65%	—	—
13. Dukagin	60	28	46%	—	—
14. Prizren	234	90	38%	284	82%
15. Üszküb (Szkopje)	347	198	57%	—	—
16. Vulcsitrin az üszkübi pénzügyi felügyelőséggel	324	66[4]	?%	298	?
Ruméliai *müteferrikák*	—	21	—	—	—
Ruméliai *csaus*ok	—	29	—	—	—
Ruméliai írnokok	—	1	—	—	—
Összesen	7353[2]	3441	46%	—	90%

Forrás: BN, Supplement turc 69, 77b–80b; *Ö. L. Barkan:* H. 933–934... malî yılına, i. m. 301.

1 A két szárny együtt: 2072.

2 Helyesen: 7352.

3 A másolók elmulasztották beírni az ide tartozó számot. Úgy gondoljuk, hogy a defter összesítése és a tényleges teljes összeg közti különbség (295) éppen Tirhala timárosainak hiányzó számát adja ki.

4 Vulcsitrin egyedül.

4. táblázat

A *kilics*ek száma és az elvben kiállítható timáros haderő a Ruméliai vilájetben, 1527–1698

Év	1527	1609 (Ajn Ali)	1631	XVII. század (Szófiai Ali csaus)	1695 (Elmasz Mehmed seregszemléje)	1697/98-as szemle (elvárt létszám)	1697/98-as szemle (ténylegesen megjelent)
Szandzsákok száma	27	24	15	25	16	16	16
Összes *kilics*	10668	9274	7521	10187	7353	3441	3441
Ziámetek száma		914	802				—
Timárok száma			6719				—
Dzsebelik száma	26720	23726	12409	24813	12132	5677	—
Összesen	37408	33000	19930	35000	19485	9118	—

Forrás: lásd a 2. táblázatban.

5. táblázat

A serdületlen timárosok száma és aránya 1651-ben

Szandzsák	A serdületlen timárosok száma	A ziámetek és timárok száma (Ajn Ali)	A ziámetek és timárok száma 1695-ben (Elmasz Mehmed seregszemléjén)	A serdületlen timárosok aránya 1695-höz képest (%)
Pasa	179	2045	2072	9
Szelanik	24	297	284	8
Iszkenderije	32	254	234	14
Tirhala	34	475	507	7
Ilbaszan	14	156	133	11
Ohri	57	402	377	15
Vulcsitrin	31	312	324	10
Üszküb	23	364	347	7
Delvine	35	149	182	19
Dukagin	19	62	60	32
Kösztendil	71	1065	1110	6
Avlonja	88	517	547	16
Aladzsahiszár	41	536	536	8
Janja	35	405	405	9
Prizren	6	242	234	3
Összesen	689	7281	7352	9,5

Forrás: BOA, Kepeci 405; *Ayn-i Ali Efendi:* Kavânîn; BN, Supplement turc, 69.

Példák a kiskorú javadalombirtokosok kezén található timárok jövedelmeire: Ruméliában: 5500; 20 400; 2700; 1400; 2000; 7500; 12 000; 2300; 3900; 8200; 2320; 10 800; 3700; 20 200; 12 400; 5588; 10 499 stb.; Anatóliában: 30 352; 7900; 5350; 4900; 3400; 28 819; 11 600; 12 440; 4999; 29 800; 2000; 34000 stb.

6. táblázat

A timárosok kötelezettségei jövedelemkategóriák szerint
az 1500 körüli törvénykönyv szerint

1000 akcse	2000 akcse	3000 akcse	4000, 4500, 5000 akcse	5500, 6000 akcse	7500, 8000 akcse	9000 akcse
maga *dzsebeli*ként	maga *dzsebeli*ként	maga, *bürüme*[1] öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben
		[1 *dzsebeli*]	1 *dzsebeli*	2 *dzsebeli*	2 *dzsebeli*	3 *dzsebeli*
	1 *gulám*[2]	1 *gulám*	1 *gulám*		1 *gulam*	
			1 *tenktür*[3]	1 *tenktür*	1 *tenktür*	1 *csadir*[4]

10000, 10500, 11000 akcse	12000 akcse	[13500, 14000 akcse]	15000 akcse	[16500, 17000 akcse]	[18000 akcse]	[19500, 20000 akcse]
maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben	maga, *bürüme* öltözékben
3 *dzsebeli*	4 *dzsebeli*	4 *dzsebeli*	5 *dzsebeli*	5 *dzsebeli*	6 *dzsebeli*	6 *dzsebeli*
1 *gulám*		1 *gulám*		1 *gulám*		1 *gulám*
1 *csadir*	1 *csadir*	1 *csadir*]	1 *csadir*	1 *csadir*]	1 *csadir*]	1 *csadir*]

Forrás: *N. Beldiceanu:* Code de lois coutumière (lásd a 41. jegyzetben) 9v–10r; *Uő:* Le timar (lásd az 1. jegyzetben) 80.

1 Jelentése: különleges bőrpáncél.

2 Szolga.

3 Sátor.

4 Másfajta sátor.

7. táblázat

A) Az elvben mozgósítható timáros haderő Boszniában 1533-ban az 1500 körüli törvénykönyv alapján számolva

	Javadalom-birtokos	Dzsebeli	Összes	Gulám	Gulám+dzsebeli	Összes
Szpáhi	711	616 (0,87 egy timárra)	1327	309	925 (1,30 egy timárra)	1636 (80,2%)
Záim	17	221 (13,00 egy ziámetre) [timár és ziámet együtt: 1,15 egy javadalomra]	238	[17]	238 (14,00 egy ziámetre) [timár és ziamet együtt: 1,60 egy javadalomra]	255 (12,5%)
Szandzsák-bég	1	148	149		148	149 (7,3%)
Együtt	729	985 (1,35 egy javadalomra)	1714	326	1311 (1,80 egy javadalomra)	2040 (100%)

Forrás: *Ö. L. Barkan:* H. 933–934... malî yılına (lásd az 1. jegyzetben) 301., 303. o.

B) A ténylegesen mozgósítható timáros haderő Boszniában 1520 körül

	Javadalombirtokos	*Dzsebeli* vagy „ember"	Összes
Szpáhi	643	1204 (1,87 egy timárra)	1847 (59,25%)
Záim	16	213 (13,31 egy ziámetre) *[timár és ziámet együtt: 2,15 egy javadalomra]*	229 (7,35%)
Szandzsákbég	1	1040	1041 (33,40%)
Együtt	660	2457 (3,72 egy javadalomra)	3117 (100%)

Forrás: *A. S. Aličić:* Popis Bosanske vojske (lásd a 46. jegyzetben).

8. táblázat

Mozgósított timáros haderő Ruméliában 1583-ban

Szandzsák	Ziámetek száma 1583-ban	Timárok száma 1583-ban	Összes javada-lom 1583-ban	Ziámetek száma (Ajn Ali)	Timárok száma (Ajn Ali)	Összes javadalom (Ajn Ali)	Az otthon maradó timárosok aránya (%)
Tirhala	22	320	342	36	439	475	28
Morea	51	328	379	100	600	700	32
Szelanik	21	178	199	35	262	297	33
Janja	31	231	262	62	345	407	36
Ilbaszan	12	88	100	18	138	156	36
Üszküb	13	216	229	20	344	364	37
Delvine	18	120	138	24	125	149	7
Dukagin	5	37	42	10	52	62	34
Ohri	31	238	269	60	342	402	33
Vidin	5	140	145	12	195	207	30
Prizren	16	141	157	17	225	242	35
Csirmen	7	67	74	20	130	150	51
Herszek	13	93	106	—	—	—	—
Vulcsitrin	9	214	223	10	302	312	29
Avlonja	49	280	329	38!	479	517	36
Iszkenderije	27	147	174	49	205	254	31
Aladzsahiszár	21	354	375	27	509	536	25
Szendrő	16	235	251	—	—	—	—
Összesen	367	3427	3794				

Forrás: BOA, Kepeci 320, 114–116. o.; *Ayn-i Ali Efendi:* Kavânîn (lásd a 2. jegyzetben).
A forrásban szereplő összesítés: Az Ajn Ali számaival összehasonlítható adatok:

				1583	*Ajn Ali*
Pasák és bégek	15	(recte 18)			
Ziámet	381	(recte 367)	Ziámet	338	538
Timár	3427		Timár	3099	4692
			Összes	3437	5230

A be nem vonult timárosok átlagos aránya: 34%
A kimutatásból hiányzó ruméliai szandzsákok ziámet- és timár-birtokainak száma Ajn Alinál: 4074.

9. táblázat

A magyarországi hadjáratra mozgósított csapatok, 1697–1698

Csapatnem	Lovas	Gyalogos	Fő
1. Portai zsoldosok *(kapu kulu)*			37170 (42,78%)
a) lovas *(szpáhi, szilahtár)*	11670		
b) fegyverkovács, tüzér		7000	
c) janicsár		18500 (21%)	
2. Kormányzók magánhadserege *(kapu halki)*			14070 (16,19%)
a) lovas	10870 *(77%)*		
b) gyalogos		3200 *(23%)*	
3. Tartományi timár-birtokos sereg *(ejálet aszkeri)*			10100 (11,62%)
a) *szpáhi*	8600		
b) udvari *müteferrika* és *csaus*	1500		
4. Kincstári puskás gyalogosok *(mírí pijáde tüfenkendáz)*		8300	8300 (9,55%)
5. Portai önkéntesek *(szerdengecsti)*		4000	4000
6. Nem-timáros tartományi csapatok			13244 (15,24%)
a) lovas	4847 *(36,6%)*		
α.) önkéntesek *(szpáhi* és *szilahtár szerdengecsti)*	*1393*		
β) zsoldos *(szekbán)*	*1000*		
γ) egyéb	2454		
b) gyalogos		8397 *(63,4%)*	
α) *hász-bég*ek puskásai		810	
β) vegyes		4974	
γ) várkatonák		1368	
δ) egyiptomi *szerdengecsti*		500	
ε) 17 tehetős polgár által kiállítottak		745	
Összes	37487 (43,15%)	49397 (56,85%)	86884 (100%)
7. A dunai flotta személyzete és katonasága (gyalogos)		8521	8521
Teljes létszám	37487 (39,3%)	57918 (60,7%)	95405 (100%)

Forrás: BN, Supplement turc 69, 64b–70a.

Géza Dávid – Pál Fodor

NOTES ON THE STRUCTURE AND STRENGTH OF THE TIMARIOT ARMY IN THE SECOND HALF OF THE SEVENTEENTH CENTURY

Summary

The results of the study can be summarized under the following five headings.

1. The Ottoman court tried to and succeeded in maintaining the number of *kılıç* at about the same level between the 1580s and the 1690s.

2. *Timar* estates gradually became inheritable without being split up from father to son.

3. Regulations concerning the obligations of *timar*-holders to provide armed retainers underwent significant changes during the sixteenth century, at least in three respects:

a) the minimum portion of income from which the timariot had to bring an armed retainer with him, rose from 3 000–4 000 to 6 000 *akçe*. To put it in other words: only the owners of the larger *(tezkerelü) timar*s and the *ziamet*s were in charge of fielding *cebelü*s;

b) *timar*-holders with an income of 10 000 up to 19 999 *akçe* were equally obliged to maintain three *cebelü*s;

c) the *ziamet*-holders were in charge of deploying a retainer according to every 5,000 *akçe* instead of the previous 4 000 *akçe*. Due to these alterations, with the passage of time, the contingents fitted out by *sipahi*s seems to have diminished.

4. The incessant growth in the number of *sancak*s and especially of *vilayet*s in the second half of the sixteenth century can be linked to the increasing importance of the governors' household troops as against lower rank *sipahi*s.

5. By the middle of the 1690s the traditional timariot army sank into insignificance. At the same time, the composition of the Ottoman army as a whole, came much closer to the European standards of the age.

Géza Dávid – Pál Fodor

L'IMPORTANCE ET LA COMPOSITION DE LA FORCE ARMÉE DES PROPRIÉTAIRES DE *TIMARS* OTTOMANS DANS LA DEUXIÈME PARTIE DU XVIIE SIÈCLE

Résumé

Les résultats de l'étude peuvent être résumés dans les cinq points suivants:

La Porte a réussi à maintenir l'effectif du *kiliç* dans la période de 1580 à 1690.

Les propriétés *timars* sont progressivement devenues transmissibles sans toutefois être divisées.

Les règles portant sur les accompagnateurs armés à fournir par les propriétaires de timars ont considérablement changé au cours du XVIe siècle:

Le revenu minimal défini pour la fourniture d'un accompagnateur armé est passé de 3 à 4 mille aktchés à 6 mille aktchés. Autrement dit seuls les grands propriétaires de timars (*tezkerelü*) et les propriétaires de *ziamets* étaient désormais obligés d'armer des *cebelüs*.

Les propriétaires de timars ayant un revenu de 10 000 à 19 999 aktchés devaient armer 3 *cebelüs*.

Les propriétaires de *ziamets* devaient fournir un accompagnateur par 5 mille aktchés de revenu au lieu des 4.000 auparavant en vigueur.

L'augmentation rapide du nombre de sandjaks et surtout des vilayets dans la deuxième moitié du XVIe siècle est, en grande partie, la conséquence du fait que la Cour s'appuyait plutôt sur l'armée privée des gouverneurs et non pas sur les spahis ordinaires.

Pour le milieu des années 1690, l'armée timariote a totalement perdu son importance. Cependant la composition de l'ensemble des forces armées ottomanes s'est, de plus en plus, rapprochée du niveau des armées européennes de l'époque.

Géza Dávid – Pál Fodor

DIE GRÖSSE UND ZUSAMMENSETZUNG DER BESITZ HABENDEN TIMAREN IM OSMANISCHEN HEER IN DER ZWEITEN HÄLFTE DES 17. JAHRHUNDERTS

Resümee

Die Ergebnisse der Studie können in den folgenden fünf Punkten zusammengefasst werden:

1. Die Pforte versuchte mit Erfolg, die Stärke der *kılıç* in der Zeitspanne zwischen 1580 und 1690 ständig auf demselben Niveau zu halten.

2. Die Güter der Timaren wurden ab dem Ende des 16. Jahrhunderts nach und nach vererbbar; sie wurden unmittelbar von Vater auf Sohn (Verwandte) vererbt, ohne dass sie in kleinere Einheiten aufgeteilt worden wären.

3. Die sich auf die bewaffneten Begleiter beziehenden Vorschriften, die von den Besitz habenden Timaren ausgestellt werden mussten, veränderten sich im Laufe des 16. Jahrhunderts in bedeutendem Maße, und zwar in dreierlei Hinsicht:

a) Das vorgeschriebene Mindesteinkommen zur Ausstellung eines bewaffneten Begleiters erhöhte sich von 3-4 000 Aktsche auf 6 000 Aktsche. Anders gesagt wurden nunmehr nur die größeren Besitz habenden Timaren (*tezkerelü*), bzw. die *ziamet*-Besitzer dazu verpflichtet, *cebelüs* auszustellen.

b) Die Besitz habenden Timaren mit einem Einkommen von 10 000 bis 19 999 Aktsche mussten 3 *cebelüs* bewaffnen.

c) Die *ziamet*-Besitzer mussten nach jeweils 5 000 Aktsche einen Begleiter ausstellen; davor geschah dies bei 4 000 Aktsche. Infolge dieser Änderungen ging die Zahl der Kontingente, die von Spahis bewaffnet wurden, mit der Zeit zurück.

4. Das rasche Wachstum der Zahl der Sandschaken und besonders der Vilajets (Beglerbegs) in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts war größtenteils die Folge dessen, dass sich der Hof gegenüber den einfachen Spahis immer mehr auf das private Heer des Gouverneurs stützte.

5. Bis zur Mitte der 1690er Jahre verlor die Stärke der Timaren jedwede Bedeutung. Gleichzeitig näherte sich die Zusammensetzung der ganzen osmanischen Armee immer mehr dem Niveau der zeitgenössischen europäischen Armeen.

Геза Давид – Пал Фодор

ВЕЛИЧИНА И СОСТАВ ОСМАНСКИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ ФЕОДАЛОВ-ТИМАРЦЕВ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XVII ВЕКА

Резюме

Результаты исследовательской работы можно обобщить в следующих пяти пунктах:

1. Турецкое руководство – Порта – с успехом осуществляло попытки, направленные на то, чтобы в период с 1580 по 1690 годы содержать на постоянном уровне численный контингент своих вооруженных сил – kiliç.

2. Поместья тимарцев с конца XVI века постепенно превращались в унаследуемые, они переходили непосредственно от отца к сыну (родственнику), не будучи разделенными на более мелкие части.

3. Предписания, касавшиеся вооруженных сопроводителей (конвоиров), выставлявшихся землевладельцами-тимарцами, в ходе XVI столетия в значительной степени изменились, и именно в трех аспектах:

а. минимальная сумма выплаты, предписанной для выставления одного вооруженного сопровождающего, повысилась с 3 000–4 000 акчей до 6 000 акчей. Иными словами, уже лишь более крупные землевладельцы-тимарцы *(tezkerelü)* а также феодалы категории *ziamet* несли обязанность поставлять снаряженные отряды *cebelü.*

б. Тимарцы, обладавшие доходами размером от 10 000 до 19 999 акчей, должны были содержать под ружьем 3 *cebelü.*

в. Феодалы категории *ziamet* за каждые 5 000 акчей дохода вместо прежних 4 000 акчей обязаны были выставлять одного сопровождающего. Вследствие этих изменений с течением времени снизилось число контингентов, снаряжаемых воинами-спахами. Непрерывное повышение числа санджаков и вилаетов во второй половине XVI столетия невозможно отделить от повышения значения собственного воинства, снаряжаемого руководителями административных единиц, в противоположность вооруженным воинам более низкого ранга – спахам.

4. Быстрое увеличение числа санджаков и особенно вилаетов во второй половине XVI века было большей частью следствием того, что королевский двор все более опирался на частную армию губернаторов, а не на обычных спахов.

5. К середине 1690 годов вооруженные силы *тимариоты* полностью утратили свое былое значение. В то же время состав османских вооруженных сил в целом все более приближался к уровню европейских армий того времени.

Megjelent

a *Hadtörténelmi Közlemények 1997–2004*
CD-ROM
az Arcanum Adatbázis Kft.
kiadásában.

A CD tartalmazza az 1997 és 2004 (első szám) közötti hét évfolyam teljes anyagát, köztük olyan, jelentős visszhangot kiváltott emlékszámokét, mint például a két 1848/49-es emlékszám, a „Memoria rerum Sigismundi regis" alcímű Zsigmond király emlékszám, valamint a Rákóczi-emlékszám. Ezenkívül megtalálható rajta az 1888-tól 2000-ig megjelent évfolyamok teljes tartalommutatója. A CD-n található keresőprogram a legutóbbi hét évfolyam szövegében teljes körű (az összes szóra, kifejezésre, az írások címeire, szerzőire stb.) keresést biztosít.

A CD ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t).

A CD-ROM-ok megrendelhetők, illetve megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. Tel.: 481-09-00

URBÁN ALADÁR

A NEMZETŐRSÉGI HADITANÁCS ÉS A HONVÉD TÜZÉRSÉG MEGSZERVEZÉSE 1848-BAN

Fényes Elek 1847-ben megjelent országleírása így tájékoztatott a magyar katonaság fegyvernemeiről: „Jelenleg a magyar állandó had csupán gyalogságból és könnyű lovasságból áll: a pattantyússág, nehéz lovasság, mérnöktest, s tábori szekeresség és tengerészet teljesen hiányoznak."[1]

A népszerű kézikönyv tehát megfogalmazta azokat a hiányokat, amelyeket – legalább részben – a korszerű és önálló magyar hadseregnek egy év múlva pótolnia kellett.

A reformkor politikai közvéleménye érthetően hiányolta, hogy a tüzérezredek hadkiegészítése elsődlegesen az osztrák, illetve cseh-morva területekről történik. Természetesen mind a tüzérségnél, mind a szekerészetnél akadtak magyar származású fő- és altisztek, de számuk aránylagosan kevés volt. Közülük Mack József „cs. kir. bombászati főtüzér" fogalmazta meg alig egy héttel a Batthyány-kormány Pestre érkezése után az önálló magyar tüzérség megszervezésének igényét. A *Reform* április 23-i számában „Tegyük meg ma. Holnap tán már késő" címmel körültekintő és gazdag programot javasolt a lehetséges háborús fenyegetés (veszedelmes mozgalmak Lengyelországban vagy az Aldunánál) esetére. Első helyen „hazánkfiai" visszahívását „a külföldi tudományos testületekből," valamint 1500 önkéntesből álló „nemzeti tüzértest" megszervezését indítványozta. Április 27-én ugyanebben a lapban Mack József nyílt levelet intézett az ideiglenes hadügyminiszterhez (vagyis Batthyány Lajos miniszterelnökhöz), amelyben „a nemzeti tüzérhad" számára az 1500 önkéntes kiállítását a lelkes ifjúság soraiból három hónap alatt képzelte el. Ez a létszám 100 ágyúhoz lenne elegendő, s még tartalékot is biztosítana – ami kezdetnek megfelelő volna. A „polgárministerhez" intézett, a nemzeti hadsereg kiállítását sürgető felhívásnak nagy visszhangja támadt, szövegét minden fontosabb lap leközölte.[2] A kezdeményezés annyira magától értetődő volt, hogy amikor a *Radical kör* április 30-án benyújtotta a minisztériumhoz petícióját egy toborzás útján kiállítandó önkéntes hadseregről, abban is szerepelt az igény, hogy magyarokból „tüzérsereg állítassák fel."[3] Május elején a fővárosban már köztudott lehetett, hogy a kormány komolyan tervezi egy önkéntesekből álló haderő kiállítását. Gál (Gaál) Sándor szabadságos hadnagy, a pesti nemzetőrség szabályzatának kidolgozója, talán azt is tudta, hogy a Bécsbe utazott Batthyányt helyettesítő Deák Ferenc már intézkedett: dolgozzák ki egy önkéntes zászlóalj felállításának tervét.[4] Május 6-án mindenesetre a *Pesti Divatlap*ban megjelent „Terv a mozgó

[1] *Fényes Elek:* Magyarország leírása. Pest, 1847. I. 145. o.

[2] A nyílt levelet a *Marczius Tizenötödike (MT)* április 28-án, a *Nemzeti Újság* április 30-án közölte. Mack április 27-iki felhívása, amely – a nyílt levél mellett – tulajdonképpen három részből áll (felhívás „a katonai tehetségekhez", a fővárosi nemzetőrséghez, valamint kérelem elöljáróihoz és bajtársaihoz) megjelent önálló röpiratként is. Magyar Országos Levéltár (OL) Újkori gyűjtemény. R 32. 1848/49. évi nyomtatványok.

[3] A *Pesti Hírlap (PH)* május 3-i közleménye alapján: Okmánytár Magyarország függetlenségi harczának történetéhez, 1848–1849. (A továbbiakban: Okmánytár) S. a. r. *Pap Dénes.* Pest, 1868. I. 67. o.

[4] Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai. (A továbbiakban: Batthyány iratai) S. a. r. *Urbán Aladár.* Budapest, 1999. 439. o. A tervezetre l. *Urbán Aladár:* Sztanko Soma tervezete az 1848-as honvédség felállítására. *Hadtörténelmi Közlemények (HK)* 1986/3., 525–540. o., a tervezet: 536–540. o.

hadsereg iránt" című írása, amely tájékoztatása szerint egy, a *Radical körben* a „mobilis magyar sereg" ügyében április 30-án elhangzott előadás volt. Ez így szól a tüzérségről: „Szükség, hogy a tüzérség, különösen a pesti új épületben levő ágyutelepek magyar fiúkra bízassanak." A kormány nyilvános intézkedései előtt az utolsó pillanatban még a *Jelenkor* is hozzászólt a közérdekű témához. Május 14-én megjelent írása a legsürgetőbb teendőket felsorolva a 4. pontot így fogalmazta: „Létszereztessék (így) egy nemzeti hadtűzérség (artillerie) és utászi (pionieri) kar."

A honvédtüzérek toborzása és kiképzése

Az 1848–1849. évi katonai eseményeket feldolgozó történeti irodalmunk rendelkezik megbízható korábbi, valamint újabb kutatásokon alapuló – és a fegyvernem szakmai szempontjait vizsgáló – összefoglalásokkal, amelyek a honvéd tüzérség 1848. évi szervezésével és annak harctéri alkalmazásával foglalkoznak.[5] Jelen dolgozat célja, hogy bemutassa a Nemzetőrségi Haditanács szerepét, amely a honvédelmi minisztérium segítségével, a budai cs. kir. főhadparancsnokság közbejöttével a tüzérdandár-parancsnokság és a szekerészeti kar készleteit és eszközeit felhasználva, esetenként az 5. tüzérezred tisztjeit és altisztjeit is alkalmazva hozta létre a honvédség első ütegeit.

Ismeretes, hogy Batthyány miniszterelnök az 1848:XXII. tc. értelmében felállítandó nemzetőrség szervezését magára vállalta, s ennek irányítására április 20-án létrehozta az Országos Nemzetőrségi (eredetileg Nemzetőrseregi) Haditanácsot. A törvény értelmében felállított nemzetőrség valójában hagyomány nélküli intézmény volt, szervezése lassan haladt, kiképzése, s főleg felfegyverzése, komoly akadályokba ütközött. A húsvéti nagykikindai vérengzés és a délvidéki szerbek észlelhető nyugtalansága valószínűsítette, hogy az országban állomásozó sorkatonaság létszáma nem elegendő, s ezért már az április 26-i minisztertanács önkéntesekből álló haderő szervezéséről döntött. Mivel erre csak az országgyűlés adhatott felhatalmazást, a szervezésre – amit a szükség diktált – a nemzetőrségi törvény „árnyékában" lehetett vállalkozni. Így a törvény értelmében felállítandó nemzetőrséget *állandó* nemzetőrségnek nevezték, míg az újonnan kiállítandó alakulatok a *rendes* vagy *mobilis* (mozgó) nemzetőrség elnevezést kapták. (Tagjait rövidesen honvédeknek nevezték.) Amikor május 15-én éjjel megszületett a minisztertanács döntése az önkéntes toborzás megkezdéséről, Batthyány azonnal utasította Baldacci Manó ezredest, a Nemzetőrségi Haditanács (a továbbiakban: Haditanács) aznap kinevezetett elnökét, hogy készítse el az önkénteseket három évre toborzó felhívását. Ez a felhívás május 16-i dátummal nyomtatásban meg is jelent, Batthyány aláírásával, mivel azt István főherceg nádor és királyi helytartó, alkotmányos aggályai miatt, nem írta alá.[6]

[5] Korábbi, levéltári kutatásokon alapuló munkák: *Szöllősy Sándor:* Az 1848–49-i magyar tüzérség megalakulása és szerepe a függetlenségi harcz hadműveleteiben. *Magyar Katonai Szemle (MKSz)* 1935/7., *Kassay Albert:* Az 1848–49-i magyar tüzérség megalakulása és szerepe a függetlenségi harc hadműveleteiben. *MKSz* 1935/10. Újabb kutatások alapján, a Kriegsarchiv anyagainak felhasználásával *Csikány Tamás:* A honvédtüzérség megszervezése és szervezeti fejlődése 1848-ban. *Aetas,* 1998/2-3. 54–72. o. *Uő*: Honvédtüzérség az 1848–49-es szabadságharcban., Budapest, 2000.

[6] Az elmondottakra l. *Urbán Aladár:* A nemzetőrség és honvédség megszervezése 1848 nyarán. (A továbbiakban: *Urbán:* A nemzetőrség) Budapest, 1973. 49–55., 225–235. o., *Uő:* Batthyány Lajos miniszterelnöksége. Budapest, 1986. 574–586. o. Baldacci ezredes kinevezése, utasítás a toborzási felhívás előkészítésére: Batthyány iratai 519–520., 527. o.

A honvéd tüzérség toborzása ezzel, az önkénteseket a rendes nemzetőrség soraiba hívó felszólítással kezdődött, mivel az közölte, hogy „rendes nemzetőrségi lovas ágyutelepet" is felállítanak, és hogy „az erre képes rendes tüzérségi magyar egyének" (a felhívást ugyancsak aláíró) Baldacci ezredesnél jelentkezzenek. Batthyány még május 16-án utasította Franz Ottinger vezérőrnagyot, aki Mészáros Lázár megérkezéséig a helyettes hadügyminiszteri posztot töltötte be, hogy intézkedjék egy hatfontos lovas ágyútelep „elsődleges" kiállításáról, s arról, hogy az 5. tüzérezredtől egy jól képzett és a szolgálatot ismerő tisztet, s egy magyarul tudó számvivőt rendeljenek ki.[7] A Haditanács javaslatára Batthyány május 21-én arra utasította Ottingert, hogy „a rendes nemzetőrség számára alakítandó ágyu telep szolgálatára már is besorozott és még besorozandó tüzér nemzetőrök beoktatásához" négy név szerint megnevezett, a tüzérségnél szolgáló személy kirendeléséről a budai főhadparancsnokság útján gondoskodjon.[8] A toborzás ugyanis május 18-án a fővárosban indult, és – mint a *Nemzetőr* (a *Pesti Divatlap* melléklapja) május 27-i tudósításában olvasható, már az első napokban többen jelentkeztek a tüzérséghez „a műveltebb mérnökifjak közül."[9] A tüzérséghez jelentkezetteket kezdetben az 1. honvéd zászlóaljba osztották be, s csak amikor önálló szervezeti egységnek tekintették őket, akkor kerültek át a Károly laktanyából az Újépületbe. Május 28-án Baldacci ezredes azt jelentette a honvédelmi miniszternek, hogy „a hatfontos ágyu telep" szervezésének részletei (fő- és altisztek, legénység, lóval történő ellátás) még nincsenek eldöntve.[10] A honvéd tüzéreket legkésőbb június elején helyezték át az Újépületbe, ahol a hatalmas laktanya belső udvarán lehetett gyakorlatozni.[11]

A honvéd tüzérek kiképzőiről Batthyány igen korán igyekezett gondoskodni,[12] az érdemi intézkedésre azonban a jelek szerint csak Mészáros Lázár megérkezése után került sor. Június 5-én Baldacci ezredes, a Haditanács elnöke kibővített névsort juttatott a hadügyminiszterhez (2 tűzmester a cs. k. bombászkartól, 1 őrmester és 4 tizedes az 5. tüzérezredtől), aki még aznap továbbította a névsort a budai főhadparancsnoksághoz, hogy a nevezetteket „a maga útján" utasítsa „a rendes nemzeti őrsereg tüzérségéhez."[13] Másnap

[7] Batthyány iratai 528–529. o. A kormány a *PH* május 21-i számában felhívással fordult az országban állomásozó katonaság magyar tisztjeihez és a már kilépetteket vagy nyugdíjasokat is felhívta a jelentkezésre. Okmánytár I. 135-137. o.

[8] Batthyány iratai 580–581. o. A négy személy között egy tűzmester, egy őrmester és két tizedes található. Batthyány utasítására ezeket Lukács Dénes (Dienes) tüzérhadnagyhoz utasították. Lukács hadnagyot április 24-én nevezték ki a Nemzetőrségi Haditanácshoz. OL H 3. Miniszterelnök hadügyi és nemzetőri iratai (a továbbiakban: HNI) 1848:47.

[9] Az emlékezések egyöntetűen azt említik, hogy a tüzérekhez nagy arányban jelentkeztek értelmiségiek. „Legtöbben voltunk deákféle fiúk, különösen jogászok, mérnökök, különféle vallású papnövendékek, bányász-akadémikus, gyógyszerész, kereskedő..." *Sz. Gy.:* Egy honvéd köztüzér élete 1848/49-ben. Történeti ön-életirás. Budapest, 1875. 37. o. L. még *Hatala Péter:* Ötven év előtt. 1848-iki Márczius 15-től Világosig. Budapest, (1890.) 9. o. *Sáfrány Mihály* 1848–49. honvédtüzérségi hadnagy református lelkipásztor emlékiratai. S. a. r. *Sáfrány Géza.* Miskolc, 1941. 40–41. o.

[10] Batthyány iratai 626. o.

[11] Honvédek napló jegyzetei. S. a. r. *Korányi Viktor.* Pest, 1861. (2. kiadás) 4. o. Azt írja az emlékező, hogy az 1. honvédzászlóaljhoz osztották be őket. Itt Elekes Ferenc, az 5. tüzérezred tűzmestere volt az elöljárójuk, akit június 13-án neveztek ki az 1. zászlóaljhoz alhadnagynak. Elekes volt az, aki jún. 11-én, amikor a Károly laktanyában a honvédek és az olasz sorkatonák között véres összecsapás történt, megakadályozta, hogy a honvédtüzérek az Újépületből bajtársaik segítségére menjenek. Mack József tudósítása a *Reform* jún. 15-i számában.

[12] Batthyány iratai 580–581. o. *Urbán:* A nemzetőrség 51. o.

[13] OL H 75. Hadügyminisztérium, általános iratok, beadványok (a továbbiakban: HM/b) 1848:175., OL H 75. Hadügyminisztérium általános iratok, kiadványok (a továbbiakban: HM/k) 1848:107.

az Innsbruckban tartózkodó miniszterelnököt helyettesítő hadügyminiszter – ugyancsak Baldacci kezdeményezésére – fontos lépést tett a honvéd tüzérek mielőbbi sikeres kiképzése érdekében. Június 6-án Mészáros Lázár azzal a kéréssel fordult közvetlenül a tüzérdandár parancsnokságához, hogy három 6 fontos ágyút, egy tarackot és két lőszerkocsit tartozékaival szolgáltasson ki „az országos honvéd tüzérséghez" besorozottak számára. Nevezettek ugyanis „már a hadias állásokat és az ágyuval előjövő fordulatokat kielégítő pontossággal megtenni képesek," így kívánatos, hogy haladéktalanul ágyúkkal folytathassák a gyakorlatozást.[14]

A honvéd tüzérek június eleji létszámát nem ismerjük, de egy Baldacci ezredes által június elején a honvédelmi minisztériumnak megküldött tájékoztatás, amely a fővárosban toborzott 1. és 2. honvéd zászlóalj és a honvéd tüzérek tervezett létszámáról és a számukra biztosítandó ágyakról és ágynemű szükségességéről tájékoztatott, 150 honvéd tüzérrel számolt.[15] Baldacci május 28-i előterjesztésére Mészáros Lázár június 11-én válaszolt. A miniszter három üteg felállítását javasolta, s – osztrák minta szerint – egy ütegben hat löveget javasolt. [16] Ez azért érdekes, mert Baldacci kezdeményezésére június 6-án a tüzérdandár parancsnokságától négy löveget igényelt, amelynek 3+1 összetétele megfelel a honvéd tüzérség félütegének. A Haditanács ezek szerint már az ütegenként kettővel megnövelt lövegszámban gondolkodott.[17]

A tüzéri szolgálatot vállalt honvédek kiképzése olyan sikeresen haladt, hogy június 17-én Batthyány a Haditanács jelentésére hivatkozva arra kérte a honvédelmi minisztert, hogy a tüzérdandár parancsnokságtól – amíg a honvéd tüzérségnek saját lovai nem lesznek – biztosítson fogatokat a lövegekhez. Indoka: a Hadtanács jelentése szerint „a honvéd tüzérek hadgyakorlataikban már annyira haladtak elé, hogy ezentúl e gyakorlatokat lófogatokkal is betanulni kezdhetik meg."[18] Ez alkalommal a sorkatonaság illetékes testületei korántsem voltak olyan készségesek. A szekerészeti kar parancsnoksága június 23-án és 25-én közölte, hogy lovakat nem tudnak adni, mert csak egyetlen lovassági ágyútelephez való lovuk van.[19] Batthyány Mészáros jelentésére június 27-én némi fenntartással és hosszan reagált: „Én nem kételkedem ugyan ez adatok valóságán, de véleményem szerint e hiányon e kép lehetne segíteni: hogy ha váltogatva egy nap az 5-dik tüzér ezred, más nap pedig a honvéd tüzérek az ágyuk kezelésénél ló-előfogattal gyakoroltatnának, – minek elrendezésére annál inkább felszólítom a hadügy minister urat, mint hogy a honvéd tüzérség nagyobb része mívelt és tudományos ifjakból állván, eddig mutatott tanulási vágyáról ítélve a legrövidebb időben oly előmeneteleket teend, hogy akármely helyre a haza védelmére rendeltethetik."[20] Másnap a miniszterelnök levelére hivatkozva – és érvelését

[14] Batthyány iratai 676–677. o. Baldacci jún. 5-én kelt előterjesztése: HNI 1848:443. Az ikt. kv. bejegyzése szerint a HM jún. 8-án fordult a budai főhadparancsnoksághoz, s az jún. 11-én már jelezte, hogy a kívánt lövegeket készen tartják. HM/b. ir. ikt. kve. 1848:400.

[15] OL H 82. Hadügyminisztérium biztossági osztály (a továbbiakban: HM bizt.) 1848-102-81. Az irat datálatlan, jún. 8-án érkezett a HM-be.

[16] HM/k 1848:105. István nádor máj. 18-án azt jelentette Ferenc Károly főhercegnek, hogy a kormány 4 hatlöveges üteget kíván felállítani: Batthyány iratai 543–544. o.

[17] A honvéd zászlóalj tervezésével egyidejűleg egy üteg felállításának tervezete is elkészült, amely 8 ágyúval számolt. Ezt a Haditanács máj. 9-én juttatta el a pénzügyminisztériumhoz. Az irat nem ismert. Az információra: OL H 20. Pénzügyminisztérium elnöki iratok ikt. kve 1848:518.

[18] Batthyány iratai 750. o. Baldacci előző napi jelentése: OL H 92. Az Országos Nemzetőrségi Haditanács iratai (a továbbiakban: ONőHt) 1848:879.

[19] A k. k. Militair Fuhrwesens-Corp jún. 23-i és 25-i jelentései, HM/b 1848: 968.

[20] Batthyány iratai 724. o.

megismételve – a honvédelmi miniszter kérte a budai főhadparancsnokságot, hogy utasítsa a „hadszerkerészeti test" elöljáróit: biztosítsák a honvéd tüzérség számára az előfogatok másnaponkénti használatát.[21]

Időközben elkészült a 10 honvéd zászlóalj és az egy tüzérüteg költségvetése, amelyet június 18-iki dátummal hitelesített Baldacci ezredes, a Haditanács elnöke és Erdős Ferenc százados, a gazdasági osztály főnöke. Ez a mintatervezet az ütegnél 1 századossal, 2-2 fő- és alhadnaggyal, 6 főtüzérrel, 16 tizedessel, 72 fő- és alágyússal, 32 főnyi, az ágyúkhoz beosztott fogathajtóval, egy szekerész tizedes vezetése alatt álló 22 szekerészszel és lovasszolgával számolt.[22] A havi összkiadást 2 092 Ft-ra, az egyszeri felruházást 6 240 Ft-ra teszi a tervezet.[23]

A honvéd tüzérség első tisztje a június 15-én eredetileg az 1. honvéd zászlóalj alhadnagyának kinevezett Elekes Ferenc volt tűzmester lett.[24] Honvéd tüzéri ranggal június 19-én a nádor elsőként Mack József bombászatkari főtüzért nevezte ki hadnagynak.[25] Az 1848–1849-es honvéd tüzérség egyik legismertebb parancsnokát, Psotta Mór 5. tüzérezredi főhadnagyot Batthyány előterjesztésére a nádor június 7-én nevezte ki századosnak és az 1. üteg parancsnokának.[26] Psottával azonban az történt, ami számos, aktív sorezredi szolgálatot teljesítő honvédtiszttel is megesett: ha nem a budai főhadparancsnokság rendelkezett felettük, áthelyezésükről külön kellett intézkedni. Baldacci július 24-én jelentette a honvédelmi minisztériumnak, hogy Psotta Erdélyben szolgál, így elbocsájtását a nagyszebeni főhadparancsnokságtól kell kérni.[27] Ez magyarázhatja, hogy a *Közlöny*ben július 10-én megjelent felhívást, mely szerint a honvéd tüzérségnek két gyógykovácsra van szüksége, az 1. üteg parancsnokaként Mack József hadnagy írta alá. Mivel a honvéd tüzérséghez szekerészeti tisztekről is gondoskodni kellett, a honvédelmi miniszter ajánlatára a nádor július 11-én Semsey András, Tóth Pál, Orosz József és Pap József 12. huszárezredbeli őrmestert, illetve Davidek István

[21] HM/k 1848:778. Jún. 30-án a főhadparancsnokság közölte a HM-mel, hogy a szekerészet fogatosztálya az egyik napon a sorezredi, a másikon a „nemzetőri tüzérek" rendelkezésére áll. ONőHt 1848:1442.

[22] Az üteg tervezett pontos létszáma az előbbiekhez csatlakozó 2-2 trombitással, kováccsal illetve nyerges-szíjgyártóval, és egy „barász" (baromorvos?) személyével együtt 162 fő.

[23] A költségvetés: OL H 2. Kossuth-Polizei-Akten (a továbbiakban: KPA) 3. sz. A költségvetésnek a honvéd zászlóaljakra vonatkozó tételei: *Urbán:* A nemzetőrség 297. o. Kossuth költségvetése az év második felére 30 000 Ft-ot irányzott elő. Kossuth Lajos Összes Munkái (KLÖM) XII. S. a. r. *Sinkovics István.* Budapest, 1957. 507. o.

[24] Kinevezéséről a *Közlöny* jún. 15-i 7. száma tudósít. Batthyány máj. 27-én kérte Mészáros Lázártól, hogy amíg a nádor nem erősíti meg a kinevezéseket, a mellékelt listában szereplő tiszteket „a nemzeti őrseregnél" állomásuk elfoglalására utasítsa, illetve ha aktív szolgálatot teljesítenek, ezt hagyja meg az illető katonai parancsnokságnak is. Az előterjesztési listán megjegyzés: „Elekes Ferencz volt Feuerwerker. A tüzérségtől most lépett ki. Különös ügyesség." (A Haditanács ajánlása) Mészáros aznapi listáján Elekes neve mellett a döntés: „az ágyú tűztelephez": HM/k 1848:55.

[25] Kinevezéséről a *Közlöny* jún. 21-i 13. száma tudósít. Mack a már említett nyílt levél mellett számos írásával hívta fel magára a figyelmet. Így a *Reform* c. lapban máj. 4 – jún. 22. között tizenkét folytatásból álló értekezést közölt „A nemzetőrhad organisatiója" címmel. Máj. 14-én a budavári katonai vérengzésről, jún. 8-án a fővárosnak fallal való körülvevéséről írt ugyanabban a lapban. A *Kossuth Hírlapja* (*KH*) Mackot mint „az első magyar tüzér"-t méltatta. Mack reformkori mellőzésének okáról l. *Kovács Endre:* A lengyel kérdés a reformkori Magyarországon. Budapest, 1959. 84. o.

[26] Kinevezéséről a *Közlöny* jún. 21-i 13. száma tudósít. Psotta szolgálati jegyzéke (Conduite Liste) az 1847. évről megtalálható: ONőHt 1848:716. Külsejére rávezetve: „Jó tulajdonsági nyomán ajánlható, de magyarul nem tud." Batthyány jún. 6-án ajánlotta kinevezését: HNI 1848:626. A nádori kinevező irat: OL N 31. Regnicolaris Lt. István nádor levéltára, miniszteri iratok (a továbbiakban: Nádori min.) 1848:1725.

[27] HM/k 1848:1573. A HM jul. 27-én a budai főhadparancsnoksághoz fordult, uo.; illetve egyidejűleg az erdélyi főhadparancsnokságot is kérte, hogy Psottát utasítsa Pestre: HM/k. 1848:1572.

8. huszárezredbeli őrmestert hadnagynak nevezte ki a honvéd szekerészethez,[28] július 13-án pedig Orsonics (Orsonits) Gáspár bombászatkari főtüzér és Ullrich Ágoston 5. tüzérezredi őrmester hadnagyi kinevezésére került sor az 1. üteghez.[29] Az altiszti kinevezések nem jelentek meg a *Közlöny*ben. Az érintett időszakban Baldacci július 11-én Harsay Ferenc 5. tüzérezredi tizedest tűzmesterként, Adorján László ugyanott szolgáló tizedest az 1. honvéd tüzérütegnél tizedesként kívánta alkalmazni, s megfelelő intézkedésekre kérte fel a honvédelmi minisztériumot.[30] Július 20-án hasonló módon értesítette Baldacci a honvédelmi minisztériumot, hogy Markó István tűzmester a budai vártüzérségtől, Gruber Fülöp őrmester és Horváth Ferenc tizedes pedig az 5. tüzérezredtől önként kérik áthelyezésüket a honvéd tüzérséghez, ezért, miután kinevezte őket, kérte, hogy tétessenek meg a szükséges intézkedések.[31]

Közben természetesen nagy lendülettel folyt a honvéd tüzérek kiképzése.[32] Ennek segítését szolgálta a június végére elkészült, és miniszterelnök jóváhagyásával július 7-én a honvédelmi miniszternek bemutatott tüzérségi oktatási szabályzat. Azt a miniszter másnap jóváhagyólag küldte vissza, s egyetértett azzal, hogy a kiadványt 800 példányban kinyomtassák.[33] A fontos munka természetesen nem állott azonnal a rendelkezésre, mert egy példányát Batthyány csak augusztus 25-én küldte meg a nádornak.[34] A tüzérségi kiképzés sajátos területe volt a lőszerkészítés. A Haditanács és a honvédelmi minisztérium közötti levelezés szerint június 30-án született meg Baldacci ezredesnek az az utasítása, hogy a honvéd tüzérek az 5. tüzérezreddel egyetértésben 300 000 „szabályzatnehézségű golyós töltést" (vagyis gyalogsági lőszert) készítsenek. Július 9-én kelt levelében Baldacci úgy vélte, a feladat olyan egyszerű, hogy az egyszeri megmutatás után könnyen elvégezhető, így azt a honvéd tüzérek egy külön laboratóriumban („munkatárban") végezhetik.[35] Mészáros Lázár másnap kelt levelében a sorezredi és honvédségi tüzérek együttdolgozását javasolta, hogy „így a hon védelmére oly szükséges védő szereket annál hamarabb előállítani képesek legyenek."[36]

Július 7-én jelent meg a *Közlöny*ben Baldacci előző napon kelt közleménye, amely tudatta, hogy újra megnyitják a fővárosban a honvédtoborzást, amelyet június 6-án leállítottak, mivel az 1. és 2. zászlóalj létszáma betelt. A rendelet egyben közölte: „A tüzérségi kar már teljes számú lévén, ide több ajánlkozót most nem lehet bevenni."[37] A meglepő rendelkezés Batthyány rövid bécsi útja idején született. Mivel azonban a miniszterelnök július 6-án este indult, a közleményt tudta nélkül nem lehetett eljuttatni a hivatalos lap

[28] Kinevezésükről a *Közlöny* júl. 17-i 38. száma tudósít. Az előterjesztés: ONőHt 1848:1287: HNI 1848:638. A kinevezés: Nádori min. 1848:1769.

[29] Kinevezésükről a *Közlöny* júl. 16-i 37. száma tudósít. Kinevezési előterjesztés: HNI 1848:640. A kinevezés időpontja és a rang (az illetmény) kezdete változó volt, így arról külön kellett intézkedni, hogy az illetőnek a sorezredi állományból való „kivétele" (az áthelyezés) mikortól számítható. Az említett esetben Psotta és Orsonits júl. 15-től, a többiek aug. 1-től kapták a honvédtiszti illetményt: HM/k 1848:1546., 1573; ONőHt 1848:2364.

[30] A Haditanács a HM-nek, a HM a budai főhadparancsnokságnak: HM/b 1848:3482.; HM/k 1848:1188.

[31] Baldacci a HM-nek: HM/b 1848:3951.; a HM a budai főhadparancsnokságnak: HM/k 1848:1518.

[32] Ennek részleteit mellőzzük. L. a különböző emlékezéseket, különösen Egy honvéd köztüzér 7–10. o.

[33] HM/b 1848:3159.; HM/k 1848:429.

[34] Batthyány iratai 1132. o. A szabályzat részletes ismertetése: *Csikány,* Honvédtüzérség (l. az 5. jegyzetet) 33-34. o. Ennek a munkának legnagyobb részét tudomásunk szerint Lukács Dénes írta. *Kenessey Albert:* Lukács Dénes. *Vasárnapi Ujság* (*VU*) 1867. július 7., 27. sz. A munka pontos címe: Kézikönyv a honvéd tüzérség számára. Pest, 1848. 113 o. 12 tábla.

[35] HM/b 1848:3183.

[36] HM/k 1848:1119. Júl. 12-én Baldacci egyetértett: HM/b 1848:3339.

[37] Batthyány iratai 884.

szerkesztőségébe. A lépésnek egyetlen magyarázata képzelhető el: a sorezredi tüzérség nem nézte jó szemmel a honvéd tüzérség szervezését, s Batthyány bécsi tárgyalásain ezzel a – tudtával kiadott – rendelettel kívánt (volna) védekezni. Ezt a feltételezést az sugallja, hogy Baldacci, a Haditanács elnöke július 21-én egy másik hatfontos lovasüteg felállításához kérte Mészáros Lázár támogatását.[38] Mivel a Haditanács ügyeinek irányítója Batthyány volt, Baldacci ezredes ezt a lépést csak a miniszterelnök utasítására tehette meg. Mészáros egyébként nem csak egyetértett, de július 31-én maga tanácsolta a miniszterelnöknek, hogy a tüzérség szaporításának érdekében a toborzást azonnal meg kell kezdeni.[39]

A júliusi tüzérségi kiképzés eredményességét mutatja, hogy Mack József hadnagy, az „első hat fontos üteg parancsnoka" július 15-én megkereséssel fordult Pest városa tanácsához. „Miután – szól a levél – az üteg személyzete a fogatokkal végre hajtott gyakorlatokban is annyira kiképeztetett, hogy minél előbbi czélba lövést és sortüzelést a Kereszturi síkságon is rendezhet, annak mentőli tökéletesebb végbe vihetésére szükséges előlegesen megkisértő gyakorlatot a Rákos mezőn végezni." Mack tehát a megfelelő térség kijelölését kérte az elöljáróságtól.[40] Az üteg történetéhez tartozik még, hogy június végén az 1. ütegtől 3 főágyúst és 27 alágyúst vezényeltek a lövegekkel már felszerelt Mészáros hadigőzösre. Ők adtak július 5-én az országgyűlés megnyitásakor dísztüzet az épülő Lánchíd közelében lehorgonyzott hadihajóról.[41]

1848 augusztusában két esemény is felhívta a honvéd tüzérekre a főváros figyelmét. Az egyik augusztus 5-én hajnalban, az Újépületben történt, amikor az önkéntes tüzérek erőszakkal megakadályozták két sorezredi tüzér megbotozását – akiket egyébként tolvajlás miatt ítéltek erre a büntetésre. Az emberi méltóság védelmében fellépő önkéntesek abban a hiszemben voltak, hogy a seregben a botbüntetést eltörölték. Rövidesen megérkezett Szeth alezredes, a honvéd zászlóaljak főparancsnoka, aki felvilágosította a felháborodott ifjakat, hogy a botbüntetést csak az önkénteseknél törölték el. Amikor a kioktatás után megkérdezte: belátják-e, hogy törvénytelenül cselekedtek, négyen kiléptek és közölték, hogy tettüket nem tekintik törvénytelennek. Ezeket az alezredes azonnal letartóztatta és áristomba tétette. Az ügyet Mészáros Lázár felkérésére Haditanács és a budai főhadparancsnokság vizsgálta ki és – amennyire megállapítható – a „zendülésnek" nem lettek következményei. A honvéd tüzérek azonban nem hagyták annyiban a dolgot és augusztus 10-én, Szacsvay Imre képviselő útján, beadvánnyal fordultak az országgyűléshez a botozás ügyében. Ennek végül is lett eredménye, mert a honvédelmi törvény vitája során augusztus 23-án Nyáry Pál indítványára törvénybe iktatták a testi büntetés eltörlését.[42]

A másik esemény a honvéd tüzérek lőgyakorlata volt, amelynek feltételeit a polgári hatóság július 30-ára teremtette meg; a tüzérdandár parancsnoksága a *Marczius Tizenötö-*

[38] HM/k 1848:1489. Ugyanitt Mészáros júl. 24-i egyeztető válasza.

[39] Az irat hiányzik. Ikt. kvi bejegyzés: HNI 1848:713.

[40] Közli: Közcsend és közbátorság Budán, Pesten és Óbudán 1848-49-ben. S. a. r. *Czaga Viktória* és *Jancsó Éva*. A Fővárosi Levéltár kiadványa. Budapest, 1998. 82. o. A tanács a sortüzérség szokásos gyakorlóterét tartotta megfelelőnek; júl. 30-i válasza, uo. 83. o.

[41] Mack júl. 6-án kelt jelentése: HM/k 1848:3230. (Mellette a 4 sorezredi és 30 honvédtüzér névsora) A részletekre l. *Urbán Aladár:* A „Mészáros hadigőzös" 1848-ban. *HK* 1987/4. 672–673. o.

[42] Az esetre l. OL H 15. Országos Rendőri Osztály jelentései (a továbbiakban: Rendőri jel.) 1848. aug. 5-6.; Honvédek napló jegyzetei (l. a 11. jegyzetet) 24. o.; *MT* aug. 7-i és 10-i tudósításait. Az országgyűlési fejleményekre: Az 1848/49. évi népképviseleti országgyűlés. (a továbbiakban: Népképviseleti országgyűlés) S. a. r. *Beér János – Csizmadia Andor.* Budapest, 1954. 185., 198–199. o.

dike augusztus 14-i, illetve a *Népelem* augusztus 17-i számában *Meghívást* jelentetett meg, mely szerint „B. Baldacci ezredes úr rendelete következtében a honvéd tüzérség 1-sö 6 fontos gyalog ütege f. hó 16-án és 17-én a keresztúri síkon czélba lövend és pénteken, a hó 18-án egy csatatüzet tartand." A meghívó „a magyar tüzérség pártolói és barátai" megjelenésére számított, miután a „csatatűz" (harcszerű lőgyakorlat) – mint a szöveg mondja – „eddigi törekvéseink eredményeit kimutatja".[43]

A visszaemlékezések és a beszámolók alapján megállapítható, hogy a lőgyakorlatot és a bemutatót a Mack hadnagy által kiválasztott legjobb tüzérek hajtották végre, s hogy a „csatatüzet" – két emlékezés szerint is – egy teljes üteg mutatta be 6 hatfontos löveggel és 2 hétfontos tarackkal. Érdemes idézni az egyik hiteles szemtanút, Hajnik Pál rendőrtanácsost, aki augusztus 18-án délután így jelentett Szemere belügyminiszternek: „Öröm nézni Minister Úr mint lőnek ezen ifjú bajnokok. Többi között egy haubitz golyóval 1200 lépésnyiről lelövetett a középponton kitűzött zászló, de miután csupán meghajlott, az utána lőtt ágyu golyó végleg lesodorta. – Lövetett kartáccsal, – s ezzel berekesztvén a hadi gyakorlat, megnéztük a felállított deszka kerítést, melly rosta gyanánt lövetett öszve." A jelentés szerint a gyakorlatot megtekintette Batthyány miniszterelnök feleségével együtt, továbbá Széchenyi István, Baldacci ezredes és több képviselő.[44] A sikeres gyakorlatot és bemutatót előléptetések követették. Batthyány előterjesztésére a nádor augusztus 25-én Makk (így) József honvéd tüzérhadnagyot és ütegparancsnokot főhadnaggyá, Heller József 37. gyalogezredi hadnagyot a honvéd tüzérségnél ugyancsak főhadnaggyá, Strakonitzky Bazil és Markó István honvéd tűzmestereket hadnaggyá nevezte ki.[45] Egy nappal korábban megtörtént a Haditanács tüzérségi előadójának, Lukács Dénes sorezredi tüzérhadnagynak a honvéd tüzérség állományába való áthelyezése és főhadnagyi kinevezése is.[46]

A sikeres tüzérségi bemutató napján más is történt, ami a honvéd tüzérség szervezésével kapcsolatos. Batthyány augusztus 18-án válaszolt Mészáros honvédelmi miniszter előző napi kérdéseire. Első helyen a honvéd tüzérség fejlesztéséről nyilatkozott: „A honvéd tüzérség 2 500 főre történő szaporítása meg vagyon rendelve, de mivel ezen hadi kar alapos kiképzése mellett felelhet csak meg hivatalának, szükséges a hadfogadásnál válogatva szedni az egyéneket. Eddig 350-nen felyül vannak befogadva."[47] A továbbiakban Batthyány a vártüzérség kiegészítését vagy honvéd zászlóaljaktól átvett, vagy „ujonnan fogadandó inteligens egyének" útján tartotta megoldhatónak. Tudomásul véve, hogy az 5. tüzérezred legénysége már szét van osztva és a még felállítandó 3 sorezredi üteg szá-

[43] A meghívó igen körültekintően tájékoztatott az esemény színhelyéről: „A tisztelt látogatók a pestszolnoki vasutat reggel 6-kor a kőbányáig és ismét 10-kor vissza Pestig használhatják. Ez időközben lesz a csatatűz." A rákoskeresztúri lőtér helyét l. „Pest sz. kir. város és határának átnézeti térképe." *Ifj. Palugyay Imre:* Buda-Pest leírása. Pest, 1852. I. k. melléklete.

[44] Hajnik Pál – Szemere Bertalannak, 1848. aug. 18. Rendőri jel. Széchényi véleménye: Napló. S a. r. *Oltványi Ambrus.* 1978. 1308. o. Az előzményekre l. *Sáfrány Géza* i. m. (l. a 9. jegyzetet) 42–43. o. A bemutató gyakorlatra: Honvédek napló jegyzetei 27–30. o. A lőgyakorlatról a *KH* aug. 22-én így írt: „Ritka volt a czélt tévesztő lövés, sok a czélpont közelében." A *Figyelmeztető* aug. 20-án számszerű eredményeket közölt: „80 lövés közül 44-el üték meg a czélt." L. még *Csikány,* Honvédtüzérség 31–32. o.

[45] A kinevezési előterjesztés: Nádori min. 1848:2291, tudósítás: a *Közlöny* aug. 28-i 80. számában.

[46] Kinevezés: ONőHt 1848:2767., 3040. Tudósítás: a *Közlöny* aug. 28-i 80. számában. Lukács Dénessel egyidejűleg nevezték ki a honvéd tüzérséghez hadnagynak Blaskó Antal „eszéki vártüzérségi tárnokot" is.

[47] Az egyébként hiteles információkat nyújtó Egy honvéd köztüzér téved tehát, amikor aug. közepén alig 100 főre becsüli a honvéd tüzérek számát. I. m. 8. o. Az egyének válogatására az aug. közepe táján jelentkezett Sáfrány Mihály írja, hogy amikor a hadfogadásnál alkalmasnak találták őket, s az igazolással jelentkeztek Mack hadnagynál, az kérte iskolai bizonyítványukat. *Sáfrány Mihály* emlékiratai (l. a 9. jegyzetet) 40–41. o.

mára nincs ember, megjegyezte, ennek oka elsősorban az, hogy Bécs nem pótolta például a Dalmáciába felváltásra küldött tüzérosztályt. A levél legfontosabb része a miniszterelnök nyilatkozata Mészáros kérésére, aki egy honvéd ágyúüteget szeretett volna a Drávavonalra, Kanizsára küldeni. Batthyány válasza: „A honvéd tüzérség begyakorlott ütege *pepiniere*-nek tekinthető, mellyből a többi tüzérség fog alakítatni, ezért tehát (elvezényelni) a nélkül, hogy a tüzérség betanítása tetemesen ne akadályoztatnék, nem lehet." Batthyány legfeljebb egy fél üteg elküldését tartotta lehetségesnek, de hangsúlyozta: legalább egy hónapig kellene, hogy maradjanak, s akkor „az egész tüzérségre háramló haszon tetemes lenne."[48] Mészáros javaslata nyilván a tüzérek sikeres lövészetének hírén alapult. Batthyány viszont joggal féltette a honvéd tüzérség kiképzett magját, mert – mint láttuk – az első jelentkezőkből harmincan átkerültek a Mészáros hadigőzösre. (Komolyabb kiképzésükre új szolgálati helyükön kerülhetett sor.) Augusztus 2-án azonban a rendőrség munkatársa, Nagy Gusztáv azt jelentette a belügyminiszternek, hogy „a honvéd tüzérség 33 egyéne egy 6 fontos ágyu teleppel az alvidékre indult."[49] Ennek a különítménynek útbaindításáról más ismeretünk nincsen, mivel a Haditanács iratai igen hiányosak, s az iktatókönyv is elveszett. Tábori szolgálatra rendelésük azonban nehezen történhetett Batthyány tudta nélkül, bár ő július 24–31. között Bécsben tartózkodott. Most mindenesetre hatottak elvi fenntartásai, mert ismereteink szerint egyelőre nem indítottak ki újabb honvédségi tüzéralakulatot.

A honvéd tüzérség kiképzésében rövidesen újabb gondok adódtak. Psotta Mór százados augusztus 23-án jelentette a Haditanácsnak, hogy Cortesi ezredesnek, az 5. tüzérezred parancsnokának felszólítására naponként négy tizedest és 45 ágyúst kell a laboratóriumba rendelnie, hogy az eltávozó cs. kir. tüzérek helyett a lőszerkészítésben részt vegyenek. Mivel emellett a két üteg személyzetéből naponta 50 embert a főőrségre kell vezényelnie, így a gyakorlat „ezen nagyobb számú személyzet majd egy, majd más felé fordítása által háttérbe szorítatván, az idő czél ellenesen töltetik el." A százados ezért a Haditanács elnökének intézkedését kérte.[50] A honvéd tüzérek létszámának szaporodása egyébként növelte a kiképző altisztek iránti igényt. Így Baldacci ezredes, a Haditanács elnöke augusztus 25-én 5. tüzérezredi tizedesek, fő- és alágyúsok névsorát küldte meg a honvédelmi minisztériumnak azzal a kéréssel, hogy a budai főhadparancsnokság útján intézkedjék azok áthelyezéséről.[51] Ugyancsak augusztus 25-én Baldacci ezredes eljutatta azt a listát a honvédelmi minisztériumhoz, amely az 1. honvéd ágyúüteg számára szükséges lövegek, lőszerek, lovak és fogatok listáját tartalmazta. Melczer ezredes, aki a déli táborba utazott Mészáros Lázárt helyettesítette, augusztus 27-én közölte a Haditanáccsal, hogy a szekerészeti parancsnokságnak meghagyta: 84 igás és 16 nyerges lovat szolgáltasson ki. A tüzérdandár parancsnokság a kért szekerek és lőszer kiszolgáltatására kapott parancsot. Ami a lövegeket illeti – tanácsolta az ezredes – azokat „csak az ellenség ellen, nem pedig békés gyakorlatokra" használják. Végül közölte: „a Haditanács szabad rendelkezésében áll a nevezett ágyukat vagy mindjárt, vagy annak idején a kiindulás előtt átven-

[48] Batthyány iratai 1095–1096. o. Pepiniere (francia): faiskola. Itt kiképzőkeret.

[49] Nagy Gusztáv – Szemere Bertalannak. 1848. aug. 2. Rendőri jel. (A létszám nem teljes. Nyilván a táborban egészítették ki az üteg létszámát.) A jelentés beszámol a kísérő lovas nemzetőrök visszatéréséről, tehát lovasütegről volt szó. Az egység feltehetően azonos *Csikány*, Honvédtüzérség 26. o. táblázatának aug. 2-án indult ütegével.

[50] ONőHt 1848:2974.

[51] OL H 75. Honvédelmi minisztérium általános iratok (a továbbiakban: HM) 1848:5570. A lista 16 személyt tartalmaz. Áttételekről a HM aug. 29-én intézkedett.

ni."[52] Párhuzamos megkeresés következtében Melczer ezredes augusztus 29-én közölte a Haditanáccsal, a tüzérdandár-parancsnokságot utasították, hogy Psotta századosnak az ostromágyúkkal való gyakorlathoz a lövegeket és a szükséges szereket szolgáltassák ki.[53]

Baldacci ezredes szeptember 3-án kérte a honvédelmi minisztériumtól, hogy utasítsa a cs. kir. szekerészeti osztályt a honvédség 1. tizenkétfontos lovas ütege számára a szükséges felszerelés kiszolgáltására. Ugyanezen a napon Dietrich vezérőrnagy, a tüzérdandár parancsnoka értesítette a honvédelmi minisztériumot: egy tizenkét fontos lovas és egy gyalog üteg olymódon van előkészítve, hogy bármikor megindítható rendeltetési helyére. Ezt követően szeptember 6-án Baldacci ezredes azt jelentette a honvédelmi minisztériumnak, hogy a honvéd tüzérek bármikor készek útnak indulni.[54] Ilyen előzmények után tehetett augusztus 6-án Melczer ezredes (hadügyi államtitkár) ígéretet a táborban tartózkodó Mészáros Lázárnak, hogy „legrövidebb idő alatt egy 8 ágyúból álló tökéletesen felszerelt 6 fontos honvéd üteget fog leküldeni."[55] Az üteg kiindítására pár nap késéssel, szeptember 11-én vagy 12-én került sor.[56] A tüzérekkel a verbászi tábort kívánták megerősíteni, amely a hadügyminiszter vezetésével Szenttamás, a megerődített szerb tábor harmadik ostromára készült. Az üteg táborba szállításának előkészítése Batthyány tudta nélkül történhetett, mert a miniszterelnök elhúzódó bécsi útjáról csak szeptember 10-én este tért vissza (az országgyűlés küldöttségével egyidejűleg), s másnap délelőtt lemondott. Mivel a jelek szerint kiindítható sorezredi tüzérség nem állt rendelkezésre, az egység kiindítását – augusztus 18-i fenntartásai ellenére – Batthyány sem ellenezte volna. Szenttamás bevételére ugyanis nem csak stratégiailag, de az egyre nyugtalanabb és türelmetlenebb közhangulat miatt is nagy szükség lett volna.

A tüzérség Pákozd előtt

A honvédség létrehozását – mint már említettük – a délvidéki szerb felkelés fenyegetése és az a felismerés ösztönözte, hogy a meglévő sorkatonaság nem elegendő a nyugalom biztosítására. Az önkéntes alakulatok felállításának gondolata a minisztertanácsban április 26-án vetődött fel először, ugyanakkor, amikor megszületett Batthyány rendelete, amely a kikindai események miatt Torontálba teljhatalmú biztosként nevezte ki Csernovics Pétert.[57] Csernovicsnak két sorezredi zászlóaljat bocsájtottak a rendelkezésére, s május 1-jén a fővárosból egy fél ágyúüteget küldtek a térségbe.[58] Május 5-én tüzéreket szállítottak Szegedre, akik a temesvári fegyvertárból kapták meg a lövegeket.[59]

[52] ONőHt 1848:3112. Psotta százados aug. 30-án jelentette a lovak átvételét: ONőHt 1848:3198.

[53] ONőHt 1848:3168. Az ezredes meghagyta, hogy a gyakorlat után az ellőtt vas lőszereket „nagyobb szorgalommal" szedjék össze, mint legutóbb, mert „az elmúlt csatatüzelésnél" 45 db hétfontos gránát elveszett.

[54] Ezek az iratok hiányoznak. Az intézkedésekre l. a HM ált. iratok ikt. kvét. 1848:5465., 5861., 5870., 6239.

[55] OL H 75. Mészáros Lázár verbászi iratai, beadványok 37. A hírt az érintettek még aznap megtudták. Hajnik Pál jelentette Szemerének: „Honvéd tüzéreink igen örülnek, hogy holnapután Becsére indíttatnak." 1848. szept. 6. Rendőri jel.

[56] ONőHt 1848:3570. (Az üteget Újverbászra indították.)

[57] Batthyány iratai 393. o.

[58] HNI 1848:87. A kísérő gyalogság visszarendelésére: Batthyány iratai 440.

[59] Mindkét szállítmányra l. Cortesi ezredes, az 5. tüzérezred parancsnoka aug. 10-én kelt összesítését: Kriegsarchiv, Wien. Alte Feldakten, Karton 3289. (Hermann Róbert szíves közlése.) Magyar változata: *Csikány,* Honvédtüzérség 26. o. A máj. 5-én kiindított 63 tüzért Nagykikindára szállították. Hadtörténelmi Levéltár. 1848–49. évi gyűjtemény 1/302. L. még Az 1848–1849. évi minisztertanácsi jegyzőkönyvek. S. a. r. *F. Kiss Erzsébet.* Budapest, 1989. 40. o.

A korán jelentkező szerb mozgalmak tehát védelmi intézkedésekre kényszerítették a Batthyány-kormányt, mely ebben a helyzetben egyelőre csak a cs. kir. haderőre támaszkodhatott: az – ha nem is mindig készségesen – az uralkodó május 7-i rendelte óta elfogadta a magyar honvédelmi minisztérium rendelkezéseit. A tüzérség esetében megkönnyítette a kormány helyzetét, hogy a területileg Magyarországra, Erdélybe, Horvátországba és Szlavóniába telepített 5. tábori tüzérezred törzse és központi raktárai a pesti Újépületben voltak.[60] Egy 1848. április 26-án készült kimutatás szerint Pesten 77 háromfontos, 101 hatfontos, 41 tizenkétfontos és 11 tizennyolcfontos gyalogos ágyúüteg felszereléséhez való ágyúcső, illetve 67 hatfontos lovas ágyútelephez való cső, továbbá 67 hatfontos és 7 tízfontos tarackcső volt található.[61] Ezek természetesen csak lövegtalpra szerelve voltak mozdíthatóak, s megfelelő kísérő (ellátó) szállítóeszközökkel és lóval kellett őket felszerelni ahhoz, hogy tábori szolgálatra rendelhetőek legyenek.[62] A békelétszámra berendezkedett tüzérség, pontosabban a szekerészet nem volt felkészülve a tömeges kimozdításra. Ezért a július 16-án és 17-én már megjelent a *Közlöny*ben Mészáros Lázár felhívása, amely „több ágyutelep kiállításához szükséges közel 500 darab ló" megvásárlását hirdette meg, közölve a helyet és időpontot, ahol és amikor a lóvásárlással megbízott Békefy őrnagy megjelenik.[63] Az eredmény nem volt kielégítő, mert július 3-án Pestre, július 9-én pedig a kijelölt vidéki vásárhelyekre újból meghirdették az akciót.[64]

A táborba szánt ütegek („ágyutelepek") kiszolgáló személyzettel történő ellátása is gondot okozott. Az 5. tüzérezred állományi létszáma 18 század volt, de azoknak jelentős része nem tartózkodott az országban. Május elején két századot Bécsen keresztül Fiumébe, a magyar és a dalmát tengerpart védelmére szállítottak.[65] A sorezredi tüzérlegénység hiányáról beszámolva Mészáros Lázár augusztus 19-én azt írta Esterházy Pál külügyminiszternek, hogy a Magyarország számára „meghatározott" 5. tüzérezred nagy része: 6 század „külföldre parancsoltatott," a „felváltás tekintetéből" Horvátországba vezényelt századokat pedig nem helyettesítették.[66] Egy áthelyezési kérelemből tudjuk, hogy az ezred 14. százada 1848 nyarán Erdélyben települt.[67]

[60] A részletekre l. *Csikány,* A honvédtüzérség megszervezése, *Aetas,* 1998/2-3. 54–55. o.

[61] „Ausweis über die Ungarn sich vorfindenden Gesütz Röhre." OL H 21. Kossuth miniszteri iratai. Mészáros Lázár aug. 15-i jelentésének melléklete. (Ezek az iratok nincsenek szabályosan iktatva.) A jelentés egyébként minden löveganyag (várágyúk és ostromágyúk, mozsarak) kimutatását is tartalmazza.

[62] Egy hiányzó irat ikt. kvi bejegyzése szerint Mészáros Lázár jún. 13-án „az alsó vidékre szükséges" 22 üteg kiállításához kért Kossuthtól 3 469 Ft-ot. OL H 20. PM elnöki iratok ikt. kve. 1848:876. Egy teljesen felszerelt hatfontos gyalogüteg személyi állományát, felszerelését és a szükséges lovak számát feltüntető kimutatást l. *Csikány,* Honvédtüzérség 34. o. Az 5. tüzérezred teljes állomány- és költségkimutatását l. HM/b. 1848:724. 1848. jún. 16.

[63] A közlemény hat várost jelölt ki. Elsőként, június 19-én Pesten, utoljára jún. 30-án Székesfehérvárt szemlélték meg a vételre ajánlott 5–9 éves, 15–16 markos, „befogáshoz már hozzászokott" lovakat, amelyekre 120–150 Ft vételárat irányoztak elő. A vásárolt lovak mellé a kezelőkhöz a HM szekerész tiszteket nevezett ki, amihez a bécsi HM szerint nem volt joga. A reklamációra l. HM/k. 1848:1148.

[64] A növekvő szükséglet miatt újabb 500 ló megvásárlásáról jelentek meg hirdetmények a *Közlöny* júl. 20-i, aug. 10-i és szept. 19-i számában.

[65] A csapat 11 tisztből és 475 közlegényből állott. Batthyány iratai 456., 463–464. o. Mikor a budai főhadparancsnokság további 72 tüzért akart a szállítmányhoz csatolni, azt a Batthyányt helyettesítő Deák Ferenc megtiltotta. Uo. 469. o.

[66] OL H 6. Külügyminisztérium elnöki iratok (a továbbiakban: KM eln.) 1848:1026.

[67] HM 1848:5570

Az ezred augusztusban készült hivatalos kimutatása a Pesten található hét és a Komáromban levő egy század összes létszámát 1678 főben jelölte meg.[68] Ez a létszám tekintélyes, de tartalmazza a Délvidékre és a Dráva mellé küldött ütegek legénységét is. Az 5. tüzérezred jogosan állította tehát augusztus közepén, hogy a felállítani tervezett további három üteghez nincsenek emberek, mert „az ötödik tüzér ezred egyénei már mind szét vannak az ütegekhez osztva."[69] A szekerészeti osztály már korábban kereste a megoldást az emberhiány enyhítésére. Június 30-án Pest város tanácsához fordult, hogy segítsen mesterembereket (szabókat, cipészeket, nyergeseket, szijjártókat, kovácsokat) toborozni. A tanács a városkapitány jelentése alapján július 18-án közölte a szekerészet parancsnokával, hogy a felszólításra „a legénység közül 3 évre többen ajánlkoztak, de a 8 évi lekötelezést sokallva, e feltételek alatt beállítani késznek egyik sem nyilatkozott".[70]

Ezek voltak azok a személyi és anyagi feltételek, amelyeknek keretei között a cs. kir. 5. tüzérezred és a szekerészeti kar 1848 nyarán 6-6 lövegből álló ütegeket állított ki a délvidéki tábor és a Dráva-vonalon állomásozó sereg számára. A honvédelmi minisztérium rendeletére a tüzérdandár parancsnoksága július 19-én jelentette, hogy aznap egy tizenkét fontos gyalogüteg indul Cegléden át Szegedre Krause tüzérhadnagy vezetésével, egy másik tizenkét fontos üteget Szeged, egy hat fontos gyalogüteget a kunok, s egy hatfontos lovasüteget Nagykanizsa számára tartanak készen.[71] Ez utóbbi három üteg is megindult rendeltetési helyére július 23–24-én. Ehhez még augusztus 10-én kiindult egy 6 fontos lovasüteg, így a hivatalos kimutatás szerint a Délvidéken 1848 augusztus végén 4 hatfontos gyalogüteg, 2 tizenkétfontos gyalogüteg, 3 hatfontos lovasüteg volt.[72] Csány Lászlónak, a Dráva-vonal kormánybiztosának Mészáros Lázár már június 8-án meghagyta, hogy 6 ágyúhoz vásároljon lovakat, lehetőleg Muraközből, mert erős lovakra van szükség. 18-án közölte a miniszter, hogy az említett gyalogüteg már elindult, s azt kérte Csánytól, hogy szerezzen be hámot is a lovakhoz, az ágyúkkal érkező kincstári lovakat pedig küldje vissza.[73] Az üteg legénysége nem volt teljes létszámú, azért Mészáros június 30-án azt ajánlotta, hogy a Drávánál lévő honvéd zászlóaljból kellene embereket az ágyúk mellé rendelni.[74] Július 22-én Török Bálint, a honvédelmi minisztérium biztossági osztályának főnöke közölte Csányval, hogy július 29-én

[68] OL H 89. Hadügyminisztérium, vegyes iratok 8. doboz. (Állományi és szolgálati táblák) L. *Csikány,* A honvédtüzérség megszervezése *Aetas,* 1998/2-3. 54–55. o. Eszerint 5 század Dalmáciában, 1-1 század Szlavóniában és Erdélyben, 3 Lombardiában volt.

[69] Batthyány iratai 1095. o.

[70] A levélváltásra l. Fővárosi Levéltár. Pest város levéltára. Közgyűlési iratok 1848:158.

[71] Összefoglaló ikt. kvi bejegyzés: HM/b. 1848:3637. A szekerészet júl. 21-i jelentése a kiindítás nehézségeiről: se ló, se ember; HM/b. 1848:3703.

[72] HM vegyes iratok, 8. doboz. *Csikány:* Honvédtüzérség 26. o. (A táblázat sajtóhibája: a jászkunok hatfontos gyalogüteget kaptak, a Thomas hadnagy által vezetett üteg viszont tizenkét fontos volt.) A jászkun nemzetőrségnek adott ütegre l. *Urbán:* A Nemzetőrség 117. o. A verbászi táborban található ütegekről a *Közlöny* aug. 17-én levelezői tudósítást közölt. Az egyik hatfontos gyalogüteg kezelői az aradi nemzetőri (korábban polgári) tüzérek voltak, akik a tábori szolgálat idejére a várból kaptak lövegeket. Sajátos történetükre l. *Csikány Tamás:* Az aradi nemzetőr-tüzérség 1848-ban. In: Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Budapest, 2002. 249–261. o.

[73] OL H 103. Csány László iratai. Miniszterek levelei. A honvédelmi miniszter levelei 8., 14. Csány jún. 18-án azt javasolta, hogy az üteggel érkező „kész hámos lovakat" ők tarthassák meg, a helyettük az általuk vásárolt lovakat küldhessék Pestre. L. Csány László kormánybiztosi iratai 1848–1849. S. a. r. *Hermann Róbert.* Zala Megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1998. I. 89–90. o.

[74] Csány ir., HM levelei 4. sz. Csány aug. 5-én jelentette Batthyánynak, hogy az 1. honvéd zászlóalj számára ideiglenesen lehetővé tette a toborzást, hogy „az ágyútelephez alkalmazással" megcsökkent létszámot kiegészíthesse. Csány kormánybiztosi iratai I. 152. o.

egy lovas ágyúüteg érkezik Nagykanizsára.[75] A horvát támadás kezdetekor ez a két sorezredi üteg állomásozott a Dráva-vonalon.

A délvidéki harcok és a horvát fenyegetés miatt a Bácskába és a Drávához már júliustól nemzetőri alakulatokat vezényeltek a törvény értelmében felállított megyei és városi nemzetőrségből. A rosszul felszerelt és kiképzett, rövid ideig szolgáló alakulatok azonban a délvidéken katonai értelemben nem sok hasznot hajtottak, miközben táborba szállításuk és ellátásuk igen költséges volt. Batthyány ezért augusztus 13-án *önkéntes* nemzetőri alakulatok kiállítását javasolta, s 27-én számukra négy tábor felállítását rendelte el Pápán, Vácott, Szolnokon és Aradon.[76] Nyilván a sortüzérség emberhiánya és a honvéd tüzérség lassú szervezése is szerepet játszott abban, hogy a tervezet kidolgozói e táborok parancsnokai számára egy-egy fél üteget (3 löveget és egy tarackot) rendeltek, hogy azok egy-két képzett tüzér segítségével maguk gondoskodjanak a kezelő személyzetről.[77] Szeptember 12-én, amikor újból elvállalta a miniszterelnökséget, Batthyány ennek a négy tábornak a parancsnokát utasította, hogy egy napon belül legyenek készen az indulásra.[78] Egyidejűleg meghagyta Nádossy Sándor őrnagynak, a honvédség ideiglenes parancsnokának, hogy tartsa készenlétben a Pesten található honvéd tüzérséget.[79] Midőn e rendeleteket kiadta, Batthyány már értesült arról, hogy a horvát sereg az előző nap betört a Muraközbe.

Szeptember 12-én estétől megkezdődött az a seregszervező munka, amely megfelelő erőket kívánt összevonni Jellačić előrenyomuló haderejével szemben. A honvéd tüzérönkéntesek száma ekkor kb. 500 fő volt.[80] Szervezésükre Batthyány szeptember 13-án hadnagyi kinevezésre terjesztette elő a nádorhoz Turcsányi János és Gruber Fülöp tűzmestert,[81] szeptember 14-én pedig Krivácsy József honvéd hadnagyot, Orsonits Gáspár és Elekes Ferenc tüzérhadnagyot főhadnagyi, illetve Harsay Ferenc, Schmidt Ferenc, Adorján László, Jánossy Sándor és Raksányi Imre tűzmestert hadnagyi kinevezésre.[82] Szeptember 15-én a *Közlöny*ben Nádossy őrnagy, a honvédség ideiglenes parancsnoka felhívást tett közzé, mely szerint „A honvéd tüzérség szaporítása rögtön igényeltetik, hogy a már ellenség elibe indult ütegeket teljes erővel segíteni lehessen, nem különben a lőszerek készítésére is egyének kívántatnak. Felszólíttatnak tehát minden lelkes hazafiak, hogy a szent ügy pártokására mennél többen magokat a honvéd tüzérséghez beiktassák."[83] Az azonnali tüzértiszti kinevezésekre azért volt szükség, mert már 13-án megszületett a döntés, hogy három gyorsan összeállított honvédüteget a dunántúli tábor-

[75] Csány ir. HM levelei 44. sz.; *Csikány*, Honvédtüzérség 26. o. táblázata. (Az aug. 10-én kiindult üteget nem Nagykanizsára, hanem Nagybecskerekre küldték.)

[76] Batthyány aug. 13-i és 27-i rendeleteire: Batthyány iratai 1055–1056., 1137–1139. o.

[77] A tervezetet Iványka Imre a miniszterelnök nemzetőrségi titkára és a mellé beosztott Görgey Artur dolgozta ki. Előbbi a váci, utóbbi a szolnoki tábor parancsnoka lett, mindkettő őrnagyi rangban. Iványka Imre számára Kossuth szept. 6-án sürgette az ágyúk kiszolgáltatását. KLÖM XII. 891. o. Görgey váci tábora szept. 13-án kapta meg a hatfontos lövegeket. *Urbán Aladár:* Kossuth és Görgey 1848 őszén. *Századok*, 1993/1. 45. o. Egy szept. 16-i kimutatás szerint Görgey tüzérségének parancsnoka a frissen kinevezett Turcsány János hadnagy volt, beosztottja két fő- és egy alágyús. OL P 295. A Görgey család levéltára. 36. csomó 7. fasc. 53. pall.

[78] Batthyány iratai 1285. o.

[79] OL H 2. Miniszterelnök elnöki iratai 1848:597.

[80] Ezt Perczel Mór jelentette ki szept. 12-én este az országgyűlésen, amikor a miniszterelnökséget újra elvállalt Batthyányt védelmi terveiről interpellálta. *Közlöny*, szept. 14., 97. sz.

[81] ONőHt 1848:3600.; Nádori min. 1848:2438.; *Közlöny*, szept. 15., 98. sz. Erről a napról kelt Friwisz (Fribisz?) Ferenc hadnagy kinevezése: az előterjesztés ONőHt 1848:3002., Nádori min. 1848:2435.

[82] ONőHt 1848:3587., Nádori min. 1848:2447., *Közlöny*, szept. 16., 99. sz.

[83] A közlemény datálatlan. Az „ellenség elibe indult" ütegek aznap indultak.

ba küldenek.[84] Eredetileg, mint azt Török Bálint, a honvédelmi minisztérium biztossági osztályának vezetője a Haditanácsnak jelezte, mind a három üteget szeptember 14-én akarták a veszprémi táborba indítani.[85] Végül két üteg szeptember 15-én indult meg, míg a harmadikat szeptember 19-én szándékoztak kiindítani, jelentette Psotta Mór százados 16-án a Haditanácsnak. Egyben azt is közölte, hogy „a 3 ütegből fennmaradt honvéd tüzérek Mack József főhadnagy úr parancsnoksága alatt a Budai várba rendeltetvék."[86] Batthyány még aznap intézkedett, hogy a budai gránátos laktanyában a honvéd tüzéreknek helyet, s Mack főhadnagynak „egy alkalmas tiszti lakot" biztosítsanak.[87]

Jellačić támadása felgyorsította a honvéd tüzérség ütegeinek megszervezését és – mint arra az emlékezések utalnak – megzavarta a kiképzés addig jól szervezett menetét. A készületek nem folytak akadálytalanul, mert a cs. kir. szekerészet, amely fogataival a lövegek mozdíthatóságát biztosította, a horvát beütés hírére kevésbé volt együttműködő, mint korábban. Psotta százados már szeptember 13-án jelentette, hogy hiába kereste meg Baldacci ezredes szóbeli parancsára a szekerész osztály parancsnokát egy fogatos szekérért, az megtagadta azt, sőt egy fogat nélküli szekeret sem volt hajlandó kiadni miniszteri, illetve a tüzérdandártól kapott parancs nélkül. Ezért a Haditanácsnak kellett a honvédelmi minisztérium közbenjárását kérnie, mivel a honvéd tüzérség nem rendelkezett társszekerekkel, és nem tudta a lovak számára szükséges takarmányt szállítani.[88] A honvéd tüzérségnek ágyús lovai már voltak, de a szekerek vontatásához még újakat kellett vásárolni. Így született meg szeptember 18-án Batthyány rendelete, amelyben utasította a honvédelmi minisztériumot, hogy azonnal annyi „szekerész lovat" vásároljon, „amennyi csak meg szerezhető lészen." A hiány nagyságát mutatja az utasítás szövege: „ezen lovak vételénél se korok (!) se más kissebb (!) hibákba fel ne akadjon a vizsgáló bizottmány, csupán tüsténti haszon vehetőségekre legyen a legnagyobb figyelem."[89]

A lovak mellett hiányzott a lószerszám is. Lukács főhadnagy szeptember 18-án jelentette a minisztériumnak, hogy az ütegek után szállítandó pótlék-lőszerhez a 8 négyfogatú kocsit megrendelték, a lovak rövidesen megérkeznek és kérte a megfelelő rendeletek kiadását, hogy a szekerészet biztosítsa a szükséges lószerszámot. Két nap múlva azt jelentette Lukács főhadnagy, hogy Davidek szekerész hadnagy még nem érkezett meg a lovakkal, miközben az elkészült lőszertartalék elszállítását „a legnagyobb felelősség mellett" tovább halasztani nem lehet. Ezért arra kért rendeletet a honvédelmi minisztériumtól, hogy számára a 8 négyfogatú lőszerkocsihoz lovakat és kezelő személyzetet biztosítson. Gombos alezredes szeptember 21-én értesítette a Haditanácsot, hogy a lőszerkocsikhoz szükséges fogatokról intézkedett.[90] Nem tudjuk, hogy milyen akadályok jöttek még közbe, de a szállítmány csak szeptember 24-én indulhatott út-

[84] Szept. 14-én kelt értesítés, ill. útrend az ütegek vonulási útjáról: ONőHt 1848:4806.; Pest megye levéltára. IV. 104/b. Alispáni elnöki iratok 1848:1330.

[85] HM bizt. 1848-51-297. Batthyány szept. 16-án azt közölte a táborban levő Mészáros Lázárral, hogy az előző napon 24 ágyút (vagyis 3 üteget) küldött Veszprémbe. Batthyány iratai 1366. o., vagyis a miniszterelnök értesült az egynapos késésről, de a harmadik üteg visszamaradásáról nem.

[86] ONőHt 1848:3711. Psotta beszámolója azzal függ össze, hogy nem tudta vállalni a HM kérését, miszerint a tüzérség naponta 2 parancsőrtisztet adjon a minisztériumba.

[87] Batthyány iratai 1378. o. Batthyány másnap utasította Hrabovszky altábornagy budai főhadparancsnokot, hogy adják át Macknak a budai Zeughausban lévő 6 löveget. Batthyány iratai 1403. o.

[88] ONőHt 1848:3613.

[89] Batthyány iratai 1437. o. A lovak vásárlása helyben szept. 23-án kezdődött; uo. 1540. o.

[90] ONőHt 1848:3832., 3955., 3959.

nak, mert Lukács főhadnagy szeptember 23-án kért „védcsapatot" a minisztériumtól a lőszerszállítmány kíséretére.[91]

Jellačićnak a Balaton déli partján történő előnyomulása felvetette a gyanút, hogy esetleg nem Budára készül, hanem a Dunán átkelve Pest ellen vonul, hogy az országgyűlést szétkergesse. Szeptember 18-án ezért Batthyány úgy rendelkezett, hogy a verbászi táborból – a tervezett ostrom után – csapatokat szállítsanak Dunaföldvárra, s egyben másnap a fővárosból egy gyalogüteget indítsanak oda. Ennek az ütegnek a legénysége minden bizonnyal honvéd tüzérekből állott.[92] Ugyanezen a napon Batthyány intézkedett, hogy a Miskolcon szerveződő tartalékseregek számára 3 háromfontos ágyút és egy tarackot szolgáltassanak ki.[93] Ez a rendelkezés nem szól a lövegek mellé rendelt tüzérekről. Az eset nem áll egyedül, mert Batthyány szeptember 22-én utasította a honvédelmi minisztériumot, hogy Debrecen küldötteinek az 5. tüzérezred raktárából adasson ki egy felszerelt és 2 felszereletlen háromfontos ágyút (ez utóbbi esetben csak csövet, s a megfelelő golyómintákat).[94] Egy nappal később, szeptember 23-án a miniszterelnök Pozsony városát értesítette, hogy küldjenek az igényelt két ágyúért.[95]

Debrecen ugyancsak 22-én felszólítást kapott Batthyánytól, miszerint „a mostan rögtön felállítandó honvéd tüzérség számára és szaporítására *mentül elébb* 50 alkalmas egyént 3 évi szolgálatra toborzás útján kiállítván ide Pestre felküldeni."[96] Úgy tűnhet, ez – hogy toborzás útján állítsanak ki 50 tüzérönkéntest – egyedi eset lehetett, mintegy Debrecentől várt ellenszolgáltatás. Valójában azonban ez a rendelkezés meg kívánta szüntetni azt az első pillanattól követett gyakorlatot, hogy csak Pesten lehetett a honvéd tüzérséghez jelentkezni. Nem ismerünk ilyen más, nagyobb városhoz intézett rendeletet, igaz az iratok hiányosak. Az mindenesetre tény, Batthyány szeptember 22-én utasította a pénzügyminisztériumot, hogy a tüzértoborzás költségeire Nádosy alezredesnek utaljon ki 1000 pengőforintot.[97]

A lőszerkészítés – mint láttuk – a tüzérek feladata volt. Melczer Andor ezredes, a honvédelmi minisztérium államtitkára szeptember 18-án jelezte Batthyánynak, hogy mind tüzérségi, mind gyalogsági lőszerre rendkívül nagy szükség van, amit részben a munkáskezek hiánya, részben a hely szűke miatt nehéz pótolni. Ezért egyrészt azt ajánlotta, hogy „a tüzérségi dolgozó ház" közelében néhány házat a lőszerkészítés céljára „tisztítsanak meg", másrészt a honvéd tüzérségtől naponta legalább „200 legényből álló dolgozó személyzetet" állítsanak munkába.[98] Batthyány hátiratban utasította a Haditanácsot a

[91] ONőHt 1848:3959. Psotta százados szept. 25-én jelentette, hogy a lőszertartalék éjjel megérkezett: ONőHt 1848:4433.

[92] Batthyány iratai 1436. o. A szept. 19-én kiadott „Nyílt rendelet": HM bizt. 1848-51-320. A rendelkezés nem jelöli, hogy honvédütegről van szó. Görgey szept. 28-iki létszámjelentése három félüteget tüntet fel, amelyek mindegyike 4 ágyúból áll. OL H 2 Országos Honvédelmi Bizottmány iratai (a továbbiakban: OHB) 1848:2389. A Honvédek napló jegyzetei szerint Dunaföldvárra a 4. hatfontos honvédségi üteget küldték, 35. o.

[93] Batthyány iratai 1436. o.

[94] Batthyány iratai 1539–1540. o. Batthyány rendelkezése szerint az 5. tüzérezrednek kellett volna kiképzőül egy ügyes altisztet adnia. Gombos László alezredes azonban szept. 24-én a HM-ből azt jelentette a Haditanácsnak, hogy a tüzérezred egy altisztet sem tud nélkülözni, így a honvédségnek kell kiképzőt adnia. ONőHt 1848:4271.

[95] Batthyány iratai 1574. o. A küldötteknek a két löveg kiadásáról szept. 28-án már a fővárosba rövid időre visszatér Kossuth intézkedett. Kossuth Lajos Összes Művei (KLÖM). XIII. S. a. r. *Barta István*. Budapest, 1952. 44. o.

[96] Batthyány iratai 1540. o. (Kiemelés az eredetiben).

[97] Batthyány iratai 1540. o.

[98] Batthyány iratai 1445. o.

megfelelő intézkedések megtételére, majd szeptember 20-án jelezte a minisztériumnak, hogy a munka egy részét (a töltényhüvelyek sodrását) az Újépületben fogják végezni, mert ahhoz nem kell lőpor. Ami pedig a munkaerőt illeti, a honvéd tüzérek közül „a lehetőleg legnagyobb számmal fognak kiállítatni."[99] Szeptember 22-én Batthyány arról intézkedett, hogy miként történjék a tüzérszertár anyagának biztosítása, vagyis Budára történő átszállítása.[100] Szeptember 24-én pedig Lukács Dénes főhadnagyra bízta, hogy naponta ő ellenőrizze a „laboratoriumban" elkészült gyalogsági és tüzérségi lőszereket, s intézkedjen, hogy annak háromnegyed részét a táborba szállítsák.[101] Egyidejűleg meghagyta a tüzérdandár parancsnokának, hogy az 1. számú lőszerraktár kulcsát adják át Lukács főhadnagynak.[102]

Ezekben a napokban megtörténtek a Pákozd előtti utolsó tüzértiszti kinevezések. Szeptember 21-én jelent meg a *Közlöny*ben Megyaszay József volt őrmester hadnagyi kinevezése, 27-én pedig az eredetileg 24-én kinevezett Leiter József honvéd tűzmester és Faváry József bombászkari tűzmester hadnagyi kinevezése.[103] Ez utóbbit a Bécsbe távozott és lemondott István nádor már nem hagyta jóvá, így az csak Batthyány aláírásával jelent meg a sajtóban.

„A Dunán túli honvéd tüzérség parancsnoksága" szeptember 23-án Székesfehérvárról küldte jelentését a Haditanácshoz. Psotta százados elsőként arról számolt be, hogy az 1. honvéd lovas üteg szeptember 21-én érkezett Fehérvárra, ahol naponta szép sikerrel folytatta a gyakorlatozást. (Ami közvetve arra utal, hogy a legénység kiképzése még korántsem volt befejezve.) Ezt követően a százados a tüzérség gondjairól számolt be, pontokba szedve azokat: 1. mivel kevés a ló, egy-egy ágyú 40-40 lövedékkel kevesebbet vihet, mint a sorezredeknél; 2. a császári tüzérségnél 6 ágyúhoz 1 őrmester és 3 tizedes, a honvédtüzérségnél 8 ágyúhoz 1 őrmester és 1 tizedes jut; 3. a sorezredeknél egy szekerész kétszer annyi napidíjat kap, mint a lovas, de két lovat gondoz, – a honvédeknél is két ló jut egy szekerészhez, aki azonban csak a gyalogos fizetségét kapja; 4. a császári tüzérségnél 6 ágyú lovaihoz 6 takarmányos szekér jut, a honvédeknél 8 ágyúra 2 szekér, ezért csak egy napra való takarmányt tudnak magukkal vinni; 5. naponta egyre több a beteg ló, ezért az 1. lovas és az 1. gyalog honvéd üteghez baromorvosokra van szükség. A jelentés befejezésül közölte, hogy a 2. honvéd gyalogüteg is megérkezett.[104] Psotta százados szeptember 25-én még mindig Fehérvárról újabb beszámolóval jelentkezett. Eszerint az eredetileg Pápán gyülekezett önkéntes nemzetőrség parancsnoka, Kosztolányi Móric őrnagy az alakulata számára kiutalt 4 löveget Komáromból megkapta, de ahhoz Pestről csak négy egyént küldtek. Ezért ő, Psotta Mór a 3. gyalogüteg tartalék legénységéből 15 főt vezényelt oda.[105] Bár Psotta százados beszámolója érzékeltette a honvédtüzérség gyenge ellátottságát mind emberekben, mind lovakban és gördülőanyagokban, Batthyány és tanácsadói ennek ellenére lehetőséget láttak arra, hogy a dunántúli sereget még egy hon-

[99] Batthyány iratai 1488. o. A honvédtüzérek létszáma nem emelkedett a kívánt gyorsasággal. Ezért Gedeon honvédszázados egy szept. 24-én kelt beadványában a botrányokozás miatt fogvatartott honvédtüzérek kiengedését kérte, mert „a mostani szorult helyzetben nagy szükség lenne rájuk." ONőHt 1848:4200.

[100] Battyhány iratai 1538. o. Az előzményekre: uo. 1434. o.

[101] Batthyány iratai 1587. o.

[102] HNI 1848:724.

[103] Megyaszay előterjesztése nem ismert. Leitner és Faváry előterjesztésére: ONőHt 1848:3964, 4719. Utóbbi iraton szerepel Lukács Dénes honvéd századosi előléptetése, a *Közlöny* szept. 27-iki száma ezt is közölte.

[104] ONőHt 1848:4232. A probléma már ismert volt, így a két üteghez a baromorvosok kinevezése a *Közlöny* szept. 22-iki számában jelent meg.

[105] ONőHt 1848:4433. Görgeynek sikerült félütegéhez tüzértisztet biztosítani. (L. a 77. jegyzetet.)

védüteggel erősítsék. Ezért a miniszterelnök szeptember 24-én utasította a tüzérdandár-parancsnokságot, hogy azonnal szolgáltasson ki Mack főhadnagynak egy lovasüteg számára 6 hatfontos ágyút és 2 hétfontos tarackot. Egyidejűleg a szekerészeti állomásparancsnokság is megkapta az utasítást, hogy a 45. szekerészeti lovasosztály azonnal fogasson be és még aznap vonuljon ki.[106] Így Mack nem maradt vissza Buda védelmére, jóllehet kidolgozott egy tervezetet a vár megvédésére, amelyet nyilvánosságra is hozott.[107] Mack és a lovasüteg kiindításáról a döntés hirtelen történhetett, mert szeptember 24-én még „A budavári honvéd tüzérség parancsnoksága" fejléccel bocsájtott ki egy iratot.[108] Mack ütege így időben indult, hogy részese lehessen a pákozdi ütközetnek.

Minden eddigi felszerelt és táborba indított honvédségi üteg vagy gyalog vagy lovas *hatfontos* lövegből állott (eltekintve a 2-2 hétfontos taracktól). Az Újépületben azonban szép számmal akadtak tizenkétfontos csövek is, és nagy mulasztás lett volna nem felszerelni legalább egy ilyen üteget. Az ismert iratok nem szólnak róla, de a honvéd tüzérek kaphattak tizenkétfontos löveget is gyakorlatozásra, mert egyébként nem képzelhető el, hogy szeptember 26-án Batthyány egy ilyen tizenkétfontos ütegnek fogatokkal és szekerekkel történő ellátására utasította volna a szekerészeti parancsnokságot. [109] Az előbbi példák alapján feltételezhetjük, hogy az üteg létszáma nem teljes, csak elégséges volt.[110] Feltételezhetjük azt is, hogy a kiindításnak valószínűleg a lovak hiánya lehetett az akadálya. Így a szeptember 19-én indított lóvásárlás – amit ezek szerint a szekerészet számára is folytattak – lehetővé tette, hogy a szükséges 96 lovat is kiállítsák. Az pedig, hogy a miniszterelnök tételesen sorolta fel az előírás szerinti lóállományt és szekereket, azt mutatja, hogy a végrehajtó hatalom teljes súlyával kívánta kikényszeríteni a szükséges vonóerő és gördülőanyag hiánytalan kiszolgáltatását. Nem tudjuk, hogy az utasítást a szekerészet milyen gyorsan teljesítette. Az 1. tizenkétfontos honvédségi üteg tudomásunk szerint csak október 1-én hagyta el a fővárost.[111]

A közvélemény előtt nem lehetett ismeretlen az 5. tüzérezred és a szekerészeti parancsnokság – részben indokolt – ellenkezése, a „szolgálati serénység" kétségtelen hiánya. Ezért érezte szükségesnek, a *Marczius Tizenötödike*, hogy megnyugtassa olvasóit, mivel köztudott volt, hogy a horvátokkal szemben gyülekező magyar seregben két cs. kir. tüzérüteg van. Így írt szerkesztője a szeptember 23-án délután megjelent számban: „Tüzéreink magyarok, vagy ollyan németek, kik a magyar vezérlet és magyar felügyelet alatt állnak." A jól tájékozottak biztonságérzetét az is erősítette, hogy legalább az egyik, a Drávához érkezett üteghez a hiányos személyzet kiegészí-

[106] Batthyány iratai 1586. o. (Jegyzetek is.) Az említett szekerészosztályt Batthyány még szept. 17-én Mack rendelkezése alá helyezte, uo. 1403. o.

[107] A tervezetről szept. 28-iki kelettel a *KH* okt. 1-én megjelent számában Szathmáry Károly adott hírt. Eszerint a vár védelmére 2500 honvéd és 300 tüzér kellett 12 huszonnégy fontos ágyú mellé, míg a Gellérthegyre 6 darab huszonnégy fontos ágyút kellene telepíteni. (A *Budapesti Divatlap* szept. 27-iki 13. sz. arról tudósított, hogy ágyúk vannak a Gellérthegyen.)

[108] Erdős Ferenc őrnagynak, a Haditanács gazdasági osztálya vezetőjének küldte meg 90 tüzérségi kézikönyv árát. Lehet, hogy Mack az indulási parancs ismeretében kívánta az ügyet rendezni.

[109] Batthyány iratai 1620. o.

[110] Szept. 26-án Lukács Dénes főhadnagy jegyzékben közölte a HM-mel, hogy a sorkatonaságtól kiknek áthelyezését kéri az üteghez. HM 1848:7843.

[111] A kiindulásról okmányszerű bizonyítékot nem találni. Az egyik emlékezés adja meg az időpontot, de az csak 4 plusz 2 lövegről tesz említést. *Butykay József:* Az 1848–49-i első 12 fontos honvédüteg története. *VU* 1883. aug. 12., 32. szám.

tésére Csány László kormánybiztos az 1. honvéd zászlóaljtól rendelt egyéneket.[112] A fejlemények igazolták a lap információját. Csány László még szeptember 29-én így jelentett a Honvédelmi Bizottmánynak: „A tüzérség mint a sor, mint a honvédi ügyesen és példásan teljesítette kötelességét, jóllehet, a sortüzérség ugyan azok 5-ik ezredből való, mely Jelasics táborában van."[113]

A Pákozdnál felállított magyar sereg hiteles hadrendje nem ismert. A rendelkezésre álló anyagok alapján azonban egyértelműen megállapítható, hogy a Drávánál álló seregheż egy gyalog és egy lovas hatfontos sorezredi tüzérüteget vezényeltek (összesen 12 löveget). Veszprémbe, Fehérvárra illetve Martonvásárra szeptember 26-ig két gyalog és két lovas hatfontos honvédüteget irányítottak (összesen 4 x 8, azaz 32 löveget). Ha elfogadjuk az *Egy honvéd köztüzér* emlékezéseit, hogy a csata előtt az 1. üteg felét kikülönítették Roth hadoszlopa ellen, akkor a honvéd tüzérség lövegszámát néggyel csökkentenünk kell. Ugyanakkor a hadrendben szerepelt Ivánka és Kosztolányi őrnagy önkéntes nemzetőreinek 4-4 lövegből álló tüzérsége is. Mindez 48 löveget jelent, amelyből csak 12 löveget szolgáltak ki a cs. kir. tüzérek.[114] Ez a tüzérség jól megállta a helyét, mert tüzével sikerrel tartóztatta fel a horvát támadást. Bár a pákozdi csatát – mint a híres Valmy-i ütközetet – elsősorban a tüzérség uralta, a magyar fél tüzérei gyakorlatilag semmit sem veszítettek. Október 1-én Psotta százados így számolt be erről a baracskai táborból: „Pákozdnál tartott csata alkalmával a 2-ik lovas ütegnél 1 lónak meg sértésén kívül az 1 fél gyalog ütegnél még egy mozdony kerék két küllője ellövetvén, az használhatatlanná tétetett, s minthogy Jánosi hadnagy úr a fél üteggel a tartalék kereket elvitte, így az 1Ő fél lovas üteg által segíttetett és pótoltatott ki; ezen kívül semmi veszteségünk nem vala." A jelentés közölte még, hogy amikor felszólította az ütegparancsnokokat, hogy nevezzék meg a csatában magukat kitüntetett egyéneket, azt válaszolták, „minden egyén kötelességét leggondosabban teljesíté, s a tüzérséget annyira magasztaló hideg vérűség által tünteté ki; de csak Strakoniczky hadnagy úr fél ütege találkozván közelebbről az ellenséggel, a 4 irányzók közül különösen Sándor, Lecher és Pásztori tüntették ki magokat, miről a legnagyobb örömmel teszem jelentésemet."[115]

Pákozd után

A Nemzetőrségi Haditanács munkáját Batthyány miniszterelnök lemondásáig, pontosabban szeptember 29-én a reggeli órákig irányította, amikor a Lamberg-gyilkosság

[112] L. a 74. jegyzetet. Ez a kiegészítés a déli táborban is megtörtént. Verbász második sikertelen ostroma után a 6. honvéd zászlóaljtól századonként 4-4 ember áthelyezésével erősítették meg az ott levő sorezredi ütegeket. *Varsányi Péter István:* Hetvényi István emlékirata. *HK* 1983/3. 473. o.

[113] KLÖM XIII. 54-55. o.

[114] A Pákozdnál szerepelt tüzérek korábban ismert (egyébként 1849 után összeállított) hadrendi elhelyezésére, s a rekonstruált valószínűbb változatára l. *Hermann Róbert:* A drávai hadtest hadműveleti naplója. Zalai Gyűjtemény 36/I. Hadtörténelmi Tanulmányok. Szerk. *Molnár András.* Zalaegerszeg, 1995. 196-203. o.

[115] ONőHt 1848:4700. Sztrakoniczky Bazil főhadnagy a jobbszárnyon volt. Az 1. gyalogüteg másik felét tehát Jánosi (Jánossy) Sándor vezényelte, ő vitte el a tartalék alkatrészeket. Ismeretes, hogy a honvéd tüzérek sikerét Jellačić is elismerte. Ezt a hírt a csata során csellel elfogott, de másnap szabadon engedett Ivánka őrnagy hozta. Ismertté Kemény Zsigmond tette, aki a csata után – Pálffy Jánosnak, a Ház alelnökének társaságában – Martonvásáron járt, s ő írta meg *PH* okt. 3-i számában. – A Ház okt. 2-án pótlólag elismerést szavazott meg a pákozdi csata – előző napon nem említett – szereplőinek. Ezek között találjuk Jungwirth sorezredi főhadnagyot és egész gyalogütegét. Népképviseleti országgyűlés, 260. o.

hírére Bécsbe utazott, hogy a bekövetkezett szerencsétlen akció következményeit megkísérelje enyhíteni. A Haditanács Batthyány lemondása után természetesen folytatta munkáját, s egészen decemberig, amíg be nem olvadt a honvédelmi minisztériumba, intézte a nemzetőrség és honvédség szervezésének, felszerelésének és ellátásának ügyét. Az alábbi összefoglalás nem szándékozik ezt részletezni, hanem csak a legjellemzőbb adatokat kívánja megemlíteni. A Jellačić után induló magyar sereg Bicskén készült elhelyezési táblázata szerint Móga 58 löveggel rendelkezett.[116] A Pákozd után a Muraköz visszafoglalására indult Perczel Mór október 11-én azt jelentette Csánynak, hogy seregében 12 ágyú, vagyis „három fél hat fontos üteg" található.[117] A már meglévő, felszerelt ütegek mellé természetesen a tüzérség raktáraiban heverő csövekből is mihamarabb új ütegeket kellett kiállítani. A Honvédelmi Bizottmány október 7-én utasította a honvédelmi minisztériumot, hogy vizsgáljon meg minden tüzérségi raktárt, s minél több löveget szereljenek fel.[118] A rendelkezésre álló tüzérségi készletről ismerünk egy augusztus 15-én és egy szeptember 20-án az 5. tüzérezred által készített kimutatást. Az augusztus 15-i jelentés szerint a fővárosban még található löveganyagból 20 hatfontos gyalog és 14 hatfontos lovasüteg állítható ki, továbbá 2 tizenkétfontos hosszúcsövű, 6 tizenkétfontos rövidcsövű és 2 tizennyolcfontos tábori üteg szerelhető fel. A jelentés hozzáteszi: szükség esetén még 8-10 háromfontos üteg is kiállítható.[119] A szeptember 21-én beterjesztett jelentés Batthyány előző napi intézkedésével kapcsolatos, amely az Újépületben található löveganyag, tüzérségi szerek és tartozékok uszályokon történő elszállításának elrendelésére utasította a budai főhadparancsnokságot.[120] A kimutatás szerint a tüzérszertár raktárában 68 háromfontos, 12 hatfontos, 17 tizenkétfontos tábori löveg, továbbá 17 hatfontos lovasüteghez való, s 13 hétfontos rövid tarack csöve volt található. A kimutatás tartalmazza a lövegek felszereléséhez szükséges lövegtalpak és mozdonyok, valamint a gyalogsági és a különböző tüzérségi lőszerek és tartozékok (gyutacs, kanóc), számszerű kimutatását.[121] Feltehetően az itt felsorolt készletből került ki a honvédség 2. tizenkétfontos gyalogütege, amely az egyik emlékezés szerint október 16-án indult a főserég után a Lajta mellé.[122] Mészáros Lázárnak egy október 24-én kelt jelentéséből tudjuk, hogy 2 tizennyolcfontos üteget is felszereltek (ez a lehetőség szerepelt az augusztus 15-iki kimutatásban), de kiindításához mind a vonóerő, mind a legénység hiányzott.[123]

[116] OHB 1848:2103. A növekedést az 1. tizenkétfontos üteg 4 lövege, egy fél honvéd gyalogüteg és Piller őrnagy 2 lövege idézte elő.

[117] OL H 103. Csány László iratai. Beadványok 1848:80. Két félüteget Perczel Görgeitől vett át. *Görgey István:* 1848 júniusától szeptemberig. Okmánytár. S. a. r. *Katona Tamás.* Budapest, 1980. 335. o.

[118] OHB 1848:890. A rendelet meghagyta, hogy tüzérek hiányában a felszerelés munkájában polgári személyek is felhasználhatók.

[119] „Aus dem Reste können noch ausgerüstet werden." Kossuth miniszteri iratai (l. a 61. jegyzetet). A kimutatás nyilván 6-6 ágyút számol egy ütegre. (Kérdés, hogy a tarackokat miért sorolja fel mint külön ütegbe szervezendő lövegeket.)

[120] Batthány iratai 1483–1484. o.

[121] Hadtörténelmi Levéltár. General Kommando zu Ofen. Präsidiale 1848:639. A kimutatás tartalmazza az Újépületben található nehézlövegek számát, továbbá a tartozékok részletes felsorolását is. Ezt Cortesi von Arual vezérőrnagy, a tüzérdandár ideiglenes parancsnoka nyújtotta be.

[122] *Garzó Imre:* Életem és abból merített gondolatok. S. a. r. *Blazovich László* és *Varsányi Péter István.* Budapest, 1978. 57. o. Az emlékező is tanúsítja, hogy az ütegeket milyen gyorsan állították ki: „Összes tüzérségi tudományunk két heti gyakorlásból, néhány félnap tölténykészítésből, s a honvédtüzérség számára magyar nyelven hevenyészve összeírt és kinyomtatott háromíves füzetből merítettük." Uo. 58. o.

[123] OHB 1848:1754. Mészáros nov. 10-én arról a gondról jelentett, hogy 77 (vet)ágyúcsőre csak 10 tarackcső jut. OHB 1848:2770.

Közben sikeresen folyt a tüzérség létszámának növelése. Nádossy ezredes, a Haditanács elnöke október 21-én azt jelentette az OHB-nak, hogy a honvéd tüzérek száma 1800 főre növekedett. A tüzértest sikeres vezetése érdekében azt javasolta, hogy azt ütegosztályokba kell szervezni, s azok élére egy-egy őrnagyot kell kinevezni. Az I. ütegosztály élére Psotta Mór, a II. parancsnokának Lukács Dénes, a III. parancsnokának pedig Mack József századost ajánlotta. Az OHB az előterjesztést még aznap jóváhagyta.[124] A döntés már a felterjesztés előtt megszülethetett, mert a Haditanács október 19-én tette meg előterjesztését a három százados előléptetésére, s az október 25-én már megjelent *Közlöny*ben.[125] A honvéd tüzérség létszámnövekedése figyelemre méltó, mert a Perczel Mór által szeptember 12-én említett számhoz viszonyítva öt hét alatt több mint háromszorosára növekedett. Az emlékezések által emlegetett „tanulmányos ifjak" nagy száma biztosította a kiképzés sikereit, de szerepe volt ebben a sortüzérségtől átkerült altiszteknek is. Így folytatódott a gyakorlat, hogy a honvéd tüzérség szervezői név szerint és szolgálati helyük megjelölésével a honvédelmi minisztérium útján kérték az illetők elbocsájtását a budai főhadparancsnokságtól.[126]

Ezek az áthelyezési kérelmek önkéntesek voltak, s kivétel nélkül altisztek (al- és főágyúsok, illetve szekértizedesek), míg 5. ezred törzsének tisztjei várakozó álláspontra helyezkedtek. Mészáros Lázár egy október 10-én az OHB-hoz intézett levelében azt kérte, hogy utasítsák a vidéki törvényhatóságokat: mivel az országban létező, de „különösen az alvidéki lázadók ellen működő osztrák tüzérek mindez ideig kellő hason szenvel (!) viselkedtek, s kötelességöknek megfeleltek", az irántuk való ellenszenv kimutatása „lehangoltságot" eredményezhet.[127] Mészáros figyelmeztetésének kiváltója a tüzérdandár parancsnokságának október 7-én kelt beadványa volt, amely a szegedi polgármester által kezdeményezett, a városban állomásozó tüzérség kiindulását akadályozó fellépésről tudósított.[128] Szenttamás három sikertelen ostroma, a katonai vezetés bizonytalansága és kudarca érthetően foglalkoztatta a közvéleményt, főleg a térség közvéleményét. A gyanúból kijutott a tüzérségnek is, hiszen a déli tábor(ok)ban egy kivételével csak cs. kir. legénységű tüzérütegek voltak. A honvédelmi miniszter figyelmeztetése talán azon alapult, hogy ő, mint a Szenttamás elleni harmadik akció vezetője, nem találta kifogásolhatónak a tüzérség működését. Azzal is tisztában volt, hogy a honvéd tüzérség minden erejét a dunántúli fősereghez irányították, így a szerb felkelők ellen feltétlenül szükséges, hogy a térségben működő osztrák tüzérek engedelmeskedjenek a magyar vezetésnek.

A történtek az 5. tüzérezred törzsének tisztikarát mindenesetre egy emlékirat kidolgozására késztette, amelyet a honvédelmi minisztériumnak nyújtottak be. Az október 15-én kelt terjedelmes beadványban azt kérték, hogy az ezred két alacsonyabb beosztás-

[124] OHB 1848:1442. Az előterjesztés Psottát mint rangidős századost részesítette előnyben, de a másik kettőt is úgy minősítette, hogy „a magyar tüzérség alakítása és beoktatása körül" kitűnő érdemeket szereztek.

[125] Psotta Mór, Lukács Dénes és Mack (Makk) József életútjára l. *Bona Gábor:* Tábornokok és törzstisztek az 1848/49. évi szabadságharcban. 3. kiadás. Budapest, 2000. Ebből kiviláglik, hogy a tüzérosztályok szervezése nem valósult meg maradéktalanul. Lukács Dénes nov. elején már a HM-ben teljesített szolgálatot.

[126] Az 1. tizenkétfontos gyalogüteghez (amely ekkor már elhagyta a fővárost) okt. 2-án Lukács Dénes százados 2 főágyús és 2 tizedes azonnali áthelyezését kérte, amit az érintett hatóságok két nap alatt elintéztek: HM 1848:7832. Okt. 10-én újabb 17 embert kért ki az üteghez a szokott szolgálati úton: HM 1848:8119.

[127] KPA 159. sz.

[128] Uo. A tüzérdandár parancsnokságának az október 4-én Szegeden történtekről készült részletes jelentése.

ban lévő tisztje Bécsbe utazhasson eligazításért.[129] Mivel Kossuth a lajtai táborban tartózkodott, a kérdéssel az OHB Nyáry Pál elnökletével foglalkozott. A Bizottmány döntését Nyáry október 20-án közölte a honvédelmi minisztériummal. Eszerint az országban állomásozó katonaság – ha nem magyar is – a magyar kormánynak tartozik engedelmeskedni. Így tehát, amíg a tüzérek itt tartózkodnak „hon árulási bűntény terhe alatt" kötelesek engedelmeskedni. Itt maradni pedig a kölcsönösség alapján kötelesek, mivel Ausztria nem bocsájtotta haza Morvaországból és Galiciából a magyar katonaságot. A minisztérium – szól Nyáry utasítása – hívja össze a tiszteket, ismertesse a határozatot, s vegyen tőlük írásos nyilatkozatot, hogy akarják-e a magyar kormányt szolgálni. Ha ezt nem vállalják, hivataluktól fel kell függeszteni, fizetésüket megvonni és ki kell őket utasítani. Egyben meg kell akadályozni, hogy a legénységgel érintkezzenek. A rendelkezés nem érinti a legénységet és az altiszteket. Azokra – véli Nyáry – lehet számítani, s az utóbbiakról kell az „elment" tisztek helyére válogatni.[130]

Mészáros október 22-én kelt válaszában kifejtette aggályait a Bizottmánynak, hogy az együttműködni nem hajlandó tisztek elutasítása sok gondot okozhat. Az altisztek ugyanis nincsenek jól kiképezve, így előléptetésük esetén elméletileg nem lesznek képesek a feladatukat jól ellátni. Ezek után kérte a végleges utasítást, hogy mit válaszoljon a folyamodóknak.[131] Az OHB természetesen nem változtatta meg döntését, így Mészáros Lázár október 25-én tájékoztatásul német fordításban megküldte a budai főhadparancsnokságnak a Bizottmány október 20-i levelét.[132] Az együttműködést nem vállaló tiszteket kiutasították, az esküt megtagadó legénységet pedig hadifogolynak tekintették. Az osztrák sereg közeledésekor, december 23-án Kossuth elrendelte, hogy ezeket a tüzéreket szállítsák a jászkun kerület helységeibe.[133] Akadtak tehát ellenszegülők, de az OHB – a korábbi példák alapján – nem csalódott a tüzérezred altisztjeinek együttműködési készségében. Amíg a budai főhadparancsnokság működött (december 10-ig), a honvédelmi minisztérium útján oda beérkezett név szerinti kérelmek több mint 100 főnyi áthelyezést kezdeményeztek.[134] A főhadparancsnokság megszűnése után Kossuth december 18-án elnöki rendeletben engedélyezte, hogy az 5. tüzérezredtől átléphessenek a honvédséghez.[135]

Ami a honvéd tüzérek létszámát illeti, Nádosy ezredes által, október 21-én közölt 1800 fő az üteghez még be nem osztott egyéneket is tartalmazta. Ezt látszik bizonyítani, hogy Lukács Dénes századosnak egy október végén készült kimutatása, amely ütegenként tünteti fel a létszámot, összesen 1661 emberrel számol.[136] Ismerjük Görgei

[129] HM 1848:8615. A hosszú fejtegetést 16 tiszt írta alá: a beadványt Cortesi vezérőrnagy és Dietrich altábornagy láttamozta. A HM az ügyet okt. 18-án továbbította az OHB-nak. Okt. 15-én Kiss Miklós őrnagy, a budai nemzetőrség parancsnoka azt jelentette az OHB-nak, hogy a budai német tüzérség parancsnoka „tiszti becsület szavára" jelentette ki, hogy nem kaptak olyan parancsot, amely eltiltatná a honvéd tüzérekhez való átlépést. L. Pest-budai nemzetőrök 1848–49. Dokumentumok a fővárosi nemzetőrség történetéhez. S. a. r. *Czaga Viktória* és *Jancsó Éva*. Fővárosi Levéltár. Budapest, 2001. 77. o.

[130] OHB 1848:1286.; HM 1848:8615.; KLÖM XIII. 254. o.; *Csikány*, Honvédtüzérség 38. o.

[131] HM 1848:8615.

[132] HM 1848:8781.

[133] KLÖM XIII. 863. o. A jelek szerint azonban ennek maradéktalan kivitelezésére nem került sor.

[134] Hadtörténelmi Levéltár. General Kommando zu Ofen. Q Section 1848-31-20. tételszám alatt találhatók a HM egymást követő beadványai. (Ezek előirata a HM iratsorozatában az 1848:8100. ikt. számot követően találhatók.)

[135] OHB 1848:5952.

[136] KPA 406. sz. A kimutatás szerint „Móga táborában" az 1. és 3. hatfontos gyalogüteg, az 1. és 2. hatfontos lovasüteg és az 1. tizenkétfontos gyalogüteg található, összesen 694 emberrel. A 2. hatfontos gyalogüteg a perlaszi táborban, a 3. hatfontos lovasüteg Rákospalotán, a 4. hatfontos gyalogüteg, a 4. hatfontos

november 21-én Pozsonyban készült tüzérségi kimutatását, amely ütegek szerinti bontásban 103 lövegről nyújt információt.[137] Ez azonban csak pillanatkép, amely állandóan változott, s még az egyes ütegek együtt maradása sem volt magától értetődő.[138] Tartósan egy helyben állomásozott természetesen az Arad ostromára felvonultatott 14 löveg, amelyről december 22-én jelentett Máriássy János alezredes az OHB-nak.[139] Azok a Pesten és Budán található nagyméretű ágyúk („véd- és ostromlövegek") azonban, amelyekről december 24-én készített kimutatást a Bizottmány számára Kaufmann őrnagy, feltehetően részben az osztrákok kezére kerültek, mindenekelőtt azok, amelyek még lövegtalpakkal nem voltak ellátva.[140]

Áttekintésünk utolsó adatai már nem a Nemzetőrségi Hadtanács időszakát érintik. Egy kérdésre: a rakétagyártás kísérletére azonban vissza kell térnünk, mert annak előzményei a Batthyány-kormány időszakáig nyúlnak vissza. Európa a napóleoni háborúk óta ismerte a Sir William Congreve angol tüzértiszt által feltalált és tökéletesített rakétát. A hazai olvasó a *Jelenkor* 1833. október 2-i számából értesült arról, hogy a csornai „nagy gyepen" a Feuerwerkscorp sikeres lőgyakorlatot mutatott be az Augustin vezérőrnagy által kifejlesztett rakétákkal. Az osztrák hadseregben rendszeresített rakétafegyverekből az 1848. április 26-i kimutatás szerint Pesten és Budán is volt raktáron.[141] A hazai tüzérség fejlesztéséről szóló cikkek adhatták az ötletet a *Marczius Tizenötödike* valamelyik munkatársának, aki a lap május 2-i számában úgy vélekedett, hogy „korunk a congrev-rakéták kora."[142] A cikk íróját az is ösztönözhette, hogy Batthyány hozzájárulásával ezekben a napokban próbáltak ki a Dunán egy az óbudai hajógyárban épített „röppentyűs csajkát."[143] A kormány kezdeményezésére a magyar külügyminisztérium július végén az osztrák hadügyminisztériumhoz fordult egy „röppentyűütegért", de azt Latour augusztus 2-án elutasította, s csak gyalogsági fegyverekhez való alkatrészeket volt hajlandó biztosítani.[144] Ezt követően a Batthyány-kormány más módon kívánt rakétafegyverekre szert tenni. Batthyány augusztus 8-án, visszautasítva egy rakéta-megrendelési ajánlatot, egyidejűleg utasította Pulszky Ferencet, a bécsi magyar külügyminisztérium államtitkárát, hogy tolmácsolja a távol lévő herceg Esterházy külügyminiszternek a kérelmet: „eszközölje ő az ángol kormánynál, az említett röppentyűkből bizonyos mennyiség részünkre átengedhessék, vele egyszersmind Magyarországra szakértő angol tiszt is küldessék.[145] Az akcióba Kossuth is bekapcsolódott, ő is bizalmasa, Pulszky révén. Pulszky kapcso-

lovasüteg és az 1. tizenkétfontos lovasüteg tartaléka helyben található, amihez hozzáadva a Komáromban lévő 122 honvédtüzért, ez a második felsorolást összesen 967 emberrel számol. Az 1661 főnyi létszámot *Csikány,* Honvédtüzérség 36. o. a Hadtörténelmi Levéltár 1848/49. évi gyűjteményének kimutatása alapján használja.

[137] OHB 1848:5510. A kimutatást táblázatosan közli *Csikány,* Honvédtüzérség 41. o. A kimutatásban szerepelnek háromfontos lövegek is, amelyeknek száma „szükségből" megszaporodott. Ilyen űrmértékű löveget – többnyire csövet – kaptak az igényükkel egyre nagyobb számmal jelentkező városok.

[138] *Csikány,* Honvédtüzérség 35–48. o.

[139] OHB 1848:6666. A legnagyobb űrméret 2 hatvanfontos mozsár volt.

[140] OHB 1848:6638.

[141] L. a 61. jegyzetet. A rakétafegyvert egyesek olyan természetesnek tartották, hogy Kökényesy (Gartner) Szaniszló, a jászkun nemzetőrség ideiglenes őrnagya júl. 8-án azt ajánlotta, hogy a kunoknak vagy rakétákat, vagy ágyúkat adjanak. HM/b. 1848:3386.

[142] Ezt a megállapítást az *Atheneum* már 1839. I. 32. megtette. L. még *Ács Tibor:* Magyar tudósok vitája a Congréve-rakétáról. *Haditechnika* 1993/4. 53–55. o.

[143] A budai főhadparancsnokság megkeresésére Batthyány ápr. 26-án járult hozzá a kísérlethez, HNI 1848:57.

[144] KM eln. 1848:768., 806.

[145] Batthyány iratai 1016. o., Pulszky aug. 10-i válasza: uo. 1035. o.

latba került Anton Stuwer bécsi tűzszerésszel. Az előzményeket nem ismerjük, de azt tudjuk, hogy Kossuth augusztus 31-én arra utasította Pulszkyt, hogy nevezettel kösse meg a „definitív" szerződést.[146] Pulszky a szerződést szeptember 7-én meg is kötötte Stuwerrel.[147] Annak azonban nincs nyoma, hogy a rakétatechnikus Pestre jött és a gyártás megkezdődött volna.

A „hadi röppentyű" hazai gyártására már 1848 október elején sor került. Ennek okmányszerű első nyoma Mészáros Lázárnak október 21-én az OHB-hoz intézett levele, amely a röppentyűgyártásával megbízott Moser nemzetőr hadnagy jelentésére hivatkozva közölte, hogy a munka „felette jó sikerrel halad". A kísérletek szerint a röppentyűk „egyenes és biztos járást mutatnak.", s célba érve nagy erővel csapódnak be.[148] November 7-én Mészáros már azt jelentette, hogy Moser főhadnagy (?)többféle röppentyűt készített, s mivel azokat a minisztérium tüzérségi előadója jónak találta, bizottságot nevezett ki a bemutató megszemlélésére. A technikai újdonságok iránt érdeklődő miniszter, hogy a Bizottmány is nevezzen ki két tagot november 11-én szombaton tartandó bemutatóra, így indokolta kérését: „Minthogy itten egy egészen új, magyar honban még soha nem űzött művészet életbe léptetése forog kérdésben, melyből a haza mérhetetlen hasznot ígérhet magának..."[149] A másnap kelt jelentés azonban a kísérlet kudarcáról számolt be. Eszerint a röppentyűk igen nehezek, csak 400 lépés távolságba repültek, igen kis hatásfokkal működtek, „a hadi szolgálatra pedig igen drágák."[150] Ugyanez a jelentés arról tudósított, hogy jelentkezett valaki Sopronból, aki 16-án ugyanott alkalmasabb röppentyűket kíván bemutatni, s ezért Mészáros ismét kérte, hogy a küldöttség küldjön ki két személyt.[151].

A kísérlet november 16-án megtörtént. A másnap elkészült jegyzőkönyv szerint a tíz tételesen ismertetett lövés igen változó eredményű volt. A lövedékek (projectile) technikailag nem voltak tökéletesek, a kilövő állványzat ugyan könnyű, de hiányos és tökéletlen. A bizottság javaslata az, hogy Moser és a másik szakértő egyesítse szakértelmét, s az OHB utaljon ki a munka folytatására 500 pftot.[152] Mészáros december 13-án örömmel jelentette, hogy a két nappal korábbi rakétakísérlet minden addiginál jobban sikerült.[153] December 14-én Lahner ezredes, a HM tüzérségi osztályának vezetője felterjesztette a 22 lövésről készült részletes jegyzőkönyvet, amely tartalmazta a lőtávolságot, a lövedék

[146] KLÖM XIII. 857. o.

[147] Kossuth miniszteri iratai. (L. a 61. jegyzetet.) Közli *Friedrich Walter:* Magyarischen Rebellenbriefe 1848. Münnich, 1964. 59–60. o.

[148] OHB 1848:1595. A jelentés Bogeni Moser nemzetőrhadnagyra hivatkozik, akit – ezek szerint – valahol a nemzetőrség hadnagynak választott. Ezt az tette lehetővé, hogy 1847-től Magyarországon tartózkodott. Rakétatechnikai ismereteit mint bombászkari tüzér szerezte. *Bona Gábor:* Kossuth Lajos kapitányai. Budapest, 1988. 425–426. o.

[149] OHB 1848:3093. Mészáros Nádosy ezredest, Lukács őrnagyot és Kaufmann századost nevezte ki a bizottmány tagjainak.

[150] OHB 1848:2792. A kísérletről jkv nem készült.

[151] Uo. A bemutató résztvevői a váci határban lévő „tüzérségi dolgozó háznál" találkoztak. (A cs. kir. tüzérség itt az un. Hutterekben különböző készleteket tárolt.)

[152] OHB 1848:3255. Ugyanezen a számon Kossuth nov. 20-án intézkedett és 500 pft kiutalásáról. (A jkv. Moserről elmondja, hogy több évig szolgált a „röppentyű testületnél." Nov. 11-től csak 4 napja volt a 10 lövedék elkészítésére. Vagyis nem a másik, „a Sopronból érkezett" személy tartotta a bemutatót. Ugyanakkor a jkv a két szakértő együttműködését javasolja.)

[153] OHB 1848:5555. A jelentés közölte, hogy az eddig kézzel folytatott gyártás megkönnyítésére egy hidraulikus sajtóra volna szükség. Dec. 14-én az OHB utasította Fiáth István soproni kormánybiztost, hogy hg. Esterházy cukorgyárából a két vízi sajtót, vagy legalább az egyiket szerezze meg.

nemét, eltérését a lőiránytól, illetve hogy a becsapódáskor miként működött.[154] Kossuth december 16-án kiadta a rendeletet a rakétafegyver rendszerbe állítására.[155]

Lukács Dénes, a honvéd tüzérség főparancsnokságának vezetője december 23-án, amikor a már felszerelt és rövidesen felszerelendő lövegekről jelentett, igen optimistán nyilatkozott a röppentyűk készítéséről: Moser hadnagy eredményesen működik, a kiképzés igen egyszerű, értelmes emberek 48 óra alatt megtanulják a rakéták kezelését. Három hét múlva, ha az állványok készen lesznek, egy üteget már Erdélybe lehet küldeni – ígéri a jelentés.[156] A főváros kiürítése miatt azonban a rakéták sorozatgyártására csak Nagyváradon került sor.

Aladár Urbán

THE NATIONAL GUARD COUNCIL AND THE ORGANISATION OF THE HONVÉD ARTILLERY IN 1848

Summary

A characteristic of the Hungarian revolutionary changes in 1848 is that beside the regular troops voluntary battalions were also organised from May 1848. The Hungarian Ministry of National Defence was not in command of these units. These volunteers, the so-called mobile national guards, were taken into service for three years, under the command of the National Guard Council established by Prime Minister Lajos Batthyány. (The National Guard was set up according to article 22 of 1848, for maintaining public order in the settlements, and the cabinet charged Batthyány with its leadership.) The volunteers of the mobile national guards were soon called honvéd, i.e. „defenders of the homeland", and the first battalions organised in the summer of 1848 became the models for the mass army from autumn.

The recruitment began on 16 May 1848, with the aim of setting up ten infantry battalions and a horse artillery battery. The latter moderate objective can be explained by the fact that the recruitment went on illegally, without the authorization of the parliament, and they did not want to irritate the government in Vienna with the „disproportionate" development of this important branch of service. (Eventually, Vienna recognised the establishment of the new units, as being „defence measures" taken against the Serb movements in Southern Hungary.) The number of those volunteering for artillery service, however, increased so rapidly that Batthyány and the National Guard Council could start the artillery training in greater strength. The training officers were chosen from artillery officers that either left the service, or were transferred from active service. The majority of these officers, as well as the NCOs that volunteered from the regular regiments, were Hungarians. The instructors had an easy job, as there were several young intellectuals among those joining the artillery, mostly engineers, surveyors and mathematicians who attained the theoretical knowledge effortlessly.

The training of the artillery volunteers went at such a spanking pace that a few weeks after, on Batthyány's instructions and through the Ministry of National Defence, the Council requested the central artillery brigade command to put horses at the Hungarian artillery's disposal. (For understandable reasons, the purchasing of horses for the Hungarian army had just started then.)

[154] OHB 1848:5605. A lövészet eredményének szakszerű összefoglalását l. *Szöllősy,* Az 1848–49-i magyar tüzérség 210. o. (L. az 5. jegyzetet.)

[155] OHB 1848:5605.

[156] OHB 1848:6433.

Subsequent to certain difficulties, the army got the support, and thus the drill with the horses started. As a result, the 1st Hungarian six-pounder artillery battery executed a successful shooting exercise in the Keresztúr artillery shooting range on 16-17 August. On the following day, Batthyány gave orders to raise the strength of the Hungarian artillery from 350 to 2500. At the same time, he objected to the defence minister's intention to command the battery after its successful debut against the Croats, to the defence line established along the Drava River. Batthyány announced that he regarded this well-trained battery as a model for further units to be drilled.

At the end of August and the beginning of September, the Hungarian artillery obtained cannons from the artillery supply depot of the Neugebäude, and carriages from the train service. This was already a protracted process, because the central artillery and train service command showed reluctance to cooperate with the Hungarian government and the Hungarian army. In a few days after 11 September, the beginning of the Croatian invasion, three newly trained and equipped Hungarian batteries were dispatched to encounter the Croatian army. On 29 September, in the battle of Pákozd, two regular and four Hungarian artillery batteries were fighting on the Hungarian side, the former having been filled up with Hungarian ranks in part. Their cannon fire played a great part in holding up the enemy's infantry advance. Thus, the troops of Croatian Ban Jellačić were forced to retreat in the direction of Győr and Vienna, and to leave the country two days later.

Further on, the study discusses how the 5th artillery regiment's Austrian and Czech officers, staying in Hungary, attempted not to take part in the armed conflict. Moreover, the author traces the artillery's successful organisational work in the autumn, up to December 1848, when the National Guard Council merged into the Ministry of National Defence.

Aladár Urbán

L'ORGANISATION DU CONSEIL DE GUERRE DE LA GARDE NATIONALE ET DE L'ARTILLERIE DES HONVEDS EN 1848

Résumé

La particularité de la transformation révolutionnaire hongroise de 1848 résidait dans l'organisation des bataillons de volontaires, en plus des troupes régulières, dès mai 1848. Ces unités ne relevaient pas du Ministère hongrois de la Défense Nationale. Ces volontaires recrutés pour trois ans furent des gardes nationaux mobiles qui dépendaient du Conseil de guerre de la Garde Nationale mis en place par le Premier ministre Lajos Batthyány. (Le Conseil des Ministres confia à Batthyány la garde nationale constituée pour le maintien de l'ordre dans les communes, en vertu de la loi 22–1848.) Les volontaires de la garde nationale mobile furent bientôt appelés honveds et les premiers bataillons organisés en été 1848 servirent de modèle pour l'armée populaire formée dès l'automne.

Le recrutement, commencé le 16 mai 1848, envisagea d'organiser dix bataillons d'infanterie et une batterie d'artillerie à cheval. La modestie de ce dernier objectif s'explique par le fait que tout le recrutement s'est déroulé de manière irrégulière, sans autorisation du Parlement, et qu'on ne voulait pas provoquer l'administration viennoise par une augmentation «disproportionnée» de cette arme importante. (Vienne reconnut ensuite la constitution des nouvelles unités comme une «mesure de défense» en raison des mouvements des Serbes méridionaux. Cependant l'effectif des volontaires d'artillerie augmenta avec une telle rapidité que Batthyány et le Conseil de guerre de la Garde Nationale purent commencer à entraîner un effectif d'artillerie plus important. Les officiers d'instruction étaient soit des anciens officiers d'artillerie, soit des actifs affectés à cette fonction. Ces officiers ainsi que les sous-officiers issus des régiments de ligne étaient, pour la plupart, des Hongrois. La tâche des instructeurs fut facile, car il y avait de nombreux intellectuels parmi les

candidats à l'artillerie, surtout des ingénieurs, des géomètres et des mathématiciens qui apprirent vite les connaissances théoriques.

L'instruction des artilleurs volontaires avança si rapidement que le Conseil de guerre – sur l'ordre de Batthyány et via le Ministère de la Défense – demanda, après quelques semaines, au commandement de la brigade d'artillerie du régiment de ligne de mettre des chevaux à la disposition des artilleurs honveds. (Il est compréhensible que l'armée n'a pas procédé à l'achat de chevaux plus tôt.) Malgré quelques difficultés, les honveds obtinrent les chevaux et purent commencer à s'exercer avec des attelages. Grâce à cela, les 16–17 août, la première batterie d'artillerie de six livres effectua un exercice de tir réussi au champ de tir de Keresztúr de l'artillerie. Le lendemain, Batthyány ordonna l'augmentation de l'effectif de l'artillerie honved de 350 à 2500 personnes. Il protesta en même temps contre l'intention du ministre de la défense qui voulut affecter cette batterie sur la ligne de garde organisée contre les Croates au bord de la Drave. Batthyány déclara qu'il considérait cette batterie bien entraînée comme un modèle qui devrait aider l'entraînement d'autres unités.

Fin août début septembre, l'artillerie honved reçut des pièces du magasin d'artillerie de Neugebaude et des attelages du service du train des équipages. Ce ne fut pas simple, car la collaboration du commandement de l'artillerie et du train des équipages du régiment de ligne avec le gouvernement et l'armée hongroise devint alors de plus en plus aléatoire. Trois batteries honveds fraîchement instruites et équipées furent envoyées contre l'armée croate quelques jours après l'invasion lancée par cette dernière le 11 septembre. Le 29 septembre, dans la bataille de Pákozd, deux batteries d'artillerie du régiment de ligne (complétées par des soldats hongrois) et quatre batteries d'artillerie honveds furent engagées. Elles jouèrent un rôle important dans l'arrêt de l'avancée de l'infanterie ennemie. Ainsi l'armée de Jellačić, ban de Croatie, fut contrainte de prendre la direction de Győr et Vienne et de quitter le pays.

Par la suite, l'étude examinera comment les officiers d'origine autrichienne et tchèque se trouvant dans le pays ont essayé d'échapper au conflit armé. Elle suivra aussi les travaux d'organisation efficaces de l'artillerie jusqu'en décembre 1848 où le Conseil de guerre de la Garde Nationale a intégré le Ministère de la Défense.

Aladár Urbán

DIE ORGANISIERUNG DES MILITÄRRATES DER NATIONALGARDE UND DIE DER HONVED-ARTILLERIE IM JAHRE 1848

Resümee

Es ist eine Eigenheit der Umbrüche zur Zeit des ungarischen Freiheitskampfes im Jahre 1848, dass ab Mai 1848 neben der allgemeinen Wehrpflicht freiwillige Bataillone organisiert wurden. Über diese Einheiten verfügte nicht das ungarische Ministerium für Landesverteidigung. Diese für drei Jahre angestellten Freiwilligen waren sogenannte mobile Nationalgardisten, über die der Militärrat der Nationalgarde verfügte, der von Ministerpräsident Lajos Batthyány organisiert worden war. (Die aufgrund von Gesetzesartikel 1848:22. aufgestellte Nationalgarde, die die Ordnung von Siedlungen aufrechterhalten sollte, wurde vom Ministerrat Batthyány übergeben.) Die Freiwilligen der mobilen Nationalgarde wurden bald Honveds genannt. Die im Sommer 1848 organisierten ersten Bataillone wurden die Modelle für die ab Herbst organisierte Massenarmee.

Die am 16. Mai 1848 beginnende Anwerbung hatte das Ziel, zehn Infanteriebataillone und ein Kavallerie-Artilleriebatterie zu organisieren. Diese letzte bescheidene Zielsetzung wird dadurch erklärt, dass die gesamte Anwerbung regelwidrig – ohne Ermächtigung durch den Reichstag – vor sich ging. Zudem wollte man mit der „unverhältnismäßigen" Erhöhung dieser wichtigen Waffengattung die Regierung von Wien nicht reizen. (In Wien wurde die Organisierung der neuen Formationen im Nachhinein als eine „Schutzmaßnahme" infolge der serbischen Bewegungen im

Südland anerkannt.) Die Zahl der Freiwilligen, die sich bei der Artillerie meldeten, wuchs jedoch so rapide, dass Batthyány und der Militärrat der Nationalgarde mit der Ausbildung einer größeren Artilleriezahl beginnen konnten. Die Ausbildungsoffiziere waren zum Teil aus dem Dienst ausgetretene, zum Teil aus dem aktiven Dienst übergewechselte (versetzte) Artillerieoffiziere. Diese Offiziere, sowie die aus den Linienregimentern übergewechselten Unteroffiziere waren größtenteils Ungarn. Die Ausbilder hatten eine leichte Aufgabe, da sich ziemlich viele junge Intellektuelle bei der Artillerie gemeldet hatten, in der Überzahl Architekten, Vermessungsingenieure und Mathematiker, die sich das theoretische Wissen leicht aneignen konnten.

Die Ausbildung der freiwilligen Artilleristen verlief so schnell, dass der Militärrat – auf Anweisung von Batthyány – nach einigen Wochen das Kommando der Artilleriebrigade der Linienregimenter auf dem Wege des Ministeriums für Landesverteidigung darum bat, den Honved-Artilleristen Pferde zur Verfügung zu stellen. (Für die Honved-Armee begannen die Pferdekäufe verständlicher Weise nur zu dieser Zeit.) Die Honveds bekamen diese Hilfe nach einigen Schwierigkeiten, sodass die Übungen mit den Gespannen beginnen konnten. Als Ergebnis hielt die 1. Sechspfund-Honved-Artilleriebatterie am 16-17. August auf dem Artillerie-Schießplatz von Keresztúr eine erfolgreiche Scheibenschussübung. Am darauf folgenden Tag verfügte Batthyány, dass die Stärke der Honved-Artillerie von 350 auf 2500 erhöht werden muss. Gleichzeitig protestierte er dagegen, dass der Minister für Landesverteidigung die Batterie, die sich erfolgreich bewährt hatte, gegen die Kroaten zur Postenlinie entlang der Drau kommandiert. Batthyány verlautbarte, er sehe diese erprobte Batterie als Vorbild, das im Weiteren bei der Ausbildung neuer Einheiten helfen werde.

Die Honved-Artillerie erhielt Ende August/Anfang September aus dem Zeughaus der Artillerie im Neugebäude Geschütze und von den Fuhrwerkstruppen Fuhrwerke. Diese Aufrüstung verlief nicht gerade einfach, da das Artillerie-, bzw. Fuhrwerkskommando der Linienregimenter zu dieser Zeit nur mehr schleppend mit der ungarischen Regierung, bzw. der Honved-Armee zusammenarbeitete. Gegen die sich am 11. September in Bewegung setzenden kroatischen Invasionsarmeen wurden innerhalb von einigen Tagen drei soeben ausgebildete und ausgerüstete Honved-Batterien geschickt. Am Gefecht bei Pákozd am 29. September nahmen auf ungarischer Seite zwei Artilleriebatterien der Linienregimenter (die zum Teil mit ungarischer Mannschaft ergänzt worden sind) und vier Honved-Artillerie-Batterien teil. Das Feuer ihrer Geschütze spielte beim Aufhalten der vordringenden feindlichen Infanterie eine große Rolle. Dadurch wurde die Armee des Banus' von Kroatien, Jellačić, dazu gezwungen, zwei Tage später in Richtung Raab (Győr) – Wien zu marschieren und das Land zu verlassen.

Die Studie gibt im Folgenden einerseits einen Überblick darüber, wie die sich im Land befindlichen Offiziere des 5. Artillerieregiments österreichischer und tschechischer Herkunft versuchten, sich aus dem entstandenen bewaffneten Konflikt herauszuhalten. Andererseits verfolgt sie die erfolgreiche Organisationsarbeit der Artillerie im Herbst bis zum Dezember 1848, als der Militärrat der Nationalgarde in das Ministerium für Landesverteidigung integriert wurde.

Аладар Урбан

ВОЕННЫЙ СОВЕТ НАЦИОНАЛЬНОЙ ГВАРДИИ И ОРГАНИЗАЦИЯ ХОНВЕДСКОЙ АРТИЛЛЕРИИ В 1848 ГОДУ

Резюме

Специфической чертой революционных преобразований в 1848 году в Венгрии был тот факт, что наряду с составом призывников в армии, начиная с мая 1848 года, формировались добровольчкеие батальоны. Венгерское Министерство Национальной Обороны не распоряжалось этими частями. Эти завербованные на три года добровольцы назывались мобильными национальными гвардейцами, находившимися в ведении Военного Совета

Национальной Гвардии, сформированного премьер-министром Лайошем Баттьяни. (Совет Министров Венгрии предписывал препоручить Баттьани Национальную Гвардию, созданную Законом за № 22 от 1848 года для поддержания порядка в поселениях), Добровольцев мобильной национальной гвардии вскоре стали именовать хонведами, и первые батальоны, сформированные летом 1848 года, сполужили моделью формирующейся с осени массовой армии.

Вербовка, начатая 16 мая 1848 года, ставила задачей формирование десяти пехотных батальонов и одной конной артиллерийской батареи. Эта последняя скромная целеустановка объясняется тем, что вся вербовка проводилась не по правилам – без уполномочия государственного собрания, кроме того „непропорциональным" увеличением этого важного рода войск не хотели раздражать венское правительство. (В Вене задним числом признали, что формирование этих новых частей является „оборонной мерой", предпринятой из-за движения сербов в южных провинциях.) Однако число добровольцев, примкнувших к артиллерии так быстро увеличивалось, что Баттьяни и Военный Совет Национальной Гвардии предприняли шаги для боевой подготовки более значительного контингента артиллеристов. Офицеры-инструкторы были офицеры-артиллеристы, частью уволившиеся из армии, а частью перешедшие (переведенные) из действительной службы. Эти офицеры, а также подофицеры, вышедшие из армейских полков, были в большинстве своем венгры. Офицерам-инструкторам было нетрудно работать, так как в артиллерию вступали большей частью молодые интеллигенты, в большинстве своем инженеры, аграрные инженеры, математики, которые легко усваивали основные знания программы воинской подготовки.

Подготовка артиллеристов-добровольцев проходила так быстро, что Военный Совет по указанию Баттьяни через несколько недель запросил через Министерство Национальной Обороны у командования полковой артиллерийской бригады предоставить лошадей в распоряжение офицеров-хонведов. (Разумеется, лишь теперь начались закупки лошадей для хонведской армии.) Эта помощь хонведам при некоторых трудностях была оказана. Таким образом можно было начать тренировку с лошадиными упряжками. В результате этого 1-я хонведская артбатарея с шестью упряжками 16–17 августа смогла успешно провести учение со стрельбами на артиллерийском полигоне в Керестуре. На следующий день после учебно-стрелкового показа Баттьяни издал распоряжение увеличить численность хонведских артиллеристов с 350 до 2500 человек. Одновременно он выразил протест против того, чтобы министр обороны командировал артбатарею, успешно проведшую показательные учения, на рубеж охраны вдоль реки Драва, созданный против хорватов. Баттьяни заявил, что эту слаженную, прошедшую боевую подготовку артбатарею он считает образцовой, она должна будет содействовать обучению и подготовке новых артиллерийских частей.

В конце августа – начале сентября хонведская артиллерия получила из артиллерийского арсенала в Нойгебойде арторудия и гужевые подводы из транспортно-егерской службы. Оснащение артиллерии проходило не легко, так как армейское полковое командование и начальство егерской транспортной службы уже неохотно взаимодействовали с венгерским правительством и хонведской армией. Против наступавшей армии хорватов, выступившей 11 сентября, венгры в течение нескольких дней смогли отправить на фронт три свеже подготовленных и оснащенных хонведских артбатареи. 29 сентября в сражении у Пакозда на стороне венгров приняли участие две армейских полковых (укомплектованных отчасти венгерскими рядовыми) и четыре хонведских артбатареи. Огонь из стволов этих артбатарей сыграл значительную роль в том, что было приостановлно наступление пехоты противника. Тем самым хорватская армия генерала Елашича была вынуждена по прошествии двух дней отойти в сторону рубежа Дьер – Вена и оставить страну.

В дальнейшем автор статьи показывает, с одной стороны, каким образом попытались офицеры австрийского и чешского происхождения, входившие в состав 5 артполка и находившиеся на территории Венгрии, остаться в стороне от развернувшегося вооруженного конфликта. С другой стороны, автор статьи прослеживает успешную работу, проводившуюся осенью по организации артиллерии, вплоть до декабря 1848 года, когда Военный Совет Национальной Гвардии влился в Министерство Национальной Обороны.

PERJÉS GÉZA

KOSSUTH ÉS GÖRGEY KONFLIKTUSA *

Tanulmányunk kísérlet egyik oldalról Görgey katonai karakterének megközelítéséhez, másik oldalról annak megvilágításához, hogy a markáns katonai egyéniségből, főleg azonban a politika és a hadvezetés szükségszerű, a két emberi tevékenység alapvetően eltérő jellegéből adódó összeütközéseiből miként következett be konfliktusa a politikával, elsősorban természetesen Kossuth Lajossal.

Tehát nem Görgey hadvezetését vizsgáljuk, hanem a katonaszociológia és a katonai lélektan eszközeivel próbáljuk megérteni személyiségének katonai vonásait és konfliktusait a politikával. A történetírás eredményeire támaszkodva, hangsúlyozzuk: konfliktusról van szó és nem „árulásról"![1]

Kossuth és Görgey viszonyát szélesebb, egyetemes történeti keretbe ágyazva vizsgáljuk. Ez a keret a politikának és a hadvezetésnek a felvilágosodás óta gyökeresen megváltozott viszonya. Mint ismeretes, a politika és a hadvezetés viszonya a történelem folyamán soha nem volt mentes a súrlódásoktól. Amíg azonban régebben a háborúra vonatkozó döntés körül kibontakozó vita általában nem terjedt túl a hatalom birtokosainak legszűkebb körén, a probléma a felvilágosodás óta politikai, alkotmány- és emberjogi, valamint morális dimenziót öltött.

Ezekhez a célokhoz idomul tanulmányunk szerkezete. Első részében az említett egyetemes történeti keretet vázoljuk fel. A következő részben Görgey katonai képzettségét vizsgáljuk és viszonyát a katonai hivatáshoz. A harmadik rész tárgya általában a politikai vezetés, valamint a honvédsereg, különösen pedig a tisztikar viszonya. Az utolsó rész esettanulmány, melyben azt mutatjuk be konkrétan, hogy miként romlik meg Kossuth és Görgey kapcsolata.

Az egyetemes történeti háttér

A politika és a hadvezetés viszonyainak előbb jelzett megváltozása a feltörekvő polgárság szabadságigényéből eredt: a cél a feudális államberendezés lebontása volt, és ennek legfőbb akadályát az állandó hadseregben látták. A felvilágosodás filozófusai fogalmazták meg ideológiailag a polgárság törekvéseit, hol enyhébb, hol radikálisabb formában: voltak, akik pusztán a hadsereg parlamenti ellenőrzését akarták, de voltak olyanok is, akik magát a háborút, mint a politikai konfliktusok rendezésének eszközét akarták megszüntetni, és ennek megfelelően a hadsereget feloszlatni. Ezekhez az állampolitikai

* A Hermann Róbert két könyve (1848–49. A szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001.; Kossuth Lajos és Görgey Artúr levelezése, 1848–1849. Budapest, 2001.) által inspirált tanulmány Perjés Géza hagyatékában maradt fenn. A „Görgey szakmai tudása és katonai karaktere" című fejezet önállóan megjelent a Ruttkay Kálmán-emlékkönyvben: Míves semmiségek. Elaborate trifles. Tanulmányok Ruttkay Kálmán 80. születésnapjára. Studies for Kálmán G. Ruttkay on his 80th birthday. (Szerk. *Ittzés Gábor & Kiséry András.*) Piliscsaba, 2002. (Pázmány Papers in English and American Studies. Volume 2.) 435–453. o.

[1] Az „árulás" vádjának történetére és a vita lezárulására nézve lásd *Kosáry Domokos:* A Görgey-kérdés története. Budapest, 1994. 1–2. k.

és alkotmányos kérdésekhez mélyen szántó világszemléleti, értékrendbeli, életviteli nézeteltérések is járultak. Egyik oldalon ott állt a polgárság szorgalma, józan életvitele, szabadságigénye, irtózása a háborútól és megvetése a katonai értékek és életszemlélet iránt. Köznapi téma volt ebben az időben a publicisztikában a katonaság durvasága, rablóösztöne, rabiátus magatartása. Voltaire például egyszerűen „bérgyilkosoknak" nevezte a katonákat. A másik oldalon viszont ott állt a mesterségét professzionálisan kifejtő, zárt közösséget alkotó, a katonai erényeket mindenek fölé helyező, sajátos katonai etikát valló, erős öntudattal rendelkező tisztikar, mely mélyen lenézte a „nyárspolgárok" kisszerűségét, unalmas életvitelét, pénzimádatát és önzését.

A felvilágosodás óta két ideológia és politikai gyakorlat nyomta rá bélyegét a politika és a hadvezetés viszonyára: a liberalizmus és a konzervatizmus. Ennek megvilágosítására idézzük az amerikai tudóst, Huntingtont:

„A liberalizmus rendszerint ellenségesen viselkedik a hadseregekkel szemben. Szerinte veszélyeztetik a békét és az alkotmányos kormányzást. Ha katonai szervezetre egyáltalán szükség van, ennek a liberális elveket tükröző katonai szervezetnek kell lennie. A liberalizmusban a civil ellenőrzés a liberális elvek testet öltését jelenti a katonai intézményekben. A hivatásos katonákról azt tartják, hogy szellemileg visszamaradottak, nem hozzáértők, és lebecsülik a közgazdaságtan, az erkölcs és az ideológia jelentőségét. A honvédelem mindannyiunk, s nem csupán kevesek kötelessége. Ha elkerülhetetlen a háború, az államnak 'fegyverre kelt nemzetként' kell harcolnia, s népi milíciákra és állampolgár-hadseregekre kell hagyatkoznia...

A konzervativizmus alapjában véve hasonló a katonaetikához. S valóban, megfelelőnek ítélték a katonaetika olyatén minősítését, miszerint az konzervatív realizmus. Az emberről, a társadalomról, a történelemről alkotott elméletei, a hatalomnak az emberi kapcsolatokban betöltött szerepének elismerése, a létező intézmények elfogadása, korlátozott célkitűzései és a grandiózus tervek iránti bizalmatlansága alapján a konzervativizmus azonos a katonaetikával... Meg sem kísérli, hogy ugyanazokat az eszméket alkalmazza minden emberi problémára és minden emberi intézményre. Különféle értékeket és célokat enged meg... a konzervativizmust nem hajszolja saját logikája elkerülhetetlen konfliktusba a katonai funkció követelményeiből eredő katonai értékekkel. Egyedül a konzervativizmusnak nincsen semmiféle politikai-ideológiai mintája, melyet ráerőszakolna a katonai intézményekre. Míg a katonaetika és a liberalizmus... között inherens ellentét és konfliktus áll fenn, inherens hasonlóság és összeegyeztethetőség létezik a katonaetika és a konzervativizmus között"[2]

A két irányzat hatását a politika és a hadvezetés viszonyára két szélsőséges eseten, az amerikai és a porosz–német fejlődésen mutatjuk be. Az időszak, melyben vizsgálatunk folyik, amerikai részről az alkotmány 1784. évi kihirdetésével kezdődik, Porosz-Németország esetében 1806-tal, a Napóleontól Jenánál és Auerstädtnél elszenvedett vereségével.

A liberális, illetve a konzervatív eszmék befogadása és azok gyakorlati alkalmazása szempontjából a két ország földrajzi, gazdasági, társadalmi és politikai adottságai gyökeresen eltértek egymástól. Amerika, mondhatni a korlátlan terjeszkedés és gazdasági lehetőségek hazája volt, amelyet az egyéni kezdeményezés és az állam minimális befolyása jellemzett. A területileg sem egységes, erőforrásokban szegény Poroszországban a szűkösen rendelkezésre álló javak kihasználásában az állam befolyása igen nagy

[2] *Huntington, Samuel, P.*: A katona és az állam. (Ford. *Félix Pál.*) Budapest, 1994. 94. és 96. o.

volt. Amerika lakossága már az angol gyarmati uralom idején is nagyobb szabadságot élvezett, mint egykori honfitársai Európában, a függetlenség kivívása után viszont az alkotmány a legnagyobb szabadságot biztosította polgárainak.[3] Ezzel szemben Poroszországban a Hohenzollern-dinasztia a szabadság jelentős korlátozásával kormányozta népét. Amerikában a gyarmati időkben a katonai erőt az elnyomó angol hadsereg jelentette, mellette a milíciák katonai jelentősége csekély volt. Poroszországban a hadsereg biztosította az ország védelmét, és nagyban hozzájárult, hogy a nem túl jelentős fejedelemség tekintélyes európai hatalommá váljon. Amerikában a milícia tisztikara nem hivatásszerűen gyakorolta a katonai mesterséget, ezzel szemben Poroszországban a nemesi tisztikar a katonai értékrend szerint élő, zárt, hivatásos testületté vált, és vezette az akkori Európa egyik legjobban kiképzett hadseregét.

Amerikában, részben az angol hadsereggel kapcsolatban szerzett rossz tapasztalatok, de jelentős részben a liberális eszmék hatására, szinte zsigeri gyűlölet élt az állandó hadsereggel szemben, elsősorban persze a hatalommegosztás és a civil ellenőrzés elvét nagy tudatossággal hirdető politikusokban. 1784-ben a kontinentális kongresszus a következő indoklással oszlatja fel a hadsereget: „Békeidőben az állandó hadseregek összeegyeztethetetlenek a köztársasági kormány elveivel, veszélyeztetik a szabad nép szabadságjogait, és általában a zsarnokság létrehozására szolgáló romboló gépezetté alakítják."[4]

Ezzel szemben Poroszországban és Németországban nagy becsülete volt a katonai szolgálatnak, s míg a francia felvilágosodás filozófusai a már megismert módon marasztalták el a katonaságot a legsúlyosabb vétkekben, addig a német idealisták dicsérték a katonai erényeket.

Még az örök béke programját hirdető Kant is a katonai hivatás „emelkedettségéről" és a háború – persze csak az önvédelmi háború – erkölcsnemesítő hatásáról írt.

A hatalmi helyzetét növelni és megszilárdítani akaró, ellenséges országokkal körülvett Poroszország nem lehetett meg erős hadsereg nélkül. A napóleoni háborúkat pedig élethalál kérdésként élte át a németség, és már ekkor jelentkezik a német egység gondolata, porosz vezetéssel. Ezzel szemben Amerika védelmét két óceán biztosította, és szárazföldi szomszédai sem jelentettek számára fenyegetést. Így a katonai kérdés érthető módon háttérbe került, elvesztette fontosságát. Már Tocqueville is felismerte ezt; „Honnan van..., hogy az amerikai Unió nem bomlik fel egy nagy háború során? Azért, mert egyáltalán nem kell nagy háborúktól tartania... Az Egyesült Államok nagy szerencséje... az, hogy olyan helyen fekszik, ahol nem kell tartania háborúktól."[5]

Huntington szerint csakis így volt lehetséges, hogy Amerikában a honvédelem és a külpolitika a közfigyelem „kirekesztett kérdései" közé került, „Bármennyire is lenyűgözően változatos és alkotó szellemű volt az amerikai liberalizmus, amikor belföldi kérdé-

[3] *Brinton, Cr. – Christopher, J. B. – Wolff, R. L.:* A History of Civilization. Second ed. New Jersey, 1960. 1–2. k.; *Tocqueville, Alexis:* Az amerikai demokrácia. (Ford. *Ádám P., Frémer J.*, bevez. *Fr. Furet.*) Budapest, 1960.; *Urbán Aladár:* Köztársaság az új világban. Az Egyesült Államok születése. 1763–1789. Budapest, 1994.; *Ritter Gerhard:* Staatskunst und Kriegshandwerk. Das Problem des „Militarismus" in Deutschland. München, 1954–1970. 1–4. k.

[4] *Huntington:* i. m. 141. o.

[5] *Tocqueville:* i. m. 142. o. Az amerikai történetírásban a hatvanas évektől fogva a „free security" fogalommal jelölik a szabadságnak és a biztonságnak az ország XIX. századi történetében megvalósult együttesét, a fenyegetéstől mentes védettséget. *Millet, A. R.:* The Constitution and the Citizien-Soldier. *Revue International d'Histoire Militaire* (a továbbiakban: RIHM), 69. (1990) 104. o. és *Trask, D., F.:* The American Presidency, National Security and Intervention from McKinley to Wilson. uo. 293. o.

sekre szorítkozott, botladozott, ha a külpolitikára és a honvédelemre alkalmazták" – olvashatjuk más helyen Huntingtonnál.[6]

Amerika biztonságos helyzete és a civil ellenőrzésről vallott liberális felfogás vezetett az alkotmány sajátos rendelkezéseihez. Huntington bírálata ezekről a rendelkezésekről meglehetősen szigorú: „az alkotmány összekeveri a politikai és a katonai funkciókat, beleviszi a politikát a katonai ügyekbe és a katonai ügyeket a politikába."[7]

A katonai uralmat, illetve valamelyik politikai intézménynek a hadsereg feletti hatalmát megakadályozandó, az alkotmány a honvédelmet érintő területen a legmesszebbmenő hatalommegosztást valósította meg. Mint Huntington írja, az alkotmány cikkelyei így osztják meg a civil felelősséget katonai ügyekben:

„1.) Az egész szövetségi kormányzati rendszerben a milíciával foglalkozó cikkelyek megosztják a milícia fölött gyakorolt ellenőrzést az államok kormányai és a szövetségi kormányok között.

2.) A szövetségi kormányon belül a hatáskörök elkülönítése megosztja a szövetségi fegyveres erők fölötti ellenőrzést a kongresszus és az elnök között.

3.) A szövetségi kormány végrehajtó hatalmi ágazatán belül a főparancsnokkal foglalkozó cikkely általában megosztja a hadsereg fölötti ellenőrzés jogát az elnök és a miniszterek között."

Ilyen formán, írja más helyen Huntington, „az alkotmány készítői a civil ellenőrzést a hadsereg feletti hatalom szétforgácsolásával azonosították... A civil és katonai szféra viszonyának... elmélete... az amerikai liberalizmus alapvető elveiből következő feltételezések és hiedelmek zűrzavaros és rendszertelen halmaza."[8]

A liberalizmus, különösen az amerikai liberalizmus határtalan bizalommal volt a milícia, a „polgárkatona", a „felfegyverzett nemzet" harci erényei és katonai eredményessége iránt. Így írt erről a XIX. század közepe táján egy lelkes publicista: „A hősiesség, amely győzelemre visz bennünket a csatákban, nem a jól kiképzett veteránok elszántsága, hanem népi és spontán hevület: s bizonyára lovagi szépség nyilvánul meg a polgárkatona hazája ügye iránti odaadásában, amelyről a férfi, aki a fegyvert választja hivatásul, és csupán a kötelességét teljesíti, még csak nem is állíthatja, hogy megközelítené azt." Tévedés lenne azt hinni, hogy itt valamilyen felhőkben járó értelmiségi naiv lelkendezéséről van szó, mert Wilson elnöknek lényegében ugyanez volt a véleménye. Az első világháború idején mondta: „Ez példátlan háború, s ezért bizonyos értelemben a műkedvelők háborúja. A tapasztalt – korábbi háborúkban tapasztalt – katona elavult jelenség... Amerika a világ első számú amatőr nemzete, Németország a világ első számú hivatásos nemzete. Nos, amikor arról van szó, hogy új feladatokat kell megoldani, méghozzá jól kell megoldani, magam részéről mindenkor az amatőrre fogadok a hivatásossal szemben."[9]

A milíciával azonban ezernyi baj volt: kettős alárendelése megnehezítette mozgósítását, és örökös vitákra vezetett a szövetségi kormány és az államok között, kiképzetlen-

[6] *Huntington:* i. m. 145. o.

[7] *Huntington:* i. m. 159. o. Egyébként éppen a szigetországi helyzetből eredő biztonság megszűnése az atomkorszakban élénk vitához vezetett Amerikában az alapító atyáknak az alkotmány szövegéből kibogozhatatlan szándékáról („intent of the framers"). Lásd *Kohn, R., H.:* The Constitution and the National Security. The Intent of the Framers. RIHM 61. (1982).

[8] *Huntington:* i. m. 159., 163. és 5. o.

[9] *Huntington:* i. m. 150. o. – Teljesen más véleményen volt az amerikai hadsereg parancsnoka, Pershing tábornok, akinek egy év kellett ahhoz, hogy az Európába átszállított, vezérkart, logisztikai szervezetet, valamint kiképzett tiszteket és legénységet nélkülöző hadseregét kiképezze és harcba vezethesse. *Pershing, John, Joseph:* My Experiences in the World War. New York, 1931.

sége és fegyelmezetlensége pedig lényegében véve alkalmatlanná tette komoly harci feladatok végrehajtására. A milícia ezenfelül igen nagy politikai befolyásra tett szert, és pénzt, befolyást megszerző lobbyvá vált. Így ír erről Huntington: „Ez a nagyhatalmú katonai lobby, amely »állam az államban«, sikeresen érvényesíti akaratát az őt érintő minden kongresszusi tevékenység során, az Egyesült Államok alkotmánya által életre hívott Frankenstein szörny."[10]

Sokáig tartotta magát a felfogás Amerikában, hogy nincs külön hadtudomány, és a harchoz nem kell speciális katonai tudás. Így magyarázható, hogy 1802 és 1861 között a hadsereg harminchét tábornoka közül huszonháromnak semmilyen katonai kiképzése nem volt, és a maradék tizennégy is rögtön századosként kezdte el katonai szolgálatát. A kiválasztásnál döntő mértékben a politikai szempont és a protekció érvényesült.[11]

A liberális eszméknek a gyakorlatban való ily szélsőséges alkalmazása miatt van teli Amerika hadtörténete égbekiáltó hibákkal. Szó sincs arról, hogy az amerikai katona puha vagy éppen gyáva lett volna, csakhogy a politika hibái miatt olyan szervezeti és kiképzési hiányosságai voltak a hadseregnek, hogy harci erényei nehezen érvényesülhettek.[12]

Amerikai szakértők gyakran vigasztalják magukat azzal, hogy ugyan a hadsereg gyenge felkészültsége miatt Amerika minden első csatáját elvesztette, magát a háborút azonban megnyerte. Ez kétségtelenül így van, de talán bizonyos szempontokat mégsem szabadna szem elől téveszteni. Mindenekelőtt azt, hogy a győzelmek legfőbb oka Amerika mérhetetlen gazdagsága és izolált helyzete volt. Azután arról sem lehet megfeledkezni, hogy az a folyamat, melynek során a hadsereg elsajátította a szükséges ismereteket, az államszervezet pedig átállt a háborúra, aránytalanul nagy véráldozatba és horribilis pénzösszegekbe került. Végül pedig: kezdve az első világháborútól, amikor az amerikai hadsereg elhúzódó felkészülése miatt a háború befejezése 1918-ra tolódott, egészen a vietnami háborúig, Amerika, mint a nyugati világ legnagyobb hatalma nem teljesíthette a rá háruló kötelességet a világgal szemben.[13]

A XIX. század nyolcvanas éveiben a japán és német hadsereget tanulmányozó Upton kapitány, visszatérve útjáról az amerikai véderő gyökeres reformjára tett javaslatot. Ezzel indokolta javaslatát: „Amerika katonai múltja az ismétlődő fiaskók sorozata, értékek és életek mérhetetlen elpazarlása minden háborúban, amit egyedül az ország óriási gazdagsága és katonáinak bátorsága, valamint ellenségeinek gyengesége tudott kiegyenlíteni."[14]

Poroszországban és Németországban a fejlődés iránya egészen más volt.[15] A Napóleon ellen folytatott önvédelmi háború heves patrióta érzelmet váltott ki, a felvilágosodás racionalista eszméinek sajátos idealista, heroikus és romantikus átformálását indítva el és jelen-

[10] *Huntington: i. m.* 171. o.

[11] *Huntington:* i. m. 198. o.

[12] A második világháború után az amerikai hadügyi kormányzat Van Creveld izraeli szakértőt bízta meg: derítse fel, hogy mi az oka annak, hogy a német hadsereg szakmailag fölényben volt az amerikai felett. A fölény okait Van Creveld szervezeti és kiképzési körülményekkel magyarázta, hangsúlyozva, hogy alapjában véve az amerikaiak jóval harciasabbak, mint a németek. *Van Creveld, Martin:* Kampfkraft. Militärische Organisation und militärische Leistung, 1939–1945. Freiburg, 1989. A könyv angol címe: Fighting Power. German and U. S. Army Performance, 1939–1945. Connecticut, 1982.

[13] *Wedemayer, A., C.:* Wedemayer Reports. New York, 1940.; *Weigley, R., F.:* History of the United States Army. New York–London, 1967.; *Dunnigan, J., F. – Macedonia, R., H.:* Getting it Right. American Military Reforms After Vietnam and Beyond. New York, 1993.; *Gabriel, R., A. – Savage P., L.:* Crisis in Command. Mismanagement in the Army. New York, 1978.

[14] Idézi *Weigley:* i. m. 320. o.

[15] Előadásomban *Ritter* idézett könyvére támaszkodom.

tős reformokhoz adva ösztönzést. A reformok a társadalom egészét is érintették, a döntő azonban a katonák által elindított hadseregreform volt. Ezek a katonák – Scharnhorst, Gneisenau, Clausewitz – felismerték ugyanis, hogy a francia forradalom és Napóleon katonai sikereinek oka nem annyira a katonai, mint inkább a társadalmi változásokban rejlik. Mint Clausewitz írta: „A francia forradalom hatása nem annyira a hadvezetés új eszközeinek feltalálásában és nem új katonai nézetek kialakulásában nyilvánult meg, mint inkább a gyökeresen megváltozott állami, társadalmi berendezkedésében, a kormányzat jellegében és a nép magatartásában."[16]

Jól megvilágítja e porosz tisztek felfogását Scharnhorstnak Clausewitzhez írt levele: „Ha lehetséges lenne ennyi megpróbáltatás és szenvedés után a romokból felemelkedni, ki ne vetné be minden erejét, hogy elvesse magvát az újnak, s ki ne áldozná életét az újjászületésért? De, kedves Clausewitzem, csak egy módon válik lehetségessé: ha beoltjuk a nemzetbe a függetlenség vágyát, ha módot adunk rá, hogy megismerje és elfogadja önmagát... A régi formákat és előítéleteket le kell rombolni és az újjászületését kell előkészíteni... Az új hadsereg, bármilyen kicsinynek és jelentéktelennek látszik is, más szellemben fogja hivatását betölteni, és bensőséges kapcsolatba kerül majd az állam polgáraival."[17]

Gneisenau ezredes, Scharnhorst munkatársa pedig ezt írta: „Végtelen erők szunnyadnak kihasználatlanul a nemzet lelkében. Az emberek lelkében élő géniusz szárnyalását elesettségük gátolja. Miért nem engedik érvényesülni a kormányok ezt a géniuszt, miért nem serkentik a tehetséget és az erényt, bármilyen lelkületű ember lelkében lakozzék is? Az új időkben többre van szükség, mint fényes nevekre, címekre és nemesi levelekre: friss erőre és tettre van szükség! A forradalom a francia nép teljes erejét mozgósította. Ha a többi hatalom helyre akarja állítani az egyensúlyt, ugyanazt az erőforrást kell megnyitnia."[18]

Látható, a katonák komolyan akarták a társadalmi reformot, a parasztság felszabadítását, a polgárság jogainak kibővítését, a céhrendszer eltörlését. Mindez azonban a feudális körök hatására csak részben valósult meg. Törekvésük a hadsereg megreformálására már sokkal sikeresebb volt: szakítottak a kényszertoborzással és a zsoldos rendszerrel, és bevezették az általános védkötelezettséget, eltörölték a botbüntetést, a tisztikart megfiatalították, és a tiszti pályát nem nemesek számára is megnyitották.

A katonák mellett és persze nagyobb hatással, a németség szélesebb köreihez szólva, a német idealista filozófusok és írók, mint Fichte, Herder, Hegel, Schelling és Schiller támogatják a reformot és lelkesítik az embereket.

A katonák, elsősorban Clausewitz álláspontja három szempontból különbözik a filozófusokétól. Mindenekelőtt abban, hogy hitük a monarchikus államformában és hűségük a dinasztiához rendíthetetlen. Jena és Auerstadt katasztrófája után így jajdul fel Clausewitz: „Fájdalommal tölt el a visszaemlékezés ezekre a napokra... Poroszországba vetette a németség utolsó reményét. Az egész nép túláradó szeretettel tekintett fel erre a nemes *uralkodó házra*... [ti. a Hohenzollernekre. Kiemelés tőlem – P. G.] Most viszont boldog reményünk és bensőséges kapcsolatunk Németország egészével megsemmisült."[19]

[16] *Clausewitz, Karl:* Vom Kriege. 18. Aufl. Bonn, 1970. 997. o. A kérdést érintem: Clausewitz (Budapest, 1983.) c. művemben: 30. skk. o.

[17] *Perjés:* i. m. 48. o. – Az idézetet *Fabian, Franz:* Clausewitz. Sein Leben und Werk (Berlin, 1957.) c. könyvéből vettem.

[18] *Perjés:* i. m. 49. o.

[19] Uo. 42–43. o.

Nem egyezik Clausewitz véleménye Kant és azon filozófusok nézetével, akik az „örök békét" hirdetik, illetve a háború „humanizálására", „megszelídítésére" szólítják fel az emberiséget. Ezt írja ugyanis: „Emberbaráti lelkek úgy képzelik, hogy létezik valamilyen mesterkélt, kimódolt változata a háborúnak, mellyel nem ejtünk túlságosan nagy sebeket, sőt úgy gondolják, hogy az általános fejlődés is efelé tendál. Bármilyen szépen hangzik is, el kell oszlatni ezt a tévedést, mert olyan komoly dolgokban, mint a háború, éppen a jóakaratból eredő tévedések a legveszélyesebbek."[20]

Szemben a filozófusokkal, politikusokkal és alkotmányjogászokkal, akik a hatalomnak katonák által történő megragadásától féltek, Clausewitz a dolgok természetéből eredő ellentmondásnak tartotta nemcsak a katonai uralmat, de még a katonai szempontnak előtérbe helyezését is a politikával szemben. Ez egyébként olyan régi felismerés, mint maga a hadakozás, és Clausewitz előtt már többen megfogalmazták. Közvetlenül előtte Nagy Frigyes, a „katonakirály", korának legjobb hadvezére, aki így írt erről: „A fejedelemnek értenie kell a katonai mesterséghez, de őrizkednie kell a hivatásos katonák kicsinyes pedantériájától és egyoldalúságától. A fejedelem csak felét teljesíti feladatának, ha pusztán a katonai mesterséget gyakorolja... A fejedelem elsősorban döntőbíró, s ha hadvezérként is működik, akkor csak mellékfoglalkozásként teszi."[21]

Clausewitz felfogásának alappillére a politikai cél primátusa a katonai céllal szemben. Mintegy elővételezve a modern szervezéselmélet megállapításait a célok és eszközök hierarchiájáról, melyben egymás alatt helyezkedik el a politikai, az adminisztratív és az operatív alrendszer, ő is három szintről beszél, csak ezeket politikai, stratégiai és taktikai szinteknek nevezi.[22] Így ír erről: „*A háború pusztán a politika folytatása más eszközökkel.* [Kiemelés tőlem – P. G.] Úgy gondoljuk tehát, hogy a háború nem pusztán politikai aktus, hanem igazi politikai eszköz, a politikai érintkezés folytatása, ennek megvalósítása más eszközökkel. Ami most már a háborúban sajátos marad, az eszközeinek sajátos természete." Majd egy figyelmeztetés a politikusok számára: „Azt, hogy a politika iránya és szándéka ne kerüljön összeütközésbe ezekkel az eszközökkel, a hadművészet általában, a hadvezér pedig minden egyes esetben elvárja, és ez valójában nem kis igény. De bármennyire is erősen hassanak vissza esetenként a háború eszközei a politikára, csak a politika módosulásának tekinthetők, mert a politikai szándék a cél, a háború az eszköz, és soha nem lehet az eszközt, önmagában, cél nélkül gondolni."[23]

A reformon átment porosz hadsereg kitűnően állta meg helyét a Napóleon elleni függetlenségi háborúban. A tisztikarnak döntő szerepe volt abban, hogy a reform elveit meg lehetett valósítani a gyakorlatban, s az elmélet maradéktalanul érvényesülhetett a laktanyában, a gyakorlótéren és a harc mezején. Ez a szinte teljességében nemesi eredetű tisztikar maradéktalanul osztotta a reformerek lelkesedését, és sajátos katonai etikájával, az uralkodó iránti hűségével és szakértelmével vezette győzelemre a porosz csapatokat. Mennyivel más világ ez, mennyire mások a körülmények, mint Amerikában, ahol a függetlenségi harcot tudatos köztársasági meggyőződésű, feudális kötöttségektől mentes, liberális elvekért lelkesedő szabad farmerek és polgárok vívják meg, és győznek! Igaz, a győzelem kivívását jelentős francia támogatás is segítette, ez azonban az alapvető képen nem változtat.

[20] *Clausewitz:* i. m. 191–192. o.
[21] Idézi *Ritter*: i. m. I. k. 35. o.
[22] Clausewitz szervezéselméleti felismeréseiről lásd *Perjés Géza:* Clausewitz és a háború praxeológiája. Budapest, 1988. 85. és köv. o.
[23] *Clausewitz:* i. m. 210. o.

Miután a felszabadító háború véget ért, és megszabadulva a francia igától, Poroszország újra függetlenné vált, a kérdés most már az volt, hogy miként lehet megőrizni a reform eredményeit, és nem hagyni kialudni a nép lelkesedését, ugyanakkor olyan erős hadsereget felépíteni, mely képes Poroszország hatalmi állását fenntartani, sőt, túlmenően ezen, alkalmas eszközként, a német egységet megvalósítani. A problémát három egymással szöges ellentétben álló felfogás tette rendkívül bonyolulttá. Elsősorban is ott állt a liberális nézetek és a katonai szakmai szempontok ellentéte. Ebben a vonatkozásban a dilemma az volt: a polgári értékeket érvényesítsék-e a hadseregben vagy fordítva, a katonai értékeket plántálják-e bele a hadseregbe? Másodszor, éles ellentét feszült a népi mozgalmaktól rettegő ókonzervatív körök és a hadsereg parlamenti ellenőrzését kívánó liberális polgárok és értelmiségiek között. Végül, maguk a katonai szakértők sem voltak egy véleményen: egyik részük a reformok továbbfejlesztését vélte helyesnek, és a reguláris hadsereg mellett milíciaszerű csapatok szervezését is megvalósíthatónak tartotta, másik részük viszont az erőforrások szétforgácsolását látta az általa alacsony harcértékűnek tartott milícia felállításában.

A liberálisok érvelése majdnem szóról szóra azonos azzal, amit az előzőekben amerikai részről láttunk. Karl von Rottek professzor 1816-ban megjelent „Az állandó hadseregről és a nemzeti milíciáról" című könyvében ezt olvashatjuk: „A történelem folyamán dicső haditetteket egyedül a szabad népek tömeges felkelése eredményezett, a hivatásos hadseregek viszont csupán hódításra törtek, és közben értékes kultúrjavakat semmisítettek meg. A kérdés tehát, 'Magát a nemzetet akarjuk-e hadsereggé szervezni vagy a katonákat polgárrá változtatni?' Ha az előbbit akarjuk, akkor a népet géphez hasonlóan nevelik és vezetik, maga az állam pedig katonai táborhoz vagy katonai nevelőintézethez válik hasonlóvá."[24]

A megoldás tehát a nemzeti milícia, melyben szabadon érvényesülhetnek az igazi katonai erények, a fegyelem és a becsület.

A porosz király környezete és a konzervatív körök mindezzel távolról sem értettek egyet, mert szerintük „a nép felfegyverzése egyet jelent az ellenállás és a lázadás megszervezésével".[25]

E két szélsőséges álláspont kompromisszumaként született meg az 1814–15-ös porosz hadseregreform, mely a sorhadsereg fejlesztése mellett a milíciaszerű Landwehr felállítását is célul tűzte ki. Nagy eredménye volt a reformnak a hároméves szolgálati idő kimondása. Egészen egyedülálló intézkedés volt ez ebben az időben Európában, hiszen a többi országban hat-nyolc év volt a katonaidő. Mégis a reform csak félmegoldás volt, mivel nem biztosított elegendő tartalékot a sorhadsereg számára. A Landwehr adta volna ezt a tartalékot, de az elégtelen hadi költségvetés miatt nem lehetett megfelelő kiképzésben részesíteni a tartalékállományt. További nehézségekhez és a hadseregen belüli feszültségekhez vezetett a sorhadsereg nemesi és a Landwehr polgári származású tisztjeinek feloldhatatlan ellentéte. A sorhadsereg tisztikara ellenségesen állt szemben a liberális eszmékkel, és szinte sértésnek vette, hogy a parlament – amit egyébként is a rendetlenség és felfordulás fészkének tartott – korlátozni akarja a királynak a honvédelemmel kapcsolatos jogait.

Ennek a liberális és konzervatív – nem egy tekintetben reakciós – törekvések között lebegő állapotnak az 1848–49-es forradalom vetett véget. Mint Ritter írja: „Az 1848-as

[24] Idézi *Ritter:* i. m. I. k. 131. o.
[25] Uo. 131. o.

forradalmi év a német hadsereg és vele együtt a katonai és politikai gondolkodás viszonya szempontjából korszakos jelentőségű."[26] Az egyes német fejedelemségekben szervezett forradalmi gárdák egyformán tehetetlennek bizonyultak a fegyvert fogó tömegekkel és a fejedelmi sorhadseregek csapataival szemben. A forradalom leverése után pedig konzervatív körökben és a tisztikarban fokozódott a gyűlölet a liberális eszmék iránt. A liberálisokon pedig eluralkodott a bizonytalanság: ha egyszer az egyik oldalon ott áll a polgárság vagyonát és társadalmi státusát nem éppen tisztelő proletár tömeg, másik oldalon pedig Németországnak a porosz és német patrióták által hőn vágyott és nagy gazdasági és politikai előnyöket kínáló egyesítése, aminek egyetlen eszköze a hadsereg, akkor indokolt-e, összeegyeztethető-e a patriotizmussal a hadsereg gyengítése? Ez az ellentmondás azután teljesen megosztotta a liberális tábort, és annak többsége – itt-ott opponálva – lényegileg támogatta az udvar és a legfelső katonai körök új haderőtörvényét.

Így született meg 1860–62-ben az új porosz hadsereg, melynek különállását az alkotmányos monarchia keretei között törvények sora biztosította, lényegesen korlátozva a parlament illetékességét hadügyi kérdésekben. A parlament adómegajánlási joga ugyan megmaradt, de ezt is korlátozta az indemnitás és az a tény, hogy a hadsereg létszámát a lakosság számának 1,2%-ában állapították meg, lehetővé téve ezzel a kormány számára a létszám és ezzel párhuzamosan a hadügyi költségek automatikus növelését. A hadseregnek szinte korlátlan ura a parancsnoki hatalommal (Kommandogewalt) rendelkező király – 1871-től a császár –, aki a közvetlenül alá tartozó katonai kabinettel, hadügyminisztériummal és vezérkarral intézi a véderő ügyeit. A hadügyminiszter csak katona lehet, akit a királlyal, illetve a császárral szemben köt a katonai fegyelem és az alárendeltségi viszony.

Ez a porosz, később nagynémet hadsereg feszes szervezettségével, kitűnő kiképzésével és szellemével a modern tömeghadseregek mintájává vált, és az európai államok mindegyike, több-kevesebb sikerrel utánozta példáját. A liberális történetírás a katonai kérdések iránti jelzett értetlensége miatt nem tudott mit kezdeni a német fejlődéssel és a kialakult helyzettel, ezért egyszerűen „militarizmusnak" nevezte. Felmerül azonban a kérdés: milyen más módon lehetett volna elérni Németország egyesítését? És ha már a „militarizmus" egyébként is eléggé bizonytalan fogalmát alkalmazzuk, mennyivel volt ez veszélyesebb, elvetendőbb, mint az angol „navalizmus", a francia revansizmus vagy az orosz pánszlávizmus?

Mint emlékszünk rá, amikor Clausewitz azt mondta, hogy a háború nem más, mint a politika folytatása más eszközökkel, azt is hangsúlyozta, hogy a háborúnak más, sajátos eszközei vannak. Banalitásnak tűnhet ez a kijelentés, de mégsem az, és különösen jelentőssé válik, amikor majd Görgey és a politika, illetve Görgey és Kossuth viszonyát vizsgáljuk. Az eltérő eszközökhöz tartozó tudásanyag és az eszközök felhasználásának módja ugyanis eltérő gondolkozásmódot, eltérő habitust és karaktert tételez, ilyen formán a politika és a háború eltérő céljaiból és eszközeiből eredő összeütközéseket nem egyszer az eltérő gondolkozásmód és karakterbeli különbség is fokozza. A politikának két eszköze van, a diplomácia és a háború, a hadvezetésnek csak egy, a harc. A politikus legtöbbször kompromisszumot keres, a katona soha, és célja mindig a megsemmisítés.

De más a légkör is, amiben a politikus és a katona döntéseit meghozza. A háború óriási kockázatai, fokozott bizonytalanságai és veszélyei, lelki és fizikai megterhelései között a katonai döntés meghozatalánál az értelemmel egyenlő, sokszor nagyobb szerepe

[26] Idézi *Ritter:* i. m. I. k. 148. o.

van az érzelmi motivációnak és a karakternek. És a katona azért is konzervatív, mert állandósággal, renddel, szervezettséggel és fegyelemmel tartja ellensúlyozhatónak a háború bizonytalanságait. Ugyanekkor a rend, a fegyelem és a szervezettség nem csak a hadsereg súrlódásmentes működését biztosítja, de védelmet is nyújt, esélyt adva a túlélésre. Éppen ez a körülmény teszi élővé a katonaetika sokak által üres szólamoknak tűnő fogalmait, mint a bajtársiasság, a hűség, az önfeláldozás. És a háború különleges légköre okozza, hogy az a kohézió, amely a csapatokban már a kiképzés során kialakul, a háborúban óriás mértékben megnövekszik. A második világháború idején azok az amerikai katonák, akik az otthoni kiképzés során morgolódtak a szigorú fegyelem és a kemény kiképzés miatt, megismerve a háború valóságát, ismerték fel az alkalmazott rendszabályok és módszerek helyességét és a katonaetikának minden ideológiát és minden más értéket megelőző fontosságát.[27]

Rengeteg történelmi példát lehetne felhozni a politikus és katona gondolkozásmódjának különbségére. Elégedjünk meg itt két, az Öbölháború idején megtörtént esettel. A háborúra vonatkozó döntést megelőző tárgyalások során, az amerikai egyesített vezérkar főnöke Colin Powel – ma az Egyesült Államok külügyminisztere – meglehetősen tartózkodóan viselkedett, és nem feltétlenül a probléma katonai megoldását javasolta. Ezért azután meg is kapta a sajtótól a jelzőt: „a vonakodó katona". Így ír erről visszaemlékezéseiben: „Amerika népe addig támogatja a háborút, amíg a hullazsákok meg nem érkeznek... A háború halálos játszma, és nem akartam amerikaiak életét könnyelműen feláldozni. Felelősségem ezen a napon az volt, hogy ismertessem az alternatívákat a civil vezetésnek, és ha az elnök a háború mellett dönt, az én dolgom az, hogy felkészülten fogjunk bele és győzzünk."

Majd így írja le a hadjáratot vezető Schwarzkopf tábornok és a legfelső vezetés konfliktusát: „Nagyon érdekes volt számomra a hivatásos harcos, Schwarzkopf és az elszánt civil, Cheney hadügyminiszter magatartásának különbsége attól fogva, hogy a csata napja közeledett. Norm [ti. Schwarzkopf – P. G.] ugyanis nyugtalan volt. Ott állt egyedül, és félmillió ember élete függött elhatározásától. Természeténél fogva zsémbes és hirtelenharagú volt, ugyanakkor kételyek gyötörték, hogy fel tudják-e fogni egyáltalán az otthoni karosszék-stratégák a csatatér realitásait."[28]

Görgey szakmai tudása és katonai karaktere

A hadtörténészek jelentős része zseniális hadvezérnek tartja Görgeyt. Magunk részéről teljesen egyetértünk ezzel, viszont nyitottnak tartjuk a kérdést: miként lett azzá? Mert, ha még el is fogadjuk, hogy hadvezérnek születni kell, de hát nem kétséges, hogy a szakmai tudás és tapasztalat is kell hozzá. Görgey szakmai tudását illetően viszont eléggé eltérnek egymástól a vélemények. Pethő Sándor így ír erről: „Katonai múltja – úgymond egy osztrák író – nem nyújtott alapot arra, hogy reá hadsereget bízzanak. Elméleti

[27] Ez egyértelműen kiderül a második világháborúban végzett nagyszabású szociológiai felmérésekből. *Stouffer, Samuel, A. – Lumsdaine, Arthur, A.:* The American Soldier. Vol. II.: Combat and its Aftermath. Princeton, 1949. (Studies in social psychology in World War 2. Vol. 2.) Német hadifoglyok körében végzett vizsgálat alapján hasonló eredményre jutott *Janowitz, Martin:* Cohesion and Disintegration in the Wehrmacht. *Public Opinion Quarterly,* XII. 1948.

[28] *Powel, C.* with *J., E. Oersies:* My American Journey. New York, 1995. 477., 480. és 501. o.

ismeretek és szaktudás tekintetében minden félig-meddig képzett vezérkari tiszt felülmúlta őt. És ez a férfiú mégis kiváló hadvezérré és nagystílű hadművésszé fejlődött. Gondolatait semmi esetre se könyvekből merítette. Önmagából termelte ki azokat."[29]

Görgey kezdeti hadvezéri működéséről írva, Katona Tamás megjegyezi: „Görgeynek már ekkor jó érzéke van a hadvezetéshez. Tudománya és gyakorlata még alig-alig."[30]

Ezzel szemben Hermann Róbert szerint: „Görgey egyike volt a magyar hadsereg legképzettebb tisztjeinek: a tullni utászkari iskolában műszaki, a magyar nemesi testőrségben töltött évek során vezérkari képzettséget szerzett, hadapródként a gyalogos, huszártisztként a lovas szolgálat rejtelmeivel ismerkedett meg."[31]

Teljesen egyetértünk Hermann megállapításával, bár a testőrségnél folytatott vezérkari képzéssel szemben bizonyos kételyeink vannak. Látni fogjuk ugyanis, hogy ez a képzés nem egészen felelt meg a vezérkari iskolák formai feltételeinek és igen szigorú követelményeinek. Véleményünk az, hogy Görgey számára csak indítást adott ez a képzés, és hogy igen széles körű szakmai tudását kitűnő szellemi képességeinek, eleven érdeklődésének és szorgalmának köszönhette.

Görgey 1833-ban, tizennégy éves korában kerül a tullni utász hadapródiskolába. Felvétele előtt egyik levelében így ír indokairól: „Ha Tullban találkozik alkalom [ti. sikerül ingyenes alapítványi helyre kerülnie – P. G.], akkor katona akarok lenni: ellenkező esetben a philosophiát akarom végezni, és azután egyik avagy másik tudós szakmára határozni el magamat. Mert katonának két okból megyek: először is mindenekelőtt a haza iránti szeretetből,... másodszor a mathematicai és physicai ismeretek iránti szeretetből."[32]

Bár a hadapródiskolában eltöltött évekről keveset tudunk, úgy tűnik, megszerette a katonai szakmát, és lelkes kötelességteljesítő altisztként hagyta el az intézményt. Mindenesetre erre mutatnak osztályzatai és minősítése: huszonnyolc tárgy közül huszonkettőben „igen jó", hatban „nagyon jó" osztályzatot kap, minősítésében pedig ez áll: „szolgálatban nagyon használható; mindig a legkitűnőbb tanuló volt a maga osztályában: az iskolát a legteljesebb megelégedésre végezte el és a legjobb ajánlásra érdemes."[33]

Azt, hogy serdülő fiúként miként élte meg az otthontól, sőt a szülőhazájától való elszakadást, nem tudjuk. Levelében tett közlései ilyen szempontból bizonyos fokig ellentmondásosak. Visszaemlékezve az iskolára, prágai egyetemi hallgató korában ezt írja: „Katonává lettem: s ekkor egész testtel lélekkel lettem azzá. A természettől szinte nőiesen lággyá alkotott kedélyem jéggé keményedett annak a pályának kötelességei között, melynek életemet... szenteltem."[34]

Talán nem esünk túlzásba, ha feltételezzük, hogy itt Görgey arra a mai kifejezéssel „szocializálódási folyamatra" céloz, melynek során a katonaiskolába kerülő ifjú hozzászokik az intézet rendkívüli szigorához, és hozzáedződik a soha meg nem szűnő fegyelmezéshez és a sikanériákhoz, melyek ebben a férfias környezetben érik. Másik levelében „szenvedőtársaimnak" nevezi iskolatársait, amiből arra következtethetünk, hogy társaival együtt nehezen viselte a megpróbáltatásokat. Máskor viszont szeretettel emlékszik vissza ezekre az évekre, szinte visszasírja akkori boldogságát és megelégedettségét.

[29] *Pethő Sándor – Julier Ferenc:* Görgey Artur. Budapest, é. n. 115. o.

[30] Katona Tamás bevezetője *Görgey Artúr:* Életem és működésem Magyarországon 1848-ban és 1849-ben (Budapest, 1988.) c. könyvéhez: 1. k. 34. o.

[31] *Hermann Róbert:* 1848–1849. A magyar szabadságharc hadtörténete. Budapest, 2001. 181. o.

[32] *Görgey István:* Görgey Arthur ifjúsága és fejlődése a forradalomig. Budapest, 1916. 30. o.

[33] Uo. 56. o.

[34] Uo. 275. o.

Nagy szeretet, mély bajtársiasság fűzhette kadéttársaihoz. Testőrtiszt korában szabadságot vesz ki, hogy egykori társaival térképészeti gyakorlatra menjen.

Egy bizonyos: mély hatással volt karakterének fejlődésére a hadapródiskola. Viselkedésében gondolkozásmódjában, magatartásában, fellépésében tökéletes katonává válik, az arcvonal előtt éppoly biztosan mozog, mint a táncteremben, fizikailag edzett, kitűnően lovagol és vív. És visszatérve „nőiesen lágy kedélyének jéggé keményedésére", talán innen ered a kortársak által emlegetett és írásaiban kétségtelenül fellelhető cinizmusa. Mintha védekezés lett volna a külvilág ártalmaival és saját érzelmességével szemben. Közeli barátja, a nagyon intelligens és művelt, jó emberismerő Leiningen írja róla: „Rám nézve kellemetlen volt az a hibája, hogy rosszabbnak tetette magát, mint amilyen. Ez nála nem gyermekes hiúságból eredt, hanem pozitív jelleme föllázadt a benne élő gyöngébb érzelmek ellen, és így gúny tárgyává tette azt, amit lelke mélyén igaznak és isteninek tartott... mihelyt észrevette, hogy ellágyul, előzte a szép képeket – gyakran igen rosszul alkalmazott élcelődéssel."[35]

Ami teljesen hiányzott a hadapródiskolai nevelésből, az a hazaszeretet felkeltése és ápolása. Itt dinasztiahűségre nevelték a fiatalokat, s arra, hogy a haza a birodalom. Ennek következtében a 'haza' a sok nemzetiségű növendékek számára absztrakt, patrióta érzelmeket nem keltő fogalom lett. Így az a hazaszeretet, melyről Görgey előbb látott levelében írt, elpárolgott, és mindaz, amit Késmárkon a magyar viszonyokról és a történelemről tanult, jórészt feledésbe merült, és még magyarul is elfelejtett.

A hadapródiskola elvégzése után Görgeyt gyalogsághoz osztják be szolgálattételre. Egy frissen végzett hadapród rendszerint a legmagasabb katonai tudás birtokában érzi magát. Nagy realitásérzékről, egyben a szakma tiszteletéről tesz tanúbizonyságot tehát, amikor így ír egyik levelében: „tanulnivalót is találok itt sokat, miről az utásztanfolyam befejezése dacára átkozottul halvány ideám van; kivált, ami a szolgálatot illeti."[36] De itt is megállja a helyét, és hamarosan fontos feladatokkal bízzák meg.

1837 szeptemberében kerül a testőrséghez. Itt az említettek szerint a vezérkari kiképzéshez hasonló oktatásban részesül. Utaltunk rá, hogy ez az oktatás nem felelt meg egészen a vezérkari kiképzés követelte körülményeknek. Mindezt Görgey egyik levele bizonyítja. Mint a levél elején olvashatjuk, az udvar elrendelte Haller ezredesnek, a testőrség parancsnokának, hogy szervezzen vezérkari oktatást. Görgey várakozással tekint a vállalkozás elé, bár ironikusan ír róla apjának: „... ennek eléréséhez [ti. a tanfolyam megszervezéséhez – P. G.] több is kell, mint csak erőszak... Legalább egyszer minden hónapban érkeznek hozzánk az új rendeletek és tanítási tervek... Végre is arra tökéllé el magát a magas főudvarmesteri hivatal, hogy... megbízza gróf Haller ezredest, készítsen saját belátása szerint egy tanítási tervet: és én részemről *reménylem* – bajtársaim nagy része *tart tőle* [Kiemelés az eredetiben – P. G.] – hogy Hallernek ez sikerülni fog."[37]

Egy következő levele végleg bizonyítja, hogy a testőrségnél indított vezérkari kiképzés nem lehetett valami magas színvonalú: „Tanáraink... kevés kivétellel tulajdon tantárgyaikhoz alig értenek többet, mint csacsi a tilinkóhoz." Így azután kétszeresen nehéz a tanulás, és ott az állandó veszély, hogy kiderül: többet tud tanárainál. Ezért tudását lepleznie kell, nem várhatja el ugyanis, mint írja, hogy „az akit én palam et publice megszé-

[35] Gróf Leiningen-Westerburg Károly honvéd tábornok levelei és naplója. In: Az aradi vértanuk. (Összegyűjt., gondozta, a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta *Katona Tamás*.) I–II. k. Budapest, 1979. I. k. 113. o.

[36] *Görgey I.*: i. m. 61. o.

[37] Uo. 78. o.

gyenítek", „conduitelistám [minősítési lapom – P. G.] elkészítésekor... kedvezően szavazzon rám... Ezért jelszavam jövőre is: tanulni magamnak, vizsgázni tanáraimnak."[38]

A tanulásban az ismeretek megszerzésében tagadhatatlanul fontos a tanár szerepe, de hát elengedhetetlen hozzá a tanítvány képessége, szorgalma és érdeklődése is. Hogy képessége és szorgalma megvan, azt hadapródiskolai tanulmányi eredményei bizonyítják, az pedig, hogy eleven érdeklődés él benne a hadtudomány iránt, a tanfolyamokhoz fűzött várakozásából látható. Így a tanfolyam kissé dilettáns megszervezése és a tanári kar gyengesége mellett is a lehető legtöbbet profitál belőle. Bizonyára intenzív olvasással pótolja a hiányosságokat, és az eredmény hamarosan megmutatkozik: Haller ezredes valamilyen különmunkával bízza meg. Hogy miről van szó, nem tudjuk, levelében csak ennyit ír, hogy a munka „igen sürgetős és hosszadalmas".[39]

Úgy tűnik, harcászat – vagy hadászat? – tanára a képzettebbek közé tartozik, mert hadijátékot szervez. Így ír erről atyjának: „Örülnék neki, ha láthatnád, mint szorgalmatoskodom 3-4 pajtásommal együtt règlement-ok és egyéb tantárgyak betanulásában, s hogyan rakosgatjuk hadgyakorló fácskáinkat [csapatokat, ágyúkat és különböző hadieszközöket jelző idomokat – P. G.] tér hiánya miatt többnyire az asztalról le a szoba padlatára, és hogyan hasaljuk körül a (képzeleti) gyakorlótért, mélyen elmerülve, mint megannyi Napóleonok."[40]

Itt a katonai döntési processzus gyakorlásáról van szó, a tisztképzés legfontosabb ágáról, amiben egy vezérkari tisztnek természetesen brillíroznia kell. Így szerezte meg tehát Görgey azt a ragyogó értékelő, helyzetmegítélő, gyors elhatározó és tervező képességét, melynek oly sok tanújelét adta a szabadságharc alatt.

Lehetséges, hogy az anyagi vezérkari szolgálatot – amit logisztikának is szoktak nevezni – tanító tanára is jó szakember volt, aki amellett, hogy felkeltette az érdeklődését a tárgy iránt, elősegítette tájékozódását az éppen az ezekben az évtizedekben virágzásnak induló logisztikai irodalomban. A logisztika szakemberei tanultak az előző háborúk tapasztalataiból, melyekben az anyagi ellátás, főleg az élelem- és takarmányellátás rendkívüli problémákat okozott. Különös élességgel világította meg a kérdést Napóleon nemrégiben végbement oroszországi hadjárata, mely elsősorban az élelemellátás megoldatlansága miatt katasztrófával végződött. A logisztika szakemberei e tapasztalatok alapján írásba foglalták és rendszerezték az egész ellátási rendszert, kezdve az élelem és takarmány beszerzésétől, a raktározáson át a szállításig. Ugyanakkor bevonták munkáikba a XVIII. században nagy fejlődésnek induló népesedési- és agrárstatisztikát, mely értékes adatokat szolgáltatott a hadszínterek eltartóképességéről.[41] Amit Görgey a logisztikáról tudott, az véleményem szerint, jóval meghaladta az átlagos vezérkari képzés színvonalát, és ezt annál is nagyobbra kell értékelnünk, mert végül mint anyagi vezérkari tiszt nem működött, azaz konkrét helyzetben nem gyakorolhatta a szakmát és nem szerezhetett benne tapasztalatokat.

Logisztikai szakismeretét a Kossuth Lajossal folytatott levélváltása bizonyítja. Az 1848. november 1-jén írt levele az általános vezérkari szolgálattal foglalkozik. A maga-

[38] *Görgey I.:* i. m. 102. o.
[39] *Görgey I.:* i. m. 94. o.
[40] *Görgey I.:* i. m. 125–126. o.
[41] *Perjés Géza:* Az élelemellátás kérdése Napóleon oroszországi hadjáratában. *Századok,* 1963. 528–566. o.; *Uő:* Hadseregélelmezés, logisztika és stratégia a vasutak elterjedése előtti kétszáz esztendőben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1963. 1. sz. 216–281. o.

sabbegységek szervezetének és ügymenetének ismeretében javasolja „a különböző katonai szolgálati ágak megszervezését", kéri, hogy „térképek, rovatos táblák és más szükségletek" vásárlására pénzt utaljanak ki, egy nappal később pedig, hogy „a táborkarnál egy irattári hivatal állíttassék fel".[42]

1848. december 9-én kelt levelében „tábori intendatura", azaz logisztikai törzs felállítására tesz javaslatot. Így kezdi felterjesztését: „A feldunai hadsereg egyik legnagyobb hiánya a létszámi kimutatásban, s következőleg az élelmezésben is csaknem általában uralkodó rendetlenség." Megoldás az lenne, ha minden dandárhoz hadbiztost rendelnének. A menetek tervezését, az elszállásolást az intendáns végezze, de az ő dolga lenne az is, hogy a hadműveleti terület eltartóképességéről „alapos statisztikai adatokat szerezzen... meg lévén mutatva tapasztalás által, hogy a legzseniálisabb tervek merő fellegvárak maradtak, ha azok készítésénél a statisztikai adatok számbavétele elhanyagoltatott."

Majd pontokba foglalja az intendáns feladatait menetek tervezésénél.[43]

Majdnem bizonyos, hogy olvasta a hadtudományi irodalmat, benne a három legnevesebb szerző, Károly főherceg, Jomini és Clausewitz műveit.[44] Mint leveleiből tudjuk, latin auktorokat, Schillert, Jósikát, Kölcseyt olvasott, és szándékában állt megszerezni Montequieu és Herder művét, így tehát szinte elképzelhetetlen, hogy éppen a háború elmélete ne érdekelte volna. Láttuk, hogy már serdülő korában élénken érdekelte a filozófia, a matematika és a fizika, és persze az sem közömbös amikor teoretikus érdeklődését mérlegeljük, hogy elvégezvén Prágában az egyetemet, jelentős felfedezéssel gazdagította a vegytan tudományát.

Visszaemlékezéseiben több helyen találkozunk hadtudományi elméleti fejtegetésekkel. Így foglalkozik a koncentrikus és excentrikus forma, azaz a külső és belső vonalon folytatott hadművelet kérdésével. Ez a kérdés is a napóleoni háborúkat követően vált a hadtudományi irodalom kiemelt témájává, és mind a három említett katonaíró részletesen taglalja. Az isaszegi csatát megelőző, a császári sereg átkarolását célzó hadmozdulattal kapcsolatban írja: „Tudjuk, hogy minden támadó hadművelet, mely távoli megkerüléssel jár, a támadó hadseregnek a megkerülés ideje alatt egymástól elszigetelt részeit a tömörülő ellenség túlnyomó erejétől való megtámadtatás és legyőzetés veszélyének teszi ki; ebben az esetben a másik részt is rendszerint hasonló sors éri. A veszély tartalma egyenes arányban áll a megkerülő út hosszával, melyet a megkerülő csapat megjár."[45]

Nos, ez a passzus röviden a lényegét foglalja össze annak, amit Clausewitz könyvének „Konzentrizität des Agriffs und Exzentrizität der Verteidigung" című fejezetében ír.

A külső vonalon folytatott manőver előbb leírt kockázatával szemben mutat rá a belső vonal előnyére, amikor Dembinski 1849. nyári, déli összpontosítási tervét bírálja. A tervet azzal indokolta Dembinski, hogy a császári és orosz hadsereg között, a belső vonalon lévén, majd egyszerre veri meg a két sereget. Ezzel Dembinski lemondott a belső vonal előnyéről, arról tudniilik, hogy összefogott erővel egyenként verje meg az ellenség külön álló, egymástól távol lévő erőit.[46]

[42] Kossuth Lajos és Görgei Artúr levelezése, 1848–1849. (Összeáll., szerk. és az előszót írta *Hermann Róbert.*) Budapest, 2001. (Millenniumi Magyar Történelem. Források.) (A következőkben: KGL) 73–74. o.

[43] KGL 171–172. o.

[44] *Erzherzog Karl:* Grundsätze der Strategie. Wien, 1814.; *Jomini, Antoine:* Précis de l'art de la guerre. Paris, 1838.; *Clausewitz, Carl:* Vom Kriege. Bonn, 1831.

[45] *Görgey A.:* i. m. I. k. 442. o.

[46] Uo. II. k. 241. o.

Amit a liberálisok és a forradalmi lelkesedéstől eltöltött marxisták nagy szomorúságára a felkelt nép harcairól ír, teljesen megegyezik azzal, amit Clausewitz könyvének „Volksbewaffnung" című fejezetében olvashatunk, és sokatmondó – akár olvasta Clausewitzot, akár nem – az ironikus hangvétel azonossága: „Az az ötlet pedig, hogy a hadsereget *kaszásokkal*... szaporítsák [Kiemelés tőlem – P. G.], helyén lehet... hangzatos szónoklatban csattanóként, de tapasztalt katona... ilyesmit gúnymosoly nélkül sohasem vehet szájára." Clausewitznál pedig ez áll: „... ha az ember ítéletét nem szónokias röpiratokra alapozza, akkor belátja, hogy a felfegyverzett parasztokat, szembe kerülve reguláris erőkkel, szétverik, és a világ négy tája felé szóródnak szét."[47]

Letelvén a testőrszolgálat ideje, Görgeyt a Nádor-huszárezredhez vezénylik. Most ismeri meg igazán a csapatéletet, és tanulja meg mindazt, ami oly fontos a katonatiszt szolgálatában: a szolgálatkezelés rutinjait, a legénységgel való bánásmódot, a fegyelem kezelését és a kiképző munkát.

A huszárokhoz kerül tehát, és itt rögtön megmutatkozik, hogy nem is volt olyan egyszerű dolog abban az időben Magyarországon polgárnak lenni, polgári módon gondolkozni. Arról van szó, hogy bár Görgey, amint a történészek állítják, sok tekintetben szakított nemesi osztályának felfogásával, mégis osztja annak előítéletét a gyalogos szolgálattal szemben. Ez az előítélet hosszú múltra tekint vissza, és egyik érdekes megnyilvánulását Rákóczi emlékirataiban találjuk meg. Azon kesereg ugyanis a vezérlő fejedelem, hogy a nemesség megveti a gyalogos szolgálatot, idézve a szólást: „Csak a kutya jár gyalog, arra való az állat, hogy az embert hordozza." Görgey számára is megalázónak tűnt a gyalogsági szolgálat. Mikor még nem dőlt el, hogy melyik fegyvernemhez kerül, azt írja atyjának, hogy „szégyen" lenne, ha a gyalogsághoz osztanának be.[48]

De más okok is a huszárság mellett szólnak. Itt gyorsabb az előléptetés, és bár választhatna más lovas csapatnemet, ulánust vagy dragonyost, de ezeknél a szolgálat „unalmas", mint írja „a cseh, morva és stájer népek jelleme teszi ilyen unalmassá", ami a velük való gyakorlatozás alkalmával is „undorral" töltötte el.[49]

Nagy ambícióval készül a csapatszolgálatra. Pótolni akarja a hiányosságot, hogy a testőrségnél nem vezethetett csapatot, ezért „a májusi kis gyakorlatra" készül, „a szakaszszal, a századdal, ami nekem a legjobb alkalomnak látszik, hogy a legközelebbi őszi gyakorlaton a magyar »gárdistára«, akarom mondani, az újoncra, senki rá ne ösmerhessen bennem."[50] Becsvággyal és reménykedve várja áthelyezését a huszárokhoz, ahol „közvetlen, akadályozatlan tevékenységet"[51] fejthet ki. Várakozásai azonban egyelőre nem teljesülnek, mert egész nap „futkároznia" kell a laktanyában, és „a sokféle felelősség" máris untatja. Tetejében „több összeszidást" kap, mint egész addigi életében, és általában „idegenszerűnek és bizarrnak" érzi új környezetét. Zavarja az is, hogy bár magyar tudása fogyatékos, a legénységgel magyarul kell érintkeznie. És hát a laktanya légköre: „A százados kiabál, az őrnagy harap, a közember, ha váratlanul meglát engem, összerezzen, kinyúlik oly hosszúra és egyenesre, akárcsak nyársra húzták volna, és úgy néz rám..., olyan nézéssel, minővel én fognék egykor a hóhéromra tekinteni."[52]

[47] *Görgey A.:* i. m. I. k. 168–169. o.; *Clausewitz:* i. m. 802. o.
[48] *Görgey I.:* i. m. 131. o.
[49] Uo. 139. o.
[50] Uo.138. o.
[51] Uo. 134. o.
[52] Uo. 150–151. o.

Mindez azonban a kezdetekkel járó átmeneti zavar, mert félév múltán, 1842 októberében már így ír: „Engem az ezredemnél megelőzött egy kvártélycsináló, a fama super aethera. »Ez a Görgey fenegyerek!« hallák: a pajtások..., akik most már ismernek, részint úgylátszik, ki vannak engesztelve, részint meg vannak elégedve velem." Elöljárói már nem ilyen elégedettek, és ezt mondják róla: „Lehetnek teoretikus ismeretei, de a gyakorlat hiányzik." Beletanulva azonban a szolgálatba, jól és egyre nagyobb megelégedéssel végzi dolgát: „... napról-napra meggyőződöm, hogy az alantas tiszt helyzete a lovassági ezredben, nem olyan könnyű, mint némelyek vélik... A lovas tiszt kötelességei nagyon különfélék, s elég fontosak, hogy teljesítésük tudata jutalmazó tudat legyen. És jóllehet ez az öntudat többnyire az egyedüli jutalom... csak annál szebbnek, emelőbbnek, sőt következetesebbnek találom, erre a jutalomra pályázni."[53]

Idő múltával egyre otthonosabb lesz a szolgálatban, eredményesen dolgozik, és már elöljárói is elismerik képességeit és kötelességteljesítését. 1843 szeptemberében írja bátyjának: „Az ezredben sejteni kezdik, hogy utóvégre is talán használható egyén vagyok... ezt én... már másfél esztendővel ezelőtt megsúghattam volna, mert ahol megvan az akarat, megvan ott a tett is!"[54]

Mindazonáltal ebben az időben egyre több jele van annak, hogy terhes számára a katonaság. Céltalannak érzi életét, mintha csökkent volna a szolgálat iránti szeretete; mintha minden elvesztette volna értelmét, s egyedül a lovak szeretete éltetné; rezignáltan írja: „Egyébiránt egészséges vagyok és hál'istennek, a kedves lovam is az: a még csikó korában Bécsből magammal hozott szép és derék sárgám... Többet vagyok a lovaim körül, mint az emberek közt... Ha a lovassági tiszt maga egészséges, s a lova is az, és nincsen adóssága: akkor azt mondják róla: jó dolga van... a fönti három föltétel megvan nálam."[55]

Rossz hangulatában felvillanyozza a hír, hogy ezredsegédtisztnek szemelték ki. Így ír erről 1844 szeptemberében öccsének: „Jövőm kezd alakulni. Teleki ezredes nekem ígérte az ezred-segédtiszti állást... ez legalább változást hoz életembe, és kibontakozom abból a veszedelmes mindennapiságból."[56]

Az ezred-segédtisztség bizalmi állás volt, csak nagyon rátermett és gyakorlatilag képzett tisztek tölthették be, akik emellett éppúgy élvezték a parancsnok megbecsülését, mint a tisztikarét. Azt, hogy a feltételek mindegyike megvolt Görgeynél, 1844. október 31-én szerkesztett minősítési lapja bizonyítja. Ilyen dolgok vannak ebben: „Becsvágyó és szerény"; „Vele született képességei? – Nagyon sok"; „gyakorlásban, kiképzésben és fegyelmezésben nagyon jó." „Lovaglás? Jól és szépen lovagol."; „Magatartása civilekkel: ügyes és udvarias."; „Az ezredben szeretik és tisztelik"; „Alárendeltjeivel szemben szigorú és méltányos"; „Hibák: iszik? – nem; kártyás? – nem; csinál adósságot? – nem; civakodó? – nem"; „Egyébként a szolgálatban: megbízható és szívesen vállal feladatokat."[57]

1845. február 13-án, átvéve az ezred-segédtisztséget, levelében megelégedetten írja, hogy nagyobb lesz a fizetése és körülményei is rendeződnek, „s ezekhez járul, az a kellemes körülmény, hogy ezentúl csak egyetlen fölebbvalóval van dolgom, az ezredessel, aki véletlenül nagyon igazságos egy úr. Továbbá... hatásköröm úgyszólván az egész ezredre kiterjed, mivel meglehetős önálló organum gyanánt állok a tisztikar meg ezredesem közt,

[53] *Görgey I.:* i. m. 160. o.
[54] Uo. 210. o.
[55] Uo. 216. o.
[56] Uo. 222. o.
[57] Uo. 245. o.

és gyakran fogok abban az örömben részesülni, hogy okos, tapintatos közbenjárásom által a béke és egyetértés fenntartója... legyek", „mikor az... merőben félreértések miatt meg talált zavartatni..."[58]

Láthatjuk, nagy ambícióval foglalja el új állását, tisztán látva annak fő funkcióját: biztosítani a jó viszonyt és a megértést a parancsnok és a tisztikar között, elősegíteni a szolgálatot, megőrizni a bajtársi egyetértést és az ezred jó szellemét. És ekkor, négy hónap múlva, teljesen váratlanul, beadja lemondását! Nehezen megérthető lépésére később próbálunk magyarázatot találni.

Görgey a katonatiszt mintaképe volt. Rendkívül erős fizikummal rendelkezett, naponta két-három lovat lovagolt le, és a hadjáratok során napi 80-100 kilométert is megtett lóháton. A hadapródiskolában, majd a csapatnál hozzászokott a nélkülözéshez, az önmegtartóztatáshoz, és később is, mondhatni aszketikusan élt. Leiningen írta róla, hogy bármilyen helyzetben, földön, szobapadlón, asztalon tudott aludni, és ágyban feküdni csak sebesülése idején látta. Fájdalomtűrése elképesztő volt: sebesülése után állva és egy bolha mozgását figyelve az öblítő lavorban, szisszenés nélkül tűrte a súlyos koponyaoperációt, majd két nap múltán újra a sereg élére állt, és igen nehéz körülmények között irányította annak visszavonulását. Egyébként nagyon érdekes, hogy testőr- és huszártiszt korában nagyon sokat betegeskedett. Májával volt valami baj, amiért be is utalták Karlsbadba, valami fájdalmas füloperáción ment át, és „süly" is megtámadta egészségét. Rejtélyes az ügy, mert a szabadságharc idején, majd később, öregkorában makkegészséges volt.

Személye, egész megjelenése autoritást sugárzott. Leiningen írja le, hogy miként szelídített meg puszta tekintetével egy társasági összejövetel alkalmával egy botrányosan viselkedő, egyébként is nehezen fékezhető, rabiátus tisztet: „erősen szemébe nézett: és íme a vad huszár kezes lett, mint a bárány."[59] Így írja le Hatvany Lajos az öreg Görgeyvel való találkozását: „... megdermedt bennem a vér. Nem lehetett kibírni ezt a diktátori nézést... parancsolónak, katonának született."[60] Autoritása azonban nemcsak feltétlen engedelmességet váltott ki a katonákban és tisztekben, hanem bátorított és lelkesített is: válságos helyzetekben személyes megjelenése a küzdőtéren lelket öntött a csüggedőkbe és megfordította a futókat.

Katonás rövidséggel, nagyon világosan beszélt, és mondanivalóját rendkívül szigorú logika fogta össze. Leiningen írja róla: „Bár nem volt szószékre való szónok; mégis kevés embernek állott rendelkezésére a világos, éles beszéd, mint neki. Logikus élességgel tudta az ügy főmozzanatait kiemelni, sohasem ismételte magát, soha nem hagyott hézagot... Nagyon szerencsés volt a legénységhez intézett rövid, nyers beszédében. A legválságosabb pillanatokban, a legnagyobb fáradalmak között, megjelenése fölvillanyzott mindenkit."[61]

Annak idején környezete, de ma, az egyéniségét megérteni akaró krónikás számára is nem kis nehézséget jelent ellentmondásos megnyilvánulásai között eligazodni. Egyik oldalról már a katonás szókimondást is meghaladó mértékben volt nyers és kíméletlen. Látni fogjuk majd, hogy mennyire udvariatlan, szinte bárdolatlan hangot enged meg magának Kossuthtal szemben. Csupán az enyhít a dolgon, hogy nem ismervén mindig pontosan a körülményeket, melyek Kossuth döntéseit motiválták, vélt igazának tudatában teszi. Nagyon sokatmondó ilyen szempontból Leiningen jellemzése: „Más hibája, amely

[58] *Görgey I.:* i. m. 228. o.
[59] *Leiningen:* i. m. 136. o.
[60] *Kosáry:* i. m. II. k. 189. o.
[61] *Leiningen:* i. m. 112. o.

különösen szolgálati ügyekben nyilvánult meg, hirtelen haragja volt. Ez sok elhamarkodottságnak volt forrása, de ez is a legtúlzóbb jogérzékre volt visszavezethető. Alávalóság, igaztalanság láttán nem tudott magán uralkodni. Nem tudott színlelni... oly embereknek, kiket megvetett, nem mutatott soha barátságos arcot; nem tettetett soha. Ezért sok volt az ellensége, még a hadseregben is."[62]

Ugyanakkor nagyon barátságos és kedves is tudott lenni azokhoz, akiket szívébe fogadott. Szintén Leiningen írja róla, hogy „forrón és híven viszonozta" az ő baráti ragaszkodását. Jószívű volt és érzékeny mások bajaival szemben. Leveleiben lépten-nyomon szembetaláljuk magunkat adakozó kedvével. Hol atyjának kínál fel pénzbeli segítséget, holott fizetése egyáltalán nem mondható nagynak, hol öccsét lepi meg különféle ajándékokkal. Újfent a derék Leiningent idézzük: „... adakozó volt a pazarlásig, és megvolt benne a szép tulajdonság, hogy jót tegyen, anélkül, hogy bántson. Mások baja és szenvedése könnyekig meghatotta."[63] Rendkívül erős volt benne a bajtársi érzés. Mint láttuk, testőrtisztként kereste volt iskolatársainak társaságát, és sikeres hadvezetése mellett ez is közrejátszott abban, hogy annyira ragaszkodtak hozzá a tisztek. Ez magyarázza, hogy olyan elnéző azokkal a tisztekkel szemben, akik részben azért válnak ki a hadseregből, mert morális problémát jelent számukra az, hogy volt bajtársaikkal harcoljanak. 1849 januárjában „nem minden belső küzdelem nélkül" mond le Lipótvár ostromáról, és így indokolja vívódását: „Benső küzdelmem abból a fájdalmas gondolatból fakadt, hogy a lipótvári őrséget és közte két igaz barátomat, kiket korábbi évekből szerettem és becsültem, a biztos romlásnak engedem át."[64]

Görgey karakterét felvázolva nem lehet említés nélkül hagyni harcszeretetét. Olvasva visszaemlékezéseit, az ember csak csodálkozik, hogy fővezérként milyen vakmerően vetette bele magát a harcba, mily sokszor kockáztatta életét. Így ír erről Leiningen: „Gyakran minden ok nélkül, amikor a csapatok nem szorultak feltüzelésre, a legvadabb viaskodásba vetette magát, és nevetett aztán, ha én szemrehányóan mondtam: »Szükség volt-e életedet ily könnyelműen kockára tenni? Kíméld, mert hazádé!« Jól esett neki, hogy ismét megfürödhetett a golyózáporban."[65]

Görgey mélyen hitt a katonai etikában és normáit áthághatatlan parancsnak tartotta. Leveleiben és visszaemlékezéseiben újra meg újra szembetaláljuk magunkat a katonai becsület fogalmával. Liberális felfogású történészek és hadtörténészek gyakran fejezik ki kételyüket a katonai becsülettel szemben. Általában mesterkélt csinálmányt, a nemesség kiváltságainak megőrzőjét látják benne, és nem vonatkoztatják a közkatonákra. A katonabecsület fogalmát Alfred Vagts is a tiszti becsületre korlátozza; szerinte a tisztikar csoportszolidaritásának kifejezője, és elősegítője annak, hogy a tisztikar külön kaszttá válva gyengítse, sőt esetenként teljesen megszüntesse a civil ellenőrzést a hadsereg felett. Ezért lett a tisztikar általában reakcióssá, a haladás ellenségévé vagy legalábbis fékezőjévé.[66]

Két tévedés van ebben az állításban. Először is az, hogy a katonai becsület valami nemesi érdekvédő csinálmány lenne. A katonai becsület, mely magában foglalja a bátorságot, az önfeláldozást és a kötelességteljesítést, csoportszociológiai folyamat eredményeként formálódó, a katona magatartását szabályozó és a háborús terhelés elviselését

[62] *Leiningen:* i. m. 113. o.
[63] Uo.
[64] *Görgey A.:* i. m. I. k. 298. o.
[65] *Leiningen:* i. m. 113. o.
[66] *Vagts, Alfred:* A History of Militarism. New York, 1937. Rev. ed. 1959. 170. o.

elősegítő erkölcsi parancs. Döntő bizonyíték ilyen szempontból a második világháború idején készült amerikai szociológiai felvétel, mely statisztikai módszerekkel mutatta ki a katonai becsületnek a katonák magatartását meghatározó funkcióját.[67] A felvétel tehát tudományos módszerekkel bizonyította azt, amit a hadseregben tapasztalati alapon mindig is tudtak, és amiről a háborús regényekben, visszaemlékezésekben és riportokban oly megkapóan írtak a szerzők.

Amennyiben a katonai becsület csoportszociológiai folyamatok során létrejött erkölcsi parancs, akkor téves a másik állítás is, tudniillik az, hogy csupán a nemesi származású tisztikarra vonatkozott. A XVI–XVII. századi katonai törvények, hadicikkek „becsületes", „erényes" és „jogtisztelő" magatartásra szólítják fel a katonákat. Kimondják, hogy gyávaságért és szökésért meg kell fosztani a katonát „becsületétől és életétől". Felszólítják a katonákat, hogy vallásra való tekintet nélkül „szeressék egymást és egymástól minden bajt elhárítva, hű és derék bajtársként viselkedjenek".[68]

A mi Zrínyink is elvonatkoztathatatlannak tartotta a katonáskodástól a becsületet. A Vitéz Hadhagy 1. discursusában így írt: „Nagy dolog, hogy az egész mesterségek között ... legtündöklőbb, legbecsületesebb a vitézség... ki ezen világon vitézebb, az légyen becsületesebb is az emberek között." A 45. aphorismában pedig így kiált fel: „Talán az vitézség nem tisztesség, talán nem becsület?"[69]

Burke elszörnyedve szemlélte a francia hadsereg felbomlását a forradalom első éveiben. Idézi a francia hadügyminiszter jelentését, melyben arról panaszkodik, hogy lehetetlen megfékezni a katonákat, akik pedig addig „becsületesek és hűek voltak, és akikkel ötven éven át, mint barát és bajtárs éltem együtt." Burke számára a katonák eltávolodása a hűség és becsület régi elveitől teljességgel elfogadhatatlan.[70]

Mindezzel teljesen összhangban vannak Görgey megnyilatkozásai. Ezt írja: „A csatában két ellentétes erő befolyásolja a katona magatartását. Előrehajtja a becsületérzés, a hazafias lelkesedés, talán a félelem is a büntetéstől.[71]

1848. november 11-én a Honvédelmi Bizottmányhoz írt levelében ez olvasható: „... kötelességem legszentebbike gondoskodni arról, hogy ezen sereg becsülete szűzen megtartassék. Lehet, hogy egy egész hadsereg megveretvén visszavonulni kényszerül, anélkül, hogy becsületén csorbát szenvedjen, de ha egyetlen osztálya gyáván megszalad, anélkül, hogy az ellenségét csak meg is látná, az egész hadsereg becsülete van beszennyezve."[72]

De azonosságot tételez a fegyverbecsület és a nemzet becsülete között. Az oroszok beavatkozása után két lehetőséget lát: utolsó, erős csapást mérni az ellenségre vagy „menedékhelyet" biztosítani a kormánynak és a hadseregnek valahol, az országon kívül: „Az első esetben mindent meg lehet nyerni, de mindent el is lehet veszíteni – a fegyverbecsületet kivéve; ezt egyszer s mindenkorra megőrizzük, és a fegyverek becsülete, melyeknek élén egy egész nemzet ügye nyugszik, magának a nemzetnek a becsülete."[73]

A katonai kérdésekben járatlan olvasó meghökkenéssel, esetleg borzadállyal tapasztalhatja, hogy milyen természetességgel, mondhatni könnyedséggel nyilatkozott Görgey

[67] *Stouffler – Lumsdaine:* i. m.
[68] *Lünig, Johann, Christian:* Corpus Juris Militaris des Heil. Röm. Reichs. Leipzig, 1723. 3–12. o.
[69] Zrínyi Miklós összes művei. (S. a. r. *Klaniczay Tibor.*) Budapest, 1958. 2. k.
[70] *Burke, Edmund:* Reflections on the French Revolution and Other Essays. London–Toronto, 1910. 208. o.
[71] *Görgey A.:* i. m. I. k. 207. o.
[72] Uo. 240. o.
[73] Uo. II. k. 239. o.

a hadbírói eljárások során hozott halálos ítéletekről és parancsnokok által a helyszínen elrendelt vagy személyesen végrehajtott kivégzésekről, a már hangzásában is iszonyatot keltő „felkoncolásról".[74] Kegyetlen lett volna Görgey?

A rendelkezésünkre álló adatok alapján válaszunk csak egy lehet: nem volt kegyetlen, nem volt vérszomjas. Emlékezzünk rá, Leiningen azt írta róla, hogy megértéssel, nagyon érzékenyen és segítőkészen állt szemben mindenféle emberi bajjal, nyomorúsággal. Jellemző ilyen szempontból Kossuthhoz írt levele a Délvidék rác lakosságával szemben elkövetett atrocitások ügyében: „Tudom ugyan, hogy nem a magyarok, hanem a rácok kezdték meg a háborút, de azt is tudom..., hogy egy magyar kormány egy egész nemzet kiirtását nem tűzheti ki célul. – S minthogy tulajdon elveim között a humanitás elve legmagasabban áll, szent kötelességemnek tartom... megkérni, hogy a bácskai háborúban divatba hozott... kegyetlenségeskedéseknek mihamarább véget szakasztani... méltóztassék."[75]

Mindazonáltal rendületlenül hisz a halálbüntetés elkerülhetetlenségében háború idején. 1843 őszén kapja a hírt öccsétől, hogy az országgyűlésben javaslat hangzott el a halálbüntetés eltörléséről. Válaszában sajátosan érvel: bárcsak elfogadnák a javaslatot, bár kétli, hogy a törvényt ki lehetne terjeszteni a hadseregre, „mert nem foghatom fel, hogyan lehessen egy csikósból, béresből vagy éppen rablóból lett katonát a halálbüntetés verébijesztője nélkül oly szigorú és minden nélkülözéssel párosult rend megtartására kényszeríteni. Én csak egyet mondok... és ez az: neveljétek a népet – és akkor nemcsak a halálos, hanem minden akármi nemű meggyalázó büntetés is fogyton fogyni fog."[76]

De jellemző gondolkozására a Kossuthtal folytatott vitája is a botbüntetés eltörléséről; méltányolja a döntést „az emberiség, s főleg a katonai becsület szempontjából... lehetetlen azonban annak inpraktikus oldalát – főleg – jelen háborús körülmények között – be nem vallani... ha a katona feladatát felejtve, jellemét becstelenítő bűntények által bemocskolja, sőt, felejti gyakran emberi méltóságát és baromként lealjasul: ily esetben... az emberiség parancsolta elveket nem mellőzni lehetetlen." Kossuth az érvelést elfogadta, és a botbüntetés alkalmazását – igaz csak suba alatt – engedélyezte.[77]

A katonai etika szerint nem az emberi élet a legfőbb érték. Már a rómaiak megfogalmazták: „Dulce et decorum est pro patria mori" – azaz a haza, a hadsereg és a bajtársi közösség elvárja, hogy értük a katona feláldozza életét. Az előbbiekben láttuk, Görgey szerint a hazaszeretet, a katonabecsület és a büntetéstől való félelem viszi előre a katonát a harcban, azaz a modern katonaszociológia kifejezését használva, az informális és formális kényszerítés. Az informális kényszer abból az erkölcsi meggyőződésből ered, amit a katonába békekiképzése során belé oltanak és ami a csoportdinamikai folyamatok során a háborúban annyira felerősödik, hogy önfeláldozásra, a bajba jutott *bajtárs* feltétlen megsegítésére késztet. A formális kényszer mögött a katonai fegyelmi szabályzatok és törvények állnak, melyek kíméletlen szigorral büntetik a gyávaságot, az engedetlenséget és kötelességmulasztást. A hadi törvényekben körülírt katonai bűncselekmények esetében a hadbíróságok ítélkeztek, de emellett, mint láttuk, ott volt a parancsnok azonnali, stante pede kivégzési joga. Ez utóbbi nem a megtorlást célozza, hanem a pánik megelő-

[74] A m. kir. honvédség szolgálati szabályzatának előírása a felkoncolásról: „Aki válságos pillanatokban csüggetegen beszél, fegyverét vagy lőszerét elhányja, az engedelmességet megtagadja, vagy az ütközetből távozni igyekszik, avagy zsákmányol vagy fosztogat, azt... a csapat parancsnoka... személyesen... koncolja fel." Szolgálati Szabályzat. Budapest, 1938. 25. o.

[75] KGL 388. o.

[76] *Görgey I.*: i. m. 210. o.

[77] KGL 178–179. és 224–225. o.

zését, azt tehát, hogy egy vagy több katona gyáva megfutása tömeges pánikká válhasson. A régebbi hadi artikulusok szerint gyávaság, pánikkeltés vagy más, a csapat biztonságát veszélyeztető aktus esetén a helyben való kivégzés kötelesség, sőt becsület dolga.[78]

A császári-királyi hadseregben Görgey idején érvényes és minden bizonnyal általa is ismert katonai törvénykönyv a tiszt becsületbeli kötelességévé teszi megölni a harc közben gyáva vagy ellenszegülő magatartást tanúsító katonát.[79]

Mindezt ismerni kell ahhoz, hogy Görgey rendkívüli szigorúságát megérthessük, bár kétségtelen, hogy ridegsége néha meghökkentheti az embert. Huszártiszt korában egy alkalommal le kellett szerelnie két lázadó katona ellenállását, akik egy kocsmában torlaszolták el magukat. Így írja le egyik levelében az esetet: odaérve a helyszínre „rövid... beszédben megintettem az eltévelyedett fiúkat, és tisztességes capitulatiót ajánlottam nekik. Ők két lövéssel feleltek... Erre én megsokalltam a tréfát, s a két bolond közül az egyiket agyonlövettem."[80] Mi áll a száraz, rideg tényközlés mögött? Az a bizonyos érzelmeit leplezni akaró cinizmus, melyre, mint láttuk, Leiningen is utalt? Mintha ez érződne abból, hogy a két huszárt nem gazembernek, bűnözőnek mondja, hanem „engedetlen fiúknak" és a tettük következményeivel nem számoló „bolondoknak". Ugyanakkor arra is gondolhat az ember, hogy, amiként nem kímélte és nem becsülte saját életét, mások életét sem tartotta sokra. A „halálbüntetés madárijesztője" olvashattuk tőle korábban – ennyire közömbös volt a halállal szemben?

Görgeyt szigorú ítéletei kimondásánál a haza és a hadsereg iránti kötelességérzete vezette. És volt erkölcsi bátorsága, hogy halálos ítéletet hozzon. Ez nyilvánult meg a Zichy Ödön ellen általa elindított hadbírói eljárásban és abban is, hogy fegyelmetlenkedésért főbelövést helyez kilátásba. 1848 szeptemberében Adonyban ő a helyőrség parancsnoka. Az odaérkező népfelkelők, mint írja: „minduntalan lövöldöznek, tisztjeik ellen felzúdulnak. Oka annak, hogy Szalay László alezredes úr... nem mer minden eszközhöz nyúlni, hogy a fegyelem meglegyen. *Én valamivel bátrabb vagyok* [Kiemelés tőlem – P. G.], és ma kihirdettem a rögtönítélő haditörvényszéket mindenki számára, aki lőni mer parancs nélkül."[81]

Nemcsak a közkatonákra, de tisztekre, sőt „vezérekre" is alkalmazandónak tartotta a hadi törvényeket. Téves értesülés folytán úgy tudja, hogy Pákozdnál a magyarok szenvedtek vereséget; ezzel kapcsolatban írja az országgyűlésnek: „Ez nagy baj... És minél nagyobb ezen baj, annál nagyobb a szükség több rögtönítélő haditörvényszéket alakítani, melyek vezéreink hadi működéseinek eredménye felett tárgyavatottan, de szigorúan ítéljenek."[82] Így ír visszaemlékezéseiben egy esetről: „Megtörtént Váctól Miskolcig való visszavonulásunk során, hogy számos tiszt önhatalmúlag elhagyta a hadsereget. Néhányuk Szerencsen kézre került. Az adott körülmények között kénytelen voltam a szerencsétleneket halálra ítélni."[83]

[78] Az 1570-ben kiadott német birodalmi artikuluslevél szerint azokat a katonákat, akik a harcból gyáván megfutó társukat megölik, nem érheti szemrehányás és vád „sondern grossen Dank darzu verdient haben." *Lünig:* i. m. 9. o.

[79] „Auch ist der Offizier in den Fällen wo die schädliche Feldflüchtigkeit einen Soldaten von augenblicklichen Gefahr für die Armee seyn könnte, bei seiner Ehre verbunden, einen solchen treulosen Untergebenen auf der Stelle niederzumachen." *Bergmayr, Ignaz, Franz:* Kriegsartikel für die kaiserlich-königlichen Armee, mit allen übrigen österreichischen Militär-Strafgesetzen. Wien, 1835. 102. o.

[80] *Görgey I.:* i. m. 170. o.

[81] KGL 50. o.

[82] KGL 52–53. o.

[83] *Görgey A.:* i. m. II. k. 311. o.

Nem állt távol tőle a tizedelés alkalmazása sem. A Besztercebánya körüli harcokra emlékezve írja: „A gyalogságot és az odaveszett üteg legénységét a helyszínen meg akartam tizedelni; de a megfogyott sorokra vetett első pillantás meggyőzött, hogy meg vannak azok már eléggé tizedelve."[84]

A komáromi csatában az egyik zászlóalj megfutott, és a pánikba esett katonákat semmiféle „intéssel és fenyegetéssel" megállítani nem lehetett. Így veszélybe került a Komárom előtti elsáncolt tábor, de maga a város is: „kétségesnek látszott, hogy sikeresen ellenállhatunk-e nekik [ti. az ellenségnek – P. G.], ha az engedetlen szökevényhad a tábor belsejében széjjeláradhat, s a maga rémületével a csapatokat is megfertőzi – a veszedelmes helyzet... parancsolólag előírta, hogy a fejetlen tömeget minden áron megzabolázzuk." Elrendelte tehát a hirtelen oda vezényelt tüzérségnek és gyalogságnak, hogy kartács-, illetve puskatüzet zúdítson a tömegre, a huszárokat pedig bekerítésükre küldte. A felettébb kegyetlen módszer alkalmazásával sikerült a pánikot megelőzni és a biztos vereséget elkerülni.[85]

Egyébként bármilyen kegyetlen is volt a katonai büntetőeljárás, nem csak a parancsnokok értettek vele egyet, hanem az egyszerű katonák is. És ez mindennél többet mond az előbb tárgyalt katonai becsület-fogalom mivoltáról és jelentőségéről a csapat kohéziója szempontjából. Nagyon jól megvilágítja a problémát Leiningen leírása. A tápióbicskei ütközetből egy őrmester és egy tizedes megszökött, majd néhány nap után visszatért csapatához. A szökötteket a csapat „fenyegető arccal fogadta. Mind azt kiáltották: nem akarunk gyáva őrmestert." A két dezertőrt a hadbíróság halálra ítélte. Az ítélet végrehajtását végignéző csapat előtt Görgey tartott beszédet, amit így ad vissza Leiningen: „Görgey erőteljesen beszélt. Megdicsérte a zászlóaljat tegnapi vitézségéért és bebizonyította, hogy egy gyáva katona szökésével sokszor sok bátornak az életét kockára teszi. Ezért emberségesebb, ha egy gyávát kivégeznek, mintha eltűrik, hogy miatta továbbra is veszedelemben forogjon a bátrak élete. – Mikor a végzetes lövések eldördültek, és az elítéltek összeestek, a zászlóalj egy darabig csöndben állt, de aztán egyszerre, szinte egy szájból harsant fel: *Éljen az igazság*!"[86]

Görgey katonai karakterének megrajzolásánál lehetetlen nem érinteni a kérdést, hogy miként is állt a hazafiassággal. Fontos kérdés ez, hiszen, mint emlékszünk rá, ő maga mondta, hogy a katona motivációjának egyik fő eleme a hazafias érzés. Vajon hatott-e nála ez az érzés, vagy csupán karriervágyból szolgálta a szabadságharc ügyét? Bár az „árulás" vádját teljesen alaptalannak tartjuk, de ilyen szempontból is jelentősége van a kérdésfeltevésnek. Végül, a probléma azért is érdekes, mert, mint szó volt már róla, a hadapródiskolában semmilyen magyar vonatkozású oktatásban nem részesült, és még magyarul is elfelejtett. Tehát éppen a hazafias érzésnek serdülőkori ébredése és iskolai megalapozása hiányzott életéből.

Bizonyára a környezet hatására testőrtiszt korában kezd felébredni magyar érzése. Nagyon érdekes és fontos a folyamat végigkísérése, mert az a hazafias érzés, mely a folyamat végén kialakul benne, nem valamilyen pántlikás, üres frázisokat puffogtató érzés és indulat, hanem intellektuális, morális és érzelmi mozzanatok együttese és egyensúlya. Hazafiasságának felébredésében három tényezőnek van döntő szerepe: a honvágynak, a

[84] *Görgey A.*: i. m. I. k. 310. o.
[85] Uo. II. k. 213–214. o.
[86] *Leiningen:* i. m. 144. o.

magyarországi politikai események iránti eleven érdeklődésének és a magyar nyelv iránt érzett szenvedélyes szeretetének.

Mindezt főleg azok a levelei bizonyítják, melyekben beszámol előrehaladásáról a magyar nyelv tanulásában. Első ilyen levelét 1840 májusában írja, amikor aktuálissá válik áthelyezése a testőrségtől a Nádor huszárezredhez. Ebben bizonyos fokig még tréfásan ír nyelvtanulásáról: „Vizsgálataimon [ti. a vezérkari tanfolyam vizsgáin – P. G.] szerencsésen túl vagyok, és most nyakra-főre magyarul tanulok, nehogy német huszár váljék belőlem."[87] Nagy odaadással tanul, de az eredmény egyelőre csekély. Másfél év múlva magyarul akar írni öccsének, de csak a „Kedves Pistám!" megszólításig jut, mert mint írja: „mikor... folytatni akartam, láttam azt a nagy távolságot, mely az én magyar tudományom és a közt tátong, mely egy némileg tűrhető levél megírásához megkívántatik! és ekkor a lúdtoll bátortalanul visszamerült a sötét tintatartóba, *minden elhamarkodott terveivel együtt ennek az ujra kiszakajtott magyar embernek.* [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"

Azért nevezi magát „ujra kiszakajtottnak", mert elhatározta: „hátat fordítani a német nyelvnek és mindazzal a szeretettel és lelkesedéssel, mellyel emennek adóztam, megtérni első igazi hazámhoz. Megkettőzött hévvel feküdtem neki elfelejtett anyanyelvem újra megtanulásának. Minden sor, melynek megértése nálam nehézségbe ütközött, halk, de komoly szemrehányás volt nekem, hogy nemzetemtől elszakadtam... Fáradozásaim gyümölcsei máris nem csekélyek: Jósikát már egészen jól értem, egyes helyeket kivéve... Irálya kitűnő, és amit mások legkevésbé szeretnek benne, nekem éppen ez teszi leginkább becsessé, t.i. az, hogy cselekvő személyeit és az előforduló tárgyakat mind aprólékosan írja le: mert én ezzel teszek szert oly verborum copiára, mely rövid időn teljesen otthonossá teend a magyar nyelvben." Magyar tanulásának utolsó fázisát pedig így látja: „... hexameterekben írt költeményeket – másnak, egy tökéletesen magyarnak társaságában – fönnhangon szándékozom olvasgatni, hogy nyelvem és összes beszélő szervezetem megszokja a helyes hanglejtést."[88]

Jósika után Kölcseyt olvas és 1842 decemberében azt írja öccsének: „Jövőre utánozni foglak és... én is naplót kezdek, eleinte németül, később talán magyarul. Leveleidet tökéletesen megértem. Bárcsak már magyarul válaszolni is tudnék azokra. Járulj magad hozzá szívem magyar érzülete kifejlődéséhez, és küldj nekem koronként egy jó költeményt vagy akár prózai töredéket gyűjteményem számára, melyet már Bécsben megkezdtem."[89]

Néhány nap múlva atyjának írja: „A mióta tulajdonképpeni anyanyelvem megtanulásának neki feküdtem: mind inkább éled bennem a vágy, e nyelv honával – szeretett hazámmal – habár csak testben is közelebb összeköttetésbe jutni. Hiszen hacsak nem egészen önző, kell az embernek valamit bírnia, a miért lelkesüljön, a mit szeressen... Több komolyabb valaminek kell annak lenni, a mi minden iránt, mi Magyarországon történik, oly nagyon érdeklődtet... olyannyira, hogy koronkint szinte – nem tagadom – honvágyban szenvedek. Valahányszor Pista leveleiből csak valamit is megtudok hazámfiai törekvései felől: mindjárt könnyebb a szívem."[90]

Röviddel ezután előfizet a *Pesti Hírlap*ra.

Hazafiasságának megerősödésére mutat, hogy nagyon komoly lelkiismereti kérdést jelent számára, hogy ezredét esetleg mint karhatalmat vetik be Magyarországon. A prob-

[87] *Görgey I.*: i. m. 102. o.
[88] Uo. 131–132. o.
[89] Uo. 168–169. o.
[90] Uo. 173–174. o.

léma akkor vált élővé számára, amikor egy prágai tüntetés ellen katonai karhatalmat vetettek be. Az esetről beszélve magyar tiszttársaival, felmerült a kérdés: mit tennének, ha erre Magyarországon, magyarok ellen kerülne sor? A tisztek bizonytalankodtak, egyedül neki volt határozott véleménye: „A feltett esetben én... elébb kviétálnék; kilépnék a császári hadseregből és a – dilemmából. Akkor aztán hazám polgára lennék, semmi más. Szabad urává lennék megint meggyőződésemnek és a szerint cselekedném tovább a körülményekhez képest."[91]

Még sok példát lehetne felhozni Görgey hazafiasságának megerősödéséről, legyen elég most a hadseregből való kilépését bejelentő levelére hivatkoznunk, melyben felsorolja indokait, elsőként említve „mély ellenszenvét" a katonaság iránt. De „ennél erősebb más okok" is társulnak ehhez: „Úgymint: ellenállhatatlan vágy Magyarország, hazám felé, melytől mostani állásomban örökre távol kellene élnem..."[92]

Lezárva Görgey katonai karakterének felvázolását, foglalkoznunk kell még a hadseregből való kilépésével. Döntésének egyik okát, mint láttuk, a katonaság iránt érzett mély ellenszenvében jelöli meg. De már jóval a kilépés előtt többször írja, hogy mennyire nem szereti mesterségét, és hogy kvietál. Látva azonban eleven, szinte szenvedélyes érdeklődését, mellyel a testőrségnél a katonai stúdiumokban elmerült, majd buzgalmát és helytállását a csapatnál, kételyek fogják el az embert: az igazat, egészen pontosan, a valót mondja? Fiatalkori leveleit olvasva ugyanis, bizonyos egyensúlyhiányt, bizonytalanságot, rajongó és szentimentális kitöréseket találunk bennük, és ezek alapján többen romantikusnak, radikálisnak és forradalmi láztól égőnek mondták.[93]

Magunk részéről nagyfokú következetlenséget, bizonyos szerepjátszásból eredő ellentmondásosságot véltünk felfedezni megnyilatkozásaiban. Jellemző ilyen szempontból, ahogyan atyjával való viszonyáról ír. A szerep, amit játszik: a szerető fiú. Ez tükröződik öccséhez írt több levelében, melyben rajongva ír atyjáról. Amikor azonban nyolc évi távollét után találkozik vele, így ír róla: „... nem találtam semmit, ami azzal a képpel egyezett volna, melyet egyedül levelei után alkottam felőle magamnak... Még ekkor oly keveset ismertem árnyoldalai közül."[94] Majd így tör ki egyszer: „Atyám nem nevelt soha. Azt hiszem, alig is szeretett."[95] A probléma ezzel a kijelentésével ott van, hogy egyik levele szerint atyja, bár katonásan, de nevelte! A szerepjátszáshoz tartozik az a kétségbeesés, amivel atyja haláláról ír: „Tehát megint egy szív megszűnt dobogni, mely engem oly igazán és híven szeretett! Meghalt! és vele szakadt egy erős kötelék, mely engem a keserédes léthez fűzött. Édes atyám halva!"[96] De hogyan egyeztethető össze ez a fájdalomkitörés ezzel az öregkori indulatos felkiáltásával: „Az apám! Az nem volt ember! Az egy lump volt"?[97]

Visszatérve most már a hadseregből való kilépéséhez, annak okát, mint láttuk, a katonaság iránti ellenszenvében, honvágyában és harmadikként abban jelöli meg, hogy jövedelmező álláshoz akar jutni; házasodni akar ugyanis, de fizetéséből nem tudná feleségét és családját eltartani. Számunkra itt a hadsereg iránti utálata a fontos. Ezt írja ugyanis:

[91] *Görgey I.:* i. m. 251. o.
[92] Uo. 230. o.
[93] *Kosáry:* i. m. I. k. 16–17. o.; *Katona:* i. m. 6., 9. o.
[94] *Görgey I.:* i. m. 166. o.
[95] Uo. 163. o.
[96] Uo. 198. o.
[97] *Katona:* i. m. 10. o. – Katona Tamás szerint Görgey igazságtalan volt, mert „az apa nem volt lump".

„Indító okaim (egyike) mostani pályám iránt érzett ellenszenvem, mely ezred-segédtiszti szolgálattételem rövid ideje alatt – hol első kézből kapom minden piszok bűzét az orromba, a hol tulajdonképpen csak arravaló vagyok, hogy azt meg is emésszem – elképzelhetetlen fokra hágott."[98]

De hát milyen piszoknak milyen bűze csavarhatta orrát?

Nem gondoljuk természetesen, hogy a Nádor huszárezred, de a birodalom bármelyik ezredének tisztikarában ne fordulhatott volna elő korrupció, stréberség, besúgás vagy más kriminális ügy. Az a bizonyos katonai etika és tiszti becsületkódex ilyeneket aligha engedett meg, s ha mégis előfordult, éppen a testületi jó hírnév miatt elég gyorsan és kíméletlenül csaptak le a vétkesekre. Azután, ami az anyagi természetű visszaéléseket illeti, ebben az időben korrupció, sikkasztás és más anyagi visszaélések megelőzésére, felderítésére és megtorlására már igen fejlett bürokrácia és hadbiztosi, valamint hadbírói szervezet működött a hadseregekben. Egyébként is, éppen a Nádor huszárezrednél nehezen képzelhető el valamilyen égbe kiáltó bűntény, hiszen ő maga írta, hogy az ezredparancsnok „igen igazságos Úr", az ezredről pedig, hogy: „A tisztikar jeles, a legénység derék."[99]

Nagyon valószínű, hogy rendkívül érzékeny becsületérzete nagyított fel teljesen hétköznapi, nem túlságosan jelentős visszásságokat. Mint Leiningen leírásából láttuk, igazságérzete borzasztóan erős volt, és éppen emiatt gyakran fogta el az indulat és ragadtatta szélsőséges kirohanásokra. Valahogy elvesztette lelki egyensúlyát és eléggé következetlenné vált ezekben az időkben magatartása: házasság tervét hozza fel kilépésének egyik indokául, és egy év múlva felbontja eljegyzését; jogi pályára készül, és egyszer csak, pusztán egy véletlen találkozás folytán a prágai egyetem kémiai szakán köt ki – igaz, hogy kitanulva a szakmát, remekel: felfedezi a laurinsavat!

Véleményünk szerint szinte elképzelhetetlen, hogy megutálta volna a katonaságot. Ő, aki oly szenvedéllyel vetette reá magát a hadtudományra, aki mint láttuk, testőrtársaival ellentétben annyira várta a vezérkari kiképzés elkezdését, majd oly lelkiismeretesen és kötelességtudóan végezte munkáját a csapatnál, lehetetlen, hogy elvesztette volna eleven érdeklődését a katonai szakma iránt.

A tapasztalat egyébként is azt mutatja, hogy hivatásos tisztek nyugdíjazás után is, életük végéig megmaradnak katonának, és megőrzik érdeklődésüket a szakma iránt, még akkor is, ha magasabb elméleti képzés hiányában megmaradtak csapattisztnek és nem futottak be fényes karriert. Görgeyt azonban teoretikus hajlamai miatt éppen a katonai szakma elméleti kérdései érdekelték, és ezekkel való foglalkozásra a csapatnál nem igen nyílott alkalom. Ehhez járult, hogy nagyon is tisztában volt képességeivel és tudásával, így úgy érezte – joggal –, hogy nagyobb feladatokra, nagy seregek vezetésére hivatott, amire magyar származása miatt egyszerűen nem volt lehetőség. Azaz nem a katonasággal való meghasonlása, hanem a csillapíthatatlan honvágy mellett az késztette a hadseregből való kilépésre, hogy nem nyílik számára képességeinek és ambíciójának megfelelő tér.

[98] *Görgey I.*: i. m. 230. o.
[99] Uo. 103. o.

Görgey és a politika

Ha Görgeynek a politikához való viszonyát vizsgáljuk, legelső kérdés, ami felmerül: értett-e egyáltalán ahhoz? Katona Tamás szerint „nem sokat értett", és pusztán „zavaros érzések" gomolyogtak lelkében.[100] Tudjuk azonban, hogy Montesquieut akarta olvasni, s lehet, hogy olvasta is, az államelmélet tehát érdekelte. De ezt mutatja az is, ahogyan a diktatúráról vélekedett.

Mint az egyetemes háttérrel foglalkozó részben írtuk, a katonák számára teljesen természetes volt a hadvezetéssel szemben a politika elsőbbsége. Ezt világította meg igen meggyőzően Clausewitz.

Görgey megjegyzései és egész magatartása a szabadságharc alatt azt mutatják, hogy ő is így vélekedett. Ugyanakkor úgy gondolta, hogy a parlamentális államforma nem alkalmas a háború folytatásához szükséges erőforrások előteremtésére, és nem tudja megvalósítani azt a nemzeti egységet, ami a háború irányítása szempontjából elengedhetetlen. Ezt a meggyőződését fejezi ki a Honvédelmi Bizottmányhoz 1848. november 11-én írt levelének ez a részlete: „Senki igaz hazafinak nem szabad eltagadnia, hogy a veszély nagy, igen nagy, és hogy az, fájdalom! – még nagyobbra nőhet.

Mindazon nemzeteknek történetírója, kik egykor az enyészethez közel jutva, újra felküzdték magukat a nemzeti létnek oly fokára, mely a szilárd megmaradásnak föltételeit magába foglalja, tanítja, hogy vannak percek, midőn minden kisszerű tekinteteknek el kell foszlani, hogy a nagy Egész megmentessék; tanítja továbbá, hogy... ez Egység csak úgy eszközölhető, ha az egész nemzet... bizodalma egy férfiúban találkozik össze, és a nemzet ezen Egyet egy bizonyos meghatározott időre szabad elhatározásából maga fölibe emelvén, akaratának önként hódol... Már azt, hogy Magyarország eddig oly közel áll-e az enyészet széléhez, hogy csupán egy erős diktatúra által lehessen megóvható az elvesztéstől: ezt ítéljék meg azon férfiak, kik korszerűnek találták a magyar hadseregnek legnagyobb részét egy egyszerű polgárnak vezérlete alá adni."[101]

Visszaemlékezéseiben, amikor Kossuth környezetének „határozottan kártékony befolyásáról", valamint arról ír, hogy „a hadvezér hatalma minden időben szálka volt a polgári hatalom szemében", így folytatja: „Az ilyen kicsinyes hatalomféltésen azonban elbukhatik a haza megmentésének ügye, a nemzetnek a közdelemben való leghősibb kitartása ellenére is. Feltétlenül szükséges volt tehát egy olyan legfőbb államhatalom megalkotása, amely korlátlan lévén, minden ilyen féltékenykedésen fölül áll.

Ezt a legfőbb hatalmat azonban *egyetlen* kézbe kellett adni: Csakis diktatúráról lehetett szó. Magyarország egyedül elképzelhető diktátora Kossuth volt.

Egészen alkalmas ő sem volt rá, mert a hadviseléshez nem értett, a modern hadvezetésben nélkülözhetetlen állandó katonaság intézményétől pedig idegenkedett; mégis Kossuth egyéniségét jó ügyünkre nézve hasonlíthatatlanul kevésbé tartottam ártalmasnak, mint egy természeténél fogva felelősséggel nem tartozó *testületet*, amilyen a Honvédelmi Bizottmány is volt..."[102]

Mint láttuk, Görgey levelében a történelemre hivatkozik a diktatúra kérdésében. Feltehetően a görög tirannusok és a római diktátorok, de leginkább Napóleon példája lebeghetett szemei előtt. Őbenne láthatta egyesítve ugyanis, amit Kossuthnál hiányolt, a

[100] *Katona:* i. m. 24. és 31–32. o.
[101] *Görgey A.:* i. m. I. k. 236–237. o.
[102] Uo. 235. o.

politikai tehetséggel párosuló katonai tudást. Majdnem bizonyos azonban, hogy pusztán ennyiben tekintette példának Napóleont, és császári diktatúrájával már nem értett egyet, mert mint láttuk, erősen hangsúlyozza, hogy a diktátort a „nemzet egy bizonyos meghatározott időre emeli maga fölibe... [és] akaratának önként hódol". A népfelség elvét tehát megtartandónak ítéli, ha a hatalommegosztás időleges felfüggesztését elkerülhetetlennek is tartja.

Rendkívül érdekes, hogy Görgey felfogása a diktatúráról mennyire hasonlít Táncsicséhoz. Táncsics ugyanis 1849 áprilisában új alkotmány-javaslatában hangsúlyozza, hogy nem az országgyűlés, hanem a „nemzet által" ruháztassék fel Kossuth diktátori hatalommal. Láttuk, Görgey is az „egész nemzetnek... bizodalmára" és „szabad akaratára" hivatkozik a diktátor megválasztásánál.[103]

Mint tudjuk, Kossuth sem 1849 áprilisában, sem azt megelőzően nem vállalta a diktátorságot, viszont a hatalommegosztás klasszikus elveihez sem tartotta magát. A kormánybiztosok kirendelése és az Országos Honvédelmi Bizottmányra ráruházott mondhatni teljhatalom a törvényhozó és a végrehajtó hatalom egységesítését jelentette. Bár ezeket a rendszabályokat alkotmányjogi megfontolások is indokolták – ti. az uralkodó szentesítésének hiánya a kormány kinevezésénél –, de fő indoka mégis a háborús rendszabályok meghozatalánál a hatalommegosztásból eredő akadályok eltüntetése.

Mindez rendkívül fontos, amikor Görgeynek a politikához való viszonyát vizsgáljuk. Amit felismer ugyanis, az nem más, mint a liberális demokráciának katonai szempontból sebezhető volta, amint ezt tanulmányunk első részében kifejtettük. Mindez az első és második világháború idején vált teljesen nyilvánvalóvá, amikor is a demokráciák a háború szükségleteinek engedve, formailag ugyan nem függesztették fel a hatalommegosztás elvét és a parlament működését, de a lényeget illetően nagyon közel jártak a diktatúrához. Németországban pedig, ahol a hatalommegosztás egyébként is felemás volt, ténylegesen diktatúra, méghozzá katonai diktatúra valósult meg.

Minderről Gerhard Ritter írt igen meggyőzően nagy művében. Így jellemzi a franciaországi helyzetet Painlevé 1917-ben bekövetkezett bukása után: „... végre megragadja a kormányrudat egy olyan ember, aki elsöprő erejű akaratával úrrá lesz a parlamentáris rezsim gyengeségén: Clémenceau, a »Tigris«. Személyében valójában a modern népvezér jelent meg a színpadon, aki a nemzeti akaratot testesítette meg, és minden ingadozóval és kétkedővel, még a parlamenttel szemben is keresztül vitte akaratát. Mint kormányprogramjában nyíltan kimondta, mint kormányfő és hadügyminiszter egy személyben ő vezeti ettől fogva a háborút."[104]

Lloyd George-ról pedig ezt olvashatjuk Ritternél: „Vele a modern népvezérnek új típusa kerül az élre, akinek tulajdonságait már Clemanceau esetében megismertük: a közvetlen tömegdemokrácia hiteles embere és vezetője, aki a széttartó népképviselet liberális-parlamenti rendszerét háttérbe szorítja." Szinte korlátlan hatalmat egyesített kezében Lloyd George, „így csak egy tapasztalt, a parlamentáris üzem technikájában kipróbált politikus járhatott el, de ezt aligha lehet a hagyományos értelemben vett parlamentáris kormányzásnak nevezni; mindenképpen a diktatúrához áll közel."[105]

[103] *Spira György:* A polgári forradalom (1848–1849). In: Magyarország története 1848–1849. 1-2. k. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál.*) Budapest, 1979. 1. k. 354. o.

[104] *Ritter:* i. m. II. k. 40–41. o.

[105] Uo. 74., 75. o.

Majd Ritter Hindenburg és Ludendorff diktatúrájával foglalkozik, melyet a civil hatalom nem tudott, de miután a kétségbeejtő helyzetben ebben látta a menekvést, nem is akart megakadályozni. Ennek a katonai diktatúrának pedig teoretikus alapja a clausewitzi tétel megfordítása, ahogy Lundendorff megfogalmazta: „A politika a háború eszköze."[106] De Clemenceau mondását is, tudniillik, hogy „A háború sokkal komolyabb dolog, mintsem a katonákra lehetne bízni", megfordította Ludendorff: „A háborút nem lehet a puha, tunya, humanitárius civilekre bízni."

Végül nézzük Huntington véleményét az Egyesült Államok háborús vezetéséről a második világháborúban. Mint írja, a legfőbb katonai döntésekből éppúgy ki volt zárva a hadügy-, a tengerészeti és a külügyminiszter, mint a kongresszus, és az irányítás három ember: Roosevelt, Hopkins és Marshall kezében volt: „A második világháborúban az amerikai civil és katonai szférák viszonya bizonyos tekintetben megfelelt annak a viszonynak, amely Németországban uralkodott az első világháborúban." A különbség az volt, hogy míg a katonák Németországban a hatalmat magukhoz ragadták, addig Amerikában rájuk kényszerítették.[107]

Mindezeket a fejleményeket szem előtt tartva, elismeréssel adózhatunk Görgeynek, hogy olyan lehetőségre mutatott rá, mely sok rokon vonást mutat a 65-70 évvel későbbi fejleményekkel. És persze az sem közömbös, hogy katona létére, szemben Ludendorffal, nem állítja feje tetejére a clausewitzi tételt, és nem katonai, hanem civil diktatúrát akar.

Felfogását a politikáról és személyes viszonyát a politikai vezetéssel, elsősorban persze Kossuthtal, visszaemlékezései első kötetének 11. fejezete világítja meg. A fejezet címében ilyen kérdések találhatók: „Miért nem mozdítottak el már Pozsonyban a főparancsnokságtól? – Miért nem köszöntem le önként? – Miért nem vágytam diktátorságra?"

Így kezdi fejtegetését: „Ha az ember elgondolja azt a sok vitát, mely a Honvédelmi Bizottmány közt és köztem már főparancsnoki tevékenységem első korszakában támadt: a határozott hangot, mellyel meggyőződésemet nyíltan kimondtam: és azt a könnyen támadó elképzelését, hogy az így kimondott szótól talán csak egy kis lépés kell a cselekedetig: önkéntelen azt kérdi az ember, hogy miért nem mozdítottak el engem... már akkor a hazai hadsereg éléről?"[108]

Válasza: a nála „ügyesebb és tapasztaltabb katonák" a felkínált parancsnoki állást elutasították, akik pedig elvállalták volna, még kevésbé élvezték a kormány bizalmát. De nagy része volt ebben a seregnél tartózkodó Csány László kormánybiztosnak is, aki a kormánnyal szemben védelmébe vette.

Majd felteszi a kérdést: a kormánnyal való sok nézeteltérés ellenére, miért nem mondott le? Válasza: a nézeteltérések nem voltak akkorák, hogy leköszönjön, másrészt feltétlenül azonosult a szabadságharc ügyével, mert, mint írja: „... küzdelmünk... még akkor is eléggé indokolt volt, ha csupán az lesz minden eredménye, hogy a régi jobbágyi viszony helyreállítását lehetetlenné teszi." Továbbá, megmaradásában a parancsnoki poszton az is közrejátszott, hogy felismerte: Bécs Magyarország „tettleges megsemmisítésére" tör, és úgy hiszi, hogy már csak a „kegyelemdöfés" van hátra. Így tehát: *„A nemzet tartozott vele becsületének, hogy ne rabszolgaként meghunyászkodva, talán éppen térden állva, lehajtott fővel várja a kegyelemdöfést.* [Kiemelés az eredetiben – P. G.]

[106] *Ritter:* i. m. II. k. 285. és köv. o.
[107] *Huntington:* i. m. 310. o.
[108] *Görgey A.:* i. m. I. k. 250. o.

Engem a végzet nemzetem utolsó vezérei egyikének látszott kiszemelni; és bár nem tartoztam a nemzeti rajongók közé, de a helyzet nagyszerűségét mégis átéreztem, és teljesen hatalmába kerítette egész lelkemet az a gondolat, hogy személyes becsületemet, mint szabad ember, nemzetem becsületével azonosíthatom, és ez csakhamar vezérgondolattá vált bennem."[109]

Majd így folytatja: „Ez a vezéreszme volt kiváltképpen az,... mellyel a kétségbeejtő helyzete felől Kossuth és emberei által az utolsó pillanatig következetesen eláltatott nemzet rám mint megmentőjére szegezte szemét még akkor is, amikor egy végső megmentési kísérlet már minden humánus meggondolás elvetését jelentette volna."[110] Kemény és igazságtalan ez Kossuthtal és a kormánnyal szemben, de, sajnos, hasonlóval még többször találkozunk majd.

Végül felteszi a kérdést: „... miért nem próbálkoztam már akkor, Pozsonyban a diktátorságot magamhoz ragadni? Hiszen tisztán éreztem az elhivatást, hogy vaskézzel belenyúljak hazám sorsának kerekébe; meg is voltam győződve a diktátorság szükséges voltáról: és már akkor is be kellett látnom, hogy Kossuth ugyanolyan szerencsétlen diktátor lenne, mint amilyen szerencsés agitátor volt." Mint olyan sok más esetben, Görgey itt is mást mond visszaemlékezéseiben, mint ahogyan a történések idején vélekedett. Láttuk levelét, melyben a diktatúra bevezetését javasolja, és kétség nem lehet afelől, hogy az általa akkor még igen nagyra becsült Kossuthra gondol.

Válasza feltett kérdésére: nem vágyott a diktátorságra, mert az ő kezében „képtelen dolog lett volna". És felsorolja ennek okait: serdülő kora óta távol volt az országtól, nem ismerte az ország erkölcseit, szokásait, valamint törvényes berendezkedését, és semmi tapasztalata sem volt a „polgári közigazgatásban". Meg aztán nem is kelhetett volna versenyre Kossuthtal az „ország változatlanul legnépszerűbb" emberével, arra pedig teljességgel képtelen lett volna, hogy a meglévőtől eltérő kormányzást vezessen be.

De nemcsak hogy nem pályázott Görgey diktátorságra, hanem minden esetben alávetette magát a politikai vezetés döntéseinek, holott nem egyszer hibásnak tartotta azokat. Ily módon a Huntington által leírt katonaetika szellemében viselkedett, mely szerint abban az esetben, ha a politikai vezetés olyan katonai célt tűz ki, „amelyről a katona tudja, hogy csakis nemzeti katasztrófához vezethet, akkor a katonának, miután kifejtette véleményét, össze kell kapnia magát és meg kell találnia a legjobb megoldást ebben a kedvezőtlen helyzetben."[111]

A külpolitikához nem értett, nem is érdekelte; azon meditálva, hogy az osztrák monarchia nagyhatalmi állása megmarad-e és hogy ez érdekében áll-e Magyarországnak, ezt írja: „ezek olyan kérdések voltak, melyeknek megválaszolása nem rám tartozott, és melyekkel – az igazat megvallva – akkoriban nem is törődtem."[112] Az viszont kétségtelen, hogy idegenül mozgott a politikában. Ennek több oka is volt. Egyfelől, tiszttársaihoz hasonlóan mondhatni zsigerien gyűlölte a politikai gyakorlatot és magukat a politikusokat, mert úgy hitte, mondhatni meggyőződése volt, hogy nem őszinték, elvtelenek, férfiatlanok, gyávák – *nem katonák!*

Mint az egyetemes történeti résznél láttuk, a tisztikar általában konzervatív volt, ragaszkodott a tradicionális, szilárd hatalmi berendezkedéshez, a monarchiához, és irtózott

[109] *Görgey A.:* i. m. I. k. 252. o.
[110] Uo. 252–253. o.
[111] *Huntington:* i. m. 79. o.
[112] *Görgey A.:* i. m. I. k. 142–143. o.

a köztársaságban folyó hatalmi harctól, a civakodó pártoktól, a tanárokból és jogászokból lett politikusoktól. Erre már Burke is utalt, és lenézően írt „az ügyvédek uralmáról" a francia forradalomban.[113]

A már említett amerikai Upton kapitány szerint: „katonailag egy demokrácia soha nem lehet olyan erős, mint egy bölcs és erős államfő által kormányzott monarchia."[114]

A magyar szabadságharcban történt, hogy Ottinger császári tábornok megadásra szólító és kegyelmet ígérő császári proklamációt adott át Horváth huszártizedesnek, és közben megkérdezte tőle: „Hogy szolgálhat ügyvédek, diákok és hasonló pór népek parancsnoksága alatt parasztok soraiban?" Mire a tizedes azt válaszolta, hogy hazáját védi. Ottinger erre így felelt: „Én is azt teszem, de a törvényes királyom parancsnoksága alatt."[115]

Hűen tükrözik a tisztikar dühödt ellenérzéseit a politikusokkal, főleg Kossuthtal szemben Leiningen kifakadásai. Ezt írja feleségének: „... sohasem értettem egyet a magyar mozgalom eljárásával, sőt, ellensége voltam fő vezetőinek, főleg Kossuthnak."[116]

Feljegyezték, hogy egy alkalommal a Függetlenségi Nyilatkozat került szóba. „Különösen Damjanich kelt ki nem nagyon válogatott kifejezésekkel Kossuth politikája ellen."[117]

Más alkalommal bemutatták Leiningent a csapatszemlét tartó Kossuthnak. Így emlékszik vissza a tábornok a jelenetre: „»Kezét ide, derék ember...« (mondta Kossuth), ott álltam a komédiások legnagyobbja előtt: én, akinek a politikához semmi közöm, aki csak mint katona érzek és gondolkodom, nehezen tudtam beletalálni magam abba, hogy ennek a tollrágónak tisztelegjek." Amikor pedig Kossuth egy beszédében kijelentette, hogy 1848 márciusában kezében volt a Habsburgok sorsa, így kiáltott fel Leiningen: „hogyan lehet egy ember, aki egy államot akar kormányozni, ily nevetségesen hiú?"[118] És hogy miként ált Leiningen a liberalizmussal, arra jellemző naplójának egyik bejegyzése, melynek indító okát ugyan nem ismerjük, de önmagában sokat mondó: „Április 10... Vác megtámadása; borzasztó idő... Heves ütközet és roham. Beszállásolás: a papság nevetséges szabadelvű arcfintorodásai." Pedig Leiningen messze kimagaslott tiszttársai közül műveltség dolgában. Jellemző erre az egri tartózkodása idején történt eset, amiről ezt jegyezte fel naplójában: „A fürdő után az érseki palotában... A palotán, de különösen a könyvtáron meglátszott, hogy itt nagy és elegáns szellem uralkodott... Bajtársaim közül senki sem akart a könyvtárba kísérni... így hát egyedül mentem oda."[119] A bajtársak feltehetően udvarolni, táncolni, kártyázni vagy inni mentek.

A nagyon mély barátság, ami Görgeyt és Leiningent összefűzte, arra enged következtetni, hogy teljesen azonos volt a véleményük a politikáról. Itt az a különös, hogy ugyanakkor Görgey tisztán látta, hogy mennyire szűk a katonák politikai horizontja. Ezt mondja Kossuthnak és a vele lévő politikusoknak Schwechatnál: „Önök a mostani csapatvezérek politikai nézeteitől tartanak? ... A katona rendszerint keveset gondol a politikával. Megteszi, amit parancsolnak neki, és csupán világos parancsokat és mindenben határozott föllépést követel följebbvalójától."[120]

[113] *Burke:* i. m. 215–216. o.
[114] *Weigley:* i. m. 281. o.
[115] KGL 514. o.
[116] *Leiningen:* i. m. 123. o.
[117] *Katona:* i. m. 56. o.
[118] *Leiningen:* i. m. 105., 107. 130., 146. o.
[119] Uo. 140. o.
[120] *Görgey A.:* i. m. I. k. 190–191. o.

Száműzetésben, fogoly tiszttársai számára kegyelmet kérve, „a katonák szűk politikai látókörét" hozza fel mentségül.[121]

Ugyancsak a schwechati tanácskozás alkalmával nagyon világosan fogalmazta meg a politikai és katonai gondolkozásmód és magatartás különbségét: „Nem látom tisztán, milyen szolidaritás köti össze saját önvédelmi harcunkat és a bécsi fölkelést... Ha parancsot kapok, hogy Magyarország határát támadó szándékkal lépjem át – nem tudván átlátni ennek a lépésnek minden politikai következményét –, feltétlenül engedelmeskedni fogok."[122]

Már itt, Schwechatnál megmutatkozik nyers, minden politikai tárgyalást, egyezkedést lehetetlenné tevő modora. Miután vázolja a hadsereg gyengeségeit, felszerelésének hiányosságait, laza fegyelmét és alacsony harci értékét, mintegy ellensúlyozandó Kossuth lelkesítő beszédeiben megnyilvánuló indokolatlan optimizmusát, a már megismertek szerint kissé kioktató hangon beszél a katonát motiváló tényezőkről, a hazaszeretetről, a becsületről és az esetleges büntetéstől való félelemről. A hatás nem is marad el, mert mint visszaemlékezéseiben írja: „Kossuthnak szemlátomást rosszul esett nyilatkozatom. Azt kérdezte tőlem, hogy mennyire becsülöm a lelkesedést, melyet ő, az ő szónoklata a seregben fölkelteni képes. – A táborban, közvetlenül a szónoklat után nagyon sokra, a fáradalmak után és az ellenséggel szemben igen kevésre – feleltem." Nem csoda, hogy Kossuth „ingerült" lett.[123]

Ez is mutatja, hogy milyen bonyolult a politika és a háború viszonya, és milyen nehéz helyes nézőpontot elfoglalni a politikusok és a katonák vitájában. Görgeynek ugyanis feltétlenül igaza volt, és ezt a háborús regényirodalom, a háborús riportok és visszaemlékezések egész sora, valamint a háborúban folytatott szociológiai felvételek és – talán megengedhető erre hivatkozni –, e sorok írójának háborús tapasztalatai is igazolják: a háború rettenetes fáradalmai és a harc ezernyi veszélye között szinte alig van hatása az ideológiai tényezőknek, és a katonák szinte ingerülten utasítanak vissza minden fajta lelkesítő beszédet.[124]

Görgeyben ragyogó intellektusa és igen erős érzelmi kötődése a tisztikarhoz a mondottakon kívül még számos következetlenséghez és ellentmondáshoz vezetett. Mint láttuk, egyik oldalról nagyon józanul gondolkozik a politika és a hadvezetés viszonyáról, a politikai szempont elsőbbségéről és a katonák szűk politikai látóköréről, másik oldalról viszont indulatosan beszél Kossuth „kóros hajlamáról", a politikusok jellembeli gyengeségéről, hozzánemértéséről „kontárkodásáról", mellyel beavatkoznak a hadvezetés hatáskörébe."[125]

Visszaemlékezéseiben és leveleiben számos jogos, de még több alaptalan felháborodás szülte, méltatlan és sértő kijelentés található a politikai vezetéssel szemben. Így ír például a képviselőháznak: „... figyelmeztetem a tisztelt képviselőházat, hogy egy jó

[121] *Görgey A.:* i. m. I. k. 135. o.

[122] Uo. 205. o.

[123] Uo. 208–209. o.

[124] A második világháborúban az amerikai katonák álszentnek tartottak minden lelkesítő beszédet; *Stouffer–Lumsdaine:* i. m. 111., 150. o. Ugyanaz volt a helyzet a Wehrmachtban, sőt a Waffen SS-ben is: *Janowitz:* i. m.; *Van Creveld:* i. m.; *Frey, A.:* Ich wollte die Freiheit. Erinnerungen des Kommandeurs des I. Panzergrenadierregiment des ehemaligen Waffen – SS. Osnabrück, 1990. – Az izraeli hadseregben a lelkesítő beszédet „cionista dumának" mondták a katonák: *Henderson, Wm. Darry:* Cohesion. The Human Element in Combat. Washington, 1985. – Az amerikai katonaszociológiai irodalomban a kérdésről teljes a megegyezés: *Gal, R.:* Unit Cohesion in Combat Stress in: International Military and Defense Encíclopedia. Vol. I–IV. New York, 1993. A háborús regényirodalom egyik remeklése ilyen szempontból: *Remarque, E., M.:* Nyugaton a helyzet változatlan. (Ford. *Benedek Marcell.*) Budapest, 1972.

[125] *Görgey A.:* i. m. I. k. 112., 320. o.

hadvezérhöz a szónoklati tehetségen meg tiszta akaraton kívül egy kis jártasság is kívántatik a haditudományok úgy elméleti, mint gyakorlati részeiben."[126]

A politikában való aktív részvételét nemcsak a hazai viszonyok nem ismerése és a kormányzati munkában való teljes járatlansága zárta ki, hanem katonás szókimondása, nyers, sokszor bántó modora. Tárgyalni, kompromisszumot keresni – márpedig a politikus első dolga ez – ilyen modorral lehetetlenség.

Ami az államformát illeti, tekintve ellentmondásos kijelentéseit, nehéz eldönteni, hogy a monarchikus vagy a köztársasági formának volt-e híve. Huszártiszt korában, azon mérgelődve, hogy a katonai vezetőség tiltja a Pesti Hírlap olvasását, így fakad ki: „Óh, királyok, ti testvértagadók, kényurai a népnek! És miniszterek, ti királyok zsarnokai!"[127] Amikor viszont visszaemlékezéseiben arról ír, hogy „a bécsi oktrojált alkotmánynak és a függetlenségi nyilatkozatnak a katonák egyformán ellenségei" így fűzi tovább gondolatait: „... mi, Magyarországnak ezek a katonái (akik közé magától értetődően én magam is tartoztam) a lengyeleket és a hazai republikánusokat... jámbor barázdabillegetőknek néztük, akiknek éltető eleméül... csak a magyar botránykrónika ingoványait jelölte ki a végzet."[128]

Leiningen azt írja róla, hogy „határozott ellensége volt" a köztársasági pártnak, és az országgyűlést pedig adandó alkalommal szétkergetné.[129] Ami az utóbbit illeti, ismerve a természetét, könnyen elképzelhető, hogy tett ilyen kijelentést indulatában, de tudjuk, hogy a függetlenségi nyilatkozat visszavonását éppen hogy az országgyűlés útján akarta elérni.

Monarchikus érzelmű volt? Feltehetően igen. Nyílt dinasztiaellenes kijelentést részéről kettőt ismerünk, de azokat is a rendkívüli körülmények indokolták. A Habsburgok trónvesztésének kikiáltása miatt elégedetlenkedő, az 1848-as márciusi alkotmány alapján álló tisztikar megnyugtatására például kiáltványban fordul a hadsereghez, melyben „az esküszegő rút dinasztia rabigája" kitétel van. Visszaemlékezéseiben így indokolja ezt: „A dinasztia elleni kifakadás... azt célozta, hogy megingassam a régi alkotmányos katonáknak az április 14-i [ti. a trónfosztást kimondó – P. G.] törvény elleni elvi ellenszenvét, és hogy közvetítőül szolgáljon köztük és a hadseregnek az említett törvénnyel rokonszenvező része közt."[130]

Feltehetően inkább a három hónappal később, 1849. július 2-án, a minisztertanácshoz írt memorandumának ez a része fedi valójában az álláspontját: „Hasztalan volt figyelmeztető szavam: nem kell a szerencsében elbizakodni, csupán arra legyen gondunk, hogy magunkat erősítsük, de ne ingereljük fel az ellenséget elbizakodásunk által. Hasztalan fejeztem ki már akkor... azt a meggyőződésemet, hogy – habár a magyaroknak királyuk iránti történelmi kegyelete különösen az oktrojált alkotmány által nagyot csökkent – a hadsereg mégis főleg az 1848. évi márciusi vívmányok megtartásáért harcol. Hasztalan hoztam fel például, hogy ha, közvetlenül egy nyert csata után bár – V. Ferdinánd, Magyarország királya váratlanul a magyar harcosok sorai előtt megjelenne, náluk oltalmat keresve és tőlük korábbi jogaiba való visszahelyezését kívánva, a magyar hadsereg jogérzettől indíttatva, önként – a többi úgynevezett republikánus, mindenesetre a kisebb rész, rövid meggondolás után – meghódolna a királynak..."[131]

[126] *Görgey A.*: i. m. I. k. 176. o.
[127] *Görgey I.*: i. m. 182. o.
[128] *Görgey A.*: i. m. II. k. 7. o.
[129] *Leiningen:* i. m. 123. és 128. o.
[130] *Görgey A.*: i. m. II. k. 56. o.
[131] KGL 446. o.

Úgy tűnik, bármennyire magasabban állt tudás és műveltség dolgában Görgey tiszttársainál, civilellenességében teljesen egy véleményen volt velük. Ezt bizonyítják a Damjanichcsal és Leiningennel való kapcsolatát tükröző dokumentumok. Így ír Damjanichnak Buda tervezett ostromáról: „Ismerni, becsülni, sőt tisztelni tanultalak, és elárvultnak érzem magam, hogy nélküled kellett útra kelnem erre az unalmas ostromműveletre, amelybe a nagyszájú civilek megint csak belekényszerítettek bennünket... gyakran gondoltam rád, mikor terveket készítettem, amelynek megvalósításához férfiak kellenek, olyan férfiak, mint te és – úgy érzem, szabad ezt mondanom – mint én."[132]

Egy alkalommal szóban üzeni a kormánynak és a képviselőknek: „... szakítsanak már azzal a szokásukkal, hogy a *balsorsban gyávák*, a *jó szerencsében elbizakodottak.* [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"[133]

Igazságtalan kijelentései az indulat mellett nem egyszer a helyzet nemismeréséből, politikai tájékozatlanságából erednek. Így, tévesen a függetlenségi nyilatkozatnak tulajdonítva a cári udvar döntését, írja: „Az orosz beavatkozást és vele a haza végveszedelmének kísértetét fölidézni – ahhoz értettek az április 14-i debreceni törvényhozók" ami „csak sajnálatos tanúbizonyságul szolgált, hogy a politikai szédelgés ragálya mennyire elterjedt már hazámban."[134]

Másik oldalról persze, a politikusok és általában a civilek, köztük is főleg a liberálisok ellenszenve a katonás magatartással és beszédmóddal szemben sem segítette elő a megértést. Jellemző erre Szemerének Görgeyhez intézett figyelmeztetése: „... legyen közlékenyebb... Mindig marad valami, amit nem értünk", és ne legyen „túl-igen katonás és becsülje jobban a polgári elemet."[135]

Valóban élt a liberális félelem a katonai hatalomátvételtől. Görgey ugyan „a katonai karduralom agyrémének" nevezte ezt a félelmet, de hogy magatartásával ő maga adott rá okot, az kétségtelen. Ez a félelem jelentkezik a békepárti politikusok magatartásában, amikor kételyekkel fogadják Görgeynek egyébként eléggé balkezesen elindított akcióját a függetlenségi nyilatkozat visszavonására. Az ezzel kapcsolatos, pontosan ma sem ismert tárgyaláson nagyon ügyetlenül viselkedhetett, és a képviselők teljesen félreérthették. Ő ugyanis éppen a „katonai ellenforradalom" komoly következményeire akarta figyelmeztetni őket, mire a képviselők így kiáltottak fel: „Nem kell katonai forradalom! Nem kell karduralom!"[136]

A tisztikar és Görgey forradalomellenességét tárgyalva, nem mehetünk el szó nélkül, hogy az gyakran lengyelellenességgel párosult. Úgy gondolták ugyanis, hogy a lengyel forradalmárok részvétele a magyar szabadságharcban kompromittálja Magyarországot a nagyhatalmaknál, Oroszországot pedig beavatkozásra bírja. Ez a félelem okozza Görgey kezdeti ellenszenvét Bemmel szemben. Így ír első találkozásukról: „Bem megjelenése kellemetlen volt számomra... megmagyarázhatatlan odaadása, mellyel hazám megvédelmezése ügyének hódolt, önkéntelenül a divatos forradalmár-katona fajtából való kóbor lovagok egyikének jellemezte szememben."[137]

[132] Idézi *Katona:* i. m. 64–65. o.
[133] *Görgey A.:* i. m. II. k. 29. o.
[134] Uo. 53. o.
[135] Idézi *Kosáry:* i. m. I. k. 88. o.
[136] Uo. 121. o.
[137] *Görgey A.:* i. m. I. k. 230. o.– Görgey nézete később megváltozott és elismerően nyilatkozott Bem hadvezéri képességeiről. *Katona:* i. m. 481. o.

A lengyel jelenlét veszélyeiről pedig így ír: „A Dembiński fővezérsége elleni erős ellenérzés megnyilatkozásairól... arra kellett következtetnem, hogy kivált a régi tisztek... félnek, mint jómagam is, nehogy Magyarország önvédelmi harca idegen elemek részvétele jóvoltából elébb-utóbb Ausztria ellen agresszív jellegűvé váljon és így herceg Windisch-Grätz tábornagy betörését az országba utólag igazolja."[138]

Tiszafüreden figyelmezteti Kossuthot azokra a veszélyekre, „melyek a forradalmi áramlatoknak jogszerű önvédelmi harcukba való becsempészéséből Magyarországra nézve támadhatnak." Mindenképpen idéznünk kell itt Kossuth válaszát, mert, ha elmarasztaljuk a katonatiszteket politikai vakságukért, nem lenne igazságos és a bonyolult politika-hadvezetés viszony megértése szempontjából hasznos sem, ha hallgatnánk Kossuth tévedéséről. Ezt válaszolta ugyanis Görgeynek: „Magyarország szabadsága mindaddig nincs teljesen biztosítva, amíg Lengyelország szabad nem lesz." Máskor pedig kijelenti: a lengyelek követve a magyar példát, kivívják függetlenségüket és „ezek egyesülve, hatalmas véd- és dacszövetségre találnak a... Portában."[139]

Klapka is osztotta a tisztikar lengyelellenességét, és javasolta a lengyel tábornokok leváltását.[140] Leiningen számára a lengyelek magatartása volt elviselhetetlen. Azt írja, hogy „a lengyelek többsége kalandor, kinek ízlett a magyar gázsi". Személyes vitája is támadt lengyel tisztekkel, amiről így ír: „Sohasem voltam nagy barátja a lengyeleknek, de olyan nyomorúságosnak, aminőnek mutatkoztak, mégsem képzeltem őket."[141] Egyébként maga Kossuth is kikelt a lengyelek ellen. Mikor egy lengyel merényletet követett el Bem ellen, így kommentálja az esetet Görgeyhez írt levelében: „Borzasztók ezek a lengyelek."[142]

Ha Leiningen hangvétele indulatos a lengyelekkel kapcsolatban, Görgeyé kimondottan durva és apolitikus. Kossuthhoz intézett felterjesztésében a lengyelek egy hadtestben való összevonását javasolja, az alábbi indoklással: mivel a lengyelek zavart keltenek; többségük pénzért „honáruló" lesz, s „a lengyel nemzet... olyan mint a zsidó, der ums Geld alles thut", megvesztegethetőségük miatt az ország biztonsága van veszélyben.

Ha Kossuth „alapelve... a népboldogítás" – teszi hozzá –, akkor vegye figyelembe, hogy az itt tartózkodó lengyelek nem a föld népéhez tartoznak, hanem „bukott arisztokraták" és tudott, hogy „a lengyel forradalom törekvésének éppen semmi köze sincs a népszabadság ügyéhez."

A nemzetiségeknek a magyar ügy ellen való fordulását tekintve, érthető bizonyos fokig ez a rossz ízű, gyűlölködő hangvétel, de felettébb apolitikus: „... minden szláv... olyan, mint tövises disznó vakandok lyukában, vagy olyan, mint a rossz vendég, s általában igaz, mit a közmondás tart: adj szállást a tótnak, majd ajtót mutat."[143]

A hadseregnek ez a lengyel- és forradalomellenessége ugyan nehezen egyeztethető össze a szabadságharc céljaival, de nem nélkülözött bizonyos realitást. Külpolitikai és katonai szempontból valójában volt kockázata a lengyel részvételnek, több adat bizonyítja, hogy nagy aggodalommal figyeltek Bécsben és a cári udvarban.[144]

Kossuth, liberális szelleménél fogva és mert nem ismerte a hadsereg szellemét, félt a katonai puccstól, a „karduralomtól." Pedig, ha jobban ismeri a hadsereget, láthatta vol-

[138] *Görgey A.*: i. m. I. k. 346. o.
[139] Uo. 429–430. o., II. k. 12. o.
[140] *Kosáry:* i. m. I. k. 64. o.
[141] *Leiningen:* i. m. 98. és 108. o.
[142] KGL 91. o.
[143] Uo. 336–337. o.
[144] *Kosáry:* i. m. I. k. 53., 55. o.

na, hogy a katonák civil- és politikusellenessége nem valamilyen tudatos politikai állásfoglalásból ered, nem valaminek az igenléséből, hanem rendpártiságukból és konzervativizmusukból, amit megerősített a politikusok magatartás-, gondolkozás- és beszédmódja iránti ellenszenvük. És ha Kossuth nem táplál lelkében liberális illúziókat, akkor talán észreveszi, hogy a hadsereg éppen apolitikus szelleme miatt nem vágyik politikai hatalomra, és megérti, hogy a hadseregek csakis az évezredek során bevált elvek és gyakorlat szerint működhetnek, és a népfelkelésre, a nép spontán megmozdulására alapozott katonai szervezeti forma alkalmazására irányuló kísérletek, főleg a felvilágosodás óta történt liberális kísérletek, fiaskóval végződtek.

Bármilyen is volt ez a hadsereg, derekasan állta meg helyét, és hősiesen harcolva diadalt diadalra halmozott. Nélküle a forradalom és a függetlenség pillanatok alatt elbukott volna. Ennek a hadseregnek a tisztikara konzervatív volt, de nem reakciós. Éppúgy lelkesedett és harcolt a függetlenségért, a reformokért, a jobbágyság felszabadításáért, mint amennyire ragaszkodott a régi katonai rendhez és a monarchia tekintélyéhez. Kossuth lángoló, magával ragadó beszédei kétségtelenül lelkesítették messze a harc színterétől, de ahogy azt Görgey pontosan látta és más szavakkal ugyan, de kimondta: ami a harcban megtartotta a hadsereget, az egyedül kohéziós ereje, a formális és informális kényszerek szövevénye volt. És hogy ez a rövid másfél év a „csudáknak éve" lett és hogy – Hermann Róbert szavait használva – a honvédsereg „professzionális hadsereggé" vált, azt ennek a jórészt a császári ármádiában szolgált, a katonai etika normáit ott magáévá tevő, államelméleti és alkotmányos kérdések iránt érzéketlen, a napi politikában járatlan, az annak sakkhúzásait nem értő, épp ezért a politikai publicisztikát és a politikusok beszédeit üres fecsegésnek, ha nem hazugságnak tartó tisztikarnak köszönhette, mely fegyelemre nevelte, kiképezte és ragyogó győzelmekre vezette.

Mindezt Görgey látta a legvilágosabban. De nem csak látta, nem csak eszével fogta fel, de érezte is: a hadapródiskolai nevelés, majd a szolgálat a testőrségnél és a csapatnál olyan reflexeket plántált belé, olyan erkölcsi normákat és érzelmi mechanizmusokat alakított ki benne, melyektől nem tudott, de nem is akart megszabadulni. Ez okozta, hogy politikai meggyőződése egyik oldalról konfliktusba került az általa szilárdan hitt katonaetika normáival, másik oldalról azzal az igyekezetével, hogy a hadsereg harci morálját és ütőképességét megtartsa.

Az elsőként említett konfliktusra példa, amikor 1848 decemberében elbocsájtja hadseregéből azokat a tiszteket, akik, mint Kossuthhoz és Mészároshoz írt jelentésében írja, „ügyünk iránt ellenszenvvel viseltetnek", sőt kéthavi fizetést és az ország elhagyásának lehetőségét biztosítja számukra. Maga is érzi eljárásának ellentmondásos voltát, mert jelentésében ezt írja: „Ha sokat ígértem, azon jó szándékból tettem, hogy ez igen derék hadtestünket hazánk elleni elemektől megtisztítsam, és íme, sikerült. Huszonöt tiszt találkozott, ki jó ügyünk mellett vívni vonakodik. És őszinte felszólításom következtében azt ugyanazon őszinteséggel kinyilatkoztatták." Kossuth bár helybenhagyja a dolgot, azonban mint válasza mutatja, mélységesen elítéli. Ezt írja válaszában: „Tábornok úrnak ... becses levelére a 25 schwarzgelb tisztet illetőleg ezennel válaszolom: Sokat ígért Tábornok úr, nagyon sokat, mert aki esküje s reverzálisa után az eldöntő percben kész szavát megszegni, az nem ily kegyelmet, de vasra veretést érdemelne."[145]

Görgey világosan látja tehát, hogy az ellenkező meggyőződést valló tisztek magatartása a hadseregben mennyire veszélyes. Érzelmei és a katonai etikába vetett hite azonban

[145] KGL 189. és 204. o.

nem engedi, hogy ellenséget lásson bennük, volt bajtársaiban. Hiszen lelkének szövetei ugyanazon anyagból szövődtek, mint e tiszteké, és a katonai etika első parancsa, a bajtársiasság széttéphetetlen kapcsolatot teremtett közöttük. Úgy érezte, nem tehet mást!

A második fajta konfliktust az 1849. januári helyzet idézi elő, amikor is a császárhű tisztek tömeges kilépése válsággal fenyegeti a hadsereget. Görgey, hogy elejét vegye a felbomlásnak, Vácott kiáltványt intéz a hadsereghez. (1849. január 5.) Így ír visszaemlékezéseiben indokairól: „A magyar nemzeti fölkelés ... *tisztán monarchikus és alkotmányos* szellemű volt; és ereje éppen ebben rejlett, mert *egyedül* ennek a körülménynek köszönhette a *rendes katonaság támogatását.* [Az utolsó kiemelés tőlem – P. G.] Általában Magyarországot 1848-ban *csakis monarchikus* alapon volt lehetséges fölkelésre bírni."[146]

A tisztikar V. Ferdinánd lemondása és I. Ferenc József trónralépése (1848. december 2.) után is igaznak hitte „Kossuth kijelentéseit, hogy letett zászlóesküjük betűjéhez híven, *a Bécsben kikiáltott trónváltozás ellenére V. Ferdinánd királyért és az általa szentesített magyar alkotmányért* [kiemelés az eredetiben – P. G.] kötelesek testtel-lélekkel kiállni."[147]

És most következik egy, csakis a Görgeyben Kossuth árulás-vádja nyomán eluralkodó megbántottsággal magyarázható méltatlan kitétel: 1848. december 31-én Kossuth gyávaságból hagyta el a fővárost, így „a *hős* Kossuth *szájhőssé* törpült, és a monarchikus érzelmű vitéz régi katonák szemében a szájhős Kossuth nem lehetett más, mint *republikánus*! A Kossuth iránti bizalmat *bizalmatlanság* váltotta fel a régi csapatok lelkében. A tisztikar egy része hirtelen leköszönt, a többiek szemlátomást ingadoztak. Csak a bennem való bizalommal tarthattam őket továbbra is össze."[148]

Ezek a meggondolások és kétségtelen elfogultságok fejeződnek ki a váci kiáltványban. Magát a kiáltványt a hadsereghez intézett felszólítás előzi meg. A kormánynak a fővárosból való eltávozás utáni válságos helyzet érintése után ez olvasható a szövegben: „E megrendített öntudatot ismét erősbíteni s a süllyedt bátorságot éleszteni kötelessége a vezérnek ... Én a Magyarhon ügyét igazságos ügynek tartom, s azért a vezérséget, mellyel megkíváltattam, el is vállaltam. ...kötelességemnek tartom a hadsereget – hogy a sorsok legnyomorultabbikától, a teljes felbomlástól megóvassék – felszólítani, miszerint a következő nyilatkozatot... vagy tegye magáévá, vagy ellenkező nézeteit fejezze ki."[149]

A kiáltványban Görgey hangsúlyozza, hogy a hadsereg „esküjéhez híven" csakis a Honvédelmi Bizottmánynak és a hadügyminiszternek engedelmeskedik, épp ezért „tiltakozik minden olyan ráfogás ellen", hogy „bármely magyarországi párt magánérdekeit" szolgálná. Joggal várja tehát, hogy a Honvédelmi Bizottmány „a hadsereget kétes értelmű helyzetbe hozni nem fogja."[150]

Ezt követően, mondhatni vádiratként hangzó megfogalmazásban sorolja fel a Honvédelmi Bizottmány vélt hibáit, és levonja a következtetését: a hadsereg bizalma a vezetésben megrendült és eltölti az aggodalom, hogy a „hadsereg... használható eszköz ugyan, de veszedelmes a gyakorlatlan kezekben." Leszögezi tehát, hogy a vezetése alatt álló „feldunai hadtest" esküjéhez hű marad. Fellép azonban mindazokkal szemben, akik „az alkotmányos királyságot idő előtti köztársasági izgatásokkal felforgatni megkísértenék".

[146] *Görgey A.:* i. m. I. k. 281. o.
[147] Uo. 283. o.
[148] Uo. 284. o.
[149] Uo. 285–287. o.
[150] Uo. I. k. 288. o.

„Az alkotmányos királyság fogalmából – melyért a feldunai hadsereg utolsó emberig harcolni kész – önként következik", hogy a hadsereg egyedül a hadügyminiszternek engedelmeskedik.

A hadsereg, „szem előtt tartva" az alkotmányra „letett esküjét s a katonai becsületet, tökéletesen tudja, mit akar s mit kell tennie", ezért az ellenséggel folytatott bármilyen tárgyalás eredményét csak abban az esetben fogadja el, ha „Magyarország azon alkotmányformáját, melyre a hadsereg megesküdött, másrészt pedig a hadseregnek katonai becsületét biztosítandja."[151]

Visszaemlékezéseiben így ír a váci nyilatkozatról Görgey: „A régi katonák újra bízni kezdtek bennem és az ügyben, melyet képviseltem, és nem ingadoztak tovább."[152]

Hermann Róbert írja: „A nyilatkozat politikai állásfoglalása lényegében megegyezett azzal, amit Kossuth és az OHB ebben a pillanatban képviselt. Nem mondta fel az OHB iránti engedelmességet, csupán szakmai irányítást követelt a hadviselésben."[153]

A lényeget tekintve, ez valójában így van, a forma és a hangvétel szempontjából azonban már távolról sem. Szokatlan dolog ugyanis, hogy egy hadvezér a nyilvánosság előtt elmarasztalja a politikai vezetést, feltételeket támaszt, sőt az engedelmesség felmondásával fenyeget. Nem csoda, hogy Kossuthnak a téli hadjárat során kialakult ellenérzése Görgey ellen – és ezt a következő részben világítjuk meg –, a váci kiáltvány után a „karduralomtól" való, egyébként alaptalan félelemmé változott.

A történelmet, főleg a hadtörténetet a tisztikar átlagánál jobban ismerő Görgey minden bizonnyal tisztában volt tette rendkívüliségével, de hogy a hadsereget megmentse a felbomlástól, úgy érezte, így kell cselekednie. A konfliktusban, a politika primátusáról vallott meggyőződése került szembe a pillanat parancsával, a hadsereg válságának megszüntetésével. Valamilyen irányba engedményeket kellett tennie, és a katonai alárendeltségről vallott elvének rovására tette. Mindenesetre, a politikai és a katonai vezetésnek ez az éles összeütközése, oly sajátossága 1848/49-nek, melyhez hasonlóval az egyetemes történetben és hadtörténetben ritkán találkozunk.

Még egy alkalommal kellett Görgeynek kiáltvánnyal fordulnia a csapatokhoz. Az eset a trónfosztás kimondásával függ össze. Mint visszaemlékezéseiben írja, a trónfosztás súlyos válságot okozott a hadseregben, és várható volt, hogy „ugyanazon csapatok, melyeket egyesít az Ausztria elleni küzdelem, holnap akár egymás ellen fordíthatják fegyvereiket."[154] Arra nézve, hogy a válság milyen mértékű volt, a történészek véleménye eltérő. Kosáry, arra hivatkozva, hogy a trónfosztás után a honvédsereg fényes diadalt arat Nagysallónál, majd fölmenti Komáromot, azt állítja, hogy nem volt akkora a válság, mint Görgey feltünteti.[155] Ilyen szempontból a források valójában ellentmondanak egymásnak. Katona Tamás inkább azon a nézeten van, hogy súlyos volt a válság, és hogy megoldódott, az Görgey kiáltványának köszönhető. Katona leírja Damjanichnak az előbbiekben megismert felháborodását a trónfosztás miatt, majd így folytatja: „A tábornok [ti. Görgey – P. G.] mindenesetre kutyaszorítóba került. A tisztikar egy része ... a váci kiáltványban leszögezett elvekre hivatkozva, egyenesen a debreceni kormány szétkergetését javasolja Görgeynek... (ezért) elhatározza, hogy mindenáron fenntartja az egyetértést Kossuthtal,

[151] *Görgey A.:* i. m. I. k. 290–291. o.
[152] Uo. 291. o.
[153] *Hermann:* i. m. 202. o.
[154] *Kosáry:* i. m. I. k. 54. o.
[155] Uo. 58. o.

mindenáron megóvja a hadsereg egységét. Április 29-i kiáltványa egyértelmű állásfoglalás az »esküszegő rút dinasztia« ellen, »az európai harc: a természetadta legszentebb népjog harca« mellett, és ezúttal – a váci napiparanccsal ellentétben – semmiféle ellenzéki hangot, semmiféle, a polgári kormányzatnak címzett bírálatot nem lehet kihallani belőle. Meg is teszi hatását: alig egy-két tiszt kérezkedik nyugalomba a trónfosztás miatt."[156]

Már beszéltünk a kiadvány dinasztiaellenes kitöréséről, és megemlítettük, hogy nem Görgey igazi meggyőződését tükrözi. Nyilvánvaló, hogy ezzel az oktrojált alkotmány által kiváltott felháborodást akarta meglovagolni, amint azt visszaemlékezéseinek ez a kitétele is valószínűsíti: „A dinasztia elleni kifakadás ... azt célozta, hogy megingassam a régi alkotmányos katonáknak az április 14-i törvény elleni elvi ellenszenvét."[157]

Ismerve Görgey szkepszisét a forradalmakkal szemben, furcsán hat az „európai harcra" történő hivatkozás. De hát, kiáltványával lelkesíteni akart, az érzelmekre hatni, amit alátámaszt a heroikus hangvétel, a kivívott győzelmekről írt részeknek szinte már költői szárnyalása. Ilyen mondatok vannak a szövegben: „Tinektek jutott a szerencse, éltetek feláldozásával megadni e szép honnak ősi önállását, nemzetiségét, szabadságát, örök fönnlétét. Ez legszebb, legszentebb feladatotok. Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek." Ez az utolsó mondat ötször ismétlődik a kiáltványban, mely így zárul: „Előre bajtársaim! Mindig előre! Emlékezzetek róla, ha újra csatára keltek!"[158]

A kiáltvány heroikus, mély hazaszeretettől fűtött hangvétele kétségkívül egyezik felfogásával, erős magyar meggyőződésével és a katonai etikába vetett hitével. A katonaságnak az emberi értékek közül szinte egyedül a katonai értékeket becsülő felfogását Görgey nagyon jól ismerte, és ha maradéktalanul tudott is azonosulni az emberség, a tudomány és a kultúra legmagasabb értékeivel, mégis úgy érzi az ember, hogy a katonai értékrendszer volt számára az alapvető, ez a közeg, melyben otthonosan érezte magát, melyben teljes biztonsággal mozgott – és amely cinikusnak tűnő lelkéből sokszor lírai hevületű kijelentéseket fakasztott.

Kossuth és Görgey viszonyának megromlása – Esettanulmány

1848. október 11-én bízza meg Kossuth személyesen Görgeyt, hogy ellenőrizze Móga tábornoknak, a Lajtánál lévő magyar sereg parancsnokának politikai megbízhatóságát, és ha árulást tapasztal, akadályozza meg. Mint Kosáry Domonkos írja, Kossuth és Görgey tárgyalását „a teljes egyetértés és bizalom jellemezte... Ez a megbízás Kossuth részéről a feltétlen bizalomnak volt a jele a fiatal katona iránt, akinek biztos szemmel felismerte tehetségét, becsvágyát és energiáját..." Görgey pedig szinte rajongással beszélt Kossuthról ebben az időben, és „őszinte odaadással tekintett fel (rá)... a forradalom és az önvédelmi harc hivatott politikai vezetőjére.[159]

Hogy történhetett, hogy e két ragyogó tehetségű ember viszonya megromlott, holott ami a lényeget, a szabadságharc ügyét illeti, eltérés nem volt közöttük? Erre a kérdésre kísérelünk meg válaszolni ebben a részben, melyet az alcímben azért nevezünk „esettanulmánynak", mert mindaz a szükségszerű ellentét, mely a politikai és katonai vezetés,

[156] *Katona:* i. m. 57. o.
[157] *Görgey A.:* i. m. II. k. 56. o.
[158] Uo. II. k. 55. o.
[159] *Kosáry:* i. m. I. k. 22–23. o.

valamint a civil és a katonai gondolkozás és karakter eltéréseiből adódik, és amit az egyetemes történeti résznél felvázoltunk, az 1848. novemberi és decemberi eseményekben mondhatni lépésről-lépésre követhető.

Görgeyt 1848. november 1-jén nevezi ki Kossuth a feldunai hadtest parancsnokának. A hadtest létszáma ebben az időben 25-30 000 fő. Nagyrészt kiképzetlen, fegyelmetlen, és fegyverekkel hiányosan ellátott sereg. Vele szemben ott áll Ausztriában a Windisch-Grätz parancsnoksága alatt álló, 55 000 főt számláló császári hadsereg, bár pillanatnyilag még nincs fölkészülve a támadásra.

Kossuth – Görgey emlékiratai szerint – úgy gondolja, hogy az időt, amíg az ellenség támadása nem indul meg, minél nagyobb területek személyi és anyagi erőforrásainak kihasználására kell felhasználni, Görgey feladatát abban szabja meg tehát, hogy szélesre nyújtott határvédelemmel biztosítsa e területeken a hadkiegészítést és a háború folytatásához szükséges javak felhalmozását. Ezzel szemben Görgey arra hivatkozva, hogy a határvédelemben levő csapatok fegyelmezése, kiképzése, szervezése és felszerelése irdatlan nehézségekkel jár, továbbá, hogy az ellenség támadását elhárítani a mintegy 250 kilométeres arcvonalon elosztott erőkkel nem lehet, a csapatoknak Moson–Győr körletében való összpontosítását, sőt ezen túlmenően a Dunántúl és a Felvidék nyugati részének feladását és a kormánynak Debrecenbe való áttelepülését javasolja. Amikor Pozsonyban erről tárgyalnak, Kossuth elfogadja az erők összpontosításának tervét, a Debrecenbe való átköltözés gondolatát azonban elutasítja. Visszatérve azonban a fővárosba, megváltoztatja döntését, és Görgeyt a határok tartására utasítja.

Lehetséges, hogy amikor Görgey az ország Tiszáig terjedő területének feladására gondolt, akkor Napóleon 1812. évi oroszországi hadjárata lebegett szemei előtt, melyben, mint ismeretes, az orosz sereg óriási területet, sőt, még Moszkvát is feladva, visszavonult, az ellátási nehézségekre és a télre bízva a grande armée megsemmisítését. Katonai szempontból az történt, amit Clausewitz így fogalmaz meg: kard helyett a nélkülözés győzte le a támadót.[160] Ehhez azonban rögvest hozzáteszi, hogy a területfeladással járó visszavonulástól egyedül a végtelen kiterjedésű Oroszországban várható siker, ahol ezen felül a hadszíntér szegénysége az átvonuló hadsereg eltartását megnehezíti, egyes részein pedig teljesen kizárja. Magyarországon a helyzet alapvetően más volt, így Görgey elgondolását, amennyiben valóban az oroszországi példára gondolt, nehéz elfogadni.

Nehéz megérteni Görgeyt, amikor visszaemlékezéseiben a terület megtartásának politikai, gazdasági és morális előnyeit lekicsinyli és velük szemben a katonai szempontokat hangsúlyozza: „Hasztalan hívtam fel rá a figyelmet, hogy a határszél megszállva tartásával csak *mellékes és múlékony előnyöket* [kiemelés tőlem – P. G.] lehet elérni, s ezeknek fejében feláldozzuk a maradandó és legfontosabb előnyt, melyet a jól szervezett haderő megteremtése jelent, hiszen a hadsereg újjászervezése a hosszan elnyúló felállításban különösen elcsigázó határszéli őrszolgálat közben felette nehéz, sőt csaknem lehetetlen."[161]

Egyáltalán nem „mellékes" szempontok vezették Kossuthot és a Honvédelmi Bizottmányt; majdnem bizonyosnak mondható, hogy az ország területének a Tiszáig történő feladása már november elején, a forradalom azonnali bukását vonta volna maga után.

Ha levelezésükben ezekben a napokban itt-ott disszonáns hang hallatszik, azért Görgey a felelős. Kossuthhoz írt leveleinek hangvétele túlságosan is határozott, katonás, nemegyszer nyers. Ilyeneket ír: „Vagy megérdemli a főparancsnok a bizodalmat: és ak-

[160] *Clausewitz:* i. m. 784. o.
[161] *Görgey A.:* i. m. I. k. 234. o.

kor nincs veszély a dologban, vagy nem érdemli meg: és akkor el vele! Csak ne fél rendszabályokat – hanem egészet! ... A hadsereg főparancsnoka felelőssé tétetik minden diszpozícióért: hanem aztán seregének kívüle senkinek se szabadjon diszponálni."[162]

Már láttuk, hogy Schwechat idején mennyire bántotta Kossuthot Görgey szkepszise lelkesítő szónoklatával szemben. Joggal gondoljuk tehát, hogy a november 17-én írt levelének ez a részlete sem töltötte el örömmel Kossuthot: „Midőn én az önkéntes zászlóaljak kiállítása és a kaszásoknak táborbani használása ellen kikeltem, visszhangra nem találtam tisztelt elnök úrnál: mert elnök úrnak nézete szerint a lelkesedés kipótolja a rendet, az állhatatosságot minden háborúi sanyarúságokban, az engedelmességet, a fegyelmet s több efféle katonai és *csak* katonai erényeket. [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"[163]

Kétségtelen igaza van, de hát mégsem ildomos a kormányzat vezetőjével ilyen hangnemet megütni, nem beszélve arról, hogy politikai és katonai vezetés összhangja szempontjából mennyire káros!

Kossuth nem viszonozza ezeket a kemény szavakat, barátságos hangvétellel válaszol, „határtalan bizalmáról" biztosítja; leveleiben szinte mindig van bizonyos fennkölt, nemes hevület, sőt líraiság. Ugyanakkor az embert szinte lenyűgözi a leveleiből kibontakozó sokirányú tevékenység, a honvédelem legapróbb területeire kiterjedő figyelem, a gondoskodás és a segíteni akarás. Mindezt Görgey maga is látja, sőt elismeri, de indulatait nem csillapítja.

Leveleiben Kossuth gyakran foglalkozik hadműveleti kérdésekkel, de ezek nagy része csak javaslat vagy vélemény. Mindezekben igen sok a naivitás, a konkrét harctéri helyzet nem ismeréséből és a katonai ismeretek hiányából eredő tévedés, melyeken persze akár gúnyolódni is lehet, csakhát nem érdemes és nem is méltó. Ugyanakkor lehetetlen szem elől téveszteni, hogy abban a rendkívül súlyos politikai és katonai helyzetben milyen irdatlan teher nehezedik Kossuthra. Ezt mutatják szinte kétségbeesett felkiáltásai leveleiben: „... egy kis sikert! csak egy kis sikert, ha még oly kicsit is. Csak valamit kezdetnek... Éhséggel és portyázókkal veri meg Ön az ellenséget – nagy csatával nem. Azért hát koncentrációját ne engedje meg. Ez az én nézetem, s egy belső sejtelem mondja, hogy ez helyes."[164] Igaza volt Kossuthnak, mert a helyzet – és ezt ő látta, láthatta a legvilágosabban – valójában súlyos volt, és a nemzeten erőt vevő csüggedésből egyedül a csatatéren aratott siker ragadhatta ki a lelkeket.

A megoldás, amit Kossuth javasol, a gerillaharc. Görgey teljes elutasítással válaszol a javaslatra, indokként hozva fel a nép közömbösségét, a gyalogság ruhátlanságát, a lovasság lovainak kimerültségét.[165] Ilyen és ehhez hasonló esetek azok, melyekből megértjük, hogy a harctér óriási lelki és fizikai terheit viselő Görgey elveszíti türelmét, indulatosan csattan fel. A helyzetet közelről nem ismerő Kossuth romantikus lelkendezésében ugyanis ilyen naiv dolgokat ajánl: „»a lovak csigázottak« – dupla porció zabot nekik, ... »rosszak a köpönyegek« – ez nagy baj, de épp azért kell egy meleg mars és egy győzelem, hogy ezen hiányt helyre hozhassuk. – A heverésben fázik meg az ember."[166]

Kossuth és Görgey levelezésének hangvétele a december 14-én meginduló császári támadással kezd megváltozni. Ezen a napon Görgey komáromi egységekkel akarja a

[162] *Görgey A.*: i. m. I. k. 238. o.
[163] Uo. 234. o.
[164] KGL 94. o.
[165] Uo. 103. o.
[166] Uo. 215. o.

Kiskárpátokban lévő Nádas-szorost védő Guyont megerősíteni, de kiderül, hogy az előző napon Kossuth Miskolcra rendelte azokat. Görgey tiltakozik, bár hangvétele nyugodt, tiszteletteljes: „Csak egyre kérem tisztelt Elnök urat: a kezemre bízott egész hadsereg minden részeivel csak most, csak az egyszer ne méltóztassék egyáltalján semmit sem rendelkezni. Különben oly rémítő lesz a zavar, hogy a következményeket ki nem számíthatni; miként például nagy zavar támadt abból, hogy a komáromi erővel Elnök Úr is rendelkezett, én is rendelkeztem, egymással ellenkezőleg."[167]

Majd az első vereségek után egyre nagyobb aggodalom fogja el Kossuthot. Guyon vereségére például így reagál: „A nádosi csatát és seregünk visszavonulását fájdalommal és aggodalommal hallom... Aggódva nézek a holnapi tudósításnak elibe."[168]

Ezt követően Görgey nem bocsátkozik döntő harcba a nyomasztó túlerővel, hanem halogató harcot vívva, húzódik csapataival hátra, a Dunától északra lévő erőkkel Komárom, a déliekkel Moson felé. Kossuthnak viszont éppen hogy valamilyen győzelem kellene. Félreismerve a háború bizonytalanságtól terhes természetét, olyan ütközetet kíván, melynek eredménye előre biztosított. Így ír erről a levelezésben: „Én ütközetet kívánnék – de olyat, melynek szerencsés kimenetele előre... biztosítva van. – Nem írhatok sokat, de esküszöm Önnek, Öntől most, de *éppen most* [Kiemelés az eredetiben – P. G.] egy győzelem, ha mindjárt nem végeldöntő volna is, ... a hazát mentené meg. – Erre esküszöm." Majd Napóleon győzelmeinek titkát boncolgatja – nem túlságosan nagy hozzáértéssel – és nem bírván fékezni felgyúlt fantáziája csapongását, ezt javasolja: „Én nem mondom, hogy e vagy ama ponton ütközzék Kegyed – válassza azt, hol legbiztosabb a győzelem,... hanem oda aztán erős kavalléria fedezettel 40-50 álgyú és ezekből irtózatos tűz, hogy a föld rengjen belé, higgye el, nem állják ki a svábok, s ha hátrálnak, egy erős kavalléria attak. És a haza mentve lehet, mert egy győzelem egy ármada teremtésére ad nekem módot. De ha depotencirozva [erejétől megfosztva] marad a közszellem, nem tudok teremteni." Még egy tanácsa van. „Seregünkben... amint most áll, inkább van *támadó*, mint az ágyútüzet veszteg álló *passzív* bátorság. Ez tény. És mi ebből a következés? az, hogy nekünk legjobb *defenzívánk az offenzíva*. [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"[169]

Mindez, elvileg nem is olyan képtelen elgondolás, csakhát gyakorlati kivitelezésére semmilyen lehetőség sem volt. Hogy a fölényes katonai ismeretek birtokában lévő Görgey miként reagált erre a harcászati-hadászati excurzusra nem tudjuk, de bizonyára nem tévedünk, ha feltesszük, hogy ez is hozzájárult ahhoz, hogy szüntelenül gúny tárgyává tegye Kossuth katonai képességeit, és ezzel is erősítse a gyanút Kossuthban, hogy diktátorságra törekszik. Abban viszont Kossuthnak teljesen igaza volt, hogy ahhoz, hogy a nyomasztó körülmények között a kormány lélegzethez jusson, valamilyen győzelem kellett.

A honvédsereg visszavonulásában már Győr környékét éri el, és Kossuth így buzdítja Görgeyt: „A haza szent nevében kérem, ... tartsa Győrt, ameddig csak lehet. Ha 8-10 napig tartja, 14-15 ezer ember segítséget kap – s a haza meg van mentve... Ha Győrből retirál, a nemzet szelleme lesz lehangolva, akkor a hazának alkalmasint vége lesz... A magyar sereg ereje a támadásban van... Erőkoncentráció, ez a nemzet őrangyala. Isten önnel."[170]

Görgey tartja Győrt, nem annyira a maga erejéből, mint inkább az ellenség tétlensége következtében. Mindenesetre Kossuth aggodalmai mintha csökkennének, mert ezekben

[167] KGL 182. o.
[168] Uo. 184–185. o.
[169] Uo. 193–194. o.
[170] Uo. 195–196. o.

a napokban írt leveleiben seregnyi személyi, szervezeti és a nemzeti önérzet erősítését és a harci készség emelését célzó rendelkezésről számol be, mint a készülő érdemkeresztek, a képviselőház falára illesztendő hősi tábla és a hálaadó istentiszteletek kérdése.

Majd december 23-án fantáziája és cselekvési vágya újra meglódul: „Nem alhatom, nem nyughatom, megfészkelte magát fejemben a gondolat, hogy ha valahol megtámadnók és megvernők az ellenséget, ha mást nem, legalább a telet megnyernők." Majd egy mondhatni fantasztikus terv körvonalait vázolja fel: támadjon Görgey Kőszeg és Sopron, sőt Bécsújhely felé! Ha ugyanis ezt megteszi, az ellenség kénytelen visszavonulni Ausztriába, mert „Bécsben mozognak a proletáriusok, s ha mi csak egy fél napig lehetnénk Neustadtban [ti. Bécsújhelyen – P. G.], mindjárt Bécset féltenék, higgye meg Barátom! ... Nem vagyok katona, nem tudok hozzá; de azt érzem, hogy *támadnunk* kell." Csak tavaszig kell átvészelni az időt – folytatja –, mert akkor 40 000 fővel szaporodik a honvédsereg.

Nagyon méltatlan, olcsó lenne, bezárkózva a katonai szakma sáncai közé, fölényesen bírálni és elmarasztalni Kossuthot fantáziája szülte ötleteiért. „Nem alhatom, nem nyughatom" – írja, és a megoldásnak ez a lázas keresése, ez a küzdeni akarás a fontos most számunkra, amikor Kossuth és Görgey konfliktusának kezdeteit vizsgáljuk. Kétségtelen, Kossuthot képzelőereje, örökké mozgó szelleme nem egyszer sodorta irreális elképzelésekbe, de ugyanez a képzelőerő és mozgékony szellem volt az, mely szinte a semmiből működőképes kormányzatot és az egyetemes hadtörténet mércéjével mérve is kitűnő hadsereget teremtett. És ez az, amit soha nem szabad szem elől tévesztenünk, amikor Kossuth és Görgey ellentétének okait vizsgáljuk!

A határvédelem, illetve a területfeladás kérdésében folytatott vitát különös élességgel világítja meg Kossuth december 24-én írt levele. Ebben Vas, Zala és Somogy megye elvesztését közli Görgeyvel, és felszólítja hogy amint Perczel csatlakozik hozzá, seregével – ami egyébként nem történt meg – támadjon, „ha ezen erőkoncentrációnak az leszen következése, hogy Ön támadólag ütközik valahol, s győz – vagy az ellenséget... kiverve, hazánk szent földének bármely részét az ellenségtől megtisztítja, Isten s a hazának áldása kísérje Önt; de ha csak az lenne következése, hogy az ellenség számára három nagy és gazdag megyét adánk fel, melyből magát kényszerített újoncal s élelemmel erősítse, s hazánk mentőeszközét, a magyar banknottát forgalmában ismét 400 □ mérföldön csökkentse, s mi mindég kisebb és kisebb körbe szoríttatunk szabadságunk szent harcával; s talán csak téli szállást adánk Vasban, Zalában, Somogyban az ellenségnek, úgy nekem megszakad szívem a fájdalomtúl.

Azonban Ön a vezér, s önnek kezeiben határtalan bizalommal látom a vezérletet.

Azért is nem rendelek semmit, csak tanácslólag említem (talán Kaszandra módra) ismét és ismét *'a magyar csak támadva győzend'* [kiemelés az eredetiben – P. G.]; adjuk fel, ha kell kétharmadát az országnak avégett, hogy koncentrált erővel egy fő ponton győzzünk – de ha koncentrálunk, s még sem támadunk, elveszünk!

Ez nem rendelet – ez egy sóhajtás. – Semmi egyéb."[171]

A levél drámai hangja hűen érzékelteti a területfeladással járó óriási veszélyt, az ország erőforrásainak végzetes következményekkel járó csökkenését. Kossuthot kezdettől fogva ez riasztotta el a Görgey által javasolt területfeladástól és a határvédelem helyett az erőknek hátrébb, Moson és Győr körüli összpontosításától. Kétségbeesésében most mégis elfogadná az ország „kétharmadának" feladását, ha ezen az áron győzelmet lehetne aratni.

[171] KGL 211–212. o.

Mint láttuk, Kossuth ebben a levelében nem parancsol, csak tanácsol, és nem tesz szemrehányást, sőt „határtalan bizalmáról" biztosítja Görgeyt. Másnap, december 25-én írt levelében azonban mondhatni felelősségre vonva Görgeyt, egészen más hangot üt meg. Levele válasz Görgeynek valamilyen ismeretlen, az idők folyamán elkallódott jelentésére, melyben szervezési, irányítási zavarokról lehetett szó. Így ír Kossuth: „Istenért! Ha Kegyednek csak 13 4000 embere van, akkor hová lett azon 30 000-et haladó erő, mely saját kimutatásai... szerint a határszélen állt?" Ezt követően, csodálatos következetlenséggel az általa követelt határvédelem hátrányait rója fel Görgeynek: „... ez az, amit mindig mondok, hogy eldarabolt hosszú pozíciók védvonalára nem vagyunk képesek erőt teremteni..."[172] Majd hangsúlyozva az összpontosított erőkkel történő támadás előnyeit, teljességgel kivihetetlen akció tervét vázolja fel.

A Görgeynek tulajdonított hadműveleti hibákon kívül azonban mást is sérelmez Kossuth: „Egy szemrehányást teszen Ön, mire felelnem kell. Azt mondja, Pesten mindent elkövetnek, hogy iparkodása meghiusuljon. Ez nehéz szemrehányás Tábornok úr. – Ennek okát kérem; ha hibáztam valamiben, el fogom ismerni, mert a hazát többre becsülöm száz magamnál – de ha ok nem lesz rá, akkor fáj." Görgey különböző, úgy tűnik, téves információkra alapozott kifogásaira ezt írja: „Az ilyen dolgokat meg kellene előbb tőlem tudni, mint ily roppant szemrehányást tenni, ami ha igaz volna, ti. hogy Ön mindent tesz serege bizalmának megnyerésére, én meg mindent elkövetek, hogy iparkodását meghiusítsam – nem érdemlem, hogy egy percig éljek. – Ez rettenetes szemrehányás. Nem hiszem, hogy ilyet halljak valaha életemben. – Én, éppen én!

... Ezeket megmondani önbecsülésem iránt kötelességem volt. Megvárom Ön hazafias karakterétől, hogy ezeknek őszinte kimondása, ha személyem iránt neheztelésre bírná is, azt a hazával nem éreztetendi, hanem megyen előre dönthetetlen *kitűréssel* [kiemelés az eredetiben – P. G.] a haza megmentése ösvényén."[173]

Furcsa levélváltás ez! Nem hinnők, hogy sok hozzá hasonló lenne az egyetemes történelem dokumentumai között. Egy katona, aki a nemzeti érdekek megsértésével meri meggyanúsítani a politika legfőbb, felelős irányítóját, és egy politikai vezér, aki a legnagyobb önmegtartóztatással, szinte már feminin puhasággal védekezik a sértő gyanúsítással szemben! Sok mindent megmagyarázó dokumentum ez a Kossuth–Görgey viszony megértése szempontjából.

A következő napon írt levelében Kossuth megint a területvesztés felett kesereg, és újra hivatkozva Görgeynek előbb említett ismeretlen levelére, ezt írja: „Ebből is világos, hogy Tábornok úr tegnapi levelében írott azon nézete, hogy »nem tehet semmit, mint bevárni az ellenséget – s akkor verekedni« – egyáltalában tarthatatlan nézet." Majd a harctéri helyzet teljes nemismerésében megint kivihetetlen terveket ajánl, és elmarasztalja Görgeyt általa hibásnak vélt mozdulataiért. Az alaptalan vádakat azzal tetézi, hogy a Görgeyvel feszült viszonyban álló Perczel sikereiről ír. Így fejezi be levelét: „Az Istenért, vegye fontolóra e körülményeket – az idő lanyha, havazni kezd lassan, ha nagy hó esik, majd késő lesz, s az ellenség háborítatlan lassú marsokban egyesül, miután 7 nagy vármegyét magáévá tett.

Bocsásson meg aggódó lelkemnek hosszas írásomért

Barátja Kossuth"[174]

[172] KGL 214. o.
[173] Uo. 213–216. o.
[174] Uo. 218–220. o.

De még azon a napon, december 26-án Görgey bejelenti, hogy feladja Győrt. Így szól jelentése: „Holnap, azaz 27-én hagyom el Győrt, mert nem tarthatom magam többé hacsak agyúim nagyobb részét elveszteni nem akarom.

Győrnek erősítése áradásra s az iszapos környék járhatatlanságára van számítva. Mindennek vége, minthogy minden folyó vagy iszap annyira fagyott már, hogy mindenütt szabadon lehet járni-kelni.

Hátrahúzódom pedig Bánhidára..."[175]

A hír a fővárosban bombaként hat. Hűen tükrözi a rémült hangulatot Kossuthnak kapkodó, mondhatni hisztérikus hangú levele: „El akarja Ön Győrt hagyni? ütközet nélkül? és Bánhidára vonulni? – Bánhidára?" Majd felbolydult fantáziával egymásra torlódó mondatokban rajzolja fel a várható veszélyes következményeket: „fütyölve jöhet a gönyüi úton Budáig az ellenség." Szemére hányja Görgeynek általa vélt mulasztásait, majd újra a vészes következményekről ír: „Mindenható Isten! Mi lesz ebből! ... Hiszen így a főváros fel lesz adva! fegyvergyárunk, minden muníciónk, bankó műhelyünk, minden – minden! s nem marad egyéb hátra, mint meghalni siker nélkül.

Ezennel rendelem – nem véleményezem –, hogy ... állja útját az ellenségnek.

Küldöm Vetter tábornokot, hogy mivel Ön nem ír egyebet, mint azt, hogy visszahúzódik Bánhidára, s így mi semmiről semmit sem tudunk, minket a dolgok állásáról orientáljon.

Bánhida! hiszen azon a tájon még csak be se tudja az embereit kvártélyozni! nem hogy élelmezhetné...

Az Istenért, értekezzék Vetterrel s vagy általa izenjen, vagy írjon, mi célja van? mert így elvész az ország kardcsapás nélkül."[176]

A helyzet valójában nagyon súlyos, de Kossuth szemrehányásai alaptalanok, mert Győr védhetetlenségét nem csak a vizeknek és ingoványoknak Görgey által jelzett befagyása okozta, hanem az is, hogy a város körül kiépített sáncrendszer megszállásához legalább 80 000 fő kellett volna, holott ő csak 12 000-rel rendelkezett. Mindenképpen vissza kellett vonulnia tehát, ha seregét meg akarta menteni a bekerítéstől.

Nem egészen érthető, hogy miért kifogásolta Kossuth a bánhidai állást. Feltehetően azért, mert volt valamilyen, Görgey által is ismert központi terv a Vértes és a Gerecse átjáróinak Dunaalmás–Tata–Galla–Vértesszöllős–Bánhida–Környe–Kecskend vonalon való védelmére. A baj az volt ezzel a tervvel, hogy kidolgozói olyan feltartó erőt tulajdonítottak a Vértesnek és a Gerecsének, ami nem volt meg. Így ír erről Görgey visszaemlékezéseiben a maga gunyoros modorában: nem lepte meg a vidék lakosságának „csekély részvétele" a harcban, majd így folytatja: „Annál meglepőbb volt számomra, az, amit ... a *járhatatlannak híresztelt* hegységben tett kémlovaglásom során a Vértes valódi arculatáról és a Honvédelmi Bizottmány tudósításában oly nagyra tartott védelmi munkálatokról megtudtam. Az utóbbiakat annyira magasztalták, hogy Győrtől visszavonulóban mármár aggódni kezdtem: vajon *találunk-e még nyitva hagyott visszavonulási utat magunk számára.* Láttunk az országúton olyan árkokat, melyeken... a legkisebb fönnakadás nélkül átvonulhattunk... Azt a helyet azonban, amelyet valamelyik kormánybiztos *hegyszorosnak* minősített, ugyan hiába kerestük. [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"[177]

[175] KGL 221. o.
[176] Uo. 222–224. o.
[177] *Görgey A.*: i. m. I. k. 268. o.

Védhetetlennek tartva a kijelölt vonalat, hátrébb vonult, és december 30-án csapataival Bicskén, Zsámbékon és Vörösvárnál foglaltatott állást.

A Vértes átjáróinak feladására Kossuth így reagál december 29-én: „Kimondhatatlanul megütközött a kormány..., hogy a főhadiszállás Galláról Bicskére vonult. – Tehát még a gallai pozíció is feladatik? – Ez nem lehet, ezt a kormány nem engedheti. Már harmadnapja tettem kérdést Tábornok úrnak, írja meg, mit szándékozik tenni? hol fogadja el az ütközetet? ezt tudnunk kell, hogy magunkat tájékoztassuk. – Még csak választ sem kaptunk, s most ismét retirádásról értesülünk Bicskére!" Ebben a levelében, eltérően az eddigiektől, már határozott parancsot ad Görgeynek: tartsa a kijelölt védővonalat, sőt együttműködve Perczellel, támadjon. Hasonló értelmű utasítást küld Perczelnek is, amit még ezzel a mondattal egészít ki: „Valami győzelmecskét, édes Móriczom! különben az örökös retiráda lever minden bátorságot a nemzetben."[178]

Ezen a napon, az esti órákban újabb levelet küld Kossuth Görgeynek. A levél válasz Görgey ismeretlen iratára, melyben azt jelenthette, hogy Buda előterébe szándékozik visszavonulni. Kossuth csodálkozását fejezi ki, hogy mint közölték vele, a sereg egyik egysége Hidegkútra megy: „Hidegkútra! – egy félórára Budától, egy oly lyukba, ahová az ellenség bizton nem jő, ahol csak bújni lehet, ütközni nem. Kegyed harcrendjében pedig jobb oldalon Kovácsi is áll. – Tudja Ön, hol van az a Kovácsi? oda csak a madár mehet, más nem. Ma azt írtam, hogy Ön a gajjai [azaz gallai] pozíciót tartsa, s ott ütközetet fogadjon el. ... Önnek tehát ütközet nélkül a budai sáncokig nem lehet, nem szabad jőni, mert egy zsákba ment bele, ahonnan, ha elveszti a csatát, nincs retiráda, nincs menekvés – nemcsak a főváros veszett el, hanem a sereg ágyú, minden, s ezzel a haza. ... Ütközzék Ön Gájánál! Igazolja a nemzetnek Önbe vetett bizodalmát."[179]

Az események azonban jóval túlhaladtak azon, hogy Görgey ütközetet kísérelhetett volna meg a gallai–bánhidai állásban, és már arra kellett gondolnia, hogy erőit szűkebb területre vonva, Budát fedezze. Úgy gondolja, hogy amíg ő a Bicske–Budaörs–Buda útvonalon tartja fel az ellenséget, Perczel a Mór–Székesfehérvár utat tartja. A forrófejű Perczel azonban teljesíti Kossuth utasítását, Mórnál ütközetbe bocsájtkozik és súlyos vereséget szenved. Így Görgeynek még inkább Buda fedezésére kell gondolnia, azzal a különbséggel, hogy most már a fehérvári út lezárása is rá hárul.

Kossuth végrehajthatatlan tervei, mint láttuk, legutóbb már utasításai, érthető módon felingerlik az egyébként is szorult helyzetben, idegfeszültségben lévő Görgeyt. Két levélben adja ki dühét. Az egyiket Bikkesy őrnagynak, Kossuth szárnysegédjének írja. Ebben cinizmus mögé rejti megbántottságát: „Nem akasztanak még engem in effigie? Vagy már in natura? Nagyon csodálnám, ha a nemzet bizalmát még bírnám; a nemzet legalábbis már régen elveszítette az enyémet, és csaknem azt hiszem, hogy hadsereg és enmagam számára nem marad más hátra, mint a becsületes halál a Buda előtti csatatéren."[180] Megbántottságában tehát megsérti a nemzetet, amelyhez, láttuk, oly mély érzéssel ragaszkodott. Emlékezzünk vissza, mit ír Leiningen róla: „gyakran gúny tárgyává tette azt, amit lelke mélyén igaznak és isteninek tartott." Viszont a katonaetika parancsát, a „becsületes halált" változatlanul vállalja.

A másik levelet Kossuthnak írja. Tartalmilag, a tényeket tekintve igaz, amit ír, csak megint a hangvétel kifogásolható. Gúnyolódva újra megismétli a nemzettel szembeni bí-

[178] KGL 226. és 516. o.
[179] Uo. 227–228. o.
[180] Uo. 228. o.

rálatát: „Azt, amit megtettem, mindig csak legjobb belátásom és meggyőződésem szerint tettem, s felelni tudok róla, akár az egész hős magyar nemzet kígyót-békát kiált rám." Kioktató hangon mutat rá Kossuth tévedésére, ti, arra, hogy abból, hogy ő Bicskéről írta levelét, Kossuth arra a következtetésre jutott, hogy csapatai is ott vannak. Mint írja: „A főhadiszállás Bicskén lehet, s Bánhida azért mégis lehet hatalmunkban, mert a főhadiszállás nem kombattant, hanem igazgató intézet..."

Majd Kossuth szemrehányásaira válaszolva, felsorolja mindazt, amit Pozsony óta tett: a „haszontalan nemzetőr sereget" elbocsátotta; hátrébb akart vonulni, hogy erőit összpontosíthassa, Kossuth viszont határvédelmet rendelt el; a nehéz előőrsi szolgálatban elfáradt csapataival jó ideig tartotta állásait a túlerejű ellenséggel szemben; a vereséget el lehetett volna kerülni, ha erőit nem a határon kell szétforgácsolva tartania; gerilla harc indítására szólították, de erre semmi lehetőség sem volt; Győrt megvédeni nem lehetett; a Vértesnek a Honvédelmi Bizottmány által tervezett védelme kivihetetlen volt.

Végül önérzetesen, felelőssége tudatában írja: „T. Elnök úr legjobban tudja, hogy én soha nem vágyódtam a vezérség után: s ha ez áll, szabadjon kijelentenem, hogy én mint szabad, önálló ember feltételeket tehessek, melyek alatt igen, de melyeken kívül semmi esetre a vezérséget tovább nem vihetem. Ezen feltételek azok, hogy seregemmel senki, még a tisztelt kormány se, részletesen ne diszponáljon; vagy ha diszponálni jónak lát a tisztelt kormány, akkor magamat legalább a felelősség terhétől felszabadíttatni kérem, azaz mondja ki hivatalosan a tisztelt kormány, hogy én Bánhidát vagy akármely pontot – de kérem *csak egyet* [kiemelés az eredetiben – P. G.], mert két helyütt nem lehetek – tartsam utolsó emberig: akkor én leszek azon utolsó, és tartani fogom: de ha ily körülmények között életemet áldozom, akkor legalább megérdemlem azt, miszerint ezen diszpozíció következésérül az feleljen, aki tervezte s ne én!"[181]

December 30-án érkezik Bem erdélyi sikereinek híre a fővárosba, Kossuth azonnal tájékoztatja róla az egyes seregek parancsnokait, így Görgeyt is. Levelében, többek között ez áll: „Hirdesse ki Ön ezt azonnal napiparancsba seregénél azon hozzátétellel, hogy a haza megvárja, mikint az ön vezérlete alatti vitéz hadsereg szint ily bátor elszántsággal töri meg az ellenséget, s hasonló győzelmekkel örvendeztetendi meg, az igazságtalanul megtámadott nemzetet. Előre bátran! velünk van Isten és az igazság."[182]

Nem tudjuk, Görgey hogyan reagálhatott Bem győzelmének közlésére, de könnyen elképzelhető, hogy hadvezetésének kritikáját látta benne.

Ezen a napon még egy levelet ír Kossuth Görgeynek. Ebben tájékoztatja őt a megtartott haditanács határozatáról. Eszerint Görgey támadjon, s ha vereséget szenved, a Duna mentén Eszék felé vonuljon vissza, mert a Lánchíd állapota miatt a Dunán átkelni csak igen nagy lassúsággal lehetne. Ha azután a Duna jege megszilárdul, keljen át rajta és vonuljon a Bácskába vagy a Bánátba. Ha a jég állapota ezt nem engedi meg, hódítsa meg Horvátországot és Szlavóniát, és nyissa meg az az utat az Adria felé. Majd arról tájékoztatja Görgeyt, hogy amennyiben csatát veszít, „a kormány Debrecenbe vonul". Így zárul a levél: „Hangolja fel a sereget! talán győz, de ha nem győz, mentse meg az ármádát, mert *»míg seregünk van, hazánk van«* – Pest elvesztésével a hazát még nem adjuk fel. Isten legyen Önnel s a mi bizalmunk."[183]

[181] KGL 229–231. o.
[182] Uo. 232. o.
[183] Uo. 233–234. o.

Katonailag nézve, az adriai terv fantasztikus! Számunkra azonban nem ez a fontos, hanem Kossuthnak, a politikusnak rendíthetetlen bizalma az ügyben és lelkiereje, hogy ebben a kétségbeejtő helyzetben is képes biztatni és reményt kelteni.

December 30-án újabb levelet ír Görgey Bikkesy őrnagynak. Ebben utóvédjének 28-án, Bábolnánál bekövetkezett vereségével kapcsolatban így ír: „A bábolnai baleset bosszantott ugyan, de egyáltalán nem ejtett kétségbe. De könnyen kétségbe ejthetnének az elnök úrnak sértő, szarkasztikus levelei, ha nem volnék még rosszabbakra felkészülve. – Az ilyen levelekről az állandó véleményem, hogy mind tartalmuk, mind formájuk méltatlan; méltatlan az álláshoz, amelyet Elnök úr az országban és én a hadseregben betöltök. Készíts receptet ezen nézetemből, és add be elnök úrnak jó módjával."

Majd a „tartalmatlan íráskényszeres levelezést" bírálja, ami szerinte csak „kölcsönös ingerültséghez" vezet, és ha a katonai iroda „két szót ír", az többet „használ 100 ívre terjedő teljesen tartalmatlan szarkasztikus polémiánál... Továbbá úgy vélem, itt lenne az ideje letételemnek, ha már nem hisznek bízhatni bennem. – Ha azonban nem tesznek le, akkor hagyjanak békén és csekély belátásom szerint működni. – Soha sem volt eszemben Bánhidát (voltaképpen a gallyai vidéket) feladni, azonban nagyszerű ellentmondásnak tűnik számomra, hogy Agostyánt, Bánhidát, Környét, Ondódot és Sárkányt *tartsam*, [kiemelés az eredetiben – P. G.] és ugyanakkor összpontosítsam magam."

Még közli, hogy legjobb tisztjei „kidőlnek e téli hadjárat kimondhatatlan megerőltetései miatt". Meg kell jegyezni, hogy Agostyán és Bakonysárkány között a távolság mintegy 150 km, tartani tehát képtelenség lett volna.

Pusztelnik őrnagy, Görgey szárnysegéde ezt firkantotta indulatosan a levél aljára: „Az ördög vigyen el, ha elveszítitek a bizalmat a hadseregben, s nem hagytok egyedül működni, aztán ne írjatok olyan ostobaságokat – megszeppenésből – él még bennünk a régi bátorság, amit oly jól ismersz."[184] Látható: bármilyen éles legyen is a politikusok és a katonák ellentéte, a hadsereg szelleme jó és harcra kész.

Visszaemlékezve Görgey nyers, sokszor sértő és cinikus hangvételére, vele szemben Kossuth jóval szelídebb, udvariasabb, és ami a legfontosabb: a szabadságharcba vetett erős hitétől fűtött mondataira, csodálkoznunk kell, hogy még Görgey van megsértve. Viszont az igazság azt is megköveteli, hogy kimondjuk: Kossuth katonai tanácsaival és utasításaival valójában nem volt mit kezdeni. Ha mindehhez hozzászámítjuk a háborús terhelést, melynek csak egyik jele a tiszteknek Görgey által említett kidőlése, akkor már minden együtt van ahhoz, hogy megérthessük a politikai és katonai vezetés, esetünkben Kossuth és Görgey eltávolodását egymástól.

Kossuth december 31-én a kora reggeli órákban írt levelében közli a Görgey előtt már ismert tényt, Perczel móri vereségét, és utasítja, hogy csapatait vonja vissza Buda előterébe, zárja le a Fehérvárról Budára vezető utat, majd keljen át a Dunán. Az eszéki levonulás gondolatáról a kormány tehát lemondott.[185] Egyébként, mint láttuk, Görgey a fehérvári utat már öntevékenyen lezárta.

Kossuthnak erre a levelére válaszolva írja Görgey: hogy csapatait elindítja Budára, majd így folytatja: „Nem azért teszem azt, mintha meg volnék győződve arról, hogy ez a legjobb rendszabály hazánk megmentésére; hanem azért, mert tudom, hogy ilyen rendkívüli percekben csak Egy lehet a parancsnok, a rendelkező."[186]

[184] KGL 236–237. o.
[185] Uo. 238. o.
[186] Uo. 239. o.

31-én Kossuth még két levelet küld Görgeynek. Ezekből bőven közlünk részleteket, mert Görgey és nyomában történetírásunk súlyosan elmarasztalta Kossuthot, azt állítván, hogy egymásnak ellentmondó és egymást kizáró feladatok végrehajtására adott bennük parancsot.

Az első levél vitára okot adó része így hangzik: *„Az ellenség mozdulatai határoznak, én innen sem nem dirigálhatok, sem nem akarnám,* ha tudnám is. Én csak a *célt* mondom ki [kiemelés tőlem – P. G.], melyet Ön, tisztelt Barátom, szeme előtt tartand. – 1-ör verje meg az ellenséget, ha lehet, csináljon a nemzetnek jó újesztendőt. 2-or, ha ez nem lehet, tartsa meg az országnak a sereget, arra hozva azt a megsemmisítést kikerülő biztonságba, amerre lehet – Eszéknek, ha lehetséges, ha nem lehetséges, erősen tartva a pozíciókat Budára, úgy, hogy a hídon csapatonkint átvonulhasson. – Ez nagy feladat, igen nagy, de csatavesztés esetére attól függ a haza sorsa. Míg seregünk van, van hazánk."[187]

A második levélben pedig ez áll: *„Kérem azt tegye Ön, amit legjobbnak talál.* [Kiemelés tőlem – P. G.] Válasszon jó pozíciót, védelmezzen minden lépésnyi tért teljes erővel, ne adjon fel egy talpalatnyit is, s ha mégis hátrálni volna kénytelen, kérem, olyan lassan, amint csak lehet.

Nézetem ez: Budapestet nem lehet ostromnak s annak következtében prédálásnak kitenni – tehát a csatának Budán túl, nem Budán bent kell vívatni, s ha ez a csata elvész definitive, úgy magát a várost nem fogjuk harc terévé tenni. De azért Budapest elvesztésével a hazát nem adjuk ám fel. Elvész Budapest, mint elveszett Győr, de azért az ország megvan, meg kell lennie. Ekkor főfeladat marad a sereget megmenteni."

Majd arról ír Kossuth, hogy a Lánchídon kívül még három átjáró lesz a Dunán, ezek készítése folyamatban van.

„Az országgyűlésnek s a kormánynak pedig Debrecenbe kell mennie. Mert a főváros elvesztésével nem szabad a sereget, mely ügyünkhöz állott, szélnek eresztenie . . . tehát menjen Debrecenbe, a sereg pedig a Tiszához, a vasútnak Szolnokig...

Bátran neki, én azt hiszem, győz, de ha nem győzne, akkor mentse ám meg a sereget a Tiszához.

Nem adjuk ám fel amúgy könnyedén a Hazát."[188]

Visszaemlékezéseiben Görgey a tőle megszokott logikus érveléssel ízekre szedi a Kossuth leveleiben foglaltakat. Az ember hajlamos is ennek hatására az első pillanatban elítélni Kossuthot. Alaposabban tanulmányozva azonban a leveleket, kiderül, hogy a *célok*, amiket Kossuth megjelöl, egyáltalán nem megvalósíthatatlanok, és a módok, amiket felvázol, nem olyan képtelenek. És, ami döntően fontos: Kossuth nem adott konkrét feladatot. Nem helytálló tehát, amikor Görgey ezt írja: „... olyan feladatot, mint amilyet Kossuth nekem adott, csakis *olyan hadvezér adhatott, mint Kossuth.* [Kiemelés az eredetiben – P. G.]"[189] Láthattuk, Kossuth első levelében hangsúlyozza, hogy nem tud, és nem is akar „dirigálni", a másodikban pedig arra szólítja, hogy „tegye, amit a legjobbnak lát". Az általános feladat, a cél, amit Kossuth megszabott, nagyon is világos és egyértelmű: a hadsereg megmentése és a főváros megkímélése. Azt, hogy ezt miként oldja meg Görgey, rábízza. Nincs itt másról szó, mint a hadakozásnak arról az ősi szabályáról, hogy a parancsnoknak a feladat szellemében kell cselekednie, amit a m. kir. honvédség

[187] KGL 239. o.
[188] Uo. 240–241. o.
[189] *Görgey A.*: i. m. I. k. 274. o.

Harcászati Szabályzata így fogalmazott meg: „A parancsnok vezetési tevékenységének alapja a kapott *feladat.* Ha azonban az események a feladatot túlhaladták, ... akkor a parancsnok öntevékenyen, de a *magasabb szempontok figyelembevételével* feladata szellemében, legjobb belátása szerint cselekedjék."[190]

A hangnem, amit Görgey visszaemlékezéseiben megüt, méltatlan és elfogadhatatlan. Nem is tudjuk mással magyarázni, mint azzal az egyébként jogos felháborodással, amit Kossuth vidini levele kiváltott benne. Ilyeneket ír: „Kossuth, aki az utóbbi két hónap alatt ismételt tanácsomat, hogy a kormány tegye át székhelyét a Tiszántúlra, folyvást annak hangoztatásával utasította vissza, hogy a kormány – *előbb Győrnél, azután Budánál* – meghalni kész; most mégis elérkezettnek látta az időt belátni, hogy Buda és Pest éppoly kevéssé Magyarország, mint Győr, és hogy a kormány szükség esetén Debrecenben vagy akárhol másutt is meghalhat, ha akar.

De vajon mi bírhatta rá Kossuthot ily hirtelenül, hogy tanácsomat végre megfogadja? *Látnoki pillantás volt-e ez a közeli dicsőséges jövőre? Dehogyis!* Nem volt az, csak közönséges peur pour la peau. [Bőre féltése – P. G.]

Annak a parancsának, hogy Buda tövében döntő csatát vívjak az ellenséggel, lehet, hogy ugyanez volt az indoka: fedezni az ő elmenekülését Debrecenbe."[191]

Tarthatatlan állítások ezek. Láttuk, az ország felének feladása már novemberben, az erőgyűjtés miatt és morális szempontból egyaránt elfogadhatatlan volt. Továbbá: szó sincs arról, hogy az ő tanácsát fogadták meg, amikor a fővárost kiürítették. Ő katonai előnyökkel járó önkéntes kiürítést ajánlott, ami viszont bekövetkezett, az a katonai helyzet diktálta kényszerből történt. Így tehát még inkább bántó, hogy gyávasággal vádolja Kossuthot.

A továbbiakban, az említett módon, a hadászati és harcászati szempontok logikusnak tetsző boncolásával kísérli meg bizonyítani Kossuth intézkedéseinek tarthatatlanságát. Azzal kezdi, hogy a Dunán való átkelés csak lassan mehetett végbe, ezért „bőséges idő" kellett hozzá, de „éppen ez szokott döntő és *vesztett* csata utáni hátráláskor hiányozni, hacsak a vert had egy része fel nem áldozza magát, hogy makacs utóvédharccal biztosítsa a hadsereg zömének a visszavonuláshoz elégséges időt." Ilyen utóvédharcot viszont csak akkor lehet megvívni, ha a terepen védhető akadályok vannak, mint például „házak és házsorok". Mint írja, a „döntő ütközet" helyének kiválasztásánál nehézséget jelentett, hogy a Bicske–Buda és a Fehérvár–Buda utat egyformán fedezni kellett, ezért az ütközet helye csak e két út találkozásánál a Gellérthegy és Budafok közt lehetett. Ez a pont viszont már olyan közel volt Budához és a Lánchídhoz, hogy „vesztett csata esetén a győztes ellenség a Lánchídig a leghanyagabb üldözéssel is utolérhetett."

De hogy lehetett volna az üldözést lelassítani, ha Buda házait nem volt szabad bevonni a harcba? – teszi fel a kérdést. És, hogy lehetett volna időt biztosítani a derékhad Dunán való átkeléséhez?

Kétségtelen, rendkívül bonyolult hadműveleti és harcászati problémák ezek, és mint láttuk, Kossuth teljesen tisztában volt velük. De hát, a háborúban semmi sem könnyű, és a hadvezéri képesség és tudás dolga megoldást találni a feladat, azaz esetünkben, a Kossuth által megjelölt „*cél*" szellemében.

[190] Harcászati Szabályzat. I. Rész. Harcászati elvek. Budapest, 1939. – A „feladat szellemében való cselekvés" fogalmát a német katonai terminológiában „Auftragstaktik" kifejezéssel jelölték, amit azután az angolszászok „mission typ order" név alatt vettek át. Lásd *Nye, R., H.:* Command és *Hughes, D., J.:* Auftragstatik; mindkét szócikk in: International Military and Defense Encyclopedia. Washiongton, 1993.; *Van Creved:* i. m.

[191] *Görgey A.:* i. m. I. k. 274. o.

Egyébként is: Kossuth nem „döntő ütközetet" kívánt, hanem csak azt, hogy „verje meg az ellenséget", amin bizonyára valamilyen, a csüggedők felrázására és az ellenség előnyomulásának lassítására alkalmas részütközetre gondolt. Mindemellett még katonai szakmai szempontból is teljesen elfogadható Kossuth tanácsa: ne adjon fel harc nélkül egy talpalatnyi földet sem, és olyan lassan hátráljon „amint csak lehet." Ezzel ugyanis annak a harcmódnak a lényegét fejezi ki, amit katonai nyelven „halogató harcnak" neveznek.

Egyébként, amint a bekövetkező események bizonyítják, a célokat, melyek között Görgey oly kiegyenlíthetetlen ellentmondásokat igyekezett kimutatni, ő maga valósította meg: sikeres elhárító harcokkal biztosította Budapest kiürítését, sőt támadást is végre akart hajtani, amiről azonban egy Vetter által közölt téves hír miatt kellett lemondania; sikerült a hadsereget a Duna másik oldalára átmentenie, méghozzá anélkül, hogy egyetlen épület is kárt szenvedett volna a fővárosban. A feladat, a *cél* „szellemében" cselekedett tehát, rácáfolva visszaemlékezésének erős logikával végigvitt fejtegetésére. Mint hadvezér tehát ragyogó teljesítményt nyújtott. Ez még akkor is így van, ha a sikert bizonyos fokig az ellenség passzivitása is elősegítette.

Egyébként úgy tűnik, december 31-én, ezen a kritikus napon Görgey távolról sem volt annyira felháborodva Kossuth katonai természetű tanácsain, ahogyan visszaemlékezései alapján gondolná az ember. Ezt a Bikkesyhez Budafokról írt levele bizonyítja. Az időpontok összevetéséből arra lehet következtetni, hogy Kossuth előbb vizsgált két levele közül legalábbis az elsőt megkapta. Nos, a Bikkesyhez írt levele tele van ugyan panasszal és Kossuth iránti szemrehányásokkal, de semmi kifogást sem emel hadműveleti természetű javaslataival szemben. Ismerteti csapatainak helyzetét, majd egy Martonvásár környékén indítandó támadás tervét vázolja fel, csak ezután következnek a kormányhoz és személy szerint Kossuthhoz intézett szemrehányások: sok tennivalója között még hírszerző iroda felállításával is terhelni akarják; „Nem gondolja a magyar kormány, hogy nem vagyok isten – csupán egy igénytelen ember?" A „magyar kormány üres politikájának bűnbakja" lett, írja, majd így folytatja: „Mondd meg teljes nyíltsággal az elnök úrnak, a húrt igen meg lehet feszíteni, de a legmagasabb hangnál nem ritkán elszakad, s aggodalmam az, hogy velem az utolsó elvész, hogy Magyarország szabadsága számára egy hadsereget megtartsanak."

Azt tanácsolja, hogy gondoskodjanak utódjáról, és akkor „nyugodtabban" megy „a következő csatába. ... A hadsereg becsületesen és jól gondolkodik: csak ezzel visszaélve lehet tekintet nélkül feláldozni!"

Majd mély keserűséggel írja, tanácsait elutasítják, tetteit gúnyolják, „Hallgattam és tűrtem: hadseregem velem együtt. Most a mérték betelt! A kormánynak csak üres szavai... vannak az önfeláldozó hadsereg számára." Az ember azt várná, hogy valami égbekiáltó hibát nevez meg, ehelyett valamilyen jelentéktelen lóvásárlási ügyet és a lovaknak rossz helyre történt irányítását panaszolja.[192]

A vázolt események utórezgéseit három levélben követhetjük nyomon. 1849. január 8-án írja Kossuth Görgeynek Debrecenből, hogy a kormány odaérkezett és a törvényhozás munkáját másnap elkezdi. Majd szemrehányás következik: „Meglepve vette a kormány azon tudósítást, hogy a főváros kardcsapás nélkül adatott fel." A kormány várja Vetter tábornok Debrecenbe érkezését, hogy „a főváros feladásával összekötött hadi

[192] KGL 242–243. o.

munkálatok politikai iránya felől tudósítást vegyen... s a nemzet nevében határozó intézkedéseit ahhoz képest kiadhassa."

Jelentést vár Görgey csapatainak helyzetéről és pénzigényéről.[193]

Két nappal később írt levelében Kossuth már vádol. A levél első részében hangját még visszafogja, és emelkedetten, lírai elemeket is beleszőve, mondhatni elvi síkon fejtegeti a politikai és a katonai vezetés viszonyát: „Valameddig a nemzet parancsából az ország kormányzatának irtózatos terheit viszem, a hadseregek mozdulatainak irányzatát tisztem s hatóságom szerint kormánytag társaimmal én fogom elhatározni, s a seregvezérektől... engedelmességet követelendek; mert én vagyok a nemzet sorsáért, én a vezérek jó választásáért a nemzetnek becsületemmel, életemmel, mindenemmel felelős.

... Én vagyok Tábornok Úr eljárásért Isten, a világ, a história s ön lelkiismeretem előtt felelős. Mi köztünk egy erkölcsi szent kapocs van fűzve, minél szentebb emberek közt nem volt soha, s mely ha gyöngének tapasztaltatnék, kétségbe kellene esni az emberiség felett.

És engedjen meg Ön a keserves hazafiúi fájdalomnak, mely lelkemre súlyosodott szegény nemzetem sorsa felett, ha kimondom, hogy jövendőben az ország kormányának... utasításaihoz szorosabb alkalmazkodást kívánok, mint a múltakban tapasztalék.

Most a lelkemet nyomó kínok között egy sincs mardosóbb, mint annak tudása, hogy ha rendeleteim pontosabban teljesíttetnek, most hazánk országos egzisztenciája nincsen veszélyben."[194]

Ez az utolsó mondat fogalmazza meg tehát a vádat, amit követ a Görgey vezette hadjárat egyes mozzanatainak teljesen téves, elfogult elemzése. Mint láttuk, az adott erőviszonyok mellett Görgey a legtöbbet érte el, amit lehetett: megmentette a hadsereget, és a fővárost sem tette ki a pusztulásnak. De hát, nem lenne Kossuth, ha e súlyos elmarasztalás után ne ezzel a nagyon emberi, nemesveretű mondattal zárná levelét: „Hazánk nehéz időket él – de Hazánk! s Önt én sokkal becsületesebb embernek ismerem, mint sem ne hinném, hogy Isten után a Hazát imádja legforróbban – rendíthetetlenül."[195]

Görgeynek csak Kossuth első levelére írt válaszát, pontosabban annak bevezetőjét ismerjük. Válaszában hangvétele egészen más, mint előző leveleiben; nem nyers, nem sértő, inkább emelkedett. Sértődöttségének mindenesetre hangot ad: „Valódi megütközéssel s jogos fájdalommal találtam Elnök úr január 8-i levelében a kérdést: »Miért adtam fel a fővárost kardcsapás nélkül... «"

Válaszolnia kell a kérdésre, mert mint írja: „a kormányzat és az ország bizalma egy olyan hadtest parancsnokságával tisztelt meg, amelyre mindenek a szabadságnak az önkény feletti győzelme reményét építették."

A remény nem teljesült,és érthető, hogy a „szomorú hazafiak... (arra) hárítják a felelősséget, ... akit teljes bizalmukban... részesítettek.

A hazaszeretet... fájdalom, vak, és az illúziók tűze kifogyhatatlan... és (ez) magyarázza..., hogy (az emberek) ... elfeledkeznek a valóságról, s vágyaikat megtörtént tényeknek tartják. Ám a zsarnokság vasláncai csak olyan erő által törethetnek szét, mely minden fizikai erő megfeszítésének és vas állhatatlanságának eredménye. És a történelem eleddig egyetlen példát sem mutatott arra, hogy a nép közreműködése nélkül a szabadság kivívathatott volna. Ezen tagadhatatlan alapelvekről kiindulva, áttérek igazolásomra... és csak sajnálkozom, hazánk szent ügye érdekiben a tények meztelen bemutatásával néhány szép

[193] KGL 244. o.
[194] Uo. 245. o.
[195] Uo. 248. o.

illúziót, és a leplezetlen igazság kimondásával néhány kiemelkedő személyiség nimbuszát szétfoszlatni."[196]

A levélben jelzett „igazolás" talán eltűnt, talán nem is készült el.

Mint látjuk, Görgey hangvétele visszafogott, csupán az irat utolsó mondata támadó. Alig lehet kétség ugyanis aziránt, hogy a nimbuszától megfosztandó személy Kossuth.

Bármennyire is lehangoló Kossuth és Görgey ellentétének története, semmiképpen sem ez az ellentét a szabadságharc bukásának oka. Az erőviszonyok voltak olyanok, hogy győzni nem lehetett. A bajt inkább az jelentette, hogy Kossuthnak a vidini levélben megfogalmazott árulás vádja egyik oldalról, és Görgeynek ebből eredő megbántottságával magyarázható, sokszor igazságtalan és méltatlan állításai visszaemlékezéseiben másik oldalról, hosszú időn át megnehezítették az események felderítését és a tárgyilagos ítéletalkotást. Görgey öregkorában teljes elismeréssel adózott Kossuth nagyságának és beismerte, hogy visszaemlékezéseinek hangvétele sértő volt. Sajnos, Kossuth élete végéig fenntartotta az árulás vádját.

Összegezés és kitekintés

Szándékunk az volt, hogy a magyar szabadságharcot beleillesszük abba az egyetemes történeti folyamatba, ami a felvilágosodás óta a politika és a háború viszonyában végbement. Amint láttuk, az illeszkedés szinte tökéletes volt: a liberális eszmék hatására az állam kénytelen alkalmazkodni a háború szükségleteihez és lemondva a hatalommegosztás elvéről a törvényhozó és a végrehajtó hatalmat egy intézményben, az Országos Honvédelmi Bizottmányban egyesíti.

Ez az intézmény az állami erőforrások optimális kihasználásával és a háború szolgálatába állításával felettébb ütőképes hadsereget hoz létre.

Bár a hadsereg nagyszerű teljesítményeiben része van az önvédelem ösztönének és a forradalmi lelkesültségnek, de szellemét, úgy tűnik, döntően mégiscsak a reguláris hadseregekre jellemző konzervatív attitüd és ezzel szoros kapcsolatban álló katonai etika határozza meg.

Nagyon markánsan jelentkezik a magyar szabadságharcban a politikai és katonai gondolkozásnak minden országban tapasztalható különbsége. Lehetséges persze, hogy az általunk használt forrásanyag töredékes volta miatt a kép, amit felvázoltunk, hibás. Bárhogyan is van, egy bizonyos: függetlenül a felhasznált források mennyiségétől, a korszerű katonaszociológia és katonai lélektan eredményeinek figyelembe vétele nélkül a problémát megközelíteni nem lehet.

[196] KGL 250–251. o.

Géza Perjés

THE CONFLICT BETWEEN KOSSUTH AND GÖRGEY

Summary

In this posthumously published study, the recently deceased great military historian attempts to throw light on Görgey's character as a military man, and his conflicts with politics and with Lajos Kossuth in the first place, within the scope of world history.

The first part of the study incorporates the 1848–49 Hungarian war of independence in the historical process that had taken place since the period of enlightenment, in the relation of politics to war. While debates on decisions considering the war did not use to exceed the leading circles' power earlier, the issue had been of political, constitutional, legal and moral nature since the enlightenment period. The discrepancy of political and military thinking, present in all countries, manifested itself strongly in the Hungarian war of independence. The author introduces how the liberal leaders of the war of independence were forced to adapt to the necessities of war, thus giving up the principle of the division of authority, which led to the unification of the legislative and executive powers in one body, the National Defence Committee. With the optimal utilisation of the national resources, and their lining up for the war, this institution established a most efficient army.

The following part discusses Görgey's military qualification obtained at the engineer school in Tulln and at the Hungarian National Guards, as well as his military character and his opinion on the military career.

The third chapter treats the relation between the political leadership and the Hungarian army in general, with special regard to the officer corps. The author establishes that even though the army's great achievements were affected by the instinct of self-defence and the enthusiasm of the revolution, its spirit was decisively determined by the conservative attitude and the military ethics characterising the regular armies.

On the basis of Görgey's memoirs and his correspondence with Kossuth, the conclusion of the study traces step by step how their relation deteriorated from November-December 1848, as a result of their dissenting opinions on the military situation after the attack of the Imperial forces.

Géza Perjés

LE CONFLIT ENTRE KOSSUTH ET GÖRGEY

Résumé

L'étude posthume de l'excellent historien militaire, décédé l'année dernière, cherche à éclairer, dans un contexte d'histoire universelle, les aspects militaires du caractère de Görgey et ses conflits avec la politique et surtout avec Kossuth.

La première partie de l'étude intègre la guerre d'indépendance de la Hongrie de 1848–1849 dans le processus historique, qui se déroulait depuis les Lumières, de l'évolution des rapports entre la politique et la guerre. Tandis qu'avant, les débats et les décisions sur la guerre ne dépassaient pas le cercle très restreint des détenteurs du pouvoir, depuis les Lumières cette problématique a acquis une dimension politique, morale et juridique relevant du droit constitutionnel et des droits de l'homme. Les différences idéologiques, qui existent dans tous les pays, ont été très marquantes dans la guerre d'indépendance hongroise. L'étude présente le parcours des chefs libéraux de la guerre d'indépendance obligés de s'adapter aux contraintes de la guerre: ils ont fini par renoncer au principe de la séparation des pouvoirs en acceptant le regroupement des pouvoirs législatif et

exécutif dans une seule institution, le Comité de la Défense nationale. Celui-ci a réussi à constituer une armée très efficace par l'exploitation optimale des ressources nationales.

La partie suivante traite la formation militaire de Görgey – obtenue à l'école du génie de Tulln et dans la garde de la noblesse hongroise –, les aspects militaires de sa personnalité ainsi que sa conception sur la vocation militaire.

Le troisième chapitre évoque le rapport entre la direction politique et l'armée des honveds ou plutôt leur corps d'officiers. Son enseignement principal: bien que l'instinct d'autodéfense et l'élan révolutionnaire aient contribué à l'efficacité de l'armée, celle-ci était surtout due à l'esprit conservateur semblable à celui des armées régulières ainsi qu'à l'éthique militaire étroitement liée à cet esprit.

La dernière partie de l'étude traite la correspondance de Kossuth et de Görgey et retrace, sur la base des mémoires de Görgey, la dégradation de leur rapport depuis novembre–décembre 1848 en raison de leur divergence de vues concernant la situation militaire après l'offensive des forces impériales.

Géza Perjés

DER KONFLIKT ZWISCHEN KOSSUTH UND GÖRGEY

Resümee

In seiner postum erscheinenden Studie versucht der vor kurzem verstorbene hervorragende Militärhistoriker die Züge der militärischen Persönlichkeit von Arthur Görgey und seine Konflikte mit der Politik, in erster Linie natürlich mit Lajos Kossuth im Rahmen der gesamten Geschichte zu beleuchten.

Der erste Teil der Studie fügt den ungarischen Freiheitskampf von 1848—49 in den Geschichtsprozess ein, der seit der Aufklärung im Verhältnis zwischen Politik und Krieg vor sich gegangen ist. Früher ging die Diskussion um die Entscheidung über Krieg nicht über den engsten Kreis der Machtinhaber hinaus. Das Problem hat aber seit der Aufklärung eine politische, eine verfassungs- und menschenrechtliche, sowie eine moralische Dimension angenommen. Im ungarischen Freiheitskampf trat der in jedem Land zu beobachtende Unterschied zwischen dem politischen und dem militärischen Denken markant hervor. Der Verfasser zeigt auf, wie sich die liberale Ideen vertretenden Führungsfiguren des Freiheitskampfes den Bedürfnissen des Krieges anpassen mussten. Als Ergebnis vereinten sie – indem sie auf das Prinzip der Machtteilung verzichteten – die Legislative und die Exekutive in einer Institution, dem Nationalen Komitee für Landesverteidigung (Országos Honvédelmi Bizottmány). Diese Institution stellte, indem sie die staatlichen Mittel optimal nutzte und in den Dienst des Krieges stellte, eine überaus schlagkräftige Armee auf die Beine.

Der nächste Teil beschäftigt sich mit der militärischen Ausbildung von Görgey in der Pionierschule von Tulln und mit seiner Dienstzeit in der ungarischen adeligen Leibgarde, sowie mit seinem militärischen Charakter und seiner Auffassung vom Militärberuf.

Im dritten Abschnitt steht allgemein das Verhältnis zwischen der politischen Führung und der Honved-Armee, besonders des Offizierskorps, im Mittelpunkt. Die größte Lehre ist, dass zwar der Selbstverteidigungsinstinkt und die revolutionäre Begeisterung zur hervorragenden Leistung der Armee beitrugen, ihr Geist wurde jedoch entscheidend von der konservativen Attitüde, die für reguläre Armeen charakteristisch ist, sowie der mit dieser eng zusammenhängenden Soldatenethik bestimmt.

Der abschließende Teil der Studie verfolgt aufgrund des Briefwechsels zwischen Kossuth und Görgey, bzw. aufgrund der Erinnerungen von Görgey Schritt für Schritt, wie sich die Beziehung der beiden ab November/Dezember 1848 verschlechtert hat – wegen der abweichenden militärischen Beurteilung der Situation, die sich nach dem Angriff der kaiserlichen Truppen eingestellt hatte.

Геза Перьеш

КОНФЛИКТ МЕЖДУ КОШУТОМ И ГЕРГЕИ

Резюме

В опубликованной посмертно статье недавно умершего замечательного военного историка дается попытка в рамках всеобщей истории осветить черты выдающегося военного деятеля и политика Гергеи, его конфликты с политикой и в первую очередь, разумеется, с Лайошем Кошутом.

Первая часть этой статьи увязывает национально-освободительную борьбу венгров 1848–1849 гг. с историчесеким процессом, который со времен просвещения имел место в отношениях между политикой и военными действиями. Если ранее споры, развертывавшиеся обычно вокруг вопроса войны, не выходили за пределы более узкого круга обладателей власти, то со времени эпохи просвещения эта проблема приобрела политические, конституционные, моральные аспекты, касающиеся так же и прав человека. В борьбе за свободу в Венгрии весьма четко проявились различия между политическим и военным мышлением, имевшие место в любой стране.

Автор статьи показывает, как вынуждены были руководители освободительной борьбы, придерживавшиеся либеральных идей, приспособляться к необходимостям войны, в результате чего они вынуждены были отказаться от принципа разделения власти. Они объединили в одном органе – Государственном Комитете Обороны Страны – законодательную и исполнительную власть. Этот орган при оптимальном использовании государственных ресурсов и предоставлением их на службу войны создал чрезвычайно боеспособную армию.

В следующей части своей работы автор характеризует боевую подготовку Гергеи, полученную в Туллской саперной школе и в венгерской дворянской гвардии, рассматривает его взгляды на воинское призвание.

Предметом третьего раздела являются в общих чертах отношения между политическим руководством и хонведской армией и, конкретно, офицерским составом. Основной вывод, сделанный исследователем на основании этого, заключается в том, что хотя в блестящих действиях армии немалую роль сыграли инстинкт самообороны и революционный энтузиазм, боевой дух армии все же в решающей мере определялся консервативным поведением, характерным для регулярных армий, и тесно связанной с этим военной этикой.

Заключительная часть статьи на основании переписки Кошута и Гергеи, а также воспоминаний Гергеи шаг за шагом прослеживает, каким образом начиная с ноября-декабря 1848 года, испортились их отношения, прежде всего вследствие различавшейся военной оценки обстанеовки, возникшей после наступления цврских войск.

Budapest, 2003. 462 o.
ISBN 963 206 458 5

A magyar hadtörténelem évszázadai

Szerkesztette: Király Béla – Veszprémy László

Hosszú évtizedek óta ez a magyarul és angolul egyidőben megjelent tanulmánykötet vállalkozik elsőként a magyar hadtörténelem 1000 esztendejének tudományos igényű feldolgozására, időrendben haladva a magyar államalapítástól egészen Magyarország NATO csatlakozásáig. A szerkesztők által felkért szerzők a magyar hadtörténetírás fiatalabb és tapasztaltabb generációi, egyetemi és intézeti kutatóműhelyei képviseletében mutatják be a magyar katonai múlt legfontosabb fejezeteit, mindvégig felhasználva a hazai és külföldi levéltári és nyomtatott forrásokat, hasznosítva a hadtörténetírás hagyományos vagy éppen legújabb módszereit, szempontjait és eredményeit.

A kötet hét fejezetében (Középkori Magyarország, Török hódítás Magyarországon, Magyarország a Habsburg Birodalomban, Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, A kiegyezéstől Trianonig, A Magyar Honvédség a második világháború előtt és alatt, Magyarország a vasfüggöny mögött) 22 tanulmány olvasható, amelyhez a hazánk NATO-csatlakozásának menetrendjét felvázoló Epilógus társul. A tanulmányok némelyike konkrét eseményeket, hadműveleteket tárgyal, mások a katonai szervezetek, illetve egyes fegyvernemek adott korszakbeli történetét, a magyar hadtudomány és hadművészet egy-egy fejezetét, megint mások a hadsereg és a politika viszonyát vizsgálják. E sokszínűség, valamint a tanulmányokhoz csatlakozó jegyzetek, térképoldalak, és a kötetet teljessé tevő bibliográfia, életrajzi adattár, hely- és személynévmutató egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy a NKÖM támogatásával megjelent mű a magyar hadtörténelem korszakos kézikönyve legyen.

Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON

AZ ARKADIOPOLISI CSATA – – AZ UTOLSÓ KALANDOZÓ HADJÁRAT, 970

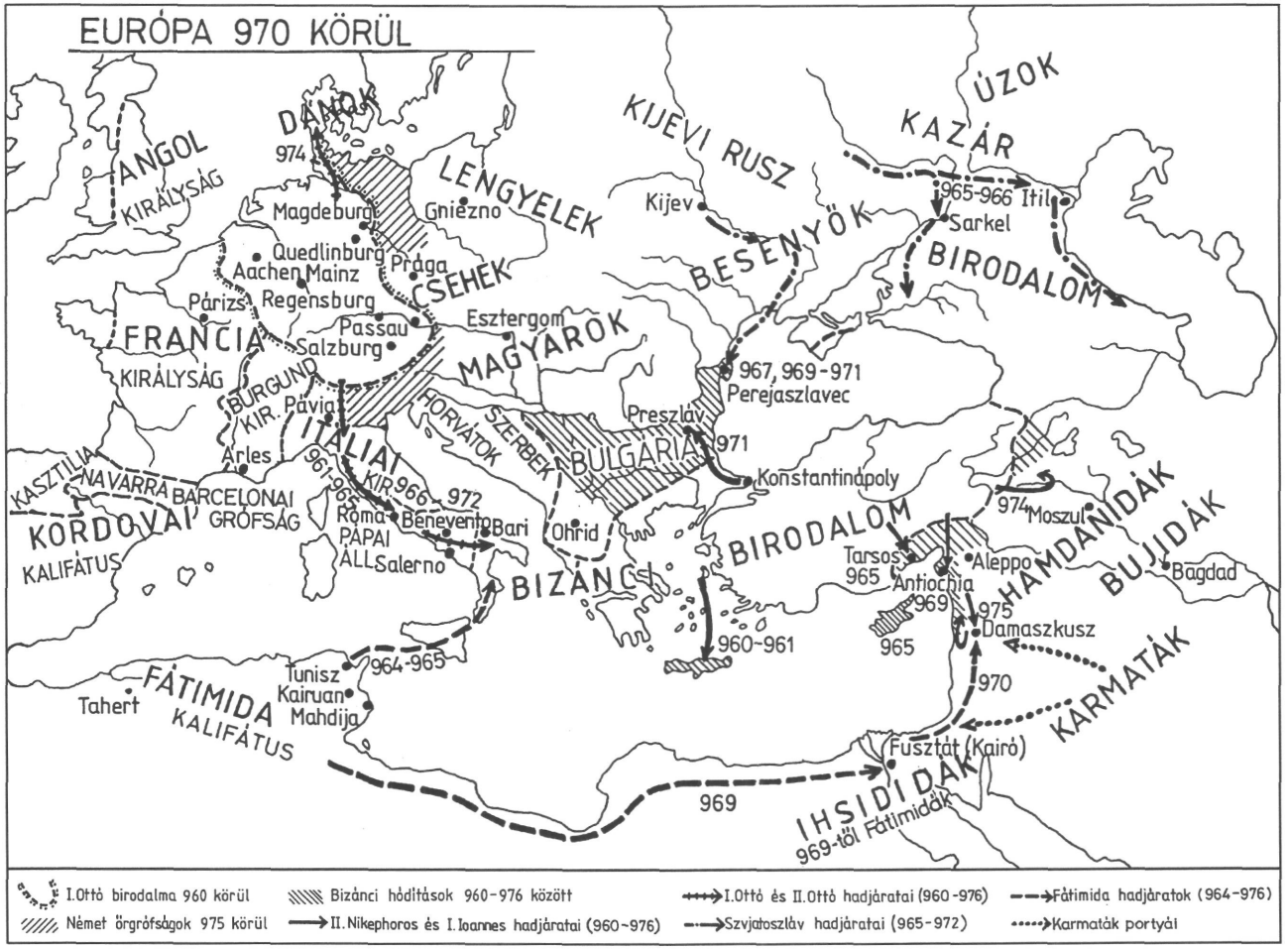
Az augsburgi vereség (955) után a magyarok leállították a nyugat felé indított kalandozásaikat, viszont Bizánc felé még újabbakat indítottak, habár egyre csökkenő eredményességgel (leginkább a 940-es évek németek elleni hadjárataira emlékeztetően). Miután Bíborbanszületett Konstantin (945–959) megtagadta a további adófizetést, újabb magyar hadjárat indult 959-ben Konstantinápoly ellen. Ezúttal azonban nem sikerült újabb aranyakat kicsikarni, sőt a sereg vereséget szenvedett. A következő, 961-es hadjárat ismét vereséggel végződött; azonban úgy tűnik, hogy ez és a következő portyák már nem újabb állami adó kierőszakolását szolgálták, hanem csak zsákmány- és fogolyszerzést. A 960-as években, mint Liudprand beszámolójából kitűnik,[1] már csak kisebb, pár száz fős portyákat indítottak. Nem tudni, meddig tartott volna még ez a helyzet, de amikor a kijevi fejedelem, Szvjatoszláv († 972) a bolgárok és besenyők közreműködésével széles koalíciót szervezett Bizánc ellen, a magyarok számára újabb lehetőség nyílt a nagyarányú zsákmányszerzésre. Mikor 970-ben a szövetségesek megjelentek a bolgár-bizánci határvidéken, az új császár, Ioannes Tzimiskes (969–976) előbb tárgyalni próbált a rusz vezérrel, de végül kénytelen volt Bardas Skleros magistrost ellene küldeni, mivel már a főváros felé közeledtek. Ennek eredménye lett a nyár folyamán az arkadiopolisi ütközet, mely végleg lezárta a kalandozások történetét.[2]

Historiográfia

Az augsburgi csatához képest ez az ütközet jóval kevesebb figyelmet kapott történészeinktől, külön tanulmány nem készült róla. A korszakkal foglalkozó munkák megemlítik ugyan a kalandozások záró eseményeként, de jobbára részletek nélkül, mint általában

[1] Az államalapítás korának írott forrásai. Szerkesztette *Kristó Gyula*. Szeged, 1999. 17. o. (a továbbiakban: ÁKIF); Bizánc számára azonban ezek is elég zavaróak lehettek, hiszen II. Nikephoros császár Péter bolgár cártól követelte megakadályozásukat – lehet, hogy a bolgárok is közreműködhettek bennük, ÁKIF. 258. o. E kései kalandozó hadjáratok céljának már *Marczali Henrik* is csak a zsákmányszerzést tekintette: A magyar nemzet története II. A vezérek kora. Budapest 1895, reprint 1995. 204. o. is.

[2] A nyári időpontra teszi *Stokes, A. D.*: The Background and Chronology of the Balkan Campaigns of Svjatoslav Igorevich. *Slavonic and Eastern European Review* 1961/62. 40. 492. o.; *Runciman, S.*: A History of the First Bulgarian Empire. London, 1930. 207. o.; *Jenkins, R.*: Byzantium. The Imperial Centuries A. D. 610–1071. Toronto, 1984. 297. o. Tavaszra, márciusra teszi *Stevenson, P.*: Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204. Cambridge, 2000. 51. o. Úgy gondolom azonban, hogy a II. Nikephoros meggyilkolása után a hadseregben lezajlott „tisztogatások" miatt tavasszal még aligha léptek föl fegyveresen a bizánciak, és a tárgyalásokkal is több hét eltelhetett, így a nyári időpont valószínűbb.

EURÓPA 970 KÖRÜL
ANGOL KIRÁLYSÁG
DÁNOK
974
LENGYELEK
Magdeburg
Gniezno
Quedlinburg
Aachen
Mainz
Prága
CSEHEK
Párizs
Regensburg
Passau
Esztergom
FRANCIA KIRÁLYSÁG
Salzburg
MAGYAROK
BURGUND KIR.
Pávia
HORVÁTOK
SZERBEK
ITÁLIAI KIR.
961-962
966-972
Arles
KASZTILIA
NAVARRA
BARCELONAI GRÓFSÁG
KORDOVAI KALIFÁTUS
Róma
PÁPAI ÁLL.
Benevento
Bari
Salerno
Ohrid
BULGÁRIA
Preszláv
971
967, 969-971
Perejaszlavec
Konstantinápoly
BIZÁNC
BIRODALOM
960-961
964-965
Tunisz
Kairuan
Mahdija
Tahert
FÁTIMIDA KALIFÁTUS
969
KIJEVI RUSZ
Kijev
BESENYŐK
ÜZOK
KAZÁR
965-966
Itil
Sarkel
BIRODALOM
974
Moszul
HAMDANIDÁK
BUJJIDÁK
Tarsos
965
Antiochia
969
Aleppo
Bagdad
975
Damaszkusz
965
970
KARMATÁK
Fusztát (Kairó)
IHSIDIDÁK
969-től Fátimidák
I.Ottó birodalma 960 körül
Német őrgrófságok 975 körül
Bizánci hódítások 960-976 között
II.Nikephoros és I.Ioannes hadjáratai (960-976)
I.Ottó és II.Ottó hadjáratai (960-976)
Szvjatoszlav hadjáratai (965-972)
Fátimida hadjáratok (964-976)
Karmaták portyái

a magyar hadtörténeti összefoglalások.[3] Az ütközet részleteinek leírása a mai közönség számára a bizánci Skylitzes szövege alapján ismert.[4] Arkadiopolis legújabb, bár nem túl részletes említése a Bóna István, illetve a Kristó Gyula – Makk Ferenc által írott munkákban olvasható.[5] Az előbbieknél részletesebb leírást ad viszont B. Szabó János munkája, szintén Skylitzes alapján.[6] Az említetteken kívül még mind a régebbi, mind az újabb feldolgozások közül többet lehetne említeni, melyben elég általános szinten megjelenik az ütközet, de a legrészletesebb leírását, az előzményekkel együtt, Szabó Károly művében olvashatjuk.[7]

Az ütközet leírása bizánci források alapján

A történetet két részletes leírás, Leó diakónus és Skylitzes szövege alapján ismertetem.[8]

Leó diakónus szerint a császár a szövetségesek ellen Bardas Sklerost (első felesége fivérét) és Petros patrikiost küldte a bolgár határra, hogy szemmel tartsák az ellenséget és kémek útján kitudakolják terveiket. Amikor a ruszok (tauroskythák) értesültek átkelésükről, seregük egy részét magyar (hun) és bolgár (mys) szövetségeseikkel együtt ellenük küldték. A magistros (Bardas Skleros) Ioannes Alakast küldte, hogy kikémlelje erejüket és szándékaikat, aki már másnap ráakadt a ruszok közelben álló táborára. Bardas három részre osztotta csapatait: egyet magához vett, a többit az erdők között lesbe állította, hogy majd adott jelre, két oldalról, hátba támadják az ellenséget. A magistros megtámadta a skythákat, amiből kemény küzdelem keletkezett, mivel az ellenség száma meghaladta a harmincezret, míg neki a lesben állókkal együtt is alig volt tízezer embere. Egy hatalmas skytha rátámadt a vezérre, csapását azonban felfogta annak sisakja, testvére, Konstantinos pedig levágta a támadót a lovával együtt. A harc még nem dőlt el, mikor Bardas Skleros megadta a jelet, és lesben álló csapatai hátba támadták a skythákat. A ruszok erre megfutamodtak. Még mielőtt az üldözés megkezdődött volna, egy előkelő skytha megpróbálta rendezni a futókat, a magistros azonban kettéhasította. Ezt látva a többiek rendetlenül szétfutottak, a rómaiak pedig késő estig üldözték őket, és nagy öldök-

[3] *Rónai Horváth Jenő:* Magyar hadi krónika. A magyar nemzet ezeréves küzdelmeinek katonai története. I. A honfoglalástól a mohácsi vészig. Budapest, 1895. 30. o.; Magyarország hadtörténete I. A honfoglalástól a kiegyezésig. Szerk. *Borus József.* Budapest, 1985. 25. o.

[4] *Kristó Gyula:* Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986. 45. o.; *Kordé Zoltán – Petrovics István:* A magyar kalandozások. Budapest, 1989. 61. o.

[5] *Bóna István:* A magyarok és Európa a 9–10. században. Budapest, 2000. 64, 65. o.; *Kristó Gyula – Makk Ferenc:* A kilencedik és a tizedik század története. H. n., 2001. 151. o.

[6] *B. Szabó János – Somogyi Győző:* Elfeledett háborúk. Magyar–bizánci harcok a X–XIII. században. Budapest, 1999. 36., 103. o.

[7] *Szabó Károly:* A magyar vezérek kora Árpádtól Szent Istvánig. Budapest, 1883. 322–329. o.

[8] *Leó* diakónus: Nikephoros Phokas . „Der bleiche Tod der Sarazenen" und Johannes Tzimiskes. Die Zeit von 959 bis 976 in der Darstellung des Leon Diakonus. Übersetzt von *Franz Loretto.* Graz–Wien–Köln, 1961. 101–104. o. (a továbbiakban: *Leó* diakónus) és *Moravcsik Gyula:* Az Árpád-kori magyar történelem bizánci forrásai. Budapest, 1984. 72. o. alapján. Skylitzes: *Moravcsik:* i. m. 86–89. o. és *McGeer,* E.: Sowing the Dragon's Teeth. The Byzantine Warfare in the Tenth Century. Washington, 1995. 294–298. o. Az orosz őskrónika leírása Szvjatoszláv hadjáratáról eléggé homályos és elfogult – egyetlen csatát ír le csupán, melyben 10 000 emberrel legyőzött 100 000 görögöt: The Russian Primary Chronicle. The Laurentian Text. Translated and edited by *S. H. Cross* and *O. P. Sherbowitz-Wetzor.* Cambridge, Massachusetts, 1953. (a továbbiakban: PVL) 88. o. Ezt a verziót azonban a szakirodalom általában nem fogadja el hitelesnek, viszont *A. N. Szaharov:* Orosz–magyar szövetségi kapcsolatok a 9–10. században. *Századok,* 1986/1. 121. o. szerint Bardas vezértársa, Petros patrikios vereséget szenvedett Thrákiában a szövetségesektől.

lést rendeztek közöttük. A bizánciak 55 halottat és számos sebesültet veszítettek, lovaik közül is sok elpusztult, a skythák közül húszezernél többen estek el.

Skylitzes szövege szerint a ruszok a bolgárokkal és besenyő, magyar szövetségeseikkel együtt 308 000 fős sereggel keltek át a Balkán-hegységen, Arkadiopolis falai közelében ütöttek tábort és feldúlták Thrákiát. Bardas Skleros serege csak 12 000 főből állt, ezért a magistros nyílt csata helyett inkább hadicselekkel igyekezett sikert elérni. A falak mögé húzódva várt és figyelte az ellenséget, akik viszont ezt úgy ítélték meg, hogy nem mer velük összecsapni, ezért, a bizánciakat lebecsülve, hanyagul, mulatozva töltötték idejüket. Ezt felismerve Bardas úgy döntött, hogy csapdát állít nekik. Elküldte Ioannes Alakasseust, hogy egy kis csapat lovassal keresse meg az ellenséget, tájékoztassa őt azok hollétéről, majd a legközelebb állókkal csapjon össze és csalja őket maga után. Azonban ne rendetlenül meneküljenek, hanem jó rendben, időnként pedig forduljanak vissza és csapjanak össze üldözőikkel. Ezt csinálják addig, amíg a leshelyre nem érnek, ott lovaik gyeplőit elengedve rohanvást menekülhetnek. A barbárok serege három részből állt: az egyiket a ruszok és a bolgárok alkották, a másikat a magyarok, a harmadikat a besenyők. Ioannes a besenyőkkel találkozott, akiket az utasítás szerint maga után csalt a leshelyre. Ott aztán a bizánciak körülzárták és megsemmisítették őket; csak kevés túlélő tudott visszajutni szövetségeseikhez, a foglyokat pedig a magistros kihallgatta a többiekről. Azok újabb támadásra indultak, bár a besenyők veresége először megrendítette őket. Elől a lovasság rohamozott, utánuk állt a gyalogság. A bizánciak visszaverték a rohamot, mire a lovasok a gyalogságukhoz húzódtak vissza, ott várták a támadást. Hosszas közelharc következett, melyben Bardas Skleros végzett egy rátámadó skythával, majd öccse, Konstantinos is leterített egy másikat. Ez megrendítette a barbárokat, akik megfutamodtak, a bizánciak pedig estig üldözték őket, súlyos veszteségeket okozva nekik (kevés túlélő, sok fogoly), ők maguk csak 25 embert vesztettek, de szinte mind megsebesültek.

Látható, hogy a két leírás, bár lényeges elemekben egyezik, ugyanakkor jelentős eltérésekkel számol be ugyanarról az eseményről. Leó diakónus rövidebb időt ír: alig hogy kiérnek a határra, már össze is akadnak az ellenséggel. A felderítő vállalkozás és a csapatok lesbe állítása lényegében azonos, viszont nála az egész sereget csalják kelepcébe, nem csak egy részét. Ez pedig önmagában döntő mozzanat, míg Skylitzes szerint a neheze még ezután következett, mivel a szövetséges erők nagyobb részét kemény közelharcban, nyílt csatában kellett szétzúzni. Az üldözés során aztán a menekülők súlyos veszteségei tették teljessé a győzelmet. Figyelemre méltó Leó diakónus adata a bizánciak lovainak nagyarányú veszteségeiről – úgy gondolom, egy makacsul védekező rusz gyalogos alakulat okozhatta, mint a következő évi dorostoloni hadjárat idején többször is.[9]

A szemben álló felek létszámáról

Mint a középkori leírásokban általában, itt is jókora eltérések vannak a két fél haderejének száma között. A Skylitzes-féle több százezres adat nyilván túlzás, a harminc-

[9] *Leó* diakónus 123., 129–130., 140. o. Érdemes itt megemlíteni egy új munkát – *J. Haldon:* The Byzantine Wars. Battles and campaigns of the Byzantine era. Stroud, 2001. 96–98. o. –, mely leírja az ütközetet, azonban a magyarok részvételét nem említi, és a bizánci lovak veszteségeit a besenyők nyilainak tulajdonítja. Úgy tűnik ez alapján, hogy a szakirodalom nem egységes annak meghatározásában, milyen fegyver pusztította a bizánciak hátasait, pedig ez a taktika és a szövetséges sereg összetételének meghatározásánál fontos. Én *Szabó* i. m. és *McGeer* 313. o. alapján a lándzsaszúrást tartom valószínűnek.

ezres inkább elfogadható, bár valószínű, hogy még így is több a valóságosnál. A csatáról szóló legújabb leírás hét-nyolcezerre teszi a magyarok számát.[10] Ha ezt a három szövetséges kontingens átlagos létszámaként fogadjuk el, akkor összesen 21-24 000 fő lehetett az egész sereg létszáma. Azt hiszem azonban (alább részletesebben is kifejtem), hogy a csatában ténylegesen résztvevő könnyűlovas nomád csapatok számát nehéz biztosan megállapítani, így – bár csak önkényesen – inkább 10-15 000 főre becsülöm az egész hadilétszámot.

A bizánciak létszámaként megadott 10-12 000 fő elfogadhatóbb, de itt is lehet, hogy túlzással van dolgunk. Kérdés, hogy Nikephoros Phokas halála (969. december 11.) után az új császár mennyire találta megbízhatónak a hadsereget és megkockázatott-e egy nagyobb erőösszpontosítást, továbbá, hogy az addigi keleti hódítások mekkora erőket kötöttek le.[11] A korabeli bizánci katonai értekezések sem adnak tízezret elérő, vagy azt meghaladó számadatokat a lovasság létszámáról, itt pedig úgy tűnik, tisztán lovassággal szálltak harcba.[12] Talán itt is csak 5-6 000 lovast állítottak ki, és egy kisebb gyalogosegységet a leshelyen.

Arkadiopolis – a bizánci taktikai elmélet a gyakorlatban

A Skylitzes-féle szöveget Eric McGeer a X. századi bizánci hadügyi értekezés, a Praecepta militaria utasításainak megvalósulásaként ábrázolja.[13] Eszerint Bardas Skleros döntése a harc halogatásáról a túlerejű ellenséggel szemben addig, amíg alá nem ásta annak harci szellemét, a Praecepta előírására vezethető vissza.[14] Ioannes Alakasseus felderítése és színlelt menekülése a könnyűlovas prokursatores számára adott utasítással egyezik.[15] A besenyők megdöbbent toporgása a bizánci főerők megjelenésekor szintén a Praecepta egyik csatapéldájában olvasható az üldöző ellenségről.[16] A besenyők szétverése után a magistros a foglyoktól szerez információt a többiekről.[17] Az ezután következő szívós közelharc a szövetségesekkel a fizikai és morális kitartás versenyévé vált.[18] Végül a két skytha halála megtörte bajtársaik harci szellemét, a megfutamodókat kíméletlenül üldözték.[19]

[10] *Kristó Gyula – Makk Ferenc:* i. m. 151. o.

[11] *Leó* diakónus 97. o. Antiochia veszélyeztetett helyzetéről és *Walker, P. E.:* A Byzantine Victory over the Fatimids at Alexandretta (971). *Byzantion*, 1972/2. 431–440. o.

[12] A De velitatione 205. o. 5–6 000 lovasról mint tekintélyes haderőről ír. In: *Dennis, G. T.:* Three Byzantine Military Treatises. Washington, 1985. 137–239. o. (a továbbiakban: DV); továbbá a 949-es krétai hadjáraton is csak 5 400 katona vett részt, bár ott nyilván a szállító kapacitás is korlátozta számukat: *Whittow, M.:* The Making of Orthodox Byzantium 610–1025. H. n., 1996. 185. o.

[13] *McGeer:* i.m. 298–300. o.; az értekezés a továbbiakban PM, megtalálható *McGeer:* i. m. 12–59. o.

[14] PM 51. o. Túlerejű ellenséggel kerülje a csatát, míg csatározással, rajtaütésekkel alá nem ássa harci szellemüket, a sajátjait pedig fel nem lelkesíti.

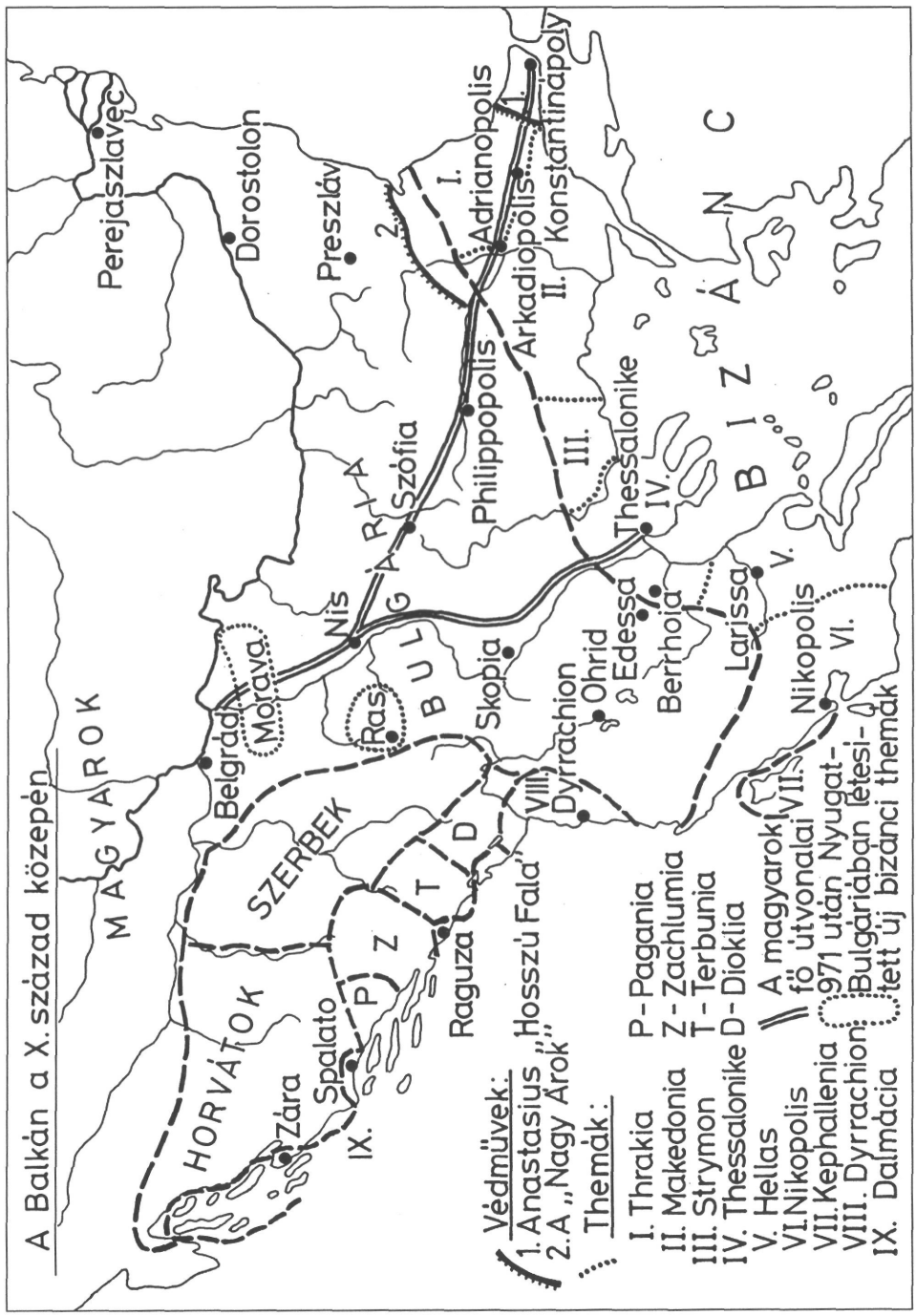
[15] PM 23–25., 45. o. és *Nikephoros Uranos* Taktikája (a továbbiakban: NUT): 99., 125–127. o. In: *McGeer:* i. m. 88–163. o. Ha az ellenség óvatlanul közelít, a felderítők csalják lesre őket, ha nem, vonuljanak vissza.

[16] PM 25–27. o., NUT 101–103. o. Ha az ellenség nem üldözi a felderítőket a hadrendig, hanem távolabb rendetlen tömegben marad…

[17] PM 23–25. o., NUT 99. o. A csatározók által ejtett foglyoktól szerezzenek információt az ellenség erejéről és szándékairól.

[18] PM 27–29. o., NUT 103. o. Ha az ellenség kitart, folytassák szilárdan a közelharcot, míg meg nem futamítják.

[19] PM 25., 27., 47–49. o., NUT 101., 103., 129–131. o. Ha az ellenség megfutamodik, a lovasok üldözzék, de hadrendben, amíg teljesen szét nem fut; zsákmányt szedni, vagy foglyokat szerezni senki se állhat meg, az a gyalogság dolga – erre a harc előtt fel kell hívni a figyelmet, ismertetve az érte járó büntetéseket. Az üldözés a lovasság második és harmadik vonalának feladata, de a vezér tartson maga mellett tartalékot is baj esetére.

A Balkán a X. század közepén
MAGYAROK
HORVÁTOK
SZERBEK
BULGÁRIA
BIZÁNC
Perejaszlavec
Dorostolon
Preszláv
Belgrád
Morava
Nis
Szófia
Philippopolis
Adrianopolis
Arkadiopolis
Konstantinápoly
Ras
Skopia
Ohrid
Edessa
Berrhoia
Thessalonike
Larissa
Dyrrachion
Nikopolis
Raguza
Spalato
Zára
Hosszú Fala
Védművek:
1. Anastasius „Nagy Árok"
Themák:
I. Thrakia
II. Makedonia
III. Strymon
IV. Thessalonike
V. Hellas
VI. Nikopolis
VII. Kephallenia
VIII. Dyrrachion
IX. Dalmácia
P - Pagania
Z - Zachlumia
T - Terbunia
D - Dioklia
A magyarok fő útvonalai 971 után
Nyugatiasság felé tett új bizánci themák

A párviadalok a vezérek szerencséjének fontosságát is megmutatják a középkori háborúkban: ha a Sklerosok veszítenek, alighanem a bizánciak futnak meg a közelharcból. A vezér halála vagy menekülése csapatai harci szellemének összeomlását jelentette, ezért is utasította Nikephoros Phokas a páncélos nehézlovasságot (kataphraktoi), hogy az ellenséges parancsnokokat vegyék célba rohamuk során.[20]

A szemelvényből kitűnik a szemben álló felek moráljának változása is. Bardas Skleros érzelmileg kiegyensúlyozatlan helyzetbe hozta ellenfeleit az ütközet előkészületeinél és annak folyamán. A harctól való kezdeti húzódozása megvetést váltott ki az ellenségből, melynek a bizánciakat lebecsülő viselkedése a fegyelem fellazulásához vezetett. Valószínűleg ez is hozzájárult ahhoz, hogy a besenyők meggondolatlanul üldözték a felderítő csapatot, így belefutottak a bizánciak csapdájába. Pusztulásuk híre megdöbbentette a többieket, majd támadásuk „megtört az ellenállhatatlannak tűnő rómaiakon"[21] – akiknek harci szelleme viszont, előző sikerük nyomán, kiváló lehetett. Ezzel végleg a bizánciakhoz került a kezdeményezés, akik a közelharcban a két skytha bajnok halálával végleg megtörték ellenfelük morálját.[22]

Bardas Skleros tevékenységét azonban lehet egy másik bizánci katonai értekezés gyakorlati alkalmazásának is tekinteni. A Csatározó háborúról (De velitatione bellica) című traktátus a X. században, röviddel II. Nikephoros (963–969) halála után íródott, és a kisázsiai hadszíntéren az arabokkal vívott harcok során kialakult bizánci taktika írásos összefoglalása. Ennek 17. fejezete a portyázó ellenségnek való lesvetés módját írja le, mely rendkívül hasonló a magistros tevékenységéhez. A leírás szerint a hadvezér különítsen ki több mint 200 embert, akik jártasak a lesvetésben, azok tartsák szemmel a portyázó ellenséget. A sereg egésze, 5-6 000 fő lovas, két részre osztandó; 2 000 álljon távolabb, megfelelő leshelyre, ahonnan a parancsnok jól láthatja embereit (a 200 felde-rítőt), akiket üldöznek, vagy akik üldöznek. Ezek mögött álljon a maradék 3 000, a gyalogsággal, szintén jó leshelyen. Hasznos, ha van a közelben erődített város, de még ha nagy erejű ellenség támadná is meg őket, a hadvezér akkor se zárkózzon be a falak mögé, mivel az szégyenletes, és a vidék teljes pusztulásához vezetne. Az erőd közelében, biztos helyeken, gyalogságával visszaverheti az ellenséget és a város gyalogsága is támogathatja.

A falvak őrzésére kiküldött 300 fő parancsnoka megfelelő helyről tartsa szemmel a falvakat dúló ellenséget. Ha lóról szállnak és zsákmányt keresnek, küldje rájuk 100 emberét, hogy kaszabolják le, vagy fogják el a portyázókat. Akik el tudnak menekülni, azokat üldözzék, míg a portyázókat védő egységek meg nem támadják őket. Ha a 300 lovas vezére úgy látja, hogy az üldözés rendetlenül és fegyelmezetlenül folyik, várjon a rejtekhelyen, amíg oda nem érnek az övéi. Akkor törjön elő és verje szét az üldözőket.

Ha további nagyszámú ellenség érkezik, és keményen üldöznek, akkor a foglyokat, a lovaikat és fegyvereiket küldje a hadvezérhez. Ezután jó rendben vonuljon vissza úgy, hogy az ellenséget maga után csalja, azonban csak a parancsnok ismerheti a hadvezér leshelyét. Néhány derék embere visszavonulás közben forduljon vissza és csapjon össze az üldözőkkel, így a sebesültek, vagy azok, akiknek lova sérült vagy fáradt, biztonságba juthatnak. Aztán gyorsabban vágtatva növeljék a távolságot maguk és az üldözők között, így csökkenthetik az ellenség nyomását, amely viszont így kifárasztja saját lovait.

[20] PM 29., 47. o., NUT 105., 127–129. o. Azonosítsák be az ellenséges vezér helyét, a nehézlovasság oda indítsa rohamát, vágja át magát a védőkön és Isten segítségével az ellenség meg fog futamodni.

[21] *Moravcsik:* i. m. 88. o.

[22] *McGeer:* i. m. 299. o.

Amikor a leshely közelébe érnek, húzódjanak balra vagy jobbra, hogy össze ne ütközzenek az onnan kitörőkkel. Azután az üldözöttek forduljanak vissza, és így két oldalról támadják meg az ellenséget.

A leshely nyújtson jó rejtekhelyet a katonáknak, a kijárata ne legyen szűk, a terep ne legyen nehéz, hanem sík és tágas, hogy semmi se akadályozza a gyors támadást – ez 2 000 ember számára különösen fontos. Parancsnokuk megfelelő megfigyelőponton álljon, hogy jó előre felbecsülhesse az üldözők számát és tanulmányozhassa az üldözés mikéntjét. Mikor a les közelébe érnek, az emberek kérjék Isten segítségét, ezután nagy erővel és bátorsággal törjenek rájuk, majd az üldözöttek is visszafordulnak, így kétfelől támadva az ellenséget szétverhetik. Hiszen hogyan is kerülhetnék el fáradt lovakkal és elcsigázott emberekkel a legrosszabbat?

Ha az ellenség mégis keményen ellenáll, fújjanak visszavonulót, azonban ne rendetlenül haladjanak a nagyobb leshely felé, hanem húzzák maguk után őket (a 3 000 főnyi lovashoz és a hadvezérhez). Az üldözöttek a leshely egyik oldalán haladjanak és amint a lesben állók kitörnek, azonnal forduljanak vissza és rohanják meg üldözőiket. Így, kétfelől támadva, teljesen szétverik majd őket, de még ha nem lenne is teljes a győzelem, akkor is sokukat levágják és elfogják, így többet nem mernek rablóportyákat indítani, és sietve hazatérnek.[23]

Jól látható ezen a példán, hogy mennyire kerülték a bizánciak a frontális ütközeteket, inkább hadicselekkel és fortélyokkal igyekeztek sikert elérni.[24] A nyílt ütközetekben követendő taktikát leíró Praecepta militaria is a gondos felderítést ajánlja a harc előtt az ellenség számának, felszerelésének kikémlelésére (nem csak felderítők, hanem foglyok, szökevények útján), továbbá előzetes csatározással, rajtaütésekkel azok harci szellemének aláásását, hogy az ütközet minél biztosabb győzelemmel végződjön.[25] Azonban a korabeli bizánci vezérek így is szívesebben használták a csatározó háború módszereit, mint a nyílt ütközeteket. Utóbbiakra csak nagyobb és erősebb seregekkel szemben került sor, mint keleten az arabok, vagy a ruszok ellen 971-ben.[26] Viszont 960-ban Nikephoros Phokas éjszakai rajtaütéssel zúzta szét a krétai arabok felmentő seregét,[27] öccse, Leon pedig 961-ben a kalandozó magyarokat.[28] Az aleppói emírt három ízben verték meg hegyszorosban csapdába csalva,[29] és a magyarok is hasonló csapdába futottak 968-ban.[30]

A kisázsiai katonai arisztokrácia, így a Sklerosok is, jól ismerték és alkalmazták ezt a taktikát. Arkadiopolisnál a bizánciak a maguk jól ismert és a gyakorlatban is sokszor alkalmazott stílusában küzdöttek és győztek. A két változat közül csak Skylitzes leírásának

[23] DV 205–211. o.

[24] Már Bölcs Leó is arra figyelmeztetett, hogy kétes dolog nyílt csatába bocsátkozni, még ha túlerővel is rendelkeznek, hiszen a véletlen fordulatait nem lehet előre látni. – A magyar honfoglalás kútfői. A honfoglalás ezredéves emlékezete. (Szerk.: *Pauler Gyula – Szilágyi Sándor*) Budapest, 1900. 127. o. A hadicselek nyugati alkalmazásáról l. *Veszprémy László:* A színlelt visszavonulás középkori megítéléséről. In: Unger Mátyás emlékkönyv. Szerk.: *E. Kovács Péter, Kalmár János, V. Molnár László.* Budapest, 1991. 1–5. o.

[25] PM 51. o.

[26] *Leó* diakónus 59–60.: Tarsos, 965.; 123–124.: Preszlav, 971.; 129–130., 132–133., 139–142. o.: a dorostoloni csaták, 971.

[27] *Leó* diakónus 20–21. o.

[28] *Moravcsik:* i. m. 72. o., *Leó diakónus* 24–25. o. – bár a 961-es datálásban nem vagyok biztos, mivel ez az epizód közvetlenül a 960 őszi események előtt szerepel, és nagyon hasonlít a 959-es hadjáratra Theophanes folytatásában. *Moravcsik:* i. m. 69. o. – szintén éjjeli rajtaütésről ír.

[29] 950-ben, 958-ban és 960-ban DV 157. o. 2. jegyzet, az itteni kelepcékről 155–157. o. a 960-as ütközetről még *Leó* diakónus 25-29. o.

[30] ÁKIF 17. o.

második fele ábrázol nyílt ütközetet, de mindkettő alapgondolata és kivitelezése (Leó diakónusnál teljesen, Skylitzesnél az első felében) a csatározó harcászat elveiből következik.

Arkadiopolis a szövetségesek szempontjából

Elsősorban magyar szempontból vizsgálom az eseményeket, akik mint könnyűlovas nomádok, a közelharcot mindig igyekeztek elkerülni, viszont mint itt látható, a bizánciaknak sikerült a szövetségeseket kelepcébe csalniuk. A magyarok harcászata viszont a távolharcban volt hatékony: mozgékonyságukkal, színlelt futással bomlasztották fel ellenségeik hadrendjét. A kézitusára törekvő nyugatiaktól eltérően a magyarok számára a távolból folytatott nyilazás volt a harc döntő formája – a közelharc csak a menekülő ellenség lemészárlásaként jöhetett szóba.[31] Harc előtt igyekeztek gondosan felderíteni ellenfelük erejét, a hadszínteret, hogy megfelelő helyeken, kisebb csapatokkal, rajtaütéseket hajthassanak végre. Mozgékonyságuk volt a legnagyobb előnyük: ha korainak ítélték az összecsapást, odébbálltak, kis csapatokban folytatták csatározó tevékenységüket, míg végül szét nem züllesztették ellenfelük seregét. Ekkor indították együttes erővel döntő rohamukat, melyet azok szétesett hadrendben nem tudtak elhárítani, hiába volt jobb védőfelszerelésük és közelharci fegyverzetük. A sikert végül kíméletlen üldözéssel tették teljessé.[32]

A magyarok fő fegyvere, mint általában a sztyeppei népeknél, az összetett reflexíj volt, a távolharc ideális eszköze. Nem volt „csodafegyver", ám nagyobb lőtávolsággal és átütő erővel rendelkezett, mint a korabeli népek hasonló eszközei. Gyors helyzetváltoztatás közbeni használhatósága volt a lényeges, „fölényét nem nagyobb relatív teljesítménye adta, hanem az, hogy vágtató lóról is lehetett használni. Kalandozó őseink hadi sikereiket főként szervezettségüknek köszönhették és annak, hogy tökéletes, de legalábbis az ellenfélénél tökéletesebb összhangba tudták hozni a hadviselés egyes elemeit: a fegyverzetet, a stratégiát, a taktikát és a logisztikát".[33]

Mindezeket megfontolva, feltűnő, hogy Arkadiopolisnál mennyire hatástalan a lovas-nomád taktika.[34] Az ütközetbe meggondolatlanul, fegyelmezetlenül rohant bele a szövetséges had, különösebb tétovázás nélkül vállalta a közelharcot a bizánciakkal. Az is lehetséges, hogy a magyar segélyhad nem is vett részt benne, vagy csak olyan kicsi

[31] A kalandozó magyarok, illetve általában a nomád népek hadművészetéhez *Erdélyi László:* A magyarok hadi szervezete és hadszervezési művészete ezer éven át. Budapest, 1942. 34–39. o.; *Markó Árpád:* Magyarország hadtörténete. Budapest, 1943, reprint 1994. 7–8. o.; *Keegan, J.:* A hadviselés története. 2002. 169–173., 218. o.; *Négyesi Lajos:* A pozsonyi csata (907. július 4.) In: *Hermann Róbert* (szerk.): Fegyvert s vitézt ... A magyar hadtörténet nagy csatái. 2003. 17–24. o.

[32] *Mesterházy Károly:* Tegez és taktika a honfoglaló magyaroknál. *Századok,* 1994/2. 329–331. o. és *Kovács László:* Fegyver és vitéz. In: Honfoglaló őseink. Szerk.: *Veszprémy László.* Budapest, 1996. 85–87. o. alapján. A felderítés fontosságáról: *Göckenjan, H.:* Felderítők és kémek. Tanulmány a lovasnomád hadviselés stratégiájáról és taktikájáról. In: Nomád népvándorlások, magyar honfoglalás. Szerk.: *Felföldi Szabolcs – Sinkovics Balázs.* Budapest, 2001. 57–66. o.

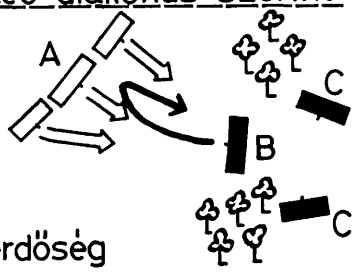
[33] *Szőllősy Gábor:* Mennyivel voltak jobb íjaik a honfoglaló magyaroknak, mint a korabeli Európa más népeinek? *Keletkutatás,* 1995. ősz, 41–42. o.

[34] Figyelemre méltó, hogy a forrásokból nem válik világossá a lovasíjász taktika alkalmazása a csatában, holott az ilyesmit a bizánci történetírók nem szokták említés nélkül hagyni, mint a 838-as dazimoni csatánál, vagy a XI. századi, besenyők és szeldzsukok elleni harcoknál, l. *Kaegi, W. E.:* The Contribution of Archery to the Turkish Conquest of Anatolia. *Speculum,* 1964/39. 99–108. o. Ha megfigyeljük a magyarok korábbi, akár győztes, akár vesztes csatáit – mint a 899. Brenta, 907. Pozsony, 910. (első) Augsburg, 933. Merseburg, 934. bizánciak elleni hadjárat, 955. (második) Augsburg – mindegyiknél láthatóak a lovas népek harcmodorának jellemzői, de Arkadiopolisnál nem.

AZ ARKADIOPOLISI CSATA VÁZLATA

Leó diakónus szerint

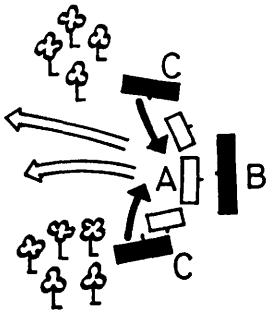
1.

erdőség

A-Szövetséges had
B-Bardas seregrésze
C-A lesbe állított bizánciak
1.-Bardas Skleros megtámadja a ruszokat; eldöntetlen küzdelem.

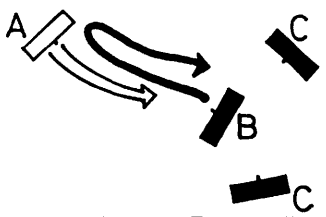
2.

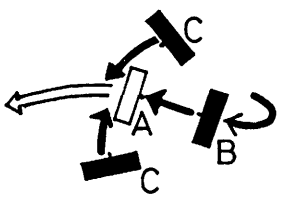
2.-Az adott jelre a lesben álló bizánciak oldalba támadják a ruszokat, akik megfutamodnak.

Skylitzes szerint

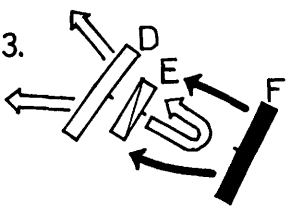
1.

2.

3.

A-Besenyők
B-Ioannes Alakasseus csapata
C-Bardas lesbe állított serege
D-Szövetséges gyalogság
E-Szövetséges lovasság
F-Hadrendbe állt bizánciak

1.-Ioannes Alakasseus lesre csalja a besenyőket.

2.-A lesben álló bizánciak bekerítik és szétverik a besenyőket; csak kevesen tudnak elfutni.

3.-Mindkét fél hadrendbe áll, majd a szövetségesek támadását visszaverik a bizánciak, végül hosszas közelharc után megfutamítják őket.

különítmény, amely nem tudott befolyást gyakorolni a harc kimenetelére.[35] Ugyanakkor az is elképzelhető, hogy akkorra már a magyarok fegyelme, és hadvezetése jelentősen leromlott a X. század elejei csúcsteljesítményhez képest.[36]

Valószínűnek látszik, hogy a szövetséges haderő zömét a bolgárok adták, és hogy az nem annyira nomád lovassereg volt, mint inkább vegyes, gyalogos-lovas erő. Talán ezzel is magyarázható, hogy oly könnyen belementek a közelharcba, ami pedig megfelelő felszerelést igényelt.[37] A bolgároknak és a ruszoknak volt megfelelő láncpáncéljuk, bár a bolgárokat Bölcs Leó még a magyarokhoz hasonlítja.[38] A X. század második felére azonban már biztosan rendelkeztek megfelelő, közelharcra alkalmas lovassággal.[39] Mindezek alapján látható, hogy itt két közelharcra hajlandó és képes haderő csapott össze, így elhamarkodottnak tűnik Arkadiopolist a „mozgékonyság, a tűzerő és a nehézkes, de mindent felmorzsoló falanx" csatájaként jellemezni.[40]

Mozgékonyság szempontjából, úgy tűnik, a bizánciak nem voltak hátrányban, tűzerőben sem (bár az, esetükben, inkább a közelharci ütőerőt jelentette), páncélvédettségük is kiváló lehetett – bár nem biztos, hogy a tagmák igazán páncélozott nehézlovassága részt vett a csatában. Bardas Skleros csatavezetése, csapatainak fegyelme, morálja szintén jobb volt a szövetségesekénél – akiknél talán a koalíciós erőknél gyakran előforduló vezéri rivalizálás is közrejátszott a kudarcban.

Bizánc tehát egyértelmű, de nem döntő győzelmet aratott Arkadiopolisnál. Erre vall az is, hogy a császár újabb erősítéseket küldött Ázsiából Európába az ütközet után, és

[35] Leó diakónus, eltérően Skylitzestől nem említi a besenyők részvételét, talán ez is annak a jele, hogy a nomád kontingens kisebb volt, mint általában gondolják. Általában Skylitzes alapján ismertetik az ütközetet, Leó diakónus szövegének magyar fordításával – kivéve az első, felvonulásról szóló részt – még nem találkoztam. Továbbá a PVL 89.o. Szvjatoszláv beszéde 971-ben , hadjárata végén a besenyők ellenséges magatartását említi, mint a békekötés egyik okát. Viszont arról is szó lehet, hogy a magyarok a Taksony idején beköltözött besenyő csoporttal együtt vettek részt a hadjáratban – l. *Anonymus:* Gesta Hungarorum. Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről. Budapest, 1977. 132. o. – Leó diakónusnak ez talán nem tűnt föl, így nem említette külön, Skylitzes számára viszont, aki jól ismerte az 1040-es évek végén a besenyők ellen a Balkánon vívott harcokat, szerepeltetésük kiemelt fontosságú lehetett. A magyarok által a Szvjatoszláv mellett vívott hadjárat emléke talán *Anonymus* 119. o. adata, mely szerint Szovárd és Kadocsa a Vaszil-kapun (Szófia és Plovdiv között) átkelve elfoglalták Fülöp király városát. *Leó* diakónus 97. o. említi Philippopolis bevételét Szvjatoszláv serege által, annak 969. őszi visszatérése után. Bár az útvonal általánosan ismert lehetett mindenki számára, aki magyar területről Bulgárián keresztül Konstantinápoly felé haladt. 1018 után ez a szentföldi zarándokút balkáni szakasza, majd később, a török időkben a Magyarország elleni fő felvonulási útvonal.

[36] Ezt valószínűsítik az előzőekben leírt rajtaütéses bizánci sikerek, vagy az, hogy Marianos Argyros 961-ben, Makedónia kormányzójaként, egyedül verte őket vissza, míg 959-ben még három thema és egy gárdaegység (tagma) kellett ehhez, l. *Antonopoulos, P. T.:* Byzantium, the Magyar Raids, and Their Consequences. *Byzantinoslavica,* 1993/2. 262. o.; *Moravcsik:* i. m. 69. o. A magyarok harci erényeinek hanyatlása már 955-ben érzékelhető volt: *Bóna István:* Magyar hadművészet – támadó hadjáratok Európa ellen. In: Európa közepe 1000 körül. Szerk. *A. Wieczorek és H-M. Hinz.* Stuttgart, 2000. 143. o.

[37] Skylitzes eleve gyalogságot és lovasságot említ, l. *Moravcsik:* i. m. 88. o. Ugyanekkor fontos tudni, hogy a korabeli harcászatban még problémás elkülöníteni a nehéz- és könnyűlovasságot páncélozottsági fok szerint. A fő különbséget a támadófegyverek milyensége jelenti az íjat és nyilat használó, távolharcban jártas keleti, illetve a közelharcra törekvő, elsődlegesen ahhoz szükséges fegyvereket (lándzsa, kard, buzogány, stb.) használó nyugati stílus között, l. *Hidán Csaba:* Mit jelent a könnyű- és mit jelent a nehézlovas? Terminológiai problémák az „eurázsiai nomád" lovassággal kapcsolatban. *Társadalom és Honvédelem,* 2000/2. 18–19. o.

[38] *Pauler-Szilágyi:* i. m. 32–33., 43. o.

[39] *Browning, R.:* Byzantium and Bulgaria. A Comparative Study Across the Early Medieval Frontier. Berkeley, 1975. 133–134. o., továbbá *Kovács László:* A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2002/2. 318. o., 47. j. a bolgárok páncéljáról.

[40] *B. Szabó János – Somogyi Győző:* i. m. 103. o.

hogy a „skythák" további rablóportyákat indítottak Makedóniába.[41] Hogy itt kikre vonatkozik ez a név, nem világos: talán még Szvjatoszláv nomád szövetségesei vettek részt ezekben az akciókban, vagy a bolgárok.[42] A háború lezárását a következő évi hadjáraton elért bizánci győzelem jelentette. Augsburghoz hasonlítva a vereség nem tűnik igazán katasztrofálisnak a magyarság számára, hatása inkább lélektani lehetett.[43]

Végül érdemes még kitérni Arkadiopolis következményeire, tekintettel a magyarság és szomszédai közötti kapcsolatokban beállt változásokra és a 970-es évek „nemzetközi" viszonyaira.[44] Miután Ioannes Tzimiskes 971-ben teljes győzelmet aratott Szvjatoszláv felett és meghódoltatta Bulgáriát, birodalma számára a helyzet kedvezően rendeződött a Balkánon.[45] Európában az egyedüli problémát I. Ottó jelentette számára, akivel aztán 972-ben sikerült rendeznie a viszonyt (unokahúga, Theophanu és a leendő II. Ottó házassága Rómában). A német-bizánci viszonyban ezzel enyhülés állt be, azonban szövetségről, főleg a magyarok ellen, szó sem volt. Ez eleve azt feltételezné, hogy a magyar fenyegetést csak közös erővel tudják elhárítani, ilyesmiről azonban Augsburg és a bizánci sikerek után aligha lehet beszélni.

Jóval nagyobb fenyegetést jelentettek a Maghrebet uraló Fátimidák, akik 969-ben Egyiptomot is megszerezték, ezzel az Atlanti-óceántól Szíriáig terjesztették ki hatalmukat. Az új síita muszlim nagyhatalom (a bagdadi kalifátus akkorra már szétesett), mely egyetemes uralomra tartott igényt az iszlám világban, elvileg minden környező államra veszélyt jelentett: a kordovai Omajjádokra, a szunnita Abbászidákra éppúgy, mint a bizánciakra Dél-Itáliában, vagy a longobárdokra (és általuk a német császárok érdekeire: 982-ben II. Ottó Cotrone mellett a Fátimidák szicíliai seregétől szenvedett vereséget).[46]

[41] *Leó* diakónus, 104, 117. o. Talán az, hogy Thrakiát nem említi, arra utal, hogy csak a főváros felé törő seregrészt verték vissza a bizánciak, a határ többi részén nem tudták a szövetségesek tevékenységét akadályozni.

[42] Asogik/Asolik örmény krónikás az egész konfliktust bizánci-bolgár háborúnak tartja, melyben a ruszok az utóbbiak szövetségesei voltak, l. *Stokes:* i. m. 486. o.

[43] *Györffy György:* István király és műve. Budapest, 1977. 53. o. – *Marczali:* i. m. 204. o. szerint is a bizánci kalandozások „elhagyása nem valami véres catastrophának volt következése, hanem minden nagyobb válság nélkül egyszerű okozata volt a görög birodalom új megerősödésének"; *Antonopoulos:* i. m. 262–263. o. 961 után ő sem említ már önálló magyar támadást, *Lüttich, R.* sem: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910. 148–149. o. és *Révész László* sem: Emlékezzetek utatok kezdetére... Régészeti kalandozások a magyar honfoglalás és államalapítás korában. Budapest, 1999. 203. o.: „semmiképpen sem beszélhetünk az augsburgihoz hasonló súlyos vereségről, a kudarc félreérthetetlenül jelezte: a kalandozó hadjáratoknak végérvényesen befellegzett. Igaz, ez a néhány déli irányú próbálkozás már korábban sem hozott nagy eredményeket. Az egyetlen komoly magyar győzelem a bizánci haderő felett ... még 934-ben született. Azt követően a déli szomszéd inkább pénzen váltotta meg a békét. Amikor azonban így döntött, hogy ennek is véget vet, azt illett komolyan venni. A birodalom ugyanis a 10. század második felére különböző hadszíntereken olyan sikereket ért el, amilyenekre ... Jusztinianusz uralkodása óta nem volt példa ... ennek híre nyilván a magyar fejedelmi udvarba is eljutott." A középbizánci időszak katonai fénykora egészen pontosan meghatározható: Nikephoros Phokas főparancsnoki – Domestikos ton Scholon – kinevezése (954/955) és Ioannes Tzimiskes halála (976) közötti időszakban.

[44] Erről legutóbb *Makk Ferenc:* A bizánci fenyegetés árnyékában. Géza fejedelem politikai-vallási választása. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2001/1. 130–138. o.

[45] Miután a Morava-torkolatig birtokba vették a területet, a magyarok utolsó nagy kalandozó útvonalát is lezárták dél felé (ahogy korábban a szász dinasztia a nyugatiakat: 933–937/951 között az északi, csehszász utat, 938–955 között a nyugati, bajor utat, 951–952-ben az itáliai Strata Ungarorumot). L. Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in The Fogg Museum of Art. Vol. I. Italy, North of the Balkans, North of the Black Sea. Ed. *J. Nesbitt* and *N. Oikonomides.* Washington, 1991. 100–101., 195–196. o. Ras (ma Raška) és Morava (a Duna és a Morava torkolatánál) új bizánci themák voltak a 970-es években.

[46] Liudprand tanúsága szerint a konstantinápolyi közvéleményben volt olyan várakozás 968-ban, hogy Bizánc és a németek együtt lépnek föl ellenük: Középkori krónikások VI–VII. Liudprand történeti munkái:

Bizánc célja ebben a korszakban a keleti hódítás volt, főleg a két katonacsászár, II. Nikephoros és I. Ioannes idején.[47] A rusz háború előtt az volt az elsődleges hadszíntér,[48] ottani lekötöttsége miatt bérelte fel II. Nikephoros Szvjatoszlávot a bolgárok ellen. Ioannes 974-ben Bagdad elleni támadáson gondolkodott,[49] majd 975-ben Szíriába és Libanonba vezetett hadjáratot, melyről III. Ashot örmény királynak írott levelében Jeruzsálem visszafoglalását nevezi céljának.[50] Vagyis a magyarok elleni katonai akció egyáltalán nem állt a császár szándékában. Ez azonban a magyarok, illetve a fejedelmi család számára akkor nem volt egyértelmű – Bulgária meghódításával a bizánciak elzárták a dél felé vezető utat. A szállásterület váratlanul gyors megközelítése és a bolgár uralkodócsalád félreállítása (valamint talán az is, hogy Szvjatoszláv halálában is a bizánciak kezét láthatták), közvetlen fenyegetésként tüntethette fel számukra Bizáncot. Gézának, aki valószínűleg részt vett a Bizánc elleni vállalkozásokban, míg a németek elleniekben nem, ez elegendő lehetett ahhoz, hogy „nyugatra nyisson."[51]

A magyarok számára a külpolitikai helyzet a X. század elejéhez képest alapvetően megváltozott: akkor ők avatkozhattak be más, megosztott országok belviszályaiba, most viszont két erős nagyhatalom volt a szomszédjuk, melyek a még független kisebb államokat igyekeztek befolyásuk alá vonni. Ebben a helyzetben önálló játékterük beszűkült, fennállt a lehetősége, hogy a két birodalom valamelyike kihasználja belharcaikat. Katonailag az ország ugyan jelentős erővel bírt, de megosztottsága miatt az aligha érvényesülhetett –nem véletlenül volt Géza fejedelem fő célja éppen a törzsi szeparatizmus letörése. Annak végrehajtása viszont már csak új ideológiai keretben volt lehetséges, a kereszténység felvételével, mert a hit terjesztése vagy védelme címén elháríthatta a két külhatalom beavatkozását.

Antapodosis, Historia Ottonis, Relatio. Ford. *Jurkovich Emil, dr. Gombos F. Albin* és *Gaál Lajos.* Budapest, 1908. 247–248. o. (a továbbiakban: *Liudprand*). A X. századi síita mozgalom sikereiről l. *Halm, H.:* The Empire of the Mahdi. The Rise of the Fatimids. Leiden–New York–Köln, 1996.

[47] Az ekkori militáns bizánci fellépésről az iszlám ellen még *Kolbaba, T. M.:* Fighting for Christianity – Holy War in the Byzantine Empire. *Byzantion,* 1998/LXVIII. 205–206. o. Nikephoros Phokas vértanúvá nyilváníttatta volna a hitetlenek elleni harcban elesetteket, ezt ugyan az egyház elutasította, de a hadseregben és a végeken népszerű gondolat lehetett: DV 215–217. o. Továbbá Kemal ad-Din XIII. századi munkája szerint ugyanő, mikor 965-ben bevette Tarsost, a mecsetben felment a minbarra (szószék), megkérdezte kísérőitől: „Hol állok most?" „Tarsos minbarján" – válaszolták, mire ő: „Nem, Jeruzsálem minbarján állok, mivel egyedül Tarsos zárta el a Jeruzsálembe vivő utat – The Cambridge Medieval History vol. IV. The Byzantine Empire I. Byzantium and Its Neighbours. Ed. *J. M. Hussey.* Cambridge, 1966.

[48] Mint 964-ben a bagdadi kalifához írott leveléből is kitűnik, melyben Antiochia, majd Egyiptom meghódítását ígéri – *S. Vryonis jr.:* Byzantium and Europe. London, 1967. 87–88. o.

[49] *Leó* diakónus 147. o.

[50] Armenia and the Crusades. Tenth to Twelfth Centuries. The Chronicle of Matthew of Edessa. Tr. *A. E. Dostourian.* Lanham-New York-London, 1993. 30–31. o. Hogy a levél pontosan írja-e le a hadjárat történetét, az gyakori vita tárgya, l. *Walker, P. E.:* The „Crusade" of John Tzimisces in the Light of New Arabic Evidence. *Byzantion,* 1977/XLVII. 301–327. o. Azonban, mint *Whittow:* i. m. 356–357. o. leírja, a levél propagandisztikus célja a lényeg, hogy az örményeket és a keleti kereszténységet nagyobb részvételre bírja a birodalom háborús erőfeszítéseiben a muszlimok ellen.

[51] Érdemes megfigyelni a X. század második felében keresztény hitre tért országok választásait. A kijevi Rusz, Vlagyimir idején külső fenyegetés híján válogathatott – ahogy válogatott is: PVL 96–98., 110–111. o. – majd a politikailag legelőnyösebb görög egyház mellett döntött. Csehország, mely régóta I. Ottó hűbérese volt, nem választhatott, a német birodalmi egyház része lett. Lengyelország, az Elba-vidéki szász terjeszkedés célpontjaként választhatott volna más vallást, de az nem mentesíthette volna az Ottók nyomásától – végül III. Ottó idején sikerült önálló érsekséget alapítania. Magyarország viszont a nyugati és keleti kereszténység és a két nagy birodalom közé ékelődve csak e kettő közül választhatott (más vallás – zsidó, muszlim – csak az addigi pogány különállás új kiadása lett volna). Viszont amelyik birodalom erővel próbálta volna a saját „nyájába" terelni, az azt kockáztatta volna, hogy épp a riválisa oldalára löki az országot. A bizánciak 971-es balkáni rendezése éppen ilyen helyzetet teremtett a törzsszövetség vezetése számára.

A nyugati rítus felvétele bizonyosan azzal az igénnyel is párosult a fejedelem részéről, hogy tisztázza a viszonyokat: ki tart vele és ki nem.[52] Ez viszont fontossá tette, hogy a bizánciakat lehetőleg akadályozza a balkáni szerzemények konszolidálásában, ahonnan közvetlenül támogathatták volna a pogány vagy ortodox ellenzéket. Támogatta hát Sámuel és testvérei macedóniai mozgalmát, mely újra önállósítani akarta Bulgáriát. Erre mutat, hogy 973. március 23-án a magyarokkal együtt két bolgár követ is ott volt Quedlinburgban. Ez egyébként azt is szemlélteti, hogy I. Ottó egyáltalán nem volt Bizánc szövetségese: ma is furcsa volna, ha alig egy évvel a szövetségkötés után a szövetséges hatalom ellen lázadókat legfelsőbb szinten fogadják. Bizánc balkáni megerősödése nem volt érdeke a császárnak, hiszen ezzel fennállt a lehetősége, hogy a magyarok bizánci krisztianizációja a német határokig juttatja a rivális birodalom befolyását.[53]

A bizánci helyett a német egyházi befolyás vállalása tehát kényszer szülte megoldás volt Géza fejedelem számára. Ez érthetővé teszi, hogy I. Ioannes halála (976) után, mikor Bizánc belviszályaiba bonyolódott, Bulgária pedig Sámuel és testvérei vezetésével újra önállósult, s így a dél felől potenciálisan fenyegető bizánci támadás veszélye meg-szűnt, a fejedelem amúgy sem túl nagy buzgósága jelentősen alábbhagyott. A bizánci fenyegetés tehát néhány évig csakugyan létezett, csakhogy inkább „képzelt" módon, a fejedelem helyzetmegítélése szerint. I. Ottó részéről a térítés ugyanakkor a politikai függésbe vonás igényével is párosult, amit viszont Géza már nem vállalhatott. A salzburgi érsek és a passaui püspök vitája is erről árulkodott, ez is hozzájárult a térítő munka ellanyhulásához. Az újabb sikerek csak a 990-es évek közepén, új szereplők – Adalbert, III. Ottó, a leendő Szent Henrik és Szent István – és új szemlélet feltűnésével következtek be.[54]

[52] Hasonlóan lehetett, mint 989-ben I. Vlagyimir üzenete a keresztség felvétele előtt országa lakóihoz: aki nem jön a Dnyeperhez megkeresztelkedni, a fejedelem haragját kockáztatja – PVL 116. o.

[53] *Makk Ferenc:* Magyar külpolitika (896–1196). Szeged, 1996. 31–32., 36. o. „Géza számára a keresztény vallás felvétele alapvetően és elsősorban politikai kérdés volt" – mint láthattuk, legalább annyira bel-, mint külpolitikai; *Pósán László:* Németország a középkorban. Debrecen, 2003. 36–38. o. A bolgár viszonyokhoz: *Obolensky, D.:* A Bizánci Nemzetközösség. Kelet-Európa, 500–1453. Budapest, 1999. 167–168. o.; *Ostrogorsky, G.:* A bizánci állam története. Budapest, 2003. 280. o. 215. j.; *Pirivatrić, S.:* Samuilova drazsava. Obim i karakter. Beograd, 1997. (angol nyelvű összefoglalóval) 200., 207. o.

[54] *Bozsóky Pál Gerő:* Magyarok útja a pogányságból a kereszténységig. Szeged, 2000. 193–195. o.; *Ferdinandy Mihály:* III. Ottó, a szent császár. Budapest, 2000. 291–296. o.

Márton Tősér

THE BATTLE OF ARKADIOPOLIS – THE LAST MAGYAR RAID, 970

Summary

In 969, Prince Sviatoslav of Kiev formed a Russian-Bulgarian-Pecheneg-Hungarian alliance against the Byzantine Empire. In the summer of 970, his troops marched towards Constantinople, but were defeated at Arkadiopolis. In Hungarian historiography, the battle is mentioned as the closing event of the Magyar raids, its thorough analysis, however, has not yet been accomplished, as opposed to the battle of Augsburg. Hungarian special literature refers to it in general; it is only Károly Szabó (19th century) and János B. Szabó who treated the subject in detail.

The author introduces the course of the battle based on the somewhat differing texts of Deacon Leo and Skylitzes, and touches upon the sources' data on the strength of the opposing parties, which he considers exaggerated, concerning both sides. He evaluates the Byzantine activity in the battle, relying upon the regulations of two 10th century military treatises, „Praecepta militaria" and „De velitatione bellica". The battle can be described as the typical implementation of the old feint, the false flight, as the contemporary Byzantine commanders usually tried to triumph over their enemies through tricks and ambushes, rather than risking open combat. The author then discusses the activity of the Magyars, whose nomadic mounted strategy was well known all around Europe at that time, and yet strangely enough the Byzantine sources do not mention its characteristics (careful reconnaissance, feints, the avoidance of close combat, bowing tactics, etc) in connection with Arkadiopolis, which they should not have failed referring to. The explanation for that may be that the Magyars, who participated in the Balkan campaign as the allies of Sviatoslav, might not have taken part in the battle itself. It must have been the Russian-Bulgarian troops, which were more heavily equipped and more suitable for close combat, that fought with the Byzantines.

Finally, the study deals with the changes in Hungarian politics, pointing out that the battle itself was not a heavy blow for the Magyars, and that it was the Byzantine victory over Sviatoslav (the occupation of Bulgaria and the deposition of the dynasty) in 971, that might have seemed an immediate threat to Prince Géza. This must have been the reason for his sending delegates to Quedlinburg in 973, and for the adoption of the Western rite of Christianity.

Márton Tősér

LA BATAILLE D'ARCADIOPOLIS – LA DERNIÈRE CAMPAGNE D'INCURSION, 970

Résumé

En 969, Sviatoslav, duc de Kiev, créa l'alliance des Russes, des Bulgares, des Petchenègues et des Hongrois contre Byzance. Ses troupes en marche vers Constantinople, en été 970, subirent une défaite à Arcadiopolis. L'historiographie hongroise mentionne celle-ci comme l'événement final de l'époque des incursions, mais elle ne l'a jamais analysé comme l'a fait avec Ausbourg. La littérature hongroise spécialisée s'y attarde peu et ce sont seulement Károly Szabó (XIXe siècle) et János B. Szabó qui s'en occupent plus en détail.

L'auteur présente le déroulement de la bataille d'après les textes, sur certains points différents, du diacre Léo et de Skylitzes en évoquant aussi les données des sources concernant les effectifs qu'il juge exagérées les deux côtés. Il apprécie l'activité des Byzantins sur la base des instructions des deux essais militaires du Xe siècle, *Praecepta militaria* et *De velitatione bellica.* Toute la ba-

taille d'Arcadiopolis est la mise en œuvre classique du vieux stratagème de la fuite simulée: les chefs d'armée byzantins de l'époque cherchaient en général à vaincre leurs ennemis par la ruse et l'artifice au lieu de risquer une bataille ouverte. Ensuite il parle de l'activité des Hongrois dont la tactique nomade équestre était déjà connue dans toute l'Europe. Par conséquent, il est bizarre que les Byzantins ne mentionnent pas ses caractéristiques (reconnaissance approfondie, stratagèmes, éviter le corps à corps, tactique de tir à l'arc...) au sujet d'Arcadiopolis. Cela peut s'expliquer par le fait que les Hongrois – bien qu'ils soient présents dans la campagne sur les Balkans du côté de Sviatoslav –, n'ont peut-être pas participé à cette bataille. Probablement les Byzantins ont été confrontés à des troupes russo-bulgares plus aptes au corps à corps.

Pour finir, l'étude examine l'évolution de la situation politique des Hongrois en concluant qu'Arcadiopolis ne leur était pas encore un coup dur, par contre, en 971, après la défaite de Sviatoslav (occupation de la Bulgarie, destitution de la dynastie), Byzance a pu paraître une menace imminente pour le prince Géza, ce qui peut expliquer l'envoi des messagers à Quedlinbourg (23 mars 973) et l'adoption du christianisme occidental.

Márton Tősér

DIE SCHLACHT BEI ARKADIOPOLIS – DER LETZTE STREIFZUG, 970

Resümee

969 wurde von Fürst Swjatoslaw von Kiew eine Union der Altrussen, Bulgaren, Petschegenen und Ungarn gegen Byzanz gegründet. Seine Truppen waren im Sommer 970 in Richtung Konstantinopel unterwegs, mussten jedoch bei Arkadiopolis eine Niederlage einstecken. Die Schlacht wird in der ungarischen Geschichtsschreibung als das finale Ereignis der Streifzüge erwähnt. Eine detaillierte Analyse dieser Schlacht erfolgte jedoch genauso wenig, wie im Falle der Schlacht von Augsburg. Die ungarische Fachliteratur bezieht sich nur allgemein auf sie; am umfassendsten beschäftigen sich Károly Szabó (19. Jahrhundert) und János B. Szabó mit dem Ereignis.

Der Verfasser gibt den Verlauf der Schlacht aufgrund der zum Teil abweichenden Texte des Diakons Leo und Skylitzes kund. Er kommt auch auf die Stärkeangaben der Quellen zu sprechen, die er auf beiden Seiten für übertrieben hält. Die Tätigkeit der Byzantiner bewertet der Verfasser aufgrund der Maximen von zwei militärischen Abhandlungen aus dem 10. Jahrhundert, der Praecepta militaria und der De velitatione bellica. Die Schlacht bei Arkadiopolis kann in ihrem vollen Ablauf als charakteristische Realisierung der alten Kriegslist, der vorgetäuschten Flucht dargestellt werden, genauso, wie die zeitgenössischen byzantinischen Feldherren im Allgemeinen versuchten, ihre Feinde mit verschiedenen Finessen und Hinterlisten zu besiegen, anstatt offene Schlachten zu riskieren. Anschließend kommt der Autor auf die Tätigkeit der Ungarn zu sprechen, deren Reitertaktik der Nomaden zu dieser Zeit bereits in ganz Europa bekannt gewesen ist. Interessanter Weise werden die Charakteristiken dieser (sorgfältige Aufklärung, Kriegslisten, Vermeiden des Nahkampfes, Bogenschützentaktik usw.) von den Byzantinern, die dies wahrscheinlich nicht unerwähnt gelassen hätten, bei Arkadiopolis nicht erwähnt. Erklärung dafür könnte sein, dass die Ungarn zwar als Verbündete von Swjatoslaw am Balkanfeldzug teilgenommen hatten, ihre Präsenz bei der eigentlichen Schlacht jedoch zweifelhaft ist. Vermutlich wurde die Schlacht gegen die Byzantiner von den stärker aufgerüsteten und für den Nahkampf besser geeigneten Truppen der Altrussen und Bulgaren ausgetragen.

Schließlich kommt die Studie auf die Veränderung der politischen Situation des Ungartums zu sprechen, und stellt zusammenfassend fest, dass Arkadiopolis selbst kein schwerer Schlag für die Ungarn gewesen sei, dass aber Fürst Géza 971, nach dem Sieg über Swjatoslaw (und der Okkupation Bulgariens, dem Ausschalten seines Herrscherhauses), Byzanz als direkte Bedrohung empfunden hätte. Dies könnte Grund dafür gewesen sein, dass er Gesandte nach Quedlinburg schickte (23. März 973) und zum Christentum westlichen Typs übertrat.

Мартон Тешер

БИТВА ПРИ АРКАДИОПОЛИСЕ – ПОСЛЕДНЯЯ АВАНТЮРНАЯ ВОЕННАЯ КАМПАНИЯ, 970 Г.

Резюме

Киевский князь Святослав организовал в 969 году союз русских, болгар, печенегов и венгров против Византии. Войска союзников летом 970 года направлялись к Константинополю, однако у Аркадиополиса они потерпели поражение. В венгерской историографии эта битва упоминается как заключительный аккорд в ряду авантюрных набегов, однако детальный анализ битвы, как это имело место у Аусбурга не проводился. Венгерская историография упоминает о ней только в общих чертах, наиболее подробно изучают эту битву Сабо Карой (XIX век) и Б. Сабо Янош.

Автор настоящего исследования описывает ход битвы на основании несколько отличающихся друг от друга текстов дьякона Лео и Скилитцеса. Автор приводит численные данные, имеющиеся в источниках, хотя он считает их преувеличенными с обеих сторон. Действия византийцев в битве автор оценивает на основании предписаний двух научных военных трактатов X века Praecepta militaria и De velitatione bellica. Битва при Аркадиополисе в целом может быть представлена как характерная реализация старой военной уловки, притворного (мнимого) бегства, в таком духе византийские полководцы того времени обычно старались одерживать победы над своим противником путем различных военных уловок, подстраивания засад, а не рисковать людьми в открытом сражении. Автор статьи останавливается на действиях венгров, тактика которых, опиравшаяся на кочевые лошадиные табуны, в то время была уже известна всей Европе, тем не менее византийцы, которые едва ли оставили бы это без замечания, странным образом не упоминают о таких характерных приемах венгров при Аркадиополисе (тщательная разведка, военные уловки, избежание рукопашного боя, лучная тактика и т.д.). Все это можно объяснить тем, что хотя венгры и участвовали в балканской кампании как союзники Святослава, но действенное участие их в самой битве (их присутствие) остается сомнительным. В битве с византийцами при Аркадиополисе сражались скорее располагавшие более сильным снаряжением, пригодным для рукопашного боя, русско-болгарские войска.

В заключение статья анализирует изменение политического положения венгров, резюмируя при этом, что поражение при Аркадиополисе само по себе не было серьезным ударом для них, однако в 971 году после поряжения Святослава (оккупации Болгарии, свержения с трона болгарского правителя) Византия могла казаться непосредственной угрозой для князя Гезы. Это могло послужить причиной направления посла в Квединбург (23 марта 973 года) и принятия христианства западного образца.

Budapest, 2004.
408 o., ill.
5880.- Ft
ISBN 963 327 367 6

Hermann Róbert
Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái

Hermann Róbert könyvével indul a Zrínyi Kiadó Nagy csaták című új sorozata. Célunk az, hogy a magyar történelem egy-egy háborús korszakának csatáin és ütközetein keresztül mutassuk be a magyar történelem egészét. Természetesen a hadieseményekre összpontosítunk, de miután a háborút társadalmi jelenségnek – vagy ahogy a neves porosz katonai teoretikus, Karl von Clausewitz fogalmazott, a politika más, erőszakos eszközökkel történő folytatásának – tekintjük, a kor tágabb politikai körülményeit ismertetve szólunk a háborúk történetéről.

A kötet nem a forradalom és a szabadságharc története, sőt nem is teljességre törekvő hadi krónikája. A szerző arra vállalkozott, hogy elemezze a szabadságharc legjelentősebb összecsapásait, s ezáltal a magyar hadtörténelem egyik legdicsőségesebb időszakát idézze fel a mai olvasó számára. A korszak politikatörténete, valamint a hadszíntér és a közlekedési lehetőségek ismertetése után a szembenálló haderőket mutatja be, majd ezt követi a szabadságharc 11 csatájának és 28 ütközetének leírása – számos illusztrációval, világosan eligazító térképekkel, az összecsapásokban szemben álló erők vezetőinek életrajzával és a fennmaradt jelentésekből, visszaemlékezésekből, levelekből vett részletekkel. A kötetet részletes, áttekintő bibliográfia zárja.

Zrínyi Kiadó

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

SZIGETVÁR „VESZEDELMEI" A MAGYAR IRODALOMBAN

„Úgy kellene, hogy elég legyen a Zrínyi nevét
kimondani, s már visszhang támadjon." (*Babits*)

A *veszedelem* a magyar régiségben 'ostrom', 'várvívás' jelentéssel is bír. Tinódi Sebestyén, aki Török Bálint lantosa volt Szigetváron 1541 végéig, „Szegedi veszedelem" és „Ördög Mátyás veszödelme" címmel adott ki históriás énekeket (Chronica, 1554). Közel száz év múltán Zrínyi Miklós is Sziget veszedelméről, megvívásáról, megszállásáról énekel „Szigeti veszedelem" című eposzában. Művét tizenötször is „Obsidio Szigetiana" címmel illeti az egyes énekek élén, de csak egyszer mondja veszedelemnek, a Syrena-kötet (1651) előszavában: „Homerus 100 esztendővel az trojai veszedelem után írta historiáját; énnékem is 100 esztendővel az után történt irnom Szigeti veszedelmet."[1]

Sziget,[2] a későbbi Szigetvár veszedelmeit 1530-tól szinte folyamatosan számíthatjuk: akkor Török Bálint védte meg, 1543-tól pedig Ferdinánd császár és király kapitányai: „Segedh György, Horváth Márton, Tahy Ferenc, Dersffy Farkas öregbítették a vár jó hírét. Kerecsényi László kapitány idejében már olyan erős volt ez a végvár, hogy 1555-ben sikeresen kiállta Tujgon pasa ostromát", 1556-ban „pedig Horváth Stancsics Márk védte meg Ali pasa hadaival szemben".[3]

Tőke Ferenc verses magyar históriája (1556) és a történetírók: Zsámboky, Istvánffy

Az 1566 előtti „szigeti veszedelmek" közül az 1556. évi ostromnak volt számottevő irodalmi visszhangja. Horváth Stancsics Márk kapitány sikeres helytállásáról Tőke Ferenc alsólendvai protestáns prédikátor írt nagyobb szabású, hatszázhuszonnyolc sornyi terjedelmű históriás éneket „Historia obsidionis insulae Antemi [...] per rytmos Hungaricos" (História Anthemus szigetének ostromáról [...] magyar versekben) címmel.[4] Tőke Ferenc tehetséges és tekintélyes férfiú volt, előkelő irodalmi kapcsolatokkal és tisztelőkkel. Jelképes véletlen, hogy Históriájának kézirata Tinódi Cronicajának egy példányához kötve maradt fenn, hiszen a hetvenhét napig tartó ostrom méltó krónikása

[1] A *veszedelem* jelentéseit lásd *Szenczi Molnár Albert:* Dictionarium latino–ungaricum; ungarico–latinum. Nürnberg, 1604.; hasonmását kiad. *Imre Mihály,* Budapest, 1990. A Zrínyi-idézetek: *Zrínyi Miklós:* Szigeti veszedelem. (Kiad. *Kovács Sándor Iván.*) Budapest, 2001. 7. o. A továbbiakban is innen idézek.

[2] 1391: Zygeth, 1464: Castrum Sziget, 1559: Sziget vára. Vö. *Kiss Lajos:* Földrajzi nevek etimológiai szótára. II. k. Budapest, 1988. 576–577. o.

[3] Szigetvári levelek a török hódoltság korából. (Vál. *Pataki János,* ford. és kiad. *Molnár Imre.*) Szigetvár, 1982. 39. o.

[4] Régi Magyar Költők Tára XVI. század (a továbbiakban: RMKT XVI.). VI. k. (Kiad. *Szilády Áron.*) Budapest, 1896. Újabban Tőke másik fennmaradt magyar versével és Istvánffy Pálról s lányáról írt latin epitáfiumával együtt megjelent: Spira doktor hitehagyása. Szigeti győzedelem. (Kiad. *Tőkei Ferenc.*) Budapest, 1996. (Tőkei sinológus volt, nem sokkal füzetének kiadása után elhunyt. Családját rokonnak hitte Tőke Ferencével.)

nyilvánvalóan Tinódi lehetett volna. Tinódi Sebestyén azonban már 1556. január 30-án meghalt. Tőke tiszteletes szinte azonnal felvette a mester tollát, hogy a nyáron zajló várvívást elbeszélje. Horváth János szerint Tőke Ferenc „modora teljesen a Tinódié", de némiképp „tömörebb, csak »summa szerint« való előadásra törekedett", hogy „a sok szóval [...] embert ne untassuk". És „valamivel talán simábban is versel; felmelegedésre is hajlandóbb"; különösen „szép részlet" versében „a várbeliek kitörő örömének rajza".[5] Tőke Ferenc a világi és a literátus közegben is otthonosan mozgott. Tudott verset adni a Szophoklész Elektráját fordító Bornemisza Péter evangélikus püspök énekeskönyvéhez – vagy ha tetszik, Bornemisza látta meg művében a közölni valót –; ott jelent meg „Az istenek röttenetes haragjáról" című Tőke-vers, amely „Spira Ferenc doktor" hitbeli eltévelyedésével példálódzik. De kezére állt Tőkének a latin verselés is: Istvánffy Pál lányáról és a hamar utána halt Istvánffyról 1553-ban reneszánsz sírverseket írt. A Padovában tanult Istvánffy Pál nemcsak „Volter és Grizeldisz" című széphistóriájával híresítette el nevét: politikus és katona volt, egy ideig Szigetvár udvarbírói tisztségét viselte.[6]

Tőke Ferencet képességei és kapcsolatai kiválóan alkalmassá tették az első verses Szigetvár-história megírására. Zsámboky János kapva kapott a Tőke-versen, s evvel a címmel iktatta könyvtára katalógusába: „Historia obsidionis Regiae Sygeth anno 1556. a Turcis oppugnatae, in versos Hungaricos concinnatae, authore Francisco Tewke Hahotino 1556." „Itt az ének szerzője tehát: hahóti Tőke Ferenc. Mármost a Zala megyei Hahót az alsólindvai Bánffy család őséről, Haholdról kapta nevét. [...] Ennek alapján arra gondolhatunk, hogy Tőke Ferenc (vagy a Tőke család) az alsólindvai Bánffyak familiárisa lehetett. [...] Érdekes az is, hogy a várvédő Horváth Stancsics Márk édesanyja Hahóti Brigitta, első felesége pedig Hahóti Krisztina volt."[7] A XX. századi Tőkei Ferencnek ezt az eszmefuttatását azzal erősíthetjük meg, hogy Hahóti Tőke Ferenc lelkész és Hahóti Horváth Stancsics várkapitány rokonok lehettek. A nagy Zsámboky megtisztelte Hahóti Tőkét: páratlanul gazdag könyvtárába iktatta Szigetvár-históriáját – de megtisztelte a másik Hahótit, Horváth Stancsicsot is, mert neki ajánlotta nevezetes ostromleírását (Obsidio Zigethiensis anno MDLVI., Bécs, 1558). Kulcsár Péter szerint „Zsámboky nyilván Horváth Márk másodszori kinevezése [1558] alkalmából írta elbeszélését, mintegy tisztelgésül. Az apró adatokban megmutatkozó némi pontatlanságoktól eltekintve hiteles beszámolót ad, egyezőt azzal, amit a szigetvári múzeumban őrzött, Horváth Márk szavai alapján papírra vetett kézirat tartalmaz. Fölhasználta Tőke Ferenc verses históriáját is."[8]

Tőke énekének címében Szigetvár „insula Antemi"-ként szerepel. Zsámboky is így említi: „Szigetet ugyanis egy Antemus nevű, származásra és vagyonra nézve kiváló ember sík s egyben mocsaras helyen építette." Innen tehát az „Antemius szigete". Zsámboky Tőke versének ezt az anticipáló 9. szakaszát tartotta szem előtt:

[5] *Horváth János:* A reformáció jegyében. Budapest, 1957.[2] 216–217. o.

[6] *Holub József:* A kisasszonyfalvi Istvánffy család. *Turul,* 1909. 112–123. o.

[7] *Tőke F.:* i. m. 17. o.

[8] Humanista történetírók. (Kiad. *Kulcsár Péter, Kulcsár Margit* közreműködésével.) Budapest, 1977. 402–403., 1106–1108. o. A jegyzetben említett szigetvári „papírlapot" én egyelőre nem láthattam. Szakály Ferenc szerint Horváth Ferdinánd király kérésére maga írta meg a győzelem után az ostrom történetét, amelyet Peter Seitz Wittenbergben latin nyelven meg is jelentetett, s Zsámboky ez alapján dolgozott. Lásd *Szakály Ferenc:* Egy végvári kapitány hétköznapjai. Horváth Márk szigeti kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561. Klny. Somogy megye múltjából. Levéltári Évkönyv 18. Kaposvár, 1987. 53., 77. o.

Antemus ez várat rakta vala,
Ki jó vitéz, noha szörnyű rest vala,
Veszedelmes időhöz készült vala,
És jövendőt Szigetről mondoz vala.

A várvédők létszámára vonatkozó adatuk azonban eltér. Tőke szerint „mindenestül ha ezren valának", a lovasok sem voltak többen száznál, „Az gyalogok is ötszázan valának,/ Azonkívül kik várasiak valának." Zsámboky információja: „Az őrkatonaság nem túl erős éppen, de tapasztalt és gyakorlott, kétezer főnyi: lovas 180, ezek parancsnoka Újlaky Sebestyén, a többi gyalogos és kitűnő puskás, elöljárójuk Topordi Benedek és Radován Jakab vajda."[9] Radován Jakabnak ebből a dicsőségből az 1566. évi veszedelemkor is része lesz. Jakab „veterán hadnagy"-ot a Szigeti veszedelemben a költő Zrínyi Andriánra kereszteli; ő az ostromének egyik főszereplője, a Demirhámmal vívott párbajban esik el (X. 30–45).

Mind Tőke, mind Zsámboky ostromleírásának nagy példaereje van: megállítható a török, ha katonai szakértelem, bátor szív, leleményesség segíti a keresztény várvédőket. Tőke és Zsámboky természetesen kétfajta irodalmi regiszterben szól: Tőke még az orális énekmondó hagyományt követi (nótajelzést azonban nem ad), Zsámboky történetírást művel. Íme a Tőke-hangütés: „Hallgassátok Szigetnek megszállását!" Zsámboky az információk korrekt összegyűjtésére, a latinul olvasó közönség kiszolgálására törekszik gyorsan megjelentetett munkájával. Tőke Tinódi nyomán jár, Zsámboky a professzionális historikus, aki azonban tiszteli a Tinódik és Tőkék hiteles, gazdag információit (Tinódinak „Egervár viadaljáról való éneké"-t is latinra fordította). Tinódihoz Tőke már verse elején szépen kapcsolódik, átveszi a mester antropomorfizáló gallér-hasonlatát Szulimán szultánról: „Mely nagy gazdagsággal bírja Buda várát, / Egy országnak hatta nekönk fél gallérát." Tőke ezt így mondja a magyarokon Mohács óta regnáló „Solimanus"-ról: „Fő házakat [várakat] mind kezéhez vette vala, / Csak gallérát nyakunkban hatta vala".[10] Nem valószínű, hogy a gallér: az ország subájának pereme, nevezetesen Dunán inneni[11] déli sávja lenne, ahol 1556-ban Szigetvár és Babócsa védői állták a sarat. Tőke Ferenc is a Felföldre célozhat.

Tőke tinódizmusánál alighanem messzebbre mutatnak a Szigetvár-história szinte balladás ismétlései és párhuzamosságai:

[9] A létszámról lásd *Szakály:* i. m. 52. o.

[10] *Tinódi Sebestyén:* Az szalkai mezőn való viadalból. RMKT XVI. II. k. 1881. 339. o. Amikor Mikes Kelemen – egy sikertelen katonai vállalkozás alkalmával – egyszer Rodostóból közel jutott imádott Székelyföldjéhez, szívdobogással emelte tekintetét a Kárpátok keleti nyúlványára: „Erdély köpönyegére". Az idézett Tőke-hely: RMKT XVI. V. k. 1896. 131. o.

[11] Igen, nem Dunán túli, hanem Dunán inneni. Ez az úgynevezett regionális tájszemlélet, amely nem Budáról és Pestről, hanem Somogyból, Vasból vagy a Muraközből szemlél. Lásd Magyari Istvánnál (szerinte Nádasdy Tamás „Dunán inneni ország főkapitánya") vagy Zrínyinél is („Dunán innen levő, vagy túl való föld": Az török afium ellen való orvosság). Tőke énekének utolsó előtti 3. szakaszában is így: „Méltók erre a szigeti vitézek, / Segétsétek, és őket tiszteljétek; / Valahul kik Dunán innen élhettek, / Ők általok most megmenekedtek." Vö. még a Vasi Szemlében futó portrésorozatommal: „Dunán inneni" íróarcok. *Vasi Szemle,* 2002–2003.

Az napkelet felül laptát hányának,
Az városnak falát azzal meggyújtják, [...]
Napkeletről a kaput is elronták,
Napesetről esmég sáncot rakának, [...]
Egyik vége napeset felül vala, [...]
Másik vége napkelet felé vala, [...]
Major-kert felűl is sáncok vala,
Napesettűl vár ellenébe vala, [...]
Napkelet felűl is egy sáncok vala, [...]

Árokháton nagy két rakás fa vala,
Kiket törökök egybe hordottak vala,
Az árkokat azokkal teltik vala,
Kibűl nékünk veszedelmünk lesz vala.

Az napkelet felűl egyik rakás volt;
Az napeset felűl másik rakás volt,
Huszonöt ezer szekér fa egyik volt,
A mint mondják, a másik húszezer volt. [...]

Fel szél felűl egy sáncot töltenek, [...]
Fel széltűl azt töretteték.

Az égtájak, a sáncok, a rakás fák sztereotípiái után a halmok („zsák-várak") hasonló halmozására is rámutathatunk:

Ám két halmot két felül felrakának, [...]
Nagy szélessen, magasan felrakák, [...]

A két zsák vár közi mennyi hely vólt,
Annyi helyen az árok betöltve vólt,
Fával, földdel dél felűl mind rakva vólt,
Azzal esmég Sziget igen megbúsúlt vólt.[12]

Tőke Ferenc versének mind élénk, mind fenséges részleteit kiemelhetjük. Ilyen eleven festésű a hajdúk vigadozása az ostrom negyvenedik napját követően: „Mint a méhek, úgyan zengenek vala." Ilyen a Horváth Márkó (Mártony) magános bajvívását előadó diadalmas strófa: „Horvát Mártony emberséget mívele, / Egy törökkel mikor szembe öklele, / Az tar fejét derekától elvévé, / Nagy örömest a várba is bevévé." Öt fenséges szakaszban pedig Tőke ugyanazt mondja ki, amit majd Zrínyi is hangoztat eposzában az erkölcsi megjobbulásról és az isteni segítségről:

[12] RMKT XVI.VI. k. 1896. 134, 137–138, 140. o. A 144. lapon (417. sor) az *öttenek* sajtóhiba lehet: „Fel szél felől egy sáncot *öttenek*" – helyesen: *töttenek* vagy *tőtöttenek*. (Komlovszki alább idézett kiadásában: *ötöttenek!*)

Hátra veténk életünknek gonoszságát,
Megérzenénk az ő irgalmasságát,
Elvenné ő rólunk ily nagy ostorát,
Pogányokat, a mi bűnünk jutalmát.

Két versszakkal odébb már következhet az elesettek dicsőséges szeregszemléje, majd az intelem:

Méltók erre a szigeti vitézek,
Segétsétek, és őket tiszteljétek;
Valahul kik Dunán innen élhettek,
Ők általok most megmenekedtetek.[13]

A nyersebb végvári valóság sem hiányozhat Tőke énekéből: „Huszonkilenc fejet a várba vínek": azaz vitték a falak mögé diadaljelként a levágott török fejeket, ahogyan Markó kapitány is bevitte azt, amelyet lecsapott párbajellenfelének nyakáról. Ez volt az akkori idők szokása. A török kocsira hányta a levágott fejeket, a költő-hadvezér Zrínyi karóba vonatva Csáktornya bástyáit szegte végig velük. Amikor a tudós Tollius Zrínyihez igyekezve a falak alá érkezett, a facsaró bűz miatt nem győzte orra és szája elé emelni batisztzsebkendőjét.[14] Kegyelem nemigen volt, leszámítva a kicserélhető vagy eladható foglyokat. Többnyire mindjárt szablyával ítélkeztek. Íme egy érzékletes példa Tőke verséből; mint holmi parasztot, úgy ölik meg a budiba bújt janicsár agát:

Jancsár-aga féltiben szűkölt vala,
Árnyékszékben kedve ellen űl vala,
A magyarok onnéd is kivonják vala,
És mind paraszt, őtet megölik vala.[15]

Bonfini után Istvánffy Miklós írt latinul nagyszabású Magyar Történelmet az 1613. év előtti bő egy századról. Csak 1622-ben jelent meg, és készült XVII. század eleji kéziratos magyar fordítása is Tállyai Pál tollából.[16] Istvánffy Szekfű Gyuláig a legjobb tollú magyar historikus; ahogy Kulcsár Péter, Bonfini monográfusa karakterizálja: „Színpadi jelenteket alkot, hőseit beszélteti, [...] Jellemrajzai mélyrehatók.[...] Az első 1–16. könyv (1550-ig) merőben irodalmi alapú, a következő rész első kézből vett forrásokra, saját tapasztalatára épül. [...] Sok hadijelentést, esetenként szóhagyományt, oklevelet is használ."[17] Elég valószínűtlen, hogy a hőseit és forrásait így megbecsülő Istvánffy ne ismerte volna Tőke Ferenc Szigetvár-énekét, amelyet Zsámboky is hasznosított. Apjának, Istvánffy Pál szigeti udvarbírónak elsiratóját ne ismerte volna? Mindenesetre a XIX. könyvben részletes előadással, a legméltóbban adózik az 1556. évi ostrom hőseinek, annál is inkább, mivel

[13] Az eddigi idézetek: Uo. 142–143, 148, 150. o.

[14] Vö. *Trencsényi-Waldapfel Imre:* Vendégjárás Csáktornyán. In: *Uő:* Humanizmus és nemzeti irodalom. Budapest, 1966. 137–149. o. Tollius beszámolóját kiadta *Pulszky Ferenc*: *Életképek,* 1845. I. 802–804. o.

[15] RMKT XVI. VI. k. 1896. 136. o.

[16] A Tállyai-fordítás első hányada: Istvánnfy Miklós magyarok dolgairól írt históriája Tállyai Pál XVII. századi fordításában. (Kiad. *Benits Péter.*) Budapest, 2001. Második kötete: uo., 2003. (Balassi Kiadó.)

[17] Vö. *Kulcsár Péter* szócikkével: Új Magyar Irodalmi Lexikon. (Szerk. *Péter László.*) II. k. Budapest, 1994. 880–882. o.

katonaként is jelen volt az eseménynél, mint Zrínyi csapatának tagja. Horváth Markót egyszer Mártonnak mondja Istvánffy is, s éppen oly sorrendben és összefüggésben, ahogy azt Tőke Ferencnél találjuk. Igen ám, de mindez Istvánffynál azzal a hozzátétellel van így, hogy a szigetiek kirohanása Markó–Márton és a török párviadala előtt ama jól kiválasztott pillanatban történt, amikor a törökök „a sátrak felhúzásával foglalkoztak".[18] Ez a megokoló láncszem sem Tőkénél, sem Zsámbokynál nincs meg. Istvánffy elbeszélése tágasabb s koncepciózusabb Tőkéénél és Zsámbokyénál. Nagy fontosságot tulajdonít az ún. babocsai epizódnak. Babócsára a Szigetet vívó Ali vonult el csatázni, majd megcsúfoltatva visszatért. Istvánffy főként a szigeti Zrínyi Miklós emlékezetes tetteit és ezer lovasának mozgását követi figyelemmel. Ezt a Rinya-parti epizódot a dédunoka Zrínyi sem hagyta ki eposzából: „Most is babocsai Rinya török vértűl / Meleg, és fejérlik mező sok holttesttűl" (V, 18). A majdani szigetvári hősről Istvánffynak van egy kis novellisztikus anekdotája is: „Ezen harcban Zrínyi lova átlövetett, és midőn másra űlne, arannyal átszőtt palástja egy ágyúgolyótól átfúratott; mondják, hogy a zavarban Budak verőcei parancsnok horvát nyelven kérdé tőle, hogy kicsoda, mire ő válaszolá, hogy Zrínyi Miklós, üdvözli Alit, majd lovát sarkantyúba kapva elnyargalt; este, midőn Zrínyi vacsorált, egy levelet kapott, melyben Ali köszöné a Bodaktól küldött üdvözletet, igérvén, hogy keresend alkalmat azt viszonozni."[19] Babocsa hőse Istvánffy szerint egyértelműen a szigeti Zrínyi: „E harcban kitűnt Zrínyi hősiessége, kinek az egész győzelem tulajdonítható."[20]

Persze hogy ismernie kellett Istvánffynak Tőke Ferenc Szigetvár első ostroma körüli költői szolgálatait és apjának s testvérhúgának elhunyta iránti figyelmét. Az esetleg átvett Tőke-információkat azonban nagyobb mérvű tájékozódás egészében oldotta el. Mintha már a második szigetvári ostromra, Zrínyi dicsőítésére tartalékolta volna színpadi jeleneteket, alakokat, hősöket festő historikusi energiáit.

História az Szigetvárnak veszéséről (1566)

Ez a háromszáznegyvennégy sorra rúgó, szerző nélküli tudósító históriás ének 1566-ban készült, s meg is jelent Kolozsvárott 1600 előtt, de csak első huszonhét versszakát tartalmazó nyomtatott töredéke maradt fenn.[21] Noha gördülékenyebb verselésű, mint Tőke Ferenc hozzá képest archaikus Szigetvár-históriája, sokáig élt a gyanú, hogy szerzőjük Tőke személyében közös lehet. A Tőke-versből ismerős „országunknak fél gallérát" nem lehet érv Tőke mellett, hiszen azt ő is Tinódiból vette. Újabban a bölcsészhallgató Kis Tímea meggyőzően hasonlította össze szemináriumunkon a két Szigetvár-história frazeologiáját, és kizárta a közös szerzőséget.[22] Azt a lehetőséget is elvetette, hogy ne-

[18] *Istvánffy Miklós:* Magyarország története 1490–1606. (Ford. *Vidovich György.*) Debrecen, 1867. 414. o.
[19] Uo. 411. o.
[20] Uo. 412. o.
[21] RMKT XVI. VII. k. (Kiad. *Szilády Áron,* jegyzetek: *Dézsi Lajos.*) 1912. 1926. o. Újabb kiadása: Balassi Bálint és a 16. század költői. (Kiad. *Komlovszki Tibor.*) I. k. Budapest, 1979. 849–861. o. Ugyanitt Tőke Ferenc verse is: 674–696. o. (Az *ötöttenek* a 689. lapon.) Nyomtatott töredékéről lásd Régi magyarországi nyomtatványok 1473–1600. (Kiad. *Borsa Gedeon* és mások.) Budapest, 1971. N[r] 613.
[22] *Kis Tímea:* Tőke Ferenc és egy névtelen verse Szigetvár két ostromáról (1556, 1566). *Irodalomismeret,* 2002/5–6. sz. 61–64. o.

tán az 1559-ben Babócsa és Szigetvár közelében fekvő Kálmáncsára került Szegedi Kis István, a híres reformátor, Horváth Stancsics Márk pártfogoltja[23] lehetne a szerző.

A „História az Szigetvárnak veszéséről, melyet Zolimán török császár megvévén kezéhöz kapcsola" szerzője korántsem olyan jól értesült, mint Tőke Ferenc. Ismeretes tény, hogy Szolimán vezérei tíz ostromot indítottak Sziget ellen,[24] szerzőnk azonban csak kilencről tud. Ráadásul ilyen valótlanságot állít:

Vég ustrumon Zrínyi Miklós nem vala,
Mert halálos ágyában fekszik vala,
Nyolcadik ustromon sebösült vala;
Egy jancsár ágyához akadott vala.

Harmadnapig az jancsár eltitkolá,
Hogy meghalna, eszében vötte vala,
Az basáknak megjelentötte vala,
Fejét az vitéznek elvötték vala.[25]

A szerző – ha nem kitalálta – így hallhatta ezt a Zrínyi „halálos ágyához" keveredett janicsárról, akit aztán a hírről értesített basák megölettek. Nem világos, miért volt erre szükség, inkább talán megjutalmazniok kellett volna a janicsárt a „jó" hírért. Az még badarabb értesülés, hogy Zrínyi „ágyban, párnák közt"-halála után már csak huszonöt keresztény védő maradt, de azok sem halálra elszánt „kirohanók" voltak, hanem „az nádasra kiszaladtak vala". Szerzőnkről ezek után azt kell feltételeznünk, hogy a tizedik ostrom és a kirohanás előtt vagy elmenekült vagy csak elkerült Szigetvárról, ekképpen nem volt alkalma ismereteket szereznie a szigeti hősök végórájáról.

Annál inkább kincset érők a szigeti nők vitézségéről ránk hagyott, alighanem hiteles, egyszersmind mesés információi. XVI. századi vitéz magyar nőkről már Prágai András összegyűjtött adatokat (Fejedelmeknek serkentő órája, 1628): „Mikor az törökök Székesfejérvárat ostromlanák, azt írja Jovius is Suplemen. Sabell. lib. 26., hogy egy magyar asszony egy kaszával két töröknek egyetlen csapással fejeket vette. Mikor Mehmet budai basa Egret ostromlotta Anno Domini, 1552., azt írja Ascanius Centorius lib. 5. Belli Transylv., hogy egy menyecske az anyjával együtt az bástyán forgolódván ura körül, ki mikor el talált vólna esni, monda az anya a menyecskének: »Jer, lányom, temessük el az uradot.« Kinek mond az menyecske: »Nincs most ideje az temetésnek«, hanem urának fegyverét ragadván ura halálát három töröknek megölésével torolta meg."[26] Tinódi Sebestyénnek mindössze négy sora van a hős egri nőkről: „Dobó futamék bástyába hertelen, // Ott minden népét erőssen biztatja, / Az köveket asszonnépvel hordattya, [...] //

[23] Lásd *Skaricza Máté* Szegedi Kis-életrajzát: Vita Stephani Szegedini. (Ford. *Kathona Géza.*) In: Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből. Budapest, 1974. 125–126. o.

[24] Vö. *Klaniczay Tibor:* Zrínyi Miklós. Budapest, 1964.[2] 176. o.: „A vár ellen intézett rohamok közül csak egyet ír le, a X. énekben, s csak a galambbal kiküldött levélből értesülünk majd arról, hogy már tízet vertek vissza a szigetiek." A galambposta elfogása (XIII. 86–97) után adja ki a parancsot Szulimán szultán az utolsó rohamra: „Császár mindenfelé parancsol ostromot" (100). Kérdés, hogy ezt a tizenegyedik ostromként említhetjük-e, hiszen a szigetiek már elszánták magukat a kirohanásra, s majd páncéljaikat is eldobálják, hogy könnyebben fogja őket a halálos csapás vagy a golyó.

[25] Vö. 21. jegyzet: id. 1979. évi kiad., 859. o.

[26] Idézve RMKT XVI.VII. k. 1926. 424. o.

Gyorsak, vitéz asszonyok hagyigálnak" (Eger vár viadaljáról való ének, IV. 1495–1500.).[27]

Annál inkább főmotívum az asszonyi vitézség névtelen históriairónk versében:

Negyed röttenetös dolog ez vala:
Egy szép ifjú vitéz az várban vala,
Feleségét nem régön hozta vala,
De megölni erősen szánja vala.

De hogy az veszödelmet látja vala,
Egy hű barátjával szörződik vala,
Feleségét megölni kéri vala,
Az pogánynak mégis nem hagyja vala.

Ezönközben barátja elindula,
Társa feleségéhöz jutott vala,
Az háznak ajtóján belépött vala,
Szablyáját mindjárást rántotta vala.

Az asszony esedözik az vitéznek,
Csak egy szót szól az ő vitéz urának:
„Legyön kegyelöm addig én fejemnek,
Azután legyön vége életömnek".

Igön hamar vitéz ura hivaték,
Senkitől addiglan ő nem bántaték,
Asszonytul ilyen szó hallattaték:
„Vitéz uram, minöm azért szolgálék:

Két kezeddel hogy engömet elveszess,
Jó barátoddal, hogy engem megöless,
De kérlek, hogy mast engömet ne bántass,
Inkább egy jó lovat én alám adass!

Kérlek, uram, hogy ne légy ellenségöm,
Jobb az pogány legyön néköm gyilkosom,
Ha nem vívok, bátor megölettessem,
Feleségödnek soha ne mondhassam".

Hallván ezt az ura, megkeserülé,
Egyik lovát asszony alá nyergelé,
Vitézmódra feleségét fölnyíré,
És mindön szörszámmal fölöltözteté [...]

[27] *Tinódi Sebestyén:* Krónika. (Kiad. *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1984. 279. o. Az elégedetlen utókor kitalált hát egy lóháton hadakozó egri „Dobó Katicát". Lásd Kis Bálint olajképét (1858).

Igön forgódnak az magyar vitézek,
Fáradságokkal semmit nem gondolnak,
Törökökben ott sokan elhullának,
Asszony, urával igön fogolódnak.

Láták törökök asszony vitézségét,
Forgolódását, sok török ölését,
Igen nézik szömélyének szépségét,
Csodálják mint vitéznek embörségét.

Akarák, hogy elevenön megfognák,
De semmi módon asszont nem kaphaták,
Urával az töröket igön vágák,
Az tar fejeket ők igen hullaták.

Az jancsárok hogy ez dolgot megláták,
Az asszonnak az bal csöcsit meglövék,
Vitéz urát ugyanottan levágák,
Mert elevenyön soha nem foghaták.

Jóllehet magyarok igön vívának,
Sok ezör törököt ott levágának,
Porral is bennök sokat elrontának,
De sűrű török közt mind elhullának.[28]

A költő Zrínyi ismerte a férjével együtt harcoló szigetvári asszony históriás énekben megörökített történetét. Erre már a múlt század eleji kutatás rámutatott, s Horváth János így összegezte az eredményeket: „egy asszony nem engedi meg, hogy urának egy megbízott társa megölje, hanem urával részt vesz a harcban, s ottvész vele együtt. A névtelen ének nevezetessége, hogy közvetve egy s más átment belőle Zrínyi hőskölteményébe, az ostrom több részletén kívül épp az utóbb említett hős asszony alakja, kiből ott Deli Vid neje lett. A közvetítő Schaeseus Keresztély erdélyi humanistának hexameteres epikus verse volt (De capto Zigetho), mely 1571-ben került nyomtatásban a világ elé."[29] Zrínyi tehát közvetve 1566 névtelen énekesének harcos házaspár-példája nyomán adja elő

[28] Id. 1979. évi kiad., 856–859. o.

[29] *Horváth J.*: i. m. 218. o. Úgy értelmezi az ének menetét, hogy „Zrínyi, akiről az ének alig is szól", az utolsó ostromnál nem szerepel, mert „sebesülten halálos ágyán fekszik, s az ostrom után harmadnapra meghal." Ha Zrínyi a „Nyolcadik ustromon sebösült vala" (amint a 291. sorban áll), ekkor kaphatta halálos sebét, s mivel hátra volt még „a vég ustrum", nem halhatott meg ezt követően, csak a 8. és 9. ostrom között. Megjegyzendő még: a Névtelen naiv modorú ostromfelsorolásai mind növekvő, néphiedelmi genezisű számadatokat sorolnak elő. A támadók száma „Első ostromon negyvenezer vala", a másodikon „nyolcvan"-, a harmadikon „százezer", a negyediken „másfélszázezer", az ötödiken „százhnyolcvanezer", a hatodikon „kétszázezer", a hetediken „kétszázhúszezör", a nyolcadikon „harmadfélszázezör" (ennek az ostromnak harmadnapján „Szulimán császár meghala"); aztán „Végezék ezt nögyed napon az basák, / Meg ostromhoz egész tábort állítsák". A végbeli magyarok tudják, hogy ez a harc lesz a végső: „Tudják immár, hogy végustromon vannak." Ha Szulimán a 8. ostrom harmadnapján „bánatjában" halt meg, a szimmetria szerint Zrínyinek is akkor kellett meghalnia, a szultánhoz képest heroikusabban: sebesülése miatt. Vö. még *Csuti Emese:* A férfiruhában harcoló nő. In: Szerep és alkotás. (Szerk. *Nagy Réka, S. Sárdi Margit.*) Budapest, 1997.

a „Szigeti veszedelem" XIII. énekének elején Deli Vid és Barbála (a volt barbár asszony) házastársi szerelmét és vitézi egymásrautaltságának merész epizódjait:

Deli Vidnak volt egy szép felesége,
Ez asszonyok közzül csak maradt Szigetbe,
Szebb vala mindeneknél az ő szépsége,
De még azon föllyül urához hűsége.

Török leány vala, de Vid hatalommal,
Elhozá egy várbul nagy erős harccal.
Haissennek hiják vala török szóval,
Körösztség megáldá de most Barbálával.

Ez mikor heában várta volna urát,
Sok könyvel áztatván társa üres ágyát,
Nem tudja, életben van-é, vitéz urát,
Vagy hogy török miát szenvedett szép halált.

Száll Márs ő szüvében, s nem, mint más, sirással,
Vagy nyomorult föcske hosszu jajgatással
Csak ohajtja társát, hanem bátorsággal
Fegyverezi magát ura páncérával.

Páncérát, fegyverét magára fölvészi,
Urának jó kardját oldalára teszi,
Jó lóra felugrik, kopját kézben vészi,
Haját és szép fejét fátyollal tekeri.

És igy török formán Szigetbül ki mégyen,
Táborban mindennel szól csak török nyelven,
Imide-amoda jár minden szegletben,
Hogyha vitéz urát vehetné eszében.

És így tovább, még tizenkilenc szép szakaszon át. Megjegyzendő, hogy a szigetvári nők hősiességéről a költő Zrínyi tudhatott egyik legfontosabb és legkedvesebb kézikönyvéből, az 1587. évi wittenbergi „Zrínyi-album"-ból is, amelynek beszámolói és versei eposzi rangra emelték Szigetvár világra szóló ostromát. Erre már Waczulik Margit igen alapos tanulmánya célzott, a fontos adat azonban hiányzik az újabb Zrínyi-irodalomból. Waczulik szerint Forgách Ferenc második, hosszabb beszámolója Szigetvár veszéséről (Szabó András igazolta, hogy ez csak az Albumot kezdeményező Forgách Imre műve lehet) szerepelteti „a szigetvári nőknek és a harcoló asszonyoknak a Lugossy-kódexből már ismert történetét".[30]

[30] *Waczulik Margit:* Szigetvár 1566. évi ostroma az egykorú történetírásban. In: Szigetvári Emlékkönyv. (Szerk. *Rúzsás Lajos.*) Budapest, 1966. 287–300. o. Az idézett hely: 295. o. (Lásd róla egykorú ismertetésemet: Az értelmes halál. In: *Kovács Sándor Iván:* Zrínyi-tanulmányok. Budapest, 1979. 9–17. o.) *Budina Sámuel* művét kiad. *Molnár Imre:* Budina Sámuel Históriája magyarul és latinul Szigetvár 1566. évi ostromáról.

A Črnko–Budina ostrombeszámoló (1568), a Forgách-história és a „Zrínyi-album" (1587)

A Zrínyi Miklós Szigeti veszedelméig elvezethető motívumszálak már a szigeti ostrom témájának eposzi mérvű felfogása felé mutatnak. Az ostromra vonatkozó első hiteles adatok a szigeti hős életben maradt fiatal kamarásának, a horvát Ferenac Črnkónak (Cserenkó Ferencnek) a beszámolójából származnak. A fogságából kiszabadult Cserenkó horvátul írta meg az ostrom történetét (megszabadítója Istvánffy szerint a szigetvári hős fia, Zrínyi György volt), amelyet a laibachi Samuel Budina sietve latinra fordított (Bécs, 1568). Még ez évben németre is átültették, 1569–70-ben olaszul jelent meg kétszer.[31]

Minden későbbi feldolgozásnak a Cserenkó–Budina-féle História az alapforrása. Zsámboky János 1581. évi Bonfini-kiadása Appendixében adja Budina rövid kivonatát, s ez még kétszer megjelent a XVII. században. A költő Zrínyi Miklósnak az 1606-ban megjelent kiadás volt meg; számos Zrínyi-margójegyzettel maradt ránk.[32]

Forgách Ferenc, a kor másik jelentékeny historikusa 1568 és 1573 között írt Magyar Történelmet latinul. Jóllehet „elsőrendűen forrásértékű földolgozás", de mint emlékirat „éles és rosszindulatú, látásmódja sötét, mélységesen kiábrándult, keserű", a szigeti Zrínyiről is kritikusan nyilatkozik; bár elismeri: „ha muszáj, még Zrínyi és társai is képesek hősi helytállásra."[33] Szigetvár ostromát, a kevésnek bizonyult „mintegy kétezer" védő hősiességét Forgách széles és kíméletlen ecsetvonásokkal festi. „Szép küzdelem" és „tisztes halál" – ezt azonban kénytelen leírni. Azzal is méltó dimenziót ad a kirohanásnak, hogy „rettenetes látványosság" volt, a lőportorony felrobbanása pedig oly „hihetetlenül nagy emberveszteség"-gel járt, hogy „még szinte a holtak is bosszút állottak az ellenségen", mert a roppant robbanások „sűrű ellenséges sorokat töröltek el a föld színéről". A „sebesültek, félholtak, haldoklók, megégettek és a széttépett emberi részek látványa a roppant hullahegyekkel egyetemben borzalmas volt". Akárminként ítélt is Forgách Zrínyi főkapitányról, szenvedélyes, robosztus és kíméletlen leírása a leginkább előlegezi a Szigeti veszedelem ostrománekeinek felforrósult atmoszféráját, véres-szennyes történéseit. Forgách várvédő Zrínyije az ostromleírás után azonban mégis megkapja a magáét: fennhéjázó, kegyetlen, kapzsi, a Katzianer-gyilkosságtól a szerelmi színlelésig mindenre képes; földig romboltat nemesi kúriát, kivágat „kerti dísz- és gyümölcsfákat", mert tulajdonosukat merénylőnek hitte vagy fantáziálta.

A Zrínyi-könyvtárból természetesen egy teljes Forgách-kézirat sem hiányzott,[34] de az eposzíró azt a változatot tekintette fontosabbnak, amely az ún. „Zrínyi-album"-ban látott napvilágot (De Zigetho, Hungariae propugnaculo... – Szigetvárról, Magyarország védőbástyájáról, 1587).[35] A szigetvári ostrom ezzel a gyűjteménnyel valóban „eposzképes" témává lett, ahogy ezt már Klaniczay igazolta.[36] Az album kezdeményezője és mecénása

Szigetvár, 1978. Budina négy kiadása is megvolt a Zrínyi-könyvtárban, utal rá már *Négyesy László:* Zrínyi Miklós Költői művek. Budapest, 1914. 46. o.

[31] *Waczulik M.:* i. m. 287–292. o.

[32] Vö. A Bibliotheca Zriniana története és állománya. (Szerk. *Klaniczay Tibor.*) Budapest, 1991. (A továbbiakban: BZ 1991.) N^{r} 113.

[33] *Kulcsár Péter* megállapításai: Humanista történetírók. id. kiad., 1129. o. Az ostrom leírása és a várvédő Zrínyi kíméletlen megítélése uo. 857–861. o. (Borzsák István fordítása).

[34] BZ 1991. N^{r} 114. Ms.

[35] BZ 1991. N^{r} 121., 515.

[36] *Klaniczay T.:* i. m. 1964. 133–136. o.

a szigeti Zrínyi veje, a történetíró Forgách Ferenc öccse: Forgách Imre volt. Ez a Forgách is írogató ember, leveleket váltott híres humanistákkal, és Rimay János is leírta a nevét Justus Lipsiushoz intézett levelében. Forgách egy wittenbergi professzor szerkesztői segítségével 1587-ben már meg is jelentette a szigetvári hőst dicsőítő latin nyelvű albumot. Benne van Forgách Ferenc Szigetvár-fejezete, de ebből nemcsak hiányoznak a becsmérlő kitételek, hanem megtoldva az apológia azzal is, hogy az összeállító Forgách Imre – mutat rá Szabó András – „Hans Katzianer megölését jogosnak tartja. Ez az epizód csak az eredeti Forgách Ferenc-műben van meg, de a vád súlyossága miatt cáfolata mégis belekerült a Zrínyi-albumba."[37] Az album latin dicsőítő verseket közöl a szigetvári hősről, jórészt magyarországi szerzők tollából, s vannak benne exkluzív illusztrációk is.

A koncepciózus Zrínyi-album Szabó András szerint „két évtizedet (1567–1587) ölel át, bizonyítva a Zrínyi-kultusz magyarországi és európai jelenlétét".[36] Klaniczay úgy véli: a Zrínyi-album „egyetemes, európai jelentőséget tulajdonít Szigetvárnak", mert védője volt „az egész keresztény világnak". Ekképpen „az irodalmi hagyomány a szigeti várostromot a török–magyar várháború centrumába állította, a nemzet sorsának hordozójává tette. Ezzel megszületett az eposzi téma. [...] Számos vers abban látja Zrínyi nagyságát, hogy győzött! Itt alakult ki először a szigetváriak győzelméről és a török vereségéről szóló gondolat, amely a Szigeti veszedelem konstrukciójának egyik alapvető pillére lett. [...] Zrínyi pedig már isteni elhivatottságú eposzi hős, akiről [...] énekelni fog a munkás utókor."[38]

Latin és horvát eposzkísérlet Sziget ostromáról: Schaeseus (1571) és Karnarutič (1584)

Vajon miért nem szerepel a Zríny-albumban Istvánffy Miklós, a magyar reneszánsz történetírás betetőzője, aki egyszersmind kiváló latin költő? 1566. november 21-én ő írta az első maradandó epitáfiumot a szigetvári hősről:

> Pannoniának a dísze, e rom haza végbizodalma,
> Miklós fekszik e helyt, kit a harcban, a hadvezetésben
> rég ragyogó Zrini-törzs hajtott e csalóka világra
> lenni csaták hősének, a hadviselésben erősnek. [...]
> Testi mivoltában ha kegyetlen seb megölé is,
> tettei híre sosem fakul el, nem lesz a halálnak
> préda dicső neve, késő századok emlegetik majd,
> míg csak a nap beragyogja a földet az ég magasából.[39]

Az egész csak tizenhét sor; alig hosszabb egy szonettnél. Ennél nem mondtak sokkal többet Sziget mártírjáról a Zrínyi-album szerzői sem – és nem mondták ekkora súllyal és tekintéllyel. Istvánffy talán amaz egyszerű okból maradt el közülük, mert ő Forgách

[37] De Sigetho Hungariae propugnaculo (Zrínyi-album). Wittenberg, 1587. *Szabó András* tanulmányával. Budapest, 1987. 14. o. (Bibliotheca Hungarica Antiqua, XV).

[36] Uo. 24. o.

[38] *Klaniczay T.:* i. m. 1964. 134–135. o.

[39] Janus Pannonius. Magyarországi humanisták. (Kiad. *Klaniczay Tibor.*) Budapest, 1982. 374. o. (Hegyi György fordítása.)

Imre készülő albumáról, Forgách meg Istvánffy verséről nem tudott. Pedig Istvánffy mellett legfeljebb Szikszai Hellopoeus Bálint kivétel, aki az albumnak „Zrínyus, de se, ad proceres Ungariae" (Zrínyi szavai saját magáról Magyarország főuraihoz) című versét adta. Szikszai tiszteletes egri, majd debreceni lelkész volt, teológusnak sem utolsó; és rutinos latin verselő. Kétszáztizenegy sornyi Zrínyi-magasztalásában az égi megdicsőülés jutalmát hangoztatja. Első soraiból ugyancsak összerakhatunk egy epitáfiumot:

Itt nyugszom, kit a barbár kard küldött le a sírba,
Zrínyi, vitézségem s fegyverem adta hirem.
Míg éltem, dühödött törökök hadait kaszaboltam,
bátran rémítvén rettenetes seregük. [...]
Így, ha segítettük, míg éltünk, drága hazánkat,
s küzdelmünk nem volt érte hiábavaló,
mondjátok, kiknek harcunk emléke erőt ad:
„Légyen a föld könnyű Zrínyi halotti porán!
Híre a földön örök, s lelke az Isten előtt![40]

Szikszai Hellopoeus százöt disztichonja Horváth János figyelmét is felkeltette: „Ebben a már elsett Zrínyi (mondhatni: szelleme) szól a magyar urakhoz, afféle lírai történetét adva elő Sziget ostromának, saját, rohamra lelkesítő beszédét is közölve vázlatosan; a kirohanást, maga és vitézei elestét is elbeszélve inti végül az urakat, harcoljanak ők is Krisztus nevéért, a nyáj üdvéért, s engeszteljék meg a haragvó istent; ne keressenek segítséget, ne bízzanak másban, szövetségesekben. A költő Zrínyi bizonyára olvasta, egy és más ihlethette is belőle. Így Zrínyi beszédéből az a rész, mely lelküknek angyaloktól égbevitetésére céloz (bár ezt a gondolatot már Tinóditól is hallottuk)."[41]

A magyarországi latin nyelvű irodalom mégdúsabb koszorúját a szigeti Zrínyi az erdélyi szász Christian Schesaeustól kapta. Schesaeus (Scheser) már a Zrínyi-albumnak is szereplője volt, s ezt a harminchat soros versét bekebelezte „Ruinae Pannonicae" (Pannónia romlása) című tizenkét ének terjedelmű eposzába is. Ebből nyomtatásban csak az a négy rész látott napvilágot, amely szerencsére Sziget ostromát beszéli el (Wittenberg, 1571);[42] ezt követi majd eposza a IX. énekében Zrínyi.

A Schesaeus-eposz legfelemelőbb részlete a szigetvári nők vitézségét elbeszélő betét. Szorosan követi a Lugossy-kódexben fennmaradt 1566. évi „História az Szigetvárnak veszéséről" című éneket. Vajon honnan tudott róla, miként kerülhetett hozzá a szövege? Tinódi Cronicájában Schesaeus igen tájékozott volt; ismerte, hitelesítésként használta fel ezt a krónikás költészetet. Talán kutatott is ilyen versek után. Mint a Zrínyi-album egyik szerzője, vajon nem ő figyelmeztethette-e Forgách Imre segítőit a Szigetvár veszéséről

[40] Uo. 471–476. o. (Muraközi Gyula fordítása.)

[41] *Horváth J.:* i. m. 303. o. Vö. még *Écsy Ö. István:* Sziget vára és Zrínyi a magyarországi latin költészetben. Kaposvár, 1935.

[42] Ruinae Pannonicae libri quatuor [...] Audita est historia de bello Pannonico Solymanni Imperatoris Turcorum ultimo, Juliae et Zygethi expugnationem continens. Witebergae, MDLXXI. Rövid verse a Zrínyi-albumban sajtóhibás aláírással szerepel: „Christianus Schese*r*is Transsylvanus." Vö. *Hegedűs István:* Schesaeus Keresztély latin költeménye „De capto Zigetho". A Kisfaludy Társaság Évkönyve, 1906. 158–176. o. Magyarul Muraközi Gyula fordításában olvashatunk bőséges Schesaeus-szemelvényeket; lásd a 39. jegyzetben idézett antológiát, 381–463. o. Kritikai kiadása: Opera quae supersunt omnia. (Kiad. *Csonka Ferenc.*) Budapest, 1979.

szerzett históriára? Fordítva nem történhetett, mert Schesaeus a Zrínyi-album megjelenése előtt három évvel meghalt. Az album szerkesztőjének mindenesetre már 1571-től rendelkezésére állott a wittenbergi Schesaeus-kiadás, és abban meglelhette a „História Szigetvárnak veszéséről" latin kompendiumát. Zrínyinek – könyvtárkatalógusából kitetszően – Schesaeus-kötete nem volt, s ha nem állt kezére a kézirat, ő talán a Zrínyi-album információi nyomán kerítette elő.[43]

Megvolt azonban a Bibliotheca Zrinianában a horvát Brne Karnarutič elbeszélő költeménye, a Vazetye Sigetta grada (Velence, 1584). A Szigeti veszedelem előtörténetének Karnarutič az „egyik legfontosabb állomása, mely számos esetben Zrínyi forrásául is szolgált" –, ahogy azt Klaniczay összegezte.[44] Karnarutič a horvát–magyar Zrínyiek elkötelezettje volt, művét a szigetvári hős fiának, a Cserenkó kamarást fogságából kiváltó Zrínyi Györgynek ajánlotta. A négy énekből álló Vazetye Sigetta grada a XVI. századi horvát Zrínyiász, jóllehet inkább horvát népi énekek öszönzéseit, semmint az európai irodalom hatását tükrözi. Zrínyi nagyra becsülte Karnarutičot: Mátyás-tanulmánya végén elragadtatottan idéz belőle horvátul, s „gyönyörűséges pennájá"-t dicséri. Ily mérvű 'Sziget ostroma'-kompozíciónk nem volt még akkor; Karnarutičot Zrínyi mindenképpen a maga eposztervének igézetében szerette s olvasta.

Sziget 1566. évi ostroma a fentiek szerint eposztémává nemesedett. Volt már a várvívásnak latin és horvát énekese, volt magyar verses krónikása – a tárgy arra várt, akit költői tehetsége, műveltsége, politikusi és katonai széleslátása erre predesztinált.

Ez a zseniális fiatal férfi Szigetvár hőszának dédunokája, a húszas évei közepét éppen elhaladó gróf Zrínyi Miklós volt. Szigeti veszedelmével legalább akkora költészettörténeti hőstettet vitt végbe, mint amekkora katonai és erkölcsi diadal volt a szigeti Zrínyi helytállása.

A történetíró Istvánffy valósága és az eposzíró Zrínyi költészete: a „Szigeti veszedelem"

Istvánffy Miklósnak is „gyönyörűséges penná"-ja volt, és némiképp azzal a személyességgel használta Magyar Történelmének Szigetvár ostromát elbeszélő fejezetében (XXIII. könyv), mint az ősére, Sziget főkapitányára visszagondoló Zrínyi. Láttuk, hogy Istvánffy Pál, a historikus apja a Horváth Markó előtti időkben maga is tisztséget viselt Sziget várában, és hozzátehetjük, hogy volt egy ugyancsak Istvánffy Pál nevű rokona is a történetírónak az 1566. évi kirohanók hősi halottjai között.[45] Zrínyi halálának leírása után olvassuk: „Itt estek el a nemes ifjak, Bajomi János, Istvánfy Pál és Csáki György sok másokkal."[46]

Istvánffy már a Szigetvár-fejezet első mondatában érzékelteti, hogy ami 1566-ban történt, az két világ, Európa és Ázsia, a kereszténység és a pogányság küzdelme volt: „A háború minden oldalról lángolván, s a had istene roppant hadseregeket vonván ösz-

[43] A magyar vers és a Schesaeus közötti összefüggés részletes feltárása: *Schweighoffer Tamás:* Egy névtelennek „Az Szigetvárnak veszéséről" c. éneke és Schaesaeusnak „De capto Zigetho historia"-ja közötti párhuzam. *Kalazantinum,* 1906/07. 4–6. sz.

[44] BZ 1991. 286–287. o.; N[r] 320.; lásd még *Klaniczay T.:* i. m. 1964. 132–133. o.

[45] Vő. *Nagy Iván:* Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal. V. k. Pest, 1859. 260. o.

[46] *Istvánffy M.:* i. m. 547. o.

sze, úgyhogy rövid időn Európa és Ázsia volt a kétes harcban megküzdendő."[47] Íme a „propugnaculum Christianitatis": a kereszténység védőbástyája képzet; ezt hangoztatják a wittenbergi Zrínyi-album gyászolói és dicsőítői; és mind dédapjának, mind a költő Zrínyinek ez a felfogása (V. 24., 26):

Mindenfelől ránk néz az nagy keresztyénség,
Mi vitéz kezünkön van minden reménség. [...]

Az is minekünk nagy tisztességünkre van,
Hogy maga ellenségünk szultán Szulimán...

Ezzel folytatja Istvánffy Miklós is: ott, ahol szövegét a 46. lábjegyzetnél előbb megszakítottuk: „Szolimán Harsányhoz érkezve..." És Harsány után mindjárt következik Szentlőrinc, ahol a törökök augusztus 1-jén nem szállhattak meg nyugodtan, mert az elibük küldött szigetvári gyalogok golyózáporral fogadták őket. Ebben az első harcban máris átesett a tűzkeresztségen Istvánffy Pál, „ki lovon vonult ki" [...] és „ egy török lovasparancsnokot lándzsával átszúrva megölt".[48] A Szigeti veszedelem első és utolsó szava: az „én" és a „fia" (ti. a szigeti hős dédunokája) magára a költőre utal. Így van az már az Istvánffy-históriában is: az első hőstett, még Szentlőrincnél, Istvánffy Pál nevéhez fűződik, és az utolsó roham, a kirohanás egyik ifjú áldozata is ugyanez a vitéz Istvánffy.

Zrínyit bátoríthatta ez a személyesség, s mert igen részletes, megokolt, emelkedett szövegben lelt rá, a történetírói bőséget, az adatgazdagságot is fokozott figyelemmel kísérte. Amit átmenthetett Istvánffyból eposzába, ahhoz két kézzel nyúlt. Mindenekelőtt az ostromot sokáig álló magyar–horvát védők, az emlékezetre méltó hősök érdekelték.

Istvánffy szerint a szigeti várvédő katonák „száma mintegy 2500 emberre ment, a nőket és a gyermekeket kivéve".[49] Közülük – ha jól számolom –, előadásának menete szerint Istvánffy a következőket sorolja fel (zárójelbe téve a Thállyai-fordítás névalakjai): Istvánffy Pál, Dombai János (Dombay Jankus), Farkasits Péter, Zrínyi Miklós, Alapy (Alapian) Gáspár, Szecsődy Máté, Radován (Radványi) Jakab, Dandó Ferenc, Báta városi Péter (Bathay Péter), Deák Balázs (Balás Deák), Győry Máté (Mátyás), Szecsődy Máté, Bosnyák Márton, Gerdey János, Botosi (Batósy) Péter, Bika András, Orosztóni (Orosztonyi) Péter, Póki (Poky) Gergely, Medvei Bence (Medve Benedek), Novákovits János – ugyanő[?] alább: öreg Novák János –, Pribék János, Esperei (Espetey) Balázs, Dezső András, Szilkó (Silkó) Menyhért (Menyhárt), Cserenkóni (Cserenkó) Ferenc, Szerecseny (Szerecsen) Márk, Horvát György, Juranics Lőrinc, Papratovics Farkas, Kobács (Kobak) Miklós, Patacsics Péter, Bajomi (Bajony) János, Csáky György, Kecskés György, Geréczi Bertalan (Gerecs Bartolus), Orsits Iván, Zrínyi György.[50] Szinte mind szerepelnek a Szigeti veszedelemben, de például Esperei Balázst vagy Dezső Andrást nem találhatni az eposzban. Jenei Ferenc tanulmánya után[51] van tehát még kutatni való a hősök valósága és költészete között, hiszen sem a fiktív, sem az olyan valóságos szerep-

[47] Uo. 537. o.
[48] Uo. 537. o. (mindjárt Szolimán említése után).
[49] Uo. 539. o.
[50] *Benits Péter:* A szigetvári ostrom leírása Tállyai Pál XVII. század eleji kéziratos Istvánffy-fordításából. *Irodalomismeret,* 1999/1–2. sz. 1–16. o. Különlenyomata (Első közlés, 7) egybefűzve *Kincses Tünde* és *Szmeló Magdolna* munkájával: Zrínyi Miklós műveinek Szigetvár-topográfiája. 18–20. o.

lőkről nem szóltunk, mint Deli Vid, akinek személyében képzeleti összetevők is keveredtek. A Jenei-tanulmányt továbbfolytató Csillag István szerint „A Szigeti veszedelem néven nevezett 57 hőse közül 35 esetben ismerjük a szereplőt ihlető történeti személyt vagy valószínű történeti vonatkozásait."[52] Kétségtelen, hogy Zrínyi forrásai közül a legtöbb nevet Istvánffytól vette át. A szigeti várnak szinte minden katonája, civilje osztozott a halálban, Istvánffy szerint a török „állítólag 20 000 embert vesztett".[53]

Zrínyi Miklós nem történelmet írt, hanem eposzt, jóllehet hőskölteményéből nemcsak hőskatalógus, hanem annak a szigeti várnak a topográfiája is kibontható,[54] amelyben sohasem járt (csak elhaladt falai alatt, amikor téli hadjáratát vezette).[55]

Pillantás Szigetvár és a Zrínyiek XVIII–XX. századi irodalmi jelenlétére

A történelmi Magyarország soknemzetiségű írói hungarus-öntudattal bírtak, de ha tehették, írásban-nyomtatásban anyanyelvükön fejezték ki magukat: németül, horvátul, szerbül, szlovákul, románul. A töröktől leginkább fenyegetett Balkán népeinek folklórjában eleitől fogva jelen lévő a Zrínyiek hősiessége. Tanúi lehetünk annak a páratlan esetnek is, hogy a Zrínyi-testvérpár ugyanazt a verseskönyvet (Adriai tengernek szirénája gróf Zrínyi Miklós, Bécs, 1651) horvátul is kiadja (Adrianskoga mora syrena groff Zrinski Petar, Velence, 1660). Sziget veszedelméről van tehát egy magyar és egy horvát barokk eposzunk: a magyar a szabadabb szellemű, a horvát a rigorózusabb; heroizmusuk, buzdító erejük azonban egyívású. A horvát fordítás ráadásul ikonográfiailag jóval reprezentatívabb: egy XVI. századi Tasso-díszkiadás inspirálta.

Mártírhalálával a szigeti hős mindjárt belekerült az európai röpirat- és reláció-irodalomba, de dédunokájának sem kellett panaszolkodnia: még életében dicsőítő angol nyelvű életrajzot adtak ki róla Londonban azzal a szándékal, hogy propagálják kívánatos fővezérségét egy török elleni összefogás létrejötte esetén (The Conduct and Character of Count Nicholas Serini [...] With his Parallels Scanderbeg & Tamberlain, London, Printed for Samuel Speed, 1664).

A Wesselényi-féle rendi szervezkedés megtorlása 1671-ben a lefejezett Zrínyi Pétert tette sokkal ismertebbé Európában annál, mint amit bátyja verseskönyvének horvátra fordításával elért. Vérpadra lépése előtti búcsúlevelének különböző nyelvű fordításait nemrég jelentette meg kultikus kiadványban egy horvát politikus: Dražen Budiša (Moje drago zerdcze. Pismo Petra Zrinskoga Katarini Zrinski u suvremenim prijevodima, Zág-

[51] *Jenei Ferenc:* A „Szigeti veszedelem" magyar hősei. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, 1966. 257–262. o.

[52] *Csillag István:* Valóság és költészet. – A „Zrínyiász" magyar hőseiről. *Somogy,* 1991/6. sz. 38–41. o.

[53] *Istvánffy M.:* i. m. 548. o.

[54] Vö. az 50. jegyzettel.

[55] A Zrínyi-költészettel foglalkozó szakirodalom felsorolása 1970-ig: A magyar irodalomtörténet bibliográfiája 1772-ig. (Kiad. *Stoll Béla–Varga Imre–V. Kovács Sándor.*) Budapest, 1972. 478–489. o.; 1994-ig: Új Magyar Irodalmi Lexikon. III. k. Budapest, 1994. 2320–2323. o.; 2000-ig: Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból. II. rész, Barokk és késő-barokk rokokó. Budapest, 2003. (2. átdolg. kiad.) Lásd még Szigeti veszedelem-kiadásunkat: Budapest, 2001. Európa Kiadó, Millenniumi Könyvtár. Zrínyi *Összes művei*nek kiadása a Kortárs Kiadónál a Magyar Remekírók-sorozatban 2003 nyarán jelent meg. A prózát *Kulcsár Péter,* a leveleket *Hausner Gábor,* a költői műveket a szerkesztő és az utószót író *Kovács Sándor Iván* rendezte sajtó alá. Hibajegyzékét lásd *Irodalomismeret,* 2004/1–2. sz.

ráb, 1988). A könyvecske – mutatis mutandis – a jugoszláv polgárháború elleni tiltakozás volt. Budiša barátunkat az 1970-es években a Zágrábi Egyetemi és Nemzeti Könyvtárba száműzték politikai nézetei miatt. De nekünk, akik akkor fogtunk hozzá az ott őrzött Zrínyi-könyvtár monográfiájának anyaggyűjtéséhez, nagyon sok segítséget nyújtott. A Bibliotheca Zriniana története és állománya – History and Stock of the Bibliotheca Zriniana (1991), melyet Klaniczay Tibor szerkesztett, s melynek összeállításában tanítványaink is aktív részvevők voltak, horvát és angol előszóval jelent meg: horvát testvéreinknek és a külföldnek is készült.

A három legismertebb Zrínyi: a két Miklós és Péter a XX. századra elvesztette azt a gyújtó hatását, amellyel jó kétszáz éve még felruházták, istenítették őket. Nevük egyenlő volt a bátorsággal, a függetlenséggel, a hazafiúi öntudattal, a hőseszménnyel. Kazinczy Ferenc tette a legtöbbet értük: 1817. évi Szigeti veszedelem- és Áfium-kiadása a reformkor politikai parázslását szította hevesebbé. Az írók – mint maga Kazinczy vagy Ráday Gedeon – Zrínyi hangját és modorát próbálgatták verseikben és átdolgozásaikban. Gyöngyösi István édes rímeit, behízelgő gördülékenységét a robosztusabb, érdesebb Zrínyi-verselés elismerése váltotta fel; Arany János hatalmas Zrínyi-tanulmánnyal foglalta el székét az Akadémián (Zrínyi és Tasso, 1859). A Zrínyiek már Kazinczy kiadásában összekavarodtak (1817). A költő Miklós helyére a szigetvári hős, annak helyére Zrínyi Péter arcképe került, a szerző: Zrínyi Miklós ábrázolása kimaradt. Nem úgy a köztudatból, az újabb költészetből. Nagy formátumú Zrínyi-regény azonban mindmáig sem született. Ha már Zrínyi-regényhős kívántatik, az inkább a költő, mint a szigeti hős (Jósika Miklós: Zrínyi, a költő, 1843), bár Sziget feltámasztott védője is elénk lép félszázad múltán Mikszáth Kálmán tüneményes politikai „persiflage"-ában (Új Zrínyiász, 1898).[56] A többi néma csend. Laczkó Géza Német maszlag, török áfiumja (1918) nem volt olyan olvasott történelmi regény – megint a költő-politikus Zrínyiről –, mint Móricz Erdély-trilógiája. De Babits épp a „tudós író" amaz erényét becsülte benne, hogy Laczkó nem kívánt kitérni „a tudományos valószínűség aprólékos részletproblémái elől". Móricz is elment XVII. századi kutyanevekért a kolozsvári levéltárba, mégis nagyolóbb, bővebb öltésű, „naturalistább", passzionátusabb, hevültebb. Laczkó eszménye, Babits szerint, „hogy a tudós se találhasson még részletet sem műveiben, amely ne állná ki a legújabb tudós kritikáját". Mindez Laczkó „túlterhelt, modern mozaikmunka"-stílusában.[57] Képzeljünk el ilyen konzekvenciákat a kézszáz évvel korábbi Zrínyi világának ábrázolásában! Legfeljebb détail-ok, megkopott fényű részletek maradtak volna belőlük. De a szigeti Zrínyiről sincsen új epikai látomásunk. Aki ezzel próbálkozna, annak Homérosz után kellene új „Trójai veszedelmet" kreálnia, hiszen ott van a meghaladhatatlan, a „Szörnyű sziklaszál" (ahogy Móricz nevezte): a költő Zrínyi a maga Szigeti veszedelmével. Eposztablóval nem feleselhet alantasabb műfaj; a beszélyek, az unalmas-hosszú verses laudációk, a drámamerényletek, az ifjúsági ismeretterjesztés produktumai nem érdemelnek katalógust. A XVIII. századtól amúgy is mindenki a maga korát írja. Legfeljebb két Zrínyi-drámát említhetünk: a Sík Sándorét (Zrínyi, 1923) és a Keresztury Dezsőét (Nehéz méltóság, 1977),[58] de hát ezek-

[56] Vö. *Praznovszky Mihály:* A mindig új „Új Zrínyiász". *Irodalomismeret,* 200/3. sz. 24–30. o.

[57] *Babits Mihály:* Egy történeti regény 1920-ból. In: Babits Mihály Művei. Esszék, tanulmányok. I. k. (Kiad. *Belia György.*) Budapest, 1978. 693–700. o.

[58] Vö. a Keresztury-drámához írt utószavammal: A hadvezér és a polgármester. Élmény és tragikum Keresztury Dezső Zrínyi-drámájában. In: *Keresztury Dezső:* Nehéz méltóság. Budapest, 1993. 109–141. o.

ben Szigetvár már csak referencia. Az egyik Trianon tragédiáját mondja, a másik egy összeomló családét és Kursanec fátumát.[59]

A szigeti Zrínyi Miklós jobbára eltűnik, inkább a költőt megidéző művekből tekint ránk áttételesen. Kölcseynél és Vörösmartynál azonban még jól megkülönböztethetők. Kölcsey a Vérmenyekző fikcióját helyezi Szigetvárba, s a Vanitatum vanitasban világtörténeti dimenziók terében példálódzik „Zrínyi Miklós szent porá"-val. A Zrínyi dala és a Zrínyi második éneke a költő Zrínyi maszkjában kérdez és felel. Vörösmarty Sziget-epigrammája (1830) a szigeti várfalra is felkerült: áhitattal teli főhajtás Zrínyi Miklós „bátor daliái"-nak hőstette előtt. A Szigetvár díszítettebb, bőszavú korai vers, de két sora szinte axiómává lett: „Te a hazáért halni tudál; dicső! / Mi nem tudunk már érte csak élni is." A Zrínyi telt ragyogással idézi Sziget és Csáktornya katona-Zrínyijét, nemkülönben a Zrínyiász hőseit és magát az anyagával diadalmasan küzdő költőt, Vörösmartyt:

Mint viharok közepett magasúlva fogantatik a sas,
És közel a villám honjához kél ki hideg kőn:
Úgy amit magas elmédben hadakozva fogadtál,
Harc villámi között keleted ki világra: azért forr
Véresen és szilajon dalaidban az emberölő harc,
És az erő, a férfi kebel diadalma, királyként
Őrzi nehéz méltóságát zaj-szülte művednek.

A XX. század nagyjai – Kölcsey Balassájának és Vörösmarty Szigetjének mintájára – a hosszadalmas, szétesően komponált romantikus Zrínyi-verseket (ezek zöme epigonok ácsolmánya) rövid, tömör darabokkal váltották fel. Erre már Zrínyi Miklós Syrena-kötete példát szolgáltatott: Zrínyi egyetlen Balassi-strófa szűk terébe helyezte hősmegidéző karcsú epigrammáit (Szigeti Zrini Miklós, Deli Vid Sarkovics, Radivoj és Juranics vajdák, Farkasics Péter). Ezt csinálja majd Babits, Kosztolányi, Juhász Gyula a „magyar szonettekkel" és Móricz Zsigmond, Jékely Zoltán, Illyés Gyula is a maga szonettnyi terjedelmű Zrínyi-portréival.[60] Lásd ezeket a „Rendületlenül" című antológiában. Móricz Zsigmondot azonban most iktatom közéjük, Keresztury Dezső hívta fel rá a figyelmemet. Móricz Zrínyi-versét Babits közölte a *Nyugat* 1920-as évfolyamában:

ZRÍNYI
EPIGRAMMATA

Szörnyű sziklaszál
magyar magában fényködben áll;
idegen erők kirobbantottja:
rettentő, fényverő, gyönyörű prisma.

[59] Az 1920-as évek közepéig *Dézsi Lajos* kísérte figyelemmel a Zrínyi-tematikát: Magyar történeti tárgyú szépirodalom. Budapest, 1927. Új kiadása: A magyar történettudomány kézikönyve. (Bev. *Benda Kálmán.*) Budapest, 1987. A Zrínyieket érintő részek: 281–226.; 304–307.; 336–337. o.

[60] Rendületlenül. Magyar költők versei történelmünk nagyjairól. (Szerk. *Kovács Sándor Iván.*) Budapest, 1981. Móricz Zrínyi-verséről lásd a Keresztury-utószót; 58. jegyzet.

Merő Mars orcája
fene indulatok félelmes lárvája
s Apolló kilobban
bozontos, dörgető, kevély kobzában.

A paraszterők
meggyőzhetetlen ős felhördülése; gróf;
elhullunk,
de talentomok: el nem múlunk.

Epigrammata (Epigrammák) címmel Zrínyi jelentette meg a Syrena-kötetben az Atillát, Budát és a szigetvári hősöket megidéző, rendkívüli sűrítésű sírfelirat-epigrammáit. Legismertebbjük a Szigeti Zrini Miklós:

Mint Hektor Trójának,
Ugy én Szigetvárnak
Erős őrzője voltam;

Mutattam pogánynak,
Hogy nagy Jehovának
Kedves szolgája voltam;

És előbb éltemet,
Hogysem hűségemet
Testembül kibocsáttam.

A hat Zrínyi-epigramma legalább akkora újítás, mint az 1566 sornyi hősköltemény. Móricz Zsigmond tájékozottan kapcsolódik hozzájuk, s robbanó erővel, felszakadó darabossággal idézi a „Szörnyű sziklaszál" Zrínyi-jelenséget, imitálva az érdes, „bozontos, dörgető" nyelvi erejű magyar–horvát Apolló „kevély kobzát."

A Babitsék meghonosította „magyar szonett" – a Zrínyi-epigrammák, Vörösmarty és a francia parnasszista költészet hatására – az Arany-epigonok dagályos múltidéző portréverseinek ellenhatása. Babits, Kosztolányi, Juhász a legnagyobb tekintélyű Zrínyi-kutató, Négyesy László tanítványai voltak az egyetemen, már csak ezért is gyakori hőse „magyar szonettjeiknek" Zrínyi Miklós. Közülük Babits Mihályé a felülmúlhatatlan: a Zrínyi Velencében. Zrínyi-portré, eposzmegidézés, Babits-önarckép egyszerre, benne van mindkét költő (Babits és Zrínyi) és mindkét Zrínyi (a szigetvári és a csáktornyai):

Szent Márk dicső terén, melyet mélán tapostam,
valaha réges-rég egy másik bús magyar,
méltóbb költő mint én, és hős mint senki mostan,
tiport hatalmasan, ki tudta mit akar!

Ki tudta mit akar s nem tudta, hogy a rosszban
fogyhatlan a világ s nem tudta, hogy hamar
ide vágy vissza e földről, hol bármi sorsban
élni és halni kell; mely ápol s eltakar.

Ezt mind nem tudta még s árva honára gondolt,
s döngött csizmája a márványon s lelke tombolt,
látván sok harci jelt ős ívek oldalán.

Alkonyfelhő borult lagunára, piarcra,
felhőn az angyalok készültek már a harcra,
melyre a holtakat felkölté Alderán.

Illyés Gyula 1956-ban írt „Zrínyi, a költő" címmel keserű verset. Pontos kettősportré: a megidézetté és a megidézőé ez is, s jó három évtized távlatából akár 1956-ra is vonatkoztathatjuk:

Nagy asztalán cirádás kicsi könyvek:
eszméből lett lakóik ki-kijönnek;
mint sziklákon száritkozó szirének,
nyüzsögnek a kis Cid-ek és Chiméne-ek,

ha csitul a gond... Félévente hozta
Bécsig komisszár, Bécsből hadi posta.
Ha csitul a gond s szebbre vágy az elme,
övék a tér... a néhány röpke percre,

ha a két végvár közt épp nem jajongnak,
a sebesültek, a karóba-vontak
s a bomló hullák bűzét odaátra
csapja a szél, a toportyán pogányra –

s hősöket láthat, hadakat teremthet,
kezében tollal diadalt szerezhet
nézve mereven a Mura vizére
a magyarok seregtelen vezére!

Illyésnek még két Zrínyi-verse van (Peroratio: Záróbeszéd; Hódolat a szigeti Zrínyinek). Az utóbbit 1976-ban Molnár Imrének, a Szigetvári Várbaráti Kör alapító elnökének, a Zrínyi-kultusz mindenre elszánt bajnokának unszolására írta. A Hódolat a szigeti Zrínyinek a legmegrendítőbb önbiztatás – mindnyájunk biztatása jó sorsért, jó halálért:

Elvész ki megadja magát. El az is. Tehát
vissza a csűrt-csavart föltételekkel is, hogy
„szabad elvonulás", meg „biztosíték" –
A fölvonulás útjába esik a vár.

Meg kell szerezni; tudjuk; selyemzsinóros parancs. Tehát
bármily esetben az várhat, ami
Temesvárnál Losonyczira – Tehát
tehát, tehát, – nyújtsd még egy töltetért
Poharadat a szivélyes háziasszony üvege alá,
fogadd el a készséges ifjútól ezuttal is
cigarettádra a tüzet
s lebegj, mintegy a füst hullámán, ringatóddz
a tájékozott társaság,
az emelkedett társaság hab-mormolásain, hogy
mi is az uj lirai és drámai
jelképiség Beckett (és Maeterlinck) nyomán –,
csak nem megadni magadat egy másodpercre sem,
egy tized-másodpercre sem,
nem egy barázdát sem, egy talpalatnyi
hátrálást sem, függetlenül, hogy
jő-e vagy nem a császár fölmentő hada,
van-e had egyáltalán, van-e császár,
legyen magadé a halálod,
az legalább a lenti locsogások,
a fenti árulások közepette.

Sándor Iván Kovács

THE „PERILS" OF SZIGETVÁR IN HUNGARIAN LITERATURE

Summary

In the study, the university professor of early Hungarian literature and one of the most distinguished scholars of the oeuvre of the poet and writer Miklós Zrínyi offers a survey of Hungarian literature's reflections on the „perils" of Szigetvár, i.e. the Turkish sieges to the fortress in 1556, under the commandership of Márk Horváth Stancsics, and in 1566, under the defence of Miklós Zrínyi. The outline starts with Protestant preacher Ferenc Tőke's verse-chronicle written in Hungarian in 1556, then discusses the works of historians János Zsámboky, Miklós Istvánffy and Ferenc Forgách, as well as the epic attempts by Christian Schesaeus and Brne Karnarutič in Latin and in Croatian, Miklós Zrínyi's „The Peril of Sziget", and finally examines the 20th century poetry of Kosztolányi, Babits and Gyula Illyés. Making a selection of 450 years of literature, the author introduces the best part of the works treating the sieges of Szigetvár, follows their sources, interrelations, similar motives and imitations through the method of literary research, thus offering an interesting picture of the little-known boundary between military history and literature.

The choice of subject is not without a precedent in the special literature, the former authors, however, did only study the memories of the 1566 siege. The present study draws the (military) historians' attention to those texts (sources) that are not widely known, and includes the works immortalising the successful resistance of Márk Horváth Stancsics, thus completing the research of the issue.

Sándor Iván Kovács

LES „DÉSASTRES" DE SZIGETVÁR DANS LA LITTÉRATURE HONGROISE

Résumé

L'auteur, professeur d'université de la littérature hongroise ancienne et l'un des meilleurs chercheurs de l'œuvre de Miklós Zrínyi, examine dans cet écrit l'écho, dans la littérature hongroise, des „désastres" de Szigetvár, soit les sièges turcs de Szigetvár sous le capitaine Márk Horváth Stancsics (1556) et sous Miklós Zrínyi (1566). Il passe en revue le chant épique de 1556, écrit en hongrois par Ferenc Tőke, prédicateur protestant d'Alsólendva, les ouvrages des historiographes János Zsámboky, Miklós Istvánffy et Ferenc Forgách, ainsi que les poèmes épiques en latin et en croate (Christian Schesaeus, Brne Karnarutič) et le Désastre de Szigetvár de Miklós Zrínyi. Il va même jusqu'à la poésie du XXe siècle (Kosztolányi, Babits, Illyés). Les œuvres traitant les sièges de Szigetvár et soigneusement choisies de quelque 450 ans de littérature sont alors analysées par les méthodes de l'histoire littéraire (sources, interférence, thèmes semblables, imitations), ce qui nous amène à un domaine peu exploré aux frontières de l'histoire militaire et de la littérature.

Ce sujet a déjà été traité dans la littérature spécialisée, mais les auteurs ne s'étaient intéressés qu'au siège de 1566. La présente étude attire l'attention des historiens (militaires) sur des textes (sources) quasi-inconnus mais faisant partie des ouvrages sur Szigetvár: les œuvres sur la vaillance de Márk Horváth Stancsics.

Sándor Iván Kovács

DIE MANIFESTATION DER AUF BURG SIGET (SZIGETVÁR) LAUERNDEN GEFAHREN IN DER UNGARISCHEN LITERATUR

Resümee

Der Universitätsprofessor für ältere ungarische Literatur, einer der hervorragendsten Forscher des Werkes des Dichters und Schriftstellers Miklós Zrínyi, gibt in dieser Studie einen Überblick über das Erscheinen auf Szigetvár lauernden Gefahren in der ungarischen Literatur, das heißt die türkischen Belagerungen im Jahre 1556, als Márk Horváth Stancsics, und 1566, als Miklós Zrínyi Kapitän der Burg Siget (Szigetvár) war. Die Spanne der literarischen Werke reicht vom 1556 verfassten ungarischsprachigen historischen Lied des protestantischen Predigers von Unter-Limbach (Alsólendva), Ferenc Tőke, über die Arbeiten der Geschichtsschreiber (János Zsámboky, Miklós Istvánffy, Ferenc Forgách), sowie der lateinischen und kroatischen Eposversuche (Christian Schesaeus, bzw. Brne Karnarutič), bis zum Werk *Szigeti veszedelem* [*Die auf Siget lauernde Gefahr*] von Zrínyi, ja mit einem kleinen Ausblick sogar bis ins 20. Jahrhundert, bis zur Dichtung von Dezső Kosztolányi, Mihály Babits und Gyula Illyés. Der Verfasser sucht aus etwa 450 Jahren Literatur die besten der Werke heraus, die sich mit den Angriffen auf die Burg Siget beschäftigen. Er verfolgt mit der Methode der Literaturwissenschaft deren Quellen, ihre Wechselwirkung, die gemeinsamen Motive, die Imitationen, und damit führt er uns ein interessantes Bild von der Grenze der Militärgeschichte und der Literatur vor – eine Grenze, der wir nur selten begegnen.

Die Themenwahl ist nicht ohne jeden Vorläufer in der Fachliteratur, doch befassten sich die früheren Verfasser ausschließlich mit den Erinnerungen der Belagerung von 1566. Die vorliegende Studie lenkt die Aufmerksamkeit der (Militär-) Historiker im Grunde auf unbekannte Texte (Quellen), und bezieht in den Kreis der Forschungen auch Werke mit ein, die sich mit der erfolgreichen Gegenwehr von Márk Horváth Stancsics beschäftigen. Dadurch ergänzt der Autor die Darstellung des Themas „Szigetvár" zu einem Ganzen.

Шандор Иван Ковач

„ОПАСНОСТИ" КРЕПОСТИ СИГЕТВАР В ВЕНГЕРСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

Профессор-знаток старой венгерской литературы, один из замечательных исследователей творчества писателя и поэта Зриньи Миклоша, в этом своем исследовании дает обзор „опасностей" крепости Сигетвар, анализирует венгерские литературные отклики на турецкую осаду, имевшую место при правлентии Миклоша Зриньи в 1566 году, начиная с исторических песен на венгерском языке, написанных в 1556 году, и вплоть до работ венгерских историографов Яноша Жамбоки, Миклоша Иштванффи. Ференца Форгач, в том числе и эпических опусов на латинском и хорватском языках (Христиан Шезеус или Брне Карнарутич), завершая перечень „Опасностями крепости Сигетвар", написанными Миклошем Зриньи. Более того, автор делает небольшой экскурс в поэзию XX века, а именно рассматривает творчество Костолани, Бабича, Дьюлы Иййеш. Из литературных произведений, созданных почти за 450 лет исслдователь отбирает наилучшие литературные творения, разрабатывавшие тему осады крепости Сигетвар, и, основываясь на методах литературоведения, прослеживает их источнтики, их взаимовлияние одного на другое, аналогичные мотивы, имитации, в результате чего представляет читателю интересную редкую картину, презентирующую рубеж военной истории и литературы.

Выбор такой темы не является беспрецедентным в специальной литерутре, однако прежние авторы принимали во внимание исключительно памятники осады 1566 года. Настоящая работа обращает внимание на незнакомые по сути дела для историков (в том числе и военных) тексты (источники) и вводит в круг анализа произведения Марка Хорват Станчич, увековечившие героическую оборону защитников крепости, тем самым делая полной трактовку темы о крепости Сигетвар.

Budapest, 2004. 228 o. +
8 o. ff. képmelléklet
1700.- Ft
ISBN 963 506 552 4
ISSN 1586–5886

Czigány István: Reform vagy kudarc?

Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700

A Habsburg Birodalomban az állandó hadsereg megteremtése lényegében a legfontosabb európai hatalmakkal: Angliával, Franciaországgal és Poroszországgal közel egy időben, a XVII. század második felében ment végbe. A Magyar Királyság a Habsburg Birodalom államalkotó része volt, ezért a királyi katonaságot az egységes birodalmi haderő részének tartották, és megreformálását is annak keretében képzelték el. Azt, hogy a magyarországi katonaságnak, ennek a sajátos fegyvernemi jellegű és taktikájú haderőnek a gyakorlatban milyen súlya és szerepe lesz a birodalom hadigépezetén belül, a hadügyi reformelképzelések mellett a magyar rendek és a központi, a császári-királyi hatalom politikai vitái határozták meg.

A szerző hazai és bécsi levéltári kutatásaira támaszkodva ezt a folyamatot mutatja be, s közben számos, a magyar történelmi köztudatba mélyen beivódott tévképzetet igazít ki: például azt, hogy a Habsburgok a magyarországi katonaság felszámolására törekedtek. A magyar vitézlő rend modernizációja kétségtelenül számos konfliktussal járt, de XVII. század utolsó évtizedében nem a végvári katonaság szélnek eresztésére, hanem annak reguláris átszervezésére került sor.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára 4.

Balassi Kiadó

SERES ISTVÁN

THÖKÖLY IMRE NAPLÓI ÉS LEVELESKÖNYVEI

A Magyar Tudományos Akadémia a XIX. század közepén indította útjára a Monumenta Historica Hungariae – Magyar Történelmi Emlékek köteteit, amelynek Srcriptores – Írók sorozata adott helyet Thököly Imre 1676–1705. között írott naplóinak és leveleskönyveinek is. Nagy Iván, Torma Károly és nem utolsó sorban Thaly Kálmán több éves kutatásainak köszönhetően az 1863–1896. között megjelent kötetek anyaga elsősorban a Thököly és Zrínyi Ilona törökországi bujdosására vonatkozó okmányokat tartalmazza, bár a Thaly nevével fémjelzett okmánytárakba számos korábbi, 1682–1686. közötti irategyüttes is helyet kapott. Az MHHS XV., XVIII., XXIII., XXIV. és XXXIV. kötetében megjelent források a mai napig a korszak elsőrangú kútfőit képezik, amelyeket nem csak a hadtörténészek forgatnak nagy haszonnal. Ez az öt kötet azonban koránsem tartalmazza a Thököly és bujdosó hívei törökországi életére vonatkozó és ránk maradt összes forrást, annak ellenére, hogy egy részükről már a szerkesztőknek is tudomása volt. A honi történetírás Nagy Iványék úttörő jellegű munkája óta hanyagolja a még kéziratban levő anyag feltárását és kiadását. Sőt, meg kell mondanunk, még a Magyar Országos Levéltárban található – tehát a kutatók számára könnyen és gyorsan hozzáférhető – kéziratokra is csak elvétve történik utalás a szakirodalomban.

Tanulmányunkban azon kéziratok – főként naplók és leveleskönyvek – sorsát szeretnénk felvázolni, amelyek Thököly halálát követően kerültek haza örököse, II. Rákóczi Ferenc tulajdonába. A hatalmas mennyiségű kézirati hagyaték a XVIII. század folyamán szétszóródott; kisebb, bár korántsem elhanyagolható hányadát még a XIX. század második felében kiadták, jelentős része azonban megsemmisült, illetve azóta is lappang, a kutatók figyelmére várva.

A kéziratok tanulmányozása során rögtön nyilvánvaló, hogy nem csupán Thökölyék bujdosásáról esik szó bennük. A külhonba szorult Thököly politikai levelezését ugyanúgy megtaláljuk ezekben a „páriáskönyvekben", mint Zrínyi Ilona egyes hazaküldött magánleveleinek a másolatát. Thököly ugyanis mindvégig igyekezett kapcsolatot tartani az itthon maradt híveivel, egykori, de már császári szolgálatban álló tisztjeivel, és nem utolsó sorban a hegyekbe húzódott szegénylegény-kurucokkal is. Újabban török és osztrák források is igazolták, hogy a Thököly-emigrációnak tevékeny része volt az 1697. évi hegyaljai felkelés és a tiszaháti bujdosómozgalom előkészítésében, amelyek egyenesen vezettek a Rákóczi-szabadságharc kitöréséhez.[1] Ugyanakkor arról sem szabad elfeled-

[1] Itt elsősorban a Budapesten, a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban 2002. december 9-én „Hegyaljától a Tiszahátig – Társadalom, hadsereg és gazdaság a Rákóczi-szabadságharc előestéjén" címmel megrendezett konferencia előadásaira gondolunk. A konferencián elhangzott előadások kiadását l. Studia ad tricentennarium belli principis Francisci Rákóczi pro patria et libertate – Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kitörésének 300. évfordulójára. *Hadtörténelmi Közlemények,* 116. (2003) 633–802. o. Saját előadásunk – „A Thököly-emigráció kapcsolata a hazai szervezkedőkkel" – éppen az újabb török források előkerülése miatt nem jelenhetett meg, kiadását a későbbiekben tervezzük. A témát érintő további tanulmányok [a hegyaljai felkelők és Thököly, valamint a török Porta közötti kapcsolatról] *Seres István:* A hegyaljai felkelők kapcsolata a török Portával. In: Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. Sárospatak, 2000. (Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 36.) 213–223. o.; [az emigránsok 1701–1703. évi hazai szerepéről újabban, főként osztrák források alapján] *Czigány István:* Rebellió Magyarországon 1702/1703 (stratégiai

keznünk, hogy az emigráció közel 18 éve alatt magyar katonák, nemesek és egyszerű parasztemberek ezrei fordultak meg a Balkánon, s közülük sokan az Oszmán Birodalom területén fejezték be az életüket.[2]

Az utóbbi években újra megélénkült az érdeklődés Thökölyt illetően. A „kuruc király" ellentmondásos személyisége ismét a kutatások kereszttüzébe került, nem egy esetben komoly szakmai vitákat is kiváltva. A jövő évi Thököly-emlékév különös aktualitást ad annak, hogy évszázadnyi mellőzés után ismét Thököly kéziratos hagyatéka felé fordítsuk a történész szakma figyelmét.

A Thököly-hagyaték sorsa

A fiatal Thököly 1676-ban csatlakozott a kuruc mozgalomhoz, tehát a hátralevő életének majd' harminc évét szentelte a Habsburgok elleni küzdelemnek. Fennmaradt naplói és naplótöredékei arra utalnak, hogy ezen idő alatt végig napról napra feljegyzéseket készített. Ezek leginkább az emigráció idejéből maradtak fenn, de rendelkezünk egy 1676–1678-as eseményeket megörökítő elől-hátul csonka naplóval, valamint egy jóval rövidebb töredékkel, amit 1685–1686 fordulóján, belgrádi fogsága idején írt. Mi több, az 1676–1678 között vezetett naplót már a vajdahunyadi vár 1681. december 4-én készült lajstroma is említi. A naplókat Thököly bizalmi emberei, „bejárói" vetették papírra, és többnyire egy-két, néha háromévenként egybekötötték őket.

Nem sokkal Thököly halálát követően II. Rákóczi Ferenc Isztambulba küldte Pápai Jánost, hogy ott képviselhesse a fejedelem és a szövetkezett rendek érdekeit. Pápai fennmaradt naplói és haza írott jelentései az elsők, amelyekből értesülhetünk a Thököly után hátramaradt kéziratok sorsáról. Röviddel a megérkezése után, 1705. december 17-én a következőt jegyezte fel a naplójába: „Az idő megnyerésért néhai idvezült Tökölyi Imre fejedelem bőrös szepetjét,[3] melyet Szőlősiék itthagytak, megnyitván, találtam tele könyvekkel s diáriumokkal."[4]

Két és fél év múlva sor került Thököly hagyatékának a hazahozatalára is. II. Rákóczi Ferenc 1708. február 3-án, Nagykárolyból írt Pápainak, hogy mivel a már korábban odaküldött Henter Mihály erdélyi követ teljesítette a rábízottakat, többek között „az meghólt fejedelem testamentumával és egyéb írásival" együtt indítsa el Moldván át hazafelé.[5] Henter Mihály május 27-én kapta meg a nagyvezér tihájától az utazáshoz szükséges fer-

elképzelések és a taktikai valóság). In: A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. (Szerk. *Tamás Edit.*) Sárospatak, 2003. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 45.) I. k. 25–57. o.

[2] Thököly emigráns hadseregéről és annak tisztikaráról l. *Seres István:* Thököly Imre emigráns katonaságának tisztikara Törökországban a karlócai béketárgyalások idején (1698–1699). Előkészületben a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain. A bujdosás kezdetének egyébként az 1687. esztendőt tekintjük, amikor ugyan Thököly még megjelent Gyula és Nagyvárad térségében, de időről-időre visszavonult a Maros túlpartján fekvő, biztonságosabbnak hitt területekre.

[3] A 'fonott kosár' jelentésű török *sepet* szó ebben az időben elsősorban „különböző méretű, lábon álló, vasalt, lakattal zárható, bőrrel bevont utazóládát" jelentett. *Kakuk*, 1996. 319. o.

[4] Pápai János törökországi naplói. (Válogatta, sajtó alá rendezte, előszóval és jegyzetekkel ellátta: *Benda Kálmán.*) Budapest, 1963. (Magyar Századok) 61. o.

[5] II. Rákóczi Ferencz fejedelem leveleskönyvei, levéltárának egykorú lajstromaival. 1703–1712. II. k. 1707–1709. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1873. (Archivum Rákóczianum. I. osztály) 163. o.

[6] *Pápai:* i. m. 260. o.

mánt, és június 2-án egy szekéren el is indult hazafelé.[6] Pápai aznap írott levelében beszámolt a fejedelemnek, hogy három „regestumot" küld Henterrel, amelyek az általa addig eszközölt vásárlások, kifizetések kimutatását, a Thökölytől maradt ingóságok, valamint a néhai fejedelem irathagyatékának jegyzékét tartalmazzák. Ez utóbbiról így írt: „azon leveleknek s könyveknek, egyéb egyetmásoknak is regestumát accludálván, mellyeket idejövetelemkor széllyel, kiket ládákban, kiket ládákon kívűl találtam ezen [erdélyi – Thaly Kálmán betoldása] háznál, melyről is várom Felséged parancsolatját, a mint ennekelőtte is írtam, nem is kívánván most annyi ládáknak elküldésével strepitust csinálni." A három paksaméta azonban nem ekkor jutott haza, mivel Pápai, levele utóiratában arról értesítette Rákóczit, hogy Henter indulásakor „kirekedvén az időből", a kapkodásban nem tudta hazaküldeni őket.[7] 1708. június 2-án már arról tudósította a fejedelemet, hogy a nemrégen visszaindult Henter Mihály erdélyi követ által többek között megküldte az erdélyi házban levő Thököly-féle kéziratok listáját is. Szerencsére Pápai hazaküldött jelentései között az említett lista is megtalálható, és már a címe is többet elárul az idvezült fejedelem óriási kéziratos és nyomtatott hagyatékáról:

„Az erdélyi háznál ládákban, ládákon kívűl heverő, idejövetelem alkalmatosságával öszveszedett s conservált könyveknek, leveleknek, diariumoknak, fermányoknak seriesse, a ládák specificatiójával együtt, a mellyekben rakottanank 1708. die 28. Maji Constantinápolyban."

A meglehetősen hosszú és részletes listában két olyan tétel is van, ami a jelenlegi vizsgálódásunk körébe tartozik:

„55. Huszonhárom diariuma, pariás-könyve idvezűlt Fejedelemnek (Thököly), különkülön táblákban, azzal együtt a mellyet Horvát Ferencz uram maga írt, mellyek vadnak egy fekete bőrrel feljűl s körűl az aljáig burított szandokban.[8]

58. Anno 1689. Maga kezével írt diariuma idvezűlt Fejedelemnek."[9]

Pápai lajtroma alapján tehát legalább 24 bőrbekötött kézirat került haza, amelyek Thököly naplóit, leveleskönyveit tartalmazták. Ehhez jött még hozzá 25-iknek a Horváth Ferenc által írt kötet. Feltehetően azonban ennél jóval több kézirat is lehetett, mivel a Sándor Gáspár és Bay Mihályék konstantinápolyi követségéről készült korabeli beszámolók is minden bizonnyal ekkor kerülhettek haza.

Amennyiben tehát az 1676. évet vesszük alapul, közel 30 évnyi naplóval kell számolnunk, ami még akkor is magas szám, ha figyelembe vesszük, hogy az 1685. előtti darabok – miként az 1676–1678. évi is – feltehetően ki sem kerültek az emigrációba.

Hasonló a helyzet Thököly levelezésével is. Az Oszmán Birodalom területére kényszerült Thököly, néhány kisebb betöréstől eltekintve, 1705. szeptember 13-án bekövetkezett halálig török területen maradt. 1695-ben elszakították a csapataitól, ezt követően csekély udvartartásával előbb Isztambulban, majd Izmitben élt. Az elkövetkező tíz év során mindössze kétszer térhetett vissza a csapatai közé. 1696 augusztusában 12 hívével együtt rövid időre Belgrádba jöhetett, 1697-ben pedig részt is vett a nyári hadjáratban és a szeptember 11-i zentai csatában. Bár meglehetősen távol élt, továbbra is szoros kapcsolatot ápolt a Duna menti palánkokban, Havasalföldön, illetve az 1699 után Bulgáriában élő katonaságával, és leveleivel újra meg újra élesztgette bennük a reményt a valamikori

[7] Pápai János levele II. Rákóczi Ferencnek. Isztambul, 1708. június 2. MHHS XXIV. 655. o.

[8] A török *sandık, sanduk* 'láda' szó átvétele, itt „bőrrel bevont kis láda" jelentésben. *Kakuk*, 1996. 320., 340. o. 178. jegyzet.

[9] MHHS XXIV. 659. o.

hazatéréssel kapcsolatban. Naplóihoz hasonlóan, bizalmi emberei a fejedelem éves levelezését is kötetekbe rendezték. Itt kaptak helyet Thökölynek a szultáni udvarhoz, a nagyvezérhez, valamint a török (esetenként albán és krími tatár) előkelőségekhez írt kérelmei, köszöntő sorai. Jelentős részük gazdasági témájú, bennük Thököly segítséget, elsősorban is pénzt sürget az udvartartás, valamint a végvidéken állomásozó kuruc csapatok részére. A bujdosó fejedelem diplomáciai levelezését is ezekbe a kötetekbe másolták be. Címzettjei között találjuk a francia udvart, a lengyel mágnásokat, a szultáni udvarban tartózkodó angol, francia és holland követeket. Ugyancsak a leveleskönyvek tartalmazták Zrínyi Ilona leveleit, köztük azokat, amit a saját, illetve férje rokonainak írt.

Ugyanakkor nem csak a 25 bekötött diariummal és párjáskönyvvel kell számolnunk, mivel a 112 tételből álló listában jóval több olyan akad, ami minden bizonnyal Thököly és Zrínyi Ilona, valamint a bujdosók törökországi életével kapcsolatos:

„75. Haisler s Doria szabadúlásában való levelek; 79. Olvasatlan levelek; 80. Méltóságos Fejedelemasszony [Zrínyi Ilona] levelei; 81. Magyarországban a tatároktúl [Thököly és Zrínyi Ilona által] szabadított rabok száma originálján pára; 84. Egy vörös bőrtokban holmi török levelek, interpretatióval együtt; 85. Tain-szaporitásra való levelek;[10] 87. Holmi levelek, sub Litera H; 88. Levelek, sub Litera I; 89. Levelek, sub Litera L; 90. Komáromi uram írása[11] egy kis fasciculusban, idvezült Fejedelemasszonnak írt Fejedelem levelével együtt; 91. Holmi levelek, sub Litera K; 93. Levelek, sub Litera B; 94. Landor-fejérvári házrúl való fermány, több egyéb levelekkel együtt."[12]

A jelentős mennyiségű kézirat a Rákóczi-szabadságharcot követően rögtön kettészakadt. Rákóczi csak az általa fontosabbnak tartott iratokat, az ún. „politikai levéltárat" és a „titkos levéltárat" vitte magával a lengyelországi emigrációba, míg a fejedelmi levéltár jelentősebb része Munkácson maradt. Utóbbiakat még 1711-ben lefoglalták, és a Szepesi Kamarába szállították át. A Lengyelországba került irattegyüttes a későbbiekben visszaszármazott az Aspremont család tulajdonába. A Szepesi Kamarához került anyag azonban több nagyobb rendezésen és selejtezésen is átesett, előbb Pozsonyban, majd Budán. Thaly szerint a Szepesi Kamara és a budai királyi kamara levéltára többszöri selejtezése során az iratokat társzekerekkel hordták bezúzni a magyar királyi egyetem körmöci és selmeci papírgyárába, s egyes érdeklődők akkor juthattak hozzá potom pénzért értékes kéziratokhoz. Feltehetően így kerültek Thököly 1693–1694. évi feljegyzései és az 1688–1699. közötti levélmásolatok, illetve leveleskönyvtöredékek előbb Bél Mátyás birtokába, majd a hagyatékát felvásárló Batthyány József esztergomi érsek gyűjteményébe. Hasonló sorsa lehetett a Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök könyvtárába került 1696. évi leveleskönyvnek is. A kéziratgyűjtő Jeszenák János udvari ágens Thököly 1691. április 4 – 1692. december 28. között íródott leveleskönyéhez jutott hozzá „bizonyos összeköttetések" révén a Szepesi Kamara archívumából. Az alábbiakban a szétszóródott kéziratok felkutatására és kiadására tett XIX. századi erőfeszítéseket kívánjuk bemutatni, majd röviden ismertetjük az utóbbi időben előkerült teljes és töredék leveleskönyveket.

[10] Tain: a török *tayın, ta'yin* 'ellátmány, fejadag' szóból. Redhouse Türkçe – Ingilizce sözlük. İstanbul, 1997. 1109. o.

[11] Thaly lábjegyzete szerint: „Talán ismert diariuma értetik". MHHS XXIV. 661. o. Minden bizonnyal Komáromi 1697–1705 között írt naplójáról volt szó, amiről a következőkben bővebben szólunk.

[12] Uo. 661–662. o.

A kezdetek: Nagy Iván kutatásai
és Thököly 1693–1694. évi naplójának kiadása

A naplóra Madách Imre hívta fel Nagy Iván figyelmét még 1856-ban, mondván, hogy „a nagyapja kivonatokat készített belőle, és hogy az esztergomi érseki vagy káptalani levéltárban kell lennie". Úgy tűnik azonban, hogy Nagy Iván Madách útmutatása ellenére sem látott neki rögtön a kézirat felkutatásának, mivel előbb egy Thököly bujdosásáról szóló eredeti beszámolót, Komáromi János naplóját rendezte kiadás alá. Komáromi János eredetileg Teleki Mihály titkára volt, de az 1690. augusztus 21-i zernyesti csatában Thököly fogságába esett. Másnap viszont már őt küldte ki Thököly a saját embereivel, hogy megkeresse a csatában elesett Teleki Mihály testét.[13] A rövidéletű erdélyi fejedelemség után követette új urát Havasalföldre, majd a török területre is. Az időnként naprakész bejegyzésekkel, naplószerűen, máskor pedig emlékirat formában készült kézirat 1697. október 8-án kezdődik, amikor a zentai csatavesztést követően Thököly útrakelt Isztambulba, és egészen Thököly haláláig tart. A kézirat fő értéke, hogy Thököly törökországi életének azt a szakaszát mutatja be, amikorról a fejedelemnek egyetlen naplója sem maradt fenn, de még a leveleskönyveiből is csak egy teljes év (1699) anyaga, illetve néhány kisebb töredék áll a rendelkezésünkre. Komáromi Thököly halálát követően tért haza, és a Sáros vármegyei Cselfalván telepedett le, a II. Rákóczi Ferenc által adományozott birtokán. Itt ragadta el a pestis egyetlen fiával együtt 1710-ben. A Jankovich Miklós gyűjteményébe került kéziratra Nagy Iván a Magyar Nemzeti Múzeumban bukkant rá, és 1861-ben ki is adta.[14]

Mivel Nagy Iván a Komáromi-napló kiadásához írott előszavában még csak említést sem tesz az Esztergomban őrzött Thököly-féle kéziratról, valószínű, hogy csak az udvari titkár feljegyzéseinek a hatására fordult felé az érdeklődése. Madách Imre évekkel korábbi útmutatása alapján Knauz Nándorhoz fordult, aki elő is kereste a kívánt kéziratot a prímási világi levéltárból. A „Titul. III. f." levéltári jelzet alatt regisztrált kéziratkötet sarkán egy fehér papíroson a következő felírat volt olvasható: „Diarium Emerici Tökölyi de annis 1693 et 1694.", a belső oldal tetején pedig a következő felírat állt: „In nomine Domini Anno Domini 1693. Continuatio Diarij."[15] Az utóbbiból maga Nagy Iván is helyesen következtetett arra, hogy a napló tulajdonképpen egy hosszabb kézirat része, és Thököly már korábban, vagyis az 1693. évet megelőzően is vezetett naplót.

Nagy Iván 1862 októberében már elkészült az előszóval, és a következő évben meg is jelent a Magyar Történelmi Emlékek Írók sorozatának XV. köteteként. Ez volt az első olyan megjelent Thököly-féle kézirat, ami az emigráció idején keletkezett, de mindmáig ez a legteljesebb is, mivel a napló alapján 1693. január 1-től 1694. december 31-ig, tehát pontosan két éven át kísérhetjük figyelemmel a bujdosó fejedelem és emberei sorsát. A kézirat eredetileg Bél Mátyás (1684–1749) gyűjteményében volt, amit Batthyány József előbb erdélyi püspök, majd kalocsai, illetve esztergomi érsek vásárolt meg, még a kalo-

[13] Cserei Mihály: Erdély históriája. [1661–1711.] (S. a. r., a bevezetőt és a jegyzeteket írta *Bánkúti Imre.*) Budapest, 1983. (Bibliotheca Historica) 227. o.

[14] *Nagy Iván:* Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem késmárki Thököly Imre secretáriusának, Komáromi Jánosnak törökországi diáriuma s experentiája (1697–1705). Pest, 1861. Eredetije: „Magyar Országi s Erdéli bujdosó Fejedelem Késmárki Thököli Imre Secretariusának, Komáromi Jánosnak Török Országi Diariuma s Experentiaja. (1697–1705.)" OSZK Kt. Fol. Hung. 30.; ugyanitt, a Quart. Hung. 49. jelzet alatt található egy XIX. századi másolat is ugyancsak Jankovich Miklós gyűjteményéből.

[15] Késmárki Tököly Imre naplója 1693. 1694. évekből. (Közli *Nagy Iván.*) MHHS XV. Pest, 1863. V–VIII. o.

csai érseksége idején. A kötet ma is az Esztergomi Főszékesegyházi Levéltár Batthyány Gyűjteményében található.[16]

Veszely Károly ismertetései Thököly 1696. évi leveleskönyvéről

Bár Nagy Iván forráskiadása volt az első, alig két évvel korábban, 1861-ben Veszely Károly író, róm. kat. plébános már ismertette Thököly 1696. évi leveleskönyvét az általa szerkesztett *Gyulafehérvári Füzetek* első számában, midőn a gr. Batthyány Ignác gyulafehérvári püspök életét és a róla elnevezett intézetet bemutató ismertetésében felsorolta az intézet könyvtárában található kéziratokat is:

„109. Correspondentiae Georgii Rákóczi junioris in concept. (Ötvös [Ötvös Áron orvosdoktor – S. I.] is így említi; de az év szám 1696 – a hely, hol irattak – Konstantinápoly – és tartalmuk azt mutatja, hogy Tököly Imre és Zrinyi Ilona levelei. Oly érdekesek, hogy többet belőlök a II. füzetben közölni szándékozunk.)"[17]

A mutatóba beígért Thököly-levelek meg is jelentek, de nem a *Gyulafehérvári Füzetek* következő (1862. évi) kötetében, hanem a *Magyar Tudományos Értekező* című új, Pesten, 1862-ben megjelent kiadvány első kötetének 2., 3. és 5. füzeteiben.[18] (Aligha véletlen, hogy abban a kiadványban, amelynek szerkesztője Knauz Nándor és Nagy Iván, Thököly 1693–1694. évi naplójának előtalálója és kiadója volt.) Közleménye elején Veszely már bővebben ismertette a gyulafehérvári kéziratot. Az ismertetésből megtudhatjuk, hogy az „N5. IV. 9." jelzet alatti kézirat „addig II. Rákóczi György levelezéseinek fogalmazási gyűjteményeként van felvéve a czímtárba", és az elől-hátul hiányos leveleskönyv összesen 198, 1696. január 9. és december 10. között íródott levelet tartalmaz, összesen 240 oldal terjedelemben. Majd pedig mintegy 20, Thököly és Zrínyi Ilona nevében írott levelet is bemutatott. A tetszés szerint kiválasztott levelek némelyikét szöveghűen közölte, egy részüknek viszont csak rövid tartalmukat ismertette.

Csupán találgathatunk, hogy Thököly és Zrínyi Ilona törökországi életére és nem utolsó sorban a korszak történetére nézve különösen becses kézirat Veszely ismertetései ellenére miért nem került kiadásra. Holott a könyvtár anyagát nem csak Veszely ismerhette jól. Szabó Károly tudós bibliográfusunk 1864. július 11–13. között három napon át kutatott reggeltől estig a könyvtárban. Saját bevallása szerint azt teljesen átvizsgálta, és „roppant sok nevezetest" talált.[19] Szabó korábban több hónapon át levelezett a Thököly Nagyenyeden őrzött naplóját kereső Torma Károllyal, aki éppen annak 1676–1678. évi naplóját rendezte kiadás alá, ennek ellenére egy szót sem írt barátjának a gyulafehérvári kéziratról. Írt viszont a Nagykőrösön tanároskodó és Szilády Áronnal a „Török–magyar kori államokmány-tár" kötetein dolgozó Szilágyi Sándornak.[20] Levelében Szabó meg is

[16] Jelzete: EFK BGy Cat. V. Administratio (Adm.) Tit. III. Protocolla 1. Diarium Thököly, 1693–1694. Nr. 1.

[17] *Gyulafehérvári Füzetek* (Szerkeszti és kiadja *Veszely Károly.*) I. Kolozsvár, 1861. 111–112. o.

[18] *Veszely Károly:* Thököly Imre és Zrínyi Ilona levelei. In: *Magyar Tudományos Értekező* (Szerkesztik és kiadják *Knauz Nándor* és *Nagy Iván.*) I. k. Pest, 1862. Első közlés: 157–162. o.; Második közlés: 256–257. o.; Harmadik közlés: 446–451. o. (Véletlenül ez utóbbi is „Második közlés"-nek írva! – S. I.) A második kötet 453–458. oldalain szintén a Batthyáneum kéziratai közül közölte Veszely II. Rákóczi György 1644. febr. 20-án Sárospatakon kelt edictumát is.

[19] Szabó Károly levele Szilágyi Sándornak, Kolozsvár, 1865. július 14. OSZK Kt. Levelestár. Fond IX/564.

[20] Török–magyar kori államokmány-tár. (Szerk. *Szilády Áron – Szilágyi Sándor.*) I–VIII. k. Pest, Budapest, 1868–1874.

nevez két irategyüttest, amelyekben XVII. századi török oklevelek voltak.[21] Ha másra nem is, de a leveleskönyv téves címére biztosan felfigyelt volna. Feltehetően a kézirat mégis elkerülte a figyelmét, de azt is megkockáztathatjuk, hogy esetleg maga Veszely szerette volna azt kiadni, és azért érthető a leveleskönyvnek a tudós kollégák általi mellőzése.

Torma Károly kutatásai

Thököly Nagyenyeden őrzött saját kezű naplója

Torma Károly Thököly-kutatásaira R. Várkonyi Ágnes irányította rá a figyelmet,[22] ennek ellenére alig ismerjük a kiváló tudós ezirányú munkásságát. 1864–1865 folyamán Torma több levelet is váltott Szabó Károly bibliográfussal és Szilágyi Sándorral egy nagyenyedi Thököly-napló ügyében. A három fiatal tudós között – Torma 40, Szilágyi 37, Szabó pedig alig 35 éves volt ekkor – hosszú levelezés alakult ki, hogy a kérdés végére járjanak.

Torma elsőként Szabó Károlyt kereste meg a kérdésben. Levele ugyan nem maradt ránk, de az utóbbi válaszából egyértelműen kiderül, hogy akkor már Torma birtokában volt Thököly 1676–1678. évi naplója, és egy másik kézirat után kutatott. Szabónak addig teljesen ismeretlen volt a Torma által felfedezett kézirat, kizárólag csak a Nagy Iván által kiadottról volt tudomása. Ugyanakkor még 1864 júniusában értesítette Tormát, hogy a nagyenyedi kollégium könyvtárában régen ugyancsak volt egy Thököly-napló, amit Szilágyi Sándor lapozgatott is diákkorában:

„Volt Tökölinek állitólag saját kezével irt naplója az enyedi ref[ormátus]. coll[égium]. k[önyv]tárában; de mely évekről szólt, nem tudom. – Szilágyi Sándor deák korában látta; de senki soha nem másolta le. Így 1849-ben oda lett. – Vajon nem ez a példány-é az, melyről kérdezősködöl?"[23]

Szabó levelét véve Torma rögtön írt Szilágyi Sándornak is, hogy bővebb információhoz jusson a keresett kéziratról:

„Szabó Károly említé, hogy te deák korodban az enyedi coll[égium]. K[önyv]tárban láttad volna Tököli saját kezével irt naplóját. Ismered-e, láttad-e valaha, s ha igen, hol láttad e napló másolatát? Van-e napló létezéséről tört.-kutfő iradalmunkban említés? Szivesen megköszönöm, ha kissé bővebben tudósitanál e tárgyról. Úgj látszik, hogy maga a napló az 1849-ki dúlás alkalmával oda lett, megsemmisült!"[24]

Szilágyi alig tíz nap múlva Nagykőrösről válaszolt is Torma kérdésére. Július 5-én írt levelében biztosította róla, hogy a nagyenyedi könyvtárban valóban megvolt „Tököli saját kezü naplója", ám az kétségen kívül megsemmisült az 1849. január 7-i nagyenyedi dúláskor. Mivel diákkorában volt a kezében, már nem emlékszik rá, hogy melyik években

[21] Egyik a „Codex Authenticorum" című, Tom. I. N5. IV. 2. jelzet alatti kötet, ami nyolc eredeti török okmányt tartalmazott, a másik pedig az „Eredeti levelek" című, jelzet nélküli, az N5 szekrény 6. polcán levő kötet, amelynek a végén két eredeti török oklevelet talált. A jegyzékben a „tatár cham levele 1662", és a „török császár levele 1678" címen voltak feltüntetve. „Többet gondos keresés utan sem találtam" – tette hozzá. Lásd Szabó Károly fenti levelét Szilágyi Sándorhoz. Feltűnő, hogy Thököly leveleskönyve ugyancsak ebben a szekrényben volt!

[22] *R. Várkonyi Ágnes:* Thaly Kálmán és történetírása. Budapest, 1961. (Tudománytörténeti tanulmányok I.) 51. o., ill. 354. o. 89. jegyzet.

[23] Szabó Károly levele Torma Károlynak, Kolozsvár, 1864. június. OSZK Kt. Levelestár.

[24] Torma Károly levele Szilágyi Sándornak, Csicsó-Keresztúr, 1864. június 26. OSZK Kt. Levelestár.

íródott a kézirat. Viszont, nem tartja lehetetlennek, hogy ahhoz a kézirathoz tartozhatott, amit Nagy Iván adott ki az elmúlt évben. Nagy Iván kiadásáról egyértelműen az volt Szilágyi véleménye, hogy a megjelentnél mindenféleképpen hosszabb terjedelműnek kellett lennie, annak ellenére, hogy a Nagy Iván-féle kézirat is elég nagy terjedelmű és „oly kevés időre szóló".[25] Ezt vitathatjuk, mivel a vaskos kötet két teljes évet tesz ki, és ez mindmáig a leghosszabb időintervallumot átívelő, egybefüggő Thököly-féle kéziratunk.

Szilágyi Sándor leveléből tehát egyértelművé vált, hogy Thököly naplója valóban megvolt Nagyenyeden. Az információt Torma sietett Szabó Károllyal is megosztani, aki december 27-én válaszolt barátjának. A tudós bibliográfus azonban még ekkor sem tudta biztosan, hogy a nagyenyedi kéziratról Szilágyi maga beszélt-e Tormának, vagy csak a júniusi leveléből hallott erről. Azt tanácsolta Tormának, hogy Szilágyinál járjon a dolog végére: megírta-e vagy meg fogja-e írni ezt, mert ha igen, akkor feltétlenül hivatkozni kell a tudóstárs állítására, mivel – amire Szabó nyomatékosan felhívja barátja figyelmét – anélkül az állítás nincsen hitelesen megállapítva.[26]

Szabó intelmeire azért volt szükség, mert Torma Károly ekkor már előkészítette kiadásra Thököly 1676–1678. évi naplóját, és éppen a kötet előszaván dolgozott. Az előszó Csicsókeresztúron kelt, 1864 végén, ami azért érdekes, mert itt már Torma hivatkozott is Szilágyi július 5-i levelére, mely szerint az „határozottan állítja, hogy Tököly saját kezűleg írt naplója a nagyenyedi könyvtárban megvolt, s hogy e kéziratot ő maga deákkorában látta is. Az eredeti tehát hihetőleg az enyedi dúlás alkalmával hamvadt el."[27] A napló eltűntét Torma azzal is alátámasztotta, hogy sem a könyvtárat jól ismerő Kemény József báró, sem pedig Benkő Ferenc Parnassusi időtöltése[28] nem említi Thököly naplóját a nagyenyedi könyvtár kéziratai között.[29] Végül, 1865. január 16-án ismét Szabó Károly szolgált meglepő újdonsággal Torma számára. Levelében ugyanis arról értesítette, hogy Thököly Nagyenyeden őrzött naplóját nem csak Szilágyi Sándor nézegette, ugyanis az elmúlt napokban megtudta gr. Mikótól, hogy ő is látta, sőt, 1848 előtt nála is volt használatra. Szabó feltevése szerint gr. Kemény József talán éppen akkor „keresgélt" a városban, és ezért nem látta a kéziratot. „Hogy létezett, e szerint kétségtelen" – szögezte le Szabó.[30]

[25] „Az enyedi k[önyv]tárban csakugyan meg volt Tököli saját kezü naplója, s hihetőleg, sőt, kétségtelenül a nagy duláskor veszett el. Másolatát nem láttam, sehol s nem tudom, létezik-e valahol? A naplóra sem emlékszem már melyik évekre szól, de nem lehetetlen, hogy annek (!) teszi egy részét melyet (mint töredéket), Nagy Iván a Monumentákban kiadott – s mely a megjelentnél (értve az egészet) bizonynyal sokkal nagjobb volt, midőn maga ez is oly kevés időre szokó (!) s mégis oly nagy. Ha a Nagy Iván féle eredetit látnám megismerném. Valahol – *ha nem csal emlékezetem* – van is rola emlités – talán a Parnaszusi időtöltésben. Homályosan rémlik előttem, hogy Benkő F. említette valahol." Szilágyi Sándor levele Torma Károlynak, Nagykőrös, 1864. július 5. OSZK Kt. Levelestár.

[26] „A Tököli naplójáról irt ismertetésre egyéb észrevételem nincs, mint az, a mi Szilágyi Sándor állitására vonatkozik. Maga mondta-é ezt neked Sándor, vagy csak én tőlem hallottad, hogy mondta? Mert hogy ő ezt állitását kinyomtatta volna, nem gondolom. Én, az igaz, emlékezetem után ezt mondtam vagy irtam neked, de hát ha én csalódtam, emlékezetemben tévedtem, mi megeshetik. Hátha Sándor revocálja, hogy ő effélét nem állitott? – De deák korában a milyen szeleburdi fráter volt, ő is tévedhetett. Jó volna magától végire járni a dolognak. – S ha ő maga irta ezt neked, vagy ezután megirja, akkor hivatkozni kellene a jegyzetben levelére. Így a mit Sándor állitásáról irtál, nincs legitime constatálva. Bizony félek, hogy Pilatusként még magam is bele találok jönni a credóba." Szabó Károly levele Torma Károlynak, Kolozsvár, 1864. december 27. OSZK Kt. Levelestár.

[27] MHHS XVIII. VIII. o.

[28] *Benkő Ferenc:* Parnassusi Időtöltés. VII. 36–40. o.

[29] MHHS XVIII. VIII. o. 3. jegyzet.

[30] „A n[agy]. enyedi eredeti Tököli naplót gr. Mikó látta. Minap mondta, hogy 1848 előtt nála is volt használatra. – Gr. Kemény J. talán akkor tájban keresgélt Enyeden s azért nem láthatta. Hogy létezett, e szerint kétségtelen." Szabó Károly levele Torma Károlynak, Kolozsvár, 1865. január 16. OSZK Kt. Levelestár.

A kérdés tehát eldőlt, szavahihető tanúk bizonysága szerint a szabadságharc előtt valóban létezett Nagyenyeden egy Thököly-féle napló, az viszont már örökre elveszett a történetírás számára.[31]

Az 1676–1678. évi napló

Miközben Torma Károly lázas kutatást folytatott Thököly nagyenyedi naplója után, már a birtokában volt egy 1676–1678. között íródott kézirat. A 46 (négyrét) ívnyi naplót gr. Kornis Ádám adta át neki az apja, Kornis Mihály gyűjteményéből, de azt már maga a tulajdonos sem tudta, hogy valójában ki is lehet annak a szerzője. Torma szerint csupán úgy mutatta meg neki, mint „töredékét valamely XVII. századi naplónak", és az iránt tudakolózott, hogy ki írhatta, és vajon eredeti-e?[32] Torma ezt követően kezdett érdeklődni róla közeli barátainál, Szabó Károlynál és Szilágyi Sándornál. A napló felfedezését Torma előbb Szabó Károllyal osztotta meg, aki azonban korábban semmit sem hallott erről a kéziratról. „Én Tököli *1676–1678*-diki naplóját nem ismerem, úgy hiszem, más sem", írta 1864 júniusában Tormának, azzal amegjegyzéssel, hogy addig kizárólag csak a Nagy Iván szerkesztésében napvilágot látott 1693–1694. évi napló vált ismertté.[33] Torma válaszát nem ismerjük, Szabó Károly következő leveléből viszont már egyértelműen kiderül, hogy Torma akkor még nem ismerte az akadémia gondozásában megjelent 1693–1694. évi vaskos kötetet. Szabó levele végén egyértelműen tudtára adta Tormának, hogy a kötetnek a „te 1676-8 diki Naplódhoz semmi köze."[34]

Maga a kérdéses kézirat Thököly 1676. november 28 – 1678. május 16. közötti naplójegyzeteit tartalmazza, és feltehetően egy teljesebb (akár háromévnyi) napló töredéke lehetett. Torma hamarosan rájött, hogy a napló azonos azzal, amit már korábban is többen idéztek.[35]

A kötethez még 1864. december végén Csicsókeresztúron írott előszavában megállapította, hogy azonos azal a kézirattal, amit Vajda-Hunyad várának Bajomi János által 1681-ben felvett leltára említ.[36] A vajdahunyadi vár 1681. december 4-én készült leltárát Kenderesi Ferenc még 1830-ban kiadta a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain, s később

[31] Ehhez már csak annyit fűznénk hozzá, hogy „Az élő Rákóczi" címmel 2004. április 29-én Nagyenyeden megtartott tudományos tanácskozás és megemlékezés keretében a konferencia előadóival és meghívott vendégeivel együtt meglátogattuk a Bethlen Gábor Kollégium könyvtárát is. A látogatás alkalmával lehetőségünk nyílott rá, hogy a keresett kézirat ügyében megkérdezzük Györffy Dénes könyvtárigazgatót. A rövid beszélgetés nem hozott előrelépést, és sajnos, a kézirati katalógus aprólékos átnézése beigazolta azt, amitől féltünk. Thököly sajátkezűleg írott naplója – a könyvtár mintegy 30000 egyéb kötetével együtt – valóban megsemmisült az 1849. január 8-i pusztítás során.

[32] Késmárki Tököly Imre naplója 1676–1678 évekből. (Közli *Torma Károly.*) MHHS XVIII. Pest, 1866.

[33] Szabó Károly levele Torma Károlynak, Kolozsvár, 1864. június. OSZK Kt. Levelestár.

[34] „A Tököli naplója 1693–1694. az Akad[émia]. kiadásában jelent meg, még pedig, a mint most utána jártam, a Monum. Hung. Historia XV-dik kötete gyanánt. – Nincs azonban meg a könyvnek gyüjtő czimlapja, legalább a Steinnél lévő példányon; s így ezt csak a hirdetésekből és a minden iv alján lévő „Monum. Hung. Hist. XV" szavakból tudhatni. Igen szivesen kiküldeném, ha meg volna k[önyv]tárunkban: de bizony még ezt sok más egyéb Akad. nyomtatványnyal együtt várom Pestről az akadémiától ajándékban, ki tudja, meddig várom. Ez a Napló 44. nyomtatott iv, a te 1676-8 diki Naplódhoz semmi köze." Szabó Károly levele Torma Károlynak, Kolozsvár, 1864. június 27. OSZK Kt. Levelestár.

[35] MHHS XVIII. VII. o. 2. jegyzet. A hivatkozott művek: *Tudományos Gyüjtemény,* 1830. V. k. 37. o.; Árpádia. I. k. 63. o.; *Schmidt Vilmos:* Die Stammburg der Hunyade in Siebenbürgen. Hermannstadt, 1865. 48. o.

[36] Minderről lásd Torma előszavát: MHHS XVIII. V–VII. o.

mások is idézték.[37] A Kenderesi által kiadott leltár szerint az „Asszonyházá"-ban található könyvek között két minket érintő kézirat is volt. Egyik a fentebb említett „Az Úr diariuma A[nno]. 1676. 77. 78, az magyari dolgokrúl és magáérúl" című napló, a másik pedig egy korabeli párjáskönyv, ami minden bizonnyal ugyancsak Thököly-féle kézirat lehetett. Ez utóbbit a „Pariás könyv, mellyben vagynak némelly misilis levelek párjai" címen iktatták be a leltárba.[38] A „diarium" Kenderesi fantáziáját is megmozgatta, és már 1830-ban felvetette, hogy „Magyar országi nagy könyvtárakhoz közel lévő Tudósaink végire járhatnának, ha meg nem lenne e ? Vagy hol tanálhatnék meg?"[39]

Thaly Kálmán kutatásai

Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai, 1686–1705

Nagy Iván és Torma Károly úttörő jellegű kutatásai után Thaly Kálmán folytatta tovább Thököly Törökországból hazakerült kézirati hagyatékának a feltérképezését. 1866 szeptemberében néhány hetet Vas megyében, gr. Erdődy István Sáros megyei főispán vörösvári kastélyában töltött II. Rákóczi Ferenc levéltárának búvárlása céljából. Itt a Rákóczi–Aspermont levéltár anyagát kutatva bukkant rá több, a Thököly-emigrációval kapcsolatos dokumentumra. Eredményeit 1868-ban az MHHS XXIII. kötetében publikálta.[40] A vaskos, két részből álló munka elsősorban az emigrációból hazahozott kéziratokat, töredékeket tartalmaz, de Thaly több, újabban előkerült hazai kézirattal is kiegészítette a gyűjteményt. Az első rész az alábbi emigrációs forrásokat tartalmazza:

I. „Késmárki Thököly Imre fejedelem maga kezével irott naplója. 1689. június 17-től, september 25-ig." Elöl-hátul töredék, a napló közepe. Terjedelme: 22 ív vagy 44 levél, „in folio".[41]

II. Thököly keresztény-szigeti articulusai. 1691. szeptember 29.[42]

III. „Thököly Imre leveleskönyve az 1694-ik évről."[43] 87–351. o. Felirata: „Paria Litera-rum Secretiorum pro Anno Domini 1691. Die 1. Januarij." A vörös szattyánba vart kötet külső felén Komáromi János írásával a következő megjegyzés található: „Portai párjás könyv. Nro. 24." Terjedelme: 89 ívrétű levél vagy 44 és fél ív. Az egész könyv négy kéz írása, de Thaly megállapítása szerint ebből csak 5 db a Komáromi Jánosé, az összes többi levelet hárman írták: ketten a magyar, egy harmadik pedig a latin nyelvű leveleket. A leveleskönyv teljesen éppen maradt az utókorra, az első levél január 7-én kelt, a címzettje pedig a Portán tartózkodó Sándor Gáspár volt. Az utolsó irat a Drinápolyba küldött Boér Gábor által elvitt levelek december 20-i listája. A kötet végén a „GLORIA DES FINIS" felirat található.[44]

[37] Árkádia I. k. 63. o.; *Schmidt:* i. m. 48. o.

[38] *Kenderesi Ferencz:* Vajda Hunyadi Vár Épületnek belső elrendeltetése. *Tudományos Gyűjtemény,* 1830. 37–38. o.

[39] Uo. 37. o. 2. jegyzet.

[40] Késmárki Thököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686–1705. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1868. MHHS XXIII.

[41] Uo. 3–59. o.

[42] Uo. 69–84. o.

[43] Uo. 87–351. o.

[44] Uo. XVIII–XIX. o.

IV. Thököly két levele Rákóczihoz és Rákóczi egyik válaszlevele, 1704. szeptember 10. és 1705. július 4., illetve 1705. július 10–12. körül.[45]

V. Thököly Imre 1705-iki töredék leveleskönyve, ami összesen 30 db, különböző magyarországi és erdélyi nemesurakhoz írott, augusztus 22–26. körül Nikomédiában kelt levél másolatát tartalmazza.[46] A Jankovics Miklós bélyegével ellátott leveleskönyvet Thaly néhai Nagy István hétszemélynök gyűjteményéből másolta le. Nagy volt ugyanis Jankovics „testamenti executora" (végrendeletének végrehajtója), és a végrendelet egyik pontja szerint több más kézirattal egyetemben a gyűjteményből választhatta ki munkája fejében a kéziratot.[47]

VI. Thököly saját kezűleg írott végrendelete. Nicomédia, 1705. szeptember 3.[48]

A kötet második fele önálló alcím alatt jelent meg, s összesen öt kéziratot tartalmaz. Ezek között két olyan napló is van, amelyek nem tartoztak Thököly kéziratai közé. Dobay Zsigmond 1686. évi naplója Munkács hősies védelmének egyik legfontosabb forrását képezi, és ennek megfelelően Zrínyi Ilonának a Thökölyvel fenntartott kapcsolatába is bepillantást nyújt. Almády István erdélyi nemes 1687–1694. között íródott naplója pedig Thököly erdélyi betöréséről, valamint az emigráció 1691–1694. közötti időszakáról tartalmaz értékes adatokat. Thököly portai követeinek a naplói, valamint a bujdosó hadak 1699. május 24-i felterjesztése már egyértelműen Thököly hagyatékával kerülhetett haza 1708-ban.[49]

I. Dobay Zsigmond naplója Munkács védelméről, 1686. január 1 – december 31. Torma Károly fedezte fel az eperjesi evangélikus kollégiumban.[50]

II. Thököly portai kapitiháinak, (Bay Mihálynak és Inczédy Mártonnak) 1692. március 7 – 1693. június 8. között irott naplói a gr. Erdődy család levéltárából.[51]

III. Sándor Gáspár 1693. évi naplója, a gr. Erdődy család levéltárából. Felirata: „Sándor Gáspár Uram Diáriuma. 1693. A. die 20. Januarij usque diem 23. Februarij".[52]

IV. Almády István naplója 1687–1694.[53] A naplót P. Szathmáry Károly nagyenyedi tanár fedezte fel 1867-ben Erdélyben, majd Thaly Kálmánon keresztül az MTA-nak ajándékozta.

V. „Thököly Imre bujdosó hadainak fölterjesztése a portához 1699." A néhány ív terjedelmű és a végén sok pecséttel ellátott kéziratot Érdy János akadémikus, a Nemzeti Múzeum „régiségtárnoka" engedte át Thalynak közlés céljából.[54]

Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei és egyéb emlékezetes írásai, II. kötet

Alig öt évvel később Thaly ismét egy vaskos kötettel jelentkezett, amiben számos újabban előkerült kéziratot s leginkább is leveleskönyv- és naplótöredéket tárt a nagyközönség elé. Az újabb kötet az 1868. évi, két részből álló kiadvány második köteteként

[45] Késmárki Tököly Imre és némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írásai. 1686–1705. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1868. MHHS XXIII. 355–362. o.
[46] Uo. 365–396. o.
[47] Uo. XX–XXI. o.
[48] MHHS XXIII. 399–410. o.
[49] Uo. Második rész. Tököly Imre némely főbb híveinek naplói, írási. 1686–1699. 411–784. o.
[50] Uo. 415–458. o.
[51] Uo. 461–650. o.
[52] Uo. 653–708. o.
[53] Uo. 711–767. o.
[54] Uo. 771–783. o.

jelent meg, ugyancsak az MHHS sorozatában.[55] A kötet összesen négy napló-, illetve leveleskönyv-töredéket tartalmaz, amelyek részben a már korábban kiadott forrásokat egészítették ki.

IV/1–2. Kiegészítések Thököly naplóihoz.

1. „Késmárki Thököly Imre fejedelem maga kezével írott naplója 1685. és 86-ból."[56] Az 1685. november 6 – 1686. január 4. között íródott töredékre Thaly a budai kamarai levéltár lymbusának rendezetlen részében bukkant rá a C. 828. Fasc. jelzet alatt, két – november 6-tól december 28-ig, illetve december 29-től január 4-ig tartó – darabban. A töredék végig Thököly saját kezű írásával készült, a lapok tetején az „1685", illetve értelemszerűen az „1686" évszámozással is Thököly által lett jelezve.[57]

2. Adalék Thököly Imre 1689-iki naplójához. (Eleje hiányzik.)" A június 12–17., illetve szeptember 25–27. között kelt töredékre Thaly az újabb kutatásai során bukkant rá Vörösvárott, a Rákóczi–Aspremont–Erdődy levéltárban, II. Rákóczi Ferenc török levelei közé keveredve. A két töredék szervesen illeszkedő részét képezi az általa 1868-ban kiadott 1689. évi naplótöredéknek.[58]

VII. Thököly Imre 1691. évi töredék leveleskönyve, ami 11 db, április 23 – május 2. közötti levéltöredéket tartalmaz. A töredékre Thaly ugyancsak a budai királyi kamarai levéltár rendezetlen részében lelt rá, a C. 828. Fasc. jelzet alatt. Terjedelme: nyolc levél, „in folio", közepén másfél lap üres. Három különböző kéz írása, ugyanazoké, akik az 1694. évi leveleskönyvet is írták.[59]

VIII. Thököly Imre 1698-i leveleskönyve. Az elől-hátul csonka leveleskönyv-töredék 56 db levelet tartalmaz a január 12 – február 21. között eltelt időszakból. A kéziratra Thaly ugyancsak a kamarai levéltár rendezetlen részében bukkant rá. Végig Bay Mihály és András, Sándor Gáspár stb. kézírása, akárcsak az 1694. évi leveleskönyv. Formája is teljesen azonos az épségben maradt kézirattal.[60]

Thököly 1691–1692. évi leveleskönyve

Thaly Thököly-kiadásainak utolsó része a millennium évében, 1896-ban látott napvilágot.[61] Az 1691. április 4 – 1692. december 28. között íródott, több mint 600 levelet tartalmazó csonka leveleskönyvhöz Thaly a pozsonyi Jeszenák-gyűjteményből jutott hozzá, miután br. Jeszenák János özvegye, gr. Forgách Aloyzia úrnő a rendelkezésére bocsájtotta a kéziratot. A naplóhoz a kéziratgyűjtő Jeszenák János udvari ágens jutott hozzá a XVIII. század derekán „bizonyos összeköttetések" révén a Szepesi Kamara archívumából.

A Nagy Iván, illetve Thaly által kiadott kéziratok többsége ma is eredetiben áll a rendelkezésünkre. Így, pl. az 1693–1694. évi naplót máig is az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány Gyűjteménye, a „Bibliotéka" őrzi, a Thaly által kiadott kéziratok

[55] Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékezetes írásai. II. k. (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1873. MHHS XXIV.

[56] MHHS XXIV. 257–311. o.

[57] Uo. 311. o. Thaly jegyzete.

[58] Uo. 312–315. o., ill. Thaly megjegyzése, uo. 315. o.

[59] Uo. 396–416. o., ill. Thaly megjegyzése, uo. 416. o.

[60] Uo. 417–487. o., ill. Thaly megjegyzése, uo. 487. o

[61] Thököly Imre fejedelem 1691–1692-iki leveleskönyve. (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1896. MHHS XXXIV.

zöme pedig a MOL G szekciójában, a Thököly- és Rákóczi-szabadságharcok levéltárai-ban található meg. Az alábbi táblázatokból átfogó képet kaphatunk az 1863–1896. között kiadott kéziratokról.

Thököly eddig kiadott naplói

Dátum	*Kiadása*	*A kézirat jelenlegi helye*
1676. november 28 – – 1678. május 16.	MHHS XVIII.	
1685. november 6 – – 1686. január 4.	MHHS XXIV. 257–311. o.	MOL G 2. Thököly-szabh. lt. II. 5.
1689. június 12 – – szeptember 27.	MHHS XXIII. 5–59. o.; MHHS XXIV. 312–315. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 24.
1693. január 1 – – 1694. december 31.	MHHS XV.	EFK BGy Cat. V. Administratio (Adm.) Tit. III. Protocolla 1. Diarium Thököly, 1693-1694. Nr. 1.

Thököly eddig megjelent leveleskönyvei

Dátum	*Kiadása*	*A kézirat jelenlegi helye*
1691. április 4 – – 1692. december 28.	MHHS XXXIV.	
1691. április 23 – – május 2.	MHHS XXIV. 396–416. o.	MOL G 2. Thököly-szabh. lt. II. 5.
1694. január 7 – – december 20.	MHHS, XXIII. 87–351. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 24.
1698. január 12 – – február 21.	MHHS, XXIV. 417–487. o.	MOL G 2. Thököly-szabh. lt. II. 5.
1705. augusztus 22–25.	MHHS XXIII. 365–396. o.	

Egyéb emigrációval kapcsolatos iratok:

Dátum	*Az irat jellege*	*Kiadása*	*Jelenlegi helye*
1692. március 7 – – 1693. június 8.	Bay Mihály és Inczédy Márton útinaplói a portai követségükről	MHHS XXIII. 461–650. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 24.
1693. január 20 – – február 23.	Sándor Gáspár útinaplója portai követségéről	MHHS, XXIII. 653–708. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 24.
1698. május 18. Konstantinápoly	A bujdosók kívánalmai	MHHS, XXIV. 500–509. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 20.
1698. július 4. Konstantinápoly	Thököly emlékirata a portai angol követhez	MHHS, XXIV. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 20.
1698. július 4. Kostantinápoly	Thököly és Zrínyi Ilona kívánalmai	MHHS, XXIV. 490–494. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 20.
1698. július 4. Konstantinápoly	A bujdosók emlékirata a portai angol követhez	MHHS, XXIV. 494–499. o.	MOL G 15. Rákóczi-szabh. lt. Caps. A. 1. Fasc. 20.
1699. május 24. Nikápoly	A bujdosó hadak felterjesztése a Portához	MHHS, XXIII. 771–783. o.	

Thököly kiadatlan leveleskönyvei

Az elmúlt évek alatt végzett kutatásaink során a hazai és határon túli közgyűjteményekben néhány további kéziratnak is sikerült nyomára bukkannunk, amelyek szervesen illeszkednek a korábbi kiadások közé.

Thököly 1696. évi leveleskönyve

Annak ellenére, hogy Veszely Károly két ízben is felhívta rá a figyelmet, sőt, a második alkalommal még több részletét is közölte, Thököly 1696. évi leveleskönyve közel 140 éven keresztül hevert gyakorlatilag ismeretlenül a gyulafehérvári Batthyaneum kéziratai között. Az 2001 szeptemberében tett gyulafehérvári kutatásaink alkalmával Veszely jelzete alapján sikerült is előkeresni, majd lemásolni a kiváló állapotban levő, restaurált kéziratot.[62]

Thököly 1698. évi leveleskönyv-töredéke

A rövid leveleskönyv-töredék az 1698. január 1. és március 1. között eltelt időből származik. Az első öt levél folyamatosan, egymás után következik, ebből az első négy január 1-jén, az utolsó pedig január 12-én kelt. Ez utóbbi, két folióból álló levél a lap alján megszakad, a következő lapon pedig már a 6. számú rövid, alig hat soros töredék következik, ami viszont egy másik levél végét képezte, amit a tartalma alapján a nagyvezérnek küldtek el. A 7–9. számú levelek felett nincsen dátum, csupán a *die eodem* „ugyanaz nap" kifejezést írták rá, ami valamelyik korában előforduló levélre utal vissza. (Az sem zárható ki, hogy a kifejezés a Horváth Ferenc ügyvivőnek címzett, január 12-i levélre vonatkozik.) A 10–11. számú leveleket egyaránt február 19-én írták, az utolsó öt pedig március 1-jén kelt.

Összegzésképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a 17 levélből álló kézirat valójában egy nagyobb együttes első öt, és utolsó tizenkét levelét képezi. A kiszakadt rész terjedelmét a fentebb leírtak alapján nem lehet meghatározni, viszont az előtte és utána álló két dátum – január 12. és február 19. – arra utal, hogy a hiányzó középső rész (vagy legalábbis annak nagyobbik része) a Thaly által 1868-ban kiadott 1698. évi töredékkel azonos. Az 56 levélből álló kézirat első, elején hiányos levele éppen január 12-én kelt, míg a végén hiányos utolsó levél dátuma február 20. Az 52–54. leveleket február 19-re dátumozták, az 55. viszont már 21-én kelt. A látszólagos ellentmondás magyarázata abban keresendő, hogy a leveleket – s erre Thököly más leveleskönyveiben is találunk példát – néha csak 1-2 nappal később vezették be a párjáskönyvekbe. A két töredék tehát összetartozik, viszont még így sem képez teljes egységet, mivel az első és utolsó leveleket nem lehet összeilleszteni, néhány lap továbbra is hiányzik a kéziratból. A Thaly által közölt utolsó levél az urmelli káziaszkernek, azaz a ruméliai legfelsőbb bírónak íródott,

[62] Itt szeretnék köszönetet mondani Marius Diaconescu történésznek a kutatóút megszervezéséért, valamint Klara Darjának és Sipos Ilonának, a Biblioteca Batthyaneum igazgatónőjének, ill. könyvtárosának, hogy a kéziratot a rendelkezésemre bocsájtották. A másolatok elkészítéséért Ana Dimitran muzeológusnak, a Muzeul National al Unirii munkatársának tartozom köszönettel.

míg a kéziratban levő töredék 6. levélnek egyértelműen a nagyvezér lehetett a címzettje. Hosszú terjedelmük miatt feltehetően a Horvát Ferencnek írott január 12-i levelek sem tartoztak össze.

A kézirat a Thaly által kiadottal együtt a MOL G 2 szekciójában található, tehát mindkettő a budai kamarai archivum lymbusából került át. Az első levél dátumánál Thaly jól ismert kék ceruzás aláhúzása látható, ami arra utal, hogy a történetíró ismerte a kéziratot, de arra csak jóval az MHHS XXIII–XXIV. köteteinek a kiadása után bukkant rá, s akkor már vagy ideje nem volt a kiadással foglalkozni, vagy csak a rövid terjedelem gátolta meg ebbéli szándékában.

Az 1699. évi leveleskönyv

Thököly 1699. évi leveleskönyve két – 91, illetve 61 folio terjedelmű – különálló kötetben maradt az utókorra. Bár kétségkívül egymás folytatásai, úgy tűnik, hogy párhuzamosan is vezették őket, talán attól függően, hogy éppen melyik kötet akadt a levelezést éppen vezető titkár, bejáró kezébe. Az első, terjedelmesebb kötet 1699. január 8-val kezdődik és október 30-án ér véget, míg a másodikban június 8. az első és december 24. az utolsó levél kelte. A korábbi leveleskönyvektől eltérően itt már jóval hanyagabbak voltak a másolók, a dátum gyakran hiányzik, s nemegyszer csak oldalakkal korábbi bejegyzés alapján tudunk következtetni a keletkezésük hozzávetőleges idejére. Tartalmát tekintve az év első felében leginkább a Nikápolyba összehívott gyűlésnek, illetve Thököly udvarának a kéréseivel foglalkozik, a későbbiekben pedig az emigráns katonaság és nemesség Bulgáriában kijelölt szállása, az oda települt emigránsok jogi és gazdasági helyzete áll a középpontban. Külön érdeklődésre tarthatnak számot Thököly és Zrínyi Ilona hazaküldött levelei is.

Thököly-féle leveleskönyv töredékek az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány Gyűjteményében

Fentebb már esett szó arról, hogy Bél Mátyás gyűjteményét gr. Batthyány József esztergomi érsek vásárolta meg. A gyűjtemény részeként többek között Thököly 1693–1694. évi naplója is a főpap tulajdonába került. Ezt a kéziratot később Madách Imre jóvoltából Nagy Iván kerestette elő és rendezte sajtó alá. Azonban nem ez a napló az egyetlen olyan kézirata a gyűjteménynek, ami a Thököly-emigrációval kapcsolatos. A gyűjtemény „R. R. Tit. VI." anyagában ugyanis 29 db Thököly-irat is található, amelyek közül 15 szintén az emigráció idejében keletkezett.[63] Ezek közül három a Zrínyi Ilona kicserélésével kapcsolatos tárgyalások iratainak a korabeli másolata (15–17. sz.), a többi pedig a bujdosók ügyes-bajos ügyeivel foglalkozik 1698–1699-ből (2., 19–29. sz.).[64]

Úgy tűnik, hogy az iratok egykoron egy önálló leveleskönyv (vagy füzet) részét képezték, amire a korabeli számozás és az enyvezés egyaránt utal. Később azonban az ira-

[63] EFK BGY Cat. I. Rex. Regnum (R. R.) Tit VI. Pacificationes. d. Tökölyana, 1661-1699. Nr. 1–29. A 15–17., 19–29. számú iratok. A 18. számú irat Tokay Ferencnek, a hegyaljai felkelés vezetőjének a pátense.

[64] Ismertetését lásd *Szelestei Nagy László:* Bél Mátyás kéziratos hagyatékának katalógusa. Budapest, 1981. 121–124. o.

tokat lapjaira szedték, de szerencsére az iratok többsége – az egykorú számozás alapján – hiánytalanul maradt fenn. Az iratok részben eredeti levelek későbbi másolatai, részint pedig a fejedelem bizalmasai által „lepárjált" egykorú másolatok. Néhányuk arra utal, hogy Thökölynek a drinápolyi szultáni udvarban, illetve a nándorfehérvári pasa mellett tevékenykedő bizalmasai, „kapitihái" őrizték meg. Ezen iratok hátoldalán ugyanis minden esetben feljegyezték, hogy ki és mikor hozta meg Drinápolyba vagy Nándorfehérvárra. Az iratok közül leginkább a török földre menekült hegyaljai felkelők vezetőinek a levele számíthat érdeklődésre, mivel azt a felkelők 17 elismert vezetője, katonatisztek és nemesek nevében írták alá.

Külön szólnunk kell a d/18. számú iratról, ami nem egyéb, mint Tokay Ferencnek, a hegyaljai felkelés vezérének a 1697. július 1-jén, Tokajból kelt pátense. Ez a pátens régóta ismert a szakirodalomban, az eredeti magyar nyelvű változatot Benczédi László is kiadta. A Bibliotékában található irat XIX. századi latin nyelvű másolat a palliumon, az eredeti viszont nincsen mellette. Mivel egyetlen eredeti levél felett sem szerepel „18"-as szám, nem tűnik elképzelhetetlennek, hogy annak eredetije valóban kikerült az emigrációba. A két pátens kijelölt útvonala teljesen megegyezik, tehát egyértelműen a jól ismert pátens fordításával van dolgunk, ami rögtön Tokaj bevétele után készült.[65] A hegyaljai felkelőkről pedig tudjuk, hogy Tokaj és Sárospatak elfoglalását követően rögtön követséget küldtek Törökországba, akik magukkal vitték a felkelő nemesek pecsétjeivel ellátott hűséglevelet is.[66] Nem elképzelhetetlen, hogy a pátens is ekkor került ki Thökölyhez.

Thököly 1705. évi töredék leveleskönyve

Mint fentebb írtuk, Thaly Nagy István hétszemélynök gyűjteményéből másolta le Thököly 1705. évi töredék leveleskönyvét. Nagy István Jankovics Miklós műgyűjtő hagyatékából jutott hozzá a kézirathoz, ami összesen 30, augusztus 15–26. között írt levél másolatát tartlamazta. Thaly eredetinek vélte a kéziratot, aminek a hátoldalán látszott is, hogy korábban egy nagyobb könyvből lett kivágva vagy kiszakítva. Az irategyüttes a már nagybeteg Thököly utolsó tervezgetéseiről szól. Címzettjei között egyaránt megtaláljuk a kuruc hadsereg vezetőit – Bercsényi Miklós, Esterházy Antal, Forgách Simon, Pekry Lőrinc generálisok –, Thököly egykori híveit – Ottlik György, Szirmay András, Vay Ádám, Várnay György stb. –, korábban hazaküldött benső híveit – Bay Mihály, Izdenczy Márton, Petrőczy István –, de van II. Rákóczi Ferenchez és a rákos mezejére összehívott „nemes Magyarország státusinak" címzett levél is. Egy levél a Rákóczi mellett tartózkodó francia követhez, Des Alleurs márkihoz, egy azonos tartalmú pedig az angol, holland, svéd és brandenburgi követeknek szólt.

A Thaly által kiadott kézirat jelenlegi hollétéről nem tudunk, viszont a Forgách család levéltárában ma is megtalálható egy hasonló tartalmú leveleskönyv, ami a nyomtatásban ismertnél jóval terjedelmesebb, összesen 78 levet tartalmaz. A leveleskönyv Dobai Székely Sámuel hagyatékából került a Forgách család tulajdonába.

[65] Szántó, Kér, Forró, Vizsoly, Vilmány, Ruszka és Gönc. *Benczédi László:* A hegyaljai kuruc felkelés 1697-ben. Budapest, 1953. 52. o. (A pátensről készült papírkép az 52. és 53. o. között található.)

[66] *Seres István:* A hegyaljai felkelők kapcsolata a török Portával. In: Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. (Szerk. *dr. Tamás Edit.*) Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei 36.) 213–215. o.

Az augusztus 14–26. között kelt iratok többsége dátum nélkül került be ebbe a párjáskönyvbe, gyakran pedig csak a hónap és az év szerepel a levelek alatt, holott a Thaly által használt másolat többnyire a pontos dátumot is tartalmazta. Külön érdemes megemlíteni azt a 15 levelet, amely Thököly augusztus 14–15-én Magyarországról hozzá érkezett folyamodványokra, kérvényekre hozott döntéseit tartalmazza.

Thököly kéziratban levő leveleskönyvei

Dátum	*A kézirat jelenlegi helye*	*Megjegyzés*
1696. január 9 – – december 10.	FBBN N5. IV. 9.	Jó állapotban, de elől-hátul csonka
1688–1699	EFK BGy Cat. I. Rex. Regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes. D. Tökölyana, 1661–1699.	Eredetileg egy kötethez tartozó, de ma már különálló iratok
1698. január 1 – – március 1.	MOL G 2. Thököly-szabh. lt. II. 5.	Alig 12 levél, egy önálló kötet része
1699	MOL G 2. Thököly-szabh. lt. II. 5.	Két, egymás utáni kötetben, de párhuzamosan is vezették őket
1705. augusztus 14–26.	MOL P 287. Forgách cs. lt. 8. tétel	

Végeredményben tehát a következő Thököly-féle leveleskönyvek, illetve töredékek várnak jelenleg is kiadásra:

1. az 1696. évi, ami a hiányzó első és utolsó lapoktól eltekintve teljes;
2. az 1688–1698. között különböző jellegű iratok, három kivételével mind 1698–1699-ben íródott;
3. az 1698. január 1 – március 1. közötti töredék;
4. az 1699. évi teljes leveleskönyv, két kötetben;
5. az 1705. augusztus 14–26. között keletkezett töredék leveleskönyv.

A rendelkezésünkre álló források alapján első lépésben három kötet kiadását tartanánk indokoltnak. Az 1696. és 1699. évi leveleskönyvek egy-egy különálló kötetben jelenhetnének meg, míg a fennmaradó iratok – töredék leveleskönyvek, magányos iratok, összeírások stb. – egy kötetet alkotnának. Ebbe a kötetbe kerülnének bele a hazai és bécsi levéltárakban található, ugyancsak bujdosó vonatkozású iratok. Ezek: végrendeletek, a királyhoz írott kérvények, Veterani erdélyi generális útlevelei a Thököly engedélyével hazatért vagy hazaszökött thökölyánusok részére stb. Ugyancsak itt szerepelnének az emigráció életével kapcsolatban eddig feltárt török levéltári források magyar nyelvű fordításai is. A kötetekhez személy- és helynévmutató, az idegen és nehezen értelmezhető szavak magyarázata, valamint a latin nyelvű levelek magyar összefoglalása tartozna. Ugyancsak aktuális lenne – elsősorban Thököly naplói és leveleskönyvei alapján – egy életrajzi adattár elkészítése is, amely a Thököly-emigrációban megfordult személyek adatait tartalmazná.

A kiadásokat természetesen nem csupán a korral foglalkozó hadtörténészek és érdeklődők forgathatnák haszonnal. Hiszen Thököly naplói – és ide sorolhatjuk a leveleskönyveket is – terjedelmüknél fogva a korszak egyedülálló méretű összefüggő szövegemlékei, s ez már az eddig kiadott kötetekre is érvényes, hát még a kéziratban levő, és remélhetően

még lappangó kéziratokra! Ugyancsak méltán számíthatnak a kéziratok az irodalomtörténészek, nyelvészek s nem utolsó sorban a turkológusok érdeklődésre.[67]

RÖVIDÍTÉSEK

Forgách cs. lt.	Forgách család levéltára
EFK BGy	Az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár Batthyány-gyűjteménye
FBBN	Filiala Batthyaneum Biblioteca Naţionala (Gyulafehérvár)
Kakuk, 1996.	*Kakuk Zsuzsa:* A török kor emléke a magyar szókincsben. Budapest, 1996. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 23.)
MHHS	Monumenta Hungariae Historica Scriptores – Magyar Történelmi Emlékek. I. Osztály: Írók.
MHHS XV.	Tököly Imre naplója 1693–1694. évekből. (Közli *Nagy Iván.*) Pest, 1863. MHHS, XV. k.
MHHS XVIII.	Késmárki Tököly Imre naplója 1676–1678 évekből. (Közli *Torma Károly.*) Pest, 1866. MHHS XVIII. k.
MHHS XXIII.	Késmárki Tököly Ime némely főbb híveinek naplói és emlékezetes írási. 1686–1705. (Közli *Thaly Kálmán.*) Pest, 1868. MHHS XXIII. k.
MHHS XXIV.	Késmárki Thököly Imre naplói, leveleskönyvei, és egyéb emlékezetes írásai. II. k. (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1873. MHHS XXIV. k.
MHHS XXXIV.	Thököly Imre fejedelem 1691–1692-iki leveleskönyve. (Közli *Thaly Kálmán.*) Budapest, 1896. MHHS XXXIV. k.
MOL	Magyar Országos Levéltár
OSZK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára
Rákóczi-szabh. lt.	A Rákóczi-szabadságharc levéltára
Thököly-szabh. lt.	A Thököly-szabadságharc levéltára

[67] Csupán két példát említenénk. Kakuk Zsuzsának, az oszmánkori török jövevényszavainkról írott kitűnő összefoglalásaiban a XVII. század végéről való adatok zöme Thököly eddig kiadott naplóiból és leveleskönyveiből származik. (*Kakuk, Suzanne:* Recherches sur l'historire de la langue osmanlie des XVIe et XVIIe siècles. Les éléments osmanlis de la langue hongorise. Budapest, 1973. Bibliotheca Orientalis Hungarica XIX.; *Kakuk*, 1996.) Thököly újonnan feltárt kéziratai ismeretében ezek száma jelentősen gyarapítható. (Itt csak a 6. sz. mutatványban szereplő „ortak gazda" kifejezésre utalnék.) Ugyancsak Thököly naplójegyzetei, illetve levélbeni utalásai alapján készítette el Thallóczy Lajos és Győry Tibor a „Thököly Imre betegsége" című, 1906-ban, a *Századok* hasábjain megjelent tanulmányát is. (Thallóczy Lajos – Győry Tibor: Thököly Imre betegsége. *Századok,* 40. (1906) 726–744. o. I. A kórtörténet adatos összeállítása. [Thallóczy Lajos] 726–741. o.; II. A kórtörténeti adatok orvosi megbírálása. [Győry Tibor] 741–744. o. Thallóczyt Thaly Kálmán ajánlására a magyar kormány küldte 1904-ben Törökországba Thököly hamvainak a feltárása és hazahozatala ügyében. Jelentéséhez mellékelte kórtörténeti összeállítást, amit később a *Századok* rendelkezésére bocsájtott. Uo. 751. o. jegyzet.) Az újabban előkerült kéziratok adataival együtt már egy modern kórtörténeti összeállításra is lehetőség nyílhat.

FÜGGELÉK

1.

Zrínyi Ilona levele Makár Péter császári ezredes, horvát nemesúrnak
Isztambul, 1696. január 23–29. között[68]

FBBN N5. IV. 9. pag. 30.

Ugyan akkor egy Horvát Országi Makár Péter nevű Úrnak K*egyelmes* Asz*szonyun*k neve alatt.

Uramtól ő Kegyelmétől értvén, hogy innnen Horváth Országban fognak valamely török rabok menni sarczokkal edgyütt és Kegyelmed felé leszen úttyok, nem tartván az én nemzetemhez és familiámhoz Kegyelmedet is idegennek, kivántam azen levelem által Kegyelmedet attyafiságosan köszönteni. Istentől jó egésséget és hazánkal edgyüt boldogab állapotot kivánván Kegyelmednek ez új esztendőben. Azomban Zágrádban lévő Apáczák Klastromában lévén nékem is öcsém, Kegyelmedet kérem, bizonyos embere által jártassa meg. Mind azon öcsémnek s mind egyéb atyámfiainak életi állapottyokról ez illy sarczokért bé járó török rabok tudósitani ne neheztellye, Kegyelmed jü akarattyát s Atyafiuságát igen kedvesen veszem. Uram ő Kegyelme is ajálván Kegyelmednek atyafiságos szolgálatyát, úgy én is Asszonyomnak ő Kegyelmének, Kegyelmed kedves házas társának.

Ajánlom ezzel Istennek Sz*ent* oltamában Kegyelmedet.[69]

2.

Thököly Imre teljhatalmú pátense Szappanos Mihály ezereskapitány részére
1696. augusztus 7.

FBBN N5. IV. 9. pag. 135–136.

Szappanos Uram el vitte Patens Pariaja.

Adgyuk tuttára mindeneknek, a kik*ne*k illik e levelünknek rendiben, hogy Hat*almas* Török Császár maga személyében jövén ki ez jelen való campaniában és úttyát az Dunán által Magyar Ország s Erdély felé, német ellenség*ne*k fel keresésére kövétvén, mely két ország*na*k is fejedelemség*é*nek nevét Is*te*n és az hatalmas császárok k*egye*lmességéből mi viselvén, és ebben az két haza lakositól az el múlt boldogtalan esztendőkben is recognoscaltatván. Reméljük Is*te*n jóvoltából a német ellenség*ne*k meg szégyenülését az Hat*almas* Török Császár fegyvere által, és ennek alkalmatosságával szegény meg nyomorodat hazánk*na*k is a német iga alól való fel szabadulását. E végre hozván minket is ki az Hat*almas* Császár, hogy szegény hazánkal s annak lakosival jót tegyünk, és a kik Hat*almas* Török Császár k*egye*lmessége és szárnya alá kivánnak folyamodni, mi általunk az mi alkalmatosságunkal folyamodgya*na*k. Mű is azért, a végre attuk ezen patensűnket N*emzetes* Vitézlő Szappanos Mihály Capitányunk*na*k kezében, a Hat*almas* Török Császárunk mellet ő k*egye*lmét el küldvén. Adván ollyan hatalmat és szabadságot, hogy a kik az ellenség pártyán levő vitézlő rend közűl gratiankhoz és k*egye*lmességünkhez folyamod*na*k, mi képűnkben gratiat adhasson, reá bizatatot lovas és gyalog zászlónk alá be fogadhassa. A török táboron levő

[68] A szövegeket betűhív átírásában közöljük, mindössze a központosítást modernizáltuk. A forrásokban található rövidítéseket dőlt betűkkel feloldottuk.

[69] A levél azon ritkaságszámba menő források egyike, amelyek arra világítanak rá, hogy Zrínyi Ilona milyen úton-módon próbált kapcsolatba lépni a rokonságával. Egy ilyen alkalom adódott, amikor török foglyok érkeztek Horvátországból Isztambulba, hogy a saját – és feltehetően társaik – megállapított sarcát összeszedhessék. Zrínyi Ilona sietett is megragadni az alkalmat, hogy a rabok útján hírt kaphasson a horvátországi rokonairól. Makár Péter császári huszárezredes volt, de horvát nemesként Zrínyi Ilona nyilván bizodalommal fordulhatott hozzá, annál is inkább, mivel a levél szerint rokoni kapcsolatban álltak, vagy legalábbis a két család között szorosabb kapocs lehetett.

lovas és gyalog kuruczok*nak* capitány*ának* eő k*egy*elmét declarálván ezen irásunk által, melynek is nagyobb bizonyságára attuk e*zen* levelünket. Dat*um*.[70]

3.
A Havasalföldön tartózkodó magyarországi és erdélyi nemesek listája 1696. szeptember 19.

FBBN N5. IV. 9. pag. 160.

Cathalogus Curuczoru*m* et Transylvanoru*m* qui sunt in Valachia.

1. Dominus Magnificus Stephanus Petroczi qui habet servos ad se pertinentes 15.
2. Dominus Caspar Sandor cum personis quinque
3. Dominus Petrus Madacs cum servis ad illu*m* pertinentibus decem, qui et uxore*m* et liberos ibi habet.

4. Dominus Franciscus Horvath	cum person*is*	nro 3.
5. Dominus Stephanus Horvath Capitaneus	cum person*is*	nro 3
6.Capitaneus Sigismundus Pogany	cum person*is*	nro 5
7. Jonas Boczko	cum personis	nro 4
8. Franciscus Ubrisi	cum personis	nro 2
9. Johannes Kando	cum personis	nro 2
10. Stephanus Inczedi	cum personis	nro 2
11. Johannes Oblaczki	cum personis	nro 2
12. Stephanus Dulo	cum personis	nro 1
13. Nicolaus Racz	cum personis	nro 2
14. Andreas Decsei	cum personis	nro 3
15. Michael Borbely	cum personis	nro 2

Sequuntur Transylvani

1. Magnificus Dominus Nicolaus Orlai	cum personis	nro 4
2. Magnificus Dominus Ladislaus Kemeny	cum personis	nro 4
3. Paulus Daczo	cum personis	nro 5
4. Johannes Nemes	cum personis	nro 3
5. Georgius Nemes	cum personis	nro 2
6. Petrus Kalnoki	cum personis	nro 3
7. Johannes Komaromi	cum personis	nro 3
8. Stephanus Debreczeni	cum personis	nro 4

Prenominatis Curuczonibus Hungaris et Transylvanis dabatur ad huc provisio de carne et Pane ex gratiosa dispositione Supremi Ministri; reliqui qui fuerunt acceptarunt servitia D*omi*ni Valachiae Principis, suntque sub illius vexillis etc.[71]

[70] Miután csapatai nagy része elhagyta Thökölyt, 1695-re fokozatosan Szappanos Mihály, az egykori végvári vitézből lett császári, majd kuruc hadnagy lett az emigráns sereg központi alakja. 1696-ban már Thököly ezredese. A nyári hadjárat megindításakor a nagyvezér engedélyezte neki, hogy csekély, alig 40 (!) fős lovassággal csatlakozzon a török főserehez. A számára kiadott pátensében Thököly teljhatalommal ruházta fel, és egyik bizalmas hívét, Pápai Gáspárt is mellé adta. (Feltehetően ilyen pátensek lehettek azok is, amiket 1697 őszén a hajdúvárosokban és Debrecen környékén terjesztettek Szappanos nevében.) Az 1696 nyarán várt magyarországi betörésből ugyan semmi sem lett, de legalább Szappanos lovasainak ideig-óráig megoldódtak az ellátmányi gondjai.

[71] 1695-ben a havasalföldi vajda hajlandó volt befogadni a Duna mentén tengődő bujdosók egy részét. Mintegy 500-550 kuruc katonát a fejedelemség végváraiban helyezett el, a nemességet pedig Bukarestben és környékén telepítette le. Thököly alábbi kimutatása összesen 15 magyarországi és 8 erdélyi nemesurat említ, akik 89 (!) főnyi kíséretükkel Bukarestben kaptak szállást. A nemesek között voltak Thököly legbennsőbb hívei, Sándor Gáspár, Petrőczy István generális, Madách Péter főkapitány, br. Orlay Miklós egykori putnoki

4.

Thököly Imre levele a nagyvezérhez
Isztambul, 1698. március 1.

MOL G 2 Thököly-szabh. lt. II. 5. Thököly 1698. évi kiadatlan leveleskönyv-töredéke, fol. 102r–130r.

Fő vezérnek iratott Die 1 Martii 1698.

Az Hatalmas Császárunk szolgálattyában az vég házakban levő kurucz boerok és egyéb hadak embereket küldvén bé magok közzül hozzám. Ezen ember elsőben is Drinápolyt és az Nagyságod kapuját érvén, az kurucz hadak képében az suplica*t*iolist be atta Nagyságodnak. Azért Nagyságod szolgája én is az vég házakban szolgáló kurucz hadak mellett küldöttem Nagyságodnak ezen alázatos levelemet, kérvén én is Nagyságodat orvosollya szegényeknek dolgokat, s adgya jó válaszát s fermányát egy orával eléb az *Landor* Fejérvárra és Tömösvárra küldött emberem által. El ne feletkezzék az kuruczoknak meg igért hely és palánk dolgába is, hogy arrul is Nagyságod fermányát, az mely emberem most oda megyen hozzájok vihessen meg nekik. Hogy azok is, Hatalmas Császár is az Nagyságod reájok való gondviselését és kegyelmes szemeinek reájok való fordítását látva, annál job szivel szolgálhasanak. Az ferman Nagyságodé.

Inclusa.

Édes Nagyságos Uram, Nagyságodat egynehány rendbeli dologba arzoalim által meg kerestem, de válaszom nem jövén. Mire vélni nem tudom, talám Nagyságodnak reám, szolgájára neheztellése lehet az búsitásért, de Istenen és Nagyságodon kivűl kit tudgyak meg keresni, kinek tudgyak panaszlani, mástul orvosságat Nagyságodon kívűl én az én dolgaimnak és bújaimnak nem reménlhetem. *Landor* Fejérváratt és Drinápolyban előttem, Nagyságod szolgája előtt lett Nagyságod szép szavai s biztatási szivembe vadnak, tudván máskint is hogy Nagyságod az én jó uraimnak Kara Musztafa és ugyan Kuprili Musztafa Passa vezéreknek nemzetébül való lévén, mind az én állapatomat, mind az Hatalmas Török Császár méltóságát s Török Nemzet hitit másoknál jobban meg tudgya gondolni. De máskint is, jól tudom azt is, hogy Nagyságodnak Isten segittségébül minden szándéka az, hogy az ellenségre hadait szaporittsa, jó rendbe vegye és az ellenségen boszszút állani igyekezzék. Azért Nagyságod én felőllem, régi szolgájárul, az mellettem levő boerokrul, és egyéb kapumhoz tartozókrul, úgy az vég házakban levő magyar országi boérokrul s vitézlő rendekről se feletkezzék el. Ha mi kegyelmességgel kiván hozzánk lenni, á vagy ha mi rendelése parancsolattya leszen, akarattyát tuttomra adni méltóztassék, az bajramig had én is, úgy más hozzám tartozók is Nagyságod fermányához képest láthassuk tedarikunkat. Az mely kapitány Orta Magyar Országbul az kurucz hadakat Bogdánra által hozta, Erdély Országon, és az Lengyel Országi végeken által, itt telelvén mellettem, most azt is Nagyságodhoz küldöttem, együtt az kapudsilar tyhammal, úgy, hogy Nagyságod válaszát és fermanyat vévén mehessenek *Landor* Fejérvárra s Tömösvárra a hadak közzé. És ugyan azt az Szabó Mihály nevü kapitánt, ha Nagyságodnak parancsolattya leszen, küldhessek Magyar Országba, az ottan most is fegyverben és hűségenben levő kuruczok közzé, kikről Nagyságodnak ennek előtte is irtam. És most is jöt ollyan hirem, hogy elegen vadnak most is az némettül el pártolt és ellene fegyvert fogott magyarokba, az kik az erős s szoros hegyekbe s erős helyekbe vonván magokat. Az tavaszt várják, mint hogy Magyar Országban most nagy tél, és igen nagy havak voltanak, az ki akart volna is jőni az Császár hűségére nem jőhetett, de az ellenség is vigyázza az Tömösvár felé jövő utakat s annak is vagyon hire, hogy az élés Tömös Váratt el fogyott, kivált lónak való élés nincsen, az kik

főkapitány, de Bukarestbe költözött az udvari tisztek egy része is, így pl. Horváth István és Csebi Pogány Zsigmond kapitányok. Itt találjuk a fejedelem (és később II. Rákóczi Ferenc) két portai diplomatáját, Horváth Ferencet és Ubrisi Ferencet is. Az erdélyi nemesek még 1690 telén hagyták el hazájukat, Thököly rövid idejű „pünkősdi fejedelemségét" követően. Számuk igencsak megcsappant, hiszen kilenc évvel korábban az erdélyi – leginkább is székelyföldi – nemesség színe-virága követte a bujdosásba hűségből vagy éppen kényszerűségből Thökölyt. 1695-re azonban többen meghaltak, számosan pedig uruk és a török Porta engedelméből hazatérhettek vagy megszöktek.

Tömösváratt az kuruczokba vadnak is, nem tarthattyák lovakat. Az L*andor* Fejérvári Passa keze alatt levő kuruczok is oszolni kezdettenek az szükség miatt, mind nekem s mind az kuruczoknak Nagyságod Apánk, Anyánk, Nagyságodra marattunk. Mind ezekbe az én kaputsilar tyham Nagyságod fermánya szerint fog cselekedni, mind Magyar Országra, mind Erdélyre embereimet el küldi, mind penig az kuruczoknak az palánk vagy helyek iránt Nagyságod fermányát meg viheti, ha Nagyságod kegyelmessége lészen.[72]

5.

Thököly Imre levele Szentandrássy János nándorfehérvári ügyvivőhöz
Isztambul, 1698. november 9. előtt

EFK BGY. Cat. I. Rex. Regnum. 340. Tit. VI. Pacificationes.
D. Tökölyana, 1661–1699. Nr. 22. – Részlet

30.

[28r] 2. Ali Passa, az meg holt Duna Capitanyának a fia Orosz Csikon az apja csiflikjében szálván, és most hozzá tartozó csiflikjeinek is biradalmába levén, köldőtte ide pecsétye alat egy levelet. Kiben irja, hogy az apjától marat Belena nevü s a Duna mellet levő csiflikjét, mely is Sisto és Nicapoly közőt vagyon, ez elöt két esztendővel kérettem volt az feleségem pénzén az apjától, az mint hogy a Dunán le jötünkben feleségemmel együt meg nézhettük volt, ot szálván ki, tavaly penig az határát azon falunak, a kiben azon csiflik vagyon, meg nézettük volt. Im, az emlitet levélnek magyarázatyát Kegyelmednek is meg küldőttük, Kegyelmed azért erről a dologrol mind Váradi Istvánnal, mind az Úrral, mind Madács Uramékkal beszéljen. [28v] Ha Kegyelmetek jovalja, és jövendüre valamely jó consequentiakra nézve jónak látya, hogy meg vegyük, feleségem el szánta, valamely még keze között meg maradot arany müvecskéjét is, meg veszi. Valamint lehet, az árrát meg szerzi, ennek kézhez vételére bizonyos emberét is expediálja, és az mikor ezt meg veszi penig, egy gyimiát is szerez ha ezen az úton más cselédes és bele intertionatus kuruczok, magokra czélozó javát is az mi protectionk s nevezetünk alat assequalhatya. Mert annak az falunak anyi az határa, az mint meg visgáltattuk, hogy ottan ezer köből vetést is el tehetni, s meg anyi szekér szénát is gyüthetni, tűzi fája is vagyon, egy sziget levén ellenében. Nicapoly s Orosz Csik nem mesze, Sisto három óráni föld. Az gabona, bor, sertés olcsó, az kuruczok majorsága it is szaporodik, úgy ot is, a mint hallyuk, némellyeknél, a kinek felesége, gyermeke vagyon, ot volna könyeb föld az élödésre. In tali casu Madács Uram is adná ot el az házát, s lenne ebben a vásárlásban, ortak gazda is lehetne ottan. Az Porta [24r] részéről a protectionalist és a szabados kereskedésre való fermant is meg szerzenők etc. De ehez elsőbben ez kell, hogy végét várjuk, békeség lész-e, vagy továb is continualtatik az háborúság a két nemzet közőt, ha continualtatik-e, az Vezér az Duna mellet meg igért coloniat s ebben épitendő palánkot conferalja-e, az mint erről nekünk Drinapolyból irt volt (mely levelet is le parialtatván, ime, mind a török párt s mind a magyar párt el küldőttük). Ha az dolgok úgy hozzák, hogy a ... inter irrumpalhatik és jónak láttya Kegyelmetek... az Vezérnek Kegyelmed oda küldőt levelével eszébe juttatni azt az igéretit, a vagy hogy úgy teczik jobban Kegyelmednek, hogy Drinapolyba érkezvén az Vezér, ebben a dologban mi aggredialjuk. Viteatis Dominis, mi ebben a dologban azt cselekeszük, a mi Kegyelmeteknek teczik. Ha arra menne a

[72] 1697 második felében Thököly csapatai jelentősen megszaporodtak a két turnusban török földre menekült hegyaljai felkelőknek köszönhetően. Az új kurucságot a Porta Temesváron, Nándorfehérváron és a Duna menti véghelyeken telepítette le. A kuruc csapatok még 1698 elején követet küldtek Thökölyhez, hogy járja ki a számukra már korábban megállapított ellátámány folyósítását, és sürgesse a katonaság részére ígért palánkról szóló fermán (szultáni parancs) kiállítását. Thököly szerette volna elérni, hogy csapatait önálló tömbben, önrendelkezési jogokkal ellátva telepítsék le a Duna mentén, és e célra a galambóci vagy az ipeki palánkot és környékét kérte a nagyvezértől. Közben hírek érkeztek a még otthon maradt és a hegyekbe húzódott fegyveres ellenállókról is, akik ugyancsak készülnek Thököly mellé. A magyarországi ellenállókkal fönntartott kapcsolat kulcsembere egy Szabó Mihály nevű kuruc kapitány volt, aki korábban a hegyaljai felkelők küldöttjeként személyesen tárgyalt a nagyvezérrel, s később, 1697 őszén-telén ő hozta át Moldvába a szalánci hegyekben összecsoportozott kurucokat. Thököly újra Magyarországra kívánta küldeni, hogy a tavasz folyamán a hegyekben bujkáló maradék híveit is áthozza.

dolog, hogy az Vezértől conferaltatnék a kuruczság*nak* in tali statu bellig erationis a colonia, miért kellenék mi nekünk másut vásárlani, ha az véget úgyis assequalhatyuk a miért az a vásárlás volna, egyéb aránt a feleségem azért is kapna azon a belenai csiflik*en*, hogy az papista falu s nincs is töb [24v] papista falu annál. Ot mi tali casu templomot is épitne emlékezetre, kiben az szegénység is concurralna, azt mint azt az ot levő pater által tractaltatta is az szegénység. Ha penig csifliket magáévá tenné, akkor az Valide Szultanat és általa az anyát is meg keresné s maga sem szánná fáracságát Drinápolyba azért. Reméljük, azt a falut, kiben is vagyon 80 kenyeres gazda, meg nem tartanak töllünk, az Valide Szultana jószága levén most az a falu. Ebben az Császár hasznadárja is igérte jó akaratyát, hogy szerez egy falut, ha továb is itt*en* bujdosni kénszeritetnénk. Ha azért teczik e*zen* dolog K*egyelmet*ek*nek*, Váradival beszéljen, hogy arra a Dunán le jövet ennek az csiflik*nek* minden alkalmatosságit ujjaban revidealja s az Ali P*asa* fiával is tractálja, hogy mihent ide jön, emberünket külgyük hozzája s véget érünk velle. Próbálja ez iránt is elméjét, ha továb az eöt erszényt nem szálithatya-e, mert ez most reá szorult annak az csiflik*nek* el adására.

3. Jerusalemi úttya iránt szándékát feleségem ma sem tette le, akár békeség s akár háborúság legyen [25r] XX. votunya levén erről ennek már, mind Rómában s mind az Francziai Udvarnál is híre levén, de hogy e nyártól el múlt útya, K*egyelmed*et se okozhatya, mert az Vezéren erővel ne*m* vehete. Másként mi haszna annak az fermannak az kit a maga szabadsága iránt szerzet Abdi P[*asa*]. tihaságában, ennek a Császár*nak* idejében, hogy ot lakhassék, valahol akarja ebben a birdalomban, ha szabadságával nem élhet. Drinápolyba érkezvén az Vezér, ezt meg kiványa orvoslani.[73]

6.

Zrínyi Ilona levele gr. Esterházy Antal huszárezredesnek
Isztambul, 1699. június 3.

MOL G 2 Thököly-szabh. lt. Thököly 1699. évi leveleskönyve. II. k. fol. 6r-v.

Aszszonyunk neve alatt. G*ról* Esterhas Antal Uramnak.

Méltóságos Groff édes Öcsém Uram.

Kegyelmed Drinápolybúl irott levelét jó kivánságát s maga ajánlását kedvesen vettem, Isten Kegyelmedet áldgya meg érette. Bánom, Kegyelmeddel, magával nem beszélhettem, és némelly pratensiom iránt való igasságomat Kegyelmednek meg nem mutathattam, hogy a hol illett repraesentálhatta volna, el hiszem mind azonáltal, hogy az ő Felsége igassággal tündöklő császári s királyi széki előtt az én igasságomnak alázatos repraesentatiója ha továbra halad is, de semmi üdőben meg nem hal. Felettébb való gyötrelmem vagyon gyermekim állapattyán, hogy ennyire engemet, édes annyokat el felejtének. Nem csudállom, hogy azt cselekedték az háborúságnak idején (noha Gyermekeknek édes annyokhoz való szereteteket semmi féle üdő, igazság, szó el nem mecshetné), de már avagy csak miolta békesség van is rollam meg nem emlékeznek. Holott tökélletessen hiszem, mint szintén Kegyelmed édes annya s nénnye véghez vihették az Felséges Udvarnál, hogy Uramnak ő Kegyelmének irhassanak. Annál inkáb az, hogy avagy csak életek, egésséget felől engem tudósithattak volna. Kirül, ha Kegyelmed nekik érteniek id Kegyelmedtül

[73] Thököly jó kapcsolatot ápolt Ali Pasával, a dunai hajóhad parancsnokával, akinek halála után a fia hajlandó volt eladni Zrínyi Ilonának egy Belena nevű bulgáriai katolikus falut. Thököly régtől fogva próbálkozott, hogy a kuruc katonaság számára engedélyezzenek egy önrendelkezéssel bíró kolónia létrehozását, a fejedelmi udvar, ill. a családos kurucok céljaira pedig elsőrendű lett volna a Zrínyi Ilona részére vásárolandó Duna menti bolgár falucska. Az itteni *csiflik* (tanya, majorság) az egész udvartartást és az előkelő nemeseket is eltarthatta volna. Ennek okából még Madách Péter főkapitányt is arra biztatta, hogy adja el a nándorfehérvári házát, és ő is vásároljon földet a bolgár faluban, ahol mint *ortak gazda* („társgazda"), Thökölyékkel együtt gazdálkodhatna. Külön érdekesség Zrínyi Ilona jeruzsálemi zarándokútjának a terve, amiről a levélrészlet tudósít minket. A terv már régóta foglalkoztatta a fejedelemasszonyt, de az út évről-évre halasztódott, holott mind a pápánál, mind pedig a francia királyi udvarban tudtak a tervéről. Az utazás kizárólag a nagyvezér kegyétől függött, amiért Thököly kesereg is, mivel annak a korábbi engedélynek sem lett foganatja, ami Zrínyi Ilona számára a birodalom bármely területén engedélyezte a letelepedést.

igen kedvesen veszem. Köszöntvén mind az által öket anyai szeretetemmel, hogy ha öket láthattya, mind palatinusné asszonyomnak, mind Kegyelmed édes annyoknak s nénnyeknek irtam, de urok után való titulusokat nem tudván.

Kegyelmed becsülettel szolgáló Attyafia.[74]

7.

Lista a Thököly és Zrínyi Ilona udvartartása számára hozott havasalföldi szarvasmarhák szétosztásáról
Isztambul, 1699. december 8.

MOL G 2 Thököly-szabh. lt. Thököly 1699. évi levelcskönyve. II. k. fol. 48v–49r.

Csontos János kezéhez az Úr, Orlai Miklós Uram által resignaltatot 68 havasalfődi marháknak laistroma, kiknek, mint és mennyibe intertetet.

Magunk szükségére vonó ökörnek és béres marhának eökör. nro. 20.
Borjúzó fejős tehén nro. 12. és az bika, avagy hogy az borjúzó tehén ki nem telhetnék, két ökör vagy két jó meddő tehén helyette.
Baj Mihály Uramnak – eökör 2, tehén 1.
Komáromi Uramnak – eökör 2, tehén 1.
Borsi, Szkarossi és Geczei Uraméknak – eökör 4, tehén 2.
Pápai Gáspárnak két ökör, Mátyás Mesternek – egy ökör s egy tehén, és Munkácsi Jánosnak – egy ökör.
Ezen tehén penig, specialiter Mátyás Mesternek rendeltetik, az ökrökben való része is fen maradván.
Szeölössi Sigmondnak – eökör 2, tehén 1.
Sándor Mihálynak, Fekete Jánosnak, Görög Miklósnak, Boer Jánosnak, András Deáknak, Fogarassinak – eökör 4.
Zemlininek – eökör 3.
Andrássi Jánosnak – tehén 1.
Sütő Geörgynek és a' három szakácsnak – marha 2.
It levő musikásoknak, mester embereknek, Pandurnak, Lovász Laczkónak, Tilinkónak – marha 2.
Hajdú Márton, Szoboszlai János, Tordai, Görög G[y]urka, Gránát, Szász Marczi – eökör 2.
Szilág[y]inak s az velle ki ment eöreg béresnek – marha 1.
Lengyel Jánost penig it meg kinálván az marhával, az ló, marhabeli része az lóban vagyon, az mint, akkor is neki meg mondották.[75]

[74] Gr. Esterházy Antalt, Thököly unokaöccsét, 1698. szeptember 13-án ejtették foglyul egy Temesvár környéki csetepatéban. Egy ideig Szappanos Mihály kuruc kapitány temesvári házánál lábadozott, majd Isztambulba hozatták, ahol a hírhedt Jedikulába került. Thököly hónapokon át mindent elkövetett, hogy saját felelősségére kiengedjék a Jedikula falai közül, és az ő udvarában tartózkodhasson, de sikertelenül. 1699. április 13-án azonban ütött a szabadulás órája, a fiatal gróf Drinápolyból írta meg az örömhírt Thökölynek, Zrínyi Ilonának pedig felajánlotta, hogy elviszi a hazaküldendő leveleit. Zrínyi Ilona ekkor Esterházy Pál nádor feleségének, Thököly Évának és Esterházy Antal édesanyjának, özv. Esterházy Ferencné Thököly Katalinnak is írt. Leveleiből a gyermekei után vágyakozó édesanya fájdalma csendül ki, mivel azok annak ellenére sem írnak neki, hogy a két úrihölgy már korábban kijárta a császári udvarnál az ehhez szükséges engedélyt.

[75] Miután 1695-ben a szultán Thökölyt elszakította a csapataitól, a korábban több száz főből álló udvartartása töredékére apadt le, de Thököly még így is csak nagy nehézségek árán tudta eltartani embereit. Az akadozó portai ellátmány pótlására a saját és nem utolsó sorban Zrínyi Ilona értékeit adta zálogba, hogy a kis kolónia életét fenntarthassák. A szultán engedélyével a havasalföldi vajdaságból vásároltak szarvasmarhákat, sertéseket. Ezen tranzakcióknak mind Thököly kéziratain, mind az egykorú török és román forrásokban nyoma maradt. A lista jól tükrözi az 1699 végi állapotokat, mivel a vásárlást lebonyolító Orlay Miklóssal együtt mindössze 30 nevet tartalmaz. A névsor meglehetősen vegyes, hiszen Thököly diplomatái

8.

Thököly Imre levele ifj. Afra Péternek
Nikomédia, 1705. augusztus 14–26. között

MOL P 287 Forgách cs. lt. 8. tétel. Thököly 1705. évi leveleskönyve, fol. 21v.

Aphra Péter Ur*am* levelének párja.

A Méltóságos Fejedelem Kedves Fiam Uram mellett continuuskodó szolgáink meg küldötték K*egyelme*d 20. Anni praeteri*ti* irot levelét. Micsoda haza fia lett légyen a' K*egyelme*d édes atya, édes hazánkért és az igaz magyar igyért tévén lé életét, ara Mi is jó emlékezűnk. K*egyelme*d hozzánk fen tartó jó indúlattyát, és szolgálatúnkra vala maga insinuatióját és készségét is k*egyelme*ssen agnoscallyuk. Ezen írásúnkal mi is meg becsűlni kívántúk. Ajánlván ezzel, Is*te*n éltesse K*egyelme*det.

Nicome*diae*, die ... Aug*ustii* Anno 1705.[76]

9.

Thököly Imre levele Barkóczy Ferenc generálisnak
Nikomédia, 1705. augusztus 14–26. között

MOL P 287 Forgách cs. lt. 8. tétel. Thököly 1705. évi leveleskönyve. fol. 22r.

Gróff Barkóczi Ferencz Ur*amnak*, Jóakaró Bátyám Ur*amnak*, eő K*egyelmének*.

Méltóságos Gróff, Jóakaró Ur*am* Bátyám!

Mioltától fogva K*egyelmednek* édes Magyar Nemzetünk igaz igye szolgálattyában való létét megértettem, hozzám való atyafiúságához s régi ismeretségünkhöz képest mind vártam K*egyelme*d rólam való megemlékezését, én K*egyelme*det abban megelőzni kívánván, az Nemes Ország mostani közönséges gyűlésére deputaltatott meghitt becsületes szolgám T. T. [Bay Mihály – S. I.] által kívántam K*egyelmedet* látogatni és K*egyelmednek* becsülettet tenni. Szóval is izenvén általa K*egyelmednek*, kérem K*egyelmedet*, szavának hitelt adni méltóztassék, és ha miben K*egyelme*d jó akarattyát s assistentiáját kívánnya, kivált némelly szorgos dolgaim promo*ti*ojában, ő K*egyelmétől* ne denegállya, mellyben mint hogy nem is kételkedem. Úgy Isten jobb időkre juttatván magamat K*egyelmednek* minden kori háládatosságra igírem, ajánlván Is*te*n olt*amába* K*egyelmedet*.

Nicome*diae*, die ... 1705.

Kegyelmednek minden javát kívánó s régi jóakaró attyafia.[77]

(Baji Mihály, Pápai Gáspár), bizalmi emberei (Lengyel János, Munkácsi János, Sándor Mihály) mellett az udvartartás egyszerűbb, de nem nélkülözhetetlen tagjait – szakácsok, zenészek, lovászok stb. – is megtaláljuk benne. A lista megemlíti a hűséges „secretariust", a naplóíró Komáromi Jánost és Thököly török tolmácsát, Szentandrássy Jánost, de Thököly udvarában találjuk a hegyaljai felkelők képviselőit is. Borsy Pál, Szkárossy Sámuel tokaji jegyző, Giczei Zsigmond és Zemlényi György módos hegyaljai szőlőbirtokos nemesként tevékeny részesei voltak a felkelésnek, majd török földre menekültek. Borsy itt is halt meg, társai viszont még 1701-ben hazatérhettek.

[76] A címzettről csupán annyi derül ki, hogy csatlakozott a szabadságharchoz, édesapja neve azonban Thökölynek is ismerős volt. Az idősebb Afra Péter végvári vitézként kezdte a pályafutását Ónodon, majd lovas hajdúkapitányként csatlakozott a kurucokhoz, és többek között az ő parancsnoksága alá tartozott a későbbi híres kuruc ezredes, Deák Ferenc is. 1677 novemberében egy Tiszaluc környéki ütközetben esett el. Thököly azidőtájt többször is megemlékezett róla a naplójában.

[77] A hosszú ideig kassai vicegeneráliskénl tevékenykedő Barkóczi Ferenc nem tartozott Thököly régi hívei közé. 1683-ban ugyan kényszerből csatlakozott hozzá, de rövid időn belül visszatért a császár hűségére. A Rákóczi-szabadságharc elején Kassára húzódott a kurucok elől, és csak 1704 őszén hódolt meg Rákóczinak. 1705 nyarán már generális, és a Duna–Tisza közi kuruc hadak és őrségek generalis commendansa volt. Átállásáról maga Thököly is értesült, és mint az „igaz ügy" szolgálatába szegődött újdonsült kuruc főtisztet üdvözölte.

István Seres

THÖKÖLY'S DIARIES AND BOOKS OF CORRESPONDENCE

Summary

In the middle of the 19th century, the Hungarian Academy of Sciences started to publish the volumes of Monumenta Historica Hungariæ – Hungarian Historical Monuments. Among others, its Scriptores series included Prince Imre Thököly's diaries and books of correspondence written between 1676 and 1705. This collection of sources, issued as the 15th, 18th, 23rd, 24th and 34th volumes of MHHS, has remained the primary authority on the period's Central European history to date. These five volumes, however, do not comprise all the existing sources from the lives of Thököly and his followers in the Turkish exile. Ever since the pioneering activity of Iván Nagy, Károly Torma and Kálmán Thaly, Hungarian historiography has been obliged to research and publish the remaining manuscripts. The growing interest in Thököly has led to serious scientific disputes between Hungarian historians in the past few years, which, together with the prospect of the Thököly memorial year in 2005, make the survey of Thököly's manuscript legacy a current issue.

The study draws the reader's attention to Thököly's five unpublished books of correspondence and document fragments: a book of correspondence from 1696; separate documents from 1688-1698 that used to belong to one volume originally; the excerpts from a book of correspondence from 1 January to 1 March 1698; a two-volume book of correspondence from 1699; and the fragments of a book of correspondence from 1705. These contain hundreds of documents that have been unknown so far. In the letter books not only the lives of Thököly and the exiles are dealt with, but the political correspondence of the expatriate prince can also be traced, as well as the copies of certain private letters of Ilona Zrínyi can be found. All along, Thököly tried to maintain relations with his followers back home, his onetime officers now in Habsburg service, and also with the outlaws who had withdrawn to the mountains. Recently, Turkish and Austrian sources verified that Thököly and his exiles played a significant part in the preparation of the Hegyalja uprising and the fugitive movement of the Tiszahát in 1697, which led straight to the outbreak of Prince Ferenc II Rákóczi's war of independence. It should also be remembered that there were thousands of Hungarian soldiers, noblemen and common peasants that lived in the Balkans during the 18-year period of the exile, and many of them died in the territory of the Ottoman Empire.

The study makes a proposal for the possible methods of publishing this invaluable material, and features a few interesting documents in the appendix.

István Seres

LES JOURNAUX ET LES RECUEILS DE LETTRES D'IMRE THÖKÖLY

Résumé

L'Académie hongroise des Sciences a commencé à publier, au milieu du XIXe siècle, les volumes des Monuments de l'histoire hongroise (Monumenta Historica Hungariae) dont la série Srcriptores contient aussi les journaux et les recueils de lettres, écrits entre 1676 et 1705, par le duc kouroutz Imre Thököly. Ces sources parues dans les volumes XV, XVIII, XXIII, XXIV et XXXIV comptent toujours parmi les sources historiques principales de l'histoire de l'Europe centrale et orientale de cette époque. Cependant ces cinq volumes ne comprennent pas toutes les sources conservées sur la vie de Thököly et de ses compagnons exilés en Turquie. Depuis les travaux pionniers d'Iván Nagy, Károly Torma et Kálmán Thaly, l'historiographie hongroise est encore redevable de l'exploitation et de la publication des documents manuscrits. L'année commémorative Thököly de l'année prochaine et l'intérêt grandissant que lui porte les historiens hongrois

ces dernières années, le sujet ayant suscité aussi des débats vifs et sérieux, mettent à l'ordre du jour l'exploration de l'héritage manuscrit de Thököly.

L'étude attire l'attention sur cinq recueils de lettres et des fragments de documents inédits de Thököly (recueil de lettres de 1696; documents de 1688 à 1698 aujourd'hui séparés mais appartenant à l'origine au même volume; fragments d'un recueil de lettres qui datent du 1er janvier au 1er mars 1698; recueil de lettres en deux volumes de 1699; fragments d'un recueil de lettres de 1705) qui contiennent plusieurs centaines de documents inexploités. Dans ces livres copiés, on trouve non seulement des renseignements sur l'exil de Thököly et de ses compagnons, mais aussi sa correspondance politique menée en émigration et la copie de certaines lettres privées envoyées en Hongrie par Ilona Zrínyi. Thököly a essayé de garder le contact avec ses partisans restés dans le pays dont ses anciens officiers désormais en service impérial et aussi avec les kouroutz indigents qui s'étaient retirés dans les montagnes. Récemment des sources turques et autrichiennes ont également démontré le fait que Thököly et ses compagnons en exil avaient joué un rôle important dans la préparation de l'insurrection de Hegyalja de 1697 et du mouvement des réfugiés de Tiszahát qui avaient conduit tout droit à l'éclatement de la guerre d'indépendance de Rákóczi. On ne doit cependant pas oublier que durant les 18 années de l'émigration, des milliers de soldats, d'aristocrates et de simples paysans sont passés sur les Balkans et que beaucoup d'entre eux ont terminé leur vie sur le territoire de l'Empire ottoman.

L'étude fait des propositions sur les possibilités de publication de ces documents inestimables et, en annexe, elle en présente quelques-uns.

István Seres

DIE TAGEBÜCHER UND BRIEFSAMMLUNGEN VON IMRE THÖKÖLY

Resümee

Die Ungarische Akademie der Wissenschaften begann um die Mitte des 19. Jahrhunderts mit der Herausgabe der Bände der Monumenta Historica Hungariae (Ungarische Historische Erinnerungen). In deren Reihe Scriptores erschienen auch die zwischen 1676 und 1705 verfassten Tagebücher und Briefsammlungen des Kurutzenfürsten Imre Thököly. Die Quellensammlung, die als Band XV, XVIII, XXIII, XXIV und XXXIV der MHHS erschienen ist, bildet bis heute die erstrangige Quelle der mittel-osteuropäischen Geschichte dieser Ära. Diese fünf Bände enthalten jedoch keineswegs alle Quellen, die über das in der Türkei geführte Leben von Thököly und seinen Landflüchtigen-Anhängern erhalten geblieben sind. Die ungarische Geschichtsschreibung schuldet uns seit dem Bahn brechenden Werk von Iván Nagy, Károly Torma und Kálmán Thaly das Erschließen und die Publikation der noch nur im Manuskript vorhandenen Texte. Das Thököly-Gedenkjahr 2005, sowie das in den vergangenen Jahren wieder erstarkte, zum Teil zu ernsthaften fachlichen Diskussionen führende Interesse an Thököly verleihen der Erschließung des Manuskriptnachlasses eine besondere Aktualität.

Die Studie lenkt die Aufmerksamkeit auf fünf nicht publizierte gesammelte Briefbände, bzw. fragmentarische Schriftensammlungen von Thököly (Briefband des Jahres 1696; ursprünglich zu einem Band gehörende, heute jedoch selbständig vorhandene Schriften aus den Jahren 1688 bis 1698; fragmentarischer Briefband der Zeit zwischen dem 1. Januar und dem 1. März 1698; zweibändige Briefsammlung des Jahres 1699; fragmentarischer Briefband des Jahres 1705), in denen mehrere Hundert unbekannte Dokumente zu finden sind. In diesen Kopiebüchern findet man nicht nur die Landflucht von Thököly und seinen Anhängern, sondern auch den politischen Briefwechsel des Emigrierten und die Kopie einzelner, nach Hause geschickter Briefe von Ilona Zrínyi. Thököly versuchte bis zuletzt, mit seinen daheim gebliebenen Anhängern, seinen ehemaligen, nunmehr in kaiserlichem Dienst stehenden Offizieren, und nicht zuletzt mit den Kurutzen, die sich in die Berge zurückgezogen hatten, Kontakt zu halten. Neuerdings wiesen auch türki-

sche und österreichische Quellen nach, dass die Emigration von Thököly einen entscheidenden Anteil an dem Aufstand von Hegyalja (Tokajer Gebirgsland) und der Vorbereitung der Bewegung der Landflüchtigen von Tiszahát (Obere Theißgegend) im Jahre 1697 hatte, die geradewegs zum Ausbruch des Freiheitskampfes von Rákóczi führten. Gleichzeitig darf man jedoch nicht vergessen, dass in den nahezu 18 Jahren der Emigration Tausende ungarischer Soldaten, Adeliger und einfacher Bauern auf dem Balkan verkehrten, und viele von ihnen auf dem Gebiet des Osmanischen Reiches ihr Leben ließen.

Die Studie macht einen Vorschlag, wie dieser Stoff von unschätzbarem Wert herausgegeben werden sollte, und gibt im Anhang durch einige interessante Dokumente einen Vorgeschmack auf den Stoff.

Иштван Шереш

ДНЕВНИКИ ИМРЕ ТЕКЕЛИ И ЕГО КНИГИ ПИСЕМ

Резюме

Академия Наук Венгрии в середине XIX века приступила к изданию Венгерских Исторических Мемуаров – Monumenta Historica Hungariae – в которых в одной из серий под названием Scriptores получили место дневники и книги писем князя куруцев Имре Текели, написанные в период 1676–1705 гг., Сборник источников, изданных в томах MHHS XV, XVIII, XXIII, XXIV и XXXIV, до наших дней является первоисточником первого ранга для истории средне-восточной Европы той эпохи. Эти пять томов однако отнюдь не содержат все источники, сохранившиеся о жизни Текели и его приверженцах-скитальцах. Венгерская историография со времени издания работ первопроходцев Ивана Надь, Кароя Торма, Кальмана Тали остается до сих пор в долгу в деле исследования и издания имеющегося еще рукописного материала. Будущий год будет посвящн памяти Текели, и в связи с этим в кругу венгерских историков в последние годы вновь оживился интерес к теме Текели, сопровождающийся серьезными научными спорами, чему дает особую актуальность вскрытие рукописного наследия князя.

Настоящая статья обращает внимание на неизданные еще пять книг писем Текели и оставшиеся неизданными документы (книга писем от 1696 года, письма 1688–1698 годов, принадлежавшие первоначально к одному тому, но ныне это уже отдельные документы, фрагменты книги писем, написанных в период с 1 января по 1 марта, двухтомник писем от 1699 года, фрагменты книги писем от 1705 года, в которых имеется несколько сот неизвестных документов. В этих книгах-копиях идет речь не только о скитаниях Текели и его соратников, но в них можно найти также политическую переписку Текели, вынужденного жить в изгнании, кроме того, копию некоторых частных писем Илоны Зриньи. Текели до конца своей жизни старался поддерживать связь со своими соратниками, оставшимися на родине в Венгрии, своими бывшими офицерами, которые теперь уже находились на службе кайзера, и не в последнюю очередь с куруцами-бедняками, ушедшими в горы. В последнее время турецкие и австрийские источники подтверждают, что Текели в период эмиграции принимал деятельное участие в подготовке затиссайского движения скитальцев, которые напрямик привели к началу борьбы за свободу Ракоци. Нельзя забывать также и о том, что в течение почти 18 лет эмиграции тысячи венгерских воинов, дворян и простых крестьян – венгров – побывали на Балканах, и многие из них окончили свою жизнь на территории Османской Империи.

Автор статьи делает предложение о том, как можно издать этот бесценный материал и для пробы публикует в приложении несколько интересных документов.

TÓTH FERENC

FRANCIA SZOLGÁLATBAN ÁLLÓ MAGYAR ÜGYNÖKÖK AZ OSZMÁN BIRODALOMBAN A XVIII. SZÁZAD DEREKÁN (1735–1756)*

A XVII. század végén kibontakozó magyar–francia nemzetközi kapcsolatok meghatározó irányultságot adtak a későbbi évtizedek függetlenségi mozgalmainak, amelynek külkapcsolataiban Franciaország igen előkelő helyet foglalt el.[1] A francia külpolitikai elképzelések szerint a magyar felkelők és az Erdélyi Fejedelemség egy nagy átfogó Habsburg-ellenes kelet-európai szövetségi rendszer részeiként játszottak fontos szerepet. A francia–magyar együttműködés csúcspontjának a spanyol örökösödési háború idején zajló Rákóczi-szabadságharc időszaka (1703–1711) tekinthető.[2] A szabadságharc bukásával e kapcsolatok nem szakadtak meg teljesen. II. Rákóczi Ferenc életének utolsó rodostói szakaszát (1720–1735) szintén aktív diplomáciai tevékenység jellemezte.[3] A versailles-i udvar a magyar diverzió gondolatát ébren tartva továbbra is igyekezett a lehető legóvatosabban kezelni az idős fejedelem meg-megújuló, francia szövetségre alapozó függetlenségi terveit.[4] Megfelelő hazai bázis nélkül a fejedelem elsősorban a közvetlen környezetében lévő kuruc generálisokra és alkalmi külföldi, elsősorban francia, gyakran kalandor hajlamú egyénekre támaszkodott. A száműzött kuruc főtisztek közül szintén sokan rendelkeztek szoros franciaországi kapcsolatokkal. Ide sorolható például székesi Bercsényi Miklós, akinek László nevű fia[5] 1720-tól franciaországi huszárezred tulajdonosaként öregbítette a családja hírnevét.[6] Hasonlóan a francia királyi hadseregben keresték boldogulását Esterhazy Antal generális fia, Esterhazy Bálint József[7] is, aki 1734-ben már szintén saját huszárezredet tudhatott a magáénak.[8] E huszárezredekben sok rodostói

* A tanulmány elkészültéhez nagy segítséget nyújtott a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Klebersberg ösztöndíja. Külön szeretnénk köszönetet mondani Zachar Józsefnek hasznos tanácsaiért, javaslataiért.

[1] E korszakról lásd *Bérenger, Jean:* Francia–magyar kapcsolatok a Wesselényi-összeesküvés idején 1664–1668. *Történelmi Szemle*, 1967. 275–291. o.; *Uő:* A francia politika és a kurucok 1676–1681. *Századok*, 1976. 162–170. o.

[2] *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc és Franciaország. Budapest, 1966.

[3] Rákóczi emigrációja történetének egyik első feldolgozása: *Szekfű Gyula:* A száműzött Rákóczi. Budapest, 1913. Fontos művelődéstörténeti információkat hoztak felszínre Zolnai Béla tanulmányai, pl.: *Zolnai Béla:* A janzenista Rákóczi. Szeged, 1927.; *Uő:* II. Rákóczi Ferenc könyvtára. Budapest, 1926. A kérdés legutóbbi, kimerítő jellegű monografikus feldolgozása: *Köpeczi Béla:* A bujdosó Rákóczi. Budapest, 1991.

[4] Lásd ehhez *Köpeczi Béla* (szerk.): D'Andrezel vicomte és Rákóczi levelezése (1725–1727). Vaja, 1984. (Folio Rakócziana, 7.)

[5] Bercsényi László (Ladislas Berchényi) életéhez lásd *Forster Gyula:* Gróf Berchényi László Franciaország marsallja. Budapest, 1925.; *Uő:* Utóhang gróf Berchényi László Franciaország marsallja történetéhez. Budapest, 1929.; *Rupelle, J. de la:* Le maréchal de Bercheny de Szekes. *Vivat Hussar* n° 12, Tarbes, 1977.; *Zachar József:* Bercsényi László, a Rákóczi-szabadságharc kapitánya, Franciaország marsallja. Vaja, 1979.; *Uő:* Idegen hadakban. Budapest, 1984. 181–220. o.; *Uő:* Franciaország magyar marsallja Bercsényi László. Budapest, 1984.

[6] *Zachar József:* A franciaországi Bercsényi-huszárezred története. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1992. 33–71. o.

[7] Esterhazy Bálint József életéhez lásd *Zachar J.:* Idegen... i. m. 230–240. o.

[8] *Zachar József:* A francia ancien régime két Esterházy-huszárezrede. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1983. 197–229. o.

magyar emigráns szolgált, és a rodostói magyar közösség később is közvetítő szerepet játszott a magyar újoncutánpótlás megszervezésében. Végül, meg kell, hogy említsük azt a francia szellemi hatást, amely a franciás műveltségű fejedelem környezetén keresztül a rodostói magyar közösséget érte. Különösen jól tükrözi ezt a szépíró Mikes Kelemen francia ihletésű rodostói munkássága.[9] Mindezek alapján kiderül, hogy a két magyar emigrációt milyen szoros családi, baráti és szellemi szálak fűzték egymáshoz.[10]

Valójában az a közös cél lebegett mindkét emigráció vezetői előtt, hogy a magyar függetlenségi mozgalmak hagyományainak megfelelően francia és török segítséggel folytassák a nemzeti függetlenségi harcukat. A francia diplomácia korábban is alkalmazott magyar ügynököket, ágenseket az Oszmán Birodalom területén, elsősorban nyelvtudásuk és kapcsolataik miatt. Az első ismert francia követ is a horvát származású, de magát magyar nemesnek valló Frangepán János (Giovanni Frangipani, Andreas Frangepani fia) volt, akit 1525-ben küldött I. Ferenc francia király a szultán udvarába egy levéllel, amelyet a hírvivő csizmájába rejtettek.[11] Frangepán küldetése nyilvánvalóan hozzájárult az 1526-os hadjárat elindításához és ahhoz, hogy Mohácsnál döntő összeütközésre került sor. Így nem véletlen, hogy személye kiesett a magyar történelmi emlékezetből. A francia diplomácia számos magyar ágens emlékét őrizte meg, akik a XVIII. századi franciaországi és törökországi magyar politikai emigránsok soraiból kerültek ki. Néhányan keleti diplomáciai megbízatásuk leple alatt a magyarországi ügyekkel is kapcsolatba kerültek, sőt a magyar függetlenségi mozgalmak érdekeinek képviseletét is felvállalták. Olyan volt szabadságharcosokról van szó, mint például Jávorka Ádám, Máriássy Ádám, Bercsényi László, Tóth András,[12] és folytathatnánk még az emigránsok nevének sorolását, akik hosszabb-rövidebb ideig kapcsolatba kerültek a francia érdekek kelet-európai képviselőivel.

Amint már említettük, a két magyar emigráció, a franciaországi és a törökországi kapcsolatban álltak egymással.[13] A kapcsolattartás azonban korántsem volt egyszerű feladat, hiszen a korabeli közlekedési viszonyok között igen sokáig tartott a két ország közötti utazás. Ez általában több hetes hajóútat jelentett a Földközi-tengeren át,[14] mivel a szárazföldi útvonalak – a Habsburg Birodalom területén át – még veszélyesebbek vol-

[9] Mikes Kelemen munkásságához lásd *Abafi Lajos:* Mikes Kelemen. Budapest, 1878.; *Toncs Gusztáv:* Zágoni Mikes Kelemen élete. Budapest, 1897.; *Mikulics Károly:* Zágoni Mikes Kelemen élete és irodalmi működése. Trencsén, 1899.; *Kürti Menyhért:* Mikes Kelemen kiadatlan munkái. Eger, 1907.; *Zolnai Béla:* Mikes Kelemen Törökországi leveleinek keletkezéséhez. Budapest, 1915.; *Uő:* Magyar janzenisták. *Minerva*, 1924. 79–94. o.; *Madácsy László:* Clément Mikes et les sources françaises de ses Lettres de Turquie. Szeged, 1937.; *Hopp Lajos:* Mikes Kelemen. Budapest, 2000.

[10] A rodostói és a franciaföldi emigráció kapcsolatát nagyon szemléletesen mutatja be *Zachar József:* Mikes Kelemen és Bercsényi László. In: *Hopp Lajos–Pintér Márta Zsuzsanna–Tüskés Gábor* (szerk.): Irodalom, történelem, folklór. Mikes Kelemen születésének 300. évfordulójára. Debrecen, 1992. 47. skk. o.

[11] *Saint-Priest, le comte de:* Mémoires sur l'ambassade de France en Turquie. Paris, 1877. 179. o.; *Spuler, Bertold:* Die europäische Diplomatie in Konstantinopel bis zum Frieden von Belgrad (1739). 3. Teil: Liste der in Konstantinopel anwesenden Gesandten bis in die Mitte des 18. Jahrhunderts. In: *Übersberger, Hans – Hanisch, Erdmann* (Hrsg.): Jahrbücher für Kultur und Geschichte der Slaven. Band XI. Breslau, 1935. 345. o.; *Bacqué-Grammont, Jean-Louis – Kuneralp, Sinan – Hitzel, Frédéric:* Représentants permanents de la France en Turquie (1536–1991) et de la Turquie en France (1797–1991). Istanbul–Paris, 1991. 1. o.

[12] Életrajzukhoz lásd *Zachar J.:* Idegen... i. m. vonatkozó részeit.

[13] Itt szeretném felhívni a figyelmet *Zachar József* szintén e kérdésre vonatkozó tanulmányára: Török támogatásra építő kuruc utóküzdelmek 1711–1739. In: *Takács Péter* (szerk.): „Rákóczi urunk hadaival itt vagyunk." Emlékülés. Szatmárnémeti, 1999. Debrecen–Nyíregyháza, 2000. 43–62. o.

[14] *Braudel, Fernand:* La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II. 1. La part du milieu. Paris, 1990. 121–199. o.

tak rájuk nézve.[15] 1755-ben például Tóth András és fia François Vergennes gróf francia követ kíséretében másfél hónapig hajóztak Marseille-től a Dardanellák tengerszorosig.[16] A két emigránsközpont közötti kapcsolattartást nagyban nehezítették az utazás nehézségei, amelyet fokoztak az időjárás viszontagságai, az észak-afrikai kalóztámadások és a különféle járványok. Ez utóbbiak nemcsak valós veszélyt, hanem az utazást lassító hosszú karantént is jelentettek a hajón közlekedők számára. Ne felejtsük el, hogy éppen e szigorú intézkedések hatására tűnt el Nyugat-Európából az 1720-as nagy Languedoc-i járványt követően a pestis.[17]

Vajon miért alkalmaztak francia külügyekben magyar ágenseket? Több érv is alátámaszthatta ezt a gyakorlatot. Először is a hajdani szabadságharcosok egy része török földre menekült, és ott huzamosabb ideig tartózkodva megtanulta a török nyelvet, amely a francia diplomaták számára igen hasznosnak bizonyult. Igaz, hogy már régóta létezett az oszmán hatóságokkal való kommunikációra szakosodott jól képzett tolmácsréteg (drogmánok), akik olyan levantei családokból származtak, amelyeknek több generációja Konstantinápoly európai követségek által lakott részében, Perában élt.[18] Ezek a drogmánok valóságos dinasztiákat alkottak, és mesterségük apáról-fiúra szállt. A leghíresebb levantei drogmándinasztiák közé tartoztak a Fornetti, Peysonnel, Rambaud és Testa családok. A török viszonyokat jól ismerő és azokhoz kitűnően alkalmazkodó tolmácsklánok gyakran komoly kockázati tényezőt jelentettek az európai követségek titkos tárgyalásai során, mivel jó pénzért hajlandóak voltak az államtitkok kiszolgáltatására. Ezt megakadályozandó, szükség volt megbízható és elkötelezett tolmácsokra. Ide tartozhattak a magyar rendi mozgalmak iránt elkötelezett franciabarát emigráns kurucok. Később más európai államok mintájára létrehozták a pérai francia tolmácsiskolát, ahová a fiatal nyelvtanulókat (*jeunes de langues*) küldték, hogy a nyelvet minél jobban elsajátítsák.[19] Ugyanakkor a magyarok jelenléte nem vezethető vissza pusztán nyelvi okokra.

Mint ismeretes, a XVII. század végi és XVIII. század eleji magyar rendi mozgalmak szoros kapcsolatban álltak mind a Francia Királyság, mind az Oszmán Birodalom meghatározó hatalmi köreivel. E kapcsolati tőkét sikerült kihasználniuk, amikor a függetlenségi mozgalmak bukása után emigrációba kerültek. A rodostói magyar emigráció és a franciaországi magyar emigráció egyes csoportjai tovább erősítették e személyes szálakat, amelyek révén gyakran a két nagyhatalom közötti kapcsolattartás is erősödött.

[15] Lásd *Heppner, Harald* (Hrsg.): Der Weg führt über Österreich... Zur Geschichte des Verkehrs- und Nachrichtenwesens von und nach Südosteuropa (18. Jahrhundert bis zur Gegenwart). Wien–Köln–Weimar, 1996.

[16] Mémoires du baron de Tott sur les Turcs et les Tartares. Tome I. Maestricht, 1786. 1. o. Vö. *Tóth Ferenc:* Egy XVIII. századi itinerárium tanulságai (avagy miért nem jutott el a francia követ Szombathelyre 1755-ben?). *Vasi Szemle,* 2002/6. 758–762. o.

[17] Lásd e témához *Biraben, J.-N.:* Les hommes et la peste en France et dans les pays méditerranéens. Tome I. Paris–La Haye, 1975. 231–251. o.; *Gaffarel P. – Duranty, Marquis de:* La peste de 1720 à Marseille et en France d'après des documents inédits. Paris, 1911. 584–585. o.; *Martin, A.:* Histoire de la dernière peste de Marseille, Aix, Arles et Toulon. Paris, 1732.; *Rebuffat, F.:* Marseille, ville morte. Marseille, 1968.

[18] A perai drogmándinasztiák történetéről lásd Antoine Gautier és Marie Testa tanulmányait: *Gautier, Antoine – Testa, Marie:* Les drogmans au service de la France au Levant – Quelques dynasties de drogmans. *Revue d'Histoire Diplomatique,* 1991. premier semestre 5–99. o.; L'origine des dynasties de drogmans. In: *Bulletin de l'Association des Anciens Elèves de l'Institut National des Langues Orientales,* octobre 1992. 3–12. o.; Joseph Fonton (1747–1832). Drogman de France et diplomate russe. Première partie. Au service de la France (1747–1793), In: uo. avril 1994. 37–74. o.; Deux grandes dynasties de drogmans: les Fonton et les Testa, dans les actes du colloque de mai-juin 1995 Instanbul et les langues orientales. *Varia Turcica,* XXXI. 1997. 175–196. o.

[19] *Hitzel, Frédéric:* Les Jeunes de langue de Péra-lès-Constantinople. *Dix-Huitième Siècle,* n° 28, Paris, 1996. 57–70. o.

E jó hármas együttműködés garanciájává a magyar függetlenségi mozgalom hamu alatt izzó parazsa vált. A francia külpolitika bizonyos szempontból még egészen a XVIII. század közepéig, változó intenzitással napirenden tartotta egy esetleges magyar diverzió lehetőségét, visszanyúlva ahhoz az évszázados diplomáciai hagyományhoz, amelynek révén háború esetén a francia király szubverzív politikát folytatott Magyarországon és Erdélyben. A magyar diverzió lehetősége egyébként egy szélesebb Habsburg-ellenes kelet-európai szövetségi rendszer tervében vált érdekessé a francia diplomácia számára. Ez a nagyszabásúra tervezett kelet-európai szövetségi rendszer magába foglalta az Oszmán Birodalmat, a magyar elégedetleneket (elsősorban az Erdélyi Fejedelemséget), Lengyelországot, Poroszországot és Svédországot. A jelentős mértékben az Oszmán Birodalom katonai potenciáljára épülő szövetség fontos feladata a Habsburg Birodalom hátbatámadásán túl az esetleges orosz–osztrák együttműködés megakadályozása volt.[20]

A magyar függetlenségi mozgalmak a XVII. század végén fontos szerepet kaptak a francia diplomácia keleti-európai terveiben. XIV. Lajos aktív támogatásával tevékenyen hozzájárult a magyarországi kuruc mozgalom kiterjedéséhez és fennmaradásához. A XVIII. században, különösen a Rákóczi-szabadságharc bukása után, a francia diplomácia a magyar elégedetlenek ügyét óvatosabban, az Oszmán Birodalom érdekszférájába hárítva kezelte. Ugyanakkor igyekezett minden adandó alkalommal felhasználni a számára kapóra jövő magyar mozgalmakat a császári ellenlábasával folytatott konfliktusok, háborúk során. Az általunk vizsgált időszakban, XV. Lajos fokozottabban érdeklődött Lengyelország ügyei iránt, amely a tervezett francia szövetség legfontosabb láncszeme volt, mivel a szabad királyválasztás réven a legkönnyebben lehetett franciabarát uralkodót trónra juttatni.[21] Amíg a hivatalos francia külpolitika a Habsburgokkal való megegyezést kereste, amelyet XIV. Lajos testamentumában is megemlített, a királyi titkos diplomácia (a híres *Secret du Roi*) a Habsburg-ellenes franciabarát szövetség létrehozásán fáradozott. Conti herceg, a francia király lengyel trónra szánt jelöltje folyamatos levelezésben állt a fontosabb kelet-európai francia diplomatákkal, nevezetesen a varsói, konstantinápolyi, stockholmi és szentpétervári követekkel, akiket előzőleg beavattak a *Secret du Roi* rejtelmeibe.[22]

Természetesen a levelezésük a legnagyobb titokban zajlott. A kényes információkat tartalmazó leveleket, a korabeli európai szokás szerint számrejtjelezték, vagyis mai szóhasználat szerint kódolták és dekódolták az általuk használt titkos kulcs szerint. A leggyakrabban a leveleknek csak egy része volt számrejtjeles (sifrírozott), amelyet külön beavatott titkárok fejtettek meg és írtak át szöveges formára. Ehhez a tevékenységhez több megbízható személyre volt szükség, akik állandó kísértésnek voltak kitéve a jól jövedelmező kémtevékenyre csábító követségek részéről. Az államtitkok védelme érdekében gyakran változtatott titkos kulcsokat használtak, és időről-időre lecserélték a leveleket átmásoló személyzetet.[23]

[20] Lásd chhez *Hochedlinger, Michael:* Die französisch–türkischen Beziehungen 1525–1792 als Instrument antihabsburgischer Politik. Von der „osmanischen Diversion" zur Rettung des „kranken Mannes am Bosporus". MA Diplomarbeit, Universität Wien, 1991.

[21] Lásd e kérdéshez *Perrault, Gilles* érdekes, népszerűsítő történeti feldolgozását: Le secret du roi. La passion polonaise. Paris, 1992.

[22] *Bérenger, Jean – Meyer, Jean:* La France dans le monde au XVIIIe siècle. Paris, 1993. 66–67. o.

[23] Lásd még erről a témáról *Bély, Lucien:* Espions et ambassadeurs au temps de Louis XIV. Paris, 1990., *Kahn, D.:* The Codebreakers. The Story of Secret Writing. New York, 1968.

A franciaországi magyar emigránsok közül Bercsényi László és Tóth András még Rákóczi életében többször is megfordult az Oszmán Birodalom területén. Elsősorban magyar újoncokat kerestek a franciaországi huszárezredek számára.[24] Természetesen kiküldetésük célja nem korlátozódott kizárólag a toborzásra, hanem a rodostói magyar emigrációra vonatkozó titkos feladatokat is kaptak. Bercsényi László soha nem mondott le arról, hogy egyszer seregek élén visszatér Magyarországra, s minden követ megmozgatott terve végrehajtása érdekében. Leginkább a két magyar emigráció egyesítését tartotta a szeme előtt, s igyekezett minél több rodostói magyart toborozni az 1720-ban alapított franciaországi ezredébe.[25] Noha a szemtanú Mikes Kelemen szerint e terve nem sikerült az elképzelésének teljesen megfelelően, sok Törökországban rekedt magyart szállított át Franciaországba.[26] A lengyel örökösödési háború elején franciaországi elfoglaltságai miatt huszárezrede őrnagyát, Tóth Andrást küldte a rodostói magyarok körébe toborzóútra, illetve a kapcsolatok fenntartása érdekében. Tóth András, Rákóczi hajdani szabadságharcosa[27] jó néhány évet töltött török földön, mielőtt Franciaországba került volna, és így jól elsajátította a török nyelvet, és hasznos személyes kapcsolatokat épített ki a konstantinápolyi oszmán elit körében. 1733 júliusában érkezett Bercsényi megbízásából Konstantinápolyba, hogy a Berchény-huszárezred számára magyar újoncokat toborozzon, illetve huszárlovakat vásároljon. A francia nagykövet, Villeneuve márki azonnal felfigyelt „M. de Tott" érkezésére és különösen a képességeiben lakozó lehetőségekre. Chauvelin külügyi államtitkárnak így írt erről 1733. július 4-i levelében:

„Ebben a helyzetben szemet vetettem Tott úrra, aki kapitány Berchiny gróf úr regimentjében, és aki kb. egy hónappal ezelőtt érkezett ide, hogy toborozzon Magyarország határain, és aki az Ön levelét hozta el nekem. A megérkezése óta eltelt idő alatt megismertem teljes diszkrécióját és mindazokat a tulajdonságokat, amelyek szükségesek, hogy megbízzam ezzel a küldetéssel, s ő erre annál inkább alkalmas, mert ért és elég jól beszél törökül."[28]

Miután Tóth megbízatása elnyerte Chauvelin jóváhagyását, Villeneuve a Krímfélszigetre küldte az új magyar ügynökét, akit a nagyobb nyomaték kedvéért még a krími francia konzul címmel is ellátott. Az igazság kedvéért hozzá kell tenni, hogy a krími konzulság nem tartozott a legfontosabb pozíciók közé a francia diplomáciai ranglétrán. A jelentéktelen képviseletet legelőször az 1720-as években egy, a tatár kán udvarában tartózkodó francia orvos nyerte el a konzuli címet.[29] Más kisebb diplomáciai posztokhoz hasonlóan a XVIII. század első felében a konstantinápolyi francia nagykövet hatáskörébe tartozott a krími konzul kinevezése. 1756-ban a király visszavette a kinevezési jogkört,

[24] A konstantinápolyi francia követ, Bonnac márki is elősegítette az első magyar toborzásokat. *Schefer, Charles:* Mémoire historique sur l'ambassade de France à Constantinople par le marquis de Bonnac, publié avec un précis de ses négociations. Paris, 1894. 142. o.

[25] *Boissau, Général Raymond:* Rattky Hussards 1716–1741. (Première partie) *Vivat Hussar,* N° 33. (Tarbes), 1998. 16–17. o.

[26] Mikes Kelemen így emlékezik meg erről 1721. szeptember 9-i levelében: „Édes Néném, azt már régen tudja kéd, hogy Bercsényi úrfi innet elrepült hajón még juliusban. Viszen magával mintegy háromszáz katonát, annak fele magyar, de a más fele Isten tudja hányféle nemzet; talán magok sem tudnák megmondani." *Mikes Kelemen:* Törökországi levelek – Mulatságos napok. Bukarest, 1988. 64. o.

[27] Rákóczi így ír róla az emlékirataiban: „Szeben ostroma közben Forgách elküldte apródját, Tóth Andrást, jelenleg a francia hadsereg kapitányát, hogy Rabutinnál és feleségénél tisztelegjen." *Rákóczi Ferenc:* Emlékiratok. Budapest, 1985. 160. o.

[28] Idézet *Köpeczi Béla:* A bujdosó Rákóczi című művéből: i. m. 429. o.

[29] „Vous scavés que ce consulat dans l'origine fut un titre donné il y a quarante ans à un medecin françois que servoit un Khan des Tartares." Saint-Priest nagykövet Choiseul hercegnek, Konstantinápoly, 1769. április 15. Centre des Archives Diplomatiques de Nantes (CADN), Constantinople série Saint-Priest 44. 769. o.

kivéve a krími konzulokét, akiket egy kivétellel (Tóth András fia, François 1767-es kiküldetésekor) mindig a konstantinápolyi nagykövet nevezett ki.[30]

Rákóczi halála után Villeneuve visszarendelte Tóthot Konstantinápolyba, és egy másik hajdani magyar szabadságharcost, Jávorka Ádámot, a rodostói emigráció aktív tagját küldte Krímbe francia konzulnak.[31] Bercsényi László még a híres Bonneval pasának is felajánlotta ezidőtájt Tóth szolgálatait,[32] akinek a tevékenységére felfigyelt a császári diplomácia is.[33] Villeneuve jó hasznát vette törökül is jól beszélő magyar ügynökének az osztrák–török háború során, amikor gyakran küldte a nagyvezír táborába Babadagba, ahol részt vett a béketárgyalások előkészítésében is.[34] Rendszeresen tájékoztatta a francia követet az eseményekről, és újra kapcsolatba lépett Jávorka Ádámmal egy másik rodostói magyar bujdosó, Máriássy Ádám segítségével. Így a konstantinápolyi francia követet tudosító ügynökhálózat egy része magyarokból állt. Ehhez járult még a portai drogmán egyik renegát munkatársa, a szintén magyar származású Ibrahim Müteferrika,[35] akinek a neve a könyvnyomtatás törökországi bevezetése által maradt fenn leginkább... Az ő hathatós közreműködése hozzájárult a kis magyar ügynökhálózat sikereihez.[36] Jávorkát 1736-ban titokzatos körülmények között letartóztatták az orosz hatóságok, s ezzel a magyar ágensek jól működő hálózatának egyik fontos eleme megszűnt.[37]

Az orosz kapcsolat azonban továbbra is fontos szerepet játszott a konstantinápolyi francia követ diplomáciai tevékenységében. Villeneuve 1738-ban Tóthot küldte a Dnyeszter mentén állomásozó orosz hadsereg parancsnokához, Münich grófhoz, a lengyel örökösödési háború sikeres hadvezéréhez. Tóth misszióját sikeresen végrehajtotta, és elnyerte az orosz hadvezér rokonszenvét is.[38] A következő év során ismét ellátogatott Münich grófhoz, aki felajánlotta Tóthnak személyes segítségét egy orosz–francia

[30] *Bilici, Faruk:* La politique française en mer Noire (1747–1789). Vicissitudes d'une implantation. Istanbul, 1994. 24. o.

[31] Részlet Villeneuve márki követségi naplójából: „M le Prince Rakotzy mourut a Rodosto après une maladie de 8 ou 10 jours." (le 8 avril 1735), „Le meme jour Son Excellence fit partir M. Yavourka gentilhome hongrois qu'elle envoya en Crimee pour y succeder a M de Tott dans les fonctions de consul de France auprès du Kan." (le 17 mai 1735) CADN, Constantinople série Saint-Priest 17: Journal de l'ambassade de M. le marquis de Villeneuve (1728–1741). 210. o. Vö. *Bilici, F.:* i. m. 83. o.

[32] *Boissau, Général Raymond:* Les débuts de Berchény 1720/1743. (Première partie) *Vivat Hussar,* N° 35. (Tarbes), 2000. 36. o.

[33] *Köpeczi B.:* A bujdosó Rákóczi. i. m. 429. o.

[34] *Mignot (abbé):* Histoire de l'empire ottoman... i. m. 391–393. o.; *Vandal, Albert:* Une ambassade française en Orient sous Louis XV, La mission du marquis de Villeneuve 1728–1741. Paris, 1887. 197. o.; *Uő:* Une médiation française en Orient au XVIIIe siècle. La paix de Belgrade d'après des documents inédits. Extrait de la *Revue de France*, Paris, 1880. 16–18. o.; *Hausmann, Friedrich:* Repertorium der diplomatischen Vertreter aller Länder seit dem Westfälischen Frieden (1648). [Répertoire des Représentants diplomatiques de tous les Pays depuis la Paix de Westphalie (1648).] II. Band: (1716–1763) Zürich, 1950. 131. o.; *Spuler, B.:* Die europäische... i. m. 362. o.; *Cassels, L.:* The Struggle for... i. m. 110–136. o.

[35] Életrajzához lásd *Hopp Lajos:* Ibrahim Müteferrika (1674/75 ?–1746) fondateur de l'imprimerie turque. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae,* Tomus XXIX (1). 1975. 107–113. o.

[36] *Vandal, A.:* Une ambassade... i. m. 281–282. o. Vö. *Hopp, Lajos:* Kelemen Mikes, l'auteur des Lettres de Turquie. *Acta Litteraria Academiae Scientiarum Hungaricae,* Tomus XIII (1–4). 1971. 170. o.

[37] „Je joins ici la copie de la lettre que M. le colonel Mariassi, au sujet de M. Iavourka; elle nous servira de regle, sur la conduite qui vous aures a tenir a son egard, s'ils venoit a etre arreté a Cochin, comme Mariassy l'apprehende..." Lettre de Villeneuve à Tóth, Constantinople, le 26 janvier 1737. CADN, série Saint-Priest 135: Correspondance du marquis de Villeneuve avec Mrs. de Tott, de Laria et Olibon, envoyés en mission au camp du Grand Visir (jan. – juin 1737).

[38] Tóth beszámolója a francia külügyi levéltárban található: Archives du Ministère des Affaires Étrangères (Paris), série Mémoires et documents – Russie, vol. 30. fol. 21–24.

szövetség létrehozásában.[39] Noha Münich gróf ajánlata papíron maradt, a magyar ágens tekintélye jelentős mértékben megnövekedett a konstantinápolyi francia követ szemében és jelentései révén Versaillesban is.[40]

Az osztrák örökösödési háború során Tóth András viceóbester a Bercsényi-huszárezred soraiban részt vett az európai hadszintéren folyó küzdelmekben. Újabb törökországi kiküldetésére csak a háború vége felé, 1747-ben került sor. Természetesen a levéltári források alapján megtudhatjuk e missziója céljait is. A véres és részben értelmetlen háború lezárásában érdekelt francia diplomácia a gyors és kedvező békekötés érdekében ismét a régi bevált oszmán diverziót kívánta bevetni. Időközben Villeneuve márki utódja Castellane gróf lett a konstantinápolyi francia követség élén. Castellane próbálkozásai nem jártak eredménnyel és ő maga is hamarosan elhunyt. Az őt felváltó Des Alleurs gróf, a Rákóczi mellett tevékenykedő rendkívüli francia követ fia, az ügy érdekében 1747. júliusától ismét igénybe vette Tóth András, mint bizalmi személy (*personne de confiance*) közvetítő szolgálatait.[41]

Tóth szerepe elsődleges jelentőségű volt: titokban kapcsolatba kellett lépni a reis effendivel, az oszmán külgyminiszterrel és tárgyalásokat kezdeményeznie a Portán. A tárgyalások tétje egy széles körű keleti szövetségi rendszer létrehozása, amely magába foglalná Poroszországot, Svédországot és az Oszmán Birodalmat, vagyis XV. Lajos személyes titkos diplomáciájának, a *Secret du Roi*-nak legfontosabb célkitűzése volt.[42] A szövetségi rendszer fő célja Oroszországot hatalmi ambícióinak megállításával elszigetelni a Habsburg Birodalomtól egy franciabarát „cordon sanitaire" által. A tárgyalások első időszaka elég biztató volt, ám 1747 novemberében a reis effendit a szultán váratlanul leváltotta.[43] Tóth ekkor elérkezettnek látta az időt, hogy megpróbálkozzon magyar ügyeket is felvetni az európai diplomáciai tárgyalások napirendjére. Engedélyt kért a francia követtől és a nagyvezírtől, hogy Rodostóba utazhasson viszontlátni az ott élő honfitár-

[39] Tóth így számolt be Münich gróf ajánlatáról: „Je n'ay point d'autres vues, dit-il, dans la proposition que je vais vous faire que le bien et l'intérêt commun des 2 Puissances, car Dieu m'a donné assés de bien pour vivre, et plus que ni moi ni mes enfants, s'ils sont sages, nen pourront manger.

Je vous declare, en même tems, que j'ay toujours été bon françois, et serai toute ma vie bon Russien, et par cette raison j'ai toujours été contraire à l'alliance que nous avons avec l'Empereur, et je l'ay regardé toujours desavantageuse pour ma cour et sans entrer dans d'autres details, il est evident qui la cour de Vienne à plus souvent la guerre que nous, car quand nous avons la paix avec les Turcs, nous sommes traquilles d'ailleurs, au lieu que nous sommes obligés par notre alliance avec l'Empereur de fournir nos troupes mêm sur le Rhin, comme on l'a vû dans la dernière guerre.

Ce n'est pourtant pas tout à fait l'interêt que j'envisage dans cette alliance inegale et nous ne sommes sensibles qu'au dur traitement et à la hauteur avec laquelle la cour de Vienne a toujours agi avec ses alliés, temoins les Anglais qui par une sage politique s'en sont separés." Uo. Vö. *Vandal, Albert:* Louis XV et Élisabeth de Russie, Étude sur les relations de la France et de la Russie au dix-huitième d'après les Archives du Ministère des Affaires Étrangères. Paris, 1882. 112–113. o.

[40] CADN, Constantinople série Saint-Priest 17: Journal de l'ambassade de M. le marquis de Villeneuve (1728–1741). 281–282., 288–289. o.

[41] Des Alleurs Puyzieulx külügyi államtitkárnak így írt róla 1747. július 10-i levelében: „Quant a la personne de confiance à chercher pour le moment present, je crois l'avoir en main, le Roy ayant, comme vous scavez, permis a Monsieur de Totte de venir avec moy. C'est un homme très intelligent, d'une discretion a toute epreuve, accoutumé a negocier avec les Turcs et les Tartares, qui possede la langue turque et a beaucoup de sang froid. Si je puis obtenir des ministres de la Porte qu'ils le voyent en particulier lorsqu'il ne convient pas a l'ambassadeur de paroistre, je me serviray de ses Talents jusqu'a ce que j'aye pû faire mon choix sur quelqu'un qui en soit digne." CADN, Constantinople série Saint-Priest 19: Minutes de la correspondance du comte des Alleurs 1747– 10 déc. 1748. 84. o.

[42] Lásd e témáról *Broglie, duc de:* Le secret du roi. Correspondance secrète de Louis XV avec ses agents diplomatiques 1752–1774. Paris, 1878. (2 vol.)

[43] CADN, Constantinople série Saint-Priest 19. 187–214. o.

sait. Hivatalos úticélja továbbra is a hagyományos torborzóút volt, ám Rákóczi halála után erre igen csekély remény mutatkozott, hiszen a száműzött fejedelem halála után Rodostó sokat veszített a korábbi politikai emigráns központ szerepéből. Valódi titkos küldetése azonban más szerepet szánt a veterán kurucnak. Az instrukcióban elsősorban információszerzés és kapcsolatfelvétel szerepelt, ám a buzgó ügynök az önálló kezdeményezésektől sem riadt vissza.[44]

Ekkortájt az idős Csáky Mihály gróf[45] viselte a rodostói emigráció vezetői (törökül: *básbug*) tisztségét. Csáky rendszeresen tájékozódott a magyarországi viszonyokról, s így ideális kapcsolatot jelentett Tóth küldetéséhez. Ugyanakkor a császári követ is figyelemmel kísérte a rodostói magyarok tevékenységét, és Tóth küldetéséről is viszonylag pontos információkkal rendelkezett.[46] Tóth András 1747 decemberében érkezett Rodostóba, ahol azonnal kapcsolatba lépett Csákyval. Átadta neki a magyarországi hadjáratban reménykedő Bercsényi László titkos üzenetét, és megkérdezte véleményét a magyarországi politikai helyzetről. Csáky gróf válaszában egy igen érdekes tervvel lepte meg hajdani fegyvertársát. Szerinte a magyar rendeknek meg kellene akadályozni Mária-Terézia fia, a későbbi II. József magyar királlyá koronázását, és helyette a francia trónörökösnek, XV. Lajos fiának kellene felajánlani Szent István koronáját.[47] Csáky Mihály biztosította honfitársán keresztül a francia kormányt, hogy a Fényességes Porta minden bizonnyal hadba száll majd a magyar elégedetlenek védelmében. A felkelők számíthatnának még a Magyarország déli határszéleinél lakó szomszédos népekre: az arnótokra (albánokra), a szerbekre stb. A terv megelőlegezte egy francia expedíciós hadsereg Magyarországra küldését is Bercsényi László vezénylete alatt. A tervet összefoglaló emlékiratot a konstantinápolyi francia követ továbbította a külügyi államtitkárhoz, Tóth pedig egy másolatot eljuttatott d'Argenson grófhoz, a korabeli hadügyi államtitkárhoz.[48] Argenson Des Alleurs-höz írt 1748. április 16-i levelében a következő megjegyzést fűzte Csáky Mihály tervéhez: „A magyarok közt még mindig meglévő békétlenség csírája még hasznos lehet, ha a Porta nyíltan hajlandó megsegíteni őket. Azt hiszem, hogy ettől még nagyon távol állunk, de minthogy a Portát jelenleg kormányzó főemberek változhatnak, a magyarországi elégedetlenek körében érdemes fenntartani annak reményét, hogy egyszer lerázhatják a német igát, és jó tudni, hogy vannak-e a főembereik közül olyanok, akik ehhez hathatósan hozzájárulhatnak."[49]

[44] Tóth András utasításait lásd: Instructions aux ambassadeurs et ministres de la France depuis le traité de Westphalie jusqu'à la Révolution française. Tome XXIV. Turquie (Éd. *Duparc P.*) Paris, 1970. 422–426. o.

[45] Keresztszegi gróf Csáky Mihály (1676–1757), II. Rákóczi Ferenc generálisa. 1711-től emigrációban él Lengyelországban, majd 1716-tól Rodostóban. 1738-ban a Rákóczi József számára toborzott ezred parancsnoka, 1739-től a rodostói magyar kolónia feje.

[46] Haus-, Hof- und Staatsarchiv (Bécs), Türkei II –14: Berichte und Weisungen 1747–1748.

[47] A terv történetéről lásd a következő tanulmányainkat: Un prétendant malgré lui au trône hongrois ou le rival français du dauphin Joseph en 1748. *Cahiers d'Études Hongroises* (Paris), 10/2002. 129–140. o.; Un officier de Bercheny agent secret en Turquie. *Vivat Hussar,* N° 37. (Tarbes) 2002. 88–96. o. Tóth beszámolója és levelezése megtalálható: CADN, Constantinople série Saint-Priest 158.

[48] A beszámoló egy másolata nemrég előkerült a francia hadtörténeti levéltár egy 1741-es (!) iratokat tartalmazó kartonjából (Service Historique de l'Armée de Terre [Vincennes], série A4 XV). Raymond Boissau tábornok szíves közlése.

[49] „Le germe de mécontentement qui subsiste parmy les hongrois peut fructifier toutes les fois que la Porte voudra les aider par des effets déclarés. Il me semble que nous sommes encore bien éloignés de ce terme, mais comme les principaux qui gouvernent actuellement la Porte ottomane peuvent changer il est bon d'entretenir parmy les mecontens de Hongrie l'esperance de secouer un jour la domination allemande et de connoitre s'il y a encore des gens considérables parmy eux qui puissent y concourir effectivement." CADN, Constantinople série Saint-Priest 158.

Tóth András 1748. szeptember 5-én távozott Rodostóból a moldvai Iasi városába. Ott átadta Des Alleurs követ levelét Konstantin moldvai fejedelemnek, és találkozott a hotini pasával is. Leveleiben ritkán ejt szót a toborzásról, és Bercsényi László Mikes Kelemennek írt 1748. januári levelében is csak Tóth Andrást hiányolta, nem pedig az állítólagos magyar rekrutákat...[50] Természetesen az 1748. április 29-i aacheni békeszerződéssel a küldetés ezen része is tárgytalanná vált, mivel a háború befejezésével az ezredlétszámokat jelentősen lecsökkentették. Tóth 1749 januárjában érkezett Berlinbe, ahol egy Loyse abbé nevű francia ügynökkel és egy porosz miniszterrel lépett kapcsolatba. Berlini tartózkodása minden bizonnyal a titkos küldetése finálé ja volt.[51]

A békeidőszak alatt nagy változások érlelődtek az európai hatalmi viszonyokban. Az osztrák örökösödési háborúban a francia–angol gyarmati szembenállás elmérgesedett, és a békekötés után is folytatódtak az amerikai és indiai hadműveletek. Az 1750-es évek derekán az angol külpolitika Poroszországban talált megfelelő kontinentális szövetségesre, amely maga után vonta az osztrák–francia közeledést és az úgynevezett „diplomáciai forradalmat".[52] Az elmérgesedő angol–francia gyarmati harcok és II. Frigyes agresszív politikája miatt kiteljesedő nemzetközi konfliktus nyomán a francia királyság is háborúra készülődött. A huszárezredek létszámát felemelték a háborús készenléti létszámra, s Bercsényi László gróf ismét elküldte török földre Tóth Andrást, hogy keressen újoncokat az Oszmán Birodalom területére menekült magyarok között, és elkísérje az új konstantinápolyi francia követet, Vergennes grófot, a későbbi francia külügyminisztert.[53] Az alföldi nagy parasztfelkelések (Mezőtúr és Hódmezővásárhely) után valóban nagy számban menekültek el szülőföldjükről magyarok elsősorban Moldvába.[54] Az idős Tóth András a király tudtával és belegyezésével magával vitte fiát, François-t[55] is, hogy megtanuljon törökül és idővel apja nyomdokaiba léphessen a francia diplomácia szolgálatában.[56] Tóth 1755-től ismét Rodostóban tartózkodott. Innen kért pénztámogatást Belle-Isle marsalltól a moldavai toborzóútjához, amelyet Bercsényi László is támogatott.[57] A rodostói magyar emigránsokkal kapcsolatosan külön utasításokkal látta el a francia kormány.

Azt, hogy milyen feladatokat kapott a Vergennes gróf mellé beosztott Tóth András, csak a francia külügyi levéltár (Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Paris quai d'Orsay) más fondjaiból lehetett megtudni. Szerencsére fennmaradt ugyais a Tóth András

[50] „Notre ami Tott *szereti a setalást;* sûrement Vous n'avez pas été fâché de le voir, il me manque néanmoins ici, il est mon bras droit, quand me le renverrez-vous?" Bercsényi Mikesnek, Lunéville, 1748. január 6. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Quart. Gall. 55/2. fol. 2.

[51] Tóth levele (Berlin, 1749 január 18.) CADN, Constantinople série Saint-Priest 158.

[52] Lásd e témáról: *Waddington, Richard:* Louis XV et le renversement des alliances, Les préliminaires de la guerre de Sept Ans (1754-1756). Paris, 1896.

[53] Vergennes gróf életéről és diplomáciai pályájáról lásd: *Chambrun, Charles de:* A l'école d'un diplomate Vergennes. Paris, 1944.; *Salomon, Robert:* La politique orientale de Vergennes (1780–1784). Paris, 1935.; *Labourdette, Jean-François:* Vergennes, Ministre principal de Louis XVI. Paris, 1990.; *Murphy, Orville Theodore:* Charles Gravier comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution 1719–1787. Albany, 1982.; *Price, Munro:* Preserving the Monarchy, The comte de Vergennes 1774–1787. Cambridge, 1995.

[54] *Wellmann Imre:* Az 1753-i alföldi parasztfelkelés. In: *Spira György* (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711–1790. Budapest, 1952. 141–220. o.

[55] François de Tott életéről lásd *Palóczy Edgár:* Báró Tóth Ferenc a Dardanellák megerősítője. Budapest, 1916.; *Zachar J.:* Idegen... i. m. 408–431. o.; *Tóth Ferenc:* Egy tarcsafürdői emlék. *Vasi Szemle,* 2001/1. 31–42. o.; *Uő:* La carrière diplomate au siècle des Lumières: François baron de Tott (1733–1793). Université Paris-Sorbonne (Paris IV), 2003., kézirat, 397. o.

[56] SHAT, série A1 3403 fol. 37.

[57] Uo. fol. 100.

számára készített titkos megbízatás egy másolata, amelyet egyébként biztonsági okokból csak felolvastak a magyar ügynöknek.[58] A megbízólevélben a király arra kérte fel Tóthot, hogy utazzék el Rodostóba, és diszkréten vegye fel a kapcsolatot a magyar emigráció még életben lévő tagjaival és azok magyarországi híveivel. Amint a következő részletből kiderül, a küldetés igen kényes és kockázatos volt a francia királyság szempontjából:

„Tott úr rövid konstantinápolyi tartózkodás után utazzon Rodostóba meglátogatni honfitársait. [...] A legnagyobb elővigyázatossággal kell majd ügyelnie arra, hogy nehogy kiderüljön, hogy milyen utasításai vannak a magyarországi viszonyokra vonatkozólag. De minthogy Csáky gróf és a többiek valószínűleg nem fedik majd fel előtte az érzelmeiket, megismerheti a vallomásaikból, hogy melyek a legfőbb panaszok az osztrák kormányzattal szemben, hogy kik a legfőbb elégedetlenek, mi a tisztségük, milyen erőt képviselnek, mekkora a hatalmuk és hogy mire lennének képesek, ha ez a kormányzat arra kényszerítené őket, hogy fegyverrel a kezükben követeljék szabadságjogaik visszaállítását vagy a nekik tett igéretek betartását. [...] Őfelsége nevét nem szabad az ő helyzetükkel kapcsolatba hozni, s nem szabad, hogy az elégedetlenek abban reménykedjenek, hogy Őfelsége segítségükre siet a vállalkozásaikban, de nem szabad teljesen szétrombolni a támogatásásába vetett reményüket sem egy, Isten mentsen meg tőle, Őfelsége és a császárné közt kirobbanó háború esetén."[59]

Tóth András megérkezése után nem sokkal eleget is tett ennek a megbízásának, és felkereste az aggastyán Csáky Mihályt, a rodostói magyarok még életben lévő vezetőjét. Csáky azonnal kapott a lehetőségen, és francia segítséget remélve elkezdte szervezni a magyarországi ellenállással való kapcsolatait. Újból felajánlotta segítségét is XV. Lajosnak egy esetleges magyarországi francia fegyverres intervenció esetére.[60] Tóth missziójának sikere hamarosan kezdett terhessé válni az osztrákokkal szövetséget kötő francia diplomácia számára. A titkos feladat leállítása lassan folyt, és minden bizonnyal az osztrák ügynökök is értesültek Tóth rodostói jelenlétéről. Máig sem tisztázott körülmények között 1757-ben váratlanul elhunyt Csáky Mihály és Tóth András (valószínűleg valamilyen járványban), és örökre magukkal vitték a rodostói emigránsok utolsó függetlenségi harcának haditervét.

A kelet-európai színtéren francia szolgálatban tevékenykedő magyar ügynökökre vonatkozó levéltári források nemcsak diplomáciai és politikai jellegű információkat szolgáltatnak a korszak kutatóinak. Megtudhatjuk például belőlük azt is, hogy milyen nagyságrendű magyar menekültkivándorlás zajlott a vizsgált periódusokban, és mely területeken telepedtek le a magyarok. A franciaországi huszárezredek növekvő létszámigényét

[58] Tóth András megbízólevelének kiadása: Instructions aux ambassadeurs et ministres de la France depuis le traité de Westphalie jusqu'à la Révolution française. Tome XXIV. Turquie. i. m. 422–426. o.

[59] „Le sieur de Tott, après avoir été quelques tems à Constantinople, ira faire un voyage à Rodosto pour y revoir ses compatriotes. [...] Il doit éviter avec grand soin de laisser entrevoir qu'il ait ordre de pénétrer par leur moyen ce qui se passe en Hongrie. Mais comme vraisemblablement le comte Czaki ou les autres ne lui cacheront pas leurs sentiments, il profitera de cette effusion de coeur pour tirer d'eux les sujets de plaintes qu'ils forment contre le ministère autrichien, les noms des principaux mécontents, leurs qualités, leurs forces, leurs ressources, et ce qu'ils pourroient entreprendre dans le cas où ce même ministère, les poussant à bout, les forceroit à demander, à main armée, le rétablissement de leurs privilèges, ou l'exécution des promesses qu'on leur a faites.[...] Le nom de Sa Majesté ne doit jamais y paroitre comme s'intéressant à leur sort; il ne faut point que les mécontents puissent se flatter qu'elle les secourra dans leurs entreprises ni désepérer de n'en être soutenus dans le cas où la guerre, ce qu'à Dieu ne plaise, viendroit à se rallumer entre elle et l'impératrice-c." Uo. 424–425. o.

[60] *Murphy, Theodor-Orville:* Charles Gravier, comte de Vergennes, French Diplomacy in the Age of Revolution : 1719–1787. Albany, 1982. 80. o.

biztosítani szándékozó toborzóutak egyik célja éppen ez volt. E korban a francia királyi hadseregben nagy szerepet tulajdonítottak az úgynevezett „idegen ezredeknek" (svájci, ír, német, magyar, lengyel stb. nemzetiségüeknek), amelyek a monarchia leghűségesebb támaszait jelentették. Ez a sajátos nemzeti szemlélet nem volt példa nélküli, mivel a század véres háborúiban ezek a speciális etnikai alapon szervezett egységek kiemelkedő katonai teljesítményüknek köszönhetően igen népszerűvé váltak egész Európában.[61] Az ügynökök rendszeresen tájékoztatták a konstantinápolyi francia követet a kivándorolt magyar kolóniákról. Ennek köszönhetően érdekes információkat kaphatunk más kelet-európai országokban létrejövő magyar településekről is. Például a krími konzul egyik levele alapján (Bahcsiszeráj, 1752. július 21.) érdekes híreket kaphatunk egy oroszországi magyar csoportról:

„Egy bahcsiszeráji szavahihető örménytől híradást kaptam Ukrajna felé vándorló állítólagos magyarokról. Moszkvából hazafelé tartva találkozott velük és elmondta, hogy igen nyomorúságos állapotban lévő, majdnem mezítelen és fegyvertelen férfiakat, nőket és gyermekeket látott, akiknek egy fiatal és láthatóan rangos vezetőjük van. Úgy véli, hogy az erdélyi hegyekből jönnek Havasalföld felől, ahol a Tatárok midenkit *Madzsarnak* hívnak, és nem katolikusok. Az örmény elmondta még, hogy ezek a megélhetést és nyugalmat nem találó családok Oroszországhoz fordultak segítségéért, amely a Budziak-i határ mellett adott helyet letelepedésükhöz. Való igaz, hogy a kolónia védelmére már kijelöltek és földsánccal és ütegekkel megerősítek egy helyet."[62]

Ilyen és hasonló hírek gyakran fordulnak elő az említett követi levelezésekben. A különféle emlékiratokban, jelentésekben és levelezésekben olyan érdekes kultúrtörténeti témákról is találhatunk eszmefuttatásokat, mint a magyarok oly sokat vitatott eredettörténete. Egy Vergennes gróf számára írt emlékirat névtelen szerzője így foglal állást e kérdésben: „Dagesztán hajdan Cirkasszia egy tartománya volt, amely következésképpen a tatár kán uralma alá tartozott. De e rabigát nehezen tűrő népek, kik szabadságban éltek, uralkodójukat is maguk választották és semmiféle idegen törvényt nem tűrtek, már régóta egy nemzetséget alkottak a cirkassziaiakkal és hunoként, alánokként, avarokként és masszagétokként váltak ismertté. Belőlük származtak a magyarok, akiket a keleti népek madzsaroknak neveznek."[63]

Sajnos e források jó részét még nem publikálták. A francia szolgálatban álló magyar ügynökök legjelentősebb szerepe éppen e források megőrzésében lehetett. Történelmi tények bizonyítják a franciaországi és rodostói emigrációk jó kapcsolatait,

[61] Lásd e témáról: *Tóth Ferenc:* Katonai és politikai emigrációk a XVIII. századi Francia Királyság területén. Vázlatok egy történeti integrációs modellhez. *Aetas,* 1996/2–3. 154–173. o.; *Uő:* Identité nationale en exil: le rôle du sentiment national hongrois dans la constitution des régiments de hussards en France au XVIIIe siècle, In: *Bell, David A. – Pimenova, Ludmila – Pujol, Stéphane* (éd.): La recherche dix-huitiémiste. Raison universelle et culture nationale au siècle des Lumières. Paris–Genève, 1999. 91–107. o.

[62] „Par un Arménien de Bakché-Seray a qui on peut ajouter foy, Monseigneur, j'ay eu des nouvelles des pretendus hongrois qui ont defilé vers l'Ukraine. En retournant de Moscovie, il les a rencontrés dans leur marche, il m'a assuré que ce sont des gens miserables presque nuds, hommes, femmes et enfans, sans armes, qui cependant ont un chef fort jeune et qui paroit de quelque considération; il croit qu'ils viennent des montagnes de Transylvanie vers la Valachie ou les Tartares appellent tout *Madgiar*, et qu'ils ne sont pas catholiques. Suivant le raport de ce même Armenien ce sont des familles qui ne trouvant ny subsistance, ny tranquilité dans leur pays ont en recours a la Russie qui leur a accordé et fixé une habitation sur la frontiere du Budziak, et il est vrai qu'on a creusé des lignes et elevé des fortifications de terre avec des batteries, comme pour la sureté de cete colonie." CADN, Constantinople série Saint-Priest 153: Correspondance du comte Des Alleurs – Crimée (1752–1754). Vö. *Kiss Miklós:* Erzsébet cárné szerb telepítései. Marosvásárhely, 1909.

amelyek segítségével például a Rákóczi-kéziratok egy része francia diplomáciai közvetítéssel Franciaországba került.[64]

*

Végezetül megállapíthatjuk, hogy a XVIII. század során a francia diplomácia több jelentős magyar, illetve magyar származású ügynököt alkalmazott az Oszmán Birodalom területén. E tényt elsősorban a XVII–XVIII. századi magyar nemzeti függetlenségi mozgalmak kiváló francia kapcsolataival magyarázhatjuk, amelyek egészen az 1756-os ún. diplomáciai forradalomig fennmaradtak. A hajdani kurucokban a francia diplomácia elkötelezett Habsburg-ellenes ágensekre talált, akiket könnyen felhasználhatott a különféle titkos diplomáciai manőverekben. Ehhez járult még a török nyelvben való jártasságuk és kiváló helyismeretük. Kiküldetéseiket gyakran katonai feladatok (mint például a francia huszárezredek számára toborzás) ellátásával is kiegészítették. Amint megfigyelhettük, a francia megbízóik által kapott feladataikat gyakran idomították a magyar függetlenségi mozgalom célkitűzéseihez. E tevékenységükkel bekapcsolódtak a bujdosó II. Rákóczi Ferenc diplomáciai hagyományait folytató rodostói emigránsok meg-megújuló szervezkedéseibe is. E gyakran irreális elképzeléseken alapuló terveknek a következő közös vonásai voltak: közjogi értelemben a szabad magyar királyválasztást szerették volna visszaállítani, ehhez kapcsolódóan mindig egy francia vagy franciabarát uralkodót szemeltek ki a magyar trónra, valamint francia és/vagy oszmán fegyveres segítséggel szerették volna kivívni Magyarország függetlenségét. Az átkaroló és hátbatámadó Habsburg-ellenes szövetségi rendszer életbentartása céljából a francia külpolitikának érdekében állt a magyar függetlenségi mozgalommal való kapcsolatok óvatos fenntartása. A magyar patrióták egy részét a francia királyi hadsereg huszárezredeiben is alkalmazták. Nem véletlenül több ügynök éppen a francia huszárezredekből került ki. Tevékenységük, mint láthattuk, főleg a háborúk idején volt jelentős. Gyakran a hajdani magyar kurucok fiait is ágensi pályára igyekeztek irányítani, mint például Tóth András fiát François-t. Az ő tevékenységük azonban már alapvetően más volt a század második felének megváltozott nemzetközi viszonyai között.

[63] „Le Daguestan etoit autrefois une province de la Circassie, et dépendante par consequent du Khan des Tartares. Mais depuis longtems ces peuples qui plient dificilement sous aucun joug jouïssoient d'une entiere liberté, élisoient même leurs Souverains particuliers, et ne recevoient point de loix etrangeres, ils ne formoient anciennement qu'une même nation avec les circassiens, et ils ont été connûs de même qu'eux sous les noms de huns, d'allans d'abares et de massagetes, et c'est d'eux que sont sortis les hongrois apellés aujourd'huy Madjars par tous les orientaux." Az iratrészlet a Vergennes család levéltárából származik. Marly-le-Roy, Franciaország.

[64] Lásd ehhez: *Tóth Ferenc:* „Ihon édes néném, e' lesz az utolsó levelem" *Vasi Szemle,* 2002/4. 447–455. o.

Ferenc Tóth

HUNGARIAN AGENTS IN FRENCH SERVICE IN THE OTTOMAN EMPIRE IN THE MIDDLE OF THE 18TH CENTURY (1735–1756)

Summary

Subsequent to the suppression of Prince Ferenc II Rákóczi's war of independence, the two most significant centres of the anti-Habsburg exile were the Hungarian colony in Rodosto (Tekirdağ, Ottoman Empire) and the military community grouped around the Hungarian officers of the French hussar regiments. The Hungarian exiles in France and in the Ottoman Empire maintained relations with each other, and French diplomacy took advantage of this political contact, which rested on the anti-Habsburg traditions. French archives have preserved the names of several French agents of Hungarian origin, who executed certain military and diplomatic tasks in the period. The military missions' aim usually was to recruit reserves for the French hussar regiments in Rodosto and the Moldavian territories bordering the Habsburg Empire.

The French ambassadors in Istanbul often recommended diplomatic tasks to the care of Hungarian officers that spoke good Turkish, were familiar with the country and had useful connections with the Ottomans. One of the best-known agents was András Tóth, the officer of the French Bercsényi hussar regiment. Together with other Hungarian expatriates, he held diplomatic offices, e.g. he served as French consul in the court of the Crimean Tartar khan. The most important missions of the Hungarian agents took place during the Austrian-Ottoman war of 1737-1739 and the subsequent peace negotiations, where they took part in the secret talks.

In the middle of the century, at the end of the Austrian War of Succession (1740-1748), András Tóth was sent to the Ottoman Empire expressly to establish a connection with the Hungarian exile in Rodosto. At the idea of a probable Hungarian diversion, Count Mihály Csáki, the doyen of the exile in Rodosto, turned to the French court with the bold plan of offering the Hungarian crown to the son of Louis XV, in return for the French military support. Certainly, the French government threw out the plan, but a few years later, in 1755, András Tóth was sent to Rodosto for a second time to gather information. Count Csáki raised the issue again, and the two expatriates began to organise themselves. Eventually, the Austrian-French alliance in 1756, and the death of the two exiles in the following year upset the calculations...

These were the last attempts of French diplomacy regarding a possible Hungarian diversion, which was obviously foredoomed to failure. Nevertheless, there were several more agents of Hungarian origin in later times that served the French foreign service.

Ferenc Tóth

DES AGENTS HONGROIS AU SERVICE DES FRANÇAIS DANS L'EMPIRE OTTOMAN VERS LE MILIEU DU XVIIIE SIÈCLE (1735–1756)

Résumé

Après l'écrasement de la guerre d'indépendance de Rákóczi, les deux centres principaux des émigrés kouroutz furent la colonie hongroise de Rodosto et la communauté militaire rassemblée autour du corps d'officiers hongrois des régiments de hussards de France. Les émigrés hongrois de France et de Turquie étaient en contact et la diplomatie française exploita cette relation politique basée sur la tradition kouroutz. Les archives françaises ont gardé le nom de plusieurs agents français d'origine hongroise ayant rempli des missions militaires et diplomatiques à cette époque. Les

missions militaires se déroulèrent dans les territoires frontaliers moldaves ou à Rodosto surtout sous forme de tournées de recrutement pour les régiments de hussards de France.

Les ambassadeurs français à Constantinople confièrent souvent des missions diplomatiques aux officiers hongrois qui parlaient bien le turc, connaissaient bien le terrain et disposaient de relations utiles avec les Ottomans. Le plus connu parmi d'eux fut András Tóth, officier général du régiment de hussards Bercsényi en France. Comme d'autres émigrés kouroutz, il occupa aussi des fonctions diplomatiques (notamment il fut le consul de France dans la Cour du khan tatar de Crimée). Les missions principales des agents kouroutz eurent lieu lors de la guerre austro-turque (1737–39) et des négociations de paix secrètes qui la suivirent.

A l'issue de la guerre de succession autrichienne (1740–48), András Tóth fut envoyé en Turquie pour prendre contact avec les émigrés hongrois de Rodosto. A l'idée d'une diversion hongroise, le comte Mihály Csáki, doyen des émigrés à Rodosto présenta un plan audacieux à la Cour de Versailles: en échange du soutien armé des Français, il proposa la couronne de la Hongrie au fils de Louis XV. Naturellement, le gouvernement français rejeta ce plan, mais quelques années plus tard, en 1755, Tóth fut de nouveau envoyé à Rodosto pour y obtenir des renseignements. Le comte Csáki réitéra alors sa proposition faite à Louis XV et les deux émigrés commencèrent à conspirer. Leur projet échoua en raison de l'alliance franco-autrichienne de 1756 et de leur décès survenu l'année suivante...

Ces tentatives relatives à la diversion hongroise – qui se soldèrent par un échec évident – furent les dernières de la politique étrangère française. Toutefois il y eut d'autres agents d'origine hongroise au service de la diplomatie française aussi dans des époques ultérieures.

Ferenc Tóth

UNGARISCHE AGENTEN IN FRANZÖSISCHEM DIENST IM OSMANISCHEN REICH UM DIE MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS (1735—1756)

Resümee

Nach der Niederschlagung des Freiheitskampfes von Rákóczi waren die beiden wichtigsten Zentren der Emigration die ungarische Kolonie in Rodostó (Tekirdağ, heute Türkei), sowie die militärische Gemeinschaft, die sich um das ungarische Offizierskorps der Husarenregimenter in Frankreich gruppiert hatte. Die ungarische Emigration in Frankreich und in der Türkei standen miteinander in Kontakt, und diese auf Kurutzentradition aufbauende politische Beziehung wurde auch von der französischen Diplomatie ausgenutzt. Die französischen Archive vermerken die Namen mehrerer französischer Agenten ungarischer Herkunft aus der Zeit, die bestimmte militärische und diplomatische Aufgaben verrichteten. Das Ziel der militärischen Entsendungen war im Allgemeinen, an den Grenzgebieten in Moldau und in Rodostó Ergänzung für die Husarenregimenter in Frankreich anzuwerben.

Die französischen Gesandten in Konstantinopel gaben den ungarischen Offizieren oft auch diplomatische Aufgaben, da sie die türkische Sprache gut beherrschten, über eine hervorragende Ortskenntnis und nützliche osmanische Beziehungen verfügten. Der bekannteste ungarische Offizier war András Tóth, Oberoffizier des Husarenregiments Bercsényi in Frankreich. Zusammen mit anderen emigrierten Kurutzen hatte er auch auswärtige Ämter inne (er war z. B. französischer Konsul am Hofe des Mongolenkans in der Krim). Die wichtigste Aufgabe der Kurutzen-Agenten waren die geheimen Verhandlungen zur Zeit des österreichisch-türkischen Krieges (1737—39), sowie während der darauf folgenden Friedensverhandlungen.

Anlässlich der Entsendung von András Tóth in die Türkei am Ende des österreichischen Erbfolgekrieges (1740—48) um die Mitte des Jahrhunderts herum bestand seine Aufgabe ausdrücklich darin, Kontakt mit der ungarischen Emigration in Rodostó aufzunehmen. Beim Gedanken der eventuellen ungarischen Diversion wandte sich der Doyen der Emigration von Rodostó, Graf Mihály Csáki mit einem kühnen Plan an den Hof von Versailles: im Gegenzug für die bewaffnete

französische Hilfe bot er dem Sohn Ludwig XV. die ungarische Krone an. Der Plan wurde von der französischen Regierung selbstverständlich abgelehnt, aber einige Jahre später, 1755, wurde András Tóth erneut nach Rodostó geschickt, um sich dort zu informieren. Graf Csáki wandte sich erneut mit einem ähnlichen Plan an Ludwig XV., und die beiden ungarischen Emigranten begannen, Vorbereitungen zu treffen. Ihrem Vorhaben machte letztendlich das österreichisch-französische Bündnis von 1756, sowie der Tod der beiden im darauf folgenden Jahr einen Strich durch die Rechnung...

Diese Versuche bedeuteten die letzten Unterfangen der französischen Außenpolitik, die sich auf die offensichtlich vom Misserfolg gekennzeichnete ungarische Diversion bezogen. Gleichzeitig finden wir aber auch in späteren Zeiten mehrere Agenten ungarischer Herkunft, die im Dienst der französischen Außenpolitik standen.

Ференц Тот

ВЕНГЕРСКИЕ АГЕНТЫ, СТОЯВШИЕ НА СЛУЖБЕ ФРАНЦИИ, В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ В СЕРЕДИНЕ XVIII ВЕКА (1735–1756 ГГ.)

Резюме

После поражения освободительной борьбы под руководством Ракоци военная эмиграция венгров-приверженцев Ракоци, сосредоточивалась в двух важных заграничных центрах: группировалась вокруг колонии в Родошто (Турция) и вокруг венгерского офицерского состава гусарских полков во Франции. Венгерские эмигранты во Франции и в Турции поддерживали связь друг с другом, и эту политическую свчязь, опиравшуюся на традиции куруцев, использовала так же французская дипломатия. Имена целого ряда французских агентов, носивших венгерские фамилии и выполнявших военные и дипломатические задания, сохраняются в архивах Франции.

Военные миссии обычно заключались в вербовании пополнения для французских гусарских полков на пограничных с Молдавией территориях и в Родошто.

Французские послы в Константинополе зачастую давали дипломатические поручения венгерским офицерам, безукоризненно владевшим турецким языком, расрполагавшим прекрасным знанием местности и имевшим полезные османские связи. Наиболее известным среди этих венгров был Андраш Тот, старший офицер гусарского полка Берчени во Франции. Вместе с другими эмигрантами-куруцами он занимал и посты во французском министерстве внешних сношений (например, был французским консулом при дворе крымского хана). Наиболее значительные задачи агенты куруцев выполняли в годы австро-турецкой войны (1737–1739 гг.) и в последовавших за ними мирных тайных переговорах.

В конце войны за австрийское наследство, (1740–1748 гг.) Андраш Тот в рамках своей миссии был направлен в Турцию исключительно в целях налаживания связей с венгерской эмиграцией в Родошто. Под влиянием мысли о возможной венгерской диверсии дуэнья родошстойской эмиграции Михай граф Чаки обратился к версальскому двору с дерзким планом: в обмен на вооруженную поддержку Франции он предложил венгерскую корону сыну Людовика XV. Разумеетсчя, французское правительство отклонило этот план, но спустя несколько лет в 1755 году Андраш Тот был вновь направлен в Родошто в целях информации. Граф Чаки вновь обратился с аналогичным своим планом к Людовику XV, и два венгерских эмигранта начали организовываться. Их намерения в конце концов были перечеркнуты союзом Австрии и Франции, заключенным в 1756 году, и последовавшей в следующем году их смертью.

Эти попытки явились последними в деле венгерской диверсии во внешнией политике Франции. Их провал был заранее очевиден. Тем не менее и в более поздние периоды мы встречаемся с агентами венгерского происхождения, которые вели деятельность на службе внешней политике Франции.

Budapest, 2004.
632 o.
ISBN 963 05 8010 1
ISSN 1416–5368

Ács Tibor:
Bolyai János új arca – a hadi mérnök

A Bolyai János életéről és munkásságáról szóló irodalom többféle képet vázolt fel a matematika óriásáról, a zseniális gondolkodóról, azonban 15 esztendeig tartó katonaéletében, 27 esztendeig tartó nyugdíjas mérnöktiszti életében sok még az ismeretlen, feltáratlan terület.

Bolyai új arcának, a hadi mérnöknek hiteles rekonstrukciójához újabb, megbízható elsődleges forrásokat nyújtanak azok a többségében még feldolgozatlan és feltáratlan katonai iratok és dokumentumok, melyeket az MTA Könyvtár Kézirattárának és a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtár Bolyai-gyűjteményei, a budapesti Hadtörténelmi Levéltár és a bécsi Kriegsarchiv fondjai őriznek. A szerző ezekben a gyűjteményekben végzett kutatómunkájának eredményeként készült könyve első részében az ifjú Bolyai életében a bécsi mérnökakadémiai évek históriáját mutatja be, majd felvázolja hadi mérnöki pályafutását és korszakalkotó geometriai fölfedezését, mérnöki szolgálatának és működésének temesvári, aradi, lembergi, olmützi eseményeit és történéseit, végül a „nyugalmazott ingenieur kapitány" életének hétköznapjait és alkotásait.

A kötetet okmánytár zárja. Az ott közölt dokumentumokból a Bolyai-kutatás előtt 120 irat eddig teljesen ismeretlen volt.

Magyar Tudománytörténeti Szemle Könyvtára 30.

Akadémiai Kiadó

CSETRI ELEK

AZ 1809. ÉVI ERDÉLYI INSZURREKCIÓ

Kérdésünkről jóval több, mint egy évszázada éppen e folyóirat hasábjain írt összefoglaló tanulmányt Jakab Elek,[1] utána pedig többen részletmunkákat. Az erdélyi múlt jó ismerőjének számító Jakab Elek levéltárosként is találkozott a forrásokkal, de édesapja generációja révén is ismerte az erdélyi inszurrekció történetét. Kimerítő tanulmányában átfogó képet rajzolt témájáról. Értékelése és végkövetkeztetése szerint az 1809. évi nemesi felkelés ügye az erdélyi uralkodó osztály számára nagy mértékben közjogi kérdés volt. Az ide kapcsolódó „bizalmas levelezés uralkodó és alattvaló között példátlan" – írta.[2] Az uralkodó Ferenc király és Bánffy György erdélyi gubernátor levelezésére való utalása éppolyan helytálló, mint alábbi két megállapítása. Az ugyanis, hogy „Bánffy éppen amily hű és odaadó volt az uralkodó irányában, oly sérthetlennek tartotta hazája közjogát". A másik pedig a főkormányzó alkotmányos álláspontja: annak megállapítása, hogy „Erdély gyorsan létesülő tekintélyes véderőt állítson ki, két föltétele van: országgyűlés tartása és a kisnemesség s szabad székelység adó alóli fölmentése".[3]

Húsz évvel később született, de bizonyos nemesi szemlélet, rokonszenv hatja át R. Kiss Istvánnak az 1809. évi magyarországi inszurrekcióról szóló részletes munkáját.[4] Az osztrák hadsereg azévi újjászervezését szerinte „a nép lelkesedése" tette lehetővé s „e százezrekhez kellett csatlakoznia Magyarország haderejének is".[5] Kedvezően ítéli meg Rugonfalvi Kiss a magyar diéta elnökének azon kijelentését is, hogy a nemesi felkelés fontos volt a magyar uralkodó osztálynak, hogy „ne mondódjon rólunk: volt elegendő erejük, de nem tudtak vele élni".[6]

Noha jóval hamarabb született, de kritikusabban, tárgyszerűbben, igaz nagyon röviden emlékezik meg a nemesi felkelésről Petrán József.[7] Sándor Imre szigorú adatszerűségével jeleskedik, mikor tanulmányt közöl a felkelő sereg szervezéséről, létszámáról, egységeinek pontos összetételéről.[8]

A valóságot leginkább két korabeli munka közelíti meg, mégpedig Bethlen Elek gróf,[9] az erdélyi inszurgensek főparancsnokának adjutánsa és a másik kortárs, neves erdélyi emlékírónk, Újfalvy Sándor.[10] Mindkettőjük forrásértékű írása csak jóval több, mint egy évszázad után látott nyomdafestéket. Bethlen Elek a legilletékesebb szemtanú, hiszen adjutánsként, Miksa főherceg, főparancsnok oldalán, mindvégig részt vett az erdélyi felke-

[1] *Jakab Elek:* Az erdélyi 1809-ki insurrectio története. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1889. 49–78., 244–273., 613–637. o. (A továbbiakban: *Jakab.*)

[2] *Jakab:* 636. o.

[3] *Jakab:* 636. o.

[4] *R. Kiss István:* Az utolsó nemesi felkelés. Budapest, 1909.

[5] *R. Kiss István:* i. m. 11. o.

[6] *R. Kiss István:* i. m. 25. o.

[7] *Petrán József:* Népfelkelés 1809-ben. Erdélyi Múzeum. 1889. 152–159. o. (A továbbiakban: *Petrán.*)

[8] *Sándor Imre:* Az erdélyi nemesi fölkelő sereg 1809-ben. *Genealógiai Füzetek,* 1910. 1. sz. 10–17. o.

[9] *Gr. Bethlen Elek* naplójegyzetei az 1809-i erdélyi nemesi insurrectióról. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1928. 88–101., 212–227. o. (A továbbiakban: *Bethlen Elek.*)

[10] *Mezőkövesdi Újfalvy Sándor* emlékiratai. Sajtó alá rendezte és kiegészítésekkel közreadta *dr. Gyalui Farkas.* Kolozsvár, 1941. (A továbbiakban: *Újfalvy.*)

lő sereg szervezésének folyamatában. Naplójában érdekes, egyben jellemző mozzanatra hívja fel a figyelmet. Mikor ugyanis a fogarasi vár alatti hadgyakorlaton a Felső-Fehér megyei nemesség szép bemutatóval jelentkezett, Türi László főispán bevallotta a jelen lévő Miksa főhercegnek, hogy a lovas eszkadronból, „mely most mind a legtehetősebb emberekből állott, négynél több nem fog insurgálni".[11] A nemesi seregből a kortárs és szemtanú Újfalvy szerint is teljesen hiányzott a lelkesedés s a katonai szellem.[12]

Az utolsó fél évszázadban nem született külön munka az inszurrekcióról, a nagy összefoglalások azonban nyilvánvalóan szólnak a kérdésről.[13] Meglepően sokat foglalkoztatta a magyar inszurrekció kérdése a forradalmi és napóleoni korszak francia diplomáciáját és hadászatát, noha irataikban Erdélyt külön nem tárgyalták.[14]

Az Erdély önállóságát illető kérdésen kívül az inszurrekció fényt vet az országrész belső helyzetére és uralkodó osztályának mentalitására, s a további kutatás és vizsgálódás során feltárul az egész erdélyi társadalom szerkezete, az egyes rétegek viszonya, megelevenednek előttünk a társadalom és központi hatalom kapcsolatának gondjai. Már csak ezért is érdemes az 1809. évi erdélyi inszurrekció újabb színekkel, szélesedő panorámával kiegészülő felvázolása.

Ismeretes, középkori kialakulásától kezdve a magyar nemesség büszkén hirdette, hogy vérével adózik. Kiváltságainak alapja elsősorban a hadkötelezettség vállalása volt s ennek ellenében adómentességet élvezett. Abban az időben a hadimesterség, a fegyverforgatás elsajátítása, a hadakozás a nemesség természetes életműködéséhez tartozott. Azóta a XIX. századig sok évszázad telt el, sokan kaptak nemességet nem katonai, hanem más érdemek elismeréséül, sok volt az exemptus (kivételezett). Az utolsó száz évben pedig a nemesség valóságos katonai igénybevétele elmaradt, az uralkodó osztály körében a hadakozás-katonáskodás feledésbe merült. A háborúkban immár Bécsből irányított, jól képzett sorezredek harcoltak s azokat határőr-regimentek egészítették ki. A nemesség tehetős része, az arisztokrácia és középnemesség kastélyaiban és udvarházaiban kényelmes és patriarchális életmódot folytatott, míg a kisnemesek, egytelkesek, armalisták szegény földművesek voltak, jórészt a jobbágyokkal egy szinten tengődtek.

A Petőfi megrajzolta kép, hogy a nemesi birtokos dologtalanság, tétlenség, igénytelenség, eszem-iszom közepette él, s atyái által hajdan büszkén felkötött kardja a „fogason függ" és „rozsda marja" – jószerivel a napóleon-kori tehetős nemesség egészére jellemző. Petőfiéhez egészen hasonlatos az a kép, amit Újfalvy Sándor, nagy emlékírónk a „paradicsomi életet" élő „tősgyökeres nemes" erdélyi típusáról rajzolt. „Keczeli, a régi jó időkből" való, akinek házában a fogason ott lógott az „inneplő mente, mellény, nadrág, inneplő kalap, durva posztóból nagy fehér köpeny, rezes kard." „A falon füst miatt koromfekete, hosszú fenyőfogason régi török puskák, pisztolyok, török kések, buzogányok függnek: jó rendben, de nem használtatván, pókháló s porlepték. A kardok hüvelybe rozsdásodva."[15] Nem is lehetett másként: fegyveres, katonai szolgálatra, hadkötelezettsége teljesítésére

[11] *Bethlen Elek:* 213. o.

[12] *Újfalvy:* 131. o.

[13] Közülük csak kettőt említünk: Magyarország története. 1790–1848. Főszerkesztő: *Mérei Gyula.* Budapest, 1980. és Magyarország hadtörténete. I. k. Szerkesztő: *Borus József.* Budapest, 1985.; e sorok írója is érintette a kérdést egyik tanulmányában (*Csetri Elek:* Egy elfeledett időszak. Erdély a francia forradalom és napóleoni háborúk korában. 1789–1815. *Magyar Tudomány,* 1993. 11. sz. 1313–1320. o.

[14] A kapcsolatos anyagot Kecskeméti Károly tette közzé: Témoignages français sur la Hongrie á l'époque de Napoléon. 1802–1809. Recueil de documents avec une introduction par *Károly Kecskeméti.* Bruxelles, Institut Imre Nagy de Sciences Politiques, 1960. (A továbbiakban: *Kecskeméti.*)

[15] *Újfalvy:* 174–175. o.

a nemest jóformán egy évszázada, a Rákóczi-szabadságharc óta nem vette igénybe az uralkodó. A császári ezredekbe az alsóbb rétegek fiataljait fogták be erőszakkal, kötéllel, míg a nemesség a katonáskodástól mentesült, ha csak önként be nem vonult és kadétként, majd tisztként szolgálatot nem vállalt a császári-királyi ezredek kötelékében.

A kastélyok és kúriák légköréből, s az eke szarva mellől kellett hát a nemességet kimozdítani az inszurrekció meghirdetésével, nagy hirtelenséggel harci alakulatokba szervezni, a fegyverforgatásra s a lőfegyver kezelésére kiképezni, hogy a harctéren alkalmazni lehessen. A hadjáratokban vitézkedő, edzett, harcképes, fegyverviselésre alkalmas nemesség létszáma erősen megfogyatkozott. Azért nincs semmi csodálkoznivaló azon, hogy a nemesség hadrendbe állítása nagyon lassan és nehézkesen haladt előre. Nem csak a jómódú vagy paraszti sorban élő nemesek jelentős része volt alkalmatlan a katonáskodásra, hanem a nagyszámú hatósági, vármegyei és városi tisztviselőréteg, értelmiségi, egyházi ember is, akik javarészt ugyancsak a nemesség soraiból kerültek ki.

I. Az inszurrekció története

1. Előzmények

A jól ismert nemzetközi háttérből kell kiindulnunk. 1809. április 10-én kitört a háború az Osztrák Császárság és Napóleon Franciaországa között. Jóllehet keményen ellenállott, az osztrák hadsereg rövidesen visszavonulásra kényszerült. A vereségben osztozott a dinasztia legtehetségesebb fővezére, Károly főherceg is, aki a főseregg el Regensburgtól a Duna bal partján egészen Morvamezőig hátrált a francia sereg elől. A déli osztrák sereg Észak-Itália kiürítése után Stájerországon át a Dunántúlra szorult vissza, nyomában Eugene Beauharnais itáliai alkirály csapataival. Alig egy hónap telt el a hadműveletek megkezdése óta, és május 13-án Napóleon bevonult Bécsbe és a schönbrunni császári palotában ütötte fel főhadiszállását. Ferenc császár-király udvarával és családjával együtt Magyarországra menekült, és a tatai Esterházy-várkastélyban húzta meg magát. Már olyan hírek is szárnyra keltek, hogy az uralkodó kénytelen lesz Budára, vagy egyenesen a Bánságba, vagy Erdélybe menekülni. A helyzetet az is súlyosbította, hogy az 1807. évi tilsiti békével Oroszország jószerével Napóleon szövetségesének számított: a császár kezdeményezésére létrejött Varsói Nagyhercegség területén, Ausztria északi határvidékén orosz csapatok állomásoztak. Az adott helyzetben sem a bécsi kormányzat, sem annak erdélyi hívei nem érezték biztonságban magukat. Az is zavarta az erdélyi uralkodó osztályt, hogy a Napóleon által felállított Varsói Nagyhercegség megmozgatta a föld népét s Erdélyben is belső parasztmozgalmaktól lehetett tartani.[16]

A bécsi kormányzat a háborút megelőzőleg hatalmas hadikészülődésekbe kezdett. A hadsereget újjászervezték, új hadkiegészítési rendszert vezettek be, új csapatkötelékeket hoztak létre, újabb hadtesteket szerveztek, új kiképzési szabályokat léptettek életbe. Ausztria jelentősen növelte hadseregét, igyekezett tartalékokról gondoskodni, szövetségeseket szerezni, és belső helyzetét megszilárdítani. Míg megelőzőleg csak a sor- és határőr-ezredeket vetette harcba, most, végső szükségében, az örökös tartományokbeli, szélesebb népi mozgósításra épülő Landwehr, Magyarországon pedig a nemesi felkelő sereg tényleges igénybevételére is számított.

[16] Erd. Gub. Praes. Ir. 481/1809.

A helyzet megértésére sort kell kerítenünk az előzmények érintésére. Hiszen ismeretes, hogy Erdélyben inszurrekcióra a napóleoni háborúk során nem első ízben került sor. A nemesi inszurrekció elődjét a középkori Magyarország meghatározó katonai tényezőjének tekinthetjük s új formájával, mint hadi potenciállal maga Napóleon is számolt. Jellemző, hogy Gérard Lacuée ezredesnek, a francia császár Magyarországon járt megbízottjának jelentésében részletesen be kellett számolnia a magyar inszurrekcióról.[17] Napóleon előtt az intézmény már csak azért sem volt ismeretlen, mert előbb többször összehívták a nemesi felkelést. Hadi alkalmazására azonban 1809-ig nem került sor.

Nemesi felkeléssel Erdélyben is találkozunk. Noha országosan nem hirdették ugyan meg, de a parasztmegmozdulások hírére, 1800-ban Zaránd vármegye tisztsége saját kezdeményezéséből összehívta a nemesi felkelő sereget, s a gubernium és a szomszédos vármegyék fegyveres segítségét kérte. A gubernium a vaklármának felülő zarándi tisztséget és a hozzá csatlakozó többi iurisdictiót megrótta, s mielőtt az inszurrekció kibontakozott volna, az egész akciót leállította.[18]

A nemesi felkelés akkor vált ismét időszerűvé, mikor Napóleon csapatai 1805. november 15-én elfoglalták Bécset és a Habsburg-dinasztia drámai napokat élt át. Mihelyt Teleki Sámuel kancellár az osztrák fővárosból értesítette Bánffy György gubernátort a katonai fejleményekről, Bánffy gyűlésre hívta össze a iurisdictiók (törvényhatóságok) vezetőit. Ecsetelte előttük a válságos helyzetet, s a rendkívüli körülményekre való hivatkozással, a „közcsend és rend biztosítására," nehogy a változó körülmények „az újság után kapkodó népet nyughatatlanságra" késztessék, felszólította a nemességet „fegyverei és lovai készenlétben tartására". A továbbiakra nézve azonban feletteseitől várt utasítást. Az 1805. december 21-én érkezett válasz a guberniumnak arra a kérdésére adott feleletet, hogy rendelje-e el a nemesi felkelést Erdélyben, az udvar így felelt: az udvar a nemességet az inszurrekció terhe alól felmenti, csak a subsidium adását kívánja.[19]

A „elrepült a nagy kő, ki tudja, hol áll meg" mondás azonban most is érvényesült. Udvarhelyszéken ugyanis megindult a nemesi felkelés szervezése és az 1806. esztendő első hónapjaiban is tartott.[20] A fegyveres felkeléshez Torda vármegye is csatlakozott. A marchalis széken határozottak értelmében a főispán 1806. január 22-én elrendelte, hogy a nemes személyek öt nap múlva, január 27-én 8 órakor Szászrégenben „azon nemesi készületekkel, aminéműekkel ki-ki előállhat, tudniillik lóval, fegyverrel és uniformissal" lustrára megjelenni kötelesek. [21] A készülődés aztán lassacskán megszűnt.

Máskülönben hírek szállingóztak az inszurrekcióról 1807-ben is: „Hát a mi katonásdinkból lészen valami, bár ne lenne" – írja a kortárs.[22] A közszájon forgó híresztelésnek mégis volt reális alapja, hiszen a főispánok és főkirálybírák a nemesi összeírást csendben valóban folytatták. [23]

Míg az erdélyi közigazgatási vezetők kapcsolatos lépései megelőlegezték az inszurrekciót, a Magyarországon meghirdetett nemesi felkelés során mintegy 18 000 embert

[17] *Kosáry Domokos:* Napóleon és Magyarország. Budapest, 1977. 18. o.; *Kecskeméti:* 2–3. o

[18] Torda Vm. Lvt. Ir. 478/1800.

[19] *Jakab:* 40–54. o.

[20] *Jakab Elek – Szádeczky Lajos:* Udvarhely vármegye története a legrégibb időtől 1849-ig. Budapest, 1901. 547. A megejtett conscriptio 488 személyt sorol fel, a fegyverbe állottak száma pedig 138 volt.

[21] Torda Vm. Lvt. Ir. 83/1806.

[22] Unitárius Püspökség Levéltára. Kolozsvár. Augustinovits Lvt. Petrichevich Horváth Károly Augusztinovits Pálhoz, Héjjasfalva, 1807. május 30.

[23] *Jakab:* 57. o.

valóban meg is mozgattak; köztük jelentős számban képviseltették magukat a keleti vármegyék erői is, így Szatmár, Bihar, Békés, Arad, Torontál, Krassó és Temes nemesei.[24]

2. A felkelés meghirdetése

Elmondhatjuk tehát, hogy bár az 1809. évi felkelés nem volt előzmények nélkül való, mégis felkészületlenül érte az erdélyi nemességet. Történt ez annak ellenére, hogy az előkészítés a központi hatóságok részéről jóval előbb megkezdődött. A háborús helyzetet fontolgató uralkodó 1808. május 28-án bizalmas Handbilletben azt a kérdést intézte az erdélyi gubernátorhoz, hogy az elrendelt általános „honvédelmi intézmények létrehozása" Erdélyben hogyan alkalmazható? A gubernátor által Bonchidára összehívott tanácskozás a nemesi inszurrekció és a sorezredek pótlására tartalék zászlóaljak felállítását ajánlotta.[25]

A határozott lépés Bécs részéről sokkal később következett be. Az uralkodó 1809. március 23-án személyes levélben fordult Teleki Sámuel kancellárhoz, amelyben országgyűlés összehívását rendelte el a nemesi felkelés és a hadsereg részére biztosítandó subsidium megszavazása érdekében. Teleki kancellár március 26-án már válaszolt is és intézkedés történt, hogy a gubernium a központi rendelkezésnek érvényt szerezzen.[26] Sőt: mindjárt meg is indult a találgatás az erdélyi nemesi felkelő sereg létszámát illetőleg. Eszerint a megszervezendő nemesi haderő – igaz, hogy bizonyos megbízhatónak ítélt paraszti elemeket is beleszámítva – elérheti a 100 000 főt.[27] Egyben azonban a nehézségekre is gondoltak, mikor megállapították, hogy a sikerhez „az önbizalom és harcias szellem megélénkülése szükséges."[28]

A feudális intézményrendszer nehézkessége miatt az erdélyi országgyűlés a király levele után csaknem három hónap múlva határozott a kérdésben. Történt ez annak ellenére, hogy a napóleoni hadsereg gyorsan nyomult előre, elfoglalta Bécset és Buda fele vett irányt, megszállta Dalmáciát, Horvátországot, Fiumét. Bécs intézkedése eléggé megkésett, de az erdélyi rendek is lassan reagáltak. Ne feledjük, hogy id. Wesselényi Miklós személyes levélben jelentette a gubernátornak Bécs elestét, s hogy a francia hadsereg Buda irányában tör előre. Levelében saját kezdeményezésről is beszámolt: „A vármegye (azaz Közép-Szolnok vármegye – Cs. E.) tehát meghatározta, hogy a nemesi fegyveres erő 24 óra alatt magát egybevonható állapotba tegye, annál inkább, mert a király lakást Váradon választván, meglehet, hogy oltalmazása, de a belső rend fenntartása is szüksé-

[24] *Gyalókay Jenő:* A magyar nemesi insurrectio 1805-ben. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1925. 258., 268., 305–309. o.

[25] *Jakab:* 58. o.

[26] Erd. Kanc. Praes. Ir. D. 44., 45. sz.

[27] A becslés alapjául az erdélyi népességszám és az egyes rétegek katonaállítási lehetősége szolgált. Az egyik tanácsos az egész erdélyi népességet 1 520 000 főre tette. A nemes férfiak száma 1785-ben 32 316, 1786-ban 29 417, 1797-ben pedig 27 422 volt, ilyenformán a nemesség 10 000 lovast képes kiállítani; a szabadok 50 000 embert, a nemes és szabad királyi városok szintén 10 000 főnyi sereget állíthatának talpra, ez összesen 70 000 főre rúg. A 100 000-es létszám elérése úgy válna lehetővé, hogy „a földesúri hatóság alatt lévő vagyonosb és megbizhatóbb lakosokból" állítanák ki a hiányzó 30 000 fegyverest. Mindehhez önbizalom és harcias szellem szükségeltetik. (*Jakab:* 58–63. o.). A számítás érdekessége, hogy a felkelő sereg szervezése kiterjedne a jobbágynépességre, illetve annak „vagyonosb és megbizhatóbb" részére is, ami annál feltűnőbb, mert a hasonló parasztnépesség inszurrekcióba való bevonásától a nemesség mindig óvakodott, kiváltságai hangoztatásával attól mindig élesen elhatárolta magát.

[28] *Jakab:* 58–63. o.

gessé teszi."[29] Wesselényi, a közép-szolnoki administrator akkor már javában gyakoroltatta az inszurgenseket, az udvart pedig hűségéről biztosította.[30] A gyors intézkedéseket Wesselényi szemében a lengyelországi felkelés is sürgette, melyről május 29-i levelében tudósított, megemlítve, hogy „ott forradalom tört ki, a császári sasokat lehányták, a német tiszteket megölték, az életben maradtak költöznek be Magyarországra, a föld népe kimondhatatlan kegyetlenségeket követ el."[31]

A cselekvésre akkor került sor, mikor az uralkodó 1809. június 15-ére, Kolozsvárra összehívta az erdélyi országgyűlést. A diétán a királyi biztos Winzent Kollowrat gróf volt, aki beszédében felhívta a rendek figyelmét a monarchiát fenyegető veszedelmekre, melyek a megindult francia hadjáratból ráháramlottak. Bánffy gubernátor elsősorban az inszurrekcióban való részvételre lelkesített. Idézünk beszédéből: „A mi dicső eleink vérökkel védték meg az országot s nyerték szabadságukat, vérökkel tartották azt meg nekünk. Hát mi nem azoknak maradékai vagyunk-é? Mutassuk meg kedves hazánkfiai, hogy mi azoknak nemes vérükből származunk, s azoknak hamvai bennünk feltámadnak, siessünk a segedelemre, tegyük érdemessé magunkat a borostyánkoszorura s a késő maradék előtt is áldott emlékezetre." Sala Mihály ítélőmester örömét fejezte ki amiatt, hogy az uralkodó a felkelés meghatározását, módját és szervezését az országgyűlésre bízta.[32]

Azután a diéta a felkelés miként je felől határozott. Az általános felkelést („a népnek in massa való felkelését") azért nem tartották alkalmasnak, mert „a gyakorlatlan néptömeg az újabb hadakozási módokat ily rövid idő alatt el nem sajátíthatja, e nélkül pedig szemben a francia hadsereg szervezettségével és nagyságával is – az erdélyi felkelő sereg minden haszon nélkül vonatnék bele a rendes hadakozó seregbe." Elhatározták tehát, hogy nem „generalis insurrectiót," hanem részleges inszurrekciót hirdetnek meg.[33]

A diétán valóban határozat született a nemesi felkelés összehívásáról, egy 13 500 főnyi inszurgens sereg összehívásáról, de azzal a kikötéssel, hogy az adófizetés alá vetett nemességről „ezen szolgai teherviselés (az adózás) articulariter is örökre levétessék," a székely határőrség pedig eltöröltessék.[34] Az idevágó törvénycikket azonban az uralkodó nem erősítette meg, ami okot szolgáltatott arra, hogy a nemesség „és nevezetesen a székelységnek nagy része vonogatta magát a felkeléstől, valameddig az articulusok meg nem erősíttetnek." Napóleon közeledésének hírére azonban mégis megindult a készülődés.[35]

Az egyik alapvető kérdés az volt, hogy kik is vegyenek részt a nemesi felkelésben? Annál inkább tisztázásra várt a kérdés, mert az erdélyi osztályviszonyok, maguknak a nemes és szabad rétegeknek a helyzete, azok jogi, politikai és társadalmi viszonyai rendkívül összekuszált és vitatott állapotban voltak. A törvény értelmében fölkelni tartozott minden 18–50 év közötti nemesember, primor, lófő, armalista és puskás, kivéve azokat, akik valamely törvényes okból hadmentesek. Meghatározták azt is, hogy kik tartoznak lovon és kik gyalog hadba szállni. Eszerint *lovon* köteles bevonulni az olyan főember és címeres nemes (armalista), akinek lakó kúriáján kívül tíztelkes birtoka van, szintúgy az olyan lófő, akinek hattelkes birtoka alapján tehetsége van hozzá. Továbbá 100 forint segedelem-pénz mellett lovon kellett felkelnie az olyan primornak, armalistának, lófőnek és

[29] *Jakab:* 613–614. o.
[30] Uo. 613–614. o.
[31] Uo. 614. o.
[32] *Petrán:* 153–154. o.
[33] Uo. 154. o.
[34] *Szádeczky Lajos:* A székely nemzet története és alkotmánya. Budapest, 1927. 358. o.
[35] Uo. 358. o.

puskásnak, akinek birtoka hat teleknél kisebb volt. Végül megszabták, hogy azok a nemesek, armalisták, primipilusok és pixidariusok, akik saját erejükből lóval nem állhatnak ki, mégis azzal kívánnak fölkelni, száz forinttal segíttetnek, kivéve azokat, akik öt teleknél nagyobb birtokkal rendelkeznek. *Gyalogos* insurgensként tartoztak bevonulni azok a primorok és armalisták, akiknek lakótelkükön kívül kettőnél nem volt több telkük; továbbá azok, akiknek lakótelkükön kívül két telküknél több volt ugyan, de lovon segítséggel sem kelhettek fel. Azok pedig, akiknek annyi tehetségük sem volt, hogy a maguk erejéből felkeljenek, 50 forint segedelem-pénzzel tartoztak gyalog felkelni. Felmentést kaptak a személyes felkelés kötelezettsége alól a félszeg, beteges, vén, vagy 18 évesnél fiatalabb nemesemberek, a több kiskorú gyermekes atyák, az egyetlen fiak, ha atyjuk 50 év alatti (tehát hadköteles) volt, továbbá az árvák, özvegyek, udvari nemes szolgák, papok, kántorok, tanítók, professzorok, doktorok, borbélyok (sebészek) és tisztviselők, de ezek birtokukhoz képest kötelesek voltak gyalog zsoldost kiállítani, szintúgy a Magyarországon lakó, de Erdélyben birtokos nemesek is. Az összes fenti személyeket összeírták; külön jegyzékbe kellett foglalni azokat, akik annyira szegények voltak, hogy még a közpénztárból nyerhető segítséggel sem szolgálhattak gyalog inszurgensként. Azt is összeírták, hogy kinek milyen fegyvere van. Akiknek pedig fegyverre volt szüksége, azoknak az inszurrekciós pénztárból biztosítottak pénzt fegyvervásárlásra.[36] A kivitelezésre és részletek kidolgozására diétai bizottságokat létesítettek, a vármegyékben szintúgy.

Az iskolákban tanuló ifjakra nézve azt határozták, hogy azok tanulmányaik befejezéséig ne kényszeríttessenek az inszurrekcióban való részvételre, előkészítésük érdekében viszont az iskolában fegyverforgatásra tanítsák őket.[37]

Főleg a belbiztonság, a társadalmi rend fenntartásának biztosítása volt a célja annak az együttműködésnek, ami Bihar insurrectionalis bizottsága kezdeményezésére, e megye és az erdélyi nemesi felkelés irányítói között kezdettől fogva kialakult.[38]

3. Az összeírás

A következő lépés az összeírás megejtése volt, illetve egyes helyeken annak folytatása és befejezése. Az összeírás rengeteg nehézséggel járt, nagy volt a tisztázatlan helyzetű nemesek, armalisták és szabadok száma, ami bizonytalanná tette az összeállított listákat. Noha a fegyverbe állottak esetében rendelkezünk számadatokkal, az összeírtak pontos számáról sem egész Erdély, sem a iurisdictiók java része esetében nem tudunk elég hiteles képet nyújtani. Mikor az összeírtakra vonatkozó részadatokat közöljük, azért tesszük, hogy az összeírtak és a ténylegesen fegyverbe állottak számát és a köztük lévő arányt érzékeltessük.

A iurisdictiók közül ismerjük Küküllő vármegye összeírását, ahol az 1810-es listán 976 birtokos neve szerepel 7 630 5/12 telekkel. A mentesítettek száma olyan nagy volt (ezek megváltást fizettek), hogy végül a vármegyéből mindössze 64-en vettek részt személyesen az inszurrekcióban.[39] Ez még akkor is nagyon kevés, ha tekintetbe vesszük, hogy sokan más megyékben is birtokosok voltak s csak egy helyütt vehettek részt

[36] *Szádeczky Lajos:* i. m. 358–359. o.
[37] *Petrán:* i. m. 153–154. o.
[38] Erd. Gub. Praes. Ir. 568/1809.
[39] Erd. Gub. Lvt. Ir. 5 277/1810.

a nemesi felkelésben. Belső-Szolnok vármegyében 1809-ben 2 126 nemest írtak össze 7 937 46/120 telekkel, közülük összesen 493 telek birtokosa teljesítette felkelési kötelezettségét.[40] 1814-ben Alsó-Fehér vármegyében 837 sessióval rendelkező nemesről és 541 armalistáról, egyházi nemesről és libertinusról olvashatunk.[41] Kolozs vármegyében 1809-ben összeszámláltak 1827 nemest, akik közül felkelt 158 lovas és 261 gyalog.[42] A Fogaras-vidéken az 1810-ben befejezett összeírás alkalmával különleges helyzet állott elő. Bisztrai József főkapitány már 1809 májusában jelezte, hogy „ezen vidéken puskás darabontok most teljeséggel nincsenek, voltak ugyan azelőtt a régi fejedelmek idejében, de azok ezen szolgálatnak megszünése alkalmatosságával, s azután vagy szélybeli katonákká által változtattak, vagy pedig úgynevezett deficiált boérokká lettek, s azok esmét colonusi szolgálattyokba esvén, a fiscale dominiumhoz kapcsoltattak; hanem vannak mind Fogarasban, mind Kománán, mind pedig Bethlenben olyan szabadsorsú személyek, akik közül remélem, hogy intézeteim szerint nemsokára Excellentiád rendelése szerint a magokat arra számító személyeknek neveit Excellentiádnak bejelenthetem."[43] Az Erdélyhez kapcsolt Partium területén fekvő Kővár-vidékén 1809-ben 250 puskásról tud a főkapitány.[44]

Az összeírás eredményei és gondjai legjobban Torda vármegyében érzékelhetők. Összehasonlításképpen tudnunk kell, hogy Torda vármegyében 1671-ben 563 fegyverfogható lovas nemest írtak össze, míg az 1809. évi inszurrekció alkalmából mindössze 364 hadbavonult nemesről tudunk.[45] Vizsgáljuk meg, hogy milyen tényleges helyzetet mutat maga az összeírás Torda vármegyében. Az összeírás alapjául szolgáló telkek számát 9 574-ben állapították meg, ebből az inszurrekcióban résztvevő nemesek telkeit (1480) levonva, a többi 8 094 telek után megváltást kellett fizetni (összesen 97 126 rénes forintot).

Gyakorlatilag tehát a nemesi tulajdonban lévő telekállomány 65 %-ának birtokosai nem teljesítették személyes felkelési kötelezettségüket.[46] Más forrásból megtudjuk, hogy az ebben a közigazgatási egységben összeírt 774 nemes közül mindössze 197 személy kelt fel személyesen, azaz kb. háromnegyed rész valamilyen jogcímen exemptus, kivételezett volt. A forrás megnevezi a felmentés okát is, hogy a kivételezett: özvegy, sokgyermekes apa, 50 éven felüli, tisztviselő, nyomorék, extraneus (vármegyén kívül lakó), katonatiszt, rector, dominalis bíró, uradalmi tiszt, „szegény ember", egyetlen fiú stb.[47]

A guberniumi iratokból megtudjuk, hogy insurrectionalis megváltás címén a vármegyék 1812-ig jelentős összegeket fizettek be, Kolozs vármegyében a kolozsi járás 84 birtokosa 12 698, a gyalui járás birtokosai 32 002, a bánffyhunyadi járás birtokosai 32 000, a bánffyhunyadi járás 73 birtokosa 6 712 forint összeget. Ehhez hozzáadandó az a több

[40] Insurr. 17. cs. sz. n.

[41] Insurr. 13., 14. és 17. cs. sz. n.; Erd. Gub. Lvt. Ir. 8595/1814. Alsó-Fehér vármegyében több egyházfő neve mellé kerültek a birtokolt sessiók. Így elsőként Abats János református superintendens 23 5/12, Babb János (Ioan Bob) görög katolikus püspök 492 7/12, Martonffi József 1094 2/12 sessióval szerepel az összeírásban

[42] Insurr. 17. cs. sz. n.

[43] Gub. Trans. Praes. Ir. 471/1809.

[44] Gub. Trans. Praes. Ir. 577/1809.

[45] *Biás István:* Tordavármegyei lustra 1671-ből. *Genealógiai Füzetek,* 1910. 2. sz. 33–38. o.; *Sándor Imre:* i. m. 10–17. o. Az idézett munkákból az 1809-ben hadbavonultak száma 209 lovas és 156 gyalog volna, összesen 365 fő. Azonban a többször idézett, leghitelesebb guberniumi kimutatás szerint a deési gyülekezőhelyen összesen 429 fő (152 lovas és 277 gyalogos) inszurgens jelent meg, egy másik guberniumi kimutatásban viszontban a ténylegesen megjelentek száma már csak 364 (218 lovas és 116 gyalogos), eggyel kevesebb tehát a Sándor Imre által jelzett 365-nél. (V. ö. Erd. Gub. Ir. 121., 894/1809.

[46] Torda Vm. Praes. Ir. 1811. sz. n.)

[47] Uo.

tízezer forint, amit már előbb eljuttattak a guberniumi pénztárhoz.[48] Marosszék elszámolásaiból kiderül, hogy a szék 1810–1814 között 50 097 rénes forint és 30 krajcárt fizetett be a „haza oltalmára felkelő nemes sereg kiállítására."[49]

Van azonban olyan példa is, mikor egyes nemesek a felkelés ügyét személyes adományukkal támogatták. Kemény Sámuel báró felajánlotta harasztosi jószágát 10 hadirokkantnak, illetve hadiözvegynek, hogy „az ellenséggel való csatázás közben kapott terhes sebtől vett romlás miatt élelme teljes megszerzésére alkalmatlanná tétetett insurgens nemes és székely hazafiai vagy a csatapiacon elesetteknek özvegyei s árvái közt osztassék ki egyenlő részekben". A gazdasági eszközökre és a gazdaság folytatására a 10 család háznépének felajánlott még 100–100 német forintokat, első vetésre 15–15 véka vetőmag-búzát és 2–2 véka törökbúzát, épületeik készítésére pedig faanyagot.[50] Bethlen József gróf kilátásba helyezte, hogy „felkelő 10 vitéz legényeknek, beállásokkor 50, azután visszajövetele után felsegéllésére 100 Rf-kat" fizet.[51] A katonáskodást vállaló szegény legényeknek úgy felment az ára, hogy Kolozs mezővárosa az általa kiállítandó két zsoldosnak egyenként 240 rénes forintot ígért.[52] A klérus tagjai kivételezettek voltak ugyan, de jelentős összegekkel járultak hozzá a hadikiadások fedezéséhez. Így például a görög katolikus papság 57 674 Rfl és 3 1/4 krajcárt adott az inszurrekció céljaira, így papjai nem vétettek conscriptióba.[53]

A nemesi sereg szervezése alkalmat adott az aulikus túlbuzgóság megnyilvánulására is. Ennek kirívó esetét Török Gáspár kincstári concipista 1809. január 30-i Nagyszebenben megfogalmazott ajánlatában találhatjuk meg. A nyilván egyéni ambícióktól fűtött, az ausztriai uralkodóház iránti szervilizmusáról elhíresült nagyszebeni Thesaurariatus fogalmazója az erdélyi gubernátorhoz intézett folyamodványában azt a merész elképzelést kockáztatta meg, hogy Udvarhelyszék 150 falujából 10–15 000 főnyi vadász haderő állítható ki. A kiállítás sikere érdekében ajánlatot tett „a köznép előtt legkedvesebb s hitelesebb emberek" személyére nézve, akik mint vezetők és szervezők eredményesen léphetnek fel. Az ottaniak deputatusait be kellene hívni az országgyűlésre, és ott meggyőzni őket a seregszervezés fontosságáról, mert „a székelyt a kedvezés legtöbbre viszi." A hegyszorosok védelmére a marosszékiek is igénybe vehetők. Úgy gondolta, hogy „ha a felkelő nép elég nem lenne, az erdélyi minden collégiumban található deákok kiállítása" felől kellene gondolkodni.

A gubernátor Török tervére csak június 5-én válaszolt. Válaszában azt írta, hogy reméli, a nagyszebeni kincstartóság Törököt is elküldi a diétára, és ott beszélhetnek a concipista tervéről.[54] Török július 28-án válaszolt a gubernátornak és azt írta, hogy „az emberek készek mind az inszurrekcióra, mind pedig a lovasseregébe, de kételkedéssel." Szerinte a legjobb az volna, ha „egy nevezetes uraságbéli személy" egy huszárral verbunk által toborozna inszurgenseket.[55] Török leveléből a teljes kudarc képe bontakozik ki, mert – noha harmadmagával ügyködött a siker érdekében – az udvarhelyiek nem jelentkeztek sem a rendes inszurrekciós seregbe, sem a vadászezredbe. Török terve eleve halálra volt ítélve, hiszen

[48] Erd. Gub. Insurrectionalia. Iratok. Ad 11 516.
[49] Insurr. 16. cs. sz. n.
[50] Torda Vm. Lvt. Ir. 686/1809.
[51] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 232., 1313/1809.
[52] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1325/1809.
[53] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 21/1809.
[54] Erd. Gub. Praes. Ir. 526/1809.
[55] Erd. Gub. Praes. Ir. 798/1809.

Udvarhelyszék egyike volt azoknak a közigazgatási egységeknek, amelyek a leghatározottabban szembefordultak a nemesi felkelés teljesítésével. Udvarhelyen mindössze annyi sikerült, hogy 28 ifjút toboroztak a vadászzászlóaljba, akik közül 20-at asszentáltak.[56]

Máshol sem vezetett komoly eredményre az az elvárás, hogy a törvényhatóságok önkéntesekkel siessenek a birodalom segítségére. Marosvásárhely szabad királyi város önkéntes ajánlásul mindössze 10 huszárt és 5 gyalogot állított ki.[57] A szász székekben jobb eredményeket értek el az önkéntesek kiállításában, különösen az önkéntes vadászegységekbe sikerült embereket találni. Ne feledjük: ez volt az az időszak, amikor német területeken a Napóleon-ellenes hangulat nagy arányokat öltött s maga a filozófia-professzor Fichte is önkéntes nemzetőrnek jelentkezett.

Világosan látszik tehát, hogy a személyes felkelés elégtelenségének egyik fő oka a sok kivételezés volt. Nem véletlen, hogy a főparancsnok, Miksa főherceg is kifogásolta az exemptusok nagy számát.[58] A diétai insurrectionalis törvény pontjai alapján több rendelet tisztázta a törvényhatóságok előtt, hogy kik tartoznak a „szegény nemes" fogalmába és kik a felkelés alól mentesítettek.[59] A nemesek birtokuk arányában 50-300 forintot fizettek a vármegyének a helyettes zsoldos kiállításáért. A rendeleteknek megfelelően a törvényhatóságok nagy listákat állítottak össze az exemptusok neve és vagyoni állapota, valamint a befizetendő összeg feltüntetésével. Pl. Cserei Farkas ítélőmester 300 rénes forintot fizetett az aranyosszéki királybírónak „a maga insurgensének számára."[60] Thorotzkay János báró a „maga testének gyenge alkotása miatt" felmentetett ugyan a személyes felkeléstől, de kötelezték, hogy maga helyett zsoldost állítson „minden készületekkel."[61] A szegény nemesek között felsorolt Pergő Celesztin (a később ismert kolozsvári színész, akkoriban Béldi László udvari tisztje Járán) 50 forintot volt köteles fizetni megváltás fejében.[62] Hírt kapunk egy másik neves színészről is: Kotsi Patkó János „nemesi praerogativával, maga a nemesek közt való felkelésre nem hivatik, hanem házastársa, Fejér Rozália, mint nemes birtokos személy egy gyalog zsoldos adására köteleztetik."[63]

Az erdélyi nemesek birtokainak szétaprózódása különböző megyékben sok zűrzavart okozott az insurgensek kiállításakor. Az Erdélyi Gubernium azt parancsolta Torda vármegyének, hogy az odavaló birtokos nemes Horváth Sándor „insurrectionalis kötelességét teljesíteni nem akarván, alkalmaztassék e részben a diaetalis articulusokhoz," s ha „önként megjelenni nem akarna, a kolozsvári magistratus egyetértőleg, különben nem tehetve, megkötözvén maga elrendelt helyére" (azaz Torda vármegyébe) vitessék vissza. Rövidesen azonban kiderült, hogy a szóban forgó Horváth Sándor Kolozs vármegye lovas insurgenseivel Deésre vonult contractióra.[64]

[56] Erd. Gub. Praes. Ir. 643/1809.
[57] Erd. Gub. Praes. Ir.678/0809.
[58] *Bethlen Elek:* 219. o.
[59] Torda Vm. Praes. Ir. 10. és 40/1809. tartozékai: Erdélyi Gubernium 1809. aug. 10-i 6076. és 1809. aug. 12-i 6178. sz. rendeletei. A rendeletek értelmében csakugyan mentesek voltak a felkelés alól a félszeg, beteges, vén, vagy 18 évesnél fiatalabb nemes, továbbá a több kisgyermekes atyák, egyetlen fiúk – ha az atya 50 évesnél öregebb volt –, aztán az árvák, özvegyek, udvari nemes szolgák, papok, kántorok, tanítók, professzorok, doktorok, chirurgusok (sebészek) és tisztviselők, de ezek maguk helyett zsoldost voltak kötelesek állítani éppúgy mint az Erdélyben birtokos, de Magyarországon lakó nemesek.
[60] Insurr. 6. cs. sz. n.
[61] Torda Vm. Lvt. Ir. 522., 670/1809.
[62] Torda Vm. Lvt. Ir. 460., 553/1809.
[63] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 160/1809.
[64] Torda Vm. Lvt. Ir. 474., 497/1809.

Vita volt afelett is, hogy a több vármegyében birtokos nemes melyik vármegye egységében keljen fel, vagy melyiknek fizessen megváltási taxát. Ilyen eset fordult elő a máramarosi származású, de Kolozs vármegyébe került Jatzigo Kosztánnal, aki nemességét igazolva a Kolozs megyei inszurgensek közé kérte felvétetni magát. Ajánlkozását el is fogadták és 50 forint segélyt nyújtva részére, soraikba fogadták.[65]

Úgy tűnik, hogy az exemptus, fel nem kelt nemesek maguk helyett némelykor jobbágy zsoldost állítottak.[66] A jelenség Magyarországon talán még hangsúlyozottabban érzékelhető. Gavra József, a napóleoni háborúk magyar vonatkozásainak egyik krónikása azt állítja, hogy az 1809. évi magyarországi inszurrekció állományának csak „kis része, a tisztikar és az altisztek egy része volt nemes. A sereg többi részét a földesurak által kiállított jobbágyok alkották."[67]

Erdélyben nem egészen ilyen helyzettel találkozunk, itt is voltak inszurgensnek felfogadott jobbágyok, de a zöm az összeírt kiváltságos rétegekből került ki; számos kisnemes, armalista és szabad állapotú személyesen kelt fel, mert nem volt képes a magas megváltási összeg kifizetésére. Kolozs vármegye insurrectionalis deputációja kikötötte, hogy zsoldosként „nemtelen személyt" nem fogadnak el.[68] Mindenesetre tény, hogy az inszurgens sereg soraiba nemesek és nem-nemesek kerültek egymás mellé, sőt a nemesi seregben *horribile dictu* cigányok is voltak, következésképpen a társadalmi különbségnek szükségszerűen jelentkeznie kellett, s ez a helyzet felszínre hozta és fokozta az erdélyi társadalomban feszülő ellentéteket.

A székely és szász natiók esetében különleges helyzet állott elő. A szászok lényegében kivonták magukat az inszurrekcióból és 2000 zsoldos felajánlásával–felfogadásával vállaltak részt a honvédelemből, egyben az örökös tartományokban meghonosodott Landwehr igénybe vétele is felmerült, s önkénteseket próbáltak toborozni az új védelmi alakulatok, a vadászzászlóaljak számára.[69]

Erős ellenállásba ütközött a székelyek betagolása az inszurrekcióba. A Székelyföldön kiújult a régi vita a szabad székelyek és Bécs között. A határőrség emberállományát szolgáltató székekben (Csík, Háromszék) kevésbé, de a többi székekben (elsősorban Udvarhely- és Marosszéken) csak belső feszültségek levezetése, erős ellenállási mozgalmak leküzdése árán sikerült a nemesi felkelésnek érvényt szerezni. Az összeírással való szembefordulás Maros- és Udvarhely székekben volt a legnagyobb arányú, ami főleg azzal magyarázható, hogy itt volt a legmagasabb az inszurrekcióra kötelezett kisnemesek, armalisták és szabadok száma.

Az ellenállás jogi alapja az volt, hogy mikor az inszurrekciót meghirdette, az erdélyi diéta törvényt hozott a kisnemesség méltóságát sértő adókötelezettség és a székely székeket sújtó határőrség eltörléséről. A király azonban legnagyobb szorultságában sem erősítette meg a törvényt, így az egytelkes nemesek és armalisták a székely szabadokkal együtt nemesként, szabadként, fegyverfogásra voltak kötelezve, de egyben adókötelezettségük is érvényben maradt.

A méltánytalan helyzet megszüntetése érdekében Bánffy György gubernátor is beavatkozott. Felhívta az uralkodó figyelmét, hogy az erdélyi törvények szerint „a fölkelés

[65] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1006/1809.

[66] *G. Barit:* Parti alese din istoria Transilvanici. Nagyszeben, 1889. I. k. 552. o.

[67] *Gavra József:* Napóleon háborúinak néhány magyar vonatkozása. *Magyar Katonai Szemle,* 1932. 12. füzet, 206. o.

[68] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 453/1809.

[69] *Bethlen Elek:* 221. o.

és adófizetés egymás mellett meg nem állnak." A bécsi udvar azonban hajthatatlan maradt.[70] A székely szabadok ellenállására még visszatérünk, de már itt jelezzük az összeírással kapcsolatban lévő részadatokat.

Marosszék esetében csak az 1810. március 30-i összeírás adatai állanak rendelkezésünkre, e szerint a számba vettek száma így alakult:

Járás	*Lovas*	*Gyalog*
Mezőbándi	24	108
Káli	28	136
Szovátai	35	244
Selyei	41	153
Abódi	27	224
Jobbágyfalvi	20	228
Összesen	*175*	*1 093*[71]

Igaz, hogy ez a szám elég magas, de így is messze elmarad attól a 300 lovastól és 2 200 gyalogtól, aminek kiállításában a szék főkirálybírája 1809. júniusában reménykedett.[72] Az ugyancsak sok székely szabad elemmel rendelkező Aranyosszéken 1810. Boldogasszony (január) hava 24-én a *Conscriptio lustralis* szerint 127 lovast és 258 gyalogot írtak össze és állítottak ki.[73]

4. Létszám

Egészen más számokról olvashatunk, ha az összeírtakkal szemben a kiállított nemesi inszurgensek létszámát akarjuk megállapítani. Ez a szám hozzávetőlegesen egyenlő a contractióra (hadgyakorlati, gyülekező központokba) vonultakéval. Azért az alábbiakban a kettőt együtt fogjuk bemutatni és elemezni. Szemben a vármegyei és széki adminisztráció kimutatásaiban, irataiban lévő bizonytalanságokkal, amelyek az egyes személyek társadalmi-rendi helyzetéből következtek, a kiállítottak esetében már pontos számokkal és számoszlopokkal találkozunk. Kétségtelen, hogy itt az osztrák hadi nyilvántartás precízebb formáival állunk szemben. E forrásoknak hála, pontos országos és iurisdictiókra lebontott kimutatásokkal rendelkezünk.

Eszerint a Deésre irányított inszurgensek száma 4 169 volt, míg Nagyenyedre 3 589, Besztercére pedig 4 230 felkelőt csoportosítottak, ami együttesen 11 988 főt tesz ki. Az egyes központok összesített insurgens egységek dandárokat alkottak. Így a deésiek az 1. dandárt, a nagyenyediek a 2. dandárt, végül a beszterceiek a 3. dandárt alkották. Fegyvernem szerint Deésre 3 260 gyalogos insurgens vonult, míg Nagyenyedre 2 649 és Besztercére 3 200. Ami a lovasságot illeti, közülük Deésre 909, Nagyenyedre 940, míg Besztercére 1 030 felkelő gyűlt össze. A három központba számbelileg, de fegyvernemek szerint is hasonló nagyságrendű katonai erőt gyülekeztettek, ami arra vall, hogy az inszurgens csapatokat dandárok szerint valóban harci cselekményekre akarták felhasználni.

[70] *R. Kiss István:* A nemes székely nemzet képe. Debrecen, 1939. I. k. 413. o.; *Jakab:* 623., 624–626. o.
[71] Erd. Gub. Lvt. Ir. 5277/1810.
[72] Erd. Gub. Praes. Ir.533/1809.
[73] Erd. Gub. Lvt. Ir. 1180/1810.

A hadgyakorlati központokba bevonultak kimutatása 1809. szeptember közepén[74]

Hadgyakorlati központ	*Közigazgatási egység (vármegye)*	*Gyalog*	*Lovas*
Deés	Kolozs	200	200
	Doboka	680	150
	Torda	-	152
	Közép-Szolnok	600	150
	Belső-Szolnok	1 000	130
	Kraszna	180	102
	Kővár-vidék	600	25
	Összesen	*3 260*	*909*
Nagyenyed	Alsó-Fehér	120	192
	Felső-Fehér	25	-
	Küküllő	60	-
	Torda	277	300
	Hunyad	260	300
	Zaránd	150	10
	Fogaras-vidék	70	-
	Udvarhelyszék	1 615	402
	Háromszék	22	-
	Aranyosszék	50	30
	Összesen	*2 649*	*940*
Beszterce	Felső-Fehér	-	126
	Küküllő	-	140
	Fogaras-vidék	-	120
	Háromszék	-	242
	Csíkszék	-	100
	Marosszék	1 200	150
	Szász natio	2 000	150
	Összesen	*3 200*	*1 030*

A katonai egységek alapját képező századokban számolva, az erdélyi inszurrekciós hadseregbe 66 század tartozott, ebből 46 gyalog és 20 lovasszázad volt. A 46 gyalogszázadból a iurisdictiók a következőképpen részesedtek: erdélyi vármegyék – 14, Partium – 9, székely székek – 11, szász székek – 12; a 20 lovasszázadból pedig: erdélyi vármegyék – 10, a Partium – 2 1/2, székely székek – 6 1/2, szász székek – 1 század.

Az erdélyi inszurrekcióról tanulmányt író Sándor Imre adatai kisebb létszámról értesítenek. A szerző részadatai summázásával az erdélyi inszurgens sereg összlétszámát 9 172-ben állapítottuk meg.[75]

[74] Erd. Gub. Praes. Ir.894/1809.

[75] *Sándor Imre:* Az erdélyi nemesi felkelő sereg 1809-ben. *Genealógiai Füzetek,* 1910. 1. sz. 10–17. Megjegyezzük, hogy a szerző sem az egész erdélyi inszurgens sereg összlétszámát nem adja meg, sem a dandárok állományának számát nem összesíti; az összegezést a századok és zászlóaljak létszámai alapján – bizonyos kiegészítésekkel – magunk végeztük el.

Az inszurgens sereg létszáma a guberniumi kimutatások közül az (1809 szeptemberében keletkezett) elsőben 11 988 fő volt, a másodikban (amely valószínűleg az október közepén mutatkozó állapotot mutatja, és nem foglalja magában a szászok zsoldosait) 8 204 fő. Ha ehhez hozzáadjuk a szászok 2000 főnyi corpusát, 10 204-es összlétszámot kapunk. A különbség 1784. Úgy látszik, hogy időközben a felkelő seregben jelentős apadás következett be, ami később is folytatódott. Ezt látszik megerősíteni Bethlen Elek kétségtelenül későbbi, 1809. október 30-i naplófeljegyzése, amely az inszurrekciós sereg összlétszámát az adott időpontban 6 795-ben állapítja meg.[76] A létszám apadása ezúttal 2 377. Erdélyi guberniumi kimutatás szerint 1809. december 10-én a létszám 6 298 volt, ami azt jelenti, hogy az eltelt mintegy másfél hónapos időközben (1809. október 30. – december 10.) az apadás már egészen kisméretű, 497 főnyi volt. Az viszont kétségtelen, hogy az inszurrekciós haderő létszáma a contractio három hónapja alatt folyamatosan apadó tendenciát mutat.

Az elméletileg kiállítható és a valóságban kiállított inszurgensek létszámára a legszavahihetőbb forrásnak az Erdélyi Guberniumnak az uralkodó szemrehányó levelére adott válaszából kivilágló, fent idézett, az alábbiakban elemzésre kerülő összehasonlító számadatokat tekinthetjük. Ez már post festa, a háború befejezése és a franciákkal megkötött béke után, 1809. december 29-én íródott. Az összehasonlító kimutatás első oszlopában a vármegyék és székely székek által kiállítható, a másodikban a valóságban kiállított inszurgens-szám szerepel, végül pedig a harmadukban az 1809. december 10-i állomány létszáma.[77]

A nemesi felkelő sereg létszámának alakulása

Iurisdictio	*Kiállítható inszurgensek*			*Kiállított inszurgensek*			*Az 1809. december 10-i állomány létszáma*		
	lovas	*gyalog*	*összes*	*lovas*	*gyalog*	*összes*	*lovas*	*gyalog*	*összes*
Kolozs	179	616	795	206	270	476	202	198	400
Belső-Szolnok	108	2108	2216	120	768	888	129	533	662
Kővár-vidék	-	785	785	6	517	523	6	502	508
Doboka	218	812	1030	152	466	618	151	397	548
Kraszna	74	602	676	65	252	311	97	53	150
Közép-Szolnok	202	1799	2001	145	556	701	143	479	622
Torda	255	666	921	218	146	364	245	144	389
Alsó-Fehér	199	140	339	199	140	339	199	80	282
Felső-Fehér	101	103	204	128	-	128	128	-	128
Küküllő	137	158	295	122	64	186	122	62	184
Hunyad	386	828	1214	235	201	436	234	98	332
Zaránd	34	154	188	16	105	121	16	20	36
Fogaras-vidék	62	240	302	110	161	271	108	105	213
Udvarhelyszék	402	1615	2017	300	724	1024	-	537	537
Marosszék	150	1200	1350	150	1086	1236	147	755	902
Aranyosszék	74	108	182	74	108	182	74	108	182
Csíkszék	44	41	85	100	-	100	75	75	
Háromszék	243	103	346	300	-	300	148	-	148
Összesen	*2 368*	*13 078*	*15 946*	*2 640*	*5 564*	*8 204*	*2 224*	*4 074*	*6 298*

[76] *Bethlen Elek:* 221. o.
[77] Erd. Gub. Praes. Ir. 894/1809.

A Gubernium táblázatának első három oszlopa az elméletileg kiállítható létszámot tartalmazza, a második három a ténylegesen kiállítottak és bevonultak számát, a harmadik három oszlop a contractio végén még megmaradt állomány létszámát adja meg. Az összesítésből hiányzik a szászok által megszavazott és kiállított inszurgensek száma. A Gubernium egyik, valószínűleg 1809 októberéből származó kimutatásában viszont a Natio Saxonica a sereg összetevőinek felsorolásánál 2000 gyaloggal és 150 lovassal szerepel. Így az egész kiállított felkelő haderő meghaladta a tízezer főt (pontosan 10 354 embert tett ki). A guberniumi táblázat összesítéséből világosan kitűnik, hogy a gyülekező központokban a Sándor Imre által említett létszámú (9 120) sereggel szemben 8 204 főnyi állomány gyűlt össze, amihez hozzáadandó a szászok által kiállított 2000 gyalog és 150 lovas zsoldos, az összlétszám tehát 10 354 fő. Az inszurgens sereg létszáma a december 10-ig eltelt mintegy másfél hónap alatt több mint 4 000 fővel kevesebbre, 6 298-ra apadt, Jakab Elek szerint 6 336 főre.[78] A jelenség okára még visszatérünk.

Az egész Erdélyre vonatkozó összesítő adatok után vizsgáljuk meg, miként folytak bele abba az egyes közigazgatási egységek. Miután az említett részadatok a táblázatból kiderülnek, mi azt vizsgáljuk meg közelebbről, hogy az egyes iurisdictiókban milyen út is vezetett a tervezéstől a tényleges kiállításig? Miként hajtották végre az egyes vármegyék és székek a nemesi felkeléssel kapcsolatos rendelkezéseket, hogyan történt a számbavétel, majd nyomában az összeírás, kik és hányan voltak a kivételezettek (exemptusok), hogyan állítottak helyettest a bevonulni nem akarók vagy nem tudók, miként gondoskodtak a bevonulás alá esők az inszurgens ruházatáról és fegyverzetéről. A folyamat bemutatásában elsőrendű forrásaink az egyes iurisdictiók insurrectionalis iratai, jegyzőkönyvei és kimutatásai, melyek részben saját levéltáraikban, részben a központi hatóságok iratállagában maradtak fenn.

Előbb szóba került, hogy egyes vármegyékben már a felkelés meghirdetése előtt intenzív készülődések folytak. Hasonló jelenségnek vagyunk tanúi Közép-Szolnok vármegyében, ahol Wesselényi Miklós került az inszurgensek élére. Szemben 1790-es évekbeli elkötelezett ellenzéki, Habsburg-ellenes múltjával, id. Wesselényi Miklós politikai és világnézeti magatartásában meredek fordulat következett be, mely az 1800-as években oda vezetett, hogy teljesen szembefordult a napóleoni törekvésekkel, administratorként és nemesi katonai irányítóként vezető szerepet vállalt az erdélyi inszurrekcióban. Már az inszurrekció törvényes meghirdetése előtt összeíratta és egységekbe szervezte a fegyverfogható nemeseket-szabadokat.[79] Egyik (kvietált császári-királyi tiszt) ellenfelének feljelentése elsősorban éppen Wesselényi önkényeskedésbe áthajló túlbuzgóságát, gyakori indulatos kitöréseit, szinte kegyetlenségbe menő fegyelmezési módszereit vetette szemére, ami a felkelő kisnemesek, szabadok zsibói gyakorlatoztatása idején jelentkezett és abban, ahogyan a felkelők hazabocsátása után egy állandó „insurgens commando" fegyverben tartása során eljárt.[80] Elhatározását és magatartását talán az is indokolhatta, hogy fiatalkori katonai ambíciói támadtak fel, aminek kielégítéseként reménykedett: a felettes hatóságok őt fogják megbízni az erdélyi nemesi insurrectionalis had fővezérségével. Végül vezéri ambícióit csupán vármegyéje inszurgenseinek parancsnokaként élte ki.

Kemény eszközei kifogásolhatók voltak ugyan, hiszen a hadba vonult nemesek nem voltak a háború és az időjárás viszontagságaihoz hozzászokva, de a hadak útját megjárt

[78] *Jakab:* 621., 628–629. o.
[79] Uo. 213–214. o.
[80] Erd. Gub. Praes. Ir. 1211/1809.

Wesselényi tisztában volt azzal, hogy a kiképzés és a fegyelem a katona sikeres alkalmazásának fő feltétele. Közép-Szolnok vármegyében nagyon sok kisnemes és szabad élt, többségük szegény, paraszti sorban tengődő „hétszilvafás," akiknek nem csak fegyverzete, de ruházata sem volt megfelelő a hadviseléshez. Sokat mond a fenti kimutatásban feltüntetett közép-szolnoki inszurgensek nagy száma (felkelésre kötelezett összesen 2001 főből 202 lovas és 1799 gyalogos), akikből 701 inszurgens (145 lovas és 556 gyalogos) ténylegesen be is vonult.

Elég jól nyomon követhető a Kolozs vármegyéből bevonultak helyzete, készülődése és a nemesi felkelés lefolyása. Itt is sok volt a különböző jogcímeken felmentést nyert nemes, arisztokrata, tisztviselő, lelkipásztor, orvos, tanár stb. Ezek, amennyiben lovas felkelésre voltak kötelezve, megváltásként 200 forintot fizettek.

Endes Ferenc, aki azért kért mentességet „mivel egy fija a háborúban elesett," korára való tekintettel felmentést kapott ugyan, de „egy lovas zsoldos kiállítására", egy nemesasszonyt pedig gyalog inszurgens fegyverbe állítására kötelezték. Egy másik nemes több gyermekére való tekintettel kért felmentést, de felettesei változtatást nem engedélyeztek.[81] Kimutatásunk szerint Kolozs vármegye, ha nem is egészében, de jelentős részben fegyverbe állította az inszurgenseket (a részére törvényileg teljesítendő kvantumból 179 lovast és 606 gyalogot, összesen 795 főt), s végül a gyülekező helyre 206 lovassal és 270 gyaloggal, összesen 476 felkelővel jelentkezett. A fentebb kimutatott számadatokkal nincsenek összhangban azok a számok, amelyeket Kolozs vármegye deputációjának jelentésében találunk, abban ugyanis augusztus 14-én 1827 megvizsgált (lustrán részt vett) nemesről olvashatunk, akik között 158 lovast és 261 gyalogot találunk,[82] ami összesen 419 fő. Felmerül a kérdés: Kolozs vármegye felkelésre kötelezettjeinek negyedrésze sem vonult volna hadba, illetve a megváltással helyettesítettekkel együtt is csak ilyen alacsony létszámmal jelentkezett?

A nyár elejétől őszig tartó szervezőmunka eredményeképpen Kolozs vármegye inszurgensei összegyűltek és rövidesen készen állottak a táborba vonulásra. Megelőzőleg azonban szemlét tartottak az inszurgensek felett, a gyalogosokét Szamosfalván augusztus 8-13. között. A lustrán egyenként számba vették a bevonultakat, megvizsgálták egyenruhájukat, felszerelésüket és fegyverzetüket.[83] Az ünnepélyes eskütételre augusztus 22-én került sor. Az egységek „egyenes linéába állottak és a czuglisták szerént számba vétettek," a tisztek kineveztettek és kihirdettettek. Miután az egész sereg egybegyűlt és „név szerént ki-ki elészólíttatott, annak utána egész caréjt formáltak," középen a tisztek helyezkedtek el, „a büntető törvények felolvastattak és oláh nyelven is megmagyaráztattak," s a sereg „hittel a törvényekre felesküdött a zászló alá," „elsőben a magyarokra nézve magyarul, az oláhokra nézve oláhul béeskettettek" s szétosztották a katonai törvények példányait. Az „egész felkelő nemes sereg a nemesi karhoz s ranghoz illő szép, jó és mindenekelőtt dicséretes magaviseletre, engedelmességre nógattatott és megintetett." Másnap, augusztus 23-án délután az inszurgens sereg „rendben vétetettetvén indíttatott Kolozsvárra." A gyalogosok a praetorialis ház előtt megkapták a fegyvereket és a patrontáskákat, utána a lovasok Szászfenesre és Lónára, a gyalogosok Gyalura indultak gyakorlatra.[84]

[81] Kolozs Vm. Ins. Jkv. .101., 157., 160/1809.
[82] Insurr. 18. cs. sz. n.
[83] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. aug. 8–13-i bejegyzések.
[84] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. aug. 22–23-i bejegyzések.

Jelentős számú inszurgenst kellett volna kiállítania olyan nagyszámú kisnemessel és szabad elemmel rendelkező vármegyéknek, mint Doboka, Belső-Szolnok, Torda, valamint a Kővár-vidék, az eredmény azonban messze elmaradt a várakozástól. Így például Torda vármegye a törvényesen megállapított 921 helyett mindössze 364 inszurgenst adott (218 lovast és 146 gyalogot), de rossz volt a helyzet Doboka esetében is, ahol a megszabott 1030 helyett mindössze 618-at vonultattak be (152 lovast és 466 gyalogot). Még siralmasabb helyzettel találkozunk Belső-Szolnok megyében, ahol 2216 volt a bevonulásra kötelezett inszurgensek száma, ezzel szemben mindössze 888-an voltak jelen a gyülekező központban (120 lovas és a törvényes listán szereplő 2 108-ból csak 768 gyalog). Arányait tekintve nagyon meggondolkodtató a Kővár-vidék esete, ahol a megszabott 1785 inszurgensből mindössze 523 fő vonult be, 6 lovas és 517 gyalog.

Kővár-vidékén, Doboka, Belső-Szolnok és Hunyad vármegyékben az összeírásokban szereplő ezret meghaladó, sőt 2000 fele járó, vagy annál is több kisnemes, puskás, szabad nemcsak hogy szegénysége miatt nem tudott fegyveresen-egyenruhásan előállani, hanem valószínűleg az illető iurisdictiók még a kapott segéllyel is képtelenek voltak azokat hadrendbe állítani, s végül részvételük a vártnál jóval alacsonyabb maradt. Hunyad vármegyében az alacsony részvételi arányban bizonyára közrejátszott, hogy ott a francia háborúk óta elégedetlenség, sőt ellenállás, egyes esetekben egyenesen a franciabarátság jelei mutatkoztak. Ezzel szemben olyan vármegyékben, mint Alsó- és Felső-Fehér, valamint Küküllő, amelyekben vagyonosabb, tehetősebb, előkelőbb nemesség lakott, különösen a lovas nemesi felkelők száma volt jelentős.

Hogy milyen körülmények között is történt az inszurgensek kiállítása, érdekes példát nyújt Alsó-Fehér vármegye esete. Ott 197 lovas inszurgens kiállítását jegyezték fel, ám közülük csak 28 volt, aki a maga költségén kelt fel, 44 „mint tehetetlen, más lován ült fel," míg a nagy többség, 125 fő, „kész pénzért, contractus mellett és lovával állott ki."[85] Ugyanebben a vármegyében egy másik kimutatás szerint az inszurgensek kiállításának feltételei így alakultak: a maga költségén lovon kiállott 16, 100 rénes forint „segedelem-pénz" mellett kiállott 11 fő; a maga költségén gyalog kiállott 14, 50 rénes forint segélypénz mellett kiállott gyalog 117 fő. Az olyan nemes személyek száma, akik maguk helyett lovast állítottak, 168 volt, akik pedig gyalogost állítottak, 54 (így jött össze Alsó-Fehér vármegye 195 lovas és 185 gyalog inszurgense).[86] Hogy mennyire változnak a kiállítottak számadatai, jellemző, hogy később a vármegye már 203 lovassal és 142 gyaloggal szerepelt.[87]

Mondhatni, az inszurgens lovasként való megjelenés valóságos szimbóluma volt a valamire való nemesembernek, gyalog jóformán csak a földhözragadt szegények vonultak hadba. Küküllőre az a jellemző, hogy nagyon alacsony volt a személyesen inszurgáltak száma. A gyalog felkeltek 50 forint segedelempénzt kaptak, voltak a lajstromban olyanok is, akik gyalog zsoldos ki nem állításáért 200 rénes forintot fizettek, volt olyan, aki lovat és lovas kikészítésére költséget adott, viszonylag kevés azonban azoknak a száma, akiknek a neve után ott szerepel, hogy „személyesen maga lovával insurgált."[88] Olvashatunk olyan kirívó esetről is, mikor egy zsoldos fogadásáért az általánosat messze meghaladó összeget fizetett a nemesúr. Így pl. kiderül, hogy Tóth Ferenc 500 magyar forintért

[85] Insurr. 11. cs. sz. n.
[86] Insurr. 11. cs. sz. n.
[87] Insurr. 13. cs. sz. n.
[88] Erd. Gub. Lvt. Ir. 5277/1809.

„Kováts Bálint zsoldosának szegődött."[89] Tűri László tanulmányunk elején idézett jóslatával szemben, a kicsiny Felső-Fehér vármegye végül 128 lovas inszurgenssel jelentkezett a contractión.

Különleges helyzet alakult ki a Székelyföldön. Ismeretes, hogy ott a döntő mértékben szabad népesség a határőrség keretébe volt sorozva. A határőrségbe nagy mértékben befolyó székek csak kis számú inszurgenst állítottak ki (Csík 100-at, Háromszék 300-at), ellenben a nem „szélbeli" Udvarhely és Marosszék – igaz, hogy sok vesződség után – meglehetősen sokat (az első 1024-et, az utóbbi pedig 1236-ot). Táblázatunk számadatai a kiállítók vagyoni helyzetére világítanak rá, amennyiben az inszurgensek feltűnően nagy része gyalogos volt. A megváltás személyenként a Székelyföldön is 100 Rft volt, de feltűnően sokan képteleneknek mondták magukat az összeg kifizetésére, mivel általa a „magok és házok népe élelmek fenntartásában nevezetes kárt és romlást szenvednének." Ezért a főkirálybíró azonnali felülvizsgálatot rendelt el.[90]

A nemesi felkelő hadsereg nagy gondja volt az egységek szakképzett tisztekkel való ellátása. Az egységek szervezeti felépítésben a cs. kir. hadsereg gyakorlatát követték, a tiszteket, altiszteket és tiszteseket viszont nem kinevezés, hanem választás útján maguk az inszurgensek jelölték ki. Kolozs vármegyének két gyalogszázada alakult, mindenik század élére egy kapitányt, egy főhadnagyot, egy alhadnagyot, 2 strázsamestert, négy-négy főkáplárt, alkáplárt és frájtert választottak. Vezetőket választottak a két lovasszázad (eszkadron) élére is: mindeniket két kapitány, két főhadnagy, két alhadnagy vezette, mellettük pedig választottak még egy zászlótartót, két strázsamestert és hat, illetve hét káplárt.[91] A Gubernium Kolozs vármegye inszurgens serege részére egy hadbírót (auditort), egy számvevőt és egy seborvost engedélyezett.[92] Nehézségekbe ütközött, hogy az egységek részére felfogadott „újparaszt" (cigány) trombitások 12 Rft-ért nem akartak szolgálni. [93]

Sok vita támadt a tisztek illetékessége kérdésében. Az egyik fő nehézség onnan származott, hogy a iurisdictiók ragaszkodtak hozzá: saját csapataik saját kebelükből való tisztek által vezettessenek, függetlenül azok felkészültségétől, rátermettségétől. Így például saját egységeik élére a szászok 34 tisztet választottak. Torda vármegye insurrectionalis tisztjeinek egy része a szolgabírák közül került ki. Voltak köztük pensionatus tisztek is, de azok is nagyrészt rég kijöttek a katonai regulából, vagy nagyon idősek voltak. Nyilván akadtak rátermett, képzett tisztek is, említettük már a veterán huszárkapitány, Wesselényi Miklós példáját. Közép-Szolnok inszurgenseinek egyik tisztje a „mind a török, mind a francia háborúkban a nemes Splényianum gyalog regementben s mások felett magát megkülönböztetett, s ugyan azért érdempénzzel megtiszteltetett, sőt a katonai hivatalok grádusán főhadnagyságra promováltatott, de a vitézkedésben sok sebektől s egyéb romlásoktól meggyengíttetett és sok romladozások miatt pensioval nyugalomra bocsájtott Székely Lázár" volt.[94]

Hivatásos tiszteken kívül határőrök is részt vettek az inszurgensek kiképzésében. Tudunk azonban esetet, mikor a melléjük rendelt székely határőrkatonákat a felkelt ne-

[89] Insurr. 13. cs. 313/1809.
[90] Erd. Gub. Praes. Ir.861/1809.
[91] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 220/1809.
[92] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 975/1809.
[93] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 897/1809.
[94] Erd. Gub. Praes. 1211/1809.

mesek nem fogadták el.[95] Mikor az inszurgensek megyéjükből a gyülekezőhelyekre vonultak (Deés, Nagyenyed, Beszterce), élükre „stabilis tisztek" (azaz hivatásos tisztek) rendeltettek, akik a katonaság inspekcióját és igazgatását végezték, s akiknek beosztottjaik „megkivántató engedelmességgel tartoztak."[96] Még az inszurrekció tartamának utolsó időszakában is folyt a levelezés az Erdélyi Gubernium és a király között a vezénylő tisztek ügyében. A király közölte a nemesi felkelő sereg élére állított 30 tiszt nevét. Az Erdélyi Gubernium azonban csak Wesselényi Miklós ezredesi és Rétsei Ádám alezredesi kinevezését fogadta el, arra hivatkozva, hogy a nemesi sereg vezetésére csak „indigénákat" (idevalókat, honosítottakat) lehet kinevezni. A kérdés végül is függőben maradt.[97] Vita folyt a vezényszó felől is. Az inszurgens tábor feloszlatása előtt nem sokkal a Gubernium átírt a Generalcommandónak, hogy a vezénylés az inszurgenseknél anyanyelven folyjék, másrészt, hogy idegen tisztek csak a kiképzés idején irányítsák őket. [98]

Kulcsfontosságú vezető tisztségekbe kerültek arra érdemes katonaviselt tisztek is, mint például id. Wesselényi Miklós báró és Szentkereszti Zsigmond báró, mindkettőjüket lovasezredek parancsnokává választották. Az alsóbb tiszti helyeket azonban leggyakrabban főrendűek és jómódú nemesek fiai töltötték be, nemegyszer egyenesen gyermekifjak. Jellemző példa az emlékiratszerző Újfalvy Sándor esete, aki tiszti kinevezéséről így számol be: „Én akkor Enyeden tanultam 17-dik évemben; megyém közgyűlésén szótöbbséggel főhadnaggyá választatám, de az eloszlás után visszamenék az iskolába s másfél évig jártam még azután a magosb tudományokat."[99]

Id. Wesselényi Miklós arra számított: végre elnyeri az ország generálisának tisztét, de Bécsben nem támogatták a volt diétai reformistát, s Erdélyben nem létezett olyan ellenzék, mely őt jelölje. A katonai felkészültsége és az inszurrekció szervezésében elért eredményei miatt esélyesnek tekintett Wesselényi a mellőztetés láttán sértődötten vonult félre,[100] elégtétel lehetett azonban a számára, hogy fia, Miklós a közép-szolnoki lovasság élére került. Ismét a szemtanú Újfalvy Sándort idézzük: „Másszor Wesselényi gyöngélkedő egészsége miatt kényteleníttetvén honmaradni, a középszolnoki nemes felkeltekkel tizenhárom éves fiát küldé Nagykárolyba: felsőbb rendeletre a szomszéd megyék felkeltjei is mind oda huzatván össze. A középszolnoki 300 lovasból álló dandárt az ifjú Miklós vezénylé, egy hétig naponta hadigyakorlatokat tartván ott velök."[101]

Újfalvy megjegyzése, hogy id. Wesselényi Miklós betegsége miatt a közép-szolnoki lovassági egység vezetését fiának adta át, mindenesetre meggondolkoztató és rávilágít az inszurrekció tisztikara kiválasztásának kérdésére. Noha nem vitás: az ifjabb Wesselényi Miklós már gyermekkorában kiváló tulajdonságokkal tűnt ki, bátorsága és lovaglási készsége közismert volt, mégis vitatható, hogy hadi ismertetekben és tapasztalatokban még teljesen járatlan ifjúként alkalmas volt-e a rábízott feladatok teljesítésére? Megítélésünk szerint Újfalvy Sándor és ifj. Wesselényi Miklós inszurgens-seregben betöltött katonai szerepe a nemesi sereg tisztikarának egyik legnagyobb hiányosságára mutat rá, arra, hogy a tisztikar tagjainak kinevezésében és kiválasztásában nem a katonai

[95] Torda Vm. Lvt. Ir. 693/1809.
[96] Torda Vm. Lvt. Ir. 368/1809.
[97] *Jakab:* 627. o.
[98] Insurr. 13. cs. sz. n.
[99] *Újfalvy:* 126. o.
[100] *Trócsányi Zsolt:* Wesselényi Miklós. Budapest, 1965. 27. o.; Kazinczy Ferenc levelezése. Kiad. *Váczy János.* I–XXI. k. Budapest, 1890–1911. VI. k. 475. o.
[101] *Újfalvy:* 59. o.

képzettség, a felkészültség döntött, hanem a rendi és társadalmi rang. A rájuk bízott hadi tisztségek tekintetében a nevezettek természetesen nem voltak egyedül, hiszen hasonló szempontok magas rangok és tisztségek szétosztásakor is érvényesültek. Az erdélyi inszurgensek egyik legfontosabb tisztje, dandártábornoki rangban, a gubernátor fia, ifj. Bánffy György lett. Az alacsonyabb és felsőbb rangú tisztek között lehettek és voltak bátor, harcra termett vezetők, csakhogy a hadtudomány fejlődésének adott fokán már magasabb fokú szakismeretekre volt volna szükség.

Gondot jelentett a vezényleti nyelv is. A cs. kir. sor- és határőrezredekben a német vezényszó járta, a nemesség azonban a maga részéről felkelői részére a magyart szerette volna rendszeresíteni. Erdélyben készült is a felkelő gyalogság számára magyar nyelvű szabályzat *(A Szolgálat Regulamentuma az Erdélyi Felkelő nemesség Gyalogságának számára közönségesen. Kvár 1809.)* A szabályzat kitűnik szövege szép tiszta nyelvének helyenként érvényesülő erdélyi zamatával.[102] A központi osztrák kormányzat azonban inkább a latin mellett tette le a voksot. A vármegyékbe more patrio kiküldték a latin nyelvű katonai-gyakorlati és fegyelmi szabályzatot *(Regulamentum militare)*.[103] A nemesi demokrácia és az inszurrekció hatékonysága érdekében Erdélyben jellemző módon a vármegyei tisztségviselők román nyelven is megszólították az inszurgensek közt jelentős számban jelen lévő román kisnemeseket, a felkelés jelentőségére és saját nemesi-hazafiúi kötelességékre figyelmeztetve őket.[104]

5. Fegyverzet és felszerelés

A felkelőket természetesen megfelelőképpen ki kellett állítani, fegyverzettel, ruházattal, felszereléssel ellátni, és szolgálatukért zsolddal fizetni. Csak a szervezés során derült ki, hogy egy katonának mi mindenre van szüksége a táborozáshoz és harcképesség biztosításához. Mivel – Petőfi képével élve – a fogason függő, rozsdamarta kard használatát már régen túlhaladta a történelem, a modern harcászat és haditechnika, 1809-ben az inszurgenseknek mindenekelőtt lőfegyvert kellett biztosítani, arról nagyobbrészt a kincstárnak kellett gondoskodnia, az egyéb szükségeseket pedig az erdélyi iparnak és kereskedelemnek kellett szállítania. Az emberállomány kiállítása után tehát elsőrendű feladatnak a fegyverellátás mutatkozott. Jakab Elek említi, hogy Napóleon Bécsbe történt bevonulása után híre terjedt Erdélyben: a király 15 000 fegyvert küldött az erdélyi inszurrekció számára. Ha a hír túlzott volt is, kétségtelen, hogy a szervezés hónapjaiban az erdélyi felkelők részére az Erdélyi Gubernium 7 781 puska és 836 pisztoly kiosztásáról rendelkezett. A gyulafehérvári fegyverraktár 8 900 lőfegyvert küldött, de mivel a gyalogos inszurgensek létszáma csak 6 336 volt, 2 572 fegyvert visszakívánt.[105]

[102] *Markó Árpád:* A magyar katonai nyelv fejlődése. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1959. 2. sz. 315. o.

[103] Nyomtatott Oklevelek Gyűjteménye. 1382. Bécs 1809. jún. 7. Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Könyvtára megőrzésében).

[104] Egy ilyen román nyelvű beszéd Gyarmathi Sámuel által írt fogalmazványa megmaradt és meg is jelent. A beszédet minden valószínűség szerint Bethlen Elek gróf tartotta, aki az erdélyi felkelő sereg főparancsnoka mellett hadsegédként szolgált (v. ö. *Csetri Elek – Dani János:* Gyarmathi Sámuel életrajzához. *Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények,* 1972. 2. sz. 341–353. o.).

[105] *Jakab:* 621., 628–629. o. A szerzőnél szereplő számítás nem helyes, mert az átadott fegyverek és az inszurgensek száma közti különbség nem 2 572, hanem 2 564.

A szervezés stádiumában a vármegyék a biztonság kedvéért valószínűleg nagyobb számú fegyverről akartak gondoskodni, mint amennyire a valóságban szükség volt, s a bevonultak vártnál kisebb száma tovább csökkentette a fegyverszükségletet. Id. Wesselényi Miklós Közép-Szolnok lovas inszurgensei részére a következőket kérte: 200 „karabint" (azaz karabélyt), 200 lódingot, 200 párpisztolyt tokkal, azon kívül 100 vasas kardot és 100 kantárt igényelt, noha 1809 szeptemberében a megye táborba vonult lovassága csak 150 főnyi volt. Wesselényi a gyalog inszurgensek részére 1600 puskát, 1600 bajonétot, 1600 bajonétszíjat és 1000 patrontáskát kért, holott a hadba vonult közép-szolnoki inszurgensek száma messze elmaradt az ezertől.[106] Lázár János főbíró a hunyadi lovas inszurgensek részére mindjárt a szervezés elején, május 28-án 64 kurta karabint, 563 párpisztolyt, 250 kardot, a gyalogság számára pedig 809 bajonétos puskát, 90 kardot és számos más katonai felszerelést kért.[107] A felszerelés Kolozs vármegyében is intenzíven folyt, hiszen annak elszámolásában 15 fanyereg, 299 csákó, 210 csákóbőr, 23 zabla, 1 kengyelvas, 161 kardszíj, 1696 csat, 139 kard és 68 pár csizma szerepel.[108]

Jóllehet a gyalogsági fegyverekkel való ellátottság biztosítva volt, a lovas inszurgensek lőfegyvereinek kérdése megoldatlan maradt. A korabeli forrásokban méltán hallunk olyan panaszokat, hogy a lovasság számára nem voltak megfelelőek a hosszú gyalogsági puskák. Számukra rövid lőfegyverekről, karabélyokról, illetve pisztolyokról kellett volna gondoskodni, azokban azonban hiány jelentkezett. Ezért Torda vármegye tisztsége olyan határozatot hozott, hogy azok, akik lőfegyverrel vonulnak be, mindjárt káplárnak neveztetnek ki, s akik „gyönyörködtetésre szolgáló stuttzokat" (rövid, lovassági puskájukat) a haza védelmére felajánlják, ő vagy a kapitányok jelölik ki, hogy kik is kapják meg azokat az inszurgensek közül.[109] Efféle rövid fegyvereket a szórakozásból vadászgató nemesek közül sokan birtokoltak, csakhogy a személyesen nem inszurgálók nem szívesen mondtak le kedvenc puskájukról. Márpedig az inszurgens lovasok jó részének nem volt ilyen könnyű lovassági lőfegyvere. A Wesselényi által közép-szolnoki lovasai részére benyújtott fegyverigénylései közt is olvashatunk a „karabinokról." A másik hiánycikk a rövid kard volt, melyből Kolozs vármegye 34 darabot igényelt inszurgens tisztjei részére.[110] Marosszék állandó bizottmánya még a szervezés elején, egyebek mellett, 150 kardvasat és 1500 bajonéthüvelyt kért.[111] Alsó-Fehér vármegye 139 kardot és 161 kardszíjat igényelt lovas felkelői számára.[112]

A felkelők egységei a gyalogosoknak szükséges lőfegyvereket úgy látszik, általában meg is kapták. Így például Pénteki László főhadnagy, Torda vármegye alsó-kerületi gyalogszázadának parancsnoka már június 30-án átvette egysége számára a szükséges fegyvereket (220 hosszú puskát, ugyanannyi patrontáskát, szíjakkal, hevederekkel együtt és 70 pár pisztolyt, s a lőfegyverekhez szükséges 21 és fél font puskaport).[113] A vármegye felső-kerületének biztosa 120 puskát és 34 pár pisztolyt vett át.[114] Az insurrectionalis

[106] Erd. Gub. Praes. Ir. 530/1809.; *Sándor Imre*:i. m. 11–17. o.
[107] Erd. Gub. Praes. Ir. 521/1809.
[108] Insurr. 13.cs. sz. n.
[109] Torda Vm. Lvt. Ir. 864/1809. V. ö. az Erdélyi Gubernium 7501/1809. sz. rendeletével.
[110] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 28-i bejegyzés.
[111] Erd. Gub. Insurrectionalia. 15. cs. Marosszék insurrectionalis bizottmányának jegyzőkönyve. 1809. júl. 28.
[112] Insurr. 13. cs. Alsó-Fehér Vm. Requisitorum custosa. 1809. szept. 20.
[113] Torda Vm. Lvt. Ir. 556/1809.
[114] Torda Vm. Lvt. Ir. 736/1809.

iratok közt 1809. szeptember 24-ről elszámolást találunk 808 puskáról és 585 patrontáskáról; Alsó-Fehér 150 puskával és 150 patrontáskával, Kolozs vármegye 200 puskával és 174 patrontáskával, Aranyosszék 100 puskával és 150 patrontáskával számol el.[115] Katona Zsigmond, Kővár-vidék főkapitánya azt jelenti, hogy iurisdictiójában 250 puska található, de még vagy 400 kellene. Mintegy 1800-an volnának felkelésre kötelezve, de mivel sok az öreg, a túl fiatal, beteg, golyvás, 1000-nél kevesebb alkalmas fegyverviselésre.[116] A nagyszámú felkelő kiállítására köteles Marosszék 1809. július 28-án 1500 bajonéthüvely, 150 kardszíj, 1500 borjúbőr tarisnya, majd kardvas iránti igényt nyújtott be, augusztus 13-án pedig 1300 puskát kért.[117]

Természetesen a lőfegyverek kezeléséhez érteni kellett, az inszurgensek egy részének kezében pedig soha nem járt puska és semmiféle katonai kiképzésben nem részesült. Meg kellett tehát tanulni a puska használatát, a technikai ismeretek mellett a célzás tudományát, ami annál nehezebbnek bizonyult, mert a lőfegyverek nem egytípusúak voltak, sőt hibás is jócskán akadt közöttük. Kolozs megye például a nemesi felkelés csúcspontján is amiatt panaszkodik, hogy az egységei „némely osztályában lévő fegyverek igen nehezek, némelyek pedig igen rosszak, később pedig egyenesen arról, hogy a gyalogság fegyverei majdnem mind hibásak.[118] Részben a fegyverek tökéletlensége, részben az inszurgensek hadi felkészületlensége okozhatta, hogy a Kolozs vármegyei bizottmány nem mert éleslövészetre puskaport kiutalni az inszurgens gyalogosok részére. A határozat úgy szólt, hogy az alakulat „arra nem lévén alkalmas, hogy tüzeljen, tehát a szerencsétlenség elkerülésére puskapor nem adattatik."[119] Emlékeztetőül csak annyit: ez szeptember végén történt, körülbelül egy hónappal azelőtt, hogy az inszurgenseknek Kolozs megyéből a deési gyülekezőhelyre kellett indulniok.

Nem kevés gondot okozott a felkelők karddal és bajonéttal való ellátása. Láttuk, hogy a lőfegyverek biztosítva voltak, de a gyalogsági fegyverekhez nem kaptak bajonétot, s arról a vármegyei bizottságoknak kellett gondoskodniok. Nemkülönben a hadfiaknak szükséges ruházatról, lábbeliről, csákóról, kulacsról, egészségügyi ládáról, gyógyszerről és egyéb felszerelési tárgyakról is. Néhány adattal rávilágítunk arra, hogy közelebbről mik voltak a szükségesek és hogyan biztosították azokat.

A tízezres nagyságrendű hadsereg ellátására olyan mennyiségű ruházatra volt szükség, hogy annak előállítására nem volt elegendő a céhműhelyek kapacitása. Azért például Kolozs vármegye két gyalog- és két huszárszázada ruházata készítésére a szervezők augusztus 13-án azt kérték a családtól, hogy „a gróf Rhédei háznak azon részét, melyben eddig bál tartatott, az inszurgensek ruhájok megdolgoztatására általadattatni méltoztassék."[120] Az alsóneműt (két inget és két alsónadrágot) az inszurgens hozta magával. Az egyenruha elkészítésére olyan mennyiségű és egyszínű ruhaanyagra, posztóra volt szükség, hogy a boltokban való készletek számbavételére Kolozs vármegyében a szolgabírákat kérték fel.[121] Később 6 400 forintot ki is utaltak „harisnya fejér posztók és szürke condra posztó" vásárlására, csakhogy a kolozsvári boltokban sem egyik, sem másik nem volt kapható. Felhatalmazták hát a bizottmányt, hogy Besztercén vásároljanak

[115] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. szept. 24-i bejegyzés.
[116] Erd. Gub. Praes. Ir. 577/1809.
[117] Insurr. 15. cs. ad 6445.
[118] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 525., 651/1809.
[119] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 753/1809.
[120] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 99/1809.
[121] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 102–103/1809.sz.

1200 sing abaposztót, 600 sing fehér harisnya- és 12 000 sing szürke condra posztót.[122] Közép-Szolnok megyében – mivel az inszurgensek egy része nem akart fehér nadrágba öltözni, Wesselényi pedig kéket szeretett volna – abban egyeztek meg, hogy közönséges darócposztóból készült fehér, illetve kék nadrágot viseljenek.[123] A ruhaanyagok beszerzése nem mehetett mindig a legsimábban, mert az év utolsó napján az inszurgensek számára vásárolt holmik „elvételéről" olvashatunk.[124]

Alsó-Fehér vármegye jegyzőkönyve is érzékelteti a készülődés méreteit és gondjait, mikor 2 879 5/8 sing posztó, 35 sing veres flanel és 2 183 sing vászon elszámolását rögzíti. Külön felsorolja a lovasság szükségleteit, s abban a legfontosabb ruhaszükséglet sorában 105 huszármente, 88 huszárujjas, 100 huszárnadrág és 106 huszárköpeny szerepel.[125] A sok száz bárányból iránti igény emlegetése felveti a felkelők téli ruházattal való ellátásának kérdését is, ami újabb kihívást jelentett a költségvetés számára.

A szövegekből kiviláglik, hogy a Kolozs vármegye gyalog inszurgenseinek egyenruhája fehér, illetve szürke színű volt, a lovasságé ellenben piros lehetett, mert 170 sing „veres posztó" vásárlásáról olvashatunk. A lovasok ruházata, úgy látszik, el is készült, mert szeptember 9-én kiosztották a legénység között, sőt később a visszamaradt köntösöket és mundérokat az inszurgensek után küldték a gyülekezőhelyre. [126] Ez azt jelenti, hogy a contractióra vonulás pillanatában egyes inszurgensek ruházata még hiányos lehetett. Sőt Alsó-Fehér vármegyében olyan kirívó példával találkozunk, hogy az inszurrekció végén a 109 hadbavonult gyalogosok közül 7-nek nem volt csákója, 5-nek köpönyege, 3-nak pedig kaputja vagy dolmánya, de több más ruházati és felszerelési eszközben is hiány mutatkozott.[127] A ruházat jelentős összegbe került, azért az inszurgensek nagy része „segedelem-pénzből" kapott egyenruhát. Az viszont az anyagi állapotokra vet fényt, hogy ruházatuk biztosítására még a gyalogos inszurgens tisztek is pénzügyi segítséget kértek.[128]

A mesteremberek a felszerelést-ruházatot gyakran hitelben készítették, csakis így érthető, hogy a szabók, csizmadiák, gombkötők, szíjgyártók, nyergesek és más mesteremberek jóval azok leszállítása után kérték készítményeik árának megtérítését. [129] Kétségtelen, hogy az inszurgensek felszerelése a törvényhatóságoknak jelentős költségébe került.[130]

[122] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 270., 328/1809.

[123] Erd. Gub. Praes. Ir. 102/1809.

[124] Erd. Gub. Praes. Ir. 1362/1809.

[125] Az elszámolás részletezésében található még 105 mentekötő, 5 1/8 sing viaszosvászon, 189 vitézkötés, 441 csákóra való rózsa, 200 sing „boritás," 4 350 sing kötéses zsinór, 100 sing lapos zsinór, 80 sing sodrás, 105 rendbéli mentegomb, 308 kaputgomb, 1934 lovassági nadrággomb, 8 tucat pikkely, 20 marhabőr, 256 fekete bárányból, 288 fehér bárányból, 1695 csat és karika. A lovasság szükségletei között a főszövegben említetteken kívül olvashatunk még 53 Reithosen (lovaglónadrág), 130 miszli, 73 mundli zsák, 100 tarsoly, 15 fanyereg, 299 csákó, 210 csákóbőr, 23 zabla, 161 kardszíj, 1695 csat, 139 kard, 68 pár csizma, 49 nyeregtakaró, 89 pisztolytok, hozzá 80 szíj, 22 nyeregszerszám, 70 kantár, 129 kötőfék, 20 szügyelő, 25 heveder, 23 lekötő, 48 kengyelszíj, 62 farmatring, 28 kötőfékszár igényléséről, a gyalogság részére pedig kiegészítőleg felsoroltatik 103 gyalog kaput, 97 gyalog lájbi, 100 gyalog nadrág, 101 gyalog köpönyeg is. Insurr. 13. csomó. Alsó-Fehér Vm. Requisitorum custosa. 1809. szept. 20.

[126] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 408., 522., 911., 932/1809.

[127] Insurr. 11. cs. Vizsgálási Lajstrom. 1810. febr. 20.

[128] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 527/1809.

[129] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. nov. 11-i bejegyzés.

[130] Mutatványul álljon itt Marosszék egy lovas inszurgensének felszerelésére fordított összeg: mente – 30 Rfl 30 1/2 kr, ujjas lájbi – 44 Rfl 20 kr, nadrág – 10 Rfl 2 1/4 kr, fehér köpeny – 39 Rfl 10 kr, csákó – 6 Rfl 1 3/4 kr, csizma – 8 Fl 30 kr, patrontáska – 6 Rfl 30 kr, kard – 9 Rfl 41 kr, tarsoly – 4 Rfl 47 kr, nyeregszerszám mindenestől – 58 Rfl 45 5/8 kr, lovas inszurgensek „öltözete" – 205 Rfl 11 kr. Ha kevesebb is volt, nem tekinthető jelentéktelennek az, amit a gyalogosokra fordítottak. Ime: csákó – 4 Rfl 34 3/4 kr, kurta ujjas kaput – 18 Rfl 57 3/4 kr, ujjatlan lájbi – 7 Rfl 15 kr, köpeny – 26 Rfl 19 kr, csizma megpatkolva – 8 Rfl 15 kr;

A nemesség számára presztízskérdés volt, hogy felkelő seregük szépen, mutatósan felöltözve és felszerelve álljon ki a hadiszemlére; a vezető réteg sokat adott arra, hogy az inszurgenseknek „micsodás fegyvere, köntöse" legyen. A Kolozs megyeiek gyalui és szászfenesi szemléjén látottak alapján a deputáció jegyzőkönyve kiemeli, hogy az inszurgensek „igen jól és csinosan kiöltöztetve" álltak ki.[131] A jó fegyverzet, valamint a hasznos és mutatós felszerelés és ruházat magukat az inszurgenseket is önbizalommal töltötte el.

Egy hozzávetőlegesen 10 000 főnyi hadsereg ellátására nem volt felkészülve az erdélyi polgári igazgatás. Az inszurgenseknek volt ugyan hazulról néhány napi élelme, azután azonban nehezebb napok vártak rájuk. Az inszurgens vezetők-tisztek járatlanok voltak az ellátási feladatokban, mint ahogyan az élelmiszert biztosítani hivatott törvényhatóságok is. A katonai egységek transzportjait azelőtt is ezek a polgári hatóságok látták el élelemmel, de az ilyen nagyságrendű fegyveres erő részére nélkülözhetetlen kenyér, hús és más szükségesek biztosítása gyakran meghaladta erejüket. Bevett szokás szerint a törvényhatóságokat előre értesítették, hogy milyen létszámú a területükön átvonuló katonaság és hány ló ellátásáról kell gondoskodniuk. 1809-ben is ez történt. Ennek rendjén az erdélyi tartományi főbiztosság augusztus 31-én arra kérte Marosszék tisztségét, hogy gondoskodjék a területén átvonuló 3 000 főnyi, Felső-Fehér és Küküllő vármegyei, valamint Fogaras-vidéki inszurgens ellátásáról.[132] Az Erdélyi Gubernium számadó listáján 1809. szeptember 25–30. közötti dátummal az inszurgenseknek kiadott 919 portio kenyérről olvashatunk.[133] A hosszasan elhúzódó gyülekezés, állomásoztatás és átvonulás jelentős terhet rótt a vármegyékre. Amikor sereg még gyülekezőben volt, emberállománya számára a szükséges prófuntmennyiséget a kolozsvári sütőház biztosította, húsellátásra pedig mészárszéket állítottak fel a városban.[134] Alsó-Fehér vármegye hasonló célokra 2 732 portio zabot és 4 606 portio szénát szolgáltatott ki az inszurgens lovasságnak.[135] 1809 végére az Alsó-Fehér vármegye által a parasztközségektől beszerzett és az inszurgens-seregnek kiszolgáltatott 41 409 portio zab és 37 621 portio széna fejében 16 966 Rfl kifizetése szerepel. [136] Nyilvánvaló, hogy az egész gyülekező felkelő sereg ellátása sokkal nagyobb ellátási gondokat vetett fel, még akkor is, ha a szállításra alkalmas társzekerekről a „militaris status" gondoskodott.[137]

Vitatott kérdés volt a zsold fizetése és mértéke. A zsold a hadba vonult inszurgenseknek éppen úgy járt, mint a cs. kir. hadsereg sorkatonáinak. A szabályozás szerint azonban az inszurgens a sorkatona zsoldjának csak a felét kapta s annak kifizetése is késett. „Pénzbeli zsoldjuk elmaradása miatt Kolozs megye felkelői már augusztusban „nagyon zúgolódnak" – áll a jegyzőkönyvben;[138] kifizetését augusztus 28-ra ígérték, addig pedig a permanens bizottság a „szükséges vigyázatot" ajánlotta, hogy „valami rendellenes ne történjen."[139] Mondanunk sem kell, hogy a nem egész, hanem félzsold miatt az inszurgen-

egyéb szükségesekkel együtt az egy gyalogos inszurgensre fordított végösszeg 73 Rfl 32 3/4 kr–t tett ki (a Rfl a rénes forint, a kr pedig krajcár rövidítése). Hangsúlyozzuk, hogy mind a lovasok, mind a gyalogok esetében egy inszurgensről van szó, a széknek pedig nagyszámú felkelőt kellett felszerelnie.

[131] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. szept. 26.

[132] Insurr. 15. cs. 1700/1809.

[133] Insurr. 16. cs. Az Erdélyi Gubernium 5 246. sz. rendelete.

[134] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 106/1809.

[135] Insurr. 11. cs. sz. n.

[136] Insurr. 11. cs. sz. n.; Alsó-Fehér Vm. Insur. Jkv. Nagyenyed, 1809. dec. 23.

[137] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 896/1809. okt. 1.

[138] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 274/1809. aug. 26.

[139] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 285/809. aug. 26.

sek elégedetlenek voltak, Kolozs megye állandó bizottmányának szavai szerint a felkelők „nagyon elégedetlenek és megmozdulásra hajlandók."[140] A „ hópénz" ki nem fizetése miatt a marosszéki inszurgensek november elején „békétlenkedtek."[141] Megoldásként a Kolozs megyei bizottmány ezért azt javasolta, hogy szükséges „a zürzavarnak és lázadásnak eltávoztatására a nemes inszurgenseknek egész zsoldot adni."[142]

6. Felvonulás a contractióra

Ha a tavasztól őszelőig eltelt hónapok az erdélyi nemesi sereg szervezésével és felszerelésével teltek el, szeptember végén megtörtént az egységek gyülekező helyének kijelölése és a hadak felvonultatása, összegyűjtése.

Az egyes vármegyék egységeit ünnepélyes búcsúztatással bocsátották a hadak útjára. Pontos leírásunk maradt Kolozs vármegye inszurgenseinek ünnepélyes búcsúztatásáról. Itt a katonai gyakorlatok egy hónapig tartottak. Az összegyűjtött, felfegyverzett és felszerelt gyalog inszurgensek mustrája szeptember 24-én történt Gyalun, a két lovas-eszkadroné pedig a következő napon Szászfenesen. Annak megtörténte után a kolozsvári Nagypiacon (a mai Fő téren) szeptember 27-én megtörtént az ünnepélyes zászlószentelés. „Illendő fordulások és az egész megelégedésig való fegyverforgatások és gyakorlások után" néhány válogatott lovas és gyalog a praetoriális házhoz ment a zászlók átvételére, a tisztek pedig a főispánnal együtt a templomba mentek. Az istentisztelet után „mind a két zászlók felszenteltettek és a vezéreknek általadattattak, végre a künn egyenes sorban álló lovas és gyalog seregek is megszenteltettek és megáldattattak" Mártonfi József római katolikus püspök által, aki beszédet intézett hozzájuk. A Szent Mihály plébániatemplom előtt megtörtént az ünnepélyes zászlószentelés és átadás. A nemesi sereget Mártonfi püspök megáldotta, majd beszédet intézett hozzájuk. Kemény Ferenc báró, a vármegye főispánja, a bécsi udvar képviselőjéhez, Miksa főherceghez, az erdélyi inszurgens-sereg főparancsnokához intézte szavait, az pedig ugyancsak beszédben válaszolt. Végül a főispán a felkelőkhöz fordult: „Felséges Urunknak és egész monarchiánknak környülállása, csaknem minden országnak veszedelemre hanyatló állapota, régi, őseinktől szerzett hasznos törvényeink és azokban helyheztetett nemesi szabadságunk elrontására való igyekezete és törekedése az tudva való ellenségnek, arra kényszerítenek és azt az elkerülhetetlen szükséges módot parancsolják, hogy mindazokat az drága és megbecsülhetetlen kincseket fegyveres kézzel kénteleníttetünk megoltalmazni." Felhívta az inszurgenseket, hogy példásan viselkedjenek, „nemesi tetteket" vigyenek véghez, ne feledjék, hogy nem zsoldosok, hanem „hazájokért, szent törvényeik és szabadságaik fenntartására fogtak fegyvert." Isten áldását és „bátor szivet" kívánt nekik és azt, hogy borostyánkoszorúval térjenek vissza zászlóik alatt. Végül engedelmességre és bátorságra szólította fel az inszurgenseket a győzelem kivívása érdekében.[143] Az indulást szeptember 25-re tervezték ugyan, de végül, kis késéssel, szeptember 27-én indult útnak a Kolozs megyei nemesi felkelők két lovas- és két gyalogszázada.

[140] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 543/1809.
[141] Insurr. 13. cs. Marosszék Ins. Jkv. 1809. nov. 2.
[142] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 350/1809. aug. 30.
[143] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 840/1809.

A hadvezetés három gyülekezőhelyet jelölt ki, mégpedig Deést, Nagyenyedet és Besztercét. Mielőtt ezekben a központokban összpontosultak volna, előzetesen más, nagyobb városokban gyülekeztek a iurisdictiók inszurgensei, így például Marosvásárhelyen. A három gyülekezőhelyre összpontosított erők dandárokat képeztek. E dandárok–központok szerint a nemesi hadsereg így oszlott meg: a Deésre összpontosított I. dandárhoz az 1. lovasezred 743 és az 1. gyalogezred 2 602 inszurgense tartozott (összesen 3 345 felkelő), a Nagyenyeden állomásoztatott II. dandárba a 2. lovasezred 860 és a 2. gyalogezred 1254 inszurgense (összesen 2 114 felkelő), végül a Besztercére összevont III. dandárhoz a 3. lovasezred 1010 és a 3. gyalogezred 2 703 inszurgense (összesen 3 713 felkelő).[144] Hogy a legnagyobb létszámú és legerősebb dandárt Besztercére összpontosították, talán azzal függhetett össze, hogy ez volt legközelebb az orosz birodalom határához, melynek uralkodója akkoriban Napóleon szövetségesének számított.

Ismerjük az egyes dandárok regionális összetételét is. Tudjuk, hogy az I. dandár 1. gyalogezrede három zászlóaljból állott. Az 1. zászlóaljba sorolták Kolozs megye 2 és Belső-Szolnok megye 4 századát, a 2. zászlóaljba Doboka megye 3 és Kővár-vidék 3 századát, míg a 3. zászlóalj csak négy közép-szolnoki századot foglalt magában. Az I. dandárba tagolt 1. lovasezredhez két lovasosztály tartozott, az 1. osztály 1. századát a krasznaiak alkották, míg a 2.-at közép-szolnokiak; a 2. osztály mindkét századát Kolozs megye inszurgensei adták, míg a 3. osztály két századát a Torda vármegyéből származók.

A II. dandárba sorolt 2. gyalogezred 1. zászlóalja 1. századának állományát Alsó-Fehér, a 2.-ét Torda, a 3.-ét Zaránd, a 4.-ét és 5.-ét Hunyad, a 6.-ét pedig Küküllő megye szolgáltatta. A 2. zászlóalj 1. századát a Fogaras-vidék, a 2.-at Aranyosszék, a 3-6. századot pedig Udvarhelyszék állította ki. A II. dandárba sorolt 2. lovasezred 1. osztályának két századát Hunyad, a 2. osztály 1. és 2. századát Alsó-Fehér vármegye és Aranyosszék adta, míg a 3. osztály állománya Udvarhelyszékről került ki.

A III. dandárhoz tartozó 3. gyalogezred mindössze három zászlóaljból tevődött össze. Az 1. zászlóalj mind a hat százada marosszékiekből került ki, a 2. zászlóalj hat százada pedig a szász natio embereiből, a szászok adták a 3. zászlóalj hat századát is (szám szerint a szász natióból származó felkelők száma 1945-re rúgott). Végül a III. dandár 3. lovasezredét négy lovasosztály alkotta. Az 1. osztály 1. századát Alsó-Fehér vármegye adta, míg a 2.-at a szász nemzet; a 2. osztály 1. századát Marosszék szolgáltatta, a 2.-at pedig Csíkszék. A 3. osztály 1. századát Küküllő vármegyéből hozták, a 2.-at pedig Fogaras vidékéről. Végül a 4. lovasosztály mindkét századát háromszékiek alkották.[145]

A többezres létszámú dandárok állományának befogadására a kijelölt, viszonylag kicsiny városok nem mindig voltak képesek, ezért az inszurgensek egy részét falvakban szállásolták el. A Besztercéhez tartozó lovasság egyenesen Bátosra települt. Ugyanakkor a hadvezetés az inszurgens-egységekkel hadmozdulatokat, fegyver- és menetgyakorlatokat végeztetett. Így a besztercei dandár lovas- és gyalogegységei december 2-án Nagynyulason és Örményesen, december 8-án pedig Bátoson végeztek hadgyakorlatokat.[146]

A csapatok mintegy fél évig voltak fegyverben, mígnem az uralkodó 1810. február 10-ével feloszlatta a nemesi felkelő sereget.[147] Akkorra azonban az insurrectionalis haderő létszáma már erősen megcsappant s jóformán a felbomlás állapotába jutott.

[144] *Sándor Imre:* i. m. 10–17. o.
[145] Uo. 10–17. o.
[146] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1284/1809.; Insurr. 13. cs. sz. n. Marosszék Ins. Jkv.
[147] *Jakab:* 633. o.

Ki kell térnünk a nemesi felkelés anyagi hátterére is, annál inkább, mert Erdélyország a birodalom egészében a szegény tartományok közé számított. Az Erdélyi Gubernium szerint az inszurrekcióra Erdély 2 millió Rft kölcsönt kapott, s megszabták, hogy annak kifizetése „a telkek s egyéb jövedelmek conscriptiója után eshetik meg."[148] Az egyes iurisdictiókra eső pontos összeget nem ismerjük, Alsó-Fehér vármegye azonban kapcsolatos bevételeiről és kiadásiról 1813-ban pontosan elszámolt. E szerint a vármegye 1809–1813. között a nemesi felkelésre bevett és kiadott 73 478 Rft és 23 kr-t.[149] A partiumi kis Zaránd vármegyének a nemesi felkelés céljaira 17 335 Rft és 8 kr állott rendelkezésére, amiből 7 000 forintot a Gubernium juttatott a megyének.[150] Torda vármegye is jelentős összegeket kapott a központi alapból, mégpedig 1809. július 3-án 2000 rénes forintot, július 24-én 20 000 rénes forintot, majd szeptember 3-án a vármegye alsó-kerületének insurrectionalis perceptora ismét átvett a tisztségtől 5 000 Rft-ot. Mindezekhez számos magánadomány is járult.[151] Kolozsvár város részére insurrectionalis költségekre 6 000 Rft-ot utaltak ki.[152]

Az erdélyi inszurrekció kezdettől fogva egészen megszüntetéséig rengeteg nehézséggel küzdött, végső hónapjait pedig a teljes agónia, válság közepette élte át.

II. Az inszurrekció válsága

Vizsgáljuk meg, mik voltak a válsághelyzet okai és miként is játszódott le ez a folyamat. Részletesebben szemügyre vesszük, hogy miként is viszonyult a felkeléshez a nemesség, milyen bajok, belső ellentmondások gyengítették a nemesi felkelés ősi intézményét, hogyan terjedtek ki a válságjelenségek e katonai erőre a szervezés során és létezése idején, milyen jelenségek mutatkoztak soraiban a fegyelem tekintetében és milyen társadalmi vetületek-ellentétek kerültek napfényre ebben a hadi intézményben.

1. A nemesség helyzete és hangulata

Az erdélyi nemesség és a kiváltságokból részesülő más rétegek nem voltak egységesek a helyzet megítélésében. Abban azonban egy véleményt képviseltek, hogy a Habsburg Birodalom keretében rendi helyzetük megőrzése biztosított; ezért csatlakozott az erdélyi nemesség 1790-es diétákon még erősen ellenzéki része is a bécsi udvar Franciaország elleni politikájához: id. Wesselényi Miklós például, az egykor erősen Bécs-ellenes politikus 1809-ben az inszurrekció egyik leghatékonyabb támogatójává vált s magatartásával a veszélybe került Bécset és osztálya kiváltságos helyzetét egyaránt támogatni akarta.[153] Állásfoglalása jórészt az egész erdélyi birtokos osztályra jellemző volt.

[148] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 941/1809.

[149] Insurr. 11. cs. „Alsó-Fehér vármegyei imsurrectionalis pénzről való számolás." 1809–1813.

[150] Erd. Gub. Lvt. A Fundus Insurrectionalist illető iratok (F 435). Zaránd vármegye elszámolása. Nem érdektelen az insurrectionalis bevételek részletezése. E szerint Zaránd vármegye a guberniumtól kapott 7 000 rénes forintot, a kiállani nem tudók befizettek 6 614 rénes forintot, az egytelkes nemesek befizettek először 1364, később meg 2 289 rénes forintot, a román papok adományként pedig bejött 68 rénes forint.

[151] Torda Vm. Lvt. Ir. 605., 667/1809.

[152] Kolozsvár Város Levéltára. Protocollum oeconomico-politicum. 598/1809.

[153] Wesselényi magatartására l. *Kosáry Domokos:* Napóleon és Magyarország. I. m. 115. o.

Ilyen körülmények között nem lehetett komoly hatása Napóleon 1809. évi schönbrunni, magyarokhoz intézett kiáltványának sem, amely Bécs elleni szembefordulásra és az ország függetlenségének kivívására szólított fel. A kiáltvánnyal egy időben egy latin nyelvű röpirat külön is megmagyarázta a császár kiáltványát a magyar nemességnek. Tartalmában a patrióta magyar nemesség jól ismert érveit sorakoztatta fel: a Bécstől való elszakadás a régi dicsőséget hozná vissza az országnak, a dicső nemzeti király, Hunyadi Mátyás kora éledne újra. A Habsburgokkal szemben Magyarországnak amúgy sincsenek kötelezettségei, mert „hamis, szószegő fejedelmeknek egy nemzet sem tartozik hűséggel."[154]

A korabeli francia diplomácia és Napóleon számolt a magyar inszurrekcióval, annál inkább, mert a francia csapatok többször megközelítették, sőt el is érték a történelmi Magyarország határait. Ismeretes, hogy 1809. nyarán Győrig nyomultak előre és öt magyar vármegye területét szállták meg. Franciaország számára nem volt közömbös tehát a magyar uralkodó osztály hangulata, viselkedése, az inszurrekció katonai ereje.

A proklamációt Erdélyben is terjesztették, Napóleonnak akadtak is hívei Erdélyben, különösen a felvilágosult értelmiség körében, olyanok, akik a függetlenséget és a polgári reformokat várták tőle. Az uralkodó rétegek azonban nem csatlakoztak hozzá. Egyetértettek vele a függetlenség kivívása tekintetében, de érezték, hogy forradalmi változásokat hozhat, veszélyben forog kiváltságos helyzetük s nem bíztak a francia császár ígérgetéseiben. Ne feledjük, hogy Adrien Lezay-Marnesia, Napóleon Magyarországra küldött ügynöke, 1802-ben szkeptikusan vélekedett a francia hadsereg közeledése esetén kirobbanó magyarországi felkelésről. A belső felkelést lehetségesnek tartotta ugyan, csakhogy szerinte a parasztok „inkább az osztrák ház mellett mozdultak volna meg, amely védi őket," a nemesség pedig saját kiváltságai mellett.[155] Gérard Lacuée ezredes, egy másik francia megbízott 1805-es jelentése viszont azt feltételezte, hogy ha a francia hadsereg az országba behatolna, és kilátásba helyezné a magyar független államot, „amely megtartaná a régi alkotmány általános formáit, s amelyben a nemesség megőrizné nem is jogait, hanem kiváltságait, a magyarok tömegesen állanának zászlaja alá." Lacuée optimista megítélésében a magyar jakobinus mozgalom Bécs-ellenes, függetlenségi vonala is érvként szerepelt. [156] Andréossy bécsi francia ügyvivő 1809 tavaszán azt jelentette Párizsnak, hogy az inszurrekció Magyarországon széleskörű lesz, a bécsi udvar számít a magyar nemesség lelkesedésére, de az mindenképpen gyakorlatlan. Azt is megjegyezte, hogy a „magyarok pénzt ajánlanak, de személy szerint nem fizetnek."[157]

Az idő az erdélyi nemesség Napóleon-ellenes állásfoglalását igazolta, hiszen a francia császár európai rendszere nem bizonyult tartósnak s támogatása esetén a magyar – s benne az erdélyi – nemesség tovább rontotta volna helyzetét az osztrák császárságon belül. Másrészt Napóleon sem fordulhatott más támogatókhoz, így például a parasztsághoz, ahogy egyes történészek felvetik. A kérdésre jószerivel Wertheimer Ede egy évszázada megadta a választ: „Ha azonban meggondoljuk, hogy az akkori magyar parasztok elég szánandó és nyomorult helyzetben voltak, s hogy az alsóbb nemesség – Magyarországnak e szintén birtok nélküli s így legnyugtalanabb osztálya – a parasztsággal folytonos érintkezésben s majdnem azonos műveltségi fokon állott, úgy valóban alig lehet belátni, hogy

[154] *Benda Kálmán:* Emberbarát vagy hazafi? Budapest, 1978. 319. o.; a kiáltványt *Kecskeméti:* XLIII–XLV. o. is közölte.

[155] *Kosáry:* i. m. 26. o.

[156] Magyarország története. 1790–1848. Főszerkesztő: *Mérei Gyula.* Budapest, 1980. 452. o.

[157] Archives du Ministere des Affaires Étrangers. Paris, Tom 382. Andréossy 1809. márc. 23-i jelentése.

mire vezethetett volna, ha Napóleon felhívásával egyenesen a szegény osztályhoz fordul vala."[158] Napóleon a parasztságra, mint politikai tényezőre sem Magyarországon, sem Erdélyben nem építhetett. Érdekes viszont, hogy az általa szervezett Illír Tartományok területén (amelybe a történelmi Magyarország déli tartományai is beletartoztak) felszámolta a hűbéri viszonyokat.[159] Csakhogy az ottani nemesség hatalma nem volt a magyarországiéhoz vagy erdélyiéhez fogható s az átalakulásban a jelentős kereskedő-polgárságra és a határőrségre is számítani lehetett.

Erdély irányadó politikai rétege a nagy- és középbirtokos nemesség volt, annak érdeke pedig a fennálló rend védelme. Ennek megfelelően Napóleon kiáltványa a nemesség körében alig érezhető visszhangot keltett, az uralkodó réteg szembefordult Napóleonnal, a parasztság pedig csak vágyként fogalmazta meg felszabadulási törekvéseit. A magyar nemesség egészében nagyobb veszélyt látott Napóleon győzelmében, mint a Habsburg-uralom fenntartásában. Gyakorlatilag ez azt jelentette, hogy a nemesség állásfoglalása az adott helyzetben – anyagi áldozatok árán is – az inszurrekció megszervezése és támogatása volt. Csakhogy a nemesi felkelés, éppen a Bécs iránti fenntartások miatt, minden lelkesedést és harci szellemet nélkülözött. Magyarán: politikai felfogás és erkölcsi tartás tekintetében a nemesi felkelés nem volt ütőképes. Ezzel teljesen összhangban van Újfalvy megállapítása, aki nem csak kortársa, szemtanúja, hanem résztvevője is volt a nemesi inszurrekciónak: „Az erdélyi fölkeltek nem lehettek ellenség előtt: jóllehet tíz havi folytonos fegyver gyakorlat után lőfegyver s minden hadi készlet legjobb rendben, az emberek pedig szigorú katonai fegyelembe begyakorlottak voltak; mindamellett is aligha az ellenség tüzét több kitartással állandják ki, mint a magyarhoniak Győr alatt. Mert itt is hiányzott a lelkesedés s az a bizonyos harczias szellem mi nélkül a katonánál kitüntetésre nem lehet számítani."[160] Hozzáteendő azonban, hogy katonai képzettség és fegyelem dolgában sem volt harcképes ez a hadsereg. A középkorban kemény harcokhoz szokott nemesség a huzamos, évszázados tétlenség időszakában elszokott a tábori-hadi élet viszontagságaitól és csak hagyományaiban élt elődeinek hajdani vitézi életformája.

2. Kivételezés, késlekedés, ellenállás

A nemesi felkelés ügye kezdettől fogva közjogi vita tárgya volt, mivel az adómentes nemes köteles volt zászló alá vonulni, ellenben az adófizetésre fogott egytelkes, armalista nemes és a szabad réteg törvénytelennek tartotta egyidejű adóztatását és hadbevonultatását. A kiváltságosak említett alsó rétege méltánytalannak tartotta, hogy miközben a misera plebs contribuenshez hasonlóan adót és portiót köteles fizetni, katonáskodásra is kényszerítik. Nem véletlen, hogy az inszurrekció egyik irodalmi terméke, *„Az insurgensek éneke Beszterce körül"* című költemény szerzője ebben a visszás helyzetben a nemesi szabadság elvesztését siratja.[161]

A nemesség alsó rétegei és a szabadok katonai felkelésre kényszerítése a szervezetileg legszilárdabb réteg, a székely szabadok körében váltotta ki a legélesebb ellenkezést.

[158] *Wertheimer Ede:* Napóleon viszonya Magyarországhoz. *Budapesti Szemle,* 1883. 76. sz. 171. o.

[159] Napóleon trianoni dekrétuma az Illír Tartományok megszervezéséről. Fordította és sajtó alá rendezte: *Pándi Eszter.* Szeged, 2000. 10. o.

[160] *Ujfalvy:* 131. o.

[161] Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára. Kézirattár. (A Kolozsvári Egyetemi Könyvtár megőrzésében.) Ms. 2991. sz.

Mikor az uralkodó az erdélyi diétát összehívta, a rendek határozatot hoztak a kisnemesség méltóságát sértő adókötelezettség megszüntetéséről és a székely határőrség eltörléséről. A király azonban legnagyobb szorultságában sem erősítette meg ezt a törvényt, így az egytelkes nemesek, armalisták, szabad székelyek nemesként-szabadként kötelezve voltak az inszurrekcióban való részvételre, ugyanakkor adófizetési kötelezettségük is érvényben maradt. A méltánytalanul sújtott rétegek érdekében Bánffy György gubernátor is közbeavatkozott. A gubernátor felhívta az uralkodó figyelmét, hogy az erdélyi törvények szerint „a fölkelés és adófizetés egymás mellett meg nem állnak". Az uralkodó azonban hajthatatlan maradt. Ilyenformán az ellentmondás megmaradt, végigkísérte a nemesi felkelés egész történetét és ellenkezésre, sőt nyílt szembefordulásra, lázadásra vezetett.

Az ellenkezés azonban a nemesség tehetős részében is jelentkezett. A hiányok mindjárt a szervezés első lépéseinél megmutatkoztak, s azt igazolták, hogy a nemesség csak vonakodva, vagy egyáltalában nem akar személyesen részt venni a hadi cselekményekben, a meghirdetett felkelésben. Az összeírás és hadbavonulás tárgyalásakor részleteztük a reális helyzetet, itt csak érintőlegesen, a következtetés szintjén hivatkozunk néhány adatra. Kolozs vármegyében 1827 összeírt nemesből és más kiváltságosból mindössze 158 lovas és 261 gyalog vonult be, Torda megye esetében 775 összeírtból 197 vett részt személyesen a felkelésben, Küküllő esetében pedig 976 birtokosból mindössze 64 kelt fel személyében. Marosszék hat járásában az összeírásban 175 lovas és 1093 gyalog inszurgens neve szerepel,[162] valójában a contractión a szék 300 lovassal és 724 gyaloggal vett részt *(l. a 693-694. oldalon lévő táblázatokat)*. Marosszéken egészségügyi felmentés céljából 480 orvosi igazolványt mutattak be.[163] Még olyan eset is előfordult Kolozs megyében, hogy egyik contractióra menendő inszurgens öncsonkítással akart kibújni a bevonulás elől.[164] Az összeírt és contractión megjelent inszurgensek száma közti különbség úgy állott elő, hogy rengeteg volt az exemptus, betegség és különböző más címeken kivételezett személy, olyan pedig alig, aki kifejezetten ambicionálta volna a hadban való részvételt. És akkor még nem beszéltünk a rengeteg, még a fejedelemség korából örökölt armalista, puskás, szabad emberről például Doboka, Belső-Szolnok, Hunyad vármegyében, illetve Kővár és Fogaras vidékén, akik bár kötelezve voltak inszurrekcióban való részvételre, de vagy anyagi, vagy egyéb okokból többségükben mégsem vettek részt a felkelésben.

Az insurrectionalis iratokban számos olyan adat található, amely az összeíráskor, lustráról vagy contractióról való távolmaradásról szól,[165] de Kolozs vármegyében a meg nem jelent gyalog inszurgensekről egész lista is készült. A contractióról való késés miatt október 2-én gyalog inszurgens Fogarasi Juont néhány napi árestomba zárták.[166] A nemesi felkelés visszautasításában elöljáró Marosszék 1810-ben összeállított listáján 216 elkésett inszurgens neve szerepel.[167]

Láttuk már, hogy a nemesség egészében megfigyelhető vonakodáson kívül volt egy olyan felkelésre kötelezett réteg, amely egyenesen szembeszegült a rárótt feladat teljesítésével. Erre beszédes példa Marosszék és Udvarhelyszék esete, ahol már az összeírást is

[162] Erd. Gub. Lvt. Ir. ad 3284/1810.

[163] Erd. Gub. Lvt. Ir. ad 3284/1810. Doctori testimoniumoknak listája.

[164] Kolozs Vm. Ins. Jkv. Az 1809. nov. 2-i bejegyzés szerint Ramuntzai Nutz, aki az inszurrekciótól szabadulandó „mutató ujjait elvágta" s ezért tömlöcbe záratott; onnan kérésére úgy szabadult, hogy a katonai társzekerekhez osztották be.

[165] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 372–373., 394–395., 483/1809. stb.

[166] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 2-i bejegyzés.

[167] Erd. Gub. Lvt. Ir. ad 3284/1810.

megtagadták s ellenállásuk olyan méretű volt, hogy a gubernátorhoz is eljutott. A kapcsolatos levéltári anyag alapján részleteiben követhetők az események.

A nehézségek már az összeíráskor jelentkeztek. Az ellenállás jelei másutt is mutatkoztak, de példával Udvarhely-, és Marosszék szabad székelyei jártak elől, és Aranyosszék is engedetlenkedett. A székely székek a Kővár-vidék darabontjaival együtt szembefordultak az összeírással. Mikor Udvarhelyszéken az összeírást tovább erőszakolták, a szék épülete előtt hatalmas tömeg jelent meg és memoriumot adott át feletteseinek. A memoriumban többek között az állott, hogy „a nemesek tovább ne uralkodjanak, legyenek egyenlők a szabad parasztokkal és szabadítsák fel a jobbágyokat, legyenek ők is egyenlők. Azzal fenyegetőztek, hogy ha tovább erőszakolják az összeírást, darabokra szaggatják a permanens insurrectionalis deputációt. A széki vezetés csak a követelések teljesítésének ígéretével szabadult ki a szék székelyudvarhelyi épületéből.[168] A mozgalom átterjedt Torda vármegye egyes falvainak kisnemességére is (Túr, Komjátszeg). Valamennyien azt követelték, hogy a nemesi felkelésben való részvétel fejében mentesüljenek az adó alól. Az elégedetlenkedő falvakba vármegyei és széki tisztviselőket küldtek ki, sőt Udvarhelyszékre, a helyzet normalizálása érdekében maga a gubernátor szállt ki.[169]

Marosszéken az igazi konfliktus a lustrálás megejtése alkalmából robbant ki: a marosszéki selyei járás contribuens székely lakosai, armalisták, primipilusok és pixidariusok memóriumot intéztek tisztségükhöz, melyben kijelentették: „az őfelsége parancsolatjára készek vagyunk felszállni, de oly feltétel mellett, hogy ha őfelsége maga szentséges keze által subscribált és megpecsételtetett diplomáját hozzánk leküldi az iránt, hogy mi privilégiumunk szerint manuteneáltatunk és nemességünk megadatik, azaz azután az adó alól felszabadíttatunk". Instantiájukra a lustralis commissio augusztus 30-i válaszában „atyaiképpen" arra intette a kérvényezőket, hogy „a nemes ország rendei által meghatározott és a három nemzetek pecsétjei és szokott aláírások alatt költ és a marchalis széken felolvastattott articulusoknak engedelmeskedjenek" és magukat a „hivségtelenség bűnébe ne ejtsék."[170] A figyelmeztetést a maga részéről az augusztus 27-én Udvarhelyre érkezett gubernátor a szovátai járáshoz intézett utasítással toldotta meg. Először arra emlékeztetett, hogy a jedi lustrán „a népnek nagyrésze nagy lármát, zenebonát indítván" a „sok jámborok és józan gondolkodású nemesek és szabad székelyek" lustrálását is megakadályozta. Mivel a lustrát és az inszurrekciót a király parancsa és az ország rendjei határozták el, a törvények szerint a nemesi felkelés megtagadása „a pártütés büntetésit maga után önként vonszó vakmerő bátorság" jele. Felszólítja tehát a kerület területén lakó inszurrekcióra kötelezetteket, hogy szeptember 4-én tartandó lustralis commissio előtt Marosvásárhelyen jelenjenek meg és „csendességgel viseljék magukat."[171]

A fejleményekről a gubernátor Udvarhelyen, szeptember 3-án kelt és a marosszéki főkirálybíróhoz intézett utasításából értesülünk. Az utasításban ez állott: a lustrálást a szovátai és jobbágyfalvi események ellenére úgy kell folytatni, mintha semmi sem történt volna; a lustrálást nem kerületenként, hanem falvanként kell folytatni és sohasem délután; a lustráltakat kerületek szerint kisebb csapatokba kell beosztani és „haladék nélkül" a contractio helyére kiparancsolni, hogy azok „a rossz példa vagy a többitől vakló félelem

[168] *Jakab – Szádeczky:* Udvarhely története. I. m. 548. o.; *Szabó Nicolae:* Framantari taranesti in Transilvania in timpul razboaielor napoleoniene (1809). Studii si articole de istorie. 1970. 123. o.

[169] *Szabó Nicolae:* i. m. 121–122. o.

[170] Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.

[171] Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.

által el ne csábíttassanak," különben is „kisebb csoportokkal könnyebben lehet bírni, mint a nagyobb sokasággal: divide et impera" – vélekedik a gubernátor; helyes volna a szabadokat a nemesekkel összevegyíteni, csapataikat nemesekkel kísértetni a contractio helyére; Marosvásárhely maga is gyülekezési hely lévén, a más törvényhatóságokból összegyűlő inszurgensek jelenléte is javíthat a helyzeten; fegyvert semmiképpen nem kell a gyülekezőhelyen kiosztani, hanem csak a contractio helyén és az azzal való gyakorlást a contractio helyére kell halasztani; a renitens falvakat a fiscalis director a Királyi Táblán fogja felelősségre vonni, mégpedig a „korifeusokat, lázasztókat, gyüléstartókat, összeesküvésre való correspondentiát folytatókat." A gubernátor utasította a főkirálybírót a „követségeket viselőket elfogatni, minthogy azok a többiek felett vétkesek, hogy ezek ex vinculis megpereltetvén, keményebben büntettessenek." Végül utasításai érvényesítésére a gubernátor egy szakasz katonaság Marosszékbe küldését ígéri.[172]

Gróf Teleki Mihály marosszéki főkirálybíró 1809. szeptember 11-én jelentette a „zenebonáskodás" lefolyását, fejleményeit. A szék területén a selyei járásbeliek lustrájának Jeden kellett volna megtörténnie, de később annak helyszínét Marosvásárhelyre helyezték át. Mielőtt azonban erre sor került volna, a jobbágyfalvi és szovátai járás három küldötte pont olyan tartalmú instantiát adott át, mint a másik két processus. Mikor arra a választ megkapták, az immunis nemesek alávetették magukat a lustrának, de a népnek „nagyobb része nagy lármával hazament, útjukban hol nemest kaptak, különösen pedig insurgenst, azokat megtámadták és kergették".

Az illetékesek azonban nem hagyták abba a lustrálást, az exemptusok kötelességét pedig megmagyarázták, s arról körlevelet küldtek ki. A később érkezett tudósításokból kiderült a következő: az armalisták nagy része a szabad székelyekkel minden engedetlenségben egyetértett, Nyárádszeredán gyűlés tartását tervezték és követek küldését a két székely határőrezredhez, hogy azoktól támogatást nyerjenek, az inszurgensnek beálltakat fegyver átvételére bíztatták, hogy azzal aztán a nemeseket „dühösségeknek áldozatjaivá" tegyék. Hogy a Marosvásárhelyre lustrára összegyűlt jobbágyfalvi és jedi részről „már rebelliót indítani akaró támadást" megakadályozzák, a gubernátorhoz olyan felhatalmazásért folyamodott a főkirálybíró, hogy a helyi katonaságtól és városbírótól kérhessen segítséget, hogy a „vakmerő nép" „megzaboláztassék és legalább a lustráról és városról szélyeloszlattassék." A marosszéki főkirálybíró a szomszédos Küküllő és Torda vármegyéket kérte, hogy a rend helyreállítására lovas és gyalog inszurgenseket küldjön segítségül.[173] Az engedetlenség másik központjában, Abód községnél, szabadok és kisnemesek gyülekeztek „vasvillával, lándzsával, fegyverrel felkészülve" s csak egy lovas és egy gyalog székely határőr század tudta őket szétoszlatni.[174]

A nemesi felkeléssel való szembefordulás a legnagyobb méreteket Marosszéken érte el: a főkirálybíró jelentésében szereplő instanciában az udvarhelyiek példájára a marosszéki szabadok nem csak adójuk elengedését kérték, hanem az 1750 óta fizetett adó összegének visszatérítését is. Hogy kérésüknek nyomatékot adjanak, azt tervezték, hogy az összes grófokat, bárókat és nemeseket túszként összeszedik, az ülésező széki tisztviselőket pedig menekülésre kényszerítették.[175]

[172] Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.
[173] Erd. Gub. Praes. Ir. 861/1809.
[174] *Jakab:* 625. o.
[175] *Szabó Nicolae:* i. m. 124. o.

Az esetről a marosszéki főkirálybíró szeptember 24-én számolt be részletes jelentésben. Eszerint az elégedetlenkedők Sóváradon szeptember 22-én gyűlést tartottak s bizonyosan nincs jó szándékuk. Egy szabadságon lévő inszurgens káplár jelentette, hogy a lázadók őt maguk közé akarták ragadni, és csak futva menekülhetett. A káplár úgy értesült, hogy a lázadók az Abódon lévő két század katonaságot akarják megtámadni. Onnan Marosvásárhelyre készülnek, hogy a főkirálybírót és a tiszteket felkoncolják, majd a nemesség ellen forduljanak „és azokat mind lemészárolják". A főkirálybíró olyan jelentést is kapott, hogy a lázadók Erdőszentgyörgyre készülnek, hogy az ott összegyűlt inszurgenseket maguk mellé vonják, ha arra nem hajlandók, agyonverjék őket, azért mert inszurgáltak. Nagy Dániel királybíró jelentette a főkirálybírónak, hogy Koronkán járván, az úton számos székely csoporttal találkozott, melyek Marosvásárhelyre igyekeztek contractióra, egy részük azóta meg is érkezett. A „gonoszabb környülállásokra" is elkészülve, a főkirálybíró a marosvásárhelyi katonai commandánssal a szükséges óvóintézkedéseket megtette. Levelét alig végezte be, máris egy írás érkezett hozzá, mely azt adta hírül, hogy a városi jegyző atyja kénytelen volt Abódról elmenekülni; segítséget kér, hogy feleségét is elhozhassa a lázadók közül.[176]

A hatalom végül is győzedelmeskedett és az ellenálló törvényhatóságok csapatai, egységekbe szervezve, ha nem is teljes számban, bevonultak az inszurrekció számára kijelölt contractiós központokba. Túri József fiscalis director a gubernátorhoz intézett október 7-i levelében a mozgalom lecsendesedéséről számolt be: a Gubernium rezolucziójára az Abódnál összecsődült székelyek hajlandók lustrálni, „Udvarhelyszék és Marosszék engedelmességet mutat" – írta és hozzátette: „ha ebben megmaradnak, talán lehetne értetlenségből és tudatlanságból ejtett hibájokat némelyeknek elmellőzni és csak a szembetűnőbb lázasztók büntetése mellett maradni; [...] mert ezen nemzetet csekély vélekedésem szerint szükséges ugyan fenyítékben tartani, de nem kellene talán most, midőn a hazának reájok szüksége vagyon, nagyon megkeseríteni".[177]

A bevonulás, fegyverzet, ruházat-felszerelés nehézségei, de főleg az egyes helyeken mutatkozó ellenállás miatt a felkelő seregek csak erősen megkésve, a nemesi felkelés meghirdetése után mintegy négy hónappal vonultak be a gyülekező központokba s még utána jó ideig szállingóztak oda felkelők.

A késlekedés miatt erős feszültség keletkezett Bécs és az erdélyi vezető réteg között. Az erdélyi vezető körök elégedetlenek voltak amiatt, hogy a nemesség alsó rétegei és a szabadok adóját nem engedték el, a bécsi udvar pedig az inszurrekció szervezésében tapasztalható késlekedést és a huzavonát hányták a keleti provinciában kormányzó híveik szemére. Bánffy György gubernátor 1809. november 20-án kelt rendeletében közölte az udvar álláspontját a törvényhatóságokkal: „Őfelségének hozzám, k. gubernátorhoz ez jelen való esztendő october holnap 30-dik napjáról költ kegyelmes resolutioja [érkezett] le, melyben az inszurrekciónak tökéletes kiállítását és ahhoz megkivántató készületeknek megszerzésében tapasztalt késedelemért, annyival nagyobb kedvetlenségét kijelenteni méltoztatott, mennyivel inkább bizonyosabb az, hogy csak egyedül Erdélyország az, mely az hosszas időktől fogva tartó hadakozásoknak terheiben és inségeiben nem részesülvén, csendes nyugodalomban tartatott, s most is, midőn minden más tartományai Őfelségének bámulatra méltó hivséggel, hajlandósággal s igyekezettel a status megtartására és gyarapítására minden erejeket fordítani és tulajdon javaikkal, bármi nagyok és

[176] Erd. Gub. Praes. Ir. 940/1809.
[177] Erd. Gub. Praes. Ir. 1117/1809.

summások légyenek is azok, áldozatokat buzgó hívséggel tenni el nem mulatják, Erdély az inszurekciónak kiállításában újabb meg újabb nehézséget keresgélni törekedik. Melyre nézve a többek közt Őfelsége az iránt különösön parancsolni méltóztatott, hogy az alatt is, míg ezen tárgyban tapasztalt késedelmeknek és ahhoz járuló hibáknak okait maga idejében tökéletesen kinyomoztatván, világosságra hozattassanak, az inszurrekció, mely némely részben az országnak éppen nem célra sietö móddal és igyekezettel traktáltatott, minden tekintetek és okok, melyek az ország becsületinek csak alacsonítására szolgálván, a közönséges jónak és Őfelsége szolgálatjának előmozdítására gátot és hátramaradást eddig elé okoztak, félre tétetvén, rövid idő alatt a legserényebb móddal s igyekezettel tökéletességre vitettessék s ez iránt Őfelségéhez háládatlan [!] alázatos jelentés küldessék fel. – Őfelsége ezen kijelentett szentséges akaratjának teljes engedelemmel kötelességévé tétetik, hogy az inszurrekció előmozdító tárgyában minden habozó gondolatokat, tétovázásokat és késedelmet maga után vonó késedelmeket félre tévén", a közjó érdekében, „az inszurrekciónak tökéletes karban való állítását minden módon és sükeres igyekezettel hivatalbéli kötelessége szerént előmozdítani és annak már egyszer leendő végrehajtását tettében is kimunkálni tulajdon feleletjek alatt esmerjék homagiálias kötelességeknek.[178]

Egyéb korabeli forrásokból is egyöntetűen kiderül, hogy az uralkodó főleg az erdélyi inszurrekció késedelmes kiállítása miatt illette szemrehányással az erdélyi hatóságokat. Ezzel összefüggésben kérte Miksa főherceg, az erdélyi nemesi felkelő sereg főparancsnoka az erdélyi gubernátort, hogy 10 naponként tegyen jelentést az uralkodónak az inszurrekció helyzetéről.[179]

3. Fegyelmezetlenség, szökés

Jól tudjuk, hogy a katonának a civil életből a hadi keretek szabályaihoz igazodó „betörése" zökkenőkkel, nehézségekkel jár. Kétszeresen érződött ez a nemesség esetében, amely eddig távolról, kiváltságaira és szabadságára büszkén, sőt előítéletekkel, nemegyszer ellenségesen tekintett a cs. kir. hadseregre. Most e hadsereg tagjaként be kellett illeszkednie annak rendszerébe, fegyelmi szabályzata előírásaiba. Nyilvánvaló, hogy a nemesi szabadság és a katonai fegyelem gyakran összeütközéshez vezetett.

A díszes egyenruha és fegyverzet nemegyszer imponált az inszurgensnek, sokaknak, különösen azoknak növelte öntudatát és önbizalmát, akik alulról emelkedtek fel. Olvashatunk olyan zsellérsorú inszurgensekről, akik „az inszurrekció alkalmatosságával vagy két lovat kaptak, s ennél fogva nagy nemes embereknek tartják magukat, [noha] semmi nemes leveleket nem tudják a bírák."[180]

A fegyvert fogott nemesség java része öntudatosan alávetette magát a hadi fegyelem követelményeinek, különösen olyan egységekben, ahol szakavatott tiszti irányítás érvényesült. Id. Wesselényi Miklós, a császári-királyi hadsereg egykori huszárkapitánya a közép-szolnoki inszurgensek parancsnoka, mint már említettük, kemény gyakorlatokkal és fegyelmi eszközökkel igyekezett hadrendre szoktatni a rábízott felkelőket. A katonák nevelése és fegyelemben tartása kitűnik mind saját levele, mind az ellene tett feljelentés soraiból. Miután megszervezte a rábízott lovasegységet, gyakoroltatta embereit; az in-

[178] Torda Vm. Lvt. Ir. 709/1809. Az Erdélyi Gubernium 1809. nov. 20-i, 9 804. sz. rendelete.
[179] *Bethlen Elek*: 219., 221. o.
[180] Torda Vm. Lvt. Ir. 1650/1812.

szurgens lovasok „nem haszon nélkül töltötték idejeket," őket saját zsibói lóiskolájában tízes csoportokban gyakoroltatta és étkeztette s ezzel megismerte őket; „adná a mindenható, hogy nemeseink mind oly szívvel volnának a király és haza iránt mind ezek" – írta. Mikor az egységébe tartozó zilahi inszurgensek nem jelentek meg Zsibón, vizsgálatot rendelt el ellenük, „a dolgot megérttette" velük, s azután rendesen megjelentek. Magatartásának magyarázataképpen ezt írta a gubernátornak: „én a nemesi szabadságot tiszteltem, de most a szomorú kéntelenség vitt erre, mert elmondhatom azt, hogy ha e nem történt volna, most és ennek utána is célt itt nem lehetetett volna vinni."[181]

Bár Újfalvy szerint az inszurgensek a „szigorú katonai fegyelembe begyakorlottak voltak,"[182] fegyelemsértés elég gyakran előfordult, sőt elmondhatjuk, az inszurrekció egyik rákfenéje éppen a fegyelmezetlenség volt. Emiatt tartotta harcképtelennek Lacuée francia ezredes is az magyar inszurrekciót, résztvevőinek lelkesedése és hazaszeretete nem pótolhatta a fegyelmet.[183] Camille de Tournon, osztrák fogságba került francia főtisztviselő 1809. évi magyarországi tapasztalatai alapján maga is feljegyezte a nemesi felkelés gyengeségeit. Megfigyelései annál értékesebbek, mert augusztus 24-én keltek, s így rávilágítanak a győri csata utáni hangulatra. Megfigyelte a sorerezredek és nemesi felkelők közti versengést, ellentétet. A sorezredek tisztjei azt vetették az inszurgensek szemére, hogy egységeik az első tűz eldördülésére megszaladtak. A nemesi felkelők viszont azt panaszolták, hogy a sorezredek nem támogatták őket. Az inszurgens tisztek képzetlenek, soha nem teljesítettek katonai szolgálatot, a seregben fegyelem nincs, senki sem tekinti komoly erőnek a felkelő sereget.[184]

Nyilvánvaló, hogy a hadivállalkozásokból való kimaradás hosszú időszaka után a nemesi felkelőknek nehezükre esett a hadi regulához való alkalmazkodás, a harcmezőn való kitartás, helytállás. A kezdet kezdetén az összeírás megtagadása, vagy az azt végző bizottság előtti meg nem jelenés, a lustráról vagy contractióról való hiányzás, a lazaság, a feladatok elutasítása, a felettesek parancsainak megszegése, a „lázítás" és a fegyelemsértés a nemesi csapatok körében éppoly gyakori volt, mint a szökés, a zászló elhagyása.

Emlékeztetünk, hogy Torda vármegye két lovas és egy gyalogszázaddal vett részt az inszurrekcióban. A csapategységek későn és kezdeti nehézségek után állottak össze. Az első riasztó hírek akkor érkeztek, mikor megkezdődött a gyakorlatoztatás. Egy lista szerint a Tordán 1809. február 9–12 között tartott gyakorlaton 88-an nem jelentek meg, a másik szerint 115-en. A kimaradás oka rendszerint betegség volt, de ilyen bejegyzések is akadnak: „Jelen volt ugyan, de vénsége mián a fegyverben magát nem gyakorlotta," „Uniformis nélkül, gyalog megjelent, de a fegyverben magát nem gyakorolta," „Megjelent ló nélkül, uniformázatlanul," „Az cathalogus olvasáson megjelent, de fegyvergyakorlaton nem," vagy hogy a gyakorlaton csak egyszer jelent meg.[185]

A contractióra vonult inszurgensek egymás után kérték a szabadságot, amit meg is kaptak. A felvonulóban lévő katonai egységek tevékenységét zavarta, hogy állományából egyesek eltávoztak, azonban súlyosabb dolgok is történtek. Jósika Miklós, a Kolozs megyei osztály commandánsa október 3-án azt jelentette, hogy egységéből több lovas inszurgens szabadságra távozott, de nem tért vissza. Másnap Bánffy Farkas gyalogsági

[181] Erd. Gub. Praes. Ir. 102/1809.
[182] *Újfalvy:* 131. o.
[183] *Kecskeméti:* 36., 43. o.
[184] *Kecskeméti:* 176–177., 274. o.
[185] Insurr. 13. cs. sz. n.

parancsnokkal együtt újabb jelentésben írta, hogy „több inszurgens atyánkfiai szabadsággal haza kéreztettek és ottan továbbra is odahaza maradtanak."[186] Sigmond Farkas szolgabíró decemberben azt jelentette, hogy kerületében három vitéz vagyon két hete otthon szabadságon, „akik a naturálékat lovaik számokra, ha szép szerént nem [...] fenyitékkel is felveszik a falusbirákon s lovaikat nyargalják-rontják."[187] Az inszurrekció végén Besztercén 1810. február 23-án készült vizsgálati jegyzőkönyv szerint az I. inszurgens gyalogezred 1. zászlóaljának második századában 37 volt a szabadságról vissza nem tértek és ugyancsak 37 a szökevények száma.[188]

A sok kivételezés, a jobbmódú, tehetős birtokos réteg távolmaradása bomlasztólag hatott az inszurrekciós erők erkölcsi tartására és megtörtént a legsúlyosabb katonai vétek is, a zászló elhagyása, a szökés. 1809 őszén Tordán készen állott a megye két lovas és egy gyalogszázada és lezajlott az ünnepélyes eskütétel is. Rövidesen azonban a hadrendbe állított egységekből megkezdődtek a szökések. Elsőként Pénteki László kapitány, lovasszázad-parancsnok jelentette szeptember 17-én a permanens deputációnak, hogy a „zászló alá béesküdt és nemes vármegye által káplárnak neveztetett Szaniszló Albert folyó hónapnak 7-kén zászlóját hűtlenül elhagyván, innen Tordáról elszökött."[189]

A szökés azonban akkor öltött nagyobb méreteket, mikor a századok contractióra, távolabbi vidékekre vonultak. Ennek rendjén Nagy Miklós kapitány, Torda vármegye másik lovasparancsnoka, 1809. szeptember 29-én azt jelentette feletteseinek, hogy kiinduláskor 6 embere és 6 lova hiányzott (az inszurgensek közül 2 szabadságon volt, 2 hír nélkül maradt el, 2 pedig egyszer sem jelent meg").[190] A már említett Pénteki lovaskapitány, aki október 3-án még büszkén jelentette, hogy vármegyéjének dicsőségére „csinosan kikészült" „ügyes századá"-val bevonult Nagyenyedre, november 5-én kénytelen volt jelentést tenni több szabadságra bocsájtott, de vissza nem tért inszurgense ügyében.[191] Nagy Miklós, egy másik századparancsnok, aki Beszterce fele vonult el egységével, november 10-én azt jelentette Vermesről, hogy a szabadságra hazabocsátottak iránt „szorosabb ügyelettel" legyen vármegyéje, majd 19 olyan inszurgens nevét sorolja fel, „kik mindnyájan magok alacsony gondolkodások szerént a nemes vármegyének és nemes századnak gyalázatjára", dezertáltak.[192] Kéri visszaküldésüket, mert különben az esetet katonai feletteseinek lesz kénytelen jelenteni.[193] Később 12 dezertált nemes ügyében tesz jelentést a szolgabíró.[194] Nagy Pál szolgabíró november 19-én még ezeknél is súlyosabb esetet említ jelentésében. Elmondja, hogy a dezertált Jákó Mihály inszurgenst Tordán megállította, ám visszatérésre szólító szavára azt a választ kapta: „Ha felakasztanak sem megyek vissza különben, hanemha vason visznek, mert én a katonai terhes szolgálatra alkalmatlan vagyok."[195] A tisztség azonban, úgy látszik, alkalmasnak ítélte, mert felhatalmazta a szolgabírót, hogy Szindről vegyen maga mellé „elegendő nemes embereket" és „katona vason" lovastól vitesse be.[196] A nyugtalanító jelenségek folytatódtak. Eperjessy

[186] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 3–4-i bejegyzések.
[187] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1301/1809.
[188] Insurr. 14. cs. 3646/1809.
[189] Torda Vm. Lvt. Ins. 388/1809.
[190] Torda Vm. Lvt. Ins. 462/1809.
[191] Torda Vm. Lvt. Ins. 475., 622/1809.
[192] Torda Vm. Lvt. Ins. 637/1809.
[193] Torda Vm. Lvt. Ins. 637/1809,
[194] Torda Vm. Lvt. Ins. 656/1809.
[195] Torda Vm. Lvt. Ins. 668/1809.
[196] Torda Vm. Lvt. Ins. 668/1809.

főhadnagy, a Torda vármegyéhez tartozó felső-kerületi lovasszázad tisztje 1809. november 21-én azt jelentette Nagyenyedről, hogy a századához tartozó 11 inszurgens a szabadságról nem tért vissza.[197]

Nem lehetett különb a helyzet Kolozs vármegyében sem. Jósika Miklós és Bánffy Farkas lovasparancsnokok október 4-én jelentették, hogy „a több inszurgens atyánkfia szabadsággal haza kéreztettenek és ottan továbbra is odahaza maradtanak. A megyei bizottmány azt határozta, hogy szólítsák fel őket visszatérésre, ha pedig „visszatérni nem akarnának, az articulusok értelmek szerént is kötve vitessenek."[198] Hogy a jelenség nem volt elszigetelt, igazolja, hogy négy nap múlva Cserei Pál kapitány lajstromot terjesztett a bizottmányhoz 21 névvel azokról az inszurgensekről, „akik magok századjától elszöktenek légyen.". A bizottmány határozata az volt, hogy vigyék őket vissza századjukhoz.[199] Kolozs megyében történt az a jellemző eset, hogy mikor Herceg Mózes szolgabíró három szökevény nemesi felkelőt megkérdezett, kinek az engedélyével tértek haza, azt felelték: „látták a többieket, más vármegyebélieket haza mendegélni, ez okból ők is hazamentek."[200]

A nemesi felkelők tömegessé váló dezertálására az erdélyi inszurrekciós sereg hadsegédje, Bethlen Elek is bőséges anyagot szolgáltat. Úgy látszik, hogy a szökések az inszurgensek északnyugat fele vezető útjának egyik állomásán már nagy méreteket öltöttek. Bethlen Elek leírja, hogy Deés városában állomásoztak a felkelők. Hozzáteszi: „Kővár-vidékéről igen kevés, mert éppen azelőtt való nap tisztjeiket megtámadták s nagyobb részük hazaszökött." Doboka megye gyalogsága hasonlóképpen „nagyobb részén elszökött, a krasznaiakból pedig öt maradott."[201] Hunyad és Zaránd vármegyék és a Fogaras-vidék felkelő gyalogságáról ugyancsak azt olvassuk, hogy „nagyobbrészt elszökött."[202] Bethlen leírja, hogy Catinelli, Maximilian (Miksa) főparancsnok egyik tisztje, erőltette a fővezért, „hogy példáért lőtessen agyon a dezertorokból," ő azonban – nyilván politikai okokból – ezt a legsúlyosabb büntetési formát nem vállalta. Végül abban maradtak, hogy minél távolabb, Besztercére kell az inszurgenseket vinni, ahol „bajosabban szökhetnek." A megnevezett irányba indultak tehát. Csakhogy a gyalogság nagyobb része Deésen megszökött, az otthonuk közelében lévő Belső-Szolnokba való gyalogosok eloszlottak, úgyhogy Bethlenben már alig volt belőlük 150. A maradékkal aztán Besztercére indultak.[203] Így folyt napról-napra a felkelő sereg apadása, öntevékeny feloszlása. Úgy látszik, hiába volt az eskütétel a zászlóra, hiába a nemesi sereg szervezeti szabályzata, hiába adták ki külön is az inszurgensekre vonatkozó büntető rendelkezéseket.[204]

A felkelő sereg elhagyása december hónap folyamán öltötte a legnagyobb méreteket. Annak rendjén Wesselényi Ferenc lovassági óbester december 7-én, Szászlekencén kelt levelében azt közölte Teleki Domokossal, Torda vármegye főispánjával, hogy az egységében szolgáló Torda vármegyei lovasszázadból 24 inszurgens dezertált. Az általa mellékelt névsorban ilyen minősítések szerepelnek: „Kolozsvári István komjátszegi lázasztó,"

[197] Torda Vm. Lvt. Ins. 695/1809.
[198] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 4-i bejegyzés.
[199] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 8-i bejegyzés.
[200] Kolozs Vm. Ins. Jkv. 1809. okt. 11-i bejegyzés.
[201] *Bethlen Elek*: 217. o.
[202] Uo. 218–221. o.
[203] Uo. 217–219. o.
[204] Az Erdélyi felkelő és hadba kimenendő Nemes Seregnek kiszabott Büntető törvények. L. Erdélyi Nemzeti Múzeum Könyvtára. Kézirattár (a Román Tudományos Akadémia megőrzésében). Nyomtatott Oklevelek Gyüjteménye. 1382/1810.

„Demeter Ferenc tordai főlázasztó," „Deési István túri legfőbb főlázasztó." Wesselényi jelentéséből kiderül, hogy a felzúdulásra akkor került sor, mikor az említett lovasszázad élére Rimanótzi kapitányt állították. Az óbester, „nehogy a zabolátlanság és az abból következhető rossz erősebben gyökereket verjen seregében," felolvasta a főispán levelét a század előtt és közölte a tiszti kinevezéseket, mire kirobbant az elégedetlenség. A rend helyreállításában a tisztek mind segítettek. Azonban „némely bárdolatlan közvitézek – írja az óbester – számba nem vévén, Rimanotzit tegnap rút szidalmazásokkal, fenyegetőzésekkel illették, egy bément a szobájába és a profontját darabokra vagdalván a lábához hányta rút szidkozódások között." Rimanótzi kénytelen volt a stábhoz menekülni. A rendet helyreállította: „két impertinensebb közvitézek, egyik tegnap, másik ma, elfogattatván, most itten vason vagynak, holnap hadi törvény által fogom dolgokat ellátttatni, ezenkivül tizenöten a közvitézek közül lóháton egész készülettel hazamentenek, ezek közül ma ketten visszajöttenek" – folytatja Wesselényi. Végül azt kéri a főispántól, hogy a listáján szereplő dezertorokat vasra verve küldje vissza.[205]

Az óbester levelére reflektálva, Teleki főispán elrendelte az insurrectionalis deputációnak, hogy „mivel a példázat el nem mellőzhető" „a lázasztóknak jegyzetteket immediate" „vason és jó őrizet alatt küldjék vissza" egységükhöz, a többivel pedig „szeliden" bánjon.[206] Noha a dezertáltak a vármegyét „gyalázatban hagyták", a polgári és insurrectionalis vezetés az ellenük való fellépés ügyében nehezen boldogult. Akkor az ezredparancsnok maga volt kénytelen Szigeti József főhadnagyot egy káplárral és hat közemberrel kirendelni, hogy „azon elszökötteket mint arestánsokat" egységükhöz visszavigyék. A lovasszázad egy másik tisztje Rimanótzit hibáztatta ugyan a lázadásért, de kijelentette, hogy mivel a szökevények „engedetlenségek és függetlenségek ennyire esméretes, nem lehet tovább a haditörvényt általhágni". A dezertorok visszahozatala azonban nehezen ment, nagy számuk miatt a Szigeti parancsnoksága alatt értük küldött egység létszámát 15-re kellett növelni. Szigeti főhadnagy a permanens bizottságtól a dezertorokat „mint arestansokat általadni, éjszakának idején a nemes vármegyében parasztstrázsákkal strázsáltatni, eddig exemptus nemeseket segítségül adni" kérte.[207] Az ügy kifejletét nem ismerjük ugyan, de így is elég sokat mondó, hogy a főhadnagy parasztstrázsákkal akarta őriztetni a megszökött nemes inszurgenseket. A hasonló jelenségek a válság mélységére és ellentmondásaira világítanak rá.

A Gubernium világosan látta a nemesi felkelés körüli bajokat s a dezertálások ügyében maga is intézkedett. December 9-én elrendelte, hogy a hazaszökött inszurgeneseket a contractio helyére utasítsák. A járások tisztjei olyan rendeléseket tegyenek a falusbíráknak, „hogy ha valamely inszurgens a contractiora el nem menne vagy onnan hazajönne, azt huszonöt pálca büntetése alatt töstént jelentsék," a szökötteket pedig a szolgabíró idézze maga elé és utasítsa a contractio helyére, ha pedig nem hajlandók engedelmeskedni „azokat brachiummal fogattassa el és küldje vissza a contractio helyére," s ugyanaz történjék „minden lappangó inszurgensekkel." Végül a Gubernium afelől intézkedett, hogy rendeletét az ezredparancsok hirdettesse ki, a szabadságra bocsátottakat lássák el bizonyságlevéllel s azok otthon a szolgabírák előtt jelentkezzenek.[208]

[205] Torda Vm. Lvt. Ins. 720/1809.
[206] Torda Vm. Lvt. Ins. 720/1809.
[207] Torda Vm. Lvt. Ins. 726–727/1809.
[208] Torda Vm. Lvt. Ins. 722/1809.

A szökések számának nagyfokú növekedése azzal is összefüggött, hogy megszűnt a háborús állapot. Napóleon Franciaországa 1809. október 14-én a schönbrunni béke megkötésére kényszerítette az osztrák császárságot, amely a sorozatos vereségek után nagy területi veszteségeket szenvedett. A békekötés híre nyilván az erdélyi inszurgensekhez is eljutott, akik immár arra hivatkoztak, hogy szolgálati kötelességük a háború idejére szólt, fegyverben tartásuk tehát a hadi helyzet megszűnése után már nem indokolt. Az inszurrekciót azonban csak később oszlatták fel, így az abban résztvevőkre a katonai rendszabályok érvényben maradtak.

A fegyelmezetlenség elleni fellépés ügyében ütköztek a nemesi jogok és a katonai törvények. Felsőbb rendeletre hivatkozva a Gubernium közölte a törvényhatóságokkal, hogy az uralkodó az inszurgensek feletti ius glaudiumot Vinzenz Kollowratra ruházta. Torda vármegye azonban tiltakozott a rendelet ellen, azzal érvelve, hogy a döntés a diétai határozattal ellenkezik.[209] Az ellentétes álláspontok miatt a rendteremtés nehézségekbe ütközött.

Az osztrák birodalom háborús időszakáról tudjuk, hogy szökések a sorezredekben is előfordultak, az 1809. évi inszurrekció azonban bebizonyította: nem csak a reguláris csapatok kötelékeinek parasztkatonáinál esett meg, hanem a nemesi csapatok sorait is bomlasztották a zászlójukat hűtlenül elhagyók. Sőt: a sorezredekben kisebb arányban találunk dezertáló katonákat, mint a nemesi felkelők között. A jelenséget főleg az magyarázza, hogy az egyszerű katonák teljesen ki voltak szolgáltatva a katonai fegyelemnek és a feudális rendszernek, de a nemesi felkelők mindvégig élvezték a kiváltságos helyzetükből adódó előnyüket, a törvényhatóságok, sőt a Gubernium bizonyos fokú védelmét.

A szökések nagy száma jelezte, hogy a nemesi felkelés ősi intézményének végleg leáldozott s ez a hadviselési forma korszerűtlenné vált. Az erdélyi inszurrekciós hadsereg nem csak létszámában maradt el a várakozástól, fegyverzet, felszereltség, katonai tudás, kiképzés, tapasztalat, harcedzettség tekintetében bizonyult elavultnak, hanem ami a legfontosabb: erkölcsi tartásában és fegyelmében is megrendült. Érdekes módon az egyik francia megfigyelő a nemesi felkelés intézményének létjogosultságát vallotta. Adrien Lezay-Marnesia, aki Napóleon megbízásából 1802-ben járt Magyarországon, védelmi célokra alkalmasnak tartotta a különben a középkorból örökölt intézményt, mely egykoron dicső nevet szerzett a nemességnek. Lezay szerint a magyar katona nagyon bátor, s egy olyan nép esetében, ahol fiatal és öreg, férfi és nő egyaránt jó lovas, az inszurgensek egységeit, mint könnyű lovasságot, jól lehetne katonailag hasznosítani. Mégpedig úgy, hogy katonáit évi gyakorlatokkal, tapasztalt tisztekkel jól ki kellene képezni s ilyenképpen ez a hadsereg, olyan uralkodóval az élen, aki fel tudja ébreszteni a magyar szellemet, legyőzhetetlen volna.[210]

Az erdélyi inszurrekció története a borúlátókat igazolta. Közéjük tartoztak azok a francia diplomaták–ügynökök, akik az 1800-as évek Magyarországa felől informálták feletteseiket. A megbízottak magyar inszurrekcióra vonatkozó megállapításai–sejtései–jóslatai az erdélyi nemesi felkelésre még fokozottabban érvényeseknek bizonyultak. Közülük Gérard Lacuée ezredes, a bécsi francia követség titkára, egy hónapos magyarországi tartózkodás után festett részletes képet az inszurrekcióról; szerinte annak állománya (különösen a lovasság) jó, tisztjei azonban – akik a főrangúak közül kerülnek ki, nem ismerik a hadművészetet és saját nemzetüktől is elidegenítettek – rosszak. A katonák bá-

[209] Torda Vm. Lvt. Ins. 697/1809.
[210] *Kecskeméti:* 91–92., 243. o.

torsága nem ellensúlyozza fegyelmezetlenségüket és tapasztalatlanságukat, s megítélése szerint az inszurgensek nem képesek helytállni a tüzérség előtt.[211]

Végül az inszurrekciót 1810. február 10-én feloszlatták. Hogy a keretei közt mutatkozó megannyi nehézség ellenére megszűnése olyan későn következett be, a bécsi udvar távlati terveivel magyarázható.

Az inszurgensek jó része szívesen tetszelgett a díszes egyenruhában, de a hadi szolgálattal járó megpróbáltatásokhoz és katonai szigorhoz nem tudtak alkalmazkodni. Azaz nem tudták teljesíteni azokat a feltételeket, amelyeknek alapján őseik századokkal azelőtt nemesi rangot, kései utódaiknak pedig kiváltságos helyzetet, adómentességet szereztek. Ausztria hadrendszere felett is eljárt az idő, de a nemesi felkelés még ahhoz képest is korszerűtlen volt, éles ellentétben a Habsburg Birodalom legfőbb ellenségének számító Franciaországgal, ahol a polgári forradalom után új, általános hadkötelezettségre, egyéni adottságokra és kezdeményező képességre alapozott, magas fokú erkölcsi tulajdonságokkal rendelkező, forradalmi stratégiát és taktikát követő hadsereg született. Míg a francia hadseregben minden közlegény a „tarsolyában hordta a marsallbotot," az osztrák ármádiában, éppúgy, mint a nemesi felkelőknél, a tisztikarban a tehetséggel és rátermettséggel szemben a társadalmi rang meghatározó elsőbbséget élvezett.

*

Az előbbiek során láthattuk, hogy az erdélyi inszurrekció kudarcához, törvényes alapjának tisztázatlansága mellett, sok tényező együttes hatása vezetett. Jakab Elek az okokat összegezve azt írja: „a fölkelésre kötelesek nagyobb részének szegénysége, az adó alóli mentesítésükről hozott két törvény meg nem erősítése, a fölkészülés, oly sok anyagnak, lónak, ruhának és fegyvernek megszerzése nehézségei, fegyverkészítők s iparosok hiánya" járult hozzá a késedelemhez és nehézségekhez.[212]

Az említett okokban benne foglaltatik, hogy a bécsi vezetés és az erdélyi kormányzat között sem volt meg az összhang. Ismét Jakab Eleket idézzük, aki szerint „Bánffy éppen amily hű és odaadó volt az uralkodó irányában, oly sérthetetlennek tartotta hazája közjogát." A gubernátor az inszurrekció szintjén nem akarta bevezetni az osztrák uralkodó körök által javasolt katonai rendszert, s ezzel védeni igyekezett az alkotmányos álláspontot. Állította, hogy Erdély gyorsan létesítendő nemesi védereje kiállításának feltétele az országgyűlés tartása, valamint a kisnemesség, s a szabad székelység adó alóli felmentése.[213] 1809-ben tartottak ugyan diétát, de azon érdemben csak a felkelő sereg kiállítását tárgyalták meg. A felkelni köteles kisnemesség és székelység adó alóli felmentéséről hoztak ugyan törvényt, de annak megerősítése az uralkodó részéről nem történt meg.

A hátráltató tényezők egyikét Bethlen Elek hadsegéd adta Miksa főherceg, főparancsnok szájába, aki a gubernátor szemére vetette, hogy „nem elég szemesen vigyázott az inszurrekció kiállítására, a permanens deputáció munkáit, melyekben annyi az exemptio, máig is meg nem vizsgálta."[214] Mikes János guberniumi tanácsos a napóleoni hadak elől tatai Esterházy kastélyba menekült uralkodónál tett látogatása után közvetlen

[211] *Kecskeméti:* 2–3., 237. o.
[212] *Jakab:* 627. o.
[213] Uo. 636. o.
[214] *Bethlen Elek:* 219. o.

forrásból erősítette meg Miksa kifogásait. Miksa főherceg az udvarban azzal vádolta meg a gubernátort, hogy nem közölte vele az insurrectionalis összeírás adatait; kétségbe vonta a gubernátornak azt a kifogását, hogy a kisnemesek és armalisták az adóelengedés uralkodói elmaradása miatt nem akarnak inszurgálni; állította, hogy a megyei és széki tisztek nem jártak el pártatlanul, mert „a gazdagok otthon hagyattattak, a szegények, ha törvény szerént exemptusoknak kellett volna lenniek, a kimenetelre erőlttettek."[215] Mikes az uralkodó előtt azzal védelmezte az erdélyi rendeket, hogy az adómentesség ígéretének be nem váltása esetén a felkelt kisnemesek–szabadok „azt a fegyvert, melyet mű nekiek vittünk, ellenünk fogják fordítani".[216]

Világos tehát, hogy 1809-ben az inszurrekció két vonatkozásban is központi kérdéssé vált: egyrészt a bécsi udvar és az erdélyi rendek közti viszony, másrészt a belső társadalmi feszültségek vonalán. Az erdélyi vezető körök Bécs iránti hűségből és önvédelemből egyaránt teljesíteni akarták a nemesi felkeléssel kapcsolatos uralkodói elvárásokat, ugyanakkor azonban számolniok kellett a feudális hierarchia alsó grádusán elhelyezkedő kisnemesek, armalisták, szabadok törvényes jogaival, igényeivel, követeléseivel, de legalább annyira a jobbágyság elégedetlenségével. Bécs nehéz helyzetében talán hajlott volna a nemesi felkelők adójának elengedésére, ezzel szemben olyan „permanens insurrectio" létesítését tervezte, amely az állandó hadsereggel, azaz a sorezredekkel egyenrangú, korszerű katonai erőt biztosít a számára. Ezért mintegy kísérletképpen tartotta fegyverben a nemesi felkelőket még négy hónapig a Franciaországgal kötött béke után is. Az 1809. évi inszurrekció lefolyása és a hadiesemények bebizonyították, hogy Bécs terve Erdély esetében lehetetlenség.

Az inszurrekció történetéből adódó következtetéseket a reformerek is levonták. Számot vetettek azzal, hogy az erdélyi nemesség és főnemesség körében már feledésbe mentek az ősi harci erények, a nemesifjak jelentős része fizikailag és felkészültségénél fogva nem alkalmas hadműveletekben való részvételre. Azért helyezett olyan nagy súlyt Wesselényi Miklós a nemesség sportolásba való bevonására, a lótenyésztésre, a lovaglás, a vívás és a vadászat gyakorlására, amelyek alkalmasak a lelkierő, a bátorság, az akarat és a kitartás fejlesztésére, valamint a megpróbáltatások elviselésére.

[215] Erd. Gub. Pracs. Iktatatlan iratok. 3. cs. Gr.Mikes János – Bánffy Györgynek. Tata, 1809. nov. 5.
[216] Erd. Gub. Praes. Iktatatlan iratok. 3. cs. Gr.Mikes János – Bánffy Györgynek. Tata, 1809. nov. 5.

RÖVIDÍTÉSEK

Áll. Lvt. Kv.	Állami Levéltár, Kolozsvár
Erd. Gub. Lvt. Ir.	MOL Erdélyi Gubernium Levéltára. Iratok
Erd. Gub. Praes. Ir.	MOL Erdélyi Gubernium Levéltára. Praesidialia. Iratok
Erd. Kanc. Praes. Ir.	MOL Erdélyi Kancellária Levéltára. Praesidialia. Iratok
Erd. Nzt. Múz. Lvt.	Erdélyi Nemzeti Múzeum Levéltára (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)
Insurr.	MOL Erdélyi Gubernium Levéltára. Insurrectionalia
Kolozs Vm. Ins. Jkv.	Kolozs Vármegye insurrectionalis jegyzőkönyve, 1809
MOL	Magyar Országos Levéltár
Torda Vm. Lvt. Ins.	Torda Vármegye Levéltára. Insurrectionalia, 1809. (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)
Torda Vm. Lvt. Ir.	Torda Vármegye Levéltára. Iratok (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)
Torda Vm. Lvt. Praes.	Torda Vármegye Levéltára. Praesidialia. Iratok. (a kolozsvári Állami Levéltár megőrzésében)

Elek Csetri

THE TRANSYLVANIAN INSURRECTION IN 1809

Summary

There has not been an original work written on insurrection in the past fifty years, while the general works refer to the issue as being well known. The French diplomats and strategists of the revolutionary and Napoleonic era showed surprisingly great concern about the matter of the Hungarian insurrection, although they did not discuss Transylvania separately. Beside the question of Transylvanian independence, insurrection also throws light on the internal situation of the region, and the mentality of its ruling class, reveals the complete structure of the Transylvanian society, and the troubles between the society and central power.

Ever since its development in the middle ages, Hungarian nobility had proudly declared that they had paid with their lives for the homeland. The primary basis for their privileges was the undertaking of compulsory military service, and in return they enjoyed tax exemption. In the past, learning to fight used to be an integral part of a nobleman's life, from the beginning of the 18th century, however, they had not been employed for real military purposes any more, as the wars were already waged by well trained regular regiments. The wealthy segment of nobility, aristocrats and the landed gentry, lived in their courts and manors, and followed a patriarchal course in life, while the members of the lower nobility were poor agriculturists, principally at the living standard of the serfs. Thus, with the declaration of insurrection, the nobility had to be called either from the atmosphere of the manors or from the plough-stock, to be organised into battle units, and to be trained to handle the weapons and firearms.

Beside its unclear legal background, the failure of the Transylvanian insurrection stemmed from several other elements, too. In 1809, the Transylvanian leading circles wanted to fulfil their duty in connection with the insurrection, both in testimony of their loyalty to Vienna and in self-defence, but they also had to reckon with the legal rights and the equitable claims of the lower nobility, as well as the discontent of the serfs. In the difficult situation, Vienna might have inclined to release the nobility from its obligation of taxpaying, whereas they planned the establishment of

„permanent insurrection", which would have secured a modern military force, ranking with the regular regiments. In 1809, the process of the insurrection and the war events made it clear that the plan of the court was impossible to implement in the case of Transylvania.

The contemporaries themselves had to draw the conclusions: the ancient military virtues had long since been forgotten among the Transylvanian nobility and aristocracy; most of the young noblemen were unfit for military service both physically and from the point of view of training. And there were many more factors that collectively doomed the insurrection to failure: the majority of those obliged to rise up lived in poverty; the ratification of the two tax exemption laws had not occurred; difficulties arose with the preparations, and in obtaining the supplies, horses, uniforms and weapons; and there was a lack of gunsmiths and craftsmen.

Elek Csetri

L'INSURRECTION DE 1809 EN TRANSYLVANIE

Résumé

Ces cinquante dernières années, aucun ouvrage spécial n'a traité l'insurrection, toutefois les grands travaux de synthèse parlent évidemment de ce sujet. Il est frappant que la diplomatie et la stratégie françaises de l'époque révolutionnaire et napoléonienne se soient beaucoup intéressées à la question de l'insurrection hongroise bien que leurs documents ne traitent pas particulièrement de la Transylvanie. Hormis la question de l'indépendance de la Transylvanie, l'insurrection éclaire la situation intérieure de cette région, la mentalité de sa classe dirigeante en révélant également l'organisation de toute la société de la Transylvanie et les problèmes relationnels entre la société et le pouvoir central.

Depuis sa naissance au Moyen Age, la noblesse hongroise déclara avec fierté qu'elle payait son impôt avec son sang. Ses privilèges furent surtout basés sur ses obligations militaires en échange desquelles elle fut exonérée d'impôts. Autrefois l'apprentissage du métier de la guerre fit partie intégrante de la vie de la noblesse, mais au cours du dernier siècle, celle-ci ne fut plus utilisée sur le plan militaire, car c'étaient des troupes régulières bien entraînées qui furent engagées dans les guerres. La couche aisée de la noblesse mena une vie patriarcale dans les châteaux et les manoirs de l'aristocratie et de la moyenne noblesse, tandis que les petits nobles, les propriétaires d'un seul terrain et les nobles sans terre vécurent comme des paysans et des serfs pauvres. C'est dans ce contexte qu'il fallut mobiliser la noblesse, au moment de la déclaration de l'insurrection, l'organiser dans des unités de combat en les entraînant au maniement des armes et des armes à feu.

Outre le problème de sa base légale, de nombreux facteurs contribuèrent à l'échec de l'insurrection de Transylvanie. En 1809, les cercles dirigeants transylvaniens, par loyauté envers Vienne et par autodéfense, voulurent satisfaire les exigences impériales concernant l'insurrection de la noblesse. Cependant ils durent compter avec les droits et les revendications de la petite noblesse et d'autres éléments libres de la société, mais aussi avec le mécontentement des serfs. Vienne, en situation difficile, aurait peut-être accepté d'exonérer de l'impôt la noblesse insurgée, mais elle envisagea de créer une „insurrection permanente" susceptible de lui assurer une force militaire moderne équivalente aux troupes régulières. Le déroulement de l'insurrection de 1809 et les actions militaires ont démontré que le projet de Vienne était irréalisable en Transylvanie.

Les contemporains devaient aussi en tirer les enseignements: les vertus guerrières ancestrales étant tombées dans l'oubli, la plupart des jeunes nobles n'étaient plus aptes à participer aux opérations militaires à cause de leur état physique et de leur impréparation. L'insurrection était vouée à l'échec en raison de la pauvreté de la plupart des personnes obligées d'y participer, de la non reconduction des deux lois sur leur exonération d'impôt ainsi que des difficultés de la préparation, de l'acquisition du matériel, des chevaux, des vêtements et des armes nécessaires.

Elek Csetri

DIE INSURREKTION IN SIEBENBÜRGEN IM JAHRE 1809

Resümee

Im vergangenen halben Jahrhundert entstand keine eigenständige Arbeit über die Insurrektion, aber die großen zusammenfassenden Werke beschäftigen sich natürlich mit dieser Frage. Überraschender Weise spielte die Frage der ungarischen Insurrektion in der französischen Diplomatie und Strategie der Ära der Revolution und Napoleons eine bedeutende Rolle, obwohl in den entstandenen Schriften Siebenbürgen nicht separat behandelt wird. Außer der Frage der Selbständigkeit Siebenbürgens beleuchtet die Insurrektion die innere Situation des Landes und die Mentalität der herrschenden Gesellschaftsschicht. Es kommen die Struktur der gesamten Gesellschaft von Siebenbürgen, sowie zahlreiche Probleme der Beziehung zwischen der Gesellschaft und der zentralen Macht zur Geltung.

Der ungarische Adel verkündete seit seiner Entstehung im Mittelalter stolz, dass er die Steuern mit seinem Blut zahle. Grundlage seiner Privilegien war vor allem das Annehmen der Wehrpflicht. Als Gegenleistung genoss der Adel Steuerfreiheit. Es gab Zeiten, als das erlernen des Soldatendaseins zum natürlichen Lebensstil des Adels gehört hatte. In den vergangenen hundert Jahren kam es jedoch nicht mehr zur tatsächlichen militärischen Inanspruchnahme der Adeligen; in den Kriegen kämpften nunmehr gut ausgebildete reguläre Regimenter. Der wohlhabende Teil des Adels führte in den Schlössern und Herrenhäusern der Aristokratie und des mittleren Adels ein patriarchalisches Leben. Die kleinen Adeligen verfügten dagegen nur über ein Grundstück, oder waren Briefadelige, arme Landbauern, die größtenteils auf demselben Niveau lebten, wie die Leibeigenen. Mit der Bekanntgabe der Insurrektion musste der Adel also aus dem Milieu der Schlösser und Kurien, sowie der Pflüge gelockt, in Kampfformationen organisiert und zum Waffengebrauch ausgebildet werden.

Zum Fiasko der Insurrektion von Siebenbürgen führte neben der Ungeklärtheit ihrer gesetzlichen Grundlage das Zusammenwirken vieler Faktoren. Die führenden Kreise Siebenbürgens wollten 1809 aus Loyalität zu Wien und aus Notwehr heraus die Erwartungen des Herrschers bezüglich der adeligen Insurrektion erfüllen. Sie mussten aber auch mit den gesetzlichen Rechten und Forderungen des Klein- und Briefadels, bzw. der Freien, sowie mit der Unzufriedenheit der Leibeigenen rechnen. Wien hätte in der schwierigen Situation, in der es sich befand, die Steuern der adeligen Insurgenten vielleicht entlassen, demgegenüber plante es die Einführung einer „permanenten Insurrektion", die Wien eine mit den Linienregimentern gleichrangige, zeitgemäße militärische Kraft gesichert hätte. Der Ablauf der Insurrektion des Jahres 1809 und die Kriegsereignisse bewiesen, dass der Plan Wiens im Falle Siebenbürgens unmöglich ist.

Die Konsequenzen mussten bereits von den Zeitgenossen gezogen werden: die uralten Kampftugenden gerieten im Kreise des Adels und der Aristokratie in Siebenbürgen in Vergessenheit; ein bedeutender Teil der adeligen Jugendlichen war aufgrund des physischen Zustandes und der Unvorbereitetheit nicht dazu geeignet, an Kriegsoperationen teilzunehmen. Die Insurrektion musste ein Fiasko werden, weil der größere Teil der zur Insurrektion Verpflichteten arm war, weil die beiden Gesetze über ihre Steuerfreiheit nicht sanktioniert wurden, weil es Schwierigkeiten in der Vorbereitung gab, weil das viele Material, die Pferde, die Kleidung und die Waffen nur schwer besorgt werden konnten, und weil ein Mangel an Waffenschmieden und anderen Handwerkern herrschte.

Элек Четри

ТРАНСИЛЬВАНСКАЯ ИНСУРРЕКЦИЯ 1809 ГОДА

Резюме

В последние полстолетия не появилось отдельной работы об инсуррекции (вооруженном восстании), однако большие обобщения очевидно говорят об этом. Поразительно многих деятелей французской дипломатии и стратегов эпохи Наполеона занимал вопрос венгерского вооруженного восстания, хотя в своих документах вопрос о Трансильвании отдельно они не обсуждают. Помимо вопроса, касавшегося автономии Трагнсильвании инсуррекция проливает свет так же на внутреннее положение страны и отражает менталитет господствовавшего класса, вскрывается структура всего Трансильванского общества, целый ряд проблем, имевших место в отношениях между обществом и центральной властью.

Венгерское дворянство, начиная с момента его складывания в средних веках, с гордостью заявляло, что оно платит налог своей кровью. Основой привилегированности дворянства является в первую очередь его безусловная воинская повинность, взамен которой оно пользовалось осуобождением от уплаты налогов, В былые времена усвоение воинского ремесла относилось к нормальным жизненным функциям, однако в последние сто лет действительная служба дворянства с оружием в руках уже не имела места, В войнах теперь проливали кровь уже хорошо обученные полки призывников. Более состоятельная часть дворянства, аристократия и среднее дворянство вели патриархальный образ жизни в своих замках и поместиях, в то время как мелкое дворянство, владельцы одного участка, армалисты были бедными земледельцами, в большинстве своем они влачили жалкое существование примерно на одном уровне с крепостными. Таким образом, нужно было вырвать дворяество из атмосферы замков и барских домов, оторвать от плуга земледельцев и провозгласить инсуррекцию, организовать дворянство в боевые подразделения и обучить обращению с оружием.

К поражению инсуррекции в Трансильвании, наряду с невыясненностью законных оснований ее, привело совместное воздействие множества факторов. Руководящие круги Трансильвании в 1809 году по причине преданности Вене и в целях самозащиты хотели выполнить требования правителя, связанные с дворянским восстанием, однако необходимо было принимать в расчет законные права и требования мелкого дворянства, армалистов, свободного люда, и даже недовольство крепостных крестьян. В тяжелой ситуации Вена, пожалуй, согласилась бы упразднить налоги дворянских повстанцев, в противоположность этому она предусматривала создание „перманентной инсуррекции", что обеспечивало бы для нее равную призывным полкам, современную военную силу, Но протекание вооруженного восстания и военные события в 1809 году доказали, что план Вены в отношении Трансильвании был неосуществимым.

Выводы должны были сделать уже сами современники: в кругу дворянства и высшего дворянства Трансильвании уже были позабыты боевые доблести старых времен, а значительная часть молодого дворянства уже в силу своего физического состояния и отсутствия воинской подготовки не была пригодна к участию в боевых операциях. Бедность большинства обязанных участвовать в вооруженном восстании, факт неподкрепления двух законов об освобождении от налогов, трудности подготовки, приобретения массы вещевого снаряжения, лошадей, обмундирования и оружия, отсутствие мастеров-оружейников, ремесленников – все это обрекло на провал готовившуюся инсуррекцию.

Budapest, 2003.
160 o. + 12 sztlan o. ff.
képmelléklet
1500.- Ft
ISBN 963 506 552 3
ISSN 1586-5886

Pollmann Ferenc:

Balszerencse, semmi más?
Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása

A magyar hadtörténetírás mindmáig adós az első világháború magyar, illetve magyar kötődésű hadvezéreinek életrajzával. Tersztyánszky Károly császári és királyi vezérezredes életéről és pályafutásáról is ez az első, hosszabb lélegzetű tanulmány.

A magyar történelem egyik legrégibb nemesi családjának nevét viselő tábornok pályaképének megrajzolása azért fontos, mert tevékenységét – és főleg gyakori konfliktusait – a kor számos belpolitikai problémájával is közelebbi kapcsolatba hozták. Bár magas rangot és pozíciót ért el, a tehetségéhez és képességeihez méltó siker elmaradása miatt elégedetlen volt, úgy érezte: az igazi dicsőség elérésében csupán a balszerencse akadályozta meg...

Tersztyánszky karrierjét éppen a konfliktusai teszik érdekessé. Ráadásul e konfliktusok nem csupán katonákkal, hanem esetenként civil politikusokkal is szembeállították őt: történelmünk egyik igen mozgalmas periódusában – közvetlenül az első világháborút megelőző két esztendőben – a budapesti hadtest parancsnokaként a honi belpolitika bonyadalmaiba is belekeveredett. Tevékenysége ezért nem pusztán önmagában, hanem a hadtörténetírás egyik örökzöld problémájának, a hadsereg és a politika mindenkori viszonyának szemszögéből is figyelemre méltó.

A Hadtörténeti Intézet és Múzeum
Millenniumi Könyvtára 3.

Balassi Kiadó

MŰHELY

VESZPRÉMY LÁSZLÓ

GRÜNINGER ŐSNYOMTATVÁNYÁNAK TÖREDÉKE A HADTÖRTÉNETI KÖNYVTÁRBAN

2003-ban került sor a könyvtár egyik, a Szent Korona történetét tárgyaló nyomtatványának – Révay Péter: „De monarchia et sacra corona regni Hungariae centuriae septem". Francofurti, 1659. Helyi jelzete: 7070-2, RMK III 2058 – restaurálására a Magyar Nemzeti Múzeumban. A választás éppen rossz állapota miatt esett Révay Péter könyvének második, bővített, már csak a szerző halála után megjelent kiadására. A könyv kötéstáblájából kerültek elő egy XVI–XVII. századi német nyelvű könyv makulatúrájának lapjai. A könyvet a fejlécen futó élőfej alapján – „catholisch Paradeyssgärtlein" – eddig nem sikerült azonosítani. A rendkívül kisméretű (tizenhatodrét), ám a lapok alapján legalább 376 lapos nyomtatvány római katolikus imádságos könyv, részben a liturgikus évet követve ad napi (antiphona, collecta) imádságokat.

Emellett előkerült egy, fólió méretű, egylapos, mint Borsa Gedeon sejtése beigazolódott, ősnyomtatvány-töredék. A töredék műfaja bibliakommentár, szerzője a klasszikus kommentárszerzők egyike, a ferences Nikolaus de Lyra (* ca. 1270, † 1349), akinek kommentárját már a magyarországi Képes krónika szerkesztője is használta.. Az 1320 körül íródott „Bibla latina cum postillis Nicolai de Lyra et expositionibus Gillelmi Britonis in omnes prologos S. Hieronymi replicisque Matthie Doering. Add. Nicolaus de Lyra: Contra perfidiam Iudeorum." (G. W. 4292) című nyomtatvány kiadási helye Strassburg, megjelenési éve 1492. november 3., nyomdásza pedig Johann Reinhard Grüninger.[1] Töredékünk a négykötetes kommentár harmadik kötete (348 ff.) 236. lapjának recto és verso oldala,[2] az ótestamentum egyik könyve, a nagyprófétáké sorának végén álló Dániel könyve 10–11. fejezetét magyarázza.

Nikolaus de Lyra kommentárját már az ősnyomtatványok időszakában is többen, több helyen (Velence, Nürnberg) megjelentették. Az ősnyomtatványok katalógusa Anton Koberger négy Nikolaus de Lyra-kiadásáról tud; a nagy sikerre való tekintettel 1485-ben, 1487-ben, 1493-ban és 1497-ben is megjelentette [3]. Érdekes, hogy a szöveg oldalankénti elosztása azonos és közös a Koberger által Nürnbergben 1485-ben (GW 4288) és 1487-ben kiadott Nikolaus de Lyra kommentárokéval (GW 4289), azaz a szedők előtt egy Koberger-féle szöveg volt, s az oldalon belül csak a sorok elrendezését változtatták, a szöveg mennyiségét nem. A különbség csak annyi, hogy a szövegen belül más és más szavakat rövidítettek, vagy a számneveket az egyik nyomtatványban betűvel szedték, a

[1] *E. A. Gosselin:* A Listing of the Printed Editions of Nicolaus de Lyra. *Traditio* 26. (1970) 399–426. o.

[2] Az ÖNB általunk használt példánya (20.B.1) kézzel írt fóliószámokkal volt ellátva. A nyomtatványokat a Collegium Hungaricum ösztöndíjának köszönhetően a bécsi Nemzeti Könyvtár Régi nyomtatványok Tárában volt módom kézbe venni és összehasonlítani. Itt köszönöm meg Borsa Gedeon önzetlen és pontos tanácsait.

[3] Gesamtkatalog der Wiegendrucke. Nr. 4288., 4289., 4293., 4294.

másikban számmal. A kiadói gyakorlat mindenesetre az egyszer kidolgozott oldalbeosztástól új kiadások, és értelemszerűen új szedések esetében sem tért el.

A XII. századi Petrus Lombardus († 1160)-kéziratok óta kiadástechnikailag a legnagyobb problémát mindig a szöveg és kommentár egymáshoz rendezése jelentette, vagyis hogy a szöveg és a hozzá tartozó kommentár lehetőleg egy oldalra kerüljön, vagy legalább igen közel egymáshoz, az utalási rendszer (a szöveg aláhúzása vagy a betűs jegyzetutalás) egyértelmű legyen, s pazarló módon ne maradjon üres hely a sorok között.[4] A kezdeti, kéziratos glossa ordinariák 10–20 kötetet is elfoglaltak, teljes birtoklásuk céltudatos és költséges törekvést feltételezett az egyházi könyvtárak részéről. Nyomtatott formában is közel 1200 fóliónyi volt terjedelmük, négyféle betűnagysággal készültek (élőfej-, szöveg-, kommentár- és lábjegyzet-betű), négy kötetben árusították őket. A terjedelmet tovább növelte, hogy 1495-ben Velencében egyesítették a hagyományos glosszát és Nicolaus de Lyra szövegét, de 1502-ben már csak terv marad, hogy mindehhez még Hugo de S. Caro szövegét is hozzáadják.[5]

Koberger későbbi nyomtatványaiban, így 1493-ban (GW 4293) majd 1497-ben tökéletesítette a hivatkozási technikát:[6] a jegyzetbetűk, jól láthatóan, már a bibliai szöveg két hasábja között futnak, a margón a bibliai párhuzamos helyeket s a bibliai szakaszokat tagoló nagybetűket is feltüntette, sőt a tájékozódás megkönnyítésére tartalomjegyzéket is mellékelt és megjelentek a nyomtatott fóliószámok is.[7] Ehhez képest töredékünk 1492-es kiadása elavultnak tekinthető, noha bécsi példányának possessorai becsben tartották, s kiszínezték a fametszeteket. Ilyenre volt egyébként példa, Johann Sieber 1488-as lyoni Nikolaus de Lyra kiadása a Koberger-féle 1485-öst követte (GW 4290). Mindez persze kevésbé meglepő, ha tudjuk, hogy Grüninger a Koberger-kiadás fametszeteit is átvette, amint arra Albert Schramm felhívta a figyelmet.[8] Pedig Grüningernek is volt tapasztalata az ilyen típusú művekkel, hiszen 1484-ben egy glosszákkal ellátott egyházjogot jelentett meg.

A töredékkel kapcsolatban nincsen sok értelme felvetni, hogy használták-e Magyarországon, hiszen a Grüninger-nyomtatványok Európa-szerte ismertek voltak, a jelen kötetből ma is hat, részben töredékes példányt őriznek a hazai könyvtárak.[9] Még adatunk is maradt arról, hogy egy Ulrich von Schmalstein nevű könyvkereskedőnek 1493-ban 30 példányt (azaz 90 kötetet) adott át értékesítésre.

Az említett nyomdászok, a strassburgi Johann Grüninger[10] és a nürnbergi, Anton Koberger (1440–1513) a korszak ünnepelt és sikeres vállalkozói voltak. A württembergi Marktgrüningerből származó, eredetileg Reinhard nevű, majd Grüningerként hírnevet szerzett nyomdász 1480 körül tűnt fel Bázelban, majd 1482-ben telepedett le Strassburgban.

[4] *J. P. Gumbert:* The Lay Out of the Bible Glos in Manuscript and Early Print. In *Paul Saenger-Kimberly van Kampen* (ed.): The Bible as Book. The First Printed Editions. London-New Castle, 1999, 7–13. o.

[5] *Karlfried Froehlich:* An Extraordinary Achievement. In: The Bible as Book. I. m. 15–21. o.

[6] *Paul Saenger:* The Impact of the Early Printed Page on the Bible. In: The Bible as Book. I. m. 31–51. o.

[7] A fóliószámok elsőként Günther Zainer 1476-os német bibliájában jelennek meg, de latin bibliájában 1478-ban Koberger is alkalmazta.

[8] *Albert Schramm:* Der Bilderschmuck der Frühdruck. Bd. 20./1. Die Stassburger Druck. Leipzig, 1937. 85. o. Egyúttal le is közölte a kötet fametszeteit.

[9] *Sajó Géza – Soltész Erzsébet:* Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. 1. k. Budapest, 1970, Nr. 669. Nicolaus de Lyra hazai népszerűségére l. *Csapodi Csaba – Csapodiné Gárdonyi Klára:* Bibliotheca Hungarica. 1-3. k. Budapest, 1988–1994. mutatóit.

[10] Róla összefoglalóan *P. Amelung* in Lexikon des gesamten Buchwesens. 2. kiad. Stuttgart, 1987. 3. k. 288–289. o.; *Francois Ritter:* Histoire de l'imprimerie Alsacienne aux XVe et XVIe siècle. Strasbourg–Paris, 1966. 81–110. o.

Első nyomtatványa, Petrus Comestor „Historia ecclesiasticája" 1483-ban látott napvilágot. 1532-ig mintegy 400 nyomtatványt jelentetett meg, negyedüket még 1500 előtt. Latinul ugyan nem tudott, de a kor vállalkozó nyomdászának erre már nem is volt szüksége. Mindenféle könyvet kiadott, tudományosat és népszerű olvasmányt egyaránt, liturgikus könyveket, naptárat, szótárat, klasszikus szerzőket, szentek legendáit (1502-ben például 1000 példányban), Ptolemaiosz földrajzát, latinul és németül. Luthert is kiadta, noha – meggyőződéses pápista lévén – inkább a támadóinak adott volna teret. Ebből kellemetlenségei is származtak. Legismertebb nyomtatványai közé tartozik Sebastian Brandt „Narrenschiff"-je és Hermann Bote „Eulenspiegel"-je (1510). Könyvei híresek voltak igényes fametszeteikről, bibliáját már 1485-ben 88 fametszettel látta el, de méltó formában adta ki a klasszikusokat, Terentiust, Horatiust, Vergiliust is; 1502-es Vergilius-kötetét 200 illusztrációval látta el.

Koberger karrierje 1473-ban indult egy Boetius-nyomtatvány előállításával, Nürnbergben. A századfordulóig kiadott nagyjából 250, többnyire fólió formátumú nyomtatványát a rendkívül gondos szöveggondozás, alapos korrektorok alkalmazása jellemezte. Más nyomdákkal, köztük Grüningerrel is, bérmunkában dolgoztatott, de a jelen kötettel kapcsolatban ez nem merült fel. A gondos szöveg mellé szép fametszeteket keresett, így kétkötetes német nyelvű bibliájához (1483) is. Leghíresebb kiadványát, a „Schedel világkrónika" latin (1493 július), és német verzióját (1493 december) több mint 1800 különböző méretű fametszet tette még vonzóbbá.

A Révay Péter-nyomtatványról annyit tudhatunk, hogy a bejegyzések szerint tulajdonosai között találjuk Hegykűy Mihályt és a Kis-Palugyaiak könyvtárát; 1866-ból pedig Nagyselmeci Thóldt József Kristófot (1815-1888),[11] aki Liptó megye főszolgabírája volt. Szinnyei József nyomán[12] tudunk Thóldtnak egy nyomtatásban is megjelent, a Török birodalomról szóló szerény terjedelmű s színvonalú, de kétségkívül kiterjedt olvasottságról és politikai érdeklődésről tanúskodó munkájáról: „Die politischen Phasen und eklipsen des Türken-Mondes, nach einer chronologischen Ordnung historisch dargestellt. Wien, 1860." (A kötetet tulajdonosa, illetve tulajdonosai valóban használták, a történeti részhez számos megjegyzést és kiegészítést fűztek, pl. 165. oldalon Nádasdi Ferenc nevénél beírás jelzi, hogy 1691. április 30-án Bécsben fejét vették.)

[11] *Szluha Márton:* Liptó vármegye nemes családjai. Budapest, 2000. 752. o.
[12] *Szinnyei József:* Magyar írók élete és munkái. Budapest, 1914. 14. k. 130. o.

VÍGH ISTVÁN

SZULEJMÁN SZULTÁN JATAGÁNJA ÉS A MOHÁCSI CSATA

1526. augusztus 29-én Mohács városától délre a II. Lajos király és Tomori Pál által vezetett magyar hadak döntő vereséget szenvedtek II. Szulejmán török szultán (ur. 1520–1566) „világhódító" seregétől. A magyar történelem e gyászos napja, következményeivel együtt, a hazai történelem legkutatottabb és mégis sok rejtélyt megválaszolatlanul hagyó eseménye,[1] amely máig nagy vitákat vált ki a történészek körében.[2] E cikkben nem a csatával kívánok részletesen foglalkozni, hiszen nem ez a témája.

Az egykori török és európai írott források[3] mellett sajnos csak igen kevés korabeli ábrázolás maradt fenn erről a törökök számára oly jelentős ütközetről. Eddigi tudomásunk szerint a XVI. század közepén készült és a Topkapi Szeráj Múzeumban őrzött két török miniatúrán[4] és az 1530 körül Michael Hohenauer által vert emlékérmen[5] kívül nincsen más képi ábrázolás.

Az előbb említett három alkotáshoz sorolnám negyedikként a szintén a Topkapi Szeráj Múzeumban található, 1526–1527-ben Nagy Szulejmán számára készült díszjatagánt. A mohácsi csatára való utalást a dátumon kívül még a jatagánon lévő szöveg és az állatábrázolásos motívumrendszer is bizonyítja. Habár az utóbbi csak közvetett módon, allegorikusan mutatja be a szultán győzelmét a keresztény seregek (II. Lajos királyunk) felett, de újabb forrása és kiinduló pontja lehet a mohácsi csata vizsgálatának.

A díszfegyverek hatalmi jelentésük mellett egyben műalkotások is, a korabeli fémművesség és az ötvösség művészetének fennmaradt emlékei. A könnyebb megértéshez vázolom röviden a jatagán történetét, és rövid betekintést nyújtok a technikai szakkifejezések formanyelvébe.

A jatagán szúró és vágó hidegfegyver, melynek máig tisztázatlan előzményei az ókorra nyúlnak vissza.[6] A nyugati és a hazai szakirodalom mind a mai napig keveri a jatagán és a handzsár fogalmát. A helyes definíciót Marija Sercer[7] szerint D. J. Freyer és G. C.

[1] A csatahely pontos meghatározására, II. Lajos király halálára három, holttestének megtalálására két különböző verzió létezik stb.

[2] Gondoljunk csak Ady Endre versére, vagy az 1970-es években lezajlott Mohács-vitára.

[3] A teljesség igénye nélkül egy-két forrás a csatáról: Szulejmán szultán naplója; Kemálpasazáde: Mohácsnáme; Dzselálzáde Musztafa: Az országok osztályai és az utak felsorolása; Brodarics István: Igaz történet a magyarok és Szulejmán török császár mohácsi ütközetéről; Antonio Giovanni da Burgio pápai nuncius jelentései Sadoleto pápai titkárnak; Vincenzo Guidoto jelentési Velence fejedelmének stb. In: Mohács emlékezete, Budapest, 1979. A történeti munkák közül: *Ortvay Tivadar:* A mohácsi csata elvesztésének okai és következményei. Egykorú jelentések és okiratos közlések alapján. Budapest, 1910.; *Gyalókai Jenő:* A mohácsi csata. In: Mohács Emlékkönyv, 1526. Budapest, 1926.; *Perjés Géza:* Mohács. Budapest, 1979.; *Szakály Ferenc:* A mohácsi csata. Budapest, 1981.; *Perjés Géza:* A mohácsi csata. in: Mohács. (Szerk.: *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc*) Budapest, 1986.; *Négyesi Lajos:* A mohácsi csata. *Hadtörténelmi Közlemények* 1994/4. 62–79. o.; *Vígh István:* Mohács 1526. augusztus 29. In: *Militaria* 2002/26. stb.

[4] *Fehér Géza:* Török miniatúrák. Budapest, 1975. XII. és XIII. tábla.

[5] *Dr. Harsányi Pál:* II. Lajos és a mohácsi csata emlékérmeinken. In: Mohács emlékkönyv 1526. Budapest, 1926. Ezt az emlékérmét a budapesti Oszmánia magángyűjteményben volt alkalmam tüzetesebben megvizsgálni.

[6] Egy-egy rövid török vagy délkelet-európai írás létezik a jatagánokról, önálló monográfia azonban még nem született róluk, bár egy-két, pár oldalnyi, helytálló elemzés azért található fegyverlexikonokban vagy múzeumi katalógusokban. Pl. *Wlodzimierz Kwasniewicz:* Lexikon broni bialej i miotajacej. Warszawa, 2003.; *D. J. Fryer:* Antique Weapons A-Z. London, 1969.; *G. C. Stone:* Construction, Decoration and Use of Arms

Stone adták meg: a handzsár ősi arab eredetű szó, és erős, kétélű tört jelent, míg a jatagán kora újkori török szó, és hosszú, egyélű késformát takar.

A jatagán első ránézésre meglehetősen szokatlan a szemlélő számára. Nemcsak a penge (törökül *namlu*), hanem a keresztvas nélküli markolat *(kabza)* kisebb vagy nagyobb fülei *(kulak)* miatt is. A klasszikus jatagánpenge markolathoz közelebb eső része konkáv, míg a távolabbi konvex ívet mutat. A domború ív miatt a harcban az ellenfelet könnyen meg lehetett vágni, de szúrásra és vívásra, a keresztvas hiányában, ritkán használták.[8] Az általában 50–80 cm-es jatagán pengéjének keresztmetszete T formát vagy háromszöget, míg a markolat Y–t formáz, ez utóbbi csontból, szaruból, ezüstből vagy rézből készülhetett. A fából készült hüvely *(kin)*, ahogy a szablyáknál, lehetett bőrözve, fémből készült saru- és szájverettel, vagy egészében domborított fémborítással.

A jatagánokat a mesterek munkamegosztásban készítették. A pengét a késkovácsok, a markolatot a csontfaragók, a díszítést az ötvösök dolgozták ki. A hüvelyt is külön mester készítette.[9] Anatóliában és a Balkánon a XVIII–XIX. században híres jatagánkészítő központok alakultak ki (Isztambul, Bursa, Focsa, Szarajevo, Hercegnovi, Kotor,[10] Skodra, Skopje, Szliven, Gabrovo[11] stb.)

Arra a kérdésre, hogy pontosan mikortól és mely oszmán katonai egységek használták ezt a fegyvert, a választ a történészek még nem tudták megadni. Véleményem szerint annyi bizonyos, hogy a janicsárok, a tengerész *levend*ek, majd *kalyoncu*k, a szultáni palota őrei, a *bostancı*k, a XVIII–XIX. századi, Balkánról toborzott zsoldosok, a *başı bozuk*ok és a híres szerb-horvát vörös köpenyes *szerezsán*ok kedvelt dísze és harci eszköze volt. A XIX. századra a Balkánon egy-két pisztoly mellett, széles övben hordva még a civil férfi lakosság körében is a rang és a férfiasság szimbólumává vált. Ehhez még annyit kell hozzátenni, hogy a jatagánpenge-típus a XVIII. századtól kezdve egészen a mai napig a világ számos országában gyakori, rendszeresített forma a félkardok, kések és szuronyok körében.

E rövid ismertető után térjünk vissza Szulejmán jatagánjára. Nagy Szulejmán szultán születésének 500. évfordulójára a török állam világ körüli útra vitte az isztambuli múzeumokban[12] található, a szultánhoz kapcsolható kincseket. Így járt nálunk is 1994 őszén ez a ragyogó kiállítás. Nagy megdöbbenésemre akkor találkoztam először a szultánnak szóló jatagánnal. Előtte ugyanis meg voltam győződve arról, hogy a XVII. századnál korábban nem készítettek jatagánt. Ebből a típusból ez az általam ismert legkorábbi, dátumozott fegyver. A világ nagy gyűjteményeiben is csak elvétve fordulnak elő XVII. századi példányok, XVI. századi, vagy annál korábbi ezen kívül egy sem.[13] A fegyverrel kapcsolatban több kérdés vetődött fel:

and Armour. New York, 1961.; *Marija Sercer:* Jatagan u povijesnom muzeju Hrvatske. Zagreb, 1975.; *Ancelija Radovic:* Zanatszko oruzsje Balkana XVII–XIX. vek. Beograd, 2002.; *Lj. Rajkovic:* Zbirka jatagana Vojnog muzeja JNA. Beograd, 1954.

[7] *Marija Sercer:* i. m. 7. o.

[8] Kisebb számban, de léteznek egyenes pengéjű jatagánok is. Ezek szúrásra kiválóan alkalmasak.

[9] *Vígh István:* Az oszmán-török kard művészete. II. In *Militaria* 1997/8. 281. o.; *Vígh István:* Az Oszmánia gyűjtemény kiállítási katalógusa. Budapest, 2000. 27–28. o.

[10] *Marija Sercer:* i. m. 8. o.; *Ancelija Radovic:* i. m. 19. o.

[11] *D. Drumev, H. P. Dermendzsijev, N. Daszkalov, T. Geraszimov:* Metalna plasztika. Szófia, 1983. 67. o.

[12] Archeológiai Múzeum, Topkapi Szeráj Múzeum, Török és Iszlám Művészetek Múzeuma.

[13] A XVIII. századig nem is találkozunk jatagán-ábrázolással festményeken vagy metszeteken! A XVI–XVII. századi kincstári defterek, hagyatéki leltárak , útleírások sem említik ezt a fegyvertípust.

– Ki volt e luxusdarab mestere?

– Honnan bukkant elő ez az ókor óta alig ismert, szokatlan fegyverforma?

– Vajon milyen céllal készülhetett éppen Nagy Szulejmán számára e művészi munka?

Úgy érzem, a válaszokat nagyjából sikerült megtalálnom. Mindehhez persze nagy segítségemre volt az 1994-es kiállítási katalógus Gerelyes Ibolya – a Magyar Nemzeti Múzeum művészettörténésze – tanulmányával és Ahmet Mentes – a Topkapi Szeráj Múzeum igazgatója – tárgyleírásával.[14]

A szulejmáni jatagán teljes hossza 66 cm. A hüvely valószínűleg elkallódott, pedig, látva a katalógus handzsárjait, annak is legalább olyan gazdagon megmunkáltnak kellett lennie.[15] A fegyverre a kelet-iráni Heratból eredeztetett kütahyai Ábrahám díszítő stílus a jellemző.[16] A szöveges rész kivételével beborítják a kacskaringós indákon ülő kínai eredetű lótusz *(hatay)* bimbók, virágok és a hosszúkás, keskenyedő levelek (1. kép). A török luxus ötvös- és fegyvertárgyakon a XVII. sz. végéig láthatók a hosszú, fogazott szélű nádlevél *(saz)* és a *hatay* virág motívumai, melyek néha a szintén kínai hullámzó felhő *(tsi)* díszítéssel párosulnak.[17]

A kis, kézvédő fülekkel rendelkező markolat többrétegű elefántcsont felületét fekete tussal finoman megrajzolt, apró leveles, virágos indák végtelenített csigavonalai borítják.[18] Az elefántcsont felett pedig már a halhatatlanság jelével, a hullámzó felhővel kombinált kütahyai Ábrahám-stílusú, áttört aranydíszítés van. A markolat folytatásán lévő gyűrűn aranyba vésve szintén ez utóbbi motívum található.

Az enyhe ívű, háromszög keresztmetszetű penge vizsgálatánál első ránézésre az „A" és „B" oldal között nem veszünk észre különbséget. Pedig a két oldal csak a főbb motívumokban hasonlít egymásra. Az „A" és „B" oldalon csupán az éltől 1 cm-re, a penge hegyétől a markolatig futó, végtelenített arany virágsor egyezik meg teljesen.[19]

A szulejmáni jatagán pengéjének kovácsolását valószínűleg nem az az ötvös végezte, akinek a neve fel van tüntetve rajta. A nehéz fizikai munkát és gyorsaságot kívánó fegyverkovácsolás az ötvösségtől teljesen eltérő, speciális tudást igényel. Az 1526. évi, szerájbeli fizetési jegyzékek szintén külön-külön említik a különböző fegyverkészítőket. A kard-és késkészítőket további két csoportra bontva külön kiemelik a damaszkolt pengék készítőit.[20] A damaszkolás, magyarul dömöcskölés, speciális kovácsolási eljárás, melynek eredményeként sötét és világos hullámvonalak rajzolódnak ki a készre polírozott fém felületén. A legendás damaszkolt fegyverek minősége mindig az alapanyagtól, a kovácso-

[14] Nagy Szulejmán szultán és kora. Összeállította és a bevezető tanumámyt írta *Gerelyes Ibolya.* Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 1994.

[15] Nagy Szulejmán szultán és kora. I. m. 76. és 77. számú tárgy.

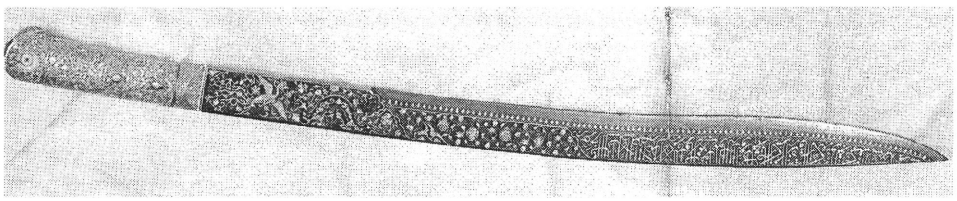
[16] A szakirodalom szerint a XV. századi Afganisztán területéről származó kütahyai Ábrahám-stílus főleg kerámiákon, szőnyegeken és ötvöstárgyakon jelenik meg, de véleményem szerint már fellelhető a XIII. századi szeldzsuk épületdíszítéseken és a közép-ázsiai fafaragásokon is.

[17] *Kovács S. Tibor:* Egy portai forma szablya a Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárában. *Keletkutatás,* 1995/I. 149. o.; *Gerelyes Ibolya:* A török díszfegyverek elterjedése és használata Magyarországon a XVI–XVII. században. *Folia Archeologia* 1991/XII. 228. o.

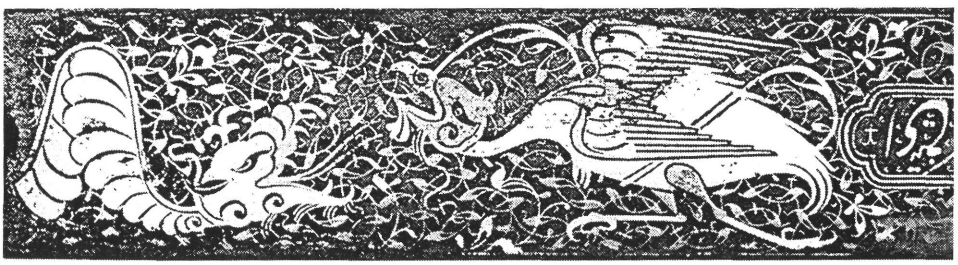
[18] Ezt a díszítő stílust a művészettörténészek „aranyszarv"-stílusnak nevezik, mely a kütahyai Ábrahám-stílussal rokon és valószínű, hogy a szultáni szeráj festőműhelyéből, a *nakkaşhanéből* ered. A kütahyai Ábrahám- és az aranyszarv stílusról bővebben *Gerelyes Ibolya:* Török ékszerek. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, é. n. 8. o.; *Fehérvári Géza:* Az iszlám művészet története. Budapest, 1987. 243. o.

[19] Ugyanilyen motívum található általában az Adriai-tenger partján (Skodra, Kotor, Hercegnovi, Risan és Raguza) készült, dalmát hatású egyenes jatagánpengéken a XVIII. századtól.

[20] Nagy Szulejmán szultán és kora. I. m. 30. o.

1. kép. Szulejmán jatagánjának "A" oldala.

2. kép. Szimurg és sárkány harca a jatagán "B" oldalán.

lási technikától és az edzésmódtól függött. Az alapanyagot, a „wootz pogácsát"[21] állítólag Indiából importálták a selyemúton Közép-Ázsiába és a Közel-Keletre. A legszebb és leghatékonyabb pengéket ezekből a pogácsákból a közép-ázsiai Khoraszán tartományban kovácsolták, és igen drágák voltak. A minőségi penge harmadik lényegi elemét a belső fémkristályok és az él többszöri – vidékenkénti más és más – speciális edzése és fényesítése adta meg.[22] Magának a damaszkolt jatagánpengének a készítésében szerintem az ötvös nem vett részt. Ő készen kaphatta a csupasz pengét, amelyet aztán legjobb tudása, ízlése és netán mintakönyvei alapján gazdagon díszített.

A szulejmáni jatagán teljes körű vizsgálatához ismernünk kellene az arany feliratok pontos szövegét, azok leírásával azonban a szakirodalomban sajnos nem találkoztam. Csak érintőlegesen említi a dicsőítő kifejezéseket tanulmányában Anthony North és E. G. Asztvacaturjan is.[23] A kiállítási katalógusból csupán azt tudjuk, hogy a penge mindkét oldalán Szulejmán szultánt dicsőítő kifejezések vannak *sülüs* írásmóddal,[24] arannyal berakva.

[21] Az importált „wootz pogácsa" egy kb. 10 cm átmérőjű, lapos, kohósított vasöntvény korong, melynek széntartalmát a felhasználó helyi kovácsok tovább finomították és keverték. A damaszkolt acélból nem csak pengék, hanem puskacsövek, balták, páncélok és dísztárgyak is készültek.

[22] *Herbert Maryon:* Pattern-Welding and Damascening. II. In: *Conservation* 1960/2. 53 o.; *O. D. Sherby – J. Wadsworth:* Damaszkusi acélok. In: *Tudomány* 1985/2. 94. o.; *Manfred Sachse:* Damaszenestahl. Bremenhaven, 1989. 32–40., 61–89. o.

[23] *Anthony North:* Swords of Islam. In: Swords and Hilt Weapons. New York, 1989. 142–143. o.; *E. G. Asztvacaturjan:* Tureckoje oruzsije. Szankt-Petyerburg, 2002. 134.o.

[24] *Dévényi Kinga – Iványi Tamás:* „Kiszáradt a toll..." Az arab írás története. Budapest, 1987. 139. o.; *Fehérvári Géza:* i. m. 21.o. Érdekes, hogy a későbbi, XVII–XIX. századi jatagánokon nem találkozunk a *sülüs* írásmóddal, csak a „papírusz írásból" kifejlődött, szintén folyamatos *neshi*vel.

Ezeket a kézzel is tapinthatóan kidomborodó szövegeket – aranyműves szakzsargonnal – tausírozással rakták be az acélba. E technika a Távol-Keletről származik, és a bizánci időktől kezdve alkalmazták az ötvösök a Közel-Keleten. Az eljárás lényege, hogy az acél felületébe az ún. fazetta (fecskefark) vésővel a kívánt mintára vájatokat vésték.[25] Azután az alapfémet kb. 300 C° fokra felmelegítették, és a vájatokba kalapálták a nemesfém huzalt. A nemesfém a lehűlés következtében szorosan rögzült a fecskefark szélű vájatokban.[26] Az oszmán-török fémművesség ezt a technikát általában csak fegyvereken alkalmazta.[27]

A szulejmáni jatagán „B" oldalán, a török szöveg végén található, szintén aranyberakással, e rövid tanulmány legfontosabb kiindulópontja, a készítés hidzsra szerinti időpontja: 933, azaz 1526/1527. A iszlám iparművészeti tárgyakon általában együtt szerepel a készítő neve a készítés idejével; gyakran a készítés helyét és a megrendelő nevét is feltüntették. (A legkorábbi ilyen, datált iszlám tárgy a tbiliszi múzeumban található bronzkorsó Kr. u. 688-ból.[28]) Az iszlám a holdévet használja időszámítása alapjául, mely a keresztény naptári évtől évente 11 nappal kevesebb. Így az arab időszámítás a hidzsrától, Mohamed próféta Mekkából Medinába való kivándorlásától (622. július 16.) számolt évei egyre közelebb kerülnek a keresztény időszámításhoz.[29] Ha azonban nincsen megadva a készítés pontos hónapja, nem jön ki egész szám a muzulmán dátumoknak a keresztény dátumra való átszámítása során, így mindig a megfelelő, egymást követő keresztény éveket kell megadnunk.[30] Ezért a hidzsra szerinti 933. év vagy 1526 végét, vagy 1527 elejét jelöli. Ez éppen az az időpont, amikor a szultán „üngürüsz" király feletti győzelmi jelentésének hatására az udvari ötvös céh ajándékkal kedveskedett győzedelmes patrónusának, Nagy Szulejmánnak, aki apja, I. Szelim (1512–1520) példáját követve az ötvös mesterséget tanulta ki.[31]

A szöveg és az applikált szimbólumok között az egyik oldalon kütahyai Ábrahám-motívumok, a másik oldalon a lótuszvirágok helyett állatfejek emelkednek ki – aranyozva, reliefszerűen – az acél felületéből.

Vajon az ötvös céhen belül ki lehetett Ahmed Tekelü, kinek nevét a szulejmáni jatagán megőrizte? A dátum mellett ez lehet a másik támpont ahhoz, hogy itt a mohácsi csatára történik utalás. A jatagán gerincén – szintén aranyberakással – szerényen megbúvó nevet a korabeli jegyzékek nem említik. Pedig akire egy ilyen fontos munkát rábíztak, idősebb és megbecsült férfiúként nem hétköznapi funkciót tölthetett be a szeráj mesterembereinek sorában. II. Szulejmán uralkodásának első feléből 127 kézműves mesterről tudunk,[32] számuk az 1526-os fizetési jegyzék alapján 138 főre nőtt,[33] akik között az ötvösök *(kuyumcu)* száma pontosan 90 volt. Ezt a 90, nem török származású ötvöst tovább csoportosították egyszerű ötvösökre, ékkövekkel foglalkozó ékszerészekre és nemesfémberakásokkal foglakozó ötvösökre *(zernişancı)*. Mindhárom csoport feje egy Tebrizben

[25] *Dr. Oberfrank Ferenc:* Az aranyművesség történcte. Budapest, 1996. 61–62. o.

[26] *Halmágyi Szabolcs – Riedel Lóránt:* Régi fegyverekről. Budapest, 1986. 65. o.

[27] *Fehérvári Géza:* i. m. 246. o.

[28] *Fehérvári Géza:* i. m. 48. o. A korsó pontos kúfi felirata: „Áldás Ibn Jezid műhelyéből, aki ezt Bászrában csinálta a hidzsra 69. évében."

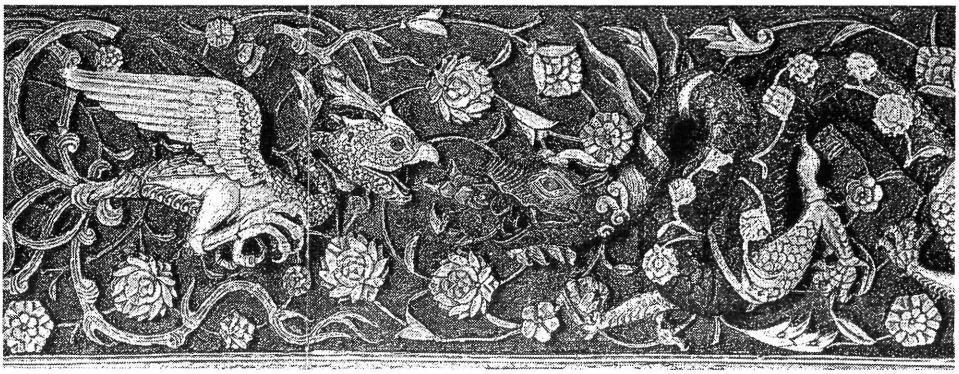
[29] Ha tudjuk a muszlim (hidzsra) évet, azt egy képlet segítségével könnyen át tudjuk számolni keresztény naptári évre. H x 0,97 + 621,6 = Kr. év .

[30] *Kropf Lajos:* A török időszámításról. *Századok,* 1895. 68–70. o.

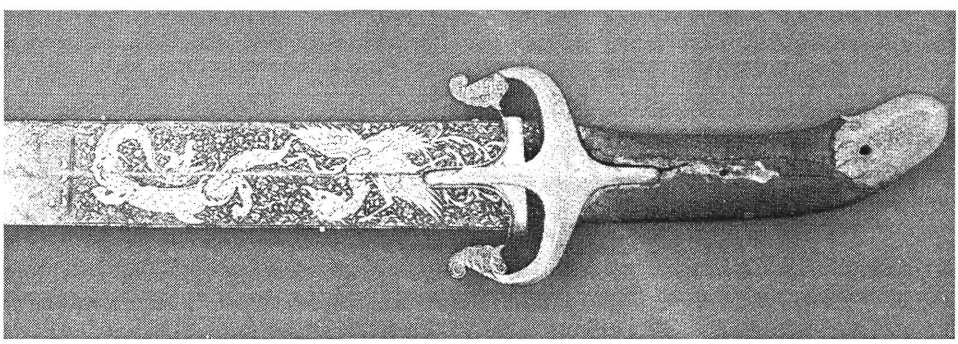
[31] *Fehér Géza:* Török kori iparművészeti alkotások. Budapest, 1975. 22. o.

[32] *Gerelyes Ibolya:* Török ékszerek. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum,é. n. 5. o.

[33] Nagy Szulejmán szultán és kora. I. m. 30. o.

3. kép. A zürichi múzeumban található egyenes kardpengén látható küzdelem ezüst berakással, XVI. sz. közepe.

4. kép. A Topkapi Szeráj Múzeum egyik egyenes kardján ugyanaz a motívum arany berakással, XVI. sz. közepe.

tanult, Iránt a XVI. század elején elhagyó mester volt.[34] Szerintem ez a tebrizi mester azonosítható a Szulejmán-jatagán alapján Ahmed Tekelüvel! A neve alapján a középázsiai türkmén Teke törzsből származott, mely törzs a Merv és Ashabad város környékén élő, legnagyobb létszámú törzsek egyike. A XV. század végén kerülhetett Ahmed a türkmén Fehér Ürü dinasztia kulturális központjába, Tebrizbe, majd onnan a Szafavidák elől menekülve a török Amasyába és végül I. Szelim szultánnal az isztambuli szerájba.

Ahmed Tekelü származása válasz lehet egy másik nagyobb kérdésre, hogy miért pont ezen a hosszú, enyhén hajlított pengeformán tartotta megörökítendőnek uralkodója dicsőségét. Ennek a pengeformának a használatáról sem írott források, sem ábrázolások, sem egyéb tárgyi emlékek nem maradtak fenn a Kr. u. IV. század óta. Ahogy a kereske-

[34] *Gerelyes Ibolya:* Török ékszerek. Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, é. n. 6. o.

delmi útvonalak mentén a távoli Fekete-tengeri görög gyarmatokra,[35] úgy a Kaukázus vidékére is eljutott az ókori görög *copis* (a jatagánpengés *hoplita* kard). Amíg a középkorra Európában elfelejtődött, addig ezeken a távolabbi vidékeken valahogyan fennmaradt e fegyverforma használata. Gyanítom, hogy Tekelü is a tebrizi vagy a Fekete-tenger környéki emlékeiből idézhette fel a jatagán formáját.

Az évszám, a díszítő vers és a készítő mester mellett a legfontosabb bizonyítékom arra, hogy ez a luxusfegyver a mohácsi csata emlékére készülhetett, a penge tövére applikált vasöntvény: a szimurg és a sárkány harcának plasztikus motívuma és annak rejtett jelentéstartalma. További kuriózuma e fegyvernek, hogy az iszlám művészetben szokatlan módon, egyfajta díszítés gyanánt, a vésett acélra öntöttvas figurákat illesztettek. A vésett, berakott, illetve domborított díszítés megszokott volt, de vasrátétes technikával – főleg fegyvereken – ezen kívül nem találkozunk (2. kép). A penge tövénél található szimurg és sárkány hátterét az itt is reliefszerűen kidomborodó kínaizáló lótuszvirágos indák adják, melyek még a sárkány testét is fogva tartják! A szimurgot és a sárkányt utólag forrasztották erre a háttérre.[36] Szerintem a mohácsi csata bevezetőben említett negyedik korabeli ábrázolása éppen ez az allegorikusan megrajzolt „beszélő" kép: a fekete, lábain aranyozott sárkányt meghátrálásra készteti a teljes egészében aranyozott madár, a szimurg. A képen értelmezésem szerint II. Szulejmán török szultán szimurg képében legyőzi a hitetlen kereszténveket (II. Lajos magyar királyt) szimbolizáló gonosz sárkányt.

A sárkánykígyó (törökül *ejder*) ábrázolása a Közel-Keleten valószínűleg nem független a kínai sárkányalaktól, ahol az a harcot és az áldást hozó császári hatalmat jelképezi.[37] Ezzel párhuzamosan az óperzsa sárkánydémonok a vizek királyai, de egyben rosszat, ellenséget jelentenek. A szaina madár az ősi perzsa mítoszokból kialakított zoroasztrizmus mitikus napmadara, isten leképezése és átlényegülése.[38] A jövőt, a halhatatlanságot és a bölcs, győzedelmes uralkodót jelképező madár hagyománya megtalálható a perzsa Sáhnáme-beli szimurg,[39] az arab-szeldzsuk anka vagy ruk, az indiai garuda és az európai főnixmadár mitológiájában is.[40] A sárkánykígyó és a szimurg harca egyben vallási szimbólum is: a jónak a rossz, a fénynek a sötétség, az istennek a gonosz feletti győzelmét fejezi ki. (Csak uralkodók számára készülhettek ilyen díszítésű fegyverek, hisz a szimurg ereje csak az uralkodóba költözhetett!)

Mint már korábban említettem, a Szulejmán-féle jatagán „A" és „B" oldalán ugyanez a motívum ismétlődik, de más és más variációban. Míg a jatagán „A" oldalán a villás farkú, aranyozott szimurg ijedten hátrál a nyújtózkodó fekete sárkány elől, addig a „B" oldalon

[35] Az ókori Fekete-tenger környéki népek, így a szkíták is átvették és használták a jatagán hosszú kés alakját. Számos szkíta sírban találtak hosszabb-rövidebb, S-alakú pengéket. L. pl. *Patay Pál:* Szkíta leletek a nógrádi dombvidéken.: *Folia Archeologia* 1955. 68–70. o.; *Párducz M.– Csollány Gábor:* Szkíta kori leletek a szentesi múzeumban. *Archeológiai Értesítő* 1944–1945. 28., 32., 36. tábla.

[36] Mind a két alak ókori eredetű mitikus lény, melyek gyakran díszítik a távol- és közel-keleti iparművészeti alkotásokat. A sárkány például arab és perzsa kannák kiöntő csövén, török puskák csőszáján, arab, török és perzsa kardok keresztvas-végződésein, kínai, perzsa tusrajzokon; miniatúrákon, kínai kerámiákon, a szimurg pedig szeldzsuk és perzsa kerámiákon, indiai és perzsa szőnyegeken, török és perzsa miniatúrákon jelenik meg.

[37] *Miklós Pál:* A sárkány szeme. Budapest, 1973. 141–143. o.; Mitológiai Enciklopédia. II. Budapest, 1988. 243. o.

[38] *Ernst Grube:* Welt des Islam. Wien, 1974. 150. o.

[39] Firdauszi Sáhnáméjának óriásmadara, Zál felnevelője és Zál fiának, a hős Rusztemnek védelmezője, és Farud ad-Din Attar szufista művében, A madarak nyelvében az isten keresésében feloldódó 30 madár = si-murg.

[40] Mitológiai Enciklopédia. II. Budapest, 1988. 140. o.

a szimurg már erőteljesen támad az ívbe görbülő, tehát védekező sárkánykígyóra. Miért nem azonos a két oldal? Először arra gondolhatnánk, hogy a variáció képre-génysze rűen egy történetre utal, de véleményem szerint az iszlámban a XIX. századi tömegtermelésig nem készítettek két pontosan megegyező tárgyat. Nem a hamisítás félelme, hanem Allah tökéletességének megkérdőjelezhetetlensége és a hagyományok miatt. Ugyanis abban, amit a régi mesterek készítettek, benne kellett lennie Allah tökéletességének, és mivel tökéletes csak Allah lehet, a mesterek az utánzott motívumot kis mértékben ugyan, de mindig megváltoztatták. Ezért nincsen tökéletesen egyforma díszítésű tárgy az iszlám művészetben, és ezért nem lehet a Szulejmán-jatagán két oldala sem tökéletesen azonos. Ezt támasztja alá A. S. Melikian-Chirvani tanulmánya is, aki a világ múzeumainak 11 ritka kardját vizsgálta.[41] Ezek hasonlósága abban áll, hogy egyenes pengéjük van, és ha nem tartalmaznak késői európai átszereléseket, akkor a XVI. század második feléből származó török készítésű markolattal és hüvellyel vannak szerelve, továbbá abban, hogy a penge tövébe tausírozva, kisebb nagyobb eltéréssel, mindegyiken harcoló szimurg és sárkány látható![42](3. kép)

A korábbi szakirodalom e kardpengéket XIV–XV. századi herati vagy tebrizi mesterek munkáinak tekintette. A. S. Melikian-Chirvani ezzel szemben azt feltételezi, hogy ezek a pengék nem Iránban és nem a XV. században, hanem az isztambuli Topkapi Szeráj XVI. századi *Adzseman* ötvösiskolájában egy mintakönyv alapján készültek[43] (4. kép).

A clevelandi Művészeti Múzeumban található egy, a Topkapi Szeráj gyűjteményi pecsétjével ellátott papírrajz, amelyen a szimurg *saz* levelek között küzd a sárkánnyal.[44] A pecsét alapján bizonyos, hogy isztambuli perzsa művész rajzolta. (Talán ez szolgálhatott a szerájbeli mesterek, ezen belül Ahmed Tekelü részére is mintául!)

Kovács S. Tibor szíves közlése alapján a Magyar Nemzeti Múzeum birtokában is van egy eddig publikálatlan pengéjű pallos, melyen a penge tövére felvitt, szöveg nélküli, megkopott ezüst és arany szimurg-sárkány harc látható.[45]

Hasonló motívumot találtam Lehel vezér szablyáján is, melyet Attila vagy Nagy Károly kardjának is mondanak. A honfoglalás korából, vagy inkább még korábbról származó görbe penge (!) egyik oldalának tövén primitív formában vésett sárkány viaskodik egy másik felismerhetetlen állattal. A kard díszítése és motívumkincse a késő Szászánida korra utal.[46] Ez felveti azt a kérdést, hogy esetleg már az V-VI. században is a Szulejmán-féle jatagánéhoz hasonló díszítés volt-e jellemző az uralkodói kardokon?

További érdekes európai adalék lehet e témakörhöz a Szent György-legenda. Bár ez kifejezetten a középkori keresztény kultúrkörbe sorolható, eredete mindenképpen a közel-keleti Mithrász-vallásra vezethető vissza. (A kappadókiai György lovag a római császárkorban legyőzte a vízi sárkányt, majd keresztény hitéért vértanúságot szenvedett.)[47] A görögkeleti egyház által a győzelem védőszentjeként tisztelt „szimurg" – mint a perzsa

[41] *A. S. Melikian-Chirvani:* An English Sword with an Ottoman Blade in the Swiss National Museum. The Blade. *Blankwaffen* 1982.

[42] Uo. 69–70. o.

[43] Uo. 71–71. o.

[44] *Ernst Grube:* i. m. 139. o.

[45] *Temesváry Ferenc:* Kardok. Budapest, 1988., 44. kép.

[46] *Dr. Kalmár János:* Régi magyar fegyverek. Budapest. 1971. 57–58. o.; *Tóth Zoltán:* Attila's Schwert. Budapest, 1930. 32–33. o.

[47] *Jakobus de Voragine:* Legenda Aurea. Budapest, 1990. 102–103. o.

mitológiában – megküzd a fekete sárkánnyal. A Szent György-motívum szintén megjelenik a XVI. századi európai kardpengéken!

Meglehet, hogy a Nagy Szulejmán jatagánját a mohácsi csatával összekötő gondolatmenetemmel vitát váltok ki, de a fenti elemzés szerintem megfelelő alapot biztosít ahhoz az elgondoláshoz, hogy – az 1526–1527-es évszámból kiindulva, a készítő Ahmed Tekelü személyét feltárva és legfőképp az allegorikus motívumot értelmezve – a szóban forgó luxusfegyvert „a mohácsi török győzelem dísz- és emlékjatagánjának" tekintsük.

BAGI ZOLTÁN

KÉT JELENTÉS A BUDA ELESTÉT KÖVETŐ IDŐSZAK SORSDÖNTŐ ESEMÉNYEIRŐL, TÖRÖK BÁLINT ÉS WERBŐCZY ISTVÁN SORSÁRÓL[1]

Az 1530-as évek végén a Portán megerősödtek azok a hangok, amelyek Magyarország megszállását sürgették az oszmán szakaszos hódítási stratégia kudarca, a magyar földre vezetett költséges hadjáratok, az országban fellángoló zavargások,[2] illetve a váradi szerződés[3] miatt. János király halála (1540. július 21. vagy 22.), valamint Ferdinánd csapatainak 1540. őszi hadműveletei Szülejmán szultánt végérvényesen eddigi politikájának gyors megváltoztatására ösztönözték.[4] Ígéretekkel és fenyegetésekkel mindaddig igyekezett az özvegy királyné körét egységben tartani, míg seregeivel Budára nem ért. Wilhelm von Roggendorf tábornok csapatainak legyőzése után[5] a törökök 1541. augusztus 29-én „nagy csalárdsággal, kicsin gonddal, semmi okkal"[6] elfoglalták a Magyar Királyság fővárosát. A csecsemő János Zsigmondot a török táborba kísérő János-párti főurak pedig hét napig „élvezték" a szultán „vendégszeretetét", s ez idő alatt dőlt el az ország, illetve a magyar vezetők további sorsa.[7]

A Buda elestét követő időszakban íródott az a két német nyelvű – a Kollár-hagyatékban található – levélmásolat,[8] amelyeket az alábbiakban kívánok német és magyar nyelven

[1] Ezúton is szeretném megköszönni Papp Sándor, Soós István és Schmidt József segítségét és szakmai útmutatásait.

[2] Bővebben a szakaszos hódítás magyarországi kudarcáról: *Fodor Pál:* Magyarország és a török hódítás, Budapest, 1991 (a továbbiakban: *Fodor*) 65–68. o. A Maylád István-féle lázadásról: Erdély rövid története. (Írta: *Barta Gábor, Bóna István, Köpeczi Béla, Makkai László, Miskolczy Ambrus, Mócsy András, Péter Katalin, Szász Zoltán, Tóth Endre, Trócsányi Zsolt, R. Várkonyi Ágnes, Vékony Gábor.*) Budapest, 1989 (a továbbiakban: Erdély rövid története) 221–222. o.

[3] A váradi békéről: *Barta Gábor:* Az erdélyi fejedelemség születése. Budapest, 1979. (a továbbiakban: Az erdélyi fejedelemség születése) 55–62. o. (Magyar História sorozat); *R. Várkonyi Ágnes:* Europica varietas-Hungarica varietas. Budapest, 1994. (a továbbiakban: *R. Várkonyi*) 27–31. o. Kritikai kiadása: *Gooss, Roderich:* Österreichische Staatsverträge. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Wien, 1911. 65–85. o.: No. 16. (Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9.)

[4] *Fodor* 68. o.

[5] Wilhelm von Roggendorf tábornok 1540. augusztus 2-án kapott parancsot Ferdinándtól Esztergom és Buda elfoglalására. Október 31-re a fővárost védő erősségek közül Esztergomot, Visegrádot és Vácot megszállta és Buda ostromához kezdett. December 2-án azonban fel kellett hagynia a támadással. 1541-ben Ferdinánd ismét Buda elfoglalására küldte. Az ostrom május 4-én kezdődött. Augusztus 21-én a császári sereg súlyos vereséget szenvedett a török felmentő hadtól, illetve Török Bálint Budáról kitörő csapataitól. Az ütközetben halálos sebet kapott Roggendorf néhány nappal később meghalt. *Veress D. Csaba:* Várak a Bakonyban. Budapest, 1983. 31. o.; *Szakály Ferenc:* Küzdelem Magyarország birtoklásáért 1526–1541. In: Magyarország hadtörténete. (Főszerk.: *Liptai Ervin.*) I. k. (Szerk.: *Borus József.*) Budapest, 1984. (a továbbiakban: Magyarország hadtörténete) 172. o.

[6] 1504–1566 Memoria rerum. (S. a. r., az utószót és a jegyzeteket írta *Bessenyei József.*) Budapest, 1981. (a továbbiakban: Memoria rerum) 76. o.

[7] *Fodor* 105–107. o.; Izabella királyné servitorának levele Verancsics Antalhoz Buda elveszítéséről. In: Magyar Történeti Szöveggyűjtemény. I. k. (Szerk.: *Sinkovics István.*) Budapest, 1968. (a továbbiakban: *Porembski*) 33–41. o. Istvánffy Miklós a pasák neveit is felsorolja, akik Magyarország sorsát illetően a három felmerülő megoldást valamelyikét támogatták. *Istvánfi Miklós:* Magyarország története 1490–1606. (Ford. *Vidovich György.*) I. k. Debrecen, 1871. (a továbbiakban: *Istvánffy*) 277–278. o.

[8] A két jelentés lelőhelye: Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: MOL), Kollár Árpád Ferenc hagyatéka I. 7. 53. kötet 349–351. o. Mutnoky levele Révay Ferenchez felelhető még: Országos Széchényi Könyvtár.

közrebocsátani és elemezni. Mind Mutnoky Mihály esztergomi provizor[9] Révay Ferenc királyi személynökhöz[10] küldött leveléről, mind pedig a hozzácsatolt rövid jelentésről feltételezhető, hogy eredetileg latin – esetleg magyar – nyelven íródott, s csak később készült el fennmaradt német fordításuk. Mivel az iratokon nem szerepel dátum, ezért csak a szövegösszefüggésből lehet következtetni keletkezésük hozzávetőleges időpontjára. Mutnoky levelének első soraiból kiderül, hogy a királyi személynök már értesült Niklas Graf zu Salm und Neuburg és Sigmund Freiherr von Herberstein fegyverszüneti követségének elküldéséről a török táborba,[11] valamint arról, hogy a szultán visszaindult Konstantinápolyba. Az esztergomi provizor információi szerint Izabella özvegy királyné a jelentés megírásának idején a János-párti főurakkal Lippán tartózkodott. A másik – kivonatolt – levél Werbőczy István[12] halálát és temetését adta hírül.

Apponyi Hungarica. 1. k. No. 290., 205. o.: Vier wahrhaftige Missive. 3. levél. A levél eredetijét keresve áttekintettem a Révay család levelezését az időszakból, de sajnos kutatásom nem járt eredménnyel. Révay család szlabinya–blatnicai ágának központi levéltára. Missilis 1521–1621. MOL Mikrofilmtár (P 585) X 6900; A Török Bálintra vonatkozó rész fordítása megtalálható: *Sztárai Mihály:* História Perényi Ferenc kiszabadulásáról. (Vál., a szöveget gondozta, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta *Téglásy Imre.*) Budapest, 1985. (a továbbiakban: *Sztárai*) 131. o. (Magyar Ritkaságok sorozat). Bessenyei József Török Bálintról írt monográfiájában, illetve forrásgyűjteményében is említést tesz az előzőekben említett részletről, ám a forrás hitelességét megkérdőjelezte. *Bessenyei József:* A Héttorony foglya. Budapest, 1986. (a továbbiakban: *Bessenyei*) 99. o. (Labirintus sorozat); Enyingi Török Bálint. (A bevezetést írta és a forrásokat közzéteszi *Bessenyei József.*) Budapest, 1994. (a továbbiakban: *Bessenyei:* Enyingi Török Bálint) XXVI. o.

[9] Nagyabonyi Mutnoky Mihály Várday Pál esztergomi érsek szervitora, az esztergomi vár várnagya 1529-től. 1540 és 1541 között udvarbírója. 1550-től, az érsek halála után javait és az érsekség vagyonát gondozta, mint az érseki birtokok jövedelemigazgatója. Ferdinánd király utasítására 1550. május végén Mekcsey Istvánnal – az egri hőssel – részt vett a kárésetek rendezésére Gyöngyösön összeült török–magyar tárgyalásokon. 1560 körül halt meg. Egyháztörténeti emlékek a magyarországi hitújítás korából. (Szerk.: *Karácsonyi J., Kollányi F., Lukcsics J.*) V. k. (1548–1551) Budapest, 1912. 226–227., 240–241., 282–283., 286., 316., 352–353., 356., 388–389., 478., 561–562., 569–570., 590–592., 605., 608–610. o.; Austro–Turcica 1541–1552. Diplomatischie Akten des habsburgischen Gesandtschaftverkehrs mit der Hohen Porte im Zeitalter Süleymans des Prächtigen. (Bearbeitet von *Srećko M. Džaja* unter Mitarbeit von *Günter Weiß.* In Verbindung mit *Mathias Bernath* herausgegeben von *Karl Nehring.* Für das SÜDOST-INSTITUT herausgegeben von *Edgar Hösch* und *Karl Nehring.*) München, 1995. (a továbbiakban: Austro–Turcica) 442–447. o., Nr. 168.; *Papp Sándor:* Kárrendezési kísérletek a hódoltságban az 1547. évi békekötés után. *Keletkutatás,* 1996. ősz – 2002. tavasz (a továbbiakban: *Papp*) 149. o. Lásd még: *Bethlen Farkas:* Erdély története I. A mohácsi csatától a váradi békekötésig (1526–1538) I–II. könyv. (Ford.: *Bodor András.* A jegyzeteket írta és a mutatókat összeállította: *Pálffy Géza.*) Budapest–Kolozsvár, 2000. (a továbbiakban: *Bethlen*) 205. o.

[10] Révay Ferenc 1489-ben született. Tudományos műveltségét a budai főiskolán nyerte el, majd 1521-ben már Báthory István nádor titkára. A mohácsi csata után Ferdinánd oldalára állt. 1527. november 29-től királyi személynök. 1532-ben Ferdinánd Turóc vármegye főispánjává nevezi ki. A hithű luteránus 1542-ben – a tisztségről lemondott Thurzó Elek helyett – nádori helytartói címre emelkedett, amit 1553. november 1-jén bekövetkezett haláláig birtokolt. *Nagy Iván:* Magyarország családai czimerekkel és nemzékrendi táblákkal. V. k. Pest, 1862. (a továbbiakban: *Nagy Iván*) 709–711. o.; *Frankl Vilmos:* Réwai Ferencz nádori helytartó fiainak hazai és külföldi iskoláztatása. 1538–1555. Pest, 1873. 6–7. o.; *Fallenbüchl Zoltán:* Magyarország főméltóságai. Budapest, 1988. (a továbbiakban: *Fallenbüchl:* Magyarország főméltóságai) 69. és 107. o.; *Fallenbüchl Zoltán:* Magyarország főispánjai. 1526–1848. Budapest, 1994 (a továbbiakban: *Fallenbüchl:* Magyarország főispánjai) 104. o.

[11] Salm és Herberstein mellett Révay is tagja lett volna a szultáni táborba küldött követségnek, ő azonban végül nem tartott velük. *Bethlen Farkas:* Erdély története II. A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig (1538–1571) II–V. könyv. (Ford. *Bodor András.* A jegyz. írta *Kruppa Tamás.*) Budapest–Kolozsvár, 2002. 82. o.

[12] Kerepeci Werbőczy István kisnemesi család sarjaként született 1458-ban. A Mohács előtti időkben különböző közjogi méltóságokat bírt, 1525–1526-ban nem egészen egy évig az ország nádora. A Tripartitum összeállítója. Mohács után Szapolyai János mellé állt. Kancellári címet kapott. 1527-től Tolna, 1536-tól Nógrád vármegye főispánja. Diplomataként többször is képviselte János királyt (1527. Olmütz, 1533. Konstantinápoly). 1540-ben az Erdélybe vonuló király helyettese Budán, majd halála után Eszéki Jánossal követségben járt a Portán. 1541. októberében halt meg Budán. Vö. *Fraknói Vilmos:* Werbőczi István. Budapest, 1899. (a továbbiakban: *Fraknói*); *R. Várkonyi* 17. o.; *Fallenbüchl:* Magyarország főméltóságai, 98. o.; Tanulmányok Werbőczy Istvánról. (Szerk. *Hanza Gábor, Boóc Ádám, Buzády Csongor.*) Budapest, 2001.

Több egykorú forrás és a szakirodalom áttekintése után arra a következtetésre juthatunk, hogy Mutnoky levelét 1541. szeptember végén vagy október elején vethette papírra, hiszen Ferdinánd fegyverszünetet kérő követsége a Buda elestét követő hónap ötödik és tizenötödik napja között tárgyalt a török táborban.[13] A szultán egy héttel később, szeptember 22-én hagyta el seregével Budát. Az esztergomi provizor egyik hírforrását, Hieronimus Łaskit[14] pedig Szülejmán – a jelentés tanúsága szerint – Budától két napi járóföldre engedte szabadon. Izabella királyné és kísérete már szeptember második felében Lippán tartózkodott, és Szapolyai özvegye október 18-án innen küldött levelet Tarnowsky János krakkói várnagynak,[15] és ugyanezen a napra hívta össze Debrecenbe Fráter György a tiszántúli és erdélyi nemesség, illetve a szászok és székelyek képviselőit, hogy részgyűlést tartsanak.[16] A másik irat keletkezésének ideje – feltételezésem szerint – kis idővel Werbőczy október végén bekövetkezett halála[17] utánra tehető. Mindezek alapján megállapítható, hogy Mutnoky, illetve az ismeretlen szerző az 1541. szeptember második felétől október végéig lezajlott, számukra nagy fontossággal bíró eseményeket jegyezték le.

Természetesen felvetődik a kérdés, hogy Várday Pál esztergomi érsek[18] provizora miért éppen Révayval osztotta meg ezeket a fontos információkat? Talán nem járok messze az igazságtól, ha – csak közvetett bizonyítékok alapján is – azt feltételezem, hogy a Ferdinánd mögött felsorakozott magyar nemesség és a Habsburg uralkodó magyar-

[13] Vö. Austro-Turcica, 5–17. o., Nr. 2.

[14] Hieronim Łaski 1496-ban született egy előkelő lengyel nemesi család sarjaként. Karierjét nagybátyja, Jan Łaski gniecznói érsek támogatásával kezdte el. 1513-ban Rómában, 1514 és 1517 között pedig Bolognában tanult. Diplomáciai pályafutását 1519-ben kezdte meg. 1527-ben I. János király szolgálatába állt. 1527. december és 1528. február között sikeres tárgyalásokat folytatott a Portán. 1530-ban erdélyi vajdává nevezi ki Szapolyai. Ludovico Gritti támogatása miatt János király bebörtönözte, majd miután szabadon engedte, Łaski átállt Ferdinánd pártjára. Új megbízója 1540 őszén a Portára küldte tárgyalni. November 8-án azonban Szülejmán fogságba vetette. A rab követet a szultán magával hurcolta 1541-ben Magyarországra. A török csak Buda eleste után azzal az ígérettel engedte szabadon, ha kilép Ferdinánd szolgálatából. A súlyos beteg Łaski 1541. december 22-én halt meg Krakkóban. Bővebben lásd: Két Tárgyalás Sztambulban. Hyeronimus Łaski tárgyalása a töröknél János király nevében. Habardanecz János jelentése 1528. nyarán sztambuli tárgyalásairól. (A kötetet összeáll. *Barta Gábor.* A tanulmányokat és a jegyzeteket írta: *Barta Gábor* és *Fodor Pál.* A dokumentumokat ford. *Barta Gábor* és *Kun József.*) Budapest, 1996. 41–45. o. (Régi Magyar Könyvtár sorozat. Források 5.); Hieronim Łaski nagybátyáról – Jan Łaski gniecznói érsekről és kancelláról bővebben: *Hermann Zsuzsanna:* Az 1515. évi Habsburg–Jagelló szerződés. Budapest, 1961. 47–66. o. Łaski haláláról: *Istvánffy* 279–280. o.

[15] A Magyar Tudományos Akadémia Történelmi Bizottságának oklevél-másolatai. (Ismerteti *Óváry Lipót.*) Második füzet. Budapest, 1894. 81–82. o.

[16] Erdély rövid története, 223. o.

[17] Vö. Memoria rerum, 89. o.; *Szerémi György:* Magyarország romlásáról. (*Erdélyi László* fordítását átdolgozta *Juhász László.* A bevezetést és a szövegmagyarázatokat írta *Székely György.*) Budapest, 1979. (a továbbiakban: Szerémi) 328–331. o.; *Istvánffy* 280. o.; *Komáromy András:* Werbőczy István és fia. *Századok,* XLIV. (1910) (a továbbiakban: *Komáromy*) 211. o.; *Barta Gábor:* Egy magyar politikus a középkori Magyarország széthullásának éveiben (Werbőczy István kancellár, 1526–1541). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. Évfordulója alkalmából. (Szerk. *Rúzsás Lajos* és *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1986. (a továbbiakban: *Barta*) 320. o. Horváth Mihály szerint Werbőczy a következő évben halt meg. *Horváth Mihály:* Magyarország történelme. III. k. Pest, 1861. (a továbbiakban: *Horváth*) 147. o.

[18] Várday Pál 1483-ban született. Szapolyai János familiárisaként – ura támogatásával – emelkedett az egyházi pályán. 1512ás 1516 között alkincstartó és az óbudai Szent Zsigmond egyház prépostja (1513-1517), majd 1519-től több alkalommal is királyi kincstárnok 1524-ig. 1521-től 1524-ig veszprémi, 1524 és 1526 között pedig egri püspök, valamint Veszprém és Heves vármegye főispánja. Szapolyai 1526-ban esztergomi érsekké és királyi főkancellárrá tette. 1527-ben Ferdinánd pártjára állt, aki tisztségeiben megerősítette. 1529 és 1530 között egy rövid időre újra Szapolyai hűségére tért (Szülejman bécsi hadjárata és Wilhelm von Roggendorf I. János elleni támadása közti időben). 1542- től haláláig, 1549-ig, királyi helytartó és Pest-Pilis-Solt vármegye főispánja. *Szerémi* 148–254. o.; Memoria Rerum, 36–39. o.; *Bethlen* 213–214. o.; *Fallenbüchl:* Magyarország főméltóságai. 69., 96. o.

országi adminisztrációjának két meghatározó tagja szoros munkakapcsolatban állhatott egymással.[19] Emiatt tarthatta kiemelt fontosságúnak Mutnoky, hogy – valószínűleg ura parancsát maradéktalanul betartva – Buda török kézbe kerülését követően, az egykori fővárosban és Esztergom környékén történt eseményekről tájékoztassa a királyi személynököt Łaski és budai kémének beszámolója, illetve saját hallomásai alapján. Másrészt az sem elképzelhetetlen, hogy – alkalmazkodva a kialakult új helyzethez – maga Révay bízta meg információszerzéssel az esztergomi provizort, amikor az érseki székhelyen járt, ami a jelentés első sorából is kiderül: „...Kegyelmes Úr, nem kételkedem abban, hogy Kegyelmed immár tudja, mi történt itt az Ön távozása után..." (Lásd a Függelékben!)[20]

Az esztergomi provizor jelentéséből két János-párti főúr politikai pályafutásának utolsó momentumait ismerhetjük meg. A szultán óbudai táborában lezajlott tárgyalások legnagyobb vesztesének – minden kétséget kizáróan – Török Bálintot[21] lehet tekinteni. Az egykorú kútfők azonban eltérnek fogságának kezdetét illetően. Verancsics Antal feljegyzései szerint Szülejmán a csecsemő királyfi gyámját egy ideig szabadon engedéssel hitegette: „...Terek Bálintot egy falkáig vele viszen, mert vónának dolgok, kikről övele indulván, szólni akarna. Annakutánna őtet is bocsátaná királné asszon és király fia mellí... Mindaddig az Terek Bálint szép és tiszteletes szókkal tartanak, hogy im Soklósrul, im Eszíkről elbocsátják, míg írik az Nándorfejérvárot. Ott oztán mindjárást vasot verínek az lábaira, és mint rabot kezdínek tartani..."[22] Ezzel szemben Szerémi György és Brutus János feljegyzéseiből az derül ki, hogy Török Bálintnak a törökök már Budán „kész vasba tették lábát".[23] Mutnoky levele alapján is ez utóbbi információ tűnik hitelesnek, hiszen a már említett Łaski elbeszéléséből tudta meg, hogy a főurat éjjel-nappal bilincsben tartják.

Török Bálint fogságba vetésének magyarázataként Bessenyei József számos olyan megfontolást mérlegelt, amely a szultán döntését vezérelhette. Számba vette Bálint úr hírhedt ingatagságát, az oszmánokat sértő kijelentéseit és legfőképpen birtokainak és várainak fekvését, amelyek Buda védelmének zálogai lehettek, illetve egy esetleges Bécs elleni támadás kiinduló bázisaiként szolgálhattak.[24] Az esztergomi provizor értesülései alapján négy olyan érv kristályosodik ki a számunkra, amely Szülejmán elhatározását döntően befolyásolhatta. Buda elestét követően a szultán és tanácsosai joggal feltételezhették Török Bálint török orientáció melletti állhatatosságának lanyhulását, illetve megszűnését, amit még fiainak esetleges konstantinápolyi fogsága sem tudott volna meg-

[19] Vö. 1527-ben Ferdinánd – a Szapolyaitól átállt – Várdayt főkancellári tisztségében megerősítette, míg Révayt királyi személynökké nevezte ki. Tizenöt évvel később mindketten új megbízatást kaptak, hiszen az esztergomi érseket királyi helytartóvá, míg az eddigi személynököt nádori helytartóvá tette meg. *Fallenbüchl:* Magyarország főméltóságai. 69., 96., 107. o.

[20] A határ menti XVI–XVII. századi magyar katonai kémkedésről bővebben lásd: *Pálffy Géza:* Hírszerzés és hírközlés a törökkori Magyarországon. In.: Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben. (Szerk. *Petercsák Tivadar* és *Berecz Mátyás.*) Eger, 1999. 33–65. o. (Studia Agriensis 20.)

[21] Enyingi Török Bálint 1504-ben született Török Imre nándorfehérvári bán második fiaként. A mohácsi csatában a király egyik őre. 1526-ban Szapolyai mellé állt, akitől a temesi ispánná nevezte ki, majd egy év múlva már Ferdinánd oldalán harcol. Ferdinánd is kinevezi temesi ispánnak, 1530-ban pedig erdélyi vajdának. 1536-ban János király híve lett a pápai vár és uradalomért cserében. János király halála után Fráter Györggyel és Petrovics Péterrel az ország kormányzója és főkapitánya. 1541. augusztus 29-én Szülejmán elfogatja. Életét a Héttoronyba zárva fejezi be 1550-ben. Bővebben: *Bessenyei József* Török Bálintról szóló monográfiája. Lásd a 7. jegyzetet.

[22] Memoria rerum, 74–76. o. Ezt a feltételezést emeli ki Bessenyei József is. *Bessenyei* 101. o.

[23] *Szerémi* 326. o.; *Brutus János Mihály:* Magyar história. X. könyv. In: Humanista történetírók. (Vál., a szövegeket gondozta, a jegyzeteket és az utószót írta *Kulcsár Péter.*) Budapest, 1977. 435–436. o.

[24] *Bessenyei* 98–99. o.

akadályozni. Perényi Péterhez[25] hasonló pálfordulása azt vonhatta maga után, hogy a magyar nemességet (az ez ideig János-párti részét is) Ferdinánd oldalára állítja, ezáltal veszélyeztetve az Oszmán Birodalom magyarországi politikájának tizenöt év alatt elért eredményeit. Itt azonban meg kell jegyeznem, hogy Bálint úr elhurcolásának ellenére, 1541–1542-ben egy rövid időre (Joachim brandenburgi őrgróf budai hadjáratának kudarcáig) újra Ferdinánd fősége alatt egyesült az ország nemességének jó része.[26]

Mutnoky jelentéséből az derül ki, hogy azt beszélik, miszerint Török Bálinttól az oszmánok – életéért cserébe – Csurgó és Szigetvár átadását követelték. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a nagyúr birtokolta Észak-Dunántúlon Pápát és Gesztest, illetve azokat az adatokat, miszerint a törökök Izabella királynőtől Pécs városát,[27] míg Werbőczy Istvántól a Tolna vármegyei Döbrököz várát követelték,[28] akkor világosan kiderül Szülejmán szándékának a lényege. Ezek a stratégiai fontosságú – a dunai és drávai hadiút mentén fekvő – erődítések Buda védelmének és Bécs megtámadásának bázisaiul szolgálhattak. Most, amikor a szultán Bécs elfoglalására és ezáltal Magyarország teljes megszállására készült, jogot formált vazallusának/vazallusainak mindazon váraira (mint ahogy az egész Magyar Királyságra), amelyek célja elérésében segíthették.[29] Három évvel elfogatása után Török Bálint – szabadulása reményében – lemondott ugyan minden váráról Szülejmán javára, azonban a királyi katonák által megszállt erősségeket (amelyek az éppen akkor formálódó végvárrendszer fontos pontjainak számítottak) I. Ferdinánd nem volt hajlandó kiengedni a kezéből, cserébe a kétes hűségű nagyúr szabadságáért. Végül az 1547-ben kötött

[25] Perényi Péter 1502-ben született Perényi Imre nádor fiaként. Mohács előtt koronaőr, temesi ispán, Abaúj vármegye örökös főispánja és az Alföld hadnagya. Mohács után János mellé állt, aki erdélyi vajdává tette. De hasonlóan Török Bálinthoz egy év elmúltával már Ferdinánd híve. 1529-ben János elfogattatja és kiszolgáltatja a törököknek. De a Szapolyainak tett hűségeskü ellenében – a török koncepciónak megfelelően –szabadon engedik. 1531–1532-ben a királytalan országgyűléseken a török orientáció szószólója. De állítólag saját maga is magyar király akart lenni. Alvise Gritti, János kormányzója, emiatt elfogattatja Ibrahim nagyvezírrel. Perényi csak Ferenc nevű fia túszul adásával menekülhetett meg. 1540-ben szorgalmazza a váradi béke végrehajtását. Annak ellenére, hogy György barát Török Bálint ellenében őt szemelte ki a csecsemő király felnőttkoráig az ország kormányzójául, újra átállt Ferdinándhoz. Részt vett Buda 1540., 1541. és 1542. évi ostromában, utóbbiban mint a magyar csapatok főkapitánya. 1542 októberében Ferdinánd bebörtönzi. Halálos betegen, 1548. elején szabadul fogságából. *Sztárai* 32–50. o.; *Fodor* 97., 175–176. o.; Az erdélyi fejedelemség születése, 41., 83. o.; *Szakály Ferenc:* Vesztőhely az út porában. Budapest, 1986. 71. o. (Labirintus sorozat); *Uő:* A dél-dunántúli hadszíntér 1526–1543. In: Pécs a törökkorban. (Szerk. *Szakály Ferenc* és *Vonyó József*) Pécs, 1999. (a továbbiakban: *Szakály:* Pécs a törökkorban), 17–51. o.

[26] Ferdinánd király és V. Károly császár a Buda elestét követő évben megkísérelte visszafoglalni a Magyar Királyság székvárosát. Tervüket a Speyerben összegyűlt német birodalmi rendek, a beszterecebányai diétán megjelent magyar nemesek, illetve az Erdélybe szorult Fráter György is támogatta (1541. december 29-i gyalui egyezség a váradi béke pontjai alapján). Joachim brandenburgi őrgróf német–magyar seregével azonban 1542. szeptember 28. és október 8. között sikertelenül ostromolta Pestet. Magyarország hadtörténete, 174–175. o.; Erdély rövid története, 223. o.

[27] Pécs városának az átadását parancsba adó levelet még 1541. szeptember 6-án csikarta ki I. Szülejman szultán Izabella királynőtől, amelyet ekkor már Szapolyai János régi híve – Athinai Simon deák – tartott a kezében. A frissen kinevezett mohácsi szandzsákbég – Kászim – meg is érkezett „papírral várat foglalni", de Athinai nem volt hajlandó azt átadni. A törökök ezért ostrom alá vették Pécset valamikor a szeptember közepe és október közepe között eltelt időszakban. Azonban ostromlóknak végül sikertelenül kellett elvonulniuk a vár alól. *Szakály:* Pécs a törökkorban, 38. o.; *Porembski* 40. o.

[28] Werbőczy István halála után az uralkodó rögtön lefoglaltatta birtokait. Erre az akcióra szükség is volt, hiszen a törökök azzal az ürüggyel, hogy az idős kancellár a szultánra hagyta Döbröközt, maguknak követelték a várat. Werbőczy fia –Imre – az 1542. évi beszterbányai országgyűlés közbenjárására kapta vissza örökségét. *Szakály:* Pécs a törökkorban, 41. o.; *Komáromy* 210. o.

[29] A feltevésemet még inkább megerősíti, hogy az 1547. évi békekötést megelőző tárgyalásokon a török fél felvetette, hogy Ferdinánd Perényi Péter és Török Bálint birtokai után, amelyek szerinte jog szerint a szultánt illették meg, fizessen adót. A király Török, illetve Perényi javaiért 5-5 ezer aranyat fizetett. *Papp* 154–155. o.

drinápolyi békeszerződésbe a felek belefoglalták, hogy Török Bálint várai közül azok, amelyeket vagy a magyar király vagy alattvalói birtokolnak, ott is maradnak.[30]

A magyar történetírásban először Lele József vetette fel azt a lehetőséget, miszerint Török Bálint elfogatásával a padisah a Szapolyai-ház hűségét kívánta biztosítani.[31] Ezt a feltételezést támaszthatja alá a Mutnoky-jelentés is. Szülejmánnak, aki Perényi hitszegésére hivatkozott, amikor megtagadta a magyar nagyúr kicserélését fiaira, talán egy másik, nyomosabb oka is lehetett az ajánlat visszautasítására. 1532-ben a török Perényi János-, illetve törökpárti elkötelezettségét kívánta biztosítani – ezzel erősítve vazallusa pozícióit – amikor fiát túszul kérte[32]. Török Bálint esetében azonban felmerülhet az a körülmény, hogy a szultán immár nem egy renitens viselkedésű, ingadozó nagyúr, hanem a Tiszántúlra és Erdélybe visszaszorult Izabella királyné és megmaradt híveinek hűségét igyekezett a maga számára megszilárdítani.[33] Szülejmán pedig Bálint urat mindenkinél (így a főúr fiainál is) alkalmasabb személynek tekinthette Fráter György[34] féken tartására és hűségének biztosítására, a köztük feszülő kibékíthetetlen ellentétek miatt.

Mindezekhez hozzájárulhatott egy negyedik Szülejmán döntését befolyásoló tényező is. Szapolyai János halála után ugyanis Török Bálint hatalmi ambíciói már nem csupán birtokszerzésre korlátozódtak, hiszen valószínűsíthető, hogy a királlyá koronázott csecsemő János Zsigmond mellett a szultán egyedüli helytartója kívánt lenni. Személye a Porta magyarországi politikájára egyre nagyobb veszélyt jelenthetett.[35] A szultán ezért sem fogadta/fogadhatta el a főúr ajánlatát, hogy maga helyett fiait adja túsznak.

Szülejmán döntésének értelmében egy másik János-párti főúr sem tarthatott Izabella királynéval Lippára: Werbőczy István. A szultán – az egykorú források és a szakirodalom egybehangzó állítása szerint – a Budán maradt magyarok bírájává tette, 10 arany vagy 500 akcse napidíj fizetségért.[36] A padisahnak azonban más, fontosabb tervei is lehettek a „Szapolyai ország" volt kancellárjával. Véleményem szerint Werbőczy feladatul kaphatta a szultán által megszállt országrész közigazgatásának irányítását, amíg az oszmán hatóságok hozzá nem láttak az új tartomány vezetésének megszervezéséhez.[37] Feltételezésemet – levéltári források hiányában – jelenleg csak közvetett bizonyítékokkal tudom alátámasztani. Szülejmán szultán keresve sem találhatott volna János király kancellárjánál alkalmasabb embert egy ilyen feladatra, hiszen Werbőczy – addigi politikai pályafutása

[30] *Bessenyei:* Enyingi Török Bálint, XXVII. o.

[31] *Lele József:* Szempontok Szulejmán szultán 1541. évi magyarországi döntéseihez. In: Kelet és Nyugat között. Tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. (Szerk. *Koszta László.*) Szeged, 1995. (a továbbiakban: *Lele*) 345. o.

[32] Perényi Ferenc fogságáról: *Sztárai* 32–50. o.

[33] *Lele* 345. o.

[34] Utyesenevics (Martinuzzi) vagy Fráter György 1484 körül született horvát nemesi családban. Korvin János szolgálatában állt, majd belépett a pálos rendbe. Gritti a budai vár udvarbírójává tette. Pályája a velencei kalandor halála után ívelt magasra. 1534-ben megkapta a váradi püspökséget és Bihar vármegye örökös főispánja címet, és János király kincstartója lett. Fontos szerepet vállalt a váradi egyezség megkötésében, illetve Izabella és János király házasságkötésében.A király halála után fia gyámja. 1541–1542-ben János Zsigmond nevében Erdély és Kelet-Magyarország kormányzója. Kétszer is egyezséget kötött Ferdinánddal Erdély átadásáról (1541, 1549), de mindkét alkalommal a kedvezőtlen külpolitikai helyzet miatt visszalépett. 1551 decemberében Ferdinánd zsoldosai ölték meg Alvincon. *Fodor* 96. o. Fráter életéről és halálának körülményeiről bővebben: *Barta Gábor:* Vajon kié az ország? Budapest, 1988.

[35] Vö. *Szakály:* Pécs a törökkorban, 32. o.; valamint *Pálffy Géza:* A tizenhatodik század története. Budapest, 2000. 99. o. (Magyar századok)

[36] Vö. *Fraknói* 328. o.; Istvánffy 50000 akcse fizetést említ. *Istvánffy* 278. o.

[37] A török hatóságok csak az 1543. évi hadjárat után kezdték az új tartomány polgári és katonai igazgatását megszervezni. *Hegyi Klára:* Török berendezkedés Magyarországon. Budapest, 1995. 39. o. (História Könyvtár 7.)

alapján – a magyar jog és igazgatás legjobb ismerőjének számított. Ráadásul személye a hatalom folytonosságának garanciáját jelenthette a vármegyék és városok számára.[38]

Elképzelésem helyességét alátámaszthatja még az a Fraknói által idézett levélrészlet is, amelyet Werbőczy szeptember 14-én írt Miskolc mezőváros vezetőinek. Ebben azt állította, „...hogy a császár felsége [a szultán]... a felső részek feldúlására Pozsony felé küldött császári [szultáni] hadak kapitányainak, fővesztés büntetése alatt megparancsolta, hogy a magyar nemzetiségű lakosságot, még ha Ferdinándhoz, azaz a német párthoz tartozik is, személyében és javaiban károsítani ne merészeljék. Biztosak lehettek tehát afelől, hogy a török pusztítóktól kárt vagy hátrányt szenvedni nem fogtok..."[39] Ez a – valószínűleg Szülejmán beglerbég[40] nyomására készült – levél kettős célt szolgálhatott: egyrészt a pusztító portyák miatt szétszéledt lakosság megnyugtatását,[41] másrészt talán a meghódoltatandók meggyőzését szolgálhatta, miszerint a szultán védelme alatt semmiféle bántódásuk sem eshet.

Werbőczy a budai törököknek tett jó szolgálatainak ellenére sem tudott semmiféle védelmet nyújtani a benne reménykedőknek. A beglerbég egy alkalommal brutális formában tudtára is adta, hogy hol a helye ebben „az új világban". Egyik alkalommal az éppen hozzá érkező Werbőczy egyik szolgáját elfogatta, és a nyílt utcán fejét vétette.[42] Mutnoky is beszámolt budai kémének jelentése alapján erről az incidensről: „...szolgám tegnap saját szemével látta, hogy a kancellár a pasához ment, és ahogy a kapu alá érkezett, a törökök mögötte az egyik szolgáját arcon csapták... Mialatt a kancellár a pasánál van, a szolgáját a törökök agyon verik a kancellár kocsijánál...."

Werbőczy haláláról – amelyről az esztergomi provizor jelentéséhez csatolt kivonatos levél is hírt adott – több elképzelés is ismert. Szalay László és Fraknói Vilmos szerint az idős főurat Szülejmán beglerbég mérgezte meg,[43] amely feltevést az egykorú forrásokban található megjegyzés is sejtet: „Werbeczyt megítetik, meghala."[44] Horváth Mihály művében a búbánat és az igen titokzatosan hangzó mirigyhalál szerepel az öreg jogtudós halálának okaként.[45] A magam részéről Acsády Ignáccal értek egyet, aki szerint Werbőczyt 1541 októberében – majd 1542 tavaszán Szülejmán beglerbéget is[46] – a Budán tomboló pestisjárvány ölte meg.[47]

Mutnoky levele, valamint a hozzácsatolt rövid jelentés véleményem szerint több szempontból is nagy jelentőségű. Hiszen egyrészt az esztergomi provizor a szultán tábo-

[38] Budapest története III. Budapest a törökkorban. (Írta: *Fekete Lajos.* Szerk. *Szendy Károly.*) Budapest, 1944. (a továbbiakban: *Fekete*) 172.

[39] *Fraknói* 328. o.

[40] Tarabuluszi bég. 1531. januárjától zulkadri, 1532. novemberétől dijarbekri pasa. 1535. márciusában bagdadi beglerbégé nevezi ki a szultán, majd 1539. júliusától anatóliai pasa. 1541. szeptember 2-án a padisah Budára helyezteti. 1542. februárjában leváltották és kevéssel ez után meghalt. *Gévay Antal:* A budai pasák. Bécs, 1841. 5. o.; *Fekete Lajos–Nagy Lajos:* Budapest története a török korban. Budapest, 1986. (a továbbiakban: *Fekete–Nagy*) 11. o.

[41] *Barta* 320. o.

[42] Vö. *Fraknói* 330–331. o.; *Barta* 321. o.; *Szalay László:* Adalékok a magyar nemzet történetéhez. Pest, 1859. (a továbbiakban: *Szalay*) 176–177. o.

[43] *Szalay* 179. o.; *Fraknói* 332. o.

[44] Memoria rerum, 89. o.; Vö. még *Szerémi* 329–330. o.

[45] *Horváth* 147. o.

[46] *Fekete–Nagy* 11. o.; *Acsády Ignác:* Magyarország három részre oszlásának története 1526–1608. In: A magyar nemzet története. (Szerk. *Szilágyi Sándor.*) V. k. Budapest, 1897. (a továbbiakban: *Acsády*) 223. o.

[47] *Acsády* 223. o. Komáromy is felveti cikkében azt a lehetőséget, hogy Werbőczyt a városban tomboló pestisjárvány ölte meg. *Komáromy* 211. o.

rából visszatérő Łaskitól és a török uralom alá került Budára küldött kémétől, valamint más – meg nem nevezett – személytől vagy személyektől származó értesülései, amelyek hitelességét más egykorú források is alátámasztják, kiegészítik és gazdagítják ismereteinket a korszakról. Másrészt ezen információk mind katonai (török portyázok mozgása, Buda török őrségének létszáma), mind politikai szempontból (Török Bálint fogsága és annak okai, Werbőczy István budai meghurcoltatása, a megmaradt Szapolyai családhoz hűséges tábor Lippára vonulása) nagy jelentőséggel bírhattak a kialakult új és kedvezőtlen helyzetben I. Ferdinánd és kormányzata számára, s nagy valószínűséggel döntéseiknél figyelembe vették ezek tartalmát, még akkor is, ha egyik-másik pontosságát esetlegesen kétségbe is vonták. Harmadrészt ezen két jelentés elkészülte – feltételezésem szerint – azt bizonyítja, hogy az uralkodó és köre Buda elestét követően a lehető leghamarabb igyekezett alkalmazkodni az új körülményekhez és lehetőségeihez mérten minél több hírt/adatot összegyűjteni az immár Bécs, az örökös tartományok és a Német-római Birodalom tőszomszédságában álló ellenségről.

FÜGGELÉK

Dem Wolgebornen herrn francisco von Reua

Mein willig dienst Seyen E. G. allzeit beuor.

Gnediger herr, mir zweiffelt nit, E. G. wisse nun mer,was sich nach euerm abschiede, hie begeben. Nemlich das Römische Majestat herrn Niclas grauen Vonn Sal[m] zum Türkischen Keiser, eins anstands halb, abgefertiget, Vnd der Türck von Ofen wider hindersich auff Constantinopel verrückt Vnnd Mahomed Beg Bassa ein streytt auff Mehern fürgenommen, aber an der Waag, welche sich zu Seer ergossen, verhindert sey worden, den[n] er hat den hauffen nit könden hinüber bringen. Bey vns haben Sie nit sonders gebrennet, on das, das feur an etliche orten schaden hatt gethon, da sie Vber nacht gelegert, Vnd es hinter jn gelassen haben, wie den zu Scharlo vnd Salcka geschechen, der and[e]r hauff aber, so auff Giarmath, der herrschafft Balassa gestreifft hat, Vnzelich Vil Volck inn die gefencknuß mitgefüret, Gott erbarme sich jr So ist herr hieronymus Laskie

Nagyságos Révay Ferenc Uramnak

Alázatos szolgálatom Kegyelmednek mindenek előtt.

Kegyelmes Úr, nem kételkedem abban, hogy Kegyelmed immár tudja, mi történt itt az Ön távozása után. Nevezetesen az, hogy a római [király] felség[48] gróf Nikolaus Salm urat a török császárhoz küldte, fegyverszünet végett. Továbbá a török [a szultán] Budáról ismét visszatért Konstantinápolyba, és Mehmed beglerbéget[49] portyára rendelte Morvaország ellen, de a Vág, amely nagyon megáradt, őt megakadályozta ebben, ugyanis a hordáját nem tudta átvinni rajta. Nálunk semmi különöset sem égettek fel, leszámítva azt, hogy a tűz néhány helyen kárt okozott ott, ahol éjszakára letáboroztak, és a [tüzet] hátrahagyták, ahogy ez Sarlónál[50] és Szalkánál[51] történt. A másik horda pedig a Balassa család[52] uradalmában, Gyarmaton portyázott, és számtalan sok népet rabságba hurcolt – Isten könyörüljön meg rajtuk. Hieronimus Łaski Úr is visszatért, [és] azt mondja, hogy a török

[48] Habsburg Ferdinánd 1526–1564 magyar és cseh király. 1534-től német király, majd bátyja – V. Károly – lemondása után 1556-tól a Német-római Birodalom császára.

[49] A személyt nem tudtam pontosan beazonosítani.

[50] Egykori Bars vármegyei település. Ma a Szlovák Köztársaságban található.

[51] Egykori Hont vármegyei település. Ma a Szlovák Köztársaságban található.

[52] A Balassa család Perényivel, Bebek Ferenccel egyetemben János király halála után átpártolt Ferdinándhoz. Valószínűleg a török e miatt – bosszúból – portyázott és pusztított birtokain.

auch wider kom[m]en, sagt er habe den den Türckischen Keyser zwu Tagreyß von Ofen gelassen, Vnd wie er den Türck Waland auff eim rößlin laß Vmbherfurn, der sey angefeßlet an henden Vnd fussen, Vnd werde alle nacht angeschmidt an ein Ketten.

Nun hat Türck Waland dem Türcken seine beide Süne wöllen zu geisel lassen, aber der Türck hat es nit wöllen annemen, sonder gesagt, Prim Peter hab jm auch seinenn Son zu geisel geben, hab aber dannoch nitt glauben gehalten. Ehr soll im die zwey Schloß lieuern, Chargo vnnd Zigeth, hat also den Türck Waland fürgemelte zwey Schloß wie man sagt, lassen füren, Vnd befolhen, wo mans jm auff sein auffodern, nit Vnderthenig mache, soll man jn saybeln. Ich aber besorg, wo er gleich diß geschloß Vbergibt, es werde jm doch nit besser gehn.

Der Türck hat zu Ofen Solman Bassa gelassen, der zuuor in Babylonien gewest ist derselb hat brůder Gregorius hauß innen. Die Janizer seind im Schloß. Ein burger aber, Vnnd ander Vngern so zu Ofen bliben, werden Vber die massen Vbel gehalten, müssen die todten Pferdt aus der Statt schlaiffen, die gassen fegen, Vnd der gleichen arbait thun. Ich kan das euren gnaden in aller warhait anzaigen, das die armenn Burger zu Ofn gern hauß Vnd hoff, hab Vnd gut, da hinden liesen, das Sie nur mit lieb dauon weren.

Steffanus Werweck der Cantzler ist noch zu Ofen, in Künig hausen behausung, sampt fünfft, an den furknecht, thor knecht Vnd koch. So ist heüt mein diener wider von Ofen Kommen, welchenn ich zum Bassa, aus beuelch meines gnedigen herrn hab abgefertiget, der sagt mir, das die Türcken die metzger zwingen, das sie die Leüt hencken müssen. So hat mein diener gester mit seinen augen das gesehen, das der Cantzler zum Bassa gangen, Vnd wye er Vnter die thür kommen ist, haben die Türcken hinder jm seiner knecht einen in das angesicht geschlagen. Der Knecht aber schreyet seinen herrn an, er sol jn retten, aber der Cantzler antwortet jhm, was soll ich dazu thun, lieber bruder, sihest du doch woll, das

császár [táborát] Budától két napi járóföldre hagyta, és hogyan vezettette [a szultán] Török Bálintot egy lovacskán körbe-körbe, akit kezein és lábain megbilincseltek, és minden éjjel vasra verik.

Török Bálint ugyan mindkét fiát túsznak a töröknek [a szultánnak] akarta adni, de a török ezt nem akarta elfogadni, hanem [azt] mondta, hogy Perényi Péter is a fiát fogolynak adta, de hitét mégsem tartotta meg. Török Bálint szolgáltassa ki neki két várát – Csurgót, Szigetvárt, őt tehát e fentnevezett két várért fogták el – ahogy mondják, és megparancsolták, [hogy] ha a felszólítására valaki nem engedelmeskednék, akkor őt le kell kaszabolni. Attól tartok azonban, ha rögtön át [is] adja ezeket a várakat, mégsem fog jobban járni.

A török [a szultán] Szülejmán pasát hagyta Budán, aki azelőtt Babilonban volt. Ő György barát házát bírja.[53] *A janicsárok a várban vannak. Egy polgárnak*[54] *pedig és más magyaroknak, akik Budán maradtak, [és akikkel] rendkivül rosszul bánnak, döglött lovakat kell, hogy kivonszoljanak a városból, utcákat kell seperniük, és [más] hasonló munkát kell végezniük. A teljes valóságnak megfelelően jelenthetem Kegyelmednek, hogy a szegény budai polgárok szívesen hagynák hátra házukat és udvarukat, javaikat és jószágaikat, csak hogy inkább távol lehetnének innen.*

A kancellár, Werbőczy István még Budán van. A király palotájában[55] *szállásolták el ötödmagával, kocsis, ajtónálló, szakács nélkül. Szolgám, akit kegyelmes uram*[56] *parancsára a pasához küldtem, ma újra visszatért Budáról, azt mondja nekem: a törökök arra kényszerítik a mészárosokat, hogy az embereket végezzék ki. Így szolgám tegnap saját szemével látta, hogy a kancellár a pasához ment, és ahogy a kapu alá érkezett, a törökök mögötte az egyik szolgáját arcon csapták. A szolga pedig ura után kiáltott, hogy mentse meg őt. Ám a kancellár azt feleli neki: mit tegyek ellene kedves barátom, hisz te is jól látod, hogy nekem is tartanom kell tőlük. Mialatt a kancellár a pasánál van, a szolgáját*

[53] *Horváth* 147. o.

[54] A polgár szó ebben az esetben feltételezésem szerint a város német lakóira utalhat. Budát a német polgárok még a török fősereg megérkezése előtt – vagyonukat és kiváltságaikat hátrahagyva – elhagyták. De talán maradhatott itt valaki közülük. A budai német polgárok elmeneküléséről. *Fekete–Nagy* 59. o.; *Fekete* 147–148. o.

[55] *Horváth* 147. o.

[56] Itt Várday Pál érsekről van szó.

ich auch Vonn ihnn gewarten muß, weil nur der Cantzler bey dem Bassa ist, schlagenn jm die Türcken, sein Knecht gar zu Todt hat bey des Canzlers wagen, Vnd lassen jn also todt, bey dem wagen ligenn, das müste sein herr sehen, Vnd dortt kain wort darwider sagen. Die kűnigin ist zu Lippen, Vnd mit ir bruder Georgi Petrowick, Vrbanus Batthianus, Vnnd Petrus Warckosth.

Wie mir herr Laßkie, und mein diener anzeigt so sind in die zehen Tausent Turcken zu Ofen bliben, Tausent Janitzer, drey hundert Sulacken, tausent vnd fünff hundert schűtzen, das ander seind Raisige Vnd Schiffvolck. Diß hab ich E. G. auff dißmal wollen im besten anzaigen, bitt wöllet mich inn allen gnaden euch lassen beuolhen sein.

Datum zu Gran MDXLI

E. G.Vnderthäniger Mudtweck Prouisor zu gran

Im ein andern brieff wirt gemeldet, das der Cantzeler Werweck gestorben, Vnd auff der Juden Kirchhoff begraben sey, vnd das die Juden sonderlich bey dem Bassa Soliman wol zu hoff sind, irer Verrätherey halben Vnd den Christen Vil Vngluck machen, der Türck holt sich deß, wo zwen zeugen wider einenn sind, Vber denselben laster das recht gehn. Nun Seynd die Juden zu Ofen, wie sonst inn

a törökök agyonverik a kancellár kocsijánál; ott hagyták őt így holtan fekve a kocsinál; ezt az urának látnia kellett, de ott egy szót sem szólhatott ellene. A királyné György barát-tal, Petroviccsal,[57] Batthiány Orbánnal[58] és Warkocs Péterrel[59] Lippán van.

Ahogyan Łaski Úr és a szolgám jelenti, Budán hozzávetőlegesen tízezer török maradt.[60] ezer janicsár, háromszáz szolak,[61] ezerötszáz lövész, a többi fegyveres és hajós. Ezt kívántam Kegyelmednek ezúttal – legjobb tudásom szerint – megjelenteni, kérem igen nagy kegyelemmel parancsoljon velem.

Kelt, Esztergomban 1541.

Kegyelmednek alázatos szolgája Mutnoki, esztergomi provizor

Egy másik levélben jelentik, hogy Werbőczi kancellár meghalt, és a zsidók temetőjében temették el,[62] és azt, hogy a zsidók különösen Szülejmán pasa előtt nagyon kedvesek, árulásuk miatt és a keresztényekre sok bajt hoznak. A török maga elé idézi ezeket, s midőn két tanú van egy ellenében, vétkeik fölött szemet hunynak.[63] Jól tudott, hogy a budai zsidók, mint egyébként az egész világon

[57] Petrovics Péter 1485 körül született. Szapolyai rokona és tántoríthatatlan híve. 1531-től lippai kapitány, három év múlva temesi ispán. 1541-ben a gyermekkirály egyik gyámja, a következő évtől Magyarország alsó részeinek főkapitánya. Birtokai elhelyezkedése miatt a török orientáció feltétlen híve volt. 1551-ben távoznia kellett Erdélyből. 1556-ban egy rövid ideig Erdély helytartója, előkészítette János Zsigmond és Izabelle visszatérését az országba. 1557-ben halt meg. *Fodor* 98–99. o.

[58] Batthyány Orbán Batthyány Benedek budai várnagy és kincstartó fiaként látta meg a napvilágot. Itáliában járt egyetemre, hazatérte után királyi titkár lett. Mohács után először Ferdinánd híve, majd Szapolyai oldalára állt. Gritti egyik bizalmi embere. Főszerepet vállalt Czibak Imre meggyilkolásában 1534-ben. A következő időkben János és György barát egyik legbefolyásosabb támogatója, noha semmiféle állami címet sem viselt. 1541-ben a budai őrség parancsnoka, majd Izabellával Erdélybe megy. A fejedelmi tanács tagja lett. Állítólag Fráter György megmérgeztette. *Fodor* 101. o.

[59] Helyesen Markos Péter. Ő is elkísérte a csecsemő királyfit a török táborba. Vö. Memoria rerum, 65. o.

[60] A török őrség létszámát illetően eltérő adatokat találtam. Magyarország történi kronológiája szerint Szülejmán Budán és Pesten 3000 főnyi őrséget hagyott. Ezzel szemben Bánlaky a forrás adataival némelykor megegyező módon a következőket írta hadtörténeti művében: 2000 janicsár, 1000 lovas és ugyanennyi martalóc, 300 szolak, valamint 54 naszád néhány száz naszádossal maradt Budán. *Doberdói Bánlaky József:* A magyar nemzet hadtörténelme. XIII. k. Budapest, 1940. 167. o.

[61] Szolak (balkezes): szultáni testőrgárda, mely onnan kapta a nevét, hogy fordított állásban használta íját és nyilait. A janicsárok törvénykönyve (1606). (Török kéziratokból fordította, a bevezetőt írta, a mutatót és a szómagyarázatokat készítette *Fodor Pál.*) Budapest, 1989. 125. o.

[62] Vö. *Horváth* 147. o. Ezzel szemben Szerémi szerint a Szent Mária Magdolna temploma temették el. *Szerémi* 330. o. Fekete Lajos csak annyit említ meg, hogy Werbőczyt viszonylag nagy pompával, a környékbeli papok részvételével temették el. *Fekete* 173. o.

[63] A muszlim vallásjog szerint a nem-muzulmánok nem tanúskodhattak a mohamedánokkal szemben. *Papp* 149. o.

aller Welt, wol bekanndt, wissen der reichen burger gewlk, Vnd Vermögen, wo sie nun einem sonst nit zukommen, nemen sie zwen Türcken zu zeugen, so muß dan der arme Christer, sag was er wölle, Vnrecht haben vnd herhalten. Wolan die Vngern habens nit anders wöllen haben, sonst hetten sie diesen gast wol Gehaim gelassen, Gott were jm, Dem argen Gotts lästerer Vnd Christen feind Amen.

az, ismerik a gazdag polgárok boltjait és vagyonát, s midőn azokhoz egyedül nem tudnak hozzájutni, visznek két törököt tanúskodni. Így azután szegény kereszténynek, mondjon bármit is, nem lesz igaza és bűnbaknak kell lennie. Nos, a magyarok nem akarták, hogy ez másképpen legyen, egyébként ezt a vendéget bizonyára titokban tartották volna.[64] *Isten legyen ennek a gonosz Istenkáromlónak és kereszténység ellenesnek [irgalmas]. Ámen!*

[64] Nem lehet eldönteni azt, hogy az író ez esetben a törökökre vagy a zsidókra gondolt.

MÉSZÁROS KÁLMÁN

EGY KIADVÁNY MARGÓJÁRA

A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa I–II. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára

Szerkesztette Tamás Edit

(A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 45–46. Sárospatak, 2003. 424+328 o.)

Az elmúlt évben vette kezdetét a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulójára emlékező jubileumi rendezvénysorozat, amely a szatmári béke 2011-ben esedékes tricentenáriumáig reméllhetőleg számos új tudományos eredménnyel fogja gazdagítani a korszakra vonatkozó ismereteinket. 2003-ban két kiemelkedő tudományos konferenciát tartottak, az egyiket szeptember 24–26-án Budapesten, a másikat pedig október 2–4. között Sárospatakon. Ezt „*A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa*", amazt „*Európa és Magyarország II. Rákóczi Ferenc korában*" címmel rendezték meg. Mindkét konferencián számos hazai, határainkon túli magyar és külföldi tudós vett részt. Tekintettel arra, hogy az 1976-ban, II. Rákóczi Ferenc születésének évfordulóján tartott konferenciák anyaga két kitűnő, a témában mindmáig alapmunkának számító kötetben jelent meg,[1] bizonyosra vehetjük, hogy a szakma nagy várakozással tekint a mostani kötetek megjelenése elé is. Az utóbbi konferencián elhangzott előadások szerkesztett változatai máris két vaskos kötetben láttak napvilágot, s előrebocsátjuk, hogy saját személyes várakozásainkat messze felülmúló művek születtek.

Itt persze mindjárt magyarázattal tartozunk beismerten szkeptikus előítéletünk miatt. Nos, az utóbbi évtizedek során nem csupán a kuruc kor szorult kissé háttérbe a magyar történelem fontos korszakai közül, de a szabadságharccal foglalkozó szakembergárda is jelentősen megfogyatkozott. A „nagy öregek" közül sorra elvesztettük Esze Tamást, Benczédi Lászlót, Hopp Lajost, Benda Kálmánt, Heckenast Gusztávot, legutóbb pedig Perjés Gézát. A legidősebb korosztály még aktív tagjai mellett, sajnos, a középgeneráció soraiból egyre kevesebben választották kutatási területül a Rákóczi-kort, a legfiatalabbak közül pedig alig akad a témával behatóan foglalkozó történész, hadtörténész. Mindezt végiggondolva óhatatlanul is szkeptikusak voltunk, de még egyszer ismételjük: alaptalanul.

A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzeteinek két új kötetében számos kitűnő tanulmány látott napvilágot, s a Rákóczi-szabadságharccal korábban nem, vagy csupán érintőleg foglalkozó történészek, muzeológusok tollából is kiváló munkák születtek. Sőt, valljuk be őszintén: a Rákóczi-szabadságharc mint önálló kutatási terület korábban különböző, jórészt ideológiai okok miatt már-már túlzottan is előtérbe került, s a tudomány most azzal is sokat nyert, hogy nagyobb, átfogó korszakokkal, a szabadságharcot

[1] Európa és a Rákóczi-szabadságharc. A II. Rákóczi Ferenc születésének 300. évfordulója alkalmából Sárospatakon, 1976. május 24–28-án rendezett nemzetközi tudományos konferencia előadásai. (Szerk.: *Benda Kálmán.*) Budapest, 1980. és Rákóczi-tanulmányok. (Szerk. *Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1980.

megelőző vagy követő évtizedekkel, illetve a rokon tudományokkal foglalkozó szakemberek számos új szempont alapján közelítettek a témához. Az ő figyelmük viszont nem terjedhetett ki az eddigi részletkutatások minden eredményére, s ezért számos apró hiba bukkan fel az egyes tanulmányokban. Az alábbiakban ezért nem csupán a tanulmányok tömör ismertetését, de azokhoz fűzött kiegészítő észrevételeinket is szeretnénk megosztani az olvasóval. Az olykor csupán részletkérdéseket érintő megjegyzéseink kizárólag jobbító szándékból, s korántsem gáncsoskodó természetünkből fakadnak, noha ez utóbbi jellemhibánkat is készséggel elismerjük.

A két kötet tetszetős kivitelben, borítóján a klasszikus ízlésű kék–arany színekkel látott napvilágot. Az I. köteten II. Rákóczi Ferenc egy kevésbé ismert színes portréja, a II. köteten pedig egy kuruc zászló látható. Kár, hogy a cím – hasonlóan a sorozat többi kötetéhez – itt sem szerepel a könyv gerincén. És persze, az újabb kiadói gyakorlatnak megfelelően, a nyomdai kolofon is elmaradt, amiből többek között a megjelent példányszámról tájékozódhatnánk. A tipográfiai kivitel nem mondható szerencsésnek. A főszöveg 12 és a jegyzetapparátus 10 pontos betűnagysága talán még elfogadható, de a tanulmánycímek és szerzők túlzott betűmérettel, félkövér és részben verzál szedéssel való kiemelése már nem tekinthető esztétikusnak. Az egyik tanulmány félkövér szavai, mondatrészei pedig egyenesen riasztó látványt nyújtanak, s egy rosszul megszerkesztett tankönyv biflázandó részeire emlékeztetnek. Csakhogy itt még a szövegrészek kiemelése is teljesen esetleges és értelmetlen.[2] Miután egyedi példáról van szó,[3] gyaníthatóan a szerző ragaszkodott ehhez a csöppet sem szerencsés megoldáshoz, vagy legalábbis a szerző eredeti kiemeléseit tartották meg a szerkesztők.

A kötet lapozgatása közben minduntalan meg kellett állapítanunk, hogy a „nyomda ördöge" bizony most sem aludt... Mindjárt a kiadvány első három oldalán, R. Várkonyi Ágnes tanulmányában, legalább 15 gépelési, helyesírási, nyelvhelyességi és tipográfiai hibát fedezhetünk fel.[4] A kötet további részeiből is szép számmal idézhetünk alapvető helyesírási hibákat.[5] Tipikusan az elválasztó programok fogyatékosságából adódnak az olyan hibás elválasztások, mint például „Rákóc-zi", „nehé-zségein", „Magya-rország", „Oro-szország", „egye-zség".[6] Ezek maradéktalan kiszűrése bizony még a legnagyobb odafigyeléssel is nehéz.

A számok tagolásánál szintén alapvető hibák adódtak, a számjegyekkel írt öt- vagy többjegyű számokat ugyanis hol a régebbi helyesírás szerinti módon, *ponttal*,[7] hol pedig az újabb akadémiai szabályzatnak megfelelően, *szóközzel* tagolták a szokásos hármas számcsoportokban. Ez vagy a szerkesztők következetlensége, vagy az egyes szerzők sa-

[2] Így pl. vastag betűs kiemelés hangsúlyozza, hogy mennyire „bosszantotta" Rákóczit az Aranygyapjas Rend körüli „sok csűrés-csavarás". I. k. 388. o. Jelen sorok írója félkövér szedés nélkül is nyomatékkal jegyezheti meg: az efféle csűrés-csavarás valóban sok bosszúságot tud okozni.

[3] Két helyütt fedeztünk még fel hasonló példát, amikor egy forrásidézethez tartozó zárójeles szómagyarázatot, máshol pedig a *bizonyos* szót emelték ki félkövérrel: I. k. 276., 323. o.

[4] Gépelési hibák: „felségárulás per" *felségárulási* helyett; „Ez kell felmutatni" *ezt kell* helyett. Több veszsző hiányzik, még tagmondatok határáról is. „Közép Európa" kötőjellel, az „ország építő" egybeírandó! Ezzel szemben a „princi-pibus" szóban bizonyára véletlenül maradt benn egy korábbi elválasztójel. Feltűnő a nagykötőjelek hiánya is, holott annak használatára egyértelmű szabályok vonatkoznak. Így pl. a „Habsburg–magyar, kuruc–labanc reláció" és a „lengyel–svéd–porosz–magyar konföderáció" is nagykötőjelekkel írandó. Stb. stb. I. k. 7–9. o.

[5] Az „ismertetet" szó (I. k. 304. o.) pl. két, a „nemzettség" (II. k. 84. o.) ezzel szemben egy *t*-vel, a „biztató" (II. k. 386. o.) rövid *i*-vel írandó! Stb. stb.

[6] I. k. 171., 203., 324. o.; II. k. 85., 166., 182., 208. o.

[7] Pl. I. k. 135–159. o.

játja, de ennél is súlyosabb hiba, hogy a helyes változat alkalmazásakor sem a célnak megfelelő, ún. „nem törő szóközt", hanem egyszerű szóközt ütöttek a számjegyek közé. A számítógépes elválasztó program már említett hiányosságai miatt a sorkizárást esetenként csak széles szóközökkel sikerült megvalósítani, ami önmagában is tipográfiai hiba, s ez fokozottan érvényesül egy összetartozó szám „szétesésekor". Extrém esetben pedig még sortörés is megbontja a számokat.[8]

Azt is megállapíthatjuk, hogy a hibák jellege és száma nem egyenletes, hanem szerzőnként változik. Ez a tény már önmagában is jelzi, mennyire igazságtalanok lennénk, ha minden hibáért a szerkesztőket okolnánk. Sajnos, az alapvető probléma a jelenlegi tudomány- és kultúrpolitikai, finanszírozási gyakorlatban rejlik. Felgyorsult világunkban általában csak egy-egy évforduló küszöbén születik döntés a tudományos rendezvények, kiadványok támogatásáról, akkor azonban szűkös határidőn belül teljesítményt és kész munkát várnak, s nem utolsó sorban az anyagiakkal való gyors elszámolási kötelezettség is kapkodást, rohamtempót diktál. Márpedig hamar munka ritkán jó! Gondoljuk csak meg: 2003 októberében konferencia, 2004 januárjában annak anyagából szerkesztett tanulmánykötetek. Még ha a kéziratok leadási határideje megelőzte is a konferenciát, mindössze néhány hónap volt a szerkesztői és nyomdai munkálatokra. A szerzők azonban nem azért *szerzők* (kiemelés a recenzenstől, de csupán kurziválással!), hogy komolyan vegyék a határidőket...

További problémát jelent, hogy a számítástechnika elterjedésével a kiadói és nyomdász szakma teljesen átalakult. Pontosabban: a számítógépes szöveg- és kiadványszerkesztés önmagában óriási fejlődést eredményezett e szakmán belül is, csakhogy a gépesítés lehetőségei miatt a nem kifejezetten kiadói tevékenységet folytató közintézmények kényszerű takarékossági okokból nem képesek, a magáncégek egy jelentős része pedig a nyereség növelése érdekében nem akar felkészült szakember(eke)t alkalmazni. A számítógép adta lehetőségek ugyan, elvileg, kis létszámú munkaerővel is lehetővé tennék a színvonalas munkát, kellő szakértelem és megfelelő programok híján azonban a gépek sem tehetnek csodát. Ráadásul a számítógépes programok felhasználói olykor önmagukat csapják be, amikor, megelégedve az adott program felületes ismeretével, komolyabb feladatokra is vállalkoznak. A programok egy részét pedig – ismét csak kényszerű okokból – nem rendeltetésüknek megfelelően alkalmazzák, így például a kiadványszerkesztő programokat egyszerű szövegszerkesztőkkel helyettesítik.

Ilyen hosszas kitérő után talán elhiszi a tisztelt olvasó, hogy nem a két szóban forgó köteten és annak szerkesztőin szeretnénk elverni a port, hanem az immár másfél évtizede tartó könyvkiadói gyakorlatot kárhoztatjuk – nyilván minden eredmény nélkül. Pedig, ha meggondoljuk, a rohanó világ nem csupán az állandó időhiánnyal való küszködést és a „felpörgő" életritmust, munkatempót hozta magával, de ezzel együtt mintha maga az idő is sebesebb szárnyakon járna. Az 1976-os Rákóczi-évfordulót követően 3-4 évet kellett várni a két említett tanulmánykötetre, nyilván mert ennyi időre volt szüksége az Akadémiai Kiadó és az Akadémiai Nyomda szakembereinek a kifogástalan munka elvégzéséhez. Most ugyan szinte azonnal kézbe vehettük a kiadványokat, de észre sem vesszük, s már el is röpült fölöttünk a XXI. század első évtizede, a Rákóczi-szabadságharc mégoly hosszúnak tűnő jubileumával együtt. Az elkövetkező évtizedekben pedig,

[8] Így pl.: „34 437 fő". II. k. 148. o. A sor végén / sor elején szétesett számok: 10 / 384 és 49 / 755. Uo. 154. és 156. o.

amikor újra és újra elővesszük a 2003–2004. év „termését", már teljesen mellékes lesz számunkra a most „megspórolt" néhány hónap, megmaradnak viszont a bosszantó hibák, amelyeket meggyőződésünk szerint éppen azzal a néhány hónapos munkával lehetett volna kiküszöbölni.

Időnként pedig az állítólagos „piaci igényekkel" magyarázzák az évfordulós kiadványok gyors megjelentetését, s magunk is megdöbbenve hallottuk már könyvkereskedőtől, hogy az általunk keresett „Rákóczis kiadvány" ugyan már elfogyott, de nem kívánnak belőle rendelni, mert az „tavalyi téma", és már „nem is keresik annyira". Valahogy úgy állunk ezzel is, mint a kereskedelmi csatornák ránk erőszakolt műsoraival, amelyekre állítólag nagy az igény, holott a konkurens televíziós adók meg sem kísérelik, hogy színvonalas alternatívát nyújtsanak, s így csupán az „eszi, nem eszi, nem kap mást" elve érvényesül. Természetesen elfogadjuk, hogy az évfordulók kapcsán nagyobb a közönség érdeklődése egy-egy történelmi korszak iránt, de hogy például 2004-ben Bocskai, Balassi és a holocaust „konkurenciát" jelentsen Rákóczinak, aligha vehető komolyan. Történelmünk jeles alakjai, dicső és szomorú korszakai, az ünneplések és a fájdalmas megemlékezések csak jelen korunk beteg torzulása nyomán süllyedhetnek a „piaci" gondolkodás szintjére, s válhatnak egymást kizáró, egymással vetélkedő témákká.

Nincsenek persze túlzott illúzióink a világ megváltoztatásának lehetőségeiről, ezért inkább abban bízunk, hogy megpróbálunk alkalmazkodni az új feltételekhez. Mire gondolunk? Ha már kénytelenek vagyunk elfogadni, hogy mindennél fontosabb az idő kergetése, ami esetünkben az alapos szerkesztői munka és a – szükség esetén akár többszöri – korrektúra hiányát jelenti, akkor azt is be kell látnunk, hogy a korábbiaknál fokozottabb felelősség hárul a szerzőkre is. Meggyőződésünk, hogy kellő igényességgel minden számítógép-felhasználó kiküszöbölheti a gépelési, helyesírási és nyelvhelyességi hibákat. Ehhez persze élni kell a szövegszerkesztő programok lehetőségeivel, ám azok sem pótolhatják az akadémiai helyesírási szabályzat 1984 óta érvényben lévő 11. kiadásának használatát. Saját tapasztalatunk szerint a helyesírás-ellenőrző programok alkalmazása mellett forgatnunk kell a nyomtatott szótárakat is. Egy akár több íves tanulmány elkészítése hetekbe-hónapokba kerül, s optimális esetben ennél hosszabb kutatási idő előzi meg. Ezek után semmi sem indokolhatja a minimális nyelvi ellenőrzéshez szükséges egy-két napos munka mellőzését. Ráadásul egy bosszantóan sok hibát tartalmazó kézirat szerkesztői ellenőrzése, az elemi hibák javítgatása elvonja a figyelmet a szöveg érdemi mondandójától, az esetleges tárgyi tévedések, félreérthető szövegrészek javításának lehetőségétől. Egy tanulmánykötetben épp elég munkát jelent a jegyzetapparátus és a bibliográfiai hivatkozások formai egységesítése, ami esetünkben több-kevesebb következetességgel valósult meg.[9] Mindannyiunk, az egész tudományos élet érdeke, hogy kellő igényességgel és színvonalas munkával teremtsünk újat, s ehhez a szerzőknek is megfelelő követelményeket kell támasztaniuk önmaguk számára!

Emellett a tudomány azonos területén működők körében igen-igen kívánatos volna a szorosabb szakmai-kollegiális együttműködés, amelyet olykor emberi gyarlóságból, máskor pedig szakmai igénytelenségből vélünk mellőzhetőnek, s csak a legritkább esetben indokolható a személyes ismeretség vagy az adott témához értő kollégák hiá-

[9] Néhány hibát itt is felfedeztünk: az egyik tanulmány irodalomjegyzékében Thaly Kálmán Ocskay-monográfiájának bibliográfiai leírásából lemaradt a szerző, s Thaly neve helyett a címben szereplő Ocskay Lászlóét emelték ki kiskapitális betűkkel és kettősponttal. I. k. 191. o. Rákóczi Vallomásait pedig nem „Szepesi", hanem *Szepes* Erika ültette át magyar nyelvre! II. k. 182., 185. o. 10. és 22. jegyzet.

nyával. Esetünkben Papp Sándor kitűnő tanulmányát említhetjük pozitív példaként. A dolgozat első lábjegyzetének köszönetnyilvánító sorai ugyanis arról tanúskodnak, hogy a szerzőt egy szerteágazó kérdéskör komplex vizsgálatában számos kollégája segítette. Véleményünk szerint ez a régi, jól bevált gyakorlat elsősorban tartalmi, emellett azonban stiláris és formai szempontból is hasznos lehet mindannyiunk számára, hiszen a kollégák egymás kéziratait átolvasva mintegy előzetes lektorálás és szakmai véleménycsere útján, sőt kutatási eredményeik, adataik kölcsönös megosztásával[10] járulhatnak hozzá a tudományos művek minél tartalmasabb formában való létrejöttéhez. A tudományos kapcsolatfelvétel szempontjából hasznos lett volna, ha a kiadványhoz mellékelnek egy, a szerzők elérhetőségét tartalmazó kiegészítést.

Lássuk most már a tanulmányokat! Mielőtt egyenként számba vennénk azokat, ismét egy kritikai megjegyzést kell tennünk: a két kötetbe rendezett 37 tanulmány[11] minden következetességet nélkülöző sorrendben követi egymást. Nem fedezhetünk fel tartalmi vagy kronológiai rendet, de még az egyébként sematikus szerzői betűrend vagy a „szakmai protokoll" sem érvényesül. Talán nem járunk messze az igazságtól, ha a kéziratok beérkezési sorrendjére gyanakszunk, amely ismét csak fentebb hosszan fejtegetett álláspontunkat erősítené meg, mind a gondos szerkesztői-kiadói munkához szükséges idő, mind pedig a szerzők elvárható fegyelmezettsége tekintetében. Az alábbiakban kísérletet teszünk a különböző tanulmányok tárgyi-kronológiai csoportokban való ismertetésére, hiszen több tanulmány is szorosan kapcsolódik egymáshoz, s célszerűnek tűnt azok összefüggéseire is rámutatni.

Elsőként a Rákóczi külpolitikájával és a szabadságharc nemzetközi kapcsolataival foglalkozó munkákat gyűjthetjük csokorba. *R. Várkonyi Ágnes* bevezető tanulmánya Rákóczi politikájának közép-európai orientációját vázolja fel.[12] A szerző Rákóczi nagyszabású tervei közül kiemeli egy már 1704-ben felbukkanó lengyel–svéd–porosz–magyar konföderáció gondolatát, s a fejedelem mai értelemben is rendkívül modernnek tűnő elvi nyilatkozatait az európai hatalmi egyensúlyról. A Péter cárral megkötött szövetséget pedig a fejedelem rugalmasságával, a gyorsan változó erőviszonyokhoz való alkalmazkodóképesség meglétével magyarázza, s szerinte Rákóczi részéről a varsói szerződés megkötésekor is a közép-európai biztonságpolitika volt a legfőbb motivációs tényező. A szerző azonban adós marad annak magyarázatával, hogy vajon lengyel, svéd, porosz, illetve orosz részről miért nem kapott Rákóczi kellő támogatást elképzelései megvalósításához. A választ részben a következő tanulmányok adják meg.

Gebei Sándor a bécsújhelyi börtönéből lengyel földre menekült Rákóczi és a vele kapcsolatban állt lengyel főurak viszonyát tárgyalja tanulmányában.[13] Részletesen elemzi az 1697. évi lengyel királyválasztás körülményeit, majd II. Ágost uralkodásának külés belpolitikai eseményeit, az északi háború megindulása (1700) után kialakult érdekcsoportok szerepét. Emellett az 1702–1704. évi ukrajnai kozáklázadás is súlyosbította a lengyel–litván állam megosztottságát. A szerző ugyan nem hangsúlyozza, de rövid át-

[10] A jelen esetben pl. Papp Sándor és Seres István kölcsönösen hivatkoznak az egymásnak önzetlenül átengedett adatokra: I. k. 241., 295. o.

[11] A szerkesztő „harmincnyolc előadást felvállaló rendezvényt" említ az *Előszó*ban, mi – bár a számtannal mindig hadilábon álltunk – többszöri ellenőrzés után is csak 37-et számláltunk össze, így vagy az egyik előadó nem küldte el a kéziratot, vagy a szerzők száma tévesztette meg a szerkesztőt, mivel két tanulmány is szerzőpáros tollából származik.

[12] *R. Várkonyi Ágnes:* Közép-Európa II. Rákóczi Ferenc politikájában. I. k. 7–24. o.

[13] *Gebei Sándor:* II. Rákóczi Ferenc és lengyelországi támogatói (1701–1703). II. k. 97–116. o.

tekintése nyomán is megállapíthatjuk, hogy a kozáklázadás okai a hadviselés, valamint az azzal összefüggő társadalmi problémák kelet- és kelet-közép-európai sajátosságaira vezethetők vissza. A magyarországi vitézlő rend sorsának alakulása, a hazai vallási torzsalkodások jellege is joggal állítható párhuzamba az ukrajnai kozákok katonai, katonaparaszti kiváltságainak megszüntetésével és az azzal összefüggő etnikai és vallási viszályokkal. A kozákfelkelés éppen a keleti végeken, Brezán körzetében, a Sieniawski, Potocki, Kątski, Wiśniowiecki családok birtokain okozott súlyos válságot, vagyis épp a Rákóczival kapcsolatban álló főurak lehetőségeit korlátozta a katonai és pénzbeli segítségnyújtásban. A szerző tehát joggal idézi a nemrég elhunyt Perjés Géza negyedszázaddal korábbi megállapítását, miszerint „a lengyelországi zavarok következtében szinte a felkelés külpolitikai bázisa omlott össze".

Hasonló tárgykörben íródott két olyan tanulmány is, melyek ismertetésére, sajnos, kényszerű okokból nem tudunk kitérni. *Tadeusz Kopryś* és *Waldemar Borzestowski* lengyel nyelven közölt dolgozatai bizonyára érdeklődésre tarthatnának számot,[14] ám sejtésünk szerint ebben nem csupán a recenzenst akadályozzák saját nyelvi korlátai. A nemzetközi tudományos eredmények hazai recepciójához ilyen esetben kívánatos lett volna a magyar nyelvű közlés, mint ahogyan 1980-ban is magyar nyelven jelentek meg a bolgár, lengyel, román, szovjet-orosz és török kutatók munkái.

Rákóczi és Péter cár kapcsolatáról *Bánkúti Imre* és *Köpeczi Béla* is rövid áttekintést ad.[15] Lényegében mindketten egyetértenek abban, hogy a korábbi történetírásunkban oly nagyra értékelt varsói szerződés I. Péter számára csupán az európai udvarokkal, főként XIV. Lajossal való kapcsolatteremtés és Rákóczi lengyel trónjelöltsége okán volt fontos. A fejedelem lengyel királysága viszont sem a franciák, sem a magyarországi felkelők szempontjából nem lett volna előnyös, XIV. Lajos pedig az oroszokkal szemben is ragaszkodott a hagyományos svéd kapcsolatok fenntartásához. Bánkúti Imre rámutatott az orosz–Habsburg relációt alapvetően meghatározó érdekazonosságra is, amely elsősorban a törökkel való szembenállásban nyilvánult meg. Köpeczi Béla Rákóczi francia- és törökországi bujdosásának orosz vonatkozásait is tárgyalja, s megállapítása szerint az 1717-ben megkötött orosz–francia szerződésben szót sem ejtettek a Rákóczi számára legfontosabb „osztrák kérdésről". Mindent egybevetve Rákóczi illúziókat táplált az orosz segítséggel kapcsolatban, ám a szatmári békét elutasító bujdosók a cár pártfogásával leltek menedéket Lengyelországban, 1717 tavaszán pedig Nagy Péter is jóindulatúan óvta a fejedelmet a törökkel való szövetkezéstől – tudjuk, mindhiába...

Siptár Dániel a kor nemzetközi békekötéseinek sajátosságait, a felkelést kiváltó okok közül a magyarországi rendek mellőzésével megkötött vasvári és karlócai béke kapcsán felmerült sérelmeket és Rákóczinak a spanyol örökösödési háborút lezáró békerendszerhez fűzött reményeit taglalja.[16] Megállapítja, hogy a spanyol örökösödési háború nem csupán kedvező taktikai lehetőséget jelentett a Rákóczi-szabadságharc kirobbantásához, de stratégiai célkitűzésként annak reményét is felcsillantotta, hogy a kivívandó eredményeket, Magyarország függetlenségét vagy legalább a magyar rendi kiváltságokat és Erdély

[14] *Tadeusz Kopryś:* Wokół dyplomacji powstania Ferenca Rákócziego. II. k. 117–128. o.; *Waldemar Borzestowski:* Franciszka II Rakoczego pobyt w Gdańsku. II. k. 315–326. o.

[15] *Bánkúti Imre:* Rákóczi és I. Péter cár: remények és/vagy illúziók. II. k. 165–171. o.; *Köpeczi Béla:* Rákóczi orosz kapcsolatai 1711 után. II. k. 181–188. o.

[16] *Siptár Dániel:* „Sine nobis de nobis". A békekötés mint a Rákóczi-szabadságharc kirobbanásának oka és célja. II. k. 217–242. o.

államiságát, a nemzetközi békeszerződés jogi garanciáival lehet majd biztosítani. A nemzetközi garancia és a békeszerződéseken való magyar képviselet igénye Rákóczi alapvető céljai közé tartozott, amelyekhez mindig, minden körülmények között ragaszkodott, miközben Bécs számára épp ezek a követelések voltak elfogadhatatlanok. A békés megegyezés feltételeinek másik sarokköve, amelyhez Rákóczi ragaszkodott, s amelyet Bécs elutasított, az Erdélyi Fejedelemség önállóságának kérdése volt. A szerző szerint Rákóczi „nemzetközi jogi legitimációja" miatt ragaszkodott a végsőkig fejedelmi címéhez, tehát szélesebb aspektusból ugyan, de Szekfű Gyula egykori véleményét osztja. Szekfű persze Rákóczi személyiségéből, családi tradíciókból magyarázza a fejedelem „szuverenitási komplexusát"[17], s az őt ért bírálatok többek között ezt utasították vissza. Siptár Dániel tanulmányának összegzéseként megállapíthatjuk, hogy a nemzetközi békekötésekhez fűződő sérelmek és remények a felkelés kirobbanásának egyik okától legfőbb céljáig bezárólag „vörös fonalként" húzódtak végig a Rákóczi-szabadságharc nyolc esztendeje alatt.

A szerző kisebb tévedéseinek helyreigazítása mellett[18] egyetlen kiegészítő gondolatunk lenne, nem is csupán ehhez a tanulmányhoz, hanem általában Rákóczi külpolitikai elképzeléseihez. A lényegi kérdés véleményünk szerint nem az elvi lehetőségek, a ma is aktuális nemzetközi jogelvek és eszmék körül forog. Rákóczi elképzelései nem csupán a pillanatnyi erőviszonyok miatt vallottak kudarcot, de a magyar rendek és Erdély önállóságának hosszú távon sem voltak meg a feltételei. Rákóczi katonai ereje és belpolitikai bázisa a trencséni csatavesztés után összeomlott, Erdély mint ütközőállam (valójában török vazallusállam) létjogosultsága pedig az Oszmán Birodalom hanyatlásával végleg megszűnt. Ez utóbbi, hanyatlóban lévő nagyhatalom észak-balkáni jelenléte viszont még közel egy évszázadig reális veszélyt jelentett volna egy pusztán saját erőforrásokkal rendelkező magyar rendi állam, különösen pedig Erdély számára. Ebben az összefüggésben Rákóczi tervei részben megfeleltek ugyan az európai hatalmi viszonyok alakulásának, mindvégig hiányzott azonban a végrehajtásukhoz szükséges katonai erő és az érintett nagyhatalmak politikai szándéka.

A külpolitikai témához szorosan kapcsolódó tanulmányok foglalkoznak az egykorú nyugati sajtóval is.[19] *Kreutzer Andrea* a fejedelem bécsújhelyi fogságával és szökésével kapcsolatos szakirodalom rövid, de alapos historiográfiai összefoglalása után a Nürnbergben megjelent „Friedens- und Kriegs-Courier" korabeli tudósításait mutatja be. A lap vonatkozó cikkeiről jól áttekinthető táblázatot közöl, majd eredeti nyelven, betűhíven adja közre a 12 érintett tudósítás szövegét. *G. Etényi Nóra* tanulmányának elején felvázolja a XVII. század végi európai sajtóban kialakult képet Magyarországról és Erdélyről, amely elsősorban a török fenyegetés miatt volt fontos a birodalmi közvélemény számára. Ezzel összefüggésben utal arra a Köpeczi Béla által feldolgozott problémakörre is, mely szerint a Habsburg-propaganda nyomán ha nem is minden alapot nélkülöző, de tendenciózusan negatív ábrázolás jelent meg a törökkel szövetkező Thökölyről s rajta keresztül a magyarokról is az egykorú tudósításokban, melyekben Magyarország a „ke-

[17] Szekfű maga egyébként nem használja ezt az erős kifejezést, főként nem hibásan, mint Köpeczi Béla nyomán Siptár Dániel is: „komplexum"-ként. Uo. 236. o.

[18] Így pl. Rákóczi nyomán ő is Bige „László"-nak nevezi a Brezánban megjelent követek egyikét, valójában Bige *György*öt (218. o.), s megtartotta forrásának eltorzított helynevét, amikor Bruyninx holland követ és Bercsényi „sintai" tárgyalásairól ír (220. o. 15. jegyzet), a valódi helyszín *Sempte* volt.

[19] *Kreutzer Andrea:* Rákóczi fogsága és szökése a nürnbergi „Friedens- und Kriegs-Courier" híreiben. I. k. 85–108. o.; G. *Etényi Nóra:* A Rákóczi-szabadságharc hírei a Német-római Birodalom nyilvánossága előtt. I. k. 109–134. o.

reszténység ellenségeként" tűnt fel. A török kiűzése után természetszerűleg csökkent az érdeklődés Magyarország és Erdély iránt, de a spanyol örökösödési háború kitörésekor Rákóczi XIV. Lajos szövetségeseként, Magyarország és Erdély pedig az európai háborúk mellékhadszíntereként ismét az érdeklődés egyik célpontjává vált. A magyarországi „elégedetlenek" különösen a rendi jogok és a protestáns vallásgyakorlás terén számíthattak a Német-római Birodalom számos tartományának szimpátiájára. A G. Etényi Nóra által részletesen ismertetett példák szerint nem csupán a célzatos propagandát, de gyakran a korrekt tájékoztatást is szolgáló hírlapi tudósítások vagy népszerű, metszetekkel illusztrált röplapok jelentek meg a nagyszombati, koroncói, pudmerici és zsibói csatáról és több mást fontos eseményről. E tudósítások olykor a mai kutatók számára is forrásértékkel bírnak, így például az egyik idézett nyomtatványból részletes képet nyerhetünk Pekry Lőrinc 1704 tavaszán végrehajtott morvaországi betöréséről. A fentiek alapján leszögezhetjük, hogy Kreutzer Andrea közleménye és G. Etényi Nóra tanulmánya igen jelentős előrelépést eredményezett a német nyelvterületen megjelent egykorú sajtó magyar vonatkozásainak feltárása és feldolgozása terén.

A kuruc szabadságharc előzményeivel, társadalmi okaival is több szerző foglalkozik. *Nagy László* gondolatébresztő tanulmányában a négy évtizedes kuruc kor egységes jellegére vagy legalábbis a Rákóczi-szabadságharc XVII. századi előzményeinek tárgyilagos megítélésére irányítja a figyelmet.[20] Vitába száll a Thököly-felkelést és Thököly Imre személyét súlyosan elítélő újabb történetírói szemlélettel, és rámutat a Rákóczi és mostohaapja által vezetett mozgalmak lényegesen eltérő értékelésére, illetve az ebből fakadó ellentmondásokra. Ugyanakkor kitér a Habsburg-dinasztia és a császár-, pontosabban királyhű rendek történelmi szerepének értékelésére is. Történetírásunk persze már túljutott a sematikus kuruc–labanc szemléleten, s talán Nagy László jogos felvetései is nyomatékosabbak lennének, ha nem szinte kizárólag saját, egyébként imponálóan gazdag és valóban a téma majd' minden részletére kitérő műveire, hanem mondjuk Heckenast Gusztáv, Bánkúti Imre, Zachar József és Czigány István hasonló megállapításaira is hivatkozott volna. Ami a téma (pontosabban a vita) aktualitását illeti, csakugyan át kellene gondolnunk történetírásunk számos ellentmondását, s bizonyára hasznos volna az e téren folytatott *érdemi*, konkrét szerzők konkrét megállapításaira reflektáló, illetve forrást forrással, adatot adattal ütköztető, *kulturált szakmai párbeszéd*. Általánosságban elfogadhatónak véljük Nagy László érveit, melyek szerint a Thököly és Rákóczi személyét, valamint az általuk vezetett küzdelmeket, a török-kérdést és a kor egyéb problémáit árnyaltabban kell értékelnünk.

Czigány István a Rákóczi-szabadságharcot előkészítő mozgalmak társadalmi és gazdasági okait és célkitűzéseit, illetve az azok megvalósítására vonatkozó elképzeléseket elemzi tanulmányában.[21] A török kiűzése utáni új berendezkedés részben szükségszerű, de olykor átgondolatlan kormányzati intézkedései, különösen a rendi erők háttérbe szorítása és a súlyos adóemelés, a társadalom széles rétegeit állította szembe az uralkodóval, illetve a birodalmi érdekeket képviselő központi kormányzattal. A török kiűzését követően a végvári vitézek egy részét és a katonaparaszti réteget érintő demilitarizáció, a hadsereg létszámcsökkentése és modernizációja miatt a „vitézlő rend" kiváltságai is veszélybe kerültek. Főként ennek a társadalmi csoportnak az ellenállása vezetett a fegyveres konf-

[20] *Nagy László:* A kurucság és annak megítélése itthon és külföldön. I. k. 59–70. o.

[21] *Czigány István:* Rebellió Magyarországon 1702/1703. (Stratégiai elképzelések és a taktikai valóság). I. k. 25–57. o.

liktus kirobbantásához, amely a hegyaljai felkelés során még kudarcot vallott. Hat évvel később azonban, amikor Rákóczi és Bercsényi személyében kezdettől adott volt a főúri vezetés, a spanyol örökösödési háború pedig külpolitikai bázist jelentett számukra, minden addiginál nagyobb erővel és eséllyel vette kezdetét egy új rendi szabadságharc.

Varga J. János a török kiűzését követő új berendezkedési terveket, a központi és rendi törekvések nyomán kibontakozó reformokat ismerteti tanulmányában.[22] Röviden, jól áttekinthető formában mutatja be a hazai történeti kutatások újabb eredményeit, melyek az utóbbi évtizedekben mind reálisabb, nemzeti elfogultságtól mentes szemléletet tükröznek. Ennek megfelelően követhetjük nyomon a Kollonich Lipót vezette bizottság mérsékelt abszolutista irányzatot tükröző, valamint Esterházy Pál nádor és az ún. „Magyar Einrichtungswerk" rendi-nemesi szemléletű reformjavaslatait. Kollonich mérsékelt tervezete gyakorlatias és előremutató megoldásokat kínált az ország modernizációjához, a népességgyarapodáshoz és a polgári fejlődéshez, a rendek azonban az óvatos reformokhoz szűklátókörű és az áldozatvállalás terén szűkkeblű javaslatokat fogalmaztak meg. Az erőviszonyok alakulása folytán egyik tervezet sem kerülhetett gyakorlati megvalósításra, s a magyar nemesség egy része a Rákóczi-szabadságharcban, fegyverrel kísérelte meg a bajok orvoslását. A szerző Rákóczi államának problémáit ismertetve rámutatott arra, hogy a fejedelem központosító intézkedései éppúgy kiváltották a rendek ellenállását, mint a bécsi abszolutizmus, a rendi konföderáció által felmutatott relatív eredmények kapcsán pedig gyakran kimutatható az osztrák kameralisták hatása. (A kuruc állam egyedül a vallásügyek rendezésében talált előremutató megoldást.) Az ország talpra állítása végül a sikertelen próbálkozások után, paradox módon tehát az ellenérdekelt felek kudarcainak eredményeként valósulhatott meg. A szatmári békét követően az uralkodó és a rendek kompromisszumával épült ki az új kormányzati struktúra, s annak megvalósításában a Rendszeres Bizottság tagjaként Rákóczi egykori hívei, mindenekelőtt Károlyi Sándor és Ráday Pál is múlhatatlan érdemeket szereztek. Egyetlen apró észrevételünk a szerzővel szemben, hogy szegény Okolicsányi Pált helytelenül említi ebben a körben, hiszen ő a szabadságharc kezdetétől császári békebiztosként tevékenykedett, majd – hogy egy hozzánk közelebb eső történelmi korszak eufémikus kifejezésével éljünk – az ónodi „sajnálatos események" folytán elveszítette fiát, maga pedig börtönbe került, így aligha venné jó néven, ha személyét kapcsolatba hoznánk Rákóczi államapparátusával.

A két kötet tanulmányainak egyik érdekes csoportját alkotják a kor tárgyi emlékeivel foglalkozó muzeológiai dolgozatok. Részben ide, részben pedig a Rákóczi-kori külkapcsolatok tárgykörébe illeszthető *Lakatos Sarolta* munkája,[23] amely jóval többet nyújt a címben megjelölt témánál. Nem csupán a Rákóczi által elnyert kitüntetés körülményeit ismerteti többnyire Köpeczi Béla kutatásai alapján, de átfogó képet nyújt az Aranygyapjas Rend mindkét ágának történetéről is. Miután a rend spanyol ágának mindmáig Rákóczi az egyetlen magyar tagja,[24] érdekes összehasonlításra nyílik alkalom a mellékletként közölt osztrák ágbeli magyar kitüntetettek jegyzékével, amely mindjárt a politikai ellenfél-

[22] *Varga J. János:* Kollonich Lipóttól Károlyi Sándorig. Központi és rendi kísérletek Magyarország talpra állítására 1688–1723. I. k. 317–335. o.

[23] *Lakatos Sarolta:* Az aranygyapjas rend és II. Rákóczi Ferenc. I. k. 375–396. o.

[24] Felhívjuk a figyelmet, hogy Thaly Kálmán két, egymástól független s így egymást erősítő adatot is közöl Rákóczi idősebb fiának, Józsefnek rendi tagságáról. L. *Thaly Kálmán:* A Rákóczi-ház utolsó tagjairól és kihalásáról. = *Turul*, 2. évf. (1884) 89–96. és *Uő:* A Rákóczi-ház kihalásának időpontja és egy újabb nemeslevél II. Rákóczi Ferencz fejedelemtől. = *Turul*, 23. évf. (1905) 52. Ha ezt az állítást sikerülne minden kétséget kizáróan igazolni, úgy Rákóczi Ferenc és fia személyében a rend spanyol ágának két magyar tagja volt!

ként számon tartott Pálffy-fivérek nevével kezdődik. Korábban, a rend kettéválása előtt pedig talán Mátyás király, majd Báthory Zsigmond fejedelem, Esterházy Miklós, Pálffy Pál, Wesselényi Ferenc, Zrínyi Miklós és Esterházy Pál kapta meg a magas kitüntetést. A rendi jelvény Rákóczi által viselt példányának sorsáról sajnos nem tudhatunk meg semmit; emlékezetünk szerint egy XIX. század végén vagy a múlt század elején írott munkában évekkel ezelőtt erre vonatkozó adatot olvastunk, de most, sajnos, nem sikerült fellelnünk a szóban forgó cikket...

A magunk részéről különösen értékesnek tartjuk *Orgona Angelika* szfragisztikai tanulmányát, amely a történelem segédtudományaiban rejlő lehetőségek kiaknázásának szép példája.[25] A szerző a kuruc pecsétek és pecsétnyomók bemutatását tűzte ki célul, elsősorban persze Rákóczi Ferenc pecséteire helyezve a hangsúlyt. Maga a tanulmány egy örvendetes felfedezés, a fejedelem egyik nagyméretű acél pecsétnyomójának előkerülése nyomán készült, mivel éppen a történelmi évforduló előtt gyarapodott újabb Rákóczi-műkinccsel a Nemzeti Múzeum gyűjteménye. Orgona Angelika a korábbi szakirodalom mellett levéltári források és a teljes számba vehető tárgyi emlékanyag alapján mutatja be Rákóczi családja, majd maga a fejedelem, a kuruc hivatalok s végül a tisztek (kiemelten gróf Forgách Simon tábornagy) pecséteit és pecsétnyomóit, valamint az ismert pecsétmetszők, Debreceni Ötvös András, Ocsovay Dániel és Warou Dániel tevékenységét. A tanulmány végén jól áttekinthető táblázat foglalja össze a 32 ismertetett pecsétlenyomatot és pecsétnyomót. Sajnos a képi illusztrációk annak ellenére hiányoznak, hogy a bevezető végén azokra is utalás történik. Néhány apró hibát is felfedeztünk, így Rákóczi egyik levelének címzésében valószínűleg nem „Kövessy", hanem a szövegben másutt is említett Kőrösy Györgyről van szó, a pecsétköriratok rövidítéseinek feloldásakor pedig a latin *status* szó helyes pluralis genitivusa: *statuum*, nem pedig „statuorum". A fejedelem titulusában kettős funkcióval szereplő *dux* mellett a munkácsi és makovicai hercegi cím is inkább melléknévi alakban (*Munkácsiensis, Makoviczienszis*) helyes, nem pedig genitivusban („Munkacsiae, Makovicae/Makoviciae").[26]

Hasonlóan érdekes *Kovács S. Tibor* összefoglalója a szabadságharc fegyvereiről. A szerző persze a téma nagysága miatt nem törekedhetett teljességre, s Czuberka Alfréd közel száz évvel ezelőtt megjelent, ma is haszonnal forgatható monográfiája után ez nem is feltétlenül indokolt, ezért három jellemző fegyver, a szablya, a buzogány és a fokos bemutatására szorítkozott.[27] Ily módon a kuruc kor jellegzetes kézifegyverei kerültek a középpontba, melyek azonban csak részben tükrözik Rákóczi hadseregének fegyverkészletét, s inkább annak fogyatékosságait szemléltetik. A terjedelmi korlátok miatt azonban egyet kell értenünk a szerző választásával, hiszen ezek a hadihasználatból részint már kiveszőben lévő fegyverek (buzogány és csákányfokos) hadtörténelmi szereplésük utolsó felvonásához érkeztek ugyan, de még eredeti funkciójuk és méltóságjelvényként való alkalmazásuk is megragadható. A korábbi szakirodalom alapján áttekintett témát[28] a szerző kitűnően válogatott műtárgyakkal szemlélteti. Balogh Ádám brigadéros elveszett szablyája, Vay Ádám udvari főmarsall díszbuzogánya és Bezerédj Imre brigadéros soká-

[25] *Orgona Angelika:* Kuruc pecsétek és pecsétnyomók. I. k. 203–240. o.

[26] I. k. 209. o. 28. jegyzet; 221., 223. o., valamint a közölt táblázat 12–14. és 18–21. sz. tételei.

[27] *Kovács S. Tibor:* A Rákóczi-szabadságharc fegyverei. (Szablya, buzogány, fokos.) I. k. 311–315. o.

[28] Éppen csak *Heckenast Gusztáv* klasszikus feldolgozásának mellőzését róhatjuk fel: Fegyver- és lőszer-gyártás a Rákóczi-szabadságharcban. Budapest, 1959. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 13.)

ig elfeledve lappangó, a szerző által csak a Nemzeti Múzeum elmúlt évi kiállítása alkalmával azonosított csákánya került bemutatásra – sajnos ismét csak illusztrációk nélkül. Apró kifogásaink persze itt is vannak: a kölesdi ütközet helyes dátuma nem 1709, hanem 1708, s Vay Ádám születési éve sem a korábbi szakirodalomban fellelhető 1656, hanem, verses önéletírásának tanúsága szerint, 1657.

Basics Beatrix Rákóczi képmásait veszi számba a grafikáktól az olajportrékon át a XIX–XX. századi historizáló festményekig bezárólag.[29] A jól áttekinthető összefoglalás mellett – miként más tanulmányoknál már jeleztük –, ezúttal is feltűnő az illusztrációk teljes hiánya. A témával korábban többek között Kampis Antal, Cennerné Wilhelmb Gizella, Rózsa György és Galavics Géza, legújabban pedig Mányoki Ádám kapcsán Buzási Enikő is foglalkozott,[30] ennek ellenére még mindig várat magára a teljes Rákóczi-ikonográfiát színes képmellékletekkel bemutató önálló kiadvány.[31] Az elhúzódó Rákóczi-évforduló kapcsán bizonyára lehetne kellő támogatást találni a művészettörténeti szempontból sem mellékes téma publikációjához, hiszen e rövid tanulmány is bizonyítja, hogy nem az alapkutatások hiánya jelenti a legfőbb akadályt, s reményeink szerint a szerző sem zárkózna el a feladattól.[32]

Külön csoportot alkotnak a helytörténeti és biográfiai tárgyú tanulmányok. Időrendben *Szoleczky Emese* közleményét említhetjük az első helyen, aki egy 1658-ból származó, Lorántffy Zsuzsannához írott folyamodványt ad közre.[33] A lólopás miatt tömlöcbe vetett s kiszabadulásukért instáló „öt szeghiny rabok" kérvényét a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményében őrzik. „Murphy törvénye", hogy még e rövid, frappáns közleménybe is becsúszott egy zavaró hiba, s ez természetesen a recenzens figyelmét sem kerülte el. A kérvényen keresztnév nélkül szereplő porkolábot ugyanis a szerző Détshy Mihály nyomán sikerrel azonosítja a bevezetőben Székely *András* személyével, ám a szövegközlésnél szögletes zárójelben pótolt név még kérdőjellel, „György", illetve „Dénes" változatban szerepel!

A biográfiai tanulmányok közül *Gyulai Éva* munkáját emelnénk ki, aki szinte már egy kismonográfia terjedelmi keretei között mutatja be Rákóczi egyik udvari titkára, Aszalay Ferenc életútját.[34] A szakirodalmi hivatkozások mellett gazdag levéltári forrásanyagra épülő tanulmány nyolc fejezetben követi nyomon a tipikus, borsodi nemesi família jeles tagjának származását, életútját, Rákóczi oldalán, majd a szatmári békét követően a vármegyei közéletben kifejtett tevékenységét. A részletes életrajzi adatok mellett a család bir-

[29] *Basics Beatrix:* II. Rákóczi Ferenc képmásai. II. k. 189–203. o.

[30] Itt utalunk a jegyzetelés következetlenségeire, mert Galavics tanulmánya pl. az első előfordulási helyen (193. o. 21. jegyzet) idézett műként (i. m.) szerepel, s teljes bibliográfiai leírását csak az irodalomjegyzékből (203. o.) tudhatjuk meg, ezzel szemben Buzási Enikő munkája nem szerepel az irodalomjegyzékben, ehelyett háromszor is teljes könyvészeti leírást kapunk róla a jegyzetekben (197–198. o. 37–38. és 41. jegyzet).

[31] Példaként a Zrínyi-ikonográfiát említhetjük, s e munka „folytatását" tartanánk indokoltnak, már csak a Zrínyi–Rákóczi rokonság okán is. L.: A Zrínyi család ikonográfiája. (A bevezető tanulmányt írta és a katalógust összeállította *Cennerné Wilhelmb Gizella.*) Budapest, 1997.

[32] Az imént idézett kötet munkatársaként pl. Basics Beatrix maga is közreműködött Zrínyi Ilona ikonográfiájának összeállításában, s Lorántffy Zsuzsanna portréival is foglalkozott, ami véleményünk szerint méginkább indokolná részéről a Rákócziak ikonográfiájának összeállítását és önálló kötetben való közreadását. L. *Basics Beatrix:* Lorántffy Zsuzsanna portréi. = Erdély és Patak fejedelemasszonya. Lorántffy Zsuzsanna. Tanulmányok születésének 400. évfordulójára. I. k. (Szerk.: *Tamás Edit.*) Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 40.) 217–221. o.

[33] *Szoleczky Emese:* Katonakérvények a pataki vár börtönéből. II. k. 213–215. o.

[34] *Gyulai Éva:* Egy borsodi nemes Rákóczi oldalán – Aszalay Ferenc (1674–1729) udvari szekretárius életútja. II. k. 7–78. o.

tokviszonyairól is képet nyerhetünk. Különösen érdekesek mentalitás- és kultúrtörténeti szempontból azok az adatok, amelyek szerint a buzgó református Aszalay nem csupán a nemesi reprezentációra, de gyermekeinek iskoláztatására is nagy gondot fordított. Miként azt a szerző egy korábbi publikációjából már megtudhattuk, Bél Mátyás nagy művét a diósgyőri várról készített rajzával és a vár történetének latin nyelvű leírásával segítette. A korabeli higiéniai viszonyokról itt egyedül azt az adatot emeljük ki, amikor a borsodi köznemes 1721-ben fogtisztítót küld feleségének Bécsből, s használatát is elmagyarázza.

Csatáry György egy kiterjedt ugocsai nagybirtokos család, a Perényi bárók Rákóczi-szabadságharc alatti szerepvállalását ismerteti.[35] Nagy reményeket ébreszt a tanulmány alcíme és bevezetője, melyek szerint egy készülő ugocsai életrajzi adattárból kaphatunk némi ízelítőt. Ezt annál is inkább örömmel olvassuk, mert magunk a szerző által példaként említett Heckenast Gusztáv-féle adattár sajtó alá rendezésén dolgozunk, s ebből a szempontból igen hasznos lenne a kölcsönös segítségnyújtás... Feltétlenül jó választás volt a Perényiek Rákóczi-kori szerepének bemutatása, hiszen a kicsiny Ugocsa vármegyéből éppen ők igen jelentős szerepet töltöttek be Rákóczi udvarában és hadseregében. Emléküket még az irodalomtörténet is fenntartotta Mikes Kelemen egyik misszilis levele kapcsán, s a múlt század elején olyan kiváló történész foglalkozott behatóan személyükkel, mint Komáromy András. Főként az ő kutatásai alapján[36] nyerhetünk most bepillantást Perényi Farkas, Miklós, az egyik Imre és László életébe. A jegyzetapparátus szinte kizárólag a korábbi szakirodalomra és a régóta ismert forráskiadványokra utal, ezért itt csupán a nagyszőlősi anyakönyvből idézett adatokat emeljük ki.[37] A hibásan továbbgörgetett adatok közül viszont szeretnénk e helyütt néhányat korrigálni. Perényi Miklós brigadérosi kinevezésével kapcsolatban a szerző Thaly Kálmánt idézi, miszerint 1704. december 31-én léptették elő az új rendfokozatba.[38] Valójában Thaly ennél óvatosabban úgy fogalmaz, hogy tudomása szerint akkor említik először (s éppen őt elsőként) „brigadíros czímmel". Magunk a kuruc katonai felsővezetés létrejötte kapcsán vizsgáltuk a brigadérosi kinevezéseket, s egy néhány évvel ezelőtt megjelent tanulmányunkban publikáltuk a Perényire vonatkozó adatot. Ez annyiban érdekes, hogy Rákóczi 1708-ban adta ki Perényi dekrétumát, s a fennmaradt fogalmazvány szövege szerint a bárót már 1704. június 29-én brigadérossá léptették elő, de írásos kinevezését csak utólag (NB. négy évvel később!) állíttatta ki.[39] Valószínűleg Komáromy András nyomán még a Magyar Életrajzi Lexikon is úgy tudja, s Csatáry György is állítja, hogy Perényi Miklós követte Rákóczit az emigrációba, s onnan tért vissza a szatmári béke után. A családból valóban többen is megjárták Lengyelhont, Miklós azonban még a békekötés előtt, 1711. április 26-án fölesküdött a császárra, május 1-jén pedig aláírta a szatmári békeokmányt.[40] A Rákóczi-

[35] *Csatáry György:* Az ugocsai Perényiek a Rákóczi-szabadságharcban (előmunkálatok egy ugocsai adattárhoz). II. k. 79–95. o.

[36] Nyilvánvalóan az ő egykori jelzetei köszönnek vissza a „MOL. Lymbus. Missilisek" hivatkozásokból is...

[37] Sajnos, közelebbi hivatkozás nélkül nem tudjuk meg, hogy a szerző az eredeti anyakönyvet használta-e, vagy szintén korábbi publikációra támaszkodott. Vö.: II. k. 92. o.

[38] II. k. 82. o.

[39] *Mészáros Kálmán:* Tábornoki és törzstiszti kinevezések a Rákóczi-szabadságharcban. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 114. évf. (2001) 318–319. o. Nem kizárt persze, hogy Perényit valójában csak 1704 vége felé léptették elő, s a rangidősség biztosítása végett számították korábbról kinevezését.

[40] A szatmári béke története és okirattára. (Közzétette, történeti bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel ellátta: *Lukinich Imre.*) Budapest, 1925. (Fontes historiae Hungaricae aevi recentioris. Magyarország újabbkori történetének forrásai. Hivatalos iratok és levelek.) 328., 343. o.

korban szereplő id. és ifj. Perényi Imre életrajzi adatai előttünk sem kellően tisztázottak, így itt részletekbe nem bocsátkozhatunk, azonban feltétlenül javításra szorul, hogy bármelyikük is a „szabadságharc idején az eperjesi kerületi tábla elnöke" lett volna, hiszen itt a III. Károly korabeli ítélőtábláról van szó. Az ifj. Imre 1714. évi naplója pedig nem a „Tudomány Tár", hanem a Történelmi Tár hasábjain jelent meg![41] Végül megjegyezzük, hogy az *Archivum Rákóczianum* (és nem „Rakoczianum") rövidítése *AR* vagy *Arch. Rák.* lehetett volna inkább, semmint „Arc. Rak./Rák.", hiszen a *ch* betűkapcsolat szétválasztása meglehetősen furcsán hat, s nyilvánvaló nyelvtani hiba.

Bariska István egy korábbi, nagylélegzetű tanulmányának rövidített változatát adta közre.[42] A szerző még 1995-ben írta meg Bezerédj Imre kuruc brigadéros „árulásának" történetét,[43] s most ennek tanulságait összegzi, mivel – mint írja – korábbi munkája visszhang nélkül maradt. Egy rövid kitérő erejéig mindjárt a vitéz kuruc brigadéros nevénél érdemes megállnunk. A történelmi családnevek írásáról, sajnos, nem áll rendelkezésünkre kellően részletes útmutató. Már kisgyermekkorban megtanuljuk például a *Széchenyi* és *Esterházy* családnevek sajátos írását, sokan elvétik azonban az Országos Széchényi Könyvtár vagy az egri Eszterházy Károly Főiskola helyes írásmódját. A helyesírási szótárak esetleg kivételként felhívják a figyelmet, hogy Széchényi Ferenc és Eszterházy Károly neve ebben a formában írandó, de nem tisztázott a család többi tagjának helyes névalakja.[44] Bezerédj esetében az általam is használt, meglehetősen fura írásmód mellett elterjedt az *y*-nal (Bariska István is így használja) és az *i*-vel írott változat is. Paleográfiai szempontból „lehúzott" *i* betűvel van dolgunk, s ez – valószínűleg szándékos archaizálás keretében[45] – a reformkorban *j*-ként állandósult, pontosabban a család legjelentősebb tagjai, Bezerédj István és neje, Amália ebben a változatban írták nevüket. Benda Kálmán állásfoglalása szerint a történelmi családnevek a XIX. században rögzült változatban írandók, s ezen elv nyomán használjuk mi is a *Bezerédj* alakot. A másik lehetséges elv a konkrét személyek *saját* írásmódja lehetne, de ez – különösen a nyelvújítás kora előtt – még több problémát vetne fel, hiszen ugyanazon iraton belül is képes volt valaki különböző formában papírra vetni a nevét. Hogy a jelenség nem egyedi, azt két további példával érzékeltetjük: az alább ismertetendő tanulmányok szerzői közül Kovács Ágnes Károlyi Sándor feleségének nevét *i*-vel, Mandula Tibor pedig *y*-nal használja: *Barkóczi/ Barkóczy* Krisztina; Magyari András ugyanakkor Thoroczkay István kuruc generális nevét *Torockai* és *Toroczkay* formában is említi.

Rátérve ezek után érdemi mondandónkra, Bariska István tanulmányáról annak ellenére elismeréssel kell szólnunk, hogy a szerző bevezetőjében szabadkozik a számára kissé idegen témaválasztás miatt. Teljes mértékben egyetérthetünk tanulmányának azon követ-

[41] II. k. 95. o. 67. jegyzet.

[42] *Bariska István:* A szemben álló hadvezetés konfliktusa és a Bezerédy-jelenség. I. k. 71–84.

[43] *Bariska István:* Egy különös árulás történetéhez. (Bezerédy Imre kuruc brigadéros hitszegéséről.) = Hadtörténelmi Tanulmányok. (Szerk.: *Molnár András.*) Zalaegerszeg, 1995. (Zalai Gyűjtemény 36/I.) 79–142. o.

[44] Véleményünk szerint nem a múzeumalapító Széchényi Ferenc a kivétel, hanem a „legnagyobb magyar", s a család többi tagjának neve két *é*-vel írandó, de itt még az élő leszármazottak névhasználata is befolyással lehet a kérdés eldöntésére. Az Esterházyak esetében csupán egyetlen feltűnő példát említünk: amikor a XX. század elején megjelent a család monográfiája, még mindkét alak egyidejűleg használatos volt: *Eszterházy János:* Az Eszterházy család és oldalágainak leírása. Budapest, 1901. (Kézirat gyanánt kiadja *Esterházy Miklós.*) A címlap szerint a grófi és hercegi ág eltérő névhasználatáról van szó, de továbbra is fennáll a kérdés, hogy visszamenőleg ezt hogyan érvényesítsük a történelmi családtagokra…

[45] A Dessewffyek neve is a reformkorban archaizálódott *Deseőfi*ről s más hasonló, modernebb változatokról a középkori írásmódra.

keztetésével, hogy Bezerédj és sógora, Bottka Ádám alezredes kivégeztetésekor a kuruc hadvezetés (maga Rákóczi is) minden enyhítő körülményt figyelmen kívül hagyott, s a két fiatal tiszt feje minden addigi árulás megbosszulásaként, s elrettentő példaként hullott a porba. Sőt, ha tekintetbe vesszük, hogy a kivégzés a pataki országgyűlés záróaktusa volt, nem túlzás a politikai nyomásgyakorlás eszközét látnunk a véres jelenet hátterében. (Szécsényben is történt kivégzés, az ónodi vérengzés pedig példátlan a hazai országgyűlések történetében![46]) A szerző egyéb következtetései kapcsán a magunk részéről óvatosabb álláspontra helyezkednénk. Bariska István a császári hadvezetés széleskörű propagandahadjáratáról, a kuruc hadvezetés erkölcsi válságát célzó szándékos provokációról beszél, amelynek Bezerédj mintegy áldozatául esett. Hovatovább Bezerédj teljes ártatlanságát s egyedül Pálffy Jánosék machinációit olvassa ki a vonatkozó forrásokból. A tanulmányt olvasva az az érzésünk támad, mintha Bezerédj lenne az első számú célpont a császáriak részéről, akit vagy megnyerni, vagy – saját táborán belül ellehetetlenítve – semlegesíteni kell. Ez mindenképp túlzás. A lejárató kampány mindkét oldalról, mindenki ellen folyt, s az „asszonyhadakozás" sem volt egyedi jelenség. Az erdélyi kuruc főurak családtagjait Bezerédj nejéhez hasonlóan hadifogolyként tartották vissza a császáriak, mégsem sikerült ezzel senkit „korrumpálni". Forgách Simon és Pekry Lőrinc között legalább olyan mély ellentét, személyes gyűlölet mutatható ki, mint Bezerédj környezetében, Forgách mégis visszautasította a császáriak részéről terjesztett „pusmogó rágalmakat", melyek szerint Pekry Szebenbe is titkos levelezést folytatott. Még a kuruc sajtó, a Mercurius Veridicus is megemlékezik az esetről,[47] s ez önmagában is jelzi, hogy általános propagandafogásról van szó. A kurucok is előszeretettel küldtek be Szebenbe barátságos üzeneteket a labanc főuraknak, akik emiatt igen kényelmetlenül érezték magukat, s igyekeztek még a gyanú árnyékát is elhárítani a fejük fölül. A lejárató kampány másik változata volt, amikor Pekry Lőrinc kiteregette a mindvégig császárpárti Bánffy György gubernátor magánéleti szennyesét, tudniillik hogy melyik szolgálólányával folytat viszonyt.[48] (Bezerédj és sógornője kapcsolatáról is hasonló pletykák keringtek.) Itt tehát a korban tipikus jelenséggel van dolgunk, amely önmagában még senki vesztét sem okozta volna. A valódi kérdés az, hogy Bezerédj felvette-e a kapcsolatot a császáriakkal, s elszánta-e magát az átállásra. Ennek ellenkezőjét nem sikerült bizonyítani, s igenis vannak Bezerédj ellen szóló adatok, a kuruc brigadéros – Thaly által kétségkívül tendenciózusan idézett – „beismerő szavai" is ezt támasztják alá. Itt és most ennél részletesebb okfejtésbe nem bocsátkozhatunk, hiszen a szerző „felhívása" nyomán már így is lényegesen nagyobb terjedelmet szenteltünk e konkrét tanulmánynak, mint az a jelen keretek között indokolható volna. Bezerédjt persze megingása vagy tényleges átállási szándéka ellenére sem tekintjük „negatív hősnek", főként nem haza- és nemzetárulónak, hiszen a kuruc–labanc polgárháborúban mindkét oldalon a haza boldogulását kereső, „igaz ügyért" harcoló felek küzdöttek. Összegzésképpen Bariska István tanulmányát igen értékes, számos új szempontot felvető és sok problémára rávilágító munkának tartjuk, de esetenként túlzó megállapításait nem mindig fogadhatjuk

[46] A kuruc országgyűléseken történt kivégzések jelentőségére Heckenast Gusztáv, majd egyik tanítványa, *Rózsa Szilvia* mutatott rá: Az 1708. évi sárospataki országgyűlés története. = Hegyaljai felkelés 1697. Tanulmányok a felkelés 300. évfordulójára. (Szerk.: *Tamás Edit.*) Sárospatak, 2000. (A Sárospataki Rákóczi Múzeum Füzetei, 36.) 257. o.

[47] Mercurius Veridicus 1705–1710. (Az első hazai hírlap hasonmás kiadása *Kenéz Győző* fordításával, *Benda Kálmán* bevezetőjével.) [Budapest,] 1979. (Bibliotheca Historica) 87–88. o.

[48] *Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló 1703–1708. II. k. Közzéteszi: *Demény Lajos, Magyari András.* Bukarest, 1985. 349–350. o.

el fenntartás nélkül, olykor pedig szorosan össze nem függő kérdéseket hoz közvetlen okokozati kapcsolatba egymással, s ezzel véleményünk szerint a szöveg tartalmi kohéziója is sérül és logikai vonala is meg-megbicsaklik. Az apróbb hibák közül itt csupán azt rójuk fel, hogy Rákóczi dunántúli táborhelyei között a szerző megfeledkezett Esztergomról, a császári hadvezérek felsorolásakor pedig kétszer is említi Maximilan Starhemberg nevét, nyilván Guido tábornagyé helyett.[49]

Kovács Ágnes Károlyi Sándorné Barkóczy Krisztina leveleit választotta témául.[50] A szerző épp egy évtizeddel ezelőtt adta közre a Debreceni (akkor még Kossuth Lajos nevét viselő) Egyetemen szervezett munkacsoport vezetőjeként Károlyi Sándor nejéhez intézett leveleit, s most az asszony levelezését ismerteti. Férj és feleség levelezése nem csupán a *misszilis* műfaj sajátosságaiból adódóan egészíti ki egymást szerencsésen, de a kuruc tábornagy hadszíntérről hazaírott tudósításai és okos, művelt feleségének a „hátországból" küldött válaszlevelei nyomán az olvasó színes, eleven képet kaphat a kor szinte minden részletéről, a hétköznapi problémáktól az országos politikai és katonai kérdésekig bezárólag. Károlyi távollétében Barkóczy Krisztinára hárultak a gyermeknevelés és a gazdaság gondjai, s bár gyakran betegeskedett, a lehetőségekhez képest kitűnően megállta a helyét, s leveleiből kitűnik, hogy az országos problémákról is megalapozottan nyilvánított véleményt. Bár a szerző bevezetésként utalt rá, hogy témaválasztását nem az újabban divatos nőtörténetírás és életmódkutatás indokolta, hanem a levelek történeti értéke, megállapíthatjuk, hogy az előbbiekhez is fontos adalékokkal gazdagodtunk. Még a Károlyi család genealógiáját is sikerült újabb adattal kiegészítenie, amennyiben egy eddig ismeretlen gyermekről, a korán elhalt Juliankáról is szó van édesanyja leveleiben.[51] Reméljük, hamarosan önálló kötetben vehetjük kézbe Barkóczy Krisztina levelezését!

Szintén a Károlyi családhoz kapcsolódik *Mandula Tibor* tanulmánya, amely Károlyi Sándor 1712-es Nagykároly környéki sváb telepítéséről szól.[52] A Rákóczi-szabadságharc nyolc esztendeje alatt megfogyatkozott, majd a pestisjárványban elpusztult lakosságot a belső migráció nem pótolhatta, ezért szervezett telepítésekre volt szükség. Károlyi saját központi uradalmába történő magánföldesúri telepítései mellett egész Szatmár vármegye benépesítésén fáradozott, s mindez – hangsúlyozza a szerző – az országos telepítési akciók sorába illeszkedett. Az 1712. évi telepítési felhívásra olyan nagyszámú sváb telepes érkezett, hogy ellátásuk, elhelyezésük nehézségekbe ütközött, s a kezdeti súlyos gondok miatt sokan megszöktek, visszatelepültek. Úgy is fogalmazhatunk, hogy Károlyiék számára ez az első akció volt a „tanulópénz", s később már kisebb létszámú csopor-

[49] I. k. 72–73. és 76. o.

[50] *Kovács Ágnes:* Károlyiné Barkóczi Krisztina férjéhez írt levelei a szabadságharc idején. II. k. 129–145. o.

[51] Megjegyezzük, hogy Juliról már a kiadott levelezésben is olvashatunk: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. V. k. II. Rákóczi Ferencz fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. (S. a. r. *Géresi Kálmán.*) Budapest, 1897. 47. o. A levelek sajtó alá rendezésekor feltétlenül érdemes volna az Éble Gábor-féle másolatokat mindig összevetni az eredetiekkel, s azok esetleges korábbi kiadásaival. Kovács Ágnes pl. Barkóczy Krisztinának a bonchidai ütközetről írott tudósítását a harc lefolyásának eddig ismeretlen forrásaként idézi 1703. november 21-i keltezéssel: 137–138. o. A báróné november 24-i levele nyomtatásban is olvasható a Károlyi-oklevéltár idézett kötetében: 51–53. o. Ez alapján már R. Várkonyi Ágnes is hangsúlyozta Barkóczy Krisztina információinak forrásértékét, amely lényeges adatokat közöl a bonchidai harcról szóló egyéb tudósításokhoz képest. L. *R. Várkonyi Ágnes:* A Rákóczi-szabadságharc kibontakozása Erdélyben. (1703–1704 júl.) = *Századok*, 88. évf. (1954) 49. o. 102. jegyzet. Kérdés mármost, hogy ugyanarról a levélről van-e szó, s ha igen, a 21-i vagy a 24-i dátum a helyes. Ha két külön levélről van szó, akkor az utóbbi, első kézből (Thoroczkay Istvántól) származó információk helyesbítik, illetve kiegészítik az elsőben foglalt állításokat.

[52] *Mandula Tibor:* Gróf Károlyi Sándor 1712-es Nagykároly környéki nagy sváb telepítése. II. k. 205–212. o.

tokkal, szervezettebb keretek közt folyt a telepítés. 1712 azonban így is négy település, Nagykároly, Kaplony, Csomaköz és Csanálos újjáalakulását eredményezte. Mandula Tibor véleménye és az általa idézett adatok szerint a sváb telepeseket azért is szívesen látták, mert magasabb munkakultúrával rendelkeztek a hazai jobbágyokénál. Emellett nyilván engedelmesebbek is voltak uraik iránt, mint folyton lázadó magyar sorstársaik. Mindenesetre ezek a megállapítások jól rímelnek Kovács Ágnes tanulmányának egyik adatára, mely szerint Barkóczy Krisztina már a szabadságharc alatt szívesen vette a német hadifoglyokat gazdaságában, mert „ők voltak a legdolgosabbak", míg „szófogadatlan" magyar jobbágyaival és kevésbé rátermett tiszttartóival gyakran meggyűlt a baja.[53]

Végül ebbe a sorba illeszthető még *Jozef Duchoň* és *Eva Hrušková* helytörténeti tárgyú tanulmánya Kassa erődítményeiről és kuruc kori ostromairól.[54] Rövid áttekintést kaphatunk a város és vár építéstörténetéről, Kassa 1704 őszi kapitulációjáról, az 1706. évi Rabutin-féle ostromról, az 1706–10 között végzett építési munkálatokról és az 1710–11. évi blokádról. Sajnos, ismét súlyos panaszra van okunk, jelesen a fordítási malőrök miatt. Szakszövegek fordítása anyanyelvi szinten sem valósítható meg könnyűszerrel, hiszen a pontos szakkifejezések használata még a választékos köznyelvet és irodalmi nyelvet ismerők számára is problémát jelent. Természetesen az erődítés-technika szakkifejezéseivel magunk is bajban lennénk, de azért a „bastión" vagy a még gépelési hibával is fűszerezett „bastoón" szavakat könnyűszerrel azonosíthatjuk a magyar bástya szóval, s gyanítjuk, hogy „a régi olasz fülkés ... bastoón" alatt óolasz fülesbástyát kell értenünk. Szakemberrel konzultálva még több hibát idézhetnénk. Domokos György kollégánk például nem csupán a szakkifejezések egytől-egyig hibás fordítását kifogásolta, de véleménye szerint az erődépítészet technikai részleteit az eredeti szöveg alapján sem lehetne rekonstruálni. Emellett szép számmal akadnak egyszerű nyelvtani, nyelvhelyességi (egyeztetési) hibák is, amelyeket legalább részben kiküszöbölhettek volna a szerkesztők, amennyiben gondosan elolvassák a szöveget, s legalább ezzel segítik a külföldi kollégák munkáját. Néhány kapásból javítható elírás: a „külvárosi Kálvin-iskola" helyett nyilván református (*kálvinista*) iskola értendő, a „katonai bíró" helyesen *hadbíró*, a „főprépost" pedig helyesen *nagyprépost*. Emellett a személynevek eltorzítására is számos példa akad: „gróf Károlyi András" neve *báró* Károlyi *Sándor*ra, „Domahi" Lászlóé *Domahidy*re, „Pethő" András nagyprépostéé *Pethes*re, „Szüke" Mihályé *Szőké*re, Keczer „Andrásé" valószínűleg Keczer *Sándor*ra javítandó, a „város intézőjének" nevezett „Nyári" *Náray* László brigadérossal, Sebastián le Maire francia kuruc hadmérnök pedig bizonyára Louis Lemaire-rel azonosítható. Anakronizmus a Rákóczi-kori „Nyugat-Szlovákia" említése, s két ízben is feketehimlőként utalnak az 1709–11. évi pestisjárványra. Végezetül felhívjuk a figyelmet, hogy időközben megjelent Bánkúti Imre forrásközleménye Kassa 1710–11. évi védelméről, amely a téma sok új részletét világítja meg. Tisztázható például, hogy az öreg Radics András 1710 őszén nem halt meg, miként Rákóczi Emlékiratai és a korábbi szakirodalom alapján a szerzők is állítják, csak súlyos betegségében ágynak esett, de még 1711. február 13-án is levélben fordult a fejedelemhez.[55]

Magyari András Rákóczi erdélyi fejedelemmé választásának történetét és jelentőségét foglalja össze, sajnos kizárólag a korábbi szakirodalom, R. Kiss István, Csutak

[53] II. k. 141. o.

[54] *Jozef Duchoň – Eva Hrušková:* A kassai erődítmény rendszer és a város ostromai II. Rákóczi Ferenc szabadságharca alatt. I. k. 183–192. o.

[55] *Bánkúti Imre:* Források Kassa 1710–1711. évi védelméhez. = *Hadtörténelmi Közlemények*, 116. évf. (2003) 912–913. o.

Vilmos, Trócsányi Zsolt, R. Várkonyi Ágnes és a szerző régebbi munkái alapján.[56] Apró hiba, hogy Száva Mihály bárót a kuruc katonai vezetők körében említi,[57] holott gazdasági tisztségeket viselt.

Két érdekes tanulmány foglalkozik egyház-, illetve vallástörténeti kérdéssel. *Sipos Gábor* az erdélyi református egyház Rákóczi-kori történetét mutatja be.[58] A szerző már az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulásáról írott remek kismonográfiájában is foglalkozott a témával, s világos áttekintést ad annak részleteiről. Erdély földjén a kuruc uralom – a dunántúli térséghez hasonlóan – ingatagnak bizonyult, s egy átmeneti időszakot (1705/06) is magában foglalva mindössze hatodfél esztendőre (1703–08) tehető. A református egyházkormányzat osztozott a térség sorsában: amíg ugyanis a helvét hitvallású világi vezetők, Bánffy gubernátor, Bethlen főkancellár s a többi főkurátor is mind Szebenben rekedtek, addig Veszprémi István püspök Gyulafehérvárott a helyükön maradó esperesekkel együtt kuruc fennhatóság alatt szolgálta tovább a hitélet folyamatosságának ügyét. Az enyedi kollégium közismert sorsán túl újonnan feltárt források nyomán rajzolódik ki a háborús időszakban kényszerű megosztottságra jutott felekezet mindennapjainak története. A meglehetősen hézagos forrásanyagban nem maradt nyoma 1704 és 1708 között általános zsinat megtartásának, de a szerző kellő forráskritikai érzékkel, a részletadatok összevetése nyomán feltételezi, hogy arra 1707-ben sor kerülhetett.[59] A harcászati helyzet következtében tapasztalható pusztulás (Enyed, Fogaras stb.) mellett pozitív adatok szólnak a kuruc főhatóságok, így az Erdélyi Consilium református egyházat érintő intézkedéseiről is. Noha a tanulmány kifejezetten az egyházkerület történetére koncentrál, s valószínűleg a felhasznált forrásbázis is elsősorban ezt tette lehetővé, hadtörténeti szempontból említésre méltónak tartottuk volna a Rákóczi által bevezetett tábori lelkészi szolgálat témába vágó jelentőségét és erdélyi vonatkozásait, hiszen erről Esze Tamás kutatásai alapján már számos adat áll rendelkezésünkre.

A másik említett rokon témájú tanulmányban *Lukács Olga* elemzi Rákóczi vallásosságát Vallomások című műve alapján.[60] A szerző mindenekelőtt a fejedelemre jelentős hatással lévő janzenista mozgalom történetét és tanításának lényegét, majd a grosboisi kamalduli szerzetesközösség Rákóczira gyakorolt hatását ismerteti. Jól áttekinthető fejezetek szólnak a fejedelem katolicizmusáról, a bűn, valamint a kegyelem és predestináció fogalmának vallomásokbeli megjelenéséről. Maga a fejedelem a janseni tanításokat elítélő pápai bulla és a művét még életében ért támadások miatt ugyan tagadta janzenizmusát, Lukács Olga meggyőzően bizonyítja ennek ellenkezőjét. A jegyzetek tanulmányozása közben azonban minduntalan visszatérő kérdéssé vált számunkra, hogy a szerző miért hivatkozik rapszodikusan hol a Vallomások Domján Elek által 1903-ban kiadott fordítására, hol a Kriterionnál 1976-ban megjelent népszerű szemelvényes kiadásra, hol pedig az Emlékiratok (!) egy állítólagos 1979. évi kiadására.[61] Elfogadható választ nem sikerült találnunk...

[56] *Magyari András:* Rákóczi erdélyi fejedelemmé választása. II. k. 173–180. o.

[57] Uo. 177. o.

[58] *Sipos Gábor:* Az erdélyi református egyház a Rákóczi-szabadságharc korában. II. k. 243–251. o.

[59] Ehhez mi is szolgálhatunk egy apró adattal, miszerint Pekry Lőrinc eredménytelenül próbálta rávenni a generalis synodust Veszprémi püspök leváltására. L. Wesselényi István naplójának a 48. jegyzetben idézett kötetét: 362. o.

[60] *Lukács Olga:* II. Rákóczi Ferenc vallásossága a „Vallomások" tükrében. II. k. 253–273. o.

[61] Ez utóbbi (nem az *Emlékiratok*ból, hanem a *Vallomások*ból vett) idézetekre utaló hivatkozások valójában a Domján-féle fordítás 1903. évi kötetének lapszámait adják meg. L. a 18. és 21–24. jegyzetet: 257–258. o. Ellenőriztük az első lábjegyzetben a szerző által is említett Hopp Lajos-féle és az Olcsó Könyvtár sorozatban ugyanakkor megjelent kiadást is, tehát biztosan tévedésről van szó. Ez nem csupán a hanyag hivatkozás

Ugyancsak két tanulmány született jogtörténeti témakörben. A Rákóczi-kor jogtörténetének legavatottabb ismerője, *Mezey Barna* a szabadságharc időszakának jogéleti kérdéseit tekinti át.[62] Magyar és egyetemes történeti keretbe ágyazottan elemzi a korabeli jogfejlődés sajátosságait, majd a kuruc szabadságharc jogalkotását. Rákóczi államszervező tevékenységéről megállapítja, hogy az a jogfolytonosság jegyében, a rendi alkotmány helyreállítását célozta, ugyanakkor nemzetközi téren a felkelés jogosságát, Erdély és a szövetkezett rendek államának szuverenitását is deklarálta. A fejedelem érdekegyeztető politikája is folyamatosan kimutatható a kuruc tábor különböző csoportjai (nemesek és jobbágyok, katolikusok és protestánsok) között. A szerző végül több modern európai jogelv alkalmazásáról is példát hoz.

Elek Balázs a szabadságharc büntetőbíráskodásának történetét vázolja fel. A tanulmány fő értéke, hogy rámutat a modern jogrendszernek éppen a korban meggyökerezett elemeire, s jelzi a mai jogrendszerünkben is meglévő elvek korabeli alkalmazását. Forrásai ugyanakkor kizárólag néhány összefoglaló jogtörténeti munkára korlátozódnak, pedig a szerző haszonnal forgathatta volna Pálffy Gézának a katonai igazságszolgáltatásról írott kitűnő monográfiáját csakúgy, mint Heckenast Gusztáv tanulmányát és forráskiadványát Kajali Pál országos főhadbíró működéséről.[63]

Gazdaságtörténeti tárgykörben is két dolgozat született. *Ulrich Attila* mintaszerű tanulmányban tekinti át a Rákócziak hegyaljai szőlőgazdálkodását.[64] A családi vagyon megalapozásához, majd növeléséhez 1599-től kezdve mindinkább hozzájárult az egyre gyarapodó majorságszőlők és más borjövedelmek (tized-, árenda és taksabor) haszna. A szerző a Rákócziak birtokpolitikája mellett ismerteti a szőlőgazdálkodás menetét, a bor értékesítésének részleteit, a termés és a bevételek uradalmankénti adatait is. Az igen gazdag levéltári forrásanyagra épülő munka olvasása közben az jutott eszünkbe, vajon nem volna-e lehetséges a Tokaj-hegyaljai szőlők birtoklástörténetének számítógépes adatbázisban történő, lehetőleg teljességre törekvő, minden apró részletre kiterjedő feldolgozása, napjainkig bezárólag. Viharos történelmünk során még településhálózatunk is olyan átalakuláson ment keresztül, hogy középkori falvaink tucatjainak helyét sem tudjuk pontosan kijelölni, miközben Európa boldogabb tájai közül a szigetországban például Hódító Vilmos koráig nyomon követhető az ingatlanok birtoklástörténete. Nálunk talán csak középkori eredetű városaink egy részénél lehet(ne) több-kevesebb hézaggal összeállítani a házak és telkek tulajdonosainak sorát, s emellett épp a hegyaljai szőlőbirtokok forrásbázisa jelent még üdítő kivételt. Az Európai Unióban többek között nagy múltú hegyaljai borainkkal járulunk hozzá a közös történelmi örökség gyarapításához. Éppen ezért nem csupán történelmi, gazdaság- család- és helytörténeti ismereteinket gyarapítaná, de a bor

miatt probléma, de úgy tűnik Lukács Olga egyáltalán nem ismeri (nem használta) Szepes Erika mindmáig legmodernebb fordítását, amely pedig az *Emlékiratok*kal egy kötetben jelent meg, sőt Vas István is ezt a kiadást tekintette végleges változatnak az egy évvel korábbi kritikai kiadással szemben. (Mellesleg az a tény is lehangoló, hogy a *Vallomások* kritikai kiadása – ki tudja miért?! – évtizedek óta várat magára, addig azonban használjuk Szepes Erika fordítását!)

[62] *Mezey Barna:* Jogélet a Rákóczi szabadságharcban. I. k. 337–357. o.

[63] *Pálffy Géza:* Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.; *Heckenast Gusztáv:* Kajali Pál (Ráday Pál apósa). = Ráday Pál 1677–1733. Előadások és tanulmányok születésének 300. évfordulójára. (Szerk.: *Esze Tamás.*) Budapest, 1980. 281–313. o. és *Uő:* Kajali Pál (1662–1710) kuruc szenátor, országos főhadbíró válogatott iratai. Vaja, 1980. (Folia Rákócziana, 3.)

[64] *Ulrich Attila:* A Rákóczi-család uradalmi bortermelése és bortermelésük haszna a XVII. század második felében. I. k. 135–169. o.

mellé társítható „marketing" részeként, az eleven tradíció bizonysága gyanánt, még az üzleti nyereség növelését is eredményezhetné egy ilyen jellegű tudományos program.

Kónya Péter tanulmánya legalább annyira sorolható a hatóság- és hivataltörténet, mint a gazdaságtörténet tárgykörébe, ugyanis a Gazdasági Tanács eperjesi adminisztrációjának működését mutatja be.[65] A szerző szorgos anyaggyűjtéssel, levéltári forrásokkal vázolja fel a témát, ugyanakkor szembetűnő, hogy a korábbi vonatkozó szakirodalmat, elsősorban Takács János, Bánkúti Imre és Heckenast Gusztáv munkáit mellőzi.[66] Miután nem először hiányoljuk egy-egy szerzőnél az alapvető szakirodalom ismeretét, könnyen az a vád érhet bennünket, hogy örömünkre szolgál, ha valakit e téren leckéztethetünk. Hogy tényleg szakmai szempontok vezérelnek, s jobbító szándékkal tesszük efféle megjegyzéseinket, ünnepélyesen bevalljuk egy „ifjúkori botlásunkat", amikor magunk is figyelmetlenek voltunk egy publikációnk közzétételekor. A Nagyidai család Rákóczi-kori szereplésének ismertetésekor[67] ugyanis elkerülte a figyelmünket Komáromy András munkája, aki a Turul hasábjain tette közzé a család teljes genealógiáját,[68] tehát alapvető folyóiratban megjelent, s közkézen forgó bibliográfiákban is szereplő közleményt hagytunk figyelmen kívül! Utólag is szégyenkeznünk kell amiatt, hogy az elődök munkáját negligálva, a primer források alapján vázoltunk egy nem is túlságosan nagy jelentőségű témát, bár akkori közleményünk az időközben feltárt újabb adatok hasznosításával és egy Mikes Kelemen leveleihez kapcsolódó irodalomtörténeti tévedés korrigálásával legalább egy kevéssé kiegészítette Komáromy jó egy évszázaddal korábbi adatait. Most, sajnos, az eredeti források sem pótolhatták a régebbi szakirodalomból be-szerezhető ismereteket, sőt egy sor tévedés vagy félreértés folytán számos hibás adat került be a tanulmány szövegébe. Mindjárt a Gazdasági Tanács felállítására vonatkozó, nyomtatásban megjelent forrást hibásan idézi a szerző: téves az idézett kötet címleírása (1715 helyett 1705 Bercsényi leveleskönyvének kezdő évszáma) és a hivatkozott oldalszám is (34. helyett 24–26.), de a forrás dátumát is félreértette, a latinos keltezésben ugyanis „X-bris" nem október, hanem december hónappal azonos![69] Jurkovich Emil nyomán Kónya Péter hibásan állította össze a Tanács tagjainak névsorát is, mellesleg az egyik nem-tag, Berkes András váci prépost nevébe is gépelési hiba csúszott be („Berles"). Ezek után szomorúan állapítjuk meg, hogy a levéltári kutatások ellenére nem sikerült sokkal közelebb jutnunk a téma teljes körű feldolgozásához, de így is több új, az adminisztráció ügyintézésének részleteit megvilágító adattal gazdagodtunk.

Ságvári György tanulmánya Rákóczi nemes testőrségének történetéhez kapcsolódik.[70] A „Nemesi Társaság" vagy „Nemes Compania" néven ismert testület történetével Thaly Kálmán, Markó Árpád, Ajtay Endre, a Ráday Pál iratait sajtó alá rendező munkaközösségből Maksay Ferenc, végül a tagok névsorát összeállító Heckenast Gusztáv

[65] *Kónya Péter:* A Gazdasági Tanács (Consilium Oeconomicum) eperjesi adminisztrációjának működése (1707–1710). I. k. 171–182. o.

[66] *Takács János:* Az Oeconomicum Consilium szervezete 1707-ben. = *Levéltári Közlemények*, 14. évf. (1936) 260–265. o.; *Bánkúti Imre:* A kuruc függetlenségi háború gazdasági problémái (1703–1711). Budapest, 1991., l. „A Consilium Oeconomicum (1705–1711)" c. fejezetet: 14–19. o.; *Heckenast Gusztáv:* A Rákóczi-szabadságharc gazdasági vezetői. = Társadalomtörténeti tanulmányok. (Szerk.: *Fazekas Csaba.*) Miskolc, 1996. (Studia Miskolcinensia, 2.) 87–92. o.

[67] *Mészáros Kálmán:* A Nagyidai család II. Rákóczi Ferenc szolgálatában. = *Fons (Forráskutatás és történeti segédtudományok)*, 3. évf. (1996) 235–245. o.

[68] *Komáromy András:* A Nagy-Idai család leszármazása. = *Turul*, 7. évf. (1889) 108–114. o.

[69] L. a tanulmány 1. jegyzetét és a hozzá tartozó főszöveget: I. k. 173. o.

[70] *Ságvári György:* A Nemes Compánia a fejedelmi udvarban. I. k. 397–422. o.

foglalkozott behatóan, ennek ellenére Ságvári György nem szorítkozik pusztán az elődök megállapításaira, s a témát egy eddig kevésbé vizsgált összefüggésben, a fejedelmi reprezentáció keretében taglalja. A szerző a barokk udvarok szertartásos rendjének elemzésével meggyőzően mutat rá, hogy a Társaság testőrségi funkcióival – s távlatokban esetleg lovagrendként is – a hatalmi legitimáció eszköze volt. Rákóczi udvarának érdekes színfoltja egyben a szuverén uralkodó hatalmának jelképeként, az erdélyi és magyarországi ifjak közös testülete a „két haza" szövetségének szimbólumaként elevenedik meg előttünk. A recenzens pusztán néhány apró tévedést korrigálhat: Máriássy István nem 1709 végén, hanem (kinevezési okmányának fogalmazványa szerint) az év július 23-án nyert főstrázsamesteri kinevezést, de nem apja, Miklós ezredében, hanem az akkor rokona, Máriássy Ádám alezredes parancsnoksága alatt álló Deák Ferenc-féle udvari ezredben.[71] A fejedelmet a trencséni csatából kimenekítő nemes ifjak közül pedig kettő hibás keresztnévvel szerepel: Ghillányi Zsigmond neve Péterre, Simándy Mihályé pedig Mártonra (vagy Gergelyre?) javítandó.[72]

A Rákóczi-korral foglalkozó hazai történetírás meglehetősen egyoldalú jellegét mi sem jelzi jobban, mint hogy a most tárgyalt 37 tanulmány közül alig van olyan, amely császári szemszögből is vizsgálná a problémakört, s mindössze egy akad, amely kifejezetten az ellenfél oldaláról közelít a témához. *Zachar József* hézagpótló munkája a császári hadsereget mutatja be.[73] A szerző bécsi levéltári források alapján követi nyomon a haderő létszámviszonyainak alakulását a török háború utolsó esztendeitől a rövid békeéveken át a spanyol örökösödési háború kirobbanásáig, majd a háború időszakában végig. A császári állandó hadsereg létszámán kívül, ahol lehetett, a szerző a rác határőrség fegyverbe állított egységeinek létszámáról, illetve más irreguláris erők nagyságáról is adatokat közöl. Tájékoztat továbbá a haderő csapatnemi összetételéről, s az alakulatok szintjén rendszerint magyar toborzású ezredekről közöl példákat az újoncozás és pótlovazás nehézségeiről, az állandó létszámhiányról. Kár, hogy az évenkénti előirányzott és a tényleges adatokról nem készült összefoglaló táblázat, hiszen ez lényegesen megkönnyítette volna a tanulmány adatait később hasznosítani szándékozó kutatók és lusta recenzensek munkáját.

A kuruc emigráció történetével két szerző foglalkozik. *Papp Sándor* Rákóczi József hatalomra kerülési kísérletét és annak hátterét elemzi, s tanulmánya a téma teljességre törekvő feldolgozását jelenti.[74] Az eddigi szakirodalom áttekintésén túl a szerző visszanyúlt a már korábban is ismert és saját kutatásai nyomán feltárt primér forrásokig, s ebben – miként arra fentebb már kitértünk – számos kollégája volt segítségére, amely csak növeli a munka értékét. Papp Sándor a Rákóczi-emigráció és a Péró-lázadás közötti érintkezésre vonatkozó halvány adatok összegzése után a renegát Bonneval-Humbaradzsi Ahmed

[71] Uo. 405. o. 18. jegyzet.

[72] Uo. 412. o. Ságvári György itt nem ad pontos hivatkozást, adatait – rosszul emlékezve – Markó Árpádtól vette, ő pedig talán Kolinovicstól. Markó egyébként Ghillányi Péter nevét helyesen közli, s csak Simándyét tévesen. A Nemesi Társaság névsorában csak Ghillányi Péter, valamint Simándy Gergely és Márton szerepel, tehát vagy e két Simándy egyikéről van szó, vagy ha mégis Mihály lenne a helyes keresztnév, úgy nem volt a Társaság tagja, hanem más udvari tisztséget viselt. Végül némi önkritikus hangot is meg kell ütnünk, mert most ugyan „kiszúrtuk" a nemesifjak hibás keresztneveit, de korábban, Markó említett tanulmányának új kiadása során mi is átsiklottunk Simándy „Mihály" neve fölött. L. *Markó Árpád:* II. Rákóczi Ferenc csatái. (Válogatott tanulmányok.) (S. a. r. [a bevezető tanulmányt írta, kiegészítő jegyzetekkel, bibliográfiával és mutatókkal ellátta]: *Mészáros Kálmán.*) Budapest, 2003. 224. o.

[73] *Zachar József:* Császári csapatok a szabadságharc hadai ellen. II. k. 147–163. o.

[74] *Papp Sándor:* Rákóczi József hatalomra kerülési kísérlete és a Porta. I. k. 241–294. o.

pasa által Törökországba hívott Rákóczi József és a Porta kapcsolatait, majd az európai hatalmakkal való diplomáciai erőfeszítéseket ismerteti. Végeredményben az 1737–38. évi osztrák–török háborúban fellépő, betegség következtében hamarosan elhunyt trónkövetelő az Oszmán Birodalom politikai hagyományaira épülő hatalmi harc eszközévé vált, s az Erdély feletti protektorátus visszaszerzésének óhaja az egész XVIII. században múltbéli örökségként kísérte végig a török külpolitikát. Ugyanakkor a bécsi udvar is a régi beidegződések szerint járt el Rákóczi Józseffel és feltételezett híveivel szemben, amikor keresztülvitte a pápánál a herceg kiátkozását, és felesleges erőfitogtatásként előkelő erdélyi urakat tartóztatott le – minden valószínűség szerint ártatlanul. A magyar nemzet azonban a szatmári békét követően már kizárólag „Bécsben kereste a haza felemelkedésének lehetőségét", s 1741-ben a még mindig fenyegető veszélyt jelentő törökkel szembeni választásként kell értelmeznünk a rendek kiállását Mária Terézia mellett.

Seres István[75] a törökországi kuruc emigráció forrásait mutatja be. Jól áttekinthető tanulmány keretében ismerteti a rodostói bujdosókról érkezett első hazai híreket, majd a meginduló tudományos expedíciók történetét. Kubinyi Ferenc, Thaly Kálmán, Karácson Imre és a török történészek (Ahmed Refik és Tayyib Gökbilgin) kutatásainak eredményei nyomán ma már számos forrás áll rendelkezésünkre – hangsúlyozza a szerző –, ezek feldolgozása azonban még várat magára. Seres István saját isztambuli kutatásai nyomán a további feltáró munka lehetőségeire irányítja a figyelmet, s különösen a bujdosók leszármazottairól, valamint ingatlanaik sorsának alakulásáról várhatunk újabb eredményeket. A levéltári források és a Thaly Kálmán által publikált rodostói anyakönyvi adatok egybevetésével a szerző már most is jelentős előrelépést tett, így sikerült azonosítania a török forrásokban csak „Jankó kapitányként" emlegetett bujdosót az irodalomtörténetből ismert Kőszeghy Zsuzsika fivérével, Jánossal, akinek családja az 1740-es évek végén Isztambul Fener negyedébe költözött, létrehozva egy újabb magyar emigráns kolóniát, amelynek története még szintén feldolgozásra vár.

Három szerző választott a korszak utóéletét, illetve a Rákóczi-hagyományt és -kultuszt bemutató témát. *S. Benedek András* a „leghűségesebb nép", a ruszinság Rákóczi-hagyományának gyökereit vizsgálja.[76] A szerző kitűnő áttekintést ad a ruszinság történetének azon elemeiről, amelyek a ruszin–magyar együttélés nyomán a két nemzet kapcsolatát egyértelműen pozitív irányban befolyásolták. A szerző rávilágít a ruszinság középkori eredetű kiváltságainak gazdasági, demográfiai okaira, amelyek a későbbi évszázadokban a magyar rendiség részéről is megértésre találtak. Felismerve a zord hegyvidéki környezet által nyújtott lehetőségek korlátait, és tiszteletben tartva a ruszinság vallási különállását, Mátyás király korától a Rákócziakig bezárólag a legkülönbözőbb természetbeniek formájában teljesíthették adózási kötelezettségeiket. A modern abszolút állam részéről az egységes adózási rendszer kiépítésére tett erőfeszítések során a pénzügyi politika helyi irányítói viszont nem ismerték fel a ruszinság adózási kiváltságainak természetes (értsd a szó legszorosabb értelmében: naturális) okait. Így a tizedfizetés és más pénzadók bevezetése miatt a ruszin jobbágyság érthetően fordult szembe a központi hatalommal, s állt Rákóczi mellé, aki a szerző találó megjegyzése szerint „patriarchális értelemben vett utolsó uruk, gondoskodó gazdájuk" is volt. A szerző a későbbi korokról főként Udvardi István kutatásai nyomán ad áttekintést, melyből kitűnik, hogy a termé-

[75] *Seres István:* A Rákóczi-emigráció kutatásának törökországi forrásai. I. k. 295–309. o.

[76] *S. Benedek András:* A hűség keresztje – A gens fidelissima Rákóczi-hűségének történelmi-gazdasági gyökerei. I. k. 359–374. o.

szeti erőforrások földesúri kisajátításával, az addigi közösségi használat korlátozásával az egykor tehetősnek mondott ruszinság archaikus életformája nyomorrá változott, s ezzel párhuzamosan Rákóczi kora „aranykorrá" magasztosult, a fejedelem személye pedig „igazságos Mátyás" legendás alakjához vált hasonlóvá. A legújabb szakirodalom felhasználásával készült korszerű összefoglalásra azonban itt-ott még a nemzeti romantika és marxista történetírásunk elavult beidegződéseinek árnya vetődik, gondolunk itt a szerzőnek a bécsi „gyarmatosító politikát" elítélő és az idegen származású „új földesurakat" megbélyegző soraira.

Kincses Katalin Mária Kazinczy Ferenc szerepét mutatja be a Rákóczi-hagyomány XVIII. századi továbbélésében, illetve XIX. századi „átörökítésében".[77] A szerző terminológiai problémák tisztázására is vállalkozik, amennyiben éles különbséget tesz *kultusz*[78] és *hagyomány* között, s a Rákóczi-kultuszt nem a XVIII. századtól élő hagyomány részeként, hanem a XIX. század végén jelentkező, majd hamarosan a napi politika szintjére emelt, mesterségesen alakított magatartásformaként értelmezi. Kazinczy szerepét a Rákóczi-hagyomány ébrentartásában egy érdekes jeleneten keresztül mutatja be, Ferdinánd főherceg 1822. évi sátoraljaújhelyi látogatása kapcsán, amikor Kazinczy a levéltár anyagából Rákóczi kézírását is szemléltette. Kazinczynál a családi tradíció is meghatározó szerepet játszott, kuruc felmenői között szerepel ugyanis Kazinczy András, Szirmay András és annak apósa, az eperjesi vérpadon megkínzott királyfalvi Róth János, aki azonban a szerző állításával ellentétben nem volt eperjesi főbíró, hanem zólyomi alispán.[79] A szerző a „tudós" Szirmay Antal, Kazinczy hivatali elődje szerepéről is szól, s megjegyzi, hogy – munkásságának elismerése mellett – már Kazinczy elítélőleg nyilatkozott Szirmay „hazugságairól". Kincses Katalin magyarázatként Szirmay Antal képzetlenségét s „már-már

[77] *Kincses Katalin Mária:* Kultusz vagy hagyomány? II. Rákóczi Ferenc és a szabadságharc Kazinczy hagyatékában. II. k. 275–305. o.

[78] Túlzás persze a szerzőnek a történeti-etimológiai szótár alapján tett azon állítása, hogy még a kultusz szót is Kazinczy vetette volna először papírra magyarul 1809-ben. A latin eredetű szó magyarrá válását már csak azért is nehéz nyomon követni, mert a XIX. századig nyelvünkben igen erős volt az ún. „köznapi latinság" használata, véleményünk szerint az idézett helyen is erről van szó. Íme, egy 104 évvel korábbi, teljesen azonos értelmű (istentisztelet, vallásgyakorlat jelentésű) adat: egy alsó-ausztriai evangélikus nemes, Windischgrätz alezredes a császári seregen belül azért vállalt egy dán ezredben szolgálatot, mert „ezek inkább mind lutheránusok, ő is lutheránus, hogy cultusa lehessen, minthogy a császár regimentiben nem lött volna lutheránus papjok, hanem csak paterek". *Wesselényi István:* Sanyarú világ. Napló 1703–1708. I. k. (Közzéteszi: *Magyari András.*) Bukarest, 1983. 634. o. Nyelvészeink sem tétlenkedtek persze az elmúlt évtizedekben, s Kulcsár Péter Bethlen Mihály (azóta nyomtatásban is megjelent) útinaplójának kéziratából közölt egy jó évtizeddel ennél is régebbi (1693. évi), azonos szövegösszefüggésben szereplő adatot, amelyben a portugáliai zsidók templomában látott *cultus*ról van szó. L.: *Magyar Nyelv*, 74. évf. (1978) 510. o. Senki ne gondolja azért, hogy ráérős időnkben a *Magyar Nyelv*et lapozgatjuk, de igenis fel kell hívnunk a figyelmet a „jó öreg TESz" új, német nyelvű kiadására, ahol rábukkantunk az adatra. Annak ellenére, hogy Heckenast Gusztáv a *Századok* hasábjain ismertette az új etimológiai szótár köteteit, és nyomatékkal felhívta a figyelmet azok célszerű használatára, még ma is sok történész dolgozik a régi kiadásból. Az idézett kultusz szót az új kiadásban l.: Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. (Hrsg. *Loránd Benkő.*) Band II. Lieferung 4. Budapest, 1994. 845. o. *Heckenast Gusztáv* ismertetései: *Századok*, 128. évf. (1994) 215–216. o. és 130. évf. (1996) 1337. o.

[79] II. k. 291. o. A királyfalvi és pongyeloki Róth családok genealógiája nem kellően tisztázott, és más Róth nevezetű kortársaik is éltek, ezért életrajzi adataik könnyen összezavarhatóak. Hogy itt nem az eperjesi Róthról van szó, azt éppen a szerző egy újabb, sajtó alatt lévő munkájából tudjuk: Szirmay András feljegyzései 1680–1713. Első kötet: 1680–1704. Második kötet: 1705–1713. (S. a. r., a jegyzeteket és a mutatókat készítette: *Kincses Katalin Mária.*) Vaja, megjelenés alatt. (Folia Rákócziana, 9/1–2.) – Itt említjük meg a szerző egy másik tévedését (302. o.): a szécsényi országgyűlés Kazinczy által lefordított diáriumának szerzője ugyanis nem ifj., hanem id. Csécsi (Tsétsi) János, ez már csak a szerző által közölt születési évből (1689) is kikövetkeztethető lett volna! (Mellesleg újabb példa a történelmi nevek írásának dilemmájához...)

történelemhamisítással" felérő dilettantizmusát említi. Itt egy ponton további adalékul szolgálhat, s ezért felhívjuk a figyelmet Szirmay családtörténeti hamisításaira, amely a Szirmay família eredetét és a két hasonnevű (esetleg közös törzsből nagyon korán szétágazó?) Szirmay család összekapcsolását érintette, biztosítva ezzel saját származásának előkelőségét is.[80] Külön fejezet foglalkozik Kazinczy tudományszervező tevékenységével és a Rákóczi-hagyomány irodalmi, politikai vonatkozásaival. Véleményünk szerint e szempontok figyelembevételével Rákóczi nevének „tiltása" a korai évtizedekben nem a „hagyomány" öncélú rombolását, hanem kifejezetten politikai célokat szolgált, s az idő távlatában nyílt csak lehetőség a téma behatóbb és objektívebb vizsgálatára, akkor viszont már a „történelmi örökség" aktuálpolitikai vetületei is befolyásolták a múltról (esetünkben a Rákóczi-korról) alkotott képet. A XVIII. század vége a modern nemzettudat formálódásának, a polgári nemzetté válás kezdetének időszaka, amikor a nemesi tradíciók mellett a néphagyományok felfedezése is megtörtént, Kazinczy Ferenc pedig éppen ennek a kornak és folyamatnak volt meghatározó alakja. Kincses Katalin kitűnő tanulmánya most Kazinczy sokoldalú tevékenységének egy eddig még nem vizsgált elemére, a Rákóczi-hagyomány és -kultusz körül kifejtett munkásságára derít fényt.

Medvecz Andrea és *Soós Kálmán* az ukrán helytörténetírás Rákóczit és korát illető megítéléséről ad historiográfiai összefoglalót.[81] Megállapításuk szerint a gorbacsovi éráig bezárólag érdemben csupán Váradi-Sternberg János foglalkozott a témával, vagyis a ruszin néphagyományban mély nyomot hagyó korszak tudományos feldolgozása ukrán oldalról el sem kezdődhetett. Az 1990-es évek „termését" számba véve, a szerzők kénytelenek azzal a ténnyel szembesülni, hogy a Rákóczi-szabadságharc helyi eseményei rendre kimaradtak az első összefoglaló munkákból. A későbbiekben sem lett sokkal jobb a helyzet. Kárpátalja történetének 1993-ban megjelent, állítólag modernnek számító szintézisében például olyan ahistorikus elemek jelennek meg, mint „Kárpátontúl, Kelet-Szlovákia, Észak-Magyarország és Erdély" földrajzi egységekként való említése korszakunkban, vagy Rákóczi és I. Péter cár szövetségkötése kapcsán a szlovákok és ruszinok oroszbarát orientációjának (!) hangsúlyozása. Jurij Mudra egy évvel később megjelent munkája pedig a Kárpátalja területi integritásának (!) megőrzéséért folytatott Habsburg- és törökellenes (sőt a Magyar Királyság és Erdély elleni) harcokat, illetve politikai törekvéseket méltatja. A szerzők összegzése nyomán is elég lesújtó kép bontakozik ki az ukrán történetírás Kárpátalját érintő fejezeteiről, melyek javarészt még ma is aktuálpolitikai kérdések és marxista sablonok nyomán íródnak.

A két vaskos kötet valamennyi tanulmányának áttekintése után csak ismételni tudjuk a bevezetésben előrebocsátott megállapításunkat, mely szerint – az érintett hibák és hiányosságok ellenére is – döntően értékes és maradandó alkotásokkal gazdagodtunk. Végül az egyes tanulmányokkal kapcsolatos észrevételeinkhez csupán annyit hozhatunk fel mentségül, hogy szubjektív érdeklődésünk és objektív ismereteink egyaránt határt szabtak azok terjedelmét és jellegét illetően.

[80] L. *Komáromy András:* A borsodi és ugocsai Szirmayak. [I–IV. közl.] = *Turul*, 11. évf. (1893) 12–22., 56–67., 112–122. és 183–194. o.

[81] *Medvecz Andrea – Soós Kálmán:* Adalékok II. Rákóczi Ferenc és kora megítéléséhez a régió ukrán helytörténetírásában (1990–1999). II. k. 307–314. o. (Egy újabb zavaró könyvészeti hiba: a Tartalomjegyzékben 249. oldalhivatkozás szerepel a tanulmánycím mellett, amit még gépelési hibával sem magyarázhatunk!)

SZEMLE

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (ED.)

THE EXPERIENCE OF CRUSADING

1. Western Approaches

(Cambridge, Cambridge University Press, 2003. 307 o.)

Nehéz eldönteni, hogy a keresztes mozgalom és hadjáratok témájának hihetetlen népszerűsége, vagy az angol történész, Jonathan Riley-Smith kétségbevonhatatlan szakmai tekintélye győzte meg a neves kiadót arról, hogy rögtön két kötetben is tisztelegjen Riley-Smith hatvanötödik születésnapja alkalmából.

Riley-Smith 1967-től jegyezte el magát a Johanniták történetével (The Knights of St John in Jerusalem and Cyprus c. 1050-1310, London), amit azután többször is, különféle megközelítésekből, kristálytiszta stílusban, imponáló távolságtartással, de annál kiterjedtebb forrásismerettel tárgyalt, miközben látóköre egyre biztosabban fogta át a keresztes világot, a nyugati és keleti féltekén egyaránt.

Mai értékelői nagy elismeréssel emlegetik, hogy felismerte a prozopográfiai kutatás jelentőségét, s a keresztesek adatbázisát létrehozva új, regionális és genealogikus megközelítésben tudta a korai keresztes háborúk történetét a tudományos világ elé tárni (The First Crusaders, 1095-1131, Cambridge, 1997).

Jelen emlékkönyv első kötete a keresztes mozgalomra vonatkozó általános tanulmányokkal indít. *Marcus Bull* (University of Bristol) a legendák csodáinak a muszlimokra és Jeruzsálemre vonatkozó részletei elemzéséből próbálja megragadni a korai keresztes mentalitást. Meglepő módon, a történetekben Jeruzsálem és az oda tartókat fenyegető veszélyek meglepő állandóságot mutatnak, minként sokszor a Szentföld funkciója sem több, mint egy másik helyről nézve a keresztény világ földrajzi és lelki koordinátáinak a kijelölése. Számos esetben maguk a legendák szentjei könnyítik meg csodás közbeavatkozásukkal a zarándokok útját Jeruzsálembe, aminek szerves tartozéka volt a fogságba esés és megkínzatás, a váltságdíj fejében történő szabadulás, ami már 1095 előtt az európaiak gondolkozását befolyásoló nagyhatású toposszá alakult.

Giles Constable (Institue of Advanced Studies, Princeton) Lisszabon 1147. évi elfoglalásának jelentőségét a Szt. Vince ereklyéi átviteléhez kapcsolódó legendák leírásaiból rekonstruálja. Nem meglepő módon, a hispániai reconquista a hagiografikus források szintjén szervesen kapcsolódott eszmevilágához és a keresztes irodalmi forrásokhoz.

Norman Housley (University of Leicester) a keresztes háborúk költségvetése XIV. századi forrásainak nézett utána. Megállapítja, hogy a Marino Sanudo Torsello által a század elején megadott, első pillantásra eltúlzottnak tűnő összegek (pl. 10 gálya éves használata [hajóbérlet, legénység, ellátás] 102 000 forintért) nem járnak messze a valóságtól. VI. Kelemen négy gályáért 112 000 forintot fizetett, igaz három évre. Különösen pontos, hasonlóképpen magas összegekről tanúskodnak a dél-franciaországi adatok, pl. Valois Károly tervezete, vagy a nálunk is ismert Boucicaut számvetése (lovagok 10 forintos havi zsoldjával, és 10 forintos lovankénti ellátási kvótával). Sanudo helyesen jött rá, hogy a fizetett hadsereg hosszabb távon olcsóbb és hatékonyabb, mint a lelkesedéstől fűtött, de kezelhetetlen keresztesekből álló sereg, noha vezetés nélkül az előbbiekre is pusztulás várt, mint azt a Nikápolynál vereséget szenvedett, méregdrágán kiállított nyugati sereg példája sugallja. A háború akkor is igen költséges volt, ha a keresztesek vívták.

Christopher Marshall (kutató) az Itália városállamok 1096–1104 közötti keresztes szerepét elemzi. Újabb bizonyítékokat hoz fel amellett, hogy a jól kitapintható kereskedelmi érdekek mellett a hadjáratok támogatásában erkölcsi és vallási motívumok, ereklyetiszteletük is nagy szerepet játszottak, különösen az első két hadjárat idején.

Jonathan Phillips (University of London) Odo de Deuil VII. Lajos keleti utazása című

műve alapján utal annak fontosságára, hogy a szerzetes St Denisben olvashatta az első keresztes hadjárat történeteit, sőt azok közül egyet, mintegy útikönyvként, magával is vitt a nagy utazásra. A következőkben a szerző Odónak a görögökre vonatkozó kritikáját, Lajos király hadvezetői tekintélyét, a hadtörténeti vonatkozásokat illetően pedig a seregen belüli német-francia erőviszonyt tárgyalja. Utal arra, hogy csak az utókor tartotta Konrádnál jelentősebbnek a francia királyt, maguk a kortársak éppen fordítva látták viszonyukat.

James M. Powell (Syracuse University, New York). III. Ince pápa és III. Alexiosz kapcsolatát vázolja a rendelkezésünkre álló források alapján. Egyértelműen úgy látja, hogy a pápa törekvéseinek középpontjában Bizánc megnyerése állt, Alexiosz visszatérítése a Mánuel által folytatott keresztes-barát politikához. Ebben játszott szerepet a bolgárkártya, Kaloján megkoronázása, s ez magyararázza a pápa „ambivalens," a Konstantinápoly elleni támadást elkerülni akaró viselkedését, ami közvetetten a botrányos zárai eseményekhez vezetett.

Az előbbi témához kapcsolódik a következő tanulmány szerzője is. A tengerészeti vonatkozások neves ismerője, *John F. Pryor* (University of Sydney) a velencei flotta mozdulatait követi nyomon a Konstantinápoly felé eltérített keresztes sereg itineráriumában. A velenceieknek a zárai kalandban való kezdeti „ártatlanságát" azzal védi, hogy a lovak szállítására semmiképpen nem használtak volna speciális „usserii" típusú hajókat, ha nem ellenséges, vagy kikötőt nélkülöző parton készültek volna partra szállni. Maga a típus sokkal drágább volt és nagyobb személyzetet igényelt a „nave"-típusúaknál, márpedig ismerjük az 1201-ben kötött szerződést, amely 4 500 lovag és ló, 9 000 csatlós, 20 000 gyalogos és egy évre (9 hónapra) szóló ellátmányuk szállítására szólt. Konstantinápolyban viszont a lovagok felfegyverkezve, kinyitható ajtón hagyták el a hajókat, s rámpán értek partra (az „usserii" ezek szerint egyfajta korai deszantjárművek lehettek – V. L.). Bizánc ellen készülve egyébként az 50 gálya is szükségtelen volt, amit a velenceiek maguk állítottak ki, hiszen a bizánci flotta akkor köztudomásúlag nem létezett; sokkal inkább Egyiptomra gondolhattak a flotta megrendelésekor – állítja a szerző.

Anna Sapir Abulafia (University of Cambridge) a zsidókkal szembeni tolerancia radikális csökkenését regisztrálja a XII. század folyamán. Ezzel a folyamattal szembeállítva elemzi Joachim de Fiore egy kisebb, „A zsidók ellen" címmel íródott röpiratát, amely szellemiségében a dél-itáliai, hagyományosan békés együttélés szellemét tükrözi. Maga a keresztes háború, miként általában az erőszak, nem jelentett Joachim számára végső megoldást.

A keresztes háborúk témakörének legnagyobb jogász tekintélye, *James A. Brundage* (University of Kansas) az erőszak, hadviselés és szerzetesség kapcsolatát járja körül, utalva Riley-Smith szellemes hasonlatára, miszerint a keresztes sereg „katonai monostornak" tekinthető. Feltárja az egyháziak hadviselésével és fegyverviselésével kapcsolatos korabeli rendelkezéseket, majd részletesen bemutatja, hogy az egyházjogászok miként találták meg a lovagrendekben a hadakozó egyháziak jogállásának kor által kikényszerített kereteit, mint Johannes Teutonicus is tette.

Penny J. Cole (University of Toronto) a domonkos Humbertus Romanusnak a hitetlen és pogány szaracénok elleni keresztes prédikációról írott, 1266 körül traktátusa kéziratos hagyománya alapján von le következtetéseket a mű korabeli népszerűségére és utóéletére vonatkozóan, amit a traktátus 1495-ös ősnyomtatványkiadása tetőzött be. A mű gerince 142 bibliai „themata," azaz a keresztes prédikáció felépítésében hasznosítható bibliai hely tárgyalása, valamint a híres clermonti pápai felhívás szövegének rekonstrukciója. Humbertus komoly történeti előtanulmányokat folytatott, s joggal jutott arra a következtetésre, hogy céljait, eredményeit és lefolyását illetően az első keresztes háborút kell a kortársak elé példaképként állítani. Ily módon a mű nem egyszerűen prédikációs kézikönyv, hanem figyelemre méltó történetírói alkotásnak is tekinthető.

A keresztes háborúk témakörétől elválaszthatatlan a mindmáig aktuális kérdéskör az „igazságos háború" és a „keresztes háború" összefonódásának és a jogi kodifikálódásának vizsgálata. *H. E. J. Cowdrey* (University of Oxford) a későantikvitástól és Ágostontól követi nyomon a keresztény háború-felfogás változásait, s annak hatását a „keresztes" ideológia kialakulására. John France (University of Wales, Swansea) klasszikus munkájának emléket állítva a háborús erőszak és csatatéren bekövetkező emberölés megítélésének gyökereire keresi a választ, amit a X–XI. századi legendák, különösen aurillac-i Geraldus életírása alapján helyez új megvilágításba.

Végül *Christoph T. Maier* (University of Zürich) egy új forráscsoport, a XIII. száza-

di „moralizáló bibliák" képi ábrázolásainak keresztes vonatkozásaira hívja fel a figyelmet. A bibliák a közkeletű felfogásnál sokkal nyitottabb műfajt képviseltek, értelmező változataikban (a „historizáló bibliákban") a Nagy Sándor- és Attila-történetek közül, jelen esetben pedig, illusztrált változataikban, az ótestamentumi szövegekhez a Szentföldi reconquista és az albigensek elleni hadjáratok képeiből válogattak.

Az egyházi lovagrendekkel foglalkozó tanulmányok között *Anthony Luttrell* (kutató) a johanniták XII. századi konstantinápolyi jelenlétét vizsgálja. Megállapítja, hogy a bizánci időszakban a császárok mindig is bizalommal viseltettek hospiciumokat fenntartó kegyes tevékenységük iránt. Ez Mánuel alatt, a század végén, rendház alapításában érte el a tetőpontot, miközben a lovagok tevékeny részt vállaltak a bizánci diplomáciában. Ennek magyar vonatkozása is van, hiszen 1170-ben a későbbi magyar király, III. Béla is tett adományt a rend számára. Érthető, hogy nem is vállaltak tevékeny szerepet a bizánci görög uralom megdöntésében.

Hasonlóképpen érdekes *Helen Nicholson* (Cardiff University Wales) írása a lovagrendeknek, főleg a johannitáknak az angol király szolgálatában Írországban 1220–1400 között betöltött szerepéről. A tény önmagában nem meglepő, hiszen a királyi hatalom Európa-szerte igénybe vette pl. a templomosok bankári szolgálatait. Írország esetében a lovagrendi tisztségviselők alkották a királyi hatalom iránt lojális tisztikart, akik az igazgatás mellett szükség esetén a csatatereken is megállták a helyüket (igaz ott nem lovagrendi, hanem királyi tisztségüknél fogva jelentek meg.). A királyi hatalom részben abban is bízhatott, hogy a morális megfontolások, a közvetlen leszármazók hiánya, valamint gyakori személyi váltásuk talán korlátozza őket a visszaélések tekintetében, ami persze csak részben igazolódott be.

A kötetet záró tematikus egységben *Susan Edgington* (Huntingtonshire Regional College, író) az első keresztes háború szépirodalmi feldolgozásairól értekezik. Joggal érzi úgy, hogy a történelmi események irodalmi feldolgozásának is van létjogosultsága, hiszen az egykorú mentalitást a szabadabb ábrázolással sokszor jobban lehet érzékeltetni, mint a fegyelmezett történetírói módszerekkel. Az előzményeket illetően utal arra, hogy az irodalmi feldolgozások a maguk fiktív párbeszédeikkel szinte magukkal az eseményekkel egykorúak (Chanson d'Antioche stb.), amelyek már a középkorban is történetírást befolyásoló jelentőségre tettek szert. A tárgyalt modern regények előfutárának azonban Sir Walter Scott „Count Robert of Rais" (1831) című alkotása tekinthető. Időközben tekintélyes szakirodalom született a középkori témák irodalmi és történeti felhasználásának kérdéskörében „use and abuse of medieval history" elnevezés alatt (T. L. Steinberg, R. Irwin). Olyan, nálunk jórészt ismeretlen szerzőket említ, mint Alfred Duggan, Zoé Oldenbourg, Christopher Davis, Amos Oz, Russell Hoban. A szerzőket számos körülmény csábíthatta a távoli „szellemi" kirándulásra, például az Angliában rendkívül népszerű Duggant klasszikus neveltetése és keleti háborús szolgálata, Ozt izraeli mivolta, Davist és Hobant pedig zsidó származása, ami fogékonnyá tette őket a keresztes háborúk keresztény-zsidó problematikája iránt. A petrográdi születésű francia író, Oldenbourg, a források által elhallgatott „szegények" szemszögéből rekonstruálja az eseményeket. A téma elsöprő franciaországi népszerűségét érthetően befolyásolja az a körülmény, hogy a franciák mindig szerették sajátosan nemzeti, „frank" eseménynek tekinteni az első keresztes hadjáratot (ami még a hadjárat meghirdetésének 900. évfordulóján, 1995-ben is érezhető volt, igaz, Orbán pápa valóban francia földön, Clermontban hirdette meg a hadjáratot). A számos bemutatott francia mű erénye, hogy szerencsés módon magukon viselik az Annales iskola hatását és nyitottságát a komplex társadalomtörténet irányában, igaz a történeti hitelesség és az irodalmi siker általában nem érvényesülnek kéz a kézben.

Sajnos, a tanulmányból nem derül ki, hogy a keresztesek és a magyarok közötti konfliktus mely művekben jut hangsúlyosabb szerephez, ám a függelékben közölt, rádiójátékokkal is kiegészített irodalmi bibliográfia, rendkívül hasznos.

A záró tanulmányban *Elisabeth Siberry* (kutató) az első hadjárat XIX. századi ábrázolásaihoz tér vissza. Széles tablón mutatja be a romantika lelkesedését William Etty (1835) Gottried-képétől a brüsszeli Nagy piactéren álló Gottfried-szobron, Scott már említett regényén át Rossini és Verdi zeneművéig. Nyomon követi ezekben Tasso „Megszabadított Jeruzsálem"-ének inspiráló hatását, valamint kitekint azok kortárs politikai fogadtatásukra.

Örvendetes, hogy a szerzők jó néhány tanulmányban foglalkoztak Zára és Konstantinápoly elestével (1204 április), hiszen az utóbbinak éppen az idén van a 800. évfordulója. A hivatkozásokból és lábjegyzetekből pedig megállapítható, hogy a magyar historiográfia történetében egyedüli nemzetközi keresztes kongresszus és tanulmánykötete (*The Crusades and the Military Orders. Expanding the Frontiers of Medieval Latin Christianity.* Ed. Zsolt Hunyadi and József Laszlovszky. Budapest: CEU-SSCLE, 2001), s főleg annak magyar tanulmányai bevonultak a szakirodalom meghatározó alapművei közé. Ennek is vannak megszívlelendő tanulságai.

Veszprémy László

JIM BRADBURY

THE ROUTLEDGE COMPANION TO MEDIEVAL WARFARE

(Routledge, Taylor and Francis Group, London – New York, 2004, 381 o., ill.)

A neves Routledge Kiadó középkori sorozatában a középkori haditengerészet, a koraközépkori nyugati hadtörténet, a keresztes háborúk hadügyét bemutató kézikönyvek után látott napvilágot ez az átfogóbb igényű segédkönyv Jim Bardbury tollából.

A kézikönyv gyökeresen másként szerkesztett, mint a Közép-Európában megszokottak, egyetlen lábjegyzet nélkül, igen szerény irodalomjegyzékkel ellátva jelent meg. Ez semmiképpen sem a szerző tájékozatlanságának az eredménye, elég ha tudományos apparátussal kiadott nagysikerű köteteire utalunk (The Medieval Siege, New York, St. Martin's Press, 1985; The Battle of Hastings, Stroud, Gloucestershire, Sutton, 1998; The Medieval Archer, Woodbridge, Suffolk, Boydell Press, 1985., Philip Augustus: King of France 1180 1223, London, Longman, 1998). Sokkal inkább az angolszász tudományos népszerűsítő hagyomány ereje mutatkozik meg a szerkesztésben, ahol jónevű írók vállalkoznak történelmi témák és korszakok nagyközönség számára is fogyasztható, olvasmányos feldolgozására.

Lássuk akkor a munka szerkezetét! A mű négy nagyobb és 23 kisebb fejezetre tagolódik. Először a hadvezérekről olvashatunk egy lexikonszerű felsorolást (1–100. o.), majd a csaták és hadjáratok lexikona következik (101–236. o.). Ebben kronologikus alfejezetekben jutunk el a késő-római időszaktól (400) a korszakhatárnak tekintett 1500/1525-ös évekig.

A szerző dicséretesen törekszik a földrajzi kiegyensúlyozottságra, s szakít a hagyományosan egyoldalú Nyugat-Európa központúsággal. Persze az olvasóközönség igénye a Nyugat kiemelt tárgyalását (12-ből 10 fejezet) megkerülhetetlenné teszi, de szerencsésen külön fejezet tárgyalja a Bizánci Birodalom és Kelet-Európa (400-1453), valamint a Német-Római Birodalom és Közép-Európa (850-1500) hadügyi kapcsolatait.

Az egyes fejezeteket rövid, lényegre törő történeti-hadtörténeti bevezető indítja, majd azt követően sorjáznak az egyes hadiesemények leírásai. A vitákat jórészt megelőzi azzal, hogy a hadseregek létszámadataira tudatosan nem tesz becslést.

A harmadik nagy fejezet a katonai témákat tekinti át: fegyverek, páncélzat, heraldika, hadseregek, várak és várostromok, haditengerészet és lovagrendek tagolásban.

Az egyes alfejezetek bevezetik az olvasót a terület terminológiájába, s ahol szükséges, rajzok és ábrák segítik a leírtak azonosítását (ennek hiánya a heraldika esetében érthetetlen). A középkori hadseregekről szólva dicséretes, hogy a magyarok „hui, hui" harci kiáltása helyet kapott, ugyanakkor a könnyűlovasság, benne a huszárság szócikke is nyugodtan bekerülhetett volna. A várostromok alfejezet ismét tekintélyesebb terjedelmű áttekintését nyújtja a leghíresebb erősségeknek (283–306. o.), igaz itt néhány jelentős közép/kelet-európai várat feltétlenül felvettünk volna (pl. Belgrád, Pozsony, Szepes), az egyébként joggal szereplő Marienburg (Lengyelország), vagy Riga mellett.

A kötetet végül rendkívül tömör bibliográfiai fejezet (források, irodalom, historiográfiai jellemzés), illetve térképek, dinasztikus családfák és kronológia zárja. Az ilyen típusú kötetek legnagyobb problémája az egyes szereplők, csaták és események közötti kereszt-

utalás biztosítása. Ebben a kötetben ezt részben ismételt felsorolásokkal, illetve alapos index segítségével kísérelték meg elérni, ami szemmel láthatóan nem helyettesíti a hagyományos „nyilas" (→) technikát.

A kötet legnagyobb érdeme, hogy mer keveset mondani, amit pedig leír, az a legtöbbször pontos és informatív. Magyar vonatkozású információi általában pontosak, bár a forrásul használt mű, *Macartney:* Hungary. A Short History, 1962., mindenképpen idejét múltnak tekinthető, s Engel Pálnak a Tauris kiadónál néhány éve megjelent magyar történelmét (*Pál Engel:* The Realm of St Stephen. A History of Medieval Hungary, 895-1526, London / New York: I. B. Tauris 2001) nagy haszonnal forgathatta volna szerző. Nyilván ez magyarázza pl. a nikápolyi csatával, illetve Zsigmond császár török politikájával kapcsolatos apró bizonytalanságait. Értelemszerűen még nem volt alkalma olvasni a legújabb angol nyelvű kézikönyvet: A Millennium of Hungarian Military History. Edited by *Béla Király* and *László Veszprémy.* Boulder, Col.: Social Science Monographs, 2002. (Atlantic Studies on Society in Change. No. 114), a korábbiak közül azonban a From Hunyadi to Rákóczi: War and Society in Late Medieval and Early Modern Hungary. Edited by *János M. Bak* and *Béla K. Király.* Boulder, Col.: Social Science Monographs, 1982. kötetét forgathatta volna. Végül a tatárjárással kapcsolatban a tárgyalt wahlstatti csata helyett (amiről szinte semmilyen korabeli forrásunk sincs) sokkal inkább a muhi csatát lehetett volna bemutatni, amiről Rogeriusnak és Spalatói Tamásnak köszönhetően alaposak és részletesek az ismereteink.

Apró figyelmetlenség persze minden könyvben található, így pl. a híres morvamezei csata augusztus 26-án (nem 28-án) volt, s abban Rudolf aktívan részt vett, sőt még a lováról is leesett. Hasonlóképpen a nikápolyi csata nem szeptember 12-én, hanem 25-én, más feldolgozások szerint 28-án volt, ráadásul Nikopol neve még a névmutatóból is hiányzik. A rozgonyi csata nem 1319-ben volt, s ez is hiányzik a névmutatóból. Végül Arkadiopolisnál (970) meg lehetett volna említeni, hogy a magyarok is ott voltak, s ezzel szakadt vége magyar kalandozásoknak Bizánc felé.

A kötet kétségkívül megmutatta, hogy milyen nehéz áttekinthető, minden részletében pontos kézikönyvet szerkeszteni olyan korszakról, ahol a szakirodalomban is viták folynak a helynevekről, létszámadatokról és időpontokról. A kézikönyvet minden bizonnyal haszonnal forgathatja a bevezetőben említett érdeklődő nagyközönség, de a hazai csaták kislexikonai összeállítói (v. ö. *Weiszhár Attila* és *Weiszhár Balázs*, Budapest, 2000) is számos tanulságot vonhatnak le belőle.

Veszprémy László

HORN ILDIKÓ

BÁTHORY ANDRÁS

Post scriptum – Életrajzi monográfiák 3.
Sorozatszerkesztő: Szilárd Gabriella

(Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest, 2002. 262 o.)

Az életrajzírás a magyar történettudományban már a XIX. században kivívta rangját: eredményekben gazdag – s az olvasók előtt is népszerű – kutatási területté vált. A Magyar Történeti Életrajzok (Szerk.: Szilágyi Sándor majd Dézsi Lajos. Budapest, 1885–1912) sorozat egyrészt dokumentálta az elmélyült történeti kutatómunkát, a történetírás plutarchosi hagyományainak megújulását, másrészt olyan vállalkozást jelentett, amely az érdeklődő nagyközönség több nemzedékével szerettette meg a történelmet. Hogyne izgatná a ma olvasóját is, hogy múltunk nagy alakjai egy-egy jól felvázolt történelmi helyzetben – a mozgástér és a korlátok ismeretében – hogyan döntöttek, hogyan léptek. S ha ezt mai tudásunk szerint is helyesen tették, mennyire tudunk örülni eredményeiknek! Engel Pál szerint nem utolsó sorban ez az örömérzet alkotja a nemzet iránti vonzalom, a hazafia-

ság legfőbb összetevőjét. „A hazafiság pedig – egyszerűen fogalmazva – az az öröm, amit akkor érzünk, ha hazánkfiától olyan teljesítményt látunk, amivel bárki elégedett lehetne." (*Engel Pál:* Beilleszkedés Európába. A kezdetektől 1440-ig. [Magyarok Európában I.] Budapest, 1990. 12. o.) Az életrajzírást – könyvsorozat formájában – az 1970-es, 80-as években a Magyar História kötetei (Szerk.: Heckenast Gusztáv) lendítették föl s a millennium idején az Új Mandátum Könyvkiadó gondoskodott arról, hogy Post scriptum – Életrajzi monográfiák címen megjelentetett könyvei (Sorozatszerkesztő: Szilárd Gabriella) révén modernizálódjon e történetírói hagyomány. Horn Ildikó nem kis feladatra vállalkozott, amikor e történetírói örökség tudatában arra tette fel történészéletének egy szakaszát, hogy Báthory Andrásról, Erdély fejedelméről korszerű és hiteles portrét rajzoljon. A teljesítmény, amely nyomtatott formában 2002-ben látott napvilágot, lenyűgöző ismeretanyagról s a történetírói módszerek, megközelítések kimerítő alkalmazásáról tesz tanúbizonyságot. Az eredmény ennek megfelelően a hús-vér ember, a „mintha élne" élménye lett. A genealógia, az egyháztörténet, a történeti névtan, a ceremóniakutatás, az életmódtörténet – akár az öltözködés vizsgálatáig – az oktatás- és iskolatörténet mind-mind megszólalni tudó tudományággá válhatott az életrajzot író történész kezei alatt. Nyilván a hagyományosnak tekintett, ám önmagunkban leegyszerűsítő politikagazdaság- és társadalomtörténeti módszerek érvényesítéséről sem mondott le a szerző, de a monográfia meghökkentően „friss, életszerű levegőjét" mégis az előbbi segédtudományok lehetőségeinek – tárgyra vonatkoztatott – kihasználása nyújtja. Lévén, hogy Báthory András életének egy tekintélyes szakasza Lengyelországhoz kötődött, Horn Ildikó a lengyel történetírás Báthoryakkal foglalkozó tanulmányait sem hagyhatta figyelmen kívül. Monográfiája így felfogható a lengyel történetírás egyfajta recepciójának is. A források elemzésekor nem tapasztalhatunk túlzó következtetéseket, s alighanem a példaképének tekintett Veress Endre is elismeréssel adózna kritikus, mérlegelő forráshasználata előtt. Végül Horn Ildikó írásmódját a „közelképek" és a „messzi távolok" – a filmművészet operatőri munkájára is emlékeztető – mesteri vegyítése jellemzi. Mindez oly ritmikát kölcsönöz a műnek, melynek révén a mű olvastán nem fulladunk unalomba s a különböző nézőpontokból történő előadás így végig megőrzi kíváncsiságunkat a fókuszba helyezett történeti személyiség iránt.

Mindjárt a könyv prológusában egy közelkép az 1586. december 4-én vadászni induló Báthory István lengyel királyról. Báthory egy víg, kedélyes – már az újévre is bizalommal tekintő – fejedelmi szokás részese. Nyolc nap múlva a király váratlanul meghal. Kopognak a mondatok. (A lengyel királyoknak nem sok szerencséjük volt a vadászatokkal: Nagy Kázmér is egy szarvasvadászat után halt meg 1370 szeptemberében.) Ezek után kitágul az optika s a Báthory család kerül előtérbe. A szerzőt mindvégig jellemzik – ahol a források ezt megengedik – a biztos, precíz megfogalmazások. Nem hagyja, hogy „elússzon tárgyával" s elkalandozva zsákutcába vigye olvasóját. Kézben tartva könyvének ismeretanyagát – ahol csak teheti –, meggyőzően von le következtetéseket. Nagy merészség – a leegyszerűsítés veszélye tudatában – ily mondattal indítani *„A Báthory családban három dolog hagyományozódott nemzedékről nemzedékre: a zene szeretete, a múlt iránti érdeklődés és a családi hagyományok őrzése."* Ám a későbbiekben elmondottak mégis igazolják azt, hogy – tendenciaként – valóban ez örökségek emelhetők ki a családi hagyományokból. Rámutat például arra, hogy a család eredetmondáját, a sárkányölésben manifesztálódó vitézi virtust mind a család ecsedi, mind somlyói ága a magáénak érezte. A Báthoryak életét a három részre hullt Magyarországon – a szétszabdaltság ellenére – abban a „virtuális országegységben" vizsgálja, melyet a keleti országrészben tevékenykedő idősebb Báthory András és a nyugati királyság vezető politikusa, Nádasdy Tamás bensőséges kapcsolata is összefűzött. Amidőn somlyói Báthory István az alakuló erdélyi állam élére került, a família somlyói ágának egyszeriben megnőtt a jelentősége. Az 1575 végén lengyel királlyá választott erdélyi vajda a dinasztia jövőjének szövögetésében oly kolosszális elmének bizonyult, hogy – miként erre a szerző is rávilágít – a kortársak közül sokan már egy – a Báthoryakkal fölemelkedő – Közép-Európáról beszéltek. A dinasztia személyi lehetőségeinek, Báthory István nevelés-politikájának felmérésekor Horn Ildikó minden korábbi Báthory-kutatónál alaposabban veszi számba a somlyói ág családtagjait, testi-lelki adottságaikat. Még a minden

tiszteleten felül álló Trócsányi Zsoltnál is aprólékosabban bogozza ki a család vallási szálait. (*Trócsányi Zsolt:* Hatalmi struktúra és udvari kultúra a Báthoryak Erdélyében. In: Magyar reneszánsz udvari kultúra. [Szerk.: R. Várkonyi Ágnes.] Bp. 1987. 129–135. o.) A férfi családtagokon túlmenően vizsgálata kiterjed a feleségek vallási hovatartozására is. Kimutatja, hogy idősebb Báthory András hat gyermeke közül István és Gábor „rést ütött" a család hagyományos katolikus hagyományain s Báthory István lengyel király nem kis csalódására unokaöccsei protestáns irányba fordultak. Milyen üdítő árnyalás a rokonságban szunnyadó lehetőségek elemzésénél az, hogy Báthory István nevelés-politikájának tárgyalásakor Horn Ildikó nemcsak a három unokaöccsel – Istvánnal, Boldizsárral és Andrással – foglalkozik. Sok mondatot szentel az imént említett – szintén idősebb Báthory András fia – Gáborra s ami egészen új észrevételeket hoz a Báthory-kutatásba: a Báthory Kristóf első házasságából született, szintén Boldizsár névre keresztelt fiúra. Bár Báthory István lengyel király Krakkóban sem tagadta meg a magyar nyelvhez, a magyar szokásokhoz s Erdélyhez fűződő vonzalmát, tisztán látta, hogy a lengyel-magyar rokoni szálak fölkarolásával és erősítésével saját lengyelországi uralmát szilárdíthatja meg. Ezt a célt szolgálta volna Báthory Boldizsár krakkói neveltetése, aki lengyel származású anyja révén hozzájárulhatott volna ahhoz, hogy a Báthoryakat Lengyelországban immár végképp lengyelnek tekintsék. (Boldizsár azonban nem válthatta be a hozzá fűzött reményeket, mert fiatalon 1577-ben a Visztulába fulladt.) Horn Ildikó tehát a minden családtagra kiterjedő figyelmével, Báthory István nevelés-politikájának széleskörű elemzésével távoztatja azt az elsősorban Barlay Ö. Szabolcs által terjesztett nézetet, mely szerint a lengyel király dinasztikus politikájában csak három unokaöcsben gondolkodott volna (*Barlay Ö. Szabolcs:* Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest, 1986. 144-175. o.). A dinasztia fennmaradásáért folytatott dinamikus küzdelemben csak ezután került előtérbe Báthory András személye. Ő lett a főszereplő s, hogy ezt belássuk abban Horn Ildikó kiváló elemző készsége áll segítségünkre. István és Gábor testvérei vallási tekintetben, külön úton járó házasságukkal – Bebek-lányokat vettek el s ezzel túlságosan Erdélyhez kötötték magukat – renitensnek számítottak Báthory István lengyel király szemében. Boldizsár katonaember volt, s az orosz hadjáratban kapott szerepet. (Az elfoglalt Livónia urává kiszemelve kevésbé játszhatott szerepet a nagypolitikában.) Báthory István „szeme fénye" szinte kizárásos alapon Báthory András lett. Az ifjú Pułtuskban, a jezsuita kollégiumban tanult. A szerző itt mutat rá arra, hogy a lengyel király a befolyásolás milyen finom eszközeivel élt. Egy mind ez idáig alig kutatott területen ragadja meg a jellemformálás civilizált, már-már a modern kor pedagógiai módszereit megelőlegező eljárását. A mecénás, az unokaöcs oktatását távolról is figyelemmel kísérő Báthory István legelsőként a *tanulókörnyezet* kialakítására ügyelt. Báthory András pułtuski körét a „megtérés kohójának", a lengyel-magyar közeledés színhelyének szánta. Szorgalmazta az erdélyi – elsősorban unitárius – nemesifjak Pułtuskban tanulását, azzal az alig titkolt céllal, hogy katolizáljanak, s magyarságuk megtartása mellett a lengyel nemesi társadalomhoz kapcsolódjanak. (Báthory András pułtuski udvarának ezzel összefüggő bemutatása egyébként az udvari kultúra hazánkban újabban megélénkülő kutatásához szolgáltat adalékokat. Lényegében egy „kihelyezett lengyel királyi udvar" lehetett, azt reprezentálta a hercegi személyen és környezetén keresztül. Emellett mégis a család egy önálló tagja köré szerveződött ez az udvar. Báthory András – mint megtudjuk – meghívásra hetekig időzött a lengyel királyi udvarban a nagy ünnepségek alkalmával. Személye képviselte az üzenetet a dinasztia kiterjedtségéről és jövőjéről.) Amikor Horn Ildikó hiteles érveléssel arról szól, hogy Báthory István lengyel király nem akarta minden áron *„véglegesen és visszavonhatatlanul"* Báthory Andrást egyházi pályára szánni, a bigott, önhitt emberektől idegenkedő recenzensben kétségtelenül megjelenik a rokonszenv Krakkó ura iránt. (E rugalmas, a nevelt döntését is mérlegelő magatartás értékelésében a könyv olvasói között alighanem nem vagyok egyedül. Észrevételem adalék lehet ahhoz, hogy a történeti életrajzírásnak máig ható tanulságai is lehetnek.) Báthory Andrást nem taszította az egyházi pálya melletti végleges elkötelezettség. A család Erdélyhez fűződő hagyományai miatt minden bizonnyal támogatta Báthory István azon elképzelését, hogy az erdélyi katolikus püspökséget újjászervezzék. Ez a terv már csak azért is foglalkoztathatta, mert a lengyel király vele kívánta

betöltetni a főpapi méltóságot. Horn Ildikó tanulságos pillantást vet – Báthory István e tervével szoros összefüggésben – a kolozsvári jezsuita kollégium alapítására (1582), megállapítván – ugyancsak elgondolkodtató iskolapolitikai megállapításnak szánván –, hogy a lengyel király a szeminárium gyűjtőkörének a királyi Magyarországot, Erdélyt és Moldvát képzelte el.

Báthory Andrást már lengyel egyházi karrierjének (warmiai kanonokság) építése közben is *„értékes ékszerének"* tekintette a vatikáni politika. Ez oly felismerése a szerzőnek, mely nagymértékben árnyalja a korabeli politikai tengelyek irányvonaláról alkotott eddigi ismereteinket. A neveltetését felügyelő Caligari pápai nunciusról a források alapján meglepően életszerű portrét rajzol Horn Ildikó, bizonyítván, hogy nemcsak hőse, Báthory András emberi arcának megragadására ügyel, de foglalkoztatják az epizódszereplők jellemzései is. *„A nuncius intelligens, nagy munkabírású, ugyanakkor hihetetlenül cinikus és kiégett ember volt"* – írja. Miközben Báthory András pályája Róma felé divergált, Báthory István több szálon próbálta megerősíteni a dinasztia európai politikai súlyát: a dinasztikus házasságok megszervezései izgatták. Újra napirendre került a már korábban is dédelgetett Báthory–Wasa házasság terve, ezúttal Báthory Kristóf fiával, Zsigmonddal kapcsolatban. Realizálni azonban csak Zsigmond nővére, Grizeldisz és Jan Zamoyski lengyel kancellár frigyét lehetett (Grizeldisz-Krisztina nevének jelképes tartalmát kutatva, az 1583 júniusban tartott esküvői szertartás motívumait bemutatva a szerző az interdiszciplináris megközelítések iskolapéldáit tárja olvasói elé). A vatikáni diplomácia mindvégig kezdeményező szerepet akart vinni a formálódó törökellenes szövetség kialakításában. Báthory István az egyensúlypolitika, az egyeztetés híve volt s a pápa támogatását unokaöccse bíborosi kinevezéséhez kötötte. A szerző jól érzékelteti, hogy Báthory András jellemének formálódásában döntő jelentőségű volt római utazása, melyre 1583 őszén indult el (barátságok olasz egyházi emberekkel, a kísérő, Stanislaw Reszka warmiai kanonok hatása, az első nyilvános szereplés). A pápa 1584 júliusában hozzájárult Báthory András bíborosi kinevezéséhez. Horn Ildikó itt egy különös világba, a Szentszék ceremóniáiba, a vatikáni diplomácia manővereibe nyújt betekintést.

A király, Báthory István öregszik. Legfőbb vatikáni összekötőjére, Antonio Possevino jezsuita atyára már nem számíthat. Az orosz kérdés szakértője, a magyarországi és az erdélyi Báthory-érdekek védelmezője kegyvesztett lett a Szentszék és a római jezsuita központ előtt. Elsősorban *Moscovia* és *Transilvania* című művei miatt ejtették az örök város diplomáciai kalkulációiból, mert a cenzorok úgy ítélték meg, hogy az a túl sok *„titok,"* amelyet megszellőztetett orosz földről és Erdélyről, csorbítja a Vatikán és a katolikus világi hatalmak tekintélyét. Íme megint egy közelkép, amelynek kapcsán a hírközlés korlátaira hívja fel a figyelmünket a szerző. 1585-től már új pápa vezeti a római katolikus egyházat: V. Sixtus, aki lényegében lemondott a Szentszék dominanciájáról a törökellenes koalíció megszervezésénél, ám Báthory István számára ez mégsem jelentett nyereséget, hiszen a pápa az általa nagyobb bizalommal kitüntetett Habsburg császárra, II. Rudolfra alapozta az oszmánok elleni harc tervét. Horn Ildikó előadásában plasztikusan jelenik meg ez a fordulat, s a szerző ismét kirajzolja hősének homályban maradt arcát. Báthory István lengyel király ugyanis az új helyzetben Báthory Andrásra bízta – római állandó követeként – oszmán illetve oroszellenes terveinek szentszéki képviseletét. A „virtuális országegység" kinyilvánítása kíséri Báthory András újabb római útját. Szinte minden számottevő egyházi és világi méltóságot felkeres – Rómába igyekezve (!) – a Királyi Magyarországon. Habsburg oldalról is – miként erre a szerző rámutat – ekkor kezdenek szárnyra kelni azok a nézetek, melyek elképzelhetőnek tartják azt, hogy a Báthoryak a magyar koronához jussanak. Horn Ildikó nem erőlteti ránk a forrásokból levont túlzó következtetésekkel Báthory András személyének óriási jelentőségét egy adott történelmi pillanatban: az általa összeállított hiteles kép győz meg erről bennünket. A jól induló, a „nagypolitika hátán futó" pályafutásnak azonban Báthory István lengyel király 1586-ban bekövetkezett hirtelen halála véget vetett.

Báthory András hitt abban, hogy nagybátyja örökébe léphet: reményei megalapozottságát tükrözte az is, hogy a lengyel királyság többi trónjelöltje veszélyes ellenfélnek tartotta. Ám a Habsburgpártiak, a Báthoryak hívei és a rokoni kapcsolatok révén fellépő Wasák vetélkedéséből az utóbbiak emelkedtek föl s léptek Lengyelország trón-

jára. A svéd királyfi, a katolikusnak nevelt Wasa Zsigmond megválasztását mindenekelőtt azok a társadalmi csoportok támogatták Lengyelországban, amelyek a *tengeri nagyhatalmi politika* hívei voltak. A Báthoryak dinasztikus álmai, melyek a közép-európai hatalmi súly megszerzésére irányultak ez idő tájt hiúsultak meg.

Eddig terjed a Báthoryak külföldi ténykedésével kapcsolatos – a nagyközönség és a szakma által kevésbé ismert – közlendője Horn Ildikónak. Könyve ezután már főként a család erdélyi szerepvállalására koncentrál. Mégsem ismétli meg a szerző a szakirodalom megállapításait. Bátran ki lehet mondani, hogy az Erdély-szintézis (Erdély története. [Főszerk.: Köpeczi Béla.] Budapest, 1988. III.) ide vonatkozó részleteit újra lehetne írni Horn Ildikó hiteles levezetései alapján. Kimutatja, hogy a Báthory család egységes álláspontot képviselt Zsigmond teljhatalomhoz juttatása érdekében. Az erdélyi országgyűlés, amely a jezsuiták kitiltásához kötötte a trónra emelést, még a jezsuiták neveltje, Báthory András bíboros támogatását is megkapta (!) célja eléréséhez. (András ugyanis nem jelent meg a gyűlésen, hogy megvédje a rendet, sőt a túlnyomórészt protestáns nemesség támogatása nélkül nem látott jövőt a jezsuiták erdélyi működéséhez.) Báthory András – mint erre a szerző rávilágít – egészen újszerű koncepciót képviselt a római vallás erdélyi terjesztéséről. Ő a Székelyföld, a Báthory-birtokok katolikusságát akarta megerősíteni az erdélyi papnevelés föllendítésével, s az erdélyi püspökség újjászervezésével.

Báthory András lengyel egyházi előmenetele ekkortájt torpant meg. Igaz ugyan, hogy Marcin Kromer warmiai püspök halála után az ifjú bíboros 1589 tavaszán az egyházmegye élére került, ám a Habsburg diplomácia megakadályozta, hogy elérje egyházi karrierjének újabb kiszemelt állomását, a krakkói püspöki széket. (A krakkói püspökség mind gazdaságilag, mind katonailag kulcsfontosságú területet ölelt fel s II. Rudolf császár tartott attól, hogy az ellenlábas Báthory család e terület birtoklásával előnyt szerez a lengyelországi befolyásolás tekintetében.) A warmiai püspökség székhelyén, a helsbergi püspöki vár könyv- és festménygyűjteményének kialakításánál Báthory András művelődéstörténeti szempontból mégis maradandót alkotott.

A politikai stabilitás erdélyi megbomlásához – leegyszerűsítve – a következő levezetést kínálja a szerző. 1592-ben meghalt III. János svéd király. Lengyelországban mindenki arra számított, hogy III. (Wasa) Zsigmond hazatér a svéd korona átvételére. (Nem így tette, s több mint négy évtizedig uralkodott Lengyelország trónján.) Habsburg Miksa és Ernő főherceg mellett a Báthoryak is síkra szálltak a lengyel királyság megszerzéséért. A családon belüli elképzelés, mely szerint Zsigmond lengyel király lesz, Boldizsár pedig erdélyi fejedelem, az erdélyi hatalmi elit tagjait csoportokba rendezte s az egymással szemben álló körök résztvevőit még személyes ellentétek is terhelték. Az új pápa, VIII. Kelemen elsősorban Báthory András bíborostól nyert tájékoztatást az erdélyi belviszályokról. A Szentszék megbékélést szorgalmazott s 1592 augusztusára a katonai, hivatalnoki és a katolikus eliten belül egy időre helyreállt az egyensúly.

Ezután Horn Ildikó újabb „ecsetvonásokkal" festi mind konkrétabbra és életszerűbbre hősének arcmását. Báthory András Lengyelországban – a Báthoryakkal rokon Zamoyski kancellár pártjára építve – unokatestvére, Zsigmond hatalmát próbálta előkészíteni. A tizenöt éves háború előestéjén azonban a bíboros már nem tudott lelkesedni Zsigmondért, aki türelmetlen magatartásával azonnali beavatkozást sürgetett – keresztény oldalon – a török ellen. András Erdély semlegességét indítványozta s továbbra is fenntartotta a Báthoryak lengyel korona megszerzésére irányuló tervét egy majdani törökellenes nagykoalíció megteremtése érdekében. Báthory Zsigmond és András viszonya folyamatosan romlott s Báthory András és a fejedelem tanácsadója, Alfonso Carillo jezsuita atya között is mélyült a szakadék, mivel a bíboros nem támogatta a jezsuiták visszatelepítését Erdélybe. A feszültségek véres megszüntetését Báthory Boldizsár fejedelmi ambíciói siettették. Ő és pártja valójában szintén egyetértettek a török elleni nagy háborúval (!) csak fejedelemváltást akartak. Lemondatták – a katonai híveit éppen nélkülöző – Zsigmondot a hatalomról, akit később támogatói (Bocskai István, Kornis Gáspár, Geszthy Ferenc) –az erdélyi államhoz fűződő egzisztenciájukat féltve – visszaültettek a fejedelemségbe. A hatalom birtokosai 1594-ben kivégeztették Báthory Boldizsárt és körének meghatározó tagjait. Tettükkel tiszta vizet akartak önteni a pohárba. Leszámoltak a „kétutas" Báthory-politikával, elvetették a lengyel alternatívát s „bezárták" a család ha-

talmi ambícióit az erdélyi állam keretei közé. (A törökös párttal való leszámolás – szakirodalomban rögzült – nézetének elvetése talán túl merész megállapítás a szerző részéről. Az oszmánellenes háború melletti egyszeri kiállás nem eliminálhatja a „padovások" törökösségét, s köztük Kovacsóczy Farkas háborúellenes kijelentéseit.)

A továbbiak még inkább bizonyítják, hogy a szerző a logikus okfejtések híve, s ahol nem áll rendelkezésére tanúságtevő adat, ott bevallottan is hipotézist állít fel – a történet iránt érdeklődők nem kis izgalmára. A közismert tények és események új adalékokkal gazdagodnak. Báthory András, aki bátyja, Boldizsár kivégeztetése miatt örökre meggyűlölte fejedelem-unokatestvérét, Zsigmondot, most már bátyját, Istvánt szerette volna helyébe ültetni. VIII. Kelemen pápa diplomatáin keresztül le akarta csillapítani a szervezkedő bíborost – eredménytelenül. Báthory András Moldva lengyel érdekszférába helyezésével próbálta megbontani a törökellenes háború koalícióját. Közben nagy port kavart az a hír, hogy András és István állítólag felbujtói a székelyeknek, akik azért lázadtak, mert a fejedelem – ígérete ellenére – mégsem biztosította kiváltságaikat. Báthory Zsigmond fejedelem házassági és katonai kudarcai csak növelték Báthory András aggódását Erdély sorsa iránt. A bíborost 1596 decemberében – immár nem először – erdélyi nemesi követség kereste föl, és felkérte az erdélyi fejedelemség elvállalására. Báthory András trónra emelését a Porta, a vele megegyező Zamoyski-párt és Moldva is támogatta. Végre megszólalt a kérdésben maga az érintett, Báthory András, aki egy nagyvonalú gesztussal maga vette fel a kapcsolatot Báthory Zsigmond fejedelemmel. Ám az 1598. február 20-án kelt levelében mégsem magát, hanem a lengyel királyt javasolta – a Habsburg jelöltekkel szemben – erdélyi fejedelemnek. Báthory Zsigmond nem fogadta meg unokatestvére tanácsát: lemondott (1598. április 10.) és a Habsburgoknak adta át Erdélyt, akik nem késlekedtek csapatokat vezényelni a távoli tartomány átvételére.

E tények ismeretében Horn Ildikó új megvilágításba helyezi Báthory Zsigmond visszatérésének körülményeit. Kimutatja, hogy III. Zsigmond lengyel király a török béke fenntartása és a Habsburg térnyerés megakadályozása miatt nem ellenezte Báthory András tervbe vett fejedelemségét, amely minden jel szerint újra a török adófizetőjévé tette volna az államot. Az oszmánbarát bíboros nyílt támogatása azonban a török háború kellős közepén túl nagy terhet rótt volna a semleges Lengyelországra: feszültséget teremtett volna Lengyelország és a háborút teljes erejével vállaló Habsburgok között.

„Itt jön" Horn Ildikó hipotézise, mely egy valószínűsíthető mozzanatra mutat rá. Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem, a kárpótlására kijelölt sziléziai hercegségekben csalatkozva, minden bizonnyal fölvette a kapcsolatot Krakkóval, mely központ a Habsburg – Wasa (lengyel királyi) feszültségek átmeneti áthidalására, az erdélyi Habsburg térnyerés megakadályozására Báthory Zsigmond újbóli hatalomátvételét ösztönözte. Báthory Zsigmond, aki 1598. augusztus 20-án visszavette az erdélyi főhatalmat, valóban beváltotta a hozzáfűzött lengyel reményeket. Nem törődve azzal, hogy lépésével magára haragítja II. Rudolf császárt, kitessékelte Erdélyből Miksa főherceg Erdély átvételére érkező biztosait.

Horn Ildikó újabb hipotézise megengedi azt a feltételezést, hogy a hatalmi ambícióiban folytonosan elbizonytalanodó Báthory Zsigmond és Báthory András között már Zsigmond hatalomátvétele után – 1598 augusztusának végén – megszületett a megállapodás a hatalomátjátszásról, ám a bíborost az őt sokszor maga alá gyűrő betegség megakadályozta az erdélyi fejedelmi szék elfoglalásában. A remekül összeválogatott levélidézetek egyikében ecsedi Báthory István, látván, hogy Báthory András a leendő fejedelemséggel milyen terheket vesz a vállára, szinte megjövendöli a bíboros halálát. Báthory István lengyel király mondása volt, – írja – hogy *„ha az én nemzetemnek szolgálhatnék, az halál is édes volna nékem"*.

A fejedelemség átvételénél Báthory András volt a kezdeményező, a lemondás azonban Báthory Zsigmond elképzelései szerint történt, aki kárpótlásánál még a bíboros lengyelországi egyházi méltóságait és javadalmait is magának követelte, s később a helsbergi kastélyban rendezkedett be. A rendek zúgolódtak, mert a két unokatestvér figyelmen kívül hagyta szabad fejedelemválasztó jogukat. Horn Ildikó ezért olyan fejedelemnek láttatja Báthory Andrást, mint akinek nem volt saját erdélyi politikai bázisa. Az új fejedelem támogatta a lengyelek határvédelmi igényét, amely azt a követelményt fogalmazta meg, hogy a román vajdaságokat ellenőrzés alatt kell tartani a török támadások elhárítá-

sa érdekében. Ezért a fejedelem Mihály vajda helyett – aki egyébként diplomáciai úton mind a Habsburgok, mind a törökök felé bebiztosította magát – a lengyelbarát Simion Movilát szerette volna a Havasalföld élén látni. (Hosszú távon a bíboros Erdélyt, Moldvát és a Havasalföldet is a Báthory család uralma alá akarta helyezni.) Báthory András a Portának hat évig csak évi ajándékot kívánt küldeni, s a kényszerhelyzetben lévő szultáni udvar hajlott a tárgyalásokra. A Szentszék meg akarta akadályozni Erdély kiugrását a háborúból, s hozzálátott Báthory András és Mária Krisztierna Habsburg hercegnő házasságának előkészítéséhez. II. Rudolfot azonban még III. Zsigmond lengyel király sem tudta jobb belátásra bírni, s a császár Erdély fegyveres elfoglalására szánta el magát. Az eredeti terv szerint a Királyság felől Bocskai István támadott volna, aki még 1599 februárjában – Báthory Zsigmond követeként – rekedt Prágában. Mihály délről, a Havasalföld felől nyitotta volna meg a másik frontot Erdély Habsburg átvételére. A kétségtelenül ügyes és ravasz Mihály vajda 1599 júliusában hűségesküt tett Báthory András fejedelemnek s ennek alapján a bíboros nem talált a vajda viselkedésében semmi gyanúsat. A fejedelmet teljesen készületlenül érte Mihály vajda császári engedély nélkül indított támadása. A székelyek átpártoltatásáról Demény Lajos kutatásai alapján mond véleményt Horn Ildikó (*Demény Lajos:* A székelyek és Mihály vajda. Bukarest, 1977). Mihály, a császár állítólagos – hamisított – szabadságlevelét mutatta fel a székelyek előtt.

Miután András fivérére, Istvánra bízta a kormányzás teendőit, a szászföldi Sellenberk falunál 1599. október 28-án megütközött a betolakodókkal. Horn Ildikó még a csata lefolyását ismertetve is alig tárgyalt momentumokra hívja fel a figyelmet. Szerinte az döntötte el az ütközet kimenetelét, hogy az erdélyi sereg kozákjai átpártoltak a Mihály vajdával érkező honfitársaikhoz. Báthory András a Gyimesi-szoroson át akart Moldvába jutni, ám Csíkszentdomokosnál utolérték s egy székely közkatona vetett véget életének.

Mihály nem adta át Erdélyt a Habsburgoknak s Moldvát is veszélyeztetve Krakkót is maga ellen fordította. Az, hogy nem lesz politikai tényező Erdélyben, már eldöntött tény volt: Basta tábornok császári utasításra meggyilkoltatta (1601. augusztus 19.). Báthory Zsigmond is végleg kiszorult Erdélyből. Báthory István partiumi birtokain élt 1601 februárjában bekövetkezett haláláig. A somlyói ág új nemzedékéből még István fia Gábor jutott – jóval később, 1608 és 1613 között – fejedelemségre. A Báthory-fejedelmek közül éppen a legrövidebb ideig uralkodó András hagyott a legmélyebb nyomot a népi tudatban. Egész mondakör fűződik alakjához. A máig ható mítosz érzékeltetésére – felemelő lezárásként – ismerteti Horn Ildikó azt a csíkszentdomokosi hagyományt, mely szerint *„Csíkszentdomokos egyik szülöttjének kellett saját életét feláldozva egyházi pályára lépnie, hogy a falu bűnét levezekelje. A népi tudat így kapcsolja össze a falu nagy halottját, Báthory Andrást, nagy szülöttjével Márton Áronnal."*

Nagy érdeme a szerzőnek, hogy egy olyan történelmi személyiségről „törölte le a port", akire a szakma is csak erdélyi közszereplése kapcsán figyelt. Azt, hogy felbukkanása Erdély államéletében – „a jéghegy csúcsaként" – egy következetesen épített pályafutás részét képezte, eddig alig hangoztatták, s a nemzetközileg is kiterjedt életrajzi hátteret szinte senki sem kötötte össze ilyen szervesen az 1599-es év Báthory Andrásával. E monográfia felhívja a figyelmet arra, hogy a legfrissebb kutatások alapján újra ki kell jelölni egy-egy történelmi személyiség szerepét, súlyát a múltnak abban a folyamában, ahol elfutó habként jelen voltak. Miután a Báthory-kutató Horn Ildikó kirajzolta Báthory András hiteles arcát, mélyebbre látunk a történelem egy személyiséget, egy családot, egy régiót körülölelő, örvénylő vizében. Az életrajz az új évszázadba lépő magyar történettudomány egyik megkerülhetetlen teljesítménye.

Szabó Péter

HERMANN RÓBERT

AZ 1848–1849-ES SZABADSÁGHARC NAGY CSATÁI

(Zrínyi Kiadó Budapest, 2004. 408. o.)

2004 tavaszán a Zrínyi Kiadó új sorozatot indított el „Nagy csaták" címmel. A sorozat a magyar történelem háborús korszakainak nagy csatáin keresztül mutatja be a magyar történelem egészét. E tudományos-ismeretterjesztő vállalkozás nyitó kötete Hermann Róbertnek az 1848-49-es szabadságharc csatáit és ütközeteit bemutató munkája.

A szerző a bevezetőben bemutatja kötete felépítését, majd röviden, a XIX. században kialakult klasszikus hadtudomány alapján, leírja a kor hadászati és harcászati alapfogalmait. Ezeken belül világosan meghatározza a csata és az ütközet fogalmát.

Az első fejezet a forradalomtól a szabadságharcig megtett utat tartalmazza. Bemutatja a Habsburg Birodalom és ezen belül Magyarország 1848-as berendezkedését, majd az utolsó rendi országgyűlés és a pesti forradalom fontosabb pillanatait, az áprilisi törvények nyomán az országban kialakuló új, alkotmányos polgári berendezkedést. Ezután Hermann Róbert a Batthyány-kormány tagjairól és tevékenységét elemzi, amely a nemzetiségi kérdés megoldásának kivételével sikeresnek mondható. A szerző bemutatja azt, ahogy a Délvidéken júniusban kirobbanó szerb felkelés és a horvátok szembefordulása mellett ősszel a bécsi udvar is a magyar alkotmányosság ellen lépett fel, és ez a harc felvételére kényszerítette a magyar felet, amelyet októberig Batthyány Lajos miniszterelnök, utána pedig a képviselőház által választott Országos Honvédelmi Bizottmány elnöke, Kossuth Lajos irányított.

A következőkben a magyar külpolitika 1848-49-es tevékenységét foglalja össze: hogyan próbálta meg a magyar politikai vezetés elismertetni Magyarország Habsburg Birodalmon belüli különállását, majd függetlenségét, hogyan próbált szövetségeseket szerezni, és miért vallott kudarcot.

A birodalmi hadsereg forradalom utáni meghasonlásával és kettészakadásával kapcsolatban a szerző kifejti, hogy az nem csak nemzetiségi alapon, hanem meggyőződéstől függően ment végbe. A fejezetet a magyarországi hadszíntér bemutatása és a közlekedési lehetőségek ismertetése zárja.

A következő fejezet a szemben álló erőket írja le. Először a cs. kir. hadsereg felépítését, szervezetét, fegyvernemeit és fegyverzetét, valamint legénységét és tisztikarát, majd a horvát, szerb, román és szlovák nemzetiségi fegyveres erőket mutatja be. Azután következik a magyar fegyveres erő leírása, kezdve az először felállított nemzetőri intézménnyel, majd az abból szervezett önkéntes mozgó nemzetőrséggel, végül a bevált megoldást jelentő honvédséggel, amelynek megszervezése a Batthyány-kormány egyik legfontosabb cselekedete volt. Ezt követően a honvéd lovasság, tüzérség és a műszaki alakulatok, valamint a külföldi légiók leírása következik. Ennél a résznél a honvédsereg magját alkotó, magyar oldalra álló cs. kir. alakulatokról talán bővebben lehetett volna írni. Végül a magyar hadsereg szervezetének, tisztikarának, illetve a hadsereg ellátásának és a hadiiparnak a leírása következik. A fejezet végén a szabadságharc sorsát eldöntő orosz hadsereg bemutatását olvashatjuk.

Ezután következik a csaták és ütközetek tulajdonképpeni leírása, amely a könyv döntő hányadát alkotja. A szerző az 1848. június 12-i karlócai ütközettől az 1849. augusztus 9-i temesvári csatáig kronologikus sorrendben mutatja be a szabadságharc 11 csatáját és 28 ütközetét. A felsorolt összecsapások között szerepel a főseregek által vívott összes csata, a szabadságharc körülbelül 100 ütközetéből többnyire azok, amelyek a mellékhadszíntereken egy-egy hadjárat szempontjából döntő fontosságúak voltak, illetve amelyeknek szimbolikus jelentőségük van (1849. július 31. Segesvár – Petőfi halála).

A leírtak közül 11 csata és 14 ütközet (ezen belül egy várostrom – Buda) leírása a tágabban vett főhadszíntéren történt katonai eseményeket foglalja össze. További 7 ütközet ismertetése a Délvidéken, 3 ütközeté pedig az Erdélyben történt hadi cselekményeket eleveníti fel, két-két ütközet pedig a Dél-Dunántúlon, illetve az északi hadszíntéren történt hadműveleteket érzékelteti.

A jellegzetes alcímeket viselő összeütközések leírásakor a szerző először bemutatja

mindazokat a katonai és politikai előzményeket, amelyek az összecsapáshoz vezettek. Ezután részletesen leírja a szemben álló erők had- és harcrendjét, illetve az összecsapás színhelyét.

Ezután kerül sor az esemény leírására, a katonai és politikai következmények részletezésére, majd a harcot megvívó felek hadvezéreinek vagy fontos szerepet játszó tisztjeinek rövid életrajzára, amit, táblázatba foglalva, a szembenálló felek erejének és veszteségeinek leírása követ. Végül egy, a harcban részt vett személy visszaemlékezése olvasható, illetve a szerző előre és hátra mutató nyíllal az egyes események következményeire utal. A leírást az összecsapással kapcsolatba hozható képek színesítik, megértését térkép segíti elő.

A szerző érzékletesen mutatja be nem csak a már jól ismert csatákat és nagyobb ütközeteket, hanem az olvasóközönség által kevésbé ismerteket is (pl.: Nagykanizsa felszabadítását). Egy-egy fejezet néha több hadi esemény leírását is tartalmazza (pl.: a szolnoki és a ceglédi ütközeteket, illetve Szenttamás négy ostromát). Hermann Róbert az általa végzett levéltári kutatások alapján közölt új statisztikai adatokkal az eddig ismertnél pontosabb képet ad a harcoló felek létszámáról és veszteségeiről. Olyan téves állításokat cáfol meg, mint amilyen például az, hogy az 1849. július 11-i harmadik komáromi csatában a honvédsereg lett volna túlerőben (ahogyan eddig a cs. kir. összefoglaló munkák állították), illetve hogy az 1849. július 15–17-én vívott (vitathatóan inkább magyar sikerként említett) váci csatában a magyar hadsereg óriási (több ezer fős) veszteségeket szenvedett volna (amint eddig az orosz összefoglaló munkák állították).

A könyv záró fejezetét alkotó epilógusban a szerző leírja a temesvári vereség utáni, világosi (szőlősi) fegyverletételhez vezető eseményeket, majd pedig a többi alakulat fegyverletételét egészen Komárom 1849. október 2–4-i kapitulációjáig. A kapituláló magyar csapatok létszámát és elhelyezkedését táblázat és térkép mutatja be.

Hermann Róbert a végső összegzésben, a magyar hadsereg szabadságharcban nyújtott teljesítményét mérlegelve jogosan állapítja meg, hogy a kevesebb, mint egy év alatt megszervezett honvédsereg méltó ellenfele volt a több évszázados hagyományokkal rendelkező cs. kir. hadseregnek, és nem a tapasztalat hiánya, hanem az orosz hadsereg túlereje kényszerítette térdre.

A kötetet részletes irodalomjegyzék zárja, amelyben a több helyen felhasznált műveket tematikus csoportosításban a bibliográfia elején találhatjuk, majd az egyes fejezetekre vonatkozó fontosabb irodalmak következnek.

A kötetben előforduló kisebb nyomdahibák (1848 helyett 1948), illetve a térképek és táblázatok kisebb hiányosságaitól eltekintve (méretarány, jelkulcs, illetve elcsúszott, vagy hiányzó adatok) az érzékletes leírásokat, a minden eddiginél pontosabb létszám- és veszteségkimutatásokat, illetve részletes bibliográfiát tartalmazó, igényes kiadású könyvet a recenzens csak ajánlani tudja, nem csak a magyar történelem iránt érdeklődő laikusoknak, hanem a szakembereknek is.

Kemény Krisztián

CSIKÁNY TAMÁS

CSATA KOMÁROMNÁL 1849. JÚLIUS 2-ÁN, AVAGY A SZABADSÁGHARC HARCÁSZATA

(Hadimúzeum Alapítvány, Budapest, 2003. 166 o.)

Ismét Komárom! Történelmünk e nevezetes helyszíne minden szerzőnek hálás téma, az erőd és a számos csata, mely itt lezajlott, mindig széles körű érdeklődésre tarthat számot. Így van ez esetünkben is, most azonban a legújabb kötettel lényegében két könyvet kap kezéhez az olvasó. Egyrészt végre megismerhetjük az 1848–49-es szabadságharc – mind a résztvevők számát, mind a csatatér kiterjedését tekintve – legnagyobb csatáját, mely a Duna jobb partja mentjén elterülő, kissé hullámos síkon 1849. július 2-án zajlott, másrészt a szabadságharc honvédseregének harcászatába is betekintést nyerhetünk. Mindkét témakör hadtörténetírásunk régi adóssága.

Az Osztrák Birodalom egyik legjelentősebb erődje olyan harcászati alappontnak bizonyult, mely az 1849-edik esztendőben többször is Komáromba vonzotta a szemben álló felek hadseregeit, ami számos összecsapáshoz vezetett. A szerző választása, nem véletlenül, éppen a július 2-aira esett, mely – jellege és eseménydússága révén – jó lehetőséget nyújtott a korabeli harcászati eljárások főbb alapvetéseinek bemutatására is.

Július 2-án, ezen a tikkasztó nyári napon, hozzávetőlegesen mintegy 85 000 katona és 400 különféle löveg állt egymással szemben. Pedig Julius von Haynau táborszernagy, a császári sereg fővezére erre a napra csak korlátozott célú hadműveleteket tervezett, abból a célból, hogy a magyar csapatokat a komáromi sáncok mögé szorítsa, hogy mihamarább folytathassa útját Budára. Talán így is történt volna, ha az osztrák Reischach-dandár, feladatát túlteljesítve, be nem tör a Monostorisáncokba. Miután Görgey Artúr tábornok, a magyar sereg fővezére visszafoglalta a sáncokat, felismerve a kínálkozó lehetőséget, a visszavonuló osztrákokra vetette magát, s végül a harcoló felek úgy „belemelegedtek" a harcba, hogy kis híján döntő csata alakult ki.

A könyv rövid bevezetése után először is a XIX. század első felére kialakult harcászatot ismerhetjük meg. A szerző felvázolja a megelőző időszak taktikai fejlődését II. Frigyestől a francia forradalmi háborúkon át a császári-királyi hadsereg működését meghatározó Károly főherceg tevékenységéig. Megismerhetjük az egyes fegyvernemek szervezetét, fegyverzetét és harcászatát, majd a gyalogság, lovasság és tüzérség együttműködésének alapjait.

Ezt követi a komáromi csata előzményeinek ismertetése, az odáig vezető hadügyi helyzet, majd magának az eseménynek a vázlata. Kevéssé ismert tény, hogy a csata három különálló helyszínen zajlott, így akár három önálló ütközetre is bontható: először is a magyar jobbszárnyon az Ácsi-erdőért és a Monostori sáncokért vívott ütközet, majd a balszárnyon Ószőny birtoklásáért folytatott egész napos küzdelem, végül a csata csúcspontját is jelentő lovassági összecsapás a centrumban, Herkály-puszta mellett.

Mielőtt azonban a csata részleteiben elmerülnénk, a szerző az ütközetek leírásánál megszokott menetrendet követve, bemutatja a komáromi erődrendszert, kiépülésének főbb állomásait, illetve az erőd magyar kézben maradásának eseményeit, valamint a csatamező korrekt katonaföldrajzi leírását adja. Egyúttal távolságadatokkal érzékelteti a szóban forgó terület hatalmas kiterjedését. A fejezetet az osztrák és a magyar hadsereg haderejének, tábornokainak, haditerveinek és állapotának ismertetése követi.

A következő részben a csata tárgyalása már a részütközeteknek megfelelő felosztásban folytatódik. A három helyszín kiválóan alkalmas a korabeli harceljárások bemutatására, ugyanis a csata során sor került erdővédelemre, településharcra és nyílt terepen folyó küzdelemre. Ennek szellemében felváltva olvashatjuk a katonai szabályzatok vonatkozó utasításait, azok megvalósulását, azaz az ütközetek eseményeit, mind osztrák, mind magyar szemszögből, mindezt szerencsésen kiegészítve az egykori résztvevők visszaemlékezéseivel.

Az Ácsi-erdőben lezajlott ütközet részletes leírásából megtudhatjuk, hogyan vált a korlátozott célú hadművelet rendkívül véres küzdelemmé a honvédek kezdeti megfutamodása és a császáriak vakmerősége folytán. Végül Görgey személyes irányításával lehetőség nyílott nem csak az elvesztett Monostorisáncok visszafoglalására, hanem az ellenség egyik legkiválóbb hadtestparancsnoka, Franz Schlik altábornagy sok dicsőséget aratott hadtestének átkarolására és megsemmisítésére is. A katasztrófától, mely nem kis részben a császári fővezér téves helyzetfelismerésének volt köszönhető, csak az öntevékenyen beérkező Simbschen-lovasdandár és a császári-királyi fősereghez rendelt orosz Panyutyin-hadosztály mentette meg.

A csatatér túlsó felén a Budára vezető utat biztosító Ószőny helyiségért folyt a küzdelem. A városka a kora délutáni órákban került osztrák kézre, s azt a balszárnyat irányító Klapka György tábornok több roham után, véres utcai harcban az esti órákra tudta csak visszafoglalni, mellyel a magyar fél jelentős harcászati sikert könyvelhetett el, nem utolsó sorban Görgey herkály-pusztai „súlyképzésének" köszönhetően. Közben, felismerve a harcrend közepén folyó csapatösszevonás jelentőségét, Klapka a településharcban nélkülözhető lovasságát Görgey rendelkezésére bocsátotta. Az ott zajló küzdelem legfájóbb vesztesége volt, amikor még a küzdelem elején, a „tüzérség előcsatárának" is nevezett vörössipkás 5. lovasüteg egy osztrák lovassági támadás során súlyos veszteséget szenvedett.

A csata legkiemelkedőbb ütközete a herkály-pusztai lovassági ütközet volt, a szabadságharc során korábban sosem látott tömegű tüzérség és lovasság felvonultatásával. A szerző álláspontja szerint a kora esti időpontban zajlott nagy erejű, ismételt tüzérségi és lovassági támadások fő célja – a korábbi állásponttól eltérően – nem az Ószőnyön át Budára vezető út megtisztítására irányuló erőfeszítések megkönnyítése volt –, sokkal inkább a katasztrofális helyzetben lévő Schlik-hadtest átkarolása lehetett a magyar fővezér fő szándéka. A magyar harcászati fölényt csak a császári túlerő és Görgey megsebesülése volt képes ellensúlyozni.

Az utószóban az örök kérdést teszi fel a szerző: ki győzött? Mindkét fél, ahogy az a fővezérek hadseregparancsaiból kitűnik? A szerző megfogalmazása szerint harcászati értelemben a honvédsereg, de a csata egészét tekintve, inkább a császáriak akarata érvényesült. Végül is azonban a nap során nem dőlt el semmi.

A tanulmány megfelel a modern csatakutatás azon elvárásának, hogy figyelembe veszi az összecsapások során jelentkező objektív tényezők vizsgálatát is, például a csata színterének tanulmányozását a történeti földrajz segítségével egészíti ki, valamint a szubjektív tényezők (pl. a parancsnokok személyisége, a csapatok mentalitása) hatását is elemzi. Utóbbit főleg a jól megválasztott idézetek világosítják meg az olvasó számára. Ennek során a katonák tevékenységére hatást gyakorló körülmények maradéktalan feltárásával minél teljesebb eseménynyrekonstrukcióra törekedve mutatja be a csata lefolyását és ezzel lehetővé teszi annak objektív értékelését.

A könyv részletes jegyzetapparátusa és a jól követhető, olvasmányos szövege azt jelzi, hogy a szerző egyaránt szánta azt a szakma képviselőinek és a laikus közönségnek. Egyedül talán egy részletesebb képlelőhely-jegyzéket hiányolhatunk a mű végéről, melyet német, angol, és szlovák összefoglaló zár.

Csak elismerőleg szólhatok a kötetről, melyet jó szívvel ajánlhatok minden érdeklődőnek, s melyért dicséret illeti a kiadót, a Hadimúzeum Alapítványt is.

Pászti László

ÁCS TIBOR

BOLYAI JÁNOS ÚJ ARCA – A HADI MÉRNÖK

(Akadémia Kiadó, Budapest, 2004. 631 o.)

Az Osztrák Császárság a XIX. század Európájának meghatározó nagyhatalma volt, jelentős pillére annak a politikai-katonai egyensúlynak, melynek a földrész fennálló viszonyait kellett biztosítania. Ennek legfontosabb eszközei azok a haderők voltak, melyek létszámukat egyre gyarapítva igyekeztek megfelelni feladatuknak. Köztük az egyik legtekintélyesebb a császári-királyi hadsereg volt, melyet az előző néhány évtized ugyan jócskán megtépázott, gondoljunk csak a Nagy Frigyes vagy a Napóleon elleni háborúkra, de a híres német-római császárok idején kivívott büszkeség továbbra is jellemezte. Nem is lehetett ez másként, hisz a soknemzetiségű birodalom összetartásának legfontosabb eleme csak a „nemzetek felett álló," homogén hadsereg lehetett. Mi határozhatja meg egy hadsereg erejét, értékét? Korszerű fegyverzetén, megfelelő létszámán kívül elsősorban a felkészültsége, melyben a tiszti állomány játssza a döntő szerepet. Ha a tisztek nem rendelkeznek megfelelő képzettséggel és elkötelezettséggel, akkor aligha állhat irányításuk alatt egy jó, megbízható hadsereg. Ezt nagyon jól tudták Bécsben, amikor létrehozták azokat az intézményeket, amelyekben a tisztjelöltek alapos, gondos képzést kaptak. Köztük mindenképpen az elsőnek számított az a Hadmérnöki Akadémia, ahol nemcsak a birodalom legkiválóbb tanárai tanítottak, hanem ahová már bejutni is komoly dicsőséget jelentett. Mindennek alátámasztása most már nem okoz nagy nehézséget, hisz csupán el kell olvasnunk Ács Tibor legújabb könyvét, mely Bolyai János katonai pályafutásáról szól.

Ez az új Bolyai-életrajz más, mint az eddigiek, hisz a matematikust hadmérnökként, katonaként mutatja be, s azt vizsgálja, hogy ennek milyen szerepe volt Bolyai tudóssá

válásában és életében. A könyvben különösen nagy hangsúlyt kapnak az akadémiai tanulmányok, annak a közegnek a bemutatása, melyeknek meghatározó jelentőségük volt a fiatalember fejlődésében. A mai viszonyok ismeretében szinte alig hihető, hogy ebben az időszakban a hadsereg tekintélye, elismertsége, a képzés magas színvonala milyen nagymértékben segítette, segíthette tagjainak akár tudóssá válását is.

Ács Tibor kitűnően mutatja be Bolyai János akadémiai éveit, pályakezdését, működését a hadseregben, miközben képet kapunk, mindazon körülményekről, amelyek között hősünk felnőtt, tanult és dolgozott. A források teljesnek mondható feldolgozásával, amennyire lehetséges, megismerhetjük a Bolyai-család magánéletét és a világot, amilyennek Bolyai János látta. Rendkívül értékes része a könyvnek – úgy mellékesen – a mérnökakadémia és az ott folyó oktatás bemutatása. A szerző szerint ennek a tanintézménynek rendkívüli szerepe volt Bolyai tudóssá válásában, hisz ott felkészült tanárok a legkorszerűbb ismereteket oktatták nem csak a hadtudomány, hanem más tudományterületek vonatkozásában is. Ács Tibor alapos ismereteket nyújt a császári-királyi hadsereg mérnökkari szolgálatáról, jelentős erődítményeiről, melyek néhány éven keresztül a matematikus és hadmérnök életének meghatározó közegét jelentették.

Bolyai aktív katonai pályafutása 1833-ban, harmincegy éves korában véget ért. Ha nem tudnánk azt, hogy Bolyai milyen nagyot alkotott a világ megismerésében, hanem csupán mint katonatisztet kellene a hadseregben eltöltött évei alapján megítélnünk, akkor bizony meglehetősen lesújtó véleményünk alakulhatna ki róla. A szolgálati jellemzésekből egy munkáját elhanyagoló, ha lehet betegszabadságra távozó, legfeljebb a sakkjátékért lelkesedő, alig használható tiszt képe rajzolódik ki. Pedig felettesei ismerték és elismerték kivételes képességeit és igyekeztek őt megtartani a hadsereg számára. Bolyai azonban nem lelkesedett a mindennapok csapatélete iránt – ami persze egyáltalán nem csodálható – és amikor csak módja volt rá, távol tartotta magát a szolgálattól. Amikor pedig lehetővé vált számára, azonnal nyugdíjba vonult, ráadásul addigi szolgálataira hivatkozva, kérvényezte a kiemelt nyugdíj folyósítását is. A tudós e lépését már nem is érdemes minősíteni. Bolyai félrokkantként vonult nyugállományba, amit annak reményében engedélyezték neki, hogy felépülése után visszatér a hadsereghez. Ez azonban nem következett be, nem lett aktív tagja többé sem a császári-királyi hadseregnek, sem pedig 1848–49-ben a magyar honvédseregnek.

Ezzel el is érkeztünk Bolyai János életének nagy kérdéséhez, vajon miért tartotta magát távol az 1848–49-es magyar szabadságharctól? Az az ember, aki minden levelét mérnökkari másodkapitányként írta alá, miért nem vett részt a megalakuló honvédsereg szervezésében és annak küzdelmeiben? Ács Tibor e kérdéskört rendkívüli alapossággal körüljárta és hősünk nagy szerencséjére rendkívül tapintatosan bánt vele, amikor levonta a következtetéseket. „A cs. kir. katonai hatóság Bolyai forradalom és szabadságharc alatti magatartásában és cselekedetében semmi olyat nem talált, amiért nyugdíját elvették volna." Ezek a sorok mégis ítéletet mondanak a matematikus felett.

A szabadságharc időszakát bemutató rész igen részletes és elemző. A szerző ebben az esetben többször alkalmazta azt a módszert, hogy a köztörténeti, illetve a hadtörténeti események részletesebb bemutatásával igyekezett megvilágítani azt, hogy Bolyai milyen közegben élt, mikről tudhatott, milyen hatások érhették. Ezekből a leírásokból képet kaphatunk az erdélyi eseményekről és arról is, hogy egy erdélyi polgár hogyan láthatta mindazt, ami körülötte történt. Hogyan látta és hogy viszonyult hozzá.

A forradalom győzelme mindenki számára lehetővé tette, hogy aktív szerepet játsszon a közéletben, vagy legalábbis véleményt nyilvánítson az átalakuló politikai, társadalmi életről. Amikor pedig már látszott, hogy a háború elkerülhetetlen, szinte erkölcsi kötelességként fogalmazódott meg, hogy ki-ki a maga módján részt vegyen a forradalom vívmányai és a haza védelmében. Természetesen akkor is voltak szép számmal olyanok, akik ezt nem érezték magukra nézve kötelezőnek és különböző ürüggyel távol maradtak a „haza szent ügyéért" vívott harctól. Sajnos közöttük volt Bolyai János is, akit pedig többször is felszólítottak arra, hogy vállaljon szolgálatot a hadseregben. Nem szeretnénk ugyanakkor pálcát törni a híres matematikus felett, hisz nyilvánvaló: az egyén szuverén döntése az, hogy miként szolgálja a hazáját. Bolyai úgy gondolta, a tudományban elért eredményeivel már teljesítette a hazája iránti kötelességét és továbbra is inkább a matematikával kívánt

foglalkozni. Ez tulajdonképpen elfogadható is lehetne, de szerencsére ellenpélda is van bőven. Elég, ha csak Petőfi Sándor nevét említjük, de rajta kívül nagyon sok tudós és művész szolgálta a szabadságharc ügyét fegyverrel, vagy más módon. Bolyai esetében ez azért merül fel különös hangsúllyal, mert közismert ember volt, és mert kiváló felkészültségű hadmérnöknek gondolták.

A magyar honvédsereg szervezésénél a nyugállományú tisztek, altisztek igen komoly szerepet játszottak. Aki magát magyar érzelműnek gondolta szinte azonnal jelentkezett az alakuló nemzetőrséghez, majd a honvéd csapatokhoz. Kézenfekvő párhuzamot vonnunk Bolyai és Földváry Károly között. Utóbbi nem messze lakott Marosvásárhelytől, ahol Bolyai élt, egy Nyárád menti kis faluban gazdálkodott feleségével, a keménykezű asszony hírében álló Túry Birivel. Földváry néhány évvel fiatalabb volt Bolyainál, de mindketten sok évet töltöttek el tisztként a császári-királyi hadseregben. A Székelyföldről származó Földváry, aki szintén nem örvendett éppen kiváló egészségnek, már 1848 júniusában a honvédseregben szolgált és alig több mint egy év után ezredesként fejezte be a háborút, mint az egyik legnépszerűbb, legtöbb dicsőséget szerzett törzstiszt. Meg is kapta „méltó" büntetését, halálra ítélték, amit várfogságra enyhítettek.

Bolyaitól természetesen aligha volt elvárható, hogy a csatamezők hőse legyen, már csak egészségi állapota és egyénisége miatt sem, de az, hogy esetleg egy minisztériumi állást vállaljon, vagy valamelyik parancsnokság törzsében hasznosítsa kiváló képességet, talán igen. Sőt szűkebb szakterületén is kiváló szolgálatokat tehetett volna, hisz Marosvásárhelytől nem messze, Gyulafehérvár ostrománál igen csak elkelt volna egy jó mérnökkari tiszt. (Bár ennek a várnak a parancsnoka az a Gedeon tábornok volt, akire Bolyai nagyon haragudott, mert nem fizette ki neki a nyugdíját.) Hasznosíthatta volna magát Temesvárnál vagy Aradnál – mind kettőt hosszú hónapokig magyar csapatok ostromolták –, melyeket igen jól ismert, korábban szolgált bennük. Bolyai azonban betegségére hivatkozva semmilyen feladatot nem vállalt, csupán a nyugdíjának folyósításával foglalkozott. Nézete, hozzáállása a szabadságharc ügyéhez 1849 júniusában változott meg, a nagy győzelmek után, amikor hosszú, terjengős levelet fogalmazott Kossuth Lajoshoz. Ez a levél, ha egyáltalán valóban feladták, valószínűleg sohasem érkezett meg a kormányzóhoz.

Mindezeket azért írhattuk le, mert Ács Tibor olyan könyvet tett elénk, melyben nagyon életszerűen és nagyon emberi közelségből ismerhetjük meg a híres matematikust, Bolyai Jánost. Nem képleteken, levezetéseken keresztül kell megítélnünk egy ember életét, tevékenységét, hanem levelek, szolgálati jellemzések, orvosi jelentések alapján. Olyan részletes ez a könyv, hogy valóban vállalkozhatunk megalapozott véleményalkotásra, akár ellentétesre is, mint a fent leírtak. A szerző esetenként hivatkozik még feltárásra váró forrásokra, de azok e rendkívül hitelesnek elfogadható képet aligha változtatják meg.

A fentiekhez talán még azt tehetnénk hozzá, hogy nem gondoljuk szerencsésnek egy katonai tanintézetet éppen Bolyairól elnevezni. Hagyjuk meg ezt a polgári tanintézeteknek, amelyek méltán állíthatnak emléket így is a zseniális tudósnak, Bolyai Jánosnak.

Csikány Tamás

CLAUS P. STEFANSKI – DIRK STEFANSKI

DIE LANGEN OFFIZIER-SEITENWAFFEN DER DEUTSCHEN MARINEN

(Verlag E. S. Mittler und Sohn GmbH. Hamburg – Berlin – Bonn, 2000. 174 o., 249 fekete-fehér, 20 színes illusztráció)

A kötet szerzői, a Stefanski fivérek e sajátos fegyvertörténeti gyűjtőterületre specializálódtak. Egyes eredményeiket korábban már szakfolyóiratokban közölték. Megjegyzendő, hogy a korábbi szakkönyvek a német haditengerészet esetében inkább a tiszti- és díszt őrökre fektették a hangsúlyt, s a kardanyagot kevéssé érintették (pl. Thomas M. Johnson nemzetközileg általánosan használt kézikönyvsorozata). Könyvük az első

monográfia a német haditengerészeti tiszti kardok történetéről.

A szerzők jelentős kutatásokat folytattak hazai- és külföldi levéltárakban (Bayerisches Hauptstaatsarchiv, München, Bundesarchiv-Militararchiv, Freiburg) és múzeumokban (Bayerisches Armeemuseum, Ingolstadt, Deutsches Historisches Museum, Berlin, Deutsches Klingenmuseum, Sollingen, Wehrgeschichtliches Museum, Rastatt, illetve a Koninklijk Museum van het Lager en van Krijgsgeschiednis, Brüsszel). Nagy számban tanulmányoztak hazai-, illetve külföldi magántulajdonban-, illetve magángyűjteményekben található – „hézagpótló" – darabokat (pl. S. D. Joachim Egon Fürst von Fürstenberg, Georg Goerlipp, Thomas M. Johnson, Rainer Lackemann, Peter Mehis, Gerhard Seifert).

A szerzők a korabeli német történelem összefüggéseibe ágyazva tárgyalják a fegyvertörténeti témát. Így szerepelnek az „Első német tengerészet" (1806–1847), az „Új porosz tengerészet" (1848–1866), a „Német Birodalmi flotta" (1848–1852), a „Hamburgi flottilla" (1848), a „Schleswig-holsteini flottilla" (1848–1852), az „Észak Német Szövetség tengerészete" (1867–1870), a „Német Birodalmi tengerészet" (1871–1918), az „ideiglenes birodalmi tengerészet" (1919–1921), a „Birodalmi tengerészet" (1921–1935), a „Haditengerészet" (1935–1945), illetve az NDK „Népi tengerészete" (1945 után) kardféleségei. A tartalom kronologikusan felépített és tárgyalja az adott időszakban (a különböző német flottáknál) rendszeresített kardféleségeit, s azok nagyszámú változatait.

Olyan további részterületeket is taglalnak, mint pl. a tengerészgyalogságnál használt tiszti kardok. Külön foglalkoznak pl. az un. Fürstenberg-féle (tengerésztiszti) díszszablyával, vagy éppen az 1930-as években felmerült (de végül a háború kitörése miatt már nem realizálódott) tengerésztiszti kardok terveivel. Igen sajátos e kardféleségeknek, haditengerészeten kívüli használatát – pl. révkapitányságokon, a rendőrségnél – áttekintő rész.

A kötet részletesen foglalkozik, az egyes időszakokban kiadott – rendszeresített – kitüntető kardok témájával is.

A könyvben, döntően, nagyon jó minőségű, rendkívül gazdag képanyag került közlésre. A kardféléket a szerzők nem csupán a megszokott módon (összképben, hüvelyben, illetve a markolatkép közlései) mutatják be, hanem szakmai szempontból nagyon fontos – részletfelvételeket (pl. markolatkupak, fogantyú, kosár, hárítólap, illetve szájkarika, sarupánt, hordkarika, hüvelyveret) is közölnek. Számos olyan részlet is tanulmányozható a kötetben, mint pl. márkamegjelölések, előállítók jegyei, pengefeliratok, pengedíszítések.

Mintegy félszáz fényképfelvétel mutatja be ezeknek a fegyvereknek egykori viselési módozatait, gyakorlatát. A képeken a darabokat egykor használó matrózok, tiszthelyettesek, tisztek, admirálisok egyéni – illetve csoportképei láthatók, melyek érdekes adalékokkal szolgálhatnak a német haditengerészeti egyenruhák (eddig részleteiben kevéssé bemutatott) történetéhez. Nem érdektelenek az anyagok falerisztikai (rendjel- és kitüntetésviselési szempontból) sem.

A könyvben különböző – igen hasznos – táblázatok, összegezések is olvashatók (pl. a fegyverek részleteinek áttekintése, a fegyverek méretadat táblázatai, a szakkifejezések magyarázata, a különféle korszakokban kitüntető kardokat elnyert személyek listái). A szerzők a témakörre vonatkozóan az elérhető legszélesebb anyagot összegezték.

Pandula Atttila

JUHA E. TETRI

KUNNIAMERKKIKIRJA

(Helsingissä Ajatus Kirjat, Saarijärvi, 2003. 282 o.)

2003-ban, a Hadtörténeti Múzeum 85. születésnapja alkalmából finnországi testvérintézményünk színvonalas, gazdagon illusztrált, szép kiállítású kötetet ajándékozott könyvgyűjteményünknek. A kitüntetésekkel foglalkozó album nemes egyszerűséggel a „Rendjelkönyv" címet viseli, s valóban nem túlzás a téma ilyen általános megközelítése:

a szerző a középkori alapítású lovagrendektől kiindulva bemutatja a rendjelvények tipikus formáit, a viselés lehetséges módjait, majd megismerteti az olvasót a finn kitüntetések részletes történetével.

A könyv középpontjában magától értetődően a finn érdemjelek állnak. A Finnország 1917-es függetlenné válása óta létrehozott elismerési rendszer elemeit különböző kategóriákra bontva veszi sorra. Elsőként a három finn rend (Szabadságkereszt Rend, Finn Fehér Rózsa Rend, Finn Oroszlán Rend) bemutatására kerül sor, amelyeknek nagymestere a Finn Köztársaság mindenkori elnöke, s amelyeknek jelvényei békében és háborúban egyaránt elnyerhetők. A köztársasági elnök adományozza még többek között a különféle háborús emlékérmeket, az Életmentő Érmet, és a Finn Vöröskereszt kitüntetéseit is. Egy-egy alfejezet foglalkozik a minisztériumok és a fegyveres erők vezetői által adható érdemjelekkel, illetve az ortodox érsek adományozási jogkörébe tartozó Szent Bárány Renddel.

Az 1917–1944 között fennállt Önkéntes Polgárőrség (Suojeluskuntajärjestö) és a női Lotta Szervezet egyaránt önálló kitüntetésekkel rendelkezett, amelyeket szintén megismerhetünk a kötetből, hasonlóan a XX. század finn háborúi (függetlenségi háború, téli háború, 1941–1944-es háború) kapcsán kiadott emlékérmekhez és -keresztekhez. Számos önkéntes alapon működő honvédelmi szervezet és egyesület érdemjeleit is sorra veszi a szerző; érdekességként kiemelhetjük a Honvédelmi Érmet (Maanpuolustusmitali), amelyet mindazok *megvásárolhatnak*, akik tartalékos képzésben, vagy más honvédelmi kiképzésben vettek részt. A bevételeket az önkéntes honvédelmi munka támogatására fordítják. Külön alfejezet ismerteti a finn haderő egyes alakulatainak csapatjelvényeit, amelyeket a kimagasló szolgálat elismeréseképpen adományoznak, s amelyek közül a legrégebbiek története az 1920-as évekre nyúlik vissza.

Rajzos melléklet ábrázolja a kitüntetések viselésére vonatkozó szabályokat mind civil, mind katonai ruházaton, nők és férfiak esetében egyaránt. A frakk, a szmoking és az öltöny mellett az estélyi ruha és a népviselet is megjelenik, s a kitüntetések eredeti méretben és kisebbített változatban való feltűzésére is eligazítást ad a szerző. Az elnyert érdemjelek számától függően a szalagsávok elrendezését is ábrák közlik, de bemutatásra kerülnek a finn kitüntetéseken használatos jelvények, pántok, jelképek is. Több korabeli felvételen vizsgálhatjuk a kitüntetések átadását és viselését háborúban és békében.

Az első világháborút követően, Finnországgal közel egy időben váltak függetlenné a balti államok is. Fennállásuk során, tehát a második világháború időszakáig, majd az 1990-es évektől ismét, Finnország szoros kapcsolatokat ápolt ezekkel az országokkal, aminek egyik megnyilvánulása az állami kitüntetések viszonossági alapon való adományozása volt. Ezért kapnak a könyvben külön hangsúlyt az észt, lett és litván elismerések, akárcsak a skandináv államok rendjelei. Mivel függetlensége elnyerése előtt Finnország svéd, illetve cári orosz uralom alatt állt, indokolt volt e két rendszer kitüntetéseit is bemutatni. Ugyancsak a finn függetlenség kivívását megelőzően a Német Császárságban képezték ki azt a mintegy 2000 katonát, akik a későbbi finn Felszabadítási Hadsereg tisztjeivé és tiszthelyetteseivé váltak. A német kitüntetések tárgyalását azonban nem csak ez tette szükségessé, hanem elsősorban az, hogy a második világháborúban Finnország a Harmadik Birodalom oldalán fogott fegyvert, s megközelítőleg 1500 finn katona szolgált a Wiking SS-hadosztályban is, a keleti fronton. A finn-német kitüntetési kapcsolatok tehát az 1940-es évek elején igen élénkek voltak; ezt a bemutatott német kitüntetési anyag szemlélteti.

Az album egyik fő attrakciója Finnország marsallja, báró Carl Gustaf Emil Mannerheim (1867–1951) rendjeleinek és kitüntetéseinek részletes bemutatása. A szerző ehhez nem csupán a marsall felbecsülhetetlenül értékes, és a maga nemében egyedülálló érdemjel-kollekciójára és archív felvételekre támaszkodott, hanem összeállította Mannerheim marsall kitüntetéseinek teljes listáját is, az elismerések pontos megnevezésével és az adományozás időpontjával.

A színes tárgyfelvételeken számos ritkaság látható, s magyar vonatkozást is felfedezhetünk: a finn katonai vezetőnek 1942-ben adományozott Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített nagykeresztjét hadiszalagon, a kardokkal – a Horthy Miklós alapította Magyar Érdemrend legmagasabb fokozatát. Mannerheim, aki katonai pályafutását a cári orosz hadseregben kezdte, első kitüntetését I. Ferenc József osztrák-magyar uralkodótól kapta 1895-ben: az osztrák császári Ferenc József Rend lovagkeresztjét. 1914-ben a varsói

önálló lovasdandár parancsnokaként részt vett az opatovi csatában, amelyért az orosz Szent György Katonai Rend IV. osztályát és a Szent György Kardot adományozták neki. 1915–1917 között a 12. lovashadosztály, 1917-ben a VI. lovashadtest parancsnoka, altábornagy. 1917 decemberében, a finn függetlenség kikiáltásával egy időben hazatért Finnországba, ahol 1918 januárjában kinevezték a finn Fehér Hadsereg parancsnokává, s egyúttal lovassági tábornokká. Érdekesség, hogy az első világháború során két szembenálló fél kitüntetéseit is kiérdemelte: orosz kitüntetései (Szent Szaniszló Rend I. osztálya kardokkal, Szent Anna Rend I. osztálya kardokkal, Szent Vlagyimir Rend II. osztálya kardokkal) mellett 1918-ban a porosz Vaskereszt I. és II. osztályát is megkapta. Élete során nem csak számos kitüntetésben részesült, nevéhez fűződik a Szabadságkereszt Rend (1918. március 4.) és a Finn Fehér Rózsa Rend (1919. január 28.) alapítása is. Mannerheim 1944 augusztusától 1946 márciusáig köztársasági elnök volt, Finnországot ő vezette ki a háborúból, s 1951-ben nemzeti hősként hunyt el. Az, hogy kitüntetései ilyen teljességben maradhattak az utókorra, többek között e körülményeknek köszönhető.

Az albumot lapozgatva a kitüntetések iránt érdeklődő magyar olvasónak csak a szíve fájhat, hogy hazánk történelmének alakulása folytán Horthy Miklós érdemjeleiről hasonló kötet már talán soha nem jelenhet meg, jóllehet „Magyarország kormányzója a világ államfői között a legszebben dekorált férfiak egyike" volt.

A kemény kötésű finn rendjelkönyv ettől a szerencsés történelmi adottságtól függetlenül is megállja a helyét a nemzetközi mezőnyben. A kiváló színes és fekete-fehér illusztrációkat bőségesen felvonultató kötetet angol nyelvű képfeliratok és összefoglaló teszik teljessé. A falerisztika, a nemzetközi és finn kitüntetések, illetve Mannerheim marsall élete és érdemjelei iránt érdeklődők számára a könyv nem fog csalódást okozni.

Sallay Gergely Pál

KRÓNIKA

KRISTÓ GYULA (1939–2004)

Érzékeny veszteség érte a magyar történettudományt, főként a magyar középkorkutatást Kristó Gyula életének 65-ik esztendejében, 2004 januárjában bekövetkezett halálával. Ha ehhez hozzátesszük, hogy az elmúlt évek során Györffy György és Engel Pál is eltávozott az élők sorából, a magyar középkorkutatás valóban nehéz helyzetbe került. Külön is fájó veszteség Kristó professzor halála a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának, a Történeti Intézetnek és a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéknek. Kristó Gyula neve és munkássága szorosan összekapcsolódott az egyetemével, hiszen itt tanult egyetemistaként, s a diploma megszerzése után a Történeti Intézet tudós tanáraként oktatott több mint négy évtizeden át, jóformán haláláig. A veszteséget csak két dolog enyhíti valamelyest. Az egyik, hogy Kristó Gyula számos értékes könyvet és tanulmányt alkotott, amelyek bizonyosan megőrzik szellemét és munkásságát a jövőben is. A másik, hogy jó tanárhoz méltóan szellemi műhelyt alakított ki, és sok tanítványt nevelt, akik egy része a szegedi egyetemen, más részük pedig más egyetemeken, vagy levéltárakban és kutatóhelyeken szolgálta és szolgálja a magyar medievisztika ügyét.

Kristó Gyula 1939. július 11-én, Orosházán született. Általános és középiskolai tanulmányai után 1957–1962 között a szegedi József Attila Tudományegyetem hallgatójaként szerzett történelem–magyar, illetőleg latin szakos tanári oklevelet. A tanári diploma megszerzése évében, 23 évesen már egyetemi doktori (bölcsészdoktori) címet is szerzett. Végzése után maradt a Történeti Intézetben, a Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszéken előbb tanársegédi, majd adjunktusi, docensi és egyetemi tanári beosztásban. Lendületesen haladt előre a tudományos munkában; 1969-ben elnyerte a kandidátusi, 1977-ben pedig a történettudományok doktora (akadémiai doktor) fokozatokat. Tudományos tevékenysége elismeréséül 1998-ban akadémikussá, a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választották. Tudományos munkássága mellett intenzív tudományos közéleti tevékenységet is folytatott. A szegedi egyetemen volt rektor (1982–1985), a Bölcsészettudományi Kar dékánja (1987–1989), a Történeti Intézet vezetője (1992–1993) és hosszú ideig tanszékvezető is (1983–1995). Tudományos testületek elnökeként (SZAB Történettudományi és Filozófiai Szakbizottsága) és tagjaként (MTA Történettudományi Bizottsága; MTA Tudományos Minősítő Bizottsága) végzett tudományszervező munkát. Sorozatszerkesztőként (pl. Anjou-kori oklevéltár; Szeged története; Szegedi középkor-történeti könyvtár) is tevékenykedett, folyóiratok szerkesztő bizottságában (Századok) vett részt. Tudományszervező tevékenységének fontos része volt a Szegedi Középkorász Műhely létrehozása, amely számos kötetet adott ki. Ide kell sorolni az egyetemi oktató munkához is kötődő medievisztikai doktorandusz program megalapítását 1994-ben, amelynek nem csak megszervezésében és irányításában volt döntő része, hanem a doktorandusz-képzésben oktatóként is jelentős szerepet vállalt. Tanári, tudományszervezői és tudósi pályafutását kitüntetésekkel, díjakkal is elismerték mind országosan (Szent Györgyi Albert-díj, Szűcs Jenő-díj), mind pedig egyetemén és városában (Kuun Géza-díj; Csongrád megye alkotói díja; Szeged város díszpolgára).

E rendkívül szerteágazó tudományos munkásság leginkább maradandó részét írásai jelentik. Kristó professzor alkotói tevékenységét a termékenység, a magasra tett mérce és a sokoldalúság jellemezte. Pusztán mennyiségi szempontból nézve is hatalmas életművet alkotott, amelynek egyik mutatója, a könyvek száma, éppen halálakor érte el az impozáns 101-es számot, amibe nem tartoznak bele az általa szerkesztett kötetek. A magyar és külföldi gyűjteményes kötetekbe írt és folyóiratokban megjelent tanulmányok, cikkek – nem is szólva a kisebb ismeretterjesztő írásokról, ismertetésekről stb. – tovább növelik ezt az önmagában is elismerésre méltó teljesítményt. Még inkább fontos szempont életművének értékelésekor írásai

igényessége. Kristó Gyula a feltárt történeti források szigorú forráskritikai elemzésére alapozta tudományos következtetéseit, elméleteit. Munkái stílusára a fiatalabb kori bonyolultabb, körmondatos szerkesztés után az 1980-as évektől az egyszerűbb, világos és logikus fogalmazás volt jellemző. Kutatásai a IX. századi magyar őstörténettől lényegében az Anjou-korig, a XIV. század végéig ölelték fel fél évezred magyar történelmét. Ezen belül tematikai sokszínűsége szinte zavarba ejtő, hiszen a gazdaságtörténeti, társadalomtörténeti, politikatörténeti kérdésekkel éppúgy foglalkozott, mint eszmetörténeti, kultúrtörténeti kérdésekkel. Az országos történet mellett helytörténeti munkássága is jelentős volt, de utalhatunk történeti segédtudományokkal, vagy éppen nyelvészettel kapcsolatos írásaira is. Nagyon nehéz egyes műveket kiemelni az életműből, s itt jelen sorok írójának szubjektív véleménye is mindenképpen közre játszik. Úgy vélem, hogy kiemelkedő fontosságú az Anjou-kori oklevéltár sorozata, amelynek főszerkesztője és több kötetének közreadója volt Kristó Gyula. Hasonlóképpen fontosnak ítélem meg a Korai magyar történeti lexikont, amelynek létrejöttében főszerkesztőként nagyon fontos szerepe volt, nélküle aligha jelent volna meg e hatalmas munka. Monográfiái közül kiemelném két őstörténeti munkáját (Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980; The Hungarians in the Ninth Century. Szeged, 1996), a feudális széttagolódásról írott művét (A feudális széttagolódás Magyarországon. Budapest, 1978) vagy a vármegyékről szóló nagy szintézisét (A vármegyék kialakulása Magyarországon. Budapest, 1988).

Az életmű általános, szükségképpen vázlatos méltatásában ehelyütt kell megemlékeznem egy speciális kutatási területéről, hadtörténeti munkásságáról. Előre kell bocsátanom, hogy Kristó professzor nem tekintette magát hadtörténésznek, a hadtörténet nem tekinthető legfőbb kutatási területének. Legkedvesebb szakterületének a forrásfeltárást és kiadást, illetőleg forráskritikát (krónikakutatást) tarthatjuk, ezeken kívül talán a politikatörténet állt hozzá legközelebb. A forrásokat kutató történészként foglalkozott tehát a hadtörténettel, s az egyes hadtörténeti jelenségek, események vizsgálatakor mindenkor kitért gazdasági, társadalmi hátterükre, s tágabb összefüggésrendszerben mutatta be azokat. Bár kifejezetten hadtörténeti jellegű munkáinak száma hatalmas életművéhez képest aránylag csekély, e művek a korszak hadtörténeti irodalmában hiánypótló és összegző jellegük miatt jelentősek. A hadtörténeti művek mellett több, kisebb-nagyobb munkájában is találkozunk hadtörténeti részekkel, fejezetekkel.

Kristó Gyula első hadtörténeti jellegű írása – társszerzőként – éppen a Hadtörténelmi Közleményekben látott napvilágot valamivel több mint 30 éve, s a korai magyar határvédelemmel foglalkozott (Kristó Gyula – Makk Ferenc – Szegfű László: Szempontok és adatok a korai magyar határvédelem kérdéséhez. Hadtörténelmi Közlemények 1973. 635–660. o.). Ezt követően összesen négy könyve, egy nagyobb tanulmánya és több kisebb cikke foglalkozott a középkori magyar hadtörténelemmel a XIV. század végéig. E nagy témakörön belül több könyvében vizsgálta a magyar honfoglalás kiváltó két fontos háborút a bolgárokkal és a besenyőkkel. A honfoglalás katonai eseményei mellett elsősorban két korszak hadtörténete vonzotta, amelyeknek könyvet és tanulmányokat is szentelt. Az egyik témakört a magyar kalandozások jelentették, amelyek kutatása ugyan kétségkívül izgalmas, de korántsem könnyű, tekintve a szórványos és sokszor pontatlan középkori kútfőket. A döntő vereséggel végződött 955-ös Lech-mezei csatáról kisebb monográfiát írt, amely a Sorsdöntő történelmi napok című sorozatban jelent meg (Az augsburgi csata. Budapest, 1985). Kristó Gyula munkájában nem csak a csatáról adott alapos elemzést, hanem áttekintette a kalandozásokat és a magyar törzsszövetség belső helyzetéről, s a Kárpát-medence belső etnikai-népi viszonyairól is meggyőző képet vázolt fel. Több rövidebb cikke is jelent meg a kalandozásokról (pl. História 1986/6. 3. 127–132), illetőleg egyetemi jegyzetben (Magyar kalandozások – kalandozó magyarok. In: Fejezetek a régebbi magyar történelemből. I. [Szerk. Makk Ferenc.] Budapest, 1981. 37–53. o.) és tankönyvben (Magyarország története 895–1301. Budapest, 1898. 55–68. o.) is elemzést adott e hadjáratokról. A kalandozó akciók legrészletesebb bemutatását 1980-as őstörténeti könyve két fejezetében nyújtotta, amelyek a témakör mindmáig legjobb és legteljesebb összegzését jelentik (Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980. 229–392. o.). Értelmezése szerint a lovas nomád magyarok kalandozásai elsősorban zsákmányszerző vállalkozá-

sok voltak. E hadjáratok a honfoglalás előtt inkább törzsszövetségi, a X. században pedig egyre inkább törzsi keretek között folytak. Kristó professzor a kalandozásokhoz hasonló mélységig más külső háborúval nem foglalkozott, kár, hogy önálló nagyobb monográfiában nem foglalta össze idézett kutatásait, hiszen magyar nyelvű monografikus összegzése nincs a kalandozásoknak, csak régebbi, illetőleg nem teljes idegen nyelvű szintézisek (Lüttich, Fasoli, Vajay) állnak rendelkezésre. Kristó Gyula nagyszabású monografikus összegzést adott az Árpád-kor hadtörténetéről (Az Árpád-kor háborúi. Budapest, 1986), amelyben a fegyverekről szóló fejezetet Kovács László írta. E művében a honfoglalástól 1301-ig korszakokra bontva tekintette át a bel- és külháborúkat, s foglalkozott a hadviselés társadalmi és technikai feltételivel is. E műnek átdolgozott, elsősorban jegyzetapparátusát bővítő kiadása az elmúlt évben látott napvilágot (Háborúk és hadviselés az Árpádok korában. Budapest, 2003).

A másik kitüntetett hadtörténeti témakör az Anjou-kor első fele, Károly Róbert harcai a tartományurakkal. Kristó Gyula első hadtörténeti könyve éppen Károly Róbert 1312-es győztes csatájának alapos elemzését adta a résztvevők és szövetségeseik minuciózusan alapos bemutatásával (A rozgonyi csata. Budapest, 1978). E kisebb terjedelmű monográfia élvezetes és kiváló munka, annak ellenére, hogy sokkal inkább politika- és társadalomtörténeti jellegű, mint szorosan vett hadtörténet, hiszen csak a két fél hadmozdulatairól kapunk részletesebb képet, magáról a csatáról – források hiányában – csak rövid elemzést olvashatunk. Kristó Gyula nemrégiben a tartományurak elleni harcokról sok szempontból újat hozó nagy tanulmányt is készített, amelyben jól hasznosította az időközben megjelent Anjou-kori okmánytár köteteinek új információit (I. Károly harcai a tartományurak ellen. Századok, 2003/2. 297–347. o.). A tartományurak elleni harcokon túlmenően összegző szintézist is írt az Anjou-kor hadtörténetéről, amely az Árpád-kori hadtörténeti monográfia folytatását jelentette (Az Anjou-kor háborúi. Budapest, 1988). A fegyverekről szóló fejezetet ezúttal Pandula Attila készítette. E munkában alaposan elemezte Károly Róbert és Nagy Lajos belső és külső háborúit, a hadjáratok típusait és résztvevőit.

A kutatói és ezen belül elsősorban a hadtörténeti munkásság felvázolása után saját szubjektív megjegyzéseimmel zárom megemlékezésemet. Eddig ugyanis csak a tudósról és munkásságáról írtam. Szót kell ejtenem a tanárról és az emberről is. Először elsőéves hallgatóként találkoztam vele, mint fiatal tanárral. Széleskörű tudása, és ahogy ezt át tudta nekünk adni, feledhetetlen élményt jelentett. Alapvetően zárkózott alkat volt, de később megnyílt azok előtt, akiket bizalmába fogadott. Magánügyekről, főleg betegségeiről így sem szívesen beszélt. Rendkívüli racionalitás, logika jellemezte a mindennapi életben is. Munkaszeretete, munkabírása legendás volt, sajnos egészségét sem kímélve dolgozott. Rendkívüli pontosság jellemezte, ami vonatkozott a napirendre, a határidők betartására és egyáltalán olyan áttekinthető rend volt körülötte, ami mindenképpen ritkaságnak számít az egyetemi és akadémiai világban. Munkahelyi vezetőként nagyfokú segítőkészségét mind szakmai téren, mind pedig az előmenetel vonatkozásában tapasztalhattuk. Kétségtelenül magas igényeket támasztott, s elvárta a teljesítményt tanítványaitól, de tanácsaival segítette is őket. Tudósként és tanárként is hiányozni fog, nekem, sokunknak.

Tóth Sándor László

BALLA TIBOR

A NÉMET HADTÖRTÉNETI KUTATÓINTÉZET 46. NEMZETKÖZI HADTÖRTÉNETI KONFERENCIÁJA

(Berlin, 2004. május 24–27.)

A Német Hadtörténeti Kutatóintézet és a Német Történeti Múzeum közös szervezésében május 24. és 27. között Berlinben zajlott le „Az elfelejtett keleti front – 1914/15. Esemény, hatás, utóhatás" című nemzetközi konferencia. A kongresszusnak – melyen nyolc ország képviselői vettek részt – a Német Történeti Múzeum adott otthont. A munka egész napos szekcióüléseken, angol és német nyelven folyt.

A nyitó előadásra május 24-én este került sor. *Prof. Dr. Hew Strachan* (Oxford, Egyesült Királyság) az első világháború elfelejtett keleti frontjáról tartott előadást. Kiemelte, hogy Alfred Schlieffen német vezérkari főnök még Oroszországot tartotta a fő ellenségnek. A német vezérkar tartott egy keletről jövő fenyegetéstől, de nyugaton a hadműveleti lehetőségek nagyobbak voltak. A földrajzi viszonyok és a fejlettebb vasúthálózat miatt a németek nyugaton terveztek nagyobb hadműveleteket, Kelet-Poroszországban csupán védekezni akartak, a keleti fronton utánpótlási gondok miatt sem érhettek el távoli orosz területeket. Az előadó kifejtette, hogy Németország legnagyobb háborús győzelmét mégis keleten érte el, amelyet a Breszt-Litovszkban 1918. március 3-án aláírt béke szentesített.

Május 25-én a munka *Dr. Jörg Duppler* kapitánynak, a potsdami Német Hadtörténeti Kutatóintézet igazgatójának és *Prof. Dr. Hans Ottomeyer*nek, a berlini Német Történeti Múzeum főigazgatójának köszöntője után az első szekcióban folytatódott *Prof. Dr. Stig Förster* (Bern, Svájc) elnöklete alatt.

Az első előadó *Dr. Terence Zuber* (Würzburg, Németország) volt, aki az első világháború kitörésekor létezett német háborús és felvonulási terveket ismertette. Kitért Alfred von Schlieffen és Helmuth von Moltke keleti és nyugati frontra vonatkozó hadműveleti terveire, összehasonlította a két német vezérkari főnök elképzeléseit. Felsorolta mekkora német haderő állt a hadvezetés rendelkezésére 1914 nyarán, és az hogyan vonult fel a nyugati valamint a keleti hadszíntéren.

Másodikként *Dr. Gerhard P. Groß* alezredes(Potsdam,Németország)emelkedettszólásra, aki a keleti fronton végrehajtott német hadműveletekről beszélt. Hangsúlyozta: a hadvezetés számára a keleti front csak mellékhadszíntér volt, többfrontos háború esetén nem létezett határozott hadműveleti terv az orosz haderő elleni háborúra, mint ahogy a központi hatalmak egységes főparancsnoksága is hiányzott. Ismertette a keleti fronton lezajlott német hadműveleteket 1915. szeptember végéig. A német győzelmek politikai következményeiről is beszélt, kiemelte, hogy a nyugati fronttal ellentétben keleten a háborút zömében mozgóháborúként vezették.

A kávészünet után *Prof. Dr. Boris Savkin* (Moszkva, Oroszország) a keleti fronton 1914–1915-ben folyt harcokról tartott előadást, orosz szemszögből. Kiemelte, hogy a közel kétezer kilométer hosszú keleti front tartása három és fél éven át az orosz csapatokra hárult. Értékelte, hogy az antant-hatalmakhoz képest milyen állapotban (rosszabb fegyverzettel és felszereléssel, alacsonyabb kiképzettségi szintű katonatömegekkel) lépett be az orosz haderő a háborúba. Hangsúlyozta, hogy az orosz haderő mentette meg Franciaországot 1914-ben a vereségtől. Kitért arra, hogy az orosz hadsereg hárommillió főt veszített 1915 végéig.

Kiemelte, hogy a cári birodalomnak minden anyagi és embertartalékát mozgósítania kellett a háborúban, amely 1917-ben a forradalomhoz és a háborúból való kiváláshoz, valamint a központi hatalmakkal megkötött különbékéhez vezetett.

Az ebédszünetet követően *Prof. Dr. Lothar Höbelt* (Bécs, Ausztria) előadásában a keleti fronton 1915 végéig zajlott osztrák-magyar – orosz háborúról beszélt. Röviden értékelte az 1914 őszén lezajlott hadműveleteket, a győztes limanowai csatát, a Przemysl felmentésére indított hadmozdulatokat, a kárpáti téli csatát, az 1915. május 2-i gorlicei áttörést és a központi hatalmak azt követő offenzíváját. Említést tett a cs. és kir. haderő nem kielégítő háborús felkészüléséről, a hadvezetés – különösen Franz Conrad von Hötzendorf

vezérkari főnök – súrlódásairól a németekkel a koalíciós háborúban.

Kávészünet után *Prof. Dr. Günther Kronenbitter* (Augsburg, Németország) az 1914–15-ös német – osztrák-magyar vezetési problémákról tartott előadást. Kiemelte, hogy a szövetséges Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia katonai együttműködését megnehezítették az eltérő politikai célok és a katonai potenciáljuk különbözősége. A közös katonai sikerek sem igazán közelítették a két szövetségest, ezzel kapcsolatban rávilágított a lengyel kérdés bonyolultságára. Hangsúlyozta, hogy a németek végig vezető szerepet vittek a keleti fronton és nyomást gyakoroltak az osztrák-magyar főparancsnokságra pl. az olasz és román semlegesség megvásárlása érdekében. Felsorolta a hadicélok különbözőségét, kitért a Con-rad von Hötzendorf és az Erich von Falkenhayn vezérkari főnökök közötti nézeteltérésekre is.

Május 26-án a második szekció elnöki tisztét *Prof. Dr. Jörg Baberowski* (Berlin, Németország) töltötte be. Elsőként *Dr. Piotr Szlanta* (Varsó, Lengyelország) emelkedett szólásra és az első világháború első két évének, a modern lengyel nemzet identitását megalapozó időszaknak a vizsgálatát végezte el. Megemlítette, hogy a Lengyelországot a XVIII. század végén felosztó hatalmak szembe kerültek egymással a háborúban (másfélmillió lengyel szolgált katonaként a három hatalom hadseregében), és mindnyájan megpróbálták megnyerni a lengyelek szimpátiáját. Bemutatta a lengyel politikai elit megosztottságát, amely osztrák, illetve orosz szimpátiájú volt. Említést tett az oroszoktól visszahódított Galíciában véghezvitt kemény osztrák-magyar megtorlásokról, melyek nyomán csökkent a társadalomban a Monar-chia iránti szimpátia. Röviden elemezte a világháborúnak a ruténekazonosságtudatára gyakorolt hatását.

Dr. habil. Hubertus F. Jahn (Cambridge, Egyesült Királyság) előadásában a cári Oroszországban a németekről, mint ellenségről kialakult képről beszélt. Hangsúlyozta, hogy míg az orosz belügyminisztériumban egyes körök német beállítottságúak voltak, a kormányzati és gazdasági körökben valamint a liberálisok soraiban németellenesség volt tapasztalható. Az orosz értelmiség is megosztott volt a németek megítélésében. Aláhúzta, hogy a cári birodalomban 1917 előtt nem létezett egységes nemzeti öntudat.

A kávészünet után *Dr. Peter Hoeres* (Münster, Németország) a központi hatalmak országaiban a szlávokról, mint háborús ellenségről formált képről beszélt. A németek és a németajkú osztrákok ellenségképében a szlávok lusta, piszkos, szervezetlen, szolganépként jelentek meg, vagyis a szlávokról pejoratív kép alakult ki. Elemezte, hogyan változott a kongresszusi Lengyelországban létrehozott osztrák-magyar és német főkormányzóságban a hódítók és a szláv népesség viszonya. Megtudhattuk, hogy a németajkú osztrákoknál a szláv ellenségkép főként a csehekkel szemben volt megfigyelhető, de a hadiiparban és a mezőgazdaságban alkalmazott orosz hadifoglyokkal szemben is megnyilvánult.

Az ebédszünet után *Dr. Eva Horn* (Frankfurt/Oder, Németország) előadása hangzott el, melyben a keleti front német részről történt irodalmi megjelenítésével foglalkozott. Megemlítette, hogy a nyugati fronttal ellentétben, az orosz hadszíntéren folyó háborúról nem létezett egységes kép. A keleti frontról szóló irodalomban a háború primitív, kaotikus vagy egzotikus oldalát állították előtérbe, ellentétben a nyugatival, ahol elsősorban a gépi háború traumáját taglalták.

Prof. Dr. Birgit Menzel (Mainz, Németország) az 1914–15-re vonatkozó orosz háborús irodalom áttekintésére vállalkozott. Kiemelte, hogy az első világháború nem prominens téma az orosz irodalomban, a művek száma, a nyugat-európai háborús irodalomhoz viszonyítva, meglehetősen csekély. Az orosz írók körében a háború hazafias vagy nemzeti támogatása rövid ideig tartó és gyenge volt. Részletesen elemezte Alexander Szolzsenyicin „1914 augusztusa" című művét, amely a német és az orosz imperialista háborút állította középpontjába, egyben mintegy dokumentarista interpretációja az orosz hadsereg katonai vereségének, amely a vezetés hadműveleti és morális gyengeségén keresztül a cári birodalom összeomlásához és az 1917-es forradalomhoz vezetett.

Prof. Dr. Igor Narszkij (Cseljabinszk, Oroszország) az orosz katonák által az orosz nyugati fronton 1914–15-ben megélt háborús valóságot és tapasztalatokat foglalta össze előadásában. Hangsúlyozta: az első világégés nem épült bele az orosz nép emlékezetébe, mivel az 1917-es két forradalom és az 1918–20-as polgárháború eseményei háttérbe szorították. Az orosz katonák 1914–15-ben az állásháborút szerényebb méretekben élték át,

mint a nyugati fronton harcoló hadseregek, az ellátási problémák még nem voltak olyan égetőek, mint amilyenekké 1916–17-ben váltak. A katonák mégis egyre erősödő ellenszenvvel nézték a háborút, mely 1916-ban már tömeges elégedetlenkedésbe csapott át. A főként parasztokból álló hadsereg szocializációja is hozzájárult, hogy a katonatömegek a bolsevizmus eszméinek hordozói lettek.

A kávészünet után *Prof. Dr. Hans-Erich Volkmann* (Freiburg, Németország) az 1914–15-ös keleti fronton folytatott háborút a német katonák élményein és tapasztalatain keresztül értékelte. Kiemelte, hogy a keleti háború elején a német katona több problémával is szembenézett, legfőképpen a hiányzó ellenségképpel, ezáltal a katonák nem kielégítő motivációjával, valamint az ellenfél váratlanul gyors felvonulásával, támadó szellemével és kitartásával. A német harcoló csapatok a beléjük nevelt fegyelem és az ideologizált hősiesség révén méltó ellenfelei voltak az oroszoknak. A német katonai vezetés háborús tapasztalatai azt eredményezték, hogy a két világháború közötti időszakban a Szovjetunió Németország természetes szövetségesévé vált.

Prof. Dr. Vejas Gabriel Liulevicius (Tennessee, Egyesült Államok) előadásában az első világháború alatti német megszálló politikáról szólt Kelet-Európában. Hangsúlyozta, hogy a német megszállási politikát etnikai manipulációkhoz igazították. A katonai vezetők számára az egyes országok és az ott élő emberek a modern népességpolitika tárgyai voltak, a megszállt területek ellenőrzésére a gyarmatokon már használt módszereket is alkalmazták. Elmondta, hogy a náci időkben a német politika már antiszemita, radikális raszszizmussal kombinálva jelent meg Kelet-Európa újjáalakításában.

Május 27-én a szekcióelnöki tisztet *Prof. Dr. Hans Ottomeyer,* a berlini Német Történeti Múzeum főigazgatója látta el.

Dr. Christine Beil (Tübingen, Németország) az első világháború alatti német hadikiállításokról tartott előadásában kiemelte, hogy a múzeumok és azok kiállításai a német hátország számára a fronton zajló eseményeket elérhető közelségbe hozták. A kiállításokat – melyek a népesség körében a nevelés és a szórakozás eszközei voltak – a hadügyminisztérium, a Vöröskereszt, a különböző hazafias egyesületek és magánszemélyek készítették. A hadikiállításokon a keleti front és a megszállt területek legalább annyira jelen voltak, mint a nyugati hadszíntér. Az oroszoktól zsákmányolt fegyverek, felszerelések, a koszos orosz egyenruhába öltöztetett bábuk, mind a német felsőbbrendűség látható bizonyítására szolgáltak az orosz kulturálatlanság felett. A kiállítások a meglévő ellenségkép sztereotípiáit is megerősítették.

A következő előadást *Dr. Kristiane Burchardi* (Berlin, Németország) tartotta, aki a moszkvai első világháborús bajtársi temető történetéről beszélt. Megtudhattuk, hogy a temetőt 1915 februárjában létesítették és 1919-ig 17 500 katonát temettek el ott. A későbbiek során, a szovjet érában szétrombolták, majd az 1990-es években újból létrehozták. A sírkertben ma 20 emlékkő és kereszt található, amelyek alatt az egykori antant-hatalmak katonái nyugszanak.

Dr. Rainer Rother (Berlin, Németország) az ismeretlen katona szertartásának történetéről tartott előadást. Elmondta, hogy a megemlékezés ma is ismert formája ez első világháború után keletkezett. Először 1920-ban, Franciaországban és Nagy-Britanniában, majd utoljára 2000-ben, Kanadában temették el az ismeretlen katonát. A második világháború után is zajlottak ilyen ünnepségek, amelyek végét a vietnami háborúban elesett ismeretlen katonák 1998-ban történt exhumálása és azonosítása jelentette. Az előadó főként a nyugat-európai országokban történő megemlékezésekre tért ki részletesebben.

Dr. Gundula Bavendamm (Berlin, Németország) előadásának témája az Internet, mint a háborús emlékezet médiuma volt. Főként az angolszász, francia, és nyugat-európai országokban, ezen belül is az állami és magánszervezetek valamint egyesületek, továbbá az egyes személyek által készített weboldalakról hallottunk jó összefoglalót. Elmondta, hogyan néznek ki ezen oldalak, hogyan jelenítik meg az állami szervezetek, egyesületek és magánszemélyek az első világháborút, milyen lehetőségeket kínálnak az oldalra látogatóknak, milyen nemzeti különbségek vannak a világháborúra való virtuális emlékezésben.

Az ebédszünet után *Dr. Rainer Rother* a Német Történeti Múzeum „A világháború 1914–1918. Esemény és emlékezés" című, újonnan nyílt kiállításának koncepciójáról és keletkezéséről tartott rövid összefoglaló előadást, melyben kiemelte, hogy annak célja a XX. század őskatasztrófájának tekintett világégés bemutatása. Beszélt a kiállításhoz

felhasznált médiumok szerepéről, valamint a nagyobb német múzeumok és számos neves európai múzeum – többek között a budapesti Hadtörténeti Múzeum és a Magyar Nemzeti Múzeum – valamint több nagyobb magángyűjtemény anyagából válogatott és kölcsönzött kiállított tárgyakról, képzőművészeti alkotásokról, dokumentumokról. Ezt követően a konferencia résztvevőinek lehetőségük nyílt a kitűnő és érdekes kiállítás megtekintésére a készítők szakvezetésével.

A jól sikerült és szervezett konferencia végén elhangzott zárszóban a szervezők megköszönték a résztvevők munkáját, hangsúlyozták a konferencia eredményességét, továbbá – tekintettel a háború kitörésének 90. évfordulójára – más, hasonló első világháborús konferenciák megrendezésének szükségességét emelték ki.

A budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum képviseletében a konferencián *Dr. Veszprémy László* alezredes és *Dr. Balla Tibor* őrnagy volt jelen. Május 25-én, késő délután került sor *Dr. Balla Tibor* „Szarajevó, Doberdó, Trianon. Magyarország első világháborús képes albuma" című, 2003-ban napvilágot látott kötetének vetítéssel kísért német nyelvű bemutatójára. Ezt megelőzően a magyar résztvevők német nyelvű előadásukban az utóbbi öt évben az első világháború témakörében Magyarországon megjelent, zömmel a Hadtörténeti Intézet munkatársai által publikált kiadványokról, az első világháborús hadtörténeti kutatások jelenlegi állásáról, az ilyen irányú jövőbeni publikációs tervekről és szakmai feladatokról adtak áttekintést a konferencia résztvevőinek, majd válaszoltak a feltett kérdésekre.

Budapest, 2003.
360 o. + 16 sztlan o.
3700.- Ft
ISBN 963 9402 30 3

Markó Árpád:
II. Rákóczi Ferenc csatái

Válogatott tanulmányok

Sajtó alá rendezte: Mészáros Kálmán

A Rákóczi-szabadságharc hadtörténetének első igazán avatott kutatója, Markó Árpád (1885–1966) számos tanulmányában dolgozta fel a kuruc szabadságharc nagy csatáit és kisebb ütközeteit. A szerző érdeme, hogy a témát a spanyol örökösödési háborúval kapcsolatos nemzetközi összefüggésrendszerben vizsgálta. Ezek az egyre nehezebben hozzáférhető, de immár klasszikussá vált tanulmányok egységes formában és az újabb kutatási eredményekre is utaló jegyzetapparátussal jelentek meg a szabadságharc kitörésének 300. évfordulója alkalmából. A kiadvány bevezetőjében a szerző munkásságát és hányatott életútját, a függelékben pedig a témával foglalkozó műveinek teljes bibliográfiáját is fellelhetjük. A kötetet használatát személy- és földrajzinév-mutató, valamint alakulatmutató könnyíti meg.

A szakma elismerését mi sem jelzi jobban, mint hogy a könyv a *Hadtörténelmi Közlemények* és a *Századok* hasábjain is kitűnő kritikát kapott.

Nap Kiadó

BIBLIOGRÁFIA

TÁJÉKOZTATÓ AZ UTOLSÓ NEGYEDÉVBEN MAGYARORSZÁGON MEGJELENT HADTÖRTÉNETI KÖNYVEKRŐL

E most induló rovat célja az, hogy tájékoztatást adjon a Magyarországon megjelent legújabb hadtörténeti, történettudományi ismeretterjesztő és szakirodalomról. Ez a bibliográfia – rovatindítóként– nem csak a legutóbbi negyedév könyvtermését mutatja be, visszanyúlik néhány évvel korábbra is, hogy a továbbiakban majd kizárólag a kurrens kiadványokat ajánlhassa olvasóinak, a szerzők, szerkesztők névsorrendjében.

A felsorolás összeállításának elsődleges forrása az Országos Széchényi Könyvtár szerkesztésében megjelenő Magyar Nemzeti Bibliográfia Könyvek Bibliográfiája volt.

Antal István: Gömbös Gyula hatalomra kerülése és kormányzása, 1932–1936. Antal István saj-tófőnök emlékiratai. Szerk., a bev. tanulmányt és a jegyzeteket írta Gergely Jenő. Bp. Palati-nus, 2004, 568 p. (Korok és dokumentumok)

Bálint László: 1956 Hódmezővásárhelyen. Hódmezővásárhely: Polgármesteri Hiv., 2003, 146 p.

Balogh László: Rendszerváltások és diktatúrák. Politikai-hatalmi viszonyok Kelet-Közép-Európában, 1944–1985. Bp. Századvég, 2004, 176 p. (Tanítani)

Chaz Bowyer: Légi háború Európában, 1939-1945. Ford. Bilik Péter. Debrecen, Hajja, cop. 2004, 223 p. (20. századi hadtörténet)

Brenner Domokos: A magyar fordulatok története. Ford. és az előszót írta Köpeczi Béla. Bp. Osiris, 2003, 243 p.

Csihák György (szerk.): Magyar haditechnika és magyar hadjáratok a kora középkorban, a második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából, 1939–1949. A Tizenhatodik Magyar Őstörténeti Találkozó és Tizedik Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, Zürichi Magyar Történelmi Egyesület, 2002, 386 p.

Csizsek István: Fogolynapló. A G.526 számú Gulag-lakó. Tatabánya, Tatabánya Alkotó Művészeiért Közalapítvány, 2003, 108 p.

Erdész Ádám (szerk.): A magyar függetlenség jelképe: Békés megye 2002. évi ünnepi Kossuth-konferenciájának előadásai. Gyula, Békés Megyei Levéltár, 2002, 118 p.

Farkas Gyöngyi, Jankó Annamária, Szijj Jolán (szerk.): „Múlt nélkül nincs jövő." A Hadtörténeti Intézet és Múzeum története, 1918–2003. Bp. Petit Real, 2003, 175 p.

Fenyő István: A centralisták az 1848-as forradalomban. Bp. Argumentum, 2003, 174 p.

Will Fowler, Chris McNab: Harci technikák kézikönyve. Ford. Merth Balázs, Porkoláb Imre. Bp. Zrínyi, 2003, 256 p.

Gergely Jenő: Magyarország a századfordulótól az ezredfordulóig. Száz év magyar történelme, 1896–2000. Bp. Palatinus, 2004, 177 p.

Glória. Az 1956-os magyar forradalom és szabadságharc költői világvisszhangja. (A külföldi szerzők verseit egybegyűjtötte és a Glória victis címen megjelent bővebb válogatást szerk. Tollas Tibor, a kötetet jelen formájában szerk. Kovács Zsolt, Kovács Levente és Kovács Lóránt. Bp. Magyar Szellemi Védegylet, 104 p.

Gyulay Lajos naplói a forradalom és szabadságharc korából, 1848. március 5 – 1849. június 22. Bp. ELTE Román Filológiai Tansz., KSH Lvt., 2003. 2 db; (Transylvanica varietas)

Hagyomány és az önkéntes haderőre való áttérés az oktatásban. A Magyar Történelmi Társulat Tanári Tagozata és a Honvédelmi Minisztérium együttműködésében 2003. szeptember 27-én rendezett országos konferencia előadásai. Bp. ELTE BTK – MTT Tanári Tag., 2003, 105 p. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára)

Hecker Walter, Karádi Ilona (szerk.): Lovas nemzet. A magyarság és a ló évezredeken átívelő barátságáról. Bp. Helikon, 2004. 199 p.

Jarecsni Miklós (szerk.): A katonai felsőoktatás képzési struktúrájának változása: a 2003. június 18-án megtartott szakmai konferencia anyaga a hadmérnök szak alapításáról. Bp. Honvédelmi Minisztérium Oktatási és Tudományszervező Főosztály, 2003, 68 p.

Kas Oszkár: Sorsom része, 1944–1947. Bp. Karolina Egyesület, 2003, 145 p. (Megélt történelem)

Kincses Katalin Mária: Kultusz és hagyomány. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc 300. évfordulóján. Bp. Argumentum, 2003, 199 p.

Knopp, Guido: Sztálingrád: kinek a drámája? Ford. Farkas Tünde. Bp. M-érték K., 2003. 298 p.

Kocsis Barnabás, Lovag: Huszárkalandjaim. Egy magyar huszártiszt a háborúban és fogságban. Debrecen: Hajja, 2004, 250 p. (20. századi hadtörténet)

Kovács Attila (szerk.): Békefenntartók=Peacekeepers. Bp. HM Zrínyi Kommunikációs Szolg. Kht., Zrínyi, 2003. 80 p.

V. G. Krivickij (Krivitsky, Walter G.): Sztálin titkosszolgálatában. Az elsőként dezertáló szovjet mesterkém emlékiratai. Ford. Császár László. Pécs, Alexandra, 2003, 463 p.

Lónyai Sándor: A numerus clausustól Auschwitzig. A Holocaust 3621 győri mártírjának, és az egykori Győr megye falvai 732 deportáltjának teljes anyakönyvi adatsora. Bp. Laborpress, 2004, 247 p.

Mező István: A szabadságharc Bács-Kiskun megyei parancsnokai, 1848/49. Kecskemét, Bács-Kiskun M. Önkormányzat, 2004, 109 p.

Miklósi Károly: Málenkij robot, 1945–1947. Holocaust orosz módra. Bp. Magánk., 2003, 124 p.

Mitrohin, Vaszilij: KGB lexikon. A szovjet titkosszolgálat kézikönyve. Ford. Prikler Renáta, H. Pécs, Alexandra, 2004, 429 p.

Nádasi Alfonz: Hadifogolynapló. Szerk. és az előszót írta Lukácsi Zoltán. Győr, Palatia, 2004, 212 p.

Nagy Balázs (szerk.): Tatárjárás. Bp. Osiris, 2003, 638 p. (Nemzet és emlékezet)

Pacepa, Ion Mihai: A Kreml öröksége. A hírszerzés szerepe a kommunista kormányzási rendszerben. Ford. Balogh Csaba. Szerk. jegyzetekkel ell. Kun Miklós. 2. kiad. Bp. PolgArt, 2002, 319 p.

Pollmann Ferenc: Balszerencse, semmi más? Tersztyánszky Károly cs. és kir. vezérezredes élete és pályafutása. Bp. Balassi, 2003, 159 p. (A Hadtörténeti Intézet és Múzeum Millenniumi Könyvtára)

Puskás Béla Tűzvonalban. Külön kötet. Kaposvár, Magánkiad., 2003, 320 p.

Rieder, Kurt: Legendás hadműveletek a II. világháborúban. Ford. Géczi Zoltán. Kecskemét, Vagabund, 2004, 207 p.

Rieder, Kurt: Páncélosok akcióban. Mítosz, legenda és valóság. Ford. Géczi Zoltán. Kecskemét, Vagabund, 2004, 216 p

Romsics Gergely: Mítosz és emlékezet. A Habsburg Birodalom felbomlása az osztrák és a magyar politikai elit emlékirat-irodalmában. Bp. L'Harmattan, 2004, 205 p. (A múlt ösvényén).

Szabó János: Haderőváltás Magyarországon. A rendszerváltás konfliktusai, kezelésük története és perspektívái a védelmi szektorban, 1989-2001. Bp. PolgArt, 2003, 411 p.

H. Szabó Lajos: Somló környék részvétele az 1848/49. évi szabadságharcban. Pápa, Magánkiad., 2003. 349 p.

Székely Gábor (szerk.): Magyarországi zsidótörvények és rendeletek, 1938–1945. Összeáll. Vértes Róbert. 2. kiad. Bp. PolgART, 2002. 392 p.

Szekeres Imre Gyula: Nyolc év rabmunka a Szovjetunió vorkutai lágereiben, 1945–1953. Bp. Püski, 2003, 198 p.

Szita Szabolcs: A humánum lovagja: Raoul Wallenberg svéd követségi titkár az életek védelmében. A magyarországi vándorkiállítás kísérőfüzete. Bp. Oktatási Minisztérium, 2002, 16 p.

Tamás Edit (szerk.): A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa: tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára. Sárospatak, Rákóczi Múzem, 2003, 2 db.

Tischler János: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül." Lengyelország és Magyarország a két nemzet sorsfordító történelmi eseményeinek idején, 1956-ban és 1980–81-ben. Pécs, Jelenkor; Bp. 1956-os Intézet Int., 2003, 260 p.

Urbancsok Zsolt (szerk.): Makói holokauszt emlékkönyv. A soá 60. évfordulójára. Makó, Szeged, Szegedi Zsidó Hitközs., 2004. 192 p.

Vágó Tibor és Várkonyi Endre (szerk.): Négy évtized a holokauszt túlélőinek szolgálatában: a NÜB tevékenysége negyven év tükrében. Bp. Ex Libris, 2004. 80 p.

Vándor Károly: Soviet Air Forces in Hungary and Austria, 1944–1991. Nagyiván, Vándor Magánkiad., 2003. 155 p.

Winkler Gusztáv (szerk.): Magyar erődépítészet. Régi erődítések rekonstrukciója a térinformatika módszereivel. Bp. Tinta, 2003, 89 p. (Segédkönyvek a hadtörténet tanulmányozásához).

Zágorec-Csuka Judit: A Zrínyiek nyomában. Tanulmánykötet, Pilisvörösvár, Muravidék Baráti Kör Kulturális Egyesület, 2003, 75 p.

TARTALOM

TANULMÁNYOK

BOROSY ANDRÁS — Hadi érdemek Magyarországon a XIV. században ---- 379
B. SZABÓ JÁNOS — A mohácsi csata és a „hadügyi forradalom." I. rész ---- 443
DÁVID GÉZA – – FODOR PÁL — Az oszmán timár-birtokos haderő nagysága és összetétele a XVII. század második felében ---- 481
URBÁN ALADÁR — A Nemzetőrségi Haditanács és a honvéd tüzérség megszervezése 1848-ban ---- 511
PERJÉS GÉZA — Kossuth és Görgey konfliktusa ---- 539

KÖZLEMÉNYEK

TŐSÉR MÁRTON — Az arkadiopolisi csata – az utolsó kalandozó hadjárat, 970 ---- 595
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN — Szigetvár „veszedelmei" a magyar irodalomban ---- 613
SERES ISTVÁN — Thököly Imre naplói és leveleskönyvei ---- 637
TÓTH FERENC — Francia szolgálatban álló magyar ügynökök az Oszmán Birodalomban a XVIII. század derekán (1735–1756) ---- 665
CSETRI ELEK — Az 1809. évi erdélyi inszurrekció ---- 681

MŰHELY

VESZPRÉMY LÁSZLÓ — Grüninger ősnyomtatványának töredéke a Hadtörténeti Könyvtárban ---- 727
VÍGH ISTVÁN — Szulejmán szultán jatagánja és a mohácsi csata ---- 730
BAGI ZOLTÁN — Két jelentés a Buda elestét követő időszak sorsdöntő eseményeiről, Török Bálint és Werbőczy István sorsáról ---- 739
MÉSZÁROS KÁLMÁN — Egy kiadvány margójára. A Rákóczi-szabadságharc és Közép-Európa I–II. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharc kezdetének 300. évfordulójára ---- 750

SZEMLE

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (Ed.) — The Experience of Crusading. 1. Western Approaches *(Veszprémy László)* ---- 773
JIM BRADBURY — The Routledge Companion to Medieval Warfare *(Veszprémy László)* ---- 776
HORN ILDIKÓ — Báthory András *(Szabó Péter)* ---- 777
HERMANN RÓBERT — Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái *(Kemény Krisztián)* 784
CSIKÁNY TAMÁS — Csata Komáromnál 1849. július 2-án, avagy a szabadságharc harcászata *(Pászti László)* ---- 785
ÁCS TIBOR — Bolyai János új arca – a hadi mérnök *(Csikány Tamás)* ---- 787
CLAUS P. STEFANSKI – – DIRK STEFANSKI — Die langen Offizier-Seitenwaffen der deutschen Marinen *(Pandula Attila)* ---- 789
JUHA E. TETRI — Kunniamerkkikirja *(Sallay Gergely Pál)* ---- 790

KRÓNIKA

TÓTH SÁNDOR LÁSZLÓ Kristó Gyula (1939–2004) ---------- 793
BALLA TIBOR A Német Hadtörténeti Kutatóintézet 46. nemzetközi hadtörténeti konferenciája, Berlin, 2004. május 24–27. ---------- 796

BIBLIOGRÁFIA

ANDAHÁZI SZEGHY VIKTOR Tájékoztató az utolsó negyedévben Magyarországon megjelent hadtörténeti könyvekről ---------- 801

CONTENTS

STUDIES

ANDRÁS BOROSY	War Merits in Hungary in the 14th Century	379
JÁNOS B. SZABÓ	The Battle at Mohács and the „Military Revolution" Part I	443
GÉZA DÁVID – – PÁL FODOR	Notes on the Structure and Strength of the Ottoman Timariot Army in the Second Half of the 17th Century	481
ALADÁR URBÁN	The National Guard Council and the Organisation of the Honvéd Artillery in 1848	511
GÉZA PERJÉS	The Conflict between Kossuth and Görgey	539

PUBLICATIONS

MÁRTON TŐSÉR	The Battle of Arkadiopolis – The Last Magyar Raid, 970	595
SÁNDOR IVÁN KOVÁCS	The „Perils" of Szigetvár in Hungarian Literature	613
ISTVÁN SERES	Thököly's Diaries and Books of Correspondence	637
FERENC TÓTH	Hungarian Agents in French Service in the Ottoman Empire in the Middle of the 18th Century (1735-1756)	665
ELEK CSETRI	The Transylvanian Insurrection in 1809	681

WORKSHOP

LÁSZLÓ VESZPRÉMY	A Fragment of Grüninger's Incunabulum in the Library of Military History	727
ISTVÁN VÍGH	Sultan Suleiman's Yataghan and the Battle at Mohács	730
ZOLTÁN BAGI	Two Reports on the Historic Events Following the Fall of Buda, and the Fates of Bálint Török and István Werbőczy	739
KÁLMÁN MÉSZÁROS	Notes on the Margin of a Publication. Rákóczi's War of Independence and Central Europe I-II. Studies on the 300th Anniversary of the Outbreak of Rákóczi's War of Independence	750

REWIEW

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (Ed.)	The Experience of Crusading. 1. Western Approaches (*László Veszprémy*)	773
JIM BRADBURY	The Routledge Companion to Medieval Warfare (*László Veszprémy*)	776
ILDIKÓ HORN	András Báthory (*Péter Szabó*)	777
RÓBERT HERMANN	The Great Battles of the 1848-1849 War of Independence (*Krisztián Kemény*)	784
TAMÁS CSIKÁNY	The Battle at Komárom on 2 July 1849 or the Tactics of the War of Independence (*László Pászti*)	785
TIBOR ÁCS	A New Aspect of János Bolyai – The Military Engineer (*Tamás Csikány*)	787
CLAUS P. STEFANSKI – – DIRK STEFANSKI	Die langen Offizier-Seitenwaffen der deutschen Marinen (*Attila Pandula*)	789
JUHA E. TETRI	Kunniamerkkikirja (*Gergely Pál Sallay*)	790

CHRONICLE

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH Gyula Kristó (1939-2004) ---------- 793

TIBOR BALLA The 46th International Military History Conference of the German Military History Research Centre, Berlin, 24-27 May 2004 ---------- 796

BIBLIOGRAPHY

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY A Guide to the Military History Books Published in Hungary in the last Three Months ---------- 801

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES

ANDRÁS BOROSY — Mérites de guerre en Hongrie au XIVe siècle ---- 379

JÁNOS B. SZABÓ — La bataille de Mohács et la «révolution militaire» 1ère partie ---- 443

GÉZA DÁVID – – PÁL FODOR — L'importance et la composition de la force armée des propriétaires de *timars* ottomans dans la deuxième partie du XVIIe siècle ---- 481

ALADÁR URBÁN — L'organisation du Conseil de guerre de la Garde Nationale et de l'artillerie des honveds en 1848 ---- 511

GÉZA PERJÉS — Le conflit entre Kossuth et Görgey ---- 539

PUBLICATIONS

MÁRTON TŐSÉR — La bataille d'Arcadiopolis – la dernière campagne d'incursion, 970 ---- 595

SÁNDOR IVÁN KOVÁCS — Les „désastres" de Szigetvár dans la littérature hongroise ---- 613

ISTVÁN SERES — Les journaux et les recueils de lettres d'Imre Thököly ---- 637

FERENC TÓTH — Des agents hongrois au service des Français dans l'Empire ottoman vers le milieu du XVIIIe siècle (1735–1756) ---- 665

ELEK CSETRI — L'insurrection de 1809 en Transylvanie ---- 681

ATELIER

LÁSZLÓ VESZPRÉMY — Fragment d'un incunable de Grüningen dans la Bibliothèque de l'Histoire militaire ---- 727

ISTVÁN VÍGH — Le yatagan du sultan Soliman et la bataille de Mohács ---- 776

ZOLTÁN BAGI — Deux rapports sur les événements décisifs suivant la chute de Buda, sur le sort de Bálint Török et d'István Werbőczy ---- 739

KÁLMÁN MÉSZÁROS — En marge d'une publication. La guerre d'indépendance de Rákóczi et les Études d'Europe Centrale I et II pour le 300e anniversaire du début de la guerre d'indépendance de Rákóczi ---- 750

REVUE

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (Ed.) — The Experience of Crusading. 1. Western Approaches (*László Veszprémy*) ---- 773

JIM BRADBURY — The Routledge Companion to Medieval Warfare (*László Veszprémy*) ---- 776

ILDIKÓ HORN — András Báthory (*Péter Szabó*) ---- 777

RÓBERT HERMANN — Les grandes batailles de la guerre d'indépendance de 1848–1849 (*Krisztián Kemény*) ---- 784

TAMÁS CSIKÁNY — Bataille à Komárom le 2 juillet 1849 ou bien la tactique de la guerre d'indépendance (*László Pászti*) ---- 785

TIBOR ÁCS — Le nouveau visage de János Bólyai – l'ingénieur militaire (*Tamás Csikány*) ---- 787

CLAUS P. STEFANSKI – – DIRK STEFANSKI — Die langen Offizier-Seitenwaffen der deutschen Marinen (*Attila Pandula*) ---------- 789

JUHA E. TETRI — Kunniamerkkikirja (*Gergely Pál Sallay*) ---------- 790

CHRONIQUE

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH — Gyula Kristó (1939–2004) ---------- 793

TIBOR BALLA — 46e conférence internationale d'histoire militaire de l'Institut de Recherche d'Histoire Militaire d'Allemagne, Berlin, 24–27 mai 2004 ---------- 796

BIBLIOGRAPHIE

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY — Information sur les ouvrages d'histoire militaire parus en Hongrie lors du dernier trimestre ---------- 801

INHALT

STUDIEN

ANDRÁS BOROSY	Kriegsverdienste in Ungarn im 14. Jahrhundert	379
JÁNOS B. SZABÓ	Die Schlacht bei Mohács und die „Militärische Revolution". Teil 1	443
GÉZA DÁVID – – PÁL FODOR	Die Größe und Zusammensetzung der Besitz habenden Timaren im osmanischen Heer in der zweiten Hälfte des 17. Jahrhunderts	481
ALADÁR URBÁN	Die Organisierung des Militärrates der Nationalgarde und die der Honved-Artillerie im Jahre 1848	511
GÉZA PERJÉS	Der Konflikt zwischen Kossuth und Görgey	539

MITTEILUNGEN

MÁRTON TŐSÉR	Die Schlacht bei Arkadiopolis – der letzte Streifzug, 970	595
SÁNDOR IVÁN KOVÁCS	Die Manifestation der auf Burg Siget (Szigetvár) lauernden Gefahren in der ungarischen Literatur	613
ISTVÁN SERES	Die Tagebücher und Briefsammlungen von Imre Thököly	637
FERENC TÓTH	Ungarische Agenten in französischem Dienst im Osmanischen Reich um die Mitte des 18. Jahrhunderts (1735—1756)	665
ELEK CSETRI	Die Insurrektion in Siebenbürgen im Jahre 1809	681

WERKSTATT

LÁSZLÓ VESZPRÉMY	Das Fragment von Grüningers Urdruck in der Bibliothek für Militärgeschichte	727
ISTVÁN VÍGH	Der Jatagan des Sultans Suleyman und die Schlacht bei Mohács	730
ZOLTÁN BAGI	Zwei Berichte über die schicksalhaften Ereignisse in der Zeit nach dem Fall von Ofen (Buda), über das Schicksal von Bálint Török und István Werbőczy	739
KÁLMÁN MÉSZÁROS	Bezüglich einer Publikation. Der Freiheitskampf von Rákóczi und Mitteleuropa I-II. Studien zum 300. Jahrestag des Beginns des Freiheitskampfes von Rákóczi	750

RUNDSCHAU

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (Ed.)	The Experience of Crusading. 1. Western Approaches (*László Veszprémy*)	773
JIM BRADBURY	The Routledge Companion to Medieval Warfare (*László Veszprémy*)	776
ILDIKÓ HORN	András Báthory (*Péter Szabó*)	777
RÓBERT HERMANN	Die großen Schlachten des Freiheitskampfes von 1848–1849 (*Krisztián Kemény*)	784
TAMÁS CSIKÁNY	Schlacht bei Komorn (Komárom) am 2. Juli 1849, oder die Taktik des Freiheitskampfes (*László Pászti*)	785
TIBOR ÁCS	Das neue Gesicht des János Bólyai – der Militäringenieur (*Tamás Csikány*)	787

CLAUS P. STEFANSKI – – DIRK STEFANSKI — Die langen Offizier-Seitenwaffen der deutschen Marine (*Attila Pandula*) ---------- 789

JUHA E. TETRI — Kunniamerkkikirja (*Gergely Pál Sallay*) ---------- 790

CHRONIK

SÁNDOR LÁSZLÓ TÓTH — Gyula Kristó (1939 – 2004) ---------- 793

TIBOR BALLA — Die 46. internationale militärwissenschaftliche Konferenz des Deutschen Forschungsinstituts für Militärgeschichte, Berlin, 24-27. Mai 2004 ---------- 796

BIBLIOGRAFIE

VIKTOR ANDAHÁZI SZEGHY — Informationen über die im letzten Quartal in Ungarn erschienenen militärwissenschaftlichen Bücher ---------- 801

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ

АНДРАШ БОРОШИ	Воинские заслуги в Венгрии в XIV столетии	379
ЯНОШ Б. САБО	Битва при Мохаче и „революция военного дела". Часть 1. Армия венгерского королевства в 1526 году	443
ГЕЗА ДАВИД – – ПАЛ ФОДОР	Величина и состав османских вооруженных сил феодалов-Тимарцев во второй половине XVII века	481
АЛАДАР УРБАН	Военный Совет Национальной Гвардии и организация хонведской артиллерии в 1848 году	511
ГЕЗА ПЕРЬЕШ	Конфликт между Кошутом и Гергеи	539

СООБЩЕНИЯ

МАРТОН ТЕШЕР	Битва при Аркадиополисе – последняя авантюрная военная кампания, 970 г.	595
ШАНДОР ИВАН КОВАЧ	„Опасности" крепости Сигетвар в венгерской литературе	613
ИШТВАН ШЕРЕШ	Дневники Имре Текели и его книги писем	637
ФЕРЕНЦ ТОТ	Венгерские агенты, стоявшие на службе Франции, в Османской Империи в середине XVIII века (1735–1756 гг.)	665
ЭЛЕК ЧЕТРИ	Трансильванская инсуррекция 1809 года	681

МАСТЕРСКАЯ

ЛАСЛО ВЕСПРЕМИ	Фрагмент старинного издания Грюнингера в Военно-исторической Библиотеке	727
ИШТВАН ВИГ	Ятаган султана Сулеймана и битва при Мохаче	730
ЗОЛТАН БАГИ	О переломных событиях периода после падения Буды, о судьбе Балинта Терек и Иштвана Вербоци	739
КАЛЬМАН МЕСАРОШ	На поля одного издания. Освободительная борьба под руководством Ракоци и Центральная Европа. I-II. Статьи, посвященные 300-летию со времени начала освободительной борьбы, возглавленной Ракоци	750

ОБЗОР

MARCUS BULL AND NORMAN HOUSLEY (Ed.)	The Experience of Crusading. 1. Western Approaches *(Ласло Веспреми)*	773
JIM BRADBURY	The Routledge Companion to Medieval Warfare *(Ласло Веспреми)*	776
ИЛЬДИКО ХОРН	Андраш Батори *(Петер Сабо)*	777
РОБЕРТ ХЕРМАНН	Великие битвы освободительной борьбы 1848–1849 гг. *(Кристиан Кемень)*	784
ТАМАШ ЧИКАНЬ	Битва при Комароме 2 июля 1849 года или тактика освободительной борьбы *(Ласло Пасти)*	785
ТИБОР АЧ	Новый облик Яноша Бойаи– военный инженер. *(Тамаш Чикань)*	787
CLAUS P. STEFANSKI – – DIRK STEFANSKI	Die langen Offizier-Seitenwaffen der deutschen Marinen *(Аттила Пандула)*	789

JUHA E. TETRI Kunniamerkkikirja *(Гергей Пал Шаллаи)* ---------- 790

ХРОНИКА

ШАНДОР ЛАСЛО ТОТ Дьюла Кришто (1939–2004 гг.) ---------- 793

ТИБОР БАЛЛА 46-ая мкждуродная военно-историческая конференция Германского Военно-Исторического Исследовательского Института, Берлин, 24–27 мая 2004 г. ---------- 796

БИБЛИОГРАФИЯ

ВИКТОР АНДАХАЗИ СЕГИ Информация о военнио-исторических книгах, опубликованных в Венгрии в последнем квартале ---------- 801

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur:
Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau:
Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:
Tibor Balla, Gábor Bona, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (Vorsitzender), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben von Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Redaktion und Verlagsbüro:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22/110,
Fax: (36-1)-214-66-05

E-Mail-Adresse: hadtortk@freemail.hu
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:
1800,- HUF/Jahr, 450,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:
Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK)

Abonnement für das Ausland:
im Büro für Zeitungsabonnements (Központi Hírlap Centrum),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор:
Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора:
Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:
Тибор Балла, Габор Бона, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Иштван Диосеги, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Имре Окват, Геза Палффи, Янош М. Райнер, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Аладар Урбан, Янош И. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей Военной Истории Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22
Факс: (36-1)-356-19-39

Редакция и Издательство:
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22/110
Факс: (36-1)-214-66-05

Адрес E-Mail: hadtortk@freemail.hu
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:
На 1 год 1800, на 1 квартал 450 форинтов

Распространяет:
Коммерческий и Логистический Центр (ÜLK) А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:
В Бюро подписки на газеты,
(Központi Hírlap Centrum),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 450,– Ft

Következő számunk tartalmából

TANULMÁNYOK A HOLOKAUSZT
HATVANADIK ÉVFORDULÓJÁRA

Karsai László

A végzetes esztendő:
1942 a magyar diplomaták jelentéseiben

Molnár Judit

A magyar királyi csendőrség és a holokauszt

Szita Szabolcs

A munkaszolgálat Magyarországon 1939-1945

Rácz András

Auschwitz-Birkenau bombázásának
katonai lehetőségei

Kovács Tamás

Magyar munkaszolgálatosok Borban

Bársony János

A romák története a XX. században és a Phárrájimosz

117. ÉVFOLYAM 2004. SZEPTEMBER 3. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

A HOLOKAUSZT 60. ÉVFORDULÓJÁRA

Szita Szabolcs
A munkaszolgálat Magyarországon, 1939-1945

Karsai László
A végzetes esztendő - 1942 a magyar diplomaták jelentéseiben

Kis Gergő Barnabás - Szabó Péter
Munkaszolgálatosok a Donnál

Molnár Judit
A magyar királyi Csendőrség és a Holokauszt

Rácz András
Auschwitz-Birkenau bombázásának katonai lehetőségei

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry
Managing Editor Gábor Hausner
Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1) -356-95-22/110
Fax (36-1)-214-66-05

E-mail: hadtortk@freemail.hu
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee 1800 HUF annually, 450 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt. Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry
Responsable éditorial: Gábor Hausner
Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22
Télécopie: (36-1)-356-19-39

Rédaction et Maison d'Édition:

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22/110
Télécopie: (36-1) -214-66-05

E-mail: hadtortk@freemail.hu
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement: 1800 HUF (annuel), 450 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt. Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

117. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2004. 3. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Bagi Zoltán levéltáros, Csongrád Megyei Levéltár (Szeged); *Balla Tibor* őrnagy, PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Dombrády Lóránd*, a történelemtudomány doktora (Budapest); *Domokos György* PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Karsai László*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem (Budapest); *Kis Gergő Barnabás* (Budapest); *dr. Lebovits Imre* ny. könyvtár-főigazgató, egyetemi docens, Budapesti Műszaki Egyetem (Budapest); *Miskolczy Ambrus*, a történelemtudomány doktora, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE BTK (Budapest); *Molnár Judit* habilitált egyetemi tanár, Szegedi Tudományegyetem (Szeged); *Pandula Attila*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE BTK (Budapest); *Pászti László* doktorandusz, OSZK Térképtár (Budapest); *Rácz András* PhD hallgató (Budakalász); *Szabó Péter* őrnagy, a hadtudomány doktora, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Szántó Boriszné* ny. könyvtáros, Hadtörténeti Könyvtár (Budapest); *Szita Szabolcs*, az MTA doktora, vezető történész, Holokauszt Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány (Budapest); *Szoleczky Emese* főmuzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest); *Vargyai Gyula*, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE BTK (Kőszeg); *Zachar József* ny. ezredes, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, BTK (Eger) (Budapest)

A rezümékct és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc

Felelős szerkesztő: Hausner Gábor

A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Attila Bonhardt, Czigány István, Csikány Tamás, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Okváth Imre, Pálffy Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05, E-mail: hadtortk@freemail.hu
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1800,– Ft, negyedévre 450,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, telefon: 06-1-477-6300).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest. Felelős vezető: Roznai Zoltán

A HOLOKAUSZT 60. ÉVFORDULÓJÁRA

SZITA SZABOLCS

A MUNKASZOLGÁLAT MAGYARORSZÁGON 1939–1945

Magyarországon 1919-ben olyan, alapjában feudális-konzervatív kormányzati forma jutott hatalomra, amelynek ideológiájában, a nacionalizmussal szerves összefüggésben, az antiszemitizmus kezdettől fogva jelen volt. A Horthy-rendszer politikai antiszemitizmusa sajátosan nyilvánult meg. A rezsim berendezkedését zsidóellenes kilengések kísérték, s a továbbiakban is a zsidó állampolgárok háttérbe szorítására törekedett a közvetlen politikai, illetve az értelmiségi és közigazgatási pályákon. A harmincas évek végéig azonban életüket nem veszélyeztette, sőt a nagytőkés zsidók még meg is szilárdíthatták pozícióikat.

A rendszer politikájában, publicisztikájában viszont a „zsidókérdés" és „megoldása" – a szociális bajok egyik fő forrásaként megjelölt trianoni békeszerződés mellett – úgy jelent meg, mint az ország egyik legfontosabb szociális problémája.

A tanácsköztársaság után hatalomra került magyar ellenforradalmi rendszer a különítményesek „kilengéseit" követően az antiszemitizmust a hivatalos politika rangjára emelte. Ez állt érdekében az úri társadalom azon rétegeinek, amelyek a társadalmi-gazdasági szerkezet sajátos magyarországi torzulásainak megőrzésére, a faji-nemzeti alapra épülő látszatmegoldásokra törekedtek. E politika jegyében minden haladó eszmét, demokratikus törekvést a „magyar néplélektől idegen zsidó métely"-nek minősítettek. Az antiszemita hullámhoz „igazolásra" is szükség volt.

A forradalmakért, az 1918–1919. évi összeomlásért a szélsőjobboldali irányzatok az egész izraelita felekezetet akarták bűnbakká tenni. Ez nem sikerült. A forradalmi mozgalmak vezetői és résztvevői között ugyan nagy számban voltak zsidó származásúak, ám őket közelről sem lehetett azonosítani a vallásos zsidósággal, az izraelita felekezettel. Ide tartozik, hogy több zsidó csoport jelentős összegeket adott Horthy Miklós fővezér Nemzeti Hadseregének, az 1919 nyarán létrejött Magyar Zsidók Országos Szövetsége (az izraelita irányzatok közös képviselete) pedig támogatta Horthy kormányzóvá választását.

A „zsidókérdést" azért tehették fokozatosan széles rétegek tudatában az egyik központi társadalmi problémává, mert a két világháború közötti Magyarországon általában, a gazdasági válság következtében pedig különösen a középrétegek, főként pedig vezető, hangadó részük, a dzsentroid „úri magyar középosztály" helyzete súlyos és perspektívátlan volt. Ennek megfelelően vetette fel a zsidókérdés „intézményes és sürgős megoldását" először 1920 augusztusában Budavári László képviselő a nemzetgyűlésben.

Az országosan erős, gerjesztett antiszemita hangulatot és törekvéseket az értelmiségi túltermelés, az elszakított területekről érkezett menekültek miatt leginkább az egzisztenciális okok erősítették. A zsidók egyetemi felvételét korlátozó törvény,[1] az 1920. szeptem-

[1] 1920:XXV. tc. A tudományegyetemekre, a műcgyetemre, a budapesti egyetemi közgazdaságtudományi karra és a jogakadémiákra való beiratkozás szabályozásáról. Magyar Törvénytár. 1920. évi törvénycikkek. Budapest, 1921. 145–146. o.

ber 26-án elfogadott „numerus clausus", miután a köztisztségviselői és a pedagóguspályáról gyakorlatilag már kizárták a zsidókat, lényegében elzárta előlük a szabad értelmiségi pályákat is. A XX. század, az első világháború utáni Európa első zsidótörvényével a „zsidókérdés" jogilag is a hivatalos politika szférájába terelődött Magyarországon. De a jogfosztás jogi megfogalmazásával már 1919-ben találkozunk: a szerveződő „nemzeti" hadsereg a „megbízhatatlanok" közé sorolta a zsidókat. Nem katonai szolgálatban, hanem munkásalakulatok keretében kívánta őket foglalkoztatni.[2]

A Horthy-rendszerben az 1930-as évektől a fajelmélettel ötvöződő antiszemitizmus azt a célt szolgálta, hogy tévútra tereljék a kispolgárság, valamint a falusi és a városi – sokszor nyomorgó, elmaradott – tömegek antikapitalizmusát, és segítsék a politika lényegi kérdéseiben állást nem foglaló tömegbázis kialakítását. 1938-ig újabb zsidótörvényeket nem hoztak. A „numerus clausust" módosították, de a törvény szellemi üzenete, lényege változatlan maradt. A harmincas évek gazdasági válságával, a Hitler-fasizmus hatalomra jutásával, a revíziós igények kielégítése reményének elmélyülésével ismét előtérbe került a „zsidókérdés".

Az ország vezetői és a nacionalista közvélemény Magyarország területi igényeinek érvényesítését mindinkább a német katonai akciókkal legalábbis párhuzamos politikától várták. A nemzetiszocializmus nyomulása Közép-Kelet-Európában kedvező feltételeket teremtett ahhoz, hogy a magyar kormányzat is a zsidókat származási alapon hátrányosan megkülönböztető törvényhozás útjára lépjen.

1938. március 5-i győri beszédében Darányi Kálmán miniszterelnök öt esztendőre szóló, egymilliárd pengős beruházási programot jelentett be. Egyúttal megígérte „a magyarság élettörekvései" és a „szociális aránytalanságok helyrehozatala" jegyében a „zsidókérdés törvényes és tervszerű" rendezését.[3] A következő hetekben-hónapokban a magyar képviselőházban az ország akkori lakosságának 5,1 %-át kitevő zsidóság – a magyar társadalom kulcskérdésének beállított – sorsa „intézményes rendezését" tárgyalták. Közrejátszott, hogy a március 12-én történt Anschluss révén a hitleri Németország Magyarországgal szomszédos állam lett. A nemzetiszocialista ideológia antiszemita propagandája felerősödött hazánkban, felszította az itteni hivatalos „fajvédelmi" törekvéseket is.

„A társadalmi és gazdasági élet egyensúlyának hatályosabb biztosításáról" szóló első zsidótörvényt (1938:XV. tc.) Magyarországon 1938 májusában fogadták el. Ez 6 %-ra korlátozta a részben már ekkor „faji alapon" zsidóknak minősítettek számarányát az egyes értelmiségi foglalkozási ágakban. A törvénycikkben foglalt vallási diszkrimináció hatályon kívül helyezte az állampolgári jogegyenlőség elvét. A korlátozások alól mentesültek az izraelita hadirokkantak, a hősi halottak özvegyei és gyermekei, valamint akik 1919. augusztus 1-je előtt tértek át más bevett vallási felekezetbe. A törvény megjelenésekor már Imrédy Béla volt a miniszterelnök.

Augusztus 23-án, a kisantanttal való megegyezés, a fegyveres erőszak elvéről való lemondás deklarálása nyomán Magyarország visszanyerte fegyverkezési egyenjogúságát. Imrédy – németországi látogatásának tapasztalatai alapján – szeptember 4-i kaposvári látogatásakor már felvázolta egy új katonai szolgálat, a munkaszolgálat körvonalait és célját.

[2] *Pataki István:* Az ellenforradalom hadseregc, 1919–1921. Budapest, 1973. 83., 116. o.

[3] A „győri" hadsereg-fejlesztési programról lásd *Dombrády Lóránd:* A magyar gazdaság és a hadfelszerelés, 1938–1944. Budapest, 1981. 7–18. o.; *Dr. Molnár Ernő:* Győr munkásmozgalma a II. világháború idején, 1939–1945. Győr, 1984. 23–26. o.

December 7-én Bartha Károly honvédelmi miniszter benyújtotta a honvédelemről szóló törvényjavaslatot. Ez nemcsak az általános hadkötelezettség alapján kötelező honvédelmi nevelést (a leventekötelezettséget) írta elő a 12. életévtől, hanem számos ponton következményeiben alapja lett a kivételes hatalom bevezetésének és gyakorlásának, a szabadságjogok további korlátozásának.

A honvédelmi törvény értelmében honvédelmi munkára volt kötelezhető minden, 14–70 életéve közötti személy, (ideiglenes) honvédelmi célú használatra igénybe vehető volt minden ingatlan és jármű. A „totális, korszerű háború sikerét" előmozdítani szándékozó kerettörvény (1939:II. tc.) tette lehetővé, hogy a fegyveres szolgálatot nem teljesítő magyar állampolgárok „közérdekű munkát" végezzenek: a 87–94. paragrafusa rögzítette a „honvédelmi munkakötelezettség", 230. paragrafusa pedig a „közérdekű munkaszolgálat" fogalmát és követelményeit.[4] Az utóbbi szerint a katonai szolgálatra végleg alkalmatlannak osztályozott minden magyar állampolgár ifjú, annak az évnek a január hó 1. napjától, amelyben a 21. életévét betölti, annak az évnek a december 31. napjáig terjedő időben, amely évben a 24. életévét betölti, egy ízben, három hónapot meg nem haladó időtartamra terjedő, munkatáborban teljesítendő közérdekű munkaszolgálatra kötelezhető.[5]

Szinte ezzel egy időben került a törvényhozás elé „a zsidók közéleti és gazdasági térfoglalásának korlátozásáról" szóló törvényjavaslat. Ennek alapján jelent meg 1939. május 5-én az 1939:IV. tc., az úgynevezett második zsidótörvény, amely fokozottan magán viselte a fajelmélet jegyeit. Kiszélesítette Magyarországon a zsidónak minősülők körét; a törvény alapján zsidónak volt tekintendő, aki vagy saját személyében zsidó, vagy egyik szülője vagy vagy két nagyszülője zsidó. Tovább korlátozta (egyes területeken megtiltotta) értelmiségi foglalkoztatásukat, illetve gazdasági tevékenységüket. Visszaállította az egyetemi numerus clausust.

A zsidóknak korlátozta a választójogát, megtiltotta állami tisztségek viselését, a magyar állampolgárság megszerzését. Az utóbbi a visszacsatolt területek zsidóságára nézve is súlyos következményekkel járt.

Közvetlenül az első zsidótörvény után 16 000, a második alapján 1940. december 31-ig 50 772, 1941. június 30-ig újabb 8678, értelmiségi munkakörben foglalkoztatott zsidót bocsátottak el. 1942. december 31-ig Magyarország zsidó lakosságából 220 896 családfőt és eltartottat sújtottak a „korlátozó intézkedések" – ennyi volt az elbocsátottak és családtagjaik száma.[6] A második zsidótörvény következményeként egy erkölcsileg is igen veszélyes korrupciós folyamat indult meg.

A zsidótörvények másodrendű állampolgárokká degradálták a magyar állampolgárok egy részét. A második zsidótörvény érintette a „politikamentes" hadsereg felső vezetését, tisztikarát és fejlesztését is. Állást kellett foglalni a zsidók hadseregen belüli szolgálatáról és alkalmazásáról, le kellett folytatni a származásigazolási eljárásokat. A

[4] 1939:II. tc. „a honvédelemről". Magyar Törvénytár. 1939. évi törvénycikkek. Budapest, 1940. 6–128. o. – A közérdekű munkaszolgálat azokra terjedt ki, akik fegyveres katonai szolgálatra alkalmatlannak minősültek. Az ide behívottak honvédegyéneknek számítottak, s katonai parancsnok által vezetett, katonailag szervezett munkásalakulatok zárt kötelékében eleinte háromhavi szolgálatot teljesítettek.

[5] A honvédelmi munkakötelezettség és a munkaszolgálat különbözőségét, jogi értelmezését *Fehér József* A munkaszolgálat jogi története c. tanulmánya tárgyalja. Holocaust Füzetek 2. sz. 19–20. o.

[6] *Lévai Jenő:* Fekete könyv a magyar zsidóság szenvedéseiről. Budapest, 1946. 74. o. (A továbbiakban: Fekete könyv.) A létfeltételek változásáról lásd *Karády Viktor:* A magyar zsidóság helyzete az antiszemita törvények idején. *Medvetánc,* 1985. 2–3. sz. 41–90. o.

„zsidókérdés megoldása" a hadseregen belül azoknak kedvezett, akik arra törekedtek, hogy a „zsidónak tekintendőket" – német mintát követve – kirekesszék a hadseregből és munkásalakulatokba osszák be. (1939-ig a zsidó hadkötelesek is fegyveres szolgálatot teljesítettek, ám az úgynevezett védett fegyvernemekhez, alakulatokhoz – repülők, híradósok, határvadászok stb. – nem kerülhettek. A magyar fegyveres erők 102 007 főnyi legénységében ekkor 2292 zsidó – 2,24 % – teljesített tényleges szolgálatot.[7])

A közérdekű munkaszolgálatot az 5070/1939. ME. sz. kormányrendelet hozta létre. Ennek alapján építették ki a „kmsz" katonai vezető kereteit, állították fel a „m. kir. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljakat" és dolgozták ki a munkaszolgálattal foglalkozó 1941. és 1942. évi hadkötelezettségi rendelkezéseket.

A közérdekű munkaszolgálatnak 1939. július 1-jei hatályba lépésekor nem volt diszkriminációs jellege. A munkaszolgálatosoknak külön sorozóközpontban kellett jelentkezniük. 15-én az első bevonulók megkezdték szolgálatukat. Azokba a táborokba vezényelték őket, amelyek nyolc hadtestparancsnokság területén a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak keretén belül működtek. A besorozottakat századokba csoportosították, a századon belül szakaszokat alakítottak ki.[8]

A hadtestek és a munkaszolgálatos zászlóaljak 1939-ben és 1941-ben

Hadtest száma	*A munkaszolgálatos zászlóalj száma és állomáshelye*[9]	
	1939-ben	*1941-ben*
I. Budapest	I. Budapest, Soroksári út	I. Budapest, Hajógyári sziget
	IX. Esztergom, Kenyérmező	IX. Esztergomtábor
II. Székesfehérvár	II. Komárom, II. sz. erőd	II. Komárom
III. Szombathely	III. Pápa, Lovassági barakkok	III. Kőszeg
IV. Pécs	IV. Mohács	IV. Mohács
V. Szeged	V. Hódmezővásárhely	V. Hódmezővásárhely
VI. Debrecen	VI. Hajdúböszörmény	VI. Szolnok
VII. Miskolc	VII. Pétervására	VII. Pétervására
VIII. Kassa	VIII. Kassa, Zrínyi u.	VIII. Kassa barakkok
		X. Nagybánya[10]

[7] Lásd *Szakály Sándor:* A hadsereg és a zsidótörvények az ellenforradalmi Magyarországon. In: *Uő:* Hadsereg, politika, társadalom. Válogatott írások. Budapest, 1991. 48–65. o.

[8] Egy zászlóalj alárendeltségében négy század (legénysége egyenként 225–250 fő) tartozott. Csoportfőnöki hatáskörrel ekkor rendszeresítették a Honvédelmi Minisztériumban a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelője (KMOF) állását is.

[9] Hadtörténelmi Levéltár (a továbbiakban: HL) HM Eln. 1. a. 19 045/1941.

[10] Az észak-erdélyi területi visszacsatolás után újonnan felállított IX. kolozsvári hadtestnél a munkaszolgálatos zászlóaljakba behívott, fegyveres szolgálatra alkalmatlanokat valóban közérdekű munkán dolgoztatták. A kormány azonban hamar túlterjeszkedett a törvényalkotás eredeti célján. Az előkészítéskor szó sem esett arról, hogy a közérdekű munkaszolgálat teljesítésére a munkatáborokat katonai módra kell megszervezni. Arról sem, hogy katonai irányítás alá kell helyezni, illetőleg, hogy a munkaszolgálatosok katonai fegyelmi és büntetőszabályok alá kerülnek. Ezekkel a megoldásokkal a katonai kormányzat tulajdonképpen előkészületeket tett arra, hogy a munkás zászlóaljakat bármelyik alkalmas pillanatban a hadsereg szervezetébe integrálja, s a munkaszolgálatosokat az ország védelmi képességét növelő munkavégzés helyett közvetlenül a hadsereg igényeit kielégítő munkaszervezetként használja fel. Kizárólag zsidókat foglalkoztató munkaszolgálat létesítésére még nem került sor.

A munkaszolgálat és a megkülönböztető rendelkezések alá eső magyar állampolgárok körének bővítéséhez kedvező légkört teremtettek a német imperializmus terjeszkedése következtében elért – s ezt közvetve elősegítő, sőt bizonyos értelemben meg is testesítő – területi „visszacsatolások". Hatásuk tovább erősítette Magyarországon a korlátlan, feltétlen németbarát politikát követelő és követő irányzatokat. Az országgyűlésben tovább nőtt a szélsőjobboldali pártok nyomása. A tisztikarban pedig – a kezdeti német hadi sikerek folytán – azoknak bázisa és befolyása szélesedett, akik példaképnek tekintették a német hadsereget, mintának a nemzetiszocialista „megoldásokat".

A Honvédelmi Minisztériumban több értekezlet is foglalkozott a „zsidókérdéssel". Az első lényegesebb szabályozás az 1939. évi IV. törvénycikk rendelkezéseinek „a m. kir. honvédségen belül való mikénti" végrehajtásáról szóló utasítás[11] (HM Eln. A.-1939. I. – 26 149.) volt. Ebben rögzítették, hogy az 1939. évi IV. törvénycikk szerint zsidónak minősülő egyének a jövőben nem kaphatnak tiszti, altiszti, tisztesi rendfokozatot. A zsidók ekkor – a védett alakulatok kivételével – még fegyveres szolgálatot is teljesíthettek, de kizárólag alosztályoknál, arcvonalszolgálatot. Az utasítás megjelenése után egy átmeneti szakasz figyelhető meg. Több, a diszkriminációt szolgáló intézkedés született ugyan, de a zsidók helyzete mind a honvédségben, mind a munkaszolgálat rendszerében 1941 áprilisáig lényegében változatlan maradt.

1939-től mind nagyobb számban alakultak a hadsereg „tömegmunkaerő-szükségletének" kielégítését szolgáló (úgynevezett volt trianoni magyar és nemzetiségi) munkásszázadok és kisegítő (zsidó) munkásszázadok. 1940 nyarának elejétől pedig mindazokat a zsidókat, akiket a honvédség katonai szolgálatra nem vett igénybe, „munkáskülönítményekbe" kellett beosztani. A munkásszázadokba sorozottaknak puska helyett lapátot és csákányt adtak „szabványos fegyverként". Egyenruha tekintetében az egyetlen különbség az volt, hogy zubbonyuk hajtókáján zöld szövetből vagy lemezből készült „M" betűt viseltek a munkaszolgálat jelzéséül.

A „munkáskülönítmények" azonban már nem az 5070/1939. ME. sz. kormányrendelettel létesített közérdekű munkaszolgálatos egységek voltak, hanem megkülönböztetett (akkor átmenetileg „különlegesnek" nevezett), zsidó legénységű munkásszázadok. 1940 júliusában már 60 ilyen század állt, számukat rövid idő alatt 90–100-ra akarták emelni.[12] Ezekben a hetekben a honvédség munkaszolgálatra hívta be azokat az 1901–1919. évfolyamú zsidó vallásúakat, akik sorozáson voltak, de katonai szolgálatot még nem teljesítettek. (Ősztől a zsidó újoncokat kizárólag munkaszolgálatra osztották be.) Így állt elő a paradox helyzet: 1940-ben és 1941-ben, a megszállások alkalmával a zsidó vallásúak egy kisebb része – főleg a szakmával rendelkezők – a honvédségnél, nagyobb része munkaszolgálatos alakulatnál szolgált.[13]

[11] „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. (Szerk. és a bevezető tanulmányt írta *Karsai Elek*.) Budapest, 1962. I. k. XXIII., 78–79. o.

[12] „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. XXVI., 142–143. o.

[13] Az 1945 előtti katonai munkaszolgálat forrásanyaga egyenetlen, a dokumentáció nagyobb és fontosabb része Budapest ostroma idején elégett. A megmaradt iratanyag – különösen az 1944. és 1945. évekre vonatkozó – rendkívül hiányos. Legnagyobbrészt a Hadtörténelmi Levéltárban található.

A zsidó munkaszolgálatról kevés publikáció jelent meg Magyarországon. 1945 és 1948 között leginkább Lévai Jenő érintette köteteiben. A kor hangulatában, a közvetlen élmények hatása alatt tucatnyi visszaemlékezés is napvilágot látott. Több változó színvonalú munka ölelte fel 1945 után a szerbiai munkaszolgálat és a bori munkaszolgálatosok Magyarországra való visszavonásának tragikus történetét.

Kényszerű, hosszabb hallgatás következett, majd 1962-ben a Magyar Izraeliták Országos Képviselete (MIOK) kiadta a Fegyvertelen álltak az aknamezőkön c. dokumentumválogatást. A kétkötetes munka a téma

Sok munkaszolgálatos századot erdőirtásra, majd erődbontásra a román határra vezényeltek. Földutakat javítottak, közuzalékot terítettek. Repülőterek építkezésein, karbantartásán dolgoztak (Tapolca, Veszprém). Másutt utakat, műtárgyakat építettek, mocsaras területek vízelvezetését végezték, a Zagyvánál folyószabályozási munkákat. Alkalmanként nagybirtokokon, befolyásos katonai személyiségek rokoni, ismeretségi körének gazdaságában mezőgazdasági szezonmunkákat teljesítettek.

A munkafeltételek még meglehetősen tűrhetőek voltak, és a munkaszolgálatosok az ez idő tájt egyre szélesedő antiszemitizmust, a rendőrhatósági stb. üldözést tekintve – a honvédség tagjaiként – bizonyos védettséget élveztek.

A hadseregen belüli megkülönböztetés a megbízhatatlannak, a rendszerre veszélyesnek minősített állampolgárokat is érintette. Az 1940. júniusi részleges mozgósításkor részben katonai, főként azonban munkaszolgálatra hívták be a szociáldemokrata párt és a szakszervezetek több száz funkcionáriusát. A szeptemberi erdélyi „bevonulással" összefüggésben újra több ezer szervezett munkás kapott behívót. A részben származás okán is behívottak többségét – a baloldali magatartásuk miatt korábban elítélteket vagy a feketelistán szereplőket – nem csapat-, még csak nem is munkaszolgálatra osztották be, hanem az újonnan szervezett „B" munkásszázadokba. Sárvárott, az Alsódabas (ma Dabas) melletti Gyónon és másutt sebtében táborkülönítményeket állítottak fel. A sárvári „B" században 350 ember volt, közülük kétszázat szociáldemokrataként, a többit kommunistagyanúsként tartották számon.[14]

1940 novemberében a parlamentben követelték, hogy a zsidó munkaszolgálatosok megkülönböztetésként sárga, ne pedig nemzetiszínű karszalagot hordjanak. Mivel azonban a nyári mozgósításkor felállított 260 munkaszolgálatos században szolgálatot teljesítő 52 000 zsidót ebben az időben többségében leszerelésre készítették elő, a sárga karszalagok ügye egyelőre lekerült a napirendről. Több helyütt viszont – „helyi kezdeményezésre" – megfosztották őket a sokszor saját költségükön rendbe hozott honvédségi egyenruhától. A továbbiakban arra kényszerültek, hogy saját polgári ruhájukat hordják. Nemsokára a

megközelítéséhez nélkülözhetetlen. A munkaszolgálatos számadatokhoz (különösen az 1944. évre tekintve) A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944 c., 1968-ban megjelent válogatásban találunk dokumentációt.

Közben gazdag munkaszolgálatos memoárirodalom jelent meg Izraelben. Ezek a kötetek hosszú időn át a magyar nyelvű könyvkiadás gerincét képezték. Az 1980-as években Budapesten két kiadásban is közzétették az Egy szerencsés munkásszázad c. kis memoárkötetet, mely számos adalékot szolgáltatott. A téma komplexebb megközelítéséhez, a magyar gazdaság militarizálása, a háborús munkaerő-gazdálkodás problémakörében *Dombrády Lóránd* A magyar gazdaság és a hadfelszerelés 1933–1944 c. kötete jelentős forrás.

A Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ a Holocaust Füzetek 14 számában, az 1994-ben kiadott füzetsorozatában; Dokumentumok a zsidóság üldöztetésének történetéhez (Iratok Magyarország 19 megyéjének levéltáraiból. Szerk. *Ságvári Ágnes*) visszatérően foglalkozott a munkaszolgálat témájával, iratanyagával. Egyidejűleg megindította a Hadtörténelmi Levéltárban a munkaszolgálatos iratanyag teljes körű feltárását és másolását. A projekt támogatásáért dr. Szijj Jolánt, a Hadtörténelmi Levéltár igazgatóját illeti köszönet.

A témát vizsgáló tudományos közlemények közül kiemelendő *Gazsi József* Politikai megkülönböztetés a Horthy-hadseregben 1919–1945 c. (*Hadtörténelmi Közlemények,* 1972. 3. sz. 505–543. o.) és *Fehér József* A munkaszolgálat jogi története (Holocaust Füzetek 2. sz. 19–25. o.) c. tanulmánya. Figyelemre méltó *H. Elek Mária* A női munkaszolgálat 1945. október 15-e előtt (Holocaust Füzetek 1996. 5. sz. 43–45. o.) c. közlése.

A munkaszolgálatos iratanyag nagy hiányait már előzőleg érintettük. További gondot jelent, hogy a korábbi évtizedekben a fennmaradt dokumentáció is hányattatásokat szenvedett. Számos ügyiratot kiemeltek eredeti őrzési helyéről, vagy egyes lapok, iratrészek elváltak, elkerültek az eredeti ügydarabtól. Ez a datálásnál visszatérőleg komoly nehézséget okoz.

[14] „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. XXVIII.; *Pintér István:* A Szociáldemokrata Párt története, 1933–1944. Budapest, 1980. 259., 418. o.

legkülönbözőbb ruházatban vonultak ki munkára az „Ásó, csákány vállamon, szívemben a bánatom" kezdetű „hazafias" munkaszolgálatos menetinduló dallamára.

1940. december 2-án a tényleges szolgálatukat teljesítő zsidó közérdekű munkaszolgálatosokat elkülönítették a többi közérdekű munkaszolgálatostól. A közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak 3. és 4. századát vegyes (zsidó) munkásszázadokká szervezték át,[15] jóllehet a közérdekű munkaszolgálatról szóló 5070/1939. ME. sz. kormányrendelet semminemű faji vagy felekezeti megkülönböztetésre nem hatalmazta fel az illetékes katonai szerveket. Az átszervezés jogalap nélkül, „belső adminisztratív intézkedésként" jött létre. Új módokat nyújtott a „külön bánásmódra" a munkavégzés, az ellátás és a fegyelmezés terén.

A kirekesztés útján már nem volt megállás. Újabb átszervezések indultak. 1941. április 19-én a zsidó munkaszolgálatosoknak elrendelték a sárga karszalag kötelező viselését.[16] További, sokszor öncélú és sok adminisztrációval járó intézkedések révén kialakult a munkaszolgálatnak 1944 végéig, 1945 elejéig fennállt rendszere, ami a következőképpen tagolódott: katonai munkaszolgálatos századokban szolgáltak a nemzetiségiek, kisegítő munkaszolgálatos századokban a zsidók és az 1941 áprilisától létesült különleges munkaszolgálatos századokban a politikailag megbízhatatlanok. Az utóbbiakba kerültek (névjegyzék alapján már 1942 tavaszától) a behívott szakszervezeti vezetők, szociáldemokrata funkcionáriusok, minden olyan személy, aki a rendszer szempontjából veszélyesnek minősült. A munkásszázadba behívás elérte a görögkeleti lelkészeket, köztük Terzin Lázár szentendrei egyházmegyei felügyelőt, Popovics Lázár lippói pópát és az ország területén már régóta élő, szerb származású magyar állampolgárokat.[17] Tervezték a munkaképes cigányok behívását is.[18]

Egy-egy kisegítő munkaszolgálatos század legtöbbször 220 tagú volt, ebből az őrséget, adminisztrációt ellátó ún. keret húsz főnyi. A keret tagjait oktató úrnak kellett szólítani. A nemzetiségi munkásszázadok legénységi állománya 250, kerete 40 fő volt.[19] A munkaszolgálatos parancsnokságok a nemzetiségi legénységgel szemben ab ovo bizalmatlanok voltak, állandó megszorításokkal éltek. Amikor a Honvédelmi Minisztérium

[15] „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. XXXVIII., CVIII.

[16] „A kisegítő szolgálatra kötelezett zsidó hadkötelesek (...) a kisegítő szolgálat egész tartalma alatt mind szolgálatban, mind szolgálaton kívül éppen úgy, szolgálati helyükön mint azon kívül, bal karjukon a legfelsőbb ruhadarabon a felsőkar mértani középpontjának magasságában citromsárga posztból (vászonból) készült karszalagot kötelesek viselni."

[17] 1941 áprilisában Marcaliban a „megbízhatatlan" magyarokból és szerb nemzetiségűekből felállították a 400. különleges századot.

[18] A Honvédelmi Minisztérium a cigányok katonai munkaszolgálatát végül 1944. augusztus 24-én rendelte el. A rendelet szerint „az összegyűjtésüket szeptember 20-ra kell befejezni. Kb. 50–60 munkásszázadra (10 000–12 000 fő) lehet számítani". A cigány munkásalakulatokat 213 főre tervezték, a századokba a 18–52 éves, tehát az 1892-től 1926-ig született „összes munkabíró cigány férfiakat" kívánták összegyűjteni. A továbbiakban csak néhány század felállítására (pl. Móron, Véménden, Szekszárdon és a 39. bevonulási központ területén) került sor. Tények, adatok a cigányok háborús üldöztetésének (1939–1945) tanintézeti feldolgozásához. (Szerk. *Szita Szabolcs.*) Magyar Auschwitz Alapítvány– Holocaust Dokumentációs Központ és a Nyugat-Magyarországi Egyetem Soproni Tanárképző Intézetének kiadványa. Budapest, 2000. 50–55. o.

[19] A Somoskői Bazaltbánya Részvénytársaság kőbányájában dolgoztatott 9036 sz. román munkászázad pl. 230 főből állt. 192-en a dolgozó állományban, 38-an a „keretben" kaptak beosztást. A vállalat a század teljes létszáma után minden naptári napra fejenként 3,80 pengőt volt köteles a kincstárnak téríteni. A keretben egy századparancsnok, egy parancsnokhelyettes, három szakaszparancsnok, egy számvevő tiszthelyettes, egy számvevő tisztes, egy szolgálatvezető, egy felvételező tisztes, egy anyagkezelő tisztes, egy századírnok, tizenhat rajparancsnok, két hírvivő, négy szakács, egy szabó, egy cipész, egy zsidó orvos és két kocsis szolgált. HL 5912. csomó HM 1943. Eln. 6/k oszt. 41070. sz.

10. osztálya megvizsgálta a még tényleges szolgálatra tekintetbe jövő 1901–1923-as korosztályokat, a német és a ruszin nemzetiségűeket alapvetően megbízhatónak találta. A szerbek 84 %-át, a horvátok 67 %-át, a románok 45 %-át, a vendek 26 %-át, a szlovákok 0,65 %-át minősítette megbízhatatlannak.[20]

A *Budapesti Közlöny* 1941. április 19-i számában közzétett 2870/1941. ME. sz. kormányrendelet, valamint végrehajtási utasítása radikálisan változtatott az 1939 és 1941 között kialakult helyzeten. Az újabb intézkedések a magyar hadseregben „törvényes alapot" nyújtottak a zsidókat sújtó további megkülönböztetésekhez.[21]

A nemzetiségi munkásszázadokat 1941-től olyan – főleg román – legénységgel töltötték fel, akiket „arcvonalszolgálatra" végképp nem tartottak alkalmasnak. Részben nagybirtokokon, részben építési munkákon vagy ipari üzemekben dolgoztatták őket.[22] Munkaidejük eleinte nem haladhatta meg a napi tíz órát, 1943-tól pedig minden tekintetben a munkáltatóknál foglalkoztatott polgári munkások munkaidejéhez igazodott.[23] A fennmaradt iratanyag az Észak-Erdélyben munkaszolgálatra behívott román férfiak súlyos megterheléséről, megpróbáltatásairól tanúskodik. (A dél-erdélyi magyar katonakötelesek zömét a román hadseregben hasonló módon kezelték. Munkásszázadaik nagyobb közmunkáknál, bányákban és a mezőgazdaságban dolgoztak.)

1940-ben Észak-Erdélyben munkaszolgálatosok a dési (az I., II., III. és IX. kmsz. zászlóalj), a besztercei (III./1., VIII/1., VIII/2. század), a kolozsvári (IV. kmsz. zászlóalj), a csíkszeredai (VI/1. század) és a marosvásárhelyi (VII/1., V/1. és 2. század) államépítészeti hivatal területén dolgoztak.[24]

Ezekben az években a német érdekszféra egyéb országaiban is mindinkább teret nyertek a nemzetiszocialista eszmék és szervezkedések. A rohamosan elharapódzó „korszellemben" a területgyarapítások diadalmámora kellő „indoklást" adott ahhoz, hogy a kormányzat Magyarországon is újfent állítson a zsidókat szorító gépezet csavarján.

1941 augusztusában, a szélsőjobboldali erők nyomására, a képviselőház napirendjére került az 1941:XV. tc., a harmadik zsidótörvény, az úgynevezett fajvédelmi törvény. „A házassági jogról szóló 1894:XXXI. tc. kiegészítéséről és módosításáról, valamint az ezzel kapcsolatban szükséges fajvédelmi rendelkezésekről" intézkedve megtiltotta a zsidók és a nem zsidók közötti házasságkötést, s házasságon kívüli nemi kapcsolatuknak, a „fajgyalázásnak" még a kísérletét is büntették. Immár Bárdossy László volt a miniszterelnök, mikor megnőtt a zsidók ellen különféle ürügyekkel indított egyéb, nagyrészt koholt perek száma.

[20] HL VKF 1943. 283. d. 5059. sz.; *Szabó Péter:* Nemzetiségiek a magyar királyi honvédségben 1938–1943. 36. o. Kézirat a HL-ben.

[21] „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. XLVII–LII., 304–308. o., a végrehajtási utasítás 309–318. o., a sárga karszalagról 333–334. o.

[22] 1943-ban – egy fennmaradt kimutatás szerint – román századok dolgoztak budapesti nagyüzemekben, a dorogi, a tokodi, a felsőgallai, az oroszlányi, a salgótarjáni szénbányákban, több budai téglagyárban, vidéki kőbányákban, vegyiüzemekben és repülőtér építésen. Szerb századok a várpalotai bányában, vidéki vegyiüzemekben, a kecskeméti konzervgyárban, dunai és bodrogközi vízügyi rendezésekben, a kalocsai érseki uradalomban, további 9 vidéki munkahelyen a MÁV rendelkezésében. HL 5910. csomó HM 1943 Eln. 6/k. oszt. 27564. sz.

[23] *Szabó:* i. m. 36. o.

[24] A legtöbb munkát építési anyagok kitermelésére, utak helyreállítására, kövesúttá építésére, árkolásra, sárlehúzásra, kompokhoz, hidakhoz vezető feljárók kiépítésére fordították. A nagyságrendeket az elszámolt munkanapok száma mutatja: a dési hivatal területén 26 746, Beszterce 8980, Kolozsvár 10 314, Csíkszereda 7618, Marosvásárhely 15 560, összesen 69 218 munkanap. HL 5912. csomó HM 1943 Eln. 6/k. oszt. 43 188. sz.

Érdemes a hadsereg általános helyzetére, a zsidótörvények következményeire figyelmet fordítani. A m. kir. honvédség állapota a harmincas évek közepén – az időközi fejlesztések ellenére – a kívánalmaktól, a politikai szándékokban megfogalmazott követelményektől messze elmaradt. Létszáma 1938 elején 85 000, technikai felszereltsége, tűzereje gyenge volt. A véderő fejlesztése létkérdésnek számított, ebben a Győrött meghirdetett egymilliárd aranypengős, öt évre tervezett fegyverkezési programtól sokat vártak.

A zsidókérdéssel a hadsereg az 1919–1921-es évek közötti antiszemita hullám után ebben az időszakban került ismét szembe. A zsidótörvények értelmezése, érvényesítése aránytalanul sok energiát követelt. Olyan időszakban, mikor a haderő fejlesztés alatt állt, a legtöbb területen növekvő számban iskolázott állományra, az új haditechnikához szakemberekre volt szüksége. A zsidótörvényeket politikai alapon, a hadseregen kívül hozták. Ezeket – a mind jobbra tolódó politika eszközeit – be kellett vinni, a „politikamentes" hadseregben végre kellett hajtani, ami bizonyos értelemben azonnal megosztotta a katonai felső vezetést és a tisztikart is.

A harmincas évek végéig a katonai karrier alakulásában a vallásnak különösebb szerepe nem volt. Követelménynek a tanulmányi előmenetel, a képzettség, a szorgalom és a felkészültség számított. A második világháborús magyar katonai felső vezetésbe – a témában Szakály Sándor végzett alapos vizsgálódást – izraelita vallású nem jutott be. A hivatásos tiszti pályát választó zsidó származásúak – kevesen voltak – általában „kitértek", legtöbbször római katolikusként kerültek a katonai akadémiákra. A katonai pályára lépett zsidók zöme már az első világháború idején orvosként, hadbiztosként, hadbíróként szolgált.

Mégis, a zsidótörvények szigorában a katonai elit tagjainak mintegy öt százaléka „zsidónak" vagy (az egykorú szóhasználattal) „zsidóvonatkozásúnak" minősült.[25]

Az előírt származási igazolványok beszerzéséig, kiadásáig, a zsidókérdésnek a honvédségben folyt „rendezéséig" hosszabb út vezetett. Az alapkérdés az volt, hogy a zsidótörvények következetes végrehajtása a személyi állomány átfogó vizsgálatát igényelte. Következményeként számos tábornoktól, tiszttől – az addig nem vizsgált – származási alapon meg kellett válni. Ez pedig – a hadsereg szempontjából – a katonai-szakmai szempontok érvényesítése, az általános fejlesztés ellenében történhetett.

De nem lebecsülhető hatású volt az a bajtársi szellem, mely a zsidó és nemzsidó tiszteket az első világháborús harcterek csatái után egymáshoz fűzte. A hősi halált halt tisztek egyharmada zsidó volt. A helytállásért kitüntetésekkel jutalmazott tisztek, a zsidó származású első világháborús nyugállományú tábornokok társadalmi, hadseregbeli elismertsége általánosan érvényesült. Erről Gömbös Gyula miniszterelnök – korábbi, 1932. október 11-i képviselőházi beszédében – így szólt: „A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget ismer el a nemzettel, éppen úgy testvéremnek akarom tekinteni, mint magyar testvéreimet. Én láttam a háborúban zsidó hősöket, ismerek olyanokat, akiknek arany vitézségi érmük van, és tudom, hogy bátran és vitézen verekedtek. És ismerek vezető zsidó férfiakat, akik velem együtt imádkoznak a magyar sorsért."[26]

A zsidóellenes, kirekesztő politikai törekvések mind szembetűnőbb megjelenítése olyan bizonytalanságot keltett, hogy 1938-ban harctéri helytállása és magas kitüntetése okán harminc nem tényleges tiszt mozgalmat indított az első világháború zsidó tűzhar-

[25] *Szakály Sándor:* A magyar katonai elit 1938–1945. Budapest, 1987. 69–70. o.
[26] *Szakály:* A hadsereg és a zsidótörvények... i. m. 50–51. o.

cosainak érdekében. A báró Hazay Samu (1910–1917 között honvédelmi miniszter) vezetésével százegy tábornoki aláírással készült, „nyugtalanságot keltő" nyilatkozatot a honvédség főparancsoka határozottan elutasította. 1939. május 3-án kelt szigorúan bizalmas tábornoki parancsában élesen bírálta.[27] Mindenesetre ez a kiállás a hangulat, a bajtársi összetartozás fontos kifejezésének értékelhető.

A honvédelmi minisztériumban ebben az időben indult az értekezletek sora, mely a zsidók katonai szolgálatának szabályozását tárgyalta. Meghatározó kérdés volt, hogy a külső politikai nyomás alatt álló hadseregben a zsidótörvényeket milyen módon, milyen szigorúsággal kell végrehajtani; ebben a vélemények meglehetős eltéréseket mutattak. A katonai szakemberek tudták, hogy a zsidótörvények egyebek közt például a tartalékos tisztek körében további tiszthiányt hozhatnak, emellett rendezni kellett a zsidónak minősült hadkötelesek helyzetét is.

Évente háromezer ilyen újonccal számoltak, a kérdés további alkalmazásuk, a fegyveres vagy fegyvernélküli szolgálatukról szóló döntés előkészítése volt. Az addigi gyakorlat szerint a zsidó hadkötelesek is fegyveres szolgálatot teljesítettek (a „példaadó" hitleri Németországban viszont nem), olyan megkötéssel, hogy az ún. védett fegyvernemek, alakulatok állományába nem kerülhettek. Ide számítottak pl. a repülők, a híradók, a határvadászok.

De nagy feladatot jelentett annak felmérése is, hogy kik azok, akik a honvédség tagjai közül az 1939: IV. tc., a második zsidótörvény hatálya alá esnek. Ebben kimondták, hogy zsidónak tekintendő az a személy, „aki ő maga, vagy akinek legalább egyik szülője, vagy akinek nagyszülői közül legalább kettő a jelen törvény hatályba lépésekor az izraelita hitfelekezet tagja volt". A hadsereg szempontjából is az 1. § meghatározónak számított; „tisztviselőként vagy egyéb alkalmazottként zsidó nem léphet az állam, törvényhatóság, község, úgyszintén bármely más közintézmény, avagy közüzem szolgálatába". Az állami szolgálatban állt zsidókat ezen az alapon el kellett bocsátani. A hadseregen belül a tartalékos és nyugállományú tisztekkel együtt több tízezer személy adatait kellett megvizsgálni.

Zsidó és nemzsidó, férj és feleség születési anyakönyvi kivonatok (keresztlevél, születési bizonyítvány), házassági anyakönyvi kivonatok (házasságlevél, esketési bizonyítvány), addig soha nem igényelt igazolások beszerzésére kényszerült. Rendeletileg meghatározott bizonyítvánnyal, külön kellett igazolni az esetleges vallási áttérés pontos adatait. A származás igazolási honvédelmi miniszteri rendelet előírta, hogy az áttérési bizonyítványt „csak abban az esetben lehet igazolásul elfogadni, ha abban bennfoglaltatik annak tanusítása is, hogy a bizonyítványt az áttérési szándék bejelentésének idejében készült anyakönyvi feljegyzés vagy más hivatalos egyházi nyilvántartás vagy irat alapján állították ki".[28]

Mindez sok időt, utánjárást igényelt, az igazoló bizottságok papírhegyekkel birkóztak. A záradékolt származási táblázatok százszámra készültek. Az igazoló bizottságok működésében meghatározó az 1939. október 12-én kiadott honvédelmi miniszteri rendelet volt. Így történt, hogy azokat a tiszteket, akik a törvények betűi szerint zsidónak minősültek, vagy feleségük volt zsidó, nyugdíjazni kellett. A hivatásos altisztek és tisztesek

[27] Uo. 51. o.

[28] „Fegyvertelen álltak..." i. m. II. k. 21. o. A Honvédelmi Minisztérium rendelete a származási igazolásokról, a kiadott rendelkezések szigorú megtartásáról, a származás feltüntetéséről (M. kir. honvédelmi miniszter 27500. sz. Elnöki oszt.-1942.) Uo. II. k. 8–24. o.

esetében (rájuk is nagy szükség volt) úgy intézkedtek, hogy csak a teljes nyugellátásukra való jogosultság elnyerését követően helyezték őket nyugállományba.

A második zsidótörvény számos olyan kitételt is tartalmazott, melyek mentesítő következményekkel jártak. Ezek hatása a honvédségen belül is megfigyelhető. A származási igazolások kapcsán többféle igazolvány kiadására, akár kivétel alkalmazására, az állományban megtartás érdekében előlépési korlátozások meghatározására került sor. Lehetőség nyílt a (kényszernyugdíjazást elkerülendő) az egészségi állapotra való hivatkozással önkéntes nyugállományba vonulásra is.

A törvény hozta embertelenség része volt, hogy többen feleségük nem kellően „tiszta" keresztény származása miatt kerültek új, addig elképzelhetetlen helyzetbe. Öngyilkosságok is előfordultak.[29]

Azok a tisztek, akik származási igazolásuk alkalmával csak „nem zsidó" vagy „zsidónak nem tekintendő" igazolványt kaptak, ezután keresztény tiszttársaikhoz képest megkülönböztetetten voltak kezelendők. Több hátrányt szenvedtek. Ezredesi rendfokozatnál tovább nem juthattak. Nem lehettek a továbbiakban csapat- és magasabb parancsnokok, főnökök, vezetők. (Ha rangjuk alapján csak parancsnokként vagy vezetőként szolgálhattak volna, nyugállományba helyezték őket.) Elzárták előlük a honvéd vezérkarba, a hadiműszaki törzskarba, a hadbiztosi tisztikarba, a testőrség, a koronaőrség állományába vezető utat.

A „nem zsidó" vagy „zsidónak nem tekintendő" tisztek nem lehettek nevelőtanárok, oktatók. Ha eddig ilyen beosztásban, szolgálati állásban dolgoztak volna, eredeti fegyvernemükhöz vezényelték vissza őket. Aki nem kívánt a korlátozó rendelkezések mellett tovább szolgálni, nyugállományba vagy szolgálaton kívüli viszonyba helyezését kérte. Közülük később többen a nemzeti ellenállási mozgalom tevékeny részesei lettek.

A származási igazolások vizsgálata, felülvizsgálata hosszan elhúzódott. Ez sok, a honvédség működését zavaró személyi és katonai-szakmai problémához vezetett. Szakály Sándor kutatásai szerint 1940-ben névsor készült a tábornokokról és ezredesekről, akik maguk vagy feleségük tiszta keresztény származását nem tudták az előírtak szerint bizonyítani. A hetven név között szerepelt Barabás Emil altábornagy, a Honvédelmi Minisztérium I. csoportjának főnöke, Horváth László altábornagy, a pécsi IV. hadtest parancsnoka, Náday István altábornagy, a honvéd vezérkar főnökének hadműveleti csoportfőnöke (később vezérezredes, az 1. magyar hadsereg parancsnoka), Szombathelyi Ferenc altábornagy, a kassai VIII. hadtest parancsnoka (később vezérezredes, a honvéd vezérkar főnöke), Domaniczky Ödön tábornok, a 20. gyalogdandár parancsnoka, később altábornagy, és a III. hadtest parancsnoka, Hennyey Gusztáv tábornok, az 5. gyalogdandár parancsnoka, 1941 februárjától a II. hadtest parancsnoka, majd munkaügyi főcsoportfőnök, 1944. augusztus 29-től a Lakatos-kormány külügyminisztere, szeptember 7-ével szolgálaton kívüli vezérezredes.[30]

Számos fennmaradt véleményezés, pártoló vagy elutasító állásfoglalás bizonyítja a honvédségre erőszakolt tisztogatás összetett voltát, a zsidókérdés hadseregen belüli bonyolultságát, az elöljárók nem könnyű helyzetét. Horthy Miklós kormányzótól kivéte-

[29] Pl. Lakatos István határvadász hadnagy esete, aki 1941. március 10-én „zsidó származása miatt" saját pisztolyával szíven lőtte magát és meghalt. HL 1941. március 31. 4336. csomó HM 1941. eln. 13. Közli Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez 1. füzet. (Szerk. *Szita Szabolcs.*) Magyar Auschwitz Alapítvány – Holocaust Dokumentációs Központ. Budapest, 2002. 50. o.

[30] *Szakály:* A hadsereg és a zsidótörvények... i. m. 58. o.

les elbánás kérésére volt mód, ehhez persze több kedvező véleményezés kellett. Volt, aki – mint a kiváló képességű, szakmailag elismert Tartsay Vilmos vezérkari százados – Jány Gusztáv altábornagynak, az I. hadtest parancsnokának meleg pártolására sem részesülhetett a kivételes elbánás lehetőségében.

Révay Kálmán huszár százados esete ellenpélda. Származási okból beosztása vesztésére volt ítélve. Parancsnokai elismerték rátermettségét, szorgalmát. Amíg lehetett támogatták, csak többszöri sürgetésre, 1943 decemberében mentették fel védettnek minősült beosztásából.[31]

Magyarország hadba lépésétől kezdve bizonyossá vált, hogy ez a tény a munkaszolgálatra kötelezettek alkalmazására és helyzetére jelentős hatást gyakorol.[32] 1941. augusztus 19-én a Honvédelmi Minisztérium kibocsátotta a 27.300 eln. 8.-1941. sz. végrehajtási rendeletét. Ezzel szabályozta az új „kisegítő szolgálati rendszert", amely minden katonaköteles korú zsidót érintett. A munkaszolgálatos zászlóaljak áthelyezése, új szervezési kérdések kerültek előtérbe. A célokról kifejező a Honvédelmi Minisztérium 1.b. osztályának augusztus 26-án kelt feljegyzése: „A zsidókérdés kezelésénél az oszt. véleménye szerint azt az elvet kell vallanunk, hogy minden eszközt alkalmaznunk kell, amivel a zsidókat fegyelmezhetjük, vagy nekik árthatunk."[33]

Az 1942: XIV. törvénycikket a képviselőház 1942. június végén tárgyalta. Július 14-én a felsőház ülésén szerepelt, és a mind elvakultabb készítői, szövegezői kiterjesztették a zsidók hadseregbeli degradálását, a kisegítő munkaszolgálatra való igénybevételét. Harmadik paragrafusában kimondták, hogy (1) „Zsidók leventeképzésben nem részesülnek, (2) zsidó hadkötelesek sem a honvédség, sem a csendőrség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesítenek". A 4. § rögzítette, (1) „A zsidókat a leventekötelezettség helyett a kisegítő szolgálatra való előképzés kötelezettsége terheli." Az 5. § pedig, hogy (1) „Zsidó hadkötelesek szolgálati kötelezettségüknek a honvédség kötelékében kisegítő szolgálat teljesítésében tesznek eleget (...) (2) A kisegítő szolgálatra kötelezettek ezt a szolgálatot rendfokozat, illetőleg karpaszomány nélkül teljesítik még abban az esetben is, ha korábban tiszti, tiszthelyettesi (altiszti) vagy tisztesi rendfokozatuk volt, illetőleg karpaszományt viseltek; tartalékos tiszti kiképzésre nem jelentkezhetnek. A jelen bekezdés rendelkezéseit a szolgálat teljesítésének körén kívül is megfelelően alkalmazni kell." A harmadik pontban szabályozták a papi (papjelölti) kedvezményben részesíthető zsidó hadkötelesek szolgálati kötelmeit.[34]

Az 1942: XIV. tc., a honvédelmi törvény módosítása, az úgynevezett honvédelmi novella előírásai alapján immár egészében megfogalmazták a zsidók hadkötelezettségét, a kisegítő munkaszolgálatra való igénybevételének előírásait. Olyan elveket, szabályokat érvényesítettek, amelyek szerint a munkaszolgálat „sem magyar emberhez, sem keresztény gondolkodásban felnőtt fiatalokhoz nem méltó."[35] A zsidókat ezután a honvédség állományában mint „kisegítő szolgálatra kötelezett" rendfokozat nélküli személyeket

[31] Uo. 60. o.

[32] Azonnal 11 zsidó munkásszázadot vezényeltek a felvonuló magyar haderő használta utak rendbehozására. Lásd „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. LIII.

[33] Uo. 363. o.

[34] „Fegyvetelen álltak..." i. m. I. k. 461–462. o.

[35] Meskó Zoltán képviselő jelentette ki 1942. június 26-án először a magyar parlamentben, hogy a munkaszolgálat a magyar emberre bizonyos vonatkozásban „megalázó szolgálatot" jelent. Uo. 450. o.

kellett nyilvántartani. Az új honvédségi igazolványi lapjukat, de a nyilvántartó és anyakönyvi lapjukat is „Zs" jelzéssel kellett ellátni.[36]

Említésre érdemes, hogy az 1942. év két újabb jogfosztó törvényt hozott. Az 1942: VIII. tc. „az izraelita felekezet jogállásának szabályozásáról" címet viselte, gyakorlatilag az izraelita vallásfelekezetet kirekesztette a „bevett" vallások köréből, és (mint 1867–1895 között) pusztán az „elismert" vallás státuszába helyezte. Az 1942: XV. tc. a zsidók mező- és erdőgazdasági ingatlanairól intézkedett, arra kötelezve a zsidókat, hogy ingatlanaikat csekély térítés ellenében adják el. Ezekkel együtt a 825 000 főnyi magyarországi zsidó helyzete a környező országokhoz képest kedvezőbb, biztonságosabb volt. A német követelések ellenére nem kényszerítették őket gettókba, nem kellett megkülönböztető jelzést viselniük, és főleg nem deportálták őket.

Az 1941 decemberében készült összesítés[37] a tényleges munkaszolgálatosok számába, összetételébe és besorolási arányaiba nyújt bepillantást:

Hadtest parancsnokság	*Keresztény keret*	*Keresztény munka-szolgálatos*	*Zsidó munka-szolgálatos*	*Összesen*
I	149	628	1 984	2 761
II.	65	622	3 154	3 841
III.	66	504	782	1 352
IV.	62	322	612	3 282
V.	97	2 349	2 887	5 333
VI.	36	35	617	688
VII.	64	530	789	1 383
VIII.	69	714	2 531	3 314
IX.	64	615	1 057	1 736
Összesen	*672*	*6 319*	*14 413*	*23 690*

1942. március 17-én a honvédelmi miniszter elfogadta a vezérkartól érkezett, a zsidók honvédegyenruhától való megfosztására tett javaslatokat. Ezután a zsidók 9,5 cm széles karszalagot és jelzés nélküli katonai sapkát, esetenként bakancsot kaphattak. (A sapkarózsa hiányzott, mert az indoklás szerint a nemzeti színekhez méltatlanok.) Csekély zsoldot és még kevesebb ruhakoptatási díjat kaptak.

A zsidó vallást elhagyott vagy kereszténynek született, zsidó felmenőkkel rendelkező, a törvények szerint zsidónak minősült munkaszolgálatosok legtöbbjét ún. keresztény munkaszolgálatos századba sorolták. Ők fehér karszalagot viseltek. Sárga karszalagos társaiknál általában jobb helyzetben voltak, mert némileg védték őket a keresztény egyházak, személyi összeköttetéseik. Századaik legtöbbször az országon belül dolgoztak, elkerülték a frontszolgálatot.

Április 22-én a hadtestparancsnokságok titkos utasítást kaptak arról, hogy a tábori munkaszolgálatos századok személyi állományában 10-15 %-ban „közismert vagy jómódú" zsidók legyenek. Az utasítás arra is kitért, hogy amennyiben „bomlasztó tevékenységet", például suttogó propagandát fejtett ki az illető, akkor nem kell szigorúan

[36] Uo. 493–495. o.

[37] Uo. 401. o. Kimutatás az I–IX. honvédhadtest-parancsnokságoknál az alárendelt munkaszolgálatos zászlóaljak december hó 15-i létszámáról.

ragaszkodni ahhoz, hogy a frontszolgálatra kiküldendők felső életkorát 42 évben szabályozták.[38] Ezzel lehetőség nyílt a zsidó értelmiség azon tagjainak, csoportjainak a közéletből történő „kivonására", akiktől a rendszer meg akart szabadulni. Új utak nyíltak a feljelentéssel „megalapozott" személyes bosszúkra is. Egyes vélemények szerint több korosztály együttes behívása a zsidó népesség jövendő alakulására is kihatott.

A munkaszolgálatra behívottakat kategóriákként (például nemzetiségi, zsidó, szervezett munkás stb.) elkülönítve kezelték. 1942 elején az ukrajnai magyar megszálló csapatoknál tíz munkásszázad dolgozott. A kiképzetlen nem zsidó magyarok és a nemzetiségiek (műszaki) csapatoknak alárendelt századokba kerültek. A századokat számozás szerint is megkülönböztették: a 100-as jelzésűek zsidószázadok, a 400-as jelzésűek a politikailag „megbízhatatlanok" úgynevezett különleges századai voltak. A bánásmód is eltérő volt. Az 1942. május 30-a után felállított „különleges" munkásszázadokba közbűnteményeseket, besúgókat is helyeztek.

A 2. magyar hadsereg mozgósításakor munkaszolgálatosok nagyobb arányú behívására is sor került. A nagy fővárosi gyárakból mintegy 400 aktív szakszervezeti funkcionáriust, bizalmit (akiket a politikai rendőrség megbízhatatlannak, különösen veszélyesnek tartott) hívtak be munkaszolgálatra, és a frontra küldték.[39]

Harctéri munkaszolgálatra vezényelték a tábori munkaszolgálatos századokba behívott zsidók ezreit, majd 1942 nyarától a nemzetiségieket, illetve a nemzetiségi területekről politikai okokból behívottakat. A munkaszolgálatosokat az összesen 200 000 főnyi 2. magyar hadsereg kötelékébe és a megszálló csoportosítás parancsnoksága alá osztották be. Különösen sok munkát végeztek a Kárpátok hágói mentén.

Az 1941. április 1-je és az 1942. június 30-a között mozgósított tábori és honi munkásszázadoknál a tényleges szolgálatot teljesítő zsidók száma a következőképpen alakult:[40]

1941		1942	
április	9 629	január	2 002
május	18 834	február	2 186
június	17 257	március	2 997
július	14 560	április	8 161
augusztus	14 892	május	13 808
szeptember	12 184	június	24 375
október	7 227		
november	4 022		
december	2 324		

A frontra vezényelt 2. magyar hadsereg 1942 nyarán 69 munkásszázaddal rendelkezett, a hadsereg védőszakasza mögötti körzetben még huszonnégy századot állítottak fel, ez legalább 18 000 fő volt.

[38] 1942 kora tavaszán a zsidónak minősülők munkásszázadokba való behívásának a 2870/1941. ME. sz. kormányrendelet és a 27.300. eln. 8-1941. sz. bizalmas honvédelmi miniszteri rendelet volt a „törvényes" alapja. De ez csak az alap volt. Március elején a bevonulási központok parancsnokai a hadtestparancsnokságokon a zsidókkal való bánásmódra megkapták a szóbeli utasításokat.

[39] *Pintér:* i. m. 308. o.; „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. 186–188. o.

[40] HL HM Eln. 6/k. 1942/48.481. – A VKF a munkaszolgálatosok veszteségét 1941. június 26-a és 1942. december 31-e között 2149 főben adta meg. Uo. VKF 1944/437. eln.

Szeptemberben 152 munkaszolgálatos század (kb. 38 000 fő) volt hadműveleti területen; köztük 130 zsidó, 16 „különleges" (politikaiak) és 6 útkarbantartó (keresztény) munkásszázad.[41] Szeptember 15-én a harctéren tartózkodott a III. és a IV. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj, a 110/14., 15. tábori munkásszázad. Többek között menetben voltak a 108/41., 42., 54., a 109/1–4., 54., a 110/24., 25., 34., a 110/37., 40., 41., 43. sz. tábori munkásszázadok.[42]

A hátországi mozgósításba bevontak 152 században körülbelül 33 000 főt tettek ki. Közülük 61 zsidó, 73 nemzetiségi (román) század volt, így a békelétszámmal (10 000 fő) együtt a magyar munkaszolgálatot teljesítők száma mintegy 80 000 főre tehető.

Munkaszolgálatra a hazai román nemzetiségűek után a szerb, a horvát, majd a ruszin (kárpátukrán) nemzetiségűeket vették igénybe.

A munkaszolgálatosokat a hadtápszolgálatban szállítási munkákra, valamint utak, hidak és vasutak javítására, építésére, szerelvények kirakására használták fel. Az arcvonalban a bánásmód kezdettől fogva kemény volt, mind kiszolgáltatottabbak lettek. Minimális és silány élelmezés mellett leginkább műszaki munkát végeztek: lövészárkokat ástak, akadályokat emeltek, erődöket és bunkereket építettek, tüzérségi tűzben tankcsapdákat készítettek. Olyan munkát, melyhez nem értettek, s melyet a honvédségben általában lenéztek. (Ennek aztán a doni szovjet áttörésnél is meglettek a véres veszteségekkel járt következményei.) Gyakran aknákat szedtek vagy aknásítottak.

A zsidó behívottak legnagyobb részt a rájuk rótt tevékenységben gyakorlatlanok voltak, idegen volt tőlük. A képzettségüknek, gyakorlatuknak megfelelő munkát bizonyára nagyobb kedvvel és hatékonysággal végezték, ami több területen a szakemberhiánnyal küzdő hadsereg javát szolgálta volna. Ehelyett sokszor embertelen bánásmód mellett, éheztetve és nem ritkán ütlegelve dolgoztatták őket, a fenyítések özönét alkalmazták velük szemben. Őreik több helyütt szadista hajlamaikat élték ki gyötrésükben.

Behívták a zsidó orvosokat. Előfordult, hogy egy-egy kisegítő században tíz-tizenkét orvos szolgált, életmentő munka helyett napszámosmunkát végezve. Ezzel szemben a falvakban nem maradt orvos, és a hadrakelt seregben is érezhetően nőtt az orvoshiány. A keleti fronton a nagyobb harcok idején számos honvéd elvérzett, nem életveszélyes sérüléseibe belehalt. Mert a szakképzett, sokszor külföldön tanult, kitűnő orvosok megvetett munkaszolgálatosként követ törtek, árkot ástak, erdőt irtottak, gerendát cipeltek vagy kubikoltak. Ha éppen nem aknát szedtek messze a vonalak előtt.

A „muszosok" megszégyenítő, mindenben korlátozó parancsok szerint éltek. A zsidó munkaszolgálatos hadműveleti területen semmiféle járművön nem közlekedhetett. Csak az úttesten haladhatott, honvéd kísérője a járdán. Üzletben, kantinban nem vásárolhatott, ezzel együtt pénz nála nem lehetett. Szabadság, eltávozás számára nem járt, csomagot nem kaphatott. Időszakonként tábori levelezőlapot küldhetett, ennek továbbítása, a neki érkező levél átadása elöljáróinak kénye-kedve szerint történt. El kellett viselniük a gazdasági tisztek, a tábori csendőrök, a keretlegénység minden erőszakoskodását, visszaélését.[43]

[41] 1942-ben vitték ki a 401. klgs. (különleges) századot a keleti arcvonalra. A váci fegyház magyar és jugoszláv politikai foglyait a 406., 408. klgs. századba sorolták.

[42] „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. CXVIII.; *Gosztonyi Péter:* A magyar honvédség a második világháborúban. Róma, 1986. 110–113. o.; *Szabó Péter:* Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története. Budapest, 2001. 171. o.

[43] Egykorú, részletes panaszbeadványt közöl „Fegyvertelen álltak..." i. m. II. k. 120., 126. o.

Nemeskürty István kései siratóul a katonailag képtelen és példátlan helyzetükről írta: „Megbízhatatlannak minősített férfiakat fegyvertelenül a harctérre küldeni, hogy ott nemcsak veszélyes, de ráadásul felelős és bizalmi jellegű műszaki munkát végezzenek: nem csupán kegyetlenség és embertelenség, hanem a hadsereg szempontjából ostobaság is. Ha ugyanis ezek az emberek valóban megbízhatatlanok, nem szabad rájuk felelős munkát bízni: ha viszont az ilyen munka az első vonalban rájuk bízható, nem megbízhatatlanok".[44]

A századparancsnokok zöme tartalékos tiszt volt, többen radikális szélsőjobboldali nézetekkel, gyűlölettől fűtött előítéletekkel. Mindenkor „jogalapot" találtak, hogy a kezükre adott zsidóknak „törlesszenek". Tehették, mert áldozataik „fogyatékba" kerültek, talán úgy gondolták, maguk is előbb hazajutnak, ha a zsidószázad „elfogy".

A kiszállított századok többségénél a bánásmód teljesen eldurvult. A 105/4. számú tábori vegyes munkaszolgálatos század parancsnoka, Kaucsky (Kauschky) György tartalékos hadnagy (a „musz" századok parancsnokai tartalékos tisztek voltak) a hadműveleti területen nyíltan és bevallottan azt a célt tűzte ki, hogy századát kiirtja. 1942. október elejéig századának állományából 96 embert lövetett agyon, közülük több mint harminccal saját kezűleg végzett.[45]

A népbíróság aktái őrzik az ukrajnai Dorosicban[46] történt vérengzés adatait. 1943 tavaszán az Uzs folyó bal partjára, a Koroszteny ukrán városba települt 116. sz. tábori kórházból[47] a kiütéses tífuszban szenvedő betegeket, alapvetően a zsidó munkaszolgálatosokat a 10 km-re eső dorosici kolhoz gazdasági épületeibe (tehénistálló, csűrök) helyezték át. A „járványkórháznak" nevezett épületben nemcsak a tetvek és a kiütéses tífusz, hanem a mindennapi kikötések miatt is aratott a halál. Az elöljárók a járvány végleges leküzdéséről határoztak. Április 29-én éjszaka az elkülönített betegeket őrző magyar katonák az istállót benzinnel meglocsolva felgyújtották, a tűzből menekülőket lelőtték.[48] Gyarmati László[49] a bíróság előtt így vallott: „Parancsot kaptam feljebbvalóimtól, hogy el kell »népteleníteni« a kórházat Egy éjszaka riadóra ébredtem. A járványkórház hatalmas lángokkal égett. Körülötte géppisztolyos legénység lőtte a menekülni igyekvő betegeket. Egy sem menekülhetett meg, 400 munkaszolgálatost lőttek agyon, a többi benn égett az épületben. A következő évben ugyanilyen körülmények között felgyújtották a 105-ös kórházat is. Itt 764 munkaszolgálatos lelte halálát. A 107-es tábori kórházat nemsokára hasonló sors érte."[50]

Az újabb kutatások szerint Dorosicban 1943. január végétől a Dontól visszavonult 2. hadsereg tábori munkaszolgálatos századainak beteggyűjtő állomása működött. A 4. sz. csűrt gyújtották fel, az eset 230-nál több, felismerhetetlen áldozatot követelt. A magyar

[44] *Nemeskürty István:* Requiem egy hadseregért. Budapest, 1972. 72. o.

[45] „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. LXVIII. – Kauschkyról lásd még: Sárga könyv. Adatok a magyar zsidóság háborús szenvedéseiből, 1941–1945. (Szerk. *Vihar Béla.*) Budapest, 1945. 23–24. o.

[46] A ma Kupiscse néven regisztrált település Zsitomir megyében, Korosztenytől nyugatra található. Novograd–Volinszkij felé haladva, az úttól balra eső, kisebbik falurész volt Dorosicsi (Dorosic). Az út közelében állt a helyi kolhoz nádtetős, fából készült tehénistállója.

[47] A magyar hősi temetőbe 164 halottat temettek. 73-an tífuszban végezték be életüket. *Bús János–Szabó Péter:* Béke poraikra... A keleti hadműveletek során elesett, meghalt magyar honvédekről és munkaszolgálatosokról. Dokumentum-emlékkötet. Budapest, 1999. 132. o.

[48] *Népszabadság,* 2003. augusztus 23., 2004. augusztus 2.

[49] Bikácsi László emlékezése szerint hadapród őrmester volt. *Népszabadság,* 2004. augusztus 2. Réz Miklós honvéddel együtt teljesített az elkülönített részlegnél szolgálatot. Gyarmatit halálra ítélték, 1948. augusztus 27-én kivégezték.

[50] Fekete könyv. 277. o.

temetőbe június 28-ig temettek, a tömegsírokban 395 munkaszolgálatos és egy ismeretlen halott nyugszik.[51]

A „muszosok" gyötrése sok helyütt rendszerré vált. Az egyik munkásszázad parancsnoksága a munkáról hazatérő állományt folyamatosan a keret szobájába vezényelte, agyba-főbe verette. Ezt „ötórai teának" hívták. A másik kínzási mód ugyanitt a „tóparti látomás" volt. A munkaszolgálatosokat bevezényelték a mocsárba, s ott bukfencet kellett vetniük. Amikor a sártól elnehezedve kivergődtek, a végkimerülésig futtatták, s közben korbáccsal és bottal ütlegelték őket. Ha a munkában előírt teljesítményt nem érték el, a „szabotálókat" gúzsba kötötték vagy kikötötték.[52] A kikötésekkel is tarkított gyötrésben Másica József szakaszvezető járt az élen.

Néhány további példa a munkaszolgálatosok pusztulásának okairól és arányairól: Toronyi Károly tartalékos főhadnagy módszerei nyomán a 118/93. sz. nagykátai század 420 emberéből mindössze 26 került vissza. Zsolt Béla, a neves író és publicista is ebben a században teljesített – betegen és rokkantan – munkaszolgálatot. Kis híján az ő életét is kioltották.

Bajcsy-Zsilinszky Endre kisgazdapárti képviselő szót emelt Zsolt felmentése és hazahozatala érdekében, s visszatérőleg, több ízben tett lépéseket a munkaszolgálatosok ügyében. Ezek szerves részét képezték „Magyarország megmentését" célzó törekvéseinek. Mint írta, feltétlenül helyre kell állítani – legalább a tizenkettedik órában – az alkotmányos jogrendet: „Magyarország nem pusztulhat el néhány száz vagy ezer szadista gazember miatt."[53] Csonka hagyatékában kétszázra tehető azoknak az ügyeknek a száma, amelyekkel kapcsolatban a kormányzat tisztségviselőihez vagy magukhoz a faji alapon sérelmet szenvedettekhez fordult, értesítvén őket interveniálásáról s azok eredményéről.

A 101/28. sz. munkaszolgálatos század eredetileg 204 főnyi zsidó legénységéből 24 fő tért vissza.[54] Ukrajnából a 109/42. sz. kisegítő munkásszázad kétszázon felüli legénységéből öten tértek vissza. A század tagjaként vesztette életét Kasztel András, a *Népszava* munkatársa. Stinka Rudolf tartalékos hadnagy, századparancsnok büszkén hangoztatta, hogy munkásszázadát „aktatáskában hozta haza". Munkaszolgálatosai egy szálig elpusztultak, csak egy „belég" maradt utánuk.

Farkasdi Zoltán tartalékos hadnagy, a 101/339. sz. munkásszázad parancsnoka halálra éheztette a munkaszolgálatosokat, s arra utasította a keretlegénységet, hogy közülük minél többet verjenek agyon. Hasonló állapotok uralkodtak a 109/9. sz. tábori munkásszázadnál, amelyet főként aknakutatásra és lőszerszállításra használtak. A század gyötrésének, pusztításának felelősét, a keretlegénységet felbujtó nyilas Kicsi Péter ghőnököt a népbíróság később 15 évi kényszermunkára ítélte.[55] Az ilyen esetek miatt a háború után több szolgálati helyet, időnként a munkaszolgálat intézményét is, mozgó vesztőhelynek nevezték.

[51] *Bús–Szabó:* i. m. 68. o.

[52] *Népbírósági Közlöny,* I. évf. 1945. december 8. – „Ötórai tea" és „tóparti látomás" muszosok részére. Lásd „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. LXIX.; II. 193. o.

[53] Zsolt Béla, Nagy Vilmos és Csatay Lajos honvédelmi miniszterek közbenjárására sem tudott bántatlanul hazajutni. Megérkezése után is meghurcoltatások vártak rá, katonai fogházba került. *Tilkovszky Loránt:* Bajcsy-Zsilinszky. Budapest, 1986. 141., 146. o.

[54] „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. 160., 521., 522. o.

[55] Fekete könyv. 227–228. o.; „Fegyvertelen álltak..." i. m. II. k. 31–36. o., valamint sebesült honvéd mentésekor aknától rokkant dr. Virág László budapesti lakos, volt brjanszki munkaszolgálatos visszaemlékezése (Budapest 1984. III. 23.) a szerzőnek.

Az embertelenséghez zsarolás is társult. Egyesek élelmet adtak el a túlélésért küzdő munkaszolgálatosoknak uzsoraáron, mégpedig a munkaszolgálatosok Magyarországon élő hozzátartozóinál beváltandó utalványokért, úgynevezett bonokért. (Munkaszolgálatosnál nem lehetett pénz.) A nyomorúság vámszedői által forgalmazott élelem leginkább a munkaszolgálatosok részére kiutalt és ki nem osztott, elsikkasztott ellátmányból származott. A „bonozás" meglehetősen elterjedt volt, nem kevés keretlegény és századparancsnok szedte meg magát vele.

Az őrség szadizmusa, a kellő felszerelés hiánya, a német „bajtársak" kegyetlenkedései, az ellátatlan sebesülések, kezeletlen betegségek stb. miatt egyes munkásszázadok személyi állományának 60-70 %-a elpusztult.

A tények arra mutatnak, hogy a haláleseteket főképp a kiképzetlenség, a veszélyes és nehéz munkákban való járatlanság, a tűzvonalba való értelmetlen kiküldés, az ellenséges belövések okozták. Emellett a személyi veszteség meghatározó tényezője volt, hogy sok századparancsnok, „kerettag" visszaélt hatalmával, a „muszosok" mindennapi testi-lelki gyötrésére, tudatos elpusztítására törekedett.

A csapatok 1942-ben összesen 2149 munkaszolgálatos veszteséget, 1943-ban 25 45-1-et jelentettek. Az utóbbi évben 19 003 munkaszolgálatost eltűntnek nyilvánítottak. A zsidó munkaszolgálatosok 1943. évi személyi vesztesége az évi összesből 91 %-ot tett ki, 23 308 fő volt. Elesett, meghalt 2158, sebesült és sérült 716, eltűnt 18 843, hadifogságba került 1591 fő.[56]

A fentiekkel szemben dicséretes ellenpéldákról, a kiszolgáltatott, mindig éhes és rongyos páriákat védelmező tisztekről, számvevőkről és együttérző, segítőkész honvéd kerettagokról is tudunk. Ezek száma sajnos a másik oldalhoz képest elenyésző volt.

Szombathelyi Ferenc vezérezredes hároméves vezérkari főnökségére visszatekintve, 1945-ben arra jutott, hogy a zsidókérdés a hadseregre katasztrofális, korrumpáló kihatással volt. Saját működéséről pedig megállapította, hogy „méltányos esetekben, ahol ezt a törvény is megengedte" mindig segített. (A munkaszolgálatosok elleni atrocitásokról a honvédelmi minisztertől érkezett panaszokat ui. a vezérkari főnök kapta kézhez. A harctéri alakulatok neki voltak alárendelve.)

„A zsidókérdés erény lett, sőt még a kirablása is. Ebben a közszellemben nem lehetett bízni. (...) Ha zsidó ügyről volt szó, akkor mindenki falazott. (...) Zsidó esetekkel kapcsolatos ügyek kivizsgálását még a kormányzó úr kifejezett parancsára sem hajtották végre. Erre a kint lévő hadsereg-parancsnokság teljesen képtelennek mutatkozott. Magam küldtem ki személyi segédtisztemet zsidó ügyek felderítésére. Külön fővárosi detektívekkel derítettem fel a fronton a zsidó ügyeket, mert mindenki más megbízhatatlan volt. (...) A bűnpártolás napirenden volt és a hamis hősiesség nimbuszába takarózott. Ha a frontról zsidókat hazarendeltem, az ezekre a legnagyobb veszéllyel járt. Útközben eltették láb alól őket és sohasem lehetett felderíteni."[57]

1942. szeptember 24-én felmentették Bartha Károly honvédelmi minisztert, helyére Nagy Vilmos ny. vezérezredes került. Az új miniszter változtatni akart a magyar katonai hagyományokhoz méltatlan, a honvédségi szolgálati szabályzattal teljesen ellentétes

[56] HL VKF 1943. I. oszt. 5381/eln. A szovjet hadifogságba menekülés kockázatos vállalkozás volt. Általában nem járt jobb bánásmóddal, netán a zsidók kímélésével. A fogságban történtekről lásd A magyarországi háborús munkaszolgálat. Túlélők visszaemlékezései. (Szerk. *Randolph L. Braham.*) Budapest, 1996. 126–141. o.

[57] Szombathelyi Ferenc visszaemlékezése 1945. (S. a. r. *Gosztonyi Péter.*) Budapest, 1990. 40. o.

helyzeten. A keleti fronton szemlét tartott, a munkaszolgálatos századoknál több mindenről tapasztalatot szerzett.[58] November 19-én a parlamentben szándékainak hangot is adott. „Én a magam részéről a törvény és az emberiesség álláspontján állok, mert nekem munkásra van szükségem, aki nekem azért kell, hogy el is végezze azt a műszaki munkát, amelyet nem akarok a csapattal elvégeztetni. Ha pedig munkát követelek, akkor nekem annak az embernek a munkaképességéről gondoskodnom kell."[59]

Addig ismeretlen felfogásban a munkaszolgálatosokat a „harcoló erők értékes segítőinek" nevezte, és bátorítóan kijelentette, „a bevonultak ne tekintsék ezt a munkásszázadba való bevonulást megalázásnak. Ez honvédelmi szolgálat, ez kötelező mindenkire, törvényes alappal bír. Viszont azonban legyenek meggyőződve arról is, hogy a parancsnokok olyan beosztottaknak tekintik őket, akikről ők emberségesen és tisztességesen gondoskodni tartoznak."[60]

Nagy Vilmos többboldalúan módosította a munkaszolgálat rendszerét, új szabályozást vezetett be. Egyik célja az addigi (már az egyéni behívással indult) önkényeskedések felszámolása volt. Elrendelte a honvédelmi nyilvántartás alapján történő, korosztályok szerinti behívásokat. A munkásalakulatokat visszatérőleg megszemlélte, majd a szolgálati szabályzatnak megfelelően szabályozta a munkaszolgálatosokkal szembeni bánásmódot, megkívánta annak ellenőrzését. Az illetékes katonai parancsnokokat arra utasította, hogy „a zsidók munkaképességét és teljesítményét emberséges bánásmóddal, a munkaképtelen és beteg zsidók felülvizsgálatával, illetőleg kórházba utalása útján fokozzák".[61]

Az utóbbi érdekében a 2. hadsereg keretében létrehozták a harctéri munkaszolgálatos alakulatok felügyelőjének szolgálati állását, s ezt a Honvéd Vezérkar főnöke Tanító Béla vezérőrnaggyal töltötte be. A hátországi munkaszolgálatos alakulatok felügyelőjévé Nagy Vilmos Röder Jenő ideiglenesen ténylegesített vezérőrnagyot nevezte ki.[62] Mindkét tábornok lelkiismeretesen teljesítette feladatát. Az adott körülmények között – csak ellenőrzési és felügyeleti jogkört gyakorolhattak – sokat tettek a munkaszolgálatos századokért. Ezek állományának általános helyzete, ellátása, a bánásmód 1943-ban érezhetően javult.

A zsidó hadkötelesek szempontjából Nagy Vilmos kedvezően döntött, mikor a 42 éven felüli zsidó kisegítő munkaszolgálatosok leszereléséről határozott. (Az 5000. sz. honvédelmi rendelet 6. pontja addig megtiltotta a keleti arcvonalra kiküldött zsidó és nemzetiségi munkásalakulatokba beosztottak felváltását.) Viszont kiterjesztő érvényű volt, hogy ezzel együtt lényegesen felemelték a munkaszolgálatra behívott 24–42 évesek számát.

Intézkedéseivel Nagy Vilmos darázsfészekbe nyúlt, rendelkezései tovább növelték a német–magyar viszony feszültségeit. A szélsőjobboldali ellenzék egyre hevesebb támadásokat intézett ellene. Kállay Miklós miniszterelnök feláldozta a kitűnőnek tartott, becsületes honvédelmi miniszterét, ez a tette is a németek és a hazai radikális szélsőjobb-

[58] „Amint a határon áthaladtunk, már találkoztunk zsidó munkásalakulatokkal, kiket a németek rendeltek ki az utak javítására. A munkaszolgálatosok hátán sárga csillag éktelenkedett. Nem tudtam elnyomni magamban a megvetés érzését azokkal szemben, akik embertársaiknak ilyen megalázást okoznak azért, mert zsidónak születtek. Kimondhatatlanul szántam ezeket a szerencsétlenecket, akik nyilván jobb sorban éltek eddig, és most úgy hajszolják őket munkára, mint a rabszolgákat vagy az állatokat." *Nagybaczoni Nagy Vilmos:* Végzetes esztendők 1938–1945. Budapest, 1986. 108. o.

[59] „Fegyvertelen álltak..." II. k. 173. o.

[60] Uo.

[61] Uo. 179. o.

[62] 1942. december 11-én kelt megbízása uo. 175–176. o.

oldal nyomása ellenében az időnyerési taktikáját szolgálta.[63] Horthy kormányzó Nagy Vilmost 1943. június 12-én Csatay Lajos vezérezredessel váltotta fel.[64]

1943 nyarától a hitleri birodalom egyre inkább részben toborzott, részben kényszermunkára elhurcolt külföldi munkaerő felhasználására kényszerült. A magyar mezőgazdaság munkaerő-feleslegét a németek önkéntes jelentkezéssel is meg tudták csapolni (1939-ben már 15 000 magyar mezőgazdasági munkás dolgozott Németországban), ám a német hadiipar és a bányák növekvő munkaerőigényét ekképpen már nem lehetett kielégíteni.

A formailag még szuverén magyar állam munkaerőbázisához erőszakos úton ekkor még nem nyúlhattak. 1942 márciusában tárgyalást indítottak 10 000 dobrovoljác (a visszafoglalt Bácska szerb és szlovén telepesei) „átengedésére". 1943 tavaszán pedig azzal a kéréssel fordultak a magyar félhez, bocsásson német kézre magyar munkaszolgálatosokat. A folytatás a megszállt szerbiai területen az ún. bori munkaszolgálat volt.

Az új munkaszolgálatot némi diplomáciai tevékenység előzte meg. Dietrich von Jagow budapesti német követ[65] 1943 februárjában közvetítette a különleges német építőszervezet, az Organisation Todt kérését, hogy 13 000 magyar munkást kér Borba. Az építési és bányamunkákon dolgoztatott, fokozottan veszélyesnek tartott jugoszláv hadifoglyok seregét kívánták velük leváltani. Informális találkozókon a magyar politika több vezetője és a Honvéd Vezérkar főnöke, Szombathelyi Ferenc vezérezredes a kérés „jóindulatú kezelését" ígérte.

Négyhónapos hivatali huzavona következett. A teljesítés elmaradásában Nagy Vilmos ny. vezérezredes, honvédelmi miniszternek meghatározó része volt, mert tiszti bizottságot küldött Borba.[66] Szemléje alapján kijelentette, hogy a németek ott rabszolgaként kezelik az embereket. Előbb-utóbb elvesztik a háborút, új „munkaerő kiküldését" német célokra emiatt sem engedélyezi.

Az új miniszter, Csatay Lajos vezérezredes felülbírálta elődje álláspontját. Az észtországi Revalba ugyan nem adott a németeknek munkaerőt, hozzájárult viszont 3000 fős kontingens – fegyelmileg magyar parancsnokság alatti – kiküldéséhez Borba. Az ügy a németeknek sürgős volt: július 2-án aláírták a magyar kormánnyal kötött egyezményt, mely hat pontot tartalmazott. A harmadik pontba foglalták a német ígéretet: „A Birodalmi Gazdasági Minisztérium ellenszolgáltatásként havi 100 tonna, legalább 30 % réztartalmú koncentrátumot ad át Prahovo kikötőben uszályra rakva. A szállítás innentől a magyar felet terheli." A harmadik pont kimondta, hogy a szállítmányokért fizetni kell, tehát az átadott magyar kényszermunkások teljesítményének ellenértéke csupán eszmei „vételi jog". A továbbiakban újabb tárgyalások következtek, mert a németek az ígért rézkoncentrátumot nem szállították. Végül 143,5 tonna elektrolikus rezet ajánlottak fel tonnánként 2800 német márka áron.[67]

[63] Nagy Vilmos így ír emlékiratában Kállayról: „a helyett, hogy nyíltan és őszintén beszélt volna velem, s megmondta volna, hogy a katonai kérdésekben tanusított rendíthetetlen ellenállásom, valamint a zsidókérdésben megmutatkozó humánus eljárásom nem felel meg annak a szolgai helyzetnek, melyben az ország a németekkel szemben van, a helyett, hogy értésemre adta volna, hogy emberséges intézkedéseim nem tetszenek azoknak a torz hajlandóságú, félrecsúszott embereknek, akik a vezetés addigi gyengesége folytán már úgyszólván birtokolják a hatalmat, s tisztességes és egyenes eljárás helyett a diplomatikus görbe utat választotta." *Nagy:* i. m. 173. o.

[64] *Bonhardt Attila–Szakály Sándor:* Egy lemondás okairól. Nagy Vilmos honvédelmi miniszter feljegyzése Horthy Miklós számára 1943-ból. *Kritika,* 1984. 8. sz. 13–15. o.

[65] 1941. július 20-tól 1944. március 21-ig töltötte be a posztot.

[66] *Nagy:* i. m. 157–158. o.

Július 6-án kiadták a vezénylési parancsot. 14 zsidó munkaszolgálatos századot[68] érintett, és a 801. számú jászberényi századot, mely a fegyveres szolgálatot megtagadó vallási csoportok tagjaiból, a Jehova tanuiból állt. A kiszállításra kijelölt személyi állományt arra kötelezték, szerezzen be téli és nyári felsőruházatot, ezen felül a lábbelitől, a takarótól a kulacsig minden szükségeset, mert a katonai készletekből felszerelést nem kaphat.

A bori rézbányák eredetileg francia tulajdonban voltak. A gondos németek még Jugoszlávia lerohanása előtt fél évvel megszerezték a részvényeket. A megszálláskor az alacsony műszaki színvonalú, de a világ réztermelésének 2 %-át termelő bányák már a Porosz Állami Bank tulajdonát képezték. Az előrelátás indokolt volt, mert később eljött az idő, mikor a német hadiipar rézszükségletének felét Szerbiából, a Bor Kupferbergwerke und Hütten AG. rézbányáiból fedezték! Ehhez persze jókora beruházásokra, műszaki fejlesztésre volt szükség, melyet a Belgrádban működő O. T. Einsatzstab (bevetési törzs) irányított.

A nagy mennyiségű rézérc német kohókba szállítása, a szükséges átrakodások a nehéz, hegyes terepen nagy műszaki kihívást jelentettek. Az idő is sürgetett, emiatt a németek 130 km keskenyvágányú vasút kiépítése mellett döntöttek. A tervezésben és a finanszírozásban több német nagyvállalat vett részt. A kiépítéshez nagy tömegű munkaerőre volt szükség, ezt hadifoglyokból, a kényszermunkások ezreiből állították ki.

Az első magyar csoport 1943. július 11-én indult Szegedről Borba. A második Apatin dunai kikötőből, a harmadik pedig Ercsiből, ahová Szentkirályszabadjáról, vonaton érkeztek. A kényszermunkások eltérő kiépítettségű táborokban laktak. A munkahelyeken cseh, görög, jugoszláv, 1943 szeptembere után pedig olasz hadifoglyokat is dolgoztattak. A magyarokat először a táborközpontnak számító, a bányaterülethez közeli Berlin táborba, valamint a München és a Voralberg táborokba sorolták be.

A továbbiakban – főként az 1944. május 26-án Vácról és június elején Jászberényből kiszállított újabb háromezres, 1924-es születésű magyar munkáscsoportról van szó – magyar kényszermunkások robotoltak a Westfalen, a Laznica, a Rhön, a Heidenau, a Bregenz és az Innsbruck táborokban.[69] Közöttük volt Radnóti Miklós költő, aki a Vácról indított 1500 kényszermunkás egyikeként érkezett. Itt sínylődött Kardos G. György író, Keszi Imre író, Lukács László költő, Szalai Sándor szociológus és Lehel György karnagy, Tardos Béla zeneszerző, Keleti László színművész, Nóti Károly humorista, az orvosok között Zoltán László, Rubányi Pál sebészprofesszorok.

A rézbányában a fejtési munka több helyütt éjjel-nappal folyt. A napi műszak 12 órát tett ki. A felügyeletet német művezetők, az ún. Arbeitsführerek látták el. Közülük többen nyíltan vagy rejtetten gumibottal jártak.

A magyar munkaszolgálatosok táborélete a magyar keret kiszabta fenyítésekkel, motozásokkal és fosztogatásokkal, a szökések meggátlására a lábbelik elvételével indult. A kényszermunkások ötjegyű azonosító számot kaptak, ezt a sapkájukra kellett felvarrni. Az összes felsőruházatra festékkel elől és hátul 20 cm-es Dávid-csillagot mázoltak.

[67] A kérdést részletesen *Gazsi József:* 6000 bori munkaszolgálatos tragédiája c. tanulmánya tárgyalja. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1964. 1. sz. 70–83. o.

[68] A 108/84. bori század történetét *Nagy György* foglalta össze. A magyarországi háborús munkaszolgálat. 59–120. o. Végül közzétette a tisztek és a keret névsorát is.

[69] Bor városban működött a Berlin tábor (ez volt a legnagyobb), a Brünn, a Dresden, az Innsbruck, a München, a Wien és a Straflager (büntetőtábor). A város körüli hegyvidéken a Bregenz, a Heidenau, a Laznica, a Röhn, a Voralberg és a Westfalen tábor.

A munkacsoportoknak a Todt-munkavezetők napi normát írtak elő, melynek teljesítése gyilkos hajszát követelt.

A saját készítésű fapapucsokban a járás igen megerőltető volt, sok balesetet okozott. A megfelelő munkaruha, a védőfelszerelés éppúgy hiányzott, mint a földmunkában, a vasútépítésben, a tárnafúrásban vagy a töltésépítésben, a gátak emelésében való tapasztalat. Emiatt is napirenden voltak a kéz- és lábtörések, egyéb sérülések.

A munkaszolgálatosok vasutat építettek, csákányoztak, robbantottak. Különösen nehéz és kimerítő volt azoknak a munkája, akik az úgynevezett Durchlass (átengedő) alagutat építették. Térdig érő vízben kellett dolgozniuk, miközben a levegő tele volt fullasztó porral és robbanógázzal. A nagy mélységekben a szállítási munkák sokszor emberfeletti erőfeszítést és kitartást igényeltek.[70]

A csillék kezelése sok veszéllyel járt, halálos csillebaleset is előfordult. A munkahelyek általában porral voltak telítettek, ez sok kényszermunkásnak állandósuló köhögési rohamokat okozott. A megpróbáltatásokat leginkább a jiddisül beszélő felvidéki, a fizikai munkában gyakorlott zsidók bírták, ők vallási alapon is támogatták egymást. Ugyancsak összetartó csoportot képeztek a Jehova tanúi század tagjai.

A magyarok első parancsnokának Balogh András alezredest küldték ki. 1943 decemberében érkezett utódjával, Marányi Ede alezredes uralmával összevetve szolgálata idején a tábori viszonyok még emberinek voltak nevezhetők. Egy-egy magyar munkacsoport helyzete attól is függött, körlete milyen távolságra volt a parancsnokságtól. Mellette a századparancsnok magatartásától, mennyire tartotta kézben a zömmel tartalékos állományból behívott keretlegénységet, melynek önkénye a magyar határtól való távolodással egyenes arányban nőtt.

A szállásokon háromemeletes faágyak voltak, a felső priccsekre létrán kellett felmászni. Tisztálkodási lehetőség az általános vízhiány miatt alig akadt. Az elrongyolódott fehérneműt, felsőruházatot szalmazsákdarabokkal, színes cérnákkal foltozták meg, melyből legtöbbször kilátszott a szakadt ing, vagy a csupasz testrész. A kopaszra nyírt fejeken a katonasapka roncsát hordták. Sapkarózsa nélkül, mert a nemzeti színek viselésére a munkaszolgálatosok „nem voltak érdemesek".

Az O. T. az élelmet 10 naponta, az élelmezési táblázat szerint leszállította. A továbbiakban nagyobb része a magyar keret összjátéka révén áruvá lett. Két napra egy darab tégla alakú, 1,40 kg-nyi, többször tégla keménységű kenyér járt. Rendszerint két munkaszolgálatos szövetkezve beosztotta és együtt fogyasztotta el a kevés élelmet, melyből tápértéket gyakran csupán a kenyér tartalmazott.

Az elsikkasztott élelem magas tábori árfolyamon megvásárolható volt. A keret a táboron kívül és belül – a legcsekélyebb gátlás nélkül – egyaránt „üzletelt". Megjelent az ukrajnai munkaszolgálatban korábban illegálisan elterjedt ún. bonozás is. A kalória, illetve vitaminhiány miatt a többségnek a fejen és a nyaktájon hamarosan furunkulusok jelentek meg. Ezek a testen elterjedtek. Az éles, szilánkos kövek nyílt, gennyes sebeket okoztak. A hasmenéses járványok ugyancsak sok gyötrelemmel jártak.

[70] A bori munkaszolgálatban és a visszavonulás idején történteket 1945-ben a Deportáltakat Gondozó Bizottság munkatársai Budapesten több jegyzőkönyvben örökítették meg. A Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjtemény Közalapítvány gyűjteményében a tárgyban jelentősebbek a 181., 326., 355., 391., 554., 789., 841., 864., 920., 1643., 1788., 1902., 2064., 2241., 2346., 2348., 2356., 2407., 3048., 3062., 3221., adalékokat tartalmaznak a 172., 299., 305., 387., 645., 700., 855., 2321., 2419., 3251., 3415., 3469. sz. jegyzőkönyvek.

Az O. T. előmunkásai által hajszolt napi robot után a legtöbb táborban a magyar keret „fegyelmező gyakorlatokat", tömegkínzást tartott. Ezek enyhébb formái a bukfenceztetés, békaügetés, hegyre fel és le futtatás, megismételt körlettisztítás, fakitermelés és fahordás, téglacipelés, védőfal építés, ordítozással kísért motozások, különféle gyötrési módok voltak. Majd elterjedt a nyilvános botozás, többeket megfélemlítésül nyomorékká, idegronccsá vertek vagy verettek a keret tagjai. Helyi hadbíróságot is felállítottak. Ítéleteit haladéktalanul, mindenkor megfélemlítő külsőségekkel hajtották végre.

Marányi alezredes a krumpliverembe zárást vezette be. Ehhez pedig a napi kikötés, gyakran kikötések társultak. Az áldozat csuklóit a háta mögött összekötötték, és ennél fogva kötéllel egy fára vagy gerendára annyira felhúzták, hogy a lábujjai is a levegőben voltak, néhány centiméterre a talajtól. Ha elájult, fellocsolták és a kínzást újrakezdték. A Todt szervezet tagjai, a német mérnökök mindezt a „barbár magyarok" belügyének tekintették, és zsidószimpátiával sem voltak jellemezhetők.

Mikor az általános kimerültség, a verések és a kínzások teljesítménycsökkenéshez vezettek, több mérnök tiltakozott. Előfordult, hogy a német előmunkás vasárnap valamilyen ürüggyel kivitte a körletből a magyar csoportot, hogy a keret újabb táborbéli gyötréseitől megkímélje, és hétfőn a munkában őket hasznosítani tudja.

A Berlin táborral átellenben, egy alacsonyabb dombon temetőt alakítottak ki. Megközelítőleg negyven kényszermunkást – névtábla nélkül – temettek ide. Köztük volt Lukács László költő, akinek végzetét a kezeletlen bélátfuródás és hashártyagyulladás okozta.

A tisztek és a keret mindenkor félt a partizánoktól, a partizánveszély esetenként különleges intézkedésekhez, hisztériához vezetett. Állandó gyanakvásban éltek, pedig biztos ismeretük nem volt arról, hogy a szerbek szinte mindenről tudtak, ami a munkahelyeken és a körletekben történt. A kiürítéskor több magyar tiszt és tiszthelyettes a partizánok kezére került. Nem sokat teketóriáztak azokkal, akiknek erőszakosságairól, embertelenségeiről tudomásuk volt.

A bori táborok környékét a lakosság körében izzó németellenes hangulat és magatartás uralta. Ez a tény több munkaszolgálatost szökésre bátorított. Néhányan közülük végigharcolták a háborút Tito csapataiban.

Az 1944. augusztus 23-i romániai fordulat, a front gyors közeledése a bori munkaszolgálat felszámolását hozta magával. Először a Heidenau tábor kapott kiürítési parancsot, majd a többi is. Szeptember 8-án az új bolgár hatalom hadat üzent a németeknek, ekkor a bányamunkát is beszüntették Borban. A magyaroknak a Berlin és a Brünn táborokban kétheti összevonás, újabb gyötrés következett. Majd két csoportban megindították őket.

A szeptember 17-én indított első lépcső kb. 3200 főből állt, hét napig gyalogoltak Belgrádba, majd Zimonyba. Titelen át október 4-én – visszavonuló német csapatok, menekülő sváb és magyar csoportok mellett – érkeztek Újvidékre. A gyalogmenet idején több kisebb-nagyobb gyilkosság történt. Az öldöklés csúcspontja 8-án éjszaka Cservenka község téglagyárában volt, ahol német és bosnyák SS-ek húszasával 529 magyar munkaszolgálatost agyonlőttek.[71] A többieket csoportokra osztották, közülük az első október 25-e táján érkezett Szentkirályszabadjára.[72]

A második lépcső a Brünn és a Berlin táborból hosszú, elhúzódó menetben szeptember 22-én indult. Nemsokára partizánok állították meg, a kényszermunkások Majdanpek

[71] Fekete könyv. 274. o.; „Fegyvertelen álltak..." i. m. II. k. 632–638. o.
[72] *Gazsi:* i. m. 83. o. A szerző 680 áldozatot említ.

városka környékén felszabadultak. Voltak, akik csoportosan partizánnak jelentkeztek, mások a felszabadult Románia közeli városai felé indultak, ahonnan könnyebben mehettek tovább. Voltak, akiket szovjet fogságba hurcoltak, és voltak, akik azonnal Palesztina felé vették az irányt. Néhányan a Zsidó Brigád tagjai lettek, és részt vettek a németek elleni harcokban.

Mit hozott a „Nyersanyagkompenzáció bori többletmunkaerőért" címmel nyilvántartott magyar–német egyezmény a magyar félnek? A kérdést teljességgel megválaszolni további tudományos kutatások és dokumentáció hiányában nem lehetséges. Több kutató arra jutott, hogy ez esetben is a magyar félnek előnytelen szerződésről, csupán a króm és a réz vételi jogának megváltásáról volt szó. A munkaszolgálatosok jóformán ingyen dolgoztak a németeknek. Ők pedig addig nem is engedélyeztek a magyaroknak semmiféle – előzetesen megígért – szállítást, míg az előzetes alkuban szereplő, később szállítandó német nyersanyagok árát a magyar fél előre át nem utalta.

1944 kora nyarán a Honvédelmi Minisztérium egyik előadója a szerződés aktacsomójára ráírta: „Az ügy az osztály részéről további intézkedést nem igényel." A mondat is bizonyítja, hogy mint a második magyar hadsereget, a német „munkás áttelepítésbe" vont vidéki magyar zsidók százezreit, a bori munkaszolgálatosokat is egyszerűen leírták. Az ügyben illetékesek a hitleri Németország buzgó szolgálatában egyfajta gesztust gyakoroltak. Megszabadultak hatezer, számukra felesleges magyar állampolgártól, aztán ügyüket ad acta tették.

1943-ban a munkaszolgálatosokról új nyilvántartást fektettek fel. Ezt követően számos korosztályt behívtak hosszabb-rövidebb munkaszolgálatra. Néhány hónappal a voronyezsi csata után az ukrajnai munkaszolgálatos századokat átcsoportosították, és részleges újjászervezésükre is sor került. Csak az útkarbantartó munkaszolgálatos századokat hagyták jogilag változatlanul. Ősszel közzétették, hogy a katonai szolgálatban elhalt munkaszolgálatosok özvegyeinek és árváinak járadékigényét a fegyveres szolgálatban elhaltakkal azonos módon kell elbírálni.

A Honvéd Vezérkar veszteségi kimutatása szerint a zsidó munkásalakulatok személyi vesztesége az 1943. évben összesen 23 308 főt tett ki. Közülük elesett, meghalt 2158, sebesült és sérült 716, eltűntnek nyilvánított 18 843, hadifogságba került 1591 fő.[73]

A 2. magyar hadsereg munkaszolgálatosai veszteségeiről csak becslések állnak rendelkezésre. A 200 000 fős állományból mintegy 40 000-en meghaltak. 35 000-en megsebesültek, sokan eltűntek. A fogsába esettek száma 60 000-re tehető. A hadsereg fegyverzetének, felszerelésének 80%-a elveszett.[74]

Nagy Vilmos úgy vélte, hogy az 50 000 munkaszolgálatosból „6000–7000 fő jött vissza nyugatra. A többi vagy elesett, vagy az oroszok fogságába került."[75] Randolph L. Braham szerint a szovjet hadifogságba esett (sokszor menekült) magyar zsidók számát nem lehet pontosan meghatározni. A becslések 20 000 és 30 000 fő között mozognak.[76] Az elmúlt négy évtizedben készült kimutatások a zsidó munkaszolgálatosokat ért személyi veszteséget 1941 és 1944. március 19-e között 42 000 főben határozták meg.[77] Az ellentmondások feloldása további kutatásokat igényel.

[73] HL VKF 1944/437. eln.

[74] *Szabó:* i. m.; *Romsics Ignác:* Magyarország története a XX. században. Budapest, 2000. 255–256. o.

[75] „Fegyvertelen álltak..." i. m. I. k. LXXV., 278. o. Gosztonyi Péter viszont, Hennyey Gusztáv 1972. évi közlésére alapozva a doni munkaszolgálatosok számát 25 000–30 000-ben adja meg. (i. m. 110. o.) *Romsics* ugyancsak 25 000 munkaszolgálatost említ. i. m. 257. o.

[76] A magyarországi háborús munkaszolgálat. i. m. 79. o.

A túlélők emlékezései szerint a szovjet hadifogságba menekült vagy esett munkaszolgálatosok nagyot csalódtak. A Vörös Hadsereg hatóságai ugyanúgy kezelték őket, mint bármely más ellenfelet. A hadifogolytáborokban nem tettek különbséget a fegyverrel harcoltak vagy a fegyvernélküli szolgálatra kényszerített zsidók között.

1943 nyarán a katonai, a közérdekű és a kisegítő munkásalakulatok, valamint a honvédelmi munkakötelezettség címén katonai vezetés alatt igénybe vett (visszatartott) személyek összlétszáma Magyarországon meghaladta a 800 000 főt.[78] Ősszel a kisegítő munkaszolgálatosokkal szembeni hátrányos megkülönböztetésekből többet megszüntettek. Ezek közé tartozott, hogy ezután az Országos Társadalombiztosító Intézet a hátramaradottaknak járadékot fizetett. A változott szellemben fogant utasítás meghatározta, hogy „a katonai szolgálatban elhalt munkaszolgálatosok özvegyeinek és árváinak járadékigénye ugyanúgy bírálandó el, mint azoké, akik fegyveres szolgálatban haltak meg". December 1-jétől felemelték a kisegítő szolgálatra bevonultak hozzátartozóinak hadisegélyét is.[79]

A honvédelmi miniszter novemberben Honvédelmi Munkaszervezetet (Ho. Mu. Sz.) állított fel, ennek alárendeltségébe a kilenc hadtest területén 28 munkavezető törzs tartozott. Feladata volt a különböző munkásalakulatok szervezése és kiképzése mind hadműveleti, mind hátországi alkalmazásra, a honvédelmi munkára kötelezettek igénybevétele „a honvédség felszerelését és működését biztosító hadiipar és nyersanyagtermelés, tovább a honvédelem érdekében végzett minden egyéb munkálat számára" stb. A munkaerő-probléma megoldására fennhatósága alá sorolták a munkaszolgálatra kötelezettek „gazdaságosabb kihasználása érdekében" létesített újabb – légoltalmi, helyreállító, vasmunkás, bőrműves, textilmunkás stb. – munkaszolgálatos századokat.[80]

A Honvédelmi Munkaszervezet vezetését a HM munkaügyi főcsoportfőnöke látta el. Alárendeltségébe tartozott a katonai munkaszolgálatos és a honvédelmi munkásalakulatok parancsnoka, aki felügyeletet gyakorolt a közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj-parancsnokságok, a munkavezető törzsek és a hadiüzemek személyzeti parancsnokai fölött. A közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj-parancsnokságok alá tartoztak: a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak, a katonai munkaszolgálatos századok, a kisegítő munkaszolgálatos századok és a különleges munkaszolgálatos századok (különböző okokból bebörtönözöttekből, internáltakból stb.).

Magyarország háborús terheinek és belső feszültségeinek növekedése a honvédelmi munkakötelezettség további bővítését és szigorítását vonta maga után. A kormányzat a munkafegyelem katonai fegyelmi és bűnvádi eszközökkel való fenntartását és a munkaszolgálat büntetőszolgálat jellegének fokozását is célul tűzte. Kállay miniszterelnök titkon az angolszász különbéke után tapogatózott s polgári ellenzékiekkel tárgyalt, eközben főként a katonai adminisztráció útján 1943 kora őszén ismét súlyos megtorló intézkedéseket foganatosított a háborúval szemben álló és a rendszert is fenyegető erőkkel szemben.

[77] *Varga László:* A magyarországi zsidóság megsemmisítése, 1944–1945. Évkönyv. 1983/84. (Szerk. *Scheiber Sándor.*) Kiadja a MIOK. Budapest, 401–402. o.; *Lévai Jenő:* Zsidósors Magyarországon. Magyar Téka, Budapest, 1948., *Braham, L. Randolph:* The Destruction of Hungarian Jewry. New York, 1963. II. k. Függelék. Kimutatás a magyar zsidóság veszteségeiről.

[78] „Fegyvertelen álltak..." i. m. II. k. 457. o.; Ismertetés a „Honvédelmi Munkaszervezet" (Ho. Mu. Sz.) feladatáról és működési köréről. HM kiadása, Budapest, é. n. 1. o.

[79] „Fegyvertelen álltak..." i. m. II. k. 445–446. o.

[80] Uo. 3–5. o.

A „megbízhatatlanok" sorra kapták meg katonai, főleg munkaszolgálatos századokba szóló behívóikat. A kormány Csatay honvédelmi miniszter előterjesztése nyomán november 16-án hozzájárult ahhoz, hogy a „csökönyösen visszaeső, rendbontó munkásokat" az üzemekből kiemeljék és katonai munkásszázadokkal azonnal kiküldjék hadműveleti területre.[81] A Honvédelmi Munkaszervezetnél gyakorlattá vált az internálási eljárás után elkülönített munkatáborokban töltendő kényszermunka is.

A Honvédelmi Munkaszervezet a feladatát nem töltötte be. Egyrészt, mert érdemi megszervezésére és munkába állítására a csakhamar bekövetkező tömeges bevonulásoktól terhes, zűrzavaros időkben már nem került sor. Másrészt, mert az ilyen körülmények között nyerhető munkaerő is csak a közhasznú beosztásban nem levő (gyakorlatilag közhasznú beosztásban volt mindenki, aki valahol dolgozott, ide számítva a családanyákat is) kis számú munkaerőre, gyakorlatilag fiatalkorúakra és öregedő emberekre korlátozódott, ami a hadiüzemek munkaerőgondjait még részben sem oldotta meg.[82]

1943 végén, 1944 elején a magyar hadiüzemek igényeltek nagyobb mértékben munkásszázadokat. A hadiüzemek növekvő munkaerőhiányán a mezőgazdasági munkák befejezése, valamint a különböző nemzetiségi és zsidó kisegítő munkásszázadoknak a gyárakba vezénylése valamennyire segített, de korántsem jelentett megoldást.

A hadiüzemi parancsnokok, századparancsnokok és közvetlen alantasaik önkénye, korruptsága számos panaszra adott okot. Velük szemben, „a szörnyen elromlott zsidókérdésben" Bajcsy-Zsilinszky Endre a jogot, a magyarok jó szokásait kívánta érvényesíteni. „Igazságérzetem és a magyar állam, a magyar nemzet világpresztizsének féltése állít oda a szenvedő és üldözött zsidók mögé, mert nemzetem és a magyar állam halálos veszedelmét látom a jogegyenlőség útjáról való elkanyarodásunkban, a teuton módszerek sajnálatos elharapódzásában, és egyben lázadok az embertelenség ellen."[83]

1944 márciusában a hadra kelt magyar hadsereg létszáma 597 000 volt, a zsidó munkaszolgálatosoké 63 000. A 19-i, magyar ellenállás nélküli német megszállás a 825 000-nyi magyar zsidóság helyzetében sorsdöntő változásokat hozott. A zsidóság nagy tömegei felett mindinkább a megszállók rendelkeztek. A „német védnökség alatt" létrejött Sztójay-kormány a zsidónak minősülteknek április 5-től elrendelte a felsőruházaton a sárga Dávid-csillag viselését, és szinte napi gyakorisággal állampolgári jogaikat korlátozó vagy megszüntető rendeleteket fogadott el. Német követelésre Budapesten Stern Samu elnökletével Zsidó Tanács alakult, amely a következőkben a megszállók diktátumainak végrehajtója lett.

A belügyi kormányzatban Baky László ny. csendőrőrnagy, Endre László volt alispán és más szélsőjobboldali politikusok jutottak pozícióba. A perifériáról immár a központba jutott kollaboránsok készségesen segítettek az ország mielőbbi „zsidótalanításában". A megszállt ország közigazgatásának, hatóságainak legfontosabb tennivalója „a zsidókérdés radikális megoldása" lett.

A német csapatok és terrorszervezetek magyarországi bevonulása a munkaszolgálatban is új helyzetet teremtett. Gyors ütemben 31 újabb zsidó és nemzetiségi munkásszázadot állítottak fel 21 576 főnyi állománnyal. Április 13-án Sztójay Döme miniszter-

[81] *Gazsi József:* Politikai megkülönböztetés a Horthy-hadseregben 1919–1945. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1972. 3. sz. 511–513. o.

[82] *Dombrády:* i. m. 162. o.

[83] Részlet a képviselőnek dr. Radocsay László igazságügy-miniszterhez intézett, 1944. március 5-én kelt leveléből. *Vígh Károly:* Bajcsy-Zsilinszky Endre 1886–1944. Budapest, 1992. 234. o.

elnök 50 000 zsidó munkás kiszállításáról „kötelező ígéretet" tett Hitler magyarországi helytartójának, Veesenmayer német birodalmi követnek. További német követelésre pedig újabb 50 000 zsidó behívására kötelezte el magát.[84] Gyakorlatilag április 26-ig a Wehrmacht és a német szervek 14 nap alatt 200 000 főnyi magyar munkaerőt igényeltek.[85] A kiszállítás azonban késett. Főként amiatt, mert a szükséges vagonmennyiség nem állt rendelkezésre.

Április 16-án Kárpátalján Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführer „különleges bevetési osztagának" (Sondereinsatzkommando) irányításával a helyi közigazgatás megkezdte a területen lakó 150 000 zsidó gettóba kényszerítését, mely aztán az egész vidéki magyar zsidóságra kiterjedt. Veesenmayer április 23-i, Berlinbe küldött távirata szerint napi 3000 zsidó kiszállítását vették tervbe, a „rendeltetési állomás Auschwitz".[86]

29-én és 30-án a délvidéki bácstopolyai kisegítő toloncházból, a nagykanizsai internálótáborból és a helyi gettóból együtt, valamint a főváros környéki kistarcsai internálótáborból egy-egy, zsidókkal zsúfolt tehervonatot indítottak. A magyarországi deportálás (hivatalosan „munkás áttelepítés") ezzel kezdődött. A kiszállítottak Auschwitz-Birkenauban május 2-án estek át a munkaképesség elbírálásán, a lágerzsargon szerint a szelekción.[87]

A németek tehát Magyarországról a megszállás után – a magyar hatóságok tevékeny közreműködésével – megkezdhették a „végső megoldásnak" nevezett, az európai zsidóság ellen folytatott népirtás új fejezetét. Ezzel a nemzetiszocialista fajmítoszt érvényesítették, de tömeges ingyen munkaerőt is megkaparintottak. Az auschwitzi halálgyárban munkára kiválogatottakat a nagy koncentrációs táborokba átszállították, majd azok altáboraiban az SS hasznára, legtöbbször halálra dolgoztatták.

Az 1944 nyári magyarországi deportálásokban a honvédség nem vett részt. A helyi közigazgatás mellett a m. kir. csendőrség és a rendőrség végezte az alaposan előkészített, menetrendszerű „zsidótlanítást". (A vidéki deportálás egyik meghatározó alakja vitéz Ferenczy László csendőr alezredes volt. A „tisztogatási akciókról" fennmaradt jelentései a történtekről fontos bizonyítékokat szolgáltatnak.[88]) A helyi kiszállításoknál a németek inkább háttérben maradtak, esetenként ellenőriztek.[89] A deportáló Eichmann-kommandó 1945 májusa után elfogott tisztjei a bíróság előtt sokszor hivatkoztak arra, ők csak tanácsadók, megfigyelők voltak. A magyar hatóságok mindent saját akaratukból csináltak a zsidók ellen.

Az SS-ek mentegetőzése csak részben valós. A deportálás valamennyi fázisának az irányítását és ellenőrzését a kezükben tartották. A „piszkos munkát" viszont a magyar féllel végeztették, a legtöbb területen készséges, nem ritkán túlteljesítő együttműködőkre találtak. Ekként történhetett, hogy július elejéig vasúton 437 402 vidéki zsidót szállítottak ki az országból.[90]

[84] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (Összeáll. *Ránki György, Pamlényi Ervin, Tilkovszky Loránt.*) Budapest, 1968. 823. o.

[85] *Dombrády:* i. m. 165. o.

[86] A Wilhelmstrasse... i. m. 836. o.

[87] Részletesen lásd *Szita Szabolcs:* Magyarok az SS ausztriai lágerbirodalmában. MAZSÖK Budapest, 2000. 47. o.

[88] Az Endre–Baky–Jaross per. (Szerk. *Karsai László* és *Molnár Judit.*) Budapest, 1994. 497–522. o.

[89] Thadden követségi tanácsos elismerőleg jelentette Berlinnek, hogy „a magyar csendőrség helyi parancsnokai szélsőséges buzgalmat tanusítanak". A Wilhelmstrasse... i. m. 855. o.

[90] A Wilhelmstrasse... i. m. 881. o. Az utolsó fázisban a Budapest környéki zsidóságot deportálták.

A deportálás, de a zsidó férfiak kisegítő honvédelmi munkaszolgálata ügyében is a németek szava meghatározó volt. A honvédelmi minisztériumban május 1-jén tartott értekezleten a német fél még hozzájárult, hogy a kisegítő munkaszolgálatos századok számát az addigi 210-ről 575-re emeljék. (A magyar hadsereg ezzel 125 000 zsidó férfit kivont a deportálás alól.[91]) Viszont feltételül szabták, hogy a magyarok a munkaszolgálatos zsidókat táborokba tömörítik, szoros őrizet alatt tartják.

A különféle német szervek főleg a zsidókra irányuló munkaerőigényei napról-napra nőttek. Végül központosították az igénylést, hogy „elkerüljék az ütközéseket".[92]

A munkaszolgálatos zsidók visszatartása a deportálás elől fordulatot jelentett. A honvédelmi tárca – amelyet a zsidó állampolgárok az elmúlt háborús esztendőkben szenvedéseik egyik fő okozójának tartottak – olyan kormányzati intézménnyé lett, melynek több szerve szerepet vállalt a zsidó életek megkímélésében. A motivációk tisztázására nem áll rendelkezésre elégséges dokumentáció. Feltételezhető, hogy a munkaerő megtartásán felül egyes kormányzati és katonai vezetők – akik többé-kevésbé tisztában lehettek Eichmann „különleges bevetési osztaga" és a megszállókat kiszolgáló magyar politikusok intézkedéseinek következményeivel – embermentési szándékok alapján cselekedtek.

A honvéd hadtesteknél (számos esetet Ferenczy László csendőr alezredes jelentései rögzítettek) a honvéd kiegészítő parancsokságok SAS-behívóval (Sürgős! Azonnal! Sürgős!), valamint hirdetmények útján tömegesen hívtak be zsidó férfiakat munkaszolgálatra. Több katonai parancsok úgy rendelkezett, hogy a honvédségi behívókat a gettókba és a deportálást közvetlen megelőző helyszínre, a szigorúan őrzött „tömörítő táborokba" is kézbesítsék. Ezeket a parancsokat „Tiszt a tisztnek, azonnal" megjelöléssel, szigorúan bizalmas úton továbbították.

A május 4-ről fennmaradt egyik távirat szerint (a tömeges, napi négy vonatot felölelő deportálás május 14-én indult) a kisegítő munkaszolgálatos századokat vasútépítéshez – a táviratban 24 századról, 5200 zsidó férfi sorsáról van szó – május 10-re már menetkész állapotba kellett szervezni, vagyis mindenképpen a II., a III., a IV., az V. és a IX. hadtest területén „össze kellett szedni". A szándékot a végrehajtás tényei bizonyítják: „igénybevehető SAS behívójeggyel, illetve a zsidó táborokból kiválasztás útján a jelenleg nem szolgáló összes eddig nyilvántartásban szereplő 50 év alatti, kisegítő szolgálatra kötelezett" és fontos, a további tényekkel igazolható: „a legfiatalabb korosztályig".

A május 15-én – német nyomásra – kiadott parancs elrendelte ugyan a kisegítő munkaszolgálatos behívások megszüntetését, ezt azonban több kiegészítő parancsokságnál elszabotálták. Figyelemre méltó, hogy másnap a Honvédelmi Minisztérium 6/k. osztálya „igen sürgős és fontos okok késztette szükségességből" 32 kisegítő munkásszázad felállítását rendelte el. Ebbe a szigorúan bizalmas parancsba is belefoglalták „a gettókból való kiválasztás" feladatát.

Az budapesti I., a székesfehérvári II. és a szombathelyi III., valamint a miskolci VII. honvéd hadtestnél júniusban is folytatódott a zsidók behívása.[93] A miskolci hadtest terü-

[91] *Szita Szabolcs:* Halálerőd. A munkaszolgálat és a hadimunka történetéhez 1944–1945. Budapest, 1989. 49–50. o.

[92] A Wilhelmstrasse... i. m. 843. o.

[93] Bevonulási hirdetmények az Országos Zsidó Múzeum gyűjteményében. Június 4-én és 5-én Aggteleky Béla altábornagy adott ki bevonulási parancsot a 18-41 éves zsidó férfiak számára az I. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljhoz Vácra és a XI. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljhoz Felsőhangonyba. A helytörténeti irodalom is bőven tartalmaz adatokat a gettókból való behívásra, zsidó férfiak csoportos „kiemelésére".

letén Horváth Kálmán honvéd százados, dr. Egyed Lajos főhadnagy és Drizsnyei alezredes aktív közreműködésével a mozgósítási osztály tisztjeként végzett sorozást. Losonctól Gyöngyösig több tucat gettóból emelt ki 18 évesnél fiatalabb és 48 évesnél idősebb férfiakat is. A fejlettebb fiatalkorúak százait (köztük 13-15 éveseket!) mentette meg apjukkal, nagyapjukkal együtt, majd a jolsvai munkaszolgálatos táborba irányította őket.

Losoncon Zöldi Márton csendőr százados fenyegette meg emiatt Horváth Kálmánt, és feljelentések érkeztek parancsnokához a gettósorozások miatt. Finta József vezérőrnagynak tudomása volt tisztjei működéséről, és parancsnoki hatáskörében megvédte beosztottait. Horváth századosék működése nyomán a deportálás elől kimentett zsidó fiúk, férfiak többsége túlélte a háborút.[94]

Ferenczy csendőr alezredes június 12-i jelentése egyéni esetről szólt. „Roth Ferenc Szlovákiából ide szökött külhonos zsidót Salgótarjánban őrizetbe vették, de a 61. honvéd bevonulási központ névre szóló »SAS« behívóval munkaszolgálatra bevonultatta."[95] A székesfehérvári és miskolci honvéd hadtest kiegészítési körzetéből a munkaszolgálatosok egy részét (főként a szakmával rendelkezőket) Mosonmagyaróvárra irányították, és hadiüzemekben dolgoztatták. Hasonlóan tettek Szekszárdon. Helyi munkaszolgálatos századot is felállítottak, az ide behívottak nagyobb része november 15-ig rendezett körülménynek között dolgozott. Egyéni védelemre is akadt példa. A 19 éves Jelinek Istvánt a lengyeltóti járás fogdájából László Imre ezredes SAS-behívóval kiszabadította, június elején mohácsi munkaszolgálatra bevonultatta.

A honvédségi munkaszolgálatba „menekítés" ellen föllépett Eichmann kommandója és Otto Winkelmann SS-Obergruppenführer. Mégis, a megszállók és kiszolgálóik kijátszása a behívásokkal országszerte folytatódott. Kiemelkedők a kolozsvári IX. hadtestnél történtek. Az 50 munkásszázadot magában foglaló X. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj kiegészítési körzetében Reviczky Imre alezredes – Mécs főhadnaggyal és Gombay Jenő főtörzsőrmesterrel együtt – erkölcsi meggyőződésből, a humánum alapján cselekedett. A büntetőszázadokat feloszlatta, a munkaszolgálatosokat brutálisan kezelőket megfenyítette, leváltatta. Véget vetett az önkényeskedéseknek, visszaéléseknek és emberi viszonyokat teremtett a parancsokságához rendelt román fiatalok századaiban is. Sok ezer magyar és nemzetiségi, zsidó mivoltáért vagy politikai okból behívott munkaszolgálatost önzetlenül megsegített.[96]

Dokumentumok hiányában bizonytalan, hogy a honvédségi munkaszolgálatos behívások a nyári deportáláskor mennyi életet mentettek meg. Esetileg azonban nyoma maradt. Veesenmayer június 13-i jelentésében a Kárpát-térségből és Észak-Erdélyből 289 357 zsidó kiszállításáról adott számot. Az Eichmann-törzs 310 000 kiszállítását tervezte, a teljesítés elmaradásának okát Hitler helytartója a honvédségi intézkedésben jelölte meg. Említést tett arról is, hogy a Budapesttől északra eső országrészen folytatódnak a „szállítások", és az utolsó pillanatban ezen a területen is hívtak be munkaszolgálatra zsidókat.[97]

Nem véletlen, hogy a bő hónap múlva tervezett budapesti deportálás kapcsán fontosnak tartotta, hogy „a munkálatokat rajtaütésszerűen, különleges intézkedésekkel kell

[94] Részletesen lásd Magyarország 1944. Üldöztetés-embermentés. (Szerk. *Szita Szabolcs.*) Nemzeti Tankönyvkiadó – Pro Homine-1944 Emlékbizottság. Budapest, 18–22. o.

[95] Az Endre-Baky-Jaross per. 517. o.

[96] *Szita:* Halálerőd. 51., 302., 303. o. Életéről lásd *Reviczky Ádám:* Vesztes háborúk, megnyert csaták. Budapest, 1985.

[97] A Wilhelmstrasse... i. m. 865. o.

megkezdeni". Vagyis meg kell akadályozni minden menekvési lehetőséget, segítő intézkedést! Endre László államtikár a június 21-i minisztertanácsi ülésen úgy összegezett, hogy a honvédelmi kormányzat 80 000 zsidót hívott be kisegítő munkaszolgálatra, „akik jelenleg nem esnek bele a külföldre irányuló zsidó munkás szállítmányok csoportjába".[98] Ez a szám feltehetően túlzó, de források hiányában ellenőrizhetetlen.

Horthy és Veesenmayer július 4-i kétórás megbeszélésén a „zsidókérdés" is napirendre került. A kormányzó kijelentette, hogy „nem barátja a zsidóknak", de politikai okokból tenni kíván a kikeresztelkedett zsidók érdekében, s hogy a zsidó orvosokat megtartsák. Fontosnak tartotta, hogy „a zsidó munkaszolgálatos századokat, ha azok hadifontosságú munkáknál dolgoznak, Magyarországon hagyják."[99]

Közben június 7-én Csatay honvédelmi miniszter rendeletileg előírta, hogy az országon belül a zsidó munkaszolgálatosokkal szigorúan kell bánni. Századaikat hadifogolyszerűen kell elhelyezni és fegyverhasználatra feljogosított őrséggel kell őrizni. Ezzel hatályát vesztette a 110.160. eln. KMOF-1943. sz., ún. „bánásmódrendelet". 16-i keltezéssel elrendelte, hogy a zsidó munkaszolgálatosok a sárga vagy a fehér karszalag viselésén túl sárga csillagot is kötelesek hordani.

A honvédségi embermentésekre mintegy válaszul, Jászberényben és másutt ellenakciókra került sor. A szolgálati úton lévő, a vonatokról erőszakkal leszállított munkaszolgálatosokat Zöldy Márton csendőr százados csendőreivel a hatvani cukorgyárba, a deportálás előtti gyűjtőtáborba kényszerítette. Ezt tette Kecskeméten is.[100] A folytatás az Auschwitz–Birkenau-i halálgyárba való kiszállítás volt.

A vidéki deportálások rettenete következtében egyre inkább teret nyert az a magyar álláspont, hogy a munkaszolgálatosokat az országon belül kell foglalkoztatni. Közrejátszott a kiszállítás leállítása, így júliusban és augusztusban az Eichmann-kommandó által megkísérelt deportálásra – magyar karhatalmi segítség hiányában – Budapesten nem kerülhetett sor. A fővárosi zsidókat újabb munkaszolgálatos sorozásokra kötelezték, ennek keretében a zsidóság egy részét romeltakarításra fogták.

1944 nyarának történetéhez tartozik, hogy a Honvéd Vezérkar főnöke augusztus 19-én tiszti parancsban figyelmeztetett, hogy „több tiszt ellen kellett bűnvádi eljárást indítani amiatt, hogy az e tekintetben kiadott 1600/1944. M. E. számú rendeletben foglaltak ellenére zsidóktól ajándékba, adásvétel tárgyaként vagy megőrzésre különböző vagyontárgyakat átvettek, az ezzel kapcsolatos bejelentési kötelezettségüknek azonban a rendeletben megállapított határidőn belül nem tettek eleget".[101]

Szeptember közepén a besorozottakat (köztük a zsidó nők százait) a főváros környékére, sáncásásra rendelte az 1. honvéd hadtest parancsnoksága. Vidéken pedig arra törekedtek, hogy a munkaszolgálatos századokat továbbra is a honvédség keretében tartsák. Ezek főként erődítések, repülőterek, vasútvonalak építésénél és helyreállításánál, anyagok kitermelésén, valamint a főbb hadiüzemekben dolgoztak.

Lakatos Géza vezérezredes, miniszterelnök kormánya többrétű erőfeszítéseket tett az időnyerésért, ezen belül a magyarországi zsidókérdés német módra való „megoldása"

[98] Fekete könyv. 288. o.
[99] A Wilhelmstrasse... i. m. 875. o.
[100] *Szita:* Halálerőd. 51–52. o.
[101] A vitéz László altábornagy által aláírt tiszti parancs végül arra utal, hogy ilyen cselekmény miatt egy tart. főhadnagyot négyhavi súlyosbított fogházra és lefokozásra ítéltek. HL 6799. sz. csomó HM 1944. Bbkr, Bko, Elnökség sorozat, 88 501 eln. VKF sz.

ellen. A Honvédelmi Minisztérium csoportfőnöke, Horny Ernő vezérőrnagy, a Katonai Munkaszolgálat Országos Felügyelője kidolgoztatta – az addig Dávid-csillaggal megjelölt lakóházakba zárt – budapesti zsidók munkába állításának menetét és módját. Heinrich János ezredes, a Honvédelmi Minisztérium osztályvezetője a zsidó férfiak ügyében, a német szándékok ellenében dolgozott.

A fővárosi zsidók mentési célú visszatartásának szándéka tovább erősödött. „Sáncásó" századokat állítottak fel. A németek felismerték, hogy Heinrich ezredes intézkedései nem igényeik szerint és nem a zsidó munkaszolgálatosok ellen történtek. Magára vonta olyan felsőbb magyar katonai parancsokságok gyanúját és neheztelését, melyek beosztottai a zsidókkal való leszámolást pártolták. Az ezredest harctéri szolgálatra küldték, feladatát Gobbi Ede százados vette át. A váltás a helyzeten alig változtatott. Gobbi százados ugyancsak jóindulatúan, emberségesen intézkedett. Több száz munkaszolgálatost segített meg.[102]

Október elején az ifj. Horthy Miklós által vezetett ún. Kiugrási Iroda foglalkozott a budapesti zsidóság megmentésére irányuló katonai lépések előkészítésével is. A zsidó vezetők kapcsolatba léptek a Magyar Front pártjaival, a német szövetségből való kiválásért tevékenykedőkkel. Összeköttetés létesült a Magyar Front és az ellenállást latolgató, vállaló zsidó csoportok között. Tárgyalás indult a kormányzó bizalmasával, Lázár Károly testőr altábornaggyal a zsidó munkaszolgálatosok (520 munkaszolgálatos századot tartott nyilván ekkor a Zsidó Hadviseltek Bizottsága) esetleges felfegyverzéséről, a zsidó önvédelem megszervezéséről. A háborúból – Horthy kormányzó szűk, meglehetősen elszigetelt körében tervezett – „kiugrás" csekély érdemi előkészületeit a belső árulások hamar megtörték.

Október első felében – mintegy a következő rettenetes hónapoknak előszeleként – a zsidó munkaszolgálatosok ellen több véres német akció történt. Mint a bori munkaszolgálatnál már érintettük, 8-án éjszaka a Prinz Eugen von Savoya SS-alakulat a cservenkai téglagyárban tömeges mészárlást tartott, 11-én ugyancsak SS-ek a kiskunhalasi vasútállomáson 196 munkaszolgálatossal végeztek. Két nappal később a debreceni–apafai lőtéren 62 munkaszolgálatos életét oltották ki.[103]

Október 15–16-án német fegyveres segítséggel hatalomra került Szálasi Ferenc, a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom teljhatalmú vezére. Budapesten és az országban 250 000-300 000 zsidó várta rettegve sorsát. Tisztában voltak azzal, hogy Szálasitól és híveitől, a fosztogatásra, gyilkolásra kész, gátlástalan csőcseléktől semmi jót nem várhatnak. Bár magát hívő keresztténynek, buzgó katolikusnak tartotta, Szálasit vad antiszemitizmus fűtötte. Pontosabban magát nem antiszemitaként hanem „aszemitaként" definiálta. Végső célja a totálisan zsidómentes Magyarország volt.

A fegyveres német beavatkozással történt hatalomra jutása után minden további nélkül jóváhagyta, hogy a még Budapesten lévő zsidók közül a munkaképeseket gyalogmenetekben indítsák útnak Németországba. Veesenmayer német birodalmi megbízott követelésére és a Budapestre újult reményekkel visszatért Adolf Eichmann SS-Obersturmbannführerrel teljes egyetértésben beleegyezett, hogy a vidéken dolgoztatott zsidó munkaszolgálatos századokból 50 000 főt fél évre „kölcsön adjanak" a németek-

[102] Üldöztetés-embermentés. 47. o.

[103] Részletesen lásd *Szita:* Halálerőd. 58. o. Pusztavámon az SS a jolsvai orvos-mérnök század 160 tagját gyilkolta le.

nek.[104] A végrehajtás gyorsan ment. Beregfy Károly honvédelmi miniszter parancsára vezényelték Hegyeshalomra az addig magyar honvédségi kisegítő munkaszolgálatot teljesítő zsidó férfiak kijelölt századait. Tizenötezernyi munkaszolgálatost adtak elsőként német kézre.[105]

Közben Budapesten a honvédelmi miniszter rendeletére „honvédelmi szolgálatra" bevonult és kiterjedt razziákon összeszedett zsidókat a nyilaskeresztes pártszolgálatosok főként az óbudai téglagyárba terelték össze.[106] Ide „tömörítették" – kezdetben honvédségi és rendőrségi őrizettel – a Németországba deportálandó zsidók csoportjait, ezreit és mindazokat, akit a nyilas fegyveresek az utcai vagy lakásrazziákon elfogtak, majd az országból „eltávolítandónak" szántak.[107]

Az óbudai téglagyárba hurcoltakról dokumentáció nem maradt fenn. A szárítókban, a téglahalmok árnyékában 5000–6000 ember zsúfolódott itt össze. Víz és bármiféle ellátás nélkül, részben a szabad ég alatt éjszakáztak. Az őszi esőnek és a hidegnek kitéve, egy-három napig vártak a vezénylésre, majd a Bécsi úton elindultak a németeknek való „kölcsönadás" felé.

Az első menetoszlopok november 6-tól tűntek fel az országúton. Egy hét alatt 27 000 mindkét nembeli foglyot indítottak a rendészeti hatóságok a Piliscsabán, Dorogon, Süttőn, Szőnyön, Gönyün, Dunaszegen, Mosonmagyaróváron át Hegyeshalomban végződő 250 km-es útra. A szökéseket megelőzendő, Vajna Gábor, Szálasi belügyminisztere az „áttelepítés" útjain sűrű razziákat rendelt el.[108] A menetet kezdettől eldobott holmik, útszéli, temetetlen holttestek jelezték.

Az SS-nek ígért magyar „kölcsönzsidók" kiéhezett, 2000–4000 fős oszlopai rettegve vonszolták magukat a napi menetszakaszokon. Bottal és puskatussal hajtották őket, míg a menetcélt el nem érték. A menetből szökötteket – ha elkerülték a helyszíni „felkoncolást" – újabb transzportokkal indították a birodalmi határhoz. Esetenként a komáromi Csillagerődbe, gyakrabban Győrbe, a korábban gettóként szolgált Budai úti barakkokba kerültek. Az utóbbiban a 202. munkavezető törzs keretlegényei őrizetében Dante poklát járták végig.

Hegyeshalomban a szabad ég alatt és a községi pajtákban a 12 éves gyerektől a matrónáig csoportokban vártak a menetelők az SS-nek való átadásra. A halotti anyakönyvbe november 27-ig jegyezték be az elhalálozásokat, 93 végkimerülésben elhalt zsidóét és 18 kiütéses tífuszosét.[109]

A határra gyalogoltatott budapesti zsidók, munkaszolgálatosok, a vonaton odaszállított munkaszolgálatos századok nagyobb részét november 20-ig átadták az SS-nek. A túloldalon a deportáltak csoportjait Zurndorfból vezényelték tovább. Az egyik irányító tiszt Rudolf Hoess SS-Obersturmbannführer, az Auschwitz-Birkenau-i halálgyár korábbi parancsnoka volt. Zurndorfból több női csoportot Dachauba, illetve melléktáboraiba, másokat pedig vissza Magyarországra, a határmenti erődítő munkatáborokba szállították tovább.

[104] A Wilhelmstrasse... i. m. 904. o.

[105] *Szita:* Halálerőd. 63. o. A szentkirályszabadjai munkatáborból újfent deportálták a volt bori századokat is. Uo. 67. o.

[106] A Nagybátony-Újlaki Téglagyár óbudai telepén (Bécsi út 136. sz.) gyűjtőtábort állítottak fel.

[107] *Szita:* Halálerőd. 62., 65. o.

[108] „Fegyvertelen álltak..." i. m. II. k. 660–661. o.

[109] Hegyeshalmi halotti anyakönyv és a helyi községkrónika alapján. A halálozásokat Csepelka Jenő százados jelentette be.

November végére a katonai kisegítő munkaszolgálat a deportálás előli időleges „menedékként" megszűnt. 28-án és 29-én – titkos parancs alapján – a honvédségi munkaszolgálatos parancsnokokat leváltották. A legtöbb budapesti munkaszolgálatos körletben nyilaskeresztes fegyveresek vették át a vezénylést. Beregfy Károly honvédelmi miniszter hozzájárult, hogy a Józsefvárosi pályaudvarról vagonokban sáncmunkára szállítsák az egyes követségek oltalmába vett, emiatt védettnek nevezett, (inkább hitt) munkaszolgálatos századokat. Közel 18 000 főnyi állományukban a magyar kultúra, a tudomány több zsidó származású kiválósága lelt eladdig menedékre.

Az elhurcolás elől Raoul Wallenberg svéd követségi titkárnak a svéd és a san salvadori védelem[110] alatt állt munkaszolgálatosokat sikerült merész, határozott fellépésével kimentenie. A többieket Hegyeshalmon át az SS kezére juttatták, onnan zömmel erődépítésre hurcolták őket. Sopron és Kőszeg körzetébe szállították a hadműveleti területről visszavont, először a kassai téglagyárba vezényelt munkaszolgálatos századok maradék személyi állományát is.

Ezzel lényegében felszámolták a kisegítő honvédelmi munkaszolgálat intézményét. Az addigi kisegítő munkásszázadok tagjait a nyilaskeresztesek által „munkaszolgálatra alkalmasnak" nyilvánítottakkal egyenlő eljárás alá vonták. A sárga karszalag megszűnt, ettől kezdve ők is csak sárga Dávid-csillagot hordtak. A „kölcsönadás" még formalitás sem volt, inkább a felújított magyarországi deportálás fedőneve. A honvédségi munkaszolgálatosokat, miként a „civil munkaszolgálatosokat" (gyakorlatilag deportálandó férfi és női zsidó kényszermunkásokat) nem név, hanem csak szám szerint adták át a magyar fegyveres kísérők.

Az újabb magyar munkaerő megkaparintásában a nyilaskeresztes vezetők mellett vitéz Ferenczy László csendőr alezredes segített a németeknek. Az Eichmann-stábból Theodor Dannecker és Otto Hunsche SS-Hauptsturmführerek voltak a „tanácsadók".

A honvédség kötelékében Budapest területén néhány „légómentő", fehér karszalagos kisegítő munkaszolgálatos század maradt, valamint a 101/359. kmsz., az ún. ruhagyűjtő század.[111] Egyes harcoló csapatokhoz, munkavezető törzsekhez is tartoztak „muszosok". Ezen felül elszórtan, a dunántúli ipartelepeken, repülőterek munkáinál stb. dolgoztak még Magyarországon munkaszolgálatos századok.

Veress D. Csaba kutatásai szerint decemberben munkaszolgálatosokat lőttek agyon Csopakon, Balatonarácson, Tapolca mellett. 1944 végén bujkáló munkaszolgálatosok tucatjaival végeztek a „felkoncoló" közegek.

A magyar–német határon november végétől a Bécset és Grazot, valamint a környékükön található hadiipari kapacitást védő földerődítmény-rendszer (hivatalos neve Birodalmi Védőállás, Reichsschutzstellung volt) kiépítése lendületet vett. A német hadvezetés tartósan le akarta zárni a birodalom hátsó bejáratát, s ezzel megvédeni – többek

[110] Említésre érdemes, hogy Beregfy vezérezredes 1944. november 26-án eltiltotta a honvédség tisztjeit attól, hogy bármilyen külföldi hatóságtól maguk és családtagjaik részére menlevél kiállítását kérjék. Tudomására jutott, hogy a vatikáni nunciatúrán tisztek menleveleket kértek. „Ez az eljárás merőben ellenkezik a m. kir. honvédségben uralkodó fennkölt szellemmel és tiszti felfogással, azonfelül azt a látszatot kelti, mintha a tisztikar egy része már a szovjet uralom alatti elhelyezkedésre gondolna." Honvédségi szabályrendeletek 90.306/Elnökség. -1944. sz. körrendelet. Közli *Honvédségi Rendeletek,* LXXI. évf. 60. szám 1944. november 29. 723. o.

[111] A ruhagyűjtő századdal eredetileg a munkaszolgálatosokat megsegítő gyűjtőakciók számára a Zsidó Hadviseltek Bizottsága rendelkezett. Parancsnoka Ocskay László tart. százados volt. A századnak követségi védettséget szerzett, Budapest körülzárása után a zuglói Abonyi utcában rejtőző zsidók százait védte meg.

között – a létfontosságú dunántúli olajmezőket, az alumíniumipar központját. Ezek a szándékok a háború elhúzására alapított tervekhez tartoztak.

Az építés menetét német pártmegbízottak (Politische Leiter), a védvonal kitűzését és a közvetlen építési munkákat a Todt-szervezet tagjai felügyelték. Az őrség sokszor kirendelt helyi lakosokból, felfegyverzett nyilas suhancokból állt. Az erődítés kiemelt vonala a szlovákiai Pozsony és a magyar–német–horvát hármashatár térségéig húzódott. A Niederdonau (Alsóduna) erődvonalat Kőszegig (az Írottkőig) húzták meg, onnan pedig a Steiermark (Stájerország) erődvonal tartott – mint a másik erődvonalon is, hol magyar, hol német területen – délnek.[112]

A Pozsonytól Kőszegig húzódó Niederdonau erődvonalon 1945 márciusa végéig 35 000 zsidó kényszermunkás robotolt. Húsz munkatáborba sorolták őket: köztük Balf, Fertőrákos, Hidegség, Ilona-major, Kópháza, Ágfalva, Donnerskirchen, Siegendorf, Kőszeg sokak számára jelentett végállomást. A munkákon kíméletlen hajsza folyt, a legyengült, megbetegedett páriákat agyonverték, agyonlőtték. Az öthónapos robotban minden harmadik sáncmunkás elpusztult. Hasonló körülmények jellemezték a Kőszegről délre, a hármas határig kijelölt erődvonal építését is. Felmérhetetlen, összegezhetetlen az a veszteség, amely az értelmetlen erődrendszer építésekor a munkaszolgálatra bevonultatott, majd német kézre adott orvosok, művészek, tudósok, tudományos kutatók elpusztításával a hazai szellemi életet érte.

Az 1944. év utolsó két hónapjában a Szálasi-rezsim ötvenezernél több munkaszolgálatost és Budapestről deportáló menetben elhurcolt zsidót adott át a határon az SS-nek. A gyalogmars idején elpusztult százakról – a hiányos anyakönyvezés miatt – nincs pontos számadat.

1945. március végéig a nyugati határon a volt magyar munkaszolgálatosokkal szakadatlan folytatódott a katonailag értelmetlen, haszontalan állások építése. A nyomorúságos szállásokról a német állásépítő szervezet (Stellungsbau) tagjai, őrszemélyzete és a fegyveres nyilasok, a magyar önkéntes vagy toborzott „zsidóőrök" virradatkor az úttestre parancsolták a munkatáborok foglyait. A szerszámok felvétele és a reggeli „kávé" kiosztása után az adott falut környező magaslatokon földmunkára indultak, futóárkokat, géppuska- és golyószóróállásokat, másutt széles árkokat, ún. tankcsapdákat ástak. Léteztek kő- és fakitermelő csoportok, szállítóbrigádok, nádvágók is. A környező erdőkben kivágott fatörzseket, nagyobb ágakat a zsidó kényszermunkások sokszor kettesével, kisebb-nagyobb csoportokban hordták le a földből, helyi kőből és fából készült „erődítésekig". A sötétedésig tartó munkáknál valamiképp félrehúzódni, a szórakozásból is lövésre, gyilkolásra kész őrség figyelmét felkelteni életveszéllyel járt.

A gyötrelmes napi robotban reggel vizes pótkávé, a terepen elfogyasztott déli marharépa leves járt. Vacsorára híg főzelék vagy leves jutott. Mindez minimális tápértéket tartalmazott, kenyeret pedig háromnaponta osztottak. Az újonnan érkezett, kiéhezett fogolycsoportok csak napok múltán kaptak valamiféle ellátást.

Legálisan és nyíltan élelemkiegészítéshez jutni nem lehetett. (Sáncmunkások semmiféle küldeményt nem kaphattak, nem levelezhettek.) A titokban, sokszoros áron, valamilyen csere útján megszerzett pótélelmet ajánlatos volt azonnal elfogyasztani. A pajtaszállásokat az őrök gyakran átkutatták és fosztogatták, de a tartalékként dugdosott falatot

[112] A védvonalakról részletesen lásd *Szita Szabolcs:* Munkaszolgálat Magyarország nyugati határán, a Birodalmi Védőállás építése 1944–1945. Budapest, 1989. 34–37. o.

elemelhette bármelyik kiéhezett sorstárs is. A nyomorúságban a foglyok zöme hetek alatt a már hiányos felsőruházatát is részben élelemre kényszerült cserélni. A hiányokat a növekvő számban elhalálozott, legyilkolt fogolytársak felszereléséből pótolták, amíg lehetett. Így adódott, hogy sokak végzetét a fagyás, éjszakai kihűlés okozta.

A munkatáborba soroltak csak az úttesten közlekedhettek. Tilos volt a helyi gazdák szénapadlására, netán istállójába belépni, bekéredzkedni. Mégis többen próbálkoztak vagy éltek ezzel, mivel az éjszakai fagyhalál elől keresték a menekvést. (1944 tele különösen kemény, hófúvásos volt.) Nem volt ajánlatos gyengélkedni, munkára – még orvosi felmentés esetén is – ki nem vonulni. Többeket, mivel „szalmabetegségbe" estek, a nedves szalma vagy nádvacokból reggel kibújni már nem tudtak, helyben agyonvertek, agyonlőttek az őrségbe sorolt nyilaskeresztes suhancok, a razziázó SS-ek, német segédrendőrök. Sok bajt, tífuszt hozott a sáncmunkásokra a megfelelő tisztálkodás hiánya, a növekvő eltetvesedés is.

A helyi lakossággal még szót váltani is szigorúan tilos volt. A tilalmat megszegni merészelő foglyot emiatt kiköthették, megbotozhatták, és minden lehető módon büntették. De megtorolták a leleplezett kapcsolattartást a helyi gazdán vagy családján is. Megalázó fenyegetéssel, Gestapo-figyelmeztetéssel, máskor sárga csillaggal való megjelölés, internálás veszélyével kellett szembenézni annak, akit a kényszermunkások támogatásán kaptak.

Mindennek a szovjet csapatok gyors előrenyomulása vetett véget. A Birodalmi Védőállás védelmi szerepe elenyésző volt. Az 1945. márciusi, jelentős veszteségekkel járt balatoni csata után nem is volt már kit a határvonalon bevetni. A hangzatos „Tavaszi ébredés" (Frühlingserwachen) helyett fejvesztett német menekülés következett, ennek részeként az erődítő táborokból „a még felhasználható izomerőt" evakuálták. A sérült, beteg vagy bármilyen okból menetképtelen sáncmunkásokkal a legtöbb helyen csoportosan, golyóval végeztek.[113]

A gyalogmeneteket március 24-26. körül a határról Nyugatnak indították, a besoroltak előtt ismeretlen úticél a Linz melletti Mauthausen volt. A Pozsonyhoz tartozó Engerauból[114] a Dyonisos hajó vontatta három dunai uszályon április 6-án érkezett a mauthauseni koncentrációs táborba az erődítést végzett magyar zsidók „transzportja". Ők feltehetőleg az első nagyobb áprilisi magyar zsidócsoportnak tekinthetők.

A Sopron, Szombathely, Kőszeg, Körmend és Graz környékéről indult csoportok (részben vonattal, nagyobb részben menetben továbbított „transzportok") 500-2000 tagúak voltak. Legnagyobbrészt magyar deportáltakból álltak. Gyakran napi negyven kilométert is maguk mögött hagytak (a hegyekben az ütem igen lelassult).

Az evakuáció elől alkalmilag akadt menekvés. Kiemelkedő példa, hogy Sopronban a gyalogsági laktanyában Almásy Tibor légvédelmi tüzér főhadnagy parancsnokként menedéket nyújtott – a közeli állásépítésről leirhatatlan állapotban érkezett, a városszéli objektumban „leadott" – négyszáz zsidó munkaszolgálatosnak. A 101/16., 108/8., 110/7-

[113] Az SS Nagycenken 244, Balfon 183 volt munkaszolgálatost mészárolt le a kiürítés előtt. *Szita:* Halálerőd. 158., 134. o. Az erődépítés Kőszegen 2500, Harkán 650, Fertőrákoson 400, Nagycenken összesen 1180, Ágfalván 820, Sopronkeresztúron (Deutschkreuz) 650, a Hidegség melletti Ilonamajorban 1286 volt munkaszolgálatos vagy a fővárosból elhurcolt zsidó életét követelte.

[114] Eredetileg Pozsonyligetfalu. A német birodalomhoz csatolva Engeraunak nevezték, ma a szlovák főváros 5. kerülete.

7. sz. kisegítő munkaszolgálatos századok állományából maradt kényszermunkásokkal együttműködve megvédte őket az elhurcolástól, az SS általi legyilkolástól.[115]

Egy-egy ezres menetet legalább 15-20 őr kísért. Puskás és karszalagos, esetenként kézigránáttal is felszerelt Volkssturm-tagok,[116] karszalagos, valamiként felfegyverzett polgári lakosok voltak. A gyötrelmeket fokozta, hogy az SS-összekötők, a náci pártmegbízottak – a lakosság számára is igen feszült, mind több bizonytalanságot hordozó időszakban – ellenséges hangulatot keltettek, uszítottak az úton lévők ellen.

A menetek átvonultak Felsőőrön (Oberwart), a mai Stájerországon keresztül a Hartberg–Graz–Bruck a d. Mur–Leoben–Trofaiach–Eisenerz–Hieflau–Liezen–St. Gallen, és kétezernyi magyar zsidó a Grác–Voitsberg–Judenburg–Fohnsdorf–St.Johann–Trieben–Rottenmann–Admonst–St. Gallen útvonalon. (A helyi lakosok számára meglepő volt, hogy hosszú évek után újra zsidókat láthattak.) Több megrázó nyomot hagytak a gyaloglók Steyr és az Enns vidékén. A későbbi peranyagok számos bizonyítékot szolgáltatnak arra, hogy a menetképtelen, sérült sáncmunkásokat az őrök a helyszínen agyonlőtték, nemegyszer brutálisan agyonütötték. Sokan szinte „elhullottak" a kimerültségtől, mások szétzúzott koponyával hevertek az utak árkában.

A Birodalmi Védőállás Niederdonau erődvonalának északi szakaszáról a magyar foglyokat főként Királyhidán (Bruck a.d. Leitha) gyülekeztették, majd április elején Deutsch-Altenburgból az Engerauból érkezettekkel együtt uszályokon szállították Mauthausenba. Az erődvonal középső és déli szakaszának munkatáboraiból indítottak első nagyobb gyülekezőhelye a Fertő tónál Szentmargitbánya (St. Margarethen) volt. A község évezredes kőbányájában gyűjtötték egybe a beérkező csoportokat. Ezt a gyülekezőt is SS-mészárlások sora előzte meg. Március 24-én és 25-én Rohoncon (Rechnitz) 200-250 magyar zsidót golyóval „likvidáltak".[117]

A St. Pöltennél megismételt brutalitások során ismeretlen számú volt munkaszolgálatos vesztette életét. Százak szereztek sebeket, maradandó sérüléseket. Hasonló sorsra jutottak a Délkeleti Fal Steiermark Nord erődvonalánál dolgoztatott, a Kőszeg, Rohonc, Strém térségéből evakuált magyar zsidók. Főleg Eisenerznél és az Enns völgyében – a kitérés, menekvés lehetőségét nem nyújtó útszakaszokon – szenvedték el a vasrudakkal rájuk törő nácik támadásait. A Präbichl 18 %-os emelkedőjénél, Leoben és Eisenerz, majd Eisenerz és St. Gallen között megközelítőleg háromszáz volt munkaszolgálatost lelőttek, súlyosan megsebesítettek a „népfelkelők" és más fegyveresek. (Ügyüket 1946. április 1-je és 28-a között tárgyalta Grazban a brit katonai bíróság. 18 vádlott közül tizet ítélt halálra hétszáz bizonyított gyilkosság miatt.)

Az állásépítő munkatáborokból indított csoportok zöme végig gyalogosan – az SS-ek megújuló rohamát rettegve – általában 15-20 nap alatt, az Alpok magaslatain át (Stájerországot, valamint az eisenerzi és az Enns-völgyi Alpokat átszelve) érte el a parancs szerinti úticélt: a mauthauseni koncentrációs tábort. Stájerország esetében Stefan

[115] Almásy Tibort 1987-ben Izraelben a Világ Népeinek Igaza címmel tüntették ki, Kanadában és Magyarországon is több elismerést kapott. Nyugállományú dandártábornok, 1998 óta szülővárosa, Székesfehérvár díszpolgára.

[116] A Volkssturm, az ún. népfelkelés egységeit az összeomlás előtti hónapokban szervezték meg. Idős, katonaviselt férfiak mozgósítását, esetenként páncélelhárítási gyors kiképzését jelentette, bármilyen harcérték nélkül.

[117] 43 évesen vesztette itt életét a munkaszolgálatból deportált Fenyő László költő. Ötvenhat volt magyar munkaszolgálatost Hitlerjugend-tagok lőttek halomra 29-én Németlövőn (Deutsch-Schützen) egy erdőszélen a mauthauseni gyalogmenet előtt.

Karner osztrák kutató arra a megállapításra jutott, hogy a menetekkel összefüggésben „10 000-nél több" magyar zsidó haladt át Stájerországon. Meggyilkolt sáncosok egyes és tömegsírjait regisztrálta Nestelbach, Klöch, St. Johann am Tauern, Weisskirchen, Salla és Schemmerhöhe területén.

Más csoportokat bevagonírozták Felixdorfnál vagy Gramatneusiedlben. Túlnyomó többségük a vasúti szállítás idején semmiféle ennivalót nem kapott. (Nélkülözték az addigi minimális ellátást a gyalogszerrel hajtott kényszermunkások is. Az árokparton talált csigákat ették, a virágzó repcét, a fák friss hajtásait tépték le, ha hozzájuthattak.) Előfordult, hogy azonnal Mauthausenban kötöttek ki. Voltak olyan csoportok, melyeket nem Mauthausenba, hanem tovább, közvetlenül az április 13-án használatba vett, Gunskirchen melletti félkész erdei táborba (Waldlager) irányítottak.

A mauthauseni koncentrációs tábor parancsnoka, Franz Ziereis SS-Standartenführer (már amerikai őrizetben) arról vallott, hogy a védőállás építéséről gyalog „50 000 zsidónak kellett Mauthausenba jönnie. Valójában csekély töredékük érkezett meg". Az Ausztriában folyó tudományos kutatás szerint a gyalog, vonaton és hajón evakuáltak vesztesége a gunskircheni végállomásig megközelítőleg nyolcezer-tízezer fő volt.

Az újabb és újabb csoportokat esetenként regisztrálták, mert hely alig akadt. A főtábor az elviselhetetlenségig megtelt. „A sátrakban nem volt fekhely, fűtés, víz, WC, csak vitorlavászon fal és tető. 30-35 centiméter hely jutott egy emberre; oldalukon feküdtek, olyan szorosan egymás mellett, hogy a keményre fagyott föld megolvadt alattuk, és bokáig érő, ragadós, fekete sár keletkezett. Ebbe már csak az feküdt le, aki nem akart többé felkelni. Számuk napról-napra szaporodott." A pótszállásul szolgáló sátorsorból[118] emberroncsok halmazát szállították a hamvasztandók gyűjtőhelyére, a kényszerből nyitott tömegsírokba. Az itt elhaltak száma meghaladta a kétezret.

A Mauthausenba érkezett utolsó csoportokat már a sátortábor sem tudta befogadni. Ziereis táborparancsnok és törzse április 14-én az új fogolysereg Gunskirchenbe telepítése mellett döntött. Az első ötezres csoportot 16-án, a másodikat 26-án, az utolsót 28-án gyalogosan indították. (29-én részben feloszlatták a Zeltlagert, 2808 foglyot „leírtak".) Az 55 km-es távolságot az életerő maradékaival három, három és fél nap alatt tették meg. A mauthauseni tábortól a kettős dunai híd mindössze négy km-re volt. Ezen a szakaszon a gyalogmenetek nyolcszáz áldozatának holttestét számlálták meg.

A gunskircheni menetek magyar áldozatairól névlista, megbízható adatsor nem maradt fenn. A hatezerre tett becslés túlzó, a reális meghatározás még várat magára. Máig előfordul, hogy az országút mentén emberi maradványokra találnak.

A Mauthausen–Gunskirchen útvonalon (Mauthausen–Ennsdorf–Asten–Rohrbach–Ansfelden–Hasenufer–Pucking–Weisskirchen–Schleissheim–Thalheim–Gunskirchen) Windpassing és Ennsdorf kisközség közötti rövid szakaszon 33 foglyot gyilkoltak le. Enns városkában a Locher temetőben 1965-ben 87 magyar foglyot exhumáltak. Weisskirchenben 119 áldozat sírja ismert, a parókián megörökítették a temérdek fogoly átvonulását.

A Pucking és Schleissheim közötti úton 120 volt kényszermunkás holtteste feküdt – az egyházi krónika szerint. Schleissheimben hatvan áldozatnak állítottak emlékművet,

[118] A Zeltlagerban április 20-án 5802 fő, 5435 férfi és 367 nő szerepelt nyilvántartásban. Hans Maršalek osztrák kutató a nem regisztrált foglyok számát összességében 12 000–15 000 közé teszi. Megközelítő adata nagyrészt fedi az 1945-ben 17 000-re becsült nagyságrendet a táborba 1945 áprilisában beérkezett magyar foglyok számáról.

Thalheim temetőjében tizenöt áldozat nyugszik. Az adatok sora bizonyítja, hogy a terror gépezete a menet teljes vonalán leplezetlenül, az utolsó hetekig működött.

A gunskircheni fenyőerdőbe április 18-tól érkeztek az első magyar csoportok, és május első napjaiban az utolsó túlélők. A Wels II-nek nevezett gunskircheni tábor (Edt község határában) Mauthausen utolsóként létesített melléktábora volt. A létszám április elsején 2020-at tett ki. A hó végén elérhette a tízezret, de 12 000-15 000 is lehetett. A csontig fogyott – zömmel magyar – foglyok sorait járványok, tífusz és számos más, az éhezés, a tisztálkodás hiánya miatt fellépő betegség ritkította.

Május 4-én és 5-én az amerikai csapatok harc nélkül elfoglalták Linz városát. Ekkor szabadult fel a magyar munkaszolgálatosok fogságának utolsó színhelye. Ezreket gyorsan tábori kórházakba, amerikai egészségügyi gondozásba szállítottak. A további hetekben százak haltak bele a korábbi megpróbáltatásokba.[119]

Szabolcs Szita

FORCED LABOUR SERVICE IN HUNGARY, 1939–1945

Summary

On the strength of the 1939 Home Defence Act, auxiliary labour service was organised on a military basis in Hungary during the Second World War. On the whole, it was a well-developed system, revised several times. From the summer of 1941, it served as an essentially anti-Semitic institution. It affected more than 100 000 Hungarian men of military age, that were either Jewish by birth or were considered Jewish on the strength of the racial laws.

Jews, nationalities (Romanians, Serbs, Carpatho-Rusyns) and those discriminated on a political basis, were declared unreliable, and were treated separate within the army, in a way that had been ordained. They saw service unarmed, equipped with shovels, picks and spades in most of the cases. Absurdly enough, they were slaving away in their own clothes, using their own equipment, and they were forced to wear distinctive marks. Jews wore a yellow armband; those converted to Christianity wore a white one. In 1944, Jews were also ordered to wear the canary-yellow Star of David in many places. People with the white armband usually worked on the home front, under better conditions than those seeing service in the theatre of operations.

In the Ukraine and in Serbia, the treatment generally depended on the demeanour of the commanders and the guards (the "crew"). For want of control, the Jewish forced labourers were often treated with brutality and sadism. From the autumn of 1942, Minister of Defence Vilmos Nagy introduced temporary amendments in this respect. Until the end of 1943, more than 40 000 forced labourers died on account of torture and agony. Another 25 000 were taken prisoner by or sought refuge at the Soviets.

After 19 March 1944, auxiliary labour service exempted from deportation. Thousands were called up for labour service from the ghettoes and the reception camps, which saved both young and old Jews from the gendarmerie and Auschwitz–Birkenau. A new turning point took place with the takeover of Ferenc Szálasi and his party on 15 October 1944: the renewed deportations were extended to Jewish forced labourers. From November to the end of the year, the institution of labour service had been abolished, as the companies were delivered into the hands of the SS on the

[119] Pl. a közeli Wels város temetőjében 1085 volt magyar zsidó munkaszolgálatost temettek el. Nagyobb részükön a gondos kórházi kezelés sem tudott segíteni.

Hungarian border. Already deportees, most of them were made work on the fortifications built at the Hungarian–German frontier (Ostwall, Südostwall, later called Reichsschutzstellung).

At the end of March 1945, the SS massacred all the inmates of the labour camps in the borderland that were unable to walk. The rest were forced to march through the Alps to the Mauthausen concentration camp and then to Gunskirchen. These marches took a heavy toll. The survivors were liberated by the US Army on 4 and 5 May.

Szabolcs Szita

LE SERVICE DU TRAVAIL EN HONGRIE, 1939–1945

Résumé

Conformément à la loi 2-1939, le service du travail auxiliaire en Hongrie fut organisé à l'instar de l'armée. Il s'agissait d'un système plusieurs fois modifié et bien structuré. Dès l'été 1941, il fonctionna principalement en tant qu'institution antisémite et concerna plus de 100 000 hommes hongrois, en âge de faire leur service militaire, nés juifs ou qualifiés de Juifs en vertu des lois raciales.

Les requis du travail juifs et les individus appartenant aux minorités nationales (Roumains, Serbes, Ruthènes) ainsi que les personnes fichées pour leurs convictions politiques furent déclarés non fiables et subirent un traitement séparé et distinct au sein de l'armée. Ils firent leur service sans arme, le plus souvent avec une pelle, une pioche et une bêche. Il relève aussi du domaine des absurdités qu'ils travaillèrent dans leurs propres habits et avec leurs propres outils et qu'ils furent obligés de porter des signes discriminatifs. Les Juifs et les Juifs convertis au christianisme durent porter respectivement un brassard jaune ou blanc sur le bras. (En 1944, on leur ordonna, à certains endroits, de porter l'étoile de David jaune canari.) Les brassards blancs travaillèrent, en général, dans l'arrière-pays et dans de meilleures conditions que les requis de la zone d'opérations militaires.

En Ukraine et en Serbie, le traitement dépendait surtout de l'attitude du commandant et de la garde (dite « encadrement »). Faute de contrôle, les requis du travail juifs furent souvent traités de manière brutale voire sadique. Le ministre de la défense, Vilmos Nagy, changea provisoirement cette situation dès l'automne 1942. Jusqu'à la fin de 1943, plus de 40 000 requis du travail périrent à cause des supplices physiques et moraux infligés. Quelque 25 000 tombèrent en captivité des Soviétiques ou trouvèrent refuge auprès de ces derniers.

Après le 19 mars 1944, le service du travail auxiliaire militaire sauva les requis de la déportation. Des milliers de personnes rassemblées dans les ghettos et les camps d'internement furent enrôlées dans le service du travail. Ainsi des Juifs jeunes et plus âgés furent sauvés de la gendarmerie et d'Auschwitz Birkenau. Le 15 octobre où Ferenc Szálasi et son parti prirent le pouvoir constitua le prochain tournant, car après cette date, les requis du travail juifs furent déportés. De novembre à la fin de l'année, l'institution du service du travail fut éliminée, puisque les compagnies furent remises à SS à Hegyeshalom. La plupart travaillèrent, désormais en tant que déportés, à la ligne de fortifications (Ostwall, Südostwall, nommé plus tard Reichsschutzstellung) construite à la frontière entre la Hongrie et l'Allemagne.

A la fin de mars 1945, dans les camps de travail frontaliers le SS assassina les anciens requis incapables de marcher. Les autres durent marcher à travers les Alpes jusqu'aux camps de concentration de Mauthausen et de Gunskirchen. Beaucoup moururent en chemin. Les survivants furent libérés par l'armée américaine les 4 et 5 mai.

Szabolcs Szita

DER ARBEITSDIENST IN UNGARN, 1939 – 1945

Resümee

Zur Zeit des Zweiten Weltkrieges wurde der in Ungarn auf Grund des Gesetzesartikels 1939: II. funktionierende Arbeitsdienst auf militärischer Grundlage organisiert. Es war ein mehrfach modifiziertes, im Grunde gut ausgebautes System. Ab dem Sommer 1941 funktionierte es als Institution gegen Juden und betraf mehr als 100 Tausend ungarische Männer im wehrfähigen Alter, die als Juden geboren worden waren oder auf Grund der Rassengesetze als Juden galten.

Die jüdischen Arbeitsdienstler, die Vertreter von nationalen Minderheiten (Rumänen, Serben, Ruthenen) und die wegen ihrer politischen Haltung registrierten Personen galten als unzuverlässig, so wurden sie innerhalb der Armee gesondert und gemäß der für sie vorgeschriebenen Methoden behandelt. Der Dienst wurde von ihnen ohne Waffe, meistens mit einer Schaufel, einer Picke und einem Spaten verrichtet. Zu den Absurditäten gehört, dass sie in ihren eigenen Kleidern und mit ihrer eigenen Ausrüstung roboten mussten und gezwungen wurden, diskriminierende Symbole zu tragen. Die Juden trugen an ihrem Oberarm eine gelbe Binde, die zum Christentum übergetretenen eine weiße. (1944 wurden sie mehreren Orts auch zum Tragen des kanariengelben Davidsterns gezwungen.) Die Personen mit einer weißen Binde arbeiteten zumeist im Hinterland und zu besseren Bedingungen, als diejenigen, die auf Operationsgebiet Dienst leisteten.

In der Ukraine und in Serbien hing die Art des Umgangs mit den Arbeitsdienstlern in erster Linie vom Verhalten des Kommandanten und des Wachpersonals (des sog. „Rahmens") ab. Wegen fehlender Kontrolle wurden die jüdischen Arbeitsdienstler vielerorts brutal, auf sadistische Weise behandelt. Das wurde zeitweilig ab dem Herbst 1942 vom Minister für Landesverteidigung, Vilmos Nagy, verändert. Bis 1943 starben mehr als 40 000 Arbeitsdienstler infolge der physischen und seelischen Qualen. Fast 25 000 kamen oder flohen in sowjetische Gefangenschaft.

Nach dem 19. März 1944 gewährte der Aushilfsarbeitsdienst Asyl vor der Deportation. Aus den Ghettos und den Sammellagern wurden Tausende zum Arbeitsdienst einberufen; der Gendarmerie gegenüber wurden auch junge und alte Männer vor Auschwitz-Birkenau gerettet. Die erneute Wende trat am 15. Oktober mit der Machtergreifung von Ferenc Szálasi und seiner Partei ein. In die neu eingeleitete Deportation wurden auch die jüdischen Arbeitsdienstler einbezogen. Vom November bis zum Ende des Jahres wurde die Institution des Arbeitsdienstes aufgelöst, weil die Kompanien bei Strass-Sommerein (Hegyeshalom) der SS übergeben wurden. Die meisten von ihnen mussten – nunmehr als Deportierte – am Festungssystem an der ungarisch-deutschen Grenze (Ostwall, Südostwall, später Reichsschutzstellung) arbeiten.

Ende März 1945 wurden in den Arbeitslagern des Grenzgebietes die ehemaligen Arbeitsdienstler, die nicht mitmarschieren konnten, von der SS ermordet. Die anderen kamen nach einem verlustreichen Fußmarsch über die Alpen ins Konzentrationslager Mauthausen, von dort nach Gunskirchen. Die Überlebenden wurden am 4. und 5. Mai von der amerikanischen Armee befreit.

Сабольч Сита

ТРУДОВАЯ ПОВИННОСТЬ В ВЕНГРИИ В 1939–1945 ГОДАХ

Резюме

В период второй мировой войны вспомогательная трудовая повинность в Венгрии была организована на военной основе на основании кодекса II 1939-го года. Была сформирована хорошо отработанная система, неоднократно модифицированная. Начиная с лета 1941 года

она действовала решительно как антисемитская организация. Она затронула более 100 000 венгерских военнообязанных мужчин, родившихся в еврейских семьях или на основании расовых законов провозглашенных евреями.

Призванных нести трудовую повинность евреев и других представителей малых национальностей (румын, сербов, русинов) и поставленных на учет по политическим основаниям лиц провозгласили ненадежными, они были сгруппированы в отдельные формирования внутри армии по предписанным специально для них правилам. Свою воинскую повинность они несли без оружия, большей частью с лопатами, кирками, ломами в руках. К абсурдным отличиям относится и тот факт, что проходившие службу в частях трудовой повинности работали в собственной гражданской одежде и с собственными рабочими средствами, обязаны были носить дискриминативные отличительные знаки. Евреи носили на предплечье руки желтую повязку, а народности, принявшие христианство, носили повязку белого цвета. (в 1944 году для них было предписано также ношение звезды Давида канареечного цвета). Меньшинства с белыми повязками в большинстве случаев отбывали повинность в тылу, их положение было гораздо лучше по сравнению с теми, кому нужно было служить на территориях, где проходили военные операции.

На Украине и в Сербии обращение со служившими в трудовых отрядах в основном зависело от поведения, настроенности командиров, охранников (называемых „кадрами". За отсутствием контроля, проверок с отбывавшими трудовую повинность в большинстве случаев обращались брутально, садистским образом. Начиная с осени 1942 года Министр военных дел Надь Вильмош, на время изменил это положение. До конца 1943 года умерло, погибло по причине физичсеских и моральных издевательств более 40 000 отбывавших трудовую повинность. Приблизительно 25 000 человек попало в советский плен или дезертировало на сторону советских войск (в тот же плен).

После 19 марта 1944 года служба по трудовой повиннсости стала прибежищем от депортацтии. Из еврейских гетто и концлагерей тысячами призывали на отбывание трудовой повинности. Молодые и пожилые мужчины-евреи таким образом спасались от расправы жандармов, от гибели в Аушвитце-Биркенау. Новый поворот в этой ситуации произошел с приходом к власти Салаши Ференца и его партии 15 октября 1944 года. Была возобновлена депортация, на которую были отправлены и евреи, отбывавшие трудовую повинность. С ноября до конца года институт трудовой повинности был ликвидирован, так как роты с отбывавшими трудовую повинность были переданы в руки СС-цев. Основное большинство отбывавших ранее трудовую повинность евреев – уже в качестве депортированных – было направлено на работы по строительству системы крепостей, строившихся на венгеро-германской границе (Оствалл, Зюдоствалл, позже названные Имперским оборонительным рубежом (Reichsschutzstellung).

В конце марта 1945 года неработоспособные узники из числа бывших отбывавших трудовую повинность в трудовых лагерях пограничной зоны были уничтожены СС-цами. Оставшиеся в живых были направлены пешком через Альпы в Маутхаузенский конлагерь а оттуда также пешком в Гунскирхен. Во время переходов большинство из них погибло. Оставшиеся в живых были освобождены американской армией 4 и 5 мая 1944 года.

FELHÍVÁS

A Magyar Hadtörténészek Nemzeti Bizottsága közzéteszi, hogy a *Nemzetközi Hadtörténeti Bizottság* következő, 31. konferenciája, a trafalgari tengeri ütközet. 200. évfordulójára emlékezve, **2005. augusztus 21–28. között Madridban** kerül megrendezésre

„Szárazföldi és tengeri hadviselés a trafalgari csata korában"

címmel, a következő szekciókban:

Diplomáciai, stratégiai, hadművészeti és hadigazdasági aspektusok

A szárazföldi hadviselés szervezete, fegyverzete és taktikája

A korszak haditengerészetének szervezete, fegyverzete és taktikája

Az Európán kívüli világ hadművészete.

A konferencia szervezői által előírt gyakorlatnak megfelelően jelentkezni a Magyar Nemzeti Bizottság titkáránál, dr. Balla Tibor őrnagynál lehet (1014 Budapest, Kapisztrán tér 2–4.), aki a szükséges nyomtatványokat is biztosítja.

A konferencia nyelve: angol, francia és spanyol.

Jelentkezési határidő előadás tartására a felhívás megjelenését követő három héten belül. A 250 eurós részvételi díj 2005. március 30-ig utalandó át. A konferenciáról bővebb információk a www.cidhm.com honlapon találhatók.

KARSAI LÁSZLÓ

A VÉGZETES ESZTENDŐ: 1942 A MAGYAR DIPLOMATÁK JELENTÉSEIBEN[1]

1942. december 2-án Sztójay Döme berlini magyar követ kénytelen volt átadni kormánya határozott hangú jegyzékét a német Külügyminisztériumban. A magyar követ[2] nem helyeselte, hogy kormánya megtagadta azoknak a német követeléseknek a teljesítését, amelyeket még október 17-én adtak át Budapesten. A jegyzékben Kállay Miklós miniszterelnök (1942. március 9 – 1944. március 22.) leszögezte, hogy nem tartja lehetségesnek sem a sárga csillag bevezetését, sem azt, hogy deportálják a Magyarországon élő zsidókat.[3]

Az alábbiakban megkísérlem rekonstruálni, miért és milyen információk alapján döntöttek úgy 1942 késő őszén a magyar fővárosban, hogy megvédik „saját" zsidóikat. A döntés egyik legfontosabb okáról már október 5-én beszámolt Sztójay Martin Luthernek, a német Külügyminisztérium államtitkár-helyettesének.[4] Többek között megemlítette, hogy Kállayval előzetesen folytatott tárgyalásai alapján tudja, a magyar miniszterelnököt „... különösen az a kérdés érdekli, megadják-e a keletre kitelepített zsidóknak további egzisztenciájuk lehetőségét. Ezzel kapcsolatban bizonyos híresztelések keringenek, amelyeket ő maga természetesen nem hisz el, de Kállay miniszterelnököt ezek kissé nyugtalanítják."[5] Sztójay a valóságban nem csak „elhitte", hogy a keletre deportált zsidók döntő többségét lemészárolják a haláltáborokban, hanem a nácik zsidópolitikájával kapcsolatos legfontosabb információkat éppen ő továbbította Budapestre. Sztójay óvakodott Luthernek elárulni, hogy a magyar miniszterelnököt „kissé nyugtalanító" híresztelések egyik fő forrása éppen ő maga. 1942. október 3-án, Hitler szeptember 30-i beszédét is-

[1] Washington, D. C.-ben az United States Holocaust Memorial Museum és a City University of New York Graduate Center által szervezett „The Holocaust in Hungary – 60 Years Later" c. nemzetközi konferencián 2004. március 17-én elhangzott előadás szerkesztett, jelentősen bővített változata. A kutatást az OTKA támogatta, témaszám: T 043 604.

[2] Sztójay Döme, amikor 1942. augusztus 10-én kormánya nevében tiltakozott a német Külügyminisztériumban, mert Franciaországban a magyar állampolgárságú zsidókat sárga csillag viselésére akarták kényszeríteni, a jegyzék átnyújtásakor szóban hozzáfűzte: „Personally, Sztójay added, he found this task very unpleasant, as he characterized himself as a 'pioneer' of anti-Semitism." Martin Luther német külügyi államtitkár-helyettes 1942. augusztus 11-i memorandumát idézi: *Browning, Cristopher R.:* The Final Solution and the German Foreign Office. A Study of Referat D III. of Abteilung Deutschland 1940-1943. New York – London, 1978. 105. o. Sztójay Döme (1883–1946) altábornagy, 1935-től 1944-ig berlini magyar követ. A német megszállás után miniszterelnök (1944. március 22 – augusztus 29.). Kormánya szervezi meg 437 000 magyar zsidó deportálását. Horthy augusztus 29-én leváltja. A világháború után népbíróság elé állították és kivégezték.

[3] A jegyzék szövegét l. *Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula* (szerk.): A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. Budapest, 1968, (a továbbiakban: A Wilhelmstrasse és Magyarország) 701–704. o., idézett rész: 703. o.

[4] Martin Luther (1895–1945) államtitkár-helyettes képviselte a Külügyminisztériumot 1942. január 20-án a wannseei konferencián. 1940 májusától állt az Abteilung Deutschland (Németország ügyosztály) élén, feladatköréhez tartozott az SS-szel, a rendőrséggel való kapcsolattartás és a zsidóügyek intézése is. 1943 elején, miután sikertelenül próbálta eltávolítani a Külügyminisztérium éléről Ribbentropot, letartóztatták és a sachsen-hauseni koncentrációs táborba zárták, ahol többször is öngyilkosságot kísérelt meg. 1945 tavaszán szívroham következtében halt meg.

[5] Luther feljegyzése Sztójayval folytatott tárgyalásáról, 1942. október 6. In: A Wilhelmstrasse és Magyarország, 697. o.

mertetve jelentette Kállaynak, hogy: „Hitler kancellár ismételten a legélesebb szavakkal kelt ki a zsidóság ellen, melynek kiirtását kilátásba helyezte. Ezen mindig visszatérő és határozott és a végletekig menő állásfoglalása nem enged semmi kétséget az iránt, hogy szavai mögött nem csak üres propaganda célt kell keresni, amit a tények egyébként amúgy is bizonyítanak."[6]

Viszonylagos pontossággal még azt is meg tudjuk állapítani, hogy Budapesten a „jól értesültek" mikor tudták már, hogy a nácik a hatalmukba került zsidókat legyilkolják. A kormányhoz közel álló német nyelvű napilap, a Pester Lloyd főszerkesztője, Ottlik György, 1942. augusztus 18. és szeptember 28. között körutat tett Nyugat-Európában. Olaszországban, Svájcban, Vichy-Franciaországban, és Németországban folytatott tárgyalásokat. Berlinben felkereste Sztójayt is, aki, Ottlik október 10-én kelt jelentése szerint: „... helyesnek találná, ha Magyarország nem várná meg a kérdés [ti. a zsidókérdés – K. L.] éles felvetését, hanem meggyorsítaná az őrségváltás tempóját és zsidó lakosságunk tekintélyes részét kitelepítené a megszállt Oroszországba. Követünk előbb 300 000-ről beszélt, azután lealkudta önmagát 100 000-re. Közbevető megjegyzésemre nem titkolta, hogy ez nem kitelepítést, hanem kivégzést jelentene."[7] Az eredetileg 16 sűrűn gépelt oldal terjedelmű jelentést Ottlik György saját kezűleg datálta és írta alá. Első oldalának tetején a „Res. Pol" és „Titkos", ugyancsak kézzel írott megjegyzések között apróbb betűkkel, tintával írott megjegyzés olvasható: „Sztójay követ úrtól érkezett 1942. XI. 29."

Az irat felzetén, a külügyminisztériumi iktatási rendet ismerve szokatlannak nevezhető módon, nem szerepel, hogy Ottlik jelentése mikor érkezett a Politikai Osztályra. Nem kizárt, hogy a német zsidópolitikáról szóló információt Kállay Miklós még egyszer ellenőriztetni akarta, ezért küldték ki Ottlik jelentését Berlinbe Sztójaynak. Ottlik jelentése azt bizonyítja, hogy legkésőbb 1942 augusztusában már pesti újságíró körökben is ismert volt: ha kitelepítenék/deportálnák a magyar zsidókat, az egyenlő lenne kivégzésükkel.

1942, minden túlzás nélkül állítható, a zsidó holokauszt szempontjából nem csak „végzetes", hanem döntő esztendő is volt. Az év elején a holokauszt jövendő áldozatainak több mint 80 százaléka még élt. A lengyelországi zsidók tervszerű, tömeges legyilkolását az év tavaszán kezdték el a nácik. 1942 végén már alig néhány százezer zsidó volt életben a megszállt szovjet és nyugat-európai területeken, valamint a Lengyel Főkormányzóságban. Kelet-Európában, a nácikkal szövetséges országokban valamivel jobb volt a helyzet: 1942 őszén, mintegy 70 000 zsidó deportálása után a szlovák hatóságok leállították a deportálásokat. Ion Antonescu román Conducator némi habozás után, követve Róma és Budapest zsidóvédő politikáját, szintén megtiltotta, hogy az óromán területeken és Dél-Erdélyben élő zsidókat deportálják. A szerbiai zsidókat viszont a Wehrmacht katonái az év végéig halomra gyilkolták.[8]

Ezek után azt kellene tisztázni, hogy 1942 augusztusa előtt mikor és milyen, az európai zsidó holokausztal kapcsolatos tényekről értesült a magyar politikai vezetés. A kér-

[6] Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban: OL) K 63 Külügyminisztérium politikai osztálya 1942-21. tétel (Németország) 190/pol. 1942. (október 3.) Sztójay Döme jelentése Kállay Miklósnak.

[7] OL K 64 Külügyminisztérium politikai osztályának reservált i.-1942-41-437. Ottlik György jelentése Kállay Miklósnak. Idézi *Karsai Elek* (szerk.): Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. III. k. Budapest, 1967. 64. o. E helyen más jelzet (Küm. pol. 1942-21/7-437.) szerepel. Köszönöm Szemkeő Csabának és Sárvári Ferencnek, a Magyar Országos Levéltár munkatársainak, hogy kideríttették az irat pontos jelzetét.

[8] A zsidó holokauszt történetének klasszikus műve: *Hilberg, Raul:* The Destruction of the European Jews. New-York – London, 1985. I-III. k.

désre a Magyar Királyi Külügyminisztérium diplomatáinak egykorú jelentései alapján próbálunk meg választ adni. Kronológiai rendbe szedve jelentéseiket rekonstruálni lehet, mikor és miről értesültek a magyar döntéshozók a holokausztal kapcsolatban. A magyar kormány tagjai nem csak diplomatáiktól kaptak jelentéseket a holokausztról. A keleti frontról, az Einsatzgruppék vérengzéseiről, vagy a hazánkkal szomszédos országokban történtekről hírszerzők, katonák, csendőrnyomozók és egyszerű civilek is hoztak híreket. Nézőpontunk lehetne a Külügyminisztérium politikai osztályának vezetőjéé, akihez a legfontosabb, „titkos", „bizalmas", „szigorúan titkos" stb. jelzettel ellátott jelentések is befutottak.[9] A fennmaradt magyar külügyi iratanyag tekintélyes mennyiségű.[10] Ha a tiszteletbeli konzulátusokat nem számoljuk, 30 európai városban, valamint a Vatikánban szolgáltak magyar diplomaták 1942-ben, Athéntól Szófiáig, Berlintől Zágrábig.[11] A budai Várban, az elegáns kormányzati negyed szívében, a miniszterelnöki palotától és a Honvédelmi Minisztérium épületétől alig néhány lépésre, és kőhajításnyira a Belügy- és a Pénzügyminisztériumtól volt a Külügyminisztérium székháza.[12] Jól képzett, több nyelven beszélő, világot járt, tapasztalt magyar diplomaták szolgáltak a különböző európai nagyvárosokban.[13] Különböző származású és világnézetű emberekről volt szó. A Dísz téren a fontosabb osztályok élén nemesi, ha nem is főnemesi származásra utaló előnevet viselő emberek álltak.[14]

Zsidó, vagy zsidó származású a központi külügyi apparátusban, vagy a diplomáciai karban elvétve sem fordult elő, de a diplomaták között nácibarát antiszemiták, kiknek tipikus képviselője a már említett Sztójay Döme, liberálisok, sőt filoszemiták is szép számmal képviseltették magukat. Ez utóbbi csoportba sorolható például Velics László athéni követ. Az egyes diplomaták politikai nézetei szerepet játszhattak abban, mely külföldi állomáshelyre kerülnek. Sztójay így őrizhette meg posztját Berlinben 1935-től egészen 1944 márciusáig. Velics László pedig, miután évekig Genfben, a Népszövetségnél képviselte hazánkat, 1940–1944 között Athénban szolgált, majd a német megszállás után állásáról lemondott.[15] A diplomaták információikat több forrásból szerezték be. Figyelték a helyi sajtót és a rádiót, kapcsolatot tartottak diplomata kollégáikkal és a he-

[9] 1942-ben ezt a posztot szentmiklósi Szentmiklósy Andor töltötte be.

[10] A Politikai Osztály 1938–1945 közötti iratanyaga 109, a Jogi Osztályé 32, a bécsi követségé 43, a római követségé 20, a Vichy-i követségé 31, a párizsi főkonzulátusé 1941-től 126 iratcsomó. Egy-egy csomóban általában 800–1100 számozott lapnyi iratanyag található.

[11] ABC-sorrendben: Amszterdam (konzulátus – kon.), Ankara (követség – k.), Arad (kon.), Athén (k.), Bécs (főkonzulátus – fkon.), Belgrád (fkon.), Berlin (k.), Bern (k.), Brassó (kon.), Brüsszel (kon.), Bukarest (k.), Genf (fkon.), Grác (kon.) Helsinki (k.), Isztambul (fkon.), Köln (fkon.), Lisszabon (k.), Madrid (k.), Milánó (fkon.), München (fkon.), Párizs (fkon.), Pozsony (k.), Prága (fkon.), Róma (k.), Stockholm (k.), Szófia (k.), Trieszt (k.), Vatikán (k.), Velence (kon.), Vichy (k.), Zágráb (k.).

[12] Budapest, I. ker. Vár, Dísz tér 2.

[13] Hoffmann Sándor, a berlini követség tanácsosa 1942. január elején a volt belgrádi svájci követnél, az amerikai és angol érdekek németországi képviselőjénél találkozott régi ismerősével, a volt belgrádi norvég tiszteletbeli konzullal, egy szerb tartalékos századossal. OL K 63 1942-16/7. tétel (Jugoszláv-magyar viszony) 6/pol. 1942. (január 9.) Hoffmann jelentése a Külügyminisztériumnak. Matuska-Comáromy Péter stockholmi magyar követ Carl Ivan Danielssonnal, Svédország kairói követével találkozott, akivel még madridi szolgálata során kötött barátságot. Mint jelentette, lehetséges, hogy barátja nem is tér vissza Kairóba, következő állomáshelye pedig valószínűleg Budapest lesz. Információja pontosnak bizonyult, Danielsson a világháború végéig szolgált Budapesten. OL K 63 1942-17. tétel (Lengyelország) 58/pol.-1942. (július 4.) Matuska Péter jelentése Kállay Miklósnak.

[14] Az 1. Elnöki osztály élén 1942-ben zsarnóczai Bartheldy Tibor; a 2. Protocole osztály élén gróf Teleki Gyula; a 3/b. Kulturális osztály élén iklód-szent-iványi és gálfalvi Szent-Iványi Domokos állt.

[15] Velics Lászlónak a görögországi náci zsidópolitikáról szóló jelentéseit l. *Karsai László:* Holokauszt. Budapest, 2001. (a továbbiakban: *Karsai,* Holokauszt) 201., 213–208., 312–313. o.

lyi illetékesekkel is. Sok értékes információhoz jutottak a magyar diplomaták Aradon, Temesváron, Bukarestben a helyi Zsidó Tanácsok révén is. A Honvédelmi Minisztérium és a Belügyminisztérium napi munkakapcsolatban állt a Külügyminisztériummal, a hozzájuk beérkező, külpolitikai vonatkozású jelentéseket megküldték egymásnak, sőt Berlinbe, Rómába, Bukarestbe is eljutott azokból egy-egy másolati példány.

Nem csak a politikai döntéshozók, hanem a zsidók is felfigyelhettek (volna) arra, hogy Hitler 1942 folyamán többször is megismételte először 1939. január 30-án elhangzott „próféciáját", melyben „megjósolta", hogy a világháború a zsidók kiirtásával fog végződni. Először 1942. január 2-án, a vezéri főhadiszállásról a német néphez intézett kiáltványában emlegette a „nemzeti államok hatalmas frontját," amely „harcban áll a zsidó–kapitalista–bolseviki világösszeesküvéssel." De megnyugtatta híveit: „A zsidó azonban nem fogja kiirtani az európai nemzeteket, hanem ő maga esik majd merényletének áldozatául."[16]

A magyar diplomaták és főnökeik is jól tudták, hogy a náci Németország számára kardinális kérdés, a szövetség, a barátság próbaköve, hogyan oldja meg egy ország saját „zsidókérdését". Egy országot Berlinben akkor tekintettek megbízható szövetségesnek, ha: I.) minden élőerőt, nyersanyagot hajlandó volt a bolsevizmus elleni harc szolgálatába állítani, és II.) ha ezzel párhuzamosan hozzálátott a zsidókérdés radikális megoldásához. Magyarországot mind a két szempontból az egyik legmegbízhatatlanabb szövetségesének tekintette a Német Birodalom. 1942 márciusában értetlenséggel vegyes bizalmatlansággal fogadták Berlinben Bárdossy László miniszterelnök leváltását, és Sztójay alig győzte bizonygatni, hogy az új miniszterelnök, Kállay Miklós elődje külpolitikai vonalát fogja folytatni.[17] 1942 folyamán kiderült, hogy a környező országok, Horvátország, Szlovákia és Románia a magyaroknál sokkal radikálisabb zsidópolitikát folytatnak. Ilyen körülmények között a magyar diplomácia a zsidókérdésben defenzívába kényszerült: úgy kellett volna rendületlen szövetségesi hűségünket bizonyítani, hogy éppen a zsidókérdésben a horvátok, a szlovákok és a románok is joggal mondhatták: ők árjásítják/románosítják a zsidók javait, deportálnak, tömeggyilkolnak, miközben Magyarországon szinte hajuk szála sem görbül a zsidóknak.

A magyar diplomaták árgus szemekkel figyelték a Romániát, különösen a vissza nem csatolt dél-erdélyi területeket. 1942. január 15-én Nagyváradról keltezett bizalmas jelentést továbbított a BM Szentmiklósy Andornak. Ebben többek között arról tájékoztatták a Politikai Osztály vezetőjét, hogy Romániában: „A zsidók megrendszabályozása (sic!) tovább folyik. December 31-ével az összes zsidó kereskedők (sic!) üzleteit románoknak adták át. Az üzletekbe betettek egy-egy románt, ki minden ellenszolgáltatás nélkül átvette az üzletet raktárával együtt." Mint a bizalmas jelentés a továbbiakban megállapítja, csak a gazdagabb zsidók tudták vagyonuk egy részét, jó kapcsolataiknak köszönhetően, megmenteni.[18]

[16] *Új Magyarság*, 1942. január 3. 1–2. o.

[17] OL K 83 (Berlini követség i.) 1942-48/pol.fön-1942. (március 20.) Sztójay Döme jelentése Kállay Miklósnak. Bárdossy László (1890–1946.) 1934-től 1941-ig Bukarestben volt magyar követ, ez év februárjában külügyminiszterré nevezték ki. Teleki Pál miniszterelnök öngyilkossága (1941. április 3.) után miniszterelnök lett. Miután nem tudta meggátolni a szélsőjobb megerősödését, és Horthy Miklós kormányzóval más belpolitikai kérdésekben is szembe került, 1942. március 7-én Horthy leváltotta. A világháború után népbíróság elé állították és kivégezték.

[18] OL K 63 1942-27. tétel (Románia) BM VII. res. 6467/1942. (január 15.) tájékoztató jelentése a Külügyminisztériumnak. A magyarüldözés kirívó példájaként említette e jelentés, hogy: „...Aradon a magyaroknak azt mondják, ha cigány nem volna a földön, akkor a magyar lenne az utolsó fajta. Természetesen a magyaroknak hallgatni kell, mert a legkisebb nekik nem tetsző kijelentésért hadbíróság elé viszik."

A magyar „zsidópolitika" egyik fő törekvése 1942 januárjában az volt, hogy lehetőleg minél kevesebb magyar állampolgárságú zsidó térjen vissza például a nyugat-európai náci megszállás alá került területekről Magyarországra. Pásztóy Ámon, a BM VII. (közbiztonsági) osztályának vezetője január 19-én „Szigorúan bizalmas" átiratot intézett személyesen Szentmiklósy Andorhoz. Ebben arra kérte, hogy ha a francia idegenrendészeti hatóságok olyan magyar állampolgárok ellen léptetnek életbe „gazdasági természetű rendszabályokat," akiknek „hazatérését nem tartjuk kívánatosnak," ezekről az esetekről őt tájékoztatni szíveskedjen.[19] Ha egyes magyar állampolgárságú zsidók hazatérését nem is, de vagyonuk Magyarországra mentését a magyar illetékesek fontosnak tartották. A „zsidóvédő" magyar politikusokat erősíthette Matuska Péter január 22-i jelentése, amelyben azokról a „rémhírekről" számolt be, melyek szerint Keresztély király a kormány és a parlament többségére támaszkodva lemondását helyezte volna kilátásba, ha a németek a nürnbergi törvényeket akarnák bevezetni Dániában. Matuska úgy tudta, hogy több politikus is kijelentette, a „dán–német együttműködés további akadálytalan folytatásának elengedhetetlen előfeltétele, hogy a németek kerüljék az ilyen kimondottan belügyi jellegű kérdésekbe való beavatkozást."[20]

A világháborúban semleges országokban élő magyar zsidókat legfeljebb a kiutasítás fenyegette, a náci megszállás alá került területeken, és a radikálisan antiszemita Horvátországban, Romániában, Szlovákiában viszont már az életük forgott veszélyben. 1942. január 26-án kelt az a „bizalmi egyéntől," magyarán helyi, beépített informátortól származó jelentés, amelyről a Belügyminisztérium tájékoztatta a Külügyminisztériumot. A volt Jugoszláviához tartozó, német megszállás alá került Bánátból jelentették, hogy január 9-én nagyarányú kivégzések voltak ezen a területen, ahonnan a zsidókat „teljesen elszállították, úgy hogy most egyetlen zsidó sem található. Úgy a zsidók kitelepítését, mint a fentebb már jelentett tömeges kivégzéseket a birodalmi német hatóság intézte."[21] A belgrádi főkonzul, Bolla Lajos több jelentésében is beszámolt Szerbia „zsidótlanításáról". Február 3-i jelentésében közölte, „... a megszálló német hatóságok úgy Szerbia, mint a Bánát területén élő összes zsidókat – állampolgárságra való tekintet nélkül – internálták. A nők és gyermekek egy része a belgrádi nemzetközi vásár pavilonjaiban van elhelyezve, míg a férfiak részint Szerbia belsejében munkatáborokban dolgoznak, részint ismeretlen helyre szállították őket."[22]

A szerbiai náci zsidópolitika teljes mértékben megfelelt annak az „önbeteljesítő jóslatnak", amelyet január 30-án mondott beszédében Hitler ez évben már másodszor ismételt meg: „1939. szeptember elsején[23] a német birodalmi gyűlésen már kijelentettem – és én tartózkodni szoktam az elhamarkodott jóslásoktól – hogy ez a háború nem úgy fog végződni, ahogy a zsidók képzelik, tudniillik, hogy kiirtják az európai árja népeket, ha-

[19] OL K 63 1942-11/1.tétel (Franciaország) belpolitikai helyzet-BM VII. res. 6231/1942 (január 19.) átirata a Külügyminiszternek.

[20] OL K 63 1942-8. tétel (Dánia) 11/pol.-1942 (január 22.) Matuska Péter Jelentése Bárdossy Lászlónak. A Külügyminisztériumban olyan fontosnak tartották ezt a jelentést, hogy másolatban megküldték a magyar követségeknek és konzulátusoknak, sőt a honvéd vezérkar főnökének is.

[21] OL K 63 1942-21/7. tétel (Német-magyar viszony) BM 7163/1942. (január 26.) VII. res. tájékoztató jelentése a Külügyminisztériumnak.

[22] OL K 63 1942-16. tétel (Jugoszlávia) 12/pol.-1942. (február 3.) Bolla Lajos jelentése Bárdossy Lászlónak.

[23] Hitler eredetileg 1939. január 30-án elhangzott „jóslatát" a nyilvánosság előtt és magánbeszélgetéseiben is következetesen szeptember 1-jére datálta a következő években. Nem tudunk arról, hogy környezetében bárki föl merészelte volna hívni a Führer figyelmét eme tévedésére.

nem a háború eredménye a zsidóság pusztulása lesz."[24] Február végén Hitler harmadszor is megismételte jóslatát.[25]

Jäger Arthur, az amszterdami magyar konzulátus vezetője 1942 februárjában határozottan fellépett, amikor két vagyonos magyar állampolgárságú zsidó üzletét a német hatóságok ki akarták sajátítani. Weisz Artúr és Wertheimer Ödön 20 000 holland forintra becsülte „árjásítás" fenyegette üzletük értékét. Jäger habozás nélkül kiállította számukra a magyar állampolgárságukat igazoló okmányt, melyet a Hollandiát megszálló német hatóságok is respektáltak, és mint arról Jäger február 15-én a berlini magyar követséget tájékoztatta, az „üzlet felszámolásától eltekintettek."[26] Figyelemre méltó, hogy Kállay Miklós, aki a külügyminiszteri posztot is betöltötte, 1942. június 3-án arra utasította a berlini magyar követség útján az amszterdami magyar tiszteletbeli főkonzulátust, hogy Weisz Artúr és Wertheimer Ödön érdekében addig is interveniáljon, amíg a belügyminiszter állásfoglalása meg nem érkezik.[27] Ismerve a Belügyminisztérium illetékeseinek feltűnően lassú ügyintézését a külföldön élő magyar zsidók esetében, a külügyminiszter zsidóvédő gesztusa még értékesebbnek tűnik. Amikor 1942 őszén felszámolták az amszterdami magyar főkonzulátust, Jäger Arthur főkonzul összefoglaló jelentést készített többek között a Hollandiában élő magyar zsidókról. Bevezetőjében megelégedéssel állapította meg, hogy személy- és vagyonbiztonságuk biztosított, ellentétben a holland zsidókéval. Jäger négy kategóriába osztotta a saját megfogalmazása szerint „zsidó magyarokat": 1. legkevesebben az érvényes útlevéllel rendelkezők voltak. A 2. kategóriába kerültek azok, akiket az 1939-es állampolgársági törvény[28] alapján a belügyminiszter megfosztott állampolgárságuktól, de fellebbeztek a döntés ellen a m. kir. Közigazgatási bírósághoz. Jäger megírta: az idézett törvény szerint, ha a belügyminiszter az állampolgárság fenntartásának bejelentésétől számított hat hónapon belül nem nyilatkozik, az állampolgárságot megadottnak kell tekinteni. „Márpedig a belügyminiszter rendelete, hogy az illetőktől elvette az állampolgárságot, a felekhez csak kb. másfél év múlva érkezett, illetve jóval később hozatott, mint azt az államp. törvény előírja." – szögezte le az amszterdami főkonzul,[29] aki nem mulasztotta el felhívni a figyelmet arra sem, hogy

[24] Hitler beszédeiből közöl válogatást *Gede Tibor* (szerk.): Küzdelem a sátánnal. Budapest, 2001. (a továbbiakban: Küzdelem a sátánnal) 429. o.

[25] „Beteljesedik az a jóslatom, hogy ez a háború nem az árja emberiséget semmisíti meg, hanem a zsidót fogja kiirtani. Bármit hozzon is ez a harc, vagy bármilyen soká tartson is, ez lesz a végeredménye és csak akkor, ezeknek az élősködőknek a kiküszöbölése után jön majd el a szenvedő világ számára a népek megértésének és ezzel az igazi békének hosszú korszaka." *Új Magyarság*, 1942. február 26.

[26] Weisz Andor és Wertheimer Ödön február 11-én kelt levelükben biztosították nagy hálájukról Jäger Arthurt. Mint írták, a magyar állampolgárságuk igazolásáról szóló okmány visszaadta önbizalmukat, üzletüket ismét kinyitották. OL K 70 Külügyminisztérium jogi osztályának i.-4/f-1942-3154.

[27] Uo.

[28] 1939:XIII. tc. a magyar állampolgárság megszerzéséről és elvesztéséről szóló 1879:L. tc. kiegészítéséről és módosításáról. Magyar Törvény, 1939, 171–175. o.

[29] A BM ilyen hosszadalmas ügyintézését számtalan példával lehet bizonyítani. Lübek Tibor 1940. augusztus 23-án jelentette be állampolgárságának fenntartására irányuló szándékát. Marossy Ferenc miniszteri tanácsos , a BM XIX. (állampolgársági ügyek) osztálya helyettes vezetője aláírásával ellátott döntést, amelyben közölték a kérvényezővel, hogy a belügyminiszter az állampolgárság fenntartásához nem járult hozzá, 1942. október 10-én írták alá. A brüsszeli konzulátusra az okmány csak november 19-én érkezett meg. Mint az iratokból kiderül, szeptember 12-én a kérvényezőt és társait az antwerpeni központi pályaudvarról ismeretlen helyre szállították. Érdekükben a brüsszeli magyar konzul a Sicherheitz Polizeihez fordult, majd tanácsukra a területileg illetékes párizsi magyar főkonzulátushoz. November 2-án a párizsi főkonzulátus arról értesítette a brüsszeli konzulátust, hogy Lübek Tibor és 15 társa, (akiket a Dannes-Camier-i zsidó gyűjtőtáborba zártak) kiszabadítása érdekében az illetékes német hatóságoknál a szükséges lépéseket haladéktalanul meg fogja

az 1939:XIII. tc. megalkotói, illetve alkalmazói nem vették figyelembe, hogy az e törvénnyel módosított 1879:L. tc. egyik paragrafusa előírja, háború idején csak az államfő dönthet az állampolgárságból való elbocsátás ügyeiben. Jäger úgy tudta, hogy az ilyen indoklásokkal benyújtott fellebbezések ügyében a Közigazgatási bizottság a fellebbezők javára fog dönteni. Ezen az alapon a főkonzulátus is arra az álláspontra helyezkedett, hogy az illetők magyar állampolgárok. A 3. kategóriába tartoztak azok, akik az 1938-1941 között Magyarországhoz visszacsatolt területekről származtak, és ezen az alapon kérték magyar állampolgárságuk elismerését, a 4. kategóriába pedig azok a hontalanok kerültek, akik már kérték a magyar állampolgárságból való elbocsátásukat, de a holland állampolgárságot még nem szerezték meg, mert időközben Hollandiát megszállták a németek. Ők az 1879:L. tc. alapján szintén kérhették, hogy vegyék vissza őket a magyar állampolgárok köz. E két utolsó kategóriába tartozó zsidók is kaptak a főkonzulátustól igazolást arról, hogy állampolgárságuk igazolása folyamatban van.[30]

Jäger Artúr nagyon nehéz poszton, a megszállt Hollandiában élt a számára adott lehetőségekkel, ott és úgy védte a magyar zsidók életét, vagyonát, ahol és ahogyan csak tudta. A Belügyminisztérium illetékeseinek zsidók állampolgársági ügyeiben tanúsított magatartása értékelésénél figyelembe kell venni azt is, hogy 1942 tavaszától kezdve akár néhány hónapos halogatás, aktatologatás is azzal a veszéllyel járt, Nyugat-Európában is, hogy az illető zsidót letartóztatják, internálják, majd deportálják. A BM e téren folytatott politikáját jól ismerte a (vichy) franciaországi magyar követség is. Ennek titkára ezért válaszolta azt Kesztenbaum Dávid elektromérnöknek (aki egyébként még 1932-ben a stuttgarti Műegyetemen szerezte diplomáját), hogy állampolgársági ügyének elintézése „csaknem biztosan eredménytelen maradna," ráadásul az eljárás hosszú és költséges, a kérelemhez pedig igen sok okmányt kellene beszerezni.[31] 1942 őszén kezdték mind a párizsi magyar főkonzulátuson, mind a Vichy-i magyar követségen kiadni azokat az igazolásokat, amelyekben a magyar diplomaták csak azt közölték, hogy az illető olyan helyiségben született, amely Magyarországon, illetve Magyarországhoz (1938–1941 folyamán) visszacsatolt területen található.[32] Ha nagyon akarta, egy francia vagy német illetékes ezt úgy is érthette, hogy ezzel az illető magyar állampolgárságát is elismerték, vagy legalább is van remény arra, hogy a magyar belügyminiszter azt el fogja ismerni.

Ismeretes, hogy 1944-ben a magyar, és a hazánkat megszálló német hatóságok milyen harmonikusan együtt tudtak működni a zsidókérdés megoldása terén. Az elvileg országos hatáskörű Központi Zsidó Tanács megszervezésekor sem kellett improvizálniuk, Adolf Eichmann-nak, a Birodalmi Biztonsági Főhivatal IV-B-4. (zsidóügyi) osztálya vezetőjének és a magyar illetékeseknek ebben a kérdésben is gazdag európai tapasztalatok álltak rendelkezésére. Nagy László bukaresti magyar követ 1942 február elején

tenni. De mint a főkonzul megjegyezte: „Sajnálattal kell azonban már előre közölnöm, hogy mint az eddigi tapasztalatok bizonyítják, már elfogott és gyűjtőtáborban őrzött izraeliták kiszabadítása igen bizonytalan, legtöbb esetben lehetetlen." OL K 85 (Brüsszeli követség, majd konzulátus) 1942-152-3379. Lübek Tibor.

[30] OL K 85 sz. n. i., kb. 1942 ősze.

[31] OL K 448 5313/1942. Kesztenbaum Dávid. A kérvényező egyébként abban bizakodott, hogy diplomájára való tekintettel esetleg különleges elbánásban részesülhet. Visszahonosítási kérelemhez például Franciaországban élő magyar zsidóknak a következő okmányokat kellett benyújtaniuk: születési bizonyítvány, szülők születési és házassági bizonyítványa, atyai és anyai nagyszülők születési és házassági bizonyítványa, személyigazolvány kivonata, erkölcsi bizonyítvány, és referenciák arról, hogy visszahonosításra érdemes. Ilyen tájékoztatót kapott 1942 októberében pl. Meisels Ernő Marseilles-ben. OL K 448 1942-4433.

[32] Ilyen igazolást kapott többek között Ackermann Regina is. OL K 448 1942-5810. Ackermann Regina.

négyoldalas, részletes jelentést küldött a „Romániai Zsidók Központja" megalakításáról, alapszabályáról, a testület jogköréről, feladatairól. Jelentése végén Nagy megemlítette, hogy a romániai zsidó javak árjásítása során megindított perek elintézését az ítélőtáblák keretén belül megalakítandó különbíróságokhoz tették át. A törvényerejű rendelet indoklását is idézi Nagy László: az ilyen perek száma már meghaladta a negyvenezret, és a „romanizálási központ" mellett működő központi bírósági bizottságok a pereket nem tudták már kellő időben letárgyalni.[33]

A deportált és/vagy meggyilkolt zsidók vagyonát a Bánátban a megszálló német hadsereg felügyeletével és irányításával akarták szétosztani. Mint arról Bede István követségi tanácsos 1942. február 3-án kelt jelentésében beszámolt, Félix Benzler belgrádi német követ arról tájékoztatta, hogy a zsidóvagyonokat a magyar községekben a magyarok, a német községekben pedig a németek fogják megvásárolni. Vásárlóként vagy a népcsoport, vagy a népcsoporthoz tartozó egyének léphettek fel. A népcsoportok közötti megegyezést egy négytagú, vegyes német–magyar bizottság felügyelné, melynek elnökét Szerbia német katonai parancsnoka jelölné ki, a megállapodást pedig jóváhagyásra a Szerbia gazdasági ügyeit intéző német főmegbízott elé kell terjeszteni. A terjedelmes jelentésben Bede István részletesen beszámolt január 23–29 között Belgrádba tett utazásáról. A zsidó vagyonok kérdése csak egy volt a Benzlerrel megtárgyalt problémák közül. Bárdossy László külügyminiszteri minőségében arra utasította Sztójay Dömét, hogy Berlinben csak azokról a kérdésekről folytasson tárgyalásokat, amelyeknek elintézése amúgy is a központi német hatóságok jogkörébe tartozik. Így például a magyar nemzetiségű hadifoglyok hazabocsátása, a Bánáttal való postaforgalom beindítása stb. A zsidó vagyonok kérdésére pedig, szólt a külügyminiszteri utasítás, „szíveskedjék egyelőre nem kitérni".[34]

Júliusban jutott el a Külügyminisztériumba a bánáti magyar népközösség vezetőségének állásfoglalása ebben a kérdésben. A kérdésben erősen megosztott vezetőség szerint amennyiben a Bánátot visszacsatolnák Magyarországhoz, először vissza kellene adni azoknak a magyaroknak a földjeit, akiktől még a szerb uralom alatt vették azokat el. „A volt szerb, zsidó, állami és egyházi birtokok fele-fele arányban lennének felosztandandók a magyarok és németek között." – fogalmazták meg kívánságaikat a bánáti magyar vezetők.[35] Arról pedig csak október végén kaptak hírt a Dísz téren, hogy a Bánátban milyen visszatetszést keltett „az a mohóság, amellyel az ottani svábok a zsidók bútorait szétkapkodták. Az értékesebb holmik azonnal eltűntek, a kevésbé értékeseket pedig a laktanyákba vitték, hol azokból valóságos zsibvásárt rendeztek, melyen a vevők nem ritkán formálisan összeverekedtek."[36]

A Dísz térre a magyar követségekről és konzulátusokról rendszeresen érkeztek egyes magyar zsidókkal kapcsolatos kérvények, információk. A nácik zsidópolitikájáról sokat elárul Bárány Judit esete is. A 13 éves zsidó kislány csonttuberkulózisát 1939-től Svájcban egy magánklinikán kezelték. Szigetváron élő szüleinek elfogyott a pénzük, szerették volna kislányukat hazahozatni. A német átutazó vízumot nem kapta meg. A klinika vezetői, amint értesültek a német elutasításról, azonnal megkérték az olasz és

[33] OL K 63 1942-27-12/pol.-1942. (február 2.). Nagy László jelentése Bárdossy Lászlónak. A jelentést másolatban megküldték a vezérkar főnökének és a belügyminiszternek is.

[34] OL K 64 1942-27/a. tétel (Bánáti kérdés) 51-1942. (febr. 3.) Bede István jelentése a Külügyminisztériumnak.

[35] OL K 63 1942-21/7.-62/pol-1942. (július 18.) Bolla Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

[36] OL K 63 1942-16.-89/pol.-1942. (október 26.) Bolla Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

horvát vízumot. Bárdossy László, amikor az olasz illetékesek szintén elutasították az átutazó vízum kiadását, a római magyar követséghez intézett levelében „emberiességi szempontokra való tekintettel, dacára nevezett [ti. Bárány Judit – K. L.] zsidó származásának," arra utasította a követséget, hogy még egyszer kíséreljék meg az olasz vízum megszerzését. Mint a miniszterelnök-külügyminiszter február 20-án kelt átiratából kiderül, Bárány Juditnak és az őt kísérő ápolónőnek a zürichi magyar főkonzulátus állította ki az útlevelet,[37] ami azért is figyelemre méltó, mert zsidóknak ilyen okmányt csak a lehető legritkább esetben adtak ki már abban az időben a magyar hatóságok. Bárdossy minden bizonnyal reménytelennek ítélte, hogy Sztójay próbálkozzon Berlinben a német illetékesek „megpuhításával."

Tipikusnak tekinthető a magyar belügyi illetékesek reagálása Lax Jenő ügyében. Nevezettet a palesztinai (pontosan tel-avivi) rendőri hatóságok kiutasították az országból. Magyar állampolgárságát a BM a csatolt iratok alapján egyrészt nem látta megállapíthatónak, „másrészt semmiféle szempontból" sem tartotta kívánatosnak, hogy „egy Palesztinában élő zsidófajú egyén az országba visszatérhessen."[38]

A Jugoszláviától visszacsatolt területeken a megszálló magyar katonaság, a csendőrséggel karöltve már 1941. április 11-étől kezdve nagyarányú, ma úgy mondanánk, „etnikai tisztogatásba" kezdett.[39] A csáktornyai csendőr szárnyparancsnokság, a vezérkari főnök április 11-én kelt, 1. sz. bizalmas katonai közigazgatási parancsa 3. pontjában foglaltak szellemében már április 17-én elrendelte, hogy írják össze az egyes csendőrőrs-körzetekben az 1918. október 1. után letelepedett szerbeket, oroszokat, zsidókat és horvátokat. A csáktornyai csendőr szárnyparancsnokság inkriminált parancsa megjegyezte, hogy az összeírtakat rövid időn belül gyűjtőtáborba szállítják, majd az országból „kiutasíttatnak." 1942 elején a horvát kormány hivatalosan is tiltakozott 75 horvát nemzetiségű kiutasítása, valamint a horvátok összeírása miatt. Mint azt Siménfalvy Sándor, a Külföldieket Ellenőrző Országos Központi Hatóság (KEOKH) vezetője 1942. február 6-án kelt jelentésében leszögezte, a névjegyzékeket ugyan elkészítették, de ezek alapján senkit sem utasítottak ki a Délvidékről.[40] A Külügyminisztérium február 18-án Marosy Ferenc zágrábi magyar követet tájékoztatta a KEOKH vezetője jelentéséről, és ugyanakkor felhívta a belügyminiszter figyelmét arra, hogy a visszacsatolt Délvidéken az 1918. október 1. után letelepedett horvátok tömeges kiutasítását „a mai nemzetközi helyzetben" nem tartja megvalósíthatónak.[41] Marosy Ferenc március 3-án kelt válaszában megjegyezte, hogy a horvát kormány panaszai mégsem tekinthetők teljesen megalapozatlannak, hiszen ha nem is 75, de 25 horvát nemzetiségűt valóban kiutasítottak a magyar hatóságok, az 1918 után betelepedett személyeket pedig összeírták.[42] Arról, hogy 1941 folyamán szerbeket, a Szerbiát megszállva tartó német hatóságok tiltakozásával eleinte alig törődve tömegesen kitelepítettek a Délvidékről, más magyar külügyi jelentések is szólnak.[43]

[37] OL K 99 (Római magyar követség iratai) XIV-1942-716.

[38] OL K 101 1942-26 f-698/1942. Lax Jenő kiutasítási ügye.

[39] Erről részletesen l. *A. Sajti Enikő:* Délvidék 1941–1944. A magyar kormányok délszláv politikája. Budapest, 1987. (a továbbiakban: *A. Sajti,* Délvidék, 1941–1944) 11–33. o.

[40] OL K 64 1942-67/a. tétel (Muraközi kérdés) 109-BM VII. c. 44/8. res. 1942. (február 6.) sz. jelentés a Külügyminiszternek.

[41] Uo.

[42] Uo. 74/biz.-1942. (március 3.) Marosy Ferenc jelentése a Külügyminisztériumnak.

[43] Erről részletesen l. *A. Sajti,* Délvidék, 1941–1944, 40–52. o., valamint *Karsai,* Holokauszt, 228–229. o.

Bolla Lajos belgrádi főkonzul 1942. február 9-én értesült azokról a „rágalmakról", melyek szerint Zsablyán, Csurogon és Újvidéken több száz szerbet és kétezer zsidót öltek meg, a holttesteket pedig a Duna jegébe vágott lékekbe lökték.[44] Ahhoz képest, hogy Bolla eleinte valószínűleg maga is komolyan elhitte, hogy csak „rágalmakról" van szó, fentebb idézett jelentésében az „állítólagos" vérengzés fél tucat áldozatát név szerint is felsorolja. Március elején belgrádi ismerősei nyolc újabb meggyilkolt nevét hozták Bolla tudomására. Ebben a jelentésében már félrevezetett szerbekről ír, akik „oktalan módon" provokálták ki az „újvidéki vérengzést".[45] Július közepén nagy megelégedéssel kommentálja, hogy Kállay Miklós képviselőházi felszólalása az újvidéki vérengzésről Belgrádban „igen nagy megnyugvást" keltett.[46] Bolla, mintegy emlékeztetőül, jelentésében felidézte, hogy az elmúlt tavasszal, „... a Duna jegének elolvadása után, megindultak a Dunán lefelé a januári kivégzettek hullái." Mint jelentéséből kiderül, a belgrádi magyar főkonzult egy szemtanú, sőt valószínűleg tettestárs, az újvidéki „eseményekben" részt vett „katonai személyiség" tájékoztatta arról, hogy a halomra gyilkoltak hulláit azért kellett a Dunába „temetni", mert a föld annyira fagyott volt, hogy nem lehetett sírokat ásni.[47]

Az antiszemita és a magyarokat is gyűlölő román hatóságok márciusban Dél-Erdélyben többször megfenyegették a magyarokat, hogy hamarosan a zsidók sorsára fognak jutni, jelentette a brassói magyar konzul: „Természetesen ez pánikot okoz a lakosság körében."[48] Márpedig ettől a fenyegetéstől csak olyanok rémülhettek meg, akik valamit már hallottak a Transznyisztriába deportált zsidók keserves sorsáról.

A náci Németország többféle úton-módon is megpróbálta csatlósai zsidópolitikáját összehangolni és ezek között előkelő helyen szerepelt a német sajtó. Van der Venne Arnold bécsi magyar főkonzul figyelmesen olvasta a német nyelvű országos és helyi lapokat is. Mint február 4-én kelt jelentésében némi éllel megállapította: „A Völkischer Beobachter kedvenc témái közé tartozik a zsidókérdés mikénti megoldásának kontrolálása idegen, elsősorban a Németbirodalom (sic!) érdekkörébe tartozó államokban." A romániai zsidópolitika alakulásáról szóló cikket szemlézve a bécsi magyar főkonzulnak feltűnt, hogy abból hiányzik „... a szlovák viszonylatban használt feltűnő dicsérő hangnem, mely a szlovák kormánynak a zsidókérdésben elfoglalt magatartását mint példaadót szokta kiemelni."[49] Május közepén a bécsi magyar konzul egy másik, szintén zsidó témájú cikk kapcsán a náci pártlapot „ilyen tárgyban mindig ugrásra késznek" nevezte.[50]

[44] OL K 63 1942-16-17/pol.-1942. (február 9.) Bolla Lajos jelentése Bárdossy Lászlónak. A jelentést másolatban megküldték a vezérkar főnökének.

[45] OL K 63 1942-16-21/pol.-1942. (március 2.) Bolla Lajos jelentése Bárdossy Lászlónak.

[46] Kállay 1942. július 15-i képviselőházi felszólalásáról l. *A. Sajti,* Délvidék, 1941-1944, 176–179. o.

[47] OL K 63 1942-16-59/pol.-1942. (július 17.) Bolla Lajos jelentése Kállay Miklósnak. A jelentést másolatban megküldték a követségeknek, a vezérkar főnökének és a honvédelmi miniszternek is.

[48] OL K 63 27/7. (Román-magyar viszony) 87/pol.-1942. (március 13.) Sztankay Zoltán brassói konzul jelentése a bukaresti magyar követségnek.

[49] OL K 63 1942-20. tétel (Ausztria) 16/pol.-1942 (február 4.) Van der Venne Arnold jelentése Bárdossy Lászlónak. A jelentést másolatban megküldték a követségeknek és a konzulátusoknak is. Egy héttel később a bécsi főkonzul azt jelentette, hogy a *Völkischer Beobachter* a magyar sportéletben változatlanul jelen lévő zsidókról közölt a laptól „már megszokott hangnemben" cikket. OL K 63 1942-20-21/pol. 1942. (február 11.) Van der Venne Arnold jelentése Bárdossy Lászlónak. Ezt a jelentést is másolatban megküldték a követségeknek és a konzulátusoknak. Két héttel később Van der Venne egy újabb magyar-zsidó tárgyú *Völkischer Beobachter*-cikk kapcsán megjegyezte: a lap „ismét alkalmat keresett, hogy fővárosunknak zsidóproblémájára rámutathasson". Uo. 27/pol.-1942. (február 25.) Van der Venne Arnold jelentése Bárdossy Lászlónak.

[50] A cikk szerint egy német film bemutatóján Budapesten a zsidó nézőközönség „csendes demonstrációt" provokált. OL K 63 1942-20.-50/pol.-1942. (május 15.) Van der Venne Arnold jelentése Kállay Miklósnak.

Egy másik jelentésében külön kiemelte, hogy például a Neues Wiener Tagblatt c. bécsi lap a Völkischer Beobachtertől „... megszokott gúnyos és leckéztető hangtól" eltérően objektívan igyekszik Magyarországról írni.[51] Van der Venne egyébként úgy vélte, hogy a náci pártlap „Magyarországgal kapcsolatos figyelmét szinte egyedül a zsidókérdésre koncentrálja," vagyis csak akkor ír hazánkról, ha ott zsidóügyben valami történik.[52]

A szlovák illetékesek meg is érdemelték a náci pártlap elismerését. Kelet-Európában a zsidók szervezett deportálását a szlovák kormány kezdte el. Kuhl Lajos pozsonyi követ az elsők között értette meg, milyen sors vár a deportáltakra. Március 13-án kelt jelentésében szó szerint a következőket írja: „A most már nem csak vagyonában, de életében is fenyegetett zsidóság mindent elkövet, hogy a szerinte biztos pusztulást jelentő áttelepítés alól kivonja magát, s figyelme e célból – más lehetőség hiányában – sajnos Magyarország felé fordult... több, megbízható oldalról jelentették nekem az utóbbi napokban, hogy az itteni zsidók nyíltan hangoztatják, hogy inkább egész életüket magyarországi toloncházban vagy internáló-táborban töltik, mintsem hogy kitelepíteni hagyják magukat..."[53] A korabeli szlovákiai közhangulatról sokat elárult az a magyar belügyi szolgálatban álló „bizalmi egyéntől" származó jelentés, mely leszögezte: „Szlovákiában, különösen a fiatalabb szlovákok egyformán gyűlölik a magyarokat, németeket és a zsidókat, így szó sem lehet arról, hogy valaha is Magyarországhoz csatlakozzanak."[54] Érdekes módon egyetlen nap különbséggel, március 17-én, illetve 18-án jelentette Kuhl Lajos Pozsonyból, illetve Bolla Lajos Belgrádból, hogy Szlovákiában és Szerbiában bevezették a munkaszolgálatot. Mindkét országban kizárták a zsidókat a munkaszolgálatból, Szerbiában a cigányokkal és a polgári jogaik elvesztésére ítéltekkel együtt.[55] A szlovák zsidók deportálása ekkor már küszöbön állt, ezt éppen olyan jól tudták Budapesten, mint azt is, hogy 1942 tavaszán már szinte egyetlen zsidó sem volt életben Szerbiában. A bukaresti magyar követ néhány hónappal később, részletesen ismertetve az új zsidó tárgyú rendeleteket, arra is felfigyelt, hogy egy új rendelet értelmében a zsidókra vonatkozó törvényekből és rendeletekből törölték a „közhasznú munka"-kifejezést, helyette a „kötelező munkaszolgálatot" kell a jövőben használni. Az indoklás szerint ezzel is meg akarják különböztetni a keresztény fiatalság „nevelő és hazafias" közhasznú munkáját a zsidók kötelező munkaszolgálatától.[56]

Kuhl Lajos ezidőtájt Pozsonyban hozzájutott a szlovák deportálási törvényjavaslat tervezetéhez, melynek indoklásában szó szerint ez állt: „Az illetékes német birodalmi tényezőkkel folytatott megbeszélés alapján a szlovák köztársaságnak módjában áll az összes zsidóktól megszabadulnia."[57] Budapesten rövidesen arról is értesültek, hogyan, milyen körülmények között deportálják a szlovák zsidókat. „Szavahihető források, s szemtanúk állítása szerint – jelentette Kuhl követ – a zsidók összegyűjtésével megbízott Hlinka-gárdisták a kitelepítendőktől, a rajtuk levő ruhán kívül mindent elszednek s zárt

[51] OL K 63 1942-20.-52/pol.-1942. (május 20.) Van der Venne Arnold jelentése Kállay Miklósnak.

[52] OL K 63 1942-20.-56/pol.-1942. (június 6.) Van der Venne Andor jelentése Kállay Miklósnak. E jelentésében a bécsi magyar főkonzul megemlítette, hogy a zsidó földbirtokok kisajátításáról szóló törvényjavaslat parlamenti vitájáról két cikkben is beszámolt a *Völkischer Beobachter*, és még az ellenzéki felszólalásokat is részletesen ismertette.

[53] OL K 63 65. tétel (Szlovákia) 44/pol.- 1942. (március 13.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

[54] OL K 63 1942-21.- BM 9.255/1942 (március 4.) VII. res. jelentése.

[55] OL K 63 1942-65-48/pol.-1942. (március 17.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak; OL K 63 1942-16-28/pol.-1942. (március 18.) Bolla Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

[56] OL K 63 1942-27-231/pol-1942. (augusztus 3.) Nagy László jelentése Kállay Miklósnak.

[57] OL K 63 65-52/pol.-1942. (március 26.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

tehervagonokban összezsúfolva viszik őket rendeltetési állomásuk felé." A deportálás olyan kíméletlenséggel folyt, hogy egyes vidékeken a szlovák parasztság a Hlinka-gárdisták ellen fordult, és a csendőrségnek kellett közbelépni, legalább is a Kuhlhoz eljutott információk szerint. Kuhl jelentése végén a deportálásokért egyértelműen a németekre hárította a felelősséget, megjegyezve: „... a szlovák kormány felsőbb parancsra volt kénytelen az első, teljesen zsidómentes ország kísérleti szerepét elvállalni..."[58]

Az első, „teljesen zsidómentes ország" szomorú rangja egyébként nem Szlovákiának, hanem Szerbiának jutott. A magyar Belügyminisztérium „bizalmi egyén" információi alapján informálta a Külügyminisztériumot, hogy: „A legtűrhetetlenebb a zsidók helyzete Szerbiában. Belgrádban állítólag ma már csak két zsidó család él, a többieket vagy megölték, vagy ismeretlen helyre cipelték őket. A Bánátból a megszállás után az összes megmaradt zsidókat (akik nem estek áldozatul az otthoni vérengzéseknek) elszállították az ország belsejébe kényszermunkára, ezeknek úgy holléte, mint sorsa ismeretlen."[59]

Sztójay Döme nagyon figyelt Hitler minden egyes mondatára, sőt hangsúlyára is. Szemtanúként tudott beszámolni a Führer április 26-án, a Reichstag előtt mondott beszédéről. Négy oldalas, részletes elemzésében kiemelte, hogy Hitler a „zsidó irányítás alatt álló bolsevizmusról," erről a „kettős halálos veszélyről" hosszan beszélt. Hitler, emelte ki Sztójay, a zsidó szót beszédében 28-szor, „... azaz sűrűbben használta, mint eddigi beszédeiben, s a hanglejtésben is fokozottan energikusan intonált módon."[60] Újraolvasva Hitler beszédét érthetővé válik, mire célozhatott a berlini magyar követ, amikor „fokozottan energikusan intonált" vezéri „zsidózásról" írt. Hitler ezúttal még az eddigieknél is izzóbb gyűlölettel szidalmazta a zsidókat.

Egyes, különösen fontos zsidók megmentése érdekében akár a legmagasabb szinten is hajlandók voltak a magyar illetékesek közbenjárni. Dr. Szilárd Marcel pozsonyi ügyvéd mentesítését a magyar Külügyminisztérium legfelsőbb köreiben is fontosnak tartották. Az indoklásban hosszan sorolták érdemeit: az elmúlt években „számtalan bizalmas és kényes megbízatást teljesített számunkra. A világháború alatt rohamszázad parancsnok és igen szépen dekorált tiszt volt. Elhalt felesége őskeresztény, ő maga 1919-ben keresztelkedett ki. A magyar törvények szerint nem tekintendő zsidónak." Szilárd dr. mentesítési kérelme Josef Tiso államelnök előtt fekszik, de csak akkor írja alá, ha azt magyar részről hivatalosan kérik. Az előterjesztés végén külön a miniszterelnök figyelmébe ajánlották, hogy Szilárd személye és működése a pozsonyi német követség előtt is ismert. „Ő a németek felé is tart fenn baráti szálakat és a szlovák politikai élet kulisszái mögött betöltött pozíciója ismeretében német részről sem találhatnak egy ilyen magyar lépésen kivetni valót." Ilyen meleg hangú ajánlás után nem meglepő, hogy a Külügyminisztérium arra utasította Kuhl Lajos pozsonyi követet, hogy „az ügyben az adott lehetőségek figyelembe vételével és Méltóságod belátása szerint közbenjárni szíveskedjék."[61]

Matuska Péter sem habozott akkor, amikor birtokának bérlője, akihez már 30 éves (gazdasági) kapcsolat fűzte, kérte közbenjárásra. Április 10-én számjeltáviratban kérte, pontosabban kérdezte, hogy bérlője, Hoselitz Gyula 18 éves, szlovák állampolgárságú, in-

[58] OL K 63 65-59/pol.-1942. (április 9.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

[59] OL K 63 16. (Jugoszlávia) 1942- BM 10.953/1942. VII. res. szig. biz. jelentése. (1942. április 10.)

[60] OL K 63 21. (Németország) 74/pol.-1942. (április 30.) Sztójay Döme jelentése Kállay Miklósnak. Hitler-beszéd: Küzdelem a sátánnal, 437–454. o.

[61] OL K 64 1942-65. tétel (Szlovák-magyar viszony) 122. Ballay feljegyzése 1942. április 2. Az iratokból nem derül ki, hogy Kuhl közbenjárása milyen eredménnyel járt.

ternált lányát nem lehetne-e kiszabadítani és elintézni, hogy nagybátyjához Budapestre utazhasson. A követ-kolléga ismerőse érdekében azonnal megmozdult a külügyi apparátus: már másnap ad acta lehetett tenni Hoselitz Klára ügyét, mert a Politikai Osztályt Vladár követségi tanácsos este 7-kor telefonon tájékoztatta, hogy „a 10. osztály intézkedik".

Némely esetben a leghatározottabb magyar közbenjárás sem segített. Minkusz Artúrné, sz. Fried Annát április 1-jén annak ellenére deportálták Szlovákiából, hogy március 28-án Kuhl nagykövet személyesen adta át a magyar állampolgárságát igazoló okmányokat a szlovák Külügyminisztériumban. A szlovák illetékesek először azt válaszolták, hogy a Húsvét előtt Szenthét miatt nem jutottak el az internáló táborba Minkuszné magyar állampolgárságát igazoló iratok. Majd arra hivatkoztak, hogy az eredeti okmányokban csak a férje neve szerepelt, a leánykori neve nem, és mire kiderítették személyazonosságát, már késő volt. Ezek szerint a hivatali ügyintézés lelassult a húsvéti ünnepek miatt, de a deportálások a szokott tempóban folytatódtak. A diplomáciai levelezésben szokatlanul kemény hangú jegyzékváltás azzal zárult, hogy a magyar illetékesek felszólították szlovák kollégáikat, hogy mindent tegyenek meg Minkuszné hollétének kiderítése, és szabadlábra helyeztetése érdekében.[62]

Az esetek legnagyobb részében szó sem volt gyors, határozott „zsidóvédő" intézkedésről. Dr. Fuchs Lajos nyíregyházi ügyvéd okmányokkal is bizonyította, hogy ősei már több mint 200 éve magyarországi lakosok. 77 éves, öreg, beteg édesanyját, aki lányánál, özv. Rosenberg Izidorné, sz. Fuchs Sidóniánál volt látogatóban Eperjesen, a szlovák hatóságok „... elcipelték és jelenleg előttem, valamint mások előtt is ismeretlen helyen tartják más odavaló és zsidó vallású egyénekkel együtt." – írta a miniszterelnökhöz intézett kérvényében dr. Fuchs, aki természetesen kérte, hogy édesanyját próbálják kiszabadítani a magyar illetékesek. A Külügyminisztériumban május 20-án iktatták dr. Fuch kérvényét. Május 26-án a KÜM-ből átírtak a BM-be, kérve, hogy a kérvényben nevezett illető magyar „állampolgárságára vonatkozólag velem nb. állásfoglalását közölni méltóztassék." Dr. Fuchs édesanyja ügyében megkereste Kuhl Lajost is, aki viszont június 5-én kelt jelentésében erőteljes kétségeinek adott hangot, azt hangoztatva, hogy a szlovák hatóságok a magyar követség közbenjárására a magyar állampolgárságukat igazolni tudókat nem deportálják. Ha mégis deportálták, írta a pozsonyi magyar követ, akkor feltehető, hogy Fuchs Miksáné állampolgársági bizonyítványa nem volt rendben, vagy nem is volt magyar útlevele.[63]

Olykor magánszemélyek beadványaiból is értékes információkhoz juthattak az illetékesek azzal kapcsolatban, hogy az „átlagemberek" mit tudtak deportált rokonaik sorsáról. Lieber Sámuel a „magyar anyák Védőangyalához", Horthy Miklós kormányzó feleségéhez fordult kérvényével, melyben megírta, hogy feleségét és leányát, bár magyar állampolgárok, és volt magyar útlevelük is, a német hatóságok április 5-én Prágából Theresienstadtba deportálták. Erről ő április 14-én értesült és azonnal a magyar Külügyminisztériumhoz fordult, de hiába. Július 21-én arról értesítette őt beteg felesége, hogy „az a komoly veszély fenyegeti, hogy elviszik őket Lengyelországba." Lieber Sámuel azért könyörgött,

[62] OL K 70 2/b. tétel (Letartóztatás, internálás, bántalmazás, leventék elleni eljárás) 1942-3729-7. A szlovák külügyminisztérium N. 57003/41-III-2. jegyzéke a pozsonyi magyar követségnek (április 13.); a pozsonyi magyar követség 2768/7-1942. (április 16.) jegyzéke a szlovák külügyminisztériumhoz; ua. 2768/8. (április 23.); a szlovák külügyminisztérium N. 58309/42-III-2. sz. jegyzéke a pozsonyi magyar követségnek (május 9.); és a magyar követség válasza 2768/10-1942. (június 10.) Az iratokból nem derül ki, hogy mi lett Minkusz Artúrné sorsa.

[63] OL K 70 2/b-1942-VIII c/7.-5839/1-1942. (június 5.) Kuhl Lajos jelentése a Külügyminisztériumnak.

hogy a Főméltóságú Asszony mentse meg feleségét és leányát a „pusztulástól". Kállay Miklós már május 12-én utasítást adott Lieberné és kiskorú gyermeke (az 1927-ben született Lieber Márta) kiszabadításának megkísérlésére. Spányi Márió prágai konzul július 17-én számjeltáviratban tájékoztatta a Külügyminisztériumot, hogy „... internáló táborokba elvitt személyek visszaküldését német hatóságok elvi okokból megtagadják."[64]

Saját hatáskörben nagyon ritkán intézkedtek a magyar követek, különösen zsidók ügyeiben. Havas Györgyöt, Kuhl sajátos megfogalmazása szerint „zsidó fajú, evangélikus vallású, kassai illetőségű magyar állampolgárt," aki a Cseh-Morva Protektorátusból vízum és útlevél nélkül jött át, tiltott határátlépésért letartóztatták a szlovák hatóságok. Kuhl április 29-én számjeltáviratban kért utasítást, hogy nevezett érdekében közbenjárjon-e. Kállay Miklós két nappal később azt válaszolta, csak abban az esetben, ha Havas útleveléből, amelyet állítólag a prágai szlovák követségen hagyott, kideríthető, hogy az érvényes.[65]

Az egyetlen, hazánkkal szomszédos ország, mellyel a második világháború idején sikerült baráti kapcsolatokat kiépíteni (természetesen a Német Birodalmon kívül), Horvátország volt. Bizalmas rendőrségi forrásokból a Külügyminisztérium már május legelején értesült arról, hogy a horvát állam megalakulása egy éves évfordulója tiszteletére rendezett ünnepségek alatt „A zsidók és görögkeleti vallású szerbek üldözése némileg enyhült, bár az ünnepségek ideje alatt mintegy százezer embert vettek őrizetbe. Bizalmas értesüléseim szerint a jelenlegi horvát területen mintegy százötvenezer embert öltek meg, javarészt zsidókat és görögkeleti vallású szerbeket."[66]

A szlovákiai deportáltak sorsa a halál, ezt már 1942 tavaszán jól tudták Budapesten. A kormány illetékeseinek, élükön Kállay Miklóssal, ebben a helyzetben két fő törekvése volt: I.) hogy a magyar állampolgárságukat igazolni tudó zsidóknak legalább a vagyonát átmentsék Magyarországra; II.) hogy megakadályozzák a szlovák zsidók tömeges szökését az országba. Kállay Miklós, aki a miniszterelnöki poszt mellett a külügyminiszteri tárca birtokosa is volt, május közepén azzal fordult a Belügyminisztériumhoz, hogy információi szerint a Szlovákiában élő zsidók könnyen jutnak magyar községi illetőségi bizonyítványhoz, ezzel pedig már jogosan kérhetnek magyar útlevelet. Kállay szerint: „Feltűnő dolog, hogy magyarországi községek egyre-másra állítanak ki illetőségi bizonyítványokat olyan zsidók részére, akik már hosszú évek óta Csehszlovákia, illetve Szlovákia területén élnek, esetleg ott már állampolgárságot szereztek, s akiknek eszük ágában sem volna Magyarországra visszatérni, ha nem fenyegetné őket a deportálás veszélye." Kállay felkérte a belügyi illetékeseket, hassanak oda, hogy az illetékes alispánok nehezítsék meg az ilyen igazolványok kiadását.[67] Kállay bizonyára tudta, hogy nem csak törvénytelen, amire a Belügyminisztériumot utasítja, de egyben halálos veszélynek teszi ki még azokat a szlovákiai zsidókat is, akik egyébként jogosan kérhették volna magyarországi illetőségük elismerését. Azt egyébként példák tucatjaival lehet igazolni, hogy az egyes városok, falvak képviselő testületei a telekkönyvek, adónyilvántartások stb. tüzetes áttanulmányozása, és csakis egyértelmű bizonyítékok alapján adtak ki ilyen községi illetőségi bizonyítványt.

[64] OL K 70 2/b.-1943.-4508/7. Lieber Sámuel kérvénye.

[65] OL K 70 2/b-1942.-3732- 5954-1942. (április 29.) Kuhl Lajos számjeltávirata a Külügyminisztériumba.

[66] OL K 64. A m. kir. Rendőrség csáktornyai kirendeltsége 39/1-1942. (május 1.) jelentése a rendőrség Főkapitányának.

[67] OL K 149 (Belügyminisztérium rezervált i.) 581 res/10-1942. (május 15.) Kállay Miklós átirata a BM VII. (közbiztonsági) osztályának.

A Belügyminisztériumban pedig, mint azt Bálint József (Dunaszerdahely, 1866.) és egyik leánya, Bálint Erzsébet (Nezsider, 1902.) ügye is bizonyítja, zsidók (korabeli szóhasználat szerint: zsidó fajúak vagy zsidó származásúak) magyar állampolgárságát csak nagyon ritka esetekben ismerték el. Bálint Lilly, német állampolgár, 1942-ben (szerencséjére) már stockholmi lakos, Matuska Péternél érdeklődött, hogy édesapja állampolgársági ügyét elintézték-e már a BM-ben. Mint a stockholmi magyar követnek a bécsi magyar főkonzulátushoz május 7-én intézett leveléből kiderül, B. Lilly tudta, hogy apját és nővérét Bécsből a Lengyel Főkormányzóság területére deportálták. A belügyi illetékesek csak május 29-én válaszoltak Matuskának. Közölték vele, hogy Bálint József és Erzsébet állampolgárságát a Belügyminisztérium nem ismerte el. A döntésről március 18-án értesítették Bálint Józsefet, „... de nevezett az iratai átvétele végett mindmáig nem jelentkezett."[68] Hozzátehetjük: az auschwitzi német illetékesek bizonyára nem adtak volna engedélyt Bálint Józsefnek arra, hogy a magyar BM elutasító végzésének és egyéb iratai átvételének céljából Bécsbe utazzon...

1942 március végén a budapesti szlovák követség hivatalos jegyzékben („note verbale") kérte, hogy a szlovák útlevéllel rendelkező, Magyarországra szökött zsidókat a magyar hatóságok adják ki Szlovákiának. A Külügyminisztérium csak május 2-án tájékoztatta a BM-et, személyesen Pásztóy Ámont, a BM VII. (közbiztonsági) osztályának vezetőjét a szlovák jegyzékről. Mint azt az illetékes követségi tanácsos, Vladár Ervin megjegyezte, valószínűleg a szlovák illetékesek sem gondoltak tulajdonképpeni kiadatásra, „mert akkor hivatkozniuk kellett volna a kiadatási szerződésre, és közölni kellett volna az elfogató parancsot, tényállás leírását, a szlovák btk. idevonatkozó paragrafusait stb."[69] Természetesen e legalista jogászkodásnak a tényleges gyakorlathoz nem sok köze volt, hiszen a magyar hatóságok sem szerették volna, ha hazánkat akadálytalanul elözönlik a deportálás elől menekülő szlovákiai (felvidéki) zsidók. Április 10-én e tárgykörben a Külügyminisztérium és a Honvédelmi Minisztérium illetékesei tárcaközi értekezletet tartottak a HM 19. osztályán.[70] A tömegesen beszivárgó szlovák zsidókkal kapcsolatban az értekezletről készül feljegyzés szerint mind a Külügyminisztérium, mind a Miniszterelnökség „részéről az a kívánság merült fel, hogy ez a beözönlés minden rendelkezésre álló eszközzel megakadályoztassék és ebből a célból a fokozott határellenőrzés iránt hatékony intézkedés tétessék." A HM illetékesei közölték, hogy Bartha Károly honvédelmi miniszter a határőrizeti szervek létszámának emelését elutasította, a határ őrizetét létszámemeléssel amúgy sem lehet eredményesen biztosítani. Ezért hatpontos akciótervet javasoltak, melyben szerepelt a zsidók, valamint minden idegen fokozottabb ellenőrzése a határkörzetben, az elfogottak azonnali átadása a szlovák hatóságoknak, és a határvadász alakulatok fegyverhasználati jogának a szigorítása is. Érdekes, hogy a Belügyminisztérium illetékeseit erre az értekezletre nem hívták meg, a javaslatokról is csak átiratban értesítették.[71] Pásztóy időközben saját hatáskörében április 15-én „szigorúan bizalmas" rendeletben utasította az összes I. fokú rendőrhatóságot, hogy a „nem kívánatos elemek (zsidók)" beszivárgását akadályozzák meg, és rendszeresen tartsanak idegenrendészeti razziákat és az elfogott zsidókat adják át a szlovák „határszervek-

[68] OL K 101 1942-37-972-Bálint József állampolgársági ügye.

[69] OL K 149 BM res. 416. res/10. 1942. (május 2.) A Külügyminisztérium a Belügyminiszternek.

[70] A HM-ben az I. Földi főcsoportfőnök (1942-ben ezt a posztot Schindler Szilárd vezérezredes töltötte be) alá tartozott a 19. osztály. Ennek ügykörébe tartoztak a határszolgálati ügyek, az osztály vezetője 1942-ben Benda Antal ezredes volt.

[71] OL K 149 BM.

nek."[72] Itt kell utalnunk arra, hogy a szlovák hatóságok álláspontja a Magyarországra szökött zsidókkal kapcsolatban júliusban változott meg. Azokat a zsidókat, akik az országból elszöktek, illetve akiket maguk a hatóságok deportáltak, automatikusan megfosztották állampolgárságuktól.[73]

Valószínűleg a Honvédelmi Minisztérium, a Belügyminisztérium és a Külügyminisztérium harmonikus együttműködésének volt köszönhető a Szlovákiával szemben áprilisban bevezetett vízumszigorítási rendelet is. Ennek eredményeit április végén a felvidéki pártszervező körúton járó Esterházy János pártelnöknek is keserűen panaszolták magyar hívei. Sokan úgy tudták, hogy arra „érdemetlen tótok és németek, sőt zsidók is megszerzik a magyar vízumot," míg a rendes magyar emberek képtelenek hozzájutni – jelentette Kuhl Lajos. A magyar követ az ilyen kijelentéseket pusztán az elkeseredésnek tulajdonította, de úgy vélte, mégsem lehet mellettük szó nélkül elmenni.[74]

Április 11-én Kuhl Lajos már azt jelentette Pozsonyból, hogy a szlovák illetékesek az internáló táborokból minden olyan zsidót szabadlábra helyeznek, aki után a magyar követség érdeklődik. Az ilyen személyeket pusztán attól, hogy ügyük iránt magyar illetékesek érdeklődést mutatnak, azonnal magyar állampolgárnak tekintik. Kuhl külön is felhívta a figyelmet arra, hogy: „... a követség intervenciója folytán elbocsátott zsidókat a lehető legrövidebb időn belül ki fogják utasítani, mert nem képzelhető el, hogy miközben saját zsidaikat (sic!) kitelepítik, a külföldi állampolgárságú zsidókat megtűrik."[75] A Belügyminisztériumtól Kuhlhoz eljutott információk szerint 1942 március–júniusban „számos szlovákiai zsidó" kérvényezte magyar állampolgársága elismerését. A kérvényezők közül többeket időközben internáltak és rövidesen deportálni fogják őket. Kuhl június 10-én számjeltáviratban érdeklődött, hogy mivel a Belügyminisztérium ezeknek az embereknek nem válaszolt, a döntés bevárása nélkül is interveniálhat-e. Ugyanakkor sietett ismételten figyelmeztetni a budapesti illetéseket: ha közbelép, az mindenképpen azzal a következménnyel jár, hogy az illetőt magyar állampolgárnak tekintik, és mint zsidót Magyarországra kitoloncolják. Kállay válasza egyértelmű volt: „külön konkrét ügyben adott utasítás" nélkül olyan zsidók ügyében Kuhl nem interveniálhat, akiknek az állampolgárságát a Belügyminisztérium még nem ismerte el.[76]

A Szlovákiából átszökött és elfogott zsidókat internáló táborokba zárták. Nyilvánvalóan sokan érdeklődhettek a Külügyminisztériumban is, hogy hol raboskodnak rokonaik, ismerőseik, ezért kért felvilágosítást Kállay Miklós a Belügyminisztériumtól az internáló táborokról. A Belügyminisztérium május 11-én küldött válaszában pontosan felsorolta, hol találhatók Magyarország területén internáló táborok, illetve kiegészítő toloncházak. Az összesítésben 6 toloncház, és négy internáló tábor szerepel.[77]

[72] OL K 149 BM 187/res. 1942. (április 15.) VII. c. sz. rendelete.

[73] OL K 149 Belügyminisztérium reservált i. 1942-8-6162-KÜM 853/10-res.-1942. (július 15.) a KÜM átirata a BM-nek. A tájékoztatást Vladár Árpád írta alá, és személyesen Pásztóy Ámonnak címezte.

[74] OL K 63 1942-65-71/pol.-1942. (április 30.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

[75] OL K 149 Belügyminisztérium reservált i. 1942-8-6162-Másolat a 153/biz. 1942. (április 11.) sz. jelentésről, Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

[76] OL K 70 2/b-1942-VIII c./8.-6277-1942. (június 10.) Kuhl számjeltávirata a Külügyminisztériumnak.

[77] Eredeti számsorrendben: 1. Budapesti rendőrfőkapitányság fogháza és toloncháza, 2. Kolozsváron a rendőrség toloncháza, 3. Kistarcsán kiegészítő toloncház, 4. Nagykanizsán, 5. Garanyban, 6. Ricsén ua. 7. Nagykanizsán internáló tábor, 8. Szabadkán-, Topolyán és Sárváron szintén internáló tábor volt. Pásztóy Ámon, a jelentés aláírója még azt is közölte, hogy a sárvári internáló táborban kizárólag délvidéki dobrovoljácok és csetnikek, valamint családtagjaik vannak. OL K 63 1942-27/7.-BM 12.649/1942. (május 11.) VII. res. jelentése a külügyminiszternek.

Zsidómentőkről, főleg zsidómentő papokról viszonylag ritkán szólnak a magyar külügyi források. Ezért is értékes Puskás István zólyomi evangélikus lelkész esete, akiről április 10-én jelentette Kuhl Lajos, hogy a Grenzbote c. német nyelvű újság denunciáló cikke nyomán a szlovák hatóságok internálták. Puskás érdekében Kuhl nem javasolt azonnali közbenjárást, mert a lelkész valóban „tömegesen" keresztelt meg zsidókat. Úgy vélte, meg kellene várni, amíg a Grenzbote-cikk hullámai elülnek, és később Esterházy János, a Magyar Párt elnöke esetleg Sano Mach szlovák belügyminiszternél megpróbálhatná elérni Puskás szabadon bocsátását.[78] Esterházy János egyébként áprilisban, amikor már közel egy hónapja folyt a szlovákiai zsidók deportálása, két ízben is tárgyalt Mach belügyminiszterrel. 15-én tiltakozott, mert a Magyar Párt több vidéki helyiségét bezárták, egyes zsupánok pedig a párt tagjainak névjegyzékét követelik, és fölvetette a párt napközi otthonainak ügyét is. Kilenc nappal később a magyar nyelvű lapok a pártszervek és a szeretetház ügyét tárták a szlovák belügyminiszter elé. Május 8-án a cenzúráról és egyes személyi ügyekről beszéltek. A szlovákiai zsidók deportálását a Magyar Párt vezetője nem hozta szóba a belügyminiszter előtt.[79] Puskás István ügyét csak május 8-i találkozójukon említette, mire Mach megígérte, hogy a magyar evangélikus lelkészt a letartóztatásától számított három hónap elteltével, tehát június 22-én szabadlábra helyezik, de három hónapig bűnhődnie kell.[80] Puskás István szabadon bocsátása ügyében Mach belügyminiszter végül csak július 6-án, Esterházy János ismételt sürgetésére, és a lelkész betegségére való tekintettel intézkedett.[81]

Érdekes, hogy Romániában ugyanezért a „bűnért", vagyis zsidók megkeresztelésért csak egyhavi elzárásra ítélték Tarnóczi Lajos aradi református lelkészt, de még az igen enyhe ítélet végrehajtását is felfüggesztették 15 hónapra. Az esetről jelentést tevő aradi konzul a per érdekességeként említette, hogy a zsidók megkeresztelését általában megtiltó román törvényt „dogmatikai alapon" bírálta a bíróság előtt Tarnóczi egyik mentőtanúja, Magieru aradi görög-keleti püspök.[82] Talán itt érdemes megemlíteni, hogy miközben, még áprilisban, a szlovák püspökök antijudaista–antiszemita retorikával megfogalmazott körlevélben próbáltak meg, elsősorban és főleg a konvertita zsidók védelmére kelni,[83] Mgr. Saliége toulousei érsek augusztus 23-án bátor, humanista zsidóvédő körlevelet bocsátott ki. Ebben a keresztények kötelességének nevezte, hogy ne feledkezzenek meg róla: a zsidók az emberi nem részei, testvéreink, és határozottan tiltakozott az ellen a brutális bánásmód ellen, amely zsidó nők, férfiak, apák és anyák sorsa volt. Több más

[78] OL K 63 1942-65 (Szlovákia) 61/pol-1942. (április 10.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak. Kuhl jelentésében, Puskás István feleségétől szerzett információk alapján részben cáfolta a *Grenzbote* állításait. Maga is „tagadhatatlanul helytelen, sőt megengedhetetlen" eljárásnak nevezte, amit Puskás művelt, de leszögezte, hogy csak mintegy 150 zsidót keresztelt meg, és fejenként nem 2-3000, hanem 2-300 koronáért. Az összegeket pedig nem magának, hanem egyházának gyűjtötte.

[79] OL K 63 1942-65-63/pol.-1942. (április 15.), 68/pol.-1942. (április 24.) és 82/pol.-1942. (május 9.) Kuhl Lajos jelentései Kállay Miklósnak.

[80] OL K 63 1942-65-83/pol.-1942. (május 9.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

[81] OL K 63 1942-65-114/pol-1942. (július 10.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak. Október 23-án Esterházy János, újabb személyes találkozójuk alkalmával elérte, hogy Mach szabadlábra helyeztesse Illaváról Sedivy László nyitrai református papot, aki szintén zsidókat keresztelt. Uo.186/pol. 1942. (október 24.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

[82] OL K 63 1942-27/7-196/biz.-1942. (május 12.) aradi konzul jelentése Kállay Miklósnak.

[83] A szlovák püspökök körlevelét az *Osservatore Romano*, a Vatikán hivatalos lapja csak 1943 júniusában hozta nyilvánosságra. Erről l. *Karsai,* Holokauszt, 171–172. o. Budapestre, a Dísz térre ennek szövegét már egy évvel korábban, 1942. május 1-jén elküldte Pozsonyból Kuhl nagykövet. OL K 63 1942-65-73/pol.-1942. (május 1.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

francia katolikus püspök és érsek is tiltakozott ekkoriban a zsidók deportálása ellen, ami jelentős figyelmet keltett Budapesten is.[84] Csak októberben jutott a Vichy-i magyar követ birtokába Lyon érseke, Gerlier bíboros hasonló tartalmú pásztorlevele, amelyet sietett is Budapestre továbbítani. Személyes találkozójuk során a bíboros elmondta, hogy pásztorlevele kiadásával nem volt szándékában az államfőnek nehézséget okozni, ellenkezőleg, tudta, hogy Pétain marsall ugyanúgy gondolkodik, mint ő. E pásztorlevéllel is segíteni akart a marsallnak, hogy a rá nehezedő nyomásnak könnyebben tudjon ellenállni. Gerlier arról is tájékoztatta a magyar követet, hogy még az éles antiszemitákban is rokonszenvet váltott ki a zsidóság szenvedése.[85] Talán Horthy Miklós kormányzó is előbb szánta volna el magát a deportálások leállítására, ha a magyar katolikus püspöki kar, élén Serédi Jusztinián hercegprímással, a francia katolikus hierarchiához hasonlóan keményen fellépett volna a zsidók védelmében 1944 tavaszán–nyarán.

Romániából a magyar nemzetiségűek üldözésével kapcsolatos diplomáciai jelentésekben gyakran emlegették a zsidókat is. Amikor 1942 áprilisában Brassóban falragaszokon jelentkezésre szólították föl az 1916–1919-es korosztályú magyar nemzetiségűeket, Sztankay Zoltán konzul erről azonnal jelentést küldött Budapestre. Mint megjegyezte, csak magyar nemzetiségűeket szólítottak föl jelentkezésre, ezzel meg akarják őket alázni, másodrendű állampolgárrá degradálták a magyarokat. Nyomatékul mindehhez hozzáfűzte: „A zsidók mosolyogva mondják: »Ugye megmondtuk, hogy Ti fogtok következni!«"[86] Sztankay félelme alaptalan volt: mind a román, mind a magyar illetékesek jól tudták, hogy ha Észak-Erdélyben a román, illetve Dél-Erdélyben a magyar nemzetiségűek ellen bármit elkövetnek, a másik országban a nemzetiségieken torolják meg a jogsértést, és azonnal panaszra mennek Berlinbe és Rómába. A kölcsönös megtorlásokra jó példa az egyik kolozsvári pénzintézet, a Banca Centrala Bozac nevű román igazgatójának letartóztatása, aki a magyar illetékesek szerint két zsidóval, Blummal és Ecksteinnel összefogva 15 000 pengős „valutasíbolást" követett el. Amikor Bozac letartóztatásáról Bukarestben értesültek, retorzióképpen azonnal letartóztatták két dél-erdélyi magyar pénzintézet vezetőjét.[87]

Június végén, amikor Dél-Erdélyben a magyarok körében nagyarányú gabonarekvirálások kezdődtek, a bukaresti magyar követség igen erélyes hangon tiltakozott. Dittler német követségi titkár, a bukaresti német követség magyar referense előtt Vladár többek között kifejtette: „semmiféle jogcímen sem tudjuk akceptálni, hogy a [román] kormány – megkülönböztetően csak a mi népünkkel szemben – ilyen kivételes rendszabályokat alkalmazzon, minőket eddig csak a zsidókkal szemben léptettek életbe, mert ha ma elvehetik az élelmiszerkészletét a magyaroknak, azon a címen, hogy ez kell a román menekülteknek, holnap ugyanerre a célra elveszik a ruhánkat, s e folyamatnak nincsen vége."[88]

[84] OL K 63 1942-11/1-Vid.134/pol.-1942. (szeptember 14.) jelentése Kállay Miklósnak. A francia püspökök és érsekek tiltakozó akciójáról: *Karsai,* Holokauszt, 144–145. o.

[85] OL K 63 1942-11/7.-7477.-Vid.-146/pol. 1942. (október 13.) jelentése Kállay Miklósnak. Gerlier elmondta a követnek, hogy: „Francia csendőrök jöttek el hozzá, hogy elmondják miszerint képtelenek ilyen embertelen és a francia szellemmel ellenkező intézkedések végrehajtására."

[86] OL K 99 1942-10-225. Másolat a 129/pol.-1942. (április 10.) Sztankay Zoltán jelentéséről a Külügyminisztériumnak.

[87] OL K 99-1942-392/biz.-3998/pol.-1942. (június 25.) A Külügyminisztérium tájékoztató levele Máriássy Zoltán római magyar követnek.

[88] OL K 63 1942-27-168/pol.-1942. (június 20.) Vladár jelentése Kállay Miklósnak.

Mai ismereteink szerint is meglepően pontos információkat közölt a londoni Sunday Times, ankarai tudósítója tollából április végén. (Más kérdés az, hogy egy ilyen jelentés valóságtartalmát csak az tudta akkor és ott, vagyis Budapesten 1942 áprilisában megfelelően értékelni, aki az európai zsidóüldözésekről szóló magyar diplomáciai jelentések zömét ismerte.) Antonescu belpolitikai nehézségeiről írva a romániai új rend „vívmányai" között említette 150 000 zsidó koncentrációs táborba zárását és 125 000 zsidó kivégzését. Minderről a lisszaboni magyar követség sajtóelőadója, dr. Sima László számolt be, jelentését pedig követe, Wodianer Andor továbbította Budapestre.[89] Május elején viszont a brassói magyar konzul már arról számolt be, hogy a románok kezdenek elhidegülni a németektől. Ennek egyik jele, hogy „... egyre több elnézést, türelmet, sőt barátságot mutatnak a zsidók iránt." – írta Sztankay Zoltán, aki egyébként magyarázatot is adott a megváltozott román zsidópolitikára: „Kétségtelen, hogy a zsidókkal való hirtelen támadt barátkozással is angol rokonszenvüket akarják fitogtatni, és esélyeiket akarják egy angolszász (sic!) győzelem esetére javítani."[90]

Spányi Mário Prágából májusban jelentette először, hogy a „zsidókérdéssel szemben lényegesen megváltozott" a német „hatósági praxis".[91] Vagyis kíméletlenül hozzáláttak a Cseh–Morva Protektorátus zsidótlanításához is. Spányi egy másik jelentésében, elárulva, hogy alapjában véve egyetért a Protektorátusban alkalmazott zsidópolitikával, úgy fogalmazott, hogy itt „... a zsidókérdés a folytatólagos nagyszabású kitelepítések és egyéb, tárgyba vágó hasznos intézkedések következtében rövidesen megoldást nyer..."[92]

Magyar belügyi hírszerzők 1942 júniusában „magasabb német körökből" származó információkra hivatkozva azt jelentették (e jelentés egy példánya is eljutott a Külügyminisztériumba): „...olyan terv van készülőben, hogy a keleti fronton huzamosabban működött csapatokat, akik már hozzászoktak nemcsak a fronton, hanem a mögöttes részben is a zsidók és más orosz lakosság tömeggyilkolásához és a magántulajdon és a jog nem tiszteletében már többé-kevésbé teljesen eldurvultak, nem is fogják a háború végén hazahozni."[93] A Führer izzó gyűlölettel beszél a zsidók vezette bolsevistákról, az SS és a Wehrmacht katonái pedig tömegesen gyilkolják a megszállt szovjet területeken a zsidókat és az oroszokat, ukránokat stb., ezt is nagyon pontosan tudták az illetékesek Budapesten.

Pozsonyban is megpróbálták kihasználni ekkoriban, hogy Budapestnél jóval radikálisabb zsidópolitikát folytatnak. A Honvéd Vezérkar Főnökéhez eljutott bizalmas információk szerint a Hlinka-gárda egyik vezetőjének elnöklete alatt szűk körű értekezletet tartottak. Ennek fő témája az volt, hogyan lehetne a szlovák zsidók Magyarországra szökését kihasználni például azzal, hogy Berlin tudtára adják: a magyar hatóságok „igen nagy kíméletben" részesítik a szökevényeket.[94]

A magyar diplomáciai karon belül természetesen jó volt az információ-áramlás. Jungerth-Arnóthy Mihály szófiai magyar követ 1942 június végén egyik jelentésében

[89] OL K 63 26. (Portugália) n46/pol-1942. (április 26.) Wodianer Andor jelentése Kállay Miklósnak.

[90] OL K 63 1942-27/1. tétel (Románia) Általános kül-és belpolitika 1-76/pol-1942. (május 8.) Sztankay Zoltán jelentése Kállay Miklósnak. A konzul egyik konkrét példája szerint horogkereszt-letépésért egy zsidó „csak" két hónapot kapott, és az ítélethirdetés után az államügyész maga mondta az elítéltnek, hogy legközelebb ő tépi le a horogkeresztet.

[91] OL K 7 2/b-148/res.-1942. (május 20.) Spányi Mário jelentése Kállay Miklósnak.

[92] OL K 63 7. (Csehszlovákia) 37/pol. 1942. (május 20.) Spányi Mário jelentése Kállay Miklósnak.

[93] OL K 63 1942-21-BM-VII. res. 14.496. sz. jelentése a KÜM-nek, 1942. június 8.

[94] OL K 149 BM 13.490-VII. res. átirata a KÜM-nek, csatolva másolatban a HM Vkf. 18.757/eln. 2.-1942. (június 14.) házijelentése.

azt jósolta, hogy előbb, vagy utóbb Bulgáriában is úgy rendezik a zsidókérdést, mint Szlovákiában és Horvátországban. Ennek pedig a fő oka Jungerth szerint az, hogy a bolgár kormány tagjai úgy vélik: „... ha Bulgária már nem küzd a harctéren, legalább minden másban próbáljon kedvében járni a tengelyhatalmaknak, és az új Európa szellemében eljárni."[95] Az „új Európa" másik részén, a Protektorátusban élő magyar állampolgárságú zsidókat a náci illetékesek, mint maguk hangsúlyozták Spányi Márió prágai magyar főkonzul előtt, „különös előzékenységből" és „kivételesen" nem deportálták. Annak ellenére sem, hogy a zsidók kitelepítése („Entjudung des Protektorates") fokozott ütemben és erőteljesen folyt. Spányi jelentésében külön kiemelte, hogy a deportáló hatóságok képviselői többször is hangsúlyozták előtte: „... a nemzeti szocialista állam a zsidókat (állampolgárságukra való tekintet nélkül) első számú ellenségnek tekintik (Staatsfeind Nr. 1.)."[96]

Július közepétől, mint fentebb már említettük, a szlovák hatóságok megfosztották állampolgárságuktól a deportált és a külföldre szökött állampolgáraikat. Erre hivatkozva többé már nem voltak hajlandók átvenni a Magyarországon elfogott és kitoloncolásra a határra szállított szlovák zsidókat. Kuhl Lajos pozsonyi követ jelentéséből kiderül, a Szlovákiából menekülő zsidók tudták, hogy ha átjutnak a határon, elveszítik állampolgárságukat, de ennek tulajdonképpen még örültek is: „Megvan tehát az indokolt reményük arra, hogy Magyarországon nem esik nagyobb bántódásuk, legfeljebb internáló táborba szállítják őket, de életüket minden esetre megmentik."[97]

1938–1942 között a magyar illetékesek már bőséges tapasztalatokat szerezhettek a stróman (Aladár) rendszerrel kapcsolatban. A jogfosztó, a zsidók elszegényítését, kifosztását célzó törvények és rendeletek Bulgáriában is a korrupció széleskörű elterjedéséhez vezettek, mint arról Jungerth-Arnóthy Mihály egyik jelentése tanúskodik. Augusztus elején jelentette a szófiai magyar követ, hogy egymás után több tekintélyes politikust, gazdasági vezetőt tartóztatott le a rendőrség a „zsidóvagyon konfiskálásval kapcsolatban". A vádlottak padjára került bankvezér, országgyűlési képviselő, volt miniszter és még sokan mások. A vád az volt ellenük, hogy főleg külföldre menekült gazdag zsidóktól vettek át részvénypapírokat. A letartóztatottakról Jungerth-Arnóthy óvatosan megjegyezte jelentése végén, hogy ellenzéki beállítottságúak, vagy legalább is a jelenlegi kormány valamely erős személyiségének „ellenlábasai." Nem lehetetlen tehát, hogy a strómanság vádja csak ürügy volt a politikai leszámolásra, érzékeltette a szófiai magyar nagykövet.[98]

Ennél a jelentésnél nagyobb figyelmet kelthetett a Dísz téren Van der Venne bécsi sajtószemléje, amelyben a Völkischer Beobachter ezúttal kivételesen a szlovák zsidópolitikát bíráló cikkét ismertette. A náci pártlap pozsonyi tudósítója éles bírálatban részesítette a szlovák illetékeseket, akiket a gazdag és befolyásos zsidók részint megvesztegettek, részint kapcsolataikkal elérték, hogy mentesítsék őket a deportálás alól. A cikk szerint a zsidók „evakuálása" csak a „vagyontalan és összeköttetésekkel nem rendelkező zsidókra terjedt ki."[99]

Arról, hogy Szerbia, és a Cseh–Morva-Protektorátus „zsidómentessé" (Judenfrei) vált, 1942 folyamán sorozatosan érkeztek jelentések a Dísz térre. Augusztus közepén Bartók

[95] OL K 63 5. tétel. (Bulgária) 64/pol. 1942. (június 30.) Jungerth-Arnóthy Mihály jelentése Kállay Miklósnak.
[96] OL K 70 2/b-1942- 198/res.-1942. (július 4.) Spányi Márió jelentése Kállay Miklósnak.
[97] OL K 63 65-116/pol.-1942. (július 15.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.
[98] OL K 63 1942-5-78/pol.-1942. (augusztus 4.) Jungerth-Arnóthy Mihály jelentése Kállay Miklósnak.
[99] OL K 63 1942-20-81/pol-1942. (augusztus 13.) Van der Venne Andor jelentése Kállay Miklósnak.

László, a zágrábi követség ideiglenes ügyvivője már arról küldött jelentést, hogy a horvát fővárosból az utolsó zsidókat, aggokat, betegeket, nőket is elszállították – Lublinba. A deportálás ellen, Bartók információi szerint hiába tiltakoztak az „olaszok" és a zágrábi érsek is.[100] Ekkor már nem volt olyan naiv lélek a magyar Külügyminisztériumban, aki azt gondolta volna, hogy a németek majd gondos orvosi ellátásban részesítik a beteg horvát zsidókat, az aggokat pedig Lublin(Majdanek)ben kényelmesen berendezett öregek otthonában fogják elhelyezni.

A Dísz téren abból a jelentésből is sokat megérthettek, amelyet Pozsonyból Valter ideiglenes ügyvivő küldött augusztus 21-én. Ebből kiderül, hogy a szlovák frontkatonák egyre nagyobb elkeseredéssel figyelik a Hlinka-gárdisták otthoni garázdálkodását, mert „hervadni látják azon reményeiket", hogy a deportált zsidók vagyonából majd harctéri érdemeik szerint fognak részesülni.[101] Itt is hullarablók viszályát láthatták a Dísz térről: a deportált zsidók vagyonán „nyugodtan" veszekedhettek a katonák a Hlinka-gárdistákkal, hiszen ők is jól tudták, hogy az ingóságok és ingatlanok deportált zsidó tulajdonosai soha nem fognak visszatérni.

A nácik által megszállt nyugat-európai területeken, mint azt fentebb már az amszterdami magyar főkonzul jelentéséből is látható volt, a magyar kormány általában védeni igyekezett a magyar állampolgárságú zsidók életét, de főleg vagyonát.[102] E zsidóvédő politika alapelvét szeptember elején a berlini[103] magyar követséghez intézett átiratában Kállay Miklós ismételten leszögezte: „Ami a nyugati megszállt területeken lévő zsidók internálását illeti, a m. kir. kormány ragaszkodik ahhoz a jogához, hogy a kétségtelen magyar állampolgárságú zsidókat az internálás alól mentesíthesse... Azokat a személyeket illetőleg, akiknek a hazatérését engedélyezzük, az internálás és a keleti területekre való elszállítás feltétlenül mellőzendő." Ehhez magyarázatul, mintegy védekezve a várható német szemrehányásokkal szemben, a kormányfő még hozzáfűzte: „Az ezeken a területeken lakó magyar állampolgárságú zsidókkal való elbánás tekintetében a magyar kormány igényt tart a legtöbb kedvezmény (sic!) elvének alkalmazására és mindazoknak a könnyítéseknek és kedvezményeknek alkalmazását kívánja, amelyeket a Hármas Hatalmi Egyezmény tagállamainak, avagy az ahhoz csatlakozott államoknak zsidó fajú polgárai a területeken élveznek." A magyar állampolgárságú zsidó vagyonokkal kapcsolatban pedig határozottan leszögezte a magyar kormányfő, hogy ezek „a magyar nemzeti vagyonnak képezik részét."

A szakirodalomban máig nem sikerült megnyugtatóan tisztázni, hogy 1942 szeptemberében–októberében végül is milyen kül- és belpolitikai okok miatt nem kezdték meg az óromán területeken élő zsidók deportálását.[104] E kérdéskörrel kapcsolatban érdekes adalék lehet, hogy a bukaresti magyar követhez, Nagy Lászlóhoz eljutott információk szerint az általa „Országos Zsidóközpont"-nak nevezett statisztikája 274 000, Romániában

[100] OL K 63 1942-67. tétel (Horvátország) 92/pol.-1942. (augusztus 14.) Bartók László jelentése Kállay Miklósnak.

[101] OL K 63 1942-65-136/pol.-1942. (augusztus 21.) Walter Emil jelentése Kállay Miklósnak.

[102] Erről részletesen l. *Karsai László:* Magyar zsidók sorsa Nyugat-Európában 1942–1943-ban. In: *Fischer Ferenc – Majoros István – Vonyó József* (szerk.): Magyarország a (nagy)hatalmak erőterében. Tanulmányok Ormos Mária 70. születésnapjára. Pécs, 2000. 343–366. o.

[103] OL K 70 1942-1943-4/f-KÜM 4312/1942. (augusztus 29.) Kállay Miklós átirata a berlini magyar követségnek.

[104] Erről legújabban l. *Ancel, Jean:* The Suspension of the Plan to Deport Romanian Jews to Poland in September-October 1942 and the Transylvanian Issue. Kézirat, 2004. 42. o.

élő zsidót mutatott ki. Nagy László még arról is tudomást szerzett, hogy a Bukarester Tageblatt augusztus 8-i számában írt a romániai zsidók tervbe vett deportálásáról. Nagy „érdekes"-nek nevezte, hogy erről a román nyelvű lapok egy szót sem írtak, „sőt a román kormány szemrehányásokat is tett a német lapnak, hogy indiszkréciót követett el cikkével, nyilvánosságra hozva a kormány még titkolt terveit."[105] Szeptember elején még Tuka is úgy tudta, hogy Magyarország előbb-utóbb kénytelen lesz a zsidókérdést ugyanúgy megoldani, mint az Szlovákiában történt. „Előbb Románia fogja ezt megcselekedni... s utána jön Magyarország." – idézte a szlovák miniszterelnök szavait Kuhl követ.[106]

Klein Ignácot és családtagjait szeptember 21-én deportálták a hollandiai westerborki zsidó gyűjtőtáborból. A berlini magyar követségnek címzett levelére a feladási helyként a következőt írta: „Robogó vonaton Keletnémetország (sic!) felé, 1942. szeptember 22." Információi szerint szeptember 16-ról 17-re virradó éjjel valamennyi Hollandiában lakó magyar zsidót a rendőrségre vitték, „úgyszólván minden nélkül." A rendőrségről került egész családjával, (köztük 3 éves Maurits fiával és 16 éves Karolina-Fanny leányával) a westerborki gyűjtőtáborba. Innen, mert nem volt nála érvényes útlevele, deportálták őket. Útlevelét egyébként még július 20-án meghosszabbításra elküldte az amszterdami magyar követségnek,[107] de még augusztus 28-án is csak azt a választ kapta, hogy a képviselet iratanyagát becsomagolták, és majd Brüsszelből fog választ kapni. Sztójayhoz a vonatból kidobott levél napokon belül eljuthatott, mert október 9-én azzal a kérdéssel továbbította Budapestre Klein Ignácz kérvényét, hogy az illetékeseknél közbenjárjon-e. Annak ellenére, hogy Klein Ignácz levelében világosan megírta, hogy súlyos beteg,[108] a Külügyminisztériumból csak október 22-én írtak át a Belügyminisztériumba, „szíves állásfoglalást" kérve.[109] Klein Ignácz leveléből világosan kiderült, hogy 1942-ig érvényes útlevele volt, tehát magyar állampolgár volt ő is, családtagjai is. Az iratokból nem derül ki, hogy a belügyminiszter egyáltalán válaszolt-e az átiratra.

Klein Ignác még csak nem is sejtette, hová deportálják Westerborkból. Többet tudtak Neumann Gyula (izr. 1888.) rokonai, akik október 29-én a brüsszeli főkonzulátushoz írott levelükben megírták: nevezett a hollandiai gyűjtőtáborból „állítólag az auschnitzi (sic!) – Németország – gyűjtőtáborba került." Neumann rokonainak nyilvánvalóan olyasvalaki árulta el a deportáltak célállomásának nevét, aki csak hallotta, de leírva nem látta még az Auschwitz-nevet. A brüsszeli főkonzulátus egyenesen a westerborki lágerparancsnoksághoz fordult, ahonnan december 4-én azt a választ kapták, hogy Neumann Gyula nincs a táborban. Mintha mi sem történt volna, 1943. március 8-án az amszterdami főkonzulátusnak olyan értelmű értesítést küldtek a Belügyminisztériumból, mely szerint Neumann Gyulának ki lehet állítani hazatérésre jogosító útlevelet. Erről pedig a brüsszeli főkonzulátus március 27-én értesítette Amszterdamban Jäger Arthur főkonzult.[110] Neumann Gyula, ha még életben volt, bizonyára örömmel értesült volna Auschwitzban arról, hogy a magyar hivatalok malmai, ha lassan is, de legalább papíron elintézték ügyét.

[105] OL K 63 27-1942-291/pol.-1942. (szeptember 3.) Nagy László jelentése Kállay Miklósnak.

[106] OL K 63 1942-65-142/pol.-1942. (szeptember 4.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

[107] Hollandia megszállása után, 1940-ben a követséget visszaminősítették főkonzulátussá.

[108] Saját bevallása szerint 1941 májusától 1942 márciusáig Eidhovenben kórházban, illetve szanatóriumban feküdt, ahonnan a német hatóságok küldték haza, fertőzéses tüdőbetegséggel kezelték, a holland törvények értelmében „100 %-os invalidus"-nak tekintik – írta levelében Klein Ignácz.

[109] OL K 70 4/f-1942-4704-1942. (október 20.) 11.194/1942. (október 9.) Sztójay jelentése a külügyminiszternek.

[110] OL K 85 1943-H302-389. Neumann Gyula.

Szenes István György szövőmunkásnak (izr. 1920.) kivételes szerencséje volt, legalább a magyar hatóságok pozitívan reagáltak hazatérési kérvényére. 1942. január 23-án továbbította a Vichy-i követség hazatérési kérvényét Budapestre, a Belügyminisztériumba. Október 28-án a követség közvetlenül a Belügyminisztériumhoz fordulva sürgette a kérvény elintézését. A belügyminiszter, érdekes módon a honvédelmi miniszter egyetértésével, már szeptember 25-én kelt rendeletével felhatalmazta a Vichy-i követséget, hogy új útlevelet állítson ki Szenes számára. Az állampolgársági ügyekben általában a belügyminiszter saját hatáskörében szokott dönteni, az iratokból nem derül ki, hogy miért volt szükség ebben az esetben a honvédelmi miniszter véleményének kikérésére. Természetesen az sem kizárt, hogy Szenes Istvánnak volt érvényes magyar útlevele, egy katonakorban lévő fiatalemberre pedig várt a zsidó munkaszolgálat.[111]

A magyar döntéshozók is úgy hitték, hogy az antifasiszta koalíció vezetőit komolyan érdekli az európai zsidók sorsa. Zsidópolitikájuk alakításakor, különösen a világháború harmadik évének őszétől, egyre több náci kollaboráns, vagy nácikkal szövetséges politikus kezdett azon gondolkozni, hogy a zsidópolitikában engedményeket kellene talán tenni. E politikusok közé tartozott Pierre Laval francia miniszterelnök is, aki 1942 szeptemberében már őszintén aggódott, hogy a nácikat szinte feltétel nélkül kiszolgáló politikájával semmiféle eredményt sem ér el. A különféle engedmények, kényszermunkások toborzása, hajótér átengedése, a francia gyárak németek számára való termelése ellenére nem hajlandók békét kötni Franciaországgal, nem engedik haza a hadifoglyokat sem. Laval pozícióját rontotta az is, hogy 1942-ben, legalábbis Bakach-Bessenyey György, Vichy-i magyar követ értesülése szerint „erősen exponálta magát a zsidókérdés szigorúbb kezelése mellett," amit, a francia közvélemény úgy tudta, „Amerika részéről szintén jellegzetesnek tartanak a nemzeti szocialista ideológiának való behódolás szempontjából." – jelentette a magyar követ.[112]

Nem csak Hitler prófétikus dühvel előadott zsidóellenes kirohanásaira figyelhettek föl a magyar illetékesek. Háttér-információik birtokában bizonyára jól értették, milyen helyzetben lévő zsidókról ír a szélsőjobboldali Új Magyarság c. napilap helyszíni tudósítója Berlinben. „A berlini zsidók igen sápadtak. Halvány viaszszínű az arcuk, mintha már halotti maszkot hordanának, s ha elhaladnak mellettem, szinte zörögni hallom a csontjukat."[113] Hitler egyébként a berlini sportpalotában szeptember 30-án tartott beszédében egy éven belül immáron negyedszer is megismételte „zsidógyilkos" jóslatát.[114]

A Honvéd Vezérkar Főnöke, Szombathelyi Ferenc szeptember végén úgy értesült a romániai „Országos Zsidóközpont" kimutatásából, hogy az idáig pontosan 177 591 zsidót öltek meg a románok, a maradék 272 409 zsidóból pedig harmincezret Transznyisztriába deportáltak.[115]

[111] OL K 448 1942-273. Szenes István György. A kérvényezőt január 7-én értesítette a magyar követség, hogy hazatéréséhez német vízumot kell kérnie. Figyelmeztették, hogy a kérvények elintézése 6-8 hétig szokott eltartani, és hogy „az eredmény kétséges". Az iratokból nem derül ki, hogy a német hatóságok megadták-e a zsidó Szenes Istvánnak az átutazó vízumot.

[112] OL K 63 1942-11/25. tétel (francia-német viszony) 7122-Vid.-144/pol.-1942. (szeptember 24.) Bakach-Bessenyey György jelentése Kállay Miklósnak.

[113] *Kárász József:* Berlini nyár, 1942. *Új Magyarság*, 1942. szeptember 5.

[114] Küzdelem a sátán ellen, 464. o. Hitler beszédét Sztójay október 3-i jelentésében kommentálta. L. az 5. sz. jegyzetet.

[115] OL K 99 1942-719.-A Külügyminisztérium 6868/1942. (október 2.) tájékoztató levele Máriássy Zoltán római követnek.

A zsidók munkaszolgálatát csak Magyarországon rendelték a Honvédelmi Minisztérium alá. Szlovákiában, Romániában és Bulgáriában is a Belügyminisztérium szervezte meg a zsidók kényszermunkáját. A nem zsidók munkaszolgálatával a magyar diplomaták jelentéseiben viszonylag ritkán találkozunk. Szlovákiában ősszel szervezték meg az „aszociális" elemek külön munkaszolgálatát. Összesen 11 kategóriába osztották azokat, akiket társadalomellenes magatartásuk miatt kényszermunkára vittek. Ide tartoztak például a prostituáltak, a Német Birodalomban vállalt munkáról engedély nélkül hazatértek, az alkoholisták, a törvénytelen gyermekek apái stb. Érdekes, hogy a szlovák rendelet 10. pontja említi azokat a cigányokat, akik nem állnak munkaviszonyban. Kuhl követ megemlítette, az aszociálisok munkaszolgálatáról szóló rendelet kimondta azt is, hogy a cigány munkaszolgálatosokat „lehetőleg" el kell különíteni a többi munkaszolgálatostól, és számukra három alcsoportot kell megállapítani: a) intelligensek, de megtévedtek; b) „zajos múlttal bíró, de megjavíthatók"; és c) a javíthatatlanok.[116] Amikor 1944. augusztusában Magyarországon megpróbálták megszervezni a cigány katonai munkaszázadokat, ugyanilyen különbséget tettek: a cigány munkásszázadokba a kóbor cigányok mellett a letelepedett, de állandó munkahellyel nem rendelkező cigányokat sorozták be.[117] Nem lehetetlen, hogy a magyar döntéshozók ismerték a szlovákiai cigánypolitikáról szóló diplomáciai jelentéseket. Például azt, amelyben a felvidéki Magyar Párt vezetőitől szerzett információk alapján cáfolta meg Kuhl Lajos azokat a rémhíreket, melyek szerint Pozsony környékéről magyar nemzetiségűeket deportáltak volna a cigányok és csavargók deportálása során.[118] A romániai cigányok tömeges deportálásáról is hírt kaptak a Dísz téren, már 1942 októberében.[119]

A magyar Belügyminisztériumba a zsidókérdés „végső megoldásával" (Endlösung der Judenfrage) kapcsolatos talán legfontosabb és legpontosabb információ október 7-én érkezett. A meg nem nevezett hivatásos nyomozó jelentése szerint: „A német határőrök a lengyel munkaszolgálatos zsidóknak 1 napi étkezésre 1 liter meleg vizet és 1 marék korpát adnak (ennek a kiosztásánál a nyomozó is jelen volt). Azoknak a zsidóknak, akik nincsenek munkaszolgálatra beosztva, egyáltalán nem adnak enni, ezek éhségükben a fák leveleivel és gyökereivel táplálkoznak. A németek elbeszélése szerint folyó évben Lengyelországban a zsidókat kipusztítják. Fenti megállapításokat megerősítik az elfogott zsidók előadásai is."[120]

Tíz nappal ezután nyújtotta át Dietrich von Jagow budapesti német követ a Martin Luther által fogalmazott jegyzéket, melyben a német kormány követelte a magyar zsi-

[116] OL K 63 1942-65.-168/pol-1942. (október 1.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak.

[117] A magyarországi cigány munkaszolgálatról részletesen l. *Karsai László:* A cigánykérdés Magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz. Budapest, 1992. 102–112. o.

[118] OL K 63 1942-65-182/pol.-1942.(október 13.) Kuhl Lajos jelentése Kállay Miklósnak. A jelentésben többek között megemlíti, hogy Pozsonypüspökiből vittek el 5–6 cigányt, „kimondottan csavargókat," valamint egy Lamos Móric nevű párttagot, „de ez egy iszákos és munkakerülő ember, aki a községnek csakis terhére volt, és így védelmet nem érdemel" – informálták a pozsonyi magyar követet.

[119] OL K 63 1942-27.-BM 20.351/1942. VII. res. sz. „bizalmi egyéntől" származó jelentését október 19-én küldték meg másolatban a Külügyminisztériumba.

[120] OL K 149 1942-8-6162-20.722/1942. (október 7.) BM-VII. res. sz. jelentés. Szemtanúk, hírszerzők, ráadásul elfogott zsidók egybehangzó információi nyilvánvalóan többet jelentettek, mint a lengyelországi zsidók helyzetével kapcsolatos egyetlen megtévesztő jelentés. Bécsből jelentette a magyar főkonzul, hogy: „A Kelet-Lengyelországba kiszállított zsidók a már ismert korlátozások mellett élnek és dolgoznak, és minden szempontból úgy igyekeznek viselkedni, hogy panasz ne merülhessen ellenük, mert azonnal szigorú rendszabályokat von maga után." OL K 63 1942-20-II-110/po.-1942. (október 15.) Van der Venne Arnold jelentése Kállay Miklósnak.

dók sárga csillaggal való megjelölését és deportálásuk előkészítését. A diplomáciai életben szokatlan módon Kállay Miklós miniszterelnök öt nappal később a nyilvánosság előtt, a kormánypárt, a Magyar Élet Pártja pártértekezletén válaszolt a német kormánynak. Bejelentette, hogy külön vagyonadót vetnek ki a zsidókra, rendezni fogják a zsidók lakáskérdését is, folytatják a zsidók földbirtokainak kisajátítását, és végül kilátásba helyezte a hadköteles zsidók munkatáborba való behívását. De föl sem vetette, hogy Magyarországon is bevezetnék a sárga csillagot, és még csak nem is célzott arra, hogy deportálnák az országból a zsidókat. Ellenkezőleg, Kállay igen határozott hangon kijelentette: „Nem csak a zsidók destrukciójával, de azokkal is szembeszáll a kormány, akik más problémát ebben az országban nem látnak, mint a zsidókérdést."[121] Ezek után már nem érhette meglepetésként a német kormányt, hogy december 2-án Sztójay Döme Berlinben hivatalosan átnyújtotta a bevezetőben már idézett jegyzéket, amelyben a magyar kormány megtagadta a német kívánságok teljesítését.[122]

[121] Kállay Miklós beszédét részletesen ismertette a liberális *8 órai újság*, 1942. október 23.
[122] L. a 3. sz. jegyzetet.

László Karsai

A FATEFUL YEAR – 1942 IN THE REPORTS OF HUNGARIAN DIPLOMATS

Summary

1942 was a fateful year and a crucial point in the history of the holocaust. At the beginning of that year, the majority of the Jewish population living in the territories under Nazi occupation or influence were still alive. By the end of the year, the Nazis together with their accomplices and allies killed nearly 4 million Jews. In the autumn of 1942, Martin Luther, head of a department and the "person in charge" of Jewish issues in the Nazi Ministry of Foreign Affairs, demanded in an official note that the Hungarian Jews be marked with a yellow star and their deportation be prepared. Miklós Kállay's government refused to meet these German demands.

The study examines what and when did the decision-makers in Budapest learn about the persecution of the European Jewry. The Hungarian political elite heard of the various events of the holocaust primarily from the reports of the diplomats accredited to the European countries. From today's point of view, the Hungarian diplomats were amazingly well informed of some incidents that concerned the Jews all around Europe. On the strength of Hungarian diplomatic dispatches, the history of the holocaust might as well be written again, and one could understand that Regent Miklós Horthy and his advisers were driven by humanitarian considerations when refusing the idea of deporting the Hungarian Jews into death camps in 1942.

László Karsai

L'ANNÉE FATIDIQUE: 1942 DANS LES RAPPORTS DES DIPLOMATES HONGROIS

Résumé

1942 est l'année décisive et fatidique de l'histoire de l'holocauste. Au début de l'année, la plupart des Juifs des territoires sous occupation ou influence nazie étaient encore en vie. A la fin de l'année, près de 4 millions de Juifs furent assassinés par les Nazis et leurs complices alliés. En automne 1942, le chef de département Martin Luther, „responsable" de la question juive du Ministère nazi des Affaires étrangères exigea, dans une note officielle, la stigmatisation des Juifs hongrois par l'étoile jaune ainsi que la préparation de leur déportation. Le gouvernement de Miklós Kállay refusa de satisfaire aux revendications allemandes.

L'étude examine quelles informations sont parvenues aux décideurs budapestois, et à quel moment, sur les persécutions subies par les Juifs européens. L'élite politique hongroise s'informa des événements de l'holocauste surtout par les rapports des diplomates accrédités dans les pays d'Europe. Concernant le sort réservé aux Juifs en Europe, les diplomates disposèrent parfois des informations dont l'exactitude semble aujourd'hui étonnante. Sur la base des rapports diplomatiques hongrois, on pourrait réécrire l'histoire de l'holocauste et aussi comprendre que Miklós Horthy et ses conseillers ont refusé, en 1942, l'idée de déporter les Juifs hongrois dans les camps de la mort, entre autres, pour des raisons humanitaires.

László Karsai

DAS SCHICKSALHAFTE JAHR – 1942 IN DEN BERICHTEN DER UNGARISCHEN DIPLOMATEN

Resümee

1942 war ein entscheidendes, schicksalhaftes Jahr der Geschichte des Holocausts. Zu Beginn des Jahres lebten auf den von den Nazis besetzten oder beeinflussten Gebieten die meisten Juden noch. Am Ende des Jahres waren bereits fast 4 Millionen Juden von den Nazis und ihren Verbündeten ermordet. Im Herbst 1942 verlangte der Beauftragte für Judenfragen im Nazi-Außenministerium, Martin Luther, in einer offiziellen Note die Brandmarkung der ungarischen Juden mit dem Tragen eines gelben Sterns und die Vorbereitung ihrer Deportation. Die Regierung von Miklós Kállay lehnte die Vollstreckung dieser deutschen Forderungen ab.

Die Studie untersucht, was und wann die Entscheidungsträger in Budapest über die Verfolgung der europäischen Juden erfahren haben. Die ungarische politische Elite informierte sich in erster Linie aus den Berichten der in den europäischen Staaten akkreditierten Diplomaten über die verschiedenen Ereignisse des Holocausts. Die ungarischen Diplomaten hatten aus heutiger Sicht manchmal erschreckend genaue Informationen darüber, was europaweit mit den Juden passierte. Auf Grund der ungarischen Diplomatenberichte könnte man eigentlich die Geschichte des Holocausts neu schreiben und verstehen: der Gedanke, die ungarischen Juden in die Todeslager zu deportieren, wurde von Miklós Horthy und seinen Beratern im Laufe des Jahres 1942 unter anderem wegen humanitärer Überlegungen verworfen.

Ласло Каршаи

РОКОВОЙ ГОД – 1942 ГОД В ДОНЕСЕНИЯХ ВЕНГЕРСКИХ ДИПЛОМАТОВ

Резюме

1942 год был роковым годом, решающим в истории холокоста. В начале этого года на территориях, оккупированных нацистами, или находившихся под их влияним, еще проживала основная масса евреев, но уже в конце этого года нацисты и их приспешники-союзники уничтожили. Осенью 1942 года и „референт" под делам евреев начальник отдела нацистского Министерства Иностранных Дел в официальной записке требовал произвести клеймение венгерских евреев желтой звездой и подготовить их к депортированию. Правительство Каллаи Миклоша отказалось выполнить эти требования немцев.

В данной работе автор рассматривает вопрос о том, когда и что узнали о преследованиях евреев в Европе ответственные лица из правительства в Будапеште. Венгерская политическая э.лита прежде всего из донесений дипломатов, аккредитированных в европейских странах, получила сведения о различных событиях холокоста. Венгерские дипломаты, иногда располагали по нынешним взглядам, ошеломляюще точной информацией обо всем том, что происходило в Европе с евреями. По сути дела на основании венгерских дипломатических донесений можно было заново написать историю холокоста и можно понять, что мысль о депортации венгерских евреев в лагери смерти Хорти Миклош и его советники в 1942 году отклонили в числе прочего просто по гуманитарным соображениям.

Megjelent

a *Hadtörténelmi Közlemények 1997–2004*
CD-ROM
az Arcanum Adatbázis Kft.
kiadásában.

A CD tartalmazza az 1997 és 2004 (első szám) közötti hét évfolyam teljes anyagát, köztük olyan, jelentős visszhangot kiváltott emlékszámokét, mint például a két 1848/49-es emlékszám, a „Memoria rerum Sigismundi regis" alcímű Zsigmond király emlékszám, valamint a Rákóczi-emlékszám. Ezenkívül megtalálható rajta az 1888-tól 2000-ig megjelent évfolyamok teljes tartalommutatója. A CD-n található keresőprogram a legutóbbi hét évfolyam szövegében teljes körű (az összes szóra, kifejezésre, az írások címeire, szerzőire stb.) keresést biztosít.

A CD ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t).

A CD-ROM-ok megrendelhetők, illetve megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. Tel.: 481-09-00

KIS GERGŐ BARNABÁS – SZABÓ PÉTER

MUNKASZOLGÁLATOSOK A DONNÁL*

„A 105/11. tábori munkásszázad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig"

Forrásközlés

A munkaszolgálati kötelezettséget az 1939. évi II. törvénycikk – közismert nevén a honvédelmi törvény – szabályozta először jogi formában. A törvény szerint „nemére való tekintet nélkül minden olyan személy, aki a 14. évét betöltötte és 70. életévét túl nem haladta, köteles arra, hogy testi és szellemi képességeinek megfelelő munkát végezzen".[1] A magyar közérdekű munkaszolgálat kezdete tulajdonképpen ettől datálható. Bár ez a intézmény bizonyos formában a tengelyhatalmak szövetséges államainak mindegyikében létezett, csupán Magyarországon szervezték meg katonai keretek között.

A honvédelmi munkakötelezettségnek kezdetben nem volt diszkriminatív jellege. A törvényben foglalt rendelkezés mindenkire általánosan vonatkozott. Eszerint a 21 és 24 év közötti, katonai szolgálatra teljesen alkalmatlan fiatalokat egy ízben 3 havi, a 14–42 éves, szolgálatra nem alkalmas férfiakat (illetve a 16 és 42. életévük közötti nőket) egy alkalommal 3 heti és évente 1 heti közérdekű munka teljesítésére lehetett a törvény szerint igénybe venni.[2] A közérdekű munkaszolgálat keretében föld- és ipari munkáknál kívánták foglalkoztatni őket. A közigazgatási és egészségügyi szervek a sorozások miatt beállt létszámhiányt az egyes intézményekben is szintén közérdekű munkaszolgálatosok kirendelésével próbálták pótolni.[3] A második zsidótörvény következtében – amely a zsidóknak megtiltotta, hogy állami intézményekben hivatalt töltsenek be – végül is keresztény munkaszolgálatosok látták el ezen feladatokat.

A munkaszolgálatos rendszer kialakulásával szorosan összefüggött az az 1939 szeptemberében született döntés, mely alapján a zsidó vallásúakat a „nem védett" csapattestekhez,[4] mindenhová arányosan elosztva, fegyveres szolgálatra kellett igénybe venni. Arányukat 5%-ban maximalizálták.[5] 1940-től azonban a zsidótörvényeknek a honvédségen belüli egyre nagyobb mértékű alkalmazása következtében egyre több zsidó került munkaszolgálatos alakulatokba.

Az első közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak felállítása 1939 júliusától vette kezdetét. Az 5% feletti állományt, illetve a katonai szolgálatra alkalmatlan zsidókat is ide

* A tanulmány a XX. Század Intézet támogatásával készült.

[1] A törvénycikk „A m. kir. minisztériumnak 5070/1939. Me. számú rendelete a közérdekű munkaszolgálat tárgyában" címmel a *Budapesti Közlöny* 1939. május 17-i (111.) számában jelent meg.

[2] Uo.

[3] A közérdekű munkaszolgálatos legénység belső munkára történő vezényléséről minden bevonuláskor külön intézkedtek.

[4] A gyalogsági, lovassági, tüzér, illetve az ellátást, utánszállítást biztosító alakulatok a nem védett, a páncélos, a légi, a híradó és határvédelmi alakulatok pedig a védett alakulatok közé tartoztak a honvédség szervezetében.

[5] Hadtörténelmi Levéltár, Honvédelmi Minisztérium, Elnöki (a továbbiakban: HL HM Eln.) A. 1939/26149.

szándékozták behívni. Az adminisztratív elkülönítés céljából később ezen zászlóaljak 3. és 4. századait zsidó munkásszázadokká szervezték át.[6] 1940 nyaráig a munkaszolgálatos alakulatokban egyaránt találunk fegyveres szolgálatra alkalmatlan zsidókat, keresztényeket és nemzetiségieket. Megfigyelhető volt azonban egy olyan tendencia is, melynek következtében – összhangban a fegyveres szolgálatból történő kivonásukkal – keresztényeket egyre csökkenő, a zsidókat viszont egyre növekvő mértékben osztották be közérdekű munkaszolgálatra.

A „közérdekű és közhasznú" tevékenység mellett „a nemzeti irányú nevelés" is a munkaszolgálat célkitűzései között szerepelt. Ez már bizonyos „átnevelő" jelleget is adott ezen szolgálatnak.

A munkaszolgálat keretében zsidóknak, nemzetiségieknek, fegyveres szolgálatra alkalmatlan keresztényeknek, politikailag megbízhatatlan személyeknek, köztörvényes bűnözőknek és „nem bevett" vallási felekezetek tagjainak később elkülönített századokat hoztak létre. Az eredeti törvény rendelkezéseinek szellemétől eltérően, a munkaszolgálat ekkor már politikai töltést kapott. 1940 nyarától a zsidókat majdnem kizárólag munkaszolgálatra vették igénybe, bár ennek jogszabályi háttere még nem született meg.

Az 1942. július 31-én kelt XIV. törvénycikk törvényesítette végül azt a gyakorlatot, hogy a zsidók a honvédség kötelékében fegyveres szolgálatot nem teljesíthetnek.[7] Kötelezettségüknek a „kisegítő munkaszolgálattal" kellett eleget tenniük. Rendfokozatot, karpaszományt ezt követően nem viselhettek, s ha korábban ilyennel rendelkeztek is, azt visszavonták.

A törvénytervezet története még a 2. hadsereg mozgósításának idejére nyúlik vissza. A Honvédelmi Minisztérium 15. (törvényelőkészítő) osztálya ekkor terjesztette be azt a javaslatot, amelyben az 1939. évi II. és az 1938. évi IV. törvénycikk (az 1914–18. évi világháború tűzharcosai érdemeinek elismeréséről) módosítását vetette fel. A törvényjavaslat elsődleges célja az volt, hogy a zsidónak minősülő magyar állampolgárok hadkötelezettségét törvényhozási úton rendezze. Magában az indoklásban is az szerepelt, hogy „a hadkötelezettség alatt álló zsidók katonai szolgálat teljesítésének módját és az ehhez kapcsolódó kérdéseket szabályozó minisztériumi rendeletet törvény váltsa fel, amely stabilabb, a kivételes hatalom gyakorlásának előfeltételeitől független alapot teremt a honvédelmi kötelezettségeknek ezekben a vonatkozásaiban."[8] Ez a javaslat tulajdonképpen a 2870/1941. Me. számú kormányrendelet alapján állt, azon túlmenő intézkedéseket nem tartalmazott. Az 1942. március 3-án elkészült tervezetet még június folyamán Bartha Károly szolgálaton kívüli vezérezredes,[9] honvédelmi miniszter nyújtotta be a parlamentnek.

A közérdekű munkaszolgálat végleges szervezete, illetve annak a háborús viszonyokra való átállítása 1942-re alakult ki. A munkásszázadok harctéri alkalmazása – ahogy egy 1941. október 28-án kelt vezérkari főnöki iratban is olvasható – a magyar királyi honvédség 1941. évi ukrajnai hadműveletének tapasztalatai alapján vált szükségessé: „A seregtestek – beleértve a hadseregek, hadtestek stb. – műszaki csapatai nem maradhatnak vissza huzamosabb ideig seregtesteiktől, hanem a hadműveleti terület arcvonal mögötti részén a szükséges műszaki munkálatokat egy külön szervezetnek kellene elvégezni."

[6] HL HM III. Csfség. 1940/118 811. A KMOF jelentése a HM III. (anyagi) csoportfőnöknek.

[7] Magyar Törvénytár 1942. évi törvénycikkek, 76–89. o.

[8] HL Vezérkar főnöke (a továbbiakban: VKF) Eln. 1. 1942/4465

[9] Bartha Károly (Budapest, 1884. VI. 18. – Linz, 1964. XI. 22.) szolgálaton kívüli vezérezredes. 1938. november 15. és 1942. szeptember 24. között töltötte be a honvédelmi miniszteri tisztséget.

Ezen szervezet a Közérdekű Munkák Országos Felügyelője (KMOF) néven vált ismertté és foglalkozott a munkaszolgálat ügyeivel.

A munkaszolgálatot teljesítők számáról, illetve veszteségeiről a legkülönbözőbb, többnyire légből kapott adatok keringenek hosszú évek óta Magyarországon. Az 1941 áprilisa és 1942 júniusa között a honi és mozgósított munkásszázadoknál szolgálatot teljesített zsidók számát egy korabeli kimutatás az alábbiakban adja meg:

1941. április	9 629 fő	1942. január	2 002 fő
május	18 834 fő	február	2 186 fő
június	17 257 fő	március	2 997 fő
július	14 560 fő	április	8 161 fő
augusztus	14 892 fő	május	13 808 fő
szeptember	12 184 fő	június	24 375 fő[10]
október	7 227 fő		
november	4 022 fő		
december	2 324 fő		

A 2. hadsereg hadrendjének, személyi állományának kialakításánál a tábori s egyéb munkásszázadokra vonatkozóan külön honvédelmi minisztériumi rendelkezés történt. A „Zsidók háborús alkalmazása" tárgyú 1942. március 17-i intézkedés az alábbi kitételeket tartalmazta: „1.) A jövőben valamely béke hadtest mozgósítása esetén a hadtest területén lévő zsidók ugyancsak behívandók munkásalakulatba. 2.) Különleges alakulatok (pl. gyors seregtestek, légierők stb.), valamint a béke hadtestek csupán egyes részeinek mozgósítása esetében legalább a mozgósított alakulatok 10%-a erejű zsidó alakulatok ugyancsak mozgósításra kerüljenek."[11] Ezen rendelkezést teljes mértékben természetesen nem lehetett végrehajtani, mivel a zsidó lakosság nem egyenletesen oszlott meg az ország területén. Javarészt az I. (Jászberény), a VI. (Szolnok), a VII. (Miskolc), a VIII. (Kassa) és a IX. (Vác) közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj állított fel tábori munkásszázadokat, holott a III. (Szombathely), a IV. (Pécs) és a VII. (Miskolc) hadtestet mozgósították szinte teljes egészében a keleti hadszíntérre elvonuló 2. hadsereg hadrendjébe.[12] Több ok miatt a Vezérkar főnöke 2. osztálya (2. vkf.) által szorgalmazott azon elképzelés sem valósult meg, mely szerint a nevüknél vagy vagyoni helyzetüknél fogva közismert zsidók behívására nagyobb számban került volna sor. A felállítandó tábori munkásszázadokhoz 10-15% erejéig akarták behívni ezeket az embereket.[13] Az elképzelés realizálásának megoldatlanságára utalnak Jány Gusztáv vezérezredesnek,[14] a 2. hadsereg parancsnokának a magyar katonai

[10] HL HM Eln. 6/k. 1942/48481.

[11] HL HM Eln. 1/a. 1942/15802.

[12] A tizenhárom közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj állomáshelye, illetve hadrendi száma nem mindig egyezett meg a magyar királyi honvédség 9 hadtestéivel. Az I. hadtest területén például az I. és a IX., a VII. hadtestén a VII. és a XI., a IX. hadtestén pedig a X. ,a XII. és a XIII. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj díszlokált.

[13] A Vezérkar főnöke 2. osztály javaslatát azzal indokolta, hogy „a beérkezett jelentések szerint (rendőrség vidéki főkapitánya 51421/eln. 2. vkf. klgs. – 1942. sz.) vidéken bizonyos elégedetlenség mutatkozik. Azt hangoztatják, ha a magyar ember teljesíti a hazával szembeni kötelességét, nem lehet tétlenül nézni, hogy ugyanakkor a zsidók biztonságban, s még mindig jólétben nyugodtan éljenek idehaza." (HL HM Eln. 1./b. 1942/19484.

[14] Jány Gusztáv (Rajka, 1883. X. 21. – Budapest, 1947. XI. 26.) vezérezredes. 1940. március 1-jétől 1943. augusztus 5-ig látta el a 2. hadsereg parancsnoki teendőit. 1947. november 26-án a Budapesti Népbíróság ítélete alapján kivégezték, mely ítéletet a Legfelsőbb Bíróság 1993. október 4-én megsemmisítette.

vezetéshez 1942 október végén intézett alábbi kérései is, nevezetesen: „Ne csak a kis zsidó jöjjön ki, hanem a gazdagok is. A kisembert a mieink magukhoz közelállónak érzik."[15]

A hadsereg 1942 tavaszán, kora nyarán elvonuló állományába végül is összesen 69 tábori munkászázadot állítottak be. Konkrét szervezetébe 45, a hadseregnek a Közérdekű Munkaszolgálat Országos Felügyelősége alá tartozó szervezetébe pedig további 24 tábori munkászázad került. Ezen belül a könnyű hadosztályok alárendeltségébe 3, a hadtest-vonatparancsnoksághoz 4 (ebből egy kisebbségi munkászázad), a hadseregközvetlenekhez 6, egy a repülőcsoport, a többi pedig a KMOF szervezet kötelékébe tartozott. Az utóbbihoz sorolták a 401., a 402. és a 442. különleges munkászázadot is.

A tábori (vegyes) munkászázadokba a „18-42 éves munkaszolgálatra alkalmas és nemzethűség szempontjából megbízható zsidókat" osztották be. A különleges munkászázadok legénységét valláskülönbségre és az előző katonai szolgálatra való tekintet nélkül a 18 és 42 év közötti, „nemzethűség szempontjából megbízhatatlan"[16] munkaképes férfiak alkották. A frontszolgálatot teljesítő munkaszolgálatos alakulatok harmadik csoportját a nemzetiségi (vagy kisebbségi) munkászázadok képezték, melyekbe a munkaképes, „nemzethűség szempontjából megbízhatatlan", az ország területi gyarapodása folytán a határokon belül élő románokat és szerbeket sorolták.

A 2. hadsereg tábori és egyéb munkászázadaiban – a csekély megbízhatatlannak minősített szerb és román nemzetiségű, illetve „ellenséges politikai nézeteket valló" magyar keresztény hadbavonulttal együtt – 1942 őszéig összesen 15 387 zsidó származású munkaszolgálatos tett eleget az 1942. évi XIV. törvénycikk által meghatározott honvédelmi kötelezettségének.[17]

A munkászázadok mindegyike négy szakaszból, a szakaszon belül négy rajból állt. Legénységét a 214 munkaszolgálatos jelentette. Míg a század parancsnoka, illetve esetenként a helyettes a tartalékos tiszti karból került ki, a tiszthelyettesi és a tisztesi állományban hivatásosak vagy próbaszolgálatosok, illetve tartalékosok egyaránt jelen voltak. Tiszthelyettesi rangban általában a négy szakaszparancsnok, illetve a század szolgálatvezetője és számvivője, tiszteskent pedig a négy szakaszparancsnok-helyettes, az anyagkezelő, a századírnok és a felvételező teljesített szolgálatot. A két-két kocsis, illetve kerékpáros hírvivő, valamint a szakács általában rendfokozat nélküli honvéd volt. A századok viszonylagos egészségügyi ellátását a munkaszolgálatra bevonultatott zsidó orvosok vagy orvostanhallgatók végezték.

A keretállomány fegyverzetét az egyéni fegyverzet, az átfúrt csövű 31, illetve 35 M. Mannlicher puska (a századparancsnoknak a 37 M. pisztoly) képezte, a munkaszolgálatosok az erődítési földmunkákhoz használatos felszerelési cikkeket, vagyis a lapátot, ásót, csákányt kaptak. Az utóbbiak polgári ruhában voltak kötelesek a hadszíntéren szolgálatot teljesíteni, a honvédség részéről csak sapkát, bakancsot, főzőcsészét, kulacsot és két darab sárga karszalagot[18] biztosítottak részükre.[19] A század felszereléséhez tartozott

[15] A Hadtörténelmi Levéltárban őrzött iratot teljes egészében közli *Szabó Péter:* Don-kanyar. A magyar királyi 2. honvéd hadsereg története 1942–1943. Budapest, 2001. 366–372. o.

[16] A különleges munkászázadok állományát elsősorban a baloldali mozgalmakban részt vevő, a fennálló rendszerrel ellentétes politikai nézetcik miatt nyilvántartott keresztény, illetve zsidó hadköteles egyének, valamint súlyos bűncselekmények miatt elítéltek képezték.

[17] HL VKF Eln. 1942/4329., HM. Eln. 1./b. 1942/26281. A mozgósított tábori és honi munkászázadoknál tényleges szolgálatot teljesítő zsidó származásúak létszáma 1942 júniusában 24 375 fő volt. 1942-ben a zsidók létszáma a tábori munkászázadokban 214, a honi munkászázadokban 222 fő volt. (HL HM Eln. 6./k. 1942/48481.)

még 5-10 országos jármű[20] is, melyen az alakulat málháját (anyagi cikkek, élelmiszer stb.) szállították.

A munkaszolgálatosok változatos feladatokat láttak el a 2. hadsereg kötelékében. A hadszíntérre elsőként kiszállított munkásszázadok zöme 1942. április végétől július közepéig legfőképpen a hadsereg csapattesteinek Gomel, Kurszk, Rjesica, illetve Kalinkovicsi környéki kivagonírozásánál segédkezett. Az első – s a 2. hadsereg fennmaradt iratanyagát tekintve az egyetlen – kollektív munkamegtagadásra éppen ezen munkálatok alatt került sor, amikor 1942. június 29-én a 442. különleges munkásszázad Kurszkban egy rövid időre beszüntette ezen kemény fizikai tevékenységet.[21] A hadsereg csekély útkarbantartó századán kívül a tábori munkásszázadokra hárult az esős időjárás, illetve a gyakori légitámadások miatt használhatatlanná vált föld- és műutak rendbetétele. Ahogy a hadsereg műszaki parancsnokának 1942. július 12-i jelentéséből kiderül, az útkarbantartó munkálatokhoz már kezdetben sem állt rendelkezésre megfelelő számú munkaerő. Miután a 2. hadsereg III. hadtestének alakulatai Kurszktól 60 kilométerre keletre húzódó állásaikból a szovjet csapatok ellenállását megtörve kijutottak a Donhoz, s utánszállítási vonaluk 90-ről 580 kilométerre növekedett, a fent említett jelentésben az alábbi tömör megállapítás volt olvasható: „39 századból 6 zsidó és 6 útkarbantartó század érkezett be eddig."[22] A tábori munkásszázadok feladata volt az 1942. június 28-tól meginduló hadműveletek során elesett szovjet katonák eltemetése is. Július 10. és 19. között közel 3000 holttestet földeltek el a tyimi előretörés színhelyén.[23]

A Donhoz kiérkezett 2. hadseregbeli alakulatok védőállásainak kiépítéséről s a munkásszázadoknak ezen munkálatokban való részvételéről és kötelezettségeiről egy 1942. július 13-án kelt hadsereg-parancsnoksági intézkedés műszaki toldalékában a következőket írta elő: „A hadosztályok és a hadtestek műszaki vezetési törzsei, valamint a tábori munkásszázadok zöme a védőöv tömegmunkáját végzik a polgári lakosság bevonásával, valamint kiépítik és karbantartják az útvonalakat... A munkásalakulatokat az ellenséges tömegtűzhatás területe mögött alkalmazzuk, hogy nappal is dolgozhassanak, mert a csekély erőkkel csak így érhetünk el rövid idő alatt kellő eredményt. Munkásalakulatok építsék a harckocsiárkokat és a fűthető óvóhelyeket."[24]

Jóllehet az elért arcvonal védőállásainak kiépítése elengedhetetlenül fontos volt,[25] a 2. hadsereg munkásszázadai közül mégis csupán a hadosztályokhoz, illetve esetenként a hadtestekhez beosztottak végeztek erődítési munkálatokat 1942 nyarán a Don mentén. Egyrészt a szeptember közepéig elhúzódó Don menti hídfőcsaták hátráltatták az arcvonal egyes szakaszain a műszaki munkákat, másrészt a tekintélyes számú hadseregközvetlen munkásszázadokat még nem vonták előre, s nem rendelték alá az arcvonalban levő har-

[18] A sárga karszalagot megkülönböztetésül a német hadsereg különleges szervei is használták.

[19] HL 10. könnyű hadosztály iratai 1942/741/M.

[20] Az országos járművek alatt szekereket kell érteni, melyek hasznos terhe mindössze 300-400 kg volt.

[21] HL 2. hadsereg iratai. 5. fasc. 83. számú naplómelléklet. Az esetre vonatkozó részletes leírást a korabeli dokumentumok nem tartalmaznak.

[22] HL 2. hadsereg iratai. 5. fasc. 159. számú naplómelléklet.

[23] HL 2. hadsereg iratai 15. fasc. Főszállásmesteri osztály. 337/a. számú naplómelléklet.

[24] HL 2. hadsereg iratai. 15. fasc. Főszállásmesteri osztály. Műszaki toldalék a 945/2. hds. I. a. 42. VII. 13. számú intézkedéshez.

[25] „Minden embernek tudnia kell, hogy az állások kiépítésébe befektetett nehéz munkával vért takarít meg és lehetővé teszi a megfelelő viszonyok közötti áttelelést" – olvasható Murahídy Gusztáv vezérőrnagynak, a 2. hadsereg műszaki parancsnokának 1942. július 24-ei parancsában. HL 2. hadsereg iratai. 15. fasc. Főszállásmesteri osztály, 421. sz. naplómelléklet.

coló alakulatoknak. Ezen utóbbiak a hadsereg hátsó, ún. hadtápterületén legfőképpen az útkarbantartásoknál, az utánszállítási munkálatoknál (lőszer s egyéb anyagi cikkek mozgatásánál), illetve a hadsereghez még augusztus közepén is megérkező kisebb csapattestek kirakodásánál segédkeztek.

Az első vonalakba kivezényelt tábori és különleges munkásszázadok a műszaki törzsek irányítása alatt végezték naponta reggel 6-7 órától este sötétedésig, az őszi hónapoktól esetenként éjjel is erődítési munkálataikat. Óvóhelyeket építettek, ha szükséges volt, harckocsiakadályokat telepítettek és aknákat szedtek. Bár a munkaszolgálatosok alkalmazásuk előtt, előre meghatározott kiképzésben részesültek, ennek rövid időtartama nem volt elegendő ahhoz, hogy a nehéz és veszélyes munkákra hathatósan felkészítsék őket. Ezen kiképzés ráadásul nem elsősorban az arcvonalbeli, illetve előtti munkálatokra koncentrált. Az átlagos vegyes munkásszázadok a következő munkálatokra kaptak kiképzést: műszaki alapismeretek (anyagismeret, mérés, földmunkák, fakitermelés, kőműves- és betonmunkák), útépítés, szükséghíd építés (tartószerkezet, szegélyek, korlátok készítése, beépítése), tábori erődítés elemeinek építése (különös tekintettel a tömegmunkákra), vasutak építése karbantartása (talpfafektetés, sínfektetés, hevederezés).[26] Az arcvonal előtti feladatok ellátása ezért meglehetősen nagy vérveszteséggel járt. Volt olyan munkásszázad, amely nappal útjavításon dolgozott, éjszaka pedig az alakulat 60 kiválasztott tagja a „senki földjén", a két arcvonal között drótakadályokat telepített: „Olyan éjszaka nem volt, hogy 1-2 bajtársunk ott ne maradt volna, vagy láb, haslövéssel kórházba ne került volna"[27] – írta későbbi visszaemlékezésében egy egykori munkaszolgálatos.

A nehéz fizikai munkák során – az aknafelszedés és telepítés, valamint a drótakadályok elhelyezése mellett – különösen az ún. spanyol bakoknak az elkészítése és a védőállások elé történő felállítása volt veszélyes tevékenység. „Ez az alkotmány olyasmi, mint egy fűrészbak, csak ötször-hatszor akkora. Kivágtuk a fákat, legallyaztuk, nekünk kellett összeállítani és szögesdróttal sűrűn bevonni. Nagyon ocsmány munka volt, mert a kezünk tiszta vér volt. És ezeket a bakokat aztán két ember, az egyik elölről, a másik hátulról a vállára vette és este kivittük a vonalba. S a vonal elé állítottuk"[28] – hallhattuk egy volt munkaszolgálatostól Sára Sándor[29] népszerű és egykoron politikai vihart kiváltott „Krónika" című dokumentumfilm-sorozatában.

A legmegerőltetőbb arcvonalbeli munkákra a különleges munkásszázadok tagjait kötelezték. Ezen, büntetőszázadokként is emlegetett alakulatoknak a sorsa a hadműveleti területen a tábori munkásszázadokéval összevetve sokkal nehezebb volt. Állományukat főképp azon munkások vagy értelmiségiek alkották, akikről mint „politikailag megbízhatatlan elemekről" – a Belügyminisztérium intenciói alapján – listák készültek, melyeket az erre a célra létrehozott vegyes bizottságok[30] rendszeres időközönként felülvizsgáltak, kiegészítettek. A bevonulási központok a listák alapján a lehető legrövidebb úton felállították ezen csapattesteket. Egy-egy különleges munkásszázad felállítását

[26] HL VKF Eln. 1. 1942/5532.

[27] „Fegyvertelen álltak az aknamezőkön..." Dokumentumok a munkaszolgálat történetéhez Magyarországon. (Szerk. és a bevezető tanulmányt írta *Karsai Elek*.) I. k. Budapest, 1962. 202. o.

[28] Pergőtűz. Krónika a 2. magyar hadsereg pusztulásáról. (Dokumentumfilm-szövegkönyv). RTV-Minerva, 1983. 95. o. (Fazekas György elbeszélése.)

[29] Sára Sándor (Tura, 1933. XI. 28. –) operatőr, filmrendező. Számos magyar játék- és dokumentumfilm operatőre és rendezője, 1993 és 2000 között a Duna Televízió elnök-főigazgatója.

[30] Ezekben a vegyes bizottságokban a Belügyminisztérium, a Honvéd Vezérkar főnöke és az Iparügyi Minisztérium (Üzemi kém- és szabotázselhárító) előadói képviseltették magukat. HL VKF Eln. 1. 1942/5052.

eredetileg hadtestenként tervezték, azonban számuk a későbbiek során folyamatosan nőtt. A munkaszolgálatosaikkal szembeni bánásmód itt valóban nagyon kegyetlen volt. A elsőként felállított különleges munkásszázad, a Nagykátán megalakított 401. sorsa[31] szemléletesen példázza a többi hasonló összetételű századnál uralkodott körülményeket. A keleti hadszíntérre történő elvonulás előtt Muray Lipót alezredes,[32] az 1. bevonulási központ parancsnoka a keret figyelmét arra hívta fel, hogy tegyenek meg mindent annak érdekében, hogy a századból minél kevesebben kerüljenek haza.[33] A keret tagjai közül néhányan – a háború utáni népbírósági perek során – megemlítették azt is, hogy az elvonuláskor azon személyekről is készült egy lista, akiknek már a hadműveleti területre sem volt szabad megérkezniük. A 401. különleges munkásszázad tagjai a hadsereg Don menti védőkörlete előtt valóban lehetetlen körülmények között végeztették munkájukat. A század egyik túlélője – tevékenységüket kissé eltúlozva – a következőképpen számolt be az aknamentesítés szokatlan és embertelen módszeréről: „... puszta kézzel szedették az aknát, szuronnyal ásatták fel az aknamezőket. Még a rögzített aknákat is megfelelő eszközök nélkül szedették fel velünk. Dobózsinórt nem volt szabad használnunk."[34]

Az ezekhez hasonló esetektől eltekintve azonban nem ez volt az általános alkalmazási módja a munkásszázadoknak. A védelmi körletekben, ahol a harcoló alakulatok közvetlen érzékelhették, hogy mekkora szükség van a munkaszolgálatosok munkájára, 1942 őszéig nem volt jellemző, hogy a munkaszolgálatos állománnyal „pazarlóan" bántak volna.

A 101/6. tábori munkásszázad – jóllehet felállítása a nagykátai kiegészítő parancsnokságon történt – nem tartozott azon munkásalakulatok közé, ahol a fizikai munka és a harctéri megpróbáltatások mellett a parancsnoki és a keretállomány atrocitásait is el kellett viselni. Az oroszországi hadműveleti területre 1942. április 25-én elvonult század parancsnoka báró Schell Pál tartalékos huszárfőhadnagy[35] volt, aki korábban Washingtonban az amerikai magyar követségen dolgozott, helyettese Bodor Imre tartalékos hadnagy[36] szociáldemokrata párttag, századírnokként pedig Kóródy Béla karpaszományos őrmester,[37] az Esti-Kurír párizsi tudósítója teljesített szolgálatot. A század vezetése már személyi összetétele által is garantálta, hogy ebben az alakulatban nem fordulhatnak elő olyan emberellenes, elítélendő cselekedetek, melyek másutt megtörténhettek. Nagykátát elhagyva a századparancsnok utasítására a keret csak töltetlenül hordhatta puskáját, és a szuronyt is le kellett szerelniük. A század egykori munkaszolgálatosának visszaemlékezéséből ismeretes az is, hogy frontszolgálatuk alatt a századon belül visszaélések nem történtek, s a keret a legénységet nem bántalmazta. Az áldatlan munkakörülmények és az 1943 januári visszavonulás viszontagságai azonban a 101/6.

[31] A 2. hadsereg kötelékében frontszolgálatot teljesített valamennyi különleges (büntető) munkásszázad hadrendi száma néggyel kezdődő háromjegyű szám volt.

[32] Muray Lipót (Budapest, 1886. VI. 15. – Budapest, 1945. V. 1.) alezredes. 1941. novemberében nevezték ki a nagykátai 1. bevonulási központ parancsnokává. Ezen beosztásában 1942 nyarán hozzávetőlegesen 10-12 tábori és különleges munkásszázad felállításánál működött közre. 1945. március 17-én helyezték előzetes letartóztatásba, s a Budapesti Népbíróság a roppant rövid időn belül lefolytatott eljárás során mint háborús bűnöst halálra ítélte.

[33] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára V-129605 (Nb. 99/45.)

[34] Uo.

[35] Schell Pál, dr. báró (Nagyida, 1898. IX. 5. – München, 1979. X. 20.) tartalékos huszárfőhadnagy. 1945 őszén – amikor már számtalan népbírósági per zajlott – százada munkaszolgálatosai közül már csak tizenegyen voltak életben. Ellene nem emeltek vádat.

[36] Személyére vonatkozólag adatokkal nem rendelkezünk.

[37] Személyére vonatkozólag adatokkal nem rendelkezünk.

tábori munkásszázad állományának túlélési esélyeit is csökkentették. A többi hasonló alakulathoz hasonlóan munkaszolgálatosai közül csak kevesen térhettek haza.[38]

Az arcvonalban lévő munkásalakulatok, a már említett műszaki jellegű munkák mellett az egészségügyi szolgálatot is teljesítettek. A munkaszolgálatra behívott orvosoknak többnyire sebesült honvédeket kellett kimenteniük az ellenség tűzvonalából. Vécsey Béla alezredes,[39] a 35. gyalogezred parancsnoka a következőket írta harctéri naplójában: „Kénytelen vagyok megállapítani, hogy ezek a zsidók sokkal fegyelmezettebbek, mint a mi honvédeink, munkakészségük és teljesítményük is jobb, mint a honvédeké. A zsidók a legnagyobb tűzben fegyver nélkül is kihozták a sebesült és halott honvédeket, volt is egy zsidó századnak vagy ötven halottja és kétszer ennyi sebesültje."[40] Másutt pedig az alábbiakat jegyzi meg: „A zsidó századok elől igen bátran viselkednek, nem hagynak sem sebesült, sem halott magyart vissza. Még megérjük, hogy hősök lesznek belőlük akkor, amikor a mi gyalogságunk mindig megszalad."[41]

1942 folyamán az egyre rosszabbodó körülmények (nem megfelelő élelmezési és ruházati ellátás, kemény fizikai munka, esetenkénti bántalmazások, atrocitások) ellenére a munkaszolgálatosok körében még kevés szökési kísérlet fordult elő. Az első világháborús szovjet-orosz hadifogságnak elhíresült kegyetlen és embertelen formája számukra is visszatartó erőként hatott. Bár elvétve előfordult, hogy átszöktek a szovjet reguláris csapatokhoz, vagy csatlakoztak partizánokhoz, csupán néhány korabeli peranyag tanúskodik arról, hogy a partizánok oldalán harcolva, segítettek csapdába csalni a magyar csapatokat.[42] Idővel sorsukba beletörődve végezték mindennapi kemény munkájukat, de elvétve azon túl még bátor haditetteikkel is segítségükre voltak a harcoló alakulatoknak.

A 9. könnyű hadosztály 47. gyalogezredének parancsnoka, Martsa Sándor ezredes[43] a háború után készített feljegyzésében az alábbiakban emlékezett meg az alakulatához beosztott munkaszolgálatosok 1942. december 30-i dicséretes helytállásáról: „Az ezredhez tartozott két sárga karszalagos, ún. munkaszolgálatos század. A hídfő [a Kosztyenkinél képzett szovjet hídfőállás – a Szerzők] támadásához ezekből igénybe kellett vennünk különböző kisegítő munkák elvégzésére száz főt. Természetesen fegyvert nem kaptak, nem kaphattak. De nem is harc volt a feladatuk. Amikor a közelharc már a hídfő belsejében, magjában folyt, sárga karszalag ide, sárga karszalag oda, orosz géppisztoly, orosz puska volt a kezükben, és végigharcolták a harcot engedély nélkül is. Többen elestek közülük, így egy okleveles vegyészmérnök is. Halottaikat 31-én a 34/I. zászlóalj hősi temetőjében földeltük el Kosztyenkiben a honvédek sírjai mellé."[44]

A 20. könnyű hadosztály vezérkari főnöke, Kern Károly vezérkari százados[45] szintén egy hasonló esetről tesz említést: „1942. szeptember 15-én a szovjet csapatok a 14. gyalog-

[38] *Gabriel A. Demeter:* Emlékszem nagyon jól! (Visszaemlékezés) 10. o. Másolata a szerzők birtokában.

[39] Vécsey Béla (Moszkva, 1894. VIII. 10. – Tatabánya, 1971. II. 17.) alezredes. 1942 júniusában a VII. hadtest anyagi összekötő törzstisztjeként került ki a Donhoz, s augusztus 24-ig látta el ezt a beosztását. Utána október 10-ig a 35/I. zászlóalj, majd – kisebb megszakítással – 1943. március 8-ig a 35. gyalogezred parancsnoka volt.

[40] HL Tanulmánygyűjtemény (a továbbiakban: Tgy.) 2622. Vécsey Béla alezredes harctéri naplója. 1942. augusztus – 1943. március.

[41] Uo.

[42] HL HM Eln. 1/ny. 1942/43770.

[43] Martsa Sándor (Komárom, 1893. I. 10. – Linz, 1969. I. 29.) ezredes. A Don menti hadszíntéren 1942. szeptember 10-én vette át a nagykanizsai 47. gyalogezred parancsnokságát, melyet egészen alakulata 1943. május eleji hazatértéig vezetett. A III. hadtest 1943. januári védelmi és elhárító harcai alatt Kocsatovka község 6000 fős körvédelmi harccsoportjának parancsnoki teendőit látta el.

[44] HL Tgy. 3292. *Martsa Sándor:* A szombathelyi III. hadtest visszavonulásának története a Don mellől 1943. január 13-tól február 10-ig. Kézirat. Traun, 1965. 10. o.

ezred arcvonala ellen helyi támadást indítottak. A gyalogezred árkászszázadához beosztott munkaszolgálatos egységek Sztorozsevoje községtől délre, körülbelül egy kilométernyire, az „urivi nagyhorhosnak" elnevezett völgyben az előző napi harcok halottait, az elhagyott orosz lőszert és fegyvereket gyűjtötték össze. Éppen reggeliztek, amikor az orosz támadás megindult. A támadást saját tüzérségi tüzünk és az 1. gépkocsizó lövészezred részei Vastagh György alezredes[46] öntevékeny vezetésével az otticsihai erdőben visszaverték. De az oroszok egy részének sikerült tüzérségi tüzünk elől, illetve azon át a horhost elérnie. Ekkor a munkaszolgálatosok felkapták az összegyűjtött orosz fegyvereket, és azokkal visszaszorították a horhosba jutott oroszokat, illetve egy részüket fogságba ejtették."[47]

1942 őszén a magyar hadvezetéstől két küldöttség szemlélte meg a keleti hadszíntéren harcoló 2. hadsereget. Először a Honvéd Vezérkar főnöke,[48] majd 1942. október 17. és 19. között az újonnan kinevezett honvédelmi miniszter, Nagy Vilmos nyugállományú vezérezredes.[49] Az utóbbi tábornok emlékirataiban bőségesen találunk utalásokat a munkaszolgálatosok helyzetéről és több helyen részletesen is beszél ottani tapasztalatairól. Látogatásáról 1942. október 27-én tájékoztatta a minisztertanácsot és a munkásszázadokkal foglalkozva leszögezte: „ha jó munkát kívánunk a munkásszázadoktól, úgy azokkal jól kell bánni, jól kell őket ruházattal és élelemmel ellátni."[50] Nagy Vilmos maga is sajnálatosnak tartotta, hogy az elődjétől örökölt 1942. évi XIV. törvénycikk végrehajtása reá hárult.

Nagy Vilmos az általa képviselt humánus álláspontot próbálta érvényesíteni saját minisztériumán belül. 1942. november 4-re értekezletet hívott össze, amelyen az 1942. évi XIV. törvénycikk végrehajtásáról készített rendelettervezetről tárgyaltak.[51] Az általa vallott „a kisegítő szolgálat is katonai szolgálat" elvnek megfelelően szorgalmazta, hogy hasonlóan a gyalogságnál eltöltött kétévi szolgálathoz, kétévi szolgálat után a kisegítő munkaszolgálatosokat is tartósan szabadságolják. Nem fogadta el a rendelettervezet azon rendelkezését, mely szerint a zsidók szolgálati halasztásban nem részesíthetők. Töröltette a rendelettervezet azon bekezdését is, mely szerint a kivételezett és rendfokozatukat megtartott zsidók a jövőben magasabb rendfokozatot nem érhetnek el. Elrendelte, hogy a „hadigondozási igazolványt feltétlenül ki kell állítani az arra jogosult zsidónak", nem járhat el senki e tekintetben önkényesen. A tervezet azon rendelkezését is eltörölte, mely szerint a kivételezett és rendfokozatukat megtartott zsidók a honvédség alakulataihoz sem békében, sem háború idején nem hívhatók be.

[45] Kern Károly (Hánta, 1907. IX. 17. – München, 1975.) vezérkari százados, 1942. október 31-től vezérkari őrnagy. 1942. júniusa és 1943. áprilisa között mint a 20. könnyű hadosztály vezérkari főnöke a 2. hadsereg hadműveleti területén frontszolgálatot látott el. Ezt követően a hátországban 1943. április 13. és 1944. április 17. között a Vezérkar főnöke 2. osztály defenzív alosztályát vezette.

[46] Vastagh György (Szabadka, 1896. III. 23. – Szentes, 1944. X. 9.) alezredes, 1943. május 1-jétől ezredes. 1942 júniusában az 1. gépkocsizó lövészzászlóalj parancsnokaként került ki a 2. hadsereg Don menti hadműveleti területére. Augusztus 8-tól ideiglenesen, november 15-től kinevezve az 1. gépkocsizó lövészdandár (december 1-jétől 1. lövészezred) parancsnoka volt. Az 1944. őszi magyarországi harcok során ellenséges tüzérségi lövedéktől találva Szentesnél hősi halált halt.

[47] Kern Károly vezérkari őrnagy második világháborús feljegyzései. München, 1974. Kézirat. Idézi: *Gosztonyi Péter:* A magyar honvédség a második világháborúban. Budapest, 1992. 82. o.

[48] Szombathelyi Ferenc (Győr, 1887. V. 17. – Újvidék, 1946. XI. 4.) vezérezredes. 1941. szeptember 6-tól 1944. április 19-ig látta el a Honvéd Vezérkar főnöki tisztségét.

[49] Nagy Vilmos (Parajd, 1884. V. 30. – Piliscsaba, 1976. VI. 21.) nyugállományú vezérezredes. 1942. szeptember 24. és 1943. június 12. között mint nyugállományú vezérezredes a Kállay-kormányban a honvédelmi tárcát irányította.

[50] Magyar Országos Levéltár. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1942. október 27.

[51] HL HM Eln. 1942/55000.

A honvédelmi miniszter a keleti hadműveleti területen tett szemleútja alkalmával tapasztalta, hogy a 42 évesnél idősebb korosztály is igen jelentős számban fordul elő a munkásszázadokban. November 6-i rendeletében ezért intézkedett, hogy elsősorban a 24 és 33 év közötti zsidókat hívják be és az idősebbeket velük cseréljék fel.[52] Intézkedésére a nemzetbiztonsági szempontból veszélyes elemek számára valamennyi közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljban külön századokat állítottak fel. A velük való bánásmód azonban jóval emberségesebb volt, mint a keleti hadszíntérre korábban kivezényelt ún. büntetőszázadoké.[53]

Következő lépésként a honvédelmi miniszter hatályon kívül helyezte az „5000-es" honvédelmi rendelet 6. pontját, mely a keleti arcvonalra kiküldött zsidó és nemzetiségi munkaszolgálatosok felváltását megtiltotta, miközben a harcos alakulatokba beosztottak hat havonta felválthatók és felváltandók voltak. Az előző miniszteri rendelet értelmében „románnak, szerbnek és zsidónak semmiféle kedvezményt nyújtani nem szabad, ezek fel nem válthatók, szabadságra nem mehetnek, ott kell végigszenvedniük a háborút, vagy ott pusztulnak." A harctéren lévő valamennyi harcoló és munkásalakulatokba beosztott személyek számára Nagy Vilmos „egységes elbánást" rendelt el.

1942. november 19-én a Képviselőházban a nyilvánosság előtt is kijelentette: „Én a magam részéről a törvény és az emberiesség álláspontján állok, mert nekem munkásra van szükségem, aki nekem azért kell, hogy el is végezze azt a műszaki munkát, amelyet nem akarok a csapattal elvégeztetni. Ha pedig munkát követelek, akkor nekem annak az embernek a munkaképességéről gondoskodnom kell. A bevonultak ne tekintsék ezt a munkásszázadba való bevonulást megalázásnak. Ez honvédelmi szolgálat, ez kötelező mindenkire, törvényes alappal bír."[54]

A honvédelmi miniszter a fent említett gondolatainak alátámasztására a hátországban dolgozó zsidó munkásszázadok 1942. november végi megtekintése után bizalmas parancsban[55] utasította az illetékes parancsnokokat arra, hogy „a zsidók munkaképességét és teljesítményét emberséges bánásmóddal, a munkaképtelen és beteg zsidók felülvizsgálatával, illetőleg kórházba utalása útján fokozzák". Ugyanakkor tiltotta, hogy a tiszteknek a zsidókkal szemben tanúsított bánásmódját az érzelmeik határozzák meg, illetve hogy ők meg nem engedett fenyítési eszközökhöz nyúljanak.[56] Intézkedett a megfelelő elhelyezés, a „változatos és tápláló étkezés", s a megfelelő téli ruházat biztosítása érdekében is. Utasításai végrehajtásának ellenőrzésével s a rendellenességek jelentésével a hátországi munkásszázadok tekintetében Röder Jenő vezérőrnagyot,[57] a hadszíntéren levő alakulatok esetében Tanító Béla vezérőrnagyot[58] nevezték ki.[59]

További intézkedések keretében Nagy Vilmos megszüntette a névre szóló behívójegyekkel történő behívást. Ezt követően egyszerűen a hivatalos lapban megjelenő és az

[52] HL HM Eln. 1. b. 1942/69059. A rendelet megjelent: *Budapesti Közlöny*, 1942. november 19.

[53] HL HM Eln. M. 1 .b. 1942/5600.

[54] *Képviselőházi Napló*, 1942. november 19., 309. ülés, 595–596. o.

[55] HL VKF Eln. 1. 1942/6024.

[56] Uo.

[57] Röder Jenő (Pápa, 1889. VI. 12. – Budapest, 1974. VII. 8.) vezérőrnagy. Fent említett megbízatása 1942. december 11-én történt.

[58] Tanító Béla (Somorja, 1891. VIII. 29. – Szombathely, 1945. III. 4.) vezérőrnagy. 1942. májusától mint a 10. könnyű hadosztály parancsnoka, november 15-től pedig mint a 2. hadsereg műszaki és munkás alakulatainak felügyelője látott el harctéri szolgálatot a Don mentén.

[59] Röder Jenő vezérőrnagy 1959 márciusában papírra vetett visszaemlékezéseit idézi: „Fegyvertelen álltak..." i. m. 2. k. 202–206. o.

utcán kifüggesztendő „Hirdetmény" útján kellett a zsidóknak bevonulniuk.[60] Ez főleg 1942. április 22-e után öltött nagy méreteket, amikor a hadtestparancsnokságok titkos utasítást kaptak, amelyben megszabták számukra, hogy tábori munkaszolgálatos századok személyi állományába 10-15%-ban „közismert vagy jómódú" zsidókat is sorozzanak be. Az utasítás megemlíti, hogy abban az esetben, ha az illető „bomlasztó tevékenységet" (pl. suttogó propagandát) fejtett ki, akkor nem kell szigorúan ragaszkodni a behívás felső korhatárához (42 év). Ezzel lehetőség nyílt a névtelen feljelentés intézményén keresztül a személyes bosszúkra is.

1942. november 14-én kiadott rendelkezései is arra utaltak, hogy a behívások gyakorlatába rendszert akart vinni. Előírta, hogy minden 18 és 48 év közötti zsidót névjegyzékbe kell venni. Az érintetteknek a jelentkezéskor, katonai igazoló okmányaikon kívül (igazolványi lap, sorozási bizonyítvány, alkalmatlansági bizonyítvány, elbocsátó levél, levente vagy közérdekű munkaszolgálatos igazolvány, polgári személylap), ezentúl két fényképet is magukkal kellett vinniük. Az egyiket a helyi népmozgalmi nyilvántartó hivatal pecsétjével ellátva visszaadták a jelentkezőnek. Ez szolgált a nyilvántartásba vétel igazolására.[61]

Az 1942. november 19-én megjelent bevonulási rendelet először mondta ki nyíltan, hogy „a bevonulók bakancs és sapka kivételével más honvédségi ruházati és felszerelési cikket általában nem kapnak".[62] A bevonulási feltételek kétségkívül elég súlyosak voltak, de ennek ellenére Nagy Vilmos miniszteri szolgálatának első időszaka után is már némi javulás volt tapasztalható a zsidó munkaszolgálatosok helyzetében. Utasításai a hadműveleti területen azonban gyakorta nem valósulhattak meg. Egyes csapatparancsnokok az utasításokat a „maguk módján" értelmezték, illetve azokat a gyakorlatban elszabotálták. A tisztikar egyes tagjainak ezen magatartását Nagy Vilmos több ízben írásban is kifogásolta.

A honvédelmi miniszter 1943. március 28-án újabb bevonulási és jelentkezési hirdetményt adott ki.[63] Ezúttal a 25 és 37 év közötti besorozott zsidó hadköteleseknek kellett bevonulniuk. A Honvédelmi Minisztérium ország-mozgósítási osztálya ezzel párhuzamosan egy átiratban közölte a Belügyminisztériummal azokat a szempontokat, amelyek alapján bizonyos kategóriák mentesítendők.[64] Első alkalommal vették figyelembe a keleti hadszíntéren teljesített munkaszolgálatot. Nagy Vilmos azt is elrendelte, hogy azokat a jelentkezőket, akik „a jelenlegi háborúban 1942. év tavaszától kezdve mint katonák (kisegítő szolgálatosok) kitüntetést szereztek, megsebesültek, vagy a jelenlegi háborúban a hadműveleti területen mint katonák legalább 6 hónapig tényleges szolgálatot teljesítettek", el kell bocsátani.

A korábbi rendelkezéssel szemben a bevonuló orvosokról, gyógyszerészekről, állatorvosokról, mérnökökről névjegyzékeket készítettek, amelyeket az illetékes szakminisztériumokhoz elküldtek. Ezek közül azokat, akiket a minisztériumok honvédelmi munkára igénybe kívántak venni, a bemutató bizottságok azonnal elengedték.[65] Az 1942 tavaszától alkalmazott gyakorlattal szemben ezen munkaerőt jóval ésszerűbb módon használták fel a rendelkezéseknek köszönhetően. Immár a kamarai tagsággal nem rendelkező orvosokat, mérnököket is szakmájuknak megfelelően alkalmazták.

[60] HL HM M. 1. b. 1942/5600.
[61] „Fegyvertelen álltak..." i. m. 2. k. 147. o.
[62] Uo. 149. o.
[63] HL HM. Eln. 1. b. 1943/18932.
[64] HL HM Om. biz. 1943/203.
[65] HL HM Om. biz. 1943/203.

Nagy Vilmos működése nyomán a munkaszolgálatosok helyzete lényegesen könnyebb lett, a rendszer hátrányosan megkülönböztető jellege is jelentősen csökkent. Őrá hárult azonban az elődje által ráhagyott 1942. évi XIV. törvénycikk végrehajtási utasításának kidolgozása és életbeléptetése. Ez a törvénycikk a munkaszolgálatot szabályozó valamennyi hatályos rendelkezést összegezte, technikai szempontból pedig az 1939. évi II. törvénycikknek a kiegészítése volt. Mint korábban említettük, a törvény eredeti változatát Nagy Vilmos ugyan erősen szanálta, de jellege a törvénycikkelyek szintjén továbbra is erősen diszkriminatív maradt. Így alakult ki az a furcsa helyzet, hogy amíg a törvényi szabályozás szerint a kisegítő szolgálatra kötelezhetők köre bővült,[66] s kötelességeiket minden eddiginél pontosabban szabályozták, addig a gyakorlatban munkakörülményeik a korábbihoz képest jelentősen javultak.

A harcoló alakulatok veszteségeinek pótlása mellett a védőállások kiépítése, a terület erődítése és a hadsereg utánpótlási vonalainak fenntartása céljából a 2. hadsereg-parancsnokság kérésére a szeptember 19. és 25. között hadszíntérre küldött 20 – immáron 250 fős – tábori munkásszázadon túl továbbiak kiszállítását is tervbe vették.[67] Ennek megfelelően október 28-án 3, november 21. és 29. között 33, végül december 27-től 31-ig további 21 tábori és 10 különleges munkásszázadot indítottak útnak a 2. hadsereg hadműveleti területére. Az utolsó lépcsőben kiszállított munkásszázadok közül – az 1943. januári hadműveletek megindulása miatt – már nem mindegyik jutott el a hadsereg védőkörzetébe, ráadásul egy, négy tábori munkásszázadot szállító szerelvényt 1943. január 7-én Brjanszknál a partizánok aknára is futtattak.[68]

Az 1942 őszén és telén kiszállított munkásszázadok létszámát némileg megnövelték a tavasszal hadszíntérre küldöttekhez képest. Egy tábori, illetve különleges munkásszázadba 250 munkaszolgálatos, 5 tiszt és tiszthelyettes, illetve 37 főnyi keretlegénység tartozott.[69] Az egyes századok általában a közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljak, illetve műszaki vezetési törzsek kötelékében tevékenykedtek a hadműveleti területen.

Jóllehet a 2. hadsereg tábori, különleges és nemzetiségi munkásszázadainak száma az 1942. év végére 156-ra nőtt, a Nagy Vilmos nyugállományú vezérezredes, honvédelmi miniszter „Végzetes esztendők" című memoárjából gyakran idézett 50 ezer fős számadat[70] a 2. hadsereg kötelékében frontszolgálatot teljesített munkaszolgálatosokról meglehetősen túlzott mértékű. Az 1942 őszén és telén kivezényeltekkel együtt összesen 37 275 főben lehet meghatározni létszámukat.[71]

1942 őszétől – a védelmi munkálatok fontosságára való tekintettel – mind több, kezdetben a hadsereg hátsó, hadtáp körzeteiben műszaki segédmunkát, útkarbantartási feladatokat ellátó munkásszázadot rendeltek alá az első vonalban levő seregtesteknek. A kis számú utász, illetve árkászszázadok, valamint a gyalogalosztályok önmagukban ugyanis már nem tudták ellátni műszaki feladataikat. Az 1943. januári hadműveleteket megelőzően a 6. könnyű hadosztálynál 13, a 7.-nél 9, a 9.-nél pedig 11 tábori, illetve különleges munkásszázad végzett erődítési munkálatokat.[72]

[66] A törvényi szabályozás alapja az volt, hogy az 1941. évi XV. törvény a III. zsidótörvény alapján állapította meg a munkaszolgálati kötelezettséget.

[67] HL VKF Eln. I. a. 1942/5848., 2. hadsereg iratai. 7. fasc. 1000. naplómelléklet, 8. fasc. 1471. naplómelléklet.

[68] HL VKF Eln. 1. a. számnélküli iratok. Napi helyzetjelentések (a továbbiakban: NHJ) 1942. szeptember 19 – 1943. január 7.

[69] HL VKF Eln. 1. 1942/5532.

[70] *Nagy Vilmos:* Végzetes esztendők 1938–1945. Átdolgozott, második kiadás. Budapest, 1986. 127. o.

[71] *Szabó:* i. m. 171. o.

A tél beköszöntével a munkaszolgálatosok helyzete napról napra tovább romlott. A hadszíntérre elvonulásukkor viselt polgári ruhájuk őszre már elrongyolódott, s a kemény hideggel és a téli munkavégzéssel szemben alkalmatlanná vált. A hazai zsidó szervezetek ezért elhatározták, gyűjtést szerveznek a munkaszolgálatosok javára. A Magyarországi Izraeliták Országos Irodájának és a Magyarországi Autonóm Ortodox Izraelita Hitfelekezetnek alárendelt Hadviseltek Bizottsága a belügyminiszter engedélyével kezdte meg nagyszabású téliruha-gyűjtő akcióját.[73] A központi zsidó szervezeteken kívül, minden hitközséget is bevontak az akcióba, a *Magyar Zsidók Lapja* hasábjain pedig szeptembertől kezdve folyamatosan felhívásokat tettek közzé, amelyek adakozásra buzdítottak. 1942 őszére huszonnyolc tehervagonnyi téli ruházati cikket sikerült összegyűjteniük a keleti hadszíntéren szolgáló munkaszolgálatosok részére, amelyeket október és november folyamán ki is szállítottak.[74] Hogy ezen segélyszállítmányokból mennyi jutott el a munkaszolgálatos alakulatokhoz, e tekintetben nincsenek pontos adataink. A keleti hadműveleti terület katasztrofális utánszállítási helyzete (gyér vasútvonal-hálózat, német seregtestek elsőbbsége) ismeretében azonban valószínűsíthető, hogy a szállítmányok nagy többsége nem érkezett meg rendeltetési helyére.

A munkaszolgálatosok vesztesége az 1942. évi frontszolgálat alatt a 2. hadsereg teljes személyi veszteségét tekintve arányában még nem volt jelentős méretű. A felvonulás és a kezdeti harcok időszakában, majd a súlyos Don menti hídfőcsaták és az ún. hadműveleti szünet három hónapja alatt arányában a legtöbbet a tisztikar, utána pedig a legénység szenvedte el.[75] A korabeli ún. Veszteségi lajstromok adatai szerint 1942. december 31-ig 1796 munkaszolgálatos halt meg, 236 tűnt el, s 46-an estek fogságba.

A szeptember hónap két veszteségi kategóriánál fordulópontot jelentett. Míg az eltűnések ezt követően csökkentek, a halottak száma szeptember és december között tízszeresére nőtt az előző hónapokéhoz viszonyítva. Az eltűnések csökkenését elsősorban a szökésre vállalkozókkal szembeni súlyos rendszabályokkal lehet magyarázni. Egy, a 2. hadsereg-parancsnokságon született, töredékes, keltezés nélküli „bizalmas" iratban a tábori bíróságok által követendő irányelvekről az alábbiak olvashatók: „... számolni kell azzal, hogy a különleges és tábori munkásszázadok tagjai a szigorú katonai rendbe nem tudnak beleilleszkedni, és így függelemsértésre és zendülésre hajlamosak lesznek, az őrizetükre rendelt fegyveres őröknek, illetve a felügyelő keret tagjainak esetleg ellenszegülnek, továbbá veszélyes helyzetekben sokszor gyáván fognak viselkedni. Az [...] általuk netán elkövetendő bűncselekményeket esetről esetre feltétlenül rögtön bíráskodás keretében kell megtorolni, az illetékes parancsnoknak aziránt kell javaslatot tenni, hogy az ítéletet a kiszabott büntetésnek kegyelemből való enyhítése nélkül erősítsék meg. Az ilyen alakulatok tagjai által elkövetett bűncselekményekkel kapcsolatban a parancsnokok, őrök stb. által alkalmazott kényszerrendszabályok (fegyverhasználat stb.)

[72] HL 2. hadsereg iratai. 4. fasc., számnélküli iratok, 1943. január 12-i töredékes hadrend.

[73] „Fegyvertelen álltak..." i. m. 2. k. 106–107. o. A Belügyminisztérium a 98640/1942-V. számú rendeletével engedélyezte a gyűjtést.

[74] Uo. 200–201. o.

[75] *Vincze Lajos:* A bolsevizmus elleni háborús veszteségeink mikénti tagozása. *Magyar Katonai Szemle,* 1943. június. 440–442. o. Kivételt képezett a 12. könnyű hadosztály, mely a Korotojak körüli hídfőharcokban és a három hónapos hadműveleti szünet alatt a harcos állományának 20%-át, az alárendeltségébe tartozott zsidó- és különleges munkásszázadok állományának pedig 70%-át vesztette el. HL 2. hadsereg iratai. 25. fasc. A m. kir. 12. könnyű hadosztály történetéről összefoglaló 1942. IV. 27 – 1943. I. 17-ig.

büntetőjogi elbírálásánál a nemzet védelmi érdekeit szintén a legnyomatékosabban kell tekintetbe venni."[76]

A rögtönítélő eljárás során hozott legsúlyosabb, halálos ítéletek általában azoknál a tábori vagy különleges munkásszázadoknál fordultak elő, melyeknél a munkaszolgálatosok a nehezen elviselhető frontkörülmények (nehéz fizikai munka, gyenge ellátás, szokatlan időjárási viszonyok) mellett a századparancsnokuk és a keretlegénység kegyetlenkedéseinek is ki volt téve. A sorozatos és indokolatlan kikötések, ütlegelések és élelemelvonások miatt a szökések s a munka előli elrejtőzések száma ezen munkásszázadoknál az átlagosnál jóval nagyobb arányban fordult elő. A legtöbb halálos ítéletet „hűtlenség, illetve színlelés bűntettében"[77] a IV. hadtest védőkörletében dolgoztatott tábori munkásszázadoknál hozták meg a tábori bíróságok, illetve esetenként a századparancsnokok. A 104/5. tábori munkásszázadnál 84, a 104/6.-nál 76, a VI/5.-nél pedig 38 főt végeztek ki az 1942-es esztendőben.[78] A legfeltűnőbb ítéletet a Mohácsról elvonult 104/5. tábori munkásszázad 24 munkaszolgálatosával szemben hozták meg, akiket szökés, valamint a parancsnok és a keretlegénység elleni összeesküvés gyanúja miatt, két munkaszolgálatos, illetve a néhány keretkatona vallomása alapján a 10. könnyű hadosztály tábori bírósága ítélt halálra. Az 1942. szeptember 20-án Scserbakovon végrehajtott kivégzéséről egy szemtanú harctéri naplójában az alábbiakat olvashatjuk: „Állítólag az a bűnük, hogy át akartak menni az oroszokhoz, és az igazságtalan szenvedésüktől megszabadulni. De elfogták őket. Már orosz katonákkal együtt [...] Ítélethirdetés után négy katona kísérte őket [...] Térdre kellett állni nekik, azután bekötötték a szemüket, majd négy fejlövést kaptak."[79] A kivégzettek között a legfiatalabb 22, a legidősebb – egy pécsi orvos – 43 éves volt.[80]

A nehéz és megerőltető fizikai munka, az alultápláltság, a hideg és alkalmanként a keretlegénység atrocitásai következtében a munkaszolgálatosok zöme az 1942 őszi hónapoktól fokozatosan munkaképtelenné vált, szervezetük legyengült. Hiányos, elvonu-

[76] HL 2. hadsereg iratai. 15. fasc. Főszállásmesteri osztály. 172. számú naplómelléklet. „Tájékoztatás a tábori bíróságok által követendő irányelvekről". A 3 oldalas, töredékes irat feltehetően még az 1942. nyári hónapokban született.

[77] A tábori bíróságok szökési kísérlet esetén a katonai büntető törvénykönyv 93., a munkafelvétel alóli ellenszegüléskor pedig a 139. paragrafusa alapján ítélkeztek. 1942 folyamán a 2. hadsereg közel 300 munkaszolgálatosa s közel 20 honvédje ellen hozták meg a halálos ítéletet. (Ezen számadatok azért csak hozzávetőlegesek, mert az ún. veszteségi kartonokon a halálesetek okát nem minden esetben a „kivégzés", „agyonlövés", illetve „felkoncolás" kifejezéssel jelölték meg.) *Bús János–Szabó Péter:* Béke poraikra... A keleti hadműveletek során elesett, meghalt magyar honvédekről és munkaszolgálatosokról (Dokumentum-emlékkötet) Budapest, 1999. 343–778. o.

[78] Uo. 343–778. o.

[79] *Papp Árpád–Szili Ferenc:* Kapostól a Donig. Budapest, 1990. 64. o. (Erényi Alajos őrvezető harctéri naplója.)

[80] Berger László (Budapest, 1914), Berkovics András (Budapest, 1915), Braun Lajos (Balassagyarmat, 1914), Breuer Sándor (Paks, 1912), Friedländer Andor (Újpest, 1914), Goldstein Jakab (Nagykálló, 1914), Grósz Ottó (Bonyhád, 1912), Grün Benjamin (Marosvásárhely, 1914), dr. Havlin Károly (Budapest, 1899), Krausz Tibor (Zalaegerszeg, 1913), Kritzler Ármin (Bonyhád, 1915), Ligeti Miklós (Szeged, 1914), Neiser László (Szekszárd, 1915), Orbán József (Moson, 1916), Pollák Ferenc (Nagybocskó, 1913), Pollák Mózes (Középapsa, 1915), Rosenfeld Sándor (Pécs, 1912), Schwarcz György (Siófok, 1914), Schwarcz Imre (Dunaföldvár, 1912), Spiegel Miklós (Tapolca, 1917), Spitz Rezső (Pécsbánya, 1914), Szerényi László (Budapest, 1920), Weisz György (Budapest, 1915), Weisz István (Püspöknádasd 1912). *Bús–Szabó:* i. m. 343–778. o. Az 1942. szeptember 20-án kivégzett 24 munkaszolgálatos adatait dr. Gerő Imre kaposvári orvos 1946. évi népbírósági tanúvallomásából is ismerjük, aki az alábbiakról nyilatkozott: „1942 december havában valamennyi hátországi zsidó munkaszolgálatos csapatnál – »elrettentő példa gyanánt« – parancsban kihirdették, hogy a harctéren 24 zsidó munkaszolgálatost bírói ítélet alapján kivégeztek, mert összeesküvést szőttek. A parancsban közölték az elítélt és kivégzett munkaszolgálatosok neveit is." Somogy Megyei Levéltár. Kaposvári Népbíróság 1946/59. Nb. szám. Háborús bűntett.

lásukkor viselt, nyári öltözetük miatt – ahogy többen a honvédek közül is – sok munkaszolgálatos fagyott meg a korán beköszöntött oroszországi tél folyamán. 1942. második felében 213, 1943 első felében pedig 145 munkaszolgálatos fagyhaláláról tanúskodnak a korabeli ún. veszteségi kartonok.[81] A legtöbben, 29-en a Krinicski, Krinyica és Pucsin környékén tevékenykedő 104/6. tábori munkásszázadból fagytak meg.[82]

A munkaszolgálatosok a kivégzéseken és a fagyhalálon kívül leginkább végelgyengülésben, illetve aknafelszedés és telepítés közben vesztették életüket.

A 2. hadsereg-parancsnokság naplójában 1943. január 7-én az alábbi rövid jelentést rögzítették: „A 9. könnyű hadosztálynál egy faaknákat szállító szánoszlopból 12 szán felrobbant. 22 munkaszolgálatos és egy utász meghalt."[83] Egy másik korabeli hadiokmány a III. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljnál levő áldatlan állapotokról tudósít. A Szombathelyről elvonult alakulat három századát az 1943. januári szovjet támadást megelőzően az uriv-sztorozsevojei Don-szeglettől északra, a 22. gyalogezredhez osztották be. Harckocsiárok-ásás, egyéb földmunkák, spanyollovasok készítése és kiszállítása, illetve aknatelepítés volt a feladatuk. Márkus László továbbszolgáló százados,[84] a zászlóalj parancsnoka az alábbiakat jelentette munkaszolgálatosairól: „A zsidó kisegítő munkaszolgálatosok erőállapota egyenesen siralmas volt. Az utóbbi időben [1942. december vége, 1943. január eleje – a Szerzők] már alig akadt egy-két munkaképes egyén. A halálozás napirenden volt, úgy hogy körülbelül 200 fő halálozott el testi leromlás (végelgyengülés) következtében."[85]

A szovjet Voronyezsi és Brjanszki Front hadművelete a magyar 2. és a szomszédos olasz 8. hadsereg részeinek bekerítése és megsemmisítése céljából 1943. január 12-én az urivi ellenséges hídfőből egy felderítő vállalkozással indult meg. A január 13-i szovjet főtámadás s a magyar arcvonal második, január 14-i scsucsjei áttörését követően a kevés páncélelhárító fegyverrel és harckocsival rendelkező s vontatóeszközök hiányában mozgásképtelen tüzérségű 2. hadsereg csapatai a dermesztő hidegben amíg tudtak, kitartottak állásaikban, majd részeikre szakadva kezdték meg visszavonulásukat. A hadsereg-parancsnokság későn elrendelt január 17-i visszavonulási parancsa azt eredményezte, hogy a VII. hadtest alakulatai már a teljes bekerítettségből kezdték meg hátravonásukat a Don mellől. Vezetési hibák, Osztrogozsszk és Ilovszkoje védőinek kitartása, illetve a Cramer-hadtest eredményes utóvédharcai miatt a támadók nem tudták kihasználni kezdeti sikereiket. A IV. és VII. hadtest jelentős részét sikerült az Oszkol-folyó mögé hátravonni. Január 24-én a 2. hadsereg zöme kivált az arcvonalból, a január 15-én a német 2. hadsereg alárendeltségbe került III. hadtest azonban csak február 2. és 4. között tudott kitörni a szovjet csapatok körülzárásából.

A rossz fizikai állapotban lévő, téli ruházattal nem rendelkező munkaszolgálatosok különösen nehéz helyzetbe kerültek. Néhány munkaszolgálatos század megmaradt harctudósítása tanúskodik a visszavonulás körülményeiről. A 10. könnyű hadosztály alárendeltségében tevékenykedett 104/5. tábori munkásszázad 1943 januárjában Liszkiben állomásozott.

[81] *Bús–Szabó:* i. m. 343–778. o.

[82] Uo. A 109/3. tábori munkásszázad (Novo Uszpenka környéke) 22, a VI/5. tábori munkásszázad (Pervaja Maja) 21, a 101/52. tábori munkásszázad (Kolibelka, Marki környéke) 14, az I/1. tábori munkásszázad (Marki) pedig 13 munkaszolgálatosát vesztette el hasonlóképpen.

[83] HL 2. hadsereg iratai. 11. fasc. Eln. 1094. Napló, 1943. január 7.

[84] Személyére vonatkozólag nem rendelkezünk adatokkal.

[85] HL 2. hadsereg iratai. 20. fasc. III. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj harcjelentése 1943. I–III. (Márkus László továbbszolgáló százados.)

A település közelében futóárkokat, előretolt figyelőállásokat s nehézpuska-tüzelőállásokat ástak ki, továbbá aknát szedtek és spanyolbakokat készítettek. A szovjet áttörés idejére a század létszáma aknarobbanások és fagyás következtében 41 főre csökkent. Január 12. és 16. között az elhagyott körletekben maradt lőszerkészleteket igyekeztek visszahordani, s az ellenséges aknatűz következtében „a zsidó munkaszolgálatosok között név és szám szerint pontosan meg nem állapítható veszteségek keletkeztek".[86] A visszavonulást Osztrogozsszk irányába csak január 16-án kezdték meg. A század január 18-án a légitámadások következtében további 13 főt veszített, január 28-ra pedig fagyás, légitámadás, szökés és szökés közbeni felkoncolás folytán az alakulat létszáma 3 főre csökkent.[87]

A szintén a 10. könnyű hadosztály alárendeltségébe tartozó 104/6. tábori munkászászlóalj hasonló arányú veszteségeket szenvedett. A század szálláshelye Gyivnogorszk község volt, létszáma 1943. január 12-én 2 tiszt, 29 fő keretlegénység és 153 munkaszolgálatos. A század a visszavonulást 16-án kezdte meg, ez ideig további 10 munkaszolgálatos meghalt, 26 pedig menetképtelenné vált. Utóbbiakat kénytelenek voltak hátrahagyni a körletben, miután a 36. gyalogezred parancsnoksága a századparancsnok kérése ellenére sem tudta biztosítani a menetképtelen munkaszolgálatosok elszállítását. Ezen munkászászlóalj sorsa hűen példázza a visszavonulás viszontagságait. A menetet a Dontól mindössze 91 munkaszolgálatosa kezdte meg, s a visszavonulás első napján már 7 munkaszolgálatos lemaradt. Késő éjjel érkeztek meg Oszinovkára, ahol a század nagy részét nem sikerült beszállásolni, ezért reggelre további 38 munkaszolgálatos vált menetképtelenné. Január 17-én a század Bugyennij felé igyekezve egy partizántámadásba keveredett, ahol 5 keretlegény és újabb 38 munkaszolgálatos tűnt el. A 104/6. tábori munkászászlóalj a visszavonulás második napjára tehát gyakorlatilag megsemmisült. Január végén csupán 2 tisztje, 17 keretlegénye és 8 munkaszolgálatosa jutott el Belgorodig.[88]

A 407. különleges munkászászlóaljadot – bár közvetlen harci cselekményekbe nem keveredett – visszavonulása közben az Osztrogozsszk és Bugyennij közti szakaszon légitámadás érte. A keretlegénységgel együtt a századból csupán 30 ember érkezett meg a 10 könnyű hadosztály gyülekező helyére.[89] Ilyen körülmények között nem meglepő, hogy a IV. hadtestparancsnokság 1943. február 15. és 17. között készített létszámkimutatásában, 6 tábori munkászászlóaljadot és egy különleges munkászászlóaljadot tüntet fel, 335 fő összlétszámmal.[90]

A visszavonuló magyar csapatoknak a súlyos harcok és a kegyetlen téli időjárási viszonyok mellett meg kellett küzdeni a német hadsereg erőszak-cselekményeivel is. „Általában az úton való mozgást ott sem engedték meg, ahol ez a menetüket nem zavarta volna. Szánokat, hátaslovakat, fogatokat, fegyvereket erőszakkal elvettek. Ahol ellenszegülés volt, ott fegyvert is használtak. A községekben a szállásaikból kidobták a magyarokat, illetve ahol németek voltak elszállásolva, ott a magyarokat nem engedték be. Ahol magyarok jelentek meg, gyakran a legdurvábban gyalázták a magyar nemzetet és a honvédséget. Darnay tüzér alezredes[91] jelentése szerint Olim községben egy német vezérkari őrnagy parancsot olvasott fel a németeknek, amelyben elrendelik, hogy a magyar

[86] HL 2 hadsereg iratai. 24. fasc. 104/5. tábori munkászászlóalj harctudósítása 1943. I. 1 – I. 28.
[87] Uo.
[88] HL 2 hadsereg iratai. 24. fasc. 104/6. tábori munkászászlóalj harctudósítása 1943. I. 1 – I. 28.
[89] HL 2 hadsereg iratai. 24. fasc. 407. különleges munkászászlóalj harctudósítása 1943. I. 1 – I. 28.
[90] HL 2. hadsereg iratai. 23. fasc. IV. hadtest naplója 1943. I–III. 591. számú naplómelléklet.
[91] Darnay László (Seebach bei Villach, 1900. I. 24. – Sztarij Oszkol, 1943. II. 4.) őrnagy, majd alezredes. Mint a III. gépvontatású közepes tarackos tüzérosztály parancsnoka teljesített frontszolgálatot a 2. hadsereg 1942/43. évi hadműveletei során. Hősi halált halt.

csapatokat hadifogolyként kell kezelni"[92] – olvasható a 2. hadsereg-parancsnokság naplómellékletében. E durva és erőszakos cselekedetek ellen a 2. hadsereg-parancsnokság kezdetben csak tiltakozott felettes német parancsnokságainál, majd a tábori munkásszázadait ért 1943. februári szumi[93] és korovinci atrocitásokat követően intézkedett „az idegen hadseregbeliek" erőszakoskodásaival szemben tanúsítandó fegyverhasználatról is.[94]

A 108/6. tábori munkásszázad visszavonulása során 90 fős létszámmal Szumiból Romni városa felé indult el. Korovinci községben a századot német tábori csendőrök és ukrán milicisták megtámadták, és a századból öt embert nyomban agyonlőttek. A századot Farkas István őrmester[95] vezette, aki – mint Bideskuthy Sándor őrnagy[96] 1943. február 19-i jelentéséből kiderül – „menete tartama alatt más helységekben is hasonló visszásságokat tapasztalt, a zsidókat sehol sem engedték beszállásolni, és mindenütt kizavarták őket A fentiek következtében nevezett őrmester Romni-i irányító állomáson csak 45 fő zsidóval tudott jelentkezni."[97] A IV. hadtest-parancsnokság naplójának több részlete tér ki a németek részéről a zsidó munkaszolgálatosokkal szemben elkövetett esetekre. A korabeli dokumentumból kiderül, hogy volt olyan munkaszolgálatos, akit pusztán azért lőttek le, mert soraik közt menetelt; volt olyan honvéd, akit azért lőttek le a németek, mert azt hitték róla, hogy zsidó. Ezen kívül az említett naplóba az is bejegyzésre került, hogy a konotopi pályaudvaron minden különösebb ok nélkül agyonlőttek több, a VI. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljbeli munkaszolgálatost.[98]

Jány Gusztáv vezérezredes a fenti esetek kivizsgálását sürgető 1943. február 19-i levelében az alábbiakról tájékoztatta felettes német parancsnokságát: „A zsidók a magyar hadseregben munkásszázadokba vannak szervezve és ezen beosztásukban fontos munkákat (pl. útkarbantartás, erődítés stb.) végeznek. E munkásalakulatok működésének lehetetlenné tétele a magyar hadseregen kívül álló közegek részéről nem engedhető meg."[99]

Azok a munkaszolgálatosok, akiknek sikerült a szovjet hadsereg támadása elől visszavonulniuk, és a korábban említett borzalmakat is túlélték, 1500 kilométeres gyaloglás után érkeztek Kijev és Korosztyen környékére, ahol a 2. hadseregnek beosztott munkaszolgálatos alakulatok maradékait gyűjtötték össze és rendezték a hazaszállítás előtt. A gyűjtőállomásokra beérkezők között olyan sok volt a járványokban, különösen tífuszban megbetegedett, hogy külön kórházat kellett számukra berendezni.

Március 20-án hadtestparancs rendelkezett egy zsidó kórház Dorosicsiben történő felállításáról. A kórház vezető orvosa dr. Deutsch Béla munkaszolgálatos orvos lett, aki egy rövid időszakot leszámítva, végig a kórház élén állt. Dorosicsiben folytatott tevékeny-

[92] HL 2. hadsereg iratai. 12. fasc. 2. Hadsereg-parancsnokság nasplója, 1943. I. 1–IV. 30. Szám nélküli naplómelléklet.

[93] 1943. február 14-én Szuminál egy partizántámadás retorziójaképpen a németek a 101/33. tábori munkásszázad 30 munkaszolgálatosát végezték ki. *Hajdú András:* Feljegyzéseim a kisegítő munkaszolgálatról. Holocaust füzetek. 1998/9.

[94] HL 2. hadsereg iratai. 12. fasc. 2. hadsereg-parancsnokság naplója, 1943. I. 1–IV. 30. 380. és 381. számú naplómellékletek.

[95] Személyére vonatkozólag nincsenek adataink.

[96] Bideskuthy Sándor (Alvinc, 1903. III. 28. – ?) őrnagy. 1941. október 15-től az I/I., 1944. március 10-től pedig a 26/II. zászlóalj parancsnoki teendőit látta el. A 2. hadsereg 1943. januári–márciusi visszavonulása alatt – március végén Zsitomirban – irányító tisztként tevékenykedett.

[97] HL 2. hadsereg iratai. 12. fasc. 2. hadsereg-parancsnokság naplója, 1943. I. 1–IV. 30. 1943. február 19.

[98] HL 2. hadsereg iratai. 23. fasc. IV. hadtest naplója 1943. I–III. 708. számú naplómelléklet.

[99] HL 2. hadsereg iratai. 12. fasc. 2. hadsereg-parancsnokság naplója, 1943. I. 1–IV. 30. 380. és 381. számú naplómellékletek.

sége miatt a háború után népbíróság elé került, de a túlélők döntő többsége és az orvosi kamara is mellette tanúskodott, ezért felmentették. A népbírósági peranyagában található tanúvallomások némelyike hasznos adatokkal szolgál a kórház és betegei történetét illetően.[100] A betegek elhelyezésére egy 200-250 fő befogadására alkalmas iskolaépület állt rendelkezésre. A kórház személyzete a munkaszolgálatosok közül kiválasztott 30 személyből állt, a kórház parancsnokságát és a gazdasági hivatali feladatokat honvédek látták el. A zsúfoltság és a gyógyszerhiány következtében március végére már olyan elviselhetetlen állapotok alakultak ki, hogy a kórház vezető orvosa kérte a betegeket küldő munkásszázadokat, hogy amíg Dorosicsiben nem javul a helyzet, lehetőleg alakulatuknál kezeljék a betegeket. Az egyre növekvő létszám miatt egy közeli istálló felét is a kórház rendelkezésére bocsátották, de ez sem segített az áldatlan helyzeten. Röviddel a kórház megnyitása után Tanító Béla vezérőrnagy – aki a hadműveleti területen lévő munkaszolgálatos alakulatok felügyelője volt – szemlét tartott a kórházban. A szörnyű állapotokat látva ígéretet tett a gyógyszerellátás és az élelmezés javítására, s ez ügyben valóban történtek intézkedések. Pozitív jelenségnek számított az is, hogy a kórház állományába tartozó keretlegénység durva magatartása megváltozott.

Áprilisban a kórházban kiütésestífusz-járvány tört ki. Miután a munkaszolgálatos orvosok is valamennyien megbetegedtek, a betegek ellátás nélkül maradtak, mivel a honvéd orvosok nem szívesen látták el a járványos betegeket. Ezenfelül a megbetegedett eredeti keretlegénység helyébe a korosztyeni 116. tábori kórház egészségügyi legénységéből újak érkeztek, akik a szemtanúk beszámolói szerint rendszeresen bántalmazták a betegeket. Az egyes munkaszolgálatos alakulatoknál korábban tapasztalható visszaélések (értéktárgyak elszedése, bónozás stb.) is újból megismétlődtek. A kórház vezetésével megbízott orvosok a munkaszolgálatosokból fenyítő bíróságot szerveztek, hogy a keretnek minél kevesebb lehetőséget biztosítsanak a beavatkozásra. „Bírót", „ügyészt", „védőügyvédet" választottak maguk közül. Minden fegyelmi vétséget és bűnügyet ez a bíróság tárgyalt meg. Hogy a keret beavatkozását elkerüljék, a kiszabott büntetések végrehajtását is általában a munkaszolgálatosokra bízták.

Április 29-én éjjel a kórházhoz tartozó legnagyobb istálló, amelyben hozzávetőlegesen 750 beteget helyeztek el, lángot kapott. A hivatalos jelentés szerint az őrség, hogy a többi épület esetleges kigyulladását megakadályozza, a tűzből kimenekülő emberekre „figyelmeztető lövéseket" adott le. Az istállóból közel. 300 embernek sikerült kimenekülnie. A gyógyszerek és kötszerek hiánya miatt az orvosok csupán morfiummal tudták csillapítani az égési sérültek fájdalmait. A tűzből megmenekültek közül néhány nap múlva csupán 150-200 ember maradt életben. Az orvosok és ápolók nyilvántartása szerint 450 fő égett bent, de az áldozatok összeszámlálásánál a hamu alatt csak 250 csontvázat találtak.[101]

A tűzeset után két nappal Tanító Béla vezérőrnagy meglátogatta a kórházat, s közölte, hogy akinek tudomása van a tűz okáról, négyszemközt elmondhatja. Az eset tisztázása végett ennél többet nem is tett. A hivatalos vizsgálat később megállapította, hogy a tüzet valószínűleg egy dohányzó munkaszolgálatos okozta, valódi oka azonban azóta is ismeretlen maradt. Mind a munkaszolgálatosok, mind a keretlegénység körében viszont sokan úgy vélték, hogy az istállót szándékosan gyújtották fel. Erre utalnak azon szemta-

[100] Budapest Főváros Levéltára. Nb. 1778/1945.

[101] A Dorosicsiben történt 1943. április 29-i tűzvész áldozatai közül – a korabeli ún. veszteségi kartonok és egyéb veszteségi kimutatások alapján – 234 főnek a neve ismert. *Bús–Szabó:* i. m. 68. o.

núi megfigyelések is, melyek szerint a tüzek az istálló egymástól távollevő négy pontján keletkeztek, s meggyulladásukkor az istálló ajtajai be voltak reteszelve.[102]

A Dorosicsiben uralkodó áldatlan állapotok az ellátás, illetve a betegekkel való bánásmód tekintetében más járványkórházzá kinevezett tábori egészségügyi intézetnél is előfordultak. Uszicában 60, Kolonia Vizentálban 38 munkaszolgálatos halt meg 1943. április hónapban különböző betegségekben, illetve végelgyengülésben.[103] Ezen tábori egészségügyi intézetek létszámukat tekintve a dorosicsihez képest kisebbek voltak. Ügyeiket jobban át lehetett tekinteni, keretállományuk esetleges túlkapásairól felettes parancsnokságaik hamarabb tudomást szereztek.

Korosztyen városában szintén működött egy zsidó munkaszolgálatosok számára fenntartott kórház. A dorosicsi tűzvész egyik sebesült munkaszolgálatosa, aki később Korosztyenbe került, visszaemlékezésében megemlíti, hogy az oda települt 116. tábori kórház parancsnokát[104] s teljes őrszemélyzetét a körzeti parancsnokság sorozatos kegyetlenkedések miatt leváltotta és felelősségre vonta.[105] Az eset után az új parancsnok és őrszemélyzete már emberségesen bánt a munkaszolgálatosokkal. Mindez arra világít rá, hogy mind a munkásszázadoknál, mind a kórházaknál tapasztalt rendellenességek, amennyiben nem elszigetelt környezetben történtek, és a magasabb parancsnokságoknak volt lehetősége a közbeavatkozásra, megfékezhetők voltak.

Az 1943. januári, februári hadműveletek során a 2. hadsereg veszteségi adatainak százalékos megoszlása megváltozott. A legnagyobb veszteségeket ezen időszak alatt arányában a munkaszolgálatosok szenvedték el. 1943. januárjától bekövetkezett veszteségeikről (elesett és meghalt, eltűnt, hadifogságba esett, megsebesült) a HM 22. veszteségi osztályának korabeli kimutatása alapján az alábbi adatok állnak rendelkezésre:

1943. január	19 284 fő	1943. július	20 fő
1943. február	2 003 fő	1943. augusztus	16 fő
1943. március	651 fő	1943. szeptember	30 fő
1943. április	922 fő	1943. október	15 fő
1943. május	235 fő	1943. november	44 fő
1943. június	47 fő	1943. december	41 fő
	Összesen:	23 308 fő	

A munkaszolgálatosok hónapokra lebontott véres vesztesége az egyes veszteségnemekre az alábbiak szerint oszlott meg: elesett és meghalt 2158 fő, eltűnt 18 843 fő, megsebesült 716 fő, hadifogságba került 1591 fő.[106]

Az eltűnteknek nyilvánítottak magas száma arra utal, hogy az 1943. januári, februári visszavonulás forgatagában több ezer munkaszolgálatosról nem sikerült bizonyítottan

[102] Budapest Főváros Levéltára. Nb. 1778/1945.; *Singer Zoltán:* A 110/34-es munkásszázad története. In: A magyarországi háborús munkaszolgálat (Túlélők visszaemlékezései). Teljes Evangéliumi Diák- és Ifjúsági Szövetség, Szent Pál Akadémia. Budapest, 1996. 50. o.

[103] *Bús–Szabó:* i. m. 129. és 289. o.

[104] Szentendrey László, dr. (Nagykanizsa, 1902. VII. 15. – ?) orvos őrnagy. 1939. január 23-tól a miskolci 7. helyőrségi kórháznál szolgált, feltehetően ez a kórház állította fel az 1942/43. folyamán a keleti hadműveleti területen működő 116. tábori kórházat.

[105] *Singer:* i. m. 52. o.

[106] HL VKF Eln. 1944/437.

kideríteni, vajon meghaltak, vagy fogságba estek. A visszaemlékezések, illetve a háború utáni periratok tanúsága szerint a teljesen kimerült, alultáplált, gyenge ruházatú munkaszolgálatosok már visszavonulásuk kezdetén tömegesen adták meg magukat a szovjet csapatoknak. A hosszabb menetekre már nem tartották képesnek magukat. A 2. hadsereg alakulatainak esetenként pánikszerű, illetve gyakran megkésve elrendelt visszavonulásakor a munkásszázadok hátravonásáról több ízben megfeledkeztek, vagy későn jutott el hozzájuk az erre vonatkozó intézkedés. Többnyire a szovjet csapatok bekerítéséből kellett volna valahogy kitörniük. Ennélfogva a 2. hadsereg több ezer fogságba esett munkaszolgálatosára, a magyar munkaszolgálat után általában hat év szovjet munkaszolgálat várt.

Mivel a fent közzétett számadatok a 2. hadsereg kötelékében, illetve a Magyar Megszálló Csoport alárendeltségében[107] ukrán területen tevékenykedett munkásszázadok együttes veszteségeit tartalmazzák, a Dontól betegen, sérülten vagy épségben hazatért munkaszolgálatosok valós létszámát nagyon nehéz meghatározni, illetve megbecsülni. Nagy Vilmos nyugállományú vezérezredes, honvédelmi miniszter „Végzetes esztendők" című memoárjában 5-6000 főben határozza meg a „doni poklot" túlélt munkaszolgálatosok számát.[108] Miután a fennmaradt korabeli iratok erre vonatkozólag még becslésre sem adnak lehetőséget, el kell, hogy fogadjuk e fenti adatot.

A 2. hadsereg töredékeinek 1943. április végi, májusi hazaszállításakor nagyon kevés munkaszolgálatos térhetett haza. Csupán az 1942 tavaszán kiszállított munkásszázadok életben maradt tagjainak adatott meg 1943 májusa és júliusa között ez a lehetőség. A keleti hadműveleti területre az őszi, illetve a téli hónapokban kikerült munkásszázadok megmaradt állományát a 2. hadsereg újjászervezési területén, Kijev és Korosztyen környékén új hadrendi számmal ellátott alakulatokba vonták össze, s csak a következő év elején, a hadi helyzet alakulása következtében térhettek haza. Ezen munkásszázadok a 2. hadsereg visszamaradt alakulatai közé tartoztak. A VII. hadtestparancsnokságnak 6, a 2. hadsereg-parancsnokságnak pedig összesen 10 tábori munkásszázadot kellett felállítaniuk egy 1943. április 7-én kelt hadsereg-parancsnoksági rendelkezés alapján. A fenti felállítások után még fennmaradó munkaszolgálatosokat további teljes hadiállományú századokba kellett szervezni.[109]

Csekély korabeli források csupán az 1943 nyarán hazaszállított munkaszolgálatosok számát illetően állnak rendelkezésre. Főként a tábori, különleges és kisebbségi munkásszázadok életben maradt tisztjeinek, illetve keretállományának számadatait s nem a hazatért munkaszolgálatos kontingenseket tartalmazzák ezen hadiokmányok. Példaként megemlíthető, hogy Volocról május 22-én Rimaszombatra 556, Munkácsra 174, Lavocznéról Miskolcra pedig július 20-án 664 fő munkaszolgálatos érkezett meg.[110] 1943 nyarán ezeknél csak kisebb létszámú munkaszolgálatos csoportok érkeztek meg a magyarországi egészségügyi vesztegzár állomásokra (Rimaszombat, Gyöngyös, Karcag, Szeged, Miskolc stb.).

[107] A Magyar Megszálló Csoport parancsnokságának alárendeltségébe 1942. december 1-jén 27 tábori munkásszázad (közel 6000 munkaszolgálatos) tartozott. HL Magyar Megszálló Csoport iratai. 2. fasc. A Keleti és Nyugati Magyar Megszálló Csoport hadrendje. 1942. december 1.

[108] *Nagy:* i. m. 127 és 150. o.

[109] HL 2, hadsereg iratai. 12. fasc. 2. hadsereg-parancsnokság naplója, 1943. I. 1–IV. 30. Szám nélküli irat (1200/2. hds. I. a. 43. IV. 7. számú intézkedés műszaki toldaléka).

[110] HL VKF Eln. 1. a. szám nélküli iratok. Napi helyzetjelentések 1943. május 22 – július 20. Ezen irat-anyagban a 2. hadsereg munkásszázadainak hazatért tagjaira vonatkozólag nem minden esetben található számadat, és csak 1943. július végéig találhatók benne feljegyzések. A példaként említett adatokat a nagy létszámú hazaszállított munkaszolgálatos csoportokról tettük közzé.

A keleti hadszíntérre kivezényelt magyar munkaszolgálatosok – e tanulmányban is érzékeltetett – tragikus sorsáért, szenvedéseiért súlyos vádak fogalmazhatók meg. Nemcsak a 2. hadsereg egyes munkásszázad-parancsnokai, keretlegénysége, illetve néhány magasabb parancsnoka, hanem a magyar katonai felső vezetés irányába is. Volt olyan időszak, amikor ezen vádak még inkább felnagyíttattak, s a felelősként megnevezettekre – valós vagy esetenként valótlan, ellentmondásos indokok, tanúskodások következményeképpen – súlyos büntetéseket szabtak ki. A fennmaradt, rendelkezésre álló források – korabeli hadiokmányok, memoárok – is szinte mindegyike a Donhoz kikerült munkaszolgálatosok ellen elkövetett bűnökről, atrocitásokról emlékezik meg. A képlet azonban nem ennyire egyszerű, az általánosítás mindenképpen elkerülendő. A 2. hadsereg munkásszázadaiban emberséges, a beosztottjaikért felelősséget vállaló századparancsnokok és keretlegények is szolgáltak. Neveik, cselekedeteik kevésbé ismertek, s kevésbé dokumentálhatók. Tevékenységük feltárása – úgy tűnik – még a jövő feladata. Amikor a munkaszolgálatosok tragédiájára emlékezünk, róluk sem feledkezhetünk meg.

*

Az alább közzétett összeállítás a Topolyáról 1942. július 20-án a kárpátaljai Bilkére, majd onnan szeptember 20-án a 2. hadsereg oroszországi hadműveleti területére útba indított 105/11. tábori munkásszázad történetét, tragikus sorsát mutatja be. Azon tábori munkásszázadét, amelynél a 2. hadsereg-parancsnokság I/b. (kémelhárító, felderítő) osztálya által 1942. szeptember végén kiadott rendelkezés alapján, 1942. december 12-én és 19-én – a fennmaradt források alapján egyedülálló módon – szökéseknek minősített cselekedetek okán a munkaszolgálatos állomány kétszeri megtizedelését[111] hajtották végre. Az irat szerzője a század parancsnoka, Veszprémy Dezső tartalékos főhadnagy[112] volt, aki vizsgálati fogsága alatt, a cellájában, pontosan fel nem deríthető időpontban vetette papírra ezen sorokat. A javarészt bántalmazások és egyéb kényszerítések következtében született és jegyzőkönyveztetett vallomásaival ellentétben ezen írásos összeállítását a per irataihoz nem mellékelték, s annak ténymegállapításait a főtárgyalás során többnyire fel sem használták. E kivételes forrás lelőhelye a Csongrád Megyei Levéltár, ahol Sz. M. B. IV. 5808./1950.

[111] A korabeli Szolgálati Szabályzatban a háború idejére vonatkozó fegyelmi fenyítések, büntetések között az egyes csapattestek megtizedelését nem nevezték meg. A legsúlyosabb kiszabható büntetésről az alábbiak olvashatók: „Aki válságos pillanatokban csüggedezve beszél, fegyverét vagy lőszerét elhányja, az engedelmességet megtagadja, vagy az ütközetből önkényesen távozni igyekszik, avagy zsákmányol, fosztogat, azt a közbelépő csapatparancsnok vagy egy katonaállományú tiszti elöljáró személyesen, vagy az ő parancsukra más, elrettentő példa gyanánt a csapat szemeláttára koncolja fel." (Szolgálati Szabályzat. 289. paragrafus. Magatartás harcban.) A 2. hadsereg munkásszázadainál a hadműveleti területen szökés, illetve munkamegtagadás esetén a Katonai Büntetőtörvénykönyv 139. paragrafusa alapján szintén a kötél vagy agyonlövés általi halálbüntetést szabták ki.

[112] Veszprémy Dezső (Kolozsvár, 1912. II. 25. – ?) tartalékos főhadnagy. 1942. X. 18-tól a 2. hadsereg oroszországi hadműveleti területén a 105/11. tábori munkásszázad parancsnoki teendőit látta el. A szegedi népbíróság, illetve fellebbezés után a Népbíróságok Országos Tanácsa által kiszabott börtönbüntetése – az előzetes letartóztatás idejét is beleszámítva – 1945. IX. 4-től 1956. X. 26-ig tartott. Az Elnöki Tanács 1957. XII. 3-i kegyelmi határozatával büntetése hátralevő részét elengedte. 1957 és 1970 között a Természettudományi Múzeum külső munkatársaként nemzetközi kiadványainak szerkesztési és rotaprintre való gépelési munkáit végezte, majd ugyanennél az intézménynél 1971. V. 28-tól 1972. VI. 30-i nyugállományba vonulásáig szerződéses alkalmazottként dolgozott. 1967. I. 1. és 1971. V. 27. között mint szerződéses alkalmazott az Országos Filharmóniánál is tevékenykedett. 1973. IX. 1-jei kegyelmi kérvényét az Elnöki Tanács 1974. IV. 12-én elutasította és polgári jogait nem állította helyre.

hivatkozási szám alatt a „Veszprémy Dezső és társai ellen háborús és népellenes bűntett miatt" indított népbírósági per kissé hiányosan fennmaradt iratanyagát őrzik.[113]

Ezen szegedi népbírósági per kezdete 1945. szeptember 4-re datálható, amikor az életben maradt volt 105/11. tábori munkásszázad munkaszolgálatosainak, illetve azok hozzátartozóinak feljelentései nyomán az alakulat egykori parancsnokát, illetve a keretállományába tartozó 5 tisztest előzetes letartóztatásba helyezték. A vizsgálatot, a letartóztatottak kihallgatását és a tanúvallomások felvételét Szegeden, illetve Budapesten a szegedi 5. honvédkerület-parancsnokság katonapolitikai osztálya végezte. A szegedi népbíróság az Nb. 987/1945-68. számú elsőfokú ítéletét az 1948. február 18. és 20. között, „izzó hangulatú, 50-60 főnyi tömeg" részvételével megtartott nyilvános főtárgyalás alapján hozta meg. 1948. február 21-én a bíróság Veszprémy Dezső tartalékos főhadnagyot, századparancsnokot főbüntetésként halálra, Kánai József,[114] Hegedűs Mihály,[115] Fülöp András,[116] Börcsök József[117] és Börcsök Imre[118] tiszteseket egyenként kilenc hónapi börtönbüntetésre ítélte. Veszprémy Dezső büntetését 1948. április 27-én fellebbezés folytán a Népbíróságok Országos Tanácsa NOT. I. 511/74/1948. számú ítéletével életfogytiglani kényszermunkára enyhítette.

A súlyos ítélet indokait, tényállását – ahogy azt az erősen bírált népbírósági pereknél általában – a vádlottaknak a vizsgálat során, valamint a főtárgyaláson tett „részbeni beismerő", azaz nem kis ráhatással kikényszerített vallomásaiból,[119] illetve a jócskán szubjektív, gyakran hallomásokon alapuló tanúvallomásokból határozták meg. A halálbüntetés kiszabásának legfőbb indoka a századparancsnoknak a tizedelésekben tanúsított szerepe, felelőssége volt. Az alakulatánál elrendelt tizedeléseknek ugyanis két – parancsra elkészített – jelentése – szolgált alapul, melyeket a felettes parancsnokságon szökésekről történő jelentésekként kezeltek. Veszprémy Dezsőt szinte tettesnek, illetve felbujtónak nevezték meg, holott a kivégzésekben közvetlenül nem vett részt, a tizedelésekre javaslatot nem tett, munkaszolgálatosainak első ízben eltűnéséről, másodízben szökéséről tett jelentése inkább előkészületi cselekménynek fogható fel. Legfőképpen amiatt kellett volna felelősség vonni, hogy a tizedelés elrendelését eredményező első esetben is eltűnési jegyzőkönyvet készített s nem fogyatékit, holott az egyik beteg munkaszolgálatos[120] holttestét másnap a futóárokban megtalálták. Természetesen – ahogyan dr. Jezerniczky Ákos, Veszprémy védőügyvéde is megfogalmazta – „hogy a tizedelés elrendeltessék,

[113] A szerzők ezúton mondanak köszönetet dr. Kanyó Ferencnek, a Csongrád Megyei Levéltár nyugalmazott főlevéltárosának, aki felhívta figyelmüket az iratra, s segített egyes részleteinek értelmezésében.

[114] Kánai József (Kunszentmiklós, 1903. VIII. 13. – ?) szakaszvezető. Mint a III. szakasz parancsnok-helyettese 1942. VI. 22-től teljesített szolgálatot a 105/11. tábori munkásszázadnál.

[115] Hegedűs Mihály (Kiskunmajsa, 1899. X. – ?) szakaszvezető. 1942. VI. 22-től teljesített szolgálatot a 105/11. tábori munkásszázadná[1].

[116] Fülöp András (Battonya, 1914. XI. 13. – ?) szakaszvezető. Börcsök József őrvezetőt, címzetes tizedest követően mint a III. szakasz parancsnoka 1942. VI. 20-tól teljesített szolgálatot a 105/11. tábori munkásszázadnál.

[117] Börcsök József (Röszke, 1913. – ?) őrvezető, címzetes tizedes. Többnyire a IV. szakasz parancsnok-helyetteseként vett részt 1942. IX. 20-tól a 105/11. tábori munkásszázad kötelékében a 2. hadsereg Don menti hadműveleteiben.

[118] Börcsök Imre (Röszke, 1913. I. 7. - ?) tizedes, címzetes szakaszvezető. 1942. VI. 20-án Szegedre, a 40. kiegészítő parancsnokságra vonult be, innen Topolyára, majd Bilkére, végül Kassán keresztül érkezett ki a 2. hadsereg hadműveleti területére.

[119] Veszprémy Dezső 1945. IX. 8.-án rögzített vallomásának alábbi részletéből határozottan érezhető vallatója ráhatása: „Elismerem, gyilkosa voltam századomnak, nem apja." Csongrád Megyei Levéltár. Sz. M. B. IV. 5808./1950.

[120] Schwartz Endre (Szentes, 1909. – Jugyino környéke, 1942. XI. 28.)

szükséges volt nemcsak a jelentés, hanem a vonalbeli ezredparancsnokság hozzájáruló véleményezése, a felterjesztés I/b. (kémelhárító) vonalon, ezeknek az illetékes parancsnok elé terjesztése, az illetékes parancsnok elrendelő határozata és annak felettese által leendő megerősítése."[121]

A századparancsnokra kirótt halál-, majd életfogytiglani büntetés semmiképpen sem volt arányban cselekedeteivel, magatartásával. Alakulatánál olyan atrocitások és törvénytelenségek, melyek a második világháború alatt egyes munkásszázadoknál főképpen a keleti hadszíntéren elfordultak, nem történtek. Keretlegénysége által végrehajtott esetleges sorozatos kikötések, indokolatlan verések vagy az ellátás terén elkövetett súlyos visszaélések igazolására nem akadt hitelt érdemlő tanú. A népbíróság is egész jelentéktelen visszásságokat állapított meg esetükben. Veszprémy Dezső ugyan megpróbált valamiképp segíteni a reá bízott munkaszolgálatosok ellátásán, s a megerőltető erődítési munkálatok alól is igyekezett felmentetni századát, de a magyar hadsereg katasztrofális utánszállítási helyzete, az állandó élelmezési, ruházati s egyéb ellátási problémák alakulatát is érzékenyen érintették.

A századnál a késő őszi, téli hónapokban előfordult javarészt megfagyásos halálesetek arányukban semmivel sem haladták meg az első vonalakban küzdő gyalogsági alakulatoknál bekövetkezett hasonló személyi veszteségeket. Végelgyengülésben az arcvonalszolgálat alatt nem halt meg senki.

Jóllehet a 105/11. tábori munkásszázad parancsnoka és keretállománya a Don menti arcvonalszolgálat idején embertelen és kegyetlen viszonyokat, körülményeket a beosztott munkaszolgálatok kárára tudatosan nem idézett elő, az állomány kétszeri megtizedelése és 1943. januári tragédiája mégis megtörtént. A súlyos eset felelőssége túlságosan is összetett ahhoz, hogy csupán egy ember – talán a legártatlanabb – felett kelljen ítélkezni.

A 105/11. TÁBORI MUNKÁSSZÁZAD IGAZ ÉS VALÓSÁGOS TÖRTÉNETE 1942 OKTÓBERÉTŐL 1943 JANUÁRJÁIG

Előzmények a századparancsnokság átvételéig

1942. szeptember 23-án „SAS" behívóval behívtak a szegedi 40. bevonulási központhoz. Jelentkezésemkor másnap nyílt paranccsal Kassára irányítottak, ahol jelentkezni tartoztam a VIII. közérdekű munkaszolgálatos zászlóaljnál. A VIII. közérdekű munkaszolgálatos zászlóalj parancsnokságán egy rendeletet közöltek velem, hogy 1 fő tisztet és 10 fő honvédet kell személyi pótlásul rendelkezésre bocsátaniuk a VII. hadtest-parancsnokságnak. A 10 fő beérkezéséig Kassán tartózkodtam. 1942. október 3-án egy futárvonattal indultunk a hadműveleti területre. Október 7-én Kurszkba, 9-én Sztarij Oszkolba – itt levált a magammal hozott honvédek egy része –, 15-én Osztrogozsszkba és 17-én a VII. hadtest székhelyére, Karpenkovoba érkeztem. Itt jelentkeztem vitéz Hibbey Gusztáv ezredes[122] úrnál (VII. hadtest műszaki parancsnoka), aki még aznap

[121] Csongrád Megyei Levéltár. Sz. M. B. IV. 5808./1950. Dr. Jezerniczky Ákos védőügyvéd fellebbezése Veszprémy Dezső és társai elleni bűnügyben hozott N. b. 987/1945/ 68. számú ítélet ellen.

[122] Hibbey Gusztáv (Budatin, 1891. VIII. 2. – Pöllau [Ausztria], 1945. IV. 1.) ezredes. 1939. X. 1-jétől Miskolcon, 1942. VI. 26-tól pedig a keleti hadműveleti területen a VII. hadtest műszaki parancsnoki tisztségét töltötte be. 1943. XII. 1-jétől a Honvédelmi Minisztérium 42. osztályát vezette.

futárkocsin továbbirányított a 19. könnyű hadosztályhoz, ahol Molnár százados[123] úr, a 19. könnyű hadosztály műszaki parancsnoka közölte velem, hogy átveszem a tiszt és századparancsnok nélküli 105/11. tábori munkásszázad parancsnokságát. Másnap október 18-án mentem ki Ilinkára, ahol akkor a század tartózkodott.

A század általános helyzete a századparancsnokság átvétele idejében

A 105/11. tábori munkásszázad[124] 1942 októberében a 19. könnyű hadosztály védelmi sávjában, a 13. gyalogezred III. zászlóaljának alárendeltségében, annak védőkörletének kiépítésére volt rendelve. Szálláskörlete a zászlóaljparancsnokság harcálláspontja volt, ahol a munkaszolgálatosok részére egy volt iskolahelyiség, a keretlegénység részére egy lakóház szolgált szállásul. Október 8-tól állt itt munkában a század, mielőtt a hadtest székhelyén erdőkitermelő munkában vett részt. Tekintve, hogy a század az első vonal építésén dolgozott, azt éjjeli munka keretében végezte. Volt századparancsnoka otthon maradt, helyettese és számvivő altisztje pedig a századparancsnokságom átvétele előtt kórházba vonult, ahonnan ők a századhoz többé már nem tértek vissza. A századot ez idő tájban egy Kiss nevű őrmester[125] parancsnokolta, bár egy törzsőrmester is volt a századnál. Amikor október 18-án a századparancsnokságot átvettem, ehhez hasonló állapotok uralkodtak. Még ezt megelőzően hadbiztosi szemle volt a századnál, amely nagyobb arányú viszszásságokat talált, többek között pénztárhiányt, felesleges élelmiszerkészleteket, amelynek azon részeit, amit a keretlegénység nem tudott elrejteni, lefoglalta.

Amikor a századparancsnokságot átvettem, a következő helyzetet találtam. A munkaszolgálatosok (210 fő) egy kb. 70-80 fő jól-rosszul, de inkább rosszul elhelyezésére alkalmas rozoga iskolaépületben voltak bezsúfolva, a keretlegénység (23 fő) pedig egy kis paraszthaz szűk két szobájába, amely azután úgy nekem, mint legényemnek egész ilinkai tartózkodásunk ideje alatt szállásul szolgált. Ennek a háznak előtere volt a század raktárhelyisége, irodája és minden egyéb egy személyben, amely az esős idő során a ház többi részével együtt beázott. Ebben a házban a priccs egyik sarka volt nekem is szállásom, teljes keretlegénységemmel együtt. Mivel úgy a munkaszolgálatosok, mint a raktár és az iroda elhelyezése tarthatatlannak látszott, a legelső feladataim egyike volt jobb elhelyezésről gondoskodni. Mivel a zászlóaljparancsnokság több irányú intervencióim dacára sem tudott az eddig bírottakon kívül más lakhelyiséget rendelkezésre bocsátani, elhatároztuk, s azután a lehető legrövidebb idő alatt kiviteleztük először kettő, majd egy harmadik földalatti bunker építését. A szálláskörletünktől másfél kilométerre fekvő falun keresztül húzódott arcvonalunk, ebből a faluból szereztük be a szükséges faanyagot és az arcvonalmunkától naponta elvont 8-10 fő és a szolgálatmentes munkaszolgálatosok bevonásával hét nap alatt egy 60 és egy 40 személy befogadására alkalmas, kályhával is ellátott bunkert építettünk. Majd ezek befejezése után egy irodahelységnek alkalmas bunkert, ahol mód és alkalom kínálkozott a hetek óta teljesen elhanyagolt irodai és a gazdasági hivatal körül felgyülemlett munkák pótlására és elvégzésére.

A századnál első teendőim közé tartozott Kiss őrmester leépítése is, akit odaérkezésem után négy nap múlva – mivel egészségére is panaszkodott – a zászlóaljorvossal kórházba utaltattam.

[123] Molnár Géza (Jánosháza, 1903. III. 28. – ?) százados, 1942. X. 30-tól őrnagy. 1942. IV. 31. és 1943. V. 4. között a 2. hadsereg hadműveleti területén a 19. könnyű hadosztály műszaki előadója (nem parancsnoka) volt. A második világháború utolsó időszakában 1944. VIII. 24. és X. 15. között Pálháza környékén a 704. újonc munkászászlóalj parancsnokaként az erődítési munkálatokat irányította, ezt követően Gödöllő környéki fogságba eséséig mint a 8/II. zászlóalj parancsnoka vett részt a főváros körüli harcokban. 1948. VI. 6-án tért vissza a szovjet lágervilágból.

[124] A 105/11. tábori munkásszázad 18 és 42 év közötti munkaszolgálatosai elsősorban a Bácskából, Szeged környékéről, a Duna–Tisza közéről, illetve Kárpátaljáról, keretállományának tagjai pedig szintén Szeged, valamint a Duna–Tisza köze vidékéről származtak. 1942. július első hetében kellett Topolyára bevonulniuk. A század parancsnoka kezdetben Vereseg Gyula tartalékos hadnagy volt, majd 1942. szeptember elejétől Gaál János hadapród őrmester vette át az alakulat parancsnokságát. (Személyükre vonatkozólag nem rendelkezünk adatokkal.) Mielőtt a század 1942. IX. 20-án az oroszországi hadműveleti területre elindult volna, nyolc héten át a kárpátaljai Bilkén erődítési munkálatokat végzett.

[125] Kiss Dezső őrmester személyére vonatkozólag, aki a századnál kezdetben a szolgálatvezetői beosztást töltötte be, nem rendelkezünk adatokkal.

A szolgálatvezetői tisztséget és helyettesítésemet Talpai törzsőrmesterre[126] bíztam. Máskülönben érintetlenül hagytam mindenkit minden olyan beosztásában, amit azelőtt viselt. A gazdasági hivatal összes dolgait és ügyeit egy Goldstein nevezetű munkaszolgálatos[127] végezte. A század irodában Dr. Schossberger Tibor[128] és Dr. Mezei Miklós[129] munkaszolgálatosok voltak foglalkoztatva, mint írnokok. A századnál rendszeresített 9 országos járműnek is zömében munkaszolgálatos kocsisai voltak. Ezek mellett majdnem kezdettől fogva két cipész és egy szabó a századon belül mesterségét folytatta.

A századommal történt közelebbi megismerkedés alkalmával a század egész további életére rendkívüli befolyással és hatással volt Dr. Auspitz István[130] zombori orvos-munkaszolgálatossal való megismerkedésem, aki már addig is a század lelke és legderekabb munkaszolgálatosa volt, s ahogy képességeiről, egyenes jelleméről, becsületességéről, rendkívüli erélyéről, megbízhatóságáról s a későbbiek folyamán nem mindennapi orvos tudásáról meggyőződtem, bizalmamba fogadtam, és személye jelentette az állandó élő kapcsolatot köztem és századom között. Mondhatni kezdettől fogva – amióta közelebbről megismertem – nem volt olyan dolga a századomnak, amely munkaszolgálatosaimat érintette, hogy azt előzőleg vele meg ne tárgyaltam, tanácsát ki ne kértem volna. Az ő személye a századnál töltött egész idő alatt rendkívüli szolgálatot tett nekem a századom irányításának és vezetésének a munkaszolgálatosokat érintő minden ágában. Ő századparancsnokságom átvételének 2-3. hetétől kezdve kizárólag orvosi munkát végzett, s mivel hazulról jól felszerelt gyógyszertárral és orvosi segédeszközökkel rendelkezett, felbecsülhetetlen szolgálatot tett a század egészségi állapotának a hasonló körülmények között szolgáló századoknál uralkodó állapotok felülmúlásában.

Ebben a kezdeti stádiumban két vonatkozásban ragadtam teljesen magamhoz a rendelkezés és irányítás jogát. Az egyik a kivonuló század összeállítása, a másik a század élelmezése volt. Már a kezdet kezdetétől fogva a leglelkiismeretesebben és mindenre kiterjedő figyelemmel történt a kivonuló század összeállítása. Minden nap először papíron fektettük le azt a számot, később naponta nevenként határoztuk meg azt, hogy kinek kell kivonulnia. Ezen a megbeszélésen majd minden napon Talpai törzsőrmester, mint szolgálatvezető, a kivonulást vezető és kísérő tisztes, Auspitz dr., mint orvos s mint az egész század bizalmasa és összekötő kapcsa és az egyik írnok vett részt. A kivonuló létszám összeállítása minden alkalommal az összes jelenlévők meghallgatása, a gyengélkedő könyv és a körülmények adta lehetőségek figyelembevételével történt.

A század pontos kivonuló létszámát, majd később névsorát megkapta a szolgálatvezető törzsőrmester és a kivonulást vezető tisztes.

A másik dolog, amibe kezdettől fogva belefolytam és azt teljes eréllyel személyesen irányítottam, a század élelmezése volt. Az élelem felvételezését a századparancsnokság átvétele előtt is és utána is Börcsök Imre tizedes és Goldstein munkaszolgálatos közösen végezte. A felvételezett élelmiszerről közösen tettek a felvételező könyv alapján jelentést, és az élelmiszerraktárt is közösen kezelték. A napi menü összeállítása kettőjük s az egyik munkaszolgálatos szakács jelenlétében történt. Amikor egy alkalommal meggyőződtem, hogy Börcsök tizedes nem az előírásnak megfelelő s nem az általam elrendelt mennyiségű élelmet adta ki, hanem feleslegesen tartalékolt, és egy másik alkalommal (a század Ilinkáról való elköltözése alkalmával) a század élelmezéséről nem megfelelően gondoskodott, őt – a közben teljesen tisztakezűnek és becsületesnek ítélt Hegedűs József tizedessel[131] – leváltottam.

[126] Talpai János (Ótelek, 1899. V. 11. – ?) törzsőrmester. 1942. VII. 25-én vonult be a 105/11. tábori munkásszázadhoz Topolyára. Innen a kárpátaljai Bilkére irányították, ahol a százada parancsnok hiányában erődítési munkálatokat végzett. Alakulatának parancsnokságát a keleti hadműveleti területre vezényléstől megelőzően ő látta el. A Don menti arcvonal mögött százada szolgálatvezetője volt. A Veszprémy Dezső és társai elleni 1945/48 évi szegedi népbírósági per során mint tanút hallgatták ki.

[127] Goldstein Béla (Újvidék, 1916. – ?) 1943. I. 17-én szovjet fogságba esett.

[128] Dr. Schossberger Tibor (Titel, 1909. – ?) 1943. I. 17-én szovjet fogságba esett.

[129] Dr. Mezei Miklós (Zombor, 1916. II. 1. – Jugyino, 1942. XII. 19.) Az 1942. XII. 19-én végrehajtott második megtizedelés áldozata lett.

[130] Dr. Auspitz István (Zombor, 1912. – ?) Alakulata 1943. január 17-én megkezdett visszavonulása során nyoma veszett. Arra vonatkozóan, hogy fogságba esett-e, vagy még a visszavonulás alatt halt meg, nincsenek adataink.

[131] Hegedűs József (Szentmihálytelek, 1914. I. 14. – ?) tizedes. 1942. VI. 22-től teljesített szolgálatot a 105/11. tábori munkásszázadnál. A Veszprémy Dezső és társai elleni 1945/48 évi szegedi népbírósági per során mint tanút hallgatták ki.

A század Ilinkán, a 19. könnyű hadosztály kötelékében a 13/III. zászlóalj alárendeltségében

A század a 13/III. gyalogzászlóalj alárendeltségében, a zászlóalj parancsa szerint naponta fél 3-kor állt össze, és ekkor a naponta küldött létszámjelentés alapján a 13. gyalogezred árkászszázadának különítménye vette át még a szálláskörletében. Én – hacsak valami egyéb fontosabb ügyben akadályozva nem voltam – minden kivonulásnál s azt megelőző összeállásnál jelen voltam, akadályoztatásom esetében Talpai törzsőrmester helyettesített.

A század munkája a 13/III. zászlóaljnál az első vonalbeli állás megerősítése volt. Mivel ezt a védelmi szakaszt a gyalogezred a németektől vette át, és hogy azt megelőzően ezen a terepen műszaki zárakkal megerősített harcok folytak, az itt végzett munka, mint a századra, mint a zászlóaljra veszélyes volt. Feladata volt spanyolbakok és drótakadályok készítése és az állások elé való helyezése, az aknazárt telepítő árkászok után aknarakodás s általában az első vonal erősítésére szükségessé vált feladatok. Ugyancsak ezen védelmi szakaszon a 105/11. tábori munkásszázadon kívül még három másik munkásszázad dolgozott a 13. gyalogezred II. és III. zászlóaljai védelmi munkálatainál. A század ezt a munkát alkonyattól virradatig végezte. Délután 3-kor vonult ki és reggeli 5-kor tért vissza.

A század első veszteségei ezekre az időkre estek. Október 20–26. között a nagyon mozgalmas arcvonalszakaszon egyik éjjel orosz katonák megtámadták és kiemelték a gyalogzászlóalj egyik nehézpuskás állását és a nehézpuskán kívül az állásban tartózkodó rajparancsnok-helyettest, a puskakezelő két honvédet és az ott dolgozó három munkaszolgálatost[132] foglyul ejtették.

Ezt az esetet követő két vagy három napra a németek által valószínűleg aláaknázott terepen századomat felrobbant aknától egy tömegszerencsétlenség érte, mely alkalommal két munkaszolgálatosa[133] a századnak meghalt, egynéhányan súlyosabban s kb. 8 munkaszolgálatos könnyebben megsebesült. A meghalt két munkaszolgálatost másnap Auspitz dr. által felvett halottkémi jegyzőkönyve alapján jelenlétemben temették el az ilinkai hősi temetőben. A súlyos sebesülteket a zászlóalj orvosa[134] a 19. egészségügyi oszlophoz továbbította, a könnyebb sebesültek pedig férőhely hiányában a századnál maradtak. Ez az arcvonalszakasz rendkívül élénkségénél fogva sok hősi halottat és súlyos sebesültet adott a hadseregnek. A 13. gyalogezrednél eltöltött egy hónap alatt az ezred árkászszázadának két parancsnoka és kb. 15 katonája repült a levegőbe és halt meg ismeretlen helyű vagy saját erőink által telepített aknától.

Még egy alkalommal történt a századnál aknaszerencsétlenség. Ez alkalommal egy munkaszolgálatos alatt robbant akna, de csodával határos módon ennek a munkaszolgálatosnak az ijedtségen kívül nem történt semmi baja.

A század a 13/III. zászlóalj 6,5-7 kilométer szélességű sávjában két helyen dolgozott, felváltva egy másik munkásszázaddal. A veszélyesebb zónába a nagy szerencsétlenség után közbenjárásomra a zászlóaljsegédtisztet[135] többé nem az én, hanem a másik alárendelt századát küldte, melyet ott, azon a helyen, ahol a közelmúltban az enyémet, a rákövetkező napokban a miénkéhez képest sokkalta nagyobb tömegszerencsétlenség (15 halott és 20 sebesült) érte. Így sikerült meggátolni ezután több mint egy hónapig minden további veszteséget a századnál.

Ebben az időszakban most már részleteiben is megismerni kezdvén a század szükségeit és hiányait, két alkalommal jártam el a hadosztálynál a század érdekében. Ekkor már megkezdtük a télre való készülődést. Ezt a munkásszázadot példátlan gondatlansággal nemhogy hazulról a kiindító parancsnokság vagy egyenként (ki-ki sajátmagát) meleg holmival fel nem szerelte, hanem

[132] A 105/11. tábori munkásszázadnál 1942. X. 26-án hat munkaszolgálatos esett fogságba. Fischer Zoltán (Péterréve, 1904), Horovitz Árpád (Szabadka, 1903), Holländer György (Szeged, 1915), Kohn Rezső (Temesvár, 1899), Lositz Miklós (Bezdán, 1904) és Platzer Zoltán (Tiszabő, 1906) 6–7. számú Veszteségi lajstrom.

[133] Az 1942. X. 28-i aknarobbanás következtében Fried Dániel (Ceglédbercel, 1905) és Szántó László (Kiskunfélegyháza, 1913) halt meg a 105/11. tábori munkásszázadnál. 6–7. számú Veszteségi lajstrom.

[134] Dr. Kovács Gyula (Nyárasd, 1912. V. 13. – ?) tartalékos orvos zászlós. Mint a 13/III. zászlóalj vezető orvosa 1942. VI. 16-tól látott el frontszolgálatot a 2. hadsereg hadműveleti területén. 1943. I. 16-án Mála-Szvobodánál fogságba esett, ahonnan 1947. VI. 14-én tért vissza.

[135] Alpári Károly (Szilvásvárad, 1914. VII. 28. – Budapest [Kecskemét?], 1958. III. 1.) tartalékos hadnagy, 1943. VIII. 1-jétől tartalékos főhadnagy. Mint a 13/III. zászlóalj segédtisztje 1942. VI. 15. és 1943. I. 28. között részese volt a 2. hadsereg keleti hadszíntéri hadműveleteinek. Ezt követően 1943. III-ig hadikórházban ápolták. 1945. IX. 30-tól 1947. VII. 1-jéig szovjet fogságban volt.

még az előírásos kincstári bakancsokat sem kapta meg a század. Az orosz ősz és sár pedig ette a lábbelit. A hadosztály hadbiztosa[136] pedig nekem mindössze 10 kilogramm talpbőrt utalt ki, amely a nemsokára bekövetkező télben a legcsekélyebb igények kielégítésére is majd semminek bizonyult. Második alkalommal pedig a tömegszerencsétlenségre való hivatkozással kértem Molnár százados úrtól, a hadosztály műszaki parancsnokától századomnak a gyalogezred alárendeltségéből való kivételét, s ha lehetséges, önálló munkakörben való alkalmazását.

Ennek meg is volt az eredménye. Egyedül Molnár százados úrnak köszönhető, hogy 1942. november 1-től kivonták a századot a zászlóalj alárendeltségéből, és szálláskörletének megtartása mellett közvetlen az első vonal mögött húzódó és már három másik munkásszázaddal munkába vett harckocsiárok ásására használták fel, elhagyott munkánkba pedig hátulról új munkásszázadot rendeltek ki. November 1-től 15-éig, tehát két hétig dolgoztunk ezen a munkaterületen, amelynek nagy előnye volt, hogy fedett terepek lévén, nappal dolgozhattunk, és hogy munkánkba a hadosztály műszaki parancsnokán kívül más nem szólt bele. Ezt a munkát majdnem kizárólag személyesen vezettem és irányítottam.

Közben megkezdtük szálláskörletünknek és életünknek télire való berendezését. A harcvonalat képező faluból a zászlóalj engedélyével naponta több szekérrel fát s az elhagyott falu bevetett földjéből kitermelt burgonyát, répát és tököt tároltunk. A század konyhája naponta vagy egy-egy kocsirakomány krumplit kapott (akkor a felvételezett ebéd tartalékolása mellett), vagy a kapott élelem pótlására 2-3 zsákkal s emellett télre fokozatosan kb. 20-30 mázsát vermeltünk. A század 18 lovának pedig, mivel a hadműveleti területen egy szem szemes lótápot sem utaltak ki, a tarlóról learatott búza- és rozskalászokból tároltunk télire a legszükségesebbet.

1942. november 8-9. körül kapta a századom a VII. hadtest parancsát, amely november 15-ével a 19. könnyű hadosztály alárendeltségéből kivonja és téli szálláskörletbe utalja. Téli szálláskörletül a század részére Osztrie Mogilt jelölte ki. (Ez a falu a hadtestszékhely Karpenkovotól a Don vonalában délre, 18 kilométerre feküdt.) A rendelet intézkedett szállásCsinálók kiküldéséről és a század anyagának a lovai rossz állapota miatt kisebb teherrel való fokozatos átköltöztetéséről. E parancs után Kánai József szakaszvezető parancsnoksága alatt 2 honvéd és 10 fő munkaszolgálatos elvonult 5-6 országos járművel a téli szálláskörletbe a szállás elkészítésére. A tervezett első fordulóval az élelemraktárunk nagy része, a felesleges vonat- és műszaki anyag és egy kocsira való burgonya került elszállításra.

A század lovai azonban már az alig 5-6 mázsával terhelt kocsikat is alig bírták a kijelölt 70-75 kilométer távolságban fekvő helyre elvontatni, mert útközben 3 ló megdöglött. A közben hirtelen beállott erős tél, hó és fagy pedig a nem megfelelő istállózású többi lovait is kikezdte, úgyhogy rövid időn belül 6-7 volt a század lóvesztesége, amihez azután a meg nem felelő táplálkozás is hozzájárult.

1942. november 14-én délután külön futárral hozott parancsot kapott a század, hogy a 19. könnyű hadosztálynál végzett munkáját hagyja abba és téli szálláskörlete helyett azonnal a 23. könnyű hadosztály alárendeltségébe vonuljon, ahol Novák őrnagy[137] úrtól (23. könnyű hadosztály műszaki parancsnoka) kapja majd a további parancsot.

Egynapi pihenés, készülődés és csomagolás után 1942. november 16-án hajnalban elhagyta a század a 19. könnyű hadosztály területét és a szomszédos, tőle délre fekvő 23. könnyű hadosztály alárendeltségébe lépett. Én mint századparancsnok parancsért, majd szálláskészítés végett két honvéd kíséretében előrementem, és Novák őrnagy úrtól a század részére az 51. gyalogezredbe tartozó egyik zászlóalj, név szerint a 31/III. zászlóalj védőkörletének építési feladatát, szálláskörletül pedig ugyancsak a zászlóalj-parancsnokság faluját, Jugyinot kaptam.

[136] Dr. Sárvári Imre (Sárospatak, 1902. IX. 2. – Miskolc, 1964.) hadbiztos százados. Mint a 19. könnyű hadosztály vezető hadbiztosa 1942. VII. 18-tól 1943. III. 1-jéig vett részt a 2. hadsereg keleti hadszíntéri hadműveleteiben.

[137] Novák Ferenc (Nagymágocs, 1904. XII. 5. – ?) őrnagy. A 2. hadsereg oroszországi hadműveleti területén 1942. VI. 18. és X. között a 107. utászszázad parancsnoki, ezt követően 1943. II. 12-ig a 23. könnyű hadosztály műszaki parancsnoki, IV. 1-jéig a IV. utászzászlóalj parancsnoki, végül V. 1-jéig pedig a 12. könnyű hadosztály műszaki parancsnoki teendőit látta el. Újabb frontszolgálata során Kárpátalján és a Felvidéken, 1944. IX. 23-tól XII. 1-jéig az V. hadtest műszaki parancsnoka volt, ezután 1945. III. 15-ig pedig mint törzstisztet az 1. hadsereg műszaki parancsnoka mellé osztották be.

1942. november 15-től Jugyinoban

A 2. hadsereg arcvonalának legdélibb szakaszát védte a 23. könnyű hadosztály. Ennek a hadosztálynak – a fenti időpontot közvetlen megelőzően – akkora védelmi sáv jutott, hogy egy gyalogzászlóaljára ebből 9-10, de néhol még 11-12 kilométer védelmi vonal esett. 1942. november elején a hadsereghez csatlakozó olasz részek[138] feltöltése után szűkítették a hadosztály sávját, és így vált szükségessé a teljesen laza – néhol még az egyes előőrs-állásokat futóárokkal sem összekötött – vonalnak a kiépítése. Novák őrnagy úr közölte velem, hogy a legkomplettebb, legerősebb és legjobbnak bizonyult munkásszázadot kapta általam.

A század Jugyinoba még aznap este egy napi menet után bevonult (menetteljesítmény 23 kilométer), s mivel ez a falu nagyobb volt, bár az utolsó házig túlzsúfolt, sikerült a zászlóaljparancsnokságtól a falu egyik szélén hét házból álló körletet kapnia. Öt házat kaptak ebből a munkaszolgálatosok, egy a századparancsnok, a szolgálatvezető, a felvételező lakóháza, irodahelyisége és élelmiszerraktára lett, a hetediket pedig a keretlegénység többi tagja kapta.

A századnak ez az új beosztása a legnehezebb feladatokat hozta magával. Nem is a hevenyészett állások gyors kiépítése jelentette a legnagyobb nehézséget, hanem az a körülmény, hogy a Dontól – amely a falutól légvonalban 4 kilométerre volt – ez volt az egyetlen falu. A zászlóalj védelmi sávja pedig egyes helyein, ahol a századot munkába állították, 6-7 kilométerre feküdt a szálláskörlettől. S ekkor már teljes erejével beköszöntött az orosz tél. Majdnem nap-nap után hullott a hó, és ez fokozatosan mind nagyobbra növelte a – különösen tarlón keresztüli – közlekedést már kezdetben is erősen gátoló hótakarót.

Első utam a hadosztálynál itt is a vezető hadbiztoshoz[139] vezetett, akinek több mint egy órai kihallgatáson adtam elő azokat a nehézségeket, melyekkel az adott körülmények között megbirkóznunk kellett. A munkaszolgálatosoknak nincs megfelelő lábbelijük, téli felszerelésük, nincs lótáp, a lovak teljesen erőtlenek, még a négy kilométerre levő felvételező helyről sem képesek a szükséges felvételezés lebonyolítására, a keretlegénység téli felszerelését a hadsereg hadbiztosság – tőlünk 250 kilométerre – a sztarij oszkoli hadsereg-ruharaktárából utalta ki. Az eredmény semmi volt. Mindössze az a parancs, hogy minden panaszomat foglaljam írásba és terjesszem fel a hadosztály hadbiztosához, hogy ő továbbterjessze, bár ettől sem biztatott sok eredménnyel. Ígéretet kaptam arra is, hogyha az OMZSA[140] téli ruha küldeménye a hadtesthez kiérkezik, soron kívül fogok kiutalást kapni. A 23. könnyű hadosztálynál töltött másfél hónap alatt a sürgető szükség okából ezen első látogatásomat 4-5 alkalommal kellett megismételnem. A század jó szónál egyebet azonban ezeken az alkalmakon sem kapott. Egy ilyen látogatásnak volt az eredménye – mivel egy korábbi hadseregparancs lóelhullásokkal kapcsolatban a parancsnok legszigorúbb fegyelmi és anyagi felelősségét állapította meg –, hogy miután a hadosztály semmi néven nevezett lótápot kiutalni nem tud, s miután a század megmaradt lovait egyébbel, mint zsuppszalmával táplálni nem tudja, a hadosztály szállásmesterének[141] parancsára elrendelte a század lovainak a hadosztály vezető állatorvosával[142] való felülvizsgálatát, az ő beterjesztett véleményes jelentése után pedig három kivételével kényszervágását és a fokozatosan levágott lovak húsának a mun-

[138] A 2. hadsereg legdélibb arcvonalszakaszát védő 23. könnyű hadosztálytól jobbra a Don mentén az olasz 8. hadsereg seregtestei – legészakabbra a Tridentina hadosztály alakulatai – védekeztek. 1942. december közepétől az olasz 8. hadseregből már csak az Alpini hadtest tartotta doni állásait, mert a másik két hadtestet a december 16-i szovjet támadás 100-200 km-rel nyugatabbra vetette vissza.

[139] Dr. Hartyánszky Pál (Aszód, 1907. VI. 1. – Melbourne, 1971.) hadbiztos százados, 1944. I. 1-jétől hadbiztos őrnagy. Mint a 23. könnyű hadosztály vezető hadbiztosa 1942. VI.-től vett részt a 2. hadsereg oroszországi hadműveleteiben. Az 1943. januári szovjet hadműveletek megkezdése előtt szabadságra a hátországba távozott.

[140] Országos Magyar Zsidó Segítő Akció.

[141] Makláry Aladár (Budapest, 1911. IV. 16. – ?) vezérkari százados, 1944. XI. 1-jétől vezérkari őrnagy. A 2. hadsereg oroszországi hadműveleti területén 1942. VII. 17. és 1943. VI. 7. között a 23. könnyű hadosztály anyagi vezérkari tiszti teendőit látta el, a tordai harcok során 1944. IX. 1. és XI. 1. között pedig a 2. tábori hegyi pótdandár vezérkari főnöke volt.

[142] Dr. Petri Viktor (Stósz, 1900. X. 23. – Budapest, 1979. II. 19.) állatorvos őrnagy. Első frontszolgálata során, 1942. V. 1. és 1943. VI. 6. között a keleti hadszíntéren a 23. könnyű hadosztály, a második alatt 1944. VII. 15. és 1945. III. 29. között a Kárpátokban és a Felvidéken pedig a 6. gyaloghadosztály vezető állatorvosi teendőit látta el.

kaszolgálatosokkal való elfogyasztását. Ez a hadbiztosi rendelet megengedte a naponta kiadható húsmennyiség felemelését és egyúttal a keretlegénység részére a 23. ellátó oszloptól a marhahús további kiszolgáltatását és felvételezését. Ettől az időponttól kezdve engedélyeztem a keretlegénység külön konyháját.

A század munkaszolgálatosai ezen idő alatt a legnehezebb körülmények között végezték munkájukat. Dr. Auspitz pedig emberfeletti munkát végzett, hogy a megerőltető menetek miatt is erősen legyengülni kezdő században az erőt és a lelket tartsa. Több irányban igyekeztünk az adott lehetőségek keretén belül segítségre sietni. Egyikben dr. Loschdorfer orvos zászlósnak,[143] a zászlóalj orvosának közbenjárására sikerült a zászlóalj parancsnokának még egy lakóházat kapni, melyet szálláskörletünk közelében üríttetett ki részünkre. Ezt gyengélkedő szobának rendeztük be, amely állandóan 18 fekvőbeteg részére nyújtott a lehetőségekhez képest jó, elkülönített és meleg elhelyezést. Azután fokozatosan leépítettük a zászlóalj minden figyelmeztetése ellenére a kivonuló létszámot. A zászlóalj orvosa által megállapított gyengélkedőkön kívül naponta dr. Auspitz előterjesztésére kezdetben 3-4, később 5-6 rászorult munkaszolgálatosnak engedélyeztem szolgálatmentességet. Bevezettük a napos-ügyeletes szolgálatot újra – tilalom ellenére –, amely a legerősebb és a legszorgalmasabb munkaszolgálatosoknak adott kb. kéthetenként sorra kerülő pihenőnapot. A hadosztály műszaki parancsnoka, Novák őrnagy úr pedig hat hét alatt háromszor engedélyezett minden alkalommal külön előterjesztett kérelem alapján a századnak pihenőnapot. A hadosztály vezető orvosa, dr. Jeney őrnagy[144] úr pedig személyes kérelemre engedélyét adta, hogy az általa meghatározott gyógy- és kötszereket az ezred vezető orvosa saját nevében a részünkre igényelje és felvételezze. Ez a tény egyedülálló maradt az egész 2. hadseregnél, hogy munkásszázadot gyógy- és kötszerekkel elláttak. Ez volt az egyetlen, amiben – bár nagyok voltak itt is szükségleteink – hiányt nem szenvedtünk. A mind erőteljesebben beálló tél az egész VII. hadtestnél utánpótlási zavarokat okozott, aminek következtében élelemellátásunkban zavarok keletkeztek, és december hónapban nem volt olyan felvételezésünk, amikor vagy ezt, vagy azt a járandóságunkat teljes egészében megkaptuk volna. Egy héten keresztül pedig felére csökkentették kenyér fejadagjainkat is. A gyalogzászlóaljak velünk szemben előnyösebb helyzetben voltak, mert raktárukban 14 napi szabvány tartalék adag volt, s ők engedéllyel a hiányokat onnan pótolták. A századnak – bár ezt hazulról hoznia kellett volna – hiányzott, élelemfeleslege pedig a téli szálláskörleten volt. Később azonban mégis sikerült a nyomasztóvá váló szükség idején a zászlóaljtól kapott járművön egy kocsi élelmet visszahozatni.

Még egy eredmény volt – Novák őrnagy úr részéről, aki egész szolgálatunk ideje alatt a legnagyobb megértést tanúsította a századdal szemben –, hogy decemberben az erős hótorlaszok eltakarítására a falu kijáratainál és a hadosztályhoz vezető út Jugyinohoz közelebb eső szakaszán – bár más munkaerő is állt volna e munka elvégzésére – a századomnak egy-egy részét rendelte ki, amely összehasonlíthatatlanul könnyebb munkát jelentett az első vonal építési munkáinál.

A század kétszeri megtizedelése és előzményei

A 2. hadsereg 1. b. osztályának szeptember hónap végén kiadott egy rendelete intézkedett, hogy a hadsereg kötelékében szolgálatot teljesítő munkásszázadokat, amennyiben körükben szökés történik, a tábori bíróságok[145] tömegbüntetésül meg fogják tizedelni. Kötelezővé tette ez a rendelkezés ennek a parancsnak az egész század előtt havonta kétszer való felolvasását és iskoláztatását, továbbá az előforduló eseteknek az illetékes hadbírósághoz azonnali és közvetlen jelentéstételét.[146]

[143] Személyére vonatkozóan adatokkal nem rendelkezünk.

[144] Dr. Jeney Béla (Fehérgyarmat, 1901. III. 7. – ?) orvos őrnagy. 1942. VII. 1-jén mint a 21. gyalogezred vezető orvosa vonult el a keleti hadszíntérre. XII. 1-jétől vette át a 23. könnyű hadosztály vezető orvosi teendőit, miután elődjét, dr. Vissy Károly (Vajszka, 1895. VIII. 22. – ?) orvos alezredest a VII. hadtest vezető orvosává nevezték ki.

[145] A 2. hadseregnél magának a hadseregnek, a három hadtestnek és – az 1. tábori páncéloshadosztályt is beleszámítva – a 10 hadosztálynak is egymástól független, önálló tábori bírósága volt.

[146] Gyimesy Ernő (Gyulafehérvár, 1888. IX. 17. – Budapest, 1957. III. 6.) altábornagy, aki 1942. V. 21. és 1943. I. 2. között a keleti hadszíntéren a VII. hadtest parancsnoka volt, Veszprémy Dezső perének 1948. február 18. és 20. közötti főtárgyalásán a tizedelés elrendelésével kapcsolatban az alábbiakat nyilatkozta: „Ezt azért

1942. november 20–25. között történt, hogy egy reggel a kivonulást vezető tisztes – név szerint Fülöp András szakaszvezető – jelentette, hogy egy Weisz Adolf[147] nevezetű munkaszolgálatos a vonalban eltűnt, egy másik[148] pedig félig fagyott állapotban kinn a vonalban maradt. E jelentéstételre azonnal intézkedtem egyrészt a kinn maradt munkaszolgálatos beszállítására, másrészt a zászlóaljnál az eltűnt munkaszolgálatos keresésére. Ugyanakkor a századtól is Horváth honvéddel egy járőr ment ki az eltűnt munkaszolgálatos felkutatására. A tárgyban érdemleges mondanivalót adni tudó összes honvéd és munkaszolgálatos kihallgatása után a következő kép alakult ki. Egy kb. 10 főből álló csoportban két bunkert összekötő futóárkon dolgozott Weisz Adolf, akikkel annak a rajnak a parancsnoka rendelkezett, akinek a sávjába esett a kiásni rendelt futóárok. Éjféltájban a munkaszolgálatosok már nagyon átfázva és a munkával majdnem elkészülve arról beszélgettek, hogy szólni kellene a tizedes úrnak, biztosan elengedné őket. Weisz Adolf vállalkozott arra, hogy ő fog szólni a tizedes úrnak, és el is indult a tizedes bunkerje felé. Kilenc társa kb. félóráig várakozott, s miután Weisz Adolf nem tért vissza, közösen elmentek és jelentették, hogy a kiszabott munkával elkészültek. A tizedes rajparancsnok megnézte a munkájukat, és azzal, hogy a gyűjtőhelyre bevonulhatnak, elbocsátotta őket. Akkor érdeklődtek, hogy nem látta-e egyik társukat, akit hozzá küldtek. A tizedes azt válaszolta, hogy nála nem járt senki. Erre ők bevonultak a gyűjtőhelyre, megkérvén a tizedest, ha látja, küldje utánuk. A gyűjtőhelyen jelentették Fülöp szakaszvezetőnek, hogy Weisz Adolf hiányzik közülük, de mivel a 15-20 fokos hidegben az egész század annyira át volt fagyva, és hogy előttük még kb. 5 km-es út állt, és abban a hiedelembe, hogy Weisz Adolf önkényesen egyedül hazatért, a század szálláskörletébe Weisz Adolf nélkül visszaindult. Weisz Adolf azonban nem érkezett haza. Az ez ügyben kihallgatott rajparancsnok tizedes is megerősítette a Weisz Adolffal együtt dolgozott munkaszolgálatosok vallomásait. Ebben az időben az ezredparancsnok[149] úr rendelkezése folytán minden este hat órakor az ezredparancsnokságon – Hvoscsevatkán – a század részére is eligazítás volt. Az esetet követő nap esti eligazításánál az ezredparancsnok úr tőlem szóbeli jelentést kért az eltűnt munkaszolgálatosról, és egyben utasította a zászlóalj segédtisztjét, hogy a zászlóalj egész körletében tegyen meg minden lehetőt az eltűnt munkaszolgálatos felkutatására. A zászlóalj segédtisztjének másnap esti jelentése alapján – hogy a zászlóalj semmi nyomra nem akadt – az ezredparancsnok úr parancsot adott nekem egy – a munkaszolgálatos eltűnésének körülményeiről szóló – tényvázlat felvételére és annak a zászlóaljon keresztül parancsnokságához való felterjesztésére. A kapott parancs értelmében készült tényvázlat tartalmazta a kihallgatott jelenvoltak – Fülöp szakaszvezető, a Weisz Adolf munkaszolgálatos társai és a zászlóaljbeli tizedes – vallomásait, végén azzal a századparancsnoki véleményezéssel, hogy a teljesen átfázott munkaszolgálatos valószínű egyedüli hazatérése közben eltévedt és az ismeretlen és szabdalt (erdőkkel és horhosokkal szaggatott) terepen, éjszaka, hóviharban szerencsétlenül járhatott. Kísérőirattal, mely a felvett jegyzőkönyv felterjesztésének tényét tartalmazta, továbbítottuk ezt az 51. gyalogezred-parancsnokságnak.

Az esetnek sem én, sem a század semmi különösebb jelentőséget nem tulajdonított. Sokkal inkább megrázta az a körülmény, hogy mind gyakrabban fordult elő, hogy egyes munkaszolgálatosok a vonalból annyira átfagyva kerültek hátra, hogy dr. Auspitz hat hét alatt kb. 10-12 esetben állapított meg kivonult munkaszolgálatosoknál lehűlés által beállott halált.[150] Halottainkat az ez-

rendelték el, mert miután a munkaszolgálatosok az oroszokhoz átszöktek, azok mindent megtudtak. Én erről a rendeletről a vezérkari főnök referálása alkalmával szereztem tudomást, és a vezérkari főnöknek joga volt arra, hogy ilyen rendeletet adjon ki... A megtizedelés elrendelése nem a tábori bíróságok hatáskörébe tartozik, ez nem bírósági eljárás, azt az illetékes parancsnok rendelhette el... A tizedelésre vonatkozó intézkedés csak a munkaszolgálatosokra vonatkozott..." Csongrád Megyei Levéltár. Sz. M. B. IV. 5808./1950. Jegyzőkönyv a szegedi népbíróságnak Szegeden 1948. II. 18-20-ig tartott nyilvános főtárgyalásról.

[147] Weisz Adolf (Miskolc, 1908. – ?) A korabeli ún. veszteségi kartonján az alábbi szerepel: „eltűnt 1942. november 28.-án." Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Központi Irattár. Veszteségi kartonok.

[148] Lásd a 10. jegyzetet (Schwartz Endre).

[149] Az 51. gyalogezred parancsnoka az 1942. július eleji elvonuláskor Zendy Károly (Novska, 1893. X. 2. – ?) ezredes volt, majd december 6-tól Bankó Dániel (Vlasenica, 1896. IX. 17. – ?) alezredes (1944. VII. 1-jétől ezredes) vette át tőle a parancsnokságot.

[150] 1942 novembere és decembere között – a 7. és 8. számú Veszteségi lajstrom alapján – az alábbi munkaszolgálatosok haltak meg a 105/11. tábori munkásszázadnál: Berger József (Bélzerénd, 1913) (megfagyott), Fein Adolf (Szatmárnémeti, 1913), Glück Mór (Felsőjózsa, 1912) (megfagyott), Hauer Mihály (Kiskunmajsa, 1905)

redparancsnokság harcálláspontján – Hvoscsevatkán – fekvő hősi temetőbe temettük el, s azóta majdnem minden alkalommal az ezred katolikus lelkésze, Dunajszky lelkész főhadnagy[151] vett részt, aki a század halottjait anyakönyvezte is.

A teljes mértékben fegyelmezett és kiváló századnál a jugyinoi nehezebb szolgálat hozta meg az első rendellenességeket. Először egy Kann Imre[152] nevű munkaszolgálatos követett el fegyelmi vétséget azáltal, hogy a kivonuló századból a falu végén észrevétlenül kilépett, és a hajnalban visszatérő századhoz visszacsatlakozott. Tekintve, hogy a munkahelyen a kivonuló tisztestől számba vették a munkaszolgálatosokat, egy ember hiányzása feltűnt, s a jelen névsor alapján a hiányzó személye is megállapítást nyert. Kann Imre ezért a cselekményéért, mert azt töredelmesen beismerte, mindössze dorgálást kapott. Azonban ez az eset nem egyedülálló maradt. Miután Kann Imre második, majd annak is komolyabb büntetés nélkül maradása után a harmadik súlyos függelemsértést is elkövette azzal, hogy a kivonuló századot kivonulás előtt félóráig megvárakoztatta, mert a kivonulás elől elrejtőzködött, és miután a század kivonulásáig nem volt feltalálható, azért, hogy elkövetett cselekményéért Kann Imrét hadbíróság elé állítsam, letartóztattam. A század azonban dr. Auspitz élén közbenjárt Kann Imre érdekében, és elérte, hogy utolsó alkalmat adni akarván a cselekedetét megbánni mutatott munkaszolgálatosnak a megjavulásra, büntetését a század-napiparancsban hat napon át felváltva háromszor 10 percig tartó kikötésben és háromszor napi kenyér-víz böjtben állapítottam meg. Kann Imrét eme büntetésére kitöltése után azzal a dr. Auspitz és előttem tett komoly ígéretére, hogy hasonló eset többé nem fog előfordulni, kivonulni engedtem. Ez november legutolsó napjaiban történt. Azon a napon, amelyen büntetése után Kann Imre először kivonult, az éjszaka folyamán két másik társával[153] együtt (akik közül az egyiket Kaufmann Imrének[154] hívták) a már befagyott Donon keresztül az orosz vonalakba átment. Az orosz rádió és hangszóró még aznap éjjel leadta Kann Imréék szerencsés érkezését, és azt még ugyanazon éjjel felfogta a hadosztály-parancsnokság. Másnap reggel a kivonulást vezető tisztes nem a megszökésüket, csak eltűnésüket jelentette, bár a Kann Imréékkel együtt munkába állított munkaszolgálatosok megejtett kihallgatása során megállapítható volt, hogy ők tudták milyen célzatú és irányú Kann Imre és két társa tőlük való távozása, bár azt megakadályozni nem tudták. Kann Imréék szökését követő nap esti eligazításánál az ezredparancsnok úr parancsot adott a három munkaszolgálatos szökéséről a szolgálati szabályzat szerinti szökési beadvány készítésére és annak a VII. hadtest hadbíróságához való felterjesztésére, valamint közölte, hogy Vargyassi vezérőrnagy[155] úr, a 23. könnyű hadosztály parancsnoka úgy őt, mint engem a Kann Imréék szökése miatt – engem a század meg nem felelő vezetése, a kellő gondosság hiánya és a munkaszolgálatosok megfelelő őrzésének elmulasztása, őt az arcvonal laza volta miatt, ott észrevétlenül ki-be lehetett járni – hadosztály-parancsnoki kihallgatásra rendelt. A kihallgatásra december második felében került sor, és ezen a kihallgatáson hadosztály-parancsnoki megrovásban részesültem. A szolgálati szabályzatnak hiánya miatt a három megszökött munkaszolgálatosról készített szökési beadvány 5 napot késett, és így azok postázására csak december 6-7. napján[156] került sor.

(megfagyott), Kertész Imre (Újvidék, 1898), Lichtner Izidor (Szabadka, 1919) (megfagyott), Rosenzweig Béla (Újvidék, 1903) (megfagyott), Stein József (Szarajevo, 1908) (megfagyott) és Szlovák Henrik (Bezdán, 1905).

[151] Dunajszky Béla (Kassa, 1900. – Krenovoje, 1943. II.) tartalékos lelkész főhadnagy. Mint az 51. gyalogezred katolikus tábori lelkésze vett részt a 2. hadsereg oroszországi hadműveleteiben. 1943. I. 17-én szovjet fogságba esett. A krenovojei gyűjtőtábor borzalmas körülményei következtében ehen halt.

[152] Kann Imre (Péterréve, 1911.) A korabeli 8. számú Veszteségi lajstromban az alábbi bejegyzés található róla: „eltűnt 1942. XII. 10-én."

[153] Krausz Arnold (Pincéd, 1921) és Pilischer László (Piski, 1914) szökött át 1942. XII. 10-én Kann Imrével együtt a szovjet csapatokhoz.

[154] A név feltehetően téves.

[155] Vargyassi Gyula (Temesvár, 1891. XII. 12. – Brisbane, 1958. XII. 11.) vezérőrnagy, 1944. I. 1-jétől altábornagy. A 2. hadsereg Don menti arcvonalán 1942. IX. 20-án vette át a 23. könnyű hadosztály parancsnokságát, majd 1943. I. 19-től II. 20-ig a IV., illetve VII. hadtestbeli csapattöredékekből szervezett csoportjával igyekezett feltartóztatni az előrenyomuló kisebb-nagyobb szovjet egységeket, s biztosította az ellentámadásra rendelt német erők csoportosítását és támadását.

[156] Az időpont téves, hiszen a 105/11. tábori munkásszázad három munkaszolgálatosa 1942. XII. 10-én szökött át a szovjet csapatokhoz.

1942. december 11-én este 10 órakor távbeszélőn az ezred első segédtiszttől[157] a következő parancsot vettem: A század másnap reggel nem vonul ki, azon részei pedig, amelyek már munkában állnak parancsot kaptak a bevonulásra. A század reggel 6 órakor együttáll. Kérdésemre, hogy miért, a válasz az volt: szemle lesz. Másnap reggel 5 órakor együttállt a század, mely alkalmat zsold, szappan, tábori levelező lap kiosztásra is felhasználtuk. Hat óra előtt pár perccel küldönc jött értem, hogy hivatnak a zászlóaljirodára. Ott tudtam csak meg az elkövetkezőket: A zászlóaljparancsnok[158] irodájában a zászlóaljsegédtiszt,[159] a VII. hadtest külön futárja, a faluban elhelyezett zászlóalj tartalékszázad parancsnoka s a zászlóalj orvosa[160] várakozott már a parancsra, amikor odaérkeztem. A zászlóaljparancsnok létszámot kért először tőlem, majd parancsot adott az egész századomnak – beleértve az összes gyengélkedőt is – az elővezetésére, amit a jelen levő küldöncöm útján rendeltem el. A századot ekkor kivezették a falu egyik lerombolt és elhagyatott részébe, három sorban felállították, előtte a zászlóalj parancsnoka személyesen felolvasta a VII. hadtest tábori bíróságának ítéletét,[161] amely Weisz Adolf szökéséért elrendelte a 105/11. tábori munkásszázad megtizedelését. Végrehajtó parancsnokul a 31/III. zászlóalj parancsnokát, szervül pedig a 31/III. zászlóalj egyik szakaszát jelölte meg. A tizedelést kiszámolás útján rendelte el a hadbírósági ítélet, mégpedig az első sor jobb szélén álló munkaszolgálatos volt az első egyes számú. A zászlóaljparancsnok felszólította a kivégzések végrehajtására kirendelt századának parancsnokát a kiszámolásra és utána a kiléptetett 15 munkaszolgálatos[162] egyenkénti agyonlövetésére. Ezt a megrendítő aktust az egész századnak végig kellett nézni, majd a kivégzett munkaszolgálatosok után a zászlóalj orvosa adta meg az engedélyt a tetemek elföldelésére. A vesztőhely mellett a munkaszolgálatosok fele ásta ki a szükséges sírt, s miután én parancsot adtam a kivégzett munkaszolgálatosok cipő és ruhaneműinek levételére, ezek nélkül hantolták be őket. A kivégzés után minden kivégzettről külön-külön készíteni kellett egy-egy kivonatot az alosztály névjegyzékből, amely melléklete volt annak a jegyzőkönyvnek, amit a zászlóaljparancsnok terjesztett fel a kivégzés végrehajtásáról a tábori bíróságnak és egy összesítő kimutatást az állománylajstromból, amely alapján anyakönyvezték azután őket.

Mindez pedig ezt a borzalmas lelkiállapotot hozta magával, hogy a század Kann Imréék miatt még egyszer a vesztőhelyre kell álljon. Azon a héten, amely a két kivégzést elválasztotta csak a legnehezebb erőfeszítések árán lehetett a században a lelket fenntartani.

1942. december 18-án este közölte az ezred első segédtisztje velem, hogy másnap újra megtizedelik a századomat. Ezt a híremet a században senkivel sem közöltem, s ezt a tiszteseim is csak reggel tudták meg, amikor kivonulásuk előtt közöltem velük, hogy a század bennmarad. 1942. december 19-én szombaton reggel fél 9 órakor pontosan ugyanolyan körülmények között, mint az első alkalommal, másodszor is végrehajtották ezt az igazságtalan tömegítéletet. Ezen alkalommal a hadbíróság rendelkezése[163] a névsor legelső emberében jelölte meg az egyes számú munkaszol-

[157] Bodor János (Zólyom, 1904. IV. 14. – ?) tartalékos főhadnagy. 1942. VII. 7-től az 51. gyalogezred másod-, majd XII. 6-tól az első segédtisztjeként látott el frontszolgálatot a 2. hadsereg Don menti hadműveleti területén.

[158] Gyurka Zoltán (Breznóbánya, 1910. IV. 26. – Zalaegerszeg, 1947. XII. 23.) százados. 1942. VII. 9. és 1943. III. 1. között látott el frontszolgálatot a 2. hadsereg hadműveleti területén. Kezdetben az 54/III. zászlóalj géppuskás századának, majd magának a zászlóaljnak volt a parancsnoka, végül a 31/III. zászlóalj parancsnoki teendőit látta el. 1944. IX. 9. és XI. 1. között az alföldi harcok során a 24/III. tábori pótzászlóaljat vezette.

[159] Személyére vonatkozólag nem rendelkezünk adatokkal.

[160] Személyére vonatkozólag nem rendelkezünk adatokkal.

[161] 1942. XII. 12-én a 967/VII. hdt. I. b. 42. XII. 7. számú rendelet értelmében került sor a megtizedelés utáni kivégzésekre. Nem a VII. hadtest tábori bírósága hozta meg az ítéletet. A rendelkezés 1942. XII. 7-én a VII. hadtestparancsnokság I. b. (kémelhárító, hírszerző) osztályán született. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Központi Irattár. Jugyino kataszterlapok.

[162] Az alábbi munkaszolgálatosokat végezték ki Jugyinoban 1942. XII. 12-én: Bach Károly (Szeged, 1908. III. 31.), Glauber Jenő (Békéscsaba, 1904. V. 22.), Kardos Károly Elek (Abaújszántó, 1918. IX. 12.), Kaufmann József (Hernécs, 1899. III. 5.), Pálfi Aladár (Torontáltorda, 1899. X. 25.), Reisz Miklós (Kunszentmiklós, 1901. IX. 18.), Schächter Wolf (Hukliva, 1918. V. 5.), Schäffer Imre (Ópéterréve, 1904. III. 11.), dr. Stark Ist-ván (Szeged, 1908. IV. 25.), Teltsch Ferenc (Zombor, 1907. VII. 16.), Varga Endre (Budapest, 1914. II. 14.), Weisz Ernő (Kumán, 1918. II. 28.), Weisz Imre (Szabadka, 1906. VI. 11.), Wallner Ernő (Zombor, 1902. VII. 22.), Zilzer János (Temerin, 1906. VIII. 5.). Agyonlövetésük után Jugyinoban a tetthelyhez közel, egy lakatlan romház mellett tömegsírban hantolták el őket. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Központi Irattár. Jugyino kataszterlapok.

[163] 1942. XII. 19-én az 1035/VII. hdt. I. b. 42. XII. 16. számú rendelet értelmében került sor a megtizedelés utáni kivégzésekre. Nem a VII. hadtest tábori bírósága hozta meg az ítéletet. A rendelkezés 1942. XII. 16-án a

gálatost, s a számolást tőle jobbra kellett folytatni. A végrehajtást pedig a zászlóalj parancsnoka ez esetben Vándor hadnagyra,[164] a zászlóalj vonatparancsnokára bízta, de végrehajtó szerve ugyanaz a tartalékszázad parancsnoka és szakasza volt, mint az első alkalomnál. Ez 14 munkaszolgálatos[165] életébe került. Az Isten különös végzése szerint ez alkalommal a Kann Imrével szökése időpontjában munkába állított és visszatért munkaszolgálatosok közül 6 munkaszolgálatos esett a 14 között az áldozatok közé.

Ez alkalommal közbenjárásomra az ítélet végrehajtásával megbízott zászlóalj parancsnoka Lusztig Ferenc[166] munkaszolgálatosnak, a már birtokomban levő V. hadtest leszerelési parancsa alapján, valamint Fuchs Viktor[167] munkaszolgálatos kocsisnak, aki a téli szálláskörletből a század Osztrie Mogiliben tartózkodó részlegéből éppen a kivégzés napjának előestéjén érkezett meg élelemszállítmánnyal, a kivételes véletlen alapján a második tizedelésből való kiemelését megengedte. Egyéb esetben megkísérelt minden közbenjárás azonban kudarcba fulladt.

E két tragikus esemény mindössze azt az egyetlent eredményezte, hogy a szerencsétlen 29 áldozat holmijaiból az akkor már teljesen lerongyolódott századot valahogy felöltöztetve a tömeges további pusztulástól meg tudtuk menteni. Erre a rendelkezésre az a szükség kényszerített, hogy minden segítségkérésünk, mint ahogy az arcvonalszolgálatot teljesítő munkásszázadok minden kérése, a magasabb parancsnokságok előtt kielégítetlen maradt.

A VII. hadtest műszaki parancsnokának szemléje és a század arcvonalszolgálatból való felmentése

A második kivégzés időpontjában már harmadik jelentésem feküdt a felettes parancsnokságaim előtt azokról a tarthatatlan állapotokról, melyek mellett a század azt a felelősségteljes, súlyos és állandóan sürgetett munkát végezni alig tudta. Mint VII. hadtestközvetlen munkásszázad azonban a 23. könnyű hadosztálytól semmi komoly segítséget nem várhatott és nem kaphatott. Ennek a körülménynek a kidomborítása azonban papíron semmi segítséget nem hozott, s mivel többszöri próbálkozásom a VII. hadtest parancsnokságára eljutni is eredménytelen maradt – mert ahhoz, hogy a századot elhagyjam a hadosztálytól én engedélyt nem kaptam –, hughes-on[168] jelentést tettem a helyzetről műszaki vonatkozásban legmagasabb parancsnokságomnak: a 201. műszaki törzsnek.

E jelentésem után december 21-én délelőtt fél 10 óra tájban a hadtest egyik autója állt meg szállásom előtt, s abból vitéz Hibbey Gusztáv ezredes úr, a VII. hadtest műszaki parancsnoka szállt ki. Az ezredes úr azután ötnegyed órát töltött irodámban, a legrészletesebben referáltatott magának a század minden néven nevezendő ügyéről és helyzetéről, minden vonatkozásban jegyzeteket ké-

VII. hadtestparancsnokság I. b. (kémelhárító, hírszerző) osztályán született. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Központi Irattár. Jugyino kataszterlapok.

[164] Vándor Lajos (Dombegyház, 1911. X. 5. – ?) tartalékos hadnagy, 1943. IV.-től tartalékos főhadnagy. 1942. V. 28-tól több mint egy hónapig a hátországban, majd a keleti hadműveleti területen teljesített szolgálatot. Kezdetben a 31/III. zászlóalj 7. puskásszázadának szakaszparancsnoki, majd a zászlóalj vonatparancsnoki, végül a zászlóalj segédtiszti teendőit látta el. 1943. I. 30-án szovjet fogságba esett, ahonnan 1947. IX. 30-án tért vissza.

[165] Az alábbi munkaszolgálatosokat végezték ki Jugyinoban 1942. XII. 19-én: Braun Andor (Budapest, 1914. II. 8.), Elbógen Mór (Mezőkeresztes, 1904. XII. 4.), Fischer Imre (Csantavér, 1909. VIII. 28.), Goldstein Ottó (Budapest, 1904. V. 20.), Grünwald Márton (Kiskunhalas, 1916. IV. 10.), Lebovics Pál (Apatin, 1903. VIII. 3.), dr. Mezei Miklós (Zombor, 1916. II. 1.), Pollák Ervin (Temesvár, 1900. VIII. 14.), Salamon Hugó (Titel, 1902. VI. 22.), Snitzer Zálel (Tiszafüredegyháza, 1904. VIII. 26.), Stern József (Szabadka, 1912. VIII. 21.), Víg Andor (Versec, 1918. II. 25.), Weisz Miklós (Kassa, 1918. IX. 14.), Wiegenfeld Emil (Újvidék, 1910. I. 22.) Agyonlövetésük után Jugyinoban egy lakatlan romház közelében tömegsírban temették el őket. Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Központi Irattár. Jugyino kataszterlapok.

[166] A kevés hazatért munkaszolgálatosok egyike volt. Személyére vonatkozólag egyéb adatokkal nem rendelkezünk.

[167] A keretlegénységgel együtt hazatért munkaszolgálatosok egyike volt. A háború után Jugoszláviában élt. Személyére vonatkozólag egyéb adatokkal nem rendelkezünk.

[168] A Hughes géptávírót jelentett, melyet a közlemény írásban történő kézbesítésére korlátlan távolságra a hadosztálytól (dandártól) az egyes csapattestek felé használták.

szített, majd átnézte az irodánkat, átolvasta ügyirataimat, számon vette a század összes gyengélkedőit, betegségük okait, gyógyulásuk körülményeit és mérveit, utána pedig végigjárta a század egész szálláskörletét, hosszabb időt töltve ezalatt a század gyengélkedő házában, ahol a betegekkel bajukra és gyógyulásukra vonatkozóan hosszasan elbeszélgetett. S mivel előtte a század munkáját a helyszínen is szemrevételezte, és a század munkaképességéről így meggyőződhetett, és hogy mindent talán várakozáson felül rendben talált, amit távozása előtt a századparancsnokkal, az orvossal és egyéb századbeosztottakkal közölt is, eredményezte azt, hogy visszatérése után azonnal intézkedett századunknak az első vonalból való kivonása és téli szálláskörletbe való utalása iránt.

1942. december 25-én kelt az a parancs, és azt december 27-én külön futár kézbesítette, amely szerint a 471. különleges – frissen hazulról érkező – munkásszázadnak december 31-én bekövetkezni rendelt beérkezése után a század a 31/III. zászlóalj, valamint a 23. könnyű hadosztály alárendeltségéből kivonul és elfoglalja már a korábbi parancsban kijelölt téli szálláskörletét. December 28-án a hadosztály szállásmestere a 23. önálló huszárszázadot rendelte ki az akkor már ló nélkül maradt század átköltöztetésére, és december 31-én 9 órakor a beérkezett különleges munkásszázad megérkezése után a század Jugyinoból elvonult. A kb. 65-70 kilométeres utat három napi menetben, Szaguny és Kondenzovo éjjeli szállások érintésével tette meg és 1943. január 2-án beérkezett új, már korábbról elkészített szállásába. A század a később bekövetkezett események ismeretében vitéz Hibbey ezredes úr szemléje által a biztos pusztulástól való megmenekülést kapta Istentől ajándékba, mivel az elvonulásunkat követő két hétre rá bekövetkezett arcvonal-katasztrófa a 471. különleges munkásszázadnak teljes egészében való fogságba esését eredményezte.

A század kerek három hónapon keresztül a legnehezebb körülmények között teljesített arcvonalszolgálatot. Működése alatt a tragikus események által súlyos és érzékeny veszteségeket szenvedett. Mégis, ha szélesebb körű összehasonlítást lehetett volna végezni hasonló körülmények között szolgált századokkal, hatalmas eredménynek könyvelhető lett volna el, hogy egyharmad veszteséggel úszta meg másfél hónap veszélyes és másfél hónap szenvedésekkel, kemény hideggel nehezített munkáját. A század szomszédságában dolgozó minden munkásszázad arcvonalszolgálatának 6-8. hetében már 60 százalékos veszteségeket szenvedett, és már arcvonalszolgálata idejében kiegészítésre és feltöltésre szorult. A 105/11. tábori munkásszázad vesztesége a 29 kivégzett munkaszolgálatos kivételével halottakban, eltűntekben és kórházban elhelyezett súlyos betegeiben 1943. január elején 35-40 fő volt.

A téli szálláskörleten töltött idő és 1943. január 17.

Osztrie Mogili a 2. hadsereg védőkörletében legdélibb faluja volt, közvetlen szomszédságában már az olaszok védelmi sávja kezdődött. Az osztrogozsszk–rosszosi műút mellett feküdt 18 kilométerre a VII. hadtest székhelyétől, Karpenkovotól. A falu bejáratától húzódott egy másodrangú összekötő út, amely Olhov Logon át (ahol a VII. hadtest anyagi parancsnokságai székeltek) kapcsolódott be a Karpenkovoból Alekszejevkába, a hadsereg-parancsnokság székhelyéhez vezető műútba.

Osztrie Mogiliban a századon kívül egy hadtápszázad egy szakasza állomásozott még, amely a faluban elhelyezett három lőszerraktár őrzésére volt rendelve. Ennek a szakasznak a parancsnoka egy őrmester volt. A legközelebbi szomszédos faluban, Grigorjevkán a VII/2. ellátó oszlop parancsnoksága és gazdasági hivatala, a Don irányába pedig 7 kilométerre, Goncsarovkán a VII. hadtest legnagyobb tábori kórháza rendezkedett be. A további legközelebb fekvő hadtestcsoportok már 12-14 kilométer távolságban feküdtek.

A század első napjai új szálláskörletén berendezkedéssel és pihenővel teltek el. Január 6-án a hadtestparancsnokság székhelyén, eligazításon vitéz Hibbey ezredes úrtól azt a feladatot kaptam, hogy a század pihenő ideje alatt a falu mellett húzódó osztrogozsszk–rosszosi műutat a hótól takarítani tartozik a falutól kezdve kb. 5 kilométer távolságig. Ha kezdetben az erős havazások napi 5-6 órai munkát adtak is, a téli szálláskörletbe utalás mégis az egész század regenerálódását volt hivatva szolgálni. A hadtest szállásmestere, Nádasdy vezérkari százados[169] pedig – amikor január 9. körül kihallgatáson fogadott – a ruha- és bakancsfelszerelés ügyében a legkomolyabb ígéreteket

[169] A név téves. A VII. hadtestparancsnokság anyagi vezérkari tisztje (szállásmestere) 1942. VI. 20. és 1943. V. 15. között Nyitray Károly (Hernádnémeti, 1910. IX. 8. – ?) vezérkari százados volt.

tette, valamint a szállítóeszközök nélküli század élelemellátása ügyében konkrétan intézkedett és a kondenzovoi VII/2. ellátó oszloptól másnap a század egy hónapi komplett élelmet kapott. Húsbiztosításunkra pedig hetente egy darab élő marhát utalt ki.

Január 15-én érkezett az első híre annak, hogy a magyar arcvonalszakaszon erősebb csatározások folynak, amelyet a távolból hallható állandó harci zaj is megerősített. A szomszédos faluban állomásozó ellátó oszlop parancsnoksága, amely hozzánk legközelebb fekvő híradóeszközzel is rendelkezett, január 15-én déltájban kapta a parancsot a menetkészültség-állapotba való helyezésre és további parancs várására. Én nyomban érintkezésbe léptem a 201. műszaki törzs parancsnokságával, ahol Kroó hadnagy[170] segédtiszt közölte velem, hogy nincs semmi baj, maradjak nyugodtan a helyemen, végezzem a munkámat, bármi történik a továbbiakra parancsot kapok. Tekintve, hogy Kroó hadnagyhoz a hivatalos értesítésen kívül is a legjobb barátság fűzött, szavai megnyugtattak bennünket, s mivel még a riadókészültség állapotát is feleslegesnek mondotta, esetleges elvonulásunk érdekében semmit sem tettünk. Felkészülésre ugyan a századnak máskülönben sem lett volna igen módja és alkalma, mert mindössze három lova volt kilenc rendszeresített országos járműve mellé, s azok akkori állapotukban alkalmatlanok voltak akár egy jármű elvontatására is. (A század téli szálláskörletén az orosz télben sokkal könnyebben mozgó és használható 2 darab szánnal is rendelkezett.) Január 16-án német alakulatok érkeztek a faluba és a szomszédos falvakba, de ezeket még az alkonyat beállta előtt Rosszos irányába elirányították. A szomszédos ellátó oszlop parancsnoksága, melynek a parancsnoka egy gazdászati százados volt, január 16-án semmi érdemleges parancsot nem kapott, a helyzetről pedig engem nem tájékoztatott.

1943. január 17-én reggel a század a falu közelében dolgozott, a napokban lehullott hó utolsó maradványait takarítván el az egyik legforgalmasabb útról. Én a század munkán lévő csoportjánál tartózkodtam, amikor küldönc közölte velem, hogy a hadtápszakasz őrmestere parancsot kapott a lőszerraktárak felrobbantására. Azonnal intézkedtem a század bevonultatására és hogy visszaérkezésemig várjanak parancsomra. Én az ellátó oszlop parancsnokságára siettem, de itt a falubeli lakók közölték, hogy a katonák hajnalban elhurcolkodtak a faluból. Természetes a távbeszélő vezetéket is lebontották. Ez az értesülés meglepve ért, mert megállapodásunk volt, hogyha ők bármilyen parancsot fognak kapni, arról engem nyomban értesítenek. Visszasietvén századomhoz, utasítást adtam a csomagolásra. Közben a lőszerraktár őrzésére rendelt szakasz őrmestere jelentette, hogy a századtól imént kapott parancsot helyesbítették, és csupán a robbantásra való előkészületeket rendelték el ,azzal az utasítással, ha annak végrehajtására szükség lesz, akkor arra külön parancs fog jönni.

A század ezalatt összecsomagolt, és úgy döntöttünk, hogy a rendelkezésünkre álló három lóval – amihez még egy panje lovat[171] szerzetünk – mindössze a két szánunk lesz elvontatható és azok közül az egyiken élelmet, a másikon a század legértékesebb holmijait (pénztárládáját, legfontosabb iratait, világító eszközei egy részét, őrbundáit, egy darab 100 literes üstjét stb.) fogjuk magunkkal vinni. Az egyik szán mellé kocsisként Fuchs Viktor, a másik mellé Lőwy Sándor[172] munkaszolgálatos kocsis került. Ez alatt az idő alatt Mucsi honvéd lóháton a hadtápszázad parancsnokságára ment, hogy a 201. műszaki törzstől vagy a VII. hadtest műszaki parancsnokságától további parancsot kérjen. Fél óra múlva azzal tért vissza, hogy a hadtest már 16-án szombat dél óta nem felel.

A szállítóeszközök hiánya tehát a század egész anyagának hátrahagyását és ezzel veszendőbe menését jelentette elvonulás esetén. Egy hónapi teljes élelemkészlet, 210 főre méretezett teljes műszaki anyag, vonatanyag és a század teljes irodája és gazdasági hivatala – mindezek elhagyása parancs és az általános helyzet minden ismerete nélkül egy felelős parancsnoknak a helyzetét rendkívül nehézzé tette. Mégis egy órai lelki tusakodás után, s az egész század egyöntetű kíván-

[170] Kroó Róbert (Budapest, 1898. I. 31. – ?) tartalékos hadnagy, 1943. V. 1-jétől tartalékos főhadnagy. 1942. VI. 26. és 1943. VII. 1. között a 2. hadsereg keleti hadműveleti területén mint a 219. műszaki vezetési törzs segédtisztje, majd mint a VII. hadtest műszaki parancsnokához beosztott tiszt látott el frontszolgálatot.

[171] A magyar katonák a helyi orosz kistermetű, tömzsi, igénytelen, szívós lovakat nevezték panjénak vagy konyinak, melyek – belőlük fogatokat képezve – nagy segítséget jelentettek a szállításnál.

[172] Lőwy Sándor (Budapest, 1914. X. 12. – ?) A 105/11. tábori munkásszázadhoz Topolyára 1942. VII. 10-én kellett bevonulnia. „Én magam a századtól lemaradtam, a visszavonulásnál beosztottak egy másik századhoz, s azokkal kerültem haza" – olvasható a szegedi 5. honvédkerület-parancsnokság katonapolitikai osztályán felvett 1945. IX. 5.-i tanúvallomásában. Csongrád Megyei Levéltár. Sz. M. B. IV. 5808./1950.

ságára parancsot adtam az indulásra, és 1943. január 17-én déli fél kettő órakor a századdal Olhov Log irányába elindultunk.

Elindulás előtt a század az eljövendőkre vonatkozóan a legszigorúbb parancsot kapta. Eközben eléggé ki nem hangsúlyozható utasítást adtam a teljes összetartásra, szigorú menetfegyelemre, az elszakadás minden körülmények között való kerülésére. Tartózkodási helyemet a századnak kettő szánra csökkent vonatánál jelöltem meg. A falu szélén elindulásunk idejében már megkezdődött a felbomlott olasz seregtesteknek – minden mozgást gátló felszerelésüknek és holmijuknak eldobálása mellett – ugyancsak az Olhov Log felé vezető úton a pánikszerű menekülése. Hajszolt járműveik tömege az amúgy is szűk és két oldalán magas hótorlaszokkal szegélyezett úton rövid időn belül elakadtak, és már kezdetben rendkívül nehezítették a mozgást. Ebben az időben ezen az útszakaszon az olaszokon és a századunkon kívül csak a goncsarovkai VII/1. tábori kórház betegei (800-900 fő) – hátukon kórházi takarójukkal betakarva, némelyik mezítláb, meg hiányos öltözetben – meneteltek, akiket ugyancsak e nap délelőttjén már az oroszok közeli előnyomulása ugrasztott ki ágyukból és indított el a 35 fokos hidegben az ismeretlen cél felé. A század előrejutását a megrekedt olasz járművek tömegei nagyban akadályozták és állandóan feltartóztatták. Így a szűk út hosszú libasoros oszloppá nyújtotta szét a lassan előrejutó századot. Osztrie Mogili és Olhov Log távolsága 9-10 kilométer volt, s a század ezt az utat élével kb. négy óra alatt tette meg. Már egészen bealkonyodott, amikor beérkezett Olhov Logba.

Itt ekkor már csapatainkat teljesen felbomlott és szétzüllött állapotban találtuk. Az utolsó helyig megtelt faluban már az előző napok kemény harcaiban megvert és szétugrasztott alakulatoknak maradványai voltak minden irányítás és vezetés nélkül.

A század az alekszejevkai út torkolatánál élével megállt, egyrészt, hogy lemaradt részei felzárkózhassanak, másrészt, hogy a helyzetről én mint parancsnok tájékozódhassam. Kb. egy órai bolyongás után találkoztam az első tiszttel, egy munkásszázad parancsnokával, aki a következő felvilágosítást adta a helyzetről: Úgy a 19., mint a 23. könnyű hadosztály csapatait szinte órák alatt verte szét az előrenyomuló hatalmas erejű orosz támadás, az arcvonal felbomlóban van, veszteségeink óriásiak, és hogy az oroszok Karpenkovo és Kondenzovo előtt állnak. Ő már 48 órája menetel szétzüllött századának megmaradt csonkjával, s mivel a fáradtságtól és kimerültségtől tovább menni nem tud, beszállásolt, történjen, aminek történni kell.

Teljesen sötét volt, amikor visszatértem századomhoz és közöltem velük a hallottakat, s mivel beszállásolásról szó sem lehetett, s hogy valami lassú mozgást tapasztaltunk az alekszejevkai úton, elhatároztuk a továbbindulást. A század zömében ekkor már az élhez felzárkózott, de voltak még részei, amelyek lemaradoztak. Ezek továbbirányítására egy eligazító maradt az útkereszteződésnél.

Még egy rövid ideig tartó várakozás után a század továbbindult Tatarino irányába. Ezen az úton már kocsi- és autóoszlopok tömegei voltak összezsúfolva, s a nagy hó és az erős fagy már a gyalogos közlekedést is erősen akadályozta. A sötétség és az úton tapasztalt összevisszaság a Tatarino felé vezető úton már eléggé szétszórták a századot, úgyhogy amikor a század 9 óra tájban Tatarinoba beérkezett 35 munkaszolgálatos volt csak együtt. Tatarino még Olhov Lognál is zsúfoltabb volt, de hogy lovaink a végkimerülés határán voltak, s a hideg is lassan elviselhetetlenné fokozódott, elhatároztuk a beszállásolást. Egy órai bolyongás után egy német alakulat körletében egy német főhadnagy engedélye alapján beszállásoltunk oly módon, hogy ő két házat kiüresített számunkra. Egyikbe a munkaszolgálatosok, másikba a keretlegénység költözött.

A század itt jóformán meg sem tudott melegedni, mert egy félóra múltán a német főhadnagy közölte velem, hogy alakulatát riadóztatták, az oroszok Tatarino felé tartanak, s ők azonnal indulnak a falu előtt bevetésre. Erre a hírre a század is összecsomagolt, de induláskor a munkaszolgálatosok szállásán mindössze 8 munkaszolgálatost találtunk, a többiek elhagyták körletüket és eltűntek az éjszakában. A 8 munkaszolgálatos a századdal együtt továbbindult. Az alekszejevkai úton hatalmas tömegben mindenfajta jármű ekkorra már úgy össze volt zsúfolva, hogy az úton mindenfajta közlekedés lehetetlenné vált. A század letérve az útról próbált előrejutni, és kb. éjfélre Tatarinotól 5 kilométerre állt Alekszejevka irányában, amikor azzal a hírrel, hogy az oroszok a hadtestet körülzárták, az egyetlen kivezető utat megszállták és Alekszejevkát elfoglalták, valami hatalmas arányú visszaözönlés kezdődött, amely ezután mindenféle előrejutást lehetetlenné tett. Az ekkorra 40 fok felé erősödött hideg miatt mi is kénytelenek voltunk visszafordulni. A visszafordulás során élelmünket hozó szánunknak egy teherautó a sötétben nekiment, rúdját kettétörte, úgyhogy az egész

élelemkészletünket kénytelenek voltunk az úton elhagyni. A visszatérés a faluba azonban mégsem sikerült, mert a járművek tömkelegéből kijutni lehetetlen volt. A falu legszélső házát hajnali 4 órakor értük el, de oda bejutni lehetetlen volt. Így egy szabadban töltött éjszaka után, amikor reggel 8 óra tájban újra megkíséreltük egy előrerendelt oszlop után becsatlakozva Alekszejevka felé az előrejutást az egész századból a keretlegénység felén, s a két munkaszolgálatos kocsison kívül senki sem volt feltalálható.[173] Ekkor a század keretlegénységének a fele is hiányzott.

Tatarinoból január 18-án reggeli fél 9 órakor elindulva, azután majdnem 24 órát meneteltünk Alekszejevka felé, délután egy faluban rövid pihenőt tartottunk, amelyre a lovainknak volt feltétlen szüksége, hogy megmaradt egyetlen szánunkat is el ne kelljen hagyni. Az éjjel már közvetlen Alekszejevka előtt ért, és hogy általánosan valami előremozgás volt tapasztalható, mi az úttól 200-300 méter távolságban oldalt, minden más szállítóeszközt jobbra vagy balra kikerülve s mindannyian a vak sötét éjszakában egyetlen szánunk köré csoportosulva sikerült előrejutnunk. A század ezen az éjszaka legalább pár ezer járművet előzött meg, úgyhogy mire megvirradt az alekszejevkai vasúti átjáró előtt álltunk. Alekszejevka előtt már fél éjszakánkat a hatalmas lángtengerrel égő város világította meg. A vasúti átjáró előtt az előrehaladásunk megtorpant, mert a csak egy jármű szélességű átjáróhely előtt hatalmas autóoszlopok várakoztak az átjutásra. Január 19-én hajnali fél 6 órától 9 óráig tartó küzdelem után végre sikerült egy szánunknak és magunknak átvergődni, de ekkorra már a városban teljes erejével fellángoltak a harcok. A németek a hajnali órákban néhány órára szabaddá tették a városon keresztül Bugyennij felé vezető utat, és mi is egy ilyen oszlop után besorolva jutottunk át a vasúti átjárón. A vasútállomás után a Potudany folyó kb. 150 méter hosszú hídján kellett keresztüljutni, amit akkorra már orosz fegyverek tüze tartott lezárva. De a folyón minden körülmények között át kellett jutni, ha az újra bezárással fenyegető gyűrűből ki akartunk jutni. Szánunknak és a velünk együtt tartó embereinknek még utolsónak sikerült a hídon keresztül való átjutás. Kötőszáron vezetett egyik lovunkat először, majd a miatta fennakadt és minket követő szán kocsisát és mindkét lovát másodszor, végül az így megtorpant oszlopot teljes egészében utánunk az orosz fegyverek tüze pusztította el a hídon. Ekkor még hátra volt a harcban és lángban álló városon való keresztüljutás. Az egyik tér sarkán az egyik utcából kiforduló és a szomszédos utcában támadásra induló német harckocsi egyetlen megmaradt szánunkat telibe találva agyongázolta, amelyen azután az eddig megmentett minden értéke a századnak elpusztult. Itt semmisült meg pénztárládája, összes iratai. A főutcán ekkor 10-15 sorban megrekedt kocsi- és autóoszlopok álltak teljesen mozgásképtelen összezsúfoltságban. Egy nagy kb. 20-25 sebesültszállító gépkocsiból álló oszlop sebesültekkel megrakodva volt ekkor beékelve ebbe a kocsitengerbe, de mivel a hajtók és sofőrök, s egyáltalában minden ép lábú ember akkorra már elhagyta az utcát, minden a biztos pusztulásnak volt kitéve.

Az orosz tüzérség, aknavetők akkor már teljes erővel lőtték a néptelenné vált, halottakkal és agyonlőtt lovak tetemeivel zsúfolt utcát, amelyben ekkor már csak a mi kb. 12 főt számláló csoportunk tartózkodott. Az utcából egy szűk átjárón át egy dombra kellett jutni, amely szintén elhagyott kocsik és szánok tömkelegével volt megrakva. Ezen átjárón keresztülhaladva egymásután háromszor érte telitalálat azt a helyet – s ezzel végérvényesen bezárva az utat – amelyen át szabadulás vezetett az ostromlott városból. A dombon túl senki földje kezdődött, ezen át kb. 8 kilométeren keresztül a dombon összeszedett járműveken egyedül haladtunk, amikor 1943. január 19-én délután 3 órakor elértük Bugyennijt. A mi kis csoportunk volt tehát az utolsó, amely a VII. hadtest zömét bezárt gyűrűből Isten kegyelmével kijuthatott.

Bugyennijben azután maradék csoportunkat felosztották. Két munkaszolgálatos kocsisunkat – akik végig mellettünk kitartva és parancsainknak engedelmeskedve jutottak át velünk együtt – más munkaszolgálatos csoporthoz, keretlegénységünket honvédalakulatokhoz és személyemet egy tiszti karhatalmi századhoz osztották be.

[173] A szemtanúi elmondások alapján a visszavonulást kb. 160 munkaszolgálatossal megkezdő 105/11. tábori munkásszázadból 1943. január 17-én az esti órákban, Olhov Log nevű helységnél kb. 100-110-en eshettek egyszerre fogságba. „Ebből 50 már halálra ítélt állapotban volt, járni nem tudtak és erősen leromlott állapotban voltak" – olvasható Iritz Imrének, az alakulat egykori munkaszolgálatosának az 1948. február 18-i főtárgyaláson elhangzott tanúvallomásában. A századból a többiek a két kocsis kivételével a további visszavonulás során maradtak le. Az 1948. február 18. és 21. közötti főtárgyalás idején a szemtanúk csupán Fekete Adolf, Iritz Imre, Lőwy Sándor, Lusztig Ferenc, illetve a Jugoszláviában letelepedett Friedlender Jenő és Fuchs Viktor hazatéréséről, létezéséről tudtak. Csongrád Megyei Levéltár. Sz. M. B. IV. 5808./1950.

Ezzel véglegesen feloszlott és megszűnt a 105/11. tábori munkásszázad, és befejeződött ennek a sokat szenvedett és sok megpróbáltatáson átment századnak a története.

Veszprémy Dezső
tartalékos főhadnagy
a 105/11. tábori munkásszázad volt parancsnoka

Gergő Barnabás Kis – Péter Szabó

FORCED LABOUR SERVICE AT THE DON RIVER

„The True and Real Story of the 105/11 Field Labour Company
from October 1942 to January 1943"

A Source Publication

Summary

It was the 1939 Home Defence Act that first regulated the obligation of labour service. Although this institution had been established in some form or other in the axis countries and all their allies, only in Hungary was it organised within a military scope. The final structure of state labour service had been formed by 1942, as a result of its rearrangement considering the war circumstances. In compliance with the reasoning of the Hungarian supreme command, the labour service companies' field employment was necessitated by all the significant engineering work that had to be done behind the frontline. This present study introduces the activity, fate and tragedy of the labour service units that were sent to the Eastern Front in the days of the culmination of the labour service institution. In the spring and summer, and subsequently in the autumn of 1942, 156 labour service companies went to the front with the 2nd Hungarian Army. During the one-year field service of the army, approximately 25 000 Jews, Christians and members of the national minorities died, were taken prisoner or were wounded owing to the exerting physical work, the lack of supply, the unfamiliar field and weather conditions, illnesses, epidemics, the brutality of the commanders and the guards, and the enemy attacks. In the second half of the study, the authors publish a testimony from 1945, in which the commander of the 105/11 Field Labour Company among other things renders account of the unprecedented and repeated decimation of his unit, discussing the preliminaries and the causes.

Gergő Barnabás Kis – Péter Szabó

REQUIS DU TRAVAIL AU DON

„La vraie histoire de la compagnie de requis de campagne 105/11 d'octobre 1942 au janvier 1943"

Publication de source

Résumé

La première réglementation concernant l'obligation du service du travail figure dans la loi 2-1939 connue sous le nom de la loi sur la défense nationale. Bien que cette institution ait existé dans tous les États alliés aux puissances de l'Axe, c'est uniquement en Hongrie qu'elle ait été organisée dans un cadre militaire. Le développement de la structure du service du travail d'intérêt général ainsi que son adaptation aux conditions de guerre furent finalisés pour 1942. Le commandement hongrois justifia l'emploi de compagnies de requis de campagne par la nécessité d'effectuer des travaux techniques importants derrière la ligne de front. La présente étude examine l'activité, le sort et la tragédie des unités de requis envoyées au front de l'Est au moment de l'accomplissement de l'institution du service du travail. Au printemps, en été et puis aussi en automne 1942, 156 compagnies de requis de campagne spéciales ou composées de minorités nationales accompagnèrent la deuxième armée. Dans l'année, plus de 25 mille requis du travail de l'armée – Juifs, chrétiens ou personnes appartenant à des minorités nationales – périrent, tombèrent en captivité où furent blessés à cause du travail physique épuisant, du manque d'approvisionnement, des dures conditions de campagne et météorologiques, des maladies, des épidémies, de la brutalité des commandants et de l'encadrement et des actions ennemies. Dans la deuxième partie de l'étude, les auteurs présentent un témoignage de 1945 dans lequel le commandant de la compagnie de requis de campagne 105/11 raconte comment son unité a été décimée à deux reprises et traite aussi les antécédents et les causes de ces événements sans précédent.

Gergő Barnabás Kis – Péter Szabó

ARBEITSDIENSTLER AM DON

„Die wahre und wirkliche Geschichte der Feld-Arbeitskompanie 105/11 vom Oktober 1942 bis zum Januar 1943."

Quellenpublikation

Resümee

Die Verpflichtung, Arbeitsdienst zu leisten, wurde das erste Mal durch den Gesetzesartikel 1939/II. – besser bekannt unter dem Namen Gesetz über die Landesverteidigung – geregelt. Zwar existierte diese Institution in bestimmter Form in allen verbündeten Staaten der Achsenmächte, doch wurde sie lediglich in Ungarn im militärischen Rahmen organisiert. Die endgültige Organisation des gemeinnützigen Arbeitsdienstes, bzw. die Umstellung dieses den Kriegsverhältnissen entsprechend, erfolgte bis 1942. Die ungarische Kriegsführung begründete den Einsatz der Arbeitsdienstkompanien hinter der Front mit der Notwendigkeit der bedeutenden technischen Arbeiten. Die vorliegende Studie verfolgt die Tätigkeit, das Schicksal und die Tragödie der Arbeitsdienstverbände, die im

Laufe der Vervollständigung der Institution des Arbeitsdienstes an die Ostfront geschickt wurden. Mit der 2. Armee marschierten im Frühjahr-Sommer, bzw. ergänzend im Herbst 1942 insgesamt 156 Feld-, Spezial- und nationale Minderheiten-Arbeitsdienstkompanien ab. Im Laufe des einjährigen Frontdienstes der Armee wurden viele jüdische, christliche, bzw. zu den nationalen Minderheiten gehörende Arbeitsdienstler Opfer der anstrengenden physischen Arbeit, der Nicht-Versorgung, der ungewohnten Umstände auf dem Felde, des schlechten Wetters, der Krankheiten, Epidemien, der Grausamkeit der Kommandanten und des Bewachungspersonals und der Feindestätigkeit: etwa 25 000 Menschen starben, wurden verwundet oder gerieten in Gefangenschaft. Im zweiten Teil der Studie veröffentlichen die Verfasser eine redigierte Zeugenaussage aus dem Jahre 1945. Darin berichtet der Kommandant der Feld-Arbeitsdienstkompanie 105/11. unter anderem über die beispiellose Dezimierung seines Truppenkontingentes, bzw. beschäftigt sich mit den Umständen und Gründen, die dazu geführt haben.

Гергё Барнабаш Киш – Петер Сабо

ОТБЫВАЮЩИЕ ТРУДОВУЮ ПОВИННОСТЬ НА ТВД У ДОНА

„Правдивая и подлинная история с октября 1942 по январь 1943 года"

Публикация источника

Резюме

Обязательная трудоввя повинность была впервые регламентирована статьей закона II от 1939 года – общеизвестным под названием закона об обороне отечества. Хотя институт трудовой поинности в определенной форме существовал во всех союзных государствахдержавах оси, лишь в Венгрии было организовано его проведение в жизнь в военных рамках. Окончательная организация трудовой повинности, имеющая общественгный интерес, и перевод ее на военные рельсы сложились в 1942 году. Венгерское военное руководство мотивировало применение на театре военных действий рот трудовой повинности необходимостью проведения значительного объема инженерно-технических работ в тылу фронта.

Настоящая исследоватльская работа прослеживает деятельность, судьбу и трагедию людей, отбывавших трудовую повинность на восточном фронте. Весной-летом, а также дополнительно и осенью 1942 года со 2-ой армией на восточный фронт было отправлено 145 полевых, специальных рот и рот национальных меньшинств В течение одного года службы на фронте в армии 25 тысяч евреев, христиан и солдат национальных меньшинств, отбывавших трудовую повинность, погибло, или попало в плен, получило ранения, было покалечено в результате непосильной физической работы, отсутствия снабжения, необычайно суровых полевых и погодных условий, болезней, эпидемий, зверского обращения командирского и кадрового состава, а также налетов противника.

Во второй части статьи ее авторы публикуют высказывания участников этих событий, прозвучавшие в 1945 году, в которых командир полевой роты трудовой повинности № 105/11 говорит о беспримерном двукратном рсстреле каждого десятого в этой воинской части, ссылаясь на ее предпосылки и причины.

MOLNÁR JUDIT

A MAGYAR KIRÁLYI CSENDŐRSÉG ÉS A HOLOKAUSZT*

A magyar királyi csendőrség 1881 és 1945 között az egyik legfontosabb államhatalmi szervezetként[1] elsősorban a törvények és rendeletek betartatása céljából teljesített szolgálatot vidéken; 1944 tavaszán-nyarán fő feladata a magyar zsidók százezreinek kifosztása, koncentrálása és deportálása volt.

A csendőrség története, különösen a holokausztban játszott szerepe magyarországi és külföldi történészek, túlélők, egykori csendőrök és még inkább politikusok körében egyaránt vitatott. Nehezíti a történeti valóság megismerését, hogy a korabeli források a magyar királyi csendőrségre vonatkozóan korlátozottan állnak rendelkezésünkre. A mai napig nem tudjuk, hogy a csendőrkerületi iratok megsemmisültek-e, vagy csak lappangnak valahol. Pedig a magyar holokauszt történetének feldolgozásához szükséges az egyes csendőrkerületek dokumentumainak feltárása.[2] A történész a korabeli csendőrségi iratok hiányos volta miatt arra kényszerül, hogy egyrészt olyan közvetett forrásokat használjon, mint a népbírósági perek, melyekhez egyébként nem egy esetben eredeti forrásokat is csatoltak, másrészt a vidéki közigazgatási iratokat tárja fel, melyek között, változó mennyiségben, csendőrőrsökről érkezett jelentések, a csendőrséggel történt levelezések iratanyagai is megtalálhatók. Különösen értékesek még témánk szempontjából a Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság jegyzőkönyvei, melyeket a hazatért túlélőkkel vettek föl.[3] Nem feledkezhetünk meg a háború után keletkezett egyéb visszaemlékezésekről sem. Természetesen a korszak feldolgozásakor mind a népbírósági perek iratait, mind a visszaemlékezéseket rendkívül óvatosan kell használni. Tanulmányunkban a csendőrség két világháború közötti felépítésének ismertetetését, valamint a magyarországi közigazgatási és közbiztonsági szervek kapcsolatának bemutatását követően a csendőrség magyar holokausztban játszott szerepét elemezzük.

A rendszerváltozás (1989) óta született kevés számú szakirodalom[4] és a korabeli források alapján az biztonsággal megállapítható, hogy Adolf Eichmann és „zsidótlanítási szakértői" miért éppen a csendőrségre számítottak első helyen a zsidók deportálásakor.

A csendőrség 1881-től, megalakulásától kezdve, szigorúan szervezett, katonai jellegű közbiztonsági őrtestület volt. A legénység és tiszti állomány egyaránt erőteljes katonai

* A tanulmány a washingtoni United States Holocaust Memorial Museum, valamint az Országos Tudományos Kutatási Alap T 043604 számú pályázata támogatásával készült.

[1] L. az 1881:II. tc-t a csendőrségi legénység állományának kiegészítéséről és az 1881:III. tc- t a közbiztonsági szolgálat szervezéséről. Magyar Törvénytár, Budapest, 1896. 4–5. o., valamint az Ideiglenes Nemzeti Kormány 1690/1945. ME. sz. rendeletét a csendőrség feloszlatásáról és az államrendőrség megszervezéséről. *Magyar Közlöny*, 1945. május 10. 26. szám, 3–4. o.

[2] Az V. csendőrkerület „zsidótlanítására" l. *Molnár Judit:* Zsidósors 1944-ben az V. (szegedi) csendőrkerületben. (A továbbiakban: *Molnár,* 1995) Budapest, 1995.

[3] A Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) jegyzőkönyveinek őrzési helye: Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár (MZSML). Kutathatóságukat nagyban könnyíti, hogy 2004 júniusa óta weboldalon is elérhetők: www.degob.hu.

[4] *Csapó Csaba:* A magyar királyi csendőrség története 1881–1914. (A továbbiakban: *Csapó,* 1999.) Pécs, 1999.; *Szakály Sándor:* A magyar tábori csendőrség története 1938–1945. Budapest, 2000.; *Kaiser Ferenc:* A magyar királyi csendőrség története a két világháború között. (A továbbiakban: *Kaiser,* 2002.) Pécs, 2002.

kiképzésben részesült. Ebbe az első világháborút követően beletartozott a feltétlen kormányzóhűség is. A csendőreskü szövegében előbb a Horthy Miklós kormányzó iránti hűség szerepelt, azt követte a magyar alkotmány és törvények iránti hűség.[5] E mellett fontos még megjegyeznünk, hogy kifejezetten végrehajtó testület volt. Tagjai elsősorban paraszti származású fiatalokból verbuválódtak. Számukra a csendőrséghez való tartozás felemelkedést, létbiztonságot, nyugdíjas állami állást jelentett.[6]

A vidéki közigazgatás vezetői a városokban a rendőrségre, a megyék egyéb területein, a járásokban, falvakban a csendőrségre támaszkodtak. A csendőrség szervezeti felépítése nem a vármegyei beosztáshoz igazodott, hanem a honvédség felépítését, illetve az országos honvédkerületi beosztást követte. A két világháború közötti időszakban Magyarország területét először hét honvéd- illetve csendőrkerületre, majd a területvissza-csatolásokat követően, 1941–1944 között tíz csendőrkerületre osztották. (Lásd a térkép mellékletet, 929. o.) Kárpátalja és Észak-Erdély területén jött létre a VIII. illetve a IX. és X. csendőrkerület. Eltérően a rendőrségtől, amely a belügyminisztérium felügyelete alá tartozott, a csendőrség a belügyminisztérium és a honvédelmi minisztérium kettős irányítása alatt állt. Közbiztonsági szempontból a tíz csendőrkerület az egyik belügyi államtitkár alá tartozott, fegyelmi és kiképzési szempontból pedig a honvédelmi minisztérium alá tartozó csendőrségi felügyelő ellenőrizte a csendőrtiszteket, és altiszteket. Alapvető különbség volt a két közbiztonsági szerv között, hogy a rendőrség rendőri *hatóság* és rendőri *közeg* is volt egyben, azaz egy város rendőrkapitánya például kiadhatott rendeletet, határozatot önálló hatáskörben. A csendőrség azonban kizárólag végrehajtó szervként működött, utasításokat kaphatott első fokon a járási (főszolgabíráktól), másodfokon a vármegyei elöljáróságtól (al- és főispánoktól), vagy legfelsőbb szinten a belügyminisztertől, illetve az illetékes belügyi államtitkártól. Egy-egy csendőrkerületbe 3–4 vármegye tartozott teljes egészében, illetve 2–3 vármegye részben. A mellékelt táblázat (931. *o.*)a csendőrség szervezeti felépítését mutatja be. A kettős felügyelet mellett a táblázatban az is látható, hogy egy-egy csendőrkerület alá 3–4 csendőrosztály tartozott, ezek alatt 3–4 csendőrszárny volt, a csendőrszárnyak alatt 2–4 szakasz működött, és végül a csendőrszakaszoknak 3–6 csendőrőrs volt alárendelve.[7] Ténylegesen egy-egy csendőrőrs átlag 2–4 falu rendjét felügyelte.[8] Ez a hálózat volt az, amely alapvetően 1944-ben a zsidók összegyűjtését és deportálását végrehajtotta. A csendőrkerületekhez 1930-tól nyomozó alosztályok is tartoztak.[9] Ezek feladata volt a vagyon és élet elleni bűncselekményekben folytatott nyomozás mellett a politikai ügyek kivizsgálása is. Finta Imre csendőrszázados például, aki 1944 tavaszától az V. (szegedi) csendőrkerület nyomozó alosztályának volt a vezetője, a kóbor cigányok által elkövetett bűncselekmények specialistájaként, több cikket írt a *Csendőrségi Lapok*ban e témáról.[10] A nyomozó alosztályok különválasztva nyomoztak a jobboldali (mint például a Szálasi Ferenc vezette, többször

[5] A csendőreskü szövegét közli: *Kaiser,* 2002. 168. o.

[6] *Csapó,* 1999. 66–83., 97–105. o.; *Kaiser,* 2002. 110–114. o.

[7] A csendőrség szervezeti felépítését bővebben l. *Kaiser,* 2002. 55–64. o.

[8] Ha nem is volt minden községben csendőrőrs, valamennyiben biztosítani kellett csendőrpihenő helyiséget. L. bővebben *Magyary Zoltán:* A magyar közigazgatás. Budapest, 1942. 265. o.

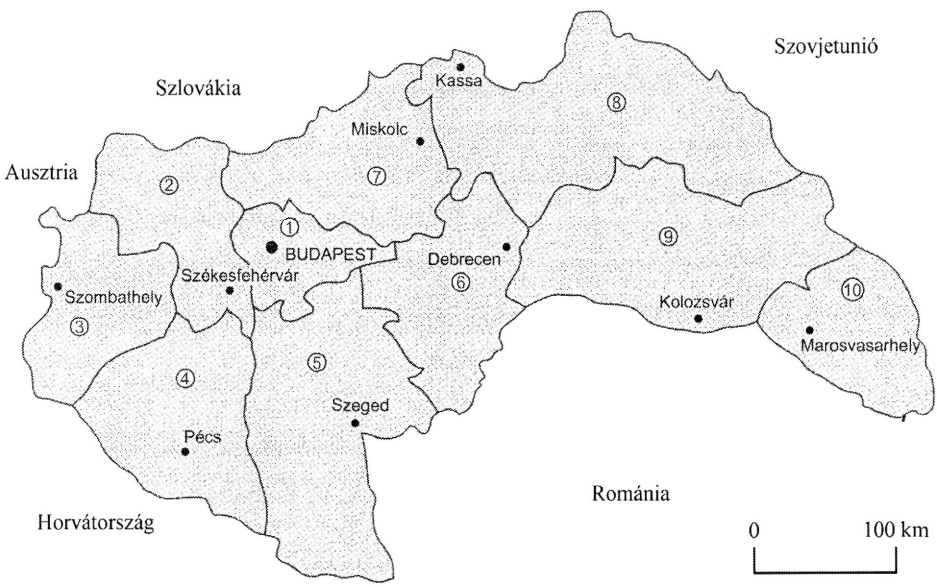
[9] A 71.464/1930. számú belügyminiszteri rendelet értelmében 1930-ban állították fel a budapesti, szombathelyi, szegedi és debreceni nyomozó alosztályokat, majd 1931-ben a pécsit, 1932-ben a székesfehérvárit és miskolcit. A terület-visszacsatolásokkal természetesen a nyomozó alosztályok száma is tízre emelkedett.

[10] Fintáról részletesen l. *Karsai László:*A cigánykérdés magyarországon 1919–1945. Út a cigány Holocausthoz. Budapest, 1992. 37., 43., 54., 85. o.

MAGYARORSZÁG CSENDŐRKERÜLETEI, 1926

MAGYARORSZÁG CSENDŐRKERÜLETEI, 1944

A vázlatok forrása Judit Molnár: *Two Cities, Two Policies, One Outcome: The De-Judaization of Pécs and Szeged in 1944. Yad Vashem Studies 32, Jerusalem 2004, a 204. és 205. oldal közötti színes tábla.*

betiltott, ám különféle nevek alatt mindig újjáalakuló hungarista mozgalom) és a baloldali, illetve nemzetiségi mozgalmak ügyeiben, és külön figyelték a zsidó szervezeteket, cionista mozgalmakat.[11] 1944-ben elsősorban a zsidók vagyona után kutattak a nyomozó alosztályok tisztjei.

Fontos szerephez jutottak 1944-ben a központi irányítás alatt levő csendőriskolák is. Ahol a csendőrkerületek segítségre szorultak, ott a csendőr-tanzászlóaljak tanulóit vetették be. Ugyanakkor a csendőrség a „rendőrség hátvédjeként" nem egy esetben a városok közbiztonságának biztosításában is közreműködött.[12] Pinczés Zoltán szerint „A csendőrségnek a városokban való fellépése mindig igen eredményes, amiben nem kis része van annak, hogy a városi közönségre a szokatlanság erejével is hat."[13]

A csendőrség két világháború közötti tevékenységét értékelve egyik oldalról azt állítják, hogy a csendőröket a lakosság kifejezetten szerette, hiszen rendet tartottak.[14] A másik megközelítés szerint viszont ellenkezőleg, a csendőrség brutálisan végezte dolgát, féltek tőle az emberek.[15] Azt viszont a csendőrség bírálói is elismerik, hogy a rend fenntartása, a bűnözők elrettentése és/vagy elfogása szempontjából a csendőrség hatékonyan működő, korrupciótól mentes szervezet volt. Ez utóbbi szempontot azért is érdemes kiemelni, mert miközben például Romániában a holokauszt idején a gazdagabb zsidók viszonylag könnyen meg tudták vesztegetni a csendőröket, Magyarországon az ilyesmi szinte reménytelen volt.

1936-ban Kozma Miklós belügyminiszter berlini látogatása alkalmával a csendőrség tevékenységével kapcsolatban német részről elhangzó azon vádra, hogy a csendőrség rendkívül brutálisan lép fel a magyarországi német kisebbséggel szemben, a következőket mondta: „Minden további nélkül elismerem, hogy Magyarországon a csendőrség többször üt és pofoz, mint Nyugaton. Ez már nálunk így van, de nem a német kisebbséget pofozza, hanem a megpofozottak között akad kisebbségi is. A felháborodás jogos lenne, ha a magyarok nem kapnának, de higgyék el, hogy a magyarországi csendőr-pofonok fajra és felekezetre való tekintet nélkül csupán az esetek szerint durrannak el".[16] Tegyük hozzá, hogy ezek a pofonok úgy durrantak, hogy a csendőrök sokszor ugyanazért hol dicsérték, hol ütötték a parasztot, akit így bizonytalanságban tartottak, hisz nem tudhatta, mikor miért kapja a pofont.

A csendőrök vallatási módszerével kapcsolatban álljon itt két példa. 1936-ban egy bábaasszony ellen feljelentés érkezett. A csendőrök az asszonyt székre fektették, száját betöm-

[11] Vitéz Sellyey Vilmos szavai szerint a „nyomozó alosztály tulajdonképpen egy a rendesnél nagyobb létszámú őrs, melynek azonban csendőrtiszt a parancsnoka, működési területe pedig nem egy őrskörletre, hanem az egész csendőrkerület területére terjed ki." *Vitéz Sellyey Vilmos:* A csendőr nyomozó alakulatok szervezete és szolgálata. In: A mai magyar közigazgatás. Budapest, 1936. 424. o. Megjegyzendő, hogy a szakirodalommal ellentétben a fellelhető korabeli dokumentumok, nyomozati jelentések szerint a Független Kisgazdapárt és egyéb földműves és földmunkás pártok megfigyelése nem a baloldali megfigyeléseknél, nyomozásoknál találhatók, hanem a jobboldalnál. *Hollós Ervin:* Rendőrség, csendőrség, VKF 2. (A továbbiakban: *Hollós,* 1971.) Budapest, 1971. 99. o., *Kaiser,* 2002. 58. o.

[12] *Pinczés Zoltán:* Csendőrség és a közigazgatás. In. A mai magyar közigazgatás. Budapest, 1936. 409. o.

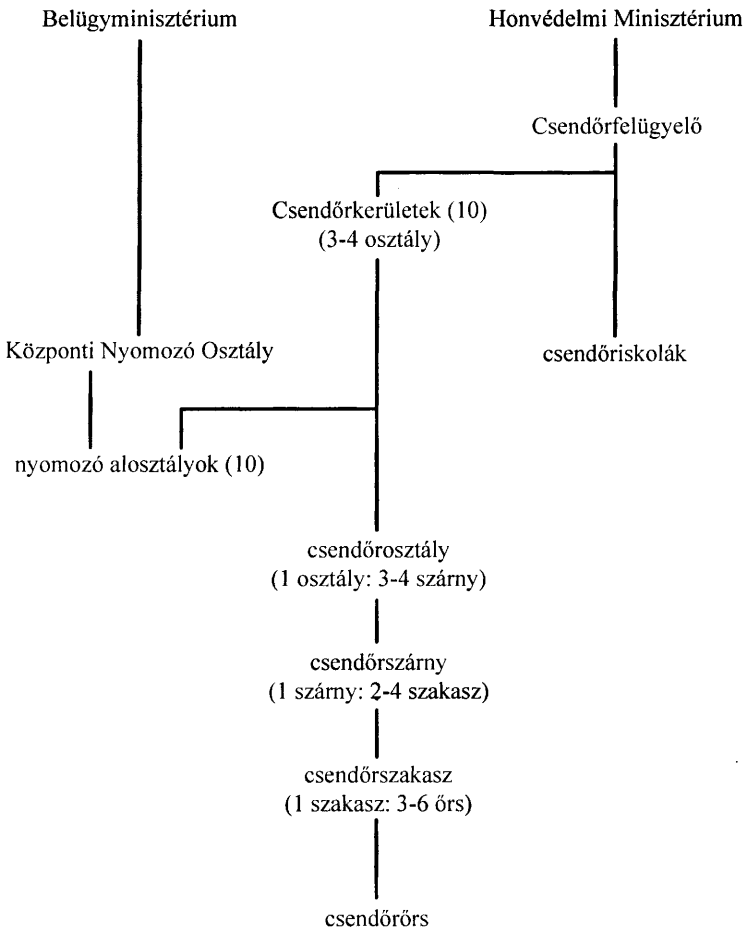
[13] Uo.

[14] L. *Kövendy Károly:* Magyar királyi csendőrség. A csendőr békében, háborúban és emigrációban. 1881–1945. Toronto, 1973. Vitéz H. Á. százados például a következőket írta: „kezdetben a magyar nép maga óvatos és talán bizalmatlan is volt csendőreinkkel szemben ... De ahogy telt az idő ... megszerette, mert ha öröme volt, a csendőr is osztozott örömében, de ha bajba került, nyugodtan fordulhatott hozzá felvilágosításért, segítségért." I. m. 46. o.

[15] *Hollós,* 1971. 83–126. o. L. még MZSML 3524., 3532., 3533., 3551., 3555. számú DEGOB jegyzőkönyvek.

[16] Magyar Országos Levéltár (OL), K 429. Kozma Miklós naplója, 1936.

A MAGYAR KIRÁLYI CSENDŐRSÉG FELÉPÍTÉSE
A TERÜLET-VISSZACSATOLÁSOK UTÁN

ték és a talpát bikacsökkel ütlegelték. Lányának a tűző napon egy lábon kellett állnia egész nap. Az asszony nem ismerte be „bűnösségét".[17] 1937-ben egy cigányasszony a belügyminiszternek panaszolta táviratban: „Szíveskedjék intézkedni, mert a fiamat, Kolompár Jóska Polco[t] elvitték a böhönyei csendőrök. Annyira kínozzák, hogy már alig piheg."[18]

Tény, hogy a csendőrpofonok árnyékában rend és fegyelem volt vidéken, de a szűkösen rendelkezésre álló dokumentumokból az is kiderül, hogy voltak, akik olyan „becsületsértő kijelentést" tettek a csendőrökre, mint például „piszkos gazemberek", vagy „Zsandárok, az anyátok k... hétszentségét, ganéjok, gyertek ide; most írjatok fel. ... Mocskos csendőrök".[19] Egy rétszilasi napszámost nemzetgyalázás miatt jelentette fel az előszállási őrs járőre a budapesti királyi ügyészségnél, mert azt „hangoztatta: »Csak ezen a piszkos, gazember Magyarországon lehet megcsinálni, hogy ilyen nagy munkaidőben az ember nyakára küldik a csendőröket. Inkább kenyeret adnának a helyett, hogy az embert állandóan zaklatják.«"[20] A csendőrnyomozók jelentései között még 1943-ban is olvashatók olyan „jelszavak" mint például: „A csendőrök között sok a rongy ember, mert ártatlanul jelentik fel az embereket".[21] 1942 nyarán Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszterhez olyan panasz érkezett, hogy több főszolgabíró a járása területén működő csendőrőrsökhöz felhívást intézett, „hogy az őrsök a kihágási feljelentések megtétele előtt mérlegeljék azt, hogy a cselekmény súlya indokolja-e az eljárás lefolytatását és tartózkodjanak az utóbbi időben követett attól a gyakorlattól, hogy tömegesen tesznek feljelentést egészen kis jelentőségű kihágások miatt".[22]

A csendőrségi iratok közül – a német megszállás előtti időszakból – eddig egyetlen olyan irat került elő, amelyben pozitív megnyilatkozás olvasható a csendőrökkel kapcsolatban. Meskó Zoltán szélsőjobboldali országgyűlési képviselő 1938. május 8-án Tiszaszőlősön és Tiszaörsön tartott beszédeiben Fábián Béla parlamenti felszólalására reagálva „védelmébe vette a csendőrséget", alaptalan vádnak minősítve Fábián támadását, miszerint „a csendőrök ütik a dolgozó falusi népet."[23]

Az iratok hiányos voltából adódóan nehéz nyomon követni, hogy a megszállás előtti években hogyan léptek fel a csendőrök az izraelita vallású, illetve a zsidónak minősített magyar lakossággal szemben. Azt tudjuk, hogy csendőrnek zsidót nem vettek fel, tisztjeik között pedig értelemszerűen a fehér hollónál is ritkább volt a zsidó, vagy zsidó vallású feleséggel, rokonsággal" rendelkező személy.[24]

[17] OL K 150. Belügyminisztérium általános i., XX. kútfő, 3. tétel, 164.325/1937. 4513. csomó

[18] Uo. 166.954/1937. 4506. csomó és 165.729/1937. 4509. csomó Az adott csendőrkerületi parancsnokságok mindkét esetben ügyészei vizsgálatot indítottak a nyomozás szabályosságára vonatkozóan, és mindkét esetben elfogadták az őrsparancsnokságok jelentéseit, miszerint „szabálytalanság nem történt a nyomozás során".

[19] Uo. 156.428/1938. 4511. csomó és 156.308/1938. 4507. csomó. Előbbi esetben 25 pengő büntetést szabtak ki, utóbbiban első fokon 4 hónapot, majd jogerősen nyolc nap fogházat.

[20] OL K 149. BM reservált i. 651. f. 6. 11.382/B.kt. 1938.

[21] Uo. 4837/B.kt. 1943.

[22] Baranya Megyei Levéltár (BML), pécsi járás (j.) főszolgabírájának (főszolgb.) iratai (i.) 5288/1942. Keresztes-Fischer belügyminiszter alispánokhoz intézett felhívásában úgy ítélte meg a csendőrőrsök tevékenységét, hogy nem túlbuzgóságról van szó, hanem a háborús helyzetből adódó korlátozások, tiltó rendeletek száma szaporodott, és ebből következően a kihágások száma is növekedett. Ezért szigorúan felszólította az alispánokat, hogy utasítsák a főszolgabírókat, „hogy a m. kir. csendőrség feladatainak lelkiismeretes ellátást akadályozó mindennemű rendelkezés kiadásától tartózkodjanak".

[23] OL, K 149–651. f. 7. 7273/B.kt. 1938.

[24] Eddigi kutatásaink során mindössze egyetlen olyan iratot találtunk, mely szerint a csendőr-tiszthelyettes és felesége is izraelita vallású volt. OL K 150. XX. 2. 545.519/1943. 4498. csomó. Az 1939. IV. tc., az ún. második zsidótörvény megjelenését követően – számos irat tanúsága szerint – szigorúan ellenőrizték, hogy

Mindössze az 1938-as év januárja és szeptembere közötti időszakából maradt fenn a csendőrség közbiztonsági tevékenységéről összesítő kimutatás.[25] A feljelentettek száma a fenti időszakban következő volt: januárban 19 704, februárban 20 417, márciusban 21 797, áprilisban 22 558, májusban 29 528, júniusban 28 298, júliusban 41 947, szeptemberben 20 807, októberben 13 257 fő.

Az űrlapok büntetendő cselekmények szerint bontják a feljelentéseket. Államfő-sértéssel 361 főt, a magyar állam és a magyar nemzet megbecsülése ellen irányuló bűn-tettekkel és vétségekkel 590 főt jelentettek fel. Ugyanebben az időszakban a baloldali mozgalmak megfigyeléséről szóló heti jelentések szerint kormányzósértésért négy, a magyar nemzet megbecsülése elleni vétséggel öt izraelita lakost jelentettek fel a csendőrök az illetékes ügyészségnél.[26] Feltehetően ez utóbbi cím alá tartozott a nemzetgyalázásért feljelentett hat izraelita is.[27] Nyilvánvalóan nem szerepel minden izraelita a baloldali mozgalmakról szóló jelentésekben, mégis megállapítható, hogy az országos adatokat figyelembe véve igen alacsony az izraelita lakosokkal szemben tett feljelentések száma. Ugyanakkor, még abban az esetben is, ha feltételezzük, hogy kisebb súlyú bűncselekmények esetében ugyanazt a személyt többször is feljelenthették, az ország összlakosságához képest rendkívül magasnak tűnik a csendőrök által 1938 nyolc hónapjában feljelentett, jóval több, mint 200 000 személy.[28]

A jobboldali mozgalmak megfigyeléseiből az derül ki, hogy az 1938-as évben 13 esetben történt jobboldali zsidóellenes megmozdulás, ezek közül három ügyben tettek feljelentést a csendőrök, a többit csak ismertették.[29]

A vidéki közigazgatási iratokból árnyaltabb képet kapunk a feljelentések körülményeiről, hiszen azokat a csendőrőrsök legalsó szinten a főszolgabírákhoz intézték. Általában a nyomozást bizalmas értesülésre alapozva kezdték meg a csendőrőrsök. A bűncselekmény legtöbb esetben árdrágítás vétsége volt, pontosabban ártúllépés. Ezek között zsidók és keresztények egyaránt találhatók. Legtöbben a nyomozás során arra hivatkoztak, hogy nem ismerték a hivatalosan megállapított árat.[30]

A vidéki közigazgatási vezetők és a csendőrőrsök közötti kapcsolatra jó példa egy pécsváradi zsidó kereskedő feleségének személyazonossági igazolvány iránti kérelme, akinek ügyében a csendőrőrs-parancsnokság javaslata alapján első és másodfokon is elutasító véghatározatot hoztak. 1942. november 26-án érkezett a kérvény a pécsváradi főszolgabíróhoz, aki azonnal „bizalmas" nyomozást rendelt el „nevezett zsidó személy" ellen, hogy az illetőnek miért van szüksége az igazolványra, és „véleményes jelentést" kért a helyi csendőrőrs-parancsnokságtól, hogy állambiztonsági szempontból kiadható-e az igazolójegy.[31] A pécsváradi őrs parancsnoka 1942. december 3-án jelentette a főszolgabírónak, hogy a zsidó

van-e zsidó származású, vagy zsidó feleséggel rendelkező csendőrtiszt az állományban. A feltárt iratok közt egyetlen ilyen eset sem fordult elő.

[25] OL K 150. XX. 2. 570.008/1939. Az augusztusi összesítés nem található az iratcsomóban.

[26] OL K 149–651. f. 6. 5. doboz. Az 1938-as évvel ellentétben az 1939–1941 közötti jelentések nem részletezik a feljelentések okát, 1942-től pedig csak „jelszavakat" sorolnak fel, amik elhangoztak baloldali beállítottságú egyénektől.

[27] Nemzetgyalázásnak minősült például az, hogy egy ünnepségen az izraelita cukorkaárus ülve maradt a Hiszekegy és a Himnusz alatt. OL K 149–651. f. 6. 10.006/B.kt. 1938.

[28] Az összesítés végeredménye: 218 313 fő.

[29] OL K 149–651 f. 7. 2. doboz. Szintén csak ismertették az egyes jobboldali pártok rendezvényein elhangzott zsidóellenes kijelentéseket, felszólalásokat.

[30] L. például BML pécsváradi j. főszolgb. i. 6366/1942., pécsi j. főszolgb. i. 6165/1943., 7208/1943., 8189/1943.

[31] BML pécsváradi j. főszolgb. i. 802/1943.

kereskedő felesége azért kérte az igazolójegyet, mert „a zsidókat a jelenlegi helyzettel kapcsolatosan fokozottan ellenőrzik", így esetleges utazása során személyazonosságát szeretné igazolni. Hegedűs főtörzsőrmester azonban állambiztonsági szempontból nem tartotta kívánatosnak az igazolvány kiadását, mondván: „az ország összes zsidója a tengelyhatalmakkal, a jelenlegi katonai és politikai helyzettel ellenszenvez, ez irányban másokban is ellenszenvet és bizalmatlanságot igyekeznek szítani", s a jelen esetben kérelmező „zsidónak a szabad mozgását nagymérvben megkönnyítené" az igazolvány. A főszolgabíró, fenti érveket elfogadva, elutasította a kérelmet. Az asszony azonban december 18-án, fellebbezési jogával élve, a Baranya megyei alispánhoz fordult: „Tény és való az, hogy zsidó vagyok, azonban ellenem büntetőeljárás nem volt folyamatban, büntetve nem voltam, nemzethűségi szempontból ellenem soha kifogás nem merült fel". Horváth István alispán a főszolgabírói döntést 1943. február 2-án indoklás nélkül változatlanul hagyta. Határozata ellen fellebbezésnek nem volt helye, azonban felülvizsgálati kérelemmel lehetett élni a belügyminiszterhez.[32] Az iratok közt nincs nyoma, hogy az asszony élt volna ezzel a jogával. Azt viszont tudjuk, hogy őt, férjét valamint a többi pécsváradi zsidót 1944. május 15-én „átvételi elismervény" ellenében Hegedűs főtörzsőrmester „sérelem és panasz nélkül" átadta a mohácsi gettóban az ottani zsidó hitközség vezetésének.[33] A mohácsi gettóból Pécsre, a Lakits-laktanyába szállítottakat 1944. július 4-én és 6-án deportálták Auschwitzba.[34]

A fenti példából kiderül, hogy a csendőrőrs a főszolgabírótól kapott utasítást. Ugyanakkor az is nyilvánvaló, hogy a csendőrőrs parancsnokának véleménye egyértelműen hatással volt a közigazgatási vezetők döntésére első és másodfokon egyaránt.

Meg kell még jegyeznünk, hogy a német megszállás előtt a terület-visszacsatolások alkalmával, 1941 nyarán a kőrösmezei deportálások és 1942 januárjában pedig a délvidéki razziák során volt alkalmuk a helyi zsidóknak negatív tapasztalatokat gyűjteni a csendőrökről. A háború után az egyik kárpátaljai túlélő emlékei szerint „1939-ben amikor a magyarok bejöttek, kezdődtek a zsidóellenes intézkedések, éspedig az iparengedélyek megvonásával, amelyet a csendőrség szigorú eszközökkel hajtott végre. Ütöttek, vertek bennünket."[35]

Általában megállapítható, hogy a csendőrséget a szigor, a fegyelem, néhány kivételtől eltekintve a száz százalékos végrehajtás jellemezte Magyarország német megszállását megelőzően és azt követően egyaránt. Az 1944. március 19-én Magyarországra érkező Eichmann-kommandó tehát – mint már említettük – első helyen a csendőrségre számíthatott a „zsidótlanítás" végrehajtásakor. Maga Kaltenbrunner, az RSHA (Birodalmi Biztonsági Főhivatal) vezetője már az első napokban annak a véleményének adott hangot, hogy „saját munkaterületén nehezen tudna a magyar rendőrség és csendőrség közreműködéséről lemondani."[36]

Horthy Miklós kormányzó az ország megszállása ellenére a helyen maradt, az új kormányt is ő nevezte ki, a parlamentet sem oszlatták föl. 1944. március 22-én – Edmund Veesenmayer birodalmi teljhatalmú megbízott, Horthy és a szélsőjobboldali politikusok

[32] BML pécsváradi j. főszolgb. i. 802/1943.

[33] Uo. 2980/1944.

[34] Bővebben l. *Molnár Judit:* „Hazafias tisztelettel" Zsidók és nem zsidók Pécsett a holokauszt idején. In: Tanulmányok a holokausztról II. (Szerk.: *Randolph L. Braham.*) Budapest, 2002. 257–272. o.

[35] MZSML DEGOB 622. jegyzőkönyv.

[36] A Wilhelmstrasse és Magyarország. Német diplomáciai iratok Magyarországról 1933–1944. (Szerk.: *Ránki György – Pamlényi Ervin – Tilkovszky Loránt – Juhász Gyula.*) (A továbbiakban: Wilhelmstrasse, 1968.) Budapest, 1968. 795. o.

tárgyalásainak eredményeként – Sztójay Döme vezetésével megalakult az új kormány. Jaross Andor belügyminiszter javaslatára Horthy március 24-én kinevezte Baky László nyugállományú csendőr őrnagyot, a Magyar Nemzetiszocialista Párt országgyűlési képviselőjét a csendőrségért és rendőrségért felelős belügyi államtitkárrá, majd április 8-án a hírhedt antiszemitának számító Endre Lászlót, Pest vármegye alispánját a közigazgatásért felelős államtitkárrá.[37] Május 13-án a belügyminiszter Endre hatáskörébe utalta a „zsidók kitelepítésével és táborokban elhelyezésével kapcsolatban felmerülő és más osztály ügyköréhez nem tartozó ügyeket is."[38] 1944. március 29-től a minisztertanácsi üléseken sorozatban kezdték tárgyalni és elfogadni a zsidó vonatkozású rendeleteket.[39] A helyi közigazgatás, rendőrség, csendőrség számára a folyamatosság látszata fennmaradt, a rendeleteket, utasításokat még az emberségesebb részük is végrehajtotta. Veesenmayer azonban nem bízott a helyi közigazgatásban, ezért több alkalommal is követelte a főispánok lecserélését.[40] Jaross Andor belügyminiszter számára a politikai megbízhatóság volt a fő szempont, ezért általában nem csak a főispánokat cserélte le magyar megújulás párti megbízható emberekre, hanem alsóbb szinten a polgármestereket, főszolga-bírákat és szolgabírákat is.[41] Csendőrök leváltására, áthelyezésére vonatko-zóan lényegesen kevesebb dokumentum áll rendelkezésünkre. Mindenesetre figyelemre méltó Hajnácskőy Lászlónak, a IV. (pécsi) csendőrkerület parancsnokának javaslata, miszerint három csendőrtiszt leváltását illetve áthelyezését javasolta a belügyminiszternek, „mert nem lehet azzal számolni, hogy a zsidók ellen hozott rendszabályokat a csendőrtiszttől most megkövetelt odaadással és kezdeményező lelkesedéssel hajtják végre".[42] Hajnács-kőy javaslata arra enged következtetni, hogy voltak csendőrtisztek, akik nem értettek egyet a zsidók elleni intézkedésekkel. Másfelől magának a csendőrkerületi parancsnoknak a „lelkesedését" is érzékelhetjük a szövegből. Hajnácskőy perében nem tagadta, hogy a zsidóság gettósításával kapcsolatban számos parancsot adott ki, és alá-rendeltjeitől megkövetelte a „legszigorúbb fegyelmet". Faragho Gábornak, a csendőrség felügyelőjének utasítására elrendelte, hogy „az öntevékenységet támogassák és az önkényeskedést üldözzék, de ha a helyzet megköveteli, hogy az utasításokat alaki szempontból, a cél érdekében át kell hágni, akkor a parancsnokok az alárendelteket vegyék parancsnoki védelembe".[43]

[37] Baky László és Endre László kinevezését l. Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 1. k. (Szerk.: *Benoschofsky Ilona – Karsai Elek.*) (A továbbiakban: Vádirat, 1.) Budapest, MIOK 1958. 43., 169. o. Az államtitkárok felügyelete, irányítása alá tartozó BM osztályok felsorolását l. Magyarország tiszti cím- és névtára, 1944. Budapest, 1944. Pótfüzet 17.

[38] 1944. május 13-án jelent meg Jaross Andor belügyminiszter aláírásával a BM XV/3410. sz. elnöki rendelet, amely a XXI/b. alosztály keretében külön szolgálatot létesített a „zsidók kitelepítésével és táborokban elhelyezésével kapcsolatban felmerülő és más osztály ügyköréhez nem tartozó ügyeknek dr. vitéz Endre László államtitkár úr közvetlen utasítása alapján történő intézésé"-re. Ennek vezetőjévé Molnár Zsigmond miniszteri segédtitkárt nevezték ki.

[39] A rendeletek jelentős részét közli Vádirat 1., Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 2. k. (Szerk.: *Benoschofsky Ilona – Karsai Elek.*) Budapest, MIOK 1960., 3. k. (A továbbiakban: Vádirat 3.) (Szerk.: *Karsai Elek.*) Uo. 1967.

[40] Wilhelmstrasse 1968. 824., 837., 845. o.

[41] Erről bővebben l. *Molnár Judit:* Csendőrök, rendőrök, hivatalnokok és a Soá. In: Magyar megfontolások a Soáról. (Szerk.: *Hamp Gábor – Horányi Özséb – Rábai László.*) Budapest-Pannonhalma, 1999. 124–133. o. Pontos adatokhoz csak a *Budapesti Közlöny,* a korabeli napilapok és a vidéki közigazgatási iratok feltárásával juthatunk. További kutatások kellenek annak tisztázására is, hogy összesen hány csendőr kérte nyugállományba helyezését, vagy jelentett beteget a német megszállás után. Nem tudjuk pontosan, hogy hány csendőrt váltottak le, illetve helyeztek át 1944-ben.

[42] Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁSZTL), V-146.147 Hajnácskőy László népbírósági pere.

[43] Uo.

A fenti rendelet meglehetősen tág teret ad arra vonatkozóan, hogy kit kell parancsnoki védelemben részesíteni. „Alaki szempontból" vajon milyen minősítést érdemelnek azok a csendőrök, akik Szigetváron „a zsidók gazdagabb részét ... egyenként kivitték [ti.: a zsinagógából] ... nőket, férfiakat is közösen és puskatussal, rugdosással kényszerítették arra, hogy mondják el, hová tették az aranyat és pénzüket".[44] Ugyanitt – tehát a Hajnács-kőy felügyelete alá tartozó területen – történt: „...A kínzások ideje alatt szemtanúja voltam annak, hogy az egyik csendőr bejött közénk, és F. ruhakereskedőnek az unokáját, 5 éves kisfiút nyakánál fogva felemelte és közölte az öregekkel, hogyha az aranyat nem adják elő, akkor a gyermeket élve bedobja a WC-be".[45]

Német részről tehát nem igényelték a személycseréket, sőt – mint már utaltunk rá – első helyen a csendőrségre számítottak a „zsidókérdés rendezése" terén. Maga Faragho Gábor is megerősítette a háború utáni népbírósági perekben tett tanúvallomásaiban, hogy a magyar zsidók deportálásában az elsődleges szerep a magyar királyi csendőrségnek jutott.[46]

Ugyanakkor tény, hogy a német megszállást követően több csendőr-őrsparancsnokságról is rutinjelentések érkeztek a közigazgatási vezetőkhöz, miszerint a német katonák izraelita családok házaiba törnek be és fosztogatnak.[47] Ezekben az ügyekben nyílt nyomozást nem folytattak ugyan, de a német katonai parancsnokságot értesítették, ahonnan azt a választ kapták, hogy „az ügy nem marad megtorlatlanul és szigorú parancs lett kiadva a német katonáknak, hogy mindenféle tárgy elvitelétől tartózkodjanak, mert aki az elvitt tárgyakat nem viszi vissza, ahonnan elvitte, az szigorúan meg lesz büntetve". Nem egy deportálásból Magyarországra visszatért üldözött úgy emlékezett vissza, hogy a német katonaság rendesen viselkedett a lakossággal, viszont annál durvábbak voltak a Gestapo-ügynökök.

Ahhoz tehát, hogy az Eichmann által vezetett alig 150 emberből álló kommandó[48] végre tudja hajtani a magyarországi „zsidótlanítási" akciót, feltétlenül szüksége volt a magyar közigazgatási és rendőri valamint csendőri szervek támogatására, aktív közreműködésére. Az akció végrehajtásában Eichmann-nak „kiváló" partnere volt a két belügyi államtitkár, Endre László és Baky László. Az államtitkárok mellett magyar részről a zsidók összegyűjtésében és deportálásában talán Ferenczy László csendőr alezredes játszott még fontosabb, közvetlen irányító szerepet. Őt március végén nevezte ki a csendőrség felügyelője, Faragho Gábor összekötő tisztté a csendőrség és a német biztonsági rendőrség között.[49] Endre, Baky és Ferenczy tökéletesen együttműködtek Eicmann-nal és embereivel. Előzetes egyeztető tárgyalásokat követően április 7-én értekezletet hívtak össze a belügyminisztériumban, ahol „szigorúan bizalmasan" tájékoztatták a megjelenteket, hogy az országot rövid időn belül megtisztítják a zsidóktól.[50] Ezen az értekezleten még nem hangzott el az, hogy az országból ki fogják szállítani a zsidókat. Ugyanakkor tény, hogy az értekezleten részt vevő Halász Géza miniszteri tanácsos feljegyzésének

[44] ÁSZTL V-20139. Csethe Miklós népbírósági pere.

[45] Uo.

[46] L. például Budapest Főváros Levéltára (BFL) B 18.167. Czigány József népbírósági pere.

[47] Bács-Kiskun Megyei Levéltár (BKML), kalocsai j. főszolgb. i. 2029/1944., 2140/1944.

[48] Az Eichmann-kommandó létszámát a szakirodalom többsége 150–200 főre becsüli. Vági Zoltán kutatásai szerint ebbe a létszámba a titkárnők és sofőrök is beleértendők. L. *Vági Zoltán:* Endre László politikai pályája 1919–1945. Szélsőjobboldali elit, közigazgatási apparátus, zsidókérdés. Budapest, 2003., PhD. disszertáció, 150–151. o.

[49] ÁSZTL V-79.348. Ferenczy László népbírósági pere.

[50] Az értekezleten elhangzottakról részletesen l. Vádirat I. 123–124. o.

első mondata szerint „Baky államtitkár közli, hogy a kassai csendőrkerület területéről a zsidók a közeljövőben ki lesznek telepítve."[51] Nehezen hihető, hogy egy csendőr-kerületnyi, zömmel „galíciáner" zsidót az országon belül egy másik csendőrkerület területére szándékoztak volna vinni. Feltevésünket megerősíteni látszik Czigány József (a csendőrség központi nyomozó parancsnoka 1944-ben) háború utáni vallomása a politikai rendőrségen: „A német bevonulás utáni napokban értesültem Nyitrai cs[endőr] szds-tól, aki Bakynál vacsorázott, hogy Baky említette, hogy rövidesen sor fog kerülni a zsidók összeszedésére, gettózására, majd Németországba vitelére. Azonnal jelentettem Faraghónak. Ugyanezt jelentette Kudar is, akinek Endrénél volt bizalmi embere."[52]

Az értekezleten kiosztott bizalmas rendelet szövege szerint „a zsidóságot nemre és korra való tekintet nélkül a kijelölt gyűjtőtáborokba kell szállítani. Városokban és nagyobb községekben később a zsidóság egy része a rendészeti hatóságok által kijelölt zsidóépületekben, illetőleg gettókban nyer elhelyezést."[53] A zsidók összeszedése a területileg illetékes rendőrség és csendőrség feladata volt. Szükség esetén a csendőrségnek karhatalmi segítséget kellett nyújtania a városokban a rendőrség számára. A fogolyként szállítandó zsidók 14 napi élelmet és 50 kg poggyászt vihettek magukkal. Az összeszedési sorrendet csendőrkerületenként határozták meg. Először az ország keleti részét, a VIII., IX. és X. csendőrkerületet kellett „megtisztítani."[54] Ezt követően a II. és VII. csendőrkerületre került sor (az ország északi része), majd az V. és VI. csendőrkerület következett. Ezután az ország nyugati részén, a III. és IV. csendőrkerületben gyűjtötték össze a zsidókat, végül az I. csendőrkerület, Pest környéke következett. A tervek szerint és a bizalmas rendelet értelmében Budapesten fejezték volna be a zsidótlanítást, arra azonban már nem került sor, mert Horthy kormányzó július 6-én leállította a deportálást.[55] Valamennyi akciót megelőzően az április 7-i belügyminisztériumi értekezlethez hasonló tájékoztató értekezletet tartottak a helyi csendőr- és rendőr-parancsnokoknak, valamint a közigazgatási vezetőknek. Ezek többségén Endre László és Ferenczy László elnökölt (időnként Baky László is megjelent) illetve mondta el részletesen a teendőket. Az értekezletek fő célja nyilvánvalóan az volt, hogy a lehető legkevesebb írásos nyoma maradjon a zsidótlanításnak. A helyi vezetők nem okoztak csalódást. Függetlenül attól, hogy a kormány hivatalosan nem adott ki rendeletet gyűjtőtáborok felállítására, gettó létrehozására pedig csak hetekkel később, április 26-án született kormányrendelet,[56] néhány kivételtől eltekintve mindenhol gördülékenyen működött a végrehajtás. Sőt, amikor Ferenczyék májusban már a deportálással, tehát az országból való elszállítással kapcsolatos feladatokat is ismertették, senkiben nem merült fel a kérdés: hova és miért is viszik el a munkaképes asszonyokon túl a gyerekeket, időseket, betegeket, őrülteket, árvákat. (A 18–48 év közötti férfiak többsége munkaszolgálatos volt.)

Nem kérdezték meg, hogy miért viszik ki más feltételekkel a zsidókat az országból, mint az ugyanebben az időszakban Németországba közvetített magyar ipari munkáso-

[51] Vádirat I. 123–124. o.

[52] BFL B 18.167/1949. Faragho Gábor 1947. április 17-én a politikai rendőrségen Czigány ügyében tett tanú vallomásában hasonlóan nyilatkozott. Kudar Lajos, csendőr alezredes a Belügyminisztérium Államvédelmi Központjának volt helyettes vezetője 1944 tavaszán-nyarán.

[53] A bizalmas rendelet teljes szövegét közli Vádirat I. 124–127. o.

[54] Körülbelül két héttel később úgy döntöttek, hogy ezzel az akcióval párhuzamosan a déli határsávot is meg kell „tisztítani". L. *Molnár,* 1995. 60–72. o.

[55] Wilhelmstrasse,1968. 873. o.

[56] A rendelet április 28-án jelent meg a *Budapesti Közlöny*ben. Szövegét közli Vádirat I. 244–250. o.

kat, akik családtagjai itthon maradtak, ők maguk egy éves szerződéssel dolgozhattak Németországban, és útlevelüket csak Németországba érvényesítve kapták meg.[57] Nem kérdezték azt sem, hogy milyen munkára lesznek képesek azok a zsidó asszonyok, idős emberek, akik heteken keresztül embertelen körülmények között téglagyárakban, malmokban, cukorgyárban, sertésólban, dohánypajtában vagy rézgálicgyárban várták, hogy hetven-nyolcvanasával, olykor százhuszasával marhavagonba zsúfolva utazzanak végzetük felé. Kérdés nélkül csak följegyezték a feladatokat: mindenkit megmotozni, elvett értékeket leltározni, marhavagononként két vödröt beszerezni, stb.[58]

Faragho altábornagy 1946 szeptemberében úgy nyilatkozott egyik népbírósági tanúvallomásában: „biztosan és határozottan állítom, hogy nem volt olyan csendőrkerületi parancsnok, aki vonakodott volna a gettózást végrehajtani."[59]

Valóban, a tíz csendőrkerület egyikének élén sem történt változás Magyarország német megszállását követően. Kétségtelen, a csendőrkerületek parancsnokai nem egyforma lelkesedéssel hajtották végre a zsidóellenes utasításokat. A X. (marosvásárhelyi) csendőrkerület parancsnoka, Papp János mentesült a „gettózás" végrehajtása alól, mert éppen ukrán menekültek vonultak át területén.[60] Így a IX. (kolozsvári) csendőrkerület vezetőjét, Paksy-Kiss Tibort bízták meg egész Észak-Erdély területén a zsidóság összeszedésének ellenőrzésével.[61] Utóbbi csendőr ezredes kérte ugyan nyugdíjazását, de miután nem kapta meg, lelkiismeretesen végezte munkáját és többször is helyszíni szemlét tartott, hogy csendőrei végrehajtják-e a zsidótlanítást.[62] Ferenczyhez eljuttatott jelentései arról tanúskodnak, hogy csendőrségi területen nem merültek fel nehézségek, csak városokban, ahol csendőrségi segítségre volt szükség. Paksy-Kiss kénytelen volt megállapítani például, hogy az első hetekben Marosvásárhelyen „nehézségek merültek fel, ami onnan származott, hogy a zsidókat túl gyors ütemben házkutatás, és személymotozás mellőzésével szállították a gyűjtőtáborba," és a táborban „azok a zsidók, akiken a személymotozást befejezni nem tudták, az éjszakát a szabad ég alatt töltötték."[63] A legkirívóbb eset Nagyváradon történt. Ott a helyi csendőr-tanzászlóalj nyújtott segítséget Péterffy Jenő csendőr alezredes vezetésével az „erőtlen" rendőrségnek. A csendőr-kerületi parancsnok különösen hasznosnak tartotta, hogy így „módjukban áll gyakorlatilag is elsajátítani" a hallgatóknak a személymotozást és őrszolgálatot.[64] A csendőr-tanzászlóalj tagjai azonban túlságosan lelkesen végezték dolgukat. Brutalitásuk hírére maga a csendőrség felügyelője indított eljárást ellenük.[65] Az ügyet azonban nem zárták le, sőt július elején többek közt őket rendelték föl Budapestre, hogy a fővárosi zsidók összegyűjtésében, vagonírozásában közreműködjenek.[66] Egyébként általánosan alkalmazott módszerré vált a további területeken, hogy a helyi csendőrségnek a gyűjtőtáborok-ban tanzászlóaljak segédkezzenek.

[57] A 107.600/1944. V. BM-rendelet szövege megtalálható: Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecel község iratai, 5858/1944.

[58] Két értekezletről – a munkácsiról és szegediről – fennmarad néhány feljegyzés a résztvevők részéről. Szövegüket közli Az Endre-Baky-Jaross per. (Szerk.: *Karsai László – Molnár Judit.*) (A továbbiakban: EBJ.) Budapest, 1994. 522–527. o.

[59] BFL Nb. 5045/1945. Paksy-Kiss Tibor népbírósági pere.

[60] ÁSZTL V-140.906/2., V-142.803/1. Papp János népbírósági pere.

[61] Uo. V-140.906/2.

[62] BFL Nb. 5045/1945.

[63] Uo.

[64] EBJ 505.

[65] BFL B. 18.167/1949.

[66] ÁSZTL V-79.348.; BFL Nb. 5045/1945.

A VI. (debreceni) csendőrkerület parancsnoka, Szilády Gyula népbírósági perében nem tagadta, hogy részt vett a debreceni gettó, majd gyűjtőtábor megszervezésében. Felelősnek azonban egyáltalán nem érezte magát, mondván: „a parancsokat és rendelkezéseket felsőbb rendelkezésre adtam ki. A gettó helyének kiválasztásával sem terhel engem mulasztás, mert az adott viszonyok között a lehető legjobbat és legkényelmesebbet adtuk."[67] A szintén az ő vallomásából napvilágra került téglagyári körülmények ismeretében („Lakóhely céljára bőségesen rendelkezésre álltak téglaszárító pajták és téglaégető kemencék. Mintegy 10–12 000 ember került itt elhelyezésre. Tudomásom volt arról, hogy az itt őrzöttek között terhes nők is voltak, az elhelyezendők kényelméről annyiban gondoskodtam, hogy szalmát hordattam be, és egyes pajtáknál oldalfalat is emeltettem.") Szilády kijelentése meglehetősen cinikusan hangzik.

Az V. (szegedi) csendőrkerületben sem volt sokkal jobb a helyzet. A csendőrkerület parancsnoka, Liptay László, bár többször tett németellenes kijelentést, a háború utáni népbírósági perében pedig több tanú vallomása szerint is „sajnálattal viseltetett az akkor üldözött zsidóság sorsán," mégis a helyén maradt.[68] A csendőr ezredes perében azt mondta, hogy azért nem ment ki Szegeden a téglagyárba, mert „nem szívesen nézte volna az ott sínylődő és nyomorban lévő embereket, ... és sorsukon úgy sem segíthetett."[69] Arról azonban „megfeledkezett", hogy ő utasította a felügyelete alá tartozó csendőr-őrsöket, hogy csakis a zsidók gettózásával, motozásával, majd gyűjtőtáborba szállításával foglalkozzanak, és csak abban az esetben végezzenek más „szolgálati ténykedéseket", ha az halaszthatatlanul szükséges.[70] A korabeli dokumentumokból úgy tűnik, az ezredest az sem zavarta, hogy a városi vezetés egy zsidó lakást kiutalt számára, amelybe „2 db megfelelő cserépkályhát" is beszereztek, és a lakást „krémszínűre" kifestették.[71]

A szegedi gyűjtőtáborba Liptay azért vezényelte ki Finta Imre csendőr századost, a nyomozó alosztály parancsnokát, hogy ellenőrizze a csendőrök tevékenységét.[72] Ehelyett azonban Finta nyomozóival rendszeresen, naponta többször felszólította a zsidókat, hogy adják át értékeiket, még meglévő pénzüket azonnal, mert ha az újabb motozás során bárkinél „a legcsekélyebb mennyiségű pénzt vagy értéket találják, az illetőt agyonlövik."[73] Finta és csendőrnyomozói állandó rettegésben tartották a tábor lakóit, s „még a német parancsnok is sokallta a durvaságokat és gorombaságokat, melyeket a csendőrök

[67] ÁSZTL V-78.644.

[68] BFL Nb. 725/1946. Liptay László népbírósági pere.

[69] Uo.

[70] Csongrád Megyei Levéltár (CSML), 35/1945. Tóth Béla népbírósági pere.

[71] CSML Szeged város mérnöki hivatalának iratai, 64/1944. A népbíróság elfogadhatónak találta Liptay védekezését, és fölmentő ítéletet hozott. A Népbíróságok Országos Tanácsa szerint viszont a bűnben való részesség alól nem ad felmentést, hogy „kedvvel vagy kényszeredetten vállalta-e a vádlott ... amit a törvénytelen intézkedésekkel kapcsolatban tőle, mint csendőrkerületi parancsnoktól megkívántak", ezért hét év fegyházra ítélte.

[72] OL Nfü. 8954/1946. Liptay László népbírósági ítélete.

[73] ÁSZTL V-20.979. Fintát mint népellenes bűnöst 1948. január 28-án távollétében öt évi kényszermunkára ítélte a szegedi népbíróság. Finta amerikai fogságból a kanadai Torontóba emigrált, ahol évtizedeken keresztül két étterem tulajdonosa volt. A jelenleg is Kanadában élő Finta 1983-ban beperelte az egyik kanadai tévétársaságot (CTV), mivel olyan dokumentumfilmet adtak le a televízióban, melyben 1944-es szegedi tevékenységét negatívan értékelték. 1986 szeptemberében visszavonta a vádat. 1989-ben azonban a kanadai államügyészség vádat emelt Finta Imre ellen. 1990 májusában „megfelelő bizonyítékok hiányában" felmentették. A Kanadai Legfelsőbb Bíróság 1994 márciusában helybenhagyta a korábban meghozott bírói ítéletet. Minderről részletesen l. *Randolph L. Braham:* Kanada és a holokauszt bűnelkövetői. A Regina kontra Finta büntetőper. In: *Randolph L. Braham:* A holokauszt. Válogatott tanulmányok. Budapest, 2002. 87–119. o.

elkövettek".[74] Liptay napi jelentést kért Fintától, aki naponta azt jelentette, hogy a gyűjtőtáborban nem volt túlkapás.[75]

A két csendőrtiszt a gyűjtőtábor megszervezése mellett feladatot vállalt az úgynevezett hármas, vagy mentesítési bizottság tevékenységében is.[76] Liptay bizottságban játszott szerepére nincs adatunk, Finta azonban aktívan közreműködött a döntésekben. Az egyik vitás ügy során például arra tett javaslatot, hogy az értekezlet résztvevői nevében írjanak a szegedi V. honvéd hadtestparancsnokságnak, hogy a még katonai szolgálatot teljesítő zsidókat szereljék le, így ők is a táborba szállíthatók lennének.

Finta szívén viselte csendőrei szociális helyzetét. Több alkalommal is a polgármesteri hivatalhoz fordult, hogy beosztottai számára zsidó lakásokat igényeljen.[77] Ezek a kérelmek jelzésértékűek arra vonatkozóan, hogy Fintáék biztosan nem számítottak az elszállításra kerülő zsidók visszatérésére.

A IV. (pécsi) csendőrkerület parancsnoka, Hajnácskőy László, kifejezetten kezdeményező szerepet játszott az ország „zsidótlanításakor". Ő maga javasolta a belügyminiszternek a déli „határsáv soron kívüli zsidótlanítását."[78] Perében ugyanakkor azt állította, hogy csendőrkerülete területén eredetileg nem az ő feladata volt a gyűjtőtáborok megszervezése, „az elszállítás napján azonban a csendőrszázadok [t. i. a zsidók összegyűjtésére és deportálására odarendelt századok] váratlanul parancsot kaptak arra, hogy azonnal Budapestre induljanak útba".[79] Ezek után ő bocsátott rendelkezésre csendőröket az elszállításhoz. Hajnácskőy annyiban igazat mondott, hogy a deportálás előtt az egyes gyűjtőtáborokhoz közvetlenül a csendőriskolákból vezényeltek csendőröket. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az adott helyen szolgálatot teljesítő csendőrök ne vettek volna részt a zsidók összegyűjtésében, deportálásában. Nem véletlen, hogy a deportálást megelőző értekezleteken ott ültek a csendőrkerületi parancsnokok. Az sem véletlen, hogy az úgynevezett mentesítési bizottság tagja csendőr részről Hajnácskőy helyettese, Náray Jenő volt.[80] Az iratok tanúsága szerint csendőrök, rendőrök, tisztviselők összehangoltan közreműködtek a zsidók megalázása, kifosztása, deportálása során.

A második világháború után üldözöttek sokasága emlékezett vissza a csendőrök kegyetlenkedéseire. Az új győri gettóban a zsolcai csendőrök kihallgatási módszerét így idézi föl az egyik túlélő: „fel kellett húznom a térdeimet, seprűt dugtak térdeim alá és felborítottak. És ezután el kezdtek egy vastag gumibottal ütni, ahol értek."[81] Orosházán „a bánásmód abban a pillanatban megváltozott, amikor az intézkedést a csendőrök vették át. ... ütöttek, vertek, sőt a fogaimat is kiverték, a ruhám leszaggatták rólam, az orromat beverték..."[82] Az orosházi „gettóban öngyilkosság történt, ugyanis a kínzások és vallatá-

[74] OL Nfü. 8954/1946. L. még MZSML DEGOB 3555. jegyzőkönyv.

[75] BFL Nb. 725/1946.

[76] Erről részletesen l. *Molnár,* 1995. 154–173. o. A belügyi államtitkárok azt az utasítást adták a szegedi értekezleten, hogy vitás ügyekben a hármas bizottság döntse el, hogy az illetőnek táborba kell-e vonulnia, vagy sem. A hármas bizottság a közigazgatás, rendőrség, csendőrség helyi vezetéséből állt össze.

[77] CSML szegedi polgármesteri iratok, 19.978/1944., 20.549/1944.

[78] ÁSZTL V-146.147.

[79] A tervek szerint a tíz csendőrkerület zsidótlanítását követően a fővárosból történő deportálásra július elején került volna sor oly módon, hogy Budapestre vezénylik a galántai csendőrzászlóaljat és a nagyváradi csendőriskolát. Feltehetően ezért indítottak Pécsről is csendőröket Budapestre. A csendőrök a fővárosba érkeztek, de a deportálásra már nem került sor, mert Horthy leállította azt.

[80] A pécsi mentesítési bizottság tagja volt még a rendőrség részéről Borbola Jenő rendőrfőkapitány-helyettes, és Esztergár Lajos polgármester. Esztergár azonban mindig mást küldött maga helyett a megbeszélésekre. BML Nb. 325/1947.

[81] ÁSZTL V-124.794.

sok valamint a félelemtől 3-an öngyilkosak lettek, ezek közül egy meg is halt." A técsői gettóban „este rendszerint bejöttek a csendőrök és elvitték magukkal a nőket, reggel visszahozva."[83] A munkácsi téglagyárban szintén erőszakoltak meg nőket: „Úgy a németek, mint a csendőrök – utóbbiak még inkább – erőszakot követtek el fiatal lányokon, akiket aztán kórházba kellett szállítani."[84]

A munkácsi gettóból a téglagyárba való áthelyezésről a következő visszaemlékezés maradt fenn: „A kisegítő ... csendőrök szíjjakkal és vastag botokkal hajtottak, mint a barmokat, és nem egy áldozat maradt ott halva az úttesten."[85]

A balassagyarmati gettóba Miskolcról érkeztek a csendőrnyomozók, akik „majdnem kivétel nélkül az egész gettó lakosságát csoportokban elhurcolták, először kikérdezték, azután testi kínzásokkal próbálták kivenni titkukat, hogy hová rejtették el a be nem vallott vagyont."[86] Egy balassagyarmati orvosnő visszaemlékezése szerint a kínzások a Nyírjespusztára való átszállítás után sem szűntek meg. A naponta reggel és délben elvitt embereket esténként visszavitték a táborba „részint szekéren, részint autón, mert az ütések következtében saját lábukon járni nem tudtak. Többeket megvizsgáltam, akiknél súlyos belső sérüléseket találtam. Két olyan eset volt, akik Németországba való kiszállításunk alatt a csendőrbotok következtében a vonaton meghaltak. Az egyik ..., aki a csendőrverés folytán combcsonttörést szenvedett és az ennek következtében beállott zsírembólia okozta halálát. Dr. H. F. ügyvédet úgy megverték, hogy vesevérzést kapott, tehetetlenül, súlyos betegen, de élve érkezett Auschwitzba, hogy ott a krematórium tüzét ő is táplálhassa."[87] A deportálást megelőző napokban – mint arról Hamvas Endre, csanádi püspök is beszámolt Serédi Jusztinián hercegprímáshoz intézett felterjesztésében – a zsidó nőket levetkőztették és bábák, orvosok által testi motozásnak (per inspectionem vaginae) vetették alá, nem egyszer férfiak jelenlétében, értéktárgyak után kutatva.[88] Sőt, több helyen maguk a csendőrök végezték ezt a motozást.[89]

A vagonírozás szintén brutális körülmények között történt. „A józsefvárosi pályaudvaron ... a magyar csendőrök puskatussal ütöttek bennünket, mert nem ment a beszállás elég gyorsan." – mondja az egyik túlélő.[90] Huszton a vagonba zsúfolás után „még mielőtt a vagon elindult velünk, a csendőrök állandóan próbálkoztak fosztogatásokkal, éspedig oly módon, hogy kiválasztottak közülünk egy embert, akinek szemét bekötötték és annak kellett hangosan kikiabálni, hogy adják oda az összes ott lévő értékeket, mert ha ezt nem teszik meg, akkor őt lövik agyon. Ha előfordult, hogy az egyik vagonban nem voltak ilyen értékek, akkor az illetőt egyszerűen lelőtték a csendőrök."[91]

Elvétve olvashatunk gettóba élelmiszert és leveleket csempésző csendőrről,[92] vagy olyan csendőrtisztről, aki tett a kegyetlen bánásmód ellen.[93]

[82] ÁSZTL. V-25.674. Rödönyi Tibor népbírósági pere.
[83] MZSML DEGOB 3533. jegyzőkönyv.
[84] Uo. 2824. jegyzőkönyv.
[85] Uo. 1029. jegyzőkönyv.
[86] Uo. 3551. jegyzőkönyv.
[87] Uo.
[88] A levél szövegét közli: Vádirat 3. 206–207. o.
[89] Mátészalkán például „a nőket a csendőrök meztelenre vetkőztették férfiak előtt értéktárgyak után kutatva." MZSML DEGOB 3524. jegyzőkönyv.
[90] Uo. 1436. jegyzőkönyv.
[91] Uo. 38. jegyzőkönyv.
[92] Uo. 3562. jegyzőkönyv.
[93] Uo. 9. és 3550. jegyzőkönyv.

1944. június 21-én azon a minisztertanácsi ülésen, amelyen hivatalosan, jegyzőkönyvben is rögzített módon először hangzott el, hogy az országból deportált zsidókat „Lengyelországban elgázosítják majd elégetik," a csendőrség felügyelője a következőket mondta deportáló csendőrei tevékenységéről: „Ha tekintetbe vesszük azt, hogy munkaszolgálat és kitelepítés céljából eddig már több mint 400 ezer zsidót szállítottunk ki, akkor a nullával egyenlőnek kell vennünk azt, hogy a 20 000 magyar csendőrből pár csendőrrel szemben panaszok merültek fel."[94]

A csendőrség felügyelője a háború utáni népbírósági perekben tett tanúvallomásaiban a csendőrség létszámára vonatkozóan már „csak" 16 000 főről beszélt. Más magas rangú csendőrtisztek is különböző módon emlékeztek a csendőrség 1944-es létszámára.[95] Az adatok a 16 000-30 000 között mozognak. A szakirodalomban általánosan elfogadott létszám a 20 000 fő. A pontosításhoz további kutatás szükséges.

Összegzés

Kétségtelen tény, hogy Eichmannéknak a csendőrség mellett a helyi közigazgatási szervek és a rendőrség együttműködésére is szükségük volt. Az eddig feltárt dokumentumokból azonban az derül ki, hogy első helyen a csendőrségre, erre a katonailag szervezett, fegyelmezett végrehajtó szervre volt szükségük, amelynek tagjai nem kérdeztek, hanem végrehajtották a kapott utasítást, lett légyen az vagyon-összegyűjtés, motozás, zsidók összeköltöztetése, téglagyárba terelése vagy marhavagonba zsúfolása. Sőt, mindezek mellett, amikor utasítást kaptak a cigányok fokozottabb ellenőrzésére, szinte egymással versenyezve adták az ötleteket, hogy a razzia mellett esetleg a cigányokat munkaszolgálatra kellene kényszeríteni, ki kellene telepíteni vagy a zsidókhoz hasonló táborokban kellene elhelyezni.[96]

A vidéki közigazgatási iratok arról tanúskodnak, hogy a Vörös Hadsereg Magyarországra érkezését követően az első hónapokban még nem gondolták, hogy a csendőrséget, mint szervezetet megszüntetik. Sőt 1945 első hónapjaiban a vidéki közigazgatás vezetői ismételt megszervezését kezdték előkészíteni.[97] Tisztek és altisztek is emelt fővel tértek haza nyugatra történt menekülésüket és/vagy előzetes terv szerinti kitelepülésüket követően. A második világháború vége után nem sokkal, 1945 májusában, a magyar kormány feloszlatta ugyan a csendőrséget, de nem mondta ki kollektív felelősségét. „Különleges igazoló bizottságot" hoztak létre, amely előtt – az eredeti tervvel ellentétben – nem volt kötelező megjelenni.[98]

Az eddigi kutatások szerint 1951-ig 2473 csendőr ellen hoztak elmarasztaló ítéletet a népbíróságok, ami a népbírósági összítéletek 9 %-át jelenti.[99]

[94] OL K 27. minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 1944. június 21.
[95] BFL B. 18.167/1949.
[96] BML pécsváradi j. főszolgb. i. 2514/1944.
[97] Uo. 30/1945.
[98] *Magyar Közlöny,* 1945. május 10. 3. o.
[99] *Kovács Zoltán András:* Csendőrsors Magyarországon 1945 után. In: Katonai perek a kommunista diktatúra időszakában 1945-1958. (Szerk.: *Okváth Imre.*) Budapest, 2001. 119. o.

Judit Molnár

THE ROYAL HUNGARIAN GENDARMERIE AND THE HOLOCAUST

Summary

Between 1881 and 1945, the Royal Hungarian Gendarmerie, being one of the most significant organs of the state, performed its primary duty of enforcing the laws and orders in the countryside. In the spring and summer of 1944, its major task was to loot, collect and deport hundreds of thousands of Hungarian Jews.

Owing to the incompletion of contemporary gendarmerie files, when studying the history of the gendarmerie and its role in the holocaust, the historian has no choice but to consult indirect sources too. Such are the documentary of the trials of the people's court that often contains original documents, and the records of the administrative authorities in the countryside, which sometimes include gendarmerie reports and fragments of correspondence.

The leaders of public administration in the countryside could rely on the police in towns, and on the gendarmerie in districts and villages. The organisation of the gendarmerie did not conform to the county scheme, but followed the military structure and the scheme of the nationwide military districts. Unlike the police, which was supervised by the Ministry of the Interior, the gendarmerie was under the joint leadership of the Ministry of the Interior and the Ministry of Defence. From the point of view of public security, the 10 gendarmerie districts belonged to one of the Undersecretaries of State, while they were under the supervision of the Ministry of Defence as far as discipline and training were considered.

On the strength of the documents, it can be established in general that the gendarmerie was characterised by rigour, subordination and an almost 100 % rate of execution. Thus, it was the gendarmerie that the Eichmann commando, arriving in Hungary on 19 March 1944, could especially rely on when accomplishing the extermination of the Jews. Subsequent to the Second World War, many of the persecuted recalled the brutality of the gendarmerie, and one seldom finds evidence that there were gendarmes who smuggled food and letters into the ghetto, or gendarme officers who acted against cruel treatment.

At the Cabinet meeting of 21 June 1944, where it was officially recorded in the minutes that the Jews deported from the country would be "gassed and cremated in Poland", the superintendent of the gendarmerie made the following statement about his subalterns' activity: "When taking into consideration that there have already been more that 400 000 Jews deported with the purpose of labour service and displacement, then we should not even consider that complaints have emerged against a few Hungarian gendarmes out of 20 000." True enough that the cooperation of the local administration and the police was just as essential to Eichmann as that of the gendarmerie. However, the available sources prove that he could rely on the members of the gendarmerie in the first place, as they did not ask, but followed the orders, no matter if it was confiscation of property, body search, moving Jewish people together, driving them to a brick factory, or stuffing them into cattle-trucks.

Judit Molnár

LA GENDARMERIE ROYALE HONGROISE ET L'HOLOCAUSTE

Résumé

Entre 1881 et 1945, la gendarmerie royale hongroise, l'une des instances majeures du pouvoir fut surtout chargée de faire respecter les lois et les ordonnances en province, mais durant le printemps et l'été 1944, sa mission principale consista à spolier, à rassembler et à déporter plusieurs centaines de milliers de Juifs hongrois.

En raison des documents lacunaires de la gendarmerie de l'époque, l'historien voulant traiter l'histoire de la gendarmerie et surtout son rôle joué dans l'holocauste est contraint d'utiliser des sources indirectes tels que les procès des tribunaux populaires – auxquels ont été parfois jointes des sources originales – et les documents administratifs de province parmi lesquels on trouve aussi des rapports envoyés par les postes de gendarmerie ainsi que leurs correspondances.

Les responsables de l'administration de province s'appuyaient sur la police en ville et sur la gendarmerie dans les départements, les cantons et les communes. L'organisation de la gendarmerie s'alignait sur celle de l'armée et la répartition des districts par la défense nationale. Tandis que la police relevait du Ministère de l'Intérieur, la gendarmerie était sous la houlette conjointe du Ministère de l'Intérieur et du Ministère de la Défense. Les dix districts de gendarmerie relevaient d'un secrétaire d'État du Ministère de l'Intérieur pour les questions relatives à la sécurité publique, alors que la discipline et la formation appartenaient au Ministère de la Défense.

Les documents permettent en général de constater que la gendarmerie était caractérisée par la rigueur, la discipline et, à quelques exceptions près, par l'exécution des ordres à 100 %. Par conséquent, le commando Eichmann arrivé en Hongrie le 19 mars 1944 pouvait compter surtout sur la gendarmerie pour l'élimination des Juifs. Après la deuxième guerre mondiale, de nombreuses personnes persécutées ont évoqué les atrocités des gendarmes et il est très rare de lire qu'un gendarme passait des lettres ou de la nourriture dans le ghetto ou qu'un officier a agi contre le traitement brutal.

Le 21 juin 1944, lors de la réunion du conseil des ministres où il a été consigné, pour la première fois, dans le procès-verbal que les Juifs déportés du pays seraient „gazés puis brûlés en Pologne", le responsable de la gendarmerie a parlé ainsi de l'activité de ses hommes: „Si nous considérons qu'en vue du service du travail ou de déplacement, nous avons déjà déporté plus de 400 mille Juifs, les plaintes évoquées juste contre quelques gendarmes hongrois sur les 40 mille en action sont vraiment négligeables." Il est vrai qu'Eichmann et ses compagnons avaient aussi besoin de la collaboration de la police et des autorités administratives locales, mais les documents déjà explorés révèlent que leur aide la plus précieuse était la gendarmerie dont les membres ont exécuté les ordres sans poser de questions qu'il s'agisse de la spoliation, des fouilles ou des regroupements des Juifs, de leur acheminement vers une briqueterie ou de leur entassement dans des wagons à bestiaux.

Judit Molnár

DIE UNGARISCHE KÖNIGLICHE GENDARMERIE UND DER HOLOCAUST

Resümee

Die ungarische königliche Gendarmerie leistete zwischen 1881 und 1945 als eine der wichtigsten Organisationen der Staatsmacht in erster Linie mit demjenigen Ziel auf dem Land Dienst, dass die Gesetze und Verordnungen eingehalten werden. Im Frühjahr-Sommer 1944 war ihre Hauptaufgabe die Plünderung, Konzentrierung und Deportierung von Hunderttausenden ungarischer Juden.

Die Historikerin ist auf Grund der Unvollständigkeit der zeitgenössischen Gendarmerie-Akten bei der Aufarbeitung der Geschichte dieser Organisation, und insbesondere ihrer Rolle im Holocaust, dazu gezwungen, einerseits indirekte Quellen heranzuziehen, wie die Volksgerichtsprozesse, denen im Übrigen auch in mehreren Fällen Originalquellen beigefügt wurden. Andererseits deckt sie die Verwaltungsschriften vom Land auf, unter denen auch – in diversen Mengen – Berichte von Gendarmerierevieren und Briefwechsel mit der Gendarmerie zu finden sind.

Die Leiter der Verwaltung auf dem Land stützten sich in der Stadt auf die Polizei, in den übrigen Gebieten des Komitates, in den Kreisen und Dörfern auf die Gendarmerie. Der organisatorische Aufbau der Gendarmerie richtete sich nicht nach der Einteilung der Komitate, sondern nach

dem Aufbau der Armee, bzw. der landesweiten Einteilung der Honvedbezirke. Im Gegensatz zur Polizei, die nur dem Ministerium für Inneres untergeordnet war, stand die Gendarmerie unter der doppelten Leitung des Ministeriums für Inneres und des Ministeriums für Landesverteidigung. Aus dem Aspekt der öffentlichen Sicherheit unterstanden die zehn Gendarmeriebezirke einem der Staatssekretäre für Inneres, aus dem Aspekt der Disziplin und Ausbildung hingegen dem Ministerium für Landesverteidigung.

Im Allgemeinen ist – belegt von den Dokumenten – festzustellen, dass die Gendarmerie von der Durchsetzung der Strenge und Disziplin gekennzeichnet war – mit einigen Ausnahmen zu einhundert Prozent. Das am 19. März 1944 in Ungarn angekommene Eichmann-Kommando konnte also bei der Durchführung der gegen die Juden gerichteten Aktionen an erster Stelle auf die Gendarmerie zählen. Nach dem Zweiten Weltkrieg erinnerten sich viele Verfolgte an die Brutalitäten der Gendarmen. Wir können nur vereinzelt über Gendarmen lesen, die Lebensmittel und Briefe in die Ghettos schmuggelten, oder die etwas gegen den unmenschlichen Umgang taten.

Am 21. Juni 1944 sagte der Inspekteur der Gendarmerie in der Ministerratssitzung, in der offiziell, protokolliert das erste Mal zu hören war, dass die aus dem Land deportierten Juden „in Polen vergast und verbrannt werden", über die Tätigkeit seiner Gendarmen Folgendes: „Wenn wir beachten, dass wir zwecks Arbeitsdienst und Aussiedelung bisher mehr als 400 Tausend Juden wegtransportiert haben, dann ist die Tatsache, dass von den 20 000 ungarischen Gendarmen nur gegen einige Beschwerde eingereicht wurde, gleich Null." Tatsache ist, dass Eichmann und seine Männer neben der Gendarmerie auch die Zusammenarbeit der örtlichen Verwaltungsorgane und der Polizei benötigten. Aus den bisher erschlossenen Dokumenten geht jedoch hervor, dass sie in erster Linie auf die Gendarmerie zählen konnten, deren Mitglieder keine Fragen stellten, sondern den erhaltenen Befehl ausführten, egal, ob dies die Einsammlung von Wertgegenständen, Leibesvisitation, die Zusammenlegung der Juden, das Eintreiben in Ziegelfabriken, oder das Zusammenpferchen in Rinderwaggons war.

Юдит Мольнар

ВЕНГЕРСКАЯ КОРОЛЕВСКАЯ ЖАНДАРМЕРИЯ И ХОЛОКОСТ

Резюме

Венгерская королевская жандармерия в период с 1881 по 1945 год функционировала как одна из самых важных организаций государственного подавления, несла службу в первую очередь в провинции в целях соблюдения законов и постановлений правительства. Весной и летом 1944 года ее главной задачей было ограбление сотен тысяч венгерских евреев, заточение их в концентрационные лагеря и депортация. По причине недостаточности жандармских документов того времени исследователь вынужден в ходе изучения роли жандармерии в истории и особенно в холокосте, использовать, с одной стороны, такие опосредованные источники как материалы судебных процессов народных судов, к которым, между прочим, иногда прилагались и оригнальные документы, а с другой стороны, вскрывает административные материалы и документы провинции, среди которых в числе прочего фигурировали в переменном количестве донесения, прибывшие от жандармских постов, а также можно было найти архивные материалы из переписки, адрсованной в жандармерию.

Руководители провинциальной администрации в городах опирались на полицию, а на других территориях комитатов, в районах и селах главной опорой была жандармерия. Организационная структура жандармерии сообразовывалась не с административным делением комитатов, а следовала организационной структуре армии и делению страны на военные округи. В отличие от полиции, которая состояла в ведомстве министерства внутренних дел, жандармерия находилась под двойным управлением министерства вну-

тренних дел и министерства обороны. С точки зрения общественной безопасности десять жандармских округов подлежали ведомству одного государственного секретаря министерства внутренних дел, а в аспекте дисциплины и боевой подготовки они подчинялись министерству обороны.

Как правило – согласно обследованным документам –, можно констатировать, что для жандармерии характерна была строгость, дисциплина, и за небольшим исключением беспрекословное выполнение приказов. Таким образом коммандо Эйхманна, прибывшее в Венгрию 19 марта 1944 года, в первую очередь в выполнении приказа об „очистке от евреев" могло рассчитывать на жандармерию. После второй мировой войны множество преследовавшихся вспоминало о зверствах и беззакониях жандармов и лишь очень-очень редко можно было прочитать о жандарме, который втайне проносил в еврейское гетто еду или письма, или о таком жандармском офицере который выступил бы против зверств своих подчиненных.

21 июня 1944 года на заседании совета министров, на котором официально впервые прозвучало зафиксированное также и в протоколе, заявление о том, что депортированные из страны евреи „будут в Польше задушены в газовых камерах и сожжены", инспектор жандармерии сделал следующее замечание о действиях жандармерии: „Если принять во внимание, что в целях выселения и направления на службу трудовой повинности до сих пор мы уже вывезли болеьше, чем 400 тысяч евреев, тогда мы должны считать равным нулю тот факт, что из 20 000 венгерских жандармов были поданы жалобы на одного-двух человек." Фактом остается то, что командо Эйхманна наряду с жандармерией нуждалось также в сотрудничестве местных административно-управленческих органов и полиции. Из вскрытых и исследованных до сего времени документов однако выясняется, что необходимость заключалась в первую очередь именно в жандармерии, члены которой не задавали вопросов, а выполняли полученный приказ, будь то грабеж и сбор еврейского имущества, обыск, переселение евреев, вселение их в общие квартиры, размещения их на кирпичных заводах или погрузка их в товарные вагоны.

RÁCZ ANDRÁS

AUSCHWITZ-BIRKENAU BOMBÁZÁSÁNAK KATONAI LEHETŐSÉGEI*

A második világháború idején az auschwitz-birkenaui német koncentrációs tábor működését a nyugati szövetségesek lényegében semmilyen módon nem próbálták hátráltatni, illetve megakadályozni, beleértve azt a – magától értetődőnek hangzó – lehetőséget is, hogy koncentrált légitámadással lerombolják a haláltábor gázkamráit, vagy elvágják az Auschwitzba vezető vasútvonalakat. Sok kutató szerint ily módon meggátolhatták volna az újabb fogolyszállítmányok beérkezését, valamint a fogva tartottak megsemmisítését. Egy sikeres akció alapvetően befolyásolta volna a Holocaust s így a háború lefolyását is.

A kérdés vizsgálatához elengedhetetlen a témáról szóló kiterjedt (főképp angolszász) szakirodalom rövid bemutatása. Az Auschwitz bombázásáról szóló vitát David Wyman indította el 1984-ben, korábbi cikkei összegzéseként megjelent *The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust 1941–1945* című könyvével. Wyman tézise szerint a bombázásra alapvetően a szövetségesek érdektelensége, bizonyos esetekben konkrét antiszemitizmusa miatt nem került sor. A Wyman-tézishez kapcsolódó munkák közül ki kell emelni a Felix Mendelssohn által 1982-ben publikált dokumentumgyűjteményt, illetve Martin Gilbert úttörő jelentőségű, 1981-es *Auschwitz and the Allies* című munkáját.

A bombázás elmaradását elsősorban katonai-technikai okokkal magyarázó álláspontot képviselő szerzők közül mindenképp meg kell említeni Dino Bruggioninak a fotófelderítés korabeli viszonyairól szóló, döntő fontosságú cikkét, illetve James Kitchens részletes elemzését a bombázás katonai feltételeiről. Richard Foregger 1986-ban megjelent tanulmányában az eddigi legaprólékosabb bemutatását adta a bombázás lehetőségének. Végkövetkeztetésében megállapítja, hogy a krematóriumok lerombolásához egyrészt hiányoztak a szükséges információk, másrészt a technikailag nagyon nehezen kivitelezhető bombázás bizonytalan eredmény mellett súlyos veszteségeket okozott volna a táborban fogva tartottak körében is.

A közelmúltból mindenképp meg kell említeni a 2003 második félévében Magyarországon dolgozó amerikai történész, Paul Miller *They Looked Away* című dokumentumfilmjét, amely az eddigi feldolgozásoknál lényegesen nyíltabb formában mondja ki a szövetségesek felelősségét. A film Magyarországon nem került forgalomba, mindössze egyetlen alkalommal mutatták be, 2003. október 20-án.

A másik fontos tényező, amely árnyaltabbá teheti az Auschwitz bombázásáról szóló ismereteinket, a nagy-britanniai Keele Universityn működő TARA (The Aerial Reconnaissance Archives) kutatóközpont, amelynek munkatársai 2003 végén közel 5,5 millió, a háború alatt készült légifelderítési felvételt tettek közzé az Interneten, kereshető formában.[1] Az adatbázis a rendkívüli érdeklődés következtében csakhamar működésképtelenné vált, ám azóta a fejlesztők elkészültek a honlap újabb változatával, így egyre több felvétel válik kutathatóvá.

*Készült a „Diákok a Tudományért" Alapítvány, valamint a Sarlo–IDC „Tolerancia" ösztöndíjának támogatásával.

[1] http://www.evidenceincamera.co.uk/

A TARA által publikált fényképek között ott vannak azok a felvételek is, amelyeket 1944-ben a brit légierő felderítő repülőgépei készítettek a birkenaui koncentrációs táborról.[2] Ennélfogva különösen fontosnak tartom, hogy dolgozatomban a szövetségesek légi felderítésének működésével is behatóan foglalkozzam.

*

Jelen tanulmány célja, hogy – egy készülő, nagyobb lélegzetű munka részeként – egyfajta gondolatkísérlet formájában bemutassa az auschwitz-birkenaui haláltábor hipotetikus bombázását, különös tekintettel annak technikai feltételeire és lehetséges elsődleges hatásaira.

A kérdés vizsgálatához fel kell tárni, hogyan volt lehetséges, hogy az amerikai légierő többször is bombázott egy, az auschwitz-birkenaui tábortól mindössze *5 kilométerre* elhelyezkedő olajfinomítót, magát a tábort azonban (néhány véletlen találatot nem számítva) sohasem. Ennek az a magyarázata, hogy mivel a politikai vezetés – jelen dolgozatban nem részletezett okokból – nem támogatta az Auschwitz bombázására vonatkozó kéréseket, a megsemmisítő táborok létéről szóló információk nem jutottak el a Földközi-tenger térségében működő szövetséges légierők, az MAAF vezetéséhez. Az információhiány azt is megakadályozta, hogy a táborról szóló légifelvételek alapján a fotóelemzők észrevegyék: nem „közönséges" fogolytáborról van szó. Egyszerűen fogalmazva, az elemzőkkel senki nem közölte, hogy az olajfinomítóról szóló információk mellett mást is kellene keresniük a felvételeken. A folyamat megértéséhez tehát mindenképp meg kell vizsgálnunk a fotóelemzés háború alatt használt rendszerét.

A bombázás katonai lehetőségeinek feltárását két fő szempont szerint kell elvégezni. Az Auschwitz-Birkenauban fogva tartottak meggyilkolását alapvetően két módon lehetett volna megakadályozni, legalábbis a tábor bombázását kérvényezők szerint. Az egyik lehetőség a táborba vezető vasútvonalak folyamatos bombázása, az ugyanis meggátolta volna az újabb fogolyszállítmányok érkezését. A másik módszer pedig maguknak a gázkamráknak és krematóriumoknak a megsemmisítése lett volna.

Ezen túlmenően részletes elemzést igényelnek a bombázást végrehajtani képes géptípusok, és az azok jellemzőiből adódó lehetséges bombázási módszerek. Mivel még kis magasságból sem lehet 100 %-os pontosságú bombázást végrehajtani, vizsgálni kell a bombázás szórásának hatását, értelemszerűen a fogva tartottak körében okozott veszteségek, illetve a várható eredmény függvényében. Ehhez tartozik még a várható ellenállás (a német légvédelem és vadászelhárítás) lehetőségeinek bemutatása is.

Auschwitz bombázásának legfontosabb katonai természetű nehézségét az jelentette, hogy a koncentrációs tábort majdnem pontosan 1000 kilométeres távolság választotta el a szövetségesek olaszországi légitámaszpontjaitól. Az oda-vissza 2000 kilométeres repülés számos géptípus és bombázási módszer alkalmazását eleve kizárta – a távolság áthidalásának volt viszont egy kétségtelenül szokatlan, ám a kezdeti lépések alapján sikeresnek tűnő módszere, az ingabombázás. Ez azt jelentette, hogy a nyugati repülőterekről felszálló bombázó repülőgépek a feladatuk végrehajtása után nem tértek vissza eredeti

[2] Erről számos híradás jelent meg közel egy időben. Pl. *R. Hahn Veronika:* Auschwitz brit háborús légi fotón. In: *Népszabadság*, 2004. február 6., 8. o.

támaszpontjaikra, hanem továbbrepülve szovjet bázisokon szállnak le. Ott feltöltötték őket a már korábban odaszállított üzemanyaggal és lőszerrel, majd néhány nap múlva visszatértek saját támaszpontjaikra, útközben természetesen ismét bombázva az ellenséges területeket.

A vizsgálatunk tárgyát képező 1944-es esztendőben a biztató kezdet ellenére összesen csak hét ilyen „ingázó" bevetésre került sor. Mivel az ingabombázás módszere elméletileg megoldást jelenthetett volna Auschwitz bombázása kapcsán a távolság problémájára, elemeznünk kell, mi vezetett oda, hogy ez a lehetőség alig merült fel a tábor bombázását övező viták során – azaz röviden meg kell ismerkednünk az ingabombázások történetével is.

A politikai akarat hiánya

Bár a bombázás elmaradásához vezető politikai okok vizsgálata nem tartozik jelen tanulmány fő célkitűzései közé, mégsem árt azonban legalább alapvonalaiban megismerni az erről szóló döntések megszületésének körülményeit.

Franklin Delano Roosevelt elnök 1944. január 22-én kiadott elnöki utasításában az *„ellenséges elnyomás mindazon áldozatainak megsegítésére, akik közvetlen életveszélyben vannak"*[3] létrehozta a War Refugee Board-ot (WRB). Az új szervezet közvetlenül az elnöknek volt felelős, igazgatója John Pehle lett. Az elnök nyomatékosan felhívta a külügy-, a hadügy- és a pénzügyminisztérium figyelmét, hogy mindenben működjenek együtt a WRB-vel.

A WRB azonnal támogatást kért az Egyesült Nemzetektől,[4] valamint más kormányoktól is. Pehle levélben fordult a Hadügyminisztérium vezetéséhez, azt kérve, hogy a fegyveres erők tegyenek valamit, hogy *„megakadályozzák a nácikat a zsidók és más üldözött európai kisebbségek kiirtásában."*[5] Ekkor még nem merült föl konkrétan Auschwitz, vagy az odavezető vasútvonalak bombázásának gondolata, de a WRB kétségtelenül határozott katonai fellépést sürgetett. Ezzel párhuzamosan támogatást kértek a külügy- és a pénzügyminisztériumtól is.

Az elnöki utasítás értelmében 1944. január 28-án Henry Morgenthau pénzügyminiszter levélben fordult John J. McCloy-hoz, Henry Stimson hadügyminiszter általános helyetteséhez, és kérte, hogy informálják a hadszíntér-parancsnokokat a január 22-i elnöki utasításról. A pénzügyminiszter arra is felkérte McCloy-t, hogy mindenben álljanak a WRB rendelkezésére, valamint hogy szóljanak, ha a pénzügyminisztérium tehet valamit az elnyomottak megsegítésére.[6] Levelét elküldte a kormánynak, és más minisztériumoknak is.

McCloy véleményezésre továbbküldte Morgenthau levelét a vezérkari főnök helyettesének, Thomas T. Handy tábornoknak, aki válaszában úgy vélekedett, hogy *„az elnyomottak megsegítésének leghatásosabb módja, ha biztosítjuk a tengelyhatalmak minél*

[3] 'To rescue victims of enemy oppression who are in imminent danger of death.' Idézi: *Mendelsohn* 110. o.

[4] Nem keverendő össze az Egyesült Nemzetek Szövetségével! Az Egyesült Nemzetek volt az USA első katonai jellegű szövetsége 1778 óta. A szerződést 1942. január elsején írták alá Kína, Nagy-Britannia, a Szovjetunió és az Egyesült Államok képviselői. Később további 22 állam, illetve kormány csatlakozott. Az aláírók vállalták, hogy minden erejükkel támogatják a tengelyhatalmak legyőzését. *Dear* 918. o.

[5] 'To stop Nazis from the extermination of Jews and other chased European minorities.' Idézi: *Mendelsohn* 110–111. o.

[6] *Mendelsohn* 110–111. o.

gyorsabb legyőzését."[7] Javasolja, hogy McCloy még egyszer gondolja végig, hogy a hadügyminisztérium valóban részt kíván-e venni olyasmiben, amiről Morgenthau beszélt.

A diplomatikus hangnem valójában nyílt elutasítást fogalmazott meg. Az amerikai hadügyminisztérium a WRB alapítására válaszul már január végén kiadott egy bizalmas utasítást, amely leszögezte, hogy a fegyveres erők egységeit nem kívánják bevetni olyan feladatokra, amelyek az ellenséges elnyomás áldozatainak megsegítésére irányulnak, kivéve azon eseteket, ha a humanitárius feladatok közvetlen összefüggésben vannak olyan műveletekkel, melyek az ellenség fegyveres erőinek legyőzésére irányulnak.[8] Ezt egy február elején kiadott belső memorandum is megerősítette, amely szó szerint megegyezett a vezérkari főnök helyettese által McCloy-nak küldött, január végi válasszal: *„Folyamatosan szem előtt kell tartanunk, hogy az elnyomottak megsegítésének leghatásosabb módja, ha biztosítjuk a tengelyhatalmak minél gyorsabb legyőzését."*[9] Valószínűsíthető tehát, hogy a memorandumot szintén Handy tábornok fogalmazta meg. Ezzel a hadügyminisztérium lényegében kivonta magát a mentőakciókból.

Fennmaradt egy jegyzőkönyv, amely bár néhány nappal későbbi, mégis részleteibe menően mutatja be azt a vitát, amely a hadügyminisztérium berkeiben folyhatott a WRB felállítását követően. 1944. február 11-én Harrison Gerhardt ezredes és Thomas Davis ezredes középszintű találkozó keretében azt vitatták meg, hogy vajon a WRB felállításáról szóló elnöki rendelet kötelezi-e valamire a hadügyminisztériumot.

Davis a beszélgetés végén megállapította: Roosevelt egész elképzelésének az a gyengéje, hogy három szervezetnek (a külügy-, a pénzügy- és a hadügyminisztériumnak) kellene együttműködnie, és ha nem engednek a nyomásnak, elkerülhető, hogy nem katonai ügyekkel kelljen foglalkozniuk.[10] Ettől a ponttól kezdve tehát a hadügyminisztérium szándékosan az elnöki utasítás mögött rejlő szándékkal ellentétes módon cselekedett, bár ez nyíltan természetesen soha nem jelent meg.

Hasonlóan reagált 1944. február 7-én Cordell Hull amerikai külügyminiszter is. Február 7-i válaszában határozottan ellenezte, hogy a fegyveres erők menekültek megsegítésében vegyenek részt.[11]

Nem járt több eredménnyel a WRB-nek a britekhez intézett együttműködési felhívása sem. Február 7-én kelt válaszában Pasco alezredes, a brit vezérkar főnökének helyettese is ellenérzéseit fejezte ki azzal kapcsolatban, hogy a fegyveres erők egységeit, illetve egyéneit a WRB menekültek megsegítésére kívánja felhasználni.[12] Pasco levelére reagálva másnap Handy tábornok javasolta, hogy az amerikai hadügyminisztérium működjön együtt a britekkel annak érdekében, hogy elkerüljék a menekültek megsegítésében való részvételt.[13]

Ez a politika vezetett oda, hogy a háború teljes tartama alatt sem a brit, sem az amerikai fegyveres erők nem vettek részt szinte semmiféle – mai kifejezéssel élve – hu-

[7] 'The most effective relief which can be given victims of enemy persecution is to insure the speedy defeat of the Axis.' Idézi: *Mendelsohn* 114. o.

[8] 'It is not contemplated that units of the armed forces will be employed for the purpose of rescuing victims of enemy oppression unless such rescues are the direct results of military operations conducted with the objective of defeating the armed forces of the enemy.' Idézi: *Wyman* 291. o.

[9] 'We must constantly bear in mind, however, that the most effective relief which can be given victims of enemy persecution is to insure the speedy defeat of the Axis.' Idézi: *Wyman* 291. o.

[10] *Wyman* 292–293. o.

[11] *Mendelsohn* 114. o.

[12] *Mendelsohn* 114. o.

[13] http://www.pbs.org/wgbh/amex/holocaust/filmmore/reference/primary/bombthomas.html

manitárius műveletben. Az erről szóló döntés hadügyi körökben már 1944 februárjára megszületett, és nem is változott a háború végéig. A mindenféle nem katonai művelettel szembeni alapvető elutasító álláspont tehát már jóval azelőtt kikristályosodott, hogy az Auschwitz bombázásáról szóló javaslatok egyáltalán megfogalmazódtak volna.

Auschwitz bombázásának szándéka így sohasem jutott el abba a fázisba, hogy ténylegesen megtervezzenek egy ilyen hadműveletet. Ehhez elsősorban és leginkább a politikai akarat hiányzott. A katonai döntéshozók gondolkodásában viszont természetesen jelen voltak az elmúlt esztendők tapasztalatai, ami a különféle bombázási módokat, eszközöket, azok használhatóságát és eredményességét illeti. 1944-re szinte már az összes harcászati eljárást kipróbálták, amire csak a korszak repülőeszközei képesek lehettek. A továbbiakban tehát azt vizsgáljuk, hogyan gondolkodtak és terveztek volna a szövetségesek katonai szakemberei egy olyan célpont bombázásával kapcsolatban, mint amilyen Auschwitz volt.

Auschwitz-Monowitz mint katonai célpont

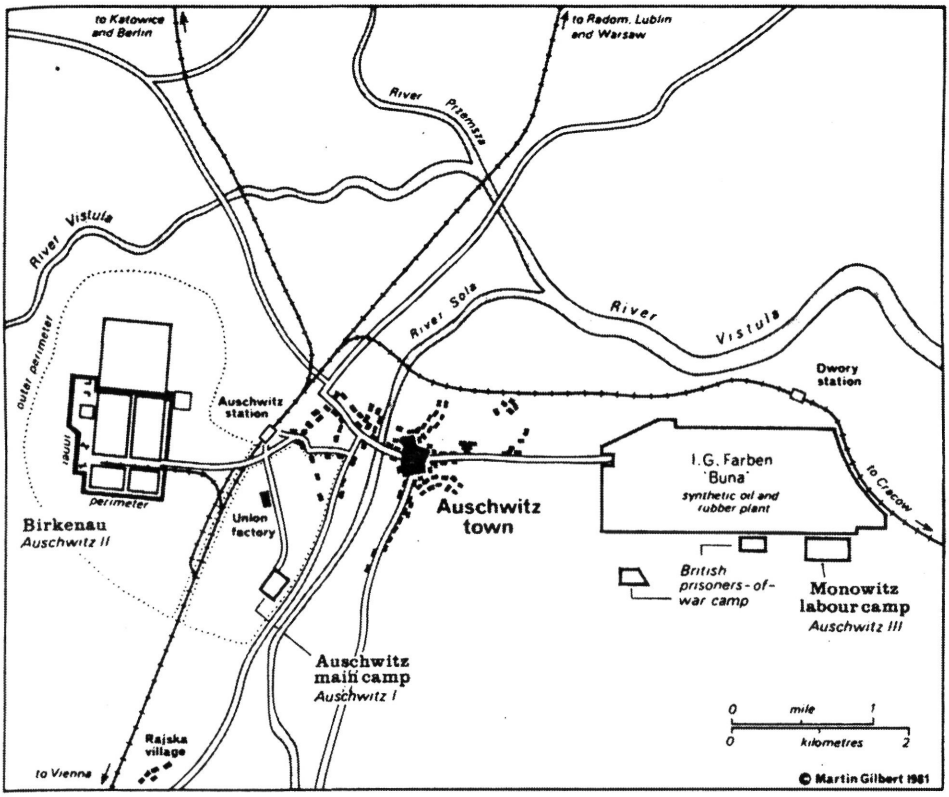
Az auschwitzi táborkomplexum mellett épülő szintetikus olaj- és gumiüzem miatt szövetségesek már 1944 januárjában felvették Auschwitzot a lehetséges katonai célpontok közé. 1944. március 15-én a közeli Blechhammer olajfinomítói is célponttá váltak. Carl A. Spaatz tábornok, az Amerikai Stratégiai Légierők parancsnoka április 27-én levélben érdeklődött Ira C. Eaker tábornoknál, a Mediterráneumban harcoló szövetséges légierők parancsnokánál, hogy tudják-e bombázni Blechhammert. Eaker május 8-án kelt pozitív válaszában megemlítette, hogy Auschwitz és Odertal hadiüzemeit egyidejűleg is lehetne támadni.[14]

Az első felderítő repülésre 1944. április 4-én került sor. A 26 000 láb magasan szálló repülőgépnek a Monowitz mellett épülő szintetikusüzemanyag-lepárlóról kellett információkat szereznie. Monowitz 4 kilométerre keletre van az auschwitzi táborkomplexumtól. Mivel a fotófelderítő repülések során a kamerát már a célpont fölé érkezés előtt bekapcsolják, a pilóta által készített összesen 20 fényképből hármon Auschwitz I. is szerepelt.[15]

A felvételek elemzése során megállapították, hogy az épülő üzem alapterülete hozzávetőlegesen 3 200x1350 méter. A generátorállomás már működőképes volt, és látszottak az épülő szintetikusgumi-gyár, a gáztartályok, a szintetikusolaj-üzem, valamint a finomító körvonalai is. A lepárló a Bergius-eljárást használta, azaz feketeszénből állítottak elő olajat, illetve benzint. Az olajüzem kapacitását előzetesen évi 180-200 000 tonnára becsülték.[16] Legsebezhetőbb része a gázelőállító üzem volt. Az elemzés kiemelte, hogy a fényképeken sem álcázás, sem füstfüggöny nem látszott,[17] azaz a németek nem próbálták elrejteni az épülő gyárat.

Május 27-én az amerikai hadügyminisztériumnak a németek olajellátásával foglalkozó albizottsága[18] elemzésében az évi 180 000 tonnás becslést erősítette meg. Ez termé-

[14] *Wyman* 298–299. o.
[15] *Gilbert* 190–191. o.
[16] Interpretation Report D. 377. Idézi *Mendelsohn* 95–96. o.
[17] *Gilbert* 282–283. o.
[18] War Cabinet Technical Sub-Committee on Axis Oil Reports

1. ábra: Auschwitz-Birkenau és Monowitz

szetesen csak az előállított üzemanyagra vonatkozott, a komplexum összteljesítménye[19] az elemzés szerint elérhette az évi 500 000 tonnát is.[20]

Négy nappal később lezajlott a második felderítő repülés is. A 27 000 láb magasból készített felvételek közül néhány ezúttal is „elcsúszott." Kettőn látszott egész Birkenau, egyen egész Auschwitz I. és Birkenau részei, hármon pedig Auschwitz I. részei.[21] Azonban, csakúgy, mint az április 4-i felvételek esetében, az elemzők újra csak közönséges „*hutted workers camps*"-ként,[22] azaz fogolytáborként azonosították a látottakat, és nem foglalkoztak vele a továbbiakban.[23]

A harmadik, június 26-i felderítő repülés felvételein szintén többször szerepelt mind Auschwitz I, mind Birkenau – az utóbbiról készült képeken még a krematóriumok kéményei is látszanak. Ám az elemzés ismét csak a gyárra, illetve az építkezés állapotára koncentrált, a „fogolytábor" nem váltott ki érdeklődést.[24] Azt viszont sikerült azono-

[19] Azaz a magas oktánszámú üzemanyagok mellett ide tartozik a kenőanyag és fűtőolaj előállítása, a szintén olajból készülő műgumigyártás, stb.

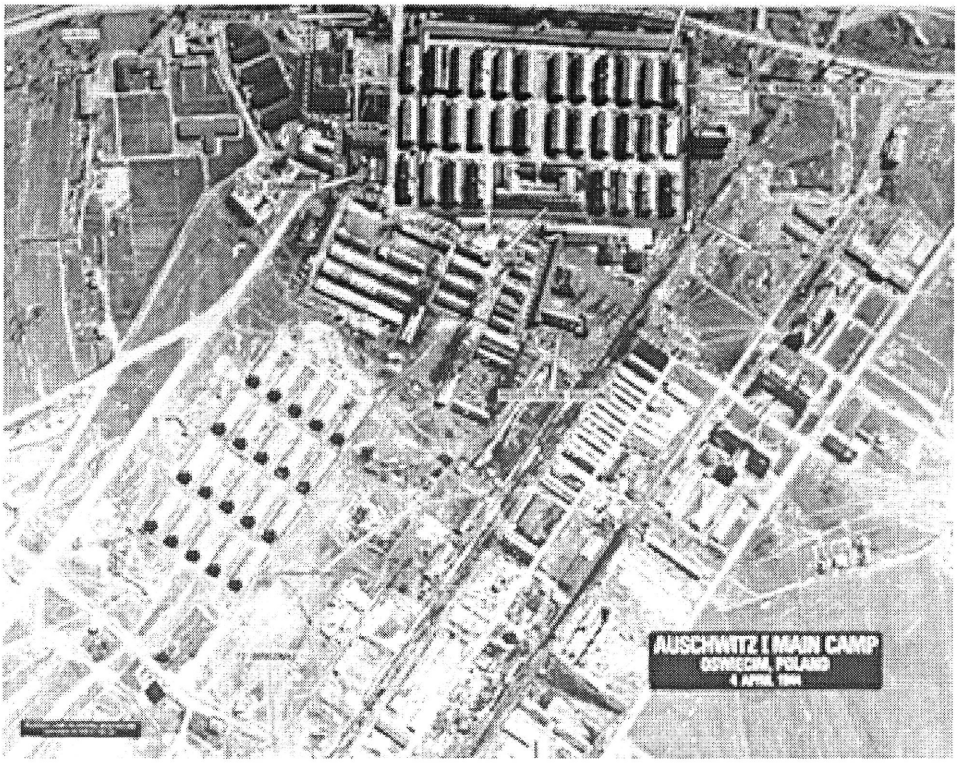
[20] *Mendelsohn* 101. o.

[21] *Gilbert* 216. o.

[22] *Gilbert* 216. o.

[23] *Gilbert* 191. o.

[24] *Gilbert* 249. o.

2. ábra: 1944. augusztus 25-én készült légifelvétel az Auschwitz I-es táborról. A magyarázó feliratok csak jóval a háború után kerültek a képre.

sítani, hogy I. G. Farben létesítményről van szó. Az olajüzem építkezése előrehaladott állapotban volt, és részlegesen már működött is, a szintetikusgumi-gyár pedig kb. fél kapacitással üzemelt, teljesítményét évi 10 000 tonnára becsülték.[25]

Augusztus 9-én és 12-én két újabb felderítő repülésre került sor. Ezek az információszerzés mellett már a légitámadás előkészítését szolgálták. A megsemmisítő táborok ezúttal is több képen megjelentek, ám mindkét bevetés meglehetősen rossz minőségű felvételeket eredményezett, egy részük túl van exponálva, a többi életlen.[26]

Az I. G. Farben monowitzi szintetikusolaj- és gumiüzemét először 1944. augusztus 20-án érte légitámadás. Ezen a napon a 15. amerikai légihadsereg közel 500 bombázóval támadta Lengyelország és Szlovákia olajipari célpontjait. A hadműveletről augusztus 21-i számában több amerikai napilap is hírt adott.[27] A monowitzi gyárat 127 B-17-es „repülő erőd" bombázta. A Foggiából felszálló gépek délelőtt 10.32 és 10.50 között 26–29 000 láb magasságból összesen 1336 darab 500 fontos rombolóbombát dobtak az ipartelepre.[28]

[25] Interpretation Report D. 326 R. Idézi *Mendelsohn* 97–98. o.

[26] *Gilbert* 302–303. o.

[27] *The New York Times,* 1944. augusztus 21., 6. o.; *The Washington Post,* 1944. augusztus 21., 3. o.; *Kansas City Star,* 1944. szeptember 14., 4. o.

[28] *Gilbert* 307. o., *Wyman* 299. o.

A bombázóköteléket 100 P-51 Mustang vadászrepülőgép oltalmazta, amelyek könnyedén elűzték a B-17-esek ellen felszálló 19 német vadászrepülőgépet. A gyér és pontatlan légvédelmi tűzben egy B-17-es kigyulladt és lezuhant, további 6 bombázó repülőgép pedig megrongálódott. Egy P-51 Mustang szintén a veszteséglistára került.[29]

A bombázás eredményét ellenőrizendő a Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Wing 60. Squadronja augusztus 23-án és 25-én két felderítő repülést hajtott végre Monowitz fölött. Felvételeikből megállapítható volt, hogy a tiszta időjárás és a gyenge légvédelmi tűz ellenére a bombázás nem okozott súlyosabb kárt az üzemben, számos bomba az épületek közti üres tereken robbant. Az elsődleges célpontok, azaz a fűtőház, a generátorcsarnok, a kénhidrogén-, szénmonoxid- és széndioxid-kivonó részleg, valamint a kapcsolóház lényegében épen maradtak, mindössze a desztilláló részlegben semmisült meg egy nagyobb épület, illetve a methanolüzem rongálódott meg ⅓ részben.[30]

Megsérült továbbá az alumíniumüzem, és komoly károk keletkeztek a környező munkatáborok (sic!) barakkjaiban és egyéb épületeiben is.[31] A pilóták azt is megjegyezték, hogy az építkezés jelentősen előrehaladt a legutóbbi, június 26-i felderítő repülés óta, bár az üzem még mindig nem állt munkába.[32] A felvételek közül ezúttal is több „elcsúszott," mind az auschwitzi, mind a birkenaui tábor több képen is rajta volt.[33]

A monowitzi fogolytábor lakói közül sokan örömmel fogadták a bombázást. Arie Hassenberg beszámolója szerint úgy érezték, a szövetségesek tudnak róluk, és segíteni akarnak rajtuk.[34] Néhányan egyenesen élvezték a bombázást, nagyon vágytak rá, hogy halott németeket lássanak. Erich Kulka úgy emlékezett, mindannyiszor, amikor a szövetségesek repülőgépei megjelentek a tábor fölött, az SS őrök visszahúzódtak óvóhelyeikre. A foglyok ilyenkor szabadon előjöttek, és reménykedtek benne, hogy a gépek fegyvert, vagy katonákat dobnak le. Sarah Cendert és körülbelül 1500 társát a birkenaui gázkamrában érte a közeli Monowitz elleni bombatámadás. A becsapódó bombák dübörgése közepette órákat töltöttek a sötétben várakozva. A kezdeti pánik hamarosan letargiának adta át a helyét, a teljesen kimerült foglyokat az SS-ek végül visszaterelték a barakkokba.[35]

A következő támadásra 1944. szeptember 13-án került sor. Aznap a 15. amerikai légihadsereg 324 bombázója támadott sziléziai olajipari célpontokat,[36] Monowitz, Oderthal[37] és Krakkó[38] létesítményeit. A hadműveletről a The New York Times és a Kansas City Star is beszámolt.[39] A Monowitz ellen küldött 96 B-24-es bombázó nyugati irányból, a tábor fölött átrepülve érkezett az üzem fölé – a foglyok, augusztus 20-ához hasonlóan ismét azt hitték, hogy a repülőket az ő megsegítésükre küldték.[40]

A bombázók 24 000 láb magasságból kezdték meg a kioldást 11 óra 17 perckor. A 14 percen át tartó bombázás során 943 darab 500 fontos rombolóbombát dobtak az üzemre.[41] Német vadászok nem mutatkoztak,[42] de az erős és pontos légvédelmi tűzben 3

[29] *Foregger* 408. o.
[30] Interpretation Report DP. 95. Idézi: *Mendelsohn* 99. o.
[31] *Gilbert* 307. o. Az augusztus 23-i felvételek némelyikén látszanak a birkenaui krematóriumok is.
[32] Interpretation Report DP. 95. Idézi: *Mendelsohn* 99–100. o.
[33] http://www.nizkor.org/hweb/camps/auschwitz/aerials.html (l. a 2. ábrát)
[34] Monowitzban ekkor körülbelül 30 000 fogoly tartózkodott. *Gilbert* 308. o.
[35] A beszámolókat idézi *Gilbert* 308–309. o.
[36] *Wyman* 301. o.
[37] *Gilbert* 315. o.
[38] *Hammel* 381. o.
[39] *The New York Times*, 1944. szeptember 14., 6. o.; *Kansas City Star*, 1944. szeptember 14., 2. o.
[40] *Wyman* 45. sz. végjegyzet, 408–409. o.

Liberator zuhant le, további 51 megsérült, 6 gép pedig eltűnt.[43] A bombázókat P-38F felderítő repülőgépek kísérték, hogy lefényképezzék a találatokat. A felvételeken látszott a monowitzi tábor, és Auschwitz II egy része, többek közt a IV. és V. krematórium a fák között. Két nappal később a Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Wing 680. Squadronja két P-38F repülőgépet küldött a legutóbbi nyolc megtámadott olajlétesítmény fényképezésére. A monowitzi felvételeken látható volt a szétrombolt fő hűtőtorony és egy kiégett gáztartály.[44]

Az eredmények pontosítására szeptember 18-án újabb felderítő repülésre került sor. A 683. Squadron gépeinek felvételei szerint az üzem sérülési messze alatta maradtak az elvárásoknak – viszont a finomítótól „délre és délkeletre levő táboron" (azaz Auschwitz III-on) jelentős károk voltak megfigyelhetők.[45]

A táborkomplexum ezúttal sem volt célpont, ennek ellenére a pontatlan célzás következtében mindhárom fő elemét több találat érte. Auschwitz I-ben egy bomba telibe találta az SS őrök barakkját, 15 SS meghalt,[46] 28 súlyosan megsebesült. Bombák robbantak a ruhaüzemben is, ott negyven munkás vesztette életét, további 65 fogoly megsebesült. Auschwitz II-re két kazettás bomba hullott. Az egyik megrongálta a krematóriumokhoz leágazó vasútvonalat, a másik pedig szétrombolt egy civil óvóhelyet a leágazás mellett. Az óvóhely romjai közül 30 polgári munkás holttestét emelték ki. A monowitzi tábor területére is több bomba csapódott. A 300 sebesült monowitzi fogoly a kórházban másnap virágokat, tejet és dupla adag margarint kapott![47]

Az 1944. október 16-án végrehajtott felderítő repülés szerint a bombakárokat lényegében teljesen sikerült kijavítani. A maga napi 2000 tonnás kapacitásával a monowitzi finomító volt Németország harmadik legnagyobb szintetikusüzemanyag-lepárlója Blechhammer Nord (napi 3 400 tonna) és Odertal (napi 2 600 tonna) létesítményei után.[48] Monowitz tehát továbbra is elsődleges célpont maradt.[49]

A monowitzi üzem elleni harmadik, az előzőeknél jóval kisebb léptékű légitámadásra 1944. december 18-án került sor.[50] Ezúttal is a 15. amerikai légihadsereg bombázta a létesítményt. A támadást 22 900 és 24 000 láb magasból hajtották végre. A Foggiából felszálló 2 B-17 „Repülő erőd" és 47 B-24 Liberator 11.20 és 12.17 között több hullámban összesen 436 bombát dobott az üzemanyag-lepárlóra.[51] A német vadászrepülők nem avatkoztak be, a légvédelem is mindössze két gépet lőtt le, további 5 bombázó megrongálódott, egy pedig eltűnt.[52] A támadás négy épületben okozott súlyosabb károkat. A bombázókkal együtt repülő felderítő gépek élénk vasúti és gyalogosforgalmat figyeltek meg, valamint kiterjedt építési és helyreállítási munkálatokat jelentettek.[53]

[41] *Gilbert* 315. o.
[42] *Wyman* 299. o.
[43] *Foregger* 408. o.
[44] *Gilbert* 317. o.
[45] *Gilbert* 317. o.
[46] *Friedrich* 74. o.
[47] *Gilbert* 315. o.
[48] Az utánuk következők: Trzebinia: 1500 tonna, Kolin: 1500 tonna, Schwechat: 800 tonna, Pardubice: 200 tonna. *Gilbert* 322. o.
[49] *Gilbert* 321–322. o.
[50] *Hammel* 423. o.
[51] http://www.pbs.org/wgbh/amex/holocaust/filmmore/reference/primary/bombextracts.html
[52] *Foregger* 408. o.
[53] http://www.pbs.org/wgbh/amex/holocaust/filmmore/reference/primary/bombextracts.html

A Monowitz elleni utolsó bombatámadást 1944. december 26-án hajtotta végre a 15. amerikai légihadsereg.[54] Az egy hullámban végrehajtott támadás nagyon rövid idő alatt, 12.16 és 12.21 között zajlott le. A 95 B-24-es összesen 679 darab 500 fontos rombolóbombát dobott le 22 200–24 700 láb magasságból.[55] Német vadászok nem mutatkoztak,[56] de a támadókat erős és pontos légvédelmi tűz fogadta.

A 455. bombázó csoportban repülő, Dakota Queen nevű B-24-es pilótájaként részt vett a támadásban George McGovern későbbi szenátor (és 1972-ben elnökjelölt) is; visszaemlékezéseiben kiemelte a háború végéhez képest szokatlanul heves légvédelmi tüzet. Noha saját repülőgépe néhány apróbb sérüléssel átvészelte a bevetést, alakulatának egyik bombázója vitorlázó helyzetbe állított légcsavarokkal kelet felé, a szovjet szükség-leszállóhelyek irányába hagyta el a köteléket. Egy másik B-24-es csak minden felszerelést kidobva tudta tartani az alakzatot, egy harmadik gép pedig az Adriai-tengeri Vis szigetén hajtott végre kényszerleszállást.[57]

A szeptember 13-i támadáshoz hasonlóan, a december 26-i bombázás is súlyos veszteségekkel[58] zárult. Három bombázó lezuhant, 44 másik gép megrongálódott, 8 B-24-es pedig eltűnt.[59] Az utóbbiak közül az egyik feltehetően a McGovern által említett, kelet felé távozó sérült B-24-es lehetett.

A felderítő gépek jelentései szerint a számos telitalálat mellett a közeli becsapódások következtében kiterjedt robbanási sérülések is érték az üzemet, mely előző bombázás ellenére láthatóan nagy kapacitással működött. A finomító épületein kívül számos kisebb műhelyet, raktárt, sőt, a fogolytábor barakkjait is érték találatok.[60]

A négy bombázás és a kapcsolódó összesen 18 felderítő repülés[61] során számos alkalom nyílt volna rá, hogy a szövetségesek tudomást szerezzenek az olajfinomító melletti táborkomplexum valódi funkciójáról. Mint láttuk, a légifelvételek „elcsúszása" következtében Birkenau is számos esetben szerepelt a képeken, a fotóelemzők azonban mégsem vették észre a felvételeken felbukkanó krematóriumokat, a foglyok hosszú sorát, a komolyabb ipari kapacitás nélküli táborba érkező vasúti szerelvények százait. Ennek megértéséhez fel kell tárnunk a szövetségesek fotóelemzési rendszerének működését.

A fotófelderítés kudarcának okai

A háború alatt Auschwitzról készült légifelvételek közül a legismertebb az 1944. augusztus 25-ei felderítő repülés során készített sorozat. A képekből az elmúlt évtizedekben számos kiadvány közölt részleteket,[62] a felvételeket természetesen megfelelően nagyítva és élesítve. Így még a II. krematórium mögötti szabadtéri hullaégető gödör is látszik, sőt, a nyitott ajtajú gázkamra felé vonuló foglyok is kivehetőek.[63]

[54] *Hammel* 428. o.

[55] http://www.pbs.org/wgbh/amex/holocaust/filmmore/reference/primary/bombextracts.html

[56] A támadásban résztvevő Bob Reichard visszaemlékezése szerint. http://mywebpages.comcast.net/abner00/05chapter.html

[57] *Ambrose, Stephen E.:* Vad égbolt. A B-24-es bombázók fiatal hősei. Budapest, 2001. (Ford.: *Dr. Molnár György.*)

[58] A támadásban résztvevő 95 gépből 3 lezuhant, 8 eltűnt, ez 10,45 %-os veszteségnek felel meg.

[59] *Foregger* 408. o.

[60] http://www.pbs.org/wgbh/amex/holocaust/filmmore/reference/primary/bombextracts.html

[61] http://www.mazal.org/Auschwitz%20Aerial/NARACatalog.htm

[62] *Rubinstein* 165. o.

Ezeket a képeket azonban ilyen formájukban a háború után több mint húsz évig, 1978-ig, senki sem látta! A negatívokat 1978-ban találta meg két amerikai történész, Dino A. Brugioni és Robert Poirier. Ők voltak az elsők, akik a negatívokat kinagyították, és az eredményt modern képfeldolgozó eszközökkel elemezték.[64]

Hogy megérthessük, miképp történhetett meg, hogy a szövetségesek légi felderítése nem szerzett tudomást az auschwitz-birkenaui haláltáborról, öt alapvető szempontból kell megvizsgálnunk a légifelderítés és a fotóelemzés háború alatt használt rendszerét.

A szövetségesek fotófelderítése a háború alatt részletesen kidolgozott, aprólékos szabályrendszer alapján működött. A beérkezett negatívokat először ún. elsődleges szűrésnek vetették alá, amikor is ellenséges csapatmozgásokra, illetve összevonásokra utaló jeleket kerestek, amelyek veszélyt jelenthettek a szövetséges erőkre. További keresendő objektumok voltak a V-fegyverek és a hozzájuk kapcsolódó létesítmények, a légvédelmi ágyúk és keresőfényszórók, partvédelmi berendezések, üzemanyag- és alkatrészraktárak, laktanyák, tábori erődítések, védelmi vonalak, építési, illetőleg rombolási tevékenységre utaló nyomok, valamint mindenfajta közúti, vasúti és vízi szállítás.

A partraszállás napjának közeledtével a listára felkerültek még a partvédelmi erődítések és akadályok, az aknamezők, és a part menti hajózás is. A koncentrációs táborokat azonban sosem vették fel az elemzendő objektumok közé.[65] Ugyanis sem a War Refugee Board, sem egyetlen zsidó szervezet, vagy magánszemély nem kérte, hogy tegyék meg.[66] Így, mivel a táborokról szóló információk elemzése nem volt feladat, nem is került rá sor.

Minden jelentős célpont elemzéséhez dossziét készítettek, amely egy kisebb és egy nagyobb nagyítású ábrázolást tartalmazott a célpontról, egy szabványos kérdőívet a részletes adatokkal, és lehetőség szerint egy éjszakai térképet is.

Az Auschwitzról szóló dosszié teljes egészében az I. G. Farben üzemére koncentrál, az auschwitzi vagy birkenaui táborokat meg sem említi. Az elemzők feladata ugyanis alapvetően az volt, hogy az üzem építésének állapotáról szerezzenek információkat, ami később kiegészült a szövetséges bombázások eredményének, azaz az általuk okozott károk és termeléskiesés értékelésével. A közvetlenül az ipartelep mellett elhelyezkedő monowitzi tábort – egyébként helyesen – koncentrációs táborként azonosították.

Az európai fronton készült légifelvételek elemzését a RAF medmenhami bázisán működő Allied Central Interpretation Unit végezte, illetve 1943-tól az Olaszországban működő Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Wing. Mindkét szervezet a nap 24 órájában működött, hogy a beérkező információözönt[67] a lehető leggyorsabban feldolgozhassa.

1943-tól kezdve a legfontosabb feladat a normandiai és a dél-franciaországi partraszállás előkészítése volt. Ehhez járultak még a Németország üzemanyag-ellátása ellen irányuló 1944-es bombázó hadműveletekhez kapcsolódó felderítési és elemzési feladatok, továbbá a V-fegyverek gyárainak és indító-berendezéseinek megtalálása, valamint a sugárhajtású repülőgépeket és tengeralattjárókat előállító üzemek azonosítása. A különleges célpontok elleni bombázási feladatok szintén prioritást kaptak. A koncentrációs tá-

[63] *Gilbert* 308–310. o.
[64] *Rubinstein* 165. o.
[65] *Brugioni* 50. o.
[66] *Rubinstein* 166. o.
[67] A medmenhami központba naponta átlagosan 25 000 negatív érkezett, amelyből közel 60 000 nyomtatott kép készült! *Brugioni* 51. o.
[68] *Brugioni* 51. o.

borokról való információszerzés azonban nyilvánvalóan nem kaphatott prioritást, hiszen, mint láttuk, a táborok az elemzendő célpontok között sem szerepeltek.[68]

Az Olaszországból tevékenykedő 15. amerikai légihadsereg hadműveleteinek súlypontját 1944 májusától augusztusáig az „olajháború" képezte, azaz a németek szintetikus üzemanyag, kenőolaj-, gumi- és egyéb olajipari termékeket előállító üzemeinek rombolása. Ennek megfelelően a Mediterranean Allied Photo Reconnaissance Wing elemzői is az olajipari célpontokra koncentráltak (mint amilyen Monowitz is volt), nyilvánvalóan az egyéb célok rovására.[69]

Azok a Monowitzról szóló felvételek tehát, melyeken az „elcsúszás" miatt nem maga az üzem, hanem a megsemmisítő táborok szerepeltek, az elemzés szempontjából értéktelennek minősültek. A képeket vizsgáló elemző minden bizonnyal egyetlen rápillantással meggyőződött róla, hogy a felvételek az üzem értékeléséhez nem használhatók, majd továbbhúzta a tekercset, és az értéktelen kockákat nem küldte tovább nagyításra. Így fordulhatott elő, hogy az Auschwitz-Birkenauról szóló képek 1978-ig negatívban maradtak.

A szövetségesek fényképelemzőit négy-hathetes tanfolyam során készítették fel az elvégzendő feladatokra. Annak során elsajátították a legfontosabb katonai eszközök (repülőgépek, harckocsik, tüzérség, hajók, stb.) általános azonosítását. A tapasztaltabb elemzők szekciókban dolgoztak, minden szekciónak megvolt a maga specifikus feladata, mint például bombakárok elemzése, közúti és vasúti közlekedés, kikötők és hajózás, katonai létesítmények, belföldi vízi szállítás, repülőgépgyárak és repülőterek, radar és elektronika, földalatti létesítmények, tüzérség és páncélosok, olajfinomítók, V-fegy-verek, stb.

A koncentrációs táborok elemzésére nem hoztak létre külön csoportot, nem képeztek ki szakértőket. Ennek következtében a mással foglalkozó értékelők meg sem kísérelték a képeken véletlenül felbukkanó táborok azonosítását, kategorizálását, azaz nem tettek, nem tehettek különbséget koncentrációs és megsemmisítő táborok között – utóbbiak azonosításához ugyanis észre kellett volna venni a gázkamrákat és krematóriumokat.[70] Fontos megjegyezni, hogy az átlagos elemzőnek legfeljebb pletykaszintű információi lehettek a Holocaustnak akár a létéről is, az pedig kizárható, hogy biztos, ellenőrzött tényeket tudott volna.

Az elemzőket ún. kulcsok segítették a célpontok azonosításában. Ezek a kulcsok olyan kézikönyvek voltak, melyek az adott célponttípusról korábban készült, jellegzetes, jól felhasználható képeket tartalmaztak. A képek mellett megjegyzések utaltak azokra a jellegzetességekre, melyek alapján az adott célponttípus felismerhető volt. A Holocausthoz kapcsolódó létesítményekről azonban nem készült fotografikus azonosító kulcs, így a krematóriumokat legfeljebb véletlenül lehetett volna felismerni. Szakértők hiányában azonban erre alig volt esély.

Mindazonáltal az építő- és munkatáborokról a háború második felétől már létezett azonosító kulcs – ugyanis az ilyen táborok közelében igen gyakran fordultak elő földalatti létesítmények, erődítések, stb. Azonban mivel az elemzők csak indikátorként használták a képeken felbukkanó táborokat, nem tettek különbséget közöttük. A táborokat a következő leíró kifejezésekkel illették: *rabszolgamunka-tábor*, *munkatábor*, *építőtábor*, *kényszermunkatábor*, *börtön*, *koncentrációs tábor* és *internálótábor*.[71] Ezeket minden megkülönböztetés nélkül, vegyesen használták, sok esetben egy elemzésen belül is eltérően.

[69] *Kitchens* 246. o.
[70] *Brugioni* 52–53. o.
[71] Slave labor camp, labor camp, construction camp, forced labor camp, prison, concentration camp. *Brugioni* 53. o.

A jelentésekben leggyakrabban szereplő terminus a „*hutted camp*" volt, ami az előre gyártott elemekből létrehozott tábort jelentette. A kifejezés a britek által használt, Nissen-típusú előre gyártott barakkokra vezethető vissza – a fotóelemzők átvették a szót a táborok leírására. A *megsemmisítő tábor* kifejezés azonban sosem fordul elő a fényképjelentésekben.

A táborok azonosítása természetesen nem volt nehéz feladat, hiszen nagy kiterjedésű, igen jellegzetes létesítmények voltak. A szövetséges fotóelemzők azonban a táborokkal kapcsolatban mindössze azt tekinteték feladatuknak, hogy meghatározzák azokat a táborokat, amelyekben szövetséges hadifoglyokat tartanak fogva. Ebben volt segítségükre a már említett, munka- és fogolytáborokról szóló azonosító kulcs.[72] A megsemmisítő táborokkal azonban – információ, illetve felkérés hiányában – nem foglalkoztak.

Mint láttuk, a fotóelemzés döntő mértékben az adott célpontról, létesítményről korábban összegyűjtött információktól, jellegzetes felvételektől függ, azok teszik egyáltalán lehetővé az azonosítást. Mivel pedig a világháború előtt soha nem létezett ipari léptékű népirtás, nem álltak rendelkezésre olyan előzetes információk sem, melyek alapján a megsemmisítő táborok létesítményei azonosíthatóak lettek volna.

Továbbá a legtöbb fotóelemző nem férhetett hozzá a hírszerzési értesülésekhez, így pl. a 15. légihadsereg hadműveleteinek terveihez,[73] ami megkönnyíthette volna a megsemmisítő táborok azonosítását. Ilyen értesülésekre nem is volt szükségük, hiszen *meglévő minták alapján* kellett *bizonyos típusú* célpontokat azonosítaniuk és elemezniük. Amellett arra külön is ügyeltek, hogy az elemzők valóban csak azt jelentsék, amit a képeken látnak, és hogy külső információk a lehető legkevésbé befolyásolják őket.

A Vrba-Wetzler jelentés Dino Brugioni kutatásai szerint sosem jutott el azokhoz, akik az I. G. Farben monowitzi üzeméről szóló felvételeket elemezték.[74] Máskülönben nyilvánvalóan igen hamar azonosították volna a gázkamrákat és a krematóriumokat.[75]

Az 1944-ben használt fényképelemző eszközök teljesítménye meg sem közelítette a mai lehetőségeket. Az elemzők mindössze négyszeres nagyítású sztereoszkópokat használtak. Azokkal, valamint hétszeres nagyítású lencsékkel végezték a képek elsődleges értékelését. A felvételekhez nem az eredeti film másolatát használták, hanem a negatívról készült kontakt-fénymásolatot, mert az gyorsabb és olcsóbb volt, mint magát a filmet másolni. A negatívokat ugyan már az akkori technológiával is 35-szörösre lehetett volna nagyítani, erre azonban az „értéktelen" felvételek esetében nem került sor.[76]

A kérdés talán legtragikusabb eleme, hogy nem csak a fotóelemzők nem azonosították a tábort, de a szövetséges légierő parancsnoksága sem volt tudatában annak, hogy az auschwitz-birkenaui megsemmisítő táborról igen jó minőségű felvételek álltak rendelkezésre, tulajdonképpen már 1944. áprilisától, de augusztus 25-től kezdve mindenképp. Mind a RAF Bombázóparancsnoksága, mind a brit Külügyminisztérium és Légügyi Minisztérium, mind a 8. amerikai légihadsereg illetékesei többek között azzal utasították el az Auschwitz bombázására vonatkozó megkereséseket 1944 nyarán – kora őszén, hogy nincsenek a támadás megtervezéséhez szükséges fényképek a célpontról.[77]

[72] *Brugioni* 53–54. o.
[73] *Kitchens* 246. o.
[74] Ezt a mai napig nem cáfolták.
[75] *Brugioni* 54–55. o.
[76] *Brugioni* 55. o.
[77] *Uo.*

Pedig a képek ott voltak a 15. amerikai légihadsereg olaszországi elemzőinél. Azonban mivel az augusztus 22-én beérkezett, lengyel emigráns forrásokból származó, Auschwitz-Birkenaut ábrázoló tervekkel és vázlatokkal nem vetették össze az augusztus 25-én készült légifelvételeket,[78] sem a 15. légihadsereg, sem a szövetséges főparancsnokság nem tudta meg a Monowitz melletti „fogolytábor" valódi rendeltetését.

A kérdés kulcsa ismét csak a politikai döntés hiányában keresendő. A szövetségesek politikai vezetése tudott a megsemmisítő táborok létezéséről, ez mára egyértelműen bizonyított tény. Katonai szempontból értékelhető információk azonban nem álltak rendelkezésre, így bármiféle cselekvéshez először a szükséges katonai jellegű adatok összegyűjtését kellett volna elvégezni – arra azonban egyetlen lépés sem történt.

A légierő pedig, bár birtokában volt a szükséges információk egy részének, parancs hiányában még azt sem tudta, hogy a táborokról szóló képek fontosak volnának. És mivel nem volt rá utasítás, értelemszerűen nem került sor az Auschwitzról szóló felvételek elemzésére, értékelésére sem.

A vasútbombázás lehetősége

Bár a koncentrációs tábor elleni támadásra soha nem került sor, mégis érdemes alaposan megvizsgálni egy esetleges bombázás lehetőségeit. Ily módon ugyanis betekintést nyerhetünk abba, hogy – a már ismertetett, alapvetően negatív hozzáálláson kívül – mi befolyásolta a szövetséges légierő magas rangú vezetőit, amikor a bombázási javaslatok elutasítása mellett tették le a voksukat. Másrészt pedig megérthetjük, mennyire összetett, már-már lehetetlenül bonyolult lett volna az Auschwitz-Birkenau elleni támadás végrehajtása.

A szövetségesekhez 1944 áprilisától kezdve beérkező levelek, és táviratok, melyek a magyar zsidóság deportálásának megakadályozását követelték, a fő hangsúlyt a Magyarországról Auschwitzba vezető vasútvonalak bombázására helyezték. Először a Kassa – Eperjes vasútvonal, különösképp a hidak lerombolását javasolták,[79] később ezt kiterjesztették mind a hét, Magyarországról észak felé vezető vasútvonalra.[80]

A nyugati szövetségesek mind a magánúton érkező indítványokat, mind a WRB által felterjesztett vasútbombázási kérést elutasították. A brit és amerikai érvrendszer egyaránt arra épült, hogy a vasutak bombázása megengedhetetlenül nagy erőket vonna el más, a háború szempontjából fontos hadműveletektől. Az üldözött zsidók számára pedig a legbiztosabb menekülést az jelenti, ha a szövetségesek minél gyorsabban megnyerik a háborút.[81]

Válaszként az *Emergency Committee to Save the Jewish People of Europe* képviselője, Smertenko, magának Roosevelt elnöknek írt, felhívva rá a figyelmet, hogy azokon a vonalakon német katonai szállítások is zajlanak, így bombázásuk nemhogy hátráltatná, inkább elősegítené a háború megnyerését. Levele azonban, hasonlóan az összes többi kéréshez, nem jutott tovább az amerikai Hadügyminisztériumnál, ahol változatlan indoklással utasították el.[82]

[78] *Gilbert* 304–305. o.
[79] *Mendelsohn* 110. o.
[80] *Gilbert* 247. o.
[81] *Wyman* 291. o.
[82] *Wyman* 295. o.

A szövetségesek elutasító magatartásának alapvető oka az 1944 tavaszán, Olaszországban végrehajtott „Strangle" hadműveletben keresendő. Az 1944. március 19. és május 11. között zajló „Strangle" arra irányult, hogy az Olaszországban harcoló német „C" hadseregcsoport utánpótlását megbénítsa. Ennek leghatékonyabb módját – részben Solly Zuckermann brit tudós tanulmánya alapján – a hegyekkel, folyókkal sűrűn tagolt közép-olaszországi vasúthálózat bombázásokkal történő folyamatos megszakításában látták. Így ugyanis a németeknek, mivel nem rendelkeztek a vasúti szerelvények pótlásához elegendő tehergépkocsival, súlyos utánpótlási nehézségekkel kellett szembenézniük, mindenekelőtt az üzemanyag- és lőszerellátás terén.[83]

Azonban a „Strangle," bár kétségtelenül hátrányosan befolyásolta a német „C" hadseregcsoport harcértékét, nem váltotta be teljes mértékben a hozzá fűzött reményeket. Bebizonyosodott, hogy a vasútvonalak folyamatos megszakításához rendszeres, naponta-kétnaponta ismétlődő bombázásra van szükség, legfeljebb ennyi ideig tart ugyanis a sérült pályatest kijavítása.[84]

Még rendszeres, egyszerre az összes párhuzamos vasútvonal több szakaszán ismétlődő bombázással sem tudták a szövetségesek a közlekedést huzamosabb időre teljesen megszakítani. Reális célnak a nagyon komoly késések elérése bizonyult.[85] Elkerülő útvonalak használatával, a sérült pályaszakaszok éjszakai helyreállításával, valamint számos közúti szállítójármű beiktatásával a németek képesek voltak nyitva tartani utánpótlási vonalaikat,[86] bár kétségtelenül súlyosan érintették őket az elmaradó lőszer- és üzemanyag-szállítmányok.

A hidakat, mint elsődleges célpontokat már korábban elvetették, miután bebizonyosodott, hogy eltalálásukhoz aránytalanul sok bomba ledobására van szükség.[87] Sokszor előfordult, hogy egy hídon több ezer bomba ledobásával sem sikerült végzetes találatot elérni. Ráadásul a németek még a legnagyobb völgyhidakat is képesek voltak 10-12 nap alatt újra használhatóvá tenni, végképp gazdaságtalanná téve ezzel a hidak bombázását.

A „Strangle" hadművelet tanulságai döntően befolyásolták a szövetségesek döntéshozóit, mindenekelőtt az Egyesült Államok Hadügyminisztériumát a vasútvonalak bombázására irányuló kérések elutasításában. A tömeges magyarországi deportálások 1944. július 9-én történt lezárulása után pedig már nem lett volna esély az Európa többi részéből tovább folytatódó deportálások megakadályozására, ahhoz túlságosan sűrű volt a térség vasúthálózata, és túl nagy a távolság a bombázandó vasútvonalak és a szövetségesek támaszpontjai között.[88]

A gázkamrák és krematóriumok bombázása

A vasútbombázás mellett a másik elméleti lehetőség magának az auschwitz-birkenaui megsemmisítő tábornak a bombázása volt. A támadásnak az elképzelések szerint le kellett volna rombolnia a birkenaui négy nagy gázkamrát és krematóriumot, ily módon, ha nem

[83] *Mark* 176–177. o.
[84] *Kitchens* 262. o. és 84. sz. lábjegyzet
[85] *Foregger* 423–414. o.
[86] *Kitchens* 262. o.
[87] *Foregger* 413. o.
[88] *Uo.*

is lehetetlenné téve, de jelentősen hátráltatva a foglyok megsemmisítésének folytatását. A tényleges pusztítás mellett a támadásnak nagyon komoly szimbolikus értéke is lett volna.

Az auschwitz-birkenaui táborkomplexumban hét gázkamra működött, bár nem mind egyidejűleg. Auschwitz I-ben hozták létre az első, a későbbieknél sokkal kisebb gázkamrát és krematóriumot, az 1944-ben már nem működött. Birkenauban a tábortól nyugatra körülbelül két kilométerre volt két kisebb, házakból átalakított gázkamra. Az egyik 1944-ben már használaton kívül volt,[89] a másikat, amelyet a 2/V jelű bunkerben levő korábbi négy kisebb gázkamra egybenyitásával hoztak létre, még időszakosan működtették. Utóbbi kettőhöz nem tartozott krematórium, a testeket a 2/V bunker mögötti gödörben égették el.[90]

A birkenaui négy nagy gázkamra és krematórium kettesével helyezkedett el a tábor nyugati részén. A II. és III. krematórium a főkapu felől érkező vasúti sín végének két oldalán feküdt, míg a IV. és V. körülbelül 500 méterrel északabbra épült. Közöttük helyezkedett el a „Kanada" néven ismert raktárkomplexum 30 épülete, valamint egy kisebb erdős rész. *(L. a 3. ábrát.*[91]*)*

A II. és III. krematórium méreteiben megegyezett, a gázkamrák az épületek jobb oldalából kinyúlva helyezkedtek el. Mind a vetkőzőhelyiség, mind a gázkamra részben föld alá épült. A krematóriumot egy kéménnyel látták el.

A IV. és V. krematórium az előző kettőnél kisebb, kialakításában szintén egymással megegyező volt. Teljes egészében a felszín fölé épültek, a közel négyszög alakú létesítményeknek két kéményük volt. Az épületeket ritkás nyírfaerdő takarta.[92]

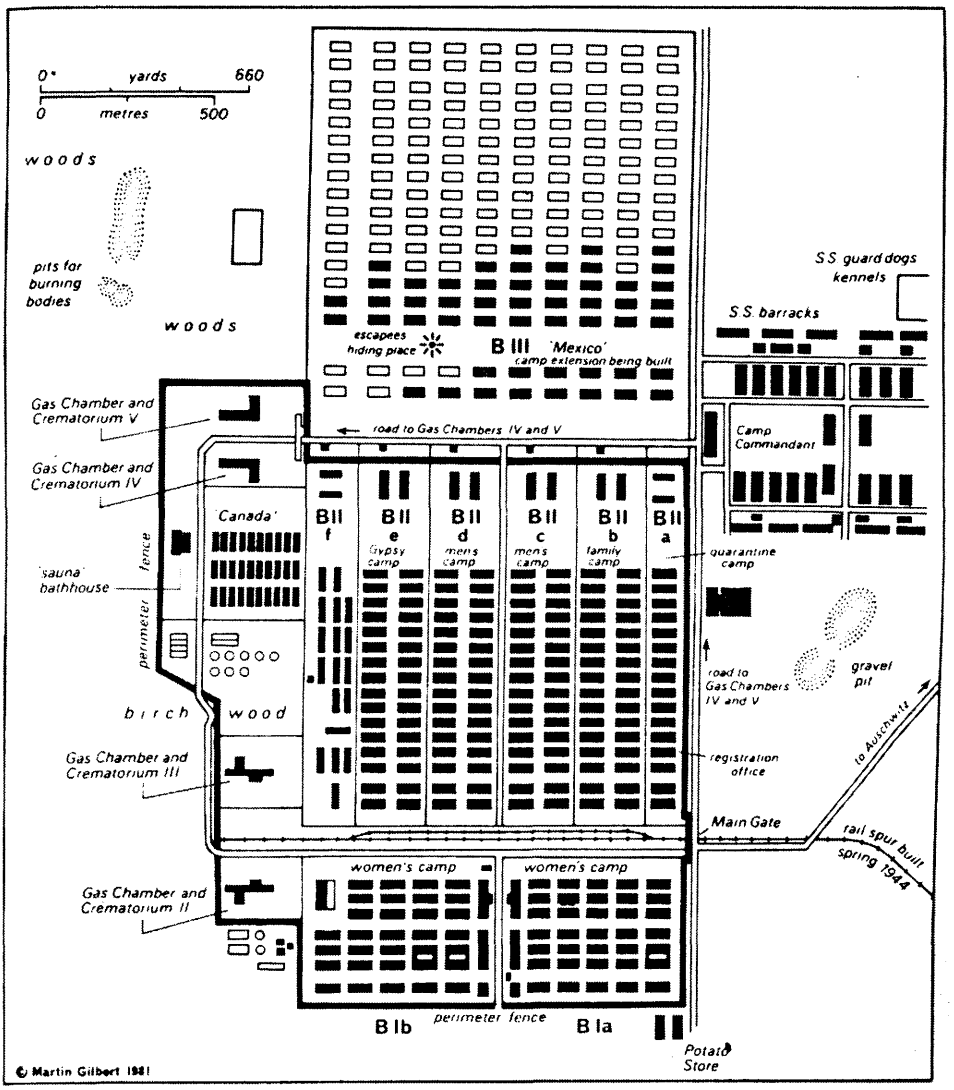
Szerkezeti felépítés[93]

	A II. és III. gázkamra [m]	*A IV. és V. gázkamra [m]*
Teljes hossz:	116,16	72,6
Teljes szélesség:		13,86
	Gázkamra részleg: 32,67 x 9,24 Vetkőző részleg: 54,78 x 10.89 Krematórium: 61,38 x 13,53	
Épület magassága:	9,57	8,76
Kémény magassága:	19,14 m (1 db)	19,14 m (2 db)
Teljes célterületet:	1728 m^2	1006 m^2
Azonos területű négyzet:	41,58 x 41,58	31,68 x 31,68

A négy krematórium közötti távolság [m]

A II. és III. között	176,55
A III. és IV. között	576,18
A IV. és V. között:	106,92
A II és V. között:	924,66

[89] *Foregger* 403. o.
[90] *Levy* 236. o.
[91] *Gilbert* 195. o.
[92] *Foregger* 403. o.
[93] *Foregger* 404–405. o.

3. ábra: Birkenau alaprajza

Mind a négy krematórium betonalapra, és vasbeton vázra épült. A IV.-et és az V.-et már kevésbé tartós anyagokból építették, ez főképp a tetőszerkezetre volt igaz.

II. és III. épület	
Szerkezet és anyag:	Vastagság [cm]
Külső betonfalak	19,05
Tető (több talajréteggel borított beton)	44,45
A gázkamrák és a krematóriumok mennyezete	19,05

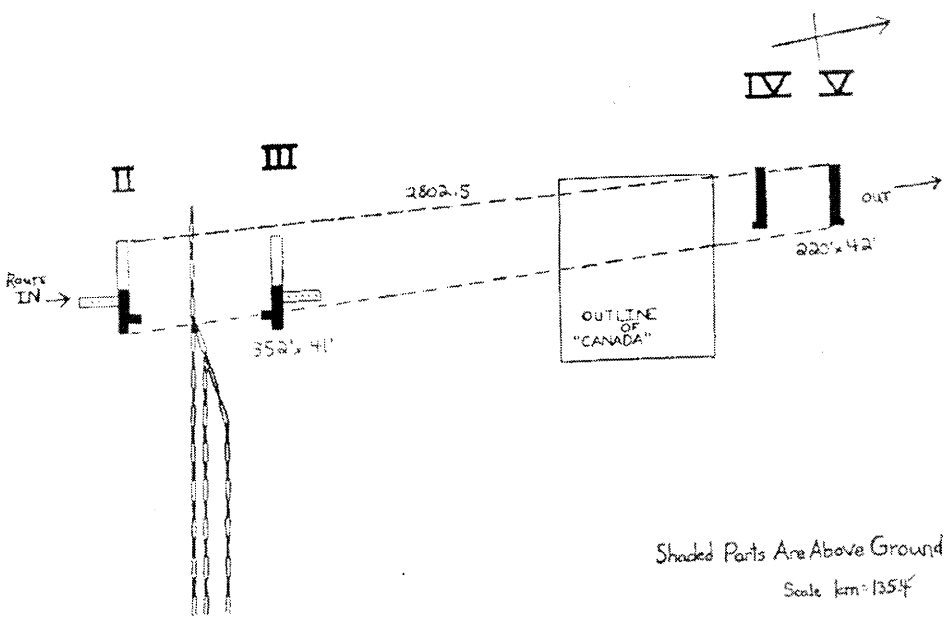
IV. és V. épület	
Szerkezet és anyag:	Vastagság [cm]
Oldalfalak (tégla)	29,21
Tető (aszfalttal fedett deszkák)	3,81

Mind a négy gázkamra valószínű megsemmisítéséhez a legkedvezőbb támadási irány a négy gázkamra által bezárt, körülbelül trapéz alakú terület dél–észak irányú megközelítése lett volna. Ez az irány minimalizálhatta volna a bombázásnak kitett barakkok számát. A harminc épületből álló „Canada" raktárkomplexum és a táborba vezető vasútvonal vége így is a célterületen feküdt, de bármely más irányú megközelítés nagyságrendekkel több fogoly életét veszélyeztette volna.[94]

A rombolásra a már publikált Weapon Data Sheets-ek és a fenti szerkezeti adatok alapján a késleltetett gyújtású, szabványos 500 fontos GP (General Purpose) bomba lett volna megfelelő. A bombák a tetőszerkezet átütése után az épület belsejében robbantak volna, feltehetően teljesen megsemmisítve azokat.

Auschwitz-Birkenau a szövetségesek olaszországi légitámaszpontjaitól mintegy 1000 kilométer távolságra feküdt. A legközelebbi szóba jöhető nagy repülőtér Foggia volt, onnan Auschwitz 992 kilométerre helyezkedett el.

Ezt az oda-vissza 2000 kilométeres utat a szövetségesek számos repülőgépe képes volt megtenni, az amerikai típusok közül a Lockheed P-38 Lightning és North American P-51 Mustang típusú vadászrepülőgépek, a North American B-25 Mitchell közepes

4. ábra: Az optimális megközelítési irány

[94] *Foregger* 407. o.

bombázó, illetve a Boeing B-17 Flying Fortress és a Consolidated B-24 Liberator típusú nehézbombázó repülőgépek; a brit típusok közül pedig a DeHavilland DH98 Mosquito könnyűbombázó IV. és későbbi változatai, valamint a Handley-Page Halifax típusú nehézbombázó repülőgép.

A négymotoros nehézbombázók esetében a célig vezető 1000 kilométeres út megtétele nem jelentett problémát, maximális hatótávolságuk jóval meghaladta a 3 000 kilométert. Mivel azonban a gépek a bombázást általában nagy magasságból, 5–10 000 méterről hajtották végre, komoly figyelmet kell szentelnünk a találati pontosság problémájának.

A nagy magasából végrehajtott bombázás esetében teljesen megszokottnak számított, hogy a célponttól sok száz méterre is csapódtak be bombák, sőt, a kilométeres eltérés sem volt ritka. Bár a 15. amerikai légihadsereg 1943–1945-ben végrehajtott bevetései során a valószínű körkörös szórás (CEP – Circular Error Probable) 1100 méterről fokozatosan 360 méterre csökkent, a ledobott bombáknak így is csak mintegy 30 %-a csapódott be a célpont 300 méteres körzetében.[95]

Az átlagos bombázási adatokat tekintve egy 6 600 méter (20 000 láb) magasságból végrehajtott támadás esetében a krematóriumokat a következő paraméterekkel lehetett volna bombázni:[96]

Magasság	6 600 méter (20 000 láb)[97]
Bombaszőnyeg kiterjedése:	510m x 300 m (1550 láb x 900 láb)
Körkörös szórás	191 m (580 láb)
Ledobott bombák tömege/db	225 kg (500 font)

Az 1941-ben az USAAF által kiadott *Handbook of Bombardiers* szerint a II. és II. krematóriummal megegyező nagyságú célpontokat 500 fontos bombákkal támadva a találati valószínűség a következőképpen alakult volna:[98]

Ledobott bombák száma	Találati valószínűség
50	25%
100	40%
200	50%
300	59%
400	64%

Azaz 400 bombát kellett volna ledobni, hogy a II. és III. krematórium 64%-os eséllyel kapjon telitalálatot. Mivel mind a B-17, mind a B-24 típusú bombázók 10 darab 500 fontos bombát szállítottak, a cél eléréséhez 40 gépre lett volna szükség.

[95] *Kitchens* 253. o. 60. sz. lábjegyzet.
[96] *Foregger* 407. o.
[97] Ez megfelelt az átlagos bombázási magasságnak.
[98] Handbook of Bombardiers (TM 1-251), kiadva 1941. március 31-én. Idézi *Foregger* 407. o.

A valamivel kisebb IV. és V. krematórium esetében ugyanez az arány:[99]

Ledobott bombák száma	Találati valószínűség
50	17%
100	29%
200	39%
300	50%
400	60%

A kisebb krematóriumok esetében tehát ugyancsak 400 bombával és 40 repülőgéppel lehetett volna 60%-os esélyű telitalálatot elérni.

Összegezve tehát: körülbelül 60 %-os találati valószínűség eléréséhez a 2x2 krematórium esetében elméletileg összesen 1600 bomba ledobására lett volna szükség. Ez a szám azonban a párosával elhelyezkedő krematóriumok közelsége, azaz a szórási területek átfedése miatt csökkenthető. P. M. Sprey fegyverszakértő a szükséges bombák mennyiségét, részletes átfedési számítások után, 1350 darabra becsülte, körülbelül 50 %-os megsemmisítési valószínűséggel. Ehhez 135 repülőgépre lett volna szükség.[100] A pontos szám megállapítása természetesen lehetetlen, a fenti becslések egyetlen feladata, hogy a nagyságrendekről fogalmat adjanak.

A találati pontosságot ugyanis a célpont kiterjedésén és a bombázási magasságon kívül számos egyéb tényező is befolyásolja: az időjárás (azaz a célpont láthatósága, illetve az esetleges széllökések, stb.), az előzetes számítások pontossága, az ellenséges légvédelem és vadászrepülőgépek tevékenysége, a személyzet kiképzettségi szintje, fáradtsága, a repülőgép sebessége, műszaki állapota és stabilitása, a bombacélzó berendezés állapota, stb.

A háború legpontosabb, nagy magasságból végrehajtott bombázását a 8. amerikai légihadsereg 467. bombázó csoportja 1945. április 15-én egy parti üteg támadása során hajtotta végre. A ledobott bombák 50 %-a a célpont 160 méteres körzetén belül csapódott be. Ez volt a szövetséges nehézbombázók legjobb eredménye, amelyet mindössze 5 000 méter (15 000 láb) magasságból, közel tökéletes időjárási körülmények között, ellenséges tevékenység nélkül értek el.[101]

1944 novemberében a 15. légihadsereg hadműveleti elemző csoportja megállapította, hogy 5 000 méter (15 000 láb) magasságból, jó körülmények között végrehajtott bombázás esetén a valószínű körkörös szórás B-17-esek esetében 165 méter (500 láb), míg B-24-esek esetében 170 méter (515 láb).

A találati pontosság növelésére az egyik lehetőség a VB-1 AZON (Azimuth Only) típusú kísérleti bombák használata lett volna. Ezeknek a korai irányított eszközöknek az oldalszögét zuhanás közben távirányítással lehetett változtatni, ily módon vezetve célra a fegyvert. Az USAAF 301. bombázó csoportja 1944 áprilisa és augusztusa között a Földközi-tengeri hadszíntéren tesztelte is a bombát, ám arra a megállapításra jutottak, hogy az AZON eléggé megbízhatatlan, főképp az irányítási és célzási nehézségek miatt. Más irányított fegyver akkoriban még nem állt a szövetségesek rendelkezésére.[102]

[99] *Foregger* 408. o.
[100] *Foregger* 408. o.
[101] *Kitchens* 253. o.
[102] *Kitchens* 255–256. o.

A másik módszer, amellyel növelni lehetett volna a bombavetés pontosságát, az úgynevezett *hi-lo-hi* bombázás volt:[103] az akció során a bombázók a célpontig vezető utat a szokott módon, nagy magasságban, zárt védelmi alakzatot tartva tették meg, a célpontra való rárepülés előtt viszont kis magasságra süllyedtek, úgy hajtották végre a bombázást, majd ismét felemelkedtek, és a zárt alakzatot felvéve repültek vissza támaszpontjukra.

A feladatot nehezítette volna a meglepetéshez szükséges teljes rádiócsend betartása a süllyedés és a megközelítés művelete során, amely egy körülbelül 100 gépből álló kötelék esetében rendkívül bonyolult és kockázatos manőver. A meglepetés azonban még így is kétséges lett volna, hiszen amíg a bombázók tartották a nagy magasságot, a német lokátorállomások minden nehézség nélkül követhették őket, az utolsó, alacsonyan megtett szakaszon pedig a védők vizuális megfigyelésre is hagyatkozhattak, kiegészítve a kötelék ellen korábban felemelt vadászrepülőgépek jelentéseivel. Ha pedig nem sikerül meglepni a célpont védőit, akkor nagy eséllyel megismétlődött volna a Ploieşti elleni, 1943 augusztus 1-én végrehajtott támadás katasztrofális végeredménye: a ploieşti finomítót alig 50–100 méteres magasságban megközelítő B-24-es bombázók 30 %-os veszteséget[104] szenvedtek a német és román légvédelem, a vadászrepülőgépek, valamint a kivonultatott csendőralakulatok kézifegyvereinek tüzétől.[105] Ploieşti után az USAAF többé nem próbálkozott nagy nehézbombázó kötelékek kis magasságban történő bevetésével.[106]

A táborlakóknak okozott veszteség természetesen foglalkoztatta azokat is, akik a bombázást számos alkalommal és fórumon kérvényezték. Wyman kutatásai szerint mind az európai, mind az amerikai zsidó vezetők úgy vélekedtek, hogy mivel a beérkező foglyok 90 %-át a hírek szerint a németek azonnal elgázosítják, és a megmaradtak is csakhamar elpusztulnak az embertelen körülmények miatt, a kockázatot vállalni kell.[107]

A valóság azonban az, hogy amikor azonban *American Jewish Congress* vezetői először találkoztak John W. Pehle-el, a War Refugee Board igazgatójával Washingtonban, Pehle a zsidó áldozatok várhatóan nagy száma miatt határozottan elutasított mindenfajta bombázást. A zsidó vezetők ez ellen egyetlen szóval sem tiltakoztak, azaz egyetértettek a megfontolással.[108] Pehle nem kizárólag humanitárius megfontolások alapján határozott így, számára az is fontos szempont volt, hogy a német propaganda minden bizonnyal kihasználta volna, ha a szövetségesek bombázásának zsidók is áldozatul esnek.

Hasonló állásponton voltak a *Rescue Committee of the Jewish Agency in Palestine* vezetői, David Ben-Gurion is beleértve : mereven szembehelyezkedtek minden olyan hadművelettel, ami zsidó életekbe kerülhetne.[109]

A fentebb említett legjobb eredményt alapul véve a krematóriumok bombázása esetén a ledobott bombák 50 %-a a célponttól 160 méternél távolabb csapódott volna be. A II. és III. krematórium a barakkoktól mintegy 100 méterre helyezkedett el, a IV. és

[103] A *high–low–high* szavakból.

[104] *Hammel* 163. o.

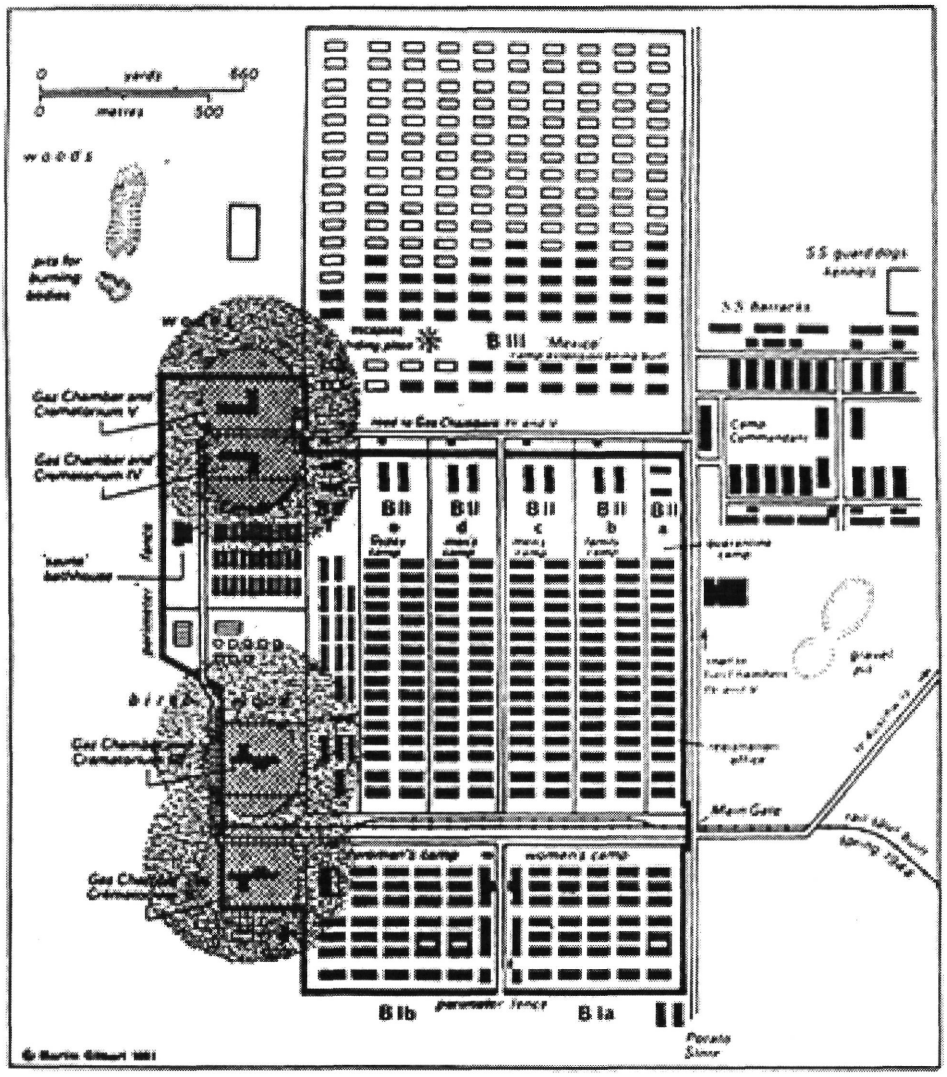
[105] A megközelítés során két kötelék véletlenül Bukarest külvárosa fölé repült, ezzel riasztotta a körzet egész légvédelmi rendszerét. A 177 bombázóból 41-et a légvédelem és a vadászrepülőgépek lőttek le, további 13 gép leszállás közben összetört, hét sérült bombázó pedig Törökországban hajtott végre kényszerleszállást. Másnap a bevetést végrehajtó IX. Bomber Command-nak mindössze 33 repülőgépe volt bevethető állapotban. *Pataki – Rozsos – Sárhidai* I. k. 87. o., *Kitchens* 256. o.

[106] *Kitchens* 256. o.

[107] *Wyman* 302–303. o.

[108] *Rubinstein* 163. o.

[109] *Rubinstein* 179–180. o.

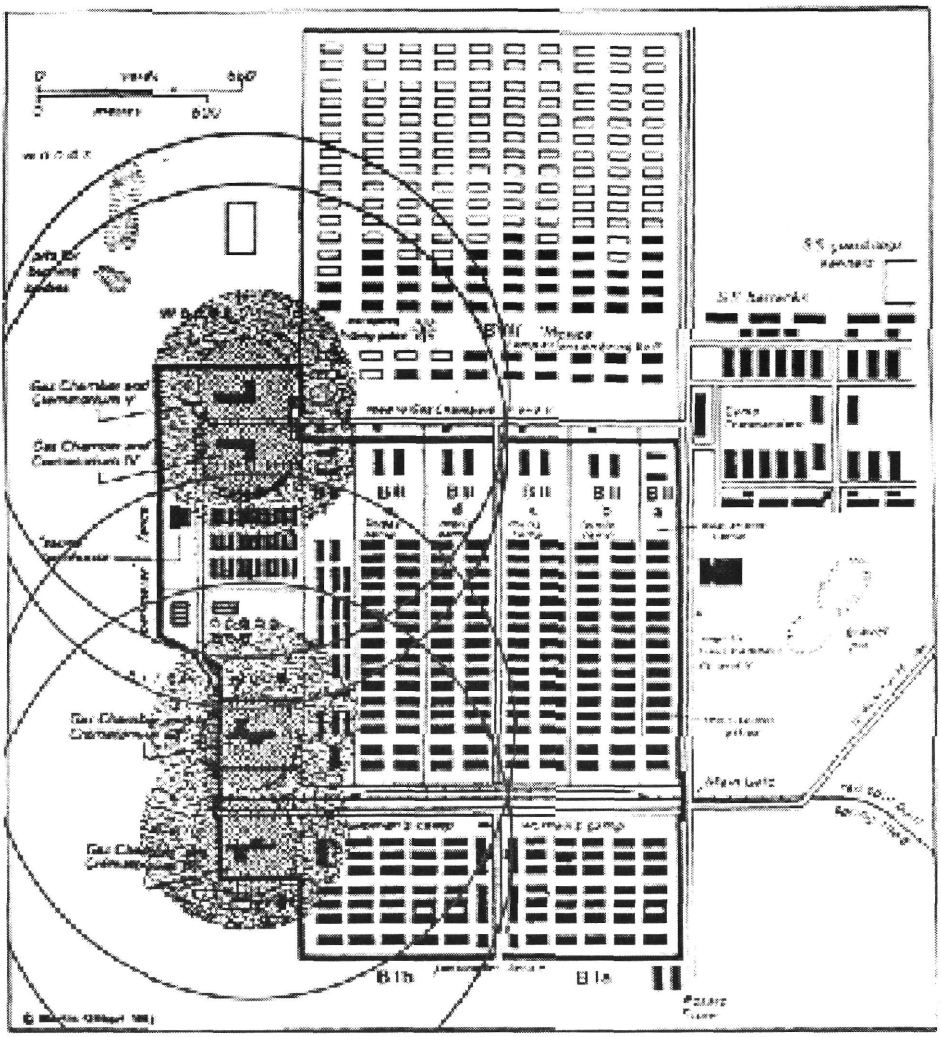

5. ábra: A szóráskép a tábor alaprajzára vetítve

V. valamivel messzebb, körülbelül 215 méterre. A táborra ledobott bombák hipotetikus szórásának illusztrálására James Kitchens rávetítette Birkenau – Gilbert által megadott – alaprajzára a szórás koncentrikus köreit.[110]

Noha a kép alatt szereplő aláírás helyes, maga az ábra hibás. Ugyanis – feltehetően nyomdatechnikai okokból – hiányzik róla a legkülső, mintegy 860 méter (2 600 láb) sugarú „átlagos szórást" jelző kör. Az ábra tehát helyesen:

[110] *Kitchens* 255. o.

Strategic Bombing against Auschwitz: B-17s and B-24s at 20,000 ft.

war's best bombing: 500-foot Circular Error Probable (CEP) (from 15,000 ft.)

15th Air Force average bombing, 1944: 1000-foot CEP

"normal scatter": 2000-foot radius (one-half mile)

(Base drawing from Auschwitz and the Allies *by Martin Gilbert. Copyright © 1981 by Martin Gilbert. Reprinted by permission of Henry Holt and Company, Inc. Bombing overlay by J. H. Kitchens III.)*

6. ábra: A helyes átlagos szórás a tábor alaprajzára vetítve

A fentiek értelmében, a legideálisabb találati aránnyal számolva, a Sprey által becsült 1350 bombából mintegy 675 csapódott volna a krematóriumok 160 méteres körzetén kívülre és az ábra alapján körülbelül megközelítőleg 40 %-uk a tábor lakott részében robbant volna. Ez mintegy 250 bombát jelentett volna – a sokkal távolabb becsapódottakat is számításba véve.

A bombák okozta veszteségek becsléséhez mindenekelőtt tudnunk kell a Birkenauban fogva tartottak létszámát. Rudolf Höss naplója szerint 1944. április 5-én a táborban körülbelül 36 000 fogoly volt, ez a szám augusztusra 135 000-re változott. A hipotetikus bombázás által okozott veszteséget ennek alapján becsülni igen nehéz, van viszont konkrét példa is koncentrációs tábort ért szőnyegbombázásra.[111]

A buchenwaldi koncentrációs tábor melletti, V-2 irányítóberendezéseket gyártó üzemre 1944. augusztus 24-én a 8. amerikai légihadsereg 129 B-17-es bombázója 303 tonna bombát dobott le. A helyzet hasonló volt a birkenauihoz, az egyik célpont közvetlenül a tábor kerítése mellett helyezkedett el, a másik valamivel távolabb. A bombázást az ideálishoz közeli időjárási feltételek mellett hajtották végre, telibe találták, és teljesen megsemmisítették az üzemet, ám így is 315 fogoly vesztette életét a tábor területére becsapódott bombák következtében, további 525 súlyosan, 900 pedig könnyebben megsebesült.[112]

A táborlakók veszteségei tovább növekedtek volna, ha a bombázás pillanatában esetleg egy szerelvény éppen a II. és III. krematórium között elhelyezkedő vasúti sínen tartózkodik. Mivel a szállítmányok beérkezési időpontját lehetetlen volt előre jelezni (még a németeknek is, a szövetségeseknek pedig mindenképp), ezért ezt a lehetőséget is vizsgálni kell, hiszen kizárására nem lett volna mód.

A magyar zsidóság deportálása idején egy szerelvény átlagosan 3 000 deportáltat szállított.[113] Mivel a vasúti sín vége éppen a II. és III. krematórium elpusztítására ledobott bombaszőnyeg közepén feküdt, a foglyok között is minden bizonnyal súlyos veszteségeket okozott volna a bombázás.[114]

Szintén hozzá kell számolni a veszteségekhez a „Canada" nevű, harminc épületből álló raktáregyüttesben foglalkoztatott mintegy 2000 fogoly jelentős részét, hiszen a „Canada" épp a bombázók egyetlen lehetséges megközelítési útvonalán, a krematóriumok között feküdt. A négy krematóriumban dolgozó körülbelül 440 főnyi Sonderkommando pedig minden bizonnyal teljes egészében odaveszett volna a bombázásban, ők ugyanis folyamatosan a megsemmisítendő épületekben, illetve azok közvetlen környékén tartózkodtak.[115]

A Birkenaut érő hipotetikus bombatámadás által okozott veszteségekről Wyman egy követője, Roger Williams úgy vélekedett, *„lettek volna áldozatok a táborlakók között, talán tucatjával is."*[116] Az iménti adatok alapján az áldozatok számát sokkal inkább ezres nagyságrendben kellene becsülni.

Meg kell még említeni a hadműveletet végrehajtó bombázók feltételezhető veszteségeit is. A Monowitz elleni négy, nagy magasságból végrehajtott bombatámadás során a 8. amerikai légihadsereg a bevetett 367 bombázóból 29-et veszített, ami 7,9 %-os veszte-

[111] *Kitchens* 253. o.

[112] *Kitchens* 254. o.

[113] http://www.nizkor.org/hweb/people/e/eichmann-adolf/transcripts/Judgment/Judgment-034.html

[114] Sem a vagonban összezsúfolódva, sem a peronon állva nem találhattak volna menedéket a becsapódások elől, a peron két oldalán elhelyezkedő vizesárkot nem számítva.

[115] *Foregger* 407. o.

[116] *„There would have been inmate deaths, perhaps dozens of them"* – idézi *Kitchens* 253. o. és *Levy* 246. o.

ségnek felel meg. Mivel mind a B-17, mind a B-24 személyzete tíz főből állt, ez 290 fős személyi veszteséget jelentett.[117]

Egy 1952-es RAND-jelentés a 8. amerikai légihadsereg adatai alapján táblázatot állított össze, amely a repülési magasság és a veszteségek összefüggését vizsgálta 3 300 méteres (10 000 láb) és 11 550 méteres (35 000 láb) magasságok között. A jelentés szerint a várható veszteség 8 250 méter (25 000 láb) magasságban 9,08 %, 9 900 méteren (30 000 láb) pedig 5,15 %. Ennek alapján Monowitz a körülbelül 6 600–6 700 méteres (20–22 000 láb) magasságban elszenvedett 7,9 %-os veszteséggel a gyengébben védett célpontok közé tartozott.[118]

A krematóriumok 50 %-os megsemmisítési esélyéhez, mint láttuk, körülbelül 135 repülőgépre lett volna szükség, és 6 600 méter magasból végrehajtott bombázásra. A 7,9 %-os arány szerint a bevetésről 10–11 gép nem tért volna vissza, fedélzetén 100–110 főnyi személyzettel.

A másik lehetőség a kis magasságból végrehajtott, precíziós bombázás lett volna. Az arra alkalmas repülőgépek (B-25, P-38, Mosquito) esetében azonban az Auschwitz-Birkenaut Olaszországtól elválasztó távolság döntő fontosságú.

Az oda-vissza 2000 kilométer ugyanis nagyjából megegyezett a B-25 Mitchell maximális hatótávolságával,[119] vagyis meglehetősen kockázatos lett volna ilyen mélységű bevetésre küldeni a gépeket, különösen, hogy útközben mind a Balkán-hegységet, mind a Kárpátokat oda-vissza át kellett volna repülniük, mindvégig ellenséges terület fölött. Továbbá sebesség tekintetében a B-25, bár lényegesen gyorsabb volt a nehézbombázóknál, nem vehette fel a versenyt a német légierő egymotoros vadászrepülőgépeivel. És mivel még a jóval erősebb páncélzattal és védőfegyverzettel[120] ellátott B-17 és B-24-es bombázók is állandó vadászkíséretre szorultak, a Mitchellek sem nélkülözhették a kísérő vadászokat. Egy vadászgépekkel oltalmazott, mélységben tagolt, védelmi alakzatot tartó bombázóköteléknek viszont esélye sem lett volna a meglepetésszerű támadásra. Meglepetés hiányában pedig a német légvédelem felkészülten várhatta volna az alacsonyan érkező támadókat, ami a tapasztalatok szerint elfogadhatatlan veszteségekkel járt volna.[121]

Továbbá a Mediterranean Allied Air Force 20. amerikai légihadseregének kötelékében sosem volt háromnál több, B-25-ösökkel felszerelt bombázó csoport,[122] melyek összesen 192 darab repülőgéppel rendelkeztek. 1944 áprilisától mindhárom bombázó csoportot Korzika szigetéről vetették be az olaszországi harcok támogatására, illetve a dél-franciaországi partraszállás előkészítésére.[123] Áttelepítésük Foggiába, a bevetés végrehajtása (egy esetleg szükséges második támadással együtt), majd a visszatelepülés minimum két hétre lényegesen meggyengítette volna az Olaszországban harcoló szövetséges erők légi támogatását.

A P-38 esetében is a távolság jelentette a fő problémát, hiszen bár a repülőgép maximális hatótávolsága körülbelül 3 600 kilométer volt, azt csak akkor érhette el, ha két pót-

[117] *Foregger* 408. o.

[118] *Foregger* 409. o.

[119] Amely teljesen feltöltve 2 170 km volt. Enzyklopädie der Flugzeuge 27. o.

[120] A legkorszerűbb B-17G védőfegyverzete 13 darab 12,7 mm-es géppuska, a B-24J-nek pedig 10 darab 12,7 mm-es géppuska.

[121] Különösen, ha figyelembe vesszük, hogy a maximális hatótávolságuk határát kísértő gépeknek még közel 1000 kilométert kellett volna repülniük visszafelé, esetleg sérülten, mindvégig ellenséges terület fölött.

[122] A 310., 321. és 340. Bomb Group.

[123] *Kitchens* 257–258. o.

tartállyal repült.[124] Ha azonban bombát is szállított, akkor legfeljebb csak egy, 1200 literes póttartállyal lehetett felszerelni, és hatótávolsága így alig haladta meg a 2 100 kilométert. Ráadásul ilyen nagy távolságra csak egyetlen, 1000 fontos bombával lehetett ellátni.[125]

Egyedül a brit DeHaviland DH-98 Mosquito volt az a repülőgép, amely mind sebesség, mind hatótávolság, mind a szállítható bombateher tekintetében alkalmas lett volna a feladatra. A típus Mk.VI. jelű változata egy tonna bombaterheléssel közel 3 000 kilométert volt képes megtenni kis magasságon, mindezt körülbelül 400 kilométeres óránkénti utazósebességgel. Ráadásul a faépítésű repülőgép alig látszott a német radarokon.

Wyman felvetette, hogy a Mediterranean Allied Air Force kötelékébe tartozó 44 darab Mosquito tökéletesen alkalmas lett volna a krematóriumok elleni támadás végrehajtására.[126] Azt azonban nem vette figyelembe, hogy a Mediterranean Allied Air Force Mosquitói vagy N. F. Mk III. és XIII. jelű éjszakai vadász változatok voltak, vagy Mk. IX. és XVI. jelű fotófelderítők, és nem voltak alkalmasak bombaszállításra.[127] A RAF 1944-ben mindössze hat vagy hét olyan Mosquito-századdal rendelkezett, melyek a repülőgép vadászbombázó változatai voltak. Mind a hét század Nagy-Britanniából működött, és csak négy század (a 140. Bomber Wing) személyi állományának a kiképzettsége felelt meg a precíziós bombázási feladatoknak.

A 140. Bomber Wing négy százada végezte 1944 folyamán a legnehezebb bombázási feladatokat: a V-1 kilövőállások elleni precíziós támadásokat, üzemanyag-lerakatok, tartályhajók, repülőterek, erőművek elleni bombázásokat. Ők hajtották végre a Wyman által is hivatkozott nagy pontosságú bevetéseket az aarhusi, koppenhágai és oslói Gestapo-főhadiszállások, az amiens-i börtön, valamint a hágai német Holland Népességnyilvántartó Hivatal ellen is.[128]

Ezeknek az egységeknek az Olaszországba való áttelepítése, a felkészülés, a támadás és a visszarepülés időtartamát is beszámítva a fent felsorolt, különleges kiképzést igénylő bevetések mind jelentős késést szenvedtek volna.

A krematóriumok megsemmisítésének egy módja Wyman és követői szerint a P-38-asokkal végrehajtott zuhanóbombázás lehetett volna. A pontosság problémája azonban itt is fennállt. A bombavetést 1000 méter magasságból végrehajtva az átlagos szórás 38 és 98 méter között változott, alacsonyabbról az érték valamivel kedvezőbb volt, a bombázás veszélyessége azonban hatványozottan nőtt. Mint ugyanis azt Luftwaffe tapasztalatai is megmutatták, a zuhanóbombázó repülőgépek rendkívül sebezhetőek voltak az ellenséges légvédelmi tűztől. Az egyenes vonalú, kiszámíthatóan süllyedő megközelítés során a repülőgép igen könnyű célpontot jelentett a légvédelmi lövegek számára. A kioldás utáni pillanatokban pedig a repülőgép a légvédelem számára ideális magasságban tartózkodott, és a sebessége is alacsony volt. A zuhanóbombázók veszteségei meghaladták bármely más egység veszteségeit, a kioldást 600–1000 méterről végrehajtva a 20 %-os veszteség sem számított rendkívülinek![129]

A Wyman által felvetett,[130] P-38-asokkal, kis magasságban, meglepetésszerűen végrehajtott berepülés, a precíziós bombázás, majd a kis magasságban való távozás az 1944.

[124] *Pataki – Rozsos – Sárhidai* II. k. 322. o.
[125] *Kitchens* 258. o.
[126] *Wyman* 303. o.
[127] *Kitchens* 260 .p.
[128] *Kitchens* 259. és 261. o.
[129] *Foregger* 409. o.

június 10-én, Ploieşti ellen végrehajtott támadására vonatkozik. A 82. FG 46, 1000 fontos bombával felszerelt P-38-ast küldött egy oda-vissza közel 2000 kilométeres bevetése. A gépeknek zuhanóbombázással kellett támadniuk Ploieşti célpontjait, majd kis magasságban elmenekülniük. A támadókat az 1. FG 48 darab P-38-as vadászgépe fedezte. A bevetés során a zuhanóbombázók 17 %-os, míg a kísérővadászok 28 %-os veszteséget szenvedtek, ám a finomítóban csak mérsékelt károk keletkeztek. A 15. légihadsereg soha többé nem próbálkozott nagy távolságban végrehajtott zuhanóbombázással.

Az alacsonytámadás kis magasságon, nagy sebességgel közelítő repülőgépet igényelt, mely bombaterhének ledobása után ugyanazon a magasságon távozik – mindvégig a német lokátorok érzékelési magassága alatt (azaz a tereptől függően maximum kb. 170 méteren), hogy a meglepetés biztosítható legyen.

A 8. amerikai légihadseregnek egy támadása, melyet 1943. május 10-én indítottak két hollandiai erőmű ellen, a tíz bombázógépből tíznek az elvesztésével zárult. A 8. amerikai légihadsereg tehát beszüntette a kis magasságból végrehajtott mélytámadásokat.[131]

A már említett 140. Bomber Wing Mosquito bombázókkal végrehajtott brit akciói elfogadható veszteséggel eredményeztek rendkívüli találati pontosságot, a támadóknak azonban a helyi ellenálláson keresztül minden esetben igen pontos és részletes térképek álltak rendelkezésükre a célpontokról. A célterületig mindössze néhány száz kilométeres távolságot kellett megtenniük, a célpontok közvetlen közelében pedig – éppen a városi környezet miatt – nem kellett komoly légvédelmi tűzzel számolniuk. Auschwitz-Birkenau esetében viszont sem a kis távolság, sem a pontos térképek megléte nem ált fenn, valamint a területet viszonylag erős légvédelmi tüzérség is óvta. (A monowitzi olajüzem nehéz légvédelmi ágyúi ugyanis a tábor fölé is hatásos zárótüzet tudtak volna lőni. [132])

Egy krematórium 100 %-os telibe találásához körülbelül nyolc bombára lett volna szükség. Így tehát a négy különálló célpont elpusztításához 40 Mosquitót, a 140. Bomber Wing teljes állományának, a legjobban kiképzett brit bombázópilótáknak közel felét kellett volna egy hónapra elvonni a Nyugat-Európában végrehajtandó feladatoktól, nem is beszélve az esetleges veszteségekről. [133]

Fontos tényező, hogy az eddigi összes számítás és becslés csak találati *valószínűséggel* számol, nem biztosan bekövetkező telitalálattal. A Sprey által kalkulált 1350 bomba mindössze 50 %-os találati valószínűséget jelent. Ez akkor válik különösen fontossá, ha figyelembe vesszük, hogy négy különálló objektumról volt szó. A korábban említett, Mosquitók által végrehajtott precíziós bombázások mind egy, illetve két célpont ellen irányultak. Négy megsemmisítendő krematórium esetén négy végzetes telitalálat elérésének esélye igen alacsonyra becsülhető, ráadásul a célterületek és szórási zónák átfedése miatt nem is számolható lineárisan.

A háború alatti USAAF- és RAF-tapasztalatok alapján James Kitchens úgy becsüli, hogy – támadási módtól függetlenül – legfeljebb 50–60 % lett volna az esélye annak, hogy egy bombázással a célpontok 50–60 %-át megsemmisítsék, vagy súlyosan megrongálják. Ennek alapján mindenképp szükség lett volna egy második, kisebb léptékű támadásra is.[134] Egy második bombázást viszont a németek már minden bizonnyal fel-

[130] *Wyman* 303–304. o.
[131] *Foregger* 409. o.
[132] *Kitchens* 251. o.
[133] *Kitchens* 261. o.
[134] *Kitchens* 261–262. o.

készülten vártak volna,[135] jelentősen megnehezítve a célpontok eltalálását, és növelve a támadók veszteségeit.

A krematóriumok esetleges megsemmisítése esetén is felvetődik azonban a kérdés, hogy milyen hatást gyakorolt volna az a Holocaustra. A bombázás támogatói többek között azzal érveltek, hogy a krematóriumok megsemmisítése a nyilvánvaló humanitárius szempontok mellett kedvezően hatna az ellenállási mozgalom moráljára, valamint hangsúlyozná a németek számára, hogy a szövetségesek elszántan fellépnek a népirtás megállításáért.[136] Segítene továbbá meggyőzni a kétkedőket a náci rémtettek valódiságáról. Emellett a bombázást követő zűrzavarban minden bizonnyal számos fogoly el tudna menekülni.[137]

Ugyanakkor már a Jewish Agency által kiadott *Note on the Proposal For Bombing the Death Camps* is megjegyezte, hogy a németek minden bizonnyal találnának más kivégzési módokat, még akkor is, ha már valóban nem volnának képesek újjáépíteni a lerombolt gázkamrákat és krematóriumokat.[138] Német szempontból kézenfekvő megoldás lett volna visszatérni a tömeges agyonlövés módszeréhez, amely ugyan az elgázosításhoz képest lassú, ember- és lőszerigényes eljárás volt, azonban, mint az 1941–1942-es esztendők szörnyű tapasztalatai mutatták, működőképes. A holttestek megsem-misítése a krematóriumok folyamatos túlterheltsége és műszaki problémái miatt egyébként is részben hullaégető gödrökben történt, azokban pedig problémamentesen el lehetett volna égetni az agyonlőtt áldozatokat is.

Ingabombázás[139] *– lehetőség a távolság áthidalására?*

A megszállt Európa belsejében, illetve a keleti területeken elhelyezkedő ipari célpontok egészen 1943 közepéig elérhetetlenek voltak a szövetségesek Angliából, illetve Észak-Afrikából felszálló nehézbombázói számára.[140]

A hatótávolság problémájára az ún. ingabombázás jelentette a megoldást, azaz hogy a bombázó repülőgépek Nagy-Britanniából felszállva átrepülnek Európa fölött, végrehajtják a bombázást, és észak-afrikai támaszpontokon szállnak le. Néhány nap múlva pedig hasonló, de ellentétes irányú bevetéssel visszatérhetnek Nagy-Britanniába.

Az ingabombázás a veszteségek ellenére sem került le a napirendről. A szövetségesek olaszországi előrenyomulásával megszerzett olasz repülőterek jelentősen megkönnyítették a megszállt Európa belsejében fekvő célpontok hagyományos módon való támadását (azaz hogy a bombázók a kiindulási támaszpontjaikra térnek vissza). A keleti területek német ipari üzemei viszont továbbra is elérhetetlenek voltak.

[135] A felkészülés keretében néhány nap alatt is lehetőség lett volna a meglévők (lásd később) mellé további könnyű légvédelmi eszközök (2 és 3,7 cm-es gépágyúk, légvédelmi állványra szerelt géppuskák) összevonására, illetve mesterséges füstfüggöny alkalmazására, esetleg a mindenfajta zuhanóbombázást lehetetlenné tévő léggömbzár kiépítésére – valamint természetesen vadászrepülőgépek összevonására is.

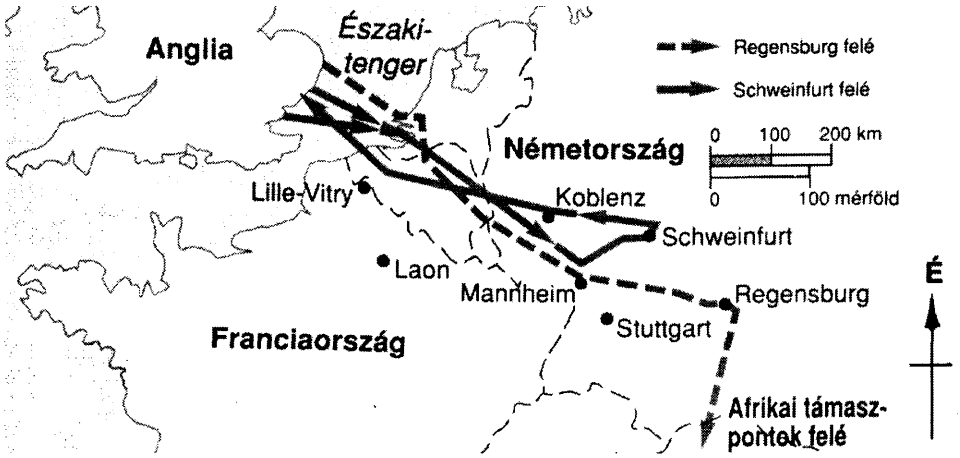
[136] A Jewish Agency által 1944. július 11-én kiadott 'Note on the Proposal For Bombing the Death Camps.' Idézi *Gilbert* 279. o.

[137] John Pehle, a WRB igazgatójának levele John J. McCloy hadügyi államtitkárhoz 1944. november 8-án. Idézi: *Mendelsohn* 103. o.

[138] *Gilbert* 278–279.p.

[139] Bővebben kifejtve l. *Rácz András*: Ingabombázás – a FRANTIC hadműveletek. In: IV. Eötvös Konferencia kiadványa. Megjelenés alatt. Várható megjelenés: 2004 április.

[140] Az addigi bombázások tapasztalataiból okulva a németek számos fontos iparág üzemeit keletre telepítették.

7. ábra: Az első ingabombázás, az 1943. augusztus 17-i Schweinfurt és Regensburg elleni támadás vázlata.[141] *A vadászkíséret hiánya súlyos veszteségeket okozott.*

Ennek kiküszöbölésére az amerikai diplomácia 1943 őszétől kérte a Szovjetuniót, hogy tegye lehetővé az amerikai bombázók számára szovjet támaszpontok használatát. Az elképzelés szerint az Olaszországból felszálló repülőgépek a bombázás végrehajtása után szovjet területen érnének földet. Ezzel egyrészt kiküszöbölhetővé válna a hatótávolság problémája, másrészt a bombázóknak lényegesen kevesebb időt kellene ellenséges terület fölött tölteniük.[142]

A taktikai előnyökön túl a tervnek két rendkívül fontos stratégiai vonatkozása is volt. Egyrészt az ingabombázás megosztotta volna a német légierőt és légvédelmet, ami jelentősen megkönnyítette volna a nyugat-európai célpontok támadását, nem is szólva a partraszállás légi előkészítéséről. Másrészt az amerikaiak távlati terveiben szovjet támaszpontokról Japán ellen végrehajtandó stratégiai bombázások is szerepeltek, és ha a kezdeti együttműködés sikeresnek bizonyul, feltehetően könnyebb lesz megszerezni a Kreml beleegyezését néhány távol-keleti szovjet repülőtér átengedésébe is.[143]

A szovjet vezetést azonban csak igen lassan sikerült meggyőzni, így az amerikai légierő számára átengedett három ukrajnai repülőtér – Poltava, Mirgorod és Pirjatyin – kiépítését csak 1944. május végére sikerült befejezni. A bombázók számára meghosszabbították a leszállópályát, irányítótornyok épültek, és tengeri úton a Szovjetunióba szállították a szükséges élelmiszert és lőszert is.

Noha az 1944. június 2-án végrehajtott első inga-hadművelet (fedőnevén „Frantic") komoly sikerrel zárult, a szovjet fél részéről korántsem volt egyértelmű az együttműködés szándéka. Az amerikaiak rendelkezésére bocsátott szovjet repülőterek nem voltak megfelelőek a feladathoz, és a második „Frantic" bevetés rettenetes veszteségekkel zárult.

1944. június 21-én a Nagy-Britanniában állomásozó 8. amerikai légihadsereg is bekapcsolódott a „Frantic" hadműveletbe. A 8. amerikai légihadsereg számára a „Frantic" már „háromszögbombázást" jelentett, a gépek ugyanis a tervek szerint Nagy-Britan-

[141] *Holmes* 244. o.
[142] Ti. nem kellett visszarepülni.
[143] *Craven – Cate* 310. o.

niából repültek a Szovjetunióba, onnan Olaszországba, majd néhány nappal később vissza Nagy-Britanniába.[144]

A bevetésre a 3. Bombardment Division[145] 144 B-17-esét jelölték ki, a 13. és a 45. Combat Wing gépeit. A célpont a ruhlandi olajfinomító és Elsteverda volt. A bevetést Archie J. Olds alezredes, a 45. Combat Wing parancsnoka vezette.

A háború után derült csak ki, hogy egy német Heinkel He-177-es bombázó nagy magasságban követte a Szovjetunió irányába tartó amerikai bombázóköteléket. A poltavai és pirjatyini repülőteret észrevétlenül sikerült azonosítania,[146] csak Mirgorod fölött érte támadás, de magassági fölényét kihasználva el tudott menekülni. Visszaérkezése után a Heinkel mindhárom repülőtér pozícióját jelentette a Rudolf Meister repülőtábornok vezette IV. német repülőhadtest parancsnokságának.[147]

1944. június 21-22 éjszakáján 60–80 német Heinkel He-111 és Junkers Ju-88-as bombázó meglepetésszerű csapást mért a poltavai repülőtérre.[148] A szovjet légvédelem lokátor híján nem volt képes előre jelezni a támadást – az első vészhírek csak azután érkeztek meg, hogy a német kötelék áthaladt a front fölött, akkor pedig késő volt bármit is tenni.

A szovjet légvédelmi tüzérség teljesen hatástalannak bizonyult, a kilőtt 28 000 gránát ellenére egyetlen német gépet sem sikerült eltalálnia. A Poltavában állomásozó 40 Jak-9-es éjszakai vadászból mindössze ötnek sikerült a felszállás, ám eredményt azok sem értek el.[149]

A négy órán át tartó támadásban megsemmisült 47 B-17-es bombázó, két C-47-es szállítógép, 15 P-51-es amerikai, és egy Jak-9-es szovjet vadászgép. További 26 B-17-es megrongálódott, három javíthatatlanná vált.[150] Másnap mindössze kilenc bombázó volt repülőképes állapotban.[151] A személyi veszteség két amerikai és 30 szovjet halott, valamint 95 szovjet sebesült volt.

Mint az előre látható volt, június 22–23. éjszakáján a IV. német repülőhadtest megismételte a támadást, éspedig Mirgorod ellen (Pirjatyint nem találták meg).[152] A bombázók akkorra már nem voltak ott, mivel a délután folyamán áttelepültek a körülbelül 240 kilométerre délre fekvő Zaporozsje repülőterére,[153] de Mirgorodban így is megsemmisült 14 P-51-es Mustang,[154] és elégett a nagy fáradsággal a Szovjetunióba juttatott üzemanyagból mintegy 1 800 000 liter 100 oktános repülőbenzin is. A lőszerkészlet fele, körülbelül 500 tonna bomba, géppuskalőszer, stb. ugyancsak felrobbant.[155]

A német támadás rávilágított, hogy a „Frantic" hadművelet során használt repülőterek belül vannak a német harcászati légierő hatósugarán, a szovjetek pedig

[144] *Pataki – Rozsos – Sárhidai* II. k. 34. o.

[145] Bombázóhadosztály, általában 3-4 Bomber Wingből áll, összesen 800–1000 géppel.

[146] *Craven – Cate* 313. o.

[147] *Bekker* 355. o.

[148] A mirgorodi repülőteret egy vihar megóvta a támadástól. *Marshall B. Shore* alezredes visszaemlékezése. http://www.390th.org/warstories/Our%20Russian%20Adventure.htm

[149] *Pataki – Rozsos – Sárhidai* II. k. 62. o.

[150] Pataki – *Rozsos – Sárhidai* II. k. 62. o.
http://www.390th.org/warstories/Our%20Russian%20Adventure.htm

[151] *Marshall B. Shore* alezredes visszaemlékezése. http://www.390th.org/warstories/Our%20Russian%20Adventure.htm

[152] *Craven – Cate* 314. o.

[153] *Marshall B. Shore* alezredes visszaemlékezése. http://www.390th.org/warstories/Our%20Russian%20Adventure.htm

[154] Ezek a gépek ismeretlen okból a repülőtéren maradtak.

[155] *Pataki – Rozsos – Sárhidai* II. k. 62. o.

– lokátorrendszer hiányában – az esetleges éjszakai légitámadásokat sem előrejelezni, sem visszaverni nem képesek.[156] Már a háború után történt, hogy egy Spaatz tábornokkal folytatott beszélgetés során Göring úgy emlékezett a Poltava elleni légitámadásra, hogy „Azok voltak a szép idők!"[157]

A „Frantic" II. eseményei után nyilvánvalóvá vált, hogy a hadműveletet az addigi formában nem lehet folytatni. Mivel a szovjet légierő nem volt képes a német támadások elhárítására, Harriman 1944. június 27-én felvetette Sztálinnak, hogy az amerikaiak a repülőterek védelmére áttelepítenének egy éjszakai vadász egységet. Bár Sztálin nem tiltakozott az elgondolás ellen, a szovjet hatóságok ismételt késlekedése folytán a terv végül nem valósult meg.

A június 21–23-i támadások után megmaradt, illetve újra repülőképes állapotba hozott 71 B-17-es és 55 Mustang június 26-án repült vissza Olaszországba.[158] Ezt követően egy teljes hónapig nem került sor újabb „Frantic" bevetésre. Ebben az is szerepet játszott, hogy az amerikai stratégiai bombázó erőket lekötötte a nyugat-európai hadműveletek támogatása, de a fő szempont az ingabombázások során használt ukrajnai repülőterek továbbra is fennálló védtelensége volt.

A „Frantic" műveleteket koordináló Eastern Command soha nem heverte ki a június 21–23-i eseményeket. A „Frantic" II-t követően már csak kisebb léptékű ingabombázásokra került sor. A 15. amerikai légihadsereg 390. Fighter Wingjének[159] P-38-as vadászbombázói P-51 Mustangok kíséretében két ízben, 1944. július 22-26. és augusztus 4. és 6. között is végeztek ingabombázást (ez volt a „Frantic" III. és IV.) romániai és lengyelországi repülőterek, illetve olajipari célpontok ellen, a támadásokat azonban az említett két bevetés után leállították. Az átrepülő gépek kis száma, és a csekély bombateher miatt ugyanis az eredmény nem áll arányban a szervezés bonyolultságával, és az elszenvedett veszteségekkel.[160]

Az 1944. augusztus 6–8. és szeptember 11–13. között végrehajtott „Frantic" V. és VI. akciókban ismét nehézbombázók vettek részt, de már csak 75–75 darab, arányosan kisebb vadászkísérettel. A szeptemberi „Frantic" VI. volt az utolsó ingabombázásos hadművelet. Bombázták a chemnitzi fegyvergyárat, majd visszaúton a Diósgyőri Acélműveket. Ezután már nem került sor több ilyen bevetésre. Egyrészt ahogy a német-szovjet front haladt nyugat felé, a még német kézen levő területek már a nyugat-európai, illetve olaszországi repülőterekről is elérhetőek voltak, másrészt a szovjet hivatalos szervek részéről egyre erősödő bizalmatlanság volt észlelhető, amely mindinkább megnehezítette az együttműködést.[161] Úgy tűnt, a szovjetek legszívesebben megszabadulnának az egész Eastern Command-tól. Erre utalt az is, hogy 1944 augusztusának végén Molotov úgy nyilatkozott, a Vörös Légierőnek szüksége van az átengedett három repülőtérre.[162]

A „Frantic" hadművelet-sorozat utolsó állomását az 1944. augusztus 1-én kitört varsói felkelés jelentette. Mivel a szovjet csapatok Varsótól tíz kilométerre megálltak, a felkelők csak a nyugati szövetségesektől remélhettek bármiféle támogatást a sokszoros német

[156] *Pataki – Rozsos – Sárhidai* II. k. 62. o.
[157] *Craven – Cate* 314. o.
[158] *Uo.*
[159] http://www.390th.org/museum/bulletin/winter1998/frantic.htm
[160] *Craven – Cate* 315. o.
[161] *Hammel* 381. o.
[162] *Craven – Cate* 317. o.

túlerővel szemben. Augusztus 15-én Roosevelt elnök azzal a kéréssel fordult Eisenhower tábornokhoz, hogy a varsói gettóba ejtőernyővel ledobott utánpótlással támogassa a varsói felkelést.[163]

Varsó azonban túlságosan messze volt a 8. amerikai légihadsereg Nagy-Britanniából felszálló bombázói számára, az Olaszországból induló és oda visszatérő bombázóknak pedig túlságosan sok időt kellett ellenséges terület felett tölteniük, és – mint azt a britek 1944. augusztus 14 óta zajló akciói mutatták[164] – nagyon súlyos veszteségeket szenvedtek. Egyedül az ingázó repülések felújítása jelenthetett megoldást.

A brit és amerikai diplomácia erős nyomát gyakorolt a Kremlre, hogy egyezzenek bele egy újabb „Frantic" repülésbe, mely a varsói felkelőknek juttatna be ejtőernyővel ellátmányt. A Szovjetunió végül szeptember 11-én beleegyezését adta a tervhez, sőt, szeptember 13-án szovjet repülőgépek is dobtak le ellátókonténereket a felkelőknek.

A 8. amerikai légihadsereg 107 B-17-ese szeptember 18-én másfél órát körözött Varsó felett, a ledobott 1284 ellátókonténerből azonban csak 288 (más adatok szerint 130) jutott el a felkelőkhöz, a többi a németek kezébe került.[165] Noha a londoni lengyel emigráns kormány miniszterelnöke, Stanislaw Mikolajczik többször is kérte Churchilltől, sőt Roosevelt is erre utasította az amerikai Hadügyminisztériumot, második segélyakcióra nem került sor. A szovjetek is határozottan visszautasítottak minden kérést, 1944. október 2-án pedig Sztálin személyesen tiltotta meg az ingázó repülések folytatását. Néhány nap múlva, a továbbra sem mozduló szovjet csapatok szeme láttára, a németek végleg leverték a varsói felkelést.[166]

Mint láttuk, Auschwitz bombázásának katonai nehézségei között első helyen a távolság problémája állt. A bombázást megfelelő pontossággal végrehajtani képes géptípusok számára a tábor túlságosan messze volt, hatótávolságuk nem tette lehetővé a körülbelül 2000 km-es bevetés végrehajtását.

Érdekes, hogy bár az Auschwitz bombázásának kérdését övező vita során rengeteg különféle megoldás merült fel a hivatalos és nem hivatalos fórumokon, az ingabombázás lehetősége egyáltalán nem került szóba. A poltavai repülőtéren történtek után a szövetséges légierők felső vezetése fokozott óvatossággal kezelte az ingázó bevetések kérdését. Ira C. Eaker tábornok, a 15. amerikai légihadsereg parancsnoka 1944. augusztus 5-én azt válaszolta Carl Spaatz tábornoknak, a 8. amerikai légihadsereg parancsnokának, hogy a blechhammeri finomító elleni támadás után *„az ingázó repülésnél megfelelőbb, ha visszatérünk a saját bázisainkra."*[167]

Ennek oka elsősorban abban keresendő, hogy az ingabombázás – a biztató kezdet ellenére – nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. A június 21–23-i események alapjaiban rendítették meg a hadművelet-sorozat sikerébe vetett hitet. Poltava után a szövetséges légierők többé nem kockáztatták meg, hogy nagyobb bombázóerőket küldjenek szovjet területre. A „Frantic" III–VI. műveletek már sokkal kisebb léptékűek voltak.

A bevetett erők nagysága – egyébként a német hadvezetés számára is – mindvégig azt mutatta hogy az ingabombázás sosem fog igazán veszélyes méreteket ölteni. Míg

[163] *Craven – Cate* 316. o.

[164] A Brit Királyi Légierő varsói hosszú távú éjszakai bevetései, melynek során a bombázók Olaszországból felszállva Varsóig repültek, majd az ellátótartályok ledobása után olasz támaszpontokra tértek vissza, az összesen bevetett 181 gépből 31 bombázó elvesztését eredményezték. *Levy* 251. o.

[165] *Craven – Cate* 317. o.

[166] *Uo.*

[167] 'Return to our own bases is preferable to a shuttle operation.' Idézi *Wyman* 303. o.

Nyugat-Európában már 1944 óta több száz, nemritkán ezer bombázó bevetésével zajlottak a nappali és éjszakai légitámadások, addig a „Frantic" keretében bevetett legnagyobb bombázóerő a „Frantic" II. 144 B-17-ese volt.

Az egész hadművelet-sorozat legfontosabb célja a nyugati-szovjet együttműködés demonstrálása volt. Az ingabombázással támadott célpontok *mindegyike* elérhető lett volna hagyományos módszerekkel is – sőt, a három szovjet repülőtér átalakítására fordított energiát is beszámítva az valószínűleg jóval kevesebb erőforrást igényelt volna, mint az ingabombázásos megoldás.[168]

A kezdettől fogva kis léptékű hadművelet – párosulva a poltavai vereség hatásaival, valamint az 1944 őszétől egyre mérséklődő szovjet együttműködési szándékkal – eleve kizárta, hogy a „Frantic" akciók során bármilyen *nem-katonai* célpontot támadjanak. Ez alól kivételt jelent a varsói felkelés támogatására végrehajtott „Frantic" VII. hadművelet, annak azonban nagyságrendekkel komolyabb volt a politikai támogatottsága,[169] mint egy esetleges Auschwitz elleni támadásnak.

Mindettől függetlenül a „Frantic" műveletek elemzése azt mutatja, hogy *elméletileg* lehetséges lett volna ilyen módon az auschwitz-birkenaui krematóriumok bombázása is. 1944 nyarára a szovjet front alig kétszáz kilométerre volt Auschwitztól, azaz a tábor támadására felszálló repülőgépeknek lényegesen rövidebb utat kellett volna megtenniük, ha a bombázás után szovjet repülőtereken szállnak le, ami lehetővé tette volna P-38-as vadászbombázók, illetve B-25 Mitchell közepes bombázók alkalmazását is. A P-38-asok ráadásul részt is vettek a „Frantic" műveletekben, 1944 július végén – augusztus elején két ízben is szovjet repülőtereken szálltak le, miután romániai és lengyelországi célokat támadtak. A géptípus tehát alkalmas volt a feladatra.

Azonban hiába az elméleti megvalósíthatóság, a gyakorlatban sajnos ugyanoda vagyunk kénytelen eljutni, mint eddig, a bombázás végrehajtására irányuló politikai akarat hiányához. Ha a szövetségesek vezetésében meglett volna a szándék, hogy légitámadással próbálják hátráltatni az auschwitz-birkenaui tábor működését, az ingabombázás lehetőséget kínált volna a precíziós támadásra. Politikai akarat hiányában azonban még a lehetőség végiggondolására sem került sor, legalábbis kutatásaim jelenlegi állása szerint ennek értékelhető nyoma a forrásokban nem maradt.

Várható ellenállás

A bombázás konkrét lehetőségei után meg kell vizsgálnunk, miféle ellenállással kerülhettek volna szembe az Auschwitz-Birkenau támadására induló szövetséges repülőgépek.

A koncentrációs tábort bombázó repülőgépekre a legnagyobb veszélyt nem is annyira Auschwitz-Birkenau, mint inkább Monowitz ágyúi jelentették volna. A mintegy öt kilométerre fekvő ipartelepet ugyanis 79 nehéz légvédelmi löveg védte.[170] A német légvédelem által használt nehéz légvédelmi ágyúk űrmérete 8,8 és 12,8 cm között volt. A leggyakrabban előforduló, 8,8 cm űrméretű Flak-36 típusú löveg vízszintes lőtávolsága kb. 7 300 méter, függőleges lőtávolsága kb. 5 900 méter volt, azaz a Monowitz körül

[168] *Craven – Cate* 318. o.

[169] Ez többek között abból látható, hogy mind Roosevelt, mind Churchill levélben járt közben Sztálinnál, hogy a Varsónak nyújtandó segítséghez tegye lehetővé az ukrajnai repülőterek használatát.

[170] *Kitchens* 251. o.

elhelyezett lövegek többsége hatásosan tudott tüzelni Birkenau (legalább az üzemhez közelebb eső része) fölé.

A birkenaui tábor területén elhelyezkedő légvédelmi lövegekről nincs pontosabb információnk. Mindazonáltal, bár a Luftwaffe ide vonatkozó feljegyzései a háború végén jórészt megsemmisültek, a birkenaui ágyúkra egyéb forrásokból számos utalást ismerünk.[171] A lövegek pontos száma, elhelyezkedése és űrmérete azonban nem határozható meg.

Az 1944. augusztus 20-án végrehajtott támadáshoz kiadott eligazító anyag szerint erős légvédelmi tűzre kellett számítani még a célponttól körülbelül 24 kilométerre délnyugati irányban, Katowice–Gleiwitz térségében is.[172]

Az állandó állásba telepített nehéz lövegekhez még hozzá kell számolni az esetleg a helyszínre szállított könnyű és közepes, főképp 2 és 3,7 cm űrméretű légvédelmi gépágyúkat is – egy esetleges bombatámadást az előzőeknél jóval intenzívebb felderítő repüléseknek kell megelőznie, ami nyilvánvalóan kiváltotta volna a németek ellenreakcióját. Különösen igaz ez a rombolás befejezéséhez feltehetően szükséges második támadásra.

Ezenkívül alacsonytámadás esetén számításba kell venni az őrség által kézifegyverekből, leadott légvédelmi tüzet is, ami természetesen csak kis magasságban támadó gépekre jelentett valódi fenyegetést, ám a folyadékhűtéses motorokkal[173] felszerelt P-38, illetve Mosquito típusú repülőgépek ellen különösen hatásos lehetett.[174] A kézifegyvertüzet a második támadás idején már feltehetően számos, időközben légvédelmi állványra szerelt géppuska is támogatta volna.

Az aktív légvédelmi eszközöket a védők szükség esetén passzív módszerekkel is kiegészíthették. Általánosan használt eljárás volt a célpontok mesterséges füsttel való elrejtése. Az 1944. augusztus 25-én készített légifelvételeken látszanak mesterséges füstre utaló nyomok,[175] Birkenau tehát valószínűleg fel volt szerelve füstfejlesztő berendezésekkel. Továbbá amennyiben a németek megsejtették volna, hogy a tábor ellen a szövetségesek alacsonytámadást készülnek végrehajtani, a krematóriumok – mint a legnyilvánvalóbb célpontok – védelmét minden bizonnyal jónéhány záróléggömbbel is megerősí-tették volna. Ezek az egyszerű, olcsó, ám alacsonyan szálló repülőgépek ellen roppant veszélyes eszközök jelentősen megnehezítettek volna bármiféle, kis magasságból végrehajtott légitámadást Auschwitz-Birkenau ellen.

A német vadászvédelem 1944 tavaszára-nyarára lényegesen meggyengült, azonban még messze volt a Wyman által állított teljes összeomlástól.[176] A Belgrádban működő Jadgfliegerführer (Jafü) Balkan parancsnoksága alá ugyan sokkal gyengébb erők tartoztak, mint a Németországot védő Luftflotte Reich alakulatai, azonban a jugoszláv

[171] Rudolf Höss, a tábor parancsnoka. Commandant of Auschwitz (London, 1959. Weidenfeld and Nicholson) c. könyvében is említ légvédelmi ágyúkat Birkenauban (191. o.), Rudolf Vrba is beszámolt róluk (I Cannot Forgive. New York, 1964. Grove Press. 233. o.), valamint az 1944. május 31-én végrehajtott felderítő repülés képein is látszanak a tábor keleti és délkeleti szélénél kiépített lövegállások. *Foregger* 417. o., 11. sz. végjegyzet

[172] *Foregger* 406–406. o.

[173] Kiskaliberű kézifegyverből kilőtt lövedék legkönnyebben a motor hűtőjén tudott sérülést okozni (a pilótafülke üvegét csak nagyon ritkán ütötte át), ti. találat esetén elfolyt a hűtővíz, a motor túlmelegedett és kigyulladt. Ezt elkerülendő egyetlen megoldás a sérült motor leállítása volt. Arra viszont igen kicsi volt az esély, hogy egyetlen működő motorral, a Kárpátok vonulatát átrepülve, ellenséges vadászrepülőgépek ismétlődő támadásai közepette, a szóba jöhető repülőgépek bármelyikének is sikerülhetett volna eljutnia az olaszországi bázisokig.

[174] *Kitchens* 251. o.

[175] *Gilbert* 310. o.

[176] *Wyman* 298. o.

partokon, Barival szemben elhelyezett lokátoraik révén a németek az alacsonyan szálló szövetséges gépeket is észlelték legalább 30 kilométer távolságból, a nagy magasságban közelítő bombázókat pedig közel 100 kilométerről.[177]

A Lengyelország felé haladó bombázóknak mindenképp át kellett haladniuk a Jafü Balkan területe fölött, majd a Bécs központú 8. vadászrepülő hadosztály által védett osztrák-magyar régió következett. A folyamatosan változó létszám- és alárendeltségi viszonyok között az 1944. májusi-júniusi időszakot vizsgálva elmondható, hogy a Jafü Balkan körülbelül 30–40 bevethető német Bf-109G típusú vadászgéppel rendelkezett a térségben a II./JG 51., III./JG 77., valamint a II./JG 301. állományából, ehhez járult még a horvát légierő egy Bf-109-esekkel felszerelt vadászszázada.[178]

A 8. vadászrepülő hadosztálynak ugyanekkor körülbelül 100–120 bevethető vadászrepülőgépe volt a Jafü Ostmark alárendeltségében, azaz osztrák területen. Ehhez jött még a 101. magyar vadászhadosztály 52 Bf-109-es vadászrepülőgépe (ebből mintegy 25 gép, a Veszprémben működő 101. vadászrepülő osztály gépei, közvetlenül az Auschwitz felé vezető útvonalon helyezkedtek el), valamint egy, szintén Bf-109-esekkel felszerelt szlovák repülőszázad, mintegy 8–10 géppel.[179]

Auschwitz közelében Krakkó, Cosel és Stubendorf repülőtereiről kellett vadászgépekre számítani, számukat a Monowitz elleni, 1944. augusztus 20-án végrehajtott bombázáshoz kiadott eligazító jegyzet 15 és 29 közé becsülte.[180]

Ezek az erők természetesen nem folyamatosan álltak rendelkezésre, és létszámuk is állandóan változott. Mindazonáltal, mint azt a 15. amerikai légihadsereg 1944-es tavaszinyári légi hadműveletek tanúsítják, továbbra is jelentős ellenállásra voltak képesek.

*

Jelen tanulmány célja annak bemutatása volt, hogyan és milyen módon kerülhetett volna sor az auschwitz-birkenaui megsemmisítő tábor bombázására, valamint hogy milyen katonai-haditechnikai tényezők vezettek oda, hogy a bombázás végül nem történt meg.

A történetírásban a „Mi lett volna, ha...?" kérdés a legveszélyesebbek közé tartozik. Auschwitz bombázásának problémája azonban, véleményem szerint, kivételt jelent. Amikor a bombázás végrehajtására sor kerülhetett volna, ötödik éve folyt már a Németország elleni stratégiai légi háború. 1940 óta sokszor változott a bombázások célja, változtak a módszerek, az eszközök. Ennyi idő alatt mérhetetlen mennyiségű tapasztalat halmozódott fel – ez a dolgozat egyfajta összegzése kívánt lenni ezeknek az ismereteknek, egy konkrét kérdéskörre, az Auschwitz elleni légitámadásra felfűzve.

A *katonai lehetőségek* összegzéseként elmondható, hogy még abban az esetben is, ha a szövetségesek fotófelderítése képes lett volna azonosítani Auschwitz-Birkenau valódi funkcióját (azaz hogy miben különbözik az „átlagos" német fogoly- ill. munkatáboroktól), és ily módon megszerezni azt az információt, amely a politikai vezetésen nem jutott át, a támadás nagyon jelentős nehézségekbe ütközött volna.

[177] *Kitchens* 251. o. és 58. sz. lábjegyzet
[178] *Kitchens* 252. o.
[179] *Pataki – Rozsos – Sárhidai* II. k. 15. o.
[180] *Foregger* 407. o.

A lehetséges bombázási módok közül a nagy magasságból, nehézbombázó repülőgépekkel történő bombázást, a pontatlanságból eredő nagyszámú áldozat miatt, sem a zsidó szervezetek, sem a szövetségesek nem támogatták. A kis magasságból végrehajtott precíziós bombázást pedig döntően befolyásolták a korábbi, hasonló jellegű hadműveletek során szerzett negatív tapasztalatok, valamint hogy a feladat végrehajtására képes repülőgépekből nem állt rendelkezésre elegendő. A várható magas veszteségek miatt így ezt a lehetőséget is elvetették.

A távolság – és az abból adódó veszteségek – problémájára az ingabombázás elméletileg megoldást kínált volna, de az eleve kis léptékű hadművelet keretei között az Auschwitz elleni támadás csak nagyon határozott politikai nyomás esetén lett volna megvalósítható.

A *politikai döntéshozatali folyamat* megértéséhez további kutatásokra van szükség. Tisztázni kell, a szövetségesek vezetésének mely szintjei pontosan mit tudtak az auschwitz-birkenaui tábor működéséről (tágabban értelmezve: az egész Holocaustról), meg kell vizsgálni, hogy a külön-külön valószínűleg meglévő információkat összegezték-e valaha, illetve elemezni kellene a szövetségeseknek az európai zsidósággal kapcsolatos attitűdjét is. Teljes „fehér foltként" feltárásra vár a Szovjetuniónak a kérdéshez fűződő viszonya. Ez azonban messze meghaladja tanulmány kereteit.

BIBLIOGRÁFIA

Ambrose, Stephen E.: Vad égbolt. A B-24-es bombázók fiatal hősei. (Ford.: *Dr. Molnár György.*) Budapest, 2001.

Bekker, Cajus: The Luftwaffe War Diaries. Garden City, New York, 1968. Doubleday&Company Inc.

Brugioni, Dino A.: 'Auschwitz-Birkenau: Why the World War II Photo Interpreters Failed to Identify the Extermination Complex.' In: *Military Intelligence* 9 (January–March 1983) 50–55. o.

Craven, Wesley F. – – Cate, James Lea: The Army Air Force in World War II. Vol. 3. Chicago, 1951. Chicago University Press.

Dear, I. C. B. (ed.): The Oxford Companion to World War II. Oxford, New York, 2001. Oxford University Press.

* – * Enzyklopädie der Flugzeuge. Augsburg, 1996. Weltbild Verlag.

Foregger, Richard: Technical Analysis of Methods to Bomb the Gas Chambers at Auschwitz. In.: *Holocaust and Genocide Studies.* Vol. 5., No. 11. (1990.) 403-421. o.

Friedrich, Otto: The Kingdom of Auschwitz. New York, 1994. Harper Perennial.

Gilbert, Martin: Auschwitz and the Allies. New York, 1981. Holt, Rinehart and Winston.

Gunston, Bill: A második világháború repülőgépei. (Ford.: *dr. Gömbös János, Magyar László.*) Budapest, 1995.

Hammel, Eric: Air War Europe. America's Air War Against Germany in Europe and North Africa. Chronology. 1942–1945. Pacifica, 1994. Pacifica Press.

Holmes, Richard: A háborúk világtörténete. (Ford.: *Félix Pál.*) Budapest, 1992.
* – * *Jane's Fighting Aircraft of World War II.* New York, 1989, Military Press.
Kitchens, James H.: 'The Bombing of Auschwitz Re-Examined.' In: *The Journal of Military History.* Vol. 58., Issue 2 (Apr., 1994), 233–266. o.
Levy, Richard H.: 'The Bombing of Auschwitz Revisited: A Critical Analysis.' In: *Newton, Verne W.* (ed.): FDR and the Holocaust. New York, 1996. St. Martin's Press. 219–272. o.
Mark, Edouard: 'A New Look at Operation STRANGLE. ' In: *Military Affairs*, Vol. 52, Issue 4 (Oct.,1988), 176–184. o.
Mendelsohn, John (ed.): The Holocaust. Selected Documents in Eighteen Volumes. Vol. 14. New York, London, 1982. Garland Publishing Inc.
Pataki Iván – – Rozsos László – – Sárhidai Gyula: Légi háború Magyarország felett. I–II. kötet. Budapest, 1992.
Rácz András: Ingabombázás – a FRANTIC hadműveletek. In: IV. Eötvös Konferencia kiadványa. Megjelenés alatt. Várható megjelenés: 2004. április.
R. Hahn Veronika: Auschwitz brit háborús légi fotón. In: *Népszabadság*, 2004. február 6., 8. o.
Rubinstein, William D.: The Myth of Rescue. Why the Democracies Could Not Have Saved More Jews from the Nazis. London and New York, 1997. Routledge.
Shore, Marshall B. ~ ny. alezredes (390. BG.) visszaemlékezése. 'Our Russian Adventure.' http://www.390th.org/warstories/Our%20Russian%20Adventure.htm
Warner, John: Fighting With The Soviets. The Failure of Operation Frantic 1944–1945. By *Mark J. Conversino.* Review. http://www.390th.org/museum/bulletin/winter1998/frantic.htm
Wyman, David S.: The Abandonment of the Jews. America and the Holocaust 1941–1945. New York, [1984.] Pantheon Books.
www.evidenceincamera.co.uk/
www.nizkor.org/hweb/camps/auschwitz/aerials.html
www.550sqn.theraf.co.uk/8usaf.htm
www.pbs.org/wgbh/amex/holocaust/filmmore/reference/primary/bombthomas.html

András Rácz

THE MILITARY POSSIBILITIES OF BOMBING AUSCHWITZ-BIRKENAU

Summary

The primary aim of the essay is to study the military aspect of bombing Auschwitz. The main reason that the military action failed to occur was the lack of a political intention to bombing. To understand the events, this needs to be thoroughly examined.

Following the introduction of the political background, the study offers a survey of the history of the Auschwitz region as a military target in 1944. From January 1944, the Allies considered Auschwitz as a potential target, owing to a vast synthetic gasoline factory, located about five kilometres from the camp. The Allies bombed the refinery four times, but not once the concentration camp itself.

This is contradictory, as today's technology renders it possible to distinguish even the gathering prisoners in front of the gas chambers in those aerial photographs that were taken of the camp. To understand why these had no effect on the central decisions refusing the bombing, one must get acquainted with the photo analysing methods applied by the Allies during the war.

There were several organisations requesting the western Allies to destroy the death camp's gas chambers by air raids, and to prevent the deportation of the Jews by bombing the railway lines. Thus, it is necessary to discuss the possibilities of bombing the railways.

The demolition of the crematoriums from the air is a more complicated matter. In case of a high-level carpet-bombing, the destruction of the crematoriums would have certainly been successful, but its inevitable inaccuracy would have resulted in the deterioration of the whole camp. For various political and military reasons, the Allies could not take its responsibility. To throw light on the details, the author analyses the expectable losses of a hypothetical bombing, with respect both to the prisoners and to the participating bombers.

The main technical difficulty of zero-level precision bombing lay in the distance between Auschwitz-Birkenau and the Allied air bases in Italy. The 1000-kilometre space precluded the possibility of the deployment of most aircraft types that would have been suitable for high-precision bombing. The British light bomber Mosquito could have been the answer to the question, but it would not have guaranteed success either. Thus, crematoriums as potential targets and the possible bombing methods are also to be analysed.

The so-called commuting bombing method could have brought the solution for the problem of distance. It meant that the Allied bombers took off in Western Europe and after they had accomplished their mission, they landed in Soviet airfields. There they were refilled with munitions that had been previously transported there and the aircraft bombed their targets on their way back, too. The last part of the study sums up the history of the commuting bombing raids. In this, the author makes it clear why the method was never applied against Auschwitz.

The essay also surveys the possibilities of resistance on the side of the German air force and air raid protection, and treats its possible influence on the success of air raids against the camp.

It should be emphasised, however, that the primary reason for not bombing the camp did not lie in the undoubtedly serious military difficulties, but in the lack of a political will. Nevertheless, the military leaders kept in mind the experiences of the previous years, regarding the various bombing methods and their practicability. The study offers an outline to the mentality of the Allied military experts and presents their probable opinions on bombing a target like Auschwitz.

András Rácz

POTENTIALITÉS MILITAIRES DU BOMBARDEMENT D'AUSCHWITZ-BIRKENAU

Résumé

L'objectif principal de la présente étude est d'aborder la problématique du bombardement d'Auschwitz du point de vue militaire. La raison fondamentale de la non-intervention militaire réside naturellement dans l'absence d'une volonté politique concernant l'exécution de ce bombardement, ce dont on doit tenir compte pour comprendre les événements.

La présentation de l'arrière-plan politique sera suivie de l'historique de la région d'Auschwitz en tant que cible militaire en 1944. En raison d'une grande usine fabriquant de l'essence artificielle, située à environ 5 kilomètres du camp, Auschwitz fut considéré comme cible potentielle par les alliés dès janvier 1944. Ceux-ci, en effet, bombardèrent la raffinerie à quatre reprises mais jamais le camp.

Pourtant des photos aériennes furent-elles prises sur le camp et les techniques actuelles permettent d'y distinguer même la file des prisonniers devant les chambres à gaz. Afin de comprendre pourquoi ces photos sur Auschwitz-Birkenau n'ont exercé aucun effet sur les décisions centrales refusant le bombardement, nous devons connaître les procédés d'analyse photographique utilisés par les alliés durant la guerre.

De nombreuses organisations demandèrent aux alliés de détruire, par des attaques aériennes, les chambres à gaz du camp d'extermination ainsi que d'empêcher la déportation des Juifs par le bombardement des lignes ferroviaires. Il faut donc examiner aussi les potentialités du bombardement des voies ferrées.

La destruction des fours crématoires depuis l'air est un problème beaucoup plus complexe. En cas de bombardement intense à grande altitude, l'on pouvait détruire les fours crématoires à coup sûr, mais l'imprécision inévitable de ces frappes aurait dévasté pratiquement tout le camp, ce que les alliés ne pouvaient pas assumer pour différentes raisons politiques et militaires. Nous devons donc analyser en détail les prévisions de perte dans ce bombardement hypothétique aussi bien au niveau des prisonniers qu'aux bombardiers engagés.

La difficulté technique majeure du bombardement de précision à basse altitude était les 1000 km séparant Auschwitz-Birkenau et la base aérienne des alliés en Italie, ce qui excluait la plupart des modèles d'avions susceptibles d'effectuer des bombardements de précision. On aurait pu utiliser les Mosquitos, bombardiers légers anglais, ce qui n'aurait pas pu garantir la probabilité de la réussite non plus. Il faut donc analyser les fours crématoires comme cibles potentielles ainsi que les modes de bombardement possibles.

Pour résoudre le problème de la distance, on aurait pu utiliser le bombardement dit navette. Dans ce cas-là, les bombardiers des alliés décollant des territoires occidentaux atterrissaient à des aéroports soviétiques, où ils ont été ravitaillés avec des munitions ayant été transportées sur place, et faisaient des bombardements aussi sur le chemin de retour. Le dernier chapitre de l'article résumera l'historique des bombardements navette avec l'intention de l'auteur de démontrer pourquoi ceux-ci n'ont jamais été vraiment envisagés contre Auschwitz.

Pour finir, nous examinerons les potentialités de résistance de la force et de la défense aériennes allemandes sans oublier leur impact éventuel sur l'efficacité d'un bombardement effectué contre le camp.

Il faut cependant souligner que la raison majeure du non-bombardement du camp vient avant tout de l'absence d'une volonté politique et non pas des difficultés militaires certes importantes. Bien entendu, dans le raisonnement des décideurs militaires les expériences des années précédentes étaient fort présentes concernant les différents modes et moyens de bombardement ainsi que leur utilité et efficacité. La présente étude esquisse le raisonnement et les prévisions supposées des experts militaires alliés quant au bombardement d'une cible comme Auschwitz.

András Rácz

DIE MILITÄRISCHEN MÖGLICHKEITEN DER BOMBARDIERUNG VON AUSCHWITZ-BIRKENAU

Resümee

Hauptziel der vorliegenden Studie ist es, sich der Problematik der Bombardierung von Auschwitz aus militärischem Gesichtspunkt zu nähern. Eine Militäraktion ist in erster Linie natürlich deshalb nicht erfolgt, weil der politische Wille gefehlt hat, die Bombardierung durchzuführen. Wollen wir die Ereignisse verstehen, ist die Untersuchung dieses Themenkreises unerlässlich.

Im Anschluss an die Vorstellung des politischen Hintergrundes folgt ein Überblick über die Geschichte der Region Auschwitz als militärisches Ziel im Jahre 1944. Auschwitz galt im Kreis der Alliierten bereits ab Januar 1944 als potenzieller Zielpunkt, was auf den großflächigen Betrieb für synthetisches Benzin zurückzuführen ist, der sich etwa fünf Kilometer vom Lager entfernt befindet. Die Raffinerie wurde von den Alliierten viermal bombardiert, das Konzentrationslager selbst dagegen kein einziges Mal.

Es wurde nicht bombardiert, obwohl auch Luftaufnahmen vom Lager gemacht wurden, die mit heutiger Technik sogar Häftlinge erkennen lassen, die vor der Gaskammer Schlange stehen. Um zu verstehen, weshalb die Bilder von Auschwitz-Birkenau überhaupt keine Wirkung auf die zentralen Entscheidungen hatten, die die Bombardierung ablehnten, müssen wir die Fotoanalyseverfahren kennen lernen, die von den Alliierten während des Krieges verwendet wurden.

Zahlreiche Organisationen baten die westlichen Alliierten, die Gaskammern des Todeslagers mit Luftangriffen zu zerstören, bzw. mit der Bombardierung der Eisenbahnlinien die Deportierung des Judentums zu verhindern. Es muss deshalb auf jeden Fall die Möglichkeit der Eisenbahnbombardierung untersucht werden.

Ein viel komplexeres Problem stellt die Zerstörung der Krematorien aus der Luft dar. Im Falle eines Bombenteppichs aus großer Höhe wären die Krematorien so gut wie sicher zerstört worden, aber wegen der unweigerlichen Ungenauigkeit einer Bombardierung wäre wohl das ganze Lager dem Angriff zum Opfer gefallen. Dieses Risiko konnten die Alliierten aus politischen und militärischen Gründen nicht eingehen, – um dies darzulegen, müssen die zu erwartenden Verluste einer hypothetischen Bombardierung sowohl in der Relation der Häftlinge, als auch in der Relation derjenigen, die die Aktion ausgeführt hätten, analysiert werden.

Die technische Hauptschwierigkeit einer Präzisionsbombardierung aus geringer Höhe war, dass Auschwitz-Birkenau vom italienischen Luftstützpunkt der Alliierten fast haargenau 1000 Kilometer entfernt war. Dies schloss von vornherein einen Großteil von Flugzeugtypen aus, die die höchstpräzise Bombardierung hätten durchführen können. Eine Lösung wäre der Einsatz des britischen Leichtbombers Mosquito gewesen, aber den Erfolg hätte natürlich auch der Einsatz dieses Flugzeugtyps nicht garantieren können. Es müssen also die Krematorien als potenzielle Zielpunkte, bzw. die möglichen Bombardierungsmethoden untersucht werden.

Um das Entfernungsproblem zu überbrücken, hätte die sogenannte Pendlerbombardierung angewandt werden können. Dies bedeutete, dass die von den westlichen Gebieten gestarteten alliierten Bomber nach Beendigung ihrer Aufgabe auf sowjetischen Flughäfen landeten. Dort würden sie mit der bereits früher dorthin gebrachten Munition und Kriegsmaterial beladen, und die Maschinen führten auch auf dem Heimweg Bombardierungen durch. Das letzte große Kapitel der Studie gibt eine Zusammenfassung über die Geschichte der Pendlerbombardierungen, aus der – so hofft der Verfasser – klar hervorgeht, weshalb nie ernsthaft darüber gesprochen wurde, auch gegen Auschwitz mit solch einer Methode einen Luftangriff durchzuführen.

Schließlich gibt der Verfasser einen Überblick über die Widerstandsmöglichkeiten der deutschen Luftwaffe und der Luftverteidigung, ohne zu vergessen, wie sehr dies die Effizienz einer Bombardierung des Lagers beeinflusst hätte.

Es muss auf jeden Fall betont werden, dass der Hauptgrund des Ausbleibens eines Bombenagriffes gegen das Lager nicht auf die – zweifelsohne großen – militärischen Schwierig-keiten, sondern auf das Nicht-Vorhanden-Sein des politischen Willens zurückzuführen ist. In der

Denkweise der militärischen Entscheidungsträger waren aber, was die verschiedenen Bombardierungsarten, Mittel und die Verwendbarkeit und Effizienz dieser betrifft, natürlich die Er-fahrungen der vorangegangenen Jahre präsent. Die vorliegende Studie ist ein Entwurf dessen, wie die Militärexperten der Alliierten über die Bombardierung eines Zielpunktes wie Auschwitz dachten und sie gegebenenfalls geplant hätten.

Андраш Рац

ВОЕННЫЕ ВОЗМОЖНОСТИ БОМБАРДИРОВКИ АУШВИТЦА-БИРКЕНАУ

Резюме

Настоящая статья считает своей основной целью показать подход к рассмотрению проблемы бомбардировки Аушвитца с военной стороны. Первостепенной причиной несос-тоявшейся военной акции было, разумеется, отсутствие политической воли, направленной на проведение бомбардировок, именно поэтому для понимания событий необходимо проанализировать этот вопрос.

После показа политического фона следует обзор истории региона Аушвитца как военной мишени. Союзники, уже начиная с января 1944 года, считали Аушвитц потенциальной мишенью, что объяснялось нахождением в пяти километрах от лагеря большого завода по производству синтетического бензина. Рафинирующую фабрику союзники бомбардировали четыре раза, однако на концентрационный лагерь не было сброшено ни одной бомбы.

Вопреки тому, что составлялись воздушные съемки о лагере пленных, на которых с помощью современной техники можно было видеть даже пленных, стоявших в очереди перед газовыми камерами. Чтобы понять, почему фотоснимки, составлявшиеся об Аушвитце-Биркенау, не оказывали никакого воздействия на решения из центра, отклонявшие бомбардировки, мы должны ознакомиться с теми приемами фотоанализа, которые использовались в ходе войны союзниками.

Целый ряд организаций просил западных союзников разбомбить в ходе воздушных налетов газовые камеры лагеря смерти, а также, разбомбив железные дороги, воспре-пятствовать депортации евреев в лагерь смерти. Во всяком случае необходимо остановиться на рассмотрении возможности бомбардировки железной дороги.

Существенно более сложной проблемой является бомбардировка крематориев с воздуха. В случае массированной бомбардировки, проводимой с воздуха, уничтожение крематориев можно было бы считать почти стопроцентным, однако вследствие почти неизбежной неточности бомбовых ударов был бы уничтожен весь лагерь военнопленных. Этого союз-ники по различным политическим и военным причинами не могли взять на себя. Для показа этого необходимо проанализировать вероятные потери гипотетической бомбардировки как в отношении лагерных пленников, так и в отношении бомбардировщиков, выполняющих акцию.

Основную, технического характера трудность прецизионной бомбардировки, проводимой с низкой высоты, означало то, что Аушвитц-Биркенау отделяло от воздушной базы союзников в Италии расстояние почти в 1000 километров.Это априори исключало из акции основную массу самолетов, пригодных для проведения бомбардировок большой точности. Решение могло бы быть найдено в применении легкихз британских бомбардировщиков типа „Москито", хотя вероятность успеха, разумеется, не могла быть гарантирована и в этом случае. Таким образом необходимо дать анализ крематориев как потенциальных ми-шений, а также возможные способы бомбардировки.

Для решения проблемы расстояния можно было бы применять так называемые челночные бомбардировки. Это заключалось в том, что самолеты-бомбардировщики союз-ников,

поднявшиеся в воздух на западных аэродромах, после выполнения своих задач шли на посадку на советских аэродромах. Там они снова заправлялись боеприпасами и военным снаряжением, уже заранее туда доставленными, и самолеты, возвращаясь домой, также проводили бы вновь бомбардировку.

Последний, более значительный раздел статьи посвящен обобщению истории чел-ночных бомбардировок, из чего, согласно намерению автора, выясняется, почему никогда не был поднят в серьезной форме вопрос о том, чтобы и бомбардировки Аушвитца проводились подобным методом.

В заключение рассмотрим возможности немецких воздушных сил и их противвоздушной обороны, не забывая и о том, в какой мере повлияли бы они на результативность бомбардировок, выполняемых против лагеря смерти.

Однако во всяком случае необходимо подчеркнуть,что основная причина несостояв-шихся бомбардировок Аушвитца заключается в военных трудностях, которые, несомненно, были весьма серьезными, но их скорее следует искать в отсутствии политической воли. Однако в мышлении военного руководства, принимавшего решения, разумеется, присутст-вовал не только опыт истекших лет, включавший в себя различные способы, средства бом-бардировок, возможности их применения соответственно их результативности. Настоящая работа – это очерк, в котором автор пытается себе представить, как могли размышлять и планировать военные специалисты союзников бомбардировки таких целей, какой был Аушвитц.

TANULMÁNYOK

DOMBRÁDY LÓRÁND

AKIRŐL NEM BESZÉLÜNK: WERTH HENRIK

II. rész

III.

Újabb ellentétre adott okot Teleki és Werth között a magyar–jugoszláv viszony megítélése. A balkáni stabilitás érdekében Jugoszlávia felé nyitó és a barátsági szerződés előkészítésén fáradozó Teleki éles ellenzőre talált a magyar vezérkar főnökében, aki nem hitt a jugoszláv–magyar közeledés őszinteségében. Ezen az sem változtatott, ha ez Hitler jóváhagyásával történik. A szerbek iránti ellenszenvét, melyet szerb impérium alá került szülőföldje visszaszerzésének vágya is motiválhatott, még arra az esetre sem volt hajlandó felülvizsgálni, ha Jugoszlávia csatlakozik a tengelyhez. Valószínűnek tartotta, hogy az brit befolyásra ellenáll a német politikai nyomásnak és nem csatlakozik, ami felveti a balkáni helyzet gyors és radikális tisztázását. Ebben az esetben a honvédség bekapcsolódása elkerülhetetlen. Sajátos magyar szerep a közreműködés a térség nyugalmának és stabilitásának biztosításában. Erősítették meggyőződésében Homloknak a jugoszláv–német viszony alakulásának bizonytalanságára utaló jelentései: amennyiben Jugoszlávia a maga izolált helyzetében nem csatlakoznék, és a Balkán átrendezése során a reá nehezedő nyomásnak nem enged, sőt katonai ellenállást fejt ki, rá is sor kerül. Ebben az esetben pedig a honvédség bekapcsolódása is lehetővé válik, ami „nem kompromisszumot, hanem teljes megoldást jelent". Ez – javasolta Homlok – „bármikor, de azonnal menetkész egyes honvédségi alakulatok készenlétben tartását tenné szükségessé, miután azok nélkül a lekésés valószínűsége áll fenn, ismervén a tengelyhatalmak, különösen pedig a Német Birodalom gyorsított eljárását".[207]

Fenntartásainak a szerződés létrejötte után is hangot adott. Nem értett egyet az örök barátság kitétellel, valamint a területi engedmények iránti igény feladásával, ami a szerbekkel szembeni revízióról való lemondással egyenlő. Ez utóbbi a többi kisantant állam esetében nem jöhetett szóba. A miniszterelnök sikerről beszél, és a szerződéstől a balkáni feszültség csökkentését, a szomszédban fenyegető háborús veszély megszűntét várja. Közben a német–jugoszláv viszony alakulása bizonytalan, ami könnyen olyan helyzethez vezethet, amikor katonai fellépésünk elkerülhetetlenné válik. Ez a szerződéstől akadályoztatva bonyodalmakhoz fog vezetni. Teleki az Országgyűlés Külügyi Bizottsága januári ülésén szembeszállt a revíziót a szerződéstől féltőkkel. A jugoszlávokkal szemben nem mondtunk le revíziós igényeinkről, azonban azok érvényesítése új módon, „valóban békés és baráti úton kell, hogy történjék". A szerződés megkötése Európa békéje és a tengely Európa rendezésére irányuló törekvései szempontjából egyaránt fontos volt, hogy

[207] DIMK V. k. 672. o.

Európának ez a része meg legyen kímélve a katasztrófától. Figyelmeztette a heveskedőket és kardcsörtetőket: „úgy emelkedjünk tovább is, hogy ne veszítsük el a szuszt, ne feszítsük túl a húrt, és jobban gondoljunk a jövőre, mint a jelenre; fokról fokra óvatosan, okosan és tartósan építsük újra az országot."[208]

Élénken foglalkoztatta a vezérkart a 12. német hadsereg hadosztályainak átszállítása Romániába. Ez nagy megterhelést jelentett a magyar vasútnak, és nem kis gondot a zökkenőmentes lebonyolítását a vezérkar, illetve HM részéről irányító tiszteknek. A felvonulás célját megfejtendő több ismeretlenes feladvány magyarázatával a német hadsereg és diplomácia egyaránt adós maradt, mereven ellenállt minden kísérletnek, hogy színvallásra bírják. Werth egy szovjet–német konfliktus előkészületének tartotta a felvonulást. A német és magyar sajtóban, de a vezérkarnak a helyzetről adott összefoglalóiban is teret nyert megállapításokkal szemben, miszerint a szovjet kormány változatlanul kitart a semlegesség mellett, ennek megfelelően távol tartja magát minden háborús bonyodalomtól, és Németországgal politikai és gazdasági együttműködésre törekszik, Werth figyelmét nem kerülték el Hitlernek a Szovjetunióval kapcsolatos baráti megnyilvánulásai mellett a bolsevizmus eltörlését kilátásba helyező kirohanásai sem. Vélekedésében erősítette a Wehrmacht Lengyelországban tapasztalt felvonulása is. A romániai jelenlét közvetlenül a Balkán felé történő szovjet előretörés megakadályozására is szolgálhat. Amint Antonescu legutóbbi januári látogatása is bizonyossá teszi, a németek az általuk favorizált román hadsereget szovjetellenes terveik integráns részének tekintik. Hitler bizonyára tájékoztatta Antonescut szándékai felől. Ez a felénk barátságtalan megnyilvánulás, amit ezúttal is kénytelen volt ad acta tenni, fokozta a szövetségessel szembeni bosszúságát. Ennek kívánt hangot adni a januári vezérkari tájékoztató elemzése Románia helyzetéről: „Románia külpolitikai tekintetben teljesen a tengely befolyása alá került, olyannyira, hogy a kormány ma már csak látszólag független. Az ország német megszállás alatt lévőnek tekinthető, és szerepe, mint független európai politikai tényező, legalábbis egyelőre megszűnt."[209]

Werth reménykedett, hogy talán a német vezérkariaktól mégiscsak megtudhat valamit, hiszen korábban már elejtettek megjegyzéseket Hitler szovjetellenes terveiről. Most zárkózottabbaknak bizonyultak, semmit sem tudtak mondani felvonulásuk céljáról. Werth azonban nem adta fel a reményt. Nagy várakozással tekintett Bartha januári berlini látogatása elé. Célja ugyan a német illetékesek jóindulatának elnyerése volt a honvédség fegyverkezése hathatósabb támogatásához, a négyszemközti magánbeszélgetések során azonban adódhatnak alkalmak bizalmas információk gyűjtésére.

A berlini találkozón Hitler szokása szerint lehengerelte szóhoz sem jutó vendégét. Elsősorban Angliáról beszélt, amit kíméletlenül meg fog törni. A Balkánnal kapcsolatosan csak az ottani nyugalom fenntartásáról szólt, ami a tengelynek érdeke. A szovjettel kapcsolatosan elmondta, hogy a megkötött szerződések megfelelően funkcionálnak. Sztálinnal a viszonya jó. Ettől függetlenül tisztában van a kommunizmus és pánszlávizmus veszélyeivel, ami a Balkánt is fenyegeti. Ezért megfelelő katonai erőket tolt el a birodalom keleti határaira, valamint Romániába. Ezzel elejét kívánja venni esetleges szovjet elképzeléseknek. A román olaj biztosítás döntő fontosságú a tengely számára.[210]

Magyarország erősítse hadseregét és a Kárpátok védvonalát. Egy erős magyar hadsereg Jugoszlávia felé is megnyugtató lehet. Ezzel szemben sajnálatos módon el kell

[208] DIMK V. k. 849. o.
[209] HL Eln. Vkf. 1. 1941/4181.
[210] DIMK V. k. 850. o. (564. sz.)

zárkóznia a magyar hadiipari termelés nagyobb mérvű támogatása elől. Most minden eszköz a Wehrmacht erősítéséhez szükséges. Talán néhány hónap múlva lehetséges lesz a magyar kérések fokozottabb teljesítése. Hogy valami biztatót is mondjon vendégének, megjegyezte, hogy a háborút követő rendezés során Magyarország számára előnyök is elképzelhetők.[211]

Bartha aligha lepődött meg, hogy Ribbentrop csak Hitlert visszhangozta találkozójuk során, azonban a meglátogatott Keiteltől, Haldertől és más, a Wehrmacht vezetésében jeleskedő katonáktól több saját véleményt, információt remélt. Bizonyos azonban, hogy négyszemközti beszélgetések során sejttették a német vezérkar nem hivatalos elképzeléseit a magyar csapatoknak a szovjet elleni hadműveletekbe történő bekapcsolásáról, illetve Kárpátaljának a felvonulás során történő igénybe vételéről. Bartha nem tudhatta, hogy Halder ezt a Barbarossával kapcsolatos vezérkari megbeszélésen már felvetette, azonban Hitler mereven elzárkózott, s kijelentette, hogy Magyarországot és a többi érintett országot – Románia kivételével, melynek a hadműveletekben való részvétele létfontosságú – csak az utolsó pillanatban szabad tájékoztatni a készülő hadjáratról.[212]

Bartha beszámolója a hiányos tájékoztatás ellenére is megerősítette a vezérkar főnökét, hogy kétségkívül a Szovjetunió elleni felvonulásról van szó. Románia megtámadása és a Balkánra történő betörés nem lehet a szovjet vezetés tervei között. A szovjet határon gyülekező német hadosztályokkal szemközt nem kísérlik meg azt, amit az elmúlt év során sikert ígérő körülmények között elmulasztottak. Nagyobb probléma, hogy ezt a háborút a Wehrmacht román csapatokkal közösen fogja vívni. A megbízhatatlan Románia előnyhöz jut velünk szemben. Ez a lehetőség – mint láttuk – nem kapott helyet Werthnek a jövőről alkotott elképzelései között.

A szovjet–német konfliktusról sokasodtak a kiszivárogtatott hírek. Egyre magasabb körök, jól értesült német politikai és katonai tényezők nyilvánultak meg már-már hivatalos érvénnyel. Február végén a müncheni magyar konzul egy vezérkari tisztre hivatkozva jelentette, „nincs kizárva a szovjet elleni háború kitörése. Jelenleg 150 német divízió vesztegel foglalkozás nélkül hosszú hónapok óta, ami a legénység elzüllésének veszélyét rejti magában, foglalkoztatásuk célszerűbb módon nem is történhetnék, mint velük a Szovjetunió olaj-, fém- és mezőgazdasági dúsgazdag reservoirjait könnyűszerrel elfoglalni. Így aztán az összes szükséges nyersanyagok birtokában, Németország invázió nélkül is nekiláthatna Anglia lassú kiéheztetéséhez."[213] Az informátora közölte a konzullal, hogy mindössze a birtokában levő részletadatokra támaszkodva jutott erre a következtetésre, nincs betekintése a hadvezetőség terveibe.

Jelentkezett Sztójay is, aki Homlokkal egyetértésben nem tartotta kizártnak, hogy amennyiben mégsem kerülne sor az angliai partraszállásra, úgy „előtérbe fog lépni Szovjet-Oroszország likvidálása, azaz a Keletnek Németország további ellátása szempontjából való megszervezése".[214]

Homlok szorgalmasan gyűjtötte Werth számára a híreket. A támadás ténye február végére már bizonyossá vált előtte. Csak a részletek és az időpont várt további felderítésre, miként az is, Hitler miért nem számít a magyar katonai részvételre.

[211] *Nagybaczoni Nagy:* i. m. 59. o.
[212] *Halder:* i. m. I. k. 299. o.
[213] DIMK V. k. 882. o. (587. sz.)
[214] DIMK V. k. 890. o.

Az információkat Werth így is elégségesnek tartotta ahhoz, hogy egy Budapesten tartott harcászati megbeszélésen a részt vevő tábornokok és vezérkari tisztek tudomására hozza: „Vegyék az urak nagyon komolyan az itt hallottakat, bizalmasan közölhetem, hogy rövid időn belül sor kerül egy német–orosz háborúra, amelyben nekünk is kötelességünk részt venni."[215] A távolmaradás megengedhetetlen következményekkel járhat a győzelem utáni osztozkodás során. Werth annyit fűzött még ehhez, hogy egyelőre nincs más teendő, mint erősíteni a honvédséget, és a német kívánságnak megfelelően tovább erősíteni a szovjet határon lévő erődítéseket. Ő az elmúlt őszön a munkálatokat megszemlélte, melyek november 1-jéig már olyan készültségi fokot értek el, hogy azokat a tél idejére fel lehetett függeszteni.[216]

Ez a magas színtű plénum előtti bizalmas megnyilatkozás, a hallottaknak, mint a honvédség előtt álló feladatok megfontolására való felszólítás, újabb merész, kormányzati tényezőkkel össze nem hangolt lépés volt. A vezérkar főnöke veszélyesnek tartotta a románok háborús részvételének kihatását. Mellőzésünk okát csak részben tudta be stratégiai indíttatásúnak. Legalább annyira Hitler gesztusának, hogy a román antirevizionista törekvések meglovagolásával vegye rá Antonescut a nagyarányú román hadba lépésre. Meg volt győződve, hogy a számunkra fenyegető helyzet kialakulása a magyar politika folyamatosan megnyilvánuló kétértelműségével is magyarázható, ami kihívta az egyre bizalmatlanabb Hitler ellenérzéseit. Ezen csak oly módon lehet változtatni, ha – mint ezt már többször ajánlotta a kormányzónak –, szövetségesként felajánlkozunk a bolsevizmus elleni harcra. A kormány meggyőzésével is határozott lépéseket kell tenni, hogy Hitlernek a várhatóan felértékelődő románokkal szembeni gesztusait kivédjük, revíziós politikánk ne szenvedjen helyrehozhatatlan károkat. Ne várjuk meg míg hívnak! Werth a háború alakulásáról ekkor meggyőződéssel vallott, később tragikus tévedésnek bizonyuló elképzelése alapján kijelentette az egybegyűltek előtt, hogy a német hadsereg rövid villámháborúban végez a nála szervezettségben, felszerelésben, harci morálban gyengébb szovjet hadsereggel, melynek hatására az ingatag bolsevik rendszer összeomlik. A Szovjetunió iránti ellenszenvétől vezettetve félreismerte a rendszer szilárdságát, ami az élő erőben és technikában megmutatkozó, általa jól ismert erőviszonyok, a szétterülő hatalmas tér, a kimeríthetetlen erőforrások szerepének ily mérvű lebecsüléséhez vezette. A már súlyos csapásokat szenvedett, bár még le nem győzött Nagy-Britannia nem lesz képes Németországot kétfrontos háborúra kényszeríteni. A győztes és oroszországi anyagi források birtokában megerősödő Németország erejét tapasztalva, a jövőben is aligha fogja azt akár amerikai segítséggel is megkísérelni. Az első világháború elvesztésének fő tényezője, a kétfrontos háború így kiküszöbölhető lesz. Az adott körülmények között számunkra nem a háborús részvételünk, de távol maradásunk rejt magában veszélyeket. A Németország diktálta békeszerződés során rosszul járhatunk.

Hiba és félrevezető lenne annak feltételezése, hogy Werth egyedül volt nézeteivel, a katonai és politikai elit körében számosan voltak, akik részben vagy egészben egyetértettek vele. A Szovjetuniótól és kommunizmustól szorongó magyar társadalomban a legkülönfélébb öngerjesztett hiedelmek keletkeztek a szovjet legyőzéséről, melyek alkalmasak voltak a félelmek oldására.

Teleki sem zárta ki egy német–szovjet háború lehetőségét, ettől azonban a küzdő felek kölcsönös meggyengülését remélte, aminek nevető harmadikként Nagy-Britannia

[215] *Kádár:* i. m. 360. o.
[216] HL Eln. Vkf. 1. 1941/4784.

lesz a haszonélvezője. A konfliktustól való legteljesebb távol maradástól az ország majdani kedvező megítélését várta. Március 3-án a londoni és washingtoni magyar követnek küldött bizalmas feljegyzésében fejtette ki kormánya szándékát: „A magyar kormánynak fő feladata ebben az európai háborúban az, hogy Magyarország katonai, anyagi és népi erejét a háború végéig konzerválja. Minden áron távol kell maradni a konfliktusban való részvételtől. A háború kimenetele kétséges. De minden eshetőségben Magyarországnak fontosabb, hogy megtépázatlanul álljon ott az európai konfliktus befejeződésének periódusában. Nagyon könnyen megtörténhetik, különösen Németország esetleges vereségének esetén, hogy a háború végén, akár Európának ebben a keleti részében kaotikus állapotok állnak be, amelyek legnagyobb veszéllyel azon államokra fognak járni, amelyek védtelenek, amelyek anyagi eszközeiket és hadseregüket a konfliktus befejeződése előtt feláldozzák."[217] E politika sikerének sarkpontjának tartotta Teleki, hogy Jugoszlávia mindenképpen maradjon távol a balkáni konfliktustól, aminek útja a háromhatalmi egyezményhez való csatlakozása. E nélkül aligha kerülheti el a német támadást.

A miniszterelnök reményei már a jugoszláv csatlakozás aláírásának másnapján porba omlottak. A belgrádi puccs felbőszítette Hitlert, s azonnali cselekvésre indította. Terve végrehajtásához szükség volt a magyar szövetségesre is. Sztójay március 27-én Hitler megbízásával azonnal Budapestre repült Horthyhoz. A kormányzó Teleki és Bárdossy jelenlétében fogadta a magyar követet. Örömmel nyugtázta Hitler üzenetét. A társaságában lévő urak kevésbé lelkesedtek. Hitler kilátásba helyezte a magyar területi követelések teljesítését, mégpedig addig a határig, melyet Őfőméltósága maga szab meg. A kormányzóra bízta, hogy tesz-e megfelelő katonai intézkedéseket, de ennek ügyében a német hadvezetőség valószínűleg 24 órán belül érintkezésbe fog lépni a magyar hadvezetőséggel.[218]

Másnap délelőtt megbeszélésre került sor a Hitlernek adandó válaszról. A résztvevők ugyanazok, a katonai vonatkozásokra tekintettel Barthával és Werthtel kiegészülve. A helyzet drámai volt, ha az érintettek óvakodtak is, hogy ennek bármilyen jelét adják. Miközben Teleki az örökbarátsági szerződésbe kapaszkodva megpróbálta menteni a menthetőt, a jugoszlávokkal szembeni prognosztizációja beigazolódásától megittasult Werth utasításra várt a katonai előkészületek megtételére. Biztos volt benne, hogy a területi ígéretektől felbuzdult kormányzó nem fog szembe helyezkedni Hitler óhajával.

Teleki a nemrég megkötött és ratifikált szerződés megszegése ódiumának, a háborúba sodródás veszélyének felvetésével, valamint a honvédség erőinek a szovjet és román veszély indokolta megőrzésének szükségességével érvelt, és igyekezett visszatartani Horthyt a fenntartás nélküli együttműködés azonnali kinyilvánításától. Igyekezete legfeljebb a válasz megfogalmazásának visszafogottságában éreztette hatását a két, cselekvésre kész katonától támogatott kormányzóval szemben. Végül úgy döntöttek, hogy a háromhatalmi egyezményre való tekintettel engedélyezik a német csapatok átvonulását és magyar légi bázisok használatát. Kinyilvánítják továbbá a Jugoszlávia elleni katonai akcióban való magyar katonai részvétel iránti hajlandóságot, annak feltételeit rövidesen meghatározzák és döntésre az LHT elé terjesztik. Erről a birodalmi kormányt tájékoztatni fogják.[219]

Sztójay a minisztertanács délutáni ülését meg sem várva Berlinbe repült és átadta Hitlernek a kormányzó válaszát. Biztosította a Führert a magyar nemzet szilárd elha-

[217] DIMK V. k. 893. o. (594. sz.)
[218] *Szent-Iványi:* i. m. 543. o.
[219] *Macartney:* i. m. I. k. 475. o.

tározásáról, hogy „ugyanazt a politikai vonalat követi és változtathatatlan hűséggel áll, erejéhez képest, a Német Birodalom mellett".[220] Őszinte megelégedéssel tölti el, hogy a Wehrmacht főparancsnoksága felveszi a kapcsolatot a magyar hadseregvezetéssel. Sztójay szükségesnek találta megjegyezni, hogy a jugoszláv események mögött a szovjet-orosz befolyást véli felfedezni, valamint felhívni a figyelmet a román államvezetés mindig ellenséges érzelmeire is.[221]

Azzal, hogy a két vezérkar közös előkészületei zöld utat kaptak, visszafordíthatatlan folyamat indult meg. Hitler számított a magyar támogatásra. Az üzenet tartalma berlini politikai és katonai körökben hamar elterjedt, s miniszterek és tábornokok feltűnő megelégedettséggel és örömmel hangsúlyozták, hogy „ezek után végre helyreállt Németország és Magyarország között a régi, sorsközösségen alapuló baráti viszony, valamint a régi fegyverbarátság".[222]

A március 28-án délután megtartott minisztertanácson Bárdossy vázolta a kialakult helyzetet. Javaslatára a kormány arra az álláspontra helyezkedett, hogy a magyar katonai akcióra lehetőleg mérsékelt erőkkel csak akkor kerülhet sor, ha a horvátok kikiáltják függetlenségüket, és Jugoszlávia, mint államalakulat megszűnik létezni; ha atrocitások következtében Délvidéken a magyarság helyzete tarthatatlanná válik, illetve vákuum támad. Leszögezték, hogy csak a Duna–Tisza közti területről lehet szó. A német csapatok átvonulásához hozzájárulásukat adták.[223] Bárdossy és Werth értelmezése szerint már ekkor kimondatott, hogy a „Jugoszlávia elleni magyar katonai akció befejezett ténynek tekintendő, és ennek az elhatározásnak a szilárdságát semmiféle állítólagos ingadozás nem tette később kétségessé", holott, jegyezte fel későbbiekben Szent-Iványi, a minisztertanács ilyen döntést nem hozott. Ezzel szemben Werthtel és Bárdossyval kell egyet értenünk, hogy a minisztertanács azzal is döntött, amikor kimondta, mely esetekben kerülhet sor magyar katonai beavatkozásra. Hogy a felsoroltak rövidesen be fognak következni, nem lehetett kétséges. Senki sem volt a jelenlévők közül, aki a jugoszláv hadsereg sikeres ellenállásával és Jugoszlávia fennmaradásával számolt. A megszületett döntés indította Teleki miniszterelnököt, hogy azonnali lemondásával álljon elő, amitől csak Keresztes-Fischer és más miniszterek kérésére volt hajlandó eltekinteni.

Miközben a magyar minisztertanács katonai akciónk feltételeiről tanácskozott, Berlinben Paulus altábornagyot, az OKW főszállásmesterét utasították, hogy azonnal utazzon Budapestre. Tájékoztassa a magyar vezérkart a magyar csapatokkal szembeni kívánalmakról, s egyezzen meg a szükséges előkészületek azonnali megkezdéséről.[224]

Paulus útját megszakítva, március 29-én Bécsben megbeszélést folytatott List és Weichs tábornokokkal, a Jugoszlávia ellen felvonuló 12. és 2. német hadseregek parancsnokaival. Tájékoztatta őket budapesti útjának céljáról. Március 30-án érkezett Budapestre. Werth László Dezső tábornoknak, a vezérkar hadműveleti osztálya vezetőjének a társaságában a miniszterelnök és a külügyminiszter tudta nélkül, de – mint Erdmannsdorff jelentette Berlinbe – bizonyosan a kormányzó biankó felhatalmazásával, azonnal megkezdte vele a tárgyalásokat. Megállapodtak, hogy a honvédség részt vesz a Jugoszlávia elleni hadműveletben. Ennek során a magyar hadvezetőség alárendeli magát

[220] Horthy Miklós titkos iratai. i. m. 290. o. és *Nagybaczoni Nagy:* i. m. 61. o.
[221] Uo.
[222] *Szent-Iványi:* i. m. 545. o.
[223] *Szernt-Iványi:* i. m. 546. o.
[224] *Halder:* i. m. II. k. 331 .o.

az OKW irányításának. Rögzítették a mozgósítandó seregtestek számát és időpontját, a csapatok működési területét, valamint a német parancsnokságokkal való együttműködés módozatait. Megbeszélték továbbá a Dél-Dunántúlon csoportosuló, illetve a Bánát felé az országon átvonuló német csapatok átvonulásával kapcsolatos feladatokat. Paulus kérte, hogy Werth a mozgósítási előkészületeket úgy hajtsa végre, hogy a magyar csapatok már akcióképesek legyenek, amikor a német hadsereg körülbelül egy hét múlva megkezdi a hadműveleteket. A tárgyalás közben érkezett a hír, hogy Hitler úgy döntött: délen (Bulgáriából) List tábornok 12. hadserege április 5-én, míg Weichs 2. hadseregének csapatai április 12-én lépnek harcba.[225] Ennek megfelelően a magyar akció kezdetét jó lenne a 12-i időponthoz kapcsolni. Werth feleslegesnek tartotta felhívni Paulus figyelmét, hogy a magyar minisztertanács egy nappal előbb már feltételekhez kötötte a magyar csapatok beavatkozását. Ez csak szükségtelen alkudozásokhoz vezetne, ami rossz fényt vetne a honvédségre. Az események alakulása majd meghozza a megoldást. Paulus végül közölte Werthtel, hogy a jobb együttműködés érdekében Himer vezérőrnagy vezetésével a közeli napokban német összekötő törzs érkezik Budapestre. Paulus a tárgyalások után még Horthyhoz ment tisztelgő látogatásra. Tájékoztatta a megbeszélés eredményéről. Innen a pályaudvarra hajtatott és sietve elutazott Budapestről.[226]

Werth elemében volt. Megnyílt az út az együttműködés előtt. Itt az alkalom érdemek szerzésére és a szövetségi hűség kinyilvánítására. A honvédség részt vehet Jugoszlávia legyőzésében, s az elcsatolt területek visszaszerzésén túl, a szerbek féken tartásával hozzájárulhat a balkáni új rend létrehozáshoz és fenntartásához is. Werth fejében még az is megfordulhatott, hogy a közös hadviselés tapasztalatai megváltoztathatják Hitlernek a keleti hadjáratban való részvételünkről alkotott véleményét is.

A kormányfőt utólag fogja tájékoztatni a tudta és beleegyezése nélkül, a kormány határozata ellenében vállalt kötelezettségről. Kellemetlen lesz, mikor Teleki fejére zúdítja felháborodását, azonban a szorult helyzetre fog hivatkozni. Előre nem tudhatta Paulus látogatásának konkrét célját, milyen kérésekkel fog előállni. Ő pedig azonnali választ kért. A helyzet kínos voltát enyhíti, hogy a kormányzó tudtával tárgyalt. Paulus őt is tájékoztatta az értekezlet lefolyásáról, a német kérésekről és megállapodásokról, s nem volt ellenvetése. A kormányhatározatok különben is csak addig lesznek érvényben, míg nem ütköznek a közös hadjárat érdekeivel.

Teleki reagálását nem ismerjük, mikor Werth az ügy sürgősségére való tekintettel még aznap, vasárnap, felkereste őt a hírrel, hogy a kormányzó tudtával és beleegyezésével tárgyalt Paulus altábornaggyal, a német legfelső hadvezetőség megbízottjával, és vele a katonai együttműködésre vonatkozólag megállapodásra jutott. (A Telekit ért hatást illetően figyelemre méltó Erdmannsdorff megjegyzése, aki szerint ez a lépés nagymértékben járult hozzá lelki összeomlásához, ami három nappal későbbi tragédiájához vezetett.) A megállapodás értelmében Werth április 1-jével kérte a kormánytól az öt hadtest és a gyorshadtest mozgósítását. Erre „azért volt szükség, mert Paulus közölte velem, hogy ők a német hadműveletek időpontját VI. 12-ben állapították meg. Minthogy számításaink szerint a magyar haderőnek a hadműveletekre tekintetben vett részeit ennyi idő alatt mozgósítani és felvonultatni nem lehet, ezért a magyar hadműveletek kezdő időpontját IV. 15-én kellett tervbe vennünk. Ebből is nyilvánvaló, hogy ha már elhatároztuk a had-

[225] *Halder:* i. m. II. k. 337. o.

[226] Kéri Kálmán szíves közlése a szerzőnek.

műveletekben való részvételünket, az M elrendelése rendkívül sürgős volt."[227] Werth a megállapodásra hivatkozva kérte az M elrendelését. Nem tartotta szükségesnek szóba hozni, hogy arra azon esetben is szükség van, amennyiben a honvédség a kormány által meghatározott esetekben lép akcióba.

Teleki a Legfelső Honvédelmi Tanács azonnali összehívását kérte. Werth ezzel abban a reményben értett egyet, hogy Horthy támogatásával meggyőzheti az akadékoskodókat, és zöld utat kap a mozgósításhoz.

Április 1-jén 17 órakor a kormányzó elnökletével a várpalotában került sor a Tanács ülésére. Bárdossy exponálta a 28-i minisztertanácson már előadott és eldöntött ügyet. Kérte a tanácsnak a beavatkozás feltételeivel kapcsolatos állásfoglalását. Hangsúlyozta, mindent meg kell tennünk idegen uralom alatt lévő véreink felszabadítása érdekében, azonban tartózkodnunk kell öncélú lépésektől. Amíg Jugoszlávia fennáll, a jugoszláv–magyar szerződés megköti kezünket. Jugoszlávia szétesése esetén véreink érdekeinek megoltalmazására indított katonai műveleteink a világ és a történelem előtt indokolhatók lennének, egy támadólagos fellépés azonban nem lenne igazolható. Szembehelyezkednénk a politikai etikával és oly háborús bonyodalmakba keveredhetnénk, ami Magyarországnak nem érdeke. Ezért ha katonai lépésre kerül sor, az semmiképp se terjedjen ki másra, mint az elszakított területek pacifikálására és visszafoglalására. Különben egy brit–amerikai győzelem esetén Trianonnál is nehezebb helyzetbe kerülnénk.[228]

Teleki megerősítette külügyminiszterét, és kérte a tanácstól a korábbi minisztertanácsi döntés megerősítését, miszerint „a beavatkozást a horvátországi német előrehaladástól s ezáltal a jugoszláv állam szétbomlásától tesszük függővé, határozott időpont megjelölése nélkül, fenntartva teljes és azonnali akció szabadságunkat szerb támadás vagy provokálás esetére, amiben bent foglaltatik az elszakított részen élő magyarok üldözésének eshetősége is."[229]

Werth hozzászólásában a Hitler levelére adott elvi kormányzói hozzájárulásból és az ebből eredő következményekből indult ki. Való igaz, hogy ez fellépésünk módjára, időpontjára és az erők nagyságára és alkalmazásának mérvére nem tartalmazott ígéretet. A német vezérkar azonban konkrét kérésekkel jelentkezett, s most sürget bennünket, amire választ kell adnunk. A külügyminiszter úr által előadott politikai célkitűzésekkel nem ért egyet, mert azokat nem lehet a háború katonai természetébe illeszteni. „Nem lehet azt kimondani, hogy csak az ezeréves határokig megyünk és tovább nem, mert az ellenséget meg kell támadni, és ha kell, a saját területén addig kell üldözni, míg meg nem semmisül. Csak teljes katonai győzelem után léphetnek előtérbe politikai szempontok szerint való megfontolások. Hibásnak tartaná, ha magyar területeket csak akkor szabadítanánk fel, ha Jugoszlávia esetleg az önálló Horvátország kiválása folytán, mint olyan megszűnne."[230] A lezajlott vezérkari tárgyalás és megállapodás után a német vezetésben nem váltana ki előnyös hatást katonai fellépésünket feltételekhez kötni. Mindezért a német hadsereg fellépésével egyidejű azonnali beavatkozást sürget, és korlátlan katonai célkitűzéssel, öt gyalog- és egy gyorshadtest mozgósításának és felvonultatásának elrendelését javasolja. Román vagy orosz fellépéstől nem kell tartani, mert egyrészt azokkal a németek sem számolnak, másrészt minél több erővel lépünk fel Jugoszlávia ellen, annál gyorsabban érünk el ott döntő sikert és fordulhatunk az új ellenség felé.

[227] *Szent-Iványi:* i. m. 104. o.
[228] Náray Antal visszaemlékezése 1945. (S. a. r. *Szakály Sándor.*) Budapest, 1988. 45. o.
[229] *Szent-Iványi:* i. m. 106. o.

Bartha támogatta a vezérkar főnökét. Hozzászólásában azt a jótékony támogatást emelte ki, amit támogatásunk révén hadseregünk felszereléséhez kaphatunk.

A vitát követően, melyben Werth Barthán, a németek visszautasítása miatt óvatoskodó Hómanon és Reményi-Schnelleren kívül mást nem tudhatott maga mellett, kénytelen volt tudomásul venni: a kormány korábbi döntése érvényben maradt.

A vita alatt végig szótlan kormányzó végül fenntartás nélkül megerősítette a kormány döntését, és elutasított minden inkorrektnek minősíthető korlátlan és korai katonai beavatkozást. Úgy látszik, Hitler revíziós ígéreteitől fellelkesülve elhamarkodottan bólintott rá a Paulus közvetítette német kívánságokra. Most megfontolásra késztette Telekinek a vita során megerősítést nyert figyelmeztetése a várható politikai következményekre. Csak arra utasította Werthet, hogy a miniszterelnökkel egyezzenek meg öt hadtest mozgósításának előkészítéséről, és erről neki tegyenek jelentést. A mozgósítás elrendelését magának tartotta fenn. A csapatok parancsnoklását saját hatáskörébe vonta, azok nem kerülhetnek az OKW főparancsnoksága alá. A szükséges magyar–német katonai tárgyalások bonyolítására kapott megbízással ebben a helyzetben pedig nem tud mit kezdeni.[231]

Werth csalódott az elbizonytalanodott kormányzóban, aki ezúttal is elfogódott és megengedő volt Telekivel szemben. Nem merte tudtára adni, hogy a Paulusszal folytatott tárgyaláson vállaltak az azonnali mozgósítást követelik meg. Nem mer ennek megfelelő határozottsággal dönteni, holott tisztában van vele, a kilátásba helyezett mozgósítást nem sokáig lehet késleltetni. Időt húz, miközben máris késésben vannak. Nem lehet előtte sem kétséges, hogy az elkötelezett hangú levelét követően Paulusnak tett ígéreteket Hitler természetesen behajtja. A magyar részvétel arányait végül a magyar területről indított német hadművelet szükségletei fogják megszabni. Hitler számára éppen a hadjárat gyors befejezésének követelménye teszi szükségessé a honvédség közreműködését. Minden bizonnyal a hadba lépést ezért sem lehet majd a kormány által meghatározott feltételekhez kötni. Ezt és a korlátozott részvételt csak egy remélhetően gyors német győzelem teheti lehetővé. Az adott körülmények között csak a mozgósítás „előkészítése" nem kielégítő megoldás, várható, hogy az időhúzásnak ez a módja ki fogja váltani a német tiltakozást.

A vezérkar főnöke ilyen körülmények között nem látta teljesíthetőnek a reá váró feladatot. Akaratán kívül lehetetlen helyzetbe hozták. Felajánlotta lemondását. A kormányzó azonban erről hallani sem akart, türelemre intette és maradásra bírta. A Telekivel való ellentétre visszavezethető lemondásának híre azonban így is kiszivárgott és találgatásokra adott alkalmat hadseregen belül és kívül. A seregtestparancsnokok értetlenül álltak a mozgósítás elrendeléséről szállongó ellentmondásos hírek előtt. A vezérkar főnökének bizonytalansága eleddig szokatlan volt előttük. Ez megengedhetetlen, a mozgósítás nyugodt és tervszerű végrehajtását szinte lehetetlenné teszi, amit jó lenne elkerülni. Gyimessy Frigyes tábornok, a mozgósított 3. magyar hadsereg vezérkari főnöke, a délvidéki hadműveletet követő jelentésében így írt erről: „A részleges mozgósítást közvetlenül megelőző napokban ellenőrizhetetlen hírek voltak forgalomban a kormányzat és a katonai vezetés között fennálló ellentétek, valamint külpolitikai állásfoglalásunk tekintetében. Miután ilyen hírverést a jövőbe sem lehet megakadályozni, hasznosnak vélem, ha az illetékes katonai központi tényezők a hadsereg- és hadtestparancsnokságokat (stb.), ha röviden is, bizalmasan tájékoztassák."[232]

[230] *Náray:* i. m. 48–49. o.
[231] *Szent-Iványi:* i. m. 106. o.
[232] HL Eln. Vkf. 1. 1941/5161.

Április 2-a a várakozás jegyében tel el. Horthy mozgósítási parancsa késett. Minden bizonnyal Hitler felszólítására várt, amivel leszerelheti Teleki ellenállását. Közben a megegyezésnek megfelelően a Wehrmacht megkezdte az átvonulást. A XXXXVI. gépesített hadtest első alakulatai már megérkeztek Dél-Dunántúlra, a XXXXI. hadtest éle pedig Budapest felé közeledett. Az utóbbi hadtesttel együttműködésre kijelölt magyar csapatok még mozgósítva sem voltak.

Az elkerülhetetlen katonai együttműködés és az emiatt Londonból érkező diplomáciai fenyegetések között vergődő, a helyzetet egyre kilátástalanabbnak látó, megakadályozásában tehetetlen Teleki idegei összeroppantak, április 3-án hajnalban bekövetkezett a tragédia. A kormányzót megrendítette Teleki halála. Úgy érezte, holtában is tartozik neki azzal, hogy mintegy végakaratként tudtára adja Hitlernek a magyar fegyveres csatlakozás kormány által elhatározott feltételeit. Ugyanakkor egy várható és visszautasíthatatlan német ultimátum esetére megszabadult az elkerülhetetlen ütközéstől barátjával, akit a kormány élén szeretett volna megtartani.

Megnyílt az út a mozgósítási intézkedések előtt. Április 3-án már a Bárdossy László vezetésével összeült minisztertanács döntést hozott a IV., V. és gyorshadtest, továbbá a légvédelmi alakulatok és folyamőrség mozgósításáról. A határvédelmi erőket már korábban riasztották. A mozgósítandó erők száma így is elmaradt a megkívánttól, mert a kormány megítélése szerint ezt még védelmi rendszabályként lehetett beállítani. A vezérkar főnöke a mozgósítás kezdetét április 4-én 0 órában jelölte meg.[233]

Paulus, aki várakozással kísérte figyelemmel a magyar eseményeket, április 3-án jelentette az OKW-nak Teleki halálát, aminek szerinte politikai okai vannak. Ugyanakkor elégedetlenségének adott kifejezést a magyar mozgósítás késése miatt. Paulus szerint úgy tűnik, Horthy nem az egész hadsereget, hanem csak a határvadász alakulatokat és a gyorshadtestet akarja mozgósítani. A magyar kormány rendkívül tartózkodó.[234]

A nap folyamán Paulus újabb értesülésekkel is szolgált feletteseinek Teleki haláláról. A Jugoszlávia elleni akcióban való részvétel heves véleménykülönbségeket eredményezett, ami felőrölte a beteg miniszterelnök erejét. A mozgósítás a mai napon a IV. és V. hadtestre is kiterjedt. Horthy kormányzó levelet küld a Führernek, amivel Bartha honvédelmi miniszter már útnak is indult.[235]

Az OKW vezetőiben felmerült a kérdés, Teleki öngyilkossága mennyiben zavarhatja meg a Wehrmacht magyarországi felkészülésének menetét. Hitler várakozó álláspontra helyezkedett. Bízott Horthyban. Kijelentette, hogy a korábbi elhatározással szemben a magyar csapatok nem kerülnek az OKW alárendeltségébe, hanem Horthynak lesznek alárendelve. A szkeptikus Halder ehhez csak annyit fűzött hozzá: „Kár!"[236]

Bartha április 4-én megérkezett Hitlerhez Horthy levelével. Teleki halála után ő maga is lelkiismereti válságban érzi magát – írta Hitlernek. A minisztertanács döntésével – ahol a vezérkar főnöke is jelen volt – egyetértve csak akkor tartja lehetségesnek a beavatkozást, ha a német csapatok támadása nyomán Jugoszlávia megszűnik létezni. A lelkiismereti konfliktus arra kényszeríti, hogy kérje a német főparancsnokságot: „határozza meg a csapatainkra vonatkozó feladatokat, lehetőleg oly módon, hogy azok mindenkor összeegyeztethetőek legyenek lelkiismeretünkkel."[237]

[233] A Wilhelmstrasse... 570. o. (383. sz.)
[234] *Halder:* i. m. II. k. 343. o.
[235] Uo. 344. o.
[236] Uo. 342. o.

Bartha szóbeli kiegészítéssel is szolgált Hitlernek. A magyar beavatkozás akkor válna lehetségessé Jugoszláviával, ha casus belli konstatáltatnék. Ilyen lenne, ha a jugoszláv csapatok megtámadnák a német vagy magyar csapatokat, illetőleg, ha sikerülne ilyen támadást kiprovokálni, vagy ha például Zágráb proklamálná Horvátország elszakadását, s ezzel megszűnne Jugoszlávia és a barátsági szerződés érvényessége.[238] Bartha mindenesetre igyekezett megnyugtatni Hitlert, hogy három hadtest már mozgósítva van, s az együttműködési szándék változatlanul fennáll.[239]

Hitlernek szüksége volt a magyar közreműködésre, s el akart kerülni a felvonulásban bekövetkező bármilyen zavart, ezért megértőnek mutatkozott Horthy aggályaival szemben. Ami a casus bellit illeti, az már beállott, amikor a jugoszlávok megszegték a hármas paktumhoz való csatlakozást. Horthy hiuságára kívánt hatni, amikor a közös hadműveletekről szólva kijelentette, hogy ennek során a magyar csapatokat természetesen a kormányzó önállóan vezetné, ő csak „az egységes cselekvés szempontjából, illetőleg ennek biztosítása érdekében csak javaslatokat tenne, és mindenképpen azon volna, hogy a Kormányzó Úr Őfőméltósága személye mint honfoglaló a magyar önálló királyság presztízse érdekében is magasan kidomborodjék".[240]

Bartha ezt követően Keitellel és az OKW más tábornokaival is tárgyalt. Keitel megértést mutatott, s kilátásba helyezte támogatását. A casus belli kérdésében ugyanazt az álláspontot képviselte, mint Hitler. Az alkalmazandó magyar erőkkel kapcsolatosan nem hagyta kétségek közt Barthát. A fő törekvés a gyors siker legyen, ehhez azonban minél több erőre van szükség.[241]

Brauchitsch és Halder voltak a következők, akiknek Bartha előadta a sajátos helyzetből adódó nehézségeket. A két tábornok udvariasan végighallgatta, alig palástolva türelmetlenségét a lassú és felemás katonai intézkedések miatt.

Halder végül az ügy közvetlen intézőjére, Paulusra bízta a magyar honvédelmi minisztert. Ő elmondta Paulusnak, hogy Teleki a barátsági szerződés miatt nem vállalta a Jugoszlávia elleni fellépést, félt annak politikai következményeitől. Búcsúlevelet hagyott hátra Horthynak, melyben figyelmébe ajánlotta a szövetségi hűség megtartását. A kormányzót a levél ingatta meg a március 30-i megállapodás teljesítésében. Most rá vár a feladat, hogy új magállapodásra jusson.

Paulus, akit személyében is kínosan érintett az ügy, kevésbé volt udvarias, mint felettesei. Köntörfalazás nélkül számon kérte a megállapodást, amelyre a német hadsereg hadműveletei során épít. Bartha szorult helyzetében mi mást tehetett, megígérte az I. és VII. hadtest mozgósítását, valamint, hogy a gyorshadtest már 12-re, a többi hadtest 15-re felvonul a hadműveletekhez.[242]

Bartha április 5-én már Budapesten volt Hitler levelével. Elmondta a kormányzónak, hogy a német katonáktól szemrehányások tömegét kapta a mozgósítás késlekedése miatt, a kormány helyzetét megértő és könnyítő ígéretet azonban nem.

Werth elégtételt érezhetett Bartha beszámolóját hallva. Hitler megértő reagálása meglepte, a katonák Paulus közvetítette türelmetlensége annál kevésbé. Örült, hogy nem neki

[237] MMV 298. o.
[238] Uo. 301. o.
[239] *Nagybaczoni Nagy:* i. m. 65. o.
[240] MMV 303. o.
[241] Uo. 305. o.
[242] *Halder:* i. m. II. k. 348. o.

kellett meghallgatnia tárgyaló partnere szemrehányásait. Nem kétséges, hogy Hitler behajtatja a magyar vállalásokat. Horthy sem hiheti, hogy ezt megkerülheti. Legfeljebb időt húzhat, amivel nem csak őt és a vezérkart, de a hadsereg egész vezetését nehéz helyzetbe hozza. Ezúttal nem békés bevonulás lesz, hanem háborúba viszi a csapatokat. Elszánt ellenállással is számolni kell. Nem mindegy, mikor és milyen erőkkel lép harcba. A kellő összpontosítás hiányából veszteségek származhatnak, amiért azonban elsősorban neki és nem Horthynak kell majd vállalnia a felelősséget.

Az események felgyorsultak. A kormányzó jóváhagyásával még április 5-én kiterjesztették a mozgósítást a 3. hadsereg parancsnokságára, valamint a Fővezérség (vezérkar) közvetlen alakulataira, majd 6-án az I. és a VII. hadtestre. Az alakulatoknak az eredetileg tervezettnél rövidebb idő állt rendelkezésükre a mozgósítás végrehajtásához és a menetkészültség eléréséhez, hiszen az új határidő április 11., illetve 12. lett.[243] Bartha késedelem nélkül Erdmannsdorff tudtára adta a döntést a mozgósítás kiterjesztéséről. Szükségesnek találta megjegyezni, hogy a vezérkar főnöke már tegnapelőtt hangot adott rosszallásának a német hadsereg számára elégtelen magyar mozgósítás miatt, azonban akkor kérését nem vették figyelembe.[244]

A Paulusszal folytatott megbeszélésnek megfelelően Kurt Himer vezérőrnagy – mint a német hadseregnek a magyar hadvezetés mellé beosztott tábornoka – április 3-án megbízást kapott az OKW-től egy 6 tisztből és 11 főnyi altisztből és legénységből álló magyarországi összekötő törzs felállítására. A közvetlenül a német szárazföldi haderők parancsnoksága (OKH) alá rendelt törzs feladata volt a magyar hadvezetésnél képviselni a német vezetés érdekeit, gondoskodni a szoros kapcsolat fenntartásáról a Führer és a kormányzó, illetve a Wehrmacht egységei és a magyar Fővezérség között. Kapcsolatot kellett teremtenie és fenntartania a 2. és 12. német hadsereg parancsnokságával, és biztosítani együttműködésüket a magyar erőkkel. Himernek rendelték alá az összes, már Magyarországon működő német katonai ellátó, hírszerző, összekötő stb. szerveket. Ugyanakkor elhatározták egy Himer alá rendelt légierő-összekötő törzs felállítását is Fütterer vezetésével. A budapesti német katonai attasé nem kapcsolódott be a törzs munkájába.[245]

Himer vezérőrnagy a német összekötő törzzsel már április 5-én Budapestre érkezett. Azonnal jelentkezett Werthnél. Bemutatkozás után rögtön a tárgyra tért. Az OKW kérése, hogy a Tisza keleti partján felvonult 19. gyalogdandárt vonják vissza a nyugati partra. A Tisza legyen a sávhatár a Bánát felé felvonult XXXXI. hadtest és a magyar a csapatok között. Ezt a román–magyar feszültséggel hozta összefüggésbe. Este Himer ismét jelentkezett azzal az információval, hogy a német csapatok másnap megkezdik hadműveleteiket Jugoszlávia ellen.[246]

Április 6-án a támadást a 12. hadsereg kezdte meg Közép- és Dél-Jugoszlávia ellen. Ugyanakkor 1000 géppel megindították a légi offenzívát is. A támadó csapatok már az első nap sikeresen nyomultak előre. A 2. német hadsereg, bár néhány fontos határ menti pontot birtokba vett, egyelőre mozdulatlan maradt, támadását csak 8-ára tervezték.[247]

[243] *Csima:* i. m. 51. o.

[244] DGFP XII. k. 348. o.

[245] Kriegstagebuch des Deutschen Generals beim Oberkommando der Kgl. Ungar Wehrmacht. In: A német hadvezetés magyarországi politikájához 1941 március–július. Közli Kun József. *Századok,* 1965. 6. sz. 1232. o.

[246] Uo. 1232. o.

[247] *Halder:* i. m. II. k. 351. o.

Április 7-én a magyar vezérkar a következő távmondatot kapta az OKW-től: „A jugoszláv kormány magatartása szükségessé tette, hogy a fegyveres erő igénybevételével Jugoszláviát megszálljuk. Magyarország és Olaszország a megszállásban ténylegesen részt vesz."[248] A távmondat – amint ez várható volt – figyelmen kívül hagyta a magyar részvétellel kapcsolatos fenntartásokat. Werth biztos volt, a német demarsnak a kormány, de a kormányzó sem fog ellenállni. Túl kell lépni az LHT feltételein és cselekedni kell. A vezérkar a még aznap kiadott felvonulási és szállítási intézkedésében kifejezésre juttatta, hogy Magyarország a kormányzó elhatározása nyomán részt vesz a Jugoszlávia elleni hadműveletekben. Igyekezett gyorsítani a mozgósítást és a csapatok felvonulását, hogy azok mielőbb akcióképesek legyenek. Werth kijelentette Gorondy-Novák Elemér altábornagynak, a 3. magyar hadsereg parancsnokának: „Késedelem van, sietnünk kell, hogy le ne késsük a németek 12-én vagy még 11-én a Dunántúlon és a Bánátból kezdődő támadását."[249] Ha lekésünk, kimarad a kedvező alkalom, ami súlyos következményekkel fog járni. Werth a megváltozott körülmények között már készen állt a csapatoknak a Duna vonalán túli alkalmazására is, ami csak növeli fogja azok érdemeit.

Himer saját benyomásai nyomán jelentette feletteseinek: a kormányzó túllépett fenntartásain, semmiféle lelkiismeret-furdalása nincs a magyar hadsereg Jugoszlávia elleni alkalmazása miatt, csak az a cél vezeti, hogy az ne kerüljön messze az országtól, s ne legyen nagy a vérveszteség.[250]

A magyarországi német csapatmozdulatok, valamint a magyar repülőterek használata kiváltották a jugoszláv légierő aktivitását. Április 7-én támadást hajtottak végre Szeged, Pécs, Siklós repülőtere ellen. Ennek során a német vadászok és a magyar légvédelem 8 bombázót lelőtt. Ez a Magyarország területe elleni kétségkívüli agresszió casus bellinek is felfogható volt, ami erősítette a magyar katonai akció jogosságát. Egyben alkalmas volt, hogy jugoszlávellenes hangulat keltésével a sajtó és a rádió bekapcsolódjon a felszabadító katonai akció lélektani előkészítésébe.[251]

Április 8-án megkezdődött a 2. német hadsereg támadása is. Akcióba lépett a Dél-Dunántúlon összpontosított XXXXVI. gépesített hadtest. Páncéloshadosztályai elfoglalták a barcsi, koprivnicai és eszéki hidat, s hídfőket alkottak a Dráva túlpartján. Másnap a 14. és a 8. páncéloshadosztályok támadásba lendültek, és gyenge ellenállás mellett gyorsan haladtak déli, délkeleti irányban. A 2. német hadsereg nyugat felől támadó gyaloghadosztályainak előrenyomulását elsősorban csak a rossz útviszonyok akadályozták. Az Isztriai-félsziget felől az olasz hadsereg is megkezdte támadását. A XXXXI. hadtest készen állt, hogy a Bánáton keresztül megkezdje előrenyomulását Belgrád irányába. A 12. német hadsereg észak felé fordult, s a 11. páncéloshadosztálya gyors ütemben haladt Belgrád felé. A német előrenyomulás a vártnál gyorsabb volt. Április 10-én a német csapatok elfoglalták Zágrábot.[252]

A XXXXVI. és XXXXI. hadtestek hadműveleteit a Duna–Tisza között előrenyomuló magyar erőknek kellett támogatniuk. Ennek összehangolása Himer, illetve a hadtesthez beosztott magyar összekötő tisztek feladata volt. Amikor Paulus március 30-án megállapodott Werthtel, azzal számoltak, hogy a magyar erők felvonulása április 7-8-ára befeje-

[248] HL Eln. Vkf. I. 1941/4856.
[249] *Csima:* i. m. 53. o.
[250] *Századok,* 1965. 6. sz. 1233. o.
[251] HL Eln. Vkf. I. 1941/4940.
[252] *Halder:* i. m. II. k. 360. o.

ződik, és azok szükség szerinti időpontban csatlakozhatnak a német hadműveletekhez. Az ismert okok miatt a magyar mozgósítás késett, s így a 2. német hadsereg hadműveleteit nélkülük kezdte meg.

Április 9-én Himer személyesen adta át Horthynak Hitler levelét, amelyben a kormányzó korábbi fenntartásainak figyelmen kívül hagyásával a honvédségnek azt a feladatot adta, hogy intézzen támadást a Gradiste–Novi Sad általános vonal ellen, az ellenséges erődítményeket több helyen törje át, és vegye birtokba a Drávától délre, valamint a Duna vonalától északra levő dombvonulatot. A támadás csatlakozzék a Balatontól délre felvonuló XXXVI. hadtest páncéloscsoportjának támadásához.[253]

Horthy tudomásul vette, hogy Hitler leveléből ezúttal hiányzik a sajátos magyar–jugoszláv helyzetből adódó problémákkal szembeni legcsekélyebb megértés is. A magyar csapatok részvételére a Duna vonalán túl is igényt tart. Nem élt kikötéssel az ellentmondást nem tűrő paranccsal szemben, hanem hivatta Werthet, aki előterjesztette a hadműveleti tervet: „a 3. magyar hadsereg zömével, 4-6 gyalogdandárral, valamint két gépkocsizó- és egy lovasdandárral április 12-én indítsanak támadást, még csapatok felvonulása befejezésének bevárása nélkül."[254] Mérlegelés tárgyává tették, hogy a 11. gyalogdandár esetleg már április 11-én előretör Eszékre.[255] Horthy elfogadta a tervet, melynek végrehajtása már nem függött az LHT kikötéseitől, köztük Horvátország elszakadásától. Az események túlhaladtak rajtuk.

Hitler levelével egyidőben a diplomáciai offenzíva is megkezdődött. Április 9-én délelőtt Erdmannsdorff megjelent Bárdossynál, s értésére adta, hogy elvárják, Magyarország szakítsa meg kapcsolatait Jugoszláviával, majd később Görögországgal. Bárdossy, aki még nem ismerhette Horthy és a vezérkar főnökének döntését a hadműveletek feltétel nélküli megindításáról, megnyugtatta a követet, hogy a magyar mozgósítás teljes erővel folyik. Az aktív katonai fellépést a jugoszláv állam felbomlásához kötötte, aminek megtörténtét a horvát függetlenségi nyilatkozat jelezné. Ez napok kérdése. Bárdossy megragadva az alkalmat, felvetette a követnek a Hitler által Magyarországnak ígért Bánát miatti fenyegető román magatartást, valamint Werth kérésére a magyar–orosz határon tapasztalható csapatösszevonásokat. Erdmanssdroff igyekezett őt megnyugtatni. Németország nem engedné, hogy Antonescu fellépjen Magyarország ellen, ami pedig a szovjet fellépést illeti, az is teljesen valószínűtlen, mivel Lengyelország területéről oldalcsapásnak tennék ki magukat.[256]

Közben Sztójayn keresztül Ribbentrop is kérte a diplomáciai viszony mielőbbi megszakítását a jugoszlávokkal. Hangsúlyozta „a gyors, erélyes és elszánt cselekvés szükségét, amely Jugoszlávia összeomlását fogja eredményezni".[257]

A magyar kormány által óhajtott esemény bekövetkezett. Zágráb április 10-i elfoglalása után Kvaternik azonnal önálló állammá nyilvánította Horvátországot. Ez kapóra jött a magyar vezetésnek, mert ily módon a látszat fenntartásával, a korábbi határozatoknak megfelelően dönthetett úgy, hogy már 11-én megindítja csapatait. Az előzmények ismeretében kétségtelennek látszik, hogy amennyiben 10-én még nem kerül sor Zágráb elfoglalására és Kvaternik lépésére, a magyar katonai akció terv szerint 12-én akkor is

[253] *Századok*, 1965. 6. sz. 1233. o.
[254] A Wilhelmstrasse ... i. m. 574. o. (389. sz.)
[255] DGFP XII. k. 509. o. (306. sz.)
[256] A Wilhelmstrasse... i. m. 573. o. (388. sz.)
[257] DIMKV. k. 1033. o. (720. sz.)

megindult volna. A magyar csapatok bevetése a Duna–Tisza közén a német hadműveleti terv szerves része volt. A Bánátban Belgrád irányában április 11-én támadást indító XXXXI. hadtest előrenyomulását jobbról a magyar csapatoknak kellett biztosítaniuk, lekötve és megverve a Bácskában állomásozó 3 gyalog- és 1 lovashadosztályból álló jugoszláv erőt. Hitler két nappal a támadás megindulása előtt szólította fel Horthyt, hogy a magyar hadsereg teljesítse kötelességét.

Bárdossy miniszterelnök április 10-én késő este hívta össze a Werthtel kibővített minisztertanácsot. Bejelentette: Horvátország kiválásával új helyzet állt elő a magyar–jugoszláv kapcsolatban. A horvát állam megalakulásával Jugoszlávia megszűnt létezni. A jugoszlávok fenyegető katonai magatartása – légitámadások és betörések – indokolta körülmények között kötelesség megóvni az anarchiától a délvidéki magyarságot. Az események nyomán audencián jelent meg a kormányzónál, s javasolta neki, hogy „az eléje terjesztett kormányzói kiáltvány kiadásához hozzájárulását megadni szíveskedjék. A helyzet alakulása lehetővé tette, hogy oly módon és akkor vegyünk részt a katonai akcióban, mikor Jugoszlávia mint államalakulat megszűnt s ennek folytán akciószabadságunkat visszanyertük." Werth beszámolt a katonai előkészületekről és a tervezett hadműveletekről. A miniszterek támogatták a miniszterelnöknek a korábbi LHT és minisztertanácsi döntéssel egybehangzó bejelentését. Másnap a kormányzó kiáltvánnyal fordult az országhoz és hadparanccsal a hadsereghez, ebben hangsúlyozta, a kiszolgáltatott magyar lakosság védelme érdekében és nem a szerb nép ellen indította meg a csapatokat.[258]

A felsőház külügyi bizottságának április 11-én összehívott ülésén Bárdossy bejelentette a Jugoszlávia elleni katonai akció megindítását, annak jogosultságát a horvát állam megalakulásával és Jugoszlávia széthullásával indokolva. Bethlen István és más hozzászólók egyetértettek a Jugoszlávia megszűnését követő beavatkozással, azonban hangsúlyozták a Duna-vonal fontosságát. A kitűzött célon – figyelmeztetett Bethlen – „túl és tőlünk idegen területeken nézete szerint semmi részt nem szabad vállalni a háborúból, sem Szerbiával, sem esetleg más országokkal szemben".[259] A közelmúlt ismertté vált ellentétei vezették Bethlent, hogy felvesse Bárdossynak, szükségesnek tartja az összhangot a kormány és a vezérkar között még a részletkérdésekben is, minélfogva a külügyminiszter állandó képviselőjének okvetlenül részt kell venni a vezérkari tanácskozásokon.

A magyar csapatok, anélkül, hogy a mozgósítást befejezték volna, megkezdték hadműveleteiket. A 3. hadsereg csapatai – az I., IV., V. és a gyorshadtest – ennek ellenére kisebb összeütközések árán 14-én már elérték a kitűzött célokat, befejezték a Duna–Tisza köze és a Muraköz megszállását. A szemben álló demoralizálódó jugoszláv erők, a bekerítéstől félve visszavonultak. A csapatok a Duna-vonalát a Legfelső Honvédelmi Tanács döntése értelmében nem léphették át.

A magyar kormány korábbi elhatározása ellenére egyre mélyebben bonyolódott bele a konfliktusba. Ellenvetés nélkül, mégis eleget tett Berlin kérésének, hogy csapatainak egy részét a Duna vonalán túl is alkalmazza. Ezzel a lépéssel tovább súlyosbította szerepének későbbi nemzetközi megítélését. Ezt már nem lehetett a jugoszláv állam szétesése következtében előállt helyzettel és a magyar lakosság védelmével indokolni. Április 12-én Jodl vezérezredes közölte Himerrel, hogy nincs szándékában a magyar gyalogdandárok alkalmazása a Duna vonalán túl, azonban érdeklődje meg, a magyarok hajlandóak-e

[258] DIMK V. k. 1029. o. (720. sz.)
[259] Uo. 1037. o. (723. sz.)

rövid időre a gyorshadtestet az 1. német páncélos csoport alárendeltségében Szarajevó irányában alkalmazni.[260]

A magyar vezérkar hozzájáruláshoz nem fért kétség, azonban László Dezső ezredes, a hadműveleti osztály vezetője a politikusokra hivatkozott Himernek, akik kezében a döntés van. Ajánlatos lenne tehát, ha a dolgot politikai vonalon is, esetleg egy Führer-levél formájában szorgalmaznák. Himer ezt azonnal jelentette Keitelnek, aki megnyugtatta: rövidesen megérkezik a levél Horthyhoz, melyben a Führer kérni fogja, hogy a gyorshadtest gépkocsizó dandárjait bocsássák továbbra is a német hadsereg rendelkezésére.[261]

Werkmeister német követségi tanácsos április 13-án délelőtt jelentkezett is Horthynál, és tolmácsolta Hitler távbeszélőn érkezett kérését: járuljon hozzá, hogy az 1. és 2. gépkocsizó dandár folytassa előrenyomulását Szerbiában, és vegyen részt a szerb ellenállás leverésében.[262]

A kormányzó azonnal magához hivatta Bárdossyt és előadta neki Hitler kérését. Bárdossynak aggályai voltak. Az nehezen egyeztethető össze a kormányzó 11-i manifesztumának határozott állásfoglalásával: „katonáim akciója nem a szerb nép ellen irányul, amellyel békében akarunk élni." Ha a magyar csapatok a Duna-vonalat átlépnék, az nem mást jelentene, mint a szerbek elleni fellépést. Horthy, bár elismerte az aggályok jogosságát, úgy találta, hogy mégsem utasíthatja vissza Hitler kérését.

A miniszterelnököt követően megérkező Werth tájékoztatta a kormányzót a német kérés nyomán előállt helyzetről. Jóváhagyására számítva ismertette vele a kormány tagjai számára készített memorandumát, amelyben meggyőzi őket a magyar csapatoknak a Duna-vonalon túli alkalmazásának szükségességéről és fontosságáról. Figyelmezteti a kormány tagjait, amennyiben nem menetelünk tovább a németekkel, kockáztatjuk az elért sikert is. A kérés nem váratlan. A két hadsereg között március 30-án létrejött megállapodás ugyanis nem vette számításba a későbbi megkötéseket, melyeket elsősorban még Teleki miniszterelnök hatására a kormány és a Legfelső Honvédelmi Tanács elfogadott. „Számolnunk kellett tehát azzal, hogy Németország részéről oly felszólítás fog beérkezni, hogy az eredeti megállapodás szellemében a hadműveleteket a német és olasz erőkkel együtt a Duna vonalán túl is folytassuk, általában Szarajevó irányában." Az ellenvetésekkel számolva Werth figyelmeztetett mindenkit, hogy „a háború csak az ellenség teljes megtörése után ér véget, területi igényeink – legyenek azok bármily szerények – megtartása csak akkor van biztosítva, ha az ellenfél teljesen megtört. A háborút tehát a magyar hadseregnek is a jugoszláv haderő teljes megsemmisítéséig folytatni kell. Ezért a Jugoszlávia elleni háború részünkről a Duna-vonal elérésekor még nem ér véget."[263] A kormányzó nem mondott ellent a memorandumra, ez esetben ugyanis Werth aligha adhatta volna azt még a minisztertanács előtt az érintettek kezébe.

A megbeszélés során a kormányzó főleg azokat a nehézségeket vetette fel, melyek szerinte akadályozzák a német kérés gyakorlati megvalósítását. A felrobbantott hidakon a két dandár belátható időn belül nem lesz képes átkelni, ezért kétséges, hogy idejében a németek segítségére lehetnek-e. Werth megnyugtatta, hogy a felmerült akadályok leküzdhetők.[264]

[260] *Századok,* 1965. 6. sz. 1234. o.
[261] Uo. 1235. o.
[262] Uo. 1234. o.
[263] *Szent-Iványi:* i. m. 585. o.
[264] MOL Minisztertanácsi jkv. 1941. április 13.

Április 13-án a kora esti órákban összeült a minisztertanács, hogy megvitassa a német kérést. Bárdossy sietett leszögezni, hogy a kérdésben a döntés a Legfelső Hadúr kezében van, amit a kormánynak kötelessége fedezni. Úgy véli, hogy „a német kívánság élét a legközelebbi napok fejleményei talán le is fogják tompítani, mert hiszen bekövetkezhet az eset, hogy a szerb ellenállás megszűnése és a szerb hadsereg várható kapitulációja folytán esetleg nem is lesz szükség a motorizált dandárok fellépésére. Úgy gondolja azonban, hogy az adott körülmények között nagy nehézséggel járna, ha Hitler kérését nem volnánk hajlandóak teljesíteni".[265] A jelenlévő Werth a német–magyar szövetségesi viszonyra és az eddigi együttműködésre hivatkozott. Figyelmeztette a minisztereket, hogy – megfogalmazása szerint – „Magyarország katonai szövetség keretében elfogadta a német legfelsőbb katonai vezetést. A vezérlő akarattól jövő irányítást nekünk tehát teljes mértékben el kell fogadni, nehogy a koalíciós háború legtöbbjének hibájába essünk: egyéni célok keresésével kockáztassuk az egész sikert."[266]

A vitában tudtunkkal senki sem akadt, aki Werthnek ezt a de facto a teljes katonai és politikai csatlakozás irányába mutató és a nem létező katonai szövetségre hivatkozó kijelentését visszautasította volna. A német sikerektől támogatva fenntartások nélkül adhatta elő a katonai vezetés egyetértésével találkozó javaslatát. Keresztes-Fischer Ferenc felszólalásában aggályának adott hangot: A két motoros dandár átkelése a Dunán nem lehet döntő hatással a hadműveletekre, ellenben ezzel menthetetlenül beavatkozunk a háborúba. Csatlakozott hozzá Bánffy Dániel földművelésügyi miniszter is. Bartha a német kérés teljesítésének szükségessége mellett érvelt. A dandárok feladata, hogy a Duna szerbiai részén keletkezett űrt kitöltsék.

A vita lezárásaként Bárdossy megismételte, hogy a németeknél kétségkívül igen rossz hatást keltene, ha kérésüket megtagadnánk. Nem szeretné, ha ennek kapcsán kiéleződne a helyzet köztünk és a németek között, mert „messzemenő érdekeinket csak úgy tudjuk biztosítani, illetve védeni, ha nem keltünk bizalmatlanságot segítési készségünk iránt".[267] Felhívta a figyelmet, az orosz veszélyre, valamint Romániára, mely terveket sző Észak-Erdély visszaszerzésére. A legközelebbi jövőben rá lehetünk utalva a németek támogatására, amit nem szabad most eljátszanunk. Meggyőződése, hogy a kormány tagjai közt nincs is nézeteltérés e fontos kérdésben, kéri, hogy egyöntetű állásfoglalás történjék.

Keresztes-Fischer szükségesnek tartotta még egyszer leszögezni, hogy a jugoszláv haderő megsemmisítése a német hadsereg stratégiai célja, a mienk az elszakított terület visszaszerzése a Duna-vonaláig. Ezt kell hangoztatnunk, mint a legkardinálisabb kérdést. Osztja azonban a miniszterelnök véleményét, hogy ne keltsünk bizonytalanságot az adott helyzetben. A kormány hozzájárulása után most már rá kell bízni a két dandár akcióba lépésének időpontját és módozatát a vezérkarra.[268]

[265] MOL Minisztertanácsi jkv. 1941. április 13.

[266] Uo.

[267] Uo.

[268] MOL Minisztertanácsi jkv. 1941. április 13. A vezérkar miután megkapta a hozzájárulást, azonnal megkezdte a dandárok összevonását. A teljes egészében német parancsnokság alá rendelt dandárokkal kapcsolatos egyetlen kikötésüket április 16-án Belgrádban Miklós Béla altábornagy, a gyorshadtest parancsnoka terjesztette Kleist tábornok, az 1. német páncélos-csoport parancsnoka elé: mivel a vasutak és utak rombolások következtében alig használhatók és az ellátás is nehéz, a dandárokat csak korlátozott távolságban – a használható vasútállomástól legfeljebb 150 km-re –, lehetőleg a Száva völgyében vessék be.

A dandárok április 16-án Eszéknél megkezdték az átkelést a Dráván. Feladatuk: váltsák le a 8. német páncéloshadosztály részeit, hogy azok már április 20-án kivonhatóak és elszállíthatóak legyenek. A dandá-

Werth elégedett volt az események alakulásával. A Bácska megszállása a megkésett mozgósítás ellenére terv szerint megtörtént. Úgy érezte megerősödve került ki a politikai csatározásból, kedvező hatással volt az események alakulására, amiben közrejátszott nagy ellenfele halála is. A Hitler március 28-i, a kormányzó által örömmel fogadott ajánlatának megvalósítását, s az ebből eredő, március 30-án részleteiben is meghatározásra kerülő feladatokat, az irányítása alatt lévő vezérkar következetesen és eredményesen képviselte. A Teleki hatására könnyen válságossá váló helyzetben igyekezett a vállaltak teljesítésére bírni a kormányzót, akinek Teleki iránt érzett gyásza és elfogódottsága csak addig befolyásolta lépéseit, amíg meg nem érkezett Hitler levele. Ekkor már a kormány tagjai sem tudtak következetesek maradni korábbi döntésükhöz. Belátták, hogy Hitler követelésével szembehelyezkedni esztelenség. Werth nem számolt a jugoszlávok elleni fellépés körülményeiből eredő majdani kedvezőtlen hatásokkal. Úgy vélte, az angolok, akik április 7-én csak a diplomáciai viszonyt szakították meg, aligha lesznek egy majdani béke diktálói. A fenyegető szovjet veszély, melynek jeleként fogható fel a szovjet kormánynak Visinszkij helyettes külügyi népbiztos által közvetített elégedetlensége, a német háborús tervek következtében minden bizonnyal rövidesen elhárul. Az események alakulásából azt a következtetést vonta le, hogy a jövőre nézve tovább kell erősíteni a kormányzóval kialakult – Teleki befolyásától már mentes – viszonyt. Ha a kormányzóra hatni tud, a kormányt is könnyebb megnyernie. Elhárult az akadálya, hogy a honvédséget egy a térségben maghatározó szerepet játszó közép hatalom ütőképes erejévé fejlessze.

A magyar kormány külpolitikai tevékenységének középpontjába állította a Bánát státuszát. A német hadvezetés a várható román–magyar viszály elkerülése miatt nem engedte a magyar csapatokat a Bánát területére lépni. Kétségtelenné vált, hogy a korábbi ígérete ellenére Hitler sem szándékozik ezt a területet Magyarországnak adni. A kérdés megoldására tett diplomáciai erőfeszítések eredménytelenek maradtak.

Hitler április 19-én a főhadiszálláson megnyugtatta Sztójayt: közös magyar–német érdek, hogy az általa megígért terület átadását néhány hónappal elhalasszák. Antonescu helyzete nehéz, s Magyarországnak sem érdeke, hogy Romániában zűrzavar keletkezzék. Arra gondol, hogy a románoknak majd valamilyen kompenzációt ad, azonban még nem tudja, „ez mikor és hogyan válik lehetővé". Addig is elvárja, hogy „a magyar kormány számol magatartásában ezzel a tényállással".[269]

Április 24-én Mönichkirchenben fogadta Horthyt. Neki is kifejtette a Bánáttal kapcsolatos álláspontját. A látogatásról feljegyzés nem maradt fenn, azonban közvetett forrásokból valószínűsíthető, hogy Hitler a kormányzó megértését kérte. Bizonyosan célzott a Szovjetunió elleni, küszöbön álló háborúra, mint ami fokozottan megköveteli az esetleges romániai zavarok elkerülését.

A vezérkar főnöke kezdettől nagy figyelemmel kísérte a délvidéki katonai közigazgatás működését, melyre a felvidékinél és erdélyinél lényegesen több és nehezebb feladat hárult: a visszafoglalt területnek a csetnikektől, betelepített délszláv és egyéb ellenséges elemektől való megtisztítása, a rend megteremtése a polgári közigazgatás számára. A rendcsinálás súlyának megfelelően még annak megszűnte után is lehetőnek tartotta

rok április 18-ig Karlovácig, illetve Rumáig, egyes részeik Valjevóig jutottak el. Itt érte a gyorshadtest parancsnokságát az 1. német páncéloscsoport parancsnokának a további előrenyomulást leállító távirata, mivel megkezdődtek a fegyverszüneti tárgyalások. A magyar alakulatokat április 23-án kivonták Szerbiából. A megszállásban való részvételük ezzel befejeződött.

[269] A Wilhelmstrasse... i. m. 580. o. (394. sz.)

a katonai közreműködést bizonyos feladatok végrehajtásában. Az ügy fontosságára való tekintettel már áprilisban emlékiratban hívta fel a miniszterelnök figyelmét az általa felismert államvezetési feladatokra, abban a reményben, hogy a javaslatai nyomán hozott kormányzati döntések birtokában irányíthatja a katonai közigazgatás további működését.

Emlékiratában, melyet terjedelmes összeállításokkal támasztott alá a katonai közigazgatás eddigi működéséről, ezúttal is a vezérkar főnökének hatáskörét meghaladó társadalompolitikai, közigazgatási, gazdasági és egyéb feladatok gyors és radikális megoldására tett javaslatokat, melyek közül kettőt ragadunk ki.

Honvédelmi szempontból is elengedhetetlennek tartotta a magyarság számának növelését bukovinai székelyek és anyaországi parasztok betelepítése és földhöz juttatása révén. Ennek során – állította – szükséges a jugoszláv földreform időszakában betelepített délszláv elemek tulajdonlásának felülvizsgálata, s ennek eredményeként a „földtulajdonból kimozdítottak ellátása, ill. összegyűjtése és kitelepítése". Ezek ugyan a katonai közigazgatás működésén kívül esnek, azonban a végrehajtás sürgősségére való tekintettel, amennyiben a kormány a megfelelő személyzetet rendelkezésre bocsátja, készséggel vállalkozik annak már a katonai közigazgatás működése idején való megkezdésére és irányítására.

Fontos kormányzati feladatként jelölte meg a magyarság megfelelő hitelpolitikával történő gazdasági megerősítését. Werth rámutatott a délvidéki németség kezében lévő hatalmas gazdasági erőre és szervezettségre, annak a birodalmi németek támogatásával várható további térnyerésére, mely ellen védekezni kell. Egyes szerb és zsidó vállalatok vásárlások révén máris német kézre jutottak. „Ha tehát nem keresi meg az államvezetés azt a módot, mellyel az eladó vagyontárgyakat a magyarság kezére lehet juttatni, akkor a gazdaságilag erősebb és szervezettebb németség olyan gazdasági hatalomhoz juthat, amelyet ellensúlyozni a későbbiek során szinte lehetetlen lesz."[270]

Aggodalommal kísérte Werth a szülőföldjéről, a német csapatok megszállta Bánátból érkező híreket. A német hadsereggel közös erőfeszítés ezúttal nem maradt el, ezért ekkor még pusztán idő kérdésének tartotta a terület visszacsatolását. A késedelmet hajlamos volt Hitlernek a románok érzékenységével szembeni időleges engedékenységének betudni. A jelek azonban végleges német berendezkedésre utaltak. Nem lehetett szemet hunyni a helyi németség magatartása és terjeszkedése felett.

A Bánát birtoklására a románok mellett a szerbek is igényt tartanak, sőt a németek is önálló Gau létesítésére gondolnak. Csak az idősebb népi németek nyilatkoznak a Magyarországhoz való csatlakozás mellett. Beérkezett jelentések szerint a Volksbund szervezetek erősen túlzó magatartást tanúsítanak. Ez egyesek részéről a magyarság iránti gyűlöletig fokozódik. A magyarok gyöngítése érdekében a Volksbund még a szerbekkel is összefog, és „ha nem képes önálló tartományt létrehozni, inkább a Szerbiához való csatlakozás mellett nyilatkoznak". „A magyarság helyzete a Bánátban elszomorító. A vezetést kezükben tartó németek még napszámos munkára sem alkalmaznak magyart, és így azok nélkülöznek."[271]

Objektivitásának megőrzése mellett nehezen tudta leplezni csalódottságát, a Bánát jövőjével kapcsolatos elbizonytalanodását. A német katonai közigazgatás a helyi közigazgatást – rendőr, csendőr – helyükön hagyja. A helyi, sőt az elsőfokú közigazgatás vezetői a Volksbund tagjai közül kerülnek ki, akik a német hadsereggel együtt a vezetést

[270] HL Eln. Vkf. 1. 5700/1941.
[271] Uo.

a kezükben tartják. A német közigazgatás a csetnikeket és dobrovoljácokat nem bántotta, mindenki a helyén van. A csetnik szervezetben megindult a mozgalom, melynek célja az ellenállás a magyar csapatok bevonulása esetén. A terület magyar megszállása során a hadsereg és a közigazgatás egészen más helyzetet fog találni, mint eddig bárhol. Mivel „a magyar államvezetésnek nem célja, hogy a németekkel súrlódások keletkezzenek, mert a népi németeket ért sérelmek tízszeres erővel hangzanak el mindig Németországban, különös óvatosság szükséges ahhoz, hogy ezeket a most előretört német elemeket a vezetés az őket megillető helyre visszaszorítsa."[272]

A Délvidék helyzete nem terelte el Werth figyelmét a németek keleti készülődéséről. Az elmúlt hetek tapasztalataiból kiindulva és Horthy támogatásában bízva Werth elhatározta, hogy keresni fogja a csatlakozás lehetőségeit a részleteiben ugyan még nem ismert, de immár kétségtelen Szovjetunió elleni hadjárathoz. A német hadvezetéssel való kapcsolat elmélyítése jó eszköznek látszott számára. Úgy vélte, a Himer-féle bizottság nemcsak azért maradt Budapesten, hogy az átcsoportosítandó német alakulatok gyors átszállítását ellenőrizze, hanem minden bizonnyal azért is, hogy a német hadvezetés szándékának megfelelően állandó és közvetlen kapcsolatot tartson fenn a két vezérkar között, és együttesen készítsenek elő egy magyar területről a magyar csapatok szükség szerinti részvételével indított német támadást.

A magyar vezérkar előtt már ismert volt, hogy Brauchitsch, Halder és más német katonai vezetők véleménye nem egyezik meg Hitlernek a magyar részvételt mereven elutasító felfogásával. Hitler a támadás napjának közeledtével sem volt hajlandó megváltoztatni álláspontját, sőt, kitört a magyarok ellen, akiket nem tartott megbízhatóknak. A német vezérkar nem hivatalos csatornáin keresztül Werth folyamatosan tájékozódott a Hitler és katonái közötti nézetkülönbségekről. Az április 30-i vezérkari megbeszélésen, amikor Hitler véglegesen június 22-ben határozta meg a Barbarossa-hadművelet megkezdésének időpontját, Halder ismét javasolta Hitlernek, legalább kérjék fel Magyarországot, engedje meg területén a német csaptok felfejlődését, hogy innen is átléphessék a Kárpátok védvonalát.[273] Rundstedt tábornok, a Heeresgruppe Süd parancsnoka ugyanis azt kérte, hogy legalább egy csoporttal magyar területről támadhasson. Halder és Rundstedt felvetését Heusinger tábornok, az OKH hadműveleti osztályának vezetője is támogatta. Hitler azzal, hogy a magyarok ehhez úgysem járulnak hozzá, elutasította a felvetést.

Werthnek nem szegte kedvét a dolgok alakulása. Tudta, hogy mindezek ellenére a német vezérkar jó szemmel nézné, ha a magyar katonai vezetés előkészületeket tenne, hogy amennyiben a hadműveletek alakulása megkívánja, felajánlhassa szolgálatait. Ha komolyabb hadműveletekre nem is, a hadjárat kezdeti stádiumában biztonsági tartalékként bizonyosan számba veszik a magyar haderőt. Ez már nem éri váratlanul, hiszen korábbról változatlanul mozgósítva vannak a határvadász-alakulatok, az 1. hegyi dandár, valamint béke állomáshelyükön a VIII. hadtest alakulatai.[274] A mozgósítási intézkedések azonban kiegészítésre szorulnak, amihez szükséges lenne a kormány hozzájárulása. Werth tehát nem késlekedett, a kormány tudta és megkérdezése nélkül folytatta „katonadiplomáciai" tevékenységét. Minden lehetőséget megragadott, hogy híreket szerezzen a készülő német támadás részleteiről, illetve a német vezérkar tudtára adja saját szándékait. Erre jó alkalmat szolgáltatott a magyar hadsereg vezérkari tisztjei és Himer, illet-

[272] HL Eln. Vkf. 1. 5700/1941.
[273] *Macartney:* i. m. II. k. 17. o.
[274] *Századok,* 1965. 6. sz. 1230. o.

ve törzse tagjai között kialakult, immár napi kapcsolat, nemkülönben a Jugoszláviából Magyarországon keresztül átcsoportosuló német csapatok parancsnokaival folytatott többszöri beszélgetés. Napirenden voltak a hivatalos és magánjellegű fogadások, eszmecserék. Április 19-én Werth a közös győzelmet ünneplendő, vacsorát adott Himer és törzse, valamint a Magyarországon tartózkodó többi német katonai szervezet vezetőinek tiszteletére. Április 21-én a Budapesten átutazó XXXXI. hadtest parancsnoka és törzse, május 1-jén pedig a 8. német páncéloshadosztály parancsnoka volt a vendége.[275] Az együttműködés lehetőségei lehettek a meghatározói a Weichs vezérezredes, a 2. német hadsereg parancsnoka és Werth közötti eszmecserének is, amikor május 18-án a német tábornok Budapesten átutazott.

A felgyülemlett információk birtokában Werth elérkezettnek látta az időt, hogy a vezérkar főnöke részéről szokatlan módon új kül- és katonapolitikai irányvonalat kezdeményezzen, a kormány politikájának végrehajtójából annak irányítójává léptesse elő magát. A gyorshadtest szerbiai alkalmazásának kérdésében a miniszterelnök egyetértett. Werth Bárdossy korábbi külügyminiszteri és követi tevékenysége alapján azt remélte, hogy megértő lesz a várható német–szovjet fegyveres konfliktus katonai és politikai megítélésével és a javasolt intézkedésekkel kapcsolatban. Mindezeket mérlegelve, május 6-án emlékiratot adott át a miniszterelnöknek. Ebben, a szövetséges együttműködés áprilisi kedvezőtlen tapasztalatainak megismétlődése miatti aggodalmától is vezettetve, kifejtette elképzeléseit a német–szovjet viszony közeli alakulásáról s az ezzel kapcsolatosan követendő helyes magyar politikáról.[276]

A német–szovjet viszonyt a szovjetek hibájából végtelenül ingatagnak, Németországra nézve veszélyesnek tartotta, ami „Németországot arra kényszeríti, hogy most, a balkáni háború befejeztével viszonyát a szovjettel tisztázza", hogy Anglia elleni harcában Szovjet-Oroszország részéről a továbbiakban meglepetések ne érjék. Benyomásai alapján arra a következtetésre jutott, hogy Németország ezt békés megegyezés útján kísérli meg, azonban ha ez nem vezet eredményre, „fegyveres beavatkozással is". Mindenesetre valószínű, hogy Németország katonai felvonulásának befejezése előtt még egy politikai ajánlatot tesz Szovjet-Oroszországnak. A német erőcsoportosítás a szovjet határon ugyan nem utal arra, hogy „a birodalom már most háborút kezdeményez, de előkészületei mégis elég komolyak ahhoz, hogy a szovjet végleges állásfoglalását tisztázhassa..."[277] Amennyiben háborúra kerül a sor, melyben a német győzelem nem vitatható, Finnország, Magyarország és Románia részvétele elkerülhetetlennek látszik.

A Magyarországot fenyegető szovjet veszélyre hivatkozva, Werth az eddigi magyar kül- és katonapolitika felülvizsgálatát követelte. A biztonsági politikát kell előtérbe állítani, melyet „most már félreérthetetlenül és ingadozás nélkül a tengelyhatalmakra és elsősorban Németországra kell építenünk". Ennek érdekében elkerülhetetlen, hogy a kormány a következő lépéseket tegye:

– Németországgal garanciális és segélynyújtási politikai és katonai szerződést kell kötni;

– a német–szovjet viszony bizonytalan alakulása következtében „Magyarország ezzel kapcsolatos magatartását illetően már most elhatározásra kell jutni, mivel esetleges konkrét helyzetben nem marad idő a megfontolásokra";

[275] *Századok,* 1965. 6. sz. 1235. o.
[276] Uo. 1236. o.
[277] *Szent-Iványi:* i. m. 129. o.

– határozottan le kell szögezni külpolitikánk alapelveit, nehogy adott esetben „ingadozás, habozás és tétlenség késleltesse elhatározásainkat és megbénítsa erőkifejtésünket".[278]

Magától értetődőnek tartotta a vezérkar főnöke, hogy Németország a Szovjetunió elleni háborújában a magyar hadseregnek is „részt kíván szánni". Erre következtetett Magyarország földrajzi helyzetéből, valamint a német katonai vezetés konkrét útépítés, útjavítás iránti kívánságaiból is, melyet hozzá hivatalosan eljuttattak. Werth említés nélkül hagyta Hitlernek ezzel kapcsolatos negatív megnyilatkozásait.

Emlékiratának végén a vezérkar főnöke igen nyomatékosan figyelmeztetett: amennyiben az együttműködéstől vonakodnánk, s kimutatnánk, hogy „csak területéhesek vagyunk", úgy eddig kivívott sikereinket is talán örökre eljátszanánk. Ez a tudat arra indítja, hogy kérje a kormánytól „a német–szovjet viszonnyal kapcsolatos politikai állásfoglalásunk mielőbbi félreérthetetlen és végleges tisztázását". Csak úgy küszöbölhető ki, hogy esetleg elszigetelten kerüljünk szembe a szovjettel, ha „a mostani német–szovjet viszony alakulása folyamán minden fenntartás nélkül, félreérthetetlenül Németország oldalára állunk".[279]

Bárdossy miniszterelnök, egyben külügyminiszter, meglepve és fenntartással olvasta az illetékességi területére tévedt vezérkari főnök határozott, szinte ellentmondást nem tűrő javaslatait. Nem is tartotta szükségesnek a minisztertanács elé vinni, hanem május 12-én anélkül küldte meg elutasító válaszát. Mindenekelőtt ellenezte a „garanciális és segélynyújtási politikai és katonai szerződés"-re tett javaslatot. Egy ilyen szerződés – írta – nem azon múlik, hogy Magyarország számára kívánatos-e, hanem azon, hogy Németország a kölcsönösség alapján hajlandó-e ilyen szerződés létesítésére. A két ország között a hatalmi és erőviszonyokban fennálló különbségek mellett ez aligha képzelhető el. Azzal kapcsolatosan pedig, hogy tekintettel a Szovjetunió elleni háború valószínűségére már most szögezzük le együttműködésünk részleteit, és azokat „olyan kötelező erejű megállapodásokban tisztázzuk, amelyek a magyar hadműveleti tervek elkészítésekor szilárd alapot nyújtanak", figyelmébe ajánlotta, hogy a birodalmi kormány a háború eddigi folyamán már bebizonyította, nem hajlandó politikai és katonai terveit senkinek elárulni, s a jövőbeni lehetőségek részletéről megbeszélésekbe bocsátkozni. Bár azzal, hogy Németország a Szovjetunióval való viszonyának rendezése során számol egy háború lehetőségével, maga is egyetért, ezt nem tartja végleges álláspontnak. A német kormány bizalmas közlései különben is egyelőre azt jelzik, hogy a német–szovjet viszony kielégítő. Ha ebben a helyzetben a magyar kormány az együttműködéssel kapcsolatos megbeszéléseket kezdeményezne, nyilvánvaló visszautasításnak tenné ki magát.[280]

Bárdossy elvben nem vetette el egy szovjetellenes magyar–német katonai együttműködés lehetőségét, így a vezérkar főnökének megállapítását sem, hogy „a katonai vezetés számára előnyös lenne, ha a német haderővel esetleg együtt végrehajtandó katonai akció részleteire vonatkozó hadműveleti tervet már jó előre kidolgozhatná", azonban felhívta Werth figyelmét, hogy „a legfőbb német katonai és politikai irányítás eddig szigorúan betartott elvei, az ebben a vonatkozásban érvényesült, bámulatra méltó titoktartás a magyar kormány számára sajnos lehetetlenné teszik, hogy katonai vezetőségünk részére ennek a lehetőségét biztosíthassa".[281] A német katonai vezetés sikereit éppen a váratlan helyzetek kihasználására alapozza, s ehhez a magyar hadvezetőségnek is alkalmazkodnia kell.

[278] *Szent-Iványi:* i. m. 132. o.
[279] Uo.
[280] DIMK V. k. 1115. o. (783. sz.)

Werth csalódott várakozásában, nagyobb megértést remélt. Nem egy Teleki szellemiségére emlékeztető válaszra számított. A miniszterelnök által felhozottakkal szemben nem tudott a német hadseregvezetéstől származó bizalmas, a hivatalos német diplomáciától eltérő hírekkel és elképzelésekkel érvelni. A válasz természetesen nem térítette el céljától, bár egyelőre nem volt más lehetőség, mint tovább építeni a kapcsolatot a német hadsereggel, információik alapján intézkedni a hatáskörébe tartozó előkészületekről, s várni a kedvező pillanatra.

A tisztikar ráhangolása a Szovjetunió elleni háborúra nem volt nehéz. Az emlékiratban megfogalmazott álláspont általában nem volt ismeretlen a tábornoki és főként a törzstiszti kar előtt. A Németországgal való szövetség és együttműködés, mint az elért revízió megvédésének és továbbfejlesztésének záloga, magától értetődőnek számított. Élt a villámháborúkban bizonyított német hadsereg legyőzhetetlenségének mítosza. Ezt csak erősítette a balkáni háború. Csodálták a német páncéloscsapatok teljesítményét, megsemmisítő és bénító csapásaikat a jugoszláv hadseregre, melyet két hét alatt úgy szórtak szét, hogy szinte ütközetre sem kényszerültek. A bolsevizmus veszélyének tudata pedig kiemelt helyet foglalt el a tisztikar gondolkodásában, s megalapozta a kellő pillanatban lángra lobbantható háborús hangulatot.

Az OKW is figyelmet szentelt a magyarországi eseményeknek. Május 15-én Himer nemcsak az összekötő törzzsel kapcsolatos „egyes kérdések szabályozása" miatt utazott feletteseihez Berlinbe, hanem beszámolt a magyar hadvezetés tevékenységéről is. Fontos része volt beszámolójának Werth emlékirata és annak kedvezőtlen fogadtatása.[282] A miniszterelnöknek küldött bizalmas irat és annak fogadtatása német katonai vezetők megbeszélésének tárgyává lett. Werth tisztában volt vele, hogy javaslatainak visszautasítása nem kedvez a német katonai vezetők elképzeléseinek. Himer révén – a miniszterelnök tudta nélkül – azzal a szándékkal adta tudtukra a történteket, hogy fokozottabb támogatásra biztassa őket, s egyben elhárítsa magáról a felelősséget, ha a német hadművelet a szükséges magyar támogatás nélkül marad. Cselekvési szabadsága változatlanul alatta van a kívánatosnak. Az OKW azonban tartózkodott politikai megnyilatkozásoktól. Himer azzal az utasítással tért vissza Budapestre, hogy a május elején kiadott utasításának megfelelően a magyar vezérkarral folytasson bizalmas megbeszéléseket, s még időben győzze meg őket a határvédelem megerősítésének szükségességéről.[283]

Az utasításnak megfelelően Himer május 27-én László Dezső tábornokkal, a hadműveleti csoportfőnökkel, majd egy nappal később Sáska Elemér vk. alezredessel, a vezérkar 1. osztályának vezetőjével tárgyalt az azon esetre folyamatba teendő intézkedésekről, ha Németország a keleti kérdést háborúval döntené el.[284]

Május 29-én Werth fogadta Himert. A német tábornok beszámolt berlini útjáról. Szükségesnek találta leszögezni, hogy nem a felettesei, hanem saját véleményének ad hangot. Ez vonatkozik a Lászlóval és Sáskával már részletesen megbeszélt „védelmi" intézkedésekre is. Azt ajánlotta, hogy mivel a magyar mozgósítás, a szállítási nehézségeket is figyelembe véve, körülbelül húsz napot vesz igénybe, már most kezdjék meg az előkészületeket, hogy egy esetleges mozgósítás időtartamát adott esetben le lehessen rövidíte-

[281] DIMK V. k. 1115. o. (783. sz.).
[282] *Századok,* 1965. 6. sz. 1237. o.
[283] DGFP XII. k. 655–656. o. (431. sz.)
[284] *Századok,* 1965. 6. sz. 1238. o.

ni. A vezérkar főnöke megértéssel fogadta a nem hivatalos tanácsokat, és megerősítette a beosztottjaival megbeszélt intézkedéseket. Himer másnap ismét Berlinbe utazott, hogy beszámoljon megbeszéléseiről.[285]

Werth igen nagyra értékelte Himer tevékenységét. A vele és törzsével kialakított sikeres együttműködést emelte ki rövid beszédében, amikor május 24-én Himernek és helyettesének, Radtke őrnagynak átnyújtotta a kormányzó magas kitüntetését.[286]

A Himerrel folytatott megbeszélést követően a remélt támogatás elmaradása miatt csalódott Werth rászánta magát, hogy válaszoljon Bárdossynak. Igyekezett meggyőzni a szovjet elleni német–magyar katonai együttműködés szükségességéről. Annak ellenére ugyanis, hogy valóban nem kizárt egy német–orosz megállapodás, minden eshetőségre számítva a német–magyar megegyezést és a katonai előmunkálatokat változatlanul fontosaknak tartja. A háromhatalmi egyezményhez tartozás alapján is meg lehetne találni a jogcímet az előkészületekkel kapcsolatos megbeszélésekre. Amennyiben a kormány nézete szerint ez az út nem járható, úgy felhatalmazást kér, hogy katonai vonalon vehesse fel az érintkezést. Javaslata indoklásaként a következőkre kívánja felhívni a figyelmet: a német–szovjet megegyezés végleges és megnyugtató rendezése nincs biztosítva, a helyzet hirtelen megváltozásával is számolni kell; a német előkészületek a Szovjetunió elleni háborúra változatlanul folynak, rövidesen be is fejeződnek; a román hadsereg mozgósítása és felvonulása a szovjet határra, nyilván német irányítás alatt, folyamatban van; a légvédelem és légi együttműködés terén tett német lépések, valamint a német kívánságra folyamatba tett útépítések arra engednek következtetni, hogy a németek Magyarországnak is szerepet szántak a szovjet elleni hadműveletekben. Mindezek megfelelő alapot képeznek, hogy a „közösen megvívandó háborúra vonatkozólag az okvetlen szükséges politikai megegyezést és ennek alapján a katonai együttműködést felvessük, tisztázzuk és az alapokat megteremtsük".[287]

A magyar vezérkar nem kérte a kormány felhatalmazását a Himernek tett bizalmas ígéretének teljesítéséhez. A hadműveleti osztály Werth utasítására sürgősen hozzákezdett az orosz arcvonalon folytatandó „támadó szellemű elhárítás" tervének, s az ehhez szükséges alakulatok mozgósításának előkészítéséhez. Az elkészült terveket Sáska alezredes június 14-én Himernek is bemutatta, aki nem késett közölni azt Grolmann alezredessel az OKH hadműveleti osztályán. Himer június 15-én Lorx vk. százados kíséretében a Kárpátokba utazott, hogy az előkészületekről a helyszínen is meggyőződjék.[288]

Vörnle külügyi államtitkár június 6-án jelentette Bárdossynak, hogy a honvéd vezérkar nemkívánatos lépésekre szánta el magát. Ujszászy ezredes tájékoztatta, hogy „a politikai helyzetre való tekintettel megkezdik az orosz területek felderítését annak megállapítása végett, hogy Oroszországgal való konfliktus esetén mily objektumokat kell elpusztítani. E végből embereket szerveznének be és küldenének orosz területre, akik ezt a munkát elvégeznék."[289] Barthára hivatkozott, akitől felhatalmazásuk van a szükséges intézkedések megtételére. Vörnle ezt követően közölte Ujszászyval, hogy ezt feleslegesnek és veszélyesnek tartja, ami kiváltotta az orosz–magyar jó viszony miatt aggódó Bárdossy csodálkozását. A miniszterelnök tiltakozására Werth június 9-én helyesbítette

[285] *Századok,* 1965. 6. sz. 1239. o.
[286] Uo. 1238. o.
[287] *Szent-Iványi:* i. m. 604. o.
[288] *Századok,* 1965. 6. sz. 1239. o.
[289] *Szent-Iványi:* i. m. 607. o.

hírszerző főnökét: „A szóban forgó katonai szervek kizárólag papíron történő helyi előkészítő munkát hajtanak végre, a helyszíni viszonyokat saját területükön tanulmányozzák, alkalmas embereket vesznek nyilvántartásba." Parancsot kaptak, hogy a határon túl ne tevékenykedjenek.[290]

A vezérkar főnöke törekvéseinek legfőbb berlini támogatója a helyzet megítélésében vele egyetértő Sztójay volt, akinek jelentései nemcsak a külügybe, de hozzá is eljutottak. Nagy figyelmet szentelt Homlok alapos jelentéseinek is. Mindketten az előbb-utóbb robbanáshoz vezető német–szovjet viszonyra hívták fel figyelmét. Sztójay Weizsäckerre és más, közelebbről meg nem nevezett forrásokra hivatkozva fejtette ki, hogy a hivatalos nyilatkozatok és szerződések látszólagos betartása, valamint a szovjetnek a háború elkerülését célzó politikai lépései ellenére Németország „leszámolásra" készül, erre indítják politikai, katonai és nem utolsó sorban gazdasági érdekei, a szovjet élelmiszer- és nyersanyagforrások megszerzésének vágya.

Homlok is arról tájékoztatta Ujszászyt, hogy előtérbe került a német–szovjet viszony megoldása, amit Németország hosszú időre rögzíteni kíván. Valószínű a politikai megoldás, de a katonai sem kizárt. Azokra a jelekre igyekezett ráirányítani a figyelmet, melyek a fegyveres megoldást valószínűsítik. A birodalom területén a vasúti forgalom a katonai szállításoknak van alárendelve. A német haderő keleten naponta hatalmas erősítéseket kap. A felvonult erőket 130-140 hadosztályra lehet becsülni. Minden katonai előkészület láthatólag arra van beállítva, hogy a hadsereg június közepén megindulhasson.[291]

A berlini jelentéstevők nem elégedtek meg a tények és feltételezések közlésével, hanem ajánlásokat is tettek a kívánatos magyar reagálásra. A várhatóan érdemekhez jutó románok mögötti lemaradás, a további revíziós követelésekről való kényszerű lemondás, a megszerzett területek elvesztése miatti félelem eluralkodott Sztójay júniusi jelentéseiben. Már biztosra vehető, hogy a lavina nem tartható fel – jelentette június 7-én. Magyarország szempontjából felmerül a kérdés, mennyiben lesz érintve, és milyen álláspontot foglaljon el a német akció során. Hitler a japán nagykövetnek, akit magához hívatott és tájékoztatott, állítólag azt mondta, hogy Magyarországnak más szerep jut majd, mint a Szovjetunióval szemben területi követelésekkel fellépő Finnországnak és Romániának. Ebből az következik, hogy Magyarország kiesik a katonai akcióból, amíg Románia részt vesz. Ez számunkra nagy hátrányt jelentene. A Führerrel folytatott eddigi megbeszélései alapján a követ benyomása az volt, hogy Dél-Erdélyt Magyarországnak akarja juttatni, ehhez azonban újabb érdemeket kell szerezni. Ennek lehetőségét pedig csakis az oroszok elleni háborúban való együttműködés teremtheti meg. Ha Románia érdemeket fog szerezni, Magyarország viszont nem, annak az lesz a következménye, hogy Románia nemcsak Besszarábiát fogja visszakapni, de követelni fogja az erdélyi revíziót is. Ha ez nem is járna sikerrel, alighanem minimálisra csökkenne számunkra Dél-Erdély megszerzésének esélye. Ha most Hitler nem szólít fel a csatlakozásra, ez azt jelentheti, hogy valami okból ki akar kapcsolni a további területszerzésből. Ezt mindenképpen meg kell akadályozni, és mivel az akció megindítása már június közepe felé várható, azonnal lépéseket kell tenni. Werthtel egybehangzóan Sztójay is azt javasolta, hogy „mielőbb és megfelelő formában ajánljuk fel a birodalmi kancellárnak egy esetleges szovjet elleni akcióban való konkrét katonai részvételünket. Esetleg egy vér- és dacszövetség formájában is."[292]

[290] *Szent-Iványi:* i. m. 609. o.
[291] DIMK V. k. 1112. és 1133. o. (781. és 800. sz.)
[292] *Szent-Iványi:* i. m. 609. o.

Homlok szintén cselekvést sürgetett június 13-i jelentésében. A német csapatok felzárkózása a szovjet határra a befejezése felé közeledik. A Lengyel Kormányzóság területén már úgyszólván hadiállapot van. Német magas rangú katonák magánbeszélgetések során kifejtett véleménye szerint szinte kizárt, hogy a német–szovjet ellentét békésen megoldódjon. Berlinben az a benyomás alakult ki, hogy Magyarország támadólagos közreműködése nincs tervbe véve. Annál inkább Romániáé, amely hírek szerint már megkezdte és június 15-én be is fejezi a mozgósítást.

Nyugtalanító hírekkel szolgált a bukaresti magyar követ is. Románia csatlakozni fog a közeli jövőben bekövetkező Szovjetunió elleni támadáshoz. A román nacionalista körök Besszarábia visszaszerzését, sőt újabb területek megszerzését remélik ettől. A román katonai felkészülésnek csalhatatlan jelei vannak. A román kormány számtalan olyan intézkedést vezetett be, melyeket csak háborús veszély esetén szoktak elrendelni. Napról napra nő a bevonultatottak száma, a lovakat, gépkocsikat rekvirálják, Bukarestben légoltalmi árkokat ásnak, a csapatszállításokra szabaddá tették a kelet felé vezető vasútvonalakat.[293]

Az élesedő politikai légkörben került sor Werth június 14-i újabb memorandumának átadására. Az idő sürgetésétől sarkallva az indította újabb kemény és türelmetlen hangú fellépésére, hogy korábbi javaslatai nem kerültek a kormány elé. A miniszterelnök nem látja át a helyzetet, ennélfogva nem súlyosságának megfelelően kezeli azt, amivel az ország érdekeink érvényesülését veszélyezteti.

Korábbi memoranduma óta a német–szovjet viszony még feszültebbé vált. A határon mindkét részről 100-100 hadosztályt vonultattak fel, s az előkészületek német részről változatlanul folynak. Románia és Finnország mozgósított s felvonult határain. Mindez arra utal, hogy a háború rövid időn belül kirobbanhat. A magyar hadsereg mozgósításához és felvonultatásához, a német szállítások folytán előállott nehéz közlekedési helyzetre való tekintettel, kereken egy hónapra van szükség. Márpedig – hangsúlyozta Werth – a háborúban Magyarország nem maradhat tétlen, abban részt kell vennie. Érdeke, hogy a szovjet veszélyt határairól a német hadsereggel együttműködve eltávolítsa, ami a vitathatatlan német győzelem eredményeként be is fog következni. A „keresztény nemzeti eszmén alapuló világnézetünkkel jutnánk ellentétbe, ha a bolsevizmus elleni harchoz nem csatlakoznánk".[294] Ezt az is kötelességünkké teszi, hogy „további országgyarapításunkat csak akkor remélhetjük, ha kitartunk a tengelyhez hű politika mellett, aminek jutalmaként biztosan visszakapjuk a történelmi Magyarország egész területét. Annál is inkább csatlakoznunk kell, mert Románia máris lekötelezte magát a háborúban való részvételre. Ha pedig a mi csatlakozásunk elmaradna, akkor nemcsak a Romániával szemben táplált további revíziós igényeinkről kell talán örök időkre lemondani, hanem az eddigi országgyarapításunk is veszendőbe mehet."[295]

Werth felszólította a kormányt: „Magyarország döntsön, a német–orosz háború esetén milyen álláspontra kíván helyezkedni, illetőleg milyen magatartást fog tanúsítani. Eme álláspont mielőbbi rögzítése annál is inkább szükséges, mert az idő sürget, és tervszerű katonai előkészületeinket csak a kormány álláspontjának ismeretében tehetjük meg."[296] Értesülései szerint ugyanis a háború 10 nap alatt kirobbanhat, mert a németeknek érdekük, hogy hadműveleteiket még a termés betakarítása előtt indítsák meg. Arra nem tért

[293] DIMK V. k. 1147. o. (811. sz.)
[294] MOL K 64-90-24-416/1941. Rep.
[295] Uo.
[296] Uo.

ki, hogy a kormány tudta nélkül már előkészítettek a német hadseregvezetés óhajának megfelelő katonai rendszabályokat.

Arról sem tartotta szükségesnek a tájékoztatást, hogy milyen forrásokból szerzett információk alapján alakította ki a hivatalos német diplomáciával ellentétes véleményét, amely szerint „a német kormány a tekintetben nem fog jó előre kezdeményezőleg fellépni velünk szemben. Csak az utolsó pillanatban, néhány nappal vagy órával a háború megindítása előtt fog arról értesíteni és a csatlakozásra esetleg felhívni".[297] A német informátoraival szemben diszkrét Werth saját tapasztalataiból levont következetésként állította be megállapítását, hiszen így történt ez legutóbb, a jugoszláv hadjárat előtt is, s feltehetőleg most is így lesz. Ha pedig erre várunk, megint el fogunk késni a mozgósítással, de ebből most sokkal nagyobb veszély származhat az országra. Újólag javasolta tehát, hogy a „kormány haladéktalanul lépjen érintkezésbe a német kormánnyal, és tegyen formális ajánlatot a német–orosz háborúhoz való önkéntes csatlakozásunkra". Addig is léptessen életbe a kormány katonai biztonsági rendszabályokat: a határvédelmi alakulatok, a repülőerők és a honi légvédelem mozgósítását, valamint a honi légvédelmi készültség elrendelését; a gyorshadtest, továbbá egyelőre az I., VI., VII. és VIII. hadtest és a legfontosabb Fővezérség-közvetlen alakulatainak mozgósítását.[298]

Memoranduma befejezéseként még egyszer nyomatékosan felszólította a kormányt, ne habozzon, ne hagyja magát befolyásoltatni gazdasági érdekektől sem. A háború gyorsan el fog dőlni, a német hadsereg, mint eddig is, rövid idő alatt ki fogja vívni a győzelmet. Önmaga igazolását a biztosnak hitt győzelemtől várva, még a kompromittálódástól sem riadt vissza, különben a háborúban való magyar részvétel időtartamáról aligha tett volna olyan felelőtlen, a még a legszélsőségesebb németbarátok számára is meghökkentő kijelentést, hogy „néhány hét múlva a mozgósított magyar haderő fokozatos leszerelésére számíthatunk, úgyhogy a bevonultatott tartalékosok a leszerelés után még az aratásra is hazatérhetnek".[299]

Werth nem tett említést memorandumában a magyar hírszerzés jelentéseiről, melyek szerint a növekvő feszültség és a német támadás kétségtelen jelei ellenére vannak arra utaló értesülések is, hogy a szovjet kormány még áldozatok árán is el akarja kerülni a Németországgal való összeütközést. A német felvonulás hatására a szovjet hadsereg alakulatai is megkezdték a felzárkózást a határ menti területeken, de csoportosításuk nélkülözi a támadó szándékot. A hírszerzés június 16-i jelentése szerint a magyar határral szemben elhelyezkedő 12 hadosztály és 5-6 motorizált dandár helyzete is hetek óta változatlan. A seregtestek felzárkózása a határra itt nem tapasztalható, gondosan kerülik az esetleges incidensek lehetőségét, s barátságos magatartást tanúsítanak. A hírszerzésnek a német csapatszállítások kapcsán levont következtetései ugyanakkor óvatosságra is intettek: megítélésük szerint Szovjet-Oroszország háború esetén német csapatoknak magyar területen való megjelenésével és átvonulásával számol és ezért „várható magatartása Magyarországgal szemben ellenségesnek vehető. Nincs kizárva tehát annak a lehetősége, hogy az orosz hds. arcvonalának kiszélesítésére és a német hadmozdulatok megzavarására a Moldvában és Krakkó körül felvonult német csoportok elvágása céljából, ha a magyar–orosz határon puha pontot talál, Kárpátalja megrohanását is megkísérli." Ez fokozott éberségre kell intsen.[300]

[297] MOL K 64-90-24-416/1941. Rcp.
[298] Uo.
[299] Uo.
[300] HL Eln. Vkf. 1.1941/5563.

A magyar határ valóban sebezhető pont volt. A német vezérkar Hitlerrel ellentétben egy szovjet ellentámadást sem tartott kizártnak. Annak iránya észak-nyugat mellett a fedetlenül maradt magyar határ lehet. Egy itteni betörés igen kellemetlen helyzetet teremtene. Ezért a német hadvezetés a magyar csapatok számításba vételénél elsősorban a határ lezárását tartotta fontosnak, s csak másodsorban számolt azoknak a támadó hadműveletekben való részvételével. Ezt a veszélyt Werth is érzékelte, még ha bekövetkeztét nem is tartotta valószínűnek. Ö azonban ezen túlmenően a támadó hadműveletekben való részvételben gondolkodott. A honvédség felének mozgósításában látta azt a kontingenst, mely alkalmas a határ megfelelő lezárására és részvétele a hadműveletekben Németország számára elfogadható, méltóképpen reprezentálhatja a honvédséget a bolsevizmus elleni harcban, s egyben aránya a román mozgósítással összevethető. Az eddigi előkészületek a határ lezárására is kiterjedtek, azonban az erre vonatkozó intézkedések a kért mozgósítás nélkül kevésnek bizonyulnak egy betörés esetére.

Bárdossy, ha túlzó megnyilvánulásnak tartotta is a vezérkar főnökének újbóli jelentkezését, most rendkívüli minisztertanácsot hívott össze, hogy az élesedő háborús hangulatban a testület foglaljon állást a memorandumban foglaltakról. Magatartását nem kevésbé motiválta a Werth személyével szembeni ellenszenv, mint az általa előadottak kritikája. A miniszterelnök hiúságát ugyanis egyre inkább irritálta a vezérkar főnökének félreismerhetetlen törekvése, hogy saját elképzeléseit és javaslatait mindenáron érvényre juttassa, s a miniszterelnökre és a kormányra nyomást gyakorolva illetéktelenül beleavatkozzon a magyar kül- és katonapolitika alakításába. Bárdossy sokallotta a kormánytól független csatornákon bonyolódó, önálló „diplomáciai tevékenységét". A kormány politikájának irányításában nem kívánt osztozni vele, még ha kétségkívül a kormányzó támogatását bírva tolta is magát ebbe a szerepbe. Méltatlannak és a kormányfői méltósággal összeegyeztethetetlennek tartotta, hogy magához kérje és megvitassa vele illetéktelen ajánlásait. Így elmulasztotta, hogy tájékozódjon a határ lehetséges veszélyeztetéséről s az ennek nyomán szükségessé vált biztonsági intézkedésekről, ami a vezérkar főnökének kötelessége.

Az emlékirat ezúttal sem hozta meg a Werth által remélt eredményt. Bárdossy teljes egészében ismertette az emlékiratot, s azonnal hangot adott egyet nem értésének. Mindenekelőtt rámutatott: Magyarországnak nem kell bizonygatnia, hogy a tengely oldalán áll, azt már megtette. Hitler már többször hangsúlyozta a berlini magyar követ előtt, „milyen nagyra értékeli azt a szolgálatot, melyet a német katonaság átszállításával a birodalom érdekeinek tettünk és hogy a jugoszláv akcióban a szintén érdekelt Bulgáriát jóval megelőzve fegyveresen közreműködtünk".[301] Nincs szükség tehát arra, hogy tengelybarátságunk demonstrálásaként a német–szovjet háborúban is részt vegyünk.

Bárdossy elmondta, hogy a birodalmi kormány a német–orosz viszony alakulásáról s az esetleges konfliktusról ismételt érdeklődése ellenére sem tájékoztatta. A június 10–14. között Budapesten tartózkodó Weizsäcker alaptalanoknak minősítette az erről szóló híresztelléseket. Hasonlóképpen nyilatkozott Berlinben Woermann Sztójaynak. Német részről tehát még a tájékoztatástól is elzárkóznak, nemhogy aktív közreműködésünkre számítanának. Félreérthetetlen német kívánság vagy felszólítás nélkül pedig már csak azért sem tartaná célszerűnek a magyar katonai intézkedéseket, mert ezzel óhatatlanul lelepleznénk a Szovjetunió előtt a birodalom esetleges szándékait. Az sem lehetetlen, hogy esetleg éppen ezzel váltanánk ki a Szovjetunió támadását Magyarország ellen. Egyik sem áll Németország érdekében. A háborúban való részvételünk pedig nem eredményez-

[301] *Szent-Iványi:* i. m. 619. o.

hetné Dél-Erdély visszaadását, mivel a bécsi döntés során Németország garantálta annak a Romániának a határait, amelyik most az ő oldalán vesz részt a háborúban.

Végezetül nem kis kárörömmel mutatott rá a miniszterelnök az emlékirat egy szemet szúró ellentmondására, legsebezhetőbb pontjára, ami alkalmasnak látszott Werth túlzott tekintélyének, katonai szakértelmének megnyirbálására, s így az emlékirat egésze hitelének csökkentésére. A vezérkar főnöke azzal számol, hogy a német hadsereg a győzelmet rövid idő alatt ki fogja vívni, így a magyar csapatok részvétele is ennek megfelelően fog alakulni. A behívott tartalékosok már „az aratásra hazatérhetnek". Elképzelhetetlen állítás, hogy két hét múlva, azaz június 29. körül, amikor a magyarországi aratás megkezdődik, katonáink hazaengedhetők lennének.[302]

A minisztertanács elutasította a felajánlkozást. Nem mintha idegen lett volna tőlük egy Szovjetunió elleni háborúban való részvétel gondolata, de Bárdossyval egyetértésben nem látták azt olyan egyértelműnek, mint Werth. Egy esetleges szovjet betörés lehetősége sem merült fel. A gazdasági nehézségek fokozódásán túl főként attól tartottak, hogy a harcok során meggyengülhet a nagy áldozatok árán kifejlesztett és még modernizálás alatt álló hadsereg, ami nagy hátrányt jelenthet a románokkal szemben, akik majd érdemeik jutalmaként Észak-Erdélyt is visszakövetelhetik. Mindenesetre másként állna a helyzet, ha a birodalmi kormány részéről érkezne felszólítás az együttműködésre. Megbízták a miniszterelnököt, hogy tájékozódjon a német birodalmi kormány szándékairól.

A döntésnek megfelelően Bárdossy még aznap táviratozott Sztójaynak. Keresse fel Weizsäckert, és hozza szóba előtte a német–szovjet viszonyt, mivel korábbi megnyugtató véleménye ellenére a jelek arra utalnak, hogy a német–szovjet konfliktus veszélye nő. Érdeklődje meg, a birodalmi kormány a helyzet kritikussá válása esetén időben fogja-e értesíteni a magyar kormányt, hogy a határon a német kormány megkívánta defenzív intézkedéseket megtehesse.[303]

Június 15-én Bárdossy kiegészítette előző napi üzenetét. Rendkívül valószínűtlen ugyan, hogy a szovjet hadsereg támadást indítson a magyar határszakasz ellen, de a magyar katonai vezetés ezt nem tartja kizártnak. Márpedig a határszakaszon történt erődítési munkálatokon túl újabb előkészületeket csak a német kormánnyal történt előzetes megbeszélést követően tehetnénk, nehogy a szovjet provokálásával német érdekeket is sértsünk. Felkészülésünk fokozná ugyanakkor gazdasági nehézségeinket is, mivel a mezőgazdasági munkálatok elvégzését, így terméseredményeinket veszélyeztetné. Ez szintén ellentétes a német érdekekkel is. Figyelembe veendő továbbá, hogy vasúti vonalaink éppen a német szállítmányokkal lekötöttek, így a felvonulás csak igen lassan hajtható végre. Mindezen szempontok szükségessé teszik tehát, hogy a birodalmi kormány „még kellő időben bizalmasan tájékoztasson bennünket arról, hogy ítéli meg a helyzetet, és a maga részéről milyen konzekvenciákat kíván abból levonni, hogy a magyar kormány esetleges elhatározásaival német intenciókkal összhangban maradhasson". Sztójay maradjon szigorúan „az érdeklődés vonalán", és tartózkodjon mindenféle felajánlkozástól.[304]

Erdmannsdorff már június 16-án jelentkezett Ribbentrop válaszával: tekintettel a határ mentén eszközölt szovjet csapatösszevonásokra, a német kormány a német–szovjet viszony tisztázása érdekében július elején kénytelen lesz lépéseket tenni, és a szovjet kormánnyal szemben bizonyos követeléseket támasztani. Minthogy a tárgyalások kime-

[302] *Szent-Iványi:* i. m. 620–622. o.
[303] DIMK V. k. 1175. o. (837. sz.)
[304] *Szent-Iványi:* i. m. 823. o.

netele előre nem látható, a „német kormány szükségesnek tartja, hogy Magyarország is a maga részéről tegye meg a szükséges lépéseket határainak megerősítésére".[305]

Erdmannsdorff látogatása után Bárdossy tájékoztatta Werthet Ribbentrop bizalmas üzenetéről. Kérte, hogy mivel tudomása szerint a közeli napokban a német hadsereg egyik „legmérvadóbb" személyiségével (ti. Halderrel) fog megbeszélést folytatni, tartsa szem előtt a kormány által június 14-én elfogadott és változatlan alapelveket. A német kormány csupán azt tartaná ajánlatosnak, ha Magyarország megfelelő védelmi intézkedéseket tenne. Ez az ajánlás csak a határvédelmi intézkedésekre vonatkozik, s nem többre. A hadműveletekben való részvételünkkel kapcsolatosan „a német kormány semmiféle kívánságot vagy óhajtást nem juttatott kifejezésre". Ez megerősítette elhatározásában, hogy egy esetleges német akcióban való részvételünket nem ajánljuk fel. Ezen csak akkor változtatnánk, ha a német kormány ilyen kéréssel fordulna hozzánk. A szükséges védelmi intézkedések foganatosítása terén tehát a legteljesebb összhangban kívánunk eljárni a német kormánnyal, illetve hadvezetéssel.[306]

Június 19-én létrejött a Werth Halder találkozó. Az OKH vezérkari főnöke a rövid megbeszélés során tájékoztatta magyar kollégáját a legszükségesebb tudnivalókról. Az orosz kérdést Németország fegyveresen fogja elintézni, ami rövid egy héten belül be fog következni. Jó lett volna ugyan, ha Magyarország a Kárpátokat jobban biztosítja, azonban már ne tegyen semmi olyat, amivel az oroszokat alarmírozná, valamint a német szállításokat akadályozná. Ha a német hadseregnek szüksége lesz a Kárpátalján átvezető vasútvonalakra, úgy azt bocsássák rendelkezésére. Engedélyezzék továbbá a német hadsereg rádióállomásainak magyarországi telepítését. Ha Magyarország részéről mégis szükségessé válnának bizonyos további katonai rendszabályok, azt Himer tábornok révén külön fogják kérni. Továbbra sem zárta ki annak lehetőségét, hogy esetleg a magyar hadseregre is sor kerül.[307]

Werth tájékoztatta a miniszterelnököt Halderrel folytatott megbeszélésének lefolyásáról, aki megkönnyebbülten táviratozta Sztójaynak: a németek a katonai megbeszélés során nem kértek semmi olyan intézkedést, amely az oroszokat alarmírozná vagy a német szállításokat megzavarná, s ez a kormány óvatos magatartását igazolja.[308]

A vezérkar természetesen továbbra sem értett egyet a kormány álláspontjával, s „amíg nem késő" felkiáltással igyekeztek rávenni azt döntésének megváltoztatására s a napokon belül várható támadáshoz való csatlakozás felajánlására. A vezérkar főnökének utasítására Ujszászy eljuttatott Bárdossynak egy bizalmas, meghatározatlan származású jelentésrészletet. Ebben anonim személyek amiatti csodálkozásuknak adtak kifejezést, hogy mikor a német támadás 48 órán belül várható, Magyarország még mindig teljesen érdektelenül áll a krízissel szemben. Érthetetlen, hogy bár a háború kitörése esetén szovjet támadás fenyeget, Magyarország még légvédelmét sem aktivizálta és határainak védelméről sem gondoskodott.[309]

Június 20-án Sztójay és Homlok is jelentkezett. A feszültség a tetőfokon. A német, sőt a román és a finn hadsereg is befejezte előkészületeit. A románok 26 hadosztályt vonultattak fel. Homlok hangsúlyozta: területeket kell a Kárpátoktól északra elfoglalni

[305] *Szent-Iványi:* i. m. 824. o.
[306] Uo. 146–147. o.
[307] *Halder:* i. m. II. k. 457. o. és *Szent-Iványi:* i. m. 147. o.
[308] *Szent-Iványi:* i. m. 148. o.
[309] DIMK V. k. 1202. o. (858. sz.)

és ennek birtokában tárgyalni, mert különben „tétlen szemlélői leszünk, miként jön létre a közös német–román határ". A hadjárat időtartamának megítélésében – német forrásokra hivatkozva – Homlok óvatos volt. A német vezérkar villámháborút készít elő, ám óvatosabb becslések szerint három hónappal számolnak a háború befejezéséig. A német hadvezetés 124–136 hadosztályt vonultatott fel, s számít hadosztályainak nagyobb tűzerejére, a jobb vezetésre.[310]

IV.

Június 22-én 3 óra 15 perckor a német csapatok több ezer kilométer szélességű fronton megindították támadásukat a Szovjetunió ellen. Erdmannsdorff követ kora reggel lakásán kereste fel Bárdossyt, hogy közölje vele a hírt. A miniszterelnök megértésének és megelégedettségének adott kifejezést. A délelőtt folyamán Horthy fogadta a német követet, aki átnyújtotta neki Hitler levelét, amelyben a szovjet fenyegetésre hivatkozva indokolta döntését, s magát az európai civilizáció megmentőjének állította be. A magyar hadsereg részvételét ezúttal sem kérte, hanem megelégedettségét és köszönetét fejezte ki. Ami Magyarország magatartását illeti, Főméltóságú uram – írta Hitler –, meg vagyok győződve, hogy a magyar nemzeti tudat méltányolni fogja magatartásomat. Szeretném kifejezni köszönetemet a magyar fegyveres erők megértő intézkedéseiért, melyekkel megerősítették a határ védelmét, ezzel elejét véve az orosz szárnytámadásoknak és erőket kötve le. Hitler felértékelte a magyar intézkedéseket, holott tisztában volt azok elégtelenségével egy szárnytámadás esetén.[311]

Radtke őrnagy, Himer helyettese, a támadás megindulásának időpontjában kapcsolatba lépett az OKW-vel, ahol közölték vele, hogy engedélyezik a magyar vezérkarral folytatandó tárgyalásokat. Ezt a német és a magyar vezérkar korábbi megbeszéléseire alapozott intézkedést az a német vezetés által feltételezett helyzet tette szükségessé, ami az esetben következhet be, ha a 17. német hadsereg hadműveletei nem haladnak majd a tervezett ütemben, s tehermentesítésükre szükségessé válhat a magyar csapatok bevetése a határral szemközt álló szovjet csapatok ellen.[312]

A déli órákban sor került Himer és a Werthet helyettesítő László Dezső tábornok, hadműveleti csoportfőnök találkozójára. Werth csapatlátogatáson vidéken tartózkodott, hazatérését csak a késő esti órákban várták. Himer és László áttekintették az új helyzetet. Számba vették a szükségessé vált intézkedéseket, a rendelkezésre álló gyorsan mozgósítható csapatokat. Himer szerint László panaszkodott, amiért Magyarország nem vehet részt a hadműveletekben. Sem a birodalmi kormány, sem a Budapesten átutazó Halder részéről nem merült fel kívánság a magyar részvétel iránt. Ezen az OKW döntése változtathatna.[313]

A megbeszélést követően Himer telefonon tájékoztatta Paulust a szükség esetén leggyorsabban mozgósítható és felhasználható magyar erőkről.[314]

[310] Uo. 1199. o.(855. sz.)

[311] A Wilhelmstrasse... i. m. 594. o. (412. sz.)

[312] *Századok,* 1965. 6. sz. 1239. o.

[313] Uo.

[314] A magyar vezérkar főnöke a VIII. hadtest parancsnokságát jelölte ki az esetleges hadműveletek irányítására. Ennek alárendeltségében gyorsan mozgósíthatók és bevethetők a következő, jelenleg békelétszámon levő alakulatok: a VIII. hadtest alakulatai, a 2. gépkocsizó dandárnak a hadtest területén elhelyezett részei, a Tiszántúl északi részén diszlokált 1. lovasdandár, az erdélyi IX. hadtest alakulatai, valamint a Kárpátalján levő hegyi- és határvadászdandárok.

Hat óra után Himer Jodl tábornoknál, az OKW vezérkari főnökénél is jelentkezett, hogy tájékoztassa őt is a vezérkar intézkedéseiről és magyar hadsereg helyzetéről. Jodl időközben már értesült Paulustól az adott lehetőségekről. Himernek arra a megjegyzésére, hogy a magyar hadsereg utasításokat vár, Jodl leszögezte: „Minden magyar segítséget bármikor elfogadunk. Nem akarunk semmit követelni; de köszönettel veszünk mindent, amit önként felajánlanak. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvétele elől elzárkóznánk."[315]

Himer azonnal Werthet kereste az üzenettel, aki azonban még mindig nem volt elérhető. Csak László Dezsőt sikerült megtalálnia, akinek írásban átadta Jodl üzenetét. László csak hosszas keresgélés után tudta elérni Werthet, s továbbítani az üzenetet. Kilenc óra tájban jelentkezett Himernél a válasszal. Egyelőre nem tehet semmit, mivel a kormányzó már háromszor felajánlotta Hitlernek támogatását, aki úgy nyilatkozott: közölni fogja, mikor és milyen mértékben óhajtja igénybe venni a magyar segítséget. A Halder tábornokkal nemrég folytatott személyes megbeszélés során sem merült fel a magyar részvétel iránti igény.[316]

Himer másnapra személyes találkozót is kért Werthtől. László közölte, hogy a vezérkari főnök reggel ismét vidékre megy, így csak egy órakor állhat rendelkezésére.

E sorsdöntő napok történetét, így Werth üzenetét is, elsősorban az összekötő törzs kritikával kezelendő naplójából ismerjük. Nem tudhatjuk az erről készült feljegyzésről sem, mennyiben adta vissza annak pontos tartalmát. A kormányzó ugyanis nem háromszor, de egyszer sem ajánlotta fel Hitlernek részvételünket a háborúban. Bár Hitlernek küldött válaszában kifejezte a szovjet elleni háború feletti örömét, azonban tartózkodott minden olyan kijelentéstől, amiből a felajánlkozásra lehetett volna következtetni. Amennyiben Werth – a napló szerint – valóban három felajánlkozásról beszélt, valótlant állított. Ilyen információt sem Horthytól, sem mástól nem kaphatott. Az sem kizárt, hogy László félreértelmezve adta át az üzenetet. Kis valószínűséggel képzelhető el, hogy Werth a cél érdekében Horthy állítólagos Hitler által történt háromszori visszautasításának említésével kívánt volna nagyobb nyomatékot adni a magyar hadvezetés felajánlkozásának. Aligha szánta rá magát erre a kormányzóhoz fűződő kapcsolatát veszélyeztető lépésre. Az kétségtelen, hogy elsősorban a német hadvezetés támogatásától várta elképzelései számára a zöld utat. Úgy láthatta, itt az alkalom a döntés kicsikarására. Az OKW immár nemcsak bizalmas tárgyalásokon, hanem nyíltan is felvetette az együttműködés szükségességét. E mögött a német kormány hallgatólagos jóváhagyását is felfedezni vélte. Biztos lehetett benne, hogy Horthytól sem áll távol a hadműveletekbe való bekapcsolódás gondolata, ezért, ha a németek határozottan kérik, vagy valamilyen casus belli adódik, nem fog ellentmondani.

Június 23-án Bárdossy összehívta a minisztertanácsot, amely egyetértve előterjesztett javaslatával, úgy döntött, hogy megszakítja a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval. Bárdossy felszólítására Bartha szakvéleményt adott a német–szovjet háborúról. Szerinte hat hét alatt a német hadsereg teljes győzelmet arat.

A minisztertanács döntését Bárdossy azonnal közölte Erdmannsdorff követtel, s kérte, hozza azt mielőbb kormánya tudomására. Megkérdezte a követet, „vajon a német kormánynak nincs-e észrevétele vagy óhajtása ezzel kapcsolatban?" Erdmannsdorffnak nem volt megjegyzése, a diplomáciai viszony megszakítását magától értetődőnek tartotta.[317]

[315] *Századok*, 1965. 6. sz. 1240. o.
[316] Uo. és DGFP XIII. k. 63. o. (54. sz.)
[317] DIMK V. k. 1231. o.(866. sz.)

Vörnle János külügyminiszter-helyettes még aznap magához kérette Saronov szovjet követet, s közölte vele, hogy Magyarország megszakítja a diplomáciai viszonyt a Szovjetunióval.

Június 23-án tovább folytatódtak az üzenetváltások és megbeszélések a két vezérkar között. Tizenkettőkor maga Halder vezérezredes hívta telefonhoz Himert. Werth előző napi megnyilatkozására utalva elmondta, tisztában van vele, hogy a magyar politikai vezetés nem fektet súlyt a Szovjetunió elleni támadáshoz való csatlakozásra, s csak Horthy véleménye lenne kötelező számára. Ezért „most azon múlik a dolog, hogy a magyar katonai fórumok mozgásba tudják-e hozni a politikai szerveket annak érdekében, hogy ezek maguktól ajánlkozzanak". Halder szükségesnek tartotta még egyszer rögzíteni a német vezetés álláspontját: követeléseket, amelyekért fizetni kell, nem támasztanak, de minden önkéntes támogatásért, különösen a gyorscsapatokért, hálásak lesznek. Kérte, a magyar vezérkarral pontosan tisztázzák, milyen erőkkel tudnának rendelkezésre állni. Ha erre sor kerülne, a magyar csapatok feladatának részleteit a Dél-Hadseregcsoport parancsnoksága fogja szabályozni, amelynek alárendeltségébe a magyar alakulatok kerülnének.[318]

Halder, az OKH vezérkarának főnöke tehát már a hadjárat második napján, a dolog fontosságának megfelelően időt szakított magának, hogy súlyt adjon az OKW és OKH magyar csapatok felhasználásával kapcsolatos elképzelésének. Fontosnak tartotta annak személyes tisztázását, milyen magyar erők mozgósíthatóak és állhatnak mielőbb a Dél-Hadseregcsoport rendelkezésére. A hadjárat első napján csak 10-12 km-t előrenyomuló 17. német hadsereg, valamint a déli szárnyat képező 11. német és két román hadsereg hadműveletei kibontakozásának teljes bizonytalansága – mint ezt Brauchitsch-csal Hitler előtt korábban bizonygatták – szükségessé teheti, hogy magyar erőket vessenek be a szárnyaikat veszélyeztető szovjet erők lekötésére. A német katonai vezetés már szabad kezet kaphatott, hogy nyíltan is felszólítsa a magyarokat az önkéntes felajánlkozásra, habár Hitler ezt még ekkor is a katonák kishitűségeként fogta fel, s a hadműveletek felesleges túlbiztosításának tartotta. Halder értesülései és korábbi tapasztalatai alapján tisztában volt vele, hogy nagyobb magyar erők mozgósítása legalább két-három hetet vesz igénybe, ezért elsősorban a lényegesen rövidebb idő alatt mobilizálható és bevethető gyorshadtest érdekelte.

Himer egy órakor végre találkozott Werthtel. Átadta Halder üzenetét, s még egyszer rögzítette a német katonai vezetés álláspontját. Ekkor szóba sem került a kormányzó háromszori felajánlkozása. Sőt, Werth arról beszélt, hogy nem tudja, mit tartalmaz Hitler Horthynak küldött levele. Amennyiben ebben sem lenne nyílt felszólítás az együttműködésre, úgy a politikusokat változatlanul nehéz lesz cselekvésre bírni. Sajnálja, hogy német politikai oldalról már négy héttel ezelőtt nem kapott kellő figyelmeztetést. Ha ez megtörténik, most jobban állna a hadsereggel, és már tegnap (22-én) átléphették volna a határt. Tíz nappal ezelőtt ugyan az ő kezdeményezésére a kormány már politikai úton is tájékozódott, de úgy látszik, a Führer nem akarja Magyarország részvételét a háborúban.[319] Himer válasza rövid volt: „most a katonáké a szó". Werth erre csüggedten megjegyezte: a magyar segítség már úgyis elkésett. Himer azonban vigasztalta: még nem késő a cselekvés, Magyarország még részt vehet egy egyébként „hézagmentes keleti arcvonalon" a bolsevizmus elleni harcban. A hangsúlyt a hézagmentességre helyezte. A feladat betöltése a Kárpátok előterében a magyar honvédségre várhat.[320]

[318] *Századok*, 1965. 6. sz. 1240. o.
[319] *Századok*, 1965. 6. sz. 1241. o. és DGFP XIII. k. 64. o. (54. sz.)
[320] *Századok*, 1965. 6. sz. 1241. o.

Werth nyomban Bárdossyhoz sietett, hogy tájékoztassa a megbeszélésről. A német hadsereg vezetői kívánatosnak tartják a háborúban való részvételünket. Bárdossy meghallgatta a német hadseregvezetés álláspontját, azonban minden további lépést a birodalmi kormánytól tett függővé.

A fiaskó után Werth a délutáni órákban Barthával Kenderesre utazott a kormányzóhoz, hogy neki is beszámoljon a német hadseregvezetés kívánságáról, és rávegye, hatalmazza fel a helyzetnek megfelelő lépések megtételére. Bartha kormányfője tudta nélkül vállalkozott az álláspontjával ellentétes lépés támogatására. Horthy meglepetten és zordonan fogadta a váratlan látogatókat. Ez csak fokozódott, amikor vendégei előadták neki jövetelük célját. Arról panaszkodott környezetének, hogy vendégei azzal fenyegetőztek: ha Magyarország nem vesz részt a háborúban, az könnyen forradalmat válthat ki a tisztikar körében. A honvédség becsülete megkívánja, hogy cselekedjünk. A tisztikarral való fenyegetőzés felbosszantotta és lehangolta. Werth rossz húrokat pengetett. Nem sikerült rábírnia a felindult kormányzót a felajánlkozásra. Dolguk végezetlen távoztak.[321]

A német összekötő törzs naplójának tanúsága szerint Werth Budapestre érve azonnal tájékoztatta Himert a látogatás eredménytelenségéről, aki 20 óra tájban már továbbította az OKW, majd az OKH hadműveleti osztályához, hozzáfűzve: minden jel arra mutat, hogy „Werth gyalogsági tábornok nem képes megbirkózni a pillanat nagyságával".[322]

A magas rangú német katonai vezetők üzeneteiről értesülve, Bárdossy külügyi vonalról akart megerősítést nyerni a német szándékokról. Június 24-én magához kérette a német követet. Emlékeztette: korábban többször is kísérletet tett, hogy német–orosz konfliktus esetére a birodalmi kormány Magyarországgal szembeni álláspontjáról tájékozódjék. Érdeklődött erről magától a követtől is. A német hivatalos körök, nyilván a titoktartás miatt, mindannyiszor kitértek a válasz elől, sőt Woermann még azt is kijelentette, hogy „orosz kérdés egyáltalán nincs". Június 14-én Ribbentrop csak a határok megerősítését kérte. Látogatása során Halder is azt a kijelentést tette Werthnek, hogy bár indokolt lett volna a határ alaposabb megerősítése, most már semmit se tegyünk, amivel az oroszokat esetleg alarmírozhatnánk. Werth akkor nyíltan feltette a kérdést Haldernek: a német hadvezetőség „kíván-e tőlünk katonai téren valamit", amire Halder nemleges választ adott. Ezek után meglepte, hogy Himer tábornok felkereste Werthet a német katonai vezetők üzenetével: „a katonai akcióban való részvételünk kívánatos volna".[323] Furcsállja, hogy a német katonai vezetés lép fel a vezérkar útján ezzel a kívánsággal, holott „ennek kifejezésre juttatása elsősorban politikai kérdés, és így nem a vezérkar, hanem a kormány, illetőleg az alkotmányos tényezők elbírálása alá esik". A kormány szükségesnek tartja politikai vonalon tisztázni, „vajon a birodalmi kormány csakugyan kívánatosnak tartja-e, hogy az Oroszország elleni akcióban részt vegyünk, s ha igen, konkrétan mi az, amit óhajtandónak tart".[324]

Bárdossy nem határolta el magát eleve egy esetleges német „kívánság" megfontolása elől, ha az a német politikai vezetés részéről merül fel, azonban szükségesnek vélte, hogy felhívja a birodalmi kormány figyelmét néhány olyan égető gondra, melyek a magyar hadsereg bevetése esetén fokozottan jelentkeznek.

Mindenekelőtt óvatosságra kell intenie a magyar kormányt a katasztrofálisan rossz román–magyar viszonynak, az állandó határincidenseknek, a felelős román államférfi-

[321] *Horthy Miklós:* Emlékirataim. BuenosAires, 1953. 128. o.
[322] *Századok,* 1965. 6. sz. 1241. o.
[323] *Szent-Iványi:* i. m. 155. o.
[324] Uo. 156. o.

ak által hangoztatott ellenrevíziós törekvéseknek. Ilyen körülmények között mindenkor számítani lehet egy román betörésre „a katonailag is nehezen védhető" déli határon. De számolni kell a szlovákokkal is, akik a végleges délkelet-európai területrendezésnél szintén revíziós igényekkel szándékoznak fellépni.

Igen nehéznek ítélte meg az ország gazdasági helyzetét: az elmúlt évi rossz időjárás, a földművelő lakosságot érintő katonai intézkedések következtében „gazdasági helyzetünk rendkívül súlyosra fordult, aminek immár alig elviselhető következményei mindenütt kiütköznek, s nem tudom, nem fognak-e nagyobb bajokat felidézni, mielőtt az új termést betakarítjuk". Súlyosbítja a helyzetet, hogy „úgyszólván egész vasúti hálózatunkat a német hadsereg rendelkezésére bocsátottuk, bár ennek következményeit Németországnak hozott áldozatként szívesen viseltük".

A vázolt körülmények között a magyar kormány kötelessége az ország erőinek, katonai felkészültségének megőrzése. A Duna-völgyi helyzet konszolidálását, Németország érdekeivel megegyezően, csak így tudjuk biztosítani. Őszintén meg kell mondania, hogy a magyar kormány, mely a diplomáciai viszony megszakításával kinyilvánította, „változatlan hűséggel és teljes szolidaritással áll a tengelyhatalmak oldalán", csak nehezen határozná el magát a katonai akcióban való részvételre. Mindenesetre a birodalmi kormány kívánságait mérlegelni fogja.[325]

Erdmannsdorff késedelem nélkül beszámolt a német külügyminisztériumnak. Ennek apropóját mindenekelőtt a miniszterelnök azon értesülése adta meg, hogy a vezérkari főnökséghez beosztott német tábornok (Himer) állítólag közölte a magyar vezérkar főnökével, „hogy kívánatos a Szovjetunió elleni előnyomulásban a magyar seregek részvétele. A magyar miniszterelnök annak tisztázását kéri, fennáll-e a magyar seregek részvételének kívánsága, és milyen mértékben."[326]

A birodalmi kormány nem sietett a válasszal. Június 26-án Bárdossy sürgette a követet, jelentse kormányának, hálásan venné az azonnali választ, mert a magyar kormány nagy súlyt helyez arra, hogy a német kívánságokhoz igazodjék.[327]

A német tábornokok Himer által közvetített állítólagos kijelentései közben vihart kavartak Berlinben. Ellentétesek voltak Hitler álláspontjával, ami rossz fényt vetett a katonákra. Himer tagadta az őt kérdőre vonó Erdmannsdorffnak, hogy ő bárki előtt is kívánatosnak nevezte volna a magyar részvételt. A László tábornoknak június 22-én átadott Jodl-féle üzenetben ez állt: „Minden magyar segítséget elfogadunk. Semmit sem akarunk követelni, de minden önkéntes felajánlást hálásan veszünk. Szó sincs arról, hogy Magyarország esetleges részvételét nem akarnánk." Ugyanezt mondta el 23-án Werhnek is. Azonban mivel a vezérkar főnöke és munkatársai a Szovjetunió elleni hadjáratban való magyar részvételt sürgetik, „lehetségesnek tartja, hogy az urak az ő fejtegetéseit erőteljesebb formában közölték a miniszterelnökkel, hogy ezáltal nyomást gyakoroljanak rá". Elképzelhető, hogy a tiltakozó Himer igazat mond, azonban lehetségesnek tarthatjuk azt is, hogy tudatosan vagy elszólásként valóban használta az ominózus „kívánatos" kifejezést Werth előtt.[328]

Erdmannsdorff szemrehányását követően Himer azonnal kapcsolatba lépett mind az OKW, mind az OKH hadműveleti osztályával, hogy kimentse magát szavai felte-

[325] *Szent-Iványi:* i. m. 157–158. o.
[326] DGFP XIII. k. 13. o. (10. sz.)
[327] Uo. 24. o. (21. sz.)
[328] Uo. 15. o. (11. sz.)

hető félreértése miatt. Egyben felhasználta az alkalmat, hogy tájékoztassa feletteseit a Bárdossy–Erdmannsdorff beszélgetésről, ami megerősítette véleményét: a magyar kormány azt szeretné, ha konkrétan felszólítanák a részvételre. Magyar tisztek német bajtársaik előtt már többször nemtetszésüknek adtak kifejezést a birodalmi kormány habozó magatartása miatt.[329]

Az egyre türelmetlenebb vezérkari körökben eluralkodott az „ismét elkésünk" szemlélet. Ezt csak fokozta a hír, hogy Szlovákia június 25-én háborúba lépett a Szovjetunió ellen, holott nem kérték fel a csatlakozásra. Sztójay is jelentkezett Berlinből. A német sajtóban a német–román fegyverbarátság feltűnő módon szerepel. Most a szlovákok csatlakozását követően a Hitler–Tiso-levélváltás foglalkoztatja a sajtót. Berlini német körök egyre nagyobb érdeklődést tanúsítanak aziránt, vajon „Magyarország mint az antibolsevista mozgalom egyik előharcosa, részt vesz-e a küzdelemben". De megszólalt Rómából Szabó László is: „Az olasz közvélemény, sőt maga az olasz tisztikar is, meg nem értéssel és bizonyos fokú iróniával könyveli el azt a tényt, hogy mint határos ország, nem lépünk fel aktív módra az oroszok ellen."[330] Marosi zágrábi magyar követ pedig Horstenau tábornok bizalmas közlését továbbította Bárdossynak: „Sajnálatos, hogy Magyarország egy-két divízióval nem vesz részt a Szovjetunió elleni offenzívában."[331]

A kormánnyal elégedetlen katonák, valamint a népi németek körében felvetődött egy szabadcsapat megalakításának gondolata. Hasonló tervvel foglalkozott Albrecht királyi herceg is, aki a Waffen SS keretében kívánt szabadcsapatot létrehozni.[332]

Június 25-én Himer villásreggelit adott, melyen többek között a német követ, a Volksbund több vezetője, valamint Werth, Miklós és László tábornokok is részt vettek. Werth itt előadta egy magyar szabadcsapat megalakításának tervét. A magyar katonai vezetők tehát, ha másképp nem, szabadcsapat révén kívántak jelen lenni a háborúban, legalább ily módon kifejezést adva szándékuknak. Tekintettel arra, hogy a honvédség vezetői mégsem csaphattak fel szabadcsapatvezérnek, Himert és törzsét akarták megnyerni szervezőnek és irányítónak. Remélték, hogy a szervezés megkezdése észhez téríti a felelős magyar politikusokat. Arról, hogy milyen körből gondolták az eredményes verbuválást, nincsenek ismereteink. Himer másnap, június 26-án, kapcsolatba lépett feletteseivel, s utasítást kért a szabadcsapat kérdésében. A válasz már nem volt aktuális. A vezetés számára megteremtődött az óhajtott casus belli.[333]

A Kassa ellen június 26-án 13,10-kor végrehajtott légi provokáció alkalmat adott a hadba lépésre. Három ismeretlen, felségjel nélküli bombázógép délkeleti irányból berepült a szlovák határtól alig 17-20 km-re fekvő, légvédelemmel minimálisan ellátott Kassa fölé, és 29 db 100 kg-os bombát dobott a városra. Eltalálták a postapalotát, valamint a közelben levő tüzérlaktanyát. Mindez a támadók alapos helyismeretére vallott. A VIII. hadtest gépvontatású tüzérosztályát azonban korábban mozgósították, és véletlen folytán egy-két órával előbb már elhagyta a laktanya területét, elvonulásra készen egy közeli utcában sorakozott fel. Az elsőrendű célnak számító, a német hadsereg számára fontos vasútállomás és vasúti híd azonban – mint ez várható lett volna – nem kapott bombát.[334]

[329] *Századok*, 1965. 6. sz. 1241. o.
[330] DIMK V. k. 1222–1223. o. (874., 875. sz.)
[331] *Szent-Iványi:* i. m. 154. o.
[332] Bundesarchiv (BA) NS 19 neu 2069.
[333] *Századok*, 1965. 6.sz. 1241. o.
[334] HL Eln. Vkf. 1. 1941/5567.

A támadást megelőzően már jelentették a vezérkarnak, hogy 12,10-kor három szovjet vadászgép géppuskázta Tiszaborkút és Rahó között a Körösmező–Budapest vonatot.

A történeti kutatás által a támadók hovatartozását tekintve máig feltáratlan támadás híre megközelítőleg 13,40-kor juthatott a vezérkar ügyletesének tudomására. A Budapesten levő 1. légvédelmi hadtestparancsnokság – amelynek alárendeltségébe tartoztak a légi figyelést és riasztást végző légvédelmi központ mellett az ország légvédelmét ellátni hivatott légelhárító és vadászegységek – ekkor jelentette a vezérkarnak, hogy Kassát ismeretlen gépek megtámadták, s bombákat dobtak a tüzérlaktanyára és a postára. A hadtest jelentése után közvetlenül egy kétsoros hír található a vezérkari hírnaplóban: „Utólag beérkezett jelentés szerint a támadó gépek sárgára festett orosz gépek voltak." Ez az egyetlen olyan hír a jelentések között, amelynek sem forrása, sem keletkezési időpontja nincs megjelölve, valamint az sem, hogy milyen úton jutott „utólag" a vezérkar tudomására. Habár a jelentés csak ismeretlen gépekről szólt, a vezérkarnál a támadó gépeket magától értetődően szovjeteknek minősítették, és így adták tovább a vezérkar főnökének. Korábbi elemzéseikben – mint erről már szóltunk – számoltak egy Magyarország elleni szovjet támadás lehetőségével, így nem voltak kétségeik. Ezt követően a légvédelmi hadtestparancsnokság akkor sem tartotta szükségesnek megjelölni értesülésének forrását, amikor 14,40-kor igen szűkszavúan Miskolc felé közeledő, sárgára festett orosz gépekről jelentett.[335]

A háborús csatlakozás lehetőségét kereső Werth fenntartás nélkül szovjet agressziónak minősítette a történteket. Szovjet részről eleve mindent lehetségesnek tartott, így azt is, hogy – mint ezt korábban a hírszerzés is felvetette – a szovjet kormány ezzel akarja a háborútól eddig távolmaradó Magyarországot provokálni, s hadbalépésével megnyitni az utat a szovjet hadsereg támadása előtt a Kárpátokon keresztül. Most hiányozhatnak igazán a kormány által megtagadott katonai előkészületek. Azonnal cselekvésre szánta el magát. Minden részletesebb tájékoztatás bevárása nélkül, feltehetőleg Barthával együtt, azonnal a palotába sietett Horthyhoz és kihallgatást kért. Tisztában volt vele, hogy a felháborító támadás híre milyen hatással lesz a kormányzóra. A miniszterelnök előzetes tájékoztatását ezúttal sem tartotta szükségesnek. Tartott tőle, hogy fenntartásaival elbizonytalanítaná a gyors döntésre hivatott kormányzót. A katonák 14 óra körül érhettek a palotába, s néhány perccel később Werth már tájékoztatta is Horthyt a Kassát ért szovjet légitámadásról s annak feltehető okairól. A vezérkar főnökének helyzetmegítélésében máskor sem kételkedő, könnyen befolyásolható kormányzó számára sem lehetetett kétséges a támadók kiléte, nem tartotta szükségesnek annak további tisztázását. Magáévá tette Werth javaslatát, hogy a cselekvés útjára kell lépni. Magyarország nem maradhat továbbra is tétlen, a provokálatlan támadást meg kell torolni. Werth jól számított, sikerült meggyőznie a kormányzót, aki az 1920: XVII. tc. 2. §. 2. bekezdésében biztosított jogánál fogva, az országgyűlés utólagos hozzájárulásának kikérése mellett, elrendelte a

[335] A Kassát ért támadást követően hirtelen megélénkült az addig nyugalomban levő észak-magyarországi légtér. Mint az a jelentésből nyomon követhető, június 26-án 14 és 18 óra között a légvédelmi figyelő- és jelzőállomások Kassa, Ungvár, Sátoraljaújhely, Miskolc, Ózd körzetéből jelentettek ismeretlen, nem azonosítható gépeket a budapesti légvédelmi központnak, amely azonnal összesen nyolc esetben rendelt el légiriadót az érintett városokban. Rejtélyes az a gép is, amely állítólag Vác felé tartott, de innen 16,30-kor visszafordult. Közeledtére Budapesten 16,15-kor légiriadót rendeltek el. A miskolci kerületi légvédelmi központ 17,05-kor jelentette Budapestre, hogy Erdőbénye térségében saját vadászok tüzet nyitottak négy ismeretlen gépre, melyek azonban „nyugati irányban elfordultak oly gyorsan, hogy sem utolérni, sem felségjeleiket felismerni nem lehetett". Óhatatlanul felmerül a kérdés, hogyan lehetséges ez, ha a vadászok már annyira megközelítették az ellenséges gépeket, hogy érdemesnek találták a tűz megnyitását.

hadseregnek a határon túl történő harcba vetését és a hadiállapot beálltának kimondását. A fenti törvény értelmében a kormányzó közvetlen fenyegető veszély esetén a magyar összminisztérium felelőssége és a nemzetgyűlésnek késedelem nélkül kikérendő utólagos hozzájárulása mellett elrendelhette a hadseregnek az ország határain kívüli alkalmazását. A kormányzói döntés birtokában Werth azonnal kiadta a parancsot a visszacsapásra. Arra számított, hogy a kormányzói döntés sem túlzott meglepetést, sem ellenkezést nem fog kiváltani a kormányban, illetve az országgyűlésben.

A helyzet megkívánta a miniszterelnök haladéktalan tájékoztatását. A kormányzó magához kérte Bárdossyt, aki fél három körül, már Werthék távozása után, meg is érkezett. Lesülne arcáról a bőr, ha tétlen maradna és nem válaszolna a támadásra, fogadta Horthy az érkezőt. Werth már ki is adta a parancsot a légierőnek a megtorló támadásra.[336] Bárdossy figyelmeztette, hogy a kormány állásfoglalására van szükség. „Nincs idő, a kormány majd tudomásul veszi" – jött a válasz. Belátta, fenntartásai hasztalanok, a kormányzót nem tudja döntésének megváltoztatására vagy legalábbis megfontolásra, mérsékletre bírni. A kormányzót már meggyőző Werthtel szemben nincs esélye. Ugyanakkor azonban meg is könnyebbült. A kormányzói döntés kész helyzet elé állította. Megszabadította a hadba lépés érdekében reá nehezedő nyomástól.

Horthytól Werth azonnal hivatalába sietett, s késedelem nélkül kiadott parancsára mozgásba jöttek a légierő kijelölt alakulatai. Kiadták a szükséges intézkedéseket a VIII. hadtestnek alárendelt hegyi- és határvadászdandárok, valamint a gyorshadtest mozgósítására és felvonulására is. A vezérkar főnöke a kormányzói felhatalmazás birtokában nem találta szükségesnek megvárni a kormány hozzájárulását a megtorló akcióhoz, ő megelőlegezte azt. Még javában ülésezett a minisztertanács, amikor már kimentek a parancsok a csapatoknak.

A miniszterelnök 15 órára rendkívüli minisztertanácsot hívott össze. Az ülés megkezdése előtt Bartha éles szavakkal figyelmeztette Bárdossyt, hogy amennyiben ezek után a minisztertanács nem a hadüzenet mellett foglal állást, Werthtel együtt lemond. Bárdossy erre kimérten csak annyit válaszolt: a kérdésről a miniszterek fognak dönteni.[337]

Bárdossy tájékoztatta az egybegyűlteket a Kassát ért szovjet repülőtámadásról, valamint a kormányzó döntéséről. Kérte a minisztereket, hogy a kormányzói határozatot tudomásul véve, járuljanak hozzá, hogy a szovjet támadás következtében hadiállapotban levőnek tekintjük magunkat a Szovjetunióval.

Ezt követően Bartha tájékoztatót adott a Kassa elleni szovjet légitámadás eddig ismert körülményeiről. A támadásban ellenséges cselekedetet kell látnunk – mondta –, amire azonnal reagálnunk kell. Saját repülőinknek meg kell torolni a támadást, és ki kell jelenteni, hogy a Szovjetunió részéről provokálatlan támadás érte Magyarországot, „és így hadiállapotot idézett elő ellenünk, mi is hadiállapotban levőnek tekintjük magunkat". Románia és Szlovákia már részt vesz a háborúban, az olaszok is több motoros dandárral és egy lovashadosztállyal készülnek fellépni. Itt a provokálatlan támadás indokolta alkalom, hogy Magyarország is bekapcsolódjon a szovjet elleni háborúba, annál is inkább, mert annak idején a kormányzó elsőként hirdette meg a bolsevizmus elleni harcot. Bartha csak részleges erők, köztük a gyorshadtest mozgósítását kérte a minisztertanácstól.

[336] *Macartney:* i. m. II. k. 25. o.
[337] Uo.

A minisztertanács néhány hozzászólást követően Horthy döntésével egyetértésben, a hadiállapotot beálltnak tekintette, s az adott kontingensen belül szabad kezet adott a katonáknak a cselekvésre.[338]

A minisztertanács befejeztével Bárdossy közölte a történteket a távollevő követ helyett Werkmeister német követségi tanácsossal. A kormány elhatározta, hogy a légierő megtorló támadást hajt végre szovjet terület ellen, s a hadiállapotot Magyarország és a Szovjetunió között beálltnak tekinti. Kérte a tanácsost, hogy hozza ezt mielőbb kormánya tudomására, bár a magyar kormány elhatározását katonai okokból csak később fogják közzétenni.[339]

Június 27-én reggel a VIII. és IX. közelfelderítő század gépei – 19 bombázó – támadást hajtottak végre Lavocsne, Tatarov, Nadvorna és Sztanyiszlav ellen. A gépek csak részben tudták végrehajtani feladatukat. Közülük több meghibásodás következtében el sem érte a célterületet, egy kísérő vadászgépet pedig a légvédelem lelőtt.[340]

A Magyar Rádió 10 órakor adta hírül, hogy a magyar légierő sikeres megtorló támadást hajtott végre szovjet célpontok ellen, s a magyar kormány hadiállapotban levőnek tekinti magát a Szovjetunióval.

A délelőtt folyamán Bárdossy miniszterelnök a képviselőházban a soros napirend tárgyalásának megkezdése előtt szót kért, s a jelenlévők lelkes helyeslése közepette bejelentette Horthy és a minisztertanács döntését.

Himer 27-én délben tájékoztatta Haldert a magyar előkészületekről.[341] Az OKH vezérkarának főnöke a magyar csapatok mielőbb megkezdendő előnyomulásának célját a Sztanyiszlav–Kolomea vonal elérésében határozta meg. Ugyanakkor szükségesnek találta hangsúlyozni, hogy a magyar felvonulás semmiképpen sem zavarhatja a német hadsereg Romániába irányított szállításait. A kérdés fontosságát aláhúzza, hogy a frontra menő olasz kontingenst is Magyarországon keresztül fogják szállítani. Himer azonnal tájékoztatta Sáska alezredest, a hadműveleti osztály vezetőjét, aki a legnagyobb megértéssel fogadta és továbbította Werthnek Halder kéréseit.[342]

A Kárpátoktól előrenyomuló 17. német hadsereg előrenyomulása nem a német vezetés megkívánta módon haladt. A Romániából támadó német és román csapatok a Pruton átkelve csak igen lassan, veszteségteljes harcokban küzdötték magukat előre. Bekövetkezett, amire Halder számított: szükségessé vált a 17. hadsereg oldalának biztosítása. Az OKW 27-én este ismét táviratozott Himernek, tolmácsolja kívánságukat a magyar vezérkarnak: még a Kárpát-csoport mozgósításának befejezése előtt, a rendelkezésre álló erőkkel lépjen akcióba azon szovjet erők lekötésére, melyeket a Heeresgruppe Süd ellen vethetnek be.[343] Június 28-án a magyar vezérkar tájékoztatta Himert a folyamatban levő mozgósításról és felvonulásról. A gyorshadtest alakulatai július 3-ig befejezik a

[338] A minisztertanács lefolyásáról bővebben lásd *Dombrády Lóránd:* Katonapolitika és hadsereg 1920–1944. Budapest, 2000. 128–173. o.

[339] DGFP XIII. k. 25. o. (22. sz.) és *Szent-Iványi:* i. m. 646. o.

[340] HL Eln.Vkf. 1. 1941/5615. és 1941/5813.

[341] A magyar hadvezetés megkezdte a támadásban részt vevő csapatok felvonultatását. Szombathelyi Ferenc altábornagy, a VIII. hadtest parancsnoka vezetése alatt megalakult a Kárpát-csoport. Ennek alárendeltségébe került a Kárpátokban levő és már korábban készültségbe helyezett 1. hegyi- és a 8. határvadászdandár, valamint a gyorshadtest 1. és 2. gépkocsizó-, illetve 1. lovasdandára. A gyorshadtest alakulatainak július 1-jéig kellett felvonulnia és csoportosulnia Rahó, Huszt, Máramarossziget körzetében.

[342] *Századok,* 1965. 6. sz. 1242. o.

[343] Uo.

felvonulást, csoportosulnak a kijelölt körzetekben, és megkezdhetik a támadást. A német óhajnak megfelelően a hegyi- és határvadászalakulatok már átlépték a határt, és a szovjet csapatok nyomában északkeleti irányban, Sztrij felé nyomulnak.

Jodl tábornok és Heusinger ezredes, az OKW hadműveleti csoportfőnöke is elégedetten hallgatták Himer beszámolóját a magyar előkészületekről. Hangsúlyozták, mennyire fontos, hogy a magyar gyorscsapatok július 3-ig befejezzék a felvonulást és akcióba lépjenek. Kérték Himert, siettesse a magyarokat, mert különben fennáll a lehetősége, hogy túl későn érkeznek, s esetleg már nem lesz szükség rájuk. Velük egyetértésben nyilatkozott az OKH parancsnoksága is.[344]

Himer lelkiismeretesen közvetítette a német vezetés üzeneteit a vezérkarnak, amely semmiképpen sem akart „elkésni" a háborúból. Miután teljesen önkéntesen megtörtént a magyar háborúba lépés, anélkül, hogy német részről bármilyen ellenszolgáltatást kilátásba helyeztek volna, Berlinben megváltozott a magyar részvétellel kapcsolatos álláspont. Váratlanul felerősödtek a magyar részvétel arányai feletti elégedetlenség hangjai.[345]

Sztójay június 29-én már arról panaszkodott, hogy a német sajtó melegebb hangon kommentálja a románok, szlovákok, olaszok részvételét, mint a mienket.[346] Homlokot is nyomatékosan figyelmeztette egy német bajtársa, hogy eddigi, inkább passzív magatartásunkat itteni egyes ellenségeink igyekeznek kihasználni ellenünk. Ezért ajánlatos lenne további spontán lépéseket tenni, s felajánlani a nagyobb részvételt.

Megváltoztatta korábbi álláspontját maga Hitler is. A fronton szemlét tartó Himer helyett Radtke őrnagy adta át július 2-án a Kenderesen tartózkodó Horthynak Hitler levelét. Ebben köszönetet mondott a kormányzónak a magyar csapatoknak a harcokba történő bekapcsolódásáért, amit a többi szövetségeshez hasonlóan ő is saját elhatározásból rendelt el. A közös harc egyben lehetőséget teremt a Magyarország és Románia közötti viszony stabilizálására és a feszültség enyhítésére. Hitler, aki immár korántsem tartotta a német hadsereg szempontjából felesleges, csupán demonstratív lépésnek a magyar részvételt, hangsúlyozta annak fontosságát, s kérte, hogy a honvédség a kijelölt Sztanyiszlav–Kolomea vonal elérése után a német csapatokkal együtt folytassa előnyomulását. A magyar csapatok a Dél-Hadseregcsoport alárendeltségébe kerülnek, miként a szerbiai hadjárat során történt, így a parancsnoklást is hasonlóképpen oldják meg. Hitler közölte, hogy előre jóváhagyását adta Rundstedtnek, a hadseregcsoport parancsnokának arra az esetre, ha időnyerés céljából közvetlenül a magyar katonai vezetéshez fordul az együttműködéssel kapcsolatos kéréseivel.[347]

Ez a „közvetlenség" szükségtelenné tette Himer és csoportja budapesti működését, akik július végén távoztak is. Távozásuk megnövelte a budapesti német katonai attasé szerepét, aki ez ideig meglehetősen háttérbe szorult.

Horthy örömmel fogadta Hitler levelét. Július 5-én kelt válaszában a köztük levő teljes nézetazonosságról és kérései iránti megértéséről biztosította, s a további hadműveletekkel kapcsolatosan kifejezte jókívánságait. A magyar csapatok további alkalmazását illetően a csapatok megkapják a megfelelő parancsot. A közös parancsnoklás szükségességével egyetért.[348]

[344] *Századok,* 1965. 6. sz. 1243. o.
[345] *Szent-Iványi:* i. m. 649. o.
[346] MOL K 64-90-24-437/1941. Rep.
[347] *Századok,* 1965. 6. sz. 1244. o.
[348] *Macartney:* i. m. II. k. 31. o.

Július és augusztus hónapokban bebizonyosodott, hogy villámháborúról nem lehet szó a keleti fronton. A német csapatok jelentős térnyerésük ellenére sem voltak képesek döntő győzelmet aratni. Veszteségük egyre nőtt, a szovjet csapatok ellenállása erősödött. A német előrenyomulás lelassult.

A gyorshadtest közben német alárendeltségben vívta egyre reménytelenebb harcát. Sorozatosan kapta a feladatokat, melyek 40 000 fő körüli létszáma és felszerelése adta lehetőségeit messze meghaladták. A német hadvezetés mindezzel nem törődve jelölte meg feladatát. Augusztus végén már kétségtelenné vált, hogy a teljes felmorzsolódástól csak a hadműveleti területről történő kivonásával és hazaszállításával lehet megmenteni.[349]

A nehezedő harctéri helyzet közepette Werth arra a következtetésre jutott, hogy a hadjárat lelassulása csupán időleges. Változatlanul nem számolt a kétfrontos háborúval, amit az első világháborús vereség döntő okának tartott. A még a tél beállta előtt kivívott győzelem nyomán bekövetkező szovjet összeomlás elháríthatja ennek veszélyét. Ez a szándék vezette, amikor kész volt nagyobb erőkifejtéssel támogatni a német hadsereget. Átcsoportosítással és újabb erők bevetésével a hadműveletek új lendületet vesznek. Itt az alkalom, hogy legalább a honvédség felével a német hadsereg rendelkezésére álljunk. A hadjáratba bekapcsolódó magyar erőket – elsősorban a német vezérkar által kért gyorshadtestet – ugyan ő hozta javaslatba, azonban akkor még a német csapatok gyorsabb előrenyomulásával és döntő győzelmeivel számolt. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy korábbi emlékirataiban a honvédség jelentősebb részvételét tartotta volna szükségesnek. Most jóvá lehetne tenni a hibát, amit megkésett és mérsékelt nagyságú erőkkel történő hadba lépésünkkel elkövettünk.[350] Ez jó alkalom arra, hogy ellenszolgáltatásként az ezeréves határokat, valamint a szovjet nyersanyagforrásokból való részesedést kérjük. Készségét növelték a német hadvezetés részéről közvetlenül hozzá érkező kérések. Fel sem vetődött részükről, hogy a magyar kormányhoz forduljanak kéréseikkel. Erre Werth sem figyelmeztette őket, hanem készen állt a tárgyalásra. A német hadsereg különböző szintű vezetői – mint ehhez Hitlernek július elején írt levelében maga Horthy is beleegyezését adta – közvetlenül a magyar vezérkarhoz juttatták el a harctéri helyzet számukra kedvezőtlen alakulása és az egyre súlyosbodó veszteségek megkövetelte igényeiket. A magyar jelenlét már nem korlátozódhat csupán a Kárpát-csoportra, illetve a gyorshadtestre. Werth a miniszterelnök tájékoztatása nélkül az augusztus első napjaiban Budapestre látogató Canarisnak kilátásba helyezte a fronton levő magyar erők megerősítését megfelelő számú hadtest kiküldésével. Ezek alkalmazását nemcsak harcoló alakulatként, de a német hadsereg szükségleteinek megfelelően front mögötti megszálló feladatokra, sőt a szerbiai német csapatok felváltására is szóba hozta.[351] Augusztus 5-én Ujszászy közölte Rudolf Toussaint német katonai attaséval, hogy a vezérkar főnökének szándékában áll a kormányzónak javaslatot tenni további alakulatok felajánlásáról hadműveleti vagy megszállási célokra. Ez meg is történt, ami elől a kormányzó ekkor nem határolódott el.[352]

A honvédség teljesítményét elismerő sajtóhangok érkeztek Berlinből. A *Magyar Nemzet* augusztus 2-án a *Reich* július 27-i cikkét ismertette, melyben a lap budapesti levelezője lelkesen méltatta a magyar honvédség fényes hozzájárulását a keleti front közös harcaihoz. A *Deutsche Allgemeine Zeitung* riportere pedig Werthtel készített riportot. A

[349] *Halder:* i. m. III. k. 217. o.
[350] *Macartney:* i. m. II. k. 54. o.
[351] A Wilhelmstrasse... i. m. 611. o. (431. sz.)
[352] Uo.

vezérkar főnöke a magyar véderő múltjáról, felépítéséről, közelmúltbeli szerepléséről, valamint a jelenben a német birodalom győztes hadseregével karöltve a bolsevizmus ellen vívott eredményes harcáról és helytállásról tájékoztatta német olvasóit.[353]

Werth nem szentelt kellő figyelmet a július közepétől felgyorsult külpolitikai eseményeknek, melyek viszont óvatossá tették a kormányzó környezetében lévő anglofil politikusokat. Erre intette őket a villámháború kudarca, a várhatóan hosszú és kétes kimenetelű harcokba való további belebonyolódás veszélye, valamint a háború koalíciós jellegének kibontakozása. Ezt erősítette a júliusi brit–szovjet együttműködési és segélynyújtási szerződés, majd augusztusban az Atlanti Charta létrejötte. Figyelmeztetésükre Horthy is megfontoltabbá vált. Azokkal értett egyet, akik ellenezték, hogy a honvédség még további erőkkel vegyen részt a háborúban.

Felismerte a veszélyt Bárdossy is, akit felingereltek a Werth magánakciójáról tudomására jutott, Horthy által is megerősített hírek. Egyre jobban bosszantották az ő megkérdezése nélkül folytatott tárgyalásai Canarissal és más magas rangú német katonákkal. A háborúba lépést és annak körülményeit, ebben saját és kormánya szerepét elsősorban Werthnek a kormányzót megtévesztő elhamarkodott szakértői véleményének és erőszakosságának tudta be. Most, hogy a harcok nem a vártnak megfelelően alakultak, változatlanul az elkötelezettség fokozását követeli, erről felhatalmazás nélkül tárgyal. Figyelmeztetései ellenére sem veszi tudomásul, hogy a kormány a változott körülmények között további erők önkéntes bevetését nem tartja megengedhetőnek, mert az meggyengítené az ország védelmi képességét. A németek céljukat elérték, önszántunkból és feltétel nélkül léptünk be a háborúba, részvételünk fokozása hasonló feltételek között már nem engedhető meg.

A kormány növekvő figyelmet szentelt a dél-erdélyi román katonai erőcsoportosításról, s az ezzel párhuzamosan folyó magyarellenes propagandáról érkező híreknek. A Szovjetunió elleni hadjárat kezdete előtt Dél-Erdélyből szinte minden katonai erőt kivontak, júliusban azonban megkezdték ezek visszairányítását. A hónap közepéig már közel négy hadosztálynyi erőt derítettek fel az erdélyi határ mentén. Augusztusban pedig, mikor a román hadsereg frontja Odessza környékére szűkült, újabb erők megjelenéséről érkeztek hírek.[354] Felelős román politikusok egyre nyíltabban hangoztatták Erdély fegyveres visszavételének közeledtét.[355]

Werth nem tartotta veszélyesnek a román politikusok megnyilvánulásait és a katonai felvonulást, melyek mögött egyes, a keleti fronti jelenlétünkkel elégedetlen német politikai és katonai körök hallgatólagos jóváhagyását vélte. A leghatásosabb ellenlépésnek a németeknek adott katonai segítség növelését találta. Augusztusban dűlőre akarta vinni a nála vendégeskedő Canarisnak már nem hivatalosan megígért csapatkontingens kérdését. Számított ugyan a kormány ellenvetéseire, de változatlanul – és ezúttal óvatlanul – bízott a kormányzó támogatásában. Csakhamar fel kellett ismernie, hogy hibázott, mikor a politikai erőviszonyokban környezetében bekövetkezett változást figyelmen kívül hagyta.

A kormány jogkörét szívén viselő és a törvényesség védelmében szigorúsággal fellépő Horthy felhívta Bárdossy figyelmét a neki Werth által előadott mozgósítási elképzelésekre és az ígéretekre, melyeket a kormány és az LHT tájékoztatása nélkül, katonai vonalon tett a németeknek, s melyekhez eredménytelenül kérte az ő hozzájárulását. Bárdossy erre ma-

[353] *Magyar Nemzet*, 1941. VIII. 2.; *Magyar Katonaújság*, 1941. VIII. 16.
[354] HL Eln.Vkf. 1. 1941/5827.
[355] MOL K 64-90-27-762/1941. Rep.

gához kérte Werthet, s közölte vele, hogy minden politikai vagy politikai kihatású ügyben kötelessége jelentést tenni a miniszterelnöknek, mielőtt azt a kormányzó elé viszi. Werth ezt a jövőre nézve tudomásul vette ugyan, azonban a németeknek tett ígéretéről csak akkor volt hajlandó tájékoztatni a miniszterelnököt, amikor erre a miniszterelnök álláspontját ezúttal teljes egészében magáévá tevő Horthy a leghatározottabban utasította.

A miniszterelnökkel kialakult feszült helyzetben a korábbi módszerhez folyamodva, augusztus 19-én emlékiratot juttatott el miniszterelnöknek, részletesen kifejtve elképzeléseit. Számíthatott rá, hogy ezzel elkerülhetetlenné teszi az összecsapást a miniszterelnökkel, ami bukásához vezethet, hacsak a kormányzó ki nem áll mellette. Amennyiben érzékeli a politikai klíma gyors változását, ebben aligha bízhatott volna. (A Werth-emlékirat nem maradt fenn, annak tartalmát csak Bárdossy leveléből – aki helyenként szó szerint idézte – ismerjük.) Memorandumában felelősségre vonta és elmarasztalta a kormányt, mert Magyarország – mint írta – „a bolsevizmus elleni tradicionális beállítottsága dacára is csak kénytelen-kelletlen és csak effektív megtámadtatása (Kassa bombázása) után lépett a háborúba, de akkor is csak kis erőkkel, ami Magyarország részére nehezen jóvátehető politikai hátrányt jelent". A kormánynak „ez a mulasztása a németeknek igen nagy véráldozatába került, mert a magyar segítség elmaradása a lembergi csatában igen hátrányosan éreztette a hatását... Ennek kihatását és jelentőségét csak majd a háború után fogjuk valójában megtudni, illetve a németek csak akkor fogják ezért nekünk a szemrehányást megtenni."[356]

Bárdossy augusztus 26-án Horthynál levélben feldúltan utasította vissza a vádat és a hangot, melyet a vezérkar főnöke az immár harmadik emlékiratában ismét megengedett magának a kormánnyal szemben. Oly módon bírálja a kormányt és foglalkozik annak bel- és külpolitikai feladataival, mintha „ennek előírása a vezérkar legsajátosabb jogkörébe tartoznék". Már második emlékirata alkalmával – melyre „főméltóságod magas óhajtására mellőztem az írásbeli választ" – szóban nyomatékosan tudomására juttattam, hogy „állásfoglalásait állami életünk rendjével nem tartom összeegyeztethetőnek". Ügyeljen arra, hogy megnyilvánulásai révén a kormány politikája és intézkedései ne kerüljenek hamis vagy ferde megvilágításba, és „akaratlanul se álljon elő az a látszat, mintha a vezérkar főnöke a kormányzati intézkedéseket felülbírálná avagy ezekért a kormányt felelősségre vonni kívánná, amire a vezérkarnak alkotmányos viszonyaink között nincs és nem is lehet semmi joga".[357] A jóindulatú figyelmeztetések és kérések ellenére, hogy javaslatait közvetlenül szóban adja elő és tisztázzák, a vezérkar főnöke ezt ismét megkerülte, és illetéktelen területre tévedt. Ezúttal is „nyomatékos" fenyegető formában súlyos vádakat emel a kormány ellen és adja elő bel- és külpolitikai javaslatait. Ez arra indítja, hogy kormányfői minőségében és felelőssége tudatában az ügyet a kormányzó elé tárja.

Bárdossy felháborítónak, példa nélkülinek és megengedhetetlennek tartotta, hogy a háborús részvétel németek által azóta sem kifogásolt mértéke miatt éppen a honvéd vezérkar főnöke emeljen a német hadsereg nevében vádat a magyar kormány ellen, melynek elhatározásai – szerinte – a német hadseregnek súlyos hátrányt jelentettek, miközben annak vezetői, valamint „a birodalmi kormány hozzájárulásával úgyszólván az egész német sajtó a legnagyobb dicséret hangján emlékezik meg Magyarország értékes szolgálatairól a szovjet ellen folytatott küzdelemben".[358]

[356] Horthy Miklós titkos iratai. i. m. 302. o.
[357] Uo. 301. o.
[358] Uo. 302. o.

A miniszterelnök személyében is súlyosan elmarasztalva érezte magát. Tisztában volt vele, hogy ellentétüket törésre kell vinnie, mégpedig úgy, hogy abból ő kerüljön ki győztesen. Ez csak úgy lehetséges, ha Werthet ellehetetleníti Horthynál. A hadba lépés elhatározásában és a részvétel mértékében a kormányzó mindenekelőtt az ő tájékoztatása nyomán cselekedett, a kormány erre csak igent mondott. A mostani bírálatával és a felelősségre vonással tehát elsősorban a reá hallgató kormányzót marasztalja el. Bárdossy ezért Horthy figyelmébe ajánlotta az események alakulásának pontos vizsgálatát, melyek hozzásegítenek a Werth által felvetetett felelősség megoszlásának tisztázásához.

A kormány az ország részvételének mértékéről a szovjet elleni háborúban nem „kénytelen-kelletlen" döntött, hanem az adott helyzet és az ország erejének figyelembevételével, gondos mérlegelés alapján jutott elhatározáshoz. A hadsereg legértékesebb, legmodernebben felszerelt részét, a gyorshadtestet és a légierő egy részét bocsátotta a bolsevizmus elleni küzdelemben rendelkezésre. Ez igen jelentős áldozat. A részvétel megítélésének csak ez lehet az alapja, és nem az, hogy ez az erő hogyan viszonylik a német hadseregh ez vagy a háborúban részt vevő román és finn erőkhöz. Ezért eleve vissza kell utasítani a vezérkari főnök azon állítását, miszerint a küzdelemben „csak kis erőkkel" vennénk részt. Ezzel minden bizonnyal tisztában vannak a német birodalmi kormány és hadsereg illetékesei, mint ahogy közreműködésünkkel is.[359]

A vezérkarfőnök által felvetett vád annál is különösebb, mivel június 26-án délután a honvédelmi miniszter jelenlétében ő maga is azt javasolta, hogy a szovjet elleni hadjáratban csak a gyorshadtesttel vegyünk részt. „Tudomásom szerint ilyen értelmű előterjesztést tett ugyanaznap Főméltóságodnak is." Sőt ugyancsak a honvédelmi miniszter jelenlétében a vezérkar főnöke azt is kifejtette, hogy „szilárd meggyőződése szerint haderőnk e limitált részének igénybevételére is csak igen rövid ideig lesz szükség, és hogy a harcban részt vevő magyar katonai alakulatok technikai felszerelésében esetleg beálló veszteségekért kétségtelenül bőséges kárpótlást fogunk *találni a szovjet hadseregtől szerezhető értékes zsákmányban".*[360] Bár távol áll tőlem, hogy a vezérkar főnökét felelősségre vonjam, amiért kijelentéseit a hadjárat alakulása nem igazolta, mégis rá kell mutatnom, hogy a vezérkar főnöke, amikor a limitált részvétel mellett foglalt állást, kijelentette: *„a német hadseregnek nagyobb arányú részvételre nincsen semmi szüksége".* A kormány nem akarja a felelősség legkisebb részét sem a vezérkar főnökére hárítani, de tiltakozik az ellen, hogy az általa annak idején meghallgatott és ajánlásaiban jóváhagyott vezérkari főnök két hónap után „mulasztással" és azzal vádolja meg a kormányt, hogy elhatározásával *„Magyarország részére nehezen jóvátehető politikai hátrányt okozott".*[361]

A vezérkar főnöke most azzal állt elő, hogy eddigi mulasztásunkat csak a hadsereg felének (4-5 hadtest) mielőbbi felajánlásával lehet jóvátenni. Ezt nem szabad attól függővé tenni, hogy a németek kérik-e ezt tőlünk, mert szerinte „Németország ilyen kéréssel sohasem fog hozzánk fordulni", és mert „német vélemény szerint egy szuverén államnak önmagának kell sorsdöntő elhatározáshoz jutnia."[362] Ez azért is magyar érdek, mert a háború után a tengelyhatalmak a részvétel arányában fogják az egyes államokat jutalmazni.

Bárdossy visszautasította Werth okfejtését. Nem felel meg a tényállásnak, hogy a német hadvezetőség, ha ezt szükségesnek tartaná, nem fordulna hozzánk azzal a kéréssel,

[359] Horthy Miklós titkos iratai. i. m. 302. o.
[360] Uo. 303. o.
[361] Uo. 304. o.
[362] Uo.

hogy fokozzuk erőinket a keleti fronton. Ha a birodalmi kormány katonai részvételünkre számít, feltehetően ezúttal is megmondja, mint tette azt a Jugoszlávia elleni katonai akció megindítása előtt. De a német hadvezetőség június 24-én azt is közölte Himer tábornokkal, hogy „bizonyos mértékű részvételünket kívánatosnak tartaná". Különös, hogy a vezérkar főnöke megfeledkezik erről, holott akkor írásban tájékoztatta a kormányt. Semmivel sincs alátámasztva, de valószínűsítve sem, hogy „a birodalmi kormány vagy a német hadsereg elvárná tőlünk, hogy a folyamatban levő háborúban nagyobb erőkkel vegyünk részt, s hogy azt is megkívánná, hogy erre önként ajánlkozzunk".[363]

A vezérkar főnöke azt írja, hogy sorsdöntő kérdésekben szuverén államok önmaguk határoznak. „Ez a tétel kétségtelenül helyt áll, de abban a tekintetben kiegészítésre szorul, hogy szuverén államnak tekintettel kell lennie saját belső helyzetére, erejére, felkészültségére, és ezek gondos mérlegelése alapján kell elhatározáshoz jutnia, nem pedig azért., hogy »érdemeket« szerezzen, s ezért később »jutalmakban« részesüljön."[364]

Jelenleg a magyar csapatok által elfoglalt területeken is a németek veszik át az igazgatást, következésként még megszállóként sem igénylik a nagyobb magyar részvételt. Amennyiben azonban a német hadseregnek a jövőben mégis szüksége lenne nagyobb arányú magyar közreműködésre, azt a két ország közötti bizalmas, jó viszony szellemében minden bizonnyal tudomásunkra hozná. Ez esetben természetesen a magyar kormány lehetőségeihez képest mérlegelné annak teljesítését, mint azt a múltban is mindig megtettük. Addig azonban nem áll érdekünkben nagyobb erőkkel bekapcsolódni a háborúba, ami „a vezérkar főnöke minden erre vonatkozó fejtegetésének ellenére is nyilvánvalóan kedvezőtlenül hatna vissza nemzeti erőink állagára, belső viszonyainkra és gazdasági termelésünkre". Különös, hogy „a vezérkar főnöke, akinek éppen az volna a feladata, hogy a magyar hadsereg erejét, harckészségét, felkészültségét lehetőleg minél magasabb fokon biztosítsa, önkéntes felajánlással, illetőleg a szovjet elleni háborúban nagyobb erőkkel való bekapcsolódásunk kierőszakolásával akarja mindezt kockára tenni.".[365]

Emlékirata befejező részében Werth a hadsereg nagyobb arányú részvételének politikai vonalon történő felajánlásával szemben meglepő ellenszolgáltatásokat tartott szükségesnek: „Ennek során pedig tisztázni kellene a) ezeréves határaink visszaszerzését, b) e határokon belül élő szláv és román nemzetiségek kitelepítését, 3) a zsidók kitelepítését, d) Magyarország részesedését a szovjet nyersanyagkészletekből."[366] Hivatkozási alapja, hogy „hírei szerint a németek azzal a gondolattal foglalkoznak, hogy a háború befejezése után egységes nemzeti államokat fognak kialakítani... aminek során arra számíthatunk, hogy a történelmi Magyarország területéről a szlávokat (szerbeket, szlovákokat, ruténeket) kitelepítenék, Romániát pedig a Dnyesztertől keletre oly nagy területekhez juttatnák, ahol az erdélyi románokat mind elhelyeznénk. Így a Kárpát-medence kizárólag a magyarság élettere volna, amit a magyar faj töltene ki".[367]

Werth tőle eddig idegen veszélyes területre tévedt. A délvidéki etnikumi keveredettségből származó feszültség megoldási módjának keresése irányíthatta figyelmét a fajelméleten nyugvó német kitelepítési politika felé. Bizonyosan a magyar csapatkontingen-

[363] Horthy Miklós titkos iratai. i. m. 305. o.
[364] Uo.
[365] Uo. 306. o.
[366] Uo.
[367] Uo.

sért jelentkező Canarisék is felvethették a délvidéki helyzet miatt panaszkodó Werthnek a győzelem utáni faji alapon történő átrendezést, melyek megoldják majd a problémát.

Bárdossyt megdöbbentette a szélsőjobb eszméktől és megnyilvánulásoktól távol állónak tartott, nagy tapasztalatokkal rendelkező tábornok váratlan, a realitásokat nélkülöző megnyilvánulása. Nehéz ezzel a fejtegetéssel foglalkoznia, mert a vezérkar főnöke vagy aki az emlékiratot szerkesztette, bizonyára nem gondolta meg, hogy elképzeléseinek megvalósítása a gyakorlatban mit jelent. Bárdossy mentséget keresett Werth számára. Feltételezte, hogy Werth nem maga szerkesztette az irományt, hanem nyomásnak engedve csak helyt adott a németek sugallta iromány elkészítésének. Tévedett, Werthet nem lehetett befolyásolni és tőle távoli gondolatok közlésére bírni, a beosztottjaival készíttetett fogalmazványok tartalmát pontosan meghatározta és a megvalósítást ellenőrizte. Különben sem valószínű, hogy szokásával szakítva, most nem saját maga fogalmazta meg kétségkívül átgondolatlan és elhamarkodott, de számára fontosnak tartott mondandóját.

A vezérkar főnökének megnyilatkozása kínosan érintette a kormányt. A németellenes angolszász szövetség alakulása és ezzel egyidőben a nyugati–szovjet közeledés következtében megkérdőjeleződött a feltétlen német orientáció jövője, ami a kormányt irányvonalának módosulására késztette. De nyilvánosságra kerülése esetén tovább rontja a magyar–román kapcsolatokat is. Werth ugyanis figyelmen kívül hagyta, hogy a birodalom román szövetségese jutalomként nem az erdélyi románok kitelepítésével számol. Ezt, ha nyilvánosságra kerül, aligha lehet megmagyarázni a román kormánynak, amely azonnal panaszt tesz Berlinben. Bárdossy szükségesnek találta, hogy ízekre szedje az írás megállapításait, s rámutasson, az emlékirat szerkesztője nincs tisztában, hogy kitelepítési terve mit jelentene. Egy ilyen mérvű áttelepítés a történelmi Magyarország területén legalább 8 millió ember megmozgatását jelentené. A tisztán román és szláv nemzetiségű lakosság kitelepítésével legalább 100 000 négyzetkilométer válna teljesen lakatlanná s további 50 000 ritkulna meg jelentősen. Ezek áttelepítése a nemzeti vagyon rendkívüli csökkenésével is járna., mivel a kitelepítettek magukkal vinnék ingóságaikat. A terület mezőgazdasági megművelése és a természetei kincsek kiaknázása megszűnnék. A terület megbénulása visszahatna az ország területére. A visszamaradó 11 millió magyarral és a mintegy 2 millió némettel nem lehetne betölteni a kiürített területeket. A magyarság természetes szaporodása kb. 114 év múlva érné el azt a 22 milliós lélekszámot, ami a történelmi Magyarország mai lakosságának megfelel. Nem segítene a benépesítése sem, hiszen 1 millióra tehető a Kárpát-medencén kívül élő magyarok száma. A más kontinenseken élő magyarok hazatelepítésére sem lehet számítani. Bárdossy jónak látta hallgatni az általuk nem is tagadott német szándékokról, a megüresedett területek német betelepítéséről. A nemrég még a délvidéki és bánáti svábok agresszív magatartása miatt panaszkodó Werthnek jó oka volt, hogy emlékiratában kerülje ennek érintését. A „szláv és román nemzetiségű lakosság kitelepítése a Kárpát-medencéből mindenesetre rendkívüli nehézségekkel járna, s ha ennek ellenére mégis keresztülvihető volna, az egész terület életrendjét és mai gazdasági struktúráját feldúlná, és gazdagságilag és katonailag is olyan állapotot teremtene, amelynek fenntartása még a legmerészebb fantáziával is alig képzelhető el, különösen, ha tekintetbe vesszük, hogy elsősorban a Kárpát-medence peremén (a perifériákon) levő területek maradnának lakatlanok."[368] Nehezen képzelhető el, hogy a tengelyhatalmak vákuumot akarnának teremteni, és vállalnák 8 millió ember

[368] Horthy Miklós titkos iratai. i. m. 307. o.

kitelepítésének nehezen végrehajtható feladatát, amire józanul nem is lehet számítani. A vezérkari főnök emlékiratában kifejtett elgondolás fantasztikum, ami nem is állna az ország érdekében.

Werth elleni vádiratának konklúziójaként Bárdossy leszögezte: korábbi tapasztalatait is figyelembe véve, a továbbiakra nézve nem látja biztosítottnak az együttműködést a vezérkar főnökével, aki a kormány elhatározásait és intézkedéseit felülbírálja, a jövőre nézve követeléseket állít. Így nem vállalhatja a kormányzást. Horthyt válasszon közte, illetve a tilos vizekre tévedő, magát a kormányzót is kínos helyzetbe hozó Werth között.

A kormányválsággal fenyegető ellentét híre kiszivárgott a zárt ajtók mögül, s hadseregen belül és kívül találgatásokra adott alkalmat. Nagy figyelemmel kísérték a helyzet alakulását német részről is. Előttük ismert volt a válság oka. Werth próbálkozásai fennakadtak a kormány ellenállásán. Hitler elszánta magát, hogy hadserege sürgős szükségleteitől indíttatva Horthyhoz forduljon, s vele tisztázza a további német–magyar katonai együttműködés kérdését. Szeptember 1-jén Ribbentrop utasította Jagow követet, hogy a Führer nevében hívja meg a kormányzót a vezéri főhadiszállásra, ahol néhány nappal korábban Mussolini is vendégeskedett. A Führer Horthyra bízza, hogy meghatározza a látogatás pontos idejét, valamint kiket kíván magával hozni.[369] Horthy köszönettel vette a meghívást, aminek szeretne mielőbb eleget tenni. Kíséretéről később dönt.[370]

Hitler meghívása sürgette a feszültté vált helyzet megoldását. A látogatás során elsősorban katonai kérdések kerülnek megtárgyalásra, természetes tehát, hogy szükség lesz a vezérkar főnökének jelenlétére. A döntést nem lehetett halogatni. A tekintélyében sértett Horthy ezúttal megtette, amire Teleki érdekében nem szánta rá magát: menesztette Werthet. Arra a megállapításra jutott, hogy a vezérkar főnöke meg nem engedhető politikai vezető szerepre törekszik, az ő és a miniszterelnök előzetes tájékoztatása és egyetértésének kikérése nélkül sorozatosan tesz a kormány politikájával szemben nyilatkozatokat, sőt saját hatáskörét félreértelmezve és túllépve tesz elkötelező ígéreteket is, nem törődve azzal, hogy a kormányzó és a kormány korábbi intézkedéseit is megkérdőjelezi, a németek előtt kompromittálja.

Werth az események alakulásából, a háborús részvétel fokozása érdekében tett lépéseinek elutasításából, ami a kormányzó irányában tanúsított jóindulatának megszűntével járt együtt, levonta a következtetést, kegyvesztetté lett. Szeptember 5-én, egészségi állapotára való tekintettel, beadta lemondását.[371]

Lemondását Jagow még aznap jelentette a német külügyminisztériumnak, ami feltehetően a szovjet fronton bevetésre kerülő magyar csapatok mértékével kapcsolatos véleményeltérésekkel hozható kapcsolatba. Utóda Szombathelyi Ferenc altábornagy, a VIII. hadtest, egyben a Kárpát-csoport volt parancsnoka, aki kifogástalan németbarát.[372]

A nap folyamán Jagow még egyszer jelentkezett, és további részletekkel szolgált. Amikor Werth vezérezredesnek ma hivatali szobájában átadta Keitel meghívását a főhadiszállásra, az megköszönte a megtiszteltetést, de „hozzáfűzte, hogy miután fizikailag már nem elég teljesítőképes, lemondott vezérkarfőnöki tisztségéről". Már intézkedés is történt, hogy utódja tegyen eleget a meghívásnak.

[369] A Wilhelmstrasse... i. m. 615. o. (437. sz.)
[370] Uo. 515. o. (438. sz.)
[371] HL Hóman naplója. Filmtár 1729.
[372] A Wilhelmstrasse... i. m. 617. o. (437. sz.)

A vezérkarnál Jagow nagy nyugtalanságot tapasztalt. Az egyik vezérkari tiszt megjegyezte: „Ez talált csemege az angoloknak." Azt is megtudta Jagow a vezérkari főnökségen, hogy az utód, Szombathelyi altábornagy tekintélye a honvédségnél nem mérhető Werthéhez. Kérdéses, képes-e elődjéhez hasonló energiát kifejteni.[373]

Szeptember 6-án már meg is jelent a kormányzó búcsúparancsa: „Őszinte sajnálattal értesültem, hogy megrendült egészségei állapotára hivatkozással kéri szolgálati állása alóli felmentését. Elismeréssel és köszönettel emlékezünk kimagasló eredményes munkásságáról, melyet a lefolyt három évben kifejtett, mely meghozta az oly rég áhított területgyarapodást." A kormányzó a távozónak a Magyar Érdemrend Szent Koronával ékesített Nagykeresztjéhez a hadiszalagot és a kardokat adományozta.[374] Nem maradt el a birodalmi elismerés sem. A német követ szeptember 18-án átnyújtotta neki a Német Sasrend Érdemkeresztjének Nagykeresztjét a kardokkal.

V.

A nyugállományú Werth életútjáról alig tudunk valamit. A krónikás kérdőjelek sokaságával találja magát szemben, melyekre nem tud választ adni. Immár magánemberként, de hivatala örökségétől magát függetleníteni nem tudva szemlélhette az események alakulását, melyeknek ő már szereplője aligha, de további erkölcsi és szakmai kárvallottja annál inkább lehet. A nyilvánosság kerülésének, a hallgatásnak az évei voltak ezek, számunkra máig megválaszolatlanul maradt kérdésekkel. Összevetette-e a helyzetet az első világháborús vereségről és az elhalasztott lehetőségekről – írásban is – kifejtett nézeteivel? Akkor a háború várható kimenetelének rosszra fordultával az államférfiak legfőbb feladatának a harckész hadsereg megtartását tartotta mindaddig, míg módjukban áll politikai tárgyalásokba bocsátkozni, és elfogadható békéhez jutni. Addig vártak, míg elvesztették a talajt a lábuk alól. Ez most ismét bekövetkezett. Ismét létrejött a kétfrontos háború, melynek első világháborúbeli megvalósulásáért, s a nyomában bekövetkezett vereségért a központi hatalmak szűk látókörű vezetését tette felelőssé. Hiba volt, hogy a hadvezérek és politikusok külön-külön úton haladtak. E tapasztalatok birtokában, vezérkarfőnöki működése alatt igyekezett mindent megtenni az együttműködés kimunkálása érdekében, annak ellenére is, hogy törekvései nem mindig jártak együtt a miniszterelnök egyetértésével és jóváhagyásával, sőt ellenállását váltották ki. A hivatalos politika részéről a kezdeményezés, de a fogadókészség is igen gyenge volt, így a kívánatos együttműködés a politikusok és katonák között ezúttal sem sikerülhetett.

Bizonyosan nehéz szívvel válhatott meg a hatalomtól, bár elégtétellel tölthette el, hogy pályáján a katona számára legtöbbet érte el. Csendesen élte a nyugdíjas tábornok életét nyugdíjából és élete során szerzett kisebb vagyona hozadékából. Nem hallatott magáról. Közéleti szereptől távol tartotta magát. Nem ragadott tollat, hogy elemezze a háború alakulását. Vezérkar főnöki tevékenységét elemző, önértékelő visszaemlékezés sem került ki a keze alól. Nem keresett mentséget, nem magyarázkodott. Nem tudjuk, milyen hatással volt rá és hogyan értelmezte a verhetetlennek hitt német hadsereg kudarcát, a háború számára előre nem látott alakulását. Lehetséges, hogy a szovjet hadsereggel

[373] A Wilhelmstrasse... i. m. 617. o. (441. sz.)
[374] *Honvédségi Közlöny,* 1941. szept. 6. 41. szám.

közeledő bolsevista veszélyt látva igazoltnak vélte saját szerepét az amúgy is bekövetkező háborúba lépésben? Hogyan látta a politikai és katonai kibontakozás lehetőségeit? Megválaszolatlan a hadsereghez fűződő további kapcsolata is. Fordult-e hozzá tanácsért a katonai vezetés, legalábbis annak a további háborús helytállást hirdető személyiségei?

Feltett kérdéseinkre legalább részbeni választ kaphatnánk, amennyiben rendelkezésünkre állna az a feltehetően elkészült írásos vallomás, melyet jó szokásúknak megfelelően bizonyosan nagy részletességgel vele is megírattak szovjet kihallgatói. Ennek hiányában csupán következtetésekre vagyunk utalva.

Politikai szerepet nem vállalt, bár közvetlenül nyugállományba vonulását követően még lábra kaptak vele kapcsolatos valótlan pletykák. A Madridból hazatért Andorka Rudolf naplójának egy 1941. november végi bejegyzése szerint a Werthet jól ismerő Janda Károly nyugalmazott miniszteri osztályfőnök a kaszinóban arról beszélt, Werth a német nyomás erősödésétől reméli, hogy még egyszer legmagasabb pozícióhoz jut. Kormányzó akar lenni? – teszi fel a kérdést Andorka, amit azonban részéről legfeljebb irónikusnak nevezhetünk. Nem hisszük, hogy Werthet realitásérzéke ennyire cserbenhagyta volna. Andorkát, hajdani beosztottját, változatlanul nagyra értékelte. Egy beszélgetés során kijelentette, „bár egy világ választ el tőle" nagyon kitűnő ember.[375]

Egy naplóbeli bejegyzés szerint szorgalmasan látogatta a kaszinót, s visszafogottan bár, de részt vett az urak politizálásában. Az úri kaszinó Deák-szobájában 1942 karácsonyának második napján nagy szócsata alakult ki Kánya, Bárczy, Prónay, Jekelfalussy között. Kánya elemében volt. A vita során elhangzott, hogy ostobaság volt az orosz hadüzenet. Ebben az urak egyetértettek, még az ebben elsősorban érintett Werth sem ellenkezett. A beszélgetés során az elszakadási politika is szóba került. Andorka szerint egy megfelelő embert kell Ankarába küldeni, aki felveszi a kapcsolatot az amerikaiakkal. Werth hallgatott.[376]

Nem tudjuk, tartott-e kapcsolatot a német népi mozgalmakkal, illetve azok vezetőivel. A németekkel szembeni változatlan szimpátiáját nehéz lenne vitatni, bár ennek nyilvánosan sem korábban, sem most nem adta jelét. Fenntartással érthetünk egyet a magát Werth jogi tanácsadójának nevező Kussbach Ferenccel, aki 1962-ben írt visszaemlékezésében, mint bleyeri értelemben vett népi németről emlékezik meg, aki „igazi prototípusa volt a tisztességes, derék német öntudatú embernek, aki azonban egyúttal magyar érzelmű vezérkari tiszt volt".[377]

Aligha feltételezhető, hogy a végsőkig dacosan bízott a német győzelemben Mint képzett katonának látnia kellett, hogy a háború ismét német vereséggel zárul. Amikor ez biztosnak látszott, mutatott-e valamiféle hajlandóságot az együttműködésre a kibontakozás lehetőségét keresőkkel? A válasz egyértelmű: nem. Elzárkózott, ami kölcsönös volt. A háborúba lépés előidézőjének, németbarátnak, velük változatlanul kollaborálónak tartották, így ki sem kérték véleményét? Ebben tévedtek, zárkózottsága a másik oldal felé is teljes volt. Ott is leírták, sem a szélsőjobb, sem pedig német politikai-katonai szervek részéről nem mutatkozott érdeklődés személye iránt. A különböző korabeli német megnyilatkozásokban ennek nyomát sem találjuk.

[375] *Andorka:* i. m. 559. o.

[376] Uo. 279. o.

[377] *Kussbach Ferenc* visszaemlékezése. A kézirat Tilkovszky Loránt birtokában. A részletek közlése szíves engedélyével történik.

A kormányzó nem felejtkezett meg a honvédség fejlesztésében és vezényletében szerzett érdemeiről. Hatvanadik születésnapját követően, 1942 januárjában még megkapta a Magyar Szent Koronával Ékesített Hadiszalagos és Kardos Magyar Érdemrend Nagykeresztjét. Valószínűleg ez volt az utolsó közös szereplésük. a kormányzó az események előrehaladtával ugyanis egyre kevésbé akarhatott találkozni korábban nagyrabecsült katonájával. Későbbi visszaemlékezésében mindössze két-három mondatot szánt rá, a jugoszláv ügyben a kormány háta mögött a németekkel egyezkedőre, illetve a neki Kassát bombázó szovjet gépekről – quasi hamisan – jelentőre.[378]

Még egy megkésett külföldi elismerés is kijárt. A bolgár király 1943 januárjában a Bolgár Nemzeti Katonai Érdemrend Nagykeresztjével tüntette ki.

A front közeledtével többen javasolták, ne várja meg a háború végét, menjen nyugatra. Erre azonban nem volt hajlandó. Amit tett, azért nyugodtan vállalja a felelősséget, ha elveszítjük a háborút, úgyis ki fogják végezni. A német parancsnokság Budapest ostromakor is hiába küldött érte egy Storch repülőgépet a lóversenytérre, majd a Vérmezőre, hogy kimenekítsék a gyűrűből. Budapest eleste után egyik szomszédságában lakó ismerősének elmondta, hogy díszben kell jelentkeznie a budapesti orosz városparancsnoknál. Kérte, hogy ne hagyják el feleségét. Ekkor látták utoljára.[379] Feleségét 1950-ben Csányba telepítették ki. Itt halt meg 1963. december 18-án, 81 éves korában.[380]

Szovjet részről nem nyilatkoztak meg Werth sorsáról. Ha igen, az illetékes magyar szervek erről mélységesen hallgattak. Így nem tudjuk, a szovjet kormány bíróság elé állíttatta-e, és elítéltként töltötte büntetését, vagy csak hadifogolyként tartották fogva. Ha perbe fogták, miért marasztalták el és hány évet kapott. Halálra nem ítélték. Megmentették a kivégzéstől, ami itthon várt volna rá. A Moszkvához közeli krasznogorszki táborban tartották fogva, állítólag 1952. május 28-án bekövetkezett haláláig. Itt is temették el. Az időpontot az 1963. december 18-án elhunyt özvegy támogatói vésették sírkövére a csányi temetőben.[381]

VI.

Nincs tudomásunk róla, a magyar kormány megkísérelte-e, hogy a Népbíróság elé állításának szándékával kikérje a szovjet fogságban lévő Werthet, vagy – ami valószínűbbnek látszik – eleve eltekintett attól. Holléte, bár a Népbíróság ennek ellenkezőjét igyekezett elhitetni, aligha lehetett kétséges. Így nem került sor tanúként történő meghallgatására a háborús bűnösök perében, amelyben döntő vallomást tehetett volna a háborúba lépés körülményeiről az elsőrendű háborús bűnös Bárdossy László ügyében.

Ennek ellenére Werth ügyét a Népbíróság távollétében is napirendre tűzte. A per „lefolyását" a rendelkezésre álló kisszámú irat segítségével foglaljuk össze.

A Magyar Államrendőrség Budapesti Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya 1945. július 13-án adott ki elfogató parancsot Werth Henrik terhelt ellen. Megálla-

[378] *Horthy Miklós:* Emlékiarataim. Budapest, 1990. 243. és 250–251. o.

[379] Uo.

[380] A már említett Kussbach Ferenc a hatvanas évek elején még csomagokat küldött az özvegynek, hogy amennyiben nem „hozható át, úgy legalább Magyarországon élhessen emberi módon". Ugyanő felvetette, itt az ideje, hogy „valamiféle emlékmű" állíttassék Werth tábornoknak, a „sváb–magyar" vezérkari tisztnek. *Kussbach:* i. m.

[381] Krasznogorszki fogságáról és haláláról Györkei Jenő szíves közléséből értesültünk.

pítandó, hogy szökésben van-e, és „amennyiben Magyarországon tartózkodik, haladéktalanul őrizetbe veendő és bekísérendő a budapesti népbíróság fogdájába".[382]

A vádlott távolléte senkit sem zavart. Dr. Noszkó Imre népügyészt sem, aki 1945. július 17-én már be is nyújtotta vádiratát a szökésben lévő ellen.[383] A vádlott egyike a háborús főbűnösöknek, közérdek, hogy a bűnvádi eljárás távollétében is mielőbb megtartassék. Az ügyész indítványozta kikérését, mert a terhelt, életbenléte esetén, minden valószínűség szerint az angolszász hadsereg fogságában van. (Az angolszász fogságban lévő háborús bűnösök ismertek voltak, kiadatásuk már folyamatban volt.) Nyomozólevél kibocsátását is kérte, mert nincs kizárva az sem, hogy Magyarország területén bujkál.

A népügyész a Nbr. 11. § l. és 2., továbbá 4. és 5. pontjába ütköző bűntettek miatt emelt vádat:

1. A vezérkar főnökeként, vezető állásban kifejtett tevékenységével elősegítette az 1939. évi háború Magyarországra való kiterjedését azáltal, hogy Bárdossy László miniszterelnökkel és Bartha Károly honvédelmi minszterrel együtt a kormányzónál kierőszakolója volt a magyar hadsereg 1941. áprilisi jugoszláviai bevonulásának és a június végi Szovjetunió elleni, majd az ősz végi szövetséges hatalmak elleni hadüzenetnek; továbbá azáltal, hogy a gyorshadtestet és megszálló erőket a németek rendelkezésére bocsátotta.

2. Vezérkarfőnöki minőségében, mint vezető állást betöltő köztisztviselőnek feladata lett volna, hogy a kormányzót a valóságos helyzetről úgy tájékoztassa, hogy a magyar haderő semmilyen körülmények között ne kerüljön harcba. Ezel szemben a kormányzót a valós katonai helyzetről nem tájékoztatta és hozzájárult a hadüzenethez. Habár a következményeket előre láthatta, részese volt olyan határozatnak, mely a magyar népet a világháborúba sodorta.

3. Mint felsőházi tag 1944 végén belépett a Szálasi rendszer támogatására alakult szélsőjobboldali Nemzeti Szövetségbe, ezzel segítséget nyújtott a nyilasoknak a hatalom megtartásához.

4. 1941-ben parancsot adott, hogy a magyar izraelita vallású munkaszolgálatosokat Ukrajnába vigyék, és parancsot adott a velük való bánásmódra, aminek következtében kb. 40 000 munkaszolgálatost meggyilkoltak, tehát részese volt az emberek törvénytelen kivégzésének.

A vádlott főbűne: a németbarát háborús politika hirdetésével és a kormányzati tényezők befolyásolásával elősegítette a háborúba lépést. A kassai bombatámadás németekkel közös megszervezéséért – holott a vallomástevők ösztönözték erre – az ügyész nem marasztalta el. Jobbnak látta, ha az ezzel kapcsolatos eljárást, mint az ügyben elsősorban érdekeltekre, a szovjet hatóságokra hagyja. A vád megfogalmazásakor főként saját tapasztalataira és hiányos ismereteire, továbbá néhány tendenciózusan terhelő vallomásra hagyatkozott. Alaposabb tájékozódásra, nyomozati anyagokra nem tartott igényt. Az objektivitásra törekvés, a vallomásttevők által előadottak igazságtartalmának kritikája távol állt tőle.

Az ügyész vádemelésének egyik széles ismeretekkel rendelkező „forrása" Major Ákos, ekkor a Népügyészség sajtóosztályának vezetője volt. Werth működéséről és bűneiről készített, sok esetben megalapozatlan és vitatható feljegyzése, mindenképpen elmarasztaló megállapításai és következtetései mély gyökeret eresztettek az elkövetkező

[382] HL Filmtár 770. Werth Henrik népbírósági anyaga. Werth előállításának elrendelése.
[383] Uo. Vádirat.

évek történeti köztudatában és a történettudományban egyaránt. Ezért is szükségesnek tartjuk ismertetését. Ennek során követjük az eredeti Major-féle írásmű meglehetősen rapszódikus és néha zavaros gondolatfűzését.[384]

A Népügyészség feladata elbírálni, majd a bíróságnak dönteni, hogy Werth „kötelességét teljesítő katona volt-e, vagy pedig közvetlen felelősség is terheli az eseményekben" – teszi fel a kérdést a magát politikus-történész szakértőnek előretoló Major. Utóbbi mellett szól, hogy a honvédség német származású tábornokai közé, valamint a politizáló tisztek csoportjába tartozott, és bár a vallomásokban[385] és a sajtóban található nyilatkoztaiban a minisztertanács határozatára hivatkozik, „önálló politikai véleménye volt a dolgok politikai oldaláról, s ezért a maga intencióinak igyekezett érvényt szerezni". „Felelőssége tehát kétségtelenül látszik." Ezt alámasztja közismert németbarátsága is. 1938-ban a háborús veszély fokozódása idején vette át a vezérkart, s ettől kezdve a honvédség németbarátsága túlment a puszta revíziós igényeken, sőt – Major meglátása szerint – „döntően befolyásolta Németország kelet-európai politikáját", majd a háborúba való bekapcsolódásunkat. Werth tehát a háború legfőbb magyar előkészítői közé tartozott.[386]

A hadsegregfejlesztési programért Major csak annyiban akarta Werthet felelőssé tenni, amennyiben a megszavazott és kiadott magas összegek ellenére nem gondoskosott a hadsereg kellő felszereléséről, és ezzel sok tízezer katona halálát okozta. Tudnia kellett volna, hogy a felszerelés korszerűtlen, ennek ellenére követelte a hadbalépést. Arra hivatkozott, hogy a minisztertanács akaratát követte. Hitler tévedett a Szovjetunió és hadserege megítélésében, ez azonban nem menti Werth hasonló tévedését. Amit ezt követően Major Werth szájába ad, az legfeljebb csak a népügyész számára volt hihető: Werth csak papiron szervezte meg a feltöltetlen honvédséget, miközben azt „hirdette, hogy Magyarország katonapolitikai határai a Volgánál vannak, tehát hódító háborút hirdetett, ami súlyosan befolyásolta a magyar külpolitikát is és az ország helyzetének tragikus alakulását."[387]

Major Tombor Jenő tanúvallomásával igyekezett igazolni kijelentéseit, aki szerint is Werth szükségesnek tartotta az orosz háborúba való beavatkozást, pedig Németország nem követelte feltétlenül a hadbalépést, mert meg volt elégedve Magyarországgal.

A hadbalépésünket közvetlen kiváltó ok Kassa bombázása volt. Ez viszont azt mutatná, hogy Németország mégis kívánta a magyar hadbalépést, és a bombázással a húzódozó közvéleménynek akarta megkönnyíteni annak elfogadását, illetve a kormánynak az indokolást. Ha pedig ez igaz volna – teszi fel Major az álnaív kérdést –, akkor miért állította Werth Tomborral szemben, hogy Kassát az oroszok bombázták. Amint Balogh államtitkár cikkéből is kitűnik, feltétlenül tudnia kellett, hogy a bombázás miként történt. Majort természetesen nem érdekelte, hogy az államtitkár milyen értesülésekre alapítja megállapítását, ő készpénznek akarta venni az állítólagos német–magyar együttműködéssel végrehajtott provokációt. Nem is késett levonni a következtetést: „Erre ugyan még nincsenek közvetlen bizonyítékok. Józan ész szerint azonban nem képzelhető, hogy az oroszok, akik akkor gyengébbek voltak, akik, mint az Kristóffy követ nyilatkozataiból is kitűnik, minden kedvezményt megajánlottak a magyaroknak, csakhogy ne lépjenek hadba, egyenesen kiprovokálták volna a hadüzenetet. A hadüzenet ténye azonban alkotmányellenes

[384] HL Filmtár 770. Werth Henrik népbírósági anyaga. Major Ákos összefoglalój az ügyészség számára Werth Henrik háború alattt szerepéről.

[385] Werth nem tett és írt vallomásokat. Major talán Werth Tomborral folytatott beszélgetéseire céloz?

[386] HL Filmtár 770. Werth Henrik népbírósági anyaga.

[387] Uo.

voltán kívül, ami nem tartozik szorosan Werth ügyéhez, egyébként is olyan silányan volt megokolva, hogy az ellen elsősorban Werthnek, mint a legfőbb magyar katonának, fel kellett volna szavát emelnie."[388] (Hogy hadüzenetről volt-e szó és alkotmányellenes volt-e ami történt, Major, a német–magyar provokáció egyik kiötlőjeként, később sem vizsgálta.) Werthnek különben is tudnia kellett, hogy a háború alatt több téves bombázás is történt. Ezt a lehetőséget nem világította meg illetékesek előtt. Ez szándékában sem volt, hiszen ő háborút akart, ami már abból is kitűnt, hogy nem tett semmit a németek Jugoszláviába történő átvonulása ellen, pedig ez volt a döntő lépés, amely Magyarország semlegessége ellen irányult, és háborúba vitte az országot. Major felteszi és mindjárt meg is válaszolja a kérdést, mi lett volna, ha Magyarország megtagadja a németek átvonulását az akkor baráti Jugoszlávia ellen. A kérést megtagadó külországok példája mutatja, hogy ez esetben Magyarország jobban járt volna. Melyek voltak ezek a külországok? Major ezzel adós maradt.

Werth irányította a jugoszláviai magyar hadműveleteket. A tárgyaláson megvitatandó volna, mennyiben felelős az ott elkövetett kegyetlenkedésekért. Tekintetbe veendő, hogy 1941. szeptember 6-án lemondott, a nagyobb kegyetlenségek csak utána történtek.

Major kifogyhatatlan a részigazságokra és kitalációkra alapított bűnök sorolásában. Tomborra hivatkozva megállapítja: Werth nagyobb erők mozgósítását követelte Oroszország ellen, mint amit Bárdossy is kívánt. Ezt Tombor szerint később azzal okolta meg, hogy ha „Magyarország teljes erővel hadba lép, a háború másképalakul... Hogy mi lett volna az nem tudható, azonban Werth háborús felelősségét ez az érvelés fokozza."[389]

Meglepő megállapítása Majornak, hogy„a magyar hátvéd tette lehetővé a németek gyors szerbiai győzelmét, s így az oroszországi inváziót is megkönnyítette". De nem voltak fenntartásai a Tombornak tulajdonított azon értesüléssel szemben sem, hogy Werth árulta el 1919-ben a románoknak a vörös hadsereg támadási tervét.

Súlyos vád a munkaszolgálatos ügy is. Nagy hiányuk a vallomásoknak is, hogy „a munkaszolgálatosok ügyére nem tértek ki, holott a kb. 40 000, a magyar hadseregben meggyilkolt munkaszolgálatos ügye a legsúlyosabb vádpont Werth ellen".[390] Szél belügyminiszterrel [?!] egyetemben ő a legfőbb felelős a munkaszolgálatosoknak Ukrajnába való kihurcolásáért. Major úgy látszik elfelejtette, hogy a belügyminiszter az a Keresztes-Fischer Ferenc volt, akit a Népbíróság egyetlen háborús bűnös perében sem kívánt ausztriai tartózkodási helyéről tanúnak megidézni.

Végül még egy igazolhatatlan állítással állt elő Major. Werth 1944 októberében, mint felsőházi tag, belépett a Szálasi-rendszer támogatására alakult szélsőjobboldali Nemzeti Szövetségbe, s ezzel azonosította magát a nyilasok politikájával.

Turi Levente, Nagybaczoni Nagy Vilmos, Náday István vezérezredes voltak elérhetőek és tanúként beidézhetők. Ők vallomásukban tartózkodtak Werth elmarasztalásától, Major megállapításait nem erősítették meg, így azok a vád számára nem voltak használhatóak.

A legfőbb terhelő tanúnak Tombor Jenő bizonyult, aki mint Werth régi ismerőse, személyes érintkezéseik során történő megnyilatkozásaira hivatkozva, nagy előszeretettel mutatott rá Werth működésének a népügyész számára felhasználható „buktatóira". Tombor 1945. július 7-én tett vallomását Major is forrásnak tekintette terhelő irományához.

[388] HL Filmtár 770. Werth Henrik népbírósági anyaga.
[389] Uo.
[390] Uo.

Tombor hallomásai szerint Werth a vörös hadseregben áruló tevékenységét folytatott, majd ezt követően szabályos katonai pályát futott be. A nyugállományból hívták vissza a vezérkar élére. Elmondta Tombornak, szerencsés fickó, mert elérte azt a legmagasabb polcot, amiről egyáltalán álmodozhatott. Sőt, ő szabhatta meg a feltételeket is. Ennek megfelelően szüntethette meg honvédelmi miniszteri alárendeltségét, és vehette át a honvédség főparancsnoki hatalmat is. Tombornak tudnia kellett, hogy előző megállapítása nem igaz, a vezérkar főnöke korábban sem volt alárendelve a miniszternek. Werth ilyet nem mondhatott.

Tombor szerint Jugoszlávia megtámadását követően alkalma volt beszélgetnie Werthtel. Szemére hányta a barátsági szerződés megszegését. A világ előtt szószegőkké váltunk. A beszélgetés további részéből csak Werth mentegetőzésére emlékezett: nem ő kergette halálba Telekit. Ez annál inkább feltűnő volt Tombor számára, mert ezzel ő nem is vádolta meg.

Ezt követően már csak véletlenül találkozott Werthtel 1942. december 11-én délután a Modern Kávéházban. Ez egyben utolsó alkalom is volt. Werth két másik úrral beszélgetett, de mikor az ő érkezését meglátta, felállt és asztalához jött. Tombor előadásából egy Werth egyéniségével aligha összeegyeztethető találkozó képe bontakozik ki előttünk. Szívélyesen üdvözölték egymást, majd beszélgetésbe kezdtek, ami Werth részéről meglepően részletes, az alkalommal és Tombor személyével alig összeegyeztethető „tájékoztatónak" bizonyult. Miért érezte szükségét, hogy társaságát odahagyva a tőle meglehetősen távol lévő ismerőséhez, Tomborhoz siessen és kitárulkozzon előtte? Tombor a beszélgetést – legalábbis vallomása szerint – nyomban lejegyezte, sőt azt a *Magyar Nemzet* egyik tavaszi számában cikk formájába meg is jelentette.[391]

Tombor visszatért az elmúlt évi tavaszi beszélgetésükre. Akkor „nemcsak a Jugoszlávia ellen indított lépésünk miatt tettem neked szemrehányást, hanem megnyugtatást is akartam szerezni a tekintetben, hogy az akkor szóbeszéd tárgyát képező Szovjetunió elleni német támadásban magyar csapataink ne vegyenek részt. Ekkor azt mondtad... –Werth itt félbeszakított – abban a háborúban részt kell vennünk. Nem, nem ezt mondtad – folytattam –, hanem azt, hogy ez politikai kérdés, amely nem reánk tartozik, hanem abban a magyar kormány dönt."[392] Werth ekkor elismerte, akkor valóban ezt mondta, de bensőleg meg volt győződve, hogy az Oroszország elleni hadjáratban részt kell vennünk, mégpedig teljes erővel. „Azóta is helyteleníti a magyar kormány magatartását és határozatlanságát a részt vevő magyar csapatok tömege tekintetében."

Tombor szemére vetette Werthnek, milyen nagy bűnt követett el az ország érdekei ellen, mert mind Jugoszlávia, mind a Szovjetunió elleni hadjáratban a németek nem is követelték részvételünket. Werth elismerte, hogy az utóbbi valóban így áll, azonban a Jugoszlávia elleni háborúért ő nem felelős. Hitler megüzente Sztójayval, hogy Jugoszláviát meg fogja támadni, és megkérdezett, magyarország részt kíván-e venni. Ez esetben az elszakított területek visszakerülnének az országhoz. A részvételt kimondó minisztertanácson ő és Bartha nem is vettek részt. Teleki már csak a döntést közölte, s utasította, hogy a szükséges katonai intézkedéseket tegye meg. Werth a részleges mozgósítást követelte Telekitől, aki ezt magtagadta, mire ő bedta lemondását. Teleki egy nappal halála előtt – szerdai napon – azt közölte Werthtel, hogy „belemegy a részleges mogósításba,

[391] A *Magyar Nemzet* 1943 tavaszi (I–VII. hó) számaiban a cikk nem található.
[392] HL Filmtár 770. Werth Henrik népbírósági anyaga. Tombor Jenő tanúvallomása.

de szükségesnek is tartja, hogy az ország ne mindent békés úton kapjon vissza, hanem harcoljon is, nehogy a honvédség elpuhuljon". Ez a beszélgetés – Werth szerint – igen szívélyes volt. Werth visszavonta lemondását, és intézkedett a részleges mozgósításról.

Tombor figyelmeztette Werthet, ahogy az eseményeket előadja, az nálunk és külföldön ellenkezik a közfelfogással, ahol egyaránt ténynek ismerik el, hogy Teleki ellenezte a Jugoszlávia elleni háborút és azért halt meg. Azzal a fenntartással adhatunk igazat Tombornak, hogy Werth ezt ilyen formában aligha adhatta elő neki. Semmi oka nem volt, hogy egy önként vállalt kávéházi beszélgetés során ily mértékig ferdítsen.

Werth ezután szükségesnek találta, hogy a Szovjetunió elleni hadjárat körül- ményeiről is megnyilatkozzon Tombornak: „A németek még csak meg sem kérdeztek minket, részt akarunk-e venni a Szovjetumió elleni hadjáratban." Mikor megtudta, hogy a támadás valóban meg fog indulni, „a minisztertanácsban felvetette a kérdést, érdeke-e az országnak, hogy a bolsevista veszedelem teljesen megszűnjék. A jelenlévők mind igennel válaszoltak".[393] Erre ő kijelentette, akkor „nekünk is harcba kell szállnunk". Bárdossy sem ellenezte a háborút, de csak egy gyalogos (hegyi) és egy gyorshadtest közreműködésébe volt hajlandó belemenni. Ezt ő keveselte, és gondolkodási időt kért. Végül közölte, hogy a csekély erővel is vállalja a katonai felelősséget, mert „neki az volt a legfontosabb, hogy egyáltalán részt vegyünk a háborúban". De ekkorra már Bárdossy meggondolta a dolgot és ellenezte részvételünket. A kérdés ismét a minsztertanács elé került, mely Bárdossyt leszavazta. Werth 1942 decemberében miért érezhetett késztetést, hogy egy újabb, soha meg nem történt minisztertanácsot találjon ki beszámolva ottani szerepéről, ami miatt Tombor megítélése szerint elmarasztalható. A Tombor által elmondottak hitele több, mint kétséges.

Tombor erre: „ismételten szerencsétlenségnek mondtam háborúba sodródásunkat, amelynek semmiféle kényszerítő oka nem volt, hiszen még Kassát sem az orosz gépek bombázták. Werth erre azt állította, hogy igenis, a gépek a Szovjetunió jelvényeit viselték, orosz gyártmányuak voltak, éppen úgy, mint egy föl nem robbant megtalált bomba."[394] Werth jól tudta, hogy felségjel nélküli gépek támadták Kassát, miért mondott volna mást?

Honnan vette 1942-ben Tombor, hogy a támadók nem orosz gépek voltak? Legfeljebb csak feltételezhette. A népügyész előtt ugyanis azt mondta, hogy ez év tavaszán (1945) Balogh miniszterelnökségi államtitkár egyik hírlapi nyilatkozatából tudta meg, hogy Werth akkor nem mondott igazat, mert az említett államtitkár tudomása szerint Kassára egy Csekmek nevű repülőszázados dobta le a bombákat.

A kassai kitérő után állítólag ismét a hadba lépés hatásának ellemzésével folytatódott kettőjük kávéházi vitája. Werth újból hangsúlyozta, hogy nem a hadba lépés volt a baj, hanem, hogy nem kezdettől elegendő erővel támadtuk meg az oroszokat. Akkor a döntés szerinte már Lemberg körül történt vona meg, nem pedig Umannál [?!], és a háború egész más fordulatot vett volna. Werth az eltelt másfél év hadieseményeinek ismeretében aligha tehetett ilyen naív megállapítást. Tombor a maga módján azonnal cáfolta Werth felfogását, mely csak azt bizonyítja, hogy „előtte a német–magyar sorsközösség volt a legfontosabb és nem úgy mint nálam, a kizárólagosan magyar érdek". Werth változatlanul azt fejtegette, hogy igenis magyar érdekről volt szó, mert hiszen ekkor a tótok és románok versengtek, hogy minél nagyobb erőket vessenek be a háborúba. A háború vé-

[393] HL Filmtár 770. Werth Henrik népbírósági anyaga. Tombor Jenő tanúvallomása.
[394] Uo.

gén a szerint fogják a németek az egyes államokat megjutalmazni. „Werth ugyanis bízott a német győzelemben, én pedig a háború első percétől kezdve holt bizonyosra vettem, hogy a németek a háborút feltétlenül el fogják veszíteni." „Ma is bízom benne" – vetette közbe Werth.[395]

A beszélgetés itt félbeszakadt, mert megérkezett Tombor vendége, Posztoczky Pál nyá. ezredes, akinek azonnal beszámolt az elhangzottakról. Posztoczkyt nem lepték meg a hallottak, mert Werth lényegében neki is ugyanezt elmondta a Rudas gőzfürdőjében.

Tombor népbírósági vallomását követően az ismeretlen helyen tartózkodó Werth Henrikkel szembeni ítélet kimondását nem siették el. Arra csak 1948. május 22-én került sor. A Népbíróság a Nbr. 11. § 1. pont 1. bekezdésben meghatározott háborús bűntettben elmarasztalva, főbüntetésként halálra, mellékbüntetésként vagyonelkobzására és politikai jogai felfüggesztésére ítélte. A vádlottat felmentették a Nemzeti Szövetségben való részvétele, illetve a munkaszolgálatosokkal szembeni ukrajnai kegyetlenkedések és gyilkosságok előidézésének vádja alól.[396]

Az ítélet indoklásában a valóságos történések a feltételezésekkel és leegyszerűsítésekkel keveredtek. A vádlott a hadsereg erejének és ütőképességének hamis beállításával félrevezette a kormányt. Állandóan a német katonai szövetség megkötését követelte. Teleki miniszterelnök tiltakozott a kormányzónál tevékenysége ellen, mivel egyáltalában nem tartotta biztosnak, hogy Németország fogja megnyerni a háborút. 1941 tavszán a Jugoszlávia elleni fellépés követelésével Werth hozzájárult Teleki öngyilkosságához, aki Horthynak küldött levélben rámutatott, hogy a barátsági szerződés kötelezettségének megszegésével „hullarablók" lettünk.

Mint ezt perének során Bárdossy is megerősítette, Werth május–júniusban háromszor tett lépéseket a kormánynál a háborúba lépés ügyében. Sürgette a politikai és katonai szövetséget Németországgal, amit a kormány elutasított. Bárdossy miniszterelnök „viszszataszítónak" találta működését, és lépéseket tett a kormányzónál Werth leváltása ügyében. Erre azonban Horthy nem volt hajlandó, mert katonai tudását nélülözhetetlennek tartotta. Szerinte voltak olyan katonai kérdések, melyekben a német vezérkar is hozzá fordult. Werth megegyezett a német vezérkarral, hogy szovjet–német konfliktus esetén Magyarország rendelkezésre bocsátja a Kárpátalján át vezető vasútvonalakat.

A szovjet–német konfliktus kitörése után a köztudomású kassai bombázás bekövetkeztét „követő minisztertanácson a vádlott, mint a vezérkar főnöke részt vett, és ez a minisztertanács elhatározta a fegyveres beavatkozást. Bárdossy vallomásából kitűnőleg Bárdossy megtett mindent, és sikerült keresztülvinnie, hogy ne a Werth-féle elgondolás szerint az egész magyar hadsereg vonuljon fel."[397] Werth mindjárt 1 milliós hadsereggel kívánt belépni. Későbbi távozásának oka az volt, hogy a kormány tudta nélkül nyolc hadosztályt ajánlott fel. Horthy neve fel sem merült az indoklásban.

Az indoklás pontatlanságára és felületességére nem kívánunk kitérni, azt az olvasó az előzményekből maga is megállapíthatja. Figyelemre méltó, hogy a kassai bombázás megszervezésében nem marasztalták el Werthet, holott erre az előzetes vádemelés során még volt utalás. Az ügyész megelégedett azzal, hogy a kassai „állítólagos szovjet provokációt" Werth a kormány befolyásolásra használta. Annak németekkel közös állító-

[395] HL Filmtár 770. Werth Henrik népbírósági anyaga. Az ítélet.
[396] Uo.
[397] HL Filmtár 770. Werth Henrik népbírósági anyaga. Az ítélet indoklása.

lagos megszervezéséért és lebonyolításáért, a szovjetek hírbe hozásáért marasztalják el Werthet Moszkvában, ha akarják.

A bíróság indoklása végül kimondta, megítélése szerint a vádlott a háborúnak „Magyarországra való kiterjedését és abba mind fokozottabb mértékben történő belesodródását tevékenységével és magatartásával elősegítette és így megvalósította az Nbr. 11. § 1. bekezdésében megahtározott háborús bűntettet".[398] Megjegyezte a bíróság, hogy „amennyiben a vádlottal szemben semmi más bizonyítást nem nyert volna, mint hogy ő a jugoszláv akció és az orosz háború kitörésekor a vezérkar főnöke volt, figyelemmel a vezérkar főnökének hatáskörére és feladatára, akár a Nbr. 11.§ 1. pont 2. bekezdésében megállapított háborús bűntett már megvalósult volna".[399]

A bíróság nem talált bizonyítékot sem arra vonatkozólag, hogy a vádlott a Nemzeti Szövetségnek tagja lett volna, sem arra, hogy a munkaszolgálatosoknak Ukrajnába való vitele tekintetében „bármiféle ingerenciája" lett volna. Így a vádlottat ezen bűntettek alól fel kellett mentenie.

A vádlott távollétében a bíróság a bűnösségi körülményeket „nem bírta" megállapítani. Csupán azt a körülményt tekinetette súlyosbítónak, hogy a vádlott „még az akkori hivatalos kormányzaton túlmenőleg is, a kormány akarata ellenére is a németekkel titkos és külön tanácskozásokat folytatott. A büntetés kiszabásánál így a bíróság tulajdonképpen csak a cselekmény tárgyi súlyát vette figyelembe, és ennek mérlegelése eredményeként azt állapította meg, hogy a vádlott, mint az ország egyik legsúlyosabb főbűnösének cselekvőségére az egyetlen méltó büntetés a halál."[400] A végrehajthatatlan ítéletet követő évtizedekben a hatalom nem tartotta szükségesnek közölni, hová lett, él-e vagy meghalt; számára tovább nem létezett. Egy rövid hír sem jelent meg róla. Nem tudtak sorsa után érdeklődni a történettudománynak a korszakkal foglalkozó képviselői sem.

*

Amint erre már bevezetőnkben is utaltunk, a vesztes háború tábornokainak tévedéseit bűnként róják fel a kortársak, vitatják felelősségüket. Csak a szenvedélyek elültével, az utókor adja meg a teljes vagy részleges feloldozást, és kerülhetnek azonos megítélés alá bajtársaikkal, akik a győztesek oldalán váltak hőssé vagy a háború hősihalott áldozataivá. A győztesek tábornokainak mindent megbocsátanak. Pedig a csapatok vezénylése egyik oldalon sem nélkülözi a tévedéseket. Jól elgondolt és tervezett hadműveletek is változhatnak akár súlyos veszteségekkel járó balsikerré is, amit jótékonyan fed el a végső győzelem dicsősége.

Werth nem vezényelt csapatokat a második világháború csataterén, hanem politikai küzdelmekbe bonyolódva maradt alul. Másként értelmezte a hadsereg legelső katonájának szerepkörét, mint az elvárható lett volna. Makacsul meg volt győződve, hogy nemcsak kiszolgálnia kell a kormány politikáját, de az általa egyedül üdvözítőnek tartott irányban befolyásolnia is. Csak ez a szövetséges háborút is vállaló politika eredményezheti egyedül a mindenki által óhajtott revíziós célok megvalósítását, s egyben az ehhez szükséges ütőképes honvédség kialakítását. Nem német származása, hanem a tradiciókon nyugvó

[398] HL Filmtár 770. Werth Henrik népbírósági anyaga. Az ítélet indoklása.
[399] Uo.
[400] Uo.

katonai neveltetése és a pályán szerzett tapasztalatai, Németország közép-kelet európai politikájának értékelése és összhangba hozása a kapott feladattal, azaz a revízió megvalósításának az elkövetkező európai háború alakulásával való elengedhetetlen szinkronba hozása, vezette a németorientált politikához, mint egyetlen és megkerülhetetlen megoldáshoz. A hitleri Németország élettér politikáját, annak a háború utáni Magyarországot is érintő várható következményeit figyelmen kívül hagyta. Elképzeléseihez a Legfelső Hadúrtól kapott megerősítést, aki azokat egysíkúságuk ellenére is meggyőzőeknek és célravezetőeknek találta, és a kormánnyal szemben is támogatta. Werth esetében nem a katona vált áldozatává a politikusok tévedésének, és kellett vállalnia következményeit, hanem fordítva. Nézeteit és az azon alapuló törekvéseit ma már szűklátókörűséggel is magyarázhatjuk, ami azonban nem csak rá volt jellemző, a német sikerek hatására számosan osztoztak ebben a magyar kormány és politikai elit – nemcsak szélsőséges – tagjai és a katonák között egyaránt. Kétségkívül elmarasztalható és felelőssé tehető legsúlyosabb tévedésében: mindent elkövetett a Németországgal közös Szovjetunió elleni hadba lépés érdekében. Ebben azonban osztozott vele a kormányzó, aki magát befolyásolni hagyva, kimondta a döntő szót és ezzel elindította a lavinát.

Werthet 1945-ben nyomtalanul elnyelte a Szovjetunió. Mit tudott az itthon történtekről, felelősségre vonásáról és halálra ítéléséről? Hogy számolt el múltjával vallatói s mi több, önmaga előtt? Csupa kérdés, amire az elkövetkező évtizedek kutatója is aligha fog választ kapni. Nem maradt utána más, mint egy ellenőrizhetetlen dátum felesége sírján a csányi temetőben: meghalt 1952. május 28-án szovjet hadifogságban.

Lóránd Dombrády

WHOM WE DO NOT MENTION – HENRIK WERTH

Part II

Summary

The study offers a survey of the life of General Henrik Werth, chief of the Hungarian general staff, who took a prominent part in the country's participation in the Second World War. He was of peasant origin, coming from the Banat, and was educated at the Vienna Cadet School. Subsequently, he started his service in the Royal Hungarian Army, where he was assigned to increasingly significant posts. The First World War found him in the Hungarian Ministry of Defence. His service in the field as staff officer ended after several years at the army headquarters in Baden. During the bourgeois revolution, he saw service in the Hungarian ministry again and then fought against the Romanians as the commander of a division in the Red Army of the Hungarian Soviet Republic in 1919. In the National Army, he was cleared politically from suspicion, and following a short field service, he became the head of the general staff's I Department. It was then that he continued his scientific activity. In his studies, he discussed the expectable course of a future war,

based on his experience gained in the First World War. Owing to his service merits and scientific activity, in 1926, he was appointed to the commander of the Regulations Introductory Course (Military Academy), also involving his general's commission. Five years later, he was promoted to lieutenant general and the commander of the IV Brigade (Corps) of all arms. He thought that his distinguished services rendered at his previous posts and the command of the brigade would open up the way for his further promotion to army commander or chief of staff. When it did not occur, he was most disappointed and in 1936, he applied for the retired list.

Subsequent to a short retirement, Henrik Werth reached the height of his career in the autumn of 1938, when the Regent appointed him to chief of the general staff and promoted him to general of the infantry. A soldier always performing his duty outstandingly, and keeping aloof from politics, he was expected to develop and prepare the Hungarian armed forces for the military support of the prospective revision of the Trianon peace treaty. Furthermore, he was to strengthen the army's discipline, and to restrain the officers from discussing the political ideas of the extreme right.

Werth set to work with great energy. To make the army efficient in a short time, he asked for the cabinet's political and financial support. He was convinced that the territorial revision and its preparations could only be realised if Hungary made political approaches and cooperated with Germany. In his opinion, the country had to take part in a European war. This led to a conflict with Prime Minister Pál Teleki, who endeavoured to keep back Hungary's political alignment with Germany, and to stay away from the menace of war.

Teleki repeatedly protested at the Regent against the unwarrantable interference of Werth and the army leaders with the issues of the government's domestic and foreign policy. The Regent, however, held on to the chief of staff and did not act against him. The study guides the reader through the stages of this conflict, analysing its effects on Hungarian politics and the increasing German influence. After the breakout of the Second World War, several major differences led to most serious and irreconcilable clashes between the two parties. Such was the proclamation of armed neutrality, and then the possibility of a Hungarian-Soviet military cooperation against Romania in the autumn of 1939, and the prospect of letting the Germans march across the country in the spring of 1940 against Romania. The views of the chief of staff on the arbitration preceding the Second Vienna Award too opposed the government's efforts, and Werth's related steps taken without the prime minister's knowledge led to Teleki's resignation, which the Regent declined. The prime minister's strained relations with the chief of staff became even worse owing to the joint German-Hungarian military action against Yugoslavia, which was contrary to the Yugoslav-Hungarian pact of friendship, and resulted in the tragic suicide of Teleki.

From the German army's march up, Werth drew the conclusion that a war against the Soviet Union was in progress, and considered Hungary's absence pregnant with consequences. He addressed two notes to Prime Minister Bárdossy, in which he set forth the necessity of entering the war against the Soviet, and made a proposal for immediate military preparations. Both of his notes were repelled. Subsequent to the beginning of the operations, on the pretext of the reputedly Soviet bombing of Kassa, he persuaded the Regent to declare war on the Soviet Union, and thus he confronted the government with a fait accompli. On his suggestion, the Hungarian army took part in the military operations with its Rapid Deployment Corps. The failure of the blitzkrieg and the formation of the antifascist coalition made the government refrain from sending additional military forces to war. Werth disapproved, and on his own authority, in the presence of German military leaders, he was talking about offering the bulk of the Hungarian armed forces. It was then that Prime Minister Bárdossy appealed to the Regent to dismiss Werth, who had acted against the government policy and Hungarian interests. This time the prime minister met with success.

In the conclusion of the study, on the strength of the few available sources, the author provides a brief survey of Werth's retired years, his lawsuit that was carried on in his absence, and his death, the place of which is unknown.

Lóránd Dombrády

CELUI DONT ON NE PARLE PAS: HENRIK WERTH

Deuxième partie

Résumé

L'étude présente le parcours du colonel général et chef d'état major Henrik Werth, acteur majeur de l'engagement de la Hongrie dans la guerre. Cet enfant de paysans du Banat commença son service dans l'armée hongroise royale après l'école militaire de Vienne et il gravit vite les échelons. Au moment de l'éclatement de la première guerre mondiale, il travailla au Ministère hongrois de la Défense. Son service au front dans l'état major se termina au Q.G. de Baden. Durant la révolution bourgeoise il servit, de nouveau, au ministère hongrois, puis il combattit contre les Roumains dans l'armée rouge de la République des conseils comme général de division. Il fut autorisé dans l'armée nationale et après un bref service en troupe il devint le chef de la première division de l'état major et reprit aussi son activité scientifique antérieure. Dans ses études, il traita le déroulement probable d'une future guerre à partir des expériences de la première guerre mondiale. Grâce à ses mérites de service et à son activité scientifique il devint le chef du cours de règlement (académie militaire) dès 1926, ce qui lui valut également le grade de général. Cinq ans plus tard il fut général de division et général de la 4e brigade mixte. Il croyait que la qualité reconnue de son service à ses postes précédents et à la direction de la brigade lui ouvrirait la voie pour les postes les plus importants (commandant en chef de l'armée, chef d'état major). Comme cela ne fut pas le cas, déçu, il demanda sa mise à la retraite en 1936.

Après une courte retraite, la carrière de Henrik Werth arriva à son apogée en automne 1938 lorsque le gouverneur le nomma chef d'état major et le promut général d'infanterie. On attendait de ce militaire excellent et éloigné de la politique qu'il développe et prépare l'armée au soutien militaire de la révision envisagée, qu'il renforce la discipline et qu'il écarte les manifestations d'extrême droite courantes au sein du corps d'officiers.

Werth se mit au travail avec beaucoup d'énergie. Pour rendre l'armée combattive en peu de temps, il exigea du gouvernement un soutien de politique extérieure, intérieure et économique. Il fut convaincu que la réalisation de la révision territoriale et sa préparation nécessitait le rapprochement et la collaboration avec l'Allemagne et que le pays devait être engagé en cas de guerre en Europe. Sa position s'opposa à celle du Premier ministre, Pál Teleki, qui souhaitait limiter l'engagement envers l'Allemagne et écarter le pays d'un conflit.

Teleki réitéra sa protestation auprès du gouverneur contre l'ingérence de Werth et le commandement de l'armée dans la politique extérieure et intérieure du gouvernement. Cependant le gouverneur tenait à son chef d'état major et ne prit aucune mesure contre lui. Cette étude retrace les différents stades de cette opposition et analyse ses conséquences sur la politique de la Hongrie et le renforcement de l'influence allemande. Les conflits majeurs et les plus graves divergences de vues provenaient de la proclamation de l'abstention militaire après l'éclatement de la deuxième guerre mondiale, de l'éventuelle coopération militaire russo-hongroise contre les Roumains en automne 1939, de la possibilité d'une traversée des Allemands contre la Roumanie au printemps 1940, des points de vue du chef d'état major avant la deuxième décision de Vienne contraires aux efforts du gouvernement et de ses mesures prises à l'insu du Premier ministre. Ces dernières provoquèrent même la démission de Teleki, mais elle fut refusée par le gouverneur. L'intervention militaire contre la Yougoslavie au côté des Allemands, contraire au traité d'amitié hungaro-yougoslave, rendit encore plus tendu le rapport entre le chef d'état major et le Premier ministre auquel mit fin le suicide tragique de ce dernier.

Werth déduit de la mise en place de l'armée allemande contre l'Union soviétique que la guerre était imminente et il estima que la non-participation du gouvernement et de l'armée hongroise aurait de lourdes conséquences. Il adressa deux mémorandums au Premier ministre Bárdossy dans lesquels il expliqua la nécessité d'entrer en guerre contre l'URSS et proposa des préparations militaires urgentes. Les deux fois il fut refusé. Après le début des opérations militaires, sous prétexte

du bombardement de la ville de Kassa par des prétendus avions soviétiques, Werth convainquit le gouverneur de déclarer la guerre et mit ainsi le gouvernement devant le fait accompli. Suivant sa proposition, l'armée participa aux opérations avec la force de déploiement rapide. L'échec de la guerre éclair et la formation de la coalition antifasciste poussa le gouvernement à ne pas engager d'autres forces militaires dans la guerre, ce que désapprouva Werth qui prit même arbitrairement l'initiative de proposer la majorité de l'armée aux chefs militaires allemands. A ce moment-là, le premier ministre Bárdossy demanda au gouverneur le limogeage de Werth, autoritaire et agissant contre les intérêts hongrois, et cette fois il l'obtint.

Dans la dernière partie de l'étude, l'auteur résumera, dans la mesure où la quantité faible des sources le permet, les années de retraite de Werth, son procès par défaut et sa mort survenue dans un lieu inconnu.

Lóránd Dombrády

EINER, ÜBER DEN MAN NICHT SPRICHT: HENRIK WERTH.

Teil 2

Resümee

Die Studie gibt einen Überblick über den Lebensweg von Generaloberst Henrik Werth, der als damaliger Chef des Honved-Generalstabes eine führende Rolle beim Einschalten Ungarns in den Zweiten Weltkrieg gespielt hat. Das Bauernkind aus dem Banat begann im Anschluss an die Kadettenschule in Wien seinen Dienst bei der königlich ungarischen Honved-Armee. Nach Absolvierung der Kriegsschule stieg er in immer höhere Positionen empor. Als der Weltkrieg ausbrach, war er im ungarischen Ministerium für Landesverteidigung angestellt. Sein mehrjähriger Generalstabsfrontdienst endete in der Armeekommandantur von Baden (bei Wien). Während der bürgerlichen Revolution stand er erneut im Dienst des ungarischen Ministeriums und kämpfte anschließend als Divisionskommandant in der Roten Armee der Räterepublik gegen die Rumänen. Danach wurde er in die Nationalarmee übernommen und im Anschluss an einen kurzen Truppendienst Leiter der 1. Abteilung des Generalstabs. In dieser Zeit setzte Werth seine wissen-schaftliche Tätigkeit fort: in seinen Studien beschäftigte er sich – ausgehend von den Erfahrungen des Weltkrieges – mit dem möglichen Ablauf des Krieges der Zukunft. Als Ergebnis seiner Verdienste und seiner wissenschaftlichen Tätigkeit leitete er ab 1926 einen Statutkurs (Militär-akademie), was ihm auch den Dienstgrad des Generals einbrachte. Fünf Jahre später wurde er Generalleutnant und Kommandant der IV. gemischten Brigade (eigentlich eines Korps). Er glaubte, seine anerkannt hervorragenden Leistungen in seinen früheren Positionen und als Leiter der Brigade würden ihm den Weg zu den höchsten Rängen öffnen (Armeeoberkommandant, Generalstabschef). Auch die Enttäuschung darüber, dass dies nicht erfolgt war, führte dazu, dass er 1936 seine Versetzung in den Ruhestand beantragte.

Nach dem kurzen Ruhestand erreichte Henrik Werth den Höhepunkt seines Lebens: im Herbst 1938 wurde er vom Reichsverweser zum Generalstabschef ernannt und zum General der Infanterie befördert. Vom Soldaten, der seinen Dienst stets hervorragend verrichtete und sich von der Politik fernhielt, erhoffte sich Horthy – nunmehr im Rahmen der Rüstungsgleichberechtigung – die Förderung und Vorbereitung der Armee auf die bewaffnete Unterstützung der zu erwartenden Revision, sowie die Festigung der Disziplin und das Zurückdrängen des im Kreis des Offizierskorps verbreiteten rechtsradikalen Politisierens.

Werth begann seine Arbeit mit großem Elan. Um die Armee binnen kurzer Zeit schlagkräftig zu machen, beantragte er von der Regierung innen-, außenpolitische und finanzielle Unterstützung. Er war überzeugt davon, dass die Gebietsrevision und die Vorbereitung auf diese nur durch die

Annäherung der ungarischen Politik an und durch Kooperation mit Deutschland zu verwirklichen sei. Das Land könne von einem europäischen Krieg nicht fernbleiben. Dies führte zu Konflikten mit dem Ministerpräsidenten Pál Teleki, der das deutsche Engagement zurückhalten und Ungarn von einem Krieg fernhalten wollte.

Teleki erhob beim Reichsverweser erneut gegen die unbefugten Eingriffe Werths und der Armeeführung in Fragen der Außen- und Innenpolitik der Regierung Einspruch. Der Reichsverweser jedoch hielt an seinem Generalstabschef fest und ging gegen ihn nicht vor. Die Studie führt den Leser durch die verschiedenen Stationen dieses Gegensatzes, analysiert dessen Folgen für die ungarische Politik und für das Stärker werden des deutschen Einflusses. Die wichtigsten Konflikte, die zu den schwerwiegendsten und unüberbrückbaren Meinungsverschiedenheite n führten, waren die Proklamierung des militärischen Fernbleibens zur Zeit des Ausbruchs des Zweiten Weltkrieges, die Eventualität der ungarisch-sowjetischen militärischen Kooperation gegen die Rumänen im Herbst 1939, die Möglichkeit des deutschen Durchmarsches gegen Rumänien im Frühling 1940, die entgegengesetzten Ansichten des Generalstabschefs, die im Zusammenhang mit dem Zweiten Wiener Schiedsspruch standen und den Regierungs-bestrebungen widersprachen, sowie die mit diesen verbundenen Schritte von Werth, von denen der Ministerpräsident nichts wusste. Im Anschluss an diesen letzten Konflikt bot Teleki seinen Rücktritt an, der aber vom Reichsverweser nicht akzeptiert wurde. Der gemeinsam mit Deutschland gegen Jugoslawien geführte Krieg, der dem mit einem Freundschaftsvertrag stabilisierten Verhältnis zwischen Jugoslawien und Ungarn widersprach, spitzte auch die Beziehung zwischen dem Generalstabschef und dem Ministerpräsidenten weiter zu. Schlusspunkt war der tragische Selbstmord von Teleki.

Aus dem Auffahren der deutschen Armee schloss Weth auf einen baldigen Krieg gegen die Sowjetunion, und er meinte, das eventuelle Fernbleiben der Regierung und der Armee von diesem hätte schwerwiegende Folgen. Er richtete zwei Memoranden an Ministerpräsident Bárdossy, in denen er ausführte, weshalb Ungarn gegen die Sowjetunion in den Krieg ziehen müsste und zugleich einen Vorschlag für die dringenden militärischen Vorbereitungen unterbreitete. Beide Memoranden wurden abgewiesen. Im Anschluss an den Beginn der Operationen überredete er – unter dem Vorwand, der Bombenangriff gegen Kaschau (Kassa) wäre von sowjetischen Flugzeugen durchgeführt worden, – den Reichsverweser dazu, zu erklären, Ungarn stünde im Krieg mit der Sowjetunion und stellte zugleich die Regierung vor eine gegebene Situation. Auf seinen Vorschlag hin nahm die Armee mit dem Schnellkorps an den Operationen teil. Das Scheitern des Blitzkrieges und die Herausbildung einer antifaschistischen Koalition bewog die Regierung dazu, sich mit weiteren militärischen Kräften nicht mehr am Krieg zu beteiligen. Dies wurde von Werth missbilligt, ja er bot vor führenden deutschen Militärs sogar eigenmächtig den Großteil der Armee an. Ministerpräsident Bárdossy wandte sich daraufhin an den Reichsverweser und forderte – diesmal mit Erfolg – die Entlassung des eigenmächtigen Werth, der gegen die Politik der Regierung und die ungarischen Interessen auftrat.

Im abschließenden Teil gibt die Studie – anhand der wenigen, zur Verfügung stehenden Quellen – eine Zusammenfassung über die Ruhestandsjahre von Werth, den gegen ihn in seiner Abwesenheit geführten Prozess, sowie seinen Tod, der ihn an unbekanntem Ort aus dem Leben riss.

Лоранд Домбради

О КОМ НЕ УПОМИНАЛОСЬ. ГЕНРИХ ВЕРТ

Часть 2.

Резюме

Статья посвящена жизненному пути тогдашнего начальника Генерального Штаба Хонведской армии Верта Хенрика, одного из решающих действующих лиц, которые толкнули Венгрию на войну. Выходец из крестьянской семьи из Баната, он после окончания Венского училища юнкеров начал свою службу в венгерской королевской хонведской армии. После окончания военного училища его ожидали все более высокие воинские посты. Первая мировая война застала его в министерстве обороны Венгрии. Длившаяся несколько лет фронтовая служба в генеральном штабе завершилась в баденском командовании армии. Во время буржуазной революции он служит вновь в министерстве обороны, затем в качестве командира дивизии он сражается против румын в красной армии Республики Советов Венгрии. Он был оправдан в национальной армии и после краткосрочной службы в войсках стал начальником 1-го отдела генерального штаба. В это время он занимался научной деятельностью, в своих работах он, исходя из опыта первой мировой войны, занимался вопросами вероятного проведения будущей войны. Благодаря своим служебным заслугам и военно-научной деятельности с 1926 года он был назначен начальником курсов по изучению воинского устава (военной академии), что одновременно означало для него и звание генерала. Спустя пять лет ему присваивается звание генерал-лейтенанта, он назна-чается командующим IV смешанной бригады (корпуса). Он полагал, что его заслуги, проявленные на занимаемых им ранее должностях и в командовании бригады, откроют для него путь к занятию самых высоких воинских должностей (главнокомандующего армией, начальника генерального штаба). Однако продвижение по службе не состоялось, и это содействовало тому, что в 1936 году он подал в отставку.

После краткосрочной отставки Верт Хенрик добился самого высокого поста в своей жизни. Осенью 1938 года регент Венгрии назначил его начальником генерального штаба и присвоил ему звание генерала пехоты. От вояки, всегда отлично выполнявшего свою службу, и сторонившегося политики, правитель ожидал упрочения дисциплины, развития вооруженных сил и подготовки их к вооруженной поддержке ожидаемой территориальной ревизии, и кроме того совершенствования армии в рамках равноправия на вооружение, оттеснения на задний план крайне правого политизирования, имевшего место в офицерских кругах.

Верт с большим размахом приступил к работе. Для повышения боеспособности армии в короткое время он потребовал от правителя внутренне-политической, внешнеполитической и экономической поддержки. Он был убежден, что ревизия территорий и подготовка к ней может быть осуществлена только путем сближения с Германией, посредством тесного сотрудничества с ней. Страна (Венгрия) не могла оставаться в стороне от европейской войны. Это привело к столкновению с премьер-министром Телеки Пал, который старался уменьшить зависимость страны от Германии, удержать страну в стороне от военного конфликта.

Телеки неоднократно выражал протест у правителя против некомпетентного вмешательства Верта и командования армии в вопросы, касавшиеся внешней и внутренней политики правительства. Однако правитель покровительствовал своему начальнику генерального штаба и не выступал против него. Автор статьи до конца проводит читателя по различным стадиям этих противоборствований, анализирует их воздействие на венгерскую политику, на усиление немецкого влияния. Провозглашение неучастия в войне после начала 2-ой мировой войны, возможное венгеро-советское военное сотрудничество против румын осенью 1939 года, возможность немецкого похода на Румынию весной 1940 года, взгляды начальника генерального штаба, касающиеся арбитража, предшествовавшего второму вен-скому решению, и связанные с этим шаги начальника генштаба, предпринятые без ведома премьер-министра, вступившие в противоречие со стремлениями правитель-

ства, - вот те наиболее важные конфликты, которые привели к сугубо необратимым расхождениям между Вертом и Тлеки. После вышеупомянутого последнего шага начальника генштаба Телеки подал в отставку, которой правитель не принял. Противоречившее венгеро-югославскому договору о дружбе, стабилизировавшему отношения между двумя странами, совместное с Германией военное выступление против Югославии еще более обострило отношения между начальником генштаба и премьер-министром, что завершилось трагическим самоубийством Телеки.

Из выступления немецкой армии Верт быстро сделал вывод о начинающейся войне против Советского Союза. Неучастие в этой войне правительство Венгрии и венгерское командование оценивали как чреватое тяжелыми последствиями. Верт направил премьер-министру два меморандума, в которых он изложил необходимость вступления войны против Советского Союза и сделал рекомендации о срочной подготовке к войне. Оба меморандума были отвергнуты. После начала военных действий против СССР под пред-логом якобы проведенной советскими самолетами бомбежки Кошице, он убедил правителя объявить о вступлении Венгрии в войну против Советского Союза и одно-временно поставил правительствло перед готовым решением. По его предложению хонведская армия приняла участие в военных операциях с мобильным корпусом. Провал молниеносной войны и формирование антифашистской коалиции побудили правительство не направлять на участие в войне дальнейших военных сил. Это не нравилось Верту, более того, он самовольно говорил с немецким руководством и предложил для участия в войне основные силы хонведской армии. Премьер-министр Бардошши в свою очередь обратился к правителю, требуя дать отставку самовольничавшему Верту, выступавшему против прави-тельственной политики и интересов страны. На этот раз его требование было выпол-нено.

В заключительной части статьи автор на основании небольшого количества источников излагает жизнь Верта на пенсии, судебный процесс, проведенный в его отсутствии, упоминает о его смерти, происшедшей в неизвестном месте.

SZEMLE

KÖZÉP – EURÓPA HARCA A TÖRÖK ELLEN A 16. SZÁZAD ELSŐ FELÉBEN

Szerkesztette: Zombori István

(Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány Budapest, 2004. 219 o.)

2003 novemberében Szeged igen rangos konferenciának adott otthont, amely lengyel, szlovák és magyar történészek részvételével tekintette át Közép-Európa törökellenes harcának kérdéseit elsősorban a XVI. század első felében, illetőleg a XVII. században. A tárgyalt témák elsődlegesen arra keresték a választ, hogy milyen érdekek, alkalmi szövetségek, családi kapcsolatok befolyásolták a térség uralkodói, uralkodó családjai (a Habsburgok és a Jagellók) illetve a Szentszék, és egészében véve a katolikus egyház török politikáját a korszakban. Mindezek mellett az ülésszak kiemelten foglalkozott a Magyar Királyság és az Oszmán Birodalom kapcsolataival és azok változásaival, az oszmánok balkáni megjelenésétől a Buda elestéig terjedő időszakig. A konferencián elhangzott előadásokból, tíz kibővített tanulmányt magába foglaló kötet készült, amelyet Zombori István szerkesztő három nagyobb fejezetre bontott: Közép-Európa új veszedelme – a török; Jagelló –Habsburg fellépés a török ellen; A katolikus egyház és a török.

Fodor Pál (MTA, Történettudományi Intézet, Budapest) „A szimurg és a sárkány: az Oszmán Birodalom és Magyarország (1390––1533)" című tanulmánya négy nagyobb egységre tagolva mutatja be a két rivális hatalom kapcsolatának másfél évszázadát. A szerző legelőször fontossági sorrendben tekinti át mindazokat a tényezőket, amelyek szerinte az oszmánok hódító háborúinak katalizátorait adhatták: zsákmány- és területszerzés; társadalmi tényezők (kezdetben össztársadalmi érdek a hódítás, majd a XIV. század második felétől kialakuló kul-sereg vált a hadakozás fő motorjává); a hadjáratok belső, stabilizációs funkciója; lelki funkció (a látványos sikerek még a népesség alsóbb rétegeiben is öntudatot és bizonyos felsőbbrendűségi érzést alakítottak ki a kereszténységekkel szemben); a dzsihád. A második fejezet a XV. századi Magyar Királyság irányítóinak azon lehetőségeiről ad számot, amelyek váltogatásával vagy kombinálásával a mind veszélyesebb szomszédos nagyhatalom agresszív terjeszkedésének gátat vethettek: keresztes háborúk szervezése; támadó hadjáratok vezetése a Balkán-félszigetre; ütköző vagy vazallus államok létrehozása a királyság határai mentén; a hadszervezet és a határvédelem kialakítása, illetve hatékonnyá tétele a déli végeken; béke vagy fegyverszünet kötése; Közép-Európa összefogása vagy egyesítése a török ellen; keleti szövetséges keresése a török hátában. A tanulmány harmadik egysége azt a kérdést járja körül, hogy I. Szülejmán szultán trónra lépése után az oszmán hadigépezet miért fordult Magyarország ellen. A szerző megállapítja, hogy külső tényezőkön (Európa politikai széttagoltsága; a Valois–Habsburg rivalizáció; a protestantizmus megjelenése) kívül két fontos érv szólt a „magyar front" megnyitása mellett: gazdasági érdek (pl. új, jövedelmező timár-birtokok kioszthatósága); és a „ruméliai lobby" nyomásgyakorlása a politikai döntéshozó testületre. Az utolsó fejezet értékeli Szülejmán magyar és egyben nyugati politikáját. Számot ad az oszmán vezetés lehetőségeiről, hibáiról a megváltozott magyar viszonyok között, amikor is már nem csak a magyar királlyal, hanem a Habsburg Birodalommal találta magát szemben.

Az oszmán-magyar diplomáciai kapcsolatok másfél évszázadát tekinti át *Papp Sándor* (Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest) a „Magyarország és az Oszmán Birodalom (a kezdetektől 1540-ig)" című tanulmányában. A szerző megállapítja, hogy bár a törökök a Magyar Királysággal az 1340-es évektől kezdődően potenciális ellenfélként számoltak, azonban kettejük között az első fegyveres összecsapásra csak az 1365 és 1371 közötti időszakban került sor Bulgáriában és a Havasalföldön. Az első diplomáciai kapcso-

latfelvételre a nikápolyi csatát (1396) követően került sor, az első török követjárásról Magyarországon pedig 1415-ből maradtak fenn adatok. A két rivális viszonya a továbbiakban rendezettnek tűnik: átlagban háromévente megújítják a békét, évente az uralkodók kölcsönösen ajándékokat küldenek egymásnak. Papp Sándor hangsúlyozza, hogy a magyar királyok a XV. században nem csupán saját maguk, hanem az egész keresztény nyugat nevében kötöttek békét az oszmánokkal, amihez a többi hatalmak egy éven belül csatlakozhattak. Ez a viszony egészen 1520-ig fennmaradt, amikor is a király és környezete nem vállalta fel a pápai engedély nélküli békekötést I. Szülejmánnal, ami a későbbiekben a középkori magyar állam pusztulását hozta magával. A szerző részletes textológiai elemzésnek veti alá azt a szerződéslevelet, amelyet a magyar történeti szakirodalom Szapolyai János szultáni szerződéseleveleként tart számon. Vizsgálata azt bizonyítja, hogy a szóban forgó irat 1530-ban készített hamisítvány, amely eredetileg propagandacélokat szolgált volna. A egyenrangú ellenfélből alávetett államma vált Magyarország uralkodójának legitimizációja a szultáni kegytől függött: 1529-ben Szapolyai Jánost oszmán szokás szerint iktatták be a hatalomba. Fia, János Zsigmond megerősítése pedig leplezetlenül mutatja a „Szapolyai család" Oszmán-házzal szembeni kiszolgáltatottságát.

A XV. század második utolsó évtizedeiben a Lengyel Királyságot és a Litván Nagyfejedelemséget perszonálunióban birtokló Jagelló-házi uralkodók is szembekerültek az Oszmán Birodalom fenyegetésével. *Ilona Czamańska* (Adam Mickiewicz Egyetem, Poznań) „A lengyel-török kapcsolatok fordulópontjai a XVI. század első felében" című tanulmányában három egymást követő lengyel király (János Albert, Sándor, I. Zsigmond) oszmán politikájáról ad képet. A lengyel–török viszonyt több konfliktusgóc szabta meg a korszakban: az egyik a magyar–török–lengyel–tatár érdekszféra peremén elhelyezkedő és ezek ellentéteit kihasználni próbáló Moldvai Fejedelemség volt. A másiknak pedig azt tekinthetjük, hogy Dnyeszterfehérvár és Kilia török meghódítása után a Lengyel Királyság déli sávja (Podólia) állandó fenyegetésnek kitett területté vált. A Krími Tatár Kánság, amely 1475 óta az Oszmán Birodalom vazallusa és egyben legfőbb szövetségese volt, ekkora a Litván Nagyfejedelemség zavaró szomszédságába került. A Jagelló-házi uralkodók igyekeztek a veszedelmes szomszéddal szemben a békét megőrizni. János Albert (1501) és halála után trónra lépő öccse, Sándor (1502) is békét kötött az Oszmán Birodalommal. A szerző tanulmányában a legnagyobb figyelmet I. Zsigmond török politikájának szenteli. Az új uralkodónak trónra lépésétől legfőbb szándéka volt, hogy lehetőség szerint megőrizze a békét a fenyegető szomszéddal, nem tévesztve szem elől azonban, főleg 1526-ig, a magyar ügyeket sem. „Békepolitikájában" csak az unokaöccse (II. Lajos magyar király) országát ért oszmán támadások hoztak változást. Ezért 1521-ben és 1526-ban segélycsapatokat küldött Magyarországra, 1522-ben pedig maga kezdett hozzá egy törökellenes nemzetközi szövetség megszervezéséhez, sikertelenül. A Moldva ügyével kapcsolatban kialakult helyzetet lezáró lengyel-török „örökös" békeszerződés 1533. május 1.-i ratifikálásával pedig I. Zsigmond több mint hatvan esztendőre megalapozta Lengyelország török politikáját, hangsúlyozza tanulmánya zárásaként Ilona Czamańska.

A kötet első részét lezáró az „Idő, tér, mobilitás a középkor végi háborúkban" című tanulmányában *Vladimír Segeš* (Hadtörténeti Intézet, Bratislava) nem a megszokott nézőpontból elemzi a korszak harci cselekményeit. A szerző egykorú forrásokat fölhasználva elemzi a XV. és XVI. század fordulóján élt ember (katona) időérzékelését és ezzel összefüggésben mobilitásának, utazásának lehetőségeit a szállítóeszközök és a domborzati viszonyok figyelembe vételével. A középkor végének háborúit az időfaktor, az időjárás, az ellátási lehetőség és természeti környezet nagyban befolyásolta. A csak szezonális jellegű, általában kora nyártól az első fagyokig tartó hadjáratok csak korlátozott eredménnyel járhattak, így a harcnak nem volt és nem is lehetett célja az ellenfél fizikai megsemmisítése. Természetesen ez utóbbihoz hozzájárult a lovagi sereg harcászati sajátossága, mutat rá Vladimír Segeš.

A kötet második nagy egységet alkotó négy értekezést a magyarországi Jagelló-kor legelismertebb kutatójának cikke vezeti be. *Kubinyi András* (akadémikus, Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest) a „Magyarország hatalmasai és a török veszély a Jagellókorban (1490- 1526)" című tanulmánya két nagyobb részre tagolódik. A szerző egykorú forrásokra támaszkodva bemutatja, hogy az ország vezetése a XV. és a XVI. század for-

dulóján milyen jövedelmekkel számolhatott és – ezzel szoros összefüggésben – mekkora valós katonai potenciál felett rendelkezett. A tanulmány megállapítja, hogy a Magyar Királyság anyagi lehetőségeit meghaladta a végvárrendszer fél évszázados fenntartásának költségei. Valós katonai ereje pedig hozzávetőlegesen 60 000 – vegyes harcértékű – főben határozható meg, szemben Perjés Géza túlzó becslésével, amely szerint a magyar uralkodó 142 000–177 000 főt volt képes mozgósítani háború esetén. Kubinyi András értekezése második felében az udvar, az urak és a köznemesség törökkel szembeni álláspontját ismerteti. Megállapítja, hogy a magyar államvezetés mindhárom oszlopa egyaránt hibás, hogy nem mérte fel az Oszmán Birodalom megerősödését, és azt hitték, hogy pusztán a végvárvonal fenntartásával megvédhetik az országot. A magyar külpolitika 1521-ig a béke megőrzésére törekedett, majd Nándorfehérvár elvesztése után külföldi segítséget keresett a török elleni harchoz. A főurak álláspontja ebben a kérdésben nem tekinthető egyértelműnek, és nehéz egységes irányvonalat kimutatni. A köznemesség politikáját pedig leginkább saját gazdasági érdekei és irreális törökellenes küldetéstudata határozta meg. Arra a felvetésre válaszolva, hogy a Jagellókori állam vezetőit egyértelműen felelőssé lehet-e tenni a bekövetkezett katasztrófáért, a szerző hangsúlyozza, hogy az ország anyagi forrásai jobb államvezetés esetén sem lettek volna elégségesek az ország megvédésére.

Zombori István (Móra Ferenc Múzeum, Szeged) a „Jagelló–Habsburg kísérlet a török elleni háborúra 1523-ban" című tanulmányában Krzysztof Szydłowiecki lengyel kancellár (egyben a lengyel delegátus vezetője) naplója alapján mutatja be az adott év októbere és decembere között lezajlott soproni, bécsújhelyi és pozsonyi tárgyalások menetét, eredményeit. A szerző rávilágít, hogy Ferdinánd osztrák főherceg, II. Lajos magyar király és Szydłowiecki európai szintű konkrét katonai tervekről tárgyaltak a török kérdést illetően. A nemzetközi konferencia végül is eredménytelenül zárult, hiszen a Lengyel Királyság a béke megőrzésére törekedett a veszélyes szomszéddal szemben. A két fiatal uralkodó pedig Nyugat-Európa támogatása nélkül eszköztelen és esélytelen volt az Oszmán Birodalommal szemben.

Tomasz Ososiński (Varsói Egyetem, Varsó) „Jan Dantyszek és Krzysztof Szydłowiecki levelezése" című értekezéséből a lengyel politikai élet két prominens személyiségén keresztül pillanthatunk be a Lengyel Király-ság bel- és külpolitikájának alakításába. Dantyszek – aki 1515 és 1532 között rövid megszakításokkal Lengyelország első, állandó nagykövete volt a császári udvarban – és a kancellár (Szydłowiecki) levelezése többnyire személyes jellegűnek tekinthető. Mindketten apró feladatokkal bízták meg egymást, közbenjárást kértek a másiktól az uralkodóknál és befolyásos személyeknél. Leveleikben ritkán jelennek meg a lengyel és az európai politika főbb kérdései. Ez alól kivétel kapcsolatuk utolsó időszaka, amikor Szydłowieckinek igen szoros a kapcsolata Ferdinánd főherceggel és magyar királlyal. Tomasz Ososiński kiemeli, hogy csak ekkor lehet beszélni egyfajta diplomáciai együttműködésről a kancellár és a követ között: hírekkel látták el egymást és bizonyos mértékben egyeztették álláspontjukat a németrómai császár és a magyar király tekintetében.

A kötet második egységét *Oborni Teréz* (MTA, Történettudományi Intézet, Budapest) „Tartományból ország: erdélyi változások a XVI. század első felében" című tanulmánya zárja le. Az értekezés kiemeli, hogy Erdélyben a Mohácsot megelőző évtizedekben megerősödött az a tartományi összetartozás-tudat, amelynek előzményei jóval korábbra vezethetőek vissza. Ezekből a folyamatokból azonban nem következett volna törvényszerűen a Magyarországtól való elszakadás. A tartományt a kényszerű önállósodás útjára a Magyar Királyságot ért oszmán támadások és Buda eleste terelte. Így formálódott ki hosszú évtizedek során az Erdélyi Fejedelemség. Az erdélyi rendekben azonban erősen tovább élt a Magyarországhoz való tartozás tudata, és ez a fejedelemség fennállásának százötven éve alatt mindvégig fennmaradt és a legváltozatosabb kifejeződési formákban bukkant fel újra és újra, mutat rá tanulmánya összegzésében Oborni Teréz.

A kötet harmadik egységét *Henryk Gapski* (Kelet-Európa Intézet, Lublin) „A lengyel egyház és az Oszmán Birodalom, valamint a török-tatár kérdés a XVI. század első felében" című tanulmánya vezeti be. A szerző a XVI. század első felében nyolc gnieznói érseki címet viselt egyházi személyiség, illetve rajtuk keresztül a lengyel egyház török politikáját vázolja fel. A nyolc egyházi méltóság török kérdésben elfoglalt álláspontja szorosan összekapcsolódott nemzetközi érdekeikkel,

kapcsolataikkal illetve a lengyel belpolitikában betöltött szerepükkel: Jan Łaski érsek és követői (Andrzej Krzycki, Jan Latalski, Piotr Gamrat, és Mikołaj Dzierzgowski érsekek), akik nyíltan Habsburgellenes és franciabarát politikát folytattak, a tartós megegyezést sürgették és támogatták az Oszmán Birodalommal. Ezzel szemben Jagelló Frigyes, Andrzej Boryszewski és Maciej Drzewicki érsekek a török elleni keresztes háború mellett törtek lándzsát. Az értekezés – zárásként – röviden kitér arra, hogy a XV. század óta folyamatosan fennálló török-tatár veszély miatt a lengyel társadalom többségénél támogatásra lelt egy keresztes háború gondolata, amelynek egyházi körökben fő patrónusai az obszerváns ferencesek voltak. Tevékenységük nyomán török- illetve pogányellenes költemények, zsoltárok születtek meg és maradtak fenn. „Speciálisan" a török veszéllyel szemben védelmező szent kultusza azonban nem alakult ki a Lengyel Királyságban, mutat rá Henryk Gapski.

A kötetet *Molnár Antal* (Eötvös Lóránd Tudományegyetem, Budapest) „A Pápaság és Magyarország a török uralom idején (1526-1686)" című tanulmánya zárja. A szerző elöljáróban a Római Kúria intézményrendszerének reformjait, valamint a Szentszék és a Magyar Királyság kapcsolattartásának módját és lehetőségét vázolja fel. Az értekezés külön fejezetet szentel a Pápaság törökellenes és ezzel összefüggésben magyarországi politikájának (ez alatt diplomáciai tevékenység, valamint katonai és pénzügyi segély is értendő), és ennek esetenkénti módosulásainak az 1526 és 1686 közötti időszakban. Molnár Antal tanulmányában – részenként tárgyalva – bemutatja, hogy a katolikus egyház hogyan és milyen eredménnyel kísérelte meg visszaszerezni pozícióit – más felekezetekkel szemben – a Magyar Királyság, Erdély és a Hódoltság területén.

A magam részéről több szempontból is roppant örvendetesnek tartom azt, hogy a Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség és a Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány a Nemzetközi Visegrád Alapítvány támogatásával vállalkozott e konferencia anyagának megjelentetésére. Először is a magyar és közép-európai történelem egyik igen érdekes részletét sikerült bemutatni több nézőpontból (oszmanisztikai, történeti, egyháztörténeti). Másrészt, nem csupán a korszakkal foglalkozó magyar történetírás eredményeit ismerheti meg az olvasó a kötetből, hanem bepillantást nyerhet a lengyel és a szlovák történetkutatás műhelyeinek munkájába is. Harmadrészt kiemelendő, hogy a kiadók magyar és angol nyelven is megjelentették a tanulmányokat. Hozzájárulhat ahhoz, hogy Magyarországon és külföldön minél többen megismerkedjenek ezen időszak közép-európai történelmével.

Bagi Zoltán

CZIGÁNY ISTVÁN

REFORM VAGY KUDARC?

Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700

(Balassi Kiadó, Budapest, 2004. 227 o. 7 kép, 1 térkép)

A magyar történelmi köztudatban számos kövület él a magyar múlt bizonyos eseményeivel kapcsolatban, s ezek generációról generációra öröklődnek, néha úgy tűnik, kiirthatatlanul. Hogy ezek honnan erednek, s mi az okuk, arról könyvtárnyit lehetne írni. Ennél azonban sokkal fontosabb és főként hasznosabb tevékenységnek tartom, ha valaki veszi a fáradtságot – s olykor a bátorságot is –, hogy ezeket a kövületeket megpróbálja eltávolítani. Vagyis a történettudomány alapvető eszközével, a szisztematikus kutatással összegyűjti a szükséges és főként hiteles adatokat, és azokat közérthető formába, könyvbe foglalva a nyilvánosság elé tárja.

Jelen kötet szerzője, Czigány István, a Hadtörténeti Intézet munkatársa, éppen ezt tette. Egy különösen kritikus témát, az 1672. évi redukciót vette vizsgálat alá, melynek során a bécsi vezetés a végvárakban szolgáló magyar

katonaság létszámát kevesebb, mint felére csökkentette. A már említett történelmi köztudat ezt a Habsburgok magyarellenességének egyik legfőbb példájaként tartja számon. Ám, miként a Szerző a bevezetőjében elmondja, elgondolkodtatta az erre vonatkozó szakirodalom sematikus volta, nacionalista indíttatású megközelítési módja. Épp ezért ismét elővette az elődök által egyszer már átvizsgált forrásokat, számos új adattal egészítette ki azokat, majd lényegesen kevésbé elfogult szemlélettel feldolgozva e hatalmas anyagot, merőben új megvilágításba helyezte a korábbról ismert tényeket, történéseket.

A Szerző persze nem ragadt le egyetlen esemény, az említett 1672. évi redukció elemzésénél. Számára ez csupán a kiindulópont, melynek ürügyén a könyv terjedelméhez képest igencsak átfogó képet rajzol a XVII. század európai és magyarországi hadügyi fejlődéséről. Ennek alapját a „hadügyi forradalom" sokat vitatott, sokféleképpen értelmezett, de a hadtörténeti kutatást serkentőleg befolyásoló elmélete képezi. A Szerző sorra végigveszi a nyugati hatalmakat, bemutatja hadállítási, hadfelszerelési, kiképzési rendszerüket, gazdasági hátterüket. E nagy ívű áttekintés alapozza meg, ebből vezeti le a redukcióra vonatkozó nézeteit.

A Szerző eddigi munkássága során is nagy figyelmet szentelt a hadügyi kérdések gazdasági vonatkozásainak. Épp ezért a magyarországi törökellenes védelmi rendszer kialakulásának bemutatásakor részletesen ismerteti annak anyagi hátterét is: honnan és mekkora jövedelmek folytak be a Kamarához, s azokból mennyit, hogyan és milyen célból fizették ki a haderő fenntartására.

Tulajdonképpeni mondanivalóját a végvári rendszerben a XVII. század első felében szolgálatot teljesített katonaság bemutatásával kezdi. Elemzi a létszámadatokat, és külön kitér a külhonban, főként a harmincéves háború hadszínterein harcolt magyar csapatokra, igyekezvén meghatározni a valós létszámokat. Nyomatékosan felhívja a figyelmet, hogy a harmincéves háború miatt a bécsi kormányzat képtelen volt a végvári rendszer megfelelő finanszírozására és ellátására, és ennek következtében a rendi haderő szerepe jelentősen megnőtt védelemben. Ezzel párhuzamosan persze a rendek anyagi hozzájárulása is emelkedett, de a Szerző jól láttatja, hogy mindez jórészt a kellő haszon reményében történt.

A harmincéves háború lezárultával a Habsburgok ismét több figyelmet szenteltek a törökellenes védelmi rendszernek. Ám épp a harmincéves háború tapasztalatai bizonyították, hogy szükség van az állandó haderőre, melynek kiépítéséhez a vesztfáliai béke után szinte azonnal hozzáfogtak. A Szerző itt rámutat, hogy erre a folyamatra és a bécsi kormányzat ebből fakadó törekvéseire eddig kevés figyelmet fordítottak a történészek. Részletesen taglalja, hogy miközben csökkentették a császári haderő összlétszámát, aközben állandó lovas-, dragonyos és gyalogezredeket szerveztek, melyek egy része az országban és a várakban állomásozott, továbbá emelték a király által fizetett magyar és német végvári katonaság létszámát. Mindezek persze súlyos anyagi következményekkel jártak, és a korabeli viszonyok között a hadvezetés nem tudta, és nem is tudhatta megoldani e problémákat, mint ahogy más európai hatalmak sem voltak képesek erre.

Czigány István a Montecuccoli hadügyi reformjaival foglalkozó részben új megvilágításba helyezi az önálló magyar haderő létrehozására irányuló magyar törekvéseket is. Véleménye szerint ugyanis nem elsősorban egy nemzeti haderő megteremtéséről volt szó, hanem a hadsereg feletti rendi ellenőrzésről. A rendek ugyanis minden erejükkel igyekeztek megőrizni a harmincéves háború idején, e téren elért nagyobb befolyásukat. Javaslataik egy, az általános hadkötelezettségen alapuló rendi haderőről szóltak, amelynek csődje azonban az 1663. évi hadjáratban gyorsan bebizonyosodott. Egyedüli járható útnak az állandó hadsereg megteremtése mutatkozott, amelybe a magyar katonaságot is betagolták volna, ám így a rendek minden ellenőrzésüket elvesztették volna a hadügyek felett. Ellenállásuk olykor az abszurditásba csapott át, mert miközben védelmet kértek a királytól a török ellen, egyszersmind követelték az állandó hadsereg csapatainak kivonását az országból.

Ehelyütt a szerző részletes áttekintést ad az állandó hadsereg kiépítését megalapozó hadügy-igazgatási, szervezeti reformokról, továbbá az annak finanszírozását szolgáló adórendszer változásairól, korszerűsítéséről. Bemutatja, hogy Montecuccoli az Udvari Haditanács elnökeként milyen megfontolások alapján, milyen intézkedéseket hozott: megkísérelte a rendszeres fizetés és élelmezés, az egységes kiképzés, fegyverzet, a korszerű taktikai elemek bevezetését. A Szerző Perjés

Géza nyomán ismét hangsúlyozza, hogy Montecuccoli „metodizmusa" nem túlzott óvatoskodásból, hanem a valós körülményeknek megfelelő mérlegelésből eredt.

Montecuccoli tevékenysége nyomán tehát alapvető változások kezdődtek a Habsburg Birodalom hadügyeiben. Ennek során azonban egyre fokozódtak a bécsi kormányzat és magyar rendek ellentétei, amelyet a vasvári béke tovább erősített. A Szerző szerint jórészt ez váltotta ki a Wesselényi-összeesküvést is. Az ezt követő megtorlás és az erőszakos ellenreformáció azonban egy elhúzódó polgárháborúhoz vezetett, amely hosszú időre meggátolta a nagyon is időszerű hadügyi és adóreformokat.

A magyar végvári haderő átszervezésének egyik fő okaként jelöli meg a Szerző, hogy a korábbi évtizedek hiányos ellátása miatt e katonaréteg kénytelen volt más megélhetési források után nézni, gazdálkodni, kereskedni, ám ez nagyban aláásta fegyelmét, harci moráljét. Montecuccoli részben ezért is javasolta létszámuk csökkentését. Ám, mint arra a Szerző nyomatékosan figyelmeztet, e tervek nem a Wesselényi-összeesküvés megtorlásaként születtek, hanem már évekkel korábban megérlelődtek. Közrejátszott ebben a törökök krétai győzelme nyomán kiújuló fenyegetés is, mellyel egy korszerűbb, ugyanakkor a bécsi hadvezetés által jobban kézben tartható haderőt kívántak szembeállítani. Czigány István ehelyütt (122. oldal, de az oldalszám hiányzik!) mondja ki az egész könyv egyik legfontosabb következtetését, miszerint az egész átszervezés és redukció az állandó hadsereg kiépítésnek folyamatába illeszkedik, mely megfontoltan és kellő előkészítés után zajlott, és az eddig kulcskérdésnek tekintett magyarellenesség csak csekély szerepet kapott benne.

A Szerző ezután a létszámcsökkentés konkrét eseményeivel foglalkozik, egyenként elemzi a négy magyarországi főkapitányságban lezajlott változásokat. Kimutatja, hol és hány katonát küldtek el. Ám korábbi történeti felfogással szemben (Takáts Sándor és mások) bizonyítja, hogy az elbocsátottak jelentős részét az egyidejűleg felállított, központi ellátmányban részesülő mezei lovas- és hajdúezredekben alkalmazták. Ezeken kívül, ugyancsak az állandó hadsereg keretében, ún. szabad századokat is szerveztek belőlük, amelyek szintén a végvárakban állomásoztak. Ezzel az adminisztratív intézkedéssel a hadvezetés nagyszámú volt végvári katonát vont ki a rendek felügyelete alól. Természetesen sokan csatlakoztak a bujdosók mozgalmához is, és nem kevesen vállaltak zsoldos szolgálatot a nyugaton harcoló seregeknél. A létszámcsökkentést egyébként nem hajthatták végre teljesen, mert a kiújuló francia háború, illetve a terjedő bujdosó-kuruc mozgalom kétfrontos harcra késztette a Habsburgokat, s így minden emberre szükségük volt. Mindezek következtében nemhogy csökkent volna, hanem inkább nőtt a török elleni védelmi rendszerben szolgáló katonaság létszáma.

Ám a probléma az új rendszerrel is ugyanaz maradt, mint korábban: hiányzott a megfelelő anyagi háttér. Így tehát szükség lett volna az adóügyeknek a hadüggyel párhuzamos megreformálására: a hadsereg igényei szerint megállapított adókivetésre (repartíció), illetve a közvetett adók (accisa) bevezetésére is. A Wesselényi-összeesküvés utáni ellenséges hangulatban azonban a bécsi kormányzat nem tudta akaratát keresztülvinni, hiszen ez a nemesség egyik alapvető jogát, a hadiadók megajánlását veszélyeztette. A kieső bevételt birtokelkobzásokból és kényszerkölcsönökből igyekeztek fedezni. A Szerző véleménye szerint az 1670-es évek magyarországi adóbevételei a csökkentett létszámú végvári haderő zsoldigényét fedezték, miközben a reguláris haderőt teljes egészében az örökös tartományokból látták el.

Az 1672. évi redukciót végül 1681-ben visszavonták, és visszaállították az 1672 előtti keretlétszámokat. Ennek ellenére Czigány István kitart azon véleménye mellett, hogy egyrészt a redukció nem jelentett tényleges létszámcsökkentést, másrészt mindenképpen szükség lett volna az elavult végvári haderőt az új típusú, reguláris hadseregbe betagolni. A reformkísérlet tehát elsősorban az anyagi eszközök hiányán és a rendi ellenálláson bukott meg.

Az elmaradt, de egyre szükségszerűbb változtatásokra az 1683-ban meginduló törökellenes felszabadító háború teremtett lehetőséget. Az ország területének nagy részét a karlócai békéig sikerült visszafoglalni, a régi-új határ pedig az egykori végvárrendszer erősségeitől messze délre húzódott. Ezek a várak így lassan jelentőségüket vesztették, a bennük szolgáló katonaságot fokozatosan kivonták, és reguláris mezei ezredekbe szervezve vetették be a török ellen. Ezzel párhuzamosan sor került a haderő logisztikai támogatásának javí-

tására is: megkezdődött a raktárhálózat kiépítése, a megfelelő ellátó alakulatok felállítása. A technikai lehetőségek (pl. úthálózat hiánya) persze korlátozták e törekvéseket.

A török kiűzése után sor került a déli határőrvidék megszervezésére, ezzel párhuzamosan megszüntették a korábbi főkapitányságokat, és három katonai kerületre osztották az országot. A magyar rendek Esterházy Pál nádorral az élen persze ismét előálltak javaslataikkal, de, mint a Szerző megállapítja, a középkori magyar védelmi rendszer modernizált változatának terve eleve kudarcra ítéltetett. A Haditanács nem vette figyelembe a rendek véleményét, hanem a reguláris hadseregre alapozva építette ki az új védelmi rendszert. Mindenekelőtt erődítményeket emeltek a határ mentén, ezekben helyezték el az állandó haderő egységeit, köztük a megmaradt végváriakat is. Itt telepítették le a rácokat is, akiket szintén reguláris katonasággá szerveztek. A török háború befejeztével hozzákezdtek a haderő csökkentéséhez is, sok ezredet feloszlattak, de a karlócai béke után két évvel kitört a spanyol örökösödési háború, ahol ismét szükség lett az elbocsátottakra. A már korábban is gazdasági tevékenységet folytató, az új rendszerben részt venni már nem képes végváriakat viszont igyekeztek adófizetésre szorítani.

Munkája végén a Szerző kifejti véleményét a „sajátos magyar hadügyi fejlődésről". Megállapítja, hogy a magyar katonaság harcmodora a törökkel vívott küzdelemben alakult ki, ahhoz alkalmazkodott, de hangsúlyozza, hogy ennek az irreguláris harcmodornak is megvolt a maga „drillje". Ám a császári hadvezérek tudatában voltak, hogy a török elleni háborúkban, de a nyugati hadszíntereken sem nélkülözhetik a magyar könnyűlovasságot, csupán a nekik megfelelő formában kell őket alkalmazni. A XVII. század végére így a magyar huszárok már szervesen beilleszkedtek a nyugati típusú zsoldosseregekbe. A végvári rendszerben szolgálatot teljesítő katonaságról megállapítja, hogy összlétszámuk, ha valamennyi típusukat figyelembe vesszük, nagyjából 30000 főre tehető, ami nagyjából azonos a török oldal erejével. Kijelenti továbbá, hogy a magyar társadalom a történelmi körülmények folytán jelentős mértékben militarizálódott, olyannyira, hogy szerinte a felszabadító háború idején 40-45000 magyar katona harcolt a különböző seregekben, amelyhez még egyszer ennyi fegyverrel rendelkező paraszti lakos járult.

Végső konklúziója az, hogy a török kiűzése utáni helyzetben a magyar rendek a birodalomba történő betagozódás vagy az erőviszonyok fegyverrel történő megváltoztatása közt választhattak. Ám mindkét út bejárása után ugyanoda jutottak: a magyar haderő a Habsburg Birodalom reguláris hadseregének részévé vált, amely megfelelt a kor színvonalának, és amely egyszer s mindenkorra elhárította a török veszélyt.

Összefoglalva véleményemet, ki kell jelentenem, hogy Czigány István könyve valóban új tudományos eredményekkel büszkélkedhet. Érvelését hatalmas mennyiségű adattal igazolja, a problémákat több oldalról vizsgálja, és kijelöli a további kutatás irányait is. Mondanivalóját bőséges jegyzetapparátus és irodalomjegyzék támasztja alá. Egyetlen apróságot lehetne felróni neki, jelesül azt, hogy bizonyos gondolatok többször is megismétlődnek, illetve vannak bizonyos átfedések a szövegben.

Sajnálatos, hogy a kitűnő tartalomhoz némileg méltatlan külső járult. Természetesen nem a borítóról van szó, hanem a rengeteg elválasztási és betűhibáról, illetve a táblázatok olykor igen rossz tördeléséről. Ami pedig a könyvészeti hivatkozás formáját illeti, továbbra sem tudok mit kezdeni egy magyar nyelvű, kifejezetten a magyar kutatók és olvasóközönség számára készített könyvben az angolszász módszerrel. Nemcsak idegen tőlünk, de hagyománya sincs, de olykor igencsak zavaró is. Talán le kellene végre szoknunk arról, hogy mindig idegen mintákat keresünk a saját, jól bevált formáink helyett. Ráadásul a történettudomány nem divat kérdése, hanem jó okkal konzervatív diszciplína.

Ám ha e bosszantó formai apróságokon felülemelkedik, Czigány István könyvét forgatva igazi tudományos élményben lesz része az olvasónak.

Domokos György

POÓR JÁNOS

ADÓK, KATONÁK, ORSZÁGGYŰLÉSEK 1796–1811/12

A nemesi felkelések gazdasági és társadalmi hátteréhez

(Universitas Kiadó, Budapest, 2003. 264 o.[1]*)*

A hivatalos ország és a nem hivatalos ország viszonya régi és sokarcú európai probléma. Poór János mintegy másfél évtizede kitűnő kismonográfiában mutatta be a nem hivatalos felvilágosodott ország világát. Most pedig, jelen művében, a törvényes ország másfél évtizedéről ad képet, pontosabban a diéták összteljesítményéről. Fő forrása a diéták kiadott anyaga, azok a vaskos kötetek, amelyeket általában nem igazán forgatnak a történészek, hiszen elég nehezek, és nem igazán érdekfeszítőek. A diétai anyag mellett alkotmányjogi és a törvényeket értelmező kéziratokat szólaltat meg. „A feldolgozás módja hagyományos" — vallja a szerző, kissé megtévesztve az olvasót, hiszen nem egyszerűen politikatörténeti, hanem egyben jogtörténeti értekezést is írt. Mivel a rendi alkotmányosság két fő eleme az adó- és az újoncmegajánlás, Poór János feladatát az ezekre vonatkozó „történeti terminusoknak történeti körüljárására" összpontosította. Ennek megfelelően a kronológiai tárgyalási mód helyett a tematikusat választotta. Mindeddig senki sem vizsgálta ilyen alaposan a XIX. század elején hozott törvények tartalmát, fogalmi pontosságát. Korántsem hagyományos ma az, hogy újkori történész az időben ilyen mélyen visszamenve nyomozza a jogi formulák változását. Évszázadok homályába való visszatekintéseivel egész sor idevágó kérdést tisztázott. Elemzéseinek tükrében szépen kirajzolódik a rendi törvényalkotás logikája, a fogalmi pontatlanság instrumentalizálásának kifinomultsága és brutalitása. Példái is amellett szólnak, hogy milyen gyümölcsöző lehet, ha a történész legyőzi a paragrafusoktól való – részben természet adta, részben a történelem sugallta, többé-kevésbé talán egészséges – irtózását. Hosszan sorolhatnánk a példákat. Először is a ma egyre erősebb borzongást kiváltó adóval kapcsolatban. A végkövetkeztetés a katonaság problémáira is áll: „Inkább azt lehet összefoglalni, mi az, ami bizonytalan a törvényekben."

Jellemző, ahogy a Rákóczi-szabadságharcba belefáradt felek, az állam és a rendi társadalom, leszerelték a nemességet, és ez a személyes felkelésen és a bandériumok kiállításán túl, minden más korábbi terhet törvényesen subsidiummá minősítettek. A nemesség következetesen érvényesíteni akarta a föld adómentességének elvét, és biztosítani a nemesi birtokszerzés lehetőségét. A munka eredményeként az eddiginél élesebb fény vetül a posztjozefinista abszolutizmus és rendiség dualizmusának működési mechanizmusaira. A végeredmény: a hiánypótló fogalomtörténeti összefoglalás, majd a nemesi társadalom és a politikai elit éles elmarasztalása. A szerző következtetései több vonatkozásban is újabb kérdéseket vetnek fel, és – nyilván egyik céljának megfelelően – vitára ösztönöznek, részben a jelen mű egyes téziseivel, de egyben az újkori fejlődésről kialakított historiográfiai álláspontokkal is, és ha vitázunk velük, akkor célunk új távlatok keresése is, nem pedig elvont történelmi igazságok bizonygatása.

A munka historiográfiai helyzetképpel indul, így magától adódik a kérdés, hogy ez a kép mennyire teljes, és a rövid jellemzések mennyire árnyaltak. Más szóval, miként illeszkedik a jelen munka a historiográfiai kontextusba. Kétségtelen a tárgyalt időszakra „a történetírás túlnyomóan negatív ítélete". De az is kétségtelen, hogy a megidézett szerzők keresték a magyarázatot az őket is nyomasztó történelmi helyzetre. Wertheimer Ede műveiben nem a sommás elmarasztaló és a felmentő ítélet az érdekes, hanem az, ahogy elénk tárják a diétai politikai élet differenciáltságát, különböző irányzatok összecsapását, és közben a szerző mindvégig érezteti: forrásai nem teszik lehetővé, hogy arról is írhasson, amit a hajdani kortársak gondoltak, és csak bizalmas körben tártak fel egymásnak. Marczali Henrik észrevétele klasszikus érvényű: „...az országgyűlések története nem a nyilvánosság előtt folyik." A történészek közül Domanovszky

[1] A jelen írás *Poór János:* Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12 című akadémiai doktori értekezéséről elhangzott opponensi vélemény némileg módosított változata.

Sándor lett a legbeavatottabb ebbe a világba. Igaza van Poór Jánosnak, hogy „parancsoló köteteinek megjelenése után senki sem vállalkozott" a korszak politikatörténetének vizsgálatára, hiszen feltárult az, ami a történész számára egyszerre áldás és átok: az egykori élet – munkára ösztönző és munkától riasztó – sémákba nehezen szorítható gazdagsága. Igaza van Poór Jánosnak abban is, hogy Domanovszky kerülte a minősítéseket, ugyanakkor mégis minősített, amikor az 1811–1812-es diéta feloszlatásának jelzése után vissza- és előre tekintett: „a nemzeti fejlődésben így is keserves cezúra volt az abszolutizmusnak ez a 13 esztendeje [1812–1825], amely egy 22 éves [1790–1812] föllendülési korszak további építő munkáját szakította meg. Igazságtalanság azonban a kor embereivel és törekvéseivel szemben, ha ezt az időszakot nem számítjuk a nagy magyar reformhoz."

Nem célunk ez alkalommal annak a – Domanovszky-idézetünkben is felvillanó – többé-kevésbé látens vitakérdésnek a tárgyalása, hogy mikor is kezdődött a reformkor, van-e folytonosság – és milyen – az 1790-es és az 1830-as évek reformtörekvései között. Viszont röviden talán célszerű lehet utalni erre a vitára. A historiográfiai körképben talán bővebben lehetett volna utalni azon jelentős munkákra, amelyek ellentmondanak a hagyományos és többé-kevésbé hivatalos periodizációnak. Csáky Móric munkája szerepel, de Kecskeméti Károly monográfiáját nem említi. Ezek sem rehabilitálják a hivatalos Magyarországot. Nem is céljuk. Az említett szerzők „hosszú tartamban" gondolkodnak. Kecskeméti kifejezetten provokatív, kérdésfeltevései gondolatilag termékenyek, és ma sem vesztettek érvényükből. Például az sem, amikor azt vizsgálja, hogy a korszak periodizációja miként került a „25 év mítoszának" hatása alá. Egyébként Horváth Mihály maga is küszködött önnön mítoszával. Magyarország történelme című szintézise egyszerre képviseli és mond némileg ellent neki, ugyanakkor racionális magyarázatot keresve arra, hogy az 1790-es évek oly ígéretes nekilendülését miért követte az eszmék és tettek apálya, nálunk és egész Európában. Horváth Mihálynak ezen művében és hajdani *Ellenőr*beli (Poór János által nem említett) cikkében valamiféle patthelyzetnek is tanúi lehetünk, éspedig annak, hogy egyik fél sem kezdeményezi komolyan az adott rendszert és a rendiséget feszegető reformokat, nehogy a másik fél ellene kijátssza saját kezdeményezését. II. József reformpolitikája, mint H. Balázs Éva és Hajdu Lajos oly alaposan bemutatta, radikalizálta a magyar felvilágosodást. A radikalizálódásnak megvoltak az objektív és szubjektív határai. Az viszont már az ellenforradalmi paranoia eredménye lehetett, hogy a besúgók – Wertheimer Ede fő informátorai – állandóan francia forradalmárokkal példálóztak, amikor a magyar diétai hangadókat jellemezték, akiknek taktikájáról és stratégiájáról sok mindent regéltek, de mindezt megszűrve, alighanem jó néhány olyan mozzanatot lelhetünk fel, amelyek kiegészíthetik az országgyűlési iromány alapján kialakítható képet. Szekfű Gyula – Wertheimer munkáiról elfeledkezve – szóvá is tette Magyar történetében, hogy – bár talán Horváth Mihály az egyetlen, aki a diétai anyagot átnézte – „beosztása, mely szerint már 1802 óta ébredés korszaka van, nem fogadható el". (Egyébként korábban ugyancsak Szekfű hangoztatta, Horváth Mihállyal egybehangzóan, hogy „a század fordulója után [...] a nyelvi mozgalom nemesi elemei háttérbe szorulnak, immár nem tesznek különbséget nemes és jobbágy közt". És mint tudjuk, a diéta törvényt hozott a nem nemesek pörölhetési jogáról is.) Poór János az ennek ellentmondó, élesen elmarasztaló minősítést idézi Horváth Mihálytól. A historiográfiai körképben mind Grünwald Béla, mind Marczali Henrik megnyilatkozásaiból olyan elemek kerülnek bemutatásra, amelyek feledtetik, hogy ők milyen széles európai összefüggésekben értékelték a honi fejleményeket. Grünwald világosan leszögezte, hogy „a rendi alkotmányok közös hibája az, hogy e formában nem lehet megteremteni az összhangot az állam és társadalom között"; különösen oly időkben, amikor – mint Marczali hangoztatta – „a forradalom mindenütt megöli a reformot." Marczali nézeteinek a jelzését Poór János egy stb.-vel zárja, mintha a nagy történetíró okfejtése a kényszerpálya kényszerképzetének mechanikájával lenne leírható. Márpedig a tárgyalt időszak jellemzése ennél árnyaltabb, hiszen – mint Marczali írja – amikor „a francia felforgató eszmék veszedelme megszűnt, ismét útja nyílt a reformnak", mert: „A magyar társadalmat 1790-től 1815-ig nagy alkotmányos érzék mellett a javításhoz való erős hajlandóság jellemzi. Minden hazafi kiveszi részét a nagy munkában. Csak azt nem tudják, hol kell kezdeni, hogyan kell a sok külön elszigetelt törekvéseket egy cél felé egyesíteni." És

amikor a magyar nyelv terjesztése érdekében törvényeket hoztak, akkor „a nemzetiségnek demokratikus alapra helyezése volt az az elv, mely itt jelenik meg történetünkben először".

Némi célzatossággal idéztem ezt, mintegy jelezve, leegyszerűsítőnek érzem, hogy – mint Poór János írja – csupán „szimbolikusak lennének a magyar nyelv ügyében tett", egyébként „jeles eredmények". Mindez mintha már elvezetne a fő témától. De nem így van, mert a nyelvkérdés, ha eltekintünk közvetlen politikai töltésétől, egyben valamiféle szelep szerepét is játszotta, olyan helyzetben állították előtérbe, amikor más súlyos kérdésekben nem tudtak konszenzust kialakítani.

Poór János periodizációja, az 1796–1812-es időszak korszakként kezelése mindenképpen indokolt. De vajon az 1790-es évek és az 1820-as évek diétai bizottságok munkálatai közé eső szakaszban vizsgálódva, a fogalmi „körüljárás" nem hozhatott volna még több eredményt? Az operátumokban ugyanis a rendiségnek alaposabban kellett szembesülnie saját magával. A viták során a bizottsági tagoknak őszintébben és teljesebben kellett nyilatkozniuk azokban a nagy kérdésekben, amelyeket Poór János filológiai nagyítója alá helyezett.

Poór János könyve historiográfiai bevezetőjében Szekfű Gyulának a nemesség szociális érzéketlenségét illető észrevételét is idézi. De vajon nem emelte-e ki összefüggéseiből az idézetet? Szekfű igazán vigasztalan képet festett, amikor bevezette a rendi nacionalizmus – oxymoronszerű – korszakjelző fogalmát. De a színfoltokat is rávitte a sötét képre. Elmarasztalta a diétai nemességet, de a korszakon belül érzékeltette a fejlődést, amikor kiemelte, hogy a magyar felvilágosodás értelmiségi alakjai olyan „eredeti egyéniségek", akiknek annyira eltérőek az eszményei, hogy „innen a szivárványszerű, alig megfogható volta az eszméknek, melyeket ez a valósággal »felszabadult« magyar generáció termelt ki magából". Így „az új nemzeti gondolat számára intézmények nem, legfeljebb érzés és hangulat állott a XVIII. század végén készen". Viszont már „tapintható a nemzeti mag, mely a rendi burkot szét fogja repeszteni". Ezt „a fiatalos új erőt egyelőre még akadályozza mozgásában a régies szabású rendi öltözék, de már érezhető, gesztusainak szenvedélye már megjósolja, mily szabad szárnyalásban fog fölfelé törni, ha egyszer, Széchenyi vagy Kossuth gondolkodásában, meg fog szabadulni a rendi kölönctől...".

Szekfű fogalomalkotó leleménye: „a felvilágosodott rendiség" terminusa is a folytonosság és a fejlődés folyamatosságának lehetőségét érzékelteti. A reakció nem bizonyulhatott mindenhatónak. Igaz: „Szélesebb horizontra azonban kevesen vágyakoznak; az európai felvilágosodásnak leghatékonyabb adagait, a politikai gondolatokat nem hajlandó többé bevenni a vagyonát és előjogait féltő rendiség, úgyhogy a modernebb ideák csak a felszín alatt, látszólag közömbös formában élhetnek. De életük pontosan megfigyelhető, és ezzel bizonyíthatjuk, hogy a XVIII. század felvilágosodásától egyenes vonalban húzódik a változás, a modernizálódás szükségérzete egész a 30-as évek liberális reformnemzedékéhez," közben pedig az 1825-ös diétán már a rendi alkotmány „szinte a felszín alatt" átváltozik „konstitucionálissá", miután a rendek már 1812-ben „elméletben és magatartásukban modern alkotmányos alapokra helyezkedtek". Mindezt azért is idéztük, hogy érzékeltessük, miként kerekedik felül egyazon szerző művében is a hosszú távú történelemszemlélet a rövid időszakaszra korlátozódó helyzetmegítélésből fakadó, globálisan ítélkező szemléleten, miként üt át a történeti valóság érzékelése a történetíró ideológiai szenvedélyein, és így láthattuk, Szekfű a nemesség világának megjelenítésekor is jelezte a változás és változtatás igényét és szándékát, bár a rendi érdekvédelem szándékát még az 1830-as évek liberális törekvéseire is igyekezett rávetíteni, például gondosan vigyázott arra, hogy ifj. Wesselényi Miklós jelentőségét ne ismerje fel.

Poór János filológiai elemző munkájának nagy érdeme a kontrafaktualitás mellőzése. Szigorúan a tényekre szorítkozik. A tényekről a források tudósítanak, melyek maguk is tények. Minden kornak és időszaknak olyanok a forrásai, amilyet megérdemel – többé-kevésbé. Már Kossuth Lajos szóvá tette, hogy nem maradt fenn semmi a hajdani kerületi gyűlésekről, a főrendek tárgyalásairól. Ugyanakkor a rendelkezésre álló diétai anyag mintha szándékosan burkolózna a kollektív homályba, mintha rejtőzködnének azok a kiemelkedőbb figurák, akiket a spiclijelentések nem győztek kárhoztatni. Aligha véletlen, hogy nem maradtak fel a diétákról olyan naplók, mint a későbbiekről. Így valóban „a nemesi maszsza" összteljesítménye jelenik meg a források tükrében. Talán még ez is ösztönzött az időbeni filológiai mélyfúrásra, mint az eredmény is mutatja, hiánypótló és szinte sziszifuszi

munkára. Poór János – mint jeleztem – gondosan be is mutatja, hogy a törvények szövege mennyire bizonytalan, homályos, nélkülözi a pontos normativitást. Majd kemény erkölcsi ítéletet mond a rendiség és a bürokratikus abszolutizmus dualizmusa fölött. „Ki nem mondott nagystílű alkuról van szó", miközben „az udvar nem tett semmit a nemesség álságos szerepjátéka leleplezése érdekében". Tegyük hozzá, nem is tehetett, mert ha a híveinek írásait mind engedi megjelenni, akkor kellemetlen válaszok jelenhettek volna meg, mint Kovachich kéziratban maradt művei, melyek egyike szórakoztatóan jellemzi a kettős diskurzusban is jeleskedő, hivatalra és nemesi birtokra éhes köpenyeg- és tollforgatókat, mint típust, akiknek szellemi teljesítményét a jelen mű elég sokra értékeli. Nem véletlen, hogy Metternich sem örült, ha egy-egy ilyen vérmesebb, abszolutizmust igenelő tollforgató a magyar rendiség konzervativizmusát kiadványában feszegette, vagy csak feszegetni akarta. Jobban konveniált a nemesi sérelmi politika, amely Kecskeméti Károly szerint olyan „szelep" volt, amely a már említett dualizmus fenntartását biztosította.

Poór János erkölcsi színezetű ítéletmondása az egész rendszer problematikáját némileg erkölcsi problémává alakítja. A „mi a teendő" – általa feltett – kérdésére válasza egyértelmű: „elő lehetett volna venni Hajnóczy [...] műveit". Igaz, azok nem jelentek meg, de még a jóval mérsékeltebb írások sem. De az is igaz, mint a szerző hangoztatja, hogy ismerték őket, és ezért is ásták mélyre azokat, bár a Balítéletekről-ben, amely a rendi jogvédelem köntösében politikai liberalizmussá teljesíti ki a felvilágosodás eszméit, érezhető Hajnóczy hatása. A cenzúrától mégsem lehet eltekinteni. Ha csak egy ponyva-versike megemlítette a háborús adóterhek nagyságát, a cenzúra már lecsapott, nem is beszélve az igényesebb értekezésekről. A parasztság helyzetéről csak uralkodói engedéllyel lehetett közölni bármit, így még Schlachta Ferenc úrbéres viszonyokról szóló, óvatoskodó írása sem láthatott napvilágot. Reviczky József hazát boldogítani akaró munkáin évekig rágódtak, és közben jól megdorgálták. A cenzor például Kisfaludy Sándor – Poór János által is idézett – Szózatából kifésülte a francia forradalom mozgósító erejéről szóló részeket is. Kecskeméti Károly szóképe „a cenzúrázott Magyarország"-ról tökéletes. Persze ezt a kemény cenzúrát is lehet az elit számlájára írni. De nem félő, hogy a kritika parttalanná válik? Hogy parttalanná válik a lehetőségek megítélése? Az 1800-as évek nemesi öndicsőítése után suhant is az ostor, amikor Kölcsey (ha az idézendő vers nem apokrif) így írt:

> Páris ígért szabadságot,
> Ti nem fogadtátok...

Poór János is majdnem költői magasba emelkedik, amikor ítél: „Az 1800-as évek politikusai semmivel sem magyarázhatták szerény teljesítményüket. Nem hivatkozhattak az abszolutizmus nyomására. Ha akarták volna, 1809-ben el is szakíthatták volna az országot a birodalom nyugati felétől. Nem tették." Tudjuk, hogy nem tették, de ők valóban tudták-e, hogy ilyen korlátlan lehetőségeik voltak? Kölcsey Ferenc csak 1820-as években döbbent rá a nagy „lehetőségre", és pillanatnyi ihletét, valamint jövőre vonatkozó vágyát dokumentálta. Igaz, az 1800-as évek diétáinak egyik szereplője, Perényi Zsigmond már az 1848 előtt jelezte Kossuthnak, hogy függetlenségi harc lesz, és miután nem tagadta meg a Függetlenségi nyilatkozatot, ki is végezték. Milyen reális alapja lehet annak, hogy ma 1809-en 1849-et kérjük számon? Ezt a kérdést kiegészíti az, hogy vajon számunkra nem inkább az az érdekes, ahogy az 1800-as években a mindennapi gondokról és a nagy perspektívákról gondolkoztak? És talán bizonyos időszakokban nem az a legfontosabb, amiről a legkevesebbet beszélnek?

A fő kérdés: a többlettermék elosztása. Ennek előállítója a paraszt. Braudel szerint a Földközi-tenger régiója „parasztok, részmunkások, földtulajdonosok univerzuma", és itt „rövid távon, hosszú távon a mezőgazdasági élet uralkodik. Eltartja-e az emberek növekvő létszámát, a városok luxusát, mely olyannyira elkápráztató, hogy csak azt látjuk? Ez minden nap, minden század alapkérdése. Minden más, ehhez képest, szinte nevetséges." Magyarországon is így volt, kisebb luxussal, kisebb termelékenységgel, és kellő komikummal. A paraszti többletterméken hárman osztoztak. A termelő, a birtokos nemes és az uralkodó. Mindhárman egymás ellen szövetkeztek, és egyben a maguk módján összetartottak. A termelő és a birtokos nemesség szövetsége az adótörvények káoszán, az adócsaláson és az adó mértékének megállapításán nyugodott. Ehhez járult még a katonáskodás kérdése. A katonák létszámának emelése munkáskezeket

vont el a gazdaságtól, ezért a nemesi vonakodás a haderő modernizálásával és növelésével szemben megint csak társadalmi érdeket érvényesített, a jobbágyét is, aki – mint Hobsbawn jelezte és a legkülönbözőbb hatósági személyek is megerősítették – valóságos katasztrófának tekintette a katonáskodást, és nem csak azért, mert az ő lúdtalpáról esetleg nem gondoskodtak olyan körültekintően, mint a nemesi felkelőkéről. A katonaság a családi gazdaság stabilitását veszélyeztette. A termelő paraszt másik pártfogója „a jó király" vagy „a jó császár", és ez a szövetség a birtokos nemesség hatalmának megszorításán nyugodott. Az abszolutizmus védelem volt az elnyomás és a kizsákmányolás ellen, akárcsak a rendiség. Ennek a rendszernek megvolt a maga belső racionalitása. Ez biztosította stabilitását, és törékenységét. Ha megbomlott az egymással és egymás ellen szövetkező felek közötti „egyensúly", akkor az addig békés parasztok vérengző kollektívummá változtak. II. József nagy árat fizetett azért, hogy a világot körültekintően kialakított társadalmi támogatottság nélkül próbálta átszervezni. II. Lipót óvatosabban játszott a tűzzel, viszont politikájával megerősített egy olyan felismerést, amely megerősítette a központi hatalom önbizalmát, éspedig azt, hogy a parasztságot ráengedheti a nemességre, és ehhez értelmiségi segítséget is kaphat. Ferenc császár fantáziátlansága a stabilitás záloga volt, és a stagnálásé is, hiszen az ellen-felvilágosodás kemény rendőruralommal párosult, a Vérmező emlékét 1802-ben felfrissítették. Egyébként a történelem igazolta a fantáziátlanságot, mert – mint Macartney jelezte – ahányszor hallgatott a tanácsadóira, és újított, nyomban háborút és területet vesztett, így aztán Napóleon érdeme lett a Habsburg Birodalom – később újabb vereségeket hozó – reneszánsza.

Az 1830–1840-es évek példája azt mutatja, hogy a rendszerváltoztatás igénye egyszerre alkotmányos és társadalmi reformmal, pontosabban forradalommal kellett hogy összefonódjon. Kérdés, hogy az 1800-as években lehetett-e és volt-e a nemességen belül olyan réteg és csoport, amely a felvilágosodás örökségét éltetve, reformmunkába kezdhetett volna? Voltak egyének! De a reform feltétele az lett volna, hogy az 1790-es évek operátumait napirendre tűzzék. Így lehetett volna kilépni az említett patthelyzetből. Ez viszont elsősorban az ellen-felvilágosodást hordozó abszolutizmus és a hozzá lojális rendiség érdekeit sértette volna. A nyilvánosságtól is jobban félt, mint a felvilágosodott rendiség hordozói, akik valamiféle utóvédharcra szorultak, és hangoskodó grava-minális politikára, miközben az operátumok elővételét követelték. Ezek megvitatása elsősorban a kormányzat számára nem kívánatos eszmecserét indíthatott volna el. Az adott helyzetben viszont – mint Poór János munkája dokumentálja – senkinek sem volt érdeke, hogy feltáruljon az egész rendszer morális vagy amorális ökonómiája, amelynek eltérő mértékben, de mindenki éltetője és foglya, haszonélvezője és kárvallottja volt. Az ország népe hol az ínségtől szenvedett, hol a konjunktúra hasznát próbálta lefölözni, élni próbált a gazdasági lehetőségekkel. Az adócsalással és a rendi rendetlenséggel összefonódó gazdaság is gazdaság.

Braudel így összegezte életének tanulságait: „Számomra a piac az egyenlítő, az egyenlítőtől délre a déli félgömb, azaz a cserekereskedés, az egyenlítő fölött, az északi féltekén található a kapitalizmus. A déli félteke, a cserekereskedés szintje, ezt nevezik olaszul economia sommersának, ha ennek a »fekete« gazdaságnak a valósága nem egzakt, akkor az általam bemutatott konstrukció önmagától összeomlik." A kapitalizmus ugyanis csak felépítmény, amelynek ereje mozgékonyságában rejlik, és erejében, mert monopóliumokkal él, és csal. De ez ne vezessen erkölcsi ítélet alkotására, mert: „A kapitalizmus se nem jó, se nem rossz, nem erkölcsös és nem csaló, olyan amilyen, és számunkra a probléma nem az, hogy megítéljük, hanem az, hogy megértsük." Így vagyunk a rendiséggel is, és a Habsburg Birodalom gazdasági világaival.

Az abszolutizmus és a rendiség féltékenyen őrizte pozícióit, hatalmának rejtett és nagyon is nyilvánvaló dimenzióit. Az uralkodó már múltjánál és helyzeténél fogva olyan legitimáció forrása volt, hogy maga az önmagát megkoronázó császár is engedett az eurosznobizmus és a hatalmi legitimáció íratlan parancsának, és hallgatott Talleyrand-ra, „osztályidegen" feleséget keresett, akit Metternich kínált fel. A boldog Ausztria házasodott, a magyar rendiség pedig akarva-nem akarva a lehetőséget éltette, hogy a népszuverenitás verbalizmusa valósággá válhat, mint ennek a folyamatnak egyik szakaszát Csáky Móric oly szépen érzékeltette. Anton Springer szerint az 1811–1812-es magyar diéta választási lehetősége nem az elavult alkotmány vagy az új értelmes alkotmány volt, hanem a törvények uralma vagy

pedig a kabineturalom, ezért a magyarok a rendi jogvédelemmel „érdemeket szereztek a hazának". Persze ebbe az ítéletbe belejátszanak az 1860-as évek jelenének vágyai, amelyek magukhoz igazítják a múltról alkotott kép sok részletét. Célirányos ítélet, mint Esterházy Mihály 1848 márciusában elhangzott mondása is, amelyet akár alkalmazhatnánk az 1800-as évekre: „Inkább alkotmányos pokol, mint abszolutista paradicsom." Tudjuk, és láttuk, egyik sem fenyegetett.

De hogyan gondolkoztak az 1800-as években? Nem térünk ki a napóleoni ajánlatra, mert Poór János sem igazán veszi komolyan, hogy az átmenetileg világhódító francia hadúr és a színeváltozásban jeleskedő udvaroncok – B. Croce „Európa története"-nek leggátlástalanabb figurái – Magyarországgal kapcsolatban miben törték fejüket hatalmi számításaik mérlegelésekor. Ha a magyar kortársak azt mérlegelték, hogy a francia forradalomból sarjadó fejlemények és alakok mit csináltak a korszellemmel, akkor az inkább riasztó lehetett, mint vonzó, bár Napóleon mítoszának volt egyfajta varázsa. Rendszerváltoztatáshoz azonban újabb – a forradalomból tanuló – forradalom perspektívája kellett, és vonzóbb Európa is, ennek vonzóbb képzete.

Dessewffy József az 1820-as évek elején így látta: „Hallatlan dolgok fognak előbb-utóbb következni mindenütt, ha a józanész valamiképpen el nem fordítja a legbutább és legalábbvaló indulatosságoknak kicsapongásait. Utoljára mi is részt fogunk venni. Adja Isten, hogy eszünk legyen akkor, és hogy igaz nemzeti függetlenséget szerezzünk magunknak. Úgy feláldozhatnók a feudále szisztémát – de nagyon kételkedem akár okosságunkban, akár nemes szívüségünkön – az egoisz-musz rozsdája eszi szíveinket – nem vagyunk mi többé arisztokraták, hanem cacokraták. [...] Nagy és közönséges lesz a pezsgés, a zavar, mert ez nem egy országi, hanem európai revolúció lesz – azonban ki fog vitetődni – mert megtanulták az emberek a francia revolúció hibái által: mit kell eltávoztatni a revolúciók haladásában. Ismétlem: nagy dolgokat fogunk érni, ha valami közben jövő fátom vagy az okosság és józanész szelleme nem fogja végképpen eloszlatni a tornyozkodó fellegeket."

Ez az idézet egyben egyik válasz is lehet arra, hogy 1809-ben miért nem akarhattak többen 1849-et. De vajon eléggé tisztán látjuk, hogy az 1800-as években a magyar politika lehetőségeit miként gondolták át egy olyan világban, amelyben az új legitimáció a gazdasági növekedés és a nacionalizmus lett, és ez a rendiségnek, valamint az abszolutizmusnak egyaránt a felszámolását kellett, hogy jelentse? Dessewffy József világosan felismerte az alternatívát és a politika alapkérdését, hogy „mit–miért". Vissza is rettent, amikor látnia kellett, hogy a magyar felvilágosodás és liberalizmus folytonosságát kiteljesítő nemzedék miként bontja le a „feudále szisztémát", miközben, mint Poór János idevágó tanulmányai is érzékeltették, ő maga is hozzájárult a rendszerváltoztatáshoz.

Poór János, amikor mintegy jó évtizede a nemhivatalos Magyarországról értekezett, a nemesség sokat ígérő polarizálódásáról írt, és felrótta Berzeviczy Gergelynek, hogy „nem árnyalta a nemességet". Most tagolatlan maszszaként jelenítette meg a nemességet, amely – akkor – nem élt a kínálkozó lehetőségekkel. Kitűnően sikerült korábbi könyve és jelen munkája – dialektikájuk révén is – kiegészítik egymást. Jelen munkája – mint elöljáróban hangoztattam – fontos, hiánypótló mű, filológiai elemzéseivel és szemléletével egyaránt gazdagítja tudásunkat, beépül abba a nagy „házi vitába", amely történetírásunk dinamizmusát is biztosítja, miközben nemzedékek és egyének közös gondolkodásának, dialógusának vonulatába illeszkedik, és abban előkelő helyet foglal el. A munka társadalmi hasznossága abban is rejlik, ahogy ellentmond a szokványos heroikus modellnek. Kemény mementó a totális nosztalgiázás ellenében. A paragrafusok történeti-filológiai elemzése egyfajta – H. H. Stahl kifejezésével – „tényfürdő". Az elemzésekben állam és társadalom viszonyának tartós, hosszú távon érvényesülő mozzanatai – Nicolae Iorga kifejezésével: „történelmi állandóságai" – tárulnak fel. Ez pedig példa arra, hogy történettudomány a jelen tudománya is, hiszen – mint Hajnal István hangsúlyozta – minden osztálytársadalom olyan, mint a rendisége, és ez vonatkozhat arra is, ami utána következik, miközben – úgyahogy – a nagy pillanatok vonzásában élünk, éldegélünk.

Miskolczy Ambrus

REINHARD NACHTIGAL

RUSSLAND UND SEINE ÖSTERREICHISCH-UNGARISCHEN KRIEGSGEFANGENEN (1914–1918)

(Verlag Bernhard Albert Greiner, Remshalden, 2003. 391 o.)

Az osztrák-magyar haderő első világháborús szerepléséről, a hadműveletekről és azok hátországi következményeiről számos magyar és idegen nyelvű kötet jelent meg a világégés kilenc évtizeddel ezelőtti kitörése óta. Ezek között viszonylag kevés akad, amely a császári és királyi fegyveres erő antant-hadifogságba került katonáinak sorsával foglalkozik. Közülük is sok a vissza-emlékezés, a napló, a regény, amelyek csupán a fogságba esés körülményeit, a kényszerű rabság kálváriáját, annak mindennapjait, az elszenvedett megaláztatásokat és nélkülözéseket, valamint szerencsés esetben a hazatérés örömét osztják meg a kései olvasóval.

Tulajdonképpen mind a mai napig keveset tudunk a Monarchia hadifogságba került katonáinak sorsáról, a fogság körülményeiről. Az első világháború során a dunai birodalom katonái közül legtöbbet az orosz csapatok ejtettek foglyul, közülük több százezren csak hosszú évek múlva látták viszont szülőföldjüket, nagyon sokuk pedig sohasem.

A témakörben eddig kevés, tudományos kutatások eredményeit összegző és azokat közreadó mű született. Ezt a hiányt részben pótolja Reinhard Nachtigal nemrég napvilágot látott munkája, amely a szerző 2000-ben, a Freiburgi Egyetemen megvédett disszertációjának kiadott változata. A kötet csak részben hiánypótló, hiszen írója csupán a cári birodalom európai részén fogva tartott volt osztrák-magyar és német katonákkal foglalkozik, s elvétve tesz említést a Szibériában, a Távol-Keleten és Közép-Ázsiában létezett fogolytáborok lakóiról. Ennélfogva a magyar hadifoglyokról is igen ritkán emlékezik meg, holott ezt több százezres létszámuk is indokolná. Véleményem szerint több eredeti, a foglyok életét és mindennapjait a táborokban, vagy a gazdasági munkavégzés közben bemutató fényképpel színesebbé lehetett volna tenni a mondanivalót.

A szerző alapos kutatásokat végzett orosz, osztrák és német levéltárakban, felhasználta a rendelkezésre álló, fontosabb európai nyelveken megjelent szakirodalmat. Rögtön meg kell jegyeznünk, hogy az általa felsorolt magyar nyelvű irodalom ma már meglehetősen túlhaladott és az is hibásan szerepel a kötet végén található bibliográfiában.

A bevezetésben a témával kapcsolatos kutatások korábbi és mai állásáról kapunk tájékoztatást (pl. arról, hogy Oroszországban az első világháború alatt a központi hatalmak 2,4 millió katonáját tartották fogva), továbbá a szerző áttekinti a hadifogsággal kapcsolatos nemzetközi szakirodalmat és forrásokat.

Az első fejezetben először a hadifoglyokat a frontról a hátországba szállító orosz apparátus felépítését taglalja részletesen. Megtudhatjuk, hogyan építették ki Oroszország európai részén a hadifoglyokat elosztó és befogadó állomások hálózatát. Értesülhetünk az orosz vezérkar Alexander Petrovics von Oldenburg herceg vezette, a világháború kezdete és 1917 áprilisa között működött egészségügyi és evakuációs csoportjának tevékenységéről. Részleteket tudhatunk meg az Osztrák-Magyar Monarchia legnagyobb erődrendszerének, az 1915. március 22-én kapitulált Przemysl 120 000 fős védőőrségének hátországba szállításáról, ami nagy feladat elé állította az orosz hatóságokat. Felvázolja, milyen okok vezettek a Monarchia főleg szláv nemzetiségű katonáinak átállásához 1914–1916 között. Nyomon követi a Kijev melletti Darnicában, valamint a moszkvai katonai körzet területén és Moszkvában létrehozott gyűjtőtáborokban fogvatartottak számának változását, beszél az erre a célra igénybe vett katonai kórházakról. Bemutatja a hadifogoly-ügyekben illetékes orosz központi szerveket, így a hadügy- és a többi minisztériumot, valamint azok feladatait. Szót ejt az orosz Legfelsőbb Főparancsnokságról (Sztavka), illetve más katonai törzsekről, az Orosz Vöröskeresztről, az udvari körökhöz tartozó személyekről, pl. a cárnéról és más hercegnőkről, akik kapcsolatba kerültek a hadifogolyügyekkel.

A szerző 2,1 millió főre teszi az orosz hadifogságba esett osztrák-magyar katonák számát. Részletezi, hogy a keleti front egyes nagyobb hadműveletei alkalmával hányan kerültek közülük a cáriak fogságába, továbbá

azt, milyen eloszlásban voltak jelen a birodalom európai területén a császári és királyi, illetve a német hadifoglyok.

A második fejezet a foglyok egészségi állapotával és a kívülről jövő segítségnyújtással foglalkozik. Tárgyalja a hadifoglyok nemzetközi jogi státuszát, bemutatja hogy viszonyult ehhez a cári Oroszország. Felsorolja a Központi Hatalmak hadifogoly-ügyekkel foglalkozó központi szerveit, elemzi az osztrák-magyar közös hadügyminisztérium, a nem katonai szervezetek (pl. a külügyminisztérium, és a Vöröskereszt-szervezetek), a porosz hadügyminisztérium, a Német Vöröskereszt munkáját. Kitér a semleges országok intézményes gondoskodására (pl. az amerikai YMCA, a Svéd és a Dán Vöröskereszt akcióira), valamint a foglyok érdekében Oroszországban kifejtett tényekedésére. Bemutatja az Egyesült Államok – a Központi Hatalmak fogságba esett katonáinak védőhatalma – hivatalosan végzett tevékenységét a cári birodalomban. Részleteket tudhatunk meg a hadifogolyügyek vöröskeresztes nővérek delegációi által végzett kölcsönös ellenőrzéséről 1915–1916-ban. Felsorolja, milyen külföldről érkezett látogatói voltak a hadifoglyoknak 1915–1918 között Oroszországban.

A harmadik fejezet a külföldi hadifoglyok munkaerőként történt oroszországi alkalmazását vizsgálja: beszél a mezőgazdaságban, az erdőkben a hadsereg számára végzett polgári jellegű munkákról, az iparban alkalmazottakról, a fronton út- és sáncépítésen dolgozókról. Választ kapunk arra is, milyen mértékben használta fel a foglyokat az orosz hadigazdaság. Megemlékezik arról, hogy az Ideiglenes Kormány 1917 februári hatalomra jutása után, hogyan módosult a foglyok munkára fogása. Kitér a hadifoglyok között fellépett betegségekre és halálesetekre.

A negyedik fejezet tárgyalja a hadifoglyokat befolyásolni akaró orosz nemzetiségi politikát – amelynek részét képezte a nemzetiségek szerinti szétválasztásuk 1914–1915-ben –, a szlávok számára kibocsátott manifesztumokat. Beszél a két szerb önkéntes hadosztály felállítását célzó kampányról és azok felhasználásáról 1916–1917-ben. Megismerteti az olvasót azzal a bánásmóddal, melyben a Monarchia olasz és a román nemzetiségű volt katonáit részesítették, továbbá az önkéntesekből felállított Csehszlovák Légió bevetésével és Ukrajnából való távozásával 1917–1918-ban.

Az ötödik fejezet témája a visszanyert szabadság. A szerző nyomon követi a táborok feloszlatását, a foglyok szabadulását és hazatérését, az 1917–1918-ban körükben folytatott bolsevik agitációt. Megjegyzi, hogy Ukrajnában Harkovon keresztül, illetve északon Péterváron át vezetett a hazatérő katonák útvonala.

A művet záró megjegyzésekben Nachtigal a korábban elmondottakat elemzi és foglalja össze. A függelékben néhány vázlatot találunk Oroszország európai részének katonai körzetbeosztásáról, a fogságba esettek osztrák-magyar frontról történt elszállításának irányáról, a foglyok munka-erőként való bevetésének irányairól 1916-ban, a hadifogolytáborok elhelyezkedéséről Kijevben, illetve azon nagyobb oroszországi beruházások földrajzi elhelyezkedéséről, ahol foglyokat alkalmaztak. A kötetet rövidítés-, forrás-, irodalom- és névjegyzék egészíti ki.

A könyvet főként az első világháború történetét kutató szaktörténészeknek ajánlom. Sajnálatos, hogy a világháború során idegen hadifogságba esett magyar katonák történetét tárgyilagosan és modern megközelítésben feldolgozó kötet megjelenése még várat magára.

Balla Tibor

WOJCIECH STELA

POLSKIE ODZNAKI HONORWE I PAMIATKOVE 1914–1918, 1918–1921

(Wojny a grnice panstwa, Warszawa, 2001. 258 o., ill.)

Az 1914–1918, illetve 1918–1921 közötti lengyel érdemjeleket és emlékjelvényeket ismertető kötet elvben, párhuzamosan, háromnyelvű volna, egyes történeti részeknél azonban a lengyel, német, vagy angol szövegek egyike-másika esetenként rövidebb, itt-ott el is marad, a rendkívül gazdag képanyag aláírásai azonban mindig háromnyelvűek. Így

a lengyelül nem tudók is jól használhatják a munkát. A mű kifejezetten lengyel szempontból áttekinti az első világháborút megelőző eseményeket, majd a világháború különféle lengyel vonatkozásait részletezi – lengyel légiók, P. O. W. (= Polska Organizacja Wojskowe – Lengyel Harci Szövetség), lengyel katonai egységek Franciaországban és Oroszországban, polgárőrségek különféle lengyel területeken, humanitárius szervezetek, légügy, cserkészmozgalom.

A második rész az új Lengyelországért, annak határaiért folytatott harcokat mutatja be – pozeni nagy-lengyelországi felkelés (1918–1919), felső-sziléziai felkelések, pomerániai, sziléziai harcok, lengyel–ukrán háború (1918–1919), a bolsevikok elleni harcok (1919–1921), szövetségek, katonai egységek (ukrán, orosz, kozák stb.), a Lettország és Litvánia körüli harcok, lengyel önkéntesek Franciaországban.

A szerző részletesen bemutatja a fenti harcokkal kapcsolatban keletkezett elismeréseket, kitüntetéseket, jelvényeket, rokon emlékeket. Külön részben taglalja a kópiákat, hamisítványokat –az utóbbi időszakban e részterületen is egyre gyakoribb fantáziadarabokkal együtt. Külön rész foglalkozik a korban (de a két világháború közötti Lengyelországban is) rendkívül divatos emlék- és alkalmi jelvényekkel, hazafias ékszerekkel. Ezeken leginkább (korábbi) orosz hatások figyelhetők meg. Kitér a különféle veteránszervezetek jelvényeire is. Szól a régebbi lengyel felkelések emlékét megörökítő emlékérmekről, emlékkeresztekről. Érdekes, hogy ezek között több az oszt-rák-magyar, illetve orosz kitüntetésekből átalakított darab. Taglalja a lengyel függetlenségi harcok körüli érdemekért kiadott lengyel állami elismeréseket is. Válogatást közöl a kor „polonica" jelvényeiből is. Ezek között is találhatók osztrák-magyar darabok.

Értékes rész a korabeli lengyelországi kitüntetés-előállítók, jelvénykészítők részletes listája. A recenzensben felmerül a kérdés, hogy vajon mi magyarázza a bolsevikok oldalán harcolt (s nyilván jelvényekkel is bíró) lengyelek emlékeinek elhagyását. A képeken közölt daraboknál mindig megtalálhatók a hivatalos megnevezések, utalások az esetleges színezésre, szalagra, számozásra, vésetekre stb. Érdekes, hogy nagyon gazdag a tárgyi emlékekhez kapcsolódó (adományozási) okmányok, viselési igazolványok köre is. A szerző gyakran közöl úgynevezett viselési képeket, sőt ezekből – újszerű, de meglehetősen ötletes módon – kinagyított, apró részleteket is.

A korabeli jelvény- és kitüntetésanyag meglehetősen lengyel nemzeti karakterű: majd minden példányon megjelenik a koronás lengyel sas. A darabok nagy része különféle keresztformákat mutat – érdekes, hogy a korabeli lengyel emlékanyagban a horogkereszt is előfordul. Sok példányon valamilyen regionális, helyi jellegzetesség, vagy pl. heraldikai jelkép is tanulmányozható. Gyakoriak az évszámok, dátumok.

A műben egyes magyar vonatkozásokról is olvashatunk, pl. hogy az első világháború idő-szakában egyes lengyel katonai csoportokat az akkori Magyarország területén lévő táborokba (Máramarossziget, Huszt) internáltak. Ezeket az eseményeket is jelvények örökítik meg. E részben a szerző hibát követ el, amikor közli, hogy a kérdéses táborok Magyarországon és Csehországban voltak. Kétségtelen, a vonatkozó helyszínek 1919 és 1938 között (az akkori) Csehszlovákiához tartoztak, ebből eredhet a félreértés.

Mérvadó külföldi szakmai körök e kötetet tartották a 2001. év nemzetközi összehasonlításban is legjobb falerisztikai könyvújdonságának.

Pandula Attila

RUPRECHT ANTAL

MAGYAR ÖNKÉNTESEK A TÉLI HÁBORÚBAN

(Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Budapest, 2003. 195 o.)

A nemzetközi és a hazai könyvpiacon az utóbbi tíz évben számtalan, a második világháború nagyobb hadműveleteit, csatáit, fegyvereit, haditechnikai újításait, eddig ismeretlen, vagy kevésbé ismert szereplőit, az egyes résztvevő országok hadvezéreit, politikusait bemutató kötet, képeskönyv, ismeretterjesztő mű jelent meg. Sajnos ezek közül

elég sok a kevésbé színvonalas, tömegigényt kielégítő munka (lásd Földi Pál könyveit, vagy a sebtében és pontatlanul lefordított angolszász irodalmi termékek tömkelegét), ráadásul aránytalanul nagy részük csupán a náci Németország haderejével és a Waffen SS-alakulatok szereplésével foglalkozik. Az olvasónak egyáltalán nincs könnyű dolga tehát, amikor a hatalmas kínálatból a számára leginkább megfelelő kötetet kiválasztja.

Örvendetes tény, hogy Magyarország második világháborús szerepvállalásáról is egyre több színvonalas monográfia, képeskönyv, komoly előzetes kutatásokat igénylő szakmunka, vagy éppen dokumentumkötet lát napvilágot, nagyobb részt a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum munkatársainak (így Szabó Péter, Ravasz István, Számvéber Norbert) tollából.

Az intézmény kivételesen a nem a falai között alkotó és tevékenykedő kutatók műveinek megjelentetésére is vállalkozik. Ezek sorába tartozik Ruprecht Antalnak a magyar és az egyetemes történelem egy kevésbé ismert epizódjáról szóló kis kötete is. Több érv szólt a könyv kiadása mellett, közöttük a legfontosabb az, hogy a mai napig vajmi keveset tudunk az 1939–1940-es szovjet-finn Téli Háború történéseiről, amely csupán kis epizóddá zsugorodott az utókor emlékezetében. Kevésbé köztudott, hogy ebben a háborúban a finnek oldalán (több más nép – svédek, dánok, norvégok, franciák, belgák, angolok, amerikaiak, észtek, olaszok – fiaiból verbuválódott önkéntesek mellett) Kémeri Nagy Imre főhadnagy – majd százados – vezetésével egy zászlóaljnyi magyar önkéntes is részt vett, és próbált segíteni a szovjet agresszió elhárításában. A magyarok harcokba ugyan nem kapcsolódhattak be (csak 1940 február végén érkeztek ki, az év márciusában képezték ki őket a finnek által alkalmazott harceljárásokra), mivel időközben a március 12-én Moszkvában aláírt békeszerződéssel véget ért a háború, azt követően azonban egy hónapon át (1940 április közepétől május közepéig) szerepet vállaltak a Szovjetunió és Finnország új államhatárának őrzésében. A közelmúltig kevesen szerezhettek tudomást arról, hogy az önkénteseken kívül a magyar Honvédelmi Minisztérium egymillió pengő értékben küldött fegyvert, lőszert és felszerelést Finnországba, így nyújtott támogatást a harcoló finneknek, ezenkívül a magyar Vöröskereszt és a különböző társadalmi szervezetek által gyűjtött adományokat is eljuttatták északi testvérnépünkhöz.

Ruprecht Antal finn és magyar nyelvű kötetéhez dr. Holló József Ferenc vezérőrnagy, a Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója írt előszót, melyet Juha Wihersaari alezredes, budapesti finn katonai attasé bevezetője követ. Ezután a finn hadsereg főparancsnoka, Mannerheim tábornagy 38. számú napiparancsa szerepel a műben, melyben a finnországi nemzetközi önkénteseket méltatja és megköszöni segítségüket.

A következőkben rövid összefoglaló ismerteti a magyar önkéntesek szerepét a háborúban, majd annak a közel 350 magyar férfinak a névsorát olvashatjuk, akik Magyarország területéről önkéntesként vettek részt a háborús eseményekben a finnek oldalán.

Hatvanhat korabeli fényképet is láthatunk a kötetben a magyar önkéntesek finnországi útjáról, amelyek bemutatják kalandos, fél Európán át (Jugoszlávia – Olaszország – Franciaország – Nagy-Britannia – Norvégia – Svédország – Finnország útvonalon) vezető utazásukat, megérkezésüket és fogadásukat, télies viszonyok között végbement kiképzésüket, valamint megörökítik a katonák mindennapjait, és vidám pillanatait Lapua városában és Lappeenrantában, ahol később a szovjet-finn határt őrizték.

A művet lapozva több egykori magyar és finn résztvevő visszaemlékezésével is találkozhat az olvasó. Negyvennél is több fénykép követi nyomon a háború magyar és finn veteránjainak a háború befejezése után 50 évvel lezajlott találkozóján történteket. Láthatunk képeket a budapesti Hadtörténeti Múzeum anyagaiból 2003 februárjában a budapesti Finn Nagykövetségen, majd ez év márciusban Helsinkiben az ottani Hadtörténeti Múzeumban rendezett kiállításról is.

A munka legnagyobb erénye, hogy az olvasó átfogó képet kap a finn és a magyar történelem egy kicsi szeletéről, nevezetesen a Téli Háborúról, amely megalapozta a két nép máig tartó barátságát. Ezenkívül a történésekben komoly szerepet vállaló zászlóaljnyi magyar önkéntesnek is méltó emléket állít.

A mű nem a szakmai közönségnek íródott, sokkal inkább a figyelem felkeltése, és ismereteink bővítése volt a célja. Ezt a célt, bátran állíthatjuk, el is érte.

Az ismertetés írója mindenkit arra biztat, hogy bátran vegye kézbe a tetszetős kiállítá-

súra sikeredett kis kötetet és merüljön el kissé a múlt tanulmányozásában.

A kötet érdeklődésre tarthat számot a második világháború korszaka, illetőleg a finn-magyar közös múlt iránt érdeklődő széles olvasóközönség körében, annál is inkább, mert a finn-magyar katonai, politikai és gazdasági kapcsolatok alakulását 1919-től napjainkig végigkövető magyar nyelvű összefoglaló kötet megjelentetése, bármily kívánatos volna is, még várat magára.

Balla Tibor

A HADTÖRTÉNETI MÚZEUM ÉRTESÍTŐJE 6. ACTA MUSEI MILITARIS IN HUNGARIA

(Hadtörténeti Múzeum, Budapest, 2004. 320 o.)

Örömmel üdvözölhettük a Hadtörténeti Múzeum Értesítőjének legújabb, immár hatodik számát, melyet a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Nemzeti Kulturális Alapprogram és a Hadimúzeum Alapítvány támogatott. Örvendetes tény, hogy a Hadtörténeti Múzeum folyóirata az elmúlt években immár éves rendszerességgel megjelent, jóllehet éppen jelen szám megjelenése a „megszokott" anyagi okok miatt elcsúszott, de ezen recenzióval egyidőben – ha nem már korábban –, a következő, hetedik kötet is napvilágra került.

A szerkesztők a tartalmat három, egymástól jól elkülönülő fejezetre osztották. A legelső vegyes tanulmányokat tartalmaz a „múzeumi gondolat" tárgykörétől a magyar hadtörténelem és hadtörténelem emlékeinek ápolásáig. Következő egység részben a Hadtörténeti Múzeum gyűjteményeiből összeállított válogatást tartalmazza, részben az ott folyó tudományos műhelymunka új eredményeibe avatja be az olvasót. Végezetül az intézmény, illetve munkatársai közreműködésével, az elmúlt időszakban megrendezett jelentősebb kiállításokról, azok eredményeiről tájékozódhatunk.

Értekezések, tanulmányok. Mintegy felvezetésképpen *R. Várkonyi Ágnes* kultúrtörténeti gondolatait olvashatjuk a múzeum eszméjéről, melyeket a Nemzeti Múzeum alapításának 200. évfordulójára rendezett konferencia kapcsán osztott meg a hallgatósággal, s most az olvasóközönséggel is. Átfogó ismertetést kapunk a XVII. századra kialakuló magángyűjteményektől a XX. század elejére létrejött szilárd közgyűjteményi hálózatig végbement szemléletbeli változásról; arról, hogy a tárgyak gyűjteményéből miként vált múzeum. Mindeközben érzékeltetvén a kultúra értékőrző és új értéket teremtő képességét.

Babucsné Tóth Orsolya az 1924-ben létrehozott Országos Magyar Hadimúzeum Egyesület tevékenységének és a múzeum érdekében végzett munkájának bemutatására vállalkozott. Az Egyesület 11 éves működése akár iskolapéldája is lehetne annak, miként fut vakvágányra a legnemesebb elképzelés is a kedvezőtlen körülmények és anyagi helyzet miatt.

A következő szerző, *Czaga Viktória* a budai vár 1849. májusi ostroma során elesett Hentzi tábornoknak emelt emlékmű történetével foglalkozott. A Ferenc József császár személyes megrendelésére készült emlékmű, mely a várban felállítva a nemzet arculcsapása volt, a kiegyezést követően folyamatos politikai viharokat kavart, s csak 1899-ben sikerült egy kevésbé szem előtt lévő cs. kir. gyalogsági hadapródiskola udvarára száműzni. Az emlékművet 1918-ban szétbontották, s innentől kezdve az azt díszítő szobrok külön életet éltek, s a legutóbbi időkig nagyobb részüknek nyoma veszett.

Babucs Zoltán az 1944-ben felállított magyar póthadsereg eddig kevéssé ismert történetéből tárt fel egy újabb területet. Nevezetesen a 2. tábori póthadosztály alakulatainak sorsát követhetjük végig megalakulásuktól, az 1944 őszi–téli erdélyi, északkelet-alföldi harcaikon keresztül, míg 1945 januárjában a Felvidéken álló leharcolt hadosztályt Németországba szállították, ahol áprilisban megadták magukat az amerikai hadseregnek.

Gyűjteményi- és műhelymunka. Lugosi József tollából, egy a Hadtörténeti Múzeum által 2001-ben megszerzett, igen gazdag, a modern kézifegyver-történetet szinte teljesen átívelő gyűjtemény bemutatásának második részét olvashatjuk. Az új kardok, szablyák, kardbojtok, török, rohamkések, különféle puskák

és karabélyok és szuronyaik leírása után most a forgó- és öntöltő pisztolyok következtek.

Az első világháború tárgyi emlékei közül a hivatalos állami emlékjeleknek a Hadtörténeti Múzeumban őrzött darabjait, történeti hátterüket, szimbólumrendszereiket ismerteti *Sallay Gergely Pál*, külön kezelve a vesztes államok, illetve utódállamaik háborús emlékérmeit, valamint a győztesek győzelmi érmeit és háborús emlékérmeit. A bevezető tanulmányt az egyes államok által alapított érmek leírása követi.

Különösen kellemes élmény volt e recenzió írója számára a szívéhez oly közel álló zászlókról szóló rövidke tanulmány *Cs. Kottra Györgyitől*, aki a két világháború közti magyar gyalogsági zászlók szabályozásában megfigyelhető anomáliákra hívta fel a figyelmet. A Monarchia szétesésével ugyanis annak zászlói elvesztették szerepüket, de amíg a lovassági zászlók ügyét 1920-ban rendezték, a gyalogság esetében erre csak 1938-ban került sor. Addig csak ideiglenes (meglehetősen nagyvonalú) szabályozás történt, aminek következtében a három fő típusba sorolható csapatzászlók is rendkívüli változatosságot mutatnak.

Bodor Imre írása egy, az aradi vértanúk emlékére készült karkötőt ismertet, mely 2002 óta szintén a múzeum gyűjteményét gazdagítja.

Rendkívül izgalmas olvasmány, hogyan alakul egy tárgy sorsa egy mesterember keze alatt, különösen, ha azt az egyik legnemesebb szakma képviselője, a restaurátor teszi. *Tombor Krisztián* egy XX. századi, lovát ugrató huszárt ábrázoló Dreher-sörplakát konzerválását és restaurálását írta meg, detektívregénybe illő módon. Külön értéke e rövid munkának a sörgyár történetének bemutatása, melyből kiemelnénk az egykori konszerntulajdonos Dreher Jenő példaértékű szociális tevékenységét.

A következő tanulmány az 1987 M. ejtőernyős hadi- (gyakorló) öltözetről szól, mely a magyar honvédség (néphadsereg) első terepszínű egyenruhája volt. A szerzőtől, *Baczoni Tamástól* megtudhatjuk, hogy jóllehet már 1938-tól kezdve voltak kísérletek terepszínű ruházati tárgyak (pl. az ún. sátorlap-esőgallér) használatára, azok rendszerbe állítására azonban nem került sor. Az egyenruha sorsának alakulása igen ismerős lehet, több évtizedes tervezgetés után, a rendszerbe állítást követően 3 év elteltével új, „nyugati" terepszíneket vezettek be, s ekkor átkerült a „Kihordás alatt lévő öltözetek és ruházati cikkek" rovatba.

Balló István a Magyar Néphadsereg hivatásos és továbbszolgáló állományának hadi (gyakorló) ruházata és felszerelési tárgyai (1970-1991) címmel készített tanulmányt.

Kiállítások. A Hadtörténeti Múzeum időszaki kiállításain igyekszik a magyar hadtörténet korábban soha be nem mutatott részleteit, emlékeit a nyilvánosság elé tárni. Így merült fel a gondolat, hogy egy katonacsalád történetét mutassák be, s a kiállítás „Katona apák – katona fiúk. Fejezetek a Pacor katonacsalád történetéből" címmel nyílt meg 2001. november 16-án. A kiállítás-megnyitón *Stemlerné Balog Ilona* által elmondott beszéd szerkesztett változata után *Galván Károly* Pacor családot bemutató tanulmányát olvashatjuk. A négygenerációs katonadinasztia „szolgálata" 1808-ban kezdődött és 1945-ben ért szomorú véget, mindeközben a család tizenhárom tagja lett katona és házastársi kapcsolat révén további nyolc főnek ez volt a hivatása.

2001-ben a millennium kapcsán a Collegium Hungaricum szervezésében magyar rendezvénysorozat volt Bécsben. Ennek keretében öt nagyszabású kiállítást készítettek osztrák és magyar szakemberek, melyek közül négyben – a főrendezők mellett – a Hadtörténeti Múzeum stábja működött közre, az anyaggyűjtéstől a látványterven át a kivitelezésig. A munka tanulságait *Kreutzer Andrea*, *Nagy András* és *Szoleczky Emese* foglalta össze. A négy kiállítás: „Császár és király. Történelmi utazás: Ausztria és Magyarország, 1526–1918", „Magyar királykoronázások Pozsonyban", „Együtt az oszmánok ellen. A Magyarországi végvárak kiépítése és működtetése a XVI–XVII. században" és „A vasfüggöny".

A tanulmányok végeztével a szerzők és anyaintézményük felsorolása következik, de talán nem lenne hiábavaló, ha egy rövid, néhány soros szakmai életrajzot is olvashatnánk. A tanulmányokat angol és német nyelvű recenziók zárják, a kötetet nagyszámú illusztráció teszi még hasznosabb és kellemesebb olvasmánnyá.

Pászti László

NICOLAUS ROCKBERGER

DET NYA EUROPA

Centraleuropeisk och baltisk historia och politik

(SNS Forlag, Stockholm, 2004, 363 o.)

A magyar múlt nemzetközi hírű svéd kutatója ismét fontos monográfiával jelentkezett. Ezúttal az Európai Unió kibővítésének ténnyé válására tekintettel összefoglalóan tárgyalja „az Új Európa" jelentős részét kitevő közép-európai és balti államok történetét és napi politikáját. A térségbeli nyolc állam címerével ékes borítójú, hasznos térképekkel és kiváló műalkotások reprodukcióival gazdagított népszerű-tudományos műhöz Habsburg Ottó, az utolsó magyar trónörökös írt előszót, melynek első mondatában az 1989-es, Sopron melletti, határnyitó Páneurópa-pikniket idézi fel, utolsó mondata pedig az Európa Unió 2004-es, jelentős kibővülésére utalva, a béke és szabadság által jellemzett jövendő össz-Európa vízióját vetíti elénk.

Témája feldolgozását Nicolaus Rockberger Közép-Európa és a Baltikum fogalmának tisztázásával indítja, majd felvillantja e térség ókori berendezkedését. Ezt követően két rövid fejezetben Attila hun és Nagy Károly római birodalmát mutatja be. Ehhez csatlakozóan „Árpád és a magyar honfoglalás", „A Babenbergek Ausztriája", „A Premyslek Csehországa", „A Piastok Lengyelországa" című négy, egymást sok tekintetben átfedő és egyúttal kiegészítő fejezet a 895–1374 közti közép-európai történeti fejleményeket ágyazza nemzetközi összefüggésekbe. A továbbiakban, és a középkornál maradva, még külön szól a szerző Szent István és az Árpád-házi királyok Magyarországának belső fejleményeiről, Pannonhalmáról, a Károly Róberttől Hunyadi Mátyásig tartó „magyar aranykorról". Ezt követően, a Kárpát-medencéből kitekintve tér át a Habsburg-dinasztia színre lépésének és birodalomépítésének, a baltikumi német keresztény térítésnek és térhódításnak, a lengyelországi Jagelló-korszak történéseinek és az e korszakbeli csehországi fejleményeknek a bemutatására.

A tárgyalt térséggel kapcsolatosan az újabb jelentős korszakváltást a szerző „A feudális magyar állam katasztrófája" című fejezettel indítja, majd az Erdélyi Fejedelemségről, ezt követően az ausztriai birodalomfejlesztésről, a Habsburg Birodalom kettészakadásáról, a harmincéves háború korszakáról és következményeiről szól. Kitekint a Német Lovagrend baltikumi uralmának kiépítésére, az azt követő északi fejleményekre és a lengyel-litván kettős állam fejlődésére. A koraújkorral szóló első fejezet „Kuruc és labanc" címmel ismét először a magyarországi fejleményekkel ismerteti meg az olvasókat, majd az oszmán uralomtól való megszabadulást, a Rákóczi-szabadságharcot, a Pragmatica Sanctio korát, Mária Terézia és II. József uralmát idézi fel. Ezek után tér át a sorsdöntő XVIII. századi lengyelországi fejleményekre, majd ismét nemzetközi összefüggéseiben e térség francia forradalmi (ideológiai) és napóleoni (hatalmi) háborúinak, valamint szentszövetségi korának történelmét mutatja be.

Ezt követően Nicolaus Rockberger, újólag a magyar történelmi fejleményeket részesítve előnyben, külön fejezetekben szól a magyar reformkorról, az 1848-as forradalomról, a Kossuth-szabadságharcról, a neoabszolutizmus koráról és a kiegyezésről. Ezekhez csatlakozóan mutatja be a XIX. század nemzetközi fejleményeinek e térségre gyakorolt hatásait. Az Osztrák-Magyar Monarchia nemzetiségi viszonyainak ismertetését követően önálló fejezetekben szól még a pánszlávizmusról, a szarajevói merényletről és a Nagy Háború fejleményeiről, következményeiről.

Utóbbiakat tekintve ez esetben Lengyelország újjászületésének, a csehszlovák állam létrehozásának a tárgyalása megelőzi a trianoni magyar tragédia és hatásai felidézését, beleértve ebbe a részleges békés revízió megvalósulását és az új háborúba való belesodródást. Természetszerűleg ehhez a bemutatott képhez csatlakozik a Lengyelország pusztulásáról és új határok közti újjászületéséről szóló fejezet.

Ezzel jut el a szerző a legújabb kori fejleményekhez, amelyeknek középpontjába a

lengyelországi bolsevik uralom elleni megmozdulásokat és az 1956-os magyar szabadságharcot állítja. Ezt követően a magyarországi gulyáskommunizmust és annak 1989-es nyilvánvaló bukását mutatja be, majd felidézi az ezen időszakbeli ausztriai, csehszlovákiai, lettországi, litvániai, észtországi sorsot. Kitekint még a balkáni történésekre is, amelyek a nagy délszláv állam szétrobbanásához vezettek. A történelmi áttekintés záró fejezete, jellemzően, „Magyar Millennium" címmel idézi fel az utolsó tizenöt esztendő közép-európai térségbeli fejleményeit. A továbbiakban még az Európai Unió, az Észak-atlanti Szövetség közép-európai és baltikumi térnyerésének folyamatát, az e keretek között megvalósuló regionális együttműködést mutatja be Nicolaus Rockberger. Az olvasó tájékozódását a rendkívül gazdag hivatkozás-anyag mellett, földrajzinév- és személynév-jegyzék is segíti.

Feltétlenül fontosnak tartjuk ennek a műnek a magyar hadtörténelem iránt érdeklődő olvasók számára való bemutatását. Ugyanis, miközben súlyának megfelelően mindvégig a hazaiak által jól ismert magyar múlt felidézése áll a középpontban, ez az eseménytörténeti áttekintés olyan állandó, a közelebbi és a távolabbi fejleményekre való kitekintéssel történik, hogy ezáltal a tárgyalt magyarországi történések és hadi fejlemények is világosabban láthatóak, jobban megérthetőek.

Zachar József

Budapest, 2003. 462
o. ISBN 963 206 458 5

A magyar hadtörténelem évszázadai

Szerkesztette: Király Béla – Veszprémy László

Hosszú évtizedek óta ez a magyarul és angolul egyidőben megjelent tanulmánykötet vállalkozik elsőként a magyar hadtörténelem 1000 esztendejének tudományos igényű feldolgozására, időrendben haladva a magyar államalapítástól egészen Magyarország NATO csatlakozásáig. A szerkesztők által felkért szerzők a magyar hadtörténetírás fiatalabb és tapasztaltabb generációi, egyetemi és intézeti kutatóműhelyei képviseletében mutatják be a magyar katonai múlt legfontosabb fejezeteit, mindvégig felhasználva a hazai és külföldi levéltári és nyomtatott forrásokat, hasznosítva a hadtörténetírás hagyományos vagy éppen legújabb módszereit, szempontjait és eredményeit.

A kötet hét fejezetében (Középkori Magyarország, Török hódítás Magyarországon, Magyarország a Habsburg Birodalomban, Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc, A kiegyezéstől Trianonig, A Magyar Honvédség a második világháború előtt és alatt, Magyarország a vasfüggöny mögött) 22 tanulmány olvasható, amelyhez a hazánk NATO-csatlakozásának menetrendjét felvázoló Epilógus társul. A tanulmányok némelyike konkrét eseményeket, hadműveleteket tárgyal, mások a katonai szervezetek, illetve egyes fegyvernemek adott korszakbeli történetét, a magyar hadtudomány és hadművészet egy-egy fejezetét, megint mások a hadsereg és a politika viszonyát vizsgálják. E sokszínűség, valamint a tanulmányokhoz csatlakozó jegyzetek, térképoldalak, és a kötetet teljessé tevő bibliográfia, életrajzi adattár, hely- és személynévmutató egyaránt hozzájárulnak ahhoz, hogy a NKÖM támogatásával megjelent mű a magyar hadtörténelem korszakos kézikönyve legyen.

Atlanti Kutató és Kiadó Közalapítvány

KRÓNIKA

Galántai József 1926–2004

A nekrológ műfajként – az első árvák sírbeszéde óta – szinte megkérdőjelezhetelen módon liturgizált. Még Krúdy sem tudott ez ellen tenni, legalábbis hatásában. Így formabontásra e sorok írója sem kíván vállalkozni.

78 éves korában elhunyt Galántai József emeritus egyetemi tanár. Több mint fél évszázadot töltött a katedrán. Az új- és legújabbkori magyar történeti tanszéken járta végig a sokakra kötelező, kevesekre nem mindig előírt graduális promóciót: tanársegéd, adjunktus, docens lett, végül professzor. Volt dékánhelyettes, tanszékcsoport-vezető. Krédójához tartozott: nem küzdünk érte, ám ha mandátumot kapunk, meg kell felelnünk annak. Talán nem is a tanárt vagy a kutató történészt tette félre önmagában, amikor e tisztségeket vállalta: időbeosztása imponáló volt. Ám ha valaki, ő tisztában volt az egyetemi funkciók relativitásával. Tanári tevékenységét egyik sem kezdte ki.

Szeretett tanítani. Közelebb állt hozzá a kiscsoportos szemináriumban, jól felkészített és felkészült hallgatókkal történt együttműködés. Emerituskent panaszkodott: egyre nehezebb idézni a múlt eme oktatási műfajának színvonalát. Világosan és egyértelműen látta az okokat is. Elemzőkészsége – korunk rettenetesen felélt szavával – példaértékű volt. Hallgatóit pedig primus inter parescnt fogadta.

Az ELTE Bölcsészettudományi Karán sok zseniális előadót őriz az emlékezet. Legendák és mítoszok keletkeztek Bóka Lászlóról, Szabó Árpádról, Szalai Sándorról, Hahn Istvánról, Mátrai Lászlóról. E sorban Galántai professzornak nehezen találnánk helyet, pedig sem száraz, sem unalmas nem volt. Ebben sietett segítségére intellektusa és a történeti személyiségek megítélésére is alkalmas emberismerete. Nem állt tőle távol a történeti pszichogram készítése: „segédtudományként" mizantrópiája és olykor nem is enyhe cinizmusa állt rendelkezésére.

Sokat írt, de könyveinek sztárolásával nem foglalkozott. Az sem érdekelte különösebben, hogy Eötvös-monográfiája szinte alig kapott említést. A kilencvenes évek eleje önmagát egyre inkább elveszítő könyvészetében már alig akadt hely recenziónak, vitának.

Végigjárta, végigkutatta a dualista kor számára érdekesebb területeit. Talán megengedhető a szubjektív emlék. Galántai professzor egyik bécsi ösztöndíját megelőzően írta könyvét a szarajevói merényletről. Együtt mentünk a Heeresmuseumba, láttuk az autót és a véres egyenruhát. Előbb csak nekem tartott előadást: hol állt Gavrilo Princip, milyen szögből lőtt. Az ismertetés idegenvezetéssé vált: pár perc múlva már sokan hallgatták.

Az első világháború történetéről írott és több kiadást – az utolsót 2001-ben – megért szintézise eléggé paradox jellegű. Nem tartotta magát hadtörténésznek, e területen inkább külföldi kutatási eredményeket összesített és rostált. Közelebb állt hozzá a politika- és az intézménytörténet. Utolsó kutatási eredményei a dualista rendszer végvonaglásán mutattak túl. A békeszerződések keletkezése, a döntési folyamatok érdekelték. A visszajelzések elmaradása az Eötvös-monográfia fogadtatását ismételte.

A tanár persze kizsákmányolta a tudóst, ám ez az egyetemeken természetes. Azt adta elő, amit kutatott, írt, bár némi kritikával fogadta az axiómát: az univerzitáson kétszer nem szabad ugyanazt előadni.

Színes egyéniség volt. Az egymás iránt nagyobb tiszteletet tanúsító külföldi kollégák egy alkalommal kissé furcsállták, hogy a magyar delegáció tagjai csak Herr Blockältester szóval fordultak a küldöttség vezetőjéhez. Amikor pedig azt az cléggé kínos kérdést kapta, hogy az érkező magyar történészek nem félnek-e egymástól, humorát kellett cserbenhagynia: – Nem, ha én döntöm el az utazók névsorát.

A Kar egyik professzora egyszer azt javasolta a rádió bölcsész végzettségű riporternőjének: a végtelenül unalmas műsorban helyet lehetne talán találni a bölcsészkar nem alvásra késztető személyiségeinek. A névsor nem lenne hosszú, ám Galántai József nevét minden bizonnyal ott olvasnánk.

Vargyai Gyula

LEBOVITS IMRE

120 ÉVE SZÜLETETT NAGYBACZONI NAGY VILMOS VEZÉREZREDES, HONVÉDELMI MINISZTER

Nagy Vilmos[1] ősi erdélyi család szülötte. A nemesi – lófő – címet Apafi Mihály fejedelemtől kapták. A család Kossuth és az 1848–1849-es szabadságharc iránti tisztelet és elkötelezettség szellemében élt. Szegények voltak, de a fiaik, Béla és Vilmos, nem csak középiskolai, hanem főiskolai végzettséget is szereztek. Mindketten a katonai pályát választották.

Nagy Vilmos a szászvárosi református gimnáziumban érettségizett. Erdély és a Bethlen Gábor teremtette humanista szemlélet nagy hatással volt rá. A soknemzetiségű Erdélyben a magyarok, szászok, románok, zsidók, örmények tisztelték és megértették egymást. Ott került igaz barátságba Groza Péterrel, a későbbi román miniszterelnökkel és államférfival. A Ludovika után honvéd felsőbb tiszti tanfolyam következett, majd 1909–1912 között a bécsi Hadiiskola, ahol már kibontakoztak kiemelkedő képességei, bár a középiskolában és a Ludovikán is mindig osztályelső volt. Tanulmányait mindvégig díjmentesen, államköltségen végezte. Pályafutását a honvédségnél kezdte. A korabeli felfogás a honvédséget a közös alakulatoknál alacsonyabb értékűnek tekintette, ezért hátrányosabb helyzetűnek is minősült, viszont a szellem sokkal magyarabb volt, mint a német parancsnoklási nyelvű közös egységeknél. A trianoni békeszerződés után is hivatásos tiszt maradt. Kiválóan képzett, nyelveket beszélő katona volt, pályája, egyénisége azonban, vélhetően családjának, neveltetésének, Erdély megértő légkörének köszönhetően, jelentősen eltér a korszak vezető tisztjeiétől.

Az első világháború kitörésekor Nagy Vilmos alakulatával először a Szerbia elleni hadműveletekben vett részt 1914 decemberéig. 1915 elején a Kárpátokban harcolt a kemény téli csatában, majd részt vett a sikeres támadó hadműveletekben, a gorlicei áttöréskor, 1915 májusában, a 79. honvéd gyalogdandár vezérkarában szolgált.

1915 augusztusa és 1916 júniusa között először a Magyar Királyi Hadügyminisztériumban, majd a Szurmay-hadtest parancsnokságán teljesített szolgálatot, részt vett a Volhíniában zajlott súlyos harcokban. Tevékenységéért 3. osztályú hadidíszítményes katonai érdemkeresztet kapott, valamint három alkalommal a legfelsőbb dicsérő elismerésben részesült.

1917–1918 folyamán a Keleti-Kárpátokban az orosz csapatok ellen 28 kilométeres szakaszon védekező 16. honvéd gyalogdandárnak volt egy éven át a vezérkari főnöke, onnan vezényelték 1918 elején a Honvédelmi Minisztériumba.[2]

[1] Nagy Vilmos, nagybaczoni, vitéz lófő (Parajd, 1884.május 30 – Budapest, 1976. június 21.) katonatiszt, katonai szakíró. Hadnagy 1905., főhadnagy 1910., százados 1914., őrnagy 1919., alezredes 1921., ezredes 1925., vezérőrnagy 1934., altábornagy 1937., vezérezredes 1940. Ludovika Akadémia, bécsi Hadiiskola. Vezérkari tisztként részt vesz az első világháborúban. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg parancsnokságán teljesít szolgálatot. Az 1919-es igazoló eljárás után vezérkari őrnagy, 1925–1927: a honvédelmi miniszter szárnysegédje. 1927–1931 között az I. budapesti vegyesdandár vezérkari főnöke, 1931-től 1934-ig a honvédség főparancsnokának szárnysegédje, 1934-ben kapja meg az első tábornoki, a vezérőrnagyi rendfokozatot. 1935–1936-ban a Honvédelmi Minisztérium katonai közigazgatási csoportfőnöke, 1937-től altábornagy, 1938–1939-ben az I. budapesti hadtest parancsnoka, 1939–1940-ben a honvédség főparancsnokának gyalogsági szemlélője. 1940–1941-ben az I. hadsereg főparancsnoka, rövid nyugdíjazási időszakot követően 1942. szeptember 24 – 1943. június 12. között Kállay Miklós kormányának honvédelmi minisztere. 1944. november 16-án a csendőrség a nyilas kormány utasítására letartóztatja. Sopronkőhidára, majd Németországba hurcolják. Németországban a magyar csendőrség őrizete alatt álló nyilas internálótáborban tartják. 1945. május 1.-én az amerikai csapatok hozták meg számára a szabadságot. 1945 után nem kíván a közéletben részt venni. Az ötvenes években sok megaláztatás éri. Rangjától nem fosztják meg, de nyugdíját egy ideig megvonják és a családot a klotildligeti villából kitelepítik. Béla fiát koholt vádak alapján 10 évre ítélik, amiből 4 évet tölt le, Groza Péter román miniszterelnök közbenjárására szabadul.

[2] Az 1918. január 26-i távozásakor kiadott tiszti parancs méltatja bátorságát, katonai tudását, emberi tulajdonságait: „Ott van a harcok közepette, amikor példás bátorsággal, hősiességgel személyesen harcra s

Az októberi katonai összeomlás és a forradalom a minisztériumban érte. A tisztikar túlnyomó többsége a polgári demokratikus forradalom híve volt. Remélték, hogy a Károlyi-kormány legalább részlegesen megvédi az ország területi integritását. A Tanácsköztársaság idején a Vörös Hadsereg főparancsnokságán szolgált, egyben a Székely Nemzeti Tanács katonai szakértője volt. Személyes kapcsolatot tartott Stromfeld Auréllal, a Vörös Hadsereg vezérkari főnökével.

Nagy Vilmos a húszas–harmincas években folyamatosan haladt előre a katonai ranglétrán, ugyanakkor jelentős tudományos és publicisztikai tevékenységre is jutott ideje és energiája. Munkásságát tudományos alaposság, magas szakmai igényesség, a hazai és külföldi szakirodalom alapos ismerete jellemzi. Az 1920-as évek elején jelent meg a Szerbiai hadjárat (I–II.) című hadtörténeti tanulmánya, 1922-ben pedig a Románia elleni hadjárat (1916–1917) című műve, amely származása, családi hagyományai, Erdély sorsa iránti aggódása miatt a legközelebb állt hozzá. 1925-ben látott napvilágot a Támadás című, stratégiai kérdésekkel foglakozó írása. A Felvidék felszabadítása című értekezése 1939-ben, a Hadtörténelmi Közleményekben jelent meg.

A hadtörténelem mellett Nagy Vilmos alapos ismerője volt a hadtudomány és a hadművészet kérdéseinek is. Minthogy a harmincas évek közepétől lehetőség nyílt a honvédség haditechnikai fejlesztésére, és megkezdődött a tüzérség, a gépkocsizó alakulatok és a páncélos erők fejlesztése, már a Magyar Katonai Szemle 1936 februári számában elemezte a gyorsan mozgó alakulatok szerepét.

A hadtörténet és a hadtudomány mellett az immár budapesti hadtestparancsnok Nagy Vilmos figyelme, érdeklődése kiterjedt a honvédelmi sportokra is. Személyesen vett részt a military lovaglásokon. Major Ákos hadbíró írta: „a budapesti hadtestparancsnok sorozatosan utasította vissza a katonai ügyészi indítványokat, mert a legénységi ügyekben az intézkedéseket túl drasztikusnak, a tiszti ügyek kezelését pedig túl szőrmentinek tekintette."

Már tábornok volt Nagy Vilmos, amikor egy alkalommal a vasúton hazafelé utaztában a pályaudvaron Az Est című újságot vette meg. A fülkében egy alezredes is vele utazott. Olvasás közben a tábornokot elnyomta az álom és csak otthon vette észre, hogy újságja első oldalára valaki ráírta: „Magyar ember ilyen újságot nem olvas!"

kitartásra buzdítja, felvillanyozza csapatainkat a túlnyomó erőben lévő ádáz ellenséggel szemben. ... Nagy katonai tudás, forró hazaszeretet, vasidegzet jellemezték. ... Örök jókedve, átlagot felülmúló kedvessége, őszinte emberbarátsága tették könnyűvé a szolgálatot." (Még a 61. honvéd gyalogezred tisztjeként bátyjával, Nagy Bélával, a 6. szabadkai gyalogezred századosával, 1916-ban kezdeményezte a nagybaczoni előnév használatának engedélyezését. A földbirtok és a család lakóhelyéül szolgáló község nevének előnévként történő használatát IV. Károly király 1918-ban engedélyezte nekik hosszas procedúra után, figyelembe véve a háború alatt szerzett érdemeiket.)

Másnap a vonaton ismét találkozott az alezredessel és módot talált rá, hogy felelősségre vonja. Megmagyarázta neki, hogy minden nyílt eszű embernek ismernie kell a másik oldal véleményét és gondolkozását. Ha nem is rokonszenvesek neki a baloldali vagy polgári pártok, legalább ésszerűségből és a szükséges tájékozódás kedvéért olvassa át néha az ő lapjaikat is. A tisztikarnak politizálnia ugyan nem szabad, de az is helytelen, ha a nem politizáló magatartást úgy értelmezi, hogy kizárólag a jobboldali sajtótermékeket olvassa. Ne tegye szánt szándékkal vakká magát, igenis ismerje meg a világ eseményeit és azokat a hatalmas erőket, melyek az események mögött munkálnak.

Az 1938. november 2.-i első bécsi döntés alapján a m. kir. Honvédség november 5–10. között bevonult a hazánknak ítélt 12 000 km² területű 1,1 millió, túlnyomórészt magyar lakosságú felvidéki területekre. A budapesti I. hadtest bevonulását Ipolyságra, Párkányra, Losoncra és Lévára Nagy Vilmos irányította. Az ipolysági vármegyeháza erkélyéről elhangzott, a bevonuló honvédséget köszöntő beszédek után Nagy Vilmos felhívta a lakosságot, hogy a polgári közigazgatás megindulásáig bizalommal forduljanak panaszaikkal a katonai hatóságokhoz. Biztosította a lakosokat, hogy a magyar honvédek a béke és a kiengesztelődés embereiként érkeztek, és mindenkinek védelmezői lesznek, akik a magyar haza hűséges gyermekei.

Felsőbb rendelkezésre a Felvidéken katonai közigazgatást hoztak létre, melynek székhelye Ipolyság lett, ott kellett működnie december 20.-ig, vagyis a polgári közigazgatás létrejöttéig. Ezt követően Nagy Vilmos a parancsnoksággal együtt visszatért Budapestre.

1939. márciusáig maradt az I. hadtest parancsnoka, ezután a kormányzó gyalogsági szemlélővé nevezte ki. Ebben a beosztásban jelentős hatáskörrel rendelkezett a parancsnokok kinevezése és a kiképzés területén.

1940. március 1-jével a honvédség felépítése és irányítása alapvetően megváltozott. A kormányzó a Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnöke által gyakorolta legfelsőbb hadúri jogait. A Magyar Királyi Főparancsnokság megszűnt, teljes hatásköre a Magyar Királyi Honvédség vezérkari főnökére szállt.

1940. március 1-én elrendelték három új hadsereg és a gyorshadtest felállítását. Az I. hadsereg parancsnokává 1940. március 1-i hatállyal Nagy Vilmost nevezték ki, a gyorshadtest parancsnoka dálnoki Miklós Béla tábornok lett. Nagy Vilmos és dálnoki Miklós Béla megbízása a kormányzó és a konzervatív katonai politikai vezetés bizalmát fejezte ki.

1940 elejétől Magyarország és Románia között diplomáciai és katonai tárgyalások kezdődtek Erdély hovatartozásának, pontosabban megosztásának előkészítése, esetleg eldöntése kérdésében. Jelentős nézetkülönbség mutatkozott Erdély visszaszerzésének módjában Werth Henrik, a vezérkar főnöke és Teleki Pál miniszterelnök között. Werth Erdély visszaszerzését német akció eredményeképpen képzelte, Teleki viszont csak önálló diplomáciai-katonai fellépés eredményeképpen volt hajlandó elfogadni azt, ezért 1940. április 15-i levelében olasz–német–magyar tárgyalásokat javasolt a Románia elleni fellépés kérdésében. Nagy Vilmos Teleki Pál miniszterelnök álláspontját támogatta.

Visszaemlékezéseiben utal rá, hogy az 1940 nyári eseményekben meghatározó szerep várt rá: „1940. július 1.-étől az 1. hadsereg csapatai felemelt létszámmal a keleti határra vonultak. A hadsereg-főparancsnokságot csaknem teljes hadi állománnyal a Nyíregyháza melletti Sóstóra helyezték. Ez már azt jelentette, hogyha a tárgyalások nem vezetnek eredményre, fegyverrel oldjuk meg az erdélyi kérdést, melyben a döntő szerep az én hadseregemnek jut, melynek állománya kb. 208 000 ember volt".

A Molotov-Ribbentrop paktumnak Romániára nézve súlyos következményei voltak, ugyanakkor Németország az elszigetelt Romániát magához akarta kötni, mert szüksége volt a román olajra. Ezt jelzi a két ország növekvő külkereskedelmi forgalma.

A magyar vezetés német nyomásra elállt a támadástól. Hitler a július 10-én Münchenbe érkezett Telekit és Csákyt Ribbentrop és Ciano közreműködésével akarta lebeszélni a Románia elleni fellépésről. Ígéretet tett arra, hogy Mussolinival együtt levélben szólítja fel a román királyt, kezdjen tárgyalásokat Magyarországgal a területi kérdésekről.

1940. augusztus 27-én a román nagykövet a német külügyminisztériumban jegyzéket adott át, miszerint kormánya hajlandó elfogadni a tengelyhatalmak döntőbíráskodását. Ribbentrop augusztus 29-re meghívta Bécsbe a román és magyar kormányfőt és a külügy-

minisztereket. Nagy Vilmos így foglalta összsze visszaemlékezéseiben az eseményeket: „Augusztus 26.-án végre megoldódott a nehéz helyzet. A románok belátták, hogy mi nem hátrálunk meg, ha tovább húzzák-halasztják a dolgot, fegyverrel intézzük el a kérdést". Ez volt a második döntőbíráskodási tanácskozás Bécsben 1940. augusztus 29–30-án. Ennek alapján kapta vissza Magyarország az északerdélyi területeket, és a Székelyföldet. Így a háborús megoldás helyett békés bevonulás következett. A visszacsatolt területek átadása mintegy két hét alatt zajlott le.

Az értékelést legjobban talán a bevonuló hadseregben szolgáló Király Béla fogalmazta meg: „A magyar kisebbségek visszatérését hazájukhoz nem Hitler és Mussolini ajándékának, hanem az igazság és a nemzeti önrendelkezési elv helyreállításának fogtam fel."

A Szovjetunió nem ellenezte Észak-Erdély Magyarországhoz való visszakerülését. 1941. júniusában Molotov külügyi népbiztos közölte Kristóffy magyar követtel, hogy a Szovjetuniónak nincs észrevétele a magyar-román területi változásokat illetően.

Az 1. hadsereg szeptember 5-én kezdte meg a bevonulást a románok által kiürített területekre. Az első jelentős város, ahová a honvédség bevonult, Szatmárnémeti volt, az ünnepélyes alkalmon megjelent Horthy Miklós kormányzó, Teleki Pál miniszterelnök, Bartha Károly honvédelmi miniszter és Werth Henrik, a vezérkar főnöke.

Az erdélyi magyarság mindenütt lelkesedéssel fogadta a bevonulást – emlékszik viszsza Nagy Vilmos memoárjaiban. A bevonulás legfelemelőbb pillanatait a Székelyföldön élhette át: „Az erdélyi bevonulás fénypontja volt az a nap, amikor 1940. szeptember 10-én Marosvásárhelyre értünk. A város szélén a város vezetősége diadalkapu előtt várt reánk, a bevonuló csapatokra. Lóhátról kellett válaszolnom a megható üdvözlő beszédekre, igyekeztem rövid beszédben megköszönni a lelkes fogadtatást". A tábornok székelyföldi beszédében meg is hirdette, hogy békét és megértést hoztak és a „román, szász, német és magyar nemzetiség egyenlő, s őket a fajiságért hátrányos helyzetbe jutni nem engedik".

Nagy Vilmos 22 év után ismét bejárhatta a Székelyföld főbb településeit: Parajdon fölkereste édesapja sírját, majd meglátogatta családja ősi lakhelyét, Nagybaczont, később Sepsiszentgyörgyöt, Kézdivásárhelyt, Gyergyószentmiklóst. A tulajdonképpen békés, boldog és eufórikus hangulat mellett meg kell említeni egy tragikus epizódot, az ördögkúti összetűzést, ahol egy vélt vagy valós román támadás következtében a honvédség több román személy halálát okozta. Nagy Vilmosnak, mint kolozsvári hadtestparancsnoknak legfontosabb feladata a katonai közigazgatás kiépítése volt.

Pályafutásának talán legfényesebb időszaka volt az erdélyi bevonulás, elismertsége, népszerűsége csúcspontjára érkezett. A korabeli sajtó képein, a szatmárnémeti, a kolozsvári díszszemlén a kormányzó és az ország többi vezetője társaságában látható. Sikeresnek tűnő és még békésnek látszó történelmi pillanatban távozott. Bizonyára nem számított arra, hogy két éven belül vissza kell térnie a Honvédelmi Minisztérium élére.

1941. január 9-én Werth Henrik vezérkari főnök fogadta Nagy Vilmost, és közölte vele a koronatanács határozatát, hogy az 1905-ben végzett évfolyam fokozatos nyugállományba helyezését vele fogják kezdeni. Nagy Vilmos 1941. január 31.-én Kolozsváron fejezte be szolgálatát. Elismertségét, alárendeltjei szeretetét jelzi, hogy február 10-i hazautazásakor a helyőrség katonái 10 km hosszan felsorakoztak üdvözlésére a sínek két oldalán.

1942. szeptember 21.-én kormányzói beszélgetésre hívták a nyugdíjazott gyalogsági tábornokot. Horthy a beszélgetés során kifejtette, hogy milyen fontos a fegyelem fenntartása a honvédségben. Megemlítette azt is, hogy az utóbbi időben a honvédségnél lábra kapott politizálás és a magasabb rendelkezések szándékos nem teljesítése. Ezt a megromlott szellemet jórészt a németbarát Bartha Károly honvédelmi miniszter számlájára írta, akit le szándékozott váltani. „Rám gondolt és arra kért, hogy vállaljam el a honvédelmi miniszter tárcáját."

A honvédelmi miniszter funkcióját alkotmányjogi szempontból úgy szabályozták, hogy a miniszter ténylegesen kivált a hadsereg aktív szolgálatából. Felelőssége elsősorban politikai jellegű volt. A főparancsnok névlegesen a kormányzó, a hadsereg tényleges vezetése a vezérkari főnök – Szombathelyi Ferenc vezérezredes – kezében összpontosult, aki egyben a szovjet fronton harcoló hadsereg legfőbb hadműveleti irányítója.

Nagy Vilmos nem minden kritikai vélemény nélkül hagyta el a hadsereget 1941 januárjában. „Régimódi" úri felfogása, becsületes

emberiessége, magyarsága mindinkább anakronisztikussá vált a tisztikarban. Mi több, az „új eszmék" lassan a korábban még jól működő katonák fegyelmét is kikezdték. A vezérkar tisztjei, a Honvédelmi Minisztérium vezető beosztottai nem fogadták szívesen az új minisztert, aki, úgy tűnt, a német-magyar barátságot Budapest, és nem Berlin szempontjából értelmezte. Aki a zsidóüldözésekből – szemben sok tiszttársával – nem csak nem kívánt egyéni hasznot húzni, de ragaszkodott a törvények betartásához, és meg akarta akadályozni a mindinkább elterjedő egyéni és kollektív visszaélések embertelenségét és kegyetlenségét.

A szélsőjobboldal befolyása az egész országra kiterjedt. A formálisan nem politizáló, elméletileg a kormányzó ellenőrzése alatt álló tisztikar döntő része a szélsőjobbal, a nyilasokkal szimpatizált és nem a tényleges kormánnyal.

A szélsőjobboldal, a nyilaskeresztes párt és az Imrédy-párt érezte a veszélyt: ha a hadseregben nem engedik a zsidóüldözést, ha visszaszorul a nemzetiszocialista befolyás, ha nem lesz kollaborálás Németországgal, a szélsőjobboldal ereje lényegesen meggyengül.

Nagy Vilmos a Honvédelmi Minisztériumban keresztezte terveiket. Már az ellenforradalom kezdetétől általános gyakorlat volt, hogy aki nem tette magáévá a jobboldal eszméit, nem volt antiszemita, vagy csak tiszteletben tartotta a humanizmus bizonyos eszméit, az csak zsidóbérenc lehetett. Hamar elhangzott a verdikt: a miniszter zsidóbérenc. Megindultak ellene a nyílt támadások és az aknamunka, a rágalmazások és feljelentések – ez utóbbiak Berlinbe címezve, ahol amúgy sem szerették, mert bemutatkozó látogatása során, majd 1943 januárjában is határozottan kiállt a magyar honvédség érdekében.

Ha 1942 végén kellemetlen volt, 1943 első felében egyenesen veszélyessé vált Nagy Vilmos. A sztálingrádi csatát, a voronyezsi katasztrófát követően Kállay Miklós miniszterelnök határozottabb fordulatot eszközölt kormánya politikájában. Megkezdődött a béketapogatózások kora, elhatározták, hogy nem küldenek újabb hadsereget a frontra és lehetőleg a szovjet területeken megmaradt alakulatokat is hazahozatják. Nem kétséges, hogy Kállay elképzeléseiben szilárdan támaszkodott honvédelmi miniszterére.

1943 februárjában a németek kérték, hogy Magyarország három hadosztállyal vegyen részt Jugoszlávia megszállásában. „Hogy miképpen értesültem erről a kérdésről, annak a története sem mindennapi. A vezérkar hadműveleti csoportfőnöke egy ügydarabot hozott át hozzám azzal, hogy ezt Szombathelyi vezérezredes küldi, és kér, hogy az aktát láttamozzam, és tartalmát vegyem tudomásul. Ebben az ügydarabban nem kisebb dologról volt szó, mint arról, hogy a vezérkar főnöke a németekkel megegyezett: Magyarország 3 hadosztályt bocsát a németek rendelkezésére. A keleti hadszíntér egyre fenyegetőbb eseményei miatt a németek balkáni csapataikból voltak kénytelenek hadosztályokat átszállítani az orosz hadszíntérre, és ezeket bolgár és magyar csapatokkal akarták pótolni. A német-bolgár megegyezés már megtörtént, és 1943. június 1.-én a mi hadosztályainknak is el kellett volna indulniuk. Azt válaszoltam az iratot hozó tábornoknak, hogy ezt így egyszerűen tudomásul nem vehetem, mert a vezérkar főnökének nincs joga arra, hogy a német hadvezetőséggel, a magyar kormány tudta és beleegyezése nélkül, ilyen megállapodásokat kössön! Itt új magyar csapatoknak az ország határain kívüli alkalmazásáról van szó, méghozzá a Balkánon, ami szerintem egyáltalán nem kívánatos. Ezt az ügyet a minisztertanács elé viszem, és ha az hozzájárul, csak akkor lehet a kérdést a németekkel megtárgyalni.

Szombathelyi azonnal felhívott telefonon. Kimért, majd ingerült hangon próbálta magyarázni, hogy ennek a megállapodásnak megkötésére neki igen is joga van. Ha a kormány vele nincs megelégedve, akkor »dobja« őt, de vele így nem lehet eljárni. Erre megmagyaráztam Szombathelyinek, hogy itt nem személyes kérdésről, hanem jóval magasabb és fontosabb problémáról van szó. A felelősséget a parlamenttel és az egész nemzettel szemben nem a vezérkar főnöke, hanem én viselem. Miután a kormánynak felelős minisztere vagyok, ezt nekem a minisztertanács döntése elé kell vinnem.

A három hadosztály kiküldésének kérdését, elutasító felfogásom kifejtésével, 1943. március 10.-én minisztertanács elé terjesztettem. A kormány egyhangúlag állást foglalt a kiküldés ellen, és a vezérkar főnökének javaslatát elutasította. Ez volt az első nagyobb összecsapásom Szombathelyivel és a vezérkarral."

A szélsőjobboldal tehát fokozta a nyomást, ha Kállay megbuktatására nem is érezte magát elég erősnek, Nagy Vilmost, érthető okok-

ból, mindenképpen el akarta távolítani posztjáról. Interpelláltak ellene, támadták, mivel nem tűrte a zsidók elleni kegyetlenkedést. „Én viszont minden igazságtalanságon, visszaélésen, hatalmaskodáson felháborodtam és éreztem, hogy ha nem teszem magamévá a szenvedők ügyét, ha nem intézkedem azonnal ezek megszüntetése végett, ha nem adok utasítást a megtorlásra, akkor magam is tettestársa leszek a bűnösöknek. Ez a magatartásom még jobban ellenem szította a jobboldali gondolkozású vezérkari tiszteket. Így azok, akik a zsidókkal való kegyetlenkedéseket és egyéb erőszakos intézkedéseket megengedhetőnek, sőt kívánatosnak tartották, és akik emberséges intézkedéseimet hazafiatlannak, a magyarság érdekeit sértőnek minősítették, akik keresztény voltukat felfogásukkal és magatartásukkal csak megcsúfolták, azok szerint én árulója lettem annak a szent ügynek, melynek – érzésem szerint – kevés hívebb és magyarabb szolgája volt, mint én."

Nagy Vilmos véleménye szerint a tisztikar nagy része antiszemita volt. A régi hadseregben még szolgáltak zsidók. A tisztikar vallási, vagy faji kérdésekkel korábban nem foglalkozott. A zsidókérdés a hadseregen belül akkor kezdte éreztetni káros hatását, amikor 1939-ben és azt követően a zsidótörvények megszülettek, és azokat a honvédségre is alkalmazták. E törvényekkel olyan szellem kezdett eluralkodni a tisztikaron belül, mely szinte hősökké avatta azokat, akik a zsidókat bántalmazták és sanyargatták.

Már miniszterségének első napjaiban látta, hogy a hadseregen belül a zsidókérdés a legsúlyosabb problémák egyike. A zsidótörvény szerint a zsidónak számító katonakötelesek szolgálatukat fegyverrel nem, csak munkaszolgálatosként láthatták el. A behívásokat nem korosztályonként, hanem úgynevezett „SAS" – „sürgős, azonnal, sürgős" – behívókkal intézték. Ebből igen súlyos visszaélések keletkeztek. Ha valakinek egy zsidóval valami ügye volt, azt úgy intézte el, hogy behívatatta az illetőt munkaszolgálatra, bármilyen korú, vagy társadalmi állású is volt.

A Honvédelmi Minisztérium zsidóellenes szellemét még jobban elvadította az a rendelet, mely a harctéri szolgálatban a felváltásokat szabályozta. A rendelet kimondta, hogy románnak, szerbnek, zsidónak, politikailag megbízhatatlanoknak semmiféle kedvezmény nem adható, őket felváltani nem lehet, a háború végéig kint kellett maradniuk a fronton. Ezzel szemben a katonákat 6 hónap elteltével fel kellett váltani. Nagy Vilmos e hírhedt 5000-es rendelet vonatkozó 6. pontját azonnal törölte. Megszüntette a munkaszolgálatosoknak fogolyként való kezelését. Elrendelte, hogy a munkaszolgálatosok ellátása megfelelő legyen; a megkívánt munkateljesítményt ne éhező emberroncsokból kényszerítsék ki. Elrendelte, hogy a betegeket és a szolgálatra alkalmatlanokat azonnal szereljék le. Eltiltotta a rossz bánásmódot és a testi fenyítést. A legszigorúbb vizsgálatot indította és súlyos büntetéseket szabott ki azokra, akik a munkásszázadok tagjaival brutálisan bántak, azokat bántalmazták, ütötték, verték vagy megzsarolták. Utasításai végrehajtásának ellenőrzésével Röder Jenő vezérőrnagyot bízta meg.

A minisztérium tisztikara ellenszenvvel fogadta intézkedéseit, mert egyetértettek a nyilasokkal. Nagy miniszter ezért elrendelte, hogy a kérelmezők beadványai egyenesen az ő kezébe kerüljenek. Így a beosztottakra csak a végrehajtás maradt.

1942 októberében megszemlélte az Oroszországban harcoló magyar 2. hadsereget, meglátogatta Csatai és Gyimessy altábornagyok hadtestparancsnokságát. A tiszti gyűlésen vázolta elveit, elmondta milyen bánásmódot követel meg a legénységgel és a munkásszázadok embereivel szemben, akik közül többet is megszólított, noha látta, hogy a parancsnoknak már az sincs ínyére, hogy egyáltalán szóba áll zsidó munkaszolgálatosokkal A parancsnokokat utasította, hogy a munkásalakulatok megfelelő ellátásban és elhelyezésben részesüljenek. Az erőszakoskodásokat, az igazságtalan, durva bánásmódot és annak elnézését megtiltotta.

A munkaszolgálatosok ügyében a vezérkarnál sem talált megértésre, annál is kevésbé, mivel a harctéri ügyekkel kapcsolatos panaszokat a vezérkarhoz, Szombathelyi vezérezredeshez jutatta el: a harctéri alakulatok neki voltak alárendelve, ő volt az illetékes.

Már 1942 júniusában jelezték, hogy a magyar 2. hadsereg arcvonala nem tartható. Ezt természetesen tudta a hadseregparancsnok, Jány Gusztáv vezérezredes is. Dálnoki Veress Lajos altábornagy, az I. páncélos hadosztály parancsnoka, baráti hangon fel is szólította Jány Gusztávot: „10 hadosztállyal többet és 100 km-el rövidebb arcvonalat kérj Guszti, vagy mondj le! Én is követlek és a többi sereg-

testparancsnokok is. Talán így felébrednek az otthoniak és a német hadvezetőség." Jány válasza csak ennyi volt: „Nem tehetem."

A közvélemény nagy megdöbbenéssel értesült a Don menti katasztrófáról és az óriási veszteségekről. Kilenc hadosztály elvesztése nagyon érzékenyen érintette az országot. A miniszter először a kormányzónak jelentett, majd a parlamentet tájékoztatta a voronyezsi katasztrófáról. Semmit se szépített, semmit sem hallgatott el, úgy hogy beszámolója után egyes képviselők megdöbbenve azt kérdezték tőle: Nem fél-e megmondani a valóságot? Nem – felelte a miniszter –, mert a parlamentnek tudnia kell az igazságot.

Nagy vezérezredes emlékiratai szerint a kb. 200 000 embert számláló magyar 2. hadseregből mintegy 60 – 70 000 ember maradt meg. Az 50 000 munkaszolgálatosból pedig mindössze 5 – 6000 fő. A többi elesett, megfagyott, vagy hadifogságba került.

A parlament véderőbizottságának bizalmas ülésén Nagy Vilmos miniszter többek közt kijelentette: „A Don menti vereség elsősorban és legfőképpen abban keresendő, hogy a német vezetés a hadseregparancsnok sürgetése és jelentései ellenére sem csökkentette lényegesen a 2. hadsereg arcvonalát, és ennek következtében a front kiterjedése túl nagy volt. Ugyanakkor leszögeztem azt is, hogy a német vezetés nem bocsátotta a tartalékokat idejekorán a hadseregparancsnok rendelkezésére, és azokat a páncélos alakulatokat, melyeknek beérkezését nemcsak a hadseregparancsnokság sürgette, de amelyeket Keitel nekem is megígért, egyáltalán nem küldte el. A vereség felelőssége tehát egyedül a német vezetést terheli!"

Nagy Vilmos viszonya a szélsőjobboldali erőkkel 1943 tavaszától folyamatosan tovább romlott. Sombor-Schweinitzer József helyettes rendőrkapitány a kormányzóhoz és a miniszterelnökhöz küldött jelentésében úgy látta, hogy az európai náci politika fő exponensei Imrédy, Clausen, Quisling, Mussert és Degrelle. Imrédy is saját magát tekintette Hitler legmegbízhatóbb hazai képviselőjének. A szélsőjobboldal ellenszenvét tovább fokozta az, hogy Nagy Vilmos a tiszti becsületügyi szabályzat alapján vizsgálatot indított a tartalékos tiszt Rajniss Ferenc kormányzósértési ügyében.

A lelkiismeret hangja volt Schlachta Margitnak a Lélek Szava című újság 1943. januárjában megjelent cikke. Ebben többek között megemlékezett a munkaszolgálatosok szenvedéseiről, és arra kérte a magyar anyákat és lányokat, hogy gondoljanak azokra a szerencsétlenekre, akik sok méltatlan szenvedésben és bántalomban részesülnek. Köszönettel emlékezett meg arról a honvédelmi miniszterről, aki bátran ki merte mondani, hogy a zsidó munkaszolgálatos is ember, akinek a munkáját éppen úgy meg kell becsülni, mint a harcoló katonáét. Nagy Vilmos miniszter intézkedései, határozottsága, humanista felfogása tovább rontotta a viszonyát a jobboldali pártokkal.

Nagy Vilmost az imrédysták mellett a nyilasok is támadták, főleg Vajna Gábor, Baky László és Maróthy Károly. 1943. május 2-án kihallgatást kért a kormányzótól, felvázolva, hogy tevékenységét a törvényes szellem, az alkotmányosság, és a keresztényi gondolkodás vezérli. Ezenkívül felhívta a figyelmet a román támadás veszélyére. Horthy minden intézkedésével egyetértett.

Május 3-án hasonló tartalmú levelet intézett a miniszterelnökhöz:

„Emlékeztető a Miniszterelnök Úr részére

Rajniss Ferenc képviselő úr az interpellációs könyvbe az összkormányhoz intézve a következő interpellációt jegyezte be:

Vitéz nagybaczoni Nagy Vilmos m. kir. honvédelmi miniszter szükségesnek mutatkozó távozása tárgyában.

Ugyanakkor Piukovich József képviselő úr ugyancsak a kormányhoz címezve interpellációt jegyzett be a m. kir. honvédelmi miniszter úrnak bácskai szokatlan személyi kapcsolatai tárgyában.

Mind a két interpellációt, bár személyemet érintik, nem hozzám, hanem a kormányhoz intézték. Hogy egyfelől az interpelláló urakat felmondandóikban, másrészről a miniszterelnök urat a megadandó válaszban ne feszélyezzem, az ülésen nem fogok megjelenni. Minthogy azonban a támadás központjában személyem áll, az elhangzott beszédek után szükségesnek vélt lépések megtételére irányuló elhatározásom fenntartása mellett a miniszterelnök úr és a ház tájékoztatása és elvi felfogásom leszegezése céljából a következőket állapítom meg:

Személyemmel semmi összefüggésben nem álló családi viszonyoknak az interpellációban való tárgyalása.

Utalás történt arra a tényre, hogy testvérbátyám nagybaczoni Nagy Béla tábornok

1929-ben házasságot kötött egy zsidó származású hölggyel, aki még a házasságkötés előtt kikeresztelkedett. Ennek a ténynek még tárgyalásába sem vagyok hajlandó bocsátkozni, miután az személyemmel semmi összefüggésben nem áll. Megítélésem szerint azonban szemben áll minden alkotmányos felfogással, parlamenti illemmel és az elemi lojalitással, hogy a miniszter személyével semmi összefüggésben nem álló családi viszonyt a parlamenti tárgyalás anyagába bevonják. Az ilyen fegyverek felhasználása a politikai küzdelmekben méltatlan, a törvényhozás komolyságát sértő eljárás és önmagában hordja bírálatát.

A bácskai szokatlan kapcsolatok kérdése.

Az interpellálók magatartásomat Hartmann József úr személyével kapcsolatban teszik bírálat tárgyává. Utalás történt arra, hogy Hartmann úr kikeresztelkedésénél mint keresztapa szerepeltem. Ez megfelel a valóságnak. Ezzel le is zárhatnám az ügyet, mert az kizárólag reám és egyházamra tartozik. Becsületes keresztyén felfogás szerint bárki részéről is jöjjön ily irányban felkérés keresztyén emberhez, azt visszautasítani nincs joga. Reám nézve mint közéleti szerepet betöltő egyénre a felkérés elhárítása legfeljebb akkor lett volna indokolható, ha Hartmann úr erkölcsileg kifogásolható egyén lett volna.

De a keresztyéni kötelességen kívül a felkérés teljesítése reám nézve, mint katonára bajtársi kötelesség is volt. Hartmann urat én 38 éve ismerem és becsülöm. A világháború alatt mint becsületes magyar ember, mint bátor katona és mint tartalékos huszár főhadnagy mellettem teljesítette kötelességét hazája iránt. A világháborúban 3 kardos kitüntetéssel, II. osztályú német vaskereszttel és a török vasfélholddal tüntették ki. Egyébként Hartmann úr engem a kikeresztelkedésnél való közreműködésre még miniszteri kinevezésem előtt megkért.

Ilyen előzmények után a kikeresztelkedésnél való közreműködés megtagadása részemről egyben megtagadása lett volna az elemi bajtársi kötelességnek. Azokkal, akik mindezzel szemben Hartmann József úr zsidó származására tudnak hivatkozni, figyelmükbe ajánlom hivatali elődömnek, néhai Gömbös Gyulának a képviselőházban 1932. október 12.-én tett kijelentését: »A zsidóságnak azt a részét, amely sorsközösséget vállal a nemzettel, testvéremnek tekintem«. Ugyanakkor világosan megmondotta, hogy kiket ért ezek alatt, amikor kijelentette: »Én láttam a háborúban zsidó hősöket, akiknek mellén kitüntetések függtek, akik ott harcoltak a többiekkel«.

Idők, felfogások változhatnak, de vannak erkölcsi tételek, amelyek becsületes ember és háborús bajtárs számára változatlanul irányadók maradnak, még akkor is, ha ezt mindenáron hibát szimatoló kritika tárgyává teszik.

A Hartmann József úr személyével kapcsolatos közgazdasági működésem.

Az előzmények magyarázatát adják annak is, hogy miképpen jött létre köztem és Hartmann József úr között nyugdíjba vonulásom után a kapcsolat, amely alatt nyilvánvalóan az értendő, hogy elvállaltam a szabadkai Hartmann cég elnökségét. Tehát nyugdíjba vonulásom után, miniszterségem előtt fordult hozzám Hartmann József úr azzal a kéréssel, hogy vállaljam el az elnökséget a szabadkai vállalatnál. A vállalatot rövidesen a Hangya teljes egészében bérbe vette, és így az igazgatóság minden üzleti ténykedés nélkül csak a kereskedelmi törvény előírta formaságot tartotta fenn.

Még csak azt jegyzem meg, hogy a gazdasági életben vállalt minden megbízatást illetékes felsőbb hatóságomnak bejelentettem, és ahhoz az engedélyt meg is kaptam. A szőrmeárugyár (Tschuk) igazgatóságába való belépésem engedélyezését megindítottam.

Átadtam közgazdasági pozícióimat bátyámnak

Erre csak annyit jegyzek meg, hogy én semmit, senkinek át nem adtam. Ugyanazoknak a kapcsolatoknak alapján, amelyek alapján Hartmann úr a szóban forgó vállalat elnökségét nekem felajánlotta, lemondásom után arra bátyámat kérte fel, aki azt elfogadta. Ugyanez történt a szőrmeárugyár esetében is.

Ezt megakadályozni sem módom, sem okom nem volt, mert a Hartmann céget, mint már említettem, a Hangya vette bérbe, az igazgatóság működése minden üzleti tevékenység kizárásával a belső igazgatásra van korlátozva. Semmi lehetősége sincs tehát annak, hogy e vállalat az állammal üzleti kapcsolatba kerülve, hivatali állásom és a bátyám által betöltött hely összeférhetetlenségét idézhessen fel. A szőrmeárugyár szintén tőlem függetlenül járt el akkor, amidőn bátyámat az igazgatóságba beválasztotta.

A zsidó munkaszolgálatosok kérdése.

Minden olyan beállítást, mintha a zsidó munkaszolgálatosoknak kedvezményeket nyújtottam volna, mint valótlanságot vissza-

utasítok. Mint katona, és mint alkotmányos miniszter esküt tettem, hogy a törvényeket megtartom és törvényes hatáskörömben ezeket másokkal is megtartatom.

Az 1942. évi XIV. tc. megállapítja a zsidó, vagy annak tekinthető magyar állampolgárok munkaszolgálatának kötelezettségét, feltételeit és módját. Nekem mint katonának és miniszternek egyetlen kötelességem, hogy a törvény rendelkezéseit mindenki részéről betartassam és megakadályozzam, hogy a honvédség bármilyen intézménye kívülálló tényezők részéről politikai célokra, indulatok kielégítésére használtassék fel. Éppen ezért szigorú intézkedésekkel véget vetettem az egyéni önkényeskedéseknek és a sok esetben tapasztalt embertelen bánásmódnak. Irányultak légyen azok akár bosszú kielégítésére, akár vagyoni előny szerzésére. Erre kötelezett hivatali esküm. Ennek a célnak elérésére vezettem be az általános, korosztályok szerint történt behívás rendszerét, amely a honvédség részleges mozgósításával szemben a munkaszolgálat által érintett személyek részére az általános mozgósítást jelenti.

Amikor én a honvédelmi miniszteri tárcát átvettem, olyan területei voltak még rendezetlenek a munkaszolgálatnak, hogy ez a legnagyobb bizonytalanságban a teljes eldurvulás utján haladt. Éppen a rend megteremtése érdekében és a honvédség fegyelmének biztosítása céljából vált szükségessé az, hogy rendezzem: az 1942. XIV. tc. végrehajtásának módját. Ezért adtam ki e törvényhez a végrehajtási utasítást.

Rendezni kellett az idézett törvényben elismert kivételezettséget.

Ki kellett adnom ugyancsak a törvény rendelkezéseinek megfelelően a munkaszolgálatosok hozzátartozóinak hadisegélyezését.

A visszaélések meggátlása céljából megszüntettem az egyéni behívásokat és az évfolyamonkénti behívást rendeltem el.

A szolgálati szabályzat határozmányainak megfelelően szabályoznom kellett a munkásszázadok belső szolgálatának kezelését.

Az embertelen bánásmódról nap-nap után kaptam jelentéseket. Egyik-másik helyen nemcsak a keretlegénység, hanem sajnos a parancsnokok és a beosztott tisztek is olyan kegyetlen bánásmódot vezettek be a szolgálat kezelésében, hogy azt még a jóérzésű magyar katonák is megsokallták és bejelentették.

A verések, a túlfeszített munka és a rossz táplálkozás következtében több esetben haltak meg munkaszolgálatosok. Ezért hadbírói vizsgálat alá vonattam és szigorú megtorlással fogok az ilyen rémségeknek véget vetni.

Hivatalos vizsgálat állapította meg, hogy több munkásalakulatnál a betegeket nem engedték kórházba. Súlyos tüdő és szívbajosok, gyomorfekélyesek, sőt még bénák is ott kínlódtak a táborokban és nem akadt parancsnok, aki rendet teremtett volna, mert a kiadott és érvényben volt rendeletek szerint zsidókat semmiféle kedvezményben részesíteni nem volt szabad. Egyes parancsnokok pedig az emberséges bánásmódot is kedvezménynek minősítették.

Irtóhadjáratot indítottam a munkaszolgálatosok és azok családtagjainak megzsarolása, de az általuk üzött megvesztegetések ellen is.

Rendeznem kellett a zsidó orvosok, állatorvosok, gyógyszerészek és mérnökök felhasználását. Tehát a kisegítő munkaszolgálat keretében nem kedvezményeket adtam, hanem ellenkezőleg, az érintett személyek körét kiterjesztettem, de egyúttal gondoskodtam arról, hogy a szolgálat teljesítése keretében a törvényt és a szolgálati szabályzatot betartsák és így a törvény szigora és az emberies bánásmód egyformán biztosítva legyen. Ezt követeli a honvédség fegyelme és tekintélye, amely nem tehet különbséget a honvédségben szolgáló katona és munkaszolgálatos között.

Budapest, 1943. május hó 3.-án

v. Nagy Vilmos sk.
honvédelmi miniszter"

Az alkotmányos kormány felszámolására a németek első lépésként Nagy Vilmost akarták eltávolítani, majd a Kállay-kormányt. Ezt igazolja a VKF-2. által lehallgatott jelentés, melyet Anfuso olasz követ küldött Mussolininak; Jagow német követtel folytatott megbeszélése során a német diplomata közölte, hogy reméli a Kállay-kormány belülről történő megbuktatását, de míg ez nem történik meg, követelni fogja a zsidókérdés megoldását és Nagy Vilmos menesztését.

Nagy Vilmos távozása érdekében a német és olasz diplomácia egyaránt nyomást gyakorolt Kállayra. Azt sem lehet kizárni, hogy az imrédysta képviselőket is Jagow német követ bíztatta a Nagy Vilmos elleni támadásra, bár ezt a követ a Steengracht külügyi államtitkárnak írott levelében cáfolta. Jagow május 25-i levele szerint beszélgetést folytatott Filippo Anfuso olasz követtel, aki elmesélte neki a Kállayval folytatott beszél-

getését, melynek során szemrehányásokkal illette a magyar miniszterelnököt, mert nem eléggé előzékeny a német kívánságokkal szemben, pedig Németország meghatározó tényező Magyarország jövőjére nézve. Kállay kijelentette, hogy elfogadja a német igényeket, kivéve azokat, amelyek a zsidókérdés megoldására vonatkoznak, mert a nagyszámú magyarországi zsidóság a gazdasági életben pótolhatatlan. Jagow levelében érzékelhető a Kállay-kormány iránti ellenszenv. Úgy látta, hogy Kállay és Horthy politikája teljesen egybeesik. A német diplomácia álláspontját igazolja Ribentrop május 26-i levele, melyben a német külügyminiszter kifejtette, hogy Horthy és Kállay a tengelyhatalmaktól elkülönülő politikát folytat és elmarasztalta a kormányzót, mert nem akar Kállaytól megválni. E levélből világosan kitűnik, hogy a németek ismerték az angolszász hatalmak irányába tett magyar diplomáciai útkeresést. Kállay valószínűleg a reá nehezedő német nyomás miatt hajlandó volt feláldozni Nagy Vilmost.

Időközben Nagy Vilmos maga is meggyőződött arról, Kállay miniszterelnök több ízben rá akarta venni a kormányzót, hogy fogadja el a honvédelmi miniszter lemondását. A kormányzó elutasította Kállayt, ám a miniszternek a kezébe került Anfuso olasz követ Mussolinihez intézett távirata, mely szerint az olasz követ megbeszélte Kállayval, hogy a németekkel megromlott viszony megjavítása érdekében feláldozzák Nagy Vilmos honvédelmi minisztert, a zsidóbarátot. Ezt követően Nagy Vilmos 1943. június 8.-án benyújtotta lemondását:

„Főméltóságú Úr!

F. hó 2.-án a miniszterelnök úr tudomásomra hozta, hogy a magyar kormánynak meg kell tennie a lépéseket a németekkel való viszony javítására, és hogy most már nemcsak a németek, hanem az olaszok is javasolják, hogy a honvédelmi tárcát adjam át."

Lemondását a kormányzó elfogadta. 1943. június 10-én, a kormányzói búcsúkihallgatáson utolsó kérése az volt, hogy a jövőben egyetlen katonát se adjanak a keleti hadszíntérre.

Kállaytól történt elbúcsúzása alkalmával a miniszterelnököt is figyelmeztette, hogy ne járuljon hozzá újabb erőknek az orosz frontra való kiküldéséhez, a háborút a németek nem nyerhetik meg. Kállay közbeszólt: máris elvesztették.

1943. június 11-én utódja, Csatay Lajos tett nála látogatást, és átvette a minisztériumot. Neki szintén kifejtette, hogy nem szabad több katonát adni a keleti frontra. Ugyanaznap a minisztérium munkatársaitól köszönt el a következő gondolatokkal: ... „az ellenvélemények ellenére is helyes úton haladtam, mert szent meggyőződésem az volt, hogy az az egyetlen helyes út, mely a törvény keretei között maradva igazságos, egyenes, emberséges, őszinte, még akkor is, ha nem mindig egyezik a napi élet ide-oda hullámzó érdekeivel és felfogásával..."

Nagy Vilmos távozása élénk visszhangot váltott ki a politikai életben és a sajtóban. A Honvédségi Közlönyben kiadott búcsúparancsában az örök magyar haza érdekeinek szem előtt tartására hívta fel a honvédség figyelmét. Ugocsa megye törvényhatósága június 18-án Nagyszőllősön tartott ülésén a főispán kezdeményezésére jegyzőkönyvbe iktatta a távozó miniszter érdemeit. A szélsőjobboldal örömével szemben a demokratikus sajtó méltányolta érdemeit. A Népszava június 16-i számában Szakasits Árpád írt méltató cikket Nagy Vilmosról „A miniszter, aki megy" címmel: „Programot adott abban a tekintetben, hogy a felelősség és kötelesség vállalóinak hogyan kell élniük, milyen szellemben kell munkálkodniuk, de hogy kell élnie és dolgoznia mindenkinek, aki ebben az országban él, és minden idegszálával ehhez a földhöz tartozik, ha meg akar maradni azon az úton, mely – mint a búcsúzó miniszter is mondta – a szebb magyar jövő felé vezet."

A Magyar Nemzet június 13-i és 16-i számai foglalkoztak a miniszter távozásával. Tombor Jenő ezredes kifejtette, hogy szerinte a miniszter legnagyobb értéke a jog- és alkotmánytisztelet volt. A 16-i lapszám a miniszter fő elvét hangsúlyozta, hogy „becsület nélkül nem lehet a katonának élni."

Nagy Vilmos honvédelmi miniszter lemondása miatt Bajcsy-Zsilinszky Endre 1943. június 10-én levelet írt Horthy kormányzóhoz:

„...De szabadjon egy további szempontra is felhívnom Főméltóságod figyelmét. A nemzet közvéleményében valósággal romboló hatású az a tudat, hogy tábornoki karunkban oly rendkívül kis mértékben foglal helyet a vérbeli magyarság. Valóságos nemzeti ünnep volt az országban ebből a szempontból Nagybaczoni Nagy Vilmos miniszteri kineveztetése. Különösen óriási örömet keltett ez

a kinevezés remek székely népünkben. Ez a székelység túláradó lelkesedéssel fogadta a maga fajtájából való kiváló katonának ezt a legmagasabb helyről való megbecsültetését. Most állítólag német és nyilas nyomásra elmenőben van a székely Nagy Vilmos... Kétségtelen, hogy Nagy Vilmos új felfogást, új stílust hozott a maga – fájdalom – nagyon későn kezdődött miniszteri munkálkodásában. Mondhatnám úgy is: visszahozta a régi, igaz magyar katonai szellemet ebbe a hivatalba. Emberséges és előkelő gondolkodása a vérbeli magyar emberé, a vérbeli magyar katonáé. Az ő Istene nyilván nem a gyalogos Wotan! Cselekedetei pedig, melyekkel »álljt!« parancsolt a nagyon elharapózott idegen szellemű törvénytelenségeknek és atrocitásoknak, a zsidókkal és a nem magyar nemzetiségekkel szemben, ahogyan igyekezett megfékezni az alárendelt tényezők kiskirálykodásának polgárháborús tüneteit, ahogyan megállapította elsőként felszerelésünk végzetes hiányait odakint a frontokon, s bátran igyekezett levonni annak következéseit: mindez, Főméltóságú Uram, történelmi munka immár."

Nagy Vilmos pályafutásának legnehezebb és legfelelősebb szakasza fejeződött be 1943. június 12-én. Baráti körben kifejtett beszélgetései is tanúsítják, fő gondja az maradt, mi lesz a magyar haza sorsa. Jóleső érzés lehetett számára visszavonultságában a székely szülőföld elismerése: Marosvásárhely díszpolgárává választotta.

Nagy Vilmost lemondása után – Tombor Jenő ezredes és Kiss János altábornagy társaságában – többször felkereste klotildligeti lakásában Bajcsy Zsilinszky Endre. Látogatóinak visszatérő kérdése volt: miként ítéli meg a háború folytatásának lehetőségeit. Újra és újra kifejtette, hogy a háborút a németek elvesztették. 1944. október 15-én Klotildligeten örömteli meglepetéssel hallgatta a kormányzói kiáltványt, ám amikor újra megszólalt a rádió és bejelentette, hogy Szálasi fog szólni a „fegyveres nemzethez," minden bizakodását és reménykedését halomra döntötte. Horthy békekereső akciója nem sikerült, a nyilasok átvették a hatalmat, elszabadult a terror.

A legmeglepőbb az volt, hogy a politikusok nagy része nem érezte e lépés rettenetes következményeit. Nem látták, hogy olyan ember kezébe került a hatalom, aki csak azért, hogy beteges államvezetési lázálmait megvalósíthassa, képes az országot pusztulásba vinni. A Törvényhozók Nemzeti Szövetsége a nyilasok mellé állt, és József főherceggel az élen csatlakozott hozzá a felsőházi tagok egy része is. November 4-én még törvényes formát is adtak az eseményeknek azzal, hogy a képviselőház és a felsőház Szálasit „nemzetvezetővé" választotta, aki a Várpalota márványtermében, József főherceg jelenlétében, letette az esküt a Szent Koronára.

A kormányzó szilárdan hitt abban, hogy a tisztikar betartja esküjét és felsorakozik mögötte. Nem tudta elképzelni, hogy a tisztikarban akadhatnak olyanok, akik összeesküvést szőnek egy idegen hatalom érdekében és elárulják saját népüket, és inkább a német birodalom érdekeit képviselik, mint saját hazájukét.

A vezérkari tisztek nagy szerepet játszottak abban, hogy a Horthy kiugrása nem sikerült. Maga Beregffy (Berger) Károly honvédelmi miniszter mondta az egyik „Szálasiféle" koronatanácson, amit többször is hangoztatott, hogy a nyilas hatalomátvétel nem ment volna olyan simán, ha a tisztikar és a vezérkar nagy része nem állott volna teljes tudásával és tetterejével a nyilaskeresztes párt és hungarista mozgalom mellé.

Nagy Vilmost már régóta figyelték a csendőrnyomozók, végül november 16-án megjelentek klotildligeti villájában, letartoztatták és beszállították a svábhegyi Lomnic szállodában lévő nyilas fogházba. Ott találkozott Béla bátyával és még több politikai letartóztatottal, akikkel együtt 18-án a sopronkőhidai állami fegyintézetbe hurcolták. Onnan az oroszok közeledtére 54 politikai fogollyal Passauba, Pfarrkirchenbe, majd Barcsay Árpád csendőr alezredes vezetése alatt gyalogmenetben a gschaidreni internáló táborba vitték őket.

1945 április elején a Honvédelmi Minisztérium kérte Vajna belügyminisztert, hogy átvehesse a tiszti rabokat. Barcsay csendőr alezredes mindenáron meg akarta akadályozni a foglyok szabadlábra helyezését, arra készült, hogy átadja a foglyokat a Gestapónak. 1945. április 28-án reggel azonban megjelent öt vezérkari tiszt a Honvédelmi Minisztériumból és fegyverrel kényszerítették a csendőröket, hogy a foglyokat engedjék szabadon. Végül május 1-jén amerikai katonák hozták meg számukra a szabadságot.

Nagy Vilmos és Béla bátyja hazajövetelét Németországból magyar politikai foglyok és zsidó deportáltak segítették. A sátoraljaújhe-

lyi fegyház politikai foglyait 1944. szeptember 27-én a dachaui koncentrációs táborba deportálták. Köztük volt Szegő Sándor és Borsa (Glück) Mihály. A felszabadulás után a München melletti hadifogolytáborban magyar katonatisztekkel ismerkedtek meg, akik szerettek volna hazajönni. A Magyar Fogoly Bizottság rendelkezett pecsétes igazolvánnyal (angol-orosz nyelven), ami nélkül reménytelen lett volna elindulni. A magas rangú katonatisztek között volt nagybaczoni Nagy Vilmos és bátyja Béla is, akiket a legnagyobb tisztelettel és szeretettel vettek körül a deportáltak. A Fogoly Bizottság „új" neveket adott a tiszteknek, így a befogadás törvényessé vált. 1945. szeptember 1-jén indultak Dachauból és szeptember 9-én érkeztek Budapestre.

Nagy Vilmos és Groza Péter barátságát nem tépte szét a háború vihara. Mindketten egy évben születtek, egy osztályba jártak a szászvárosi református gimnáziumban. 1952-ben Groza Péter, a román nemzetgyűlés elnöke szervezte az 50 éves érettségi találkozót. Természetesen meghívta egykori osztálytársát, Nagy Vilmost is, aki azonban tájékoztatta, hogy nem kaphat útlevelet Romániába, ahol esetleg letartóztatják, mint Erdély visszafoglalóját, egyébként pedig nehéz anyagi körülmények között él, nincs pénze az utazásra. Groza intézkedett: rövidesen fekete autó érkezett útlevéllel, pénzzel. Nem volt akadálya, hogy Nagy Vilmos részt vegyen az érettségi találkozón. Barátságuk másik példája, hogy amikor Nagy Vilmos fiát, Nagy Béla századost hazaárulás koholt vádjával letartóztatták és 10 évi börtönre ítélték, Groza Péter közbelépésére 4 év után szabadon engedték.

A szabadság nem hozta meg Nagy Vilmos számára az igazi változást és a jogos elismerést. Az ötvenes években tudatosan elfelejtették, méltatlan, megalázó helyzetbe került, nem csak ő, az egész családja. Rangjától nem fosztották meg, de az 50-es években egy ideig nem kapott nyugdíjat. A családot kitelepítették, klotildligeti villáját a Honvédelmi Minisztérium szerette volna megszerezni.

Gyógyír volt számára a volt munkaszolgálatosok, a Svájcban élő Weiss Manfréd család állandó érdeklődése és támogatása. Scheiber Sándor országos főrabbi rendszeresen látogatta és segítette Nagy Vilmost és családját. 1965-ben Izrael állam Yad Vasem Intézete az Igaz Emberek közé fogadta.

Végzetes esztendők című, 1986-ban megjelent könyvében, visszatekintve, így értékelte saját sorsát:

„... az események szédítő forgatagában megrendülve és értetlenül néztem hadseregünk pusztulását. Ma már higgadtabb ésszel mérlegelve az eseményeket, magam is belátom, hogy ennek így kellett történnie. Az a hadsereg, amely a különböző különítmények rémuralmával kezdte el működését, az a tisztikar, amely fennen hirdette, hogy a németeket és az olaszokat megelőzve teremtette meg a fasizmus és a fehérterror uralmát, azok a tisztek, akik szadista hajlandóságaikat védtelen és fegyvertelen tízezreken tombolták ki, és az a hadsereg, mely huszonöt év szünet nélküli propagandája jóvoltából csak az ellenfél lebecsülését, becsmérlését tanulta meg, de a való erőviszonyok mérlegelését sohasem, s melyet át- meg átszőtt a német kémek fizetett bérencek és hazaáruló Hitler hívők sátáni zsenialitással szőtt hálója, ennek a hadseregnek el kellett buknia, mert valójában sohasem az országért harcolt, hanem öncélúvá lett, s önálló állammá püffedt az igazi állam rovására."

„Nem szeretek ezekre az időkre emlékezni, mert ezek az évek egyénileg és általános vonatkozásban is életem legszomorúbb szakaszát teszik. Ekkor jutottam katonai pályám legmagasabb fokára: miniszter lettem, és ekkor buktam a legnagyobbat is, mert mint politikai fogoly hat hónapig voltam a sopronkőhidai fegyházban, és miután a nyilasok kihurcoltak Németországba, további négy hónapig voltam internáló táborban.

Soha senkinek sem akartam ártani. Azt az elvet vallottam, hogy mindenkin segíteni kell. És mégis, mi lett e magatartás jutalma? A kőhidai fegyház és az, hogy azok, akiknek érdekében oly sokat tevékenykedtem, éppen a tisztikar egy része fordult ellenem, akiknek a szemében a nevem a »Nagy Áruló«-t jelentette. Így hívtak a nyilas vezérkariak akkor, amikor miniszter voltam, mert szerintük elárultam a vezérkart, elárultam a honvédséget, mert nem voltam híve a németeknek, nem voltam tengelybarát, és végül, mert az üldözött zsidóknak a pártjára keltem.

Mégis emlékeznem kell ezekre az időkre, ezekre a végzetes esztendőkre. Nem tehetem meg, hogy átadjam a feledésnek azokat az eseményeket, amelyeknek részese és néha irányítója is voltam".

Nagy Vilmos a kiváló katona elsők között ismerte fel, milyen veszély fenyegette

Magyarországot a náci Németország, a nyilasok és az imrédysták részéről. Náciellenessége, törvénytisztelete, embersége, az üldözöttek védelme igaz példával szolgált a vészkorszak embermentő tisztjei és katonái számára. 1942 szeptemberében a vezérkar és a Honvédelmi Minisztérium tisztikara előtti beszédében nem véletlenül hivatkozott a Bibliára és a Szolgálati Szabályzatra, amelyek a törvényt, az erkölcsöt és az iránymutatást rögzítették a számára.

Az elmúlt években, mint volt munkaszolgálatost, sokat foglalkoztatott ennek a művelt, konzervatív, igaz magyar úrnak a sorsa. Nem tudtam beletörődni, hogy a hazáját, a honfitársait ennyire szerető bátor katona emléke a feledés homályába merüljön. Kezdeményezésemre a Magyarországi Zsidó Hitközségek Szövetsége és a Munkaszolgálatosok Országos Egyesülete javasolta a honvédelmi miniszternek, hogy emléktábla hirdesse nagybaczoni Nagy Vilmos érdemeit.

A kedvező döntés nyomán 2003. június 18-án a Hadtörténeti Intézet és Múzeum díszudvarán felavathattuk nagybaczoni Nagy Vilmos emléktábláját.

SZOLECZKY EMESE

AUSCHWITZ–BIRKENAU, AZ EMLÉK- ÉS KIÁLLÍTÓHELY

Az ICOM Magyar Nemzeti Bizottsága 2004. szeptember 30 – október 2. között tanulmányi kirándulást rendezett Lengyelországba, Krakkóba és környékére. Az első kötött program Oświęcim volt, egy mocsaras, vizenyős területen fekvő kisváros, közlekedési csomópont, Varsótól 120, Krakkótól mintegy 90 km-re. Az 1940-től Auschwitzként elhíresült haláltábor-emlékhelyen 26 nemzet gyászolja porrá és hamuvá lett, sokat szenvedett halottait.

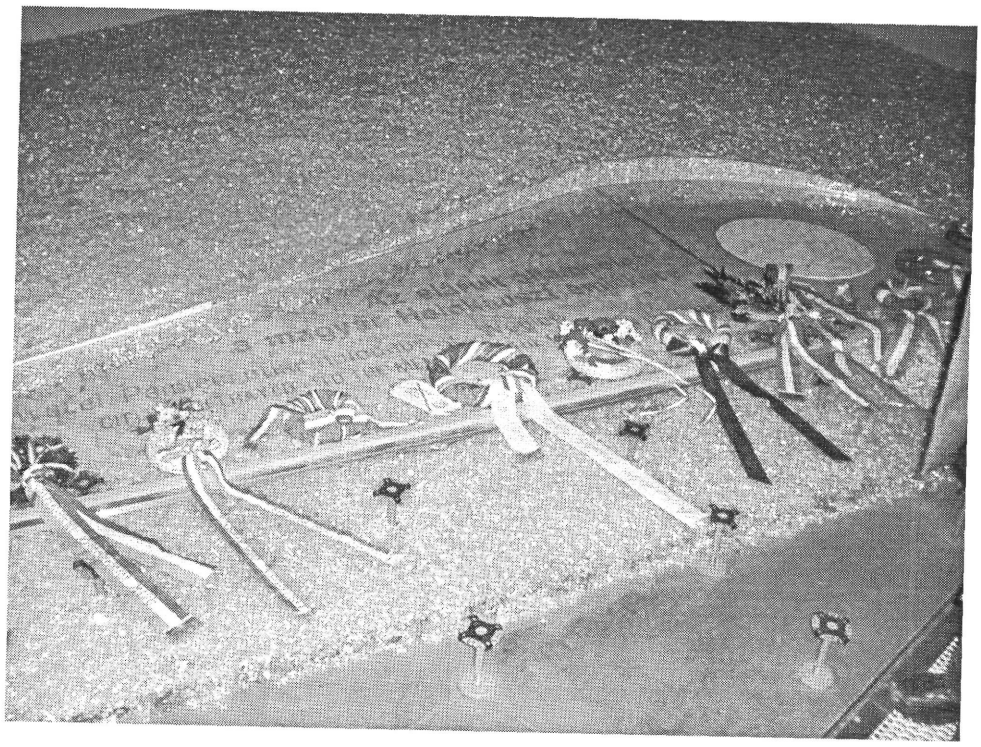
1940. május 1-jén Himmler Auschwitz parancsnokává Franz Ferdinand Hösst nevezte ki, aki Dachauban és Sachsenhausenban már bizonyította a deportáltak kezelésében való jártasságát. A tábor átadásakor 20 laktanyaépület állt, 14 földszintes és 6 emeletes; előbbiekre 1941–42 folyamán emeletet húztak; 8 új épület is készült, a gazdasági és konyhaépületek mellett összesen 28 barakk, amelyekben az átlagosan 13–16 000 fogoly elhelyezésére a pince- és padlásteret is kihasználták. Ma is mindegyik áll, ott a kétsoros szögesdrót kerítés is, előtte a valamikori tiltó tábla rekonstruált változata.

A gyakorlott magyar nyelvű idegenvezetőtől nyert tájékoztatás szerint évente mintegy 800 000 külföldi látogató keresi fel a múzeumot. Noha az itt megforduló tömeg hatalmas, és mi is többször találkoztunk-keveredtünk más csoportokkal, a tábor bejárásánál ez mégsem öltött zavaró mértéket: a vezetők végtelen ügyességgel irányították a csoportokat, s együtt, mégis elkülönülve mentünk végig az egyes látnivalókon. A vezetés szigorúan tényszerű, szűkszavú, érzelmektől mentes, talán épp ezért sokkoló. A tábor bejárása során mindenki egyre komorabbá vált – nyomasztó és iszonyatos a helyszín.

Az Auschwitz-Birkenaui Állami Múzeum kiállítóhelyként két alapegységre tagolható.

Egy részről adott a *lengyel állandó kiállítás,* amely – bármennyire is ide nem illőnek tűnik – tematikus és egyfajta skanzen-élményen alapul: a tábor jellegzetes és hírhedt pontjain vezet végig, s helyszínhez kötötten nyújt információkat, benyomásokat. Ennek részét képezi a hajdani barakkokban az áldozatoknak nemzeti hovatartozásuktól függetlenül emléket állító, valamint az egykori láger-komplexum kialakulását és működését bemutató tárlat, amely, értelemszerűen, csak a séta végére áll össze egységes képpé.

A másik alapegység elemei – az *egyes országok kiállításai* – egy-egy, eredendően az érintett nemzethez nem kötődő barakkban nyertek elhelyezést. Az első magyar kiállítás 1965-ben készült el, azt váltotta fel 1979-ben a Horn Emil által rendezett, 2002-ig látogatható, majd lebontott és a Holokauszt 60. évfordulója alkalmából megújított tárlat. Utóbbi kettő között a magyar kiállításrész hosszabb időn át zárva tartott, hiszen az új koncepció, forgatókönyv és látványterv a hazai szakmai fórumok véleményezése, nyilvános vita és zsűrizés után még egy körben megmérettetik: az Auschwitz területén épülő bármilyen kiállítás, bemutató, rendezvény megvalósulását végső soron egy

nemzetközi kuratórium (az Auschwitz Tanács) felügyeli és bírálja el. 2002-2003 folyamán új kiállítást készítettek a csehek és szlovákok, belgák, oroszok és franciák is.

A lengyel állandó kiállítás stációi az egyes barakkokban elhelyezett – meglepően kis számú – tárlók, fényképek, enteriőr-rekonstrukciók.

Térkép mutatja be, honnan érkeztek a táborba transzportok, egy másik az auschwitzi tábor-komplexum elhelyezkedését és terjeszkedését: az alaptáborhoz (Stammlager/Konzentrazionslager Auschwitz I.) 1941-ben kezdték kiépíteni a 3 kilométerre fekvő brzezinkai tábort (KL Auschwitz II., Birkenau), 1942-ben az Auschwitz-közeli Monowicében a KL III-t; ez utóbbihoz 1942–44 közt még mintegy 40 altábort csatoltak. A gázkamra és a krematórium makettje magáért beszél, szemben vele a tárlóban a Zyklon-B-kristályokat tartalmazó, immár üres dobozok halmaza. A hatalmas, sokszor a barakkok alapterületének közel negyedét kitevő tárlók tartalma: a gyilkos gáz által egyforma szürkére fakított, további hasznosításra (szitavászon, háló) megőrzött többmázsányi haj; drótkeretes szemüvegek kusza halmaza; kefék, cipőkrémek tömkelege; a foglyoktól származó imakendők; háztartási fémeszközök – lábas, kanna, éjjeliedény, lavór – szinte kimeríthetetlen mennyiségben; művégtagok sokasága; az egymásra dobált, személyi adatokkal telefirkált bőröndök, táskák a megszállt Európa szinte minden pontjáról; a tömérdek lábbeli; végül szerényebb méretben, de annál megrázóbban: gyermek- és csecsemőruhák, játékok. A bedeszkázott ablakú 10. barakk, a kísérletek háza, az egykori genetikai-antropológiai vizsgálatok színhelye nem látogatható. Szemben vele, a 11., un. halálbarakkban a Gestapo rögtönítélő bírósága székelt, ablakait félig befalazták, hogy ne lehessen a szemközti tömbbe belátni. Az ördögi büntetések színhelyéül, a Zyklon-B kipróbálására negyvenszemélyes, zsúfolt cella szolgált és a sötétzárka, ahol a levegőhiány miatt fulladtak meg a rabok. A két épület közötti a halálfalnál végezték ki a 11. barakk elítéltjeit. Íratlan szabály, hogy itt egyszerre mindig csak egy csoport tartózkodik, gyújt gyertyát a fal tövében, helyez el koszorút. A séta utolsó állomása a krematórium és a gázkamra,

a táboron kívül, a Gestapo barakkja mellett, közel a tiszti kaszinóhoz, kőhajításnyira a táborparancsnok családi lakhelyétől. Mellette áll az akasztófa, amelyen 1947. április 16-án Hössön végrehajtották a halálos ítéletet.

Nagyon nehéz elfogadni, hogy mindannak, amire itt köztudottan sor került, egy teljesen hétköznapi lengyel laktanya épületegyüttese adott keretet. Az eredetileg kaszárnyának épült tábor tipikus téglaépületekből áll, ezek egyike a – feltehetőleg már fogolymunkával, 1942-ben épített – magyar nemzeti kiállítóhely.

A legújabb *magyar kiállítás* 2004. április 15-én nyílt meg az auschwitzi tábor 18-as barakkjában. Építészeti- és látványtervét Rajk László, történészi koncepcióját és a kiállítás forgatókönyvét Kádár Gábor és Vági Zoltán készítette, a kiállítás szervezője Varga László történész, megvalósítója a MAFILM Szcenika Kft. volt. Az alkotók alapgondolata szerint a történelmi valóság reprodukálására a lengyel állandó kiállítás hivatott, a vizuális koncepció középpontjába tehát az elpusztított, épp ezért megfoghatatlan tömegek *hiányát* helyezték. Ezért nem használtak egyetlen eredeti tárgyat sem, a kort illusztráló tárgyak mindegyike absztrakt másolat, a fényképek is virtuálisan, falra vetítve jelennek meg, keveredve a kiállításnéző árnyával – múlt és jelen így vegyül egybe, alkot szerves egészet. A rendezői koncepció szerint a tematikus egységek segítségével a látogató az első zsidótörvényektől az utolsó transzportokig a magyar Holokauszt minden jeles szegmenséről benyomást szerezhet.

Nagy szerepet kap a digitális technika – talán a legmodernebb az auschwitzi tárlatok közül. Mindez 600 négyzetméteren, a statikától a kivitelezésig bruttó 220 millió forintos összköltséggel valósult meg: a magyar kiállítás újjáalakítását ugyanis egybekötötték az épület rekonstrukciójával, az épületszerkezet megerősítésével, a gépészeti-elektromos felújítással, a fűtésrendszer korszerűsítésével.

A barakk alsó szintjére belépve szűk, hosszú folyosó vezet a jobb kézre eső lépcsőhöz. A folyosó végén levő falra vetítve végtelenített kópián a budapesti Rákóczi úton menetelő zsidó nők 1944-es felvétele fut: akarva-akaratlanul is a sor részeivé válunk, amikor elindulunk felfelé. A lépcsőfordulóban két Bocskai-ruhás kisfiú életnagyságú fotója. Az emeletre érve lábunk alá fém-üveg kombinációjú járófelület kerül, amelyen csak átsejlik az eredeti padozat, egyben erősíti az elidegenítő hatást, technicista ridegséget és távolságtartást sugároz. A kiállítás egyetlen valóságos, eredeti „tárgya" az épület, amelytől azonban hangsúlyosan elkülönül a kiállítás, sem az aljzathoz nem ér, sem a falakhoz nem jut karnyújtási közelségbe a látogató. Ily módon helyeződik az építészlátványtervező kifejezett szándéka szerint az építmény mintegy „vitrin mögé," így kerül kiemelten védendő és egyedi műtárgy-dimenzióba. A szabálytalan alakú, acélvázas járófelület és az épület eredeti falai között vastag rétegben elszórva csillogó üvegtörmelék tölti ki a teret, talán a Kristallnacht-ra, vagy a pogromok rombolására emlékeztetve. A járófelülettől elkülönülve, e törmelékbe ágyazva nyertek elhelyezést a megdöntött üveghasábokba szerelt csupasz képernyők, rajtuk-általuk olvasható a részletes ismertetés, előttük pár mondatos – magyar, lengyel, angol nyelvű – összefoglalóval. Kitekinteni a leárnyékolt ablakokon lehet, így még riasztóbb, iszonyúbb a színeit vesztett külső világ. Magában az osztatlan kiállítási térben is a félhomály az uralkodó. A képeket a mennyezetre erősített húszegynéhány projektor vetíti a falra, nesztelenül. Egyetlen hangeffektus hallatszik, a krematórium felé haladtunkban erősödő, majd a kiállítás végéig halkuló szívdobogás. A járófelületet egyetlen helyen (deportálások – Auschwitz) szakítja meg nagyobb térbeli elem: egy üveghatású (plexi) vagoninstalláció, a hozzá vezető járófelület alatt vasúti sínpár képez hangulati elemet.

„Az elárult állampolgár" címet viselő tárlat kilenc téma köré szerveződik:

– „minden tizedik, minden harmadik ...": a Holokauszt minden tizedik, Auschwitz minden harmadik áldozata magyar volt – ezzel a különösen hangsúlyozott gondolattal indítja útba a látogatót a kiállítás rendezője. A magyar zsidók megsemmisítése volt a tábor és egyben a Holokauszt történetének legnagyobb, leggyorsabban végrehajtott emberirtási akciója. A kiállítás e része a szüntelen emlékezés helye: web-kamerák közvetítenek élő képet a magyar Holokauszt szempontjából kiemelkedően fontos Birkenau három pontjáról: a sínek melletti rámpáról, ahol egykor kiszállították és szelektálták a foglyokat; a krematórium környékéről; és egy barakkbelsőről. Nézzük a felvételt: velünk egyidőben Birkenauban turisták járják be a helyszíneket, majd egyszer csak átvált a kép, vele az idősík, és archív, 1945-ben, a tábor felszabadítása során keletkezett felvételeket látunk. Mindez csupán háttért képez ahhoz a névsorhoz, amely az áldozatokra emlékeztetve folyama-

tosan „fut a falon". Ez egyben az emlékezés helye is: az üvegcserepekbe ágyazott kőtábla az áldozatoknak, cserbenhagyottaknak ajánlja a bemutatót. Az üveggel letakart felületen koszorúk tömege hever.

– munkaszolgálat: itt tűnik fel Radnóti Miklós alakja, az üvegtörmelékbe illesztett absztrakt, alulról megvilágított bori noteszlap;

– jogfosztás, kifosztás: egyes stádiumait a korabeli napisajtó kivágataiból készült, földre helyezett nagyítások jelzik utalásszerűen;

– német megszállás;

– deportálás;

– Auschwitz;

– roma Holokauszt: a nemzeti kiállítások közül csak e tárlatnak képezi szerves részét;

– embermentés: a kiállítás e részében az alkotók mind a tetteseket, mind az üldözötteket mentőket megnevezik;

– túlélés: egy túlélő kettős fényképe.

A modern kiállítás-kivitelezési és -technikai adottságok lehetővé tették, hogy a régebbi, hagyományos, csupán statikus állóképeket, tablókat stb. bemutató „fal" helyett mozgókép, tablóképek végtelenített vetítése váltsa fel. A beágyazott monitorokon is végtelenített anyag fut, többségében filmhíradó-részletek. Egy témához helyenként több projektoron is megjelenik a dokumentáció. A képek között hangsúlyos helyet kap az un. Auschwitz-album fotóanyaga, amely egyszerre hungaricum és a Holokauszt egészének egyik legfontosabb vizuális dokumentuma. A koncentrációs táborban tilos volt fotózni, az SS Azonosítási Szolgálat vezetője, Rudolf Walter és asszisztense, Ernst Hoffmann azonban engedélyt kaptak arra, hogy a foglyok bevagonírozásától a gázkamráig, lépésről lépésre, tárgyilagosan dokumentálják a folyamatot. Ez a Kárpátaljáról, Bilkéről érkező magyar zsidó közösség sorsán át történt meg. Az e szállítmánnyal Auschwitzba került 18 éves lány, Jákob Lili végül Dora-Nordhausenben, Németországban érte meg kényszermunkásként a felszabadítást. Ott, az elmenekült őrség egyik barakkjában élelem után kutatva lelte meg a 235 fényképből álló albumot, s döbbenten ismerte fel a képeken saját községének kálváriáját, halálba küldött családtagjait. A lépcsőfordulóban látott két kisfiú – Lili 9 és 11 éves öccsei – azóta világhírűvé vált képe is az albumból származik. Rajta kívül legalább még egy személyre mindenképp emlékezni fog a látogató: Schwartz Margit átváltozására, akit az első fényképen a békeévek egyikében férjével és gyermekével fürdőruhában, életerős asszonyként örökítettek meg; egy másik fotón, 1945-ben, a bergen-belseni táborból való kiszabadulása után, család nélkül, kórházi vaságyba kapaszkodva, csontvázzá soványodva áll.

A kiállítás számunkra, történész-muzeológusok számára személyes élménnyel zárul. Az utolsó tárló Horn Emilnek, az előző kiállítás azóta elhunyt rendezőjének állít emléket oly módon, hogy a korábbi kiállítás emlékfalának töredékes darabjaival tiszteleg munkássága előtt. Rajk Lászlónak az elődi előtti főhajtás mellett még egy oka volt e minden szempontból tiszteletre méltó gesztus megtételére: az 50. évforduló alkalmából Horn Emillel együtt készítették a Budapesti Történeti Múzeumban megrendezett Holokauszt-kiállítást, amelynek egyes elemei: a vasúti vagon, az áldozatok folyamatos felsorolása, a képanyag egyes részei – ha átformálva, átfogalmazva is – pregnánsan megjelennek ezen a tárlaton is.

Auschwitz lengyel kiállítása Birkenau meglátogatásával teljesedik ki. A főkapu feletti toronyból körbetekintve először is képet alkothatunk méreteiről: a tábor belsejébe futó sínpár közel 175 hektáros területre szállította a transzportokat. A KZ-II.-t az alaptábor foglyaival kezdték el építtetni, a többszáz épületből 45 téglabarakk és 22 fabarakk ma is áll. A megsemmisült barakkok helyén – ameddig a szem ellát – a bombázások, barakkpusztítások ellenére mementóként ott meredeznek a kémények. A mocsaras területen, alapozás nélkül emelt épületek az egyetlen, téglából épült kályhával és kéménnyel, valamint a zsúfolt, háromemeletes fapriccsekkel „berendezett", alig-világított fabarakkok némán is tanúskodnak a túlélés csekély esélyeiről, gyakori és elkerülhetetlen járványokról. A napjában kétszer, szűkre szabott időben használható latrina-barakkban a tisztálkodás elemi feltételei is hiányoztak. Kifelé menet a sínpár mellett még egyszer megállunk. A főkapun át a tábor belsejébe, a távoli facsoportokig nyílegyenesen húzódó vasúti vágányokon mindig friss a virágkoszorú: mellette a sivár vasúti rakodó-rámpa, ahol a beérkező fogolyszállítmányokat szelektálták, s munkába vagy egyenesen a halálba küldték őket.

Auschwitz-Birkenau bejárása hozzávetőlegesen három órát vesz igénybe. Erősen sötétedett, mire „erőltetett menetünk" végére értünk, de – az ész tudja a drót feszülését.

Az auschwitz–birkenaui koncentrációs tábor 1979-ben került fel az UNESCO Világ- és Nemzeti Örökség listájára.

Budapest, 2004.
408 o., ill.
5880.- Ft
ISBN 963 327 367 6

Hermann Róbert
Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái

Hermann Róbert könyvével indul a Zrínyi Kiadó Nagy csaták című új sorozata. Célunk az, hogy a magyar történelem egy-egy háborús korszakának csatáin és ütközetein keresztül mutassuk be a magyar történelem egészét. Természetesen a hadieseményekre összpontosítunk, de miután a háborút társadalmi jelenségnek – vagy ahogy a neves porosz katonai teoretikus, Karl von Clausewitz fogalmazott, a politika más, erőszakos eszközökkel történő folytatásának – tekintjük, a kor tágabb politikai körülményeit ismertetve szólunk a háborúk történetéről.

A kötet nem a forradalom és a szabadságharc története, sőt nem is teljességre törekvő hadi krónikája. A szerző arra vállalkozott, hogy elemezze a szabadságharc legjelentősebb összecsapásait, s ezáltal a magyar hadtörténelem egyik legdicsőségesebb időszakát idézze fel a mai olvasó számára. A korszak politikatörténete, valamint a hadszíntér és a közlekedési lehetőségek ismertetése után a szembenálló haderőket mutatja be, majd ezt követi a szabadságharc 11 csatájának és 28 ütközetének leírása – számos illusztrációval, világosan eligazító térképekkel, az összecsapásokban szemben álló erők vezetőinek életrajzával és a fennmaradt jelentésekből, visszaemlékezésekből, levelekből vett részletekkel. A kötetet részletes, áttekintő bibliográfia zárja.

Zrínyi Kiadó

BIBLIOGRÁFIA

A HADTÖRTÉNETI KÖNYVTÁR ÁLTAL 1998 ÉS 2004 KÖZÖTT AUKCIÓN VÁSÁROLT KÖNYVEK JEGYZÉKE

1850-ig kiadott könyvek

Schrot, Martin: Wappenbuch des Heiligen Römischen Reichs und allgemainer Christenheit in Europa, insbesonderheit des Teutschen Keyserthumbs. München, 1581. (7.797)

De Brieven van den Heere van Praisacc... Amsterdam, 1634. (7.802)

Illustres cardinales Armandus de Richelieu et Mazarinus, Regum Franciae Ludd. XIII., et XIV. ... ab anno 1624... Würzburg, 1662. (7.799)

Chiarello, Giovanni Battista: Historia degl' avenimenti dell' armi imperiali contro a' ribelli, et ottomani... Venetia, 1687. (7.796)

Leclerc, Jean: Histoire Emerich Comte de Tekeli, ou Memories pour servire a sa vie...Cologne, 1693. (7.793)

Artanville, d': Memories pour servir a l'histoire du Prince Eugene de Savoie. La Haye, 1710. (7.789)

Schutzbreth de Schutzwerth, Ernestus Nobertus: Cogitationes Ex monitu apostolico Militarem in Modum Armatae... Praga, 1730. (7.800)

Gatterer, Johann Christoph: Abriss der Heraldik oder Wappenkunde zum Nuzen der studierenden Jugend... Nürnberg, 1774. (7.798)

Kurze Gesichte der Kriege zwischen dem Haus Oesterreich und der Ottomanischen Pforte vom Jahre 1529 bis auf des Jahr 1739. Wien, 1788. (7.792)

Ugróczy Ferenc: Zentai ütközet. Szeged, 1816. (7.794)

Magda Pál: Magyarországnak és a' határ őrző katonaság vidékinek legújabb statistikai és geográphiai leírása. Pest, 1819. (7.085)

Pichler, Karoline: Buda várának visszavétele. 1–2 kötet. Pest, 1829. (67.405)

Gorove László: A német vitézi rend leábrázolása. Pest, 1830. (67.368)

[Balásfi Tamás:] Magyar országnak Betlen Gábor támadásakori állapotjáról, egy azon idejű, hazája szerető, igaz magyar embernek tanátslása. Pozsony, 1838. (68.214)

Wesselényi Miklós: Szózat a magyar és szláv nemzetség ügyében. Lipcse, 1843. (67.914)

Emlény a pesti magyar polgárőrhad zászlószentelése ünnepélyére, mely Rákos mezején az 1844-d. év aug. hó 15. nemzeti alakban ment véghez. Pest, 1844. (67.932)

Erdély nagyfejedelemség tiszti névtára 1848. évre. Kolozsvár, 1848. (73.727)

1850 után kiadott könyvek

Toldy Ferenc; Pray György: Series chronologica palatinorum Ungariae e diplomatibus collecta cum praevio commentariolo de veteri palatinatus provincia. Buda, 1863. (107.464)

Iványi Béla: Adalékok régi országgyűléseink Rákos nevéhez. Szeged, 1935. (69.180)

Lakner Sarolta: Az erdélyi fejedelmek választási feltételei. Debrecen, 1927. (67.912)

Berkó István: A magyar huszárság története. Budapest, 1918. (67.367)

Mohl Adolf: Lövő története. Győr, 1930. (68.842)

Kalmár János: Zrínyi fegyverek. Pécs, 1965. (69.212)

Temesváry Ferenc: Fejedelmi és főúri díszfegyverek. Budapest, 1963. (69.211)

Temesváry Ferenc: „Midas csináltatta aranyos szerszámját". Kaposvár, 1969. (69.210)

Temesváry Ferenc: Művészi fegyverek. Sárvár, 1971. (69.209)

A Magyar Numizmatikai Társulat évkönyve. 1973. Budapest, 1980. (66.807)

Szemelvények a magyar történelem latin nyelvű kútfőiből. Összeáll. és kiad. *Eperjessy Kálmán, Juhász László.* Budapest, 1935. (68.566)

Sebestyén Károly, Cs.: Szeged középkori vára. Szeged, 1928. (67.371)

Ortvay Tivadar: A horvát-slavón-magyar határőrvidék kifejlődésének logikája... Temesvár, 1871. (69.391)

Buda expugnata, 1686; Európa et Hungaria, 1683–1718. A török kiűzésének levéltári forrásai. Szerk. *Bariska István, Haraszti György, Varga J. János.* Budapest, 1986. (73.715)

Réthly Antal: Időjárási események és elemi csapások 1701–1800-ig. Budapest, 1970. (69.183)

Rákóczi-tanulmányok. Szerk. *Köpeczi Béla, Hopp Lajos, R. Várkonyi Ágnes* Budapest, 1980. (68.844)

Zákonyi Ferenc; Lipták Gábor: Veszprém megye a szabadságküzdelmekben. Veszprém, 1957. (66.806)
Rákóczi szabadságharc, 1848–1849

Petrichevich György: A Katonai Mária Terézia Rend helyes közjogi és történelmi megvilágításban. Budapest, 1933. (67.370)

Iványi Béla: Báró Máriássy András táborszernagy, a Mária Terézia Rend lovagja, 1757–1846. Pécs., 1937. (68.510)

Vaszary Kolos: Adatok az 1825-ki országgyűlés történetéhez. Győr, 1883. (73.726)

Szabó László, bártfai: Adatok gróf Széchenyi István és kora történetéhez 1818–1860. Budapest, 1943. (107.507)

Perényi József: Szemerei Szemere Miklós életrajza. Sátoraljaújhely, 1897. (107.341)

Wesselényi Miklós hűtlenségi bűnpere. Történeti bevezetéssel. Sajtó alá rend. *Jakab Elek.* Kolozsvár, 1876. (107.342)

Bourgin, Georges; Terrier, Max: Az 1848-as francia forradalmi megmozdulások. Képes album. [S. l.] 1948. (107.343)

Sánta Béla: Az 1848–49-iki szabadságharc rövid története. Nagykőrös, 1878. (73.830)

Ungarn's Fall. Ein Beitrag zum Verständnisse der ungarischen Geschichte aus den Jahren 1848 und 1849. Köln, 1851. (7.795)

Kossuth summárium. Az ember, a gondolkodó, a politikus. Szerk. *Bátor István.* Budapest, 1948. (66.805)

Meszlényi Antal: A magyar katholikus egyház és az állam 1848/49-ben. Budapest, 1928. (69.208)

Hám János szatmári püspök és kinevezett prímás emlékiratai 1848-49-ből. Budapest, 1928. (68.841)

Fekete Péter, H.: Hajdúböszörmény részvétele a szabadságharcban. Hajdúböszörmény, 1948. (66.803)

Tilles János: Mozgalmas napok Selmecbányán 1848-ban, szabadságharcunk kitörésekor. Budapest, 1930. (73.510)

Trsko János: Naplótöredékek és feljegyzések az 1848-49-iki szabadságharczról. Nagytapolcsány, 1901. (73.831)

Varga Zoltán: Debrecen az orosz megszállás alatt. Sárospatak, 1930. (69.181)

Kovách Ernő; Galsai: Aradvár és Aradváros ostroma 1848–49-ben. Galsai Kovách Ernő 1848/49-iki honvédőrnagy naplója. Arad, 1911. (107.340)

Farkas Emőd: Az 1848–49-iki szabadságharc anekdotakincse. Budapest, 1911. (66.804)

A 48/49-iki agg honvédek menedékházának emlékkönyve. Budapest, 1902. (107.506)

[Skene, James Henry:] The Danubian Principalities, the Frontier Lands of the Christian and the Turk. London, 1854. (68.845)

Türr István: A keleti kérdés. Budapest, 1878. (73.511)

Baker, James: Die Türken in Europa. Stuttgart, 1878. (67.886)

Roncsik Jenő: Gróf Széchényi Ödön. Debrecen, 1938. (67.934)

Thirring Gusztávné Waisbecker Irén: Dr. Waisbecker Antal élete és a magyarországi Waisbecker család története. Sopron, 1935. (69.182)

Hangay Oktáv: Harc a magyarságért. Az Alldeutsch Szövetség. Kolozsvár, 1903. (67.369)

Pellergini Albert: Hannover-huszárok. Budapest, 1912. (65.806)

A hajmáskéri csász. és királyi Tüzérségi Lövőiskola ismertetése. Bp. ca. 1911. (68.509)

Eöttevényi Nagy Olivér: Bosnyák földön. Magyaróvár, 1911. (68.568)

Ibrányi Alice: Háborús emlékek. Miskolc, 1913. (67.887)
A Magyar Vöröskereszt bulgáriai missziója, 1912–1913.

Vahot Imre: Honvédek könyve. Új folyam. 1. füzet. Pest, 1867. (107.347)

Bató József: Im Krieg gegen Russland 1914-1915. 23 Originalradierungen. Wien, 1916. (107.465)

Irinyi Jenő: Délszláv harctereken. Harctéri feljegyzések. Budapest, 1917. (73.832)

Móricz Pál: A fergetegből. Magyar rajzok. Budapest, 1917. (68.736)

Bródy Miksa: Kaszárnya és harctér. Budapest, 1916. (68.487)

Kirschenhauter Ferenc: A háború vakjai. Háborúban megvakult katonák oktatása és jövője statisztikai adatokkal. Budapest, 1916. (69.281)

Igali Béla: Egy műegyetemi zászlóalj naplója, 1919–1921. Budapest, 1942. (69.179)

Stromfeld Aurél: Készül az új háború! Budapest, 1928. (69.037)

Havranek János: Tanácsadó a csendőr magán életéhez. Székesfehérvár, 1926. (68. 323)

Herold Gyula Béla: Tábori csendőrök. Budapest, 1933. (69.069)

Szirmai Rezső: Mussolini, Kemal, Sztálin és a többiek. Budapest, 1935. (69.036)

Jász Dezső: Titkos háború a Spanyol Köztársaság ellen. Budapest, 1971. (68.565)

Davis, Brian L.: Uniformen und Abzeichen des deutschen Heeres 1933-1945. Stuttgart, 1973. (107.411)

Wehrt, Rudolf van: Így kezdődött: A második világháború előzményei. Budapest, [1940.] (68.573)

Heiss, Friedrich: Der Sieg im Osten. Ein Bericht vom Kampf des deutschen Voksheeres in Polen. Berlin, 1940. (68.977)

Cornille, René Vincent Leon: A második európai arcvonal – a levegőben. Német-angol légiháború 1941. június 22-től. Budapest, 1942. (69.035)

Walter Tibor: A repülő ember. Budapest, 1942. (69.205)

Sebesfi László: Repülő hősök. Budapest, 1942. (67.913)

Jánosy István: Vitéz Horthy István, a repülő. Budapest, 1942. (68.846)

Sorakozzál a front védelmére. Világnézeti tanulmányok. 1. kötet. Budapest, 1942. (68.213)

Leventeifjúságunk hazánk jövője. Budapest, 1943. (107.513)

M. kir. „Gábor Áron" Honvéd Tüzérségi Hadapródiskola emlékkönyve. Összeáll. *Miklós József.* Nagyvárad, [1943.] (107.681)

Orbók Attila: Erdély és a visszatért keleti részek. Budapest, 1941. (68.843)

Sztálin marsallnak, az Állami Honvédelmi Bizottság elnökének beszéde... 1944 november 6-án; A hadsereg főparancsnokának 220. sz. napiparancsa 1944 november 7-én [S. l.], 1944. (68.847)

Geleji Dezső: Magyarország 1944-ben. Történelmi riportsorozat Magyarország tragédiájának kulisszatitkaiból. Budapest, 1945. (67.933)

Kolozsvári András: M. Kir. X. Kmsz. Zászlóalj 110/8 tábori munkásszázad emlékkönyve. Nagyvárad, 1943. (68.508)

Király Pál: Egy ítélet és ami mögötte van: A 101/31 és a 101/33 tábori munkásszázadok története. Budapest, 1947. (68.567)

A Magyar Államrendőrség tiszti tájékoztató tanfolyamainak tankönyve. Budapest, 1946. (69.206)

Szabályzatok

Horváth Károly, mérai: A nemzeti őrsereg szolgálati rendszabályai. Pest, 1848. (Sz 17.440)

Der Vorposten-Dienst in Auszügen mit Fragen und Antworten...für die... Escadron-Schulen im k. u. k. Graf Haller 12ten Husaren-Regiment. Pest 1859. (Sz 17.439)

Bestimmungen für die Bekämpfung feindlicher Luftfahrzeuge durch die Truppe. Wien, 1916. (Sz 17.462)

Németh József: Csehszlovák harcszabályzat fontosabb fejezetei. Budapest, ca. 1930. (Sz 17.237)

Cserkész ruházati szabályzat. Budapest, 1937. (Sz 17.463)

Összeállította: *Szántó Boriszné*

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A 2005. ÉVI PERJÉS GÉZA-DÍJ ADOMÁNYOZÁSÁRA

A Magyar Hadi Történetírást Támogató Alapítvány Kuratóriuma a korábbi évek gyakorlatának megfelelően 2005-ben is át kívánja nyújtani a Perjés Géza-díjat, a Balla Gábor szobrászművész által készített emlékérmet és a díjjal járó publikációs támogatást. Ezért pályázatot hirdet a díj odaítélését elősegítő, a történész szakma ismert személyiségei által benyújtandó ajánlásokra.

Az ajánlások olyan fiatal, 40 év alatti, a magyar, vagy egyetemes hadtörténelemmel foglalkozó fiatal történészek támogatása érdekében nyújthatók be, akik az ajánlás benyújtásának pillanatában még nem töltötték be 40. életévüket, elérték a kandidátusi, vagy a PhD fokozatot, és olyan munkássággal, legalább egy monografikus alkotással már rendelkeznek, ami igazolhatja tehetségüket. Kérjük, hogy az ajánlásokhoz mellékeljék a támogatott jelölt szakmai életrajzát, publikációs listáját, a legjobbnak ítélt tanulmányokat és monográfiákat is. Indokolt esetben még kéziratban lévő művel is lehet pályázni. A kuratórium fenntartja magának a jogot, hogy a díjat csak az elvárható színvonalú pályázatok beérkezése esetén adja ki.

Dr. Urbán Aladár,
az Alapítvány Kuratóriumának elnöke

Határidő: 2005. május 21.
Cím:
A Magyar Hadi Történetírást Támogató Alapítvány Kuratóriuma,
Dr. Veszprémy László titkár. Budapest, 1014, Kapisztrán tér 2-4.

TARTALOM

A HOLOKAUSZT 60. ÉVFORDULÓJÁRA

SZITA SZABOLCS — A munkaszolgálat Magyarországon, 1939–1945 ---- 817
KARSAI LÁSZLÓ — A végzetes esztendő: 1942 a magyar diplomaták jelentéseiben ---- 859
KIS GERGŐ BARNABÁS – – SZABÓ PÉTER — Munkaszolgálatosok a Donnál. „A 105/11. tábori munkásszázad igaz és valóságos története 1942 októberétől 1943 januárjáig." Forrásközlés ---- 887
MOLNÁR JUDIT — A magyar királyi csendőrség és a holokauszt ---- 927
RÁCZ ANDRÁS — Auschwitz-Birkenau bombázásának katonai lehetőségei ---- 947

TANULMÁNYOK

DOMBRÁDY LÓRÁND — Akiről nem beszélünk: Werth Henrik. II. rész ---- 989

SZEMLE

ZOMBORI ISTVÁN (SZERK.) — Közép-Európa harca a török ellen a 16. század első felében *(Bagi Zoltán)* ---- 1053
CZIGÁNY ISTVÁN — Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe, 1600–1700 *(Domokos György)* ---- 1056
POÓR JÁNOS — Adók, katonák, országgyűlések 1796–1811/12. A nemesi felkelések gazdasági és társadalmi hátteréhez *(Miskolczy Ambrus)* ---- 1060
REINHARD NACHTIGAL — Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918). *(Balla Tibor)* ---- 1066
WOJCIECH STELA — Polskie odznaki honorwe i pamiatkove 1914–1918, 1918–1921 *(Pandula Attila)* ---- 1067
RUPRECHT ANTAL — Magyar önkéntesek a Téli Háborúban *(Balla Tibor)* ---- 1068
* * * — A Hadtörténeti Múzeum Értesítője 6. Acta Musei Militaris in Hungaria *(Pászti László)* ---- 1070
NICOLAUS ROCKBERGER — Det nya Europa. Centraleuropeisk och baltisk historia och politik *(Zachar József)* ---- 1072

KRÓNIKA

VARGYAI GYULA — Galántai József (1926–2004) ---- 1075
LEBOVITS IMRE — 120 éve született nagybaczoni Nagy Vilmos vezérezredes, honvédelmi miniszter ---- 1076
SZOLECZKY EMESE — Auschwitz–Birkenau, az emlék- és kiállítóhely ---- 1088

BIBLIOGRÁFIA

* * * — A Hadtörténeti Könyvtár által 1998 és 2004 között aukciókon vásárolt könyvek jegyzéke *(Szántó Boriszné)* ---- 1093

CONTENTS

ON THE 60TH ANNIVERSARY OF THE HOLOCAUST

SZABOLCS SZITA — Forced Labour Service in Hungary, 1939–1945 ---- 817
LÁSZLÓ KARSAI — A Fateful Year – 1942 in the Reports of Hungarian Diplomats 859
GERGŐ BARNABÁS KIS – – PÉTER SZABÓ — Forced Labour Service at the Don River. „The True and Real Story of the 105/11 Field Labour Company from October 1942 to January 1943." A Source Publication ---- 887
JUDIT MOLNÁR — The Royal Hungarian Gendarmerie and the Holocaust---- 927
ANDRÁS RÁCZ — The Military Possibilities of Bombing Auschwitz–Birkenau--- 947

STUDIES

LÓRÁND DOMBRÁDY — Whom We Do Not Mention – Henrik Werth. Part II---- 989

REVIEW

ISTVÁN ZOMBORI (ED.) — Central Europe's Struggle with the Ottomans in the First Half of the 16th Century (*Zoltán Bagi*) ---- 1053
ISTVÁN CZIGÁNY — Reform or Failure? Attempts at Integrating the Hungarian Military with the Armed Force of the Habsburg Empire, 1600–1700 (*György Domokos*) ---- 1056
JÁNOS POÓR — Taxes, Soldiers, Parliaments 1796–1811/12. The Economic and Social Background to Insurrection (*Ambrus Miskolczy*)-- 1060
REINHARD NACHTIGAL — Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918) (*Tibor Balla*)---- 1066
WOJCIECH STELA — Polskie odznaki honorwe i pamiatkove 1914–1918, 1918–1921 (*Attila Pandula*) ---- 1067
ANTAL RUPRECHT — Hungarian Volunteers in the Winter War (*Tibor Balla*) ---- 1068
* * * — The Yearbook of the Military History Museum Vol. 6 – Acta Musei Militaris in Hungaria (*László Pászti*)---- 1070
NICOLAUS ROCKBERGER — Det nya Europa. Centraleuropeisk och baltisk historia och politik (*József Zachar*)---- 1072

CHRONICLE

GYULA VARGYAI — József Galántai (1926–2004) ---- 1075
IMRE LEBOVITS — Born 120 Years Ago – Minister of Defence General Vilmos Nagybaczoni Nagy ---- 1076
EMESE SZOLECZKY — Auschwitz–Birkenau, the Memorial Place and Exhibition Centre---- 1088

BIBLIOGRAPHY

* * * — An Inventory of Books Obtained at Auctions by the Military History Library between 1998 and 2004 (*Györgyi Szántó*)---- 1093

TABLE DES MATIERES

AU 60ÈME ANNIVERSAIRE DE L'HOLOCAUSTE

SZABOLCS SZITA — Le service du travail en Hongrie, 1939–1945 ---- 817

LÁSZLÓ KARSAI — L'année fatidique: 1942 dans les rapports des diplomates hongrois ---- 859

GERGŐ BARNABÁS KIS – – PÉTER SZABÓ — Requis du travail au Don. „La vraie histoire de la compagnie de requis de campagne 105/11 d'octobre 1942 au janvier 1943." Publication de source ---- 887

JUDIT MOLNÁR — La gendarmerie royale hongroise et l'holocauste ---- 927

ANDRÁS RÁCZ — Les potentialités militaires du bombardement d'Auschwitz-Birkenau ---- 947

ETUDES

LÓRÁND DOMBRÁDY — Celui dont on ne parle pas : Henrik Werth. 2e partie ---- 989

REVUE

ISTVÁN ZOMBORI (ED.) — La lutte de l'Europe centrale contre les Turcs dans la première partie du 16e siècle (*Zoltán Bagi*) ---- 1053

ISTVÁN CZIGÁNY — Réforme ou échec? Tentatives pour intégrer l'armée hongroise dans l'armée de l'Empire des Habsbourg, 1600–1700 (*György Domokos*) ---- 1056

JÁNOS POÓR — Taxes, soldats, diètes, 1796–1811/12. Quelques éclaircissements sur l'arrière plan économique et social des insurrections de la noblesse (*Ambrus Miskolczy*) ---- 1060

REINHARD NACHTIGAL — Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918) (*Tibor Balla*) ---- 1066

WOJCIECH STELA — Polskie odznaki honorwe i pamiatkove 1914–1918, 1918–1921 (*Attila Pandula*) ---- 1067

ANTAL RUPRECHT — Des volontaires hongrois dans la Guerre d'Hiver (*Tibor Balla*) ---- 1068

* * * — Bulletin du Musée d'Histoire militaire, 6e Acta Musei Militaris in Hungaria (*László Pászti*) ---- 1070

NICOLAUS ROCKBERGER — Det nya Europa. Centraleuropeisk och baltisk historia och politik (*József Zachar*) ---- 1072

CHRONIQUE

GYULA VARGYAI — József Galántai (1926–2004) ---- 1075

IMRE LEBOVITS — Au 120e anniversaire de la naissance de Vilmos Nagy de Nagybaczon, colonel général et ministre de la défense ---- 1076

EMESE SZOLECZKY — Auschwitz–Birkenau, un lieu de mémoire et d'exposition ---- 1088

BIBLIOGRAPHIE

* * * — Liste des livres achetés aux ventes aux enchères par la Bibliothèque d'Histoire militaire entre 1998 et 2004 (*Györgyi Szántó*) - 1093

INHALT

ZUM 60. JAHRESTAG DES HOLOCAUSTS

SZABOLCS SZITA — Der Arbeitsdienst in Ungarn, 1939–1945 ---- 817
LÁSZLÓ KARSAI — Das schicksalhafte Jahr – 1942 in den Berichten der ungarischen Diplomaten ---- 859
GERGŐ BARNABÁS KIS – – PÉTER SZABÓ — Arbeitsdienstler am Don. „Die wahre und wirkliche Geschichte der Feld-Arbeitskompanie 105/11 vom Oktober 1942 bis zum Januar 1943." Quellenpublikation ---- 887
JUDIT MOLNÁR — Die ungarische königliche Gendarmerie und der Holocaust---- 927
ANDRÁS RÁCZ — Die militärischen Möglichkeiten der Bombardierung von Auschwitz-Birkenau ---- 947

STUDIEN

LÓRÁND DOMBRÁDY — Einer, über den man nicht spricht: Henrik Werth. Teil 2 -------- 989

RUNDSCHAU

ISTVÁN ZOMBORI (HRSG.) — Der Kampf Mitteleuropas gegen die Türken in der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts *(Zoltán Bagi)* -------- 1053
ISTVÁN CZIGÁNY — Reform oder Fiasko? Eingliederungsversuche des ungarischen Soldatentums in die Streitmacht des Habsburgerreiches, 1600–1700 *(György Domokos)* ---- 1056
JÁNOS POÓR — Steuern, Soldaten, Landtage 1796 – 1811/12. Zum wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Hintergrund der adeligen Insurrektionen. *(Ambrus Miskolczy)* ---- 1060
REINHARD NACHTIGAL — Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914 – 1918). *(Tibor Balla)* ---- 1066
WOJCIECH STELA — Polskie odznaki honorwe i pamitkove 1914–1918, 1918–1921 *(Attila Pandula)* ---- 1067
ANTAL RUPRECHT — Ungarische Freiwillige im Winterkrieg *(Tibor Balla)* ---- 1068
* * * — Anzeiger des Museums für Militärgeschichte 6. Acta Musei Militaris in Hungaria *(László Pászti)*---- 1070
NICOLAUS ROCKBERGER — Det nya Europa. Centraleuropeisk och baltisk historia och politik *(József Zachar)*---- 1072

CHRONIK

GYULA VARGYAI — József Galántai (1926–2004) ---- 1075
IMRE LEBOVITS — Generaloberst und Minister für Landesverteidigung Vilmos Nagy von Nagybaczon wurde vor 120 Jahren geboren -------- 1076
EMESE SZOLECZKY — Auschwitz-Birkenau, die Gedenk- und Ausstellungsstätte ---- 1088

BIBLIOGRAPHIE

* * * — Verzeichnis der Bücher, die von der Bibliothek für Militärgeschichte zwischen 1998 und 2004 bei Auktionen erworben wurden *(Györgyi Szántó)* ---- 1093

СОДЕРЖАНИЕ

К 60-ЛЕТИЮ ХОЛОКОСТА

САБОЛЬЧ СИТА — Трудовая повинность в Венгрии в 1939-1945 годах ---------- 817

ЛАСЛО КАРШАИ — Роковой 1942 год в донесениях венгерских дипломатов --- 859

ГЕРГЕ БАРНАБАШ КИШ – – ПЕТЕР САБО — Бойцы отрядов трудовой повинности у Дона. „Правдивая и подлинная история с октября 1942 по январь 1943 года. Публикация источника ---------- 887

ЮДИТ МОЛЬНАР — Венгерская королевская жандармерия и холокост ---------- 927

АНДРАШ РАЦ — Военные возможности бомбардировки Аушвитца-Биркенау ---------- 947

СТАТЬИ

ЛОРАНД ДОМБРАДИ — О ком мы не говорим: Генрих Верт. Часть II. ---------- 989

ОБЗОР

ИШТВАН ЗОМБОРИ (РЕД.) — Борьба Центральной Европы против турок в первой половине 16 века. (*Зольтан Баги*) ---------- 1053

ИШТВАН ЦИГАНЬ — Реформа или ее провал? Попытки сопряжения венгерского воинства с вооруженными силами Габсбургской Монархии, 1600–1700. (*Дьердь Домокош*) ---------- 1056

ЯНОШ ПООР — Налоги, военное дело, государственные собрания. 1796–1811/1812. Касательно экономического и общественного фона дворянских бунтов. (*Амбруш Мишкольци*) ------ 1060

РЕЙНХАРД НАХТИГАЛ — Russland und seine österreichisch-ungarischen Kriegsgefangenen (1914–1918). (*Тибор Балла*) ---------- 1066

ВОЙЦИЕК СТЕЛА — Polskie odznaki honorwe i pamiatkove 1914–1918, 1918–1921 (*Аттила Пандула*) ---------- 1067

АНТАЛ РУПРЕХТ — Венгерские добровольцы в Зимней Войне (*Тибор Балла*) - 1068

* * * — Извещение Военно-Исторического Музея 6. Acta Musei Militaris in Hungaria, (*Ласло Пасти*) ---------- 1070

НИКОЛАУС РОКБЕРГЕР — Det nya Europa. Centraleuropeisk och baltissk historia och politik (*Захар Йожеф*) ---------- 1072

ХРОНИКА

ДЬЮЛА ВАРДЬАИ — Йожеф Галантаи (1926–2004) ---------- 1075

ИМРЕ ЛЕБОВИЧ — 120 лет со дня рождения бывшего министра обороны генерал-полковника Надь Вильмоша в Надь Бацони ------- 1076

ЭМЕШЕ СОЛЕЦКИ — Аушвитц-Биркенау, мемориал и место выставки ---------- 1088

БИБЛИОГРАФИЯ

* * * — Перечень книг, закупленных Военно-Исторической Библиотекой на аукционах в период 1998–2004 годов. (*Дьердьи Санто*) ---------- 1093

PÁLYÁZATI EREDMÉNYHIRDETÉS

A Magyar Hadi Történetírást
Támogató Alapítvány

ezúton tudatja,
hogy az általa alapított

2004. évi Perjés Géza-díjat

Dr. Számvéber Norbert,
a HM HIM Hadtörténelmi Levéltár levéltárosa
nyerte el.

A díjat, a Balla Gábor szobrászművész által készített Perjés Géza-emlékérmet és az Argumentum Kiadónál felhasználható publikációs támogatást az Alapítvány Kuratóriumának elnöke, Dr. Urbán Aladár egyetemi tanár 2004. november 16-án adta át a Hadtörténeti Intézet és Múzeum Tóth Ágoston Termében.

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur:
Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau:
Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:
Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (Vorsitzender), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben vom Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Redaktion und Verlagsbüro:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22/110,
Fax: (36-1)-214-66-05

E-Mail-Adresse: hadtortk@freemail.hu
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:
1800,- HUF/Jahr, 450,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:
Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK)

Abonnement für das Ausland:
im Büro für Zeitungsabonnements
(Központi Hírlap Centrum),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest,
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор:
Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора:
Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:
Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Иштван Диосеги, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Имре Окват, Геза Палффи, Янош М. Райнер, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Аладар Урбан, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22
Факс: (36-1)-356-19-39

Редакция и Издательство:
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22/110
Факс: (36-1)-214-66-05

Адрес E-Mail: hadtortk@freemail.hu
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:
На 1 год 1800, на 1 квартал 450 форинтов

Распространяет:
Коммерческий и Логистический Центр (ÜLK) А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:
В Бюро подписки на газеты,
(Központi Hírlap Centrum),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest,
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 450,– Ft

Következő számunk tartalmából

TANULMÁNYOK
BALASSI BÁLINT SZÜLETÉSE 450. ÉS
A BOCSKAI-FELKELÉS KITÖRÉSE 400. ÉVFORDULÓJÁRA

Sudár Balázs
A tizenötéves háború török költői

Kőszeghy Péter
Balassi és Erdély

Kruppa Tamás
Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez. Fabio Genga római tárgyalásai 1594–1596-ban

Lukács Olga
Apologia et protestatio
Az erdélyi fejedelem védekezése a rágalmak ellen

Papp Sándor
Bocskai István és utódai a hatalomban

Kovács Sándor Iván
Bocskai nevet

117. ÉVFOLYAM 2004. DECEMBER 4. SZÁM

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

ÉVNEGYEDES FOLYÓIRAT
A MAGYAR HADI TÖRTÉNETÍRÁS
FEJLESZTÉSÉRE

TANULMÁNYOK
BALASSI BÁLINT
SZÜLETÉSÉNEK 450.
ÉS
A BOCSKAI-SZABADSÁGHARC
KITÖRÉSÉNEK 400.
ÉVFORDULÓJÁRA

Az alapítás éve
1888

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

* * * * * ARGUMENTUM KIADÓ NYOMDAÜZEME, BUDAPEST * * * * *

QUARTERLY OF MILITARY HISTORY

Journal of the Institute and Museum of Military History

Established 1888

Editor in Chief Ferenc Csákváry
Managing Editor Gábor Hausner
Review Editor Ferenc Pollmann

Editorial Board

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Published by the Institute and Museum of Military History of the Ministry of Defence
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36 1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Editorial and Publishing Office

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hungary
Postal address: PO Box 7, Budapest H-1250
Phone (36-1)-356-95-22/110
Fax (36-1)-214-66-05

E-mail: hadtk@freemail.hu
Electronic version: www.epa.oszk.hu/hk

Subscription fee
1800 HUF annually, 450 HUF quarterly

Distribution

Magyar Posta Rt. Business and Logistics Centre

Subscription abroad

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hungary
Postal address: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

REVUE D'HISTOIRE MILITAIRE

Publication trimestrielle de l'Institut et du Musée d'Histoire Militaire

Fondée en 1888

Rédacteur en chef: Ferenc Csákváry
Responsable éditorial: Gábor Hausner
Chef de la rubrique Revue: Ferenc Pollmann

Comité éditorial:

Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (President), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Éditée par l'Institut et le Musée d'Histoire Militaire
(Ministère de la Défense)
2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22
Télécopie: (36-1)-356-19-39

Rédaction et Maison d'Édition:

2–4 Kapisztrán tér Budapest 1014 Hongrie
Adresse postale: PO Box 7, Budapest H-1250
Tél.: (36-1)-356-95-22/110
Télécopie: (36-1) -214-66-05

E-mail: hadtk@freemail.hu
Version électronique: www.epa.oszk.hu/hk

Tarif d'abonnement:
1800 HUF (annuel), 450 HUF (trimestriel)

Diffusée par

Magyar Posta Rt. Centre d'Affaires et Logistique

Abonnement à l'étranger:

Központi Hírlap Centrum
1 Orczy tér Budapest 1089 Hongrie
Adresse postale: Budapest H-1900
E-mail: hirlapelofizetes@posta.hu

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK

Az alapítás éve
1888

E számunk a
Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma
Nemzeti Kulturális Alapprogram
támogatásával jelent meg

NEMZETI KULTURÁLIS ÖRÖKSÉG
MINISZTÉRIUMA

NEMZETI KULTURÁLIS ALAPPROGRAM

117. ÉVFOLYAM • BUDAPEST • 2004. 4. SZÁM

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM FOLYÓIRATA

E SZÁMUNK MUNKATÁRSAI

Balla Tibor őrnagy, PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Bojtásné Damó Csilla* tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Könyvtár (Budapest); *Bolyósné Ujfalusi Éva* tudományos munkatárs, Hadtörténeti Könyvtár (Ercsi); *Czigány István* alezredes, a történelemtudomány kandidátusa, igazgatóhelyettes, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Csákváry Ferenc*, a Hadtörténelmi Közlemények főszerkesztője (Budapest); *Hausner Gábor* őrnagy, a Hadtörténelmi Közlemények felelős szerkesztője (Budapest); *Illésfalvi Péter* főmuzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Veresegyház); *Kovács Sándor Iván*, az irodalomtudomány doktora, egyetemi tanár, ELTE BTK (Budapest); *Krámli Mihály* PhD, tudományos munkatárs, Közlekedési Múzeum (Dunakeszi); *Kruppa Tamás* PhD, főiskolai docens, Szegedi Tudományegyetem, Juhász Gyula Tanárképző Főiskolai Kar (Szeged); *Lukács Olga* PhD, Babeş-Bolyai Egyetem, Református Tanárképző Fakultás (Kolozsvár); *Négyesi Lajos* őrnagy, PhD, tanszékvezető-helyettes, ZMNE, Kossuth Lajos Hadtudományi Kar (Esztergom); *Nyakas Miklós*, a történelemtudomány kandidátusa, múzeumigazgató, Hajdúsági Múzeum (Hajdúböszörmény); *Pandula Attila*, a történelemtudomány kandidátusa, egyetemi docens, ELTE BTK (Budapest); *Papp Sándor* PhD, tanszékvezető egyetemi docens, KGRE BTK (Szeged); *Parádi József*, a hadtudomány kandidátusa, főiskolai tanár (Budapest); *Perjés Géza*; *Pollmann Ferenc* PhD, tudományos főmunkatárs, Hadtörténeti Intézet (Budapest); *Seres István* PhD (Budapest); *Sudár Balázs* PhD, tudományos munkatárs, MTA Történettudományi Intézet (Budapest); *Várkonyi Gábor* PhD, egyetemi adjunktus, ELTE BTK (Törökbálint); *Zachar József* ny. ezredes, a történelemtudomány doktora, egyetemi tanár, Eszterházy Károly Főiskola, BTK, (Eger) (Budapest); *Závodi Szilvia* muzeológus, Hadtörténeti Múzeum (Budapest)

A rezüméket és a tartalomjegyzékeket *Sallay Gergely Pál* (angol), *Márkus Andrea* (francia), *Zachar Viktor Kristóf* (német) és *Cinkóczki Botondné* (orosz) fordította.

A Szerkesztőség kéziratokat nem őriz meg és nem küld vissza!

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK
A Hadtörténeti Intézet és Múzeum folyóirata

Főszerkesztő: Csákváry Ferenc
Felelős szerkesztő: Hausner Gábor
A szemlerovat vezetője: Pollmann Ferenc

Szerkesztő bizottság:

Balla Tibor, Bona Gábor, Bonhardt Attila, Czigány István, Csikány Tamás, Diószegi István, Dombrády Lóránd, Hajdu Tibor, Hermann Róbert (a szerkesztő bizottság elnöke), Holló József Ferenc, Horváth Miklós, Lenkefi Ferenc, Lugosi József, Okváth Imre, Pálffy Géza, Rainer M. János, Szakály Sándor, Székely György, Urbán Aladár, Varga J. János, Veszprémy László, Zachar József

Szerkesztőség és kiadóhivatal:

1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4. Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250
Telefon: 356–95–22/110, Fax: 214–66–05, E-mail: hadtk@freemail.hu
Elektronikus változat: www.epa.oszk.hu/hk

Kiadja:

a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, 1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2–4.
Postacím: Budapest, Pf. 7., 1250. Telefon: 356–95–22, Fax: 356–19–39
A kiadásért felel a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum főigazgatója

Megjelenik negyedévenként. Előfizetési díj: 1 évre 1800,– Ft, negyedévre 450,– Ft

Előfizetésben terjeszti:

a Magyar Posta Rt. Hírlap Üzletág. Előfizethető közvetlenül a postai kézbesítőknél, az ország bármely postáján, Budapesten a Hírlap Ügyfélszolgálati Irodákban és a Központi Hírlap Centrumnál (1089 Budapest VIII., Orczy tér 1., postacím: 1900 Budapest, telefon: 06-1-477-6300).
További információ: 06-80-444-444; hirlapelofizetes@posta.hu

Egyes példányok megvásárolhatók a nagyobb budapesti és vidéki hírlapüzletekben, valamint a Hadtörténeti Múzeum könyv- és ajándékboltjában.

Index: 25 371 HU ISSN 0017–6540

Argumentum Kiadó Nyomdaüzeme, Budapest. Felelős vezető: Roznai Zoltán

TANULMÁNYOK BALASSI BÁLINT SZÜLETÉSÉNEK 450. ÉS A BOCSKAI-SZABADSÁGHARC KITÖRÉSÉNEK 400. ÉVFORDULÓJÁRA

PERJÉS GÉZA

BALASSI BÁLINT, A KATONA*

Balassi Bálint katonai méltatása nem könnyű feladat. A hadtörténet kutatója nehezen tudja megtalálni azt a helyet, ami vitézi költészetünk eme legnagyobb alakját katonai szempontból megilleti. A kérdés megoldását három körülmény nehezíti. Elsősorban Balassi haditetteit, katonai érdemeit nem ismerjük olyan részletességgel, hogy ennek alapján megnyugtató módon ítélhessünk katonai értékéről. Másszor: nincs összefüggő, lélektani módszerek alapján kidolgozott katonai értékelési rendszerünk. A jó katona kritériuma más és más, aszerint, hogy hadvezérről, csapattisztről vagy egyszerű közkatonáról beszélünk. Koronként is változott a jó katona ideálja. A magyar hadtörténetírás még nem dolgozta fel azt az igen lényeges kérdést, hogy egyes korokban milyen követelmények alapján minősítették a katonákat, milyen tulajdonságok kellettek ahhoz, hogy valaki érvényesülhessen a hadipályán. Az irodalomtörténet művelője a költő Balassit versei után nagyjából kiforrott és elfogadott értékelési rend alapján értékelheti, a hadtörténész azonban nem ismeri megfelelő részletességgel a katona Balassi „művét", és nem áll rendelkezésére kidolgozott értékelési rendszer sem. Ebből adódik azután a harmadik nehézség – és egyben feladatunk különlegessége –, hogy versek alapján kell katonai méltatást írnunk. Ismételjük: versek alapján. Mi ugyanis nem értünk egyet Takáts Sándorral, aki Balassi jellemének megértéséhez elsősorban a leveleit akarta alapul venni.[1] Szerintünk a katona Balassi jellemének megrajzolásánál elsősorban verseire kell támaszkodni, leveleit és egyéb életrajzi adatait pusztán kisegítő eszköznek lehet tekinteni a feladat megoldásához. A probléma irodalomtörténeti: mennyiben tarthatjuk igaznak a költő lírai vallomásait? Helyes-e Takáts felfogása, aki Balassi egyik legszebb költeményét, a hazafias érzés olyan gyönyörű megnyilatkozását is, mint az „Ó, én édes hazám, te szép Magyarország" kezdetű versét, melyben búcsút vesz hazájától, sem tartja őszinte vallomásnak?[2] És a költő kétségbeesését, életének egyik legsötétebb szakaszában azért nem hiszi el, mivel

* Az *Irodalomtörténeti Közlemények* című folyóiratban 1955-ben megjelent tanulmány (ItK 1955. 36–50. o.) változatlan utánközlése. Újbóli megjelentetését az indokolja, hogy a katona Balassiról azóta sem született jobb, frissebb kutatási eredményeket és szempontokat érvényesítő összefoglalás. – A Szerkesztőség.

[1] „Balassi Bálint jellemét nem versei, hanem bizalmas levelei adják megértenünk." *Takáts Sándor:* Régi idők, régi emberek. 2. kiad. Budapest, é. n. 132. o.

[2] „A költő – mondják életírói – erre bánatában bújdosásra adta fejét. S megható színekkel festik a lelkileg megtört és kétségbeesett Balassi kínjait... Megvigasztaljuk az olvasót, hogy ezt a mardosó kínt Balassi nem érzezte." i. m. 147. o.

akkor a bécsi utcalányokkal mulatgat.[3] Szerintünk Takáts túlságosan leegyszerűsítette a kérdést: nem lehet ketté választani, külön szemlélni Balassi életét és alkotásait, egy ugyanazon személyiség megnyilvánulása mind a kettő. Értékelésében költészetét kell alapul venni.[4] Ami Balassi életében, személyiségében lényeges, az verseiben található. Botrányai, kalandjai csak esetlegesek. Ezért tanulmányunkban Balassit katonailag elsősorban versei alapján fogjuk értékelni. Ezt annál is inkább jogosultabbnak tartjuk, mivel vitézi költészete teljes egészében katonai élmény kifejezése. Eckhardt Sándor szavai szerint: „Élet és költészet talán sohasem forrott össze oly tökéletesen, mint Balassi Bálint vitézi énekeiben. Egész életének célja, gyönyörűsége, legtisztább része volt a végbeli vitézkedés, a pogány elleni harc."[5]

A XVI. század hadtörténelmi valósága. A végvári háború

A török hódítás Európát hadtörténetének egyik legnagyobb válságában érte. A nehéz páncélba öltözött feudális lovagi seregeket a harcmezőn felváltja a gyalogság. A gyalogság diadalmas előnyomulásának okai: a városi polgárság kifejlődése, a lőfegyverek elterjedése és gyalogos tömegek zárt harcrendjének fölénye az individuálisan harcoló lovagok felett. Ez az átalakulás nem máról-holnapra történik. Mikor a páncélos lovagi seregek ideje már lejárt, s gyakorlatban és elméletben is bebizonyosodott, hogy a gyalogságé a döntő szó, hiányzott még az a szervezet, mely a gyalogságban rejlő összes lehetőséget életre hívhatta volna. Ez a szervezet az állandó hadsereg. Az állandó hadsereg fenntartása azonban az alapjában véve még feudális berendezésű, decentralizált vagy a centralizáció felé csak tapogatózva lépkedő államok számára pénzügyi, adminisztrációs és politikai okok miatt nem lehetséges.

Mint átmeneti megoldás jelentkezik a zsoldosság. Nélkülük a hadviselés elképzelhetetlen, de velük igen körülményes. Drágák, zabolátlanok, megbízhatatlanok. A hadvezetés kénytelen alkalmazkodni hozzájuk, és a háború alapvető elve: az ellenség megsemmisítése nem érvényesíthető velük. Mivel a zsoldos hadsereg drága, a hadivállalkozó, a condottiere nem szívesen kockáztat döntő ütközetet, de ha mégis rászánja magát, nem biztos, hogy a zsoldosok is akarnak harcolni. Viszont, ha a döntő akció pillanatnyilag nem indítható meg, kérdés, hogy egyáltalán lesz-e alkalom rá, mivel huzamosabb ideig egyik állam sem bírja fizetni zsoldosait, és szétoszlanak. Végül pedig a zsoldos csak kardjával szolgál, meggyőződése nincs. Számára alapjában véve közömbös az a cél, amiért a háborút vívják. A nyugati országok nehézkes, érzékeny, ideológiailag közömbös hadseregeivel szemben a török a kor legfélelmetesebb harci apparátusával rendelkezik. A hadsereg magja, a janicsár gyalogság és a szpáhi lovasság lényegében állandó hadsereg. Kitűnő janicsár gyalogsága révén képes a gyalogsági tömegharc előnyeinek kifejtésére. Ugyanakkor a könnyűlovasság alkalmazkodásával tág teret biztosít a hadművészet

[3] „Bécsbe jön, hogy a királynak felajánlja kardját... Balassa Bálint még hadnagyságára való szert sem kapott. Nem kellett az ő szolgálata! A visszautasítás bántónak bántó, de azért Balassa nagy kínban nincsen miatta. Vidám természete hamar elnyomja pillanatnyi keserűségét. Mulat és szaladgál a bécsi lányok után." i. m. 149–150. o.

[4] A kérdést végérvényesen tisztázta *Eckhardt Sándor*: „Bár minden rávonatkozó okmány vagy tőle származó irat az ő kivételesen érdekes, izgatott vagy zseniális egyéniségét tükrözi, jobbik énjét, lelkének szebb, mélyebb tartalmát költészetébe tette bele." Ismeretlen Balassi Bálint. Budapest, 1943. 216. o.

[5] *Eckhardt Sándor:* Balassi Bálint. Budapest, 1940.

legfontosabb elemének: a gyorsaságnak és mozgékonyságnak. Tehát harcmodora egyesíti a szervezettséget és a gyorsaságot. Technikailag újat nem hoz, de a nyugati találmányokat és eljárásokat ügyesen alkalmazza. Végül pedig népének vallási fanatizmusa állandó hajtóerőt jelent, motorja a hadseregnek, állandó terjeszkedést parancsol.

A Nyugat, elsősorban a Habsburg Birodalom, tehetetlen a hódítóval szemben: itt erősen összpontosított államszervezet, ott feudális szervezetlenség, itt a hadvezér kezében engedelmes, hajlékony harci apparátus, ott nehezen összegyüjthető és könnyen feloszló, egyoldalú taktikára kiképzett hadsereg, itt fanatizált tömegek, ott ideológiailag közömbös zsoldosok. A mérleg annyira kedvezőtlen a Nyugat szempontjából, hogy úgy tűnik fel, mintha a törököt visszaszorítani soha nem is lehetne. Azonban a török hadseregnek is megvannak a maga korlátai. A hadsereg tulajdonképpeni hadibázisa maga Törökország.

Az elfoglalt területek katonai ellenőrzésére és védelmére aránylag csekély számú őrségek maradnak vissza. A hódító hadsereg és annak magja, a janicsárság és a szpáhi lovasság zöme minden hadjárat után visszatér Konstantinápolyba és Drinápolyba. Innen indul el azután újra következő hódító hadjáratára. Ezeknek a hadjáratoknak az ideje azonban a török emberanyag és lóanyag jelentős részének sajátosságai miatt, mely a téli hadviselést nem bírja, igen korlátolt: a tél beállta előtt vissza kell térniük hazájukba. Így a hadjáratok lebonyolítására alig marad néhány hónap.A kutatások egyre inkább azt mutatják, hogy a török hódítás megállt, mert a török állami, társadalmi és katonai szervezet elérte teljesítőképességének határát.

A török terjeszkedésnek tehát szükségképpen Magyarországon kellett lefékeződnie, majd véglegesen megállnia. És ez a megtorpanás történelmileg és hadtörténelmileg olyan helyzetet idézett elő, mely a magyar fejlődés különlegességét másfél századra meghatározta. Az ország nem süllyedt el teljes egészében a török hódítás árjában, mint a Balkán félsziget államai. Megmaradt részei: Erdély és a Királyi Magyarország morális bázisai lesznek az ellenállásnak.

A kényszerűség és a józan felismerés is azt diktálta, hogy a magyarság a Habsburg Birodalomra támaszkodva vívja meg harcát. A XVI. században a nagy csalódások előtt, a Habsburg segítség még reális lehetőségnek, sőt egyetlen lehetőségnek látszott. A katonai helyzetből eredő kényszerűség okozta, hogy a magyar állam pénzügyi és katonai vezetése átsiklik a Habsburgok kezébe. Történelmünk nagy tragédiája, elvérzésünk és hadtörténelmi fejlődésünk különlegessége ebből a tényből ered. Az ország egész területe határterületté válik. A harc itt folyik, de Bécsből irányítják.

A harc színtere a végvári vonal. A végvárak feladata nem a török hatalom nagyobb támadásait feltartóztatni, mert erre sem őrségeik számánál, sem felszereltségüknél fogva nem alkalmasak. A végvári vonal feladata gyakorlatilag az volt, hogy az egyes hadjáratokat elválasztó időközben megakadályozzák a török portyázásokat. A végvári vonal a török hódítás határán kifeszített hálóhoz volt hasonlítható, mely erősebb nyomást feltartani nem képes, szervezeténél fogva azonban bármelyik részén gyakorolt nyomásra – bizonyos határokon belül – összességében azonnal reagált. Egy végvár megtámadtatása vagy közelében a török megjelenése jel volt a többi végvár számára a segítségre: a várakban levő huszárság nyeregbe szállt és szélsebes nyargalással indult a szomszéd segítségére. Ugyanakkor a védelemhez tartozott az is, hogy kisebb-nagyobb beütésekkel, portyázásokkal nyugtalanítsák, gyengítsék a törököt, és helyzetét, szándékait kikémleljék. Tehát a végvárak őrségei állandóan harcban voltak, és a védelem távolról sem abban állt, hogy behúzódjanak a várak falai mögé, hanem életük nagy részét a várakon kívül, portyázásban töltötték. A portyázás a vitézek ellátása miatt is szükséges volt. A végvárak ellátását a hozzájuk tartozó várbirtokok vagy hozzájuk utalt kincstári birtokok és a Haditanács által kiutalt pénzek szolgáltatták. A várbirtokról befolyó jövedelem behajtása a török miatt nem egyszer csak katonai biztosítás mellett történhetett és szabályszerű harcokkal járt. Legtöbbször azonban a birtok jövedelme nem volt elegendő a vár eltartására, a Haditanács által előirányzott összeg pedig szinte soha nem érkezett meg rendes időben és a kellő mennyiségben. Így a végvárak őrségei, hogy éhen ne haljanak, rá voltak utalva a zsákmányszerzésre. Beütöttek török területre, kifosztották a falvakat, elragadták a vásárosok áruit, zsákmányul elvették a török adószedők pénzét és a főtisztek vagyonát. Mindehhez sajátságos harcmódra és különleges csapatokra volt szükség. A harcmód lényege a váratlan gyors rajtaütés volt. A gyanútlanul menetelő ellenségen lesből rajtaütni

vagy egyenesen lesre csalni, ezernyi csellel félrevezetni, megtéveszteni – ez volt a cél. A harcot a terephez való alkalmazkodás, a táj jellegének megfelelő magatartás határozta meg: a nyílt mező a lovascsatának kedvez, a cserjék, erdőfoltokkal tarkított vidék a lesvetésnek, a hegyvidék a gyalogság területe. Erős test, jó lovagló készség, kitartó gyalogság, a kard és kopja mesteri kezelése, edzettség az időjárás viszontagságaival szemben, fáradság és éhség bírása, lassú tűrés és villámgyors cselekvés, megfontolt, okos tervezés és gyors, kíméletlen végrehajtás – alapkövetelmények ebben a harcmódban. A magyar hadtörténelmi fejlődés a végvári harcok által eltér a nyugatitól: a Nyugat a zárt, rendezett tömegek, főleg gyalogsági tömegek harcászata felé halad, a magyar fejlődés a portyázó harc, a laza, szétszórtan működő kis egységek gyors és meglepetésszerű akciói felé.

Ennek a portyázó harcmodornak eszköze a magyar huszár és hajdú. Könnyűlovasság és könnyűgyalogság, szemben a Nyugat nehézgyalogságával és vértes lovasságával. Egyik sem csatadöntő fegyvernem, de a török elleni harcban nélkülözhetetlenek. Ez a két végvári fegyvernem a magyar hadtörténelmi valóság a XVI. században. A gyalogsági harcnak nincs méltó énekese, a huszárok költője: Balassi Bálint. Költészetében fejeződik ki a végvári harcok politikai tartalma. A török elleni harc szabadságharc, a nemzet összes erőit, de elsősorban lelki tartalékait igénybe vevő harc. Ez a harc elképzelhetetlen öntevékenység és a harc céljának átélése nélkül. A zsoldos érdeke csak a zsold kifizetése – a végvári vitéz érdekei egzisztenciálisak: önmagáért, családjáért, nemzetének fennmaradásáért harcol.

A XVI. század magyar hadtörténelmi valóságát nemcsak a harcmód és a szervezeti forma, hanem mindenekelőtt a lelki tartalom határozza meg. Olyan lelki tartalom, mely egy sajátos morális, kulturális és tevékenységbeli magatartást eredményez – a magyar vitézi erkölcsöt. Sajátos magyar életstílus alakul ki a végbeli harcok során. Az emberi magatartás formálója az élet minden területén a vitézi erkölcs.

Tanulmányunk célja kimutatni: hogyan helyezkedik el Balassi Bálint a XVI. század hadtörténelmi valóságában, milyen mértékben reprezentálja a kor magyar katonáját, és életében mennyire volt mozgató, meghatározó erő a kor emberének magatartását formáló vitézi ethosz?

A huszártiszt

Balassi vitézi költészetében teljes az élmény és kifejezés összhangja. Vitézi verseiben érezhető, hogy a kimondott szó mögött igazi élmény, teljes átélés, alapvető lelki diszpozíció van – a kardot forgató, természetben élő, lovon nyargaló huszártiszt lelki diszpozíciója. Vitézi költészetének nagyszerűsége, de egyben korlátai is innen erednek. Csak a magyar huszárról énekelt, mintha végvári gyalogosok nem is lettek volna, és csak a portyázó harcról, mintha ez tenné ki a hadművészet egészét. Zrínyi szemei előtt a hadviselés egésze volt, Balassi előtt csak egy része. Lehet, hogy a különbség oka a két költő társadalmi helyzete. Zrínyi magas katonai pozíciót töltött be, Balassi egyszerű huszártiszt volt. Valószínűbb azonban, hogy alapvető alkati különbségről van szó: Balassi azért volt csak a könnyűlovasság énekese, mert alapjában véve nem érdeklődött mélyebben a hadi tudományok iránt. A hadművészettel kapcsolatban nem voltak problémái, elméleti kérdések nem érdekelték, és csak azt énekelte, amit átélt, amiben része volt. Ezt azonban minden porcikájával, minden csepp vérével élte át, és ahogyan élményét kifejezte, az tökéletes volt, nemcsak költőileg, de katonai szempontból is!

Már testi adottságai révén is a huszártiszt típusa volt. Rimay feljegyzéséből tudjuk, és ránk maradt arcképe is bizonyítja, hogy szép külsejű, izmos férfi volt. Hatalmas testi erőfeszítésekre volt képes, hiszen már mint ifjú tökéletesen táncolta a juhásztáncot, ezt a hirtelen legugolásokkal, felugrásokkal, sebes fordulásokkal teli, nehéz táncot. A fegyverforgatásnak minden csínját-bínját ismerhette, karddal és kopjával egyformán jól vívott, egyébként nehezen lenne elképzelhető, hogy egy napon több bajvívásban is részt vegyen.[6] Erejének és ügyességének tudatában lehetett, és magabiztosan mozoghatott a világban, hiszen nézeteltéréseinek intézésében mindig hajlamos volt a közvetlen, tettleges akciókra, amire egy félszeg, ügyetlen ember nem vállalkozhatott volna. Férfiasan tűrt fájdalmat, éhséget, szomjúságot, sőt a mai ember számára szinte elviselhetetlen fájdalmat is, amikor halálos sebét a felcser tüzes vassal piszkálgatta.

Indulatos, félelmetes haragú, kirobbanásaiban szinte belelovalta magát a dühbe. Szkárossynak eltángálása közben szinte egy lélekzetre így dől belőle a káromlás: „Bestia hitetlen lélek, kurafi vagy meghalsz ma, vagy megszegik ezentől egynéhány oldalad csontja, hogy soha ha megélsz is, emberré nem leszesz belé: mert jutott eszedbe bestye lélek kurafi! te éretted mint vert volt atyám Divénben. Azért bestia lélek, kurafi bizon te is meghalsz ezentől érette..."[7]

Italos, szoknyás ember, bordélyházi lányokkal mulatgat, fellobbanó szenvedélyeinek ellenállni nem tud. Mindezt azonban olyan természetességgel teszi és olyan őszintén bevallja, hogy nem tudjuk ma sem elítélni érte, a maga korában pedig a bányavárosok polgárain kívül, nem igen botránkozhattak meg rajta. A katonák életstílusa ez, olyan embereké, akik nap-mint nap a halál szemébe néznek és akik ki akarják használni az élet örömeit: „Ez világ mi nékünk, kiben mi most élünk, vendégfogadó házunk. Kiben ha ma lakunk, vagy jót vagy bút látunk, de holnap meg kimulunk, Azért azon legyünk, az míg tart életünk, legyen víg telünk nyarunk!" Ezekben a sorokban azonban egyéniségének csak egyik oldala tárul elénk. Verseiből elénk tűnik másik oldala: a vitéz ethosz tüzétől áthatott katona arcképe is.

Költészetében állandó motívumként tér vissza a huszárság életének öt leglényegesebb eleme: a ló, a vadászat, az éles szablya és kopja, a táj és a „vitézi község", a bajtársi közösség.

A „hamar lovak"

A huszár számára a ló a legfontosabb harci eszköz. A végvári portyázó harcok hirtelen rajtaütéseiben, gyors visszavonulásaiban, kitartó nagy meneteléseiben a ló biztos járása, gyorsasága, szívóssága, fordulékonysága, legkisebb combnyomásra való engedelmessége lovasa számára, a siker alapja a harcban, egyetlen menekvése a veszedelem idején.

Az ellenség tőrbecsalásának legelterjedtebb módja a lesvetés volt:[8] a csapat zöme, a derékles alkalmas helyen rejtőzve felállt, a csalogatásra kiküldött kis csapat: a martalék

[6] A róla írt vers tizenegy bajvívásról tudósít: „Tizenegy bajt egy nap vitt erős fegyverben, annyiszor részesült a győzedelemekben És annyi kópia vitéz törésekben." Véleményünk szerint ez egy napra túl sok lett volna. Eltekintve, hogy egy ilyen bajvívás igen nagy erőkifejtést kívánt, szem előtt kell tartanunk azt is, hogy a bajvívás formaságai időben is nehézzé tették volna egy napra ennyi párbaj beiktatását. A versidézetet *Dézsi Lajos:* Balassi Bálint minden munkái. Budapest, 1923. c. művének XI. lapjáról vettem.

[7] Balassi Bálint összes művei. (Kiad. *Eckhardt Sándor.*) Budapest, 1951. (BÖM) 403. o.

[8] *Takáts Sándor:* A török-magyar lesvetés módja. *Századok,* 1912. 729–747. o.

rámént az ellenségre, csipkedte, nyugtalanította, maga után csalta a derékles által felállított csapdába. Ez a csalogató, rárohanásokból és gyors visszavonulásokból álló taktika jó ló nélkül biztos halált jelentett. A ló legkisebb botlása, elkésett kanyarodása vagy ijedtsége a fejébe kerülhetett a lovasnak. De a végvári harc minden más mozzanatában, a könnyűlovasságra háruló minden feladatban: az ellenség helyzetét felderítő cirkálásban, a biztosító strázsa szolgálatában, az egyéni párviadalban és a tömegben végrehajtott lovasrohamban a ló megbízhatósága, könnyedsége, kitartása, tehát „hamarsága" alapkövetelmény volt. Nem csoda tehát, hogy mindabban, amit a hadba induló vitéz az Istentől kér, ott van a ló, pontosabban a ló megbízhatósága is: „Te vagy szál kopiám, te vagy édes szablyám, jó lovam hamarsága."

A ló harci eszköz, munkaeszköz, de egyben a legjobb barát, leghűbb társ is. Lovas ember énjének másik fele. A lovaglás, mint sport, testmozgás, a mozgási öröm legteljesebbike: a mozgás ritmusa egy másik lény ritmusával fonódik egybe, egyesül teljes harmóniává és ez teszi szinte életörömmé. A lovas lovával szinte szimbiózisba kerül: a ló legkisebb mozdulatát, nyakának vagy hátának legkisebb rezdülését érzékeli a kantáron és combjain keresztül. Lovas szakkifejezéssel élve a „kantár és comb között, tartásban levő ló" tulajdonképpen a lovaglás alapja. Jelzi a ló „összeszedettségét", mozgásának harmonikus kiegyensúlyozottságát és egyben azt a készségét, hogy a lovas akaratát, gondolatát megértse.

A „ránőtt a ló hátára" kifejezés nem azt jelenti, hogy a lovas nem esik le a lóról, hanem a ló és a lovas harmóniáját jelzi. A jó lovas számára a ló ugrása, fickándozása, farának és elejének játékos emelgetése a trombita hangjára, öröm és jóérzés. Jól kiegészíti a harc előtti várakozás izgalmát, amiről egy felvillanó képben számol be a költő: „Jó szerecseny lovak alattok ugrálnak, hogyha trombita riadt."

De a lovaglás csak tavasztól kezdve igazán gyönyörűség. Az eső, a csüdig érő sár, a hó, a fagyott föld a ló mozgásának ritmusát zavarja, a ló és lovas harmóniáját megbontja. A tavasz nemcsak a szűkös zab- és szénaadagtól való szabadulást és általában a ló testi megújulását jelenti, hanem a szabad, lélegzetállító nyargalások vagy kellemes séta- és vadászlovaglások idejét is. A tavasz a ló számára a mozgásban való kiteljesedés ideje. Nem hiába köszönti Balassi így: „Neked virágoznak bokrok, szép violák, Folyó vizek, kutak csak neked tisztulnak, *Az jó hamar lovak is csak benned vigadnak.*"

És milyen szép állat a ló! Esztétikum és célszerűség együtt: a száraz fej, a karcsú nyak, a széles szügy, az almás, gömbölyű far, az inas láb: a szép ló, de a *jó* ló jellemzője is. Mozgásának harmóniája, büszke tartása, ritmikus lábmozgása nemcsak a szemet tölti el gyönyörűséggel, de biztosíték használhatósága mellett. is.

Érthető a lovas népek lószeretete. A ló egyenrangú barát, társ, a legnagyobb kincs, amely minden áldozatot megérdemel, ahogy a közép-ázsiai török közmondás mondja: „Amíg a csikóból ló lesz, addig a gazdából kutya lesz." A társadalom érintkezési formáit is áthatja a ló szeretete és megbecsülése. A kara-kirgizek így köszöntik egymást: „Hátas- és igás lovad egészséges-e?" Embernek és állatnak ez a közvetlen kapcsolata, szinte egyenrangú viszonya Balassi életérzésében is megvolt. Búcsúversében, melyben Lengyelországba indulása alkalmával elköszön hazájától, külön-külön elbúcsúzik mindattól, ami számára fontos volt: elbúcsúzik a tájtól, az egri vitézektől, a bajtársaktól, a fegyveres, jó ruhás seregektől a barátoktól és atyafiaktól, „az angyalképet mutató szép szüzektől" és „szerelmes ellenségétől", Losonczy Annától is. Külön-külön mindegyik kap egy versszakot, a lovak is: „Ti is rárószárnyon járó hamar lovak, Az kiknek

hátokon az jó vitéz ifjak Gyakorta kergetnek s hol pedig szaladnak, Adassék egészség már mindnyájotoknak!" Így csak az tud írni, akinak a ló harcban és örömben társa, megélhetés és biztonság, esztétikai élmény és hasznosság.

A vadászat

Már Eckhardt Sándor is kimutatta, hogy Balassi költészetébe milyen sok vadászati elmlék vegyül. A vadászat az urak szórakozása volt, borozgatáson kívül szinte egyetlen időtöltése a XVI. század urainak. De a vadászat nemcsak szórakozás volt, hanem a katonai kiképzés legfőbb eszköze is. Fáradtság, hőség elviselésére nevel, fejleszti a harcászati érzéket és az idegrendszer reakciókészségét is. „Sok okosságok és bátorságok, gyorsaságok kellenek affélében lenni, az ki öreg vadra találkozik: mint azt kelljen meglesni, megcsellegni (kerülni), lüni, ha reá futamik, arcul szembe menni vele, meg nem ijedni, fogni, vágni, gyakni (szurni) mind afféle aprolíkok az nagy dologra is bátorejtják és örvendeztetik embernek szívét" – írja valaki 1577-ben.[9]

Benne van ebben a néhány sorban a végvári harc minden eleme. A vadászat legfőbb előnye mégis az, hogy megtanít a terep ismeretére. A terep ismerete a mai katona számára is fontos, régen pedig, amikor térképek még nem voltak, a szabadban való tájékozódás, a táj változó arculatának néhány jellegzetes vonásban való felfogása nélkülözhetetlen volt. Ma a katona a térkép alapján pontos képet tud alkotni magának az általa nem látott tereprészekről is. Régen a tapasztalás segített ehhez, amint Machiavelli is írta: „Ha az embernek megvan ez a készsége [ti. a terepismereti készség], akkor első pillantásra tudja, hogy milyen mesze húzódik ez a síkság, milyen lejtjei vannak annak a hegynek, honnan ered ama völgy és minden más hasonló dolgokat, amiből hamar megbízható tudományt alkot. Eme készséget vagy inkább tudást sokkal inkább a vadászattal, mint más gyakorlással lehet elsajátítani."[10]

Ugyanígy vélekedett Zrínyi is: „Az mely kapitány a földnek csinyját nem tudja, keveset viszen végben a maga szándékában, mert ha egy nyulfogásra szükséges hogy tudjad a helyét hun fekszik, hova kezd futni, hun kell meglesni: Mentül inkább szükségesebb tudni az ellenség járását, lakását, és hun kell állítani a lovast, hun a gyalogot, hun az ágyukat"; és másutt: „Szükséges, hogy jó feje legyen a hadviselő embernek arra, hogy mihánt meglátja a helt, megismerje az ő mivoltát, és tudja alkalmaztatni a maga hasznára... az ilyen tudomást nem elég theoretice tudni, hanem praktice: azt pedig leginkább a vadászatokban tanulhatni meg."[11]

Balassinak katonai iskolája ifjúkorában a vadászat volt. Később is szeretett vadászni, sőt testének fárasztásával igyekezett a vadászatban „Júlia szép szemétől, gyönyörű szemétől" szabadulni: „Sokszor vadászással, szép madarászással én mind csak azon voltam, Hogy nagy szerelememet, ki forral engemet, szívemben mind megoltsam." Vadászati élményei verseiben sokszor egészen váratlanul bukkannak elő, de mindig elevenné, plasztikussá teszik a képet. A szerelemi gondoktól megszabadult lélek örömét jobban nem lehetne kifejezni: „Örülök, röpülök nemkülönben mint karuly, Kinek sárga lába lábszijakbul szabadul." Vagy az egész életét betöltő, megkeserítő, legnagyobb szerelmé-

[9] *Eckhardt*: Ismeretlen Balassi... i. m. 15. o.
[10] *Machiavelli:* Vom Staate. Gesammelte Schriften. I. Bd. München, 1925. 440. és 441. o.
[11] Gróf Zrínyi Miklós hadtudományi munkái. (Kiad. *Rónai Horváth Jenő.*) Budapest, 1891. 297. és 246–247. o.

nek gyötrelméről így énekel: „Mert mint mérges nyillal lőtt vad, kibül nyilvas ki nem szakad, Fetreng, sem élhet, sem halhat, úgy tűr én szívem fájdalmat." Szerelmi vágya benne van ebben a néhány sorban: „Mint sólyom a kis fuót, bus lelkem magadat szerelmében ugy üldöz." A vad, vérszomjas vadászó madarak betanítása sok fáradságot, türelmet, hozzáértést kíván, de mégis megszelidülnek: „Szóval, kiáltással szelídek, kézre jönnek." Egyedül Annát, ezt az édes széptollú vadmadarat nem sikerül megszelidíteni: „Téged pedig sólymom, én édes vad ráróm, az én kiáltott szóm kezemre nem híhat."

A táj

Balassi vadászatokban és „az nagy széles mező, az szép liget, erdő" tanuló iskolájában kifejlődött tájérzéke katonai érzék. A művész is a katona szemével nézi a tájat. Szépre szomjas lelke nem tud betelni a táj szépségével. Amikor szól róla, magasztaló szavaiból mégis a katona beszél. Szinte magunk előtt látjuk a csapata élén lovagoló huszárhadnagyot, amint kitágult szemmel issza be a táj színeit, vonalait és átadja magát a szépségnek, de ugyanakkor éles szemmel, teljes figyelemmel követi az előreküldött cirkálók mozdulatait, figyeli jeleiket és veszi számba a terepet. A vidék minden változása új panoráma a művész számára és új „terepszakasz" a katona számára. Új szépség, de új lehetőség és új veszélyforrás is! Éles figyelem és teljes elengedettség, meleg szeretet és kritikus vizsgálódás, a táj dalba kívánkozó hangulata és részleteinek racionális számbavétele: ez adja meg a költő huszártiszt természetlátásának különlegességét, férfias komolyságát. Nincs párja a világirodalomban. A táj elemei katonai szempontok szerint rendeződnek, így a sík mező a lovas roham, a „vitézi próba" helye, a „fákkal, kőszíklákkal bővös hegy: völgy, erdő" a lesvetésé, a takarmányt adó „szép szagú mező" a táborozásé. A művészi és katonai szemléletmódnak ez az egysége teszi felejthetetlenné természeti képeit. A zord, véres harci valóság és a természet bája harmónikusan fonódnak össze művészi élménnyé és katonai tanulsággá: „Vitéz próba hellye, kiterjedt sík mező, S fákkal, kőszíklákkal bővös hegy: völgy, erdő, Kit az sok csata[12] jár s jó szerencseleső, Legyen Isten hozzád sok vitézt legellő![13]

Az éles szablya és a kopja

A XVI. század huszárságának fegyverzete a kard és a kopja volt.[14] Nem is lehetett más, mert könnyűlovasság volt. Fejlődéséből is ez következett. Nyugaton a lőfegyverek használata a lovasságnál általános volt. Ez azonban a lovasság előnyeit megbénító ún. caracola-taktikához vezetett. A lovasság bonyolult mozdulatokat hajtott végre, hogy a tűzfegyverek hatását kifejthesse: lépésben megközelítette az ellenséget, lőtávolba érve az első sor tüzelt, majd elkanyarodott, hogy helyet adjon az utána következő soroknak. Kardot csak akkor rántottak, mikor az ellenséget 40-50 lépésre elérték és ügetésben rohamra mentek. A caracola-taktika a lovasságot legnagyobb lehetőségétől a teljes vágtá-

[12] csata = csapat
[13] legellő = tápláló
[14] *Tóth Zoltán:* A huszárok eredetéről. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1934. 129–196. o.

ban, karddal vagy kopjával végrehajtott lovas roham mindent elsöprő és letipró lendületétől fosztotta meg.

A magyar huszárokat a végvári harcok tapasztalatai megkímélték ettől a helytelennek bizonyult taktikától. A kard maradt továbbra is a fő fegyverük. Arról voltak híresek még a XVIII. században is, hogy a puskát nem valami jól kezelik.[15] Huszárságunk a XVI. század folyamán ellenállt a hadvezetőség ama törekvésének, hogy lőfegyverrel szereljék fel. 1554-ben a győri huszárok inkább ott akarták hagyni a szolgálatot, semhogy puskát vegyenek a kezükbe. 1597-ben a bécsi Haditanács hajdúkat ültetett lóra, mert a huszárok nem voltak hajlandók lőfegyverrel harcolni.[16]

Balassi a végvári huszárok életét élte és fejezte ki a költészetben. Ismerte a tűzfegyvereket, látta hatásukat is, mégsem emlékezett meg róluk. Verseiben mindössze egy helyen találkoztunk lőfegyver hasonlattal, a Kiben morog Cupido című versében: „Hol tüzes laptáid, kikkel távul gyujtasz, Az kiknek fáklyáid közöl te nem ártasz?" Ez a „tüzes lapda" a bomba, a gránát és a kézigránát magyar neve. Ostromoknál használták már a XVI. században a vár területén levő lakóházak, raktárak, istállók felgyújtására.[17] Ezen az egy hasonlaton kívül csak vágó és szúró fegyverekről beszél, kardról és kopjáról. A nyíl gyakori előfordulása verseiben klasszikus és humanista átvétel, vitézi énekeiben egyszer sem találkoztunk vele, csak szerelmi verseiben. A nyilat a huszárság már a század közepe táján, de inkább előtte, elhagyta. Szerelmi verseibe belekívánkozott a nyíl, vitézi verseibe nem, mert valóságos „munkaeszköze" a kard és a kopja volt.

A „vitézi község"

A végvári rendszerben a kölcsönös támogatás és segítség nemcsak katonai, de morális parancs is volt. A korabeli levelezésben oly gyakran visszatérő mondás: „Nam tua res agitur, paries, cum proximus ardet."[18] a végvári vonal katonai működésének alapelve és morális kötelessége. Még az egymás közt állandóan perlekedő, egymást feljelentgető, egymás birtokaira törő főurak között is ebben az egyben egyetértés volt.

A végvári szolgálat a magyar társadalom nagy olvasztó kemencéje lett, benne ötvöződött eggyé a birtokairól kiszorult nemes és a földönfutó jobbágy, a magyar végbeli katonaság és déli vidékekről a török elől a magyar területre felszoruló délszláv katonaelem egységes társadalommá, a végvári vitézek osztályává.

Egy-egy végvár vitézei sajátos katonai demokráciát, „vitézi községet" alkottak. Ez a demokratikus szellemű község a katonai hierarchia mellett, azzal párhuzamosan működött. A várakban a katonai rendtartás mellett kialakult egy kodifikálatlan jogrendszer is, ennek alapján döntött a vitézi község a vitézek leglényegesebb ügyeiben: véleményt adott egyes vitézek érdemeiről, előterjesztette őket jutalmazásra, becsületbírságokat rótt ki, „felválasztott" vitézek útján sürgette Bécsben és a kamaráknál az elmaradt zsoldot, síkraszállt a zsákmányhoz való jogaikért, szegények, árvák, iskolák segélyezésére a zsákmány egy részét felajánlotta, a fogságba esett bajtársak kiszabadításáért akciót indított stb.

[15] Az 1732-ben kiadott Morelli Dictionnère így ír: „Ils ont des armes á feu, dont ils se servent assez mal, mais le sabre á la main ils sont extraordinairment adroits." *Tóth:* i. m. 192. o.

[16] *Takáts Sándor:* A magyar vár. *Századok,* 1907. 830. o.

[17] *Saád Ferenc:* A magyar tüzérségi szavak története. Pécs, 1936. 48., 50. és 57. o.

[18] „Mert a te ügyedről van szó, ha szomszédban ég a fal."

Hogyan illeszkedett be Balassi Bálint, ez a büszke, önmaga értékeivel tisztában levő lélek a vitézi község életébe? Hogy tudta magát alárendelni a kollektív akaratnak az a férfiú, aki ezeket a büszke szavakat mondotta: „Ha tenéked az szerencse hamis s az emberek abba nem esmernek, ami vagy és voltál, mit bánkódom, ha énhozzám kemény és ha nem közli is velem semmi böcseletes ajándékát."[19] Ezek a szavak Balassi lelkének mélyéből fakadnak, a magatartásában lelkének parancsait követő, a világ értékelési rendszerét sokszor megvető, autonóm jellem büszkeségéből. Befeléforduló ember volt, önmagából merített, saját törvényei szerint cselekedett, akiben „minden korláttal, tételes törvénnyel szemben élt saját szuverenitásának érzete, s minden esetben önállóan határozta el magát cselekvésre, amint belsejében a becsületérzés, szenvedély, bosszúvágy vagy lemondás, csüggedés szava diktált."[20] És ez a független büszke lélek teljesen alávetette magát a vitézi község törvényeinek! Egyéniségének nagy erényei: erkölcsi és fizikai bátorsága, bajtársiassága, hűsége, összhangban és kölcsönhatásban voltak ezzel a világgal: itt virulhatott ki egyénisége a maga törvényei szerint, és itt emelkedhetett a hősi halál dicsőségére. A vitézi község törvényei szentek voltak számára. A vitézi becsületén ejtett sérelmet nem szenvedhette el. Mikor a zólyomi polgárok iszákossággal és buja élettel vádolták, ez különösképpen nem háborította fel, sőt félvállról felelt rá: „Hogy vígan laktunk, nem tagadjuk, de mi azzal sem bírát, sem más polgárt meg nem bántottunk", és a polgárságot dölyfösen lenéző nemes és vitézlő ember gőgjével végja szemük közé: „abban pedig az én italomban mi ellenek lehetett nekiek, soha nem tudom: holott sem az k... bestia attyuk keresményét nem ittuk, hanem a mi magunkét költögettük."[21]

Mennyire másként védekezett akkor, amidőn vitézi becsületéről, a vitézi községhez való viszonyáról volt szó. Nagybátyja, Balassi András azzal vádolta Ernő főhercegnél, hogy Egerből „gyalázattal ment el".[22] Az iszákosság és a bujaság vádjával szemben fölényesen védekezett, most azonban szinte kapkodva sorolja fel ellenérveit, tanúkat akar állítani és bizonygatja feddhetetlen vitézi hírnevét, amin a vitézi község sem talált kivetni valót: „Azon mindamellett csodálkozom, miként merészkedik azt írni, hogy én Egerből és Újvárból infámiával távoztam. Hol lettem én becstelenségre ítélve? micsoda bíróság előtt bizonyítottak rám olyan gonosztettet, mely infámiát érdemel? Mutassa elő, ha ember a talpán, azt az én infámiámról szóló ítéletet, és bizonyítsa be mondásait csak a legkisebb törvényszerű dokumentummal is, ne pedig tudatlan tömeg által terjesztett hamis hírrel, mely gyakran a legszentebb életüt háborgatja. Becsületem, sértetlen jó hírem-nevem mellett tanuskodni felhívom egész Egert, ahol ha a négy év alatt egyszer másszor köztem és bajtársaim között egyenetlenség támadt is, az úgy ki lőn mindig egyenlítve, hogy becstelenségről szó sem volt, csak egyszer ítéltettem el csekély bírság fizetésére"[23] Csodálatos a vitézi község légköre! Mindent átváltoztat, magához formál! A gőgös Balassi ivadék, akit felháborít, hogy Rubigalus bányabíró szolgája a fürdőben melléje ül, vele együtt fürdik és „egyenrangúvá tette fel magát" vele,[24] a végekben az egyszerű katonákkal együtt borozgat.

A főúri kastélyok kedvelt vendége, a fejedelmi és királyi udvarokban szívesen látott lovag, a finomszavú elegáns udvarló, a tudós férfiak társaságában műveltségével feltűnő

[19] *Eckhardt:* Balassi... i. m. 5. o.
[20] Uo. 69. o.
[21] BÖM 332. o.
[22] *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 99. o.
[23] BÖM 373. o.
[24] Ugyanazt írta a selmecbányaiaiknak, hogy mind ezzel nem törődött, azonban, ha így lett volna, valószínűleg nem tartotta volna érdemesnek, hogy megjegyezze. Uo. 322. o.

humanista, a múzsákkal társalgó költő, otthon van és feltalálja magát az egyszerű vitézek társaságában, sőt mintha csak itt érezné igazán jól magát. Annával való viszonyának megszakadása után így ír egyik versében („Kiben örül, hogy megszabadult az szerelemtől"): „Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek, Szerelemtül, nincsen bántása én lelkemnek." Vajon mi lépett szívébe a szerelem helyébe? Minek adta oda magát? Nem a költészetnek, nem is a tudós gyülekezetnek, sem a finom, előkelő társaságnak, hanem a vitézi és bajtársi közösségnek: „Kell immár énnekem csak jó ló, hamar agár, Ifjak társasága, éles szablya, jó madár, Vitézek közt ülvén kedvem ellen sincsen jó borral teli pohár."

A „jó vitézek harca"

Népünk XVI. és XVII. századi történelme, a török és német elnyomás ellen folyó véres küzdelem megteremtette a magyar vitézi költészetet. A világirodalomban egyedülálló jelenség ez: egy nép kultúrájának legszebb virágai a harcmezőn nyílnak. Aki igaz volt ebben a két évszázadban, akiben írói hivatástudat élt, aki átérezte a magyar írástudó felelősségét és akinek szíve együtt dobogott a magyarsággal, azt gyötörte milliónyi jaj, nem szabadulhatott a szenvedés és a patakokban folyó vér látványától. A nemzeti létért, a puszta megmaradásunkért folyó élet-halál harc volt népünk döntő élménye, ez határozta meg a költők mondanivalóját is. Témát nemigen kellett keresniök e két évszázad költőinek, hiszen amit láttak, ami körülöttük történt, egészen eltöltötte őket. A tárgyválasztás azonossága jellemzi e kor költőit, de a kifejezés azonossága is. A költő a körülötte végbemenő véres jeleneteknek nem passzív szemlélője, harci tapasztalata meghatározza költészetének a kifejezésmódját és formáját is. Még akkor is, ha külföldi, világirodalmi minták lebegnek a szemei előtt.[25]

A katonai mesterséget értő költőnek eme szakszerűsége vitézi költészetünk egészében feltalálható. Tinóditól kezdve egészen a névtelen kuruc költőig. Sőt versekkel tanítani is akarnak, amint ezt Tinódi is mondja Cronica-ja ajánlásában: „Ez a jelönvaló könyvecskét szörzeni nem egyébért gondolám, hanem, hogy a hadakozó, bajvívó, várak-, várasok-rontó és várban szorult magyar vitézöknek lenne tanuság... a pogán ellenségnek mimódon ellene állhassanak és hadakozjanak."[26] Balassi is rendkívül éles szemmel látott meg harcászati problémákat. Azonban mélyen járó különbség az őt megelőző és követő költőkkel szemben az, hogy amíg ezek általában a hadviselés egészét látták, ő csak a könnyűlovasság, a huszárság harcát, tehát azt, amit *átélt.* Részt vett ő más harcokban is mint a portyázás, látott ő más fegyvernemeket is, mint a huszárság, azonban csak a huszárság életét élte át, és csak azt fejezte ki. Versei egyébként sem valami konkrét csatát írnak le, inkább a vitézek életének morális páthoszát adják vissza. Egy olyan verse van, amely csataleírás („Vitézek, mi lehet..."), de ez sem egy megtörtént harc, hanem általában a portyázó, könnyűlovasság harceljárásának a leírása. Egyike legértékesebb hadtörténelmi dokumentumainknak ebből a korból. Benne van mindaz, ami a huszárság feladata harc előtt, harc közben, biztosító szolgálatban, felderítésben: leírja a hirtelen

[25] Zrínyi a Szigeti veszedelemben Marino példájára felvonultatja az alvilág szörnyeit, „csakhogy Zrínyinél a Szigetvárra özönlő alvilági erők nem valami rendetlen összevisszaságban jelennek meg, mint Marionnál, hanem valóságos csatarendben". *Klaniczay Tibor:* A régi magyar irodalom. Kézirat. Budapest, 1952. I. k. 404. o.

[26] Régi magyar költészet. Budapest, 1904. I. k. 17. o.

rácsapásokból és gyors visszavonulásból álló könnyűlovassági taktikát, sőt arról is szól, hogy a különféle terepeken melyik harcmód a legjobb. Az első versszak természetleírása után a második strófa első sorában a felnyergelt lovai mellett, riadókészültségben lévő végvári huszárságot írja le, amint éppen nyeregbe száll a végvári vonal valamelyik pontján felbukkanó „ellenség hírére". A második sorban az önkéntes portyát, az ellenség területén végzett felderítést és zsákmányszerzést ábrázolja. Mindkét harci mozzanatban „sebesedik, öl, fog, vitézkedik" a huszár. A harmadik versszakban a huszárság feladatairól szól a rendezett, nagy seregekkel kapcsolatban. A huszárok „a roppant sereg előtt távol a sík mezőt széllel nyargalják és nézik", azaz felderítenek. A negyedik versszak a strázsaszolgálatot mutatja be. Az ötödik versszak a harcmező minden részét átnyargaló, hol itt, hol ott felbukkanó, mozgékonyságánál fogva nagy taktikai értékű huszárság apró rajtaütéseit írja le, „midőn mint jó sólymok, mezőn széllel járnak, vagdalkoznak és futtatnak." Felderítés, biztosítás, rajtaütés: a könnyűlovasság klasszikus feladatai ezek még néhány évszázadon keresztül Európában.[27] A hatodik szakaszban a lovascsaták dinamikáját látjuk, az előrefeszített kopjával, teljes vágtában végrehajtott zárt roham képét: a sikertelen roham után az ellenség nem rendült meg és ellenáll, „súlyosan vagyon az dolog harcokon", a vitézek visszafordulnak és „arcul reá térvén üzőt sokszor megvernek." A hetedik versszak a harcok színterét írja le, a nyolcadik az okozott és elszenvedett veszteségeket. Bizony ebben a mozgékony hadviselésben sok fejet lehetett szedni, de sokan ott is maradtak temetetlenül a harcmezőn: „Sok vad s madár gyomra gyakran koporsója vitézül holt testeknek." Az utolsó versszak a huszárok dicsérete. Világhíre van már a huszárságnak: „Kiknek ez világon szerteszerént vagyon mindeneknél jó neve." És ez nem volt túlzás. Már a schmalkaldeni háború magyar huszárjairól is azt mondták, hogy „nemcsak a leghasznosabb, de a legszükségesebb katonaság is".[28] És nemhiába olyan előzékeny a zsold dolgában a magyar huszárokat felfogadó Zamojszkij lengyel kancellár, hogy a toborzással megbízott Balassi ezt válaszolja: „E levél olvasásáról felbuzdulva... bízom abban is, hogy egyáltalán nem történhetik meg, hogy én és katonáim... illő zsoldunktól elüttessünk."[29] A „Vitézek mi lehet" kezdetű vers is tökéletes kép a huszárság harcmódjáról, de mégsem tudatos hadművészeti elmélkedés. A páratlan tehetségű költő intuitív lényeglátása. A vers szerzője örömmel örömmel vetette bele magát a harc forgatagába, gyakorolta a könnyűlovasság taktikáját, de nem elmélkedett felette.

„Aggasztó bánat" és a „békességes élet"

Balassi életírói mind megegyeznek abban, hogy az igazi, a nekivaló élet a vitézi élet volt. Ezt Balassi maga is állította: „Ne véljen uram senki olyan bolondnak, hogy ha ott kinn tisztességesen szolgáltatnának velem, hogy örömesben az szolgálatban, mint az versfaragásban nem foglalnám az elmémet... Bezeg ha valamely szorgos gondot biznának reám, mint Tatát vagy Palotát, ahol kik-kintelen distrahálnom kellene az elmémet az Virtus gyakorlására, elhadnám Krakkót érette, s úgy el is távoztathatnám az embe-

[27] Például 200 évvel később, Mária Terézia és Nagy Frigyes háborújában a zseniális hadvezér összes számításait keresztülhúzta a hadseregét körülrajzó magyar huszárság, mely minden szándékát kipuhatolta, a külvilágtól elzárta, utánpótlását elvágta, futárjait elfogta.

[28] *Károlyi Árpád:* Magyar huszárok a schmalkaldeni háborúban. *Századok,* 1877. 843. o.

[29] BÖM 376. o.

rek rágalmazását, mert az mindennapi munka és fáradság az testet is megenyhítené az hivolkodásban."[30] Számára a vitézi élet, a lovaglás, a vadászat, a természetben való élés, a fegyver forgatása, a bajtársi közösség életszükséglet volt. Régi lélektani megfigyelés az, hogy a megfelelő környezet elősegíti az én integrációját, a lélek harmóniáját, sőt növeli az életkedvet is. A táj, a lovak, a bajtársak, a jó fegyverek, az élet örömforrásai Balassi számára. Az élet zűrzavaraiból, a szerelemi kínlódásokból a vitézi élet egyszerűségéhez menekül vissza.

Balassi életének színterei: a XVI. század magyar társadalma, a szerelem, a költészet és a vitézi élet. A vitézi életen kívül egyik sem adott neki megnyugvást. A társadalom nem ismerte fel Balassi értékét. Barátja és hű tanítványa, Rimay János mondta: „De bizonnyal hiszem azt én, hogy ha ennek a mi Alcibiadesünknek is (hogy igy szóljak) jószáginak és elméje gyümölcsének adatott volna oly piaca, ahol azoknak hasznait kiteregethette volna, mind nevének és mind hazájának sokat szolgálhatott volna."[31] Valójában nem volt „elméje gyümölcsének" piaca. Élete szinte példázza a társadalmi szintjükről lehulló emberek sorsát: az örökölt, igényelt életszínvonalnak és a való helyzetnek feloldhatatlan ellentétét. Apja mellett még a társadalmi érvényesülés és elismerés legmagasabb szintjén élt, igényei ehhez igazodnak. Az életét csak apja módjára, gazdagságban és hatalomban tudta elképzelni. A jelennel kibékülni nem tudott, sorsát nem fogadta el, de ahhoz, hogy kis törtetők módjára előreküzdje magát, sem türelme, sem képessége nem volt. Amit felajánlottak számára, azt keveselte, amit ő kívánt, azt sokallták. Az apát a zólyomi főkapitányság még megillette, a fiát még a palotai kapitányságra sem tartották érdemesnek. Léván csak egyszerű kapitány lehetett volna, ő vezető tisztségre tartotta alkalmasnak magát. Alkata szerint sem volt arra teremtve, hogy érvényesülhessen, mert befelé forduló lélek volt, magatartásának normáit önmagából merítette. A társadalom szabályai, a törvények nem nyújtottak számára biztos támaszt a tájékozódásban, sőt szinte gyerekes naivitással csetlett-botlott közöttük. Bámulatosan otthon volt kora jogtudományában és teológiájában, azonban mindez csak elméleti kincs maradt számára: házassági és birtokpereiben egyremásra ütközik bele a paragrafusokba, illetve a paragrafusokat akarja saját céljához és igényeihez hozzáigazítani, ahogyan Eckhardt írja: „Képtelen jogi ügyekben egyenesen, tárgyszerűen okoskodni. Érzelmeihez, érdekeihez gyűjti az érveket..."[32] Nem is csoda, hogy állandó bonyodalmai voltak az életben. Ő, aki semmivel sem volt kapzsibb, erőszakosabb, hatalomvágyóbb, mint kortársai, a „község csudájává" válik. A világ tehát csak „aggasztó bánatot" tartogat a számára, és csak az Isten segítheti meg őt „kit a világ által" és csúfol.

Életének másik színterén, Vénus birodalmában is csak keserűség a része. Férfiasságának ereje ellenállhatatlanul sodorta a nők felé. Rimay a haragon kívül csak a bujaságot találta nála kivetnivalónak. Ő maga finomkodva ír róla egyik ifjúkori versében: „Mondják, jövendülők bizonnyal énnekem, Hogy születésemben Vénus megkért engem Arra, hogy csak magának szolgáltasson velem." Ebben bővérű kortársaihoz hasonlított. De ő érzelmileg is belebonyolódott szerelmi ügyeibe. Még kisebb szerelmi ügyei is sok problémát okoztak számára. Amilyen hamar tüzet fogott, ugyanolyan hamar kiábrándult. Egy-egy új szerelme elnyeréséért testi és lelki erejének minden tartalékát latba vetette,

[30] Öccséhez, Balassi Ferenchez írt levele Krakkóból, 1590-ben: uo. 379–380. o.

[31] Uo. 379. o.

[32] *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 110. o. Hasonló, igen találó megjegyzések még ilyen vonatkozásban a 80. oldalon és a szerző Balassi Bálint c. műve 69. oldalán.

de egy nő mellett nem tudott sokáig megmaradni. Azonban mindez nem ment könnyen és problémái voltak: „Megyek?[33] már nem tudom, ha látom, hogy én el nem hagyhatom, Noha kínját vallom, de válnom tüle nem kívánkozhatom, Szeretném penig azt, ki fáraszt, sok buért, mi hasznom? Hát meggyek, ellene vétsek-é? Ó, azt sem lehet, mert szánom." Szerelem nélküli életét értelmetlennek látja, szerelemmel elviselhetetlennek. Életében rengeteg szerelmi sikere volt, házasságában és legnagyobb szerelmében azonban teljes balsiker volt osztályrésze.

Társadalom és szerelem elviselhetetlen gyötrelmeket, nyugtalanságot, megalázást hoztak számára, de a költészet, életének harmadik színtere sem adott nyugalmat. Kényszer hajtja az írásra, ki kell fejeznie magát, élményei versbe kívánkoznak: „Forr gerjedt elmémre, mint hangyafészekre sok új vers, mint sok hangya." Minden alkotó előtt ismerős állapot ez: a bennünk uralkodó érzelmi, gondolati zavar megszüntetése és kifejezése, formába öntése: parancs, kényszerítő erő. Amíg e parancsnak nem tehetünk eleget, az élet szinte elviselhetetlen, értelmetlen. Balassi „írt, mert írnia kellett".[34] Az írás életének mozgatója, de egyben keresztje is. Egyszerű, gondtalan életet élni – ez minden vágya. Ezért akarta tűzre vetni a verseket is: „Ti penig szerzettem átkozott sok versek, Bunál kik egyebet nekem nem nyertetek, Tüzben mind fejenként égjetek, vesszetek, Mert haszontalanok, jót nem érdemeltek", vágyakozása a végekbe: menekülés a társadalom rengetegének útvesztőjéből, menekülés a „kegyesek gonosz kedvitől", menekülés az alkotás kínzó vajúdásaitól, az egyszerűség, a derű, a világos, áttekinthető viszonylatok birodalmába: a vitézek közé. Íme költészetének ez az alaphangja. Balassi ragaszkodásában a katonaélethez kétségtelenül része volt az érvényesülésnek és megélhetésnek is, és az is bizonyos, hogy a végvári élet erkölcsi tartalma nagy hatással volt rá és vonzotta. Főként mégis nélkülözhetetlen lelki és testi szükséglet volt számára: a katonaéletben biztos belső támaszra lelt. A végvári katona életét a megszokott életrend, a pontosan körülhatárolt feladatok és kötelességek áttekinthető rendszere, az élet dolgaiban való tájékozódás egyszerűsége, az alárendeltségből adódó gondtalanság, egyszóval a problémamentesség jellemezte. Minden olyan páratlanul egyszerű. A barát barát, az ellenség ellenség. Mennyivel egyszerűbb itt tájékozódni, mennyivel biztosabb itt élni, mint a társadalomban, ahol az ellenséget nem karddal, hanem paragrafusokkal kell elintézni. „Mert csuda most ez a világ! Nincsen is háromnál több, akinek én higgyek!"[35] – írja. Vissza tehát a vitézek közé, ahol a kardok csattogása kellemesebb a fülnek, mint a világban a végtelen pereket író tollak percegése, és ahol a csatakiáltás és halálüvöltés nem olyan hangos, mint a rágalmazók suttogása. „Künn harcizaj, benn végre csend"[36] – írja találóan Eckhardt –, mert hőse a vitézek között, a harc zajában találja meg lelke csendjét és békességét.

Verseiből és leveleiből szinte kitapintható a vitézi életnek eme megnyugtató hatása. 1583-ban, Losonczy Annával való szakítása után diadalmasan tör ki lelkéből a megkönnyebbülés: „Szabadsága vagyon már én szegény fejemnek, Szerelemtül nincsen bántása én lelkemnek, Vagyok békességes, Én elmém is csendesz, Nincs gyötrelme lelkemnek." Mitől lett elméje „csendesz"? A katona élettől: „Szerzém ez nyolc verset víg és szabad elmével Gyülésben indulván jó ruhás legényekkel, Hozzám hasonlókkal, Vitéz ifjakkal, Nem kehegő vénekkel."

[33] meggyek? = mit tegyek?
[34] *Eckhardt:* Balassi... i. m. 98. o.
[35] BÖM 367. o.
[36] *Eckhardt:* Balassi... i. m. 105. o.

Akinek „az szolgálatra sem lévén hivatala"

Balassi mindent elkövetett azért, hogy megkapja valamelyik jelentősebb vár kapitányságát. Tizenhárom éven keresztül kérvényez, könyörög, minden eredmény nélkül. Mi volt ennek az oka? Teljesen hasznavehetetlen katona lett volna, amint azt Takáts Sándor állítja?[37] Vagy az összeesküvéssel vádolt Balassi János fiát az udvar gyanuja kisérte? Talán Báthory Istvánnal való kapcsolatát nem tudták feledni? Rendezetlen magánélete, botrányai vágták volna el katonai érvényesülésének az útját? Okmányszerű adatok alapján nem adhatunk határozott választ ezekre a kérdésekre. Nem mutatható ki pontosan, hogy az udvarnál, a kormányszerveknél és a Haditanácsnál milyen érvek és ellenérvek szólaltak meg mellette és ellene. Nem tudjuk, hogy fontos pillanatokban, amikor döntésről volt szó, mennyit nyomhattak latba kétségtelen érdemei és tagadhatatlan hibái. Az adatok alapján néhány feltevést állítunk fel.

Huszártiszt bajtársainál semmilyen tekintetben nem lehetett alábbvaló, sőt úgy látszik, hogy a végvári vitézek között katonai tekintélynek számított. Így kellett lennie, hiszen megválasztják vállalkozást vezető parancsnoknak és hajlandók vezetése alatt harcra indulni. A hatvani, dömsödi és gyarmati vállakozásokban, melyek sikertelen kimenetele miatt Takáts Sándor elmarasztalta,[38] Balassi volt a parancsnok. Sőt a dömsödi vállalkozásban több vár katonasága az ő kardja alatt vett részt: az egriek, tokajiak, a diósgyőriek, ónodiak, cserepiek és sirokiak. Mivel ezeket a vállalkozásokat a végbeliek a felsőség engedélye, sőt parancsa ellenére hajtották végre, nyilvánvaló, hogy Balassit sem felülről jelölték ki a vezetésre, hanem a „vitézi község" választotta meg. Ez pedig elismerés volt, a legmagasabb elismerés, mert olyanoktól származott, akik teljesen közelről ismerték és bíztak a vezetésében. Hogy egyik vállalkozása sem sikerült, ez még nem döntő érv ellene. Természetesen egy katona értékelésénél a siker a legdöntőbb tényező, de a sikertelenség önmagában még nem bizonyíték. A leghelyesebben kitervelt és végrehajtott vállalkozásba is könnyen beleszólhatott a szerencse. Balassit a róla fennmaradt adatok alapján mint harcászati vezetőt elmarasztalni nem lehet. Hasonló balsikerben a kor minden huszártisztjének volt része. A katonai kíválósága miatt helyettes főkapitányságí rangra

[37] „A végekben csak a jeles vitézeknek és hősöknek neve járt szájról-szájra, a végbeliek csak az ilyenek nevét és tetteit örökítették meg leveleikben. De akit az ellenség gyakran megvert, aki olyankor is megtérőt fuvatott, amikor más még a 'hozzá vitézek, hozzá'-nál tartott: aki a legelső magyar végházból is búcsúvétlen távozott, ennek neve és tisztessége hogy is öregedhetett volna?" *Takáts:* Régi idők, régi emberek. i. m. 128–129. o. Eltekintve attól, hogy negatív bizonyítékok alapján, tehát abból, hogy a rendelkezésünkre álló – pontosabban Takáts rendelkezésére álló – levéltári anyag nem emlékezik meg Balassiról, következtetni nem lehet, látni fogjuk a későbbiekben, hogy vannak Balassi mellett szóló pozitív adatok is, méghozzá szép számmal. Különben Takáts csodálatos következetlenséggel alkotta meg véleményét. Miután egész munkásságán az a helyes felismerés vonul végig, hogy a bécsi udvar elnyomta a magyar honvédelem ügyét, és nem engedte érvényesülni a magyar katonai tehetségeket, Balassival kapcsolatban helyesli a mellőzést és a bizalmatlanságot. „Így állván a dolog, könnyű megértenünk, hogy miért nem bíztak Ballasában... még holmi kiseb palánk kapitányságát sem bízták rá." Uo. 130. o.

Más helyen viszont a legnagyobb elismerés hangján ír Balassi katonai kvalitásairól: „Saját katonái, akik kardja alatt szolgáltak, hősnek (hérosnak) mondták őt. S Balassi megérdemelte ezt a nevet, mert hiszen ő is hozzájárult ahhoz, hogy az egriek vitézsége az egész országban példának állíttatott." Régi magyar katonák és generálisok. 2. kiad. Budapest, é. n. 221. o.

Szükségesnek tartottuk ezeket a megjegyzéseket, mert a Balassiról kialakított vélemények közül Takátsé a legelterjedtebb még az irodalomtörténetileg műveltekné is. Ezért van az, hogy sokan Balassiban egy magyar Villont látnak, akinek csak annyiban volt köze a végvárak vitézeihez, amennyiben közöttük rablásra nyílt alkalom. Ez a vélemény még Eckhardtnak úgyszólván mindent tisztázó munkássága után is tovább lappang.

[38] *Takáts Sándor:* Rajzok a török világból. Budapest, 1915. I. k. 369. és köv. o.

emelkedett híres Thury György hírnevét sem csorbította az a tény, hogy a török túljárt az eszén, lesre csalta és ennek következményeként ő maga és 300 jó magyar vitéz halálát lelte. Viszont meggyőző bizonyítékaink is vannak arról, hogy Balassi jó harcos és jó harcászati vezető volt. Szokás volt abban az időben, hogy a vitézek szolgálataik jutalmaként birtokadományért folyamodtak. Kérésüket először a vitézi község tárgyalta. Balassi egri szolgálata idejében két vitéz társával együtt folyamodott ilyen birtokadományért, s ezt a vitézi község támogatta.[39]

Azt sem lehet figyelmen kívül hagynunk, hogy ő maga gyakran hivatkozott katonai érdemeire elöljárói előtt. Ha nem lettek volna érdemei, nem mert volna hivatkozni rájuk.[40] Érdemeit katonai elöljárói is elismerték. Rueber kassai főkapitány Balassi említett, a vitézi község által felterjesztett kérvényére ezt írta: „a fent nevezett három személy [köztük Balassi – P. G.]... igen érdemes, szinte a legjobb katonák Egerben."[41]

Katonai értékeinek elismerése az is, hogy a lengyelek igyekeztek szolgálatát megnyerni, és igen kedvező feltételek mellett szerződtették katonáival együtt. Katonai hírneve még halála után 60 évvel is élt. 1653-ban, a Balassi Imrét grófi rangra emelő okirat miután felsorolja őseinek, Balassi Menyhértnek, Jánosnak és Ferencnek érdemeit, így folytatja: „Hogy ne is beszéljünk Balassi Bálintról, aki Pallas és Mars művelésében rendkívüli hírt szerzett magának."[42]

Mi volt az oka mégis, hogy jó katona létére nem érvényesült? Apjának felségárulási pere nem lehetett döntő, hiszen öccse, Balassi Ferenc igen szép jövővel biztató, egyenletesen emelkedő katonai pályát futott be egészen addig, amíg egy tatár nyíl fiatal életét ki nem oltotta. Erdélyi kapcsolatai miatt? Ilyen kapcsolatai majdnem mindenkinek voltak a királyi Magyarországon. Tudjuk például, hogy Huszár Péter, aki otthagyta a király szolgálatát és Báthory Zsigmondhoz szegődött, kegyelmet nyert, sőt lugosi és karánsebesi bánná nevezték ki.[43]

Balassi bár személyileg bátor katona, jó harcászati vezető, jó taktikus, mégis volt benne egy súlyos katonai hiányosság. Ebben a hibájában véljük megtalálni mellőzöttségének igazi okát. Az igazi katona, a jó hadvezér nemcsak jó taktikus, hanem jó csapattiszt és jó stratéga is. Ez a három katonai tulajdonság nem jár szükségképpen együtt. A csapattiszti szolgálat aprólékos munkát követel, a stratégia inkább nagyvonalúságot.

Ismerve Balassi egyéniségét, nehezen tudjuk elképzelni, hogy jó csapattiszt lett volna. Aligha érdekelték a „laktanyai" szolgálattal járó feladatok és problémák.[44] Hiányzott

[39] Bár ez a folyamodvány nem került elő, azonban a kamarai levelezésből megállapítható, hogy létezett. *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 97. o.

[40] 1588. II. 16-án a szőlősi jószág ügyében ezt írja Ernő főhercseghez: „Fenségedet újra meg újra kérem, kegyeskedjék tekintetbe venni az én régi várakozásomat és a sok pénzt, amit fiatal korom óta különféle végekben elköltöttem, és ha valami kegyet ingathatatlan hűségemmel vagy szakadatlan munkámmal és szolgálatommal kiérdemeltem, hadd érezzem és lássam végre már mit érnek ezen érdemek?" Ugyancsak ebben az ügyben írja Ungnád Dávidhoz: „Megérdemlettem annyira Ő Felsége kegyét, mint Ördög János Úr, ha akár őseim érdemeit, akár Ő Felsége szolgálatában vállalt költségeimet, akár gyakran kipróbált hűségemet, akár pedig a katonai szempontot mérlegelni kegyeskedik." BÖM 364. és 365. o.

[41] „Die obennente drej Personen...wollverdiente, und schier die besten, Kriegsleutt in Erla selen." *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 247. o.

[42] Uo. 212. o.

[43] *Takáts:* Régi kapitányok... i. m. 330. és köv. o.

[44] Természetesen az akkori idők hadseregeinek belső szolgálati rendje nem hasonlítható össze a maival. A ránk maradt hiányos adatok azonban arra engednek következtetni, hogy a hadseregek élete eléggé pontosan körülhatárolt keretek között folyt. S ha ezek a szabályok nem is voltak minden esetben írásban rögzítve, szokásokká váltak, s mint ilyenek törvényerővel bírtak. Általános érvényű, a hadsereg vezetősége

belőle a csapattiszteket jellemző aprólékos munka szeretete: a legénység fegyverzetének, a lovak patkóinak ellenőrzése, a kora hajnali zabolástól az esti takarodóig való fürkészés a legénység dolgaiban és az istállók félhomályában. Ha meg is tette mindezt – meg kellett tennie – azonban egyre csökkenő érdeklődéssel, nagy kihagyásokkal és fokozódó türelmetlenséggel. Valószínűleg sem kedve, sem türelme nem volt ahhoz, hogy Huszár Péter pápai kapitány módjára minden éjjel végigjárja ellenőrzés céljából a strázsákat.[45] Vagy ahhoz sem érezhetett különösebb kedvet, hogy a csapattiszt számára olyan fontos és kedvelt gyakorlatot, mint amilyen a riadógyakorlat, megszervezze, végrehajtsa és ellenőrizze.[46] Szeretettel nézte a szép tavaszi időben fegyvereikkel és lovaikkal foglalatoskodó vitézeket, és szép versben meg is örökítette a jelenetet. De a művész szemével nézte és nem a katonatiszt szemével. Inkább gyönyörködött bennük, mintsem ellenőrizte őket. Egy csapattiszt, aki leheveredvén katonai közé Marullust fordítja!

Tehát nem volt jó csapattiszt. Ezért nem bíztak rá fontosabb várat, mert ott a vitézség mellé pontosság, fegyelmező készség is kellett, s nélkülözhetetlen volt a szolgálat ellenőrzése is. Közömbössége a szolgálat dolgaival szemben okozta azt is, hogy nem tudott sokáig egy helyben maradni. Bármennyire is szerette a vitézi életet, és bármennyire lelki szükséglet volt számára, mégsem töltötték ki életét a szolgálati élet apróságai.

Hiányzott belőle a stratégiai és a hadtudományi érdeklődés. Nem érdekelték a stratégiának, a szervezésnek, a kiképzésnek, ellátásnak a kérdései.

Erre a katonai fogyatékosságra két dologból következtethetünk. Egyik az, amit már említettünk: költészete csak a huszárság dicsőítése, mintha a várakban nem is lett volna gyalogság. Pedig a gyalogság ebben az időben már nemcsak Nyugat-Európában, de nálunk is döntő fegyvernem. Hiszen éppen a végvári katonai vonal kifejlődése adott lökést a gyalogság fejlődésének is. Nélkülük nem lehet a várakat megvédeni, és várak kapitányai egyre kérik, hogy az őrséget gyalogsággal erősítsék meg.[47] És itt van már a török legfélelmetesebb ellensége, a portyázó harcok nélkülözhetetlen fegyverneme, a magyar könnyűgyalogság, a hajdúk! Ott vannak a várakban mindenütt, és létszámunk már 1554-ben nagyobb volt, mint a huszárságé.[48]

Szinte igazságtalan és méltánytalan a gyalogságnak ez a mellőzése Balassi költészetében, hiszen az jóban-rosszban osztozott a huszársággal. Sőt inkább csak a rosszban. A gyalogság vállán volt a szolgálat legnehezebb része, éjjel csak ők adják az őrséget és

által kibocsátott szabályzatok abban az időben nem igen voltak. Inkább katonai kézikönyvekről, mindentudó kis „Discursusok"-ról tudunk, melyeket egy-egy tapasztalt hadvezér vagy a hadtudományokért lelkesedő műkedvelő – mint Machiavelli – írtak. Balassi idején ilyen kézikönyv volt *Schwendi Lázár:* Kriegs-Discurs von Bestellung dess gantzen Kriegswesen (Frankfurt a. M. 1593.) c. könyve, mely részletesen foglalkozik a táborozás, a menet, az ellátás, a katonai fegyelmezés és büntető bíráskodás kérdéseivel, az őrszolgálattal stb. 1616-ból származik az első magyar nyelvű „Hadi szabály" gyűjtemény is. (Lásd *Gömöry Gusztáv:* Hadi szabályok a magyar lovasság és hajdúk számára a harmincéves háború előtti időszakból. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1891. 148–152. o.) A végvárak belső szolgálatának rendjét rendtartások szabályozták, melyek főleg az őrszolgálattal, a fizetési renddel, az ellátás kérdéseivel, fegyverek gondozásával foglalkoztak. Lásd *Takáts:* Magyar erősségek. Rajzok a török világból. II. k.; *Rohonyi Gyula:* A magyar hadtörténelem haladó katonai szabályzataiból. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1954. 1. sz. 233–255. o.

[45] *Takáts:* Régi kapitányok... i. m. 322. o.

[46] Hogy ezek a riadógyakorlatok miképpen zajlottak le, nem tudjuk. Mindenesetre kellett, hogy legyenek, mivel a vár védelmi tervének megfelelő csoportosítást csak alapos gyakorlás után vehették fel a várak őrségei még éjjel is. Minden csapatnak meg volt a maga pontosan kiszabott helye: a lovasság a huszárvárban gyülekezett, vagy a vár piacán, a gyalogság megszállta a bástyákat és a falakat. Takáts: Rajzok II.köt. 117-118. l.

[47] *Takáts Sándor:* A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. 14. és k. o.

[48] *Demkó Kálmán:* Magyarország hadereje a XVI. században. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1916., 1917. (4 közl.) A gyalogság létszáma ekkor 8420 fő, a lovasságé 5997 fő.

nappal pedig a vár berendezéseit javítják. Még a korbeli jelentés is szánakozva ír a hajdúk sanyarú sorsáról: „Éjjel strázsát áll, verraszt czirkál, vártán hál, nappal penig a kapun vagyon. Minden szolgálat csak rajtok vagyon szegényeken."[49] És a végvári életben annyira fontos zsákmányszerzés tekintetében is sokkal hátrányosabb helyzetben vannak, mint a huszárok: ezek lóra pattanva máris ott teremhettek valamelyik hódoltsági falu határában vagy török vár alatt, és bő zsákmánnyal térhettek vissza. A gyalogságnál ez nem ment ilyen könnyen, a jó lovakon járó törökök egykettőre utolérhették őket. De a harcban is a gyalogságra hárult a legnehezebb feladat. A huszárok, ha a helyzet rosszra fordult, lovaik sebes vágtájában menedéket találhattak, míg a gyalogság igen sokszor ott pusztult a harcmezőn.[50] Ott volt a gyalogság Balassi szemei előtt. Látta, látnia kellett őket, de egy szóval sem emlékezett meg róluk: nem tartoztak bele az ő világába, s a közvetlen élmények nagy énekese miért törődött volna velük?

Közömbös volt a katonai tudományokkal szemben is. Olvasta Machiavelli könyvét „Az államról", s Rimayhoz írt levelében csak ennyit jegyez meg róla: „Kegyelmednek új esztendőbeli kedveskedő ajándékom emlékezetire küldtem két könyvet is... Igazán írhatom Kegyelmednek, hogy semmi írás-olvasásból efféle politikai tisztnek igazgatása módjában annyit én nem okoskodtam, mint ez egymással ellenkező két autornak írásából."[51] A könyvből tehát csak a politikai tanulságok ragadták meg, holott mintegy harminc fejezete tisztán csak katonai kérdésekkel foglalkozik. Machiavelli korának nemcsak legnagyobb politikai írója volt, hanem katonai teoretikusa is. Korának hadtudományi problémái közül a két legfontosabbat felismerte: a nemzeti, állandó hadsereg és a gyalogság jelentőségét. Művében ezenkívül benne van a kor katonai elméletének egész problematikája: a tüzérség alkalmazásának kérdései, a várharc, a gyalogság és a lovasság viszonya, a kiképzés fontossága, a szervezés, a vezetés leglényegesebb problémái.

Szinte érthetetlen, hogy Balassi, korának egyik legműveltebb embere, ennyire közömbös maradjon az általa is gyakorolt és kedvelt hadi mesterség elméletével szemben. Talán az tette szkeptikussá a hadi tudományok iránt, hogy mindaz, ami ennek a jegyében folyt: a török ellen viselt nyugati háború, teljesen eredménytelen maradt? Hogy mindegyik birodalmi hadsereg, legyen az bármilyen erős, itt Magyarországon a török ellen nem tud eredményt elérni és csúfosan felbomlik, szinte szétmállik? Hogy minden nyugati haditudomány ellenére az egyetlen eredményes eljárás a törökkel szemben a magyar hadak portyázó harcmodora? Lehet, hogy a közvetlenül tapasztalt tények ereje befolyásolta és emiatt nem tarthatta sokra a Nyugat hadi elméletét. De éppen azért, mert így volt, mert a tények ennyire megcáfolták az elméletet, miért nem váltott ki belőle ellenkezést? Miért nem kezdett vitába a lovas tiszt Machiavellinek ilyen kijelentésével, hogy „a hadsereg alappillére és idege, amivel a legtöbbet kell törődni, a gyalogság"?[52] Machiavellinek a nemzeti hadsereg felállítására és a zsoldosok használhatatlanságára vonatkozó kijelentései semmilyen gondolatot nem keltettek benne akkor, amikor a ma-

[49] *Takáts:* A magyar gyalogság... i. m. 28. o.

[50] Balassi János, Bálint apja, 1562-ben vereséget szenvedett a töröktől. A vereség oka az volt, hogy a lovasság magára hagyta a gyalogságot: „Lovasaink pedig... anélkül, hogy megütköztek volna az ellenséggel, elfutottak és engem a gyalogsággal együtt ott hagytak." *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 93–94. o. Ugyanilyen eset fordult elő 1577-ben Győrnél, 1587-ben Buda alatt, 1592-ben Szikszónál. *Takáts:* Rajzok... i. m.

[51] Balassi levele Rimayhoz. 1591 januárjában. A két könyv közül az egyik „Az államról" latin fordítása: Disputatio de Republic... (az általunk használt német fordítás címe: Vom Staate). A másik könyv címét nem tudjuk. BÖM 381. o.

[52] *Machiavelli:* Vom Staate. i. m. 246. o.

gyar katonaságot mindenütt idegen zsoldosokkal akarja helyettesíteni a bécsi udvar? A végvári harcokban felnőtt és várkapitányságra pályázó katonáknak nem ragadta meg a figyelmét Machiavelli kijelentése, hogy várak építése teljesen felesleges, mert „jó hadsereggel rendelkező országnak nem szükségesek várak, ahol pedig nincs hadsereg, ott haszontalanok."[53] Machiavelli éles szemmel felismerte, hogy a hadsereg szabályozott csatarendje, nemcsak taktikai szempontból fontos, hanem a hadsereg harci morálja miatt is „A rend az, ami igazi bátorságot és kedvet szül. A jó csatarend állandóan új bátorságot és új tüzet ad." És más helyen: „A hadsereget nemcsak azért kell sorban és rendben felállítani, hogy rendezetten harcoljon, hanem azért is, nehogy valami véletlenség zavart idézzen elő."[54] Tehát a hadakat egységes, zárt tömegekben kell felállítani és módszeres eljárással kell csatába vinni. Mindez egészen más, mint a végvári harcok gyors, rajtaütő taktikája, melyekben nincs szabályszerű felállítás, tagolt harcrend, hanem a kis csoportok terephez alkalmazkodó önálló mozgása, gyors rácsapása és hirtelen visszavonulása. Úgy látszik, mindez Balassiban nem indított meg semmi különösebb reakciót, pedig nála kisebb költők felismerték és kifejezték, ahogyan ezt már más helyen is kifejtettük.[55] A magyar hadtörténelem alapvető ellentmondásáról van szó, a portyázó és reguláris hadviselés ellentétéről, melynek feloldása és kiegyenlítése tette Bocskai Istvánt, Bethlen Gábort, Zrínyi Miklóst, II. Rákóczi Ferencet nagy hadvezérré.[56]

A katonai elmélettel szemben való közömbössége miatt nem volt „ez az mi elmés tudós Balassi Bálintunk"[57] egyben tudós vitéz is. Pedig ahhoz, hogy valaki a katonai pályán érvényesülhessen, hogy magasabb beosztásokat nyerjen, például, hogy valamelyik nevesebb vár kapitánya lehessen, ilyen „tudós vitéznek" kellett lennie.[58] A stratégiai tudás Balassi Bálintban hiányzott, pedig apjánál megvolt. Bálint kiváló taktikai érzékkel szervezte meg vállalkozásait, jól felmérte a vállalkozások közvetlen környékének erőviszonyait, de a stratégiai helyzet egésze nem érdekelte úgy, mint apját, aki a várait fenyegető veszélyen túl, a török egész hadseregének terveire akart kicsikarni adatokat az elfogott török főtisztből.[59]

Balassi Bálint nem érvényesült a katonai pályán, de amint látjuk, nem is érvényesülhetett. Tehát afelett való „morgolódása", hogy „az szolgálatra sem lévén hivatala" nem volt egészen jogosult.

A hősi halál

A katona Balassi arcképének megrajzolásánál kitértünk egyéni, testi, fizikai adottságaira, kiemeltük taktikai vezető képességeit, igyekeztünk magyarázatot találni katonai

[53] *Machiavelli:* Vom Staate. i. m. 270. o.

[54] Uo. 432. és 371. o.

[55] Adatok az álkuruc balladák vitájához. Kézirat. [Megjelent: *Perjés Géza:* Új adatok és szempontok az álkuruc balladák vitájához. *Irodalomtörténeti Közlemények,* 1957. 4. sz. 313–324. o. – a Szerk.]

[56] Közismert dolog, hogy Rákóczi mennyire fontosnak tartotta a reguláris hadviselést. Zrínyi pedig majdnem ugyanazt mondja, amit Machiavelli: „Rendeld meg táborodat, a seregeidet, ha akarod, hogy confusio ne jöjjön köziben." Zrínyi hadtudományi munkái. i. m: 317. o.

[57] Rimay írja róla, lásd *Dézsi:* i. m. 11 o.

[58] Így pl. 1557-ben Eger kapitányságát nem kaphatta meg Kisserényi Mihály, mert „Eger várába hadban jártas, harcon fogott és tudós vitéz kell s nem olyan, mint Kisserényi" *Takáts:* Régi kapitányok. i. m. 199. o.

[59] Lásd az 1575-ben Ali vajdával felvett vallomási jegyzőkönyvet. *Eckhardt:* Ismeretlen Balassi... i. m. 62. és köv. o.

pályafutásának sikertelenségére, rámutattunk a katonai elmélettel szemben tanúsított közömbösségére. Láttuk mint a XVI–XVII. századi sajátos magyar vitézi erkölcs énekesét. Kutatásaink legérdekesebb eredménye, hogy a katona Balassi tetteiben, ugyanúgy mint a költő Balassiéban, valami csalhatatlan biztos érzék, ösztönösség nyilvánul meg. „A legdrámaibb benne a zseni ösztönös munkálása, sikeres küzdelme a kifejezésért egy olyan nyelv eszközeivel, mely addig csak egyszerű igényekre volt berendezve" írja a költő Balassiról Eckhardt Sándor,[60] de ugyanez áll a katonára is. Ösztönösen felismerte a magyar huszárok hadtörténelmi jelentőségét, a portyázó harc fontosságát. És ahogyan a költő ösztönös biztonságával írta szerelemi verseit olyan időkben, amikor senki „az szerelmi argumentumában való énekének munkáját nem javalja penig, sőt kárhoztatná"[61] – ugyanúgy a katona is biztos érzékkel választja a könnyűlovasságot és a portyázó taktikát olyan időben, amikor az leszorul a hadi tudomány perifériájára. Láttuk, hogy a vitézi élet igenlése is elsősorban ösztönös választás volt a társadalom, a szerelem és a belső feszültség bajaival és zavaró érzésével szemben. Ösztönös biztonsággal ragadta meg és fejezte ki a magyar vitézi erkölcsöt és látta meg taktikát formáló erejét. S mindaz, amit verseiben leírt, a lovak, a fegyverek, a táj, a vadászat, a bajtársak – a huszártiszt élményanyaga, de egyben a XVI. század hadtörténelmi valóságának szerves részei. A zseni ösztönös biztonsága ez – bár egyúttal forrása is katonai korlátainak.

Nem lenne azonban teljes ábrázolásunk, ha a katona Balassinak csak az ösztönösségét emelnénk ki. Zaklatott élete ellentmondásainak feloldása a hősi halálban, a vitézi erkölcs tettel való bizonyítása tudatos volt. Maga választotta, tudatosan akarta, és ezzel vált a magyar katona örök mintaképévé, ezzel tette fel a koronát művére. Úgy fejezte be az életét, ahogyan az a katona ember számára a legszebb. „Az ember az egész életét úgy rendelje el, hogy jól halhasson meg, mert finis coronat opus" – mondta Zrínyi.[62]

Hősi halála Esztergom alatt a hazáért vállalt magasztos áldozat. „Hiszen azt akartuk atyánk, hogy így legyen" – mondotta halálos ágyán, és így lett a magyar irodalom nagy mestere, a vitézi élet ösztönös énekese, a XVI. század egyetlen lehetséges magyar életformájának tudatos elfogadója és kiteljesítője.

[60] *Eckhardt:* Balassi... i. m. 219. o.
[61] Rimay szavai *Dézsi:* i. m. 10. o.
[62] Zrínyi hadtudományi munkái. i. m. 360. o.

Géza Perjés

THE SOLDIER BÁLINT BALASSI

Summary

In the study that was written half a century ago, the recently deceased great military historian treats the military merits and the personal qualities of Bálint Balassi, representative of Hungarian renaissance lyric poetry in world literature, who participated in and recorded the anti-Ottoman frontier fights of the 16th century. The examination is based on Balassi's poems, on the consideration that his songs of heroes reflect the military experience in the first place.

When portraying the soldier Balassi, the study touches upon his personal and physical characteristics, emphasises his talent as a military tactician, and seeks explanation for the failure of his military career. It also points out Balassi's indifference towards military theory. The author introduces the poet as the lyricist of the peculiar 16th–17th century Hungarian knightly morals. The most interesting consequence of the research is that the soldier, as well as the poet Balassi was driven by some unerring instinct in his deeds. Thus, he realised the military historical significance of the Hungarian hussars and the importance of raids. As a poet, he wrote his love poems with a spontaneous certainty in the days when this was not advised but disapproved, and likewise, as a soldier, he chose the light cavalry and the raids as topics for his verse, when these tactics were forced onto the periphery of military science. All that he wrote in his poems about horses, weapons, the landscape, hunting and the comrades, reflect the experience of the hussar officer, and represent an integral part of 16th century military history reality.

At the end of the study, the author deals with Balassi's death during the siege of Esztergom in 1595, where he was killed in action. In the author's opinion, his death was a resolution to the contradictions of his hectic life, a deliberate act to translate the knightly morals into deeds. He chose and desired a hero's death, which accomplished his mission, and makes him the eternal model for the Hungarian soldier. "Why, Our Father, this is what we wanted to happen", he said in the hour of his death, thus becoming a great master of Hungarian literature and an instinctive poet of knightly manners, who consciously adopted and accomplished the only possible way of life in 16th century Hungary.

Géza Perjés

BÁLINT BALASSI LE MILITAIRE

Résumé

Cette étude fut écrite il y a un demi-siècle par Géza Perjés, excellent spécialiste de l'histoire militaire récemment décédé. L'auteur évalue les mérites et les qualités militaires de Bálint Balassi – représentant éminent, aussi au niveau mondial, de la poésie lyrique hongroise et soldat connu des batailles des forteresses des confins – essentiellement sur la base des poèmes de celui-ci, puisqu'il estime que la poésie militaire de Balassi évoque surtout ses expériences personnelles.

L'étude présente aussi les facultés physiques de Balassi, souligne les capacités tactiques de celui-ci et cherche à expliquer l'insuccès de sa carrière militaire en signalant l'indifférence de Balassi envers la théorie militaire. La poésie de Balassi reflète la morale particulière des hommes de guerre hongrois du 16e et 17e siècles. Le plus intéressant résultat de l'auteur de l'étude consiste à révéler la spontanéité et l'instinct indéfectible de Balassi poète mais aussi soldat. En effet, il a décelé instinctivement l'importance historique des hussards hongrois et de leurs incursions. Il écrivait des poèmes d'amour avec l'assurance inconsciente du poète à une époque où c'était déconseillé voire condamné, et de la même manière il parlait avec un instinct indéfectible de la cavalerie

légère et de la tactique d'incursion à une époque où celles-ci étaient reléguées au second plan de l'art militaire. Tout ce qu'il a décrit dans ses poèmes – les chevaux, les armes, les paysages, les compagnons d'armes – reflète à la fois le vécu personnel de l'officier de hussards et la réalité historique du 16e siècle.

Pour finir, l'étude évoque la mort de Balassi, tombé en héros durant le siège d'Esztergom en 1595. Elle souligne que cette mort glorieuse couronnant son œuvre – comme la résolution des contradictions de la vie tourmentée du poète et la preuve concrète de sa morale de guerre – résultait d'une volonté et d'un choix conscients de Balassi qui devint ainsi le modèle éternel du soldat hongrois. «Nous l'avons voulu ainsi notre Père» – disait-il sur son lit de mort. Aussi est-il devenu le grand maître de la littérature hongroise, le chantre spontané de la vie de guerre qui a accepté et vécu pleinement la seule vie possible dans la Hongrie du 16e siècle.

Géza Perjés

DER SOLDAT BÁLINT BALASSI

Resümee

Der vor kurzem verstorbene ausgezeichnete Militärhistoriker bewertet in dieser vor einem halben Jahrhundert verfassten Studie die militärischen Verdienste und Qualitäten von Bálint Balassi, dem Vertreter der ungarischen Renaissance-Lyrik, der Weltliteraturniveau erreichte, zudem bekannter Teilnehmer der Grenzfestungskämpfe war, und diese auch besang. Perjés tut dies in erster Linie anhand der Gedichte von Balassi, und geht dabei davon aus, dass die Heldendichtung von Balassi vor allem der Ausdruck soldatischer Erfahrung ist.

Bei der Skizzierung des Porträts des Soldaten Balassi kommt die Studie auf die individuellen, körperlichen, physischen Anlagen zu sprechen, hebt seine taktischen Führungsfähigkeiten hervor und sucht eine Erklärung für die Erfolglosigkeit seiner militärischen Laufbahn. Die Studie weist auch auf das Desinteresse von Balassi bezüglich der Militärtheorie hin. Perjés stellt den Dichter als den Sänger der eigentümlichen ungarischen Rittermoral des 16–17. Jahrhunderts dar. Das wertvollste Ergebnis seiner Forschungen ist, dass in den Taten des Soldaten Balassi genauso, wie in denen des Dichters Balassi, eine Art unfehlbarer sicherer Sinn, eine Instinktmäßigkeit erkennbar ist. Er erkannte instinktiv die militärgeschichtliche Bedeutung der ungarischen Husaren und die Wichtigkeit der Streifzugskriege. Und genauso, wie der Dichter seine Liebesgedichte mit instinktiver Sicherheit in einer Zeit zu Papier brachte, als dies von niemandem empfohlen, eher allgemein verurteilt wurde, so wählte auch der Soldat mit einem sicheren Sinn die leichte Kavallerie und die Streifzugstaktik in einer Zeit zum Thema seiner Gedichte, als diese an die Peripherie der Militärwissenschaft gedrängt wurden. Alles, was er in seinen Gedichten niederschreibt – die Pferde, die Waffen, die Landschaft, die Jagd und die Kameraden –, all das sind Erlebnisse des Husarenoffiziers, aber zugleich organischer Bestandteil der militärgeschichtlichen Realität des 16. Jahrhunderts.

Die Studie kommt zum Schluss auf den Heldentod von Balassi im Laufe der Belagerung von Esztergom (Gran) im Jahre 1595 zu sprechen. Sie hebt hervor, dass die Auflösung der Widersprüche des geplagten Lebens im Heldentod, der Beleg der Kriegermoral durch eine Tat eine bewusste Handlung gewesen ist. Balassi entschied sich selbst dafür, wollte es bewusst, wurde dadurch zum ewigen Musterbild des ungarischen Soldaten, und setzte damit seinem Werk die Krone auf. „Denn wir wollten ja, Vater, dass es so passiert", sagte er auf dem Sterbebett, und wurde so zum Großmeister der ungarischen Literatur, zum instinktiven Sänger des Kriegerlebens der Grenzgebiete, zu einer Person, die die einzig mögliche ungarische Lebensform im 16. Jahrhundert bewusst akzeptiert und vollendet.

Геза Перьеш

БАЛИНТ БАЛАШШИ, СОЛДАТ

Резюме

В статье, написанной пятьдесят лет тому назад недавно умершим замечательным историографом Гезой Перьеш, автор показывает Балинта Балашши как представителя мирового литературного уровня венгерской лирики эпохи возрождении и вместе с тем как известного участника борьбы венгров с турками в XVI веке, воспевшего воинские доблести венгров. Составитель историографии оценивает заслуги автора главным образом на основании его стихотворений, исходя из тех соображений, что рыцарская поэзия Балашши является прежде всего выражением его военных впечатлений.

При изображении портрета воина Балашши автор статьи останавливается на его индивидуальных, физических и просто человеческих чертах, подчеркивает исключительные способности военного руководителя-тактика, и одновременно ищет ответ на вопрос о том, почему оказалась неудачной военная карьера Балашши. Исследоватль указывает на безразличие Балашши к военной теории. Он представляет поэта как своеобразного певца венгерской рыцарской морали XVI–XVII веков. Самым интересным результатом исследования является то, что в действиях воина Балашши, точно так же как и в творчестве поэта Балашши отчетливо проявляется некое непогрешимое, безошибочное чувство безотчетности. Он инстинктивно опознал военно-историческое значение венгерских гусаров, важность ведения рейдовых боев. И как поэт с инстинктивной уверенностью писал свои любовные стихи в такую эпоху, когда этого никто не советовал, а скорее всего обрекал на проклятие. Будучи же солдатом Балашши с уверенностью избрал легкую кавалерию и тактику рейдовых боев в качестве темы своей поэзии в такое время, когда она уже была вытеснена на периферию военной науки. Все, что он описал в своих стихах: кони, оружие, пейзажи, охота, портреты боевых соратников – все это материал его впечатлений из жизни гусарского офицера и одновременно же органическая часть военно-исторической действительности XVI века.

В заключение статьи автор останавливается на героичской гибели Балинта Балашши при Эстергоме в 1595 году. Исследователь подчеркивает, что в героической гибели поэта-солдата нашло свое выражение разрешение противоречий бурной, сумбурной жизни поэта, что смерть оказалась сознательным стремлением доказать моральным рыцарским подвигом целенаправленность всей деятельности и всей жизни этого человека. Поэт сам выбрал свое призвание, сознательно стремился к подвигу и стал вечным бессмертным примером для венгерского солдата, одновременно возложив корону на свои поэтические произведения. „Ведь так хотели мы, отец наш, чтобы было так"– сказал он на своем смертном одре. И таким образом он стал великим мастером венгерской литературы, иснстинктивным певцом жизни витязей, который сознательно воспринял и довел до совершенства единственно возможную форму венгерской жизни в XVI веке.

VÁRKONYI GÁBOR

BALASSI BÁLINT LENGYELORSZÁGBAN A TIZENÖTÉVES HÁBORÚ ELŐESTÉJÉN

Balassi Bálint[1] 1589 szeptemberében rendkívül érdekes körülmények között Lengyelországba indult, ahonnan csak két év elteltével feltehetőleg 1591 végén térhetett haza. Mielőtt Balassi utazásának és lengyelországi tartózkodásának okát és körülményeit régi és újabb adatok segítségével megvizsgálnánk, érdemes feltennünk a kérdést: mit jelentett Lengyelország Balassi Bálint számára? Mit jelentett Lengyelország az Oszmán Birodalom közvetlen fennhatósága alá kerülő, a belső politikai megosztottság által is sújtott XVI. századi magyar társadalom számára?

Lengyel- és Magyarország XVI. századi kapcsolatát a magyar történetírás érthető módon leginkább a török terjeszkedésre adott válaszok fényében értékelte. Waldapfel József a közös érdekek fel nem ismerése miatt korholta a korszak lengyel politikáját. Az Oszmán Birodalommal nagy igyekezettel fenntartott békéről egyenesen úgy ír, hogy a lengyelek „kétes értékű szerződések mögött" bújtak meg.[2] Bárdossy László sem kíméletesebb: „A lengyel király fanyar kedvetlenséggel nézte: hogyan tarthatná magát távol az unt rokon bajaitól."[3] A közelmúlt történetírása már sokkal árnyaltabban fogalmaz: „Lengyelország mindenáron igyekezett a békét fenntartani Isztambullal, de Lengyelország nem fekszik az oszmán hódítás országútján, nem dúl benne polgárháború, és nem osztották még meg külhatalmi érdekek. Zsigmond király jól látta, ami a Visztula partján egyszerű, az a Duna mentén kiszámíthatatlan veszélyekkel jár."[4] Szokolay Katalin megállapítja, hogy II. Lajos ugyan nem kapott segítséget I. Zsigmondtól, és itt elsősorban katonai segítségre kell gondolnunk, de a Jagelló országok közösségében volt valami teljesen szokatlan: „Mégis ez, a XX. században igen felkapott »Jagelló-gondolatnak« nevezett jelenség olyasvalamit fejezett ki, amellyel a korabeli Európában nemigen lehetett találkozni. Különböző népek, vallások, kulturális és civilizációs hagyományok békés együttélését, legalábbis a viták nyugodtabb rendezését, területi gyarapodást, és védelmet a keletről jövő török veszedelemmel szemben"[5] Kelet-Közép-Európa uralkodó családjai közül valóban a Jagelló-dinasztia volt az utolsó, amely ebből a térségből származott, pontosan ismerte a régió etnikai, kulturális sokszínűségét, tisztában volt a régió országainak társadalmi, politikai problémáival és figyelembe vette az egyes országok külpolitikai törekvéseit, elkötelezettségeit is.

A Jagelló-országok eltérő politikai és regionális érdekeltségeire hívja fel a figyelmet Norman Davis, amikor leszögezi, hogy I. Ulászló király tragédiáját okozó várnai expedíció inkább volt magyar, mint lengyel érdek.[6] Leszögezi, hogy a XVI. századi lengyel külpolitika alapelve is az Oszmán Birodalommal fenntartott béke következetes meg-

[1] Tanulmányomban költő nevét az irodalomtudomány által elfogadott formában, *Balassinak*, míg családtagjaiét *Balassának* írom.

[2] *Waldapfel József:* Magyarország sorsának XVI. századi lengyel visszhangjához. *Egyetemes Philológia Közlöny* 1940. II. (*Waldapfel,* EPhK 1940.) 198–211. o.

[3] *Bárdossy László:* Magyar politika a mohácsi vész után. Budapest, 1992. 47. o.

[4] *R. Várkonyi Ágnes:* Három évszázad Magyarország történetében. I. Budapest, 1999. 34. o.

[5] *Szokolay Katalin:* Lengyelország története. Budapest, 1997. 42. o.

őrzése volt.[7] Ami tehát Magyarország számára létkérdés volt, nem feltétlenül felelt meg a lengyel érdekeknek, összegezhetnénk Davis értékelését. Abban mindenképpen igazat kell adnunk Norman Davisnek, hogy a XV. századi lengyel politikát folyamatosan lekötötte a Német Lovagrenddel való küzdelem, majd a XVI. század elején új vetélytársként jelentkezett a Moszkvai Nagyfejedelemség is. Azt azonban nem felejthetjük el, hogy a XV. század végén már megindult a versenyfutás a lengyelek és a törökök között a Duna-delta, a Fekete-tenger medencéjének megszerzéséért, valamint azt sem, hogy az Oszmán Birodalommal szemben képviselt lengyel békepolitika 1526 után, a Jagellók közép-európai hatalmának összeomlása után erősödött fel.

A magyar és a lengyel királyság politikai, társadalmi, kereskedelmi és gazdasági kapcsolatrendszere a XVI. században már hosszú, a megelőző évszázadokban gyökerező múltra tekinthetett vissza. A század elején a három ország – magyar, lengyel és cseh – királyságát is birtokló Jagellók Közép-Európa jelentős regionális, dinasztikus hatalmának számítottak. II. Lajos halála (1529. augusztus 29.) azonban súlyos sebet ütött a Jagellók dinasztikus hatalmán. Csehországban I. Ferdinánd személyében a Habsburg-dinasztia került a trónra, míg a Magyar Királyság az oszmán politika terjeszkedő szándékának a fenyegetésében a kettős királyválasztás és koronázás eredményeként két részre szakadt.[8] I. (Öreg) Zsigmond lengyel király számára a Jagelló-pozíciók meggyengülése nem is jöhetett volna rosszabbkor. 1525-ben, amikor Albert von Hohenzollern letette a hűségesküt a lengyel királynak, már úgy tűnt, hogy a Jagelló-dinasztia Európa középső részét, az Adriai-tengertől a Balti-tengerig fogja uralni. A Magyar Királyság széthullása, a Jagellók közép-európai térvesztése ezt a tervet hiúsította meg. A Habsburg-dinasztia térnyerése Csehországban pedig azt jelentette, hogy Szilézia már végképp elveszni látszik a lengyel uralkodók számára. Ugyanekkor a lengyel király figyelmét és katonai erejét 1507-től folyamatosan lekötötte a Litvániát támadó Moszkvai Nagyfejedelemség. 1514-ben III. Vaszilij moszkvai nagyfejedelem I. Miksa német-római császárral kötött szövetsége azzal fenyegette a lengyel királyt, hogy egymással szövetséges ellenséges hatalmak fogják körülvenni Lengyelországot. Ebben a kelet-nyugati „harapófogóban" egyedül a Magyarországgal szomszédos déli határ jelenthetett biztonságot.

Magyarország széthullása azért is érintette érzékenyen Lengyelországot, mert ezzel az Oszmán Birodalom az eddig biztonságosnak tartott déli határaihoz jutott közelebb. A Fekete-tenger medencéjében 1484-ben már összecsapott a két hatalom. II. Bajezid szultán éppen a lengyeleket megelőzve foglalta el Kiliát és Akkermant, a Duna-delta két fontos erődjét, majd 1497–1499-es háborúban az oszmánok sikeresen akadályozták meg a lengyeleket Moldva meghódításában. Ebben a háborúban tűnt el végleg az a tatár állam, a Nagy Horda, amely a lengyelek potenciális szövetségese volt – és lehetett volna a későbbiekben – az oszmánok által támogatott és szövetségesi függésben tartott Krimi kánsággal szemben.[9]

Ebben a nehéz külpolitikai és diplomáciai helyzetben érthető, hogy Lengyelország 1526 után igyekezett minden fegyveres konfliktust elkerülni a Balkánon és már Közép-Európában is energikusan terjeszkedő Oszmán Birodalommal. A Habsburgok moszkvai

[6] *Norman Davis:* God's Playground. A History of Poland. Oxford, 1981. (*Davis,* 1981.) 164. o.

[7] *Davis,* 1981. 144. o.

[8] Szapolyai Jánost 1526. nov. 10-én választották és 11-én koronázták, I. Ferdinándot dec. 17-én választották, de csak 1527. nov. 3-án koronázták királlyá.

[9] *Matuz József:* Az Oszmán Birodalom története. Budapest, 1990. 63. o.

együttműködéssel szemben Lengyelország az 1524-ben megkötött francia szövetségben keresett támaszt. Mivel ugyanebben az időben épültek ki a francia–oszmán kapcsolatok, déli határainak a védelme is arra ösztönözte a lengyel politikát, hogy I. Szulejmán szultánnal a béke fenntartására törekedjen. Az 1533-ban megkötött „örök béke" az elkövetkező egy évszázadra meghatározta a Lengyel Királyság és az Oszmán Birodalom kapcsolatát.[10] „A jó és hosszú távú barátságról, amelyet a mi Fényes Portánkkal helyesnek véltél fenntartani, s fiaink is tartsák majd meg, egy írást kértél, hiszen sokat látott és nagy tapasztalatú vagy, és hosszú távú barátság van mögöttünk örökre: Te és mi jóban leszünk, mint ahogy a múltban is barátságot tartottunk és jó akarattal voltunk egymás iránt. [...] A mi részünkről ezt a barátságot mindvégig megőrizzük az egyetlen igaz Istenért, aki az eget és a földet teremtette, és atyáink és őseink lelkéért – a mi részünkről a barátságot és a békét meg fogjuk tartani."[11]

A Jagelló-dinasztia meggyengülésére a lengyel–litván politika a Lublinban létrejött lengyel–litván unióval (1569) válaszolt. Külpolitikai lehetőségei azonban továbbra is behatároltak maradtak. A *Rzeczpospolita* ugyan Európa egyik legnagyobb területű államává vált a maga 815 ezer km²-ével, de a *Dominium Maris Baltici* megvédése sorozatosan háborús erőfeszítéseket követelt a lengyel–litván államtól. Az Oszmán Birodalommal folytatott politikáját éppen ezért továbbra is a béke megőrzésének szándéka vezette, és Lengyelország látványosan távolmaradt a XVI. század utolsó évtizedében kirobbant, magyar terminológia szerinti tizenöt éves háborútól is.

Ez a sommásan előadott politikatörténeti összefoglalás a Lengyel Királyság törökökkel szemben képviselt békepolitikájáról túlságosan is egyszerű lenne, ha nem létezett volna egy „másik" Lengyelország, amely hátországot biztosított Szapolyai Jánosnak, akivel ha talán később is, de a Jagelló-család dinasztikus kapcsolatot létesített. Befogadták fiát, a választott magyar királyt, aki nagyapja nevét felvéve János Zsigmond néven érte el, hogy a keleti Magyar Királyságból létrejött Erdély és a hozzá kapcsolt magyarországi „Részek" fejedelme legyen. Lengyelország neve a XVI. századtól folyamatosan szerepelt a törökellenes nemzetközi koalíció lehetséges tagjai között.[12] A magyar történetírás is sokszor hangsúlyozta, hogy Báthory István lengyel király nagy ívű távlati terve a kelet-európai államok, Lengyelország, Oroszország, Erdély, Moldva és Havasalföld összefogását állította a török ellenes keresztény koalíció középpontjába.[13] Talán a lengyel politikai közvélemény egy részének véleményét is kifejezték Stanisław Orzehowski (1513–1566) lengyel humanista nagy hatású művei. 1543-ban a *De bello adversus Turcas suscipiendo*

[10] Az 1533-as lengyel–török békeszerződés latin nyelvű másolata megtalálható: Bécs, Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA) Polen I. 2. 1531–1534. A békét előkészítő levelezést, valamint a békét megerősítő királyi oklevelet kiadta: *Dariusz Kołodziejczyk:* Ottoman–Polish Diplomatic Relations (15th–18th Century): An Annotated Edition of 'Ahdnames and Other Documents. Leiden–Boston–Köln, 2000. (*Kołodziejczyk,* 2000.) 230–233. o.

[11] „...de la bona e longa amicicia, che con la nostra ecelsa porta aveti avuto teneti giesto (mengiermendo) si abia a mantener per li nostri fioli desendenti, ne aveti richiesto capitolo in scritura, adoncha, perché seti persona di etade e di esperientia molta e per l'amicitia longa ch'é tra voi e noi sempre: Che noi saremo sani, chome per il'pasato manteniremo l'amicitia e benivolentia,..." I. Szulejmán athnáméja I. Zsigmond számára 1533. jan. 28–26. Egykorú olasz másolat. *Kołodziejczyk,* 2000. 231. o.

[12] *R. Várkonyi Ágnes:* Török világ és magyar külpolitika. In *R. Várkonyi Ágnes:* Magyarország keresztútjain. Tanulmányok a XVII. századról. Budapest, 1978. 181. o.; *Bóka Éva:* Európa és a török. (Válogatás a török hatalom megdöntésére született 16–17. sz-i tervekből). *Világtörténet* 1983/2. (*Bóka,* 1983.) 84–105. o., *Uő:* Európa és az Oszmán Birodalom a XVI–XVII. században. Budapest, 2004. (*Bóka,* 2004.)

[13] *Bóka,* 1983. 90. o.

című oratiójában a török elleni háború szükségessége mellett érvelt.[14] 1544-ben Zsigmond lengyel királyhoz címzett irata már *Turcica Secunda* alcímmel jelent meg. Mind a két írás rendkívül gyorsan elterjedt nem csak Lengyelországban, hanem Magyarországon is, és a török ellenes harc propagandájának meghatározó dokumentumaivá váltak. Kiadták őket 1551-ben, a tizenöt éves háború időszakában kétszer is, 1590-ben – amikor Balassi már Lengyelországban tartózkodott – és 1594-ben. A *De bello adversus Turcas suscipiendo*-t 1663-ban, egy újabb török háború előestéjén Bécsben, Mattheus Cosmerovius nyomdájában Nádasdy Ferenc országbírónak ajánlva, az ő támogatásával ismét megjelentették.[15]

Mindezeket figyelembe véve is a XVII. században Zrínyi Miklós a következőképpen foglalta össze véleményét a lengyelekről: „Lengyel egyik szomszédunk; de ettűl nem várhatunk semmi segítséget, mert ő maga is ez elmult hadakozásában megerőtlenedett, mert most is muszkvátul békével nem hagyattatik, mert Svéciától nem oly securus, hogy más gondolatokat csinálhasson, mert a tatárnak szomszédságában vagyon, mert a kozákkal nem ugy complanálta dolgait, hogy bizodalmas légyen benne, mert a törökkel békessége vagyon, és (a mint ők mondják) ugyan beneficiumokkal is obstringálta török a lengyeleket ez elmult hadakozásokban a tatár segítségével, mert ennek a respublicának nincsen igyekezeti sem az uj jó hirnek, sem az országoknak keresésére, sem acquisitiójára, hanem a maga békével való maradására. Lengyelben azért nincs mit reménlenünk."[16]

Vajon 1589-ben Balassi Bálint is ugyanúgy gondolt a lengyelekre, mint irodalmi életművének, a magyar nyelvű költészet XVII. századi nagy folytatója, Zrínyi Miklós? Zrínyi véleményét egy egészen más politikai viszonyok között levő Lengyelország alakította. Balassi számára Lengyelország még egészen mást jelentett. Első élményeit tizenhat–tizenhét évesen kényszerű menekülés során szerezte. Apját, többek között hamis vádak alapján sógorával, Dobó Istvánnal együtt 1569-ben, Pozsonyban elfogták és felségárulás vádjával vizsgálatot indítottak ellenük.[17] Balassa János megszökött pozsonyi fogságából és Lengyelországba menekült, ahol birtoka is volt. Ide követte őt családja is. Balassi második lengyelországi útja látszólag ismét fogsággal indult. Apja 1575-ben a Báthory István ellen készülődő Bekes Gáspár mellé küldte Erdélybe, de még Erdély határán Balassit Kornis Gáspár huszti kapitány katonái feltartóztatták. Katonáit szétkergették, a menekülő Balassit pedig Hagymássy Kristóf katonái ejtették foglyul. A történet szerint leütötték és sebesülten került Báthory István fogságába.[18] A fogság azonban váratlanul az erdélyi fejedelmi udvart, Báthory István társaságát hozta el Balassi számára.[19]

[14] *Waldapfel,* EPhK 1940. 201. o.

[15] Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Apponyi Hungarica 1725.

[16] *Zrínyi Miklós:* Az török áfium ellen való orvosság, avagy az töröknek magyarral való békessége ellen antidotum. In *Klaniczay Tibor* (főszerk.), *Kovács Sándor Iván* (szerk.): Zrínyi Könyvtár I. Zrínyi Miklós prózai művei. Budapest, 1985. 211–212. o.

[17] Balassa János fogságáról és szökéséről *Károlyi Árpád:* Adalék Dobó István és Balassa János összeesküvéséhez I., II., III. közlemény. *Századok,* 1879. 398., 488., 564. o.; *Eckhardt Sándor:* Balassi Bálint. Budapest, 2004. (*Eckhardt,* 2004.) 46–51. o.; újabban *Hóvári János:* Hűtlen Dobó. Budapest, 1985.

[18] *Eckhardt,* 2004. 51–52. o.

[19] Balassi erdélyi fogságba esésének történetét Báthory István Mehmet pasa nagyvezírhez írott levele alapján rekonstruálja a kutatás, amelyben Báthory a következőket írja: „Mikor egy szolgánk az Balassi fiát megfogta, egy bottal ütötte volt agyon, kibe megsüketült és az kórság is gyakorlatossággal üti el, úgyannyira vagyon, hogy sem élhet, sem halhat, elvajudt." Közli *Eckhardt Sándor:* Balassi Bálint összes versei és levelei. Budapest, 1955. (Balassi, 1955.) 215–216. o. Balassi „furcsa" erdélyi fogsága hosszú ideje foglalkoztatja az irodalomtörténetírást. Legújabban Kőszeghy Péter vetette fel, hogy elfogása csupán színlelés lehetett, Balassa János célja az volt, hogy udvari környezetbe, Báthory István mellé juttassa fiát. *Kőszeghy Péter:* Balassi Bálint élete. In: Balassi Bálint és kora. Budapest, 2004. 15–18. o.

Báthory magával vitte Lengyelországba (1576), jelen volt Báthory királlyá koronázásán Krakkóban, majd követte őt a Baltikumba, Gdansk alá is. Ott érte őt apja halálának a híre (1577), onnan indult haza, Magyarországra.

Balassi számára, ahogy több erdélyi és magyarországi nemes, fiatal arisztokrata számára is, Lengyelország elsősorban a nyüzsgő városokat, a királyi udvart, új kapcsolatokat, más szóval az érvényesülést jelentette. Amikor Báthory Istvánt a lengyelek királyukká választották a magyar udvari arisztokrácia mozgástere jelentősen leszűkült. Az önálló magyar királyi udvar felbomlása az udvari nemesség számára azzal a következménnyel járt, hogy egy idegen nyelvű és kultúrájú birodalmi udvarhoz, a Habsburgok bécsi udvarához kellett alkalmazkodnia. Csak igen kevesen engedhették meg maguknak, hogy Bécsben házzal, vagy más szálláslehetőséggel rendelkezzenek. Nem csak a vagyon, hanem a várostól való távolság is megszabta, hogy kik és mennyi időt tölthettek a királyi udvarban. Az országos méltóságokat, közigazgatási hivatalokat vagy katonai posztokat betöltő magyar arisztokrácia már csak kötelessége teljesítése miatt sem engedhette meg magának a huzamosabb bécsi tartózkodást.[20] Bécs vonzáskörzete Nyugat-Magyarországra, a hajdani Pannóniára és Északnyugat-Magyarországra terjedt ki. Kelet- és Északkelet-Magyarország arisztokratái Lengyelország, és a formálódó Erdélyi Fejedelemség felé orientálódtak. Báthory István lengyel királysága új színteret nyitott a Bécsből kiszorulóban lévő udvari nemesség, udvari arisztokrácia tagjainak is. Közhelyszámba megy a történetírásban, de alapos statisztikai felmérés még nem készült arról, hogy milyen nagy számban mentek Báthory Istvánnal Lengyelországba erdélyi és magyarországi nemesek. 1577-ben már Prágában is az a hír terjedt el, hogy a Rudolf császár halállal fenyegette azokat a magyarokat, akik Báthory mellé, Lengyelországba mennek.[21] Egy év múlva pedig Rudolf véglegesen is Prágába költöztette udvarát, ezzel szinte lehetetlenné tette, hogy a magyar udvari arisztokrácia hosszabb időt töltsön a császári és királyi udvarban.

Balassi 1577-ben hazajött Lengyelországból, és ha nagybátyjához írt levelét olvassuk, akkor úgy érezzük, hogy visszatérésén már néhány kortársa is csodálkozhatott: „Az én kijövésemet gondolom, hogy némelyek csudálják s bizon én volnék, ha más míelné, csudálnám, hogy ifjú ember olyan mansuetus fejedelmét, jó urát elhagyja és attól az társaságtól, ki énnékem ott az udvarnál volt, mind király és királné asszony udvara népe közt, megváljon s magát ide gondra, suspitiora és oly életre, ki timoris, et periculi plena est az nyugodalmas és gyönyörűséges életből és az sok deliciákból hozza."[22] Nem kétséges, hogy Báthory lengyelországi udvarában Balassi Bálint jól érezte magát, úgy gondolta, hogy megtalálja a számítását.

Tizenkét év telik el, míg újra útnak indulhat Lengyelország felé. 1589 szeptemberében, amikor a híradások szerint elindult azonban sem ő, sem Lengyelország nem az, mint ami volt 1577-ben. Balassi mögött végeláthatatlan perek sora, örökségéért, becsületéért, hosszabb rövidebb végvári szolgálat Egerben és Érsekújváron, egy kalandos, de végeredményében sikertelen házasság és egy szintén sikertelen házassági kísérlet állt a

[20] A bécsi udvar és a magyar arisztokrácia ellentmondásos kapcsolatára *Pálffy Géza:* A magyar nemesség bécsi integrációjának színterei a 16–17. században. In: *Fodor Pál – Pálffy Géza – Tóth István György* (szerk.): Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Budapest, 2002. 307–331. o.

[21] A cseh tartományi gyűlések jegyzőkönyvéből idézi: *Kárpáthy-Kravjánszky Mór:* Rudolf uralkodásának első tíz éve (1576–1586). Budapest, 1933. 18. o.

[22] Balassi Bálint Balassa Adrásnak, Liptóújvár, 1577. júl. 11. In: Balassi, 1955. 220. o.

megözvegyült Losonczy Annával. Mindez, életének eddigi kutatói szerint is, bőven elég ahhoz, hogy hátat fordítson Magyarországnak, és valahol másutt próbálja meg talpra állítani életét.

Azonban Lengyelországban is nagy változások mentek végbe. Akkor már lassan három éve, hogy Báthory István halott. Családjának nem sikerült megtartani a lengyel trónt. A Báthoryak Jan Zamoyski kérésére Jagelló Katalin fiát, III. (Wasa) Zsigmondot támogatták a Habsburg jelölt, Miksa főherceggel szemben.[23] De az országban még így is erős magyar udvari és talán hatalmi központok maradtak, mint Báthory András bíboros, Warmia püspökének, vagy „*Pan Ferensnek*", ahogy a lengyelek nevezték, Báthory István bizalmas emberének, udvarmesterének, Wesselényi Ferencnek a dębnói kastélya.

Balassi 1589-es útnak indulásáról két, egymást kiegészítő részletes forrást ismerünk. Illésházy István Nierenberger Lőrinc kamarai titkárnak 1589. szept. 29-én a következőket írta Balassi Bálintról: „Ezen a vidéken az az újság, hogy Balassa Bálint átadta összes jószágait öccsének, Balassa Ferencnek, ő maga pedig egészen egyedül, lóra ülvén éjnek idején eltávozott ebből az országból Krakkó felé. Írt nekem is, hogy ha addig nem hal, négy évig nem jön Magyarországba. Bujdosása okául felhozza Balassa Andrást, aki jószágaira tör, s akit nagyon fenyeget és Ungnád Kristóf özvegyét, aki nem akart hozzámenni feleségül."[24] Illésházynál három nappal korábban írt Balassi „*elbújdosásáról*" Forgách Simon: „Ameli gialog keővetem ma Jut meg kesmarkrol, Bezelle hogh hibbe[n] Balassi balintra talalkozo volt es Ige[n] Jol tartotta, Vegre Zolgainak ostotta mi[n]de[n] marhaiat es csak masod magaval egi ros paripa[n] es egi ros Beőr dolma[n]ba me[n]t kesmarkka, ennekem a fia[m]nak es az felesegenek eőreők es eőreőke valo zolgalatiat Uze[n]te, kerdette teőle hova megien hogh ennekem tugia meg mondani, azt mo[n]ta hogh oda megien a hova a keet Zemevel lat, Aztis mo[n]da hogh egi nemes ember volt vele, annak az Utba azt bezellette hogh krakoba megie[n] es ot eőlteőzik olas ruhaba es ugi Indul el onnet, kerdette hova megien, azt mo[n]ta hogh az te[n]gere[n] tul mege[n] es soha ez orzagba teőbbe ne[m] ju, es hogh ezt sirva bezellette volna, es az nemes emberis sirt volna rajta, es hogh kesmarkra se[m] tert volna be hane[m] me[n]te[n]t me[n]t volna melleőlle, en azt hise[m] hogh Illeshazi Ura[m] indittatta meg az viceispa[n]nal, de ha budosni akart azt csudalo[m] hogh olian rossul indult Utra, hisem Job volt volna Zolgaival Igen jó zerevel most le[n]giel orzagba cancellarius hadaba men[n]i, a holot Urra is lehetet volna, ha e[m]bersegest mivelt volna, de ami[n]t mutatta magat ni[n]cz mogia hogh mesze me[n]t legie[n], hanem csak lapagni akar keőstuk ez praetextus alat hogh exiliu[m]ba me[n]t, Tericze meg az jo Isten zegent, hogh valamikor meeg zolgalhasso[n] Istenenek fejedelmenek es hazaianak, ezeknek uta[n]na az Jo Isten[n]ek kegmes oltalmaba Aianlo[m] kegdet, datu[m] Surant 26 septembFrisG: A[nn]o 89"[25]

A két forrás egymástól függetlenül állítja, hogy Balassi szétosztotta ingóságait és Lengyelországba távozott. Az elindulás oka, valamint módja között azonban jelentős kü-

[23] A Báthory István halála utáni lengyel belpolitikai helyzetről, valamint a Báthoryak politikájáról *Horn Ildikó:* Báthory András. Budapest, 2002. (*Horn,* 2002.) passim.

[24] Illésházy István Nierenberg Lőrincnek, 1589. szept. 29. In: *Illéssy János:* Balassa Bálint Annája. *Századok,* 1898. 22–23. o.

[25] Forgách Simon Pálffy Miklósnak, 1589. szept. 26., Pozsony, Arm. I., Lad. 3., Fasc. 8. A levelet saját átírásomban közlöm. Kiadta *Tóth István:* Egykorú kiadatlan levél Balassi Bálint elbujdosásáról. *Magyar Könyvszemle,* 1975. XCI. évfolyam (*Tóth,* 1975.), 61–67. o.

lönbségek vannak. Illésházy István azt írja, hogy éjnek évadján és egyedül indult útnak, míg Forgách Simon levele a napszakról nem tesz említést, de azt állítja, hogy Balassi egy kísérővel, lovon indult, és ha az „egy rossz bőrdolmányban" való indulást értelmeznünk kell, akkor azt tehetjük még hozzá, hogy nagyon kevés poggyászt vitt magával. Illésházy Balassi levelére, és talán a vármegyében terjedő híresztelésekre, szóbeszédre támaszkodik. Forgách Simon „gyalog követének" személyes tapasztalatai, annak elbeszélése alapján ír Balassiról.

Illésházy és Forgách is kimondja, hogy Balassi bujdosni megy, az előbbi forrás még azt is tudja – Balassi leveléből – hogy négy évig vissza sem fog térni. Forgách embere viszont nem tudott beszámolni arról, hogy mennyi időre készül Balassi Lengyelországba. Az éjszakai indulás, bár ezt csak Illésházy állítja, és a kevés poggyásszal, egy kísérővel való utazás leginkább egy menekülésszerű, hirtelen és gyors elhatározásból való útra kelést jellemezhet. Ennek viszont ellentmond az a tény, hogy Balassi Illésházy Istvánnak levélben beszámol elindulásának okairól, sőt pontosan közli azt is, hogy „bujdosása" mennyi ideig fog tartani. Ha valaki menekül, kockáztatja az éjszakai lovaglással járó baleseteket, veszedelmeket annak talán van ideje rövid üzeneteket hátra hagyni, de kétséges, hogy hosszas magyarázkodásra szánja el magát. De a leginkább különös Illésházy levelében az, hogy pontosan tudja mennyi időre hagyja el Balassi Magyarországot: négy évre. Mi értelme van éjszaka útra kelni, és közben nyilvánvalóvá tenni, hogy négy év múlva visszatér?

Ha Balassi bujdosásának Illésházy által felsorolt okait megvizsgáljuk, akkor azokban éppen az a különös, hogy semmi új nincs benne. A Balassa-családon belül zajló örökösödési per lényegében Balassa János 1577-es halála óta zajlik fiai és testvére között. A tizenkét év óta tartó családi vita, pereskedés sem ismeretlen, sem újdonság nem lehetett az észak-magyarországi arisztokrácia számára. Hasonlóan ismert lehetett Balassi Ungnád Kristóf özvegyével, Losonczy Annával szövögetett házassági terve és annak kudarca is. Természetesen nem élhetjük bele magunkat egy évtizedes örökösödési vita részesének, vagy egy kudarcba fulladt házassági terv elszenvedőjének a lelkivilágába. Illésházy István levelében azonban ellentmondásos a Balassi Bálintról való tudósítás: az éjszakai elindulás valóban lehet egy elkeseredett ember cselekedete. Ennek viszont ellentmond az indulása előtt levélben beszámoló, négy évre tervező tudatosan cselekvő férfi képe. Ráadásul Balassi, Illésházy szerint, olyasmivel indokolja hirtelen elbujdosását, ami már sokkal korábban is erre a lépésre vezethette volna. Házassági kudarca legföljebb utolsó csepp lehetett a pohárban.

Forgách Simon alig ír valamit Balassi „elbujdosásának" okairól, csak egyetlen egy dolgot említ: „en azt hise[m] hogh Illeshazi Ura[m] indittatta meg az viceispa[n]nal". Sehol semmi utalás az örökösödési perekre, egy szó sincs a Losonczy Annával való házassági tervre, a válással végződött házasságára, egyszóval mintha Forgách mellőzné mindazokat a kortársak által is nyilván tudott érveket, Balassi magánéletének sikertelen eseményeit, amelyek alapján a lengyelországi bujdosást a szakirodalom magyarázza. Forgách Balassi elindulását Illésházy István alispánjának tulajdonítja. Ebben az esetben nemcsak az alispánnak, hanem magának Illésházy Istvánnak is része lehetett Balassi elutazásában. Ennek fényében Illésházy István levele akár magyarázkodás is lehet. Magyarázkodás, amit a Balassiról közszájon forgó közbeszéd alapján szerkesztett meg. Az Illésházy levéltárból máig nem került elő az a Balassi levél, amire Illésházy hivatkozik.

Tóth István feltételezi, hogy a Balassák Liptóújvári birtokaira Illésházy István is szemet vethetett.[26] Újabb források előkerüléséig ezt megerősíteni nem tudjuk, de Forgách Simon megjegyzése arra int, hogy Illésházy Istvánnak is szerepe lehetett Balassi Bálint 1589 szeptemberi Lengyelországba való távozásában, és talán vagyoni, anyagi helyzetének az alakulásában is.

Forgách azonban mást is ír. Szerinte Balassi rosszul indult el, mert ha a kancellár hadába ment volna, akkor akár úrrá is lehetett volna, de amint ebből a hevenyészet, csak egy kísérőt, kevés holmit magával vivő utazásból is látszik, csak „lappangni" akar abban az országban. Forgách ugyan más indokra támaszkodva, de ő maga is a bujdosás elméletét erősítette meg Pálffy Miklóshoz írott levelében. Viszont mellékesen felvetett egy Balassi számára lehetséges megoldást, a „kancellárius" hadába való szolgálatot, és mindezt úgy, hogy azonnal el is vetette. Valóban lehetősége lett volna Balassi Bálintnak Lengyelországban katonai szolgálatba állni? Milyen háborút tervezett, tervezhetett Jan Zamoyski lengyel kancellár? Mielőtt megpróbálnánk válaszolni ezekre a kérdésekre, hallgassuk meg magát Balassi Bálintot!

Már Lengyelországból írja a következő levelet Jan Zamoyskinak: „Nagyságos és Tiszteletreméltó Uram. Nagyságos Uraságodnak szolgálatomat ajánlom. Mielőtt Nagyságod igen nyájas levelét Wesselényi Ferenc úr nekem átadta, már Báthori bíboros úr ő Nagyságától és a nagyságos lublini nádor úrtól és magától Wesselényi Ferenc úrtól meghívattam ebbe a török háborúba, akik előtt nemcsak hogy nem mutattam idegenséget e háborúval szemben, hanem még feltételeket is javasoltam, melyek alapján megállapítani óhajtám, hogy milyen zsoldot ígérjenek mind számomra, mind azok számára, akik a magyar várakból majd hozzám jönnek és dolgaikban kiválóan tevékenykedni fognak, ha a zsoldról bizonyos és csalhatatlan tárgyalást kezdenék..."[27] A szöveg egyértelmű, egyenes beszéd. Balassit törökellenes háborúba hívta Zamoyski. De nemcsak ő, hanem Wesselényi Ferenc, Báthory András bíboros, warmiai püspök és Mikołaj Zebrzydowski, lublini vajda is megkereste már, hogy lengyel szolgálatba álljon.

Ez nem történhetett egyik napról a másikra. Már hónapokkal a szeptemberi indulás előtt követekkel és levélváltással kellett megegyezniük a feltételekről: „...hanem még feltételeket is javasoltam, melyek alapján megállapítani óhajtám, hogy milyen zsoldot ígérjenek mind számomra, mind azok számára, akik a magyar várakból majd hozzám jönnek és dolgaikban kiválóan tevékenykedni fognak, ha a zsoldról bizonyos és csalhatatlan tárgyalást kezdenék." Balassi 1589-es lengyelországi útjának céljában nem kételkedhetünk, ami megoldásra vár az, az elindulás körülményeinek tisztázása valamint a lengyelországi évek eredménye.

A lengyel politikát, ahogy ezt korábban is említettük, az Oszmán Birodalommal szemben a béke fenntartása jellemezte a XVI. században. Báthory István sem lehetett kivétel. Királlyá koronázása után ugyan az európai udvarokban felröppent az a propagandisztikus híresztelés, hogy személyével a török már Lengyelországra is kiterjesztette a befolyását, sőt egészen Sziléziáig nyílt meg a török útja, ahogy azt a konstantinápolyi angol diplomáciai források is megfogalmazták,[28] ez azonban nem volt igaz. A török természetesen nem vonult Sziléziáig. Szilézia birtokáért a Jagellók a XV. század végén harcol-

[26] *Tóth*, 1975. 65. o.

[27] Balassi Bálint Jan Zamoyski lengyel kancellárhoz, Dębno, 1590. május 9. In: Balassi, 1955. 325–326. o.

[28] *„The Turkes was never more peaceful than now, since he has gained the kingdome of Poland, which seems to open to them all the way to Saxony and Silesia."* S. P. F. Nr. 258. 194. o.

tak, a magyar királlyal, majd a mohácsi csata után a cseh trónt elfoglaló Habsburgokkal kellett volna megküzdeniük érte. Talán Habsburg propagandát kell látnunk ennek a Sziléziát érintő híresztelésnek a hátterében, hisz a Habsburgok más frontokon is hadban álltak az Oszmán Birodalommal, és a lengyel király lejáratására keresve sem találhattak volna jobb érvet, mint azt, hogy a törökkel szövetkezik (vagy szövetkezhet) a keresztény fejedelmek ellen. Az viszont igaz volt, hogy az immár hagyományosnak mondható békepolitikát az Oszmán Birodalommal szemben Báthory sem törte meg. Hatalmának belső megerősítése, a várható Moszkva elleni hadjárat és a királyságát elismerő oszmán politika természetes következménye volt, hogy lengyel királyként ő is az 1533-as szerződést alapul véve békét kötött a Portával.[29]

Bár a XVI. századi Európában toposzként vonult végig a kereszténység természet szerint való ellenségével, a sárkányként is ábrázolt Oszmán Birodalommal való harc szükségessége,[30] az európai államok többsége, megfelelő feltételek mellett, már lehetséges politikai szövetségesként tekintett a Fényes Portára. Báthory Istvánt a *Rzeczpospolita* érdekei arra kényszerítették, hogy a fennálló békeállapotot meghosszabbítsa a törökkel, de ez nem akadályozta meg abban, hogy egy lehetséges török elleni háború terveit is fontolgassa.[31] De azt is fegyelembe kell vennünk, hogy sokszor a háborús tervek hangoztatása, híresztelése nem a megmásíthatatlan háborús szándékot, hanem a diplomáciai tárgyalások során elérhető minél kedvezőbb pozíció elfoglalását jelentette. A Báthory István halála (1586) után megválasztott III. (Wasa) Zsigmond király egyik legfontosabb feladata az Oszmán Birodalommal fennálló béke meghosszabbítása, vagy újratárgyalása volt. III. Zsigmond, és a királyválasztás során fő vetélytársa, Habsburg Miksa főherceg, egyaránt élvezte a pápa, V. Sixtus hallgatólagos támogatását, akinek egyetlen, nyilvánosan is hirdetett feltétele az volt, hogy a leendő király katolikus legyen. Ennek a feltételnek Báthory Zsigmond, Miksa főherceg és Wasa Zsigmond is megfelelt. Természetesen a pápa egy esetleges török ellenes koalíció szempontjából a Habsburg jelöltet szívesebben látta volna a trónon, de nem akarta már előre elrontani a leendő királlyal a viszonyát, ezért kivárt.[32] III. Zsigmond királyságát elsősorban Jan Zamoyskinak, másodszor pedig a Báthoryaknak köszönhette, akik hajlandóak voltak fegyveres segítséget is adni számára Miksával szemben. A királyválasztó hatalmi játszmának csendes, de nem elhanyagolható részese volt III. Murád szultán, aki már 1587 tavaszán elküldte követét Varsóba.[33] Az oszmán álláspont szerint Habsburg nem kerülhetett a lengyel trónra. A királyválasztás és koronázás bonyodalmai az 1587-es évet teljes mértékben igénybe vették, az Oszmán Birodalommal való béke meghosszabbítására csak ezek után, vagyis éppen azokban az években kerülhetett sor, amikor Balassi Bálint egy török elleni háború reményében megérkezett Lengyelországba. A törökökkel való tárgyalás során III. Zsigmond lehetőségeit

[29] Báthory István és III. Murád békeszerződésének latin másolata megtalálható: Bécs, HHStA Polen, I. 34. 1577. június 26-i keltezéssel. III. Murád szultán szerződéslevelét (1577. június 17.). Magyarul kiadta *Papp Sándor:* Keresztény vazallusok az Oszmán Birodalom észak-nyugati határainál. *Aetas*, 2002/1. 87–91. o. A teljes szerződés szövegét, valamint a királyi megerősítést l. *Kołodziejczyk,* 2000. 269–283. o.

[30] A XVI. századi törökellenes tervek összefoglalása: *Bóka,* 2004. 19–28. o.

[31] *Szádeczky Lajos:* Báthory István titkos terve a magyar királyságot és az erdélyi fejedelemséget illetően. *Századok*, 1882.; *L. Boratynski:* Stefan Batory i plan ligi przeciw Turkom (1576–1584). Kraków, 1903.

[32] *Horn,* 2002. 98–112. o.

[33] Historia Dyplomacji Polskiej. Red. *Zbigniew Wójcik.* Warszawa, 1982. (Opracowali: *Józef Gierowski, Jerzy Michalski, Henryk Wisner, Zbigniew Wójcik.*) Czasy Stefana Batorego: 13–25. o., Musztafa csausz érkezéséről: 70–72. o.

alapvetően korlátozta a megválasztásában játszott szultáni vélemény, de még így is erős pozíciót foglalhatott el az eljövendő tárgyalások során.

Az Oszmán Birodalomnak és a *Rzeczpospolitának* a Fekete-tenger medencéjében, a Dnyesztertől délre, Moldvában volt közös érdekeltsége. Már a Jagellók arra törekedtek, hogy a mai ukrán területeken egészen a Fekete-tengerig terjesszék ki felségterületüket. Az oszmánok a XV. század végén Kilia és Akkerman elfoglalásával biztosították pozíciójukat a Duna-deltában, de ennél északabbra nem szándékoztak terjeszkedni, a terület feletti befolyásukat szövetségesük, a Krími Kánság segítségével biztosították. Egy diplomáciai alku során az említett régió feletti uralom komoly érvként jöhetett szóba.

Másik oldalon a törökök 1589-re már biztosak lehettek abban, hogy a perzsa háborút sikeresen fogják lezárni, már meghódították Azerbajdzsánt és Kurdisztán nagyobb részét. A megfelelő információkkal rendelkező politikusok méltán gondolhattak arra, hogy a keleti front lezárásával a Porta figyelme nyugatra fog fordulni.[34] Ezzel egy időben a magyarországi határvonalon is egyre növekedett a feszültség. 1588-ban közel tízezres török végvári sereg igyekezett Sziszeket hódoltatni, majd Rákóczi Zsigmond egri kapitány hadaitól vereséget szenvedve kénytelenek voltak visszavonulni. Ugyanebben az évben a Dunántúlon Huszár Péter veszprémi kapitány rajtaütéssel foglalta el Gesztes várát. Ezek már nem a békeidő portyázó, zsákmányszerző akciói voltak, hanem a készülő háború előcsatározásai. A Porta számára létkérdés volt, hogy az elkövetkező háborúban milyen erős ellenféllel fog szembekerülni. Vajon a litván-lengyel állam részt vesz-e benne, vagy távol marad?

Az 1589-ben hangoztatott lengyel háborús készülődésnek két oka volt. Egyrészt a Porta szándékainak megfelelően a krími tatárok támadásokat intéztek a litván–lengyel területek ellen, és egészen Lwówig nyomultak előre. Ellenük mindenképpen hadsereget kellett felvonultatni. Másrészt a szomszédos országokból toborzott hadsereg azt a látszatot is kelthette, hogy a *Rzeczpospolita* a készülődő háborúban szövetségre fog lépni a Porta ellenségeivel. Az 1589-től 1598-ig elhúzódó török–lengyel tárgyalásoknak nem kisebb tétjei voltak, mint Lengyelország hadba lépése a Porta ellen, a Moldva fölött gyakorolt uralom és az 1594-es év hadi eseményeit – és tegyük hozzá Balassi Bálint öccsének, Ferencnek a tragédiáját is – nagymértékben befolyásoló tatároknak a magyarországi hadszíntérre történő felvonulásának az útvonala.[35]

Balassi Bálint életrajzát pontosító kutatások már feltárták, hogy az 1577-es hazaérkezése után többször is próbálkozott azzal, hogy engedélyt kapjon a Lengyelországba való visszatérésre. Varjas Béla a bécsi Hadilevéltár adataira hivatkozva állítja, hogy Balassinak két ízben is elutasították ilyen kérését.[36] Báthory István uralkodása alatt a lengyelországi út Rudolf kormányzatának szemében a felségárulással érhetett fel. Mindenképpen igyekeztek megakadályozni, hogy Báthory híveket, pártot gyűjthessen maga körül. Ezért nem engedélyezték Balassi visszatérését Báthory udvarába. Halála után a lengyelországi Báthory-párt jelentett veszélyt a Habsburg érdekekre, hiszen sikeresen akadályozták meg Miksa főherceget is abban, hogy bár őt is királlyá választotta egy

[34] 1590 márciusában meg is kötötték az isztambuli békét. A tizenötéves háború kitörésének előzményeiről: *Tóth Sándor László:* A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 19–62. o.

[35] A lengyel-török tárgyalásokról és azok hatására a magyarországi eseményekre *Várkonyi Gábor:* Angol békeközvetítés és a lengyel-török tárgyalások a tizenöt éves háború időszakában (1593–1598). *Aetas,* 2003/2., 44–62. o.

[36] *Varjas Béla:* Balassi Nagyciklusa. In: ItK 1976/ 5–6. (*Varjas,* 1976.) 585–612. o.

arisztokrata politikai csoportosulás, de a koronázást a Zamoyski–Báthory érdekcsoport mozgósított haderejével sikeresen meghiúsította. Balassi Bálintnak 1589-ban esélye sem volt arra, hogy szabályos útlevéllel hagyja el az országot. Balassi szeptemberi elindulásának körülményei, az éjszakai útrakelés (Illésházy szerint), az egyetlenegy kísérő, a kevés poggyász, az „elbujdosás" látszatának a megteremtése azt szolgálta, hogy az érvényes engedély, útlevél nélkül utazó Balassi biztonságosan megérkezhessen Lengyelországba, ne tartóztathassák fel, és családjára, testvérére se hozzon felesleges bajt. Azt, hogy gondolhatott családjára egy 1577-es – korábban már idézett – leveléből következtethetünk, amiben Balassa Andrásnak magyarázza Lengyelországból való visszatérésének okait: „...Hát mi az ok? Semmi nem egyéb, hanem hogy az én szegény atyámon való hamis suspitiot elvegyem és az én familiámot s főképpen Kegyelmedet az reátok való veszedelemtől megv[édjem]."[37] (Kiegészítés tőlem – V. G.) Ha másra nem gondolunk, csak folyamatos pereire, akkor is azt kell mondanunk, hogy mindezek mellé nem lett volna jó egy felségárulási vádat is a nyakába venni, sem neki, sem családjának. Ebből a szempontból már érthető az óvatosság. Amennyiben a bujdosást csak álcának, megtévesztésnek vesszük, akkor azonnal feloldhatjuk a forrásokban szereplő ellentmondásokat.[38] Amit nem tudhatunk, hogy Illésházy István és Forgách Simon vajon tudtak-e Balassi valós terveiről? A Balassi levelére hivatkozó Illésházy talán nem volt beavatva a költő terveibe, a sikertelen perek, a Losonczy Annától kapott elutasítás megfelelő indok volt a bujdosásra. Forgách Simon észjárásán már nehezebb lehetett túljárni. A sok információval rendelkező, fián, Ferencen keresztül, aki Báthory András környezetében forgott, a lengyelországi eseményekről, a politikai fordulatokról is szinte naprakészen tájékozódó katona azonnal felismerte Balassi utazásának lehetséges értelmét: a kancellárius hadába jobb lett volna menni – mondja. Itt jelenik meg Balassi „tengeren túlra" való utazásának lehetősége, mintha azt akarná sugallni Balassi (vagy Forgách?), hogy esze ágában sincs katonáskodni, olyan messzire megy, amilyen messzire csak tud. Talán soha nem fogjuk már megtudni, hogy kik voltak beavatva a Magyarországon élők közül Balassi lengyel terveibe. De azt bizton állíthatjuk, hogy 1589 szeptemberében jól előkészített terv szerint indult Lengyelországba, ahol már nagyon várták.

Balassi lengyel kapcsolatait Gömöri György próbálta meg rekonstruálni, és egyértelműen Báthory András köréhez köti őt.[39] A Gömöri által említett névsort[40] Horn Ildikó kutatásai alapján tudjuk kiegészíteni. Báthory András nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy értelmes fiatalembereket hívjon az udvarába, gondoskodott tanulmányaikról és későbbi pályafutásuk során is hasznosították, amit Báthory környezetében tanultak. Ezek között a fiatal udvari emberek között volt Kendy István, Petky Ferenc, Kornis Zsigmond, Kamuthy Balázs, Apafi Farkas,[41] és ide sorolhatjuk az előbb említett Forgách Ferencet, a későbbi esztergomi érseket is. Balassi talán nem is ezzel a döntésével, hanem már jóval korábban, egy jól körülhatárolható katolikus politikai kör tagja lett, ez megmagyarázhatja, hogy miért említi Zamoyskihoz írott levelében a meghívói között Báthory Andrást

[37] Balassi, 1955. 220–221. o.

[38] Varjas Béla is azon a véleményen van, hogy Balassi csak látszólag bujdosott, valójában jól előkészítve, a feltételekről már korábban megállapodva indult el Lengyelországba. *Varjas,* 1976. 607–611. o.

[39] *Gömöri György:* Adalékok Balassi utolsó lengyel útjához. ItK 1976/ 5-6. (*Gömöri,* 1976.) 684–694. o.

[40] Joachim Bielski, Reinhold Heidenstein, Piotr Cieklinski és a Braunsbergben iskolázott lublini vajda, Mikolaj Zebrzydowski, aki Balassi meghívói között is szerepelt, lehetett ismerősei között. *Gömöri,* 1976.

[41] *Horn,* 2002. 144–145. o.

és a braunsbergi jezsuita kollégiumban tanult lublini vajdát. Nem sokkal később maga Balassi is felkereste a braunsbergi jezsuitákat.

De 1591-ben Balassi másvalamivel hívta fel magára a magyarországi katonai parancsnokok figyelmét. Május 4-én Pográny Benedek, Korpona kapitánya arról számolt be Pálffy Miklós érsekújvári főkapitánynak, hogy Balassi Bálint Kürtössy Zsigmondot Lengyelországba csábítja, sőt a lengyelek az egész korponai sereget magukhoz akarják hívni.[42] Pográny a csábító leveleket Ungnád Dávidnak a Haditanács elnökének is elküldte. A magyarországi katonatoborzások 1590 óta okoztak gondot a Haditanácsnak. Ernő főherceg több levélben is figyelmeztette Pálffy Miklóst, hogy a végvárakban szigorúan tiltsa meg a Lengyelország számára történő katonatoborzást, mert az veszélyezteti az ország védelmi képességeit. Nyáry Pált és Dóczy Imrét pedig külön levelekben kellett eltiltani a katonatoborzástól.[43]

Ez a két név nemcsak azért fontos, mert a leendő egri kapitány, Nyáry Pál is érintett volt a lengyelek számára való katonatoborzásban, hanem azért is, mert érzékelteti a helyzet komolyságát. Amíg az 1580-as években Balassi azért nem mehetett Lengyelországban, mert a Habsburg politikai érdekeket sértette egy Báthory István körül kialakuló erős politikai kör, addig itt, a tizenötéves háború előestéjén, már a katonai érdekeket veszélyeztette Balassi katonatoborzó tevékenysége. Természetesen nem Balassi egymagában jelentett veszélyt, hanem az általa mutatott példa. Az pedig legföljebb csak gondolati játék lehet, hogy ha nem III. Zsigmond, hanem Miksa főherceg szerzi meg a lengyel koronát, akkor hogyan alakul a tizenötéves háború szövetségrendszere?

Balassi Bálint 1591-ben már Magyarországon van. Életrajzírói ismét egy haláleséthez, Balassa András halálához kötik visszatérését. De az is tény, hogy 1590–91-ben Lengyelországban nem állt föl az a magyar haderő, amire feltehetőleg Balassi lengyelországi szolgálatát alapozta. Talán az is nyilvánvalóvá vált, hogy a lengyelek a háborús készülődést csupán a törökkel szembeni tárgyalási pozícióik megerősítésre használták, és nem a háborúra való felkészülésre. Tényleges katonai akciókat legföljebb csak a tatárokkal szemben vezettek.

Magyarországon azonban 1591-től egyre súlyosabb összecsapások követték egymást. Hasszán boszniai pasa Sziszek környékét támadta, ahol Erdődy Tamás horvát bán csapataival ütközött meg. Az összecsapások 1592-ben is folytatódtak, és 1593-ban már Horvátországtól Észak-Magyarországig dúltak a harcok. Balassi Bálint 1593-ban már Pálffy Miklós seregében volt.

[42] Pográny Benedek Pálffy Miklósnak, 1591. máj. 4. Közli *Jedlicska Pál:* Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. Eger, 1897. (*Jedlicska,* 1897.) 422. o.

[43] Ernő főherceg Pálffy Miklósnak, 1590. május 9., május 21. *Jedlicska,* 1897. 408., 409. o.

Gábor Várkonyi

BÁLINT BALASSI IN POLAND ON THE EVE OF THE FIFTEEN YEARS' WAR

Summary

In September 1589, Bálint Balassi left for Poland under most interesting circumstances, to return home only two years later, presumably at the end of 1591.

He had his first experiences of Poland at the age of 16–17, when seeking refuge there. In 1569, his father and his father's brother-in-law István Dobó were captured in Pozsony on the strength of false charges, and accused of high treason, they were subjected to an investigation. János Balassa escaped from his custody in Pozsony and took shelter in Poland, with his family following him. Balassi's second trip to Poland, apparently, started with captivity again. In 1575, his father sent him to Transylvania to join Gáspár Bekes conspiring against István Bethlen, but the men of Gáspár Kornis, commander of Huszt, held him up and when trying to flee, they took him prisoner. In 1576, Báthory took him along to Poland. He was present at the ceremony in Krakow, where Báthory was crowned King of Poland. He also followed Báthory to the Baltic, and it was in Gdansk where the news of his father's death reached him in 1577, and made him return home to Hungary. Another twelve years had passed until his next journey to Poland.

The specialised literature so far has claimed that Balassi, owing to his lawsuits, got himself in a difficult position in Hungary by 1588–1589, and that is why he "emigrated" to Poland. In a letter dated 9 May 1590, however, he wrote to Chancellor Jan Zamoyski that he had been invited, with the intervention of Ferenc Wesselényi, to join the anti-Ottoman war.

On the basis of Hungarian and Polish sources, and Polish historical works, it can be proved that Balassi's trip to Poland was brought about by an anti-Ottoman conspiracy led by Zamoyski and András Báthory. Between 1589 and 1591, the previously pursued policy of peace concerning the Ottoman Empire was replaced by the strategy of military threat in Poland. The Hungarian diaspora around András Báthory, with which Balassi is believed to have been closely associated, was instrumental in these changes. With signing a new Polish–Ottoman peace treaty in 1591, the political situation changed again. Subsequent to this, András Báthory let his followers go, and Balassi returned home to Hungary.

Gábor Várkonyi

BÁLINT BALASSI EN POLOGNE À LA VEILLE DE LA GUERRE DE 15 ANS

Résumé

Bálint Balassi partit pour la Pologne en septembre 1589 dans des conditions fort intéressantes d'où il n'en revint que deux ans plus tard, probablement à la fin de 1591.

Il acquit ses premières expériences sur la Pologne à l'âge de 16–17 ans lors d'une fuite forcée. Son père et son beau-père István Dobó furent arrêtés sur une dénonciation calomnieuse et mis en examen pour crime de lèse-majesté en 1569 à Pozsony. János Balassi s'évada de sa prison et se réfugia en Pologne où sa famille le rejoignit. Le deuxième voyage de Balassi en Pologne commença aussi, en apparence, par une captivité. En 1575, son père l'envoya en Transylvanie chez Gáspár Bekes en train de préparer une action contre István Báthory. Mais les soldats de Gáspár Kornis, commandant de Huszt l'arrêtèrent et capturent Balassi qui tentait de s'enfuir. Báthory l'emmena en Pologne (1576) où Balassi assista au couronnement de celui-ci à Cracovie, puis le suivit dans la région baltique, près de Gdansk, C'est de là qu'il rentra en Hongrie après avoir appris la mort de son père (1577). Douze années s'écoulèrent avant qu'il puisse repartir pour la Pologne.

Jusqu'à présent, la littérature spécialisée disait qu'en 1588–1589 Balassi avait été dans une situation difficile en Hongrie en conséquence de ses procès et que c'est pour cette raison qu'il s'était réfugié en Pologne. Toutefois Balassi affirme dans sa lettre du 9 mai 1590 adressée au chancelier Jan Zamoyski qu'il avait été invité, par l'intermédiaire de Ferenc Wesselényi, à participer à la guerre contre les Turcs.

Sur la base des sources hongroises et polonaises ainsi que des précis d'histoire polonais, l'on peut constater que ce voyage a eu lieu en raison d'un projet en cours de développement en Pologne contre les Turcs autour de Zamoyski et d'András Báthory. En effet, la politique de paix envers les Turcs se transforma en Pologne, entre 1589 et 1591, en une politique de menace à l'égard de la Porte aussi sous l'influence de la diaspora hongroise autour d'András Báthory avec laquelle Balassi avait probablement des contacts. Cette tendance exista jusqu'en 1591, date de la conclusion d'une nouvelle paix entre la Pologne et la Turquie après laquelle András Báthory congédia ses fidèles et Balassi rentra en Hongrie.

Gábor Várkonyi

BÁLINT BALASSI IN POLEN AM VORABEND DES FÜNFZEHNJÄHRIGEN KRIEGES

Resümee

Bálint Balassi machte sich im September 1589 unter besonders interessanten Umständen auf den Weg nach Polen, von wo er erst nach zwei Jahren, wahrscheinlich Ende 1591, wieder nach Hause durfte.

Seine ersten Eindrücke von Polen sammelte er mit sechzehn-siebzehn Jahren während seiner zwangsmäßigen Flucht. Sein Vater war – auf Grund falscher Anschuldigungen – im Jahre 1569 zusammen mit István Dobó in Pressburg gefangen genommen und des Hochverrats beschuldigt worden. János Balassa flüchtete aus seiner Pressburger Gefangenschaft nach Polen, wohin ihm auch seine Familie folgte. Die zweite Polenreise von Balassi begann allem Anschein nach erneut mit einer Gefangenschaft. Sein Vater schickte ihn 1575 zu Gáspár Bekes, der gegen István Báthory ziehen wollte, doch wurde dieser von den Soldaten des Kapitäns von Huszt, Gáspár Kornis, aufgehalten, und der flüchtende Balassi gefangen genommen. Báthory nahm ihn mit nach Polen (1576); er war bei der Krönung von Báthory in Krakau anwesend, und folgte ihm anschließend auch ins Baltikum, nach Gdansk (Danzig). Hier erreichte ihn die Nachricht vom Tode seines Vaters (1577), und so machte er sich auf den Heimweg nach Ungarn. Es vergingen zwölf Jahre, bis er sich wieder auf den Weg nach Polen machen konnte.

Der bisherigen Fachliteratur zufolge geriet Balassi infolge seiner Prozesse um 1588 – 1589 herum in Ungarn in eine schwierige Situation, und „flüchtete" deshalb nach Polen. Doch in einem Brief vom 9. Mai 1590 an Kanzler Jan Zamoyski behauptet er, er sei durch Vermittlung von Ferenc Wesselényi in den Krieg gegen die Türken eingeladen worden.

Auf Grund der ungarischen und polnischen Quellen, sowie der polnischen zusammenfassenden Geschichtswerke kann festgestellt werden, dass es gerade wegen eines Planes zu der Reise gekommen war, der sich in Polen um Zamosyski und András Báthory gegen die Türken herauszubilden begann. Die frühere Friedenspolitik gegenüber den Türken wurde nämlich zwischen 1589 – 1591 in Polen von einer Kriegsdrohungspolitik gegenüber der Pforte abgelöst, bei der die ungarische Diaspora um András Báthory eine Rolle spielte. Zu dieser Diaspora hatte Balassi allem Anschein nach enge Kontakte. Diese Politik hielt bis 1591, bis zum neuen polnisch-türkischen Friedensschluss an. Im Anschluss daran entließ András Báthory seine Anhänger, und so kehrte auch Balassi nach Ungarn heim.

Габор Варконьи

БАЛИНТ БАЛАШШИ В ПОЛЬШЕ НАКАНУНЕ ПЯТНАДЦАТИЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ

Резюме

В сентябре 1589 года Балинт Балашши отправился в Польшу при весьма необычных условиях, откуда он смог вернуться лишь по истечение двух лет, предположительно в конце 1591 года.

Свои первые впечатления о Польше он имел возможность приобрести во время вынужденного побега в возрасте шестнацати-семнадцати лет. Его отца вместе с шурином Иштваном Добо в 1569 году арестовали в Пожони (Братиславе) и обвинив в предательстве короля, посадили в тюрьму под следствием. Янош Балашша бежал из Пожоньской тюрьмы в Польшу, следом за ним в Польшу последовала и его семья. Вторая поездка Балашши в Польшу, казалось, также началась под по причине ареста. В 1575 году отец послал его в Трансильванию на поддержку Гашпара Бекеши, готовившегося восстать против Иштвана Батори. Однако солдаты капитана Гашпара Корниш, капитана крепости Хуст, арестовали его, а пытавшегося бежать Балашши взяли в плен. Батори забрал его с собой в Польшу (1576 год). Балашши присутствовал при коронации на королевсий трон Батори, после чего он последовал за ним в Прибалтику, а затем и в Гданьск. Там его застала весть о смерти отца (1577 год), и он вернулся в Венгрию. Прошло двенадцать лет, прежде чем он смог вновь поехать в Польшу.

Согласно разработанной до сего времени специальной литературе Балашши вследствие возбужденных против него судебных процессов в 1588–1589 годах оказался в Венгрии в трудном положении, поэтому он вынужден был „скрываться" в Польше. Однако в своем письме от 9 мая 1590 года, адресованном канцлеру Яну Замойскому, он утверждает, что при посредничестве Ференца Вешеленьи его призвали на войну с турками.

На основании венгерских и польских источников, а также польских исторических сообщений можно установить, что его поездка в Польшу произошла по причине плана борьбы с турками, который начал развертываться вокруг Замойского и Андраша Батори. Ибо прежнюю мирную политику по отношению к туркам в 1589–1591 годах сменила новая политика военной угрозы, направленной против турецкой Порты, в чем сыграла роль и венгерская диаспора сплотившаяся вокруг Андраша Батори, с которой Балашши, как можно подозревать, находился в тесной связи. Это продолжалось вплоть до 1591 года, до заключения нового польско-турецкого мира. После этого Андраш Батори распустил своих приверженцев, и Балашши вернулся на родину в Венгрию.

SUDÁR BALÁZS

A TIZENÖT ÉVES HÁBORÚ TÖRÖK KÖLTŐI

A Magyarország középső részét meghódító oszmánok között jeles tollforgatók is akadtak. Verseltek a dervisek és a hivatásos értelmiségiek, sőt a katonák is szép számmal. Akadtak közöttük javadalombirtokosok, bégek, de néha egyszerű lovasok is, sőt még budai pasát is találunk sorukban, Arszlánt.[1] Vajon hogyan alakult e szépen fejlődő irodalmi élet a tizenöt éves háború idején? A magyar költészet ekkoriban jelentős alkotásokkal gyarapodott, elég csupán Balassi Bálint, Rimay János vagy Wathay Ferenc műveire gondolnunk.

Nem vagyunk könnyű helyzetben, amikor a hódoltsági alkotókat vagy a magyar végekhez kötődő verseket kívánjuk összegyűjteni. Részben azért, mert a költemények jelentős része kiadatlan, a kéziratok pedig nehezen hozzáférhetőek. Másrészt az oszmán költészet kerüli a konkrétumok említését, ritkán találunk olyan utalásokat, amelyek a szerzés idejét, esetleg helyét határozzák meg. Ez még az egyébként sem túl nagy számú hitharccal foglalkozó költeményre is igaz. Néhányat azonban így is sikerült fellelnünk, Ahmed szultán vagy Gázi Giráj tatár kán tollából. Több eséllyel kereshetünk magyar vonatkozásokat az elbeszélő irodalom körében. A XVI. század végén még léteztek, sőt bizonyos szempontból virágkorukat élték az epikus költemények (*mesznevi*), amelyek közül jó néhány éppen a hódoltsági eseményeket mesélte el (Szarhos Abdí efendi, Vüdzsúdí Mehmed, Talíkízáde Szubhí). De költői tehetséget igényeltek az alapvetően prózai krónikák verses betétei is (Dzsáfer Ijání). A magyar végekhez kötődő irodalmi alkotások különleges rétegét képviselik a kronogrammák (*tárih*). Az egy-két sortól a hosszabb versekig terjedő művecskék valójában fejtörőnek tekinthetők, bizonyos részük betűinek számértékét összeadva a leírt esemény dátumát kapjuk meg.[2] Számos ilyen maradt fenn a tizenöt éves háború korából is.

Gyűjtésünk során megpróbálhatunk a szerzők személyéből kiindulni. Elvileg könnyű dolgunk van, a költők életrajzát már a XVI. század közepe óta gyűjtötték, vaskos kötetekbe (*tezkire*) rendezték. Csakhogy az életutak alig néhány mondatban kerültek rögzítésre; hogy költőnk részt vett-e például a hódoltsági hadjáratokban, az igen ritkán derül ki belőlük: leginkább abban az esetben, ha itt érte őket a halál (Fedájí, Harímí, Dervis pasa). Az életrajzgyűjtemények másik hátránya az, hogy a költőket művésznevük (*mahlasz*) szerint sorolják fel. Így a krónikákban, hivatalos iratokban felbukkanó személyek polgári nevük alapján nem egykönnyen kereshetők vissza. Az igazi nehézség tehát a polgári és a költői név összekapcsolása. E meglehetősen bonyolult – leginkább szerencsét igénylő – munka a jövőben bizonyosan számos eredménnyel fog még járni.

[1] A tizenöt éves háborút megelőző időszak hódoltsági irodalmáról bőven értekezem közeljövőben megjelenő könyvemben: A Palatics-kódex török versgyűjteményei (1588/89). A korszak katona költőire lásd *Sudár Balázs*: Katonaköltők a 16. századi hódoltságban. In: Félhold és kereszt. Konferencia és kiállítás a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban 2001. október 17. / Hilal ve Haç. 17 Ekim 2001 tarihinde Başkent Szabó Ervin Kütüphanesinde bilimsel konferans ve sergi. Budapest, 2002. 44–53. o.

[2] A kronogrammákra lásd a *Keletkutatás* hasábjain a közeljövőben megjelenő tanulmányomat: Mikor épült a Császár fürdő? Egy török kronogramma nyomában.

A fent vázolt két kutatási irány sok munkát, viszont meglehetősen kevés – bár számunkra nem nélkülözhető – eredményt ígér: tűt keresünk a szénakazalban. Szerencsére az irodalmi vénával is rendelkező történetírók számos hosszabb-rövidebb verset, versrészletet feljegyeztek, amelyek jó kiindulópontul szolgálnak a további kutatásokhoz. A tizenöt éves háború időszakára vonatkozóan például különösen nagy haszonnal forgattam Szelánikí Musztafa efendi krónikáját. Rendelkezésünkre áll néhány összefoglaló munka is, amelyekből szintén meríthetünk ötleteket. Az elbeszélő irodalom terén elsősorban Agâh Sırrı Levend nevét kell kiemelnünk, a magyar vonatkozású versek gyűjtésével pedig İsmail Tosun Saral és Emre Saral szerzett elévülhetetlen érdemeket.

A hódoltsággal kapcsolatba hozható költők egy része sosem járt a végeken, egyszerűen csak reflektáltak az itteni eseményekre. Többségük azonban hosszabb-rövidebb ideig itt időzött, még ha nem is helyi szolgálattevőként: inkább a hadjáratok idején „átvonuló" katonák voltak. Így azután nem tartoztak a szorosan vett hódoltsági értelmiséghez. Jelentőségüket mégsem szabad alábecsülnünk, gyakran minden bizonnyal érdemben hozzájárultak a helyi kulturális élet alakulásához: Ibrahim Pecseví valószínűleg élete fontos eseményei között tartotta számon, hogy Gázi Giráj krími tatár kánnal, a jeles költővel többször is találkozhatott 1602–1603 telén. Ha a nagy hadjáratok hosszabb itt tartózkodást nem is tettek lehetővé, általuk a kor legjelentősebb gondolkodói is eljutottak a hódoltságba (pl. Szádeddín efendi és fia, Hodzsazáde Mehmed efendi). Találunk azonban néhány ténylegesen itt élő, itt szolgáló költőt is. Időszakunkban a három legjelentősebb közülük Dervis pasa, Szarhos Abdí efendi és Dzsáfer Ijání.

Összegzésképpen azt mondhatjuk, hogy az irodalmi élet nem szűnt meg a végeken a hosszú háború időszakában, de – jelenlegi ismereteink szerint – átalakult. Nem a letelepedettek, hanem az alkalmilag, rövid ideig itt tartózkodók jutottak vezető szerephez. (Legalábbis az ő munkáik maradtak inkább ránk.) Az alábbiakban művésznevük szerinti abécé rendben közlöm a költőket, rövid életrajzukkal együtt. A függelékben pedig néhány fontosnak vagy jellemzőnek tartott vers fordítása olvasható.

Abdí efendi/cselebi/ Szarhos Abdí cselebi. A jeles történetíró, Kodzsa Nisándzsi Musztafa tanítványa, s egy másik jeles értelmiségi, az életrajzíró Nevizáde Atáí rokona. Forrásainkból úgy látszik, szolgálatait a szultáni díván (*díván-i hümájún*) írnokaként kezdte.[3] Ilyen minőségében vett részt az 1594-es hadjáratban, amelyről rövidebb, mindössze 317 sorpárra rúgó elbeszélő költeményben emlékezett meg (*Janik kala fetihnámeszi*, 'Győr vára bevételének története').[4] 1600-ban részt vett a kanizsai hadjáratban, mint szultáni *túgrakes*,[5] itt kaszídéket írt Kodzsa Nisándzsinak.[6] 1601 augusztusában egy Debrecenben megőrzött nyugta arról tanúskodik, hogy a város lakói egy bizonyos Szarhos Abdí efendinek fizettek be adót.[7] Bár tisztsége nincs meghatározva, valószínűleg

[3] Említi Abdulkádir efendi: Topçular Kâtibi 'Abdülkadir (Kadrî) Efendi Tarihi. (Metin ve Tahlîl) I–II. Haz. *Yılmazer, Ziya*. Anakra, 2003. (A továbbiakban: *Abdülkadir*) 179. o.

[4] „Abdí cselebi... a magas porta írnokai közül (*az küttâb-ı der-i âlî*), aki Szarhos Abdíként ismert". *Levend, Agâh Sırrı*: Gazavāt-nāmeler ve Mihaloğlu Ali Bey'in Gazavāt-nāmesi. Ankara, 1956, 94–5. o. A műből hosszabban idéz Dzsáfer Ijání, Abdí nevének említése nélkül. *Câfer Iyânî*: Tevârîh-i Cedîd-i Vilâyet-i Üngürüs (Osmanlı-Macar Mücadelesi Tarihi, 1585–1595). Haz. *Kirişçioğlu, Mehmet*. İstanbul, 2001, 81. o. További részletet közöl *Ertaylan, İsmail Hikmet*: Gâzi Geray Han hayâtı ve eserleri. İstanbul, 1958, 24–25. o.

[5] A szultán nevét az okiratokra kanyarító kalligráfus.

[6] *Atâî, Nev'i-zâde*: Hadaikü'l-Hakâik fî-Tekmilâti'l-Şakâik. İstanbul, 1268. 114. o.

[7] *Fekete, L.*: Die siyaqat-schrift in der türkischen Finanzverwaltung. Budapest, 1955. I. 532–33. o.

egri defterdár lehetett, minthogy Debrecen ekkoriban Egernek adózott. Feltevésünket megerősíteni látszik egy 1598-ból származó feljegyzés, amely szerint egy bizonyos Abdí müteferrikát, korábbi díván-kátibot egri defterdárrá (tartományi pénzügyi igazgatóvá) neveztek ki.[8] Ugyanezen évben verset írt Csanád visszafoglalásának örömére (1598. szeptember), az új parancsnokot, Sáksákí Ibrahim béget is említve.[9] (Lásd a függelékben!) A nem túl jelentős eseményre való reflexió hódoltsági jelenlétét sejteti. E szerint tehát hosszabb ideig szolgált a magyar végeken. 1605-ben kronogrammát írt Esztergom visszafoglalásának örömére, bár arról nincs adatunk, hogy az események részese volt-e.[10] 1621-ben halt meg.

Meg kell említenünk vele kapcsolatban még egy hosszabb verses panaszlevelet is, amelynek szerzője egy bizonyos Abdí efendi, a szultáni díván írnoka volt, s aki véleményünk szerint Szarhos Abdíval lehet azonos.[11] A végvidék áldatlan viszonyait, elsősorban a hivatalnokok túlkapásait, a korrupciót taglaló levél alapos helyismeretről vall. Minthogy Győrt és Pápát török kézen levőnek mondja, a munka 1594. szeptember 29-e és 1597. augusztus 20-a között keletkezhetett. (Szelánikí – aki a szöveget fenntartotta – Esztergom 1595-ös elvesztése kapcsán említi.) Ezek alapján Abdí talán már korábban is hosszabb időt töltött a magyar végeken. (Utóbbi panaszlevelét lásd a függelékben!)

Költészete nem váltott ki jelentősebb visszhangot, mindössze egyetlen életrajzgyűjtemény szentel neki néhány sort,[12] e tényt talán hosszas végvidéki szolgálata, talán az akkoriban már kevésbé értékelt elbeszélő költemények iránti vonzalma magyarázhatja.

Adlí/Adní. III. Mehmed szultán (1566–1603, szultán 1595–1603) költői neve, versei nem túlságosan jelentősek.[13] Hírnevét Eger elfoglalásával és a mezőkeresztesi csatával írta be az oszmán történelembe. Önálló verseskötete (*díván*) valószínűleg nem volt, alig néhány verse ismert.[14]

Ahmed/Bahtí. III. Mehmed legidősebb fia, III. Ahmed (1588–1617) tizennégy évig ült a szultáni trónon (1603–1617). A kor szokása szerint kiváló nevelésben részesült, amelynek keretében a költészettel is megismerkedett. Bár nyolcéves korától verselt Bahtí és Ahmed költői nevekkel, alig néhány tucat költemény maradt utána.[15] Ezeket egyrészt az iszlám misztika – elsősorban Mevláná Dzseláleddín Rúmí – hatása járja át, másrészt feltűnően sokszor emlékezik meg a hadieseményekről, így a tizenöt éves háború történéseiről is. (Tudomásunk szerint sosem járt a hódoltságban.) Meg kell említenünk Esztergom és Visegrád (1605. szept. 8. és okt. 3.), valamint Pest (1604. szept. 5.)[16] bevétele után szerzett hálaadó versét, továbbá egy könyörgését a győzelemért. (A verseket lásd a függelékben!)

[8] *Finkel, Caroline*: The Administration of Warfare: the Ottoman Military Campaigns in Hungary, 1593–1606. Wien, 1988. 285. o.

[9] Solak-zāde Tarihi. Haz. *Çabuk, Vahid.* Ankara, 1989, II. 397. o. (A továbbiakban: *Solak-zāde.*)

[10] Közli: *Kátib cselebi.* Török Történetírók. III. (Ford. *Karácson Imre.*) Budapest, 1916. 357. o.

[11] *Selânikî Mustafa Efendi*: Tarih-i Salânikî. Haz. *İpşirli, Mehmet.* Ankara, 1999. II. 518–523. o.

[12] *Fâizî*: Zübdetü'l-Eş'ar. A munkát csak kivonatban láttam: Tezkirelere göre Divan Edebiyatı İsimleri Sözlüğü. Haz. *İpekten, Haluk – İsen, Mustafa – Toparlı, Recep – Okçu, Naci – Karabey, Turgut.* Ankara, 1988. (A továbbiakban: DEİS) 2. o.

[13] *Rizâ*: Tezkire-i Rizâ. İstanbul, 1316. 8–9. o.; *Riyâzî*: Tezkire-i Riyâzî. MTAK Keleti Gyűjtemény, Török o. 238. (a kézirat számozatlan).

[14] *Şardağ, Rüştü*: Şair Sultanlar. Ankara, 1982. 202. o.

[15] *Şardağ* 1982. 203–215. o.

[16] *Tóth Sándor László*: A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. 437, 439. o.

Dervis pasa. Dervis pasa a boszniai Mosztárban született, de a szultáni szerájban nevelkedett III. Murád szultán idejében (1574–1595). Itt a *dogandzsik*, azaz a szultáni sólymászok közé került, majd azok helyettes vezetője lett (*dogandzsi kethüdászi*) még 1586 előtt. 1590 körül már a sólymászok feje (*sahindzsibasi/csákirdzsibasi*), s ezt a tisztséget töltötte be III. Mehmed trónralépésekor (1595) is. Majd mekkai zarándoklatra ment, de ez után újra korábbi tisztségét kapta vissza 1596 márciusában. E minőségében követte a szultánt a magyarországi hadjáratra, Eger alatt és a mezőkeresztesi csatában tanusított vitézségéért azonban *kücsük mírahór*rá (kis istállómester) léptették elő (1596). Igaz, 1597 januárjában újra korábbi tisztségében tűnik fel. Az udvari szolgálatból 1599 januárjában bocsátották el, amikor boszniai beglerbéggé nevezték ki.[17] E minőségében leginkább a magyarországi harcokban forgolódott. 1599-ben csatlakozott Ibrahim pasa nagyvezír seregéhez, amely hosszú vajúdás után Érsekújvár ellen indult. Dervis feladata – a tatárokkal együtt – a portyázás volt.[18] 1600 nyarán a pápai lázadó vallonok többek közt vele egyezkedtek.[19] 1601 szeptemberében a Székesfehérvárt ostromló keresztény seregek ellen küldött felmentő csapatok egyik parancsnoka, az október 9–15 között zajló csaták tevékeny résztvevője.[20] 1602 augusztusában ugyanazon vár ostromának egyik vezetője.[21] 1603 elején letették boszniai posztjáról, de továbbra is jelen volt a végvidéki harcokban. A Buda felmentésére induló török had egyik vezére, a csepel-szigeti összecsapásban vesztette életét (szeptember 28-án).[22]

Az udvarban azonban nem csak a hadimesterségre képezték ki Dervist, hanem művelt embert faragtak belőle, aki remekül megállta a helyét a költészet területén is. Már fiatalon törökre fordította Bennáji *Szehá-námé* ('A bőkezűség könyve') című hosszabb elbeszélő költeményét, Murád szultán parancsára. Rendezett versgyűjteményéről nem tudunk, de hírnevét mutatja, hogy sírjára a Csepel-szigeten egyik versét vésték fel.[23] Jelen tanulmányunkban az Egri győzelem emlékére szerzett versét idézzük.

Dzsáfer Ijání Pécsen született, élete nagy részét a hódoltságban töltötte. Apja Haszan, a hercegovinai szandzsákban volt flottaparancsnok (*nehir kapudáni*). Tanulmányait saját bevallása szerint a kor jelentős tudósainál végezte, bejárta az arab tartományokat, majd visszatért szülőföldjére. Pécsen jó ideig kádi(bíró)helyettes, majd az oszmán bürokrácia több lépcsőjét megjárva 1586/87-ben már a budai kádi helyettese (*náib*). 1592-ben szintén Budán a tartományi pénzügyigazgatás egyik vezetője (*málije tezkiredzsiszi*), majd az elmozdított Szinánpasazáde Mehmed beglerbéggel együtt Isztambulba megy.[24]

[17] A kinevezés dátuma nem egészen bizonyos. Szelánikí teszi ekkorra (*Selânikî* 1999. II. 703. o.), s megerősíti Hasanbeyzâde is, aki szerint e minőségében vett részt az újvári hadjáratban. (*Hasanbeyzâde*: Târîh. *Nezihi Aykut* kiadatlan disszertációja az Istambuli egyetemen található. Edebiyat Fakültesi Tarih Semineri Kitaplığı no 3277. 221. o.) Ezzel szemben Abdülkádir efendi ebben az időben még egy bizonyos Haszant nevez meg boszniai beglerbégként. *Abdülkadir* 2003. 266. o.

[18] *Hasanbeyzâde* 220. o. A hadjáratról lásd *Tóth* 2000. 304–308. o.

[19] *Tóth* 2000. 310. o.

[20] *Tóth* 2000. 333–338. o.

[21] *Tóth* 2000. 346–350. o.

[22] *Tóth* 2000. 362–363. o. Dervis életrajzát röviden összefoglalja *Selânikî* 1999. II, 790. o. Emlékét számos költői életrajzgyűjtemény is őrzi: *Rizâ* 1316. 35 o.; *Beyâni Mustafa bin Carullah*: Tezkiretü'ş-Şuarâ. Haz. *Kutluk, İbrahim*. Ankara, 1997. 43 o.; *Kınalı-zade Hasan Çelebi*: Tezkiretü'ş-şuarâ. Haz. *Kutluk, İbrahim*. Ankara, 1989. 372–378. o.

[23] A vers problematikáját már elemeztem: *Sudár* 2002. 45–46. o.

[24] Mehmed 1592. január vége és 1593. január 27-e között volt budai beglerbég. *Gévay Antal*: A budai pasák. Pest, 1841. 16. o.

Mehmed feltehetőleg értékelte Dzsáfer cselebi korábbi szolgálatait, mert új állomáshelyén, a ruméliai beglerbégségben *defter eminné* (a ruméliai defterek tárházának vezetője) tette (1593 nyara). Dzsáfer azonban szinte azonnal továbbindult a nikápolyi bég, Abdí kíséretében Sziszek alá. Az ostorm során oly mértékben kitünteti magát, hogy a füleki szandzsákban 28 ezer akcsés javadalombirtokot kap (1593. november). 1594-ben részt vesz Győr ostromában, érdemeiért újabb címeket nyer, *díván kátib* és *müteferrika* lesz. 1594–95-ben Mehmed pasa engedélyével Mekkába zarándokol, s bejárja az Arab-félszigetet. Mekkában találkozik egy szúfi sejhhel, akinek hatására maga is a naksbendi dervisek közé áll. A muszlim szentföldön feltehetőleg hosszabb időt tölt el, *Zübdetü'n-Neszájih* ('A tanácsok legjobbika') című, 1603/04-ben befejezett munkáját legalábbis az egyiptomi pasának ajánlotta. Ugyanebben az évben ismét a hódoltságban találjuk, temesvári defterdárként fordítja törökre a jeles muszlim misztikus és hittudós, Imám Gazálí egyik művét (*Núr-náme* 'A fény könyve'). 1605 januárja és 1607 októbere között kanizsai defterdárként említik.[25] Egy ideig Tirjákí Haszan pasa dívánjának fődefterdárja is volt. A pasa harcairól *Dzsihádnáme-i Haszan pasa* címmel írt művet, amely 1604–1605-ig tárgyalja az eseményeket. 1610-ben Trabluszsam (Tripoli, ma Libanonban) defterdárjává nevezik ki. Valószínűleg 1611/12-ben hunyt el. Szinte minden művében felbukkannak a magyar végek eseményei, ezek közül legjelentősebb a *Tevárih-i dzsedíd-i viláyet-i Üngürüsz* ('A magyar tartomány újabb eseményei'), amely az 1585–1595 közötti harcokat tárgyalja.

Dzsáfer cselebi kiválóan tudott arabul és perzsául is, írásművészetét a fennkölt stílus jellemzi. Műveit a kor szokásai szerint igen gyakran verses, sokszor arab vagy perzsa nyelvű betétekkel díszíti. Kifejezetten költői tevékenységéről nem tudunk, de nem elképzelhetetlen, hogy egyszer felbukkannak versei is. Ijání névvel többen is alkottak a korban, közülük azonban egyik sem azonosítható egyértelműen szerzőnkkel. Az is elképzelhető, hogy költőként nem az Ijání, hanem a Dzsáferí művésznevet használta, minthogy munkáiban néhány vers e névvel van ellátva.[26]

Dzsenání/Dzsinání. Valószínűleg a burszai Dzsenánival, eredeti nevén Musztafa cselebivel azonos. Tanulmányait a kor egyik jeles tudósánál, Muallimzáde Ibrahim efendinél végezte. Rövid írnokoskodás után maga is tanár lett, egész életében főiskoláról-főiskolára vándorolt. 1595-ben szülővárosában kapott állást, az Iváz pasa medreszébe, a kor egyik jelentős oktatási intézményébe nevezték ki. Ennek tanáraként halt meg ugyanezen évben. Széles műveltségével, választékos nyelvével tűnt ki, arabul, perzsául és törökül verselt. Győr bevételének örömére kronogrammát írt (lásd a függelékben!), bár nagy valószínűséggel nem volt az események részese.[27]

Emíní – Musztafa/Muhammed cselebi/bég. Isztambuban született, apja egy közepes rangú hivatalnok, Kagitemíni Hizir cselebi volt (Musztafát ezért Kagitemínizádeként is emlegették). Állítólag költői nevét is apja után vette fel. A hivatalnoki pályán tevékenykedett, felügyelő (*názir*) és biztos (*emín*) volt. Legjelentősebb posztja a szultáni kincstár készpénzügyeinek irányítása lehetett (*nakdíne-i gendzsíne-i szahn emíni*). 1599/1600-ban Isztambulban halt meg, az ejüpi városrészben, a Szultán dzsámi mellett temették el.

[25] *Finkel* 1988. 284. o. és app. 10.

[26] *Iyânî:* i. m. XV–XIX. o. A tezkirék szerint Dzsáferí művésznevet ketten is használtak, de egyikük sem azonosítható a hódoltsági íróval.

[27] *Rizâ* 1316. 25. o.; *Kınalı-zade* 1989. I. 266–267. o.; *Atâî* 1268. 395–397. o.; DEİS 88–89. o.

Költészete erős perzsa hatás alatt fejlődött, kortársai különösen kronogrammáit becsülték nagyra. Nagy Szülejmán, II. Szelim és Murád szultán türbéjére – sírkápolnájára – ő írhatta a datáló sorokat.[28] Eger elfoglalásáról szerzett kronogrammáját lásd a függelékben!

Fedájí. Isztambulban született, eredetileg Iszmailnak hívták. A szultáni szerájban nevelkedett, s a későbbiekben ott látott el írnoki feladatokat. Volt a konyha, a raktárak és a szilahdárok csapattestének írnoka is. Dervis pasa melett esett el a csepel-szigeti összecsapásban, 1603-ban. A kortárs életrajzírók szerint a *kaszíde* (dicsérő költemény), a *táríh* (kronogramma) és a *muamma* (verses rejtvény) műfajában alkotott jelentőset.[29]

Gazájí. II. Gázi Giráj krími tatár kán (1554–1607, uralkodó 1588–1607, 1596-ban rövid időre leteszik) hadvezéri képességei mellett művészi hajlamaival is kitűnt. Korának egyik legjobb zeneszerzője volt, s a költészet terén is maradandót alkotott. A hódoltságban háromszor járt. Először 1594-ben, amikor részt vett Győr ostromában, illetve tatárjaival önállóan vette be Pápa várát. Másodjára 1598 augusztusában az Al-Duna felől érkezett, seregei a Tiszántúlt pusztították. Novemberben a szegedi szandzsák területére vonultak telelni, maga a kán Zomborban ütötte fel főhadiszállását. 1599 nagyobb része tárgyalásokkal telt, a tatárok csak szeptemberben értek Pest alá, decemberben pedig hazaindultak. Harmadszorra 1602–1603-ban vett részt Gázi Giráj hódoltsági hadjáraton, bár ekkor a hadműveletekben személyesen már nem vett részt. A telet Pécsen töltötte.[30]

A rendkívül művelt kán költői működése sok szállal kötődik a hódoltsághoz. Viszonylag hosszú időt töltött Magyarországon, amelynek jelentős része komoly harci cselekmények nélkül telt. Üres óráiban Giráj irodalmi szenvedélyének hódolt. Zombori telelésének keserű hangú *gazel*lel (lírai vers) állított emléket (lásd a függelékben!), s verses leveleket írogatott a kor egyik legjelentősebb tudósának, Szádeddín efendinek is. Pécsen két hosszabb művet is alkotott. Törökre ültette át a híres XVI. századi török költő, Fuzúlí *Ník u bed* ('A jó és a rossz') című munkáját *Gül ü Bülbül* ('A rózsa és a fülemüle') címmel, valamint egy önálló moralizáló versesregényt is alkotott, *Kahve u báde* ('Kávé és bor') címmel.[31]

Hamdi/Haszanbejzáde Ahmed pasa (?–1636/37). A medreszei tanulmányok elvégzése után tudósi pályára készült, de az alacsony jövedelmek miatt inkább a bürokráciában kereste boldogulását. 1590/91-ben a szultáni díván írnoka, e minőségében vesz részt az egri hadjáratban 1596-ban. Itt csatlakozik Dámad Ibrahim pasa kiséretéhez, majd Szaturdzsi Mehmed pasa oldalán 1598-ban Várad ostromát is megjárja. Isztambulban hazatérte után újra Ibrahim pasát szolgálja (*tezkiredzsi*). A pasával 1599-ben Újvár ellen vonul. Vukovárnál főtezkiredzsinek nevezik ki, Kanizsa ostromában e minőségében vesz

[28] Meşa'; ir üş-şu'ara or Tezkire of 'Āşık Çelebi. Ed by *Meredith-Owens, G. M.* London, 1971. 50b.; *Rizâ* 1316. 15. o.; *Kınalı-zade* 1989. I. 173–174. o.; *Riyâzî* (a kézirat számozatlan); *Beyâni* 1997. 30. o.

[29] *Kınalı-zade* 1989. II, 783–786. o.; *Riyâzî* (a kézirat számozatlan); *Hasanbeyzade* 268. o.; *Abdülkadir* 2003. 364. o.

[30] *Ivanics Mária*: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994. 62–82, 166–172. o.; *Ivanics Mária*: II. Gázi Giráj. In: *Fodor Pál – Hegyi Klára – Ivanics Mária*: Török és tatár hódítók. Budapest, 1993. 73–79. o.; *Öztuna, Yılmaz*: Türk Musikisi Ansiklopedisi. I. İstanbul, 1969. 228–229. o.; Başlangıcından Günümüze Kadar Büyük Türk Klâsikleri. Tarih – Antoloji – Ansiklopedi. (A továbbiakban: BTK) IV. İstanbul, 1996. 133–134. o.

[31] *Ertaylan* 1958. 50–53, 62–63. o. A *Gül ü Bülbül* kézirata Leningrádban található, a *Kahve u báde* azonban nincs meg. További nehézség, hogy Fuzúlí nem írt *Ník u Bed* címmel elbeszélő költeményt.

részt, sőt egy ideig a *reiszülkütáb* (az irnokok főnöke) feladatait is ő látja el. Jemiscsi Haszan fehérvári és pesti hadjárataiban *főtezkiredzsi* (1602/03). Az 1603-as hadjáraton nem vesz részt, ekkor a nagyvezér Isztembulban maradt helyettese mellett tevékenykedik. 1604-ben a *defteri hákání emíni* (a birodalmi defterek tárházának vezetője) helyettese, majd 1605 januárjától *defteremín*. Ugyanezen év októberében Kara Davúd pasa mellé rendelik, aki a kelet-anatóliai lázadók ellen vonul, majd 1609-ben anatóliai defterdárrá nevezik ki. A későbbiekben több keleti tartomány pénzügyeit intézi, majd Karamán és Kefe tartományok pasája lesz. 1610-ben az erdélyi és havasalföldi hadjárat résztvevője. A továbbiakban is az Al-Duna és a Fekete-tenger vidékén tevékenykedik. 1635-ben részt vesz a reváni hadjáratban, hazatérte után azonban hamarosan meghal.

Legjelentősebb munkája a *Táríh* (Történet), amelyben korának – többek között a tizenöt éves háborúnak – az eseményeit jegyzi fel. Ír egy királytükröt is. Több verses munka is fűződik a nevéhez, valamint Hamdí néven lírai költeményeket is szerzett. „A versek és a levelek terén erős, kronogrammaszerzésben mester" – írták róla.[32]

Harímí – Rahmízáde Ibrahim csávus. A burszai Rahmí bég fia, Kütahjában született. Maga is *záim* – jelentős szolgálati birtokkal rendelkező katona – lett. Később a kütahjai szandzsák alajbégjeként, a javadalombirtokos katonaság parancsnokaként tevékenykedett. 1575-ben Bagdadba ment, ahol minden egyes ott eltemetett szent tiszteletére írt egy dicsérő verset. Részt vett Ferhád pasa grúziai hadjáratában (1583–1585), s annak történetét verses részletekkel gyakran átszőtt történeti munkában örökítette meg (1586/87). Tura mellett esett el 1594. május 1-jén.[33]

Neví. A halveti rend sejhjének, Pír Ali efendinek Jahjá nevű fia Malkarában született 1533-ban. Tanulmányait apja mellett kezdte, 1550-ben Isztambulba ment, medreszei tanulmányait 1566-ban fejezte be. Maga is tanár lett, Gelibolu majd Isztambul főiskoláin oktatott. 1590-től III. Murád gyermekeinek nevelője, 1595-ben nyugdíjazták. Vallásmagyarázó és enciklopédikus műveket is írt, hírnevét azonban elsősorban lírai verseinek és kaszídéinek köszönhette. Több kaszídét is írt az egri hadjárat kapcsán. Induláskor a szultánnak és Ibrahim pasának kívánt győzelmet, majd Csigalazáde Szinán pasát éltette, végül pedig Mehmed szultánt mint egri győzőt magasztalta az egeig. (Ez utóbbi versét lásd a függelékben!)[34]

Hodzsa Szádeddin (1536–1599). Az iráni Iszfahánból érkezett zeneszerző, Haszan Dzsán fia. A legjobb hírű tudósok nevelték, tanulmányait Ebusszuúd efendi keze alatt fejezte be 1555-ben. Egyre magasabb fokú főiskolákon tanított, végül 1571-ben a birodalom legrangosabb oktatási intézményébe, a Szülejmán szultán által alapított *Szahn-i szemán* egyetemre nevezték ki müderrisszé. 1573 májusában azonban még innen is sikerült feljebb lépnie, Murád herceg nevelését bízták rá – innen ragadványneve: *hodzsa* 'tanár'. Alig nyolc hónap múlva, 1574-ben Murád elfoglalta a trónt, de tanárát magával vitte,

[32] *Aykut, Nezihi*: Hasanbeyzâde Ahmed Paşa. In: Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. İstanbul, 1998. 363–364. o. Költőként említi Szafájí és Szálim életrajzgyűjteménye. DEİS 180. o.; *Sâlim*: Tezkire-i Sâlim. İstanbul, 1315. 233–234. o.

[33] *Ahdí* említi Tezkiréjében. 184. o. Halálát Dzsáfer Ijáni említi. *Iyânî* 2001. 66. o.; *Selânikî* 1999. I. 370. o.; *Levend* 1956. 89–90. o.

[34] BTK IV. 66–72. o.

s továbbra is tanácsadójának tekintette. Murád halála után az új szultán, III. Mehmed (1595–1603) is megörökölte a tanácsadót, sőt még az egri hadjáratba is magával vitte. Szerencséjére, a történetírók tanúsága szerint ugyanis Szádeddin lelkesítő beszédeinek nagy szerepe volt a mezőkeresztesi győzelem kivívásában. Ennek ellenére 1597-ben állásából elbocsátották, egy évvel később azonban a sejhüliszlámi ranggal kárpótolták. E tisztében érte a halál 1599 októberében. A rendkívül művelt férfiú a művészeteket sem vetette meg, elismert kalligráfusként tartották számon, és költői erényeit is elismerték. Hírnevét mégis leginkább történetíróként vívta ki, fő műve a *Tádzsu't-Tevárih* ('A krónikák koronája').[35]

Hodzsazáde Mehmed efendi Hodzsa Szádeddin efendi nagyobbik fia. Apja neveli, előbb *kádiaszker* lesz, majd 1601-ben elnyeri a sejhüliszlámi tisztet, amelyet 1602 decemberéig tölt be. Másodszorra 1608-ban lesz sejhüliszlám, a méltóságot haláláig viseli. 1615 júliusában pestisben meghal. Három nyelven versel, apja munkáját (*Tádzsu't-Tevárih*) folytatja.[36] 1596-ban a szultán kengyelartójaként részt vett az egri hadjáratban.[37]

Szubhí – Mehmed ibn Mehmed el-Fenárí, Talikizáde. Közel 40 évig középszintű hivatalokként szolgálta az Oszmám Birodalmat. Pályafutása elején, 1562-től 1574-ig Murád herceg – a későbbi III. Murád szultán – mellett írnokoskodott Maniszában, majd amikor ura trónra lépett (1574), a szultáni díván irnokává lépett elő. E minőségében három évet töltött a keleti végeken (1583–1586), jelen volt a reváni vár építésénél és Tebriz elfoglalásánál, sőt egy ideig a hadjárat vezetőjének, Özdemiroglu Oszmán pasának személyes titkára is volt. Az átélt eseményeket *Murád-náme* ('Murád/A cél könyve') és *Gürdzsisztán szeferi* ('A grúziai hadjárat') című műveiben örökítette meg. 1590 körül nevezték ki *sehnámedzsivé*, vagyis az Oszmán-ház hivatalos történetírója lett. 1594-ben Szinán pasa mellett részt vett a győri hadjáratban. A tizenöt éves háború első éveinek eseményeit (1593–1596) egy prózai és verses részeket egyaránt tartalmazó munkában örökítette meg (*Seh-náme-i Hümájún* 'Uralkodói király-könyv', 1596 körül).[38] Eger bevételéről különálló elbeszélő költeményben emlékezett meg (*Egri fethi tárihi* 'Eger bevételének története', 1598 elején). 1599-ben vértanúhalált halt, feltehetőleg a hódoltságban. Költői tehetsége elsősorban történeti munkáinak verses részleteiben mutatkozik meg, bár lírai verseket is szerzett.[39]

Vüdzsúdí, azaz a Közép-anatóliai Lárendéből való Mehmed pályafutását értelmiségiként kezdte. Miután a kor jeles tudósa, Ebusszuúd efendi mellett befejezte tanulmányait, maga is főiskolai tanár (*müderrisz*) lett. 1578/79-ben azonban otthagyta az oktatást, Kara Musztafa pasa bizalmasává vált, jelentős – 40 000 akcsés – javadalombirtokkal és müteferrikai ranggal. A birodalom keleti területein él, ám amikor a dzseláli felkelők elpusztítják birtokait, újra tanítani kezd. 1597/98-ban Oszmán pasa, majd Emír Músza medreszéjében találjuk. Tíz évvel később visszatért szülővárosába, ahol 1612-ben meg-

[35] *Rizâ* 1316. 46. o.; BTK IV. 212–216. o.

[36] *Uzunçarsılı, İsmail Hakkı*: Osmanlı Tarihi. III. cilt. 2. kisim. 459, 461. o.; *Peçevî İbrahim Efendi*: Tarîh-i Peçevî. İstanbul, 1980. 289, 354, 356. o.

[37] *Atâî* 1268. 575. o.

[38] Kiadta: *Woodhead, Christine*: Ta'līḳī-zāde's Şehnāme-i hümāyūn. A history of the Ottoman campaign into Hungary 1593–94. Berlin, 1983.

[39] *Woodhead* 1983. 7–13. o.; *Levend* 1956. 90–91., 95–8. o.; *Rizâ* 1316. 89. o.

halt. Jónéhány történeti munka szerzője. Írt jótevője, Kara (Lala) Musztafa pasa, valamint Özdemiroglu Oszmán pasa harcairól, részt vett az 1594-es hadjáratban, s minden bizonnyal személyesen élte át Győr ostromát, amelynek történetét mesznevi formában örökítette meg. Budáról dicsérő éneket szerzett, amely talán a *sehrengíz* – város-dícséret – műfajának egyetlen hódoltsági példája.[40] 1612-ben halt meg.[41]

Függelék

Abdí cselebi

Hej, égben trónoló padisah,
Fényes szultán, boldogságos sah!

A barátoktól hallgasd meg Isten szavát/az igaz szót
Ó, sah! A végeket megszállta az ellenség.

Csak Temesvár és Gyula maradt meg,
Minden más szandzsák az ellenség kezére került.

A Budához tartozó [szandzsákok] közül jelen pillanatban
[Csak] Szolnok, Koppány és Hatvan maradt meg.

Megvan még Székesfehérvár [is].
[De] a megmaradtak helyzete is nyomorúságos.

A legtöbbet tűzzel felégették,
A pogány a pokol kínjait hozta ránk.

Számos tömésfalú palánkot felégettek,
A muszlimok nagyon [...?] estek

Pápán a tatárok maradtak őrségben,
Győrben is van közülük jó néhány.

Amikor meg kellett volna adni a zsoldot,
Senki nem kapott, de annál többen kérték.

Ezért mindannyian szétszóródtak,
Most nincs senki a tatárokból.

Janicsárok, szpáhik, szilahdárok,
Ha akadt volna valaki, aki őket megszámolja,

Csak a negyedét találta volna ott,
Akinek a neve a defterben fel lett jegyezve.

[De] agájuk hiánytalanul felvette a zsoldot,
Tudja-e azt a helyzetet a Kalifa (azaz a szultán)?

[40] Mindkét munkát közzétette: *Mészáros Gyula*: Győrvár viadaláról való ének és Budavár dicsérete. (Egy hódoltság-korabeli török költőtől.) *Századok*, 42(1908). 385–400. o. (Mészáros megállapításai meglehetősen pontatlanok.) A többi munkára: *Levend* 1956. 85., 89., 175. o.

[41] Vüdzsúdíhoz: *Kınalı-zade* 1989. 1035–1038. o.; *Beyânî* 1997. 88, 316–317. o.; *Atâî* 1268. 559. o.

Két helyről adatott a szandzsák,
Hej, nem is szandzsák ez, hanem gyomorgörcs.

A záimok közt is nagy a hiány,
A szpáhik annyian sincsenek, mint tevén a fül (azaz a kevésnél is kevesebben).

Hol vannak a végek javadalombirtokai?
Nagy részét elvették az udvaroncok.

Sokuk rejtőzik Isztambulban, hiányzik;
Ha bármelyiket felelősségre vonják, [lesz, aki] azt mondja: az én emberem.

Ha a korábbiakhoz hasonlóak lennének a helyi [csapatok],
Akkor lovaik mindig fel lennének nyergelve.

S mikor az ellenségről híreket szereznek,
Akkor az ellenségre rárontanának.

Harminc záimból [legfeljebb] három hiányzott [régen].
Ez a hiány most minden szandzsákban nagyobb.

A kilidzstímárosok közül ki a toll birtokosa [az értelmiségiek] közt,
Ki a csávusok között e pillanatban.

[Ha] kocsi szám viszi jövedelmét mindig,
A hadjárattal fáradnia [vajon] miért kellene?

Sokak kezében százezer [akcsés] ziámet,
Egyiket megszerzi, a másikról lemond.

Két-háromszáz ezer [akcsét] nyer, de az sem elég,
Mivel nem fél attól, hogy számon kérik rajta.

Hol vannak a végeken a rátermett emberek?
Többségük megtöretett, létük semmi lett.

Egyiküket sem jött el, [lakó]helyére ment [mind],
Mivel nem az alkalmasnak adatik a birtok.

Ha adatott volna okirat és javadalombirtok,
Érte elégedetten haltak volna meg.

Minden beglerbég árulja a betöltetlen posztokat.
Ki mondja meg neked [ó, szultán] az igazságot?

Az, aki pénzért veszi a birtokot,
Hasznát elveszi, csak kereskedik.

Ó, sah! Ha számba vették volna a [had]népet,
Számos tímár[bitokos] a helyén találtatott volna.

Sokaknak csak neve van, maguk nincsenek sehol,
Ilyen szolgád sok van.

Elveszik a hasznot, okiratot írnak,
De nincs sem embere, sem lova [egyiknek sem].

[Szolgálati] helyén feliratkozik az alajbégnél,
Vagy elmegy és feliratkozik az előkelőknél.

Sokasodnak a nyúlszívűek, akik azt mondják: bátor vagyok!
Az adódó tímárt többnyire ők szerzik meg.

Az üresedést nem a várományos foglalja el,
Aki pedig megszerzi, bégjéhez nem jön el [hadjárat idején].

A régi törvényt nem tisztelik,
Mivel a főhivatalokat nem a becsületeseknek adják.

Látta az ellenség, hogy milyen állapotban vannak a lovasok,
A rendetlenséget megtudta az ellenség.

Mért ne dolgozzanak a kardok és a bárdok?
Nincs aki szívvel és ésszel szembeszállna velük.

Különös szomorúság szállt a muszlimok fejére,
Mindet gyengévé tette a bánat és a szomorúság.

Senki sem fedheti fel a valóságot,
[Hiszen] az agák között megsokasodtak a lekötelezettek.

Ha megíratik is számos panaszlevél, hogy benyújtsák,
S mindenhol keresnek egy segítőt,

[De] nincs, ki képes lenne rá, bármily módon,
Hogy hozzád eljuttassa az iratokat, ó sah!

Megírtam végül a végvidékiek válaszát,
Bár megtalálnám – gondoltam – a túlvilági boldogságot.

Lábad porához küldtem a levelet,
Talán szultánom megtalálja azt.

Ej, e korszak muszlimjainak sejhje,
A világ sahjainak te vagy menedékhelye.

Ha te létezel, ki máshoz mehetne e levél?
Bekerített minden felől az ellenség.

Sok ezer pogány jött Bécsből,
Az iszlám népét karddal pusztítják.

A muszlimok kötött nyakkal [rabként] kódorognak:
[A keresztények] csapdát állítanak nekik, hogy pénzt keressenek rajtuk.

Helyes-e, hogy sok ezer szépséges leányt
A keresztények birtokolnak és kedvükre használják [őket]?

Nincs nap, hogy ne jönnének panaszosok:
Segítség! – mondják, és segítő harcosokat kérnek.

De mit tegyünk? A helyi erők nincsenek a helyükön,
Akik elmennének, hogy megsegítsenek egy várat.

Az imahelyek disznókkal teltek meg,
Barmok istállói lesznek a mecsetek.

Aki a központi területekről jön, nem tudja, mi folyik itt,
Amikor az átjárókon átjön, nem ismeri fel a csalást.

Ha a helyiek hasznára figyeltek volna,
Nem lettek volna kiárusítva a javadalombirtokok.

Eljött volna minden szolga és úr,
Ha nem óvna mindenki egy[-egy] helyet

E végvidéken elmúlt volna a rendetlenség,
Ha rendezett volna a katonák helyzete.

Helyes-e, hogy a tatárokra van szükségünk?
Erősebb lenne nálunk ez a [csapat] éhenkórász?

Milyen napok járnak az Oszmán-ház lovasára?
Bajára [már] mástól remél orvosságot.

Tudomásom lévén minderről,
Ezt jegyezte[m én,] Abdí a láb porába.

Akad-e az emberek közt [más] kiválasztott,
Aki megírja ezt a reménytelen állapotot?

A muszlimoknak már csak benned van bizalma,
Remélik, hogy [Ön] törekszik a [levél] megtalálására.

Hogyha a világverő sah tudomására jut [mindez],
Intézkedik a bosszúról.

[Ezt] remélem tőled, páratlan győztes,
A [világ] lakott negyed[ének] örökkévaló padisahja.

Az ellenség ellen vágyónak: *hu*[42]
Bár [csak] kötözött nyakú ellenség jönne szembe![43]

***

„A jelenkori főhivatalok leginkább a türelmesek kezén vannak / Ha nem hiszed, íme az egyik Saksakí kezében van."[44]

Ahmed/Bahtí[45]

Istennek hála, az Úr az iszlám vallást győztessé tette
Elfoglalták Visegrádot és Esztergomot, öröm töltötte el őket

[42] 'Ő' (arab), Isten megnevezésére használt szócska, fohászkodás, jókívánság értelemben.

[43] *Selânikî* 1999. II. 518–523. o. A fordításban nyújtott értékes segítségéért Fodor Pálnak tartozom köszönettel.

[44] *Hasanbeyzâde* 210. o.

[45] *Saral, İsmail Tosun – Saral, Emre*: Macarlar ve Tuna hakkında yazılan şiirler (1300–2000). [Ankara] 2001. 88., 127–128. o.

A muszlim harcosokat megsegítette ama Semmivé Tevő (=Allah)
A pogányokra ágyúval lőttek, semmivé tették őket, s azok legyőzöttek lettek

A vezér mellett törekedtek, szívvel-lélekkel dolgoztak
Azért imádkozom, hogy Allah mellett legyen mindegyikük felövezett

Mivel e két vár bevételének jóhíre érkezett, Bahtí
Csoda-e, hogy a muszlimok éjszakája Kadr [éjjele],[46] napja ünnep.

***

Szívemből és lelkemből hálám és köszönetem – ki nagyon hálás vagyok – annak, aki
Az iszlám népét segítette és győzedelmessé tette

Pest elfoglalása a budaiakat örömmel töltötte el
S e jó hír a világot boldoggá tette

De mégsem vagyok elégedett: Istentől azt remélem
Hogy Magyarország elgoglalásának hírét is kinyilvánítja

Hogy erőfeszítésükkel törjék össze a pogányokat
Az iszlám lovasoknak bár adna győzelmi alkalmat ama Törekvő (=Isten)

Ó, Ahmed! A Helyes Út Mutatója (=Allah) a pogány zsarnokságát szüntesse meg,
A hit napja által borítsa fénybe a hitetlenek országát!

***

Két oldalon a két hírneves szerdárnak adj erőt
Az igazság lovasát add ezeknek kalauz képpen
A harcosoknak mindenhol adj alkalmat a hitharcra, vágyuk szerint
Ej, ima, a győzelem és siker jóhírével a szívnek nyugalmat adj
A Kedves (=Allah) dicsőségére az iszlám seregének győzelmet adj

Látván a kezdetektől, határtalanul kiáradó kegyelmedet, ó, Uram, eljöttem
Sebesült a szívem, bajomra gyógyírt keresve jöttem
A Fennség színe elé a könyörgés lábán jöttem
Rád bízván magam palotád felé fordítottam arcom, eljöttem
A Kedves (=Allah) dicsőségére az iszlám seregének győzelmet adj

Te vagy, ki engem a vezérek fölé hírneves vezérré tettél
Te vagy, ki e gyenge testet a vitézek sorának élére helyezted
Te vagy, ki a könyörgő imát elfogadod, s jót teszel
Te vagy, ki a semmiből létezővé, s szultánná tetted Ahmedet
A Kedves (=Allah) dicsőségére az iszlám seregének győzelmet adj

Dervis pasa

Ej, hajnali szél, menj, és adj hírt a világ sahjának hazatértéről,
A halott szívekről, a megnyugvásról és a lélekről adj hírt.

Menj, Isztambul városának, nem is csak neki, az egész világnak
A sikeres padisah érkezéséről adj hírt.

[46] Kadr éjjele: az isteni hatalom megnyilvánulásának éjszakája, ekkor szállt alá a Korán az égből.

A rózsa-szultán jöttéről a virágoskertnek vígy üzenetet,
A gyümölcsösből menj oda, vidd az ünnep hírét.

A kardot vonó harcosról, a formákat összetörő Iszfendijárról,
Az ember-döntő Rüsztemről, a világbíró padisahról adj hírt.

Vérivó karddal az ellenséget egy pillanat alatt eltörlő
Hüszrevről, a hitharcos sahról, az Isten kegyeltjéről adj hírt.

Először löv[et]éssel és [közel]harccal az egri várat [elfoglalta],
S hogy azután mit tett a hit ellenségeivel, arról vigyél hírt.

Visszafordulván a szívét vesztett Dervistől üdvözletet is imát [vigyél],
Ej, hajnali szél, menj a kedveshez, e történetről vigyél hírt.[47]

Gazájí

Csoda-e, ha keserűek vagyunk, nézzétek, olyanok vagyunk mint a nád.
Istenemre mondom, Zombor keserű vize az orrunkon folyik ki.

Az iszlám népének országait a pogány pusztítja.
Jaj, Istenem, ti félelem nélküliek, csak vegyétek fel a csúszópénzt és üljetek [nyugton]!

Mi a harcmezőn vért ontunk, vérkönnyet hullatunk,
Ti [csak] élvezzétek a mulatság völgyében a boldogság kupájának örömét!

A szerencse kánúnjának (húros hangszer) dallama igencsak hamis,
Ej, vezérek, ragadjátok meg a fülét (hangolókulcsait) és tekerjétek meg![48]

Ne gondoljátok, hogy a biztonságos föld a tietek marad,
Ha így megy tovább, [csak] legyetek türelemmel még egy-két napig, aztán meglátjátok!

Ha nem lesz helyrehozás, e tartomány kicsúszik a kezünkből,
Ha nem hisztek [nekünk], kérdezzétek a világ tájait (azaz: bárkit)!

Az urak [csak] gyűjtögessék az aranyat a korrupcióból!
Bízzátok őket a Korán eme versére. „Akik felhalmoznak...”[49]

Gází kán e verset hozzátok küldte,
Ha hazugságot szólna, Zombortól kérdezzétek azt![50]

[47] *Selânikî* 1999. II. 642–643. o.

[48] A sorpár kétértelmű. Elsődlegesen egy hamis hangszerről, a *kánún*ról szól. A mi cimbalmunkhoz hasonló, sokhúros hangszer behangolása nem könnyű feladat, éppúgy mint ahogy a sokféle érdek összehangolása sem az. Ilyenkor a hangszer fülét (azaz a hangolókulcsait) kell megcsavarni, mint ahogy a parancsot nem teljesítő alattvalók esetében is. A parabolát még egy kétértelmű szó tetézi: a szerencse *kánún*ja kifejezés az ország törvénykönyveként is fordítható. A másodlagos értelmezés tehát arra szólítja fel a bölcs ítéletűt, azaz a szultánt, hogy szedje rácba elkanászodott alattvalóit.

[49] „Akik azonban aranyat és ezüstöt halmoznak föl, és nem költenek abból Allah útján, azoknak adj hírt arról, hogy fájdalmas büntetés [vár rájuk]” Korán 9:34.

[50] *Selânikî* 1999. II. 803–804. o.

Neví

Mehmed szultánnak, az egri győzelem dicsérete

A győzelem lovasbajnok sahja lovát vezette,
A hódítással nem várakoztatta meg az ellenség országát.

Isten kegye[s ígérete] Eger bevételére igazzá vált, nézd!
Hozzátétetett még ezer győzelem, az ellenség elpusztítása.

A „segítség Allahtól" [Korán verse][51] volt a segítőtársa,
Kezének hatalma által minden ország elfoglaltatott.

Eddig egyetlen uralkodónak sem jutott ekkora hódítás,
Mióta e kilenc várat elfoglalta a nap ágyúgolyója.[52]

A pogányok országának szűzlányát karddal megnyitotta,
A birodalom menyasszonyának a hódítás emlékét adta.

A várak kapujára lándzsája írt feliratot,
Minden felirata szépen metszett, betűiben ott a győzelem.

Az ellenség fejét mostantól kezdve merítse vérbe,
A Kizil Elmát a hódítás házává tegye kengyele számára![53]

Az ő győzedelmes Napja a Hódítás Atyja [Hódító Mehmed szultán],
Isten osztályrészévé tette a hódítói hírnevet.

Mehmed szultán ő; ha támadásra indul, egy pillanat alatt
Az egek kilenc várát a hódítás áldozatává teszi.

Az ellenség fejének levágása az alabárdja csapásának műve,
A kardja [által vágott] hasadékon át lett látható a győzelem.

A hitharcosoknak kinyílt a szeme, mivel a szívük talált
Az ő idejében ékességet és pompát, győzelmet és megbecsülést, hódítást.

Minden vár pogányait üldözte, hajtotta, nem eresztette,
Nem maradt meg, meghódíttatott Komárom és Újvár is.

Dicséreted során Neví versére tekints és lásd:
Minden sora a példázatok népe [a muszlimok] számára győzelmi útmutató.

Az ékesszólás gyümölcsfájának termése ez,
Félsorainak minden ágán a győzelem levelei és gyümölcsei teremnek.

Ó, Uram! Az égbolt napjának arca által
Bár minden hajnalon feltűnne a horizonton a győzelem!

[51] „És [ad nektek] egy másik [kegyet?], amit szerettek, [ez]: segítség Allahtól és közeli győzelem. Hirdess örömhírt a hívőknek!" Korán 61:13.

[52] A kilenc vár a kilenc égi szférát, áttételesen a világmindenséget jelenti. A Napot gyakran tüzes labdához hasonlítják a muszlim költészetben. A sor értelme tehát: mióta a Nap világít, azaz a világ kezdete óta.

[53] Kizil Elma ('aranyalma'): a végső hódítás szimbóluma, jelen esetben Bécsre is érthetjük. A kengyel képletesen maga a szultán. A hódítás háza a meghódított terület.

Legyen a hajnal zászlajaként kimagasló eme szultán,
Isten tegye társává éjjel és nappal a győzelmet!

Legyen kardja sasának elsége az ellenség agyveleje,
Nyila sólyma csőrének zsákmánya a győzelem!

Handzsárja nyelvének recitációját bár segítené a győzelem,
Bár könnyű lenne a győzelem jobbra és balra![54]

Kronogrammák

Tatai kronogramma (1002/1594)
„Látni fogja ott Abdí a várat / Dátumát [így] mondta: Tata vára." (*Göricek kal'ayı anda Abdî / Didi târîhini kal'a-ı Tata*)[55]

Győri kronogrammák (1003/1594)
Dzsenání

A fennséges Murád szultán az égi szféra sarokpontja.
Az egész világot Isten adta a kezébe.

A hit ellensége ellen húzott kardot, hogy harcba menjen,
Szinán pasát számtalan lovassal küldte el.

Forrón vágyott a harcra, hogy elfoglalja Győrt,
Kitűzvén rá a világot díszítő zászlót.

Felégette, lerombolta Győrt, kő-kövön nem maradt,
Annyi ég-rontó ágyúgolyót lövetett rá.

Istennek hála, az ellenfél fejére rágyújtotta,
Elvette, ellfoglalta ama éghez-hasonlatos várat.

Az ima-mondó Dzsinání [Győr] elfoglalásának évszámát [így] mondja:
Győr elfoglalása elragadta és lángba borította az ellenség szívét.
(*Alınıp yakdı Yanık fethi dil-i adâyı*)[56]

„A [felmentősereg] tábora megveretett, a pogánytól Győr elvétetett." (*Istaburi bozilup kâfirden alindi Yanik.*)[57]
„A hit ellensége megveretett, Győr elfoglaltatott." (*Adû-yı dîn sınup feth oldı Yanık.*)[58]
„Istennek hála, a világ sahja elfoglalta Győr várát." (*Hamd li'llâh aldı Yanık kal'asın Sâh-ı cihân.*)[59]
„És vereséget mértek rájuk Allah engedelmével" (*Fahaza muhum b-izini'l-lâhi.*)[60]

[54] *Nev'î:* Divan. Tenkidli basim. Haz. *Tulum, Mertol – Tanyeri, M. Ali.* Istanbul, 1977. 28–29. o.
[55] *Levend* 1956. 93. o.; *Iyânî* 2001. 81. o.
[56] *Saral–Saral* 2001. 168. o. (=1003)
[57] *Selânikî* 1999. I. 399. o. (=1003)
[58] *Selânikî* 1999. I. 399. o.; *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî*: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 308 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 7. Kitap. Haz. *Dağlı, Yücel – Kahraman, Seyid Ali – Dankoff, Robert.* Istanbul 2003. 82. o.; *Solak-zāde* 1989. II. 360. o.; *Hasanbeyzâde* 149. o. A dátum helyesen 1002-t ad, 1003 helyett. Lásd alább.
[59] *Selânikî* 1999. I. 399. o.; *Solak-zāde* 1989. II. 360. o. (=1002)
[60] Az arab nyelvű mondat a Koránból származik (2:251), állítólag egy bizonyos Kerimzáde kádi alkalmazta a jelölt eseményre kronogrammaként. Számos forrásunk idézi: *Iyânî* 2001. 107. o.; *Solak-zāde* 1989. II. 360. o.; *Evliyâ* 2003. 82. o. A szöveg betűiből megfejthető szám 1002, a győri várat azonban muszlim időszámítás

„Ezer háromban történt Győr elfoglalása" (*Bin üçünde olubdır feth-i Yanık.*)[61]
„Négy sarka semmivé lett, elfoglalásának éve [így] mondatik: / Az ellenség kegyetlen tűztől megégett, Győr elvétetett (*Çâr rüknu yoğ olup fethine düştü târih / Nar-ı kahriyle adüv yanup alındı Yanık.*)[62]

Egri kronogrammák (1005/1596)
Csatalzáde: „Eger várát Mehmed szultán elvette a némettől." (*Nemse'den Sultân Mehemmed aldı Egre kal'asın.*)[63]
„És vereséget mértek rájuk Allah engedelmével" (*Fahaza muhum b-izini'l-lâhi.*)[64]

Eminí
A célját elérő fenséges és szerencsés szultán
E korszak sahjainak legboldogabb szultánja lett.

Elvette Eger várát és megverte táborukat;
A hitharcosok kezéből a pogányok pofonokat kaptak.

Ha fejüket elvesztették is [vagy: felbuzdultak] a hitharcosok és vitézek,
De mindegyikük örök életet nyert [a túlvilágon].

A győzelem dátumát Eminí mondta abban a pillanatban:
Mehemed szultán szétverte a pogány tábort.
(*Sultân Mehemmed istaburın kâfirin sıdı.*)[65]

Kanizsai kronogrammák (1009/1600)
„Kanizsa várát bevette a szerdár." (*Kanije kal'asın aldı serdâr*)[66]
Ali: „A vár elfoglaltatott, a tábor megveretett." (*Feth olup kal'a bozuldu tabur*)[67]

Esztergomi kronogrammák (1014/1605)
Hodzsazáde Mehmed efendi: „[...] dátuma / A pogányok serege kivonult Esztergom várából" ([...] *târihi / Leşker-i küffâr çıkdı hısn-ı Üstürgondan.*)[68]
Abdí cselebi: „Abdi! Nem maradt meg, hanem kiment Esztergomból ez a hitetlen és tűzre való nép."[69]

---

szerint 1003-ban vették be az oszmánok. Az eltérés oka az lehet, hogy az ostrom java még 1002-ben zajlott, minthogy 1003 első napja 1594. szeptember 16-ára esett.

[61] *Hasanbeyzâde* 149. o.

[62] *Saral–Saral* 2001. 167. o. (=1003?)

[63] *Evliyâ* 2003. 62. o.

[64] *Evliyâ* 2003. 70. o. A Korán e részletét Evlia kétszer is idézi, Győrrel kapcsolatban a hagyományoknak megfelelően, itt tévesen. (A megfejthető dátum 1002=1593/94.)

[65] *Selânikî* 1999. II. 643. o. (=1005)

[66] *Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zillî*: Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi. Topkapı Sarayı Kütüphanesi Revan 1457 Numaralı Yazmanın Transkripsiyonu – Dizini. 6. Kitap. Haz. *Kahraman, Seyid Ali – Dağlı, Yücel.* İstanbul 2002. 314. o. (=1007?); *Vámbéry Ármin*: Kanizsa (1600–1601). *Századok,* 21(1887). 726. o.

[67] *Evliyâ* 2002. 314. o.; *Vámbéry* 1887. 726. o. (=1009)

[68] *Evliyâ* 2002. 162. o. A szöveg töredékes, a vers eleje hiányzik. Evlia nem tudta értelmezni a kronogrammát, ezért megfejtését nem közölte. Pedig az évszám pontos, csak éppen némi találékonyság kell a kiszámításához. Az „Esztergom vára" kifejezés számértéke 1865. De mivel az „ellenség serege" kivonult a várból, e kifejezés számértékét (851) ki kell vonnunk „Esztergom várából". Az eredmény 1014, Esztergom elfoglalásának muszlim időszámítás szerinti dátuma. Jól ismert mód ez a fejtőrő még bonyolultabbá tételére, neve *ta'mijeli târih* ('homályossá tett kronogramma'). Kátib cselebi is közli *Fezleke* című történeti munkájában. Török történetírók. III. 357. o.

[69] Kátib cselebi közli *Fezleke* című történeti munkájában. Török történetírók. III. 357. o. (Az eredeti török szöveget nem láttam.)

Balázs Sudár

TURKISH POETS OF THE FIFTEEN YEARS' WAR

Summary

Literary life did not cease to prosper in the frontier districts during the long period of Ottoman wars, but as for our present knowledge, it underwent changes. It was not the settled but the temporary residents that took the leading roles.

It is a rather complicated task to collect all the Turkish authors from Ottoman occupied Hungary, or the poems relating to the Hungarian frontier districts, as Ottoman poetry rarely provides details, such as dates or places of composition. This also characterises the few poems treating religious issues. It is possible to identify a few authors, though, like Sultan Ahmed or Tatar Khan Gazi Giray. It is more probable to find Hungarian aspects in epic literature. At the end of the 16th century, epic poems (*mesnevi*) did still exist and flourish, several of them relating the events of Ottoman occupied Hungary (Efendi Sarhoş Abdî, Vücûdî Mehmed, Talîkîzâde Subhî). The lyrics featured in narrative chronicles are also manifestations of poetic gift (Cafer Iyânî). A special category of the literary pieces related to the Hungarian frontier districts is represented by chronograms (târîh), a number of which date from the days of the Fifteen Years' War.

Although the nature of the great campaigns did not render it possible for them to stay too long, even the most important philosophers of the period spent some time in Ottoman occupied Hungary (e.g. Efendi Sâdeddîn and his son, Efendi Hocazâde Mehmed). Some poets, however, saw service and did actually live here. The most significant among them in the period, were Derviş paşa, Efendi Sarhoş Abdî and Cafer Iyânî.

Balázs Sudár

LES POÈTES TURCS DE LA GUERRE DE 15 ANS

Résumé

La vie littéraire déjà florissante des confins n'a pas cessé d'exister à l'époque de la longue guerre, elle s'est juste transformée d'après nos connaissances actuelles. Ce ne sont plus les établis qui y jouaient un rôle dominant, mais ceux qui séjournaient dans le pays à titre provisoire.

Il n'est pas facile de rassembler les auteurs de la domination turque ni les poèmes liés aux confins hongrois, puisque la poésie ottomane évite de mentionner des faits concrets. En effet, il est rare de trouver des éléments qui indiquent la date ou le lieu de création. Et ceci est valable même pour les poèmes, certes peu nombreux, qui traitent le conflit religieux. Toutefois nous avons réussi à en découvrir quelques-uns écrits par le sultan Ahmed et le khan tartare Gazi Giray. Par contre, nous aurons plus de chance de trouver des références hongroises dans la littérature épique. A la fin du 16e siècle, les poèmes épiques (mesnevi) prospéraient encore et certains d'entre eux relataient des événements liés à la domination turque (effendi Sarhoş Abdî, Vücûdî Mehmed, Talîkîzâde Subhî). Les intermèdes en vers des chroniques essentiellement en prose demandaient également du talent (Cafer Iyânî). Les chronogrammes (târîh) représentent un segment spécial des œuvres littéraires liées aux confins hongrois. Nous en connaissons beaucoup qui datent de la période de la guerre de 15 ans.

Même si les grandes campagnes n'ont pas été faites pour de longs séjours, elles ont permis aussi aux plus grands penseurs (tels effendi Sâdeddîn et son fils, effendi Hocazâde Mehmed) de l'époque de visiter les terres assujetties. Nous trouvons cependant aussi quelques poètes en service établis sur ce territoire dont les trois plus importants, pour la période examinée, sont le pacha Derviş, l'effendi Sarhoş Abdî et Cafer Iyânî.

Balázs Sudár

DIE TÜRKISCHEN DICHTER DES FÜNFZEHNJÄHRIGEN KRIEGES

Resümee

Das sich früher im Aufschwung befindende literarische Leben blieb auch zur Zeit des Fünfzehnjährigen Krieges in der Gegend der Grenzfestungen bestehen, veränderte sich aber unseren derzeitigen Kenntnissen zufolge. Nicht den hier Angesiedelten, sondern den vorübergehend, für kurze Zeit hier Ansässigen kam eine führende Rolle zu.

Es ist keine einfache Aufgabe, die Dichter der Türkenherrschaft, oder die Gedichte bezüglich des ungarischen Grenzlandes zu sammeln, da die osmanische Dichtung konkrete Angaben meidet. Nur selten finden wir Hinweise, die den Zeitpunkt oder den Ort des Verfassens anführen. Dies gilt auch für die wenigen Gedichte, die sich mit dem Glaubenskrieg beschäftigen. Es ist uns aber trotzdem gelungen, einige aufzufinden, die aus der Feder von Sultan Ahmed, oder des tatarischen Khans, Gazi Giray, stammen. Im Kreis der epischen Literatur gibt es mehr Möglichkeiten, ungarische Bezüge zu finden. Ende des 16. Jahrhunderts existierten noch die epischen Dichtungen (mesnevi), ja sie erlebten in bestimmtem Sinne sogar ihre Blütezeit. Viele dieser Dichtungen erzählten gerade die Ereignisse der Türkenzeit (Efendi Sarhoş Abdî, Vücûdî Mehmed, Talîkîzâde Subhî). Doch auch die lyrischen Einlagen der grundsätzlich prosaischen Chroniken bedurften des Dichtertalents (Cafer Iyânî). Eine besondere Schicht der literarischen Werke bezüglich des ungarischen Grenzlandes sind die Chronogramme (târîh). Auch aus der Zeit des Fünfzehnjährigen Kriegs sind zahlreiche solche Werke erhalten geblieben.

Wenn auch die Feldzüge einen längeren Aufenthalt nicht ermöglichten, so gelangten doch auch die bedeutendsten Denker der Zeit in das Gebiet der Türkenherrschaft (Efendi Sâdeddîn und sein Sohn, Efendi Hocazâde Mehmed). Wir finden aber auch Dichter, die tatsächlich hier lebten und dienten. Drei der wichtigsten sind in dieser Zeit Derviş paşa, Efendi Sarhoş Abdî und Cafer Iyânî.

Балаж Шудар

ТУРЕЦКИЕ ПОЭТЫ ЭПОХИ ПЯТНАДЦАТИЛЕТНЕЙ ВОЙНЫ

Резюме

Литературная жизнь, которая начала процветать гораздо ранее,.не прекратилась полностью и в период долгой войны, но – согласно имеющимся у нас сведениям – она прошла определенные изменения. Руководящую роль в литературной жизни стали играть не постоянные поселенцы, а люди, находившиеся здесь иногда случайно, короткое время.

Мы находимся в нелегком положении, когда намереваемся собрать стихи, созданные поэтами в подвластных туркам землях или в венгерских оконечных крепостях, так как османская поэзия избегает упоминания конкретных данных. Редко можно встретиться с такими ссылками, в которых указывается дата или место создания стихотворения. Это действительно так же и для поэзии, посвященной борьбе вероисповеданий. И все же нам удалось выявить несколько таких авторов и произведений. Например поэт Ахмед султан или Гази Гираи татархан. Больше шансов имеется найти венгерские аспекты в кругу новеллистической прозы. В конце XVI-го столетия еще существовали, более того находились в стадии процветания эпические поэмы (мешневи), некоторые из которых повествуют именно о событиях турецкого владычества (Шархош Абди эфенди, Вюцюди Мехмед, Таликизади Субхи). О поэтической одаренности авторов свидетельствуют также и стихотворные вставки в хроники (Кафер Ийани). Литературные произведения, связанные с венгерскими оконечными крепостями – хронограммы (тарих) – представляют собой особый

слой оригинального жанра. Целый ряд таких произведений сохранился и из эпохи пятнадцатилетней войны.

Хотя большие военные походы и не давали возможности для более продолжительного пребывания здесь, все же благодаря им даже и самые значительные мыслители того времени участвовали.в завоевательных кампаниях (например, Садеддин эфенди и его сын, Хоцазадэ Ахмед эфенди). Однако можно встретиться и с действительно проживавшими здесь и проходившими службу поэтами. Наиболее значительными в этот период были: Дервиш паша, Шархош Абди эфенди и Кафер Ийани.

KRUPPA TAMÁS

ERDÉLY ÉS A SZENTSZÉK KAPCSOLATAINAK ISMERETLEN KÉRDÉSKÖRÉHEZ[1]

Fabio Genga római tárgyalásai 1594-ben és 1596-ban

Fabio Genga első római követsége és Erdély belépése a tizenöt éves háborúba

Fabio Genga Báthory Zsigmond erdélyi fejedelem megbízottjaként 1594 szeptemberében Rómába indult, hogy kieszközölje a Szentszék segítségét a fejedelemségnek az Oszmán Birodalom elleni harcában.[2] A fejedelem első római követe 1589-ben Bodoni János volt, akinek útjáról sajnos nem maradtak ránk iratok. Szamosközy kéziratos feljegyzéséből azonban tudjuk, hogy Bodoni legfontosabb feladata az exkommunikáció alól való feloldozás volt, amellyel az 1588. évi medgyesi végzések miatt sújtotta a pápa az ifjú Báthory Zsigmondot. A követség a pápák sorozatos elhalása miatt elhúzódott, ezért Bodoni valamikor 1590 végén, vagy 1591 elején ért csak haza.[3]

Őt követte rögtön Jósika István, aki útban Rómába felkereste Ferdinando de'Medici nagyherceget Firenzében. Szamosközy szerint a két követségnek ugyanaz volt a summázata: „Az legatio csak szintén visitatióból constalt; visitáltatta, mint jó akaró barátját... salutálta az pápát, és minden obedientiát deferalt Zsigmond szavával... mind azon officiosae literae voltanak."[4] Jósika kíséretében találjuk az urbinói Fabio Gengát is, aki mielőtt testvéreivel Lengyelországba, majd Erdélybe került volna, itáliai fejedelmi udvarokban, a Mediciek, illetve a római Kúria szolgálatában állt. Jósika útjának eredményeként 1592 végén érkezett Erdélybe Atillio Amaltheo pápai megbízott. Az volt a feladata, hogy rávegye az ifjú fejedelmet a katolicizmus hathatósabb támogatására. Amaltheo nagy gondot fordított arra, hogy a fejedelmen kívül a Báthory család többi tagját is rábírja a katolicizmus erőteljesebb támogatására. Ezen kívül számíthattak még néhány katolikus tanácsúrra, így Jósikára, Kornis Gáspárra, vagy a kővári kapitányra, Keresztúry Kristófra is. Amaltheónak igen nehéz dolga volt, nemcsak azért, mert a zömmel protestáns udvar ellenségesen viszonyult a Szentszék képviselőjéhez, jóllehet ennek nem sok külső jelét adták, hanem azért is, mert ebben az időben már komoly feszültségek léptek fel a Báthory család tagjai és unokaöccsük, a fejedelem között.[5] Ez a családi

[1] A tanulmány elkészültéhez az OTKA D 38472. sz. Posztdoktori, és F 034762. sz. ifjúsági pályázata nyújtott támogatást.

[2] A címben jelzett három évnek a vatikáni levéltárban őrzött, Erdélyt érintő iratanyaga hatalmas terjedelmű, amelynek a szintén számottevő anyagot felölelő Veress-hagyaték is csak egy részét tartalmazza. A továbbiakban csupán a Fabio Genga római útjait szorosan érintő dokumentumok ismertetésére szorítkozom, a bennük felbukkanó sokfelé elágazó többi ügyet a tanulmányban nem követem végig.

[3] *Szilas László:* Alphonso Carrillo jezsuita atya Erdélyben (1591–1599). Budapest, 2001. (a továbbiakban: *Szilas*) 20., 114. o.

[4] *Szamosközy István* történeti maradványai 1542–1608. IV. k. (Magyar Történelmi Emlékek II. oszt. Írók 30. k.) Kiadta *Szilágyi Sándor.* Budapest, 1880. 66–67. o.

[5] Amaltheo küldetésének aktáit l. Erdélyországi pápai követek jelentései (1592–1600). Gyűjt. *Veress Endre,* (Vatikáni Magyar Okirattár, II. sor., 3. k.) Budapest, 2001. Reprint. (a továbbiakban: Nunciusok) 1–34. o.

viszály később végzetesen megrontotta a Báthoryak viszonyát, és két évvel később véres leszámolásokhoz vezetett.

Amaltheót Alessandro Cumuleo követte, akinek csak egyik megbízása érintette az erdélyi vallásügyet, a másik feladata az volt, hogy Erdély urát rávegye arra, hogy a császár oldalán belépjen a tizenöt éves háborúba. Az újonnan megválasztott VIII. Kelemen pápa a török elleni harcot, Konstantinápoly elfoglalását átfogó szövetségi rendszer keretei között képzelte el, amely magában foglalta volna a román vajdaságokat, Lengyelországot és Oroszországot is.[6] Cumuleo Erdélyből tovább utazott Lengyelországba, Moldvába illetve a zaporozsjei kozákokhoz. A szövetségkötés azonban ekkor még nem sikerült, a fejedelemség meghatározó, befolyásos politikusainak jó része ugyanis nem látott kellő biztosítékokat arra nézve, hogy nem ismétlődnek meg az 1551–1556 közötti időszak eseményei, amely akkor I. Ferdinánd számára kudarcot, a fejedelemségre pedig nagy pusztulást hozott. A Vatikán kezére játszottak azonban azok a túlzó követelések, amelyekkel a Porta lépett fel Erdély katonai szerepvállalását illetően. Mindezek óvatosságra intették az erdélyi döntéshozókat, ezért úgy tűnt, a császár és a pápa, illetve Báthory Zsigmond között már csak idő kérdése a megegyezés. Már a török ellen vonuló erdélyi hadsereg vezérét is kiszemelték, Báthory Boldizsár, illetve ifjabb Báthory István személyében, aki akkor váradi főkapitány volt.

A hadieseményekazonban a lehető legrosszabbul alakultak a szövetségesek szempontjából. Esztergom 1594. évi ostroma csúfos kudarccal végződött, ami további óvatosságra intette az erdélyi vezetőket. A Vatikán szempontjából egyszerű volt a helyzet; erről árulkodik Cumuleo 1593. november 21-én kelt instrukciója is.[7] Hasonlóan vélekedtek a háborúpártiak is, akiknek a véleményét Baranyai Decsi János az 1593-ban gyulafehérvári országgyűlés után tartott tanácskozáson felszólaló Báthory Boldizsár szájába adja.[8] Egy évvel később azonban, mint utaltunk rá, gyökeresen megváltozott a belpolitikai helyzet, Báthory Boldizsár a török ellenes háború leghevesebb ellenzőjévé vált. 1594 nyarán Erdélyben a belpolitikai helyzet pattanásig feszült, a tordai országgyűlésen leszavazták a fejedelem előterjesztését, aki ennek hatására lemondott, de nem hagyta el az ország területét, hanem Kővárba húzódott, ahová összevonta a hozzá hű katonai vezetők egységeit, és segítségükkel végül sikerült visszaszereznie hatalmát. A kolozsvári országgyűlés kimondta a törökkel való szakítást, majd ezután sor került a leszámolásokra. Ezzel az Erdélyi Fejedelemség egy hamarosan bekövetkező török támadás fenyegetését vonta a magára, amelyből a tatárok nyári átvonulása adott ízelítőt. A hadi helyzet továbbra is súlyos volt, a császári csapatok Győr térségében védekezésre kényszerültek, amikor a Szinán vezette oszmán felmentő sereg Bécs irányában nyomult előre. A Lengyelországba menekült Báthory testvérek pedig, bosszúért lihegve, mindent elkövettek, hogy akadályozzák Báthory Zsigmond terveit. Ezek hatására a fejedelem úgy döntött, hogy egyik kipróbált olasz hívét, Fabio Gengát, aki egyik kegyencének és kamarásának, Simonénak a testvére volt, Rómába küldi.

Fabio 1594. szeptember 8-án indult el, de nem egyenesen Róma felé vette az irányt, mivel először Alfonso Carrillóval kellett találkoznia Bécsben. Ezután indult csak Graz érintésével Itáliába, ahol felkereste Vincenzo Gonzaga mantovai herceget, Ferdinando

[6] A szentszék politikájáról l. *Jan Paul Niederkorn:* Die europäischen Mächte und der „Lange Türkenkrieg" Kaiser Rudolf II. (1593–1606). Wien, 1993. (a továbbiakban: *Niederkorn*) 70–102. o.

[7] Nunciusok, 36. o.

[8] *Baranyai Decsi János* magyar históriája (1592–1598). Ford. *Kulcsár Péter.* Budapest, 1982. 84–97. o.

Medici toszkán nagyherceget és Francesco della Roverét, Urbino urát, végül megérkezett Rómába VIII. Kelemen pápához. A fejedelem igyekezett minél alaposabban felkészíteni megbízottját az útra, ezért követét beajánlotta az összes útba ejtett itáliai hatalmasságnak.[9] Carrillo és Genga a továbbiakban is összeköttetésben maradt egymással, Fabiót nem csak „otthonról", hanem Prágából is ellátták új hírekkel, amire már csak azért is rendkívül nagy szüksége volt, mivel a helyzet mindkét feladatát illetően állandóan változott.

Küldetésére ugyanis széleskörű diplomáciai offenzíva keretén belül került sor. Először Carrillo indult július végén Regensburgba, a birodalmi gyűlésre, ahol találkozott az új prágai nunciussal, Cesare Specianóval, majd Prágába, hogy előkészítse Bocskai István októberi útját, amelynek célja a szövetség megkötése volt kölcsönös biztosítékok mellett II. Rudolf és Báthory Zsigmond között. E két követség közé esik Genga útja, aki valamikor szeptember végén Bécsben számolt be Carrillónak az új fejleményekről, a kivégzésekről és Báthory Boldizsár bebörtönzéséről.

A követ október 26-án ért Rómába, ahol már nagyon várták.[10] A pápa bő egy héttel később, november 7-én fogadta nyilvános audiencián, ahol előadta megbízatását.[11] Fabio Gengára kettős feladat hárult; magyarázatot kellett adnia a fejedelem nevében a kivégzésekre, illetve el kellett érnie, hogy a Szentszék hathatós anyagi és katonai segítséget nyújtson a következő háborús évben. Csak az egyik instrukció maradt ránk, amelyben a leszámolásokról esik szó, de minden bizonnyal készült egy másik is, amelyet az is bizonyít, hogy a segítségkérés ügye az előző témánál jóval nagyobb nyilvánosságot kapott. A fejedelem elleni összeesküvést illetően a Fabio Gengának adott *Instruttione* hangsúlyozta, hogy [a fejedelemnek] mindig az volt a célja, hogy a szent hit védelmében szembeforduljon a törökkel. Ellenségei nem tudtak törvényesen fellépni ellene, ezért arra törekedtek, hogy a hatalom ígéretével először a maguk pártjára vonják családtagjait, akik ambícióik által hajtva, dacára annak, hogy elárasztotta őket javadalmakkal, elfogadták az ajánlatot. Ezután megakadályozták, hogy a rácokat hathatósan megsegíthessék, ami miatt azok súlyos vereséget szenvedtek. Ezt látva biztonságos helyre húzódott vissza, ami után az árulók előkészületet tettek leváltására. Összehívták az országgyűlést, ahol azonban felszólaltak a szászok képviselői és eltávozott uruk visszahívását követelték. Erre a lázadók követeket küldtek Kővárba, és azon kezdtek gondolkozni, hogyan tegyék el láb alól; Kendy Sándor azt javasolta, hogy mérgezzék meg, vagy késsel ölje meg Báthory Boldizsár a saját szobájában. Felmerültek egyéb módok is, Boldizsár például többször bejött hozzá pisztolyt rejtegetve magánál, miközben a közelben hívei tartózkodtak ugrásra készen. Ezen okok miatt kénytelen volt saját vérét elítéltetni, Boldizsárt börtönbe vetni, öt lázadót pedig kivégeztetni. Az instrukció mindazonáltal hangsúlyozta, hogy mindent az előírásokat betartva, törvényesen tettek, és kényszerből, a kereszténység és az ország érdekeit szem előtt tartva. A követi utasítás arra is különös gondot fordított, hogy mindezt

[9] Vincenzo levelét l. Archivio di Stato di Mantova (ASMn) Archivio Gonzaga (AG) busta (b) 533. Nr. 1. Carrillóét l. Carrillo Alfonz jezsuita-atya levelezése és iratai (1591–1618). II. k. (Magyar Történelmi Emlékek I. oszt. Okmánytárak, 41. k.) Gyűjt. *Veress Endre*. Budapest, 1943. (a továbbiakban: *Carrillo*), 123. o. A nagyhercegnek írt ajánlását l. Archivio di Stato di Firenze (ASF) Archivio Mediei (AM) Filza 4469. Nr. 20. Az erdélyi fejedelmek levelezéséről készült mikrofilmet *Horn Ildikó* bocsátotta rendelkezésemre.

[10] *Carrillo*, I. 87. és Archivio di Stato di Venezia (ASVe) Dispacci al Senato. (Senato, Dispacci) Constantinopoli (Constantinopoli) Filza 34. 93r–v.

[11] Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi ţarii-româneşti. (1593–1595). Vol. IV. Pub. *Andrei Veress*. Bucureşti, 1932. (a továbbiakban: Documente IV.) 150. o.

alaposan, a bizonyítékok felsorolásával kell a pápa elé tárni. A végén húsz pontba foglalta össze azokat a vádpontokat, amelyek alapján a bebörtönzések és a kivégzések történtek.[12]

Az erdélyi belpolitikai események híre a lehető legrosszabbkor érkezett a Vatikánba. Szeptember 29-én elesett Győr, ami általános megdöbbenést és riadalmat keltett. Elég egy pillantás a térképre, hogy megértsük, miért okozott akkora sokkot a fontos vár bevétele. Győr nem csak Bécs kulcsa volt, nem csak az örökös tartományokat védte, hanem Itáliát is. Ráadásul nem kevésbé heves harcok folytak Horvátországban is, ahonnan néhány napi menettel el lehetett érni az észak-itáliai területeket.[13] Paolo Paruta velencei követ meg is jegyezte, hogy az erdélyi megbízott – némi habozás után az *agente* szóval illeti, először ugyanis nem volt biztos abban, hogy a protokollnak megfelelően megilletie Gengát az *ambasciatore* cím –, nehéz helyzetben van, mivel igen kétséges, hogy ebben az aggasztó katonai helyzetben a pápa tud-e segíteni.[14] Szinán ugyanis nem csinált titkot abból, hogy a következő évi hadjáratának célja Bécs elfoglalása lesz. A város eleste pedig egyet jelentett volna az osztrák tartományok elfoglalásával, ami után Itália, illetve a következő „kizil elma", Róma következik.[15]

A helyzeten csakis egy megelőző háborúval lehetett segíteni, az pedig természetesen felértékelte Prága egyetlen potenciális szövetségesének, Erdélynek a szerepét. Speciano pápai nuncius ezért tett meg mindent, hogy a húzódozó, Erdélyre inkább ellenségként, mint barátként és szövetségesként tekintő prágai udvar teljesítse a fejedelem küldöttei, Carrillo és Bocskai feltételeit. A leszámolások azonban végveszélybe sodorták az eddig elért eredményeket. Rómában Genga megérkeztekor, és még utána néhány hétig, nem tudták pontosan, hogy mi történt. A Lengyelországba menekült Báthory András hetente írogatta leveleit testvérei és saját maga ártatlanságát bizonygatva. Október 5-ei, 15-ei és 16-ai levelei[16] nagyjából Fabio Genga Rómába érkezésekor, illetve nem sokkal utána futottak be az államtitkárságra, amelyekben a bíboros homlokegyenest eltérő verzióját adta elő a történteknek.

Éppen ezért először Gengát faggatták ki, mégpedig alaposan; ennek részleteit sajnos nem ismerjük, azt azonban tudjuk, hogy a követ a történtekért elsősorban a jezsuitákat tette felelőssé. Carrillo aggódva említette Leleszi elveszett levelére hivatkozva, hogy az erdélyi követ a Társaságot említette a leszámolások egyik kiagyalójaként.[17] Fabio Genga nem is tehetett mást, Báthory András ugyanis egyik október 16-ai levelében kétségét fejezte ki az iránt, hogy Rómában, mint írja, a Carrillo- és a Genga-félék gesztikulációjának, akik egyszerre lépnek fel tettesként és bíróként, inkább hinnének, mint neki.[18]

A későbbi levelekben elsősorban a jezsuiták bűnrészessége kerül előtérbe, a támadások elsősorban ellenük irányulnak, bár András alábbiakban idézendő, a lengyel szenátus előtt tartott beszédében a fejedelem erkölcsi züllöttségét az olasz zenészek viselt dolgaival illusztrálta. Mivel sem a jezsuitákban, sem az olasz udvaroncokban nem bízott, a

[12] Documente privitóre la istoria românilor. Vol. III/2. Cul. *Eudoxiu Hurmuzaki*. Bucuresti, 1888. (a továbbiakban *Hurmuzaki*) 387–390. o.

[13] *Tóth Sándor:* A mezőkeresztesi csata és a tizenöt éves háború. Szeged, 2000. (a továbbiakban: *Tóth*) 130–131. o.

[14] ASVe Senato, Dispacci. Roma. Filza 34. 93r–v.

[15] *Fodor Pál:* A szultán és az aranyalma. Budapest, 2001. 179–211. o. és *Tóth*, 129–134. o.

[16] Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (MTAK) Veress-hagyaték, Ms. 419. II. 825–826., 836–839., 841–843.

[17] *Carrillo*, I. 144. o.

[18] L. a 16. jegyzetet. A Genga család, különösen Simone, haszonélvezője volt nem csak az 1594., hanem az előző évi, Gyulai Pál, és Gálffy János kivégzésével végződő leszámolásoknak is.

bíboros azt kérte a pápától és Cinzio Aldobrandini államtitkártól, hogy küldjék Erdélybe vizsgálóbíróként Germanico Malaspina lengyelországi pápai nunciust.[19] A levél megírása után kapta a hírt, hogy bátyja, Boldizsár már nincs az élők sorában, mert a fejedelem megfojtatta. Ezért rögtön tollat ragadott, és tájékoztatta az államtitkárt Boldizsár kegyetlen haláláról, akinek még azt sem engedték, hogy halála előtt meggyónjon, nem engedték be hozzá Ladó Bálint jezsuitát, aki egy ideig nála volt misszióban Fogarason.[20]

Ezek után már nem lehetett a vizsgálat kérdését megkerülni. Rómában egyáltalán nem voltak meggyőződve a bíboros bűnösségéről, ugyanis nehezen tűnt hihetőnek, hogy éppen ő, aki még 1594 tavaszán-nyarán is óriási lendülettel vetette bele magát a pápa és Báthory Zsigmond képviseletében a császárral kötendő szövetséget célzó tárgyalásokba,[21] hirtelen unokaöccse ellen fordult volna. Két testvérével, Istvánnal és Boldizsárral kapcsolatban azonban már nem voltak ennyire biztosak; mindkettő nagyhatalmú, vagyonos ember volt, Boldizsár ráadásul katona, ezért mindketten könnyen kísértésbe eshettek a hatalmat illetően.[22] A vizsgálatnak tisztáznia kellett a Báthory testvérek szerepét és ki kellett derítenie, hogy valójában mi történt, mi igaz a fejedelem vádjaiból, és mi a bíboroséiból.

Egyik fél sem könnyítette meg a vizsgálatot végzők dolgát. Báthory András 1594 végén, a varsói országgyűlésen, a szenátus előtti rövid orációjában zsarnoksággal vádolta meg a fejedelmet, aki kegyetlenségben még Nérón is túltesz.[23] Ezt követően még szélesebb nyilvánosság elé lépett; nyomtatásban is közzétette vádjait a fejedelem és tanácsosai ellen.[24] A műből eddig, sajnos, egyetlen példány sem került elő, így azt sem tudjuk, mikor jelent meg,[25] de talán nem járunk messze az igazságtól, ha feltételezzük, hogy a nyomtatvány hasonló stílusban és tartalomban fogalmazta meg vádjait Erdély fejedelmével szemben, mint a lengyel király és szenátorai előtt tartott beszéd.

Ezt már nem lehetett meg nem történtté tenni; Rómában is úgy ítélték meg, hogy a Báthory testvérek e lépésükkel ingoványos talajra tévedtek, és több kárt okoztak, mint hasznot. A mű kiadásával az addig bizalmasan kezelt ügy a lehető legszélesebb nyilvánosságot kapta, ami komoly politikai következményekkel járhatott. Elég, ha a protestáns országokra, elsősorban a német birodalom rendjeire gondolunk, akik joggal mondhatták ezután, hogy az egymást irtó katolikusoktól semmi jót nem lehet várni. Veszélybe kerülhettek a birodalmi segélyek, amelyek nélkülözhetetlenek voltak a háború folytatásához, de ami a legfőbb, Erdély további szerepe is megkérdőjeleződött a majdani koalícióban. Rómában attól féltek, hogy egy ilyen ingatag hátországgal a fejedelem nem tudja eljátszani azt a szerepet, amelyet neki szántak és nem lesz képes visszaverni azokat a támadásokat, amelyek török és tatár részről fogják érni területét.

Ráadásul Lengyelországban Jan Zamoyski személyében hatalmas pártfogója akadt az igazságot követelő Báthory Andrásnak, akit politikai lépései miatt gyanakodva figyeltek

[19] L. a 16. jegyzetet és *Horn Ildikó:* Báthory András. Budapest, 2002. (a továbbiakban: *Horn*) 185. o., valamint Archivio Segreto Vaticano (ASV) Fondo Borghese III. Vol. 18. 175v.

[20] Ladó fogarasi tartózkodásához l. *Carrillo,* II. 34. o.

[21] MTAK Veress-hagyaték, Ms. 419. II. 757.

[22] ASV Fondo Borghese III. Vol. 18. 166v.

[23] *Hurmuzaki,* IV/II. 1–3. o.

[24] Az első a pápának ez ügyben írt levelének kinyomtatásától Zamoyski még visszatartotta. *Horn,* 185. o.

[25] Mivel a szenátus előtt decemberben hangzott el a beszéd, a fejedelem február 10-i levele pedig nem említi a művet, valószínűnek tartom, hogy valamikor 1595 tavaszán jelent meg. Ezt támasztja alá Visconti 1595. május 25-én kelt levele, aki úgy tudja, hogy Prágában és Grazban is megjelentek a krakkói gyűlésen mondottak. Nunciusok, 79. o.

Rómában. A nagykancellár nem volt híve a háborúnak, és félő volt, a viszályt arra fogja felhasználni, hogy valamelyik Báthoryt segítse az erdélyi trónra.[26] Ebben az esetben viszont az a veszély fenyegetett, hogy a fejedelemség nem lép be a koalícióba, az örökös tartományok és Itália pedig minden addiginál nagyobb veszélybe kerülnek. Ez volt igazából az egyetlen pont, ahol felmerült a bíboros felelősségének a kérdése a véres nyári eseményekben. Ezért került komolyan szóba a bíboros Örök Városba hozatala, sőt még az is felmerült, hogy ezt erőszakkal tegyék meg.[27] A Szentszék számára tehát létfontosságú volt az egymás torkának ugró Báthory rokonok közti béke helyreállítása.

1594 decemberében[28] Erdélybe érkezett a „vizsgálóbiztos," Malaspina helyett Arnulf Uchański sulejówi apát személyében, mivel Rómában úgy döntöttek, hogy a lengyelországi nuncius inkább Báthory András lépéseit kísérje figyelemmel. Uchańskit, akinek személye a bíboros számára is elfogadható volt, a fejedelem nyilvános kihallgatáson fogadta, ahol a lengyel országgyűlésre küldendő erdélyi követ küldetését is megtárgyalták. Néhány nappal később kerítettek sort egy magánkihallgatás keretében arra, ami Uchański jövetelének igazi oka volt, vagyis az apát által *funestissimus casus*nak nevezett rokongyilkosságra. A levelet, amely részletesen beszámol a kínos jelenetekben nem szűkölködő beszélgetésekről, kulcsfontosságúnak tartjuk a felek további magatartásának megértése szempontjából, ezért az alábbiakban részletesen ismertetjük.

A fejedelem Uchański küldetésének igazi okait a kötelező udvariasság szabályait betartva hallgatta meg. Ez mindenekelőtt az apát megbízóinak szólt, aki nem csak Malaspinát, hanem magát a Szentszéket képviselte Gyulafehérváron. Uchański először is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy az adott helyzetben a Szentszék a Báthory család István által megalapozott nimbuszának megtartását mindennél előbbre valónak tartja, már csak azért is, mivel a két testvért a lengyel országgyűlés honosította, az ügy tehát Lengyelországot is érinti. A lengyel király István utódjaként és Jagelló Anna révén rokonaként, személyesen is érintett az ügyben. Nem mulasztotta el hangsúlyozni azt sem, hogy erdélyi küldetésére nem csak Zsigmond lengyel király közbenjárásának eredményeként, hanem a lengyelországi pápai nuncius és Cinzio Aldobrandini államtitkár, végső soron tehát a pápa kifejezett kívánságára és utasítására került sor. A fejedelem hasonló előzékenységgel válaszolt, köszönetet mondott a király és az államtitkár aggodalmáért és kitüntető figyelméért ennek a szomorú esetnek az orvoslásában. De mivel a lehető legigazságosabb okok késztették arra, hogy azt tegye, amit tett, nem érti, miért fordultak a szentatyához. Új, sőt hallatlan dolognak nevezte, hogy egy olyan ügyben, amelyben uralkodóként ítéletet hozott, a pápához fellebbeznek. Ezzel az erdélyi rendek sem értenek egyet, ráadásul már kimerítően tájékoztatta az ügyben a szentatyát, aki alaposan megismerhette az egész ügyet. (Láthattuk, hogy a Fabio Gengának átadott instrukció valóban bőségesen, a legapróbb részletekbe menően taglalta a lázadók elvetemültségét és aljasságát.)

Az apát erre azt válaszolta, senki sem kételkedik abban, hogy a jognak megfelelően, igazságosan járt el, de Rómában attól félnek, hogy egyesek, akiknek érdekében áll a rokonok közti viszály elhintése, elszakíthatják a közte és unokaöccsei közt fennálló vérségi köteléket. Ami a pápa döntőbíráskodását illeti, egyáltalán nem szokatlan dolog, hogy

[26] *Horn*, 188–189. o.

[27] Uo. 187–190. o. és ASV Fondo Borghese III. Vol. 771. 193r.

[28] Veress tévesen január végére teszi az apát megérkeztét, v. ö. *Carrillo,* I. 112. o. Uchański levelét l. Archivio Doria-Pamphilj (ADP) Fondo Aldobrandino (FA) b. 5. 124r–126v.

egy uralkodó alávesse magát a szentatya ítéletének, a rendekre pedig nem tartozik ez a családi viszály. És mivel az ő megkérdezésük nélkül ítélkezett, az ügyet is az ő beleegyezésük nélkül lehet a pápa elé vinni, aki különben is egyedül jogosult arra, hogy egyházi személy felett ítélkezzék. Arra, hogy már mindenről informálta őszentségét, az apát azt válaszolta, még alaposabban és még körültekintőbben kell tájékoztatni, hogy minden részletet ismerve tudjon igazságot szolgáltatni. A fejedelem három nap gondolkodási időt kért a válaszadásra, amiért cserébe azt kérte, hogy elmondhassa tettének okait, időben ifjúkoráig visszamenve. Mikor tehát István király elhagyta az országot, azt tizenkét tanácsúrra bízta, amiről értesülvén unokaöccse, ifjabb Báthory István, hatalmas haragra gerjedt, és a tanács vezetőjét, akit ellenségének gondolt, meg akarta öletni. Ez volt az első árulása. István király e hírek hallatán három tanácsosra bízta az országot, akik közé megint nem került be ifjabb Báthory István, és gyilkos szándékában akkor is kitartott, amikor egyetlen kormányzó maradt (azaz Ghiczy János), éppen az, akit kezdettől fogva halálra szánt. Ez volt a második illetve harmadik árulása.[29]

Báthory István után Boldizsár következett. Boldizsár hosszú külhoni peregrinációjából hazatérve rögtön szervezkedni kezdett és mindent megtett, hogy a tanácsurakat és a rendeket ellene, az ifjú tapasztalatlan uralkodó ellen fordítsa. Miután igyekezete sikertelen maradt, Istvánnal együtt elhatározta, hogy megmérgezik, amire a kancellár esküvője szolgáltatott alkalmat. Törökországból hozattak mérget, ám egy, a fejedelmet kedvelő, közelebbről meg nem nevezett csausz értesült tervükről, és méreg helyett egyszerű gyökeret küldetett Boldizsárnak. Azután pisztollyal akarták megölni, amelyet Boldizsár állandóan a zsebében hordott, hogy a fejedelmet a hálószobájában ölhesse meg. A pisztolyt Zsigmond, állítása szerint, a saját szemével látta. Unokaöccse végül mindenkivel lepaktált, csak hogy félreállíthassa az útból; azt tervezte, hogy élve vagy halva a töröknek adja át. Erre bizonyítékul a fejedelem azokat a leveleket hozta fel, amelyeket Boldizsárnál találtak, mikor lefogták. Az apát akkor megkérdezte, honnan tudták még Boldizsár fogságba vetése előtt, hogy mit tartalmaznak azok a levelek, amire Zsigmond azt felelte, hívei hívták fel rájuk a figyelmét.

A kardinális ellen nem tudott, és nem is akart semmit felhozni. Csak azért koboztatta el birtokait, mert attól tartott, hogy a kivégzett személyek szolgái elfoglalják a várait, és onnan árthatnak neki. Mikor az apát azt kérte a fejedelemtől, hogy adja vissza András javait, azt válaszolta, tüstént visszaadná, ha a bíboros nem írt volna ellene olyan leveleket, amelyekben őt kegyetlen zsarnoknak festette le. Azokat az irományokat egy kedves híve küldte meg neki a császári udvarból.[30] Kérésére Jósika kancellár előadta a leveleket, amelyeken Uchański felismerte Carrillo kézírását. Később kiderült, hogy hazugságot tartalmaznak, ezért tagadta, hogy a bíboros írta volna azokat, és kijelentette, még ha valódiak lettek volna is a levelek, akkor sem érdemelt volna Báthory András akkora büntetést,

[29] Báthory Zsigmond állításai csak részben felelnek meg az igazságnak. A tizenkét tanácsosra bátyja, Báthory Kristóf halála, 1581 után bízta csak az országot. Köztük volt Ghiczy János, a későbbi kormányzó is. A hármas tanácsnak nem volt tagja, mivel Báthory István Várad élére helyezte. Forrásaink alátámasztják a fejedelem azon állítását, hogy ifjabb Báthory István és Ghiczy János közt személyes nézeteltérés volt, mivel István Ghiczy helyére akart lépni a kormányzóságban, de arról egyelőre nincsenek információnk, hogy mikor támadt személyes ellentét köztük. A Báthory István halála után bekövetkezett belpolitikai válságról és az udvari frakciókról legújabban l. *Horn*, 120–127., 130–132. o. Ezt az ellentétet táplálhatta a váradi kapitányság elnyerése is, amely a fejedelemség legfontosabb katonai tisztsége volt, és amelynek élére éppen Ghiczy halála után helyezte unokaöccsét az ifjú Báthory Zsigmond.

[30] Az akkor Prágában tartózkodó Carrillóról van szó.

hogy megfosszák javaitól. A bíboros és testvére mindenben alávetették magukat a pápai döntésnek, ezért a fejedelemnek is követnie kellene példájukat. Erre Zsigmond a már említett érveket adta elő, hozzátéve, hogy unokatestvérei gyűlölik őt. Ha alávetné magát a pápa ítéletének, akkor András és István eljárását is fel kellene tárni, a legapróbb részletekig. Uchański azt felelte, hogy semmilyen bántódás nem fogja érni személyét, és mégis csak más dolog önként alávetnie magát, mint ha azt más felszólítására tenné. A fejedelem azonban megmaradt előbbi elhatározásában. A többi kérdésben, István és felesége, illetve Boldizsár özvegye vagyonát illetően, amelyek ügyében az apátot szintén megbízták, három napon belül választ ígért, amivel azonban egészen december utolsó napjáig késlekedett, noha Simone Genga közvetítésével több alkalommal is az ügy kedvező kimenetelével kecsegtették, és a bíboros javainak visszaadására bíztatták. Még Uchański tanácsát is kikérték, aki két dolgot javasolt: 1. mivel a törvényes eljárást mellőzve végezték ki az urakat, jobb az egész ügyet házon belül tartani, és mindent a tanácsosokra hárítani. 2. adja vissza a testvérek elkobzott javait. Úgy tűnt, hogy mindkét tanácsát megfogadják, sőt Zsigmond azt is megígérte, hogy a Báthory testvéreknek mindent visszaad, amikor két olasz, Mosto és Pompeius[31] hírül hozták, milyen beszédet tartott a bíboros a lengyel szenátus előtt. Erre a fejedelem mindent visszavont. Uchański újabb magánkihallgatást kért, hogy választ kapjon, aláveti-e végre magát a fejedelem a pápai döntőbíráskodásnak.

Sok mellébeszélés után Báthory Zsigmond két tanácsúr társaságában december utolsó napján fogadta az apátot; a lengyel országgyűlésre Sennyey Pongrácot jelölték ki, akinek mindenben a lengyelországi pápai követ, Germanico Malaspina nuncius útmutatásai szerint kellett eljárnia. Az összes többi kérdésben nemleges választ kapott, mondván, hogy a bíborosnak veszélyes lenne várakat visszaadni, a pápát pedig megfelelően tájékoztatta a történtekről. Sennyey küldetését az apát örömmel fogadta, és egyúttal kérte a fejedelmet, üzenjen valamit a lengyel királynak magánúton is, mert amit sok érvvel megtámasztva előadott, a legnagyobb gyalázatára válik majd, mivel kizárólag a saját haszna keresését, és nem a megbékélés szándékát fogják kiolvasni belőle. Nem igazságos, hogy a bíborostól mindent elvegyenek, mert semmilyen bűnt nem követett el, azokat a bizonyos leveleket is ártatlanságának védelmében írta. Végezetül az apát hangsúlyozta, hogy nem beszámolni kell őszentségének, hanem a kompromisszum érdekében az ő ítéletére kell bízni az ügyet, amiről írásos nyilatkozatot kért. A fejedelem erre azt válaszolta, hogy Istennek ajánlja ügyét. Az audiencia ezzel véget ért.

Nem sokkal később az apátot felkereste Simone Genga és a lengyel királynak, illetve a nunciusnak szóló leveleket és hitlevelet adott át. Arra a kérdésre, mit mondjon a fenti személyeknek, azt a választ kapta, hogy mivel mindent hallott a fejedelemtől, külön levél nem szükséges. Báthory Zsigmond ezután pihenés céljából elutazott Gyulafehérvárról, Simone Gengát pedig újra Uchańskihoz küldte tanácsért. Az apát megint megpróbálta elérni, hogy a fejedelem adja írásba a bíboros ártatlanságát. Genga január 1-én a fejedelem után ment, 5-én fel is kereste, de semmit nem végzett, mert Zsigmond csak a régi nótát fújta, és feledékenységére hivatkozott; amikor visszaindult, magával vitte a fejedelemnek írt leveleket is. Ugyanakkor az apát is visszaadta a hitlevelet, mondván, addig nem megy el, amíg nem kap egyenes választ kérdéseire a fejedelemtől. A levél hátralévő részében

[31] Giovanni Battista Mosto jeles madrigálszerző 1592-ben került Gyulafehérvárra. Az ő nevéhez fűződik az udvar zenei életének a megszervezése. *Barlay Ö. Szabolcs:* Romon virág. Fejezetek a Mohács utáni reneszánszról. Budapest, 1986. 335–340., 350–355. o. A másik zenészről, Pompeius Panichius Bononiensisről nem tudunk közelebbit.

Uchański a hadihíreket ismertette.[32] Gyulafehérvári tartózkodásának további részletei nem ismeretesek; január 25-én még Erdélyben, Kolozsváron tartózkodott.[33] A várost hazafelé tartva érinthette, mert február elején már nem találjuk az országban.

Látogatásának mérlege bizonyosan nem volt pozitív; ezt tanúsítja a fejedelem Fabio Gengához írt dühödt hangú levele, amelyben azzal vádolta az apátot, hogy a bíboros felbérelt embere.[34] A fentebbi levélből láthattuk, hogy ez nem volt igaz, de azt is, hogy Uchański, megbízásának megfelelően, egyáltalán nem bánt kesztyűs kézzel Báthory Zsigmonddal és felelősségre vonta tetteiért. A fejedelem leveléből értesülünk arról is, hogy Báthory András újabb ütőkártyát játszott ki ellene; beküldte azt az 1594. július 27-ei keltezésű, Báthory Boldizsárnak írott levelét, amelyben a fejedelem felajánlotta volna unokaöccsének a trónt.[35] Zsigmond hosszasan bizonygatta szentszéki követének, hogy a levél hamis, sem a keltezése, sem a stílusa, sem a pecsét nem egyezik, és arra kérte általa a szentatyát, hogy fossza meg bíborosi rangjától unokaöccsét. Joggal érezhette, hogy sarokba szorították; minden ellene szólt, a lengyel király és Zamoyski világosan tudtára adták, hogy nem hisznek neki; Báthory András a császári udvarba is írt, ahol az Erdély és a Habsburgok közti szövetség megkötése érdekében éppen akkor nehéz, sok nézeteltéréssel és bizalmatlansággal terhelt tárgyalások folytak. A Szentszék vizsgálóbiztost küldött, amivel szintén jelezte, hogy legalábbis aggályosnak tartja a bíboros kisemmizését. Uchański gyulafehérvári útja, illetve az azt követő hetek jelentették a csúcspontot, akkor érte a Vatikán részéről a legerősebb nyomás a fejedelmet.

Amikor azonban Rómában kiválasztották Alfonso Viscontit, az erdélyi pápai nunciust és elkészítették számára az instrukciót, mégis Gyulafehérvár érdekeit tartották szem előtt, és nem a Lengyelországba menekült Báthory testvérpár igazságát; bár azt nem mondhatjuk, hogy az utasítás ne szentelt volna tág teret a problémának, mivel külön függelék szólt erről, s a nuncius feladataként a felek kibékítését jelölte meg. Az elkobozott javakért Erdélyen kívüli birtokokat kellett volna kapnia Andrásnak és Istvánnak, bár a részletekről semmit nem tudunk meg. Az utasítás január 15-i keltekor még nem tudták, hogy Zsigmond megszerezte az említett, július 27-ei levél másolatát, ezért tartalmát nem is kívánták a tudomására hozni. Elfogadták a fejedelem érvelését, a Boldizsár és István ellen felhozott, húsz pontba szedett vádakat, és – nem foglalva állást a valódiságot illetően – taktikai lépésének tudták be megírását.[36]

A Szentszék magatartása Báthory Zsigmond javára történő megváltozásának hátterében a nagypolitikában végbemenő események álltak. Elég egy pillantást vetni Carrillo jezsuita atya levelezésére, hogy ezt megértsük: Uchański még el sem hagyta Erdély területét, amikor Prágában aláírták a fejedelemség és II. Rudolf közötti szövetség okmányait.[37] Az egyezménybe belefoglalták Mária Krisztierna és Báthory Zsigmond között létesítendő házasságot is, ami a Szentszék kitartó és igen erőteljes nyomására történt.

[32] E rendkívül izgalmas jelentés további, a fejedelmi propagandát érintő vonatkozásaival másutt foglalkozom.

[33] *Carrillo,* I. 112. o.

[34] *Carrillo,* II. 425–429. o.

[35] *Wolffgangi de Bethlen*: Historia de rebus Transsylvanicis. Tom. III. Cibinii, 1783. (a továbbiakban: *Bethlen* III.) 420–423. o.

[36] „Puo però essere che il prencipe abbandonando lo stato, volesse fare di necessità virtù, et che con quella lettera procurasse di coprire maggiormente la dissimulatione, con la quale era sforzato di procedere." Nunciusok, 66. o.

[37] A január 28-i szerződés aktáinak kritikai kiadását l. *Roderich Goos*: Österreichische Staatsvertrage. Fürstentum Siebenbürgen (1526–1690). Veröffentlichungen der Kommission für Neuere Geschichte Österreichs 9. Wien, 1911. 226–231. o.

Az idő sürgetett, Szinán előző évi sikerei után a következő évre Bécs ostromát ígérte, Róma és Prága számára létfontosságú volt, hogy újabb frontot nyissanak a török hátában. A Báthory Zsigmond ellen meginduló vizsgálat, illetve annak folytatása viszont azzal fenyegetett, hogy Erdély nem csatlakozik, így a királyi országrész magára marad a harcban. Ráadásul aggasztó hírek érkeztek a Báthory testvérek török kapcsolatairól, Szinán nagyvezír ajánlatáról, aki Istvánt akarta Erdély trónjára ültetni.[38] Ezzel szemben Báthory Zsigmond személye, aki többször, és több csatornán keresztül is kifejezte elkötelezettségét a respublica christiana iránt, a vatikáni érdekek szempontjából sokkal értékesebbnek számított, mint az angol királynővel, a protestáns választókkal, és a Szentszék által nem kedvelt, kiismerhetetlen Zamoyskival kapcsolatot tartó Báthory testvérek. Az erdélyi uralomváltás túlságosan magas ár lett volna, amelyet a Vatikán nem akart megfizetni; előnyösebb volt tehát az ügyet a kulisszák mögött elintézni, Báthory Andrást hallgatásra, Zsigmondot pedig engedékenységre bírni. Az instrukció a nuncius lelkére kötötte, hogy mindenhová kövesse az ifjú uralkodót, férkőzzön a bizalmába, tájékozódjon terveiről, céljairól, adjon tanácsokat neki, mivel tanácsadói szinte kivétel nélkül eretnekek.[39]

Fabio Genga másik feladata a Szentszék katonai és anyagi segélyének kieszközlése volt. Amikor 1595 júniusában hazaindult,[40] saját szemével győződhetett meg arról, hogy teljes erővel folyik a pápai csapatok felállítása, hadbiztosok járnak szerte Itáliában, hogy a nyári hadjáratra megfelelő számú zsoldossereggel indulhassanak Magyarországra. A sereg élére a pápa unokaöccsét, Gianfrancesco Aldobrandinit jelölte, akinek feladata a császári, és az erdélyi sereggel való együttműködés volt.[41]

Az erdélyi hadmozdulatot is magában foglaló hadműveleti terv elfogadásában nem kis szerepet játszott az erdélyi követ; az általa előadottak ugyanis nagy figyelmet keltettek. Az általa benyújtott *Discorso*[42] hét fő érvet hozott fel Erdély támogatásának kérdésében és három dolgot kért. Az érvek a következők: A fejedelem erős és sikeres hadsereg fölött rendelkezik, engedelmes országot kormányoz: „a nemeslelkű és bölcs fejedelem Isten segítségével csodálatos sikereket érhetne el ebben a háborúban, kivételes bölcsességét legutóbbi intézkedései is megmutatták, amikor úgy rendezte el dolgait, hogy ne kelljen többet félnie alattvalói hűtlenségétől". A nyári leszámolásokat, ellentétben az instrukcióval, Genga itt már egyenesen az uralkodói erények egyik megnyilvánulásaként adta elő, megkerülve ugyanakkor azt a kényes kérdést, hogy a megtorlások a fejedelem katolikus családtagját sem kerülték el. Sőt egyenesen ebből próbált erényt kovácsolni, amikor a háború addigi nem túl sikeres eredményeit összefüggésbe hozta a leszámolásokkal: „Ha a fejedelmet nem akadályozták volna meg a lázadók abban, hogy elinduljon, a háború ügye most egészen másként állna, mivel a szerencsétlen rácokat a törökök közt végzett nagy mészárlás után újra alávetették, ők azonban látván, hogy a baj csak az említett árulók miatt következett be, megőrizték jó akaratukat a fejedelem iránt és újra felajánlották szolgálataikat és készek fellázadni."[43] Erdélyt alkalomadtán megsegítenék a rácok, a bolgárok

[38] *Kruppa Tamás:* Erdély és a Porta 1594–1597. évi békealkudozásainak történetéhez. *Századok,* 2003. 603–651. o.

[39] Nunciusok, 51. o.

[40] *Carrillo,* II. 181–182. o.

[41] Az 1595. évi hadjáratról *Florio Banfi*: Gianfrancesco Aldobrandini magyarországi hadivállalatai. *Hadtörténelmi Közlemények,* XL. (1939.), 16–33. o.

[42] Discorso del Signore Fabio Genga fatto a papa Clemente VIII. sopra le cose di Transilvania, l'anno 1595. In: *Giacomo Bascapé*: Le relazioni fra l'Italia e la Transilvania nel secolo XVI. Roma, 1931. (a továbbiakban: *Bascapé*) 173–176. o.

[43] *Bascapé,* 174. o.

és a lengyelek is. A következő érv földrajzi természetű; Erdélyt a természet erőddé tette, amely ráadásul elég gazdag ahhoz, hogy egy egész hadsereget átteleltessen, és tavasszal onnan indítsanak hadjáratot Konstantinápoly felé, amely Erdélyhez jóval közelebb van, a Balkán török helyőrségei pedig a lázongó keresztény lakosság és a magyarországi háború miatt szinte teljesen kiürültek, úgy hogy szabad az út Konstantinápoly felé.[44] Az utolsó érv a hadvezérlettel kapcsolatos; Genga azt ajánlotta, hogy a Konstantinápoly ellen vonuló hadsereget Báthory Zsigmond vezesse, mivel a magyarok szívesebben harcolnának egy magyar, mint egy idegen parancsnok alatt és hűségesebbek is lennének hozzá. A pápának meg kellene meggyőznie a császárt, akiről a *Discorso* is kénytelen elismeri, hogy bizalmatlan Báthory Zsigmond személyével kapcsolatban. Ezzel szemben a fejedelem már kimutatta jóakaratát, amikor elhagyva a bevált hűséget, török támadásnak tette ki magát és országát. A pápa járjon közbe érdekében az uralkodónál, akihez amúgy is szövetségi viszony fűzi.[45]

Ami a segítség módját illeti, katonaságra, pénzre és szövetségesekre van szüksége. A katonaságon itt azt a pápai hadsereget értette, amelynek toborzása ekkor már gőzerővel folyt. Őket is természetesen a *Transilvano* vezetné, mivel az előző évi tapasztalatok azt mutatták, hogy a németek és az olaszok nem férnek össze. A fejedelem viszont közmondásosan szereti az olaszokat, ezért sokkal jobban ellátná és becsülné őket. A magyar katonaság jóval olcsóbb, így ugyanannyi pénzből nagyobb hadsereget tudna felállítani. Ami a szövetségeseket illeti, Erdély fejedelme elsősorban a spanyol, és a lengyel királyra, illetve az orosz cárra számítana. Forrásaink tanúsága szerint Fabio Genga 1594. november 7-én adta elő megbízatását a pápa előtt,[46] a *Discorso* hónapokkal később született meg. A szöveget kiadó Giacomo Bascapé 1595-re datálta az orációt. A rendelkezésre álló adatok alapján pontosíthatjuk a szöveg keletkezésének idejét; mivel tényként kezelte a császár és a fejedelem között január 28-án kötött szerződést, februárban pedig Genga Firenzében tartózkodott, így valószínű, hogy valamikor márciusban, vagy áprilisban született.

Fabio Genga, mint arra már utaltam, október vége óta folyamatos kapcsolatban állt Gyulafehérvárral, ahonnan további utasításokat és friss híreket várt és kapott. Ennek szép példája a fejedelem november 22-ei, prágai ügynökéhez, Alfonso Carrillóhoz írt levele, amelyben friss harctéri hírekről tájékoztatta Rómában időző követét, majd függelék formájában tíz pontba sorolta az okokat, amelyek miatt Erdélyben bizonyosra veszik, hogy a következő évben a török a fő csapást nem a királyi országrészre, hanem Erdélyre fogja mérni. Ez létfontosságú a Porta számára, mivel Moldva, a Havasalföld és Erdély elszakadása állandó fenyegetést jelent a hátában, különösen a fejedelemség Várad és Temesvár környéki területei, a Havasalföld és Moldva pedig a török és tatár sereg felvonulási útvonalát illetően. A román vajdaságokból szerzik be a Konstantinápoly ellátásához szükséges élelmiszert. Végül a vazallusok engedetlenkedése súlyos presztízsveszteséget jelent a Porta számára, amelyet nem hagyhat megtorlatlanul.[47]

Egy nappal később a fejedelem ugyanilyen tartalmú levelet írt Fabio Gengának; ebből hiányzik a függelék, ellenben két példánya is megtalálható Rómában, az államtitkárság aktái között. Csupán egyetlen mondatban tér el egymástól a két szöveg, amely ékesen

[44] *Bascapé*, 174–175. o.
[45] Uo. 176. o.
[46] Erről l. a római velencei követ, Paolo Paruta november 12-i jelentését: Documente IV. 150–151. o.
[47] Ugyanilyen tartalmú levelet kapott egy nappal későbbi dátummal Alfonso Carrillo is: *Carrillo*, II. 135–139. o.

bizonyítja, hogy az erdélyi követ diplomáciai manővereit, kulisszák mögötti egyezkedéseit, hogyan segítették a szinte nap, mint nap Gyulafehérvárról és Prágából érkező friss hírek. Az egy mondatnyi eltérés háromezer tatár megölését adja hírül, amely első látásra talán nem tűnik olyan fontos hírnek, de igen jól jöhetett a harctéri sikerekre váró és vágyó Kúria, és persze az ura érdekét képviselő erdélyi követ számára.[48]

A Gyulafehérvárról érkező híradásokat olvasva további egybeesések figyelhetők meg. A *Discorso* Moldva és Havasalföld csatlakozásával számol; Áron moldvai vajda, állította Genga, többször is jelét adta törökellenességének, és titokban a Havasalföld urával is megegyezett, amelyről Carrillo Fabio Gengának és a fejedelemnek írott leveleiben is olvashatunk.[49] A *Discorso* második pontja jelentős erdélyi győzelemről, négyezer levágott törökről és negyven elfogott, lőszerrel és ágyúkkal megrakott hajóról számol be. Ez a hír Carrillo Fabio Gengához írott, október 11-én kelt leveléből származik.[50]

A téli hadviselés ötlete szintén a levelezésanyagban merült fel először. A fejedelem idézett, november végén kelt levele szerint a török a Havasalföldön akar áttelelni, hogy utána Erdélyre támadjon, ezért arra készül, hogy csapatait oda küldje, és előzze az ellenséget. Jósika István erdélyi kancellár is Fabio Gengára hivatkozott,[51] amikor a Szentszék azon, általa alapvetően elhibázottnak minősített elgondolását említette, hogy nem finanszírozza a téli hadviselést, ami miatt súlyos helyzetbe kerülhetnek a Moldvában, a Havasalföldön és a Lugos környékén áttelelő, jelentős létszámú erdélyi csapatok. Jósika levele más szempontból is igen érdekes: a téli hadműveletek fontosságát ecsetelve megjegyezte, hogy most ugyanazt csinálják az erdélyi csapatok, amit Hunyadi János és Mátyás király idejében is megtettek, vagyis a Balkánon 1443–1444 telén folytatott hadműveletek és a Szabács megvívásával végződő 1475–1476. évi hadjárat példája is ott lebegett az erdélyi stratégák szeme előtt, amikor kidolgozták a balkáni hadjárat tervét.

A fentebb említett, szinte szövegszerű egyezések arra utalnak, hogy a Rómában tartózkodó erdélyi követet folyamatosan ellátták friss hírekkel, háttéranyagokkal, amelyek nagyban segítették kényes diplomáciai megbízatásának teljesítésében. Ezt próbálta előmozdítani a *Discorso* egy, a dicső múlthoz méltó, grandiózus törökellenes háború víziójának felvázolásával, amelynek lényege, hogy nem védekező, hanem támadó háborút kell vívni, és azt Erdély területéről kell elindítani Konstantinápoly felé. A hadsereg több mint fél tucat nemzet katonáiból állna, de főleg kelet-európaiakból, akiket Erdély fejedelme vezetne. Ez az elképzelés lényegesen különbözött attól a haditervtől, amelyet Prágában fogadtak el, és ami, ha éppen nem a védekező háború hívei kerekedtek felül, a Bécs előterében lévő várak, majd Buda és a főváros környékén fekvő erősségek elfoglalásával számolt. Amit Erdély ura szorgalmazott, az tulajdonképpen a „nagy" Báthory István politikai végrendeletének a végrehajtása lett volna, aki egy Erdély vezette nemzetközi koalíció élén akarta célkitűzését megvalósítani.

Amikor Rómába megérkezett Győr elestének híre, és elkezdődtek a lázas előkészületek a következő évi hadjáratra, előkeresték azokat a régi terveket, amelyek ügyében Báthory István a 80-as évek közepén folytatott tárgyalásokat a pápai kúriával. Ez volt

[48] A neki címzett és a Carrillóéval egy mondat kivételével szó szerint egyező függeléket l. Documente privitóre la Istoria Românilor. Vol. XII. Cul. *Eudoxiu Hurmuzaki*. Bucuresci, 1903. (a továbbiakban *Hurmuzaki* XII.) 24–25. o. A Gengának írt levelet l. Documente IV. 151–154. o.

[49] Az október 11-én, és november 22-én kelt leveleket l. *Carrillo*, I. 86., 92. o.

[50] Uo. I. 85–86. o.

[51] 1595. február 12-i, Carrillónak írt levelét l. Uo. I. 118. o.

az a haditerv, amelyet Báthory András 1584. évi római követségén a pápa elé terjesztett, amelynek egyik rövid, tömör megfogalmazása a vatikáni kézirattár egyik kódexében található *Parere di Stefano re* című irat.[52] A Genga *Discorsó*jában szereplő elemek mindegyike, a lengyelek, magyarok, a két román vajdaság, Moldva és a Havasalföld összefogása, a balkáni népek, a görögök és a bolgárok fellázítása, a hadsereg nyugat-európainál alacsonyabb zsoldja, végül a támadás iránya mind megtalálható a *Pareré*ben. Az irat e többnemzetiségű hadsereg létszámát 50 ezer lovasban és 40 ezer gyalogosban állapította meg, amely a szárazföldön indított offenzívával egy időben egy tengeren indított támadással is számolt. Ennek célja a Konstantinápoly elfoglalása illetve az Oszmán Birodalomnak európai területeitől való elvágása lett volna. Ez a grandiózus terv azonban igazi nemzetközi összefogást kívánt, és csak a Földközi-tenger másik nagyhatalmának, a Spanyol Királyságnak a segítségével lehetett megvalósítani.

A katonai és anyagi segítség elnyerését szolgálta a pápa unokaöccse, Gianfrancesco Aldobrandini 1594 decemberi madridi útja, amelynek nem titkolt célja a katolikus király anyagi és lehetőség szerint katonai segítségének kieszközlése volt. Az Aldobrandini számára készült követutasítás[53] első kézből tudósít a pápai politika célkitűzéseiről is, mivel az instrukció egyik fogalmazványa előtt olvasható bejegyzés szerint az irat VIII. Kelemen saját kézírása.[54] A viszonylag terjedelmes követutasítás egy, a *Pareré*hez hasonló grandiózus török elleni vállalkozást vázol fel, egy olyan nagy ligát, amelybe keleten a perzsák és az oroszok, nyugaton az angolok, franciák, hollandok, spanyolok a Habsburg Birodalom, Lengyelország, Magyarország, Erdély, Moldva, a balkáni népek és természetesen Itália foglalnak helyet. Az összkeresztény koalíció felállításáról, a perzsák bevonásával együtt, a XV. századtól kezdve rengeteg tervezett készült, VIII. Kelemen csupán elődei elképzeléseit elevenítette fel. A követutasítást a Magyarországon kialakult katonai helyzet elemzésével kezdte, és felhívta a követ figyelmét arra, hogy a királynak mindent részletesen el kell magyaráznia. Sorra vette a magyar végvári rendszer fontosabb várait, majd arra a következtetésre jutott, hogy Győr eleste után a török, illetve Szinán nagyvezír következő logikus lépése Bécs megtámadása lesz, ami 1595-ben várható. Mivel a császárváros nincs kellőképpen megerősítve, rövid idő múlva el fog esni, utána az örökös tartományokban nem marad olyan erősség, amely hosszú ideig dacolhatna a török előrenyomulással. A következő cél pedig már Itália, és szintén hamarosan az ellenség kezébe kerül, mert az várhatóan összefog a dalmát területeken igen nagy hatalomra szert tevő uszkókokkal. Itália elfoglalása után az oszmánok a tengeren is átveszik a hatalmat, tehát Spanyolország sem lesz biztonságban.

A helyzet drámai felvázolása után tért rá az instrukció az orvoslás módjaira. Levonva a múlt tanulságait, támadó háborút javasolt, majd sorra vette a háború szempontjából szóba jövő országokat. A haditervhez érve Báthory István és V. Sixtus e témában folytatott, és a *Parere* kapcsán már említett részletekre hagyatkozott, de meglepő egyezéseket fedezhetünk fel Genga *Discorsó*jával is. Erdély, mondja az instrukció, 30 000 lovast képes kiállítani, ugyanannyit, mint Moldva, amelynek vajdája, jóllehet eretnek, egyértelmű

[52] Kiadva Báthory István erdélyi fejedelem és lengyel király levelezése. II. k. (Monumenta Transsilvanica). Gyűjt. *Veress Endre*. Kolozsvár, 1944. 278–279. o.

[53] Erdélyt és Moldvát illető részét l. Documente IV. 147–150. o. A teljes szöveg: Die Hauptinstructionen Clemens' VIII. für die Nuntien und Legaten an den europäischen Fürstenhöfen (1592–1605). Hrsg. *Klaus Jaitner*. Tübingen, 1984. 278–303. o.

[54] Az instrukciót l. ASV Fondo Borghese III. Vol. 17A. ff. 57r–89r., fogalmazványát 49r–52v.

támogatásáról biztosította a pápát két levelében is. A Genga féle irat is ugyanekkora hadseregről tesz említést, de a Havasalföld haderejével együtt. Az instrukcióban ugyan fel sem merült a vajdaság neve, de szó sincs arról, hogy Rómában megfeledkeztek volna e fontos szövetségesről. Amikor az erdélyi követség megérkezett Rómába, a Havasalföld még nem szakított a portával, Mihály vajda ugyanis óvatos volt, hiszen megfelelő biztosítékok hiányában öngyilkosság lett volna a lázadás. Báthory Zsigmond Alfonso Carrillóhoz írott, november 22-ei levelében számolt be először arról, hogy sereget küldött a Havasalföldre, hogy szép szóval vagy erővel rávegye annak urát a csatlakozásra. Ugyanezt írta Fabiónak is Rómába, az a levél azonban nem maradt ránk.[55] A hír leghamarabb december második felére érhetett az Örök Városba, akkor azonban Gianfrancesco már elindult Spanyolországba, a Havasalföld csatlakozásáról tehát még nem tudhatott. Ezért nem számolt a vajdaság haderejével. A fentebb vázolt haditervet a pápai segédcsapatok leendő vezére bő egy hónappal Madridba érkezése után, 1595 március 6-án egy a követi utasításával szinte szó szerint egyező *discorso* formájában benyújtotta II. Fülöpnek.[56] Küldetése eredményes volt; a spanyol király határozott ígéretet tett a pénzsegély folyósítására.[57]

Gianfrancesco Aldobrandini Madridba érkezésével egy időben indult el Alfonso Visconti cerviai püspök is, de jóval konkrétabb elképzelésekkel a tarsolyában. Az Erdélybe küldött nuncius személyének megválasztásában különös gonddal jártak el. A kongregáció október 30-án tartott ülésén hosszú vita alakult ki a pápai küldött személyével kapcsolatban; az első helyre Antonio Caetanót Capua érsekét jelölték, a másodikra Viscontit, a harmadikra a már említett Amaltheót. Ez utóbbit a bíborosok túlságosan hideg embernek találták, a capuai érsek ellen pedig az szólt, hogy idős, nem bírná a fáradságokat, kevés pénze van, ráadásul még prágai nuncius korában megsértette az uralkodót.

A cerviai püspököt a pápa eredetileg Malaspina felváltására akarta Lengyelországba küldeni, ahová Erdély érintésével ment volna, de tervéről, mivel III. Zsigmond, Visconti személye ellen kifogást emelve tiltakozott a lengyel királyság ügyeibe való túlzott pápai beavatkozás miatt, lemondott.[58] Visconti tartózkodási helyéül Erdélyt jelölték ki, ám először Lengyelországba kellett mennie, hogy rávegye III. Zsigmond lengyel királyt a csatlakozásra:[59] az instrukciójában rögzített haditerv megvalósításához nélkülözhetetlen volt a lengyelek csatlakozása. A fentebb mondottak után egyáltalán nem meglepő, hogy a nuncius megbízatása a Genga által beterjesztett régi-új erdélyi haditerv elemeit ismételte meg; konkrétan, név szerint utalt az erdélyi követre és az általa benyújtott javaslatra, megjegyezve, hogy annak végrehajtása sokkal nagyobb haszonnal kecsegtet, mint akár Esztergom, Székesfehérvár, vagy Buda visszafoglalása, és időben is rövidebb ideig tart, mint a várak egymás utáni megvívása. Az egyesült hadsereg vezérének személyét illetően a Szentszék szintén az erdélyi javaslatot fogadta el. Külön Visconti lelkére kötötték, hogy óvatosan járjon el, mivel a magyarok császár- és németellenes érzelmei, illetve a nemzeti királyság eszméje igen veszélyes helyzetet teremthetnek, és veszélybe sodorhatják az egész vállalkozás sikerét.

[55] *Carrillo*, II. 135–136. o.

[56] A levelet l. Archivio General de Simancas, Segretaría de Estado, legajo 965., 106., a discorsót 108–120.

[57] *Niederkorn*, 203–207. o.

[58] ASV Segreteria di Stato. Nunziature diverse. Vol. 146. 457r.

[59] Ez persze nem sikerült, de részletei nem tartoznak szorosan témánkhoz. A lengyel magatartásról *Niederkorn*, 470–498. o.

Visconti kinevezése és állandó nunciusként Erdélybe való elküldése az erdélyi diplomácia egyértelmű sikere volt. A fejedelem mindenképpen szeretett volna udvarában tudni egy vatikáni követet, mert azt remélte, hogy rajta keresztül könnyebben tud kapcsolatot tartani a Szentszékkel, könnyebben megértetheti az erdélyi álláspontot. A Habsburg menyasszony kezéhez a *princeps* cím, és a hozzátartozó *Serenissimus* megszólítás járult, a Szentszék legmagasabb szintű diplomáciai elismerésével együtt, amellyel a Báthory dinasztia presztízse komolyan megnőtt.

A siker elérésében oroszlánszerepet játszott a Genga család is. Fabio úgy érkezett meg Rómába, hogy maga mögött tudhatta Claudio Acquaviva jezsuita rendfőnök és Ferdinando Medici toszkán nagyherceg hathatós támogatását. Acquaviva generális figyelmébe Carrillo ajánlotta az urbinóit, jól tudta ugyanis, hogy a követ szereplésétől függ a rend jövője Erdélyben. A törökös párt félreállítása megnyitotta az utat további kollégiumok felállítása, és ami talán még ennél is fontosabb volt, egy jövőbeli balkáni misszió, illetve a pravoszláv világ irányában történő terjeszkedés előtt. Nyilván ezért is nézték el Fabiónak, amikor a saját és családja homályos szerepét elhallgatva, a leszámolásokért Carrillót és a jezsuitákat tette felelőssé.

A másik nagy pártfogó, Ferdinando Medici a Gengákra saját udvaroncaiként tekintett; Simone tulajdonképpen az ő szolgálatában került először Báthory István udvarába, majd annak halála után Gyulafehérvárra. Fabio még Rómában tartózkodott, amikor arról értesült, hogy a fejedelem, bizalmának jeleként, főkamarásává nevezte ki.[60] A fejedelmi udvarban betöltött pozíciója természetesen egykori ura közvetett befolyásának megnövekedésével is járt. Ő látta el folyamatosan hírekkel a firenzei udvart, ahol részletes híradások által értesülhettek az Erdélyben bekövetkező eseményekről. Természetes volt tehát, hogy az erdélyi követséget a *granduca* is támogatta, minden rendelkezésére álló eszközzel. E támogatás eredményeként érkezett 1595 őszén Erdélybe kb. 200 főnyi firenzei kontingens Silvio Piccolomini vezetésével.[61] A nagyhercegség érdekeltségét jelezte az is, hogy az Erdélybe induló Viscontit Fabio egészen Firenzéig kísérte.

Nem szabad megfeledkeznünk a kiterjedt Genga család egy másik, Rómában huzamosabb időt is eltöltő tagjáról, Gianbattista Gengáról sem, aki azelőtt udvari orvosként szolgált a fejedelmi udvarban és a pápai kamarási címet is elnyerte.[62] Amikor testvére júniusban hazautazott, ő maradt Rómában az erdélyi érdekek képviselőjeként. Továbbította a híreket a két főváros között és tartotta a kapcsolatot a Szentszékkel.[63] Később is sok dolga akadt, mivel Erdély hivatalosan is belépett a háborúba; a fejedelemségből, az olasz katonai és diplomáciai jelenlét miatt is, özönleni kezdtek a hírek.

Bonyodalmak a moldvai vajdaság miatt; erdélyi-lengyel viszály a régió fölötti uralomért

Amikor Genga június végén hazaindult, már javában folytak az előkészületek Esztergom ostromára. A császári hadvezetés, amint az várható volt, a birodalom érdekeit

[60] *Carrillo,* II. 123. o.

[61] *Angelo Pernice:* Un episodio di valore toscano nelle guerre di Valacchia alla fine del secolo XVI. In: Archivio Storico Italiano LXXXIII. (1925) 249–297.

[62] Nunciusok, 53. o. és *Carrillo,* I. 515. o.

[63] Gianbattista jutalma szolgálataiért a fent említett címen kívül közelebbről nem ismert egyházi javadalmaztatása volt: *Carrillo,* I. 206., 208., 217., 272., 304., 633. o.

szem előtt tartva, nem támogatott egy Lengyelország és Erdély irányából induló balkáni hadjáratot, sem a partiumi várövezet felszabadítását. A Gianfrancesco Aldobrandini vezette pápai segédcsapatok ennek megfelelően Esztergom alá vonultak. Báthory Zsigmond, szentszéki ügynökén keresztül, már június folyamán elkezdte sürgetni a pápai csapatok mielőbbi Erdélybe vonulását. A befutó hírekre hivatkozva azt állította, hogy az oszmán főcsapás nem a császárváros, hanem az engedetlen Erdély és a fellázadó román vajdaságok ellen fog irányulni.

Valóban, Murád szultán január végén bekövetkező halála több hónapos bénultságot okozott Sztambulban, III. Mehmed, az új uralkodó csak a március folyamán kezdett aktívan is foglalkozni a birodalom ügyeivel. Szinán nagyvezírt leváltották, helyébe Ferhád került, aki nem támogatta a szárazföldi háborút. Emiatt lelassultak az előkészületek, bár a török sereg, mint kiderül a fejedelem leveleiből, az Erdély elleni támadás előkészítésének céljából több helyen is hidat vert a Dunán. Ebben a helyzetben minden óra, minden perc számított, a császári hadsereg viszont leragadt Esztergom alatt. Végül, hála a Németalföldről kikért kiváló hadparancsnok, Karl Mansfeld erélyének, a vár augusztus végén kapitulált. Megteremtődött tehát az esélye annak, hogy a hadsereg a fejedelemségbe vonuljon. A segély azonban késett, a Porta pedig, kihasználva a fejedelem szorult helyzetét, csauszai útján békét ajánlott,[64] és bocsánatot ígért minden a szultán ellen elkövetett „bűnre". Báthory Zsigmond iménti idézett leveleibe finoman beleszőtte a csauszok közelgő érkezésének hírét is, akik Porta békeajánlatát hozták. Nyilván arra számított, hogy ez eléggé hatásos érv lesz, és rádöbbenti a pápát, hogy mekkora veszély fenyegeti a háború és a kereszténység ügyét, ha nem érkezik meg a hőn áhított segítség.

Báthory Zsigmondnak azonban a Szentszéknél is több oka volt az aggodalomra. A tél folyamán híre jött, hogy nemrég felesküdött hűbérese, Áron moldvai vajda együttműködik a törökkel, illetve a háborúból magát távoltartó Lengyelországgal. A fejedelem gyorsan cselekedett; erdélyi csapatokat rendelt a vajdaságba, Áront elfogatta és Erdélybe vitette,[65] helyére pedig Stephan Razvant állította. Razvan nem sokáig örülhetett a vajdai széknek, mert szeptember folyamán a közben szabadon engedett Áron segítségére siető lengyel csapatok Moldva területére léptek és elkergették. A hír általános megdöbbenést keltett Gyulafehérváron; a rossz hír a Szinán elleni hadikészülődés kellős közepén érkezett. De talán még ennél is aggasztóbb volt az, hogy a lengyel csapatok bevonulása mögött Lengyelország nagykancellárja, Jan Zamoyski állt, aki jó kapcsolatokat ápolt a Zsigmond elleni szervezkedéseivel fel nem hagyó Báthory Andrással. A helyzet nemcsak azzal fenyegetett, hogy az Erdélyi Fejedelemség két tűz közé szorul, hanem azzal is, hogy gyorsan felbomlik az a szövetség, amit olyan nehezen sikerült tető alá hozni, és aminek megvalósításán annyit fáradoztak a pápai diplomaták.

A fejedelem rögtön tollat ragadott; az események gyors változását kiválóan érzékelteti a levélírás ritmusa. Szeptember 18-án kelt első levelében még bizonytalan, meg nem erősített információként említi a moldvai lengyel hadmozdulatokat. A levél lezárása után beérkező hírek azután megerősítették a szállongó, bizonytalan híreszteléseket; Stephan Razvant tényleg elűzték trónjáról. A vajda menekülése Zamoyski lelkén szárad, írta a fejedelem, amelyet a tőle kapott levél is bizonyít. A kancellár viszont szemére hányta a fejedelemnek, hogy esztelen módon fellázadt a török ellen, aminek következtében

[64] L. a 38. jegyzetet.
[65] *Carrillo*, II. 147., 174. o.

előbb-utóbb meg fog bűnhődni.[66] Zamoyski levele ugyan nem maradt ránk, de tartalmát rekonstruálni tudjuk Simone Gengáéból, aki sietett értesíteni a fejleményekről Erdély római megbízottját, Gianbattista Gengát. Zamoyski azzal az ürüggyel támadott, hogy az erdélyi csapatok kivonultak a vajdaságból, amely így védtelenül maradt, és Lengyelország is fenyegetett helyzetbe került. Az új vajdát, Jeremia Movilát[67] néhány ember hívta csak vissza, és az sem igaz, hogy Razvan hatalmas adókat vetett volna ki az országra, éppen ellenkezőleg, leszállította azokat, mivel azt akarta, hogy mindenki elégedett legyen. Bizonyítékul mellékelte a kancellár levelét is.[68]

Zamoyski állításai csak részben feleltek meg az igazságnak, az erdélyi csapatok ugyanis azért vonultak ki Moldvából, mert a fejedelem a Brassó melletti táborba rendelte őket, ahová elvárta a kb. 14 000 főnyi moldvai segéderőt is, beérkezésükre azonban a lengyel támadás miatt már nem került sor. A tatárok valóban késlekedtek, de nem azért, mert távol akarták tartani magukat a harctól, hanem mert Gázi Giráj önálló akcióra szánta el magát és saját testvéreit akarta kineveztetni Moldva és a Havasalföld élére. Ezért rendelt el nagyarányú mozgósítást. A lengyel és tatár csapatok októberben farkasszemet néztek egymással, végül azonban tárgyalóasztalhoz ültek. A csucsorai béke értelmében Jeremia Movilát ültették a trónra, aki a Porta támogatását is bírta.[69]

A Moldvával kapcsolatos probléma gyökere azonban nem csupán a tatárok felbukkanásában, vagy eltűnésében rejlett. A vajdaság a XIV. század, vagyis Nagy Kázmér uralkodásától kezdve lengyel hűbérnek számított. A Lengyel Királyság ezt a jogigényt próbálta érvényesíteni, felhasználva a török jelenlét meggyengülését. Moldvára azonban az Erdélyi Fejedelemség mellett, amely 1595 májusában hűbéri esküre kényszerítette Áront, magyar királyként II. Rudolf császár, sőt mint láttuk, a tatár kán is pályázott. Ezek a törekvések feszültek egymásnak 1595 folyamán, amelyet súlyosbított a Báthoryak családi viszálya, és az Erdély elleni küszöbön álló török offenzíva. A fejedelmen és Simone Gengán kívül a császár is a törökkel való lepaktálás miatt vádolta meg Rómában Zamoyskit és III. Zsigmond lengyel királyt.

A vádak alóli tisztázása érdekében a kancellár írt VIII. Kelemen pápának, és azt bizonygatta, hogy Moldvával kapcsolatban a Lengyel Királyság csak régi jogigényével élt. Nem tagadta tehát már a lengyel beavatkozás tényét, de hozzátette, mindezt a kereszténység érdekében tette, mert Moldvát védeni annyi, mint a Magyar Királyság és Erdély hátát oltalmazni. Ezért köszönetet és nem rágalmazást érdemel, a titkos lengyel, török és tatár tárgyalások tényét Moldva ügyében pedig tagadta, mondván, azok valóban a királyság érdekeit szolgálnák, de ő nem tenne ilyet, csak a király és a rendek előzetes engedélyével, és csakis akkor, ha az egész kereszténység érdekeit szolgálná.[70] Rómában hittek, mert hinni kényszerültek neki; a tatárok valóban nem törtek be a fejedelemség területére, és eltekintve az erdélyi-lengyel viszony elhidegülésétől, úgy tűnt, hogy a feje-

[66] Documente IV. 275. o.

[67] Áron haláláról l. ASV Fondo Borghese III. Vol. 89B. 128v–129r. Szántó szerint Jósika mérgeztette meg, hogy megszerezze vagyonát. V. ö. Monumenta Antiquae Hungariae. (1593–1600). Vol. IV. Ed. *Ladislaus Lukács* S. I. Romae, 1987. (a továbbiakban: MAH) 561. o.

[68] Documente IV. 276., 280–282. o. Zamoyski Malaspina nuncius előtt is magyarázkodni kényszerült. V. ö. Roma, Biblioteca Vallicelliana, Ms L 18. 164r.

[69] *Ivanics Mária:* A krími tatár kánság a tizenöt éves háborúban. Budapest, 1994. (a továbbiakban: *Ivanics*) 86–88. o.

[70] Zamoyski 1596. január 20-án kelt levelét l. Biblioteca Apostolica Vaticana (BAV) Capponiani Latini (Capp. lat). Vol. 164. 92r–95v.

delemség nyugodtan felkészülhet a küszöbön álló támadás elhárítására. Bár hiányoztak Razvan moldvai hadai, Báthory Zsigmondnak jókora, kb. ötvenezres hadsereget sikerült kiállítania. Velük együtt érkezett meg hosszú római útjáról Fabio Genga is néhány olasz honfitársa kíséretében.

A havasalföldi hadjáratra betegsége miatt nem tudta elkísérni a fejedelmet, bátyja, a fontos posztot betöltő Simone azonban részt vett a harcokban Flaminióval, a másik testvérrel egyetemben, aki onnan is írta beszámolóit testvéreinek, az Erdélyben tartózkodó, betegeskedő Fabiónak illetve Gianbattistának Rómába. Bár a hadjárat nagy visszhangot kiváltó győzelemmel végződött,[71] ennek ellenére Báthory Zsigmond és országának gondjai sokasodtak; a fejedelem novemberben újra Moldvába küldte Razvant, aki azonban Jeremia, az új vajda csapataitól januárban vereséget szenvedett és fogságba esett, ahol először megcsonkították, majd kivégezték.[72]

Az előző évi hadjárat nagy veszteségei miatt a Szentszék az 1596. évben nem tervezett újabb hadjáratot, csak anyagi segítséget ígért. Maradt a császári udvar, ahová Báthory Zsigmond Alfonso Carrillo és Visconti kíséretében február elején elutazott. Ott sem járt azonban sikerrel; a birodalmi kincstárt szintén kimerítette a háború, ezért csupán egy hatezer fős katonai segítséget helyezett kilátásba,[73] amely azonban a mezőkeresztesi vereség miatt később nem jutott el a fejedelemségbe. Ennél többet nem sikerült kicsikarni a császártól.

Súlyosbította a helyzetet a fejedelem magánéleti válsága is. A Mária Krisztiernával kötött házasságot, rejtélyes impotenciája miatt, nem tudta elhálni. A házastársi kudarc és a beígért segítség elmaradása miatt le akart mondani. A fejedelem gondolkodásmódját már jól ismerő Carrillónak és Viscontinak, Speciano prágai pápai nunciussal együtt minden erejüket latba kellett vetniük, hogy Zsigmondot elhatározásának megváltoztatására bírják. Igyekezetük végül sikerrel járt, akkor azonban a fejedelem hirtelen elhatározással, az etikettet megsértve, hazaindult. Előtte azonban még rávette az Erdélyből hónapok óta szabadulni akaró Carrillót, hogy először utazzon Rómába, majd Madridba és érje el a pénzügyi segítség Erdélybe küldését. Carrillo április 4-én ért az Örök Városba, ahol a pápa, tekintettel az ügy fontosságára, már másnap audienciát adott számára. A fejedelem kérése meghallgatásra talált, a szentatya ígéretet tett havi 20 000 scudi hét hónapra történő folyósítására. Hasonló sikerről számolhatott be a nyári madridi kihallgatás után.[74]

Eközben Erdély körül tovább bonyolódtak az események. A moldvai harcokkal körülbelül egy időben, a fejedelem távollétében fellázadtak a székelyek. A mozgolódás közvetlen kiváltó oka a székely szabadság visszavonása, pontosabban meg nem adása volt, amit Báthory Zsigmond a havasalföldi hadjáratban való részvételért cserébe ígért. A mozgalmat a fejedelem távollétében kormányzó Bocskai brutálisan leverte. Az ügy a lengyelországi száműzetésben élő Báthory testvérek számára igen kínos következménnyel járt. Tavasszal Moldvában elfogták Veres Dávidot, aki Báthory István megbízásából az év elején, nem tudni pontosan, vagy a Székelyföldön járt, vagy csak egy iratot jutta-

[71] A havasalföldi hadjárat visszhangjáról l. *Kruppa Tamás:* Marciare verso Constantinopoli. Báthory Zsigmond havasalföldi hadjárata és a jezsuita propaganda. In: Művelődési törekvések a korai újkorban. Tanulmányok Keserű Bálint tiszteletére (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez 35.), 307–325. o.

[72] Documente V. 11. o.

[73] *Szilas,* 75. o.

[74] Uo. 75–76. o.

tott be oda, amelyben a volt váradi kapitány a székelyeket, elvett szabadságuk visszaadását kilátásba helyezve, Báthory Zsigmond uralmának megdöntésére szólította fel.[75] Ha ehhez hozzávesszük, hogy akkor már egy éve keringtek a hírek András és István török tárgyalásairól, érthetővé válik a Szentszék gyors és határozott reagálása. A pápa rendkívüli követén, Enrico Caetanin, Malaspinán és Radziwiłł bíboros egykori titkárán, Marzio Malacridán keresztül megpróbálta rávenni András, hogy vonuljon a háttérbe.[76] E fordulatból úgy tűnt, hogy a Báthory testvérek, politikailag felesleges és hibás lépésük eredményeként, 1594 ősze óta először defenzívába szorultak, és az ügyből Zsigmond fog hasznot húzni – amennyiben pillanatnyilag nem kellett tőlük tartania.

Más volt azonban a helyzet a Lengyel Királysággal. A moldvai ügy óta az erdélyi–lengyel kapcsolatok mélyponton voltak. Az október 22-én a tatárokkal megkötött csucsorai béke[77] általános felháborodást keltett; Enrico Caetani nuncius másik feladata a közben utána küldött másik pápai megbízottal, Benedetto Mandinával együtt éppen a lengyel csatlakozás kieszközlése volt.

Hiába tartott azonban nagy beszédet a lengyel szenátusban Mandina,[78] a lengyelek realisták maradtak, és kevesellték Miksa főherceg lemondását a lengyel trónról,[79] a Kúria által kilátásba helyezett anyagi segítséget, illetve a Moldva fölötti lengyel fennhatóság hallgatólagos elismerését, amelyet a császári és pápai diplomaták a háborúba való belépésért cserébe ajánlottak. Sőt, Erdély fejedelmének egy újabb keletű problémával is meg kellett birkóznia. Mihály vajda, aki a Havasalföld élén, rászolgálva a Vitéz melléknévre, addig bőven kivette részét a harcokból, kilátástalannak ítélte helyzetét és úgy döntött, hogy Áronhoz, illetve Jeremiához hasonlóan elfogadja a zászlót a töröktől, és kilép a háborúból. Mihály lépésében a Zamoyski vezette lengyel diplomáciának döntő szerepe volt. A kancellár Erdély és a Habsburgok szorongatott helyzetét arra akarta felhasználni, hogy kiterjessze a köztársaság befolyását a másik vajdaságra is, tehát ugyanazt a forgatókönyvet kívánta használni, mint néhány hónappal korábban Moldva esetében. A következő logikus lépés várhatóan a fejedelemség feletti uralom megszerzése egy új uralkodó trónra léptetése volt, valamelyik Báthory személyében. Mihály elhatározása tehát nem csak Erdély egész déli határát sodorta veszélybe, hanem Zsigmond uralmát is. A helyzet különösen fenyegető volt, mivel akkor már biztos hírek érkeztek a szultán személyes hadba vonulásáról. Kézenfekvőnek tűnt, hogy III. Mehmed először Erdélyre fog csapást mérni.[80]

Fabio Genga második római követsége 1596-ban

A szorongató katonai helyzetben Báthory Zsigmond újabb római követség indítását határozta el. A követségnek eddig nem ismertük a dokumentumait, a ránk maradt forrásokból annyi derült csak ki, hogy Fabio Genga 1596 nyarán újra Rómába utazott. Újonnan előkerült iratok alapján most fény derül római útjának részleteire is, amelyek

[75] *Horn*, 192. o. és Documente V. 12–13. o.
[76] Az ügyről bővebben a legújabban *Horn*, 190–193. o.
[77] *Ivanics*, 87. o.
[78] Megbízólevelét l. Documente V. 6–8. o.
[79] *Niederkorn*, 485–491. o.
[80] *Tóth*, 186–203. o.

egyúttal a Szentszék és az Erdélyi Fejedelemség sokrétű kapcsolatainak újabb, igen érdekes mozzanatát villantják fel.[81]

Fabio Gengának először a grazi udvart kellett felkeresnie, mivel kettős megbízatása volt. Visszafelé útba kellett ejtenie a császári udvart is, ahol újabb instrukció várta, amelynek alapján, miután referált a császárnál, hogy mit végzett Rómában, meg kellett tárgyalnia a további teendőket.[82]

Az utasítás első bekezdései röviden megemlékeztek a hadi eseményekről, illetve a tervezett hadmozdulatokról, Temesvár ostromáról, amelyre a császár által küldött segédcsapatokkal együtt akartak sort keríteni a nyár folyamán. Zsigmond röviden tájékoztatta anyósát a lengyel királysággal Moldva miatt kialakult feszült viszonyról is. Ez közelebbről is érintette a főhercegnét, mivel Anna nevű lánya III. Zsigmondhoz ment feleségül, ezért Moldvával kapcsolatban bizonyos értelemben családi viszályról is beszélhetünk.[83] A vajdaság ügyét a fejedelem a pápa elé akarta vinni, és tekintettel a fenyegető helyzetre, azt akarta elérni, hogy vagy hagyják függőben az uralom kérdését, vagy hozzanak olyan döntést, amelyik mindkét fél érdekeinek megfelel. Ezzel összefüggésben kellett a követnek szót ejtenie Mihály vajdáról is, akit a fejedelem mindaddig trónján akar tartani, amíg hűségesen szolgál. Ezt azért volt fontos hangsúlyoznia, mivel akkor már, mint említettük, biztos információi voltak az erdélyi diplomáciának Mihály lengyel illetve oszmán kapcsolatairól és tárgyalásairól.

Ezután tért rá az instrukció Genga küldetésének bizalmasabbik felére. A követnek Mária főhercegnő elé kellett tárnia az el nem hált házasság problémáját, ami a fejedelem impotenciájából adódott. A megfogalmazásból is kiérződik az ifjú férj elkeseredése, a kétségbeesés, amely akkor fogta el, amikor a különféle praktikák, a többszöri próbálkozás után sem sikerült nemi erejét visszanyernie.[84] A tények közlésén túl a követ útján anyósa tanácsát kérte a kényes ügyben. Fabiónak bőségesen kellett ecsetelnie azt a reménytelen helyzetet, amelybe a fejedelem került; talán azért történt így, mivel már elhatározta, hogy elválik feleségétől, ám azt kíméletesen és finoman, kellő előkészítés után akarta közölni anyósával. Erre utal, hogy július 17-én, tehát az instrukció elkészülte után[85] közölte – váratlanul – döntését Visconti nunciussal és a fejedelemasszony gyóntatójával, Marcellus Pollardt[86] jezsuita atyával.

A követi utasításnak a pápa számára készült másik felében rögtön az elején szóba került a válás ügye és elhatározása, hogy a harcok után, a nyugalom beköszöntével elválik. Szolgálataiért cserébe a fejedelem bíborosi méltóságot kért, kijelentve, hogy a továbbiakban egyházi pályára kíván lépni. Az instrukciónak ez a része szintén komor hangvételű. Felpanaszolta a pápának, hogy míg ő a kereszténység szolgálatában buzgólkodott, több alkalommal is demonstrálva eltökéltségét a török elleni harcban, és az egyház jó fiaként szolgálatkészségét a Szentszék irányában, addig szövetségese, a császár, nem viselkedett a megállapodásnak megfelelően. A fejedelem keserű, szemrehányó sorait a közelmúltnak az utasításban is leírt eseményei indokolták. A Lippa felmentésére érkező erdélyi csapa-

[81] A követi utasítások szövegét l. Magyar Országos Levéltár (MOL) Családi levéltárak, P 108. Esterházy család hercegi ágának levéltára, Repositorium 77. Fasc. B. Nr. 47., 48., 49., 50.

[82] Uo. Nr. 50.

[83] ASV Fondo Borghese III. Vol. 67C. 44r és Documente IV. 224. o.

[84] *Benda Kálmán:* Erdély végzetes asszonya. Budapest, 1986. (a továbbiakban *Benda*) 42–48. o.

[85] Csak a követ számára a pápához írt ajánláson szerepel a július 14-i dátum, a többi helyen kihagyták a napot.

[86] *Benda*, 46. o.

tok, kihasználva az ostromló török csapatok elkergetése következtében előálló helyzetet, Temesvár ostromába kezdtek, ahová minden nap várták a császár által beígért segédelőket; helyettük azonban Dzsáfer temesvári pasa, a boszniai és anatóliai beglerbég, és a tatárok érkeztek meg. Ezért fel kellett hagyniuk az ostrommal. A katonai segítség elmaradását a fejedelem az irányában táplált bizalmatlanság következményeként értékelte, azért nem küldtek segítséget, pedig arra a császár a néhány hónappal korábbi tárgyalásokon határozott ígéretet tett. Belátja, hogy a császár érdekei mást diktálnak, hogy védekeznie kell, de ez nem zárja ki azt, hogy Konstantinápoly visszafoglalására együttes erővel és Erdély irányában vonuljanak fel. Tudja, hogy a keresztény uralkodók egyenetlensége miatt erre nincs sok remény, éppen ezért akart mindent a szentatya elé tárni, kérve tőle a helyzet orvoslását. Külön kitért a lengyelekre, akiket ismét megvádolt a törökkel és a tatárokkal való titkos szövetség miatt. Láttuk, hogy ez a Kúriát is rendkívüli módon izgatta, éppen ezért küldött ebben az időben rendkívüli megbízottakat a köztársaságba.[87]

A törökkel való lepaktálás gyanúja azonban Báthory Zsigmondra is ráterelődött. Az 1594. évi leszámolások nem jelentettek ugyanis egyértelmű szakítást a Portával, a csauszok 1595-ben is folyamatosan jöttek-mentek Gyulafehérvár és Sztambul között. Júliusig tudomásunk szerint már a harmadik török követség fordult meg az erdélyi udvarban.[88] Ezt mindenképpen ki kellett magyarázni, ezért az instrukció utolsó bekezdésében arra utasította követét, hogy ismertesse a török békefeltételeit, amelyek bár igen méltányosak voltak, és messzemenően szolgálták országa érdekeit, mégis, nem hogy nem tárgyalt a békéről, hanem amint alkalom adódik rá, harcba fog vonulni.

Fabiónak még egy témát kellett érintenie a pápával való tárgyalásai folyamán: a Szentszék által folyósított segély nem volt elegendő, mivel a havasalföldi hadjárat költségei mindent felemésztettek. A fejedelemnek pénzre volt szüksége, amiért, mint láttuk, Carrillót Spanyolországba küldte. Az erdélyi követnek Carrillóhoz hasonlóan újabb segélyt kellett kérnie. A fejedelemség jövedelmei ugyanis katasztrofális mértékben lecsökkentek. Az instrukció hangsúlyozta, hogy az adót nem lehet tovább emelni, a sóbevételek a kereskedelem hanyatlása miatt az egyéb bányajövedelmekkel együtt jórészt elvesztek, mivel a bányaművelés is szünetel. A tizedbevételeket szétosztották a katonáknak a családi birtokok jó részével együtt. Mindezt hosszasan kellett ecsetelnie a követnek, aki – ahogy a követi utasítás megjegyzi – a pénzügyi nehézségeket a lehető legjobban ismerte. Erdély pénzügyi helyzetének részletes taglalása a vatikáni-erdélyi kapcsolatok egy eddig ismeretlen fejezetére világít rá.

Fabio Genga 1595 februárjában nem pusztán udvariasságból kísérte egészen Firenzéig az Erdélybe igyekvő Viscontit, és a nagyherceget sem csupán a vizit kedvéért kereste fel, hanem mert tárgyalni akart I. Ferdinandóval. Nem tudni, hogy pontosan miről is folyt közöttük a szó. A mindig jól tájékozott velencei követ azonban megtudott valamit és február 22-én sietett tájékoztatni a dózsét, hogy Genga érdekes ajánlatot tett a nagyhercegnek; pénzt kért tőle közelebbről meg nem nevezett erdélyi arany- és ezüstbányák kiaknázásához. A nagyherceg, miután meghallgatta Genga ajánlatát, azt válaszolta, hogy abban az esetben, ha a Fuggerek megnyitják a bányákat, hajlandó részt vállalni a költségekből és beszállni az üzletbe.[89]

[87] L. a 78. jegyzetet.

[88] L. a 38. jegyzetet.

[89] „[Fabio Genga] ha trattato con sua altezza perchè dia danari, per cavare alcune miniere d'oro, et d'argento, che sono in quelle parti, nelle quali pare, che si procuri, che li Fucari vi entrino a parte, perchè

Bár Ferdinando de Medici tartózkodóan fogadta Fabio Genga ajánlatát, a Kúria, pontosabban Pietro Aldobrandini bíboros érdeklődését sikerült felkeltenie a dolog iránt. Fabio szeptember legvégén érkezett haza Gyulafehérvárra, nem sokkal később levelet írt a bíboros államtitkárnak, amelyben a legújabb havasalföldi hadi hírek ismertetése után rátért a bányák ügyére is. Az ügy bizalmas voltát jelezte, hogy a levél e részét már rejtjelezve írta. Elintézésével a milánói Gaspare Bigliát bízták meg, aki Fabio Genga és két másik olasz, Giraldi és Mariotto kíséretében érkezett meg.[90] Fabio sietett biztosítani megbízóját, hogy Biglia munkájával annak felépülése után, mivel társaival együtt belázasodott, messzemenően meg lesz elégedve, még annál is jobban, ahogyan megbeszéléseik folyamán ígérte. Ugyanezen a napon Biglia is írt Aldobrandininek, amelyből kiderül, hogy Simone Genga már három hónap óta, tehát kb. Fabio római elutazásával egy időben, kettőzött erővel dolgozik az ügyön. Mivel Gengát igen megbecsülik az udvarban, Biglia biztosra vette, hogy sikerrel fog járni. Rómában feszült figyelemmel várták a fejleményeket: alighogy Genga és Biglia levele odaért, az államtitkár egy rövid levélben rögtön válaszolt nekik.[91] Ezután elhallgatnak forrásaink, bár egy későbbi adat részben eloszlatja a bányák körüli homályt: Niccolini római toszkán követ 1597 nyarán arról értesítette Ferdinando Medici herceget, hogy Báthory Zsigmond elvette Fabiótól az egyik aranybányát. A levelet kiadó Veress Endre forrásra nem hivatkozva azt állítja, hogy ez az abrudbányai aranybánya volt.[92] Az ügy érdekességét és jelentőségét azonban nem az olasz kegyencek bányaügyletei adják, hanem annak messze vezető politikai szálai.

Az imént idézett adatokból kikövetkeztethetően a bányabérlethez szükséges összeg, illetve a termelés megindításához szükséges pénz Pietro Aldobrandinitől származott, aki talán magánvagyonából teremtette azt elő. Sőt, Fabio imént idézett levele azt sugallja, hogy bizonyos mértékig maga a pápa is részt vállalt a bányaügyben. Hippolito Aldobrandini, a pápaság történetében meglehetősen egyedülálló módon, jól ismerte a térséget; 1588-ban pápai követként járt a Báthory István halála miatt belpolitikai válságba süllyedt Lengyelországban, útja során pedig találkozott a térség meghatározó politikai személyiségeivel is.[93] Nem világos azonban, hogy az Aldobrandini család lépéseinek hátterében milyen konkrét megfontolások húzódtak meg. Források hiányában csak találgatni tudunk, de úgy tűnik, hogy a bányák ügye és a fejedelmi instrukciónak Erdély katasztrofális pénzügyeiről tudósító része közt összefüggés van. A Szentszék valamiképpen érdekelt volt a bányák kiaknázásában, ezt Fabio levele egyértelműen bizonyította, az utasítás nyilván ezért tért ki arra, hogy a követ magyarázza el a szentatyának, miért nem működnek a bányák.

Nem hagyhatjuk ugyanakkor figyelmen kívül a személyes ambíciókat sem; mind Cinzio, mind Gianfrancesco Aldobrandini neve felmerült az Erdélyi Fejedelemséggel kapcsolatban. 1599 decemberében a római császári követ tárgyalásain Cinzio, néhány hónappal később pedig Spinelli nuncius prágai megbeszélésein Gianfrancesco neve került szóba az erdélyi trón várományosaként. A tervek szerint Gianfrancesco feleségül

l'altezza sua ha risposto, che, quando da questi siano attesi al apertito, che vi entrará ella ancora per una portione; et intanto non si parla d'esborsare alcuno danaro." ASVe Senato, Dispacci. Firenze, Filza IX. 161r. A Fuggerek kezelték az Erdélynek szánt segélypénzt is. V. ö. *Carrillo,* I. 188. o.

[90] ASV Carte Borghese fasc. 56/1. (számozatlan). Fabio kíséretéről l. Flaminio Genga ugyanezen a napon kelt levelét: BAV Capp. lat. Vol. 164. 227v.

[91] ASV Fondo Borghese III. Vol. 9Bter. 47r–48r.

[92] Az 1597. július 25-én kelt levelet a jegyzettel együtt l. *Carrillo,* I. 550. o.

[93] *Horn,* 156–158. o.

vette volna Mária Krisztiernát, a hatalomátvétel költségeit pedig a pápa állta volna.[94] Erre viszonylag könnyű szívvel tehetett ígéretet, mivel 1598-ban a pápai csapatok elfoglalták Alfonso d'Este gazdag örökségét, a Ferrarai Fejedelemséget. Logikusnak tűnhet ezek után az a feltételezés, hogy egy ilyen megoldás már korábban is felmerült, a harmadik testvér, Pietro Aldobrandini személyével kapcsolatban is, aki, mint láttuk, érdeklődött a bányák iránt. Hivatkozhatunk a Gonzagák példájára is: Vincenzót, Mantova urát pl. 1601-ben foglalkoztatta élénken az erdélyi kormányzóság, amelyet ugródeszkának szánt a lengyel trón elnyeréséhez.[95]

III. Zsigmond bizonytalan belpolitikai helyzete, a svéd örökség problémája tehát szinte magától értetődően vonzotta a különböző dinasztiákat hasonló tervek megfogalmazására. Miért ne lehetne igaz ez az Aldobrandinikre is? Pietro először megszerzi Erdélyt, majd Lengyelországot, és a két ország erőinek összefogásával és a pápa illetve a császár segítségével a török ellen fordul. Első látásra talán merésznek tűnik ez a feltételezés, de ha figyelembe vesszük, hogy VIII. Kelement egész uralkodása alatt szinte mániákusan foglalkoztatta Konstantinápoly és a Szentföld visszafoglalása, már nem is tűnik teljesen elképzelhetetlennek.

Nem véletlenül érkezett azonban sok jelentés a fejedelemség lakóinak idegengyűlöletéről és békevágyáról, ráadásul ott tornyosult a Báthory testvérek megoldatlan ügye. A Szentszék számára sokkal kifizetődőbb volt a fejedelem trónon tartása. A pénzügyi segélyezésen kívül pedig úgy segíthették a leghatékonyabban a fejedelemséget, ha politikai és katonai helyzetét a rendelkezésükre álló eszközökkel a lehető legjobban megerősítik. Mivel Lengyelország részvétele a ligában kétséges volt, a Habsburg kormányzat pedig a sok protestáns tanácsadó és a császár nehezen kezelhető természete miatt sok bizonytalansági tényezőt hordott magában, maradt a két román vajdaság. Moldva esetében a Szentszék először az erdélyi álláspontot tette magáévá, és csak Stephan Razvan meggyilkolása után változtatott véleményén.

A Havasalföld esetében azonban más volt a helyzet. A vajdaság délről Erdélyt védte, katonai szempontból való megtartása mindenképpen indokolt volt. Mihály személye elfogadható volt a Kúria számára, de nem annyira, hogy kiálljanak érte, ha Gyulafehérváron másképpen döntenének. Láttuk, vele kapcsolatban is hamar felmerült a gyanú, hogy összejátszik a lengyelekkel és a törökökkel.

A két vajdaság bizonytalan, ingadozó álláspontja azonban csak részben keresendő a nehéz és fenyegető hadi helyzetben. A két ország politikai vezető rétege igen elégedetlen volt az újsütetű erdélyi uralommal. A két vajda mindössze évi tízezer arany fizetést kapott, ennyiből kellett uralmukat konszolidálni és fenntartani,[96] a vajdaságok adóbevételeinek jó részét viszont a fejedelemség magához vonta, hogy némiképpen enyhítsen súlyos pénzügyi helyzetén. Erre a lépésre racionális megfontolások késztették. A fejedelemség egyik legfontosabb adóbevételét képező sókereskedelem, amely a hódoltsági területekkel folyt, egyik napról a másikra megszűnt.[97] A kieső jövedelmeket nem pótolta semmi,

[94] *Niederkorn*, 98–99. o., és Documente V, 179.

[95] *Kruppa Tamás:* Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601–1602-ben. (Erdély és a Gonzaga dinasztia kapcsolatai a XVI–XVII. század fordulóján.) *Hadtörténelmi Közlemények*, 2002/2., 295–296. o.

[96] Documente IV. 223. o.

[97] L. az instrukció idézett szövegét. A prágai velencei követ egy közelebbről meg nem nevezett erdélyi küldöttől megtudta, hogy a fejedelmet az előkelők ellenállása, a pénztelenség és a törökkel való só- és érckereskedelem kieső haszna tartja vissza a háborúba való belépéstől. V. ö. ASVe Senato, Dispacci. Germania, Filza 21. 381r.

a kivégzett tanácsurak vagyonát hamar felemésztették a háborús kiadások. Ez a lépés megnövelte a veszélyt, hogy vagy a lengyelek, vagy a törökök, vagy mindkettő segítségét igénybe véve lerázzák magukról az erdélyi igát. Ez Moldva esetében igen hamar be is következett. Az Erdélyi Fejedelemség szempontjából sokkal egyszerűbb lett volna, ha a megbízhatatlan román vajdák helyébe az Udvar egyik megbízható, kipróbált, külföldi kapcsolatokkal is rendelkező emberét helyezik.

Hogy létezett egy ilyen forgatókönyv, azt Giovanni Marini raguzai ügynök egyik érdekes jelentése tanúsítja.[98] Marini a Habsburgok szolgálatában állt, összekötője a császár egykori Portai követe, Bartholomäeus Pezzen volt. A raguzai gyakran megfordult Gyulafehérvárt, de igazi feladata a román vajdaságok szemmel tartása volt. Jelentésében hosszan foglalkozott az új kancellár, Jósika István személyével, akit meglehetősen negatív színben tüntetett fel, mivel a fejedelem rossz szellemének tartotta. Beszámolt egyik vele folytatott érdekes beszélgetéséről is, amelyben a vajdaságok ügye is felmerült; Marini megpróbálta „kiugratni a nyulat" a bokorból és egyenesen a kancellárnak szegezte a kérdést, hogy ha nem bíznak a két vajdában, akkor miért nem váltják le őket, és miért nem foglalja el ő a helyüket? Alkalmas lenne erre a posztra, hisz román származású. A meghökkent Jósika magyarázkodni kezdett – jól-rosszul, tette hozzá a raguzai –, és lényegében visszautasította a feltételezést. A másik vajdaságot, Marini szerint Simone Genga akarta egyik testvére számára megszerezni.[99]

Ez a testvér Fabio lett volna, nem minden esély hiján, hiszen felesége a logofetnek, vagyis a kancellárnak, Mihály vajda hadseregparancsnokának volt a lánya.[100] Rajta keresztül Fabio Havasalföld egyik legnagyobb hatalmasságával került rokoni kapcsolatba. Az egyértelmű diplomáciai sikerrel végződő római út után az udvarban is megerősödött pozíciója, még inkább élvezte a fejedelem bizalmát. Ugyanez mondható el bátyjáról, Simonéról, akinek érdekében Báthory Zsigmond még a havasalföldi hadjárata közben is szakított időt, hogy írjon Rómába és kérje a pápát, szolgálatai jutalmaként Simonét vegyék föl a bíborosi kollégiumba.[101] Simone számára ez jelentette volna pályafutása csúcsát, és nem kétséges, ha elnyeri e címet, a továbbiakban ő lett volna Erdély római bíboros protektora Báthory András helyett, aki, mint tudjuk, e funkciójában, legalábbis Zsigmond szempontjából, egyáltalán nem vált be. A Gengák és a nagyherceg kapcsolatáról bőségesen vallanak a firenzei Medici levéltárban őrzött iratok,[102] minden esélye megvolt tehát annak, hogy ezt a meghitt viszonyt a római Kúriánál Erdély érdekében minden addiginál gyümölcsözőbben kamatoztassák.

Fabio 1595. december 5-én Rómába küldött jelentése élénk színekkel ecsetelte, hogy a Havasalföldön kivívott győzelem következményeként nagy riadalom szállta meg a hódoltsági terület török lakosságát, Gyuláról százszekérnyi asszony és gyerek menekült Buda és Belgrád irányába. Mindezek a sikerek sem elegendőek azonban a hatalmas ellenség legyőzéséhez, hanem szükség van ezen felül a szentszéki segítségre, jóllehet a Havasalföldről hatalmas bevételei származnak a fejedelemségnek. A pápai segély fontosságának unalomig ismert hangsúlyozása azonban a levél következő részében egészen

[98] Documente IV. 203–207. o.

[99] Uo. IV. 203–207. o.

[100] Valószínűleg Teodosiéról van szó, aki kancellárként, illetve helytartóként is Mihály bizalmasa maradt. V. ö. *Hurmuzaki* XII. 793., 863., 944–945. o.

[101] ASV Documente IV. 308.

[102] ASF AM Filza 4469. passim.

új kontextusba helyeződik. Erdély Genga szerint hajlandó a kereszténység érdekében elszenvedni a háború pusztításait, de csak ha megsegítik. A fejedelem azon fáradozik, hogy a havasalföldi egyházi elöljárókkal elismertesse a Szentszék joghatóságát. A sok püspökség, illetve azok jövedelmei egyként növelik az egyház hatalmát és gazdagságát, szögezte le Fabio Genga. Nem hiszi, írta testvérének, Gianbattistának, hogy őszentségét tájékoztatták volna erről a lépésről, amely Erdély fejedelmének dicséretére fog válni. Az is kiderül, hogy a havasalföldi egyházi vezetők kedvező reakciójának kieszközlésében oroszlánrészt vállalt apósa. Fabio kulcsfontosságú levele egy nagyszabású, grandiózus terv körvonalazódásáról árulkodik, amely a Szentszék és Báthory Zsigmond együttműködésének eddig kellő figyelemre nem méltatott oldalára irányítja a figyelmet.[103]

Erdélyi–szentszéki tervek a román vajdaságok rekatolizálására

Az Erdélyi Fejedelemség, illetve annak ura nem csak a törökellenes háborúban, hanem a pápaság aktivizálódó keleti politikájában is meghatározó szerepet vállalt. A Szentszék a pogányok elleni harcot mindig összekötötte az eretneknek tekintett pravoszláv világ megtérítésével. Báthory István oroszországi háborúinak egyik mozgatórugója is ez volt. A katolicizmus terjesztésében, és erdélyi pozícióinak megerősítésében elévülhetetlen érdemeket szerzett nagy uralkodó pápai kollégiumok sűrű hálózatával gondolta tervét megvalósítani, mind az oroszoktól visszahódított területeken, mind a protestánsok által elfoglalt régiókban.[104] A mű torzóban maradt, a tizenöt éves háború kitörése azonban újra kézzelfogható közelségbe hozta megvalósításának lehetőségét. 1596-ban a breszti unióval létrejött az unitus egyház, amely a grandiózus terv megvalósulásával kecsegtetett.

Az elképzelésekben igen fontos, mondhatni kulcsszerepet vállalt Báthory Zsigmond. Neki kellett volna akár katonai erőszakot is alkalmazva a megbízhatatlan román vajdák helyére kipróbált híveit ültetni, akikben kétszeresen is megbízhatott; idegenek voltak, ezért szorosan kötődtek a gyulafehérvári udvarhoz, másodsorban olaszok, és ami fontos még, az egyház hű fiai, akik megőrizték lojalitásukat a Szentszék irányában. Konkrét adatokkal ugyan nem lehet alátámasztani, de egészen bizonyos, hogy Fabio kiválasztására is e szempontok alapján került sor. Első római követségének fél éve alatt alaposan kiismerték jellemét, ezért nyugodt lélekkel rábízhatták a terv végrehajtásának részleteit. Fabio rokoni kapcsolata révén befolyással bírt a havasalföldi felső körökben, Simone ugyanezt mondhatta magáról Gyulafehérváron. A fentebb már említett bányák kezelésével pedig, amelyeknek a jövedelme a tőkét szolgáltatta a havasalföldi vállalkozáshoz, Gaspare Bigliát bízták meg.

Cavalliere Biglia már említett erdélyi útja egyébként nem volt zökkenőmentes: közelebbről meg nem nevezett bűntett gyanúsítottjaként Milánóban lefogták. A fentebb ismertetett ügyben játszott fontos, bár sajnos homályban maradó szerepére utal, hogy maga Pietro Aldobrandini bíboros lépett közbe kiszabadítása érdekében. A bíboros azzal érvelt, hogy bár tudja, Biglia ellen eljárás van folyamatban, de tekintettel az ügy fontosságára, amellyel megbízták, kéri, hogy bocsássák szabadon. Két levelével el is érte célját, Bigliát elengedték, hogy aztán az év őszén újra eltűnjön szemünk elől.[105]

[103] Documente IV. 313–315. o.
[104] *Balázs Mihály – Monok István*: Pápai kollégiumok magyarországi alumnusai. Szeged, 1990.

A havasalföldi siker minden addiginál nagyobb nyilvánossághoz juttatta az Erdélyi Fejedelemséget; a híradások úgy állították be a Báthory Zsigmondot, mint a próféciák által megjövendölt *athleta Christi*t, aki a pogány török hatalmának megtörésére hivatott. Minden akadály elhárult tehát a terv végrehajtása előtt, éppen csak az alkalmat kellett kivárni. Ez azonban végül soha nem jött el. Az ambiciózus tervet az a személy akadályozta meg, akinek támogatására egyébiránt számítottak. A pápa által személyesen is jól ismert Jósika István közbelépése, akinek a katolicizmus terjesztésében mutatott buzgalmáról jezsuita források is beszámolnak,[106] romba döntötte az alaposan kifundált, nagyszabású tervet.

A kancellár az 1594. évi leszámolásokban játszott igen negatív szerepével – az ő személyes közbenjárására végezték ki Kovacsóczy Farkast – került kulcsfontosságú pozícióba. Nem azért exponálta azonban magát az alacsony sorból felkapaszkodott és származása miatt mindenki által lenézett Jósika, hogy a babérokat mások arassák le helyette. Firenze Erdélyben tartózkodó megbízottja, Cosimo Capponi[107] 1596 elején sietett ura tudtára adni, hogy az olaszokat nem kedvelő erdélyiek közül kitűnik Jósika, aki lépten-nyomon izgat ellenük, minden rosszat elmond róluk, feleslegesnek tartván személyes részvételüket a háborúban. Akkora hatalomra tett szert, hogy már a fejedelem is fél tőle, nem érzi biztonságban az életét, ahogyan azt nem egy alkalommal könnyek közt kifejtette előtte.[108] Az persze nem biztos, hogy az igen nagy színészi tehetséggel megáldott Báthory Zsigmond életét ennyire komolyan fenyegették volna a kancellár üzelmei, megnövekedett befolyása azonban tagadhatatlan volt. Amikor tehát felmérte, hogy az udvar Gengák vezette frakciója offenzívába lendült, és már a havasalföldi trón felé is kinyújtotta kezét, habozás nélkül közbelépett. A kancellár közelebbről nem ismert módon mindenéből kiforgatta Fabiót.[109] Ennek részleteit sajnos még nem ismerjük, az abrudbányai aknát, mint láttuk, 1597 nyarán vetette el tőle a mindenható kancellár. Ez alkalommal feleségének vagyonát sem kímélték.[110] A római firenzei követ ugyan újabb, konkrétabb részleteket is ígért az ügyről, azok azonban elvesztek, vagy lappanganak a Medici levéltár iratai között.

A kísérlet tehát gyorsan összeomlott. Jósika minden bizonnyal élvezte Mihály vajda támogatását, aki fenyegetve érezte magát, hiszen már nem tartozott a Szentszék kötelezettjei közé. A körülmények változását érzékelve gyorsan a Habsburgok felé orientálódott, ahol nem csekély aggodalommal figyelték Báthory Zsigmond hatalmi törekvéseit. Egy túlságosan megerősödött Erdély az Udvarnak sem állt érdekében. Mihály vajda életét

[105] A leveleket l. ASV Fondo Borghese I. Vol. 90–91. 36r, 38r. Gaspare Biglia Georgius Radziwiłł bíboros szolgálatában állt, akinek a megbízásából többször járt titkos küldetésben Bécsben és Rómában. V. ö. Actae nuntiaturae polonae. Tom. XV. Germanicus Malaspina (1591–1598). Vol. 1. (1. XII. 1591–30. XII. 1592.). (Academiae scientarum et litterarum polona) Ed. *Lescus Jarmiński.* Cracoviae, 2000. 29. o. Nevével egy ízben találkoztam velencei akták között is; 1590-ben Rómába küldték, hogy az új luccoriai püspök, Hernardo Maciejowski nevében ad limina megjelenjen Rómában. III. Zsigmondtól is kapott megbízást, ennek részletei azonban nem derülnek ki a forrásból. Biglia, illetve a velencei források szerint Bilia, megállt Velencében, és tárgyalt a dózséval és a Tízek Tanácsával egy Lengyelországot, Velencét és a Portát illető ügyben is. Ennek részletei az udvariassági fordulatokban bővelkedő jegyzőkönyvből sajnos nem derülnek ki, csak annyi, hogy fontos ügyben járt el Velence segítségét kérve megbízói nevében. V. ö. ASV Collegio, Esposizioni Principi. Filza 7., 1590. június 7.

[106] *Carrillo,* II. 21., 43., 44., 51–52., 128., 164., 168. o.; MAH IV. 307.

[107] A Gengák levelezésének egy része a vatikáni kézirattár Capponiani gyűjteményének egyik kötetében maradt fenn, ami talán arra utal, hogy az iratok az 1595-ben Gyulafehérváron időző Capponi jóvoltából kerültek oda.

[108] L. Capponi január 15-i, a nagyhercegnek írott levelét, Documente V. 2. o.

[109] Documente V. 2. o.

[110] *Carrillo,* I. 550. o.

azonban, a sors fintoraként, császári zsoldosok oltották ki 1600. év augusztus 19-én.[111] Jósikával két évvel korábban végeztek az erdélyi császári megbízottak utasítására. A vádak szerint a kancellár a fejedelem távozása után a trónra tört, ezért meg kellett halnia.[112]

Fabióra, de általában az olaszokra, Báthory Zsigmond távozása után sok megpróbáltatás várt. Adam Hoffkirchen császári biztos egyik érdekes jelentése szerint Mihály vajda a vajdaság irányítását Fabio feleségének kezébe adta, aki a szeretője lett. Kapcsolatukat egyáltalán nem tartották titokban, sőt Mihály halálbüntetés terhe alatt még azt is megtiltotta a férjnek, hogy szóba álljon saját feleségével.[113] Nem tudjuk, Mihály megöletése után hogyan alakult Fabio családi élete, de bányavállalkozásai továbbra is csak gondot okoztak. A részleteket sajnos ebben az esetben sem ismerjük, de maradtak még bányák a kezelésében, legalábbis erről tanúskodik a Herberstein testvérek, Fridericus és Felicianus levele 1602-ből.[114]

A stájerországi eredetű Herberstein família Erdély egyik, ha nem legnagyobb bányabérletével rendelkezett. Üzleti vállalkozásuk még Báthory István idejére nyúlt vissza, a 90-es években pedig többször is találkozunk a család nevével, amely jelentős összegű tartozást halmozott fel a fiscussal szemben.[115] A háborús idők nem kedveztek a bányaművelésnek, ráadásul a közelebbről nem ismert okok miatt üzlettársi kapcsolatba került Gengák és Herbersteinek anyagi természetű összetűzésbe keveredtek. A két Herberstein testvér a fentebbi levélben mondott köszönetet, Báthory Zsigmondnak,[116] hogy visszakapták a bányákat, pontosabban a kapnikbányai aknákat. Ennek kapcsán tudjuk meg azt is, hogy a kérdéses összeget, 2704 tallért már korábban kifizették a Gengáknak, ezért a hátralékkal már ők tartoznak. A levél végén újra köszönetet mondtak, hogy a fejedelem pontot tett eddigi, legutóbb a Gengák részéről ért megpróbáltatásaik végére.

Ezt a konfliktust nem sokkal élte túl Simone és Fabio; 1602-ben Alvincon, Fráter György egykori kastélyában tisztázatlan körülmények között mindkettőjüket meggyilkolták.[117]

Összegzés

A tanulmányban az urbinói eredetű Genga családnak, illetve Fabio Gengának a vatikáni–erdélyi kapcsolatokban játszott, eddig kellő figyelemre nem méltatott szerepét próbáltuk bemutatni, részben új, kiadatlan és ismeretlen források felhasználásával. Fabio Genga első önálló római követsége során igen eredményesen képviselte ura, Báthory Zsigmond

[111] *Szádeczky Lajos:* Erdély és Mihály vajda története 1595–1601. Temesvár, 1893. 266–267. o.

[112] *Szamosközy István:* Erdély története (1598–1599, 1603). Vál. *Sinkovics István,* ford. *Borzsák István.* Budapest, 1981. 72–78. o.

[113] *Hurmuzaki* XII. 780. o.

[114] Biblioteca Filialei Cluj-Napoca a Academicii Române. Kemény-hagyaték, Apparatus II. (a továbbiakban: Kemény-hagyaték. Apparatus) 607–608. o.

[115] Kapnikbányáról és a Herberstein családról l. Báthory István király levélváltása az erdélyi kormánnyal (1581–1585). (Magyar Történelmi Emlékek I. oszt. Okmánytárak. 42. k.) Közrebocsájtja *Veress Endre.* Budapest, 1948. 74., 85., 181., 193., 196., 216., 232–233., 243., 249. o. és Báthory levelezés II. 313., 323. o.

[116] A Kemény-hagyatékban található levél címzése hiányzik, de a megszólításból kiderül, hogy hercegi, vagy fejedelmi személy lehetett. A nehézségeket fokozza, hogy a dátum is hiányzik, Kemény szerint kevéssel az 1602. év előtt született. A legvalószínűbb, hogy Báthory Zsigmond harmadik visszatérésekor, vagyis 1601 nyarán–őszén, tehát még a goroszlói ütközet előtt íródott, mivel a levélíró szerencsés győzelmet kíván a címzettnek. A régi-új fejedelem, jelezve a folytonosságot, és hogy híveket toborozzon magának, megerősítette az addigi kiváltságokat, szerződéseket. Akkor kerülhetett sor a már kegyvesztett Gengák ellen hozott kedvező ítéletre is.

[117] Kemény-hagyaték. Apparatus II. 608. o.

érdekeit. Nem csak azt sikerült elérnie, hogy a Báthoryak belviszályában a Szentszék, némi ingadozás után, és nem fenntartások nélkül, de lényegében Báthory Zsigmond álláspontját fogadta el, hanem azt is, hogy a Kúria és VIII. Kelemen pápa a török elleni nagy háborúban az erdélyi haditervet támogassa. Ennek elfogadásában fontos szerepet játszottak a Báthory István király idején megfogalmazott nagyszabású háborús tervek, a családra hagyott politikai testamentum, amely az alkalmas időt várta, hogy végrehajtsák. A Szentszék magatartását meghatározta ugyanakkor a súlyos katonai helyzet, hogy minél távolabb akarta tartani a háború tűzfészkét Itáliától, amelyben egyedül Erdély ajánlkozott fel – igaz, határozott vatikáni garanciavállalás mellett – szövetségesként.

VIII. Kelemen másik nagy álma az egyházszakadás megszűntetése volt, természetesen Róma irányításával. Ebben, a háborús helyzettől függetlenül, már csak geopolitikai helyzete miatt is, fontos szerepet szánt az Erdélyi Fejedelemségnek. Erdély lett volna a kiindulópontja annak a keleti irányú terjeszkedésnek, amelyet összekötöttek a jezsuiták visszahívásával és a fejedelemség rekatolizációjával. A szentszéki törekvések részben egybeestek Báthory Zsigmond és a személyéhez kötődő érdekcsoportok elképzeléseivel is. Az Erdélyi Fejedelemség és vezető katonai elitje, kihasználva a háború következtében megjelenő oszmán katonai jelenlétet, regionális vezető szerepre tört; a két román vajdaságot szatellit államként akarta magához csatolni, hogy azokat politikai, illetve katonai, végül felekezeti szempontból is integrálja. Ez utóbbit egyházkormányzati eszközök igénybe vételével kívánták végrehajtani.

Fabio 1594 végén azért utazott Rómába, hogy a két fél szerteágazó érdekei között közvetítsen, azokat összehangolja, illetve, hogy segítsen a pontos „menetrend" kidolgozásában. Rá is fontos szerep hárult; közelebbről nem ismert, háttérben megkötött alkuk folyományaként őt szemelték ki, hogy a fejedelem bizalmasaként, és maga mögött tudva a Szentszék támogatását, levezényelje a Havasalföld politikai bekebelezését és rekatolizációját, amennyiben Mihály vajda engedetlennek mutatkozna. A feladat végrehajtásához szükséges anyagiakat részben az erdélyi bányák jövedelméből akarták előteremteni. Az induláshoz nélkülözhetetlen tőke valószínűleg szentszéki forrásokból származott. Fabio hozzá is kezdett a vállalkozás előkészítéséhez, az események azonban nem várt fordulatot vettek. Világossá vált, hogy Erdély képtelen egyedül, pusztán saját erejére támaszkodva végrehajtani ezt a nagyszabású, merész tervet: Báthory Zsigmond kilátásba helyezte lemondását. Nem alakultak jól a dolgok a Gengák számára sem; a befolyásuk megnövekedésére féltékeny Jósika kancellár, Mihály vajda támogatását maga mögött tudva, gyorsan tönkretette Fabiót, aki néhány héttel Báthory Zsigmond Erdélybe való visszatérése után, 1596-ban, újra Rómába utazott. Ez alkalommal azonban már csak ígéretekkel megrakodva indulhatott vissza. Forrásaink hallgatnak e kalandos elképzelés további sorsáról. A Szentszék figyelmét hamarosan a Báthory Zsigmond válásával és lemondásaival kapcsolatos diplomáciai bonyodalmak kötötték le.

Tamás Kruppa

LITTLE KNOWN ISSUES ABOUT THE RELATIONS BETWEEN TRANSYLVANIA AND THE HOLY SEE

Fabio Genga's Negotiations in Rome in 1594 and 1596

Summary

In the study, the author deals with the previously unexamined role of the Genga family, springing from Urbino, and Fabio Genga in the relations between Transylvania and the Holy See, on the basis of several unknown sources that are being published here for the first time. During his first assignment as an independent ambassador in Rome, he successfully represented the interests of his employer, Prince Zsigmond Báthory. He managed to get the Holy See clear Báthory on the accusation of family murder, since waging war necessitated the elimination of a court faction that wished to maintain the orientation toward the Ottomans, and the prince's nephew was among the executed. Fabio Genga also succeeded in winning Pope Clement VII's support for the Transylvanian operational plan in the great anti-Ottoman war. When adopting the plan, the pope was also influenced by King István Báthory's political testament, which was yet to be fulfilled, and a large-scale war project that was drafted during his reign.

Another dream of Clement VII was putting and end to the schism, certainly under Rome's supervision. Due to its geopolitical situation and the times of war, the Transylvanian Principality was to play an important role in that. Transylvania was supposed to be the starting point of an eastward expansion, connected to the recall of the Jesuits and the Catholic Counter Reformation in the principality. The efforts of the Holy See partially coincided with the ideas of the party gathered around Zsigmond Báthory. The Transylvanian Principality and its military elite took advantage of the weakening Ottoman military presence, which was a result of the war, and tried to take the leading role in the region; they wanted to annex the two Romanian principalities as satellites, and integrate them, from the point of view of politics, military and religion. In order to attain this latter objective, they wished to employ the ecclesiastical authorities.

At the end of 1594, Fabio Genga travelled to Rome to mediate between the two parties and to harmonise their interests. As a result of secret negotiations, he was appointed the confidant of the prince and, assured of the support of the Holy See, he was charged with conducting the political annexation of and the Catholic Counter Reformation in Walachia, in case of Prince Mihai's disobedience. His mission was to be financed by the incomes of Transylvanian mines, and by the capital presumably provided by the Holy See. Fabio Genga made preparations for the enterprise, but the events took an unexpected turn. It became obvious that Transylvania alone was unable to implement this large-scale and risky project, and Zsigmond Báthory's abdication was in prospect. Things, however, did not turn out in line with expectations. The Transylvanian chancellor, backed by Mihai of Walachia, crossed the plans, and the promised military support from the Holy See did not reach the principality, either. In 1596, Fabio Genga travelled down to Rome in vain; all he got were empty promises. The attention of the Holy See soon turned to the diplomatic complications caused by Zsigmond Báthory's divorce and abdications.

Tamás Kuppa

SUR LES QUESTIONS INCONNUES DES RELATIONS ENTRE LA TRANSYLVANIE ET LE SAINT-SIÈGE

Les négociations de Fabio Genga à Rome en 1594 et en 1596

Résumé

L'étude présentera – en partie sur la base de nouvelles sources inconnues et inédites – le rôle, jusqu'alors négligé, de Fabio Genga et de la famille Genga d'originaire d'Urbin dans l'évolution des relations entre le Vatican et la Transylvanie. Lors de sa première mission indépendante à Rome, il représenta les intérêts de son maître, Zsigmond Báthory, avec un succès certain. En effet, il a réussi à obtenir que le Saint-Siège mette son maître hors de cause dans une affaire de meurtre familial : le prix à payer pour l'entrée en guerre était la liquidation de la fraction de la Cour décidée à garder l'orientation pro-ottomane et le neveu du prince fut aussi exécuté. Fabio a également réussi à obtenir que le pape Clément VIII soutienne le plan stratégique de la Transylvanie dans la grande guerre menée contre les Turcs. Il y contribua les plans de campagne importants conçus sous le roi István Báthory ainsi que son testament politique légué à sa famille qui n'attendait que le moment propice pour l'accomplir.

Clément VIII désirait fortement la suppression du schisme sous la houlette de Rome. Pour ce faire, il comptait accorder, indépendamment de la guerre, un rôle important à la Principauté de Transylvanie, ne serait-ce que pour la situation géopolitique de celle-ci. La Transylvanie aurait été le point de départ d'une expansion vers l'Est accompagnée du retour des jésuites et de la recatholicisation de la principauté. Les efforts du Saint-Siège concordaient en partie avec les idées des groupes de pression attachés à la personne de Zsigmond Báthory. La Principauté de Transylvanie et son élite militaire voulaient jouer un rôle dominant dans la région en profitant de l'affaiblissement de la présence militaire ottomane dû à la guerre ; ils voulaient faire des deux voïvodats roumains des États satellites en vue de les intégrer sur le plan politique, militaire et aussi confessionnel. Ils souhaitaient réaliser ce dernier objectif avec l'utilisation des moyens de l'autorité ecclésiastique.

A la fin de 1594, Fabio se rendit à Rome pour servir d'intermédiaire entre les deux parties aux intérêts complexes. A l'issue de tractations menées dans la coulisse, il fut désigné pour diriger l'annexion et la recatholicisation de la Valachie au cas où le voïvode Michel manifesterait son mécontentement. Ce sont les recettes produites par les mines transylvaniennes qui auraient dû financer l'opération en partie. Le capital initial nécessaire provenait probablement des sources du Saint-Siège. Fabio commença alors à préparer l'entreprise, mais les événements prirent une tournure inattendue. Il devint évident que la Transylvanie n'était pas capable de réaliser seule ce projet ambitieux : Zsigmond Báthory envisagea de démissionner. Mais les choses ne se passèrent pas comme prévu, le chancelier de Transylvanie soutenu par le voïvode Michel a fait échouer le projet. De plus, l'aide militaire papale promise n'est jamais arrivée dans la principauté. Fabio eut beau se rendre à Rome en 1596, cette fois-ci il n'obtint que des promesses. Peu de temps après, le Saint-Siège fut surtout préoccupé par les incidents diplomatiques relatifs au divorce et aux démissions de Zsigmond Báthory.

Tamás Kruppa

ZU DEN UNBEKANNTEN FRAGEN DER BEZIEHUNGEN ZWISCHEN SIEBENBÜRGEN UND DEM HEILIGEN STUHL

Die Verhandlungen von Fabio Genga in Rom in den Jahren 1594 und 1596

Resümee

In der Studie wird die bisher nicht genügend beachtete Rolle der Familie Genga aus Urbino, bzw. die Rolle von Fabio Genga in den Beziehungen zwischen dem Vatikan und Siebenbürgen auf Grund teilweise neuer, bisher unveröffentlichter und unbekannter Quellen vorgestellt. Fabio Genga vertrat während seiner ersten selbständigen Gesandtschaft in Rom – durchaus erfolgreich – die Interessen seines Herrn, Zsigmond Báthory. Er konnte erreichen, dass der Heilige Stuhl seinen Herrn von der Anklage des Verwandtenmordes freispricht, da der Preis des Kriegseintritts die Abrechnung mit der Hoffraktion gewesen war, die die osmanische Orientierung aufrechterhalten wollte. Unter den Hingerichteten war auch der Neffe des Fürsten. Fabio konnte auch erreichen, dass Papst Klemens VIII. im Krieg gegen die Türken den Siebenbürgischen Kriegsplan unterstützt. In der Akzeptierung dessen spielten die groß angelegten Kriegspläne, die zur Zeit Königs István Báthory formuliert wurden, das politische Testament, das der Familie hinterlassen wurde und das auf den geeigneten Zeitpunkt seiner Durchführung wartete, eine wichtige Rolle.

Der andere große Traum Klemens' VIII. war die Beendigung der Kirchenspaltung, natürlich unter der Leitung Roms. Dabei sollte – unabhängig von der Kriegssituation – seinen Vorstellungen zufolge dem Fürstentum Siebenbürgen eine wichtige Rolle zukommen, zumal es in einer bedeutenden geopolitischen Situation war. Siebenbürgen wäre der Ausgangspunkt der Expansion in östliche Richtung gewesen, die an den Rückruf der Jesuiten und die Rekatholisierung des Fürstentums gekoppelt wurde. Die Bestrebungen des Heiligen Stuhls entsprachen teilweise auch den Vorstellungen der Interessensgruppen rund um Zsigmond Báthory. Das Fürstentum Siebenbürgen und seine führende militärisch Elite wollten an eine führende Rolle in der Region kommen, indem sie die militärische Präsenz der Osmanen nutzten, die infolge des Krieges geschwächt waren. Sie wollten die beiden rumänischen Woiwodschaften als Satellitenstaaten anschließen, um diese aus politischer, bzw. militärischer, schließlich aus konfessioneller Sicht zu integrieren. Diese letztere Integration wollten sie mit der Inanspruchnahme von Kirchenverwaltungsmitteln durchführen.

Fabio reiste Ende 1594 nach Rom, um zwischen den weit verzweigten Interessen der beiden Parteien zu vermitteln; als Folge von nicht näher bekannten, im Hintergrund geschlossenen Abkommen wurde er auserkoren, als Vertrauensmann des Fürsten und mit der Unterstützung des Heiligen Stuhls, die politische Annektierung und die Rekatholisierung der Walachei zu dirigieren, falls sich der Woiwode Michael ungehorsam zeigen sollte. Die notwendigen Gelder für die Durchführung der Aufgabe wollte man teilweise aus dem Ertrag der Siebenbürgischen Minen auftreiben. Das zum Anfang unabdingbare Kapital stammte aller Voraussicht nach aus Quellen des Heiligen Stuhls. Fabio begann mit der Vorbereitung des Unterfangens, die Ereignisse nahmen jedoch eine unvorhergesehene Wendung. Es wurde klar, dass Siebenbürgen diesen groß angelegten, kühnen Plan unmöglich alleine, aus eigener Kraft durchführen kann: Zsigmond Báthory stellte seine Abdankung in Aussicht. Die Dinge entwickelten sich jedoch nicht so, wie geplant: der Kanzler von Siebenbürgen vereitelte den Plan mit Hilfe des Woiwoden Michael. Noch dazu kam die versprochene päpstliche militärische Hilfe nicht im Fürstentum an. Obwohl Fabio 1596 erneut nach Rom reiste, konnte er dieses Mal nur mehr mit reichlich Versprechen zurückkehren. Die Aufmerksamkeit des Heiligen Stuhls wurde bald auf die diplomatischen Verwicklungen gelenkt, die mit der Scheidung und der Abdankung von Zsigmond Báthory zusammenhingen.

Тамаш Крупна

ПО ПОВОДУ НЕИЗВЕСТНЫХ АСПЕКТОВ В ОТНОШЕНИЯХ ТРАНСИЛЬВАНИИ И СВЯТОГО ПРЕСТОЛА

Переговоры в Риме Фабио Генга в 1594 и 1596 годах

Резюме

В настоящей статье (с использованием отчасти новых, неизданных и до сих пор неизвестных источников) показана роль, которую сыграла фамилия Генга, вернее Фабио Генга в отношениях Ватикана и Трансильвании, чему до сего времени не было уделено должного внимания, Фабио Генга в период своей первой службы послом в Риме весьма успешно представлял интересы своего сеньора Батори Жигмонда. Ему удалось добиться, чтобы Святой Престол освободил его господина от обвинения по делу убийства своего родственника, поскольку ценою вступления в войну было сведение счетов с придворной фракцией, стремившейся поддерживать османскую ориентацию, и среди казненных был так же и младший двоюродный брат князя. Фабио удалось достичь и того, что папа Климент VIII стал поддерживать план Трансильвании в большой войне с турками. В принятии этого плана важную роль сыграли крупномасштабные военные замыслы, сформулированные в эпоху короля Иштвана Батори, его политическое завещание (тестамент), оставленное своей семье, которая лишь ждала того момента, когда можно будет воплотить его в жизнь.

Другим крупным планом папы Климента VIII было прекращение клерикального разрыва, разумеется под руководством Рима. В осуществлении его, независимо от военной обстановки, а исходя уже просто из геополитического положения, папа отводил важную роль Трансильванскому Княжеству. Трансильваня и должна была стать той исходной точкой экспансии в восточном направлении, которую соединяли с отзывом иезуитов и восстановлением католичества в княжестве. Стремления Святого Престола отчасти совпадали и с соображениями отдельных придворных клик, связанных с личностью Жигмонда Батори. Трансильванское Княжество и его ведущая военная элита, воспользовавшись ослабевшим в результате войны османским военным присутствием, стремилась играть ведущую военную роль в регионе, хотела присоединить к себе в качестве государств-сателлитов оба румынских воеводства, чтобы интегрировать их в политическом, военном и в конце концов в клерикальном отношении. Эту последнюю цель намеревались осуществить с использованием средств управления церкви.

Фабио в конце 1594 года выехал в Рим с целью осуществить посредничество между столь различными интересами обеих сторон. В результате не известных более подробно сделок, происходивших за кулисами, Фабио был избран, как пользующийся доверием князя и поддерживаемый Святым Престолом, для осуществления политической аннексии и рекатолизации Валахии в том случае, если воевода Михаил оказался бы непреклонным. Материальные средства, необходимые для выполнения этой задачи, предусматривалось получить из доходов трансильванских горных рудников.

Капитал, необходимый для начала акции, по всей вероятности поступал из источников Святого Престола. Фабио приступил к осуществлению своего предприятия, однако события приняли неожиданный оборот. Стало очевидным, что Трансильвания сама по себе одна, опираясь всего лишь на собственные силы, не в состоянии выполнить тот крупномасштабный дерзкий план, который ставил целью отставку Жигмонда Батори. События складывались однако не в соответствии с задуманными планами, канцлер Трансильвании при поддержке воеводы Михаила сорвал осуществление плана. В довершение ко всему обещанная военная помощь папы не поступила в княжество. Напрасно выехал вновь Фабио в 1596 году в Рим, на этот раз он вернулся домой, увозя в багаже одни обещания. Внимание Святого Престола вскоре было приковано дипломатическими осложнениями, связанными с разводом и детронизацией Жигмонда Батори.

PAPP SÁNDOR

BOCSKAI ISTVÁN TÖRÖK POLITIKÁJA A FELKELÉS ELŐESTÉJÉN*

A magyar történetírásban elterjedt az a nézet, hogy a Bocskai-felkelés kirobbanása szoros összefüggésben áll egy szultáni levél, egyesek szerint egy szerződéslevél illetéktelen kezekbe kerülésével. A források az eseményeket másképpen mesélik el, de az egyértelmű, hogy az említett dokumentum 1604 szeptemberében veszett el, amikor az Erdélyből kimenekült nemesekből és török hadakból álló temesvári táborra rátámadtak Dampierre ezredes magyar hajdúi. A tízkötetes Magyarország történetében a témát összefoglaló Makkai László véleménye a levélügyről a történet jelenkori bizonytalanságát is tükrözi: „Már a kortársak is sokat és sokfélét beszéltek a levélről vagy levelekről, s azóta se bizonyosodott be, hogy tulajdonképpen mi is történt."[1]

Különösen Szamosközy István azon adata sarkallt a források ismételt áttekintésére, amely szerint a temesvári rajtaütéskor Bocskai István szultáni szerződéslevele, vagy ahogy a történeti köztudatban is szerepel, *'ahdnâméja* került a hajdúk kezébe.

A Bocskai-felkelés történetét török részről İbrâhîm Peçevî elbeszéléséből ismerjük. Eszerint volt Bocskainak egy rabja, akinek a nevét Peçevî nem említette a szövegben, csak Bocskai *emír*jének nevezte. Vele folytatott beszélgetést a Habsburgok erőszakoskodásáról. Bocskai arra utalhatott ezzel, hogy korábban megfosztották erdélyi birtokaitól, és két éven át „tisztességes fogságban,"[2] őrizetben tartották Prágában. Ekkor az *emír* azt javasolta: *„Küldj engem a szerdárhoz! Megígérem, hogy elhozom segítségedre az egész oszmán sereget, és behelyeztetlek téged Erdély fejedelemségébe."*[3] Bocskai István valamikor 1604 tavaszán útnak indította rabját azzal a látszólagos céllal, hogy gyűjtse össze kiszabadítására a váltságdíjat.[4] Nagy László 1956-ban 23 levelet jelentetett meg a felkelés történetével kapcsolatban, amelyek mind Peçevî jólértesültségét, valamint Szamosközy István erdélyi történetíró adatainak hitelességét igazolták. Ezekből kiderült Bocskai rabjának a neve is, Murádnak hívták.[5] A fogoly feltűnés nélkül vette fel a kapcsolatot az

* A tanulmány elkészültét az alábbi intézmények, ösztöndíjak támogatták: Országos Tudományos Kutatási Alap (OTKA, T. 034130), Mellon Fellowship, American Research Institut in Turkey (ARIT, İstanbul). Meg szeretném köszönni Claudia Römernek, Fazekas Istvánnak és Ernst Dieter Petritschnek a segítségét a kutatásaim idején.

[1] *Makkai László:* A Bocskai-felkelés. Magyarország története 1526–1686. I. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál.*) Budapest, 1987. 711. o.

[2] *Benda Kálmán:* Bocskai István. Budapest, 1993. 116. o. (Századvég Biográfiák); *Benda Kálmán:* A Bocskai szabadságharc. Budapest, 1955. 13. o.

[3] „beni serdâra gönder cümle müslimân 'askerin senün imdâdına götürin ve seni Erdele krâl nasb etmeğe zâmin olayın" *Peçevî, İbrâhîm:* Târîh-i Peçevî. II. (Szerk. *Derin, Fahri Ç. – Çabuk, Vahit.*) İstanbul, 1980.[2] (A továbbiakban: *Peçevî* II.) 299. o.; *Karácson Imre:* Török történetírók. III. Budapest, 1916. 178. o.

[4] *Szilágyi Sándor* (szerk.): Szamosközy István történeti maradványai 1542–1608. IV. Budapest, 1880. (A továbbiakban: *Szamosközy* IV.) 240–250. o.; *Kazinczy Gábor* (szerk.): Gr. Illésházy István nádor följegyzései 1592–1603 és Hídvégi Mikó Ferenc históriája 1594–1613 Bíró Sámuel folytatásával. Pest, 1863. (A továbbiakban: *Hídvégi Mikó*) 166. o.

[5] Minden forrás másként nevezi a török rabot: *Peçevî* II., 299. o. (Bôçkâyî emîr); *Hídvégi Mikó* 1863. 166. o. (Huszain=Hüsein); *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. (Ford. *Juhász László.*) Budapest, 1962. 431. o. (Monumenta Hungarica VI.) (Ibrahim); *Nagy László:* Okmányok a Bocskai szabadságharc idejéből. *Hadtörténelmi Közlemények,* 2. (1956) 301. és 305. o. (Murát = Murâd).

ekkor Temesváron állomásozó erdélyi bujdosókkal, elsősorban a vezetőjüknek elfogadott Bethlen Gáborral. A tárgyalásba bevonták az akkori temesvári beglerbéget, Bektást is, akinek a tolmácsa a magyar renegátcsaládból származó Deák Mehmed[6] volt, aki később maga is elnyerte a temesvári beglerbégi címet. Ő vitte Murádot Belgrádba, az itt székelő Lala Mehmed főparancsnok, vagyis szerdár elé.[7] A rab teljesítette valódi feladatát, és tudatta, hogy Bocskai István hajlandó a szultán hűségére térni, ha megkapja az erdélyi fejedelemséget.

A török politikusok számára Erdély visszatérítése nagyon fontos volt. A tizenöt éves háború alatti kísérletek azt mutatják, hogy elsődlegesen az Erdélyben mindig létező török párton keresztül kívánták céljukat elérni. Mindezekből látszik, hogy Bocskai ajánlko-

[6] Az édesapjáról, Márkházi Pál erdélyi trónkövetelőről, majd Ibrahim néven renegát török szandszákbégről, eddig két munkámban írtam: *From a Transylvanian principality to an Ottoman sanjak: the life of Pál Márkházi, a Hungarian renegade* c. tanulmányom most jelenik meg a szegedi Chronica című idegennyelvű történeti folyóirat 2004. évi számában. Ugyancrről a témáról olvasható még a Die Verleihungs-, Bekräftigungs- und Vertragsurkunden der Osmanen für Ungarn und Siebenbürgen. Eine quellenkritische Untersuchung. c. könyvem ötödik fejezetében (Schriften der Balkan-Kommission der Österreichischen Akademie der Wissenschaften. Nr. 42. Wien, 2003. 91–107. o.).

[7] *Peçevî* II, 299. o.; *Karácson* 1916. 178. o. A magyar forrásokban Deák Mehmed néven nevezik, a török szakirodalom tévesen Dabbağ Mehmedként ismeri. A magyar eredetű melléknevét nem ismerve adták neki a téves melléknevet. Peçevîtől tudjuk, hogy a temesvári pasa, Bektâş tolmácsa, írnoka volt. A Sicill-i osmanî című életrajzi lexikonban nem említik róla, hogy később temesvári beglerbégként is szolgált. *Süreyya, Mehmed:* Sicilli Osmanî. (Kiad. *Akbayar, Nuri* és *Kahraman, Seyit Ali.*) IV. İstanbul, 1996. 1048. o. Tarih vakfı yurt yayınları 30. Ezen nem is csodálkozom, hiszen a híres oszmán személyiségek életrajzát egyedül elbeszélő forrásokból állították össze. Lásd az értékelésére: *Dávid Géza:* Az első szegedi bég, Dervis életpályája. *Aetas,* 14/4. (1999) 17. o. 100. lábjegyzet.

zása beleillett a török koncepcióba. Lala Mehmed 1604 áprilisának első napján válaszolt Bocskainak, akit arra ösztönzött, hogy írásban terjessze be elképzeléseit. Biztatásul megjegyezte, hogy Székely Mózest is segítette a Porta, és bármit is kérnek a török földre menekülők, teljesíti a szultán. Itt arra utalt a szerdár, hogy az erdélyi menekültek 1603 őszén kérték a szabad fejedelemválasztás megerősítését, amelyet írásban szavatolt az oszmán kormányzat.[8]

Az egész történetet legrészletesebben Bethlen Gábor 1604. június 23-án kelt levele ismerteti. Ebből megtudjuk, hogy Murád rendszeresen megfordult Bocskai és a Temesváron időző Bethlen Gábor, illetve a Belgrádban állomásozó szerdár között. Ő tudatta Bethlennel Bocskai feltételeit, valószínű szóban, amit Bethlen Gábor pontokba szedve továbbított Belgrádba, innen pedig törökre fordítva kerültek a feltételek és kívánságok a szultán elé Konstantinápolyba. Ez a folyamat nagyon hasonlít azokhoz az esetekhez, amikor az erdélyi rendek és az új fejedelem egy pontokba szedett kérelemsort állított össze, mely alapján kiállították a Portán a szerződéslevelet (*'ahdnâmét*).

Bethlen levélből megtudjuk azt is, miként vélekedett Bocskai kinevezéséről és Erdély visszafoglalásáról: „Ebben nagyságod bizonios legien, hogi mind az hatalmas Chiazartól, fő Muftitól, fő vezértől és Janichiár Agától hit levele megien Nagyságodnak, és a feiedelemsegről bottia zazlóia azokkal az cirkumstantiakkal megien az haddal egiüth, valaminth szintén Zultán Zulimán atta volt János király fiának az feiedelemséget mind az Tiszán innen való földel edgiüth, mert valamennél iobban tudiuk itt az Nagyságod dolgát ágálni Rédey Ferencz urammal edgiüth, ki nagyságod yo akaróia, azon igiekezünk, az Fö Vezér, fö Janichar Aga, az hatalmas Chiaszár derekas hadával edgiüth tized napra ide érkezik, az Tatar Hán fia zemelie zerént iö."[9]

Bethlen úgy gondolta, hogy Bocskait olyan módon iktatják be, ahogy János Zsigmondot. Nem tudom, hogy az 1541-es Erdélyre és Kelet-Magyarországra, vagy pedig a második, 1556-os, Lengyelországból való visszatérés utáni szultáni megerősítésre kell-e jelen esetben gondolnunk.[10] Abban sem vagyok biztos, hogy maga Bethlen pontosan tudta, milyen fázisokra is osztható János Zsigmond és a Porta viszonya. A korabeli erdélyi történeti hagyomány azonban úgy tartotta, hogy a példának tekinthető állapot feltétlenül János Zsigmond uralma idején alakult ki, amikor is a legnagyobb terület állt Kelet-Magyarországból Gyulafehérvár uralma alatt. Azért kerülhetett be utalás a Bethlen-levélbe a tiszántúli területek visszakerüléséről, hogy ezzel még kecsegtetőbbnek tűnjön Bocskai előtt a leendő erdélyi fejedelemség. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem lehetett semmilyen komoly remény arra, hogy ezekről lemond a Porta.

Nem kerülheti el a figyelmünket a szultántól, a müftitől és a janicsár agától várt „hit level" sem. Úgy véljük, Bethlen ígérete arra utal, hogy az említett méltóságok mind *'ahdnâmét* fognak küldeni. A mai kor kutatójának idegenül hangzik mindez, mivel tudjuk, hogy az Oszmán Birodalomban csak a szultánnak volt joga szerződéslevelet (*'ahdnâmét*) kiállíttatni. Külön tanulmányt érdemelne, hogy a korabeli magyar és török nyelvhasználat mit is tartott *'ahdnâmé*nak. Most csak arra utalok, hogy az 1605-ben a portai tárgyalások alatt Bocskai követei – valószínű tájékozatlanságból, avagy nem a megfelelő termi-

[8] *Papp Sándor:* Székely Mózes erdélyi fejedelem hatalomra kerülésének diplomáciai tanulságai, avagy egy nagyvezíri előterjesztés (telhîs) keletkezése. *Aetas,* 14/4. (1999) 71–88. o.; *Papp* 2003. 113–117. o.

[9] *Nagy* 1956. 302. o.

[10] *Papp* 2003. 70–71. o.

nológiát alkalmazva – nem csak a szultántól, hanem a magasabb portai tisztségviselőktől is *'ahdnâmét* kértek, amely miatt a szultán mérgében el is pirult.[11]

A magyar szóhasználat összemosta a „hitlevél" (*literae fidei publicae, Freibrief*) kifejezésben a szultáni szerződéslevél (*'ahdnâme-i hümâyûn*) és a „menedéklevél" (*salvus conductus, Freibrief*) fogalmát. Nem lehetetlen, hogy Bethlen a szultán igazi *'ahdnâméján* kívül olyan hitlevelekre (*salvus conductus)* kívánt utalni, amelyekben a portai urak biztosították volna Bocskait támogatásukról. Ugyanebben az értelemben kaptak a Habsburg-követek is *'ahdnâmét* a budai pasáktól, vagyis *salvus conductus*t, amikor útnak indultak Konstantinápoly felé.[12]

Az események nem várt kibontakozást adtak az erdélyi és török terveknek. Az Isztambulból indult török sereg közel egy hónappal később érkezett meg Belgrádba, mint azt Bethlen ígérte. A nagyvezír, Malkocs Ali pasa útközben rosszul lett, és néhány nappal azután, hogy Belgrádba jutott, elhunyt. Lala Mehmed, aki ugyanitt várta a feljövő török sereget, addig, amíg 1604. augusztus 5-én kezébe nem vette a nagyvezírségre és szerdárságra kinevező iratot, semmit sem tehetett az erdélyiekért.[13] Ezután azonban azonnal írt Bocskainak, és beszámolt a késedelem okáról. Ugyanakkor megemlékezett a török katonasággal érkezett szultáni *'ahdnâmé*ról is, amely azonban messze nem azt tartalmazta, amit Bethlen ígért. Nem Bocskai kapott szultáni szerződéslevelet, hanem az erdélyi rendek kaptak megerősített jogokat a szabad fejedelemválasztásra. Talán a csalódást akarta enyhíteni a nagyvezír, amikor felszólította Bocskait, hogy jöjjön a török területre Gyula mellé, ahol megtörténhet a választás, mert az erdélyi menekültek őt kívánják fejedelmükül: „Értjük azért mi az itt való Erdély magyar fő embereknek, kik ide az hatalmas császár szárnya alá iöttenek kegyelmedhez oly io akaratiokat, hogy az mint hatalmas Császártul Ahtmame (!) levéllel nyertek és szereztek azt magoknak, hogy szabad választásból való fejedelmet valakit ők akarnak azt választhassanak, és az ő választásokat az hatalmas Császár is ereiekben hagyván, Erdély országot feiedelmével együtt tartozzék megh oltalmazni, kegyelmedeth egy akaratból feiekké és feiedelmekké akariák választani, mint ilyen böcsületes Urat kinek mind Erdélyben s mind Magyar országban sok öröksége legyen."[14]

[11] *Csonka Ferenc–Szakály Ferenc:* Bocskai kiséretében a Rákosmezőn. Budapest, 1988. 162. o.

[12] *Fekete Lajos*: Einführung in die osmanischtürkische Diplomatik der türkischen Botmässigkeit in Ungarn. Budapest, 1926. 17. o. „... ve bu cânibe gönderilen elçinüz içün 'ahd-nâme taleb olunmış yazıldı ve mühürlenüb âdeminüze verildi... [A hozzánk küldendő követeteknek 'ahdnâmét kértetek, amelyet megírattunk és lepecsételtük, majd az emberteknek átadtuk.]" A török hódoltság idején megszokott volt, hogy egy hitlevelet, vagyis *salvus conductus*t 'ahdnâmeként neveztek. Vesd össze: *Szilády, Áron–Szilágyi, Sándor:* Török magyarkori államokmánytár I. (A továbbiakban: TMÁOT I.) 1868. 47–48. o. „A felséges szultán Ahmed khán idejében Bocskai István által követségbe küldött Kékedi György nevű felső magyarországi fő embernek adott athnamé fordítása, mely magyarul volt szerkesztve." Bár nem tartozik szorosan a témánkhoz, de nagyon izgalmas probléma, hogy Bocskai 1605. évi követsége főkövetének, Kékedi Györgynek adott oltalomlevél, annak ellenére, hogy külön leírták: magyarul szerkesztették meg, mégis fennmaradt török nyelven is. Kovács Zsuzsának, a Magyar Országos Levéltár főlevéltárosának köszönöm, hogy felhívta a figyelmemet a tárgyalt okmányra, amely Keresztesi Papp Miklós hagyatékában maradt fenn. A levél azért is figyelemre méltó, mert egy európai kéz által készült átirat korai (19. századi) fény- vagy másfajta – általam ismeretlen – technikával készült másolata. A szöveg nyelvállapotából arra következtetek, hogy az a korabeli oszmán szóhasználatot követi, nem tűnik későbbi fordításnak. Nagyon izgalmas, hogy vajon ki és miért fordított le egy magyarul szerkesztett hitlevelet oszmán-törökre, s ki lehetett a lemásolója? MOL R 147 K. Papp Miklós 14. cs. (II. B. 2.) XVII. század. (1607–1699) fol. 127.

[13] *Danişmend, İsmail Hâmi:* İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi. III. 1972. 231–234. o.

[14] *Nagy* 1956. 303. o.

Az ekkor küldött szabad fejedelemválasztást engedélyező szultáni szerződéslevelet (*'ahdnâmét*) anélkül, hogy azonosítani tudta volna, kétszer is kiadta Szilágyi Sándor.[15] A Nagy László által publikált Bocskai-levelek ismerete nélkül én sem tudtam volna kideríteni, hogy ez az irat a sokat vitatott *szultáni szerződéslevél*.[16] A szakirodalom az addig ismert források alapján egy Bocsaki István névére szóló *'ahdnâme-i hümâyûn* érkezését tartotta valószínűnek. A Porta álláspontja azonban teljesen érthető. Nem akarták, hogy Bocskai esetleges visszalépése – amire lehetett számolni – vagy esetleges halála – mint előbb Székely Mózes esetében –, hiábavalóvá tegye a nagy anyagi áldozatokat kívánó akció sikerét. A szöveg tartalmát megvizsgálva nem lehet kétséges, hogy egy valódi, az erdélyi rendeknek adott szultáni szerződéslevéllel van dolgunk. A szabad fejedelemválasztáson kívül megígérte a szultán, hogy ha a magyar urak a felkelés veresége miatt kiszorulnának az országukból, akkor az Oszmán Birodalomban kapnak kárpótlást. Ha pedig elfoglalnak Habsburg-kézben levő várakat, akkor azok az erdélyiek kezében maradnak. Tíz évig elengedte az erdélyi adót, ezután pedig csak a Székely Mózes szerződéslevele szerinti 10 ezer arany fizetését kötötte ki. Ígéretet tett arra, hogy a három év óta, tehát 1601-től, Báthori Zsigmond visszatérésétől számítva fogságba esett erdélyieket szabadon engedik. A dokumentum dátuma hiányos, ezért nem sikerült korábban azonosítani: *„Mohorim holnapban Ziliuri-ben költ.“* Muharrem hónap 1604-ben május 30-tól június 28-ig tartott, ez a dátum beleillik az események kronológiájába.[17]

Nem tudok arról, hogy Bethlen fenti ígérete szerint a magasabb portai méltóságok küldtek-e hitlevelet (*salvus conductus*), arról azonban igen, hogy az újonnan kinevezett temesvári beglerbég, Celâlî vagy Deli Hasan, egy ilyen típusú levélen keresztül jelentette be, hogy kinevezték az Erdélybe küldendő török sereg parancsnokának. Levelében felszólította Bocskait, hogy jöjjön török területre, ahol megtörténhet a választás, amelynek jogi alapja Deli Haszán szerint is a már az erdélyi menekültek kezében lévő szultáni szerződéslevél (*'ahdnâme*) volt.[18]

Az egyszerűnek tűnő erdélyi bevonulást néhány esemény akadályozta. Egyrészt Bocskai lemondott a török támogatásról. A hosszú hónapokig elhúzódó ügyet elunta, és kiegyezett a prágai udvarral. Visszakapta erdélyi birtokait és elindult végiglátogatni őket.[19] Közben felvonultak a török és tatár hadak a törökpárti erdélyi nemesek mellé, és várták az alkalmat, hogy bevigyék az új fejedelemjelöltet. Ez az erőcsoportosítás nem kerülhette el a Habsburg-katonaság figyelmét, amely attól tartott, hogy a törökök Lippát akarják visszafoglalni.[20] Giacomo Barbiano, Belgioso grófja Dampierre ezredest küldte

[15] *Szilágyi Sándor* (szerk.): Rozsnyai Dávid, az utolsó török deák történeti maradványai. Pest, 1867. 227–229. o. MHHS VIII.; TMÁOT I. 43–45. o.

[16] Az okmány identifikációjára lásd *Papp Sándor*: Gondolatok Bocskai István szultáni megerősítésének történetéhez. In: „Nem búcsúzom...“ Emlékkönyv Benda Kálmán tiszteletére. (Szerk. *Szegfű László.*) Szeged, 1994. 34–39. o.

[17] *Papp* 2003. 252–258. o.; Egyetemi Könyvtár, Kézirattár (Budapest), LEO 271.; *Mikó Imre,* gróf: Erdélyi történelmi adatok. II. Kolozsvártt, 1856. 315–320. o.

[18] *Nagy* 1956. 304–305. o.

[19] *Benda Kálmán* (szerk.): Magyarország Történeti Kronológiája. II. Budapest, 1983.[2] 120. o.

[20] „Aus sybenbürgen haben wir, dass die türggen ein grossen Einfall in die Wallachey gethan und den Radul Weyda herausgeschlagen, welches dem Feindt, der sich umb Themeswar stark versamblet, bei des unabgedankten Kriegsvolks Meuterei in Sibenbürgen ein gewünschter Handel sein würt.“ (1604. 04. 07.) *Veress, Andrei:* Documente privitoare la istoria Ardealului, Moldovei şi Ţării-Româneşti. VII. Bucureşti, 1934. 201. o. Nr. 179.; „Aus Clausenburg von 4-ten dies würt geschrieben des Tarterhans Sohn seye mit 12000 Tartern und in 8000 Janitscharen über die Tonaw gezogen, und zu besorgen er mächte Lippa belagern.“ (1604. 09. 14.) *Veress* VII. 1934. 227. o. Nr. 202.

magyar hajdúival a temesvári tábor felszámolására. Szeptember 12. és 13. éjjelén a zömében magyar sereg rátört a pihenő török-erdélyi táborra, és szétverte azt.[21]

A tanulmány elején ismertetett nézetek szerint a Temesvár melletti összecsapásnál fontos iratokat vesztettek el az erdélyi menekültek. Ezekben a történetírás vagy a török párti ellenzék és Bocskai kapcsolatára vonatkozó levelezést, vagy egyenesen Bocskai szultáni szerződéslevelét látta. Az erdélyi menekültek szeptember 14-én beszámoltak Bocskainak a veszteségeiről, ebből a levélből kiderül, hogy a szultáni udvarból a szabad fejedelemválasztásra küldött *'ahdnâme* nem veszett el.[22] Szamosközy István magyar nyelvű jegyzetei között olvashatunk egy regénybe illő esetet két hasonló változatban is, amely szintén a most tárgyalt témához köthető: Eszerint az említett Murád fogoly is hozott egy szultáni levelet, amely Bocskai, az erdélyi ellenzék és Lala Mehmed kapcsolatát érintette. Az elbeszélések tanúsága szerint egy lovat kívánt átadni Bocskainak, mintha ez képezné a váltságdíját, és ennek a nyergébe építették be a szultán levelét. A fenti történetből arra következtetek, hogy az erdélyi „*libera electio*t" engedélyező szultáni szerződéslevél a temesvári rajtaütés idején két példányban – eredetiben és fordításban is – létezett. Ez utóbbit kívánták a török párti magyar urak Murádon keresztül Bocskaihoz eljuttatni, a török fogoly azonban nem merte folytatni az útját a Habsburg-katonaság tevékenysége miatt, és bemenekült Gyulára. Így csak később, a már győzelmet aratott és magyar fejedelemnek kinevezett Bocskainak adhatta át a rábízott levelet Kassán.[23] Mindezekből az derül ki, hogy a felkelés kitörésekor semmilyen szultáni *'ahdnâme* nem volt Bocskai kezében.

Mint láttuk, a felkelés előestéjén Bocskai visszakapta erdélyi-partiumi birtokait a Habsburg-kormányzattól, és éppen ezeket járta végig, amikor Szatmáron fülébe jutott a temesvári hajdútámadás híre. Sennyei Pongrácnak meg is említette egy levelében, hogy „az hir felölem ez közönségesen, hogy mikor minap a hajduság Tömösvárnál megverte [a török–erdélyi tábort], egy levelet találtak volna Bethlen Gábor deákja[24] zsebében, kit ide az király képének hoztak volna".[25] Lehetséges, hogy Bethlen és Bocskai levelezése elveszett Temesvár mellett, de nem került Belgiojoso kezébe. Bethlen viszont bizonyára azért terjesztette ezt a hamis hírt, mert ezzel akarta rávenni Bocskait, hogy ha nem is meggyőződésből, de félelemből ne lépjen vissza a török támogatás elfogadásától.

Bocskai István tetteit 1604 őszén a Habsburg-kormányzattól való félelme motiválta. Amikor szeptember 28-án magához vette Belgiojoso levelét, hogy menjen el vele tárgyalni a rakamazi táborba, arra gondolt, hogy el akarják fogni, mert a törökkel felvette a kapcsolatot. Ma már tudjuk, hogy a Habsburg-generális csak anyagi segítséget remélt a magyar mágnásoktól a háború folytatására. Bizonytalanságában Bocskai magához hívta a legmegbízhatóbbnak tartott embereit, hogy megtárgyalja velük, mitévő legyen.[26]

[21] A fenti gondolatmenet alapján korrigálni kell a Kronológia adatát, hiszen a hajdútámadás nem 1604. szeptember 14-én éjjel, hanem egy nappal korábban történt. Lásd még: *Nagy* 1956. 306–308. o.

[22] *Nagy* 1956. 306. o.

[23] *Szamosközy* IV. 1880. 229, 243–244. o.; *Nagy* 1956. 306. o. „... az hatalmas Császár mi nekünk Ahtname levelében töb kévánságunkal egyetemben az libera electiot is megengedte, kinek pariaiat oda küldtük Nagyságodnak ..."

[24] Bethlen deákjának a neve Fenessy István volt. *Szamosközy* IV. 1880. 243. o.

[25] *Szilágyi Sándor – Tasnádi Nagy Gyula – Mencsik Ferdinánd – Kluch János:* Gyulafy Lestár följegyzései. Keczer Ambrus naplója. Krmann Daniel superintendens 1708–1709-iki oroszországi útjának leírása. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századból. II. Budapest, 1894. 35. o.

[26] Kronológia II. 1983. 427. o.

Forduljon-e kegyelemért a Habsburg-udvarhoz, vagy folytassa a félbeszakadt kapcsolatkeresést a törökkel? Miután nem bízott abban, hogy visszaszerezheti a Habsburg-udvar bizalmát, elhatározta, hogy a töröktől kér segítséget. Az emberei azonban kilátástalannak tartották ezt a lépést, s hogy magukat mentsék, feljelentették a császáriaknak.[27] Ezért indult meg a katonai támadás a várai ellen, de a Habsburg-seregben szolgáló hajdúkapitányokat megnyerte a maga ügyének. Így 1604. október 15-én az ellene vonuló seregre Álmosd és Diószeg (Bihar megye) között rajtaütöttek Bocskai katonái, és a hajdúk átállása következtében győzelmet arattak.

Mint a fentiekből látható, egy török segítséggel történő erdélyi beiktatási kísérletből a töröktől meg nem szállt Magyarországra kiterjedő Habsburg-ellenes felkelés bontakozott ki. A Budán székelő nagyvezír, Lala Mehmed gyorsan felismerte a megváltozott viszonyokban rejlő lehetőséget. Négy nappal az Álmosd és Diószeg közötti győztes hajdútámadás után tudatta Szeben lakóival, hogy Bocskait erdélyi fejedelemnek tette, és ha nem hódolnak be neki, akkor a városukat elpusztítja.[28]

A katonai győzelmet hamarosan követte Bocskai István szultáni megerősítése. Kâtib Çelebi történeti műve alapján Na'îmâ azt írja, hogy miután Kassát elfoglalták a magyarok, a tatár és török katonai segítség mellett a Portáról megjöttek a beiktató jelvények is: *„Bocskainak elküldték a magas Portáról a kinevező levelet, a kaftánt, a süveget és a zászlót az erdélyi királyságra."*[29] Egyéb források és a szakirodalom alapján módunk van a fentieket alaposan kiegészíteni, illetve pontosítani. Az ekkor átadott dokumentumot a Magyar Országos Levéltárban őrzik. Az okmány azért is bír különleges jelentőséggel, mert ez az első olyan magyar fejedelemnek szóló szultáni kinevező levél 1529 óta, amely nem csak másolatban vagy fordításban, hanem eredeti példányában is fennmaradt. A típusa *berât-i hümâyûn,* másnéven *menşûr,* amelyet végleges szultáni megerősítő levélnek nevezhetünk.[30] A magyar szakirodalom ezt a dokumentumot egyértelműen szultáni szerződéslevélnek (*'ahdnâme-i hümâyûn*nak) tartja.[31] Ennek a tévedésnek az az oka, hogy az iratról készült mindkét magyar fordítás – egy a XVII. század végi Rozsnyai Dávid tollából és egy a XIX. század végi Sziládi Árontól – egyformán *'ahdnâmén*ak titulálja.[32] Mindez visszavezethető arra, hogy az eredeti dokumentum hátoldalán a következő kétnyelvű megjegyzés olvasható: *„hâlâ Erdel hâkimi olan Bâtôrâyi Bôçkâyi İştvân krâla* [Báthori-Bocskai István királynak, a jelenlegi erdélyi fejedelemnek"]; *A[nn]o Mahometis 1013. Mehemett Császár Athnaméja Bocskai Istvan fejedelemnek.*" A török nyelvű idézetben igen érdekesen fordul elő Bocskai István neve. Nem tarthatom azonban tévedésnek ezt a szokatlan „Báthori-Bocskai" névalakot, annak ellenére sem, hogy a fejedelem természetesen sohasem viselte ilyen formában. Orhonlu török történész által kiadott *telhîs*ek, vagyis nagyvezíri előterjesztések között a 158. számú jelentésben (*'arz*),

[27] *Nagy* 1956. 313–314. o.; *Szabó Károly – Szoporai Nagy Imre:* Gyulafy Lestár följegyzései. Martonfalvy Imre deák emlékiratai. A Pálóczi Horvát család naplója. Magyar történelmi évkönyvek és naplók a XVI–XVIII. századokból. I. Budapest, 1881. (A továbbiakban: *Gyulafy* I. 1881.) 31. o.

[28] *Mikó* III. 1858. 319–320. o.

[29] *„Bôçkâyîya âsitâne tarafından i'tâ olunan Erdel krâllığı menşûrını ve hil'at ve uskûf ve 'alem ile irsâl eyledi" Na'îmâ, Mustafâ:* Tarîh-i Na'îmâ. I. İstanbul, 1283 A. H. (1866.) 405. o.

[30] MOL Török iratok. *R. 315. Nr. 33.*

[31] *Szilágyi Sándor:* Erdélyország története tekintettel a mivelődésre. II. Pest, 1866. 50. o.; *Szilágyi Sándor:* Erdélyi országgyűlési emlékek. Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. V. 1879. 295. o.; Magyarország története (1526–1686). I. (Főszerk. *Pach Zsigmond Pál,* szerk. *R. Várkonyi Ágnes.*) Budapest, 1987. 726. o.; Kurze Geschichte Siebenbürgens. (Szerk. *Köpeczi Béla.*) Budapest, 1990. 533. o.

[32] *Hon és Külföld,* 2. (1842) 91–92. o.; TMÁOT I. 1868. 45–47. o.

amelyet 1604 végén Lala Mehmed küldött a Portára, szintén előfordul ez a változat.[33] Úgy vélem, hogy ennek a szokatlan névalaknak a felbukkanása két dologra utal. Egyrészt a Magyarországon állomásozó törökök tisztában voltak azzal, hogy Bocskai rokonsági viszonyban van a Báthori-családdal: Báthori Zsigmond nagybátyja volt; másrészt Bocskait Báthori Zsigmond politikai örökösének tartották. Miután Báthori Zsigmond 1601-ben visszatért, és rendezte ügyeit a Portával, egy új szerződéslevelet állítottak ki számára. Ez az aktus volt a kapcsolódási pont a török hatalom és az új magyar fejedelemjelölt között.

Olyan adatok is felbukkannak, amelyekből kiderül, hogy Bocskai István a Habsburg-kormányzattal folytatott tárgyalásakor szintén Báthori Zsigmond uralmát és viszonyait tekintette kiindulópontnak. A Habsburg-párti Thurzó György levelében arról tájékoztatta a magyar fejedelmet, hogy azért tevékenykedik a bécsi udvarnál, hogy a béke megkötése után Bocskai olyan módon kapjon megerősítést a császár-királytól az erdélyi fejedelemségre, ahogy az Báthori Zsigmond idején volt.[34]

A szultáni udvar tehát Báthori Zsigmond 1601-es ismételt megerősítésétől számította Erdély visszatértét, annak ellenére, hogy sem Báthori, sem Székely Mózes nem tudta a hatalmát megtartani a Habsburg-kormányzattal szemben. Ezt támasztja alá, hogy az erdélyi szabad választást engedélyező – fentebb részletesen érintett – szultáni szerződéslevél is úgy rendelkezett, hogy a három éve, tehát 1601-tól fogságba került erdélyieket fogják a törökök szabadon bocsátani.

Bocskai szultáni kinevező levele, vagyis *berât*ja 1013 *cemâziyü l-âhir* hónap középső harmadában, vagyis 1604. november 5–14. között keletkezett Budán, tehát nem Isztambulból érkezett. Ezt a *berât-i hümâyûn*t a nagyvezír állíttatta ki a szultán nevében, az iratot tehát egy szultáni tugrával ellátott üres papírra jegyezték le. A turkológiai szakirodalom az ilyen típusú okmányokat *„bianco fermânnak"* nevezi.

Az alábbiakban röviden ki kell térnem arra is, hogy ki adta át Bocskainak a tárgyalt megerősítő diplomát. Az újabb magyar szakirodalom egyértelműen Bethlen Gábort tekinti az irat kézbesítőjének, esetleg megemlítenek mellette egy névtelen török csauszt.[35] Fennmaradt Bethlen Gábor egyik követutasítása (1620. 07. 30.), amelyben már, mint fejedelem emlékezett vissza a Bocskai-felkelésre. Ebben valóban azt állította, hogy ő küldte a „császár neve alatt jött hitlevelet" Kassára.[36] Ez az esemény azonban nem a szultáni kinevező irattal van kapcsolatban, hanem a szabad választást engedélyező szultáni szerződéslevéllel. Ennek a másolatát vagy fordítását – mint láttuk –, Temesvár mellől Murád, Bocskai rabja nyeregbe építve vitte Kassára.[37] Az összecsapás után az eredeti török nyelvű változat még mindig a temesvári táborban lévő erdélyi menekültek kezében volt,[38] s ezt vihette Bethlen Bocskaihoz. Ugyanakkor egy Szamosközynél fennmaradt történet szerint, 1604. november 19-én Hadzsi Hüszein (Hatzi Huzaim) főajtónálló (*kapıcı başı*) övezte Bocskai derekára a szultán ajándékát, egy díszes kardot, és ígérte meg a további

[33] *Orhonlu, Cengiz:* Osmanlı Tarihine Âid Belgeler Telhîsler (1597–1607). İstanbul, 1970. 121–124. o. Nr. 158.; *Dávid Géza – Fodor Pál:* Magyar vonatkozású török államiratok a tizenötéves háború korából. *Hadtörténelmi Közlemények,* 30. (1983) 459–461. o. Nr. 25.

[34] MOL E 169 (Thurzó cs. levéltára) 8. csomó 74. fasc. Fol. 16. Thurzó György levele Bocskai Istvánhoz, Bécs (?) 1605. 08. 29.

[35] Magyarország története (1526–1686). I., 1987.[2] 726. o.; Kurze Geschichte Siebenbürgens. 1990. 533. o.; Kronológia II. 1983. 428. o.

[36] TMÁOT I. 1868. 239–240. o.

[37] *Szamosközy* IV. 1880. 243–244. o.

[38] *Nagy* 1956. 306. o.

török segítséget.[39] Úgy vélem, hogy az említett *kapucı başı*t csak az ajándékok átadása miatt küldték Bocskaihoz, a szultáni megerősítő okmányt nem ő hozta.

A *berât* szövegéből egyértelmű, hogy két szultáni *müteferrika*, Ali és Mehmed kézbesítette mind a kinevező okmányt, mind a vele érkező uralkodói jelvényeket. Aliról egyelőre nem sikerült semmit megtudnom, ellenben Mehmed, vagy más néven Uzun Mehmed többször megfordult Bocskai környezetében.

Összefoglalás

Megállapítható, hogy a szabadságharc kitörése előtt Bocskai elsősorban a török hatalom katonai erejére kívánt támaszkodni, s célja az erdélyi fejedelemség megszerzése volt, ugyanakkor készen állt elfogadni a szutáni fennhatóságot. A Porta az előzetes tárgyalások után nem állított ki Bocskai István részére sem szultáni kinevező okmányt, sem szerződéslevelet. Konstantinápoly hasonlóan járt el az erdélyi menekültek és választott vezetőjük esetében, mint ahogy a 17. században is többször, a Habsburg-ellenes magyar rendek esetében: A magyar előkelőknek biztosította a szabad uralkodóválasztás lehetőségét.[40] Ez az okmány két példányban is útban volt Bocskaihoz, de a katonai fellépés pillanatáig egyik sem jutott el hozzá; ugyanakkor nem került a temesvári erdélyi–török táborra rátörő Dampierre-hajdúk kezébe sem.

A nagyvezír, Lala Mehmed a felkelés első pillanatában érezte, hogy mekkora jelentőséggel bír a Habsburg-ellenes támadás, s azonnal kinevezte Bocskai Istvánt Magyarország királyának és Erdély fejedelmének. Nem hiszem, hogy a nagyvezír erre a lépésre teljesen magától szánta volna rá magát, bizonyára magyar kérésnek engedett a kinevező okmány (*berât-i hümâyûn*) kiállíttatásakor. Ebben az aktusban benne rejlett egy korábbi politikai szándék is, amelyet mind az oszmán hatalom, mind a hozzá kötődő Habsburg-ellenes magyar urak képviseltek: visszaállítani a török uralom alatt álló Magyar Királyságot.

Az 1604. év végén lépések születtek arra, hogy kialakítsák az új magyar állam és a Porta közötti viszonyt. Egyrészt Lala Mehmed pasa nagyvezír tovább folytatta a politikai agitációt a magyar urak között. Egy behódoltató pátenst bocsátott ki 1605 januárjában, miszerint a szultán Bocskait egész Magyarország királyságába akarja helyezni, a magyar urak pedig térjenek a hűségére.[41] Nemsokkal azelőtt pedig úti passzust állíttatott ki Bocskai követei számára, akiknek a feladata az volt, hogy konstantinápolyi tárgyalások során létrehozzák a Portával a magyar állam helyzetét rendező békeszerződést.[42]

[39] *Szamosközy* IV. 1880. 257. o.

[40] *Papp Sándor:* Szabadság vagy járom? A török segítség kérdése a XVII. század végi magyar rendi mozgalmak idején. Studia ad tricentennarium belli principis Francisci Rákóczi pro partia et libertate. *Hadtörténelmi Közlemények,* 116. (2003/2–3.) 633–669. o., különösen 647–152. o.

[41] MOL E 169 (Thurzó cs.levéltára) 18. csomó 74. fasc. Fol. 11. Lala Mehmed nagyvezír magyar nyelvű hódoltató pátense. Belgrád 1605. 01. 15.

[42] *Papp Sándor:* Török-magyar tárgyalások és szerződéskötés 1605-ben. Historia Manet, Demény Lajos Emlékkönyv. Bucureşti, 2001. 119–135. o.; *Papp* 2003. 125–134. o.; lásd még a 12. lábjegyzetet.

Melléklet

Lala Mehmed pasa nagyvezír behódoltató parancsának másolata a magyar nemességnek[43]

Mi Mehemet Pasa Istennek kegyelmességéből az hatalmas Török Császárnak fővezére, minden országinak gondja viselője és hadainak fő szerdára, teneked magyar úr barátomnak minden hozzánk illendő tisztességes dologban barátságos magam ajánlását írom.

Bizonyosak vagyunk abban, hogy tenálad is nyilván vagyon az fölséges Bocskai Istvánnak, az hatalmas császártul fejedelemségre való választása, kinek ő hatalmassága Magyarországnak királyságát, Erdélyországnak örökes uraságát, és az székelyeknek ispánságát megadta, melyből ő hatalmassága, Istennek kegyelmességéből meg is akarja erősíteni. Addig nem nyugszik, sem győzhetetlen hadának fegyvere hivelyiben bé nem teteték, fogyhatatlan kincsinek erszényének szája be nem kötteték, valameddig afelől megíratott fejedelemségben őfölségét megotalmassá, és örökössé nem tészi, mind azokkal, valakik nékie fejet hajtanak és tüle hallatnak, melyrül az hatalmas császárnak ő fölségénél erős hitt levele vagyon. Értjük annak okáért, hogy még ez ideig melléje nem álltál és tüle nem hallgatsz, meg nem gondolván nemzetedhez való igaz szeretetét, hanem az utálatos német mellett vagy. Kinek ez ideig minémő hasznát vetted, mind az egész magyar nemzettel jól tudhatod, [nem] egyebet az egy alázatnál és böcsületes[ég]nél (?), nagy sok fő magyar uraknak ok nélkül való gyalázatos halálánál, sok fő vitézeknek közöletek való fogyattásánál, jószágoknak mind egyképpen és mind másképpen el foglalásánál, és azzal való kereskedésénél. Így az nagy Isten mostan rajtatok meg könyörülvén, az hatalmas császárt gyámoltokká adván, és az fölséges Bocskay Istvánnal gondotok viseljük: Támasztván akaránk mostani irásunkkal által megtalálni, nem azért, hogy szükséges volna, [hanem] mint az magyar nemzetet szánván, azok között tégedet is inteni akarván, hogy meggondoljátok hatalmas császárnak nagy erejét, és az engedetlenségért reájad szállandó erős büntetésért az utálatos német mellöl állj el. Érts egyet az nemzetötökből való igaz fejedelemetekkel, kit ha megcselekszöl, magadnak és maradékodnak sokat használsz, és az hatalmas császárnak sok kegyelmességét veszed. Ha pediglen el múlatod, és az mi jó akaratunkból való intésünköt meg nem fogadod, meg érzed revid nap az hatalmas császárnak fejed elé szállandó örős büntetését, mind azokkal, valakik veled egyet értenek. Meggondolhatod, hogy az egy Isten hatalmas császárnak keziben atta birodalmát, ember kezibül ki sem veheti. Annak okáért akaránk idein meginteni, hogy te is idején magadat meg gondoljad, és az több magyar nemzettel egyet érts, mert ha múlatsz vele, talám akkor osztán, ha magad akarnád is meg cselekedni, azt az jó akaratodat tüled el nem veszék. Tartsa meg Isten kegyelmedet jó egészségben. Íratott az hatalmas császár várasában Nándorfejérvárat 15. Januárius 1605.

[43] MOL E 196 (Thurzó cs. levéltára) 18. cs. Fasc. 74. fol. 7–9. Bocskai István levele bethlenfalvi Thurzó Györgynek, Árva megye főispánjának, s királyi tanácsosnak. 1605. 04. 29. Bocskai dicséri, hogy mennyi jót tett a hazának. Arra kéri Thurzót, hogy gondolkodjon a nemzete ügyéről és az előtte álló dolgokról. Mind a Dunántúlon, s a Tiszántúlon csak neki és Dersffy Miklósnak van olyan tekintélye, amely meghatározza a többiek véleményét is. Megesküszik a felkelés vezetője: *„Az Úr Isten az mi bizonságunk, hogy erre az indulatra soha nem vitt engem az én felfuvalkodásom, sem peniglen valami oknéküli való böcsület keresésem sem, de hazánk romlásán, s egész nemzetönknek veszedelmén való nagy szánakozásom, mely romlásban és veszedelemben be volt kegyelmed is rekesztetvén és foglalván."* Bocskai haszna mindebből a mozgalomból csak annyi, mint a többi főúré. Azt akarja megértetni Bocskai Thurzóval, hogy érdekazonosság van köztük: *„Mert ez az mi ebben való előmenetelönk, hasznunk és böcsöletönk is semmi nem egyéb az kegyelmed maga, és kegyelmedhez hasonló egyéb fő emberek hasznánál, böcsületinél, kiből annyival követi kegyelmedet nagyobb és bővebb rész, amennyivel egyebeket felül halad az kegyelmed állapatjának érdeme. Sok szóval kegyelmednek, mint okos urnak ezekrül írunk, mert tudjuk, hogy kegyelmed tudhat mind azokrul az dolgokrul elmélkedni, akik az kegyelmed személyének ékesétésére, s hazája javának terjedésére valók, csak akarjuk kegyelmeddel azt meg értetni, hogy az mi szerencsénk és előmenetönk, nem idegen az kegyelmed jó szerencséjének vagy hasznának és előmenetinek az nevelésétül."* Az átállásra való biztatás egyik érveként mellékeli Bocskai – minden különösebb megjegyzés nélkül – Lala Mehmed pasa nagyvezír behódoltató pátensét, amelyet felül a mellékletben közlök. (fol. 8.)

Sándor Papp

ISTVÁN BOCSKAI'S OTTOMAN POLICY ON THE EVE OF THE UPRISING

Summary

The study provides a survey of the relations between István Bocskai and the Ottoman Empire on the eve of the outbreak of Bocskai's war of independence. When writing his study, the author relied on the works and publications of László Nagy, as well as Turkish sources and documents from the Hungarian National Archives. It can be proved that Bocskai intended to gain support from the Ottoman military before the outbreak of the war of independence, in order to seize power in Transylvania, and at the same time, he was ready to accept the sultan's authority. Subsequent to the preliminary negotiations, the Ottomans did not issue any letter of appointment or agreement to István Bocskai. Istanbul applied the same method to the Transylvanian refugees and their chosen leader, as did several times in the course of the 17th century to the anti-Habsburg Hungarian estates: Hungarian nobility was guaranteed the freedom of electing their ruler. Two copies of a letter of guarantee (*'ahdname-i hümayun*) had been sent to Bocskai, but none had reached him before military action was taken, neither was a copy obtained by the Dampierre Haiduks, when they set upon the Transylvanian-Ottoman camp in Temesvár. Thus, it was a mistake to believe that the imperial supreme command had any knowledge of István Bocskai's plans of changing sides. His Ottoman connection was only made clear when his men revealed it, hoping that they would escape their expectable punishment as a result. Bocskai himself gave up his Ottoman relations for a time, and he was most reluctant to continue with the dangerous enterprise. In the autumn of 1604, Bocskai's steps were primarily determined by fear, but his personal interests coincided with the intentions of the Hungarian estates, which led to the success of the uprising.

Grand Vizier Lala Mehmed realised the significance of the anti-Habsburg war of independence right at the beginning, and appointed István Bocskai King of Hungary and Prince of Transylvania immediately. It is not likely, however, that it was the grand vizier's own decision; he must have complied with a Hungarian request when issuing the certificate of appointment (berat-i hümayun). The political idea of restoring the Hungarian Kingdom under Ottoman rule, represented by both the Ottoman power and the anti-Habsburg Hungarian nobility, also lay behind this action.

At the end of 1604, measures were taken to specify the connections between the new Hungarian state and the Ottoman Empire. Grand Vizier Pasha Lala Mehmed continued his political campaign among the members of Hungarian nobility. In January 1605, he issued a warrant of subjugation, announcing the sultan's intention to appoint Bocskai king of the whole of Hungary, and summoning Hungarian nobility to show allegiance to the new ruler. He also issued passes for Bocskai's delegates, whose task was to negotiate and ratify a peace treaty in Istanbul that would establish the new Hungarian state. Lala Mehmed's warrant of subjugation is being published in the appendix of the study.

Sándor Papp

LA POLITIQUE TURQUE D'ISTVÁN BOCSKAI À LA VEILLE DE L'INSURRECTION

Résumé

L'objectif de cette étude consiste à examiner la relation entre István Bocskai et l'Empire ottoman au moment du déclenchement de la guerre d'indépendance de Bocskai. L'auteur s'est servi des œuvres et des publications de documents précédentes de László Nagy, mais il a aussi utilisé les sources turques et les documents des Archives Nationales de Hongrie. L'on peut constater qu'avant le déclenchement de la guerre d'indépendance, Bocskai voulait surtout s'appuyer sur les forces

militaires de l'autorité turque, prendre la principauté de Transylvanie tout en étant prêt à accepter la souveraineté du Sultan. A l'issue des négociations préalables, la Porte n'a délivré ni de lettre d'institution ni de convention pour Bocskai. Dans le cas des réfugiés transylvaniens et de leur chef élu, Constantinople a agi de la même manière qu'il l'a fait à plusieurs reprises au 17e siècle pour les Ordres hongrois anti-Habsbourg : il a garanti aux notables hongrois le droit d'élire librement leur souverain. Ce document (*hümâyûn d'ahdnâme*) a été envoyé à Bocskai même en deux exemplaires, mais celui-ci ne l'a pas reçu avant l'action militaire. Toutefois le document n'a pas été récupéré par les haïdouks de Dampierre attaquant le camp transylvanien et turc de Temesvár non plus. Par conséquent, l'hypothèse selon laquelle le commandement impérial aurait découvert à temps le plan de ralliement d'István Bocskai est erronée. La relation de celui-ci avec les Turcs n'a été révélée que plus tard, lorsque ses hommes l'ont trahi dans l'espoir d'éviter ainsi la peine présumée. Bocskai a cessé ses relations turques pendant quelque temps, il aurait, en fait, préféré renoncer à cette entreprise dangereuse. En automne 1604, la démarche de Bocskai a été essentiellement motivée par la peur, tandis que ses intérêts personnels coïncidaient avec la volonté des Ordres de Hongrie. Il en résultera le succès de l'insurrection déclenchée par la contrainte.

Le grand vizir Lala Mehmed a compris, dès le premier moment de la guerre d'indépendance, l'importance de la lutte anti-Habsbourg et il a aussitôt nommé István Bocskai roi de Hongrie et prince de Transylvanie. Il est peu probable qu'il s'agisse de l'initiative personnelle du grand vizir, il a plutôt cédé à la requête des Hongrois concernant la délivrance du document d'institution (*hümâyûn de berât*). Cet acte exprimait aussi une vieille intention politique de la puissance ottomane et des notables hongrois anti-Habsbourg qui visait à rétablir le Royaume de Hongrie sous la domination des Turcs.

Vers la fin de l'an 1604, quelques démarches ont été faites en vue d'établir le contact entre le nouvel État hongrois et la Porte. Le pacha et grand vizir Lala Mehmed continuait de mener sa propagande politique destinée aux notables hongrois. En janvier 1605, il a émis une patente d'assujettissement exprimant la volonté du sultan d'instituer Bocskai comme roi de toute la Hongrie et d'assurer la loyauté des notables hongrois. Peu de temps avant, il a aussi fait délivrer un laisser-passer pour les délégués de Bocskai qui étaient chargés de conclure avec la Porte l'accord de paix instituant le nouvel État hongrois. A la fin de l'étude, il figure en annexe la patente d'assujettissement, conservée en hongrois, de Lala Mehmed.

Sándor Papp

DIE TÜRKENPOLITIK VON ISTVÁN BOCSKAI AM VORABEND DES AUFSTANDES

Resümee

Ziel der Studie ist es, die beim Ausbruch des Freiheitskampfes von Bocskai bestehende Beziehung zwischen István Bocskai und dem Osmanischen Reich zu untersuchen. Der Verfasser baute während seiner Arbeit stark auf die früheren Werke, Schriftenausgaben von László Nagy auf, verwendete aber auch die türkischen Quellen und das Material des Ungarischen Staatsarchivs. Es kann festgestellt werden, dass sich Bocskai vor dem Ausbruch des Freiheitskampfes in erster Linie auf die militärische Kraft der türkischen Macht stützen wollte. Sein Ziel war die Ergatterung der fürstlichen Würde von Siebenbürgen, er war aber auch bereit, das Protektorat des Sultans zu akzeptieren. Die Pforte stellte für István Bocskai nach den Vorverhandlungen weder eine Ernennungsurkunde, noch einen Vertragsbrief des Sultans aus. Istanbul ging mit den Flüchtlingen aus Siebenbürgen und mit ihrem gewählten Führer vor, wie schon öfters im Falle der Habsburggegnerischen ungarländischen Stände im 17. Jahrhundert. Den ungarischen Adeligen gewährte er die Möglichkeit der freien Herrscherwahl. Diese Urkunde ('ahdnâme hümâyûn) war in zwei Exemplaren auf dem Weg zu Bocskai, doch kam sie bis zum Zeitpunkt des militärischen Eingriffs nicht bei ihm an. Sie kam aber auch nicht in die Hände der Haiducken von Dampierre, die das siebenbürgisch-türkische Lager bei Temesvár (Temeschburg) angriffen. Es war also falsch voraus-

zusetzen, dass die kaiserliche militärische Führung rechtzeitig über den Übertrittsplan von István Bocskai informiert gewesen sei. Die türkische Beziehung des ungarischen Aristokraten wurde erst klar, als diese von seinen Männern verraten wurde, wodurch sie sich der zu erwartenden Bestrafung entziehen wollten. Auch der Aristokrat gab seine türkischen Beziehungen für eine Zeit auf; am liebsten wäre er vom gefährlichen Unterfangen zurückgetreten. Die Schritte von Bocskai wurden im Herbst 1604 vor allem durch die Angst motiviert, seine persönlichen Interessen entsprachen aber den Vorhaben der ungarländischen Stände. Dies führte zum Erfolg des Aufstandes, der aus einem Zwang heraus entstanden war.

Großwesir Lala Mehmed spürte im ersten Augenblick des Freiheitskampfes, welche Bedeutung der Angriff gegen die Habsburger hat, und so ernannte er István Bocskai sofort zum König von Ungarn und zum Fürsten von Siebenbürgen. Es ist nicht wahrscheinlich, dass sich der Großwesir völlig von sich selbst aus zu diesem Schritt entschloss. Er erfüllte wohl eine ungarische Bitte, als er die Ernennungsurkunde (berât hümâyûn) ausstellte. In diesem Akt steckte auch eine frühere politische Absicht, die sowohl von den osmanischen Mächten, als auch von den Habsburg-gegnerischen ungarländischen Adeligen, die mit diesen osmanischen Mächten in Beziehung standen, vertreten wurde: die Wiederherstellung des Königreichs Ungarn, das unter türkischer Herrschaft gestanden war.

Ende 1604 gab es Schritte, die Beziehung zwischen dem neuen ungarischen Staat und der Pforte herauszubilden. Einerseits setzte Pascha Großwesir Lala Mehmed seine politische Agitation unter den ungarländischen Adeligen fort. Er erließ im Januar 1605 ein Unterwerfungspatent, wonach der Sultan Bocskai zum König von ganz Ungarn machen möchte, und ihm die ungarländischen Adeligen Treue schwören sollten. Andererseits hatte er kurze Zeit vorher für die Gesandten von Bocskai Reisepässe ausstellen lassen. Die Aufgabe dieser Gesandten war es, im Verlauf der Verhandlungen in Istanbul mit der Pforte den Friedensvertrag zu schaffen, der den neuen ungarischen Staat begründet. Im Anhang der Studie findet sich das in ungarischer Sprache erhalten gebliebene Unterwerfungspatent des Lala Mehmed.

Шандор Папп

ПОЛИТИКА ИШТВАНА БОЧКАИ ПО ОТНОШЕНИЮ К ТУРКАМ НАКАНУНЕ ВОССТАНИЯ

Резюме

Целью исследования является обзор отношений между Иштваном Бочкаи и Турецкой империей в период начала освободительной борьбы, возглавленной Бочкаи. В своем анализе автор в значительной мере опирался на более ранние историографические работы Ласло Надь, документальные издания, более того, были использованы турецкие источники и.материалы Венгерского Государственного Архива. Можно установить, что до начала освободительной борьбы Бочкаи намеревался в первую очередь опираться на военную мощь турецкой власти, его целью было заполучение Трансильванского княжества, в то же время он готов был принять и турецкое господство. После предварительных переговоров Порта не выставила для Бочкаи ни приказа султана о назначении его на пост, ни письма-договора. Константинополь поступил аналогичным образом в отношении трансильванских беженцев и избранного ими предводителя. Как это неоднократно случалось в отношении венгерских сословий, настроенных против Габсбургов в XVII веке, венгерской аристократии была обеспечена возможность свободного выбора своего сеньора. Этот документ ('ahdnâme hümâyùn) в двух экземплярах уже находился в пути к Бочкаи, но не попал ему в руки до момента начала военного выступления, точно так же не попал он и в руки воеводы Дампьера, напавшего на трансильванско–турецкий лагерь в Темешуаре. Таким образом было бы ошибочным предполагать, что кайзеровское военное руководство своевременно было извещено о планах перехода Иштвана Бочкаи на другую сторону. Связь венгерского властителя с турками стала очевидной лишь тогда, когда его подданные предали его с це-

лью заслужить более мягкое наказание или вообще просто избежать наказания. Главный венгерский воевода и сам на время отказался от поддержки связей с турками, охотнее всего он отказался бы от всего рискованнного предприятия. Поступки Бочкаи в 1604 году мотивировались главным образом страхом, однако его личные интересы сопрягались с намерениями венгерских имущественных сословий. Это стало причиной успеха восстания, начатого из принуждения.

Великий полководец Лала Мехмед с первого момента освободительной борьбы чувствовал, какое огромное значение имеет наступление против Габсбургов, и немедленно провозгласил Иштвана Бочкаи королем Венгрии и князем Трансильвании. Мало вероятно, что великий визирь решился на этот шаг абсолютно по собственной воле, несомненно была сделана уступка венгерским просьбам при составлении документа о назначении на должность (berât hümâyùn). В этом жесте крылось и то прежнее политическое намерение, которое было свойственно как османскому владыке, так и его приверженцам–венгерским господам, настроенным против Габсбургов: реставрировать Венгерское Королевство под турецким владычеством.

В конце 1604 года были сделаны шаги по оформлению отношений между Турецкой Портой и новым венгерским государством. С одной стороны, великий визирь паша Лала Мехмед продолжал вести политическую агитацию среди венгерских аристократов. В январе 1605 года был выпущен патент с целью подчинения всей Венгрии, согласно которому султан хотел распространить власть Бочкаи на всю территорию Венгрии, с целью, чтобы венгерские аристократы посягнули ему на верность. Незадолго до этого был выдан паспорт-виза на имя послов Бочкаи, задачей которых было в ходе константинопольских переговоров учредить с Портой новый договор о мире, учреждающий новое венгерское государство. В конце историографической работы прилагается сохранившийся на венгерском языке патент Лала Мехмеда о подчинении Венгрии.

CZIGÁNY ISTVÁN

KATONAI SZOLGÁLAT ÉS A TÁRSADALOM MILITARIZÁCIÓJA FELSŐ-MAGYARORSZÁGON ÉS A TISZÁNTÚLON, 1600–1660*

1605. december 8-án, a korponai országgyűlésen Bocskai István, Magyarország és Erdély fejedelme a Csomaközy András, Szilassy János, Keövy Miklós Pallay Pál, Kovács Albert, Somogyi György Farkas Mihály, Elek János, Szénássy Mátyás, Nagy Mátyás, Feüzy István és Hajdú Gergely kapitánysága alatt lévő 9 254 „vitézlő hajdú" katonájának nemességet, címert és birtokot adományozott. Kálló városát, Nánás, Dorog, Varjas pusztákat, továbbá Hadház, Vámospércs, Sima, és Vid részjószágokat.[1]

A következő esztendőben, 1606. március 14-én, Kassán kelt rendeletében annak a 300 hajdúnak adományozott nemességet és birtokot, akik elsőként csatlakoztak a bihari nagyúrhoz, és 1604. október elején megvédték Kereki várát;[2] a Halasi Fekete Péter kapitány tisztjei és mezei katonái számára adott nemesi és adománylevél kiállítására szeptember 2-án került sor. Birtokadományként „Szoboszló faluban levő teljes és egész" birtokrészeket kaptak a vitézek.[3]

Már 1605 közepén látszott, hogy a mintegy 30 000 főnyi hajdúság és a Bocskai István mellé állt egyéb fegyverforgató rétegek, a végvári és a főúri katonaság fizetése és ellátása egyre nagyobb nehézségekbe ütközik. Különösen nagy gondot jelentett ez a fegyverszünet megkötése után, amikor a zsold és az utánpótlás számottevő részét jelentő zsákmányolás forrásai igen megcsappantak. Bocskai kényszerhelyzetbe került, mert ha nem akarta, hogy mozgalma fizetetlen katonái fosztogatásába fulladjon, akkor megoldást kellett találnia a vitézek követeléseire. Az 1605. és 1606. évi hajdútelepítések lényegében a kényszer szülte megoldások voltak. Egyrészt a bihari nagyúr tetemes zsoldhátralékot halmozott fel a katonáskodókkal szemben, másrészt nyilvánvaló volt, hogy a „tizenötéves" háborúban felszaporodott hajdúság egészének lehetetlen megfelelő fegyveres szolgálatot kínálni.[4]

Bocskai a hajdúság letelepítésénél a székelyek privilégiumait vette mintául, és „a mi erdélyországi hív székelyeink szokása szerint" telepítette le őket.[5] A fegyveres szolgálatot vállalók kollektív nemességhez és birtokhoz juttatása nem volt példa nélküli a korszakban, de ekkora tömeget egyszerre eladdig nem juttattak privilégiumokhoz. Nem tudjuk, milyen tervei voltak Bocskainak a hajdúk további kiváltságolására, ám valószínű, hogy a béke megkötése után neki sem lett volna nagyobb mozgástere, mint politikai örököseinek, aki szintén sokat tettek a hajdúprobléma megoldásáért.

Bocskai István, majd őt követően Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György földesúrként és fejedelemként folytatott hajdúkiváltságolásaival az elmúlt évszázadban

* A tanulmány a Habsburg Alapítvány támogatásával készült.

[1] *Szendrey István*: Hajdúszabadságlevelek. Debrecen, 1971. (a továbbiakban: *Szendrey*, 1971.) XIII–XVI. o.

[2] *Szendrey*, 1971. 50–51. o.

[3] *Szendrey*, 1971. 16–19. o.

[4] *Nagy László*: Bocskai István a hadak élén. Budapest, 1981. 183. o. *Nagy László*: Hajdúvitézek (1591–1699) Budapest, 1982. (a továbbiakban: *Nagy*, 1983.) 174–175., 180–181. o.

[5] *Szendrey*, 1971. 14. o.; l. még: *Egyed Ákos*: A hajdú és székely szabadságról. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve 2001. X. Hajdúböszörmény, 2001. 45–55. o.

bőven foglalkozott a magyar történetírás. Tanulmányok és monográfiák tucatjai születtek, amelyek feltárták Bocskai hajdútelepítéseinek folyamatát, társadalmi és politikai hátterét.[6] Mindezek ellenére számos fehér folt található a hajdúság, illetve a társadalom fegyverforgató rétegeinek történetében. Tulajdonképpen csak vázlatosan ismerjük a kiváltságolt hajdúság letelepedésének menetét, katonai szervezetét és belső életét. A kérdést tovább bonyolítja, hogy a korabeli források, például az Udvari Haditanács iratai, a végvárakban, illetve a mezei seregekben szolgáló gyalogosokat általában hajdúknak nevezték. Így fordulhatott elő, hogy számos történeti munka a királyi végvárakban hajdúként nyilvántartott gyalogosokat automatikusan hajdúknak tekintette.[7]

A szabad hajdúknak nevezett fegyveresekkel XVI. század közepén szinte az ország minden szegletében találkozhatunk. Egyre növekvő számban szolgáltak a végvárakban, illetve a nagybirtokosok, mint például Nádasdy Tamás magánföldesúri katonaságában.[8] Meglehetősen sok kérdőjelet tartogat számunkra az a tény, hogy miért éppen a Felső-Tisza vidékén, illetve a Tiszántúlon alakult ki olyan nagy számban a hajdúnak nevezett katonaréteg. Jelenlegi ismereteink szerint például a Dunántúlon, illetve Alsó-Magyarországon nem találkozhatunk az előbb említett területekéhez mérhető számú hajdúsággal.

A Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon tanyázó hajdúk már az 1551–1552. évi oszmán támadás idején jelentős katonai szerepet játszottak. Tudjuk, hogy leghíresebb vezérük, Tóth Mihály, Szegedről Debrecenbe menekült bíró volt, aki egykori lakhelyének visszafoglalására indított támadáshoz 1552 tavaszán a Nyírségből és Debrecen vidékéről 5000 szabad hajdút toborzott. Körülbelül ugyanennyi hajdút fogadott fel még abban az évben Varkocs Tamás váradi főkapitány és bihari főispán is a Lippa visszaszerzéséért indított akcióra.[9]

Jelen tanulmányunkban elsősorban azt a folyamatot kívánjuk megvizsgálni, amely a Felső-Tisza vidék és a Tiszántúl militarizálódásához vezetett. Noha a vizsgált területen a legnagyobb fegyverforgató réteget a szabad hajdúk alkották, a királyi és erdélyi végvárak helyőrségei, továbbá a nagybirtokosok magánkatonaságában szolgálók szintén fontos alkotóelemei voltak a fegyverforgatók társadalmának.

Szinte közhelyszámba megy, hogy a törökellenes harcok, illetve a XVII. század belháborúi nyomán a termelő munkából és részben a társadalomból is kiszakadt, fegyveres szolgálatból, rosszabb esetben rablásból élő rétegek egyre népesebbé váltak. Fráter György váradi püspök már 1542-ben úgy vélekedett, hogy csak a Tiszán túl 25 000 magyar gyalogost lehet felfogadni.[10] Hasonló nézeten volt száz évvel később I. Rákóczi György erdélyi fejedelem is, aki az 1644. évi hadjárat idején azt állította, hogy ha szükséges, akkor a Tiszától Érsekújvárig terjedő vidéken, akár 25 000 „voluntaris milest," vagyis szabad

[6] A hajdúság történetével foglalkozó legfontosabb összefoglaló munkák: *Császár Edit*: A hajdúság kialakulása és fejlődése. Debrecen, 1932. (a továbbiakban: *Császár*, 1932.); *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. Magyar Történeti tanulmányok II. Acta Universitatis Debrecceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae, Series Historica VIII. Debrecen, 1969. (a továbbiakban: *Rácz*, 1969.); A hajdúk a magyar történelemben. Szerk.: *Béres András*. Debrecen, 1969. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10.; *Szendrey*, 1971.; *Dávid Zoltán*: A hajdúk letelepítése. Történeti Statisztikai Tanulmányok 1. Budapest, 1975. 5–40. o.; *Nyakas Miklós*: Bocskai és a hajdúk. In.: „Nincsen nekönk több hazánk ennél..." Tanulmányok a Bocskai-felkelés történetéhez. Szerk.: *ifj Barta János – Papp Klára*. Budapest, 2004. 31–46. o. (a továbbiakban *Nyakas*, 2004.)

[7] *Rácz*, 1969. 30. o.

[8] *Takáts Sándor*: A magyar gyalogság megalakulása. Budapest, 1908. (a továbbiakban: *Takáts*, 1908.) 93. o.

[9] *Takáts*, 1908. 93–94. o.; *Szendrey István*: A Bihari-Berettyóújfalui hajdúk. In.: Berettyóújfalu története. Berettyóújfalu, 1981. (a továbbiakban *Szendrey*, 1981.) 221. o.

[10] *Takáts*, 1908. XVIII. o.

zsoldost is toborozhatna.[11] Ezeknek a fegyvereseknek a háború, a zsákmány és a zsold volt a megélhetési forrásuk. Nagyobb hadjáratok idején zömük a mezei seregekbe szegődött, békeidőben pedig a király, az erdélyi fejedelmek, vagy a főurak fegyveres erejében talált alkalmazást. A XVI. században a magyarországi katonaság egyik legfontosabb utánpótlási forrása a szabad zsoldosok sokasága volt, akiket a korabeli források „szabad legényeknek", vagy „szabad hajdúknak" neveztek.

Az elmúlt közel egy évszázadban a magyar történetírás a fegyveres szolgálatot vállalóknak alapvetően három csoportját különböztette meg: a végvári katonaságot, a hajdúságot és a fegyverre kelt „föld népét", amit jobbára a földművelő jobbágysággal azonosítottak. Az utóbbi évtizedek során már árnyaltabb kép alakult ki, a kutatások feltárták a földesúri magánkatonaság szervezetét, s annak egyik legnépesebb csoportjáét, a katonaparasztságét.[12] A legképzettebb katonáknak a királyi végvárak „iratos" vitézei minősültek, vagyis azok, akiket bejegyeztek a helyőrségek negyedévenként felvett mustrakönyveibe.

A XVI. század második felében a Habsburg örökös tartományok és a Német-római Birodalom fejedelemségeinek anyagi és katonai támogatásával jött létre az Adriai-tengertől a Horvát Királyságon át az Erdélyi Fejedelemség határáig félkaréjban húzódó, mintegy 1000 kilométer hosszú, 50–100 kilométer széles törökellenes védelmi rendszer, amely 120–170 kisebb-nagyobb vár, erődítmény, palánk, őrház sűrű szövetű hálójából állt. A határőrizet gerincét a király által fizetett 20–22 000 főnyi állandó katonaság jelentette.

Ennek a – nemzetközi összehasonlításban is tekintélyes – végvári haderőnek a zsoldja a létszámtól függően 1,4–1,7 millió rajnai forintra rúgott. Ha ehhez hozzávesszük a fegyverzetre, lőszerre és élelmezésre fordítandó, valamint a várak karbantartásához szükséges összegeket, akkor a kiadások meghaladhatták a 2 millió rajnai forintot.[13] Ennyi pénzt, folyamatosan, az osztrák Habsburgok uralma alatt álló országok (az osztrák örökös tartományok, Cseh- és Morvaország és Szilézia) a Német-római Birodalom fejedelemségeivel együtt sem tudtak előteremteni. További problémát jelentett, hogy a törökök portyáinak még ez a viszonylag tekintélyes határvédelmi erő sem tudott gátat vetni. Több katona zsoldba fogadása szóba sem jöhetett, mivel a meglévő helyőrségeket sem tudták fizetni, s a zsoldhátralékok, a tetemes pénzsegélyek ellenére, évről-évre nagyobbra duzzadtak. Mivel a királyi őrségek zsoldfizetése akadozott, ellátás fejében olyan királyi bevételeket engedtek át meghatározott időre, általában két hónapra, mint a mészárszék-, illetve a kocsmatartás jogát és az abból származó tetemes jövedelmeket.[14]

Tekintettel arra, hogy az oszmánok a XVI. század első felében Buda 1541. évi elfoglalásával, majd az 1551–1552. és az 1566. évi várháborúk során elfoglalt erősségekkel egyre szélesedő éket vertek az ország közepébe, a háború, az álladó portyázás, a katonai készenlét az élet mindennapos részévé vált az ország középső részein is. A királyi Magyarország új törökellenes védelmi rendszerét négy főkapitányságra, a kanizsaira,

[11] *Szilágyi Sándor*: A két Rákóczi György fejedelem családi levelezése 1632–1660. Budapest, 1875. 125–126. o.

[12] *N. Kiss István*: Katonaparasztság (Földesúri hadszervezet a Zrínyiek és a Zágrábi püspökség birtokain – XVII. század.) HK 1973/2. (a továbbiakban: *N. Kiss*, 1973.) 319–330. o.; *N. Kiss István*: Nemes katonák és katonaparasztok a Zrínyiek muraközi uradalmában, 1638–1720. (Adatok a magyarországi uradalmi hadszervezet kérdéseihez), HK 1983/3.

[13] *Pálffy Géza*: A törökellenes határvédelmi rendszer fenntartásának költségei a XVI. század második felében. Végvár és ellátás. Studia Agriensia 22. Szerk.: *Petercsák Tivadar – Berecz Mátyás*. Eger, 2001. (a továbbiakban *Pálffy*, 2001.) 189–197. o.

[14] *Pálffy Géza*: A tizenhatodik század története. Budapest, 2001. 156–157. o.

a győrire, a lévaira, (ez utóbbi központja később Érsekújvár lett, és bányavidékinek is nevezték), és a felső-magyarországira osztották. Míg 1556-ban mintegy 30 erősségben 10 832, addig 1593-ban 96 erődítményben már 15 446 királyi vitéz állomásozott. A katonák mintegy kétharmada magyar volt, a fennmaradó egyharmad helyőrségi szolgálatra idevezényelt német és cseh zsoldosokból, illetve az oszmán hódítás elől a Magyar Királyságba menekült délszlávokból állt.[15]

A királyi várrendszer kiépítésének, fenntartásának pénzügyi és létszámgondjain már kezdettől fogva a főurak várainak, magánhaderejének fokozottabb igénybe vételével, a parasztság nagyobb arányú felfegyverzésével kívántak enyhíteni. Ha a Hunyadiak katonabáróinak magánhadseregeire, illetve a nándorfehérvári diadalt kivívó, zömében parasztokból álló keresztes hadakra gondolunk, akkor láthatjuk, hogy ezeknek a megoldásoknak már a XV. században is gazdag hagyományai voltak a Magyar és a Horvát Királyságban. A következő másfél évszázadban a főúri magánkatonaság, illetve a parasztság fegyveres alkalmazásának bővítésére igen változatos módszerek alakultak ki. A legelterjedtebb gyakorlat szerint a fegyveres szolgálat fejében a parasztok, illetve a jobbágyok által használt földet mentesítették az állami és földesúri adóktól, a szabad katonaságból pedig úgy fogadtak fel embereket, hogy zsold helyett különböző privilégiumokat, nemességet, földbirtokot, s azzal járó adómentességet adományoztak nekik.

A szakirodalomban régóta ismert, hogy az oszmán előrenyomulás a főúri és középbirtokosi famíliák egyre nagyobb hányadát késztette arra, hogy birtokaik védelmében megfelelő létszámú magánhaderőt hozzanak létre. Emellett a magánvárak jelentős részébe királyi őrséget fogadtak be. Jó példa erre a Báthory-család, amely már Hunyadi Mátyás alatt is jelentős magánhaderővel, és a király pénzén fogadott katonasággal rendelkezett. A Báthoryak kezén lévő Ecsed a kiépülő végvárrendszer része lett. Az 50 gyalogosból és 100 lovasból álló őrség zsoldját a király fizette, a főúri familia az erődítmény korszerűsítéséről és karbantartásáról, és a katonák élelmezésről gondoskodott.[16]

A főúri családok körül kialakult familiárisi–szervitori intézmény továbbra is a földesúri magánkatonaság magvát alkotta. Élén általában az egy vagy több országos tisztséget (nádor, országbíró, bán, kerületi, végvidéki főkapitány) és természetesen valamelyik vármegye főispáni posztját betöltő főúr állt. A katonai szervezet irányítói a főúr rokonaiból, szervitoraiból kerültek ki, akik általában az általa irányított vármegye vagy vármegyék katonáskodó kis- és középnemességből származtak. Közéjük sokszor olyan nemesek is bekerültek, akik birtokaikat vesztve a török hódítás elől menekültek.

A katonáskodók derékhadát a legkülönbözőbb rendű, rangú és vagyoni állapotú társadalmi rétegek adták, a végvári katonáktól és szabad zsoldosoktól, hajdúktól kezdve, a török által földjükről elüldözött, vagy igen szerény ingatlanvagyonnal rendelkező kisnemeseken át a földesúri – és sokszor állami – adók alól felmentett jobbágyokig. A közös összetartó kapocs a földesúri hadszervezet mellett maga a katonáskodás volt, amelyen keresztül a köznemesek, zsoldosok és parasztok számára megnyílt a társadalmi, és nem utolsó sorban a vagyoni felemelkedés útja. Legnépesebb csoportjukat kétségtelenül a fegyveres szolgálat révén a paraszti–jobbágyi sorból kiemelkedettek jelentették, akiket a szakirodalom összefoglaló néven katonaparasztságnak nevez. Ez igen szövevényes, a „civil" és a „katonai" életforma között számos átmenetet mutató társadalmi réteg volt.

[15] *Pálffy*, 2001. 189. o.

[16] *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. HK 1995/1. 154., 162. o.

Több elnevezésük ismert, például a Tiszántúlon és a Partiumban „servientes arcis"-nak, lovas szabadosnak, és „familiares castri"-nak hívták őket.[17]

Általában a várak őrzése, rendészeti feladatok ellátása, hírvivés és hírszerzés volt a feladatuk. A nagyobb hadjáratok idején a várőrségeket ezekkel a fegyveres paraszt csapatokkal erősítették meg, és a végvári vitézekkel és a nemesi katonai kontingensekkel együtt olykor komoly sikereket értek el, amint azt Kőszeg 1532. és Eger 1552. évi védelmének példája bizonyította.[18]

Köztudott, hogy a Felső-Tiszavidék és a Tiszántúl fegyverforgató társadalmának jellegzetes rétege a hajdúság. Származásukról és kialakulásukról a szakirodalomban számos felfogás található. A korabeli források – köztük a XVI–XVII. század fordulójának történelmi eseményeit, így Bocskai István felkelését is papírra vető politikus és történetíró Istvánffy Miklós alnádor – úgy tudták, hogy marhahajcsárok voltak, akik „gyermekkoruktól kezdve csordák között és a pásztorélet szennyében nevelkedtek és nőttek fel".[19] Hasonló nézetet vallott közel háromszáz évvel később Takáts Sándor is, aki szintén úgy vélte, hogy a XVI. század első felétől kezdve az Alföldön kóborló, marhacsordákat terelő hajdúkat egyre nagyobb számba fogadták fel a várakba és a mezei seregekbe.[20]

Császár Edit a huszadik század harmincas éveiben arra mutatott rá, hogy a hajdúk azokból a nincstelen nemesekből és parasztokból verbuválódtak, akiket a török elűzött a lakhelyükről.[21] 1945 után a marxista társadalomelméletet is alkalmazó történetírók számos színvonalas helytörténeti és összefoglaló művet tettek le az asztalra. Kiemelkedik ezek közül a tanulmányunkban már sokszor idézett Rácz István munkája, aki amellett tört lándzsát, hogy a hajdúk döntő többsége a jobbágytársadalomból származott, elsősorban az alföldi vidékek zsellérsorba jutott és a török által elűzött parasztságból.[22] Valószínűleg a marxi osztálykategóriák automatikus alkalmazása és osztályharc-elmélete is hozzájárult ahhoz, hogy a hajdúság zömét a török- és németellenesség mellett élesen antifeudális társadalmi rétegként jellemezzék.[23] Később a hajdúk katonai kvalitásait és életmódját vizsgáló Nagy László arra a következtetésre jutott, hogy a zömében török elől menekültekből verbuválódott hajdúság nem nemesi származású, de nem is földművelő jobbágy volt, hanem olyan szabad paraszti rétegekből származott, „akik kevésbé kötődtek egy meghatározott helyhez, s jobban hozzászoktak a ridegebb, nagyobb fizikai megerőltetéssel járó élet és munkakörülményekhez".[24]

Mindezen vélekedéseket természetesen számos korabeli forrás támasztja alá, Illésházy István például feljegyzéseiben a hajdúkat, a török elől „futott," a „parasztság", vagy „jobbágyság közül" támadt népnek tartotta.[25] A hajdúkról fennmaradt töredékes néva-

[17] *N. Kiss*, 1973. 320. o.

[18] *Borosy András*: A telekkatonaság és a parasztság szerepe a feudális magyar hadszervezetben. Értekezések a Történeti Tudományok Köréből. Új sorozat 60. Budapest, 1971. 64–77. o.

[19] Idézi *Rácz*, 1969. 23. o.

[20] *Takáts Sándor*: Hajdú, haramia martalóc. *Akadémiai Értesítő.* Szerk: *Heinrich Gusztáv.* Budapest, 1908. 320–326. o.

[21] *Dankó Imre*: A hajdúság eredete. A hajdúk a magyar történelemben. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. Szerk.: *Módy György.* Debrecen, 1969. 6. o.

[22] *Rácz*, 1969. 24–25. o.

[23] *Makkai László*: A kuruc nemzeti összefogás előzményei. Budapest, 1956. (a továbbiakban: *Makkai*, 1956.) 47–55. o.; *N. Kiss*, 1973. 319–320. o.; *Rácz*, 1969. 41–44. o.

[24] *Nagy László*: „Megint fölszánt világ van..." Társadalom és hadsereg a XVII. század első felének Habsburg-ellenes küzdelmeiben. Budapest, 1985. (a továbbiakban: *Nagy*, 1985.) 82–83. o.

[25] *Gróf Illésházy István:* följegyzései 1592–1603. Magyar Történelmi Emlékek. Monumenta Hungariae Scriptiones. VII. k. Pest, 1863. 80–81. o.

nyag elemzése alapján Benda Kálmán azt szűrte le, hogy a hajdúnevek 70 %-a az Alföld keleti és északkeleti részeire utal. Ez azt látszik valószínűsíteni, hogy a hajdúság származási helye a Partium és a Felső-Tisza vidéke, a Nagykunság, Békés keleti része, Bihar, Szabolcs, Szatmár, Heves, Zaránd és Arad vármegye volt.[26]

A századforduló a „hosszú" törökellenes háborúja 1593 és 1606 között óriási pusztításokat okozott az országban, hiszen keresztény és oszmán oldalon sokszor közel kétszázezer fegyveres feszült egymásnak. A háborús cselekmények hatalmas tömegeket mozdítottak ki addigi lakóhelyükről, és sodorták az életben maradottakat a királyi Magyarország és az Erdély végvidékeire. Erre a sorsra jutottak a Tiszántúl hajdúszállásai és az Alföldön lakó szabad paraszti rétegek, a jászok, a kis- és nagykunok is, akik közül már addig is sokan szegődtek a hajdúk közé, esetleg a király, vagy valamelyik helybeli nagybirtokos szolgálatába. A nagykunok Nagybajomba és a Sárrét ingoványaiba, a kiskunok a Fülek és Szerencs környéki vidékekre húzódtak, a jászok egy része pedig Gyöngyösre menekült a háborús pusztítások elől:[27] tulajdonképpen azokra a vidékekre, ahol a hajdúk néhány évvel később, de lehet, hogy már korábban, megtelepedtek.

Mindezek fényében úgy vélem, megfontolandó a hajdúkutatás kiváló szakemberének, Nyakas Miklósnak, az a nemrég napvilágot látott véleménye, mely szerint „továbbgondolásra érdemes a kiváltságlevélnek az a kitétele, mely szerint Bocskai a hajdúkat „a paraszti és nem nemesi állapotból, melyben születtek és eddig léteztek," emelte ki. Ebből az derülhet ki, hogy a paraszti és a nem nemesi állapot esetleg nem volt ugyanaz.[28]

Az persze már a forráskritika tárgykörébe tartozik, hogy a kortársak ugyanazt értették-e a paraszt, a jobbágy, vagy a föld népe fogalmán, mint a modern kor történésze. Hasonlóan el kell gondolkoznunk azon is, hogy mit értünk a hajdúság és általában a felfegyverzett parasztság antifeudális törekvésein. A nemesi udvarházak kifosztásának, a birtokosok bántalmazásának, rosszabb esetben likvidálásának, önmagában, nincs köze az antifeudalizmushoz. Mindezek a korabeli háborúk, fegyveres felkelések velejárói, amelyek jól beleillett a zsoldosok és az alkalmilag fegyvert fogottak mentalitásába. A motivációk persze sokfélék lehettek: fizetetlenség, szerzési ösztön, agresszivitás, az egyéni sérelmek megtorlása, ám ne feledjük, hogy e katonák számára a zsákmány a fizetség része, sokszor a javadalmazás egyetlen forrása volt.

Természetesen a fegyverforgatók társadalmában is megvoltak az egyének, elsősorban a vezetők politikai ambíciói, ám a fel-felbukkanó nemességellenesség dacára mégsem az antifeudalizmus vezette őket, hanem ellenkezőleg, a rendi nemesi társadalom sáncai mögé való bekerülésre törekedtek. A tekintélyes birtokadományokhoz jutó hajdúvezérek – Nagy András, Némethy Gergely, Szilassy János, Bődy Gergely – viselkedését a zsoldos mentalitás mellett a rendi szemlélet jellemezte. Kapott birtokaikon, jobbágyaikon éppen úgy behajtatták a nekik járó földesúri adót, mint a „törzsökös" nemesek, sőt Bihar megyében számos olyan faluban is beszedték a királyt illető dézsmát, amely nem is került a tulajdonukba.[29]

[26] *Benda Kálmán:* A Bocskai-kori hajdúság összetétele és társadalmi törekvései. A hajdúk a magyar történelemben. Szerk.: *Módy György.* Debrecen, 1969. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei 10. 25–31. o.; *Benda,* 1969.

[27] *Szakály Ferenc*: Magyar intézmények a török hódoltságban. Társadalom és művelődéstörténeti tanulmányok 21. Budapest, 1997. 155. o.

[28] *Nyakas,* 2004. 40. o.

[29] *Nyakas Miklós*: Sárrétudvari a török hódoltság kezdetétől, a jobbágyfelszabadításig. A Bihari Múzeum Évkönyve VI–VII. Szerk.: *Módy György.* Berettyóújfalu, 1991. 84–85. o.

Köztudott, hogy a Tiszántúlon és a Felső-Tisza vidékén tanyázó hajdúk számát általában 30 000 főre becsülték a korabeli források. Konkrétabb számadatokkal Bocskai fentebb említett kiváltságleveleiben, illetve egy datálatlan, talán Mátyás főherceg számára, valószínűleg a második hajdúfelkelés idején, 1608 elején készült lajstromban találkozhatunk. Eszerint Bihar, Közép-Szolnok, Szabolcs, Szatmár, Zemplén vármegyékben 13 900 hajdú állt fegyverben.[30] A számba vett hajdúegységek zöme az 1605–1606-ban privilegizáltak közül került ki, mivel az iratban felsorolt hajdúkapitányok közül ötöt, Elek Jánost, Keövy Miklóst, Nagy Mátyást, Pallai Pált és Szénássy Mátyást, a korponai nagy hajdú pátens, Medey (Médey) Istvánt, és Kiss Pált viszont a szoboszlói telepítő levél Halasi Fekete Péter századosaiként említette.

Fegyveres mozgalmukkal a hajdúk elsősorban a Bocskai által adományozott jogaiknak, birtokaik elfoglalásának kívántak nyomatékot adni. Nem lehet csodálkozni azon sem, hogy a nemesség, illetve a királyi katonaság nem szívesen osztozott azokon a birtokokon, amelyek az ő megélhetésüket is biztosították. A hajdúk letelepedésének megakadályozásában, a fegyveres összecsapásokban elsősorban a közvetlenül érintettek, Szabolcs vármegye és Kálló vára vitézei jártak az élen.

A Nagy András hajdúgenerális által vezetett felkelés a zsitvatoroki békét követő sajátos politikai szituációban tárgyalásos megegyezéssel zárult. A hajdúvezérek nem csak saját fegyveres erejükre, hanem az addigi „ősellenség", a török támogatása is számíthattak. A felkelők előbb Felső- és Alsó-Magyarország elfoglalásával, majd Homonnai Drugeth Bálint személyében „nemzeti király" választásával fenyegetőztek. A Nagy András hajdúfőkapitány vezette küldöttséggel a magyar és erdélyi nemesek a királyi megbízott és a budai janicsár aga (!) jelenlétében 1607. december 28-án, az Abaúj vármegyei Ináncson kezdtek tárgyalásokat.[31] Jóllehet a hadúk 33 pontban előterjesztett követeléseiről akkor nem született egyezség, ám a megkötött ötven napos fegyverszünet alatt tulajdonképpen előkészítették a későbbi megegyezést.

A hajdúk fontos politikai szerephez jutottak, fejedelem- és királycsinálónak bizonyultak. Először (1608. február 6-án) Báthory Gábornak ajánlották fel fegyvereiket az erdélyi fejedelemség elnyeréséhez, majd Mátyás főherceg és Ali budai pasa megbízottai között Érsekújvárt (1608. március 27-én) született megállapodást követően a trón megszerzésén fáradozó főhercegnek is segítséget ígértek.

Az érsekújvári egyezmény szavatolta a zsitvatoroki béke pontjainak betartását, büntetlenséget biztosított a felkelő hajdúnak, s megerősítette a Bocskaitól nyert szabadságjogaikat és birtokadományaikat. Intézkedett annak a 200 000 aranyforintnak a megfizetéséről is, amelynek egyszeri ajándék formájában való kifizetésére, már 1606-ban kötelezte magát a Habsburg uralkodó. Az oszmánok számára ez jelentős presztízsnövekedést jelentett, hiszen így győztes politikai félnek tekinthették magukat. A hajdúknak, akik fenyegetőzéseikkel hozzájárultak az „ajándék"-ügy oszmánok számára kedvező rendezéséhez, létérdekük volt az ellenséggel való jó viszony fenntartására, hiszen szállásaik „a török torkában" voltak, nem ritkán éppen hódoltsági területen.

Mindennek a hajdúk megkérték, és úgy tűnik, meg is kapták az árát. A Báthoryval kötött egyezség értelmében vezérük, Nagy András, mint a hajdúk főkapitánya, az Erdélyi

[30] *Rácz*, 1969. 65. o. Részletesebben közli: *Dávid Zoltán*: A hajdúk letelepítése. Történeti Statisztikai Tanulmányok 1. Budapest, 1975. (a továbbiakban: *Dávid*, 1975.) 27–28. o.

[31] *Rácz*, 1969. 80–79. o.

Fejedelemség második embere lett és helyettesével, Elek Jánossal együtt gazdag birtokadományokban részesült. A közhajdúk birtoklásáról egyelőre még nem esett szó csak 2 forint zsold kifizetéséről.[32] Báthory, miután elfoglalta a fejedelemséget, hozzákezdett a hajdúknak tett ígéretei valóra váltásához. Nagy András a hozzá tartozó kiterjedt uradalommal együtt megkapta Bajom várát, Elek János pedig Nagyenyed városát.[33]

A fejedelem nagyarányú hajdútelepítésbe kezdett. 1608-ban Kőrösszegről Tamásiba telepített 100 hajdút; Nadányi Gergely 100 katonája Berettyóújfaluban és Szentkozmán kapott birtokot, Zámi György és Kovács Péter kapitányok vitézei pedig Kalugyeren jutottak birtokadományhoz. 1611-ben került sor Elek János 128 emberének kiváltságolásra. Fekete János 1000 vitéze Bagaméron nyert kiváltságot, Majtényban és Nyírbátorban további 62 hajdú. Jelentős volt azoknak a száma is, akiket különböző településeken néhányad-magukkal nemesítettek és láttak el birtokkal.[34] Így jutott értékes jószágokhoz 1608-ban Nagy András és Szöllössy Mihály három vitéze Ballaszentmiklóson (Törökszentmiklós), Tiszaballán, és Tenyőn, vagy a következő évben Nagy András öt katonája (Pece)Szentmártonban.[35]

Az általunk ismert források szerint Báthory Gábor 1608 tavaszán a fejedelmi trón elfoglalásakor 3000 hajdút fogadott fel. A fejedelmi székben ülő ellenfél, az öreg Rákóczi Zsigmond szintén rendelkezett egy nagyobb hajdúcsapattal – ezt abból az elszámolásból ismerjük, amely szerint 1958 hajdúnak, 3200 forint zsoldot fizetett.[36]

Báthory fejedelem a hajdúk privilegizálásával, birtokhoz juttatásával nem csak a katonáknak tett ígéreteit kívánta valóra váltani, hanem hozzá hű fegyveres erőt akart teremteni. E törekvésének azonban, úgy tűnik, nem csak az erdélyi rendek, hanem az anyagi erőforrások is gátat szabtak, mivel 8–10 000 hajdúnál többet nemigen tudott felfogadni.[37]

A királyi hatalom ígérvényeit a hajdúkapitányokkal folytatott újbóli tárgyalásokon a Homonnai Drugeth Bálint vezette küldöttség foglalta írásba 1608. április 19-én. Bocskai István adományainak megerősítésén felül Polgáron és a közelében lévő Szent-Margitán ígértek privilegizált birtokot. A hajdúk egy részét királyi szolgálatba fogadták: Kállóba 155 lovast és 255 gyalogost, Kisvárdába 75 lovast és 100 gyalogost irányítottak, a hajdú főkapitány mellé pedig egy 692 lovasból és 1093 gyalogból álló csapatot szerveztek. A főkapitány 1785 fizetett hajdújának „telepedésére" a lovasoknak Hernádnémetit, Szerencset, Bőcsöt és Kesznyétent, a gyalogosok számára Gesztelyt javasolták, s „ha kívántatik az környülette való falukon, avagy az hová az közönséges szükség kíványa".[38] Arra vonatkozólag nincs információnk, hogy abból a 45 000 forintból, amit az uralkodó még márciusban ígért az „eloszló" és „leszálló" hajdúknak, zsoldkiegészítés gyanánt, részesültek-e a zászlaiktól távozó vitézek.[39] Sokan azonban újra alkalmazást és fizetséget találtak, mivel Mátyás főherceg hamarosan 6000 hajdút fogadott fel seregébe, amellyel Prágába indult, hogy I. Rudolfot a trónról való lemondásra kényszerítse.

[32] *Rácz*, 1969. 87. o.

[33] *Rácz*, 1969. 87. o.; *Dankó Imre*: Biharnagybajom történetének vázlata. In: Bajomi Krónika. Szerk.: *Dankó Imre*. Biharnagybajom, 1973. 11–12. o.

[34] *Rácz*, 1969. 87. o.; *Szendrey*, 1971. 49–194. o.; *Szendrey*, 1981. 223–224. o.

[35] *Szendrey*, 1971. 141–142., 173–174. o.

[36] *Benda*, 1969. 33. o., 22. jegyzet.

[37] *Nagy László*: Tündérkert fejedelme. Báthory Gábor. Budapest, 1988. 230–231., 247–248. o.

[38] *Komáromy András*: A szabad hajdúkra vonatkozó levelek és okiratok. TT 1900/I. k. (a továbbiakban: *Komáromy*, TT 1900/I.) 447–448. o.

[39] *Komáromy*, TT 1900 /I. 419. o.

Jóllehet a hajdúk letelepedése körül még évekig tartott a huzavona, a legnagyobb gondot egyelőre a Kállóban és a környező falvakban letelepedett hajdúk okozták. Kálló királyi végvár volt, ahol 1607-ben 100 lovas, 200 gyalogos és 10 tüzér szolgált az uralkodó zsoldján.[40] Bocskai hajdúi már 1606-ban megjelentek a birtokadományok megszemlélésére, sőt számosan le is telepedtek Kálló városában és a környező helységekben. Mint várható volt, hamarosan összecsapások robbantak ki a királyi őrség és a betelepült hajdúk között, mivel a várhoz rendelt birtokok, ahol a hajdúk is megélhetést kerestek, addig a helyőrség ellátását szolgálták, sőt az onnan származó jövedelmek a gyakran elmaradó zsold pótolására voltak hivatva. Az összecsapások hevességére jellemző, hogy egy ilyen akció alkalmával még az állomáshelyére igyekvő Rákóczi Lajos kállói kapitányt is foglyul ejtették.[41]

Mivel a rendek sem kívánták az erődítményt a hajdúknak átadni, a királyi kormányzat megállapodást kötött Báthory Gáborral a hajdúk áttelepítéséről. Kezdetben Nádudvar és Csege került szóba, de a birtokjogi problémákat elkerülendő a fejedelem 1609. szeptember 13-án kelt adománylevelével a Kállóból áttelepülni szándékozó hajdúkat, 100 000 forint lefizetése mellett, a Báthoryak ecsedi uradalmához tartozó Böszörmény mezővárosba és a közeli Pród faluba telepítette le.[42] A hajdúk egy kisebb, zömében katolikus része nem költözött Böszörménybe, hanem királyi szolgálatban maradt. Hat évvel később, 1616 szeptemberében 56 szabad hajdút írtak össze Kállóban, akik a „vitézlő fizetet" renddel együtt a vár főkapitányának voltak alárendelve.[43]

Bocskai István, Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György fejedelemként és földesúrként olyan nagyarányú hajdútelepítéseket folytattak, amelynek következtében a XVII. század első felében a Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon hajdútelepülések egész láncolata jött létre.

A szabolcsi úgynevezett „nagy hajdúvárosok" közül Hadház, Nánás, Szoboszló, Vámospércs és Polgár hajdúprivilégiumát II. Mátyás német-római császár és magyar király 1613. április 1-jén kiadott rendeletében ismerte el. A szabolcsi hajdúk a dekrétum értelmében a király, a nádor, vagy a felső-magyarországi főkapitány felhívására „lóval és fegyverrel jól felszerelve, kívánságunknak megfelelően a táborban, [felséges személyünk] és [az] ország ellenségei, és bármely támadók ellen, két teljes hónapig zsold nélkül katonáskodni tartozzanak és legyenek kötelesek. Ennek elteltével pedig azután havi három forint húsz dénár jár nekik fizetésül és zsoldul...".[44] Mivel Böszörmény és Dorog (ez utóbbi helységbe Thurzó nádor 1616-ban újabb hajdúkatonákat telepített) a hajdústátusz megszilárdulását követően 1630-ig Bethlen Gábor uralma alatt állt, kiváltságaikat csak az után erősítette meg II. Ferdinánd király.[45]

Mint láttuk, az erdélyi fejedelmeknek, hasonló kötelmekkel, zömmel Bihar vármegyében telepítették le a hajdúkat. A szakirodalom húsz helységet (Bagamér, Bagos, Berettyóújfalu, Bajom, Derecske, Félegyháza, Gáborján, Harsány, Mikepércs, Kaba, Komádi, Konyár, Régen, Sáránd, Sass, Szalonta, Szentmárton, Tamási, Ürögd, Vekerd) kis,

[40] ÖStA KA AFA 1607–13 ad 1/c.

[41] *Nyakas Miklós*: A hajdúk letelepítése Böszörményben. *Hajdúsági Közlemények* 13. Hajdúböszörmény, 1984. (a továbbiakban: *Nyakas*, 1984.) 20–23. o.

[42] *Nyakas*, 1984. 26–27. o.; *Rácz*, 1969. 94. o.

[43] MOL E 156. Urbaria et Conscriptiones (a továbbiakban: U et C) Fasc. 47. Nr. 8.

[44] *Szendrey*, 1971. 31–33. o.

[45] Az, hogy Dorog az első hajdútelepítés után elnéptelenedett, úgy vélem további vizsgálatra szorul. V. ö. *Szendrey*, 1971. 37–40. o.; *Dávid*, 1975. 15–21. o.

vagy bihari hajdúvárosként tart számon, de az 1626. évi erdélyi törvénykönyv Körösszeg városát is közéjük sorolta.[46]

A fejedelmi privilégium alapján a Váradból leadott három hírlövést követően 10 000 hajdút kellett mozgósítaniuk.[47] Nyilvánvaló, hogy ekkora haderőt a húsz (vagy huszonegy) település nem tudott kiállítani. Tudjuk azonban, hogy Biharban, sőt Szabolcsban is számos olyan helység volt, amelyek nem rendelkeztek hajdúkiváltsággal, de hajdúk, illetve katonák éltek bennük, akik, nemeslevelet, házukra és telkükre adóprivilégiumot kaptak. Így jelentős számú hajdú és katona költözött, például Bárándra, Biharba, Bajomba, Csatárra, Kalugyerre, Hosszúpályiba, Püspökladányba, Margitára és Zsákára.[48]

A Biharban és a Körösök vidékén letelepített hajdúk a váradi főkapitány hatáskörébe tartoztak, de irányításukra 1609 májusában Nagy István és Jothe Gergely vezetésével hajdúkapitányságot hoztak létre.[49] Az utolsó hajdúkapitány a Bogyiszlón, Köbölkúton és Vasadon birtokos Bagossy Pál szentjóbi vicekapitány volt.[50] Bagossyt a török elleni felszabadító háborút követően, 1702-ben császári-királyi ezredessé léptették elő és gyalogezredének élén részt vett a spanyol örökösödési háborúban. Francia fogságba esett, majd Magyarországra visszatérve 1707-ben brigadérossá, 1708-ban generális főstrázsamesterré, vagyis tábornokká nevezték ki II. Rákóczi Ferenc hadseregében.[51]

A szakirodalom ma is úgy véli, hogy az erdélyi–török háború (1658–1662) és Várad eleste következtében a hajdúvárosok legnagyobb része elpusztult, vagy elnéptelenedett.[52] Ismerve azonban a népességnek a hadjáratok idején alkalmazott túlélési technikáit, a lakosság jelentős része túlélhette Szejdi Ahmed pasa 1660. évi hadjáratát. Erre utalnak azok a panaszok, amelyek a Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány által 1668-ban folytatott vizsgálat jegyzőkönyvében fennmaradtak. Az egykori hajdúvárosokból (Berettyóújfalu, Derecske, Kaba, Komádi) például a füleki, kállói, ibrányi, szendrői, ónodi végvári katonák jelentős mennyiségű állatállomány hajtottak el. Komádiból a város csordáját és Zsigray János 450 marháját, Kabából 500 lovat és ezerötszáznál is több marhát.[53] Arra nincs adatunk, hogy a bihari hajdúság szembeszállt-e a fosztogató végváriakkal, de a jegyzőkönyv szerint a szabolcsi hajdúvárosok szintén panaszt tettek, mégpedig Csáky István szatmári főkapitány ellen, akinek legényi a hadháziak marháit hajtották el. A dolog pikantériájához tartozik, hogy Derecske és Kaba megrablásában a szoboszlói hajdúvitézek is közreműködtek.[54]

[46] *Dankó Imre*: Körösköz-bihari hajdúság. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum kiadványai, 8–9. (Szerk.: *Dankó Imre.)* Gyula, 1959. (a továbbiakban: *Dankó*, 1959.) 8.o.

[47] *Hőgye István*: Hajdúbagos történetének vázlata a felszabadulásig. Bagosi krónika. (Szerk.. *Dankó Imre.*) Hajdúbagos, 1975. 12. o. – Az Udvari Kamara rendelete a bihari hajdúvárosokra vonatkozóan, 1700. október 17. ÖStA HKA HFU RN 408 fol. 283–284. Derecskére például 1631-ben Rákóczi György telepített 1000 hajdút. *Szendrey István – Nyakas Miklós:* Derecske története. Debrecen, 1980. (a továbbiakban: *Szendrey–Nyakas*, 1980.) 28–31. o.

[48] *Dankó*, 1959. 36–68. o.

[49] *Dankó Imre*: Sarkad hajdúváros. In: Tanulmányok Sarkad múltjából. (Szerk.: *Komoróczy György.*) 52. o.; MOL P 71 Csáky család levéltára Fasc 207 Nr. 5.

[50] *Mezősi Károly*: Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943. 213. o.

[51] *Heckenast Gusztáv*: A Rákóczi-szabadságharc tábornokai. In: A tudomány szolgálatában. Emlékkönyv Benda Kálmán 80. születésnapjára. (Szerk.: *Glatz Ferenc.*) Budapest, 1993. 164. o.

[52] *Dankó*, 1959. 23–24. o.; *Nagy*, 1983. 268–269. o.

[53] *Nyakas Miklós*: Querela Comitatus Bihariensis. Adatok a bihari hódoltság történetéhez a Várad eleste utáni időkből. A Bihari Múzeum Évkönyve, IV–V. Berettyóújfalu, 1986. (a továbbiakban: *Nyakas*, 1986.) 186. o.

[54] *Nyakas*, 1986. 189–187. o.

A bihari hajdúvárosok később jelentős szerepet játszottak a bujdosó-kuruc mozgalomban. A Habsburg-ellenes felkelők egy része a Partium hódoltsági részein talált magának szállást, és az ottani helységekben, Sarkadon, Harsányban és Csatáron ülésezett 1674-ben a bujdosók vezérkara; ez utóbbi helyen választották vezérükké augusztus 24-én Wesselényi Pált.[55] Arra vonatkozólag, hogy a Biharban és Békés vármegye északi részén élő hajdúkból és katonaparasztokból mennyien szolgálhattak a bujdosó-kuruc seregekben, nincsenek bővebb ismereteink. Nyilvánvaló túlzásai ellenére mégis elgondolkoztató a bujdosók egyik vezére, Kende Mihály 1676-ban tett kijelentése, hogy amennyiben a török engedné és neki pénze volna, 30 000 jobbágyot is felfogadhatna Várad környékéről.[56]

Bár a Bocskai által kiváltságolt mintegy 10 000 szabolcsi hajdú a XVII. század első felében inkább az erdélyi fejedelmek fegyveres erejét gyarapította, a királyi hatalom is törekedett arra, hogy kisebb vagy nagyobb részüket zsoldba fogadja.[57]

Tudjuk, hogy 1610 végén az Erdély elleni újabb hadikészülődés alkalmával készített tervezetek szerint Rákóczi Lajos parancsnoksága alatt Polgár, Szent-Margitta, Szikszó, Miskolc és Szentpéter helységekből 2000 hajdú kiállításával számoltak.[58] Arról is vannak adataink, hogy Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány 1611. évi erdélyi támadása idején Nagy András 10 000 hajdújával a királyi csapatok mellé állt, de a hajdúfőkapitány katonáinak zöme később újra Báthory Gáborhoz csatlakozott.

Az 1630–1631. évi harmadik hajdúfelkelés újra megmutatta a hajdúk katonai és politikai erejét. Kétszer is győzelmet arattak a királyi csapatok felett (1630. szeptember 8., 1631. március 15.), és újabb magyarországi főurat segítettek Erdély fejedelmi székébe, Bethlen Gábor volt bizalmasát és hadvezérét, Rákóczi Györgyöt. Felszínre kerültek azonban a hajdúság körében jelentkező politikai ellentétek is, melyek következtében I. Rákóczi György 1631 júniusában a hozzá hű 1000 hajdút Erdélyi András böszörményi főkapitány vezérletével Böszörményből és más hajdúvárosokból Derecskére telepítette át.[59] Böszörményben, ahol a hajdúk zöme helyben maradt, Erdélyi András volt helyettesének, Kömlei Kiss Miklós hajdúkapitánynak a vezetésével esküdtek fel az uralkodóra. Ennek honorálásaként II. Ferdinánd 1632 novemberében elismerte Hajdúböszörmény privilégiumait. Az erdélyi fejedelem hűségén maradottak Derecskére történt átköltözését követően a szabolcsi hajdúk Halasi Fekete Péter vezetésével a király szolgálták. A hajdúkapitány érdemei elismeréséül királyi adományként megkapta Túrkevét.[60]

A Szabolcs és Bihar vármegyében letelepedett hajdúk zöme fejedelmi kiváltságolású volt, de Báthory Gábor, Bethlen Gábor és I. Rákóczi György földesúrként is adományozott nemességet és birtokokat.[61] Báthory Gábor már az erdélyi trónra lépése előtt számos helyre, például Ábrahámfalvára, Gulácsra, Kálmándra és Olcsvára telepített

[55] *Dankó*, 1959. 24. o.

[56] *Benczédi László*: Parasztság és kurucság a Thököly-korban. TSz 1964/1. sz. 156. o.

[57] Ennek tisztázása még további kutatásokat igényel, mivel a történet- és hadtörténetírás eddig elsősorban az erdélyi fejedelmek Habsburg-ellenes harcokban betöltött szerepével foglalkozott. *Nagy*, 1983. 203–257. o.; *Nagy*, 1985. 90–96. o.

[58] ÖStA KA HKR 1610 december Nr. 37. Exp.

[59] *Szendrey István*: A harmadik hajdúfelkelés. A Hajdúsági Múzeum Évkönyve, V. Hajdúböszörmény, 1983. 74–75. o.; *Szendrey–Nyakas*, 1980. 28–30. o.; *Makkai*, 1956. 112–125. o.

[60] *Málnási Ödön*: Hajdúszoboszló története. Debrecen, é. n., 13. o.; *Nagy László – Nyakas Miklós*: Hajdútisztesség tükre. Studia Oppidorum Haidonicalium VII. 126–127. o.

[61] *Rácz*, 1969. 114–120. o.; *Dankó*, 1959. 36–68. o.; *Szendrey*, 1971. 9–22. o.; *Dankó Imre*: A Sajó–Hernád-melléki hajdútelepek, Sátoraljaújhely, 1991. 10–14. o.; *Makkai*, 1956. 48–49. o.

hajdúkat, de a fejedelemként elrendelt nyírbátori és majtényi hajdúprivilegizálások is ebbe a sorba tartoznak.[62]

A Rákócziak családi birtokaikon, a Bodrog és a Hernád völgyében, magánföldesúri települések sorát hozták létre, mégpedig éppen azokon a településeken, Hernádnémetiben, Szerencsen, Bőcsön, Kesznyétenen, amelyeket a Homonnai Drugeth Bálint és a hajdúkapitányok között 1608 áprilisában megkötött egyezmény a zsoldba fogadott hajdúvitézek „telepedésére" javasolt. 1616-ban Szerencsen 54, Megyaszón 14, Bőcsön 8, Sajószentpéteren 1 hajdút vettek számba, de Gesztelyt is megszállták Kövy Miklós hajdúi.[63] A „közönséges szükség" azonban úgy kívánta, hogy a hajdúk más helységekben is megtelepedjenek a környéken. Szikszón Tarjáni Demeter hajdúi vertek tanyát, 1613-ban pedig 31 hajdúvitéz Kisfaludról biztosította hűségéről az uralkodót.[64] Rákóczi György a Tiszántúlon 1621-ben a Debrecenhez közeli Téglásra telepített 28 hajdút, majd 1628-ban Pocsajon és Csalánoson lévő birtokaira is ültetett katonákat. Ez utóbbi két helyen 1632-ben fejedelemként engedélyezte 600 hajdú megtelepedését.[65] A sárospataki uradalomhoz tartozó, Tisza menti Lucra egyes adatok szerint már 1606 és 1610 között is települtek hajdúk, de kiváltságokat az eddigi ismereteink szerint csak 1642-ben kapott Ladányi János és Turay János hadnagy 100–150 vitéze I. Rákóczi Györgytől.[66]

A Bocskai-szabadságharcot lezáró linzi béke és az azt követő országgyűlés végzései nyomán a királyi országrészben jelentősen megerősödött a rendek hatalma. Az osztrák Habsburgok uralta tartományokban és országokban kiéleződő politikai válság, amely a cseh rendek felkelésébe torkollott, nyitányává vált az egész Európát megrázó, harminc évig tartó összecsapás-sorozatnak. Bécs nyugati lekötöttsége lehetőséget nyújtott rendeknek hatalmuk további gyarapítására. Az addigiaknál jelentősebb részt kellett ugyan vállalniuk a törökellenes védelemben de cserében nagyobb beleszólást kaptak az ország ügyeinek intézésébe.

Az ország politikai és katonai elitjébe tartozó főurak tovább szaporították a parancsnokságuk alatt álló fegyveres erőiket, amelyek általában a törökellenes védelmi rendszer részeivé váltak. A legklasszikusabb példát erre a Kanizsa ellen vetett végeken találjuk, ahol Batthyány I. Ádám 1658-ban több mint 2000 fizetett katona, familiáris és katonaparaszt felett parancsolt. Hasonló nagyságú fegyveres erőt mondhatott magáénak a Zrínyi család, de jelentős katonasággal rendelkeztek a Nádasdyak is.[67] A Muraközben a Zrínyiek, a Rába mentén a Batthyányak és a Nádasdyak hozták létre a földesúri hajdú és katonaparaszti telepek láncolatát. Sárvár lakossága privilégiumai fejében szükség esetén már 1592-ben is köteles volt Nádasdy Ferenc mellett hadba szállni.[68]

[62] *Szendrey István*. A nyírség-tiszaháti hajdúság. *Szabolcs-Szatmári Szemle,* 1971/3. 42–43. o.

[63] MOL U et C Fasc. 22. Nr. 21.

[64] *Rácz*, 1969. 140–141. o.; MOL E 190 Archivum Familiae Rakóczi 40. doboz, 2. tétel. fol. 6–7.

[65] *Rácz*, 1969. 128. o., *Rácz István*: Hajdútelepítések és kiváltságolások. Függelék. A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen, 1969. Szerk.: *Módy György.* Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Közleményei, 10. 61–62. o.

[66] *Dankó Imre*: A Sajó–Hernád-melléki hajdútelepek. Sátoraljaújhely, 1991. (a továbbiakban: *Dankó*, 1991.) 26–28. o.

[67] A magánföldesúri haderőre nézve l. *Varga J. János*: Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Budapest, 1981. (Értekezések a történeti tudományok köréből 94.); *Zimányi Vera*: Adatok a dunántúli hajdúk történetéhez, *Sz* 1960.; *N. Kiss István*: Nemes katonák és katonaparasztok a Zrínyiek muraközi uradalmában, 1638–1720. In: Monumenta Zrínyiana, Pars Oeconomica, Tom. II: Insula Muraköz. Szerk.: *Zimányi Vera*. Budapest, 1991.; *Czigány István*: Reform vagy kudarc? Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe 1600–1700. Budapest, 2004. 85–95. o.

[68] *Varga János*: Jobbágyrendszer a feudalizmus kései századaiban 1556–1767. Budapest, 1969. 294. o.; Nádasdy Pál 1630-ban a Sopron vármegyei Tamásiba is telepített hajdúkat. *Rácz*, 1969. 128. o.

A korszak talán legnagyobb magánhaderejét valószínűleg a Rákóczi-család mondhatta magáénak. A Sajó–Hernád völgyében és a Tisza mellett, Bőcs, Gesztely, Hernádnémeti, Hidvég, Kesznyéten, Kisfalud, Lúc, Megyaszó, Ónod, Palkonya, Szederkény és Szerencs hajdútelepeket hozták létre. A szóban forgó településeket a hajdúk már második hajdúfelkelést követően „megülték", de az eddig előkerült adatok szerint nem minden település szerzett azonnal kiváltságokat.[69] Hernádnémetiben például folyamatos (1609, 1630, 1631) volt a hajdúk letelepítése, illetve szabadalomleveleik megerősítése.[70] Rákóczi Pál 1631-ben nem csak Hernádnémetibe, hanem a Szabolcs vármegyei Újfehértóra is telepített hajdúkat. Ez utóbbiak Böszörményből kerültek a főúr birtokára.[71]

A Rákócziak, mint földesurak, a letelepített hajdúkat fegyveres szolgálatra kötelezték, ám a kondíciók között számos eltérés fedezhető fel. I. Rákóczi Györgynek a lúciak számára 1642 augusztusában kiadott szabadalomlevele például „Hadakban járt es probált leginek" tartásáról rendelkezett, akik számára teljes fegyverarzenált írt elő. A hajdúknak „Katona Szerszámmal, fegyverrel, kopiaval, Panczellal, Sisakkal, karvassal, Hegiesteőrrel, Puskával" kellett rendelkezniük. Szolgálati kötelmeiket a szabolcsi hajdú vitézekéhez hasonlóan úgy szabták meg, hogy „Kétt holnapig minden Hadi expeditionkba Tartozzanak melletünk es maradékink melett hogy ahol kivantatik ugy mint arra rendeltetett feö Ember Szolgaink mostlegh feöképpen Praefektusunk avagy Pataki kapitanunk mellee magok költsegen szolgálni, az utan penigh eöt heten járván Lovasnak Negy forintia, gyalognak hat forintia".[72] Rákóczi Pál újfehértói hajdúi „hadakozás idején" csak egy hónapig szolgáltak fizetés nélkül, uruknak azonban állandó kíséretet kellett biztosítaniuk. Ha pedig a törökkel való „csaták" (portyák) sikerrel jártak, a zsákmányból „tartozzanak a nyereségből, hol törököt, hol bulyát [rabnőt], vagy egyéb tisztes ajándékot" adni.[73]

A Rákócziak a hajdúk mellett jelentős létszámú fizetett katonaságot is tartottak. Egy 1652-ben készült összeírás szerint az ónodi várban 360, Munkácson 100, Regécen 20, Sárospatakon 119, Tokajban 99 zsoldos szolgált. Lorántffy Zsuzsanna, I. Rákóczi György özvegye, külön udvari gyalogságot tartott, amelynek létszáma 209 főből állt.[74]

A Rákócziak uradalmaiban a hajdúk és a várak fizetett katonasága mellett jelentős volt a parasztok fegyveres szolgálata is. Ecseden 1648-ban 55 katonát tartottak, de a várhoz tartozó uradalomban további 100 katona és 71 fegyveres lovas szabados élt. Az uradalom falvaiban élő fegyveresek zöme privilégiumos volt, többen közülük Rákóczi Zsigmond kék gyalogjai közé tartoztak.[75] Az uradalmak különböző rendű és rangú fegyvereseit sokszor igen nehéz megkülönböztetni egymástól, ugyanis a paraszt állapotúak közül egyesek lovas szabadosként, mások hetes, vagy hópénzes darabontként, esetleg negyedévre megfogadott kántoros katonaként szolgálhattak. A tokaji, a regéci és a szerencsi uradalmakban székelyeknek nevezett fegyveresekkel is találkozunk, akik feladata az erdők és a szőlő ültetvények őrzése volt.[76]

[69] *Dankó*, 1991. 20–35. o.

[70] MOL U et C 22. Nr. 21.; *Rácz*, 1969. 128. o.

[71] *Sipos Ferenc*: Újfehértó története 1600-tól 1711-ig. Újfehértó története. Szerk.: *Buczkó József.* (a továbbiakban: *Sipos*, 2000.) 195–197. o.

[72] *Dankó*, 1991. 27–28. o.

[73] *Sipos*, 2000. 197. o.

[74] Az ónodi uradalom urbáriuma 1652. június. MOL U et C Fasc. 88. Nr. 23.; OSzK Kt. Fol. Hung. 105. fol. 2–105

[75] *Géresi Kálmán*: A nagy-károlyi gróf Károlyi család oklevéltára. 4. k. Budapest, 1887. 282–346. o.

[76] MOL U et C Fasc. 95. Nr. 22.; Fasc. 22. Nr. 21.

A parasztság társadalmi rétegződésének egy másik, „hegyvidéki" formáját tükrözi a munkácsi uradalom 1661 áprilisában kelt összeírása. A „várhoz szolgáló gyalogok" összlétszáma 357 fő volt. Ebből 105 hópénzes gyalogos és 122 székely darabont a jobbágyságból, 19 hópénzes gyalogos és 115 székely darabont a kenézségből került ki. A lovasokat az uradalomban élő 70 szabadosból állították ki.[77]

A Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon kétségkívül a Rákócziak rendelkeztek a legnagyobb magánhaderővel és a legjobban felszerelt várakkal, ám mellettük más nagybirtokos családok kezén is volt néhány kisebb vár és valamelyes fegyveres erő, mint például a Csákyakén. Ezek közül néhány, mint például Adorján, az erdélyi végvárrendszer része lett.

Az ilyen erősségek feladata nem az ellenséges főerők feltartóztatása volt, komolyabb ostromot nem is tudtak volna kiállni, hanem a határőrizet. A Csákyak adorjáni várának tüzérségét 1602-ben 4 „tharaczk," egy kisebb ágyú és 6 „zakalos" adta, amely valóban csak egy-egy portyázó csapat elriasztására szolgált.[78] A vár őrségében zömmel uradalmi fegyveresek szolgáltak, 1626-ban például 57 fő (hópénzes és hetes) darabont, lovas szabados, dárdás és hajdú.[79] Körösszeg várának őrségét az uradalmában élő darabontok és a városban letelepített hajdúk adták. Csáky Ferencnek és Csáky Lászlónak 1652-ben összesen 112 hajdúja volt Körösszegen.[80]

A család bogyiszlói uradalmában az 1656. és 1657. évi urbáriumok szerint szintén tekintélyes földesúri haderőt találunk. Bogyiszlón, ahol az udvarházat palánkkal és négy kisebb bástyával erősítették meg, három darabont lakott, akik jogállásukra nézve örökös jobbágyok voltak. A közeli Szalács mezőváros 28 örökös jobbágya között 5 szabadost találunk és további 10 „jobbagibol" lett mezei katonát. Ez utóbbiak közül Bark Mihály nemességet nyert az erdélyi fejedelemtől. De hogy még tarkább legyen a kép, a városban további 9 „Jobbagi házat szolgálat nélkül bíró" mezei katonát is összeírtak. Ezután már szinte üdítően hat Vasad lakosságának „egyöntetűsége," ahol a 2 „örökös" és 2 „tizenkétnapos" jobbágy mellett Szabó Miklós hadnaggyal együtt 22 katonát vettek számba. A Szalácson élő katonákról csak annyit jegyzett meg az összeíró, hogy „nem akarták magukat számba iratni."[81]

Voltak persze Kőrösszegnél és Vasadnál kisebb magánföldesúri hajdú- és katonatelepek is. 1625-ben például Bethlen István 11 szabad hajdúnak adott engedélyt az ifjabb Rhédei Ferenc tulajdonában lévő, a zsákai váruradalomhoz tartozó Bócs pusztán való megtelepedésre. A hajdúk kiváltságaik fejében a zsákai várban szolgáltak, amelyet Rhédei Ferenc 1642 júliusában változatlan formában erősített meg.[82]

Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon a hajdúság, a földesúri magánkatonaság és a katonaparasztság mellett a fegyverforgatók társadalmának negyedik nagyobb csoportját a végvári katonaság alkotta. E területen találkozott a királyi, az erdélyi és az oszmán végvidék, ezért a keresztény végeken jelentős létszámú katonaság állomásozott.

Az Udvari Haditanács 1607. évi kimutatása szerint a Felső-magyarországi Főkapitányságban Balog, Diósgyőr Kassa, Kálló, Ónod, Putnok, Szádvár, Szendrő, Szatmár és

[77] MOL E 190 Archivum Familiae Rákóczi 4. tétel, 14. sz., fol. 52–59.

[78] A vár pincéjében 5 hordó lőpor 45 kassai köböl búza 18 kassai köböl liszt és 64 váradi köböl bor volt. MOL U et C Fasc. 1. Nr 15.

[79] Oklevéltár a Csáky család történetéhez Budapest, 1919. Oklevelek I. k. 2. rész. Budapest 1919. 629–676. o.

[80] MOL P 72 Csáky család lt. Rtsz. 59. Fasc. 381. fol. 107–108.; 167–206.

[81] MOL P 72 Csáky család lt. Rtsz.64. Fasc. 426. fol. 2–26.

[82] *Seres István*: Iktári Bethlen István és Rhédey Ferenc ismeretlen hajdútelepítő oklevelei. (L. e számunkban a 1234–1241. oldalon. A kéziratot a Szerző bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúton is köszönök.)

Tokaj váraiban 1170 német, 1100 huszár, 1080 hajdú és 123 tüzér szolgált királyi zsoldon.[83] Tudjuk azonban, hogy olyan földesúri magánvárakban, mint például Ibrány és Kisvárda, Sárospatak és Szerencs, szintén jelentős földesúri fegyveres erő állomásozott.

A Tiszántúl török által meg nem szállt részeinek zöme Erdély nyugati végvidéke, a Váradi Főkapitányság területe. Várad nemcsak főkapitányi székhely volt, hanem a fejedelemség egyik legnagyobb és legfontosabb erődje. Váradon kívül a főkapitányságban még két komolyabb erősség volt, Jenő a Fehér-Körös partján és Lippa a Maros mellett. A három fejedelmi váron kívül számos magánvár – a már említett Adorján és Kőrösszeg mellett Kereki, Pocsaj, Somlyó, Székelyhíd, Szentjobb és Zsáka – tartozott a főkapitányság védelmi rendszerébe.[84] A fejedelmi várak helyőrsége a zsoldos katonák mellett a fiskális uradalmak parasztságából került ki. Létszámukat 3000 főnyire becsülte a szakirodalom, de az 1626. évi kimutatás a váradi generálisságban 1900 lovast és 2000 gyalogost számlált össze.[85]

Már említettük, hogy a katonáskodó rétegek közt számos az átfedés és nagy a különböző fegyveres csoportok közötti átjárhatóság. Gyakran előfordult, hogy egy-egy „törzsökös" hajdú fejedelmi, királyi, földesúri várban vállalt szolgálatot, mint ahogyan az „iratos" végvári, vagy a mezei katona és katonaparaszt is beállhatott a szabad hajdúk, illetve a földesúri fegyveresek közé. Miután a királyi végvárak egy része egyben magánvár is volt, a királyi és a földesurak vitézei együtt szolgáltak, így az erősségekben csaknem valamennyi fegyverforgató réteg képviseltette magát.

A fentiekre a legjobb példát Ónod őrségének 1652. évi létszámviszonyai szolgáltatják. A királyi által fizetett őrség ekkor 300 huszárból, 200 hajdúból, 2 tüzérből és 4 rendkívüli alkalmazottból állt. A Rákócziak őrségét 260 mezei, 68 kántoros katona és 32 darabont alkotta, de Rákóczi Lászlónak még 16 darabontot kellett tartania a várban.[86] Háborús veszély esetén megerősítették az őrséget. Elsőként arra a 113 hajdúra számíthattak, akiket az ónodi uradalomban, Kesznyétenben, Lúcon, Szederkényben, Sajószentpéteren telepítettek le. Az urbárium készítője azonban megjegyezte: „a Kglms úrnak [ti II. Rákóczi Györgynek] részérül való Praesidiumot meg jobbittyak mind lovas rendel és gyalogh renddel is az mint szükség kivánnya, hol hajdúsággal és egyéb vitéz rendelis, hol pataki, hol munkácsi, avagy az udvari gyalogsággal az mikor mint az szükség kivánnya."[87]

Ónodon 1652-ben csaknem 1000 fegyverest tudunk kimutatni, de ebben még nincsenek benne azok a szabadosok és mesteremberek, akik várhoz tartoztak szolgálattal. A szabolcsi és bihari hajdútelepeken kívül a királyi és földesúri váruradalmakban koncentrálódott a terület egyre jobban militarizálódó népessége.

Jóllehet a fejedelmi, királyi hajdútelepítések vizsgálata még számos meglepetést tartogathat számunkra, de az már valószínűnek látszik, hogy a Tiszántúlon és a Felső-Tisza vidék falvaiban és mezővárosaiban legalább 20 000 hajdú talált otthonra a XVII. század első felében. Ez a családtagokkal együtt mintegy 80 000 főre becsülhető népesség az erdélyi fejedelmek által kiváltságolt szabolcsi és bihari hajdútelepeken kívül több tucat más helységbe is szétszóródott.[88] A legnépesebbek természetesen az előbb említett hajdú-

[83] ÖStA KA AFA 1607-13 ad l/e.
[84] *Dankó*, 1959. 11. o.
[85] *Nagy László*: Magyar hadsereg és hadművészet a harmincéves háborúban. Budapest, 1972. 45–46.o.
[86] *Takáts*, 1908. 293. o.; MOL U et C Fasc. 41. Nr. 53.
[87] MOL U et C Fasc. 41. Nr. 53.
[88] Mivel a katonáknál magasabb a nőtlenek aránya így háztartásonként csak négy fővel számoltam.

települések voltak, hiszen különböző okok következtében Böszörményről, Kőrösszegről és más hajdúhelységekből települtek át Bökönyre, Derecskére, Tamásiba és Újfehértóra.

Minden bizonnyal igaza volt Rácz Istvánnak, aki a hajdúszabadság megszerzését vizsgálva rámutatott, hogy a hajdúk zöme sokszor önkényesen települt meg az elhagyott, vagy megfogyatkozott népességű falvakban, s csak később, esetleg a birtokviszonyok tisztázódása után járultak a földesúr elé, vagy kértek fejedelmi megerősítést az adók és szolgáltatások alóli mentességhez.[89]

A Felső-Tisza vidékén és a Tiszántúlon valószínűleg falvak tucatjaiban éltek így hajdúk, akik hosszabb-rövidebb ideig érvényesíteni tudták privilégiumaikat a földesurakkal, illetve a fejedelmi és királyi hatalommal szemben. Valószínűleg ezzel is magyarázható, hogy sok települést csak néha említenek hajdúvárosként az iratok. Ilyen például Nádudvar esete, ahová 1608–1609 táján nem költöztek át a Kállóból távozni kívánó hajdúvitézek. A nádudvari hajdúvárat 1610-ben Nagy András hajdúgenerális parancsára lerombolták, helységben mégis megtelepültek a hajdúkatonák.[90] Nádudvart ezt követően több alkalommal is hajdúvárosként említették.[91] Lakosai szabad embernek tartották magukat, ezért az adóösszeírásokon sem voltak hajlandók megjelenni.

Amint fentebb szóltunk róla, a Tiszántúlon és a Felső-Tisza vidékén a hajdúság mellett komoly létszámú egyéb fegyverforgató réteggel is találkozunk. A végvári és földesúri katonaságon kívül azokra a helységekre – például Belényesre és Margitára – kell utalnunk, ahová az erdélyi fejedelmek jelentős számú katonaságot telepítettek, de példaként hozhatjuk fel Bihar, Csatár és Püspöki falvakat is, melyekben Brandenburgi Katalin 1630. májusában 41 váradi gyalogpuskásnak adományozott birtokot.[92]

Mindezek alapján talán nem járunk messze az igazságtól, ha az eddig ismert adatok alapján úgy véljük, a vizsgált területen a mintegy 20 000–25 000 főnyi, letelepített fejedelmi és földesúri hajdú és katona mellett legalább 15 000 végvári katona, szabad legény (hajdú), illetve különböző rendű és jogállású fegyveres és katonaparaszt élt. Ezek a számok a családtagokkal együtt igen komoly, 140 000–160 000 fős militarizálódott népességet jelentenek. Mindehhez hozzá kell számítanunk még a váruradalmak mesteremberei mellett azokat a parasztokat is, akik a katonákat szolgálták, és sokszor maguk is rendelkeztek fegyverrel.[93]

A magyarországi társadalom militarizálódásának feltárása, hatásainak megismerése kulcsfontosságú a korszak történéseinek megértése szempontjából. Szociális, gazdasági politikai, kulturális hatásai nyomán a rendi társadalomban sajátos katonai attitűdökkel átszőtt mentalitás jött létre. A katonai magatartásformák kisebb-nagyobb mértékben minden társadalmi csoportnál tetten érhetők. A háborús pusztítások, valamint a háborús készenlét finanszírozásának, a hadigazdálkodás általánossá válásának pontos megismerése az eljövendő kutatások egyik sarkalatos pontja.

Mint láttuk, a társadalom militarizálódása, számos negatív hatása ellenére, jelentős társadalmi mobilitást eredményezett. A hajdúság és a „vitézlő rend" megjelenésével olyan társadalmi csoportok jöttek létre, amelyek fellazították a rendi struktúrát. Ennek

[89] *Rácz*, 1969. 140. o

[90] *Balázs Sándor*: Nádudvar története. A kezdetektől 1944. október 17-ig. Budapest, 2001. 250. o.

[91] MOL E 210 Miscellanea Militaria 48. cs. 34. tétel.

[92] MOL F 1 Gyulafehérvári Káptalan Országos Levéltára. Libri regii 19. k. fol. 96b – 97.

[93] A bogyoszlói uradalom urbáriumában több helyen is bejegyezték, hogy a jobbágyok vagy fiaik mezei katonát szolgáltak.

következtében a XVII. században a királyi Magyarország keleti régiójában nem az úgynevezett „második jobbágyság" vált dominánssá, hanem ellenkezőleg, többek között átformálódtak a földesúri szolgáltatások (taxásodás), s a katonai kiváltságoknak köszönhetően jelentős tömegek indultak el a szabadparaszti fejlődés útján.[94]

Bár a hajdúság végvidéken betöltött szerepének feltárása módosíthatja eddigi ismereteinket, az eleddig napvilágra került adatok azt látszanak igazolni, hogy komoly jelentőségük volt a királyi Magyarország és Erdély határainak török elleni őrizetében. A forrásokat lapozgató történészek sokszor szemére vetik a katonáskodóknak, hogy nem tudták megakadályozni a török portyáit és hódoltatásait. Látnunk kell azonban, hogy ennek a török sem tudta útját állni, amint arról a hódoltság alá került bihari hajdúvárosok esetében már szólottunk. Ehhez kapcsolódóan, zárógondolatként, Matteo Benlich bosnyák ferences szerzetes 1653 augusztusában a hódoltsági Bács városából Rómába küldött jelentéséből idézünk: „Ezen a bácskai szétszórt területen ... nagy település Zombor. ... Vannak ott még más kis török erődök, mint Jankovác, Baja, Szabadka, Martonos és Szeged. A törökök nem mernek a nagy településeken és kisebb erődökön kívül lakni; gyakran ezekből kirontanak a környékre, és nagy összeütközésbe kerülnek a magyarországi hajdúkkal."[95]

A tanulmányban használt rövidítések

AFA	Alte Feldakten
cs.	csomó
fol.	folio
Fol. Hung.	Folia Hungarica
HHStA	Haus Hof und Statsarchiv
HK	Hadtörténelmi Közlemények
HKA HFU RN	Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn, Rote Nummer
HKR	Wiener Hofkriegsrat
k.	kötet
KA	Kriegsarchiv
Konv.	Konvolutum
MOL	Magyar Országos Levéltár
ÖStA	Österreichisches Staatsarchiv
Prot. Exp.	Protocollum Expedit
Prot. Reg.	Protocollum Registratur
Sz	Századok
TSz	Történelmi Szemle
TT	Történelmi Tár
OSzK Kt.	Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

[94] A második jobbágyság magyarországi rendszerére nézve l. *Makkai László:* Az európai feudalizmus jellegzetességei. Budapest, 1987. V. ö. *Ulrich Attila:* A tokaji uradalom gazdálkodása a XVII. század második felétől a napóleoni háborúk koráig. Tokaj várostörténeti tanulmányok IV. Tokaj, 2003. 28–29. o.

[95] Misszionáriusok levelei Magyarországról és Erdélyből, XVI–XVII. század. (Válogatta és szerkesztette. *Tóth István György*, fordította *Jászay Magda.*) Budapest, 2004. 242. o.

István Czigány

MILITARY SERVICE AND MILITARISED SOCIETY IN UPPER AND EASTERN HUNGARY, 1600–1660

Summary

Between 1605 and 1606, István Bocskai privileged about 10 000 Haiduk soldiers and promised to provide them estates in the town of Kálló, and in the villages of Dorog, Hadház, Kölesér, Nánás, Sima, Vámospércs, Varjas and Vid, located in Szabolcs County. This mass privileging was a practical solution that Bocskai was forced to adopt, because of the considerable pay arrears he owed to his soldiers.

During Bocskai's war of independence, approximately 30 000 Haiduks were settled beyond the River Tisza and in the Upper Tisza region, after the second Haiduk uprising. The Haiduks gained political significance, as they proved to be instrumental in the election of the prince and king. On 6 February 1608, they first offered their military help to Gábor Báthory in obtaining the Principality of Transylvania, and then promised to assist Archduke Matthias in his accession to the throne.

In compliance with the Haiduks' agreement with Báthory, András Nagy, captain general of the Haiduks, became the second dignitary of Transylvania. He and his deputy, János Elek, were granted lands, while several common soldiers were being settled. Princes of Transylvania Gábor Báthory, Gábor Bethlen and György I Rákóczi, settled a considerable number of Haiduks, both as rulers and as landlords, in Bagamér, Bagos, Berettyóújfalu, Bajom, Derecske, Félegyháza, Gáborján, Harsány, Mikepércs, Kaba, Komádi, Konyár, Régen, Sáránd, Sass, Szalonta, Szentmárton, Tamási, Ürögd and Vekerd. Other groups of Haiduks and soldiers moved to Báránd, Bihar, Bajom, Bócs, Csatár, Kalugyer, Hosszúpályi, Körösszeg, Ladány, Margita and Zsáka. In the first half of the 17th century, these Haiduk settlements stationed an armed force of more than 10 000 soldiers, which was available for Transylvania.

An agreement between Bálint Homonnai Drugeth and the Haiduk captains recorded the promises of the royal power. Besides confirming the grants of István Bocskai, it provided the Haiduks with privileged estates in Polgár and Szent-Margita, and took a number of them into royal service. 155 cavalrymen and 255 infantrymen were detailed in Kálló, 75 cavalrymen and 100 infantrymen in Kisvárda, in addition to a detachment of 692 cavalrymen and 1093 infantrymen that served under the command of the Haiduk captain general. Further settlements, such as Bőcs, Gesztely, Hernádnémeti, Szerencs and Keszny éten, were also offered to the Haiduks.

The Haiduks that stayed loyal to the prince of Transylvania resettled to Böszörmény. During the decades to follow, the royal privileges of the Haiduk settlements in Szabolcs County (Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Szoboszló, Vámospércs, Polgár) were confirmed.

Similarly to other Hungarian aristocrats, the Rákóczi's too maintained a considerable private force. Their military was comprised of mercenaries, soldiering peasants, and Haiduks whom they had settled on their lands. This armed force numbering about 2–3 000 was partially integrated into the anti-Ottoman defence system. Ónod Castle provides a good example of this phenomenon: apart from 500 royal guards that stationed there, the Rákóczi's employed another 376 mercenaries, and 113 Haiduks in the domain. Other aristocrats of the region, such as the Csáki's, also maintained similar but smaller armed forces on their estates, consisting of Haiduks and soldiering peasants.

Since Upper Hungary and the Upper Tisza Region was a borderland of Royal Hungary, Transylvania and the Ottoman Empire, a significant number of soldiers were stationed in the frontier district, in addition to the Haiduks, the landlords' mercenaries and the soldiering peasants. With the present knowledge of the facts, there were at least 15 000 soldiers, Haiduks, and armed peasants of all ranks in the frontier district under survey, besides 20 000–25 000 settled Haiduks and mercenaries in the service of the local aristocrats. These social strata, together with their families, represented a large militarised population of 140 000–160 000 people. Others should also be reckoned to this number, like the craftsmen that worked in the castles and domains, and the peasants that served the soldiers and often were in possession of weapons themselves.

In spite of all its negative characteristics, the country's militarised society was a mobile one. With the appearance of the Haiduks and the professional soldiers, the system of the feudal estates became looser, and new social layers were established. As a result, it was not the "second serfdom" that dominated the lower section of the society in the eastern region of Royal Hungary in the 17th century, but a development of the "free peasantry", which stemmed from the previously granted military privileges and influenced great masses.

István Czigány

SERVICE MILITAIRE ET LA MILITARISATION DE LA SOCIÉTÉ DANS LA HAUTE-HONGRIE ET LA RÉGION TRANSTIBISCINE, 1600–1660

Résumé

En 1605 et 1606, István Bocskai dota d'un privilège quelque 10 mille soldats haïdouks en leur promettant une propriété dans la ville de Kálló du comitat de Szabolcs et les communes de Dorog, Hadház, Kölesér, Nánás, Sima, Vámospércs, Varjas et Vid. Les privilèges étaient en fait une solution d'urgence, puisque l'aristocrate de Bihar avait accumulé des arriérés de soldes considérables envers les soldats.

Les quelque 30 mille haïdouks campés dans la région transtibiscine et de la Haute-Tisza ont été établis à l'issue de leur deuxième insurrection au cours de la guerre d'indépendance de Bocskai. Les haïdouks ont joué un rôle politique important pour faire accéder des rois et des princes au pouvoir. D'abord (le 6 février 1608) ils ont proposé leurs armes à Gábor Báthory pour l'aider à devenir prince de Transylvanie, puis ils ont promis leur aide à l'archiduc Mathias aspirant au trône.

Conformément à leur accord conclu avec Báthory, András Nagy, commandant des haïdouks, est devenu le deuxième homme de la Principauté de Transylvanie et il a bénéficié, comme son adjoint János Elek, de concessions de terre généreuses, tandis que la plupart de leurs soldats ont été établis. Gábor Báthory, puis ses successeurs Gábor Bethlen et György Rákóczi Ier, en leur qualité de prince et de propriétaire de terre, ont fait d'importants d'établissements de haïdouks notamment à Bagamér, Bagos, Berettyóújfalu, Bajom, Derecske, Félegyháza, Gáborján, Harsány, Mikepércs, Kaba, Komádi, Konyár, Régen, Sáránd, Sass, Szalonta, Szentmárton, Tamási, Ürögd et Vekerd. De plus, des groupes plus ou moins grands de haïdouks et de soldats se sont installés entre autres à Báránd, Bihar, Bajom, Bócs, Csatár, Kalugyer, Hosszúpályi, Körösszeg, (Püspök) Ladány, Margita et Zsáka.

Ces colonies de haïdouks de Bihar ont assuré des forces armées de plus de 10 mille personnes pour la Transylvanie dans la première moitié du 17e siècle.

Les promesses du pouvoir royal ont été fixées dans l'accord conclu entre Bálint Homonnai Drugeth et les capitaines des haïdouks. En plus de la confirmation des donations d'István Bocskai, ils ont reçu des terres à Polgár et à Szent-Margita et une partie des haïdouks ont été même engagés au service du roi: 155 soldats de cavalerie et 255 fantassins ont été dirigés à Kálló, 75 soldats de cavalerie et 100 fantassins à Kisvárda, tandis qu'une troupe de cavalerie de 692 soldats et de 1093 fantassins a été organisée auprès du commandant général des haïdouks. D'autres communes telles Bőcs, Gesztely, Hernádnémeti, Szerencs et Kesznyéten ont été proposées pour l'établissement des haïdouks.

Dans les décennies suivant le transfert à Böszörmény des haïdouks restés fidèles au prince de Transylvanie, le statut privilégié, reconnu aussi par le roi, des communes de haïdouks de Szabolcs (Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Szoboszló, Vámospércs, Polgár) s'est consolidé.

Les Rákóczi, comme les autres aristocrates du pays, avaient une armée particulière seigneuriale importante composée de mercenaires, de paysans soldats et de haïdouks établis sur leurs terres. Une partie de ces forces estimées à 2000 à 3000 personnes a été intégrée dans le système de défense mis en place contre les Turcs. Le fort d'Ónod en est un bon exemple : en plus de la garde royale de 500 personnes, les Rákóczi ont engagé 376 mercenaires et avaient aussi 113 haïdouks dans leur domaine. Les autres aristocrates de la région dont les Csáki avaient des forces armées

moins importantes mais toujours composées de haïdouks et de paysans soldats dans leurs propriétés de Bogyiszló, Körösszeg et Adorján.

Comme les confins royaux, transylvaniens et ottomans se touchaient dans la Haute-Hongrie et la région transtibiscine, les effectifs des soldats des forteresses des confins étaient également importants en plus des armées particulières seigneuriales, des haïdouks et des paysans soldats. Sur la base des données actuellement à notre disposition, nous estimons qu'il vivait sur le territoire examiné – en plus des 20 à 25 mille haïdouks et soldats établis – au moins 15 mille soldats y compris ceux des forteresses des confins ou libres et les paysans soldats de différents statuts. Ces couches sociales, avec leur famille, représentent une population militarisée de 140 à 160 mille personnes. De plus, nous devons également compter les maîtres et les paysans des domaines autour des forteresses qui servaient les soldats et qui disposaient souvent d'une arme.

La militarisation de la société rurale, malgré ses nombreux effets négatifs, a permis une mobilité sociale considérable. L'apparition des haïdouks et de «l'Ordre des guerriers» a contribué à la naissance de groupes sociaux qui ont assoupli le régime des Ordres. Par conséquent, dans l'Est du Royaume de Hongrie, des masses importantes prendront le chemin du développement paysan, et non pas celui du «deuxième servage» grâce aux privilèges militaires.

István Czigány

MILITÄRDIENST UND DIE MILITARISIERUNG DER GESELLSCHAFT IN OBER-UNGARN UND JENSEITS DER THEISS, 1600–1660

Resümee

István Bocskai gewährte zwischen 1605 und 1606 etwa 10 000 Haiducken-Soldaten Privilegien und versprach ihnen Güter in der Stadt Kálló im Komitat Szabolcs, sowie in den Ortschaften Dorog, Hadház, Kölesér, Nánás, Sima, Vámospércs, Varjas und Vid. Die Privilegierung der Haiducken in solch einem Maße entstand im Grunde aus einem Zwang heraus, da der Großherr von Bihar gegenüber den Soldaten bedeutende Soldrückstände angehäuft hatte.

Die Ansiedlung der auf etwa 30 000 Mann geschätzten Haiducken zur Zeit des Bocskai-Freiheitskampfes, die sich jenseits der Theiß und in der Obertheißgegend aufhielten, erfolgte im Grunde nach dem zweitem Haiducken-Aufstand. Die Haiducken kamen erneut zu einer wichtigen politischen Rolle, sie erwiesen sich nämlich wiederum als Fürst- und Königmacher. Sie boten zuerst (6. Februar 1608) Gábor Báthory ihre Hilfe bei der Erlangung der Fürstenwürde von Siebenbürgen an, und taten anschließend im Falle von Erzherzog Matthias, der den Thron ergattern wollte, dasselbe.

Im Sinne der Vereinbarung mit Báthory wurde ihr Anführer, András Nagy, als Hauptkapitän der Haiducken der zweite Mann des Fürstentums Siebenbürgen. Zusammen mit seinem Stellvertreter, János Elek, erhielt er reiche Gütergaben, und führte die Ansiedlung eines bedeutenden Teils der gemeinen Soldaten durch. Gábor Báthory und seine Nachfolger, Gábor Bethlen und György I. Rákóczi, siedelten als Fürsten und Gutsherren weiterhin viele Haiducken an. Der Fürst selbst tat dasselbe: die Ortschaften Bagamér, Berettyóújfalu, Bajom, Derecske, Félegyháza, Gáborján, Harsány, Mikepércs, Kaba, Komádi, Konyár, Régen, Sáránd, Sass, Szalonta, Szentmárton, Tamási, Ürögd und Vekerd sind in der Fachliteratur als kleine Haiduckenstädte, oder Haiduckenstädte des Komitats Bihar bekannt. Daneben kamen in kleineren-größeren Gruppen Haiducken und Soldaten in bedeutender Zahl zum Beispiel nach Báránd, Bihar, Bajom, Bócs, Csár, Kalugyer, Hosszúpályi, Körösszeg, (Püspök-) Ladány, Margita und Zsák. Diese Haiducken-Siedlungen im Komitat Bihar gewährten Siebenbürgen in der ersten Hälfte des 17. Jahrhunderts mehr als 10 000 bewaffnete Mannen.

Die Versprechen der Königsmacht wurden in der Vereinbarung fixiert, die zwischen Bálint Drugeth von Homonna und den Haiduckenkapitänen entstand. Sie erhielten über die Versicherung der Gaben von István Bocskai hinaus in Polgár und im nahe gelegenen Szent-Margita privilegierte Güter. Ein Teil der Haiducken wurde sogar in den Dienst des Königs übernommen: 155 Kavalleristen und 255 Infanteristen wurden nach Kálló, 75 Kavalleristen und 100 Infanteristen

nach Kisvárda geschickt. An die Seite des Hauptkapitäns der Haiducken wurde eine Gruppe aus 692 Kavalleristen und 1093 Infanteristen organisiert. Zudem wurden für die Haiducken weitere Gebiete zur Ansiedlung in Bőcs, Gesztely, Hernádnémeti, Szerencs und Kesznyéten angeboten.

Der privilegierte Status der Haiducken-Siedlungen im Komitat Szabolcs (Böszörmény, Dorog, Hadház, Nánás, Szoboszló, Vámospércs, Polgár), der auch vom Herrscher anerkannt wurde, verfestigte sich in den Jahrzehnten nach der Umsiedlung der Haiducken, die dem Fürsten von Siebenbürgen treu geblieben waren, von Kálló nach Böszörmény.

Die Rákóczis hielten – ähnlich den anderen Aristokraten des Landes – ein respektables Gutsherren-Privatheer aufrecht. Ihr Kriegsvolk bestand neben den bezahlten Söldnern und Fronbauernsoldaten aus Haiducken, die auf ihren Gütern angesiedelt waren. Ein Teil dieses Heeres von etwa 2000-3000 Mann Stärke war Teil des Verteidigungssystems gegen die Türken. Ein gutes Beispiel hierfür ist die Burg von Ónod, wo neben der Königswache von 500 Mann von den Rákóczis 376 bezahlte Soldaten und auf dem Gut weitere 113 Haiducken gehalten wurden. Die anderen Aristokraten der Gegend, wie zum Beispiel die Csákis, hielten auf ihren Gütern in Bogyiszló, Körösszeg und Adorján kleinere, aber auch aus Haiducken und Fronbauersoldaten bestehende bewaffnete Kräfte aufrecht.

Da in Ober-Ungarn und jenseits der Theiß die königlichen, siebenbürgischen und osmanischen Grenzländer aufeinander trafen, war neben den Haiducken, den Privatheeren der Gutsherren und den Fronbauernsoldaten auch die Zahl der Grenzfestungssoldaten bedeutend. Auf Grund der bisher bekannten Daten meinen wir, dass neben den etwa 20 000-25 000 Mann angesiedelten Haiducken und Soldaten des Fürsten und der Aristokraten mindestens 15 000 Grenzfestungssoldaten, freie Burschen (Haiducken) und bewaffnete und Bauernsoldaten verschiedenen Standes und verschiedener Rechtsstellung lebten. Diese Gesellschaftsschichten stellten zusammen mit ihren Familienmitgliedern eine bedeutende militarisierte Bevölkerung von 140 000-160 000 Mann dar. Dazu müssen wir aber neben den Meistern der Burggüter auch die Bauern hinzurechnen, die den Soldaten dienten, und oft selbst über Waffen verfügten.

Die Militarisierung der Gesellschaft des Landes gewährleistete trotz zahlreicher negativer Einflüsse eine bedeutende gesellschaftliche Mobilisierung. Mit dem Auftreten der Haiducken und des „Kriegerstandes" entstanden soziale Gruppen, die die Standesstrukturen auflockerten. Als Folge wurde in der östlichen Region des königlichen Ungarns im 17. Jahrhundert nicht die sog. „zweite Leibeigenschaft" vorherrschend, sondern es begeben sich – dank der militärischen Privilegien – bedeutende Massen auf den Weg der Entwicklung zu freien Bauern.

Иштван Цигань

ВОЕННАЯ СЛУЖБА И МИЛИТАРИЗАЦИЯ ОБЩЕСТВА В СЕВЕРНОЙ ВЕНГРИИ И ЗАТИССАЙСКОМ КРАЕ 1600–1660 ГГ.

Резюме

В период 1605–1606 года Иштван Бочкаи предоставил привилегии около 10 000 солдатам-гайдукам и пообещал замельные наделы в Сабольчском регионене – в городе Калло, а также в селах Дорог, Хадхаз, Кёлешер, Нанаш, Шима, Вамошперч, Варьаш, Вид. Такое массовое раздаривание привилегий гайдукам было по существу вынужденным решением, ибо Бихарский вельможа накопил массовые недоимки по выплате жалованья наемникам.

В период освободительной борьбы, возглавляемой Бочкаи, расселение гайдуков числом примерно в 30 000 человек пребывавших в Затиссайской провинции и в Северном Затиссайском крае, осуществлялось практически после второго восстания гайдуков. Гайдуки призваны были сыграть важную политическую роль: они выдвинули нового князя и нового короля. Первый раз они предложили свое оружие Габору Батори (6 февраля 1608 года) в целях завоевания трансильванского княжества, затем пообещали свою помощь эрцгерцогу Матьашу, старавшемуся завоевать королевский трон.

В соответствии с соглашением, заключенным с Батори, их руководитель Андраш Надь, ставший главнокомандующим гайдуков, стал вторым человеком Трансильванского Княжества. Вместе с его заместителем Яношем Элек они получили в награду богатые поместные наделы, значительную часть рядовых солдат расселили на новых землях. Габор Батори и его преемники, князья Габор Бетлен и Дьердь I Ракоци, будучи самыми крупными феодалами, продолжали энергичное расселение гайдуков. Князь приступил к широкомасштабному расселению гайдуков, в результате чего были обоснованы населенные пункты Багамер, Багош, Береттьеуйфалу, Байом, Дречке, Фельэдьхаза, Габорьян, Харшань, Микеперч, Каба, Комажи, Коньар, Реген, Шаранд, Шашш, Салонта, Сентмартон, Тамаши, Урёгд, Векерд, которые специальной литературой регистрируются как малые гайдукские города. Наряду с этим в более малых или крупных группах гайдуки и солдаты поселились в населенных пунктах Баранд, Бихар, Байом, Боч, Чатар, Калудьер, Хоссупайи, Кёрёшсег, (Пюшпёк) Ладань, Маргита и Жака. Эти бихарские поселения гайдуков в первой половине 17-го столетия обеспечивали для Трансильвании вооруженные силы численностью 10 000 человек.

Посулы королевской власти были зафиксированы в соглашении, достигнутом между Балинтом Хомоннаи Другет и капитанами гайдуков. Помимо закрепления дарований Иштвана Бочкаи в селении Полгар и Сент-Маргит гайдуки получили привилгированные поместья, более того, часть гайдуков была принята на службу к королю: в Калло было направлно 155 кавалеристов и 255 пехотинцев, в Кишварду 75 кавалеристов и 100 пехотинцев, а при главнокомандующем гайдуков было организовано войско в составе 692 кавалеристов и 1093 пехотинцев. Для расселения гайдуков предложили дальнейшие населенные пункты как-то: Бёч, Гестей, Хернаднемети, Серенч и Кесньетен. После переселения в Бёсёрмень за гайдуками, сохранившими верность Трансильванскому князю, на десятилетия закрепили статус привилегированных гайдуцких поселенцев в комитате Сабольч (Бёсёрмень, Дорог, Хадхаз, Нанаш, Собосло, Вамошперч, Полгар), что было признано и правителем.

Аналогично другим знатным феодалам страны князь Ракоци и его приближенные располагали значительными крупными феодальными поместьями и соответственно приватными феодальными вооруженными силами. Их воинство наряду с наемными солдатами и военизированными крестьянами состояло из гайдуков, поселенных на их земельных владениях. Часть этой вооруженной силы численностью до 2-3 000 человек вошла в систему обороны против турок. Хорошим примером этого служит крепость Онод, где наряду с королевской охраной в 500 человек у Ракоци было 376 наемных солдат и 113 дальнейших гайдуков, принадлежавших к поместию. Остальные земельные аристократы края, как например, фамилия Чаки содержала на своих поместьях менее крупные, но все еще значительные вооруженные силы, состоявшие из гайдуков и военизированных крестьян на своих поместьях в Бодьисло, Кёрёшсеги и Адорьян.

Так как в Северной Венгрии и в Затиссайском крае стыковывались королевские, трансильванские и османские оконечные провинции, наряду с гайдуками, феодальным частным воинством и военизированными крестьянами, имелось значительное число и воинства оконечнгых крепостей. На основании известных до сего времени данных мы полагаем, что на исследуемых территориях проживало около 20–25 000 княжеских поселенцев, гайдуков и солдат, содержавшихся феодалами, и наряду с этим по крайней мере 15 000 солдат оконечных крепостей, свободных удальцов, (гайдуков), вооруженных бойцов и крестьян различных сословий и юридического статуса. Эти общественные слои вместе с членами их семей означали весьма серьезное милитаризованное население числом 140–160 000 человек. К ним однако необходимо причислить наряду с мастеровыми и подмастерьями крепостей также и тех крестьян, которые обслуживали военнослужащих, и зачастую и сами располагали оружием.

Несмотря на многочисленные отрицательные воздействия милитаризации на общественность края была обеспечена значительная общественная мобильность. С появлением гайдуков и „рыцарствующего" сословия создавались такие социальные группы, которые разрыхляли сословную структуру. В результате этого в 17-ом веке в восточном регионе королевской Венгрии становится преобладающим не так называемое „второе крепостное крестьянство," но благодаря военным привилегиям значительные народные массы встают на путь свободного крестьянского развития.

SERES ISTVÁN

IKTÁRI BETHLEN ISTVÁN ÉS RHÉDEY FERENC ISMERETLEN HAJDÚTELEPÍTŐ OKLEVELEI

Hajdúk a zsákai várhoz tartozó jószágokon

Szendrey István 1971-ben megjelent „Hajdúszabadságlevelek" című kötete igyekezett összefoglalni a hajdúk számára adományozott ismert kiváltságleveleket.[1] A kötet azonban nem teljes, nem is lehetett az, mivel számos településről csak elszórt adatok tanúskodnak, hogy ott valaha hajdúk éltek. Különösen igaz ez az úgynevezett bihari „apró hajdúvárosokra". Bihar vármegye első fennmaradt, 1688–1703. között vezetett közgyűlési jegyzőkönyvének utolsó oldalain harminc hajdúvárost soroltak fel, de egy részük esetében – pl. a mai Békés megyében található Geszt és Mezőgyán helységek –, mindeddig nem került elő érdemleges adat, azok egykori hajdúmúltjáról. A lista közli a mai Berettyószentmárton határában levő egykori Bócs falu nevét is, ami pedig 1703-ban már vagy két évtizede lakatlan volt. Korábban erről a helységről sem rendelkeztünk adatokkal, a Rhédey család levéltárában azonban felfigyeltünk két XVII. századi oklevélmásolatra, amelyek szerint a bócsi pusztán 1625-ben valóban szabad hajdúk telepedtek meg.

Iktári Bethlen István, Bethlen Gábor erdélyi fejedelem unokaöccse, Hunyad és Máramaros vármegyék örökös főispánja, Erdély gubernátora 1625-ben adott engedélyt rá, hogy 16 szabad hajdú letelepedhessen az ifj. Rhédey Ferenc tulajdonát képező zsákai várhoz tartózó bócsi pusztán. Úgy tűnik, az első öt hajdú még minden engedély nélkül telepedett meg a puszta faluban, s csak ezután folyamodtak Bethlenhez, hogy 11 további társukkal engedélyezze a letelepedésüket. A kérés Bethlennek is kedvére volt, mivel a fiatal birtokosnak is érdekében állott, hogy a falu újra benépesüljön. A piskolti kastélyban 1625. szeptember 17-én kiállított oklevél szerint az újonnan érkezett telepesek minden szolgáltatástól mentesültek, viszont ígéretet kellett tenniük, hogy a jövendőben közöttük megtelepedni szándékozó parasztoknak elegendő földet és kaszálót adnak, s ha Rhédey Ferenc kívánja, számára is gazdálkodni fognak a majorságokban. Ugyanakkor kötelezte őket, hogy mindenben a zsákai kapitánytól függjenek, annak parancsára bármikor fegyverbe kell szállniuk, és hűségesen kell szolgálniuk. Ugyancsak kötelesek voltak Rhédey Ferenc szolgálatára állni.

Bethlen Istvánnak nem ez az egyetlen ismert hajdútelepítése. A saját birtokain több alkalommal is kiváltságolta hűen szolgáló embereit. 1637. március 7-én az ecsedi várához szolgáló három-három fábiánházai és vállaji, valamint öt szentmártoni lovas szabadosát mentesítette a földesúri szolgáltatások alól, azzal a feltétellel, hogy nem állhatnak más kapitányság alá. Fegyveres szolgálataikért viszont rendszeres zsoldban részesültek. 1637. május 9-én egy ugyancsak Vállajra való Boczéros János nevű jobbágyát vette ki a földesúri szolgáltatások alól, és azzal a feltétellel tette lovas szabadosává, hogy utódaival együtt mindig az ecsedi kapitánytól függjenek, és mindvégig őt és leszármazottjait szolgálják. 1640. május 17-én pedig nyíregyházi birtokára telepített le egy Török István

[1] *Szendrey István:* Hajdúszabadságlevelek. Debrecen, 1971. (a továbbiakban: *Szendrey*).

nevű hadnagy parancsnoksága alatt álló hajdúcsapatot, amelynek ugyancsak az ecsedi várhoz kellett fegyverrel szolgálniuk, az első hónapban még ingyen, utána már fizetésért. Bárki szabadon elköltözhet, de amíg ott lakik, addig más zászlója alá nem állhat.[2] Egyébként Bethlen több tarpai jobbágyát is a vállaji Boczéros Jánoshoz és társaihoz hasonló kiváltságokban részesítette az I. Rákóczi György ellen a fejedelemség megszerzéséért folytatott 1636. évi hadjárata után. Nagy András tarpai jobbágy „Szabadosságárul való" levele szerint a földesúr minden jobbágyi szolgáltatás alól mentesítette, de a többi „szabados katonához" hasonlóan neki is „jó Paripát és fegyvert" kellett tartania, hogy azonnal táborba szállhasson, ha ura parancsát veszi.[3] A Bethlen saját birtokain adományozott szabadságlevelek ugyan évekkel később keltek, de több pontjukban azonosak a bócsi hajdúknak adott kiválságokkal. Tizenhét évvel később a Bócson megtelepedett „Hajdu Vitézek" Rhédey Ferenc elé járultak, és kérték, hogy erősítse meg Bethlen által adott kiválságaikat. Rhédey akkor megtekintette az eredeti szabadságlevelet, majd 1642. július 11-én Szentjóbon annak minden pontját helyben hagyta.[4]

A Berettyószentmártonhoz tartozó bócsi pusztáról ez a két oklevél az első adatunk, hogy egykoron hajdúk lakták. Rhédey Ferenc 1642. évi megerősítő oklevele bizonyítja, hogy az egykori szabad hajdúknak és utódaiknak sikerült gyökeret verniük Bócson. A zsákai jószághoz tartozó birtokok 1685. október 5-én készült összeírása szerint azonban már újra puszta hely volt, lakosai addigra elszéledtek, ketten közülük pl. a közeli Berettyóújfaluban éltek az összeíráskor.[5] A helység elnéptelenedésének a pontos idejéről nem szólnak a források, de a Berettyóújfaluban élő két egykori bócsi lakos említése valószínűsíti, hogy a falu pusztulására csak pár évvel korábban kerülhetett sor, de még 1679 előtt, mivel az augusztus 19-én ott táborozó Thököly Imre is a „boczi mezőben" keltezte leveleit.[6]

A bócsi hajdúk helyzete valóban hasonlatos volt Bethlen saját hajdútelepítéseihez, mivel többek között az ő feladatukul is azt jelölte meg, hogy veszedelem idején kötelesek a zsákai vár segítségére sietni. A zsákai vár eredetileg Nagy András hajdúgenerális tulajdonában volt, de az Osváth Pál által a furtai Sólyom család okmányaiból merített adatok szerint 1615-ben már Némethy Gergely hajdúkapitány harmadik felesége, Kende Krisztina birtokolta, a parancsnoka pedig Sólyom Gergely volt. A fenti évben Kende

[2] *Szendrey,* 242–243., 244., 246–247. o. Mindhárom oklevél Ecsed várában kelt.

[3] *Esze Tamás:* Tarpa és Esze Tamás. A kiváló szabadsághős születésének 300. évfordulójára. Nyíregyháza, 1966. 17., 101. o.

[4] Rhédey Ferenc 1642. évi hajdúkiváltság-megerősítő oklevele eddig sem volt ismeretlen, mivel Tagányi Károly már 1894-ben említést tett róla, bár a helység nevét félreolvasta, és az ugyancsak Zsákához közeli Bojttal azonosította: „A XVII. század közepe táján a zsákai várhoz tartozó Bojt faluba Rhedey Ferencz »hajdu vitézek«-et telepitvén, a szabadalomlevél egyik pontja szerint: a közéjük telepedő parasztembereknek is »elégséges nyilföldet és kaszálórétet« tartoztak adni, ugy amint azokat ők is használták. (l. Nemz. Muzeum. Grof Rhédey levéltár 1642.)" *Tagányi Károly:* A földközösség története Magyarországon. Különlenyomat a *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* 4–5. számából. Budapest, 1894. 12. o. A téves olvasatot később többen is átvették, és Bojt falut is az egykori hajdútelepülések közé sorolták, pl. *Dankó Imre:* A körösköz-bihari hajdúság. A Gyulai Erkel Ferenc Múzeum Kiadványai. 8–9. (Szerk. *Dankó Imre.*) Gyula, 1959. (a továbbiakban: *Dankó*) 68. o.

[5] „Sákai jószágrul való Registum. A[*nno*]. 1685. 5. Octobris. Komádi." Magyar Országos Levéltár (MOL) P 1868. Rhédey család (cs.) levéltára (lt.), 55. tétel.

[6] Thököly 1679. augusztus 19-én Bocsról írt Teleki Mihálynak. „Ujfalun innen az Boczi mezőben" – kezdte a levelét, a keltezés pedig: „Datum Bocs die 19. mensis Augusti 1679." Ugyanő Apaffy Mihály erdélyi fejedelemnek is írt: „Költ Bocznál, Ujfalun innen." Két nappal később, augusztus 21-én is megemlítette Telekihez írott levelében a helyet: „az mezei hadaknak Bócsnál némely részéről megegyezvén." (Thököly Kerekiből érkezett oda, hogy megegyezzen az „Ujfaluban levő mezei hadakkal s mind Zákán levő nemességgel s Wesselényi Pál urammal.") Gróf Tököly Imre levelei. A gróf Teleki család Maros-Vásárhelyi levéltárából. (Sajtó alá rendezte: *Deák Farkas.*) Budapest, 1882. 56–58., 193. o.

Krisztina 1500 forintért Sólyom Gergelynek engedte át Bócsot, azon feltétel alatt, hogy a 9. dézsmát a debreceni kollégiumnak kell adni, a bakonszegi jobbágyainak pedig „szabad faizást" enged a bócsi erdőn. Ugyancsak Osváth adata, hogy 1616-ban Giczy, vagy Gyczhy György cserélte volna el a várat és a várost, a hozzá tartozó Bellenszeggel (feltehetően Bakonszeg – S. I.) és Furtával együtt Bethlen Gábor fejedelemmel, aki Farnost adta neki cserébe.[7] Ennek némiképpen ellentmond, hogy a zsákai várat a hozzá tartozó jószágokkal együtt Bethlen már 1615–1616 fordulóján Rhédey Ferenc nagyváradi főkapitánynak adományozhatta, mivel 1616. január 22-én Nagyenyedről arról biztosította hívét, hogy mihamarább kezébe adja a várat.[8] Rhédey ugyanakkor a Zsákához tartozó birtokokat is szerette volna megkapni, de az egy ideig Bethlenné ellenállásába ütközött. Ennek ellenére Bethlen már február 16-án megírta neki, hogy tartja magát a korábbi ígéretéhez, csupán az „ott való faluk intentariumát" várja az udvarbírótól, hogy neki is rálátása legyen az ottani állapotokra, mivel a Sarkadhoz tartozó jószágokat is „éppen Zsákához bírta". Mihelyst tehát az emberei megérkeznek a kimutatással, elküldi a megbízottját, aki átadja Rhédeynek a kívánt birtokot.[9] Ugyanezekben a napokban Bethen Haller Zsigmond udvarbírónak is parancsba adta, hogy „Sákát hozzá való jószágival" azonnal adja át Rhédeynek.[10] Rhédey azonban nem sokkal később már a sarkadi jószágot is igényelte urától, amibe már nehezebben akart belemenni Bethlen, mivel a sarkadi várőrség eltartása javarészt a környező prédiumokból került ki. Ennek ellenére nem akarta kedvét szegni a főkapitánynak, és azokat a falvakat is hajlandó volt neki adni. Sőt, ha Rhédey vállalja, hogy gondot visel az őrség eltartására, még magát Sarkadot is hajlandó átengedni neki, írta Bethlen.[11]

Feltehetően a zsákai várat is hajdúk őrizhették, bár erre csak néhány közvetett adat áll a rendelkezésünkre. Báthori Gábor már 1608. május 12-én kiváltságolta egy Nyírő Mihály nevű nemes zsákai nemesi kúriáját, aki „bizonyos hajdúk hadnagya" volt,[12] a darvasi Olasz család egyik őse, „mint a hajdúk tisztje, Zsákán várparancsnok volt," a család Balázs nevű tagját pedig a vekerdi hajdúk hadnagyaként említették a családi iratok.[13] A várhoz tartozó bócsi pusztára telepített hajdúk ugyancsak azt támasztják alá, hogy Zsáka őrsége, legalábbis részben, hajdúkból tevődött ki.

A zsákai várjószágokon megtelepedett hajdúkról más, későbbi forrásaink is megemlékeznek. A Sarkaddal szomszédos Remetén egy datálatlan összeírás szerint összesen 18 gazda élt. A lakosokat négy csoportban tüntették fel, külön-külön besorolásban írták össze az örökös jobbágyokat, a nemeseket, a hajdúkat, valamint a jövevényeket. Először öt örökös jobbágy nevét jegyezték fel, őket a nemesek követik, akiket a helyi Gellén család hat férfitagja képviselt. Utánuk következtek a „haduk" (hajdúk), név szerint: Borgha Gáspár, Pribék János, Nilos (Nyilas) Mihály, Haronghi (Harangi) János, Simon Péter és Seghi (Szegi) János. Végül a két „jövevényt" Todi (Toldi) Tamást, és a hajdúk között már feltüntetett Pribék Jánost írták össze. Az örökös jobbágyok és a hajdúk esetében

[7] *Osváth Pál:* Bihar vármegye sárréti járása leírása. Nagyvárad, 1875. (a továbbiakban: *Osváth*) 361–362., 621–622. o.

[8] *Bethlen Gábor* fejedelem kiadatlan politikai levelei. Kiadta *Szilágyi Sándor.* Budapest, 1879. (a továbbiakban: *Bethlen* levelei) 35. o.

[9] Uo. 44. o. Bethlen Gábor levele Rhédey Ferencnek. Fogaras, 1616. február 16.

[10] Uo. 46. o. Bethlen Gábor levele Rhédey Ferencnek. Fogaras, 1616. február 19.

[11] Uo. 48–49. o. Bethlen Gábor levele Rhédey Ferencnek. Újegyház, 1616. március 21.

[12] *Szendrey,* 85. o.

[13] *Osváth,* 621., 621–622. o. Ez utóbbiról Osváth a családi hagyományokból értesült.

külön feljegyezték a fiúk számát is, a nemesek esetében viszont nem. Mivel a hat azonos vezetéknevű férfi kettesével szerepel, valószínűleg három családapát és a fiaikat, esetleg közös portán élő fivéreket kell értenünk rajtuk. A jövevényként összeírt Todi Tamás neve mellett semmi sem áll, feltehetően üres kézzel, nincstelenül érkezett a helységbe, de a négy fiúgyermek atyjaként összeírt Pribék János sem lehetett sokkal gazdagabb, mivel neki is csak egy tehene volt. Adót kizárólag a jobbágyokra és a hajdúkra vetettek ki, az örökös jobbágyok egy-egy egész eke után egy tallért adtak, fél eke után pedig ketten adóztak ugyanannyit, a nincsteleneknek viszont 50 „pénzt", azaz dénárt kellett fizetniük. Hasonló volt a hajdúk helyzete is, azzal a különbséggel, hogy az ő esetükben a fél ekénél kevesebbel rendelkezők adóját 60 „pénz"-ben állapították meg.[14] Az összeírás ugyan nem tartalmaz dátumot, de megkockáztatjuk, hogy 1685 táján készülhetett. 1685. október 5-én írták ugyanis össze a zsákai járáshoz tartozó helységek lakosságát, amikor is Zsákán hat szabad embert („kik szabad embereknek tartják magokat") és 20 jobbágyot találtak, Bakonszegen 11, Furtán pedig hét jobbágy élt. Bócs falu lakossága addigra már szétszéledt, ketten közülük, Sipos György és Bogáti Mihály, Berettyóújfaluban éltek az összeírás idején. Méhkeréken csak hat házhelyet találtak, az ugyancsak Zsákához tartozó és lakott Remete, Kötegyán és Baj falvak viszont túlságosan messze estek, ezért az összeírásukra nem került sor.[15] A fent ismertetett remetei összeírás talán nem sokkal a zsákai után készülhetett.

A jövevényként is nyilvántartott Pribék János esete alapján feltételezhető, hogy a többi öt hajdú is az elmúlt évek során telepedhetett le a faluban, hasonlatosan az 1692. évi bihari összeírásban szereplő, és már öt éve lakatlan Vasadhoz, ahol az összeírók egy hatvan fős kóbor hajdúcsapatot találtak, akik mind fegyverrel szolgáltak.[16] A fent említett Bakonyszeg falu lakosai között is lehettek hajdúk, mivel a bihari összeírás 1692-ban az egyik lakót „Hajdú Garabuczy István" néven említi.[17] Őt már az 1685. október 5-én készült összeírás is Bakonszegen találta, de még nem különböztette meg a többi lakostól (Garabuczi I.). Garabuczi Györgyöt ugyanekkor a zsákai lakosok között említik, mint jobbágyot. A Garabuczy család bakonyszegi jelenlétét igazolja még egy 1690. szeptember 29-én kelt és a Szepesi Kamarához benyújtott elismervény, amit „Garabucsi János" bakonyszegi bíró írt alá.[18] A család hajdú eredetét támasztja alá egy, a zsákai református egyház birtokában levő ezüst tányér is, amely felirata szerint bizonyos „Szákai Garabuczi Mathiás tizedes" birtokából került az egyház tulajdonába, aki feltehetően a bakonszegi, illetve zsákai Garabuczi család felmenője volt.[19]

[14] „Remete, a sákai járáshoz való." MOL P 1868. Rhédey cs. lt. 55. tétel.

[15] L. az 5. jegyzetet.

[16] *Dankó*, 68. o.

[17] *Mezősi Károly:* Bihar vármegye a török uralom megszűnése idejében (1692). Budapest, 1943. (Településtörténeti Tanulmányok I.) 209. o.

[18] Hajdú-Bihar Megyei Levéltár. Bihar vármegye levéltára. IV. A. 4/d. 4. köt. Házipénztári mellékletek 1679–1727.

[19] *Osváth*, 623. o.

MELLÉKLETEK

1.

Iktári Bethlen István telepítő oklevele a bócsi hajdúknak
Piskolti kastély, 1625. szeptember 17.
(MOL P 1868. Rhédey cs. lt. 55. tétel. Egykorú másolat.)

Nos Comes Stephanus Bethlen de Iktár, Comitatuus Hunyadien*sis* ac Maramarosien*sis* supr*emus* ac perpetuus Comes Serenissi*mi* Sacri Romani Imperii, et Transylvaniae Principis Intimus Consiliarius, ac Regni Transylvaniae Gubernator etc. Damus pro memoria quibus expedit universis, vigore p*rae*sentium. Hogj találván meg minket bizonyos számú Hajdú Vitézek affelől, hogj az Úrfi Rédei Ferencz Bihar vármegyében levő, Sákához tartozó Boczÿ nevű faluja helyére meg engednők szállani, és oda telepedni, az hová im*már* ötön szállottanak is. Nem akarván azért, hogj az Úrfi kárára, az föld ember nélkül, pusztán állyon, és az Hajdú Vitézek requisitiójára is méltó tekintetünk lévén, meg engedtük, hogj azokkal egjütt, kik im*már* oda szállottanak, tizen hatan szálhassanak azo*n* falu helyre, ily conditiók alatt:

1. Hogj minde*n* nemű tőrvények*ne*k dependentiája és finalis decisiója az Sákai Kapitánjtól legie*n*, és ha köztök az causansok közzül valamellyik félnek az törvény ne*m* tettzenék, oda appellállya, s ott decidáltassék. Mind azált*al* az köztök való jó rendtartásért, bizonyos törvényt és constitutiót csak magok között constituálhat*na*k.
2. Valamikor az Kapitány szükségesn*e*k itéli és parancsollya, tartozzanak az Sákai Vár szükségére és szolgálattjára elégségessen fel ülni és híven szolgálni.
3. Az Úrfi szolgálattjában minde*n* határozás és válogatás nélkül az Kapitány parancsolattjára el menni, és reájok bízandó dolgokban el járni tartozzanak.
4. Az két híd között való földhöz semmi közöket ne praetendállyák, hane*m* az Rakonszegiek*nek*[20] békességessen birni engedgiék.
5. Ha vagi mi, vagi jövendőben az Úrfi engedelmünkből oda Boczyra szerződség szerént paraszt ember szállana, bizonyos ideig való paraszti szolgálatra kötelezvén magát, az ollyanok*na*k elégséges nyíl földet és kaszálló rétet adgianak.
6. Ha kévántatik, vagi most, vagi ez után, az Úrfi számára azon határon szabadossan majorkodhassanak.
7. Azon Boczÿ határt az szomszédosoktól tellyes tehetségekkel oltalmazzák, hogi csak egi talpalatnyi földet is el ne idegenítsenek benne, se azt az Úrfi kárára dézma nélkül ne engedgiék senkinek élni.
8. Magok majorságából semmiből se tized dézmával, se kilenczeddel, se semminemű paraszti szolgálattal, adózással ne tartozzanak.

In cujus rei memoria*m*, firmit*a*temq*ue* perpetua*m*, praesen*tes* l*itte*ras no*str*as usualis sigilli no*str*i munimine ac manus subscriptione, praefatis Militibus, Campestribus sive Haÿdonibus, ipsor*umque* haeredibus et posteritatibus utriusq*ue* sexus universis benevole dedimus. Datum in Curia Piskolthien*si*. Die Decima Septima Septembr*is* Anno Dom*in*i Millesimo Sexcen*tesimo* Vigesimo Quinto. mp.

[20] Sic! A szomszédos Bakonszeg helység.

2.

Rhédey Ferenc megerősítő oklevele a bócsi hajdúknak
Szentjób, 1642. július 11.
(MOL P 1868. Rhédey cs. lt. 55. tétel. Egykorú másolat az előbbi hátoldalán.)

Franciscus Redei de Kis Réde, Ill*ustrissi*mi *Domi*ni, *Domi*ni Regni Trans*ylva*niae Principis Consiliarius etc. Damus pro memoria qvibus expedit universis vigore p*rae*senti*um*. Hogi találván meg engemet Bihar vármegyében Bócz nevű falumba*n* lakó Hajdú Vitézek, hogi az mely levelet és privilegiumot Tekinte*tes* és N*agyság*os Iktári Eöregbik Groff Bethle*n* István U*ram* ő N*agyság*a adott volt meg nevezett Bocsÿ falu helyemnek meg üléséről bizonyos conditiók alatt nekik, azokban én is őket confirmálnám, mely conditiók*na*k tenora illye*n* formá*n* következik:

1. Hogi mindennemű törvinyek*ne*k dependentiája és finalis decisiója az Sákai Kapitánytól legien, és ha köztök valamellyik félnek az Törvény ne*m* tettzenék, oda appellállya, s ott decidáltassék, mindazonált*al* az köztök való jó rendtartásért, bizonyos törvényt és constitutiót csak magok között constituálhat*na*k.
2. Valamikor az Capitány szükségesne*k* ítéli és parancsollya, tartozzanak az Sákai Vár szükségére és szolgálattyára elégségesse*n* fel ülni és híve*n* szolgálni.
3. Az én szolgálatomba*n* minde*n* határozás és válogatás nélkül az Kapitány parancsolattjára el menni, és reájok bizandó dolgokba*n* el járni tartozzanak.
4. Az két híd között való földhöz semmi közöket ne praetendállyák, hane*m* az Bakon Szegiek*ne*k békeségesse*n* birni engedgjék.
5. Ha az én engedelmemből oda Bóczra szerződség szerént paraszt ember szállana, bizonyos ideig való paraszti szolgálatra kötelezvé*n* magát, az ollyanok*na*k elégséges nyíl földet és kaszálló rétet adgjanak.
6. Ha kévántatik az én számomra, azo*n* határo*n* szabadossa*n* majorkodhassanak.
7. Azon Bócsÿ határt az szomszédosoktól tellyes tehetségekkel oltalmazzák, hogi csak egi talpalatnyit is el ne idegenítsenek benne, se azt az én káromra, dézma nélkül ne engedgjék senkinek élni.
8. Magok majorságokból, semmiből, sem tized dézmával, sem kilenczeddel, se semmi nemű paraszti szolgálattal, adózással ne tartozzanak.

Meg tekintvé*n* azért én is felyül meg nevezett, Boczo*n* lakó Hajdú Vitézek*ne*k méltó kívánságokat, meg nevezett Tekinte*tes* és N*agyság*os Iktári Eöregbik Groff Bethle*n* István Ura*m*tól ő N*agyság*ától nekik adatott Privilegiumot, én is minden részeibe*n* helyé*n* hagjom, és confirmálom. In cujus rei memoriam, firmita*tem*q*ue* perpetua*m* praesente*s* litte*r*as meas, usualis sigilli mei munimine, ac manus supscriptione praefatis militibus, campestribus, sive Hajdonibu*s* ipsoru*mque* haeredibus et posterita*tibus*, utriusq*ue* sexus universis benevole dedi. Datum in S*zent* Job, Die 11. Junii A*nno* 1642.

István Seres

UNKNOWN DEEDS OF THE HAIDUKS' SETTLEMENT ISSUED BY ISTVÁN IKTÁRI BETHLEN AND FERENC RHÉDEY

Haiduks on the Estates Belonging to Zsáka Castle

Summary

There have been hardly any appropriate sources available concerning the history of the majority of those 30 small Haiduk towns in Bihar County that the princes of Transylvania privileged. It is the case with the village of Bócs, which used to be an old Haiduk settlement, located on the outskirts of Berettyószentmárton. The present publication introduces the charters of István Iktári Bethlen and Ferenc Rhédey from 1625 and 1642, which were issued to the free Haiduks that settled in the plains of Bócs. As the area belonged to Zsáka Castle, property of the Rhédey's, the Haiduks settled in Bócs were under the command of the captain of the castle. It was István Bethlen who authorised the settlement of the Haiduks on behalf of the young Ferenc Rhédey. The deed bears remarkable resemblance to the charters Bethlen issued to the Haiduks living on his own estates, since the Haiduks and privileged peasant soldiers settled on his domain in Ecsed too were under the command of the captain of Ecsed Castle. The publication also includes data regarding the Haiduks living in other villages belonging to Zsáka Castle.

István Seres

CHARTES D'ÉTABLISSEMENT DE HAÏDOUKS INCONNUES D'ISTVÁN BETHLEN D'IKTÁR ET DE FERENC RHÉDEY

Haïdouks sur les terres appartenant au fort de Zsáka

Résumé

Sur la plupart des quelque 30 « petites » villes de haïdouks de Bihar privilégiées par les princes de Transylvanie, nous ne disposons toujours pas de source adéquate qui justifierait leur passé lié aux haïdouks. Il s'agit notamment de la métairie de Bócs près de Berettyószentmárton, pourtant le village de Bócs d'antan comptait parmi les établissements de haïdouks. Cette publication présente les patentes de 1625 et de 1642 délivrées par István Bethlen Iktári et Ferenc Rhédey pour les haïdouks libres établis sur la métairie de Bócs. Comme la métairie de Bócs appartenait aussi au fort de Zsáka, propriété de la famille Rhédey, les haïdouks installés à Bócs étaient à la disposition du commandant de Zsáka. István Bethlen a autorisé l'établissement des haïdouks au nom de Ferenc Rhédey junior, et cette patente présente des similitudes frappantes avec les privilèges accordés aux haïdouks de ses propres domaines. En effet, les haïdouks établis sur les terres appartenant au fort d'Ecsed et les serfs soldats privilégiés étaient à la disposition du commandant d'Ecsed. Notre brève publication a été complétée de quelques documents sur les haïdouks des villages appartenant également au fort de Zsáka.

István Seres

DIE UNBEKANNTEN BRIEFE DES ISTVÁN BETHLEN VON IKTÁR UND FERENC RHÉDEY ÜBER DIE ANSIEDLUNG DER HAIDUCKEN

Haiducken auf den Gütern, die zur Burg von Zsáka gehören

Resümee

Über den bedeutenden Teil der 30, sog. „kleineren" Haiduckenstädte des Komitats Bihar, die von den Fürsten von Siebenbürgen begünstigt wurden, stehen uns bis heute keine entsprechenden Quellen zur Verfügung, die deren Haiducken-Vergangenheit belegen würden. Ein Beispiel hierfür ist die Puszta von Bócs, die an der Flur von Berettyószentmárton liegt, obwohl auch das einstige Dorf Bócs unter den Siedlungen der Haiducken angeführt wurde. In unserer vorliegenden Publikation geben wir die Privilegbriefe des István Bethlen von Iktár und Ferenc Rhédey aus den Jahren 1625, bzw. 1642 kund, die für die freien Haiducken erlassen wurden, die sich in der Puszta von Bócs angesiedelt hatten. Da auch die Puszta von Bócs zur Burg von Zsáka gehörte, die im Besitz der Familie Rhédey war, verfügte über die in Bócs angesiedelten Haiducken ebenfalls der Hauptmann von Zsáka. István Bethlen genehmigte im Namen von Ferenc Rhédey die Ansiedlung der Haiducken. Die Urkunde zeigt auffallende Übereinstimmung mit den Haiducken-Privilegien, die er auf seinen eigenen Gütern gewährte, da als Gutsherr, auch die Haiducken, die sich auf dem Burggut von Ecsed angesiedelt hatten, bzw. die begünstigten Fronbauernsoldaten unter der Herrschaft des Burghauptmanns von Ecsed standen. Unsere kurze Studie haben wir mit einigen Daten ergänzt, die ebenfalls von Haiducken zeugen, die in den zur Burg von Zsáka gehörenden Städten wohnten.

Иштван Шереш

НЕИЗВЕСТНЫЕ ГРАМОТЫ НА РАССЕЛЕНИЕ ГАЙДУКОВ, ВЫДАННЫЕ ИШТВАНОМ ИКТАРИ БЕТЛЕН И ФЕРЕНЦЕМ РЕДЕИ

Гайдуки на поместьях крепости Жака

Резюме

О значительной части почти 30 бихарских, так называемых „более мелких" гайдуцких городов возникших в результате привилигированных пожалований (дарений) трансильванских князей, мы до сего времени не располагаем соответствующими источниками, которые могли бы подтвердить их гайдуцкое происхождение. К таковым можно отнести, например, и Бочскую пусту, расположенную на окраине селения Береттьёсентмартон. Бывшую деревню Боч в свое время считали гайдуцким поселением, в настоящей нашей публикации мы помещаем письма о привилегии, пожалованной Иштваном Иктари Бетлен и Ференцем Редеи от 1625 и 1642 годов, которые были составлены для свободных гайдуков, поселившихся на Бочской пусте. Так как Бочская пуста также принадлежала к крепости Жака, находившейся в собственности семьи Редеи, гайдуками, поселившимися в Боче, также распоряжался капитан крепости Жака. Иштван Бетлен от имени молодого Ференца Редеи разрешил поселение гайдуков, и изданная об этом грамота показывает поразительное сходство с привилегиями, предоставленными гайдукам в его собственном поместьи, так как гайдуки, поселенные в поместьи крепости Эчед, и пользовавшиеся привилегиями крепостные солдаты находились в подчинении капитана крепости Эчед, как феодала-землевладельца. Наше короткое сообщение мы дополняем несколькими такими данными, которые так же свидетельствуют о гайдуках, проживавших в селах, принадлежавших крепости Жака.

NYAKAS MIKLÓS

A SZABOLCSI HAJDÚVÁROSOK HÍRSZERZŐ ÉS RIASZTÁSI LÁNCA VÁRAD ELESTE UTÁN

A szabolcsi hajdúvárosok a Bocskai-szabadságharc eredményeként Bocskai kiváltságolásainak köszönhetik létüket. A fejedelem két kiváltságlevélben adott földet és nemesi szabadságjogokat itt megtelepülő hajdúkatonáinak, először Korponán, 1605. december 12-én 9254 hajdúvitéznek, majd 1606. szeptember 2-án Kassán a Szoboszlóra települő, de szám szerint meg nem nevezett lovashajdúknak. Ugyanilyen kiváltság volt Kölesér–Nagyszalonta adománylevele is, de az Bihar területén feküdvén, sorsa is másként alakult, mint a szabolcsi hajdúvárosoknak. Ismeretes, hogy a szabolcsi hajdúvárosok a bécsi békekötés (1606) értelmében visszakerültek a magyar korona fennhatósága alá, de azt is tudjuk, hogy a későbbiekben váltakozva tartoztak hol a Magyar Királysághoz, hol pedig Erdélyhez.

Témánk szempontjából fontos kiemelni, hogy a hajdúvárosokra, mint hírszerzési forrásra minden esetben mindkét fél – mind a Magyar Királyság, mind pedig Erdély – számított. Erősítette ennek fontosságát az a tény, hogy a hajdúvárosok, mint gyakorlatilag hódoltsági területre vagy annak peremére települt katonai erősségek, a törökök uralta területek felé nehezen nélkülözhető kapcsolatokkal rendelkeztek. Katonai erejük és földrajzi helyzetük miatt a Török Birodalom szemében mindvégig szálkának számítottak.[1] A hajdúvárosok ezért felsőbb parancstól, illetve elvárástól függetlenül is kiépítették és működtették saját hírszerző szolgálatukat, amelyet részint kötelességből, de saját jól felfogott érdeküktől vezérelve is megosztottak a Királyság, illetve a Fejedelemség katonai vezetőivel.[2]

[1] 1615-ben, a zsitvatoroki béke meghosszabbítását illető tárgyalások alkalmával komolyan híre járta, hogy a törökök ragaszkodnak a hajdúvárosok katonai jellegének megszüntetéséhez. Ez ellen a felső-magyarországi rendek részgyűlése a nádorhoz írt levélben tiltakozott: „méltóztassék a' Törökkel való tractatust és frigyet úgy effectuáltatni, hogy velünk egyetemben, a' Hajdu Vitézek, kik ad fidelitatis homagium Ő Felségének Obstrictusok, in ipsorum Donationibus, bonis et libertatibus tsendességbe tartattassanak meg. Mert Nagyságos Uram! Országúl nem tagadhatjuk, tartunk ettől, hogy a reánk következendő nyomorúság miatt, artzal reánk fordulván, az egész Tiszántúl való földet maga mellé eskesse, a' kik megesküsznek, velek eggyütt ellenségink legyenek, a' kiis penig meg nem esküsznek 's mellette nem állanak, azokat le vágnak, és Jószágokat tűzzel vassal semmivé tegyék; ... forog ez is eszünkbe, a' mi Országunkban sem Ő Felségének, sem az Országnak, semmi olly kész hada nincs, kihez bízhatnánk, ha a' Hajdúságot is Jószágokban való megháborítással, szabadságoknak elvételétel, Töröknek hódolással való erőltetéssel, és házok kerítésének elvonásával ellenségünkré tegyük, a' Török erőtlen állapotunkat eszébe vévén, ezen előttünk való kész hadával, mellyel Országunkba vagyon, artzúl reánk fordulván; és véletlenül bennünket Országostól elveszessen." (Kassa, 1615. okt. 15. Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár [SzSzBML] IV. A. 502. A. 1. No. 33. F. 54. 1615.) Az ügy komolyságát bizonyítja, hogy maga a koronás uralkodó, II. Mátyás személyesen nyugtatta meg a hajdúvárosokat. „Sőt inkább ez el rendeltetet hogi azok az fogiatkozasok és akadaliok melljek eddigh löttek az ellen az Bekessegh ellen, melÿ az Törökökkel Szitvatorok mellett componaltatott, hogi azok meg jobbitatnanak es heljre allattatnanak ... Melly akadaljok immar ez utan el bomolva, nem bizontalanul, imide amoda lakni ez mi birodalmunkban levő Hajdu vitezek csendesen és békességesen lakhatnak és maradhatnak. Minek okáért titeket minnyájan kegyelmesen intünk és jelen való Hivcink által megh találunk: Hogi azokat az rossz és nem io akaro emberektől szarmazó híreket, semminek itelem. Az mi hozzánk való tiszta tökéletességeknek és szükségeknek s főbb képpen az szent bekesseghnek megh tartasa ugimint erdemek szerint valo valosaghos kiraljotokhoz lesztek es maradjatok: ujab dolognak ismet mozditasat el tavoztassátok es effele hejabavalo valaszokat tenenyetek." (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Hajdúböszörményi Fióklevéltár IV. A. 502. h. F. V. No. 44. 1615.) Vö. *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969.

Ismeretes, hogy a szabolcsi hajdúvárosok Forgách Zsigmond felső-magyarországi főkapitány 1613-ban kelt instrukciói értelmében a kassai főkapitány hadiszéke alá tartoztak, ilyen értelemben tehát végvárak módjára kezelték őket. Erdély fennhatósága idején ezt a feladatkört a mindenkori kállói kapitány látta el,[3] aki a Magyar Királysághoz való tartozás esetén is a katonai hierarchián belül fontos közvetítő szerepet töltött be. A nevezett instrukció nyolcadik pontja értelmében: „A kapitanynak nagy gongia legien arra, iol vigiaztasson az helyre fe'ő kepen ha valamy gonosz hírek teörtenenek, Megh hit embereket tarchianak, az kik az Török feleöl valo hireketh igazan megh hozak az holdultsagh helyeken levei biraknak feyekre megh paranchiolya, hogy az Teörök feleöl valo hireketh igazan megh hozak minden üdeöben es ha my oly hirek hoznek minekünk kassay Generalis kapitaninak, az kapitany éljel nappal ertesünkre adgia."[4]

Az utasítás tehát világosan megszabja hajdúvárosok kötelességét a hírszerzés terén, nevezetesen előírja, hogy a hódoltságban embereket tartsanak, a hódolt helyen fekvő mezővárosi és falusi bírákat kellő ellenőrzés mellett rábírják a hírek továbbítására, s ha érdemi információkat szereznek, azokat haladéktalanul a kassai főkapitányhoz továbbítsák. Az utasítás előírta a katonai készületet és a tokaji kapitány utasítására a „felülést" is. Az utasításból kiderül, hogy a kassai főkapitány Halasi Fekete Péter[5] szoboszlói kapitány kötelességévé tette a hajdúság egészének felügyeletét, hírszerzésének ellenőrzését és katonai irányítását.

Maga a hírszerzési metódus jól illeszkedik a korabeli magyar hírszerzés egészébe.[6] A hírszerzés központjai a fontosabb végvárak voltak, s a hivatásos hírszerzők mellett

[2] A korabeli magyar hírszerzésre újabban lásd *Ágoston Gábor*: Információszerzés és kémkedés az Oszmán Birodalomban a 15–17. században. *Információáramlás a magyar és török végvári rendszerben.* (Szerk. *Petercsák Tivadar* és *Berecz Mátyás.*) Eger, 1999. (Studia Agriensia 20.)

[3] 1658-ban egy böszörményi peres ügyben például fellebbviteli fórumként a kállói kapitány hadiszékét keresték fel. *Nyakas Miklós*: Egy böszörményi polgári per tanulságai. In: A Hajdúsági Múzeum Évkönyve. (HMÉ) V. (Szerk. *Nyakas Miklós.*) Hajdúböszörmény, 1983. 119–127. o.

[4] *Komáromy András*: A szabad hajdúk történetére vonatkozó levéltári kutatások. Budapest, 1898. 394–395. o.; *Nyakas Miklós*: A Hajdúkerület kialakulásának néhány problémája. HMÉ III. Hajdúböszörmény, 1977. 51. o. Ez utóbbi betűhű közlés.

[5] Fekete Péter (halasi) a Bocskai-szabadságharcban feltűnt hajdútiszt, akit Korponán így jellemeztek: „Én vagyok, akit a városban dicsérnek, a városon kívül gyaláznak." A szabadságharc alatt félelmetes hírnévre tett szert. 1606-ban Várad őrsége csak úgy adta át a várat, ha katonáit Bocskai elparancsolja annak közeléből. A fejedelem többször parancsot adott neki katonái megfegyelmezésére. 1607 márciusában Fekete tudatta Thurzó György királyi biztossal: katonái oly mértékben zúgolódnak, hogy maga sem mer közéjük menni. 1608 májusában Báthory Gábor birtokadományt adott neki Burdán, s ugyanekkor rétszentmiklósi házát és földjét kiváltságolja. 1612-ben Szoboszló kapitánya lett. Ez év januárjában a privilegizált hajdúk közül „kihányt" parasztokat a király zászlaja alá toborozta. Ez évben Nagy András hajdúfőkapitányt elfogatta és kiadta Thurzónak. Márciusban Báthory Gábor lefoglaltatta Fekete Péter jószágait, mire hajdúival a király hűségére esküdött. 1616-ban Bethlen ellenében Homonnait támogatta, de Konyár(d)nál vereséget szenvedett. 1619-től Bethlen hűségére állt, és részt vett a Habsburg-ellenes hadjáratokban. 1620 májusában a csehek megsegítésére küldték, majd a Dunántúl elfoglalására. 1621-ben is jelen volt a harcokban, amelyekben jelentős hadisikereket ért el. 1633-ban még szoboszlói kapitány volt. 1606. szept. 2-án Bocskai az alatta szolgáló hajdútisztekkel együtt Szoboszlót adja adományul. Emellett Bocskaitól feleségével, Éles Annával 1606-ban, II. Mátyástól pedig 1617-ben címeres nemeslevelet kapott. Az előbbit Bihar, az utóbbit Szabolcs vármegye hirdette ki. Fekete családnév szerepel Szoboszlón 1635-ben. Sándor nevű fiától született unokája, László hajdúnemes (is) Szoboszlón, Mihály pedig Nádudvarra költözött. Nemességüket a Hajdúkerület több ízben is megerősítette. *Nagy László – Nyakas Miklós*: Hajdútisztesség tükre. Hajdúböszörmény, 2001. (Studia Oppidorum Haidonicalium VII.) 127. o.

[6] Párhuzamos példaként említhetjük: *Kelenik József*: Kémek, hírek, rémhírek. Hírszerzés és hadviselés a dél-dunántúli végeken a 17. század első felében. In: Információáramlás a magyar és a török végvári rendszerben. i. m. 169–182. o.

elsősorban a falusi, mezővárosi bírákra, kereskedőkre, a török közé járó emberek szóbeli jelentéseire, a török szolgálatában álló, de valamilyen okból a magyar üggyel szimpatizálók híradásaira támaszkodott.[7] A fentiekből viszont kiderül, hogy a szabolcsi hajdúvárosok esetében az instrukció szerint is, ténylegesen is a hírek, értesülések egy kézben gyűltek össze, eleinte Halasi Fekete Péter szoboszlai kapitány, majd annak elhunyta után a ténylegesen első várossá, majd formálisan is központtá alakuló Hajdúböszörmény kapitánya irányítása alatt.[8]

A Szabolcs vármegyével kialakult hagyományosan rossz viszony nem akadályozta azt, hogy a hajdúvárosok a kállói, illetve a kassai főkapitány mellett integrálódjanak a vármegyei hírszerzéshez,[9] mint ahogyan maga a vármegyei hírszerzés is része volt annak a nagy láncolatnak, amely végül a felső-magyarországi főkapitány kezében futott össze.

Így legutóbb II. Rákóczi György fejedelemsége idején is. Tudott dolog, hogy a fejedelem sikertelen lengyelországi vállalkozása a török bosszuló hadjáratát váltotta ki, s ez a hajdúvárosok pusztulását vonta maga után. A tragikus sorsú fejedelemhez a hajdúvárosok ugyanis az utolsó pillanatban is ragaszkodtak.[10]

E hadjárat a térség katonai és politikai erőviszonyaiban lényeges változást eredményezett, Várad kulcsfontosságú erőssége ugyanis török kézre került (1660) s vele együtt a szomszédos kisebb várak is.[11] A török hódoltság kiterjeszkedett, a bihari, úgynevezett kishajdúvárosok kiváltságaikat elvesztve töröknek hódolt helyek lettek, a szabolcsiak azonban a vasvári békekötés értelmében nem, s megmaradhattak a magyar királyság fennhatósága alatt, noha a török nyílt kísérleteket tett ezek hódoltatására is.[12]

II. Rákóczi György tragédiája, Erdély pusztulása és Várad török kézre kerülte jogilag is új helyzetet teremtett a hajdúvárosok számára. Legkevésbé most az számított, hogy ismét visszakerültek a Magyar Királysághoz. Nagyobb horderejű volt ennél az, hogy az Erdélyi Fejedelemség bukása mintegy sokkolta a magyar rendeket, akik országgyűlési törvények erejével kötelezték a hajdúvárosokat a további katonai feladatvállalásra, s a magyar védelem réseinek betömésére. A hajdúság történetével foglalkozó irodalom ezt a helyzetet korábban nem vette figyelembe. Igaz, ennek konkrét katonai eredménye legalábbis kétséges volt, de a törvény mindenesetre sok mindent megmagyaráz abból, ami a következő évtizedekben történt.[13] Az 1659. évi 1. cikkelyben I. Lipót császár és király

[7] Vö. *Takács Sándor*: Kalauzok, kémek a török világban. *Századok,* 1913. 265–280., 321–338., 400–418. o.; *Nagy László*: Bethlen Gábor hírszerző és elhárító szolgálata. *Hadtörténelmi Közlemények,* 1973. 445–480. o.

[8] Az alább következő kérdéskör egészére lásd *Nyakas Miklós*: A szabolcsi hajdúvárosuk helyzete Várad eleste után a kassai főkapitányhoz írt levelek tükrében. HMÉ VI. 1987. 23–55. o. A nem hivatkozott idézetek forrását lásd e tanulmány adattári részében.

[9] Különösen áll ez a az ún. harmadik hajdúfelkelés utáni időszakra. Kömlei Kiss Miklós böszörményi kapitány Szabolcs megye rendjeinek a következőképpen ír: „Kihez képest hitikre ket Attyahkffiait boczatottuk Nagyságtok és kegyelmetek közibe, mi szánkal mondando szavaknakis helt es hitelt adnanak oly meddighis vagyon Nagysagtok, kegyelmetek, hogy minden alkalmatosaghal Nagysagtokkal kegyelmetekkel együt az Szegény hazának igaz tagjai, hív szolgalatunkat bemutathassuk, mi rolunk is Nagysagtok, kegyelmetek providealnak, holot Nagysagtoknak, kegyelmeteknek igaz szolgalatu incorporatus tagjai vagyunk." Kömlei Kiss Miklós böszörményi kapitány Szabolcs vármegyéhez. Böszörmény, 1640. júl. 19. (SzSzBML IV. A. 1. F. 58. No. 40. 1640.) Közölve: *Nyakas Miklós*: Kömlei Kiss Miklós böszörményi főkapitány két levele Szabolcs vármegyéhez. *Múzeumi Kurír,* III. 4. 1977. 40–42. o.

[10] Vö. Szalárdi János siralmas magyar krónikája. (Kiad. *Szakály Ferenc.*) Budapest, 1980.

[11] *Lukinich Imre*: Erdély területi változásai a török hódítás korában. 1541–1711. Budapest, 1918. 407–424. o.

[12] *R. Várkonyi Ágnes*: Erdélyi változások. Budapest, 1984. 47. o. Igaz viszont, hogy a Várad szerepét átvevő Székelyhíd várát le kellett rombolni.

[13] Mindenekelőtt kiváltságaik legfelsőbb szintű, többszörös megerősítését, azt a nagyszámú védlevelet, amelyet vagy a királyság legfelsőbb vezetői, vagy a császári tábornokok adtak ki. Ezzel kapcsolatban lásd:

hitlevelének a 16. feltételében újból megismételte, hogy „az ő császári és királyi felségétől való kiváltságokat bíró katona hajdúk éljenek azokkal, és uralkodása alatt őfensége méltóztatni fog megerősíteni azokat". Az 1659. évi 73. cikkely pedig elrendelte, hogy „Szabolcs vármegye hajdúi, akik Magyarország boldogult isteni királyai által abból a célból kiváltságoltattak, hogy azokat a részeket és az országot a törökök és az ellenséges portyák ellenében megvédjék, az 1647. évi 65. cikkely szerint a határvidékiekhez hasonlóan az országon kívül nem kötelesek katonáskodni".[14]

A szabolcsi hajdúvárosok 1660 után a régi-új módon a kassai főkapitány hadiszékére hallgattak. Mindez azt eredményezte, s ez a későbbiek folyamán nagy jelentőségűnek bizonyult, hogy nem kerültek Szabolcs megye keretébe, noha kapcsolat természetszerűleg kialakult közöttük, bár ez alapvetően más jellegű volt, mint a megyei joghatóság.[15] Jobbára ugyanis katonai-védelmi kérdésekre vonatkozott. Így történt ez 1660 veszedelmekkel terhes esztendejében is. Ez év február tizenkettedikén ugyanis a hét hajdúvárosbeli kapitányok és hadnagyok levelet intéztek Polgárról Szabolcs megye rendjeihez, amelyben hírül adták a török készülődését, s azt is, hogy értesüléseik szerint a török nem egyéb helyekre, hanem „az hajdúvárosok romlására" jönne, s csak azután fordulna Erdély irányába. Kérték ezért, hogy a vármegye is üljön fel, s Dadán és Dobon gyülekezzen. Ez ügyben követséget is menesztettek Szabolcshoz, Vajda Györgyöt harmadmagával.[16]

Történetírásunk hajlamos a török megtorló hadjáratának, az úgynevezett Szejdi-járásnak (1660) túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítani, s azt olyan cezúraként tekinteni, amely a hajdúvárosok katonai szerepkörének teljes megszűnését eredményezte, s amelynek elsőrendűen fontos gazdasági és demográfiai következményei is voltak.[17] Anélkül, hogy a tragédia tényleges jelentőségét kisebbítenénk, e kérdésben árnyaltabban kell fogalmaznunk. Így például katonai szerepüket illetően is. A császári hadvezetés például 1660 után is komoly katonai erőt tulajdonított a hajdúvárosoknak, igaz, jórészt ok nélkül, bár nem teljesen alaptalanul.[18] A hajdúvárosok maguk sem mondtak le – ezt, amint láttuk és látni fogjuk, nem is tehették – minden katonai szerepvállalásról. E téren jelentőségük tehát véglegesen nem szűnt meg, noha sokszorosan átértékelődött, s az önvédelem mellett elsősorban a hírszerzésre s a közeli végvárak – elsősorban Kálló és a kevésbé ismert Ibrány, később Ónod – katonaságának segítésére szorítkozott.

Az önvédelem ugyanis Várad török kézre kerülte óta mindennél fontosabbnak bizonyult, amelynek nélkülözhetetlen kelléke volt a pontos hírszerzés. A vasvári béke ugyanis e tájon sem teremtett nyugalmi állapotot, s ezt az időszakot leginkább félig békének, félig háborúnak tekinthetjük. Thököly kurucainak közelesen való színre lépte pedig vég-

Origo et Status Privilegiatorum Oppidorum Hajdonicalium; alium ex Legibus, Privilegiis, aliisque monumentis depromtus. H. n., é. n. és *Nyakas Miklós*: Hajdúkerületi statútumok 1696/8–1844. Hajdúböszörmény, 2003. (Studia Oppidorum Haidonicalium X.) 30. és 260–337. o.

[14] *Nyakas Miklós*: Hajdúkerületi statútumok 1696/8–1844. i. m. 309. o.

[15] Igaz ugyan, hogy Szabolcs megye már 1666-ban kísérletet tett a hajdúvárosok megadóztatására, eredménytelenül. Viszont a hajdúvárosokba szökött jobbágyok kiadatása állandó vita tárgyát képezte. V. ö.: *Rácz István*: A hajdúk a XVII. században. Debrecen, 1969. 148. o. Szabolcs megye és a hajdúvárosok viszonya a Hajdúkerület megalakulása következtében egészen másként alakult. Vö. *Nyakas Miklós*: A Hajdúkerület kialakulása. HMÉ V. i. m. 83–89. o.

[16] A hét hajdúvárosbeli kapitányok és hadnagyok levele Szabolcs vármegyéhez. Polgár, 1660. febr. 12. *Történelmi Tár*, 1903. 435–436. o. Hivatkozási alap: Szabolcs vármegye levéltára F. 78. No. 62. 1660.

[17] Különösen végletes képet fest *H. Fekete Péter*: Hajdúszoboszló és a hajdúság pusztulása 1660-ban. Debrecen, 1960.

[18] *Rácz I.*: i. m. 151. o. Ekkor Spankau még a török terjeszkedés meggátolására is alkalmasnak vélte őket.

képp átláthatatlanná tette a helyzetet. A közeli török végvárak – elsősorban Várad – katonasága ugyanis komolyan gondolta a szabolcsi hajdúvárosok hódoltatását. Székelyhíd vára egy ideig komoly gátat jelentett, de a vasvári béke értelmében azt le kellett rombolni. Igaz, ez a rövid, de hathatós tevékenység a hódoltság területi kiterjedésében végül mégis maradandót alkotott.[19] A török a hajdúvárosokra nem utolsó sorban a városokba szökött jobbágyok miatt haragudott. Az újvárosi bíró 1668 februárjában adta hírül a böszörményieknek a török fenyegetőzését: „meg higgyék azok a hódulatlan Hajdu városi kutyák, hogy bizony rosszul járnak miattunk." A szoboszlóiak pedig egyenesen arra kérték Csáky Ferenc kassai főkapitányt, hogy a hódoltatási törekvések miatt jelöljön ki más helyen levő biztonságos lakhelyet számukra.[20] A kassai főkapitány azonban válaszában nyugalomra intette őket, mondván, hogy a békekötés szerint Szabolcs és Szatmár megyék hódolatlanok maradtak, így tehát nem kell félni Szoboszlónak sem.

A török fenyegetések és zsarolások ettől függetlenül napirenden voltak. A böszörményiek például 1668 januárjában Csáky Ferenc kassai főkapitánynál egy szerepi török szpáhibirtokosra panaszkodtak, aki nyilván váradi török lehetett, s aki három Böszörménybe szökött jobbágyát követelte tőlük. A „Bíráktól azt üzente reánk – írták –, hogyha haza nem mennek, megh esküttarra, hogy ha ötven Beszermeni embert kijül talál is, mind levágja, a melyet máris el kezdett és követett, mert hogy azon szerepi Török Ur egy emberünket agion vert."

A törökök és a hajdúvárosiak viszonyát elmérgesítette a magyar végváriak hódoltságbeli portyázása is, amelyben alkalmasint maguk a hajdúvárosiak is részt vettek. A hét hajdúváros fegyvert fogott hadinépe a Hadház melletti táborból 1668. július 26-án azt írta Felső-Magyarország főkapitányának, hogy a váradi basa méltatlanul vádolja őket a békesség bontogatásával, mert ők ennek ugyan nem okai, s „Tolvaj egy is közülünk ki nem áll". Saját jól felfogott érdeküket is ezt követeli – érveltek –, hiszen „az Pogánnak torkában lakunk", s éppen ezért „az sok nyuzó fosztó s kóborló tolvajokat űzzük kergettyük és ölettyük". „Sőt mégh ha az Töröktől mernénk, mégh az Török végh Várai között is megh kergetnénk" – tették hozzá a nagyobb nyomaték kedvéért.

A váradi törökök azonban nyilván nem minden alap nélkül vádolták a hajdúvárosiakat. Bizonyítja ezt az 1668 decemberében Kassán tartott haditörvényszék, amelyre különböző végvárak katonái mellett nyolc szoboszlói hajdúvitézt is megidéztek, s azzal vádolták őket, hogy a „békességh bontogatására", s „az Teöreököknek is bosszantására" a váradiaknak hódolt komádiak marháját elhajtották, s csak váltságdíj fejében voltak hajlandók visszaadni. Ráadásul a már keresztben álló búzájukat is felégették. A derecskeieknek és a kabaiaknak marhájukat ugyancsak elhajtották, Berekböszörményben pedig embert is öltek, marhát is raboltak.[21]

A kassai főkapitány az államközi béke megőrzése érdekében szigorúan tilalmazta a hódoltságbeli zsákmányszerző akciókat, közismerten kevés eredménnyel. Többek között a végváriak általános fizetetlensége miatt, de a magyar nemesi osztály hódoltságbeli érdekeltsége miatt is.[22] Egyebek mellett Csáky Ferenc a hajdúvárosokat is utasította arra,

[19] Vö. *Szakály Ferenc:* Magyar adóztatás a török hódoltságban. Budapest, 1981. Elsősorban az erdélyi érdekeltségek, de a Magyar Királyság érdekeltségei is jórészt megőrződtek a többfele adózó területeken.

[20] Erre később a császári hadvezetés komolyan gondolt is. Vö. *Rácz I.:* i. m. 151. o.

[21] Vö. *Nyakas Miklós*: A kállói végváriak és a török hódoltság az 1660-as években. Egy vallatási jegyzőkönyv tanulságai. A Debreceni Déri Múzeum évkönyve. Debrecen, 1985. 63–75. o.

[22] A kérdés legújabb kifejtése *Szakály Ferenc*: Magyar adóztatás a török hódoltságban. i. m.

hogy a hódoltság területére járó fosztogatók ellen erélyesen lépjenek fel. Ez azonban többnyire csak jámbor kívánság maradt. Több okból is. Egyrészt a „fosztogatók" rendszerint hivatásos katonák voltak, akik mögött gyakran tekintélyes fegyveres erő is állott, olykor pedig főúri pártfogók. Jellemző példaként említhetjük a Magyar Mihály nevű végvári katona esetét, aki Pethő vicegenerális szolgálatában állott, s így annak hathatós védelmét élvezte. Magyar Mihály több társával együtt rendszeresen járta a török hódoltságot, s onnan részint marhákat hajtott el, részint pedig szökött jobbágyok visszahozatalára vállalkozott. Magyar Mihályt hazatértében a dorogiak a kassai főkapitány parancsára hivatkozva elfogták, s amint Csáky Ferencnek jelentették, a hódoltság területéről származó marhákat koboztak el tőle; „Eökör, Tehényh is vagyon a fele reszt közte". Kétszázhat darab jószágról volt szó! Magyar Mihály katonái azonban hamarosan visszaszerezték azokat: „hatalmasul rea menvén azon marhat, mellettük levő őrző Embereinktől el vették." – panaszolták a dorogiak. Az ügyből vizsgálat lett ugyan a kassai főkapitány hadiszékén, de az nyilván nem sok eredménnyel járt.

Természetes, hogy a végváriak hódoltságbeli vállalkozásai gyakran a törökkel való komoly összetűzésekhez vezettek. Így például 1668 augusztusában Bocs[23] (Bihar megye) mellett a váradi Husszain agát „verték" fel, amely a váradi törökök készülődését váltotta ki, s az általános légkört is nagyon elmérgesítette.

A dolog természetéből fakadt, hogy a váradi törökök sem maradtak el a „békességbontogatásban". Ugyancsak 1668 augusztusában Nyírbéltekről (Szatmár megye) a csorda behajtásakor két gyermeket raboltak el, de a példákat mindkét részről bőségesen lehetne idézni. Ez a légkör magyar részről az állandó vigyázást, a hírek gyűjtését, a török mozdulatainak szemmel tartását követelte meg, amelyet a kassai főkapitány a hajdúvárosok egyik elsőrendű kötelességévé is tett. Egyébként is létérdekük fűződött a hódoltságbeli események állandó figyelemmel kíséréséhez, a török hírek gyűjtéséhez, az állandó vigyázáshoz. A kapott vagy szerzett értesüléseket rendszerint a kállói kapitányhoz jelentették, aki azokat haladéktalanul továbbította Kassára vagy pedig a főkapitány tartózkodási helyére, illetve szükség esetén a szomszédos végvárakba is, így például Tokajba, Ibrányba[24] vagy Szatmárra.

Nem érdektelen megvizsgálnunk, hogyan működött a hajdúvárosok hírszerző és riasztási rendszere, illetve azt sem, hogy veszélyhelyzetben milyen lépésekre határozták el magukat. A rendelkezésre álló adatokból kitűnik, hogy a hajdúvárosoknak megbízott hírszerzői voltak a török hódoltságban, illetve az is, hogy az itt levő falvak és mezővárosok bíráival rendszeres kapcsolatban állottak. Földrajzi fekvésénél fogva a legtöbb esetben a hódoltság peremén fekvő Szoboszló kapta az első híreket, amelyeket haladéktalanul Böszörménybe továbbítottak. A böszörményi hadnagy a kapott értesüléseket két útvonalon párhuzamosan, egyszerre juttatta tovább; az egyik irányban értesítette a dorogiakat, a nánásiakat, és a polgáriakat, esetleg a dobiakat, a büdieket és a dadaiakat, akik viszont a Sajó–Hernád melléki hajdútelepeket riasztották, másfelől a levél eredetijét átküldték Hadházra, ahonnan az a kállói kapitány kezébe, illetve Kassára került. A hadháziak értesítették a vámospércsieket.

[23] A Zsáka mellett található Bócs az újabb kutatások szerint maga is bihari, magánföldesúri telepítésű hajdútelep volt.

[24] Ibrány kevésbé ismert magyar végvár, a XVII. században különösen Várad eleste után játszik a helyi konfliktusokban jelentős szerepet. Ali váradi basa 1666-ban pl. panaszkodik az itteni vitézek támadásai ellen. Vö. Egri és váradi pasák s szolnoki bégek levelezése magyar végvári kapitányokkal és hódoltsági helységekkel. 1660–1682. (S. a. r. és bev. *Izsépy Edit.*) Budapest, 1962. 263–267. o.

Nézzünk egy példát! 1668. augusztus 10-én a kolbászi bíró (Nagykunság) levélben értesítette a szoboszlói hajdúkat, hogy értesülése szerint a törökök Nánást vagy pedig Polgárt akarják felverni. „A hírmondónknak a lova is ugy elfáradt, csak alig érhetett haza" – részletezte a hírszerzés körülményeit Lenthe Bálint szoboszlói hadnagy, s egyúttal eljuttatta azt Böszörménybe. A böszörményiek a vészjósló levél eredetijét továbbküldték, a másolatát pedig Hadházra. A riasztás egyik útvonala tehát Szoboszlóról kiindulva Böszörmény–Dorog–Nánás–Polgár, illetve Böszörmény–Hadház–Kálló s végül Böszörmény–Hadház–Vámospércs. A kassai főkapitányt pedig nyilván a kállói kapitány értesítette.

1668. szeptember 13-án ugyancsak riasztó hírek keltek szárnyra. Földes község bírájához eljutott értesülés szerint ugyanis Dévaványa térségében együtt látták a budai, az egri, a szolnoki, a temesvári, a gyulai, a váradi és a lippai törököket, s két szekér puskapor is volt velük. Úgy hallották, hogy Polgár vagy Nánás ellen készülnének. A földesiek a már szokott módon a szoboszlói hajdúkat értesítették, Lenthe Bálint szoboszlói hadnagy pedig a böszörményieket. A böszörményiek ezúttal a levél eredetijét a hadháziak közvetítésével a kállói kapitánynak juttatták el, s arra kérték őket, hogy értesítsék a vámospércsieket is. Maguk nyilván a levél másolatát továbbították a Dorog–Nánás–Polgár útvonalon. A levél eredetijét a kállói kapitány küldte fel Kassára.

A hírek olykor mélyen a hódoltság belsejéből indultak ki, hogy azok a hajdúvárosokon keresztül jussanak el Kállóba, illetve Kassára. 1668 októberében például Arad–Szeged térségében tatárokat láttak, s a híradás Dévaványáról jutott el Biharnagybajomba. A bajomi főbíró haladéktalanul levélben értesítette erről a kabaiakat, a címzés szerint úgy, hogy annak tartalmát Bárándon is olvassák el. A levél szerint bizonyos „tatár hírek" jutottak el hozzá, a tatárok egészen az aradi hídig jöttek, s onnan Szegednek fordultak. Nemrég Gyulán is volt egy fél „basa allya" török,[25] de hogy hová mentek, nem tudják. A kabaiak a levelet haladéktalanul Szoboszlóra küldték, s azt ott hétfőn délben már olvasták is. A híradás további útvonala nyilván a szokásos lehetett, mindenesetre az eredeti irat szintén felkerült a kassai főkapitányhoz.

Egy ehhez hasonló fenyegető hír nyoma Fekete Mihály böszörményi hadnagy levelében maradt meg, amelyet 1668. december 29-én írt a nánási, a dorogi és a polgári hadnagyoknak. A riasztást ezúttal is Szoboszlóról kapta, amely szerint Földesen és Sápon „feles" számú janicsár és mintegy száz lovas mutatkozott. Kérte ezért a fenti városokat, hogy Böszörménybe a hírek továbbítására lovasokat küldjenek, mert „ki tudgya mi szándéka a Pogánnak". A levélírást befejezve újabb fenyegető híreket kaphattak, mert a következő tartalmú utóiratot szerkesztették hozzá: minthogy a töröknek „feles a hírek", azért „kegyelmetek Nánási, Dorogi és Polgári Uraink Seregestől jöjön ide hozzánk". A riasztási lánc másik ága nyilván Hadház–Vámospércs volt, s a veszedelemről hírt kapott a kállói kapitány is, aki a levelet a szokásos módon a kassai főkapitányságra továbbította.

Olykor a híradás közvetlenül a böszörményiekhez jutott el. Ez derül ki Nagy István böszörményi hadnagy leveléből, amelyet 1668. szeptember 10-én keltezett a nánási, dorogi és polgári hadnagyoknak. Eszerint „szavahihető" emberük érkezett Debrecenből,

[25] 1664 után az egri beglerbég parancsnoksága alá mozgósítható szpáhi lovasság száma mintegy 2520 fő. Ez a létszám jelentette a korabeli magyar nyelvhasználatban a basaalja fogalmát. A fél basaalja értelemszerűen ennek a fele. Vö.: *Vass Előd*: Az egri vár török védelmi rendszere és az egri ostromzáron átjuttatott török levelek. In: Magyar és török végvárak. 1663–1684. (Szerk. *Bodó Sándor* és *Szabó Jolán*.) Eger, 1985. (Studia Agriensia 5.) 221. o.

aki úgy hallotta, hogy a váradi török igen nagy készülettel van, „patkoltat szorgalmatosan". E híradást a böszörményiek egyébként Takaró Mátyás hadházi hadnagy útján is megkapták, s e szerint arról már a kállói kapitány is értesült. A levél Nánáson keddre virradatra ott volt, s azok azt a szentmihályi (!) hajdúknak továbbították, azon kikötéssel, hogy rögtön értesítsék a tokaji végvári vitézeket. Polgárt nyilván e levél másolatával riasztották. Ez esetben a riasztási lánc tehát nem állott meg az úgynevezett „öreg" hajdúvárosok határánál, hanem továbbfutott a jórészt magánföldesúri Sajó–Hernád mellékiek felé is. A kassai főkapitányt ekkor nyilván a tokaji kapitány is értesíthette, bár azt meg kellett kapnia a kállói kapitány útján is.

Előfordult, hogy a riasztás a vámospércsiektől indult ki. A hadháziak 1668. szeptember 11-én legalább is azt írták a böszörményieknek, hogy a vámospércsiektől nyert híradás szerint Feketebátornál fél „basaalja" török mutatkozott, s a váradi basa is velük volt, aki nem is titkolja, hogy „az Hajdu városokba rablására jönne". A kállói kapitányt ezúttal közvetlenül a vámospércsiek értesítették. A böszörményiek a riasztást kétségkívül a szokásos módon, tehát a Böszörmény–Szoboszló, illetve a Böszörmény–Dorog–Nánás–Polgár útvonalon hajtották végre. Ezt támasztja alá Kovács András böszörményi hadnagy levele, amely ugyanezen a napon kelt, s amelyet Nánásra, Dorogra és Polgárra – tehát a szokott riasztási útvonal egyik ágára – címzett, s amely a hadháziak értesülését továbbította, közös katonai fellépést szorgalmazva a török ellen. A nánásiak kötelessége volt a hírt továbbadni Szentmihályra, Büdre, Dobra, Dadára, Fehértóra és „az hova illik" a Tiszán túl való helyekre. Értesítették a tokaji végváriakat, sőt ezúttal egyenesen a kassai főkapitányt is, „mert ha Isten meg nem fordittia szándékát a Pogánnak, most leszen egyszer próbája raytunk". A végvári katonaság értesítésének ez a módja azonban rendhagyó volt, a híreket a hajdúvárosok a legritkább esetben juttatták el közvetlenül Felső-Magyarország főkapitányához, s hogy ez megtörtént, csak a veszély nagyságrendje igazolhatja.

A hajdúvárosok térségében a hírszerzés igazi gyűjtőpontja a kállói vár volt, személy szerint a kállói kapitány. Láthattuk, hogy a hajdúvárosok rendszerint maguk is ide juttatták el értesüléseiket, mint ahogyan innen vártak katonai segítséget is.

A kállói kapitánynak a hajdúvárosok mellett természetesen számos más hírszerzési lehetőség is rendelkezésére állott, s nagyon gyakran jutott olyan hírek birtokába, amelyek a hajdúvárosokat is közvetlenül érintették. A kállóiak ilyen esetben a kassai főka-pitány mellett a hajdúságot is értesítették, rendszerint a hadházi hadnagyon keresztül.

Így értesítette például Vér Mihály kállói vicekapitány 1668 júliusában Csáky Ferenc kassai főkapitányt arról, hogy egy bizonyos királyhelmeci pribék – Galgócnál fogták el a törökök 1663-ban, s most is egy török szpáhi szolgája – híreket szolgáltatott, amely szerint a váradi török nemrégiben „ki akart jönni az kunságra, s onnét Debreczenbe..." Bár Vér Mihály a híradást fenntartással kezelte, maga is úgy látta, hogy „az Haidukon, kállaiakon, ibrániakon" valóban fenyegetőzik a török, s a tatár híreket is „igen rebesgetik".

Ez év augusztusában Vér Mihály egy debreceni hírmondóra hivatkozva jelentette Kassára, hogy „az Török igen patkoltat s az pocsai Hidat paranczolta a debreczenieknek meg czinalni".[26] Szeptemberben egy újabb levélben adta tudtul, hogy „az török valahova

[26] A pocsaji híd a Berettyón fontos átkelőhely. Várad eleste előtt a Rákócziak várszerű udvarháza is őrizte. Lásd *Détshy Mihály*: A pocsaji Rákóczi udvarház. A Bihar Múzeum Évkönyve III. Berettyóújfalu, 1982. 1660 után a váradi törökök kiemelt átkelőhelye volt, amelynek a karbantartása a debrecenieknek a kötelességét képezte. Ilyen követelésekkel a váradi törökök még uralmuk utolsó szakaszában is előálltak. Vö. *Zoltai Lajos*: Debreczen a török uralom végén. Budapest, 1905. 31. o.

készülne", s mind a Debrecenből, mind pedig a Bagamérból[27] származó híradás szerint a pocsaji hídon készül átmenni. Október huszadikán jelentette Kassára, hogy aznap este vette a debreceni főbíró levelét, amelyben az a törökök készülődéséről ad hírt. Vér Mihály kállói vicegenerális az így nyert értesülést nemcsak Felső-Magyarország főkapitányának küldte meg, hanem értesítette a szatmári, az ecsedi és a tokaji végvári katonaságot is.

Olykor a törökök fogságába esett vitézek is tudták értesíteni a kállói főkapitányt az ellenség készülődéséről. Így csempészett ki például 1668 szeptemberében két fogságba esett kállói katona a váradi tömlöcből Székely Ferenc kállói kapitánynak egy levelet, amelyben a törökök készülődését adták hírül. Mint írták, a váradi basa a városból egyetlen embert sem enged ki, nyilván a hírek kiszivárgásának meggátolása céljából. Úgy hallották, hogy már csak a lippaiakat várják. A török közelebbi céljáról bizonyosat nem tudtak, lehet, hogy a Kunságra, lehet, hogy Kálló alá készülnek, de a levél utóiratában azt írták, hogy valamelyik hajdúváros ellen indulnak, éppen ezért „most derekasan vigyázzanak". A váradi rabok levelét is haladéktalanul a kassai főkapitányságra továbbították.

A kállói kapitány a szűkebb térség hírein kívül természetesen igyekezett értesüléseket gyűjteni a tágabb régiókból is. Így például rendszeres híradással volt az Erdélyi Fejedelemségről, az éppen akkor Krétán (Candia) zajló velencei–török háborúról.

Olykor a hajdúvárosokat a hírszerzés és -továbbítás elmulasztásával vádolták, legalábbis ez tűnik ki Takaró Mátyás hadházi hadnagy leveléből, amelyet Csáky Ferenc kassai főkapitánynak írt, s amelyben a debreceniek vádaskodása ellen védekezik: „mivel nem csak Debreczenből, de akar honnat ércsök az hírt, éjjel nappal késedelem nélkül kültön külgiük az hova illik, mivel mi hodolatlanok vagiunk, félünk és igen vigiazunk, nem ugy mint az Debreczeniek."

A török sűrű fenyegetőzése ellen természetesen nemcsak a hírszerzés, a menekülés volt orvosság, hanem az esetleges fegyveres ellenállás is, amely természetesen ekkor már csak helyi konfliktusok elhárításában lehetett hatásos. Ráadásul a kassai főkapitány az 1660-as években már ezt is tilalmazta, nyilván magasabb katonai és politikai szempontból. Ettől függetlenül többször előfordult, hogy a hét hajdúváros fegyveresen mégis összegyűlt, bár mint a Hadház melletti táborukból Kassára jelentették, csak vigyázásul. Régebben – írták – ha valamely városnak vagy a hajdúság egészének bántódása, sérelme esett, azt közösen orvosolhatták. Kérték a főkapitányt, hogy ezt ezután is engedje meg nekik.

A hajdúvárosok így tehát hódolatlanok maradtak, nem ugyan önerejükből, hanem a Magyar Királyság és a Török Birodalom közötti erőviszonyból adódóan. A hajdúvárosok behódolási szándékára egyébként van jelünk, nevezetesen Szoboszló esetében. A szoboszlói tanács 1668 decemberében Csáky Ferenc kassai főkapitányhoz írt levélben tudomásul vette Felső-Magyarország főkapitányának parancsát, hogy a töröknek tovább ne hódoljanak, de egyben kérték, hogy számukra más, biztonságos lakhelyet jelöljön ki, mert „mi igen pusztában hét végvárbeli Török között lakunk..." Ezt a főkapitány visszautasította. A hajdúvárosok megmaradására – mint mondotta – a végházaknál egyéb soha nem volt, s viszont. Ibránynak például a hét hajdúváros mindenkor nagy segítségére szolgált.

A kassai főkapitányság jogköréhez tartozott a hajdúvárosok fegyveres erejének megmustrálása is. Amikor Csáky István szatmári kapitány ráírt a polgáriakra, hogy Szentmihálynál megszemlélésre álljanak ki, azok tiltakoztak, mondván, soha a kassai fő- vagy vicekapitány fennhatósága alól ki nem vonták őket. Arra is hivatkoztak, hogy

[27] Bagamér a bihari kishajdúvárosok egyik legjelentősebbike. 1660 után töröknek hódolt hely, de kiváltságolásának tudatát szívósan őrizte.

a török előtt „czégéres Lárma" lesz a dologból. Pontosan nem ismert okok miatt a helyzet valójában az lehetett, hogy a polgári hajdúk ereje jobban meggyengülhetett a többi hajdúvárosnál, esetleg földrajzi helyzetükből adódóan úgy érezhették, hogy a katonai készenlét számukra kevésbé fontos. Mindenesetre Csáky István felső-magyarországi főkapitány – igaz csak 1686-ban – mentesítette őket a tényleges katonai szolgálattól, s mindamellett levélhordásra kötelezte őket.[28] Igaz, a „postálkodás" ugyancsak fontos katonai feladat volt, de ezzel a mezővárosi és falusi bírák is tartoztak.

Adatainkból az is kitűnik, hogy a hajdúvárosok rendszeres gazdasági kapcsolatban állottak Felső-Magyarország főkapitányával, személy szerint Csáky Ferenccel. Olykor ez csak kisebb-nagyobb ajándékok küldéséből állott. Így küldött például Nagy László polgári substitus hadnagy nemes tanácsával együtt a főkapitánynak kétszáz válogatott dinnyét, bár ezt Csáky Ferenc parancsára és kívánságára tették. Vajda György dorogi hadnagy pedig két meddő tehenet ígért ajándékba. Gyakran előfordult, hogy a hajdúvárosok pénzzel is kisegítették a főkapitányt. Így például Takaró Mátyás hadházi hadnagy „bizonyos Summa pénzekért" lett kezes a főkapitány emberei kívánságára, akik Debrecen térségében vágómarhákat vásároltak, de az erre kapott összeg úgy látszik, kevés lett. A jelek szerint tehát Csáky Ferenc bekapcsolódott az akkor igen jövedelmező marhakereskedelembe, s ebben a hajdúvárosok is segítették. Adataink tehát arra utalnak, hogy a Szejdi-járás után általános gazdasági tönkremenésről nem volt szó.[29]

A Forgách-féle instrukciók értelmében a hajdúvárosok fellebbviteli és ellenőrzési fóruma a kassai főkapitány hadiszéke. A gyakorlatban ez természetesen nemcsak katonai és hírszerzési, hírtovábbítási feladatokat jelentett, hanem a városok általános felügyeletét is. A kassai főkapitány hadiszéke volt a hajdúvárosok bíróságain hozott ítéletek fellebbezési fóruma. Igaz, az ilyen esetek száma kevés, vagy legalábbis kevésről van tudomásunk. Az egész XVII. század története alatt is mindössze négy ismeretes! Gyakoribbak az olyan esetek, amelyekben a városok tanácsa vagy nem érezte magát illetékesnek, vagy pedig ereje nem volt elképzelésének érvényesítéséhez, s ehhez a kassai főkapitány segítségét kérte.

Így például Dorog város tanácsa egy anyagi jellegű visszaélés rendezéséhez kérte Pethő Zsigmond vicegenerális segítségét. Raduly András, a város volt borbírája került

[28] „megh paranczoltam volt, hogy az Polgariak is tartozzanak az töb Hajdu Várossiak közzé katonákat adni, mind azon által mint hogy másként kegyelmes urunuk cő Felsége szolgalattyában kelletik foglalatoskodniok, és mind Szolnok, s mind penigh más felé Levelekkel s más paranczoltiban es szükséges dolgaiban cő felségének faradozniok, ezeket megh tekéntvén, meg engedtük, hogy levelünk mellet megh maradhassanak békével othon, s semmi katonat ne tartozzanak az Hajdu Városiak közzé adni, Paranczollyuk annak okáért Generalis Tisztünk s Authoritásunk szerent, botunk s dyspositionk alat levőknek az említett Polgariakat ez irant megh ne haboricza, s javokban megh karositani ne merecszellyc. Nec secus facturi." Tokaj, 1686. aug. 9. Csáky István kassai főkapitány pátenslevele a polgáriaknak, HBML IV. A. 5012. h. F. II. No. 17. *Balogh István* ezt az időpontot (Polgár története. Polgár, 1974. Polgár a hajdúvárosok sorában 1608–1717. c. fejezet, 109. o.) sajnálatos elírási hiba miatt 1636-ra tette.

[29] Mindenesetre a vasvári béke után a hajdúvárosok marhakereskedése jelentősen visszaesett. Benczédi László szerint a háború után első ízben, 1668 augusztusában hajtottak csak újra marhacsordát Pozsony piacára. Ennek okát abban adták elő, hogy a török félelme miatt a régi szokott úton nem hozhatják fel a marhát, Zólyom felé kell kerülniük, „mostani útjukban is félrevervén a harangot, úgy támadtanak rájuk". *Benczédi László*: Rendiség, abszolutizmus és centralizáció a XVII. század végi Magyarországon. 1684–1685. Budapest, 1980. 141. o. 4. jegyz. Adatainkból azonban kitűnik hogy ez – amennyiben állításuk igaz – csak a saját szakállukra üzött kereskedelemre áll. Marhatartás eladásra tovább folyt, igaz, közvetítőknek, a kassai főkapitány embereinek. E tevékenység összefüggésben állhatott a végvárak ellátásával is. Erre vonatkozóan lásd *R. Várkonyi Ágnes:* Ellátás és társadalom. In: Végvári élelmezés a 16–17. századi Magyarországon. (Szerk. *Petercsák Tivadar* és *Berecz Mátyás.*) Eger, 2001. (Studia Agriensia 22.) 9–35. o.

ugyanis sikkasztás és csalás gyanújába, ezért a város tanácsa megfogatta és a kállói várba küldette, de ott szabadon bocsátották. Az ügyben Kassáról várták az igazságos döntést, s egyben mellékelték a perben lefolyt ügy iratait is. Rendkívül érdekes Lenthe Bálint szoboszlói hadnagy kérelme a kassai főkapitányhoz, amelyben egy adósság ügyének rendezését kéri, s amelynek lényege az, hogy a városban lakó Horvát Istvánnak ne kelljen más vármegyében levő bíróság elé állani.[30]

A nánási tanács egy gyilkossági ügyben fordult Kassára. Csiszár Mihály ottani nemesember ugyanis késsel a szíve táján megsebesítette az iskolamestert. Más forrásból tudjuk, hogy a sértettet Böszörménybe szállították ugyan a felcserhez, de ott meghalt.[31] Csiszár a tetthelyről elfutott, de mint nemesembert a tanács nem merte megfogatni, s ehhez kérték a főkapitány engedelmét.

A kassai főkapitány a városok tisztújításánál egyedül a hadnagyok személyébe szólt bele, illetve azok megválasztását megerősítés végett jelenteni kellett a főkapitánynak. Ez egyébként a Forgách-féle instrukciók szellemében történt, de ehhez a gyakorlathoz a XVII. század első felében a bihari hajdúvárosok esetében az Erdélyi Fejedelemség is ragaszkodott. Alapelv volt, hogy a város „Tiszt nélkül" nem lehet, s vitás esetben a felső-magyarországi főkapitány ragaszkodott ahhoz, hogy a megválasztott személy a kassai hadiszékre jöjjön fel, s így ítélhesse meg alkalmasságát. Addig tiszte csak ideiglenesnek számított.

A városok első emberének személye alapvetően bizalmi jellegű volt, s adott esetben a kassai főkapitány akarata érvényesült. Történt ugyanis, hogy 1668-ban Böszörményben Kovács András t választották meg a hadnagyságra a „Vitézleő rendeknek az Tanáccsal való egyező értelmébül". Fel is ment Kassára a többi hat hajdúváros egyetértésével, kérvén tisztében való megerősítését. Ez azonban – nem tudni, miért – nem történt meg! Sőt, Csáky Ferenc a böszörményiek akarata és megkérdezése nélkül a város nagy megdöbbenésére más személyt – Fekete Mihályt – nevezett ki hadnagynak. Ez ellen ugyan protestáltak, mindhiába. Ugyancsak más forrásból tudjuk, hogy Fekete Mihály megmaradt hadnagynak, noha a város később is írt ellene panaszos levelet.[32] Ez az eset mindennél jobban bizonyítja azt, milyen nagy, sőt döntő volt a kassai főkapitány szava a hajdúvárosok belső életében, legalábbis ami a legfelső vezetést illeti. S nem véletlenül, hiszen a fent leírt hírszerzési és riasztási lánc rajta, rajtuk keresztül működhetett, s mint ilyen, elsődleges katonai fontossággal bírt.[33]

[30] Ebben az esetben a városi joghatóság integritásának védelméről van szó, amely a hajdúvárosok születőben lévő joghatóságának fontos eleme. Egy későbbi példa ennek fontosságára: 1729-ben, egy bizonyos Egri Ferenc nevű, s a margitai földön az egri káptalan kerülője által elfogott s a szoboszlói magisztrátusnak átadott tolvajt, a káptalan kérésére sem voltak hajlandók visszaszolgáltatni. A Hajdúkerület gyakorlatilag arra adott utasítást a szoboszlói magisztrátusnak, hogy a városok és a kerület joghatósága épségének megóvása érdekében gyorsított eljárásban hozza meg ítéletét, amelyet fellebbviteli fórumként ugyanolyan gyorsan helyben is hagyott. Vö. *Nyakas Miklós*: Hajdúkerületi statútumok 1696/8–1844. i. m. 17. o.

[31] Rápóti Papp Mihály jegyzéseiben említi az esetet. Változatos élete során több hajdúvárosban volt református prédikátor. Rápóti Papp Mihály naplója: Tiszántúli Református Egyházkerület Kézirattára. R. 540. Lényeges részei közölve: Sárospataki Füzetek, 1859. évf.

[32] A böszörményi hajdúk ekkor arra panaszkodnak, hogy a nevezett hadnagy a város romlására nemcsak mocskolja, szidalmazza, hamisolja és öléssel fenyegeti a város elcit, hanem azt agyba veréssel be is váltja. Kérik Csáky Ferenc kassai főkapitányt, szabadítsa meg a várost Fekete Mihálytól. A böszörményi hajdúk panaszlevele 1670-ből. Közli *Csorba Csaba. Múzeumi Kurír,* 1970. július. 3. sz. 34. o.

[33] Magyarország katonai teherviselésére, a haderő jelentőségére, erényeire és korlátaira újabban lásd *Czigány István:* Reform vagy kudarc. Kísérletek a magyarországi katonaság beillesztésére a Habsburg Birodalom haderejébe. 1600–1700. Budapest, 2004. 180–189. o.

Miklós Nyakas

THE INTELLIGENCE AND ALARM SERVICE OF THE HAIDUK TOWNS IN SZABOLCS COUNTY AFTER THE SURRENDER OF VÁRAD

Summary

The Haiduk towns in Szabolcs County owe their existence to the privileges they were provided as a result of István Bocskai's war of independence. In compliance with the Vienna Peace Treaty of 1606, the Haiduk settlements came under the authority of Royal Hungary again, but later belonged to Royal Hungary and Transylvania intermittently. Both parties considered the Haiduk towns to be sources of useful information. This opinion was enhanced by the fact that these towns of military significance were located in the territory of Ottoman-occupied Hungary or in the frontier district, with important connections to the regions under Ottoman rule. Since the Haiduk settlements were always regarded by the Ottoman Empire as a thorn in the side, they established and maintained their independent intelligence service, and shared the obtained information with the leaders of Royal Hungary and Transylvania. Belonging under the authority of the captain general of Kassa, in fact they formed a part of the military frontier district. In the Haiduk towns of Szabolcs County, there was always one person that kept a firm hand on all the information: initially it was Péter Halasi Fekete, captain of Szoboszló, and later it was the captain of Hajdúböszörmény, a town which had developed to be the centre of the region.

Subsequent to Várad's surrender to the Turks, the accuracy of the intelligence service proved to be a key issue. The period that followed the Vasvár Peace Treaty should be regarded as half-war, half-peace. The appearance of Thököly's rebels made the situation even more complicated. The Turkish military in the frontier district nearby, and especially in Várad, was serious about subjugating the Haiduk towns in Szabolcs County. The castle of Székelyhíd had been a vital link in the anti-Ottoman defence system until it had to be demolished in accordance with the Vasvár Peace Treaty. The relations between the Turks and the residents of the Haiduk towns were also soured by the raids that the Hungarian soldiers of the military frontier district carried out in the area under Ottoman rule, often with the participation of the Haiduks. Although the captain general of Kassa strictly forbade these raids in order to maintain peace between the two countries, he was rather unsuccessful. The raids often led to incidents with the Turks. The available sources prove that the Haiduk towns had their commissioned intelligence agents in Ottoman-occupied Hungary, and that they had contacts with the judges of the villages and towns in the area. Owing to its geopolitical situation, i.e. being located at the Turkish-Hungarian border, the news usually reached Szoboszló first, to be immediately forwarded to Böszörmény. The lieutenant of Böszörmény transmitted the messages in two directions at the same time: on the one hand, he informed the residents of Dorog, Nánás, Polgár, Dob, Büd and Dada, who then alarmed the Haiduk settlements by the Rivers Sajó and Hernád; on the other hand, he sent the original communication to Hadház, from where it arrived at the hands of the captain of Kálló, and then to Kassa. From Hadház the residents of Vámospércs were also informed. There were two versions of this communication system: one had its starting point in Böszörmény, and the other in Vámospércs.

In the region of the Haiduk towns, intelligence centred around the castle of Kálló. That is where the Haiduk settlements sent their news, and from there they expected military support and information. They were ready to withstand the Turkish raids, even though they could only repel attacks of local significance. Moreover, in the 1660s, the captain general of Kassa forbade the resistance, considering higher military and political aspects. The Haiduk towns maintained economic relations with the captain general of Upper Hungary, who joined the paying business of cattle export, with the assistance of the Haiduks. Consequently, there was no overall economic crisis. The captain general of Kassa was not only the military, but also the administrative and legislative authority of the Haiduk towns. It was laid down as a principle that there could be no town "without an officer", so in case any unsettled questions had arisen, the captain general of Upper Hungary insisted that the settlement's captain (or lieutenant) appeared in the military court in Kassa, so that his abilities could be judged. As for lower levels of administration and other fields, the Haiduk towns enjoyed the benefits of unrestricted autonomy.

Miklós Nyakas

LA CHAÎNE DE RENSEIGNEMENTS ET DE MISE EN ALERTE DES VILLES DE HAÏDOUCS DE SZABOLCS APRÈS LA CHUTE DE VÁRAD

Résumé

Les villes de haïdouks de Szabolcs sont nées grâce aux privilèges accordés par Bocskai à l'issue de la guerre d'indépendance. En vertu de l'accord de paix de Vienne (1606), elles relevaient de l'autorité de la couronne hongroise, mais nous savons que, par la suite, elles appartenaient tantôt au Royaume de Hongrie, tantôt à la Transylvanie. En tout cas, les deux parties comptaient sur les villes de haïdouks en tant que sources de renseignements. En effet, ces villes militaires de haïdoucs disposaient de relations indispensables avec le territoire sous domination turque où elles se trouvaient pour la plupart. Puisque l'Empire ottoman n'a jamais apprécié leur existence, les villes de haïdouks ont créé et exploité – indépendamment même de toutes exigences ou ordres supérieurs – leurs propres services de renseignements, puis elles ont partagé les informations ainsi obtenues avec les dirigeants du Royaume ou de la Transylvanie. Du point de vue administratif, elles relevaient du commandement général de Kassa et faisaient ainsi partie du réseau des forteresses des confins. Dans le cas des villes de haïdouks de Szabolcs, conformément aux instructions, les informations ont été centralisées d'abord sous la houlette du commandant de Szoboszla, Péter Halasi Fekete, puis du commandant de Hajdúböszörmény devenu la première ville de la région.

Depuis la prise de Várad par les Turcs, les renseignements précis avaient une importance particulière. La période suivant la paix de Vasvár peut être considérée comme une époque à mi-chemin entre la paix et la guerre, et l'apparition des kouroutz de Thököly a continué de brouiller cette situation. Les troupes des forteresses turques des confins proches – surtout Várad – ont pris au sérieux l'assujettissement des villes de haïdouks de Szabolcs. Pendant un certain temps, le fort de Székelyhíd constituait un obstacle, mais la paix de Vasvár a ordonné sa démolition. Les incursions effectuées par les soldats des forteresses des confins et parfois les haïdouks sur le territoire sous domination turque ont envenimé les relations entre les Turcs et les villes haïdouks. Dans l'intérêt du maintien de la paix entre les États, le commandant général de Kassa a formellement interdit ces pillages, mais sans résultats. Les actions menées par les soldats des confins sur le territoire dominé par les Turcs ont souvent provoqué des affrontements. Selon les documents disponibles, les villes de haïdouks avaient leurs informateurs sur le territoire dominé par les Turcs et elles entretenaient des contacts réguliers avec les magistrats des villages et des villes agricoles y situés. En raison de sa situation géographique, c'est Szoboszló qui a, en général, recueilli les premières informations aussitôt retransmises à Böszörmény. Le sous-lieutenant de Böszörmény a fait acheminer ces renseignements sur deux itinéraires en même temps : dans une direction il a informé Dorog, Nánás, Polgár et éventuellement Dob, Büd et Dada qui, à leur tour, ont averti les colonies de haïdouks près de la Sajó et de la Hernád. Par ailleurs, l'original de la lettre a été envoyé à Hadház, puis au commandant de Kálló et à Kassa, puis Hadház a informé Vámospércs. Ce système avait plusieurs versions, l'une partant de Böszörmény, l'autre de Vámospércs.

Dans la région des villes de haïdouks, c'est le fort de Kálló qui était la plaque tournante des services de renseignements. D'une part, les villes de haïdouks y ont fait parvenir leurs informations, d'autre part elles comptaient sur lui pour l'aide militaire et les autres informations. Les villes de haïdoucs ont même participé à la résistance armée contre les incursions turques qui n'étaient désormais efficaces que dans les conflits locaux. De plus, le commandant général de Kassa l'a interdite dans les années 1660 certainement pour des raisons militaires et politiques supérieures. Les villes de haïdouks entretenaient des relations économiques régulières avec le commandant général de la Haute-Hongrie qui participait au commerce très rentable des bestiaux en partie à l'aide des villes de haïdouks. L'économie donc était loin d'être ruinée. Le commandement général de Kassa était l'autorité supérieure des villes de haïdouks non seulement du point de vue militaire mais aussi administratif et judiciaire. Il existait un principe de base selon lequel la ville ne pouvait rester « sans Officier ». Ainsi en cas de litige, le commandant général de la Haute-Hongrie tenait à juger au Tribunal militaire de Kassa l'aptitude de la personne élue commandant (sous-lieutenant). Sur les niveaux administratifs inférieurs et dans d'autres domaines, les villes de haïdouks bénéficiaient d'une autonomie totale.

Miklós Nyakas

DER NACHRICHTENDIENST UND DAS WARNSYSTEM DER HAIDUCKENSTÄDTE IM KOMITAT SZABOLCS NACH DEM FALL VON VÁRAD (WARDEIN)

Resümee

Die Haiduckenstädte des Komitats Szabolcs verdanken ihr Sein als Ergebnis des Freiheitskampfes von Bocskai den Privilegien von Bocskai. Im Sinne des Friedensschlusses zu Wien (1606) kamen sie zwar unter die Hoheit der ungarischen Krone zurück, wir wissen jedoch, dass sie in der Folgezeit abwechselnd zum Königreich Ungarn und zu Siebenbürgen gehörten. Auf die Haiduckenstädte zählten beide Parteien – sowohl das Königreich Ungarn, als auch Siebenbürgen – als Nachrichtenquelle. Dies wurde dadurch verstärkt, dass die Haiduckenstädte, als militärische Kräfte, die auf dem türkischen Besatzungsgebiet oder an dessen Rand angesiedelt waren, über schwer zu entbehrende Beziehungen in Richtung der Gebiete mit Türkenherrschaft verfügten. Da sie dem Türkischen Reich bis zuletzt ein Dorn im Auge waren, bauten die Haiduckenstädte ihren eigenen Nachrichtendienst auch unabhängig von einem Befehl, bzw. einer Erwartung aus, und betrieben ihn auch. Die so gewonnenen Erkenntnisse teilten sie den Führungspersonen des Königreichs und Siebenbürgens mit. Organisatorisch gehörten sie zum Distriktenkapitän von Kaschau, bildeten also in diesem Sinne einen Teil des Grenzfestungssystems. Im Falle der Haiduckenstädte von Szabolcs sammelten sich die Nachrichten, Informationen der Instruktion zufolge und auch tatsächlich in der Hand von Péter Fekete von Halas, der zuerst Kapitän von Szoboszló, anschließend Kapitän von Hajdúböszörmény war, das tatsächlich zur ersten Stadt und zum formalen Zentrum wurde.

Seitdem Várad (Wardein) in die Hände der Türken gefallen war, wurde der präzise Nachrichtendienst wichtiger, als alles andere. Den Zeitraum nach dem Frieden von Vasvár (Eisenburg) können wir teils als Frieden, teils als Krieg ansehen. Das Erscheinen der Kurutzen von Thököly machte schließlich die ganze Situation unüberschaubar. Dem Soldatentum der nahe gelegenen türkischen Grenzfestungen – in erster Linie von Várad – war die Unterwerfung der Haiduckenstädte des Komitats Szabolcs ernst. Die Burg von Székelyhíd stellte eine Zeit lang ein ernstes Hindernis dar, doch musste sie im Sinne des Friedens von Vasvár niedergerissen werden. Die Beziehung zwischen den Türken und den Haiduckenstädten wurde auch durch die Streifzüge der ungarischen Grenzfestungssoldaten in das Besatzungsgebiet beeinträchtigt, an der gelegentlich auch die Haiduckenstädte teilnahmen. Der Distriktenkapitän von Kaschau untersagte im Interesse des Schutzes des zwischenstaatlichen Friedens die Streifzüge im Besatzungsgebiet – bekanntlich mit wenig Erfolg. Die Unterfangen der Grenzfestungssoldaten im Besatzungsgebiet führten oft zu Zusammenstößen mit den Türken. Aus den zur Verfügung stehenden Daten geht hervor, dass die Haiduckenstädte im türkischen Besatzungsgebiet beauftragte Spione hatten, bzw. auch, dass sie mit den Richtern der hiesigen Dörfer und Marktflecken in regelmäßigem Kontakt standen. Die ersten Nachrichten gelangten in den meisten Fällen – infolge seiner geografischen Lage – zuerst nach Szoboszló, und wurden umgehend nach Böszörmény weitergeleitet. Der Leutnant von Böszörmény leitete die erhaltenen Informationen parallel und gleichzeitig auf zwei verschiedenen Wegen weiter: einerseits informierte er Dorog, Nánás und Polgár, eventuell auch Dob, Büdi und Dada, die ihrerseits die Haiduckensiedlungen entlang der Flüsse Sajó und Hernád informierten, andererseits schickte er das Original des Briefes nach Hadház, von wo aus dieser zu Händen des Kapitäns von Kálló, bzw. nach Kaschau kam. Hadház informierte Vámospércs. Dieses System hatte auch eine Variante, bei der die Informationen aus Böszörmény, und auch eine, bei der sie aus Vámospércs losgingen.

Im Gebiet der Haiduckenstädte war der eigentliche Sammelpunkt des Nachrichtendienstes die Burg von Kálló. Die Haiduckenstädte leiteten ihre Informationen im Allgemeinen selbst hierhin, genauso, wie sie militärische Hilfe und Informationen aus dieser Burg erwarteten. Gegen die türkischen Streifzüge übernahmen sie auch den bewaffneten Widerstand, der zu dieser Zeit nur mehr in der Abwendung örtlicher Konflikte effizient sein konnte. Noch dazu wurde auch dies in den 1660er Jahren durch den Distriktenkapitän von Kaschau verboten, offensichtlich aus höheren militärischen und politischen Aspekten. Die Haiduckenstädte standen in regelmäßigem wirtschaft-

lichen Kontakt mit dem Distriktenkapitän von Ober-Ungarn, der sich in den recht ertragreichen Viehhandel einschaltete; dabei waren auch die Haiduckenstädte behilflich. Hinsichtlich dieser Handelskontakte konnte also von allgemeinem wirtschaftlichem Bankrott nicht die Rede sein. Der Distriktenkapitän von Kaschau war nicht nur militärisch Vorgesetzter der Haiduckenstädte, sondern auch aus dem Aspekt der Verwaltung und der Gerichtsbarkeit. Es war ein Grundprinzip, dass die Stadt nicht „ohne Offizier" sein kann. In Streitfällen hielt der Distriktenkapitän von Ober-Ungarn daran fest, dass die Person, die zum Kapitän (Leutnant) ernannt worden war, zum Kriegstribunal von Kaschau heraufkommt, damit so seine Eignung beurteilt werden kann. Auf niedrigeren Verwaltungsebenen und sonstigen Gebieten hatten die Haiduckenstädte eine vollständige Autonomie.

Миклош Ньакаш

ЦЕПЬ РАЗВЕДКИ И ОПОВЕЩЕНИЯ ПО ТРЕВОГЕ ГАЙДУЦКИХ ГОРОДОВ САБОЛЬЧСКОГО КРАЯ ПОСЛЕ ПАДЕНИЯ КРЕПОСТИ ВАРАД

Резюме

Гайдуцкие города Сабольчского края в результате освободительной борьбы Бочкаи благодаря Бочкаи получили свои привилегии. Хотя в результате заключения венского мирного договора (в 1606 году) они были возвращены в подчинение венгерской короне, но как мы знаем, позднее они попеременно принадлежали то Венгерскому Королевству, то Трансильвании. Во всяком случае на гайдуцкие города, как источники разведывательных данных, рассчитывали обе стороны – как Венгерское Королевство, так и Трансильвания. Важность этих городов повышалась за счет того факта, что на территории гайдуцких городов и их окрестностей, как практически на подчиненной территории, развертывались воинские силы, располагавшие связями с территориями, находившимися в подчинении туркам, чем невозможно было пренебречь. Так как эти воинские формирования до конца оставались бревном в глазу турок, гайдуцкие города, не ожидая приказа или побуждения свыше, сами создавали и приводили в действие свои собственные разведывательные службы, и приобретенными таким образом разведывательными сведениями делились с руководством Венгерского Королевства или Трансильвании. В штатно-организационном отношении они принадлежали к Главнокомандованию города Кашша, в таком смысле они составляли часть системы оконечных крепостей. Что касается гайдуцких городов Сабольчского края, то как по инструкции, так и фактически полученные разведывательные сведения сосредотачивались в одних руках, сначала в руках собослойского капитана Петера Халаши Фекете, а затем под руководством капитана селение Хайдубёсёрмень стало действительно первым городом, а затем и формально было провозглашено центром региона.

С момента перехода крепости Варад в руки турок получение точных разведывательных данных оказалось самой важнейшей задачей. Период после заключения вашварского мира можно рассматривать скорее всего полумиром–полувойной. Появление на арене борьбы куруцев Тёкёли сделало окончательно запутанной и непросматриваемой обстановку. Воинство близлежащих турецких оконечных крепостей – прежде всего крепости Варад – весьма серьезно относилось к мысли о подчинении сабольчских гайдуцких городов. Крепость Секейхид одно время означала серьезное препятствие, но согласно условиям вашварского мира этот мост был разрушен. Отношения между турками и жителями гайдуцких городов серьезно омрачали рейдовые набеги со стороны жителей венгерских оконечных крепостей, в этих грабительских набегах от случая к случаю охотно участвовали и жители гайдуцких городов. Главнокомандующий крепости Кашша в целях сохранения межгосударственного мира строго запрещал акции по ограблению населения и в целях заполучения трофеев, но общеизвестным является плачевный результат этих запретов. Военные предпринимательские вылазки жителей оконечных крепостей зачастую приводили к стычкам с турками. Из имеющихся в распоряжении данных видно, что гайдуцкие города располагали

собственными надежными разведчиками в находившихся в турецком подчинении городах и населенных пунктах, более того они поддерживали систематическую связь с мировыми судьями имевшихся здесь деревень и сельских городов. Исходя из своего географического положения в большинстве случаев находившийся в пограничной зоне город Собосло первым получал данные разведки, которые без промедления передавались в Бёсёрмень. Лейтенант города Бёсёрмнь полученные им сведения передавал далее параллельно по двум направлениям, в одном направлении он оповещал жителей Дорога, Наташа и Полгара, иногда пунктов Доби, Бюди и Жажи, которые в свою очередь оповещали по тревоге гайдуцкие поселения у притоков рек Шайо–Хернад, с другой стороны, оригинал письма направлялся в Хадхаза, откуда его передавали в руки капитана крепости Калло и в Кашшу. Жители Хадхаза оповещали жителей Вамошперчи. У этой системы имелся также альтернативный вариант, исходящий из Бёсёрмени, и другой вариант, отправлявшийся из Вамошперчи.

В регионе гайдуцких городов настоящим сборным пунктом разведданных была крепость Калло. Гайдуцкие города, как правило, и сами передавали сюда имевшиеся у них сведения, так же как отсюда они ожидали и военной поддержки и военных известий. Они брали на себя и оказание вооруженного сопротивления турецким рейдовым набегам, что могло быть эффективным уже лишь в отражении местных конфликтов с турками. В довершение ко всему Главнокомандующий Кашши в 1660 годах уже запрещал и это, очевидно, исходя из более высоких политических и военных соображений. Гайдуцкие города поддерживали систематические хозяйственные связи с главнокомандующим Северной Венгрии, который подключился в весьма прибыльную торговлю рогатым скотом, и в этом ему помогали и гайдуцкие города. Таким образом после Сейдского нашествия не могло идти речи о всеобщем экономическом разорении. Главнокомандование Кашши было не только вышестоящим командованием гайдуцких городов, оно было управляющим, административным и судебным органом. Основным принципом было то, что город не может быть „без вышестоящего." В спорных случаях главнокомандующий Северной Венгрии настаивал на том, чтобы лицо, избранное капитаном (лейтенантом), поднималось на военную трибуну города Кашша, чтобы таким образом можно было оценить его пригодность. На более низких административных уровнях и в других областях гайдуцкие города пользовались абсолютной автономией.

Megjelent

a *Hadtörténelmi Közlemények 1997–2004*
CD-ROM
az Arcanum Adatbázis Kft.
kiadásában.

A CD tartalmazza az 1997 és 2004 (első szám) közötti hét évfolyam teljes anyagát, köztük olyan, jelentős visszhangot kiváltott emlékszámokét, mint például a két 1848/49-es emlékszám, a „Memoria rerum Sigismundi regis" alcímű Zsigmond király emlékszám, valamint a Rákóczi-emlékszám. Ezenkívül megtalálható rajta az 1888-tól 2000-ig megjelent évfolyamok teljes tartalommutatója. A CD-n található keresőprogram a legutóbbi hét évfolyam szövegében teljes körű (az összes szóra, kifejezésre, az írások címeire, szerzőire stb.) keresést biztosít.

A CD ára 6250 Ft/db (az ár tartalmazza a 20% ÁFÁ-t).

A CD-ROM-ok megrendelhetők, illetve megvásárolhatók az Arcanum Adatbázis Kft.-nél: 1115 Budapest, Fejér Lipót u. 12. Tel.: 481-09-00

MŰHELY

LUKÁCS OLGA

APOLOGIA ET PROTESTATIO

A magyar hitviták korának XVII. századi korszakát idézzük ezzel a címmel. A szóban forgó mű teljes latin címe „Apologia et Protestatio legatorum et ministorum ecclesiarum Hungaricarum, adversus iniquissimas Monacho-Iesuitarum criminationes, quibus Serenissimum DOMINUM STEFANUM BOCSKAY Dei gratia Hungariae et Transylvaniae principem, genitemque Hungaricam, in odia & contemtum potentissimorum Germaniae Principum inducere & adversus eos, more Iesuitico concitarevolentes Arianismi insimulare non sunt veriti"[1] – azaz e rendkívül fontossággal bíró irat témája az erdélyi fejedelem megvédelmezése a rágalmak ellen.

Az „apologia" kifejezés görög eredetű igéje alatt a „védekezni, magát igazolni, magát menteni" fogalmakat értjük. A keresztyén egyház őskorában és a reformáció korszakában volt divatos műfaj. Olyan vallási művet értettek alatta, amelynek politikai, egyházpolitikai célja volt,[2] így a magyar egyház követei és lelkészei is ehhez a műfajhoz fordultak fejedelmük, Bocskai István megvédelmezésére.

A református fejedelem hitvédelmére íródott politikai röpiratnak hosszú ideig csak két példánya volt ismeretes, az egyik a Magyar Tudományos Akadémián, a másik a baseli egyetem könyvtárában.[3] Ezeken, valamint a későbbiekben előkerült példányokon a megjelenés éveként a „Bartphae Excudebat Iacobus Klös Anno MDCVIII." áll, azaz hogy Bártfán nyomatott, 1608-ban. A szövegben viszont ez a mondat szerepel: „Datum Cassoviae in libera Civitate Hungariae, *die decima sexta Iunii Anno Domini Millesimo Sexcentissimo sexto.*"[4] A két évszám irodalomtörténeti szempontból évtizedeken keresztül vita tárgyát képezte.

Mikor íródott és jelent meg e mű?

Révész Kálmán a Protestáns Szemlében 1906-ban magyar nyelvre fordította az iratot.[5] Hosszú ideig az ő véleménye volt a mérvadó, mely szerint 1606-ban elkészült ugyan

[1] „A magyar egyházak követeinek és szolgáinak Apologiája és tiltakozása a jezsuita barátok alaptalan vádjai ellen, melyekkel ŐFELSÉGÉT BOCSKAY ISTVAN urat Magyarország és Erdély fejedelmét és a magyar nemzetet, Németország igen hatalmas fejedelmei előtt gyűlölség és megvetés tárgyává tenni és ellenük őket jezsuita módra felingerelni akarván, azokat áriánizmusnak vádjával illetni nem átallották." (A továbbiakban: Apologia.)

[2] V. ö. *Hans-Rudolf Müller-Schwefe*: Apologetik. In: Theologische Realenczyklopädie, III. k. Berlin, 1978. 371–429. o.; *Oskar Skarsaune*: Apologie. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Negyedik kiadás, Tübingen, 1998. I. k. 630–631. o.

[3] Az Akadémián található példány fakszimiléjét közli *Révész Kálmán* az 1906-os *Protestáns Szemle* mellékletében. E tanulmány az említett közlés alapján készült.

[4] „Kelt Kassán, Magyarország szabad városában az Úr 1606. esztendejének június 16. napján."

[5] Veress István is leforította az Apologiát és megjelentette a *Debreceni Protestáns Lap*ban. 1898. 375–377. o.

a vitairat, de a bécsi békekötés eseménye, valamint a fejedelem halála miatt csak 1608-ban jelent meg először nyomtatásban.[6]

A marosvásárhelyi Teleki Tékában található Bod Péter „Continens redivivum eruditorum in Hungariae et Transilvania virorum, qui saeculo XVII. viverunt, memoriam" című kézirata,[7] melyben az írásunk tárgyát képező vitairat Szenczi Molnár Albert-féle kiadásával kapcsolatosan ez áll: „Apologia illa edita Bartphae 1606. Titulus est: Apologia et protestatio..." Tehát, Bod Péter egy 1606-os kiadásról tesz említést, amelynek az utókor, bizonyítékok hiányában, nem tulajdonított nagy jelentőséget.[8]

Valóban, a legutóbbi időkig az 1606-os kiadásnak csak egy 1812-ben készült kéziratos másolata volt ismeretes.[9] Később azonban több nyomtatott példány is előkerült.[10] Erről tanúskodik a Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken V. kötete, ami az 1606-os kiadás egy példányának lelőhelyeként a Göttingeni Egyetem Könytárát jelöli meg.[11]

Zsindely Endre az előkerült három – „Bartphae, excudabet Iacobus Klös anno MDCVIII" impesszummal ellátott – kiadás alapján[12] 1978-ban arra a megállapításra jutott, hogy az iratot 1608-ban háromszor is kiadták,[13] és úgy vélekedett, hogy ezek a példányok hamisan tüntetik fel a kiadás helyét. Megállapítása a következő érvekkel támasztható alá: az Apologiában használt betűtípusok eltérnek a Klöss nyomtatványaiban használtaktól. Amennyiben összevetjük az 1608. évi kiadásokat, apró eltéréseket lehet bennük felfedezni,[14] és az is megállapítható, hogy mindegyik más-más szedésről készült és a címlapok díszei is különböznek. Az egyik kiadvány díszei megegyeznek az ugyan bártfai Gutgesell nyomda 1595-1598. évi kiadványaiból ismertekkel,[15] azonban kimutatható, hogy Klöss nyomdája csak 1615-tól használta a Gutgesell készletét, és hogy az említett motívum a németországi nyomdákban volt általánosan elterjedt, így például Thomas de Villiers hanaui nyomdász egy 1605. évi kiadványának a címlapján is felfedezhető. Mindezek alapján joggal föltételezhető, hogy az 1608-as kiadásokat nem Bártfán, hanem külföldön, Hanauban nyomtatták.[16]

Érdekességként érdemes még megemlítenünk, hogy az 1606-os kiadás 4 oldal terjedelmű, míg az 1608-asok 7 oldalasak.[17]

[6] *Révész Kálmán*: Bocskay István Apologiája. In: *Protestáns Szemle*, 1906. (a továbbiakban: *Révész*: Bocskay) 304–311. o.

[7] „A Magyarországon és Erdélyben a XVII. században élt kiváló férfiak emléke."

[8] Szenci Molnár Albert naplója, levelezése és irományai, Szerk. *Dézsi Lajos*. Budapest, 1898. (a továbbiakban: NLI) 300. o.

[9] Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár, Quart. Hung. 1043/4: 76–77 lev.

[10] Régi magyarországi nyomtatványok. II. 1601–1635. Szerk. *Borsa Gedeon* és *Hervay Ferenc*. Budapest, 1983. (a továbbiakban: RMNy) 941. Bártfa, 1606.

[11] Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken. V. Berlin, 1934. 7. 5. 7967.

[12] Régi magyar könyvtár. Az 1473–1711-ig megjelent nem-magyar nyelvű hazai nyomtatványok jegyzéke. Budapest, 1883. (a továbbiakban: RMK) III. Pótlások, 2. füzet. 5767. Haunau, 1608.; 5768. Haunau, 1608.; 5769. Haunau, 1608.

[13] *Zsindely Endre*: Szenci Molnár Albert mint Bocskai „Apologiájának" kiadója. *Magyar Könyvszemle*, 1978. (a továbbiakban: *Zsindely*.) 353–355.

[14] Az RMK III. 5767. a másik két kiadástól abban tér el, hogy a Iesuitarum" és „dominum" szó végén nem alkalmaz rövidítést, az ívjelzés kisbetűs. Az RMK III. 5768. viszont abban tér el, hogy a „Jesuitarum" és „Dominum" szóban a szóvég rövidítve van. Az RMK III. 5769. annyiban különbözik az előző kettőtől, hogy a „Jesuitarum" és „dominum" szó végén alkalmaz rövidítést és az ívjelzés nagybetűs.

[15] *Soltész Zoltánné*: A magyarországi könyvdíszítés a XVI. században. Budapest, 1961. LX. tábla, 5. sz.

[16] RMK III. Pótlások, 2. füzet. 5767. Haunau, 1608.; 5768. Haunau, 1608.; 5769. Haunau, 1608.

[17] V. ö. Gesamtkatalog der Preussischen Bibliotheken. V. Berlin, 1934. 7. 5. 7967.; 2. 7. 5968.

Az újranyomás hátterében Szenczi Molnár Albert áll, aki 1608. június 12-i naplóbejegyzésében megemlíti,[18] hogy a Hanaui Biblia nyomásának idején az Apologiát is kiadta. Zsindely Endre a három kiadás egyikének egy példányán megtalálta Szenczi 1608. április 28-án keltezett kéziratos dedikációját.[19] A Szenczi-szövegben „recurdi curavi Apologiam Ungaricam Boczkai" áll.[20] Ebből arra következhetünk, hogy az Apologia Bártfán 1608-ban magyar nyelven is megjelent.[21] A fent említett kiadásokra utal Pázmány Péter 1609-ben Alvinczi Péterhez intézett Öt szép levelében : „Mi az oka, hogy a felföldi Caluinista kialtoc, abba az Apologiába oltalmazo irásba, melliet nem regen nyomtatánac. Megh akaruán mutatni, hogy az megh holt Bocskai Istuán, nem volt Arianus, anni sok modnekül való hazugságokat füztec egybe." A „nemrégen nyomtatának" kifejezés alapján Vásárhelyi Judit azonban azt sem tartja kizártnak, hogy Pázmány az 1606-os kiadásra gondol.[22]

Az Apologia megjelenésének körülményeiről, valamint terjesztésének módjáról kevés adatunk van, de feltételezzük, hogy széles körű érdeklődésre tarthatott számot. Mivel Szenczi Molnár Albert nyomtatta ki, így minden bizonnyal több példány állhatott rendelkezésére.[23] A vitairat terjedésének útját Szenczi naplójából kiindulva kísérelhetjük meg rekonstruálni. Leveleiből megtudjuk, hogy ő maga juttatott el a példányokból illetékes helyekre, német udvarokba és barátainak. Kapcsolatban állott Wolf Hermannal, aki 1608. április 5-én kelt levelében értesíti, hogy az Apologia példányát eljuttatta Móricz hesseni fejedelemhez, Ludovicus Luciushoz[24] és Georg Rehmhez is.[25] Vásárhelyi Judit Szenczi ről írt könyvében részletesen nyomon követi mindazoknak a névsorát, akikhez Szenczin keresztül jutott el az Apologia.[26]

Nagy érdeklődést keltett az Apologia a Németországban tanuló magyar peregrinus diákok között is. Szenczi naplójából tudjuk, hogy 1608. május 19-én kelt levelében Keserűi Dajka János[27] példányokat kért az Apologiából és értesíti őt, hogy az nagy visszhangot keltett, és az igénylők között van Johann Crocius is, az ő (Szenczi) egykori menzatársa.[28] Farkas Gergely leveléből pedig megtudjuk, hogy Szenczi több példánynyal látta el a Marburgban tanuló magyar diákokat :[29] Filicky János 1608. július 31-én Siegenből köszönte meg a küldeményt,[30] Henisch György professzor pedig 1609. március 2-án írt köszönőlevelet a számára eljuttatott példányokért: „Pro exemplaribus Apologiae ecclesiarum Hungaricarum Bartphae excusis tibi habeo gratiam."[31]

[18] RMK I. 413. Arról tesz említést, hogy a Teleki-Tékában található Szenczi-naplóban, helyesen, még az 1608. június 12-ét jelöli meg keltezésül, nem július 12-ét.

[19] *Zsindely,* 353–355.

[20] NLI 300. o.

[21] RMK II. 330 ajánlása.

[22] *Vásárhelyi Judit*: Eszmei áramlatok és politika Szenci Molnár Albert életművében. Budapest, 1985. 1985. (a továbbiakban: *Vásárhelyi*, 1985.) 20. o.

[23] Vö. *Révész,* 304–312. o.

[24] NLI 256. o.

[25] Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. 4. Szenczi Molnár Albert és a magyar késő-reneszánsz. Összeáll. *Csanda Sándor* és *Keserű Bálint*. Szeged, 1978. 278–279. o.

[26] *Vásárhelyi*, 1985. 19–20. o.

[27] NLI 262. o. Keserűi Dajka János ekkor tanulmányúton volt Marburgban és 1618–1633 között lett Erdély református püspöke.

[28] NLI 261. o. Johann Crocius (1590–1659). Herbornban és Marburgban tanult, később a marburgi egyetem tanára lett.

[29] NLI 273. o.

[30] NLI 279. o.

[31] NLI 301. o.

Miért volt fontos két évvel Bocskai halála és a bécsi békeszerződés létrejötte után ismét kinyomni és terjeszteni az Apologiát? Két okot említhetünk.

1. 1606. június 23-án a szerződő felek megbízottai aláírták a bécsi béke szövegét, 1606. december 29-én azonban meghalt Bocskai István. A német fejedelemségek megosztottsága miatt és főleg a katolikus fejedelemségek felvilágosítása érdekében volt szükség azoknak a vádaknak az eloszlatására, amelyekkel az Apologia vitatkozott; szerzői tudták, hogy a katolikus nagyhatalom, Spanyolország, támogatja Rudolf protestánsellenes lépéseit. Ez még sürgetőbbé tette a védekezést.

Az Apologia 1608-as újranyomása és annak terjesztése a magyar hallgatók között, nem volt haszontalan a magyarországi protestáns rendek számára sem.[32] 1608 áprilisában Mátyás főherceg a magyar, morva és sziléziai rendek támogatásával magához ragadta a hatalmat[33] és 1608. szeptember 29-re koronázási országgyűlést hívott össze Pozsonyba. A katolikus főpapság – Forgách Ferenc érsekkel az élen – ellenezte a bécsi megállapodások pontjainak életbe léptetését és mindent elkövetett azok érvénytelenítésére. A protestáns magyar rendek katonai fenyegetéshez folyamodtak, amire a főpapság aláírta a bécsi pontokat.[34] Az események pergése miatt érzékelhető, hogy a bécsi béke pontjaiban összefoglaltak életbeléptetése, még annak aláírása után is, nehézségekbe ütközött,[35] annál is inkább, mivel a Bocskai emléke, valamint a magyarok elleni rágalmak és támadások a békekötés után is meg-megújultak. Így minden olyan dokumentum, amely a Bocskai személyét ért támadások ellen íródott, hozzájárulhatott a rendi alkotmány tiszteletben tartásához és a protestáns követelések külföld előtti, mindenek előtt a német udvarok előtti elismertetéséhez.[36]

Az utókor előtt ismert, hogy az Apologiában foglalt vádak fő terjesztője a prágai udvar volt: Rudolf császár úgy informálta a választófejedelmeket, hogy Bocskai ariánus és a magyar nép semmilyen keresztyén hitet nem követ, a német népet ellenségének tekinti, a lutheránusokat üldözi és hogy Bocskai a lutheri hiten levő papokat ölette.[37] A prágai udvarban, közvetlenül a bécsi békekötés megkötése előtt az a hír szállongott, hogy Bocskai megőrült, és őrjöngésében kárt tett volna magában, Bécsben pedig azt híresztelték, hogy meghalt.[38]

Rudolf prágai udvarának szüksége volt a vádra. Időközben folyt a törökellenes háború is és a prágai diplomácia tartott attól a lehetőségtől, hogy szövetség jöhet létre Bocskai és a török között. (Köztudomású volt, hogy a török Bocskai fejedelemmé választása után sietett elismerni őt és fejedelmi (királyi) felségjelvényeket ajándékozott neki.)

A prágai udvarnak biztos értesülései voltak Bocskainak a török nagyvezírrel folytatott tárgyalásairól. A Medgyesen tartott országgyűlés után Bocskai Illésházy sürgető kérésére Kassára ment, majd 1605. október 23-án Sárospatakra. Onnan küldött meghívót a rendeknek azért, hogy vitassák meg a béketárgyalásokkal kapcsolatos további lépése-

[32] *Vásárhelyi*, 1985. 20. o.

[33] *Warga Lajos* államcsínynek nevezi Mátyásnak az eljárását. A keresztyén egyház történelme. II. Sárospatak, 1906. II. (a továbbiakban: *Warga*, 1906.) 290. o.

[34] *Zsilinszky Mihály*: A Magyar Országgyűlések Vallásügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. I. Budapest, 1880. (a továbbiakban: *Zsilinszky*, 1880.) 327. s köv. o.

[35] V. ö. *Zsilinszky*, 1880. 309–327. o.

[36] *Vásárhelyi*, 1985. 20. o.; *Gálfy Zoltán*: Bocskai Apologiája és Pázmány Péter. In: Határidő. Kolozsvár 1995. 156. o.

[37] Regesták a külföldi Levéltárakból. Közli *Marczali Henrik*. Történelmi Tár, 1878. 918. o.

[38] *Szilágyi Sándor*: A magyar nemzet története. Budapest, 1897. V. k. 621. o.

ket. A nagyvezír már megelőzően Budára hívta a szultáni elismerés és ajándékok átadása végett. 1605. november 10-én találkozott Lala Mohamed nagyvezírrel és átvette tőle a szultán ajándékát, a kardot, a királyi pálcát és a görög császár koronáját. Bocskai mindezt a szultán barátságának jeleként fogadta el, de kijelentette, hogy Magyarországnak van törvényes uralkodója és azt önmagára kötelezőnek tartja. Budáról Korponára sietett és kezdetét vették a bécsi békét megelőző tárgyalások.[39]

Amint a prágai udvar minderről tudomást szerzett, mindent elkövetett annak érdekében, hogy Bocskait az arianizmus mellett még mohamedanizmussal is megvádolja.

Szenczi Németországból figyelte a magyarországi eseményeket. Barátja, Georg Rehm levelei voltak számára a legfontosabb hírforrások, beszámolt azokról az eseményekről amelyeket prágai barátaitól kapott.[40] A Bocskai elleni vádak már 1605-tól ismeretesek voltak előtte. Bartolomeus Keckermann 1605-ben fordult Szenci Molnárhoz, hogy juttasson el hozzá olyan kiadványokat, amelyek által jobban megérthetné Bocskai céljait; fejedelem ellen felhozott prágai vádakról bizonyára tudott, és valószínűleg ismerhette az Apologia 1606-os Bártfai kiadását is.[41]

2. Az újrakiadás másik oka az általános európai helyzetben keresendő. Abban a helyzetben, politikai környezetben, ami a harmincéves háborút megelőzte.

A XVII. század első évtizedében a protestáns és katolikus érdekek elkülönültek egymástól, két politikai szövetség jött létre: 1608-ban a Protestáns Unió, 1609-ben a Katolikus Liga. A Protestáns Unió tagja volt Pfalz, Hessen, Württemberg, Anhalt és Brandenburg, vezetője, irányító politikusa IV. Frigyes pfalzi választófejedelem.[42] A választó protestantizmushoz való hűségét Szenczi Molnár Albert is elismerte: neki és a hesseni őrgrófnak ajánlotta 1607-ben Herbornban megjelent zsoltáros könyvét. Ajánlásában úgy ír róluk, mint Németország két tündöklő fejedelméről.[43] Ők támogatták Szenczit a Biblia kiadásában is.[44]

A Katolikus Ligát Bajorország, Baden, Stájerország, Köln és Mainz alkotta I. Miksa bajor választófejedelem vezetésével.[45]

A két tábor között a harc ugyan csak később kezdődött el, de a félreértések miatt már 1609-ben elkerülhetetlenné vált a magyar egyházak állásfoglalása.[46] A hazai és az európai események igazolták az Apologia kiadása és újrakiadása közötti két éves intervallumot. Mivel az Apologia három ízben is latinul jelent meg, arra a megállapításra juthatunk, hogy a szerzők a védőiratukat elsősorban nem a magyar olvasóknak szánták. A címzettek elsősorban a német fejedelemségek udvarai voltak. Német fordítás lehetősége is felvetődhet, amiről viszont nincs tudomásunk.

A német fejedelemségek és szabad városok Bocskai István szabadságharcának kitörésétől kezdve megoszlottak abban a kérdésben, hogy kit támogassanak, a császárt, vagy a fejedelmet? Ennek oka a reformáció kezdetétől megfigyelhető belső elkülönülés volt. A

[39] Erdély története. I. (Főszerk. *Köpeczi Béla*, szerk. *Makkai László*) Budapest, 1988. 537–541. o.

[40] NLI 172–173. o.; V. ö. *Vásárhelyi*, 1985. 18. o.

[41] *Vásárhelyi*, 1985. 19. o.

[42] *Warga*, 1906. 51–56. o.; *Szántó Konrád*: A katolikus egyház története. II. Budapest, 1988. 59–64. o.; *James B. North*: Az egyház története Pünkösdtől napjainkig. Szeged, 2001. (a továbbiakban: *J. North*, 2001.) 265–286. o.; *Owen Chadwick*: A reformáció. Budapest, 1998. 136–142. o.

[43] *Szenczi Molnár Albert*: Psalterium Ungaricum-1607. Szent Dávidnak Zsoltárai, Nagyvárad, 1996. 5–31. o.

[44] NLI 263–264. o.

[45] *J. North*, 2001. 309–324. o.

[46] *Warga*, 1906. 296–300. o.; *Pokoly József*: Az erdélyi református egyház története, II. Budapest, 1904. (a továbbiakban: *Pokoly*, 1904.) 76-81. o.

pfalzi és brandenburgi választófejedelmek a württembergi herceggel együtt ellenségesen nézték Rudolf császár fellépését a magyar protestantizmus ellen és Bocskai igazsága mellett érveltek.[47] Heidelberg szabad város vezetősége is kinyilvánította, hogy a magyar protestánsok elnyomásában Rudolf semmi támogatásra ne számítson. Heidelberg nem csupán protestáns egyházakat említett, hanem a magyarok elnyomásáról beszélt (contra opressionem Hungarorum). A Rudolf elleni fellépés határozottabb formát is öltött, olyannyira, hogy a pfalzi választófejedelem kérte: a Rudolf és Bocskai közötti vitát utalják a birodalmi gyűlés hatáskörébe. Ez Rudolfot még határozottabb protestánsellenes fellépésre ösztönözte és ugyanakkor félelemmel töltötte el. A német fejedelmek pedig, már azon voltak, hogy követeket küldenek Bocskai támogatására.[48] A Katolikus Liga tagjai ellenben általában pozitívan értékelték a bécsi béke kompromisszumait és Rudolf katolikus szempontjait támogatták.[49]

Ki volt a szerzője az Apologiának? Csak következtetésekkel élhetünk. A nehézségek onnan erednek, hogy a szerző neve egyik kiadáson sem szerepel.

Két forrás határozottan Alvinczit tartja a szerzőnek. Mindkettőt fontosnak kell tartanunk. Az egyik a kortárs Pázmány Péteré, az „Öt szép levél,"[50] mely Grazban jelent meg 1609-ben,[51] a másik az unitárius történetírás terméke, Kanyaró Ferenc „Unitárius történetírás és kálvin orthodoxis" című, 1895-ben megjelent műve.

Kiss Kálmán Alvinczi Péterről írott tanulmányában nem foglalkozik az Apologia kérdésével.[52] Imre Sándor, az Alvinczi Péter életéről írt tanulmányában kerüli a kérdést, nagyobb terjedelmű művében, „Alvinczi Péter"-ben viszont egyértelműen Alvinczit tekinti az Apologia szerzőjének.[53] Nagy Géza,[54] Révész Kálmán,[55] Veress István[56] és Szlávik Mátyás[57] Alvinciről írt tanulmányaikban egyáltalán nem tesznek említést a védiratról.

Pázmány Péter láthatólag Alvinczit tekinti szerzőnek, amit az is bizonyít, hogy éppen a neki címzett Öt szép levélben foglalja össze – hét pontban – az Apologia elleni érveit. Alvinczi 1609-ben válaszolt a pontokra.[58] A munkát Bod Péter még látta és olvasta, feltehetően 1849-ig megvolt Bethlen Kata könyvtárában, a nagyenyedi kollégiumban. Az 1849-es tűzvész alkalmával Alvinczi válasza is elpusztult, mára egyetlen példánya sem maradt fenn.[59] Tartalmáról Bod Péter csak annyit jegyzett meg, hogy Alvinci „Ebben fel-

[47] Erdély története. I. 532–541. o.

[48] Erdélyi Országgyűlési Emlékek. XI. 203.

[49] *Pokoly,* 1904. 9–22. o.; *Sebestyén Mihály*: Erdélyi fejedelmek. Marosvásárhely, 1993. 20–24. o.

[50] „Egy keresztien predikatortul S. T. D. P. P. az cassai nevezetes tanitohoz, Alvinczi Peter vramhoz iratott cot szep level." A vitairat a szerző által újra átdolgozva megjelent a „Kalauz" 1613-i és 1623-i kiadásainak függelékében „Egy tudakozó prédikátor nevével iratott öt levél címmel. V. ö. RMNy II. 980.

[51] *Szabó Károly* a kiadás helyéül Pozsonyt jelölte meg, melyről a későbbiekben kiderült, hogy téves, ugyanis Grazban jelent meg 1609-ben. V. ö. RMNy II. 980.

[52] V. ö. *Kiss Kálmán*: Alvinczi Péter a kassai magyar pap. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap,* 1893. 11–13., 26–28., 44–46., 60–61. o.

[53] V. ö. *Imre Sándor*: Alvinczi Péter életéből. *Protestáns Szemle,* 1898. 515–525. o.

[54] V. ö. *Nagy Géza*: Alvinczi Péter a magyar protestáns únió előharcosa. Kolozsvár, 1937.

[55] V. ö. *Révész Kálmán*: Alvinczi és a kassai magyar vértanúk; *Uő:* Bocskay István Apológiája. *Protestáns Szemle,* 1906. 304–312. o.

[56] V. ö. *Veress István*: Egy érdekes lelet a baseli egyetemi könyvtárban. *Debreceni Protestáns Lap,* 1898.

[57] V. ö. *Szlávik Mátyás*: Pázmány és ellenfeleinek polémiájából. *Protestáns Szemle,* 1893. 80–102. o.

[58] „Egy tetetes, neve vesztett Pápista embertol, S: T: D: P: P: től küldetet szines öt Levelekre rend szerint való Feleleti Alvinczi Pétertől a Kassai M. Ekklesia Lelki Pásztorától." RMK I. 414.

[59] RMNy II. 941., 977.; RMK I. 414.

darabolja és apróra aprítja a Pázmán Péter reformátusokat csúfoló és mérgesen hahotáló s mocskoló leveleit."[60] Az említett cáfolatot Pázmány szintén nem hagyhatta figyelmen kívül, s még ugyanabban az évben tizenhat részes művel válaszolt.[61]

Alvinczi Bocskai udvari prédikátora volt, magát mindvégig a kassai magyarok papjának nevezte. Mindez valószínűvé teszik, hogy döntő szerepe lehetett Kassán a „Legati et ministri ecclesiarum Hungaricarum" név alatt megírt Apologiában. Heltai János, róla írt könyvében, részletesen kifejti Alvinczi szerepét Bocskai udvarában.[62]

Összegezve a szerzőség kérdésére vonatkozó megállapításokat: az Apologiát minden valószínűség szerint Alvinczi fogalmazta, esetleg szerkesztette is, tartalmi elemeit az ő személyisége határozta meg, a felvidéki protestáns lelkészek pedig átnéztek, kiadását javasolták és feltehetően anyagilag is támogatták a megjelenését.[63]

Kik képviselték azokat a vádakat, amelyek ellen az Apologia állást foglalt?

A címben ez áll: „advesus iniqiussimas Monacho-Iesuitarum criminationes" (a jezsuita barátok alaptalan vádjai ellen). A cím csak a jezsuitákról tesz említést. Felvetődik a kérdés: miért nem említi Rudolfot és a Bécsi Udvart a vádolók között?

Előljáróban meg kell jegyeznünk, hogy a jezsuitaellenesség egyik közhelye volt a kor németországi, és annak mintájára a magyar publicisztikának is. Will-Erich Peuckert megállapítása szerint a német röplapokban a spanyol zsarnokság veszélye és a jezsuita rend működése azonos fogalomként jelent meg.[64] Ebből kiindulva megállapíthatjuk, hogy a megfogalmazott jezsuitaellenesség elsősorban nem Alvinczi gondolkodásmódjának a jellemzője, hanem inkább a nemzetközi publicisztika közhelye, amelyet az Apologia is követ. Ebből a meggondolásból és irodalmi fogásból kiindulva az Apologia nem Rudolfot, hanem a jezsuitákat tartja fő vádlóknak.[65] Mindemellett tény marad, hogy Rudolfra a jezsuiták nagy befolyással voltak.[66]

Mit védelmezett és ki ellen protestált az Apologia?

1. A legfőbb vád Bocskai és a magyar nemzet ellen az arianizmus vádja volt. „Az igazság folyását megakadályozni akarja az által, hogy Németország keresztyén fejedelmeit és az egész keresztyén világot ellenünk, mint eretnekek ellen felbujtatja azzal az

[60] RMNy II. 977. ajánlása.

[61] Alvinczi Peternek sok tetovaazo kerenghesekkel es czeghéres gyalazatokkal fel halmozott feleletinek röuijd és keresztyeni szelidséggel való megh rostalása. Iratott Pazmany Petervvl, az iesvitak rendin való legh kissebb tanitótúl. RMNy II. 986.

[62] *Heltai János:* Alvinczi Péter és a heidelbergi peregrinusok. Budapest, 1994. (a továbbiakban: *Heltai*, 1994.) 100–107. o.

[63] *Nagy Barna*: Geschichte und Bedeutung des Zweiten Helvetischen Bekenntnisses in den Osteuropäischen Ländern. In: Glauben und Bekennen. 400 Jahre Confessio Helvetica Posterior. Red. *Joachim Staedtke*. Zürich, 1966. 115. o.

[64] *Heltai*, 1994. 102. o., 44. lábjegyzet.

[65] Rudolf tömör jellemzését *H. A. L. Fisher* a következőkben foglalja össze: „Miközben a törökök a magyar határt pusztították, s Németország a zűrzavar és katasztrófa felé rohant ez a különc, felelőtlen agglegény, távol Németország zajos zsibvásárától a Prága fölött emelkedő magas várkastélyban csillagászok, kamarások és vegyészek között élte a maga életét, s amíg istállóit, könyveit, matematikai eszközeit és szeretőit nyugodtan élvezhette, a birodalom vezetésének unalmas munkáját szívesen bízta a hozzá nem értő szolgák egymást követő sorára. Ilyen uralkodó nem csendesíthette le a német nép egyre növekvő háborgását." *H. A. L. Fisher*: Európa története. Budapest, é. n. I. 508. o.

[66] Vallásosságát részletesen tárgyalja *Evans, Robert John Weston:* Rudolf II and his World. Oxford, 1973. 84–115. o.

állítással, hogy maga a *méltóságos fejedelem* is ariánus."[67] Tény, hogy az akkori egyházi és politikai viszonyok között ennél nagyobb rosszat nem is mondhattak Bocskaira és a magyarokra a külföldi protestánsok előtt.[68]

Az Apologia kemény kifejezéssel „blasphemum ac putium Arianorum dogma" (káromló és utálatos ariánus dogma) néven nevezi a tant,[69] és igazolni akarja, hogy Bocskai és hívei elismerik az egyetemes keresztyén hitvallás tételeit és a Szentháromságot imádják. A Credo szövegét a szereztetési formula szövegével zárja, amely előírja, hogy a keresztyén világban az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek nevében keresztelnek. Ezt követi a határozott ítélet az ariánizmus felett: „ennélfogva ismét szentül állítjuk, hogy a heretikusoknak, Ariusnak, Servetnek, Samosatenusnak, Stankarusnak tanításával és tévedésével semmilyen közösséget nem vállalunk."[70]

Pázmány Péter visszautasítja a jezsuiták bűnösségét a váddal kapcsolatosan: „A jezsuita barátok azt hírdetik, hogy Bocskai áriánus volt ... miért nem nevezik meg, ki hírdette, hol? Mikor? Kinek? Soha nem is hallottam, hogy vélekedés lött volna a Bocskay áriánizmusáról."[71]

E kérdés valóban fontos, mert az Apologia olyasmit szeretett volna igazolni, amiről szerzőjének nem volt ismerete. Arról, hogy a jezsuita barátok mikor és hol hirdették Bocskairól a fentieket, valóban nincs adatunk, mint említettük a jezsuiták „fiktív" vádlókként szerepelnek.

Az arianizmus elleni állásfoglalást harcias gondolattal, egyfajta fogadalomtétellel zárja az Apologia: „A legkeresztyénibb fejedelem segítségével ez a káromlás rövid időn belül felszámolódik és megsemmisíttetik, mihelyt megszünnek azok a csapások és háborús zűrzavarok, amelyek most minket terhelnek."[72] Ez a mondat ígéretként szolgált a nyugati udvarok számára, és mintegy megnyugtatásul, hogy az arianizmus tana nem juthat el hozzájuk.

2. A Bocskait ért másik vád így hangzott: „nunc insurrexisset, qua ut pulsis ex toto regno Catholocis" (most azért lázadt fel, hogy az egész országból kiűzze a katolikusokat.)

A kérdésben Pázmány véleménye és felelete a legilletékesebb. Arra a vádra, hogy Bocskai ki szeretné irtani a katolikusokat, nem is felel. Válasza konkrét: „hazugság az,

[67] „cursum veritatis impedire fatagit Christianos Germaniae Principes uniuerumque orbem christianum in nos tanquam Haereticos concitando, hoc maxime nomine, quod ipse PRINCIPES ILLUSTRISSIMUS Arianus esset" Apologia et protestatio... Bartphae, 1608. 2. o.

[68] A tan első terjesztője Arcios (Arius) volt Kr. u. 250–336 között. Arius tanítása az idők folyamán több változáson ment át. Nyugaton megmaradt az eredeti formájában, keleten szemiariánus formában kompromisszumot kötött az ortodoxiával. A keresztyénségen belüli első heretikusnak tartott tanítás és szakadás képviselője volt e tan. Arius Libiában született, Anthiókiában tanult és Alexandriában tanított. 319 körül kezdte hirdetni, hogy a Szentháromság doktrináját nem fogadja el, a Fiú nem egyenlő és nem egylényegű az Atyával. A 320-ban tartott alexandriai zsinat és a 325-ös niceai zsinat elítélte a tanítást és Ariust száműzték Alexandriából. 334-ben visszahívták, ahonnan Konstantinápolyba ment és ott halt meg 336-ban. *Adolf Martin, Ritter*: Arius. In. *Martin, Greschat*: Gestalten der Kirchengeschichte. I. Stuttgart, 1984. 215–224. o.; *Carl, Andersen – Adolf Martin, Ritter*: Geschichte des Christentums. I/1. Berlin, 1993. 72–74. o.; *Kurt, Aland*: Geschichte des Christenheit. I. Gütersloh, 1980. 182–200. o.

[69] Apologia, 2. o.

[70] „Detestamuritaque omnia Hereticorum, Arii, Serveti, Samosateni, Stanchiari et aliorum domata et errores nullamque unquam cum illis nos communionem habere velle, sancte affirmamus." Apologia, 3. o.

[71] *PázmányPéter*: Összes művei. Válogatta, a szöveget gondozta és a jegyzeteket írta Tarnócz Márton. Budapest, 1983. (a továbbiakban: *Pázmány*) II. 585. o. Pázmány múlt időben beszél Bocskayról, ami azt igazolja, hogy a fejedelem halála utáni időben írta válaszát.

[72] „Principe isto Christianissimo superstite, brevitollendam hanc blasphemiam speremus, sedatis aliquantulum his quibus nunc undique premimur calamitatibus bellicis." Apologia, 6. o.

hogy kevesen vannak Magyarországon a Római religión és hogy azok is titkon házakban és nem szentegyházakban gyakorolják az ő hiteknek rendtartását ... Nagy dolog bizony hogy ti. nálatok nincs székesegyházuk, mert elvontátok tölük ... és az calvinistákhoz képest sokaknak monhattyuk az catholikusokat, mert Magyarországba, ha az lutheristа atyafiak közül kiválogattyuk a calvinistákat, nincsenek annyian, mint ök gondollyák."

Pázmány a kérdéssel kapcsolatosan felsorolja a nagyobb katolikus városokat: Nagyszombat, Sopron, Fülek, Szécsény, Gyöngyös. Barca János adata szerint: „Bocskay felkelésekor Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban 14 katolikus érsek és püspök alatt legfeljebb 300 áldozár lehetett."[73] Pokoly József véleménye szerint a XVII. század első évtizedében Erdélyben a református anyaegyházak száma 400 volt, ez azonban csak feltételezés, mert a kérdés eldöntéséhez ő sem rendelkezett pontos adatokkal.[74] Általában véve meg kell vallanunk, hogy a három részre szakadt ország erre vonatkozó adatait nem ismerjük.

3. A fenti kérdéshez fűződik az Apologia megállapítása, hogy 39 évvel azelőtt magyar területen minden magyar egyház aláírta a kálvini irányú Debreceni Hitvallást. A vitázók – főleg Pázmány – a „Hungaricae omnes Ecclesiae Helveticae Confessioni subscripserunt"[75] kifejezést kárhoztatták. Személyes és egyben támadó Pázmány hangja: „cigányság az, hogy a magyarok minnyájan bevötték az Helvécziai Confessiot ... Hát én bizonynyal tudom, hogy Magyarországnak ezred része sem tugygya mi légyen az Helvécziai Confessio, melynek híre nem volt az Bocskay idejébe is, csak Thököly Sebestyén eszeskedése lön, hogy az Helvéciai Confessiorul emlékezést tönek az bécsi végzésbe."[76]

A kérdéssel kapcsolatosan tényként állíthatjuk, hogy 39 évvel azelőtt, az 1567. február 24–26. közötti alkotmányozó zsinaton valóban megjelentek a Tisza környéke, a Partiumnak és a Felvidék egyházmegyéiből, 17 esperességből a lelkészek.[77] Ezen fogadták el Kálvin Kátéját, és a Debrecen–Egervölgyi hitvallást, illetve genfi mintára aláírták a következő évtizedekre meghatározó törvényeket és a Debreceni hitvallást. (Ennek a hitvallásnak az antitrinitáriusokkal szembeni állásfoglalására a későbbiekben még visszatérünk.) Azt azonban, hogy ezek az összegyűlt lelkészek jelentették volna az Apologia által említett „omnes Ecclesiae"-t, azaz az összes gyülekezetet, nem állíthatjuk. Látnunk kell, az Apologia siet is hozzátenni, hogy kivéve a lutheránus és katolikus helyeket. Amennyire túlzó tehát az Apologia megállapítása az „összes gyülekezet" tekintetében, éppoly túlzó Pázmány állítása is abban, hogy Bocskai előtt egy ezreléknyi lett volna a helvét irány híveinek száma.

Hivatkoznunk kell a „cuius regio" elvére és annak alapján ítélhetjük meg a magyar főurak vallási helyzetét. Hányan voltak akik protestáns, főleg református hitre tértek és hányan voltak, akik – főleg Pázmány hatására – ismét visszatértek a római egyház kebelébe?[78] Egerváry Ödön a XVII. század elején 135 protestáns hitre tért nemes családot

[73] *Barcsa János*: A Tiszántúli Ev.Ref. Egyházkerület története. Debrecen, 1908. 18. o.

[74] *Pokoly*, 1904. 30. o.

[75] Az 1567-es debreceni zsinaton írták alá a valószínűleg Méliusz Juhász Péter által szerkesztett hitvallást, amelynek a latin változatában 12, magyar változatában 14 pont szerepel. V. ö. RMNy I. 228., 229.

[76] *Pázmány*, Az öt szép levél, negyedik levél.

[77] *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Budapest, 1881. (a továbbiakban: *Kiss Áron*, 1881.) 465–561. o. Részletesen közli mind a két nyelven megfogalmazott hitvallást.

[78] Az adatokat és neveket közli *Lányi Károly*: Magyar egyháztörténet. Esztergom, 1866. 175–176 o.; *Sík Sándor*: Pázmány az író és az ember. Budapest, 1942. 72–84. o.

említ.[79] Az Apologia mindenesetre megerősíti azt a tényt, hogy a protestantizmus és azon belül a kálvinizmus rohamos terjedésnek indult a XVII. század elején.

4. Az Apologia a kálvini és lutheri irányzat közötti jó viszonyról tesz említést.

Szükségesnek látjuk e megállapítás bővebb kifejtését és a kor szelleme szerinti fontosságának bemutatását. A kálvini és a lutheri irányzat egymáshoz való közeledésének kísérletei a reformáció korától ismertek.[80] Az irenizmus mozgalma a két felekezett közötti kiegyezést, egyezséget tűzte ki célul.[81] Megalapítójának és vezéralakjának David Pareust tartják,[82] aki előbb az Ó- majd az Újszövetség professzoraként működött. Pareus egyik elmélete az volt, hogy a két felekezet közötti egységet egy szinkretikus úrvacsorai formula elfogadtatásával lehetne megteremteni. Pareus tanítását azonban saját kora egyházi és politikai viszonyainak tükrében kell szemlélnünk: gondolkodása a harmincéves háború katonai csoportosulásainak kialakulásával párhuzamosan szilárdult meg. A mozgalom csúcspontját 1606 és 1620 között, az európai protestáns szövetség kibontakozása idején érte el. A későbbi megnyilvánulásokból és irenikus iratokból megállapíthatjuk, hogy a protestáns „irenicum" csak befelé tekinthető türelmesnek, követői gyakran voltak türelmetlen, erőszakos valláspolitikai intézkedések kezdeményezői. Az irenizmus, akarva-akaratlanul, szoros összefüggésben állt a politikai szituációval.[83]

Az Apologia szerzője, Alvinczi Péter, heidelbergi tanulmányai alatt jó kapcsolatba került Pareussal, akinek tanítását szimpátiával kísérte. Hazatérte után is levelezésben maradtak,[84] és Pareus jól ismerte Alvinczi Bocskai melletti és kassai tevékenységének jelentőségét.[85] Mestere hatására Alvinczit tekinthetjük a magyarországi irenizmus egyik legkiemelkedőbb képviselőjének. Annak ellenére, hogy illúziónak tűnt, Alvinczi a protestáns egységet szorgalmazta, és az egész rendiség királyi hatalommal szembeni, egységes ideológiájává kívánta tenni.

Heltai János megállapítása szerint az Apologia az első olyan magyarországi irat, amely kifejletlen formában ugyan, de tudatosan képviseli az irenizmus eszméit. Gondolati újdonsága, hogy egységesnek látja a magyarországi protestantizmust.[86] Az Apologia megállapítja, hogy a magyarok túlnyomó részben helvét hitvallásúak, és csak néhány szabad

[79] *Egerváry Ödön*: A protestantizmus élethalálharca. H. n., é. n. 9. o.

[80] A reformációt a vezető személyiségek kisebb-nagyobb véleménykülönbségei ellenére is az egységre való törekvés jellemezte. Luther és Kálvin műveiket csak pillanatnyi értékűnek tartották, későbbi feladatnak egy egységesítő dogmarendszer kidolgozását tekintették. Az 1555-ös augsburgi vallásbéke pedig azt akarta elérni, hogy a nyugati keresztyénségben ne legyen több szakadás, a már meglevő katolikus-protestáns szakadás ne tagolódjék, a vitatkozó protestánsok tovább ne osztódjanak.

[81] V. ö. *Heltai*, 1994. 50–65. o.; *Leube, Hans*: Kalvinismus und Luthertum im Zeitalter der Orthodoxie. Hildesheim, 1972.; *Wilhelm, Holtmann*: Die pfälzische Irenik im Zeitalter der Gegenreformation, Innaugural-Dissertation, Göttingen, 1960.; *Gottfried, Bender*: Die Irenik Martin Bucers in ihren Anfängen (1523–1528), Hildesheim 1975.; *Christoph, Böttigheimer:* Zwischen Polemik und Irenik, Münster, 1996.; Von der Oekumenik zur Irenik. In Memoriam Wolfgang Philipp des Begründers der wissenschaftlichen Irenik. Red. *Axel Hilmar Swinne*, Marburg, 1969.; Irenik und Antikonfessionalismus im 17. und 18. Jahrhundert. Red. *Harm, Klueting*, 2003, Hildesheim.

[82] *Vásárhelyi*, 1985. 26–28. o.; *Heltai,* 1994. 65–73. o.; *Günther, Brinkmann*: Die Irenik des David Pareus. Hildesheim, 1972.

[83] *Barcza József*: A vallási türelem elvi alapjai a XVII. század magyar protestáns teológiájában. *Theológiai Szemle,* 1978. 282–291. o.; *Vásárhelyi*, 1985. 26–28. o.

[84] V. ö. *Heltai*, 1994. 74–78. o.

[85] *Heltai*, 1994. 84. o.

[86] A Debreceni Rövid Hitvallás aláírói az „összvegyűlt keresztyén prédikátorok" nem tettek különbséget a Kálvint, illetve Luthert követők között.

város nevezi magát ágostai hitvallásunak, akikkel „permanente concordia et charitate christiana sunt" (azaz „fennáll a békesség és a keresztyéni szeretet").[87]

Pázmány visszautasítja ezt a megállapítást, mondván: „nincs egyesség a kálvinisták és lutheránusok között bizonyság Grawer Albert kassai iskola mesternek Bártfán kiadott könyve Kálvin ellen,[88] valamint Conrad Schlösselburg Kálvin elleni könyve."[89] Ebben teljesen igazat kell adnunk Pázmánynak, mert valóban, Grawer és más kálvinista és lutheránus írók ez időben – és később is – csúfosan veszekedtek egymással, ám az egyes hitviták ténye nem akadályozta meg Alvinczit, hogy az Apologiában mégis a két felekezet közötti jó viszonyt emelje ki és az Apologia aláíróit sem abban, hogy ne úgy tüntessék fel magukat mint a „Legati & Ministri Ecclesiarum Hungaricarum," azaz a magyar egyházak követei és lelkészei.

4. Az Apologia a felvidéki és észak-magyarországi lelkészek Kassán összegyűlt közösségének a műve, azaz a három részre szakadt Magyarország egy darabjáé. Megállapításai nem vonatkoznak Erdélyre, amelyről sajátosan fogalmaz: „Transylvania quae distincta et diversa est regio." Ez nem minősítés, csupán megállapítás: a magyar haza török megszállás alatt van, a Felvidék Rudolf császár fennhatósága alatt áll, Erdély önálló fejedelemség; ezt érzékelteti, amikor megállapítja, „Erdélyben fennmaradt némely maradványa annak a kovásznak, amelyet Blandrata György és Dávid Ferenc kezdeményeztek." A kulcsfogalmak a mondatban: „némi maradvány" (paucis reliquias) és „kevés helyen" (paucis locis). A korabeli kritika mindkét megállapítást tagadja. Leghatározottabban Pázmány Péter érvel ellene: „Hazugság az, hogy Erdélybe is csak kevesen vannak az áriánusok. Aki Erdélyt látta bizonnyal tuggya, hogy csak Kolozsvárba, Désen, Tordán, Enyeden annyi áriánus volt, hogy csak az Isten számlálgatta meg." Pázmány kijelentését, hogy csak Isten által megszámlálható sokasága *volt* az antitrinitáriusok száma Erdélyben, Kanyaró Ferenc is gyakran idézi,. A múlt időt jelentő *„volt"* igét ki kell emelnünk.[90] E kérdésben az „Öt szép levél" írásakor Pázmánynak nem állhattak rendelkezésére pontos adatok. Figyelnünk kell arra a tényre, hogy abban a korszakban vagyunk, amikor Bethlen Gábor 1615-ben kiadta rendeletét, mely szerint a templomot annak kell adni, aki a „maior pars," a „nagyobb rész" számarányát bírja. Bethlen aligha rendelkezik így, ha nem biztos benne, hogy saját református egyháza előnyös helyzetbe kerül! Az Apologia egyszerűen hangsúlyozni kívánta, hogy magyar területen többé nem befolyásos tényező az antitrinitárius egyház[91] – és, politikai röpirat lévén, nem húzódozott a túlzásoktól.

5. Az Apologia nem csak az arianizmus vádja ellen tiltakozott, hanem szándékai szerint azt akarta elérni, hogy „a keresztyének meggyőződjenek arról, hogy alaptalan

[87] Apologia, 6. o.

[88] Grawer Albert kassai tanítóról pedig tudjuk, hogy 5 művet is megjelentetett Kálvinról, és írásában még az akkori hitviták hangnemhez képest is durván támadta meg a kriptokálvinista Sebastian Ambrosiust. V. ö. Bellvm Ioannis Calvini et Iesv Christi Nayareni Dei et hominis. Hoc est Anthithesis doctrinae Calviniorvm et Christi, in qua horrendissimae blaspemiae Calviniorum in quatuor praecipue articulis de persona Christi, coena Domini, baptismo et praedestinatione ... diluuntur. Autore m. *Alberto Grawero*, scholae Cassoviensis rectore. Bartphae, 1597. RMNy I. 790.

[89] *Pázmány*, 4. levél. Schlüsselburg Konrad (1543–1619) rostocki professzor volt, majd antwerpeni lelkész és szuperintendens. A szigorú és ortodox lutheri irányzathoz tartozott, amely elhatárolta magát a melanchtoni irányzattól. Éles, polemikus támadásaiért többször kellett változtatnia szolgálati helyét V. ö. Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Tübingen, 1957. Harmadik kiadás, V. k. 1449–1450. o.

[90] *Kanyaró Ferenc*: Unitárius történetírás, 215. o.

[91] *Balázs Mihály*: Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén. Budapest, 1988. 190–213. o. Részletesen tárgyalja a vallási tolerancia kérdését az unitáriusokkal szemben.; V. ö. *Juhász András*: Ökumenikus törekvések az erdélyi református egyház 16. és 17. századi történetében. Kolozsvár, 1994.

a jezsuiták rágalma, akik azt hazudják, hogy nálunk judaizmus, mohamedanizmus és más hamis dogmák és istentelen erettnekségek uralkodnak."[92] Nincs tudomásunk arról, hogy ennek az állításnak valamilyen visszhangja lett volna. Pázmány legalábbis annyira képtelennek tartotta, hogy egyáltalán nem is reflektált rá.

Összegzésként tehát, az Apologia szerzői röpiratukban röviden summázták a trinitárius tan lényegét és hitvallásukként védték is azt. Ezt az állítólagos jezsuita vádak cáfolataként született „bizonyságtételt" az Apostoli Hitvallás, a Biblia, valamint a keresztség szereztetési igéje alapján fogalmazták meg. Alvinczi és társai szem előtt tartották a precedens értékű és analóg helyzetben keletkezett Debreceni Rövid Hitvallást, amelyről írásukban említést is tettek –erre a fentiekben már utaltunk.[93]

Fontos e párhuzam kiemelése, annál is inkább, mivel az 1560-as években az antitrinitarizmus már veszélyeztette a magyar, és főleg az erdélyi kálvini, illetve lutheri irányt. Kivált Erdély területén folyt ádáz harc az unitáriusok ellen, az ottani viták fergetegét a szakirodalom bőven tárgyalja.[94] A királyi Magyarország területe sem volt mentes a tanok terjedésétől, a kálvini-lutheri irány képviselői ott is felléptek az antitrinitáriusok ellen. Ismeretes többek között Méliusznak a Debrecenben és környékén unitárius tanokat hirdető Arany Tamás ellen írt műve.[95] Az unitarizmus hódítása Erdélyben odáig jutott, hogy az egyházi vezető szerepben lévő Dávid Ferenc és Giorgio Blandrata befolyása alatt 1566-ban a Heidelbergi Káté fordítása is antitrinitarius szemléletben készült el[96] és úgy is adták ki Kolozsvárt.[97] Mintegy ennek ellensúlyozásaként fogalmazták meg és írták alá az 1567-es debreceni zsinaton a Hitvallást, figyelmeztetésként, hogy az unitáriusok iránti addigi engedékenységet azontúl harcias ellenlépésekre váltják. A szakirodalom elfogadja, hogy a hitvallás és az egyházi törvények (Articoli maiores)[98] nagy mértékben Méliusz Juhász Péter művei.[99]

Alvinciék nem véletlenül hivatkoztak éppen erre az üzenet értékű Hitvallásra: az unitarizmus vádja ellenére az Apologia szerzői mindvégig megtartották az 1567-ben megfogalmazott szentháromság-hitet.

Az 1567-es zsinati hitvallás a Debreceni Rövid Hitvallás címen vált ismertté a szakirodalomban.[100] A Hitvallás kollektív jellegét a cím is megerősíti: „A Debrecenbe összvegyűlt keresztyén Prédikátoroknak igaz és szent írás szerént való vallások."[101] A „keresztyén prédikátorok" kifejezés a protestáns egyetemességre utal, azokra akik éle-

[92] „Omnes Christiani agnoscerent ut indignam Iesuitarum criminationem ac calumnaim falsam esse qui Iudaismum, Mohamedansmum et alia falsa dogmata apud nos vigere nugantur."Apologia, 6. o.

[93] RMNy I. 228. ajánlása, RMNy I. 229. ajánlása.

[94] V. ö. A legjelentősebbeket soroljuk fel: *Bak Zsuzsanna*: Károli Gáspár élete és munkássága. Debrecen, 1993.; *Bíró Sándor – Bucsay Mihály*: A magyar református egyház története. Budapest, 1949.; *Bucsay Mihály*: A reformátorok úrvacsoravitái. Sárospatak–Budapest, 1942.; *Botta István*: Mélius Péter ifjúsága. Budapest, 1978. *Buzogány Dezső*: Melanchton úrvacsoratana levelei alapján. Budapest–Debrecen, 1999.; *Juhász István*: Hit és türelem. Kolozsvár 1996.

[95] RMNy I. 181. ajánlása.

[96] *Juhász István*: A Heidelbergi Káté XVI-XVIII. századi erdélyi kiadásai. In: Hitvallás és türelem. Tanulmányok az Erdélyi Református Egyház és teológia 1542–1792 közötti történetéből. Kolozsvár, 1996. 41–57. o.

[97] RMNy I. 215. ajánlása.

[98] RMNy I. 226. ajánlása.

[99] *Révész Imre* egyértelműen Méliuszt nevezi meg szerzőnek: Egyháztörténet. Budapest, 1993. 123–124.

[100] *Kiss Áron*, 1881. 459. o.; l. a 74. jegyzetet.

[101] *Kiss Áron*, 1881. 520. o.

sen elhatárolják magukat a tévtanításoktól és magukat az igaz keresztyéni vallás követőinek tartják. Itt érdemes megjegyeznünk, hogy a zsinat végén a tagok az 1566-ban Zürichben kiadott helvét hitvallást is elfogadták,[102] amely arra mutat, hogy a jelenlevők egyértelműen a kálvini irányhoz tartoztak.

A latin változat címe viszont teljesebb. Arra is utal, hogy kik ellenében fogalmazódott meg a Hitvallás: „A február 24-re Debrecenbe összehívott zsinat hitvallásának és végzéseinek summája, amelyben Szabelliusnak és Szervétusnak, Ariusnak, Fontinusnak, a manikheusoknak eretnekségei és Stankarusnak s az Antikrisztus szennyeit védő pszükhomakaristáknak hamis hittételei Istennek legtisztább igéiből megcáfolva és kárhoztatva vannak."[103] Ebből következik, hogy a zsinat tagjai elsősorban az eretnekek, illetve az antitrinitarizmus hívei ellen léptek fel apologetikus jellegű hitvallásukkal. Hangsúlyoznunk kell ehelyt, hogy a Hitvallást a zsinat tagjai II. Jánosnak, Magyarország és Erdély királyának ajánlották, akinek az unitarizmus iránti érdeklődése közismert volt.[104] Az 1606-as Bocskai-Apologia viszont, címzés és ajánlás nélkül, a protestáns külföldnek szólt.

Az említett Hitvallás, az unitárius tanítás egyes tételét állítva ellenpéldának, tézis-antitézis formájában íródott; összesen 14 tételéből 5 foglalkozik a Szentháromsággal és Krisztus istenségével, mintha a szentháromságtan védelmét szeretné megerősíteni („1. Az egy való istenségről. 2. A szent háromságról. 3. A christus való istenségéről es hogy öröktül fogua született istennec fia. 4. Az Szentlélec valo es egyenlú és imádandó istenségről. 5. A közbenjáróról."[105]) és külön fejezetet szentel a Szervét-követők tanításának megcáfolására. A Szentháromság melletti érveket nyolc fejezet tárgyalja, és akárcsak később, az Apologiában, az állításokat az Apostoli Hitvallásból és a Szentírás különböző helyeiről való idézetek támasztják alá.[106] Az érvek felsorakoztatásából is kiderül, hogy az unitáriusokkal való vita már régebbi keletű: „A Szentháromságról felséges II. János fejedelemhez írt védbeszédünkben több ezerszer bebizonyítottuk."[107]

Alvinczi ék 1606-ban nem véletlenszerűen hivatkoztak a Debreceni Hitvallásra, ezzel is kiemelve annak zsinórmérték jellegét. A Szentháromságról való bizonyságtétel mindkét esetben az unitarizmus elleni védekezés során fogalmazódott meg.

Az Apologia utolsó sorai emelkedett hangúak: „... ismerjenek el bennünket a Krisztusban testvéreiknek, szeressenek minket és ügyünket ... védelmezzék, hogy így mindnyájan érezzék, hogy mi, bár testileg igen távol vagyunk egymástól, egyek vagyunk a Krisztusban."[108] E befejezés hangsúlyos utalás az Apologia politikai céljára: a „bár testileg igen távol vagyunk" kifejezés a nyugati protestánsokra történt utalás, éppen akiknek megértésére és segítségére a védirat apellált. A protestáns német fejedelmek állásfoglalása a katolikus császárral és a birodalmi rendekkel szemben meghatározó

[102] RMNy I. 226.

[103] Az összevetéshez a *Kiss Áron* által lefordított verziót használom, annál is inkább mert az teljesebb és tudományosabb modorban íródott, mint a magyar. A két verzió között a különbség, hogy míg a magyarban 14, addig a latin formában 12 tétel szerepel. *Kiss Áron*, 1881. 465–519. o.

[104] *Kiss Áron*, 1881. 466. o.

[105] RMNy I. 229. ajánlása.

[106] *Kiss Áron*, 1881. 486–500. o.

[107] Uo. 498. o.

[108] Apologia, 7. o.

volt a magyar nemzet számára. Alvinciék a jezsuiták említése által lényegében egy, a katolikus Habsburgok vezette ellenséges államrend ellen foglaltak állást.

Az Apologiában felfedezhető irenizmus sajátos magyar vonatkozása, hogy az arianizmus vádját a magyar „névre", a magyar nemzet egészére kiterjeszti, s a felekezeti és egyéni sérelmeket nemzeti értékűvé teszi.

Az Apologia röpirat volt, amely nem kért konkrétan segítséget. Kérdéseket akart tisztázni, amelynek bizonnyal megvoltak a következményei.

KOVÁCS SÁNDOR IVÁN

BENDA KÁLMÁN „BOCSKAIJA" ÉS A BOCSKAI-KULTUSZ

Benda Kálmán a legkiválóbb magyar történészek közül való. Szekfű Gyula tanítványa volt, s akárcsak mestere, tiszta magyarsággal, képszerűen, választékos nyelvi ízléssel írt. A Partiumban, a Részeken, Erdély keleti kapujában, Váradon született 1913. november 27-én. A család a marczinfalvi előnevet viselte, Husztról költöztek Váradra. Édesapja Benda Jenő ügyvéd, újságíró, író volt: a *Pesti Hírlap* tekintélyes munkatársa. Benda Kálmán történelem-földrajz szakot végzett a Pázmány Péter Tudományegyetemen. 1937–38-ban egy szemesztert, állami ösztöndíjasként, Párizsban hallgatott. Visszatérve ingyenes gyakornok a pesti egyetemen. Első tanulmányát a Bécsi Magyar Történeti Intézet Évkönyve közölte (A keresztény közösség, a török birodalom és a magyarság, 1936). Doktori disszertációja (A magyar nemzeti hivatástudat története) 1937-ben jelent meg. Az értekezés Szekfű Gyulánál készült. Nála jobb historikust és tanárt nem adhatott volna a sors a pályakezdő tanítványnak.

Benda Bocskaija „az ember" Bocskai tanulmányozása. A kifejezést és a célkitűzést Szekfűtől veszi: „Bocskai Istvánról mind a mai napig nem írtak semmilyen életrajzot sem. Valóban, igaza van Szekfű Gyulának, »a hálás utódok Bocskai alkotásainak szemléletével megelégedve, elfelejtették az embert tanulmányozni.«" Benda szerint Szekfű „jellemképet" adott Bocskairól; az pedig, hogy „tetteinek hajtóereje a politikum, az állam érdeke volt", Károlyi Árpád felismerése. Károlyinak Szekfű volt jó utódja, a Szekfű-utód pedig Benda, akinek pályáját azonban megtörték az idők. Már 1945-ben egyetemi magántanár, de csak az 1990-es években akadémikus és rektora a Károlyi Gáspár Református Egyetemnek.

*

Benda pőrén és igazul láttatja Bocskait: „Egyetemre, külföldi utazásra, magasabb tanulmányokra nem ment sehová." Nem nyújtott be téziseket, nem disszertált: „az dolgot ő magát nézte", az adott helyzet hathatós megoldását döntötte el, s többet győzött, mint hibázott. Amikor meg kellett semmisítenie ellenfeleit, bárddal, karddal, bitóval követte Machiavelli tanácsát.

„Másnap hajnalban Bocskai jelent meg a foglyoknál, hogy tudtul adja a halálos ítéletet: »imhol tenta papiros, ha mit akartok, írjatok«. Azután még aznap megindultak a kivégzések. Kendi Sándort harmadmagával Kolozsvár piacterén fejezte le a cigány bakó, s kettő kivételével néhány napon belül a többieket is megfojtották, lefejezték vagy felakasztották. Kihallgatásról, ítélethozatalról szó sem volt.

Soha ennél radikálisabban ellenzéki pártot még nem semmisítettek meg. Az erdélyi törökpárt megszűnt, s bár a nemesség nagy része titokban a szultán barátságával rokonszenvezett, véleményét többé nem merte kimondani. [...]

A kivégzések előidézésében Bocskai részvétele tagadhatatlan. Talán helyes nyomon járt az egykorú erdélyi közvélemény, amelyik őt tekintette az értelmi szerzőnek. A kivégzésekkel nemcsak az ellenzék semmisült meg, amelyik a nyugati politika sikerét gán-

csolta volna, hanem Bocskai személyes ellenfelei, előrejutásának meggátlói is eltűntek. Megnyílt számára az út, most már senki sem volt előtte, vagy ellene.

Erkölcsi szempontból Bocskai tettét súlyosan el kell ítélnünk, ahogy történetírásunk el is ítélte mindig. De tisztában kell lennünk azzal, hogy ha helyesen akarunk bíráskodni, nem szabad csak erkölcsi szempontból ítélkeznünk. Bocskai se nem erkölcsi, se nem érzelmi alapon nézte a világ folyását, látása a politikusé volt, s csak politikai szempontból mérte le a dolgok horderejét. A politikában ekkor még Európa-szerte ismeretlen az emberi élet megbecsülése, ő pedig annyira hitt politikája helyességében, annyira csak a célhoz vezető utat nézte, hogy erkölcsi gátlások egy pillanatra sem ébredtek benne. Hogy eljárása hatalmi, politikai szempontból radikálisan megoldotta a kérdést, ezt el kell ismernünk. Bocskai szeme előtt az állam volt, s ennek érdekében bármikor, bárkit kész volt feláldozni, ha keresztezte útját. Nem vérszomjúságból, nem mintha erkölcstelen lett volna, nem is személyi érzelmekből, □ hanem mert hatalmi és politikai tényezők, az állam érdeke így kívánta."

Bocskai tehát „hajszálnyira Machiavelli tanításához igazodott [...]. Machiavelli útján találjuk meg Bocskai helyét az európai fejlődésben is azok között a nyugat-európai nagy államférfiak között, akik annakidején ugyanolyan kíméletlenül törtek céljuk elérésére, a nemzeti állam kialakítására. A nyugathoz csatolt magyar nemzet államának kérlelhetetlen végrehajtója volt a váradi kapitány is, amikor az állam érdekében nem kímélte a legelőkelőbb családok vérét sem."

A „másik" Bocskai a *szabadságharc* Bocskaija. Kétévi „tisztességes" prágai „fogság" után Bocskai Biharba vonult vissza és töprengései rávezették az igazságra: „Erdély nem maradhat a császár hűségén." Nagykereki vára „körül, Kölesér romjai között éppen ott tanyázott vagy háromszáz hajdú, a hosszú török harcok, meg főként a tizenöt éves háború hontalanná vált magyarságának egy kicsi töredéke." Bocskai ezt a fosztogató, rémületet keltő „hordát" fogadta fel, és betörte őket. Ahogy Benda írja: „Sikerült bennük fölébresztenie a szunnyadó magyar érzést, a nemzeti és vallási szolidaritást a magyar fajta kipusztítására és a kálvinista vallás elnyomására induló idegen zsoldosok ellen, s amikor megcsillogtatta az évtizedek óta bitangul kódorgók előtt a békés letelepedés, a földszerzés lehetőségét, egyszerre megnyerte őket, s mellé szegődtek, »magok nemzetinek hóhéri nem akarván lenni«. Velük szállatta meg a Berettyó, az Ér gázlóit, meg a fontos átkelőhelyet: Székelyhid községet." Az Álmosd–diószegi csatában 1604. október 13-án a lovas–puskás hajdúk diadalmasan helytálltak: megfutamították Johannes Pezzen császári tábornok seregét. A Tiszántúl és a Partium Bocskai kezére került. Még triumfust is tartott: „felszaporodott hajdúinak élén bevonult Debrecenbe, maga előtt hordoztatva a császári zászlókat, első győzelmének hírdetőit". Benda szép szavaival: Bocskai azokba is reményt öntött, „akik már semmiben nem hittek, visszaadta nemcsak seregének, de az egész tiszántúli magyarságnak az önbizalmat". A Szepesség és Kassa is meghódolt a hajdúk előtt. Bocskai ekkor már „erdélyi fejedelemnek nevezte magát – a bujdosók választották azzá Bethlen Gábor vezetésével".

A Benda-könyvnek ez a második része sodróbb, mint A kezdő évek, a Harc a török ellen és A császár hűségén. Erre a három fejezetre még kettő következik: A szabadságharc és A bécsi béke. Szabadságharcnak 1848–49 és 1956 eseményeit szoktuk nevezni. Benda Bocskai küzdelmeire is alkalmazza. A „békés letelepedés, a földszerzés lehetősége" nem ámítás volt, hanem igazság. Bocskai letelepítette, és nemesi privilégiumokkal ruházta fel hajdúit. Hajdú és Bihar megye (Hajdú-Bihar) a hajdúkról nevezi így magát; ezen a szép

lankás tájon tucatnyi falu és város viseli a Hajdú előnevet. A hajdú kíméletlen és műveletlen népség volt: Luther híres zsoltárát (*Erős várunk nekünk az Isten*) „virágének"-nek hitte, de a hajdú név „megint szép lett"! A valahai marhahajcsárok, ez a „harcedzett, de kétes morális értékű tömeg, amikor valami nagy és emberi célt kapott – és ezt Bocskai kínálta a haza és a vallás megvédése jelszavával –, felnőtt, hozzánemesedett a feladathoz". Negyven év múltával Újváry Zsuzsanna követi és folytatja így Benda Kálmánt („Nagy két császár birodalmi között", 1984). 1975-ben idéztem már Debreceni Szappanos János egykori versét, amelyben úgy közelíti Bocskait református hajdúihoz, hogy a fejedelmet is „kis helyből" származtatja:

Nem kell irigykedni,
Farkas szemmel nézni
Senkinek ez dologra,
Bihar vármegyéből
Hogy te *ez kis helyből*
Származtál oltalmunkra:
Krisztus is jászolból
És kis Názáretből
Jütt világ váltságára.

Ez a Bihar megyei *kis hely*: Kismarja, ahol a verselő szerint „Stephanus Bochkay de Kis Maria", kismarjai Bocskai István született. Igazából nem itt, hanem Kolozsvárott jött világra. A Kismarjára azonban minden bihari hajdú felkapta a fejét, hiszen Marját és Kerekit nem hitték „virágéneknek". A kis hely propagandaértéke több, mint ha Szappanos Kolozsvárét hangoztatta volna.

Azok a „kis helyek", ahol Bocskai 9300 megnemesített hajdúja fedélre lelt: Kálló, Nánás, Dorog, Varjas, Hadház, Vámospércs, Sima és Vid. Felért ez egy új honfoglalással: „A magyar történelemben Bocskai hajtotta végre az egyetlen olyan tervszerű telepítést, amelynek során a háború alatt elpusztult vidékre tudatosan és nagy létszámban magyar etnikum került. [...] A történelem megmutatta, hogy Bocskai [...] maradandót alkotott: az ország szívében egy tömbben letelepített magyarság utódai ma is ott élnek a róluk elnevezett vidéken."

Újváry Zsuzsannát idéztem, aki a mester iránti tiszteletből itt Benda Kálmán könyvét követi. Benda így ír: „Bocskai a nagy és nehéz problémát a hajdúk letelepítésével oldotta meg. A mai Hajdúságban meg Bihar északi részén, többnyire a maga birtokain Szalontától elkezdve Böszörményig, Kálló, Dorog, Nánás, Hadház, Vámos, Pércs, Sima és Vid határában, majd külön oklevéllel a lovas hajdúkat Szoboszlón, tízezer hajdú vitézét kötötte röghöz, a töröktől már elpusztított területen. [...] A mindenkitől átkozott hontalan bujdosókból szabad katona-földművesnépet teremtett. [...] Ezer év alatt sok falut telepítettek Magyarországon [...]. De olyan telepítést, amelyikben a letelepítettek életének biztosítására adták a földet – nem ismerünk még egyet történelmünkben. Magyart – ekkora tömegben – különben sem telepített ebben az országban azóta se senki."

Bocskai István „a legreménytelenebb napokban jött, és sikerült a magyarság pusztulását megállítania". Ennél többet és nagyobbat mit tehetett volna?

*

Hadd kapjak ki Benda Bocskai-könyvéből néhány remeklést, találó fordulatot. A legszebb szerintem ez: „Rajta keresztül az egész magyar sorsot előszólítottam". Aztán: „Bocskai belső élete, befelé forduló arca homályba borul szemünk előtt"; „ez a századok mezsgyéjén utat mutató óriási magyar"; „a kicsiny Erdélyországra gondolt, a nagy pogány ellenséggel vívott harcra"; „Szolimán [...] erősen ráírt az erdélyi rendekre, és erősen megparancsolta nekik, hogy ezután már az ő hűségére álljanak" (az Illyés-válogatta hetvenhét magyar népmesében vannak ilyen ízes fordulatok); „Báthorynak nemcsak a tettét, terveit is eltemették"; „Zsigmond dicsőségre sóvárgó lelke hamar tüzet fogott. Nehezebb dió volt azonban a tanácsosok s a rendek megnyerése".

Ahogy Váradról, szülőhelyéről ír, az költői erővel teli.

„A fejedelem váradi kapitánya, Bihar vármegye főispánja Erdély legelső és legfontosabb méltósága volt.

Az Erdélyi Középhegység nyugati lábánál húzódó Részek fölött királynőként uralkodott Várad. Bihar mocsaraktól védett kicsiny falvai, a Körösök vidékének, az Érmelléknek jobbágyai Debrecentől egészen Aradig mind neki adóztak; a fejedelem itt nem aratott, semmiféle püspök itt dézsmát nem szedett. Szent László városa hatalmas erődítménnyé épült; átlábolhatatlan, széles víz övezte, partján pedig meredeken emelkedtek kőből rakott lőréses falai, tornyos sarokbástyái. Fráter György óta szinte évenkénti állandósággal építgették, s ahogy nőtt a vár, vele együtt nőtt hajdúinak száma, úgyhogy általában bevehetetlennek tartották. Körülötte a széles mocsarak útkereszteződéseinél megbújva apró földvárak egész serege húzódott, láncszerűen elzárva a városhoz vezető utakat. Magában egyikük sem állhatott volna meg: Váradról kapták a katonát, sorsuk Váradéval emelkedett vagy süllyedt. Állandóan fegyverben őrködtek az utakon, megjelentve azonnal, ha ellenséget észleltek."

„Erdély azé, aki az ország kapujában, a Részek váraiban parancsol" – tehetjük hozzá a Benda-axiómát. A kulcsváros, Várad, Bocskaié volt, ennélfogva Erdélyt is uralta. Nem így Felső-Magyarország: „Az Északkeleti Kárpátoktól az Adria-tengerig az ország északi és nyugati szegélyén keskeny csíkban húzódott a királyi Magyarország. Ez a félhold alakú sáv maradt meg Szent Istvánnak nem régen még hatalmas államából s az állandó török harcokban ez is egyre fogyott, egyre töredezett." Móricz Erdély-trilógiája ilyen szemléletes és képszerű. A fiatal Bendának biztosan olvasmányélménye volt. Benda kedvvel használja a stílus élénkítésére a XVI–XVII. századi magyar irodalom és a levelezések adagiumait, a velős mondásokat. Ezek összegyűjtése, archaizmusainak, tájnyelvi szókincsének vizsgálata megérne egy stilisztikai-nyelvészeti dolgozatot vagy disszertációt. Csak egyetlen példát erre: „Zsigmond tárgyalásai titokban folytak [...]: a rendek felháborodása óriási volt:

»Mint egy túros lovat, úgy kezdette cserélni-berélni nyavalyás Erdélyt." Cserélni-berélni: ezt a kettős igét már nem használjuk; maradt a szimpla cserebere.

Bocskai latinul értett, de nem írt, szögezi le Benda. A fejedelemnek ez a praktikus magyarsága a szerencsi országgyűlés meghívójában és a maga ott elmondott beszédében ennélfogva mindenkinek szólt. A Luther-zsoltárt „virágéneknek" hitt hajdúknak is.

*

Amikor Hol született Bocskai István? című írásom Benda Kálmánhoz eljutott, mindjárt leült írógépe mellé, és megtisztelt válaszával. Én Klaniczay Tibor fejtegetése nyomán

(A régi magyar személynevek helyesírása, 1967) vakon hittem, hogy Bocskai neve csak a „nemesi" ipszilonnal írható. Benda professzor kinyitotta a szemünket, és fegyvert vont a pontos *i* védelmében. Íme az erre vonatkozó részlet 1978. november 20-án kelt leveléből: „Klaniczay Tibor általad is említett cikkében – amelyre több mint egy évtizede készülök válaszolni, de sohasem jutok hozzá – azt mondja, hogy mindenkinek a családnevét úgy kell írni, ahogy ő maga írta. Ez már önmagában is óriási naivság, mert a XVI–XVII. században a névírás a helyesírással változott, és nemcsak ugyanannak a családnak a tagjai írták különféleképpen a nevüket, hanem ugyanaz a személy is változtatta nevének írását. Bocskai y-nal írta a nevét. Valóban így van, mindig y-nal írta, kivéve, amikor i-vel vagy j-vel. Egyébként ez utóbbi a leggyakoribb. Egyben viszont mindig következetes volt, abban, hogy a cs-t ch-val írta. Családjának tagjai, viszont hol ch-val, hol cs-vel írták. A történetírásnak tehát ebben az esetben is meg kellett állapodnia egy formában, amelyet következetesen használ a család minden tagja esetében, és ez a Bocskai forma volt."

A vegyesen *y*-os és *i*-s névírás káosza Benda határozott és meggyőző érvelése óta egységesedett. A fejedelem nevét pontos *i*-vel írjuk, mint ahogy Benda már monográfiájában így írta.

*

Szülőhelyemen, a Bihar megyei Esztáron azóta sem igen jártam, hogy világra hozott anyám. A Séta bölcsőhelyem körül helyzetét átéltem mégis sokszor ott lent a Részeken, a Partiumban: a Berettyó-ér túlsó partján, a kismarjai várdomb tövében. Kismarja, a szomszédos határszéli falu, a szőlőskertek vége már oda rúg ki a román határra. Anyám szülei és testvérei laktak ott a várdombról kiinduló Bánát utcában, alig egyéves voltam, amikor 1938-ban mi is átköltöztünk, s bár három esztendő múlva odahagytuk végleg, a nyarakat azután mindig lent töltöttük két öcsémmel.

Mióta az eszem tudom, emlékszem arra is, hogy Kismarja Bocskai Istvánról nevezetes: a fejedelem faluja volt, ez a helység szerepel előnevében (*Stephanus Bocskay de Kis-Maria*), a Bánát utca végén emelkedő dombon egykor az ő várkastélya magaslott. Szablyás szobra körül naponta megfordultunk: a templom melletti nagy hársfa alatt felbuzgó artézi kútra jártunk ivóvízért. A tüskés, kórós, gazos várdomb volt a játszóhelybirodalmunk, és sokszor megrohamoztuk Páka, Csüröp, Vasók, Kulin, Báthori nevezetű pajtásaimmal. De gyermekkorom boldog esztendeiből csak a szétriasztott libacsapatok gágognak vissza, és a nevek furcsa, ősi zenéjére emlékezem. A Bocskai-hagyománnyal csak később ismerkedtem tudatosan.

Így került elém Habokai Márton neve. Ő Kismarja notáriusa volt és 1795-ben iskolai használatra kátéba foglalta „privilegiált vagy magyarul szabad Kismarja városa" történetét. A káté szerint a deákságnak mindenekelőtt azt kellett tudni, hogy Kismarja azért neveztetik „privilegiált szabad városnak, mert Bocskai Istvántól, nemes Erdély országának és akkor az ahhoz tartozott Részeknek törvényesen választott fejedelmétől ajándékoztatott meg örökös szabadsággal". A következő kérdés így hangzott: „Hol született ez a fejedelem?" A válasz pedig: „Ezen városnak az északi részén levő várban, amely várnak helye most is elevenen megtetszik..."

Benda Bocskaija külsőre nézvést puritán könyv, egyetlen Bocskai-metszet díszíti. A kismarjai református templomban is van egy portréja a fejedelemnek: a szószék mellett függ, Dobay Ferenc váradi piktor naiv modorú, mosolygós, hetyke olajképe. Elüt a

szokványos Bocskai-ábrázolásoktól. Látható a Magyar Nemzeti Múzeum friss Bocskai-kiállításán, de a festő megnevezése nélkül. A puritán protestáns templomba bevitt és kifüggesztett kép kultikus újdonság. A debreceni Nagytemplomban is tanúi lehetünk a tendenciának: itt Kossuth Lajosnak van elkerített kultikus dobogója – karosszékével, kalapjával, arcképével berendezve. A kis kiállítás fedél alatt, „múzeumi" módszerekkel és körülmények között ismétli meg a Nagytemplomban és az Aranybika előtti téren felállított mozgalmas Kossuth-szobor látványát.

Amikor az 1976 telén Kismarjában jártam és Dobrossy Zoltán tiszteletes úr volt a kalauzom, a templomi Bocskai-kép éppen restauráláson volt Debrecenben, de kárpótolt mással. Összeismertetett Kovács Péter akkori művelődésiotthon-igazgatóval, aki naiv bájú, rusztikus kerámiadomborműveket tett elém: kismarjai gyermekek munkái voltak, mindegyik Bocskait mintázta fejedelmi díszben. Az egyiket szíves kínálással nekem adták. Lovas, lándzsás elszánt Bocskait, történelembe és mesébe illőt mutat. Amikor renováltuk Kassai utcai házunkat, a kis kertre és a Rákos-patakra néző megemelt felső falrész kínált helyet Bocskainak. Egy ügyes kezű kőműves rögzítette is a falban római cserépdarabjaimat, az amfóratöredékeket, füleket, fazekas-emblémákat. A fríz közepére a kerámia-Bocskai, a kismarjai iskolásfiú remeklése került. Nem árt neki se nap, se szél. A cserépsereg Bocskai fejedelme egész nap a Rákos-patakra néz, amelynek mezején valaha országgyűléseket tartottak, és ahol a fejedelem 1604-ben átvette a szultán küldte koronát is, de esze ágában sem volt a fejére tenni.

Szóljunk még Kismarja korabeli Bocskai-kincseiről. A debreceni művészettörténész, Masits László leírása nyomán ismerjük azt a pecsétnyomót, amelyet Bocskai hitelesítésre adott Kismarjának. Pecsételőlapja magát az adományozót ábrázolja, mint „erős fejedelmi Héroszt", trónuson ülve, darutollas forgóval díszített fövegben, szablyával, buzogánnyal. Az ábra „környülírása": „Pro Deo et Patria – az Istenért és a Hazáért." Ugyanez a jelmondat ékesíti a falu 1616-ban kiöntött ércharangját, a pecsétnyomó Bocskai-ábrájával együtt.

*

Bocskai István leveleinek összegyűjtését is Benda Kálmánnak köszönhetjük. 1992. évi kiadása (Európa–Kriterion) először ad közre huszonnégy eddig fel nem kutatott, sajtó alá nem került levelet. Az összesen kilencvenhét Bocskai levél magvas magyarázatokat, háromféle névjegyzéket kap. Nincs azonban lapszámokra utaló névmutatója. Aki nem különösebben tájékozott Bocskai leveleinek belvilágában, nem is tud meg mindent, amit szeretne. Az Illésházy Istvánnak írt híres levelet (Kassa, 1606. február 6.) nem győzzük idézni: „mihozzánk valami bőbeszédű persuasort csak heában fárasztanak, miért-hogy sem az dialektikához, sem az retorikához nem tudunk, az dolgot magát nézzük, csak azt, mi nemzetünk javát és magunk megmaradását concernálja". Záradéka azonban némiképp talányos: „Az erdélyi dámának mondja szolgálatomat kegyelmed." Ki ez az erdélyi dáma? Báthory Zsigmondné Mária Krisztierna főhercegnő, aki egy 1606. február 3-i levélben is így szerepel: „Az erdélyi dámának örömest odaadjuk Fogarast, ha hamar idejő hozzánk; de hogyha sokat késik, bizony mi másnak adjuk Fogarast." A névmutató azonnal összekapná a két előfordulást és a megismételt szép formulát: „erdélyi dáma". Vajon min merenghetett Bocskai István, amikor tollára vette Erdély harmincéves szép dámáját? A levélzáradékhoz még egy személyes megjegyzés járul. Elég szokatlan ez a komoly Bocskainál: „Magunk felől azt írhatjuk: mü itt Kassán jóízűen iszunk néha az jó

édes borokban az kegyelmed egészségiért, igen meg is szoktuk s szeretjük is az édes bort, bizony immár a savanyú borra nem szorulhatunk és nem is szoktatjuk arra magunkat. Az rossz házakat is eluntuk." Ezt a helyet Benda Kálmán „mosolyra, de nem kacagásra késztető tréfás megjegyzés"-nek mondja.

Ezzel a „jóízű" kassai lakozással függ össze az egyik legérdekesebb Bocskai-ábrázolás. A rézmetsző 1605-ben úgy rajzolta meg a lován léptető fejedelmet, hogy a telt arcú Bocskai jól láthatóan mosolyog. A szépen felszerszámozott lovat a metszet terébe beleférő hat gyalogos hajdú kíséri (és egynek még látszik a bal lábfeje): valamennyien vidámak, ők is nevetnek, mosolyognak mint uruk. A vidám menet a bal felső sarokba metszett Kassa-sziluett előtt halad; triumfus ez is, mint a debreceni bevonulás volt. Kár hogy erről a tiszántúli diadalról nem maradt fenn ábrázolás.

*

Benda Kálmán a Bocskai-kutatás legnagyobbja, s voltak és vannak és lesznek követői. Csak Hajdú-Biharból említem Masits László mellett Varga Gyulát (1924–2004), akit most veszítettünk el. Kismarjában született, Debrecenben halt meg. Sokoldalú művész, szervező és tudós volt, főműve a maga emlékeit is feldolgozó Kismarja-monográfia: Egy falu az országban – Kismarja életrajza a felszabadulásig (1978). Rendkívül alapos, tényszerű falutörténet, dokumentumokkal, statisztikákkal, mellékletekkel. Varga Gyuláról Bényei József írt méltó nekrológot (*Hajdú-Bihari Napló,* 2005. január 7.).

Nagyszabású kiállítással adózik a Bocskai-évnek a Bocskai-felkelés 400. évfordulójára készült Nemzeti Múzeumbeli emléktárlat. A rendezők a XX. század első felének viseletét, a zsinórozott, díszgombos aranyrojtos, zsinóröves Bocskai-mentét is bemutatják egy próbabábon. Amikor apám 1940-ben megvált az esztári Szunyogh-uradalom ispáni

teendőitől, a Magyar Államvasutak kedvéért tette: elvégezte a kötelező tanfolyamokat és pályamester lett. Tablóképükön ő is rojtos-zsinóros-gombos, sötét színű bocskait visel. Nekem meg szürke bocskaim volt 1947–48-ban, amikor első-másodikos voltam a XVI. századi alapítású mezőtúri református gimnáziumban. Ünnepi viseletként hordtuk, templomba is abban jártunk. Ha vasárnap történetesen Túrkevén, a másik református városban voltam, ott szabályos igazolást kellett kérnem a tiszteletes úrtól, hogy hallgattam a prédikációját és énekeltem a zsoltárt.

De hadd végezzem Bocskai fejedelem Testámentomi rendelés-ével: „megírom szeretettel intvén mind az erdélyieket és magyarországi híveinket az egymás közt való szép egyezségre, atyafiúi szeretetre. Az erdélyieket, hogy Magyarországtól, ha más fejedelemség alatt lesznek is, el ne szakadjanak. A magyarországiakat, hogy az erdélyieket el ne taszítsák, tartsák ő atyafiainak és ő véreknek, tagjoknak."

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

NÉGYESI LAJOS

AZ 1604. ÉVI DIÓSZEGI ÉS OSGYÁNI ÜTKÖZET, VALAMINT AZ EDELÉNYI CSATA VITATOTT KÉRDÉSEI

A diószegi ütközet

Rónai Horváth Jenő 1893-ban megjelent tanulmányában[1] egy sajnálatos tévedés miatt hibásan rekonstruálta Belgiojoso hadmozdulatait. Mint azt Gyalókay Jenő[2] kimutatta, Rónai Horváth összekeverte Nagykerekit Kiskerekivel. Ez elég jelentős hiba volt, mivel a két település között mintegy 34 kilométeres távolság van. Az így felépített hadművelet sajátos képet mutat. A cél Kereki – Rónai értelmezésében Kiskereki – elfoglalása, mely Székelyhídtól északra van az Ér partján. Belgiojoso Váradról vonul Adorjánhoz. Petz csapatát Álmosdról Diószegre rendeli, az erdélyi hadakat pedig, melyek Adorjántól négy mérföldre táboroznak, egyenesen Kerekihez irányítja. Belgiojoso Székelyhídnál tervezi a Petz hadával való egyesülést. Annak érdekében, hogy biztosítsa számára az Ér hídját, Diószegre rendeli Dampierre hajdúit. Bocskai ott, Diószegen állítja maga mellé a császári szolgálatban álló hajdúkat. Gyalókay a fenti konstrukciót alapos elemzés alá vette és kimutatta annak tarthatatlanságát. Végső értékelése szerint „Amit Rónai-Horváth ír, nem más, mint egy jelenkori vezérkari tiszt hamis földrajzi alapra épülő okoskodása, a XVII. századra visszavetítve." 1928-ban közölt tanulmányában persze nem csak kritizált, hanem felvázolta Belgiojoso hadainak helyzetét az ütközet előtt. Eszerint a főerők Adorjánnál táboroztak, Petz ezredes csapata pedig Álmosdnál. Belgiojoso október 14-én adott parancsot Petznek, hogy éjfélkor induljon meg és Diószegen keresztül vonuljon az adorjáni táborba.

A hajdúk átállásának kérdésében nem volt ennyire határozott. A tapasztalt katonatörténész érezte, hogy néhány részlet hiányzik a mozaikból. Kétségbe vonta Istvánffy állítását,[3] miszerint a hajdúk „akkor tagadták meg nyíltan az engedelmességet, amikor Dampierre Petz elé akarta küldeni őket."[4] Valószínűtlennek tartotta, hogy ilyen fontos feladatra megbízhatatlan seregrészt választottak volna. Szamosközy[5] leírását tartotta reálisabbnak, mely szerint a hajdúk nem érték be egyhavi zsolddal és egyszerűen faképnél hagyták parancsnokukat. A problémát nem tekintette megoldottnak, hiszen azzal zárta le a kérdést: „Bármint volt is, annyi kétségtelen, hogy a hajdúk otthagyták az adorjáni

[1] *Rónai-Horváth Jenő:* Bocskai István háborúja Rudolf ellen. 1604–1606. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1893. (A továbbiakban: *Rónai.*)

[2] *Gyalókay Jenő:* A biharmegyei hadjárat 1604-ben. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1928. (A továbbiakban: *Gyalókay.*)

[3] *Istvánffy Miklós:* A magyarok történetéből. Budapest, 1962. (A továbbiakban: *Istvánffy.*)

[4] *Gyalókay,* 291. o.

[5] *Szamosközy István* történeti emlékei. Magyar Történelmi Emlékek (MHHS) XXX. Budapest 1880. (A továbbiakban: *Szamosközy.*)

tábort, még pedig anélkül, hogy ebben bárki is akadályozta volna őket, s még a kellő időben Bocskaihoz csatlakoztak."[6] Mondhatnánk, elegánsan átlépte a problémát, mintegy jelezvén, hogy az ütközet szempontjából ez csak részletkérdés.

Pedig érdemes lett volna vizsgálni Rónai-Horváth tanulmányát ebből a szempontból is, mivel érezhetően ő sem tudott mit kezdeni a kérdéssel. Rónai az október 14-i helyzet felvázolásánál azt írta, hogy Belgiojoso az adorjáni táborból Dampierre hajdúit Diószegre tolta előre, hogy az Ér átjáróját biztosítsák. Ott vette fel velük a kapcsolatot Bocskai és állapodtak meg a másnap hajnali támadásban.[7] A következő bekezdésben azt olvashatjuk, hogy Petz találkozott és összecsapott a hajdúkkal a Diószegi hídnál, majd az egész eseménysor magyarázataként Istvánffy leírását idézi, saját elgondolásával kiegészítve. Amikor ugyanis 15-én hajnalban Dampierre meg akart indulni Székelyhíd felé, a szokásos háromszoros jelet adta, mire a hajdúk fellázadtak és elvágtattak a táborból. Abból a táborból mely Diószegen volt, hogy azután a diószegi hídnál találkozzanak az oda érkező Petz ezredessel. Itt Rónai-Horváth egy újabb földrajzi tévedését fedezhetjük fel: Diószeg ugyanis az Ér jobb partján, tehát azon az oldalon van, ahonnan Petz csapata érkezett,[8] a Székelyhíd felé vezető út ellenben a bal parton, tehát ahhoz, hogy Petzcel találkozzanak, a hajdúknak vagy a falu felől kellett érkezniük – és így eleve gyanús lett volna arra hivatkozniuk, hogy Debrecenbe mennek, mivel az éppen az ellenkező irányba esik –, vagy az Ér túlsó oldaláról, ami viszont csak akkor elképzelhető, ha Dampierre tábora nem a faluban, hanem a faluval szemben, a bal parton volt. Esetleg még az is megtörténhetett, hogy a hajdúk Diószegről elvágtatva először átkeltek a hídon azután pedig visszatértek, hogy találkozzanak Petzcel. Persze akkor meg minek lázadoztak, hiszen éppen abba az irányba vágtattak amerre Dampierre küldte őket, tehát a parancsnoknak fel sem tűnt volna, hogy éppen elhagyják a katonái. Szóval elég zavaros az egész, hiszen az is elgondolkodtató, hogy amennyiben Dampierre Diószegen táborozott és ott lázadtak fel a hajdúk, miért nem találkozott Petzcel, hogy figyelmeztesse a veszélyre, hiszen éppen az volt a feladata, hogy az átjárót biztosítsa? Ha pedig valóban ez lett volna a feladata, akkor miként lehetséges, hogy még Petz beérkezése előtt parancsot adott a hajdúknak, hogy menjenek Székelyhídra?

Mint látható, a tanulmányokat olvasva több kérdés is felvetődik, ám ez nem csak a hadtörténész szerzőknek köszönhető, hanem maga a forrásokban leírt alaphelyzet is furcsa. Főleg az Istvánffy által leírt lázadás kérdéses.[9] Gondoljuk meg! Éppen az erők összpontosítása folyt egy hadművelet előkészítése során, az adorjáni táborban, tehát egy jól körülhatárolható helyen. A vár körül táborozott Belgiojoso lovassága, távolabb, 4000 lépésre pedig Concini erdélyi hada, összesen mintegy 8000 fő. Belgiojoso éppen azt szervezte, hogy Petz csapata is beérkezzen. Ilyenkor egy hadvezér minden katonát számba vesz, hiszen tisztában kell lennie a rendelkezésre álló erőkkel. Bizonyosan haditanácsot is tartottak, ahol a parancsnokok jelentették az egységük harcértékét és ezt követően minden változást. Ez így van ma is, és régen sem lehetett másként. Ebben a helyzetben elképzelhetetlen, hogy a csoportosítás egynegyedét kitevő hajdúezred egyszerűen csak

[6] *Gyalókay*, i. h.

[7] *Rónai*, 582. o.

[8] Az Ér főága a falu déli oldalán folyik, ott volt egy széles híd. Ezen kívül a falu területén kanyarog néhány kisebb ág, így az északi oldalon van egy kisebb híd is. Valószínűleg az eseményekben a nagy híd játszott főszerepet.

[9] *Istvánffy*, 438. o.

elhagyja a tábort, anélkül, hogy bárki megkérdezné az okát, de az meg egyenesen lehetetlen, hogy fellázadjanak, és úgy vonuljanak ki. Ha ez így megtörténhetett, akkor már csak ezért is alaposan meg kell vizsgálni ezt a kérdést, mivel a császári sereg olyan nagyfokú szervezetlenségére utal, ami meghatározó szempont lehet a diószegi győzelem okainak feltárásánál.

Az utóbbi évtizedekben Nagy László foglalkozott legalaposabban a Bocskai-szabadságharc eseményeinek kutatásával. 1961-ben megjelent monográfiájában[10] a források ellentmondásait kiszűrve oldotta fel a problémát: „a hajdúk elégedetlenkedve vették fel az egy hónapi zsoldot az esedékes öt havi helyett, s mikor ez megtörtént, kapitányaik vezetése alatt nagy káromkodások közepette kimentek a táborból," majd a Bocskai hűségére esküdött vezérek rávették a katonákat az átállásra, akik éjféltájban elindultak Diószeg felé.

Az igazat megvallva ezzel a változattal kapcsolatban is felvetődnek bennem a fent ismertetett kételyek. Katonai táborból nem lehet csak úgy egyszerűen kivonulni a mezőre, még éjszaka sem. 2000 lovas hajdú teljes felszereléssel nem tud észrevétlenül kióvakodni, főleg nem egy hadművelet megindulása előtt. Ha másnak nem is, de a tábor őrségének már hivatalból is fel kell, hogy tűnjön az ilyen nagy mértékű mozgás. Lényegében maradtunk az eredeti problémánál: ha ez így megtörténhetett, akkor a császári seregben nagy szervezetlenség uralkodott.

A probléma megoldását az október 14-i állapot rekonstruálásával kell kezdenünk. A császáriak főerői Adorjánnál táboroztak. Belgiojoso a lovassággal az adorjáni vár körül, Concini az erdélyi hadakkal 4000 lépéssel feljebb, a Berettyó partján helyezkedett el. Petz aznap érkezett az Adorjántól 21 kilométerre lévő Álmosdra.[11] Vitathatatlan, Belgiojoso szándéka az volt, hogy egyesüljön Petz seregével. Október 17-én Báthori Istvánhoz írott levelében olvashatjuk: [15-én] „hajnal előtt Álmosdrul Pezz uram hadával el indulván, hogy Diozegre iőyön és onnét hozzánk."[12] Istvánffy is megerősíti ezt: „Barbiano megparancsolta Petznek, hogy éjféltájt gyalogosaival meg az ágyúkkal és a poggyászokkal induljon meg."[13] Látszólag tehát tényleg csak arról van szó, hogy Petznek menetet kellett végrehajtania Álmosdról Adorjánig. Azonban a források sehol sem említik, hogy Petznek Adorján volt volna a célja. Diószegről szó van, de azután csak arról, hogy Belgiojosóhoz kell csatlakoznia. Sepsi Laczkó Máté még egyértelműbb: „a hajdúság éjfél után, midőn Kereki alá mene a Jakab János és Petz János hada, a tanácskozás után mellesleg eredvén vélök, midőn szinte olyan hosszan nyúlának el mint a németek, egyszersmind oldalról egész végig nekik sivalkodának a németnek, erősen harcolának és levágák a némötöket Diószegnél."[14] Nézzük csak miről van itt szó! Nem csak Petz hajtott végre menetet, hanem Belgiojoso is megindult. Ez érthetőbbé teszi Istvánffy szövegének egy nehezen értelmezhető részét, azaz Belgiojoso nem csak azt parancsolta Petznek, hogy „menet közben csendben vonuljanak,"[15] hanem megnyugtatásul azt is közölte, hogy „ő követi őket".[16] Tehát a császári sereg az adorjáni táborból, Petzékkel egy időben, szintén megindult. Ezt

[10] *Nagy László:* A Bocskai szabadságharc katonai története. Budapest, 1961. 71. o. (A továbbiakban: *Nagy,* 1961.)

[11] *Istvánffy,* 437. o.

[12] A levelet közli *Nagy,* 1961. 384. o.

[13] *Istvánffy,* 437. o.

[14] Sepsi Laczkó Máté krónikája a szabadságharc első hónapjairól. Magyar történeti szöveggyűjtemény II/1 1526-1791. Szerk.: *Sinkovics István.* Budapest, 1968. 271. o. (A továbbiakban: MTSZ 1968.)

[15] *Istvánffy,* 437. o.

[16] Uo.

a következtetést vonhatjuk le a hajdúkról szóló szövegrészletből. „Ugyancsak éjféltájt Dampierre is, mint neki meghagyták, a dobok és a kürtök harmadik jelére kivezeti a hajdúkat a sátraikból (...), s parancsot ad, hogy vele együtt az előttük menetelő Petz-féle csapat után meneteljenek."[17] Feltételezhetnénk, hogy Istvánffy nem volt tisztában a földrajzi viszonyokkal, ezért helyezte Álmosdot és Adorjánt egy menetvonalra, azonban ő is leírta, hogy Petz a menet során előrement a diószegi hídig, tehát a fenti idézetekre valami olyan feloldást kell találnunk, mely megmagyarázza, miként menetelhetett Belgiojoso hada az Álmosdról közeledő Petz mögött.

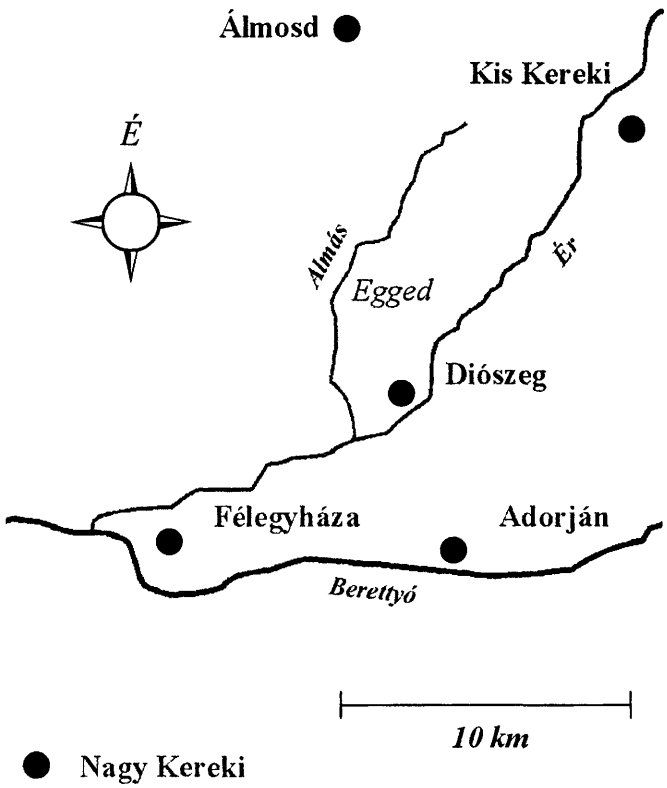
Belgiojoso még a törökök beérkezése előtt szerette volna elfoglalni Kerekit. Valószínűleg türelmetlenül várta Petz beérkezését. Hiába volt tízszer több katonája, mint Bocskainak, ágyúk nélkül hiábavaló vállalkozás lett volna ostromra vállalkoznia. Az a sereg, mely ágyúk nélkül próbált elfoglalni egy várat, szó szerint nevetség tárgya lett.[18] Mivel Concini egyetlen faltörő lövegét a hajdúk Kereki első ostrománál szétlőtték,[19] a két ostromlöveg, melyeket Petz hozott, alapfeltétele lett a hadjárat sikerének. Amint értesült arról, hogy Petz Álmosdon van, Belgiojoso valószínűleg megkezdte a Kereki elleni felvonulás tervének kidolgozását. Mivel az Ér mocsaras völgyén csak Székelyhídnál és Diószegnél volt átkelőhely, a menetoszlop megalakításához Petz csapatát át kellett hozni a folyó bal partjára, hogy az ott futó úton indulhassanak Kereki felé. Ha Álmosdról egyenesen mentek volna Kerekibe, a menet során az Ér áthatolhatatlan akadályt jelentett volna a főerők és Petz között. Belgiojoso minél előbb a vár alá akart érni, de úgy, hogy a tüzérséget biztonságban tudja. Petz menetvonala a diószegi átkelés után valószínűleg Félegyháza felé vezetett, ahol csatlakozhatott volna Belgiojoso Berettyó völgyében vonuló oszlopához. Álmosdról 195 perc alatt lehet Diószegre érni, onnan Félegyháza 105 perc.[20] Ez 5 órás menetet jelent, tehát az éjféli indulást figyelembe véve a diószegi átkelésre 03.45-kor, a csatlakozásra pedig 05.00-kor került volna sor. A menetoszlop biztosítása a Dampierre-hajdúk feladata volt. A parancs szerint nekik is éjfél után kellett kivonulniuk a táborból, hogy azután több csoportban vizsgálják át a környéket Diószegig és Félegyházáig. Így egyáltalán nem volt különös a hajdúk kivonulása a táborból, hiszen Dampierre erre kapott parancsot. Érdekes a dobok és kürtök harmadik jelének említése Istvánffynál. Ez ugyanis arra utal, hogy Belgiojoso részletes ütemtervet dolgozott ki a menet végrehajtására és az egyes mozzanatok végrehajtásának megkezdését dobok és kürtök hangja jelezte. Az első két jel valószínűleg más egységeknek szólt és csak a harmadik a hajdúknak. Az adorjáni tábor 14-én éjszaka olyan lehetett, mint a méhkas. A jelzésekre csapatok lebontották a sátrakat, szekereket málháztak, oszlopok soroltak be és indultak meg. A menet végrehajtása egyike a legbonyolultabb katonai feladatoknak. Előkészítése alapos tervezést és szervezést igényel. Nem annyira hadvezéri tehetségre, mint inkább parancsnoki gyakorlatra és szakmai felkészültségre van szükség. Oszlophosszakkal, menettávolságokkal és menetsebességekkel kell számvetéseket

[17] *Istvánffy,* 438. o.

[18] Jó példa erre gróf Esterházy János győri alkapitány este, aki 1687 novemberében háromezer magyar huszárral és hajdúval ágyúk nélkül ostromolta Palota várát. Egy korabeli jelentés szerint „november 19-én a várbeli törökök megkérdezték, mi a szándékuk a magyar csapatoknak az *ostrommal,* mire a mieink azt válaszolták, hogy el akarják foglalni a várat." Az ominózus kérdésre akkor került sor, amikor a hajdúk már harmadik napja lövöldöztek puskákkal mindenkire, aki a várfalon felbukkant. (*Veress D. Csaba:* Várak a Bakonyban. Budapest, 1983. 200. o.)

[19] *Gyalókay,* 282. o.

[20] Az adatok a II. József-féle első katonai felmérés országleírásában szerepelnek.

A diószegi ütközetet kísérő hadműveletek helyszíne.

készíteni, összehangolni a málha, a gyalogság és a lovasság mozgását, megszervezni az összeköttetést és a menetbiztosítást. Belgiojoso képzett zsoldosparancsnok volt, így nem okozhatott neki gondot e rutinfeladat végrehajtása. Valószínűleg működött volna a terv, ám nem számolt a hajdúk átpártolásával. Hogy ezzel mennyire felborították a számítását, jelzi a következő kifakadása: „Ilyen nagy árultatást ezzen a földön ember nem hallott."[21] Volt oka a haragra. Attól a pillanattól, hogy a csapatok megkezdik a menetelést, a sereg széttagolt, hosszan elnyúló oszlopban mozog. Az egyes részek között még nappal is nehézkes az összeköttetés, nemhogy éjszaka. A kötelék ilyenkor nagyon sebezhető, ezért meghatározó szerep jut a felderítő és biztosító erőnek, mely jelzi, és távol tartja az ellenség erőit. Az éjfél utáni óráktól a császári erők széttagolt menetoszlopban vonultak a Berettyó völgyében, miközben abban bíztak, hogy a Dampierre-hajdúk biztosítják a terepet. Felderítő biztosítás nélkül az egész sereg ki volt szolgáltatva a támadásnak, adott esetben éppen azon hajdúk támadásának, akik a biztosítási feladatot végezték. Bocskai azonban nem törődött Belgiojoso csapatával. Remek érzékkel választotta ki az ágyúkat célpontnak, melyektől a hadjárat további sorsa függött.

[21] *Nagy,* 1961. 384. o.

Az ütközet színhelyének meghatározását már megtette Gyalókay Jenő. Tanulmányának ezzel foglalkozó fejezetében az általa használt források adatai alapján megállapította, hogy a leírások többsége Diószeg közelébe helyezi az összecsapást.[22] A források többsége valóban, azonban szükségesnek tartom itt megjegyezni, hogy Bocskai korponai adománylevele Álmosdot nevezi meg az ütközet helyszíneként: „az 1604-ik év október hava 15. napján a virradat félhomálya előtt Álmosd nevű puszta falu mellett Paeczen csapatait, a két sereg közül a megbízhatóbbat és az erősebbet váratlanul megtámadtuk és megsemmisítettük."[23] A „mellett"-be valószínűleg belefér a 7–8 km-es távolság, hiszen Istvánffy megrögzötten adorjáni ütközetnek nevezi az összecsapást, azonban az „Álmosd nevű puszta falu" megnevezésnek lehet más magyarázata is. Diószegtől északra találjuk Egyed-pusztát. Helyén a XVI. század közepéig az Egged-Monostora nevű község állt, melyben 77 család lakott.[24] Ezt a helyet északról és nyugatról az Almás-patak völgye övezi. Elképzelhető, hogy a község az ütközet idején elhagyott, puszta-falu volt. A területet kevéssé ismerők könnyen összekeverhették Álmosd, Almás és Egged nevét, például úgy, hogy a helyet „az Almásnál lévő puszta faluként" nevezték meg. [25]

Gyalókay tanulmányában határozottan kijelenti: „nincs többé semmi okunk arra, hogy Bocskai győzelmét Álmosdhoz kössük. A helyes megnevezés csakis *diószegi ütközet* lehet."[26] Az események konkrét helyszíneként a katona és hadtörténész óvatosságával a 155. háromszögelési ponttól délre fekvő területet jelöli meg, azonban néhány lappal később elszólás-szerűen közli, hogy az ütközet színhelye a mai Egyed-puszta volt. A kiváló csatatérkutató hadtörténész[27] ezen állításával teljes mértékben egyetértek. Az egész tanulmányban érezhető, hogy alaposan bejárta a területet és ismerte annak földrajzi viszonyait. 2004 novemberében a rendelkezésemre álló térképészeti anyag elemzése után magam is bejártam a területet. Elsősorban a II. József-féle első katonai felmérés lapjait használtam.[28] Azok jó 150 évvel a Bocskai-szabadságharc után készültek, ám még megtalálhatjuk rajtuk az akkorra már rommá lett, mára pedig teljesen elpusztult adorjáni vár helyét, ahol Belgiojoso hadai táboroztak, de jól követhető az Álmosdról Diószegre vezető legrövidebb út is, mely a falu északi szegélyén éri el az Ér völgyét. Ott áll Egyed-

[22] *Gyalókay,* 292–293. o.

[23] Bocskai István adománylevele: 9254 hajdúkatonának nemességet, földet és címert adományoz. MTSZ 1968. 340. o.

[24] Magyarország vármegyéi és városai. Bihar Vármegye és Nagyvárad. Bihar Vármegye községei, Bihar-Diószeg. Arcanum DVD könyvtár III., Történelem.

[25] Hogy, ez mennyire nem elképzelhetetlen, azt jól példázza Istvánffy krónikája, melyben azt olvashatjuk, hogy 14-én Petz az Adorjántól két mérföldre fekvő Almás mezővárosba érkezett. A vármegyei monográfia megemlíti, hogy Álmosd neve régi levelekben négyféle változatban fordul elő: Alumas, Almus, Almuz és Almos. Almásként csak Istvánffy említi, ami valószínűleg csak egy torzult névalak, de azt a lehetőséget sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy Petz nem Álmosdnál, hanem az egykori Egged falunál táborozott.

[26] *Gyalókay,* 293. o.

[27] Gyalókay alaposságát dicséri, hogy igyekezett minden adatot elemezni az ütközet tökéletesebb rekonstruálásához. Bethlen Farkas krónikájában találta azt az állítást, hogy Bocskai a derengő holdvilág fényénél intézett buzdító beszédet a hozzá pártolt hajdúkhoz. Megítélése szerint ez támpontot adhat az ütközet időpontjának meghatározásához. A svábhegyi m. kir. Astrophysikai Observatórium által megadott csillagászati adatok alapján ezt az időpontot 22 óra körülre teszi. Az általam használt Astronomy Lab 1.13 és SkyMap 3.1.10 csillagászati programokkal ellenőriztem a közölt értékeket, de azok hibásak. 1604. október 14-én a nap 16.46-kor nyugszik, szemben a közölt 16.30-cal, a hold pedig 20.59-kor kel, szemben a tanulmány 21.45-ös adatával. Ez elég nagy hiba, de feltételezem, hogy az obszervatórium munkatársai az október 15-i holdkelte adatát adták meg, amely közelebb áll a közölt értékhez – a programok szerint 21.58. Ettől függetlenül az általa közölt 22.00-ás időpontot reálisnak tekinthetjük, mivel holdkelte után kb. egy órával van annyi fény, melyre a derengő holdvilág kifejezés ráillik. (*Gyalókay,* 301. o.)

[28] Hadtörténelmi Térképtár, Coll: XXVI; Sect: XIX és Coll: XXVI; Sect: XX.

A diószegi ütközet helyszíne. A háttérben az Egyed-erdő sötét csíkja látszik.

puszta egy kisebb dombon, melyet nyugatról széles és mély vízmosás, az Almás-patak völgye övez. Tőle nyugatra kiterjedt erdő, az Egyed-erdő húzódik. Valószínűleg a korábban ott állt Egged falu miatt vezetett arra az út Álmosd felől. A két falu között azonban a XVIII. század közepén már nem volt semmilyen település, csak az utak szövevényes hálózata. Az ütközet és a térkép elkészítése között eltelt 150 év miatt feltételezhetnénk, hogy a terep alaposan megváltozott, de az első katonai felmérés lapjait a majdnem 100 évvel későbbi második katonai felmérés szelvényeivel[29] összevetve láthatjuk, hogy azok a változások, amelyek láthatóan ma is meghatározzák a táj arculatát, a XIX. század első felében zajlottak le. Az utak száma kevesebb lett, de egyenes vonalvezetésűek és szélesebbek, több helyen tanyák, majorok épültek. Feltételezem, hogy az első katonai felmérés nagyobbrészt a XVII. századi állapotokat jelenítette meg, hiszen a nagy változásra csak a XIX. század elején kerül sor. A magaslaton, ahol az álmosdi út Diószeg közelébe ér, majorság épült és az Egyed-tanya nevet kapta. Az Almás-patak vizét felduzzasztották és a gáthoz malmot, az úton járók kiszolgálására pedig csárdát építettek. Nyugatra ott látjuk az Egyed-erdőt. Már az első felmérés lapján is csaknem ugyanazon a helyen volt és ott van ma is. Ez az állandóság feltételezi, hogy már Bocskai idejében is ott lehetett, és menedéket nyújthatott a lesre készülő hajdúknak. Véleményem szerint az események ott, az Egyed-tanya körüli területen zajlottak. A hajdúk az Egyed-erdőben táboroztak és az Almás völgy nyújtott menedéket a lesben állóknak, majd a sikertelen rohamok után visszavonulóknak. A patakvölgy, akárcsak manapság, akkor is erdős, bozótos lehetett.

[29] Hadtörténelmi Térképtár, Sect: 50; Coll: XLIV és Sect: 51; Col: XLIV.

Az osgyáni vereség okai

A Bocskai-szabadságharc katonai sikereit döntően a hajdúk sajátos portyázó, lesvető harcmodora eredményezte. Az első nagy győzelem, az álmosd-diószegi ütközet jól szervezett hajdúles volt, ahol éjszaka, meglepetésszerűen támadták meg Petz ezredes hadoszlopát. A körülmények Bocskai katonáinak kedveztek, akik mesterei voltak az irreguláris harcnak. Csakhogy a nagy csatákat fényes nappal vívták, nyílt mezőkön, ahol sokszor néhány lépésről lőttek sortüzeket egymásra a fegyelmezett, zárt rendben álló gyalogosok. A magyar hajdú azonban nem látta értelmét annak, hogy helyben állva tűrje az ellenség puskatüzét. Ahol sűrűn jártak a golyók ott inkább fedezéket keresett, de még gyakrabban elszaladt, hogy azután kedvezőbb körülmények között folytassa a küzdelmet. A hajdúkapitányok is tisztában voltak ezzel és csak olyankor vitték harcba katonáikat, amikor az ellenség sebezhető volt.

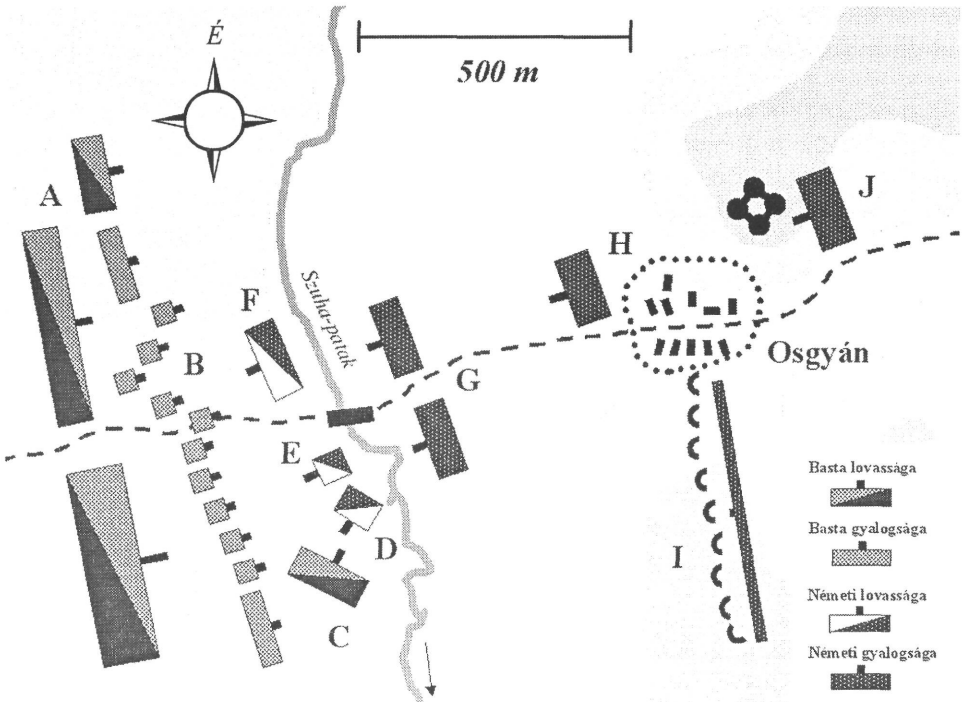
Ezzel szemben a szabadságharc második ütközetében, melyet 1604. november 17-én Osgyánnál vívtak, Németi Balázs kb. 4000 hajdúval és népfölkelővel[30] fényes nappal szállt szembe Basta 15 000 fős seregével. Vajon az álmosd-diószegi ütközet sikere óta eltelt harminckét nap olyan hatalmas változást hozott volna a hajdútaktikában, hogy eséllyel vehették fel a harcot a Magyarországon állomásozó császári erők háromszoros erőfölényben lévő elitjével? Nem valószínű, hogy erről volna szó, hiszen már a kortársak sem értették Németi döntését és az elszenvedett vereség okaként a vezér meggondolatlanságát hozták fel. Tényleg nem lett volna szabad vállalni az ütközetet?

1604 őszén a császári csapatok zöme Esztergomnál állomásozott. Basta György, a sereg fővezére ott kapta a parancsot, hogy 9500 gyalogossal és 5000 lovassal induljon Bocskai ellen. Az akkor 60 éves tábornok egyike volt a birodalom legtapasztaltabb hadvezéreinek. Seregével november 16-án már Füleknél táborozott és felkészült az első összecsapásra. Basta mivel gyakorlott katona volt, felismerte, hogy az osgyáni védelem áttörése kemény dió lesz.

A Fülekről Rimaszombaton keresztül Kassára vezető út Osgyánig széles, viszonylag sík völgyben halad, a falunál azonban befut a dombok közé. A település szélén folyik a Szuha-patak melyen széles híd vezet keresztül. A Salgótarjántól 35 km-re északra fekvő Osgyánt, mely vízmosta völgybe épült, 1604-ben palánk és árok vette körül, remek lehetőséget biztosítva a gyalogságnak a védelmi harcra. A falu északi szélén magasodó dombon áll a saroktornyokkal megerősített kastély, melyet akkoriban árok és sánc övezett. Azóta többször átépítették, de formája és mérete valószínűleg megőrizte az egykori erősség jellemzőit. Az ütközet idején a hajdúk egy csapata Nagy András vezetésével ott rendezkedett be védelemre. A falu déli oldalán, a pataktól 500–600 méterre dombok emelkednek; Németi egészen a faluig nyúló sáncokkal erősítette meg őket. Korlát István parancsnoksága alatt oda vezényelte a gyalogság egy részét és a tüzérséget, mely két öregágyúból és három tarackból állt.

Németi Balázs remek érzékkel választotta ki a környék védelemre legalkalmasabb helyét. A palánk mögött még a felkelők is hatékonyan védekezhettek és lezárhatták az

[30] Szamosközy pontos létszámot közöl, mely szerint Osgyánnál 4709 katonája volt Németinek. Ebből a lovasság mintegy 1000 főt tett ki, mivel 200 főt vezetett Németi Gergely, 300 főt Bornemissza János, Lippaitól pedig 500 lovas érkezett. Nem lehetett több a gyaloghajdúk létszáma, a többi népfölkelő volt, akiket Németi a környező falvakból toborzott össze és nagyobbrészt kiegyenesített kaszákkal és kihegyezett karókkal rendelkeztek. *Szamosközy,* 261. o.

Az osgyáni ütközet.
***A**: Basta lovassága, **B**: Basta gyalogsága (10x50 muskétás és 2x200 pikás), **C**: Hollach Frigyes lovasai, **D**: Németi Gergely 300 lovasa, **E**: Bornemissza 200 lovasa, **F**: Lippai 500 lovasa, **G**: 2x500 gyalogos a híd két oldalán, **H**: a gyalogság zöme a falunál, Németi Gergely vezetésével, **I**: sáncok a dombon ágyúkkal, Korláth István parancsnoksága alatt, **J**: hajdú őrség a kastélyban, Nagy András parancsnoksága alatt.*

utat. A kastélyban és a magaslaton elsáncolt erők fedezték a szárnyakat és megakadályozták a falu bekerítését. A patak meredek árka nehezítette a császáriak szétbontakozását, azonban a falutól való távolsága miatt Németi nem illeszthette be a védelembe.

Bastának már a felvonulás során is számítania kellett a hajdú lovasok támadásaira, ezért nem engedte széthúzódni a menetoszlopot, hanem zárt csoportokban vonultak, erős lovassági biztosítás mellett. Így mindaddig, míg az első összecsapásra sor nem került, meglehetősen lassan haladtak.

A hajdúk tudták, hogy november 17-én megindult Basta serege. Mivel az Osgyántól a Szuha-patak nyugati oldalán húzódó dombok takarása miatt a füleki utat csak Daróczig lehet belátni, a délelőtti órákban Németi Gergely 300 lovassal előrement a faluig. Ott találkoztak Basta élővédjével, amellyel rögtön összecsaptak. Az élővédbe küldött lovascsapatot gróf Hollach Frigyes vezette.[31] A császári lovasság ezt követően nem engedte Németi Gergely lovasait elszakadni, így lassan, folyamatosan harcolva kellett vissza-

[31] *Somogyi Ambrus*: Historia rerum Hungaricarum et Transsylvanicarum. *Geréb László*: A hazai osztályharcok irodalma. Budapest, 1955. (a továbbiakban: *Geréb*, 1955.) 262. o.; *Istvánffy*, 444. o.

vonulniuk. Szamosközy István képszerűen írja le ezt a jelenetet: „Gergely az nimetekre találván, futva szalada, mert az hátán (sic!) jött az nimet Osgyánig. Kevés is szaladott volna el bennek, ha Osgyántól meg nem segítették volna."[32] A segítség azonban nem váratott magára, hiszen amikor a falu közelébe értek, Bornemissza János 200 lovassal átkelt a patakon és a segítségükre indult. Kopjákkal támadtak a császári lovasokra. A patak túlsó oldalán egyre jobban kibontakozott a lovassági harc. Rohamok és meghátrálások követték egymást. Időközben beérkezett Lippai Balázs 500 lovasa is, tehát egy Németi Gergely és Bornemissza csapatával azonos létszámú erő, azonban, utólag megítélve, inkább gondot, mint segítséget jelentettek. Szamosközy az 500 lovasról azt írja, hogy „a dolgok súlyán érkezének részeg állapottal."[33] Ők is átkeltek a patakon, de már nem kapcsolódtak be a harcba, mivel egyre jelentősebb császári erők érkeztek Darócz felől.

Ezzel elérkeztünk az ütközet azon pillanatához, melyet Szamosközy a „dolgok súlyának" nevez és ahol a vereség okát keresnünk kell. Véleményem szerint nem az volt a probléma, hogy Németi rossz tervet dolgozott volna ki. Az osgyáni védelem lehetőséget adott arra, hogy kis erőkkel is képes legyen feltartóztatni a túlerőben lévő ellenséget. Azt, hogy a hajdúk jól értettek a védelmi harchoz, jól példázta Kereki várának sikeres védelme. A problémát egy tipikus hadvezetési hiba, „a kezdeményezés elvesztése" okozta, amit időnként még a legnagyobb hadvezérek is elkövetnek.

A hadseregek által vívott fegyveres küzdelem abban különbözik a spontán tömegverekedéstől, hogy a parancsnok folyamatosan irányítja a harcot melyben katonái az ő parancsai szerint tevékenykednek. A hadvezér az összecsapás előtt kialakítja az elgondolását, és tervet készít az ellenség legyőzésére. Megjelöli azokat a fő feladatokat, amelyek végrehajtása érdekében a csapatok erőkifejtését összpontosítani kell. Ha a parancsnok támadni akar, akkor meghatározza, hogy az ellenség melyik csoportosítását kell megsemmisíteni a győzelemhez és ennek érdekében milyen erőket hol kell alkalmaznia; a védelemnél pedig, hogy melyik az a terepszakasz, melynek megtartásával elérhető a kitűzött cél, az ellenség erőkifejtésének megtörése. Ideális esetben a szemben álló felek végigviszik az eredeti elhatározásukat és végül az erősebb, vagy kitartóbb ér el sikert. Vereséget okozhat azonban, ha a hadvezér az összecsapás folyamán egy rossz döntés miatt csapatainak egy részét nem a kitűzött cél, hanem egy részfeladat végrehajtására alkalmazza, mely elvonja az erőket a fő feladat végrehajtásától. A rossz döntés miatt lépéshátrányba kerül a szemben álló fél vezérével szemben, hiszen miközben továbbra is eredeti elgondolásának megvalósítására törekszik, egyre nagyobb erőt és energiát mozgósít a másik probléma megoldására. Ezzel megosztja az erőit, lényegében gyengíti a seregét. Ezzel bekövetkezik a „kezdeményezés elvesztése," amikor a parancsnok már nem az eredeti terv végrehajtása érdekében hoz döntéseket, hanem csak az ellenség csapásainak hatását igyekszik mérsékelni.

Németi Balázs eredeti terve szerint rendelkezésre álló erőit a kastély, a falu és a sáncokkal erősített dombok vonalába koncentrálva ott próbálta föltartóztatni Basta erőit.

[32] *Szamosközy*, 260–261. o.

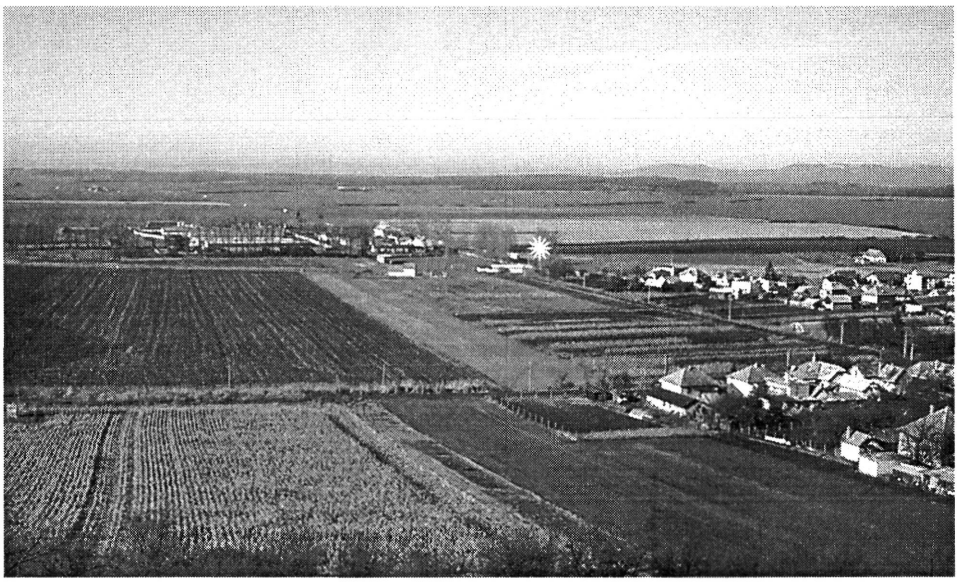
[33] Uo. 261. o. A dolog érdekessége, hogy a szöveg 1955-ben két kiadásban is megjelent. *Geréb,* 1955. a teljes változatot közli, míg a Hadtörténelmi Intézet által kiadott szemelvénygyűjtemény (Szemelvények a magyar hadtörténelem tanulmányozásához. I. k. Budapest, 1955. 202. o.) csak pontozással jelzi a Lippai lovasainak részegségére vonatkozó részt. Valószínű, hogy a szabadságharcos képébe nem fért bele a részegség. Az 1955-ös kiadás hiányos szövegét változatlanul átvette *Kocsis Bernát*: Válogatás a magyar hadügy írásaiból. Budapest, 1986. 217. o.

Osgyán falu és a (csillaggal jelölt) kastély a dombról, ahol a sáncok húzódtak.

Az eredeti terv szerint a lovasság feladata a császári erők felvonulásának zavarása lett volna, csakhogy Németi Gergely lovasai nem tudtak elszakadni a császári elővéd lovasságától, amely valószínűleg erőfölényben volt a 300 hajdúval szemben, azonban Bornemissza 200 lovasa ezt képes volt kiegyenlíteni – legalábbis erre lehet következetni abból, hogy vállalták a kopjatörést. Innentől kezdve azonban fontos szerepet kap az időrend. Németi és Bornemissza lovasai csak annyi időt szánhattak (volna) a császári elővéddel folytatott harcra, hogy még a császári főerők beérkezése előtt biztonsággal át tudjanak kelni a hídon. Németi és Bornemissza valószínűleg megosztotta a vezetés feladatát. Bornemissza korábban 100 lovasnak parancsolt,[34] az ütközetben a kisebb szerepet játszó lovasság élén állt, Németi viszont, aki régebben, a császári seregben 100 puskás hajdú kapitánya volt,[35] a nagyobb létszámú gyalogságot vezette és ezzel együtt a védelem parancsnoka is volt. A patak túloldalán folyó lovasharcot személyesen Bornemissza vezette, tehát ő végezte el az időszámvetést, azaz hogy mikor kell abbahagyni a harcot, hogy még legyen idő az átkeléshez. Egy gyakorlott parancsnok számára ez rutinfeladat lett volna, egy váratlan fordulat azonban felborította Bornemissza tervét. Ez pedig Lippai Balázs 500 lovasának beérkezése és átkelése volt. Nem titok, hogy a katonák a harc előtt általában fogyasztanak alkoholt. Oldja a feszültséget és egy kicsit talán bátorít is. A hatékony víztisztító eljárások bevezetése előtt, így abban a korban is, a katonák víz helyett gyenge borokat fogyasztottak, tehát az enyhe „alkoholos befolyásoltság" megszokott volt a vitézek körében. Ha ellenben Szamosközy szükségesnek tartotta megjegyezni, hogy

[34] *Szamosközy*, 251. o.
[35] Uo.

A Szuha patak hídja (csillag), ahol az osgyáni ütközet döntő mozzanata zajlott.

Lippai lovasai *részegek* voltak, akkor az valószínűleg 500 erősen ittas garázdát jelentett, akiknek nem nagyon lehetett parancsolni. Valószínűleg az átkelésre sem Németi adott parancsot, hanem mámortól lobogó harcvágyuk vezette őket. Már a patakon is szervezetlenül, minden rend nélkül keltek át, de mikor szembesültek az ellenség növekvő erejével, elszállt a lelkesedésük. Nem vettek részt a küzdelemben, hanem az átkelő közelében egy csoportban megálltak. Bornemissza így nem tudott velük mit kezdeni. Már közel volt a visszatérés ideje, ám az újabb 500 lovas érkezése miatt az átkelésre tervezett idő több mint a kétszeresére nőtt. Bornemisszának segítséget kellett kérnie Németitől az átkelés biztosításához. Ez tovább növelte a lovasság időzavarát, hiszen nem kezdhették meg addig az átkelést, míg Németi csatarendbe nem állítja a gyalogosokat a hídnál. Ezzel ahelyett, hogy az eredetileg elgondolt védelmi vonalat erősítették volna, az erőkifejtés időlegesen a híd körzetébe tolódott, mely alkalmatlan volt a harc megvívására. Németi 500–500 gyalogost vezényelt a híd két oldalára, ami jól mutatja, hogy a manőver célja a visszavonulás fedezése volt, hiszen a hátra felé mozgó lovasokat üldöző ellenséget a gyalogosoknak kellett volna feltartóztatniuk. Csakhogy az 1000 gyalogos hídhoz küldésével Németi terve is felborult. Az ütközet e kritikus időszakában a híd körzetében kb. 1000 lovas és 1000 gyalogos tömörült, ráadásul a lovasok felét, az ottlévők egynegyedét Lippai 500 részeg lovasa tette ki, ami a vezetés szempontjából több mint zavaró körülmény lehetett.

A császári sereg főerői az elővédek mögött rendezetten vonultak fel az ütközethez. Basta tíz, egyenként 50 muskétásból álló négyszöget alakított, melyeket jobbról és balról egy-egy század német pikás követett. A csapatot az ágyúk lőtávolán kívül állította meg. Velük szemben Bornemissza és Lippai lovasai álltak. Basta felismerte, hogy meg kell akadályoznia a lovasság átkelését, ezért parancsot adott, hogy a balszárnyon álló muskétások és pikások gyorsan nyomuljanak fel a hídra, a jobbszárnyon lévők pedig rohanják

Az osgyáni kastély napjainkban.

le a velük szemben álló lovasokat. Más karabélyosokat, vallonokat, Alfana kapitány és Dollák gróf csapatát pedig egyenesen tovább küldte, hogy minél gyorsabban keljenek át a patakon. Az így kialakított harcrendet Delletorre gróf lovas ezrede követte.[36] A muskétások megkezdték az előrenyomulást és sortüzeket lőttek. A hajdúk ágyútűzzel válaszoltak, ami azonban nem okozott károkat. A hajdú lovasság megkezdte a visszavonulást a patak túloldalára, sokan nem jutottak el a hídig, hanem a mély árkon keresztül próbáltak átvergődni, és a gyalogság sorai között vonultak vissza. Szorosan a nyomukban Basta katonái törtek előre. A gyalogság igyekezett ellenállni, csakhogy a harci morálját megrendítette a lovasság visszaözönlése, így félő volt, hogy kitör közöttük a pánik, és egyszerűen szétfutnak. Ennek elkerülésére Németi újabb és újabb csapatokat vezényelt a hídhoz.[37] Egy sólyomágyút is áthoztak, ami világosan jelzi, hogy a harc súlypontja a hídhoz helyeződött. A sereg jelentős része a pataknál harcolt a császáriakkal; a palánk mögé való visszavonulásra nem gondolhattak, mivel az arra adott parancs pánikot okozott volna az elöl állók között.

[36] A császári sereg tevékenységének leírása Ciro Spontoni históriáján alapul. *Ciro Spontoni*: Historia della Transilvania. Venetia, 1638. OSZK Régi Nyomtatványok Tára, App. H. 3247 (a továbbiakban: *Spontoni*) 269–270. o.

[37] *Szamosközy,* 261. o. így ír erről: „Az ezer gyalog pedig megsegítvén ujabb harcot állának olyat, hogy minden seregek Nimet Balázzsal segítségükre odaérkezének. De mikor az új segítségünk eszébe vötte volna, hogy már senki meg nem segíthet, az Farkas Mihály zászlójával mindjárt megfutamodék."

Az ellenség megújuló támadása először Farkas Mihály csapatát törte meg, mely rendetlen menekülésbe kezdett. Bornemissza azzal próbálta feltartóztatni őket, hogy szablyájával levágta az elől futó zászlótartókat.[38] Sajnos ezzel már nem segíthetett, mivel a többiek is a palánk felé hátráltak. A gyakorlott császári katonák nem hagyták őket elszakadni, hogy a palánk védelmébe meneküljenek, hanem rendületlenül szorították és vágták a szaladókat. A gyalogosok többsége nem jutott be a palánkkal védett faluba. Németi Balázs, hogy mentse a helyzetet, leszállt a lováról és maga köré gyűjtötte a faluba menekült gyalogságot. Mintegy 500 főt sikerült összeszednie, akikkel a kastélyba vonult vissza. Bornemissza a falu felső kapujánál egy ideig feltartóztatta a lovasság maradékát, és segítségükkel fedezte a gyalogság menekülését. A palánk elvesztésével gyakorlatilag szétesett a védelem. Korlát István magára maradt a sáncokban az ágyúkkal. Miközben a Teuffel-ezred lovassága a menekülőket üldözte, a császári gyalogság elfoglalta a sáncokat és az ágyúkat, Tilli tüzértábornok átvette a parancsnokságot és a zsákmányolt ágyúkkal lövetni kezdte a szemben lévő dombon álló kastélyt. Basta tábori lövegeivel szintén a kastélyt ágyúztatta, Torre gróf lovasezredét pedig a kastélyon túli erdőbe küldte, megakadályozandó, hogy onnan Németi segítséget kapjon. Egyidejűleg egy gyalogezredet Teuffel 1000 lovasával együtt a kastély bal oldalához irányított, így a kastélyt teljesen bekerítették. A gyalogság igyekezett a falak közelébe nyomulni és alkonyat felé sikerült elfoglalnia az istállót, ahol lovakat zsákmányoltak és néhány hajdút fogságba ejtettek. Valószínűleg az istálló felől sikerült megközelíteniük azt a saroktornyot, ahonnan a felkelők kisebb űrméretű ágyúkkal lőttek. A falba hatalmas lyukat robbantottak, benyomultak,[39] és rövid harc után sikerült elfoglalniuk a tornyot. Közben beesteledett és a császáriak nem folytatták az ostromot, mivel elhatározták, hogy amennyiben Németi napkeltéig nem adja meg magát, szétlövik a kastélyt.

A számításuk azonban nem vált be, mivel a hajdúk éjjel kitörtek. Ennek okára talán magyarázatot ad, ha megnézzük az akkori holdjárás adatait. 1604. október 17-én a nap 15.56-kor nyugodott le. Az ütközet a déli órákban kezdődött, így valószínű, hogy Németi alkonyattájt vonult vissza a kastélyba. A hold azonban, mely a teljes holdtányérnak csak negyede volt, 01.37-kor kelt fel, de másnap délig az égen maradt. A napnyugta utáni sötétség kedvezett a menekülőknek, de akadályozta a császáriak ostrom-előkészületeit. Németi tudta, hogy a holdvilágnál hatékonyabb lesz az ostrom. A hajdúk közül csak 150-en tudták kivágni magukat. Basta parancsot adott a katonáknak, hogy keressék meg Németit, mivel remélte, hogy a hajdúvezér nem tudott elmenekülni. Sokáig keresték, de nem találták, később azonban, mikor egy csapat katona a kazalhoz ment szalmáért, rábukkantak a sebesült parancsnokra. Először nem tudták, ki lehet, és lehúzták róla a ruháit, egy odaérkező zászlós azonban felismerte és Basta elé vezették. A tábornok a lábánál fogva akasztatta fel, mire Németi az életéért cserébe Szendrő várát ígérte.[40] Valószínűleg ezért hurcolta magával Basta.

[38] *Istvánffy*, 252. o.

[39] Az istálló elfoglalásáról és a saroktorony felrobbantásáról a Georg Freyherrn Ehrenreich-ezred hadinaplója ír. Tagebuch der feldzüge des Reg. Des Obristen Georg Freyherrn Ehrenreich, 1604 julii 27 – 1606 oct. 26. Közli *Kovachich Márton*: Sammlung kleiner noch ungedrückter Stücke. Buda, 1805. (A továbbiakban: *Tagebuch.*)

[40] A fentieket *Spontoni*: i. m. írja. Ezt megerősíti Basta nov. 18-i levelében: „Németi hab ich alsbald bei einen Fuess aufzuhengen [a szövegkiadásban: aufzuhenken] anbefohlen." A kötet szerkesztője ezt kivégzésnek értelmezte, pedig csupán egy elég kegyetlen kínzást – Németi egyik lábánál fogva történt fellógatását írja le. Nem csoda, hogy a sebesült hajdúvezér belement az alkuba. Magyar Történeti Emlékek XXXVII. (Szerk.: *Veress Endre.*) Budapest, 1913. (a továbbiakban: MTE XXXVII.) 1708. sz. levél.

Spontoni krónikájából kiderül, hogy a császáriak sem értették, miért a hídnál akarnak harcolni a hajdúk, hiszen az osgyáni völgy kedvezőbb csatatér lett volna. Németit ugyanakkor lustasággal vádolja, mivel a hídnál nem ásatott sáncokat, pedig lett volna rá ideje. Ez is megerősíti azt, hogy Németi nem a hídnál – egy arra alkalmatlan helyen – tervezte megvívni az ütközetet.

Gondoljuk meg! A harc kezdetén Németi majdnem tízszer annyi emberrel rendelkezett, mint az az 500 hajdú, akikkel a kastélyt védte. Az eredetileg elgondolt védelmi vonal még a kastélynál is kedvezőbb lehetőséget biztosított a harcra. Németi terve jó volt, és a kastélynál nyújtott parancsnoki teljesítménye alapján feltételezhetjük, hogy képes lett volna eredményesen vezetni a védelmi harcot. Az események menetét tekintve valószínűleg Lippai 500 lovasa okozott folyamatos zavart a vezetés rendjében és ezzel meghiúsította az eredeti elgondolás megvalósítását.

Az edelényi csata

„Sajnos, hogy e nagyérdekű csata részletei meg nem állapíthatók és pedig leginkább azért nem, mert színhelye a forrásokban meghatározva nincs" – írta az 1604. november 25–28 között lezajlott edelényi csatáról Rónai Horváth Jenő.[41] Forrásként Orteliust használta, aki a császári seregek táboraként egy Besele nevű falut jelölt meg.[42] Az elnevezést Rónai nem tudta feloldani, bár e torzult névalakból is asszociálhatott volna Ládbesnyőre. Tulajdonképpen még erre sem lett volna szükség, hiszen Szamosközy István 1880-ban kiadott történeti maradványaiban megnevezi Besenyőt, ahol Basta elsáncolta magát.[43] 1913-ban pedig megjelent Basta leveleinek gyűjteménye, ahol az 1722. számú levelében, melyet 1604. november 29-én a szendrői táborból küldött a prágai spanyol követnek, Bessenyő névvel jelöli meg azt a helyet, ahol az előző napon győzelmet aratott.[44] Jóval később jelent meg nyomtatásban Bocskai 1605. január 19-én Jan Zamoyskihoz írott levele, melyben külön megemlíti az edelényi győzelmet és azt, hogy Borsodvárnál ismét megkísérelte a csatát.[45] Úgy gondolom, hogy a két fővezér, Bocskai és Basta leveleit hiteles forrásoknak tekinthetjük, így a csatát a Ládbesnyő (Besenyő) és Borsod (Borsodvár) közötti terepszakaszra kell helyeznünk. Nagy László monográfiájában a források és a helyszín részletes vizsgálata alapján a Ládbesnyőtől északra húzódó völgy és a Szendrőládtól délre fekvő Bükk-hegy körüli területet határozta meg a csata helyszíneként.[46]

A csatáról fennmaradt Wilhelm Peter Zimmermann rézkarca,[47] mely eddig nem kapott nagy publicitást,[48] pedig lehetséges, hogy egyik legfontosabb forrásunkat kell látnunk benne. A korabeli ábrázolások nem tartoznak az elfogadott kútfők közé, mivel hitelességük vitatható. Véleményem szerint elvégezhető az ábrázolások forráskritikai

[41] *Rónai,* 598. o.

[42] *Ortelius* Redivivus et continuatus oder der Ungarischen Kriegs Emporungen. Frankfurt am Main, 1665. (a továbbiakban: *Ortelius*) 381. o.

[43] *Szamosközy,* 261. o.

[44] MTE XXXVII. 1722. sz. levél.

[45] *Bocskai István*: Levelek. (Szerk.: *Benda Kálmán.*) Budapest, 1992. 103. o.

[46] *Nagy,* 1961. 133. o.

[47] *Wilhelm Peter Zimmermann*: Eikonografia. Augsburg, 1607. Országos Széchényi Könyvtár, Régi Nyomtatványok Tára. App. H. 677/a. (A továbbiakban: *Zimmermann.*) Az említett rézkarc a kötet második részének 15. sz. képe.

[48] Megjelent: *Geréb,* 1955. és MTSZ 1968.

vizsgálata. Ennek első lépése, hogy a terepen megkeressük azt a helyet, ahonnan a művész a képet készítette. A látképi azonosság és főleg apró, sokszor lényegtelen részletek egyezése alapján joggal vélhető, hogy az adott kép valóban a helyszínen készült. Ez után az eseményábrázolást össze kell vetni a forrásokban leírtakkal és egyeztetni a tereppel, hogy ami történt, valóban megtörténhetett-e ott. Például egy meredek hegyoldalra rajzolt lovasroham eleve megkérdőjelezi a hitelességet.

A kép előterében csatajelenetet, a háttérben pedig egy települést látunk Sajószentpéter (S.petter) megnevezéssel, mely azt feltételezné, hogy azt a csata helyszínéről közvetlenül látnunk kellene. A forrásokban megjelölt helységnevek alapján az események valahol Edelény közelében, Ládbesnyő vagy Szendrőlád mellett játszódtak le és fontos, visszatérő adat, hogy a falut szűk völgyön keresztül lehet megközelíteni. Edelény felől nézve ez ráillik mindkét falura, akárcsak az, hogy Sajószentpétert egyik helyről sem lehet látni. A megoldáshoz terepbejárás vihet közelebb, abban a reményben, hogy megleljük a helyet, ahonnan Zimmermann a képet készítette. A terepbejárásra 2004. december 4-én került sor, a Magyar Hadtudományi Társaság Csata- és Hadszíntérkutató Szakosztályának kutatócsoportjában Stenciger Norbert és Takács Róbert tanár urak mellett magam is részt vettem. Három órás gyaloglás után találtunk rá arra a pontra, ahonnan a művész a tájképet készíthette. Értelmet kaptak a metszet apró információi is. Az ábrázolt település mintha árokkal és sánccal lenne körülvéve, ami nem más, mint a borsodi földvár, melynek talán ez a legkorábbi ábrázolása. A csata idején még állt templomnak ma már csak a romjai láthatók, de amikor a térképen összevetettük az edelényi templom helyzetével, láthattuk, hogy az adott pontból nézve a két templomtorony egy vonalba esik. Ez magyarázhatja a két torony ábrázolását. A kép középpontjában, a település felénk eső oldalán hat, aránytalanul nagy méretű fa látszik. Ez a Nagy-hegy álláspontunk és Borsod közé eső nyúlványának ábrázolása, és a látkép mélységének érzékeltetésére szolgál. Azért kényszerült e fogás alkalmazására a művész, mivel a jó csatakép a terep és az események sűrítménye. A fontos részleteket nagyságuk aránytalan megnövelésével emeli ki, egyben érzékelteti a terep karakterét is. E megoldás „káros mellékhatása," hogy a tájról készített fénykép nem képes visszaadni azt a hasonlóságot, amit a terepen érzékelünk.

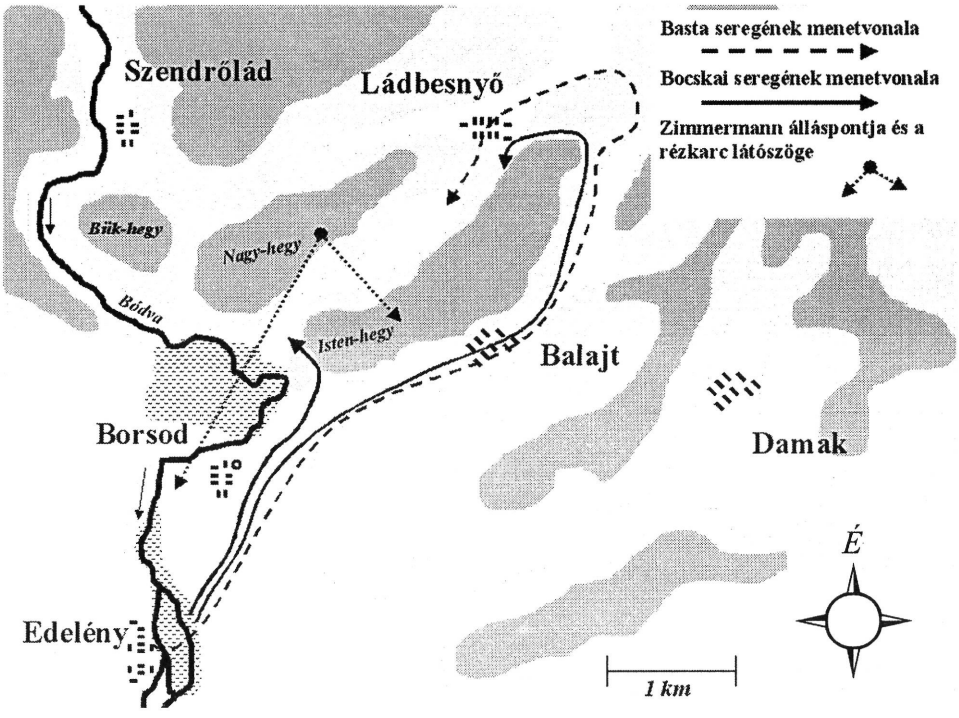
Az eseményábrázolást tekintve, a kép azt a pillanatot örökíti meg amikor Basta katonái kitörnek a ládbesnyői völgyből. A hely azonosításával tehát megtaláltuk a keresett területet.

A csatáról a legrészletesebb leírást Ciro Spontoni[49] közli, akinek munkája az 1900-as évek elején még valószínűleg ismert volt a kutatók előtt, azonban később feledésbe merült.[50] Az alábbiakban közlöm Spontoni műve edelényi csatát bemutató részének fordítását.

Basta egész seregével Szendrőn keresztül Kassa irányába menetelt. „Amikor az Edelény és Sajószentpéter közötti mezőre értek, jobb oldalon meglátták az ellenséges lovasok ezreit. Basta az edelényi síkságon a magasabb, jobb oldali részen vert tábort. A [...] csapatokat az ellenséggel szemközti területen helyezte el, ott töltötték az éjszakát. Úgy tervezték, hogy másnap reggel tovább mennek Szendrő felé. A falun két patak folyt

[49] *Spontoni,* 270–276. o.

[50] Veress Endre az 1741. sz. levélnél lábjegyzetben közli, hogy az edelényi csatáról részletes leírást közöl Spontoni és Ortelius. Más, az edelényi csatáról szóló történeti munkában nem találtam hivatkozást Spontoni históriájára. Ennek oka az lehet, hogy a Velencében, 1638-ban megjelent mű régies olaszságának megértése sok esetben nehézséget jelent. Ezúton mondok köszönetet *Nyírő Juditnak* és *Innocenzo Bellarosának,* akik lefordították és segítettek megismernem a hivatkozott részeket. Csak remélni tudom, hogy a jövőben megjelenik ennek az értékes történeti forrásnak a magyar fordítása is.

Az edelényi csata területe.

keresztül, nagy mocsárral és azon két híd vezetett át. Reggel feltűnt az ellenség és a seregeknek meg kellett kezdeniük az átkelést. A császári tábornok felismerte, hogy az ellenség az utóvéd megtámadására készül, hogy ezzel veszteségeket okozzon a seregnek. Ezért erősítésként a vallonokat, Buccain báró ezer lovasát, della Torre gróf, Taiffel, Tressa hercege, Presizuiz tábornok és Alfana csapatait az ellenséggel szembe küldte. Öt csapat állt elől, négy mögöttük a közökben, további három pedig ezek mögött, szintén a közökkel szemben, egymástól megfelelő távolságban. Azért így, mert a falu szűk volt. Külön parancsot kaptak, hogy kis összetűzésekbe ne keveredjenek. Hátul maradt két gyalogezred a málhával; a fiatal Rosbuoremé, illetve Mansfeld grófé. Az történt, amit vártak: a nagy mennyiségű málha és a szekerek dél után két órával keltek át az utolsó hídon, ahol a hídfőnél, a jobb oldalon, Rosbuorem állt. Mansfeld gróf a falu sövényéhez közel tartózkodott, amikor a mocsarat elérve, a hídra lépés előtt, a fogoly Balas a málhák közül beleugrott a vízbe. Azt remélte, hogy a túlpartra érve elérheti a barátait, akik időközben már a közelbe értek. Mansfeld gróf egyik muskétása azonban utána eredt és szablyával levágta a fejét.

Gyorsan haladtak és a lovasság maradékát visszavonták a faluból. Az ellenség az első házakat elérve rájuk ijesztett és tüzet nyitott, amivel az volt a céljuk, hogy a zűrzavarban összekeveredjenek a császáriakkal. A tábornok által kiadott célszerű parancsok miatt azonban ez nem sikerült nekik. Basta bátran átvezérelte a hídon a két gyalogezredet, majd a két lovas eszkadront. Először Buchain báró, utána Rosbuorem regimentje kelt át, majd

utóvédként a Camillo gróf által 5 sorba rendezett vallon lovasság – a sorok között 60 lépés volt –, hogy megakadályozzák a hajdúk átkelését, akik időközben a mocsár széléhez érkeztek. Sokan a vízbe ugrottak, mivel a hajdúk lőttek rájuk. A lovasság támogatása nélkül a gyalogság súlyos veszteségeket szenvedett volna a hídnál. Mihelyst a gyalogosok átkeltek, a muskétások tüzelni kezdtek a lázadókra, és súlyos veszteségeket okoztak nekik. Nem segített rajtuk az sem, hogy a sövény, a bokrok és a házak mögé rejtőztek.

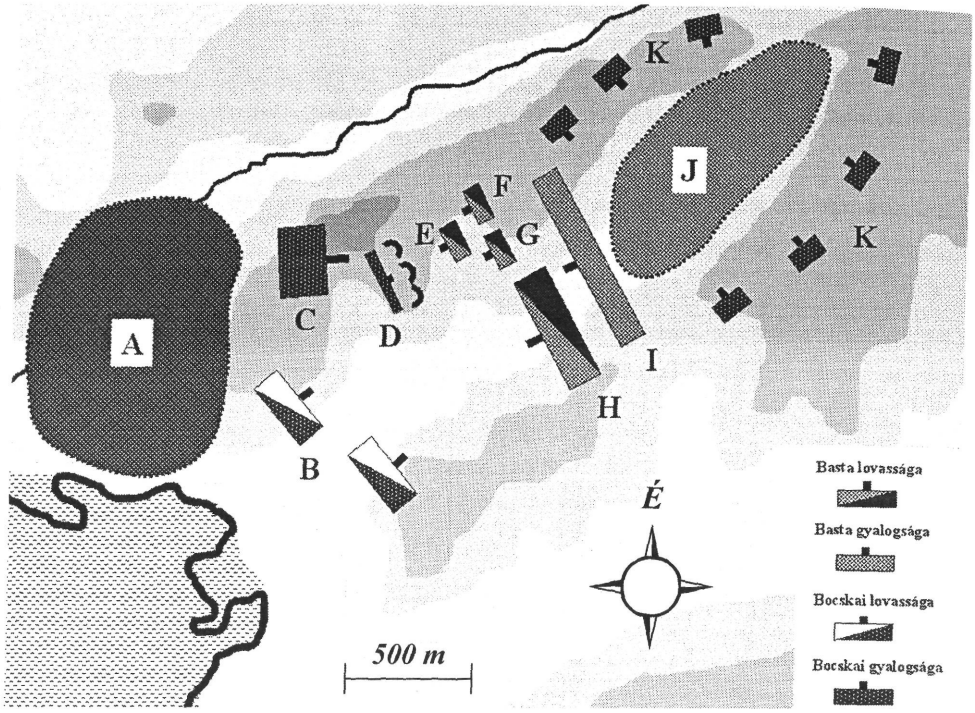
Szörnyű látványt nyújtott a császáriak által elhagyott táborhely. Tűz keletkezett, melyben sok szerencsétlen német is elégett, olyanok, akik már sok megpróbáltatást elviseltek, de nem volt erejük, hogy a többiekkel tovább meneteljenek. Mindenhonnan lángok csaptak ez ég felé, mivel a szél széthordta a tüzet. Szörnyű ágyúdörgés, muskétaropogás, törökök és hajdúk üvöltése hallatszott, akik a katolikusokkal összekeveredve lettek a lángok, a füst és az összeomló építmények áldozataivá. Annak ellenére, hogy a Mansfeld-ezredet ugyanolyan jó parancsok irányították, akár a többit, a harcban elesett Slames gróf és Fuchs kapitány, mindketten kiváló emberek voltak. Amikor a vallonok után a többi eszkadron is átkelt a hídon, Basta Tomaso kapitánnyal felszedette a híd pallóit, és ezzel megállította az ellenség lovasságát. A vallonok ekkor a mocsáron nagy számban átkelni próbáló hajdú gyalogság célpontjává lettek, ám az igen tapasztalt Camillo gróf rendezte az összekeveredett csapatokat és kivezette őket a veszélyes helyzetből.

A felkelőket vezető Bocskai és a két török basa meglepetésében visszavonult. Seregük 500 embert veszített.

Miután az utóvéd a második hídon is átkelt, a tágas mezőn rövidesen utolérte a császári sereget. Basta csatarendbe állította a lovasságot és kijelölte a gyalogság helyét. Mivel a hajdúk a lerombolt híd ellenére különböző pontokon átkeltek a mocsáron, kürtjelekkel parancsot adott a lovasságnak, hogy támadják az ellenséget. Nem alakult ki jelentős összecsapás, mivel a hajdúk nem keltek át nagy számban, a tatár és a török lovasság pedig a híd hiánya miatt és parancsok híján szétszéledt a környező dombokon; az ellenség soraiban zűrzavar uralkodott. Később Bocskai egész hadseregével a császári sereg után indult. Idővel elővédje elérte a vallonokat, akik a sereg utóvédjét alkották. A császári sereg háta mögött hagyta a hegyeket, kiért egy tágas térségre [...] és azon keresztül akarta elérni Szendrőt. Ez a térség két olasz mérföld hosszú és 800 lépés széles volt, magasabb-alacsonyabb hegyek szegélyezték, jobb oldalról sűrű erdő övezte. A hegyek lábánál lévő tágas teret elhagyva enyhe lejtőkön keresztül egy kis völgybe lehetett kijutni, mely szélesebb volt, mint amilyen hosszú, ez a szoros vezetett Szendrő felé. A szoros végénél újabb hegyek látszottak. Ezen a helyen tábort vertek, a tüzérséget a jobb oldali dombokon állították fel, amely ily módon szembe nézett az ellenséggel.

Amikor Bocskai serege a hegyek lábához ért, elhagyott néhány dombot, amelynek vizét egy mocsár gyűjtötte össze. Ezek mögött egy általa jónak ítélt helyen állította fel a sátrait és a dombok végénél egyes tüzér egységeit. A serege előtt 5 löveget és nagy számú gyalogságot helyezett el. Még előrébb, a tágas mező jobb oldali kiemelkedésein sáncokat készítettek két ágyú részére, amelyeket kétezer hajdú védett. A többi hajdú az erdőkben rejtőzködött.

Miután a csapatok kipihenték magukat, még ugyanazon az éjszakán Basta is felállította gyalogságát és lovasságát, de csak hevenyészett vonalba, hogy az ellenség ne tudja megtámadni a tábort. Mivel az erdő felőli mező üres volt, lóra ültette a tábori szolgákat és megtévesztésül három zászlót is adott nekik, azonban az ellenség fákon ülő őrszemei felismerték, hogy ezek nem igazi csapatok és megtámadták őket. A szolgák az elvárhatónál

Az edelényi csata.
***A**: Bocskai tábora, **B**: török lovasság, **C**: az ágyúsáncokat őrző 2000 hajdú, **D**: sáncok három ágyúval, **E**: vallon lovasság Camillo gróf parancsnoksága alatt, **F**: Rosbourn-ezred, **G**: Mansfeld-ezred, **H**: Basta a lovassággal, **I**: a császári gyalogság, **J**: a császáriak tábora, **K**: a császári tábor körül táborozó hajdúk.*

jóval hosszabb ideig harcoltak, de egy idő után visszavonultak. A menekülő szolgákat [az ellenség] csak egy ideig üldözte, mivel el akarta kerülni a harcot az időközben a visszavonulók biztosítására előrenyomult lovassággal. Éjfélkor a csapatok még éberen álltak és akkor a tábornok összehívta az ezredeseket és a főtiszteket. Az alábbi szavakat intézte hozzájuk: „Tegnap a csapataink dicséretes módon hajtották végre a visszavonulást és a parancsnokok is elismerésre méltóan teljesítették feladatukat. Megelégedéssel láttam, hogy katonáink nem a menekülést keresték, hanem bátran harcoltak az ellenséggel. Nem azért vonultunk vissza Bocskai és a két basa serege elől, hogy föladjuk a táborunkat, hanem azért, hogy folytassuk az utunkat. Elégedett vagyok a dolgok alakulásával, de még ennél is sikeresebbek lehettünk volna, ha a sok málha nem akadályozza a csapatokat. Kevesebb málhával megmutattam volna, hogyan kell igazából harcolni, no persze ezzel még nem késtünk el.

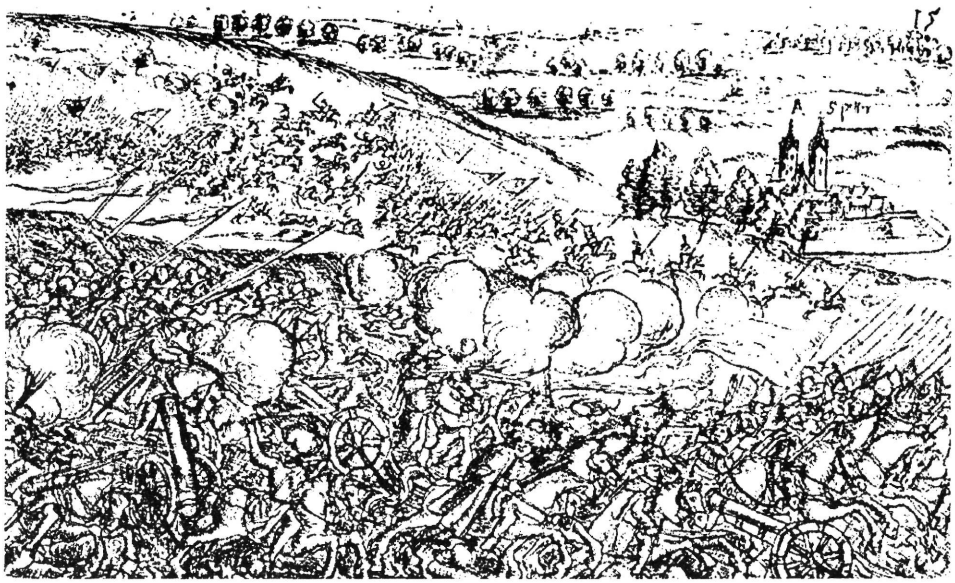
Ha meghallgatjátok a tanácsomat – amit valószínűleg meg fogtok tenni, hogy az életetek megmentsétek és azért, hogy dicsőséget szerezzetek, annál is inkább mivel a múltban már nehezebb helyzetekből is sikerrel vágtam ki magam –, csökkentenünk kell a málha mennyiségét, mert ha ilyen sokat cipelünk magukkal, csak nagy veszteségek árán tudunk innen kitörni." Ez különösen a németeknek nem tetszett, mivel mindenféle holmit

magukkal cipeltek, hogy szinte városi kényelmet biztosítsanak maguknak a táborban. Annak ellenére nem értettek egyet, hogy az értékesebb holmikat a lovakon is magukkal tudták volna vinni. Basta azzal nyugtatta őket, hogy az ellenségtől majd újra megszerezhetik maguknak, amit most elvesztenek. Az elégedetlenkedők akkor hallgattak el, amikor látták, hogy a vallonok vezére, Camillo gróf, aki a tábornok testőrségét vezette, a tanácskozók melletti tűzbe vettette annak a szekérnek a kerekeit, melyen a sebesültek utaztak. Ezután a táborban, nagy veszekedések közepette, mindenfelé tüzeket raktak a többi szekérből. Mikor az ellenség ezt meglátta, főleg akik csak egy muskétalövésnyire voltak az erdőben, kiabálni kezdtek a császáriaknak, hogy éhen fognak halni – ami igaz is volt –, és hogy bizonyára azért égetik el a szekereket, hogy könnyebben el tudjanak menekülni. Még azt is kiabálták, hogy semmiképpen nem csúszhatnak ki a kezeik közül, mert ahhoz még Basta hadicselei sem elegendőek, akit egyébként éppen találékonysága miatt neveztek egymás között a nagy varázslónak.

Egyes katonákat név szerint is szólongattak Bocskai katonái az erdőből, és azt jósolgatták, hogy egyes császári vezetőket karóba húznak, másokat apró darabokra vagdalnak, vagy kitolják a szemüket. Basta megparancsolta, hogy ne feleljenek, így a csomagok átválogatása után olyan csönd borult a völgyre mintha egy teremtett lélek sem lett volna ott. Hajnali négyre Basta átgondolta a helyzetet, miközben a többiek pihentek. Felismerte, hogy Bocskai, nem akar támadni 15 000 lovasával, hanem inkább megvárja, míg a [császári] katonák az élelem és a takarmányhiány miatt elszöknek vagy megadják magukat, ő [Basta] pedig elveszti hadvezéri jó hírnevét.

Újból összehívta hát az ezredeseket és közölte velük, hogy a harc mellett döntött, Isten segítségével megszerzi a győzelmet, és mindenkinek kijelölte a helyét. Camillo gróf, mivel panaszkodott, hogy a Németi elleni harcban ő volt az utóvéd, most azt a parancsot kapja, hogy legyen elővédben és támadja meg az ellenség tüzérségét, de csak akkor, ha arra parancsot kap. Camillo ezt örömest elfogadta. Francesco Belgiojoso gróf kezét nyújtva ajánlotta magát és katonáit parancsnoksága alá és így tett Don Baltasar Madras Spagnuolo máltai lovag, Tomaso gróf és más lovagok is. Két óra telt el, mire mindenki elfoglalta kijelölt helyét. Basta parancsa szerint Camillónak a tüzérség sáncait kellett megtámadnia, mivel az nem volt jól megerősítve. A vallonok mentek elől, a Rosbourn-ezred balra az erdőnél, jobbra pedig Mansfeld ezrede. Eközben Basta tőlük jobbra dobszó és kürtölés nélkül vonult fel a lovassággal, hogy kiszélesítse az arcvonalat és kitöltse a vallonokig terjedő teret A testőrségét korábban ellátó vallonok helyett a harc idejére a Taiffel-ezredből való Manfrino Castiglioe kapitány századát választotta testőrségül.

Camillo gróf sötétben nyomult előre, az ellenség két ágyúlövést adott le rájuk, de nem látták honnan közelít a gróf lovassága, s mivel magasra céloztak, nem okoztak kárt. Ennek ellenére a katonák között elterjedt, hogy az egyik ágyúgolyó elvitte Basta combját. Amikor Camillo gróf meghallotta, rögtön azt mondta, hogy nem igaz és a kardjával vágja el a torkát annak, aki kitalálta. Így nyugtatta őket, de kétségei voltak, hogy valóban el is hitték neki. Amikor az ágyúkhoz értek, azonnal rohamoztak és betörtek a sáncba. Az ellenség puskatűzzel védekezett és egy császári katona meghalt. Tovább haladva mintegy 2000 ellenséges katonát találtak alva, kik közül sokat levágtak, a többiek pedig elmenekültek az erdőbe. Miután a vallonok tovább nyomultak, a sáncokat a Rosbourem ezred szállta meg. Az ellenség ekkor kezdte meg az előrenyomulást 7 török lovasszázaddal, melyek összecsaptak a császári elővéddel. A harcban megölték Belgiojoso lovát, de ő a vallonok segítségével újabb lóra kapott. Ott esett el a csapat zászlóvivője is. Eközben Gian

Wilhelm Peter Zimmermann rézkarca az edelényi csatáról.

Gagliardo is odaért két vértes csapattal, akik tovább erősítették a császáriakat. A harcban kiemelkedő bátorsággal küzdött a Tomaso-csapat zászlótartója, Giambattista Offlaga Bresciano. Az ellenség rendetlen visszavonulásba kezdett és Camillo gróf gyülekezőt kürtöltetett a lovasságnak, amikor Bocskai második ágyúsáncaiból öt ágyúlövést adtak le. Az 5 eszkadron szorosan összezárkózott, hogy a német gyalogság csapatainak elegendő helye legyen az előrenyomuláshoz. Közben megvirradt és a csapatok tovább haladtak a dombok és a sáncok felé, hogy megszerezzék az ágyúkat. Camillo gróf a vallonok közül negyvenet lóról szállított, hogy az erdőbe menekült ellenséget az ezred felé tereljék, s ily módon akadályozzák meg a sáncok visszafoglalását, melyekben a Rosbourem-ezredet egy másik ezred váltotta fel, Rosbourem pedig Camillo jobbszárnyára állt, hogy támogassa a harcban. Közben leszállt a köd, ami még nagyobb zűrzavart keltett az ellenség soraiban. Basta, látva, hogy Camillo mennyire eltávolodott az előrenyomulás közben, futárt küldött hozzá, hogy álljon meg ott, ahol van, Manfrino kapitányt pedig Taiffelhez küldte azzal a paranccsal, hogy a vérteseivel menjen Camillo segítségére. Camillo maga előtt látta Bocskai seregének nagy részét a dombokon, nem akarta a kedvező alkalmat elszalasztani, hogy megütközzön velük, a Rosbourem-ezred katonái azonban a jobb oldalon komoly veszteségeket szenvedtek az erdőbe húzódott ellenségtől, aminek hatására az ezred harci morálja megtört, és várható volt, hogy megfutamodnak. Camillo lelkesítette őket és merészen megígérte nekik, ha vele tartanak, győzelmet aratnak. Taiffel tábornok ugyanakkor ezer lovasával és más lovascsapatokkal, a gyalogság támogatása mellett, a mocsárig kergette a lázadókat, ahol – a másik szárnnyal szintén odaért Basta jelére – kegyetlen mészárlást rendezett közöttük. A császári sereg győzelmet aratott a lázadók fölött, akik közül sokan a mocsárba fulladtak. Bocskai táborhelyén gazdag zsákmányhoz

jutottak, 12 nagy ágyú, ugyanannyi tábori ágyú, nagy mennyiségű lőszer valamint a nemes bútorokat is tartalmazó málha jutott a kezükre. Mintegy száz zászlót és lobogót is zsákmányoltak. Bocskai és helyettese, Lippai Balázs, amikor látták a mezőn a harcban elesett több mint 12 000 lázadó és török, valamint 50 katolikus tetemét, a maradék sereggel elmenekült. Egy nagy tatár lovascsapat felhúzódott a dombok mellett lévő hegyre, amely mögött az ellenség nagy része rejtőzködött. A tatárok a császári csapatokat kerülgetve a jobbszárny mögé jutottak, majd megrabolták és felgyújtották az átválogatás után a császári sereg táborában visszahagyott málhát. Ezután keresztülvonultak a Szendrő felé vezető szoroson, mit sem törődve a paranccsal, hogy álljanak készen arra az esetre, ha a császári sereg támadása sikerrel járna (valószínűleg Bocskai seregének általános tartalékáról van szó – N. L.). Tessa hercege elhatározta, hogy üldözőbe veszi ezt a csapatot és kérte Camillo grófot, segítse ki őt a vallonokkal. A vallonok ekkorra már elfáradtak a harcban és nagy szükségük lett volna a pihenésre, mégis csatlakoztak az üldözéshez a szűk völgyön keresztül, melynek eredményeként kétszáz tatárt vágtak le. Camillo gróf ezután visszatért Bocskai elhagyott táborába, ahol Basta meg akarta ünnepelni a győzelmet, csakhogy az ellenség földúlta a tábort és a seregnek nem volt elég élelme sem, így két napos pihenés után elhagyták a mezőt és Szendrő felé vonultak."

A leírás adatainak hitelességét megerősíti Basta 1741. számú, 1604. december 18-án Eperjesről San Clemente prágai spanyol követhez írott levelének alábbi részlete:

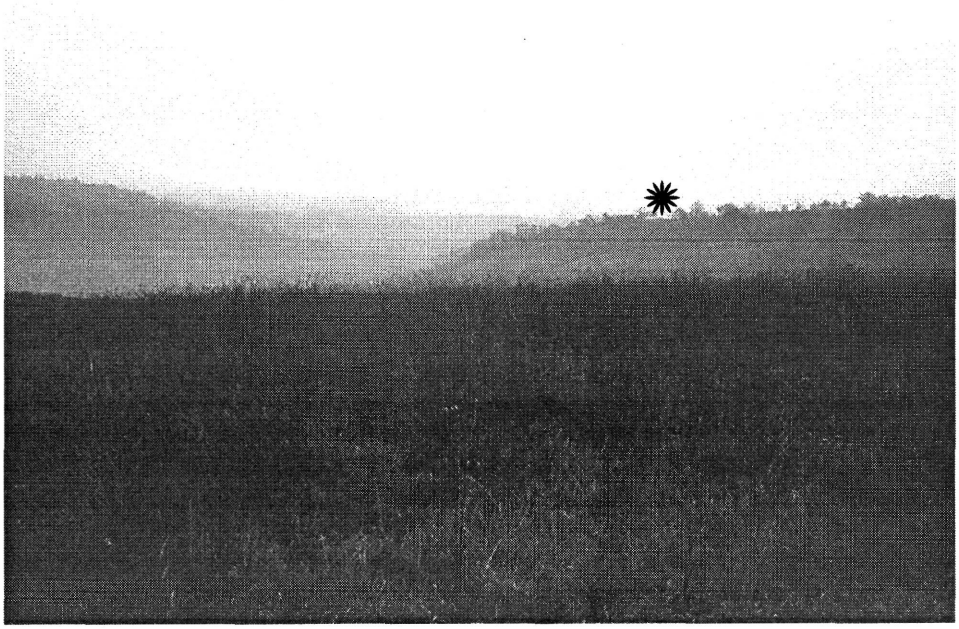
„Reggel elindultunk Edelinióból. Két folyón és két hídon kellett átkelnünk. Szemben voltunk az ellenséggel, elhatároztam, hogy előreküldöm a csomagokat és kocsikat, és hátra maradok 3 gyalogos ezreddel és a lovasság legnagyobb részével. Fél napig tartott a harc Bektas budai basa Egerből érkezett 3000 török és tatár, valamint Bocskai 5000 katonájával, akik akkor támadtak, amikor látták, hogy a híd e részén kevés emberem maradt Mansfeld gróf ezredével.

A mezőn rendezetten haladtunk. Tőlünk 200-an haltak meg, az ellenségből ennél sokkal többen. Aztán bizonyos dombocskákon táboroztunk, ami a gyalogságnak előnyös volt. Az ellenség másnap, 27-én érkezett meg, mert azt hitte, hogy megfutamodtunk, de fel voltunk készülve. Nem akart közelebb jönni, de délutánig látótávolságban maradt. Az volt a szándéka, hogy szorításban tartson, hogy ne tudjak se mozdulni, se ellátásért menni.

Látva, milyen károkat okozhat ez, másnap reggel, 28-án, elhatároztam, hogy kitörök az ellenség mezejére. Csendben átvágtunk egy völgyön, ami az ellenséghez vezetett. A sűrű ködnek köszönhetően láthatatlanok maradtunk és hajnalban lecsaptunk rájuk. Három ágyút zsákmányoltunk és kétórás harc után szétszakadt a gyalogságuk és lovasságuk. A lovasságuk megfutamodott, a gyalogság nagy része, sok törökkel és tatárral együtt, elpusztult."[51]

A leírások alapján végig tudjuk követni Basta és Bocskai hadainak mozgását az edelényi harc után. A császáriak először egy tágas mezőn meneteltek, azután a hegyek közé értek. Valószínűleg Balajt felé vonultak a völgyben, melynek végén visszakanyarodtak Besnyő felé, majd a hegyeket elhagyva kijutottak egy 2 mérföld hosszú, 800 lépés széles völgybe – a ládbesnyői völgybe. Onnan tovább vonultak egy kisebb völgybe, mely sokkal szélesebb, mint amilyen hosszú és a végét egy hegyszoros zárja le. Ott ütöttek tábort. E völgy Ládbesnyőtől délnyugatra, az Isten-hegy és a Nagy-hegy között fekszik. A Nagy-hegy tetején akkoriban sűrű erdő húzódott.

[51] A MTE XXXVII. k. 1741. sz. alatt az eredeti spanyol nyelvű levelet közli. Ezúton mondok köszönetet *Szabó Emesének* a szöveg lefordításáért. (A továbbiakban: 1741. sz. levél.)

Az edelényi csata helyszínének látképe arról a helyről, ahonnan Zimmermann a rézkarcot készítette. (Borsodvár helyét csillag jelöli.)

Bocskai lovasainak egy része átkelt a Bódván és követte Basta oszlopát. A többiek, hajdúk és törökök, a császáriak szemszögéből nézve céltalanul elszéledtek a Bódva nyugati partját szegélyező dombokon. Nem tartom valószínűnek, hogy a lovasság csak úgy elszéledt volna harc közben, inkább az történhetett, hogy Bocskai tudta, Balajt felé nem tudnak tovább menni Kassa irányába a császáriak, tehát előbb vagy utóbb megpróbálnak visszatérni a szendrői útra. Az irány lezárására a Bük-hegy és az Isten-hegy közötti terepszakasz látszott a legalkalmasabbnak. A lovasság és a sereg többi része ide vonult a hegyek alján a mocsárig. Ezt követően a Nagy-hegyen és az Isten-hegyen ágyúállásokat készítettek. A katonák többsége ezek környékén táborozott le, de a lovasság jelentős része Besnyő felől vette körül az ellenséget. Spontoni a 27-ről 28-ra virradó éjszaka eseményeit írja le részletesen. Mivel az edelényi átkelést 26-án délutánra végrehajtották, valószínű, hogy a 26-i éjszakát és 27-ét Basta serege Balajt és Besnyő környékén töltötte a Szendrő felé vezető út keresésével. Csak 27-én estére sikerült tisztázni a helyes irányt és letáborozni abban a völgyben, mely visszavezetett a Bódva völgyébe. Basta levele is megerősíti ezt, hiszen csak 27-én kerültek ismételten harcérintkezésbe Bocskai csapataival.[52] Ez az időrend valószínűnek tűnik, mert Bocskainak elég ideje volt, hogy seregét a Nagy-hegy – Isten-hegy terepszakaszra csoportosítsa, és ott sáncokat ásasson. Bastának tehát a 27-éről 28-ára virradó éjjelen kellett szembesülnie azzal, hogy csapdába került. A szekerek

[52] 1741. sz. levél

elégetése szintén arra utal, hogy a megelőző napokon, főleg a hegyek között, a málha erősen hátráltatta a sereg mozgását.

Spontoni leírása segít pontosítani egy másik adatot is, mely szerint Basta a köd leple alatt közelítette meg Bocskai ágyúsáncát. Láthatjuk, ez csak részben igaz. A császári sereg az éjfél utáni óráktól tökéletes csöndben nyugodott. Ez valószínűleg megtévesztette Bocskai őreit, akik azt hitték, hogy a fáradt ellenség beletörődött a sorsába. Basta időrendje szerint – 4 órakor adta ki a harcparancsot, két órára volt szükség a csatarend kialakításához – az elővéd 6 óra körül, egy órával napkelte előtt, a hajnali szürkületben indult meg, amikor senki sem számított rá. Ez volt a stratagema (hadicsel), amit Szamosközy[53] és Sepsi Laczkó[54] említ. A kitörés irányát lezáró sáncot még a hajnali szürkületben elfoglalták és a továbbtámadást nagyban megkönnyítette, hogy az oda rendelt 2000 fős őrséget álmában lepték meg. A köd csak napkelte után szállt le a mezőre, akkor, amikor Bocskainak elhatározást kellett volna hoznia a harc további menetére, és fel kellett volna mérnie a helyzetet, amiben azonban a köd megakadályozta. Összességében nem pusztán a köd, hanem Basta hadvezéri gyakorlata és nem utolsó sorban a hajdúk fegyelmezetlensége okozta a vereséget. Ezt egyébként Bocskai is kiemeli 1605. január 15-én írt levelében, ahol a vereség okaiként katonái fegyelmezetlenségét és a forgandó hadiszerencsét említi.[55] A fegyelmezetlenség azt jelenti, hogy az ágyúkat védő 2000 hajdú elaludt, a hadiszerencse mögött pedig a hajnali köd gomolyog.

A másik kérdés, Németi halála. A hajdúkapitány Osgyánnál sebesülten esett fogságba, amiről fentebb már közöltem Spontoni[56] leírását. Istvánffy,[57] Szamosközy,[58] Sepsi Laczkó Máté[59] és Závodszky György[60] históriáiban Basta közvetlenül az osgyáni ütközet után kivégeztette Németit. Ortelius, Spontoni és a Tagebuch szerint a fogoly Németit a császáriak magukkal hurcolták. Spontoni történetében a Bódván való átkelés idején a hídról a vízbe ugrott, ám egy muskétás utána ment és megölte. Hasonló, de zavarosabb változatot közöl a Tagebuch,[61] csakhogy az eseményt a csata utáni időszakra teszi, amikor a lovasság a menekülőket üldözte Edelény környékén. Eközben próbált volna szökni Németi, akit Basta parancsára megöltek. Ortelius[62] szerint Basta a győztes csatát követően végeztette ki a hajdúkapitányt. Ez persze nem ment egyszerűen, mivel Németi egy alkalmas pillanatban kiragadta a hóhér kezéből a pallost és igyekezett keresztülvágni magát a közelében állókon. Végül a hóhér segítségére sietők katonák ölték meg. A Borsodi Földvár Alapítvány ez utóbbi változatot tartja hitelesnek, mivel 2004-ben emléktáblát helyeztek el a borsodi templom falán az ott kivégzett Németi és a csatában elesett katonák emlékére. A kezdeményezés elismerésre méltó, kár, hogy a felirat valótlant állít. Azt ugyanis, hogy Németit a borsodi várban végezték volna ki, egyetlen forrás sem támogatja. Ortelius egyértelműen november 30-ra, Szendrő elfoglalása utánra teszi a kivégzést.[63] Basta levelei szintén bizonyítják, hogy a császáriak 29-től Szendrőnél táboroztak. Ha

[53] *Szamosközy,* 261. o.
[54] MTSZ 1968. 273. o.
[55] *Bocskai,* 103. o.
[56] *Spontoni,* 273. o.
[57] *Istvánffy,* 446. o.
[58] *Szamosközy,* 261. o.
[59] MTSZ 1968. 273. o.
[60] Závodszky György naplója. *Geréb,* 1955. 265. o.
[61] *Tagebuch,* 301. o.
[62] *Ortelius,* 382. o.
[63] Uo.

volt kivégzés, az csakis Szendrőn történhetett. Spontoni leírása tűnik valószínűbbnek, mivel a Tagebuch zavaros leírása azt jelzi, hogy a seregben volt egy erről szóló történet, de azt csak azok ismerték pontosan, akik ott voltak a hídnál. Spontoni, mint Basta titkára, fültanúja lehetett a parancsnokok beszámolójának, míg az ezredírnok csak a pletykákról értesülhetett. Nem vethető el ugyanakkor az Ortelius-változat sem: Németit azért hurcolta magával Basta, hogy Szendrőt megszerezze, s logikusnak tűnik, hogy mivel a várat elhagyva találták, már semmi érdeke nem fűződött a hajdúkapitány életben hagyásához.

Összességében az edelényi csata elvesztését több tényező összejátszása eredményezte. 27-e délutánjáig Bocskai számára kedvezően alakult a helyzet. Sikerült rajtaütni Basta utóvédjén Edelénynél és a császáriak visszavonultak. Eközben eltévesztették az utat és eltévedtek a völgyekben, élelemben és takarmányban is szűkölködtek. Végül Ládbesnyőnél táboroztak le, ahol már várt rájuk Bocskai csapdája. A hajdúk teljesen bekerítették Basta táborát, de nem támadtak, mert biztosak voltak benne, hogy az ellenség napokon belül megadja magát. Minden túl jól alakult és ez hamis magabiztosságba ringatta őket. Már nem a harc, hanem a zsákmányolás és a bosszú foglalkoztatta őket. Ezzel szemben Spontoni leírásából kitűnik, hogy Basta mesteri módon készítette fel demoralizált csapatait a támadásra. Saját testőrségét állította az elővéd élére, akik a legmagasabb harcértékkel bírtak. A tábor csendje elaltatta a hajdúk éberségét. Közvetlenül hajnal előtt támadott, ami a legkritikusabb időszak az őrségeknél, a leszálló köd pedig hatalmas előnyhöz juttatta, hiszen napkelte után Bocskai felmérhette volna a császáriak támadásának irányát és erejét, majd ennek megfelelően mozgathatta volna saját erőit. A császári csapatok előre elgondolt terv szerint tevékenykedtek, és folyamatosan fenntartották az összeköttetést. Ezzel szemben a szétszórtan táborozó hajdúk nem tudták összpontosítani az erőiket és szilárd vezetés nélkül, összehangolatlanul hadakoztak.

Budapest, 2004.
408 o., ill.
5880.- Ft
ISBN 963 327 367 6

Hermann Róbert
Az 1848–1849-es szabadságharc nagy csatái

Hermann Róbert könyvével indul a Zrínyi Kiadó Nagy csaták című új sorozata. Célunk az, hogy a magyar történelem egy-egy háborús korszakának csatáin és ütközetein keresztül mutassuk be a magyar történelem egészét. Természetesen a hadieseményekre összpontosítunk, de miután a háborút társadalmi jelenségnek – vagy ahogy a neves porosz katonai teoretikus, Karl von Clausewitz fogalmazott, a politika más, erőszakos eszközökkel történő folytatásának – tekintjük, a kor tágabb politikai körülményeit ismertetve szólunk a háborúk történetéről.

A kötet nem a forradalom és a szabadságharc története, sőt nem is teljességre törekvő hadi krónikája. A szerző arra vállalkozott, hogy elemezze a szabadságharc legjelentősebb összecsapásait, s ezáltal a magyar hadtörténelem egyik legdicsőségesebb időszakát idézze fel a mai olvasó számára. A korszak politikatörténete, valamint a hadszíntér és a közlekedési lehetőségek ismertetése után a szembenálló haderőket mutatja be, majd ezt követi a szabadságharc 11 csatájának és 28 ütközetének leírása – számos illusztrációval, világosan eligazító térképekkel, az összecsapásokban szemben álló erők vezetőinek életrajzával és a fennmaradt jelentésekből, visszaemlékezésekből, levelekből vett részletekkel. A kötetet részletes, áttekintő bibliográfia zárja.

Zrínyi Kiadó

SZEMLE

GERD STOLZ

UNTER DEM DOPPELADLER FÜR SCHLESWIG-HOLSTEIN

(Husum GmbH., Husum, 2004. 173 o.)

A szerző a száznegyven esztendő előtti, a történelmi tudatból alapjában véve már kihullott 1864-es német–dán háború ausztriai szempontú feldolgozását tűzte ki céljául. A magyar olvasó számára azért figyelemre méltó ez a mű, mert Gerd Stolz azzal, hogy tudatosan az Ausztriai Császárság e háborúbeli szereplését állította elemzése középpontjába, óhatatlanul a magyar múltról is szól. Nem kerülheti meg ugyanis, hogy az önkényuralom alá vetett, ősi alkotmányától és a törvényességtől a szabadságharc leverését követően átmenetileg megfosztott magyarság képviselői is jelen voltak a hadba küldöttek között. Valóban sort kerít arra is, hogy bemutassa az Északi és a Keleti tenger közti keskeny, a szárazföldet a Jütland félszigettel összekötő nyúlványon bevetett császári hadtest kötelékeiben harcoló eleink tetteit és teljesítményét.

Bevezetőként a szerző felidézi, hogy a Német Szövetség továbbélése, valamint az Ausztriai Császárság és a Porosz Királyság ezen belüli hatalmi vetélkedése idejében – Izlandon, Grönlandon és a Färöer szigeteken kívül – a történelmi jog alapján három német hercegség, Holstein, Lauenburg és Schleswig is a Dán Királyság részét képezte. Az első kettő egyúttal a Német Szövetséghez is tartozott, míg a harmadik nem, ellenben Schleswig és Holstein 1460 óta „örökre együttes, osztatlan" uralkodás alá helyezett hercegségek voltak. Még tovább bonyolította a helyzetet, hogy az 1852-es londoni egyezményben a nagyhatalmak egyrészt az uralma alatt állt valamennyi területre kiterjedő, összállami alkotmányra kötelezték Dánia királyát, másrészt megtiltották a Dán Királysággal perszonálunióban állt Schleswig Hercegség bekebelezését. Eközben a fiágon kihalóban lévő idősebb oldenburgi dán királyi házból származó legközelebbi leányági rokont, Glücksburgi Keresztély herceget arról biztosították, hogy jogosult valamennyi felségterületen a dán királyi méltóság öröklésére, ezért a Schleswig és Holstein öröklésére különigényt formáló ifjabb oldenburgi ágbeli másik rokont, Augustenburgi Keresztély herceget, kárpótlás fejében, lemondatták. 1863-ban azonban VII. Frigyes király, utolsó uralkodói tetteként, Holsteint és Lauenburgot kivéve döntése alól, pátensével csak Dánia és Schleswig részére adott alkotmányt, 1864-ben pedig az éppen trónra lépett IX. Keresztély utóbbi kettőt egyetlen államma nyilvánította. Erre Augustenburgi Keresztély fia, Frigyes herceg azonnal bejelentette trónigényét, sőt trónraléptét Schleswig és Holstein vonatkozásában. E lépéseket Berlinben és Bécsben egyaránt a korábbi szerződések megszegésének tekintették, és e nézethez Frankfurt is csatlakozott. Így a Porosz Királyság és az Ausztriai Császárság kezdeményezésére a Német Szövetség kimondta, hogy a korábbi állapotok helyreállítására elkerülhetetlen a szövetségi fegyveres beavatkozás.

A politikai előzmények bemutatását követően – amelyekre bővebben kellett kitérnünk annak hazai általános ismeretlensége miatt – a szerző felvillantja az Ausztriai Császárság belső helyzetét, haderejét, külkapcsolatait, majd áttér az alig hat hónapos hadművelet részletezésére. Közli, hogy a porosz, hannoveri és szász erők 58 312 gyalogosa, 17 795 lovasa és 142 lövege mellett a negyedik hadba szálló hatalom, Ausztria, 27 050 gyalogossal, 4838 lovassal és 48 löveggel indult meg. Mivel nem került sor közös szövetségi hadvezér kijelölésére, a négy kontingens saját külön vezérlet alatt maradt. Így a császári hadak élén a thüringiai születésű báró, Ludwig von Gablenz altábornagy állt, vezérkari főnöke a magyar báró Vlasits Ferenc ezredes volt.

A mozgósítás és felvonulás idején világossá vált, a dán királyi haderő kiüríti Holsteint és Lauenburgot, hogy elkerülhesse a háborút. Helyére, VIII. Frigyesnek a helyi lakosságra támaszkodó uralmi ambícióját támogatva, azonnal benyomultak a szász és hannoveri szövetségi csapatok, míg a Német Szövetség-

gel szembekerült porosz és ausztriai uralkodó kötelékei egyelőre, tartalékként, Hamburg és Lübeck területén várakoztak. Ezalatt a dán határvonalon mintegy 20 000 fővel felsorakozott a dán hadsereg, majd a status quo ante elérése érdekében, Schleswig zálogként való szövetségi birtokba vétele céljából, 1864. február 1-jén megkezdődött a felvonult porosz és ausztriai erő bevetésével a német–dán háború. Poroszország és Ausztria uralkodója ugyanis úgy döntött, hogy a többi német állam – és az azokat egybefogó Német Szövetség – közreműködése nélkül is megszállják Schleswiget.

A hadműveletekben a császári had soraiban harcolt a magyarországi kiegészítésű 6., 34. és 72. gyalogezred, valamint a 9. huszárezred összesen 7207 katonája. Gerd Stolz dicséretes módon szinte naprakészen végigköveti a harccselekményeket a Jütland félszigetre való előrenyomulás kezdetétől a május közepén kötött fegyverszünetig. E részletes hadművészet-történeti ábrázolás után, amelynek során bőven szól a magyar részvétel miatt is különösen fontos Oberselk, Königshügel, Flensburg és Oeversee melletti ütközetekről, rátér az újabb londoni nagyhatalmi tanácskozásokra, azok kudarcára, a harcok június végi kiújulására, a háborús műveleteknek a tengerre és a szigetekre való kiterjesztésére, a július végi újabb fegyverszünet megkötésére, végül a béketárgyalásokra. A Német Szövetség és a három hercegség közreműködése nélkül megkötött 1864. október 30-i, bécsi porosz-osztrák–dán béke döntéseinek részletezése után szól még a szerző a Dán Királyságról leválasztott három hercegségnek a két német nagyhatalom általi megszállásáról, a visszahagyottakon kívüli császári csapatok november végi hazaszállításáról.

A teljességre törekvés jegyében azt is bemutatja Gerd Stolz, miként folyik e háborúval kapcsolatosan a hagyományápolás Schleswig, Holstein és Lauenburg térségében, az egykori résztvevők közül pedig a mai Ausztriában. Ehhez csatlakoztatja az egykori császári VI. hadtest felépítését, bemutatja a háborús térségbeli ausztriai hadisírokat, beleértve a magyar huszárok és bakák emlékhelyeit is Rendsburgban, Schleswigben, továbbá az utóbbiból Flensburgba vezető út mentén. Az itt nem részletezhető, de magyar szempontból is megőrzésre méltó háborús cselekmények részletes leírásában pontos névmutató segít eligazodni, a témában való további esetleges elmélyülést pedig részletes irodalomjegyzék teszi lehetővé.

Zachar József

KRÁMLI MIHÁLY

A CSÁSZÁRI ÉS KIRÁLYI HADITENGERÉSZET ÉS MAGYARORSZÁG

Magyarország szerepe a közös haditengerészet fejlesztésében

(Pro Pannonia Kiadói Alapítvány. Pécs, 2004. 270 o.)

Az 1867-ben létrejött Osztrák-Magyar Monarchia alapvetően szárazföldi nagyhatalom volt, haditengerészete soha nem vehette fel a versenyt Nagy-Britannia, Franciaország, Németország, Oroszország flottájával. Különösen a XIX–XX. század fordulója után azonban erőteljes flottafejlesztésbe kezdett, mintegy ezzel is mutatva a dunai birodalom erejét és növelve nemzetközi tekintélyét. Az első világháború – a cs. és kir haditengerészet első (és egyben utolsó) komoly megmérettetése – bebizonyította, hogy ez a haderőnem csupán korlátozott hadműveletekre és főként a birodalom meglehetősen hosszú partvidékének védelmére volt képes, nagyobb tengeri ütközetben nem lehetett ellenfele az antant- (brit, francia, olasz) tengeri haderőnek. Mindezek ellenére uralta az Adriai-tengert, jól képzett és felkészült tisztikara, fegyelmezett legénysége tengerészhez méltóan, minden körülmények között megállta helyét és teljesítette kötelességét.

Manapság – főként Ausztriában – nagy nosztalgiával tekintenek a dualista állam haditengerészetére és annak szereplésére. Számos publikáció jelenik meg a hajóhad egészének és egyes hajóinak történetéről, a békeévek alatti és az első világháborúban történt bevetéseiről szakmai, illetve – ismeretterjesztő formában –

a szélesebb olvasóközönség számára. Az utóbbi egy évtizedben jelentősen megnőtt a kérdéskört felölelő angol nyelvű publikációk száma is. A közös hadiflotta históriájának magyar vonatkozásairól, néhány kivételtől eltekintve, alig született modern szemléletű feldolgozás. A hazai kutatók közül az utóbbi néhány évtizedben Csonkaréti Károly és Sárhidai Gyula foglalkozott a császári és királyi haditengerészet históriájával, de munkáikban ők is elsősorban a magyar szempontból fontosabbnak ítélt dunai flottilla történetét valamint a tengeralattjárók világháborús bevetéseit, illetve a kor haditechnikai problémáit vizsgálták.

Dicséret illeti Krámli Mihályt, a Habsburg-birodalom haditengerészetének elkötelezett kutatóját, aki végre figyelmet szentelt annak a kérdéskörnek, hogy milyen szerepet játszott Magyarország a közös hadiflotta fejlesztésében. Tette mindezt óriási mennyiségű eredeti forrásanyagra támaszkodva, amelyek sorából kiemelendők a bécsi Kriegsarchiv, a Magyar Országos Levéltár és a budapesti Közlekedési Múzeum Archívumának dokumentumai. A fentieken kívül a mű írója felhasználta a korszak haditengerészetére vonatkozó, viszonylag szűkös hazai, valamint az annál bővebb német, illetve angol nyelvű szakirodalmat, továbbá a Bécsben fellelhető kiadatlan doktori disszertációkat, valamint a korabeli, nyomtatott formában megjelent hivatalos kiadványokat, jegyzőkönyveket, tengerészeti folyóiratokat.

A bevezetésben a szerző a munka megírásához használt forrásokat mutatja be, továbbá felvázolja a mű célkitűzését, nevezetesen a fiumei magyar tengeri hadihajógyártás első világháborúig tartó történetének bemutatását.

Az első fejezet a császári királyi - 1889-től császári *és* királyi – haditengerészet 1786 és 1914 közötti történetét tekinti át. II. József császár már 1786-ban létrehozott egy néhány hajóból álló kis flottát Triesztben, az osztrák haditengerészet megszületését azonban csak 1797-re datálhatjuk, amikor Ausztria Velence és Dalmácia birtokába jutott. Kiderül, hogy a császári királyi haditengerészet 1814 és 1848 között lényegében velencei haditengerészet volt, osztrák zászló alatt. Első komolyabb bevetésére 1840-ben került sor, amikor több európai nagyhatalommal közösen három hajója részt vett a Török Birodalom ellen fellépő egyiptomi Mohamed Alival szembeni akcióban. Az 1850-ben elfogadott flottatörvénnyel jelentős szervezeti és technikai újításokat léptettek életbe az osztrák haditengerészetben, az olasz helyett bevezették a német vezényleti nyelvet, a főparancsnokságot pedig Triesztbe helyezték át. Értesülünk a flotta komolyabb bevetéseiről: a porosz-osztrák–dán háborúban 1864. május 9-én Tegetthoff admirális megtámadta a Helgolandnál álló dán hajókat, 1866. július 20-án ugyanő legyőzte az olasz flottát Lissa szigeténél. A szerző tudósít az 1868 elejétől immáron közös haditengerészet főparancsnoka, Tegetthoff admirális által bevezetett reformokról. Részleteket tudhatunk meg a TEGETTHOFF nevű hajó 1872–1874-es északi-sarkvidéki expedíciójáról. Megismerhetjük az 1882 óta hivatalosan szövetséges olaszokkal már az 1870-es évektől kialakult flottaépítési verseny részleteit, a császári és királyi flotta nagyobb nemzetközi akciókban – pl. az 1897-1898-as krétai blokádban – való részvételét, az 1908–1909-es boszniai annexiós válság rendezésében játszott szerepét. Krámli röviden összefoglalja a Monarchia haditengerészeti iparának fejlődését. Kiderül, hogy 1797 és 1848 között Velencében, 1849-től Triesztben, majd Polában is épültek hadihajók, valamint az, hogy az 1890-es évek elejéig Németországból és Angliából importálták a szükséges lövegeket, páncéllemezeket, és hajógépeket. Tudomást szerzünk arról, hogy a Monarchia hadiipara mit szállított a hadiflotta számára. A szerző közli a magyar tengerésztisztek és a legénység számának 1867–1914 közötti változását.

A kötet második fejezete a közös haditengerészet ipari megrendelései kvóta alapján történő elosztásának problémakörével foglalkozik az 1890 és 1914 közötti időszakban. Sorra veszi, hogy a magyar ipar – így pl. a Diósgyőri Vas- és Acélgyár, a csepeli Weiss Manfréd-gyár, a Ganz Villamossági R.T., a pozsonyi Dynamit Nobel-gyár, a Szegedi Kenderfonó, a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű, a fiumei Whitehead-gyár – konkrétan milyen megrendeléseket kapott a közös haditengerészettől, és milyen termékeket szállított 1890-től az első világháború kitöréséig. Kitér arra is, hogy a magyar ipar egy sor terméket egyszerűen nem tudott előállítani, amire pedig a flottának szüksége volt. Rávilágít arra, hogy a magyar kormány a századfordulón nyilvánította ki: a flottafejlesztés támogatása fejében az ipari megrendelések kvóta szerinti arányára tart igényt. Krámli ír arról is, hogy az 1900-as 13,5 százalékról három év alatt a magyar gazdaság részvételi aránya a megrendelésekben megduplázódott. 1904-ben, illetve 1906-ban a

haditengerészet, az osztrák és a magyar kormány a hadiflotta megrendelésinek kvótaszerű felosztását szabályozó megállapodást kötött, amelynek nyomán Fiumében elkezdődött a magyar hadihajó-építés. Ezekben az években a magyar ipar a kisebb hajók és a lőszerek felét szállította, sőt Weiss Manfréd 1913-ban már a haditengerészet legnagyobb lőszerszállítójának számított a Monarchián belül.

A harmadik nagy témaegységben a szerző összefoglalja a fiumei Danubius Hajógyárban 1907-től folyó tengeri hadihajógyártásra vonatkozó lényeges tudnivalókat. Kiderül, hogy kezdetben csak kisebb hajók – torpedórombolók és torpedónaszádok – készültek ott, amelyeknek felsorolja nevét, főbb műszaki jellemzőit. Részleteket tudhatunk meg a fiumei Whitehead-gyárban épült U-V., U-VI. és U-XII. tengeralattjárókról.

A negyedik fejezet megismerteti az olvasót az 1911-ben indult osztrák-magyar dreadnought-program keretében magyar hajógyárakban készült flottaegységekkel (egy csatahajó, a HELGOLAND és a NOVARA cirkáló – melyek többek között 1917. május 15-én az otrantói csatában is részt vettek –, hat romboló és hat tengeralattjáró), továbbá leírja építésük fázisait és műszaki jellemzőiket. Szót ejt arról, hogy a Danubius gyárban készültek az első önálló magyar tervezésű hajóknak számító, TÁTRA-osztályú, 800 tonnás rombolók, 1914 tavaszától pedig 16 db 250 tonnás torpedónaszád is épült ugyanott. Részletesen megismerhetjük a valaha magyar gyárban – szintén a Danubiusban – épült legnagyobb csatahajó, a 20 000 tonna vízkiszorítású SZENT ISTVÁN építésének fázisait, műszaki jellemzőit, az első világháború alatti sorsát 1915. november 17-én történt szolgálatba állításától az 1918. június 10-én, a MAS-15 olasz torpedóvető gyorsnaszád által történt elsüllyesztéséig. Végezetül a szerző leírja az Ausztria-Magyarországon 1914-ben elfogadott és a háborúban meg nem valósult császári és királyi dreadnought-program (négy csatahajó, három cirkáló, hat romboló és két monitor épült volna meg ennek keretében) részleteit, amelynek eredményeképpen csupán négy romboló és két monitor készült.

A zárszóban Krámli összefoglalja az 1890-től világjelenséggé vált navalizmus lényegét, a magyar ipar részvételét az Adrián zajló olasz-osztrák-magyar flottaversenyben, és ismerteti a magyar hajóipar 1907-1918 közötti eredményeit.

A kötet függelékében adatgazdag, jól használható, összefoglaló táblázatokat tartalmaz a császári és királyi haditengerészet 1766–1918 közötti parancsnokairól, a haditengerészet 1868–1913 közötti költségvetéséről, a hadiflotta 1861–1918 között hadrendben állt nagyobb hajóinak műszaki jellemzőiről, az 1907–1916 között épült magyar gyártmányú tengeri hadihajók műszaki adatairól. A kötetet ezen kívül még a mű első részében említett hadihajótípusokat bemutató kislexikon, rövidítés- és irodalomjegyzék egészíti ki. A mondanivalót tíz korabeli, épülő és elkészült hadihajót ábrázoló fénykép is színesíti.

Úgy vélem, az olvasmányos stílusban megírt kötet nem hiányozhat egyetlen, az Osztrák-Magyar Monarchia korszakával foglalkozó szakember polcáról sem. Az abban megfogalmazottak nem csak hadtörténeti, hanem ipartörténeti szempontból is rendkívül érdekesek és hasznosak. Elolvasását éppen ezért minden, a korszak iránt érdeklődő olvasónak is ajánlom.

Balla Tibor

NAGY MIKLÓS MIHÁLY

BOLDOG BÉKEIDŐK HADITENGERÉSZEI

A k. u. k. hadiflotta utazástörténete

(Kornétás Kiadó, Budapest, 2003. 432 o.)

Örvendetes módon újabb kötettel gyarapodott az egykor volt Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészetének történetével foglalkozó magyar könyvek – sajnos igen kis-számú – tábora. Jelen kötetben Nagy Miklós Mihály, a Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem docense foglalta össze fél évtizedes utazástörténeti kutatásait. Bár e könyv első-

sorban a szélesebb olvasóközönség számára íródott, forgatása a komolyabb kutatók számára sem haszontalan, már csak azért sem, mert igen alapos jegyzetapparátussal rendelkezik, s impozáns, 272 tételes bibliográfia zárja.

A könyv, címével és alcímével ellentétben valójában nem csak az osztrák, illetve osztrák–magyar haditengerészet utazóiról szól. A második és a harmadik fejezet az egykori magyar, illetve osztrák tengerpart világával, a tudományos Adria-expedíciókkal, valamint a „civil" magyar utazókkal, köztük Herczeg Ferenccel foglalkozik. Ez a rész körülbelül a teljes terjedelem egynegyedét teszi ki. Az első fejezet a tengeri földrajzi felfedezések történetét tekinti át vázlatosan az ókortól a XVIII. század végéig, valamint az olvasó itt kap rövid történeti ismertetést az osztrák-magyar haditengerészetről, illetve Magyarország és a haditengerészet kapcsolatáról.

A kötet előszavában Nagy Miklós Mihály kifejti, hogy könyve megírásakor a szorosan vett ismeretterjesztésen kívül a magyar földrajzi és utazástörténeti szakirodalom több évtizedes tévedései korrigálásának célja vezette. E szándék, melyet e könyvvel a Szerző, véleményünk szerint, sikeresen teljesített, több mint üdvözlendő. Sajnos az Osztrák-Magyar Monarchia haditengerészete 1945 után a politika áldozatául esett, vélhetően nagyrészt Horthy Miklós személyének köszönhetően. Ennek következtében az egykori közös haditengerészetről egészen az 1980-as évekig nem lehetett tárgyilagosan, horribile dictu, pozitívan beszélni/írni. Az már messzebbre vezető kérdés, hogy a két világháború között miért nem tettek még kísérletet sem hazánkban a flotta történetének tudományos igényű feldolgozására. A császári (és) királyi haditengerészet története Magyarországon feledésbe merült, s ami a köztudatban egyáltalán megmaradt belőle, jórészt nem több a „Horthy Miklós Cattaróban tizedeltetett"-típusú hamis legendánál. Mindezt tetézi a mind a mai napig több helyütt tapasztalható „Minek ez nekünk, kit érdekel ez?" hozzáállás. Az emlékek elhalványulása persze nem csak Magyarországra jellemző, hanem a haditengerészet ügye iránt mindig fogékonyabb Ausztriára is, ahol pedig, több okra visszavezethetően, a flotta jóval nagyobb népszerűségnek és ismertségnek örvend, mint nálunk – a szakirodalom menynyiségéről már nem is beszélve. Tudomásom szerint a flotta expedícióiról az elmúlt öt esztendőben három doktori disszertáció született Ausztriában. Ám a helyzet ennek ellenére a köztudatot illetően ott sem annyira rózsás: bécsi egyetemistákkal beszélgetve kiderült, hogy döntő többségük még sohasem hallott arról, hogy egyáltalán létezett osztrák-magyar haditengerészet. Magyarországon a helyzet még rosszabb, ez magyarázhatja azt a jelenséget, melyre Nagy Miklós Mihály felhívja a figyelmet: az utóbbi két évtizedben a haditengerészetről itthon megjelent szakmunkákban igen kevés szó esik az utazástörténetről. Ezzel kapcsolatban annyit el kell mondani, hogy a haditengerészet történetét tekintve hazánkban oly sok még a fehér folt, hogy ezek „besatírozása" hosszú időt igényel, s nem lehet egyszerre minden részterülettel foglalkozni, miközben még a történeti alapvonalak bemutatása is hiányzik. Ennek illusztrálására elég csak annyit mondani, hogy mindmáig hiánycikknek számít egy olyan könyv, mely népszerű formában, de viszonylag alaposan és megbízható adatokkal mutatná be átfogóan az osztrák-magyar haditengerészet egész történetét a magyar közönségnek.

A valódi haditengerészeti utazások ismertetése a negyedik fejezetben kezdődik, mely az „Óceáni térségekben" címet viseli. Bár a könyv koncepciója szerint a cs. (és) kir. haditengerészet utazástörténetét csak a kiegyezést követő időszakra vonatkozóan dolgozza föl, a Szerző egy kivételt mégiscsak tesz. Az osztrák-magyar haditengerészet expedícióinak története ugyanis megírhatatlan a méltán legendás 1857–1859. évi NOVARA-expedíció megemlítése nélkül. A NOVARA fregatt volt az első osztrák hajó, amely megkerülte a Földet. A circumnavigatio fő kezdeményezője Miksa főherceg, Ferenc József öccse volt, aki 1854–1864. között állt a haditengerészet élén. Az út egyszerre szolgált hatalmi-diplomáciai és tudományos célokat is. A Földet keleti irányban megkerülő expedíciónak öt magyar résztvevője volt, köztük a hajó első tisztje, Gaál Béla. Érdemes megemlíteni, hogy a fregatt, mint tudományos célból utazó kutatóhajó (fegyverzetét is csökkentették) diplomáciai védettséget élvezett. Ez hasznosnak is bizonyult, mivel az út utolsó szakaszával párhuzamosan vívták az 1859-es itáliai háborút. III. Napóleon ugyanakkor utasításba adta, hogy a NOVARÁ-t nem szabad akadályozni küldetése teljesítésében. Végül mire a fregatt Gibraltárhoz ért, a háború befejeződött.

Ugyancsak a negyedik fejezetben kerül bemutatásra az 1868–1871. évi Osztrák-Magyar

Kelet-ázsiai Expedíció. A főként diplomáciai-kereskedelmi célú expedíció apropóját a Szuezi-csatorna építése adta, mivel így Kelet-Ázsia több ezer kilométerrel közelebb került Európához, mely a térség felértékelődéséhez vezetett. A kelet-ázsiai expedíció terve eredetileg még 1865-ben merült fel, s a vállalkozás élére Wilhelm von Tegetthoff ellentengernagyot szemelték ki – azzal a nem titkolt célzattal, hogy több évre megszabaduljanak tőle, de 1866-ban közbeszólt a porosz-osztrák háború. Az expedíció végül csak a kiegyezés megkötése, illetve az 1867-ben kivégzett Miksa mexikói császár földi maradványainak hazahozatala körüli diplomáciai bonyodalmak elsimítása után, 1868-ban indulhatott el. Tegetthoff az ellene folyó intrikák ellenére ekkor már a haditengerészet parancsnoka volt, a két hajóból álló expedíció vezetője Anton von Petz ellentengernagy lett. Az újonnan létrejött dualista Monarchia szellemében, mint neve is mutatja, a vállalkozás közös expedíció lett. A hajókon utazó küldöttségnek négy magyar tagja volt, közülük Xántus János a legismertebb.

Az ötödik fejezet „Az Északi-sarkvidék hősei" címet kapta. E fejezetben ismerkedhet meg az olvasó a Monarchia haditengerészetének leghíresebb expedíciójával, az 1872–1874. évi Osztrák-Magyar Északi-sarki Expedícióval. A Karl Weyprecht és Julius Payer vezette vállalkozásnak egy magyar résztvevője volt dr. Kepes Gyula orvos személyében. A közadakozásból finanszírozott expedíció megszervezésében nagy szerepe volt Johann Wilczek grófnak. A vállalkozásnak a TEGETTHOFF nevű hajó fedélzetén vágtak neki. Miután a TEGETTHOFF befagyott a jégbe, két zord sarkvidéki telet vészeltek át. Mint előttük és utánuk is annyian, ők sem érték el az Északi-sarkot, de felfedezték az eurázsiai kontinens legészakibb pontját, mely mind a napig a Ferenc József-föld nevet viseli. Végül kénytelenek voltak elhagyni a jégbe fagyott hajót, és jégmezőn keresztül tértek vissza Novaja Zemljához, ahol végül egy orosz hajó vette őket a fedélzetére. Az expedíció résztvevői végül is szerencsésnek mondhatták magukat, hiszen a zord körülmények ellenére egy társuk kivételével épen és egészségesen térhettek haza Európába.

Szintén ebben a fejezetben esik szó az Első Nemzetközi Poláris Év keretében a Jan Mayen-szigeten felállított osztrák-magyar megfigyelőállomásról. A Nemzetközi Poláris Év megszervezésében nagy szerepe volt Karl Weyprechtnek, aki azonban már nem érhette meg fáradozásainak gyümölcsét. A nemzetközi tudományos összefogással végrehajtott megfigyelés-sorozatra 1882–1883-ban került sor. Az osztrák-magyar megfigyelőállomást a Jan Mayen-szigetre telepítették, s parancsnoka Emil von Wohlgemuth sorhajóhadnagy lett. Az Első Nemzetközi Poláris Év megfigyelés-sorozatai komoly tudományos eredményeket hoztak, s ebben nem kis szerepe volt az osztrák-magyar megfigyelőállomásnak is.

A hatodik fejezet a „Flottával utazó felségek" címet viseli. E fejezetben három utazásról esik szó. Ferenc József 1869-es szuezi útjáról, Rudolf trónörökös szentföldi utazásáról, végül Ferenc Ferdinánd földkörüli útjáról, melynek első szakaszát egy hadihajó fedélzetén tette meg. A tengert közismerten utáló Ferenc József legnagyobb tengeri útját 1869-ben tette meg a GREIF nevű uralkodói jachton, amikor a Szuezi-csatorna ünnepélyes megnyitására utazott. A tengeri útról nem túl kellemes élményeket őrzött meg, mivel csaknem folyamatosan tengeribeteg volt.

A három utazás közül a haditengerészet számára messze a legnagyobb jelentőségű Ferenc Ferdinánd 1892–1893-as utazása volt. A világjárás valójában Ferenc Ferdinánd egészségi, ezen belül elsősorban idegi állapotának javítását célozta. Az út első, Japánig tartó szakaszát a flotta vadonatúj, KAISERIN ELISABETH nevű cirkálóján tette meg. A hadihajón megtett út pozitív élményeinek nagy szerepe volt abban, hogy a trónörökös a hadiflotta rajongójává vált, s élete végéig a flotta legbefolyásosabb támogatója lett. A földkörüli útról való hazatérése után az általa és kísérete által gyűjtött gazdag állattani és néprajzi anyagból kiállítást rendeztek a bécsi Belvedere palotában.

A hetedik fejezet a „Legendás utak, legendás utazók" címet kapta. Ebben a fejezetben a haditengerészet egyik leghíresebb utazójával, Ludwig Ritter von Höhnellel, a Guadalcanal-szigeten tragikusan végződött geológiai expedícióval, illetve a flotta távol-keleti tevékenységével, ezen belül is elsősorban a boxerlázadás leverésében játszott szerepével ismerkedhetünk meg.

Ludwig Höhnel részt vett Teleki Sámuel gróf 1887–1888. évi híres Afrika-expedíciójában. Ezt követően 1892-ben ismét Afrikába indult, ezúttal az amerikai William Chanler oldalán. Ez alkalommal hajszálon múlott, hogy visszatérhetett Európába: egy orrszarvú megsebesítette, s majdnem belehalt az így

szerzett sebekbe. 1905-ben a PANTHER cirkáló parancsnokaként Ausztráliába és Kelet-Ázsiába utazott, miközben diplomáciai látogatást tett az abesszíniai Menelik császárnál. Megromlott egészségi állapota miatt 1909-ben nyugállományba vonult. Első afrikai útja után megírta a Teleki-expedíció történetét, mely magyarul is megjelent, memoárjai pedig 1926-ban láttak napvilágot.

A Monarchia haditengerészetének expedíciói közül az egyik legismertebb az ALBATROS ágyúnaszád 1895–1898. évi csendesóceáni útja, mely során 1896-ban Guadalcanal szigetén életét vesztette Heinrich Foullon von Norbeeck báró, geológus. Norbeeck kutatásainak célja, melyeket már évek óta folytatott a térségben, a hadiiparban nélkülözhetetlen ritka ötvözőfémek lelőhelyeinek felderítése volt. A tragédia 1896 nyarán, Guadalcanal-szigetén, a Lion's Head nevű hegycsúcs megmászása közben történt. A bennszülöttek megtámadták a különítményt, és a geológus mellett három tengerész is életét vesztette a harcban. 1900-ban a haditengerészet emlékművet állított fel a szigeten. Az emlékmű a második világháború harcaiban elpusztult, de később újra felállították.

A nyolcadik, s egyben utolsó fejezet a „Magyar haditengerész utazók" címet viseli. E fejezetben Horthy Miklós, Tausch Jenő, Gáspár Ferenc, Ferenczy Béla, és az életútjukat tekintve ismeretlen, hétköznapi utazók, mint Greguss György és Tordy Nándor utazásait ismerhetjük meg, saját kezű leírásaik alapján. A könyvet a haditengerészet fontosabb távoli útjait tartalmazó melléklet, illetve terjedelmes bibliográfia zárja.

A szép kiállítású kötetet számos fénykép és térképvázlat teszi még szemléletesebbé. A könyv kitűnő, élvezetes és olvasmányos stílusban íródott, s az utazástörténeti irodalom hagyományai szerint számos, eredeti leírásokból és levelekből vett idézet hozza még közelebb a több mint egy évszázados eseményeket az olvasóhoz. Nagy Miklós Mihály könyvét nem csak a szélesebb közönség, de az Osztrák-Magyar Monarchiával, illetve annak haditengerészetével foglalkozó kutatók is haszonnal forgathatják.

Krámli Mihály

IVÁS ISTVÁN

AZ UTOLSÓ SZÉKELY HATÁRŐRÖK

(Timp Kiadó, Militaria, Budapest, 2004. 224 o.)

Örvendetes, hogy Magyarországon manapság már nem egy könyvkiadó van, amely nem csak hogy magyar hadtörténeti témájú könyveket jelentet meg, de ilyen sorozatokat indít. Ezek közé tartozik a Militaria-sorozata, melynek 2004-ben már a második kötete jelent meg. A Szabó József János által jegyzett első kötetről, a 2002-ben napvilágot látott „Az Árpád-vonal" címűről e lap hasábjain már tájékozódhatott az Olvasó. A Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem hadtörténelem-tanára, úgy látszik, folytatja a sort, mivel nélküle nem születhetett volna meg a jelenleg Csíkszeredán élő, de a Maros menti Magyarón született Ivás István írása a székely határőrökről.

A második világháború magyar fehér foltjai után kutakodó örömmel veszi kézbe a szép kiállítású könyvet, s ha már a cím felkeltette érdeklődését, az „étvágyát" mindenképpen növeli az igényes kivitel. Az első pillanatban kialakult kedvező összbenyomáson kicsit ront, hogy a szerző neve pontatlanul, s kissé komikusan, Ívásként szerepel a borítón Ivás helyett. A címlapon már helyesen olvasható, de annak hátoldalán, a nyomdai impresszum fölött már komolyabb furcsaságba botlott a recenzens. A hadtörténész szaklektorként szerepeltetett dr. Bús János nemhogy a kéziratot nem látta, de még a könyv létezéséről sem tudott, míg e sorok papírra vetése előtt érdeklődni nem kezdtünk lektori ténykedése felől. Remélem, hogy Sylvester Lajos kollégánk azért valóban átlapozta a művet!

A könyvet a szerző és a sajtó alá rendező történész előszavai vezetik be, majd az utóbbi 43 oldalas tanulmánya következik. Ezután kezdődik Ivás István egykori székely határőr visszaemlékezése 1943/44-ben töltött katonaidejére és az erdélyi harcokra. A 224 oldalas

kiadvány utolsó 11 lapján olyan függeléket találunk, mely az adatközlők névsorából, térképekből, fotókból áll.

Ivás István előszavában nem hagy kétséget műve jellege felől, amikor a *„népi emlékezet alapján,"* az események után 57 évvel történő visszaemlékezésről ír. Így is kell fogadnunk a könyvet. Fenntartásainkat növeli, hogy néhány rendelkezésre álló könyvészeti anyagot is használt a szerző, amelyek nyilvánvalóan befolyásolták a kézirat elkészítésekor. A recenzió készítőjének szilárd meggyőződése, hogy éppen ezt kell elkerülni ennél a műfajnál. Az előzetesen átolvasott szakkönyvek és memoárok által kiküszöbölt hibák nélkül valójában kevésbé hiteles egy ilyen munka, mint ha a tollat ragadó tényleg pusztán az emlékezetére hagyatkozik. Azért találták ki a sajtó alá rendezést, az előtanulmányt és a lábjegyzetelést, hogy a szakértő, nagyobb összefüggéseket ismerő kezek a megfelelő helyeken rámutassanak a tévedésekre. Sajnos ennek ellenére manapság egyre több az olyan visszaemlékezés, amely „szakmainak" akar látszani. Ivás kétoldalas előszavában több pontatlanság, illetve téves következtetés is előfordul. Példának okáért 21 székely határőr-zászlóaljat említ, holott csak 20 volt. Feltételezi továbbá, hogy csak a székely megyékben élő fiatalokat, s nem is minden korosztályt hívtak be a magyar határok megvédésére 1944-ben, amelylyel kapcsolatban itt csak annyit jegyzünk meg, hogy mindez súlyos tévedés. Felteszi továbbá a több mint naiv kérdést: *„Hogyan remélhették a székely határőrség létrehozói, hogy ha a németek nem tudták feltartóztatni az orosz hadsereget a Kárpátokig, akkor ezzel a gyengén felszerelt erővel megállíthatják az országhatárnál?"* Meg kell nyugtatnunk a szerzőt: a magyar katonai és politikai vezetés hajszálpontosan tudta, hogy milyen gyenge erőket tudnak csatasorba állítani a világ egyik legerősebb haderejével szemben. De vajon mit tehettek volna? Állni lábhoz tett fegyverrel, s várni, míg elsöpör a túlerő? Olyan emberekkel és eszközállománnyal vette fel Magyarország a harcot, amilyennel tudta. Be kell látnunk, hogy akkoriban csak rossz és még rosszabb döntéseket lehetett hozni. Másra egyszerűen nem volt lehetőség.

Tovább nem is folytatjuk a kérdés bolygatását, már csak azért sem, mert dr. Szabó alezredes történészi felvezetőjében nagyon ügyesen teszi helyre azokat a félrecsúszott mondatokat, amelyeket a memoáríró nyugodtan elhagyhatott volna. Az a meglátása azonban vitára érdemes, miszerint a székely határőr- és határvadász-alakulatok azért kerültek német alárendeltségbe az 1944-es erdélyi harcok során, mert a Prut és a Szeret vidékéről visszavonult német seregtesteknek szinte nem voltak csapataik, illetve hogy a 9. székely határvadász-dandár parancsnokságán kívül nem voltak olyan magyar vezetési törzsek, amelyek ezt a feladatot elláthatták volna. Az igaz egyfelől, hogy 1944. augusztus 23-a után számos olyan német alakulattöredék hátrált be az országba a Keleti-Kárpátok átjáróin keresztül, amely valójában csak hadtest- és hadosztályparancsnokságokat jelentett, s némi csapaterőt minimális harcoló létszámmal, viszont annál nagyobb tűzerővel, mozgékonysággal és nem ritkán páncélozottsággal. Ugyanakkor nem mondhatjuk azt, hogy az Erdélyben lévő magyar vezetési törzsek ne tudták volna irányítani a rendelkezésre álló magyar honvéd csapattesteket. Hiszen nem szabad megfeledkeznünk az 1944 júliusa óta hadiállományon lévő és Csíkszeredán települő Székely Határvédelmi Erők parancsnokságáról és az erdélyi harcok kezdete idején Bethlenben állomásozó IX. hadtest-parancsnokságról. (Az más kérdés, hogy a németek később ezeket is ki akarták kapcsolni és valójában ki is kapcsolták a harcvezetésből.) Azt is hozzá kell még tennünk, hogy az augusztus végén a Csíki-medencébe beérkező 2. tábori póthadosztály is rendelkezett vezérkari főnökkel, hadműveleti, anyagi osztállyal, stb. Tehát ez nem lehetett ok. Sokkal inkább az a praktikus szempont döntött, hogy Erdélyben a védelmet a német Heeresgruppe Südukraine (szeptember 24-től Hgr. Süd) irányította, s mivel a már említett okok miatt jóval több német vezetési törzs állt rendelkezésre, mint magyar, s azok harcedzettebbek is voltak, értelemszerűen alájuk rendelték a magyar csapatokat. Azt is meg kell említenünk, hogy a különféle harccsoportok, hadosztályok, hadtestek (ennél magasabb szintű kötelékekről már nem is beszélve) élén álló német parancsnokok többnyire rendfokozatban is felette álltak magyar kollégáiknak: a vezérőrnagyok altábornagyok és fegyvernemi tábornokok szinte „hemzsegtek" Erdélyben. Ezen felül létezett még német részről az a nem kevésbé gyakorlatias, de ritkán hangoztatott megközelítés is, hogy így könnyebben ellenőrizhetőek voltak a honvédalakulatok. Ez az elővigyázatosságuk indokolt volt, ugyanis éppen a székely határőr-zászló-

aljak egy részének harcfegyelme rendült meg már az első ütközetek során.

„Ki gondolná, hogy a német 3. hegyihadosztály – ahol a szerző is harcolt –, két magyar határvadász és négy székely határőr zászlóaljból állt és csak két zászlóalja volt német?" – így szól a következő mondat, s ha az előbbi kérdésfelvetést vitára érdemesnek tartottuk, a történészi előszó e megállapítását némileg mindenképpen pontosítanunk kell. A német 3. hegyihadosztály már 1944. augusztus legvégétől súllyal a Tölgyesi-szoros előterében védett, illetve a túlerejű szovjet kötelékek előrenyomulása következtében fokozatosan behátrált a szorosba, valamint az attól északra és délre húzódó hegyek közé. Egyelőre nehezen rekonstruálható, hogy az ott eredetileg is védelemben lévő magyar csapatok harcvezetését mennyiben irányította az elöljáró Székely Határvédelmi Erők parancsnoksága, s mennyiben az említett német seregtest. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy miután a német hadosztály-parancsnokság a helyszínen tartózkodott, a magyar felsőbb parancsnokság pedig Csíkban, továbbá a németek tűzerős, nem egy esetben mozgékony és nagy tapasztalatokkal rendelkező zászlóaljaikat, ütegeiket a gyengén felszerelt, gépesítés nélküli és puskaport még nemigen szagolt magyarok közé osztották be, fenntartották maguknak a jogot, hogy a magyar csoport- és zászlóaljparancsnokoknak ők adják ki az intézkedéseket. Amikor szeptember 6-án a szóban forgó német seregtest visszavonta erőit a Tölgyesi-szoros előteréből, új feladatul a ratosnyai Maros-szűkület védelmét határozták meg számára, illetve az onnan északkeletre és délnyugatra húzódó magaslatok kézben tartását. Ezáltal kellett megakadályozniuk a szovjet előretörést Déda irányába, illetve a Görgényi-havasokon való áthatolást Szászrégen felé. Ekkor már igazolhatóan, papíron is alárendeltségébe léptek az e térségbe visszavonult 65. és 69. székely határvadászcsoport parancsnokságok alakulatai, nevezetesen a 21. határvadász-, továbbá az 1., 2., 3., 14., 17. és 21. székely határőr-zászlóaljak. Ez tehát *egy* határvadász- és *öt* határőr-zászlóaljat jelentett. (A 69. határvadász-csoport békehadrend szerinti két határvadász-zászlóaljából a 23. már augusztus vége óta más alárendeltségben küzdött, s bár szeptember közepére a Görgényi-havasokban foglalt védőállást, a magyar 2. tábori póthadosztály kötelékében harcolt, mint a seregtest balszárny-csapatteste. A másik, a 22. határvadász-zászlóalj a Máramarosi-havasokban tevékenykedett.) Az sem igaz, hogy a német 3. hegyihadosztály csak két zászlóaljjal rendelkezett volna. 1944. augusztus 26-tól a Rath-ezredcsoport (a 138. hegyivadász-ezred, a 112. tábori pótzászlóalj, a 112. hegyi tüzérezred II. és IV. osztálya és a 83. hegyi utászzászlóalj 3. százada) a német 8. vadászhadosztály alárendeltségében vett ugyan részt a Kárpátok-beli harcokban, de a stájer seregtest parancsnokságának ott volt még a teljes 144. hegyivadász-ezred három zászlóaljjal, az említett hegyi utászzászlóalj két százada, a 95. hegyi páncélvadász-osztály (a rohamlöveg-szakasz nélkül, mely a német 46. gyaloghadosztály védőkörletében tevékenykedett ekkor), a 68. hegyi híradóosztály és a 43. hegyi egészségügyi osztály. Tüzérségi támogatást a 112. hegyitüzér-ezred I. és III. osztályának hegyiágyús és hegyitarackos ütegei nyújtottak. Igaz, hogy a 144. hegyivadász-ezred I. zászlóalját 1944. szeptember 25-e után megerősítésül eltolták Marosvécstől délnyugatra, ahol a 2. tábori póthadosztály egyre gyengülő harcértékű magyar csapattesteinek alátámasztására vetették be, ugyanakkor Klatt vezérőrnagy, a német 3. hegyihadosztály parancsnoka állásba rendelte a hadosztály tartalékában levő 24. és 501. építőzászlóaljakat, valamint a 25. hadihíd-századot. Ezeket figyelembe véve a hivatkozott német seregtest a kérdéses időszakban 8-9 osztályszintű szervezettel rendelkezett. (Lásd erről bővebben Paul Klatt: Die 3. Gebirgs-Division, Bad Nauheim, 1958, 283–306. o., térképmellékletek 29. o.)

A székelyek határőrző tevékenységének évszázadait vázlatosan bemutató előtanulmányhoz nincs mit hozzátennünk: Szabó József frappánsan foglalja össze azokat a tudnivalókat, amelyek szükségesek ahhoz, hogy a kérdésben járatlan olvasó tájékozódni tudjon. Egy valami hibázik, nevezetesen az 1942-től újra felállított Székely Határőrségről nem találunk szinte semmit. A tanulmány végén jó összefoglalót kapunk az 1944. évi hadászati, továbbá hadműveleti helyzetről, továbbá Ravasz István: Erdély újra hadszíntér c. munkája alapján az őszi harcokról, ez azonban, bármilyen jó fogódzót is ad a visszaemlékezés eseményeinek térben és időben történő elhelyezéséhez, nem pótolja annak a szervezetnek kissé részletesebb bemutatását, amelynek egy csapattesténél a szerző szolgált és harcolt. Persze tudjuk, hogy ehhez olyan alapkutatá-

sok kellettek volna, melyek időigényesek, s a források feltűnő szűkössége miatt az átlagosnál is kevesebbet „hoztak volna a konyhára."

Az előszók és a tanulmány után kezdődik a tulajdonképpeni visszaemlékezés, ahol a szerző az I. fejezetben a sorozásról és a bevonulásról számol be olyan részletességgel, ami néprajzi jellegű munkának is becsületére válna. Hallatlanul érdekes az a „körítés", amely az erdélyi magyar falusi fiatal katonai szolgálatra való felkészülését övezte. Szinte szertartásszerű cselekedetek láncolata mindez, mely egyébként a legutóbbi időkig fennmaradt, példának okáért a mezőségi Széken. Színesítik a képet a könyv lapjain rögzített, egykor énekelt bakanóták is, melyek minden további fejezetre jellemzőek. A II. részben a tekei (Szászrégen közelében) székely határőr újonckiképző-tábor életét ecseteli. Barakk-laktanya, kemény kiképzés a szokásos kincstári bornírtságokkal keverve, elnyűtt ruházat, ócska felszerelés és fegyverzet, de mégis hazafias lelkesedés, körülbelül ezek a legfontosabbak, egyszóval semmi rendkívüli, ami az 1943. őszi hátországi katonai körképbe ne illene.

Miután 1944. április 4-én feloszlatták a székely határőr újonckiképző-táborokat (március 23-án részleges mozgósítást rendeltek el a Székely Határvédelmi Erőknél), Ivás István immár őrvezetőként lépte át a kaszárnya kapuját. A III. rész így kezdődik, s bemutatja, hogy főhősünk miként került előbb a gyergyótölgyesi 21. székely határvadász-zászlóalj pótzászlóaljához, majd onnan a gyergyószentmiklósi 2. székely határőr-zászlóalj kötelékébe. Csapattestét 1944 júniusától kihelyezték Gyergyóbékásra, a keleti határra, s a szerző részletesen leírja a zászlóalj egyes alosztályainak pontos elhelyezkedését, ami azért remek, mert egyrészt akkor is ezeken a támpontokon voltak, amikor három hónappal később a szovjet támadás érte őket, másrészt pedig azért, mert nincs még egy olyan székely határőr-zászlóalj, amelyről ilyen részletes információkkal bírnánk. Ivás beszámol egy rohamszázadról is, melyet már a kijelölt védelmi terepszakaszra felvonult zászlóaljnál alakítottak meg, s legfőbb feladata a diverzió és a szovjet páncélosok kézi páncéltörő eszközökkel történő leküzdése lett volna.

Az V. fejezet (valószínűleg elszámozás történt, mert a IV. kimaradt) már a háborúról szól, s e résszel kapcsolatos első megjegyzésünk egy lábjegyzetnek szól. Ezidáig ezekről nem ejtettünk szót, mert Szabó József történész jegyzetei többnyire pontosak, a személyeket bemutatók részletesek, a harcitechnikai eszközökhöz, a katonai mesterség egyéb szakszavaihoz fűzöttek aprólékosak és jól magyarázók. Ez egyébiránt végig szépen jellemzi a művet, csak ott mutatkoznak bicsaklások, ahol részletekbe menően kellene ismerni a székelyföldi, erdélyi harcok lefolyását. A 124–125. oldalon a visszaemlékező egy német katonai teherautóról ír, amelyre 1944. augusztus 27-én kapaszkodott fel, hogy Gyergyószentmiklósról Gyergyóbékásig eljusson, s amely egyébként aknagránátokat szállított. Ehhez kapcsolódóan az áll az 56-os lábjegyzetben, hogy a német teherautó a Gyimesben, illetve a Csobányos völgyében harcoló Fessner-csoport (és nem Festner, ahogy a szövegben található), vagy az Úz völgyében harcoló Abraham-csoportnak vitt lőszerutánpótlást. Nos, a Gyergyói-medencéből a Békás-szorosba vezető út légvonalban is mintegy 30 km-re van északra a Tatros völgyétől, s kb. 50 km-re a Csobányos-völgytől. Így a gépjármű nyilvánvalóan a karácsonkői (Piatra Neamț) hídfőből éppen nyugat felé hátráló Kirchner-csoportnak (a kötelék a német 46. gyaloghadosztály két gránátos-ezredéből, továbbá a Kessel-harccsoport két lövészszázadából és 286. rohamlövegdandárának 16 rohamlövegéből és lövészpáncélosából állt, parancsnoka Friedrich Kirchner, a páncélos csapat tábornoka) továbbította a lőszert. Az ehhez hasonló adatok pontosításához az eddig ismert levéltári anyagokon kívül igen jól használható a német 6. hadsereg hadinaplója is (HL Mikrofilmtár A. Ob. Kdo. 6 I. a.), melyet dr. Számvéber Norbert levéltáros részben feldolgozott, s amelynek eredményei az Illésfalvi Péter – Szabó Péter – Számvéber Norbert: Erdély a hadak útján 1940–1944 című munkában fognak napvilágot látni.

Nagyon jó, hogy a szerző a továbbiakban bemutatja a Gyimesi-szorostól északra terjedő hegyektől a nagyjából Bélborig húzódó védővonalon elhelyezkedő magyar határvadász- és határőrcsapatokat. A saját zászlóalján kívül még jó néhány székely határőr csapattest védőkörletét sikerült rekonstruálnia egykori bajtársai által. Ezek javarészt helytállóak is, mivel ezeket az adatokat a recenzens a fennmaradt veszteségi lajstromok és kartonok segítségével többé-kevésbé ellenőrizni tudta. A 127. oldalon nem helytálló Ivás azon megállapítása, hogy a 21. határvadász-zászlóaljtól északnyugatra húzódó határ őrzését és védelmét „*a*

Besztercén állomásozó 33. határvadász-zászlóalj biztosította." A kérdéses időben a M. kir. Honvédség hadrendjében nem létezett 33. határvadász-zászlóalj, mivel azt 1943. október 1-jétől átszervezték 33. hegyivadász-zászlóaljjá, s mint ilyen, az 1. hegyidandár kötelékében 1944 áprilistól az Északkeleti-Kárpátokban küzdött. Békehelyőrsége 1944 legelejétől Borgóprundon volt. A csapattest átszervezésekor a zászlóalj ún. határszolgálatos részét, a 33. portyázószázadot leválasztották és a borsai 2/I. portyázószázaddal együtt az újonnan megalakult 62. határvadász portyázóosztály-parancsnokság irányítása alá utalták.

A 128. lapon az 59. lábjegyzetben felsorolt német harccsoportok pontosításra szorulnak, mivel azok csak a Kirchner-, a Fessner- és az Abraham-csoportokról szólnak. Ha a Székelyföld keleti szegélyét biztosítani próbáló német csapatokat akarjuk taglalni, akkor a karácsonkői hídfőtől északra elterülő vidéket sem szabad figyelmen kívül hagynunk, hiszen a Tölgyesi-szoros előterét és a Bistriţa völgyét a Mecklenburg- és a Lorch-csoportok védték, részben a német 3. hegyihadosztály elemeivel. A Kirchner-csoport rendben van, de a Gyimesi-szorost és általában a Tatros-völgyet nem szabad kihagynunk, már csak azért sem, mert a Fessner-csoport zöme oda húzódott vissza és nem a Csobányos-völgybe, mint az a jegyzetben áll. S ha már a jegyzetíró arra adja fejét, hogy ennek a harccsoportnak a csapatait is megemlíti, akkor célszerű a pontosságra törekedni. A Fessner-csoport alakulatait tehát a német 76. gránátosezred zöme, a 666. utászzászlóalj, az 578. építő-utászzászlóalj, a szakaszerejűvé zsugorodott 578. területvédelmi lövészzászlóalj, a 20. páncéloshadosztály és a 475. utászzászlóalj riadó-alakulatai, kilenc 7,5 cm-es páncéltörő ágyú és a 46. gyalogosztály 144. tüzérezredének négy 10,5 cm-es tábori tarackja képezték. Összlétszáma nem sokkal haladta meg az 1300 főt. Zavaró ez a mondatrész is: *„...az Úz völgyét és az Ojtozi-szorost védő Abraham-csoport a Békás-szoros előterétől az Ojtozi-szorosig."* Szögezzük le: az Abraham-csoport zöme 1944. szeptember elejéig kizárólag az Ojtozi-szorosban, illetve Bereck térségében harcolt, töredékei az Úzban. A Gyergyói-medencébe történő eltolásukra csak szeptember 9-e után került sor.

A visszaemlékezés szerzője a 129. oldalon részletezi a székely határőr-zászlóalj szerkezetét, konkrétan a 14. határőr-zászlóalj kapcsán. Csodálkozunk, hogy miért nem történt ez meg már korábban, mondjuk a saját csapatteste bemutatásakor. Fel kell hívnunk a figyelmet arra is, hogy páncéltörő ágyús üteg helyett század lett volna a helyes megnevezés, mivel a M. kir. Honvédségben a páncéltörő ágyú nem tüzérségi tűzeszköznek, hanem nehéz gyalogsági fegyvernek számított. Páncéltörő ágyús század helyett egyébként is csak páncéltörő ágyús szakasszal rendelkezett a székely határőr zászlóalj, mely az említett aknavetőszakasszal és géppuskásszakasszal együtt alkotta a nehézfegyver-századot.

A 60. lábjegyzet a 131. oldalon ugyancsak javításra szorul: az 1944. augusztus 30-i ellentámadást – ha volt egyáltalán ilyen, hiszen a Hgr. Südukraine hadinaplója ezt nem erősíti meg – a Vatra Dornei-i hídfő megerősítésére nem a 3. hegyihadosztály, hanem az ugyancsak német 8. vadászhadosztály hajthatta végre. Mint említettük már, 33. határvadász-zászlóalja ekkor nem volt a magyar haderőnek, a 4. határőr-zászlóalj ezen a napon teljes bizonyossággal, az 5. határőr-zászlóalj pedig igen nagy valószínűséggel Gyimesbükk–Gyimesközéplok–Gyimesfelsőlok térségében volt. Ellenben a Naszódról Kosnára meneteltetett besztercei 22. határvadász-zászlóaljat két nappal később, szeptember 1-jén, vasúton Vatra Dornei-be szállították, s ott a hídfő megerősítésére vetették be. Az említett két székely határőr-zászlóalj a recenzens eddigi kutatásai szerint feltehetően a 22. és a 27. volt.

Egy zászlóaljparancsnok önállóan valóban nem dönthetett visszavonulásról, mint arra helyesen mutat rá a 63. lábjegyzet, azt csak elöljárói parancsra cselekedhette. Nem mintha ilyesmire nem lett volna példa a székely határőr-zászlóaljaknál, de Rovó Ferenc tartalékos főhadnagy, a 2. székely határőr-zászlóalj parancsnoka esetében valószínűleg téved a szerző. Az engedély nélküli retirálás már csak azért sem következhetett be, mert Rovót 1944 decemberében az erdélyi harcokban tanúsított magatartásáért hadikitüntetésre terjesztették fel. A továbbiakban részesei lehetünk a viszontagságos visszavonulásnak, mely közben főhősünket nem csak a szovjetek, hanem a Czengellér-hágó környékén felbosszantott méhek is megkergették.

A VI. részben a Székelyföld utolsó védelmi vonaláról olvashatunk, ott is elsősorban a Palotailva–Szalárdtelep közötti Maros-szűkületben és a környező hegyekben lefolyt harcokról. Bár esett már szó a német 3. hegyihadosztály itteni szerepéről, hadrend-

jéről, mégis nyomatékosan el kell oszlatnunk egy súlyos tévedést, mely a 79. lábjegyzetben így bukkan fel: *„A román kiugrás után a német 3. hegyihadosztálynak jóformán csak a parancsnoksága tudott Erdélybe visszavonulni."* Amennyiben léteztek német hadosztályok, amelyek a lehető legkisebb veszteséggel élték túl a Heeresgruppe Südukraine összeomlását, akkor a 3. hegyihadosztály mindenképpen azok közé tartozott. 1944. augusztus 23-án a seregtest az Argel – Gura Humorului – Râşca terepszakaszon védett és súlyával az ellenség Suceava irányából Vatra Dornei felé tervezett előretörését kellett megakadályoznia. A hadosztály balszárnyán a német 8. vadászhadosztály helyezkedett el, jobbszárnyán a román 103. hegyi-parancsnokság alakulatai voltak védőállásban. Bár ez utóbbi szomszédság, s az a körülmény, hogy a német 3. hegyihadosztály harcrendjébe volt beosztva a román 3. határőrezred is, német szempontból nem volt kedvező kiindulási alap a fegyverfordítás óráiban, mégis, a határozott, erélyes fellépésnek és az ügyes visszavételnek volt köszönhető, hogy a stájerországi seregtest a román árulást mindössze 276 fő (három tiszt, 30 altiszt, 243 legénységi állományú) elesett és hadifogságba jutott katonával úszta meg.

Abból a sok érdekes adalékból, amely a Gyergyói-, a Kelemen- és a Görgényi-havasokban lezajlott harcokat próbálja megrajzolni, a Székely Határőrség szomorú végnapjai tárulnak elénk. A kép felemás, mert találkozunk hősies helytállással csakúgy, mint gyáva megfutással. És a hazamenés. Ez a súlyos probléma ott lebeg az utolsó előtti és az utolsó, a VII. rész sorai között, melyben Ivás István saját dezertálásáról ír. Az alapvetően jó elgondolásból feltámasztott Székely Határőrségnek 1942-től 1944-ig nem volt ideje kiforrnia, egyik fő szervezési elve, nevezetesen hogy apák fiaikkal, vagy nagyapák unokáikkal kerültek egy századba, nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket. Kiképzésük, fegyverzetük és felszerelésük gyenge volt. Mindez és a túlerejű ellenséggel való reménytelen harc, a vesztett háború réme nagyon sok székely határőr kezéből kiverte a puskát, akik aztán hazamentek, oltalmazandó a családi tűzhelyet. Keserűek voltak a magyar parancsnokságok ezirányú tapasztalatai, s jogos a német szövetséges megrökönyödése a tömeges szökések nyomán, hiszen mind bennük, mind a magyar törzstisztekben és tábornokokban élt még az első világháborús híres székely vitézség emléke. Magasabb rendű cél vezérelte a civil gúnyába öltözött hazafelé bujkálókat? Megmaradás a drága szülőföldön? Igen, ez lehet. Talán. Hogy megérte-e, hogy mi az egyenleg, azt ma már nehezen lehet kideríteni. Mindenesetre szomorú záróakkordja Ivás István történetének, hogy szülőfalujába hazaérvén, a hamarosan újra berendezkedő román közigazgatás csendőrök segítségével gyűjtőtáborba hajtotta a volt bajtársaival együtt rabláncra fűzött egykori székely határőrt. Ivás őrvezetőnek szerencséje volt: 1946-ban hazatérhetett a Szovjetunióból szerettei körébe. Azonban nem mindenkihez volt ilyen kegyes a sors: a román hatóságok módszeresen összegyűjtötték az „áruló" magyarokat, akik 1940 előtt természetesen román állampolgárok voltak, de az 1940–1944 közötti négy évben a határváltozás miatt ismét magyar állampolgárokká lettek, s valamilyen hivatalt viseltek, vagy egyszerűen csak szolgáltak a honvédségben. Ez több tízezer embert érintett, s közülük sok volt a kertek alatt hazatért katona, hiszen előszeretettel „vadásztak" a visszavonuló magyar csapattestektől lemaradt, megszökött, erdélyi születésű és honosságú honvédekre. Hogy ezek közül a szerencsétlenek közül hányan pusztultak el Brassóföldváron, Foksányban, Râmnicu Săraton, vagy másutt Romániában, vagy a Szovjetunióban, azt pontosan ma sem tudjuk, de számuk sok-sok ezerre rúg.

A kötetet a fogságbeli bajtársak, továbbá a különféle székely határvadász, erőd- és határőr alakulatoknál szolgált adatközlők névsora zárja, mely utóbbi igen jól szemlélteti Ivás István komoly gyűjtőmunkáját és a téma iránti lelkesedését. Az archív székely határőr és határvadász fotók mellett, dr. Szabó alezredes néhány fényképfelvétele is felbukkan, melyeket az Árpád-vonal néhány erdélyi erődeleméről készített alapos terepmunkája során. A tájékozódást színes térképek segítik, melyek lehettek volna nagyobbak is. A Székely Határvédelmi Erők hadrendjét a 209. oldalon bemutató színes táblázat viszont katasztrofális: először is nem tudhatjuk meg belőle, hogy mikori állapotot akar rögzíteni (egyébiránt feltehetően az 1943. október 1-től érvényes helyzetet), továbbá a 65. határvadász-csoport hadrendje hibás, a 67.-é és a 70.-é pedig teljességgel rossz.

Lehet hogy az eddigiek sokak számára „akadékoskodásnak" tűnnek, de természetesen az alaposság és a jó szándék vezérelte a

recenzió készítőjét, s kétséget sem akarunk hagyni a felől, hogy tisztelettel adózunk Iváss Istvánnak, amiért majd 60 év távlatából nekiállt rendszerezni, papírra vetni emlékeit, s fáradtságot nem kímélve kereste fel egykori bajtársait személyesen, vagy levélben, hogy ekképpen gazdagítsa adatait. Ugyancsak tisztelet jár dr. Szabó József János alezredes kollégámnak, aki addig dolgozott a kézirattal, amíg abból könyv nem lett. Ezt annál is inkább értékelni tudjuk, mert a recenzens ismeri az eredeti, géppel írt lapokból álló vaskos nyersanyagot is, amely hosszú utat tett meg a könyvespolcig. A formás kis kötet túlmutat önmagán: nem csak felvillant egy epizódot a M. kir. Honvédség második világháborús történetéből, amelyről eddig igen keveset hallhattunk, s nem is csak emléket állít a szerző elesett bajtársainak és az egész Székely Határőrségnek, hanem további kutatásokra is serkenti a szakmabelieket, többek közt e sorok íróját is.

Illésfalvi Péter

MARK C. YERGERGERMAN

CROSS IN SILVER HOLDERS OF THE SS AND POLICE

(James Bender Publishing, San Jose, 2002. 208 o., nagyszámú, kisrészt színes illusztráció)

A régebbi- és újabb nemzetközi falerisztikai irodalomban gyakorta találkozunk olyan – egyebek mellett archontológiai jellegű – művekkel, amelyek egyes jelentős elismerések tulajdonosainak életrajzait összegezik. Ilyen például Rosthinnak a Szovjetunió Dicsőség Rendje tulajdonosairól összeállított életrajzgyűjtemény-sorozata (1982), vagy Hermann Hengstnek a porosz Fekete Sas Rend (1901), illetve Hans Möller-Wittennek a szintén porosz Pour le Merite Rend kitüntetettjeiről (1935) megjelent művei. A Harmadik Birodalom egyes kitüntetéseinek tulajdonosairól is nagy számú életrajzgyűjtemény látott napvilágot német és angol nyelven, elegendő csupán John R. Angolia, Franz Thomas, Günter Wegmann, Manfred Dörr, Franz Kurowski, Klaus Patzwall egyes könyveire utalni.

A most megjelent kötet, az 1941. szeptember 28-án alapított rangos német második világháborús hadikitüntetésről, a Német Ezüst Keresztről szól („Deutsche Kreuz in Silber"), amelyet az alapító dokumentum értelmében „sokszorosan kiemelkedő katonai-hadvezetési érdemekért" lehetett elnyerni. A szerző közli e kitüntetés, SS-, illetve rendőr-tulajdonosainak életrajzát. Kutatásai során amerikai és csehországi levéltári forrásokat használt, de nagy mértékben támaszkodott egyes, még élő személyek, bajtársak, rokonok stb. adatszolgáltatásaira, és több jeles magángyűjtemény anyagát is hasznosította. A legkülönfélébb periodikák mellett kutatásokat folytatott az SS-re, a német rendőrségre, illetve a Harmadik Birodalomra vonatkozó angol és német nyelven megjelent újabb szakirodalomban.

A könyv először rövid áttekintést nyújt a kitüntetés jelvényéről és annak textil-változatairól, okmányairól, sajnálatos azonban, hogy részletesebben nem tér ki az egyes változatokra, s nem részletezi pl. a miniatűrök és a tok problémáját sem.

Ezt követi 82 kitüntetett személy (SS, illetve rendőr) életrajzgyűjteménye. A Német Ezüst Keresztnek az adott körben csak egy-két tiszthelyettes (pl. Hauptscharführer) kitüntetettje volt, de az alacsonyabb rendfokozatú tisztek (Hauptsturmführer, Obersturmführer, Untersturmführer) is nagyon kis számban nyerték el. Döntően törzstisztek (Standartenführer, Obersturmbannführer, Sturmbannführer, Oberst der Polizei), illetve tábornokok (Obergruppenführer und General der Waffen-SS, Obergruppenführer, Gruppenführer und Generalleutnant der Waffen-SS, Brigadeführer und Generalmajor der Waffen-SS, Oberstgruppenführer und Generaloberst der Polizei, Obergruppenführer und General der Polizei, Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei, Generalmajor der Polizei) találhatók a kitüntetettek sorában.

Az egyes életrajzok szerkezetileg hasonlóak, bár némelyikük az információk hiánya miatt rövidebb. Majdnem minden esetben közli a kötet a Német Ezüst Kereszt adományozásának dátumát. A legfontosabb adatok között szere-

pel, hogy az adott személy milyen rendfokozatokba lépett elő. A szerző a feldolgozott személyek további kitüntetési adatainak összegzésére is törekedett, akár első világháborús, akár külföldi kitüntetésekről lett légyen szó. Ebben azonban nem mindenütt következetes: egyesek további kitüntetései életrajzukból derülnek ki, mások további dekorációiról viszont csak a róluk közölt fényképek informálják az olvasót Az életrajzok a születési hely és idő, a képzettség, nyelvismeret és a családi viszonyok ismertetésén túl részletesen foglalkoznak a kitüntetett személyek második világháborús szerepével, az általuk betöltött beosztásokkal, szolgálati helyükkel, s azzal, hogy hol, milyen harci cselekményekben vettek részt. Egyesekről személyes jellemzést is olvashatunk. Nem érdektelenek a kitüntetettek háború utáni sorsára, 1945 utáni tevékenységére vonatkozó adatok sem. Az életrajzok minden esetben közlik az esetleges halálozási adatokat is. Mindez együttesen sokrétű, más helyen fel nem lelhető információs anyag. A kitüntetettek sorában több ismert személyiségről olvashatunk (Gottlob Berger – Obergruppenführer und General der Waffen-SS; Kurt Daluege – Oberstgruppenführer und Generaloberst der Polizei; Carl-Maria Demelhuber – Obergruppenführer und General der Waffen-SS; Dr. Karl Gebhart – Gruppenführer und Generalleutnant der Waffen-SS; Dr. Ernst Kaltenbrunner – General der Waffen-SS; Oswald Pohl – Obergruppenführer und General der Waffen-SS). Többük életrajza ez idáig nem volt ismert.

A kitüntetettek egy része aktív részese volt a különféle partizánmozgalmak elleni harcnak, illetve a megszállt területek lakossága (így a zsidóság) elleni atrocitásoknak is. (Pl. a Cseh-Morva Protektorátus legfőbb belügyi vezetője, Kurt Daluege irányította a Reinhard Heydrich merénylői elleni akciót, illetve más, az ellenállás felszámolására irányuló törekvéseket. 1946-ban, Prágában kivégezték. Dr. Karl Gebhardt „Reichsarzt SS" a Ravensbrückenben, illetve Auschwitzben fogvatartottakon végzett kísérletekben tevékenykedett, 1948-ban végezték ki. Odilio Globocnik többek között a megszállt Lengyelországban irányította a lakosság elleni intézkedéseket, majd az Adriai-tengerparton vezette a partizánok elleni harcokat. 1945-ben öngyilkos lett.)

A kötetben néhány magyarországi vonatkozásról is olvashatunk, így Otto Winkelmann (Ober-Gruppenführer und General der Polizei) magyarországi szerepéről; Obersturmbannführer Bernhard Hofmann 1945-ben, a magyarországi harcok résztvevőjeként esett el.

A kötet nagyszámú, többségében igen jó minőségű, eddig közöletlen, korabeli fényképfelvételt közöl. Csak 20 személyről nem sikerült a szerzőnek képet találnia. Egyes kitüntetettekről több kép (csoportkép) is akadt, de látható a Német Ezüst Kereszttel való kitüntetésre vonatkozó dokumentum, adományozási okirat is.

Pandula Attila

PLIHÁL KATALIN – HAPÁK JÓZSEF

EURÓPA TÉRKÉPEI 1520–2001

(Országos Széchényi Könyvtár, Helikon Kiadó, Budapest, 2003. 000 o.)

A Szép Magyar Könyv közönségdíjas könyve, egyben a Frankfurti Könyvvásáron a magyar könyvek közül az egyik legsikeresebb, legnagyobb érdeklődést kiváltó mű, az *Európa térképei 1520–2001* című kötet ötletgazdája, egyben szakmai szerkesztője, a térképek, atlaszlapok kísérőszövegeinek szerzője dr. Plihál Katalin, az Országos Széchényi Könyvtár Térképtárának vezetője. Ő „fedezte fel", hogy ilyen aspektusú térképtörténeti kötet még soha nem látott napvilágot: nem csoda, ha a méreteiben is impozáns, A/3-as oldalnagyságú, kétujjnyi vastag művet már eddig is több nyelvre (német, angol, holland, olasz) lefordították. Az általa a Széchényi Könyvtár gazdag térképészeti különgyűjteményéből gonddal, hozzáértéssel kiválasztott térképlapok a laikus számára is szemet gyönyörködtetőek, annál is inkább, mert a Helikon Kiadó kitűnő minőségre törekedett a közrebocsátásban, s mert

a térképeket megörökítő fényképész, Hapák József szintén minőségi munkát végzett.

Azon ritka és szerencsés helyzetben van a recenzens, hogy a mű súlyán túl mást nem igen vethet a kötet szerzője szemére. Külcsín és belbecs kivételes harmóniája jellemzi e könyvet. A Beköszöntő – dr. Klinghammer István egyetemi tanár írása – az általános térképtörténet vázlatát adja, utal a lapok forrásértékére, a felhasználásuk sokoldalúságában rejlő lehetőségekre. A Bevezető tanulmányban Plihál Katalin ismertet meg minket Európa fogalmával, természeti határaival, a kontinens történetével a földrajzi és tudományos felfedezések tükrében, a politikai Európa határaival; kitér a kontinens nevének etimológiai vizsgálatára, s végül az európaiság fogalmának tisztázására is. Ezt a két, tudományos igénnyel megírt főszöveget hat évszázad fejezetekre tagolt, idézetekkel bevezetett térképei, mappái követik kronologikus rendben, majd a jelentősebb, határváltozással együtt járó XVI–XX. századi európai békék összefoglalása következik (Reisz T. Csaba munkája). Külön érdekesség, hogy a méretük miatt jól olvasható, tanulmányozható térképlapok alatt sok esetben halvány alnyomatként fel-felsejlik az adott térképlap magyar területet bemutató részlete: érzékeltetve, hogy a kontinens történetének hazánk is mindenkor szerves része, részese volt.

Az egyes térképek bemutatásánál szerző arra törekedett, hogy az adott térképlap kapcsán a készítőről, világképéről, a megjelenés körülményeiről tájékoztassa az olvasót – de egyben felhívja a figyelmet a tájolási sajátosságokra, a keretdíszek kialakítására, motívumaira, a térképek által hordozott szimbolikára is. Az egyes alkotókra, metszőkre, kiadókra és munkásságukra vonatkozó életrajzi adatok sem hiányoznak a kötetből. A bőséges, adatgazdag magyarázatok vezérfonalul szolgálnak az európai térképkészítés történetének megismeréséhez. A szerző nagy érdeme, hogy nem szikár tudományossággal, hanem szórakoztatva tanít, így rengeteg apró rész-adattal, érdekességgel szembesülünk. Megtudhatjuk, hogy önálló Európa-térképet először a Strassburgban élt geográfus, Martin Waldseemüller adott ki, művének mindössze egyetlen példánya ismeretes, az is a mű második kiadása.

A színezett és színezetlen térképlapokon a tengerek vizén ringó különféle hajók, fantáziadús díszítőelemek sokaságát élvezhetjük, hasonlíthatjuk össze egymással. Megismerkedhetünk a tengerészek számára készített partvonal-térképpel, a portolánnal, majd Abraham Ortelius nagy példányszámban készült, számos nyelvre lefordított Theatrum Orbis Terrarumának színes, informatív Európalapjával.

A kötetet, mintegy mellékesen, tovább gazdagítják a híres kiadók és kartográfusok arcképei, természetesen a hozzájuk tartozó legfontosabb életpálya-adatokkal; a térképkészítés gyakorlati részének fejlődéséről térképész-földmérő műszerek ábrázolásai tájékoztatnak. Az ismert nevek és kiadások mellett felbukkannak olyan érdekességek is, mint a hannoveri teológiaprofesszor, Heinrich Bünting Európát koronás nőalakban ábrázoló térképlapja (amelyet a Magyar Nemzeti Múzeum „Magyarország és Európa – történelem és kultúra évszázadokon át" című, 2004 júniusában megnyílt, időszaki kiállítása is bemutatott, sőt meghívóján, plakátján is szerepeltetett). Tatár tábor, Európa elrablása, tengeri szörnyek, „térkitöltő" képzelt szárazföldek, a kontinens egyes városait és népeinek viseletét bemutató képsor-szegély, allegorikus alakok sokasága – alig felsorolható mindaz, amellyel az egyes atlaszok címlapjai gazdag változatosságban, kortól függő megformálásban gyönyörködtetik az olvasót.

E seregszemléből nem maradhattak ki sem a történelmi atlaszok, sem a hadmérnökök számára készült térképek. Már a törökkel vívott élet-halál küzdelem ráirányította a figyelmet a térképpel kísért információnyújtásra; különösen nagy kiadói üzletet jelentett a napóleoni háborúk idején az újságolvasók részére 1794-ben, Bécsben napvilágot látott Engelmann-féle Kriegs Atlas zum Gebrauch für Zeitungsleser. Az 1848/49-es forradalmi Európa politikai térképén hadseregek vonulnak, zászlókat, fegyvereket hordozó polgárok gyülekeznek, s mialatt a frankfurti parlament az egy egységes német állam megteremtésének dicsfényében fürdik, az oroszországi szánúton távolodó szibériai száműzöttek a „csendes, újra csendes" Európa képét vetíti elénk. Ezzel egyidőben Szicíliában „Szabadság vagy halál!" felkiáltással lázadoznak, a skótok dudaszóval és hárfázással tétlenkednek. A politikai gúnytérkép szélén pedig ott settenkedik a kolera megszemélyesített figurája.

Ízelítőt kapunk abból is, hogy a tudósok munkájuk során a XIX. században a térképi ábrázolás eladdig soha sem próbált területeit is bejárták: térképlapok szemléltetik a kon-

tinens országainak hőmérsékleti viszonyait, népességi, vallási hovatartozását, gazdaságföldrajzának számos vonatkozását a termesztett növényektől a fellelhető ércekig, az állatfajták elterjedtségét, természetesen a fő közlekedési útvonalakat, a kiépülő és gyorsan népszerűvé váló vasúti hálózatot. Sor került Európa közettani felépítésének, hegységszerkezeti viszonyainak ábrázolására, gazdasági erőforrásainak, sőt borvidékeinek térképi bemutatására is.

1870-hez, az olasz és a német egység megteremtéséhez kötődnek az első, tömegesen piacra dobott gúnytérképek, amelyeket a kortársak nem kevés eufémiával csupán „humorosnak" neveztek. E műfaj gazdag és szellemdús, bár néha csak az akkori napi politika ismeretében érthető, vaskos utalásokkal teletűzdelt, egyetlen központi koncepcióra, vagy a nemzeti jellegzetességek kifigurázására törekvő példányainak értelmezésére a szerző nem csekély energiát fordított, ismét ráébresztve ezzel az olvasót a térkép adta lehetőségek sokrétűségére. Ilyen például az 1899-ben készült „Halászat a zavaros vizekben" címet viselő térkép, amely alcímében is „komoly-komikus"-nak minősíti a bemutatottakat. Fred W. Rose térképe egy évvel később hasonló szellemet tükröz, a párizsi világkiállítás rendezője itt már összetört játék-gyarmatai felett kesereg, Németország új hajóhadával játszik, Oroszországban a polipkarok halálos ölelésben fojtogatják Kínát, Finnországot és Kisázsiát.

Új fejezet, a XX. századé, a „világ legnagyobb háborúja" térképanyagának bemutatásával. A térkép szélén uralkodók és államférfiak emblémaképe sorakozik, alul a hadrafogható erők térképi szemléltetése a hadviselők részéről; az 1914-es gúnytérképen Írország csendben láncai lerázására készülődik, az orosz medve megvadul, Hollandia bombát talál a kakaójában. A német szövetséges alkotása mellett ott a magyar Varga Imre térkép-karikatúrája is: a sündisznóként kuporgó Svájccal, a kacér Itáliával, az egykedvűen szivarozó, elbizakodott angollal. A következő térkép 1917-ből származik, de azon már nem nevetség tárgya a kontinens, hanem szigorú tájékoztatás történik a háborús frontok helyzetéről, a tengeri blokádokról. A harcoló felek azonban nem hagytak fel a szatirikus politikai propaganda jól bevált eszközével: a központi hatalmakat támogató „Európai körvadászat" ellenpontozásaként a hasonlóan értelmezett antantbarát „kutyaviadal" közrebocsátásával szórakoztatták az olvasót. Két román térkép a kontinens államférfiait illetve koronás főit igyekezett nevetség tárgyává tenni. Az „Európai revüt" amerikai nézőpontból kifigurázó térképlapot már az „új Európa", a versaillesi békerendszer által átalakított határok rendszere követi. Iskolai térképek, idegenforgalmi atlasz, az európai rádióállomások elhelyezkedését bemutató lap, sokasodó adatok – aztán épp csak érintőlegesen a második világháború határváltozásai, s végül az újabb békekötések nyomán kialakuló határváltozások. A mintegy 130 térképlap áttekintése után a térképkészítés robbanásszerű fejlődését már csak jelzésszerűen foglalja magába a következő néhány oldal. Etnikai és nyelvi Európa-térkép, majd a rendszerváltások során az 1990-es években gyökeresen átalakuló kontinens-kép, s végezetül a 2001-es plasztikus dombortérkép a Magyar Honvédség Térképészeti Intézetéből.

Az informatív részt csak kiegészíti néhány esztendő (1635, 1705, 1743, 1790, 1795) eseménytörténeti összefoglalója magyarországi és európai tekintetben, hozzá a művelődéstörténet, a találmányok az egyes évekre jutó legfontosabb teljesítményei.

Csalódnánk a szerzőben, ha e sokoldalú és alapos térkép-seregszemlét, amely színessége, mutatóssága révén a kiadó szándéka szerint a szélesebb közönséget is értelemszerűen magához vonzza, nem egészítené ki a szakembereknek szánt pontos térképjegyzékkel. E két szerény oldal a Teatrum Europaeum szimbólumgazdag címlapja és egy 1790-es Nápoly-térkép allegorikus díszítőelemeit felnagyítva ábrázoló rész közt húzódik meg. Innen tudjuk, hogy összesen 135 térkép, vagy kötetlap került bele a válogatásba, érzékelhetően erősen rostálva, kihagyva számos más érdekességet. A térképlapok mindegyike címmel, szerzővel, mérettel és pontos lelőhelyével szerepel a jegyzékben (Pászti László munkája).

Plihál Katalin azon túl, hogy végigvezet a térképek során, finom kritikával rámutat az egyes kiadások erényeire és botlásaira is. E kötetből sok minden mellett arra is fény derül, hogy összeállítója nem csak magas fokon és elkötelezettséggel műveli szakmáját, hanem tisztában van annak minden szépségével, összetettségével is. Ezért lett a keze alól kikerült mű egyaránt élvezhető a „művelt köznép" és a szakemberek számára, ezért vált ki a térképkészítés mindmáig vitathatatlan fellegvárában, Hollandiában is elismerő szavakat.

Závodi Szilvia

SUBA JÁNOS

MAGYARORSZÁG ÁLLAMHATÁRAINAK VÁLTOZÁSAI 1867–1947

(Tipico Design Kft., Budapest, 2003, 229 o., 4 térkép, 4 vázlat, 8 táblázat)

A szerző egyik kutatási területe a magyar államhatárok változásai, azok kitűzése, térképi megjelenítése, illetve a kapcsolódó tevékenységek a jogalkotástól a határjeleken keresztül azok gondozásáig. A mű 229 oldalon mutatja be a történelmi, majd a trianoni Magyarország határainak alakulását. A könyvet a szerző előszava vezeti be, melyben dr. Suba János művét interdiszciplináris alkotásként határozza meg. A határok térbeli megjelenítése olyan komplex folyamat, amelynek nyomon követése óhatatlanul a téma globalizációjához vezetett.

A Bevezetőben a szerző a vizsgált időszak azon eseményeire emlékezteti az olvasót, amelyek jelentősen hozzájárultak a határtérségek formálódásához.

Az első főfejezetben az államhatárral kapcsolatos fogalmakat magyarázza. A későbbiek megértéséhez nélkülözhetetlen ismereteket 'az államhatár változásai és értelmezése,' 'az államhatárok kijelölése,' valamint 'a határjelek' tartalmú alfejezetekben foglalja össze.

A második főfejezet Magyarország határainak „pontosításával" foglalkozik, és 21 alfejezetre tagolódik. A bevezető a történeti Magyarország határproblémáit szedi csokorba, majd a határ-megállapítás jogi, financiális és szervezeti lehetőségeit, valamint kereteit ismerteti. A határ-megállapítás körülményeinek taglalása, illetve az azzal foglalkozó szervezetek bemutatása nyomán tér rá a határvonal-kiigazítás konkrét teendőire. A határok pontosításának folyamatát a kiegyezéstől az 1917. május 7-i bukaresti békéig kíséri végig. Sorra veszi a korszak valamennyi határrendezési ügyét. Külön alfejezetben mutatja be a bukovinai határrendezést, a magyar-galíciai határ esetében az úgynevezett „halastói vitát," az Alsó-Ausztria, illetve Stájerország és a Magyar Királyság között támadt határvitákat egyes birtokok hovatartozását illetően, továbbá a katonai határőrvidék, illetve a szabályozatlan folyók környezetalakító hatása nyomán létrejött vitákat a Dráva, illetve a Duna térségében.

Korrekt módon és aprólékosan ismerteti meg a szerző az olvasókkal a határ-megállapítás jogi és politikai procedúráit, a műszaki munkálatok jellegét. A bukaresti határ-megállapítás kivételével – amely egyértelműen „stratégiai határ-kiigazítás" volt egy esetleges újabb román betörés megnehezítése érdekében – a Magyar Királyság határait minden esetben a történeti szempontok és bizonyítékok szerint rendezték. A Magyar Királyság képviselői tevékenységének elvi alapját a történelmi helyzet bizonyításán túlmenően az képezte, hogy az országhatárok nem moshatók egybe a birtokhatárokkal. A kérdéses határ menti birtoknak más állam alattvalóinak tulajdonába kerülése önmagában még nem jelenthetett államhatár-változást. Ezen elvi alapokat a tárgyalások, illetve a választott bírósági eljárások során a magyar félnek sikerült érvényre juttatnia.

A harmadik főfejezet a trianoni határok kijelölésével foglalkozik. A fejezet 19 alfejezetből áll. A trianoni határok témájának vizsgálatát a szerző a trianoni békediktátum létrejötte okainak, körülményeinek bemutatásával kezdi, s csak ezután tér rá a trianoni határok jogi dokumentumaira. A békediktátum 27. és 28. pontja foglalkozik az államhatárokkal, ám csak nagy vonalakban, azok pontos kitűzését az érdekelt államok és a Szövetséges Hatalmak képviselőiből álló bizottságra bízva. A szerző a jogi dokumentumok között ismerteti a „Millerand-levél" lényegét. A jogi dokumentumokat gyarapítja a Nagykövetek Tanácsa által kiadott utasítás, amely a Határmegállapító Bizottságok szervezetét, jogkörét és működését szabályozta. A későbbiek során – 1921 nyarán, a magyar határt megállapító bizottságok számára – egy „Pótutasítások a magyarországi Határmegállapító Bizottság részére" című okmány is kiadásra került, amelyben megtiltották a békediktátumban kijelölt határoktól való lényeges eltérést.

A trianoni határok megállapításának költségeit is ismerteti a szerző. Míg 1890 és 1915 között a magyar állam 804 712 koronát fordított az állam határainak megállapításával kapcsolatos teendők végzésére, addig 1920 és 1927 között 170 709 600 koronát költött e feladat teljesítésének finanszírozására.

A költségek ismertetése után a trianoni határvonalat kitűző Határmegállapító Bizottságok szervezetét mutatja be a mű. Eszerint a magyar miniszterelnök közvetlen felügyelete alatt Határmegállapító Központ működött, melynek az alárendeltségébe tartozott a Határmegállapító Iroda. Ezzel az irodával álltak kapcsolatban a viszonylatonként működő Határmegállapító Bizottságok. A Határmegállapító Bizottságok titkárságból, valamint az úgynevezett „érdekelt hatalmak" és a „nem érdekelt hatalmak" delegációiból álltak. A delegációk vezetői a biztosok voltak, akiket nagyszámú szakszemélyzet (mérnökök, futárok, tolmácsok, rajzolók, sofőrök stb.) támogatott munkájában.

A magyar delegációkat természetesen ellátták elvi állásfoglalásokkal is. Ezek lényege az volt, hogy a minimumot a trianoni határ képviseli. A határ-megállapítás konkrét munkáját térképen kezdték, majd helyszíni szemle keretében vizsgálták meg a leendő határvonal helyét. Ennek nyomán állapították meg a határvonalat, illetve rögzítették a vitás kérdéseket, amiket megtárgyaltak, vagy fellebbezésre a Népszövetséghez továbbítottak. A döntéseket követően került sor a határvonal térképen való kijelölésére, majd a helyszíni munkálatokra.

A szerző bemutatja valamennyi, a trianoni határokat megállapító bizottság tevékenységét. A bizottság munkájának ismertetése keretében külön teret kaptak a határ-megállapítás politikai jellegű teendői és a műszaki munkálatok. Valamennyi viszonylatra vonatkozóan részletesen ismertetésre kerülnek a keletkezett okmányok és az azokkal kapcsolatos viták.

A negyedik főfejezet a két világháború közötti Magyar Királyság államhatárainak történetével foglalkozik a terület-visszacsatolásokig. A Magyar Királyság a szomszédos országokkal ebben az időszakban a határaival kapcsolatos kérdéseket döntően kétoldalú szerződésekben rögzítette. Ezen okmányokban a határjelek védelmét, a közös határokat, a vízügyi együttműködést és a határvonalat egyéb módon érintő kérdéseket rendezték. Bilaterális megállapodásokban szabályozták a kishatár-forgalmat is. Ez bizonyos mértékig enyhítette a határ által kettészelt rokoni és gazdasági szálak nyomán keletkezett nehéz helyzetet. Az egyezmények nyomán a határon átnyúló birtokok tulajdonosai, földterületük mezsgyehatárán belül, szabadon mozoghattak. A kettős birtokosok, illetve általában a határ menti lakosok számára a távolsági határforgalom által igénybe nem vehető utakat is megnyitottak, ám az eredeti állapothoz képest így is számos, a trianoni határokon való átjutást elősegítő műtárgyat kellett használhatatlanná tenni. A határjelek karbantartására, felújítására és pótlására vonatkozó kétoldalú tárgyalások nyomán vegyes bizottságokat hoztak létre, amelyek a szükséges teendőket elvégezték.

Az ötödik főfejezet a terület-visszacsatolásokkal kapcsolatos határkijelölő munkálatokat ismerteti.

Az első bécsi döntés kapcsán megvalósult visszacsatolást az országgyűlés a 1938: XXXIV. törvénycikkel iktatta törvénybe. Mivel azonban az 1938. november 2-i bécsi döntés során meghúzott határvonal a valóságban 750 méter széles sávot jelentett, a határozat gyakorlati megvalósítása érdekében – a trianoni határ kitűzéséhez hasonlóan – közös Határmegállapító Bizottságot kellett létrehozni. Magyar részről alapvető követelményként merült fel a határok pontos megállapítása során, hogy azok lehetőleg egyezzenek meg a községi határvonalakkal, ilyeténképpen előzendő meg a tömeges kettős birtokosság kialakulását. Ezt a szempontot a határok kitűzése során a magyar fél sokkal jobban tudta érvényesíteni, mint a trianoni határok kitűzése kapcsán kapott intenciókat. Magyarország északi határait az 1939. március 7-én kötött végleges határegyezményben rögzítették.

A Kárpátalja visszatérése nyomán újabb határvonal kitűzése vált időszerűvé, azok azonban megegyeztek a történelmi határokkal. A lengyel–magyar illetve a szovjet–magyar határokon csupán a határjeleken lévő címereket kellett kicserélni. Lengyelország német megszállása után a magyar kormány ügyelt arra, hogy a hármas határ jele még részben sem kerüljön magyar területre.

A második bécsi döntés nyomán az Erdélyben húzódó határ mentén állandósultak a határincidensek, amit az a körülmény is táplált, hogy a magyar szervek és a román hatóságok nem azonos méretarányú térképekkel rendelkeztek. Ennek ellenére magyar fél, politikai okokból, nem törekedet határkijelölő vegyes bizottság létrehozására, és azt a román fél sem szorgalmazta. A Kárpátok vonalán húzódó magyar-román határt azonban a magyar fél egyoldalúan felülvizsgálta.

A magyar–horvát határt a terepen nem jelölte ki vegyes bizottság, mivel a horvátok a

Muraköz kérdést nem tekintették véglegesen lezárt ügynek. Ezért – az államközi megállapodások helyett, ideiglenes jelleggel – a helyi hatóságok állapodtak meg.

A hatodik főfejezet a párizsi békeszerződés határaival foglalkozik. Az új határkijelölés jogi alapját az 1947. évi párizsi békeszerződés biztosította, amely lényegében a trianoni békediktátum határait állította vissza.

Az első világháborút követő időszakhoz hasonlóan, a második világháború után is központi szervezetet hoztak létre a magyar kormány alárendeltségében, az Országhatárrendező és Kijelölő Kirendeltséget, majd az Állami Határügyi Bizottságot, amely valamennyi viszonylat határbizottságának tevékenységét összehangolta. A trianoni határok jelölésében számos kár keletkezett. A károk helyreállítása során a vegyes bizottságok hasznosították a trianoni határok kitűzése során keletkezett dokumentációt. Külön feladatot jelentett az úgynevezett „pozsonyi-hídfő" területének pontos kitűzése, melyre – a két fél álláspontjának egyeztetése nyomán – csak közbülső megoldás kialakítása után kerülhetett sor. Külön alfejezet tárja fel a párizsi békeszerződés által megállapított határvonal kijelölésének és apróbb kiigazításának kérdéseit. Felsorolásra kerültek a műben azok a határokmányok is, amelyekben a napjainkban érvényes államhatárainkat rögzítették.

A könyv szöveges részét az úgynevezett „apparátus részek" követik, itt a szerző részletes rövidítési jegyzéket is közöl. Ez a mű hasznos része, hiszen a szövegben 75 rövidítés fordul elő.

A forrásanyagot részekre bontva ismerteti a szerző. Külön-külön és rendszerezett formában sorolja fel a levéltári, valamint a térképtári forrásokat.

A 143 tételt tartalmazó irodalomjegyzéket témakörök szerint csoportosította, azokon belül viszont szerzők szerinti sorrendet alakított ki a szerző, ami jelentősen megkönnyíti a szakirodalom után érdeklődők helyzetét.

A Függelékben táblázatos formában mutatja be a szerző az államhatárok kijelölésének menetét, a határainkra vonatkozó törvényeinket a XV. századtól napjainkig, a határmegállapítások pénzügyi vonzatait, a határmegállapításokat szabályozó dokumentumok jegyzékét, a határ-megállapításban résztvevő szakemberek feladatait.

A határokról szóló mű, jellegéből következően, nem nélkülözheti a térképmellékleteket. Sajnálatos módon azonban a térképek mérete és a nyomdai kivitel nehezen élvezhetővé teszi e függelékeket. A nyomdai kivitel meglehetősen nehezen olvashatóvá teszi a szöveges függelékeket is. Ez azonban semmit sem von le a mű szellemi értékeiből.

Suba János munkájából nyomon követhetők Magyarország határainak változásai. A szerényebb képzelőerővel rendelkező olvasó helyzetét azonban megkönnyebbíthette volna, ha a határjelek ábrákkal ellátott katalógusát is mellékelte volna a szerző művéhez. Minden bizonnyal gyarapítaná a mű értékeit, ha egy-egy korszak végén a magyar határok viszonylatonkénti hossza, a különböző típusú határjelek száma és a határátkelőhelyek, határutak stb. tételes felsorolása is bekerült volna a mellékletek közé. A mű azonban mindenképpen hiánypótló alkotásnak tekinthető, mivel szakterületén az első átfogó tartalmú könyv. A XX. század során Magyarország veszített a legtöbbet területéből és lakosságából, határait többszörösen átrajzolták, mégis csak a harmadik évezred elején készült el az a mű, ami az érzelmeket kavaró eseményeket pusztán szakmai szempontok szerint igyekszik tárgyalni, és tárgyilagos módon ismerteti a tényeket Így is felmerül azonban az olvasóban, hogy a Kárpát-medence gazdaságát és népeit milyen jelentős mértékben károsította a két békeszerződés. A józan gondolkodásúak minden bizonnyal arra a következtetésre jutnak, hogy a nagyhatalmi érdekek és a kisstílű, ostoba sovinizmusok által meggyötört térség lakosságának olyan határvonalakra van szüksége, amely lehetőséget teremt a kárpát-medencei kultúrák szabad kapcsolatára, a gazdasági szétaprózás helyett az együttműködés kialakítására.

Összességében – néhány formai hibától eltekintve – az olvasó értékes művet tarthat a kezében, amikor Suba János könyvének tanulmányozásába kezd.

Parádi József

HERVÉ DE WECK (ED.)

1950–1990. LA SUISSE ET LA GUERRE FROIDE

(ASHSM, Berne, 2003. 231 o.)

Svájci Hadtörténelmi és Hadtudományi Egyesület Bernben, 2002. október 19-én „Svájc és a hidegháború" témában tartott nemzetközi kollokviuma előadásainak szerkesztett, bővített változatát tartalmazza jelen kötet. A tárgyalt időszakban a világ valós fejleményeitől olyannyira elzártan élt magyar olvasók szempontjából különösen érdekes kézbe venni e fontos korszak számos kérdését elemző írásokat. Már a beköszöntőt megfogalmazó *Prof. Dr. Guy P. Marchal,* a Svájci Történelmi Társaság elnöke felhívja a figyelmet arra, hogy számos egykori felelős európai vezető katonaegyéniség nyilatkozik meg ezúttal rendkívül figyelemre méltó, múltbéli sorskérdésekben.

Adrien Tschumy hadtesttábornok, az egykori vezérkari tüzértiszt, utoljára a svájci 3. hegyi hadtest parancsnoka, bevezetőként Svájcnak az Észak-atlanti Szövetség és a Varsói Szerződés közt elfoglalt geostratégiai helyzetét mutatja be írásában. Már a szemléltető áttekintő vázlattal hangsúlyozza, hogy a szovjet hadsereg és vazallus hadseregei Kelet-Németországból 217 km, Csehszlovákiából 315 km távolságból, a Németországi Szövetségi Köztársaság területén való áttöréssel érhettek volna ki a svájci államhatárra. Egy további vázlaton azt is bemutatja, milyen NATO-erők állomásoztak a jelzett két támadási irányban a Varsói Szerződés államai és Svájc között. Részletezi a két katonai tömb alapvető harceszközeit, valamint a Svájc rendelkezésére állókat, hangsúlyozva, hogy utóbbiak hadrendbe állítása éppen a hidegháborús állandó fenyegetettsége miatt vált szükségessé.

A hidegháború eseménytörténetére áttérve *Roland Haudenschild* ezredes állított össze rendkívül tanulságos párhuzamos kronológiát az 1945–1990 közti egyetemes és svájci történelmi eseményekre vonatkozóan.

A hidegháború és a svájci semlegességi politika kapcsolatrendszeréről *Edouard Brunner* nagykövet nyilatkozott meg, az a hivatásos svájci diplomata, aki korábban Lisszabonban, Bogotában, Washingtonban és Párizsban teljesített külszolgálatot. Mondanivalójának vezérfonalát a szovjet politikai változások által kiváltott svájci reagálások bemutatása képezi.

Dr. Roland Beck vezérkari ezredes, a svájci vezérkar hadműveleti főnöke *Peter Braun* társszerzőségével a korabeli nukleáris fegyverek által fenyegetett Svájc 1955—1961 közti, fegyveres semlegességet jelentő honvédelmét részletezi dolgozatában.

Ehhez csatlakozva, de tágítva a kört, *Dr. Hans Rudolf Fuhrer* ezredes, a Zürichi Egyetem magántanára „Svájc hidegháborús fenyegetettsége 1945–1966" című írásában lépésről-lépésre idézi fel, miképpen történt a fenyegetettség felismerése, és az arra megfelelő hadgyakorlatokkal való reagálás. Ezekkel a fejleményekkel szembeállítja a tudományos kutatás mai állása szerint ténylegesen létezett fenyegetettségi helyzetet, valamint Svájc semlegességének szovjet stratégiai megítélését. Végkövetkeztetései igen figyelemre méltóak. Egyrészt úgy ítéli meg, hogy a hidegháború óriási ellentétes ideológiai szándéktükröződés volt, mindegyik fél a másik támadásától tartott. Másrészt megállapítja, „semmi sem mutatott arra, hogy Svájc a Varsói Szerződés terveiben 1966-ig fontos szerepet játszott volna".

Dr. Jürg Stüssi-Lauterburg vezérkari ezredes, a Svájci Szövetségi Katonai Könyvtár és Hadseregtörténeti Szolgálat igazgatója, és két munkatársa, *Stefanie Frery* PhD és *Dominic M. Pedrazzini* ezredes „A hidegháború nyugat felől nézve, 1944–1975" címmel a svájci fegyverkezést szorgalmazó amerikai-brit informális nyomásra vonatkozó érdekes képpel egészítik ki az előzőeket.

Prof. Dr. Fritz Stoeckli dandártábornok, a Neuchâteli Egyetem egyetemi tanára, korábban a svájci 2. határdandár parancsnoka, a hidegháborús időszak osztrák-svájci kapcsolatrendszerét elemzi a biztonságpolitika és a hadügy területén.

Ismét más vonatkozást, a politikai-katonai szempontból kétpólusú Európával kapcsolatos svájci hírszerzést vizsgálja tanulmányában *Mario Petitpierre* hadosztálytábornok, a tapasztalt repülőtiszt, utoljára a svájci vezérkari főnök hírszerző és elhárító helyettese. Már bevezetőben határozottan leszögezi, hogy figyelmük középpontjában Kelet-Európa állt, de nem csupán – a kétpólusú világra tekintettel a

Varsói Szerződés" –, hanem az izraelita–iszlám ütközések miatt a Közel- és Közép-Kelet államai is. Ugyanígy, más válsággócok miatt, egész távoli térségekre is kiterjedt tevékenységük, így Dél-Afrika, Korea, Vietnám területére. Ezt követően néhány jellemző történelmi eseménnyel kapcsolatos példán át mutatja be az általa irányított hálózat tevékenységét és külföldi együttműködését.

Walter Dürig hadtesttábornok, utoljára a svájci Légi- és Légvédelmi Csapatok parancsnoka, a kettészakított Európa közepén végzett légtérvédelmi tevékenységet mutatja be. Bevezetőként ismerteti a rendelkezésre álló eszközöket, a hírszerzést és a hírtovábbítást, a vezetéshez szükséges infrastruktúra kiépítését. Ezután külön szól a biztonságpolitikai alapelv, stratégia, hírszolgálat és nemzetközi együttműködés kapcsolatrendszeréről. Befejezésül ismerteti a kiképzést, a hadgyakorlatokat, a haderőn belüli és kívüli kapcsolatrendszert, főleg a gazdasági élettel való egybefonódást.

Ehhez csatlakozva, *Dr. Hans Jörg Huber* dandártábornok, többszörösen kanton- és szövetségi kormánytag, a neves jogász és az 5. határdandár egykori parancsnoka általában elemzi a honvédelem érdekében végzett politikai és katonai tevékenységet, mégpedig saját életútja alapján. Ennek során egybeveti a katonai és a polgári biztonságért felelős vezető tevékenységét, és külön szól a határvédelem fejlődéséről, a svájci kormány biztonságpolitikai tevékenységéről.

Jean-Jacques Furrer ezredes, kiváló szállítási szakember, a nyolcvanas évek elején moszkvai svájci véderőattasé, később a 3. hegyi hadtest vezérkari főnökének hadtáphelyettese, a Varsói Szerződés központjában szerzett élményeiről számol be. Őszinte hangvétellel szól legális hírszerző tevékenységéről, a szolgálati ideje alatti emlékezetesebb eseményekről. Érdekes képet nyújt, miként látták és ítélték meg keleti kapcsolatai Svájc semlegességét.

A másik oldalról *Rüdiger Stillfried* nyá. osztrák hadosztálytábornok saját, védelmi attaséként a kilencvenes években Svájcban eltöltött idejére emlékezik vissza röviden.

A záró dolgozatot, egyúttal kitekintést *François Koscher* vadászpilóta, pályája csúcsán repülő-dandártábornok, ugyancsak a kilencvenes évek elején Svájcban akkreditált francia védelmi attasé írta „A hidegháború utáni Svájc" címmel.

A rendkívül tanulságos tanulmánykötet szigorú szakmaiságát szerencsésen háziasítja az egyes témákhoz csatlakozó egykorú sajtóbeszámolókkal és gazdag képi szemléltetőanyaggal. Az egyes témák iránt elmélyültebben érdeklődők számára összesített válogatott bibliográfia zárja le a közzétett tanulmányokat, közleményeket.

Zachar József

BALOGH TAMÁS – CSEPREGI OSZKÁR

A SZENT ISTVÁN CSATAHAJÓ ÉS A CSATAHAJÓK RÖVID TÖRTÉNETE

(General Press Kiadó, Budapest, é. n. [2002.] 208 o.)

A magyar hajózás történetének vitathatatlanul leghíresebb hajója, s egyben a magyar hajógyártás csúcsteljesítménye a tragikus sorsú SZENT ISTVÁN csatahajó. A szerzőpáros e hajónak kíván méltó emléket állítani ebben a reprezentatívnak szánt, gazdagon illusztrált kötetben.

A könyv alapvetően négy részre oszlik, ebből kettő hosszabb, kettő pedig lényegesen rövidebb. Az első rész a „Csatahajók története" címet viseli, és a csatahajók kialakulását és történetét mutatja be, igen vázlatosan, tizenöt oldalon. A második, egyben leghosszabb, száz oldalas, lényegi rész a „SZENT ISTVÁN" története" címet kapta, s a hajó építésének, szolgálatának és elsüllyedésének történetét meséli el részletesen. „A roncsok története" című fejezet a SZENT ISTVÁN roncsaihoz vezetett búvárexpedíciók, elsősorban a magyar expedíciók szervezését, történetét és eredményeit dolgozza fel közel hatvan oldalon. A negyedik, utolsó rész húsz oldalon az elsüllyedésre vonatkozó – elsősorban magyar – visszaemlékezéseket ad közre. A kötetet rövid epilógus és 99 tételes bibliográfia zárja. Recenzens e ponton előre kívánja bocsáta-

ni, hogy a következőkben, a Hadtörténelmi Közlemények profiljának megfelelően, elsősorban a szorosan vett hadtörténeti témájú rész, a második fejezet részletesebb ismertetésével kíván foglalkozni, s megállapításai is jórészt erre a részre vonatkoznak.

Nagy felelősség nyugszik a népszerűsítő művek íróinak a vállán, hiszen munkáikat általában nagyságrendekkel többen olvassák, mint a tudományos szakmunkákat, s így a laikus közönség tudatában az ő általuk leírtak vernek gyökeret. Különösen igaz ez, amikor olyan, kevéssé ismert témáról van szó, melynek nem, vagy alig létezik a szélesebb közönség számára elérhető irodalma. Pontosan ez a helyzet Magyarországon a SZENT ISTVÁN csatahajóval, illetve a császári (és) királyi haditengerészet történetével.

Balogh Tamás és Csepregi Oszkár hiánypótló, alapvetően a szélesebb közönséghez szóló, reprezentatív formátumban megjelenő mű elkészítésére vállalkozott, amikor hozzálátott e könyv megírásához. Munkájuk azonban, részben nekik felróhatóan, részben pedig rajtuk kívül álló okok következtében, korántsem sikerült tökéletesre. A SZENT ISTVÁNról szóló történeti rész gerince két, 1991-ben, illetve 2000-ben megjelent tanulmányon alapul (*Erwin F. Sieche*, illetve *Krámli Mihály* cikkeiről van szó), melyek komoly szakmunkáknak számítanak. Ezzel tulajdonképpen nincs is semmi probléma, mivel bevallottan szélesebb közönséghez szóló, nem saját forráskutatáson alapuló, népszerűsítő munkáról van szó, sőt örvendetes, hogy – számos más szerzővel ellentétben – a Szerzők mindenkor lelkiismeretesen hivatkoznak a felhasznált irodalomra. Az már sajnos nem ilyen örvendetes, hogy a könyv végén lévő irodalomjegyzék hemzseg a sajtóhibáktól, melyek néha a visszakereshetőséget is alaposan megnehezítik.

A könyv talán legnagyobb hibája, hogy a Szerzők a hajó konkrét történetén túlmenően láthatóan kevés háttérismerettel rendelkeznek az osztrák-magyar haditengerészet történetének egészéről. Minden bizonnyal ez okozta forráskritikájuk hiányosságait, s emiatt vált könyvük bizonyos tekintetben, a magyar köztudatban az egykor volt haditengerészetről élő zavaros kép „állatorvosi lovává." Mindez azt jelenti, hogy Szerzők a megbízható szakirodalomból átvett, döntő többségében helytálló állítások mellett kritikátlanul beemeltek a könyvükbe számos, többségében magyar forrásokból származó tévlegendát, melyek a szövegben azonos súllyal szerepelnek, mint a tényleg megbízható forrásból származó információk. Szintén forráskritikai hiányosságokat jelez, hogy a Szerzők nem egyszer képtelenek voltak „igazságot tenni" olyan esetekben, amikor valamiről a különböző, általuk forgatott forrásmunkákban egymásnak ellentmondó állításokat találtak. Így fordulhat az elő, hogy néhány esetben a saját maguk által pár oldallal korábban leírtaknak mondanak ellent. Sajnos a Szerzők a könyv megírása során többször beleestek ilyesfajta csapdákba, s döntően ez lehet a magyarázata, hogy a SZENT ISTVÁN történetéről szóló rész nagyon sok kisebb-nagyobb tévedést és elírást tartalmaz. A recenzens véleménye szerint a Szerzők e hibák és csapdák döntő többségét könnyűszerrel elkerülhették volna, ha néhány, magyar közkönyvtárban hozzáférhető, a haditengerészetről szóló modern történeti munkát figyelmesen elolvastak volna.

A fentiek után tekintsük át tételesen a könyvben előforduló komolyabb tévedéseket és hibákat, a teljesség igénye nélkül, előfordulásuk sorrendjében.

29. o. 1913-ban valójában – a túllépéssel együtt – nem 74 millió, hanem 210 millió korona volt a haditengerészet költségvetése, vagyis a teljes védelmi költségvetés 25 %-a, szemben az egy évtizeddel korábbi 7–7,5 %-kal.

29. o. A haditengerészet szervezetének és történetének nem kielégítő ismeretéről tanúskodik a következő mondat: *„A Haditanács főparancsnokának állomáshelye, az Admiralitás, voltaképpen Polában volt; Bécsben a császári és királyi Hadügyminisztérium Tengerészeti Osztályán csak helyettese, az altengernagy ült."* Ez még akkor sem igaz, ha az 1848-ban megszűnt Haditanács, vélhetően, csak sajtóhibaként került a haditengerészet helyébe. E mondat is jól szemlélteti, hogy manapság mennyire zavaros kép él az egykori osztrák-magyar haditengerészetről és annak szervezetéről. A Monarchiában Admiralitás soha nem létezett. Hermann von Spaun 1900-ban ugyan kezdeményezte a tengerészeti osztálynál lényegesen nagyobb autonómiával rendelkező Admiralitás felállítását, de Ferenc József nem járult hozzá. Így lényegében 1918-ig az 1868-ban kialakult rendszer maradt fenn: a Hadügyminisztérium alá tartozó tengerészeti osztály. A haditengerészet vezetése ugyanakkor szinte mindvégig egy kézben koncentrálódott: 1917-ig a haditengerészet parancsnokai (akkor már nem „főparancs-

nok," csak *„Marinekommandant"*) automatikusan egy személyben a tengerészeti osztály vezetői is voltak. A fent idézett mondat, némileg eltorzult formában, az Anton Haus parancsnoki székbe kerülésével, 1913-ban kialakult helyzetet tükrözi. Ferenc Ferdinánd úgy tervezte, hogy trónra lépése után a haditengerészet szervezetét gyökeresen átalakítja, s e folyamat első lépéseként 1912-ben sugalmazta a flottainspektori tisztség létrehozását. A flottainspektor Anton Haus lett. Rudolf trónörökös Montecuccoli 1913-as távozásakor úgy tervezte, hogy szakít a korábbi hagyománnyal, s Haus csak flottaparancsnok lesz, míg a tengerészeti osztály vezetésére Richard Barry-t szemelte ki. Haus azonban ebbe nem volt hajlandó belemenni, s az uralkodó is keresztülhúzta a trónörökös számításait: Haust kinevezte haditengerészeti parancsnoknak és egyben a tengerészeti osztály vezetőjének. Ferenc Ferdinánd csak annyit tudott elérni, hogy Haus hajlandó volt haditengerészeti parancsnokként Polában maradni, és a tengerészeti osztály tényleges vezetését helycttesére, Karl Kailer altengernagyra bízni. Azt már szinte felesleges megjegyezni, hogy az altengernagy pusztán rendfokozat, volt időszak, amikor a helyettes tengernagyi rendfokozattal rendelkezett.

29. o. A sokat idézett 20,4 % magyar legénység csak az 1913-ban bevonultakra igaz. A teljes legénység nemzetiségi megoszlásáról a legutolsó adat 1910-es, akkor a magyarok aránya 12,6 % volt. Ezt osztrák szerzők is gyakran tévesen idézik.

29-30. o. Az egész művön végighúzódó, számtalanszor előforduló tévedés: a VIRIBUS UNITIS-osztály elnevezés. Az osztályt *hivatalosan* TEGETTHOFF-osztálynak nevezték, s a mértékadó szakirodalom is így tartja számon.

30. o. „1908. október 5-én kiadott új flottafejlesztési irányelvek": e *Petneházy Zalán* cikkéből átvett kifejezés eltorzult formája lehet annak, hogy a haditengerészet 1908. november 5-én felkérte a Stabilimento Tecnicot és a Danubiust a csatahajó-pályázaton való részvételre. Montecuccoli irányelvei még 1908 februári emlékiratában fogalmazódtak meg, a csatahajó-tervezési pályázatot pedig 1908 júliusában írták ki.

32. o. Sigfried Poppert, a haditengerészet egykori vezető hajótervezőjét (vezérfőmérnökét) nem személyesen, hanem közvetve kérték fel a csatahajó-tervezésben való részvételre. Valójában, mint említettük, pályázatot írtak ki a tengerészeti műszaki bizottság mérnökei részére. Ezt terjesztették ki a két hajógyárra 1908-novemberében, vélhetően azért, mert nem akartak Popper szakértelméről lemondani, aki 1907-ben, nyugalomba vonulása után a Stabilimento tanácsadója lett. Az itt emlegetett „kollektíva" légből kapottnak tűnik. Nowotny nem működött együtt Popperrel, ő saját pályázati terveket készített. Súlyos (*Petneházy*tól származó) tévedés, hogy az első tervek csak a RADETZKY-osztály nagyobbításai lettek volna. Valamennyi terv már dreadnought-típusú volt, a pályázati kiírásnak megfelelően.

33. o. 1909 áprilisában még nem voltak végleges tervek, csak 1909 augusztusában hozták meg a végső döntést.

34. o. 1909 októberében semmiféle delegáció nem ült össze, mivel a magyar politikai helyzet nem tette lehetővé delegáció alakítását. Pont ez volt a baj, nem lehetett ki elé terjeszteni a tervezett hitelt. Az sem áll, hogy a magyarok nem szavazták volna meg a hitelt. Megfelelő ellentételezés mellett igent mondtak volna rá, mint ahogy az 1911-ben meg is történt. A megoldás ebben a helyzetben természetesen nem a hitel volt, hiszen már 1908 nyarán tudták, hogy a program csak rendkívüli hitelből valósítható meg, hanem a csatahajók a hajógyár saját kockázatára való építésének megkezdése. Ehhez, a Szerzők állításával ellentétben, Conradnak nem sok köze volt, annál inkább Ferenc Ferdinándnak és Aerenthal külügyminiszternek. Sőt, Conrad inkább ellenfele volt a haditengerészet költekezésének.

35. o. A rendkívüli hitel 1911-es elfogadásának (magyar részről) nem a trónörökös „személyes beavatkozása" (nem tudni, mire gondoltak ezzel a Szerzők), hanem a hitel elosztásáról kötött megállapodás volt az oka. Az osztrákokat győzködni sem kellett, ők eleve az elfogadás mellett voltak.

35. o. Több ponton is téves a következő állítás: *„...ami* [tudniillik az építés saját kockázatra való megkezdése – Cs. F.] *később jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy az Ersatz Monarch-osztály felépítésére az 1914-15-ös költségvetésben a magyar miniszterelnök, Wekerle Sándor egyáltalán nem hagyott jóvá semmilyen összeget."* Való igaz, hogy a magyar kormány tiltakozott, amikor felmerült a lehetősége, hogy a haditengerészet az új, 24 500 tonnás csatahajókat a TEGETTHOFF-osztályhoz hasonlóan már a költségek hivatalos elfogadása előtt megrendelné, az építő gyár

„saját kockázatára". Ám ez a tiltakozás 1913 tavaszán történt, Lukács László magyar miniszterelnök részéről. A haditengerészet ekkor visszakozott. A Lukácsot még 1913-ban követő új miniszterelnök, Tisza István viszont támogatta az új csatahajók ügyét, és 1914 tavaszán a magyar delegáció minden ellenvetés nélkül megszavazta az újabb, 426 000 000 koronás rendkívüli hitelt. A Szerzők a fentebb idézett részt az osztrák *Erwin F. Sieche* egyik cikkéből vették át. Mint látható, ennek valójában az ellenkezője volt igaz, ráadásul legalább a magyar Szerzőknek illene tudniuk, hogy 1914-ben *nem* Wekerle Sándor, hanem Tisza István volt a magyar miniszterelnök.

35. o. Nem helytálló az a megállapítás, hogy a TEGETTHOFF-osztály lövegtornyainak elrendezése újdonságnak számított. Az első amerikai dreadnoughtok is ilyen elrendezéssel épültek 1906-ban. Az újdonság csak annyi volt, hogy hármas lövegtornyok esetén használták először azt az elrendezést.

37. o. A Triesztben épült csatahajók Yarrow-kazánjai nem Angliában készültek, csak a licencük volt angol. A csatahajók páncélzatának tömege a valóságban kb. 5000 tonna, nem pedig a Szerzők által megadott 7500 tonna volt.

38. o. Kicsit furcsának tűnik, hogy a SZENT ISTVÁN „viszonylag ártalmatlan torpedótalálatok"-nak esett áldozatul. Maguk a Szerzők is több helyen ellentmondanak ennek az állításuknak.

43–44. o. Több hiba csúszott az 1900 és 1914 között megrendelt hadihajókat bemutató táblázatba, melyben a magyar gyártmányú egységeket sötétebb színnel emelték ki, több esetben helytelenül. A rombolók közül az ULAN–USKOKE sor nem magyar gyárban, hanem Triesztben épült. Ugyancsak téves az 50 E torpedónaszád megjelölése is, mely, mint az E betű is mutatja, Angliában (England) épült. A 82 F – 97 F torpedónaszádok nincsenek megjelölve, pedig azok is a Danubiusnál készültek. A VII-nek jelzett tengeralattjáró (valójában U-12) szintén Magyarországon, a fiumei Whitehead-gyárban épült, vételára pedig nem 5 millió, csupán 500 ezer korona volt. A 10 szerhajó közül 5 szintén Magyarországon épült.

46. o. A benne szereplő számtalan tévedés miatt a következő bekezdést szó szerint vagyunk kénytelenek idézni: *„A hitel kvóta szerinti felosztásáról szóló egyezség írásba foglalása után, 1911. március 2-án, a delegációk is megadták a hozzájárulásukat a további két hajó – a VI. és a VII. számú felépítéséhez. Az Osztrák–Magyar Tengerészeti Tervezőbizottság (Marinetechnisches Komittee) magyar tagja – kászoni és jakabfalvi László Elemér ellentengernagy – erélyes fellépésének hatására 2 cirkáló, 6 romboló, 6 tengeralattjáró, az összes torpedó- és lőszerszállítás, valamint jelentős vasalkatrész-szállítások mellett a VII. számú csatahajó felépítésére szóló megrendelés a magyar hajógyárnak jutott."*

A delegációk (február 28-án a magyar, március 2-án az osztrák) nem a további két hajó, hanem mind a *négy* hajó költségeihez adták meg a hozzájárulást. Hiába kezdték el az első két csatahajót korábban építeni, azok pro forma „saját kockázatra" épültek, tehát költségeik még nem voltak megszavazva. Szerzők a különféle intézmények magyar nyelvű elnevezésénél láthatóan nem tudtak egységes álláspontra jutni, könyvükben ugyanannak az intézménynek több elnevezése is előfordul, attól függően, hogy az adott helyen melyik forrásmunkát használják. Az itt szereplő Tengerészeti Tervezőbizottság egy bekezdéssel később tengerészeti műszaki bizottság néven szerepel. Ugyanez a helyzet a Tengerészeti Osztály – tengerészeti szekció esetében is. Igencsak legendába illőnek tűnik a László Elemérnek tulajdonított szerep. (*Petneházy* nyomán). László Elemér sorhajóhadnagyként 1898-ban és 1900-ban a haditengerészet megbízott képviselője volt a magyar delegáció előtt. Ezt a tisztet 1910–1911-ben Lucich Károly korvettkapitány töltötte be. László Elemér a kérdéses időben sorhajókapitány volt (1910. július 2-tól), ellentengernaggyá a császár csak két évvel nyugalomba vonulása után, 1914-ben léptette elő. László Elemér soha nem volt tagja a tengerészeti műszaki bizottságnak, sem pedig bármely olyan tárgyalódelegációnak, mely a magyar kormánnyal, illetve a Danubius-szal a dreadnoughtokról és a rendkívüli hitelről tárgyalt. Ráadásul 1909–1910-ben a KAISER KARL VI páncélos cirkáló parancsnokaként hosszabb délamerikai utat tett, majd 1910–1912 között az ADRIA tüzérségi iskolahajó parancsnoka volt. Ha már „erélyes fellépésről" beszélünk, az inkább fűződött Wekerle miniszterelnök, illetve Kossuth kereskedelemügyi miniszter nevéhez 1906 novemberében, illetve az 1909-es tárgyalások idején, majd Hieronymi kereskedelemügyi miniszteréhez 1911-ben. Túlzottan erélyes fellépésre egyébként nem

volt szükség, hiszen 1908–1909-ben már magától is jól tudta a haditengerészet, hogy a magyarok csak megfelelő ellentételezés esetében támogatják a dreadnoughtok építését.

52. o. *„A Ganz-Danubius a saját építésű kazánokkal is javítani akart a Viribus Unitis próbaútjain megismert eredményeken."* Apróság, de 1911-ben, amikor a SZENT ISTVÁN terveit kidolgozták, még nem voltak ismertek a VIRIBUS UNITIS 1912 szeptemberében végrehajtott próbaútjainak eredményei. Ugyanitt helyesebb lett volna eltérő rendszerű kazánokról beszélni, mivel mindkét gyár saját maga állította elő a kazánokat.

54–55. o. Az osztály hajóneveinek kérdéséről itt leírtak több ponton nem felelnek meg a valóságnak. A tengerészeti osztály valójában a következő neveket terjesztette fel a trónörökös katonai irodájának: TEGETTHOFF, DON JUAN, PRINZ EUGEN és HUNYADI a számok (IV-VII) sorrendjében. Így a HUNYADI nevet nem a „Tengerészeti Bizottság" magyar tagjai terjesztették elő, s nem volt ekkor szó arról sem, hogy a VII számú csatahajó neve LAUDON legyen. A „Hunyadi? De hiszen az ásványvíz!" legendával ellentétben Ferenc Ferdinánd nem kommentálta a javaslatnak ezt a részét, mindössze annyit mondott, hogy egyelőre csak a IV. számú hajó nevével foglalkozzanak, ami legyen TEGETTHOFF. Ám két hét múlva az uralkodó magához vonta a névadás jogát, és személyes jelmondatára, VIRIBUS UNITIS-ra keresztelte. A Szerzők állításával ellentétben a négy hajó névkiválasztására nem egyszerre, hanem külön-külön került sor. A tengerészeti osztály részéről soha nem hangzott el a RÁKÓCZI névre tett javaslat. Ennek a legendának forrása *Gonda Béla* visszaemlékezése Anton Haus tengernagyra. A Gonda cikkében kibontakozó Haus-kép nem felel meg teljesen a valóságnak. Itt szerepel az is, hogy a Gondával folytatott beszélgetés során Haus megemlíti, ő a RÁKÓCZI nevet javasolta volna a magyar építésű hajónak. Ha a Gonda által leírt történet egyáltalán igaz, ez akkor sem lehetett más, mint a szarkasztikus humoráról ismert Haus tréfája, nem pedig a haditengerészet hivatalos javaslata. Az viszont tény, hogy Haus feje sokat fájt Ferenc Ferdinánd magyar építésű hajókra vonatkozó névadási ötletei miatt. Amikor 1913 tavaszán a VII. számú hajó névadásának kérdése felmerült, a haditengerészet által felterjesztett nevek helyett a LAUDON-t szánta a trónörökös neki. Végül ismét az uralkodó mentette meg a helyzetet, és magához vonva a névkiválasztás jogát, a SZENT ISTVÁN-t választotta.

63. o. A Danubius a két hajócsavaros meghajtást nem gyártási nehézségekkel, hanem a jobb manőverezés-képességre való hivatkozással indokolta.

65. o. A Szerzők állításával ellentétben a VIRIBUS UNITIS nem volt orrnehéz: 20 343 tonna vízkiszorítás mellett a próbajárati jegyzőkönyv szerint elöl 8,30 méter, hátul pedig 8,44 méter volt a merülése.

75. o. A magyar delegációnak azt az aktusát, hogy az 1911-es rendkívüli hitel megszavazásakor törölték azokat a passzusokat, melyek szerint az új csatahajók elavult fahajók pótlásaként épülnek, a Szerzők teljesen félreértelmezték. Valójában éppen a haditengerészet operált ezzel a „pótlásos" módszerrel, a törlés azért történt, mert a delegáció nem hagyta magát naivnak nézni, hiszen mindenki tudta, hogy a csatahajók nem a fahajók pótlásai.

Néhány apró megjegyzést szükséges tenni az ugyanitt hangoztatott „rövidlátó flottafejlesztésre" is. Az, hogy a Monarchia az „Adria foglya" volt, nem elsősorban az „elhibázott flottafejlesztésnek" és a „nagy hatótávolságú támadó egységek" hiányának köszönhető. Erre a szerepre a Monarchiát földrajzi és stratégiai helyzete predesztinálta, és ezzel a helyzettel a Monarchia stratégái többé-kevésbé éppúgy tisztában voltak, mint a haditengerészet vezetése. Egy eldugott, zsákszerű melléktengerrel rendelkező, saját partjaitól távolabb eső támaszpontokat nélkülöző, szövetségesek helyett olyan ellenségekkel körülvett hatalom, melyek flottái külön-külön is erősebbek az övénél, mást nemigen tehetett, minthogy „fogoly" maradt, és igyekezett saját partjait védeni. Ahhoz, hogy ebből a helyzetből kitörhessen (itt most nem egy-egy huszáros bravúrral végrehajtott korlátozott akcióra gondolunk), a Monarchiának akkora flottára lett volna szüksége, melynek létrehozása jelentősen meghaladta volna a birodalom gazdasági teherbíró képességét. A cs. és kir. haditengerészet tisztában volt a helyzetével, soha nem is dédelgetett földközi-tengeri hatalmi vágyakat, ez alól csak az 1913–1914-es rövid időszak a kivétel, amikor megcsillant az olasz–osztrák-magyar haditengerészeti együttműködés reális lehetősége. A RADETZKY- vagy a TEGETTHOFF-osztály hatótávolsága a földközi-tengeri hadműveletekhez megfelelt, s összemérhető volt a hasonló francia és olasz egységekével. A korabeli

technika sokkal nagyobb hatótávolságot nem engedélyezett, különösen a kísérő hajók esetében. A háború kezdetén a franciák is nehezen tudták fenntartani az Adria blokádját, különösen télen, amikor a széntüzelésű hajókat az időjárás miatt lehetetlen volt a nyílt tengeren üzemanyaggal ellátni, pedig nekik rendelkezésükre állt Málta, mint támaszpont.

94. o. A VELEBIT nem TÁTRA-, hanem HUSZÁR-osztályú romboló volt.

98. o. A MAS (Motoscafo Anti-Sommergibile) magyar jelentésének megadása hiányzik: szó szerint tengeralattjáró-elhárító motorcsónakot jelent, bár valójában inkább felszíni egységek elleni támadásra volt inkább alkalmas két torpedójával. A Szerzők állításának, miszerint torpedónaszádok és egyéb torpedóvetésre alkalmas hajótípusok terén Olaszország hátrányban volt a Monarchiával szemben, éppen az ellenkezője igaz. Torpedónaszádok és rombolók terén az olaszok kétszeres mennyiségi fölényben voltak, tengeralattjárók esetében még nagyobb volt az előnyük. Beszédes adat, hogy amíg a Monarchia a háború végéig 10 korszerű, turbinás rombolót volt képes szolgálatba állítani, addig Olaszország 27-et, nem beszélve az AQUILA-típusú, a cirkálók közé sorolt nagy rombolókról.

111–112. o. A Szerzők itt ismét felültek egy ellenőrizetlen tévlegendának, miszerint az olasz hadüzenetet követően Anton Haus haditengerészeti parancsnok ellenőrző lövészetet tartott, és a Škoda által gyártott 30,5 cm-es hüvelyek az első lövés után beragadtak a zárba. Ennek a „csehek árulása" című epizódnak az ősforrása *Győri Lajos* könyve (A császári és királyi haditengerészet békében és háborúban), mely a két világháború közt született, s ez az epizód a szerzőkhöz *Juba Ferenc* közvetítésével jutott el. A történeti szakirodalom erről az esetről nem tud semmit, sőt maga Anton Haus sem említi igen részletesen vezetett naplójában. Valójában semmiféle „ellenőrző lövészet" nem volt azon a napon. Ráadásul a Csehországban gyártott hüvelyek Witkowitzban készültek, s a hüvelyek 50 %-át a Weiss Manfréd Művek szállította. Ezt a „kacsát" Győri aktuálpolitikai célokból ötölhette ki a Magyarországgal ellenséges viszonyban álló kisantant Csehszlovákiával szemben.

120. o. A HUSZÁR-osztályú rombolók közül nem mind a 12, hanem csak 6 épült Fiumében. E 400 tonnás rombolók nem voltak „óceánjárók", sőt még az adriai hullámzást is nehezen viselték, valamint egyáltalán nem szolgáltak a későbbi TÁTRA-osztály prototípusául. Érthetetlen, hogy e helyt a Szerzők miért írnak le ilyesmit, amikor korábban már e hajókról a valóságnak megfelelően írtak.

Balogh Tamás és Csepregi Oszkár, mint elöljáróban már említettük, a szélesebb közönséghez szóló, reprezentatív mű megírására vállalkozott. Törekvésük részben sikeresnek bizonyult: szép kiállítású, gazdagon illusztrált munkájukat a kénytelenül elősorolt hibák ellenére is dicséret illeti az egész köteten végigívelő, korrekt, elfogultságtól mentes és tárgyilagosságra törekvő hangnemért, ami üdítő kivételt képez a durván elfogult „szakmunkák" áradatában.

Csákváry Ferenc

KRÓNIKA

LÁSZLÓ GYÖRGY 1896–2004

A kilencven esztendővel ezelőtt kitört első világháború veteránjai közül – érthető módon – ma már alig néhány tucatnyian vannak életben. Pontos kimutatás híján csupán sejthető, hogy a matuzsálemi kort megért egykori katonák között is az egyik legidősebb volt az a honfitársunk, akinek halálhírét most, szomorú kötelességként, Olvasóink tudomására kell hoznunk. 2004. április 22-én, néhány hónappal 108. születésnapja előtt kísérték utolsó útjára a Rákospalotai Köztemetőben az április 5-én elhunyt id. László Györgyöt, aki szinte páratlanul hosszú életútja során nem csupán átélte az első világháború eseményeit, de tevékeny részese is volt az akkori harcoknak. Gyuri bácsi ugyanis a 38. közös gyalogezred – a híres Molináry-bakák – katonájaként nyolc hónapig harcolt a keleti fronton. Személyében tehát a legidősebb és ismereteink szerint a legutolsó magyar első világháborús veteránt is búcsúztatjuk.

László György 1896. augusztus 21-én született Budapesten. 1914-ben érettségizett, majd elsőéves műegyetemi hallgatóként 1915. május 15-én önként jelentkezett katonai szolgálatra és a kiképzés után, tisztjelöltként, a XV. menetzászlóaljjal még ugyanazon év őszén a frontra került. Alakulatával október 19-én érkezett meg Volhíniába, az Ikva patak mellé, és megszakítás nélkül szolgált egészen 1916. június 6-ig, amikor a Bruszilov-offenzívaként ismert nagy erejű orosz támadás során hadifogságba került. A frontszolgálat embertelen körülményeit szerencsére jól viselte. „Ne féljetek, nincs semmi bajom – írta szüleinek –, 19 éves vagyok, sportember, kibírtam."

A későbbi sikeres mérnök már a fronton is elárulta tehetségét: műegyetemi tanulmányait kiválóan hasznosította a gránátbiztos fedezékek tervezésében és megvalósításában. Szerencsésnek mondhatta magát, amiért ebben, és nem a fegyverforgatásban kellett kitűnnie. A művelt és okos fiatalember tapasztalatait rendszeresen megírta a frontról hazaküldött leveleiben, melyek csodálatosképpen megőrződtek. Ezek a dokumentumok páratlanul értékes forrásai a magyar hadtörténetnek. Gyuri bácsi már idős korában nagy megelégedéssel vette tudomásul, hogy egykori frontélményeit a tudomány számon tartja, és lelkesen látott hozzá sajtó alá rendezésükhöz. A levelek egy része 2000-ben a *Hadtörténelmi Közlemények* hasábjain meg is jelent, s így a nagyközönség is meggyőződhetett egykori szerzőjük remek megfigyelőképességéről és kitűnő stílusáról. Gyuri bácsi háborús visszaemlékezéseit azonban nem csupán a szakfolyóirat, hanem a videoszalag is őrzi: hosszú interjúja, amely 1999-ben került rögzítésre, a Hadtörténelmi Levéltárban megtalálható.

Hadifogolyként részt vett az uráli vasút építésében. Az orosz különbéke után egyelőre nem tért haza Magyarországra, Szverdlovszkban és Moszkvában járt egyetemre. 1924 decemberében került vissza Budapestre, ahol folytathatta műegyetemi tanulmányait. 1927-ben kapott diplomát. Ezt követően tervezőmérnökként dolgozott, számos középület (mint pl. a rákospalotai evangélikus templom héjkupolája, a VI. kerületi Szent Család és a XV. kerületi Stephaneum templom gótikus boltozata, az első gellérthegyi földalatti víztároló, társszerzőként pedig a rábaszécsényi híd, a székesfehérvári Prohászka emléktemplom) tervezése fűződik a nevéhez.

A második világháborút követően, 1945-től vezető szerepet töltött be a rákospalotai újjáépítésben. Legfőbb szorgalmazója és megépítője volt a rákospalotai vízvezeték-rendszernek. 1951-től a Műszaki Egyetemen tanított docensként, majd tanszékvezető docensként. 1955-től 1957-ben történt nyugdíjazásáig az Országos Tervhivatal főmérnöke volt. Nyugdíjasként is tevékeny maradt: szaktanácsadóként, orosz és német szinkrontolmácsként, valamint tervezőként dolgozott. Jelentős feladatokat látott el a TIT műszaki választmányában és a Hazafias Népfrontban.

Utolsó éveit a frontélmények további részleteinek rendezése és mielőbbi megjelentetésük előkészítése töltötte ki. Hajlott kora ellenére rendkívüli energiával dolgozott, ám végül az ő páratlanul szívós szervezetét is lebírta az elkerülhetetlen halál. Elhunytával el-

szakadt az utolsó szimbolikus kapocs, amely jelenkori társadalmunkat az első világháború időszakához még hozzáfűzte. Az utolsó veterán emlékét azonban továbbra is megőrizzük – együtt azoknak a millióknak az emlékével, akik egykoron id. László Györggyel együtt harcoltak és szenvedtek egy kegyetlen és értelmetlen háborúban.

Pollmann Ferenc

BALLA TIBOR

MAGYARORSZÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚBAN

Nemzetközi konferencia, Szeged, 2004. június 28.

A Szegedi Tudományegyetem, a budapesti Hadtörténeti Intézet és Múzeum, valamint a Csongrád Megyei Levéltár közös szervezésében június 28-án, Szegeden zajlott le az első világégés politika- és hadtörténetét felölelő nemzetközi konferencia.

Az egész napos tudományos tanácskozásnak – amely az első világháború kitörésére közvetlenül ürügyet szolgáltató szarajevói merénylet 90. évfordulóján került megrendezésre – a szegedi Fekete Ház adott otthont.

A délelőtti ülés levezető elnöke *Dr. Sajti Enikő,* a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Újkori Egyetemes és Mediterrán Tanulmányok Tanszékének tanszékvezető professzora volt.

Az első előadást *Dr. Hornyák Árpád,* a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Modernkori Történeti Tanszékének adjunktusa tartotta, amelyben a szerb külpolitika változásait mutatta be a XIX–XX. század fordulójától a világháború kitöréséig. Úgy vélte, hogy Bosznia-Hercegovina 1878-as, a Monarchia csapatai által történt okkupációja után az eladdig alapvetően monarchiabarát szerb külpolitika iránya – dél-délkeleti irányba fordult; 1900 körül már kifejezett oroszbarát irányultság is jelentkezett, a cári birodalom azonban nem támogatta a Macedónia megszerzésére irányuló szerb törekvéseket, hiszen Oroszországnak a balkáni status quo megőrzése volt az érdeke. Végigkövette az általa vizsgált időszakban Szerbiában bekövetkezett főbb belpolitikai változásokat is. Belgrád 1904-ben együttműködési szerződést kötött Szófiával. Az 1908–1909-es annexiós válság során hivatalosan elismerték a Monarchia fennhatóságát Bosznia-Hercegovinában, azonban Szerbiában titkos szervezetek alakultak (pl. az „Egyesülés vagy Halál"), amelyek kapcsolatokat kerestek a Monarchiában élő szerbekkel és felkelések szervezésére buzdítottak. A szerb külpolitika innentől kezdve a szerb egység megteremtésére irányult, és az összes, szerbek által lakott terület egyesítésére törekedett. Az előadó említette, hogy az 1912 őszén Törökország ellen megindított első Balkán-háborúban Szerbiát Macedónia felosztásának vágya, az adriai-tengeri kijárat megszerzése és a szerb egység megteremtése vezette. Albánia 1913-as létrehozásával a Monarchia elérte, hogy Szerbiát elzárta a tengertől, valamint azt is, hogy a második Balkán-háborúban a szerbek már a korábbi szövetséges bolgárok ellen harcoltak – sikeresen.

Dr. Pollmann Ferenc tanácsos, a budapesti Hadtörténeti Intézet tudományos főmunkatársa, az első világháború kitörésének kulisszatitkairól beszélt előadásában. Arra kereste a választ, hogy milyen szerepet játszott a világháború kirobbanását kísérő hisztériakeltésben a császári és királyi budapesti IV. hadtest parancsnoksága, és jelesül annak parancsnoka, Tersztyánszky Károly lovassági tábornok. Kifejtette, hogy az állítólagos keve-várai incidens híre (ami a Szerbiának küldött hadüzenet eredeti szövegébe is belekerült), valamint az osztrák-magyar állampolgárok állítólagos szerbiai visszatartásáról szóló rémhír a IV. hadtest parancsnokságán keresztül jutott el Bécsbe; a szerb vezérkari főnök, Putnik vajda budapesti őrizetbe vétele is Tersztyánszkytól indult ki. A hadtest-parancsnokság felülreprezentáltsága mindezekben az ügyekben az átlagosnál nagyobb volt. Az előadó végül hangsúlyozta: Tersztyánszky és környezete szerepének elemzése további elmélyült vizsgálatokat igényel, amit a források szinte teljes hiánya erősen megnehezít.

Dr. Marjanucz László, a Szegedi Tudományegyetem Új- és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense, Történeti Intézetének vezetője „A doberdói fa Szeged emlékezetében" címmel tartotta meg előadását. Röviden áttekintette Olaszország és Ausztria-Magyarország szembenállásának történetét a XIX–XX. század fordulójától 1915-ig. Összefoglalta a Szegedről kiegészült császári és királyi 46. gyalogezred történetét, felállításától a világháború végéig. Részletesen beszélt az. ún. doberdói fa történetéről. Megtudhattuk, hogy a szegedi 46. közös gyalogezred állásai az olasz front isonzói szakaszán San Martino falu mellett húzódtak, az ezred parancsnoka 1916-ban az egyik fát, melynek a harcok során csak a törzse maradt meg, kivágatta, és Szegedre küldte, ahová 1916. június 16-án érkezett meg. Ismertette a fogadó ünnepség részletes lefolyását, amelyen a város legmagasabb rangú katonai és polgári vezetői vettek részt. Kitért arra, hogy a szegedi városatyák milyen adományokat küldtek a fronton harcoló 46-os ezred katonáinak.

Dr. Balla Tibor őrnagy, a budapesti Hadtörténeti Intézet kutató főtisztje, a caporettói áttörésben részt vett magyar csapatok szerepléséről tartott előadást. Ismertette a 12. isonzói csatának is nevezett, a német csapatokkal közösen végrehajtott osztrák-magyar hadművelet hosszas és alapos előkészítését, a benne résztvevő szövetséges alakulatok és a szemben álló olaszok hadrendjét és erőviszonyait. Beszélt a központi hatalmak által 1917. október 24-én megindított nagy erejű támadás eseményeiről és következményeiről, majd időrendben, napról-napra követte nyomon a magyar csapatok szereplését a november végén, a Piave folyónál lezárult hadműveletek során. Röviden összefoglalta a két fél veszteségeit (a központi hatalmak oldalán 70 000, az olasz oldalon 300 000 katona), az offenzíva sikerének tényezőit, az olasz vereség okait, valamint hangsúlyozta az áttörésben részt vett magyar kiegészítésű csapatok helytállását.

A délelőtti ülést rövid vita és hozzászólások követték.

Az ebédet követő délutáni ülés levezető elnöke *Dr. Marjanucz László* docens volt.

Elsőként *ifj. Bertényi Iván,* a budapesti Pázmány Péter Katolikus Egyetem oktatója előadását hallgathatták meg a jelenlévők. Az előadó a magyar politikai elit és Tisza István magyar miniszterelnök által a világháború előestéjén a román kérdésben képviselt álláspontot foglalta össze. Felvázolta, milyen volt a politikai helyzet Magyarországon az 1914-es ún. júliusi válság idején, ismertette Tisza elképzeléseit az 1883 óta a Monarchia szövetségesének számító Romániával kapcsolatban. Kitért Ferenc Ferdinánd trónörökös általában a nemzetiségekkel, köztük a románokkal kapcsolatos elképzeléseire. Részleteket ismertetett Tiszának a magyarországi román képviselőkkel, illetve a Román Nemzeti Párttal 1912–1914-ben folytatott tárgyalásairól. Kifejtette: a magyar ellenzék hazaárulónak tartotta Tiszát a románokkal való egyezkedés miatt, a megegyezést reménytelennek ítélték. A trónörökös a maga számára elfogadhatatlannak tartotta a magyar–román megegyezést, ezért kihátrált abból. Az előadó beszélt a magyar miniszterelnök által 1914-ben a románoknak tett engedményekről. Kiemelte, hogy Tisza 1914. március 15-ére keltezett emlékiratában már Bulgária szövetségesként való megnyerésének fontosságát hangsúlyozta a románok helyett.

Dr. Hajdu Tibor, az MTA Történettudományi Intézetének főmunkatársa, a magyar politika első világháborús vezéralakjairól beszélt. Az előadó az 1920-as és 1930-as években írt emlékirataik alapján értékelte politikusi ténykedésüket, illetve kitért arra, hogyan látták Magyarország első világháborús szereplését, emellett jó jellemrajzot adott mindegyikükről. Tisza István személyével kapcsolatban kifejtette, hogy milyen okok miatt ellenezte kezdetben a háború megindítását, holott azt a magyar politikusok közül mindenki támogatta. Véleménye szerint ifjabb Andrássy Gyula nem volt olyan tehetséges politikus, mint apja, a kiegyezés utáni első magyar miniszterelnök; kiemelte németbarátságát és Tiszával való rendszeres kapcsolattartását. Apponyi Albertet pacifistának, nyugatbarátnak és az angol parlamentarizmus hívének mondta. Károlyi Mihályt baloldali meggyőződésűként, antantbarátként jellemezte, aki 1916-tól következetesen fellépett a háború ellen. A szociáldemokrata pártvezetőségről (pl. Böhm Vilmos, Garami Ernő, Buchinger Manó) szólva kiderült, hogy az 1914-ben még támogatta a háborút, az 1918-as összeomlás után azonban már háborúellenesnek tüntette fel magát. Végezetül összefoglalta, hogy az általa említett magyar politikusok hogyan viszonyultak a háborúhoz.

Dr. Sajti Enikő történészprofesszor a Délvidéken 1918–1920 között történt impérium-

váltás eseményeit foglalta össze előadásában. Szólt a világháború délvidéki következményeiről, a Délvidék 1918 novemberi szerb katonai megszállásáról, amelynek következtében megszűnt a magyar közigazgatás. Beszélt az 1919 márciusáig létező Bánát–Bácska–Baranya nemzeti igazgatóságról. Részleteket tudhattunk meg a magyarok ellen elkövetett szerb atrocitásokról, az iskolahálózat szerbek általi államosításáról, a magyar nemzetiségű tanárok elbocsátásáról, a kijárási tilalom bevezetéséről, az összejövetelek betiltásáról, arról, hogy a magyar tisztviselői kartól hűségesküt követelt az új délszláv állam. Végezetül kifejtette: mindezek következtében 1918 és 1924 között 44 000 magyar hagyta el a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságot.

Dr. Alessandro Roselli, a Szegedi Tudományegyetem Olasz Tanszékének lektora, Olaszország első világháborús szereplését foglalta össze előadásában. Beszélt az 1882-től a Hármasszövetséghez tartozó Itália világégés előtti külpolitikájáról. Az 1914-es olasz semlegesség kinyilvánítását politikai okokkal és a katonai felkészületlenséggel magyarázta. Részletezte az olasz részről 1914 augusztusa és 1915 áprilisa közötti időszakban a központi hatalmakkal folytatott tárgyalásokat, amelyek során az olasz semlegesség további fenntartása fejében a Monarchiával szemben jelentős területi követeléseket támasztottak. Körüljárta az 1915 májusában az antant oldalán történt olasz hadba lépés körülményeit, ezt követően felsorolta az olasz fronton a világháborúban lezajlott nagyobb olasz hadműveleteket (isonzói csaták, dél-tiroli offenzíva, caporettói áttörés, piavei offenzíva, vittorio venetói csata). A világháborús olasz szereplést csonka győzelemként értékelte.

Az előadások után néhány rövid hozzászólás következett.

A jól sikerült és szervezett konferencia végén elhangzott zárszóban a levezető elnök és a szervezők megköszönték az előadók, valamint a résztvevők munkáját, hangsúlyozták a konferencia eredményességét, továbbá – tekintettel a háború kitörésének 90. évfordulójára – más hasonló, az első világégést középpontba állító kongresszusok megrendezésének szükségességét emelték ki.

BALLA TIBOR

OROSZORSZÁG ÉS A VILÁG AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTT, ALATT ÉS UTÁN Z OROSZ ÉS KÜLFÖLDI LEVÉLTÁRAK DOKUMENTUMAINAK TÜKRÉBEN

Nemzetközi konferencia, Moszkva, 2004. szeptember 7–8.

Az első világháború kitörésének kilencvenedik évfordulója alkalmából az elmúlt esztendőben számos konferencia zajlott le szerte a világon. Ezek sorába tartozott az Orosz Szövetségi Levéltári Szolgálat által szervezett kétnapos tudományos tanácskozás is, amelynek az Orosz Tudományos Akadémia épülete adott otthont.

A kongresszuson igen nagy számban képviseltették magukat az Orosz Föderáció és a volt szovjet tagköztársaságok tudományos és kutatóintézményei, levéltárai. A konferencián tizenkét országból (Belgium, Belorusszia, Horvátország, Lengyelország, Litvánia, Magyarország, Nagy-Britannia, Oroszország, Örményország, Szerbia-Montenegró, Szlovénia, Ukrajna) összesen 68 fő vett részt előadóként. A munka nem külön szekciókban, hanem egyetlen plenáris ülésen, a konferencia két hivatalos nyelvén, orosz illetve angol szinkrontolmácsolással folyt. Az egyenként tíz-tizenöt perces előadások közül 45 orosz nyelven hangzott el.

A konferencia első napján, szeptember 7-én, a délelőtti első ülésszak az első világháború historiográfiai és kutatási problémáit járta körül belorusz, brit, lengyel, litván, orosz, szerb-montenegrói és ukrán nemzetiségű előadók segítségével.

Érdekes és tanulságos előadást hallottunk *W. Spencer* (Nagy-Britannia) tolmácsolásában az első világháborús modern historiográfiai irányzatokról. *V. M. Sabanov* (Oroszország) az első világháborúban az orosz Szent György Katonai Rend valamely fokozatával kitüntetettekre vonatkozó és az Orosz Állami

Hadtörténelmi Levéltárban rendelkezésre álló dokumentumokat ismertette. *V. Stempnyak* (Lengyelország) az első világháború alatti lengyel kérdést vizsgálta a lengyel levéltári források alapján. *V. T. Iminov* (Oroszország) a hadművészet első világháború alatti fejlődéséről adott elő. *N. P. Litvin* (Ukrajna) az ukrán tényező az első világháborúban, mint kutatási probléma témakörben adott elő. *L. P. Zaprjagajeva* (Oroszország) az Orosz Állami Levéltár első világháborús fotó- és filmdokumentumairól szóló előadásában szintén érdekességeket hallottunk.

Délután, a konferencia második nagy témakörének középpontjában a világháború kitörése és az annak kezdetén történt eseménysor állt. Ezen belül belorusz, orosz és szerbmontenegrói előadók előadásait hallgathatták meg a résztvevők. *V. V. Izonov* (Oroszország) az orosz hadsereg első világháború előtti harcászati kiképzéséről beszélt. *N. Popovics* (Szerbia-Montenegró) az orosz–szerb kapcsolatok alakulását mutatta be a világháború kitörésekor és annak folyamán. *J. V. Visnyakov* (Oroszország) a Balkán-félsziget államai az első világháború előestéjén témakörét járta körül. *J. M. Korobov* (Oroszország) a világégés alatti orosz és francia katonai együttműködés részleteit tárta fel előadásában. *T. V. Kotjukova* (Oroszország) a világháború kezdetén Oroszországban működött török ügynökök tevékenységét állította vizsgálódásai középpontjába.

A konferencia második napján, szeptember 8-án, a délelőtti ülésszak témáját a világháború eseménytörténete képezte, belga, belorusz, horvát, litván, magyar, orosz, örmény, szlovén, ukrán előadók részvételével. *V. Z. Csvetkov* (Oroszország) a cári birodalom és Nagy-Britannia katonai együttműködését mutatta be a háború folyamán. *E. Jekabson* (Litvánia) a világháború idején az orosz hadseregben szolgált litvánokról beszélt. *A. A. Zdanovics* (Oroszország) az orosz katonai titkosszolgálat első világháborús működését összegezte röviden. *R. Bojen* (Belgium) az orosz hadseregben fellelhető belga páncélgépkocsik első világháborús történetét foglalta össze, *V. G. Melikjan* (Oroszország) a cári Oroszország örmény kérdésben képviselt álláspontjának bemutatására vállalkozott az 1912–1917 közötti időszakban.

Dr. Balla Tibor őrnagy angol nyelvű előadása az „Osztrák-magyar katonák az orosz front lövészárkaiban, 1914–1917" címmel hangzott el, amely nagy sikert aratott a szakmai közönség körében. Az előadó röviden felelevenítette az orosz fronton a háború alatt zajlott, magyar szempontból fontos hadieseményeket. Összefoglalta, hogy a keleti fronton az osztrák-magyar katonák hogyan élték mindennapjaikat az állásháborúban. Ezen belül beszélt a katonák vasúton történő frontra szállításáról, az első vonalban uralkodó időjárási és életkörülményekről, a katonák élelmezéséről, egészségügyi és anyagi ellátásáról, arról, hogy a harcok szünetében a tiszteknek és a bakáknak milyen pihenési, szórakozási, művelődési és sportolási lehetőségeik voltak, hogyan fegyelmezték és tüntették ki őket. Beszélt az orosz–magyar frontbarátkozásokról, valamint a Magyarországon található orosz hadifogolytáborokról és az azokban uralkodó körülményekről. Végezetül kiemelte, hogy a magyar katonák a mostoha frontkörülmények ellenére hősiesen kitartottak állásaikban és kiválóan harcoltak a háború során.

K. J. Naumenko (Ukrajna) az osztrák-magyar haderő ukrán katonai alakulatainak első világháborús szereplését tette vizsgálódásai tárgyává. *P. Svolsak* (Szlovénia) az orosz hadifogságba esett szlovén nemzetiségű osztrák-magyar katonák világháború alatti sorsát boncolgatta előadásában, *J. Fisher* (Szlovénia) pedig a Monarchia szlovén területein fogva tartott orosz hadifoglyok életkörülményeiről beszélt. *D. Gustin* (Szlovénia) az osztrák-magyar hadsereg szlovén katonáinak első világháborús ténykedését vette górcső alá. *D. Miksi* (Horvátország) az orosz és horvát hadifoglyok a Horvát Állami Levéltár dokumentumaiban problémakörét vizsgálta meg részletesebben. *D. J. Kozlov* (Oroszország) az orosz haditengerészet első világháborús tevékenységét foglalta össze. *V. L. Geraszimov* (Oroszország) az orosz haditengerészeti repülőerők 1914-1917 közötti fejlődését ismertette meg a hallgatósággal. *A. R. Jefimenko* (Oroszország) a Balkánon húzódó ún. szaloniki-fronton harcoló orosz csapatok történetét, *T. M. Szimonova* (Oroszország) pedig a német és osztrák-magyar hadifogolytáborokban sínylődő orosz hadifoglyok sorsát ismertette.

A délutáni ülésszakon a világégés utáni események témakörében belorusz, horvát, orosz, szerb-montenegrói nemzetiségű előadók tolmácsolásában hangzottak el érdekfeszítő előadások. *M. Jovanovics* (Szerbia-Montenegró) előadásából a háború után a Szerb–Horvát–Szlovén Királyságban élt orosz emig-

ránsok életét ismerhettük meg. *A. Grubisics* (Horvátország) a mai Kelet-Horvátország területén élt emberek első világháború alatti megpróbáltatásait mutatta be. *V. F. Jersov* (Oroszország) az emigrációban élő orosz első világháborús veteránok társadalmi rétegződését vázolta. *A. I. Gribkov* (Oroszország) a modern hadseregek és a katonai szövetségek természetéről tartott előadást. *G. Lazko* (Belorusszia) a Kelet-Európában végbement területi újrarendezés keretében, 1920-ban lezajlott orosz-belorusz tárgyalások lényegét foglalta össze.

Az orosz kollégák előadásaiból is érzékelhető volt, hogy a korábbi szovjet-orosz történetírás által képviselt álláspontho képest a saját történelmüket – jelen esetben az első világháború valamint a polgárháború időszakát – manapság már kritikusabban és objektívabban ítélik meg, továbbá nyitottak a más országokból érkezett történészek, levéltárosok kutatási eredményeinek elfogadására, kialakult bennük a hajlandóság az építő jellegű párbeszédre és vitára.

A konferencia tanulságai közé sorolható többek között az is, hogy számos országból érkeztek ugyan előadók, azonban mindenképpen hasznos lett volna, ha még több, az első világháború során egyik vagy másik hatalmi-katonai tömbhöz tartozott, vagy a háború után függetlenné vált ország kutatói (pl. amerikai, bolgár, cseh, francia, görög, japán, német, olasz, osztrák, román, szlovák, török történészek) egy-egy előadás erejéig szintén megoszthatták volna legújabb kutatási eredményeiket a hallgatósággal. A tudományos tanácskozás eredményességét nagyban elősegítette volna, ha annak munkája több, egymással párhuzamos szekcióülésen zajlik, így jóval több idő állt volna az egyes előadók rendelkezésére.

Az előadók nagy száma és a rendelkezésre álló idő rövidsége miatt sajnálatos módon a konferencia egyik napján sem adódott lehetőség az előadásokban elhangzottak bővebb kifejtésére, kérdések megválaszolására, illetőleg a nézőpontokat ütköztető vitára, amely feltétlenül színesítette volna a programot. A kongresszus szüneteiben azonban lehetőség nyílt a belga, az orosz és a szlovén kollégákkal szakmai párbeszéd folytatására. Orosz vendéglátóink a fentieken kívül semmilyen egyéb programot nem szerveztek, amely pedig szintén segített volna abban, hogy az előadók és a közreműködők – akár fehér asztal mellett is – jobban megismerjék egymást és eszmét cseréljenek. Mindezek ellenére a résztvevők zöme megelégedéssel és szakmai tapasztalatokkal gazdagodva térhetett haza.

HAUSNER GÁBOR

MAGYARORSZÁG VÉDELME – EURÓPA VÉDELME BALASSI BÁLINT ÉS BOCSKAI ISTVÁN KORÁBAN

Tudományos konferencia, Eger, 2004. október 13–14.

In memoriam Petri Sahin-Tóth historici

A Heves Megyei Múzeumi Szervezet Dobó István Vármúzeuma ezúttal Egerben, a Megyeháza megújult Barkóczy-termében látta vendégül a vártörténeti konferenciasorozat 11. ülésszakának résztvevőit. A harmadik évtizedébe lépett tudományos találkozó idei eseményei Balassi és Bocskai kettős évfordulója köré szerveződtek. Ennek megfelelően a konferencia első napi programjában Balassi Bálint születésének 450 és a Bocskai-szabadságharc kitörésének 400 éves jubileuma alkalmából előbb tudományos emlékülésre, azt követően a várban található Balassi-szobor megkoszorúzására, végül reneszánsz vacsoraestre került sor. A második napi ülés a tizenöt éves háborúra összpontosítva visszatért a konferenciasorozat hagyományos (igaz, tágan értelmezett) végvár-tematikájához.

A konferenciát megnyitó köszöntőjében *Petercsák Tivadar*, a Heves Megyei Múzeumi Szervezet elnöke méltatta e műhely elmúlt két évtizedes munkáját, majd hangot adott annak a reményének, hogy a két esztendő múlva esedékes következő, 12. ülésszakra már

az egri vár Dobó bástyájának készülő, 150 fős konferenciatermében kerülhet sor. *Gebei Sándor,* az egri Eszterházy Károly Főiskola tanszékvezető egyetemi docense a helyi történésztársadalom nevében üdvözölte az előadókat, kiemelve, hogy az elhangzó előadások azonnal hasznosulnak a Főiskola, de a Studia Agriensia kiadványsorozat jóvoltából (amely hagyományosan megjelenteti a vártörténeti konferenciák anyagát) az országos egyetemi és főiskolai oktatásban is.

A vendéglátók ezt követően átadták a szót a külön is köszöntött *R. Várkonyi Ágnes* professzor asszonynak (ELTE BTK), a konferenciasorozat fáradhatatlan ébrentartójának és spiritus rectorának, aki az emlékülés elnökeként „Kultúrák találkozása Balassi Bálint világában" címmel tartotta meg nyitó előadását. Ebben a történész szemével fogalmazta meg, miben rejlik Balassi titka, mi az a többlet, ami költészetét a XXI. században is aktuálissá teszi Magyarország és Európa számára egyaránt. Az előadás főbb csomópontjait a család, az életrajz néhány fontos fordulója, a kor, végül a kultúra működése alkotta.

Meggyőzően bizonyította a családi háttér, a forrásokból kibontakozó családi stratégia szerepét Balassi taníttatásában, pályájának indulásában. A gondos neveltetés (amely a Zólyomba hívott Bornemissza Péter protestáns prédikátor, Szophoklész Elektrájának magyarra fordítója, kiváló humanista irányításával kezdődött 1564-től, majd többek között Nürnbergben, a közép-európai szellemi élet egyik centrumában tett tanulmányúttal folytatódott), valamint a lengyelországi és erdélyi családi kapcsolatok és tartózkodások eredményeként Balassi huszonévesen már az udvari kultúrát jól ismerő, rendkívül művelt (kilenc nyelven beszélt) költőként lépett fel. Műveltsége és ismeretei révén befogadta a XVI. század nagy szellemi áramlatait: Bornemissza mellett és Nürnbergben elsajátította a humanizmust, Báthory István udvarában megismerte a katolikus megújulás mozgalmát, aminek eredményeként 1586-ban áttért a katolikus vallásra is, átélte a világkereskedelem kialakulása és a nemzetállamok születése korában élő emberek élményét a világ és az idő kitágulásáról, aminek nyomán az emberiség felismerte a hosszú távú időt, a jövő tervezhetőségét. Nyomot hagyott életművén az akkortájt születő új világkép. Ugyancsak Európa és Magyarország nagy közös élménye volt a török terjeszkedés és a török elleni harc. Ezt Balassi családi hagyományként örökölte. A nagyapa Mohácsnál esett el, az apa, Balassi János, a hét északi vármegye főkapitánya, rendszeresen harcolt a török ellen, 1562-ben Fülek ostrománál például súlyosan meg is sebesült. Balassi Bálint katonai pályája és halála révén maga is beleilleszthető a török elleni háborúk hőseinek sorába.

A jövő Európájának fontos történeti értéke a kereszténység melletti harc – zárta előadását R. Várkonyi Ágnes. Balassi ezt a nagy közös élményt is megfogalmazta, éppúgy, mint az új természeti élményeket, az új életérzéseket stb. Istenes, szerelmes és vitézi versei olasz, német, lengyel, török elemeket foglalnak egységbe. A magyar kultúrát beoltotta a korabeli Európa kultúrájával. Költészete így lehet Közép-Európa közös élménye.

R. Várkonyi Ágnes bevezető előadásának gondolatmenetében fontos hely jutott a Balassi család lengyel kapcsolatainak. Ehhez szorosan illeszkedve, az ebédszünetet követően *Várkonyi Gábor* egyetemi docens (ELTE BTK) „Balassi Bálint, Wesselényi Ferenc és Lengyelország" című referátumában Balassi 1589. évi lengyel „bujdosásának" hátterét vázolta fel. Az eddigi szakirodalom szerint Balassi 1588–1589-re perei következtében nagyon nehéz helyzetbe került Magyarországon, ezért „bujdosott" Lengyelországba. Várkonyi Gábor ezzel szemben Balassinak egy 1590. május 9-én Jan Zamojski kancellárhoz írt leveléből kiindulva, amelyben azt állítja, hogy őt Wesselényi Ferenc közvetítésével meghívták a török elleni háborúra, a magyar és lengyel források, valamint a lengyel történeti összefoglalások alapján megállapította, hogy az utazásra nem pusztán egyéni érdekek, henem egy Lengyelországban Zamojski és Báthory András körül kibontakozni kezdő török elleni terv miatt került sor. A törökkel szembeni korábbi békepolitikát ugyanis 1589–1591 között Lengyelországban felváltotta a Porta felé irányuló háborús fenyegetés politikája, amelyben szerepet játszott a Báthory András körül kialakult magyar diaszpóra, mellyel Balassi feltehetően közeli kapcsolatban állt. Ez egészen 1591-ig, az új lengyel–török béke megkötéséig tartott, azt követően Báthory András szélnek eresztette híveit, s Balassi is hazatért Magyarországra.

A következő előadásra már a Bocskai-jubileum jegyében került sor: *Jeney-Tóth Annamária* Bocskai fejedelmi udvarát az 1605-ben Kolozsvárott tartott diéta egyik sajátos

forráscsoportja, a városi számadáskönyvek alapján mutatta be („Bocskai fejedelmi udvara a városi számadáskönyvek tükrében"). Kolozsvár 1605. május közepén tett hűségesküt a fejedelemnek, aki augusztusra oda hívatta össze az erdélyi országgyűlést. Bocskait augusztus 12-én ünnepélyesen fogadták a város határában. Egészen addig tartózkodott Kolozsvárott, amíg augusztus 20. után a rendek kérésére át nem tették az országgyűlést a jobban megerődített Medgyesre. Kíséretében 47 fő volt, akiket két szállásosztó helyezett el a városban. A városi számadáskönyvek részletesen tartalmazzák, ki hány napra érkezett, hol szállt meg, mennyi bort, lisztet stb. adtak ki ellátásukra. Ennek alapján az előadó ismertette a város erőfeszítéseit éppúgy, mint Bocskai ott-tartózkodásának főbb eseményeit, és bemutatta az udvarában élők különböző csoportjait: kíséretének tagjait, testőrségét, „urunk őfelsége ifjait" (akik a jelentős erdélyi és felső-magyarországi családok gyermekeit jelentették, szám szerint 21 főt).

Kees Teszelszky, a groningeni egyetem doktorandusza „Bocatius János és Bocskai korona-mítosza" címmel szép magyar nyelven tartott referátumot Bocskai 1605. novemberi megkoronázásáról. A forráskritika eszközével azt az érdekes hipotézist vetette fel és kísérelte meg igazolni, hogy a töröktől kapott korona, mint hatalmi jelvény elutasításának története csak fikció, Bocatius történeti művének, a Relatio vel epistolica commemoratio-nak a találmánya. Az előadó ugyanis összehasonlította Bocatius szövegét az 1605-ös, Európa rendjeihez intézett szerencsi kiáltvánnyal, s arra a felismerésre jutott, hogy Bocatius azt dolgozta át művében. A csak Bocskai által elbeszélt szimbolikus tett konkrét, a külföldnek szóló propagandisztikus célt szolgált, azt az üzenetet hordozta, hogy a fejedelem tiszteletben tartja a királyság intézményét, a felkelés az ország törvényes szabadságainak és jogainak visszaállítása érdekében tört ki. A szultántól kapott korona elutasításának története tehát feltehetőleg költött, s mint ilyen, a mítoszok közé tartozik.

Az első napi emlékülés zárásaként *Nyakas Miklós,* a hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeum igazgatója beszélt a bihari várak és a bihari területek népének a Bocskai-szabadságharc kezdetén játszott szerepéről. Megállapította, hogy Bocskai Biharban komoly pozíciókkal rendelkezett, az ott adózó porták 23 %-a az ő tulajdonában volt, s azok kompakt, összefüggő területet alkottak a Berettyó-völgyben, az Érmelléken, valamint Kerekiben és Nagysárrét környékén. Egyúttal ez volt a szabadságharc kiindulópontja és törzsterülete. A Bocskai kiváltságolta hajdúság származási és névtani vizsgálata szintén arra az eredményre vezet, hogy ez a vidék alkotta a Bocskai-szabadságharc kezdetének tömegbázisát, amit egyéni és lokális privilégiumokkal a bihari nagyúr, később fejedelem tudatosan igyekezett erősíteni. A továbbiakban az előadó szólt az ezen a területen (a Partiumban) fekvő várak: Várad, Kereki, Sólyomkő, Szentjobb, Zsáka és Adorján helyzetéről és az alattuk 1604–1605-ben lezajlott katonai eseményekről.

A másnapi ülés Gebei Sándor elnöklete alatt zajlott, s a komparatisztika nyomta rá a bélyegét. Mindjárt a nyitó előadásban a XVI. századi magyarországi török ellenes harcok lengyel szemszögű megközelítését kaptuk *Csilla Gizińska,* a varsói egyetem hungarológiai tanszékének tanára szájából, aki „Egy lengyel vitéz Egerben" címmel a majd egy évtizedig Magyarországon vitézkedett Adam Czahrowszki lengyel kisnemes és fűzfapoéta életútját idézte fel. Czahrowszki számos fiatal kalandvágyó honfitársához hasonlóan azért érkezett Magyarországra 1588-ban, hogy hadi érdemeket és nem mellékesen gazdag zsákmányt szerezzen. (No meg hogy otthon elkövetett botrányos, nagy felháborodást kiváltott akcióit feledtesse – kísértetiesen úgy, mint az épp akkoriban lengyel földre menekült Balassi.) Itteni szolgálatának eseményeit krónikás hűségű versekben örökítette meg, jóval szerényebb költői tehetséggel, mint magyar kortársa. Költészete mindazonáltal egyedül áll a lengyel reneszánsz lírában, amelyben a végvári tematika rajta kívül nem talált követőre. Verseiben az önigazolás mellett időnként hangot adott a magyar végvári vitézek iránti csodálatának, a török elleni összefogás gondolatának, majd 1594 után a zsoldhiány és az elmaradt sikerek felett érzett fokozódó csalódottságának. Negyven fős, saját költségén fenntartott csapat élén, nagy reményekkel érkezett Magyarországra, de mint egy 1599-ben kelt leveléből tudható, üres kézzel, mindenét elvesztve, egyedül távozott 1596-ban.

Nem csak a lengyel nemesifjaknak volt kedvelt hadi iskolája Magyarország, hanem a francia arisztokráciának is. Ez derült ki *Sahin-Tóth Péter* egyetemi docens (ELTE BTK) ezt követő „Egy miles christianus a tizenöt éves háborúban: Charles Gonzague-Nevers

Magyarországon" című előadásából. A mantovai Gonzaga család franciaországi ágából származó ifjú Nevers herceg (II. Frigyes mantovai herceg unokája), az udvari arisztokrácia tagja 22 évesen, 1602 tavaszán indult európai utazásra. Flandria, Anglia, Hollandia felkeresése után érkezett Prágába. Mindenhol ünnepélyes fogadtatásban részesült, Prágában maga II. Rudolf is fogadta. Onnan Krakkón keresztül Bécsbe utazott, ahol Mátyás főherceg megkülönböztetett figyelemben részesítette. Úti célja a katonai tapasztalatszerzés lehetett, mert rendre felkereste a hadszertárakat, Hollandiában részt vett egy katonai bemutatón is, Flandriában pedig egyebek közt megszemlélte Ostende ostromát. Magyarországon részt kívánt venni a török elleni harcban, s ezért a Mátyás főherceggel folytatott tárgyalások után, augusztus végén Bécsből elindult a Győr és Komárom között álló császári főseregheż. Szeptember közepén esett át a tűzkeresztségen egy kisebb összecsapásban, majd a főseregggel Buda alá ment, ahol a Tilly-ezred oldalán vett részt Pest bevételében, illetve Buda ostromában. Október végén egy rés elleni rohamban, ahol a Tilly-ezred zöme megsemmisült, Nevers is találatot kapott. Bécsbe szállították, ahonnan felgyógyulva visszatért Franciaországba. Sebesülése nagy visszhangot váltott ki a császári táborban, de a francia udvarban is, ahol aggódva követték sorsát. Hírek szálltak arról, hogy vissza kíván térni a harctérre az 1603. évi hadjáratra, s fenmmaradt egy Bestallung, toborzási megbízólevél is, amelyben 1000 lovas kürasszír felfogadására bízta meg a császár.

Eddig jutott Sahin-Tóth Péter az ifjú Charles Gonzague-Nevers herceg sorsának követésében, amikor előadása közben váratlanul elveszítette az eszméletét. Néhány nap múlva érkezett a hír, hogy a kómából nem tért vissza többé, és tragikusan fiatalon eltávozott közülünk. Alakját szívünkbe zártuk, emlékét megőrizzük. Isten nyugosztalja.

A megdöbbenésből még alig ocsúdva kellett megtartania „Magyar végvári katonák a tizenöt éves háború német újsághíreiben" című előadását *G. Etényi Nóra* egyetemi docensnek (ELTE BTK). A címben megadott témát szűkítve, vizsgálódásait Nürnberg városára korlátozta, amely Luther szerint „Németország szeme és füle" volt ebben a korszakban. Referátuma gazdag anyagot tárt föl a török veszély által kiváltott európai összetartozás-tudat nyomaiból, bemutatva a városi nyilvánosság különböző fórumait, a kéziratos hetilapoktól, a Neue Zeitung-októl a Türkenlieb-eken és vásári kiadványokon keresztül a városi krónikákig, amelyekben a török tematika, a magyar végvári katonák harcai megjelentek. Ízelítőt adott a korabeli propaganda és cenzúra működéséből is, s a Balassit nürnbergi tanulmányai idején, 1565–1569 között ért szellemi hatások számbavételével kiegészítette R. Várkonyi Ágnes nyitóelőadásának gondolatait.

Szünet után *Tüdős Simon Kinga,* a Román Akadémia Nicolae Iorga Intézetének tudományos munkatársa a Székelyföld védelmében a XVI–XVII. században szerepet játszott templomvárakról beszélt („Székelyföld – egy különleges határvédelmi övezet a XVI. századtól a XVII. századig terjedő időszakban"). A Háromszéken épült 34 templomvárat Tüdős Kinga építéstörténeti szempontból 3 típusba sorolta: voltak köztük kerített templomok (ezek voltak a legegyszerűbbek, a szegényebb falvaknak nem futotta többre), tornyokkal övezett templomvárak és végül olaszbástyás védőrendszerrel kerített templomok (Illyefalva, Nagyajta), amelyeket a fejedelmi építkezésekre, Váradra, Szatmárra stb. rendelt székely építőmesterek hazatérésük után, az ott szerzett ismeretek és tapasztalatok alapján építettek. Eltérően a magyarországi végváraktól, a székelyföldi templomvárak a fő útvonalaktól távolabb, a hegyek aljában épültek. Építésüket, a benttartózkodás rendjét és a védekezés módját rendtartások szabályozták. Az előadás zárásaként Tüdős Kinga a régi templomvárak sorsáról szólt: Illyefalvát például restaurálták, másokat széthordtak, 3 szász templomvárat pedig az angol trónörökös „örökbefogadott", megmentve ezzel az enyészettől.

Gebei Sándor az egri Eszterházy Károly Főiskola Történelem Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense „A kozákság, mint a lengyel végek határőrsége" című előadásában a komparatisztikai kutatások fontosságára figyelmeztetett, fölvetve a magyarországi hajdúság és a lengyel kozákság hasonlóságát eredetük és funkciójuk alapján. Lengyelországban nem épült ki olyan végvári rendszer, mint Magyarországon, a határvédelem részint a határok menti nagybirtokosokra, a 3-4000 fős magánhadseregeket fenntartó sztárosztákra, részint a Kraj-ban (a végeken)

élő kozákságra hárult. Gebei bemutatta a Kraj területi változásait (délebbre húzódását) a XVI. században és térképi ábrázolásait, valamint a kozákság szerepét, rétegződését és törekvéseit. Az áruikat Kijevbe vivő kozákokat a XV. század végi oklevelek említik először, a XVI. század elején már iparszerű zsákmányolást folytattak a Dnyeper menti területeken, a tatárok szomszédságában. Az 1530-as években jelent meg a földesúri fennhatóság alól kiszakadt szabad kozákság a Dnyeper zuhogóin túli területein, az ún. Szicsekben (Szics=földsáncokkal körülvett fa erőd), s ettől kezdve állandó feszültség forrásává vált, ugyanakkor állandó utánpótlást is biztosított a határvédelemben fő szerepet játszó földesúri magánhadseregeknek. Báthory István már királyi zsoldba fogadott 500 főt közülük, s ezt a példát követték az utána jövő lengyel és idegen uralkodók (a harmincéves háborúban francia szolgálatban is harcoltak kozákok). A XVII. században a regisztrált, privilégiumok fejében katonáskodásra kötelezett kozákok száma már 40–60 000 főre emelkedett. A lajstromozott kozákság és a szabad kozákság kettőssége és ellentéte egészen 1775-ig fennmaradt. A szabad, „lenti" kozákság állandó veszélyforrást jelentett a lengyel–török békére (1637-ben elfoglalták például Azovot), de a lengyel–litván Unióra, a Rzeczpospolitára is. A XVII. században – zárta előadását Gebei – a fő kérdés már az orosz vagy lengyel fennhatóság volt, s a vallási ellentétek kiéleződése, a kíméletlen háborúskodás nyomán a végvidék végérvényesen leszakadt a Rzeczpospolitáról, és a kozákság lakta Ukrajna az orosz cárt ismerte el.

A második napi program befejezéseként *Kalmár János* egyetemi docens (ELTE BTK) a Habsburg Birodalom horvát végvidékének kialakulásáról tartott előadást „A XVIII. századi Habsburg Birodalom végvidékén" címmel. Az Adriától a Marosig terjedő végvidék az oszmán hódítás nyomán fokozatosan alakult ki, az 1530-as évektől, a különböző délszláv menekültek (uszkókok) letelepítése és katonai szolgálatra kötelezése, valamint a Vendvarasdi, a Károlyváros felépítését (1581) követő károlyvárosi és a Kapellán túli tengermelléki (zenggi) határőrvidék megszervezése révén. Már a XVI. század második felében szabályozták a rendek határfenntartási kötelezettségét is, s a következő évszázadban fokozatosan megerősítették e területeken a katonai hatóságok szerepét. A XVIII. századi teljes militarizáció és előzményei bemutatását követően az előadás második részében Kalmár János részletesen ismertette Johann Herberstein károlyvárosi főkapitánynak a Wesselényi-féle rendi szervezkedés fölszámolása után, 1673 körül I. Lipót számára készített javaslatát Horvátországnak a magyar koronától történő elcsatolásáról és új berendezkedéséről.

A rövid vitát követő zárszót *R. Várkonyi Ágnes* tartotta. A konferencia sikereként könyvelte el, hogy az elhangzott előadások megvilágították Balassi és Bocskai pályájának számos pontját, a nevükkel fémjelzett korszak európai összefüggéseit. Mindaz, ami Magyarországon akkor történt, Európa története is – fejezte be értékelését –, s megismertetése a nemzetközi történész közvéleménnyel a hazai történészek feladata és felelőssége.

BALLA TIBOR

A VITTORIO VENETÓI CSATA KATONAI VONATKOZÁSAI

Nemzetközi konferencia, Vittorio Veneto, 2004. november 12–13.

Az olasz Piero Pieri Első Világháborús Hadtörténeti Központ és az Olasz Hadsereg Szárazföldi Vezérkara Történeti Szolgálata által szervezett nemzetközi konferenciának az észak-olaszországi Vittorio Veneto városa, közelebbről pedig az olasz 1. hadtest parancsnoksága adott otthont. Minderre az 1918. október 24. és november 4. között lezajlott, az olaszok által vittorio venetói csatának nevezett és antant győzelemmel végződött hadművelet 90. évfordulója szolgáltatott indokot.

A konferencia programja november 12-én délelőtt 10 órakor, az 1. hadtest parancsnokának, a város polgármesterének valamint *Lorenzo Cadeddu* ny. ezredesnek, a Piero Pieri Első Világháborús Hadtörténeti Központ vezetőjének, a konferencia főszervezőjének köszöntőjével indult, amelyben megköszönték,

hogy a jelenlévők elfogadták a meghívást, kihangsúlyozták a konferencia jelentőségét, és sok sikert kívántak annak munkájához.

A délelőtti ülésen *Lorenzo Cadeddu* ny. ezredes töltötte be a levezető elnöki tisztet. Az első előadást *Mario Montanari* ny. tábornok, hadtörténész tartotta olasz nyelven a csatában részt vett hadviselő felek helyzetéről. Beszélt az olasz hadsereg 1917–1918 telén végbement újjászervezéséről, az antant szövetségesek által létrehozott Legfelsőbb Haditanács feladatairól. Felvázolta az antant haderők 1918-ra vonatkozó hadászati terveit, kiemelte, hogy az olaszok elsősorban védekezést terveztek. Áttekintette az orosz, a nyugati és az olasz front hadászati helyzetét az utolsó háborús évben. Kitért az 1918 júniusában megindult osztrák-magyar piavei offenzíva balsikerére, annak következményeire. Részletezte az antant hadvezetésének 1918–1919-re vonatkozó terveit, amelyek mind a nyugati fronton a németek ellen, mind az olasz fronton az osztrák-magyar csapatok ellen támadást tartalmaztak. Említést tett a Monarchia 1918 őszi békekísérleteiről és a Központi Hatalmak balkáni frontjának összeomlásáról valamint annak következményeiről.

Ezt követően *Massimo Multari* ezredes (az Olasz Hadsereg Szárazföldi Vezérkara Történeti Szolgálatának vezetője) olasz nyelvű előadásában arról beszélt, milyen volt az olasz hadsereg helyzete, állapota a vittorio venetói csata megindulása előtt. Röviden részletezte, hogyan szervezték újjá az olasz haderőt az 1917 őszi caporettói vereség után. Beszélt az 1918-as spanyolnáthajárványról, amelynek következtében naponta 2000 katona halt meg az olasz hadseregben. Olasz és osztrák-magyar szemszögből tekintette át a balul sikerült 1918-as osztrák-magyar piavei offenzíva történéseit és következményeit. Bemutatta az olasz haderőben végbement szervezési munkát, így a propagandatisztek bevetésével a katonák között folyó felvilágosítást, az osztrák területek felett végrehajtott olasz propagandarepüléseket. Hangsúlyozta, hogy Armando Diaz vezérkari főnök kezdeményezésére a támadó olasz csapatok a franciák által a nyugati fronton 1918-ban kifejlesztett új taktikát alkalmazták, a gyalogságot a legmodernebb fegyverzettel – bombavetőkkel, lángszórókkal stb. –, a franciáktól kapott gázvédő eszközökkel. látták el, a tisztek és a katonák kiképzését javították, korszerűsítették a tüzérséget és a légierőt. Mindezekkel az intézkedésekkel minőségileg és mennyiségileg javították az olasz hadsereg harckészségét.

A kávészünetet követően *Kurt Mitterer* vezérkari ezredes (Ausztria) az osztrák-magyar hadsereg 1918. októberi, az olasz támadás megindulása előtti állapotáról beszélt német nyelvű előadásában. Részleteket közölt az 1918-as évben besorozottak számáról, a hadsereg létszámának változásáról (1918 őszén 4 400 000 katona, valamint 140 000 női segédszolgálatos volt a haderőben). A rossz ellátási helyzetről szólva említette, hogy 1918 őszén a Monarchia hadseregében bevezették a hústalan napokat, az emberek átlagos súlya, pl. a 20. honvéd gyaloghadosztálynál 50 kg volt. Az előadó hangsúlyozta: a felszerelés és ruházat katasztrofálisan hiányos volt, a lovak számára kevés volt a takarmány, az egyes fegyvernemeknél, így a gyalogságnál, lovasságnál és a tüzérségnél egyaránt kevés lőszer állt rendelkezésre, a repülőgépek számát és minőségét tekintve az ellenség egyértelműen fölényre jutott, az egészségügyi helyzet azonban még elfogadható volt. Az utánpótlás csökkent, hiszen minden hadosztály naponta egy vonatszerelvényre valót kapott. Mitterer szólt a hátország helyzetéről, ahol szén és fémhiány állt be, a lőszer előállítása pedig igen lecsökkent. A hadsereg belső helyzetét kritikusnak ítélte, azt éhezés, ellátási hiányok, betegségek jellemezték.

Otto Narderer vezérkari alezredes (Ausztria) német nyelven elhangzott előadásában a vittoriói csata történéseit ismertette osztrák-magyar szempontból. Beszélt a cs. és kir. haderő 1918. júniusi piavei offenzívájának kihatásairól. Részletezte az 1918 októberében a dunai birodalomban végbement politikai változásokat, így a délszláv, cseh és más nemzeti tanácsok megalakulását, az október 16-i császári manifesztum következményeit, a központi hatalmak október 3-i közös békekérését, a megszállt olasz területek október 11–14. között megfogalmazódott kiürítésének tervét. Beszélt az egyes alakulatoknál a fronton történt lázadásokról, kitért az olaszok és szövetségeseik október 24. és november 4. között végrehajtott piavei főtámadásának lefolyására, végül hadászatilag és harcászatilag is értékelte a hadműveleteket.

Az ebédszünetet követően *Mariano Gabriele,* a római La Sapienzia Egyetem professzora elnökletével folytatódott a munka. Elsőként *Abdil Bicer* hadnagy (Franciaország) francia nyelven elhangzott előadásában francia szem-

pontból értékelte az 1918 őszén lezajlott hadműveleteket. Beszélt a Diaz és Foch tábornokok közötti ellentétekről, a franciák olaszokkal együtt végrehajtandó támadásának terveiről és annak főbb irányairól. Hangsúlyozta, hogy az egy évvel korábbi caporettói vereséget az olaszok akkorra már kiheverték és elfelejtették. Részletesen ismertette az olasz 12. hadsereg alárendeltségében harcolt francia hadosztályoknak a Piave folyó mentén végrehajtott hadműveleteit. Kifejtette, hogy a négy hónapos előkészületek után az antant győzelem szükséges és kétségtelen volt.

Őt *Dr. Daniel Todman*, a londoni Queen Mary College tanára követte, aki angol nyelvű előadásában brit szempontból értékelte a hadműveleteket. Elmondta, Haig és Robertson tábornok egyetértett abban, hogy számukra a nyugati mellett az olasz front is fontos, azonban csak az olasz szövetséges caporettói veresége után küldtek négy hadosztályt a hadszíntérre. A brit csapatok, amelyeknek 1918 májusától a támadás híveként ismert Lord Cavan lett a parancsnoka Itáliában, a hadműveletek megindítása előtt tízhónapos harci tapasztalatot szereztek az olasz fronton. Az előadó beszélt a britek 1918-as nehézségeiről a nyugati és a török hadszíntéren. Felvázolta a brit erők 1918 őszi kiinduló helyzetét a Piave mentén. Részletezte Lord Cavan 1918 előtti pályafutását, és azt, milyen újításokat vezetett be a 10. olasz hadseregnél. Részletesen ismertette a britek piavei átkelését, továbbá szerepléssüket a csata során. Megtudhattuk, hogy Cavan maga is megsebesült a harcokban.

A kávészünet után tartotta meg német nyelvű előadását *Dr. Balla Tibor* őrnagy, a budapesti Hadtörténeti Intézet főmunkatársa, aki a magyar csapatok vittoriói csata alatti szerepléséről és Magyarország 1918 őszi történetéről beszélt. Elemezte az 1918 október végén, a délnyugati fronton kialakult hadászati helyzetet, részletezte a szemben álló felek erőviszonyait. Röviden ismertette az olasz offenzíva lefolyását, kiemelve a magyar csapatok helytállását. Összefoglalta a padovai fegyverszünet megkötésének körülményeit és az ezirányú kétoldalú tárgyalásokat. Beszélt a Monarchia október utolsó napjaiban bekövetkezett széthullásáról és a Magyarországon végbement politikai változásokról. Ismertette a magyar kiegészítésű csapattestek egy részének novemberben történt hazatérését és magyarországi leszerelését. Bemutatta a Károlyi-kormány és hadügyminisztere által november első napjaiban hozott rendelkezéseket. Részletesen kitért arra, hogyan ábrázolták a magyar csapatok szereplését a csata során, hogyan ítélték meg a Károlyi-kormány, valamint a császári és királyi hadvezetés működését és szerepét a két világháború között, valamint az azt követően megjelent magyar nyelvű irodalomban és publicisztikában.

Gerhard P. Gross alezredes, a berlini Hadtörténeti Intézet munkatársa, német nyelven tartotta meg előadását. Röviden bemutatta a Hindenburg és Ludendorff tábornok irányította német hadvezetés 1917 nyári elképzeléseit az olaszok elleni osztrák-magyar támadás szükségességéről, az áttörési hadművelet előkészítését, a caporettói áttörésben részt vett német erők szerepét. Elemezte az áttörés harcászati tanulságait. Kiemelte, hogy a német Legfelsőbb Hadvezetőség 1918-as terveiben a nyugati front mellett az olasz csak mellékhadszíntér maradt. Ennek megfelelően az utolsó német erőket 1918 februárjában kivonták a délnyugati frontról. Bemutatta az 1918-as nyugati hadszíntéren indított német offenzívákat, az azok tehermentesítésére indított osztrák-magyar piavei offenzívát. Rávilágított arra, hogy augusztus 8. után a németek felismerték: a háborút elveszítették. Összefoglalta az 1918 őszén a balkáni és török fronton zajló eseményeket, azokat II. Vilmos november 9-én bekövetkezett lemondásáig taglalta. Hangsúlyozta, hogy Hindenburg visszaemlékezései szerint a cs. és kir. haderő az utolsó csatában jól védekezett, azonban Németország szempontjából akkor már a császár és Hindenburg ellentéte, valamint a német összeomlás fontosabb volt, mint a vittoriói csata kimenetele.

A nap végén a jelenlévők kérdéseket intéztek az előadókhoz, majd rövid vita következett.

A konferencia második napján csupa olasz nyelvű előadás hangzott el. A délelőtti ülésen *Massimo Multari* ezredes töltötte be az elnöki tisztséget. Elsőként *Mariano Gabriele* professzor emelkedett szólásra. Kiemelte, hogy a francia Foch marsall már nyár óta követelte az olasz vezérkari főnöktől a támadás megindítását, aki az osztrák-magyar csapatok jó védelmi képességeit hangsúlyozta válaszában. Bemutatta, hogyan fogadta el Armando Diaz tábornok az offenzíva gondolatát, és miért halasztotta el annak tervezett időpontját. Ő döntötte el, hogy melyik támadó hadsereget ki vezesse, beszélt az olasz 8., 10. és 12. hadsereg feladatairól. Ecsetelte a szövetséges haderő nehézségeit, amelyek a Piavén való átkelés

során jelentkeztek, kiemelve a Papadopoli-szigetnél történt átkelés nagy jelentőségét az offenzíva sikere szempontjából, felsorolta a cs. és kir. haderő követése során az antant által elszenvedett veszteségeket. Napra lebontva mutatta be az olaszok és szövetségeseik által elért eredményeket a vittoriói csata folyamán.

Ezt követően hangzott el *Ferruccio Botti* ezredes, hadtörténész előadása, melyben a csata logisztikai problémáiról beszélt. Kiemelte, hogy Olaszország nem volt gazdag ásványkincsekben, energiahordozókban, azokból behozatalra szorult, az offenzíva sikere pedig éppen az utánpótlástól függött. Hangsúlyozta a haditengerészet szállításban betöltött nagy szerepét, továbbá azt, hogy a caporettói anyagi veszteségeket 1918-ban csak az olasz ipar teljesítményének jelentős fokozásával lehetett pótolni. Ismertette az olasz hadsereg logisztikai felépítését, véleménye szerint a szolgálat jól működött a világháború éveiben. Rövid áttekintést adott arról, a hadsereg mennyire volt ellátva lovakkal, fegyverekkel, felszereléssel, milyenek voltak egészségügyi viszonyai. Nagy vonalakban ismertette a támadás alatti logisztikai intézkedéseket, mint pl. az átkelőeszközök biztosítását a Piavénál, az utánpótlásra használt tehergépkocsik, ill. a fogatolt eszközök rendelkezésre bocsátását. Értékelése szerint 1918. október–novemberében az olasz hadsereg – mely kb. 2 500 000 tüzérségi lőszert használt el a hadműveletekben – logisztikai biztosítása jó volt.

A kávészünet után *Alassandro Massignani* professzor, az Első Világháborús Hadtörténeti Kutatások Központjának munkatársa előadását hallgathatták meg a résztvevők, aki az olasz hírszerző szolgálat csata alatti működését foglalta össze. Felvázolta az olasz hírszolgálat fejlődését, felépítését az első világháború idején, kiemelte, hogy az, a jól kiépített osztrák-magyarral összehasonlítva, gyengébben működött. Véleménye szerint a caporettói vereségért nem volt felelős, 1918-ban újjászervezték, ami magában foglalta a hátországban és a szövetséges országokban végzett kémkedést is. Kifejtette, hogy a cs. és kir. hadsereg morális erejét, amely 1918 októberében egyébként is gyenge volt, az olaszok repülőgépről szórt propagandaanyagokkal, röplapokkal is próbálták megtörni. A csata megindulása előtt az olaszok tisztában voltak a császári és királyi haderő állapotával, ki tudták szűrni a téves információkat. Megállapította, hogy az olasz hírszerző szolgálat 1918 októberében jól működött, kiválóan együttműködött a szövetségesekkel, viszont a brithez és a franciához képest kisebb hatékonysággal működött.

A következőkben *Lorenzo Cadeddu* ezredes emelkedett szólásra, aki Vittorio Veneto osztrák-magyar megszállásáról beszélt, helytörténeti megközelítésben. Megtudhattuk, hogy 1917. november 8-án elsőként német csapatok vonultak be a városba, ahol a helyi elöljáróság és a püspök fogadta őket. A megszálló osztrák-magyar hatóságok tényekedését elemezve elhangzott, pl. engedélyezték, hogy egy fogságba esett olasz orvos operáljon. A helyi Villa Matildában lakott József Ágost főherceg, a 6. hadsereg parancsnoka, továbbá megtudhattuk, hová szállásolták el a városban a logisztikai parancsnokságot, a csendőrséget, a műszaki csapatokat. Kiderült, hogy a németek 1918 márciusában elhagyták a települést. Az osztrák-magyar hatóságok többek között utak és egy kisvasút építését is tervezték, azonban ezek nem valósultak meg. Korabeli visszaemlékezések segítségével idézett fel egy a város ellen irányuló olasz légitámadást, valamint bemutatta, milyen hangulat uralkodott Vittorióban a közel egy évig tartó megszállás idején.

Az ebédszünet után *Paolo Pozzato* professzor (Bassano del Grappa) olvasta fel a vittoriói csata során olasz hadifogságba esett osztrák-magyar katonákról szóló, elsősorban egykori visszaemlékezésekre alapozott előadását. Áttekintette, mit írtak a témáról olasz és német nyelven az 1920-as évektől napjainkig. Kiemelte, hogy a császári és királyi hadsereg katonáinak a fogságba esés sokszor az éhhalál előli menekülést jelentette. Kiderült, hogy általában véve sok támadás és atrocitás érte a fogságba esett osztrák-magyar katonákat, a tisztekkel és az egyszerű bakákkal kezdetben azonos módon bántak az olaszok. Beszélt a foglyok között fellépett betegségekről, a rossz higiénés viszonyokról, s szerinte előfordultak lopások is. Kihangsúlyozta, hogy a magyarokat és az osztrákokat jobb körülmények között tartották, mint a volt Monarchia kisebbségeit. A hadifogoly tisztek helyzete idővel javult, sok tiszt és katona Olaszországban maradt és olasz feleséget választott magának. Elhangzott, hogy a kényszermunkát a fogva tartottak nem szerették, emiatt a hadifogolytáborokban felkelések is történtek.

Marco Rech professzor (Seren del Grappa) előadásában az 1918. november 3-án a Padova melletti Villa Giustiban megkötött

osztrák-magyar–olasz (antant) fegyverszünetről beszélt. Részletezte, hogy mely személyek voltak az osztrák-magyar fegyverszüneti bizottság tagjai, röviden ismertette az életpályájukat. Ismertette a világháború ideje alatt a harcolt felek között korábban megkötött fegyverszünetek hasonlóságait. 1918. október 28-tól kezdve napról-napra részletezte a Viktor Weber tábornok vezette osztrák-magyar bizottság tevékenységét, kitért arra, hogy annak vezetője milyen parancsokat kapott Bécsből, és milyen vitákat folytatott az olasz tárgyaló delegációval, egészen a fegyverszünet november 3-án délután történt aláírásáig. Röviden kitért a következményekre, azaz 400 000 osztrák-magyar katona olasz fogságba esésére a háború utolsó napján.

A kávészünetet követően *Dr. Daniele Ceschin,* a velencei Ca' Foscari Egyetem munkatársa következett, aki a vittoriói csata olasz sajtóban való megjelenítését mutatta be. Általánosságban beszélt az olasz fronttudósításokról, az azokban használt frazeológiáról. Elmondta, hogy mit írtak D'Annunzio és Mussolini újságjaikban a caporettói áttörésről. Kihangsúlyozta, hogy a Piavénál folyó nehéz harcokról szóló fronttudósításokban a Piave, mint szent folyó jelent meg, ami 1918 nyarán megmentette az olasz hazát. A tudósítások dicsérték az osztrák-magyar hadseregnek a csata során tanúsított kitartását. Az előadó elemezte, mit írtak a fogságba esett katonákról, a zsákmányolt lövegekről, felszerelésről. Részletesen bemutatta Mussolini a Popolo d'Italia-ban a novemberi eseményekről írt cikkeit. Aláhúzta, hogy az osztrák-magyar hadsereg visszavonulását egyes olasz lapok alantas jelzőkkel illették, a csata lefolyásáról viszont keveset írtak, a legtöbbet a lakosság felszabadításáról, a beköszöntött új olasz reneszánszról beszéltek. Kiemelte, hogy a fasiszta rendszerben a vittorio venetói győzelmet fetisizálták.

Filippo Cappellano őrnagy, az Olasz Hadsereg Szárazföldi Vezérkara Történeti Szolgálatának levéltárosa előadásában a vittorio venetói csata következményeit, utóéletét helyezte új megvilágításba. Véleménye szerint az olasz városok és falvak a hadműveletek során nem szenvedtek nagyobb károkat. Kifejtette, hogy az osztrák-magyar megszállás alatt a lakosság élelmiszerellátása a rekvirálások következtében igen leromlott, az egészségügyi ellátás, az utak állapota rossz volt. Beszélt arról, hogy az olasz hadsereg a csata után hogyan vette ki részét az 1919-ig tartó újjáépítésről Észak-Olaszországban, pl. részt vett a közlekedési vonalak (utak, hidak, vasutak) újjáépítésében, a belső rend fenntartásában, a mezőgazdasági művelés beindításában – 90 000 hektárt maguk a katonák is műveltek –, a termés szállításában, továbbá a földeken található lőszerek, aknák összegyűjtését és megsemmisítését is ők végezték.

Ezután az előadóknak feltett kérdések hangzottak el, amelyek rövid vitára serkentették a résztvevőket, majd a szimpózium tanulságainak összefoglalása következett.

A jól sikerült és szervezett konferencia végén elhangzott zárszóban a levezető elnök valamint a szervezők megköszönték a résztvevők munkáját, hangsúlyozták a konferencia eredményességét, továbbá – tekintettel az első világháború kitörésének 90. évfordulójára – több hasonló első világháborús tudományos ülés megrendezésének szükségességét emelték ki.

A hivatalos programon túl több alkalom is kínálkozott a külföldi kollégákkal való szakmai eszmecserére és a kapcsolatépítésre. November 12-én este a város kultúrházának nagytermében az 1957 óta létező, az első világháborús hagyományokat ápoló, helyiekből verbuválódott alpini (olasz hegyivadász) kórus hangversenyét hallgathatták meg a konferencia résztvevői, egyúttal a Vittorio Veneto első világháborús történetét korabeli képekben összefoglaló CD-ROM bemutatására is sor került.

November 13-án este a vittorio venetói csata emlékére a két világháború között a város egyik igen régi, patinás épületében létrehozott múzeumot tekinthettük meg többnyelvű szakvezetéssel.

November 14-én a szervezők jóvoltából az 1918. októberében és novemberében lezajlott harcok színhelyeit, az egykor szemben álló felek hősi halottainak végső nyughelyéül szolgáló temetőket és emlékhelyeket látogathattunk meg kísérőink társaságában. Fejet hajthattunk az elesettek emléke előtt Queróban, ahol osztrák-magyar és német, Pederobbában ahol francia, Giaverában ahol brit, és Nervesában, ahol olasz katonák alusszák örök álmukat.

BIBLIOGRÁFIA

A 2002. ÉVI MAGYAR HADTÖRTÉNELMI IRODALOM VÁLOGATOTT BIBLIOGRÁFIÁJA

A BIBLIOGRÁFIA BEOSZTÁSA

I. ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények	1-70
Határterületek	71-110

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet	111-159
A hadművészet és a fegyveres erők története	160-262
Csapattörténetek	263-291
A katonaság és kiképzésének története	292-326
A katonai nevelés és hagyományápolás története	327-389
A haditechnika története	390-545
A katonai jog, a háborús bűnök története	546-591
Veszteségek, a hadifogság története	592-627
Helytörténet, vártörténet	628-678
Életrajzok, emlékezések	679-820

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM 821-841

A kezdetektől a XV. század végéig	842-871
XVI-XVII. század	872-907
XVIII. század	908-925
XIX. század	
1800-1848	926-932
1848-1849	933-957
1849-1914	958-972
XX. század	973-977
1900-1918	978-997
1918-1939	998-1033
1939-1945	1034-1080
1945-2002	1081-1161

ÁLTALÁNOS MUNKÁK

Bibliográfiák, közgyűjtemények

1. *Veszprémy László:* Szent István korának válogatott bibliográfiája. = Szent István és az államalapítás. Bp. Osiris, 2002. 583-614. (Nemzet és emlékezet)
   Hadtörténet, várak, fegyvertörténet: 607-608.
2. *Rákóczy Rozália:* Militaria hungarica. Magyar katonai nyomtatványok. Válogatott bibliográfia. 2. = Hadtört. közl. 2002. 2. 463-530.
3. A 2000. évi magyar hadtörténelmi irodalom válogatott bibliográfiája. [Összeáll.] Bojtásné Damó Csilla, Bolyósné Ujfalusi Éva. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1249-1320.
4. A Magyar Hadtudományi Társaság 1991-2001 között megjelent kiadványainak repertóriuma. Összeáll. Varga Mihály. = Hadtudomány. 2002. 1. 113-164.
5. A Haditechnika repertóriuma. 1997-2001. Összeáll. Landstoff Nándorné. Bp. HM Technológiai Hiv., 2002. 32 p.
6. Bánkúti Imre műveinek bibliográfiája, 1948-2001. Összeáll. Mészáros Kálmán. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 335-343.
7. Szakály Ferenc munkásságának bibliográfiája. Összeáll. Pálffy Géza. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ. tört. Kutatócs., 2002. 551-571. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)
8. Urbán Aladár publikációinak válogatott bibliográfiája, 1955-2001. = Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. [Bp.] Argumentum, 2002. 307-320.
9. *Hanny Erzsébet:* „Academia Poetica..." Buda visszavívása a spanyol köztudatban. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 125-136.
10. *Papp Dezső:* A magyar katonai sajtó története 1705-től 1849-ig. = Új honvédségi szle. 2002. 5. 87-89.
11. *Kaiser Ferenc:* A tudomány védelmében. = Új honvédségi szle. 2002. 8. 146-153.
    Hadi krónika c. képes folyóirat.
12. *Erdődy Gábor:* Vezető liberális belga hírlapok a magyarországi eseményekről 1848-ban. = Századok. 2002. 4. 789-822.
13. *Erdődy Gábor:* Vezető belga liberális hírlapok a magyarországi változásokról 1849-ben. = Századok. 2002. 6. 1385-1409.
14. *Müller Gabriella:* A spanyol-marokkói háború a korabeli magyar sajtóban, 1859-1861. = Limes. 2002. 4. 73-86.
15. *Papp Dezső:* Az első magyar katonai hetilap. = Ármádia. 2002. 12. 36-37.
    Honvéd
16. Agg honvéd is jó katona. Rákospalota – 1914-1918. [Írta:] Z. Sz. = Népszabadság. 2002. 23. 26.
    Rákospalota c. lap és az első világháború.
17. *Füleki Mihály:* Egy honvédségi könyvtáros halálára. = Könyv, könyvtár, könyvtáros. 2002. 6. 51.
    Windisch Aladárné
18. *Ságvári György; Veszprémy László:* Kováts Mihály nyomában az Egyesült Államokban. = Ármádia. 2002. 6. 40-41.
    Udvardy Tibor az amerikai Nemzeti Gárda tábornoka adománya.
19. Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Szerk. Lenkefi Ferenc. Bp. Petit Real, 2002. 128 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok.)
20. *Szijj Jolán:* „Sine praeteritis futura nulla – Múlt nélkül nincs jövő!" = Ármádia. 2002. 2. 64.
    Hadtörténelmi Levéltár
21. *Szijj Jolán:* Sine praeteritis futura nulla (Bez minulosti niet budúcnosti). Vojenský Historický Archív, Budapest, november 1918-1945. = Vojenská hist. 2002. 2. 132-144.
    A budapesti Hadtörténelmi Levéltár, 1918-1945.
22. Fond- és állagjegyzék. A Hadtörténelmi Levéltár őrzésében lévő katonai iratok. Szerk. Szijj Jolán. 2. bőv. kiad. Bp. Petit Real, 2002. 277 p. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
23. *Győri László:* Levéltári dokumentumok, iratok tükrében. A Kossuth-év jegyében. = Ármádia. 2002. 7-8. 84-85.
    1848-1849. évi forradalom és szabadságharc orosz levéltári források tükrében. Kiállítás a Magyar Országos Levéltárban.
24. A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Szerk. Gyarmati György. Bp. Tört. Hiv., 2002. 415 p. (Trezor, 2.)

25. Quellen zur Militärgeschichte 200 Jahre Kriegsarchiv. Hrsg. von der Generaldirektion. Innsbruck [etc.] Studien Verl., 2001. 540 p. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs, Bd. 49.)
200 éves a bécsi Kriegsarchiv. – Magyar vonatkozásokkal.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közl. 2002. 2. 450-452.
26. Unter Österreichs Fahnen. Katalog zur Ausstellung „200 Jahre Kriegsarchiv" vom 18. Oktober 2001. bis 28. Februar 2002. Militärhistorische Kostbarigkeiten aus sechs Jahrhunderten. Hrsg. Rainer Egger, Peter Jung, Robert Rill. Wien, Stöhr, 2001. 112 p. ill.
Osztrák zászlók alatt. „200 éves a Kriegsarchiv" kiállítás katalógusa. – Magyar vonatkozásokkal.
Ism.: Pandula Attila. = Turul. 2002. 3-4. 117.
27. A Hadtörténeti Múzeum értesítője = Acta Musei Militaris in Hungaria. 5. [Szerk. Hausner Gábor, Kincses Katalin Mária, Kreutzer Andrea.] Bp. Hadtört. Múz., 2002. 231 p. [12] t. ill.
Ism.: Múzeumi hírlev. 2004. 3. 101-102.
28. Látogatás a kincstárban. Hadtörténeti Múzeum. = Kaliber. 2001. 8. 36-39.
29. *Lugosi József:* A Hadtörténeti Múzeum legújabb fegyverkollekciója. 1. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 167-231.
30. *Zsohár Melinda:* Négy lövés hajnalban. A legendás Szent István csatahajó emlékei a Hadtör-téneti Múzeumban. = M. nemzet. 2002. 132. 34.
31. *Varga Mihály:* Ecsettel írt történelem. = Új honvédségi szle. 2002. 9. 150-153.
Kiállítás a Hadtörténeti Múzeumban.
32. Kossuth és kortársai. Hermann Róbert és Dobák Géza kiállítása. Kecskemét, 2002. szeptember 13 – október 27. Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 94 p. ill.
33. *Temesváry Ferenc:* Tallózás a bécsi vagyonmegosztás Magyar Nemzeti Múzeum fegyvertárát érintő iratanyagában. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 269-302.
34. *Viniczai Ferenc:* Haditechnikai park a Bolyain. [Riporter:] Papp Dezső. = Ármádia. 2002. 7-8. 106-108.
35. *Hajdú Ferenc:* Múzeumátadás a Honvédelmi Minisztérium Technológiai Hivatalánál. = Haditechnika. 2002. 2. 59-61.
36. *Kele József:* Túri János tűzoltó zászlós szeghalmi gyűjteménye. = Haditechnika. 2002. 1. 72-73.
Mundérba bújt történelem. Sárréti Múzeum, Szeghalom.
37. *Józsa Béla:* Tíz év, száz gyűjtőtalálkozó. = Militaria. 27. 2002. 966-967.
Budapesti militaria gyűjtőtalálkozó.
38. '48-as emlékek Oroszországból. [Írta:] N.K.J. = Népszabadság. 2002. 147. 9.
39. *Velancsics Béla:* Andrássy út 60. – A hely és szelleme. = Népszava. 2002. 46. 2.
40. *Horváth Ildikó:* Kafkai kaland a Terror Házában. = Népszava. 2002. 54. 12.
41. *Frazon Zsófia; Horváth Zsolt, K.:* A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutatás, emlékmű és politikai ritus. = Regio. 2002. 4. 303-347.
42. *Murányi Gábor:* Egy rémes múzeum. Andrássy út – Terror Háza. = HVG. 2002. 4. 65-68.
43. A terror nem szülhet megbékélést. = M. fórum. 2002. 16. 8.
Terror Háza
44. *Schmidt Mária:* „A látottak közös emlékezetté válnak" – – leendő főigazgató a Terror Házáról [Riporter:] Gréczy Zsolt. = M. hírlap. 2002. 2. 9.
45. *Gréczy Zsolt:* Gyötrelmes emlékezés a terror folyosóin. = M. hírlap. 2002. 44. 12.
Terror Háza
46. *Rainer M. János:* A terrorháza-jelenség. = M. hírlap. 2002. 52. 28.
47. *Sz[ekeres] G[ábor]:* Raktármúzeum. = Aero magazin. 2002. 11. 74-75.
Kbely /Csehország/
48. *Zsille Péter:* Brüsszel, a csodák csarnoka. Múzeum a város szívében. = Aero magazin. 2002. 10. 72-73.
Hadtörténeti és Repülési Múzeum
49. *Zsille Péter:* Múzeum a Négy Szélhez. = Aero magazin. 2002. 8. 74-75.
Cuatro Vientos /Spanyolország/
50. *Zsille Péter:* Nyugállományú repülőtér. A KG 200-tól a 787. szovjet vadászrepülőezredig. = Aero magazin. 2002. 7. 72-73.
Finowfurti Repüléstörténeti Gyűjtemény
51. *Tardos János:* Grand Canyon légimúzeum. = Aero magazin. 2002. 4. 72-73.
52. *Sajtos [Zoltán]:* Tízdolláros vállalkozás. = Aero magazin. 2002. 2. 70-73.
Boeing Field repülőmúzeum
53. *Pokorádi László:* Kaliforniai képeslapok. Séta a San Diego-i Aerospace Museumban. = Aero magazin. 2002. 1. 72-73.

54. *Kacsó Lajos:* „A falak ereje nem a kőben van..." = Ármádia. 2002. 7-8. 74-76.
Vár-múzeum
55. *Szekeres Gábor:* Utolsó bástya. = Ármádia. 2002. 2. 44-45.
Kubai Forradalmi Légierő múzeuma
56. *Lippai Erzsébet:* A munsteri páncélosmúzeum. = Haditechnika. 2002. 4. 56-59.
57. *Amaczi Viktor:* Az Egyesült Államok Szárazföldi Hadserege Szállítószolgálatának Múzeuma. = Haditechnika. 2002. 3. 86-89.
58. *Madiewski, Samson:* Egy kiállítás története. A megsemmisítő háború és a Wehrmacht büntettei 1941-1945 között. (Ford.) = Eszmélet. 55. 2002. 119-128.
59. *Hahn Veronika, H.:* Birodalmi hadtörténet Manchesterben. = Népszabadság. 2002. 180. 9.
Imperial War Museum North
60. *Békési László:* Svéd acél. A Stockholmi Hadtörténeti Múzeum. = Top gun. 2002. 11. 48.
61. *Matthaeidesz Konrád:* Besztercebánya. = Top gun. 2002. 10. 50-51.
Szlovák Nemzeti Felkelés Múzeuma
62. *Matthaeidesz Konrád:* Közös múlt, kicsit másképp. Bukaresti múzeumok. = Top gun. 2002. 8. 44-45.
63. *Mathaeidesz Konrád:* Múzeumban Isztambulban: légi janicsárok. = Top gun. 2002. 7. 44-45.
64. *Matthaeidesz Konrád:* A kubinkai páncélosmúzeum. = Haditechnika. 2002. 4. 82-84.
65. Egy 1000 éves kapcsolat. Bajorok és magyarok. = Ármádia. 2002. 2. 36-37.
Részletek a Bajorország és Magyarország 1000 éve c. kiállítás katalógusból.
66. A magyar térképészet nagyjai = Die Grossen der ungarischen Kartographie. Lipszky János /1766-1826/, Mikoviny Sámuel /1700-1750/. Tudományos emlékülések előadásai és kiállítási katalógus. Szerk. Plihál Katalin, Reisz T. Csaba, Török Enikő. Bp. OSzK. Osiris, 2001. 305 p.
Ism.: Mészáros Kálmán. = Hadtört. közl. 2002. 1. 204-208.
67. *Reisz T. Csaba:* Magyarország általános térképének elkészítése a 19. század első évtizedében. Lipszky János és segítői térképészeti vállalkozásának ismertetése. Bp. Cartofil, 2002. 512 p. 31 t. + 1 térk. mell.
68. *Pászti László:* Haditérképek Széchényi Ferenc kéziratos térképgyűjteményében. = Gróf Széchényi Ferenc térképeinek és atlaszainak katalógusa. 1. Szerk. Plihál Katalin. Bp. OSzK., Osiris, 2002.
69. *Papp-Váry Árpád:* Magyarország története térképeken. Bp. Cartographia, Kossuth, 2002. 279 p. ill.
70. *Plihál Katalin:* Térképkülönlegességek. Térképetűdök. Bp. Cartofil, 2002. 112. p., 3 t. ill. + 2 mell.
Ism.: Ferch [Magda]: Fantáziatérképek. M. nemzet. 2003. 9. 35.

Határterületek

71. *Varga József:* A katonai szolgálat szimbólumai. = Állampolgári és honvédelmi ismeretek. 2002/1., Foglalkozásvezetői segédkönyv sorkatonák oktatásához. Bp. Zrínyi, 2002. 73-87.
ünnepek, jelképek
72. *Makai Ágnes; Héri Vera:* Kereszt, érem, csillag. Kitüntetések a magyar történelemben. Bp., Helikon, 2002. 279 p. ill.
73. *Makai Ágnes:* Kossuth és a magyar kitüntetésügy. = Hadtört. közl. 2002. 3. 841-853.
74. *Makai Ágnes:* Pontosító adatok Horthy Miklós kitüntetéseihez. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 113-120.
75. *Sallay Gergely:* „Az éremművészet apropénze." Propaganda az Osztrák-Magyar Monarchia világháborús numizmatikájában. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 85-112.
76. *Varga László:* Ritka magyar katonai jelvények és keletkezésük körülményei. = Haditechnika. 2002. 3. 72-78.
77. *Németh György:* Az 1848-49-es Magyar Katonai Érdemrend. = Haditechnika. 2002. 3. 78-81.
78. *Znamierowski, Alfred:* Zászlóenciklopédia. Nemzetek, országok és népek zászlóinak és lobogóinak legteljesebb kézikönyve. Bp. Atheneaum 2000, 2002. 256 p. ill.
Katonai jelzések: 76-99.

Eredeti cím: World encyclopedia of flags. Ism.: Szikszai Péter: Lobogók kézikönyve. Történelem zászlókban elbeszélve. = M. nemzet. 2002. 291. 35.

79. *Kovács László:* A honfoglaló magyarok bőrpáncéljáról. = Hadtört. közl. 2002. 2. 300-334.
80. *Mátyássy Gabriella:* A Pesti Polgárőrség lovas-osztályának tisztjei által használt, 1837-ben átalakított sisak restaurálása. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp., Hadtört. Múz., 2002. 129-140.
81. *Baczoni Tamás:* Válogatás a Hadtörténeti Múzeumban található magyar vonatkozású rohamsisakokból. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 141-146.
82. *Rest, Stefan; Ortner, M. Christian; Ilming, Thomas:* Des Kaisers Rock im 1. Weltkrieg. Uniformierung und Ausrüstung der österreichisch-ungarischen Armee von 1914 bis 1918. Wien, Militaria, 2002. 507 p. ill.
Az osztrák-magyar hadsereg egyenruházata és felszerelése az első világháborúban, 1914-1918.
Ism.: Pandula Attila. = Hadtört. közl. 2004. 1. 300-301.
83. *Hinterstossier, Hermann:* Zur feldgrauen Uniformierung des k.u.k. Heeres. 1-2. = Pallasch. 13. 2002. 67-69., 14. 2002. 96-108.
A cs. és kir. hadsereg tábori egyenruhája.
84. *Baczoni Tamás:* Bakaruhában. Magyar Királyi Honvédség. 1-4. = Aranysas. 2002. 3. 65-67., 4. 65-67., 5. 65-67., 6. 66-67.
85. *Müller, Reinhold; Vetters, Dieter M.; Göschel, Detlef:* Im dienste Sachsens. Zur Geschichte der Uniform und reglementierten Dienstbekleidung sachischen Institutionen. Dresden, Verl. der Kunst, 2001. 352 p. 125 t.
Szászországban használt szolgálati öltözetek a 17. sz-tól a 20. sz. második feléig.
Ism.: Pandula Attila. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1233-1234.
86. *Angolia, R. John:* Belt buckles and brocades of the Third Reich. San Jose, Bender, 2001. 565 p.
Övcsatok a Harmadik birodalom egyenruháin.
Ism.: Pandula Attila. = Hadtört. közl. 2002. 2. 452-454.
87. *Fehér Bence:* Katonai táborok Pannoniában a limes mentén. (Szemle.) = Aetas. 2002. 1. 199-201.
Kovács Péter: Vicus és castellum kapcsolata az alsó-pannoniai limes mentén. Piliscsaba. PPKE BTK, 1999.
88. *Magyar Károly:* A királyi székhelytől a kormányzói székhelyig. Fejezetek a budavári királyi palota és a Szent György tér történetéből. = História. 2002. 9-10. 22-31.
89. *Szatucsek Zoltán:* A visszaperelt Vérmező. A katonaság és a város több mint két évszázadon át harcolt a Tábornokrét tulajdonáért. = Népszabadság. 2002. 284. 36.
90. A Mária Terézia laktanya. = M. nemzet. 2002. 179. 24.
91. Bem tér – Radetzky laktanya. = M. nemzet. 2002. 25. 24.
92. *Tamáska Máté:* Helyőrségi templom a hegyen. 1945 után nem építették újjá a régi, Kapisztrán téri műemléket. = M. nemzet. 2002. 106. 24.
93. *Amaczi Viktor:* A Pentagon. Építés – újjáépítés. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 2. 21-25.
94. *Amaczi Viktor:* A Pentagon – építés, újjáépítés. = Haditechnika. 2002. 4. 24-26.
95. *Sudár Balázs:* „Görösgál ostroma" 1555-ben és a hódoltsági török epikus költészet. = Hadtört. közl. 2002. 2. 353-374.
96. *Ács Pál:* Sásvár bég históriája. Historia cladis Turcicae ad Naduduar, 1580. = Hadtört. közl. 2002. 2. 381-388.
97. *Krizsán László:* Ki volt János vitéz? = Élet és tud. 2002. 22. 692-694.
98. *Molnár András:* „Aki nem ment honvédnek, gyáva volt a neve" Ráth János honvéd százados verses visszaemlékezése az 1848-1849-es szabadságharcra. = Hadtört. közl. 2002. 3. 902-913.
99. *Kroh, Antoni:* O Szwejku i o nas. Warszawa, Proszynki i S-ka, 2002.189 p. ill.
Svejkről és rólunk lengyelekről. – Magyar vonatkozások.
100. *Semsey Viktória:* Egy ismeretlen ostromrajz Buda visszafoglalásáról. = Aetas. 2002. 1. 131-135. 1 térk.
Sitio y expugnation de la ciudad de Buda = Buda városának ostroma és visszafoglalása.
101. *Rózsa György:* Egy újra hazakerült ritka budai ostromkép. = Művészettört. ért. 2002. 3-4. 342-345.
1686.
102. *Basics Beatrix:* A török kori várábrázolások hitelességének kérdése. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti

Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 43-50. (Opuscula Hungarica, 3.)

103. Hadi krónika. Képek a II. világháború történetéből. 1-53. [Szerk. Ungváry Krisztián.] Bp. Eaglemoss Int. 2002. 53 db (1060 p.) + mell., korabeli újságreprodukciók.

104. *Illésfalvy Péter:* Fényképalbumok a Hadtörténeti Múzeum 1945 utáni Fotógyűjteményében. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 147-166.

105. *Sümegi György:* A fotóhasználattól a börtönrajzokig. Forradalom képeken – avagy a képek forradalma? = Rubicon. 2002. 11-12. 48-53.

106. *Varga István:* Napóleon Magyarországon. = Ármádia. 2002. 3. 46-47.
Filmforgatás Magyarországon.

107. Megidézett történelem. [1-11.] [Közrend.] Győri László = Új Honvédségi Szle. 2002. 1. 116-123., 2. 98-104., 3. 77-81., 4. 108-114., 5. 99-105., 6. 96-100., 7. 101-105., 8. 95-101., 9. 141-145., 10. 117-121., 11. 113-117.
TV-sorozat.

108. Várak, kastélyok. legendák. 2. Multimédiás barangolás a történelmi Magyarország váraiban. Szerk. Kósa Pál. Pécs, Talma, 2002.
Ism.: Rumy Dániel: Most kőhalom. Magyar várak, legendák CD-ROM-on. = M. nemzet. 2002. 233. 33.

109. Új hadifogoly-honlap. = Népszabadság. 2002. 68. 5.
Adatbázisok a 2. világháborúban elesett katonákról – az interneten.

110. *Kalis, Karl; Kohl, Alfred:* Die Feldpost der k. u. k. Kriegsmarine im 1. Weltkrieg 1914/18. Bd. 1. Graz, Wien, ARGE Feld- und Zensurpost 1914/18, 2002. 263 p. ill.
Tábori posta a k. u. k. haditengerészetnél az első világháború idején, 1914/18.

II. A HADTÖRTÉNELEM ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEI

A hadtörténetírás kérdései, tudományos élet

111. *Szabó A. Ferenc:* Magyar hadiutazók. = Valóság, 2002. 3. 107-109.
Nagy Miklós Mihály: Magyar hadiutazók. Bp. Kornétás, 2001.

112. *Pawlik, Georg:* Im Taifun beinahe gekentert. Die abenteuerliche Reise der k. u. k. Korvette Fasana in den Jahren 1890-1893. Wien, NWV, 2002. 111 p. ill. (Österreichs Schiffahrt in alten Ansichten. Album 4.)
A k. u. k. Fasana korvett kalandos útjai, 1891-1893.

113. *Bada Zoltán:* Horvát kalózok az Adriai tenger keleti partján a 7. századtól a 19. század elejéig. = Limes. 2002. 4. 47-72.

114. Kossuth-dalok, Kossuth-nóta. Írta és összeáll. H. Szabó Lajos. Pápa, Szerző, 2002. 55 p.

115. *Galván Károly:* Resnitsek József és Scholl Miklós „hangász kari mesterek" a cs. kir. 32. gyalogezrednél. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 121-126.

116. *Fekete István, Gy.:* Az indulótól a modern fúvószenéig. A repülők és Szolnok katonazenészei. = M. szárnyak. 30. 2002. 117-120.

117. *Szepesi Attila:* Bene vitéz sírja a honfoglalás korából. = M. nemzet. 2002. 224. 24.
Benepuszta

118. *Özgüven, Burcu:* A Duna menti oszmántörök palánkvárak jellegzetességei. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 145-150. (Opuscula Hungarica, 3.)

119. *Bencze Zoltán:* Török emlékek régészeti kutatása Budán az 1990-es években. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 51-59. (Opuscula Hungarica, 3.)

120. *Bakay Kornél:* Gyepü II. sasfészek. [Riporter:] Dévényi István. = M. nemzet. 2002. 180. 30-31.
Szálasi-bunker régészeti feltárása.

121. Magyar párbaj. Clair Vilmos: A párbaj története. Magyar párbajok. Párbajkódex. Előszó: Ságvári György. Bp. Osiris, 2002. 594 p. ill.
Ism.: Pollmann Ferenc. = Hadtört. közl. 2003. 2. 613-614.

122. *Bokros Gábor:* Jog és fegyver. (Folyt.) = Kaliber. 2001. 5. 36-38., 6. 40-42., 7. 50-52. pisztolypárbajok
123. *Molnár Tamás:* Az új Trója. Clausewitz, Mao és Ibn Haldún bölcsessége. = M. nemzet. 2002. 52. 26.
124. *Kristó Gyula:* Magyar historiográfia. 1., Történetírás a középkori Magyarországon. Bp. Osiris, 2002. 146 p. 15 t. ill. (A történettudomány kézikönyve.)
Ism.: Thoroczkay Gábor. = Századok. 2003. 2. 494-498.
125. *Ács Tibor:* A Magyar Tudományos Akadémia kiemekedő katona tudósai. = Közgyűlési előadások. 2000. Az MTA 175 éve. 2. köt. Bp. MTA, 2002. 493-509. (Akadémia műhely.)
126. *Ács Tibor:* Kossuth Lajos hadtudományi öröksége. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Új honvédségi szle. 2002. 11. 135-138.
127. *Ács Tibor:* Kossuth és a hadtudomány. = Hadtudomány. 2002. 2. 3-10.
128. *Kossuth Lajos:* Hadviselet- és csatatan elemei. Sajtó alá rend., az előszót és a tanulmányt írta Ács Tibor. Bp. Zrínyi. 2002. 125 p. ill.
129. *Varga Mihály:* Tanácskozás a magyar hadtörténetírásról. = Új honvédségi szle. 2002. 3. 82-88.
Tudományos tanácskozás a Hadtörténeti Intézet és Múzeumban.
130. *Varga Mihály:* A Hadtörténeti Intézet és Múzeum tevékenységéről. = Hadtudomány. 2002. 4. 118-120.
131. *V[arga] M[ihály]:* A magyar hadtörténelem reprezentánsai. = Új honvédségi szle. 2002. 11. 162-165.
Hadtörténeti Intézet és Múzeum.
132. *Kreutzer Andrea:* A Hadtörténeti Intézet és Múzeum. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 345-354.
133. Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Szerk. Fodor Pál, Páffy Géza, Tóth István György. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ. tört. Kutatócsop., 2002. 571 p. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)
Ism.: Skornyákné Török Márta. = Turul. 2003. 1-2. 56-58.
134. Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Szerk. Mészáros Kálmán. Bp. M. Nemz. Múz., Bp-i Tört. Múz., Hadtört. Múz., 2002. 346 p. ill.
135. Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. Szerk. Erdődy Gábor, Hermann Róbert. [Bp.] Argumentum, 2002. 320 p.
136. *Hermann Róbert:* „Arra valók a jók, hogy egyetértsenek." Beszélgetés – – történésszel a Kossuth Emlékbizottság titkárával. [Riporter:] Gyarmati Krisztina. = Országjáró. 2002. márc.-ápr. 15.
137. *Hermann Róbert:* Gondolatok a szabadságharc hadtörténete kapcsán. = Új honvédségi szle. 2002. 3. 2-5.
138. *Hermann Róbert:* A történész jól tudja, hogy a múlt változik... [Riporter:] Katona M. István. = Ármádia. 2002. 1. 42-43.
139. *Sallai Gergely:* Az első bécsi döntés megítélése a szlovák és a magyar történeti irodalomban. = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 250-274. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)
140. *Balogh Béni L.:* A magyar és a román történetírás a második bécsi döntésről. /1945-1989./ = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 397-414. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)
141. *Iván Dezső:* A repülőcsapatok krónikása. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Ármádia. 2002. 1. 44-45.
142. Magyar haditechnika és magyar hadjáratok a kora középkorban. A 16. Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai. A második világháború és történelmi következményei Magyar-ország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Szerk. Csihák György. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 386 p. ill.
143. Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do roku 1918 = Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Katonai, politikai, gazdasági aspektusok és összefüggések. A bratislavai nemzetközi tudományos konferencia anyagai, 2001. november 14-15. Szerk. Mária Stanová. Bratislava, VHÚ, 2002. 359 p.
144. A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Szerk. Gerelyes Ibolya, Kovács Gyöngyi. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 370 p., 2 t. ill. (Opuscula Hungarica, 3.)
Hadi építészet, várkutatás: 43-145.

145. *Hausner Gábor:* Az egri vár diadala 1552. X. végvári konferencia az egri vár védelmének 450. évfordulója alkalmából, Eger, 2002. április 23-24. = Hadtört. közl. 2002. 2. 455-458.
146. Bonaparte et les Alpes. Actes du Colloque Bonaparte du bicentenaire 1800-2000. Documenta militara. Ed. Hervé de Weck. Zürich, Thesis, 2001. 174 p.
Napóleon és az Alpok.
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1223-1224.
147. *Varga Mihály:* Kossuth Lajos és a magyar hadügy. = Új honvédségi szle. 2002. 9. 137-140.
Tudományos konferencia.
148. *Varga Mihály:* Hadsereg születik. = Új honvédségi szle. 2002. 11. 132-134.
Kerekasztal-beszélgetés az 1848/49. forradalom és szabadságharctól napjainkig terjedő időszakig.
149. *Balla Tibor:* Katonapolitika Európában, 1870-1914. Nemzetközi konferencia, Szófia, 2002. március 4-7. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1237-1241.
150. Makó a dualizmus és a forradalmak korában. A VIII. Honvéd Emléknap és a Levéltári Napok előadásai. Szerk. Halmágyi Pál. Makó, Önkorm., 2002. 67 p. ill. (A Makói Múzeum füzetei, 101.)
151. *Balla Tibor:* Katonai konfliktusok és XX. századi geopolitika. A Nemzetközi Hadtörténelmi Bizottság XXVII. kongresszusa, Athén. 2001. augusztus 19 – augusztus 25. = Hadtört. közl. 2002. 1. 219-226.
152. *Horváth Miklós:* „Tizenhárom nap, amely..." Emlékülés és tudományos konferencia az 1956-os forradalom és szabadságharc tiszteletére. Budapest, 2002. október 18-19. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1242-1248.
153. *Szabó A. Ferenc:* Tudományos szimpózium a magyar 56 nemzetközi jelentőségéről. = Hadtudomány. 2002. 1. 86-93.
Az osztrák Nemzetvédelmi Akadémia 2001. október 8-10-én rendezett nemzetközi szimpóziuma.
154. *Tóth Ferenc:* Magyarok és franciák Sárváron. Nemzetközi magyar-francia kultúrtörténeti konferencia a Nádasdy-vár dísztermében, Sárvár, 2002. május 31 – június 1. = Hadtört. közl. 2002. 2. 459-461.
155. Globalizáció, biztonság, honvédelem. A Magyar Történemi Társulat Tanári Tagozata és a Honvédelmi Minisztérium együttműködésében 2002. szeptember 28-án rendezett országos konferencia előadásai. Bp. M. Tört. Társ. Tanári Tagozata, 2002. 78 p. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 29.)
156. *Zachar Péter Krisztián:* Új nemzetközi körülmények és biztonsági kihívások. A CEID első nemzetközi biztonság- és védelempolitikai konferenciája, Budapest 2002. március 18-19. = Hadtört. közl. 2002. 1. 227-231.
157. *Zachar József:* „A katona szerepe tegnap, ma, holnap" Az Osztrák Szövetségi Honvédelmi Minisztérium Tudományos Bizottsága és a Karl Franzens Egyetem nemzetközi tudományos ülésszaka, Graz, 2002. március 21-22. = Hadtört. közl. 2002. 1. 232-233.
158. Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. Előszó: Lugosi József. = Hadtud. táj. 2002. 3. 176 p.
159. A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Szerk. Zörgő Tibor. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 160 p. ill.
27. Repüléstörténeti konferencia közleményei.

A hadművészet és a fegyveres erők története

160. *Forgács Balázs:* Háború és hadikultúrák. = Új honvédségi szle. 2002. 10. 130-139.
161. *Keegan, John:* A hadviselés története. Bp. Corvina, 2002. 388 p. [16] t. ill.
Eredeti cím: A history of warfare
Ism.: Juhari Zsuzsa. = Élet és tud. 2003. 1. 22.
162. *Liddel Hart, B.H.:* Stratégia. Bp. Európa, 2002. 571 p.
Eredeti cím: Strategy
163. *Tarján G. Gábor:* A terrorizmus történelmi dimenzió. = Belügyi szle. 2002. 6-7. 5-25.
164. *Nagy Kálmán:* A Magyar Nagyfejedelemség hadművészete a honfoglalás idején. = A magyar haditechnika és magyar hadjá-

ratok a kora középkorban. A 16. Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 149-155.

165. *Zöllei Zoltán:* A középkori hadviselés a kézitusa fénykora. = Kard és toll. Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. 2002/1. [Bp.] HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 2002. 152-154.

166. *Földesi Ferenc:* Adalékok a toborzás történetéhez és jelenéhez. = Új honvédségi szle. 2002. 4. 66-81.

167. *Czigány István:* A végvári katonaság 1671-1672. évi létszámcsökkentésének kérdőjelei. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ. tört. Kutatócs., 2002. 97-108. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

168. *Ságvári György:* Kuruc regularizálás, 1704-1706. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 189-228. (História)

169. *Perjés Géza:* Taktika és stratégia a Rákóczi-szabadságharcban. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 98-124. (História)

170. *Csikány Tamás:* Hadművészet a szabadságharcban. = Globalizáció, biztonság, honvédelem. Bp. M. Tört. Társ. Tanári Tagozata, 2002. 45-52. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 29.)

171. *Csikány, Tamás:* The structure and command system of the Hungarian army in the War of Independence of 1848-1849. = AARMS. 2002. 2. 329-247.
A Magyar Honvédség szervezete és vezetési rendszere az 1848-1849-es szabadságharc idején.

172. *Hadnagy Tibor:* Harccsoportok kialakulása az első világháborúban. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2002. 2. 81-90.

173. *Szakály Sándor:* A trianoni békediktátum és az önálló magyar hadsereg létrehozása. = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 95-99. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

174. *Hajma Lajos:* A váratlanság szerepe az USA hadművészetében. = Hadtudomány. 2002. 2. 49-60.
20. század

175. *Kiss Kálmánné; Tóth József:* Hadsereg a modern társadalomban. 1. = Bolyai szle. 2002. 4. 79-95.
Történeti kitekintéssel.

176. *Demény Lajos:* Báthori István és a székely gyalogpuskás rend felállítása. Két kiadatlan udvarhelyszéki darabonti kiváltságlevél 1575-ből és 1576-ból. = Tört. szle. 2001. 3-4. 159-185.

177. *Tóth Ferenc:* Magyar huszárok francia szemmel. Egy XVIII. századi francia hadászati kézirat magyar vonatkozásai. = Hadtört. közl. 2002. 2. 420-436.
Mémoires du chevalier de Chabot sur la Cavalerie

178. *Boissau, R.:* Les sept regiments de hussards de la guerre de succession d'Autriche. 1. = Vivat hussar. 37. 2002. 6-40.
Hét huszárezred az osztrák örökösödési háborúban.

179. *Hughes, Matthew; Mann, Chris:* A német páncélgránátos, 1941-1945. Debrecen, Hajja, 2002. 96 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Fighting techniques of a Panzergrenadier

180. *Ónody György:* A hírszerzés története. Ókor, középkor, újkor. [Bp.] Útmutató, [1998.] 124 p. (Változó világ, 24.)
Ism.: Dévai Gábor. = Élet és tud. 2002. 20. 623.

181. *Sarmant, Thierry:* Der alte Adler fliegt noch. Les attachés militaires francais et la dislocation de l'Empire austro-hongrois, 1870-1914. = Revue hist. des ármées. 2002. 1. 29-46.
Még repül az öreg sas. A francia katonai attasék és az Osztrák-Magyar Monarchia felbomlása.

182. *Horváth Csaba:* A magyar vezérkar tevékenysége a hírszerzés megszervezése és fejlesztése terén 1919-1932 között. = Felderítő szle. 2002. 2. 134-153.

183. *Árokay Lajos:* Rejtett katonai attasék nyomában. A magyar katonadiplomácia titkai. [Riporter:] Kacsó Lajos. = Ármádia. 2002. 3. 56-57.

184. *Kovácsics Ferenc; Izsa Jenő:* A magyar katonai elhárítás történetéből. = Kard és toll. Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. 2002/2. [Bp.] HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 2002. 163-170.

185. *Okváth Imre:* Egymás ellen. Kémek a Katpolon. = Rubicon. 2002. 6-7. 16-19.

186. *Pacepa, Ion Mihai:* A Kreml öröksége. A hírszerzés szerepe a kommunista kormányzási rendszerben. Bp. PolgArt, 2002. 319 p.
Eredeti cím: Moştenirea Kremlinului
187. *Illényi Balázs:* Üzlet a hídon. Abel-Powers kémcsere: 1962. = HVG. 2002. 6. 84-87.
188. *Czuth László:* A magyar rádiótechnikai felderítés kialakulása, szervezeti struktúrájának és feladatainak változása, 1967-2002. = Felderítő szle. 2002. 2. 88-95.
189. *Viniczai Ferenc:* A nehézlégvédelmi tüzérség kialakulásának és későbbi háttérbe szorulásának okai. = Bolyai szle. 2002. 2. ksz. 91-99.
190. *Becze Csaba:* Légvédelmi tüzérek a Donnál. 60 éve történt. = Aranysas. 2002. 10. 46-47.
191. *Veres Mihály:* Légvédelmi tüzérek és rakétások. A légvédelmi tüzér- és rakétacsapatok története, 1948-2000. Veszprém,. Bp. Püski, 2002. 243 p. ill.
Ism.: Tömböl László: A légvédelmi tüzér- és rakétacsapatok fél évszázados krónikája. = Új honvédségi szle. 2002. 12. 154-155.
192. *Veres Mihály:* Légvédelmi tűzrendszerek az 1950-es években. = M. szárnyak. 30. 2002. 136-144.
193. *Illényi Balázs:* Megvert legyőzhetetlenek. Erődrendszerek evolúciója. = HVG. 2002. 48. 90-92.
194. *Helgert Imre:* Az országerődítések történetének rövid áttekintése. = Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. = Hadtud. táj. 2002. 3. 13-37.
195. *Winkler Gusztáv:* Az erődítések kutatása, a hadszíntér-előkészítés és a térinformatika. = Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. = Hadtud. táj. 2002. 3. 87-98.
196. *Horváth Attila:* A hadszíntér-előkészítés és a közlekedésügy összefüggései a két világháború között. = Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. = Hadtud. táj. 2002. 3. 65-86.
197. *Horváth Attila:* A közúti hálózat fejlesztésével szembeni honvédelmi követelmények a két világháború között. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2002. 2. 53-69.
198. Állami (királyi és császári) tisztségviselők a 17. századi Magyarországon. Adattár. Összeáll: Fallenbüchl Zoltán. Bp. OSzK, Osiris, 2002. 377 p. (Nemzeti téka)
199. *Zsiborás János:* A HM HVK Logisztikai Csoportfőnökség megalakulása és jelenlegi helyzete. Történelem és valóság. = Kat. logisztika. 2002. 1. 106-120.
200. *Füreder Balázs:* A római katonák táplálkozása. = Bolyai szle. 2002. 2. 53-66.
201. *Bencze László:* A cs. k. hadsereg élelmezése menetben, táborban a napóleoni háborúk előtt. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 39-44.
202. *Bencze László:* A katonai egészségügy történetéből... 1-2. = Élet és tud. 2002. 18. 550-552., 19. 585-587., 591.
203. *Biwald, Brigitte:* Von Helden und Krüppeln. Das österreichisch-ungarische Militärsanitätswesen im Ersten Weltkrieg. 1-2. Wien, Heeresgeschichtliches Mus., 2002. (Militärgeschichtliche Dissertationen österreichischer Universitäten, 14.)
Az osztrák-magyar haderő egészségügyi szolgálata az első világháborúban.
204. *Kiss Gábor:* Megfigyelőállomások és sebesültszállítmányt kísérő osztagok tevékenysége az első világháborúban. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Bp. Petit Real, 2002. 49-67. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok.)
205. *Sandra Sándor; Sandra Markján:* A Magyar Néphadsereg Egészségügyi Szolgálat története 1949 és 1956 között. = Bolyai szle. 2002. 2. 67-88.
206. A Budai Helyőrségi Kórház. = M. nemzet. 2002. 173. 24.
207. *Makrai Tibor István:* A harcistressz kezelésének története. = Humán szle. 2002. 1. 105-119.
208. *József István:* A katonai alkalmasságvizsgálat múltja, jelene és egy lehetséges alternatívája. = Új honvédségi szle. 2002. 12. 124-130.
209. *Kapronczay Károly:* A Lengyel Vöröskereszt magyarországi szervezete a második világháború alatt. 1939-1945. = Valóság, 2002. 12. 66-75.
210. *Spector, Ronald H.:* Háború a tengereken. Tengerészek és tengeri csaták a 20. században. Bp. Kossuth, 2002. 363 p. [16] t. ill.

Eredeti cím: At war at sea. Sailors and naval combat in the twentieth century.
Ism.: Zsohár Melinda: Csuzimától Vietnamig. Katonaélet a tengeri erődítményeken. = M. nemzet. 2002. 233. 33.

211. *Sokol, Hans Hugo:* Des Kaisers Seemacht, 1848-1914. Die k.k. österreichische Kriegsmarine. Wien, München, Amalthea, 2002. 286 p. [32] t. ill.
A k. k. haditengerészet, 1848-1914. – Magyar vonatkozásokkal.

212. *Csonkaréti Károly:* A császári és királyi haditengerészeti repülés, 1911-1918. = Haditechnika. 2002. 4. 6-11.

213. *Juba Ferenc:* A diadalmas otrantoi ütközet 80. évfordulójára. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 203-212.

214. *Juba Ferenc:* Oroszország földközi-tengeri célkitűzései és haditengerészetünk. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából. 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai. Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 213-216.

215. *Juba Ferenc:* Tengerhajózásunk a második világháború alatt. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából. 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 217-220.

216. *Jackson, Robert:* Kriegsmarine. A német haditengerészet képes története a II. világháborúban. Debrecen, Hajja, 2002. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Kriegsmarine.

217. *Simon Endre Tamás:* Haditengerészeti taktika a második világháború csendes-óceáni hadszínterén. 1. = Belvedere merid. 2002. 3-4. 42-54.

218. *Szekeres István:* A légierő repülőcsapatai harci alkalmazásának fejlődése. 1., 1914-16. = Repüléstud. közlem./ ZMNE. 34. 2002. 73-95.

219. *Meindl, Karl:* Duftsiege der k. u. k. Luftfahrtruppe. 3., Russische Front, 1917-1918. Wien, ÖFH, 2002. 125 p. ill. (ÖFH Nachrichten Sonderheft, 29.)
A cs. és kir. légjáró csapat győzelmei az orosz fronton, 1917-1918.

220. *Pálos Géza:* A német légierő kialakítása. = M. szárnyak. 30. 2002. 88-90.

221. *Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* A figyelő- és jelentőszolgálat helyzete Magyarországon a húszas években. = Nemzetvédelmi egyet. közl. 2002. 2. 70-80.

222. *Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* A harmincas évek háborúinak tapasztalatai a magyar légierő és légvédelem megszervezéséhez és alkalmazásához. = Repüléstud. közlem. /ZMNE. 34. 2002. 35-43.

223. *Mujzer Péter:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő, 1938-39. 1-2. = Top gun. 2002. 7. 50-53., 8. 50-53.

224. A Magyar Királyi Honvéd Légierő a II. világháborúban. = M. szárnyak. 30. 2002. 61-66.

225. *Ethell, Jeffrey L.:* A Luftwaffe bevetésen. Sasok Észak-Afrika és a Földközi-tenger felett, 1940-1943. Debrecen, Hajja, 2002. 72 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Eagles over North Africa and the Mediterranean, 1940-1943.

226. *Price, Alfred:* A Luftwaffe utolsó éve. 1944. május – 1945. május. Debrecen, Hajja, 2002. 252 p. [32.] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The last year of the Luftwaffe.

227. *Mujzer Péter:* Északi fény. A finn légierő. 1-2. = Top.gun. 2002. 7. 16-18., 8. 21-23. 1941-1945.

228. *Mujzer Péter:* Magyar pilóták a „téli háborúban". = Top gun. 2002. 6. 44-46. orosz-finn háború

229. *Horváth Zoltán:* A finn fenegyerek. Aranysas. 2002. 2. 42-47.
Juutilainen, Iémari („Illu")

230. *Péterdi A. János:* A volt m. kir. honvéd légierők szervezete, 1942-1945. = M. szárnyak. 30. 2002. 8-34.

231. *Horváth Csaba:* Bombázások és rombolások a második világháborúban. Bp. Puedlo, 2002. 136 p.
Ism.: Szántó Mihály. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1228-1230.

232. *Papp János:* Légitámadások Szabadka ellen. 1944. június 2. – szeptember 21. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ. 2002. 5-8.

233. *Horváth Zoltán:* Jenkik Őfelsége szolgálatában. Az amerikai „SAS-századok". = Aranysas. 2002. 9. 44-47.

234. *Porkoláb Imre:* A Brit Különleges Légi Szolgálat, a SAS. 1-4. = Ármádia. 2002. 9. 14-15., 10. 14-15., 11. 14-15., 12. 14-15.
235. *Zord Gábor László:* Leáldozott-e a légi közelharcnak? 1-3. = Aero magazin. 2002. 2. 32-33., 3. 32-33., 4. 30-31.
236. *Kovács Zoltán:* Katapult! Menekülés a magasból. 1-2. = Top gun. 2002. 9. 38-42., 10. 38-41.
237. *Szepesi József:* Aki első magyarként túlélte a katapultálást. = M. szárnyak. 30. 2002. 131-135.
Ferencz István
238. Bevetésen a Stinger. 1-2. [Írta:] L. S. = Aranysas. 2002. 4. 6-9., 5. 6-9.
Afganisztán, Pakisztán
239. *Németh Miklós:* A katonai légiforgalmi irányítás és –kiképzés története. 1. = M. szárnyak. 30. 2002. 121-130.
240. *Gibás Andor:* Légvédelmünk 1945-től. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 13-30.
241. Gabula János: Egy „furcsa" történet. = M. szárnyak. 30. 2002. 111-116.
Sztálinváros, 1955. április 30.
242. *Hautzinger Gyula:* Nemzetőrség: történelmi előzmények, üzenet a mának. = Tanulmánygyűjtemény. Válogatás a Honvédelmi Minisztérium 2002. évi kutatási eredményeit összegező tanulmányokból, pályázatokból. Bp. HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 2002. 127-143.
243. *Csikány Tamás:* Az aradi nemzetőr-tüzérség 1848-ban. = Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. [Bp.] Argumentum, 2002. 249-261.
244. A dévai nemzetőrség jegyzőkönyve. [Közzéteszi:] Csorba György. = Hadtört. közl. 2002. 3. 889-901.
245. *Horváth Miklós:* A nemzetőrség szervezése és felállítása 1956-ban. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1008-1046.
246. *Horváth Miklós:* Az utasítás. 1956 ellentmondásos nemzetőrsége a legújabb kutatások tükrében. = M. nemzet. 2002. 250. 33.
247. *Fazekas László; Hegedűs Ernő; Hennel Sándor:* A Szent Korona őrzése. A koronaőrök, a koronaőrség. Bp. Heraldika, 2002. 286 p. [6] t.
248. *Kaiser Ferenc:* A magyar királyi csendőrség története a két világháború között. Pécs, Pro Pannonia, 2002. 175 p. ill. (Pannonia könyvek)
249. *Orgoványi István:* A vasfüggöny őrei. = Rubicon. 2002. 6-7. 20-25.
Határőrség, 1949-1956.
250. *Boreczky Beatrix:* Fegyelmi ügyek az Államvédelmi Hatóságnál. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. 2002. 215-232. (Trezor, 2.)
251. *Kajári Erzsébet:* Az ÁVH felszámolása, 1953-57. = História. 2002. 7. 13-16.
252. *Baczoni Gábor:* Pár(t)viadal. A Magyar Államrendőrség Vidéki Főkapitányságának Politikai Rendészeti Osztálya, 1945-1946. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 79-110. (Trezor, 2.)
253. *Gyarmati György:* A politika rendőrsége Magyarországon a Rákosi-korszakban. = Die Polizei der Politik in der Rákosi-Ära in Ungarn. Pécs, Tudományegy., 2002. 67 p. + 1 mell. (Habilitációs füzetek, 1.)
254. *Müller Rolf:* A politikai rendőrség tájékoztató szolgálata, 1945-1962. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 111-136. (Trezor, 2.)
255. *Jobst Ágnes:* A politikai rendőrség létrehozása a Német Demokratikus Köztársaságban. (A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 381-398. (Trezor, 2.)
256. *Zsitnyányi Ildikó:* A Magyar Néphadsereg karhatalmi célú alkalmazása az 1956-os forradalom kezdetén. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 257-266. (Trezor, 2.)
257. *Bikki István:* A politikai rendőrség újjászervezése és működése 1956-1962. = Rubicon. 2002. 6-7. 36-40.
258. *Urbán Attila:* Kádár politikai rendőrsége. A BM III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökség felépítése és működése. = Rubicon. 2002. 6-7. 58-65.
259. *Kiszely Gábor:* A politikai rendőrség bukása. = Rubicon. 2002. 6-7. 95-98.
260. *Daniss Győző:* 1956. október 23-24-25. Budapesten. Az erőszakszervezetek sem szálltak szembe egységesen a forradalommal. = Népszabadság. 2002. 247. 7.
261. *Zsitnyányi Ildikó:* Hiba a hálózatban. Miért mondott csődöt 1956-ban a karhatalom? = M. nemzet. 2002. 250. 32.
262. *Várhalmi Miklós:* A Nemzetbiztonsági Szolgálatok megváltozott szerepe, értékei

Magyarország biztonságvédelmében. Bp. Novissima, 2002. 486 p.
Borítócím: A magyar nemzetbiztonsági szolgálatokról másként és mindenkinek.
1990-2002 és a jövő.
Ism.: Pataky Iván: A nemzetbiztonsági szolgálatokról. = Hadtudomány. 2002. 3. 122-124.

Csapattörténetek

263. *Csikány Tamás:* A 16. (Károlyi) huszárezred története. = Kecskemét is kiállítja... Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 131-162. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)
264. *Péterné Fehér Mária:* „Első a tűzben utolsó a hátrálásban." Lestár Péter és a 71. zászlóalj az 1848-49-es szabadságharcban. = Kecskemét is kiállítja... Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 79-130. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)
265. *Hermann Róbert:* Hősök és/vagy árulók. = Ármádia. 2002. 5. 44-45.
23. (Ceccopieri-) gyalogezred.
266. *Strausz Péter:* Az 1. Császár-huszárezred az 1849. évi nyári hadjáratban. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 207-224.
267. *Kedves Gyula:* Szabolcs a hazáért. A 48. honvédzászlóalj története az 1848-49-es szabadságharcban. Bp. Heraldika, 2002. 301 p. ill.
Hozzászólás: Kovács István: A szabadságharc több mint százötven honvédzászlóaljának egyikéről. = Kortárs. 2003. 11. 85-90.
268. A szegedi repülés története, Szerk. Pusztai János. Szeged, Belvedere, 2002. 237 p. ill. (Közlekedéstörténeti tanulmányok)
269. *Pusztai János:* A szegedi repülés Trianon terhe alatt, 1920-1938. = Belvedere merid. 2002. 1-2. 46-52.
270. *Fekete István:* „Dongók" szárnyalása. = M. szárnyak. 30. 2002. 151-160.
szolnoki repülők
271. Emlékezés a hegyicsapatokra, 1999. Az 1939. október 1-én hadrendbe állt m. kir. kárpátaljai 1. honvéd hegyidandár megszervezésének 60. évfordulója alkalmából a budapesti Hadtörténeti Múzeumban rendezett emléktábla-avatás, kiállítás-megnyitó és tudományos konferencia. Szerk.: Illésfalvi Péter. Bp. Paktum, 2002. 113 p. ill.
272. *Szmetana György:* „...csak meghalni lehet..." A Magyar Királyi „Görgey Arthúr" 13. Honvéd gyalogezred a keleti hadszíntéren 1942-1943. Az elesett katonák listáját összeáll: Balaskó Edina. [Miskolc], Magánkiad., [2002.] 284 p. ill.
273. *Sárhidai Gyula:* A kassai VIII. hadtest 23. könnyűhadosztályának díszfelvonulása. = Haditechnika. 2002. ksz. 63.
1942.
274. *Nagy Kálmán:* A magyar királyi 1. honvéd lovasdandár harcai Ukrajnában, 1941-ben. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 199-202.
275. *Szakonyi István:* Egy bevetés története. = M. szárnyak. 30. 2002. 78-82.
Debreceni 4. bombázóezred, 1941. jún.
276. *Szepesi József:* Hatvan évvel ezelőtt indult a keleti frontra az 1. repülő csoport. = M. szárnyak. 30. 2002. 35-40.
277. *Szepesi József:* Az 1. repülőcsoport a keleti fronton. = Új honvédségi szle. 2002. 7. 91-100.
278. A 3/2. közelfelderítő század harctéri tevékenysége 1942-ben. 2. Hátas János naplója alapján összeáll. Rozsos Tamás. = M. szárnyak. 30. 2002. 50-53.
1. r. = u.o. 26. 1998.
279. *Dobos Béla:* Kórházi beszélgetés. Lejegyezte: Farkas Jenő. = M. szárnyak. 30. 2002. 74-75.
M. kir. repülőszerelő iskola. 1. század.
280. *Kenyeres Dénes:* Jubilált a HM légijárműjavítóüzem 1950-2000. = M. szárnyak. 30. 2002. 105-110.
281. *Hangodi László:* Bombaszőnyeget kézbesítő „légiposta-alosztály". 4. honvéd nehézbombázó-ezred. = Aranysas. 2002. 11. 46-49.
282. *Martin Kornél, Ugron István:* Von Generalmajor vitéz Zoltán Szügyi geprägt: Die „Szent-László"-Division. Ungarische Honvédség-Truppen kämpften auf deutscher Seite. = DMZ Deutsche Militärzeitschrift. 29. 2002. 36-41.
Szügyi Zoltán vezérőrnagy vezette Szent László hadosztály a németek oldalán.

283. *Huszár János:* Horthy kormányzó ejtőernyős katonái. = Hadak útján. 483. 2002. 18-19.
284. *Illésfalvi Péter; Demeter László:* A m. kir. 24. székely honvéd határvadász zászlóalj. = Erdővidéki lapok. 2002. 1. 11-15.
285. *Suba János:* A m. kir. Honvédség a határvédelemben a két világháború között. A m. kir. szombathelyi 3. honvéd vegyesdandár példáján. = Új honvédségi szle. 2002. 6. 101-115.
286. *Lippai Péter:* Királytigrisek Magyarországon. Az 503. nehézpáncélos-osztály magyarországi szereplése. 7. = Haditechnika. 2002. 1. 75-80.
1-6. = u.o. 2000. 2-4., 2001. 2-4. sz.
287. *Toma József; Bődi Ferenc:* Nagyatád. A 69. harckocsi ezred rövid története. Nagyatád, 2002. 40 p. ill. (Múltidéző)
288. *Szepesi József:* Az 1. honi légvédelmi hadosztály. = Aranysas. 2002. 2. 52-55.
289. *Szepesi József:* A 2. honi légvédelmi hadosztály. = Aranysas. 2002. 1. 58-61.
290. *Hadnagy Imre József:* Ikarosz fiai a Nagykunságban. 2. rész. = Repüléstud. közlem. /ZMNE. 34. 2002. 7-34.
1. r. = u.o. 33. 2001.
kunmadarasi repülők
291. *Dobai István:* Fél évszázad a haza egén! = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 1. 19-22.
Kecskeméti 59. Szentgyörgyi Dezső Repülőbázis

A katonaság és kiképzésének története

292. *Szani Ferenc:* A katona és a történelem. = Új honvédségi szle. 2002. ksz. 42-59.
parancsnoki tevékenység
293. *Erdős Zoltán:* Magyar mentalitás és életmód a 16. és 17. században. Pécs, Kódex ny. Kft., 2002. 190 p. ill.
Végvárak, végvári élet: 47-53., 90-97.
294. *Hegyi Klára:* Balkáni katonák és katonaparasztok a budai vilájetben. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 21-35. (Opuscula Hungarica, 3.)
295. *Remeczki Imre:* Az érsekújvári vár 1586. évi zsoldjegyzékének vizsgálata. = Hadtört. közl. 2002. 2. 243-280.
296. *Mészáros Kálmán:* A szabadságharc tisztikara. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 157-188. (História)
297. *Zachar József:* A katonai pálya mint karrierlehetőség a XVIII. századi magyarság előtt. Történeti-statisztikai adalék a társadalmi mobilitás kérdéséhez. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 249-260.
298. *Lackó András:* „Critico – Militaris." Sárközy István és a katonaság. = Somogy. 2002. 3. 234-238.
299. *Zachar Péter Krisztián:* Kétszázötven éve a jövő szolgálatában. = Új honvédségi szle. 2002. 10. 122-125.
Theresianische Militärakademie
300. *Kacsó Lajos:* Magyar tisztjelöltek a Wiener Neustadt-i akadémián. A Babenberg-vár titkai. = Ármádia. 2002. 9. 56-57.
301. *Hermann Róbert:* Kossuth Lajos fővezérsége. = Századok. 2002. 4. 823-862.
302. *Hermann Róbert:* Kossuth és a fővezéri kérdés 1848-1849-ben. = Hadtört. közl. 2002. 3. 571-658.
303. *Hermann Róbert:* Kossuth és tábornokai. Katonai karriertörténetek, 1848-49. = Rubicon. 2002. 8. 18-27.
304. *Hermann Róbert:* „Lelkesítő érzés rájuk gondolni." Beszélgetés a szabadságharc katonáiról. [Riporter:] Szunyogh Balázs. = Köznevelés. 2002. 11. 5-7.
305. *Hermann Róbert:* Vereségben is hűség. Vonzások és választások a szabadságharcban. = M. nemzet. 2002. 233. 34.
306. *Osgyán Edina:* 1848: egy új képzési forma a tudományegyetemen. A haza állapota szükségessé tette, hogy hadiakadémia hiányában egy tanfolyam rendeztessék a hadi szolgálatra készülőknek. = M. nemzet. 2002. 23. 24.
307. *Szabó József János:* The supreme command of the armed forces in the Austro-Hungarian monarchy from 1868 until the end of World War I. = AARMS. 2002. 2. 231-251.
Az Osztrák-Magyar Monarchia legfelsőbb parancsnoksága 1868-tól az I. világháború végéig.
308. *Balla Tibor:* Az Osztrák-Magyar Monarchia magyar katonái az első világháborúban. = Hadtört. közl. 2002. 1. 189-195.

309. *Szakály Sándor:* Honvédség és tisztikar, 1919-1947. Válogatott írások, 1984-2002. Bp. Ister, 2002. 309 p.
Ism.: Pataky Iván. = Új honvédségi szle. 2002. 12. 147-149.
P.D.: Milyen volt a Magyar Királyi Honvédség tisztikara? = Ármádia. 2002. 7-8. 61.
Hajdu Tibor. = Hadtört. közl. 2004. 1. 302-305.
Kacsó Lajos: A történész tábornok mustrája. = M. honvéd. 2002. 56. 6.

310. *Pósa Zoltán:* Hazugságok, féligazságok. Szakály Sándor könyve a második világháború magyar katonai vezetőiről. = M. nemzet. 2002. 106. 14.
Szakály Sándor: A magyar katonai felső vezetés, 1938-1945. Lexikon és adattár. Bp. Ister, 2001.

311. *Szakály Sándor:* A Magyar Királyi Honvéd Vezérkar főnökei 1919. augusztus 12. – 1945. május 9. = Új honvédségi szle. 2002. 1. 96-115.

312. *Lengyel, Ferenc:* Some details for the judgement on the higher military leadership of the Hungarian home defence forces, 1920-1945. = AARMS. 2002. 2. 209-229.
A Magyar Honvédség legfelső katonai vezetése, 1920-1945.

313. *Horváth, Csaba:* A brief outline of the military high command in Hungary between 1919-1945. = AARMS. 2002. 2. 299-313.
Rövid vázlat a Magyar Honvédség főparancsnokságáról, 1919-1945.

314. *Szabó Miklós:* A Honvéd Hadiakadémia története, 1947-1949. = Új honvédségi szle. 2002. 3. 70-76.

315. *Szabó Miklós:* A Magyar Törzstanfolyam története. 1949. 07. 22. – 1950. 09. 25. = Hadtudomány. 2002. 2. 73-87.

316. *Szabó Miklós:* A Magasabb parancsnoki tanfolyam története, 1950. ápr. 1. – szept. 8. = Új honvédségi szle. 2002. 10. 101-116.

317. *Szabó Miklós:* A Honvéd Akadémia létrejötte és első tanéve. 1950. október 1 – 1951. szeptember 30. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1102-1146.

318. Adalékok a fegyvernemi és szaktisztképzés történetéhez, 1949-1956. Írta és összeáll. Nagy László, Vörös Béla. Bp. ZMNE, 2002. 120 p. ill.

319. *Vörös Béla:* Kossuth Lajosról elnevezett katonai tisztképző intézetek a II. világháború után. = Kossuth Lajosra emlékezünk, 1802-2002. Bp. Puskás T. Híradó Bajtársi Egyes., 2002. 110-123.

320. *Nádor Ferenc:* OSzP tanfolyam a magyar légierőben 1952-1953 telén. = M. szárnyak. 30. 2002. 96-100.
Obeszpecsenyije Szlepoj Poszadki – vakleszállás biztosítása

321. *Kiss Sándor:* Már több mint ötven éve... = M. szárnyak. 30. 2002. 147-149.
Honvéd Kilián György Repülő Hajózó Tiszti Iskola, Szolnok

322. *Farkasné Zádeczky Ibolya:* Tisztképzés, tisztikar, magyar haderő az 1990-es években. = Tanulmánygyűjtemény. Válogatás a Honvédelmi Minisztérium 2002. évi kutatási eredményeit összegező tanulmányokból, pályázatokból. Bp. HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 2002. 117-126.

323. *Rádli Tibor:* A Határőr Tanszék létrehozásának és működési feltételeinek megteremtése a Bolyai János Katonai Műszaki Főiskolán az 1994-95-ös években. = Bolyai szle. 2002. 1. 161-170.

324. *Makrai Tibor:* A túlélés tízparancsolata. 1-2. = Aranysas. 2002. 5. 40-41., 6. 40-41.
Túlélés a dzsungelben, sivatagban, a sarkkörön és az óceánon című amerikai repülős szabályzat bemutatása 1943-ból.

325. *Győr Béla; Klész László:* Magyar hivatásos katonák az újkori olimpiai játékokon. Bp. HM HVK Hadműveleti Csoportfőnökség, 2002. 104 p. ill.

326. Az IHNETOV munkanaplója. Vitéz Béldy Alajos vezérezredes Hadtörténelmi Levéltárban őrzött irataiból, 1941-1943. [Szerk., a bev. tanulmányt írta, a függelékeket összeáll. Blasszauer Róbert.] Bp. Petit Real, 2002. 377 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

A katonai nevelés és hagyományápolás története

327. *Varga A. József:* Gondolatok a katonai hagyományápolásról. = Új honvédségi szle. 2002. 5. 121-126.
Hozzászólás: Sárközi Sándor: = Új honvédségi szle. 2002. 9. 125-126.

328. *Hende Zsolt:* A Savaria Legio. Kétezer éves mút őrzői. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 4. 71-74.
Hagyományőrző és Ismeretterjesztő egyesület

329. *Balla Tibor:* Honvédegyletek a kiegyezés után. = Ármádia. 2002. 2. 38-39.

330. *Szepesi József:* Ötvenéves a „Gemeinschaft der Jagdflieger", az MVRSz német partnere. = M. szárnyak. 30. 2002. 145-146.
nemzetközi repülőtalálkozó

331. *Fülöp Tibor Zoltán:* A győri csata. = M. honvéd. 2002. 26. 8.
hagyományőrzés

332. *Kacsó Lajos:* Megelevenedett történelem. Tavaszi hadjárat 2002. = Ármádia. 2002. 4. 44-45.
hagyományőrzés

333. *Udovecz György:* Ellenroham. = Ármádia. 2002. 7-8. 88-89.
Komárom Monostori-erőd – hadijáték

334. *Kovács Vilmos:* Élő magyar hadtörténelem. A monostori roham. = Haditechnika. 2002. 3. 59-60.

335. *Molnár Sándor:* Kuruc néphagyomány Szabolcs-Szatmár-Bereg megyében. Válogatás egy könyv kéziratából. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 197-220.

336. *Tóth Sándor:* Kossuth-emlékek Szabolcsban. Nyíregyháza, Nyíri Honvéd Egyes., 2002. 378 p. ill. (Nyíri honvéd Egyesület kiadványai. Helytörténet, 2.)

337. Honvédő harcainkról. = M. honvéd. május. Ünnepi különkiad. 2.

338. *Csikány Tamás; Horváth Csaba:* A katonai eskü. = Állampolgári és honvédelmi ismeretek. 2002/1., Foglalkozásvezetői segédkönyv sorkatonák oktatásához. Bp. Zrínyi, 2002. 5-41.

339. Hősök Napja 2002. Nagyszénás, 2002. [15] p. ill.

340. *Széll Tamás:* Amiért délben a harang szól. A déli harangszó története. = Vasi szle. 2002. 3. 389-397.

341. *Veres Gábor:* Az egri vár ostromának 450. évfordulója. [1-2.] [Riporter:] Abkarovits Endre. = Új hevesi napló. 2002. 4. 92-96. 5. 79-82.

342. *Kincses Katalin Mária:* „Rákóczi hamvait végre hazahozzuk..." = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 45-84.

343. *Boissau, R.:* Le marechal de Bercheny a Paris. = Vivat hussar. 37. 2002. 41-43.
Bercsényi László emléke Párizsban.

344. *Győri László:* Ők, tizenhárman... = Új honvédségi szle. 2002. 10. 2-7.

345. *Kottra Györgyi:* Emlékezés Custozza halottaira. A Hadtörténeti Intézet és Múzeum delegációjának látogatása Sommacampagnában, 2002. június 22-24. = Hadtört. közl. 2002. 2. 461-462.

346. *Ravasz István:* Emlékezés a háború áldozataira. = Ármádia. 2002. 12. 39.
Krn-emlékmenet és megemlékezés.

347. *Négyesi Lajos:* A dédapák Isonzója. = Ármádia. 2002. 11. 38-39.
csatatérkutatás

348. *Tálosi Zoltán:* Önkéntesek a Dolomitokban. = Militaria. 27. 2002. 961-965.

349. *Kacsó Lajos:* Vasúti emlékút 2002. Angyalföldtől Szombathelyig. = Ármádia. 2002. 12. 29.
A 2. magyar hadsereg mozgósításának emlékére.

350. *Heka László:* Közös hőseink. = Tiszatáj, 2002. 10. 45-59.
Beriszló Péter, Kruzsics Péter, Jurisich Miklós, Luka Ibrisimovics, Zrínyi Miklós, a szigetvári hős, és a költő, Zrínyi Ilona, a Frangepán család, Erdődy család, a Zrínyi-Frangepán féle összeesküvés.

351. *Mannová, Elena:* Nemzeti hősöktől az Európa térig. A kollektív emlékezet jelenetei Komáromban a szlovák-magyar határon. = Regio. 2002. 3. 26-45.

352. Nemzeti emlékhely a Hősök terén. A történeti feldolgozásokat írta Helgert Imre. A képeket vál. B. Kalavszky Györgyi, Helgert Imre. A Millenniumi emlékmű szobrait és domborműveit bemutató fejezetet írta Négyesi Lajos. Bp. Szaktudás, 2002. 142 p. ill.
Ism.: A Hősök tere múltja és jelene. [Írta:] N.K.J. = Népszabadság. 2003. 24. 25.

Kacsó Lajos: A nemzeti emlékhely képes krónikája. = Ármádia. 2002. 12. 40-41.

353. A világ emlékei Magyarországon. Harkány, Solymár, Szeged, Budapest. [Írta:] F.J.Gy. = Népszabadság. 2002. 22. 29.
katonai emlékművek

354. *Szatmári Gizella:* A várvisszafoglalás hősei. = M. nemzet. 2002. 106. 24.
Buda városáért elesett keresztény hősök emléktáblája.

355. *Józsa Fábián:* Hűség mindhalálig. Amerikai szobor a magyar huszárnak. = M. nemzet. 2002. 150. 28.
Fabricy Kovács Mihály

356. *Tóth Vilmos:* Ércnél maradandóbb. Báró Alvinczi József síremléke. = Népszabadság. 2002. 3. 30.

357. *Csordás Lajos:* A Hentzi-emlékmű már nem tabu. = Népszabadság. 2002. 293. 24.

358. *Polgár Demeter:* Magyar emlékhelyeket avatnak Itáliában. = Népszabadság. 2002. 64. 10.
1848.

359. *Kedves Gyula:* Koszorúk ég és föld között. Lengyelek és magyarok. = Ármádia. 2002. 7-8. 90-91.
Tarnów – Bem sírhelyének koszorúzása.

360. *Csorba László:* Magyar garibaldista szobra Róma felett. Türr István. = História. 2002. 4. 22-23.

361. *Nagy Gábor:* Francia emlékek a Mecseken. = Pécsi szle. 2002. 1. 71-79.
Francia katonai emlékművek, 1908.

362. *Papp Dezső:* Egy csata emlékhelyei. = Ármádia. 2002. 6. 44-45.
Gorlice

363. *Czigler Klára:* Eltűnt emlékműveink. – Újabb emlékeink. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 109-112., 121.

364. *Kapocsy György:* „Hol sírjaink domborulnak..." Nemzeti nagyjaink sírhelyei. [Bp.] Kairosz, 2002. 111 p. ill.

365. *Ádám Kata:* Hol sírjaink domborulnak. A hazai katonatemetők ötven éve várnak a hősök emlékéhez méltó kegyeletre. = M. nemzet. 2002. 171. 5.

366. *Fritsch, Erich; Kotanko, Florian:* Reguiescant! Kriegerfriedhöfe in Westgalizien, 1914-1918. Tarnów, Witek-Druk, 2002. 238 p. ill. + 1 térk. mell.
Az Osztrák-Magyar Monarchia katonatemetői Nyugat-Galíciában, 1914-1918.

367. *Cseri Péter:* Az ostfyasszonyfai fogolyváros titkai. = Népszabadság. 2002. 97. 11.
hadifogoly-temető

368. *Vastagh László:* Magyar sírkert Rudkinóban. = M. honvéd. 2002. 30. 7.

369. *Szalai Zoltán:* Betiltott voronyezsi emlékműavató. = Népszabadság. 2002. 162. 3.
magyar katonai temető

370. *Papp Dezső:* Fejfaállítás a Pustki-hegyen. = M. honvéd. 2002. 18. 3.

371. *Barcza Tibor:* Mementók a Szabadság téren. = Népszabadság. 2002. 285. 32.

372. Közös koporsóban a katonák. = Népszabadság. 2002. 152. 5.
A Szabadság téri szovjet katonák.

373. *Zsohár Melinda:* Szovjet katonákat temettek újra. = M. nemzet. 2002. 152. 21.
Szabadság-téri szovjet katonák.

374. Emlékezés a háború áldozataira. = Top gun. 2002. 11. 52.
Német katonai temető Budaörsön.

375. *Horváth Zoltán:* Az amerikai katonák végső nyughelye. Az Arlington nemzeti temető. = Aranysas. 2002. 11. 26-28.

376. Magyari József tábori prédikációi, 1681-1683. Sajtó alá rend., a szöveget gond., a jegyzeteket, az előszót és a bev. tanulmányt írta: Győri L. János. Debrecen, Kossuth Egyet. K., 2002. 270 p. (Csokonai könyvtár. Források., Régi kortársaink, 9.)

377. *Zakar Péter:* Vom Katholizismus zur Toleranz. Die Geschichte der Militärgeistlichkeit in der k. k. Armee 1773-1868. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung., 2002. 201-218.
Katolicizmustól a toleranciáig. Tábori lelkészet a császári-királyi haderőnél, 1773-1868.

378. *Zakar Péter:* Protestáns katonák lelki gondozása a cs. kir. hadseregben, 1773-1868. = Hadtört. közl. 2002. 1. 3-30.

379. *Zakar Péter:* Az erdélyi tábori főlelkészség története, 1750-1868. = Aetas. 2002. 1. 111-130.

380. *Zakar Péter:* Iratok az esztergomi érsekség 1848-1849-es történetéhez. = Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. [Bp.] Argumentum, 2002. 279-298.

381. *Zakar Péter:* Kossuth Lajos és a magyarországi tábori lelkipásztorkodás 1848-49-ben. = Hadtört. közl. 2002. 3. 694-702.

382. *Zakar Péter:* „Előre utánam, itt az Úristen!" Erdősi Imre, a branyiszkói hős. = Kecskemét is kiállítja... Kecskemét,

Katona J. Múz., 2002. 163-176. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)

383. *Fáy Zoltán:* A boglári plébános vértanúsága. = M. nemzet. 2002. 232. 23.
Streith Miklós, 1848.

384. *Ormos Mária:* Magyarok – nemzetiszocialista szemmel. = Limes. 2002. 1. 23-36.

385. *Zselicky Béla:* Adalékok Magyarország és politikusai jellemzéséhez a második világháborús szovjet dokumentumokban. = Múltunk. 2002. 2. 190-210.

386. *Zeidler Miklós:* A magyar irredenta kultusz a két világháború között. Bp. Teleki L. Alapítv., 2002. 137 p. ill. (Regio könyvek)

387. *Karsai László:* Rasszizmus a m. kir. honvédségben – a második világháború idején. = Élet és irod. 2002. 4. 8-9.

388. *Máté Milán:* A cigányság és a hadsereg. = Új honvédségi szle. 2002. 7. 150-154.
13-20. század

389. *Szabó János:* Kisebbségek a haderőben. Nők, romák, vallásgyakorlók. Bp. Zrínyi, 2002. 407 p.

A haditechnika története

390. *Szepesi Attila:* Íjak és íjászok a régi Magyarországon. = M. nemzet. 2002. 131. 24.

391. *Lugosi József:* „Van másik..." Egy fegyver három változata. Gróf Kreith Béla találmánya. = Kaliber. 2001. 7. 48-49.
dzsida

392. *Gabriel, Erich:* Sabel, Degen, Dolche. Die Seitenwaffen der österreichischen und österreichisch-ungarischen Kriegsmarine. Wien, Heeresgesch. Mus./Militärwiss. Inst. in Wien, 2001. 155 p.
A k. u. k. Haditengerészetnél használt oldalfegyverek.
Ism.: Pandula Attila. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1234-1236.

393. *Liták, Ľubomír:* Zbrojárska výroba a urbanizácia na Slovensku v 19. a 20. storoči. Etapy, geopolitické aspekty, dôsledky. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 332-345.
Fegyvergyártás és urbanizáció Szlovákiában a 19. és 20. században. Időszakok, geopolitikai összefüggések, következmények.

394. *Kovács Vilmos:* A hazai kézilőfegyver- és tölténygyártás 1891-1918. = Kaliber. 2001. 7. 18-23.

395: *Kovács Vilmos:* A magyarországi kézifegyver és lőszergyártás az első világháború végétől a győri program meghirdetéséig. 1918-1938. = Kaliber. 2001. 8. 48-51.

396. *Kovács Vilmos:* A magyar kézilőfegyveripar a II. világháborúban. = Kaliber. 2001. 9. 40-43.

397. *Kovács Vilmos:* A magyar kézilőfegyver- és lőszergyártás 1945-1953. = Kaliber. 2001. 10. 46-49.

398. *Varga Zsolt:* Gyalogsági lőfegyverek. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 68-70.
Hogg, Jan V.: Handguns and rifles. (Kézifegyverek és puskák). New York, Gramercy Books, 1999.

399. *Hintermeier, Heino:* Die Extra-Corps-Gewehre in Österreich-Ungarn 1867 bis 1918. 1-2. = Pallasch. 12. 2002. 123-132., 13. 2002. 139-150.
Az Osztrák-Magyar Monarchia különleges hadtesteinek fegyverzete, 1867-1918.

400. *Lugosi József:* „Barátok ne féljetek a fegyverektől..." A védőfegyver. = Kaliber. 2001. 3. 36-39.

401. *Vass Gábor:* Colt M1851 Navy – 1851-2001. 150 év. = Kaliber. 2001. 6. 44-47.

402. *Klabacsek Gyula:* A lengyelek Coltja. VIS M-35 Radom-pisztoly. = Kaliber. 2002. 2. 38-43.

403. *Klabacsek Gyula:* A lengyel Nagant-revolverek titka. Radom-Nagant-revolver. = Kaliber. 2002. 9. 10-15.

404. *Klabacsek Gyula:* Egy igazi ritkaság. .44-es STARR elöltöltős revolver. = Kaliber. 2001. 1. 16-22.

405. *Vass Gábor:* Aranyos kis Beretta. Beretta M1934. = Kaliber. 2001. 7. 12-15.

406. *Vass Gábor:* Egy hosszú Browning. Browning M1903. = Kaliber. 2001. 8. 10-13.

407. *Lugosi József:* Egy „iszonyú" fegyver. Johann Nikolaus Dreyse gyútűs puskája. = Kaliber. 2001. 1. 36-40.

408. *Lugosi József:* Egy „csodás" fegyver. Karel Holub „Werndl fegyverei" a magyar királyi honvédségünknél. = Kaliber. 2001. 2. 36-39.

409. *Németh Balázs:* A polgárháború puskája. Springfield M1861. = Kaliber. 2001. 7. 36-41.

410. *Sonkoly István:* Old Shatterhand csodafegyvere. Henry-ismétlőpuska. = Kaliber. 2002. 2. 16-20.
411. *Lugosi József:* Honnan jött a lövés? Avagy „görbe" csővel lehet-e célzott lövést leadni? = Kaliber. 2001. 8. 18-20.
Görbe csövű puskák az első világháborúban.
412. *Kovács Vilmos:* A sokoldalú Mannlicher-puska. Régi haditöltények. = Kaliber. 2002. 2. 46-50.
413. *Klabacsek Gyula:* A brit Lee-Enfield puskacsalád. 1. = Kaliber. 2002. 12. 20-24.
414. *Klabacsek Gyula:* A világháborús veterán kudarca. Walther G-41 (W) öntöltő puska. = Kaliber. 2002. 4. 20-25.
415. *Kovács Vilmos:* A Magyar Királyi Honvédségben alkalmazott puskagránátok az I. és a II. világháborúban. = Kaliber. 2002. 10. 48-51.
416. *Lugosi József; Vass Gábor:* A legcsúnyább géppisztoly. Sten. = Kaliber. 2001. 10. 10-14.
417. *Turóczi Attila:* A 39M géppisztoly. 2. = Haditechnika. 2002. 1. 68-72.
1. = u. o. 2001. 4. sz.
418. *Klabacsek Gyula:* Az elfeledett Danuvia. 1944M Danuvia géppisztoly. = Kaliber. 2002. 5. 14-18.
419. *Izsóf Gábor; Vass Gábor:* Amerika kedvenc géppisztolya. Thompson géppisztoly. = Kaliber. 2001. 9. 10-15.
420. *Paál Gergely:* A Kalasnyikov gépkarabélyok szuronyai. = Bolyai szle. 2002. 3. 29-43.
421. *Klabacsek Gyula:* A dobtáras golyószóró. A 7,62 mm-es DP golyószóró. = Kaliber. 2002. 1. 20-25.
422. *Kovács Vilmos:* A Magyar Néphadseregben alkalmazott kézigránátok. = Kaliber. 2002. 12. 42-44.
423. *Lugosi József:* Dumdum. = Kaliber. 2001. 5. 23-25.
424. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 1. A Hadtörténeti Múzeum kézifegyvertöltény-gyűjteménye. = Kaliber. 2002. 3. 38-40.
425. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 2. Egylövetű hátultöltő lőfegyverek töltényei. = Kaliber. 2002. 4. 14-19.
426. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 3. Az ismétlőpuskák töltényei az I. világháborúig. = Kaliber. 2002. 5. 44-47.
427. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 4. A gyalogsági töltények története 1918-ig. = Kaliber. 2002. 6. 40-44.
428. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 5. Az ismétlő és sorozatlövő kézilőfegyverek töltényei 1945-ig. = Kaliber. 2002. 7. 50-53.
429. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 6. A Magyar Néphadsereg gyalogsági töltényei. 1. = Kaliber. 2002. 8. 46-49.
430. *Kovács Vilmos:* Tölténytörténelem. 7. A magyar haderő gyalogsági tölyénei 1960-tól napjainkig. = Kaliber. 2002. 9. 22-25.
431. *Kosar, Franz:* Die schweren Geschütze der Welt. Feldartillerie, Selbstfahrlafetten, Belagerungsgeschütze. Stuttgart, Motorbuch, 2002. 252 p. ill.
A világ nehézlövegei. Tábori tüzérség, önjárólövegek, ostromlövegek.
Osztrák-Magyar Monarchia, 1900-1918, Magyarország 1919-1939.
432. *Lugosi József:* Mitrabefőzők, kávédarálók. Mitrailleusek, szórólövegek honvédségünk fegyverarzenáljában. = Kaliber. 2001. 4. 36-39.
433. *Lugosi József:* A nagy szellentők. Sűrített levegővel működő lövegek. = Kaliber. 2001. 6. 22-24.
434. *Barna Zsolt:* Panzerfaust. = Top gun. 2002. 12. 54-58.
435. *Barna Péter:* Az SG 113A – német, harckocsik elleni, hátrasiklás nélküli fegyver. = Haditechnika. 2002. 2. 81-84.
436. *Sárhidai Gyula:* A Zrínyi I. rohamágyú és a Zrínyi II. rohamtarack. = Aranysas. 2002. 2. 64-65.
437. Hatala András: A Harmadik Birodalom egyik elfeledett titkosfegyvere: a Röchling-gránát. 1-2. = Haditechnika. 2002. 3. 93-99., 4. 60-65.
3. = u. o. 2003. 1.
438. *Rácz Elemér:* A légvédelmi tüzércsapatok felderítő és tűzvezető eszközeinek fejlődése a két világháború között. = Bolyai szle. 2002. 2. 123-145.
439. *Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* A Magyar Királyi Honvédség 36M légvédelmi gépágyúja, 1936-1945. = Haditechnika. 2002. 2. 95-98.
440. *Berkovics Gábor; Krajnc Zoltán:* Az Sz-200 VE Vega légvédelmi rakéta osztálycsoport magyarországi története. = Haditechnika. 2002. 3. 7-13.
441. *Fakász Mihály:* Az első világháború francia páncélosai. = Haditechnika. 2002. ksz. 2-8.
442. *Schmidt László:* A cseh gyártású, német Jagdpanzer 38(t) Hetzer vadászpáncélos. = Haditechnika. 2002. 1. 90-93.

443. *Berényi László:* A Pz IV F1 német harckocsi. = Haditechnika. 2002. ksz. 12-16.
444. *[Géczi Zoltán] Rieder, Kurt:* A legyőzhetetlen Tigris páncélos. [Kecskemét], Vagabund, 2002. 215 p. ill.
445. *Schmidt László:* A német Sturmtinger (Rohamtigris) páncélos. = Haditechnika. 2002. 2. 85-90.
446. *Szűcs László:* Harckocsi a föld alatt – legenda vagy valóüság? = Ármádia. 2002. 4. 36-37., 48.
Batyk a 2. világháborúban.
447. *Želtov, Igor'; Pavlov, Ivan; Pavlov, Mihail; Sergeev, Aleksandr:* Tanki IS v boâh. Moskva, Vostočnyj gorizont, 2002. 78 p. ill. (Trankomaster, spec. vyp. 2002)
A szovjet JSz típusú harckocsik alkalmazása a második világháborúban. – Magyarországi harcokban is.
448. *Mujzer Péter:* Magyar harckocsik a Vörös Hadseregben, 1941-1945. = Top gun. 2002. 9. 46-49.
Zsákmányolt harckocsik.
449. *Paál Gergely:* Harckocsik toronyforgató berendezései. = Bolyai szle. 2002. 1. 77-100.
450. *Schmidt László:* Kiegészítés a Hadi-technika egy korábbi cikkéhez. = Haditechnika. 2002. 4. 72-75.
Schmidt László: Az NSU lánctalpas motorkerékpár. 1992. 3. 50-52.
451. Roham három keréken. Katonai motorok. [Írta:] M.K. = Top gun. 2002. 8. 54-56.
452. *Sárhidai Gyula:* Fegyvertár. = Aranysas. 2002. 1. 42-43., 2. 40-41., 3. 42-43., 4. 38-39., 5. 38-39., 6. 38-39., 7. 40-41., 8. 40-41., 9. 42-43., 10. 40-41., 11. 40-41., 12. 40-41.
Atomfegyverek fejlődéstörténete.
453. *Kiss Anita Júlia:* A francia hidrogénbomba megszületése. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 166-167.
Bendjebbar, André: Achives secretes – Le „vrai pere" de la bombe H. = L'Histoire, 257. 2001.
454. *Barabás Péter:* Ötmillió ember életét veszélyeztette volna a japán biológiai támadás. Megdöbbentő dokumentumok kerültek elő egy kínai archívumból. = Népszava. 2002. 237. 9.
455. *Zopcsák Ferenc:* Vándorló lövegek. = Haditechnika. 2002. 4. 79-82.
hadihajók
456. *Merényi-Metzger Gábor:* A USS Louis Kossuth. = Haditechnika. 2002. 4. 66-67.
Liberty Ship
457. *Ákos György:* A USS Mississippi – a hajó, amely Kossuthot vitte (majdnem) Amerikába. = Haditechnika. 2002. 4. 67-69.
458. *Krámli Mihály:* A magyar tengeri hajógyártás, 1907-1914. = Hadtört. közl. 2002. 1. 60-102.
459. *Aichelburg, Wladimir:* Register der k. (u.) k. Kriegsschiffe. Von Abbondanza bis Zrinyi. Wien, Graz, NWV Neuer Wiss. Verl., 2002. 544 p., 192 t. ill.
K. (u.) k. hadihajók betűrendes jegyzéke.
460. *Csonkaréti Károly:* Császári és királyi hadihajók. Debrecen, Hajja, 2002. 318 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Ism.: Kaiser Ferenc. = Új honvédségi szle. 2002. 10. 149-153.
M[athaeidesz] Konrád: Hadihajók az Adrián. = Top gun. 2002. 7. 64.
461. *Sieche, Erwin:* Kreuzer und Kreuzerprojekte der k. u. k. Kriegsmarine, 1889-1918. Wien, NWV Neuer Wiss. Verl., 2002. 210 p. ill.
Cirkálók és cirkáló tervek a k. u. k. haditengerészetnél, 1889-1918.
462. *Sieche, Erwin F.:* La sorazzata costiera S.M.S. Wien. = Storia militare. 101. 2002. 31-43.
Az Osztrák-Magyar Monarchia parti cirkálója a Wien.
463. *Sifferlinger, Nikolaus A.:* Die Technik der Funkaufklärung. = „Abgelauscht." Die Funkaufklärung der k. u. k. Kriegsmarine. 1., 1917. Wien, Stöhr, 2002. 63-102. (Österreichische Militärgeschichte, 2000. Sonderbd. 1.)
Rádiófelderítési technika, 1917-1918.
464. *Forintos Gyula:* Egy magyar tengeralattjáró halála és újjászületése. (SS86H-SR93H). = Haditechnika. 2002. 3. 57-59.
Viribus Unitis
465. *Bak József:* A 20. század orosz, illetve szovjet flottájának felszíni nehéz hadihajói és sorsuk, 1901-1945. = Haditechnika. 2002. ksz. 21-31.
466. *Amaczi Viktor; Steinemann Tünde:* A Wisconsin csatahajó története. = Haditechnika. 2002. 1. 94-99.
467. *Amaczi Viktor:* Az US Constellation fregatt – a „Jenki versenyló". = Haditechnika. 2002. 2. 76-78.
468. *Lengyel János; Földházi Enikő:* Az amerikai haditengerészet különleges ereje: Navy-SEALs. 1-3. = Ármádia. 2002. 1. 18-19., 2. 14-15., 3. 14.

469. *Gál Gyula:* Szürke farkasok. = Aranysas. 2002. 2. 59-61.
U-Bootok
470. *Hajdu Péter:* A japán Ha osztályú A típusú törpe tengeralattjárók szerepe a II. világháborúban. = Haditechnika. 2002. ksz. 31-40.
471. *Zsóka Lóránt:* A Debrecen őrnaszád utolsó napjai. = Hadak útján. 485. 2002. 12-13. 1944.
472. *Höfling, Rudolf:* Luftschiff-Entwicklung in Österreich-Ungarn. = ÖFH Nachrichten. 2002. 1. 12-22.
Léghajók fejlesztése az Osztrák-Magyar Monarchiában. – Katonai vonatkozások.
473. *Lugosi József:* Nyilazás íj nélkül. Nyilak az égből. = Kaliber. 2001. 7. 46-47.
1914.
474. *Sharpe, Mike:* Repülők a II. világháborúban. Debrecen, Hajja, 2002. 96 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Aircraft of World War II.
475. Gyorsabban a hangnál. Írta: [P.Cs.] = Top gun. 2002. 10. 22-26.
Szuperszónikus repülőgép kísérletek.
476. *Horváth Zoltán:* A légi felderítés és eszközeinek fejlődése. = Új honvédségi szle. 2002. 7. 79-90.
477. *Horváth Zoltán:* A Repülő Tigrisek. Az elbocsátott légi-idegenlégió. = Aranysas. 2002. 8. 42-45.
Curtiss P-40 vadászgép
478. Csupa-csupa szárny. XB-35 és YB/YRB-49. [Írta:] P.Cs. = Top gun. 2002. 12. 26-29.
479. *Barna Péter:* Bell P-39 Airacobra. = Top gun. 2002. 6. 25-31.
480. *Punka György:* A haditengerészet zuhanóbombázója. Douglas SBD Dauntless. = Aero magazin. 2002. 8. 59-63.
481. Bevetésen a B 52 Stratofortress. 1. [Írta:] L.S. = Aranysas. 2002. 12. 6-11.
482. *Szekeres Gábor:* Az örökéletű Buff. Jubiláló B-52-esek. = Aero magazin. 2002. 4. 32-33.
483. *Rosza Pál:* A legnagyobb és legdrágább. B-36 Peacemaker. = Top gun. 2002. 9. 26-31.
484. *Gál József:* Convair B-58 Hustler. 1-4. = Aranysas. 2002. 5. 16-18., 6. 16-21., 7. 21-25., 8. 50-57.
485. *Gál József:* Amerikai „repülőhajók". = Aranysas. 2002. 11. 23-25.
Martin P6M Seamaster
486. *Punka György:* Gyorsabban a hangnál. A Bell X-1-es. = Aero magazin. 2002. 11. 68-71.
487. *Gál József:* Szemek a „Szablyán". A felderítő F-86 Sabre-k. = Aranysas. 2002. 3. 14-16.
488. *Kővári László:* Bevetésen az izraeli F-15-ösök. = Aranysas. 2002. 11. 6-9.
489. Bevetésen: az iráni Phantomok. [Írta:] L. S. = Aranysas. 2002. 7. 6-11.
490. *Kositzky Attila:* Lass, ne csak nézz! A Feketerigó titka. = Aranysas. 2002. 2. 20-21.
Lockheed A-12 „Blackbird"
491. *Barna Zsolt; Barna Péter:* Fairey Barracuda. = Top gun. 2002. 7. 12-15.
492. *Gibás Andor:* Bristol F2B. = Top gun. 2002. 9. 22-25.
493. *Barna Péter:* Bristol Type 164 Brigand. = Haditechnika. 2002. 4. 76-78.
494. *Barna Péter:* A Westland Whrirlwind vadászgép. = Haditechnika. 2002. 3. 90-93.
495. *Barna Péter:* Cecelégy 6 fontos fullánkkal. = Top gun. 2002. 11. 26-29.
Mosquito Mk. XVIII.
496. *[Géczi Zoltán] Rieder, Kurt:* A legyőzhetetlen Messerschmitt. [Kecskemét], Vagabund, 2002. 214 p. ill.
497. *Punka György:* A Me-321-es Gigant. = Aero magazin- 2002. 10. 55-60.
498. *Terman Béla:* Más szemszögből a Me 210-esről. = M. szárnyak. 30. 2002. 54-60.
499. *Barna Zsolt:* Messerschmitt Bf 110. 1. rész. = Top gun. 2002. 12. 40-43.
500. *Kiss Kálmán:* Messerschmitt. ME P1073A és B: távolsági bombázó. = Top gun. 2002. 11. 37.
501. *Kiss Kálmán:* A Messerschmitt Me-163 rakéta-repülőgép. = Haditechnika. 2002. ksz. 48-55.
502. *Tóth Gábor:* Focke Wulf Fw 189 A. = Haditechnika. 2002. ksz. 18-21.
503. *Kiss Kálmán:* A Vipera – a Bachem Ba-349A Natter. = Haditechnika. 2002. ksz. 41-47.
504. *Zsák Ferenc:* Apraktikus Aradók. AR-79-es és AR-96-os. = Aero magazin. 2002. 5. 57-61.
505. *Baráth Bálint:* Az FZG 76 „szárnyasbomba" = Haditechnika. 2002. ksz. 8-11.
506. *Zsák Ferenc:* Az első helyből felszálló szállító repülőgép. A Do-31-es. = Aero magazin. 2002. 10. 52-54.
507. *Gál József:* X-trém óriások. = Aranysas. 2002. 9. 26-28.

Orosz tervezők különleges repülőgéptípusai.
508. *Punka György:* Polikarpov vadászgépei. Sirályszárnyas fejvadászok. = Aero magazin. 2002. 1. 59-63.
509. *Punka György:* Patkányok, legyek, csacsik. I-16-os Rata. = Aero magazin. 2002. 2. 57-61.
510. *Kovács Béla:* Hosszú csőrű raták. = Top gun. 2002. 6. 41-43.
I-17, MIG-3
511. *Horváth Zoltán:* Szárnyas „patkányok" az Ebro és a Halhin-Gol felett. = Aranysas. 2002. 1. 44-49.
512. *Szekeres Gábor:* A szögletes bombázó. Szu-24-es Fencer. = Aero magazin. 2002. 2. 24-29.
513. *Schadl György:* A Jak-15/23 repülőgépcsalád. = Haditechnika. 2002. 3. 82-85.
514. *Zsák Ferenc:* A harcias iskolagép. Jak-11-es Ölyv. = Aero magazin. 2002. 8. 54-58.
515. *Gál József:* Különleges Jakovlev prototípusok. 1-4. = Aranysas. 2002. 1. 10-11., 2. 19., 3. 10-11., 4. 25.
516. Bevetésen a TU-22, 22M. A vaksi szépség. [Írta:] L.S. = Aranysas. 2002. 8. 10-13.
517. *Zsák Ferenc:* IL-10 „Párduc" Magyarországon. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 59-64.
518. *Szabó Győző:* MIG-ek légcsavarral. = Haditechnika. 2002. ksz. 55-62.
519. *Zsombok Timár György:* A Sas leszállt ... = Aranysas. 2002. 1. 20-21.
1951. az első repülés hőlégsugaras vadászrepülőgépen – MiG-14.
520. *Hérincs István:* Az első hangsebesség feletti vadászrepülő. MiG-19PM. 1-2. = Aero magazin. 2002. 3. 52-56., 4. 52-56.
521. *Varsányi Mihály:* MiG-21 a finn légierőben. = Haditechnika. 2002. 2. 25-27.
522. *Szekeres Gábor:* Egyenrangú ellenfél volt. MiG-23 Flogger. = Aero magazin. 2002. 3. 24-29.
523. Bevetésen a MiG-23. 1-2. [Írta:] L. S. = Aranysas. 2002. 2. 6-9., 3. 6-10.
1972-1988.
524. *Toperczer István:* Csavarhúzó és Kalapács. MiG-ek a vietnami háborúban. = Aero magazin. 2002. 1. 64-67.
525. *Siklósi Zoltán:* A MiG-23 típusú repülőgép harci alkalmazására történő felkészülés során elkövetett súlyos, repülésbiztonsági hiba, amelynek következményeként csökkent a honi légvédelem harcképessége. = Repüléstud. közlem./ZMNE. 34. 2002. 65-72.
526. Bevetésen: a MiG-25. [Írta:] L.S. = Aranysas. 2002. 9. 6-9.
527. *Schuminszky Nándor:* A hamis legendák sosem halnak meg? = Aero magazin. 2002. 9. 47-50.
A szovjet űrrepülés hőskora.
528. *Sárhidai Gyula:* A Caproni-Campini CC-2 repülőgép rövid története. = Haditechnika. 2002. ksz. 17.
529. *Gibás Andor:* Fiat CR-20. Fiat CR-30. Fiat CR-32. Fiat CR-42. = Top gun. 2002. 6. 20-24., 7. 54-57., 8. 12-15., 12. 38-39.
530. Tűzön és vízen. Kawanischi H8K „Emily". = Top gun. 2002. 7. 38-42.
hidroplán
531. IAR 80. Egy kissé elfeledett román vadászgép. [Írta:] P. Cs. = Top gun. 2002. 6. 38-40.
532. *Szekeres Gábor:* Az északi lándzsa. Saab J 32E Lansen. = Aero magazin. 2002. 6. 70-71.
533. *Zsille Péter:* Egy furcsa, de hasznos szállítógép. Noratlas. = Aero magazin. 2002. 9. 52-55.
534. *Punka György:* A púpos hárommotoros. Az SM. 79-es Sparviero. = Aero magazin. 2002. 6. 57-61.
535. Ansaldo. = Top gun. 2002. 10. 30-31.
536. *Zsák Ferenc:* A Vöcsöktől a „Tanté"-ig. Repülőgépgyártás Magyarországon a két világháború között. = Aero magazin. 2002. 12. 54-58.
537. *Mező György:* A „Pajtás" (MBP 1) motoros iskolarepülőgép születése. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 51-57.
538. *Zsák Ferenc:* A szép vonalú kétmotoros. Az Aero-45-ös Kócsag. = Aero magazin. 2002. 1. 54-58.
539. *Sisa András:* A Magyar Királyi Honvéd Légierő olaszországi repülőgép-beszerzései. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1050-1081.
540. *Bartha Tibor:* Magyarország II. világháborús bombázásakor alkalmazott brit bombák. 3. = Haditechnika. 2002. 1. 81-86.
1-2. = u.o. 2001. 3-4. sz.
541. *Kenyeres Dénes:* Kamov Ka-26 típusú könnyű szállítóhelikopterek a Magyar Néphadsereg hadrendjében. 1. = Haditechnika. 2002. 4. 92-96.
2-3. = u.o. 2003. 1-2. sz.

542. *Zsák Ferenc:* VIP-szállítások. A Légierő által üzemeltetett kormánygépek. = Aero magazin. 2002. 12. 70-73.
543. *Zsák Ferenc:* A Mátyásföldi repülőtér története. A magyar repülés őshazája. = Aero magazin. 2002. 9. 62-65.
544. *Vándor Károly:* Elfelejtett évtizedek. 1-4. Kiskunlacháza, Tököl, Pápa, Sármellék, Kalocsa. = Aranysas. 2002. 6. 22-23., 7. 26-27., 8. 24-25., 9. 24-25.
Az egykori Mo-i szovjet repülőbázisok.
545. *Toperczer István:* Vietnami repülőterek a légiháború alatt. = Aero magazin. 2002. 2. 66-69.

A katonai jog, a háborús bűnök története

546. *Hamza Gábor:* Nemzetközi egyezmények az antik Rómában. Jogos háború, baráti segélynyújtás, kereskedelmi kapcsolatok. = História. 2002. 9-10. 32-34.
547. Háborús bűnök. Szerk. Roy Cutman, David Rieff. Bp. Zrínyi, 2002. 463 p. ill.
Eredeti cím: Crimes of war: what the public should know
Ism.: Révész Sándor: A jog és a valóság. = Népszabadság. 2003. 45. 31.
K[acsó] L[ajos]: A háborús bűnökről. = M. honvéd. 2003. 1-2. 46.
548. *Végh Ferenc:* „Az én hitemre jöttenek ide." Vizsgálat Perneszy György keszthelyi kapitány török kapcsolatai ügyében. = Levéltári szle. 2002. 2. 3-7.
549. *Balogh István:* Egy néhai hajdúkapitány és támogatója. Kércsy István pere, 1610-1614. = Szabolcs-Szatmár-Beregi szle. 2002. 3. 258-268.
550. *Ros, Martin:* A Harmadik Birodalom sakáljai. Kollaboránsok tündöklése és bukása, 1944-1945. 2. jav. kiad. Bp. M. Könyvklub, 2002. 304 p. ill.
Eredeti cím: Jakhalzen van het Derde Rijk. Odergang van de coballo's 1944-1945.
551. *Gál Gyula:* Az Eck-ügy. 1-4. = Aranysas. 2002. 3. 64-65., 4. 60-61., 5. 62-65., 6. 58-60.
Eck, Heinz sorhajóhadnagy pere, 1944.
552. *Szita Szabolcs:* A Gestapo Magyarországon. A terror és a rablás történetéből. Bp. Korona, 2002. 374 p. ill.
Ism.: Tilkovszky Lóránt. = Századok. 2003. 4. 1007-1008.
553. *Ungváry Krisztián:* Háború, élelmezés, népírtás. A holokausztkutatás legújabb eredményei Németországban. (Szemle.) = Évkönyv. 2000. Bp. 1956-os Int., 2002. 427-432.
554. *Garai Ildikó:* Lengyelország német megszállása, 1939-1944. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 126-137.
Lukas, Richard C.: Forgotten Holocaust. The Poles under German occupation, 1939-1944. New York, Hippocrene Books, 1997.
555. *Deák István:* A jedwabnei tragédia, 1941. Kollektív felelősség, kollektív dicsőség. = História. 2002. 8. 3-8.
556. Iratok a kisegítő munkaszolgálat, a zsidóüldözés történetéhez. 1. füz. Az iratokat... feltárta, jegyzetelte Gazsi József. Szerk. a bev. írta Szita Szabolcs. Bp. M. Auschwitz Alapítv. Holocaust Dok. Közp. 2002. 102 p.
557. *Végi Zoltán; Kádár Gábor:* Amnézia. = Népszabadság. 2002. 297. 21., 23.
zsidó deportálás
558. *Szita Szabolcs:* A komáromi deportálás 1944 őszén. Bp. M. Auschwitz Alapítv. Holcaust Dok. Közp., 2002. 60, [6] t.
559. *Hajba Ferenc:* Honnan tudtak rólam? Szembenézés a komáromi erődmúlttal. = Népszabadság. 2002. 284. 10.
A komáromi erődök szerepe az 1944. őszi-téli deportálásokban.
560. *Szőcs László:* Másodpercek a Garibaldi utcában. Peter Zvi Malkin a saját anyjától tartott volna a leginkább, ha nem fogja el Adolf Eichmannt. = Népszabadság. 2002. 203. 22-23.
561. *Black, Edvin:* Az IBM és a holokauszt. [Bp.] Athenaeum 2000, 2002. 371 p.
Eredeti cím: IBM and the Holocaust.
562. A cigányság a második világháború idején, 1939-1945. Az üldöztetés tanintézeti feldolgozásához. Szerk. Szita Szabolcs. Bp. Velcsov Bt. 2002. 145 p. ill.
563. *Bernáth Gábor:* A föld alatt. Roma áldozatok százai nyugszanak jeltelen tömegsírokban. = Népszabadság. 2002. 178. 7.
564. *Balogh Balázs:* A kitelepítésről és a háborús bűnösségről egy magyarországi német falu kapcsán. = Limes, 2002. 1. 69-80.
Németfalva

555. *Sajti Enikő, A.:* Impériumváltás, magyarellenes megtorlások, kitelepítések és a konszolidáció feltételeinek kialakulása a Délvidéken 1944-1947. = Századok. 2002. 5. 1061-1114.

566. *Deák, István:* Die Vergessenen. Die Vertreibung der Ungarn aus der Slovakei. = Die Benes-Dekrete. Hrsg. Barbara Coudenhove-Kalergi, Oliver Rathkolb. Wien, Czernin Verl., 2002. 107-117.
Az elfedelettek. A magyarok kiűzése Szlovákiából.

567. *Szerencsés Károly:* „Az ítélet: halál" Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt. Batthyány Lajos, Bárdossy László, Imrédy Béla, Szálasi Ferenc, Sztójay Döme, Nagy Imre. Bp. Kairosz, 2002. 423 p.

568. *Földesi Margit:* A szabadság megszállása. – A megszállók szabadsága. A hadizsákmányról, a jóvátételről, Szövetséges Ellenőrző Bizottságról Magyarországon. Bp. Kairosz, 2002. 480 p.
Ism.: Papp István. = Múltunk. 2003. 1. 301-308.

569. *Földesi Margit; Szerencsés Károly:* Megszállók hálójában. – a magyar történelem kényes pillanatairól. [Riporter:] Hanthy Kinga. = M. nemzet. 2002. 132. 23.
Földesi Margit: A szabadság megszállása, a megszállók szabadsága.
Szerencsés Károly: Az ítélet: halál. Magyar miniszterelnökök a bíróság előtt.

570. *Szalai Zoltán:* „Hadifogoly" magyar műkincsek. = Népszabadság. 2002. 80. 28-29.

571. *Györkei Jenő:* Idegen bírák előtt. Szombathelyi Ferenc újvidéki pere és kivégzése. Bp. Zrínyi, 2002. 207 p. ill.
Ism.: Mészáros Zoltán. = Hadtört. közl. 2004. 1. 306-308.
K[acsó] L[ajos]: = M. honvéd. 2003. 4. 19.

572. *Györkei Jenő:* Nemzeti szerencsétlenség. = M. nemzet. 2002. 10. 36.
Szombathelyi Ferenc

573. Szombathelyi Ferenc. Szerk. Csicsery-Rónay István. Bp. Occidental, Századvég, 2002. 102 p. (Csillagos órák, sorsfordító magyarok. Közelmúltunk közelről. 9-10.)

574. *Balogh Ádám:* Vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc emlékezete. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 261-264.

575. *Balogh Ádám:* Vitéz kisbarnaki Farkas Ferenc rehabilitálása ügyében. = Hadak útján. 482. 2002. 8-9.

576. *Gál Attila:* Tábornokok a népbíróság előtt. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Bp. Petit Real, 2002. 76-87.

577. *Kovács Zoltán András:* A Nemzeti Számonkérés szervezete. A magyar állambiztonság történetének ismeretlen fejezete. = Századok. 2002. 5. 1131-1160.

578. *Kónyáné Kutrucz Katalin; Gyarmati György:* Rajk László a miskolci pogromról, 1946. = M. napló. 2002. 4. 41-44.

579. *Krasznay Béla:* Az 1946-1948. évi kommunista-ellenes ellenállási mozgalom ismertetése. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 307-315.

580. *Zsitnyányi Ildikó:* Egy „titkos háború" természete. A Magyar Harcosok Bajtársi Közössége tagjaival szemben lefolytatott internálási és büntetőeljárási gyakorlat 1948-1950. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1086-1098.

581. *Soós Katalin:* Berichte des Budapester österreichischen Botschafters über die ungarischen Schauprozesse von 1948-1949. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung., 2002. 253-276.
A budapesti osztrák követség jelentése az 1948-1949-es magyar kirakatperekről.

582. *Ehrenberger Róbert:* A lekváros tészta mint a „népi demokrácia" megdöntésének eszköze. Tömeges megbetegedés Tatán 1950 karácsonyán. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Bp. Petit Real, 2002. 98-113.

583. *Magyar Miklós:* Emlékezés Kiss Zoltán eje. századosra. = M. szárnyak. 30. 2002. 267-270.

584. *Varga László:* Sortűz a Parlament előtt. = Élet és tud. 2002. 43. 1350-1352.

585. *Kő András:* Visszatérés a Kossuth térre. = M. nemzet. 2002. 255. 27.
Egy szemtanú beszámolója 1956. nov. 4-ről.

586. *Eörsi László:* Mansfeld Péter. A megtorlás legfiatalabb áldozata. = Rubicon. 2002. 11-12. 30-33.

587. *Eörsi László:* Tóth Ilona és kultusza. = Népszabadság. 2002. 78. 12.

588. *Eörsi László:* Tóth Ilona igaz története. = Rubicon. 2002. 11-12. 26-29.

589. *Kiss Sándor, M.:* Tóth Ilona tragikuma. = M. nemzet. 2002. 98. 21., 26.
590. A tisztaság foka. A Tóth Ilona-vita. = HVG. 2002. 19. 71-74.
591. *Kovács Péter:* Büntetőper vagy történelemírás? Milosevics a hágai törvényszék előtt. [Riporter:] Skrabski Fruzsina. = M. nemzet. 2002. 46. 28.

Veszteségek, a hadifogság története

592. *Tóth Hajnalka:* Török rabok Batthyány I. Ádám uradalmaiban. = Aetas. 2002. 1. 136-153.
593. Johann Ferdinand Auer naplója. [1-2.] [Bev., jegyz. ell.] és ford. Márton László. = A Dunánál. 2002. 4. 106-111. 5. 58-61.
Török fogságról
594. *Seres István:* Thököly Imre gályarabságra ítélt katonái Törökországban, 1696-1699. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 137-148.
595. Vitetnek ítélőszékre... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve. Szerk. S. Varga Katalin. Pozsony, Kalligram, 2002. 344 p.
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 2002. 2. 448-450.
596. *Kovács Ágnes:* A császári hadifoglyok helyzete a Rákóczi-szabadságharcban. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 177-186.
597. *Kéri Edit:* Szolgaföldben. Ferenc József kormánya javasolta 1849-ben a szibériai deportálást. = M. nemzet. 2002. 203. 28-29.
Hozzászólás: Pásztor Emil: Erdélyen át. = M. nemzet. 2002. 239. 32.
Hermann Róbert: Deportáltak vagy sem? Szibéria és Kamcsatka. – Megint tények. = M. nemzet. 2002. 239. 32.
598. *Veres D. Csaba:* Ugod. Bp. Száz Magyar Falu Könyvesháza, Kht., [2002.] 175 p. ill.
1848-as honvédek, az első és második világháború hősi halottai.
599. *Merényi-Metzger Gábor:* A Zenta kiscirkáló elektrotechnikusa, Stein József visszaemlékezése montenegrói hadifogságára. = Hadtört. közl. 2002. 1. 196-202.
600. *Papp Dezső:* Magyar hadifoglyok Kabulban. = Ármádia, 2002. 6. 38-39.
601. *Kanyó Ferenc:* Világháborúk szegedi hősi halottai. Szeged, Bába, 2002. 304 p. ill.
602. *Lagzi István:* Magyarországi lengyel menekültek, 1939-1945. = Valóság, 2002. 2. 34-49.
603. *Illényi Balázs:* Örök és őrzöttek. Francia internálótáborok 1939-1946. = HVG. 2002. 15. 99-101.
604. *Hortobágyi Péter:* Magyar hadifoglyok Belgiumban a második világháború után. 1945-1947. = Valóság. 2002. 12. 38-65.
605. *Szmolnik Lajos:* Lefejezték a Boston pilótáját. = M. szárnyak. 30. 2002. 83-85.
Newton, William Ellis
606. Emlékek, sorsok a II. világháború harcaiból és a hadifogságból. = Hadifogoly híradó. 2002. 1. 5-6., 2. 5-6., 3. 5-6., 4. 4-6., 5. 3-6.
607. *Stark Tamás:* Magyarok szovjet kényszermunkatáborokban. = Kortárs. 2002. 2-3. 69-81.
608. *Stefka István:* A Gulag összeköt. Nyolcszázhetvenezer kényszermunkás volt a Szovjetunióban? = M. nemzet. 2002. 28. 34.
609. *Tatár Imre:* Bánidától Kijevig. Egy volt munkaszolgálatos emlékezése a hazai táborra és a szovjet hadifogságra. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1156-1187.
610. *Sancz Klára Lujza:* A második világháború épületveszteségei Budapesten. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 221-227.
611. *Erdey Sándor:* A recski tábor rabjai. 8. kiad. Bp. Püski, 2002. 447 p. ill.
612. *Murányi Gábor:* Halálos ősz. 1956-os veszteséglisták. = HVG. 2002. 45. 83-85.
613. *Balogh Tamás; Csepregi Oszkár:* A Szent István csatahajó és a csatahajók rövid története. [Bp.] General Pr., [2002.] 207 p. ill.
Ism.: Tanács István: A gondolkodás tágassága. A Szent István csatahajó története és tanulságai. = Népszabadság. 2002. 147. 9.
614. A császári és királyi haditengerészet Szent István csatahajójának magyar hősi halottai. = Vitézi táj. 2002. 2. 23.

615. *Szabó István:* Naplótöredék. Lejegyezte: Papp Ferdinánd. = Aranysas. 2002. 6. 42-43.
A Szent István csatahajó tragédiája.
616. *S[árhidai] Gy[ula]:* A Szent István csatahajó az Adria mélyén. = Haditechnika. 2002. 3. 56-57.
617. *Sieche, Erwin F.:* Őfelsége Szent István nevű hadihajója, Magyarország egyetlen szerencsétlen sorsú dreadnoughtja. 4-5. = Haditechnika. 2002. 1. 6-11., 2. 13-17.
618. *Szabó Miklós:* Az orosz haditengerészet tengeralattjáró-veszteségei újabb kutatások alapján. = Haditechnika. 2002. 3. 45-47.
619. *Szabó Miklós:* A Kurszk utolsó útja. = Haditechnika. 2002. 1. 32-36.
620. *Tóth Ferenc:* Szárazföldre zuhant repülőgépek kutatása. = M. szárnyak. 30. 2002. 68-73.
621. *Tóth Ferenc:* Liberátor a halastóban. = Haditechnika. 2002. 4. 70-71.
622. *Tóth Ferenc:* Repülőgép a háztetőn. = Haditechnika. 2002. 2. 79-81.
Dunántúli hadműveletek során lezuhant amerikai vadászgép, 1945. febr.
623. *Figder Elemér:* A Weihe utolsó útja. Málnássy Ferenc hadnagy és bajtársai tragédiája. = Haditechnika. 2002. 3. 62-66.
1945. április.
624. *Jánkfalvi Zoltán:* A sátai „nagyvas" Kutatás egy 56 évvel ezelőtt lezuhant gép roncsai után. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 137-142.
B-24
625. *Eőri Elek:* A MiG-15 vadászrepülőgépről és néhány repülőeseményről. = M. szárnyak. 30. 2002. 101-104.
626. *Eöri Elek:* Az NDK 12-es oldalszámú MiG-15 ÚTI gépének katasztrófája 1973-ban Tökölön. = Haditechnika. 2002. 3. 61-62.
627. *Király István:* Gondolatok, észrevételek a magyar katonai repülés áldozatainak névsorához. = M. szárnyak. 30. 2002. 256-262.

Helytörténet, vártörténet

628. *Gravett, Christopher:* Várak. Erődítmények a világ minden tájáról. Bp. Glória, 2002. 191 p. ill.
Eredeti cím: Castles. Fortifications from around the world.
629. *Meyer, Werner:* Burgen, Schlösser und Festungen in Deutschland und Europa. 1-3. Würzburg, Flechsig, 2002. 3 db (199, 236, 159 p.) ill.
Várak, kastélyok, erődök Németországban és Európában.
Magyar várak: 3. köt. 33-34.
630. *Bóna István:* Várak Szent István korában. = Szent István és az államalapítás. Bp. Osiris, 2002. 296-301. (Nemzet és emlékezet)
631. *Ráday Mihály:* A múlt bús düledékein. = Népszabadság. 2002. 215. 28.
632. *Tóth Ferenc:* Adony avagy Abony? = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 143-144.
633. *Magyar Kálmán:* Babócsa-Nárciszos. Török hódoltság kori települések régészeti emlékei. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 91-98. (Opuscula Hungarica, 3.)
634. Weitschwar = Bajcsa-vár. Egy stájer erődítmény Magyarországon a 16. század második felében. Szerk. Kovács Gyöngyi. Zalaegerszeg, Zala M. Múz. Ig., 2002. 257 p. ill.
Kiállítási katalógus és tanulmánykötet. A tanulmányok szerzői: Pálffy Géza, Leopold Toifl, Peter Krenn, Vándor László, Kovács Gyöngyi, Gyöngyössy Márton, Bartosiewicz László, Gál Erika.
635. *Kovács Gyöngyi; Vándor László:* Megjegyzések a török kori kisebb palánkvárak régészeti kutatásához. Bajcsavár, a királyi végvárrendszer új erőssége. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 103-106. (Opuscula Hungarica, 3.)
636. *Grestenberger, Erwin Anton:* Befestigtes Wien. Von der römischen Antike bis zur Gegenwart. Wien, Graz, NWV Neuer Wiss. Verl., 2002. 176 p. ill.
Bécs erődítése a Római Birodalom korától napjainkig. – Magyar vonatkozásokkal.

637. *Németh István:* Berlin a megosztott város. = Rubicon. 2002. 9-10. 53-61.

638. *Graus, Igor:* Vojnové výdavky a ich dopad na ekonomiku Banskej Bystrice v 16. storočí. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 55-66.
A katonai kiadások és kihatásuk Besztercebánya gazdaságára a 16. században.

639. *Martuliak, Pavol:* Vojsko a osudy mesta Banská Bystrica v čase protihabsburských stavovských povstaní. = Armáda, mesto, spoločnost, od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 111-125.
A katonaság és Besztercebánya városának sorsa a Habsburg-ellenes rendi felkelés idején.

640. *Horváth Miklós:* Fegyveres erők és testületek részvétele az 1956-os forradalom Borsod-Abaúj-Zemplén megyei eseményeiben. = Nagy Imre és kora. Tanulmányok, forrásközlések. 2., Miskolc és Északkelet-Magyarország 1956-ban. [Bp.] Nagy I. Alapítv., 2002. 91-152.

641. *Magyar Károly:* Török kori erődítések a budai vár déli részén. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 59-70. (Opuscula Hungarica, 3.)

642. *Helgert Imre:* Adalékok a fő- (kormányzó) város honvéd helyőrség-parancsnoksága 1848/49-es szabadságharc alatti megszervezéséhez. = Bolyai szle. 2002. 2. 5-38.

643. *Helgert Imre:* A budapesti városparancsnokság létrejötte, feladatrendszerének változása az őszirózsás forradalom és a tanácsköztársaság alatt. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2002. 2. 91-107.

644. Dokumentumok Budafok-Tétény történetéhez, 1731-1950. Szerk. Czaga Viktória, Garbóczi László, Szabó Csaba. Bp. Budafok-Tétényi Önkorm., 2002. 421 p. ill. (Budapest történetének forrásai. Kerületek, városrészek)

645. *Szőke Sándor:* Dombóvár háborús évei visszaemlékezésekben és dokumentumokban, 1944. Dombóvár, Dombóvári Városszépítő és Városvédő Egyes., 2002. 106 p. ill. (Helytörténeti sorozat, 5.)

646. *Rózsás Márton:* Török kori őrhely Drávatamási határában. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz. 2002. 137-142. (Opuscula Hungarica, 3.)

647. *Sugár István:* Az egri vár története. 3. bőv. átdolg. kiad. Bp. Zrínyi, 2002. 256 p. ill.
Berecz Mátyás, Domokos György, Fodor László, Petercsák Tivadar kutatásaival kiegészítve.

648. Az egri vár és kincsei. Szerk. Petercsák Tivadar, H. Szilasi Ágota. Eger, Dobó I. Vármúz., 2002. 96 p. mind ill.

649. *Tóth Béla, D.:* Adalékok Eger város 1848-49. évi eseményeihez. = Levéltári szle. 2002. 2. 8-17.

650. *Takács Tibor:* Erdély várai. 5-15. = Új honvédségi szle. 2002. 2. 119-128., 3. 113-119., 4. 127-136., 5. 139-145., 6. 130-136., 7. 155-160., 8. 136-145., 9. 127-136., 10. 140-148., 11. 118-127., 12. 139-146.

651. *Horváth István:* Esztergom török kori katonai építkezései. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 71-82. (Opuscula Hungarica, 3.)

652. *Hatházi Gábor:* A török palánkok kutatásának újabb eredményei Fejér megyében. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 107-128. (Opuscula Hungarica, 3.)

653. *Tomka Gábor:* Egy 16-17. századi tarisznyavár: Győrszentiván-Andrásvár. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 143-144. (Opuscula Hungarica, 3.)

654. *Gerelyes Ibolya:* Gyula a török korban. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 163-170. (Opuscula Hungarica, 3.)

655. *Dede Kálmán:* Hogyan éltük át a nagy harcokat? 1944. Szerk. Sári Győző. Kaba, Önkorm., 2001. 124 p. ill.

656. *Frankhauser, Hubert:* Österreichs Thermopylen, 1809-1918. Die vergessene

Front im Kanaltal von Napoleon bis zum Kriegsende, 1918. Wien, Stöhr, 2002. 88 p. ill. (Österreichische Militärgeschichte. 2002/7.)
Ausztria Thermopülai-je, 1809-1918. Az elfeledett Kanaltal-i hadszíntér Napóleontól az első világháború végéig. – Magyar vonatkozásokkal.

657. *Čaplovič, Miloslav:* Košice v období dualizmu – významná vojenská posádka monarchie v rokoch 1867-1914. = Armáda, mesto spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 294-304.
Kassa a dualizmus korában – a Monarchia jelentős katonai helyőrsége 1867-1914 között.

658. Kecskemét is kiállítja... Gáspár András, Erdősi Imre, Lestár Péter, Muraközy János, 71. honvéd zászlóalj, 16. (Károlyi) huszárezred, Kecskemét város szabadcsapata. Szerk. Székelyné Kőrösi Ilona. Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 223 p. ill. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)
Ism.: Csorba György. = Hadtört. közl. 2003. 1. 231-232.

659. *Végh Ferenc:* A keszthelyi végvár építéstörténete. XVI-XVII. század. Pécs, 2002. 1023 p. [6] t. ill.

660. *Halmágyi Pál:* Makó 1918 őszétől 1920 tavaszáig. = Makó a dualizmus és a forradalmak korában. A VIII. Honvéd Emléknap és a Levéltári Napok előadásai. Makó, Önkorm., 2002. 36-423. (A Makói Múzeum füzetei, 101.)

661. *Hints Miklós:* Adatok az 1848-49. évi forradalom és szabadságharc marosvásárhelyi eseményeihez. = Hadtört. közl. 2002. 3. 854-888.

662. *Vonyó Anita:* „Mind hősök ők, mind férfiak, mind hű hazafi." A mernyei első világháborús hősi emlékmű létesítésének körülményei. = Somogy megye múltjából. Kaposvár, Somogy M. Lvt., 2002. 223-236. (Levéltári évkönyv, 33.)

663. *Duchoň, Michal:* Obrana mesta Modry v 17. storočí. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 127-136.
Modor városának védelme a 17. században.

664. *Sárközi Sándor:* Monok. Kossuth Lajos szülőhelye. Miskolc, Bíbor, 2002. 83, [4] p., [1] t. ill.

665. *Csetri Elek:* Nagybánya és vidéke az 1848-1849. évi szabadságharcban. = Hadtört. közl. 2002. 3. 659-693.

666. *Fejes Sándor:* Pápa város katonatörténete, 1400-1867. Pápa, Pápai Huszáregyes., 2002. 64 p. ill. (Huszárok Pápán)

667. *Mészáros Kálmán:* A kuruc kor szereplői Pápán. Adatok a város anyakönyveiből. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 149-176.

668. *Irásné Melis Katalin:* Pest a török hódoltság idején. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 151-162. (Opuscula Hungarica, 3.)

669. *Burzyńska, Janina:* Twierdza Przemyśl w okresie i wojni swiatowej. [Ed. HM Hadtörténeti Int. és Múz., Monostori Erőd Hadkultúra Közp., Muz. Narod. Ziemi Przemyskiej.] Przemyśl, 2002. 42 p. ill.
A przemyśl erődítmény az I. világháború alatt. Lengyel és magyar nyelven.

670. *Janó Ákos:* Sárospatak 1528. évi „hadtörténete". = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 53-60.

671. *Dávidházy István:* Ifj. Sarkady Sándor – Szabó Péter: Soproniak a Don-kanyarban. Sopron, 2001. /Könyvism./ = Soproni szemle, 2002. 2. 178.

672. *Konečný, Antonín:* Slobodné kralovské mesto Skalica a jej opevnenie do začiatku 18. storočia. = Armáda, mesto, spoločnost, od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 92-98.
Szakolcza, szabad királyi város és erődítése a 18. század kezdetéig.

673. *Pál Judit:* Hadsereg és városok a Székelyföldön a 19. század végéig. = Armáda, mesto, spoločnost, od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 235-244.

674. *Siklósi Gyula:* Hadi események és erődítési munkálatok Székesfehérvárott a 16-17. században. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott kon-

ferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 83-90. (Opuscula Hungarica, 3.)

675. *Dangl, Vojtech:* Mestá, kasárne a posádky na Slovensku v posledných desatročiach pred prvou svetovou vojnou. = Armáda, mesto spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 259-281.
Városok, kaszárnyák és helyőrségek Szlovákiában az első világháború előtti utolsó évtizedekben.

676. *Tálosi Zoltán:* Háborús évek. Légiesemények és harcok Tolna megyében, 1941-1945. Szekszárd, Szerző, 2002. 351 p. ill.

677. *Gaál Gyula:* Török palánkvárak a budai eszéki út Tolna megyei szakaszán. = A hódoltság régészeti kutatása. A Magyar Nemzeti Múzeumban 2000. május 24-26. között megtartott konferencia előadásai. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 99-102. (Opuscula Hungarica, 3.)

678. *Szabó Lajos, H.:* Kossuth apródok. A szabadságharc ifjú hősei Veszprém megyében, 1848-1849. Pápa, Szerző, 2002. 186 p. ill.

Életrajzok, emlékezések

679. A magyar történelem vitatott személyiségei. 1. A tanulmányok szerzői: Gerő András ... et al. Bp. Kossuth, 2002. 150 p.
Géza és István, Salamon és a hercegek, Ferenc József, Ferenc Ferdinánd, Tisza István, Károlyi Mihály, Horthy Miklós.
Írták: Gerő András, Kristó Gyula, Litván György, Makk Ferenc, Ormos Mária, Pölöskei Ferenc, Sipos Péter, Szász Zoltán.

680. *Oborni Teréz:* Erdély fejedelmei. [Bp.] Pannonica, 2002. 221 p. (Magyar századok)

681. Magyar miniszterelnökök, 1848-2002. Szerk. Stemler Gyula. Bp. Kossuth, 2002. 231 p. ill.
Az életrajzokat írták: Izsák Lajos, Pölöskei Ferenc, Romsics Ignác, Urbán Aladár.

682. Bem apó alvezérei. Összeáll. Kálmánfi Gábor. = Ármádia. 2002. 7-8. 92-94.

683. *Gergely Jenő; Izsák Lajos; Pölöskei Ferenc:* Századformáló magyarok. Arcképek a XX. századból. Bp. Gesta, 2002. 390 p. ill.
Gömbös Gyula, Horthy Miklós, Kállay Miklós, IV. Károly, Miklós Béla, Nagy Imre ... et al.

684. *Kovács Klára:* Légből kapott sztorik. 3 másodperc az életem. Híres magyar pilóták izgalmas történetei. [Bp.] Focus, [2002.] 173 p. ill.

685. *Eörsi László:* Legendás parancsnokok. A fegyveres felkelés vezetői. = Rubicon. 2002. 11-12. 20-25.
1956.

686. Anka Aurél élete és hadisebészeti munkássága. [Összeáll. Izsák Sámuel]. Kolozsvár, 2002. 264 p., [16] t. ill.

687. *Vigh Károly:* Bajcsy-Zsilinszky Endre külpolitikája. Bp. Mundis, 2002. 361 p. ill. (Az Antall József Baráti Társaság évkönyvei, 13.)

688. Tisztelegve édesapám előtt... = Top gun. 2002. 8. 57-59.
Balogh József pilóta visszaemlékezése a háborús évekre.

689. *Varga József:* Bárány Nándor. = Ármádia. 2002. 5. 42-43.

690. *Kemény Tibor:* Dr. Bárány Nándor munkássága és kapcsolata a Gamma Művekkel. = Haditechnika. 2002. 4. 2-5.

691. *Egyed Emese:* Adieu, édes Barcsaym. Marosvásárhely, Mentor, 2001. 236 p., 27 t.
Barcsay Ábrahám
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 2002. 1. 209-210.

692. *Haas György:* A szabadság tábornoka. Bartha Albert élete. Bp. Kairosz, 2002. 290 p.
Ism.: Salamon Konrád: Forradalmak katonája. = M. nemzet. 2003. 208. 35.

693. *Horn Ildikó:* Báthory András. Bp. Új Mandátum, 2002. 262 p. (Post scriptum. Életrajzi monográfiák, 3.)
Ism.: Szabó Péter. = Hadtört. közl. 2004. 2. 777-783.

694. *Kardos István:* Emlékét ma is őrzi a malgas nép. Benyovszky Móric, 1741-1786. = Ezredvég. 2002. 5. 75-76.

695. *Ács Tibor:* Bolyai János születésének 200. évfordulójára. = Új honvédségi szle. 2002. 9. 104-116.

696. *Ács Tibor:* Bolyai János a bécsi hadmérnöki akadémián. Bp. ZMNE, 2002. 307 p. ill.

Ism.: Kacsó Lajos: Bolyai János hadmérnöki pályakezdése. = M. honvéd. 2003. 1-2. 41.

697. *Ács Tibor:* Bolyai János, a hadi mérnök. = Haditechnika. 2002. 1. 2-5.

698. *Ács Tibor:* Bolyai János egészsége katonai okmányokban. = Orvostört. közl. 178-181. 2002. 173-191.

699. *Varga A. József:* Bolyai János. = Ármádia. 2002. 11. 42-43.

700. *Kilzer, Louis:* Hitler árulója. Martin Bormann és a Harmadik birodalom bukása. [Szeged], Szukits, 2002. 295 p. [12] t. ill.
Eredeti cím: Hitler's traitor

701. *Pálffy Géza:* Egy szlavóniai köznemesi família két ország szolgálatában: A budróci Budor család a XV-XVIII. században. = Hadtört. közl. 2002. 4. 923-1000.

702. *Herényi István:* Bulcsu horka. = Magyar haditechnika és magyar hadjáratok a kora középkorban. A 16. Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 161-163.

703. *Czetz János:* Emlékezéseim. A szöveget gond., a bevezetőt és a jegyzeteket írta Kedves Gyula. Budaörs, Örmény Kisebbségi Önkorm., 2001. 145 p. ill. (Magyarörmény könyvtár, 1.)

704. „Utasítás a hátországba távozók számára". Dokumentum a doni hadsereg mindennapi életéből, 1942. augusztus 27. Közzéteszi: Pihurik Judit. = História. 2002. 9-10. 44-45.
Részlet Dénes Jenő százados naplójából. – Dokumentumközlés.

705. *Dőry Lajos:* Fegyver nélkül a frontra. Egy egykori huszárhadnagy emlékezései 1944-45-ös naplójegyzetei alapján. [Közzéteszi, bev. tanulmány, jegyzetek:] Bene János. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1188-1220.

706. *Hermann Róbert:* Gáspár András honvéd tábornok. = Kecskemét is kiállítja... Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 9-78. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)

707. *Németh Szilárd:* A patikus hadvezér. = M. hírlap. 2002. 250. 27.
Görgei Artúr

708. *Frivaldszky János:* Hadik András Minerva szolgálatában. = Hadtört. közl. 2002. 2. 389-398.

709. *Baumgartner, Lothar:* Das geheime Tagebuch des Linienschiffsleutnants Handel-Mazzetti, 1917. = „Abgelauscht." Die Funkaufklärung der k. u. k. Kriegsmarine. 1., 1917. Wien, Stöhr, 2002. 9-62. ill. (Österreichische Militärgeschichte, 2002. Sonderbd. 1.)
Handel-Mazzetti sorhajóhadnagy titkos naplója, 1917.

710. *Baumgartner, Lothar:* Das geheime Tagebuch des Linienschiffsleutnants Handel-Mazzetti, 1917-18,. = „Abgelauscht." Die Funkaufklärung der k. u. k. Kriegsmarine. 2., 1918. Wien, Stöhr, 2002. 150 p. ill. (Österreichische Militärgeschichte, 2002. Sonderbd. 2.)
Handel-Mazzetti sorhajóhadnagy titkos naplója, 1917-18.

711. *Braham, Randolph L.:* Náci kollaboráns vagy szélhámos. Jaac van Harten története. = Századok. 2002. 1. 135-151.

712. *Picknett, Lynn; Prince, Clive; Prior, Stephen:* Kettős mérce. Alternatívák a Rudolf Hess-rejtély megoldására. Robert Brydon kutatásainak felhasználásával. Pécs, Alexandra, [2002.] 67 p.
Eredeti cím: Double standards.

713. *Haffner, Sebastian:* Megjegyzések Hitlerhez. Bp. Európa, 2002. 229 p. (Mérleg)
Eredeti cím: Anmerkungen zur Hitler.

714. *Olasz Lajos:* Legendák Horthy István haláláról. = Rubicon. 2002. 1. 44-50.

715. *Józsa Béla:* Horthy István halála. = Militaria. 26. 2002. 914-921.

716. *Szepesi József:* v. Horthy István. 1., A kormányzóhelyettes. 2., A vadászpilóta. = Aranysas. 2002. 7. 52-55., 8. 46-49.

717. *Horváth Sándor:* v. Nagybányai Horthy István fhdgy. tragikus halálának története. = M. szárnyak. 30. 2002. 41-44.

718. *Csapó Béla:* „Százötven méteren a gép megbillent." A szemtanú Horthy István pilótatragédiájáról. [Riporter:] Halász Miklós. = M. nemzet. 2002. 22. 40.

719. *Daniss Győző:* Az igazság és a szerencse. Két Horthy Miklósról szóló előadás az Akadémián. = Népszabadság. 2002. 97. 11.
Sipos Péter és Szakály Sándor előadása.

720. *Simola Ferenc:* Horthy Miklós csapatszemléje Szombathelyen, 1919-ben. = Vasi szle. 2002. 6. 830-833.

721. *Szilágyi Ágnes Judit; Sáringer János:* Ifj. Horthy Miklós, a Kormányzó kisebbik fia. Tanulmányok, dokumentumok. Bp. Holnap, 2002. 297 p. ill.
Ism.: Sipos Péter. = Századok. 2003. 5. 1264-1265.

722. *Pálosfalvi Tamás:* Jan Jiskra és a felvidéki városok. = Ármáda, mesto, spoločnost

od 15. storočia do roku 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 31-39.

723. *Fekete István, Gy.:* Egy hétköznapi hős. = Top gun. 2002. 9. 60-61.
Kablay Lajos

724. *Józsa Béla:* A haditudósító. = Militaria. 26. 2002. 926-931.
Karai Sándor

725. *Varga József:* Kármán Tódor. = Ármádia. 2002. 3. 42-43.

726. *Kaufmann Gyula:* Aki két halálból menekült meg. A Don-kanyar aknamzőitől a pesti Hajós utcán át Jeruzsálemig. [Riporter:] Szendrei Lőrinc. = Népszabadság. 2002. 66. 41.

727. *Kecskés Péter:* Honvédnapló a keleti frontról, 1942. június 26 – október 19. ... sajtó alá rend. a jegyzeteket és a bev. tanulmányt írta Pihurik Judit. Szeged, Hispánia, 2002. 102 p. [7] t. ill.

728. *Keitel, Wilhelm:* Életem. Kötelességteljesítés a bukásig. Hitler vezértábornagyának és a Wehrmacht Főparancsnoksága főnökének önvallomásai. Szerk. Werner Maser. Nagykanizsa, Canissa. [2002.] 460 p. ill.
Eredeti cím: Mein Leben. Pflichterfüllung bis zum Untergang.

729. *Szakály Sándor:* Király Béla 90 éves. = Ármádia. 2002. 7-8. 72-73.

730. *Köpeczi Béla:* Klement János Mihály 1714-ben a Rákóczi-szabadságharcról. = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemzeti Múz., 2002. 187-196.

731. *Knoke, Heinz:* A hazámért repültem. Egy német pilóta háborús tapasztalatai. Debrecen, Hajja, 2002. 226 p. [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: I flew for the Führer.

732. *Piti Ferenc:* Koppány személyének és mozgalmának megítéléséhez. = Somogy. 2002. 6. 530-536.

733. Kossuth Lajos, 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. A tanulmányok szerzői: Basics Beatrix [et al.], az előszót írta Hermann Róbert. [Bp.] Kossuth, 2002. 157 p. ill. + CD

734. *Horváth Árpád; Kingston Tiszai Klára:* „A számkivetés nagyjai..." Marx, Engels, Kossuthról és a magyarokról. Bp. Heraldika, 2002. 287 p. ill.

735. *Hermann Róbert:* Kossuth Lajos élete és kora. [Bp.] Pannonica, 2002. 128 p. ill.
Ism.: Kelen Károly. = Népszabadság. 2002. 227. 31.

736. *Hermann Róbert:* Kossuth és Szemere. Eszmetársakból ellenségek. = Rubicon. 2002. 8. 35-41.

737. *Hermann Róbert:* Életre-halálra kész ember. Kossuth és Görgei. 1-2. = Élet és tud. 2002. 42. 1318-1320., 43. 1353-1355.

738. *Hermann Róbert:* A mester és a (hűtlen) tanítvány. Kossuth és Görgei. = Kossuth Lajos, 1802-1894. Kossuth Lajos és kortársai. [Bp.] Kossuth, 2002. 51-69.

739. Kossuth Lajos, 1802-2002. A bev. tanulmányt írta Szabad György. Szerk. és a képeket vál. Cs. Lengyel Beatrix. [Bp.] Válasz, 2002. 126 p. ill.
Angol és magyar nyelven.

740. Kossuth Lajos és a honvédelem. Tematikus összeállítás születésének 200. évfordulója alkalmából. [Írta és összeáll. Krámer Iván.] Bp. Zrínyi, 2002. 31 p. ill.

741. *Vörös Béla:* Kossuth Lajos katonai tevékenysége. Kossuth Lajos védelmében. = Bolyai szle. 2002. 4. 166-203.

742. *Szabad György:* Kossuth irányadása. Bp. Válasz, 2002. 276 p.

743. *Méray Tibor:* Ha még egyszer azt üzeni ... = Népszava. 2002. 233. mell. 1-3.
Kossuth Lajos

744. *Szabó Lajos, H.:* Kossuth Lajos életének fontosabb állomásai, 1802-1894. Pápa, Szerző, 2002. 142 p. ill. (Héra sorozat, 2.)

745. *Bánhegyi Ferenc:* Kossuth Lajos azt üzente... Kossuth Lajos születésének 200. évfordulójára. Celldömölk, Apáczai, [2002.] 132 p. ill.

746. Kossuth Lajos Nagykátán. Szerk. Kucza Péter, Lakatos Gyula. Nagykáta, Önkorm., 2002. 28 p. ill.

747. *Kovács Gyula:* Emlékezés a doni csatáról. = Hadak útján. 480. 2002. 4-5.
Megjelent: Hadak útján. 1958. febr.

748. *Zachar József:* Késmárktól a világhírnévig? Kray Pál táborszernagy, 1735-1804. = Ármáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 186-202.

749. *Kacsó Lajos:* Egy vállalkozó a hagyományőrzés szolgálatában. = Ármádia. 2002. 5. 56-57.
Kucza Péter

750. *Fisli Éva:* Az ismeretlen katona. Kurucz János, 1916-1951. Kísérlet életrajzra. = Aetas. 2002. 2-3. 130-160.

751. *Szatmári Gizella:* Lebstück Mária, a főhadnagy. = M. nemzet. 2002. 183. 24.
752. *Punka György:* Emlékezés egy magyar ászra. Lőrincz Mátyás Tibor. = Aero magazin. 2002. 11. 57-62.
753. *Varga József:* Luppis János fregattkapitány. = Ármádia. 2002. 7-8. 100-101.
754. *Horváth Miklós:* Maléter Pál. 2. jav. kiad. Bp. H and T, 2002. 125 p. ill.
755. *Punka György:* Négy nap szeptemberben. Hans-Joachim Marseille, az ász. = Aero magazin. 2002. 9. 56-60.
1942. szept. El-Alamein.
756. *Varga József:* Martin Lajos. = Ármádia. 2002. 9. 42-43.
757. *Zubreczki Judit:* Mata Hari – egy ártatlan „kémnő". = Népszava. 2002. 120. mell. 2.
758. *Szórád Tamás:* Kilenc és fél hónap. Egy tengerészpilóta naplója. = Aero magazin. 2002. 3. 70-71.
McBride, Jim tengerészpilóta a vietnami háborúban. 1970.
759. *Mészáros Vilmos:* Emlékek az I. világháborúról. [Bev.] Szakál Gyula: Volt egyszer egy első világháború. = Műhely/ Győr. 2002. 1. 42-53.
760. *Székelyné Kőrösi Ilona:* Muraközy János és Kecskemét város szabadcsapata. = Kecskemét is kiállítja... Kecskemét, Katona J. Múz., 2002. 177-216. (Kecskemétiek a szabadságharcban, 2.)
761. *Ormos Mária; Harsányi Iván:* Mussolini – Franco. Bp. Pannonica, 2001. 392 p. (Fekete-fehér)
Ism.: Pankovits József. = Múltunk. 2003. 3. 297-302.
762. Nagy Imre és kora. Tanulmányok és forrásközlések. 1. [Bp.] Nagy I. Alapítv., 2002. 474 p. ill.
763. *Nagy Imre:* Viharos emberöltő. Szerk. Vészi János. Utószó és jegyz. Szántó László. Bp. Nagy I. Alapítv., 2002. 183 p. ill.
764. *Rainer M. János:* Nagy Imre. Bp. Vince, 2002. 184 p. (Tudomány – Egyetem. Történeti életrajzok)
765. *Takács Tibor:* 110 éves lenne a káplár. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 4. 75-77.
Nagy József
766. *Szőts Dániel:* Emlékezés Nagybaczoni Nagy Vilmosra. = Erdővidéki lapok. 2002. 2. 28-29.
767. *Fundárkova, Anna:* Pavol Pálfi (Pálffy) – „zabudnutý" politik. = História/Szlovákia. 2002. 1. 31-32.
Pálffy Pál – egy elfelejtett politikus.
768. *Takács Tibor:* Miről mesél a naplóm? Pallavicini-Pálinkás Antal őrnagyra emlékeztek volt katonái. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 2. 69-76.
769. *Szepesi József:* In memoriam Pálos Géza. = Aranysas. 2002. 1. 57.
770. *Péterdi A. János:* Búcsú egy igaz barátról. Rövid visszaemlékezés kedves bajtársamra, Pálos Gézára. = M. szárnyak. 30. 2002. 67.
771. *Gyarmati György:* Péter Gábor fiatalsága, 1906-1945. Kutatási gondok az ÁVH-főnök életrajzának feltárásában. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 25-78. (Trezor, 2.)
772. *Gyarmati György:* Péter Gábor és az ÁVH birodalom. = Rubicon. 2002. 6-7. 4-10.
773. Galgóczi Erzsébet interjúja Péter Gáborral. Közli: Gyarmati György. = Múltunk. 2002. 2. 223-248.
774. *Baczoni Gábor Miklós:* Péter Gábor (vélt) vetélytársai Tömpe András és Villányi András. = Rubicon. 2002. 6-7. 12-15.
775. Dr. Pogány Péter bencés szerzetes 1956-os naplójából. 1-10. [Közzéteszi:] Soltész István. = Népszabadság. 2002. 247. 30., 252. 30., 257. 31., 263. 28., 269. 28., 275. 28., 281. 30., 287. 30., 293. 34., 299. 42.
776. *Várkonyi Gábor:* Rákóczi Erzsébet élete férjéhez írott leveleinek tükrében. 1654-1707. = Palócföld. 48. 2002. Salgótarjáni ksz. 430-441.
777. *Sipos Ferenc:* A „rebellis" Rákóczi. „A német ruha alatt magyar és valóban hazafiúi szív dobog." = Századok. 2002. 3. 599-635.
778. *Rákosi Mátyás:* Visszaemlékezések, 1892-1925. 1-2. Sajtó alá rend. Baráth Magdolna ... [et al.] Szerk. Feitl István ... [et al.] Bp. Napvilág, 2002. 2 db. (976 p.)
779. *Lengyel Beatrix, Cs.:* Réh János kalandos élete. Egy 48-as garibaldista. = Élet és tud. 2002. 11. 332-334.
780. *Romanelli, Guido:* Nell'Ungheria di Béla Kun e durante l'occupazione militare romena. La mia sissione (maggio – novembre 1919.) A cura di Antonello Biagini. Roma, Ufficio Storico SME, 2002. 307 p. 16 t. ill.
Küldetésem Kun Béla Magyarországán és a román megszállás idején, 1919 május-november.

781. *Laporta, Piero:* Guido Romanelli. Un ufficiale italiano nella storia dell'Ungheria. = Rivista militare. 2002. 2. 98-109.
Guido Romanelli a magyar történelemben.

782. *Niederhauser Emil; Szvák Gyula:* A Romanovok. [Bp.] Pannonica, 2002. 347 p.
Ism.: Hovanyecz László: A Cári-Szovjet-Oroszország. = Népszabadság. 2002. 279. 31.
Bodnár Erzsébet. = Turul. 2003. 1-2. 59-62.

783. *Franzl, Johann:* I. Rudolf. Az első Habsburg a német trónon. Bp. Corvina, 2002. 302 p.
Eredeti cím: Rudolf I. Der erste Habsburger auf dem deutschen Thron.

784. A „magyar" Savoyai. [Írta:] D. Gy. = Népszabadság. 2002. 28.32.

785. *Somorjai Lajos:* Megjártam a Don-kanyart. Harctéri napló. Oroszország, 1942-1943. [Bp.] Rubicon, 2002. 256 p. ill.
Ism.: Hovanyecz László: Frontjegyzetek – hatvan év után. = Népszabadság. 2002. 250. 37.
Bolvári-Takács Gábor: Egy katonaorvos emlékei az orosz frontról. = Múltunk. 2003. 2. 284-289.
Szabó Péter. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1230-1233.

786. *Hermann Róbert:* Schweidel József aradi vértanú élete és utolsó írásai. = A Hadtörténeti Múzeum értesítője. 5. Bp. Hadtört. Múz., 2002. 11-38.

787. *Simon László, L.:* A legvitézebb huszár. Százhetven éve halt meg Simonyi József óbester. = M. nemzet. 2002. 192. 36.

788. *Simorjay András:* Négy „igenes" kényszerleszállás. [Riporter:] Szepesi József. = Aranysas. 2002. 5. 50-53.

789. *Szakolczai Attila:* Somogyvári Lajos történetei. = A Történeti Hivatal évkönyve, 2000-2001. Bp. Tört. Hiv., 2002. 233-256. (Trezor, 2.)

790. *Souder, James Burton:* Egyszer fent, egyszer lent. Egy amerikai pilóta bevetései Vietnamban. [Közzéteszi:] Toperczer István. = Aero magazin. 2002. 9. 70-73.

791. *Krizsán László:* A murányi Venus. = Élet és tud. 2002. 32. 1007-1010.
Széchy Mária

792. *Hermann Róbert:* Szemere Bertalan az Országos Honvédelmi Bizottmányban. = Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urban Aladár ötvenéves tanári jubileumára. [Bp.] Argumentum, 2002. 262-278.

793. *Erdődy Gábor:* Batthyány. *Hermann Róbert:* Szemere. [Bp.] Pannonica, 2002. 327 p. (Fekete-fehér)

794. *Szurmay Zoltán:* Azért vagyok, hogy ő élhessen. = Ármádia. 2002. 10. 42-43.
Szentgyörgyi Dezső

795. *Szentiványi János:* Géppárban a „Gondviseléssel". [Riporter:] Szepesi József. = Aranysas. 2002. 6. 54-57.

796. *Varga József:* Szerelmey Miklós. = Ármádia. 2002. 6. 42-43.

797. *Galcsik Zsolt:* Szontagh Pál és Szécsény 1848-49-ben. Szécsény, Önkormányzat, 2002. 52 p., [7] t. (Szécsényi honismereti könyvtár, 11.)

798. *Kun Miklós:* Az ismeretlen Sztálin. Bp. Athaneum 2000, PolgArt, 2002. 475 p. ill.
Ism.: Krausz Tamás: Joszif Visszarionovics Drakula. = Népszabadság. 2002. 107. 11.
B[arabás] P[éter]. = Népszava, 2002. 103. mell. 3.
Metz Katalin: A tömeggyilkosság mérnöke. = M. nemzet. 2002. 91. Mell. IV.
Granasztói György: Hamis életrajzok százada. = M. nemzet. 2002. 98. 32.
Metz Katalin: Egy diktátor titkai. = M. nemzet. 2002. 302. 14.

799. *Szűcs Sándor:* Egy küzdelmes élet – Jutason át. [Riporter:] Hende Zsolt. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 1. 44-48.

800. *Sipos Ferenc:* „Korunk a tettek kora, a szavak ideje lejárt." Thóbiás Dániel '48-as honvédhadnagy naplója. Töredék. = Szabolcs-Szatmár-Beregi szle. 2002. 1. 10-26.

801. *Vörös László:* Prominent posledných dní uhorska. = História/ Szlovákia. 2002. 4. 32-33.
Tisza István

802. *Bertényi Iván:* Tisza István és az első világháború. = Rubicon . 2002. 1. 9-16.

803. Megkésett rekviem. 1-5. = Aranysas. 2002. 7. 65-67., 8. 65-67., 9. 65-67., 10. 64-65., 11. 65-66.
Tobak Tibor ezds önéletírása.

804. *Michna György:* Vitéz Tobak Tibor. = M. szárnyak. 30. 2002. 48-49.

805. *Zsombok Tímár György:* Magyar repülő Afganisztánban. = M. szárnyak. 30. 2002. 86-87.
Tóth István

806. *Krizsán László:* Üzenet az Óperencián túlról. Rab magyarok Afrikában. = Élet és tud. 2002. 4. 103-105.
Tűri József
807. *Sipos Péter:* Újszászy István, a titokzatos tábornok. A vezérkari főnökségtől az állambiztonságig. = História. 2002. 2. 28-29.
808. *Haraszti György:* Újszászy István az ÁVO-n. „Fekete Iván" az állambiztonsági szervek fogságában. = História. 2002. 8. 28.
Hozzászólás Sipos Péter /História. 2002. 2. sz./ írásához.
809. *Murányi Gábor:* Feljegyzési ajándék. Újszászy István „vallomásai". = HVG. 2002. 47. 86-88.
810. *Szakály Orsolya:* A vajai Vay család a 18. században. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 353-364. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)
811. *Matić, Igor-Philip:* Edmund Veesenmayer. Agent und Diplomat der nationalsozialistischen Expansionspolitik. München, Oldenbourg, 2002. 323 p. (Südosteuropäischen Arbeiten, 114.)
Brennpunkt Ungarn, 1943-1945: 189-284.
Edmund Veesenmayer, a nemzetiszocialista terjeszkedő politika ügynöke és diplomatája.
812. *Vida István:* Egy petesházi tüzér visszaemlékezése a II. világháborúra 1941-1945. Lendva, M. Nemzetiségi Műv. Int., [2002.] 138 p. ill.
813. *Horváth Zoltán:* „Na mi újság Wagner úr?" Posztumusz érdemkereszt. 1-2. = Aranysas. 2002. 5. 46-49., 6. 61.
Boyd D. Wagner fhdgy a Fülöp-szigetek elleni légi harcokban, 1941-ben.
814. *Bőhm Ágnes:* Wallenberg: megannyi kérdőjel. = Népszabadság. 2002. 179. 6.
815. *Varga József:* Winkler Dezső. = Ármádia. 2002. 4. 42-43.
816. *Wittner Mária:* 1956 a nemzet öröksége. = Militaria. 28. 2002. 973-977.
817. *Wittner Mária:* Csak a tettek bírnak bizonyító erővel. [Riporter:] Hering József. = M. fórum. 2002. 43. 3.
818. *Horváth Zoltán:* A „hangfaltörő". 1-2. = Aranysas. 2002. 10. 42-45., 11. 42-45.
Yeager, Charles „Chuck"
819. *Perjés Géza:* Zrínyi Miklós és kora. 2. bőv. kiad. Bp. Osiris, 2002. 436 p. (Osiris monográfiák)
Ism.: Hausner Gábor. = Hadtört. közl. 2003. 3-4. 937-939.
820. *Zsombok Tímár György:* Sorsfordító évek. (Folyt.)= Aranysas. 2002. 1. 62-65., 2. 56-59., 3. 58-61., 4. 56-58., 5. 54-56., 6. 48-50., 7. 56-58., 8. 58-60., 9. 62-64.
Előzmény: = Top flight. 2001. 1-2.
Visszaemlékezés. – A magyar légierő 1952-1956.

III. EGYETEMES ÉS MAGYAR HADTÖRTÉNELEM

821. A világtörténelem krónikája. Bp. M. Könyvklub, 2002. 623, [17] p. ill.
Eredeti cím: Chronik der Weltgeschichte
Ism.: Cro-Magnontól a terrorizmusig. = M. nemzet. 2002. 239. 35.
822. A millennium of Hungarian military history. Ed. by László Veszprémy, Béla K. Király. New York, Columbia Univ. Pr., 2002. 775 p. (War and society in East Central Europe, 37.)
A magyar hadtörténelem ezer éve.
823. *Kristó Gyula; Barta János; Gergely Jenő:* Magyarország története előidőktől 2000-ig. Bp. Pannonica, 2002. 687 p.
Ism.: Hovanyecz László: Magyarország története egy kötetben. = Népszabadság. 2003. 87. 10.
824. *Lendvai, Paul:* Tisíc let maďraského národa. = Praha. 2002.
A magyar nép 1000 éve.
Ism.: Hulinek, Drahoslav: Tisíc rokov madar'skeho národa. = Historická revue, 2002. 10. 17.
825. Hajdanvolt hadi dolgokról. (Folyt.) [Összeáll.] Gy[őri] L[ászló]. = Ármádia. 2002. 1-6. 67., 7-8. 131., 9-12. 67.
826. *Orbán Balázs:* A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismereti szempontból. 1-2. Szekszárd, Babits, 2002. 2 db (1533 p.) ill.

Hasonmás kiad. Eredeti kiad.: Pest, Ráth Mór, 1868-1870. (1-4 köt.), Pest, Tettey Nándor és Tsa, 1871-1873.

827. *Orbán Balázs:* Kiegészítések a Székelyföld leírásához. 1., Háromszék. Szerk. Lénárt Anna. Gondozta és sajtó alá rend. Dobra Judit. Sepsiszentgyörgy, Charta, 2002. 238 p. ill.

828. *Bihari Péter:* A németek. 2000 év Európa közepén. Bp. Műszaki Kvk., 2002. 358 p. ill.

829. *Ettinger, Smoel:* A zsidó nép története. A modern kor: a 17. századtól napjainkig. Bp. Osiris, 2002. 403 p. (Osiris tankönyvek)
Eredeti cím: A history of the Jewish people.

830. Elméletek az európai egységről. Válogatás az Európa-gondolat történetéből. Szerk. és előszó: Szénási Éva. Bp. L'Harmattan, 2002. 143 p.
Erasmus, Saint-Pierre abbé, Kant, Sully, Montesquieu, Novallis, Saint-Simon, August Thierry, Victor Hugo írásai.

831. *Hovanecz László:* Bujdosásban is bujdosók. Magyar emigránsok a történelemben és a világban. = Népszabadság. 2002. 215. 20.
Thököly, Rákóczi, Kossuth

832. *Zachar József:* Kuruc katonák az emigrációban. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 283-311. (História)

833. *Réti György:* Italia e Ungheria. Cronica illustrata di storia comune. = Itália és Magyarország kapcsolatainak képes krónikája. 2. bőv. és jav. kiad. Róma. Bp. Palombi, 2002. 168 p. ill.

834. *Mellace, Katalin:* Italiani e ungheresi nelle lotte risorgimentali. La partecipazione dei fiumani 1848-1868. Roma, Soc. di Studi Fiumani, 2002. 238 p. ill. (Collana di studi storici fiumani)
Olaszok és magyarok az olaszországi szabadságharcban, 1848-1868.

835. *Haraszti Éva, H.:* Kossuth. Hungarian patriot in Britain. Bp. Corvina, 2002. 195 p.
Kossuth. Egy magyar hazafi Nagy-Britanniában.
Ism.: Szabó Csilla: Kossuth és Nagy-Britannia. = Klió. 2002. 2. 75-76.

836. *Haraszti Éva, H.:* Kossuth angliai éveiről. Bp. Akad., 2002. 94 p.
A krími háború: 76-94.

837. *Moroián György:* Kossuth Lajos katonai tevékenysége az emigrációban, 1849-1866. = Kossuth Lajosra emlékezünk, 1802-2002. Bp. Puskás T. Híradó Bajtársi Egyes., 2002. 7-109.

838. *Csorba László:* Mészáros Lázár az emigrációban. = Magyarhontól az Újvilágig. Emlékkönyv Urbán Aladár ötvenéves tanári jubileumára. [Bp.] Argumentum, 2002. 299-306.

839. *Torbágyi Péter:* 1848/49-es magyar emigránsok Mexikóban. = Századok. 2002. 6. 1411-1421.

840. *Szilágyi Ágnes Judit:* Magyarok Dominikában. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 155-157.
Lilón, Domingo: Arnas y poder. Los húngeros y La Armería de San Cristóbal. Santo Domingo, Cole, 2000.

841. *Balla Tibor:* Hungarians in the American Civil War, 1861-1865. = Acta XXVIII. International Commission of Military History. Coming to the Americas. Norfolk, 2002. 273-284.
Magyarok az amerikai polgárháborúban, 1861-1865.

A kezdetektől a XV. század végéig.

842. *Harmatta János:* A Turk officer of the Sasanin king Xusro I. = Acta orientalia. 2002. 1-3. 153-159.
Khoszroesz király török tisztje.

843. *Harmatta János:* Danubius Sarmatas ac Romana disterminet. = Antik tanulm. 2002. 1-2. 141-146.
Duna-menti szarmata törzsek a Római Birodalom szomszédságában.

844. *Steinhübel, Ján Madari:* Z ugrofinskej pravlasti do Karpatskej kotliny. = História/Szlovákia. 2002. 6. 11-12.
A finnugor őshazától a Kárpát-medencéig.

845. *Simon, Róbert:* Aelius Gallus' campaign and the Arab trade in the Augustan age. = Acta orientalia. 2002. 4. 309-318.
Aelius Gallus hadjárata és az arab kereskedelem Augustus korában.

846. *Bernát Péter:* Római katonai ellenőrzés a 4. században az Alföldön és a Csörszárokrendszer. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 5-40.
847. *Erdélyi István:* A magyar honfoglalás és előzményei. Bp. Mundus, 2002. 185 p. ill. (A magyar műveltség 1100 éve)
848. *Kristó Gyula:* Árpád fejedelemtől Géza fejedelemig. 20 tanulmány a 10. századi magyar történelemről. Bp. Akad. 2002. 269 p.
849. *Barabási László:* A honfoglalás és a székelyek. = Magyar haditechnika és magyar hadjáratok a kora középkorban. A 16. Magyar Őstörténeti Találkozó előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 156-160.
850. *Veszprémy László:* Az augsburgi csata. 955. augusztus 10. = Rubicon. 2002. 2. 4-5.
851. *Tősér Márton:* A 971. évi dorostoloni hadjárat. = Hadtört. közl. 2002. 2. 335-352.
852. Szent István és az államalapítás. Szerk. Veszprémy László. Bp. Osiris, 2002. 617 p. ill. (Nemzet és emlékezet)
Ism.: Hovanyecz László. = Népszabadság. 2002. 297. 32.
Fáy András Zoltán: Az államalapító. = M. nemzet. 2002. 291. 35.
Hausner Gábor. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1221-1222.
853. Árpád-kori új okmánytár = Codex diplomaticus Arpadianus continuatus. 1-3. Szerk. Wenzel Gusztáv. Pápa, Jókai Mór Városi Kvt., 2001-2002.
Reprint. Eredeti kiad.: Pest, 1860-1862.
Ism.: Veszprémy László. = Hadtört. közl. 2002. 1. 203-204.
854. *Bloch, Marc:* A feudális társadalom. Bp. Osiris, 2002. 543 p. (Osiris tankönyvek)
855. *Cheynet, Jean-Claude:* L'Empire byzantin et la Hongrie dans la seconde moitié du XI. siecle. = Acta historiae artium. 2002. 1-3. 5-13.
A bizánci császárság és Magyrország a XI. század második felében.
856. *Veszprémy László:* The crusade of Andrew II, king of Hungary, 1217-1218. = Centro estudios camino santiago, 13-14. Sahagún, Iacobus, 2002. 87-110.
II. András, magyar király keresztes hadjárata, 1217-1218.
857. *Pintér Zsolt:* A tatárokról. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 49-55.
Gumilev, Lev: Bila li Orda igom? Kazany, Panorama-Forum, 1998.
858. *[Négyesi Lajos] Négyesi László:* A muhi csata. 1241. április 11. = Rubicon. 2002. 2. 6-8.
859. *Török Albert:* Amikor Batu kán megszállt Óbudán. = Népszabadság. 2002. 27. 32.
860. *Szűcs Jenő:* Az utolsó Árpádok. Bp. Osiris, 2002. 515 p. (Millenniumi magyar történelem. Historikusok.)
861. *Goffman, Daniel:* The Ottoman Empire and early modern Europe. Cambridge, Univ. Pr., 2002. 273 p. ill. (New approaches to European history)
Az Oszmán birodalom és a korai modern Európa. – Magyar vonatkozásokkal.
862. *Imber, Colin:* The Ottoman Empire, 1300-1650. The structure of power. New York, Palgrave, 2002. 405 p.
Az Oszmán birodalom, 1300-1650. – Magyar vonatkozásokkal.
863. *Fodor Pál:* Az Oszmán Birodalom születése. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 159-174. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)
864. *Buchmann, Bertrand Michael:* Österreich und das Osmanische Reich. Eine bilaterale Geschichte. Wien, WUV Universitätsverl, 1999. 286 p.
Ausztria és az Oszmán birodalom.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közl. 2002. 1. 216-218.
865. *Borosy András:* A rozgonyi csata. 1312. június 15. = Rubicon, 2002. 2. 9-11.
866. *Piti Ferenc:* „... de adventu regis Hungarie" Károly Róbert tervezett dalmáciai hadjáratáról az 1340. évi oklevelek tükrében. = Acta hist./Szeged, 115. 2001. 41-53.
867. *Kovács Péter:* A nándorfehérvári csata. 1456. = Rubicon. 2002. 2. 12-13.
868. *Veszprémy László:* A kenyérmezei csata. 1479. október 13. = Rubicon. 2002. 2. 14-15.
869. *Rácz András:* Rodosz 1480-as ostroma. A johannita lovagrend és a török terjeszkedés a Földközi-tenger keleti medencéjében. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 41-84.
870. *Juhász László:* Mátyás király Bécsben. Veszprém, Új Horizont, 2002. 156 p. ill.
Ism.: Németh Ferenc. = Élet és tud. 2003. 13. 407.
871. *Segeš, Vladimír:* Nesta v uhorskom vojenstve na konci stredoveku. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do roku 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15.

századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 17-30.

Városok a magyar hadügyben a középkor alkonyán.

XVI-XVII. század

872. *Fodor Pál:* A törökök szerencsenapja augusztus 29. = Rubicon. 2002. 2. 16-18. 1521. 1526. 1541.

873. *Perjés Géza:* A mohácsi csata. = Rubicon. 2002. 2. 21-23.

874. Mohács 1526. Emlékkönyv a rontó idő ellen. Szerk. és előszó: Eszes Máté. Bp. Curiosa Nova, Danár, 2002. 75 p. ill.
Brodarics históriája a mohácsi vészről. Ford. és jegyzetekkel ellátta Szentpétery Imre. 9-50. A Mohácsi Történelmi Emlékhely. Kő Pál szobrai. 52-75.

875. *Vígh István:* Mohács, 1526. augusztus 29. = Militaria, 26. 2002. 922-925.

876. *Bartl, Julius:* Problém integrácie v stredoeuropskom priestore pred vznikom Habsburgskej Monarchie roku 1526. = Historický casopis, 2002. 2. 209-224.
Az integráció problémája Közép-Európában a Habsburg Monarchia keletkezésekor, 1526-ban. – Magyar vonatkozásokkal.

877. *Pálffy Géza:* Medien der Integration des ungarischen Adels in Wien im 16. und 17. Jahrhundert. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung. 2002. 61-98.
A magyar nemesség integrációjának eszközei Bécsben a 16. és 17. században.

878. *Pálffy Géza:* A Habsburg Birodalom hadigazdasági kapcsolatai a magyarországi végvárrendszerrel a XVI. század második felében (a kassai királyi hadszertár példáján). = Írott és tárgyi emlékeink kutatója. Emlékkönyv Bánkúti Imre 75. születésnapjára. Bp. M. Nemz. Múz., 2002. 61-78.

879. *Pálffy Géza:* Háborúk, hadsereg és város a 16. századi Magyarországon. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do roku 1918. Hadsereg, város, társadalom, a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 42-52.

880. *Lengyelová, Tünde:* Malé mesto v ohrození. = Armáda, mesto, spaločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 81-90.
A kisváros veszélyben. – 16-17. sz.

881. *Bethlen Farkas:* Erdély története. 2., A váradi békekötéstől János Zsigmond haláláig, 1538-1571. 2-5. kv. Ford. Bodor András. A jegyzeteket írta Kruppa Tamás. Szerk. Jankovics József. Bp. Enciklopédia, Kolozsvár, Erdélyi Múz. Egyes., 2002. 367 p., XV t. ill.
Hasonmás kiad. Eredeti kiad.: Historia de rebus Transsylvanicus. Cibinii, Hochmeister, 1783.

882. *Szabó Péter:* V. Károly és az erdélyi szászok. = Hadtört. közl. 2002. 2. 375-380.

883. *Gebei Sándor:* Tanulmányok az erdélyi-lengyel kapcsolatok történetéből. 16-17. század. Eger, Eszterházy Károly Főisk., 2001. 299 p. (Acta Academiae Agriensis. Nova Ser. T. 26. Sectio historiae)
Ism.: Zachar József. = Hadtört. közl. 2002. 1. 211-214.

884. *Papp Dezső:* Drégely ostroma. = Armádia. 2002. 7-8. 102-105.

885. *Ágoston Gábor:* Törzsterület és végvidék: berendezkedési stratégiák és centralizációs korlátok a 16-17. századi Oszmán Birodalomban. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 29-48. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

886. *Varga J. János:* Az „Orta Madzsar" szerepe Perényi Pétertől Thököly Imréig. A nyugati irányú török hódítás metodikájához. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 415-421. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

887. *László József:* Lepanto, avagy a gyarló emlékezet. = Népszava. 2002. 92. mell. 1.

888. *Tóth Sándor László:* A „szináni ajánlat". Oszmán vazallus államok létesítésének terve 1593-ban. = Aetas. 2002. 1. 97-110.

889. *Kruppa Tamás:* Szinán nagyvezír ismeretlen levele 1593-ból. Adalékok az oszmán haditervekhez a tizenötéves háború kezdetén. = Aetas. 2002. 1. 154-155.

890. *Bagi Zoltán Péter:* Az 1594. évi regensburgi birodalmi gyűlés hadügyi rendeletei. = Aetas. 2002. 1. 5-13.

891. *Kruppa Tamás:* Tervek az erdélyi kormányzóság megszerzésére 1601-1602-ben. Erdély és a Gonzaga dinasztia kap-

csolatai a XVI-XVII. század fordulóján. = Hadtört. közl. 2002. 2. 281-310.

892. *Varga J. János:* Hajdúvárosok a 17. században. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 68-76.

893. *Hiller István:* A Habsburgok török diplomáciája a 17. század első felében. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 215-226. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

894. *Hausner Gábor:* A nagyvezekényi csata. 1652. augusztus 26. = Rubicon. 2002. 2. 24-27.

895. *Perjés Géza:* Az eszéki hadjárat 1664. Zrínyi utolsó nagy hadi vállalkozása. = Rubicon, 2002. 2. 28-30.

896. *Etényi Nóra, G.:* Die Öffenlichkeit der Entscheidungsträger. Der Reichstag zu Regensburg im Spiegel der Nürnberger Gesandtenberichte in den Jahren 1663-1664. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung., 2002. 99-156.
A döntéshozatal nyilvánossága. A regensburgi birodalmi gyűlés a nürnbergi követjelentések tükrében az 1663-1664. évben.

897. *Várkonyi Ágnes, R.:* A Wesselényi szervezkedés történetéhez, 1664-1671. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 423-459. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

898. *Stoye, John:* The siege of Vienna. New ed. Edinburgh, Brilinn, 2000. 226 p., 16 t. ill.
Bécs ostroma. – Magyar vonatkozásokkal. 1683.

899. *Jászay Magda:* A pápaság és a törökellenes felszabadító háború. Buonvisi bíboros küldetése. = Tört. szle. 2001. 3-4. 187-208.
Buonvisi, Francesco

900. *Jászay Magda:* Olasz hadinapló az 1687. évi török elleni hadjáratról. = Hadtört. közl. 2002. 2. 399-419.
Gemelli Careri, Giovanni Francesco: Beszámoló a magyarországi hadjáratokról. In: Viaggi in Europa. Nápoly, 1704.

901. *Kerekes Dóra:* Bemerkungen über die Schlacht zwischen dem kaiserlichen und dem osmanischen Heer bei Nagyharsány im Jahre 1687. Auf Grund der Aufzeichnungen von Pierre de Giraradin. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung. 2002. 157-200.
Észrevételek a császári és a török haderővel kapcsolatban a nagyharsányi csatában, 1687-ben. Pierre de Girardin feljegyzései alapján.

902. *Mészáros Kálmán:* A zernyesti csata. 1690. augusztus 21. = Rubicon. 2002. 1. 31-33.

903. *Domokos György:* A szalánkeméni csata. 1691. augusztus 19. = Rubicon. 2002. 2. 34-35.

904. *Varga J. János:* A zentai csata. 1697. szeptember 11. = Rubicon. 2002. 2. 36-39.

905. *Valach, Július:* Obraz doby protitureckých bojov a stavovských povstaní vo fondoch Štátneho oblastného archívu v Banskej Bystrici. = Vojenská hist. 2002. 3-4. 141-148.
A törökellenes háborúk és a rendi felkelések időszaka a besztercebányai levéltár fondjaiban.

906. *Szita László:* A karlócai béketárgyalások és békekötés előtörténetéhez. = Tanulmányok Szakály Ferenc emlékére. Bp. MTA TKI Gazd. és Társ.tört. Kutatócs., 2002. 365-371. (Gazdaság- és társadalomtörténeti kötetek, 2.)

907. *Čicaj, Viliam:* Niektoré aspekty vztahu mešta a vojenstva v období novoveku. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 100-108.
A város és a hadügy kapcsolatának néhány szempontja az újkorban.
16-18. sz.

908. *Szili Sándor:* Szibéria meghódításának koncepciói a kora újkori orosz történetírásban. 16. sz. vége – 18. sz. első negyede. = Századok. 2002. 3. 637-668.

XVIII. század

909. Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Szerk. és az előszót írta Czigány István. Bp. Zrínyi, 2002. 311 p. (História)
Ism.: K[acsó] L[ajos]: = M. honvéd. 2003. 6. 16.

910. *Köpeczi Béla:* Erdélyi történetek. Bp. Lucidus, 2002. 203 p. (Kisebbségkutatás könyvek.)
A nemzetiségek a Rákóczi-szabadságharcban: 11-28.
Eminescu és az 1848/49-es magyar szabadságharc: 145-176.

911. *Köpeczi Béla:* II. Rákóczi Ferenc külpolitikája. Bp. Akad. K., 2002. 161 p.

912. *Köpeczi Béla:* A Vatikán és a Rákóczi-szabadságharc. = M. könyvszle. 2002. 4. 361-372.

913. *Köpeczi Béla:* A Rákóczi-szabadságharc külpolitikája és a francia-bajor kapcsolat. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 8-28. (História.)

914. *Várkonyi Ágnes, R.:* II. Rákóczi Ferenc államáról. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 229-282. (História.)

915. *Kovács Ágnes:* Társadalmi célok – társadalmi támogatottság. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 29-64. (História)

916. *Bánkúti Imre:* A kuruc függetlenségi háború gazdasági-pénzügyi alapjai. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 65-97. (História)

917. *Czigány István:* Háború a háborúban. = Az államiság megőrzése. Tanulmányok a Rákóczi-szabadságharcról. Bp. Zrínyi, 2002. 125-156. (História)

918. *Kónya, Peter:* Úloha východoslovenských miest v povstaní Františka II. Rákóciho. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 158-182.
A kelet-szlovákiai városok szerepe a II. Rákóczi Ferenc vezette felkelésben.

919. *Mészáros Kálmán:* Város és hadsereg a Rákóczi szabadságharcban. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 139-154.

920. *Mészáros Kálmán:* A trencséni csata. 1708. augusztus 3. = Rubicon. 2002. 2. 40-42.

921. *Glósz József:* A rendiség és a szatmári béke. = Valóság. 2002. 1. 40-51.

922. *Tóth Ferenc:* Un bourbon pretendant malgre lui au trone de Hongrie en 1748 ou un officer de Bercheny agent secret en Turquie. = Vivat hussar. 37. 2002. 98-103.
Egy bourbon trónkövetelő a magyar trónra 1748-ban, vagy Bercsényi katonája titkos küldetésben Törökországban.
Tóth András

923. *Tóth-Barbalics Veronika:* Sok hűhó Münchenért. Harc a bajor örökség körül, 1778-79-ben. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 85-154.

924. Megidézett történelem. Magyarország a XVIII. század második felében. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Bartha János, Kalmár János, Tóth István György. []Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 1. 116-123.
TV sorozat.

925. Megidézett történelem. A XVIII. század utolsó évei. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Bartha János, Zachar József, Pót János. [Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 2. 98-104.
TV sorozat

XIX. század

1800-1848

926. Megidézett történelem. A XVIII-XIX. század fordulóján. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Bartha János, Zachar József, Orosz István. [Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 3. 77-81.
TV sorozat.
927. *Vadász Sándor:* Napóleon félúton. A köztársaság és a monarchia között. = Élet és tud. 2002. 37. 1158-1160.
928. *Krisch András:* Sopron a francia megszállás alatt, 1809-ben. = Soproni szemle, 2002. 2. 91-112.
929. *Špirko, D.; Lupták, M.:* Obrana bratislavského predmostia vo francúzsko-rakúskej vojne z roku 1809. = Vojenská hist. 2002. 1. 3-
Pozsonyi hídfővédelem a francia-osztrák háborúban, 1809.
930. *Réfi Attila:* Magyar huszárok az 1813. évi őszi hadjáratban. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 151-206.
931. *Ferrero, Guglielmo:* Újjáépítés. Talleyrand Bécsben, 1814-1815. Bp. Osiris, 2002. 333 p.
Eredeti cím: Reconstruction. Talleyrand a Vienne, 1814-1815.
Előzmény: Kaland. Bonaparte Itáliában.
932. Megidézett történelem. A reformkor Magyarországáról. A beszélgetés résztvevői: Szakály Sándor, Erdődy Gábor, Fónagy Zoltán, Hermann Róbert. [Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 4. 108-114.
TV sorozat.

1848-1849

933. *Péter László:* Vaskalaposok és óvatos revizionisták. Gondolatok Kosáry Domokosnak az 1848-as magyar forradalomról írt legújabb könyvéről. (Ford.) = Aetas. 2002. 2-3. 212-230.
Eredeti cím: Old hats and closet revisionists, reflections on Domokos Kosáry's latest work on the 1848 Hungarian Revolution. = Slavonie and East European rewiew. 2000. 2. 296-309.
Magyarország és a nemzetközi politika 1848-1849-ben. Bp. MTA Történettud. Int., 1999. 348 p. (História könyvtár. Monográfiák, 11.)
934. A magyar kérdés. Spanyol követi jelentések Bécsből, 1848-1868. Összeáll. és szerk. Anderle Ádám. Szeged, Hispánia, 2002. 258 p.
Jelentések a magyar szabadságharcról: 47-64.
Ism.: Semsey Viktória. = Századok. 2003. 4. 989-994.
935. Az 1848-1849. évi első népképviseleti országgyűlés történeti almanachja. [Szerk. Pálmány Béla.] Bp. M. Országgyűlés, 2002. 1368 p.
Ism.: Gergely András. = Századok. 2003. 3. 765-768.
936. *Hermann Róbert:* Kossuth Lajos és az Országos Honvédelmi Bizottmány kiadatlan írásai, 1847-1848. = Századok. 2002. 6. 1347-1383.
937. *Urbán Aladár:* Bizottmány a haza védelmére, a rend és béke fenntartására. = Századok. 2002. 4. 741-787.
Honvédelmi Bizottmány
938. *Urbán Aladár:* Mikor alakult meg az Országos Honvédelmi Bizottmány? = Rubicon. 2002. 8. 15.
939. *Urbán Aladár:* Kossuth alföldi toborzóútja. = Rubicon. 2002. 8. 12-17.
940. *Urbán Aladár:* Kossuth alföldi toborzóútja 1848 őszén. Kiegészítések új ismereteink alapján. = Hadtört. közl. 2002. 3. 539-570.
941. *Hermann Róbert:* 1848-49 üzenetei. = Globalizáció, biztonság, honvédelem. Bp. M. Tört. Társ. Tanári Tagozata, 2002. 25-44. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 29.)
942. *Hermann Róbert:* Hősi halált halt. = Rubicon. 2002. 3. 34-40.
1848-1849
943. *Hermann Róbert:* Felső-magyarországi polgárok az 1848-1849. évi szabadságharcban. = Armáda, mesto, spoločnost od 15 storočia do 1918. Hadsereg, vá-

ros, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 205-219.

944. *Strausz Péter:* 1848-49 nehéz tele. = Havi m. fórum. 2002. 1. 21-24.

945. Dér Dezső: A felső-tiszai hadtest. Az újjászervezés nehézségei és az első győzelmek 1849 januárjában. = Hadtört. közl. 2002. 3. 703-739.

946. *Starusz Péter:* A magyar honvédsereg tavaszi hadjárata. = Havi m. fórum. 2002. 3. 15-19.

947. *Hermann Róbert:* Az isaszegi csata. 1849. április 6. = Rubicon. 2002. 2. 43-45.

948. *Hermann Róbert, Kucza Péter:* 1848-1849. Szabadságharc a Tápióvidéken. A tápióbicskei ütközet. Nagykáta, KÁTA '95 Bt. 2002. 404 p. ill.

949. *Lázár Balázs:* A Pest alatti harcok 1849. április 10. és 21. között. = Hadtört. közl. 2002. 3. 740-786.

950. *Solymosi József:* A podheringi ütközet, 1849. április 22. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Bp. Petit Real, 2002. 44-48. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

951. *Móser Zoltán:* A találékonyság emlékműve. = M. nemzet. 2002. 168. 37.
Podheringi csata, 1849.

952. *Hermann, Róbert:* Russkie vojska v Vengrii v 1849-om godu. Bp. Gos. archiv Vengrii, 2002. 21 p.
Orosz csapatok Magyarországon 1849-ben.

953. *Rosonczy Ildikó:* A Magyarország elleni orosz intervenció előtörténetéhez. = Hadtört. közl. 2002. 3. 824-840.

954. *Oreus, Ivan Ivanovič:* Oroszország háborúja a magyarok ellen 1849-ben. Ford., sajtó alá rend. és a bev. tanulmányt írta: Rosonczy Ildikó. Bp. Balassi, 2002. 531 p. térk. ill.
Eredeti cím: Opisanie vengerskoj vojny 1849 goda.
Ism.: Stier Gábor: I. Miklós segítő keze. Mi lett volna az oroszok nélkül 1849-ben? = M. nemzet. 2003. 149. 35.

955. *Csikány Tamás:* Ütközet az ácsi-erdőben 1849. július 2-án. = Hadtört. közl. 2002. 3. 787-823.

956. *Tajták, Ladislav:* K niektorým hodnotenia revolucije 1848/1849 na Slovensku. = Historický casopis. 2002. 1. 43-48.
Az 1848/1849-es szlovákiai forradalom néhány kérdése. – Magyar vonatkozások.

957. *Škvarna, Dušan:* Slovenské dobrovoľnícke výpravy a mestská spoločnost na Slovensku. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 222-232.
A szlovák önkéntesek hadjáratai és a városi társadalom Szlovákiában. 1848-1849.

1849-1914

958. Megidézett történelem. A neoabszolutizmus korszaka. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Erdődy Gábor, Estók János, Hermann Róbert. [Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 5. 99-105.
TV sorozat.

959. *Hajdu Tibor:* Hadsereg és város a dualizmus korában. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 248-256.

960. *Vida István Kornél:* Abraham Lincoln és az Unió tábornokainak viszonya az északamerikai polgárháborúban. = Hadtört. közl. 2002. 1. 111-139.

961. *Bencze László:* Solferino. 3., A Palestro melletti csata. = Hadtört. közl. 2002. 1. 34-57.
1-2. r. = u.o. 2000. 3., 2001. 1. sz.

962. *Molnár Máté:* Az 1867. évi nemzetközi békekongresszus Genfben. = Hadtört. közl. 2002. 1. 144-179.

963. Megidézett történelem. A kiegyezés – 1867. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Diószegi István, Estók János, Pölöskei Ferenc. [Közread.] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 6. 96-100.
TV sorozat.

964. Megidézett történelem. Polgárosodó Magyarország. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Estók János, Pölöskei Ferenc, Zachar József. [Közzéteszi:] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 7. 101-105.
TV sorozat.

965. Megidézett történelem. Boldog békeidők. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Estók János, Pölöskei Ferenc, Diószegi István. [Közzéteszi:] Győri

László. = Új honvédségi szle. 2002. 8. 95-101.
TV sorozat.

966. Megidézett történelem. A millennium körüli évek. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Diószegi István, Estók János, Pölöskei Ferenc. [Közzéteszi:] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 9. 141-145.
TV sorozat.

967. Megidézett történelem. A XX. század első évei. [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Diószegi István, Pölöskei Ferenc, Zachar József. [Közzéteszi:] Győri László., = Új honvédségi szle. 2002. 10. 117-121.
TV sorozat.

968. *Dangl, Vojtech:* Národnostná otázka a účast' Slovákov v armáde, 1867-1914. = Vojenská hist. 2002. 3-4. 3-25.
A szlovákok részvétele az osztrák-magyar haderőben, 1867-1914.

969. *Kroiher, Eric Sidney:* Der Sancak von Novipazar von 1875 bis 1908. Die politischen und militärischen Interessen Österreich-Ungarns im Limgebiet. 2. = Pallasch. 12. 2002. 78-99.
A Novibazári Szandzsák, 1875-1908. A Monarchia politikai, katonai érdekterülete.

970. *Lehner, Georg; Lehner, Monika:* Österreich-Ungarn und der „Boxeraufstand" in China. Wien, Österr. Staatsarchiv, 2002. 739 p. ill. (Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs. Sonderbd. 6.)
Az Osztrák-Magyar Monarchia és a kínai „boxerlázadás".

971. *Balogh Ádám:* Lakosságcsere Görögország és Törökország között 1914-ben. = Világtörténet. 2002. tavasz-nyár, 37-46.

972. *Holec, Roman:* Hospodárska súvislosti vztahu mesta a armády na začiatku 20. storočia. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 284-292.
A város és a hadsereg kapcsolatának gazdasági összefüggései a 20. század elején.

XX. század.

973. Oxford világtörténet a 20. században. Szerk. Michael Howard, Roger Louis. [Bp.] Napvilág, 2002. 484 p.

974. Mítoszok, legendák, tévhitek a 20. századi magyar történelemről. Szerk. Romsics Ignác. Bp. Osiris, 2002. 406 p. (Osiris könyvtár, Történelem)
Ism.: Borhi László. = Századok. 2003. 3. 768-769.

975. A háborúk százada. Szöveg: Luciano Garibaldi, főszerk. Valeria Manferto de Fabians. A magyar kiadást szerk. Bombay László. Bp. Officina '96. 2002. 448 p. ill.
Eredeti cím: Un secolo di guerra.
Ism.: Bombay László. = Új honvédségi szle. 2002. 12. 150-155.
Bombay László: Egy könyv a háborúkról – a háború ellen. = Ármádia. 2002. 11. 36-37.

976. *Janos, Andrew C.:* A militarizált társadalmak emelkedése és bukása. Németország és Oroszország mint nagyhatalom, 1890-1990. (Ford.) = Aetas. 2002. 1. 164-186.

977. Vojenské dejiny Slovenska. 4., 1914-1939. Bratislava, MNO SR, 1996.
Ism.: Sallai Gergely. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1225-1227.

1914-1918

978. *Tábori Zoltán:* Nagyapáink háborúja. = Mozgó világ. 2002. 10. 35-54.

979. *Mombauer, Annika:* The origins of the First World War. Controversies and consensus. London, Longman, Pearson, 2002. 256 p. (Origins of modern wars)
Nézetkülönbségek az első világháború kitörésével kapcsolatban. – Magyar vonatkozásokkal.

980. Megidézett történelem. A „Nagy háború" [A beszélgetés résztvevői:] Szakály Sándor, Bencze László, Galántai József, Hajdú Tibor. [Közzéteszi:] Győri László. = Új honvédségi szle. 2002. 11. 113-117.
TV sorozat.

981. *Tóth Árpád:* A hadigazdálkodás jogi szabályozásának problémái az első világháború idején Magyarországon. Tanul-

mánygyűjtemény. Szeged, Szegedi Tud. egyet. Állam- és Jogtud. Kar, 2002. 152 p. (Acta universitatis Szegediensis). (Acta juridica et politica, 60.)

982. *Schindler, John R.:* Disaster on the Drina: The Austro-Hungarian Army in Serbia, 1914. = War in history. 2002. 2. 159-195.
Katasztrófa a Drina folyónál. Az osztrák-magyar hadsereg Szerbiában.

983. *Pollmann Ferenc:* A magyar kormány és a szerbekkel szembeni osztrák-magyar katonai rendszabályok az első világháború kezdetén. = Hadtört. közl. 2002. 1. 184-188.

984. *Bicer, Abdil:* Le G.Q.G. francais et l'offensive autrichienne de mai-juin 1916. A travers les documents du Service de renseignements francais. = Revue hist. des armées. 2002. 4. 93-102.
Franciák az 1916. május-júniusi osztrák hadműveletben, az itáliai fronton. – Magyar vonatkozásokkal.

985. *Neulen, Hans Werner:* Feldgrau in Jerusalem. Das Levantekorps des kaiserlichen Deutschland. 2. Aufl. München, Universitas, 2002. 362 p., 16 t. ill.
A császári Németország Levante-hadteste.
Ism.: Balla Tibor. = Hadtört. közl. 2003. 1. 233-234.

986. *Ravasz István:* A przemysli csaták. 2. = Ármádia. 2002. 1. 38-39.
1. r. = u.o. 2001. 12. sz.

987. *Schaumann, Gabriele; Schaumann, Walther:* Unterwegs zwischen Save und Soca. Auf den Spuren der Isonzofront, 1915-1917. Klagenfurt, Hermagoras/ Mohorjeva, 2002. 343 p. ill.
Úton a Save és Soca között. Az Isonzó-front nyomán.

988. *Schindler, John R.:* Isonzo: the forgotten sacrifice of the Great War. Westport, Praeger, 2001. 409 p.
A Nagy háború elfeledett áldozata: Isonzo.
Ism.: Sondhaus, Lawrence. = The journal of military history. 2002. 1. 218-219.

989. *Viniczai Ferenc; Kozma Bertalan:* Harcok a Plöcken-hágóért, 1915-1918. = Bolyai szle. 2002. 2. 39-52.

990. *Balla Tibor:* Magyar katonák a Krn-hegytömbön. = Ármádia. 2002. 1. 40-41.

991. *Balla Tibor:* A caporettói áttörés. 1917. = Rubicon. 2002. 2. 46-49.

992. *Girotto, Luca:* 1866-1918. soldati e fortezze tra Asiago ed Il Grappa. Storia ed immagini dello „sbarramento Brenta-Cismon" dal Risorgimento alla Prima Guerra Mondiale. Novale, Rossato, 2002. 373 p. ill. (Collana di storia militara)
Katonaság és erődök Asiago-tól Il Grappa-ig, 1866-1918. A „Brenta-Cismon" története a Risorgimento-tól az első világháborúig.

993. *Jackson, Robert:* A flamand légi háború, 1918. Debrecen, Hajja, 2002. 126 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Air war Flander, 1918.

994. *Cornwall, Mark:* The undermining of Austria-Hungary. The battle for hearts and minds. London, MacMillan, 2000. XIV, 485 p.
Ausztria-Magyarország aláaknázása. Az érzelmekre és az értelemre gyakorolt hatással.
Ism.: Fellner, Fritz. = Mitteilungen des Inst. für österr. Geschichtsforschung. (MIÖG). 2002. 3-4. 469-470.

995. *Bartlova, Alena:* Hodžova misia v Budapesti. = História/Szlovákia. 2002. 1. 14-15.
Milan Hodža 1918-as magyar küldetése.

996. *Nyékhegyi Ferenc:* A Diaz-féle fegyverszüneti szerződés. A páduai fegyverszünet. [Közread. Bencsik Gábor.] Bp. M. Mercurius, 2002. 95 p. ill.
1918. nov. 3.

997. *Jemnitz János:* 1917. Háború – béke? Reform – forradalom? A nemzetközi munkásmozgalom válaszútjai. = Századok. 2002. 1. 75-109.

1918-1939

998. *Eördögh István:* Az olasz kormány és a Vatikán állásfoglalása a román offenzíváról 1918-1919-ben. = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 365-377. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

999. *Tóth Árpád:* A Magyar Tanácsköztársaság Vörös Hadseregének északi hadjárata,

1919. május 30. – június 24. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 225-298.

1000. *Hronský, Marián:* Obsadenie Bratislavy čs. vojskom na rozhraní rokov 1918-1919 a postoje mestského obyvateľstva. = Armáda, mesto, spoločnost od 15. storočia do 1918. Hadsereg, város, társadalom a 15. századtól 1918-ig. Bratislava, VHÚ, 2002. 306-328.
Pozsony elfoglalása a csehszlovák katonaság által 1918-1919 fordulóján és a városi lakosság magatartása.

1001. *Ádám Magda:* Nagyhatalmi elképzelések a trianoni határokról. = História. 2002. 1. 14-18.

1002. *Romsics Ignác:* Az I. világháború alatti cseh-szlovák határelképzelések és a békekonferencia vitái a csehszlovák-magyar határról. = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 154-170. (Nagy Imre könyvek) (Kárpátia könyvek)

1003. *Frideczky Frigyes:* A trianoni békeszerződés. = Valóság, 2002. 8. 104-109.
Romsics Ignác: A trianoni békeszerződés. Osiris, Budapest, 2001. 246 p.

1004. *Hronsky, Marián:* A második demarkációs vonal, valamint az 1919. június 12-ei szlovák-magyar végleges határ a csehszlovák javaslatok és követelések tükrében. = „...ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt. 2002. 190-198. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

1005. *Hronský, Marián:* Hlavné politicko-diplomatické a vojenské dispozície pri utváraní hraníc Slovenska v rokoch 1918-1919. 3. = Vojenská hist. 2002. 3-4. 26-43.
A legfontosabb politikai, diplomáciai és katonai feltételek Szlovákia határainak megállapításánál 1918-1919-ben. 3. rész. 1-2. = u.o. 1998. 3., 2001. 2. sz.

1006. *Suba János:* Egy határmegállapító bizottság anatómiája: A magyar-csehszlovák határmegállapító bizottság szervezete, 1921-1925. = „... ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 199-224. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

1007. *Szabó A. Ferenc:* Trianon a magyar politikatörténetben. = M. napló 2002. 6. 53-62.

1008. *Ádám Sándor:* Trianon jogszerűsége. Bp. Szerző, 2002. 138 p.

1009. „... ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Szerk. Pásztor Cecília. Balassagyarmat, Várpalota, Nagy I. Tört. Kör, Nógrád M. Lvt., Szinbád, 2002. 558 p. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

1010. *Ablonczy Balázs:* Trianon-legendák. = Rubicon. 2002. 1. 24-30.

1011. *Szávai Ferenc:* Das Schicksal des gemeinsamen militärischen Vermögens der Österreich-Un-garischen Monarchie. = Collegium Hungaricum-Studien. 1. Wien, Coll. Hung. 2002. 219-252.
Az Osztrák-Magyar Monarchia közös katonai vagyonának sorsa.

1012. *Pogány Ágnes:* A magyarországi közkölcsönök története az első világháború kitörésétől a pénzügyi stabilizációig. = Tört. szle. 2002. 1-2. 65-97.

1013. *Gradwohl, Paul:* A francia katonapolitika és Magyarország az 1920-as évek elején: egy illúzió illusztrációja. = Tört. szle. 2002. 1-2. 146-163.

1014. *Fiziker Róbert:* A Rothermere-akció. = Élet és tud. 2002. 25. 775-778.

1015. Zeidler Miklós: Mozgástér a kényszerpályán. A magyar revíziós külpolitika a két háború között. = Rubicon. 2002. 1. 38-43.

1016. *Komár Krisztián:* Az egyiptomi függetlenség útja a magyar követi jelentések tükrében, 1922-1926. = Világtörténet. 2002. tavasz-nyár. 47-57.

1017. Az 1930-as görög-török barátsági és semlegességi szerződés. Ford. és sajtó alá rend. Balogh Ádám. Szeged. JATE, 2002. 35 p. (Documenta historica, 54.)

1018. *Vargyai Gyula:* A biatorbágyi merénylet. Merénylet a merénylet ellen. Bp. Paktum, 2002. 149 p., [7] t. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

1019. *Beevor, Antony:* A spanyol polgárháború. Bp. Európa, 2002. 731 p.
Eredeti cím: The Spanish Civil War.
Ism.: Kő András: Üzlet és halálkultusz. = M. nemzet. 2002. 279. 35.

1020. *Czettler Antal:* Két diktátor rövid életű barátsága és végzetes összecsapása. 2., Konfrontáció és fegyveres összecsapás. = Valóság, 2002. 1. 69-86.
1. rész. = u.o. 2001. 12. sz.

1021. *Kochanowski, Jerzy:* Szempontok a Horthy- és a Pilsudski-rendszer összeha-

sonlításához. = Világtörténet. 2002. ősztél. 3-19.

1022. *Corvaja, Santi:* Hitler és Mussolini. A titkos találkozók. Pécs, Alexandra, [2002.] 423 p. 32 t. ill.
Eredeti cím: Hitler and Mussolini. The secret meetings.

1023. *Réti György:* Gömbös és Mussolini találkozója. = Élet és tud. 2002. 45. 1414-1416.

1024. *Tilkovszky Lóránt:* Ausztria és Magyarország a vészterhes Európában. A budapesti osztrák követség megfigyelései és helyzetelemzései 1933-1938. évi politikai jelentéseiben. Bp. Paulus, 2002. 230 p.
Ism.: Dombrády Lóránd. = Hadtört. közl. 2003. 1. 239-242.
Pritz Pál. = Századok. 2002. 6. 1520-1522.
Tokody Gyula. = Múltunk. 2003. 4. 349-355.
Majoros István. = M. tud. 2002. 12. 1682-1684.

1025. Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései, 1934-1941. Kiadja Frank Tibor. Bp. Corvina, 2002. 351 p. ill.
Ism.: Réti György. = Élet és tud. 2003. 41. 1303.
Ferch [Magda]: Roosevelt követe. Ismeretlen forrás a Horthy-korszakból. = M. nemzet. 2003. 126. 35.
Sipos Péter. = M. tudomány. 2003. 8. 1066-1067.

1026. *Hernádi Miklós:* Félreeső források. = Kortárs. 2003. 5. 99-103.

Roosevelt követe Budapesten. John F. Montgomery bizalmas politikai beszélgetései, 1934-1941. című könyv kapcsán.

1027. *Pritz Pál:* Magyar-német viszony 1918-1945. = Limes. 2002. 1. 5-21.

1028. *Pritz Pál:* Nemzetközi háborús válság és Magyarország, 1938-1941. = „... ahol a határ elválaszt" Trianon és következményei a Kárpát-medencében. Balassagyarmat, Várpalota, Nógrád M. Lvt., 2002. 116-128. (Nagy Iván könyvek) (Kárpátia könyvek)

1029. *Solymossy Péter:* Magyar revízió svéd szemmel. Svéd diplomáciai jelentések Magyarország 1938-1941 közötti revíziós politikájáról. Bp. Stockholm, Buda records, 2002. 227 p., 28 t. ill.

1030. *Sallai Gergely:* Az első bécsi döntés. Bp. Osiris, 2002. 296 p. ill. (Osiris könyvtár. Történelem)

1031. *Janek István:* Az elfelejtett háború. A szlovák-magyar kis háború története 1939 márciusában. = Tört. szle. 2001. 3-4. 299-313.

1032. *Balogh Béni, L.:* A Magyar-román kapcsolatok 1939-1940-ben és a második bécsi döntés. Csíkszereda, Pro-Print, 2002. 420 p. [1] t. (Múltunk könyvek)

1033. Jugoszlávia külpolitikai dilemmája 1940-ben. Bev. Tóth-Szenesi Attila. A dokumentumokat ford. Szajcsán Éva. Szeged, JATE, 2002. 21 p. (Documenta historica, 57.)

1939-1945

1034. *Shaw, Antony:* A II. világháború napról napra. Debrecen, Hajja, 2002. 192 p. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: World War II day by day.

1035. *Ailsby, Christopher:* A Harmadik Birodalom napról napra. Debrecen, Hajja, 2002. 192 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: The Third Reich day by day.

1036. *Forty, George:* A krétai csata. Debrecen, Hajja, 2002. 165 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Battle of Crete.

1037. *Saville, John:* Hidegháború a Földközi-tenger térségében. Jegyz. ell. Jemnitz János. = A nemzetközi munkásmozgalom történetéből. 28. 2002. 44-47.

Görögország, 1941-1944.

1038. *Keresztes Lajos:* „Csak kövekkel és késekkel." Papírforma szerint vereség lett volna a krétai német győzelem. = M. nemzet. 2002. 144. 32.

1039. *Punka György:* Málta „csak" egy sziget volt. 1-2. = Aero magazin. 2002. 3. 57-61., 4. 57-61.

1040. *Horváth Zoltán:* A bizertai mészárlás. = Aranysas. 2002. 12. 42-45.
1942. észak-afrikai sivatag

1041. *Bársony Attila:* El-Alamein – fordulat Afrikában. = Aranysas. 2002. 10. 52-57.

1042. *Anderson, Duncan; Clark, Lloyd; Walsh, Stephen:* A keleti front. Barbarossa, Sztálingrád, Kurszk és Berlin, 1941-1945.

Debrecen, Hajja, 2002. 256 p. ill. (20. századi hadtörténet.)
Eredeti cím: The Eastern front.

1043. *Kershaw, Robert:* Háború virágfűzérek nélkül. A Barbarossa-hadművelet, 1941-42. Debrecen, Gold, 2002. 280 p. ill.
Eredeti cím: War without garlands – Operation Barbarossa, 1941/42.

1044. *Bársony Attila:* Sztálingrád, a Volga-parti jeges pokol. = Aranysas. 2002. 12. 48-54.

1045. *Barbier, M. K.:* Kurszk, 1943. A legnagyobb páncéloscsata. Debrecen, Hajja, 2002. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Kursk. The greatest tank battle, 1943.

1046. *Egri István:* A Walkür-akció. 1-3. = Aranysas. 2002. 5. 60-61., 6. 62-63., 7. 62-63.

1047. *[Géczi Zoltán] Rieder, Kurt:* Partraszállás a II. világháborúban. [Kecskemét], Vagabund, 2002. 213 p. ill.

1048. Harcok Normandiában. A német hadsereg a D-naptól Villers-Bocage-ig. Szerk. David C. Isby. Debrecen, Hajja, 2002. 271 p., [16] t. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Fighting in Normandy.

1049. *Keresztes Lajos:* Nukleáris nyár. Churchill atombombát dobot volna Németországra 1944-ben. = M. nemzet. 2002. 291. 27.
Liddel, Guy az angol hírszerzés tisztjének naplója.

1050. *Nagy Béla; Farkas Ildikó:* Az elhallgatott tragédia. A „Wilhelm Gustloff" elsüllyesztése. A „Hannibál"-hadművelet, 1945. = História. 2002. 2. 26-27.

1051. *Bahm, Karl:* Berlin, 1945. A végső leszámolás. Debrecen, Hajja, 2002. 176 p. ill. (20. századi hadtörténet)
Eredeti cím: Berlin.

1052. *Vesztróczy Zsolt:* Beszélgetés a szovjet megszállókkal, 1939-40, 1944-45. = Valóság, 2002. 4. 115-117.
Vincenz, Stanislaw: Beszélgetés a szovjet megszállókkal, 1939-41, 1944-45. Miskolc, Felsőmagyarország K., 2001. 338 p.

1053. *Wiest, Andrew; Mattson, Gregory L.:* Harc a Csendes-óceánon. Pearl Harbourtól Hirosimáig, 1941-1945. Debre-cen, Hajja, 2002. 254 p. ill. (20. századi hadtörténet.)
Eredeti cím: The Pacific War.

1054. *Punka György:* Hihetetlen győzelem. 60 éve történt. = Aero magazin. 2002. 7. 59-63.
Midway-szigetek, 1942.

1055. *Zachar József:* Az Új Háború és a magyarság 1937-1947. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 181-194.

1056. *Szabó, Miklós:* Ungarische Regierung und Honved-Generalstab. Gegensätze in der Frage des Krieges gegen die Sowjetunion, Mai-Juni 1941. = Österr. Militär. Zeitschrift. 2002. 2. 192-196.
A magyar vezetés és a Honvéd Vezérkar. Ellentétek a Szovjetunió elleni háború kérdésében, 1941. május-június.

1057. *Keresztes Lajos:* Fel Budapestre! 1941-ben küszöbön állt a Magyarország elleni szovjet invázió? = M. nemzet. 2002. 80. 28.
Szuvorov, Viktor: Zsukov marsall.

1058. *Szabó A. Ferenc:* Kik szálltak gépen fölé? Bosszú, tévedés vagy provokáció: ma is rejtély Kassa bombázása. = M. nemzet. 2002. 156. 36.

1059. *Földi Pál:* A Magyar Királyi Honvédség a második világháborúban. 1-2. köt. [Bp.] Anno, 2002. 2 db (277, 230 p.)

1060. *Szabó Péter:* Magyarok a Don-kanyarban. Legenda és valóság. = M. napló. 2002. 3. 35-53.

1061. *Frideczky Frigyes:* Don-kanyar. = Valóság, 2002. 5. 106-111.
Szabó Péter: Don-kanyar. Corvina, Budapest, 2001. 392 p.

1062. *Punka György:* Sztálingrád: a fordulat. 1. = Aero magazin. 2002. 12. 59-63.
2. r. = u.o. 2003. 1. sz

1063. *Szász István:* A mementó napja. = Népszava. 2002. 66. 7.
1944. márc. 19-re emlékezve.

1064. *Veress D. Csaba:* Magyarország hadikrónikája, 1944-1945. 1., A Kárpáti harcoktól a Dunántúl elleni szovjet támadásig, 1944. augusztus 25. – 1944. november 6. Bp. Tört. Hagyományőrző és Hadisírgondozó Alapítv., 2002. 477 p. ill. (Militaria)

1065. *Szabó József János:* Az Árpád-vonal. A Magyar Királyi Honvédség védelmi rendszere a Kelet-Kárpátokban, 1940-1944. Bp. Timp, 2002. 300 p. ill. (Timp-Militaria, 1.)
Ism.: Kovács László Gábor. = Hadtört. közl. 2004. 1. 310-313.

1066. *Szabó József János:* Magyar országerődítés a Keleti-Kárpátokban 1940-44. = Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. = Hadtud. táj. 2002. 3. 39-64.

1067. *Mráz István:* Gondolatok az Árpád-vonal című könyvről. = Az ország területének védelmi célú előkészítése. Alternatívák a múlt tükrében című – 2002. november 13-án megtartott – tudományos konferencia anyaga. = Hadtud. táj. 2002. 3. 173-176.
Szabó József János: Az Árpád vonal. Bp. Timp, 2002.

1068. *Szabó József János:* Csak a győztesnek hallani a szavát ... Grecsko és Friessner vezérezredesek az Árpád-vonalban folytatott harcokról. = Nemzetvédelmi egyet. közlem. 2002. 2. 43-52.

1069. *Szabó József János:* Csak a győztesnek hallani a szavát... = Ármádia. 2002. 12. 38-39.
Kárpáti harcok.

1070. *Ravasz István:* Erdély ismét hadszíntér 1944. Szovjet-német és román-magyar párhuzamos háború Magyarországon. Bp. Petit Real, 2002. 344 p. ill. (Petit military könyvek)

1071. *Ravasz István:* Német-szovjet és magyar-román háború Erdélyben. = Armádia. 2002. 7-8. 80-81., 9. 38-39., 10. 38-39.
Hozzászólás: Kovács Ferenc. = u.o. 2002. 12. 64.

1072. *Teleki Géza:* A moszkvai fegyverszüneti tárgyalások. Ism.: Radnóczy Antal. = A második világháború és történelmi következménye Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 241-249.

1073. *Számvéber Norbert:* Páncélosok a Tiszántúlon. Az alföldi páncéloscsata 1944 októberében. Bp. Paktum, 2002. 396 p. ill. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)
Ism.: Keresztes Lajos: Elfeledett történelem. Az alföldi páncéloscsata 1944 októberében. = M. nemzet. 2003. 238. 35.
M[athaeidesz] K[onrád]. = Top gun. 2002. 12. 53.

1074. *Radnóczy Antal:* Horthy Miklós kiugrási kísérletei a második világháborúból. Diplomáciai és fegyverszüneti tárgyalások. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar Történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentendre, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 239-240.

1075. *Isépy Dezső:* Horthy Miklós és 1944. október 15. = A második világháború és történelmi következményei Magyarország szempontjából 1939-1949. A 10. Magyar történelmi Iskola előadásai és iratai, Szentenrde, 2001. Bp. Zürich, ZMTE, 2002. 236-238.

1076. *Józsa Béla:* Egyetemisták az ostromgyűrűben. Bp. Tört. Hagyományőrző és Hadisírgond. Alapítv., 2002. 336 p.
Ism.: Kristó Nagy István. = Valóság. 2003. 4. 112-113.

1077. *Számvéber Norbert:* Adalékok a budapesti hídfőben harcoló magyar alakulatok harcértékéhez az újabban hazatért levéltári források tükrében. = Ad acta. A Hadtörténelmi Levéltár évkönyve. 2001. Bp. Petit Real, 2002. 68-75. (Hadtörténelmi levéltári kiadványok)

1078. *Szász István:* Harc házról házra. A Budapest Erőd felszabadítása. = Népszava. 2002. 40. mell. 2.

1079. *Földes Miklós:* Rákos vidéki hazafiak 1944-ben. Bp. Kádár J. Baráti Kör, 2002. 150 p., [9] t. ill.

1080. *Tóth Ferenc:* Magyar ejtőernyős partizánok. = A repüléstörténeti konferencia közleményei. 2002. Bp. M. Repüléstört. Társ., 2002. 9-12.

1945-2002

1081. *Fischer Ferenc:* A megosztott világ. A Kelet-Nyugat, Észak-Dél nemzetközi kapcsolatok fő vonásai, 1941-1991. Bp., Pécs, Dialóg Campus, 2001. 399 p. ill. (Dialóg Campus Szakkönyvek)

1082. *Nagy László:* Európai biztonságpolitikai intézmények múltja és jelene. = Hadtudomány. 2002. 2. 11-26.

1083. *Gazdag Ferenc:* Globalizáció, biztonság, honvédelem. = Globalizáció, biztonság, honvédelem. Bp. M. Tört. Társ. Taná-

ri Tagozata, 2002. 52-64. (A történelemtanári továbbképzés kiskönyvtára, 29.)

1084. *Pohl Árpád:* Az osztrák biztonságpolitika és a hadsereg alkalmazási elveinek változásai a második köztársaság megalakulásától napjainkig. = Kat. logisztika. 2002. 4. 16-31.

1085. *Kasza Zoltán:* Szövetség vagy semlegesség. Gondolatok az osztrák biztonságpolitika történelmileg kialakult helyzetéről és mai távlatairól. = Kat. logisztika. 2002. 3. 24-35.

1086. *Balogh András:* A jaltai rendszer. = Rubicon. 2002. 9-10. 4-10.

1087. *Kovács Éva:* A Szövetséges Ellenőrző Bizottság Magyarországon. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 146-151.
Documents of the meeting of the Allied Control Commisson for Hungary. Vál., lábjegyzetek, bev. Cseh Gergő Bendegúz. Bp. MTA Jelenkor-kut. Biz., 2000.

1088. *Simándi Irén:* „Sajtószolgálat Budapest felé." Mikes Imre visszaemlékezései az 1947-es békeszerződésre. = Világtörténet. 2002. tavasz-nyár. 87-91.

1089. *Magyarics Tamás:* A vasfüggöny. = Rubicon. 2002. 9-10. 32-34.

1090. *Fodor Mihályné:* A hidegháború kezdete szovjet Nyugat-Ukrajnában, 1944-1948. (Szemle.) = Klió. 2002. 2. 138-145.
Jeffrey, Burds: The early Cold War in Soviet West Ukraine, 1944-1948. = The Carl Beck papers in Russian and East European studies. 1505. Pittsburgh, 2001.

1091. *Okváth Imre:* A Magyar Néphadsereg háborús haditervei a Varsói Szerződésben, 1955-1965. = Ármádia. 2002. 5. 38-39., 51.

1092. *Okváth Imre:* Magyar atomháborús tervek a múltból. [Riporter:] Dési János. = Népszava. 2002. 63. mell. 2.

1093. Szovjet nagyköveti iratok Magyarországról, 1953-1956. Kiszeljov és Andropov titkos jelentései. Összeáll. és a bev. tanulmányt kész. Baráth Magdolna. Bp. Napvilág, 2002. 376 p.
Ism.: Borhi László. = Múltunk. 2003. 2. 277-280.

1094. The 1956 Hungarian revolution. A history in documents. Compil, ed., introd. by Csaba Békés, Malcolm Byrne, János M. Rainer. Bp., New York, CEU, 598 p. (National Security Archive Cold War readers)
Az 1956-os magyar forradalom története dokumentumokban.

1095. *Horváth Miklós:* 1956 katonai mérlege. A magyar és a szovjet fegyveres erők a forradalomban. = Rubicon. 2002. 11-12. 41-47.

1096. *Horváth Miklós:* Madárská revolúcia roku 1956. Kriza komunistického režimu. = História/Szlovákia. 2002. 2. 16-18.
Az 1956-os magyar forradalom. A kommunista rendszer válsága.

1097. *Pastor, Peter:* Egy második kiadás margójára. = Élet és irod. 2002. 45. 9.
Szovjet katonai megszállás, 1956. Szerk. Györkei Jenő, Horváth Miklós.
Király Béla: Válasz. = Élet és irod. 2002. 47. 16.
Pastor, Peter: Viszontválasz. = Élet és irod. 2002. 50.18.

1098. *Ripp Zoltán:* 1956. Forradalom és szabadságharc Magyarországon. Bp. Korona, 2002. 366 p.
Ism.: Standeisky Éva. = Múltunk. 2002. 1. 296-302.

1099. *Király, Béla K.:* Ten truths of the Hungarian revolution 1956. = AARMS/ZMNE. 1. 2002. 145-170.
Tíz igazság az 1956-os magyar forradalomról.

1100. *Békés Csaba:* Győzhetett volna-e a magyar forradalom 1956-ban? Mítoszok, legendák, tévképzetek, illúziók. = Rubicon. 2002. 1. 61-68.

1101. Rossiâ (SSSR) v vojnah vtotoj poloviny XX veka. [Red. koll. Kol'tukov ... et al.] Moskva, Triada-farm, 2002. 494 p.
Oroszország (Szovjetunió) a 20. század második felének háborúiban.
Magyar forradalom, 1956: 217-330.

1102. A szovjetek 450 tonna bombát szántak Budapestnek. [Írta:] J.G.F. = M. fórum. 2002. 43. 5.
= Militaria. 28. 2002. 987-989.
1956.

1103. *Szakolczai Attila:* A politikai megoldás szüksége és lehetősége. 1956. október 28. = Rubicon. 2002. 11-12. 54-60.

1104. *Zsitnyányi Ildikó:* A Magyar Néphadsereg 56-os szerepéről. 1-4. = Ármádia. 2002. 7-8. 95-97., 9. 40-41., 10. 40-41., 11. 40-41.

1105. *Török Gábor:* A forradalom a HM-ből nézve. = Nagy Imre és kora. 1. [Bp.] Nagy I. Alapítv., 2002. 425-438.

1106. *Eörsi László:* Nagy Imre és a felkelők. Fegyveres ellenállást túlnyomórészt a ci-

vilek tanúsítottak. = Népszabadság. 2002. 138. 8.

1107. *Eörsi László:* Corvinisták, 1956. A VIII. kerület fegyveres csoportjai. Bp. 1956-os Int., 2001. 648 p.
Ism.: Vargyai Gyula. = Hadtört. közl. 2002. 1. 214-215.

1108. *Eörsi László:* A Széna téri felkelők tűzszüneti tárgyalásai. = Évkönyv. 2000. Bp. 1956-os Int., 2002. 335-340. ('56)

1109. *Józsa Béla:* Benzines palackokkal a szovjet harckocsik ellen. = Militaria. 28. 2002. 978-986.
1956.

1110. *Tóth Judit:* Miért nem segített a Nyugat 1956 őszén? = Militaria. 28. 2002. 990-1000.

1111. *Gehler, Michael:* Ausztria és a magyar forradalom 1956-ban. Az „osztrák modell" Magyarországnak? = Rubicon. 2002. 11-12. 61-67.

1112. *Kecskés Gusztáv:* A francia diplomácia és az 1956-os magyar forradalom. = Tört. szle. 2002. 1-2. 99-114.

1113. *Tischler János:* A lengyelek és 1956. = Népszava. 2002. 248. 7.

1114. *Gregušová, Gabriela:* Gulášový socializmus Jánosa Kádára. = Historická revue. 2002. 1. 30-32.
Kádár János gulyásszocializmusa.

1115. *Ferwagner Péter Ákos:* Izrael állam megalakulása és az algériai nemzeti mozgalom. = Világtörténet. 2002. tavasz-nyár. 66-79.

1116. *Nagy László, J.:* Magyarország és az algériai háború: Ferhat Abbasz budapesti látogatása. = Világtörténet. 2002. tavasz-nyár. 80-86.
1960.

1117. John F. Kennedy és Nyikita Sz. Hruscsov levelezése a kubai rakétaválság alatt. Ford. és sajtó alá rend. Simon Ágnes, Simon Eszter. Szeged, JATE, 2002. 78 p. (Documenta historica, 55.)

1118. *Pirityi Sándor:* Kuba, 1962. Atomháború szele érintette a Földet. = Új honvédségi szle. 2002. 9. 91-103.

1119. *Sajtos [Zoltán]:* Az egyetlen áldozat. 40 éve történt: a kubai válság. = Aero magazin. 2002. 9. 74-77.

1120. *Réti Ervin:* A Közel-Kelet ördögi körei. = Ármádia. 2002. 4. 6-7.

1121. *Kis-Benedek József:* A palesztin-izraeli konfliktus. = Felderítő szle. 2002. 1. 61-85.

1122. *Szabó A. Ferenc:* Bibó István közel-keleti béketerve. = Új honvédségi szle. 2002. 7. 106-116.

1123. *Horváth Zoltán:* A hallgatás ára. 35 éve történt. 1-2. = Aranysas. 2002. 6. 44-47., 7. 60-61.
Amerikai-izraeli „hatnapos háború", 1967.

1124. *Szabó Miklós:* A libanoni légiflotta elpusztítása. = Honvéd altiszti folyóirat. 2002. 2. 14-20.
1968.

1125. *Gál József:* A „Békét Galileának" hadművelet. Húsz éve történt. = Aranysas. 2002. 7. 46-51.
Az ötödik arab-izraeli háború.

1126. *Békés Csaba:* Szerepek és játékok. Románia és a Varsói Szerződés. [Riporter:] Illényi Balázs. = HVG. 2002. 42. 97-101.

1127. *Péter Zsolt:* Az 1971-es indiai-pakisztáni háború. Banglades megalakulása. = Haditechnika. 2002. 3. 30-34.

1128. *Horváth Zoltán:* A rossz szomszédok háborúja. = Aranysas. 2002. 3. 50-53., 4. 48-51.
Indiai-pakisztáni légi háború

1129. *Galántai Gábor:* A Tet offenzíva. = Sic Itur ad Astra. 2002. 3-4. 297-343.
Vietnami háború, 1968.

1130. *Kővári László:* Hívójelük: Showtime 100. Célpont: Hanoi. = Aranysas. 2002. 5. 12-15.
1972.

1131. *Fodor György:* Nixon bevetette volna a „bombát". = M. hírlap. 2002. 52. 21.

1132. *Pirityi Sándor:* A SALT I, az ABM és a moszkvai csúcs – végső búcsú a 30. születésnapon. = Új honvédségi szle. 2002. 5. 33-45.

1133. *Szabó Miklós, ifj.:* Entebbe ostroma. = Hadtudomány. 2002. 1. 94-99.
Repülőgépeltérítés, 1976.

1134. *Tischler János:* A lengyelországi hadiállapot. = M. hírlap. 2002. 297. 25.

1135. *Kővári László:* A véletlenek háborúja. 20 éve történt. = Aranysas. 2002. 6. 12-15.
Falkland-szigeteki háború, 1982.

1136. Bevetésen az Exocet. [Írta:] S.L. = Aranysas. 2002. 6. 6-9.
Falkland-szigeteki háború, 1982.

1137. *Hajdú Péter:* Super Etendardok a Falkland/Malvin-szigeteki háborúban. = Haditechnika. 2002. 3. 20-25.

1138. *Deák András:* Oroszország nemzetbiztonsági koncepciója. = Külügyi szle. 2002. 2. 143-154.

1139. *Papp Tamás:* Háború Afrika szarván. Az etióp-eritreai háború története, 1998-2000. = Belvedere merid. 2002. 1-2. 20-27.

1140. *Pecze Zoltán:* Elkerülhetetlen volt-e Jugoszlávia felbomlása? = Ki őrzi az őrzőket? Joó Rudolf emlékére. Bp. Külügymin., 2002. 153-162.

1141. *Hámori Gergely:* Maratoni közvetítés. Forgatókönyvek Bosznia-Hercegovina helyzetének rendezésére. = M. tud. 2002. 2. 144-156.

1142. *Pix Gábor; Bene Gyula:* Lélektani műveletek Boszniában. = Új honvédségi szle. 2002. 5. 77-80.
1996.

1143. *Jakus János; Venicz László:* Tények és adatok a Jugoszlávia elleni NATO-légitámadásról. 1-2. = Új honvédségi szle. 2002. 3. 32-42., 4. 29-40.

1144. *Csabai György:* A Jugoszlávia elleni légi hadművelet konzekvenciái. = Kat. logisztika. 2002. 2. 3-12.

1145. *Maszter, Tanko:* Szerbia légvédelme a NATO légi hadműveletei idején. (Ford.) = Haditechnika. 2002. 2. 21-24.

1146. *Szilágyi Tibor:* Az albán kérdés megoldásának kulcsa. Koszovó jövőjének meghatározása. = Felderítő szle. 2002. 2. 16-34.

1147. *Potocnik, Bojan:* Koszovó – a balkáni válság sajátos fejezete. = Kard és toll. Válogatás a hadtudomány doktoranduszainak tanulmányaiból. 2002/1. [Bp.] HM Okt. és Tud. szerv. Főoszt., 2002. 7-12.

1148. *Majoros Sándor:* Koszovó, lőtt seb. Ezredfordulós katonatörténet. = Mozgó világ. 2002. 12. 75-77.

1149. *Padányi József; Harai László:* Az Essential Harvest hadművelet műszaki támogatása, a magyar fegyvermegsemmisítő csoport tevékenysége. = Hadtudomány. 2002. 2. 93-106.
Albán gerillák fegyvereinek begyűjtése, 2001.

1150. *Galántay Ervin:* A szovjet-afgán háború /1979-1988/ két oldalról, három kiadvány tükrében. = Hadtört. közl. 2002. 4. 1149-1155.

1151. *Marsden, Peter:* Háborúk Afganisztánban. A tálibok titkai. Bp. Carving, 2002. 168 p.
Eredeti cím: The Taliban: war and religion in Afghanistan.

1152. *Katona Magda:* A tálibok útja a Washingtoni nyilatkozattól az Al-Káidáig. Bp. HM Stratégiai és Védelmi Kutató Hivatal, 2002. 98 p. (Védelmi tanulmányok, 47.)

1153. *Katona Magda:* A talibok és Pakisztán katonai együttműködése. = Hadtudomány. 2002. 2. 36-48.

1154. *Katona Magda:* A soknemzetiségű Afganisztán. Bp. Biró, 2002. 327 p.

1155. *Gál József:* Égi polgárháború. = Aranysas. 2002. 1. 12-15.
Afganisztán

1156. *Bimbó József:* Az Afganisztán elleni légi hadművelet. = Hadtudomány. 2002. 1. 81-85.
2001.

1157. *Jakus János; Kálló László:* Az afganisztáni terrorellenes hadművelet főbb jellemzői és tapasztalatai. = Felderítő szle. 2002. 1. 9-60.

1158. *Katona Magda:* A nyugati szövetségesek terrorizmus ellen indított afganisztáni háborújának sajátosságai. = Felderítő szle. 2002. 2. 35-48.

1159. *Kiss Zoltán:* Felszálló ágban a magyar védelmi ipar. = Új honvédségi szemle. 2002. 1. 12-23.
1990-2001.

1160. A honvédelem négy éve. Szerk. biz. elnöke Holló József. Bp. Zrínyi, 2002. 237 p. ill.

1161. Arsenal. 2003. = Hungarian Defence Forces. Arsenal. 2003. [Ed. by István Tőrös]. [Bp.] Skybear Bt., [2002]. 64 p. ill.

NÉVMUTATÓ

Abel, Rudolf, Ivanovič 187
Abkarovits Endre 341
Ablonczy Balázs 1010
Aelius Gallus 845
Aichelburg, Wladimir 459
Ailsby, Christopher 1035
Alvinczi József 356
Amaczi Viktor 57, 93, 94, 466, 467
Anderle Ádám 934
Anderson, Duncan 1042
András, II. 856
Andropov, Urij Vladimirovič 1093
Angolia, R. John 86
Anka Aurél 686
Auer, Johann Ferdinand 593

Ács Pál 96
Ács Tibor 125-128, 695-698
Ádám Kata 365
Ádám Magda 1001
Ádám Sándor 1008
Ágoston Gábor 885
Ákos György 457
Árokay Lajos 183
Árpád fejedelem 848
Árpádok 853, 860

Baczoni Gábor 252
Baczoni Gábor Miklós 774
Baczoni Tamás 81, 84
Bada Zoltán 113
Bagi Zoltán Péter 890
Bahm, Karl 1051
Bak József 465
Bakay Kornél 120
Balaskó Edina 272
Balla Tibor 25, 149, 151, 308, 329, 841, 864, 985, 990, 991
Balogh Ádám 574, 575
Balogh Ádám 971, 1017
Balogh András 1086
Balogh Balázs 564
Balogh Béni, L. 140, 1032
Balogh István 549
Balogh József 688
Balogh Tamás 613
Bánhegyi Ferenc 745
Bánkúti Imre 6, 9, 33, 134, 297, 335, 594, 596, 667, 670, 730, 878, 916
Barabás Péter 454, 798
Barabási László 849
Bárány Nándor 689, 690
Baráth Bálint 505
Baráth Magdolna 778, 1093
Barbier, M. K. 1045
Barcsay Ábrahám 691
Barcza Tibor 371
Bárdossy László 567
Barna Péter 435, 479, 491, 493-495
Barna Zsolt 434, 491, 499
Bársony Attila 1041, 1044
Barta János 823
Bartha Albert 692
Bartha János 924-926
Bartha Tibor 540
Bartl, Julius 876
Bartlova, Alena 995
Bartosiewicz László 634
Basics Beatrix 102, 733
Báthori István 176
Báthory András 693
Batthyány Ádám 592
Batthyány Lajos 567, 793
Batu kán 859
Baumgartner, Lothar 709
Becze Csaba 190
Beevor, Antony 1019
Békés Csaba 1094, 1100, 1126
Békési László 60
Béldy Alajos 326
Bem, Jozef 91, 359, 682
Bencsik Gábor 996
Bencze László 201, 202, 961, 980
Bencze Zoltán 119
Bendjebbar, André 453
Bene Gyula 1142
Bene János 705
Bene vitéz 117
Benyovszky Móric 694
Bercsényi László 343, 922
Berecz Mátyás 647
Berényi László 443
Beriszló Péter 350
Berkovics Gábor 221, 222, 439, 440
Bernát Péter 846
Bernáth Gábor 563
Bertényi Iván 802
Betlhen Farkas 881
Biagini, Antonello 780
Bicer, Abdil 984
Bihari Péter 828
Bikki István 257
Bimbó József 1156
Biwald, Brigitte 203

Black, Edvin 561
Blasszauer Róbert 326
Bloch, Marc 854
Bodnár Erzsébet 782
Bodor András 881
Boissau, R. 178, 343
Bojtásné Damó Csilla 3
Bokros Gábor 122
Bolvári-Takács Gábor 785
Bolyai János 323, 695-699
Bolyósné Ujfalusi Éva 3
Bombay László 975
Bóna István 630
Boreczky Beatrix 250
Borhi László 974, 1093
Bormann, Martin 700
Borosy András 865
Bourbon 922
Bődi Ferenc 287
Bőhm Ágnes 814
Braham, Randolph, L. 711
Brodarics István 874
Brydon, Robert 712
Buchmann, Bertrand Michael 864
Budor család, budróci 701
Bulcsu 702
Buonvisi, Francesco 899
Burzyńska, Janina 669
Byrne, Malcolm 1094

Čaplovič, Miloslav 657
Cheynet, Jean-Claude 855
Churchill, Winston 1049
Čicaj, Viliam 907
Clair Vilmos 121
Clark, Lloyd 1042
Clausewitz, Karl v. 123
Cornwall, Mark 994
Corvaja, Santi 1022
Coudenhove-Kalergi, Barbara 566
Czaga Viktoria 644
Czettler Antal 1020
Czetz János 703
Czigány István 167, 909, 917
Czigler Klára 363
Czuth László 188

Csabai György 1144
Csapó Béla 718
Cseh Gergő Bendegúz 1087
Csepregi Oszkár 613
Cseri Péter 367
Csetri Elek 665
Csicsery-Rónay István 573
Csihák György 142
Csikány Tamás 170, 171, 243, 263, 338, 955
Csonkaréti Károly 212, 460
Csorba György 244, 658
Csorba László 360, 838
Csordás Lajos 357

Dangl, Vojtech 675, 968
Daniss Győző 260, 719
Dávidházy István 671
Deák András 1138
Deák István 555, 566
Dede Kálmán 655
Demény Lajos 176
Demeter László 284
Dénes Jenő 704
Dér Dezső 945
Dévai Gábor 180
Dévényi István 120
Diószegi István 963, 965-967
Dobai István 291
Dobák Géza 32
Dobos Béla 279
Dobra Judit 827
Dombrády Lóránd 1024
Domokos György 647, 903
Dőry Lajos 705
Dreyse, Johann Nikolaus 407
Duchoň, Michal 663

Eck, Heinz 551
Egger, Rainer 26
Egri István 1046
Egyed Emese 691
Ehrenberger Róbert 582
Eichmann, Adolf 560
Eminescu, Mihai 910
Engels, Friedrich 734
Eördögh István 998
Előri Elek 625, 626
Eörsi László 586-588, 685, 1106-1108
Erasmus, Rotterdami 830
Erdélyi István 847
Erdey Sándor 611
Erdődy család 350
Erdődy Gábor 12, 13, 135, 793, 932, 958
Erdős Zoltán 293
Erdősi Imre 382, 658
Estók János 958, 963-966
Eszes Máté 874
Eténvi Nóra, G. 896
Ethell, Jeffrey L. 225
Ettinger, Smoel 829

Fabians, Valeria Manferto de 975
Fakász Mihály 441

Fallenbüchl Zoltán 198
Farkas Ferenc, kisbarnaki 574, 575
Farkas Ildikó 1050
Farkas Jenő 279
Farkasné Zádeczky Ibolya 322
Fáy Zoltán 383, 852
Fazekas László 247
Fehér Bence 87
Feitl István 778
Fejes Sándor 666
Fekete István 270
Fekete István, Gy. 116, 723
Fellner, Fritz 994
Ferch Magda 70, 1025
Ferenc Ferdinánd 679
Ferenc József, I. 597, 679
Ferencz István 237
Ferrero, Guiglielmo 931
Ferwagner Péter Ákos 1115
Figder Elemér 623
Fischer Ferenc 1081
Fisli Éva 750
Fiziker Róbert 1014
Fodor György 1131
Fodor László 647
Fodor Mihályné 1090
Fodor Pál 133, 863, 872
Fónagy Zoltán 932
Forgács Balázs 160
Forintos Gyula 464
Forty, George 1036
Földes Miklós 1079
Földesi Ferenc 166
Földesi Margit 568, 569
Földházi Enikő 468
Földi Pál 1059
Franco, Francisco 761
Frangepán család 350
Frank Tibor 1025
Frankhauser, Hubert 656
Franzl, Johann 783
Frazon Zsófia 41
Frideczky Frigyes 1003, 1061
Friessner, Hans 1068
Fritsch, Erich 366
Frivaldszky János 708
Fundárkova, Anna 767
Füleki Mihály 17
Fülöp Tibor Zoltán 331
Füreder Balázs 200

Gaál Gyula 677
Gabriel, Erich 392
Gabula János 241
Gál Attila 576
Gál Erika 634
Gál Gyula 469, 551
Gál József 484, 485, 487, 507, 515, 517, 1125, 1155
Galántai Gábor 1129
Galántai József 980
Galántay Ervin 1150
Galcsik Zsolt 797
Galgóczi Erzsébet 773
Galván Károly 115
Garai Ildikó 554
Garbóczi László 644
Garibaldi, Luciano 975
Gáspár András 658, 706
Gazdag Ferenc 1083
Gazsi József 556
Gebei Sándor 883
Géczi Zoltán 444, 496, 1047
Gehler, Michael 1111
Gemelli Careri, Giovanni Francesco 900
Gerelyes Ibolya 144, 654
Gergely András 935
Gergely Jenő 683, 823
Gerő András 679
Géza fejedelem 679, 848
Gibás Andor 240, 492, 629, 535
Girardin, Pierre de 901
Girotto, Luca 992
Glósz József 921
Goffman, Daniel 861
Gonzaga dinasztia 891
Gömbös Gyula 683, 1023
Görgei Artúr 272, 707, 737, 738
Göschel, Detlef 85
Gradwohl, Paul 1013
Granasztói György 798
Graus, Igor 638
Gravett, Christopher 628
Grečko, Andrej Antonovič 1068
Gréczy Zsolt 44, 45
Gregušová, Gabriela 1114
Grestenberger, Erwin Anton 636
Gumilev, Lev 857
Gutman, Roy 547

Gyarmati György 24, 253, 578, 771-773
Gyarmati Krisztina 136
Gyöngyössy Márton 634
Győr Béla 325
Győri L. János 376
Győri László 23, 107, 344, 825, 924-926, 932, 958, 963-967, 980
Györkei Jenő 571, 572, 1097

Haas György 692
Hadik András 708
Hadnagy Imre József 290
Hadnagy Tibor 172
Haffner, Sebastian 713
Hahn Veronika, H. 59
Hajba Ferenc 559
Hajdú Ferenc 35
Hajdú Péter 470, 1137
Hajdú Tibor 309, 959, 980
Hajma Lajos 174
Halász Miklós 718
Halmágyi Pál 150, 660
Hámori Gergely 1141
Hamza Gábor 546
Handel-Mazetti, Peter 709, 710
Hangodi László 281
Hanny Erzsébet 9
Hanthy Kinga 569
Harai László 1149
Haraszti Éva, H. 835, 836
Haraszti György 808
Harmatta János 842, 843
Harsányi Iván 761
Harten, Jaac van 711
Hatala András 437
Hátas János 278
Hatházi Gábor 652
Hausner Gábor 27, 145, 819, 852, 894
Hautzinger Gyula 242
Hegedűs Ernő 247
Hegyi Klára 294
Heka László 350
Helgert Imre 194, 352, 642, 643
Hende Zsolt 328, 799
Hennel Sándor 247
Hentzi, Heinrich 357
Herényi István 702
Héri Vera 72
Hérincs István 520
Hering József 817
Hermann Róbert 136-138, 265, 301-305, 597, 706, 733, 735-738, 786, 792, 793, 932, 936, 941-943, 947, 948, 952, 958
Hernádi Miklós 1026
Hess, Rudolf 712
Hiller István 893
Hintermeier, Heino 399
Hinterstossier, Hermann 83
Hints Miklós 661
Hitler, Adolf 700, 713, 728, 1022, 1046
Hodža, Milan 995
Hogg, Jan V. 398
Holec, Roman 972
Holló József 1160
Holub, Karel 408
Horn Ildikó 693
Horthy István 714-718
Horthy Miklós 74, 283, 679, 683, 719, 720, 1021, 1074, 1075
Horthy Miklós, ifj. 721
Hortobágyi Péter 604
Horváth Árpád 734
Horváth Attila 196, 197
Horváth Csaba 182, 231, 313, 338
Horváth Ildikó 40
Horváth István 651
Horváth Miklós 152, 245, 246, 640, 754, 1095-1097
Horváth Sándor 717
Horváth Zoltán 229, 233, 375, 476, 477, 511, 813, 818, 1040, 1123, 1128
Horváth Zsolt, K. 41
Hovanyecz László 782, 785, 823, 831, 852
Howard, Michael 973
Höfling, Rudolf 472
Hronský, Marián 1000, 1004, 1005
Hrusčev, Nikita S. 1117
Hughes, Matthew 179
Hugo, Victor 830
Hulinek, Drahoslav 824
Huszár János 283

Ibn Khaldún, Abdalrahman al-Hadrami 123
Ibrisimovics, Luka 350
Illényi Balázs 187, 193, 603, 1126
Illésfalvi Péter 104, 271, 284
Ilming, Thomas 82
Imber, Colin 862
Imrédy Béla 567
Írásné Melis Katalin 668
Isby, David C. 1048
Isépy Dezső 1075
István, I. 1, 630, 679, 852
Iván Dezső 141
Izsa Jenő 184
Izsák Lajos 681, 683
Izsák Sámuel 686
Izsóf Gábor 419

Jackson, Robert 216, 993
Jakus János 1143, 1157
Jánkfalvi Zoltán 624
Jankovics József 881
Janó Ákos 670
Janos, Andrew C. 976
János vitéz 97
János Zsigmond 881
Jászay Magda 899, 900
Jeffrey, Burds 1090

Jemnitz János 997, 1037
Jenek István 1031
Jiskra, Jan 722
Jobst Ágnes 255
Joó Rudolf 1140
Józsa Béla 37, 715, 724, 1076, 1109
Józsa Fábián 355
József István 208
Juba Ferenc 213-215
Juhari Zsuzsa 161
Juhász László 870
Jung, Peter 26
Jurisics Miklós 350

Kablay Lajos 723
Kacsó Lajos 54, 126, 141, 183, 300, 309, 332, 336, 349, 352, 547, 571, 696, 749, 909
Kádár Gábor 557
Kádár János 258, 1114
Kaiser Ferenc 11, 248, 460
Kajári Erzsébet 251
Kalavszky Györgyi, B. 352
Kalis, Karl 110
Kállay Miklós 683
Kálló László 1157
Kálmánfi Gábor 682
Kalmár János 924
Kant, Immanuel 830
Kanyó Ferenc 601
Kapocsy György 364
Kapronczay Károly 209
Karai Sándor 724
Kardos István 694
Kármán Tódor 725
Károly, IV. 683
Károly Róbert, magyar király 866
Károlyi Mihály 679
Karsai László 387
Kasza Zoltán 1085
Katona M. István 139
Katona Magda 1152-1154, 1158
Kauffmann Gyula 726
Kecskés Gusztáv 1112
Kecskés Péter Pál 727
Kedves Gyula 267, 359, 703
Keegan, John 161
Keitel, Wilhelm 728
Kele József 36
Kelen Károly 735
Kemény Tibor 690
Kennedy, John F. 1117
Kenyeres Dénes 280, 541
Kércsy István 549
Kerekes Dóra 901
Keresztes Lajos 1038, 1049, 1057, 1073
Kéri Edit 597
Kershaw, Robert 1043
Khoszrav, I. K. Nusirvan 842
Khoszroesz I. ld. Khoszrav
Kilián György 321
Kilzer, Louis 700
Kincses Katalin Mária 27, 342
Kingston Tiszai Klára 734
Király Béla 729, 822, 1097, 1099
Király István 627
Kis-Benedek József 1121
Kiselev, Evgenij Dimitrievič 1093
Kiss Anita Júlia 453
Kiss Gábor 204
Kiss Kálmán 500, 501, 503
Kiss Kálmánné 175
Kiss Sándor 321
Kiss Sándor, M. 589
Kiss Zoltán 583, 1159
Kiszeljov ld. Kiselev
Kiszely Gábor 259
Klabacsek Gyula 402-404, 413, 414, 418, 421
Klement János Mihály 730
Klész László 325
Knoke, Heinz 731
Kochanowsky, Jerzy 1021
Kohl, Alfred 110
Kol'tûkov, A. A. 1101
Komár Krisztián 1016
Konečný, Antonín 672
Kónya Péter 918
Kónyáné Kutrucz Katalin 578
Koppány 732
Kósa Pál 108
Kosar, Franz 431
Kosáry Domokos 933
Kositzky Attila 490
Kossuth Lajos 23, 32, 114, 126, 128, 147, 301-303, 319, 381, 457, 664, 733-746, 831, 835-837, 936, 939, 940
Kotanko, Florian 366
Kottra Györgyi, Cs. 345
Kovács Ágnes 596, 915
Kovács Béla 510
Kovács Éva 1087
Kovács Ferenc 1071
Kovács Gyöngyi 144, 634, 635
Kovács Gyula 747
Kovács István 267
Kovács Klára 684
Kovács László 79
Kovács László Gábor 1065
Kovács Mihály, Fabricy 355
Kovács Péter 87
Kovács Péter 591

Kovács Péter 867
Kovács Vilmos 334, 394-397, 412, 415, 422, 424
Kovács Zoltán 236
Kovács Zoltán András 577
Kovácsics Ferenc 184
Kováts Mihály 18
Kozma Bertalan 989
Kő András 585, 1019
Kő Pál 874
Köpeczi Béla 730, 910-913
Kővári László 488, 1130, 1135
Krajnc Zoltán 221, 222, 439, 440
Krámer Iván 740
Krámli Mihály 458
Krasznay Béla 579
Krausz Tamás 798
Kray Pál 748
Kreith Béla 391
Krenn, Peter 634
Kreutzer Andrea 27, 132
Krisch András 928
Kristó Gyula 124, 679, 823, 848
Kristó Nagy István 1076
Krizsán László 97, 791, 806
Kroh, Antoni 99
Kroiher, Eric Sidney 969
Kruppa Tamás 881, 889, 891
Kruzsics Péter 350
Kucza Péter 746, 749, 948
Kun Béla 780
Kun Miklós 798
Kurucz János 750

Lackó András 298
Lagzi István 602
Lakatos Gyula 746
Landstoff Nándorné 5
Laporta, Piero 781
László József 887
Lázár Balázs 949
Lebstück Mária 751
Lehner, Georg 970
Lehner, Monika 970
Lénárt Anna 827
Lendvai, Paul 824
Lengyel Beatrix, Cs. 739, 779
Lengyel Ferenc 312
Lengyel János 468
Lengyelová, Tünde 880
Lenkefi Ferenc 19
Lestár Péter 658
Liddel, Guy 1049
Liddel Hart, Basil Henry 162
Lilón, Domingo 840
Lincoln, Abraham 960
Lippai Péter 56, 286
Lipszky János 66, 67
Lipták, L'ubomír 393
Litván György 679
Louis, Roger 973
Lőrincz Mátyás Tibor 752
Lugosi József 29, 158, 391, 400, 407, 408, 411, 416, 423-430, 432, 433, 473
Lukas, Richard C. 554
Luppis János 753
Lupták, M. 929

Madiewski, Samson 58
Magyar Kálmán 633
Magyar Károly 88, 641
Magyar Miklós 583
Magyari József 376
Magyarics Tamás 1089
Majoros István 1024
Majoros Sándor 1148
Makai Ágnes 72-74
Makk Ferenc 679
Makrai Tibor 324
Makrai Tibor István 207
Maléter Pál 754
Malkin, Peter Zvi 560
Málnássy Ferenc 623
Mann, Chris 179
Mannová, Elena 351
Mansfeld Péter 586
Mao Ce-tung 123
Mária Terézia 90
Marsden, Peter 1151
Marseille, Hans-Joachim 755
Martin Kornél 282
Martin Lajos 756
Márton László 593
Martuliak, Pavol 639
Marx, Karl 734
Maser, Werner 728
Maszter, Tanko 1145
Mata Hari 757
Máté Milán 388
Matić, Igor-Philip 811
Matthaeidesz Konrád 61-64, 460, 1073
Mattson, Gregory Louis 1053
Mátyás, I. 870
Mátyássy Gabriella 80
McBride, Jim 758
Meindl, Karl 219
Mellace, Katalin 834
Méray Tibor 743
Merényi-Metzger Gábor 456, 599

Mészáros Kálmán 6, 66, 134, 296, 667, 902, 919, 920
Mészáros Lázár 838
Mészáros Vilmos 759
Mészáros Zoltán 571
Metz Katalin 798
Meyer, Werner 629
Mező György 537
Michna György 804
Mikes Imre 1088
Miklós, I. 954
Miklós Béla, Dálnoki 683
Mikoviny Sámuel 66
Milosević, Slobodan 591
Molnár András 98
Molnár Máté 962
Molnár Sándor 335
Molnár Tamás 123
Mombauer, Annika 979
Montesquieu, Charles-Louis 830
Montgomery, John F. 1025, 1026
Moroián György 837
Móser Zoltán 951
Mráz István 1067
Mujzer Péter 223, 227, 228, 448
Muraközy János 658, 760
Murányi Gábor 42, 612, 809
Mussolini, Benito 761, 1022, 1023
Müller Gabriella 14
Müller, Reinhold 85
Müller, Rolf 254

Nádor Ferenc 320
Nagy Béla 1050
Nagy Gábor 361
Nagy Imre 567, 640, 683, 762-764, 1105, 1106
Nagy József 765
Nagy Kálmán 164, 274
Nagy László 318
Nagy László 1082
Nagy László, J. 1116
Nagy Miklós Mihály 111
Nagy Vilmos 766
Napóleon, I. 106, 146, 656
Négyesi Lajos 347, 352, 858
Németh Balázs 409
Németh Ferenc 870
Németh György 77
Németh István 637
Németh Miklós 239
Németh Szilárd 707
Neulen, Hans Werner 985
Newton, William Ellis 605
Niederhauser Emil 782
Nixon, Richard Milhous 1131
Novalis, Friedrich v. Herdenberg 830

Nyékhegyi Ferenc 996

Oborni Teréz 680
Okváth Imre 185, 1091, 1092
Olasz Lajos 714
Ónody György 180
Orbán Balázs 826, 827
Oreus, Ivan Ivanovič 954
Orgoványi István 249
Ormos Mária 384, 679, 761
Orosz István 926
Ortner, M. Christian 82
Osgyán Edina 306

Özgüven, Burcu 118

Paál Gergely 420, 449
Pacepa, Ion Mihai 186
Padányi József 1149
Pál Judit 673
Pálffy Géza 7, 133, 634, 701, 877-879
Pálffy Pál 767
Palfi, Pavol ld. Pálffy Pál
Pallavicini-Pálinkás Antal 768
Pálmány Béla 935
Pálos Géza 220, 769, 770
Pálosfalvi Tamás 722
Pandula Attila 26, 82, 85, 86, 392
Pankovits József 761
Papp Dezső 10, 15, 362, 370, 600, 884
Papp Ferdinánd 615
Papp István 568
Papp János 232
Papp Tamás 1139
Papp-Váry Árpád 69
Pastor, Peter 1097
Pászti László 68
Pásztor Cecília 1009
Pásztor Emil 597
Pataky Iván 262, 309
Pavlov, Ivan 447
Pavlov, Mihail 447
Pawlik, Georg 112
Pecze Zoltán 1140
Perényi Péter 886
Perjés Géza 169, 819, 873, 895
Perneszy György 548
Péter Gábor 771-774
Péter László 933
Péter Zsolt 1127
Petercsák Tivadar 647, 648
Péterdi A. János 230, 770
Péterné Fehér Mária 264

Picknett, Lynn 712
Pihurik Judit 704, 727
Pilsudski, Jan 1021
Pintér Zsolt 857
Pirityi Sándor 1118, 1132
Piti Ferenc 732, 866
Pix Gábor 1142
Plihál Katalin 66, 68, 70
Pogány Ágnes 1012
Pogány Péter 775
Pohl Árpád 1084
Pokorádi László 53
Polgár Demeter 358
Pollmann Ferenc 121, 983
Porkoláb Imre 234
Pósa Zoltán 310
Pót János 925
Potocnik, Bojan 1147
Powers, Francis Gary 187
Pölöskei Ferenc 679, 681, 683, 963-967
Price, Alfred 226
Prince, Clive 712
Prior, Stephen 712
Pritz Pál 1024, 1027, 1028
Punka György 480, 486, 497, 508, 509, 534, 752, 755, 1039, 1054, 1062
Pusztai János 268, 269

Rácz András 869
Rácz Elemér 438
Ráday Mihály 631
Radetzky, Joseph 91
Rádli Tibor 323
Radnóczy Antal 1072, 1074
Rainer M. János 46, 764, 1094
Rajk László 578
Rákóczi 168, 169, 596, 730, 832, 909, 910, 912, 913, 915-917, 919
Rákóczi Erzsébet 776
Rákóczi Ferenc, II. 342, 777, 831, 911, 914, 918
Rákóczy Rozália 2
Rákosi Mátyás 253, 778
Ráth János 98
Rathkolb, Oliver 566
Ravasz István 346, 986, 1070, 1071
Réfi Attila 930
Réh János 779
Reisz T. Csaba 66, 67
Remeczki Imre 295
Rest, Stefan 82
Restnitsek József 115
Réti Ervin 1120
Réti György 833, 1023, 1025
Révész Sándor 547
Rieder, Kurt ld. Géczi Zoltán
Rieff, David 547
Rill, Robert 26
Ripp Zoltán 1098
Romanelli, Guido 780, 781
Romanovok 782
Romsics Ignác 681, 974, 1002, 1003
Roosevelt, Franklin Delano 1025, 1026
Ros, Martin 550
Rosonczy Ildikó 953, 954
Rosza Pál 483
Rothermere, Viscount 1014
Rózsa György 101
Rózsás Márton 646
Rozsos Tamás 278
Rudolf, I. 783
Rumy Dániel 108

Ságvári György 18, 121, 168
Saint-Pierre, Charles Irénée Castel de 830
Saint-Simon, Claude-Henri 830
Sajti Enikő, A. 565
Sajtos Zoltán 52, 1119
Salamon király 679
Salamon Konrád 692
Sallai Gergely 139, 977, 1030
Sallai Gergely Pál 75
Sancz Klára Lujza 610
Sandra Markiján 205
Sandra Sándor 205
Sárhidai Gyula 273, 436, 452, 528, 616
Sári Győző 655
Sáringer János 721
Sarkady Sándor, ifj. 671
Sárközi Sándor 327, 664
Sárközy István 298
Sarmant, Thierry 181
Sásvár bég 96
Saville, John 1037
Savoyai Jenő 784
Schadl György 513
Schaumann, Gabriele 987
Schaumann, Walther 987
Schindler, John R. 982, 988
Schmidt László 442, 445, 450
Schmidt Mária 44
Scholl Miklós 115
Schuminszky Nándor 527
Schweidel József 786
Segeš, Vladimír 871
Semsey Viktória 100, 934
Seres István 594
Sergeev, Aleksandr 447
Sharpe, Mike 474
Shaw, Antony 1034

Sieche, Erwin 461, 462, 617
Sifferlinger, Nikolaus 463
Siklósi Gyula 674
Siklósi Zoltán 525
Simándi Irén 1088
Simola Ferenc 720
Simon Ágnes 1117
Simon Endre Tamás 217
Simon Eszter 1117
Simon László, L. 787
Simon, Robert 845
Simonyi József 787
Simorjay András 788
Sípos Ferenc 777, 800
Sipos Péter 679, 719, 721, 807, 808, 1025
Sisa András 539
Skornyákné Török Márta 133
Skrabski Fruzsina 591
Škvarna, Dušan 957
Sokol, Hans Hugo 211
Soltész István 775
Solymosi József 950
Solymossy Péter 1029
Somogyvári Lajos 789
Somorjai Lajos 785
Sondhaus, Lawrence 988
Sonkoly István 410
Soós Katalin 581
Souder, James Burton 790
Spector, Ronald H. 210
Spirko, D. 929
Stalin, Iosif Vissarionovič 798
Standeisky Éva 1098
Stanová, Maria 143
Stark Tamás 607
Stefka István 608
Stein József 599
Steinemann Tünde 466
Steinhübel, Ián 844
Stemler Gyula 681
Stier Gábor 954
Stoye, John 898
Strausz Péter 266, 944, 946
Streith Miklós 383
Suba János 285, 1006
Sudár Balázs 95
Sugár István 647
Sally, Maximilien 830
Suvorov, Viktor 1057
Sümegi György 105

Szabad György 739, 742
Szabó A. Ferenc 111, 153, 1007, 1058, 1122
Szabó Csaba 644
Szabó Csilla 835
Szabó Győző 518
Szabó István 615
Szabó János 389
Szabó József János 307, 1065-1069
Szabó Lajos, H. 114, 678, 744
Szabó Miklós 314-317, 1056, 1124
Szabó Miklós 618, 619
Szabó Miklós, ifj. 1133
Szabó Péter 693, 882
Szabó Péter 671, 785, 1060, 1061
Szajcsán Éva 1033
Szakál Gyula 759
Szakály Ferenc 7, 133, 810, 863, 885, 886, 893, 897, 906
Szakály Orsolya 810
Szakály Sándor 173, 309-311, 719, 729, 924-926, 932, 958, 963-967, 980
Szakolczai Attila 789, 1103
Szakonyi István 275
Szalai Zoltán 369, 570
Szálasi Ferenc 120, 567
Számvéber Norbert 1073, 1077
Szani Ferenc 292
Szántó László 763
Szántó Mihály 231
Szász István 1063, 1078
Szász Zoltán 679
Szatmári Gizella 354, 751
Szatucsek Zoltán 89
Szávai Ferenc 1011
Széchényi Ferenc 68
Széchy Mária 791
Székelyné Kőrösi Ilona 658, 760
Szekeres Gábor 47, 55, 482, 512, 522, 532
Szekeres István 218
Széll Tamás 340
Szemere Bertalan 736, 792, 793
Szénási Éva 830
Szendrei Lőrinc 726
Szentgyörgyi Dezső 291, 794
Szentiványi János 795
Szepesi Attila 117, 390
Szepesi József 237, 276, 277, 288, 289, 330, 716, 769, 788, 795
Szerelmey Miklós 796
Szerencsés Károly 567, 569
Szergejev ld. Sergeev
Szijj Jolán 20-22
Szikszai Péter 78
Szilágyi Ágnes Judit 721, 840
Szilágyi Tibor 1146
Szilasi Ágota, H. 648
Szili Sándor 908
Szinán nagyvezír 889
Szita László 906

Szita Szabolcs 552, 558, 562
Szmetana György 272
Szmolnik Lajos 605
Szombathelyi Ferenc 571-573
Szontagh Pál 797
Szórádi Tamás 758
Szőcs László 560
Szőke Sándor 645
Szőts Dániel 766
Sztalin ld. Stalin
Sztójay Döme 567
Szunyogh Balázs 304
Szurmay Zoltán 794
Szuvorov ld. Suvorov
Szűcs Jenő 860
Szűcs László 446
Szűcs Sándor 799
Szügyi Zoltán 282
Szvák Gyula 782

Tábori Zoltán 978
Tajták, Ladislav 956
Takács Tibor 650, 765, 768
Talleyrand, Charles Mourice 931
Tálosi Zoltán 348, 676
Tamáska Máté 92
Tanács István 613
Tardos János 51
Tarján G. Gábor 163
Tatár Imre 609
Teleki Géza 1072
Temesváry Ferenc 33
Terman Béla 498
Thierry, Augustin 830
Thóbiás Dániel 800
Thoroczkay Gábor 124
Thököly Imre 594, 831, 886
Tilkovszky Lóránt 552, 1024
Tischler János 1113, 1134
Tisza István 679, 801
Tobak Tibor 803, 804
Toifl, Leopold 634
Tokody Gyula 1024
Toma József 287
Tomka Gábor 653
Toperczer István 524, 545, 790
Torbágyi Péter 839
Tóth András 922
Tóth Árpád 981, 999
Tóth Béla, D. 649
Tóth Ferenc 154, 177, 922
Tóth Ferenc 620-622, 632, 1080
Tóth Gábor 502
Tóth Hajnalka 592
Tóth Ilona 587-590
Tóth István 805
Tóth István György 133, 924
Tóth József 175
Tóth Judit 1110
Tóth Sándor 336
Tóth Sándor László 888
Tóth Vilmos 356
Tóth-Barbalics Veronika 923
Tóth-Szenesi Attila 1033
Tömböl László 191
Tömpe András 774
Török Albert 859
Török Enikő 66
Török Gábor 1105
Tőrös István 1161
Tősér Márton 851
Túri János 36
Túróczi Attila 417
Tűri József 806
Türr István 360

Udovecz György 333
Udvardy Tibor 18
Ugron István 282
Újszászy István 807-809
Ungváry Krisztián 103, 553
Urbán Aladár 8, 135, 243, 380, 681, 792, 838, 937-940
Urbán Attila 258

Vadász Sándor 927
Vági Zoltán 557
Valach, Július 905
Vándor Károly 544
Vándor László 634, 635
Varga A. József 71, 327, 689, 699, 725, 753, 756, 796, 815
Varga István 106
Varga J. János 886, 892, 904
Varga Katalin, S. 595
Varga László 76, 584
Varga Mihály 4, 31, 129-131, 147, 148
Varga Zsolt 398
Vargyai Gyula 1018, 1107
Várhalmi Miklós 262
Várkonyi Ágnes, R. 897, 914
Várkonyi Gábor 776
Varsányi Mihály 521
Vass Gábor 401, 405, 406, 416, 419
Vastagh László 368
Vay család 810
Veesenmayer, Edmund 811
Végh Ferenc 548, 659
Velancsics Béla 39
Venicz László 1143

Veres Gábor 341
Veres Mihály 191, 192
Veress D. Csaba 598, 1064
Vész János 763
Veszprémy László 1, 18, 822, 850, 852, 853, 856, 868
Vesztróczy Zsolt 1052
Vetters, Dieter M. 85
Vida István 812
Vida István Kornél 960
Vígh István 875
Vigh Károly 687
Villányi András 774
Vincenz, Stanislaw 1052
Viniczai Ferenc 34, 189, 989
Vonyó Anita 662
Vörös Béla 318, 319, 741
Vörös László 801

Wagner, Boyd D. 813
Wallenberg, Raoul 814
Walsh, Stephen 1042
Weck, Hervé de 146
Wenzel Gusztáv 853
Wiest, Andrew 1053
Windisch Aladárné 17
Winkler Dezső 815
Winkler Gusztáv 195
Wittner Mária 816, 817

Yeger, Charles 818

Zachar József 146, 157, 297, 595, 691, 748, 832, 883, 925, 926, 964, 967, 1055
Zachar Péter Krisztián 156, 299
Zakar Péter 377-382
Zeidler Miklós 386, 1015
Želtov, Igor' 447
Znamierowski, Alfred 78
Zopcsák Ferenc 455
Zord Gábor László 235
Zöllei Zoltán 165
Zörgő Tibor 159
Zrínyi Ilona 350
Zrínyi Miklós, költő, hadvezér 350, 819, 895
Zrínyi Miklós, szigeti hős 350
Zubreczki Judit 757
Žukov, Georgij Konstantinovič 1057

Zsák Ferenc 504, 506, 514, 536, 538, 542, 543
Zselicky Béla 385
Zseltov ld. Želtov
Zsiborás János 199
Zsille Péter 48-50, 533
Zsitnyányi Ildikó 256, 261, 580, 1104
Zsohár Melinda 30, 210, 373
Zsóka Lóránt 471
Zsombok Tímár György 519, 805, 820
Zsukov ld. Žukov

TÁRGYMUTATÓ

Afganisztán 238, 805, 1150-1158
Afrika 225, 694, 806, 1040, 1041, 1139
Albánia 1146-1149
Algéria 1115, 1116
Amerikai Egyesült Államok 93, 94, 174, 187, 217, 233, 324, 355, 375, 758, 790, 813, 841, 960, 1025, 1026, 1053, 1054, 1129-1132
Anglia l. Nagy-Britannia
antifasiszta ellenállás 61, 814, 1079, 1080
arab országok 845, 1120-1125
Argentína 1135-1137
atomfegyverek, atomháború 452, 453, 1049, 1092, 1132
Ausztria (Habsburg birodalom) 25, 26, 33, 211, 219, 636, 656, 783, 870, 876-878, 893, 898, 901, 929, 931, 961, 968, 984, 1024, 1084, 1085, 1111
l. még Magyarország (XVI. sz.-1918.)

ÁVH 250, 251, 771-774, 807-809

Balkán l. az egyes országoknál
békeszerződések 906, 921, 962, 996, 1001-1010, 1017, 1088
Belgium 12, 13, 48
bibliográfiák 1-8
Bizánc 855

csapattörténetek 263-291
Csehország 47
Csehszlovákia 995, 999, 1000, 1002, 1004-1006
csendőrség 248

Délvidék 565

egészségügy 202-209, 686, 785
egyenruhák, felszerelés 79-86
egyesületek, klubok 328-330
Egyiptom 1016
ejtőernyőzés, ejtőernyős csapatok 283, 1080
életrajzok 17, 32, 73, 74, 126-128, 147, 229, 237, 264, 298, 336, 342, 343, 355-357, 359, 381-383, 548, 549, 551, 567, 571-576, 578, 583, 586-591, 593, 597, 599, 609, 655, 664, 679-820, 835-838, 922, 927, 931, 936, 939, 940, 995, 1014, 1020, 1106
l. még a NÉVMUTATÓ-t
első világháború 16, 75, 82, 83, 99, 110, 172, 203, 204, 212, 213, 214, 218-220, 307, 308, 346-348, 362, 366, 367, 399, 441, 598, 599-601, 613-617, 662, 669, 709, 710, 759, 801, 802, 978-997
emigráció 18, 342, 343, 355, 360, 703, 734, 779, 831-841
emlékművek, emlékhelyek 351-375, 662, 874
Erdély 176, 379, 650, 665, 680, 826, 827, 849, 881-883, 891, 910, 1070, 1071
Európa 149, 830, 876, 1082
l. még az egyes országoknál

építészet, elhelyezés 87-94, 144
érmek, kitüntetések 72-78

fegyverek 1, 29, 33, 390-440, 452-455
felderítés 188, 463, 476
l. még hírszerzés, elhárítás
fényképezés, filmezés 103-107
Finnország 227-229
Franciaország 146, 154, 177, 181, 361, 441, 453, 603, 913, 922, 927-931, 1013, 1047, 1048, 1112

gépjárművek 450, 451
Görögország 869, 971, 1017, 1036-1038

gyalogság, gépesített gyalogság 176, 179, 264, 265, 267, 272, 390-392, 394-430

háborús bűnök, megtorlások 58, 344, 547-591, 786
haderő 148, 173, 175
hadifogság, internálás 109, 367, 592-597, 599, 600, 602-609
hadigazdaság 638, 878, 916, 972, 981, 1012, 1159
hadiipar 393-397, 458, 536-538
haditechnika 34, 35, 390-545, 689, 690, 725, 753, 756, 815
haditengerészet, hajózás 30, 110-113, 210, 217, 392, 455-471, 613-619, 709, 710, 753, 765, 1050
hadkiegészítés 166-168, 208
hadművészet 158, 160-162, 164, 165, 169, 170, 172, 174
l. még az egyes haderőnemeknél, fegyvernemeknél
hadtáp 198-201
l. még egészségügy
Hadtörténeti Intézet és Múzeum 17-22, 27-31, 104, 129-132, 271, 345, 424-430
hadtörténettudomány 3, 6-8, 124, 129-141
hadtudomány 4, 123-128

hagyományápolás 327-375, 749
határok, határvédelem 87, 249, 285, 323, 1006
hegyi csapatok 271
helyi háborúk 238, 524, 545, 758, 790, 1115, 1116, 1120-1125, 1127-1131, 1135-1137, 1139, 1140-1149, 1150-1158
helytörténet 88, 89, 100, 101, 117, 119, 145, 150, 243, 244, 263, 264, 267-270, 287, 290, 291, 294, 295, 335, 336, 543, 544, 558, 559, 601, 610, 632-678, 706, 720, 746, 760, 797, 928
hidegháború 1089-1092
hírszerzés, elhárítás 180-187, 757, 1049
holokauszt 552-563

ifjúsági szervezetek 326
India 1127, 1128
Internet 109
Irán 489
Izrael 488, 1115, 1120-1125

Japán 454, 1053, 1054
jelképek 71
jog 546-551, 981
l. még háborús bűnök, megtorlás
Jugoszlávia 565, 571-573, 591, 1033, 1140-1149

katonai nevelés 207
katonai tanintézetek 299, 300, 306, 314-323, 696, 799
katonai vezetés 171, 292, 301-303, 307, 309-313, 1056
keresztes háborúk 856
Kína 454, 970
könyvtárak, könyvtári dokumentumok 2, 17, 18
Közel-Kelet 985, 1115, 1120-1125
középkor 87, 124, 142, 164, 165, 630, 702, 722, 732, 847-871
közlekedés szállítás 57, 196, 197
kronológiák 1034, 1035, 1047, 1064
Kuba 55, 1117-1119
külpolitika, diplomácia 833, 876-878, 883, 886, 891, 893, 896, 899, 906, 911-913, 933, 934, 962, 995, 996, 998, 1001-1011, 1013-1017, 1020, 1022-1030, 1032, 1033, 1072, 1074, 1081-1086, 1093, 1111-1113, 1116-1118, 1132

Latin-Amerika 839, 840, 1117-1119
légierő, repülés 47-53, 55, 63, 141, 159, 212, 218-239, 268-270, 275-281, 290, 291, 320, 321, 324, 330, 363, 472-545, 620-627, 676, 684, 688, 714-718, 723, 731, 752, 755, 758, 769, 770, 788, 790, 795, 803-805, 813, 818, 820, 993, 1039, 1124, 1128, 1143-1145, 1155, 1156
légvédelem 189-192, 221, 222, 240, 241, 288, 289, 438-440, 1145
Lengyelország 209, 359, 366, 554, 555, 602, 669, 883, 986, 1021, 1113, 1134
levéltárak 19-26
lovasság 80, 177, 178, 263, 266, 274, 787, 930

Magyarország 822-825, 833
– **IX-XV. sz.** 1, 79, 117, 124, 164, 630, 702, 722, 732, 847-853, 855-862, 865-868, 870, 871
– **XVI. sz.** 95, 96, 118, 119, 144, 145, 176, 293, 294, 341, 633-635, 638, 641, 646-648, 651-654, 659, 668, 670, 674, 677, 693, 872-886, 888-890
– **XVII. sz.** 9, 100-102, 144, 167, 198, 293, 294, 354, 376, 548, 549, 592-595, 639, 659, 663, 668, 674, 767, 776, 784, 791, 819, 891-907
– **XVIII. sz.** 168, 169, 178, 296-299, 335, 342, 343, 355, 356, 377-379, 596, 667, 672, 691, 694, 708, 730, 748, 777, 810, 832, 909-922, 924-926
– **XIX. sz.** 107, 377, 378, 733, 735, 739, 744
– – **1800-1848.** 106, 201, 331, 379, 695-699, 787, 926, 928-930, 932
– – **1848-1849.** 12, 13, 23, 32, 38, 73, 77, 98, 114, 126-128, 136-138, 147, 170, 171, 243, 244, 263-267, 301-306, 332, 336, 344, 357-360, 380-383, 567, 597, 598, 642, 649, 658, 661, 665, 678, 681, 682, 703, 706, 707, 733-745, 751, 756, 760, 779, 786, 792, 793, 796, 797, 800, 910, 933-957
– – **1849-1900.** 112, 181, 202, 211, 307, 329, 394, 399, 459-464, 657, 681, 734, 834, 958, 959, 961, 963-969
– **XX. sz.** 681, 683, 684, 762-764, 815, 974
– – **1900-1918.** 150, 181, 202, 211, 212, 307, 394, 399, 458-461, 657, 675, 801, 967-970, 972
– – – **1914-1918.** 16, 75, 82, 83, 99, 110, 172, 203, 204, 212-214, 218, 219, 307, 308, 346-348, 362, 366, 367, 399, 415, 598, 599-601, 613-617, 662, 669, 709, 710, 759, 801, 802, 978-984, 986-992, 994, 995, 1001, 1002
– – **1918-1919.** 150, 643, 660, 720, 780, 781, 998-1000, 1004, 1005
– – **1919-1945.** 84, 139, 140, 173, 182, 196, 197, 221-223, 228, 247, 248, 268, 269, 285, 309-313, 384, 386, 395, 536-539, 687, 689,

690, 719, 729, 766, 799, 1003, 1006-1016, 1018, 1021, 1023-1033
– – – **1941-1945.** 103, 109, 120, 190, 209, 215, 224, 230-232, 271-279, 281-284, 286, 309-313, 326, 349, 368-374, 385, 387, 396, 415, 447, 540, 552, 556-560, 562-577, 598, 601, 602, 606-609, 610, 620-624, 645, 655, 671, 675, 688, 704, 705, 714-718, 724, 726, 727, 747, 785, 795, 803, 804, 807-809, 811-815, 1052-1080
– – **1945-2002.** 191, 280, 287-291, 321, 323, 422, 723
– – – **1945-1956.** 185, 191, 205, 241, 249, 250-253, 309, 314-321, 397, 578-583, 611, 771-774, 807-809, 820, 1087-1089, 1091-1093
– – – – **1956.** 105, 152, 153, 245, 246, 256, 257, 260, 261, 584-590, 612, 640, 685, 729, 754, 768, 775, 816, 817, 1094-1114
– – – **1957-2002.** 188, 199, 257-259, 262, 322, 1116, 1122, 1149, 1159-1161
Marokkó 14
második világháború 58, 103, 109, 120, 179, 190, 209, 215, 216, 224-234, 271-279, 281-284, 286, 309-313, 324, 326, 349, 368-374, 385, 387, 474, 550-577, 598, 601-603, 605-609, 620-624, 645, 655, 671, 675, 688, 700, 704, 705, 711-718, 724, 726-728, 731, 747, 755, 785, 795, 803, 804, 807-809, 811-815, 818, 1034-1081, 1086-1088
Mongol birodalom 857-859
múzeumok 27-65, 104, 271, 424-430
műszaki biztosítás, műszaki csapatok 193-196, 1065-1069
művészetek 31, 100-102

Nagy-Britannia 59, 233, 835, 836, 994, 1014, 1049, 1135-1137
NATO 1143-1145
Német Demokratikus Köztársaság 254, 255
Németország 58, 65, 85, 86, 179, 216, 220, 225, 226, 282, 286, 374, 384, 550-555, 629, 637, 700, 712, 713, 728, 731, 811, 828, 913, 923, 976, 985, 1020, 1022, 1027, 1035, 1036, 1038, 1040-1048, 1050, 1051, 1063, 1070, 1071
l. még második világháború
nemzetőrség, polgárőrség 80, 242-246
néprajz 114, 335, 336

ókor 200, 546, 842-846
Olaszország (Itália) 345, 358, 360, 761, 779-781, 833, 834, 900, 961, 984, 987-992, 998, 1022, 1023
Oroszország 23, 38, 64, 214, 219, 368-370, 617, 618, 782, 798, 908, 952-954, 976, 997, 1138
l. még Szovjetunió
Oszmán birodalom l. Törökország

Pakisztán 238, 1127, 1128, 1153
páncélosok, páncélos csapatok 56, 64, 286, 287, 441-449, 1045, 1073
Pannónia 87
párbaj 121, 122
propaganda 75, 994

régészet 117-120, 144
rendvédelmi szervek 248-262
Római birodalom 87, 200, 328, 546, 843, 845, 846
Románia 62, 140, 910, 998, 1032, 1070, 1071, 1126

sajtó 4, 5, 9-16
Spanyolország 9, 14, 49, 761, 934, 1019
sport 325
Svédország 60, 1029

szépirodalom 95-99
Szerbia 982, 983
Szlovákia 61, 139, 393, 566, 956, 957, 968, 977, 1031
Szovjetunió 186, 187, 274-278, 368-374, 384, 447, 448, 465, 568, 569, 570, 606-609, 704, 785, 798, 976, 1020, 1042-1045, 1050, 1052, 1056-1058, 1060-1062, 1065-1074, 1090, 1095, 1097, 1118, 1132, 1158
l. még második világháború

tábori posta, bélyegek 110
temetők, sírok 353, 359, 364-375
térképészet, térképek 66-70
terrorizmus 163, 1133, 1154, 1157, 1158
tisztek, tisztképzés 296-323
l. még életrajzok
tiszthelyettesek, tiszthelyettesképzés
l. még életrajzok
tömegpusztító fegyverek 452-454
Törökország (Oszmán birodalom) 9, 63, 95, 96, 100-102, 118, 119, 592-594, 861-864, 867-869, 872-875, 879-881, 884-889, 893-895, 898-906, 971, 1017
l. még Magyarország (XVI-XVII. sz.)
tudományos élet, konferenciák 66, 142-159, 271
tüzérség 431-440, 812

Ukrajna 1090

utazók 111

vallás, egyházak 92, 376-383, 899, 912, 998
várak, erődök 1, 100-102, 108, 118, 119, 144, 145, 193-196, 293, 295, 341, 628-631, 633-636, 641, 646-654, 659, 669, 670, 672, 674, 677, 878, 884, 992, 1065-1069
Varsói Szerződés 1091, 1126
veszteségek 30, 272, 598, 601, 610, 612-627
l. még hadifogság, internálás
Vietnam 524, 545, 758, 790, 1129, 1131

zászlók 78
zene 114-116

zsidóság 829
l. még Izrael, holokauszt

Bojtásné Damó Csilla
Bolyósné Ujfalusi Éva

PÁLYÁZATI FELHÍVÁS

A 2005. ÉVI PERJÉS GÉZA-DÍJ ADOMÁNYOZÁSÁRA

A Magyar Hadi Történetírást Támogató Alapítvány Kuratóriuma a korábbi évek gyakorlatának megfelelően 2005-ben is át kívánja nyújtani a Perjés Géza-díjat, a Balla Gábor szobrászművész által készített emlékérmet és a díjjal járó publikációs támogatást. Ezért pályázatot hirdet a díj odaítélését elősegítő, a történész szakma ismert személyiségei által benyújtandó ajánlásokra.

Az ajánlások olyan fiatal, 40 év alatti, a magyar, vagy egyetemes hadtörténelemmel foglalkozó fiatal történészek támogatása érdekében nyújthatók be, akik az ajánlás benyújtásának pillanatában még nem töltötték be 40. életévüket, elérték a kandidátusi, vagy a PhD fokozatot, és olyan munkássággal, legalább egy monografikus alkotással már rendelkeznek, ami igazolhatja tehetségüket. Kérjük, hogy az ajánlásokhoz mellékeljék a támogatott jelölt szakmai életrajzát, publikációs listáját, a legjobbnak ítélt tanulmányokat és monográfiákat is. Indokolt esetben még kéziratban lévő művel is lehet pályázni. A kuratórium fenntartja magának a jogot, hogy a díjat csak az elvárható színvonalú pályázatok beérkezése esetén adja ki.

Dr. Urbán Aladár,
az Alapítvány Kuratóriumának elnöke

Határidő: 2005. május 21.
Cím:
A Magyar Hadi Történetírást Támogató Alapítvány Kuratóriuma,
Dr. Veszprémy László titkár. Budapest, 1014, Kapisztrán tér 2-4.

TARTALOM

TANULMÁNYOK
BALASSI BÁLINT SZÜLETÉSÉNEK 450. ÉS
A BOCSKAI-SZABADSÁGHARC KITÖRÉSÉNEK
400. ÉVFORDULÓJÁRA

PERJÉS GÉZA — Balassi Bálint, a katona ---- 1107
VÁRKONYI GÁBOR — Balassi Bálint Lengyelországban a tizenötéves háború előestéjén ---- 1131
SUDÁR BALÁZS — A tizenöt éves háború török költői ---- 1146
KRUPPA TAMÁS — Erdély és a Szentszék kapcsolatainak ismeretlen kérdésköréhez. Fabio Genga római tárgyalásai 1594-ben és 1596-ban ---- 1166
PAPP SÁNDOR — Bocskai István török politikája a felkelés előestéjén ---- 1198
CZIGÁNY ISTVÁN — Katonai szolgálat és a társadalom militarizációja Felső-Magyarországon és a Tiszántúlon, 1600–1660 ---- 1212
SERES ISTVÁN — Iktári Bethlen István és Rhédey Ferenc ismeretlen hajdútelepítő oklevelei. Hajdúk a zsákai várhoz tartozó jószágokon ---- 1234
NYAKAS MIKLÓS — A szabolcsi hajdúvárosok hírszerző és riasztási lánca Várad eleste után ---- 1242

MŰHELY

LUKÁCS OLGA — Apologia et Protestatio ---- 1259
KOVÁCS SÁNDOR IVÁN — Benda Kálmán „Bocskaija" és a Bocskai-kultusz ---- 1273

CSATA- ÉS HADSZÍNTÉRKUTATÁS

NÉGYESI LAJOS — Az 1604. évi diószegi és osgyáni ütközet, valamint az edelényi csata vitatott kérdései ---- 1281

SZEMLE

GERD STOLZ — Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (*Zachar József*) 1307
KRÁMLI MIHÁLY — A császári és királyi haditengerészet és Magyarország. Magyarország szerepe a közös haditengerészet fejlesztésében (*Balla Tibor*) ---- 1308
NAGY MIKLÓS MIHÁLY — Boldog békeidők haditengerészei. A k. u. k. hadiflotta utazástörténete (*Krámli Mihály*) ---- 1310
IVÁS ISTVÁN — Az utolsó székely határőrök (*Illésfalvi Péter*) ---- 1313
MARK C. YERGERMAN — Cross in Silver Holders of the SS and Police (*Pandula Attila*) - 1319
PLIHÁL KATALIN – – HAPÁK JÓZSEF — Európa térképei 1520–2001 (*Závodi Szilvia*) ---- 1320
SUBA JÁNOS — Magyarország államhatárainak változásai 1867–1947 (*Parádi József*) ---- 1323
HERVÉ DE WECK (Ed.) — 1950–1990. La Suisse et la guerre froide (*Zachar József*) ---- 1326

BALOGH TAMÁS – – CSEPREGI OSZKÁR — A SZENT ISTVÁN csatahajó és a csatahajók rövid története (*Csákváry Ferenc*) ---- 1327

KRÓNIKA

POLLMANN FERENC — László György 1896–2004 ---- 1333

BALLA TIBOR — Magyarország az első világháborúban. Nemzetközi konferencia, Szeged, 2004. június 28. ---- 1334

BALLA TIBOR — Oroszország és a világ az első világháború előtt, alatt és után az orosz és külföldi levéltárak dokumentumainak tükrében. Nemzetközi konferencia, Moszkva, 2004. szeptember 7–8. ---- 1336

HAUSNER GÁBOR — Magyarország védelme – Európa védelme Balassi Bálint és Bocskai István korában. Tudományos konferencia, Eger, 2004. október 13–14. ---- 1338

BALLA TIBOR — A vittorio venetói csata katonai vonatkozásai. Nemzetközi konferencia, Vittorio Veneto, 2004. november 12–13. ---- 1342

BIBLIOGRÁFIA

BOJTÁSNÉ DAMÓ CSILLA – BOLYÓSNÉ UJFALUSI ÉVA — A 2002. évi magyar hadtörténeti irodalom válogatott bibliográfiája ---- 1347

CONTENTS

STUDIES
ON THE 450TH ANNIVERSARY OF BÁLINT BALASSI'S BIRTH AND
THE 400TH ANNIVERSARY OF THE OUTBREAK OF
ISTVÁN BOCSKAI'S WAR OF INDEPENDENCE

GÉZA PERJÉS	The Soldier Bálint Balassi	1107
GÁBOR VÁRKONYI	Bálint Balassi in Poland on the Eve of the Fifteen Years' War	1131
BALÁZS SUDÁR	Turkish Poets of the Fifteen Years' War	1146
TAMÁS KRUPPA	Little Known Issues about the Relations between Transylvania and the Holy See. Fabio Genga's Negotiations in Rome in 1594 and 1596	1166
SÁNDOR PAPP	István Bocskai's Ottoman Policy on the Eve of the Uprising	1198
ISTVÁN CZIGÁNY	Military Service and Militarised Society in Upper and Eastern Hungary, 1600–1660	1212
ISTVÁN SERES	Unknown Deeds of the Haiduks' Settlement Issued by István Iktári Bethlen and Ferenc Rhédey. Haiduks on the Estates Belonging to Zsáka Castle	1234
MIKLÓS NYAKAS	The Intelligence and Alarm Service of the Haiduk Towns in Szabolcs County after the Surrender of Várad	1242
	WORKSHOP	
OLGA LUKÁCS	Apologia et Protestatio	1259
SÁNDOR IVÁN KOVÁCS	Kálmán Benda's „Bocskai" and the Cult of Bocskai	1273
	BATTLEFIELD AND SEAT OF WAR RESEARCH	
LAJOS NÉGYESI	Controversial Issues of the Battles at Diószeg, Osgyán and Edelény	1281
	REWIEW	
GERD STOLZ	Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (*József Zachar*)	1307
MIHÁLY KRÁMLI	The Imperial and Royal Navy and Hungary – Hungary's Role in the Development of the Austro-Hungarian Navy (*Tibor Balla*)	1308
MIKLÓS MIHÁLY NAGY	Seamen of the Palmy Days of Peace – The Voyage History of the Imperial and Royal Navy (*Mihály Krámli*)	1310
ISTVÁN IVÁS	The Last Székely Border Guards (*Péter Illésfalvi*)	1313
MARK C. YERGERMAN	Cross in Silver Holders of the SS and Police (*Attila Pandula*)	1319
KATALIN PLIHÁL – – JÓZSEF HAPÁK	Maps of Europe 1520–2001 (*Szilvia Závodi*)	1320
JÁNOS SUBA	Changes to the Frontiers of Hungary 1867–1947 (*József Parádi*)	1323
HERVÉ DE WECK (ED.)	1950–1990. La Suisse et la guerre froide (*József Zachar*)	1326

TAMÁS BALOGH – – OSZKÁR CSEPREGI — The Battleship SMS SZENT ISTVÁN and a Short History of Battleships (*Ferenc Csákváry*) ---- 1327

CHRONICLE

FERENC POLLMANN — György László 1896–2004 ---- 1333

TIBOR BALLA — Hungary in World War I. International Conference, Szeged, 28 June 2004 ---- 1334

TIBOR BALLA — Russia and the World before, during and after World War I, as Reflected in the Documents of Russian and Foreign Archives. International Conference, Moscow, 7–8 September 2004 ---- 1336

GÁBOR HAUSNER — The Defence of Hungary – The Defence of Europe in the Age of Bálint Balassi and István Bocskai. Scientific Conference, Eger, 13–14 October 2004 ---- 1338

TIBOR BALLA — Military Aspects of the Battle of Vittorio Veneto. International Conference, Vittorio Veneto, 12–13 November 2004 ---- 1342

BIBLIOGRAPHY

CSILLA B. DAMÓ – – ÉVA B. UJFALUSI — Selected Bibliography of Hungarian Military Historical Literature in 2002 ---- 1347

TABLE DES MATIERES

ÉTUDES POUR LE 450E ANNIVERSAIRE DE LA NAISSANCE DE BÁLINT BALASSI ET LE 400E ANNIVERSAIRE DU DÉCLENCHEMENT DE LA GUERRE D'INDÉPENDANCE DE BOCSKAI

GÉZA PERJÉS	Bálint Balassi le militaire	1107
GÁBOR VÁRKONYI	Bálint Balassi en Pologne à la veille de la guerre de 15 ans	1131
BALÁZS SUDÁR	Les poètes turcs de la guerre de 15 ans	1146
TAMÁS KRUPPA	Sur les questions inconnues des relations entre la Transylvanie et le Saint-Siège. Les négociations de Fabio Genga à Rome en 1594 et en 1596	1166
SÁNDOR PAPP	La politique turque d'István Bocskai à la veille de l'insurrection	1198
ISTVÁN CZIGÁNY	Service militaire et la militarisation de la société dans la Haute-Hongrie et la région transtibiscine, 1600–1660	1212
ISTVÁN SERES	Chartes d'établissement de haïdouks inconnues d'István Bethlen d'Iktár et de Ferenc Rhédey. Haïdouks sur les terres appartenant au fort de Zsáka	1234
MIKLÓS NYAKAS	La chaîne de renseignements et de mise en alerte des villes de haïdoucs de Szabolcs après la chute de Várad	1242
	ATELIER	
OLGA LUKÁCS	Apologia et Protestatio	1259
SÁNDOR IVÁN KOVÁCS	Le „Bocskai" par Kálmán Benda et le culte de Bocskai	1273
	RECHERCHES SUR DES CHAMPS DE BATAILLE ET DES THÉATRES D'OPÉRATIONS MILITAIRES	
LAJOS NÉGYESI	Les batailles de Diószeg, d'Osgyán et d'Edelény: questions discutées	1281
	REVUE	
GERD STOLZ	Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (*József Zachar*)	1307
MIHÁLY KRÁMLI	La marine militaire impériale et royale et la Hongrie. Le rôle de la Hongrie dans le développement de la marine militaire commune (*Tibor Balla*)	1308
MIKLÓS MIHÁLY NAGY	Les marins militaires du bon vieux temps. L'histoire des déplacements de la flotte de guerre k. u. k. (*Mihály Krámli*)	1310
ISTVÁN IVÁS	Les derniers gardes-frontières szeklers (*Péter Illésfalvi*)	1313
MARK C. YERGERMAN	Cross in Silver Holders of the SS and Police (*Attila Pandula*)	1319
KATALIN PLIHÁL – – JÓZSEF HAPÁK	Les cartes de l'Europe 1520–2001 (*Szilvia Závodi*)	1320
JÁNOS SUBA	Les changements de frontières de l'État hongrois 1867–1947 (*József Parádi*)	1323
HERVÉ DE WECK (ED.)	1950–1990. La Suisse et la guerre froide (*József Zachar*)	1326

TAMÁS BALOGH – – OSZKÁR CSEPREGI — Le navire de guerre SMS SZENT ISTVÁN et le précis d'histoire des navires de guerre (*Ferenc Csákváry*) ---- 1327

CHRONIQUE

FERENC POLLMANN — György László 1896–2004 ---- 1333

TIBOR BALLA — La Hongrie dans la première guerre mondiale. Conférence internationale, Szeged, 28 juin 2004 ---- 1334

TIBOR BALLA — La Russie et le monde avant, pendant et après la première guerre mondiale selon les documents des archives russes et étrangères. Conférence internationale, Moscou, 7–8 septembre 2004 ---- 1336

GÁBOR HAUSNER — La défense de la Hongrie – la défense de l'Europe à l'époque de Bálint Balassi et d'István Bocskai. Colloque scientifique, Eger, 13–14 octobre 2004 ---- 1338

TIBOR BALLA — Les aspects militaires de la bataille de Vittorio Veneto. Conférence internationale, Vittorio Vento, 12–13 novembre 2004 --- 1342

BIBLIOGRAPHIE

CSILLA B. DAMÓ – – ÉVA B. ÚJFALUSI — Bibliographie choisie de la littérature d'histoire militaire hongroise de l'an 2002 ---- 1347

INHALT

STUDIEN ZUM 450. JAHRESTAG DER GEBURT VON BÁLINT BALASSI UND ZUM 400. JAHRESTAG DES AUSBRUCHS DES FREIHEITSKAMPFES VON BOCSKAI

GÉZA PERJÉS	Der Soldat Bálint Balassi	1107
GÁBOR VÁRKONYI	Bálint Balassi in Polen am Vorabend des Fünfzehnjährigen Krieges	1131
BALÁZS SUDÁR	Die türkischen Dichter des Fünfzehnjährigen Krieges	1146
TAMÁS KRUPPA	Zu den unbekannten Fragen der Beziehungen zwischen Siebenbürgen und dem Heiligen Stuhl. Die Verhandlungen von Fabio Genga in Rom in den Jahren 1594 und 1596	1166
SÁNDOR PAPP	Die Türkenpolitik von István Bocskai am Vorabend des Aufstandes	1198
ISTVÁN CZIGÁNY	Militärdienst und die Militarisierung der Gesellschaft in Ober-Ungarn und jenseits der Theiß, 1600–1660	1212
ISTVÁN SERES	Die unbekannten Briefe des István Bethlen von Iktár und Ferenc Rhédey über die Ansiedlung der Haiducken. Haiducken auf den Gütern, die zur Burg von Zsáka gehören	1234
MIKLÓS NYAKAS	Der Nachrichtendienst und das Warnsystem der Haiduckenstädte im Komitat Szabolcs nach dem Fall von Várad (Wardein)	1242
	WERKSTATT	
OLGA LUKÁCS	Apologia et Protestatio	1259
SÁNDOR IVÁN KOVÁCS	Der „Bocskai" von Kálmán Benda und der Bocskai-Kult	1273
	SCHLACHT- UND KRIEGSSCHAUPLATZFORSCHUNG	
LAJOS NÉGYESI	Die umstrittenen Fragen der Gefechte bei Diószeg und Osgyán, sowie der Schlacht bei Edelény im Jahre 1604	1281
	RUNDSCHAU	
GERD STOLZ	Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (*József Zachar*)	1307
MIHÁLY KRÁMLI	Die kaiserlich-königliche Marine und Ungarn. Die Rolle Ungarns in der Entwicklung der gemeinsamen Marine (*Tibor Balla*)	1308
MIKLÓS MIHÁLY NAGY	Marinesoldaten der glücklichen Friedenszeiten. Die Reisegeschichte der k. u. k. Kriegsmarine. (*Mihály Krámli*)	1310
ISTVÁN IVÁS	Die letzten Sekler Grenzsoldaten (*Péter Illésfalvi*)	1313
MARK C. YERGERMAN	Cross in Silver Holders of the SS and Police (*Attila Pandula*)	1319
KATALIN PLIHÁL – – JÓZSEF HAPÁK	Die Landkarten Europas 1520–2001 (*Szilvia Závodi*)	1320
JÁNOS SUBA	Die Veränderungen der Staatsgrenzen Ungarns 1867–1947 (*József Parádi*)	1323

HERVÉ DE WECK (HRSG.) 1950–1990. La Suisse et la guerre froide (*József Zachar*)------ 1326
TAMÁS BALOGH – – OSZKÁR CSEPREGI Kurze Geschichte des Schlachtschiffes SMS SZENT ISTVÁN und der Schlachtschiffe im Allgemeinen (*Ferenc Csákváry*) - 1327

CHRONIK

FERENC POLLMANN György László 1896 – 2004---------- 1333
TIBOR BALLA Ungarn im Ersten Weltkrieg. Internationale Konferenz, Szeged, 28. Juni 2004---------- 1334
TIBOR BALLA Russland und die Welt vor, während und nach dem Ersten Weltkrieg im Spiegel der Dokumente der russischen und ausländischen Archive. Internationale Konferenz, Moskau, 7-8. September 2004---------- 1336
GÁBOR HAUSNER Die Verteidigung Ungarns – die Verteidigung Europas in der Zeit von Bálint Balassi und István Bocskai. Wissenschaftliche Konferenz, Eger, 13-14. Oktober 2004---------- 1338
TIBOR BALLA Die militärischen Beziehungen der Schlacht von Vittorio Veneto. Internationale Konferenz, Vittorio Veneto, 12-13. November 2004---------- 1342

BIBLIOGRAFIE

CSILLA B. DAMÓ – – ÉVA B. ÚJFALUSI Ausgewählte Bibliografie der ungarischen militärgeschichtlichen Literatur des Jahres 2002 ---------- 1347

СОДЕРЖАНИЕ

СТАТЬИ
К 450-ЛЕТИЮ ДНЯ РОЖДЕНИЯ БАЛИНТА БАЛАШШИ И К 400-ЛЕТИЮ ГОДОВЩИНЫ НАЧАЛА БОРЬБЫ ЗА СВОБОДУ ПОД РУКОВОДСТВОМ БОЧКАИ

ГЕЗА ПЕРЬЕШ	Балинт Балашши, солдат	1107
ГАБОР ВАРКОНЬИ	Балинт Балашши в Польше накануне пятнадцатилетней войны	1131
БАЛАЖ ШУДАР	Турецкие поэты эпохи пятнадцатилетней войны	1146
ТАМАШ КРУППА	По поводу неизвестных аспектов в отношениях Трансильвании и Святого Престола. Переговоры в Риме Фабио Генга в 1594 и 1596 годах	1166
ШАНДОР ПАПП	Политика Иштвана Бочкаи по отношению к туркам накануне восстания	1198
ИШТВАН ЦИГАНЬ	Военная служба и милитаризация общества в Северной Венгрии и Затиссайском крае 1600–1660 гг.	1212
ИШТВАН ШЕРЕШ	Неизвестные грамоты на расселение гайдуков, выданные Иштваном Иктари Бетлен и Ференцем Редеи. Гайдуки на поместьях крепости Жака	1234
МИКЛОШ НЬАКАШ	Цепь разведки и оповещения по тревоге гайдуцких городов Сабольчского края после падения крепости Варад	1242
	МАСТЕРСКАЯ	
ОЛЬГА ЛУКАЧ	Apologia et Protestatio	1259
ШАНДОР ИВАН КОВАЧ	„Бочкаи" Кальмана Бенда и культ Бочкаи	1273
	ИССЛЕДОВАНИЕ ТЕАТРОВ ВОЕННЫХ ДЕЙСТВИЙ И БИТВ	
ЛАЙОШ НЕДЬЕШИ	Спорные вопросы в трактовке битва при Диосеге и Ошдьане, а также эделеньской битвы	1281
	ОБЗОР	
ГЕРД ШТОЛЬЦ	Unter dem Doppeladler für Schleswig-Holstein (*Йожеф Захар*)	1307
МИХАЙ КРАМЛИ	Кайзеровско-королевский Военно-морской флот и Венгрия. Роль Венгрии в развитии совместного Военно-морского флота (*Тибор Балла*)	1308
МИКЛОШ МИХАЙ НАДЬ	Военные моряки счастливого мирного времени. История путешествий Кайзеровско-королевского Военно-морского флота (*Михай Крамли*)	1310
ИШТВАН ИВАШ	Последние секейские пограничники (*Петер Иллешфалви*)	1313
МАРК С.ЙЕРГЕРМАН	Cross in Silver Holders of the SS and Police (*Атилла Пандула*)	1319
КАТАЛИН ПЛИХАЛ – – ЙОЖЕФ ХАПАК	Карты Европы 1520–2001 (*Сильвиа Заводи*)	1320

ЯНОШ ШУБА — Изменения государственных границ Венгрии 1867–1947 (*Йожеф Паради*) ---- 1323
ХЕРВЕ ДЕ ВЕКК (Ред.) — 1950–1990. La Suisse et la guerre froide (*Йожеф Захар*) ---- 1326
ТАМАШ БАЛОГ – – ОСКАР ЧЕПРЕГИ — Боевой корабль СЕНТ ИШТВАН и краткая история боевых кораблей (*Ференц Чаквари*) ---- 1327

ХРОНИКА

ФЕРЕНЦ ПОЛЛМАНН — Дьердь Ласло 1896–2004 ---- 1333
ТИБОР БАЛЛА — Венгрия в первой мировой войне. Международная конференция, Сегед, 28 июня 2004 года ---- 1334
ТИБОР БАЛЛА — Россия и мир перед первой мировой войной, во время и после войны в зеркале документов российских и зарубежных архивов. Международная конференция, Москва, 7–8 сентября 2004 года ---- 1336
ГАБОР ХАУСНЕР — Оборона Венгрии – защита Европы в период Балинта Балашши и Иштвана Бочкаи. Научная конференция, Эгер, 13–14 октября 2004 года ---- 1338
ТИБОР БАЛЛА — Военные аспекты битвы при Витторио Венето. Международная конференция, Витторио Венето, 12–13 ноября 2004 года ---- 1342

БИБЛИОГРАФИЯ

ЧИЛЛА Б. ДАМО – – ЕВА Б. УЙФАЛУШИ — Избранная библиография венгерской военно-исторической литературы за 2002 год ---- 1347

MILITÄRGESCHICHTLICHE MITTEILUNGEN

Vierteljahresschrift des Instituts und Museums für Militärgeschichte

Gründungsjahr: 1888

Chefredakteur: Ferenc Csákváry
Verantwortlicher Redakteur:
Gábor Hausner
Leiter der Rubrik Rundschau:
Ferenc Pollmann

Redaktionskomitee:
Tibor Balla, Gábor Bona, Attila Bonhardt, István Czigány, Tamás Csikány, István Diószegi, Lóránd Dombrády, Tibor Hajdu, Róbert Hermann (Vorsitzender), József Holló, Miklós Horváth, Ferenc Lenkefi, József Lugosi, Imre Okváth, Géza Pálffy, János Rainer M., Sándor Szakály, György Székely, Aladár Urbán, János Varga J., László Veszprémy, József Zachar

Herausgegeben von Institut und Museum für Militärgeschichte des Ministeriums für Landesverteidigung
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7., H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22
Fax: (36-1)-356-19-39

Redaktion und Verlagsbüro:
1014 Budapest I., Kapisztrán tér 2-4.
Postanschrift: Budapest, Pf. 7. H-1250.
Tel.: (36-1)-356-95-22/110,
Fax: (36-1)-214-66-05

E-Mail-Adresse: hadtk@freemail.hu
Internetversion: www.epa.oszk.hu/hk

Abonnement:
1800,- HUF/Jahr, 450,- HUF/Vierteljahr

Vertrieb:
Magyar Posta Rt. Üzleti és Logisztikai Központ (ÜLK)

Abonnement für das Ausland:
im Büro für Zeitungsabonnements
(Központi Hírlap Centrum),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Postanschrift: H-1900 Budapest
E-Mail: hirlapelofizetes@posta.hu

ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКИЙ ВЕСТНИК

Поквартальный Журнал Института и Музея Военной Истории

Год основания: 1888

Главный редактор: Ференц Чаквари
Ответственный редактор:
Габор Хаушнер
Ведущий раздела Обзора:
Ференц Поллманн

Редакционная коллегия:
Тибор Балла, Габор Бона, Аттила Бонхардт, Иштван Цигань, Тамаш Чикань, Иштван Диосеги, Лоранд Домбради, Тибор Хайду, Роберт Херманн (председатель), Йожеф Холло, Миклош Хорват, Ференц Ленкефи, Йожеф Лугоши, Имре Окват, Геза Палффи, Янош М. Райнер, Шандор Сакай, Дьердь Секей, Аладар Урбан, Янош Й. Варга, Ласло Веспреми, Йожеф Захар

Издает: Институт и Музей
Военной Истории
Министерства Обороны
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22
Факс: (36-1)-356-19-39

Редакция и Издательство:
1014 Будапешт I, площадь Капистран 2-4
Почтовый адрес: Будапешт П/я. 7. H-1250
Тел.: (36-1)-356-95-22/110
Факс: (36-1)-214-66-05

Адрес E-Mail: hadtk@freemail.hu
Электронный вариант: www.epa.oszk.hu/hk

Абонементная плата по подписке:
На 1 год 1800, на 1 квартал 450 форинтов

Распространяет:
Коммерческий и Логистический Центр (ÜLK) А/О Венгерская Почта

Подписка за границей:
В Бюро подписки на газеты,
(Központi Hírlap Centrum),
1089 Budapest VIII., Orczy tér 1.
Почтовый адрес: H-1900 Budapest
e-mail: hirlapelofizetes@posta.hu.

Ára: 450,– Ft

Következő számunk tartalmából

Arbanász Ildikó – Csorba György
Kmety György emlékirata

Süli Attila
A székely határvédzászlóaljak története

Ács Tibor
A Magyar Tudós Társaság és a hadtörténelem

Krámli Mihály
A Tegetthoff-osztály születése.
Az osztrák–magyar dreadnought-program

Balla Tibor
Az osztrák–magyar sajtóhadiszállás szervezete és tevékenysége az első világháborúban

Pandula Attila
Egy sajátos kitüntetési forma Magyarországon: földadományozás harckocsi kilövéséért

Sallay Gergely Pál
A magyar 1. tábori páncéloshadosztály 1943-as téli harcainak emlékjelvénye